

श्रीहर्षरचितं
नैषधीयचरितम् ।



GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY**

Acc No 8404

CALL No. Sa8K / Sri - S.P

D.G.A. 79.



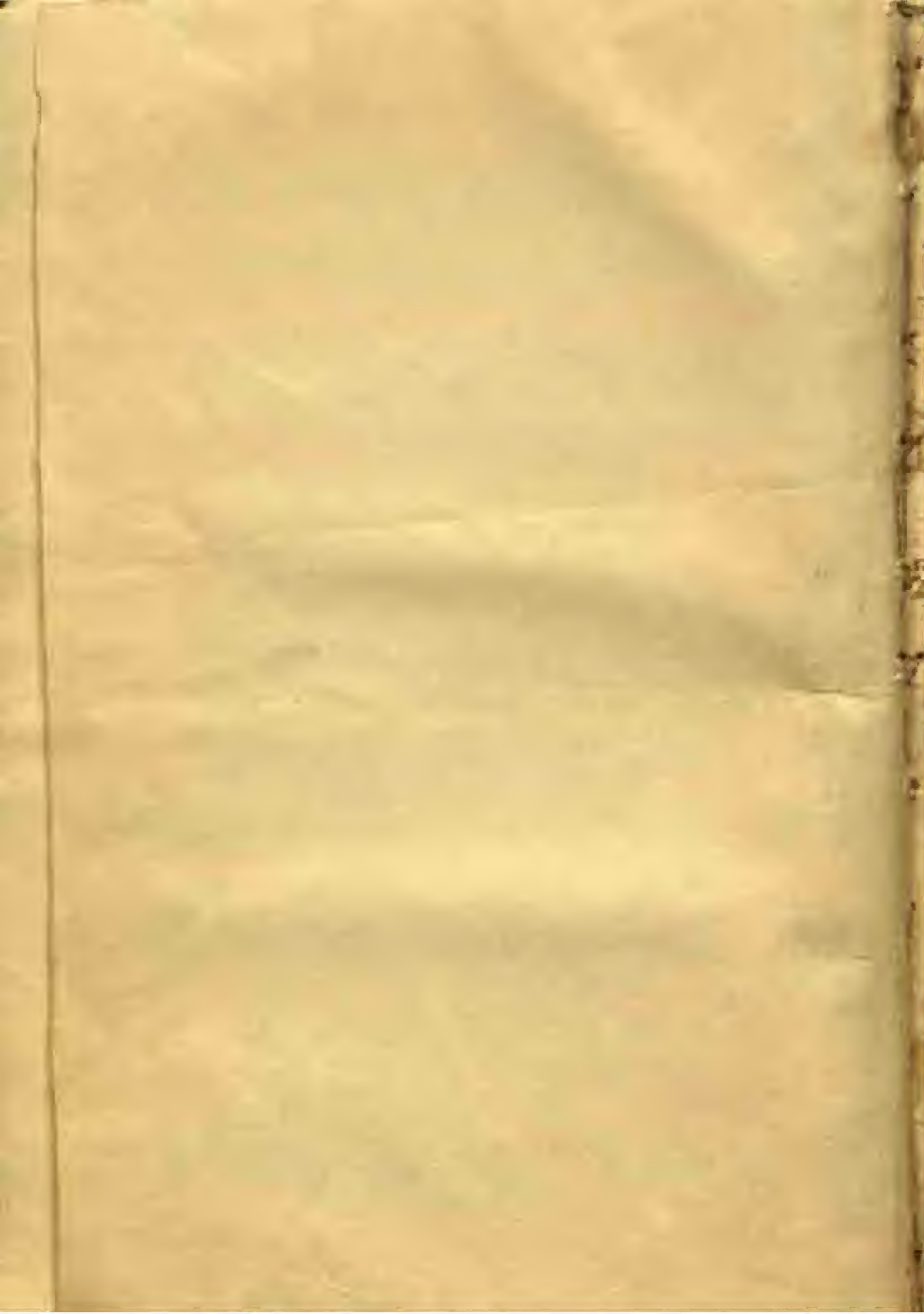
GOV
DEPARTM
CENTRA

ACC No

CALL NO. So

D.G.A. 79.

"बम्बई पुस्तक प्रेमियों"
दरीवां बन्दा,
दिल्ली।



IIA'S
NAISHADHĪYACHARITA

with the Commentary (Naishadhīyaprakāśa)

OF

NĀRĀYAṆA.

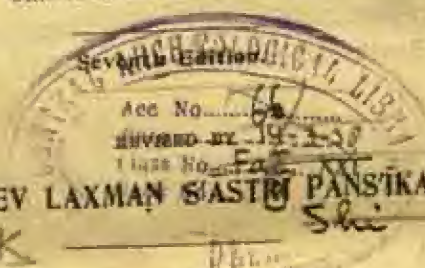


EDITED WITH CRITICAL AND EXEGETICAL NOTES

BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA PAṆDIT ŚIVADATTA,

AD. PAṆDIT AND SUPERINTENDENT OF THE SANSKRIT DEPARTMENT,
ORIENTAL COLLEGE, LAHORE.



WĀSUDEV LAXMAN ŚĀSTRĪ

PAṆŚIKAR.

Sa 8K
54/5.P

PUBLISHED BY

PĀNDURANG JĀWAJĪ,

PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA-SĀGAR" PRESS,

BOMBAY.

1933



Price 6 Rupees.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 8404

Date..... 28-2-59

Call No. Sa BK

Shu/S.P.

[All rights reserved by the Publisher.]

Publisher:- Pandurang Jawaji, } 'Nirnaya-sagar' Press,
Printer:- Ramchandra Yesu Shedge, } 20-28, Kolbhat Lane, Bombay.



॥ श्रीः ॥

श्रीहर्षरचितं

नैषधीयचरितम् ।

श्रीमन्नारायणविरचितया नैषधीयप्रकाशाख्यया
व्याख्यया समुल्लसितम् ।

पञ्चनददेशीयविश्वविद्यालयान्तर्गतसंस्कृतश्रेष्ठव्यवस्थाप्रधानाध्यापक-

महामहोपाध्याय—

दाधीचपण्डितशिवदत्तशर्मणा
टीकान्तरीयटिप्पण्योपस्कृत्य संशोधितम् ।

(सप्तमं संस्करणम्)

पणशीकरोपाह्वविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजनुपा बासुदेवशर्मणा संस्कृतम् ।

तच्च

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी

इत्येतैः स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शकः १८५५, सन १९३३

मूल्यं ६ रूप्यकाः ।

1914

महाराष्ट्र

मुंबई

महाराष्ट्र

महाराष्ट्र

महाराष्ट्र

महाराष्ट्र

महाराष्ट्र

महाराष्ट्र

महाराष्ट्र

महाराष्ट्र

महाराष्ट्र

महाराष्ट्र

महाराष्ट्र

महाराष्ट्र

महाराष्ट्र

महाराष्ट्र

महाराष्ट्र

महाराष्ट्र

महाराष्ट्र

महाराष्ट्र

महाराष्ट्र

Alwarit Books 72-6/- 14/3

श्रीः नैषधीयचरितप्रस्तावना ।

गोपालसेवासततानुरक्तश्रीमाधवाधीशमुदादिहृष्टे ।
रुद्रासमुद्भासितकान्तिचन्द्रामालप्रसादेन निरन्धकारे ॥
दुण्डुहारदेशे जयपत्तनेऽस्मिन्नाधीतिना संस्कृतशास्त्रधर्मे ।
दाधीनविद्वच्छिवदत्तनाम्न प्रयत्यते शोधनभूमिस्थायम् ॥

धर्मार्थकाममोक्षारूपपुरुषार्थचतुष्टयसंपत्तिर्हि शब्दार्थज्ञानाधीनेति निर्विवादम् । शब्दार्थ-
ज्ञानं हि शक्तिप्रदाधीनम् । शक्तिप्रदश्च—

‘शक्तिप्रदं व्याकरणोपमानकोशात्मकव्याख्यहारतत्त्व ।

वाक्यस्य शेषाद्विज्ञतेवेदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥’

इत्यभियुक्तोक्तया व्यवहारत एव निर्दोषप्रयोगहेतुर्भवति । व्यवहारज्ञानं च—

‘काव्यं यशसेऽयंकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्यः परनिर्गुतये कान्तासंमिततगोपदेशयुजे ॥’

इत्यभियुक्तोक्तया कालिदासादीनामिव यशोजनकात्, श्रीहर्षविरितो बोणारीनामिवाध-
प्रापकात्, मयूरादीनां सूर्यस्तुत्यादिनानर्थवारकात्, सद्यः परमानन्दजनकात्, कान्ता-
संमिततया श्रेष्ठप्रधानोपदेशजनकात् काव्यादेव भवति ।

काव्येषु च महामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसादश्चमप्रकाशितकाव्यमालामुपशतः प्रा-
काले प्रायः काव्यपत्रकमेव काव्यजिज्ञासुभिरधीयते स्म, संप्रति चाधीयते । तत्र नैष्यकल्प-
नादिगुणवत्तया श्रीहर्षविरचितं नैषधीयचरितमेव परं कोटिमारोहतीति सर्वसंमतम् ।

१ श्रीमन्वाहारावाधिराजश्री १०८ युतसर्वाधमाधवसिंहजी (G. O. S. I.) वर्तमानां सौम्यदृष्टया
हृषिते । एतेनैतदीयराज्ये सर्वोत्तमां प्रजानां राजनयमन्तरेणैव स्वस्वधर्मेनिष्ठस्वध्वननेन राज्ञः कोपसा-
नावश्यकत्वं ध्वनितम् ॥ २ बाबूसाहिबश्रीयुतराजवहादुरकान्तिचन्द्रसुकरजी (C. I. E.) वर्तमानां
प्रसन्नतनैव, नत्वधिकारिणां मार्त्तनेन ॥ ३ उत्तकोचादिजन्मान्यागरूपान्धकारस्थाने ॥ ४ केवलको-
नस्थैव शक्तिप्राप्तकाले पुंलिङ्गदेवतशब्दप्रयोगस्य केवलरूपकारणस्यैव शक्तिप्राप्तकाले बहुवचनपरत्वा-
न्तिपरस्वाभि वा वचभातोः प्रयोगस्यापत्तिः ॥ ५ तथाहि सुभाषिताकलीभूमिस्थायी १३८ एते
वाक्पटुरपिठरसन—महामहोपाध्यायदुर्गाप्रसादश्चमनेन्यामुपशतः सारसमुच्चाराख्यकान्तप्रकाश-
व्याख्यायशोकाः—

“हेद्यो नारशतानि वा मयमुचां वृन्दानि वा दन्तिनां

श्रीहर्षेण समपितानि कवये बाणाय कुत्रापि तद ।

या चापि न तु त्वं सूक्तिमिकैरुद्धृष्टाः कीर्तय-

स्ताः कल्पप्रलयेऽपि दान्ति न मनाम् मन्वे परिभ्रजन्ताम् ॥” इति ॥

६ एतेन प्रमुत्तमितस्य वेदादेः, सुवृत्तमितस्य पुराणेतिहासादेर्यादृष्टिः ॥ ७ राजवंश-किराता-
जंगीय-कुमारसंनव-किशुपालवध-नैषधीयचरितनामकम् ॥ ८ तथाचोक्तमनेनैवाकृतसंगसमाप्तौ

स श्रीहर्षकविः श्रीहीरपण्डितान्मामल्लदेव्या समजनीति प्रतिसर्गसमाप्तिश्लोकतः
कान्मकुब्जेधरजयन्तचन्द्राश्रित आसीदिति "तान्मूलद्वयमासनं न लभते यः कान्मकुब्जेध-
रात्" इत्येतद्वन्धसमाप्ति प्रशस्तिश्लोकतः, "पूर्वसां वैराणस्यां पुत्रि गोविन्दचन्द्रो नाम
राजा ५७० अन्तःपुरीयसौवनरसपरिमलप्राप्ती । तत्पुत्रो [विजयचन्द्रः । तत्पुत्रो] जय-
न्तचन्द्रः । तस्मै राज्यं दत्त्वा पिता योगं प्रपद्य परलोकमसाधयत् । जयन्तचन्द्रः सत-
योजनयातमानां पृथिवीं जिगाय । मेघचन्द्रः कुमारकस्य । यः सिंहादेन सिंहायपि भङ्गु-
मलम् । किं पुनर्मदान्धगन्धेभषटाः । तस्य राजश्वलतः सैन्यं गङ्गायमुने विना नाम्मसा
तृप्यतीति नवीद्वययष्टिप्रहणात् 'पङ्क्त्यो राजा' इति लोके भ्रूयते । यस्य गोमती दासी
वष्टिसहस्रेषु वार्षेय प्रवारो (वर्षाणो) निवेद्याभिषेणयन्ती परचक्रं प्राचयति । राज्ञः श्रम एव
कः । तस्य राज्ञो बहवो विद्वांसः । तत्रैको हीरनामा विप्रः । तस्य नन्दनः प्राह्वचक्रवर्ती
श्रीहर्षः । सोऽद्यापि बालावस्थः । समायां राजकीयेनैकेन पण्डितेन वादिना हीरो राज-
ग्रमर्शं जित्वा मुद्रितवदनः कृतः लम्बा(जा)पङ्के मग्नो वैरं वभार ।

धारात्वं (!) वृत्तुकात् श्रीहर्षं स वभाषे—'वत्सासुकेन पण्डितेनाऽहनाहस्य राजदृष्टौ
जितः । तन्मे दुःखम् । यदि तत्पुत्रोऽस्ति, तदा तं जयैः क्षमापयसि' । श्रीहर्षेणोक्तम् ओ-
मेति । हीरो यां गतः । श्रीहर्षस्तु कुडम्बभारमाश्रित्वादेव्यारोप्य विदेशं गत्वा विविधा-
चार्यपाथेऽचिरात्तर्कालंकारगीतगणितज्योतिषचूडामणिमन्त्राभ्याकरणायाः सर्वा विद्याः सुस्फुराः
प्रजग्राह । गङ्गातीरे सुगुरुदत्तं चिन्तामणिमन्त्रं वषेप्रमाणं साधयामास । प्रलम्बा त्रिपुराऽ-
भूत् । अमोपादेशत्वाद्विरासिः तदादि राजगोष्ठीषु श्रमति । अलौकिकोद्देशश्लेशेखरितं जल्पं
करोति यं कोऽपि न बुध्यते । ततोऽतिविद्ययापि लोकागोचरभूतया खिन्नः पुनर्भारतीं प्रल-
क्षीकृत्याऽभणत्—'मातः, अतिप्रज्ञापि दोषाय ते(मे) जाता । बुध्यमानवचनं मां कुह' ।
देव्योक्तं—'तर्हि मन्त्रमरात्रेऽन्मःद्विजे क्षिरसि दधि पिब । पश्चात्स्वपिहि । कर्माशावता राज-
दतालेशमाप्नुहि' । तथैव कृतम् । बोध्यवागासीत् । खेडनादिग्रन्थान्परश्चरताजग्रन्थ ।
कृतकलीमूय काशीमयासीत् । नगरतटे स्थितो जयन्तचन्द्रमजिज्ञासत् 'अहमधीत्य समान-
तोऽस्मि' । राजापि गुणशेखरो हीरजेतुपण्डितेन सह सन्नातुर्वैर्यः पुरीपरिसरमधरत् ।
श्रीहर्षो नमस्कृतः । तेनापि बयार्हमुचितं लोकाय कृतम् । राजानं त्वेषं तुष्टाय—

'कविकुलारुष्टाध्वपान्ने नडाकान्ये' इति, एकादशसमाप्ती—'शृङ्गारावृत्तशीतनी' इति, त्रयोदशसमाप्ती-
'स्वाहृत्पादसृष्टि' इति, एकोनविंशसमाप्ती—'यवामलजतो नशापेयडनान्' इति ॥

१ कान्मकुब्जेधरत्वेऽपि काव्यादितीर्थापिपठित्वमपि तदीयदानपत्रतः प्रवीकृत इति न विरोधः ॥
२ दर्शयित्वमागमाधीनदानपत्रानुसारेण यथितम् ॥ ३ तथाचोक्तं दशमसर्गसमाप्ति-
श्लोकतः 'अमल' इति ॥ ४ तथाचोक्तं स्वयमपि प्रथमसर्गसमाप्तिश्लोके—'तच्चिन्तामणिमन्त्रनिन्दनकले शृङ्गार-
मञ्जना महाकाव्ये चावणि नैषधीयचरिते सर्गोऽयमादिगंतः' इति ॥ ५ तथाचोक्तमनेनैव नैषधीय-
चरितस्य चतुर्थसर्गसमाप्ति—'स्वैर्येविचारणप्रकरणज्ञातरे' इति, प्रथमसर्गसमाप्ती—'श्रीविजयप्रशस्ति-
रचनावतातस' इति, षष्ठसर्गसमाप्ती—'गडः खण्डनस्तुष्टतोऽपि सहजात्' इति, सप्तमसर्गसमाप्ती—'गौडो-
र्वीशकुलप्रशस्तिमणिति ज्ञातरे' इति, नवमसर्गसमाप्ती—'संरुन्ध्याणववर्णनस' इति, सप्तदशसमाप्ती-
'स्वसुः सुस्तद्विच्छिन्दप्रशस्तो' इति, अष्टादशसमाप्ती—'शिखरा (भ) कसिद्धिनिगिनीसीज्ञावचन्ये'
इति, द्वाविंशसमाप्ती—'नव(नृप)साहसाङ्कचरिते चम्पूकृती इति ॥

‘भोविन्दनन्दनतया च वपुःश्रिया च मास्मिन्पुत्रे कुरुत कामधियं सहस्रः ।
अस्मीकरोति जगतां मित्रये स्मरः श्रीरक्षी जनः पुनरनेन विधीयते श्री ॥’
म्यान्स्वयौ च तारस्वरं सरसविस्तरम् । तुष्टा समा राजा च । पितृवैरिणं तु वारिणं दृष्ट्वा
सकटाक्षमाचक्षते—

‘साहित्ये सुकुमारवस्तुनि दृढन्यायप्रहसन्निधौ
तर्कं वा मयि संविधातरि समं लीलामते भारती ।
शय्या वास्तु सुदूतरच्छदवती दर्भादुरैरास्तुता
भूमिर्वा इदयंगमो यदि पतिस्तुत्या रतिर्बोधिताम् ॥’
एतच्छ्रुत्वा स वापी प्राह—‘देव ! वासीन्द्र ! भारतीसिद्ध, तव समः कोऽपि न किं
पुनरधिकः

‘हिंसाः सन्ति सहस्रशोऽपि विपिने शौण्डीवंशोऽप्युत्ता-
त्ससैकस्य पुनः स्तुवीमहि महः सिद्धय विधोत्तरम् ।
केलिः कोलकुलैर्मयो मदकलैः कोलाहलं नाहलैः
संहर्षो महर्षिष्व वस्य मुमुचे साहकृते हुंकृते ॥’

इदं श्रुत्वा श्रीहर्षो निष्कोप इवासीत् । भूपेनोक्तं—अत्र श्रीहर्षे इदमेव वक्तुमर्हं प्रतिवा-
दिनाम् । कोऽर्थः । सम्यगवसरमज्ञासीः श्रीहीरवैरिभिर्यः ॥ अन्योन्यं गाढालिङ्गनमचीक-
रत् । इत्यपि (!) वसुधासुधांशुर्विसारेण (!) चौधमानीय माङ्गलिकानि कारयित्वा एहं प्रति
प्रहितः । लशसंख्यानि हेमानि ददिरे । निधिन्तीकूलैकदा भूपेनोक्तः कवीशः—‘वासीन्द्र !
किञ्चित्प्रबन्धकं कुरु’ । ततो नैषधं महाकव्यं बद्धं दिव्यरसं महागुह्यव्यङ्ग्यभारदारं राधे
दर्शितम् । राधोचे—‘सुष्ठुतममिदं । केवलं काश्मीरान् व्रज, तत्रत्यपण्डितेभ्यो दर्शय, भार-
तीहस्ते च मुख, भारती च तत्र पीठे स्वयं साक्षाद्गति, असत्यं प्रबन्धं हस्ते न्यस्तमवकर-
निकरमिव दूरे क्षिपति, सत्यं तु मूर्धधूननपूर्वं सुगुह्यवृत्तिकरोति । उपरितः पुष्पाणि वतन्ति’ ।
श्रीहर्षो राजदत्तार्चनिष्पन्नविपुलसामग्रीकः काश्मीरानगमत्, तत्रत्यपण्डितेभ्योऽदर्शयत् ।
स्वकीयं पुस्तकं सरस्वतीहस्ते न्यासयत् । सरस्वत्या दूरे क्षिप्तं तत् । श्रीहर्षेनोक्तं—‘किं जर-
तीति विकलासि गन्मदुक्तमपि प्रबन्धमितरप्रबन्धमिवावमन्यसे’ । भारत्वाह—‘भोः परमम-
भाषक, न स्मरसि—यदत्रोक्तं त्वयैकादशे सर्गे चतुःपैठितमे काव्ये—

‘देवी पवित्रितचतुर्भुजवामभागा वागालपत्युनरिमां गरिमाभिरामाम् ।

एतस्य निष्कपकृपाणसनाधपाणेः पान्निप्रहादनुपहाण गणं गुणानाम् ॥’

एवं मां विष्णुपद्मोत्वेन प्रकाश्य लोके ह्यं कन्यात्वं लुप्तवानसि । ततो मया पुस्तकं क्षितम् ।

‘या (पा)वको वयको व्याधिः पञ्चत्वं मर्मनाषकः ।

भोमिनामप्यनी पञ्च प्रायेजोद्देनकारकाः ॥’ इति ।

वाग्देवीपार्श्वं श्रुत्वा श्रीहर्षो वदति—‘किमर्थमेकस्मिन्नवतारे नारायणे पातिं चक्रुषी त्वं,

१ न्यतिरेकहेतुः—‘स्मरः कामः श्रीमतीरक्षीकरोति । जनेन राधा मुखपरी संसृजामतोऽक्षीति
मापीजिम्पते ॥ २ नारायणोपलम्बपुस्तकेषु “कलोलनाम्”—(४१) “त्वद्वर्त्मपद”—(४२) लोकाव-
धिकी वर्तते । अत एतदुक्तं “पदपठितमे” इति शेषम् ॥

पुराणेष्वपि विष्णुपत्नीति पठ्यते, ततः सत्ये किमिति कुप्यसि । कुपितैः किं द्रुज्यते कल-
हात् इति । स्वयं गृहीत्वा पुस्तकं हस्ते धारितम् । ग्रन्थश्च श्रूयितः समाप्तमकम् । श्रीहर्षेण
पण्डिता उक्तास्तत्रत्याः—‘ग्रन्थमत्रस्याव राक्षे माधवदेवनाभे दर्शयत, श्रीजयन्तचन्द्राय च
‘शुद्धोऽयं ग्रन्थः’ इति लेखं प्रदत्त’ इति । भारव्यभिमतं ज्ञातेऽपि ते न लेखं ददते, न
भूयं दर्शयन्ति । स्थितः श्रीहर्षो बहून्मासान् । जगवं पावेयम् । विद्धीतं वृषभादि । मित्ती-
भूतः परिच्छदः । एकदा नयासन्नदेशे कुपतटायज्जदेशे देवकुले रुद्रजपं रहः करोति ।
तत्रागते कयोश्चिद्बहिर्णोरुगुण्डे (?) चेत्थी जलप्रथममवाहणपटभरणविषये वादे लभे
तयोश्चिरमुक्तिप्रत्युक्तिरभूत् । सीर्षाणि स्फुटितानि पातप्रतिपातैः । गते राजकुलम् । राजा
साक्षिणं गवेषयति ।

उक्ते ते—अत्र कलहे कोऽपि साक्षी विशते न वा ? । ताभ्यां जगदे—‘विप्रस्तत्रैक आलो
जपतत्परः’ । गता राजकीयाः । आनीतः श्रीहर्षः । पृष्टलभोर्नयानवी । श्रीहर्षेण गीर्वाणवा-
ण्योक्तं—‘देव, वैदेशिकोऽहं न वेद्यि, किमप्येते प्राकृतवादिन्यौ ब्रूतः । केवलं ताच्छन्दान्
वेद्यि’ । राज्ञोक्तम्—(तर्हि तानेव वद) । तत्कमस्वमेव तद्भाषितप्रतिभाषितस्तमभिहितमनेन ।
राजा चमत्कृतः । अहो प्रज्ञा । अहो अवधारणा । दास्योर्वादं निर्णीय यथासंभवं निग्रहानु-
ग्रहौ कृत्वा प्रह्लिय श्रीहर्षमपृच्छराजा—‘कस्तमेधि शिरोमणिः’ । श्रीहर्षेणोक्तं सर्वं कथान-
कम् । राजन्यण्डितकृतदौर्जन्यात्तव पुरे दुःखी तिष्ठामि । सम्यक् पारम्पर्याज्ञा (?) । राजा
पण्डितानाहूय अवासीत्—‘विष् मूढाः, ईदृशे रजे न श्लिष्टाः ।

वरं प्रज्वलिते वहावहायानेहितं (?) वपुः ।

न पुनर्गुणसंपन्ने कृतः स्वल्पोऽपि मत्सरः ॥

वरं सा निर्गुणावस्था यस्यां कोऽपि न मत्सरी ।

गुणगोणे तु नैमुक्त्यं प्रायः सुमनसामपि ॥

तस्मात् खला यूयं गच्छत । एवं (नं) महात्मानं प्रत्येकं सगृहेषु सत्कुरुत’ । तदा
श्रीहर्षोऽपि प्राप्सत्—

‘यथा सूतलक्ष्मणरमरमणीयापि रमणी

कुमाराणामन्तःकरणहरणं केव कुरुते ।

मनुकिधेतत्त्वेन्मदयति मुचीभूय सुधियः

किमस्या नाम सादरसपुरुषाराधनरसैः ॥’

इति । ललवि(क्षि)रे पण्डिताः सर्वे गृहं नीत्वा सत्कृत्यानुगीय राजा च सत्कार्यं तैः
प्रेषितः श्रीहर्षः काशीम् । मिलितो जयन्तचन्द्राय । उक्तं सर्वम् । तुष्टः सः । प्रसूतं
नैषधं लोके ॥

अत्रान्तरे जयन्तचन्द्रस्य पद्माकरनामा प्रधानवरः श्रीअणहिल्लपुरं गतः । तत्र
सरस्वते रजकस्या(का)लितायां शाटिकायां नर्तकायां (?) केतव्यामिव मधुकरकुलं निरीय-
मानं दृष्ट्वा विस्मितोऽप्राप्तीदृजकम्—यस्या सुवतेरियं शाटी तां मे दर्शय । तस्य हि नखि-
णस्तत्पदिनीत्वे निर्णयस्थं मनः । रजकेन सायं तस्मै तद्गृहं नीत्वा तामर्पयित्वा तत्स्वामिनी

१ तथाचोक्तं सादरसर्गसमाप्तौ—‘काशीरैर्मेक्षिते चतुर्दशतयीं विद्यां विद्विर्नैषाकाभ्ये’ इति ॥

सूहृद्वेदिनाञ्च शालाप्रतिपत्नी विधवा यौवनस्था मुक्या दर्शिता । तां श्रीकुमारपाल-
पोर्थादुपरोष्य तद्गृह्णतीत्या सोमनाथयात्रां कृत्वा काशीं गतत्वां पत्निनीं जयन्तचन्द्र-
भोगिनीमकरोत् । सूहृद्वेदीरिति क्वातिमगात् । सा च सर्वा विदुषीति कृत्वा कलाभा-
रतीति पाठ्यति लोके । श्रीहर्षोऽपि नरभारतीति पठ्यते । तस्य तच्च सङ्घे सा मत्स-
रिणी । एकदा ससत्कारमाकारितः श्रीहर्षो भणितव्यं 'त्वं कः' । श्रीहर्षः—'कलासर्वेशोऽहम्' ।
राश्याभाणि—'तर्हि उपानहौ परिधापय' को भावः—'यद्यपि 'न वेधि' इति भणति द्विज-
त्वात्, तर्हि अन्नः । श्रीहर्षेणाज्ञीकृतम् । गतो निलयम् । तदनन्तरं वैधातया परिकर्मितैः सायं
लोलाक्षः सन् दूरस्थः स्वामिनीमाजह्वत्, चर्मकारविधिनोपानहौ पर्यधीयपत् 'अभ्युक्ष्यं
विनिक्षिपन्', चर्मकारोऽहम्' इति वदन् । राजानमपि तां कुचेष्टां शपयित्वा क्षिप्तो गङ्गातीरे
संन्यासमग्रहीत् ।

सा च सूहृद्वेदिः साम्राज्येशो पुत्रमजनयत् । सोऽपि यौवनमाससाद् । श्रीरः परं
हुन्यमयः ।

तस्य च राज्ञो विद्याधरो मन्त्री स च चिन्तामणिविनायकप्रसादात्सर्वधातुहैमत्वकरण-
प्रख्यातमाहात्म्यस्पर्शपाषाणलाभात् ८८०० विप्राणां भोजनदातेति लघुयुधिष्ठिरतया क्वातः
कुशाभीचप्रज्ञः । राजा तं जगाद्—'राज्यं कस्मै कुमाराय ददामि' । मरुगाह—'मेघचन्द्राय
सुवंशाय देहि । न पुनर्यतापुत्राय' । राजा तु तया कामणितस्तुत्रायैव दित्वाते । एवं विरोध
उत्पन्नो नञ्जिराज्ञोः । कथं कथंचिन्मन्त्रिणां राज्ञीवाचमप्रमाणीकार्यं भूयो मेघचन्द्रराज्यदानम-
ज्ञीकारितः । राज्ञी कुब्जा धनाज्यतया स्वच्छन्दतया निजप्रधाननरान् प्रेष्य तत्तशिलाधि-
पतिः सुरत्राणः काशीभजनान्न प्रयागे प्रयागे सपादलक्षहेमदानोक्त(श्च) न वलित
आयाति । (तत्तु) विद्याधरेण चरदशा विदितं राज्ञे कथितम् । राजा तत्कामेणदडमूढः
प्राद—'ममेवं वन्नमेश्वरी नैवं पतिद्रोहं समाचरति' । मन्त्री तु वदति 'राजन् ! अमुकप्रयागे
तिष्ठति साखीन्द्रः' । राजा इक्षितो गतो रुहम् । चिन्तितं च तेन—'दृष्टव्यामनूढः, राज्ञी
वल्लवती लब्धप्रसराऽविनेकिनी, मम मरणं यदि स्वामिमरणादवगमयेत् तदा घन्यता ।
प्रातःकलितो मन्त्री स्वरदनात्पथि गच्छन्तं पिण्याकं दृष्ट्वा तमज्जिप्रतिपत्, पुनः पुरोगतः
स्फुटितचणकपिटकमालोक्य तदनेन मनोऽदधात् । तेन कुचेष्टादयेनाभनो विधिवैपरीत्यं
निर्णयोपराजं व्यजिज्ञपत्—'देव, अहं गङ्गाजले मरुत्वा म्रिये यदादिशसि' । राजाकृत—
'यदि म्रियसे, तदा सुखं जीवामः । कर्णज्वरो निवर्तते' । मन्त्री दूतः—'हं हितवचनानाकर्ण-
नम्, अनये वृत्तिः, प्रियेष्वपि दोषः, निजगुरुजनेष्ववज्ञा, मूलोः क्लिप्त पूर्वस्यामि । आगतं
राज्ञो मरणम् । राजानमापृच्छय गृहं गत्वा सर्वस्वं द्विजादिलोकान्न प्रदाय मरुविरजो जाह-
नीजलमयं प्रविश्य कुलप्रो(पुरो)हितमाह-दानं गृह्णान् । विप्रेणापि करः प्रसारितः । दत्तः
स्पर्शपाषाणः । तेन तु 'विष्के दानं यद्वावाणं दत्ते' इति कुदेनान्तस्वकं विशेषं सोऽस्मानं
गङ्गादेव्या जले । मन्त्री जले मरुत्वा मृतः । राजाऽनाथो जातः । सुरत्राण आयातः ।
नगरे भाण्डं भाण्डेन स्फुटितम् । राजा युद्धागामिमुखमगात् । ८४००(१) निस्तानं खानं
राजा न शृणोति । अपृच्छच्च तदस्मान् । तैर्वमणे—'स्वेच्छचतुर्थानेषु समानि खानान्तः

राशि । राजा हृदयेऽधारयत् । ततो न ज्ञायेते किं हतो मृतो वा । ययनेर्लाता पुः इति राजशेखरसूरिणा १३४८ त्रिसाब्दे विरचिते प्रबन्धकोषे श्रीहर्षविद्याधरजयन्तचन्द्रप्रबन्धात्, 'गौडेदेशीयः' इति 'श्रीहर्षवंशे हरिहरो गौडदेश्यः' इत्येतदुत्तरहरिहरप्रबन्धतोऽजगन्मते ॥

जयचन्द्रराज्यसमवस्तु —

अकुण्ठोत्कण्ठवैकुण्ठकण्ठीकलुङ्करः ।

शेरम्भः सुरतारम्भे स प्रियः श्रेयसेऽस्तु वः ॥ १ ॥

आसीदधीतद्युतिवंशजातक्षमापालमालानु दिवं गताम् ।

साक्षाद्विवस्मानिभ भूरिधाता नात्रा यशोविग्रह इत्युदारः ॥ २ ॥

तस्मृतोऽभून्महीचन्द्रश्चन्द्रधामनिभं निजम् ।

येनापारमकूपारपारे व्यापारितं यशः ॥ ३ ॥

तस्याभूतनयो नयैकरतिकः कान्तद्विषन्मण्डलो

विष्वक्तोद्धतवीरयोपतिमिरः श्रीचन्द्रदेवो नृपः ।

येनोदारतरप्रनावशमिताक्षोपप्रजोपह्वं

श्रीमग्नौधिपुराधिराज्यमसमं दोषिकमेणार्जितम् ॥ ४ ॥

तीर्णानि कौशिकुम्भिकोत्तरकोशलेन्द्रस्थानीयकानि परिपालयताऽभिगम्य ।

हेमात्मतुल्यमनिशं वदता द्विजैर्भ्यो येनाङ्किता वसुमती वातशस्तुजाभिः ॥ ५ ॥

तस्यात्मजो मदनपाल इति क्षितीन्द्रचूषामणिर्विजयते निजगोत्रचन्द्रः ।

वस्याभिषेककलशोलसितैः पयोभिः प्रक्षालितं कलिरजःपटलं धरिभ्याः ॥ ६ ॥

गस्यासीद्विजयप्रमाणसमये तुज्ञाचलोवैधल-

न्नाथकुम्भिपदकमासमभरप्रवन्महीमण्डले ।

चूडारजविभिन्नतालुगलितस्थानासृगुद्गातितः

शेषः शैपवशा (२) दिव क्षणमसौ कोडे निलीनाननः ॥ ७ ॥

तस्मादजायत निजयतवाहुवलिषन्धावहृद्वनवराजगजो नरेन्द्रः ।

सान्द्रासृतद्रवमुचां प्रमनो गवां यो गोविन्दचन्द्र इति चन्द्र इवाम्बुरासेः ॥ ८ ॥

न कथमचलभन्त रणक्षमास्तिस्रषु दिक्षु गजानव वज्रिणः ।

ककुभि वज्रमुरग्रमुचलमप्रतिमया इव यस्य पटगजाः ॥ ९ ॥

अजलि विजयचन्द्रो नाम तस्मात्तरेन्द्रः सुरपतिरिव भूतत्वक्षविच्छेददक्षः ।

भुवनदहनहेलाहर्म्यैर्मनीरनारीनयनजलधाराधौतभूलोकतापः ॥ १० ॥

लोकत्रयाक्रमणकेलिविराट्त्वानि प्रख्याताकीर्तिकविर्वाणितवैभवानि ।

यस्य त्रिक्रमपदक्रमभाजि भान्ति प्रोक्ष्योत्तयन्ति बलिराजमयं यशसि ॥ ११ ॥

१ अतएव साभिजनस्याभिषेकं कृतवान् । तथा चोक्तवान् सत्यमेव सप्तमसप्तममतिकोके 'गौडो-
बोधकुलप्रशस्तिभणितिजातसि' इति प्रकृतनैषधीयचरितमहाकाव्यविशेषणम् ॥ २ 'अथो कल्पकन्वा-
कान्तेभ्यः कुम्भमिलसि' । महोदयं गाधिपुरम्' इति कैशवः ॥ ३ 'काशी वाराणसी काशिवरणाती
वराणसी' इति कैशवः ॥ ४ इयं च हम्पीरः, कुम्भ इति न लिख्यः ॥

यस्मिन्मल्लसुदधिनेमिमहीजयार्थं माधवकरीन्द्रगुहमारनिपीडितेन ।
याति प्रजापतिपदं शरणाधिनी भूस्त्वत्तुराजनिबहोरधरजश्लेभ ॥ १२ ॥

तस्मादद्भुतविक्रमादथ जयचन्द्रामिमानः पति-

भूपानामवतीर्ण एष भुवनोदाराय नारायणः ।

द्वैधीभावमपास्य विग्रहस्य धिक्कृत्य शान्ताश्रया

सेवन्ते यमुदप्रबन्धनभयार्थं धार्मिनः पार्थिवाः ॥ १३ ॥

गच्छेन्मूर्च्छामतुच्छां न यदि कवलमेतूर्नप्रशमिषात-

प्रत्यावृत्तः प्रमाती नमदखिलफलश्रवासांसासहस्रम् ।

उद्योगे यस्य धावदरणिधरमुनीनिर्झरस्फारधार-

प्रस्पृष्टानद्विपाठीबहलभरगलदैर्यमुदः फणीन्द्रः ॥ १४ ॥

सौर्यं समस्तराजचक्रसंसेवितचरणः परममहारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरममाहेश्वरनिब-
भुजोपाजितकान्यकुब्जाधिपत्यश्रीचन्द्रदेवपदानुष्यातपरममहारकमहाराजाधिराजपरमेश्व-
रपरममाहेश्वरश्रीमदनपालदेवपदानुष्यातपरममहारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरममाहेश्व-
राधपतिगजपतिनरपतिराजत्रयाधिपतिविविधविद्याधि नारवाचस्पतिश्रीमोविन्दचन्द्रदेव-
पदानुष्यातपरममहारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरममाहेश्वराधपतिगजपतिनरपतिराजत्रया-
धिपतिविविधविद्याविचारवाचस्पतिश्रीविजयचन्द्रदेवपदानुष्यातपरममहाराजाधिराजपर-
मेश्वरपरममाहेश्वराधपतिगजपतिनरपतिराजत्रयाधिपतिविविधविद्याविचारवाचस्पतिश्रीमज्ज-
यचन्द्रो विजयी अमुरेसपत्न्यायां केमौडीग्रामनिकासिनो निखिलजनपदानुपगतानपि च
राजराज्ञीयवराजमन्त्रिपुरोहितप्रतिहारसेनापतिभाण्डागारिकाक्षपटलिकभिषद्भूमितिकान्तःपुरि-
कवृत्तकरितुरगपत्तनाकरस्थानगोकुलाधिकारिपुष्यवानाक्षपति बोधमस्यादिशति च-विदितमद्यु-
भवतां-ययोपरिस्तिष्ठितप्रान्तः सजलस्यलः सल्लोहलवणाकरः । समस्त्याकरः सगर्तोपरः सनिर्दिग-
हननिधानः समपुष्कामवनवाटिकाविटपटुगूतिगोचरपर्यन्तः शोर्षापञ्चतुरापाटविशुद्धः ससी-
नापर्यन्तस्तिचचारिंशदधिकद्व्यदशशतसंभारसरे आपाठे मासि शुक्लपक्षे सप्तम्यां त्रिथी रविदिने ।
अद्भुतोपि संवत् १२४३ आपाठशुद्धि रवौ ७ । अयेह श्रीमद्वाराणस्यां गाथायां काला विधिवन्म-
न्त्रदेवमुनिमनुजभूतपितृगणाल्पशिला तिमिरपटलपाटनपटुमहसमुष्णरोषिपुष्पस्तयोपधि-
पतिशकलशेखरे समभ्यर्च्य त्रिमुक्तातुर्भगवतो वामुदेवस्य पूजां विधानं प्रचुरपायसेन
हविषा हविर्भुजं हुत्वा मातापित्रोरालम्बनं पुण्ययज्ञोभिष्टदवेऽस्मान्निगोर्कणकुशलतापूतकत-
लोदकपूर्वकं भारद्वाजगोत्राय भारद्वाजशिरसबाह्वस्येत्यतिप्रियवराय रावतभीमाडलेयौत्राय
रावतभीकुंडापुत्राय डोडरावतभीकर्मणाय चन्द्रार्क वाचच्छासनीकुल प्रदत्तो मत्वा यथासी-
यमानयोगयोगकरप्रवणिकरप्रभृतिनियतानियतसमस्तद्वयाशकाविधेयीभूय दास्यथ इति ।

भवन्ति चात्र श्लोकाः—

भूमि यः प्रतिगृह्णाति वयं भूमिं प्रयच्छति ।

उभौ तौ पुण्यकर्माणौ नियतं स्वर्गगामिनौ ॥

शुद्धं भद्रासनं कर्त्तुं पराधां वरकारणम् ।

भूमिदानस्य विद्वानि कल्मेसतः पुरंदर ॥

पट्टि वर्षसहस्रानि सर्वे वसति भूमिदः ।
 आच्छेत्ता वानुमन्ता च तान्येव नरके वसेत् ॥
 बहुमिवैष्टया भुक्ता राजभिः सगरादिभिः ।
 यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फलम् ॥
 स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत् वसुंधराम् ।
 स विद्यायां कुमिर्भूत्वा पितृभिः सह मज्जति ॥
 तदागानां सहस्रेण बाजपेयशतेन च ।
 गवां कोटिप्रदानेन भूमिहर्ता न शुच्यति ॥
 वारिहीनेश्वरण्येषु शुष्ककोटरवासिनः ।
 कृष्णसर्पाश्च जायन्ते देवप्रसूतहारिणः ॥
 न विषं विषमित्याहुर्महात्मानं विषमुच्यते ।
 विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मत्वं पुत्रपौत्रकम् ॥

वाताव्रविभ्रममिदं वसुधाधिपत्यमापातमात्रमधुरा विषयोपभोगाः ।
 प्राणास्तृणाप्रकलविन्दुसमा नराणां धर्मः सखा परमहो परलोक्याने ॥
 यानीह दत्तानि पुर नरेन्द्रीनानि धर्मोपयशस्कुरानि ।
 निर्माल्यवान्तप्रतिमानि तानि को नाम साधुः पुनरादधीत ॥

(इण्डियन् आण्टिकेरी १५११-१२)

इति प्राचीनलेखमालायां २३ लेखे संवत् १२४३ (A. D. 1187) स्फुट एव
 लिखितः । २२ लेखे जयचन्द्रवीरराज्यदानपत्रे संवत् १२२५ (A. D. 1169)
 लिखितः ॥

इत्थं च जयन्तचन्द्रस्य द्वादशशतशतके स्थितिनिधयाशैपथीयचरितकर्तुः श्रीहर्षस्यापि
 तदैव स्थितिनिधिता । अत एव जयन्तचन्द्रपितृवैजयचन्द्रवर्णनात्मकमेव 'विजय-
 प्रशस्तिरचनातातस्य' इति पञ्चमसर्गसमाप्तिश्लोके स्वकीयविशेषणधनितविजयप्रशस्ति-
 नामकं काव्यं भवेत् ॥

अस्मिन् विषये बहूनां विसेवादं प्रदर्श्य तत्त्वचनपूर्विका डाक्टर वूल्फरसेमातिरपि ।
 तथाहि तदीयं Royal Asiatic Society, Bombay Branch इतिनामभूषि-
 तविद्वत्सभया १८७५ ख्रिस्तान्दे प्रकाशिते प्रबोधप्रण्ये (pp. 271-387) मुद्रितं
 व्याख्यानम्—

इतः प्राग् वर्षद्वयं व्यत्यगत्तदाहम् एशियाटिकसभासदां पुरस्कारैपथीयनिर्मातृश्रीहर्षस-
 मयविशेषचनसंदर्भपत्रमपाठियम् । तत्र च राजशेखरकृतं प्रकृतप्रबन्धकोषात् "श्रीहर्षः ख्रिस्त-
 द्वादशशताब्द्यन्तिमभागे बभूव" इति सावयितुं प्रायतिथिः । निरमातिथं च तद्विषयकमेकं
 संदर्भम् ।

ततः प्रसूति बहवो जना विशेषश्रेष्ठियनआण्टिकेरी (Indian Antiquary) नाम-
कपुस्तके तत्र मदीयनैषधीयसमयविषयिपुस्तके खमत्या बहुत दोषानुदजीवतन् । परंतु
संप्रत्यहमस्मिन् संदर्भे तदुद्धाटितदोषाभासान् वक्ष्यमाणस्तुक्तिभिरपनेतुं स्वसंमतं च दृढ-
वितुमाश्रये ।

अथ युक्तयः—

स्वनिर्मिते प्रथमे संदर्भे नैषधीयसमयनिश्चायकानि वक्ष्यमाणप्रमाणान्यधीदृशम् ॥

(१) श्रीहर्षो वाराणस्यधिपतिजयन्तचन्द्रसभावाः कम्बोऽभूदिति राजशेखरः ॥

(२) अयं जयन्तचन्द्रो जयचन्द्र एव । यः किल राठौरवंशीयानां कान्वकुब्जाधिपाना-
मन्तिमो वाराणस्यधिपतिर्बभूवः यं लिखत्य पञ्चनवतुर्त्तरकादशशताब्द्यां १११५ यवना
राज्यात् प्रसह्य प्रभंशयांचकुः ॥

(३) श्रीहर्षोऽप्यकचयत् 'कान्वकुब्जाधिपतिनाहं संकृतोऽभूवम्' इति ॥

(४) राजशेखरोऽपि स्वग्रन्थैकखण्डे प्रसङ्गतोऽवर्णयत्—'नैषधीयस्य प्रथमं पुस्तकं
हरिहरो गुजरातेतिख्यातदेशं वीरधवलनामनि राजनि वसुमतीं तावत्तानयत् ।

तत्पुस्तकाच्च वीरधवलप्रधानामासौ चास्तुपालो नामाऽन्यदेकं पुस्तकमवतारया-
माच' इति ॥

किंच स्वनिर्मिते प्रथमे संदर्भे 'राजशेखरस्य सर्वं तु प्रमाणजातं विश्वासार्हम्' इत्यन्यदं
स्वीकृतवान् ॥

डॉक्टर फिट्जएडवर्ड हाल (Fitz Edward Hall) पण्डितेन "भाराधिपति-
भोजराजकृतसरस्वतीकण्ठाभरणे भूता बहवो नैषधीयश्लोका इदमन्ते" इत्यस्य ।

अहं च 'भोजराजः ख्रिस्तैकादशशताब्द्याः पूर्वार्धेऽभूत्' इत्यपि स्वसंदर्भेऽलेखिष्यम् ।

किंच गन्महाशयडॉक्टरहालपण्डितेनोक्तम्, तदपि स्वसत्तायां प्रमाणमपेक्षते । यतः
'सरस्वतीकण्ठाभरणे नैषधीयश्लोकाः कदाचित्तेनविदमन्नेन ग्रन्थकर्तुः पश्चात्प्रक्षिप्यन्ते स्म,—
इति संदेह एव' इत्यपि तत्रावस्येयम् ॥

मदीयसंदर्भसंमतमुद्दिश्य वक्ष्यमाणा आक्षेपा जनैः प्रादर्शयत । ते च यथा—

धीमान् काशीनाथकृष्णम्बकसुखेलङ्गः कुसुमाञ्जलिकर्तुरुद्ययनाचार्यस्य तैमर्यं
निरूपयत् प्रसङ्गतः श्रीहर्षस्यापि समयविवेकमन्ववभात् । तत्रादर्शयत्—“श्रीहर्षः लिखत्य
नवम्यां दशम्यां वा शताब्द्यां बभूव, न तु द्वादश्याम्” इति ॥ अत्र विषये चेमानि प्रमाणा-
न्यधीदृशत् ।

(१) नैषधीयकाव्यस्य श्लोकाः सरस्वतीकण्ठाभरणे तदाहताइदमन्त इति ।

(२) ख्रिस्तैकादशशताब्दीसंभूतयाचरूपतिमिश्रेण श्रीहर्षप्रणीतखण्डनखण्ड-
खाद्यस्य खण्डनं कृतम् ।

(३) सायणमाधवः स्वप्रणीतशंकरविजयनामग्रन्थे श्रीहर्षं शंकराचार्यसमकालीनम-
कथयत् ॥ इति ।

१. तथाचोक्तम्—'तान्मूल्यदमासुर्न च लभते यः कान्वकुब्जेवराज' इति ॥ २ इण्डियन् आण्टिकेरी
(Ind. Ant.) प्रथमपुस्तके १९७ पृष्ठे, २५३ पृष्ठे, द्वितीयपुस्तके ७१ पृष्ठे च विमोक्तोऽस्ति ।

महाकव्यकाशीनाथतेलङ्गशान्त इत्यप्यकथयत्—‘राजशेखरस्य कथनं विद्याभानुद्वयम् । तस्य बहुषु स्थानेषु स्फुटदोषमलत्वात्’ इति ॥

किंच महाकव्यतेलङ्गप्रदर्शितदोषेभ्योऽतिरिक्तं दोषं महाकवो ग्रीस (F. S. Gorwse) पण्डितोऽपि चन्दकविप्रणीत ‘पृथिवीराजरासौ’ नामकग्रन्थे केनचिद्व्येन प्रादर्शयत् “चन्दोनाम कविः जित्वाद्वादशशताब्द्यन्तिमभागेऽभूत्; तद्यदि राजशेखरस्य कथनं तस्य स्यात्तर्हि चन्दः श्रीहर्षस्य समयकालीनतया वादं परिचितः स्यात् । प्रसुत चन्दः स्वपूर्वजानां वर्णने नलचरितप्रणेतारं श्रीहर्षं कालिदासात् पूर्वं व्यवस्थापयत्” इति ॥

इण्डियन् आण्टिकेरी (Ind. Ant.) नामपुस्तके बाबुरामदाससेनेन पूर्णयेन च राजशेखरानुकूलं मम मतमनुमोद्य इतीकृतम् । महाकव्यग्रीसस्य च मन्मतप्रतिकूलदोषा युक्तिमिरुपसमिताः । अतोऽहं ताभ्यामनुगृहीतोऽस्मि । परंतु हन्त तयोरेपि युक्तयो न मे संमतं यथावद्दृढयितुं शक्नुवन्ति ॥

अथ मम प्रतिकृताः सर्वे आक्षेपाः समाधीयन्ते ।

(१) तत्र प्रथमं गडुक्तं “नैषधीयकाव्यस्य सरस्वतीकण्ठाभरणे श्लोका दृश्यन्ते” इति, तस्य समाधानम्—

अयमाक्षेपस्तु डॉक्टर हाल्हालसाहिबेनादौ प्रदर्शितः । परंतु मया समयगन्विष्य व्यवेष्टि “सरस्वतीकण्ठाभरणे नैकोऽपि नैषधीयचरितश्लोको दृश्यते” इति ।

गतवर्षे च मया सरस्वतीकण्ठाभरणस्यैकं पुस्तकं रत्नदर्पणनामिका तत्प्रथमपरिच्छेदप्रवटीका च बारणसीतः समानादिते । असिन्धेवान्तरे श्रीमता हल्लकीकरेण वामनाचार्य-शास्त्रिणा सरस्वतीकण्ठाभरणे पृतानां श्लोकानामकारादिकमेणानुक्रमणिका समग्रा निरमायि । अथ पुनस्तान् नैषधीयपुस्तकस्य प्रतिश्लोकपादं संगमस्य “नैषधीयकाव्यश्लोकच्छायापि सरस्वतीकण्ठाभरणे नास्ति” इति निरधारि ।

तस्यास्मिन् निश्चयेन कदाचिन्नान्तिः स्यादिति वक्तुमशक्यं महापरिश्रमेनेत्यङ्गकरणात् ॥

किंच डॉक्टर औफ्रेकट् (Dr. Aufrecht) पण्डितेन खनिर्मितायां आफ्स्फोर्डे (Oxford MSS.) हललिखितपुस्तकानां सूच्यां सरस्वतीकण्ठाभरणे पृतानां श्लोकानां तत्कर्तृणां चानुक्रमणिका लिखिता, परंतु तत्र नैषधीयनामापि न दृश्यते । अतो डॉक्टर-हालपण्डितस्य कथनं आन्तिग्रस्तं प्रतीयते । अथवा डॉक्टर हालपण्डितेनावलोकितं सरस्वतीकण्ठाभरणपुस्तकमशुद्धं स्यादिति ॥

अथ द्वितीयाक्षेपसमाधानम्—

(२) यच्चोक्तम्—‘जितौकादशशताब्द्यन्तिमभागाभिर्भूतवाचस्पतिमिश्रेण श्रीहर्षप्रणीतखण्डनखण्डखाद्यस्य खण्डनं कृतम् । अतः श्रीहर्षो वाचस्पतिमिश्रात् पूर्वोऽभूदिति सुस्पष्टम्’ इति । तदेतत्तु सर्वं यत् वाचस्पतिमिश्रेण खण्डनोद्धारनामा ग्रन्थः

१ (Ind. Ant.) पुस्तके द्वितीयखण्डे २१३ पृष्ठे मिलोक्तम् ॥ २ बाबुरामदाससेनव्याख्यानं (Ind. Ant.) पुस्तके तृतीयखण्डे ३१ पृष्ठे मिलोक्तम् ॥ ३ पूर्णैय (P. M. Purnaiya B.A.) स व्याख्यानं (Ind. Ant.) पुस्तके तृतीयखण्डे २९ पृष्ठे मिलोक्तम् ॥

कृतः । परंतु तत्र नाथं निश्चयः स्यात् यत् कतमोऽयं वाचस्पतिमिश्रः । यतो वाचस्प-
तिमिश्रा बंधवोऽभूवन् । येः खलु धर्मशास्त्राणि दर्शनग्रन्थाश्च निरमायिषत् ।

किंचेन्द्रप्रस्थ(देहली)नगरनिवासिपण्डितविश्वेश्वरनयल्लगोस्वामिपार्थे खण्डनो-
द्धारस्यैकं पुस्तकं वर्तते । अथ यदाहमिन्द्रप्रस्थनगरमगमं तदा संप्रापितः कृपया तत्
पुस्तकं मामदर्शयत् । तत्र च न किमपि तत् प्रमाणमपश्यं यत् 'खलु वाचस्पतिमिश्रः
त्रिस्तौकादशशताध्यामभूत्' इति सावयेत् । खण्डनोद्धारग्रन्थः प्राचीनवेदान्तिकृतवेदा-
न्तपुस्तकानां सूचीपत्रे नैव दृश्यते । वाराणसीमहाविद्यालयपण्डिता अपि मया खण्ड-
नोद्धारसमयं निवेतुं पृष्टाः "अयं खण्डनोद्धारग्रन्थः केनचिच्चवीनवाचस्पतिमिश्रेण व्यरणि,
नतु "प्राचीनेन" इति मां प्रत्यवोचत् ।

अथ तृतीयाक्षेपसमाधानम्—

(१) यद्यप्युक्तं "पृथिवीराजरासौ नामके ग्रन्थे चन्द्रकविः श्रीहर्ष कालिदासात्
पूर्वजातममन्यत" इति, तत्रोच्यते चन्द्रकविः स्वग्रन्थे मञ्जलाचरणप्रथमे श्लोके श्रीहर्ष-
मुद्दिदेश । यंच भीमान् ग्रीसो यथातदन्ववादीत् ।

किंच चन्द्रकविः मञ्जलाचरणश्लोकेषु 'सर्पराजं शेषं, विष्णुं, व्यासं, शुक्रदेवं नल-
राजयशःप्रख्यापकं श्रीहर्षं भोजराजइत्यन्तप्रणेतारं कालिदासं, दण्डमालिनं,
गीतगोविन्दकर्तारं जयदेवं च एतान् प्राचीनप्रसिद्धकवीन् प्रणमामि' इत्यकथयत् । तत्र
यत् भीमान् ग्रीसः परामृशति—"चन्द्रकविनेते महाकवयो हि तत्तज्जन्मसमयमनुसृत्य मञ्
लाचरणश्लोकेषु पूर्वोत्तरतः सनामोद्देशं स्थापयित्वाऽभिवादिताः" इति । तन्तु "श्रीहर्षः
स्वप्रणीतखण्डनखण्डखाद्यग्रन्थे कालिदासप्रणीतग्रन्थसंदर्भान् उदाजहार" इति श्रीहर्षसमय-
विवेकानुसंधानशीलश्रीमत्कौशीनारथतेलङ्गचनादसंभवमिव प्रतिभाति ।

किंच त्रिस्तौकादशशताब्दीसंभूतचन्द्रकविः श्रीहर्षं प्राचीनकविमित्रावरणंदिष्यत्तर्हि राजशे-
खरस्य संमतमसंभवमभिविष्यत् । अथास्मदनुकूलं राजशेखरस्य संमतं वक्ष्यमाणमुचिद्धयमे-
कतरेण निवेतुं शक्यम् । तथाहि—

(१) यत् श्रीमता ग्रीसपण्डितेनोक्तं "चन्द्रप्रणीतपृथिवीराजरासौ"—पुस्तके मञ्जला-
चरणश्लोकेषु चः श्रीहर्षस्य प्रथममुद्देशः स 'श्रीहर्षः कालिदासात् पूर्वोऽभूत्' इति कवेराशयं
व्यकलयति इत्यसत्यं स्यात् ।

(२) अथवा चन्द्रग्रन्थे मञ्जलाचरणश्लोकाः क्षेत्रकाः स्युस्ति ॥ तत्राहं तु "चन्द्रकविना
कवित्वशक्त्यनुसारेणैव कवीनां नामानि पूर्वोत्तरत उद्दिष्टानि, नतु तज्जन्मसमयानुसारेण"

१ तथापि चत्वारस्तु नूरोपमुद्रितग्रन्थप्रत्यक्षदर्शनमसंग्रह (Catalogus Catalogorum) पुस्तक
परिपलम्ब्यते । मिश्रपदपरिहृताख्यौ ॥ २ तत्त्वविन्दु (वेदान्त)—तत्त्वशारदी (योग) तत्त्वसमी-
क्षा—महासिद्धिटीका—न्यायकणिका (विनिषयविकीर्ण गीर्वाण) —न्यायतत्त्वावलीका—न्यायसं-
दीक्षा—न्यायवाचिकतात्पर्यटीका—नवतत्त्वसंज्ञितोद्दिष्टिनी—नामतौ (शारीरकनाथव्याख्या) पुस्त-
कीपिका (सांख्य)—योगवृत्तमाध्यम्याख्या—वेदान्तप्रत्यक्षकौमुदी—वेदान्तवाचस्पत्य—साल्पतत्त्वकौमुदी
निर्माका । ३ (Ind. Ant.) तृतीयपुस्तके ८१ पृष्ठे विज्ञोक्तीदम् ॥

इति मन्ये । अतो नात्राद्यं यच्चन्दकविना श्रीहर्षस्य कालिदासात् प्रथममुद्देशः कृतः । यतः संप्रत्यपि बहवः पण्डिता नैषधकाव्यं सर्वेभ्यः काव्येभ्यः श्रेष्ठं श्रेष्ठं मन्यन्ते ।

कालिदासकाव्येभ्यश्चापि श्रेष्ठं मत्वा सचक्रुर्मात्रं पठन्ति प्रशंसन्ति च । किञ्च—अन्नकाव्यपेक्षयाऽस्य नैषधस्य बहुपद्यैकाः सन्ति । किञ्च यच्चन्दकविना 'श्रीहर्षः प्रविद्धः कविरभूत्' इति महत्प्रशंसने उक्तम्, तत् श्रीहर्षस्य कालिदासात् पूर्वतो साधयितुं न शक्नोति । यच्चन्दसमयात् किञ्चित् प्राक् नवीनस्यापि श्रीहर्षस्य प्रविद्धित्वेन चन्दकविना तथा प्रतिपादितत्वात् ॥

किञ्च प्रबन्धकोपादवगम्यते—यश्चैषधकाव्यं शिस्तस्य चतुःसप्तत्युत्तरैकादशशताब्द्याः ११७४ किञ्चित् प्राक् श्रीहर्षेण प्राणमि । नतो जयचन्द्रप्रधानस्य सोमनाथदीर्घना-प्राकृतान्तं श्रीहर्षस्य कादमीरवात्रावृतस्य पश्चाद् राजशेखरः प्रबन्धकोपेऽवर्णयत् । श्रीहर्षस्तु नैषधकाव्यं रचयित्वैव कादमीरं जगाम ॥

अपि च चन्दकविना पृथिवीराजरासौनामग्रन्थः प्रबन्धकोपाद्बहुकालानन्तरं व्यरचि । यतस्तत्र पृथुराजस्तुः, तत्पुत्ररत्नासिंहस्य गौरिनामयवनाधिपतिना सह साधामिकं वृत्तं च वर्णयते स्म ।

किञ्च इदमप्युक्तमित्या वाच्यमेतन्म विवृणुमश्चमं मया । यत् "जोधपुराधीशप्रधान-कविराजमुरारिदिननामाऽकथयत्"—'तत्राहमत्र ग्रह्ये । यत् 'पृथिवीराजरासौ'-पुस्तकं चन्दकविनैव प्रणीतम् इति । किञ्चिद् पुस्तकं शिस्तचतुर्दशशताब्द्यां प्राणायीति मे प्रतिभाति ।' अत्र स इदं प्रमाणद्वयं चादर्शयत्—

(१) बहवः कवय उदाहरन्ति 'यच्चन्दो निजस्तामिना सह, स्वामिन्मुखोः पश्चात्तापिरेणैव शत्रुभिरपाति' इति ।

(२) किञ्च तत्र पुस्तके यवनभाषाया बहवः शब्दाः सन्ति । यवनाश्चात्र भारते शिस्तस्य चतुर्नवत्युत्तरैकादशशताब्द्यां ११९४ समागम्य न्यवाप्तुः । तत् कथं तेषामगतेष्वेव तेषां भाषायाः प्रचारः स्यात् । मम मते तु चतुर्दशशताब्द्यां वर्षतत्रयानन्तरं यवनभाषाया लब्ध-प्रचारतया चन्दपुस्तके प्रवेशः संभाव्यत एव" इति ।

तत्राहं तु कविराजमुरारिदिननामोऽस्मिन् प्रमाणद्वयेऽन्तिमं कथञ्चिच्छ्रुह्ये ॥

अथ चतुर्थाक्षेपसमाधानम्—

(४) यदप्युच्यते "माधवप्रणीतसंक्षेपशंकरविजये वर्णितम् । यत् 'खण्डनकारः श्रीशंकराचार्याच्छास्त्रविचारैः पराजेष' इति" । तत्रोच्यते माधवप्रणीतश्रीशंक्षेपशंकरविजये सत्येतिहासा न दृश्यन्ते । किन्तु तत्र शंकराचार्यस्य प्रशंसार्थं स्वकल्पितेतिहासमुपन्यस्तं माध-वेन । तत्र दिह्मात्रमुदाह्रियते—माधवेनोक्तं "शंकरः नामं, मयूरं, खण्डनकर्तारं श्रीहर्षं, तत्प्राचीनमुद्रयनाचार्यं च शास्त्रार्थं विजिग्ये" इति ॥ परंतु वाणमयूरी च शिस्तसप्त-मशताब्द्यां प्रादुरासाम् । इत्थं चेतिहासविषयेषु संक्षेपशंकरविजयं किञ्चिदपि निवेष्टुं सर्व-थाऽनर्हम् ।

एवं च नाद्यापि किञ्चिदपि तत् प्रमाणमुपकम्यते यद्वाजशेखरस्य संनतं खण्डयेत् ।

अपिच सरस्वतीकण्ठाभरणे श्रीहर्षलोका नैव हृताः सन्तीति यन्मया साधितं तन्मे मत्तं प्रवर्तितराम् ।

सरस्वतीकण्ठाभरणं च बृहत्काव्यं पुस्तकमस्ति । तत्र च ये महाकवय आलिट्टिकादश-
शताब्दुत्तरार्धे बभूवुस्तेषां तत्प्रणीतकाव्यानां च नामानि दृश्यन्ते । सरस्वतीकण्ठाभरणं च
धाराधिपतिभोजराजप्रणीतमिति निर्दिष्टा—यन्नामो तन्नामोपलब्धेः । अथवा तत्र
सनासद्भिः पण्डितैः प्रणीतं स्यादित्युभयस्मिन् समत एकतरसंभवे तु संशय एव नास्ति ॥
किंच यत्—एतारसमहाप्रसिद्धनैपथीयकाव्यस्य सरस्वतीकण्ठाभरणे नामापि न दृश्यते ।
तत् 'श्रीहर्षो भोजराजादर्शोचिनः' इति साधयति ॥

अपिच यदि श्रीहर्षप्रणीता 'अन्ये ग्रन्था उपलभ्येरन्' तदा तैरपि श्रीहर्षाविर्भावसमयः
सम्यग् निवेतुं शक्येत ॥

अपिच—इतो भवति चेत्सरा अत्यगुर्वदा गच्छ जेसस्मीरभाण्डारे श्रीहर्षविरचितं साह-
साङ्गचरितं नामकं पुस्तकमासीत् ।

परंतु संप्रति तत्र नोपलभ्यते । आशास्यते च तत् पुस्तकं कुत्रचिन्महानगरभाण्डार
उपलभ्येत । अथवा तदेव नष्टं जेसस्मीरभाण्डारपुस्तकं लभ्येत ।

इत्थं च संप्रति नावत् किमपि विश्वासाहं पुस्तकान्तरे नोपलभ्यते तावत् राजशेखरस्य कथ-
नम् "श्रीहर्षः कान्यकुब्जाधिपतिजयचन्द्रस्य सभासन्महाकविरासीत्" इति सम्यक् प्रलेप्ते ॥

किंच यत् श्रीहर्षोऽप्याह स—“मम वृत्तिः कान्यकुब्जाधिपतिरासीत्” इति । तद-
चनं राजशेखरस्यैव समतं श्रुतं साधयति ॥

इत्थं चाभियुक्त्युक्तिरियमेव सिद्धान्तपक्षः प्रतिभाति यत्—‘श्रीहर्षः शिष्टद्वादशशता-
ब्दुत्तरार्धे जन्म’ इति ॥

अपिच यदाहमिमं संदर्भम् एशियाटिकसभायाः पुरस्तादकाव्यं ततः कतिपयदिनानन्तर-
नेष्टस्य अज्ञातपूर्वाया नैपथदीपिकाया नाम टीकायाः खण्डान्युपालक्ष्य । तत्र आपश्यं
'नैपथदीप्यं काव्यं कालिदासादिकाव्येभ्यो बहुर्याचीनम्' इति ।

सा टीका तु अहमदाबादसमीपे डोलकाग्रामे चाण्डुचण्डितेन १३५३ संवत्सरे
(A. D. १२९९) स्वरचि । तत्र सोऽवोचत् “काव्यं नैवम्” इति ॥

१. तथाच तदीयसमाप्तौ श्लोकः—

‘श्रीमिकमारकसमनाच्छरदामय विपत्राशता समधिके....चितेपु ।

तेषु तदीयशत भाद्रपदे च शुक्लपक्षे तदीयशतितौ रविसासरे च ॥’ इति ।

२. तथा च समसमाप्तिश्लोकः—

‘श्रीमानाशितपण्डितः स्वसमयाविर्भूतसभांश्व-
काण्डुपण्डितसंहितं ग्राह्युने श्रीगीरिदेवी च नन्द ।

पुत्रा श्रीमुनिदैपसंसदविजुपाकाव्यं नवं भेष्यं
दायिने च सवर्जने विहरणं सौ च चक्रे कमात् ॥’ इति ॥

इदमपि च अकथयत् “तत्समये विद्याधरविरचिता नैपथीयसंकैव टीकास्तीत्” इति ॥

अहं विद्याधरेण साहित्यविद्याधरोपनाम्ना निर्मितायास्तुष्टाष्टोकायाः खण्डानि जैसलमीरनगरे अहमदाबादनगरे च प्राप्नुवम् ॥

अनं चाण्डुपण्डितटीकारम्मे च “श्रीहर्षः शास्त्रार्थं स्वपितुर्हारास विजेतारं पण्डितं पुनः सायं शास्त्रविचारे खडुदिविमयेन जित्वा स्वपितुर्वैरं निरवातयत्” इति—राजशेखरस्य वचनमद्रवयत् ॥

स्वयं च चाण्डुपण्डितः पुनः स्फुटमवोचत्—“श्रीहर्षः स्वपितुर्विजेतुर्दशनस्य कृपीः खण्डनखण्डसाधनामकग्रन्थेनाऽखण्डयत्” इति ।

अतश्चाण्डुपण्डितसेदं कथनं राजशेखरस्यैव मतं साधयति” इति ॥

तस्य चास्य महाकाव्यस्य यैर्महात्मभिर्द्वीका कृता तेषां नामानि तत्कृतान्यग्रन्थनामसाहित्यानि संस्कृतग्रन्थग्रन्थकर्तृनामसंग्रहपुस्तकानुसारेण प्रकाशयन्ते—

१ आनन्दराजानकः (काव्यप्रकाशनिर्देशनकर्ता)

२ ईशानदेवः

३ उद्यनाचार्यः (गीतगोविन्दव्याख्याता)

४ गोपीनाथः (काव्यप्रकाश-दशकुमार-रघुवंश-व्याख्याकर्ता)

५ चाण्डुपण्डितः

६ चारित्रवर्धनः (कुमारसंभव-रघुवंश-राघवपाण्डवीय-शिशुपालवध-व्याख्याकर्ता)

७ जिनराजः

८ नरहरिर्नरसिंहो वा

९ नारायणः

१० भगीरथः (काव्यादर्श-किरातार्जुनीय-देवीमाहात्म्य-महिमस्तोत्र-मेघदूत-रघुवंश-शिशुपालवध-व्याख्याता)

१ तथाचोक्तम्—

‘टीकां वचपि सोपपत्तिरचनां विद्याधरो निर्मेमे
श्रीहर्षस्य तथापि न खलति सा मन्मीरतां नारदी ।

दिकृतककर्ता मर्त्यैर्लभ्यैकदशमार्गं सुदुः

पारावारमपारमन्तु किमिह स्वाज्ञानुदमे कचिद् ॥’ इति ॥

२ ‘प्रथमं तावत्कविजिगीषुकथायां स्वपितृपरिभाङ्गमुदयनमत्यगवैपतया कटाक्षयत्स्वद्वन्द्वग्रन्थीनु-
द्वन्द्ववित्तु खण्डनं प्रारिप्सुष्यतुविषयुषपापैरभिमानमनवधीषभानमवधीषं मानसमेकतानतां निनाय’
इति वज्रला पट्टिः ।

३ इयं च (Catalogus Catalogorum) इति नामकं कोफेल्ड (Aufrecht) पण्डितेन
१८९१ शिष्टाब्दे प्रकाशितम् । तदेतस्य महाशयस्य महोद्योगं वर्णयितुं महेश्वर पर्वेश्वरः ॥

४-अनं च नैपथीकाचार्यमत्तरहस्य-वातमत्तरदिविषेक-कनादस्य-नाम्बकिरणवली-जातिनिग्रह-मान-
व्याक्या-न्यायकुसुमाञ्जलि-न्यायपरिशिष्ट-न्यायवातिकतात्पर्यपरिशुद्धि-बोधपति-द्वि-लक्षणावली-निर्मात्र-
वनाचार्यतौ निज एव ॥

११ भरतमल्लिको भरतसेनो वा (अमरकोषटीका-उपसर्गवृत्ति-एकवर्णसंज्ञ-कारकोल्लास-किराताकुंजीगटीका-कुमारसंभवटीका-षट्कपंरटीका-हृतबोधवाकरण-द्विरु-पञ्चनिसंज्ञ-नलौदवटीका-मट्टिकाव्यटीका-मेघदूतटीका-वैद्यकुलतत्त्व-शिष्टपालवधटीका-मुखलेखन-निर्माता)

१२ भवदत्तः (शिष्टपालवधटीकाकर्ता)

१३ मथुरानाथशुक्लः (अथपद्यविवेचन-अथपद्यपरि-आचारार्क-आचारोल्लास-आत्म-पुराणदीपिका-आद्यौचनिर्णयटीका-आधुलायनसूत्रवृत्ति-कालतत्त्वटिप्पण-कालमाधवच-न्द्रिका-कुमारीतन्त्रविवरण-कुवलयामन्दवृत्ति-कृष्णसार-कियाकौमुदी-गणकभूषणटीका-गणेशस्तोत्र-गुरुसूर्यगोचरविचार-गोरक्षशतकटीका-चन्द्रिकाटीका (व्याक) छन्दःकल्पलता-जटापटलटिप्पण-जातकल्पलता-तिथिनिर्णय-दिलीपचरित-दिव्यतरवल्गुटीका-दुर्गाचर्चामृ-तरद्वय-पञ्चनीसुषोदय-पाणिप्रहादिकृत्यनिर्णय-पिङ्गलवृत्ति-प्रबोधचन्द्रोदयवृत्ति-प्रब्रमनो-रमाटीका-वृहत्संहिताटिप्पण-यश्वराजटीका-पञ्चाङ्गसीधिति-वाङ्मयवल्गुचाराव्याख्यटीका-युद्धजयोत्सवटिप्पण-योगकल्पलता-शिवपूजाप्रकाश-श्यामकल्पलता-पदचकादिसंज्ञ-सह-मन्त्रिका-साहित्यदर्पणटीका-सिद्धान्तचन्द्रिकाटीका (१)-सुभाषितमुक्तावली-सौभाग्योप-निषट्टिप्पण-दृढयोगसंज्ञ-हनुमन्मन्त्रोद्धार-हारावलीटिप्पण-निर्माता)

१४ मल्लिनाथः (अमरकोषटीका-उदारकाव्य-एकावल्यालंकारटीका-किराताकुंजीग-टीका-कुमारसंभवटीका-तार्किकरत्नाटीका-मट्टिकाव्यटीका-मेघदूतटीका-रघुवंशटीका-रघु-वीरचरित-शिष्टपालवधटीका-निर्माता)

१५ महादेवविद्यावागीशः (आनन्दलहरीव्याख्यानिर्माता)

१६ रामचन्द्रशेखरः

१७ वंशीचदनशर्मा

१८ विद्याधरः

१९ विद्यारण्ययोगी

२० विश्वेश्वरानाथः

२१ श्रीदत्तः

२२ श्रीनाथः

२३ सदानन्दः

एषां त्रयोविंशतिष्वप्याख्यातॄणां मन्दाद्य

नारायणेन विरचिता नैषधीयप्रकाशाख्या

जिनराजेन " मुखाधरोधाख्या

मल्लिनाथेन " बीपालाख्या

चारित्रवर्धनेन " तिलकाख्या

नरहरिणा " वीपिकाख्या

विद्याधरेण " साहित्यविद्याव्याख्या व्याख्या

मना समधिगताः । तान् च नारायणविरचितप्रकाशाख्यव्याख्याया एव बहुवैप्रदर्श-
कत्वेन मुख्यत्वमङ्गीकृतम् । अन्येषाम् च यत्र विशेषो लब्धस्तासां टिप्पणं दत्तम् ॥

अस्य ग्रन्थस्य शोधनोपक्रमे ये महाशयाः पुस्तकानि प्रेषितवन्तस्तेषां प्रत्युपकारं कर्तुं-
क्षमः केवलं परोपकारशीलताप्रकाशनार्थं नानावली प्रकाशयते—

नैषधीयचरितमूलपुस्तकत्रयम्

नैषधीयप्रकाशपुस्तकम्

साहित्यविशाधरीपुस्तकम्

मुन्नावबोधापुस्तकम्

जीवातुप्रथमसर्गस्य लिखितं पुस्तकम्

}

जयपुरराजगुरुधीनारायणभट्टपर्वणीकराः

दिल्लीकाख्यव्याख्यापुस्तकम् जयपुरराजगुरुदाधीनचन्द्रेश्वरशर्माणः नरहरिकृतसैंपिकापुस्तकम्

महामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसादशर्माणः जीवातुव्याख्यापुस्तकम् (मुद्रितम्) जयपुरराजकी-

यपुस्तकालयाभ्यक्षाः नैषधीयप्रकाशस्य पुस्तकान्तरम् ग्वालियरनगरतो भट्टविश्वनाथशर्माणः ।

एवं महता परिश्रमेण कटीकमिदं महाकाव्यं संशोध्य निर्णयसागरयन्त्रालयाधिपतये
'जावजी दादाजी' इत्यभिरूपा प्रतिष्ठान भेष्टिनेऽदाम् । तदत्र प्रमादस्य मनुष्यासाधा-
रणधर्मज्ञानमहोपादक्षरयोजकदोषाद्वा द्वितीयावृत्तावपि कचनाशुद्धिः स्थिता जाता वा तां
सहृदयहृदयाः संशोध्य पाठयन्तुच्छात्रान् । नहमपि पुनरावृत्तौ शोधविध्यामि । नतः—

गच्छतः स्तलनं कापि भवत्येव प्रमादतः । हसन्ति दुर्जेनास्त्रं समादधति सज्जनाः ॥

इति प्रार्थयति

पञ्जनददेशीयविश्वविद्यालयान्तर्गतसंस्कृतश्रेण्यध्यक्षप्रधानाध्यापकपरिषद—

शिवदत्तशर्मा ।



॥ श्रीः ॥

नैषधीयचरितस्यानुक्रमणिका ।

विषयानुक्रमणिका तु जयपुरसेस्कृतपाठशालाधामागुर्वेदाध्यापकैर् आर्यालंकारशतक—
कच्छलेवंश—छन्दश्छायापटन—जयपुरविलासमुष्णकमुष्णवली—पलाण्डुशतक—होलामहो-
त्सवाद्यनेककाव्यनिर्मातृश्रीकृष्णरामकविनिर्विरचितसारशतकान्तर्गतनैषधीयचरितसारतः
कृतार्थेति विचार्य नैषधीयचरितसार एव लिख्यते ।

कविषु दधतमुत्कर्षं विस्तुरदनवराहयवाम्बपम् ।

इह खलु खलप्रपथं श्रीहर्षं नौमि हर्षसंघर्षम् ॥ १ ॥

१ सर्गे कथासारः—

भूयः कौऽपि नलोऽनलमुत्तिरभूत्तत्रानुरागं दधौ

वैदर्भा दमयन्तिका गुणैरुपिः सोऽप्यास तस्यां सृष्टौ ।

जातु स्थान्तविनोदनाय विरहो लीलाटवीं पर्यट-

न्येनं हंक्षमसौ निगृह्य तरसा दूनं दयालुर्बहौ ॥ १ ॥

२ सर्गे—

राजंसां दमयन्तिकां त्वयि तथा कर्तासि रक्षां यथा

शकादीनपि हास्यतीति नृपतिं हंसः कृतज्ञोऽभ्यधात् ।

एवं चेत्स्वयं साधयेप्सितमिति श्लोकः स राजा मुदा

द्रागुणीय ददर्श कुण्डिनगतो भैरौमदक्षिणकुटे ॥ २ ॥

३ सर्गे—

मामुद्दिश्य किमेपि भैरौनटुविज्ञांलोमि विन्ते रुचि-

येन्मप्यस्ति नलं वृणीष्य यत तामुक्त्वा व्यरंसीद्वेषः ।

तस्मै ब्रूहि तथा यथा स नृपतिर्मांमुदहेदित्युपा-

दिशे भीमजया खगो हृतगतिः सिद्धिं नलायाकषत् ॥ ३ ॥

४ सर्गे—

धामाज्ञां विरहाभिना विदधती निन्दां मुधांशोज्ज्वै-

ज्वालाभिर्हृतमुर्मुरीकृतमुष्णकम्पाय धाममुहत् ।

भीमलात्यरिचारिकाकलकलाहृतस्वया बीक्यतां

ज्ञातो व्याभिरयि कर्षंवरमहं कर्तास्म्यवासीमिति ॥ ४ ॥

१ अस्मिन् महाकाव्ये जयपुरमहाशयकपूर्वजानां प्रभावो वर्णितः ॥ २ इदं ललितमदनलोकमयोरपि
विशेषणम् ॥ ३ गृहारामे ॥ ४ नलसंज्ञकी ॥ ५ बह्वी ॥ ६ पक्षी ॥ इति इति यावत् ॥

५ सुगें—

ज्ञात्वा नारदतः स्वर्गवरमिधि भैम्बाः स्पृहाहर्षारिः
 सार्धं दिक्पतिभिः पक्ताण पृथिवीं शङ्क्या शुचा वीक्षितः ।
 अस्माहौलमुपेत्य बाहि नृप भो भैमीमदृष्टो भट्टै-
 स्वामसास्त्रदुकूलवाशिति नलं सोऽपुत्र दौले छले ॥ ५ ॥

६ सुगें—

भूजानिर्मुक्कनैकदृश्यस्तनुरप्युच्चैरदृश्यस्तदा
 कक्षाः सप्त वगाद्या भीमदुहितुः प्राद्यादमाद्यादयन् ।
 तां तत्र प्रसमीक्ष्य खण्डनपरां गीर्वाणवृत्तीनिरां
 दूरादुच्छ्रुतिरिति स्म चेत्तसि मूर्धं वृजोऽपि दौलेन तः ॥ ६ ॥

७ सुगें—

अभ्रान्तं तरदन्तरोऽद्भुतरसाकुपारपूरान्तरे
 प्रस्सारम्य मुखाच्छलापैषि नलस्थां प्रादुरास्य स्तुवन् ।
 सा तु व्यचामसुं शर्माक्ष्य चेकिता तद्वपुस्तुवा सखी-
 स्वाबर्गमितिमासु कोऽसि किमिह प्राप्तोऽस्यष्टच्छत्यम् ॥ ७ ॥

८ सुगें—

दूतं विद्धि वराजि मां दिविषदां घग्नासि यत्त्वामहो
 सोऽप्यासापतिभिः सह स्वयमिदं ब्रूते वृषा मद्रिर ।
 अस्मास्त्रन्यतमं वृणीष्व कमपि त्वं नन्दने नन्द भो
 मा कुत्रापि नरे स्खलेति बहुषा भैमीं नलोऽलोभयत् ॥ ८ ॥

९ सुगें—

नितं मेऽस्ति नले न लेखपठिषु त्वं कोऽनेलभोस्तुवे-
 स्तुक्तः प्रोज्झ्य सुराक्षलं श्रयसि किं सुरपास्यबोचस्त ताम् ।
 पथादक्षुमुखीक्ष्य सहसा सोऽहं नलस्तत्रिये
 मा रोपीरिति तत्र बादिनि सै विदेवादिवोऽवातरत् ॥ ९ ॥

१० सुगें—

आजग्मुर्महति स्वर्गवरमहे नन्दजले नावका-
 बत्तारो हरितां हृदिप्रश्रुतयः कृत्वा नलस्याकृतिम् ।
 बान्देभ्यां नृपद्वन्द्ववर्णनविधौ बद्धोद्यमानां पुरो
 मथ्येराजकमाजुहाव तनयां भीमो महीनासयः ॥ १० ॥

११ सुगें—

एते सन्ति सुरा इतः पुनरिमे दीव्यन्ति विद्याधराः
 किंच स्फाररुचः पृथक्पृथगितो द्वीपाधिपा आसते ।

सर्वे योग्यतमा वृणीष्व कमपि स्याद्यत्र वा तद्वन्नि-
र्वाणा भूरि विलोभितापि विनैहौ सा चित्तवज्रजला ॥ ११ ॥

१२ संगे—

पार्श्वे पश्य परे त्वदर्थमपरे द्रागा समुद्रादिमे
प्राप्ताः प्राज्यपराक्रमकमयुजः पद्माक्षि धृष्वीमुजः ।
एषु स्वीकृतं कंचिदेकमिति बाग्देव्योपदिष्टा पुरो
बान्ती वीक्ष्य विविक्षिवे स्मितवतः सा पद्म मये नलम् ॥ १२ ॥

१३ संगे—

पद्मक्षयौ नलेषु तन्निव कमपि श्रीवीरसेनोदयं
देवं मनु परीक्ष्य किं भ्रमयसि व्यर्थं त्वमस्मानिति ।
वाचा श्लेषवचःप्रपन्नफलितामल्लशमल्लेशया
श्रोक्ता पद्मनली विभाव्या समभूत्संदेहभूर्नामभूः ॥ १३ ॥

१४ संगे—

स्तोत्रश्रोतदिगीशदर्शितनला मन्दाक्षमन्दा सती
मत्वा तानियमुत्सर्ज्य करतः कण्ठे नलस्य खजम् ।
दिक्पालेषु गतेषु च सह गिरा दत्त्वा वरानम्बरा-
त्सामोदा निपपात मूर्धनि तयोः कल्पप्रसूनावलिः ॥ १४ ॥

१५ संगे—

रकालकृतिनिबन्धमरुतिमती ज्ञानप्रमृष्टाकृति-
भैमी मातृमिहस्यवप्रकृतिभिः संस्कृत्य सजीकृता ।
भूयोद्गातिबलो नलोऽथ विमर्षविश्रोऽपि पीतो दया
क्षीमिस्त्रज्जगाम कुण्डिनत्पाकृतो विवाहोत्सुकः ॥ १५ ॥

१६ संगे—

जीमः श्रीनिपद्येधरेण बुद्धिः संपाद्य पाणिग्रहं
जन्धान्मकमभोजयद्बहुक्षितं सौजम्यसिन्धुर्मुदा ।
इत्थं तां परिणीय भीमवने राज्ञीरुपित्वा कति
प्रीतात्मा विलसंस्तया स निषेधोद्देशान्प्रतस्थे नलः ॥ १६ ॥

१७ संगे—

लिप्सुर्नामसुतां बलेन कलितः कुर्वन्करालः कलि-
र्मायास्तत्र इतस्तथा नल इति श्रोकोऽपि देवैः पथि ।
भैमी तां विधोब्रूयामि नलतः पापी प्रतिज्ञाय हा
जाम्यक्षाय कंचिदस्य निलवारामे विनीतं विनीः ॥ १७ ॥

१८ सर्गे—

इत्थं सामय मेदिनीतल्लक्ष्मीमासाद्य धौघे महा-
 रत्नसूक्तिताकाशवक्षितिभृति इगाचकशाको नलः ।
 नक्तं यत्नवशीकृता कमगल्लक्ष्मी कलमकोमिदः
 कंदर्पवपिपारलम्भनतरीमुचैर्मुद्रारिरमत् ॥ १८ ॥

१९ सर्गे—

प्रातर्बोधविधित्सवो रसमुधावधाः सहर्षा जगु-
 र्गांधा बोधकराः कराहतकलतोया गृह्येयानगाः ।
 सुद्धा प्राक्पिपेक्षरः सुरसरित्सातो रयस्यः समा-
 गच्छन्त्यैरवलोकितो ननु पुनस्तन्निर्गमः सौधतः ॥ १९ ॥

२० सर्गे—

प्राप्ते राक्षि पुरोगता वितरति स्वर्णाम्बुजन्मान्बुरी-
 कुर्वाणा नियमं समापयति सा मानं सनागाधिता ।
 अहं कुर्वेति लज्जिता सहचरील्लक्ष्म्यं नीमिस्मृति
 द्रागुत्थाय चंचाल चालसगतिर्लोलजितम्बा बहिः ॥ २० ॥

२१ सर्गे—

सौधाक्षिःसरते स्मितं विकिरते राज्ञां नमो गृह्यते
 ज्ञात्वा त्र्यम्बकमर्चते मुरारिपोः स्तोत्राण्यहो प्रप्रते ।
 भुक्त्वा पर्यटते शनैः ज्ञातपदं मये शिवामयते
 सार्यं नर्णयते नमस्ति कलये तस्मै नलदमावृते ॥ २१ ॥

२२ सर्गे—

स्वयं सौधविधिं विधान विगलहोषः प्रदोषत्तवं
 प्रत्यारभ्य विधूदवावधि वधूलाद्वादग्नौ सुवन् ।
 तस्या मैत्रीविषया सिरोऽवृत्तकिरः श्रुत्वा स काव्यास्मिर-
 प्रज्ञः प्राप परं स्वरन्सरनवानन्दो नलो विस्रयम् ॥ २२ ॥



॥ श्रीः ॥

महाकविश्रीहर्षप्रणीतं नैषधीयचरितम् ।

नारायणकृतया नैषधीयप्रकाशाख्यव्याख्यया समेतम् ।

प्रथमः सर्गः ।

वैदेही सस्य वामे जयति जयजनिर्वक्षिणे लक्ष्मणोऽपि
श्रीमानमे इन्मानजुल्लसलचर्यो हस्तविन्यस्ततस्वः ।
कोदण्डं काण्डमेकं दधदहितकुलध्वंसकारी समन्ता-
दव्यादव्याजमव्याकृतिसलिलनिधिजानंकीजानिरस्मान् ॥
दशकंपरकरिसिंहः सीताचेतःसरोजरोलम्बः ।
रघुकुलकैरवचन्द्रः पामादायासतो रामः ॥
भद्राय भूयाद्भवतां श्रीरामो भक्तिभावितः ।
स्मृतेस्त्वृन्मते यस्य पदवी सुरदुर्लभा ॥
नत्वा भीमरसिहपण्डितपितुः पादारविन्दद्वयं
मातृकापि महालसेल्यभिषया विह्वलात्कीर्तयः क्षिती ।
श्रीरामेश्वरसीतयोः सुमनसोर्गुणैर्गोचरो यथा-
बुद्धि धीनिषयेन्द्रकाज्यविकृति निर्माति नारायणः ॥
प्रणम्य शंकरं सोममनन्तं धीपति समम् ।
कुर्वे नात्रा नैषधीयप्रकाशं गृहेदां सुवे ॥

चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य निर्विग्रसमाप्त्यर्थं शिष्टाचारपरिप्राप्तम् 'आशीर्नमस्त्रिकया वस्तुनिर्देशो
वापि तन्मुखम्' इति महालाचरणं कर्तव्यमिति ग्रन्थकृच्छ्रीहर्षनामा कविर्गृहं रैषीजराधुनामाभी-
ष्टदेवतानमस्काररूपं मङ्गलमाचरति । अन्वे तु 'विशिष्टवस्तुनिर्देशलक्षणं मङ्गलम्' इत्याहुः—

निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथास्तथाद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि ।

नलः सितच्छत्रितकीर्तिमण्डलः स राशिरासीन्महसां महोज्ज्वलः ॥ १ ॥

निपीयेति ॥ अत्र पुण्यकोकनलकयविशिष्टवस्तुनिर्देशेन निर्विग्रग्रन्थसमाप्तिरित्यभि-
प्रायेणाह—स नल आसीत् इति । पृष्ठाधीनां स्मरणमपि सकलामीष्टहेतुः, किं पुनः कीर्तन-

१ 'अशुभांश्च' इति पाठान्तरे विज्ञेयविशेषणम् । २ 'सुदृढो' इति पाठः । ३ 'सर्वीजम्' इति पाठः ।
४ कविश्च 'निपीयेति' रघुचरित्रात् पाठः । ५ 'इत्यन्वयः' इति पाठः ।

मिति । किमिच्छिष्ठो नलः । महसां राशिः प्रतापानामाश्रयः । यद्वा—महसां तेजसां राशिः सूर्य इव स्थितः । लुप्तोपमा, लुप्तोत्प्रेक्षा वा । एतेन स एव तेजस्वी सूर्यवत्, नान्य इति व्यङ्ग्यम् । स कः । बुधाः सुमतयो यस्य प्रजापालनरूपाः कथा गोष्ठीनिर्णीय सादरं ध्रुत्वा सुधामप्यमृतमपि तथा नाद्रियन्ते तथा पूर्वममृते बागादिसाध्ये सादरा आसंस्त्रया नलकथा-
श्रवणानन्तरं नेति ततोऽप्यधिका नलकथेति भावः । 'कथाम्' इति पाठः साधीयान् । सर्व-
रादिमधुरद्रव्यादपि सुधायामादर इत्यपेक्षः । यदीयाः कथा अमृतादपि सरसा इत्यर्थः ।
एतेन इन्द्रादीनां त्यागेन नले दमयन्त्यनुरागस्त्वौचित्यी युक्ता । यद्वा—बुधा देवाः सुधामप्य-
मृतमपि तां नाद्रियन्ते । यत्कथा अमृतादपि मनोहरा इत्यर्थः । यद्वा—वृष्णादिना क्षिति-
रक्षिणो बुधा देवा यत्कथामाकर्ष्य सुधु धाम मनोहरां कान्तिं प्राप्ति रक्षति सुधामपावन्त्य-
सिञ्जलकथावत्पूर्ववद्वा माद्रियन्ते । यद्वा—बुधा ज्ञातारः क्षितिरक्षिणोऽन्ये राजानो यज्ञादि-
नामृतमपि नाद्रियन्त इति । यद्वा—कथामण्डलधारणादिना क्षिति रक्षन्ति ते क्षितिरक्षिणः
शेषतस्तत्कादयो नागाः 'बुधा भुजंगभोजनम्' इत्यभिधानात्स्वीयं भोजनममृतमपीन्द्रेण रक्षणा-
र्थमर्पितममृतं च नाद्रियन्ते । यतो बुधात्तारतम्यविज्ञातारः क्षितिरक्षित्वं तत्तत्कादिषु
शेषसाहचर्यादुपचर्यते । एतेन व्याख्यातत्रयेण नलकीर्तिलोकप्रयव्यापित्वं बोध्यते । यद्वा—
'क्षितिः, अक्षिणः' इति पदद्वयम् । अक्षो विनीतको निनासोऽस्मात्स्वीत्यक्षो कलिः । यस्य
कथा निपीय स्थितस्य पुरुषस्याक्षिणः कलेः क्षितिर्नाशो भवति । 'क्षि क्षये' इति धातुः ।
तथा चोक्तम्—'ककौटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । कतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं
कलिनाशनम् ॥' इति । तथा यस्य कथा निपीय बुधाः सुधामपि नाद्रियन्त इति । तथा-
शब्दः समुच्चयार्थो व्याख्येयः । यद्वा—अक्षाः पाशास्ते क्रोडाश्च यस्य निघन्ते सोऽक्षी तस्य
धृतव्यसनिनोऽपि नलस्य क्षितिः पृथ्वी । राज्यमिलयैः । एवंविधस्यापि भूपतित्वमित्या-
ख्यम् । तथाशब्दोऽत्रापि समुच्चयार्थः । यत् एवंविधोऽत एव कीर्तमण्डलं यशोमण्डलम्,
सितं च तच्छत्रं च सितचलत्रं श्वेतातपत्रमिवाचरितं कृतं बालोक्तयव्याप्तिरमर्थं कीर्तमण्डलं
यस्य येन वा । पुनः किमिच्छिष्ठः—महोज्ज्वलो महैस्तसवैरुज्ज्वलो दीप्यमानः । एतेनोत्साह-
युक्तत्वे तस्य महान्परमकाष्ठापन्न उज्ज्वलः श्वाहारो वस्येति वा । यद्वा—महानुज्ज्वलः
श्वाहारो यत्र दमयन्त्याः । एतेन पञ्चनलीमध्ये तस्यैव इतत्वात् । यद्वा—महसा तेजसा
प्रतापेन ज्वलतीति महोज्ज्वलः । सूर्यपक्षेऽपि 'आदित्याज्वायते वृष्टिः' इति वृष्टिप्रदावेन
क्षितिरक्षिणः सूर्यस्य कथा निपीय बुधाः सुधामपि चन्द्रे विषये तथा नाद्रियन्ते ।
तस्य तत्रासामर्थ्यात् । किंभूतः सूर्यः । श्वेतातपत्रोक्तं कीर्तियुक्तं स्तुतियुक्तं विस्तार-
युक्तं वा मण्डलं यस्य । स्तोता श्वेतच्छत्राकारं मण्डलं स्वीति । महसा तेजसा ज्वल-
तीति महोज्ज्वलः । 'कीर्तिः प्रतापयशसोर्विस्तारे कर्दमेऽपि च' इति विश्वः । 'महस्तुष्टव-
तेजसोः', 'श्वाहारः शुचिरुज्ज्वलः' इत्यमरः । 'ज्ञातृचान्द्रिसुरा बुधाः' इति शीरस्तनी ।

२ 'महसा तेजसा ज्वलति इति व्याख्यायं तु नकारस्य द्वित्यानुपपत्तौपेक्षम्' इति जिनराजः
पिरिचितसुत्राचमोधाख्या व्याख्या 'अनचि च' इति सूत्रासरणमूलिका ।

कल्पिते 'निपीय स्थितस्य' इत्यप्याहारेणैककर्तृकत्वात्प्रसाधुः । निपीयेति 'पीडयाने' ।
क्षितिरेक्षिण इत्यत्र ताच्छीग्न्ये गितिः । कथेति 'चिन्तिपुञ्जि-' इति कमेण्यङ् । आद्रियन्त
इति 'इह आदरे' इति तौदारिकान्निष्ठत्वात्तकि प्रथमपुरुषे शे परतः शे विकरणे धातोः
'रिङ्शतक्-' इति रिजदेशेयञ्जवेदेशयोः 'अतो गुणे' इति पररूपे च रूपं सिद्धम् । पुञ्जन्त
इति वृथाः 'इगुपध-' इति कः । सितच्छत्रितेल्यत्राचारकिबन्तात्, 'तत्करोति-' इति
ज्यन्ताद्वा निष्ठा । 'निष्ठायां सेटि' इति गेलोपः । उज्ज्वल इत्यत्र 'ज्वलितिकरान्तेभ्यो णः' इति
णस्य पाक्षिकत्वात्पचायच् । अस्य महाकाव्यत्वम् 'सर्गबन्धो महाकाव्यम्' इति लक्षणात् ।
नायकत्वाच्च धीरललितः 'निधितो धीरललितः कल्यसक्तः सुखी मृदुः' इति । रसधात्र
श्चकारः । स द्विविधः । संभोगश्चकारो विप्रलम्भश्चकारश्च । तस्यापरे रसा अज्ञभूताः ।
एवं सर्वत्र । अस्मिन्सर्गे 'इत्यममुम्' इति यावद्वसत्त्वं वृत्तम् ॥

रसैः कथा यस्य सुधावधीरणी नलः स भूजानिरभूहणाद्भुतः ।
सुवर्णदण्डैकसितातपत्रितज्वलप्रतापावलि कीर्तिमण्डलः ॥ २ ॥

रसरिति ॥ 'सर्वं काव्यं क्षापधारणं भवति' इति न्यायारस नल एव भूजानिर्महीपति-
रभूत् । नान्य इत्यर्थः । भूर्जाया यस्येति 'जावाया निह' । स कः । यस्य कथा नवभिः
श्चकारादिमी रसैः पदसां सुधावधीरणीयति विरस्करोतीत्येवंशीला सुधावधीरणी । सुधायाः
पदसत्त्वं व्याख्यातृप्रतिज्ञा व्याख्यातम् । मधुररसयुक्तं वा । यस्य कथा रसैः कृत्वा सुधाया
अवधिम् । उक्त्यां सुधामिति यावत् । तानीरयति क्षिपतीत्येवंशीला । 'सुधावधीरणी' इत्यपि
पाठः । तत्रापि स एवार्थः । यद्वा—यस्य कथा रसेर्हेतुभिः सुधाया अवधिः । एतत्परममृतं
नास्तीत्यर्थः । 'इत्येपे-' इति वीर्यः । एतेनेन्द्रादिपरित्यागेन नडे भैरवपुरागस्योन्मिलम् । नदा—
शोभनं यावतीति सुधाया पुण्यसंचारिणी धीर्यस्येति मन्त्रशक्तिमत्त्वं तस्य योज्यते । रणी नित्यं
रणीडस्यास्तीति । अनेनेत्साहस्यशक्तिमत्त्वम् । भूजानिरिलनेन प्रमुखादियुक्तत्वम् । गुणैः सौर्वा-
दिभिः संधिविग्रहादिभिर्वाद्भुत आश्चर्यरूपः । अतएव कथैरेतस्य वर्णनं मुक्तम् । यद्वा—'रसा,
ए' इति पदद्वयम् । यस्य कथा एः कामस्य रसा भूः स्थानम् । सर्वाभिलाषजनिकेत्यर्थः । की-
दृशो नलः । सुवर्णलयादि । सुवर्णस्य दण्डः सुवर्णदण्डः । एष्टं च ततिसतं च तदातपत्रं चैकस्मि-
तातपत्रम् । सुवर्णदण्डश्च एकसितातपत्रं च सुवर्णदण्डैकसितातपत्रे । सुवर्णदण्डैकसितातपत्रे कृते
तद्वदाचरिते वा सुवर्णदण्डैकसितातपत्रिते । प्रतापसावलिः प्रतापावलिः । उज्ज्वलन्ती चासी
प्रतापावलिश्च ज्वलप्रतापावलिः । कीर्तिमण्डलं कीर्तिमण्डलम् । ज्वलप्रतापावलिश्च कीर्तिमण्डलं
ज्वलप्रतापावलिश्च कीर्तिमण्डले । सुवर्णदण्डैकसितातपत्रिते ज्वलप्रतापावलिश्च कीर्तिमण्डले येन
यस्य वा । यथाकर्म योजना । पूर्वश्लोके सुधासितच्छत्रे अविशेषेणोक्ते । अत्र तु विशेषेणेत्य-

१ अत्र 'वीर्यैर्ममकमुर' सर्वतोऽनद्रप्रमुक्तत्वात्तन्मात्रार्थपुष्टिकराननादुत्साहं पुष्टिकरोऽनुमासामिषय-
लंकारः प्रायः प्रत्युत्पन्ने' इति चारित्र्यवर्धनविरचिततिलकव्याख्या । अत्र कोपेऽनुप्रासः शब्दा-
कारः । सुवक्त्रधरोपम्ये प्रतीते सति सुधानादरत्वेन कथापिनपमतिपादनायतिरेकोऽप्यलंकारोऽपि ।
अनन्य नलस्यवर्णनयोः प्राकरणिकामाकरणिकयोः श्लिष्टश्लेषनिबन्धे केवलंकारोऽपि । सूर्येण सदाभेद-
प्रतिपादनादप्युक्तम् । तस्मात्तिलकज्वलन्त्यायेनाच्च संकरः' इति विद्याधरविरचितसाहित्यविधायकः ।

पौनरुक्त्यम् । एवमन्येष्वपि पदेषु विशिष्टार्थप्रतिपादनादपौनरुक्त्यं दृश्यम् । अथवा शोभ-
मानो न्यायो वा द्विजातिवर्णानां दण्डः सासनं यथासंभवं करदानं वा यत्र । तथैकं सितात-
पत्रं यस्मितारण्यं कृतम् । तथा ज्वलन्ती प्रतापवल्ग्वीति स्मिन् । यद्वा—प्रतापवल्ग्वीति
कीर्तिर्नस्मिन् । एवंभूतं मण्डलं राष्ट्रे यस्य सः । एतेन पूर्वश्लोकेन सहपौनरुक्त्यम् । प्रताप-
स्य दण्डत्वनिरूपणात्संकोचः प्रतीयते, सानौचित्यं प्रतापस्य व्यापकत्वं विना कीर्तेर्व्यापकत्वम-
नुपपन्नमानं तद्वन्नयतीति वयं साम्यमात्रेण च दण्डत्वनिरूपणात्परिहरणीया । ज्वलन्तिबुभु-
विशेषणम् । अन्यथा कीर्तिर्मण्डलशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् । यद्वा कीर्तिं प्रति प्रतापस्य
हेतुत्वादभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः ॥

कविरिदानीं स्वमौढत्वं परिहरन्त्यस्यैव गुणानुवर्णने कारणमाह—

पवित्रमत्रातनुते जगद्गुणे स्मृता रसक्षालनयेव यत्कथा ।

कथं न सा मद्भिरमाविलामपि स्वसेविनीमेव पवित्रयिष्यति ॥ ३ ॥

पवित्रमिति ॥ सा इति संबन्धाया इति योज्यम् । सा यत्कथा यत्संबन्धिनी कथात्र-
युगेऽस्मिन्कविगुणे स्मृता सार्वमाणा मती जगद्भवनना सामस्येन पवित्रं तनुते करोति । सा
यत्कथा आविलां सदोषां मद्भिरमपि रतैः शृङ्गारादिभिः क्षालनयेवेत्येवलीकरणेनेव कथं न
पवित्रयिष्यति । अपि तु पवित्रोक्तिरित्येव । जगदपेक्षया महत्तरोऽन्तरङ्गत्वात् । तदेवाह—
स्वसेविनीमेव । स्वकपैकतत्परानेवेत्यर्थः । 'विन्यं पृथुम्—' इत्यादिना स्मरणमाहात्म्यात् ।
'ककोटकस्य—' इत्यादिना कीर्तनस्यापि माहात्म्यात् । सा स्मृता पवित्रयति सा स्मरणपूर्वकं
कीर्तिता मद्भिरे कथं न पवित्रयिष्यति । यद्येन सेष्यते तत्सदोषमपि तेन पवित्रीकियते ।
अन्यदपि मलिनं वक्रादि रसेनोदकेन वा क्षालना तया निर्मलीकियते । अपिर्यथापाठमेव
वा योज्यः । यद्वा—पवित्रीकरणे कारणद्वयम् । आविलत्वम्, अन्यच्च अन्यसेवाराहित्येन
स्वसेवित्वम् । अपिरन्यथेत्यर्थः । 'यत्कथा' इत्यपि पाठः साधुः । पवित्रमिति 'पुनः संज्ञायाम्'
इति कर्तरीयः । इह तु 'पवित्रमिव पवित्रम्' इत्युपचारात् । क्षालनयेति कालेश्वरादेः 'प्राप्त-
भक्त्यो—' इति युक् । शोरनः । क्षालनयेवेति 'इयेन निलसमासो विमल्यलोपय' इति 'श्री' ॥

द्वितीयश्लोके तस्य गुणाद्भुतत्वमुक्तं, तदेवाह—

अधीतिबोधाचरणप्रचारणैर्दशाश्चतस्रः प्रणयद्युपाधिभिः ।

चतुर्दशत्वं कृतवान्कुतः स्वयं न वेद्यं विद्यासु चतुर्दशस्त्वयम् ॥ ४ ॥

अधीतीति ॥ अयं नलः स्वयमात्मना चतुर्दशसु विद्यासु । अधीतिबोधाचरणप्रचारणैः ।
अधीतिरप्यननम्, बोधोऽवज्ञानम्, आचरणं कर्मानुष्ठानम्, प्रचारणमभ्यापनम्, एतैश्चतुर्भि-
रुपाधिभिः प्रकारैश्चतस्रो दशा अवस्थाः प्रणयन्कुर्वन्चतुर्दशत्वं कुतः केन हेतुना कृतवान्

१ 'अयं न्यतिरेकोऽलंकारः । अन्यच्च यथासंस्कारलंकारः । अयं सुवर्णोदण्डसितच्छत्रे व्रक्ते पक्षातेनैव
क्रमेण प्रतापवल्ग्वीतीतिमण्डले निदिष्टे इत्यनयोः संकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'यत्कथा' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'नहि यत्कथां विद्यायान्त्वन्मयीः प्रतिपादयति' इति राजनिषयो रत्नाक्षो
भावोऽनिहितः । अश्लेषेक्षालंकारः । 'रसेति छिद्य' इति साहित्यविद्याधरी ।

[इत्यहं] न जाने । अत्र हेतुर्नास्त्यर्थः । चतुर्दशसु विद्यासु सप्तचतुर्दशत्वे सिद्धेऽपि तत्करणं पिष्टपेषणतुल्यत्वादयोक्तम् । चतुर्दशसु चतुर्दशत्वं धर्मः सिद्ध एव । किंचाधीत्यादिचतुर्भिः प्रकारैरेकैकस्या विद्यायाश्चतुरस्रत्वेन पदप्रकाशता भाव्यमिति चतुर्दशत्वाक्षेपोऽपि । तस्माच्चतुर्दशत्वमेव स्वयं ज्ञाता सन्कुतः कृतवानित्यहं न वेद्यीति कवेरुक्तिरित्याशङ्क्य पुनः स्वयं वदति—चतुर्भिरधिका दशेक्षयमर्थो न चतुर्दशत्वस्य, किंतु चतस्रो दशा अवस्था अधीलादयो वासां ताश्चतुर्दशाज्ञातां भावस्तत्त्वम् । तदहं न जाने इति न । अपितु जाने एवेति काकुः । एतेन पदप्रकाशत्वं निरस्तम् । चतुर्भिरधिका दशेक्षपि निरस्तम् । यद्यपि अत्रियस्याध्यापने नाधिकारः, तथापि धनादि दत्त्वा माहाणद्वाराध्यापनं युक्तमिति न दोषः । एतेन चतुर्दशापि विद्यास्तस्य स्फुरन्तीत्युक्तम् । 'पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राभिधितः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥' इति याज्ञवल्क्यः । 'अज्ञानि वेदाधत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्यास्त्वेताश्चतुर्दश ॥' इति मनुः । 'उपाधिधर्मचिन्तायां केतवेऽपि विशेषणे' इति विश्वः । बोधशब्दस्योत्तरेण समासं कृत्वाधीतिशब्देन समासः । अन्वया बोधस्य पूर्वनिपातः स्मात् । यद्वा—अधीतेरभ्याहृतत्वात्पूर्वनिपातः । 'लङ्' इत्यनुवर्तमाने पुनर्लङ्प्र-
ङ्गात्प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि शता । तथोने च 'न लोका—' इति पञ्चनिषेधाद्वा इति द्वितीया । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । चतुर्दशत्वमित्यत्र 'त्वत्तल्लोर्गुणवचनस्य' इति पुंवत् । गुणग्रह-
णेन जातिसंज्ञयोर्निवृत्तिः क्रियते, न शुद्धादिगुणविशेषप्रतिपत्तिः । तथा च—'प्रकृति हि सफलत्वं वशभालोकनेन' इत्यादयः प्रयोगा बुज्यन्ते ॥

उपवेदानामनन्तर्भावमाश्रित्य विद्यान्तरसंबन्धं वर्णयितुमाह—

अमुष्य विद्या रसनाग्रनर्तकी प्रयीव नीताङ्गगुणेन विस्तरम् ।

अगाहताष्टादशतां जिगीषया नवद्वयद्वीपपृथग्जयधियाम् ॥ ५ ॥

अमुष्येति ॥ अमुष्य नलस्य विद्या मुख्यत्वाद्देदलभ्यैव नवद्वयद्वीपपृथग्जयधियां जिगी-
षयेव । लुप्तोत्प्रेक्षा । अष्टादशतामष्टादशप्रकारत्वमगाहता प्राप । यद्यपि विद्याया अष्टादशत्वं
ज्ञात एवास्ति, तथापि साष्टादशविधाध्यापनेनाभ्यस्तेत्यभिप्रेतिः । नवानां द्वयमष्टादश । नवद्वयं
च ते द्वीपाश्च तेषां पृथग्भिन्ना या जयधियो जयसुखिदाः धियः । यद्वा—नृपन्तीति जयाः
सर्वोत्कर्षेण वर्तमाना याः धियस्तैसां जेतुमिच्छया । एकया विद्यायैका द्वीपधीर्जितव्या, इत्य-
ष्टादशभिर्विद्याभिरष्टादश द्वीपधियः सुखेन जेतुं शक्या इत्यर्थः । यद्वा—अमुष्य या विद्-
शुद्धिः साष्टादशतामगाहतेति पूर्ववदन्वयः । अष्टादशद्वीपभिन्नजयधियां जिगीषयाष्टादश बुद्धि-
विशेषा ज्ञाता इत्यर्थः । अनया बुद्ध्यां द्वीपो जेतव्य इति । जत एवामुष्यैव रसनाग्रे निहाग्रे
नर्तकीव नर्तकी स्फुरद्गुणा, नान्यस्येत्यर्थः । अष्टादश विद्या अस्मैव स्फुरन्ति स्मेत्यर्थः । नर्तक्य-

१ 'धनुर्वेदादीनामग्राह्यत्वेऽस्त्येवाध्यापनयोग्यता । यथोक्तं कात्यायनेन—'स्वयं स मेधां परिधाव
रीत्यमीश्वरतां पितुरेव नभविद्' इत्यादि—इति साहित्यविद्याधरी । २ 'लुप्तोत्प्रेक्षाकारः'
इत्यपि तेष । ३ जेतुमित्यस्याभ्यापनेन 'न लोकाभ्यस्य' इति पञ्चनिषेधमात्रावपि प्रधानभूत 'इच्छा'
इति कृदन्तयोगे 'तण्डुलानां भोर्लु पाकः' इतिवत्कर्तृणि पठ्यते ।

प्येका शिरोहस्तादिभिः पद्मभिः प्रोवावाहादिभिः पद्मभिः प्रत्यङ्गैः भूनेत्रादिभिः पद्मभिः-
पाङ्गैः, विस्तरं नीताष्टादशधा भवति । तथा त्रिषा अपि चतुर्दश पूर्वोक्ताः 'आयुर्वेदो धनु-
र्वेदो गान्धर्वश्चाप्यशास्त्रकम्' इति चतस्रः । एवमष्टादश । द्वीपानामष्टादशत्वमन्तरलङ्काविह-
रकादिभेदेन भागवतोपरीत्या 'अष्टादशद्वीपनिष्पातयूपः' इति कालिदासोक्त्या च शात-
व्यम् । यद्वा—नवद्वयद्वीपानां त्रिषा या वयजमिता मलस्य त्रिषस्तासां जेतुमिच्छन्ना वेति
लुप्तोत्प्रेक्षा । मलेनाष्टादश द्वीपा जितास्तेन तस्य तावत्सः त्रिषो जातास्तसां जेतुमिच्छन्ना
विद्याप्यष्टादशतां प्राप्ता । भीमरत्नलोः सहजविरोधात्सपत्न्योरिव । केव । अत्र गुणेन षट्संख्या-
गुणेन विस्तरं नीता विस्तरं प्राप्ता त्रयी त्रित्वसंख्याष्टादशत्वं प्राप्नोति । उच्यतेः शास्त्रे त्रित्वं
षट्संख्याया गुणितमष्टादशतां लभते । तत्राज्ञसन्धेन षट्संख्या गृह्यते । तथा गुणनमा-
वृत्तिः । यद्वा—त्रय्युद्धारोऽथर्ववेदः । स एकः, षड्भानि व्याकरणशीभिः, गुणा अत्रप्रधानानि
पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रायुर्वेदधनुर्वेदगान्धर्ववेदार्थशास्त्रलक्षणान्याह । तैर्विस्तरं नीता वेद-
त्रयी यथा । अज्ञानि च गुणाश्चेतेषां समाहारोऽज्ञगुणं तेन । अथ च—स्वादुरसोत्पादनप्रकार-
रूपमन्तरा श्रुता सती लोकस्य रसनार्थं जिह्वायं नर्तयतीति रसनार्थनर्तकी । मलः सूपका-
रविद्याज्ञानामपथवभूतानां मधुराम्लकषणतिकटुकत्वादाख्यानां यर्णां रसानां न्यूनाधिकता-
मलरूपेण गुणेनाष्टादशतां प्राप । यथा मधुरद्रव्ये मधुरद्रव्यान्तरस्य न्यूनः प्रकोपः, तिक्तेऽ-
धिकः, अम्ले समः, इत्यनेन प्रकारेण सर्वरसानां त्रैविध्येऽष्टादशत्वम् । यद्वा—अज्ञानां दु-
ग्धदध्यादीनाम् । तथा च सूपशास्त्रम् 'दुग्धं दधि नवनीतं घोलवने तृकमस्तुयुगम् । मध्वाऽ-
विकृष्टविविधं विदस्तां चेति विज्ञेयम् ॥ कन्दो मूलं शाखा पुष्पं पत्रं फलं चेति । अष्टादशकं
मांसं भक्ष्याण्युक्तानि गिरिसुतया ॥' इति । दध्युदकं मस्तिष्युध्यते, कणिसमभवं जीवादि,
शिम्ब्यादिमर्बं मुद्रादि, घटकमर्बं चणकादि । इदं त्रिभिर्धे धान्यम् । मूचरत्नेचरजलचरमे-
दात्रिभिर्धे मांसम् । पशूनाः । कन्दमूलफलनालपत्रपुष्पमर्बं पशुभिर्धे शाकम् । इत्येवं धान्या-
द्यज्ञगुणेन विस्तरं नीता इति केचित् । द्यूतावेशेन बहुभाषिणो नलस्य जिह्वाप्रनर्तकी मियास-
विद्याऽज्ञानां द्विषादीनां गुणेन तद्वद्येन विस्तरं नीताष्टादशतां प्राप । चतुराष्टयुते हि द्विक-
श्रिकचतुष्कषयकैर्मिलितेष्वतुर्दश भवन्ति । तथा चोद्भोवकचतुष्टयनेलनादष्टादश भेदा इति
केचित् । सूपशास्त्रविदष्टादशद्वीपजिवायमिल्यर्बैः । नर्तकीत्यत्र 'क्षितिपनि ध्वज' । पित्वा-
न्धीर् । जिगीषवेत्यत्र 'अप्रत्ययात्' इत्यप्रत्ययः । विस्तरमित्यत्र '—अज्ञाने' इति [घनः,]
निषेधात् 'जदोर' । त्रयीत्यत्र त्रित्वसंख्या इति पक्षे विस्तर इव विस्तरः । तमित्युपचारः ॥

१ 'अप्यज्ज्ञानमोनाद्वन्वोत्प्रेक्षा' इति महिनाथविरचितजीवातुव्याख्या । २ 'अज्ञविद्यागुणेन
त्रय्या अष्टादशत्वम्' इत्युपाध्यायविशेषधरमन्तरकल्याणाने तु 'अज्ञानि वेदाध्याहारः' इत्याथर्वणस्य
पूर्वपदेरत्ने त्रयीत्वज्ञानिः, त्रय्य(ज)न्तर्मावे तु नाष्टादशत्वसिद्धिरिति चिन्त्यम्—इति जीवातुः ।
कविरत्नं तु षड्गुणेनाष्टादशत्वतापनमेव । तच्च त्रय्या एव गुणेन भवति, चतुष्टया गुणमे
चतुर्विंशतितापत्तिरिति विशेषरस्याख्याने न दोषः । ३ 'अज्ञोपमार्जकारः' । जिगीषवेत्युपाध्यायवसादस्य
सिद्ध्यादिति शनोक्तिरर्जकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रकारान्तरेण तस्य शास्त्रमार्गगामित्वं वदति—

दिगीशवृन्दांशविभूतिरीक्षिता दिशां स कामप्रसरावरोधिनीम् ।

बभार शास्त्राणि दशं द्रव्याधिकां निजघ्निनेत्रावतरत्त्वबोधिकाम् ॥ ६ ॥

दिगीशेति ॥ स नलः शास्त्राण्येव द्रव्याधिकां दशं बभार । शास्त्रलक्षणां द्रव्याधिकां चक्षुरविषयभूतस्याप्यर्थस्य प्रवृत्त्याप्यवहितत्वात्तृतीयां दशं बभार । तृतीयनेत्रे सति हि त्रिनेत्रत्वं भवतीति शास्त्राख्यं तृतीयं नेत्रं बभारेत्यर्थः । किंभूतां दशम् । कामस्य स्वेच्छा-
चारस्य यः प्रसरः प्राप्त्यं तस्यावरोधिनीं निवारिकाम् । शास्त्रदृष्टः पापकर्मण्यप्रवृत्तेः । अत एव निजस्यात्मनश्चिनेत्रावतरत्वस्य त्रिनेत्रस्यैवावतर इत्यर्थस्य बोधिकां ज्ञापिकाम् । त्रिने-
त्रोऽपि यथा कामप्रसरं दृग्दृष्टिं स, तथायमपि शास्त्राभ्यासाद्वेदानां स्वस्य च स्वेच्छाचारित्वं दृग्दृष्टीत्यर्थः । अवतरो नामोत्पत्तिः । यद्वा—निजः स्वसंघन्धी निलः सहजो वा त्रिनेत्राव-
तरो यस्येति बहुमीहिः । तस्य भावत्वात्त्वं तस्य ज्ञापिकाम् । किंभूतो नलः । दिगीशवृन्दांश-
विभूतिः । दिगीशा इन्द्रादयोऽष्टौ तेषां वृन्दानि तेष्वंशेन लेशेन विभूतिर्यस्य । नलस्य विभू-
तिलेशो दिगीशवृन्देषु वर्तत इत्यर्थः । एतच्छ्रुतः । यतोऽयं दिशामीक्षिता सर्वासां दिशां
शासिता । ते त्वेकैकस्या दिशाः । तस्माच्छास्त्रविरुद्धं किमपि न करोतीत्यर्थः । त्रिनेत्रोऽपि
दिगीशवृन्दमंशविभूतिर्यस्य । 'यद्यद्विभूतिमत्तत्त्वम्' इति वचनाद्विष्णोरीश्वरस्य चाभिमतत्वा-
त्सर्वासां दिशां शासिता त्रैलोक्यस्यामित्यात् । यद्वा—दिगीशवृन्देऽंशेन विभूतिरेकदिग्विभा-
गैश्चर्यं यस्य । यद्वा—दिगीशवृन्दमर्थेऽंशो यज्ञाविभागो यस्य । विशिष्टा भूतिरणिमायैश्चर्यं च
यस्य । ततः कर्मचारयः । यद्वा—दिगीशा इन्द्रादयोऽष्टौ तेषां वृन्दं तस्यांशमंशानामिर्विशिष्टा
भूतिर्जन्म यस्य । 'अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां नात्राभिर्निर्मितो रूपः' इति मनुः । यद्वा—दिगीश-
वृन्दांशव्याप्तौ विशिष्टैश्चर्यं च । अत एव दिशामीक्षिता इति । एषु कतिपयेष्वर्थेषु नलस्य लोका-
पालंशात्प्रवृत्तौ त्रिनेत्रावतरत्वस्य गौणत्वप्रतीतेरसामञ्जसम् । मुख्यं तु त्रिनेत्रावतरत्वमत्र
संपाद्यम् । 'स भूरदृष्टावपि लोकपालाः' इति लोकपालंशात्त्वं वक्ष्यति । त्रिनेत्रानन्देनाग्ने-
शानन्वतिरिक्तः सर्वेश्वर उच्यत इति तात्पर्यम् । शास्त्राणि दशमिति पदद्वये लिङ्गवचननेदेऽपि
'वेदाः प्रमाणम्' इति वृद्धिभाक्तिरेकैव । बहुक्तम्—'लिङ्गसंख्याविनेदेऽपि ह्युपमानोपमेयता ।
विभक्तिः पुनरेकैव चोपमानोपमेययोः ॥' इति । नलपक्षे—'दिगीशः' इत्यादौ व्याधिकर-
णोऽपि बहुमीहिः 'सप्तमीविशेषणे बहुमीहो' इति ज्ञापकत्वाद्गोचर्यकर्तव्यः । ईक्षिता इति तुच् ।
प्रसर इति 'पुंलि संज्ञायां यः प्रायेण' इति वचनाद्वा । 'प्रसरं न तमन्ते' इति अयोगदर्श-
नात् । अवरोधिनी इति सुब्रम्हणावुपसर्गजिह्वेत्वाच्छीत्त्यग्निनेत्रयोगादावशक्ये निनिः ।
माप्यकारनते तु सुम्मात्रत्वात्ताच्छीत्त्येऽपि भवति । एवमेवंवासीयेऽन्यत्रापि हेयम् । त्रिनेत्र
इति क्षुब्धादित्वाप्यन्ताभावः । अवतरणमवतर इति भावे 'ऋदोरप्' इत्यप् । 'कृत्यत्पुटो
बहुलम्' इति सूत्राहुपरि 'भावे' इत्यधिकारस्य स्थितत्वात् । 'अये तुक्तोः' इति यमि अवतार

३ 'न' इति पाठान्तरम् । तिलककर्त्रा तु 'ईक्षिता' इत्यत्र तुल्यमिदमेव 'दिशान्' इति-
मेकवचननेत्रोरीश्वरत्वं ।

इति स्वात् । तस्य संज्ञायां करणाधिकरणयोश्च विधानात्प्रकृते तदभावादवेव । यद्वा—अवत-
रसीत्यवतरः । त्रिनेत्रास्यावतरश्चेति पञ्चायन्नि हेतुम् । अवतरत्वस्य बोधिकेति शेषपञ्चा-
समासः, न तु कर्मपञ्चाः । 'सृजकाभ्यां कर्तरि' इति निषेधात् । नर्त्तनं सति निषेधवैयर्थ्यम् ।
कारकपञ्चाः समासे हि कृदुत्तरपदप्रकृतिसरप्रसङ्गः । शेषपञ्चास्तु समासे समासान्तोदात्तत्व-
मिति स्वरविशेषस्य सञ्चात् । एतेन 'जनिकर्तुः प्रकृतिः', 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति निर्देशो
व्याख्यातः । अनित्यः षष्ठीसमासनिषेध इत्यन्ये । यद्वा—बोधयतीति बोधा इति पञ्चायन्नि
पूर्वेण षष्ठीसमासे समासात्स्वाधिके कनि 'प्रलयस्यात्कात्पूर्वस्यात् इव' इत्येतत् । अवतरत्वं
बोधयतीति 'कर्मण्यण्' इत्यणि कपि कनि 'केणः' इति ह्रस्वत्वमिति वा समर्थनीयेम् ॥

पदैश्चतुर्भिः सुरुते स्थिरीकृते कृतेऽमुना के न तपः प्रपेदिरे ।

मुवं यदैकाङ्गिकनिष्ठया स्पृशन्द्वावधर्मोऽपि कृशस्तपस्विताम् ॥ ७ ॥

पदैरिति ॥ अमुना नलेन चतुर्भिः पदैश्चरैः सत्यास्तेषामुदमरूपैस्तपोदानयज्ञज्ञान-
रूपैर्वा सुरुते धर्मं स्थिरीकृते निधवीकृते सति कृते सत्ययुगे के जनास्तपो धर्मं न प्रपेदिरे
न प्रापुः । अपि तु सर्वे धर्मपरा बभूवुः । कृते युगे धर्मस्य चतुष्पात्त्वे सिद्धेऽप्यधर्मस्या-
प्येकस्य पादस्य सत्त्वावाद्यायामनेनाधर्मस्यातिवरां कृशीकरणद्वारा स्थिरकरणाभिरप्रत्ययो-
पपत्तिः । कुतोऽवगतमेतदित्याह—यस्याद्वर्मेविकृदोऽधर्मोऽपि तपस्विता धर्मवतां दधौ
दधार । अन्ये तपश्चकुरिति किमाश्चर्यम् । किं कुर्वन् । एकाङ्गिकनिष्ठया मुवं स्पृशन् ।
एकोऽङ्गिर्भस्यां सा एकाङ्गिका, सा चासौ निष्ठा स्थितिश्च तथा, एकत्रणकनिष्ठिकया वा
मुवं स्पृशन् । अत एव कृदो दुर्बलः क्षीणः । धर्मोऽधर्मौ चतुष्पादौ । धर्मस्य ज्ञानादयश्चत्वारः
पादाः, अधर्मस्य तद्विपरीताः । तत्र कृतयुगे धर्मश्चतुष्पात्, अधर्मं एकपात् । अत्रधा-
धर्मन्यूनत्वमेवाधर्मस्य कृशत्वम् । अथ च दीनत्वम् । अन्योऽपि महास्तपस्वी पूर्वाविस्मो
भवति । 'नलस्तु कृतयुगे नाभूत्' इति कथितम् । तत्र सर्वपुराणेषु कृतयुग एव नलसंभव-
स्योक्तत्वात् 'अवदग्मभाविभावानां प्रतीकारो भवेद्यदि । प्रतिशुर्वन् किं नूनं नलरामयु-
धिष्ठिराः ॥' इति युगकर्मनिर्देशाद्विरुद्धमिति ज्ञातव्यम् । तन्मते शोभनाकृतिः सुरुतिसाक्षाः
सुरुतेर्धर्मस्य चतुर्भिश्चरैर्नलेन त्रेतायामपि कृते कृतयुगे स्थिरीकृते सति धर्मस्य बाहुल्या-
त्रेतायुगमपि कृतयुगमेवेति सैवितर्गं पाठमज्ञाकृत्य व्याख्येयम् । यद्वा—अनेन त्रेतायां
चतुर्भिः पादैर्धर्मं स्थिरीकृते सति तेन च कृते कृतयुगे जाते सति के न तपः प्रपेदिरे ।
यत्र चतुष्पादमस्मदेव कृतयुगम् । 'तपस्वी चासुकम्पाहं' इति विश्वः । तपस्वीति 'तपः-
सहस्रान्वाम्' इति विनिः^१ ॥

१ 'अशोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'तृतीयां कृशम्' इति रूपकम् 'नलस्य विभूतिमे-
देऽप्यभेदोक्तेरतिशयोक्तिः । अशोकस्यो रूपकातिशयोक्तयोः संकरः' इति जीवातुः । २ एतच्च'सर्परे' इति
वा वितर्गलोपः' इति काविकविसूतिमूलकम् । सविसर्गपाठे सप्तम्यन्तेपोऽनुपपन्नः सात् । ३ 'अधा-
तुपासः शम्भालंकारः । अनुमानमर्थालंकारः । 'अनुमानं तदुक्तं यस्याप्यसाधनयोर्द्वयः । अधर्मोऽपि
तपस्वितां दधामिति विरोधान्नासः' इति साहित्यविद्याधरी । अशोपमतिरलंकारः 'एकत्र वस्तुनो
नाकाशत्रयवस्तुन्यथा भवेत् । कैमुत्यन्यायतः सा सादृशांपत्तिरलंक्रिया ॥' इति सरणादिति जीवातुः ।

यदस्य यात्रासु बलोद्धतं रजः स्फुरत्प्रतापानलधूममञ्जिम ।
तदेव गत्वा पतितं सुधाम्बुधौ दधाति पङ्कीभवदङ्कतां विधौ ॥ ८ ॥

यदस्येति ॥ अस्य नलस्य यात्रासु दिग्विजयेषु यद्वलेन सेन्येनोद्धतं रजस्तदेव तद्वज्र
एव विधौ चन्द्रेऽङ्कतां कलङ्कत्वमधुनापि दधाति । किंभूतं रजः—स्फुरन्प्रकाशमानो यः
प्रतापः स एवासक्तत्वादनलोऽमितस्तस्य यो धूमस्तस्य मञ्जिमेव सौन्दर्यमिव मञ्जिमास्य ।
तथा—इतो गत्वा सुधाम्बुधौ सुधासमुद्रे पतितं सदत एव पङ्कीभवत्कर्दमीभवत् । सुधा-
म्बुधौ चन्द्रो वत्पञ्चकृत्यसंभूतः पङ्कचन्द्रेऽपि लजः, स एव कलङ्क इत्यर्थः । आसमुद्रं यात्रा
सेनाबाहुल्यं चानेन शोष्यते । सुधाम्बुधिः क्षीरसमुद्रः । सुधाम्बुधावमृतसमुद्रे इति विधु-
विशेषणं वा । रजसः पङ्कीभवन्नभोग्यत्वार्थमुक्तम् । अथ न गत्वा पतितं पतित्वहेतुत्वादन्मस्य
निर्मलस्यापि स्वसंसर्गान्नालिन्यं करोति, तदेव दधातीति फाकुल्लतोत्प्रेक्षा वा । 'वर्ण-
रहादिभ्यः—' इति रहादेराकृतिगणत्वान्नञिमेत्यत्रेभ्योऽपि । 'द्वितीया भितासीतपतित—' इति
पतितशब्दः सौधुः ॥

स्फुरद्भनुर्निखनतद्धनाशुगप्रगल्भवृष्टिव्यधितस्य संगरे ।
निजस्य तेजःशिखिनः परदशता वितेनुरिङ्गालमिवापशः परे ॥ ९ ॥

स्फुरदिति ॥ परदशताः शतात्परेऽनन्ताः परे शत्रवः । (दिग्देशकालवाचिनामेव
पूर्वादिशब्दानां सर्वनामत्वात्कथं शत्रुवाचिनोः परापरशब्दयोः सर्वनामसंज्ञेति । अत्र कैयदा-
दयः—देशवाचितया व्यवस्थाविषययोरेव परापरशब्दयोरुपचाराच्छत्रौ प्रतिवादिनि प्रयोग-
माहुः । वस्तुतस्तु परापरशब्दयोर्देशान्तरनिष्ठत्वादिकमेवार्थः । शत्रुत्वादिकं त्वार्थिकोऽर्थः ।)
संगरे सङ्ग्रामे निजस्य स्वकीयस्य तेजःशिखिनः प्रतापमेरिङ्गालमिव दग्धकाष्ठमिवापशो
वितेनुर्विस्तारयामासुः । इङ्गालो मापाशब्दः । कविभिर्वचो धवलम्, अथवाः श्यामं वर्णयते ।
कथंभूतस्य तेजःशिखिनः—स्फुरदिति । स्फुरन्प्रकाशमानो भनुर्निखनः कोदण्डशब्दो यस्य
एवंविधवाची स नलस्य स्फुरद्भनुर्निखनस्य तस्य नलस्य घना निविष्टा ये आश्रुता बाणास्तेषां
प्रगल्भा प्रौढासङ्गा वा वृष्टिसमा व्यधितस्य निर्वापितस्य । स्फुरद्भनुर्निखनो यस्यामिति
वृष्टिविशेषणं वा । तस्य नलस्य । अन्तर्पूर्ववत् । यद्वा—भनुर्निखनं तनोति विस्तारयति,
तद्यते प्राप्नोति वा भनुर्निखनतत् । स्फुरन्प्रकाशमानवाची भनुर्निखनतत् । प्रकृतत्वादपमे-
वेति । तस्य । अन्यत्पूर्ववत् । यद्वा—स्फुरन्तो भनुर्निखनौ धनुःसिंहनादौ यस्य स बालौ
(स प्रतिद्वय) स एव घनो मेघस्तस्माशुगा श्रीप्रणामिनी प्रौढा च । अन्यत्पूर्ववत् ।
शिखिपक्षे तु (यद्वा) स्फुरन्तौ इन्द्रधनुर्गजिते येषु ते च घना मेघास्तेषामाशुगा श्रीप्रणा-

१ 'पङ्कीभवदङ्कतो विभावार्थं किं वस्तुगलोच्यते आहोसिदुपेक्ष्यते । नायः । कविपुत्रादियु
प्रसिद्धेरभावात् । नापि द्वितीयः । उत्प्रेक्षापोतकलोत्प्रेक्षाभावादिति चेत् । अत्रानिर्णीयते—यदेवेन-
वैषकारः प्रसिद्धस्तन्नाम्बुधौसाधं विधीयते । तद्वज्र एव पङ्कलेनाकृतमनलम् । न तु प्रसिद्धकण्टकादि-
द्वितीया इति तिलकन्यायः । अत्राश्रितयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । कृतसंसृष्टा
गम्योत्प्रेक्षेति जीवातुः । २ 'रजसः' इति तु सुकावचोच्चारणतः पाठः । ३ अयं पाठः कुत्रचित्पाठः ।

मिनी प्रौढा, आशुमेन वायुना वा प्रौढा या वृद्धितया व्यसितस्य विनाशं प्रापितस्य । निखनं तन्वन्तीति निखनततः, स्फुरद्भुवुका निखनततश्च ये घना मेघा इति वा । तेजःप्रधानस्या-
मेरिज्जालः श्याम एव भवति । सर्वे राजानस्तेन जिता इत्यर्थः । 'आशुगौ वायुविशिखौ'
इत्यमरः । निखनं तनोतीति निखनतदित्यत्र पक्षे कौ 'गमः कौ' इत्यत्र 'गमादीनामिति
वक्तव्यम्' इति वचनादनुनासिकलोपे तुक् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च 'नहिष्ठति-' इति धीर्धाभावः ।
तयतेर्वा क्तिपि 'लोपो व्योर्बलि' इति बलोपे तुक् । सतात्परं इति विष्टा 'पञ्चमी' इति
योगविभागाद्वाहुलकाद्वा समासे 'राजदन्तादि-' इति परनिपाते पारस्करादित्यात्सुटि धत्वे च
'परश्चताः' इति सिद्धम् ॥

अनल्पदग्धारिपुरानलोच्चलैर्निजप्रतापैर्वलयञ्चलद्वयः ।

प्रदक्षिणीकृत्य जयाय सृष्टया रराज नीराजनया स राजधः ॥ १० ॥

अनल्पेति ॥ स राजधो राजो हन्ति न क्षुद्रान्, राज्ञो हन्ता नलो नीराजनया आरा-
र्तिकेन रराज शुभे । किंभूतो नलः—जयाय विजयाय भुवो बलयं मण्डलं प्रदक्षिणीकृत्य
स्थितः । किंभूतया नीराजनया—सृष्टया कृतया । पुरलोकेरिति शेषः । किंभूतं बलयम्—
निजप्रतापैः स्वकीयैस्तेजोभिर्ज्वलत्प्रकाशमानम् । किंभूतैर्निजप्रतापैः—अनल्पानि बहूनि दग्धा-
न्यरिपुराणि वैरिनगराणि यैस्तेऽनल्पदग्धारिपुराः, ते च तेऽनला बहवस्त्रैश्चञ्चला दीप्यमा-
नालैः । भूतिरैरित्यर्थः । तेजसस्तेजोन्तरधयोगे भूयस्त्वं भवति । अनल्पदुच्चलैरिति वा ।
यद्वा—किंभूतया नीराजनया—उच्चविशेषणैर्निजप्रतापैरेव सृष्टया नलेनैव कृतया । किंभूतं
बलयम्—ज्वलललेनैव देदीप्यमानम् । शोभमानमित्यर्थः । अत एव राजाभभाक् नीराजं
नीराजकरणं नीराजना इत्यत्र 'अव्ययं विभक्ति-' इत्यभावेऽव्ययीभावः । 'अनर्थ' इति दज-
न्तात् 'तत्करोति-' इति व्यन्ताद्भुच् । प्रचुरज्वालितवैरिनगराभिवर्द्धितैः स्वीयशत्रुतेजोभिर्दत्तं
भूमण्डलं जयाय जेतुं परिक्रम्य स्वैरेव प्रतापैः सृष्टया नीराजनया राजाभावकरणेन स रेजे
इति भावः । जयाय भूमण्डलं परिक्रम्य यद्वाजाभावरक्षणं तेन रेजे इति वा । यद्वा—
ज्वलत्प्रकाशमानं जयाय जेतुं प्रदक्षिणीकृत्य स्वीयशत्रुतेजोभिः कृतया नीराजनया आरार्ति-
कविधानेन स रेजे । प्रतापैर्नीराजनयैति व्याख्येयम् वा । अत्र ज्वलद्भूमण्डलं जेतुं प्रदक्षि-
णीकृत्य सृष्टया, अर्थाजलेनैवेति व्याख्येयम् । यद्वा—स्वीयतेजोभिः पुरलोकेर्वा जयस्याय
आगमने कृतया, जये सख्येन शुभावहविधिना हेतुना कृतयेति वा । (गौमनागमनयोर्नीराजमे
क्रियत इति श्लोकाचारः । नलस्य जयं प्राप्तुं कृतया इति वा । जयाये जयागमने सृष्टया ।
अस्मिन्पक्षे पुरा लोकैः कृतया इत्यन्वयः । विजयाय लोकैः सृष्टया नीरस्य शान्त्युदकस्राजना
क्षेपणा तया वा) । यद्वा—नलस्योज्वलैः शत्रारभूतैर्निजप्रतापैः, अनल्पानि दग्धान्यरिपुराणि
वायु ता अनल्पदग्धारिपुराः । अत एव ज्वलन्तीर्दीप्यमाना भुवो वैरिदेशान्वलयन्क्षाधीनी-
कृर्वन् । यद्वा—किंभूतं बलयम्—अनल्पा दग्धारयो बलित्वादनल्पदग्धारि । अस्मिन्पक्षे

१ 'अयोध्या रूपकं चालंकाराविति साहित्यविज्ञाधरी । रूपकोपेक्षयोः संकरः' इति जीवातुः ।
२ कुक्षिन्न इत्येतेन विशेषचिह्नितः पाठः ।

पुरा सृष्टया कृतया इत्यन्वयः । यद्वा—किंभूतो नलः—अनल्पा दग्धा आ समन्तात् रिपुराग्रे
रिपुद्रव्यानि येन स तथा । 'शृङ्गारः शुचिदम्बलः' इत्यमरः । नलयज्जलद्विषत्र पक्षे परस-
वर्णः । यथान्तरे तु क्षुल्लम् । 'राज्य इत्युपसंख्यानम्' इति निपातितः । जयायेति 'तुम-
र्धाञ्च' इति चतुर्थी । यद्वा—स राजा इन्ता नलः अत्रवा लक्ष्म्या आस विष्णवे सृष्टया
मीराजनया रेजे । राज्ञो विष्णुरूपत्वात् लक्ष्म्या मीराजना क्रियते । यतः कारणात्प्रदक्षिणां
प्रकृष्टा दक्षिणा दातृत्वं येषां ते प्रदक्षिणा वदान्यास्ते सन्ति यस्य स प्रदक्षिणी । अतिवदान्या
अप्येतस्यानुचराः इत्ययं वदान्यतम इत्यर्थः । यद्वा प्रकृष्टदक्षिणा उमोतिष्ठोमादयो यस्य
सन्तीति प्रदक्षिणी । अत एव कृती कर्मकुशलैः ॥

निवारितास्तेन महीतलेऽस्तिले निरीतिभावं गमितेऽतिवृष्टयः ।

न तत्पञ्चनमनन्यविश्रमाः प्रतीपभूपालमृगीदृशां दृशः ॥ ११ ॥

निवारिता इति ॥ अतिवृष्टय इत्ययः प्रतीपभूपालमृगीदृशां प्रतीपा वैरिणो ये भूपाल्य-
राजानस्तेषां मृगीदृशो नामिकास्तासां दृशो नेत्राणि नूनं प्रायेण न तत्पञ्चनं मुमुक्षुः । नूनमु-
त्प्रेक्षायां वा । इत्यस्यैव राष्ट्रे न सन्तीत्यर्थः । किंभूता अतिवृष्टयः—तेन नलेमात्रिके
महीतले निवारिताः प्रतिपिदाः । निष्कासिता इत्यर्थः । किंभूते महीतले—निरीतिभावं
निर्गता इत्ययो यस्मात्तथिरीति तस्य भावस्तम् । गमिते प्रापिते । अतः जनन्यविश्रमा न
विद्यतेऽन्योऽन्यत्र वा विश्रमो विश्रामस्थानं यासां ताः । अनेन सर्वेऽपि शत्रवो निहता
इत्युक्तम् । यच्च येन निष्कास्यते तत्तद्वैरिणमाश्रयति । शीर्णा च स्त्रिय एव शरणमित्युक्तिः ।
'अतिवृष्टिरनापृष्टिर्मृषाः शलमाः शुषाः । प्रत्यासन्नाथ राजानः पठेता इत्ययः स्मृताः ॥'
विश्रम इत्यत्र 'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिनिषेधः ॥

सितांशुवर्णवैयति स तद्गुणैर्महासिवेभ्यः सहकृत्वरी बहुम् ।

दिग्गजनाङ्गावरणं रणाङ्गणे यशःपटं तद्गटचातुरीतुरी ॥ १२ ॥

सितेति ॥ तद्गटचातुरीतुरी तद्गुणे रणाङ्गणे यशःपटं वयति स । तस्य नलस्य भट्टाः ।
यद्वा—स चासौ भट्टश्च तेषां तस्य वा चातुरी युद्धनैपुण्यं सैव तुरी निष्पन्नवस्त्रवेष्टनदण्डस्तस्य
नलस्य गुणैः । तैः प्रसिद्धैर्वा शौर्यादिगुणैः । अथ च गुणैस्तद्गुभिः सङ्क्रामाङ्गणे यशोच्छरणपटं
विस्तारितवती । निरमासीदित्यर्थः । किंभूतैर्गुणैः—सितांशुवर्णस्वद्वयैः सारूप्यं येषां तैः ।
भवलैरित्यर्थः । कीदृशी—महान्योऽसिः खड्गः स एव येना वयनकार्ढं तस्य सहकृत्वरी सह-
कारिणी । किंभूतं यशःपटम्—बहुं महापरिमाणम् । अत एव दिश एवाङ्गनास्त्रासामङ्गनामा

१ 'मधुरावृष्टिरनुमासोऽङ्कारः, कुम्भोपमात्कारभे' तिसाहित्यविद्याधरी । निवप्रतापमीराजनया
भूदेनता मीराजनयश्चिब रराजेनुत्प्रेक्षा । साच स्वज्जलकाचमयोमाद्रव्या । सितं प्रतापमीराजनया इति
प्रतापानकस्य मीराजनतन्त्रं, अपारिपुत्राणां वर्तिलरूपगमकमित्येकदेशिविवाचितदुताविता येयमुत्प्रे-
क्षणयोरत्रादिभावेन संकरः' इति जीवावतुः । २ 'नूनमनन्यविश्रमाः सत्यो दृष्टीर्न तल्लुगिरित्यर्थं मन्त्र
शङ्खुत्प्रेक्षात्वेकारः । तन्मोरोदनप्रतिपादनेन तेन सर्वेपि दुष्टभूपाः शब्दे नीता इति यथोक्तमङ्कारः ।'
तथा 'आलङ्कारसर्वस्वे'—मन्त्रस्यापि मन्त्रान्तरेणाख्यानं एषोदोक्तम्' अतिवृष्टय इत्यतीशमोक्तिरिति
साहित्यविद्याधरी ।

वरणमाच्छादकम् । सर्वैर्दिग्भ्याम्बुस यस्त आसीदित्यर्थः । 'परपरिमवि तेजस्तन्वतामाशु कर्तुं प्रभवति हि विपक्षोच्छेदमप्रेतरोऽपि' इति न्यायेन भट्टरेव नलक्षार्थं विनैव वैरिणो हताः । दिग्भ्यापि यशो नलस्याकारिती भावः । तन्तुवायदुर्गाः सक्काशारिषं तुर्यन्यादृशी । सा प्रत्ये-
कमावरकमनेकं पटं वयति । इयं तु तद्विपरीता इति व्यतिरेकः । वेमा पुंलि । वयति स्म
इति 'लृट् से' इति भूते लृट् । सहृत्त्वरीति 'राजनि युधि कुनः' इति वर्तमाने 'सहे च'
इति कनिपि 'वनो र च' इति जीमौ । चातुर्यमेव चातुरी । ध्वजः पित्वान्नीप ॥

प्रतीपभूपैरिच किं ततो भिया विरुद्धधर्मैरपि भेत्तुतोऽजिता ।

अमित्रजिन्मित्रजिदोजसा स यद्विचारदृक्कारदृग्भवर्तत ॥ १३ ॥

प्रतीपेति ॥ विरुद्धधर्मैरपि मित्रोविरोधिस्वभावैरपि धर्मैः स्वभावः ततो मत्ताद्विषा
भवेन भेत्तुता विरुद्धत्वमुज्जिता किम् । कैरिव—प्रतीपभूपैरिच प्रतिकूलराजभिर्यथा भेत्तुतो-
पजापकारित्वं स्वका । उपजापोऽन्तर्भेदः । कुत एतज्ज्ञातमत आह—यद्यस्मात्स नल ओजसा
अमित्रजिदमित्रान्वैरिणो जयतीत्यमित्रजित् । तथा ओजसा (तेजसा) मित्रजित् (सूर्यमपि
जयतीति) अवर्ततासीत् । स चारदृग्पि विचारदृग्भवर्तत । चारा एव दृग्पस स चारदृक् ।
विगता चारा एव दृग्पस स विचारदृक् । सोऽमित्रजिता मित्रजित्कथम्, यथारदृक्पस विचा-
रदृग्पमिति विरुद्धधर्मास्तैर्भेत्तुतोऽजिता । कथम्—तेजसा मित्रजितेजसा मित्रं सूर्यं जयतीति
मित्रजित्, तथा विचारः शास्त्रमेव, विवेको वा दृग्पस स विचारदृक् चारा एव दृग्पस स
चारदृक् । अपिद्यार्थे विरुद्धपक्ष उभयत्रापि योज्यः । अथ च विरुद्धत्वम्—अमित्रजिषः स
मित्रजित्कथम्, अनुद्वंद्वं यो जयति स मुद्वंद्वं कथं जयति । अथ च यः असूर्यं जयति स
सूर्यं कथं जयतीति विरोधः । तत्परिहारः पूर्वव्याख्यानात् । विचारं पश्यतीति विचारदृग्वा ।
'चारेः पश्यन्ति राजानः' इति । एतेन अनुजिरत्वं तेजस्वित्वं शास्त्रमागंगामित्वं चोररक्षणत्वं
च व्यक्तीकृतम् । एतेन विजिगीषुत्वं नलस्य शीतितम् 'अरिमित्रमरेमित्रं मित्रमित्रमतः परम् ।
तथारिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरःतराः ॥ पार्णिप्राहस्ततः पथादास्कन्दस्वदनन्तरम् । आसा-
रावनयोर्धैव विजिगीषोश्च पृष्ठतः ॥ अरेव विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः । अनुग्रहे संह-
तानां व्यवहानां च त्रये प्रभुः ॥' इति द्वादशराजमण्डली तत इति 'नीत्रा-' इत्युपादानात् ॥

तदोजसस्तद्यशसः स्थिताविमौ वृथेति चित्ते कुर्वते यदा यदा ।

तनोति भानोः परिवेषकैतथाचदा विधिः कुण्डलनां विधोरपि ॥ १४ ॥

तदोजस इति ॥ विधिर्गङ्गा यदा यदा इति पूर्वांजं चित्ते मनसि कुर्वते । विचारवती-
त्यर्थः । तदा तदा भानोः सूर्यस्य विधोरपि चन्द्रस्य च परिवेषकैतथापरिवेषणाज्जकुण्डलनां
वैवर्ध्यसूचकं रेखामण्डलं करोति । इतीति किम्—तदोजसो नलप्रतापस्य, तद्यशसो नलवश-
तश्च स्थितौ सलामिनी सूर्याचन्द्रमसौ वृथा निध्नवीजनामिति, तदोजसस्तद्यशसश्च हेतोर्मौ
वृथा स्थितामिति वा । सूर्याचन्द्राभ्यां नत्करणीयं तच्छलतेजोयशोभ्यामेव कियते । सूर्यतुल्यं

१ 'अत्र रूपकमलंकारः गुणैरिति शिष्टशब्दः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र विरोधालंकारः'
'आमास्तये विरोधस्य विरोधालंकारमिति' इति लक्षणात् । यतनुपधीवनेन विरुद्धधर्माणां सस चाभय-
भेदकलादुत्प्रेक्षा । सा च प्रतीपभूपैरिषेत्तुपमानुपागिति विवक्षणां संकरः' इति जीवातुः ।

चन्द्रतुल्यं चास्मिन्मयम् । परिवेषस्य कादाचित्कत्वात् 'यदा यदा' इत्युक्तम् । केतवादिति भावे युवादित्वादण् । युवाल्लिखितग्रन्थस्य कुण्डलनया लोपः क्रियते तथैत्यर्थः ॥

तस्य वदान्वयत्वं वर्णयति—

अयं दरिद्रो भवितेति वैधर्सी लिपिं ललाटेऽर्थिजनस्य जाग्रतीम् ।
मृषां न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः ॥ १५ ॥

अयमिति ॥ स नृपो नलोऽर्थिजनस्य याचकजनस्य ललाटे जाग्रतीं वैधर्सीं ग्राहीमिति लिपिं मृषा मिथ्या न चक्रे, किंतु पृथ्वां व्रज्जना लिखितत्वात्सत्यामेव चकार । इतीति किम्— अयं याचकलोको दरिद्रो निर्धनो भविता भावीति वैधर्सी लिपिः । तर्हि तस्मान्नौदार्यत्वप्रतीतेः कथं वदान्वयत्वमिच्छाशास्त्रोक्तिमश्रया समाधत्ते—किं कृत्वा—दारिद्र्यदरिद्रतां प्रणीय दारिद्र्य-स्यैव दरिद्रताम् । राहिलमिच्छार्थः । तां प्रणीय निर्माय । वैधर्सी लिपि मृषा न चकारैत्यर्थः । यतोऽल्पितकल्पपादपः अल्पितोऽल्पीकृतः कल्पपादपः कल्पकश्चो वेन । कथम्—कल्पशब्दो याचितमेव ददाति, नलस्तथापि तमपि । अतो वदान्वयतम इत्यर्थः । नलराज्ये कोऽपि दरिद्रो नाभूदित्यर्थः । यदा—अकल्पितं धनं दत्त्वा ग्राही लिपिं मृषां न चक्रे, अपि तु कृतवानेवेति काङ्क्षः । अल्पित इति 'तत्करोति' इति ष्यन्तादिष्टा ॥

प्रकारान्तरेण पुनरपि नितरां वदान्वयत्वमाह—

विभज्य मेरुर्न यदर्थिस्तात्कृतो न सिन्धुरुत्सर्गजलव्ययमेरुः ।
अमानि तत्तेन निजायशोयुगं द्विफालवद्वाञ्छिकुराः शिरःस्थितम् ॥ १६ ॥

विभज्येति ॥ तेन नलेन तत्तस्मात्कारणाद्वाभ्यां फलभ्यां भागाभ्यां वद्धाः संयमिता-ञ्छिकुराः केशा एव निजं स्वीयमयशोऽक्षीर्त्युगममान्वमन्यत । शिरसि सीमन्तस्रोतवभागे स्थिताः केशा न भवन्ति, किंतु कीर्तित्वमेव । तत्किम्—यशसान्वया नलेन मेरुर्हमादि-विभज्य खण्डशो विभागार्थिसायाचकायतोऽव्ययीनो देवो वा न कृतः । तथा सिन्धुः समुद्र उत्सर्गजलव्ययदाने क्रियमाणे वै जलव्यया जलदानानि तैर्मरुर्निजलदेशो न कृतः । दानं हि जलपूर्वकं भवति । यदा—मरुत्सर्गजलव्ययैः सिन्धुर्न कृतः । तदकरणलक्षणपयशःस्थाने द्विफालवद्वाः केशा एव जाता इत्यर्थः । सर्वसदानेऽपि यावदेतद्वयं न कृतं तावच्छयो न द्रुतोपेति भावः । एतेनासायशोलेखोऽपि नास्तीति सूचितम् । लौकिकोक्तिरपि—'अपकीर्तिः शिरसि स्थिता' इति । अर्थिसादित्यत्र 'तदर्धीनवचने', 'देये वा च' इति सातिः । फालशब्दः पार्श्वदिः ॥

१ 'अयं स्वर्गाव्ययमयोः कुण्डलमोपेक्षणस्य इत्येतद्व्याख्या । साच अयं स्वर्गाव्ययमयोः ग्राह्या' इति जी-
वानुः । अत्र प्रतीपमलंकारः । यदुक्तमलंकारसर्वत्र—'उपमानस्याल्लेप उपमेयताकल्पनं वा प्रतीपम्' ।
स परिवेषो न भवति, किंतु परिवेषस्याजेन मिरपेकत्वप्रतिपादिका कुण्डलनासाविलपहुतिरलंकारः ।
'महत्वं यन्निविधान्तरासाप्यते सा लपहुतिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'द्विफालवद्वाञ्छिकुराः' इति साहित्यविद्याधरी । 'केतेन काव्य-
साधनेनायशोरुपपादपकमलंकारः' इति जीवानुः ।
ने० च० २

अजस्रमभ्यासमुपेयुषा समं मुदैव देवः कविना बुधेन च ।

दधौ पटीयान्समयं नयन्नयं दिनेश्वरधीरुदयं दिने दिने ॥ १७ ॥

अजस्रमिति ॥ अयं देवो राजा नलो दिने दिने प्रतिदिनमुदयमधिकमभिवृद्धिं दधौ । किं कुर्वन्—कविना काव्यकर्त्रा बुधेन विदुषा वैयाकरणेन च समं सह मुदैव हर्षणैव समगं कालं नयन्मगयन् । किंभूतेन कविना बुधेन च—अजस्रं सर्वदाभ्यासं काव्यकव्यशास्त्रमनन-व्यसनमुपेयुषा प्राप्तवता । 'अभ्यासम्' इति पाठे नलसंनिध्यम् । कीदृक्तः—पटीयान्कवि-त्वाभ्यासवान्, आक्षेपादिसमर्थश्च । पुनः किंभूतः—दिनेश्वरधीर्दिनेश्वरः सूर्यस्तद्वच्चरीः शोभा यस्य । अत एव दिनेश्वरोऽपि कविना शुक्रेण बुधेन चन्द्रपुत्रेण सह प्रातरादिसमयं कुर्वन्पटीयांस्तेजस्वी तमोनाशसनयः प्रतिदिनमुदयं धत्ते । 'बुधशुक्रौ सदा पूर्वोत्तरराशिस्थौ' इति ज्योतिर्विदः । यद्वा—ताभ्यां समं समयं सम्यक् अयं शुभावहविधिं यन्प्राप्नुवन्नयं प्रतिदिनमुदयं न दधौ, अपितु दधावेव । 'अभ्यासो व्यवसनेऽन्तिके' इति विधः । अजस्र-मिति नन्पूर्वावसे- 'नमिकम्पि-' इति रः । उपेयुषेति 'उपेयिवाननाश्वाननूजानश्च' इति चाधुः । उपेयुषेऽर्था सममिति सहाययोगे तृतीयो ॥

तस्य सामुद्रिकलक्षणवत्त्वमाह—

अधोविधानात्कमलप्रवालयोः शिरःसु दानादखिलक्षमाभुजाम् ।

पुरेदमूर्ध्वं भवतीति वेधसा पदं किमस्याङ्कितमूर्ध्वरेखया ॥ १८ ॥

अधोविधानादिति ॥ किमिति संभावनायाम् । वेधसा ब्रह्मणास्य नलस्य पदं चरण इति हेतोरुर्ध्वरेखया लक्षणभूतयाङ्कितं चिह्नितं किम् । इतीति किम्—इदं नलपदं कमलप्र-वालयोः पद्मप्रालवयोः कमलविह्वमयोर्वा अधोविधानादङ्कणत्वमिगमसृदुत्तरधःकरणादिकारात्, तथा—अखिलक्षमाभुजां समस्तभुसुतां शिरःसु दानात्स्थापनात्कमेणोर्ध्वमुत्कृष्टमुपरि च पुरा भवति भविष्यति । 'वाचस्परा-' इत्यादिना लट् । राशौ शिरःसु दानं नामाकम्प्य कर्तव्यम् ॥

तस्य वयःसंधिमाह—

जगज्जयं तेन च कोशमक्षयं प्रणीतवाञ्छैशवशेषवानयम् ।

सखा रतीशस्य क्रतुर्यथा यनं वपुस्तथालिङ्गदथास्य यौवनम् ॥ १९ ॥

जगदिति ॥ अयं नलः शैशवशेषवाञ्छैशवस्य शेषो निर्यते यस्यैवंभूतः पोटशाब्ददेशीयो जगतः समग्रस्य भूमण्डलस्य जयं विजयं प्रणीतवान्कृतवान् । तेन च विजयेन कोशं भाण्डा-रगृहमक्षयं परिपूर्णं कृतवान् । तेन चेति पदेनानुपपन्नत्वं लक्षणया बोध्यते । दानशरस्य तस्य पूर्वमेवोक्तत्वाद्भाण्डारगृहस्याक्षयैत्वमानुपपन्निकं, न तु मुख्यमिति भावः । नत्वव्ययभावात्तेन राजनीतिश्च । एतेन वाजुराहित्यं सूचितम् । दमयन्तीव्यामस्त्ववशिष्यते । अथ जगज्जयानन्तरं

१ 'अनोपमाकेपसहोक्तोर्ध्वरेखया' इति साहित्यविद्याधरी । 'दिनेश्वरधीरिव श्रीरत्नं स इति निदर्शनालंकारः । अत्र निदर्शनाक्षेपयोः संकरः' इति जीवातुः । २ 'अनोपमेयालंकारः' । 'संभाव-नमनोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'कोशस्याङ्कितत्वमपरिमितत्वेनैव, न तु रूपप्रभावेनेति' सुखावबोधः ।

यौवनं तादृश्यमस्य वपुः शरीरं तथा लिङ्गम् । अयं यौवनं प्रापेत्सर्वः । शरीरे कर्तुं यौवनं कर्माभूतं प्रापेति वा । अनेन नलवपुर्नैव यौवनमलङ्कृतं न तु तत्तेन । यथा रतीशस्य कामस्य सखा मित्रस्तु यौवनतो वनमाच्छिप्यति, यथा स्वत एव रमणीयं वनं वसन्त उद्दीपयति, तथा यौवनं कर्तुं शरीरं कर्म उद्दीपयति स्म । शरीरमपि सौन्दर्यात्कामस्य मित्रम् । रतीशस्य कदुरित्स्त्रिय 'कलकः' इति प्रकृतिभावः ॥

शरीरवर्णनमेव प्रक्रमते—

अधारि पद्मेषु तदङ्घ्रिणा घृणा क तच्छयच्छायलवोऽपि पल्लवे ।

तदास्यदास्येऽपि गतोऽधिकारितां न शारदः पार्विकशर्वरीश्वरः ॥२०॥

अधारीति ॥ तदङ्घ्रिणा तचरणेन पद्मेषु कमलेषु घृणा जुगुप्सा दग्धा बाधार्थकारि । पदो नलचरणात्, नलचरणस्य वा मा वेपाम्, सामुद्रिकलङ्घनत्वेन यदि मान्तीति वा । मच्छोभालाभेन यानि सलदनीकानि मामाश्रित्वैव यानि वर्तन्ते तैः सह स्वर्षा मया कथं कार्या । क्रमेण स्वतो निःशोभत्वानुगुप्सा, आभितत्वाच्च कदम्बा । पदात्तचरणशोभाधिकेत्यर्थः । पल्लवे प्रबाले तच्छयच्छायलवोऽपि तस्य नलस्य शयो हस्तस्तस्य च्छाया कान्तिस्तच्छयच्छायं तस्य लवो लेशोऽपि क । कुतः—यतः पदो लवः पल्लवः शरीरनिरुद्धापयवचरणशोभालेशो यत्र वर्तते तत्र शरीरोत्कृष्टापयवपाणिशोभालेशोऽपि कथम् । हीनेन सह साम्यायोगादित्यर्थः । एतेन पल्लात्तत्करशोभाधिकेत्यर्थः । किंच शारदः शरदि भवो निर्मलः पार्विकः पर्वणि पूर्णिमायां भवः संपूर्णकलः शर्वरीश्वरो दिशानाथश्चन्द्रस्तस्य नलस्यास्यं मुखं तस्य दास्येऽपि सेवकत्वेऽप्यधिकारितां प्राप्तत्वं न गतो न प्राप्तः किमुत तत्साम्यम् । चन्द्रस्य शरत्पूर्णिमासे-योगाद्रमणीयत्वम्, आस्यस्य तु स्वत एव । शारदत्वाददृष्टत्वादथे स्यादुमशक्यत्वात्साम्यं न लेभे इति वा, रमणीयनायकस्य रमणीयेनैव दासेन भाव्यम् । न चास्य पूर्वोक्तप्रकारेण तुल्यत्वम् । अतो दासत्वमपि न प्रापेति भावः । निर्मलत्वात्संपूर्णत्वात्कलहस्तास्पृष्टत्वात्, औप्रधानत्वाद्वा । अस्य चतुःषष्टिकलत्वात्^१ 'शारदः पीतमुद्रे स्याच्छालीनेऽप्रतिमे नवे' । तच्छयच्छाय इति 'विभाषा सैना—' इत्यादिना नपुंसकत्वम् । शारद इति भवार्थे 'सेधिवेल—' इत्यण् । पार्विक इति भवार्थे 'कालदृक्' । 'पार्वणः' इति पाठे संवन्धेऽपि 'अद' इति प्रकृतिभावः ॥

प्रकारान्तरेण सामुद्रिकलङ्घनत्वमाह—

किमस्य लोम्नां कपटेन कोटिभिर्विधिर्न लेखाभिरजीगणहुणान् ।

न रोमकूपौघमिपाज्जगत्कृता कृताश्च किं दूषणशून्यविन्दवः ॥ २१ ॥

किमिति ॥ विधिर्ब्रह्मा रोम्णां कपटेन निषेधेन सार्धत्रिकोटिभौ रेखाभिरस्य नलस्य

१ 'अत्रोपमालंकार' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र लेकानुप्रासपरिकारलंकारसंज्ञातिः' । 'विशेषणैर्गताङ्गैकैकैः परिकरस्तु सः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथात्रादिना यथादिषु दृग्गा-संवन्धेऽपि संवन्धोक्तैरतिशयोक्तिः' इति जीवातुः ।

मुष्णाश्शौर्षीदायाधीनिक नाजीगणत्, अपि तु गणयामासेति काकुः । गुणगणनया गणकेन
ब्रह्मणा लेखा एव लिखिता न तु रोमाणि । अनेन सर्वगुणवत्त्वं तस्य ध्योतितम् । दोषराहि-
त्वमाह—जगत्कृता ब्रह्मणा रोमकूपौषमिषाश्रोमकूपसन्मूहभ्यानेन कृपणशून्यविन्दवो कृपणानां
शून्यान्यभावास्तज्ज्ञापका विन्दवश्च न कृताः किम्, अपि तु कृता एव । यत्र किमपि न तत्र
ज्योतिर्विद्भिः शून्यसूचको विन्दुः कियते, तथा रोमकृपा अपि वर्तुला विन्दुत्वेनोपेक्षन्ते ।
अयं रोमकूपो न, किंतु दोषराहिलसूचका विन्दव एव लिखिताः । 'तिष्ठः कोऽगोऽयंकोटी
य गानि रोमाणि मानुषे' इति तावन्तः कृपा इति 'रोमैकैकं कूपके पार्थिवानाम्' इति सामु-
दिकलक्षणं सूच्यते । अजीगणत् । अन्तावकि हित्वे 'ई न गणैः' ॥

अमुष्य दोर्म्यामरिदुर्गलुण्ठने ध्रुवं गृहीतार्गलदीर्घपीनता ।

उरःश्रिया तत्र च गोपुरस्फुरत्कपाटदुर्धर्गतिरःप्रसारिता ॥ २२ ॥

अमुष्येति ॥ अमुष्य नलस्य दोर्म्यामरिदुर्गलुण्ठनेऽरीणां दुर्गाणि निरिप्राकारस्तेषां
लुण्ठने मलाद्ग्रहे कियमाणे सति, अर्गलदीर्घपीनतार्गलस्येव दीर्घं च तस्मीनं च, तस्य
भावस्तता । कर्मधारयो द्वन्द्वो वा । सा गृहीता ध्रुवं गृहीता ननु । ध्रुवं प्रायेण वा । तत्र
च तत्रैवारिदुर्गलुण्ठन एवामुष्योरःश्रिया वक्षस्वलयोभया गोपुरे स्फुरदीप्यमानं यत्कपाटं
तस्य दुर्धर्गता कठिनता तिरःप्रसारिता विशालता च गृहीता किम् । अनेन तस्यावानुपाहृत्य
व्यूहोरस्कत्वमनाकलनीयत्वं च ज्ञेयम् । लुण्ठने समर्थ एवाग्रणीर्भवति पुरोवर्ति सारं वस्तु
पृच्छति । 'तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना' इत्यमरः, 'पुरद्वारं तु गोपुरम्' इति च । उभयत्र
कर्मधारयात्तर्ह्ये ॥

स्वकेलिलेशसितनिन्दितेन्दुनो निजांशद्वर्जितपद्मसंपदः ।

अतद्वयीजित्वरसुन्दरान्तरे न तन्मुखस्य प्रतिमा चराचरे ॥ २३ ॥

स्वकेलीति ॥ तन्मुखस्य प्रतिमा स्वरूपसुशोभनं चराचरे स्थावरजंगमात्मके जगति
नास्ति । चन्द्रपद्मे उपमानं चेत्तत्राह—कथंभूतस्य तन्मुखस्य—चेति । सा स्वकीया केलिः
कीडा तस्या लेशो लवभूतं गरिमतं तेन निन्दितो निजित इन्दुर्वै न तत् । तथा निजः स्वकी-
योऽगो मागस्तद्रूपे ये दशी नेत्रे ताभ्यां तज्जिता निर्मोस्तितायःकृता पद्मानां संपत्समूहः
सौभाग्यं वा येन । चन्द्रपद्मातिरिक्कमन्यदुपमानं भविष्यतीति चेत्तत्राह—अतद्वयीति चरा-
चरविशेषणम् । तयोश्चन्द्रपद्मयोर्दृष्टी तद्वयी तस्य जित्वरं जयनशीलम् । न विद्यते तद्व-
यीजित्वरं सुन्दरान्तरमन्यात्सुन्दरं वस्तु यस्मिन् । जगति मुखस्योपमानं द्वयम् । चन्द्रः पद्मं
च । तदतिरिक्तं वस्तुनन्तरं नास्ति । तद्वयमेतन्मुखेनोद्यम्यतेन स्मितेन चक्षुर्द्वयेन च निर्जित-
मिति । समग्रस्य तन्मुखस्योपमानं नास्त्यलक्ष्यं । 'चराचरं स्थावजगति' इति विश्वः । जित्व-

१ 'अत्र रोम्या रोमकृपाणां च कपटलिपिशब्दान्यां तादृश्यापद्धयेन गुणगणनारस्ताकृपणशून्यवि-
न्दुव्योसाम्रेषुनासापद्धयोप्रेक्षयोः संसृष्टिः' इति जीवातुः । २ 'अत्रामुप्रेक्षयोः संसृष्टिः' इति
जीवातुः । 'ज्येष्ठा योयमा चाङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

रमिति 'इणञ्जि-' इति करप् । अन्त्यासुन्दरं सुन्दरान्तरम् । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । चराचरे इति पक्षे 'सर्वो हन्त्रो-' इत्येकवचनार्थः ॥

पूर्वोक्तमर्थं पुनरप्याह—

सरोरुहं तस्य दृशेव निर्जितं जिताः स्मितेनैव विधोरपि श्रियः ।

कुतः परं भव्यमहो महीयसी तदाननस्योपमितौ दरिद्रता ॥ २४ ॥

सरोरुहमिति ॥ तस्य नलस्य मुखाययवभूतया दृशेव सरोरुहं पदं निर्जितम् । स्मिते-
नैव विधोरपि चन्द्रस्यापि श्रियो जिताः । परं पञ्चचन्द्रातिरिक्तमवद्भ्यं सुन्दरं वस्तु कुतः
कुत्रत्यम् । अत एव तदाननस्य वस्त्राग्नस्योपमितावुपमाने महीयसी महती कवीनां इमि-
द्रता । अहो महदाश्चर्यम् । अत्यन्ताभाव इत्यर्थः । 'महीयसी' इति पाठे महीयतां कवीनां
दरिद्रता । भव्यम् 'भव्यनेय-' इति निपातनात्साधुः । यो हि यस्याचिह्न्यो भवति स तेन
दृशेव भत्स्यते, स्मितेन स्वस्योपहासेनैवायः क्रियते च ॥

स्ववालभारस्य तदुत्तमाङ्गैः समं चमयैव तुलाभिलाषिणः ।

अनागते शंसति बालचापलं पुनः पुनः पुच्छविलोलतच्छलात् ॥ २५ ॥

स्वचालेति ॥ एवञ्चोऽप्यर्थः । चमरी पशुरपि पुनः पुनः पुच्छविलोलतच्छलात्-
च्छस्य विलोलनं चालनं तदेव छलं व्याजो म्रियं तस्मात् स्ववालभारस्य स्वचालाः केशास्तेषां
भारः समूहस्तस्यानागतेऽपराधाभावाय बालचापलं बालचपलो भवतीति तस्य चापल्यमपराधो
मेति माता यथा शंसति, तद्वचमरी लाजूलचालनव्याजेन स्ववालभारस्यापराधो नास्तीति
कथयति । कथमपराधित्वं तस्येव त आह—किभूतस्य स्ववालभारस्य—तदुत्तमाङ्गैः समं
तस्योत्तमाङ्गे विरसि जाताः केशास्तेः सह तुलाभिलाषिस्तुलां साम्यमभिलषतीत्येवंशीलस्य
स्ववं बालः सन्माहतां साम्यमिच्छति तदा तन्माता बालेनाज्ञानादेवेदं कृतं क्षम्बतामिति
वदति तद्वचमरी । बालभारस्येति बबयोरनेदात् । उत्तमाङ्गैरिति 'सप्तमां जनेदः', 'अमू-
धेमस्तकात्-' इति प्राप्तोऽप्यलृप् बाहुलकात् भवति । अनागते इति 'क्रियापौष-' इत्या-
दिना, 'क्रियवा यमभिप्रेति-' इत्यादिना वृत्तप्रदानत्वे वा चतुर्थी । चपलस्य पुनरावि-
त्वाचापल्यमिति ध्वजा भाष्यम्, तथापि युवादित्वादनि चापलमिति साधु ॥

महीभृतस्तस्य च मन्मथश्रिया निजस्य चित्तस्य च तं प्रतीच्छया ।

विधा नृपे तत्र जगज्जयीभुवां नतभुवां मन्मथविभ्रमोऽभवत् ॥ २६ ॥

महीति ॥ तत्र नृपे नले जगज्जयीभुवां त्रिलोकीयमुखानां नतभुवां सुन्दरीणां (पूर्वा-

१ 'अत्र बह्व्यमाने न वाक्ये प्रतीपमलंकारः । 'मन्मथ उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता । तस्यैव वदि वा
कल्प्या तिरस्कारनिबन्धनम् ॥' इति साहित्यविद्याधरी । 'चन्द्रारविन्दविभवस्य विधेयगत्या न-
लमुखाप्रतिमानवहेतुत्वात्तदापेदेतुर्कं काव्यलिङ्गमलंकारः' इति जीवातुः । २ 'यः किञ्च परस्य म्रिये
जित्वा आनयति तस्य किं दारिद्र्यं भवतीति विभावनाप्यलंकारः । क्रियायाः प्रतिपेदेऽपि कञ्चे व्यक्ति-
विभावना' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रापि चन्द्रारविन्दविभवस्य वारचार्थस्य मुखोपमानद्वारिज-
हेतुत्वादावपेदेतुर्कं काव्यलिङ्गमलंकारः' इति जीवातुः । ३ 'अत्र चापल्यविभ्रमं संसदीति प्रतीपभा-
नोत्प्रेक्षा । पुच्छविलोलतच्छलादित्यपहृष्टः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र पुच्छचालनच्छलस्य
चापल्यत्वाद् बालचाल्योरनेदाप्यवसानेन बालचापल्यसरोरुपादपहृषभेदः' इति जीवातुः ।

धोकेन प्रकारेण) द्विधा मन्मथविभ्रमः कामजनितो विभ्रमोऽभवज्जातः । विशिष्टो भ्रमो विभ्रमः, विलासश्च । कामस्य विशिष्टो भ्रमः, कामजनितो विलासश्च । तदुभयं कथमित्यपेक्षायां यथाकनेषाह—तस्य महींभूतो राज्ञो नलस्य मन्मथप्रिया कामधीसदृशोभत्वेन स्वीयान्तःकरणे मदोऽवमिति भ्रान्तिः । तथा । निजस्य स्वस्य च वित्तत्यान्तःकरणस्य तं प्रति नलं प्रतीच्छया अत्यभिलाषेण कामजनितो विलासः कटाक्षादिरिति कामजन्यविभ्रमद्वैविध्यम् । महींभूत इति संबन्धपक्ष्या मन्मथपदेनान्वयात्, तपे इति विषयसप्तम्या मन्मथविभ्रमपदेनान्वयाच्चात्र पौनरुक्त्यम् । चो परस्परसमुच्चये । जगद्वीमुवामिति सामान्येनोक्तं पतिव्रतादिरहितानामिति हेयम् । एवं 'न का निधि-' इत्यादावपि हेयम् । यद्वा—मन्मथप्रियैव इति चकारमेवकारार्थं व्याख्याय द्वितीयं समुच्चयार्थं व्याख्याय पतिव्रतानां मन्मथोऽवमिति निरभिलाषो विशिष्टो भ्रमो जातः । अन्यासां तु तं प्रतीच्छयापीति द्वैविध्यमित्यनौचित्यं परिहरणीया । 'विभ्रमो भ्रान्तिहावयोः' इति विश्वः । मननं भव्यं शास्त्राद्यभ्यासजन्यं ज्ञानं मग्रातीति मन्मथः । मूलविभुजादित्वात्कः ॥

इदानीं क्रमेण देवनागमर्त्याज्ञानानां कामविभ्रमं श्लोकत्रयेणाह—

निमीलनघ्नंशत्रुषा दृशा भृशं निपीय तं यस्त्रिदशीभिरर्जितः ।

अमृस्तमभ्यासभरं विवृण्वते निमेषनिःस्वैरधुनापि लोचनैः ॥ २७ ॥

निमीलनेत्यादिना ॥ त्रिदशीमिदंवाज्ञानाभिः योऽभ्यासभरोऽभ्यासातिशयो निमीलनघ्नंशत्रुषा निमीलनस्य नैप्रसंकोचस्य घ्नंशोऽभावत्वं जुपतीति निमीलनघ्नंशत्रुद तया दृशा तं नलं निपीय सादरं दृष्टार्जितः हृतः । अमृच्छिदस्यस्तमभ्यासभरं निमेषनिःस्वैः निमेषपरिदौर्लभ्यैरधुनाप्यद्यापि विवृण्वते प्रकटयन्ति । देवाज्ञानानां स्वत एव निर्निमेषत्वं नलावलोकने उपप्रेक्षणीयमित्युपप्रेक्षित्वम् । नदस्यन्तमभ्यासं तत्कदापि न विस्मरते । त्रिदशीति पुंसोऽलक्षणो वा जीप ॥

अदस्तदाकर्णं फलाढ्यजीवितं दृशोर्द्वयं नस्तद्वीक्षि चाफलम् ।

इति स चक्षुःश्रवसां प्रिया नले स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदात्मनः ॥ २८ ॥

अद् इति ॥ चक्षुःश्रवसां नागानां प्रियाः स्त्रियो नले नलनिमित्तमात्मनसादृशोर्द्वयमिति पूर्वोक्तप्रकारेण हृदा मनसा स्तुवन्ति स निन्दन्ति स च । इतीति किम्—अद् इदं नोऽस्माकं दृशोर्द्वयं तदाकर्णं तं नलमाकर्णयतीत्येवंशालं सत् फलाढ्यजीवितं फलेनाशं जीवितं यस्य । सफलजीवितमित्यर्थः । तद्वीक्षितं नलं न वीक्षते एवंभूतं सत् अफलं निष्फलमिति । पाताले स्थितत्वाजलाकर्णेनं भवति, न तु वीक्ष्यते ॥

१ 'अव नलजीविष्यन्तिरेच्छयोः शिष्टपदोपाद्यविभ्रमोभवेन यथासंख्यसंख्याच्छेषसंकीर्णो यथासंख्यालंकारः' इति जीवाहुः । 'तस्य मन्मथप्रिया इत्युपमा । मन्मथविभ्रम इति शेषः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रेशादिशब्दानामभावात्तमभ्यासनिव विवृण्वते इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षाकारः । अभ्यासप्राप्तं सिद्धिर्वादिशयो वा' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र गुणकिदाविरोधालंकारः । जातिशुभित्तानैपिरुद्धा सादृश्यविभिः । कियं दान्धास्य द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ॥' इति साहित्यविद्याधरी ।

विलोकयन्तीभिरजस्रभावना बलादमुं नेत्रनिमीलनेष्वपि ।

अलम्भि मर्त्याभिरमुष्य दर्शने न विप्रलेशोऽपि निमेषनिर्मितः ॥ २९ ॥

विलोकेति ॥ मर्त्याभिर्मानुषीभिरमुष्य दर्शनेऽवलोकने निमेषनिर्मितो नेत्रनिमीलनरन्वितो विप्रलेशोऽपि मालम्भि न प्रापि । किंभूताभिर्मानुषीभिः—अजस्रभावनाबलादजस्रं निरन्तरं या भावना वासना, चिन्तनं वा तद्वशादमुं नलं नेत्रनिमीलनेष्वपि नेत्रसंकोचेष्वपि सत्यं विलोकयन्तीभिः पश्यन्तीभिः । यो हि यं स्मरति स नेत्रसोचराभावेऽपि तमेव पश्यति । मर्त्याभिरिति योपपत्त्याज्जीव । अलम्भि इत्यत्र 'लभेब' इत्यनुवृत्तौ 'विभाषा विष्णुमुलोः' इति जुम् ॥

इदानीं पतिव्रताव्यतिरेकानां सर्वाणामपि मुग्धादिकमेण तलेऽनुरगमाह—

न का निशि स्वप्नगतं ददर्श तं जगाद गोत्रस्खलितं च का न तम् ।

तदात्मताध्यातधवा रते च का चकार वा न स्वमनोभवोद्भवम् ॥ ३० ॥

नेति ॥ का स्त्री निशि स्वप्नगतं राज्ञौ स्वप्नप्राप्तं तं नलं न ददर्श, अपि तु सर्वापि । का च गोत्रस्खलिते नामव्यत्यये नामग्रान्तौ तं नलं न जगाद, अपि तु सर्वापि । च परं रते संभोगे तदात्मताध्यातधवा तस्य नलस्यात्मा स्वरूपं यस्य तस्य भावहाता नलस्वरूपवत्त्वं तथा नलस्वरूपेण ध्यातो धवः प्रियो यया सैवंभूता सती का वा स्वमनोभवोद्भवं स्वस्य मदनोद्भूतिं न चकार, अपि तु सर्वापि । स्वप्रिये नलनावं कृत्वा रेमे इत्यर्थः । क्रमेण मुग्धादीनां नले चित्तासक्तौ दर्शितः । बह्वथो युक्तयो नलमेव स्वप्नगतं ददृशुरित्यर्थः । 'नाम गोत्रं कुलं गोत्रं गोत्रस्तु धरणीधरः' इति यादवप्रकाशः ॥

इदानीमन्यस्त्रीणां तदयोग्यत्वप्रतिपादनपुरःसरं मैत्रीप्रसङ्गं करोति—

श्रियास्य योग्याहमिति स्वमीक्षितुं करे तमालोक्य सुरूपया धृतः ।

विहाय मैत्रीमपदर्पया कया न दर्पणः भ्वासमलीमसः कृतः ॥ ३१ ॥

श्रियेति ॥ कया सुरूपया श्रिया मैत्रीं विहाय त्यक्त्वा दर्पणं आदरोः भ्वासमलीमसः आसेन मुखवायुना मलिनो न कृतः, अपितु मैत्रीव्यतिरेकेण सर्वाभिरपि कृतः । अवोम्बत्वात् । किंभूतो दर्पणः—तं नलं चित्रादावालोक्य इति विचार्य स्वमात्मानमपीक्षितुमवलोकयितुं करे हस्ते धृतः । इतीति किम्—श्रिया शोभयास्य नलस्याहं योग्या सदृशी सामिति काङ्क्षः । किंभूतया कया—अपदर्पया गतदर्पया तमालोक्य गतमर्पेणा इति वान्वयः । मैत्रीं त्यक्त्वा सर्वा अपि गतमर्प्या जाता इति भावः । 'प्रातरूपसुरूपाभिरुपा दुधमनोऽहवोः' इत्यमरः । विहायेति त्यक्त्वात्यक्तत्वा निपातो विनाशे दृश्यः । (तद्वेगे च 'ततोऽन्वत्रापि दृश्यते' इति वचनाद्भेदीति द्वितीया) छिष्टप्रयोगात् । 'ज्योत्स्नातमिसा—' इति मलीमसो निपातितः ॥

१ 'अत्र विशेषोक्तिरुल्लेखः' । तथा चालंकारसर्वमे—'कारणतामध्वे कापेस्वानुल्लेखोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र लेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'नत्रापि दर्शनाकसंबन्धेऽपि संबन्धोक्तिरिति शब्दोक्तिः' इति जीवानु । ३ अत्र पाठः कुपचितः । ४ 'नत्रापि सर्वासामेवंविधव्यापारासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तिरिति शब्दोक्तिः' इति जीवानु । 'अत्र कर्णस्य व्यभिचारिभावस्य शान्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नले भैमीमनोभिलाषमाह—

यथोद्यमानः खलु भोगभोजिना प्रसङ्गा वैरोचनिजस्य पत्तनम् ।

विदर्भजाया मदनस्तथा मनो नलाघरुद्धं वयसैव वैशितः ॥ ३२ ॥

यथेति ॥ वयसा पक्षिणा गरुडेनैवोद्यमानः प्राप्यमाणो मदनः प्रसुप्तः प्रसङ्गा बलात्कारेण वैरोचनिजस्य पत्तनं बलिपुत्रस्य बाणस्य शोणितपुरं नगरं यथा गरुडेनैव प्रवेशितस्तथा वयसैव तारुण्येनैव विदर्भजाया दमयन्त्या मनः कर्म प्रसङ्गा वैशवसमगं कान्त्वा मदनः प्रवेशितः । खलु वाक्यालंकारे, प्रसिद्धौ वा । किंभूतेन गरुडेन—भोगभोजिना भोगं सर्पसरीरं मुहे एवंशीललोचन । तारुण्यपक्षे—भोगं मुखं मुहे भोजयति वा तच्छरीलेन । किंभूतं पत्तनम्—अनलेनाग्निनावरुद्धं समन्ततो व्याप्तम् । भैमीमनःपक्षे—नलेन संबद्धमाकान्तं विद्यादौ दृष्टं भुतं च नलं मनसि निधाय कामपीडिता कातेत्यर्थः । कामः कीदृक्—तारुण्य-चिह्नैरुद्यमानस्तत्कर्षमाणः । प्रसङ्गेति दृष्टार्थेऽप्ययम् । पक्षे सहेत्यर्थः । बाणासुरकन्याविवाहेऽ-निरुद्धे भीष्मपन्नसरी बाणैर्नावरुद्धे नारदवचनादुल्लसद्प्रसुप्तसहितः श्रीकृष्णो गरुडमाश्रयानिरुद्ध-मोचनार्थं शोणितपुरं गत इति पिप्पुपुराणम् । 'भोगिभोजिना' इति पाठे भोगिनः स्वर्णम्, भोगयुक्तान्वित्वातिनयेति । 'खगबाल्वादिर्नोर्वयः' इत्यमरः ॥

तमेव प्रकारमाह—

नृपेऽनुरूपे निजरूपसंपदां दिदेश तस्मिन्बहुशः श्रुतिं गते ।

विशिष्य सा भीमनरेन्द्रनन्दना मनोभवासैकवशंवदं मनः ॥ ३३ ॥

नृप इति ॥ स भीमनरेन्द्रस्य नन्दना दमयन्ती तस्मिन्नृपे नले मनो विशिष्य अन्यस्त्रीभ्यः सकारादतिष्ठयेन, अन्यनृपेभ्य आकृष्य वा दिदेश निदधौ । किंभूते नृपे—निजरूपसंपदां स्वकीयसौन्दर्याधिक्यानामनुरूपे योमौ । तथा बहुशोऽनेकवारं श्रुतिं श्रवणगोचरं गते प्राप्ते । किंभूतं मनः—मनोभवस्य कामस्य आशया एकं मुख्यं वशंवदं प्रवणम् । कामाज्ञाकारक-मित्यर्थः । मदनायत्तत्वात्तल एव संलग्नमित्यर्थः । रूपं च संपदश्चेति वा । बहुश इति 'संख्यै-कवचनात्' इति ङङ् । नन्दना इति नन्दादित्वात्पुः । वशंवदमिति 'प्रियवशे वदः खत्' । 'अशद्विपदजन्तस्य—' इति मुँम् ॥

उपासनामेत्य पितुः स रज्यते दिने दिने सावसरेषु वन्दिनाम् ।

पठस्तु तेषु प्रतिभूयतीनलं विनिद्रोमाजनि शृण्वती नलम् ॥ ३४ ॥

उपासनामिति ॥ सा भैमी सावसरे लक्ष्म्या दिने दिने प्रतिदिनं पितृरुपासनां सेवा-

१ 'अथ केयोभालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र यथोद्यमानः मनोनल इति शब्दलेखः । अन्यत्रार्थेभ्यः । छित्तविक्षेपा येनमुपमा । सा च वयसा इति वयसोरभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुभा-जितेति संकरः' इति जीवाप्तुः । २ 'नन्दिनी' इति पाठान्तरम् । ३ 'अवणादनुरागः । तथाच रुद्रः—'वर्त्तमाना तु देवा कन्वोडा चेति जायते [निलम्] । गुरुमदनार्ते नायकमालोक्त्याकण्ये वा सम्यक् ॥' शृङ्गारसिक्केऽनुक्तम्—'अन्यदीया दिवा प्रोक्ता कन्वोडा चेति ते प्रिये । दर्शनाच्छ्रवणाद्यापि कामार्ते नयती यथा ॥' 'अवानुभासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

मेत्यागल्य बन्दिनामवसरेषु समवेषु रज्यते स अजुरका बभूव । तेषामवसरे नलाकर्णमसं-
भवादित्यर्थः । तदेवाह—तेषु बन्दिषु प्रतिभूपतीनन्यान्राजः पठसु स्तुतिपूर्वकं वदसु ससु
सा भैनी नलं गृण्वती सती अलमन्यर्थं विनिद्रोमाजन्यत्युलका जाता । श्रवणागुरागः
सात्त्विको भावश्च दर्शितः । उपासनामिति 'न्यासधन्व-' इति युच् । रज्यते इति स्वरितेतो
दैवादिकस्य रजे रूपम् । भूपतीनप्रतीति लक्षणे कर्मप्रवचनीयत्वम् । विनिद्रोमा इति नान्तं
डाबन्तं वा । अजनीति 'दीपजन-' इति कर्तरि चिणि 'जनिवध्योष' इति निषेधाद्वाभावेः॥

कथाप्रसङ्गेषु मिथः सखीमुखात्तृणेऽपि तन्व्या नलनामनि श्रुते ।

द्वुतं विधूयान्यद्भूयतानया मुदा तदाकर्णनसञ्ज्ञकर्णया ॥ ३५ ॥

कथेति ॥ मिथः परस्परं कथाप्रसङ्गेषु सखीमुखात्तृणेऽपि विषये नलनामि तन्व्या दम-
नन्व्या श्रुते सति अनया भैम्या मुदा हर्षेण तस्य नलनाम आकर्णने श्रवणे सञ्ज्ञौ तत्तसौ कर्णी
यस्या एवंपिषया भूयत जातम् । किं पुनर्वाच्यं नलरूपवर्णने सञ्ज्ञकर्णत्वम् । किं कृत्वा—
अन्यत्कृपान्तरं कार्यान्तरं वा द्वुतं तदिति विभूय परित्यज्य । एता ममि केदासलराजकथा
एव कथयन्तीति ज्ञातेत्यर्थः । तन्व्या इति विरहव्यथया कृशत्वम् । अभूयत । भावे
यगात्मनेपदे ॥

स्मरात्परासोरनिमेषलोचनाद्विभेमि तद्विचमुदाहरेति सा ।

जनेन यूनः स्तुवता तदास्पदे निदर्शनं नैपधमभ्यपेचयत् ॥ ३६ ॥

स्मरादिति ॥ सा भैमी इति पूर्वोक्तेन विन्यासेन यूनलक्षणात् स्तुवता जनेन सख्यादिना
प्रयोज्येन नैपधं नलं तदास्पदे मदनस्थाने निदर्शनं दृष्टान्तमभ्यपेचयत्स्थापयामास । इतीति
किम्—हे जन, परासोः परामता असुवः प्राणा यस्य तस्मान्मृतात्, अत एवानिमेषलोचना-
विमेषरहितनेत्रात्स्मरात्कामादहं विभेमि, तत्तस्माद्विचमन्यं दृष्टान्तमुदाहर नद इति तेन
जनेन पृष्टे सति नलं दृष्टान्तेव स्तापयामास । असा राजा कामोपम इति जनो यं कंचन
स्वीति तदा भैम्याख्या काममुपमानं लब्ध्वा नलमुपमानं करोतीत्यर्थः । अन्यस्योपमानस्या-
भावाज्जलमेव दृष्टान्तं जनो ददातीत्यर्थः । तस्मात्स्मराद्विचमित्येकं पदं वा । देवत्वादनिमेषत्वं
सूतत्वेनोत्प्रेक्षितम् । सूतस्य राजादेः स्थानेऽन्योऽभिषिच्यते । स्मरादिति 'मीत्रा-' इत्यपा-
दानम् । आस्पदे इति 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति साधुः । नैपधमिति निषधानामयमिति
संबन्धमात्रेऽण् । प्रकरणादिना स्वस्वामिभावादिगतिः । निषधानां राजा इत्यर्थे तु जमपद-
लक्षणाग्नौ बाधके नादित्वात् 'कुरुनादिभ्य-' इति ज्ञे नैपधमिति स्मात् । अभ्यपेचयदित्यत्र
'प्राप्तितात्-' इति पठ्यम् ॥

१ 'इति स्वयमस्य बालः प्रतिपादितः । तथाच रुद्रः—'देके काले नल्लां साधु तदाकर्णने च स्माद'
मानोदयार्जकारः । कैरवस्यरवोदय उक्तः भावश्चाल्लक्षणात् । भावस्य शान्तिरुदयः संधिः शान्त्यः ।
तथा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'युग्मे' इति पाठान्तरम् 'अथ इषीस्तुत्ययोः भावश्चाल्लक्ष-
णात्' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथान्तरोक्षुकोऽपि नललक्षणे गुपसारकतया तथाकर्णकोऽ-
भूदेति रणालिषुपोक्तिः' इति जीवातुः । ३ 'अथ युगसंकीर्तनलक्षणात् सारदशोका' इति साहित्य-
विद्याधरी । 'अथ रणालिषुपोक्तिः' इति जीवातुः ।

नलस्य पृष्ठा निषधागता गुणान्मियेण दूतद्विजवन्दिचारणाः ।

निषीय तत्कीर्तिकथामथानया चिराय तस्ये विमनायमानया ॥ ३७ ॥

नलस्येति ॥ अनया भैम्या निषधागता निषधदेशादागता दूतद्विजवन्दिचारणाः चार-
विप्रस्तुतिपाठका देशान्तरभ्रमणजीविनो नलस्य गुणान्तौन्दर्यादीन् । भवतां देशे को राजा
कीदृगुणः कथं प्रजाः पालयतीति मिषेण व्याजेन पृष्ठाः । अथ प्रधानन्तरं तत्कीर्तिकथां नि-
षीय नलवशोवर्णनमाकर्ण्य अनया भैम्या चिराय विमनायमानयाऽदृष्टचित्तया दुर्मनायमानया
तस्ये स्थिताम् । ईदृगुणो राजा मया कथं लप्स्यते इति विमनस्कता । अकारप्रभेयेणाऽविम-
नायमानया जातम्, चिरकालमाकर्ण्यन्त्येव स्थिरचित्तभावहितचित्तया जातमिति व्याख्येयम् ।
'तत्कीर्तिकथाम्' इति पाठः । चिराय निषीय इति वा संवन्धः । 'अकथितं च' इति द्विकर्म-
कत्वात्प्रच्छेदप्रधाने कर्मणि निष्ठा, तयाभिहितत्वाच्च द्वितीया—चारणाः इति । 'गुणान्-'
इति 'न लोका' इति षष्ठीनिषेधाद्वितीया । तस्ये इति भावे तद् । पक्षे निषीय तस्ये इत्यत्र
मुक्तं व्यादाय स्वपितीतिवस्तुल्यकाल एव ल्यप् । विमना इवाचरति इति कर्तुः क्यङ् सलो-
पश्च, 'अकृतावभातुकयोर्दीर्घः' क्तिच्चाच्छानच् ॥

पूर्वं श्लोकपद्यकेन भैम्या नले अवणानुरागं प्रतिपाद्य इदानीं लिपिस्वप्नादौ दर्शनानुरागं
प्रतिपादयति—

प्रियं प्रिया च त्रिजगज्जयिधिर्यां लिखाधिलीलागृहभित्ति कावपि ।

इति स सा काश्वरेण लेखितं नलस्य च स्वस्य च सख्यमीक्षते ॥ ३८ ॥

प्रियमिति ॥ सा भैमी इति स्वाश्रया काश्वरेण कुशलेन लिपिकत्रां प्रयोज्येन लेखितं
नलस्य स्वस्मात्समर्थं सख्यं रूपसाम्यमीक्षते स पश्यति स । इतीति किम्—हे काश्वर,
त्वमधिलीलागृहभित्ति लीलागृहं श्रीलागृहं तस्य भित्ति (विमलस्यैऽप्ययीभावः) प्रियं नामकं
प्रियां नाविकां चोमी कावप्यनिर्दिष्टनामानौ लिख । किंभूती—त्रिजगज्जयिधिर्यां त्रयाणां
जगतां समहारत्रिजगत्, तच्चयतीत्येवंशीला श्रीः शोभा ययोः । जगत्त्रय्यामावामेव मुन्दरो
इति । जगज्जयीत्यत्र 'जिहक्षि-' इतीनौ पुंवद्भावः ॥

मनोरथेन स्वपतीकृतं नलं निशि क सा न स्वपती स पश्यति ।

अदृष्टमप्यर्थमदृष्टवैभवात्करोति सुतिर्जनदर्शनातिथिम् ॥ ३९ ॥

मनोरथेनेति ॥ स्वपती निद्राणा सा भैमी मनोरथेन वाञ्छया स्वपतीकृतम् अस्वपतिः
स्वपतिः कृतः स्वप्राणेष्वरीकृतं नलं क निशि कस्यां रात्रौ न पश्यति स, अपितु सर्वस्यामपि ।
दिया दृष्टस्व स्वप्ने दर्शनात्कदाप्यदृष्टस्य कथं दर्शनमित्यर्थे हेतुमाह—अदृष्टमिति । सुतिः स्वप्नः
कदाचिददृष्टमप्यर्थं वस्तु अदृष्टवैभवाद्धर्माधर्मेसामर्थ्याजनदर्शनातिथि जनदर्शनगोचरं करोति ।
'यदृष्टं दृश्यते स्वप्नेऽननुभूतं कदापि न' इति न्यायेन जन्मान्तरस्वानान्तरानुभूतं समुत्पन्नसं-
स्कारमस्मिज्जन्मन्यदृष्टमप्यर्थं धर्माधर्माविव दर्शयत इति भावः । चित्रादौ नलदर्शने सत्यपि

साक्षात्दर्शनाभावाददृष्टत्वोक्तियुक्ता । 'साक्षाच्चित्रे तथा स्वप्ने तस्य स्मार्द्धानं त्रिधा' इति ।
अत्र तूतरे प्रकारद्वयम् ॥

निमीलितादक्षियुगाच्च निद्रया हृदोऽपि बाह्येन्द्रियमौनमुद्रितात् ।

अदर्शि सङ्गोप्य कदाप्यवीक्षितो रहस्यमस्याः स महम्महीपतिः ॥४०॥

निमीलितादिति ॥ निद्रयेव सुषुप्त्यैव स महीपतिर्नलोऽस्या भैम्या महद्रहस्यमदर्शि

दर्शितः । किंभूतः—कदापि आप्रसक्तप्रावस्थोरपि एवंरूपत्वेनावीक्षितोऽदृष्टः । किं कृत्वा-
निमीलितान्मुद्रितादक्षियुगाञ्चैव त्रयास्तसंगोप्य संमन्त्र्य गोपयित्वा । तथा बाह्येन्द्रियमौनमुद्रिता-
द्बाह्येन्द्रियस्य चक्षुरिन्द्रियस्यैव मौनेन स्वविषयग्रहणाभावेन मुद्रिताद्रूपलक्षणस्वविषयग्रहणेऽ-
वकाशदोऽपि मनसोऽपि संगोप्य । अक्षियुगमनसोरपि ज्ञानुमदत्वापीति यावत् । चक्षुः-
पिचन्द्रावन्त्योन्वयसमुच्चये । महारहस्यत्वेन निरतिशयानन्दरूपत्वेन निद्रया भैम्यै साक्षात्प्रदर्शित
इत्यर्थः । ननु सुषुप्तौ मनसोऽप्यप्युपापारक्षेत्तर्हि ज्ञानं कथम् । उच्यते—सन्नार्थानां बाह्येन्द्रिय-
प्राप्तत्वाभावाद्वाप्राप्तत्वाभावे सुखादिष्वन्तर्भावदाभावाभ्यन्तरत्वाभावेऽप्यदृष्टसदृशकृतकेवलविद्या-
वृत्तिरूपसुषुप्तिविषयत्वस्य युक्तत्वात्, आत्मन एव तत्र दृष्टत्वाच्च । आत्मरूपेण निरास्फुर-
णोपपत्तेः । यद्वा—नल एव भैम्या अनुरक्तत्वात्तत्प्राप्तिं विना विषयमात्रस्यापि विरागसंभवास्तु-
खासंभवात्, बोधानन्तरं च 'मुखमहमस्वाप्तं न किञ्चिदवेदिषुम्' इत्यनुसंधानस्य सङ्गावा-
लविषयत्वमन्तरेणैवमानुसंधानसायुक्तत्वात्, सुषुप्त्यवस्थावशात् नल एव भम निरतिशया
नन्दात्मरूपत्वेन स्फुरित इति बोधानन्तरं तया ज्ञातमिति भावः । इति यथाकथंचित्सुषुप्त्य
वस्था व्याख्याया । एवं यथाकथं श्लोकत्रयेणावस्थात्रयेऽपि नलसाक्षात्कारो वर्णितः । बालत्वा
दतिगूढत्वान्नलविषयोऽनुरागः केनापि न ज्ञात इति तस्य महारहस्यत्वम् ॥

व्याख्यानान्तरं च—पूर्वस्मिन्श्लोके तत्प्रावस्थोका । 'मनोरथेन—'इति श्लोकेन मनो-
रथेन नलः पतिः कृतः तत्रैव तत्प्रावस्थायी दृष्टं नलं प्रति त्वमेवाह—निमीलितादिति ।
हे नल, स प्रसिद्धस्त्वं पतिः स्या भव (इति प्रार्थनायां लिङ्) । (अर्धान्मन) । प्रसिद्धस्तु
पुराणादौ भैमीपतिर्नल एव, नविन्द्रादय इतीन्द्रादिपरित्यागेन तस्यैव प्रार्थनानां संबोधनहे-
तुमाह—यतः हे अक्षियुगात्, अक्षो विभीतको निवासोऽस्यास्तीत्यक्षी, अक्षि च तद्युगं च-
कलियुगं तस्मादपि बाह्य निज । चोऽप्यर्थः । किंभूतादक्षियुगात्—निद्रया निद्राजन्मेनाज्ञानेन
निमीलितात्तिरोहितात् । ज्ञात इत्यर्थः । तथा अद्भुतः अज्ञानिनो जडात् । मूर्खोदित्यर्थः ।
तस्मादपि बाह्य निज । किंभूताददृष्टः—इन्द्रियस्य बाधूपस्य मौनं व्यापाराभावः तदेव मुद्रा
त्वभावो यस्य । परस्तुतौ सूक्तदित्यर्थः । तद्वर्णनं भावे—'सहजान्प्रहसः सानुर्नये परदोषैश्च-
णदिव्यचक्षुषः । सगुणोऽविरो मुनिव्रताः परवर्णप्रहणेऽवसाधकः ॥' इति । तथा हे रहस्यम,
रहस्या अव्यन्तगोप्या या लक्ष्मीर्यस्य । तथा हे महत्, मानार्ह । एतेषु संबोधनेषु पदत्रये
हेतुर्यथावयवं योज्यम् । किंभूतस्त्वम्—अदर्शिसहः अं विष्णुं पश्यन्तीत्येवंशीला अदर्शिनो-

१ 'उक्तानुप्रासहेतवत्काः' इति साहित्यविद्याधरी । 'सामान्येन विशेषसमर्पणरूपोऽर्थान्वयः'
इति जीवातुः ।

विष्णुभक्त्याः सह सखी मैत्री यस्या । पुनः किभूतः—अकदाप्यवीक्षितः न कम्र अकं दुःखं दापयन्तीत्येवंशीला अकदापिनः स्वयं दुःखं ददति दापयन्ति चेत्येवंशीला दुष्टासौरकदापिभिः । अवीक्षितो न दृष्टः । तत्तद्वादिरहित इत्यर्थः । अत एव मही सर्वदोस्तपवान् । स्याः इति मन्त्रमपुरुषसामर्थ्यात्सा मैत्री (प्रार्थयित्री) इति ज्ञातव्यम् । यद्वा कथनं कस्यैविदाशेषं ददत्प्रार्थनायां लिङ् । यद्वा राजानं प्रार्थयते महीपतिस्त्वं प्रतिद्वः स्याः । अन्यत्पूर्ववत् । दमयन्तीपदानि नलसंघोषनपदानि सन्नामार्थानि ज्ञातव्यानीत्यलम् ॥

अहो अहोभिर्महिमा हिमागमेऽप्यभिप्रपेदे प्रति तां स्मरादिताम् ।
तपतुं पूर्तावपि मेदसां भरा विभावरीभिर्विभरांबभूविरे ॥ ४१ ॥

अहो इति ॥ अहोभिर्द्वयैः कर्तृभिः हिमागमे हेमन्तर्तावपि स्मरादितां मदनपीडितां तां मैत्रीं प्रति लक्ष्मीकृत्य नहिमा दैर्घ्यं प्रपेदे प्राप्तम् । विभावरीभी रात्रिभिः तपतुं पूर्तावपि निदापतुं भरेऽपि मेदसां भरा मज्जबाहुल्यं लक्षणया स्थूलत्वं विभरांबभूविरे धृतम् । हेमन्तर्ता दिनानि इत्यादि, रात्रयो महत्यः । प्रोम्नेऽपि दिनानि महान्ति, रात्रयोऽप्यः । विरहित्वा-दित्यादिभित्तुमदात्मत्वात्तां प्रति विपरीता जाता इत्यर्थः । अहो विचित्रमित्यर्थः । अहो इत्येवंतत्त्वात्प्रशस्तम् । विभरामित्यत्र 'भीही-' इत्याम् श्रुत्वा ॥

इदानीं नलस्यापि तस्यामनुरागमाह—

स्वकान्तिकीर्तिव्रजमौक्तिकस्रजः श्रयन्तमन्तर्घटनागुणश्रियम् ।

कदाचिदस्या युवधैर्यलोपिनं नलोऽपि लोकादशृणोहृणोत्करम् ॥ ४२ ॥

स्वकान्तीति ॥ कदाचित्सिंघित्तमये नलोऽपि लोकालोकमुत्तादस्या मैत्र्या गुणोत्करं सौन्दर्यादिगुणसमूहमृणोत् । किभूतं गुणोत्करम्—युवधैर्यलोपिनं तरुणधैर्यलोपनश्रीलम् । तया—तस्या मैत्र्याः कान्तिकीर्तिमयः सौन्दर्यविषयो यो यष्टः समूहः स एव शुभ्रत्वात्मौ-क्तिकमाला तस्या अन्तर्घटना नलस्य मनसि या घटना संघन्यत्वात् गुणश्रियं दोरकशोभां धयन्तं कुर्वणम् । गुणोत्करेण नलचेतसि तत्कान्तिकीर्तिगुम्फितेत्यर्थः । मालाया अन्तर्घ-टनार्थं दोरको भवति । यद्वा—स्वस्य नलस्य । तद्योगे नलरानणीयकानुरूपो मैत्रीगुणसमूह इति भावः । मौक्तिकमिति विनयादित्वात्त्वात्थे ऋह् । लोकादिति हेतौ पैधनी ॥

तमेव लब्ध्वावसरं ततः स्मरः शरीरशोभाजयजातमत्सरः ।

अमोघशक्त्या निजयेव मूर्तया तया विनिर्जंतुमियेष नैषधम् ॥ ४३ ॥

तमेवेति ॥ ततो मैत्रीगुणधवणानन्तरं स्मरः कामलमेवावसरं प्रत्याप्तं लब्ध्वा तया मैत्र्या कृत्वा नैषधं नलं विनिर्जंतुं पराभवितुमियेष ऐच्छत् । उपेक्षते—मूर्तया शरीरिण्या निजया स्वकीययाऽमोघशक्त्या । यतः स्वशरीरस्य या शोभा तस्मा जयलानेन जातो मत्सरः

१ 'अत्र रूपकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र हिमागमे करणे सत्यपि दिनानां लघुत्वं कार्यं नोक्तम् । तया धीम्ने कारणे सत्यपि रात्रीणां लघुता इति विज्ञेयोक्तिर्लंकारः । दिनरात्रिभवेत् स्मरादिबलं कारणमस्ति तेन विभावना । लोकानुभासोऽपि' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र मौक्-तिकगुणोत्करयोर्मुञ्चद्वाराद्युम्फनयुक्तत्वरूपणादुपकारलंकारः' इति जीवानुः ।

कोभो यस्मेति पराजयेच्छायाः कारणम् । जातकोभी वैरी कमप्यवसरं प्राप्य शक्त्यायुधः
सन्वैरिणं पराजितुं प्रकमते । कोमेति निदादिगणे निपातनात्साधुः ॥

अकारि तेन अवघातिविशुणः क्षमाभुजा भीमनृपात्मजालयः ।

तनुच्चैर्यव्ययसंहितेषुणा स्मरेण च स्वात्मशरासननाथयः ॥ ४४ ॥

अकारीति ॥ तेन क्षमाभुजा राजा नलेन भीमनृपात्मजालयः भीमनृपकन्या आलयः
स्थानमाश्रयो यस्य एवंभूतो गुणः सौन्दर्यादिः अवघातिविः अवघातोचरोऽकारि कृतः ।
आकर्णित इत्यर्थः । आदरातिशयापूर्वत्वं सूचनायातिथिपदम् । स्मरेणापि गुणः प्रख्याता स्वाम-
शरासननाथयः स्वात्मनो यच्छरासनं घनुषाश्रय आभारः स्थानं यस्वैवंभूतोऽकारि । किंभू-
तेन—तस्य नलस्योचमुत्कृष्टं चैर्यं तस्य व्ययो नाशस्वात्मं संहितो घनुषमारोपित इत्युच्यते ।
यदैव भैमीगुणश्रवणं जातं तदैव तस्य मदनपीडा जातेति भावः । चरतुस्त्यकालोत्तमानां
वा । शोभनं दृढं यदात्मशरासनमिति वा ॥

अमुष्य धीरस्य जयाय साहसी तदा सल्लु ज्यां विशिखैः सनाथयन् ।

निमज्जयामास यशांसि संशये सरस्विलोकीविजयाजितान्यपि ॥ ४५ ॥

अमुष्येति ॥ स्मरः त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी तस्या विजयेनाजितानि संपादि-
तान्यपि यशांसि कीर्तीः संशये संदेहे निमज्जयामास । सल्लु संभावनायाम् । त्रैलोक्ये जितेऽपि
यथेन जेतुं शक्यामि तत्रैकस्माज्जये सर्वापि कीर्तिर्गमिष्यतीति शक्यामि न वेति संदेहः ।
किंभूतः स्मरः—तदा धीरस्यामुष्य नलस्य जयाय विशिखैर्बाणैः ज्यां सनाथयन्प्रनाथां कृवेन् ।
योजयन्नित्यर्थः । यतः साहसी हिताहितानपेक्षं यत्कर्म तत्साहसे तद्वान् । अविमृश्यकारीत्यर्थः ।
विशिखैरिति धीरस्वैकेन जेतुमशक्यत्वाद्वहुत्वम् । त्रैलोक्यापेक्षयास्मातिनीरत्नमुच्यते । 'विज-
योर्जितानि' इति पाठः स्वीकृत्य । जयायेति 'तुमर्थात्—' इति चतुर्थी । निमज्जयामासेति
मस्तेः सकारस्य 'लला' जश् 'ललि' इति यो दकारस्तस्य '—भृज्वतीनाम्—' इति निर्देशास्तुल्यम् ॥

अनेन भैमी घटविष्यतस्तथा विधेरवन्धयेच्छतया व्यलासि तत् ।

अमेदि तत्तादृगनङ्गमार्गैर्यदस्य पौष्पैरपि धैर्यकञ्चुकम् ॥ ४६ ॥

अनेनेति ॥ अस्य नलस्य तत्प्रसिद्धं तादृगनुभेद्यमपि धैर्यमेव कञ्चुकं पौष्पैः पुष्परूपैरप्य-
नङ्गमार्गैः कामबाणैर्यदस्मादनेदि विदारितम्, तत्तस्मात् तथा वक्ष्यमाणभैम्यामिलापीन्द्रादि-
परिखाजनप्रकारेण अनेन नलेन भैमी घटविष्यतः संगमविष्यतो विधेरवन्धयोऽवन्धयेच्छतया
स्रवन्ध्या सफला इच्छा मनोरपी यस्य तस्य भावस्वरसा सफलेच्छतया तया व्यलासि निजालि-
तमिति वितर्कः । तत्तादृगनङ्गमार्गैरित्येकं वा पदम् । तैः पञ्चसंशयतया अविधेरत्येसाह-
विश्रान्तिस्तुल्यैः कामबाणैरिति । अङ्गरहितस्यापि पुष्परूपैर्बाणैर्धैर्यकञ्चुकस्यामूर्तस्यापि
वस्तुनो यद्विदारणं तद्वत्सफलेच्छतया एव निजालि इति अतरोः कियामिशेषणार्थं वा । असं-

१ 'अनोत्प्रेक्षात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अनं स्वामशरासननाथय इति पुनरुक्तमा-
त्रोत्प्रेक्षात्कारः । मुख्यपौष्पिकात्कारोऽपि' इति साहित्यविद्याधरी । 'अनोत्प्रेक्षात्कारार्थं पूर्वाश्रयैव
स्वामशरासननाथयैव कामयति प्रसङ्गकारः' इति जीवामुः । ३ 'अनं सरस्विकृतं शरासंज्ञकं' इति तत्सं-
ज्ञकमनादतिशयोक्तिरुत्प्रेक्षात्कारः' इति जीवामुः ।

भावितमपि विधीष्टं भवत्येवेति भावः । अलसीति भावे विष् । अनेहीति कर्मणि कमेकर्तृरि वा विष् । पौष्पैः । मेदविवक्षायां संबन्धेऽण् । स्वायं वा ॥

धर्ममहमेवाह—

किमन्यद्वापि यदस्त्रतापितः पितामहो वारिजमाश्रयत्यहो ।

स्मरं तनुच्छायतया तमात्मनः शशाक शङ्के स न लङ्घितुं नलः ॥४७॥

किमन्यदिति ॥ यस्य कामस्याश्रैर्वाणैस्तापितः पितामहो वामाऽद्यापि वारिजं कमलमाश्रयति । अहो आश्चर्यं । इदोऽपि व्रद्धा कामसंतप्तः । यः सुपितामहमन्यति वृद्धमतिपूज्यं शस्त्रैः पीडयतीति सोऽन्यं पीडयतीति किं वाच्यम् । स्वभावसिद्धं कमलासनत्वं कामसंतप्तत्वेनोत्प्रेक्षितम् । लुप्तोत्प्रेक्षा । संतप्ताः शीतलमाश्रयन्ते । अत एव वारिजपदम् । अन्यत्कामस्य किं वर्णनीयं तत्राह—शङ्के इति । नल आत्मनः सास्य तनुच्छायतया शरीरसाम्येनेव । यद्वा—तन्वी छाया शोभा यस्य तस्य भावस्तथा तथा विरहव्यथाजनितम्लानक्षोभतया तं स्मरं लङ्घितुं जेतुं न शशाक । यद्वा—आत्मनः सकाशात्कामस्य तनुच्छायतया लक्षोभत्वेन जेतुं नाशकत्, अपि तु शशाकैव । तस्मात्प्रकान्तित्वमात्मनोऽधिककान्तित्वमेव जय इत्यर्थः । पूर्वं तस्यातिशयितं धर्मं वर्णयित्वा तत्राशक्यपनं विप्रलम्भभोषार्थम् । लङ्घितुमिति शक्तियोगे तुमुर्न ॥

उरोमुवा कुम्भयुगेन वृम्भितं नवोपहारेण वयस्कृतेन किम् ।

त्रपासरिदुर्गमपि प्रतीर्य सा नलस्य तन्वी हृदयं विवेश यत् ॥ ४८ ॥

उर इति ॥ सा तन्वी हृशाश्रीं स्वीया त्रपैष सरिजयौ तस्या दुर्गं प्राकारमपि, त्रपासरिदुर्गं वा । प्रतीर्य तीर्त्वा नलस्य हृदयं यद्विवेश प्रविष्टा । यद्वा—नलस्यैव त्रपासरिदुर्गम् । तदुरोमुवा वक्ष्यमाणेन कुम्भयुगेन कुचकलशयुगेन वृम्भितं विलसितम् । किमुत्प्रेक्षायाम् । किंभूतेन—नवोपहारेण नवो नूतन उप सनीपगतो हारो मुक्ताहारो यस्य, उपहार उपायनं तद्रूपेण वा । वयसां यौवनेन कृतं वयस्कृतं तेन । तेन लज्जां त्यक्त्वा संपन्नयौवना मैत्री ध्याता इत्यर्थः । अन्यापि कुम्भकारकृतमुपवर्द्धितं कुम्भहृदयं वक्षति निधाय जलदुर्गं तीर्त्वा प्रियसंकेतं गच्छति । यच्छब्दोऽन्यर्थः । सा तन्व्यामुरोमुवा कुम्भयुगेन त्रपासरिदुर्गमपि प्रतीर्य नलस्य हृदयमपि विवेश किमिति वितर्क इति ध्यातव्यः । किंभूतं दुर्गम्—वृम्भितम् । अत्युच्चमित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् । 'उपायनमुपप्राप्तमुपहारसाधोपदा' इत्यमरः । उरोमुवा इति भाषितपुंसकत्वेन दुर्मभावः । कुम्भयुगेनेति कर्तृरिति तृतीयौ ॥

१ 'कणुकं मित्रमिति विरोधः' तस्य विधिविज्ञासेनाभासीकरणाद्विरोधाभासोऽनङ्कारः । स च धेपकवृत्तिरुपकोत्थापित इति तपोरहस्यजिभावेन संकरः' इति जीवातुः । 'अत्रानुमानविरोधावलङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र सारलङ्घने पितामहोऽन्यश्चकः किमुत नल इत्यर्थापत्तिः स्थापकोऽनङ्कारः । तनोश्छायेन छाया इत्युपमा छायायोरभेदाप्यनसायादतिशयोक्तिः । नलङ्घ्यत्वे तनुच्छायतया हेतुत्वोत्प्रेक्षाहेतुत्वोत्प्रेक्षा । सा च शङ्के इति स्वयंकर्मयोगादान्वा' इति जीवातुः । 'अत्रातिशयोक्तिकप्रेक्षा रूपकालङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अनोत्प्रेक्षा रूपकं रूपकालङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र विषयनिर्गन्तानेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः युग्मगं किमि-त्युत्प्रेक्षा । सा चोच्छतिशयोक्तिरूपा इति संकरः' इति जीवातुः ।

अपह्वानस्य जनाय यन्निजामधीस्तामस्य कृतं मनोभुवा ।

अबोधि तज्जागरदुःखसाक्षिणी निशा च शय्या च शशाङ्कोमला ४९

अपेति ॥ मनोभुवा कामेनास्य नलस्य यद् अनिर्वाच्यं कृतम् । तत् निशा रात्रिः शय्या वास्तारणं चाबोधि जानाति सः । किंभूतस्यास्य—जनाय लोकाय निर्वा स्वकीयामधीस्ताम-
धैर्यमपह्वानस्य गोपायतः । किंभूता निशा शय्या च—यतो जागरदुःखं साक्षाधीक्षते सा ।
विदुषीत्यर्थः । तज्जागर इत्येकं पदं वा । तथा शशाङ्कोमला चन्द्रेण मनोहरा । शशस्य
सृगविशेषस्याह उत्सन्नस्तद्वन्महती । चन्द्रवन्मनोहरा वा । चन्द्रेण कर्पूरप्रक्षेपेण मनोहरा वा ।
चान्द्री रात्रिरिति दुःसहत्वाज्जागरदुःखसाक्षिणी । शय्या चात्मनि विहण्डनेन । रात्रिशय्याभ्य-
तिरेकेण केनचित्तिदिरहदुःखं न ज्ञातमिति भावः । जनापेति 'आवहृद्-' इति संप्रदानत्वम् ।
अबोधीति 'वीपजन-' इति कर्तरि णिष् । निशा इति ह्यन्ताद्वा टाप् । शय्या इति 'संज्ञायं
समजनि-' इति क्यपि 'अयद् यि-' इत्ययद् ॥

स्मरोपतप्तोऽपि भृशं न स प्रभुर्विदर्भराजं तनयामयाचत ।

त्यजन्त्यसूक्ष्मं च मानिनो वरं त्यजन्ति न त्वेकमयाचितव्रतम् ॥५०॥

स्मरेति ॥ वृशं स्मरोपतप्तोऽप्यतिशयेन कामपीडितोऽपि स नलो विदर्भराजं विदर्भदे-
शाधिपं भीमं तनयां कन्यां नायाचत । यतः प्रभुः समर्थः । अभिमानीति यावत् । कामपी-
डितः स कथं न याचितवानित्यत आह—मानिनोऽभिमानिनः पुरुषाः सुखं धर्मं तथा अस्व
प्राप्तानपि त्यजन्ति । एतद्वयं तेषां वरमल्पमिष्टम् । एकमद्वितीयं प्रधानमयाचितव्रतम् ।
अयाचनरूपं व्रतं नैव त्यजन्तीत्यर्थः । एतद्वरे न विद्यते वरं श्रेष्ठं यस्मात् । अतिश्रेष्ठमि-
त्यर्थः । पाठकमादर्शकमस्य बलीयस्त्वाच्छर्मपदस्य पूर्वमन्वयः । यद्वा—वकारस्तुल्यकालयो-
तनार्थः । धर्मं यथा भवति तथासूनपि त्यजन्ति । सुखेन त्यजन्तीत्यर्थः । वरं श्रेष्ठमिति व्रत-
विशेषणं वा । विदर्भराजेति 'राजाहः-' इति टच् । याचिर्दिकमेकः । 'देवाद्वे वरः श्रेष्ठं
त्रिषु क्लीबं मगाक्प्रिये' इत्यमरः ॥

सृपाविषादाभिनयादयं कच्चिज्जुगोप निःश्वासतति वियोगजाम् ।

विलेपनस्याधिकचन्द्रभागताविभावनाच्चापललाप पाण्डुताम् ॥ ५१ ॥

मृपेति ॥ अयं नलः क्वचित्कलिबिहस्तुनि विषये सृपाविषादाभिनयात्तदस्तु गतमिति
मिथ्यालेदप्रकटनाद्वियोगजां विरहजनितं निःश्वासतति निःश्वासपरम्परां जुगोप तिरोपते
स्वः । तथा—विलेपनस्य चन्दनस्याधिकचन्द्रभागः कर्पूरांशो यस्मिन्नास्य भावस्तथा, तस्या
विभावनाज्ञापनात्प्रकटीकरणाद्वियोगजां पाण्डुतां चापललाप । अथ चन्दनमन्त्रे कर्पूरो-
ऽधिको जातस्तेनाज्ञपाण्डुत्वं न त्वन्वत्कारणम् । विषयतीति विषाहः शिवः तस्याभिनयात्,
निःश्वासानुपदं शिवशिवेति गामोच्चारणाद्वा जुगोप । 'मनसारध्वन्द्रसंज्ञः कर्पूरः' इत्यमरः ॥

१ 'येन नायकस्य लज्जाजुगोपनिहितः । देवाहंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अयोन्तरस्था-
सोऽलंकारः । तथाच काव्यप्रकाशः—सामान्यं वा निदेशो वा तदन्वयेन समर्थते । सप्रवर्तान्तरन्यासं
साधन्येवैतरेण वा ॥' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र न्याजोक्तिर्लंकारः । यथाह काव्यप्रकाशः—
'न्याजोक्तिरुपमो निरवस्तुस्य निगूहनम्' इति साहित्यविद्याधरी । अत्राज्ञपानां सृपाविषाद-
चन्द्रभागपाण्डुमन्त्रां तद्विरहश्चासृपाण्डुमन्त्रोनिगूहनापीकलनालंकारः—'मीकनं वस्तुना यत्र वस्तु-
न्तरनिगूहनम्' इति लक्षणात् इति जीवातुः ।

शशाक निहोतुमयेन तत्प्रियामयं वभाषे यदलीकवीक्षिताम् ।

समाज पवालपितासु वैणिकैर्मुमूर्च्छं यत्पञ्चममूर्च्छनासु च ॥ ५२ ॥

शशाकेति ॥ अयं नलोऽलीकवीक्षिता मोहेन मिथैव वीक्षितां प्रियां भैनीं प्रति यत्कि-
चिद्भाषे, तदयेन दैवेन निहोतुं गोपायितुं शशाकः । वैणिकैर्वीणावादनकुशलैः पञ्चमरागस्य
मूर्च्छनास्वालपितासु पुनःपुनगीतासु सतीषु समाज एव सभायामेव यन्मुमूर्च्छं तदपि अयेन
रागमूर्च्छनाजनितमुखादुभवव्यापारव्यव्याजेन निहोतुं शशाकः । मूर्च्छां प्यपलपितेत्यर्थः ।
सत्तानां स्तराणामारोहावरोहौ मूर्च्छनाः । तास्त्वेकविंशतिः । अथ च प्रियां प्रति अये भैनीति
समाजे यत् वभाषे तत् निहोतुं न शशाक इति काकुः । शशाकेन । शब्दान्तरान्तर्भूतत्वाच्च-
नमपलपितम् । यद्वा—वैणिकैः पञ्चमरागमूर्च्छनासु गातुं प्रारब्धासु समाज एव समैव सु-
मूर्च्छं । येन नलकृतभैरीसंयोगधनमाकर्णनीयं स समाज एव मूर्च्छां प्राप । यद्वा—यदिकि-
चिद्भाषे, तद् अये कानाव निहोतुं न शशाक, समाजस्य त्वपलपितुं समर्थोऽभूत् । नतः
समाज एव मुमूर्च्छं । इः कामः तस्मै कामाय । 'अये कोषे विपादे च सैजमे स्मरणेऽपि 'च'
'इः कामे पुस्तोक्तौ च' इति विधुः । 'अयः शुभावहो विधिः', 'वीणावादस्तु वैणिकः' इत्य-
नरः । रागप्रकटीकरणमालपितम् । पञ्चमतिरिक्तगृहवाचित्वात्समाज इत्यत्र षम् । वैणि-
केरिति 'विल्पम्' इति ठक् । मूर्च्छेन्मादाहुक्तौ ॥

अवाप सापत्रपतां स भूपतिर्जितेन्द्रियाणां धुरि कीर्तितस्थितिः ।

असंवरे शंबरवैरिविक्रमे क्रमेण तत्र स्फुटतामुपेयुषि ॥ ५३ ॥

अवापेति ॥ स भूपतिः सापत्रपतामवाप । अन्यतो लज्जापत्रपा तथा सद् वतमनः
सापत्रपः तस्य भावसाक्षात्तां प्राप । किंभूतः—यतो जितेन्द्रियाणां मध्ये पुर्वमे प्रथमतः
कीर्तितं स्तुतां स्थितिर्मर्श्या नस्य । विरहव्यथा लोकेनापि ज्ञातेति सखजोऽभूदित्यर्थः ।
कस्मिन्सति—तत्र समाजे समामध्येऽसंवरे निरोद्धमशक्येऽपेक्ष्ये शंबरवैरी कामसास्य
विक्रमे क्रमेण परिपाठ्या स्फुटतां प्राकट्यमुपेयुषि प्राप्नोति । असंवरे इत्यत्र 'महद्वहनि-
धिः' इत्यर्पे ॥

अलं नलं रोद्धुममी किलाभवन्गुणा विवेकप्रमुखा न चापलम् ।

सरोः स रत्यामनिरुद्धमेव यत्सृजत्यर्थं सर्गानिसर्ग ईदृशः ॥ ५४ ॥

अलमिति ॥ अनी विवेकप्रमुखा विवेकादयो गुणा नलमिदं पूर्वोक्तं चापलं रोद्धुमाक-
रितुमलं समर्था नामवन् । नलस्य चापलं रोद्धुं न समर्था इत्यर्थः । किल निश्चयेन । यद्यतः
स प्रविद्धः सरो रत्यामनुरागे सति पुरुषमनिरुद्धमेव चपलमेव सृजति करोति । अयमेता-
दृशसर्गनिर्गमः सृष्टिनिर्गमः स्वभावो वा । अयमेव निश्चय इत्यर्थः । अनुभागे सति सर्वोऽपि
चपलो भवतीत्यर्थः । विवेकस्यापि किमपि न चलतीत्यर्थः । यद्वा—सरो रत्यां संभोगे-
ऽनिरुद्धं निवारयितुमशक्यं चापलमित्यर्थः । अयमीदृशः कामेन सृज्यमानस्य प्रस्तुतत्वाभाप-
कस्य स्वभावः । अथ च—गदनः प्रणुसारुयो रत्यां साप्रियानामनिरुद्धनामानमेव पुत्रं जन-

१ 'यदेन वीणागोन्मारमूर्च्छावलाः सृष्टिता' इति जीवातुः । २ 'छेकानुप्राप्तोऽलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

यतीति यत्, अथमीदृशोऽनादिः सर्गसमावः । हेयोपादेयविचारो विवेकः । नलमिति पञ्चमं समम्बधेन वा द्वितीया । स्वोद्विक्तमकृत्वात् । 'क्षमावयव विश्वयव' इत्यमरः । रोडुमि-
त्यलंयोगे 'पर्यामिवचनेषु-' इति तुमुन् ॥

अनङ्गचिह्नं स विना शशाक नो यदासितुं संसदि यत्नवानपि ।

क्षणं तदारामनिहारकैतवाग्निपेवितुं देशमियेष निर्जनम् ॥ ५५ ॥

अनङ्गेति ॥ स नलो यदा यस्मिन्समये विरहचिह्नापलापविषये यत्नवानपि सन् संसदि
समायामनजनिहं पाण्डुत्वकृत्वात्तमोत्रस्वल्ननादि कामचिह्नं विना क्षणमप्यासितुं स्वातुं नो
शशाक न समर्थोऽभूत् तदा तस्मिन्समये आराम उपवने विहारः क्रीडा तस्याः कैतवाग्राजेन
निर्जनं देशमुद्यानदेशं निपेवितुं सेवितुमियेष ऐच्छत् । क्षणमुत्सवस्यं, निर्जनत्वाद्देशविशेषं
वा यत्नवानि आरामावा । 'कालविशेषोत्सवयोः क्षणः' इत्यमरः । विहमिति 'पृथग्विना-'
रहितमिव । अनङ्गेति पक्षे 'कालावनोः-' इति द्वितीया ॥

अथ श्रिया गरिततमस्यलाञ्छनः समं वयस्यैः सारहस्यवेदिभिः ।

पुरोपकण्ठोपवनं किलेक्षिता दिदेश यानाय निदेशकारिणः ॥ ५६ ॥

अथेति ॥ अयानन्तरं स नलो यानाय यानमानेतुं निदेशकारिणो मृत्वाग्निदेक्षाज्ञा-
यामास । किमुतः—विरहव्यथाव्यपितोऽपि श्रिया कान्त्या सुरुपत्वाद्गतिरहितरहस्यतो गत्य-
लाञ्छनः कामो येन । विरहव्यथागोपनार्थमङ्गीकृतशोभत्वाद्वा जितकामः । तथा सारहस्यवेदिभिः
स्वात्मनिप्रायशैर्हित्रैर्वयस्यैः सखिभिः समं सह पुरोपकण्ठोपवनं नगरनिवृत्तस्थमुद्यानम् । किले-
खलीकम् । ईक्षिता ईक्षमाणः । कामचिह्नापहवे तारार्यं, न तु वनविलोकन इति किलेत्युक्तम् ।
उपकण्ठम् । समीप्येऽप्यपीभावः । 'पूरण्युण-' इत्यव्ययेन सह समासमिषेधात्पुरुषपकण्ठं
यस्येति बहुव्रीहिः । केचिदस्मिन्सूत्रे पूर्वोत्तरसाहचर्यात्कृतव्यवस्थैवायं निपेधो, न त्वव्यवसा-
यस्येत्वाद्वा । तन्मते पुरोपकण्ठमिति पद्योत्पुरुषोऽपि । वनम्, तृना योगे पञ्चभावः ।
यानापैति 'क्रियार्थोपपदस्य-' इति चैतुर्थी ॥

अमी ततस्तस्य विभूषितं सितं जवेऽपि मानेऽपि च पौरुषाधिकम् ।

उपातरन्नश्वमजस्रचञ्चलैः खुराञ्चलैः क्षोदितमन्दुरोदरम् ॥ ५७ ॥

अमी इति ॥ ततस्त्वदानन्तरममी मृत्वाग्नस्य नलस्याधनुषादरजाग्निभ्युः । अश्वविशे-
षाणां—सितं श्वेतम् । विभूषितं विशेषेणालंकृतम् । जवेऽपि वेगेऽपि पौरुषेण बलेनाधिकम् ।
मानेऽपि परिमाणेऽपि पौरुषं पुरुषप्रमाणं तस्मादधिकम् । अजस्रं चञ्चलं । खुराञ्चलैः खुरभिः
प्रयोज्यैः क्षोदितं चूर्णीकारितं मन्दुराया वाजिपालाया उदरं मध्यं वेन । 'खुरैः सान्ध्यः पृथि-

१ 'अथ साररागस्य दुर्भारत्वा सर्ववृद्धिस्वाधारण्येन नलकापलदुर्भारत्वमनपेक्षात्सामान्येन विशेषस-
मर्थनकरोऽन्तरन्यासः' इति जीवातुः । २ 'अथोत्प्रेक्षाहेतुर्लक्षणे' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'नैपथ्यः' इति सङ्घसिद्धकमुखावबोधात्साहित्यविद्याधरीसमतः । तत्र 'अराम-इत्यादिनिषेधस्य
सामर्थ्यादियमन्' इति सुखायबोधा । ४ 'अथाच्छुटिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'एतेन
वापकास्पर्शकारिणि अनणकण्ठोऽनुभाव उक्तः' इति जीवातुः । ५ 'पुरोपकण्ठं स वनम्' इति
पाठः साहित्यविद्याधरीसमतः । ६ 'अबोधमा सहोक्तिश्चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
७ 'क्षोभितम्' इति पाठः ।

वीमन्धो लोकोत्तरः स्युतः' इति शालिहोत्रे । विभूषितम् वीनां पक्षिणां भुवि स्थान उषितम् । वेगवशादाक्रमणवशाद्वा गगनगामिनमिति वा । सितमिलनेन कफप्रकृतित्वम् । तेनातिचलन-
स्वसहिष्णुत्वादिलक्षणं सूचितम् । 'ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिभूमाने पौरुषं त्रिषु', 'वाजिशाला तु
मन्दुरा' इत्यमरः । पुरुषश्चादात्म्ये भावे युवादित्वाद्भू । परिमाणे 'पुरुषहस्तिभ्यामण् च'
इत्यण् । शोधितमिति हेतुमण्यन्ताच्छिद्वा । कर्तरे च तृतीया, करणे वा ॥ (इतः सप्तभिः
कुलकम्—)

अथान्तरेणावटुगामिनाध्यना निशीथिनीनाथमहःसहोदरैः ।

निगालगादेवमणेरिवोत्थितैर्विराजितं केसरकेशरदिमभिः ॥ ५८ ॥

अथेति ॥ अयानन्तरं स नलः हयमारुरोहेति सप्तमश्लोकेनान्वयः । अधविशेषणानि ।
किंभूतं हयम्—स्फुटप्रकृष्टाः केशाः केसरकेशालोषां रदिमभिः तद्वक्ष्येति चेत् किंभूतं विवक्षितं
तम् । किंभूतैः—निगालगाद् गलप्रदेशे वर्तमानाहक्षणभूतादेवमणैः देवमणिभिः । निगालगाद-
दवटुगामिना आन्तरेण कण्ठमध्यवर्तिनाद्यना मार्गेणोत्थितैः निःसृतैरिव केशैः । निगालगाद-
मिश्रीषिनीं रमिस्त्वनाद्यनाद्यन्त्रस्य महोत्ति किरणालोषां सहोदरैः केशैः । निगालगाद-
सरूपा भवन्तीति सारूप्यं लक्ष्यते । अथ च देवमणिः कौस्तुभः, चन्द्रश्च । समुद्रादुत्पन्नत्वाद्-
मयोः सहोदरत्वम् । केसरकेशरदिमनिरूपलक्षितम् । विराजितं वीनां पक्षिणां राजा विराजो
गण्डः तद्वदचरितम् । 'निगालस्तु गलोदेशे', 'अवटुर्घाटा कृकाटिका' इत्यमरः । देव-
मणिः शिवेऽप्यस्य कण्ठावर्ते च कौस्तुभे' इति विश्वः । सहोदरैरिति 'वोपसर्जनस्य' इति
वैकल्पिकत्वात्सादेशाभावेः ॥

अजस्रभूमीतटकुट्टनोत्थितैरुपास्यमानं चरणेषु रेणुभिः ।

रयप्रकर्षाध्ययनार्थमागतैर्जनस्य चेतोभिरिचाणिमाहितैः ॥ ५९ ॥

अजस्रेति ॥ रेणुभिश्चरणेषुपास्यमानं सेव्यमानम् । किंभूतै रेणुभिः—अजस्रं निरन्तरं
भूमीतटकुट्टनं घरातलचूर्णनं तेनोत्थितैः । कैरिव—अणिमा अणुपरिमाणत्वं तेनाहितैर्युक्तैर्जनस्य
लोकस्य चेतोभिरिवान्तःकरणैरिव । 'अणुपरिमाणं मनः' इति । किंभूतैश्चेतोभिः—रयप्रकर्ष-
वेगातिशयसाध्ययनार्थं पठनावनागतैः । तद्वेगं प्रेक्षतां लोकानां चेतोभिर्वेगातिशयसाध्ययन-
र्थमागतैरिवेत्युत्प्रेक्षा । इति मनसोऽपि सकाशादध्ययनं वेगातिशयो बोध्यते । अजस्रं चित्तं
गुरुचरणमोक्षाले । अजस्रभूमीतटकुट्टनमुत्तमाद्यजातिः । भूमीति 'कृदिकायाः भूमिः' इति
जीप् । अणिमा मज्जिमवत् ॥

चलाचलप्रोथतया महीभूते स्ववेगदर्पानिव वक्तुमुत्सुकम् ।

अलं गिरा वेद किलायमाशयं स्वयं हयस्येति च मौनमार्थितम् ॥ ६० ॥

चलाचलेति ॥ चलाचलोऽतिचलः प्रोथ ओष्ठामं नासापुटं यस्य तस्य भाषत्वात्,
तया महीभूते मलाय खड्गीयवेगविषये दर्पान्गर्वान्वक्तुमुत्सुकमिवोत्कण्ठितमिव । तर्हि किमिति
नोक्तवानित्याशङ्क्याह—किं प्रतिदो । अयं नलो हयसाशयमभिप्रायं स्ववमात्मनैव वेद

१ 'अथ पक्षे—'शोधितम्' इति 'शोधककृतम्' इत्यर्थे 'तत्करोती'ति प्रयन्तात् क्त, मर्तोर्लोपश्च' इति
मुक्तावबोधः । २ 'अजानुपास्योत्प्रेक्षारूपकार्णां संकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अजोत्प्रेक्षा
जातिशार्ङ्गकारी' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ सापक्षोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

स इति ॥ सिन्धुवं सिन्धुदेशोद्वक्म् । शीतमहाबन्द्रस्य सहोदरे तुल्यम् । उषैःश्रवस
इन्द्राश्रवस श्रियं शोभां हरन्तं तत्सहस्रम् । किभूतो नलः—जिता अखिलाः समस्ताः इमानृतो
राजानो वेन । तथा अनल्पे महती लोचने यस्य सः । यद्वा—अनल्पं लोचनं ज्ञानं यस्य । तथा
क्षितौ पृथिव्यां पाकशासन इन्द्र इव । क्षितौ पाकं पचिष्यां शास्त्रमुपदिशति सूपशास्त्रप्रणेनु-
त्थात् । उषैःश्रवा अपि समुद्रवः स चन्द्रधृता तं यथा जितयमस्तथैतः सहस्रलोचनश्च इन्द्र
आरोहति, तथा तं हयमारोहेति । सिन्धुजमिलनेनाश्रवाश्वोक्तचतुःपदाशुतमकुलमध्यजत्वं
बलित्वं महाकामत्वं च सूचितम् । कुलकम् ॥

निजा मयूखा इव तीक्ष्णदीधिति स्फुटारविन्द्राङ्कितपाणिपङ्कजम् ।

तमश्रवारा जवनाश्रवायितं प्रकाशरूपा मनुजेशमन्वयः ॥ ६५ ॥

निजा इति ॥ अध्वारा अध्वसादिनस्तं मनुजेशं राजानं नलमन्वयुराजस्य । किभूतो
अध्वाराः—निजाः स्वकीयाः । किभूतं नलम्—स्फुटं प्रकटं लक्षणभूतानि । तेषां लक्षणं नलम्
रविन्द्राणि तैरङ्कितं चिह्नितं पाणिपङ्कजं यस्य तं । तथा—जवनो वेगवान् । इन्द्रो न लोचने
शीलम् । के कमिष—निजाः सहजा मयूखाः किरणास्तीक्ष्णरीचिति सूर्यमिव । सूर्यमिव
मपि । स्फुटेति । 'कमलपाणिः सूर्यः' इत्यागमात् । सूत्रोऽपि जवनैरश्रवाति । मयूखा यथा
सदा सूर्यसहचारिणः, तथाध्वारा अपि । तेन तेषां स्वरहस्यवेदित्वमुक्तम् । 'जवनस्तु जवा-
धिकः' इत्यमरः । 'प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्वात्प्रकाशातपयोः स्फुटे' इति विश्वः । नीनाति हिनन्ति
तम इति मयूखः 'मीनातेक्याः' इत्याणादिक ऊखप्रत्ययः । अध्वानृष्वक्ते इत्यध्वाराः 'कर्म-
ण्यण्' । 'जुचङ्ङम्'— इति युचि जीवनः ॥

चलजलं हस्य महारयं हयं सबाहवाहोचितवेपपेशलः ।

प्रमोदनिःस्पन्दतराक्षिपद्मभिर्व्यलोकि लोकैर्नगरालयैर्नलः ॥ ६६ ॥

चलजिति ॥ नगरालयैः नगरम् आलयः स्थानं येषां तैर्नगरवासिभिरलोकैर्नलो व्यलोकि
संचलया दृष्टः । किभूतः—महारयमतिशयितवेगं हयमश्वं बाधिप्रानेनालं हल चलन्मध्यमार्यं
गच्छन् । पुनः किभूतः—सस्य बाहोऽश्वस्तद्वत्तयो बाहो बाहनं तस्योचितो वेपपेशलो नालो न
पेशलो रमणीयः । यद्वा—बाह्वाहस्याध्वारस्य । यद्वा—बाहस्याश्वस्य बाहे संधारयं नालो न
वेपो नैपथ्यम् । किभूतैर्लोकैः—प्रमोदेनातिशयितानन्देन निःस्पन्दतराक्षिपद्मभिः सस्य
क्ष्याणि देशां तैः । निर्निमेषं सादरावलोकनं कुर्वद्भिरित्यर्थः । महारयमिलनेनाश्रवाश्वोक्तचतुः
पदाशुतमात्रमूलहनसामर्थ्यं सूचितम् । 'बाहस्तु नीनमेदे ह्ये ह्ये' इति विश्वः । 'पेशलः
सुन्दरो दक्षः' इति च । 'निसन्दं' इति पाठः । नगाः सन्ध्यमिति नगरम् । 'ऊपमुपि—
इत्यत्र 'नगपांमुपाण्डु' इति वचनात् रैः ॥

क्षणाद्यैष क्षणदापतिप्रमः प्रमञ्जनाध्येयजवेन वाजिना ।

सहैव तामिर्जनदृष्टिदृष्टिभिर्वहिः पुरोऽभ्युपगृह्यतपौरुषः ॥ ६७ ॥

क्षणादिति ॥ अयानन्तरमेष नलः वाजिनाधेन तामिर्जनदृष्टिदृष्टिभिः सहैव क्षणाभि-

१ 'अश्वोपभाकेरुपकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अश्व' लेखनमुपभाषोऽलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । 'इत्यनुप्रासोऽलंकारः' इति जीवातुः ।

मेघमात्रेण पुरो नगराद्बहिरभूत् । किंभूतो नलः—क्षणदा रात्रिस्तस्याः पतिश्चन्द्रः तद्वत्प्रभा यस्य । तथा पुरुहूत इन्द्रलक्ष्मीरूपं सामर्थ्यं यस्य । कीदृशेन बाजिना—प्रभञ्जनेन वायुना-
प्येयोऽप्येतन्नो जको वेगो यस्मात् । क्षणादिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । 'अपपरिनिहिः—'
इति पञ्चमीसमासविधानादेव श्लोकाद्बहिर्योगे पञ्चमी ॥

ततः प्रतीच्छ प्रहरेति भाषिणी परस्परोल्लासितशब्दपल्लवे ।

सृषा सृधं सादियले कुतूहलाञ्जलस्य नासीरगते वितेनतुः ॥ ६८ ॥

तत इति ॥ ततः पुरनिर्गमानन्तरं नासीरं सेनामुखं गते प्राप्ते नलस्य सादिबलेऽधारो-
दनेन कुतूहलात्कीतुकादत एव सृषा अलोकं सृधं बुद्धं वितेनतुश्चक्रुः । किंभूते बले—हे
नल, त्वं प्रतीच्छ मदीयं शस्त्रं स्वाज्ञे गृह्णाण, प्रहर मयि प्रहारं कुर्विति भाषिणी वदन्ती ।
कम्—परस्परस्योपर्युल्लासिता उदूर्णाः नतु क्षिप्ताः शल्यानां शङ्खाणां पाशशः प्रान्ता
वा यन्मू । अत एव सृषा पाशवः प्रान्तवाची वक्ष्यपल्लवत् । नलस्य कुतूहलादिति वा । शस्त्रं
क्षीयमानं शस्त्रम् । 'सेनामुखं तु नासीरम्' इत्यमरः । परस्परेत्यत्र कस्कादित्वात्त्येः ॥

प्रयातुमस्माकमियं कियत्पदं धरा तदम्भोधिरेपि स्थलायताम् ।

इतीव चाहर्निजवेगदर्पितैः पयोधिरोधश्चममुद्धतं रजः ॥ ६९ ॥

प्रयातुमिति ॥ निजेन स्वीकीयेन वेगेन जवेन प्रयोजकेन दर्पितैर्गर्भं प्रापितैर्बाहिरधेरि-
त्येव मनसि धृत्वा इति हेतोर्वा रज उद्धतमुत्थापितम् । इतीति किम्—इयं धरा पृथिव्य-
स्य हेतुवाक्यतामधानां कियत्पदं स्यात्, अपितु द्वित्राणि पदानि भविष्यन्तीति । यस्मादत एव
प्रयातुं कर्त्तव्यं नातुं मन्तुमम्भोधिरेपि समुद्रोऽपि स्थलायतां स्थलमिवानरतुं शक्नुतु । किंभूतं
रजः—पयोधेः समुद्रस्य रोधः पूरणं तत्र क्षमं क्षमयम् । प्रयातुमित्यस्य स्थलायतामित्यनेन
संगतः । दर्पितैरिति ष्यन्ताधिष्ठा । अन्यथा दम्बिकरणस्य इत इति स्यात् । बाधिकरणस्य
तु इतीति इति ॥

हरेर्यदक्रामि पदैककेन खं पदैश्चतुर्भिः कमणेऽपि तस्य नः ।

त्रपा हरीणामिति नम्रिताननैर्न्यचर्ति तैरर्धनभःकृतकर्मैः ॥ ७० ॥

हरेरिति ॥ इति विचार्य हेतोर्वा नम्रिताननैः नम्रितं नशीकृतमाननं सुखं येः अर्धेन
पदा नभसन्तरीक्षे कृतः कमः पादविक्षेपो वैलैरर्धैर्न्यवर्ति निवृत्तम् । अर्धे नमसीति वा ।
इतीति किम्—यत् खं नमो हरेर्यथोरेककेनासहायेन पदा चरणेनाक्राम्याकान्तं तस्य तस्य
नमस्तद्वतुर्भिरेव पदैश्चरणैः कमण आक्रमणे नोऽस्माकं हरीणामश्रानाम् । अथवा विष्णूनाम् ।
हरीणामस्माकं त्रपा लज्जा भविष्यतीति । यस्मादस्माज्जीवेनैकेन हरीणा एकेनैव पादेन नदा-
क्राम्यं नमस्तस्य बहुभिरस्मानिर्बहुभिः पदैराक्रमणे नोऽस्माकं महती लज्जा कथं न स्यादिति
इति शब्दच्छलेन हर्षोद्ग्रेहा । सलज्जश्च नम्रमुखो भवति । अर्धनभःकृतकर्मैरेत्यनेन मतेवत्त-
मत्वं सूचितम् । तेन सादिनामानेन्द्रोऽरीणां भीतिश्च । 'नोदातोपदेशस्य सान्तस्त्रानाकर्मैः'

१ 'ज्व डेवानममोपमासहोकीनां संकरः' इति सादित्यविद्याधरी । 'वेगादिशब्दोक्तिः' इति
जीवातुः । २ 'अनुप्रातोपमाङ्कारः' इति सादित्यविद्याधरी । ३ 'ज्वातुप्रातोऽङ्कारः' इति
सादित्यविद्याधरी ।

इति वृद्धिनिषेधात् अकामि इति चिन्त्यम् । 'सकृद्ब्रह्मवदं भवति, द्विर्वदं सुब्रह्मं भवति' इति तदो दावचनशपितया परिभाषया वृद्धिनिषेधस्तानिख्यत्वमाधित्य कथंचित्परिहरणीयम् । यदा तु 'तदो दा च' इत्यत्र स्वार्थं दा इति प्रत्यय इति पक्षस्तदैतस्याः परिभाषाया निर्मूल-
त्वाच्चिन्त्यमेव । यद्वा—'प्रान्दिशो'—इति यमो विभक्तिवात् 'न विभक्तौ'— इत्यनेनैव मका-
रस्येत्यंशनिषेधे सिद्धे 'इदमस्त्वमुः' इत्युक्तरोच्चारणं व्यर्थं तदैतस्याः परिभाषाया मूलमिति
ज्ञेयम् । गेल्यन्तरं वा गवेपणीयम् । पदेति 'पद्मो'— इति पदादेशः । एककेनेति 'इष्टा-
किमिच्च'— इति चकारात्कैन् ॥

चमूचरास्तस्य नृपस्य सादिनो जिनोकिषु धादृतयैव सैन्धवाः ।
विहारदेशं तमवाप्य मण्डलीमकारयन्भूरितुरंगमानपि ॥ ७१ ॥

चमूचरा इति ॥ तस्य नृपस्य चमूचराः सेनाचराः सादिनोऽश्ववारास्तं पूर्वांशं विचरन्ति
बाह्यलीलाप्रदेशमवाप्य प्राप्य भूरितुरंगमानपि बहून्धानपि मण्डलीं मण्डलमकारेण
शेषमकारयन् । अपिशब्दात्तन्मण्डलीकरणवशात्स्वयमपि कृतवन्त इत्यर्थः । के इव—
किषु बौद्धवचनेषु धादृतयास्तिकतया सैन्धवा इव सिन्धुदेशोद्भवा जिना इव । जितो यथा
सुगताख्यं प्राप्य यथा जिना मण्डलाकारेणावतिष्ठन्ते तथेत्यर्थः । तेषामयं संप्रदायः । तेषां
लादिसप्तधान्यमर्गो मण्डलीं कारयन्तीति तत्संप्रदायविदः । चमूचरा इति 'चरेडः' । धादृत इति
मत्वर्थे 'अज्ञा—' इति णः । मण्डलीमिति गौरादित्वान्दीप् । तुरंगमानिति 'हृकोः'— इति कमेत्यम् ॥

द्विपद्भिरेवास्य विलङ्घिता दिशो यशोभिरेवाधिहरकारि गोप्पदम् ।

इतीय धारामवधीर्य मण्डलीक्रियाधियामण्डि तुरंगमैः स्थली ॥ ७२ ॥

द्विपद्भिरिति ॥ तुरंगमैरधैरतीव हेतोः, विचार्य वा धारामास्कन्दितादिपद्मप्रकारा
गतिमवधीर्य त्यक्त्वावज्ञाय मण्डलीक्रियाधिया मण्डलीकरणनितिशोभया स्थली अहस्तम
भूमिः, अमण्यभूमिः । अश्ववारा धारामिः प्रथममध्यामयन्ति, पश्चाद्भूमिगता इति तेषां
जातिः । इतीति किम्—अस्य द्विपद्भिरेव दिशो भवेन विलङ्घिता आकान्ताः, अस्य यशोभि-
रेव कीर्तिभिरेवाधिः समुद्रो गोप्पदं गोचुरप्रमाणेऽज्ञायासेन लब्ध एवैविधोऽकारि कृतम् ।
अनुगतास्मानिर्दिगन्ताः समुद्रश्च लब्धनीयः । तयोलेह्यनमन्यैरेव कृतमिति तत्रैव तेषां
चकुरित्यर्थः । 'आस्कन्दितां धौरितकं रेचितं बहिरगतं कृतम् । गतयोऽमुः पञ्च धाराः' इत्य-
मरः । गोप्पदमिति 'गोप्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु' इति सुदृष्टत्वे । धारामिति पार्यन्ते गति

१ अत एव मनोरमायां दीक्षितैः—'कथं तर्हि हरेर्यदकामि परैककेन खम्' इति श्रीहर्षः । अत्रायं
पञ्चायम् । यदि सभापदैवेव इत्याद्यहस्ताई निवृत्तपणायामुत्तरे गिति उत्तश्चिप बोध्यः' इत्युक्तम् ।
तथा च गितिकिञ्चिकाश्च वृद्धिः । न च तत्राप्यमन्तत्वेन मिरवेम हस्तापचितः । 'मितां हस्त' इत्यत्र 'मि-
चित्तविरागे' इत्यतो वा इत्यस्यानुवृत्तौ न्यवसितविभाषाश्रयणेन हस्ताप्रवृत्तेः इति तेषामाशयः । सु-
खाद्यवधोधायां तु 'आकामि' इति पाठमहोक्तस्य कमर्णे कमः, कम एव कामः, प्रज्ञावर्णनस्तस्या सभापदे
'अत इति' इतीतिप्रत्ययान्तं आकामि इति खम् इत्येतद्विशेषणं सुवन्तमिति व्याख्येयम्' इत्युक्तम् ।
२ 'अत्र प्रतीपमानोपेक्षा शेषशालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अयोत्प्रेक्षाशालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

स्थाप्यन्तेऽनयेति धारा । मिदादित्वादह । जातावेकवचनम् । स्थलीति । अहमिमांसे 'जान-
पद-' इति ङीप् । अवधीयेति 'अवधीर् अलवक्षायाम् (!)' इति धातो रूपं न, तस्य
व्यवादेशासंभवात् । कित्वधिपूर्वत्वात् 'ईर प्रेरणे' इत्यस्य । अवधीत्यत्र शकन्धादित्वात्पर-
वर्त्तम् । ततश्चावधीयं इति सिद्धम् ॥

अचीकरञ्चारु हयेन या भ्रमीर्निजातपत्रस्य तलस्थले नलः ।

मरुत्किमद्यापि न तासु शिक्षते वितत्य बाल्यामयचक्रचङ्कमान् ॥७३॥

भीकरदिति ॥ नलो निजातपत्रस्य खकीवछत्रस्य तलस्थलेऽवोभागे हयेनाशेन चा-
(मनोऽंशे) या भ्रमीर्भ्रमणान्यभीकरत्कारनामास, तासु विषये मरुद्वयुरस्यापि बाल्या-

यातसमूहस्य भक्काराश्चङ्कमा भ्रमणानि तान्वितल किं न शिक्षते । भ्रमिविषये ज्ञाने

न भवितुं नेच्छति किम्, अपितु शक्तो भवितुमिच्छतीत्येव परमयापि शक्तो नाभूदित्यर्थः ।

कुर्वन्वायुरपि भ्रमिज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्येत्युपेक्षा । एतेनाद्यस्य चलनकि-

सत्त्ववचनं चोक्तम् 'सत्त्वरहितो न संप्राद्य' इति 'तादृक्पुण्यैः' शब्दः किं सत्त्वेन

यः । पक्षेन्द्रियसमैतेऽपि यथा कायो विनाशना ॥' इति सारसिन्धौ । हयेनेति

इति विकल्पितत्वात्कर्मत्वाभावः । भ्रमीरिति कृपादित्वादिक् । शिक्षत इति सङ्ग-

'शिक्षेर्निज्ञासायाम्' इति वक्तव्यात्तद् । चङ्कमान् [इति] यदन्तादभि अतोऽलोपे

नलः' इति बलोपः । वितत्य शिक्षते इति समानकाले क्त्वा । पाशादित्वाद्वाला ।

मयद । ताः सुशिक्षत इति पाठे ता भ्रमीः सुशोभनं किं न शिक्षते ज्ञिहायते ॥

विवेश गत्वा स विलासकाननं ततः क्षणात्क्षोणिपतिर्धृतीच्छया ।

प्रवालरागच्छुरितं सुपुंसया हरिर्धनच्छायमिर्वार्णसां निधिम् ॥७४॥

विशेति ॥ ततोऽनन्तरं स क्षोणिपतिः पृथ्वीपतिर्नलः प्रवालरागेण नवपञ्चबलौहि-

तुरितं विविधं धनच्छायं निविडच्छायं विलासकाननं कीडावनं गत्वा प्राप्य क्षणाच्छीघ्रं

क्षोच्छया प्रोलाभिलाषेणात्र मम संतापो निवर्तिष्यते इत्यभिलाषेण, अन्यत्र व्यासज्जाद्वैर्यं

भवेदिति वाचनया वा विवेश । कः कया कमिव—हरिर्विष्णुः सुपुंसया सप्तमिच्छया

प्रवालरागेण विडुमलौहित्येन हुरितं श्वामत्वाद्भनस्य मेघस्य छायेव छाया यस्य तम् । एवंभू-

तामर्णसां निधिं समुद्रमिव । अथ च पञ्चवतामं जलस्थानभूतं निविडच्छायं वनं सुपुंसया

हरिः सिंहो यथा विशति तथेक्ष्यः । क्षोणिपतिरिति 'व्यापोः-' इति हस्तः । हस्तान्त एव

न । वीर्यान्तस्तु 'हृदिकारादकिनः' इति वीर्यन्तत्वात् ॥

वनान्तपर्यन्तमुपेत्य सस्पृहं क्रमेण तस्मिन्नवतीर्णदृक्पथे ।

न्युत्तिं दृष्टिप्रकरैः पुरौकसामनुवजद्वन्नुसमाजयन्धुभिः ॥ ७५ ॥

वनेति ॥ पुरौकसां नगरवासिनां दृष्टिप्रकरैर्वैजसमूहैर्नलवलोकराथं सस्पृहं साभिलाषं

१ 'अत्रोपेक्षाऽस्ति यथोक्तिर्वाङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ चाह इत्यस्य मनोऽंशेऽस्त्वेन
अभिविधेयत्वात् द्वितीयापत्तिः स्यात्, अतः चाह इत्यस्य किंवाविधेयत्वमवगोच्यते । ३ 'अत्रोपेक्षाऽङ्-
कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अन्मसान्' इति त्रिलोकार्थमतः पाठः । ५ 'अत्रोपेक्षाऽपि विर-
कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

वनान्तस्य वनस्वरूपस्य पर्यन्तं मयादामुपेत्य गत्वा न्यवर्ति निवृत्तम् । कस्मिन्सति—तस्मिन्सते कमेणावतीर्णहृत्पथे दृष्ट्वा (नां) प्रागोचरे सति । किंभूतैर्दृष्टिप्रकरैः—अनुव्रजजनु-
गच्छन्त्यो वन्धुसमाज इष्टसमुद्भूतस्य वन्धुभिः सरसैः । वनान्तः पर्यन्तोऽपविर्गया भवति
गतिस्तेन तथेति क्रियाविशेषणं वा । वन्धुभिरपि वनान्तमुद्भूतसमीपं क्रीडावनसमीपं वा
सामित्वापं गत्वा तत्रैव पथि स्थित्वा पथिकेऽदृष्टे सति निर्यत्येते । 'जीवनं भुवनं वनम्'
इत्यमरः । (पुरोक्तमिति 'पु पालने' इत्यस्यान्गूलविभुजादेराकृतिगणत्वात्कप्रत्यये 'प्रोक्ता'
पूर्वस्य' इत्युक्ते रपरस्ये पुर इत्यदन्तेन पुरे पुरं वा ओको येषामिति 'सप्तनोविशेष्ये' इत्यु-
क्ते मोहो' इत्यत्र सप्तमीग्रहणात्तज्ज्ञापकात् लक्षणया वा बहुव्रीहौ सुष्ठुकि वृद्धिरिति' इत्युक्ते
सिद्धमिष्टं रूपम्) इत्यप्ये इति 'कृत्पृ-इ' इति समासान्तः ॥

ततः प्रसूने च फले च मञ्जुले स संमुखस्याङ्गुलिना जनाधिपः

निवेद्यमानं वनपालपाणिना व्यलोकयत्काननकामनीयकम् ॥

तत इति ॥ ततो वनप्रवेशानन्तरं स जनाधिपो नलः काननस्य क्रीडावनस्य कमेणावती-
रणीयकं व्यलोकयत्यवति सा । किंभूतम्—वनपालस्योद्यानरक्षकस्य पाणिना हस्तेन निवे-
द्यमानं ज्ञाप्यमानम् । किंभूतेन—मञ्जुले रमणीये प्रसूने पुष्पे फले च (जातयेकस्य)
संमुखस्याभिमुक्ताङ्गुलिर्यस्य । कामनीयकमिति भावे 'गोपधातु-' इति जुम् । पुष्पपत्र-
'पूरणगुण-' इति समासनिवेधेऽपि 'संज्ञाप्रमाणत्वात्' इति ज्ञापकव्यञ्जनेमासः ॥

फलानि पुष्पाणि च पल्लवे करे वयोतिपातोद्भूतवातवेपिते ।

स्थितैः समादाय महर्षिर्बार्धकादने तदातिथ्यमशिक्षि शास्त्रिभिः

फलानीति ॥ वने विद्यमानैः शास्त्रिभिर्हर्षमेहर्षिर्बार्धकाद्वदमहर्षिसमूहात्तदातिथ्यं

नलस्य पूजाशिक्षि शिक्षितेव । किंभूतैः शास्त्रिभिः—वयोतिपातेन पक्षिपतनोद्भूत वात-
वो वातस्तेन वेपिते कम्पिते पल्लवे शाखाप्रलक्षणे एव करे हस्ते पुष्पाणि फलानि च समेतानि
गृहीत्वा स्थितैः । वृद्धमहर्षिस्तदोऽपि वृद्धत्वादेव चले हस्ते फलानि पुष्पाणि च गृहीत्वा राज-
पूजार्थं यथा तिष्ठति तथा वृक्षा अपि उद्याने महर्षेण स्मिष्टन्तीति सूचितम् । विज्ञेने विद्या-
भ्यासश्च । फलपुष्पपुष्पा इत्यस्तिष्ठन्तीति भावः । वृद्धानां समूहो बार्धकम् 'गोत्रोक्षो-' इति
सूत्रे 'पृक्षाच' इति वक्ष्यमाद्भुतम् । महर्षीणां बार्धकमिति पद्योत्पत्तिः । सामर्थ्याद्वृद्धन्तरीत-
स्यापि वृद्धाब्दस्य यथाकथं चिन्महर्षिचब्देनान्वयः । महर्षिपक्षे—वनसत्त्वावृण्यस्य । 'आरुवा-
तोपयोगे' इत्यपादानत्वम् । आतिथ्यम् तादर्थ्यं 'अतिथेर्यः' इति ऋः । शास्त्रिनः श्रीहो-
दित्वादिनिः ॥

राजानं हृष्ट्वा सात्त्विकभावोत्पत्तेः कण्टकितत्वात्प्रथमं केतकं वर्णयति—

विनिद्रपश्चालिगतालिकैतवान्मृगाङ्गुच्छूडामणियर्जनार्जितम् ।

दधानमाशासु चरिण्यु दुर्यशः स केतुकी तत्र ददर्श केतकम् ॥७८॥

१ अयं पाठः कुञ्चिकास्ति । २ 'अवतुष्टासः सप्तोक्तिश्चालिकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

३ 'अत्र चालनुप्रासावलीकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'सभाषोक्तिः' इति जीवातुः । ४ 'अत्र
प्रतीकान्तोऽपि यथावलीकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'उपदेशेयम्', सा च व्यञ्जकपदोनाह्वान-
पूर्वोक्तकथनेष्वान्नामुपायिता चेति संकरः' इति जीवातुः ।

विनिद्रेति ॥ अ नलस्तत्र बने कौतुकी अपूर्वपुण्यादिदर्शनोत्सुकः, विरही ना सन्केतकं केतकीपुष्पं ददर्श । किंभूतं केतकम्—विनिद्रा विकसिता पत्राणिः पत्रपङ्क्तित्वं गताः, तां वा गता ये अलसो अमराखेपां केतवान्भिषात् मृगाश्चन्द्रः चूडामणी यस्य स शिवः, तेन वर्जने पुराणप्रसिद्धः परित्यागलोनार्जितमुपार्जितमाशास्तु दिशास्तु चरिण्यु प्रसरणशीलं दुर्वशोऽपकीर्तिः, तां दधानम् । अमरा न सन्ति किंतु महादेवकृतपरित्यागजन्यमवश इति । महता परित्यजे-
दवशोनामभवति । चरिण्यु 'अलंकृष्व'—हस्तादिना इण्यच् । कौतुकी 'अत इति' । केतक्याः पुष्पं केतकम् । विकारावयवप्रलयस्य 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति वचनादुक्तं 'छद्म तदित'—
इति-स्त्रीप्रत्ययलङ्घे ॥

वियोगभाजां हृदि कण्टकैः कटुर्निधीयसे कर्णिशरः स्मरेण यत् ।

ततो दुराकर्षतया तदन्तकृद्विगीयसे मन्मथदेहंदाहिना ॥ ७९ ॥

वियोगेति ॥ 'तेन नलेन इति कुधा कोपेन केतकमाकुश्यतान्निवृत्त' इति तृतीयाश्लोके-
नान्वयः । इतीति किम्—स्मरेण कामेन वियोगभाजां वियोगिनां स्त्रीपुंसानां हृदि वधति
कण्टकैः कटुः कूरुः कर्णिशरः कर्णयुक्तो बाणः त्वं ययस्मात्प्रीतिगते निक्षिप्यसे तत्तत्समाका-
रणात्कर्णिशरत्वाद्वा इदमाह । दुराकर्षतयोद्धर्तुमशक्यतया तदन्तकृद्वियोगिनां प्राणहारी त्वं
मन्मथदेहंदाहिना स्मरहरेण महादेवेन विनीयसे निन्द्यसे । येन वियोगिनी हता अस्मादाद्यः
स दग्ध एव तद्रेण्यस्यं केतकमिति निन्द्यसे । लुतोत्प्रेक्षा ॥

तदग्रसूच्या सचिवेन कामिनोर्मनोभवः सीव्यति दुर्वशःपटौ ।

स्फुटं स पत्रैः करपत्रमूर्तिभिर्वियोगिहृद्दारुणि दारुणायते ॥ ८० ॥

त्वद्विनेति ॥ मनोभवः कामरूपाग्रमेव सूक्ष्मत्वात्तीक्ष्णत्वाच्च सूची तद्रूपेण सचिवेनोपका-
रकेन सहायेन कृत्वा कामिनोः स्त्रीपुंसयोः परस्परधर्मभङ्गौ दुर्वशोत्पन्नौ पटौ सीव्यति योज-
यति तत्प्रथमकलिकयातिमुरमितयोद्दीपनभावहेतुभूतना कामिनाहुचितानुचितसंयन्मप्यधि-
चार्यं मिथो रिरिस् प्रवर्तते इति भावः । स्फुटमुत्प्रेक्षते—स कामो वियोगिनां हृदेन दारुकाष्ठं
तस्मिन्करपत्रपत्तकचवन्मूर्तिः स्वरूपं येषां तैस्तत्र पत्रैः कृत्वा दारुणायते मीषणवदाचरति ।
केतकाप्रदर्शनाद्वियोगिनोः स्त्रीपुंसयोर्धर्मभङ्गः, पत्रदर्शनाच्च हृदयं विहीर्णं भवतीति भावः ।
'दारुणायते' इति पाठे त्वमिति ज्ञातव्यम् । सूची इति गौरादिपाठान्जोष । कामिनोः वियोगी-
त्यत्र च 'पुमान्निषया' इत्येकशेषः ॥

धनुर्मधुस्त्रिभक्तरोऽपि भीमजापरं परानैस्तत्र धूलिहस्तयन् ।

प्रसूनधन्वा शरसात्करोति मामिति कुधाकुश्यत तेन केतकम् ॥ ८१ ॥

धनुरिति ॥ प्रसूनधन्वा कामरूप परानैर्धूलिभिः धूलिहस्तयन्धूलियुक्तं हस्तं कुर्वन्तन्
भीमजापरं भैरव्यनुरक्तं मां शरसाद्वाणापीनं बाणलक्ष्यं करोति । किंभूतः कामः—धनुः पुष्पं

१ 'कामाक्षिकेतवादिजनेनास्तिवापहनेन दुर्वशस्वरूपोपापपहृत्यलंकारः 'मिषेभ्य विषयं साम्नादन्वा-
रोपे कपहुतिः' इति लक्षणात्' इति जीवाहुः । २ 'अनेवरक्तस्य केतकीविगर्भस्य तद्वत्तद्वियोगि-
भवाहेतुलोपेक्षणाहेतुमेवा सा च व्यञ्जकप्रयोगाद्वन्धा, सा चोत्तरूपकोत्पत्तिरिति संकरः' इति
जीवाहुः । ३ 'दारुणायते' इत्युपमा, सा च दारुणीति रूपकानुप्राप्तिरिति संकरः' इति जीवाहुः ।

तस्य मधुना रसेन स्निग्ध आर्द्रः करो यस्य इति केतकमनिन्यत । तत्र धूलिर्बहि न स्नातया
कामः स्निग्धकरवाच्युत्तयावकः स्यात् । अतोऽयमपराधत्वावैव । स्निग्धकरो धनुर्धरो धूलियुक्तं
हस्तं करोतीति ज्ञातिः । धूलिहस्तयजिति धूलियुक्तं हस्तं करोतीति व्यन्ताच्छत् । प्रसूनधन्या
इति 'धनुषश्च' इत्यनङ् । शरसादिति 'तदधीन-' इति सातिः ॥

चिदर्भस्तुभूस्तनतुहतास्ये घटानिवापश्यदलं तपस्यतः ।

फलानि धूमस्य ध्यानधोमुक्त्वात्स दाडिमे दोहदधूपिनि हुमे ॥ ८२ ॥

चिदर्भेति ॥ स नलो दाडिमे हुमे दाडिमसंज्ञके फलानि अपश्यत् । किंभूते हुमे-दोह-
दधूपिनि अतिशयितफलदिसमृद्धिर्येन भवति तदोहदम् । दाडिमोपलस्य दोहदं यो धूपो दोह-
दधूपः, सोऽस्यास्तीति तस्मिन् । कानिव-घटानिव । किंभूतान्पटान्-चिदर्भस्तुभूमेनी,
तस्याः स्तनयोस्तुजता उर्ध्वस्थं तस्य आस्येऽलमतिशयेन तपस्यतस्तपः कुर्वतः । अत एव
धूमस्य धयान्धावकान् । अत एवाधोमुक्त्वात् । अन्योऽप्युपपदप्राप्तयेऽधोमुखो धूमकामादिना
तपश्चरति । एतानि दाडिमीफलानि न किन्तु घटा एवैते । तानिवेत्युपेक्षा । तपस्यतः 'कर्मणो
रोमन्ध-' इत्यादिना कथम् । 'तपसः परस्मैपदं च' इति वक्ष्य्याच्छत् । धयान् 'पात्रा-' इति
सूत्रेण घेटः शः । 'तत्रोपसर्गादुत्तिर्नावश्यकी' इति वृत्तावुक्तम् । दोहदधूपिनि इति कर्मधार-
यादिनिः समर्थनीयैः ॥

वियोगिनीमैक्षत दाडिमीमसौ प्रियस्मृतेः स्पष्टमुदीतकण्टकाम् ।

फलस्तनस्थानविदीर्णरागिहृद्विशच्छुकास्यस्मरकिंशुकाशुगाम् ॥ ८३ ॥

वियोगिनीमिति ॥ अथौ नलो दाडिमीमैक्षतापश्यत् । किंभूताम्-वियोगिनीं विभिः
पक्षिभिः शुकादिभिः योगोऽस्या अस्तीति । अथ च वियोगिनीं विरहिणीं नायिकासिन्धेति
छतोपेक्षा । प्रियस्मृतेर्दोहदादिस्मरणात् (लक्षणया) प्राप्तेर्हेतोः स्फुटं प्रकटमुदीतकण्टकं
प्रियस्मरणाश्रोमाभिताज्ञीम् । नायिकापि नायकस्मरणाश्रोमाभिताज्ञी भवति । तथा-फलानि
स्तना एव, तेषां स्थाने मध्ये विदीर्ण स्फुटितं रागिपक्ष्वालोहितयुक्तं हृत् अन्तरप्रदेशस्तस्मि-
न्निशान्तिं यानि शुकास्मानि शुक्मुखानि तान्येव स्मरस्य किंशुकानि पलाशपुष्पाणोव आशुगा
वाणा वस्याम् । नायिकापक्षे-दाडिमीफलदुस्तनस्थानमध्ये विरहित्वात्स्फुटितमनुरागयुक्तं यद्-
दयं तस्मिन्निशान्तः शुकास्यमुत्था मदनकिंशुका आशुगा वाणा वस्याः । दाडिमीफलं लव-
मेव विदीर्यते । अथवा फलस्य परमात्मसाक्षात्कारलक्षणस्य स्तनं कथकम् । बोधकमिति यावत्,
एवंभूतं यस्मान्न तुरीयावस्थालक्षणं तस्याद्विदीर्णं च्युतं तुरियावस्थामप्राप्तमेवभूतं पूर्वं निषयेषु
रागि सानुरागं बद्धदयं तद्विशान्तः शुकाः (लक्षणया) तदुपदेशा योगाभ्यासेन हृदयसंलग्नलौः
अस्याः कोप्याः स्मरकिंशुकाशुगा यस्यास्ताम् । निषयेभ्यः परावृत्तचित्ताम् । अनन्तरं प्रियस्य
परप्रेमासदस्य सच्चिदानन्दधनस्य परमात्मस्वरूपस्य स्मृतेः संनिहितानन्तरप्राप्तस्यानुष्ठाना-
च्छीघ्रतरप्राप्तिर्भावनासंज्ञातहर्षणोद्भूतरोमाश्याम् । विविधा योगा वियोगास्तद्वर्तीमहाप्रयोग-
युक्तां, विशिष्टां योगिनीं वा तद्वदेकत । सामर्थ्यादिवक्ष्यन्लभः । वियोगिनीमिति 'संप्रचा-'
इत्यादिना विपूर्वाद्युजेः कर्मकर्तरि चिनुणि ङीप् । दाडिमीति ज्ञातिवाचित्वान्ङीप् । उत्पूर्वादीकः

दैवादिकात् कर्तारि निष्ठामासुरीत इति । क्षमेति पक्षे पचायच् । आस्येति अस्यतेईयन्तात्क-
मेति ष्यत् ॥

सरार्धचन्द्रेषुनिमे कशीयसां स्फुटं पलाशेऽध्वजेषां पलाशनात् ।

स वृन्तमालोकत खण्डमन्वितं वियोगिहृत्खण्डिनि कालखण्डजम् ८४

सरार्धेति ॥ स नलः पलाशे पलाशपुष्पे दृन्तं प्रसववन्धनमालोकताव्राहीत् । किभूते
पलाशे—सरस्यार्धचन्द्राकारो न इषुर्बाणस्तन्निमे तत्तुल्ये, तस्याजे वा । तथा—वियोगिहृत्ख-
ण्डिनि विरहिहृदयविदारके । अत एव कशीयसां कृशतराणामध्वजेषां पक्षिकानां पलाशनात्
पलं मांसं तस्याशनाद्भ्रूणात्स्फुटं प्रकटमेव पलाशे पलं मांसमश्नातीत्यन्वयसंज्ञके । पलाश-
वदस्यावृत्त्या योजनीयम् । किमिव—कालखण्डजं कालखण्डाज्जातमन्वितं वियोगिहृदि संबद्धं
खण्डमंशमिवेति लुप्तोत्प्रेक्षा । दक्षिणपार्श्वस्थं कृष्णं मांसं कालखण्डम् । कशीयसां कृशरी-
यसुनि 'रञ्जतः' इति रेः ॥

नवा लता गन्धवहेन चुम्बिता करम्बिताङ्गी मकरन्दशीकरैः ।

दृशा नृपेण सितशोभिकुङ्कुला दरादराभ्यां द्रकम्पिनी पपे ॥ ८५ ॥

नवेति ॥ दरादराभ्यामुपलक्षितेन नृपेण नलेन लता दृशा नेनेण कृष्णा पपे सादरे दृशे ।
पुष्पितलतादिदर्शनं विरहिणामसहामिति दरो भयम् । रमणीयदर्शनाच्चादरः । तिर्यगादिसंभोग-
वृत्तान्तावलोकनं विरहिणां कौतूहलमावहतीति रुपादरः । किभूता लता—नवा नूतनपल्लवा ।
तथा गन्धवहेन कामितुल्येन वायुना चुम्बिता स्पृष्टा । अत एव मकरन्दशीकरैः पुष्परसकणैः
करम्बितमङ्गं यस्याः सा । तथा सितेन विकसनेन शोभीनि कुङ्कुमानि मुकुलानि यस्याः ।
तथा वायुसंगमात् दरीपलम्पते एवंशीला । न विद्यते बालता बालत्वं यस्याः । तदृणी-
त्यर्थः । सा तथा लतासदशी तन्वी कस्तूर्यादिगन्धयुक्तेन नायकेन चुम्बिता रोमाञ्चयुक्ताङ्गी
ईषदास्येन शोभितकुङ्कुलाकारदन्ता ईषत्सारिषककम्पयुक्ता परस्त्रीत्वाद्भयम्, सौन्दर्यादादर-
साभ्यां युक्तेन केनचित्कौतुकिना दृश्यते । यद्वा—बह्वीति बहुः, बालतान्मनस्य शैशवले-
शस्य बहुः, नैर्बभूतः—नबालतागन्धबह्वहस्यहस्यलेन चुम्बिता कामित् नवा नवोदा लतासदशी
तन्वी नवोदत्वासकम्पा । नकारस्य निषेधार्थस्य समासत्वाच्चलोपाभावात् । संयोगोपपत्त्येऽपि
अङ्गाग्रकण्ठेभ्यस्त्वित्यते इति जीपे ॥

विचिन्वतीः पान्थपतङ्गहिंसनैरपुण्यकर्माण्यलिकजलच्छलात् ।

व्यलोक्यचम्पककोरकावलीः स शम्बरारैर्बलिदीपिका इव ॥ ८६ ॥

विचिन्वतीरिति ॥ स नलः चम्पककोरकावली चम्पककुङ्कुलपद्मोर्ध्वलोक्यदर्शय । का
इव—शम्बरारैः कामस्य बलिदीपिका बल्यपदीपिका इव । किभूताचम्पककोरकावलीः—
पान्था एव पतङ्गाः शलभास्तेषां हिंसनैर्मारणैः अलिकजलच्छलात् अलयो भ्रमरा एव कजले
तस्य छलाद्वाचादपुण्यकर्माणि पापकर्माणि विचिन्वतीरज्वन्तीः । कामोदीपकानि चम्पकानि

१ 'अवातुपासरूपकोरमेतत्कारकं' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अतोपेक्षा रूपकं चालंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र प्रस्तुतकविशेषणसागरादप्रस्तुतनामिकाप्रतीतेः समासोक्ति-
रलंकारः । विशेषमस्य तीत्येन यत्र प्रस्तुतवर्णनम् । अत्रप्रस्तुतक मन्थत्वे सा समासोक्तिरिष्यते'
इति जीवातुः ।

दृष्ट्वा विरहिणो भिद्यन्ते । 'पन्थो ण निक्कम्' इति ये पान्थः । चम्पकोपरि भ्रमरो न तिष्ठ-
सीति केचित् । तत्र तिष्ठति परंतु भ्रियते इति प्रामाणिकः ॥

अमन्यतासौ कुसुमेषु गर्भगं परागमन्धंकरणं वियोगिनाम् ।

सरेण मुकेषु पुरा पुरारये तदङ्गमसेव शरेषु संगतम् ॥ ८७ ॥

अमन्यतेति ॥ अशौ नलः कुसुमेषु गर्भगमान्तरप्रदेशगतं परागं पुरा पूर्वं सरेण पुरारये
शिवाय मुकेषु पुष्परूपेषु शरेषु संगतं लग्नं तस्य शिवस्याङ्गलम् भस्म इवामन्यतातर्कयत् ।
किंभूतम्—वियोगिनामन्धंकरणं नेत्रोपघातकम् । भस्मनान्धत्वं भवति । अन्धंकरणमिति
'आकाशमुभयस्थूलः' इति ख्युन् । 'अरुर्हिपद्' इति सुम् ॥

पिकादने शृण्वति भृङ्गहुंकृतैर्दशामुदञ्चत्करणे वियोगिनाम् ।

अनास्थया सूनकरप्रसारिणीं ददर्श दूनः स्वल्पभिनीं नलः ॥ ८८ ॥

पिकादिति ॥ दूनः संतप्तो नलः स्वल्पदिनीं ददर्श । कस्मिन्सति—वने पिकारको-
किलाद्वियोगिनां दशमवस्थां भृङ्गाणां भ्रमराणां हुंकृतैर्हुंकारैः कृत्वा शृण्वति सति । किंभूते
वने—उदयग्तो विकारं प्रामुख्यतः करुणसंज्ञका वृक्षा वसिन् । किंभूताम्—अनास्थया
नलमताऽधीरतवाऽभिनयवशात् सूनाणि पुष्पाणि कमलानि तलक्षणकरान्दशान्प्रसारयती-
त्येवंशीला ताम्, अनास्थयानादरेणान्यदिति वा । अन्यस्मिन्प्रभावति कसचित् कदां दशां
शृण्वति सति अनिच्छया किमनेनेति करं प्रसार्य कथनं वारयति । गृह्णा—अनास्थया
संधारान्निवृतयामिनयवशात्करं प्रसारयतीति । वने पिकाः कूजन्ति भृङ्गा हुंकारं कुर्वन्ति
करुणपुष्पाणि विकसन्ति कमलानि चोन्मीलन्ति । एतच्च दृष्ट्वा विरहिणो व्यथन्ते इति
भावः । किमिदं वनं शृणोति दुःखवार्तामितीव पुष्पविकासव्याजेन करं प्रसारयतीति वार्यः ।
आस्था इत्यत्र 'आतथोपसर्ग' इत्यद् । दून इति वीर्यादूहः स्वादि—(त्वेनोदि-) त्वाभिज्ञानः ।
करुणो वृक्षः, पक्षो करुणा देवा ॥

रसालसालः समदृश्यतामुना स्फुरद्विरेफारवरोपहुंकृतिः ।

समीरलोलैर्मुकुलैर्वियोगिने जनाय दित्सन्निव तर्जनाभियम् ॥ ८९ ॥

रसालेति ॥ अमुना नलेन रसाल आसलक्षणः सालो वृक्षः समदृश्यत इष्टः । किंभूतः—
स्फुरन्तो भ्रमन्तो द्विरेफा भ्रमरास्तेषामाराव एव रोपहुंकृतिः कोपहुंकारो यस्य । किं कुर्व-
न्निव—समीरेण वायुना लोलेर्मुकुलैः कृत्वा वियोगिने विरहिणे जनाय तर्जनाया भर्त्सनाया
भीर्भयं तां दित्सन्निव दातुमिच्छन्निव । अन्योऽपि हुंकृत्य बलेनाहुण्यादिना तर्जयति । 'रसा-
लशब्दस्तपुष्पे वर्तते । दित्सन्निति ददातेः सति द्विवचनम् 'सनि गीमा' इतीप् । 'अत्र
लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः 'सः स्यार्थधातुके' इति तः । 'भयभीतः' इत्यादिना वक्त-
व्यात्तर्जनाभियमिति संभासः ॥

१ 'अत्र रूपकापहृतिरुपमाङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुपमासौल्लेखाङ्कारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'स्वादिरेव' इति निष्ठानत्वमिति मतिनायकः तु प्रमादं एव दूषो
व्यादित्वानावाप । ४ 'अत्र समानोक्तिरुपमाप्रतीपमानोपेक्षाङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
५ 'अत्रानुपमासौल्लेखाङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'द्विरेफेत्वादिरूपकोत्पाधिषेयं तर्जनाभयन-
नोपेक्षेति संकरः' इति जीवातुः ।

दिनेदिने त्वं तनुरेधि रेऽधिकं पुनः पुनर्मूर्च्छं च तापमूर्च्छं च ।

इतीव पान्थाऽशपतः पिकान्द्रिजान्सखेदमैक्षिष्ट स लोहितेक्षणान् ९०
दिनेदिन इति ॥ स नलः पिकान् द्विजान्सक्षिणः ब्राह्मणांश्च सखेदं सोद्विग्नैक्षिष्ट
दर्श । किंभूतानि—इति पूर्वोक्तप्रकारेण पान्थावनाऽशपत इव पान्थेभ्यः शापं ददत
इव । यतो लोहितेक्षणान्मत्तत्वाद्रकनेत्रान् । इतीति किम्—रे पान्थ, त्वं दिनेदिने अधिकं
भृशं तनुः कृश एधि भव, पुनस्त्वं मूर्च्छं मूर्च्छां प्राप्नुहि । तथा त्वं तापं सर्वाङ्गतापमूर्च्छ
लभस्व च । पिकः स्वभावाद्रकलोचनः । पिकशब्दं श्रुत्वा पान्थानां मूर्च्छां तापश्च भवति ।
कुडा ब्राह्मणा अपि रकनेत्राः सन्तः शापं ददते । रे इत्यगादरेऽव्ययम् । एधि । अन्तो-
लोटि हेः 'हुशम्भो हेः—' इति थौ 'ष्वसोरेदौ—' इत्येत्त्वे 'अतो हेः—' इत्यलोपश्च । कच्छ
इत्यतर्हौ 'पाप्मा—' इत्यादिना कृच्छादेशे 'अतो हेः' इति हेर्लुक् । कच्छेर्वा । पान्थात् निर्यं
पन्थानं गच्छन्तीत्यर्थे 'पन्थो ण निर्यम्' इति णः, पन्थादेशश्च । शीघ्रमानत्वान्मावात्पा-
न्थानिति द्वितीया । उपालम्भाभावाच्च 'शपतः' इति तदुच्चारणः ॥

अलिस्त्रजा कुडालमुच्चशेखरं निषीय चाम्पेयमधीरया धिया ।

स धूमकेतुं विपदे वियोगिनामुदीतमातङ्कितवानशङ्कत ॥ ९१ ॥

अलीति ॥ स नलः चाम्पेयं कुडालमधीरया धिया बुद्ध्या निषीय सादरमालोच्य
आतङ्कितवान् चकितः सन् वियोगिनां विपदे विनाशायोदीतमुदयं प्राप्तं तमेव धूमकेतुमुत्पा-
तविशेषमयाङ्कत तर्कितवान् । धूमकेतुर्विनाशसूचकः । किंभूतं कुडालम्—अलिस्त्रजा भ्रमरप-
ङ्कपोचशेखरमुच्चापम् । 'चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः' इत्यमरः । ततो विकारप्रत्ययस्य
'पुष्प—' इति लृक् । कुडालमिति 'कलस्तृपश्च' इत्यत्र कलप्रत्ययमनुवर्त्य 'कुटिकसि कौटिभवः
प्रत्ययस्य मुद' इति कले तस्य मुडागमे 'कुड कौटिल्ये' इत्यस्य धातोः 'कुट्मलः' उभय्योऽ-
यम् । 'कुड बात्ये' इत्यस्य 'कुडालः' उभय्योऽपि । तथाच मेदिनीकोषः—'कुडालो मुकुले
पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे' इति ॥

गलत्परागं भ्रमिभङ्गिभिः पतत्प्रसक्तभृङ्गावलि नागकेसरम् ।

स मारनाराचनिर्घर्षणस्खलज्वलत्कणं शाणमिव व्यलोकयत् ॥ ९२ ॥

गलदिति ॥ स नलो नागकेसरं नागकेसरकुसुमं शाणमिव निकषमिव कणपापाणमिव
व्यलोकयत् । कीदृशम्—गलत्परागं भ्रम्यत्परागम् । तथा भ्रमिभङ्गिभिर्मग्नराचनविशेषैः
पतन्ती वृक्षादागच्छन्ती प्रसक्ता लम्बा भृङ्गावलिर्भ्रमरपङ्क्तिर्वसिन् । किंभूतं शाणम्—मारस्य
कामस्य नाराचा शाणशस्त्रानि तेषां निघर्षणात्स्खलन्तो भ्रम्यन्तो ज्वलन्तो देदीप्यमानाः
कणाः स्फुलिङ्गा यस्मात् । परागो ज्वलत्पतत्कणस्थाने । भृङ्गावलिर्नाराचस्थाने । शाणस्यापि
भ्रमणं भवति । लोहसंघर्षाज्ज्वलन्तः कणाश्च तस्मादुच्छलन्ति । 'शाणस्तु निकषः कषः'
इत्यमरः ॥

तदङ्गमुद्दिश्य सुगन्धि पातुकाः शिलीमुवालीः कुसुमाहुणस्पृशः ।

स्वचापदुर्निर्गतमार्गणभ्रमात्सरः स्वनन्तीरवलोक्य लज्जितः ॥ ९३ ॥

१ 'अन्तोत्वेष्टाङ्कारः' इति जीधातुसाहित्यविधापयी । २ 'अन्तोत्वेष्टा आतिष्ठाङ्कारः' इति
साहित्यविधापरी ।

तदिति ॥ स्मरः कामः शिलीमुखालीर्भ्रमरपद्मोरवलोचन स्वचापास्त्वधनुषः दुर्निर्गता
दुःखेन निर्गता मार्गणा बाणास्तेषां भ्रमाद्भ्रान्तेः लज्जितो लज्जां प्राप्त इव (लुप्तोत्प्रेक्षा) ।
किंभूताः शिलीमुखालीः—कुसुमादपि सुगन्धि तदङ्गं नलाजमुद्दिश्य पातुकाः पतनशील
आगच्छन्तीः । यद्वा—कुसुमास्तकासात्पातुकाः । यद्वा—कुसुमगुणयद्वात्कुसुमलक्षणादधनुषः
पातुकाः । यतो गुणस्पृशो गुणाभिलाषिणीः, मौर्खास्पृशश्च । स्वनन्तीः शब्दायमानाः ।
शिलीमुखपदं भ्रान्तेः कारणम् । 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः । दुर्निर्गता हि बाणो
स्वनति लक्ष्यं च न स्पृशति तेन पातुको लज्जते । सुगन्धीति सुपूर्वस्य 'गन्धस्तेषां' इती-
द्वम् । पातुकाः तच्छीले 'लपपत-' इत्युक्ते ॥

मरुच्छलपल्लवकण्टकैः क्षतं समुच्छलचन्दनसारसौरभम् ।

स वारनारीकुचसंचितोपमं ददर्श मालूरफलं पचेलिमम् ॥ ९४ ॥

मरुदिति ॥ स नलः पचेलिमं पकं मालूरफलं शिल्पफलं ददर्श । किंभूतम्—मरुता
ललन्तो विलसन्तो ये पल्लवाः शाखाप्राणि तेषां कण्टकैः क्षतम् । मरुत् देवः, तद्वलन्विलासं
कुर्वन्त्यः पल्लवो विटसास्य कण्टकाः कण्टकवत्सीदन्ता नखास्तेः क्षतम् । अथ च—तस्य पल्लव
इव पल्लवः पाणिः, तस्य कण्टकैर्नखैरिति छायार्थः । तथा समुच्छलदुद्रच्छलचन्दनसारं श्रेष्ठं
सौगन्धं यस्मात् । चन्दनस्य सारं सौगन्धं यस्मादिति च । सारचन्द्रेण घनसारः कर्पूरो
लक्षणया, श्रीसण्डयुक्तः सार इति वा । अत एव वारनारी गणिका तस्याः कुचौ ताभ्यां
संचिता तुल्या, अविता वा उपमा सादृश्यं यस्य । गणिकास्तनुत्पदशोभं वा । कुल्लोकुचे
नखक्षतादिप्राकट्योक्तेरनौचित्यमिति 'वार' इति पदम् । 'बिल्वे शाण्डित्यशैल्यौ मालूरधी-
फलं' इत्यमरः । ललतिरुनयपरी । 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इति भावेऽण् । कर्मकर्तारि केलिमर
उपसंख्यानान्त्वचेलिमम् ॥

युवद्वयीचित्तनिमज्जनोचितप्रसूनशून्येतरगर्भगह्वरम् ।

स्मरेषुधीकृत्य धिया भयान्धया स पाटलायाः स्तवकं प्रकम्पितः ॥ ९५ ॥

युवेति ॥ स नलो भयान्धया भयभ्रान्तया धिया युज्या पाटलायाः स्तवकं गुच्छं स्मरे-
षुधीकृत्य कामतूणीरीकृत्य प्रकम्पितव्यक्तितः । किंभूतं गुच्छम्—युवद्वयी श्रोत्रुसुधी तस्या-
धिते वेष्येऽन्तःकरणे तयोर्मध्ये निमज्जनं ब्रुवनं तस्मिन्नुचितानि योग्यानि प्रसूनानि पुष्पाणि
तैः शून्येतरं पूर्णं गर्भगह्वरं मध्यविलं यस्य । एतत्पाटलागुच्छं न भवति, किंतु कामस्य
व्यक्तमिति युज्या कम्पित इत्यर्थः ॥

मुनिद्वयः कोरकितः शितिषुतिर्वनेऽमुनामन्यत सिंहिकासुतः ।

तमिस्त्रपक्षशुटिकूटभक्षितं कलाकलापं किल वैधवं यमन् ॥ ९६ ॥

१ 'अथ स्वनम्बिलीमुखेषु दुर्निर्गतामार्गगमनात् आन्तरिककारः स च शिलीमुखेति केपानुप्राणित
चेत्तं स्मरस्य लज्जितत्वोत्प्रेक्षा इत्यनयोः संकरः' इति जीवातुः । २ 'कर्मकर्तारि चायं कश्चिद्विष्यते,
साध्यकारेण तु कर्मणि प्रदर्शितः' इति कैयटः । ३ 'अत्रोपमात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
४ 'अत्रोपमात् रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र पाटलस्तवके मदनसूर्यारभमाद्भ्यन्ति-
यदलंकारः । 'कर्मसंमतसादृश्यादिष्वे विहिततमनि । आरोग्यमाणातुनवो वयं स आन्तिगाम्यन्तः ॥'
इति लक्षणात्' इति जीवातुः ।

मुनीति ॥ अमुना नलेन वने कोरकितः चितिः कृष्णा द्युतिर्यस्य स मुनिद्वन्द्वोऽगस्त्यवधः
सिंहिकापुत्रो राहुर्विवामन्यत ज्ञात इति ह्यभ्युपेक्षा । किल इवार्थे वा । किंभूतो राहुः—तस्मि-
न्पक्षेऽन्धकारपक्षे वा द्युतिश्चन्द्रस्य कलामिच्छेदः सैव कूर्दं व्याजस्तेन भक्षितं मिलितं वैषवं
विधुश्चन्द्रः तत्संबन्धिनं कलाकलापं कलमसमूहं वमधुगिरिन् । मुनिपदं शान्तिसंभावनाद्वधनि-
वृत्तिसंभावनार्थम् । इयामवर्णत्वाद्वाहुत्वम् । इयामवृक्षस्य कलिकानां शुभ्रत्वादाकारसाम्नाच्च
चन्द्रकलात्वम् । चन्द्राद्भयमनेन व्यज्यते । कोरकाः संजाता अस्म । तारकादित्वादितन् ।
अथ च सिंहिकापुत्रः सिंहः चितियुतिर्धवलवर्णः भक्षितं श्वापदाद्युगिरिन् वनेऽगम्यत अयं
सिंह इति । तद्दर्शनाद्यथा भयं भवति तथा विरहिणोऽस्यागस्त्यदर्शनाच्चातमिति भावः । 'शिली
धवलमेचकी' इत्यमरः ॥

पुरा दृढाक्षिमनुषारपाण्डुरच्छदा वृतेर्वीरपि यद्विभ्रमाः ।

मिलन्निमीलं समुद्रुर्विलोकिता नभस्तत्तं कुसुमेषु केलयः ॥ ९७ ॥

पुरेति ॥ कुसुमेषु पुष्पेषु नभस्ततो वायोः केलयः क्रीडा विलोकिताः सख्यः तं नले मिल-
न्निमीलं कृतनेत्रसंकोचं समुद्रुधकुः । किंभूताः—पुरा आदौ हृदेन बलाकारेण आक्षिप्त्वा-
लितास्तुषारेण हिमेन पाण्डुराच्छदाः पत्राणि यामिस्ताः । तथा—वृतेः आवरणस्य संबन्धित्वा
जीवधि लतायां यद्विभ्रमाः कृतविशिष्टभ्रमाः कृतपक्षिभ्रमणा वा । छद्मक्षणमावरणमाक्षितं
मेनेति वायुविशेषणं वा । तिर्यगादिसंभोगावलोकनमुखातिशयात्कृतनेत्रसंकोचमिल्यर्थः । विर-
हित्वादसङ्गत्वाद्वा परसंभोगदर्शनस्यानुचितत्वाद्वा मिलन्ती निमीला नेत्रव्यापारो यस्य । वीरपि
स्त्रीलिङ्गत्वाद्येविति नभस्ततः पुंलिङ्गत्वाच्चावकस्य कुसुमेषु केलयः कामक्रीडाः 'नेत्रेतार्कं न
तन्ना स्त्री न च संसक्तमैशुनाम्' इति याज्ञवल्क्यनिषेधात् ॥

गता यदुत्सङ्गतले विशालतां द्रुमाः शिरोभिः फलगौरवेण ताम् ।

कथं न धात्रीमतिमात्रनामितैः स वन्दमानानभिनन्दति स्म तान् ॥ ९८ ॥

गता इति ॥ स नलः फलगौरवेण फलबाहुल्येन पुष्पजन्मफलाधिक्येन च अतिमात्रम-
तिशयेन नामितैर्नमितैः शिरोमिरप्रमाणैर्मन्त्रकैश्च तां धात्रीं पृथ्वीम्, उपमातरं च वन्दमाना-
न्पूजतो, नमस्कारं कुर्वन्तश्च तान्द्रुमान्, सुतांश्च कथं नाभिनन्दति स्म प्रीत्या कथं नास्तीपीत् ।
कांस्तान्—ये द्रुमा यस्या धात्र्या उत्सङ्गतल उपरिप्रदेशे अधवाहस्थले विशालतां वृद्धिं गताः
प्राप्ताः । ते हि युष्मकारिणः स्तोतुमुचिता आसन् । फलभरनमा हि वृक्षाः स्तोतव्या एव ।
विरहित्वादनभिनन्दनम् । कथमभिनन्दति स्म किंतु न इति काकुर्वा । वियोगतप्त्या तस्मै
स्मारोपकरणहेतवः पुष्पपूजा इव फलपूजा अपि न दृक्चिरे इति भावः । यतः—'दुःखितो
मनसि सर्वमसह्यम्' इति भारविः । 'धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलकमपि' इत्यमरः ।
वृधति याम्, धमन्ति यामिति धात्री 'धः कर्मणि वृन्' इति वृन्नि ङीप् । नामितैरिति 'जल-
हल' इति पाक्षिकं मित्यर्थम् ॥

१ 'अभ्युपेक्षा कवकापभुतिशेषालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'पुरो' इति वा पाठः ।
'अज्ञतः' इति व्याख्यातं साहित्यविद्याधर्याम् । ३ 'भव प्रस्तुतनभस्यशिवेणसामर्थ्यादिप्रस्तुत-
कामुकनिरव्यतीतेः समालोक्तिरलंकारः' इति जीवातुः । ४ 'नवापि विशेषणसामर्थ्यात्पुनर्वतीठेः
समालोक्तिरलंकारः' इति जीवातुः ।

नृपाय तस्मै हिमितं वनानिलैः सुधीकृतं पुष्परसैरहमंहः ।

विनिर्मितं केतकरेणुभिः सितं वियोगिनेऽदत्तं न कौमुदीमुदः ॥ १९ ॥

नृपेति ॥ अहमंहः अहो दिवसस्य महस्तेजः तस्मै वियोगिने नृपाय कौमुदीमुदचन्द्रिका-
जनितान्संतोषावादात् । किंभूतमहमंहः—वनानिलैश्चानवायुभिर्हिमितं हिमीकृतम् । पुष्परसै-
रहमंहैः सुधीकृतममृतीकृतम् । केतकरेणुभिः केतकीकुसुमपरमैः सितं श्वेतं विनिर्मितं
कृतम् । चन्द्रिकातुल्यमपि दिवसे तेजो विरहितात्तस्य चन्द्रिका दुःखदायिनी इति दुःखदं
जातमित्यर्थः । अहमंहः कौमुदीति व्यस्तरूपकम्, तस्मै मुदो नादत्त इति वा । शैत्यादिगुण-
योगादहमंह इति कारणात्तस्मै मुदोऽदत्त, न कौमुदीति वा । शैत्यादिगुणयोगेन दिवसतेजः
सुखान्तरं तस्मै ददौ, कौमुदीमुदो न ददाविति वा । दिवसतेजः कौमुदीजन्यदुर्षावादात् किम् ।
अपि तु ददावेवेति वा । अहमंह इति 'रोऽसुपि' इति रैफैः ॥

अयोगभाजोऽपि नृपस्य पश्यता तदेव साक्षादमृतांशुमाननम् ।

पिकेन रोपारुणवक्षुषा मुहुः कुहुरुताह्वयत चन्द्रवैरिणी ॥ १०० ॥

अयोगेति ॥ अयोगभाजोऽपि विरहिणोऽपि नृपस्य नलस्य तत्प्रतिद्वयमाननं सुखं साक्षा-
दवाधितत्वेन अमृतांशु चन्द्रमेव पश्यता पिकेन कोकिकेन चन्द्रवैरिण्यमावसा मुहुराह्वयताका-
रिता । किंभूतेन पिकेन—अनेन मुखेन विरहित्वान्मलानेन भवितव्यं, तदधुनापि न म्वाय-
तीति रोषेण ओषेन अरुणे रक्ते वक्षुषी यस्य । तथा—कुहूः कुहूः इति रत्न शब्दो बला । कुहूः
इति रीतीति वा कुहूः इति रत्न शब्दस्त्वयामावासा आकारिता । उत इति विधये, कित्त्वर्थे
वा । चन्द्रवैरिणी कुहूरिति वा योजना । विरहेऽपि चन्द्राधिक्यं मुखस्य । तदेव पाण्डुता-
दिगुणोपेतमेवेति वा । 'कुहूः स्वात्कोकिलाकपनश्चेन्मुकुलयोरपि' इति विश्वः । पिकस्य नेत्रे
स्वभावेनैव रक्ते, शब्दश्च कुहूरिति । तत्रैतत्सर्वमुपेक्षितम् ॥

अशोकमर्थान्वितनामताशया गताञ्शरण्यं गृहशोचिनोऽध्यगान् ।

अमन्यतावन्तमिवैष पल्लवैः प्रतीष्टकामज्वलद्वृक्षजालकम् ॥ १०१ ॥

अशोकेति ॥ एष नलोऽशोकं वृक्षमेवंभूतमिवामन्यत । 'अर्थेन यत्तेवया शोको न
भवति' इत्येवंरूपेणान्वितमन्यर्थं नाम यस्य तस्य भावोऽर्थान्वितनामता तस्यानाशयामित्वापे-
षागतान्प्राप्तान्गृहशोचिनः शोशोचिनोऽध्यगान्यान्वानवन्तमिवामन्यत' इत्यन्वयः । पुनः किं-
भूतम्—पल्लवैः शाखाभिः कृत्वा प्रतीष्टकामज्वलत् आरक्तमलजालकमलसमूहो
येन, अल्लरूपाणि जालकानि कलिका येनेति वा । यतः—शरण्यं शरणे रक्षणे साधुम् । अन्यो-
ऽपि शरण्योऽरिशस्त्राणि स्वाग्ने गृहञ्शरणगतान्नसृति । पल्लवैरवन्तमिति वा कामस्य ज्वलद-
लजालकमाग्रेयाल्लकाण्डं येनेति वा अर्थान्वितनामताशया शरणामतान्पान्थानवन्तं मारयन्त-
मिति वामन्यत । अवन्तं मारणार्थमेवेति तात्पर्यम् । यतः शरणे मारणे साधुं समर्थम् । पदि-
कानां कामाक्षेभ्यो भयम्, तानि तु पुष्पान्तराद्वृक्षान्मग्नैव विशन्ते । ततश्च 'कामशक्ताणि

१ 'अयोगमार्ककारः । वनानिलादियु सुखकारणेण सत्सु वृक्षशर्वाण्युत्पत्तेरन्तिनिमित्तविशेषोक्तिर-
लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'वियोगः' इति पाठो जीवातुल्यमतः । ३ 'अशोकेत्याल्लरूपका-
लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अशोकेत्याल्लरूपकसापेक्षेति संकरः' इति जीवातुः ।

स्वहस्ते गृहीत्वावमेव मारयति' इति प्रकृतौपयिकत्वादयमेवार्थः साधीवान् । रक्षान्यशोक-
पुष्पाणि दृष्ट्वा पान्था व्यथन्ते इत्यर्थः । 'शरणं बधिरक्षिप्रोः शरणं रक्षणे गृहे' 'गृहाः पक्वा गृहे
रम्यताः' इति विश्वः । 'शारको जालकं क्रीने कलिका कोरकः पुमान्' इत्यमरः । शरणे
साधुरिति 'तत्र साधुः' इति यत् । अश्वगान् 'अन्तालन्ताश्व-' इति वैः ॥

विलासवापीतटवीचिवादनातिपालिगीतेः शिखिलासलाघवात् ।

वनेऽपि तौर्यत्रिकमारराध तं क भोगमाप्नोति न भाग्यभागजनः ॥१०२॥

विलासेति ॥ तौर्यत्रिकं वृक्षगीतवाद्यरूपं कर्तुं वनेऽपि तं नलमारराध सेवते स ।
कस्मात्—विलासार्थं कीर्णार्थं वापी दीर्घिका तस्यास्तटे तीरे वीचीवादनात्तरज्जवादात् । तथा—
पिकाः कोकिला वलिनो भ्रमरास्तेषां गीतेर्यनात् । पिकानामालिः पङ्क्तिर्वा । तथा शिखिनां
मयूराणां लासां वृक्षां तस्य लाघवाभातुर्यात् । अत्रार्थान्तरं न्यसन्नाह—केति, भाग्यभागदैव-
युक्तो जनः पुरुषः क कस्मिन्स्थाने भोगं सुखं सुखवाचनं वा नाप्नोति, अपितु सर्वत्रापि
प्राप्नोति । विरहिणस्तौर्यत्रिकं सुखाय न, तथापि मयूरादीनां सेवाभ्यापारो दर्शितः । नलस्य
तु न तत्सोकारः । भुज्यते इति भोग इति तेषां वास्तवी निश्चिकिरस्त्येव । नलस्य सा तदा
नास्तीति चेत् माम्भूत्, तथापि भोग एव । यथा नीरागजनसमीपस्था युवतियुवतिरेव । आ-
खेदे । तौर्यत्रिकं तं पुरवद्दनेऽपि रराध हंसितवत् । भाग्यभाक् शुभाशुभकर्मभाक् सुखदुःखा-
न्यतरसाक्षात्कारलक्षणं भोगं कुत्र नाप्नोति, अपि तु सर्वत्रापि । यो हि सुखी स स्वान्तरे-
ऽपि सुखं प्राप्नोति, यस्तु दुःखी स स्वान्तरे गतोऽपि दुःख्येवेति वा सुखिनस्तस्य वनेऽपि
सुखप्रतिपादनं प्रसङ्गकृतम् । 'भाग्यं शुभात्मकविधौ साच्छुभाशुभकर्मणि' इति विश्वः । अग्नी-
तौघन्तः । इकारान्तत्वे प्यन्तत्वात्पूर्वेनिपातः सौत् ॥

तदर्थमध्याप्य जनेन तद्वने शुका विमुक्ताः पटवस्तमस्तुवन् ।

स्वरागृतेनोपजगुश्च सारिकास्तथैव तत्पौरुषगायनीकृताः ॥ १०३ ॥

तदर्थमिति ॥ जनेन लोकेन तदर्थं नलस्तुल्यार्थमेवाध्याप्य पाठयित्वा तद्वने नलोपाने
विमुक्ताः पटवः स्फुटवाचः शुक्लत्वं नलमनुवन् । तथैव तेनैव प्रकारेण तद्वने विमुक्ताः
स्फुटवाचः सारिका अपि स्वरागृतेन तं नलमुपजगुस्तुलुबुः । किंभूताः—तस्य पौरुषं पराक्रमः
तस्य गायनां गायन्यथ कृता गायनीकृताः । जनेनेति शेषः । उभयोर्विशेषणम् । सारिका-
णामेव वा । जनेन स्तुतिविशदवालिपाठकाः सूचिताः । अध्याप्येति 'कीद्वीनां पौ' इत्या-
त्वम् । गायनीलत्र 'वैद्वद च' इति श्रुद् । ततर्षिर्बैः ॥

इतीष्टगन्धाढ्यमटन्नसौ वनं पिकोपगीतोऽपि शुक्रस्तुतोऽपि च ।

अविन्दतामोदभरं वहिश्चरं विदर्भमुसूचिरहेण नान्तरम् ॥ १०४ ॥

इतीति ॥ अगौ मलः इति पूर्वोक्तप्रकारेण वनमटन्नपरिजगन्वत् वहिश्चरं वायामोदभरं
शौरभातिशयमविन्दत प्राप । विदर्भमुसूच्यैवी तस्मा विरहेणान्तरमामोदभरं हर्षातिशयं न केने

१ 'अथ सान्द्रबोधिजालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'सामान्येन विशेषसमवैतकरीशब्दो-
न्तल्यासः' इति जीवातुः । ३ 'स्फुटच' इति स्फुद् इति पाठान्तरमसंगतमेव । ४ 'अत्र जाति-
रत्नकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

‘बहिः परम्’ इति क्वत्तिपाठः । तत्र परं केवलम् । किंभूतं वनम्—इष्टगन्धाद्यभिष्टेना-
भीष्टेन गन्धेन सौरभेणाद्यं समृद्धम् । किंभूतोऽसौ—पिकोपनीतोऽपि । तथा—शुक्लस्तुतो-
ऽपि । ‘आमोदो हर्षगन्धयोः’ इति विश्वः ॥

करेण मीनं निजकेतनं दधद्गुमालवालाम्बुनिवेशशङ्कया ।

व्यतर्कि सर्वतुघने वने मधुं स मित्रमत्रानुसरन्निव सारः ॥ १०५ ॥

करेणेति ॥ स नलः सार इव व्यतर्कि । लोकेरिति शेषः । किंभूतः सारः—सर्वं च ते कृत-
वश्च सर्वतुघनैर्घने संपूर्णैऽत्रास्मिन्वने मित्रं सहाय्यं मधुं वनन्तगनुसरन्मुगधमाणः । निजके-
तनं चकनर्तिविहं ध्वजरूपं भीमं लक्षणभूतरेखाकूपमत्स्यं दुमाणागुमालवालेष्वम्बुतस्मिन्निवेश-
शङ्कया करेण दधत् धारयन् । दधदिति ‘नाभ्यस्तात्’ इति गुप्तिशेषः । आलवते खनयत
इत्यालवालम् । औषाधिक आलचप्रत्ययैः ॥

लतावलालास्यकलागुरुस्तरुप्रसूनगन्धोत्करपश्यतोहरः ।

असेवतामुं मधुगन्धवारिणि प्रणीतलीलापूवनो वनानिलः ॥ १०६ ॥

लतेति ॥ वनानिलोऽमुं नलमसेवत । किंभूतः—लतारूपा अवलस्तासां लास्यकला नृत्त-
विद्या तस्मा गुह्यरथापकः । तथा—तरुणां प्रसूनानि पुष्पाणि तेषां गन्धोत्करस्य गन्धसमृद्धस्य
पश्यतोहरधौरः । तथा—मधु पुष्परसस्तद्वक्षणे गन्धवारिणि गन्धोदके प्रणीतं कृतं लीला-
पूवनं जलक्रीडा येन । मधुगन्धारूपं नलसर इति केचित् । क्रमेण विशेषणत्रयेण गन्धत्वसु-
गन्धत्वशीतलत्वानि सूच्यन्ते । एवंविधो वायुः कार्यसिद्धेः सूचकः । अन्वोऽप्येवंविधः
पीठमर्दादिभिः परिचारको नायकं सेवते । पश्यतोहर इति ‘पथी ज्ञानादरे’ इति पथ्या
‘नानिद्वपद्वपत्रो लुकिदण्डहरेषु’ इत्यल्लेक् ॥

अथ स्वमादाय भयेन मन्थनाच्चिरत्नरत्नाधिकमुच्चितं चिरात् ।

नितीय तस्मिन्निव सन्नपांनिधिर्वने तडाको ददशोऽवनीभुजा ॥ १०७ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरमवनीभुजा राज्ञा नलेन स तडाकोऽपांनिधिरिव समुद्र इव ददशे ।
लुप्तोत्प्रेक्षा । किंभूतः—चिराद्गुहाकालेनोच्चितं इति प्रापितम्, तथा—चिरजैधिरतने रत्नैरा-
वसादिभिरधिकम् । पूर्वं तान्यसहामान्यैवायम्, इदानीं तु तान्येव बहुनि जातानि तेभ्योऽ-
धिकं वा । त्वं धनं मन्थनाद्वयेनादाय गृहीत्वा तस्मिन्वने नितीय तडाकरूपेण तिरोहितीभूत
निवसन् । समुद्रोपमनोदकबाहुत्वं व्यज्यते । तस्मिन्वने सन् विद्यमान इति पक्षे साक्षादुत्प्रेक्षा ।
अन्वोऽपि धनी राजादिपीडनाद्वयेन सर्वस्वं गृहीत्वा निरुपद्वये देशान्तरे गतो वसति । ‘रत्नं
स्वजातिश्रेष्ठेऽपि’ इत्यमरः । तडाक इति ‘तड आपाते’ इत्यस्मात् ‘पिनाकादयश्च’ इत्युपाधि-
सूत्रेणाकप्रत्यये सिद्धम् । मन्थनादिति ‘मीत्रा-’ इत्यपादानत्वम् । चिरज इति ‘चिरयत्पर-
रिभ्यस्तो वक्तव्यः’ इति श्रैः ॥

१ ‘अनोक्तनिमित्तविशेषोक्तिरलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘असौ मीनः पानीने
प्रवेद्यतीति शङ्कया’ इति सुखावबोधो । ३ ‘अत्रानुभासोत्प्रेक्षाकरो’ इति साहित्यविद्या-
धरी । ४ ‘अत्रानुभासरूपकालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ५ ‘अत्रानुभासतिशयोक्तिः
समासोक्तिश्चालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

समुद्रधर्मानाह-अग्रे 'पयोधिलक्ष्मीमुपि' इति तडाकविशेषणान्नपेव पयोधिलक्ष्मीमुद-
लनाद्वाहनिः—

पयोनिर्लीनाभ्रमुकामुकावलीरदानन्तोरगपुच्छमुच्छवीन् ।

जलार्धरुद्धस्य तटान्तभूमिदो मृणालजालस्य मिषाद्भार यः ॥१०८॥

पय इति ॥ स कः—यस्तडाको मृणालजालस्य विसर्गमूहस्य मिषाद्याजात्पवति निर्लीना
ममा अभ्रमुकामुका ऐरावतास्तेषामावली समूहस्यसा रदानन्तान्तराभार । किंभूतान्दान्—
अनन्तोरगः अनन्तसंज्ञक उरगः शेषस्यस्य पुच्छं तद्वत्पुच्छवीन्धोभनवीप्सीन् । 'सच्छवीन्'
इति पाठे सदृशवीप्सीन्धेतान् । किंभूतस्य मृणालजालस्य—जलेनार्धरुद्धस्यार्धवृत्तस्वरूपस्य ।
तथा—तटान्ते तटसमीपे या भूत्वा भिनत्तीति तटान्तभूमित्तस्य । आकण्ठममत्वादैरावता न
दृश्यन्ते किं तु दन्ता दृश्यन्ते । पूर्वं त्वेक एवैरावत आसीत्, अधुना तु बहव इत्यर्थः ।
आवलीशब्देन रत्नाधिकत्वं सूचितम् । एवमुत्तरत्रापि रत्नाधिक्यं द्रष्टव्यम् । तटान्तभूमेतत्वं
इतानामपि विशेषणम् । क्रमेः 'न लोकाः—' इति निषेधामावात् 'अभ्रमुकामुक' इति
पद्यीसनासः । सच्छवीनित्यत्र 'समानस्य' इति शोणविभागात्समानस्य सैः ॥

तटान्तविश्रान्ततुरंगमच्छटास्फुटानुबिम्बोदयचुम्बनेन यः ।

बभौ चलद्वीचिकशान्तशातनैः सहस्रमुच्चैःश्रवसामिवाश्रयम् ॥१०९॥

उटेति ॥ यस्तडाकः तटान्ते कूलप्रान्ते विश्रान्ताः स्थिता नलतुरंगमच्छटा अश्रवसमुद्गा-
स्तेषां स्फुटं प्रफटमुदितोऽनुबिम्बः प्रतिबिम्बस्य चुम्बनेन संबन्धेन तत्प्रतिबिम्बमिवेके-
त्यर्थः । उच्चैःश्रवसां सहस्रमाश्रयशिव प्राप्नुवन्निव बभौ । किंभूतं सहस्रम्—वीचय एव कशा
अश्रुताडन्यस्यासामन्ताः प्रान्तास्तैर्यानि शातनानि ताडनानि तैश्चलच्चलम् । प्रतिबिम्बितं
वस्तु तरङ्गवशाच्चलमिव प्रतिगति । तत्र तादितत्वेन चलत्त्वमुत्प्रेषणार्थम् । नलप्रधानमुच्चैः-
श्रवःसाम्यं शोषते । 'अश्रुदेत्याडनी कशा' इत्यमरैः ॥

सिताम्बुजानां निवहस्य यदललाहभावलिदयामलितोदरभियाम् ।

तमःसमच्छायकलङ्कसंकुलं कुलं सुधांशोर्बहलं बहन्बहु ॥ ११० ॥

सितेति ॥ यस्तडाकः सिताम्बुजानां श्वेतोत्पलानां निवहस्य समूहस्य छलान्मिषासुधांशो-
धन्त्रस्य बहलं सान्द्रं विस्तृतं वा कुलं बृन्दं बहन्सह बहु अतिशयेन बभौ छुप्ते । किंभूता-
नाम्—अलिभिर्भ्रमरैः इयामलित इयामलोकता उदरधोमध्यशोभा नेषाम् । किंभूतं कुलम्—
तमःसमच्छायाकोऽन्वकारसदृशशोभो वः कलङ्कलेन संकुलं व्याप्तम् । भिवामिति भाषितपुं-
स्त्वत्प्राप्तत्वे ॥

१ 'अवापुर्लङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'मिषादधानाद' इत्यपदनालङ्कारः । 'तमेक
एवैरावतः', 'अव' इत्यादि इति व्यतिरेकः' इति जीवातुः । २ 'अवापुर्लङ्कारः' इति
साहित्यविद्याधरी । 'अव' इत्यादि इति व्यतिरेकः' इति जीवातुः । ३ 'अव' छलजम्बनेन पुण्डरीकेषु मिषा-
पद्वयेन चन्द्रत्वानेदाद्वन्द्वमेव । 'तिरेकश्च पूर्ववत्' इति जीवातुः । ४ 'अवानुप्रासोऽन्यद्विधाङ्कारः'
इति साहित्यविद्या धी ।

रथाङ्गभाजा कमलानुपङ्गिणा शिलीमुखस्तोमसखेन शार्ङ्गिणा ।

सरोजिनीस्तम्बकदम्बकैतवान्मृणालशेषाहिभुवान्वयायि यः ॥ १११ ॥

रथेति ॥ यस्तदाकः सरोजिनी कमलिनी तस्याः स्तम्बकदम्बो गुल्मसमूहस्तस्य कैतवा-
न्मिपात्कमलिनीगुल्मसमूहेनैव शार्ङ्गिणा श्रीकृष्णेनान्वयायि अनुसृतः । कृष्णो हि समुद्रे शेते ।
कदम्बपदप्रयोगसामर्थ्यात् शार्ङ्गिणेति जातावेकवचनम् । किमूतेन—रथार्थं चक्रं, चक्रवाकश्च
तद्भाजा । तथा—कमला लक्ष्मीः, कमलमुत्पलं तथा, तेन च सहायुपज्ञः संबन्धोऽस्यास्तीति
तेन । तथा—शिलीमुखस्तोमो भ्रमरसमूहस्तत्खेन तत्सदृशेन तद्गच्छमायेन तत्सदृशेन च
बाणसमूहसहितेन वा । तथा—मृणालमिव शेषाहिः स एव भूः शयनस्थानं यस्य मृणालान्तेषु
शेषाहिः भूरुपतिस्थानं गतः । 'सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः । कमलानुपङ्गिणेत्यत्र इति ॥

तरङ्गिणीरङ्गुलुपः खवल्लभास्तरङ्गरेखा विभरांश्चभूव यः ।

दरोद्गतैः कोकनदीप्रकोरकैर्धृतप्रवालाङ्कुरसंचयश्च यः ॥ ११२ ॥

तरङ्गिणीरिति ॥ यस्तदाकः तरङ्गरेखास्तरङ्गमाला एव तरङ्गिणीर्नदीविभरांश्चभूव ।
व्यस्तकृपकम् । किमूताः—अङ्गुलुपो मध्येविनीरुताज्ञसेविनीश्च । तथा—खवल्लभाः सप्रियाः,
प्राणेश्वरीश्च । यतश्च तदागः दरोद्गतैरीषदुद्गतैः कोकनदीषा रकोत्पलसमूहाद्यैर्वा कोरकै-
र्मुकुलैः कृत्वा धृतः प्रवालाङ्कुरसंचयो विट्टमाङ्कुरसमुद्गो येन (तादृग् अस्ति) । समुद्रे गतः
प्रविशन्ति विट्टमाङ्कुराश्च बहवः सन्ति, तथाश्रपीति समुद्रसाम्यम् ॥

महीयसः पङ्कजमण्डलस्य यदछलेन गौरस्य च मेचकस्य च ।

नलेन मेने सलिले निलीनयोस्त्वयं विमुञ्चन्विधुकालकूटयोः ॥ ११३ ॥

महीयस इति ॥ यस्तदाको नलेन महीयसो महत्तरस्य गौरस्य चेतस्य तथा मेचकस्य
नीलस्य पङ्कजमण्डलस्य कमलसमूहस्य छलेन व्याजेन सलिले निलीनयोर्निमग्नयोर्विधुका-
लकूटयोश्चन्द्रविषयोस्त्वयं वीति विमुञ्चन्विधुराजिव मेने शङ्कितः । समुद्रे गता चन्द्रो, विषं
च तिष्ठति तथाश्रपीति । विधुरमृतमिति केचित् ॥

चलीकृता यत्र तरङ्गरिङ्गणैरचालशैवाललतापरम्पराः ।

ध्रुवं दधुर्वाडवहव्यवाडवस्थितिप्ररोहत्तमभूमभूमताम् ॥ ११४ ॥

चलीकृता इति ॥ यत्र गलितकाके तरङ्गरिङ्गणैस्तरङ्गरेखकनैः चलीकृताधाकृता अवाला
महत्सः शैवाललताकाशां परम्पराः समूहाः वाडवहव्यवाड वाडवानलस्तस्यावस्थितिरवस्थानं
तेन प्ररोहत्तमोऽतिशयेन प्रादुर्गतो भूमा बाहुत्वं यस्य एवंविधो वो धूमस्तस्य भावस्तथा तां
दधुरिति ध्रुवं शङ्के । समुद्रे वाडवानलधूमस्तिष्ठति तद्वदपि । प्ररोहत्तमभूमभूमतमिति
कचित् । यत्र प्ररोहत्तमो धूमभूमा यासामिति । 'वहेव' इत्यस्य छान्दसत्वस्य प्रदिकृत्वात्
'हव्यवाड' इत्यत्र णिवः । बहोभांश्च भू इति 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इति सिद्धम् ॥

१ 'अत्रापि कैतवशब्देन स्तम्बत्वमपहृत्य शार्ङ्गित्वारोपादपदवमेद' इति टीकातुः । २ 'अत्र शेषो-
पमापहतयोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुमासुः' इति टीकातुः । ४ 'अत्रानुमासुः' इति
साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्रापि कोकनदकोरवर्णां विट्टमत्वेन रूपप्रधानां' इति टीकातुः । ६ 'अत्र
३ 'अत्र छलेन विमुञ्चन्विधुः' इति सापेक्षोत्प्रेक्षा इति टीकातुः । ४ 'लोपेऽलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

प्रकाममादित्यमवाप्य कण्टकैः करम्बितामोदभरं विवृण्वती ।

धृतस्फुटधीगृहविग्रहा दिवा सरोजिनी यत्प्रमवाप्सरायिता ॥ ११५ ॥

प्रकामेति ॥ यत्प्रमवा यस्यात्प्रमव उत्पत्तिर्भस्याः सा सरोजिनी कमलिनी दिवा दिने अप्सरायिता अप्सरस इवाचरिता अप्सरस्तुल्या । किमूता—आदित्यं सूर्यमवाप्य प्रकाममति-
शयेन कण्टकैः करम्बिता व्याता । आमोदभरं सौगन्ध्याहुत्वं विवृण्वती प्रकटयन्ती । तथा—
धृतः स्फुटानि विकसितानि धीगृहाणि कमलानि तान्येव विग्रहः शरीरं मया । अथ च एवं-
विधाः प्रकामं प्रकृष्टमदनमादित्यं देवं प्राप्य रोमाञ्चिता हर्षं प्रकटयन्त्यो दिवा स्वर्गेण धृताः
स्फुटायाः प्रकाशमानायाः श्रियः शोभाया गृहं स्थानं विग्रहः शरीरं आद्या ता अप्सरसोऽपि ।
आदित्यमिति 'दित्यदिभ्याः' इति श्वः । अप्सरायितेति 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङि
'बोजसोऽप्सरसः' इत्यादिना सलोपः ॥

यदम्बुपूरप्रतिविम्बितायतिर्मरुत्तरङ्गैस्तारलस्तटद्रुमः ।

निमज्ज्य मैनाकमहीभृतः सतस्ततान पक्षान्धुवतः सपक्षताम् ॥ ११६ ॥

यदिति । सस्य तटाकस्याम्बुन उदकस्य पूरे प्रवाहे प्रतिविम्बिता प्रतिफलिता आवर्ति-
दैर्ध्वं यस्य एवंभूतस्तटद्रुमस्तारवृक्षो निमज्जयान्तर्निमीय धृतो विद्यमानस्य मैनाकमहीभृतो
मैनाकनाम्नः पर्वतस्य सपक्षतां समानतां पक्षसाहित्यं च ततान विस्तारयामास । मैनाक इव
स्थित इत्यर्थः । किमूतः—मरुत्तराद्यापुञ्चालितोर्मिभिरारलबध्नलः । किमूतस्य—पक्षान्धु-
वतः कम्पयतः । अत्र वृक्षप्रतिविम्बः समुद्रे मैनाकस्तिष्ठति ॥

युग्मम्—

पयोधिलक्ष्मीमुपि केलिपन्वले रिरंसुहंसीकलनादसादरम् ।

स तत्र चित्रं विचरन्तमन्तिके हिरण्मयं हंसमबोधि नैपथ्यं ॥ ११७ ॥

प्रियासु बालासु रतक्षमासु च द्विपत्रितं पल्लवितं च विभ्रतम् ।

सराजितं रागमहीरुहाङ्कुरं मियेण चञ्चोच्चरणद्वयस्य च ॥ ११८ ॥

पयोधीति युग्मम् ॥ स नलस्य तस्मिन्केलिपन्वले क्रीडात्पसरसि चित्रमन्तिके विच-
रन्तं हंसीसमीपे गच्छन्तं हिरण्मयं सुवर्णमयं हंसमबोधयतीति । किमूते—पयोधिः समुद्र-
तस्य लक्ष्मी शोभां पूर्वोक्ताच्चलक्षणप्रकारेण मुञ्चातीति । किमूतं हंसम्—रिरंस् रन्मुमिच्छुः
हंसी तस्याः कलनादोऽप्यकमपुष्पनिस्सृज्य सादरं शान्तिनापम् । चित्रं सुवर्णमयत्वादाश्चर्य-
कारकं वा अन्तिके पल्लवसमीपे वा । पूर्वोक्तप्रकारेणातिवर्णितस्य पल्लवत्वमनुचितम् । तस्य
कलस्य क्रीडासर इति बुद्ध्या पल्लवशब्दप्रयोग इति वा । अथच विस्तारत्वात्समुद्रतन्त्रे विना-
शित्वात्पल्लवस्य शरीरे विचरन्तं हंसं परमात्मानं कविवोगी पश्यति । रिरंसुहंसी शक्तिः
तस्याः कलनादि सादरम् । हिरण्मयत्वं 'हिरण्मयः पुरुषः एको हंसः' इति श्रुतेः । विहरन्त-
मिति कनित् । हिरण्मस्य विचार इत्यर्थं मयटि 'दाण्डिनायन-' इत्यादिना हिरण्मयः साधुः ।

१ 'अशोपमाङ्गलकारी' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अशोपमाङ्गलकारः' इति साहित्यविद्या-
धरी । ३ 'अत्र वेद्यगुणास उपमा बालङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'चञ्चोः' इत्येकचञ्चो-
न्तोऽपि पाठः कश्चित् ।

कबोपीति कतरि चिन् ॥ प्रियास्त्विति ॥ किंभूतम्—बालासु प्रियासु रतसमासु च सुरत-
समर्थासु प्रियासु चकवोर्मिषेण चरणद्वयस्य च मिषेण द्विपञ्चितं द्विपञ्चयुक्तं पादवितं पञ्चयुक्तं
च स्मरार्जितं कामोत्सवं रागोऽनुरागस्य हृदयो महीकटो इत्युक्तस्याङ्कुरं मिश्रतं यथाक्रमं धारय-
न्तम् । बालासु खलोऽनुरागः प्रौढासु भूयानिलयः । पञ्चद्वयसाम्यं चक्षुषुटस्य । वनेकाहुली-
संयोगाचरणद्वयस्य पादवसान्यम् । राजहंसस्य च चक्षुचरणं लोहितम् । द्विपञ्चपादवाभ्यां तार-
कादित्वादितच् । विभ्रतमिति 'नाम्यत्वात्-' इति सुमभावः । चक्षुषुटस्य द्विपञ्चितत्वाद्यालासु
प्रियासु चुम्बनादिस्वापारः । प्रौढासु चरणद्वयस्य पादवितत्वात्सर्वाङ्गीण इति सूचितम् ॥

महीमहेन्द्रस्तमवेक्ष्य स क्षणं शकुन्तमेकान्तमनोविनोदिनम् ।

प्रियावियोगाद्विधुरोऽपि निर्भरं कुतूहलाक्रान्तमना मनागभूत् ॥ ११९ ॥

महीति ॥ स महीमहेन्द्रः पृथ्वीन्द्रः प्रियावियोगाद्देवीविरहान्निर्भरमत्यन्तं विधुरोऽपि
विह्वलोऽपि तं शकुन्तं हंसं क्षणं मुहूर्तमवेक्ष्यावलोक्य मनागीषत्कुतूहलेन कौतुकेनाक्रान्तं
मनोऽन्तःकरणं यस्याभूतोऽभूत् । किंभूतम्—एकान्तेन नियमेन सर्वदासीक्ष्यं वा मनो
विनोदयति रजयत्येवशीलम् ॥

विरहित्वेऽपि तस्य कुतूहलाक्रान्तत्वं कुत इत्यपेक्षया कविरर्थान्तरन्यासेनोत्तरमाह—
सत्सैन्यनलदर्शनेनातिभीतः कथं तत्र निश्चास्तित्युत्तरलोपाकाह्वाणामुत्तरलोकासमर्पणार्थं
वायान्तरन्यासमाह—

अवश्यमव्येष्वनवग्रहग्रहा यया दिशा धावति वेधसः स्पृहा ।

तृणेन घाल्येष तयानुगम्यते जनस्य चित्तेन भृशवशात्मना ॥ १२० ॥

अवश्येति ॥ अवश्यं नियमेन मध्येषु भवितव्येषु शुनादियु विषयेऽनवग्रहोऽवाप्त-
मानो निरर्गलो ग्रहोऽभिनिवेशः प्रसरो यस्याः सा वेधसो ब्रह्मणः स्पृहा वाञ्छा यया दिशा
वेन मार्गेण धावति गच्छति तया दिशा तेनैव मार्गेण जनस्य लोकस्य चित्तेन सा वेधसः
स्पृहानुगम्यते । यया विधिः प्रेरयति तया लोकः करोतीत्यर्थः । किंभूतेन चित्तेन—भृश-
मत्यर्थमवशोऽनधीन आत्मा स्वरूपं यस्य तेन । विधिस्पृहावीनेनेत्यर्थः । यथा—अप्रति-
यन्त्या वाञ्छा यया दिशा धावति तया दिशा निःसारत्वाद्वातपरतन्त्रेण तृणेन सा वात्यानुग-
म्यते तथेत्यर्थः । अवश्यंभाषिभैमीपरिणयवानुकूले विधिप्रेरिते हंसं कौतुकं युक्तमिति भावः ।
विधिप्रेरितत्वादेव नललोकास्तस्योपग्रहणपूर्वमोचनद्वारा नललोपकारार्थं सैन्यसंनिधावपि

१ अत्र 'रागं विभ्रतम्' इति हंसविशेषतादागस्य हंसाधिकरणकारवोक्तिः । प्रियास्तधिकरणभूतासु
इत्युपाध्यायविधेश्वरव्याख्यानं प्रत्याख्येयम् । अन्यनिष्ठरागस्यानाधिकरणत्वायोगात् । नचाद्यमेक
एवोभयनिष्ठ इति समित्यर्थम् । अलोच्छापरपदायस्य तथात्वायोगात् । अन्यत्वां नुवाचीनामपि तथा-
रथापत्तौ सर्वसिद्धान्तविरोधात् । विगणानुरागमात्रप्रसङ्गाच्च । वनधोरपि रागित्वसाम्बादुभयनिष्ठत्वभ्रमः
कैवाचित् । तस्मात्कानिोनरस्योन्मत्तविषयसमेव नाधिकरणत्वमिति सिद्धम् । प्रियास्त्विति विषयसंगती न
त्वाधारसंगतीति सर्वं समीचीनम् । 'अत्र 'रागमहीनकाङ्कुरम्' इति रूपकं चक्षुचरणमिषेण इत्यपह्णानुप्रा-
णितम्' इति संकरः । तेन च वाङ्मयस्वररागयोर्भेदेऽभेदत्वमिति श्रयोक्तव्यतापिता चक्षुचरणस्याजेना-
नुरत्येव बहिरङ्गुरित्यवरोपेक्षा व्यक्त्येव इत्यर्थकारेणार्थकारार्थनिः' इति जीवातुः । अत्र अनुप्रासयथा-
संनयकपदावहृतिर्मुद्रति' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'मनामुप्राप्तो विधेयार्थसंस्मरः' इति साहि-
त्यविद्याधरी ।

बुद्धिपूर्वं निद्राविति भावः । बद्धा अनेनाकारेण तेन न ज्ञातस्यापि विधिवशादेव भावि-
न्यपि सुषेडन्तःकरणं सोत्साहं ज्ञातमिति भावः । अवश्यमभ्येष्टिविति मयूरकर्मसंकादित्वात्स-
मासः । 'लुम्पेदङ्गमः—' इति मैलोपः ॥

अथाचलम्य क्षणमेकपादिकां तदा निद्राबुपपत्तलं खगः ।

स तिर्यगावर्जितकंधरः शिरः पिधाय पक्षेण रतिह्रमालसः ॥ १२१ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं स खगो हंसस्तादा तस्मिन्समये रतिह्रमेन मुत्तलेदेनालसः सन्
उपपत्तलं सरःसमीपे क्षणं निद्रां निद्रां चक्रे । किं कृत्वा—पक्षेण शिरः पिधायाच्छाद्य ।
किंभूतः—तिर्यगावर्जिता नमीकृता कंधरा प्रीया येन सः । पुनः किं कृत्वा—एकधासौ
पादश्च एकपादः सोऽस्यां स्थिताकस्तीति तां स्थितिमवलम्ब्याज्ञोकृत्य । पक्षिजातिरिवम् ।
एकपादिकामिति बहुव्रीहौ कुम्भपयादिष्वेकपक्षीशब्दस्य पाठात्पादशब्दान्त्वलोपे 'पादोऽन्वत-
रसाम्' इति ऋषि भक्त्यादादेशे एकपक्षीमिति प्राप्ते 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः' इति 'एक-
शरात्कसौ जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ' इति चानित्यत्वादेनाश्रित्योक्तकर्मधारयादस्त्वर्थे
ठनि इकादेशे समर्थनीयम् । उपपत्तलमिति सामीप्येऽप्ययीभावेः ॥

सनालमात्मानननिर्जितप्रभं हिया नतं काञ्चनमम्बुजन्म किम् ।

अबुद्ध तं विद्रुमदण्डमण्डितं स पीतमम्भःप्रभुचामरं नु किम् ॥ १२२ ॥

सनालमिति ॥ स नलः तं हंसमित्यबुद्धं तर्कितवान् । इतीति किम्—एकचरणव-
स्थानात्सनालं नालतसहितमात्मनः स्वस्थाननेन मुखेन निर्जिता प्रभा यस्य । अत एव हिया
संख्या नतं नमं काञ्चनं सौवर्णमम्बुजन्म कमलमेतत्किम् । तथा—चरणस्य रक्त्वाद्बिह्व-
दण्डेन मण्डितमलंकृतं पीतं पीतवर्णमम्भःप्रभोवैरुणस्य चामरं किमिति तर्कितवान् । कमलं
सनालम्, चामरं च सदृष्टं भवति । काञ्चनमिति विकारे 'अनुदात्तादेशः' इत्यम् । रज-
तादित्वाद्वा अबुद्धेति दुष्पतेर्लुकि तिज्जलोपे 'क्षपस्तघोर्धोऽयः' इति भादेशे रूपम् ॥

कृताचरोहस्य हयादुपानहौ ततः पदे रेजतुरस्य विभ्रती ।

तयोः प्रवालैर्वनयोस्तथाम्बुजैर्नियोद्धुकामे किमु वदधर्मणी ॥ १२३ ॥

कृतेति ॥ ततोऽनन्तरं हयादधोत्कृताचरोहस्य कृतोत्तरणस्यास्य नलस्य पदे चरणौ रेजतुः
शुश्रुभाते । किंभूते पदे—उपानहौ विभ्रती धारयमाणे । तत्रोत्प्रेक्षते—तयोः प्रकृतयो-
र्वनयोः काननोदकयोर्मयाकनं प्रवालैः पद्मैः तथाम्बुजैः सह नियोद्धुकामे संग्राममितुकामे
सती वदधर्मणी बद्धं धमे कवचं गान्धां ते । किमु संभावनायाम् । तथा समुच्चये । अत्र
निबुद्धं बुद्धमायम्, ननु बाहुबुद्धम् । तस्य पदे पतनचोत्पलतुल्ये इति सूचितम् । नोद्धु-
कामो वदधर्मो भवति । 'वने सलिलकानने' इत्यमरः । उपानहविति 'नहिष्ठि—' इति
टीपः । रेजतुरिति 'फणां च घमानाम्' इत्येतान्वासनोपौ ॥

१ 'अधोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र जाललंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
'स्वभावोक्तिर्लंकारः', 'समाधोक्तिर्लंकारो यमावदस्तुवर्णनम्' इति कल्याणम् इति जीवानुः ।
३ 'अथानिश्चयः संदिहोऽलंकारः' । तथाच रुद्रः—'वरतुमि वनेकसिक्कनेकविषयस्तु भवति संदिहः ।
प्रतिपक्षः सादृश्यादनिश्चयः संशयः स इति ॥' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र यमावदस्तुल्येका-
लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

विधाय मूर्ति कपटेन वामनीं स्वयं बलिध्वंस्तिविडम्बिनीमयम् ।

उपेतपार्श्वश्चरणेन मौनिना नृपः पतङ्गं समधत्त पाणिना ॥ १२४ ॥

विधायेति ॥ अयं नृपः पाणिना हस्तेन पतङ्गं ईदं स्वयमेव समधत्त धृतवान् । किं कृत्वा—कपटेन बलिध्वंसी नारायणस्तस्य विडम्बिनीमनुसरणशीलं वामनीं हस्तां मूर्ति स्वरूपं विधाय कृत्वा । किंभूतः—मौनिना निःशब्देन चरणेन पादेन गमनेन बोधेतः प्रातः पार्श्वो हंससामीप्यं येन । त्रिविक्रमोऽपि बलिं छलवितुं वामनावतारमूर्तिं कृत्वा आकाशगामित्वा निःशब्देन चरणेनाङ्घ्रिणा गमनेन प्राप्तसूर्यपार्श्वोऽभवत् सूर्यं हस्तेनास्त्राशीदित्यागमः । पक्षिधारणजातिरक्षा । वामनीमिति संबन्धेऽपि शांप्, गौरादित्वान्शोप् बो ॥

तदात्तमात्मानमवेत्य संभ्रमात्पुनःपुनः प्रायसदुत्प्लवाय सः ।

गतो विरक्तोद्गुणे निराशतां करौ निरोद्भुर्दशति स्म केवलम् ॥ १२५ ॥

तदात्तमिति ॥ स ह्येत आत्मानं तेन नलेनात्तं धृतमवेत्य ज्ञात्वा संभ्रमाद्गयात्पुनःपुनः दुत्प्लवायोद्गुणमवाप प्रायसपणं चक्रे । अनन्तरमुद्गुणे निराशतां निःप्रयत्नत्वम्, आशाराहित्यं वा गतः प्राप्तः सन्विरक्त्य रीनं शब्दं कृत्वा केवलं निरोद्भुर्हीतुर्नलस्य करौ दशति स्म ददंश । पक्षिजातिः । प्रायसदिति 'यमु प्रयत्ने' इत्यस्मात् 'यसोऽनुपसर्गे' इति इयनो निषेधे लङि शप् । यद्वा लुङि पुषादिवाद्ङ् । तदेति भिन्नं वा ॥

ससंभ्रमोत्पातिपतत्कुलाकुलं सरः प्रपद्योत्कतयानुकम्पताम् ।

तमूर्मिलोलैः पतगप्रहाञ्चपं न्यवारयद्धारिरुहैः करैरिव ॥ १२६ ॥

ससंभ्रमेति ॥ सरः कर्तुं सजातीयधारणात्संभ्रमं भवसहितमुत्पाति अशक्यमुत्पन्नशीलं पतत्कुलं पक्षिकुलं तेन आकुलं भ्याप्तं सत् । अत एव पक्षिपक्षवातेन योक्तता उक्तं उच्छलत्कमुदकं यस्य तस्य भावस्तत्ता तया, हंसोत्कण्ठया वा अनुकम्पतां सकम्पतां, दयालुतां वा प्रपद्य प्राप्य ऊर्मिलोलैस्तारज्ज्वलैर्वारिरुहैः कमलैरेव करैर्हंसैलां रूपं पतगप्रहाञ्चसंप्रहणा-ज्यवारयदिव न्यषेधयदिव वा । करैरेवेति । अन्योऽपि कश्चिज्जिवांसुमुत्कण्ठितत्वेन दयालुतां प्राप्य चमलैः कमलतुल्यैः करैर्वारयति । इत्थमपि पक्षिजातिः । कम्प्रेल्लज्ज 'नमिकम्पि-' इति रः । यद्यपि सरसः पतगप्रहो नेष्टः तथापि नृपस्येष्ट इति । 'वारणार्थानाम्-' इत्य-पादानत्वम् ॥

पतत्रिणा तद्वचिरेण वञ्चितं ध्रियः प्रयान्त्याः प्रविहाय पल्लवम् ।

चलत्पदाम्मोरुहन्पुरोपमा चुकूज कूले कलहंसमण्डली ॥ १२७ ॥

पतत्रिणेति ॥ कलहंसमण्डली राजहंससंहतिः कूले तीरे चुकूज शब्दं चकार ।

किंभूता—तत् पल्लवमल्पसरः प्रविहाय त्यक्त्वा प्रयागत्या गच्छन्त्याः ध्रियः क्षोभायाः शब्दच्छलेन लक्ष्म्याः चलन्ती ये पदाम्मोरुहे चरणकमले तथोर्वर्तमानौ नूपुरौ तदुपमा

१ 'जयोपमावातिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'वारिरुहैः करैः' इति स्वस्वरूपकम् । न्यवारयदिव इत्युत्प्रेक्षा । वासवनिवारणसंनवाद्युत्प्रेक्षानिवारणस्य करत्वात्स्वात्मन्यप्युत्प्रेक्षा । अथ एवेदंशब्दस्य उपमावापेक्षायां नुसारामवहितान्वयेनाप्युत्प्रेक्षाभ्युक्तमिति कृतोत्प्रेक्षयोरङ्गाति-भावेन संकरः इति जीवातुः । 'नवानुपमासोत्प्रेक्षारूपकस्तमवोक्तानां संकरः' इति साहित्य-विद्याधरी ।

तनुत्वा । श्रीलाने कारणमाह—किमुतं पल्लवम्—कचिरेण सुन्दरेण पतत्रिणा पक्षिणा इमेन वक्षितं रहितम् । तस्या नूपुरसाम्नात् कृजितस्य मञ्जोरक्षब्दसाम्भ्यम्, कृजनेनैव तस्या नूपुरतुल्यत्वं वा । यया मुखप्रदेन प्रियेण स्वकं स्थानं लब्ध्वा मच्छन्त्याः प्रियायाश्चरणे नूपुरौ कृजत इति शेषः । प्रयान्त्या इति वर्तमानप्रत्ययेन त्रियः शीघ्रं प्रत्यागमनं सूचितम् । 'कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसे नृपोत्तमे' इति विश्वः ॥

न वासयोग्या वसुधेयमीदृशस्त्वमङ्ग यस्याः पतिकञ्चित्तस्थितिः ।
इति प्रहाय क्षितिमाश्रिता नभः सगास्तमाञ्चुकुशुरारवैः सलु ॥ १२८ ॥

नेति ॥ क्षितिं प्रहाय खलत्वा नभोऽन्तरिक्षमाश्रिताः प्राप्ताः सगाः पक्षिण आरवैः स-
ब्दैस्तं नलमिति पूर्वोक्तप्रकारेणाञ्चुकुशुर्निनिन्दुः । सलु उपप्रेक्षायां, निश्चये वा । इतीति किम्—हे अङ्ग दीनकर्तृकसामर्पामञ्जणे, यस्या वसुधाया उज्जितस्थितिस्तत्कमयाद ईदृशो निरपराधप्राणिभारणलक्षणमधर्मं कुर्वाणो निरपन्नपो वा त्वं पतिः पालयिता सेयं वसुधा तुभ्यं वासयोग्या न भवतीति वरम् । इत्थं नभ एव आभक्षित्वान्नः, न तु बहुधनरत्नसंपूर्णा वसु-
धराम् । दुष्टस्वामित्वादित्यर्थः । अन्योऽपि सोपद्रवं देशं खजति । आरवैरित्यत्र 'अदोरप' इत्यपो निखम् 'उपसर्गे दवः' इति वायुके चञ्जि प्राप्ते 'विभाषाञ्चि कृत्योः' इति घञो विक-
ल्पविधानापक्षेऽर् ॥

न जातरूपच्छद्जातरूपताद्विजस्य दृष्टेयमिति स्तुवन्मुहुः ।

अवादि तेनाथ स मानसौकसा जनाधिनाथः करपञ्जरस्पृशा ॥ १२९ ॥

न जातेति ॥ अयानन्तरमिति पूर्वोक्तप्रकारेण मुहुर्वीरवारं स्तुवन्स जनाधिनाथो नलः
तेन मानसौकसा हंसेनावदि वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तः । किमुतेन—करपञ्जरं इत्यलक्षणं पञ्जरं पक्षिबन्धनवर्णं स्पृशतीति तेन । इतीति किम्—द्विजस्य पक्षिणो जातरूपस्य सुवर्णस्य छदौ पक्षौ ताभ्यां जातं रूपं सौन्दर्यं यस्य तस्य भावस्तत्ता, सा ह्यपि न दृष्टेति । अथवा नाङ्गण-
मानस्य सौवर्णप्रच्छदसंजातसौन्दर्यमाश्चर्यकारि भवति । पञ्जरपदेन करपुटस्य वैभित्वात्पी-
डाभावः सूच्यते ॥

धिगस्तु तृष्णातरलं भवन्मनः समीक्ष्य पक्षान्मम हेमजन्मनः ।

तवार्णवस्येव तुषारसीकरैर्भवेदमीभिः कमलोदयः कियान् ॥ १३० ॥

धिमिति ॥ हे राजन्, हेमजन्मनः सुवर्णप्रभवस्य सुवर्णप्रभवत्वान्मम पक्षान्ममोक्त्य दृष्ट्वा
तृष्णया स्पृष्ट्वा तरलं चञ्चलं भवन्मनस्त्वदन्तःकरणं धिक् गर्हामस्तु । सुवर्णोभिलाषेणैव त्वयाहं
पूतः, स्तुतयेत्यर्थः । अमीभिः पक्षैस्तव राज्ञः सतः कियान्किमत्यरिमाणः कमला लक्ष्मीसस्या
उदय आभिवर्धं भवेत् । अपितु नाल्लोऽपीत्यर्थः । कैः कस्यैव—तुषारसीकरैर्हिमकणैर्णवस्य
समुद्रस्येव । यथा हिमकणैः समुद्रस्य कमलं जलं तस्योदयः कियान् । यद्योदकदृष्ट्यै समुद्रेण
हिमकणा नादियन्ते, तथा समुद्रेण त्वया मम पक्षसुवर्णं नाभिलषणीयमिति भावः । पर-

१ 'अत्रानुप्रासोपमासमावोकीनां संकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अनोद्येच्छालंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुप्रासरूपकालंकारौ इति साहित्यविद्याधरी ।

इत्याभिलाषेण क्रियाङ्गमोसमुदयो भवेत्, अपि तु विपदेवेति वा । 'कमला धीर्हरिप्रिया', 'सखिलं कमलं जलम्' इत्यमरः । धिगोणे 'मनः' इति द्वितीयौ ॥

न केवलं प्राणिवधो वधो मम त्वदीक्षणाद्विध्वंसितान्तरात्मनः ।

विगर्हितं धर्मधनैर्निबर्हणं विशिष्य विधासजुषां द्विषामपि ॥ १३१ ॥

न केवलमिति ॥ हे राजन्, त्वदीक्षणात्तापोस्तव ईक्षणाद्विलोकनाद्विध्वंसितो विधासे प्रातोऽन्तरात्मा मनो यस्यैवंभूतस्य मम वधः केवलं प्राणिवधो जन्तुर्हि सामानं न भवति, किताहि धर्म एव धनं येषां तैर्मेन्मादिभिर्द्विषां वैरिणामपि विधानजुषां विध्वंसितानां निबर्हणं मारणं विशिष्योक्तस्य विगर्हितं विशेषेण निन्दितम् । धर्मधनैर्निबर्हणं हितानामर्षं निन्दितम् । सामान्येनेत्यर्थः । विधासजुषां तु द्विषामपि निबर्हणं विशिष्य विशेषतो गर्हितमिति वा योजना । विधासपातकस्य मुहप्रायश्चित्तप्रतिपादनात् । यस्तु मारणीयत्वस्यापि विध्वंसितस्य मारणं निन्दितम्, किंपुनर्निरपराधस्य मादशस्येति भावः ॥

पदेपदे सन्ति भटा रणोद्भटा नतेषु हिंसारस एव पूर्यते ।

धिर्गादशं ते नृपते कुविक्रमं कृपाधये यः कृपणे पतत्रिणि ॥ १३२ ॥

पद इति ॥ हे नृपते, पदेपदे स्थानेस्थाने रणोद्भटाः सङ्ग्रामदुर्मदा भटाः शूराः सन्ति विपन्ते । एष हिंसारसो मारणानुरागस्तेषु भटेषु न पूर्यते परिपूर्णा न भवतीति काकुः । अपितु नवितुं युक्तः । एष हिंसारसस्तथा भटेषु परिपूर्णः कर्तव्यः । स्थानेस्थाने भटाः सन्ति परनेष हिंसारसो नतेषु मन्त्रेषु मादशेषु त्वया पूर्णः कियते इति शिरश्चात्मेनायुक्तमेव चिन्मते । तेषां शूरतरत्वात्ताम्रप्रति किंचिदपि कर्तुं न शक्नोतीति भाव इति वा । स्थानेस्थाने शूरा न सन्ति । काकुः । एष हिंसारसस्तेषु परिपूर्णो भवितुं युक्तो न त्वस्मास्त्विति वा । तेषु हिंसारसो न परिपूर्णः कियते त्वया, ततश्चास्मासु परिपूर्णः कियत इति वा । ईदृशं विधास-हमनलक्षणं ते कुविक्रमं कुत्तितं पौरुषं धिक् । निन्द्यस्ते पराक्रम इत्यर्थः । यः पराक्रमः कृपणे रीने कृपाधये कृपणास्वदे मयि पतत्रिणि पक्षिणि वर्तते । पुनर्धिवपदमतिशयनिन्दासूचकम् । यौ पृथिव्यां प्रसिद्धं विक्रममिति वा । 'प्री पूर्ती (आप्यायने)' इत्यस्य कर्तरि श्मनि पूर्यते इति रूपम् । कर्मणि क्येपि (यकि) वा ॥

फलेन मूलेन च वारिभूरुहां मुनेरिवेत्यं मम यस्य वृत्तयः ।

त्वयाद्य तस्मिन्नपि दण्डधारिणा कथं न पत्या धरणी हृणीयते ॥ १३३ ॥

फलेनेति ॥ हे राजन्, कार्येव भूरुपत्तिस्थानं वारिभूरुहां रोहन्त उत्पद्यन्ते तेषां कमलानां फलेन पद्माक्षलजनेन, मूलेन कन्दादिना मृणालेन च यस्य मम हंसस्येत्यमभिनयेन पुरोवर्तितत्वा दर्शयति । मुनेरिव वृत्तयो जीवनानि । इत्थं सर्वलोकसमक्षमिति वा । तस्मिन्नप्यनपराधे निस्पृहे कथितुल्येऽपि मयि अद्य दण्डधारिणा शास्त्रिकारिणा त्वया पत्या सामिना धरणी पृथ्वी कथं न हृणीयते । अन्यायवर्तिनि प्रिये त्वियो यथा लज्जन्ते । वारिर्हं भूरुहां

१ 'अभोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ विदग्धानुपमासकान्यलिङ्गालंकारौ' इति भाट्टिल्लविद्याधरी । ३ 'क्येपि' इति पाठस्तत्संगत एव 'सार्धपातुके वक्तु' इत्यत्र वक्तु एव विधानात् । ४ 'अथ विदग्धानुपमासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'हृणीयते' इति पाठः ।

चेति वा । कण्ठादेः 'हृणीन्' शेषे लङ्मात्रां च' इत्यस्मादातोः कण्ठादित्वात्कार्थं यकि भित्त्वात् 'भरितभितः—' इति सूत्रेण कर्तृगामिनि क्रियाफले तद् । 'हृणीह' इति पाठान्तरित्वात् । हृणीह सौम्रो धातुर्लङ्कार्थे इति केचित् ॥

इतीदृशस्तं विरचय्य वाङ्मयैः सचित्रवैलक्ष्यकृतं नृपं खगः ।

दयासमुद्रे स तदाशयेऽतिथीचकार कारुण्यरसापगा गिरः ॥ १३४ ॥

इतीति ॥ स खगो हंस इत्यनेन प्रकारेण ईदृशैरेतादृशैरन्यैरपि वाङ्मयैर्वचनैस्तं नृपं राजानं सचित्रवैलक्ष्यकृतं चित्रं च वैलक्ष्यं च कृपा च तत्सहितं विरचय्य विधाय दयासमुद्रे कृपासिन्धौ तस्य नलस्याशये हृदये कारुण्यलक्षणो रसस्तथापि नासीः गिरो वाचोऽतिथीचकार । कृपा वाचस्तमाकर्णयामातेत्यर्थः । पक्षिणो मनुष्यवाक्त्वाद्, हेमपक्षत्वाद्वा चित्रमाश्रयम् । खनिन्दाधवणासिलज्ज्वलम् । तदैन्यधवणात्कृपा । समुद्रे च रसनयोऽतिथीभवन्ति । 'आत्मनश्चरिते सम्यक्ज्ञातेऽन्यैर्यस्य जायते । अवप्रपातिमहती स विलस्य इति स्मृतः ॥' विरचय्येति 'त्यपि लघुपूर्वात्' इति धेरकदेशः । वाङ्मयैरिति 'मित्यै पदसारा—' इति निजमहणादेकाचो भयद । 'बहुभविष्यन्' इति कृपाशब्दस्य न पूर्वनिपातः । कारुण्येति स्मार्थे ध्वञ् ॥

मदेकपुत्रा जननी जरातुरा नवप्रसूतिवेरटा तपस्विनी ।

गतिस्तयोरेप जनस्तमर्दयच्छहो विधे त्वां करुणा रुणद्धि न ॥ १३५ ॥

मदिति ॥ कारुण्यगिरोऽन्मापदेशेन राजानं धावयति—जननी मम माता जरातुरा नाश्वयपीडिता स्वतो जीवितुमसमर्था । ताहं पुत्रान्तरेण जीविकां स्वात्, तदपि नेत्याह—यतो मदेकपुत्रा अहमेवैकः पुत्रो यस्याः सा । तर्हि तव स्त्री स्वात्, नेत्याह । वरटा मम स्त्री नवप्रसूतिर्नवप्रसवा । सापि स्वतो जीवितुमसमर्था । पलान्तरेणापि जीविकाऽसंभावितेत्याह—यतः तपस्विनी पतिव्रता, अथ च दीना । एष महल्लणो जनस्योर्मातृपल्लवोर्गतिर्दृश्युपायः । बद्धा—मत्त एकः पुत्रो यस्याः सा अजननी मन्मरणानन्तरमप्रसवित्री । यतो जरातुरा न हृदा न । प्रवचनभावनायामपि पातिमत्यादजननी । वरे सुविशेषा यस्याः । यद्वा—वप्र एव सागुरेव सुतरामूती रक्षणं यस्याः सा । मद्विद्योयात्पवेतन्नमणं करिष्यतीत्यर्थः । वरटाविशेषणानि । तयोः पुत्रवरटयोः । तं मामर्दयन्पीडयन्मारयन् हे विधे मद्गन्, देव वा । करुणा दया त्वां न रुणद्धि नाह्नोति । न वारयतीत्यर्थः । अहो आश्चर्यम् । एवंविषपीडने हि त्वया सदयेन भवितव्यम् । तव देवस्य सतो दया नोत्पद्यते, किं पुनर्मनुष्यस्येति करुणोक्तिः । 'हंसस्य योपिहरटा' इत्यमरः । अर्दयन्निति चौरादिकादर्दयतेः 'संबोधने च' इति शता । आत्मनेपथेवेति केचित् । तदा 'गणकूलमनिलम्' इत्यर्दनमर्दस्वदन्तो कुर्वन्ति मनुजलका वा सर्माधिः ॥

मुहूर्तमात्रं भवनिन्दया दयासताः सत्वायः सवद्धवो मम ।

निवृत्तिर्मेप्यस्ति परं दुरुत्तरस्त्वयैव मातः सुतशोकसान्द्रः ॥ १३६ ॥

१ 'अथ यथासुखोऽन्मापदेशे' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुपासकत्वात्कार्थं' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'करुणम्' इति द्वितीयान्तः पाठः । शेषेईकमेत्यात् त्वां करुणां च इति कमेत्यम् । कर्तृगामिनीत्यर्थः । ४ 'अथ परिकरात्कार्थं' इति साहित्यविद्याधरी ।

मुहूर्तेति ॥ मम सख्यो मित्राणि पक्षिणः मुहूर्तमात्रं क्षणमात्रमीदृश्यैव संसारस्थिति-
रिति भवस्य निन्दया निवृत्तिं दुःखविस्मरणमेष्यन्ति यास्यन्ति । किंभूताः—स्रवन्ति गलन्त्य-
भूणि येषाम् । तथा—दयासखा दयालवः । हे मातः, परं केवलं सुतशोकः पुत्रशोक एव
सामरः समुद्रस्तथैव दुःखतरो दुःखेनापि तरितुमशक्नः । भविष्यतीति शेषः । “मम मित्राणां
क्षणमात्रं दुःखं तव तु यावज्जीवमिति भावः । मुहूर्तमात्रमिति ‘कालाध्वनोः—’ इति द्वितीया ।
दयासखा इति ‘राजाहःसखिभ्यष्टच्’ । दुःखतरो इति खल् । ‘न लोका—’ इति निनेधात्त्वयेति
तृतीया ॥

मदर्थसंदेशमुणालमन्थरः प्रियः कियदूर इति त्वयोदिते ।

विलोकयन्त्या रुदतोऽथ पक्षिणः प्रिये स कीदृग्भविता तव क्षणः ॥१३७॥

मदर्थेति ॥ हे प्रिये, स तव क्षणः समयः कीदृकोदयो भविता भविष्यति । नितराम-
निर्वाच्यो भविष्यतीति भावः । किंभूतायालव—त्वया इति पूर्वोक्तप्रकारेण वचसि मत्सहच-
रान्प्रत्युदिते उक्ते सति । पृष्ठे सतीत्यर्थः । अयानन्तरमेव पक्षिणो मत्सहचरान् रुदतो रोदनं
कुर्वन्तो विलोकयन्त्याः पश्यन्त्याः । इतीति किम्—हे सहचराः, मयाभिमे मदर्थं ये संदेशमु-
णाले संदेशस्य मुणालं च तयोर्विषये मन्थरोऽलसः । तत्र गत्वा त्वमिदं मरिष्यां ब्रूहि इति
संदेश आज्ञा, मुणालं च मद्गच्छम् । एवंभूतो मरिष्यः कियदूरे पक्षि वर्तत इति । कियदूरं
वस्येति प्रियविशेषणं वा । पूर्वत्रान्यपदार्थः पन्थाः । मदर्थं मुणालान्मात्रेयानीति संदेशमुणा-
लानि तैर्मन्थरो, भारवाहुल्यान्मन्थर इति वा । मदर्थं इति ‘अर्थेन निवृत्तमासः—’ इति
सैमासः ॥

कथं विधातमयि पाणिपङ्कजात्तव प्रियादौत्यमृदुत्वशिल्पिनः ।

वियोक्ष्यसे बल्लभयेति निर्गता लिपिल्ललाटंतपनिष्ठुराक्षरा ॥ १३८ ॥

कथमिति ॥ हे विधातः ब्रह्मन्, मयि विषये तव पाणिपङ्कजात्करकमलादित्येवंभूता
लिपिः कथं निर्गता । किंभूतात्—प्रियायाः शैत्यं शीतत्वं, मृदुत्वं च तयोः शिल्पिनो निर्मातुः ।
इतीति किम्—त्वं बल्लभया प्रियया सह वियोक्ष्यसे वियोगं प्राप्स्यसीति । किंभूता—ललाटं
तापमग्निं ललाटंतपानि निष्ठुराक्षि कठिनान्यक्षराणि बस्याः । लिप्यामेतदशुक्रमित्यर्थः ।
‘कारणगुणाः कार्यगुणानारमन्ते’ इति न्यायात् । करपङ्कजं शीतलं मृदु च तस्य दाहकादिन्य-
योक्तृपादकृतं विरुद्धमिति भावः । ललाटंतपेत्वत्र ‘असूर्यललाटयोः—’ इति खश्, ‘अर्द्धद्वि-
पदजन्तस्य’ इति मुम् ॥

अयि स्वयूथैरशनिक्षतोपमं ममाद्य वृत्तान्तमिमं वतोदिता ।

मुक्त्वानि लोलक्षि दिशामसंशयं दशापि शून्यानि विलोकयिष्यसि ॥१३९॥

अयीति ॥ अयि प्रिये, लोलक्षि स्वभावतः शोकवशाच्चक्षणेनैव, त्वमद्य दिक्षां दशापि
मुक्त्वान्यसंशयं निश्चितमेव शून्यानि रिक्तानि विलोकयिष्यसि इत्यसि । वत वेदे । मां

१ ‘अवातुपासरूपकालंकारो’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘अत्र भावोदयालंकारः’ इति
साहित्यविद्याधरी । ३ ‘अत्र विषयं रूपकं चालंकारः । तथा च रुद्रटः—‘कार्यस्य कारणस्य च नय
विरोधः परस्परं गुणयोः । तद्विक्रयवोरथवा संज्ञायेदेति तद्विषयम् ॥’ अथ निष्ठुराक्षतापत्त्यमृदुत्वशैत्य-
द्वयविरोधः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

विना सर्वं शून्यमिव द्रव्यसीति भावः । किंभूता—स्वयूष्यैः स्ववर्ग्यैर्हंसैरक्षानिधतोपमं वक्ष्यप्रहा-
रसद्वयमिव मरणरूपं मम हृतान्तं वार्तामुदितोक्तं । ब्रूजोऽयं महणाद्वादिर्दिकर्मा । वृत्तान्तम् ।
मुख्यकर्मणि द्वितीया ॥

ममैव शोकेन विदीर्णवक्षसा त्वया विचित्राङ्गि विपद्यते यदि ।

तदास्मि दैवेन हतोऽपि हा हतः स्फुटं यतस्ते शिशवः परासवः ॥ १४० ॥

ममैवेति ॥ हे विचित्राङ्गि सुन्दरगात्रि, ममैव शोकेन दुःखेन विदीर्णवक्षसा स्फुटित-
हृदयया त्वया यदि विपद्यते म्रियते, तदा तर्हि हा खेदे बह दैवेन हतोऽपि पुनर्हतोऽस्मि ।
यतः—स्फुटं निश्चितं ते इत्यभिनयेनाल्पीयांसः शिशवो बालकाः परासवो भृता भवेयुः ।
मां विना त्वतोऽपि तेषां जीवनं संभाव्यते, तव मरणे सति तेऽपि मरिष्यन्तीति पिष्ट-
पेषणमेव दैवेन कृतमिति भावः । 'एकशोकेन' इति पाठः ॥

तथापि हाहा विरहात्पुष्पाकुलाः कुलायकूलेषु विलुप्य तेषु ते ।

चिरेण लब्धा बहुभिर्मनोरथैर्गताः क्षणेनास्फुटितेक्षणा मम ॥ १४१ ॥

तवेति ॥ हाहा इति खेदे । हे प्रिये, मम ते बालका बहुभिर्मनोरथैश्चिरेण बहुकालेन
लब्धाः सन्तः क्षणेन गताः । मृतप्राया इत्यर्थः । किंभूताः—क्षुपाकुलाः । तथा—अतिवा-
ल्याद्स्फुटितेक्षणा अप्रकाशितनेत्राः । किंकृत्वा—तथापि । अपिशब्दान्ममापि विरहात्तेषु
प्रसिद्धेषु कुलायकूलेषु स्वकृतनीदतटेषु विलुप्य लुठित्वा । पूर्वश्लोकाप्युदाहृतः ॥

इति प्रियां प्रत्युक्त्वा मुतान्प्रत्याह—

मुताः कमाहूय चिराय चुंकृतैर्विधाय कम्प्राणि मुखानि कं प्रति ।

कथासु शिष्यध्वमिति प्रमील्य स स्मृतस्य सेकाद्बुधेषु नृपाश्रुणः ॥ १४२ ॥

मुता इति ॥ हे मुताः पुत्राः, जननीं मां विना चुंकृतैः शिशुपक्षिभिरुभयशब्दविशेषैश्चिराय
कमाहूयकार्यं भक्ष्यं वाचयिष्यथ । कं प्रति कम्प्राणि बलानि मुत्तानि विषाव गोष्ठोः कथयि-
ष्यथ, अपि तु न कमपि प्रति । उभयोर्गुणत्वात् । शिशुपक्षिणामिष्यं जातिः । एवं सति परं
युवं कथासु शिष्यध्वं कथाशेषीभविष्यथेत्युक्त्वा स हंसः प्रमील्य मूर्च्छां प्राप्य श्रुतस्य कार-
ण्याद्भूलितस्य नृपाश्रुणो नृपनेत्रबाष्पस्य सेकात्सेचनाद्बुधेषु । भक्ष्ययाचनं गोष्ठोत्तरणं च कवे-
रुक्तिः, न तु हंसस्य । तस्य बचः आहूय विषायेत्येतदन्तम् । शोकवशात्सन्धोक्तिः कथनरस-
पोषिका । गोष्ठौषु विषये चतुरा भविष्यथेति पितरं मातरं च विना बुद्धान्वक्तुमपि कः शिष्य-
येदिति वाक्यशेषो वा । शिष्यध्वमिति कर्मकर्तरि प्राप्तकाले लोटत्वाद् । एवमहमपि कथासु
शिष्ये इत्युत्तरं नापि हेयम् ॥

इत्थममुं विलपन्तममुञ्चद्दीनदयालुतयावनिपालः ।

रूपमदर्शि धृतोऽसि यदर्थं गच्छ यथेच्छमथेत्यभिधाय ॥ १४३ ॥

१ 'अथानुप्राप्तोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ कान्तस्तिवन्लंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ विरोधानुप्राप्तोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ जाति-
रलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

इत्थमिति ॥ अवनिपालो राजा वीनेषु दयालुस्तस्य भावस्तता तया इत्यभिप्रायोक्त्वा इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण विलपन्तं विलापं कुर्वन्तमसं हंसनमुपदृश्यत् । इतीति किम्—हे हंस, नदर्थं भूतोऽसि तद्रूपमवाशिं दृष्टम् । अथातः परं त्वं यथेच्छं स्वेच्छया गच्छ । नदर्थं भूतोऽसीत्यादिना 'विगस्तु तृष्णा-' (१ स०, १३०) इत्यादि परिहृतम् । 'स्पृहिस्पृहि-' इत्यादिनि दयालुः । दोषकं वृत्तम् ॥

आनन्दजाश्रुभिरनुक्षियमाणमार्गान्प्राक्शोकनिर्गमितनेत्रपयःप्रवाहान् ।

चक्रे स चक्रनिभचङ्क्रमणच्छलेन नीराजनां जनयतां निजबान्धवानाम् १४४

आनन्देति ॥ स हंसः चक्रनिभं चक्राकारं चङ्क्रमणं भ्रमणं तस्य छलेन व्याजेन गीरा-जनामारार्तिकां जनयतां कुर्वतां निजबान्धवानां प्रसीयमित्राणां प्राक्शोकप्रहणसमये शोकै-न निर्गताभेत्रपयःप्रवाहान्बाष्पप्रवाहान्स्वमुक्तिसमये आनन्दजाश्रुभिरानन्दजनितवाष्पैरनुक्षि-माणमार्गाननुगम्यमानमार्गावधके । धृते हंसे रुद्रः, मुक्ते जहदुरित्तथः । बद्धमुक्तं पक्षिणं वेष्ट-यित्वा पक्षिणो भ्रमन्ति त्वन्ति चेति पक्षिजातिः । अन्यस्यापि कारागृहादिबद्धविमुक्तस्यान-न्दाश्रुसहितैर्बान्धवैर्नीराजनां कियते । चङ्क्रमणमिति क्रमेण गतिकौटिल्ये यजन्ताद्भावे स्फुटः । बलयाकाराणि गतिः कुटिलैव । 'यकोऽपि च' इति चकारादन्वयापि यको लङ् । सर्वसर्गस-मातिशेकेष्वानन्दपदप्रयोगादानन्दान्द्विमितं काव्यम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

श्रीहर्षे कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुषुप्ते जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

तच्चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनफले शृङ्गारभङ्गा महा-

काव्ये चारुणि नैपथीयचरिते सर्गोऽयमादिर्गतः ॥ १४५ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ श्रीहीरनामा पिता मामल्लदेवी माता च ये श्रीहर्षेनामानं पुत्रं सुषुप्ते ।

किंभूतः हीरः—कविराजानां राज्ञिः पट्टित्तसा मुकुटानामलंकाररूपो हीरो हीराख्यं रत्नम् ।

किंभूतम्—जितेन्द्रियचयं जित इन्द्रियचय इन्द्रियसमूहो येन । तस्य श्रीहर्षस्य चिन्तामणि-मन्त्रस्य चिन्तनमनुष्ठानं जपादिकं तस्य फले शृङ्गारभङ्गा शृङ्गाररचनाविशेषेण चारुणि रम-णीये शृङ्गाररसप्रधाने नैपथीयं नलसंबन्धि चरितं चरित्रं यस्मिन्नेवंविधे महाकाव्येऽयमादिः प्रथमः सर्गो गतः समाप्तः । चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनसामर्थ्यादेवंविधं काव्यं कृतमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । नैपथसंबन्धि नैपथीयम् 'वृद्धाच्छः' । छन्दांस्सलंकाराश्चात्र भोकाः लक्षणग्रन्थगौरवमवाह । ते तु सुषुप्ता ग्रन्थान्तराज्ञातव्याः ॥

इति श्रीबेदरकरोपनामकभोमन्नरसिंहपाण्डितात्मजनारायणकृतौ नैपथीयप्रकाशे

प्रथमः सर्गः समाप्तः ॥

१ 'अवानुमासोपनालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवानुमासान्कुलिकालंकारसंसृष्टिः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'नैपथस्य चरिते' इति पाठः साहित्यविद्याधरी । ४ 'अवानुमास' रूपकालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी ।

द्वितीयः सर्गः ।

हंसमुखेन भैमीवर्णनाथे द्वितीयं सर्गमारभते—

अधिगत्य जगत्यधीश्वरादथ मुक्तिं पुरुषोत्तमात्ततः ।

वचसामपि गोचरो न यः स तमानन्दमविन्दत द्विजः ॥ १ ॥

अधिगत्येति ॥ अथ मोचनानन्तरं स द्विजो हंसः तमानन्दं लोकोत्तरं हर्षमविन्दत
लेभे । तं कम्—य आनन्दो वचसामपि गोचरो विद्यते न । वर्षसितुमपाक्य इत्यर्थः । किं
कृत्वा—ततस्तस्माज्जगत्वाः पृथ्वा अधीश्वरात्स्वामिनः पुरुषोत्तमात्पुरुषोत्तमात्ततः मुक्तिं मोच-
नमधिगत्य प्राप्य । यथा द्विजो ब्राह्मणो जगति लोके अधीश्वरात्सर्वोत्कृष्टात्पुरुषोत्तमात्ततः
विष्णोः सकाशात्तत्प्रसादान्मुक्तिं मुक्तिप्राप्त्यर्थं संसारमोचनं च ज्ञानं प्राप्य वागगोचरम्, अपि-
व्यवधानमनसोऽप्यगोचरमानन्दं ब्रह्मस्वरूपं प्राप्नोति । 'वतो वाचो निवर्तन्ते' इति 'आनन्दं
प्राप्नोति रूपम्' इति च श्रुतेः । ज्ञानान्मोक्ष इति । 'जगती जगति छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि',
'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः । 'न निर्धारणे' इति निषेधात्पट्टोक्तमाप्तो न । पुरुषोत्तम
इति निर्धारणतत्पत्तीसमास एव । स्वरविशेषदर्शनात् । व्यापार्यो विधिः स्वरितेत् सुधादिः ।
सर्गेऽस्मिन् 'अथान्तः' इति यावदेतालीयं छन्दः ॥

अधुनीत खगः स नैकधा तनुमुत्फुल्लतनूरुहीकृताम् ।

करयन्त्रणदन्तुरान्तरे व्यलिखच्चक्षुषुटेन पक्षती ॥ २ ॥

अधुनीतेति ॥ स खगो हंसस्तनुं शरीरं नैकधा नैकप्रकारमधुनीताकम्पयत् । किंभूतां
तनुम्—उत्फुल्लानि विकसितानि तनूरुहाणि रोमाणि यस्यां सा, अनुत्फुल्लतनूरुहा उत्फुल्लतनू-
रुहा कृता ताम् । त्विः । तथा—चक्षुषुटेन पक्षती पक्षमूले व्यलिखत्समीचकार । किंभूते
पक्षती—करयन्त्रणेन बलहस्तनियमनेन धारणेन दन्तुरं निश्चोजतमन्तरं मध्ये बबोले ।
(उत्फुल्लेति) 'उत्फुल्लस्युत्फुल्लयोरपसंस्त्वानम्' इति साधुः । दन्तुरेति 'दन्त उन्नत उरच्' । अत्र
तृप्तत्वमात्रम् । पक्षती इत्यत्र 'पक्षातिः' इति 'तिः' ॥

अयमेकतमेन पक्षतेरधिमाध्योर्ध्वेगजह्वमद्विणा ।

स्खलनक्षण एव शिथ्रिये द्रुतकण्डूयितमौलिरालयम् ॥ ३ ॥

अयमिति ॥ अयं हंसः स्खलनक्षण एव मोचनसमय एवालम् नोदं विभिवेदमजत् ।
किंभूतः—पक्षतेः पक्षमूलस्याधिमाध्यं मध्ये ऊर्ध्वगोर्ध्वगामिनी जह्वा वस्तिनवर्मेणि तद्यथा
तथा एकतमेनैकेनाद्विणा चरणेन एवं शीघ्रं कण्डूयितो मौलिर्मूलकं येन । हंसवातिः । एक-
तमेनेति 'स्वार्थेऽपि तमवाद्यः' इति वचनात्तमेप् ॥

१ 'अज्ञानभालकेषालंकारो' इति साहित्यविद्याधरी । 'अज्ञानविधायाः प्रकृत्यामेवाविवक्षणाऽ-
भयहेतवान् उपपत्तेर्भेदान्तरानवकाशादज्ञानायाश्च सुखार्थवापमन्तरेण संभवाद्भित्तरेवादत् । अज्ञानस्य
विष्णोर्मोक्षानन्दमाश्लिष्यमाणार्थभारप्रतीतेर्न ज्ञेयः प्रकृताप्रकृतोच्चवगतः' इति जीवाधुः । २ 'जह्व
स्वभावोक्तिरलंकारः' इति जीवाधुः साहित्यविद्याधरी । ३ 'कृत्वा वि वचनालोक्तिरलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

स गरुडनदुर्गदुर्ग्रहान्कटु कीटान्दशतः सतः कञ्चित् ।

नुनुदे तनुकण्डु पण्डितः पटुचञ्चुपुटकोटिकुट्टनैः ॥ ४ ॥

स इति ॥ स हंसः पटु कीटाद्यपनयने समर्थ चञ्चुपुटं तस्य कोटिरप्रमाणलेन कुट्टनानि पट्टनानि तैः कीटान् तनुकण्डु तन्वीं खल्ला कण्डूयस्यां क्लियायां यथा तथा नुनुदे स्फोटयामास । किभूतः—पण्डितः कण्डूयने कुशलः । किभूतान्—गरुडनं पशुवन्दं तद्वक्षणं दुर्गं तत्र दुर्ग्रहान्कर्तुमशक्यान् । अत एव—कटु तीक्ष्णं पीडाकारि यथा तथा दशतः खादतः । तथा—कविजिह्वारयितुमशक्ये शरीरे देशे सतो विद्यमानान् । अन्योऽपि पर्वतदुर्गदुर्ग्रहानुपद्रवकारकान्मारणेन नुदति । नुनुदे इति स्वरितेत्तारात्मनेपदम् ॥

अयमेत्य तडाकनीडजैर्लघु पर्यत्रियताथ शङ्कितैः ।

उदडीयत वैकृतात्करग्रहजादस्य विकस्वरस्वरैः ॥ ५ ॥

अयमेत्येति ॥ अयं हंसस्तडाकस्य नीडजाः पक्षिणस्तेरेत्यागत्य लघु शीघ्रं पर्यत्रियत वेधितः । अयानन्तरमस्य करग्रहजातस्य हस्तग्रहणजाताद्वैकृताद्विकाराच्छङ्कितैर्लसैः अत एव विकस्वरस्वरैरुपस्वरैः पक्षिभिरुदडीयत उड्डीनम् । एषा पक्षिजातिः । वैकृतं दन्तुरपक्षत्वात् । तीर्थादौ करग्रहणार्थं कैश्चित् क्वचन परितो वेधयते । अथ बलिग्रहणजातकलहादेः शङ्कितैरुपैः स्वरैर्गम्यते । 'लघु शिघ्रम्' इत्यमरः । वैकृतात् । स्वाधेऽण 'श्लेशमास-' इति वरवि विकस्वरैः ॥

वहतो बहुशैवलक्ष्मतां धृतरुद्राक्षमधुमन्तं खगः ।

स नलस्य ययौ करं पुनः सरसः कोकनदध्रमादिव ॥ ६ ॥

वहत इति ॥ स खगो हंसः सरसः राक्षसावलस्य करं पुनर्ययौ । कस्मादिव—कोकनदध्रमादिव रजोत्पलप्रान्तेरिव । सरसः पल्लवस्य कोकनदध्रमादिवेति वा । नलकरस्य रक्तस्वात्कोकनदध्रान्तिः । रजोत्पलं च हंसानां प्रियमित्युत्प्रेक्षा । किभूतस्य नलस्य सरसश्च—बहूनि शिवसंबन्धीनि लक्ष्म्यानि त्रिपुण्ड्रादीनि यस्य तस्य भावस्तथा तां वहतो धारयतः । शिवे भक्तिर्येषां ते शैवाः, तत्संबन्धीनि वा । सरःपक्षे—बहूनि शैवलानि यस्यां सा बहुशैवला इमा पृथ्वीं गच्छिन्नास्य भावस्तथा तां वहतः । शिवं कृत्वाणं तत्संबन्धीनि शुभसूचकानि लक्ष्म्यानि सामुद्रिकोक्तानि मत्स्यादीनि यमेति वा । किभूतं करम्—पूर्तं रुद्राक्षानां मधुतुल्यं यमोचीनं (वा) जलं नियमो येन, शैवत्वादुद्राक्षा एव मधुप्रता भ्रमरा येनेति वा । रुद्राक्षधारणं नियमेन करोति, अन्यत्पिहधारणे नियमो नेति न पौनरुक्त्यम् । कोकनदमपि रुद्राक्षसदृशममरुत्फलम् । न क्षमन्त इत्यक्षमाः, रुद्रस्य अक्षमाः । कर्मपक्षा समासः । तान्धुनोति कम्पयति रुद्राक्षमधु तत्र तद्रतं च । पूर्तं तथेनेति वा । शिवद्रोहिपरामवधारिणमित्यर्थः । अनेत्र पौनरुक्त्यशङ्कापि निरस्ता । रवणं हत् प्रता रूपेणैव धृतदतः सशब्दाः, रः अमिताक्षरदक्षोणि पिङ्गलानि नेत्राणि येषां ते राक्षाः एवंभूता भ्रमरा यनेति वा । अर्थात्कोकनदविशेषणम् । राक्षसोऽभिवाजी आगमशास्त्रे । तथा 'रः पावके च तीक्ष्णे च' इति विश्वः । शैवेत्यत्र

१ 'अथ लघुनोक्तिः लेख्यालंकारः । शब्दालंकारस्तु लेखानुपासः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अथ जातिरुक्तेस्तानुप्रासशालंकारः । करग्रहणादिति छिदम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

‘तस्येदम्’ इति ‘भक्तिः’ इति वाच । कदिति संपदादित्वात्किम् । राक्षेति ‘बहुमीही सकथ्य-
क्ष्णोः-’ इति पञ्च । रक्षाशान्धुगोतीति दीर्घान्तात् ‘किप् च’ इति किप् । मतविशेषणत्वाच्च-
पुंसकत्वाद्भवत्वम् ॥

पतगश्चिरकाललालनादतिविश्रम्भमवापितो नु सः ।

अतुलं विदधे कुतूहलं भुजमेतस्य भजन्महीभुजः ॥ ७ ॥

पतग इति ॥ एतस्य महीभुजो राक्षो भुजं भजशाभयन्तः पतगो हंतः अतुलमनुपमं
कुतूहलं विदधे चकार । पुनरागमनं कौतूहले हेतुः । नु वितर्के । चिरकालं ललनात्सामान्यता-
दतिविश्रम्भमतिविधासमवापितः प्रापित इव । अनु पश्चादेतस्य भुजं भजन्ति वा । सधित्ति
पाठे अवापितः सन् । अनु पश्चात् । अन्योऽपि बहुकालं द्वेषितो विधासं प्राप्तः सामिनं
स्वगुणेन कुतूहलिनं करोति ॥

नृपमानसमिष्टमानसः स निमज्जत्कुतुकामृतोर्मिषु ।

अवलम्बितकर्णशङ्कुलीकलसीकं रचयन्नवोचत ॥ ८ ॥

नृपेति ॥ इहं मानसं सरो यस्य स ईषः अवोचदुवाच । किं कुर्वन्—कुतुकामृतोर्मिषु
कौतूहललक्षणाभूततरङ्गेषु निमज्जद्बहुपमानसं नलान्तःकरणमवलम्बिते कर्णशङ्कुल्यवेच
कलसी येन एवंविधं रचयन् । नावधानं कुर्वन्निवर्त्यः । राक्षो मनः स्ववचनभयणोत्सुकं कुर्व-
तुवाचेति भावः । अन्योऽप्यूर्मिषु मज्जत इष्टस्य कलसमवलम्बनं दत्ते । कर्णाकारो वाद्य-
विशेषः शङ्कुली । मन एव मानसम् । प्रज्ञादित्वाद् । ‘मानसं सरति स्नान्ते’, ‘अमृतं
नक्षणे स्यात्पीयूषे सलिले’ इति विश्वः । कलसीकम् ‘नष्टतन्व’ इति कप् । ‘न कपि’ इति
हस्तनिषेधः ॥

किमवोचदित्याह—

मृगया न विगीयते नृपैरपि धर्मागममर्मपारगैः ।

स्मरसुन्दर मां यदत्यजस्तव धर्मः सदयोदयोज्ज्वलः ॥ ९ ॥

मृगयेति ॥ धर्मागमा धर्मशास्त्राणि तेषां मर्म रहस्यं तस्य पारं गच्छन्तीत्येवंभूतेरपि नृपै
राजभिर्मेन्वादिभिः मृगया पापद्विः न विगीयते निन्द्यते, अपितु कियत् एव । एवं सत्यपि
हे स्मरसुन्दर, त्वं मां यदत्यजः स तव दयोदयोज्ज्वलो धर्मः दयाया उदयेनोत्पत्त्या
उज्ज्वलः प्रोभमानः । सदयः सन् अयः शुभावहविधिर्यस्य । उपकरिष्यमाणत्वात् । तथा—
दयोज्ज्वल इति वा । दयोदयेन सह वर्तमानः । अत एव उज्ज्वल इति वा । मन्मोचने इवा
विनान्दकारणं नास्त्योत्तर्यः । स्मरेति भिन्नम् । हे सुन्दर, त्वं स्मर विचारय । वाक्यार्थः
कर्म । नृपैः किमभाषा मृगया धर्मागममर्मपारगैरपि न निन्द्यत इति वा । पारगैः ‘अन्ताल-
न्ताश्च-’ इति ईः ॥

१ ‘अथ ‘बहुशेषाह-’ इत्यादी शब्दशेषः तदनुप्रासिता ‘रक्षाक्षमभुजस्य’ इत्युपमागतोभेदा येन
कोकनदक्षमादिव इत्युल्लेखेति संकरः’ इति जीवातुः । २ ‘अथोभेदाद्वरयुप्रासयोः शब्दार्थोत्पत्ति-
रप्योक्तिजनकतुल्यत्वसंश्लिष्टः । ‘एकद्रिष्यादिवर्णानां पुनरुक्तिर्भवेदिति । संख्यानिष्ठमनुजङ्गम इत्यनुप्रास
इतिः ॥’ इति जीवातुः । ३ ‘अथानुप्रासकल्पकावर्ककारो । अनुप्रासमिति किञ्च’ इति साहित्य-
विद्याधरी । ४ ‘अथ काव्यसिद्धमलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

मृगयाया अनिन्दने कारणमाह—

अबलस्वकुलाशिनो द्रुपान्निजनीडहुमपीडिनः खगान् ।

अनवद्यतृणार्दिनो मृगान्मृगयायाय न भूभुजां प्रताम् ॥ १० ॥

अबलेति ॥ मृगया भूभुजां राक्षसयाय पापाय न भवति । क्वमित्यत आह—किंभूतानां भूभुजाम्—अबलं निर्बलं स्वकुलं च तद्भवन्त्येवंशीलान्द्रुपान्नीनान् प्रतां मारयताम् । तथा—निजाः स्त्रीया ये नीडहुना निवासस्थानदृक्षास्तान्पीडयन्त्येवंशीलान्मृगान्प्रताम् । तथा—अनवद्यं निरपराधं तृणं तद् अर्दन्ति पीडयन्त्येवंशीलान्मृगान्प्रताम् । 'अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते मुखदुःखसमन्विताः' इति स्मृतेस्वरूपतृणादेरपि प्राणित्वात्तद्वस्तु दोषाय । परं दुष्टनिग्रहो राक्षो धर्म एवेति भावः । अबलान्बलिनो भक्षयन्तीति मत्स्यानां आतिस्वभावः । अर्दयेति 'अवश्यपथ्य—' इति साधुः । पञ्चाहुमोहिस्तत्पुरुषो वा । पूर्वश्लोके मृगयादोषाभावे स्मृतिं प्रमाणमुक्त्वात्र युक्तिमप्यवदत् ॥

यदवादिषमप्रियं तव प्रियमाधाय नुनुत्सुरसि तत् ।

कृतमातपसंज्वरं तपोरभिवृष्यामृतमंशुमानिव ॥ ११ ॥

यदिति ॥ हे राजन्, अहं तव यदप्रियं निन्दायवादिषमुक्तवानसि प्रियमाधाय कृत्वा तदप्रियं नुनुत्सुरिणिकर्तुमिच्छुरसि । तत्र दृष्टान्तमाह—जंशुमान्मृतमंशुरोहंसस्य आतपेन कृतं संज्वरं पीडामयत् जलमभिवृष्यामितो वर्षित्वा यथा नुदतीत्यर्थः । अनेन दृष्टान्तेन प्रियं करिष्यामीति सूच्यते ॥

उपनम्रमयाचितं हितं परिहर्तुं न तवापि सांप्रतम् ।

करकल्पजनास्तद्विधेः शुचितः प्रापि स हि प्रतिग्रहः ॥ १२ ॥

उपेति ॥ अवाचितमप्रार्थितमुपनममुपस्थितं हितं प्रियं परिहर्तुं अकुं तवापि सावैभौमस्यापि न सांप्रतं न दुष्कम् । हि यतः करकल्पम् ईषदसमाप्तः करः जनान्तरं अन्यो जनो मातृक्षणः, करकल्पं जनान्तरं यस्यैवंविधाच्छुचितो निर्मलाच्छोभनाद्विषेदैवात्स्य प्रतिग्रहस्तथा प्रापि प्राप्तः । सर्वं हि शुभाशुभं देवात्प्राप्यते । यदैष्यशास्त्रवति तत्केनापि निराकर्तुं न शक्यते । करेण हि दीयते । यथा विषेदैवस्य ह्यक्षभूताजनान्तरादेतादृशः प्रतिग्रहो राक्षो दोषाय न । 'अवाचितादृतं प्रक्षमपि दुष्कृतकर्मणः' इति याज्ञवल्क्यैः ॥

स्वगर्वं परिहरति—

पतगेन मया जगत्पतेरुपकृत्यै तव किं प्रभूयते ।

इति चेन्न न तु त्यजन्ति मां तदपि प्रत्युपकर्तुमर्तयः ॥ १३ ॥

पतगेनेति ॥ पतगेन पक्षिणा मया जगत्पतेर्भुवनाधिपतेश्च नलस्योपकृत्यै उपकाराय प्रभूयते किं समर्थेन भूयतेऽपि तु नेति यद्यपि चेन्नि जानामि तदपि तस्यापि प्रत्युपकर्तुं

१ 'अवाप्तुपासकाम्यलिङ्गकियादीपकाराकरः । काव्यलिङ्गे 'अबलस्वकुलाशिनः' इत्यादिना विशेष-
कारेण पदान्गत्या हेतुरस्य, अब प्रतामिति कियापदत्वात्किवादीपकम्' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'अव विन्मप्रतिविम्बनात्तेन दृष्टान्तोपमापदिदृष्टमोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अव काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रत्युपकारार्थं अर्तयः कथमस्योपकरोमीत्युत्कण्ठादराः पीडा वा मां ननु नैव खजन्ति ।
असमर्थमपि प्रययन्तीत्यर्थः ॥

उपकर्तुं शक्यते न वेति विचारो मातुः, किं तूपकर्तुः प्रत्युपकर्तव्यमेवेति विचि-
न्तिलाह—

अचिरादुपकर्तुराचरेदथवात्मौपयिकीमुपक्रियाम् ।

पृथुरित्थमथाणुरस्तु सा न विशेषे विदुषामिह ग्रहः ॥ १४ ॥

अचिरादिति ॥ अथवा पश्चान्तरे । यः पुरुषः कथनोपकर्तुस्वकारकस्यात्मौपयिकीमा-
त्मोपायभूतामात्मोपायादायताम् । आत्मोपायसाध्यामित्यर्थः । एवंभूतामुपक्रियामुपकारमचिरा-
ज्जाटिति आचरेत्कुप्यत । जीवनस्य सत्तरत्यादचिरादित्युक्तम् । इत्थं विधौ सति सा उपक्रिया
पृथुर्मेहती, अथ अथवा अणुः अल्पा वास्तु तिष्ठतु । इह इति विशेषे महत्वात्पल्लवक्षणे
विदुषां ज्ञातृणां ग्रहो निर्बन्धो नास्ति । उपकारस्य महत्त्वात् स्वीद्वलपरिहार एव तात्पर्यम् ।
उपाय एवौपयिकीति विनयादिषु 'उपायाद्भूतत्वं च' इति पाठात्स्वार्थे उक्तिं तदन्तात् 'तत
आगतः' इत्यनन्तत्वाद्वा जीप् ईक्षत्वं च । 'युक्तमौपयिकं लभ्यम्' इत्यनैरः ॥

वचनप्रसङ्गार्थमाह—

भविता न विचारचार चेत्तदपि अव्यभिदं मदीरितम् ।

खगवागियमित्यतोऽपि किं न मुदं धास्यति कीरणीरिव ॥ १५ ॥

भवितेति ॥ यद्यपि इदं मदीरितं महत्तत्त्वं विचारचार विचारविषये नीमांसासहं चेन्न
भविता भविष्यति । अहं लोकोत्तरमुपकारं करिष्यामीति सत्यमेव, तथापि त्वं मिथ्या चेन्न-
न्यसे, तथापि मदीयं वचः श्रव्यं श्रवणार्हं भवत्येव । विचारचार चेन्न कथं अव्यमित्यादा-
वाग्रहः—इयं खगवाक्प्रक्षिणो वाक् पक्षी मनुष्यवाचा वदतीत्यतोऽपि हेतोर्महत्तत्त्वं किं मुदं
संतोषं न धास्यति करिष्यति, अपितु करिष्यत्येव । इष्टसाधकत्वात् । अपिरेवार्थः । केव—
शुक्रवागिव । धन्यम् अर्हार्थं 'अचो यत्' इति यत्, 'सार्धभातुकार्धभातुकयोः' इति गुणः,
'धातोस्तथिमित्तस्यैव' इति वागतादेशः ॥

तदेवाह—

स जयत्यरिसार्थसार्थकीकृतनामा किल भीमभूपतिः ।

यमवाप्य विदुर्भभूः प्रभुं हसति यामपि शकभर्तुकाम् ॥ १६ ॥

स इति ॥ किल प्रसिद्धौ । स भीमसेनको भूपती राजा जयति सनेत्रक्षेपेण वर्तते ।
किंभूतः—अरिसार्थं वैरिसामूहे सार्धकीकृतमन्वर्धकीकृतं नाम खगवा येन । विन्वत्यस्मा-
द्वैरिणः (नत्वन्वे) इति भीमः । 'भीमादयोऽपादाने' इति साधुत्वम् । स कः—विदुर्भभू-
राजभूः स पतिमवाप्य शकभर्तुकामपीन्द्रपतिकामपि यो दिवं हसति । तत्तुल्या भवतीत्यर्थः ।
सङ्कते तपस्विभ्योऽपीति शकलभर्तुका यौः, अहं तु भीमभर्तुकेति दासहेतुः । शक्यते

१ 'अत्रानुभासो हेतुआर्ककारौ' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'युधोदरादित्वं कल्पनीयमनन्त-
स्वपक्षे । ३ 'अत्र केकानुभासोऽप्यनुत्तमसंज्ञा चार्ककारौ' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रा-
नुभासोपमाचकारौ' इति साहित्यविद्याधरी ।

जेतुमिति वा । तस्मात्कोऽपि न विमेतीति । अर्धेन सह वर्तमानं सार्धकम् 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः, 'वोपसर्जनस्य' इति सः 'क्षेपादिभाषा' इति कप् । ततश्चिवः । शकमर्तुकाम् 'नपूतश्च' इति कैप् ॥

भैम्या लोकोत्तरे गुणोत्कर्षे मिथ्यात्वनिरासार्थं पुराणप्रसिद्धमितिहासं सूचयन्नाह—

दमनादमनाकप्रसेदुपस्तनयां तथ्यगिरस्तपोधनात् ।

वरमाप स दिष्टविष्टपत्रितयानन्यसदृग्गुणोदयाम् ॥ १७ ॥

दमनादिति ॥ हे राजन्, स भीमः दमनादेतन्नास्त्वपोधनादपेक्षरदानसमर्थाय अम-
नागत्यर्थं प्रसेदुषः प्रसन्नात्तन्मयिगिरोऽप्रतारकादेवंभूतात् तनयां वरं कन्यालक्षणमनीप्सितमाप
प्राप्तवान् । किंभूताम्—दिष्टः कालः विष्टपं भुवनमनयोक्षितये कालत्रये, भुवनत्रये चानन्य-
सदृगन्यसदृशो न भवत्येवंभूतः सौन्दर्यौदार्यादिगुणोदयो यस्यास्ताम् । भूतमविष्यद्वर्तमानकाले
लोकत्रयेऽपीदृक्सौन्दर्यादिगुणवती कापि नास्तीति भावः । दिष्टस्तेनैव मुनिना दत्तो विष्टप-
त्रितयेऽनन्यसरसो गुणोदयो यस्यै तामिति वा । 'कालो दिष्टः' इत्यमरः । दमनात् । 'सहित-
पिदमः संज्ञानाम्' इति लुः । प्रसेदुषः प्र—सदो छिद्यः 'भाषायां सदवसधुक्' इति कसुः ।
अनन्यसदृह् 'सर्वनामो वृत्तिमात्रे' इति पुंल्लार्थः ॥

भुवनत्रयसुभुवामसौ दमयन्ती कमनीयतामदम् ।

उदियाय यतस्तनुश्रिया दमयन्तीति ततोऽभिधां दधौ ॥ १८ ॥

भुवनेति ॥ कतो बस्मात्कारणादसौ भीमतनया भुवनत्रये सुश्रुतः सुन्दर्यस्तासां कमनी-
यतया यो मदः सौन्दर्येण यो गर्वस्तं तनुश्रिया शरीरसौन्दर्येण दमयन्ती ग्लययन्ती शम-
यन्तीवोदितानोत्पन्ना । ततस्त्वस्मात्कारणात् 'दमयन्ती' इत्यभिधां सार्धकं नाम दधौ वमार ।
'भूस्धुर्भ्रस्त्रिभ्यश्छन्दसि' इति क्युनि साधितस्य भुवनचान्दस्य बाहुलकाद्यायां प्रयोगः ।
'अणावकमेकात्—' इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले यत्परस्मैपदं निहितं तस्यैव 'न पादमि—'
इत्यादिना निषेधादणावकमेकत्वे न तत्रैव चित्तवत्कर्तृकत्वाभावात्तेन परस्मैपदाप्राप्तेर्निषेधा-
शङ्काया अभावाच्चाकर्त्रभिप्राये यथामाप्तं परस्मैपदं भवत्येवेति दमयन्तीत्यत्र शता युज्यते ॥

धियमेव परं धराधिपाहुणसिन्धोरुदितामवेहि ताम् ।

व्यवभावपि वा विधोः कलां मृडचूडानिलयां न वेद कः ॥ १९ ॥

धियमिति ॥ हे राजन्, त्वं तां भैमी धियमेव लक्ष्मीमेवावेहि जानीहि । परमं
विशेषः—गुणसिन्धोर्गुणसमुद्राद्धराधिपात्पृथ्वीपतेरुदितामुत्पन्नाम् । लक्ष्मी समुद्रादुत्पन्ना, इयं
तु गुणसमुद्राद्वा इति विशेषः । अप्रसिद्धस्य ज्ञापनं कियते न तु प्रसिद्धस्येत्याह—वा प्रति-
ह्नी । व्यवधिर्भावधानं तैसां सत्त्वामपि मृदो महदेवस्य चूडा मौलिः सा निलयः स्थानं
यस्याः सा तां विधोश्चन्द्रस्य कलां को न वेद जानाति, अपि तु सर्वोऽपि । ईश्वरस्याप्रत्यक्ष-

१ 'अज्ञानुप्राप्तोपमालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । 'नत्र विदग्धभुवो(पि)क्ष्मासासंनग्धेऽपि
संनग्धोर्ध्वतिरुयोक्तिः' इति श्रीवातुः । २ 'अज्ञानुप्राप्तस्यतिरेकालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अधोत्प्रेक्षांकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ व्यपधिश्चन्द्रस्य स्तीत्ये मानानात्तेन तस्मादिति
न्यास्यानामसंगतम् ।

त्वेऽपि तन्मौलिस्थिता चन्द्रकला सर्वोऽपि वेत्ति, तथा व्यवधानेऽपि त्वमपि तां वेदसीति भावः । इषो लोटि-हेरपित्वाङ्गुणभावे एजादित्वाभावाद् 'एत्येधति-' इति वृज्जभावेन 'आङ्गुणः' । आहृप्रत्ययेऽपि 'ओमाओध' इति पररूपप्रतिरेवेहीत्येव स्वर्गम् ॥

चिकुरप्रकरा जयन्ति ते विदुषी मूर्धनि सा विभर्ति यान् ।

पशुनाप्यपुरस्कृतेन तत्तुलनामिच्छतु चामरेण कः ॥ २० ॥

चिकुरेति ॥ हे राजन्, ते चिकुरप्रकराः केशसमूहा जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । ते के— सा विदुषी पण्डिता भैमी यांचिकुरप्रकरान् (मूर्धनि) आविभर्ति धारयति आभरणं करोति वा । चामरेण साम्ये सति सर्वोत्कृष्टत्वं कथमित्यत आह—पशुना चमरसंज्ञकेनाप्यपुरस्कृतेन चामरेण तत्तुलनां तेषां केशानां तुलनां साम्यं क इच्छतु । न कोऽपि । चमराणां हीनस्थानधारणात्तत्तुलना नास्ति । अथ च ज्ञात्रा ये मस्तके प्रियन्ते पूज्यन्ते तेषां मूर्धेणाप्यपूजितेनासता सह साम्यं कोऽभिलष्येत् । अतस्तत्केशानां सर्वोत्कर्षता । विदुषीति 'विदेः शतुर्वेसुः' 'वसितश्च' इति वीप् 'वनोः संप्रसारणम्' । तुलनाम् 'प्यास-' इति वुच् । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्बोधूपभयुणामावेः ॥

स्वदशोर्जनयन्ति सान्त्वनां खुरकण्डूयनकैतवान्मृगाः ।

जितयोः रुदयत्प्रमीलयोस्तदलवक्ष्यशोभया भयात् ॥ २१ ॥

स्वदशोरिति ॥ हे राजन्, मृगाः खुरेण कण्डूयनं कण्डूयनयनं तदेव व्याजलसात्स्व-दशोः स्वनेत्रयोः सान्त्वनामाश्वासनं जनयन्ति कुर्वन्ति । यत्तत्तस्या भैम्या अखर्वक्ष्यशोभया विशालनेत्रशोभया जितयोः पराभूतयोः । अत एव भयादिवोदयत्प्रमीलयोर्जीयमानतन्मी-कयोः । लुतोऽप्रेक्षा । यथा केनचिज्जितं भीतमन्वमपि कश्चित्करपरामर्शादिना सान्त्वयति तथा मृगा अपि स्वनेत्रे सान्त्वयन्ति । 'तन्त्री प्रमील' इत्यमरः । 'खर्वो हृक्षश्च वामनः' इत्यमरः । उदयदिति 'इ गैतौ' ॥

अपि लोकयुगं दशावपि श्रुतदृष्टा रमणीगुणा अपि ।

श्रुतिगामितया दमस्वसुर्व्यतिभाते सुतरां धरापते ॥ २२ ॥

अपीति ॥ हे धरापते पृथ्वीपते, दमस्वसुर्वैभ्यां लोकयुगमपि मातृकुलपितृकुललक्षणं श्रुतिगामितया लोकाकर्णेन विपद्यत्वेन जगत्प्रसिद्धत्वेन सुतरां व्यक्तिभाते । परस्परोत्कर्षेण विनिमयेन वा भाष्यत इत्यर्थः । इवं भैमीमातृकुलमिति जगद्विरुद्धात्तत्त्वम् तेन भैमीमातृकुलस्य शोभनं तद्वैमीपितृकुलेनाङ्गीकृतम् । एवं भैमीपितृकुलमिदमिति जगद्विरुद्धात्तत्त्वम् । तेन

१ 'अथ रूपकमाशेषशालंकारी । आशेषलक्षणं रुद्रदेवोक्तम्-वस्तु प्रसिद्धमिति वदिरुद्रमिति नास्ति वचनमाश्लिष्य । अन्यत्रभातमिच्छते यत्र महत्तम आशेषः' इति साहित्यविद्याधरी । 'यथा हरकिरो-गतापि कला चन्द्रकलैव तथा भीममवनोदितान्तेषां लीरेवेति सौन्दर्यातिशयोक्तिः । अथ भीमलवोर्दुर्ग-मृष्टौ वाक्पदद्वये विभ्वप्रतिविम्बभावेन सामान्यधर्मैक्यतया निर्दिष्टौ इति दृष्टान्तशालंकारः । 'यथ वाक्पदद्वये विभ्वप्रतिविम्बतयोच्यते । सामान्यधर्मैः शाकटैः स दृष्टान्तो निगद्यते' इति लक्षणाद्' इति जीवानुः । २ 'अत्राविशदोक्तिव्यतिरेकशालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ सामान्योक्तिपदवृत्तिशालं-कारी' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ कैतवशब्देन कण्डूयनमप्युल्ल सान्त्वनारोपादपदवर्गदे' इति जीवानुः ।

भैमीपितृकुलस्य शोभनं तद्वैभोमातृकुलेनाज्ञीकृतमिति विनिमयः । भैमीसंबन्धेन पितृकुलवन्मातृकुलं मातृकुलवत्पितृकुलं शोभते । सादृश्यं तु तात्पर्यार्थः । तथा सादृश्यं श्रुतिगामितया विशेष्यते । तच्च श्रुतिगामित्वलक्षणं सादृश्यं मातृकुलस्य पितृकुलापेक्षया पितृकुलस्य च मातृकुलापेक्षया ननु दृगादीनामपि सजातीयापेक्षयैव श्रुतिगामित्वलक्षणं सादृश्यमग्रीकरणीयं ननु लोकमुगाद्यपेक्षया । तथा—दमस्वमुदृष्टावपि नेत्रे अपि श्रुतिगामितया आकर्णदेशविशालत्वेनातितरां विनिमयेन भाते शोभते इति द्विवचनम् । दक्षिणनयनस्य श्रुतिगामित्वेन वा शोभा तां वामनयनमग्रीकरोति । वामनयनस्य च श्रुतिगामित्वेन वा शोभा तां दक्षिणनयनमग्रीकरोतीत्यत्रापि विनिमयः । श्रुतिगामित्वेन दक्षिणं वाममिव वामं दक्षिणमिवेत्यत्रापि सादृश्य एव तात्पर्यं ज्ञेयम्—दमस्वमुः संबन्धी ध्रुतदृष्टाः श्रुताः पुराणादौ, दृष्टाः कामुचित्सुन्दरीषु । यद्वा—कामुचित्स्त्रीष्वेव श्रुताः कामुचिदृष्टा रमणीयुणाः श्रीयुणाः श्रुतिगामितया लोकाकर्णनविषयत्वेन व्यतिभाते विनिमयेन शोभन्त इति बहुवचनम् । पुराणादावन्यस्त्रीषु वा ये श्रुतास्ते कामुचिदृष्टास्ते भैम्यामेव भूयन्त इति श्रुतानां दृष्टानां च स्त्रीयुणानां दमस्वमुः संबन्धिनानां सर्वेषां श्रुतिगामित्वं विद्यते । ततः श्रुतानां स्त्रीयुणानां दमस्वमुः संबन्धिनानां यच्छ्रुतिगामितया शोभनं तदुद्वैरग्रीकृतम् । एवं दृष्टानां शोभनं तच्छ्रुतैरग्रीकृतमित्यत्रापि यथाकथंविद्विनिमयः । यथा श्रुता भैमीसंबन्धिनः श्रुतिगामितया शोभन्ते तथा दृष्टा अपि भैमीसंबन्धिनः श्रुतिगामितया शोभन्त इत्यत्रापि सादृश्य एव तात्पर्यम् । ध्रुतदृष्टा अपि सर्वे गुणा भैम्यां विद्यन्त इति भावः । सामुद्रिकशास्त्रे श्रुतानां पश्मिन्वादी दृष्टानामिति वा यथाकथंविज्ज्ञेयम् विस्तरमवाप्तं लिख्यते । 'श्रुतिः स्त्रोत्रे तथाज्ञाये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि' इति विश्वः । गामी गम्यादि । आद्यदशके ताच्छील्ये वा निनिः । 'त्वत्तलोः-' इति पुंवात् । व्यतिपूर्वस्य भातेः 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यात्मनेपदम् । द्विवचने सवर्णदीर्घत्वे कृते, बहुवचने च 'आत्मनेपदेवचनतः' इति सत्यादादेशो बोद्धव्यः ढेरत्वं सर्वत्र । वैचन ज्ञेयः ॥

नलिनं मलिनं विवृण्वती पृषतीमस्पृशती तदीक्षणे ।

अपि खञ्जनमञ्जनाञ्जिते विदधाते रुचिगर्वदुर्विधम् ॥ २२ ॥

नलिनमिति ॥ तदीक्षणे भैमीनेत्रे पृषतीमञ्जनशलाकामस्पृशती अग्राते अञ्जनानञ्जिते सती मलिनं कमलं मलिनं खकान्त्या दूषितं विदधाते कुर्वति । किभूते तदीक्षणे—विवृण्वती आत्मानं प्रकाशयन्ती प्रसारयन्ती । ऋजुरीत्या विलोकमाने । अञ्जनाञ्जिते अञ्जनपूजिते राज्ञे सती तदीक्षणे खञ्जनमपि खञ्जरीदमपि रुचिगर्वेण कान्तिमदेन दुर्विधं दरिद्रं विदधाते । अवतरीकृतं कमलं कटाक्षान्वलोकनप्रसूतया खकान्त्या मलिनं श्यामं विवृण्वती कुर्वती, तथा—पृषती हरिणीमस्पृशती नेत्रविषयेऽगमयन्ती एवंविधे भैमीनेत्रे कजलाञ्जिते खञ्जनमिति पूर्ववात् । अञ्जनपूजनात्पूर्वं खकान्त्या कमलं जितं, हरिणीनेत्रयोस्तु भैमीनेत्रयोभा-संभावनापि नास्ति । अञ्जनपूजनान्तरं खञ्जनस्य मञ्चेत्तरदशे नान्वस्येति गर्वत्तद्विहितं कुर्वति

१ शपि विषमने अत्रादेशस्याप्राप्ता पूर्व शपो ह्रस्वः, ततो कस्यादेशो बोध्यः । २ 'अत्र वचनको-
पक्षिकाकाकरीपरकर्मवृष्टिः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र लोकमुगादीनां यदायामपि प्रकृतत्वात्के-
चन्यकृतविषयतुल्ययोगिताभेदः । 'प्रस्तुताप्रस्तुतानां च केचन तुल्यवर्तनः । औपम्यं गम्यते यत्र सा-
मता तुल्ययोगिता ॥' इति छल्लणाद् इति जीवातुः ।

इत्यर्थे इति वा, रुचि कान्तिविषये दर्पण रहितमिति वा । रुच्यति भिन्नं पदम् । खजनों हि शुक्रकृष्णोऽतिसरलोऽतिचञ्चलश्च । अतस्तेन साम्बसंभावनायां कञ्जलदानानन्तरं तदधिककान्तित्वात्तोऽपि जित इति भावः । मलिनं खगतं श्यामं गुणं विलोकनवशाद्विदुष्यतीति प्रकाशयन्ती नलिनं रुचिगर्वदुर्विधं विदधाते इति वा, मलिनं श्यामं नलिनं नीलोत्पलं रुचिगर्वदुर्विधं विदधाते इति वा । खविलासवीक्षणदशायाः पूर्वमेव नीलोत्पलं जितमित्यर्थः । तथा—असंकुचती सती पृथ्वी हरिणी रुचिगर्वदुर्विधां विदधाते, निर्निमेषत्ववेलायामपि ताभ्यां हरिणी जिता किं पुनः कटाक्षविक्षेपवेलायामिति वा । अस्मिन्पक्षे दुर्विधा न दुर्विधयेति 'नपुंसकजननपुंसकेन—' इति नपुंसके (कशेपे) कवद्भावो । अजयतेऽनेनैकजनं तेन पूजिते इत्यनेन लुब्धन्तस्य 'अहू व्यक्ति (गति कान्ति) प्रसन्नेषु' इति धातोरर्थानुसारेण रशोः श्लिम्बनीलरक्तवर्णकान्तिनायत्यस्योपयोगः सूचितः । तथाच नलिनादिषु मध्ये कचित्कस्यचिद्वृणस्य सत्त्वाद्दुःखोऽसु पूर्वोक्तगुणवद्भावात्ताभ्यां नलिनादीनि जितामीति भावः । 'मलिनं वृषिते कृष्णे' इति विधुः । अश्विते 'अश्वेः पूजायाम्' इतीति 'नाश्वेः पूजायाम्' इति नलोपनिषेधः । अजनाश्विते इति पाठे 'अजिभाति' इति चौरादिकस्याजयतेर्निष्ठा । अजनेन भासिते इत्यर्थः ॥

अधरं किल बिम्बनामकं फलमस्मादिति भव्यमन्वयम् ।

लभतेऽधरबिम्बमित्यदः पदमस्या रदनच्छदं वदत् ॥ २४ ॥

अधरमिति ॥ हे राजन्, अस्मा दमयन्त्या रदनच्छदमधरमोष्ठं वददमिदमधरबिम्ब इत्यदःपदमेतत्पदं । युषन्तोऽयं शब्द इत्यतो हेतोर्मन्त्रं समीचीनमन्त्रं संबन्धं लभते प्राप्नोति । इतीति किम्—किल यस्माद्विम्बनामकं फलमस्मादोष्ठादधरं हीनम् । बिम्बापेक्षयास्माधिकरक्तादमृतयुक्तत्वाच्च अधरं बिम्बं बिम्बसंज्ञकं फलं यस्मादधरबिम्ब इति बहुमीहिः, न त्वधर एव बिम्बमिति । अन्यासां तु अधरो बिम्ब इवेति तत्पुरुषः कर्मधारयः । एतस्यासु बहुमीहो अवैतः शब्दतश्च भण्यत्वम् । भैरवधरो जितबिम्ब इति भावः ॥

इतसारमिवेन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय वेधसा ।

कृतमध्यविलं विलोक्यते धृतगम्भीरस्वनीस्वनीलिम ॥ २५ ॥

इतेति ॥ इन्दुमण्डलं चन्द्रबिम्बं वेधसा ब्राह्मणा दमयन्तीवदनाय भैरवीमुखं निर्मातुं इतसारमिव गृहीतश्रेष्ठभागमिव कृतं मध्ये विलं छिद्रं यस्यैवंभूतं विलोकयते दृश्यते । तत्पर्यंत

१ 'अथ छेकातुमासोऽतिशयोक्तिरुत्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'दृशयनेनेति नमस्तीनीकरणावसंज्ञेऽपि संज्ञयोर्करतिशयोक्तिः तथा चासना न्यज्यतेनेकारेणानेकारवनिः' इति जीवातुः । २-३ 'आम्बान् रदनच्छदे' इति द्विवचनान्तपाठः साहित्यविद्याधरीसंगतः । 'यतो व्याख्यातम्—रदनच्छदे ओष्ठी वदत् मलिपादपाद । रदनच्छदश्चन्दस नपुंसकवत् । वदुक्तं प्रतापमार्तगङ्गाभिधानकोषे—'रक्तपञ्चच्छदोऽस्त्रियाम्' इति 'आम्बान् रदनच्छदे' इति पाठस्तु सर्वगोष्ठ्युक्तः 'ओष्ठोऽधरो रदच्छदः' इति पुलिन्ननिर्देशाय इति सुखावशोधा । 'आम्बान्' इति पाठे रदनच्छदो वदति तुल्यः पाठः । छदश्चन्दस पुलिन्नत्वाद् 'रलं यन् छदः पुमान्' इति तिलक-न्यायवायामभिहितम् । रदनच्छदे वदन् 'वद रयेधं' स्थिरीभवति सप्तम्यन्तपाठग्रीकारश्च । ४ 'नलोपेक्षोत्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ दमयन्तीरन्तच्छदस्य विष्वाधरीकरणसंज्ञेऽपि संज्ञयोर्करतिशयोक्तिः । पूर्ववदनिः ।' इति जीवातुः ।

इत्यर्थः । कलहो न भवति, किं त्वयमाकाशनीलिमा । भैमी-
मुखं निष्कलहचन्द्रसारतुल्यमिति भावः । वदनाय 'किंवाधोपपदस्य च-' इति चतुर्थी ।
खनीति 'कुदिकारादकिनः' इति षीप् ॥

प्रकारान्तरेण भैमीमुखस्य चन्द्राधिक्यमाह—

धृतलाञ्छनगोमयाञ्जनं विधुमालेपनपाण्डुरं विधिः ।

अमयत्युचितं विदर्भजानननीराजनवर्धमानकम् ॥ २६ ॥

धृतेति ॥ गङ्गाश्रया चन्द्रो भ्राम्यति । तत्रोद्येक्षते । विधिर्वद्वा विधुं चन्द्रमुचितं
योग्यं विदर्भजा भैमी तस्या आननं तस्य नीराजनार्पणमारतिकार्यं वर्धमानकमिव वर्धमानकं
शरावं भ्रमयति । किंभूतं विधुम्—धृतं लाञ्छनमेव कलह एव गोमयाञ्जनं गोमयपूजनं
येन । तथा—आलेपनं पिष्टोदकम् ('अहंपण' इति लोके प्रतिद्वं) तेनैव पाण्डुरम् ।
चन्द्रत्वान्मुखसादृश्यं न प्रापेति भावः । गोमयलिप्तेन चूर्णादिविद्धेन शरावेण दृष्टिदोषनिरा-
सार्थं नीराजना कियत इति लोकाचारः । 'शरावो वर्धमानकः' इत्यमरः ॥

सुपमाविषये परीक्षणे निखिलं पद्मभाजि तन्मुखात् ।

अधुनापि न भङ्गलक्षणं सलिलोन्मज्जनमुज्जति स्फुटम् ॥ २७ ॥

सुपमेति ॥ कमलस्य शोभाधिका, भैमीवदनस्य वैति सुपमाविषये परमशोभाविषये
परीक्षणे दिव्येन शोभने निखिलं समस्तं पदं पद्मजातं तन्मुखाद्भैमीमुखादभाजि पराजयं
प्राप्तम् । यतः—भङ्गलक्षणं पराजयविहं सलिलोन्मज्जनं जलादुन्मज्जनमूर्ध्वभवनमशापि
नोपजाति स्फुटं व्यक्तमेव न खजति । स्फुटमुत्प्रेक्षे वा । जलोन्मज्जनं तस्य स्वाभाविकं भङ्ग-
लक्षणत्वमनोलोक्षितम् । स्फुटं विकसितमिति पद्मविशेषणं वा । जलस्यैव धनुर्धरमुक्तं बाण-
मादाय यावदन्यो भावभागच्छति तावद्यः सलिले निमग्न एव तिष्ठति स विजयते, यस्तु
ततः पूर्वमेवोन्मज्जति स पराजयत इति भावः । 'सुपमा परमा शोभा' इत्यमरः । 'सुवि-
निर्दुर्भ्यः-' इति षत्वम् । अभावीति कर्मकर्तारि विष् 'भञ्जेष विणि' इति नलोपः ॥

धनुषी रतिपञ्चबाणयोरुदिते विश्वजयाय तद्भुवौ ।

नलिकेन तदुच्चनासिके त्वयि नालीकविमुक्तिकामयोः ॥ २८ ॥

धनुषी इति ॥ तद्भुवौ भैमीभुवौ विश्वजयाय शैलोपजयाय रतिपञ्चबाणयोर्धनुषी

१ 'अभोमेधात्कारः, अनुप्रासश्च' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र कलहपङ्कक्त्वेन खनीलिमा-
रोषादपङ्कभेदः । स च कृतमध्यविक्रमिर्वैतस्य दार्पणहेतुककाव्यलिङ्गानुप्राणितः । उपपेक्षा चैवं इतस्त-
रमित्युपलेशेति संकरः । तथा चोपमा व्यज्यत इति पूर्ववदिति' इति जीवातुः । २ 'अत्र रूपकं समं
चालंकारः । तथा चोक्तम् 'उपमेव शिरोनूतमेदा रूपकमिष्यते । समं योग्यतया योगो यदि संभावितः
कश्चिद्' ॥ इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र विदुतलाञ्छनादेर्नीराजनशरावभोमयत्वादित्येन रूपणा-
त्सावयवरूपकम्' इति जीवातुः । ३ 'अप्राप्तमानमतिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
'उन्मज्जनक्रियाविमिश्रं भञ्जोमेधा' इति जीवातुः ।

नोदिते प्रादुर्भूते न इति काका । 'तु' इति पाठे वितर्के । तथा—तस्या भैम्या उच्चनासिके रन्ध्रद्वयोपलक्षिते नासिके त्वमि विषये नालीकौ नलिकाप्रेर्यमाणलघुशरी तयोर्विमुक्तिकामयो-
नलिके शराधारनली न भवतः, अपितु नलिके एव । एतस्या भ्रूनासिकं दृष्ट्वा सर्वोऽपि कामाधीनो भवतीति भावः । 'नालीकः शरशल्ययोः' इति विश्वः । विश्वजयाय 'तुमर्थात्-' इति चतुर्थी । कामयोरिति 'शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णैः' ॥

सदृशी तव शूर सा परं जलदुर्गस्थमृणालजिह्वा ।

अपि मित्रजुषां सरोरुहां गृह्यालुः करलीलया श्रियः ॥ २९ ॥

सदृशीति ॥ हे शूर, या भैमी परं केवलं तव सदृशी योग्या । किंभूता—जललक्षणं दुर्गं तत्र तिष्ठन्ति जलदुर्गस्थानि मृणालानि जयत इति जिता भुजौ यस्याः सा । मृणाल-
दपि कोमलौ गौरौ च तद्भुजौ इत्यर्थः । तथा—करलीलया इत्यभिलाषेन मित्रं सूर्यं, सुहृदं च जुषन्ते सेवन्ते मित्रजुषि तेषाम् । विकसितत्वात्सधीकाणामपि सरोरुहां कमलानां श्रियो गृह्यालुर्महीतुक्षणा । त्वमपि जलदुर्गस्थवैरिजिह्वाः सत्सुहृदां सत्सहायानामपि वैरिणां संपदः करलीलया बलिक्त्रिया । गृह्यालुरिति शूरत्वादुभयोः साम्यम् । अपिरन्यच्च इत्यर्थे वा । 'मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्थः', 'बलिहस्तांशवः कराः', 'लीला विलासक्रिययोः' इत्यमरः । गृहेष्वीरा-
दिष्यन्तात् 'स्पृष्टिगृहि-' इत्यादिनालुप्ति 'अयामन्ता-' इत्यमादेशे गृह्यालुः । तथोगे 'न लोका-' इति षष्ठीनिषेधाच्छिव इति द्वितीयः ॥

वयसी शिशुतातदुत्तरे सुदृशि स्वाभिविधिं विधित्सुनी ।

विधिनापि न रोमरेखया कृतसीम्री प्रविभज्य रज्यतः ॥ ३० ॥

वयसी इति ॥ हे राजन्, तस्मां सुदृशि घनवनयां स्वाभिविधिं निजामिष्यामि विधि-
त्सुनि कर्तुंक्षाने अहमेव सर्वोत्तमा इमामभिष्याष्य तिष्ठामीति वार्ष्यं मन्यते । एवं तारुण्य-
मपि । एवंभूते शिशुता च तदुत्तरे शिशुताया वात्पतः परं तारुण्यं च वयसी न रज्यतः,
अपितु रज्यत एव संतुष्यत एव । बाल्यतारुण्ये तस्मां तिष्ठत इत्यर्थः । वयःसंधौ वर्तमाना
इति यावत् । किंभूते वयसी—विधिना ब्रह्मणा उदरे वर्तमानया रोमरेखया प्रविभज्य
समं विभागं कृत्वा कृतसीम्री कृतमर्यादे अपि । एवंविधे विभज्य न रज्यतः, किं तर्हि
संवर्धिते एवानुरागं भजत इति वा । बाल्यं वर्तते, रोमरेखोद्भवेन च तारुण्यं प्राप्तमित्युभे
संवर्धिते एव तिष्ठतः । रम्यत्वाद्वाल्यं त्यक्तुं न शक्नोति, तारुण्यं, चागन्तुमिच्छतीति भावः ।
विधिना शास्त्रोक्तमार्गेण रेखया कृतसीम्रीपि सस्याधिकाया भुवि मरीचिकं नदीवेदमिष्टि
कौनदिवदेते ॥

१ 'जय भुजोः कार्युक्त्वेन रूपेणात् तथा नासिकायां नलिकात्वेन संवाचनात् कुर्यात्प्रेक्षात्कारौ'
इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र समक्षेपालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अलोक्त'
मिमिच्छा विशेषोक्तिरलंकारः । तथा च काव्यप्रकाशः—'विशेषोक्तिरलंकारेषु कारयेत् फलवाच्यः' ।
अत्र च रोमरेखया विधिनापि कृतसीमालंकरणे सत्यमि प्रविभज्यमिति कार्यं नोक्तम् । अत्र वयसमि-
विधिविधानेच्छा निमित्तमुक्तम् इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र प्रस्तुतपदोपलक्षेपसाम्यादप्रस्तुतवि-
वाद्प्रतीतिः समासोक्तिरलंकारः' इति जीवानुः ।

अपि तद्वपुषि प्रसर्पंतोर्गमिते कान्तिशरैरगाधताम् ।

सरयौवनयोः खलु द्वयोः प्लवकुम्भौ भवतः कुचाडुभौ ॥ ३१ ॥

अपीति ॥ उभौ कुचौ खनौ तद्वपुषि प्रसर्पंतोः प्लवमानयोः कीडतोर्द्वयोः सरयौवनयोः कामतारण्ययोः प्लवकुम्भौ प्लवनायं कुम्भौ तरणकुम्भौ भवतः । खलु उत्प्रेक्षायाम् । किंभूते तद्वपुषि—कान्तिशरैः कान्तिप्रवाहैरगाधतामलस्पृशत्वं गमिते प्रापितेऽपि । अगाधे ह्युदके कीडालुचिता, तत्रापि कीडतीरिति शीतनार्यमपिवाच्यः । पूर्वापेक्षया अपिः, अन्यथा इत्यर्थे वा । अगाधे ह्युदके कीडतोर्द्वयोर्षट्द्वयेन भाष्यम् । यद्यपि द्विवचनेनैव द्वयोः, उभौ इति च सम्भवते तथापि सदासहवासित्वपरस्परमिलितत्वप्रदर्शनायमुक्तमिलवचनत्वमेव ॥

कलसे निजहेतुदण्डजः किमु चक्रभ्रमकारितागुणः ।

स तदुच्चकुचौ भवन्प्रभाशरचक्रभ्रममातनोति यत् ॥ ३२ ॥

कलस इति ॥ न्यायशास्त्रे समवायिकारणमसमवायिकारणं निमित्तकारणं चेति यत्समवेतमेव कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणं, यथा सृष्टिण्डो घटस्य । तत्र पूर्वश्लोके कुम्भत्वारोपणेन तदुभयसाम्यमसहमात्रः कविः प्रमाणगुणधिकत्वप्रतिपादनेन तयोर्लक्ष्यतामारोपयितुं हंसमुखेनापूर्वामुक्तिमार्गिं प्रणीतवान् । असंभाव्यवस्तुदर्शने परसंमतिप्रश्ने किमु-शब्दः । हे राजन्, चक्रभ्रमं करोत्येवंशीलचक्रभ्रमकारी तस्य भावचक्रभ्रमकारिता तद्वपुषो गुणः स्वभावः (नः) कलसे घटे दृश्यते स निजस्य स्वस्य घटस्य हेतुनिमित्तकारणं दण्ड-त्वास्माज्जातः किमु । समवायिकारणगुणः कार्ये गुणमारभते न निमित्तगुणः । अत्र तु निमित्तगुणः कार्ये गुणमारभत इति असंभाव्यमेतत्त्वया कुत्रचिदुच्यमिति प्रश्नार्थः किमु । मया तु दृष्टः । कुत्रेत्यपेक्षयाऽमाह—यद्यस्मात्स कलसस्तस्या भैम्या उच्चकुचौ भवन्कुचस्तनतां प्रपद्यमानः प्रभाशरेण दीप्तिमग्न्येन चक्रभ्रमं कुलालचक्रभ्रममर्थादुद्भेदे करोति । सुन्दरवस्तुदर्शनेन दृष्टेर्भ्रमणं भवति । सूर्याद्यलोकालोकनवत् । अथ च स तदुच्चकुचौ भवन्दीप्तिमग्न्येन चक्रस्य राष्ट्रस्य, लोकसमूहस्य वा भ्रमं मदजनितं मोहमातनोति । सर्वोऽपि स्तनकान्तिदर्शनेन कामान्धो भवतीति भावः । अथ च कान्तिप्रवाहे चक्रवाकप्रान्तिमातनोति । (कान्ति) प्रवाहे चक्रवाका भवन्ति (भ्रमन्ति) अतो भ्रमकारणत्वाच्छब्दच्छलाच्चक्रभ्रमकारितागुणो घटे विद्यते । तुल्यत्वेन कान्तिमत्त्वेन च तदुच्चौ घटचक्रवाकतुल्यविविधता भावः । निजः सहजव्याप्तौ हेतुश्च । समवायिकारणमिति यावत् । तादृशो न भवतीति अनिजहेतु-निमित्तकारणं तादृशादण्डाज्जातः किमु इत्युत्प्रेक्षा, आक्षेपो वा । दण्डगुणः कलसे विद्यत इत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्यायां शब्दच्छलेन हेतुमाह—स इति । यद् यस्मादिति वा । इति यथा-

१ 'अत्र कुचयोः कुम्भत्वसंभावनेनोत्प्रेक्षाशङ्करो, न रूपकम् । तथा च काव्यप्रकाशः—'समा-
वयमभोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परेण यत् । अस्तुशब्द उत्प्रेक्षाव्यञ्जकः, अतिशयोक्तिरिति वा' इति साहित्य-
विद्याधरी । 'अत्र कुचयोः सरयौवनप्लवङ्गकुम्भत्वोत्प्रेक्षा तयोर्लक्ष्यं कुचयोश्चातिशुद्धिर्न जात
इत्यलंकारेण वस्तुभक्तिः' इति जीवातुः ।

मति व्याख्येयम् । 'यस्यो गणे चक्रवाके चक्रं सैन्यरयाजयोः । प्रामाण्ये कुत्सालस्य भाण्डे राट्टाचक्रोरपि' इति विश्वः ॥

भजते खलु षण्मुखं शिखी चिकुरैर्निर्मितवर्हगर्हणः ।

अपि जम्भरिपुं दमस्वसुर्जितकुम्भः कुचशोभयेभराट् ॥ ३३ ॥

भजत इति ॥ खलुप्रेक्षे । दमस्वसुः चिकुरैः केशैर्निर्मिता कृता वर्हगर्हणा पिच्छ-
भारतिरस्कारो यस्य स शिखी मयूरः षण्मुखं कर्तिकेयं भजते सेवते । प्रसजत एतद्-
क्षम् । तथा दमस्वसुः कुचशोभया सनभारेण जितौ गण्डौ यस्य स इभराट् करिणां राजा
ऐरावतोऽपि जम्भारिमिन्द्रं सेवते । मैत्र्याः केशसाम्यं स्तनसाम्यं च देवाराधनेन धातु-
कामौ वैरनिर्घातनार्थं वा तौ भजत इति भावः । अधिकेन जितोऽन्ममधिकं भजते ।
चिकुरैरिति बहुवचनेनैव बहुलं सूचित्वा षण्मुखपदप्रयोगेण षण्मुखत्वात्स्कन्दस्य केशसंभा-
वनया तत्प्राप्त्यर्थं शिखिनः स्कन्दाभक्षणं सूक्तम् । 'जुमि जुमि माप्रविनामे' जम्भते
माप्रविनामं करोतीति जम्भत्वादियुज्जम्भादधिकः । अत एव सेव्यते । अस्या माप्रविनामका-
रिणी कुचशोभा जम्भतुल्येति हेतौत्सदधिकमिन्द्रं सेवते इति ॥

उदरं नतमध्यपृष्ठतास्फुटदङ्गुष्ठपदेन मुष्टिना ।

चतुरङ्गुलमध्यनिर्गतत्रिवलिभ्राजि कृतं दमस्वसुः ॥ ३४ ॥

उदरमिति ॥ हे राजन्, दमस्वसुर्मैत्र्या उदरं मुष्टिना कृतम् । विधिनेत्यर्थात् । किंभू-
तेन मुष्टिना—नतो नमो मयो यस्यैवंविधं पृष्ठं यस्योदरस्य तस्य भावस्तथा तथा स्फुटप्रक-
टीभवदङ्गुष्ठपदमङ्गुष्ठस्थानं यस्य तेन । किंभूतमुदरम्—चतसृणामङ्गुलीनां मध्याभिर्गतास्त्रि-
वलयस्तमिभ्राजते तच्छीलम् । पृष्ठमध्ये निम्नत्वमङ्गुष्ठनिवेशात् । उदरं त्रिवलियुक्तं चतु-
रङ्गुलिधारणात् । चतसृणां शीर्षेवान्तराणि भवन्ति । चतुरङ्गुलमिति 'तापुरुषस्य'—इत्यत्र ॥

प्रकारान्तरेणोदरमेव वर्णयति—

उदरं परिमाति मुष्टिना कुतुकी कोऽपि दमस्वसुः किमु ।

धृततच्चतुरङ्गुलीव यद्वलिभिर्भाति सहेमकाञ्चिभिः ॥ ३५ ॥

उदरमिति ॥ कोऽपि कुतुकी दमस्वसुदरं मुष्टिना इत्यस्या परिमाति व्यवच्छिनत्ति ।
किमु उत्प्रेक्षे । यद्यस्मात्तदुदरं सहेमकाञ्चिभिः मुरणैरेखलासहितविचित्रलिभिः कृत्वा पृता-

१ 'अनुमानालंकारः, स तदुचकुचौ भवतितीत्येकम् । कुचकलसदृशमाचक्रवाककान्तिरन्त-
रान्तिमानम्वलंकारो भवति' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ सहेमकान्तराणां कुरादवः कान्ते
संक्रामन्ति, न मिमिक्षुणा इति तार्किकसमने स्थिते गुण इति चक्रवर्ग इति चोदवशादि वाच्यप्रतीव-
मानयोरेवाव्ययसाम्यं एव । स तदुचकुचौ भवन् इति कुचकलसमभोरमैरातीत्योरेकुरावितशरत्-
कप्रमात्यकफिगामिनिष्ठा कुचामिति कलसे कान्ते चक्रवर्गकारिताकुचगुणमिमितकारणगुणसंक्राम-
नेवो-
त्प्रेक्षेति संक्षेपः । तार्किकसमने विरोधाद्विरोधानासोऽलंकारः इति कैश्चिदुक्तं, तदसन्ताद्वयपरमर्ण-
रपारवृत्तानः श्रूयन्तु' इति जीवातुः । २ 'नवोपेक्षा दीर्घकं वाचंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
'अथ शिल्पैरावतयोः षण्मुखजम्भारिमचमस्य जितवर्हगर्हणितकुम्भत्वं पदार्थहेतुकत्वात्केश्यैके कान्तलिङ्गे
तदसंनन्देऽपि संसृष्टाभिधानादतिशयोक्तिश्च' इति जीवातुः । ३ 'अथ कान्तलिङ्गरूपकालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । 'जमेष्ठा' इति जीवातुः ।

स्तस्य मुष्टेयतस्य अङ्गुलस्यो येन एवंविधमिव भाति । तिस्रो बलवद्यतुर्धा हेमकाशी । चत-
स्रोऽङ्गुलवत्तस्य मुष्टेरित्यर्थः । को व्रज्या । अपिरेवार्थः । व्रज्येत्यर्थः ॥

पृथुवर्तुलतन्निभम्बकृन्मिहिरस्यन्दनशिल्पशिक्षया ।

विधिरेककचक्रचारिणं किमु निर्मित्सति मान्मथं रथम् ॥ ३६ ॥

पृथिवति ॥ विधिर्व्रज्या मान्मथं कामसंबन्धिनं रथं निर्मित्सति निमातुमिच्छति ।
किमु उत्प्रेषायाम् । किंभूतो विधिः—मिहिरः सूर्यस्तस्य स्यन्दनो रथस्तस्य शिल्पं निर्माणं
तस्य शिक्षयाभ्यासेन पृथुं महान्तं वर्तुलं तस्या भैम्या नितम्बं करोतीति कृत् । किंभूतं
रथम्—एककेनासहायेन चक्रेण चरति एवंशीलम् । सूर्यरथैकचक्रनिर्माणभ्यासेन व्रज्या
भैमीनितम्बः कृतः स कामरथत्वेनोत्प्रेक्षितः । नितम्बदर्शनान्मदनप्राहुर्भावो भवतीति
भावः । निर्मित्सति । गाढः 'सति गीमा—' इत्यादिना अत्र इस् 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' ॥

तरुमूर्युगेन सुन्दरी किमु रम्भां परिणाहिना परम् ।

तरुणीमपि जिष्णुरेव तां धनदापत्यतपःफलस्तनीम् ॥ ३७ ॥

तरुमिति ॥ हे राजन्, सुन्दरी भैमी परिणाहिना विशालेनोरुयुगेनोरुद्वयेन त्वं
वृक्षरूपा रम्भा कदली परे केवलं जिष्णुर्जयनशीलेति किमु किं वक्तव्यम् । अपि त्वेवं न
वाच्यम् । किंतु तरुणीमपि तां रम्भामप्सुरोविशेषमपि जिष्णुरेव । किंभूताम्—धनदाप-
त्यस्य कुबेरपुत्रस्य नलकूबरस्य तपसः फलं स्तनी यस्याः । यदर्थं नलकूबरेण तपः कृतं तां
रम्भाम् । कदलीमप्यूर्युगेन जितवतीत्यर्थः । द्वयेन द्वयं जितम् । 'परिणाहो विशालता'
इत्यमरः । 'रम्भा कदल्यप्सुरसोः' इति विश्वः । 'न लोका—' इति निषेधात्तरुमिति द्वितीया ।
सुन्दरी । गौरादित्वाङ्गीर्षे ॥

जलजे रविसेवयेव ये पदमेतत्पदतामवापतुः ।

ध्रुवमेत्य रतः सहस्रकीकुरुतस्ते विधिपद्मदंपती ॥ ३८ ॥

जलजे इति ॥ ये जलजे कमले रवेः सूर्यस्य सेवयेवैतस्या भैम्याः पदतां चरणत्वं
पदमुत्तमस्थानं, व्याघ्रं वावापतुः प्रापतुस्त्वि । ध्रुवमुत्प्रेषते । विधिपद्मदंपती व्रज्याहनपक्षि-
जावापती हंसक्रीपुंसौ कर्तारौ ते जलजे कमली एवागम्य रतः शब्दश्च ध्रुवं निश्चयेन
सहस्रकीकुरुतः हंससहिते कुरुतः । हंसरवतुल्याच्छिजितादेते सहसे इत्यनुमीयत इत्यर्थः ।
हंसकः पादकटकस्तस्यहिते नूपुरयुक्ते कुरुतः । विधिहंसमिधुनमेतन्नूपुरत्वेन परिणतमि-
त्यर्थः । रविसेवया पद्मयोर्भैमीपदत्वप्राप्तिः । विधिसेवया हंसानामेतच्चरणस्थानप्राप्तिरित्यर्थः ।
विधिपद्मदंपती ये पदो एव्य रतः शब्दं कुरुतः । 'र शब्दे' । तथा सहसे कुरुत इति वा ।
कमलस्य हंससंयोगो युक्तः । भैमीपदयोः पद्मादप्युत्कृष्टत्वाद्धंसरवसमानशिजितयोगाधेय-
मुत्प्रेक्षा । सुन्दरतरे शुक्लानरे च स्रजता व्रज्या स्त्रीयहंसमिधुनमेव तद्वपुष्यत्वेन कल्पितम्,

१ 'अत्रोत्प्रेक्षोपमा चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रोत्प्रेक्षोपमोऽप्युत्प्रेक्षामुत्प्रेक्षयोरप्राप्ति-
यात्वेन स्रजतायः संकरः' इति जीवातुः । २ 'अत्रोत्प्रेक्षाचालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अत्रोत्प्रेक्षाचालंकारः । रम्भाशब्दः किष्टः कलशशब्दोऽपि' इति साहित्यविद्याधरी ।

तादृशस्यान्यथा भूषणस्याभावादिति च ध्वनिः । 'हंसकः पादकटकः' इत्यमरः । पक्षे 'क्षेपा-
दिभाषा' इति कप्, तत्तद्धितः । कृत इति पक्षे संज्ञादिः । ॥

धितपुण्यसरः सरित्कथं न समाधिद्विपिताखिलक्षपम् ।

जलजं गतिमेतु मञ्जुलां दमयन्तीपदनासि जन्मनि ॥ ३९ ॥

श्रितेति ॥ जलजं कमलं दमयन्ती (ग्लाः) पद्मेव चरण एव नाम यस्यैवंभूते
जन्मनि जन्मान्तरे मञ्जुलां रम्यां गतिं ममत्वं पुण्यलोकप्राप्तिरूपां दशां च कथं न एतु
प्राप्नोतु । किमुतम्—धितानि पुण्यानि श्रेयस्कारिणि सरांसि, श्रेयस्कारिण्यो नष्टाश्च येन
तत् । तथा—समाधिना मुकुलीभावेन सम्प्रसाधिना क्षपिता अतिबाहिता अखिलाः क्षपा
रात्रयो येन । अन्योऽपि सेवितपुण्यतीर्थः समाधिना योगेनान्तिबाहितसमत्तरानिर्जन्मा-
न्तर उत्तमां दशां प्राप्नोति तद्देहगीपदप्राप्तिर्जलमस्य ॥

एतादृशी सा कथं त्वया ज्ञातेत्यत आह—

सरसीः परिशीलितुं मया गमिकर्मकृतनैकनीधृता ।

अतिधित्वमनायि सा दृशोः सदसत्संशयगोचरोदरी ॥ ४० ॥

सरसीरिति ॥ सरसीः सरांसि परिशीलितुमवगाहितुं गमेर्धातोः कर्मकृता गतिविष-
यीकृता नैका अनेका नीधृतो देशा येन एवंविधेन मया सा भैमी दृशोरतिधित्वं दृग्गोचर-
त्वमनायि आनीता । दृष्टेत्यर्थः । किमुता—सदसत्तोरस्ति नास्तीति संशयस्तस्य गोचरो
विषय उदरं यस्याः सा । अत्यन्तं कुशोदरीति भावः । एतेन कापि देशे तादृशी न दृष्टेति
भावः । 'नीधृजनपदो देशविषयी' इत्यमरः । सरसीः । गौरादित्वान्धीप् । शीलेर्भावादिका-
नुमुत् । नीधृत् 'नहिधृति-' इति षीर्षः । गोचरोदरी 'नासिकोदर-' इति ङीप् ॥

अवधृत्य दिवोऽपि यौवतैर्न सहाधीतवतीमिमामहम् ।

कतमस्तु विधातुराशये पतिरस्या बसतीत्यचिन्तयम् ॥ ४१ ॥

अवेति ॥ हे राजर्ष, अहमित्यचिन्तये विचारितवानसि । किं कृत्वा—दिवोऽपि
स्वर्लोकाद्यापि यौवतैः स्त्रीसमूहैः सह नाधीतवती नाध्ययनकर्त्राभिमां भैमीमवधृत्य नि-
धित्व । सहसैः सह पठ्यते किल । इतीति किम्—विधातुर्नृपश्च आशये मनस्यस्या भैम्याः
कतमस्तु को वा पतिर्विद्यते इति । विधात्रा सुरमुन्दरीभ्योऽपि सुन्दर्या भैम्या योग्यः को
भर्ता विनिर्मित इति चिन्तितवानित्यर्थः । यौवतैरेति युवतिशब्दात्सामूहिके भिक्षादित्यादयि
'मस्याडे-' इति प्रातः पुंवद्भावे भिक्षादौ युवतिशब्दात्पठ्यात्सामर्थ्यात् भवति । नराहाधीत-

१ 'अत्र हंसशब्दाच्चात्ताया सिञ्जितसंनवाचैर्बभूवोत्तेष्टा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ
समाप्तोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अवीको गुणः । बहुलम् 'अपेक्ष शीघ्रोक्तः ।
सहृदयेन वक्रोक्तिर्वीरितकारेण चैव पर्यायकताप्रकारः कथ्यते' इति साहित्यविद्याधरी । ४ इदं
च वृत्तनुसारणोक्तम् । भाष्यमते तु 'भिक्षादिषु युवतिग्रहणानपेक्षं पुंवद्भावस्य सिद्धेः तादृशत्व-
विधी' इति कार्तिकमाध्वरीत्या युवतिग्रहणस्य भिक्षादिग्रहे मत्वाख्यानाद्वीकारे यौवनेति रूपभाषणेः ।
तस्माच्छब्दव्यतीवन्तयुवतीशब्दाद् 'भनुदाशदिरम्' इत्यपि 'मस्याडे वक्रिते' इति पुंवद्भावेन यौवनेति
साधनीयम् ।

कवीमिति 'सुसुपा' इत्यनेन समासः । कृतम् इति 'कतरकतमी जातिपरिग्रहे' इति वचनसामर्थ्यात्सार्थेऽपि उतमेव ॥

अनुरूपमिमं निरूपयन्नथ सर्वेष्वपि पूर्वपक्षताम् ।

युवसु व्यपनेतुमक्षमस्त्वयि सिद्धान्तधियं न्यवेशयम् ॥ ४२ ॥

अन्विति ॥ इममस्या भैम्या अनुरूपं रूपयोग्यं पति निरूपयन् अयं वा योग्यः, अयं योग्य इति विचारयन्नपि अथ पश्चात्सर्वेष्वपि युवसु तद्वर्णेषु पूर्वपक्षतामयोग्यवरूपत्वं व्यपनेतुं निराकर्तुमक्षमोऽसमर्थः सद्यं त्वयि सिद्धान्तधियं भैमीरूपानुरूपत्वबुद्धिः निःसर्पजं निश्चयं न्यवेशयं निवेशितवान् । अथ पश्चात्त्वयीति वा । त्वत्तोऽन्यस्ययोग्यः कोऽपि तद्वर्णो न विद्यत इति । अन्यत्रापि पूर्वपक्षापेक्षया सिद्धान्तस्य बलवत्त्वम् ॥

अनया तव रूपसीमया कृतसंस्कारविवोधनस्य मे ।

चिरमप्यवलोकिताद्य सा स्मृतिमारुढवती शुचिसिता ॥ ४३ ॥

अनयेति ॥ चिरं विरकालमवलोकितापि शुचिसिता रम्यहास्या सा भैमी अद्य मे स्मृतिं स्मृतिपथमारुढवती प्राप्ता । किंभूतस्य मे—तवानया दृश्यमानया रूपसीमया लावण्यमयीदया कृतं जनितं संस्कारविवोधनं पूर्वाहितभावनाख्यसंस्कारसमुद्बोधो यस्य । तद्रूप-योग्यत्वाच्चद्रूपदर्शने सा स्मृतेत्यर्थः । सद्यदर्शने हि स्मृतिर्भवति 'सद्यश्चादृष्टचिन्तायाः स्मृति-बीजस्य बोधकाः' इति । रूपसीमयेति 'डाकुमाभ्याम्—' इति ङापि तृतीया ॥

त्वयि वीर विराजते परं दमयन्तीकिलकिञ्चितं किल ।

तरुणीस्तन एव दीप्यते मणिहारावलिरामणीयकम् ॥ ४४ ॥

त्वयीति ॥ किलेति संभावनायाम् । हे वीर हे शूर, किल दमयन्त्याः किलकिञ्चितं शृङ्गारचेष्टाविशेषः त्वयि परं केवलं विराजते विशेषेण शोभते । वीरस्यैव शृङ्गारित्वं युज्यते, वीरानुरागिष्वथ स्त्रिय इति सूचनार्थं वीरेति पदम् । अर्थान्तरन्यासं दृष्टान्तत्वेनाह—मणि-हारावलेमुष्काहारसमूहस्य रामणीयकं सौन्दर्यं तरुणीस्तने तरुण्या एव कुचे शोभते, न तु वृद्धयोपितः । 'कोपाशुहृष्यभीत्यादेः संकरः किलकिञ्चितम्' इत्यालंकारिकाः । रामणीयकं कामनीयकमेव ॥

पुनरुक्तण्डार्थमाह—

तव रूपमिदं तथा विना विफलं पुष्पमिवावकेशिनः ।

इयमृद्धधना वृथावनी खवनी संप्रवदतिपकापि का ॥ ४५ ॥

तवेति ॥ हे राजन्, तव इदं दृश्यमानमनुपमं रूपं तथा भैम्या विना विफलं निरर्थकम् । कस्य किमिव—अवकेशिनो वन्यवृक्षस्य विफलं फलरहितं पुष्पमिव, तथावा न शोभते । अथवा—अवकेशिनो मुण्डितमुण्डस्य शिरसि धार्यमाणं पुष्पं तथा विफलम् । तथा विना न

१ 'अथ प्रतीपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ सममालंकारः' । तथा च काव्य-प्रकाशः—'समं योग्यतया योगो यदि संभावितः कश्चिदं' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ सरणम-लंकारः' । तथा चोक्तं काव्यप्रकाशे—'यथानुभवमर्थेन वृष्टे तत्सदृशे स्थितिः । सरणम्' इति साहि-त्यविद्याधरी । ४ 'अथ प्रतिवस्तूपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ द्वारकिलकिञ्चित्वयोरुप-मानोपमेययोर्बोद्धव्ये विग्रहप्रतिविम्बतया स्तनयूवयोः समानधर्मत्वोक्तैर्दृष्टान्तार्थकारः' इति जीवातुः ।

केवलं रूपं विफलं, किं च (तु) — कृद्धघना पूर्णघना इयमवनी पृथ्व्यपि वृथा व्यर्थैव । तथा — संप्रवदन्तः कृजन्तः पिक्वाः कोकिला यस्यां सा स्ववन्द्यपि स्वयमारोपिता विलासवाटिकापि का । न कापि । भैमीप्राप्त्यभावे सर्वमेतद्विरथं कमिलार्थः । 'वन्द्योऽफलोऽवकेशी च' इत्यमरः । वनी इति गौरादित्वान्गीप् । अव्यक्ताकल्पात्संप्रवददित्यत्र वदेः शेषता ॥

अहमेवैतद्रूपयोग्यस्त्वहंमुलभा कथमित्यत आह —

अनया सुरकाम्यमानया सह योगः सुलभस्तु न त्वया ।

घनसंवृतयाम्बुदागमे कुमुदेनेव निशाकरत्विषा ॥ ४६ ॥

अनयेति ॥ यतः सुरैर्देवैरपि काम्यमानयाभिलष्यमाणवानया भैम्या सह योगः संबन्धस्तु त्वया न सुलभः सुप्रापः । तत्र युक्तिमाह — कः केनेव । अम्बुदागमे वर्षाकाले घनसंवृतया मेघच्छन्नया निशाकरस्य चन्द्रस्य त्विषा वीक्ष्या सह संबन्धः कुमुदेनेव न सुप्रापो न प्राप्स्यते, परंतु दुःखेन मनुष्यायेन सा प्राप्या । तत्र गत्वा त्वय्येव तस्या अनुरागमुत्पाद्य त्वामेव यथा भजेत्तथा करिष्यामीति भावः । यथा वर्षासु मेघानामतिप्रतिबन्धकतया कुमुदेन चन्द्रज्योत्स्ना दुष्प्रापापि वायुना दैवान्मेघनिराकरणे प्राप्यते तथेत्यर्थः । सुलभः । खलर्थत्वेन पृष्टीनिषेधात्त्वयेति तृतीया ॥

व्यञ्जितमर्थं व्यक्तीकुर्वेन्नियमयति —

तदहं विदधे तथातथा दमयन्त्याः सविधे तव स्तवम् ।

हृदये निहितस्तथा भवानपि मेन्द्रेण यथापनीयते ॥ ४७ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मात् योग्यस्य सान्तरायत्वात्कारणादहं दमयन्त्याः सविधे समीपे तव स्तवं स्तुतिं तथातथा तेन तेन प्रकारेण विदधे करिष्यामि तथा भैम्या हृदये भगवति निहितोऽवकृतो भवान्वया येन प्रकारेणेन्द्रेणापि नापनीयते दूरीक्रियते, किंपुनर्मनुष्येण । इन्द्रादेरप्यधिकतया त्वं वर्णनीयः । विदधे, अपनीयते इति च वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत्प्रत्ययः । विदधे, आशंसायां भूतवर्द्धा ॥

जनौचित्यं परिहरति —

तव संमतिमेव केवलामधिगन्तुं धिगिदं निवेदितम् ।

ब्रुवते हि फलेन साधवो न तु कण्ठेन निजोपयोगिताम् ॥ ४८ ॥

तवेति ॥ इदं दमयन्तीयोजनं तवानुमतं नवेति केवलां संमतिमनुमतिमधिगन्तुमेव ह्यनुमेव, प्राप्तुमित्यर्थः । इदं निवेदितं विशतिं धिक् । हि यतः साधवो महान्तो निजोपयोगितां निजोपकारितां फलेन फलमिष्यन्त्या ब्रुवते, न तु कण्ठेन कण्ठरथेन वचनेन । तव केवलां संमतिमेवाधिगन्तुं शानुमेवेदं निवेदितं भगवत्तव तवापि निन्दम् । ममोपकारी न कर्तव्य

१ 'अथ केवानुप्राप्तोऽलंकारः । अर्थालंकारास्तु विनोक्तिदीपकोपमात्तकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ हि निन्दमतिविम्बभावोपमात्तकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ तत्संबोधोऽलंकारस्यामरकामनापदार्थहेतुवत्तत्तत्तन्मतिहेतुः । तत्संबोधा वेपमुपमैति लंकारः' इति जीवानु । ३ 'अथातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रत्ययः । सामुद्रिकेति समुद्रेण प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे 'तेन प्रोक्तम्' इत्यणि स्वार्थे कन् ।
'सामुद्रिक' इति पाठेऽप्यन्तादस्त्यर्थे 'अत इतिठनौ' इति ठन् ॥

न सुवर्णमयी तनुः परं ननु किं वागपि तावकी तथा ।

न परं पथि पक्षपातितानवलम्बे किमु मादशेऽपि सा ॥ ५२ ॥

नेति ॥ ननु संबोधने । तावकी तथैवं तनुः परं केवलं सुवर्णमयी हेमविकारो न, किन्तु तावकी नागपि वागपि तथा किं सुवर्णमयी शोभना वर्णा यस्यां सा । किं प्रभे । वाक्पटुत्वं, शरीरसौन्दर्यं च त्वय्येवेति सूचितम् । नु संबोधने । न इति पृथक् । वागपि तथा न किम्, अपितु तथैवेति वा । अन्यथा तत्र पक्षपातिता पक्षाभ्यां पतति गच्छत्येवंश्रीलः पक्षपाती तस्य भावस्तत्तानवलम्बे निरालम्बे पथि अन्तरिक्षमागं परं केवलं, न किन्तु सा पक्षपातिता स्ववर्णतः पातित्वमनुकूलवर्तित्वमनवलम्बे निर्गतिके मादशे मत्तदशे किमु किमेति वा । निरालम्बत्वस्य मम त्वमेवालम्बनमिति भावः ॥

भुशतापभृता मया भवान्मरुदासादि तुषारसारवान् ।

धनिनामितरः सतां पुनर्गुणवत्संनिधिरेव सन्निधिः ॥ ५३ ॥

भृशेति ॥ हे हंस, मया भवान्मरुदासुगाद्यादि प्राप्तः । किन्तूतेन—भृशतापमतिव्यक्त-
कामज्वरं विमतीति । किन्तूतो मरुत्—तुषारस्य हिमस्य सारः श्रेष्ठो भागो विद्यतेऽस्मिन् ।
उपरतप्तस्य शीतलेन वायुना यथा तापनाशस्तथा भवत्संगत्या भवेत्यर्थः । तदेव दृष्टान्तेनाह—
धनिनां धनवतामितर एतद्विलक्षणो नीचो द्रव्यरूपो वा संनिधिः सम्बद्धिधिः । सतां विदुषां
पुनर्गुणवतां संनिधिः समागम एव संनिधिः सम्बन्ध संनिधिर्न त्वम्बः । निधिप्राप्त्या
धनिकानां यथा हर्षस्तथा गुणिजनसंनिधिवाणिनां हर्षः । सन्निति पृथग्या । इतरस्त्वम्ब-
नीचयोः' इत्यमरः ॥

शततः श्रुतिमागतैव सा त्रिजगन्मोहमहौपधिर्मम ।

अमुना तव शंसितेन तु स्वदशैवाधिगतामवैमि ताम् ॥ ५४ ॥

शतश इति ॥ त्रिजगती मोहे मूर्च्छांप्रापणे बन्धीकरणे च महौपधिरुतमौपधिः संमोहिनी
विद्येत्यर्थः । सा मैत्री शतशः शतादृहुम्बोऽनेकवारं वा मम श्रुतिमागतैव । अनेकवारं
मयाकर्णितैवेत्यर्थः । अमुनानेन तव शंसितेन त्वत्कर्तृकेण सौन्दर्यकथनेन तु पुनरहं तां मैत्रीं
स्वदशैव स्वनेत्रैवाधिगतां दृष्टामवैमि जाने । यद्येवंविधा दृष्टा त्वया तर्हि मयापि दृष्टे-
वेत्यतिमिन्नतया लौकिकयुक्तिः । मम बहुवारमाकर्ण्यते तत्कदाचिदुच्यतेऽपि । शतश इति
बह्वर्थकारकत्वाच्छब्दः ॥

१. पयन्तादिति पाठ आसीत् । २. 'अशोषरवाकावर्णस्य पूर्ववाक्यार्थेऽतुक्तत्वात् कान्यसिद्धमन्त्रकारः'
इति जीवातुः । 'अवाशिषयोक्तिरन्त्रकारः कान्यसिद्धं च' इति साहित्यविद्याधरी । ३. 'अथ
श्रेयोपदेशालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र तनुवाचोः प्रकृताप्रकृतयोः सुवर्णमयीति शब्दभेदः ।
एवं पथि मादशेऽपि पक्षपातिदे इति समासोपसंज्ञाः । तथा चोपमा व्यञ्ज्यते' इति जीवातुः ।
४. 'अत्र रूपपाथोत्तरस्यालंकारी । कथोन्तरप्रतीतिस्तु रूपके नैव । तेन समासोक्तिपुद्गलैः काव्यो' इति
साहित्यविद्याधरी । 'दृष्टान्तालंकारः' इति जीवातुः । ५. 'अत्र रूपकमात्रालंकारी । तथा चोक्तं
काव्यप्रकाशे—'प्रत्यक्षा इव वज्रावाः किदन्ते भूतमाविनः । वज्राविकम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

नेत्रादपि मित्रवचनस्याधिक्यमाह—

अखिलं विदुषामनाविलं सुहृदा च स्वहृदा च पश्यताम् ।

सविधेऽपि नसूक्ष्मसाक्षिणीवदनालंकृतिमात्रमक्षिणी ॥ ५५ ॥

अखिलमिति ॥ नौ तुल्ययोगार्थौ । सुहृदा मित्रेण च स्वहृदा स्वमनसा चाखिलं समस्तं चस्त्वनाविलमसंदिग्धम्, अविपर्यस्तं च आगमानुमानाभ्यां पश्यताम्, अनाविलमसंदिग्धं यथा भवति तथा वा जानतां विदुषां ज्ञातृणामक्षिणी नेत्रे वदनालंकृतिमात्रं मुखालंकरणमेव न त्वन्यत्तयोः प्रयोजनम् । यतः किंभूते अक्षिणी—सविधेऽपि समीपेऽपि न सूक्ष्मवस्तु-
प्राहृके । यत्रेवद्वयं स्वगतं कञ्जल्यरक्तत्वादिकमपि ज्ञातुं न शक्नोति तदूरस्थं कथं पृच्छेयात् । अस्मीत्यादिति भावः । अतः प्रत्यक्षं ताभ्यां दुर्बलमित्यर्थः । मित्रस्य प्रथमग्रहणं हृदयापेक्षया प्राधान्यद्योतनार्थम् । एवंविधे अक्षिणी विदुषामलंकरणमात्रं न, कित्वलंकृतिरेव वद कथय इति वा । सुहृदा देशकालादिव्यवहितमपि पश्यति न तु नेत्राभ्याम् । सुहृदेति 'सुहृदुर्द्विदौ—' इति साधुः । नसूक्ष्मेति नयमासः । सूक्ष्मसाक्षिणी नेति केचित् । 'मात्रं कालव्यवधारणे' । अत्रावधारणे मात्रशब्देः ॥

अमितं मधु तत्कथा मम श्रवणप्रायुणकीकृता जनैः ।

मदनानलबोधने भवेत्स्वग धाव्या धिनैर्धैर्यधारिणः ॥ ५६ ॥

अमितमिति ॥ हे खग हंस, जनैर्लोकैः श्रवणयोः प्रायुणकीकृतातिषीकृता श्राविता तस्या भैम्याः कथा मम मदनानलस्य कामागोबोधने शीपने धाव्या अमिसंशुश्रूषणे समर्था 'हम्भवे-
ज्जयति । तथा यथामिदीप्यते तथा तत्कथया मम मदनमिदीप्यते । किंभूता तत्कथा—
अमितमनुपमं, बहु वा मधु । दिव्यापरिमितामृततुल्येत्थम् । अतो धैर्यधारिणो मत्सहसा-
नधीरानुपहृष्टान्धिक् । एतादृशा अधीरा निन्धाः मम (इत्यस्य) विशेषणम्, अधैर्यधारिण इति वा । तदा मां धिगित्यर्थः । 'क्वत्तामिधेनी धाव्या च या स्यादमिसमिन्धनी' इत्यमरैः ॥

विपमो मलयाहिमण्डलीविषफुत्कारमयो मयोहितः ।

खग कालकलत्रदिग्भवः पवनस्तद्विरहानलेधसा ॥ ५७ ॥

विपम इति ॥ हे खग, तद्विरहानलो मैत्रीविशोगबहिलस्यैषसा इन्धनेन मया कालकलत्रदिग् दक्षिणा तत्र भवः पवनो वायुर्दक्षिणवातः विपमो दुःसह कहितत्थकितः । किंभूतः—मलयाचले वर्तमाना अहिमण्डली भुजंगसमूहस्य विषं तस्य फुत्कारमयोऽमिसंशु-
श्रूषणधमनवायुरूपः । विषं माति आत्मना समीकरोतीति वा । विषं मयत्वे ददाति वा । काल-
यति सर्वभूतानीति कालस्त्युत्रस्त्वेवंविध एव संभाव्यते । फुत्कारसंशुश्रूषितेन बहिना यथा काष्ठं दहते तथा मलयपवनसंशुश्रूषितेन विरहानलेनाहमपि दह्ये इति भावः । मलयाचले

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिरूपकार्पांतरन्या-
सालंकाराणां संकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र तत्कथाया धाव्याधमना प्रकृतमदनाधीनप-
नोनात् परिरूपमालंकारः । 'नारोप्यनागस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणाम' इत्यलंकारसर्वस्वकारः' इति
जीवातुः । ३ 'वत कालः' इति पाठे वत खेदे इति तिलकजीवात् ।

चन्दनयाहुल्यात्सर्पबाहुल्यम् । विषम इति 'आतोऽनुपसर्गे कः' । मूत्कारमय इति तादृश्ये प्राप्नुयै वा मयद् । कालेति मोदनार्थात्कालयतेध्वीरादिकात्पचायैच् ॥

प्रतिमासमसौ निशापतिः खग संगच्छति यद्दिनाधिपम् ।

किमु तीव्रतरैस्ततः करैर्मम दाहाय स धैर्यतस्करैः ॥ ५८ ॥

प्रतिमेति ॥ हे खग, असौ निशापतिश्चन्द्रः प्रतिमासं मासे मासे यद्दिनाधिपं सूर्यं संगच्छति प्रविशति च चन्द्रस्ततः सूर्यसङ्घातात्तीव्रतरैरतितीक्ष्णैर्धैर्यतस्करैर्धैर्यचोरैः करैः किरणैः मम दाहाय किमु । जात इति शेषः । उपरुक्षित इति वा । विषोर्विरहिणो संतापकारित्वं स्तव एव रवेस्तैश्च्यमादायोप्रेक्षितम् । अन्योऽपि स्वतोऽपकारेऽसमर्थोऽन्यसहायोऽपकारं करोति । प्रतिमासम् । वीण्यायामव्ययीभावः । संगच्छतीति सकर्मकत्वात्तदभावेः ॥

कुसुमानि यदि सरेपथो न तु वज्रं विषवल्लीजानि तत् ।

हृदयं यदमुमुहन्नमूर्मम यच्चातितरामतीतपन् ॥ ५९ ॥

कुसुमेति ॥ यदि सरेपथः कामवाणाः कुसुमानि पुष्पाणि न तु वज्रं । वज्ररूपा यदि न भवन्तीत्यर्थः । तत्तर्हि तानि वा कुसुमानि विषवल्लीजानि विषवल्लीभवानि । यद्वा—मम ते सरेपथो वज्रमेव न तु कुसुमानि । लोकप्रसिद्धिविद्वद् यदि चेत्तर्हि तानि विषवल्लीजातानि भविष्यन्ति । कुसुमत्वमस्तु विषवल्लीजत्वं मास्तु । विषक्ते पाषकमाह—यद्यस्मात् अमुः सरेपथो मम हृदयमतितरामतिशयेनामुमुहन्नमोहयामासुः, अतीतपंथं तापयामासुः । अत्यन्तमोहतापो विषवल्लीजत्वेन विना न संगच्छेते । तस्माद्विषवल्लीजान्येवेत्यर्थः । 'इषुर्द्रयोः' इत्यमरः । अमुमुहन् अतीतपथिति मुहेत्यपेक्षं प्यन्ताद्बुद् । तयोरकर्मकत्वात् 'गतिबुद्धि-' इत्यादिनाऽणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वाद् हृदयमिति द्वितीया । अतितराम् 'किमेतिह्-' इत्यामुः ॥

तदिहानवधौ निमज्जतो मम कंदर्पशराधिनीरधौ ।

भव पोत इवावलम्बनं विधिनाकसिकसृष्टसंनिधिः ॥ ६० ॥

तदिति ॥ हे हंस, तत्तस्मात्त्वं ममावलम्बनमाधारो भव । क इव—पोत इव समुद्रत-रणगानपात्रमिव । किंभूतस्य मम—इहासिजवधौ निर्मयोदे कंदर्पशरैर्जनितो य आधिर्मानसीं बध्वा तद्रूपे नीरधौ समुद्रे निमज्जतो ब्रुवतः । किंभूतः—विधिना, ब्रह्मणा दैवेन वा आकस्मिकोऽकस्मात्सृष्टो जातः कृतः सन्निधिः सान्निध्यं यस्य । अपारे समुद्रे निमज्जतः कस्यचिदैववशात्समीपगतः पोतो यथा आलम्बनं भवति, तथा त्वमपि भवेति भावः । हेतुशून्यः कालोऽकस्मादित्यनेनाव्ययेन लक्ष्यते । तत्र भव आकस्मिकः । अन्धात्मादित्याहुम् 'अव्ययानां भवति तिलोपः' ॥

अथवा भवतः प्रवर्तना न कथं पिष्टमियं पिनष्टि नः ।

स्वत एव सतां परार्थता ग्रहणानां हि यथा यथार्थता ॥ ६१ ॥

१ 'अथ काव्यश्लिष्टकालंकारः । अथ पदार्थे वाक्यार्थेप्रतिपादनारोहो गुणः ।' इति साहित्यविद्याधरी । 'विरहानलैषतेति रुक्मकोत्थापितेयं दक्षिणपवनस्य मलवाहिमण्डलीमूत्काररघोत्प्रेक्षेति लंकारः' इति जीवातुः । २ 'अत्रानुपमानम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ संगमनस्य दाहापरोत्प्रेक्षणात्कलोत्प्रेक्षा' इति जीवातुः । ३ 'अत्रानुपमानम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'मोहतापक्षयविषकार्यदर्शनाद्विषवल्लीवोत्प्रेक्षा' इति जीवातुः ।

अथवेति ॥ अथवेति पूर्वोपरितोषे । इदम् 'भव पोत इवावलम्बनम्' इत्यादिना नोऽस्तकर्तृका भवतस्त्वरकर्मिका प्रवर्तना श्रेणा पिष्टं पिष्टमेव कथं न पिनष्टि । पिष्टपेय-
न्यायं कथं नानुसरति व्यर्थमित्यर्थः । ननु स्वतःप्रवृत्तौ पिष्टपेयं न तथास्वीत्याशङ्क्या
स्वतःप्रवृत्ति इष्टान्तेन समर्थयते—हि यस्मात्स्वतां साधूनां परार्थता परोपकारित्वं स्वत एव ।
परश्रेणं नापेक्षते इत्यर्थः । तस्मात्पिष्टपेयतुल्या प्रवर्तनेति भावः । यथा प्रहृष्टानां ज्ञानानां
व्यथार्थता प्रामाण्यं स्वत एव । ज्ञानं स्वतःप्रमाणमिति गीर्मासकाः । यद्वा गृह्यते ज्ञापतेऽर्थो
यैस्तानि शब्दास्तेषां व्यथार्थतामुगतार्थता स्वत एव । वृक्षचन्दोच्चारणमाद्ये मूलशाखापत्रादि
प्रलक्षमिव स्फुरति यथा तथा सतो नाममात्रे गृहीते तेषां परोपकारित्वं स्फुरत्येव । 'एके
सत्पुरुषाः परार्थपटकाः स्वायं परिलक्ष्य ये-' इत्यादि भर्तृहरिः । अन्यद्विस्तारमयात्र लिङ्गयते ।
प्रवर्तनेति 'ण्यास-' इति युञ् । न इति 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकत्वेऽपि बहुवचनम् ॥

तत्र चर्तमनि चर्ततां शिवं पुनरस्तु त्वरितं समागमः ।

अयि साधय साधयेप्सितं सरणीयाः समये वयं वयः ॥ ६२ ॥

तचेति ॥ चर्तमनि मार्गे तत्र शिवं कल्याणं वर्ततां भवतु । कृतकार्यस्य तत्र त्वरितं शीघ्रं
समागमो मया सह मैत्र्यं पुनरस्तु भवतु । अयि हंस, ईप्सितं भैमीप्राप्तिलक्षणं मदभिल-
षितं साधय साधय निष्पादय । स्वार्तिद्योतनार्थं वीक्षा । साधय गच्छ, अभिमतं साधय
कुर्विति वा । हे वयः पतिम्, वयं समये सखीराहित्यसमये एकाग्रे सर्वव्याः । तस्या-
मस्तदभिलाष उत्पादयितव्य इति केचित् । अथ च किञ्चित्प्रतिबन्धकाशङ्कासमये वयं
विन्यादयः कार्यसिद्धयर्थं सरणीयाः । 'अनुनये त्वयि' इत्यमरः । वयम् 'अस्मदो द्वयोश्च'
इत्येकत्वे बहुवचनम् । पत्रे 'लक्ष्मीनां मित्रः-' इत्यमरः शेषैः ॥

इति तं स विसृज्य धैर्यवाद्युपतिः सृष्टतवागृहस्पतिः ।

अविशद्गहनवेदम विस्मितः स्मृतिलग्नैः कलहंसशंसितैः ॥ ६३ ॥

इतीति ॥ स नृपतिर्नल इति पूर्वोक्तप्रकारेण तं हंसं विसृज्य प्रस्थाप्य गहनवेदम उद्यान-
गृहमविशत् । किभूतः—धैर्यवान्धैर्ययुक्तः । यावदंसागमनं तत्रैव प्रतीक्षाकारित्वात् ।
तथा—सृष्टतवापि प्रिये सखे च वचसि नृहस्पतिरिव, न तूपचारवाची । तथा—रमणीय-
त्वात्स्मृतिगोचरं सरणविषयं लक्ष्मिर्गतेः कलहंसशंसितैर्हंसभाषितैः कलर्गम्भीरैः हंसभाषितैर्वा
विस्मितः साधयः ॥

अथ भीमसुताचलोकनैः सफलं कर्तुमहस्तदेव सः ।

क्षितिमण्डलमण्डनायितं नगरं कुण्डिनमण्डजो ययौ ॥ ६४ ॥

अथेति ॥ अथातन्तरे शोऽण्डजो हंसो भीमसुता भैमी तस्या अलोकनैर्दर्शनैस्तदेवा-

१ 'नव निदर्शनावाक्यदृष्टान्तालंकाराः' यदुक्तम्—'संभवतासंभवता वा वस्तुसंदन्नेन सम्भवात्
प्रतिविम्बकरणे निदर्शना' इति साहित्यविद्याधरी । 'उपमासंख्योऽर्थांतरन्यासः' इति जीवातुः ।

२ 'अभासीनां मालंकारः यथोक्तं दण्डवल्कारे—'आसीनां मालंकारेऽभिलषिते वस्तुत्वात्संनम्' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'इति सोऽपि विसृज्य तं खनम्' इति पाठमिलकमुद्रायबोधयोः
संयुक्तः । ४ 'कुतिलग्नैः' इति पाठो जीवातुसंमतः । ५ 'नव वीपकप्रतिशयोक्तिव्यालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

हृदिनं सफलं सार्धकं कर्तुं कुण्डिनं नाम नगरं ययौ जगाम । किभूतम्—रमणीयत्वाद्भ्रम्य-
विप्रितत्वाच्च क्षितिमण्डलस्य मण्डनायितमलंकारीभूतं मण्डनमिवाचरितम् । तदेवेत्यनेन
क्षणमपि मिलम्बो न कृतः । तेन परोपकारित्वं सूच्यते ॥

तद्रूपेण श्लोकत्रयेण शकुनाभ्याह—

प्रथमं पथि लोचनातिथिं पथिकप्रार्थितसिद्धिशंसितम् ।

कलसं जलसंभृतं पुरः कलहंसः कलयांभूव सः ॥ ६५ ॥

प्रथममिति ॥ स कलहंसः प्रथमं पथि गतो लोचनातिथिं श्लोचनगोचरं जलसंभृतं
जलपूर्णं कलसं घटं पुरोऽग्रे कलयांभूव सातवान् । स्वानुकूलं शकुनमग्रहीदित्यर्थः । अति-
विशब्देनाकस्मिकोपस्थितिः सूच्यते । बुद्धिपूर्वकं शकुनं तथा न फलदं यथाकस्मिकम् । किभूतं
कलसम्—पथिकैः प्रार्थिता या सिद्धिस्तां शंसतीति शंसितं द्योतकम् । पथिकः 'पथः कर्तृ' ॥

अवलम्ब्य दिदृक्षयाम्यरे क्षणमाश्चर्यरसालसं गतम् ।

स विलासवनेऽवनीभूतः फलमैक्षिष्ट रसालसंगतम् ॥ ६६ ॥

अवलम्ब्येति ॥ स हंसोऽवनीभूतो नलस्य विलासवने कीडावने रसाले आग्ने संगतं
लभं फलमैक्षिष्ट ददर्श । फलमात्रदर्शनं कार्यसिद्धिसूचकम्, सुतरामाप्तफलदर्शनमिति भावः ।
किं कृत्वा—क्षणं मुहूर्तं दिदृक्षया मार्गावलोकनेच्छयाम्बर आकाशे रमणीयोर्यानदर्शनार्थ-
रसेनालसं मन्दं गतं गगनमवलम्ब्याधिल इति पक्षिर्जातिः ॥

नभसः कलमैरुपासितं जलदैर्भूरितरक्षुपं नगम् ।

स ददर्श पतङ्गपुंगवो विटपच्छन्नतरक्षुपन्नगम् ॥ ६७ ॥

नभस इति ॥ स पतङ्गपुंगवः पक्षिश्रेष्ठो नगं पर्वतं ददर्श । किभूतम्—नभस आका-
शस्य कलमैः करिषावकरूपैर्जलदैर्मैरुपासितम् । तथा—भूरितराः क्षुपा, हुस्वशाखाशिक-
पृक्षा यस्मिन् । तथा—विटपैः शास्ताभिश्छास्तिरोहितास्तस्मिन् मृगानां क्षापदविशेषाः
पन्नगाः सर्पाश्च यत्र । कलमदर्शनस्य शकुनस्वरूपवाञ्छलदानो कलभत्वमुक्तम् । तरक्षु-
पन्नगदर्शनमशकुनमतस्तेषां छन्नत्वमुक्तम् । 'कलमः करिषावकः', 'हुस्वशाखाशिकः क्षुपः',
'तरक्षुस्तु मृगानः' इत्यमरः । 'स्पृहतरपदे व्याघ्रपुंगव-' इत्यादिवचनात्पुंगवशब्दः प्रशं-
सावचनः । प्रशस्तः पतङ्गः । 'प्रशंसावचनैश्च' इति धर्मासः । छप्तेति 'वा दान्तस्तान्त-' इति
साधुः । पन्नगेति 'सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम्' इति डेः ॥

स ययौ ध्रुतपक्षतिः क्षणं क्षणमूर्ध्वायिनदुर्विभाजनः ।

विततीकृतनिश्चलच्छदः क्षणमालोककवत्सकौतुकः ॥ ६८ ॥

स इति ॥ स हंस एवभूतः सन्धर्वी । किभूतः—क्षणं विशत्कालक्षणं ध्रुता कम्पिता

१ 'अमानुप्राप्तोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'चकार' इति पाठः साहित्य-
विद्याधरीसंगतः । ३ 'अमानुप्राप्तोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अमासंदष्टदमकं
नामालंकारः । मयाह रुद्रटः—'तुल्यसुप्तिकमाणामन्वयार्थो न मिषस्तु नर्मान्तरः । पुनरावृत्तिर्यमकं
प्राथम्यशब्दांति विषयोऽस्य ॥' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अशाशिकोक्तसंदष्टदमकमलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

पक्षतिः पक्षगुलं येन । तथा—क्षणमूर्ध्वमयनं गमनं तेन दुर्विभावनो दुर्लभ्यः । तथा—क्षणं विततीकृतौ विस्तारितौ अत एव निश्चलौ निष्कर्मौ छदौ पक्षौ यस्य । सर्वापि पक्षिजातिः । अत एव आलोककानां पश्यतां जनानां दत्तं कौतुकं येन । एकत्र दुर्लभ्यत्वादेव कौतुक्यम् । आलोकयतेर्भुल ॥

तनुदीधितिधारया रयाद्रतया लोकविलोकनामसौ ।

छदहेम कपन्निवालस्तत्कपपाषाणनिभे नभस्तले ॥ ६९ ॥

तन्विति ॥ असौ हंसः अलसद्राज । किं कुर्वन्निव—लोकविलोकनां जननयनगोचरं मत्तया प्राप्तया तनुदीधितिधारया शरीरदीप्तिधारया, ममनवेगात्तन्वी कृशा वा दीधितिधारा दीप्तिधारा तथा वा कृत्वा कपपाषाणनिभे निकषोपलतुल्ये गगने नभस्तले छदहेम-पक्षसुवर्णं शुद्धमशुद्धं वेति परीक्षार्थं कपन्निव धर्पन्निव । निकषे सुवर्णलेखापि जनैर्विलोक्यते ॥

विनमद्भिरधःस्थितैः खगैर्झटिति द्येननिपातशङ्किभिः ।

स निरैक्षि ददौक्योपरि स्यदृशांकारितपत्रपद्धतिः ॥ ७० ॥

विनमद्भिरिति ॥ स हंसः स्वापेक्षयाऽधःस्थितैः खगैः पक्षिभिरेकया दृशा दृष्ट्वा उपर्यूर्ध्वं निरैक्षि ददौ । किंभूतैः—द्येनस्य निपातशङ्किभिर्निपतनशङ्कनशीलैः । अत एव झटिति विनमद्भिर्नम्रीभूतैः । किंभूतैः—(द्येननिपातशङ्कायां हेतुः) स्यदेन वेगेन श्लांकारिता भ्राम् इत्याकारकशब्दं कुर्वती पत्रपद्धतिः पक्षसरणिर्यस्य द्येनव्रस्तपक्षिजातिरियम् । श्लांकारितेति तारकादित्वादितच् । 'स्यदो जवे' इति निपातः ॥

ददृशे न जनेन यन्नसौ भुवि तच्छायमवेक्ष्य तत्क्षणात् ।

दिवि दिक्षु वितीर्णचक्षुषा पृथुवेगद्रुतमुक्तद्वक्पथः ॥ ७१ ॥

ददृश इति ॥ जनेन यन्गच्छन्नसौ हंसो न ददृशे न दृष्टः । किंभूतेन—भुवि भूम्यां तस्य हंसस्य छाया तच्छायमवेक्ष्य दृष्ट्वा तदवलोकनार्थं तत्क्षणात्तस्मिन्नेव क्षणे दिवि गगने दिक्षु दिशामु च वितीर्णं दत्तं चक्षुर्येन । किंभूतः—(यतः) पृथुनातिशयेन वेगेन द्रुतं झटिति मुक्तस्वप्नो दृक्पथो दृष्टिभागो येन । भुवि तच्छायां दृष्ट्वा तदवलोकनार्थं यावदन्तरिक्षे दिक्षु च दृष्टिदीप्तये तावदेवातिवेगेन दूरगामित्वाज्जालोकीति भावः । यत् इतीषः शतरि रूपम् । तच्छायम् 'विभाषा सेना—' इति नपुंसकत्वम् । द्वक्पथः 'कृक्—' इत्यादिना समासान्तः ॥

न वनं पथि शिथ्रियेऽमुना कचिदप्युच्चैतरद्रुचारुतम् ।

न सगोत्रजमन्ववादि वा गतिवेगप्रसरद्रुचा रुतम् ॥ ७२ ॥

१ 'अत्र दीपकजातलंकारसंकरः' । यदुक्तं रुद्रदेन—'संसानावसानक्रियादि यद्यस्य यादृशं भवति । लोकैः विरप्रीतिर्दं तत्कथनमनन्वया जातिः ।' अत्र विपरीतजातिरुक्ता । अन्यमते तु सन्भावोक्तिरियम् इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोत्प्रेक्षोपमे अलंकारः । श्ववहारसमारोपस्त्वाभ्यामलंकारान्त्वामेव, उपमा त्वत्रोत्प्रेक्षाया अन्नभूता' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रापि जातिरलंकारः, काव्यलिङ्गं च' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र काव्यलिङ्गपुनरुक्तवदामासावलंकारः । यदुक्तं काव्यप्रकाशे—'पुनरुक्तवदामासी विच्छिन्नाकारशब्दभा । द्वाकमेतेव' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'उच्चतरद्रुचारुतम्' इति पाठे—अमुना वनं पथीयं न भेजे । कीदृशम्—वचनानुवचनानां तरङ्गानां कठोलानां चारुता वनेति व्याख्येयम् इति साहित्यविद्याधरी ।

न वनमिति ॥ असुना हंसेन पथि मार्गे क्वचिदपि प्रदेशे वनं न विधिये नाश्रितम् । किंभूतम्—उच्चतराणां वृक्षां दुर्माणां वास्ता यत्र । तथा—वायवा सगोत्रजं स्वशातिहंसजातं दत्तं नान्दवादि नानूदितम् । स्वगोत्रैः सह संवादो न कृत इत्यर्थः । किंभूतेन—गतिवेगेन गमनवेगेन प्रघरन्ती कमुचिर्यस्य । वनस्थितिः स्वयूध्यसंभाषणं च पक्षिजातिः । विलम्ब-मयादुभयमपि तेन न कृतमिति गमने सादरत्वं सूचितम् । सगोत्रेति 'ज्योतिर्जनपद-' इति सः । रुगिति संपदादित्वाद्भावे किं ॥

अथ भीमभुजेन पालिता नगरी मञ्जुरसौ धराजिता ।

पतगस्य जगाम इक्ष्पयं हरशैलोपमसौ धराजिता ॥ ७३ ॥

अथेति ॥ अथ धराजिता राज्ञा भीमेन पालितासौ मञ्जुः सुन्दरी कुण्डनाख्या नगरी पतगस्य हंसस्य इक्ष्पयं दृष्टिगोचरं जगाम । किंभूतेन—भीमौ शत्रूणां भयजनकौ मुञ्जौ यस्य । किंभूता—हरशैलः कैलासस्तदुपमैस्तत्सदृशैः शोधैः सुधापवलिर्ले राजगृहैः राजिता शोभिता । कैलासोऽपि भीमभुजेन हरभुजेन पालितः । सौधराजिता, असौ धराजिता इति विरोधाभासः ॥

दयितं प्रति यत्र संतता रतिहासा इव रेजिरे भुवः ।

स्फटिकोपलविग्रहा गृहाः शशभृद्भिस्तनिरङ्गमित्तयः ॥ ७४ ॥

दयितमिति ॥ असौ का—यत्र नगरां गृहा भुवो नायिकावृत्याया रतिहासाः केलि-हासा इव रेजिरे शुशुभिरे । किंभूता रतिहासाः—दयितं पृथ्वीपतिं भीमं प्रति संतता निरन्तराः, प्रवृत्ता वा । किंभूता गृहाः—स्फटिकोपलाः स्फटिकरत्नानि विग्रहाः स्वरूपं येषाम् । स्फटिकरत्ननिर्मिता इत्यर्थः । तथा—शशभृत्स्वरूपस्य भित्तं शकलं तद्विरङ्गा निष्कलङ्का भित्तयो येषाम् । गृहाणां शुभ्रत्वाद्भासतुल्यत्वम् । रतिसमये कान्तं प्रति स्त्रीणां हासा भवन्ति । अन्यदा न । 'गृहाः पुंसि च भूभुवेव', 'भित्तं शकलखण्डे वा' इत्यनरः । संतताः 'समो वा—' इति पक्षे मलोपमाभावः, भित्तं शकलम् इति सौधुः ॥

रूपनीलमणीगृहत्विगामुपधेयं भयेन भास्वतः ।

शरणार्थमुवास वासरेऽप्यसदावृत्सुदयत्तमं तमः ॥ ७५ ॥

रूपेति ॥ यत्र तमोऽन्धकारं रूपस्य राज्ञो नीलमणिनिर्मिता गृहान्तोषां त्विषत्वागामुप-धेय्वाजात् भास्वतः सूर्यादयेनेव हेतुना वासरे दिवसेऽपि शरणं गृहं रक्षितारं वा अवश्यते तादृशं सदा उवास वसति स्म । इन्द्रनीलनिर्मितगृहरीपयो न भवन्ति, किं त्वन्धकारोऽय-मिति भावः । शत्रोर्भीतोऽन्योऽपि रक्षितारमाश्रयते, तदाश्रयेणोदयं प्राप्नोति च । किंभूतं तमः—अवसी अवधिमाना आकृतिर्व्यापुडनं यस्य तत् । अत एवातिशयेनोदयरप्रसरत् उदयत्तमम् । ततः कर्मधारयो वा । अन्यत्र राज्ञौ तमस्विहृति दिवा व्यावर्तते, अत्र तु

१ 'अत्र यमकमलकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'भीमरूपेण' इति पाठान्तरम् । 'भीम-भुजेन' इत्यस्य 'भीमवाहुना' इत्यपैकस्य 'धराजिता' इत्येतद् विशेषणं मिति तिलकजीवातुसुभाषको-न्धासाहित्यविद्याधरीसमतम् । ३ 'अत्र समासोपमायमकालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र यमकानुपमास्य हरशैलोपमेत्युपमायाश्च संसृष्टिः' इति जीवातुः । ४ 'अत्रानुपासोपेक्षा-सोपमाश्रकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

रात्रिदिक्म् । अथतौ अविद्यमाना आवृत्तिः प्रतिबन्धकं सूर्यादि यस्य । अत एवोदयसम-
मिति वा । सूर्यादेरिन्द्रनीलवीतिप्रतिबन्धकत्वाभावादितिनिषिद्धमिति वा । 'उपधिर्व्याजच-
क्रयोः' इति विश्वः । मणी इति 'कुटिकारात्-' इति ङीप् । भास्वत इति 'भीमा-' इत्य-
पदानन्तम् । धरणार्थमिति 'वतुर्थात्तदर्थो-' इति समासः । पक्षे 'कर्मण्येष्' ॥

सितदीप्रमणिप्रकल्पिते यदगारे ह्रस्वदङ्करोदसि ।

निखिलाग्रिणि पूर्णिमा तिथीनुपतस्थेऽतिथिरेकिका तिथिः ॥ ७६ ॥

सितेति ॥ यदगारे यस्यां नगर्यां अगारे गृहेषु । जातावेकवचनम् । निशि रात्रा-
वेकिका एकाकिनी पूर्णिमा तिथिर्निखिलान्प्रतिपदादीन्सकलान्तिथीनतिथिर्वाचको भूत्वा सग-
उपतस्थे प्राप । आगन्तुकस्थेण संगत इत्यर्थः । किंभूते—सिताः स्फाटिका वीशा वीति-
मन्तो ये मणयो रत्नानि तैः प्रकल्पिते निर्मिते । तथा—ह्रस्वन्ती प्रकाशमाने अङ्करोदसी
समीपस्थावापृथिव्यां यस्य । यद्वा ह्रस्वदङ्को मण्यो यगोरेवंविधे रोदसी श्वाभाभूमी येन ।
सर्वास्त्रि रात्रियु सितमणिनिर्मितगृहप्रभापटलेन यावाभूम्योरन्तरालस्य प्रकाशमानत्वादन्य-
काराभावात्पूर्णमेव जातेति भ्रान्तिर्भवतीति भावः । 'तिथयो द्वयोः' इत्यमरः । वीप्रेति
'नमिकम्प-' इति रः । उपतस्थे 'उपहिक्पूजा-' इत्यादिना संगतकरणे तद् । एकैव
एकिका । 'एकादाकिनिष-' इति त्वाथै कैः ॥

सुदतीजनमञ्जनार्पितैर्धुसृणैर्यत्र कपायिताशया ।

न निशाखिलयापि वापिका प्रससाद ग्रहिलेव मानिनी ॥ ७७ ॥

सुदतीति ॥ यत्र वापिका जलक्रीडावीर्षिकाखिलयापि सकलयापि निशा रात्र्या न
प्रससाद न स्वच्छाभूत् । किंभूता—सुदतीजनानां सुन्दरीसमुद्धानां मञ्जनेन जलक्रीडया
कर्तितैर्वितीर्णैर्धुसृणैः कुङ्कुमात्ररागैः कपायितः कलुषित आशयो मण्यं यस्याः । केव—ग्र-
हिला आप्रवृत्ती मानिनीव सुन्दरीव । अनेन कुङ्कुमात्ररागबाहुल्यं सूच्यते । मानिन्वपि
सपत्नीजने प्रतिफलितं प्रियकुङ्कुमात्ररागं दृष्ट्वा प्रियेण नमस्कारादिना प्रसादितापि सकलयापि
निशा रात्र्या न प्रसीदति । सापि धुसृणैः कलुषिता । तथा—अशया शयनं शयः स्त्रप्रः स
न विशते यस्या इति वा, सुदतीजने मञ्जनमासफिरिति वा । शोभना दन्ता यस्याः सा ।
'अग्रान्तशुद्ध-' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाच्चित्यं श्रीचंदात्वात्, 'स्त्रियां संज्ञायाम्' इति
वा दन्नादेशः । निशा 'पहृष्ट-' इति निशाया निश्च । 'प्रहोऽनुग्रहनिर्बन्धो' इति विश्वः ।
प्रहृष्टाब्दो निर्बन्धनाचक्रः । प्रकृते तु माननिर्बन्धः । तुन्दवेराकृतिगणत्वाभ्यवधानादिलब्धे ॥

क्षणनीरवया यया निशि श्रितवप्रावलियोगपट्टया ।

मणिवेद्ममयं स निर्मलं किमपि ज्योतिरवाहामिर्ज्यते ॥ ७८ ॥

१ 'अनापहृतिविभाषनोदाचारलकारः । तत्रापहृतिविभाषनयोः कारणभूता, वासरे हि तमसो नाद्ये
हेतुरिति कारणे सत्यपि कर्षाद्भुत्तत्तिविभावना । इन्द्रनीलमणीनां गृहास्तत्र सन्तीत्युदात्तम् । यदुक्तं
काव्यप्रकाशे—'उदात्तवस्तुनः संपत्' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुमात्रोऽल्लकारः । सर्वस्य
तिथिषु पूर्णिमासंख्यप्रतिपादनादसंख्ये संख्यरूपातिशयोक्तिरपि । तथोदात्तमपि । तिथीनां गृहस्य
स्वगृहसमारोपात्ममासोक्तिरपि । अतिविरूपत्वात्पूर्णिमाया रूपकमपि' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अतोपनोदाचारलकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'ईद्वये' इति सामराजदीधितमूलपुस्त-
कपाठः । जीवातापि ईद्वये सेव्यते इत्येव पाठो दृश्यते ।

क्षणेति ॥ यया नगरी निशि भृशरात्रि क्षणगीरवया क्षणमात्रं निःशब्दया मणिवेद्म-
मयं रत्नगृहरूपं निर्मलमुज्ज्वलमवाह्यं आकारमध्यस्थितं किमपि वक्तुमशक्यं उपोसितेन
इज्यते स्म प्राप्यते स्म । किंभूतया—श्रित आश्रितो वप्रावलिरेव आकारपङ्क्तिरेव योगपद्मो
नया । एतेन मणिगृहबाहुल्यं सूचितम् । अन्ययापि योगिन्या क्षणमौनिन्या आश्रितयो-
गपद्मया च निर्मलमविद्यादिदोषरहितं किमपि वाक्यनक्षयोरविषयम् अवाह्यमाभ्यन्तरमात्म-
लक्षणं ज्योती रात्रौ पूज्यते । विषयीक्रियत इत्यर्थः । येजेः प्रातिरप्यर्थः । क्षणेन । परमा-
त्मसाक्षात्काररूपेण यक्षीरं सात्त्विकमावजनितामभुजलं तद्वाति प्राप्नोति तादृश्या वा । आद-
न्तत्वात्कः । तदुक्तं गीतायाम्—‘या निशा सर्वभूतानाम्’ इत्यादि ॥

विललास जलाशयोदरे कचन द्यौरनुविम्बितेव या ।

परिखाकपटस्फुटस्फुरत्प्रतिविम्बानवलम्बिताम्बुनि ॥ ७९ ॥

विललासेति ॥ या नगरी कचन कस्मिंश्चिज्जलाशयोदरे जलाधारमध्येऽनुविम्बिता
प्रतिविम्बिता योरिव स्वर्ग इव विललास शुशुभे । मध्य एव प्रतिविम्बितेत्यत्र हेतुमाह—
परिखेति । आकारपरितो जलसहितो गर्तः परिखा तस्याः कपटं व्याजत्तेन स्फुटं प्रत्यक्षं
स्फुरता प्रतिविम्बेनानवलम्बितमसंवेदमम्बु यस्य यत्र या । महति जलाशये नगरीरूपा-
ल्पपरिमाणा यौः प्रतिविम्बिता । प्रतिविम्बस्थाने चोदकं न दृश्यतेऽपरितस्तु दृश्यते ।
मध्य एव च प्रतिविम्बितत्वात्परितो यदुक्तं सैव परिखेति भावः । नगर्याः स्वर्गसाम्यम् ॥

व्रजते दिवि यद्गृहावलीचलचेलञ्चलदण्डताडनाः ।

व्यतरन्नरुणाय विभ्रमं सृजते हेलिहयालिकालनाम् ॥ ८० ॥

व्रजत इति ॥ यद्गृहावली यस्याः प्रासादपङ्क्तिः तस्याञ्चलचेलञ्चलचलपताकावल-
प्रान्तास्त एव दण्डाः प्रतोदास्तेस्ताडना इतनानि (कर्त्यः) शिवि गगने व्रजते गच्छते ।
हेलिः सूर्यस्तस्य दया अन्धालेपायालिः पङ्क्तिस्तस्याः कालनां प्रेरणां सृजते कुर्वते अरुणाय
सूर्यसारथये विभ्रमं विश्रान्ति व्यतरन्ददुः । पताकावलञ्चावलीदर्शनेनारुणप्रतोदताडनबुद्ध्या
सूर्याश्वेणित्वस्वरिता गच्छति । अत एमारुणस्य विश्रान्तिः । गृहाणामुच्चत्वं पताकावुच्चत्वं
च । ‘हेलिरालिङ्गने रवौ’ इति वैदवः ॥

क्षितिगर्भधराम्बरालयैस्तलमध्योपरिपूरिणां पृथक् ।

जगतां किल याखिलाद्भुताजनि सारैर्निजचिह्नधारिभिः ॥ ८१ ॥

क्षितिर्ति ॥ या नगरी जगतां सारैः क्षेत्रैरक्षैरिवाजनि निरमाणि । किल इवार्थः ।
किंभूतैः सारैः—क्षितिगर्भः पातालम्, धरा पृथ्वी, अम्बरमाकाशम्, एतन्नयमाख्य आधयो
येषां तैः । किंभूतानाम्—तलमधःप्रदेशम्, मध्यं धराकूपम्, उपरि आकाशरूपं पूरयन्ति

१ ‘अत्र न्यातिरिति पाठे नानं तु ‘अत्रोतिव्याप्तिकर्मा यस्मिन्पश्यन्त्येव जयते’ इति पाठमहर्माध्यायम् ।
२ ‘अत्रोदाचलमङ्कारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ‘अत्र प्रस्तुतनगरीविशेषणस्याभ्यासप्रस्तुतयोनिनी-
प्रधीतिः समारोक्तिः’ इति जीवातुः । ३ ‘अत्रोदयेशालङ्कारः । परिखा न भवति, किंतु धानीयमि-
त्यपङ्क्तिरपि’ इति साहित्यविद्याधरी । ४ ‘अत्र पताकादण्डानामरुणकार्वसंवेन्धप्रतिपादनदर्श-
नान्ये संवेन्धरूपादिशयोक्तिरलङ्कारः । अनुपातालङ्कारोऽपि’ इति साहित्यविद्याधरी । ‘अतिशयोक्त्या
गृहाणामर्कमण्डलपदैर्नवीजल्यं व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुष्वनिः’ इति जीवातुः ।

व्यामुषन्ति । एतत्संज्ञकानामित्यर्थः । पुनः किंभूतैः—(हेतुगर्भ विशेषणम्) पृथक्
निजं स्वकीयं चिह्नं लक्षणं तद्वारिभिः । पाताळस्य निध्यादि चिह्नं, तप्तलघुहेतु । धान्यादि
भूमेधिह्नं, तन्मध्यगृहेषु । स्रजन्दनारि स्तर्गचिह्नं, तदध्वंगृहेषु विद्यत इत्यर्थः । त्रिभूमिक-
गृह्युक्तैत्यर्थः । जगत्त्रयसारीर्नमितत्वादेवाखिला सकलाप्यद्भुताध्वरूपा अखिलापि त्रैलो-
क्याद्भुता । एकैव त्रैलोक्यरूपत्वादाध्वरूपाकारिणीति भावः । एकस्मिन्नपि लोके वर्तमान-
त्वेऽपि लोकान्तरवस्तुदर्शनाद्विस्मय इति वा । 'अथःस्वरूपयोरस्त्री तलम्' इत्यमरः । धरा
च अम्बरं चेति समासं कृत्वा पूर्वपदेन समासः ॥

दधदम्बुदनीलकण्ठतां वहद्वल्यच्छसुधोऽब्जवलं वपुः ।

कथमुच्छतु यत्र नाम न क्षितिभृन्मन्दिरमिन्दुमौलिताम् ॥ ८२ ॥

दधदिति ॥ यत्र नगर्या क्षितिभृन्मन्दिरं राजगृहमिन्दुमौलितां चन्द्रयुक्ताग्रतां चन्द्र-
शेखरत्वं, चन्द्रयुक्तमस्तकत्वं च कथं नाम न कच्छतु संप्रभे लोद्व । प्राप्नोत्वैव । किंभू-
तम्—अम्बुदैर्नैपथीयः इयामः कण्ठः कण्ठस्थानीयः प्रदेशो यस्य तस्य भावस्तप्ता तां
दधत् । तथा—अल्यच्छयातिनिर्मलया सुधया लेपेनोऽब्जवलं वपुः स्वरूपं वहद्विभ्रत् । इन्दु-
मौलिं यस्या तस्मात् महादेवत्वं राजगृहस्य सूच्यते । सोऽपि जलदवलीकण्ठतामतिनिर्मलसु-
धावद्गौरं शरीरं च धारयति । कण्ठदेशे मेघा अग्रभागे चन्द्रशेखरयुक्तत्वं राजगृहस्य
सूच्यते । 'सुधालेपेऽगृते लुही' इत्यमरः ॥

बहुरूपकशालभञ्जिकामुखचन्द्रेषु कलङ्करङ्गवः ।

यदनेककसौधकंधराहरिभिः कुक्षिगतीकृता इव ॥ ८३ ॥

बह्विति ॥ बहु रूपकं सौन्दर्यमाकृतिर्वा वातामेवंविधाः शालभञ्जिका दन्तादिरचिताः
सम्भादिषु निर्मिताः पुत्रिकास्तासां मुषान्येव चन्द्रास्तेषु कलङ्करङ्गवः संभाविता अञ्जन-
सृगा यस्या नगर्या अनेकैकानां बहुसंख्याकानां सौधानां प्रासादानां कंधरास्तु गतैः कुत्रिमैर्ह-
रिभिः सिंहैः कुक्षिगतीकृता इव भक्षिता इव लक्ष्यन्ते । कुक्षौ गतास्तादृशाः कृताः चन्द्रेषु
छाञ्छनसृगैर्भाष्यम्, ते तु तत्र न विद्यन्ते तर्हि कंधरागतैः सिंहैर्भक्षिता इवेति लक्ष्यन्ते ।
निष्कलङ्कानि तासां मुषानीत्यर्थः । बहुरूपकेति 'शेषादिभाषा' इति कप् । पुंषद्भाषाहमिष्टौ
'प्रत्ययस्थाप्' इतीति निर्णयः ॥

बलिसन्नदिवं स तथ्यवागुपरि साह दिवोऽपि नारदः ।

अधराथ कृता ययेव सा विपरीताजनि भूविभूषया ॥ ८४ ॥

१ 'अत्र ब्रह्मसंस्कारः । त्रैलोक्यवस्तूनां तत्र संभवादुदात्तमपि' इति साहित्यविद्याधरी ।
'अत्र क्षितिगमोदीनां जगत्सु सत्ता तद्विद्यानां च वधासंस्कर्षं संख्यात् वधासंस्कारः । एतेन
त्रैलोक्यदैर्भवं गन्वते' इति जीवानुः । २ 'अत्र केषोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र
विशेषणविशेषाणां छिन्नानामविधायाः प्रकृतार्थमावनिवध्नात्यकृतैश्चर्यप्रतीतेर्वर्णितैव' इति जीवानुः ।
३ 'अत्र बहुवचनम्' इदं खल्वपि भूय उत्तरपदार्पणार्थान्ते सति संगृहीतं नयति । किम् । अनेकमिति ।
क्षिप्तं संगृहीतम् एकवचनम् इति भाष्यविरहम् । ४ 'अत्रोपेक्षाकृपात्कारो' इति साहित्य-
विद्याधरी । ५ 'भूमिभूषया' इति पाठस्तिलकजीवानुसंगतः ।

बलीति ॥ तथ्यवाक्यसत्यवाक्यस नारदो बलिघ्नपातालं तल्लक्षणां दिवं स्वर्गं दिवोऽपि स्वर्गादप्युपरि अतिरमणीयामाह स वदति स्म । 'स्वर्गादप्यतिरमणीयानि पातालानि' इति विष्णुपुराणे नारदवचनम् । अथ च शब्दच्छलेनोर्ध्वभागे पातालमिति प्रसिद्धेरभावात्कथं तस्य तथ्यवाक्यमित्याशङ्क्य शब्दच्छलेन समर्थयते—अथ पश्चाद्भूमिपया पृथिव्या अलं-कारभूतया यया नगर्या अथवा हीना कृतेव । जितेवैलर्षः । अथ च अयोदेशे कृतेव सा बलिसन्नयौर्विपरीता अन्यादृश्यजनि जाता । अयोभागे वभूवेत्यर्थः । पूर्वं भूर्लोकस्त्वर्लो-काचोर्ध्वमभूदिदानीं ताभ्यामधोभागे जातेति वैपरीत्यम् । अथवा अनया जितत्वादेव पातालस्याप्यधस्तम् न त्वधोभागे स्थितत्वादित्युभयत्रापि नारदस्य सत्यवाक्यताम् । स्वर्गो-त्पातालं रमणीयं तदप्यनया जितमिति स्वर्गपातालाभ्यामियमतिरमणीयेति श्लोकात्पर्यम् ॥

प्रतिहृष्टपथे धरदृजात्पथिकाह्वानदसक्तसौरभैः ।

कलहाच्च घनान्यदुत्थितादधुनाप्युज्जति धर्षरस्वरः ॥ ८५ ॥

प्रतीति ॥ प्रतिहृष्टपथे सर्वेष्वपि विपणिमार्गेषु पथिकाः पान्यास्तेषामाह्वानमाकारणं तद्वदति आह्वानयानि सक्तूनां सौरभानि सौगन्धानि तैः कृत्वा तैरुपलक्षिताः धरदृजादधुना-द्विषेणपापानो धरदृजस्माज्जाताद्यदुत्थिताद्यस्यानगर्या उदितारकलहाज्जातो यो धर्षरस्वरः पद-पशब्दोऽधुनाप्यद्यापि घनान्मेपाजोऽज्जति न त्यजति । यत्तच्छब्दाधोऽर्थाद्भवः । सक्तूनामा-मोदमाप्राय पान्या भोजनार्थं तत्रस्यान्सक्तूस्तु न शक्नुवन्ति, मेपाश्च तान्गृहं प्रत्युत्सुक्य-न्तीति सक्तुनिमित्तो मेघधरदृयोः कलहः । मेपाः पीडयन्ति सक्तुपरिमलैर्परदृज जीवयन्ति । तेन मेपानां परदृजां च नित्यं कलहः । तेन धर्षरस्वरोऽद्यापि मेपाञ्च सुखतीति वा । परदृजा पान्याह्वानं ददति मेपाश्च यन्ति खण्डयन्तीति भावः । योऽतिरोषात्कलहं करोति धर्षरस्वरत्वं न त्यजति । सर्वोपकारित्वं नगर्या योत्यते । हृष्टपथे च कलहो भवति । 'कलहः' इत्यादिना समाधान्तः 'तृतीयास्तम्योः' इत्यमभावः । धर्षरः पृथक्पदम् ॥

वरणः कनकस्य मानिनीं दिवमङ्गादमरात्रिरागताम् ।

घनरत्नकपाटपक्षतिः परिरभ्यानुनयध्रुवास याम् ॥ ८६ ॥

वरण इति ॥ कनकस्य सुवर्णस्य वरणः प्राकार एवामरादिः सुमेरुः मानिनीं कोपनां अत एवाङ्गास्त्रोत्तमं त्यक्त्वा आगतां भुवं प्राप्तां यां नगरीमेव दिवं परिरभ्यालिङ्ग्य अनुन-यन्प्रसादयध्रुवास । मेरुः कर्षं तत्रागत इत्यत आह—घनरत्ने निविधरेणे निविडे वा रत्नक-पाटे ते एव पक्षती पक्षौ यस्य । सपक्षत्वात्तस्य तत्रागमनम् । उवासेत्यनेन तदिच्छना तत्रैव स्थितो, न तु तां पृथ्वीं तां खण्डं नेतुमशक्तः । अतिमानिनीत्वाकाद्यापि मानुनेषु शक्यते । स्वर्गप्राकारो मेरुस्तुल्यः, नगरी स्वर्गतुल्या, रत्नकपाटे हेमाद्रिपञ्चतुल्ये । अन्योऽपि मानिनी-

१ 'स्वर्गादप्यतिरम्यानि पातालानीति नारदः । इति विष्णुपुराणम्' इति सुखाचमोषा ।
२ 'अयोत्पेयाकृपाकलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'जगत्पथस्य सत्यं निश्चयः इति शब्दोक्ति-रलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ पान्याः धरदृजकलहात्संयन्तेऽपि संकथ्योदरतिशयोक्तिः । तस्याच सौरस्वनस्य लहेतुकत्वोत्प्रेक्षा, 'पञ्चकण्ठयोगाद्गन्धोत्प्रेक्षा इति संकरः' इति जीवातुः । ४ परि-त्यजेति सुखाचमोषाभ्याख्याने शुद्धिः । यथाशुभे स्वयन्तत्वात्पातालस्यन्युपपत्तिः ।

मन्थय गतामालिङ्गयानुनयस्तदगुरोपासयैव वसति । 'प्राकारो वरणः शालः' इत्यमरः ।
'अनुनयश्चिवास' इति वा पाठे ॥

अनलैः परिवेषमेत्य या ज्वलद्कोपलवप्रजन्मभिः ।

उदयं लयमन्तरा रवेरवहद्वाणपुरीपरार्थ्यताम् ॥ ८७ ॥

अनलैरिति ॥ या नगरी ज्वलद्निर्देवीप्यमानैरकोपलैः सूर्यकान्तैर्निर्मितेभ्यो वप्रेभ्यो
जन्म येषां तैरनलैरग्निभिः परिवेषं वेष्टनमेत्य प्राप्य रवेः सूर्यस्योदयं लग्नमस्तं चान्तरा उद-
यमारभ्याल्लपर्वन्तं वाणपुरीव परार्थ्यतामग्रगण्यतां श्रेष्ठतामवहद्वाणः । पुर्याः परार्थ्यतां वा ।
वाणपुर्यपि रदप्रसादादनलावहद्वेति प्रसिद्धिः । सूर्यकिरणसंबन्धात्सूर्यकान्तेभ्योऽमिरूपयते ।
अनेकप्राकारेति भावः । उदयम्, लयम्, 'अन्तरान्तरेण-' इति द्वितीयौ ॥

यद्गुक्म्बुमणिर्वराटिरागणनाटत्करककटोत्करः ।

हिमवालुकयाच्छवालुकः पट्ट दध्वान यदापणार्णवः ॥ ८८ ॥

वहति ॥ यस्या आपणो हृद् एवार्णवः पट्ट सातिशयं दध्वान गर्जितवान् । किंभूतः—
बहवः कम्बवः शङ्खाः मणयो मौक्तिकादयश्च यत्र, समुदोऽप्येवम् । तथा—वराटिकागणनायां
कपदेकगणनार्थमटन्तो ज्रमस्तः करा हृत्वा एव कर्कटोत्कराः कुलीरसमूहा यत्र समुद्रे
ज्रमत्कुलीरास्तिष्ठन्ति । तथा—हिमवालुकया कर्पूरेणाच्छवालुको निर्मलसिकताः । समुद्रे
सिकतास्तिष्ठन्ति तत्स्थानेऽत्र कर्पूरः । सिकतासाम्येनात्र कर्पूरबाहुल्यम् । तत्र देशे बाहुल्येन
कपदेरेव व्यवहारः । पट्टबन्धेन जनसंमर्दः सूच्यते ॥

यदगारघटाहकुट्टिमक्षवदिन्दूपलतुन्दिलापया ।

मुमुचे न पतिव्रतौचित्ती प्रतिचन्द्रोदयमभ्रगङ्गाया ॥ ८९ ॥

यदिति ॥ अभ्रगङ्गाया आकाशगङ्गाया प्रतिचन्द्रोदयं चन्द्रोदये चन्द्रोदये पतिव्रतौचित्ती
पातिव्रतौचित्यं न मुमुचे न त्यक्तम् । किंभूतवा—यदगारघटानां यस्या गृहसमूहानामग्र
उपरिगृहास्तोऽह कुट्टिमा बद्धभूमयत्ताम् लवन्तो द्रवन्तो य इन्दूपलाधन्द्रकान्तास्तौन्दिला
बहुतरा आपो जलानि यस्यस्तथा । चन्द्रोदये समुद्रोदकवृद्धिर्भवति गङ्गा च तत्पलां चन्द्रका-
न्तगल्लुदकसंपर्कोद्भव इति पातिव्रतौचित्यम् । 'आर्ताते सुदिने इष्टा प्रोषिते मलिना कृशा'
इत्यादि पतिव्रतालक्षणम् । अनेनाकाशगङ्गाया जपि कुट्टिमानामूर्ध्वमावर्त्तं सूच्यते । तुन्दिल
मत्वर्थे 'तुन्दादिभ्यः-' इतीलच् । लक्षणया पुण्यम् । तुन्दिलापयेति 'कङ्क-' इत्यादिना
समासान्तः । प्रतिव्रीप्तायाम् ॥

१ 'अत्र रूपकालंकारः । नायकनायिकाभ्यवहारप्रतीतिस्तु रूपकादेव । तेन नात्र समासोक्तिः'
इति साहित्यविद्याधरी । 'रूपकालंकारः रङ्गट एव । तेन चैवं नगरी कुतश्चित्कारणादगता गौरेव
वरणः स्वर्णाद्विरेलेख्येष्टा व्यव्यते' इति जीवातुः । २ 'अत्रान्यभर्मस्थान्येन संबन्धसंभवात्तद्वशी
परार्थ्यतामिति साष्टदशाक्षेपाश्रित्यनालंकारः' इति जीवातुः । 'उदात्तालंकारोऽपि' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रातिशयोक्तिकाभ्यवहितो
वाचसंसृष्टिः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्राभ्रगङ्गाया यदगारेत्यादिना विशेषणार्थसंबन्धेऽपि
संबन्धोक्तिरिति श्रवोक्तिः । तथा च यदगाराणामतीन्दुमण्डलमीश्वरे गमते । तदुत्पातिता ज्वमस्ताः
पातिव्रतवर्मापदिलागोत्येति संकरः । सा च व्यवकाशप्रयोगाश्रया' इति जीवातुः ।

रुचयोस्तमितस्य भास्वतः स्खलिता यत्र निरालयाः किल ।

अनुसायमभुर्विलेपना पणकश्मीरजपण्यवीथयः ॥ ९० ॥

रुचय इति ॥ यत्र नगर्यामनुसारं प्रतिस्पर्धाकालं विलेपनापणे सुगन्धद्रव्यविक्रयहृदे कश्मीरजं तादृशणं पण्यं विक्रेयं तस्य वीथयो मार्गो अस्तमितस्यास्तंगतस्य भास्वतो रवेः स्खलिताश्च्युता निरालया निराश्रया रुचय इवामुर्मानित स्म । किल इवार्थे । भातेर्लङ् । अनु-
र्वाप्तायाम् । सार्यंकाळे तासां रक्तत्वादित्यर्थः । पण्यम् 'अवश्यपण्य-' इति साधु । 'पट्टिर्वापी
वेदव्यपि' ॥

विततं वणिजापणेऽखिलं पणितुं यत्र जनेन वीक्ष्यते ।

मुनिनेच मृकण्डसूनुना जगतीवस्तु पुरोदरे हरेः ॥ ९१ ॥

विततमिति ॥ यत्र नगर्यां जनेन लोकेन वणिजा लाभजीविना आपणे हृदे पणितुं
विक्रेतुं विततं विलारितमखिलं जगतीवस्तु वीक्ष्यतेऽवलोक्यते । एकैकस्यापि वणिजो हृदे
सर्वं वस्तु विद्यत इति भावः । केन कस्मिन्किमिव—मृकण्डसूनुना मार्कण्डेयेन मुनिना पुरा
पूर्वं हरेर्विष्णोरुदरे जठरे जगतीषु वैलोक्येषु जातं वस्तित्व । वीक्ष्यते सोलार्थः । पणितुम् ।
वैर्वापातुके विकल्पादायाभावः । वीक्ष्यते भूते पुरायोगे 'पुरि लुह् चासे' इति लट् । उकारा-
न्तादेवापत्यार्थं शुभ्रादित्वाद्भुक्ति कित्वाद्भुक्तौ च 'दे लोपोऽकङ्क्षा' इत्युकारलोपे च मार्कण्डेयः ॥

सममेणमदैर्यदापणे तुल्यन्तसौरभलोभनिश्चलम् ।

पणिता न जनारवैरवैदपि गुञ्जन्तमलिं मलीमसम् ॥ ९२ ॥

सममिति ॥ यस्मा नगर्यां आपणे पणिता विक्रेता मलीमसं स्वामं गुञ्जन्तमपि शब्दाव-
मानमप्यालिं भ्रमरं जनारवैलोककोलाहलैर्न अवैद्याशासीत् । किं कुर्वन्—एणमदैः कस्तुरि-
काभिः समं सह तुल्यन् । किंभूतमलिम्—सौरभलोभेन सौरभ्याभिलषेण निश्चलं कस्तुरि-
काया उपरि स्थितम् । निश्चलत्वात्समानवर्णत्वाच्च कस्तुरिकायाः सखाशाद्विज्ञत्वेन यद्यपि
ज्ञातुं न शक्यते तथापि गुञ्जनाज्ज्ञेयः । जनशब्देषु गुञ्जनस्मान्तर्हितत्वादिति भावः । अवैदे-
सीथो लङ् रूपम् । तुल्यन् 'तुल उन्मिती' इति व्यन्ताच्छता । संज्ञापूर्वकविधित्वाहूपध-
गुणामावः । मलीमसम् 'ज्योत्स्नातमिस्मा-' इति साधुः ॥

१ 'खड्ग' इति पाठस्तु जीवातुतिलकमुखावबोधासाहित्यविद्याधरीसंमतः । २ 'भक्तोलेषा-
लंकारः । विशेषालंकारोऽयि । यदुक्तं रुद्रदेन—'किञ्चिदवस्थापेयं वसिष्ठमिषीयते निराधारम् । तादृ-
गुपलभ्यमानं विशेषोऽसौ विशेषोऽतः ॥' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'भक्तिहावर्षात्पणेरति
स्तुत्यावैवावप्रत्ययः' इति तु जयादित्यादिसंमतम् । भट्टिस्तु व्यवहारेऽप्यायं यनुजे—'न चोपलेमे
वणिजां पणायाम्' इति मनोरमा । व्यवहारेऽप्यायप्रत्ययालंकारे एव 'अक्षिपण्योः-' इति शाक-
दायनस्य आचलुन्वचनसाधेयम् । ४ 'ज्योपमोवाचालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अव
निश्चलस्यालेर्गुञ्जनं कविना मौढ्यादेनोक्तमित्यनुसंधेयम् । अत्रालेर्नित्यारेणमदीकोः सामान्यालंकारः ।
'सामान्यं गुणसामान्ये यद्य वस्तुन्यैकता' इति लङ्गणात् । तेन ज्ञानिमदलंकारो व्यवहते' इति
जीवातुः । 'सकलाहन्तृकानादितोऽप्यनेति' समस्तं परमिति तिलकजीवातुसंमतिः । 'सकलाहन्तृक-'
इति साहित्यविद्याधरी ।

रविकान्तमयेन सेतुना सकलाहं ज्वलनाहितोष्मणा ।

शिशिरे निशि गच्छतां पुरा चरणौ यत्र दुनोति नो हिमम् ॥ ९३ ॥

रवीति ॥ यत्र नगर्यां हिमं शीतं रविकान्तमयेन सूर्यकान्तवदेन सेतुना पथा शिशिरे शिशिरतौ निशि रात्रावपि गच्छतां स्त्रीपुंसानां चरणौ पुरा नो दुनोति नादुनोत् । किंभूतेन सेतुना—सकलं च तदहं सकलाहं ज्वलनोऽभिलेनाहित आरोपित ऊष्मा औष्ण्यं यस्य । सकलाहम् 'रात्राहः' इति ङच् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । दुनोति । पुरायोगे लट् ॥

विधुदीधितिजेन यत्पथं पयसा नैषधशीलशीतलम् ।

शशिकान्तमयं तपागमे कलितीवस्तपति स्त नातपः ॥ ९४ ॥

विध्विति ॥ आतपो यत्पथं यस्या नगर्याः पन्थानं तपागमे श्रोत्रागमेऽपि न तपति स्त नोष्णीचकार । किंभूताम्—शशिकान्तमयं चन्द्रकान्तमयम् । अत एव विधुदीधितिजेन चन्द्र-किरणसंबन्धजेन पयसा जलेन नैषधशीलवज्रलसभाववच्छीतलम् । किंभूतः—कलितीवः कलियुगवदतिदारुणः । दिने ततोऽपि चन्द्रोदये सवद्विश्वचन्द्रकान्तैरतिशीतलो जात इत्यर्थः । यत्पथम् ऋगादित्वादः ॥

परिखावलयच्छलेन या न परेषां ग्रहणस्य गोचरः ।

फणिभाषितभाष्यफकिकाविषमा कुण्डलनामवापिता ॥ ९५ ॥

परीति ॥ या नगरी परिखावलयच्छलेन परितामण्डलव्याजेन कुण्डलनां रेखावलयमवा-पिता सती परेषां शत्रूणां ग्रहणस्य स्थायीनत्वस्य गोचरो विषयो न । शत्रुभिर्ग्रहोत्तमशक्ये-त्यर्थः । किंभूता—फणिभाषिता शेषोक्ता भाष्यस्य फकिका ग्रन्थस्तद्विषया दुर्ग्रहा शेषव्य-तिरिक्तेन ज्ञातुमशक्या । यथा भाष्यफकिका वररुचिना कुण्डलितेति प्रसिद्धिः शेष एव तदर्थं जानीति ॥

मुखपाणिपदादिण पङ्कजै रचिताङ्गेष्वपरेषु चम्पकैः ।

स्वयमादित यत्र भीमजा सरपूजाकुसुमस्रजः श्रियम् ॥ ९६ ॥

मुखेति ॥ यत्र नगर्यां भीमजा सरस्य कामस्य पूजायाः कुसुमस्रजः (श्रियं) पुष्पमा-लायाः ध्वजं शोभां स्वयमात्मनैकादित स्वीचकार । कामपूजापुष्पमालास्थाने सैव जातेत्यर्थः । यतः किंभूता—मुखपाणिपदादिण आस्वकरचरणनयने पङ्कजैर्गौररक्तनीलोत्पलै रचिता निर्मिता । भाष्यप्रस्तावेकपङ्कजैः । तथा—परेष्वन्तेष्वङ्गेषु चम्पकैश्चम्पापुष्पै रचिता । माता-प्यनेकविधैः पुष्पैः कियते । वदनकरचरणनेत्रं कमलमुत्थम्, अन्यदङ्गं चम्पकमुत्थमिति भावः । मालया यथा कामः प्रसन्नीकियते, तथा तथेत्यर्थः । (-पदादिण) 'अस्विदधि-

१ 'सकलाहर्जकन' इति 'रोऽभि' इति रं-इति केचित्, तदुपेक्षन् इति सुखावबोधः ।

२ 'अथ सेतोरुपमासंकेतेऽपि संबन्धेतिरतिशयोक्तिः । तत्रोचरत्वाः पूर्वसापेक्षत्वात्संकरः' इति जी-वानुः । 'अथ विशेषोक्त्युदात्तालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रान्युक्तनिमित्ता विशेषो-क्त्युदात्तोपमालंकारसंरुद्धिः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ नगरपथस्येन्द्रचक्रपथःसंरुद्धोक्त्यतिश-योक्तिः उत्सापेक्षत्वादुपमयोः संकरः' इति जीवानुः । ४ 'विषया' इति निमित्तमेव यदं जीवानुत्तमतम् ।

५ 'अत्रापङ्कजमुपमालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ नगर्याः कुण्डलिवन्तत्वेनोत्प्रेक्षा । सा च परिखावलयच्छलेन स्वपङ्कजोत्पत्तिवत्तास्तापङ्कजा व्यञ्जकाप्रयोगाद्ग्रन्था' इति जीवानुः ।

इत्यादी 'अज्ञाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च' इति तदन्तविध्यमुशानादनहादेशे 'अज्ञोपोनः' इत्यज्ञोपः । आदित 'आज्ञो दोऽनास्यविहरणे' इति तद् । 'स्याञ्चोरिच' इतीकारः । 'हस्ता-
दज्ञात्' इति सिचो लोपः । ॥

जघनस्तनभारगौरवाद्द्विदालम्व्य विहर्तुमक्षमाः ।

ध्रुवमप्सरसोऽथतीर्थं यां शतमध्यासत तत्सखीजनः ॥ ९७ ॥

जघनेति ॥ शतमसंख्याता अप्सरसो जघनस्तनभारगौरवात्तन्म्वकुचयोः (स) भारेण
स्वूलत्वेन गौरवाद्द्विरुत्वाद्द्विदालम्व्य यतो विहर्तुं क्रीडितुमक्षमा असमर्था ध्रुवं निधि-
तम् । अतो (अथतीर्थं) ध्रुवमागम्य तत्सखीजनो भैरीसखीजनो भूत्वा यां नगरीमध्यास-
ताभ्यतिष्ठत् । यासख्योऽप्सरस्तुल्या इति भावः । अभ्यर्हितत्वाजघनस्य पूर्वनिपातः । याम्
'अधिशीद्-' इति कर्मत्वम् ॥

स्थितिशालिसमस्तवर्णतां न कथं चित्रमयी विभर्तुं या ।

स्वरभेदमुपैतु या कथं कलितानल्पमुखारवा न वा ॥ ९८ ॥

स्थितितीति ॥ वा नगरी स्थित्वा स्त्रीयस्त्रीवाचाराततिक्रमेण शालिनः शोभमानाः
समस्ता वर्णा यस्यां तस्या भावस्तत्ता तां कथं केन प्रकारेण न विभर्तुं, अपि तु विभर्त्वेव ।
अत एव चित्रमयी आश्चर्यरूपा । अन्यत्र ब्राह्मणादिवर्णानां संकरादत्र च तदभावाद्वाश्चर्यरूप-
त्वम् । ब्राह्मणादयोऽत्रासंकीर्णोत्पद्यन्तीत्यर्थः । अथ च वा चित्रमयी लेख्यप्रचुरा सा
स्थित्वा परस्परानतिक्रमेण शालिनः सर्वे नीलपीतादिवर्णा यस्यां तद्वाचं कथं न विभर्तुं,
अपितु विभर्त्वेव । वा समुच्चये । यस्मात् वा कलितान्नीकृता अनल्पानां बहुनां नरादीनां
मुखारवा मुखशब्दा यवा एवंभूता, तस्मात्स्वरभेदमनेकशब्दत्वं नरकरितुरगादिवचनां भेदं
कोलाहलबधाद्वरधरशब्दं वा कथं नोपैतु । अथ च कलितोऽनीकृतो वाचादत्तादनल्पमुखा
ब्राह्मणास्तेषामारयो वैदरूपो यथा जातो वा यस्यां सा, स्वरभेदमुदात्तादिभेदमकारादिभेदं वा
कथं नोपैतु । वदन्—स्थितयो वर्णानामष्टौ स्थानानि ताभिः शालिनः समस्ता वर्णा अक्षराणि
यस्याम् । ब्राह्मणाः सलक्षणं वेदं यत्र पठन्तीत्यर्थः । 'अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्डः
शिरस्तथा । जिह्वामूर्धं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च ताल च ॥' इति शिक्षायां । अथच—
सः स्वर्गादभेदं साम्यं कथं न प्राप्नोतु । स्वर्गेऽनल्पमुखस्य चतुर्मुखस्य ब्रह्मण आरयः शब्दो
विद्यते तस्मात्स्वर्गेण सहैकत्वं युज्यते । या बहुमुखारवा सा स्वरभेदं कथमुपैतु, अपि तु न ।
लोकबाहुल्यात्स्त्रीपुंसादिवस्वरभेदो नोपलभ्यत इत्यर्थः । 'वर्णो दिजादौ शुक्रादौ स्तुतो वर्ण इव
वाक्षरे', 'आलेख्याश्चर्ययोविभ्रम्' इत्यमरः ॥

स्वरचारुण्या पताकया दिनमर्केण समीयुषोत्तपः ।

लिङ्गिदुर्बुध्वा सुधाकरं निशि माणिक्यमया यदालयाः ॥ ९९ ॥

१ 'अत्र निदर्शनात्पताकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र अन्यदभियोऽन्यत्वात्संज्ञयाप्य
विद्यमिव विद्यमिति साष्टपपाठोपाश्रितदर्शनाभेदः । तथा तद्वह्नानां पञ्चनाभभेदोक्तिरिति शब्दोक्तिः । तदु-
त्थापिता चेवं निदर्शनेति संकरः' इति जीवातुः । २ 'अत्र सापहरोत्पेक्षांकारः । सुधनितुल्येका-
न्यजकः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र लेखालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र केवल-
प्रकृतलेखालंकारः । उभयोरप्यर्थयोः प्रकृतत्वात् । किलेकनाले कलद्वयमह एकाकिमेव सन्त्येऽर्जय-
प्रतीतेरर्थभेदः प्रयत्नार्थः । द्वितीये तु चतुर्नाभवदेकनद्रुताच्छब्दस्यादर्थप्रतीतेः शब्दलेखः' इति जीवातुः ।

स्वरुचेति ॥ माणिक्यसंज्ञकै रत्नविशेषैर्निर्मिता बदालया यस्या गृहाः स्वर्णा गृहकान्त्या
अरुणया रक्तया पताकया कृत्वा निशि रात्रौ सुधाकरममृतनिधि चन्द्र बहुधानेकप्रकारे लिलि-
हुरस्पृशन् । पताकया जिह्वात् संच्यते । साप्यारचा भवति । किंभूताः—दिनं समस्तदिवसे
समीयुषा संगतेनार्केण सूर्येण कृत्वा उत्पृष उत्कृष्टा बहुतरा, वज्रता वा तृद पिपासा येषाम् ।
अन्योऽपि सूर्यतेजसा ततो रात्रौ जिह्वया शीतलं मधुरं च वस्तु लेदि । अत्युष्वा इति भावः ।
दिनम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । 'उपेयिवान्—' इत्यत्र 'उपेयस्मात्तत्त्वादनुपसर्गस्या-
न्योपसर्गस्य च भवति' इत्युक्तत्वात्समीयुषेति साधुः । बहुधेति 'बहुगण—' इति संख्यात्वाद्
'संख्याया विधार्थं वा' इति थाप्रत्ययः । लिहेः स्वरितेत्त्वादकर्त्रेभिप्राये क्रियाफले परस्मैपदम् ॥

लिलिहे स्वरुचा पताकया निशि जिह्वानिभया सुधाकरम् ।

श्रितमर्ककरैः पिपासु यक्षुपसग्रामलपद्मरागजम् ॥ १०० ॥

लिलिहे इति ॥ पूर्वोक्त एवार्थो जिह्वापदप्रक्षेपेण वर्णितः । लिहेः स्वरितेत्त्वाकर्त्रेभि-
प्राये क्रियाफले तद् । 'श्रितम्' इति पाठः । अर्ककरैः श्रितं समीप्यादभिप्राप्तम् । स्थितमि-
त्यपि कचित् । अर्ककरैः पिपासु स्थितम् । अर्ककरैस्तप्तमित्यर्थः ॥

अमृतमुत्तिलक्ष्म पीतया मिलितं यद्वलभीपताकया ।

वलयायितशेषशायिनः सखितामादित पीतवाससः ॥ १०१ ॥

अमृतेति ॥ पीतया गौर्या यस्या नगर्या वलभीपताकया वलभीसंज्ञकगृहविशेषवैज-
यन्त्या मिलितं संबद्धममृतमुतेधन्द्रस्य लक्ष्म लाम्छनं कर्तुं वलयायितो मण्डलीभूतः शेषश-
यिच्छेते एवंशीलस्य पीतवाससो विष्णोः सखितां साम्यामादित प्राप । तत्सदृशं बभूवेत्यर्थः ।
कलङ्कमभितो वर्तमानस्य चन्द्रस्य शेषसाम्यम्, कलङ्कस्य श्रीकृष्णसाम्यम्, पीतपताकयाः
पीतवस्त्रसाम्यम् । अत्युच्यते व्यज्यते ॥

अध्रान्तश्रुतिपाठपूतरसनाविर्भूतभूरिस्तवा-

जिह्वस्रह्ममुखौघविप्रितनवस्वर्गक्रियाकेलिना ।

पूर्वं गाधिसुतेन सामिघटिता मुक्ता नु मन्दाकिनी

यत्प्रासाददुकूलवह्निरनिलान्दोलैरखेलदिवि ॥ १०२ ॥

अध्रान्तेति ॥ यस्याः प्रामादनां देवराजगृहाणां दुकूलवह्निर्वज्रवन्तीरुषा श्वेतदुकूलवह्निः
अनिलान्दोलैर्वायुकर्तृकचालनैर्दिवि आकाशे मन्दाकिनी नु स्वर्गश्रेष्ठाखेलविक्रीडः सुरिवार्धे
वितर्कं वा । किंभूता मन्दाकिनी—गाधिसुतेन विद्यामित्रेण पूर्वं सामिघटितार्धनिर्मिता पश्चा-
द्वाग्नुस्तया मुक्ता लक्ष्मा । किंभूतेन—अध्रान्तश्रुतिपाठेन निरन्तरवेदपाठेन पूताम्बः पवि-
त्राभ्यो रसनाभ्यो जिह्वाभ्य आविर्भूतेषु प्रकटीभूतेषु भूमिषु बहुषु लवेषु स्तुतिषु आजिह्वा-
मलसो वज्रमुखौघाधत्वापि वज्रमुखानि तैर्विप्रिता विप्रवती कृता नवा नूतना स्वर्गक्रिया-

१ 'अथ समासोत्पत्तिश्चोक्तितद्गुणोदात्तालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ, गृहाणां
संतापनिमित्तः सुधाकरलेहनात्मकशीतोष्णवार उपेक्षयते । सा चोक्तितद्गुणोत्पत्ति संकरः व्यञ्जकाप्रयोगा-
श्रन्वा' इति जीवातुः । २ 'अत्रापि समासोत्पत्तिश्चोक्तितद्गुणोदात्तालंकारसंकरः' इति साहित्यवि-
द्याधरी । 'अलंकारस्य पूर्ववत् । जिह्वानिभया इत्युपमासंकरस्य विशेषः' इति जीवातुः । ३ 'अनोपमा-
लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

केलिः स्वर्गनिर्मितक्रीडा यस्य तेन । पूर्वमर्थकृतां लष्टिं ब्रह्मादिभिरार्भितो विष्णुमित्रोऽमुच-
दिति पुराणार्थः । कृता वायुना चञ्चलीक्रियते । 'सामि त्वयं जुगुप्सते' इत्यमरः । सामिष-
टिवेत्स्वन्न 'सामि' इति समासः ॥

यदतिविमलनीलवेदमरश्मिभ्रमरितभाः शुचिसौधवस्त्रवह्निः ।

अलभत शमनस्वसुः शिशुत्वं दिवसकराकृतले चला लुठन्ति ॥१०३॥

यदिति ॥ यस्या नगर्या अतिविमलानि नीलरश्मिनिर्मितवैरमाणि पृष्ठाणि तेषां रश्मिभिः
किरणैर्भ्रमरिता भ्रमरीकृता, तैः कृत्वा भ्रमरबदाभरिता वा भा वीतिर्यस्याः सा एवंविधा
शुचिसौधवस्त्रवह्निर्षणलघुहान्तरपताकापट्टिदिवसकरस्य सूर्यस्याकृतले समीपाधोभागे, उत्तम-
तले च चला चला लुठन्ती कीडन्ती सती शमनस्वसुर्यमभिमिन्या यमुनायाः शिशुत्वमल-
भत प्राप । बालिका यमुनेव शोभते स्मेत्यर्थः । सापि दयामा पितुः सूर्यस्य समीपे शिशु-
त्वाच्चला लुठनं करोति । शिशुत्वं यमुनापत्यत्वमिति केचित् । उच्यते सूच्यते ॥

सप्राणेश्वरनर्महर्म्यकटककालिध्वप्रहायोत्सुकं

पाथोदं निजकेलिसौधशिखरादारुह्य यत्कामिनी ।

साक्षादप्सरसो विमानकलितव्योमान एवामभव-

द्यन्न प्राप निमेषमभ्रतरसा यान्ती रसादध्वनि ॥ १०४ ॥

सप्राणेति ॥ यत्कामिनी यस्या नगर्याः स्त्री अभ्रतरसा मेघवेगेनाध्वनि मार्गे रसाम्भे-
वेगजनितप्राप्तेः प्रियानुरागाद्वा यान्ती गच्छन्ती सती यद्यस्यान्निमेषं निमेषोपलक्षितमपि
विलम्बं, अथ च नेत्रसंकोचं न प्राप । तेन कारणेन सा स्त्री विमानेन कलितं गमिकर्माकृतं
व्योम गगनं याभिरेवंविधाः साक्षात्प्रत्यक्षदृश्यमाना अप्सरस एवामभव । किं कृत्वा—निजं
यत्केलिसौधं क्रीडागृहं तस्य शिखराच्छृङ्गात्पाथोदं मेघमारुह्य । किभूतं पाथोदम्—सप्रा-
णेश्वरः स्वप्रियस्तस्य नर्महर्म्यं क्रीडागृहं तस्य कटके मध्यप्रदेशे आतिथ्यप्रहाय प्राणुलिक-
पूजाप्रदणाय । कटकप्राप्तय इति यावत् । तस्मा उत्सुकमुत्कण्ठितम् । सहजसौन्दर्येण विमान-
तुल्यमेघाधिरोहणाकाशगमनेन निमेषाप्राप्तेः देवाङ्गनातुल्या जातेति भावः । कटकशिखर-
पदाभ्यामपि हर्म्याणामुच्चतरत्वं सूचितम् । इः कामस्तस्मिन्सरसिति वा । 'प्रक्षितोत्सुका-
भ्याम्—' इति तृतीयासप्तम्योः प्रसङ्गादातिथ्यग्रह एव अयः शुभविधित्तत्रोत्सुकमिति वा
व्याख्येयम् । कामिन्यपेक्षया शुभकर्मत्वम् ।—व्योमान इति 'अनो बहुमीहेः' इति न जीप् ।
'स्त्रिमां बहुध्वप्सरसः' इत्यमरः ॥

वैदर्भीकेलिरौले मरकतशिखरादुत्थितैरंशुदर्भ-

ब्रह्माण्डाघातभस्मयदजमदतया हीधृतावास्तुस्त्वैः ।

१ 'अनोत्प्रेक्षाकारः । अत्र गौडीया रीतिः । बहुलं रुद्रदेन—'अन्तराः समासपन्नो चरन्ति यथा-
क्षिति गौडीया' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुमासातिशयोक्तिवद्गुणोदात्तनिदर्शनार्थेकार-
सङ्करः । पुष्पिताभापूतम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रान्यथैश्वरेनान्यथैश्वर्यासंनयेति तस्मा-
दशमिति सादृश्याद्येवाजिदर्शना बहुवरूपकाम्यां संकीर्णा' इति जीवातुः । ३ 'अनोत्प्रेक्षाकारः ।
शार्ङ्गलविकीर्णितं वृक्षम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र नगमराजमनोभेदेऽपि अनिमेषमेघारोह-
व्योमयानैः सैनैस्त्वमेदोकेरतिशयोक्तिभेदः' इति जीवातुः ।

कस्या नोत्तानगाया दिवि सुरसुरमेरास्यदेशं गताम्रै-

र्यद्रोप्राप्तप्रदानव्रतसुकृतमविश्रान्तमुज्जृम्भते स ॥ १०५ ॥

वैदर्भीति ॥ नया नगर्यां गोप्राप्तस्य प्रदानलक्षणव्रतं तस्य सुकृतं पुण्यं नीलत्वादंशुभिरेव दर्भैरविश्रान्तं अनवरतमुज्जृम्भते स वर्धते स । किभूतैः—वैदर्भीकेलिशैले भैमीकीडापर्वते मरकताखरजविशेषनिर्मितशिखरादुत्थितैरुर्ध्वगामिभिः । तथा—ब्रह्माण्डाघातेन ब्रह्माण्ड-संघट्टनेन भग्नः सद्यो वेगजो नदी गवीं येषां तद्भावस्तथा तथा हिया लज्जयेव धृतं कृतमवा-च्छुत्वां व्याघ्रुनं यैः अत एव दिवि स्वर्गं उत्तानगाया उत्तानगामिण्याः कस्याः सुरसुरमेदैव-गत्वा आस्यदेशं मुखप्रदेशं गताम्रैः प्राप्ताम्रैः सर्वस्या अपि सुखं प्राप्ताम्रैः । अनेकमरकतरज-निर्मितो भैमीकीडाशैलस्त उद्यिताः किरणा यावद्ब्रह्माण्डं गतास्त उपरिगमनाभावान्निवृत्ता-देवगवीनामुत्तानगामित्वात्तन्मुखपतिलासतन्मुखपतितदर्भतुल्या जाता इति भावः । 'उत्ताना वै देवगवा वहन्ति' इति ध्रुतेः । अन्यो भग्नगवीं लज्जयाधोमुखो भवेति ॥

विधुरकरपरिरम्भादात्मनिष्यन्दपूर्णः शशिद्वयदुपहृतैरालवालैस्तकणाम् ।

विफलितजलसेकप्रक्रियागौरवेण व्यरचि स हतचित्तस्तत्र भैमीवनेन १०६

विध्विति ॥ तत्र नगर्यां भैमीवनेन स हंसो रमणीयत्वादुत्तनित आकृष्टमना व्यरचि विरचितः । किभूतेन—तरुणामालवालैर्जलाधारैः कर्तुर्भिर्विकलितं व्यर्चोर्कृतं जलसेकप्रक्रि-यागौरवं जलसेचनप्रकारभारो यस्य । किभूतैः—शशिद्वयद्विभक्तकान्तैरालवालैस्तकणानि निर्मितानि तैः । पुनः किभूतैः—विधुरकरपरिरम्भाच्चन्द्रकिरणसंपर्कादात्मनः स्वस्य निष्यन्देन निर्गतेद-केन पूर्णः । पक्षाणामालवालपूरणप्रयासश्चन्द्रकान्तनिर्मितत्वात्तैरेव कियत इति भावः । निष्यन्देति 'अनुविपर्यभिनिव्यः—' इति पल्लवम् ॥

अथ कनकपतत्रस्तत्र तां राजपुत्रीं सदसि सदृशभासां विस्फुरन्तीं सखीनाम् ।

उदुपरिपदि मध्यस्यायिशीतांशुलेखानुकरणपटुलक्ष्मीमक्षिलक्ष्मीचकार १०७

अथेति ॥ अथानन्तरं कनकपतत्रः सुवर्णपक्षो हंसस्तत्र वने तां राजपुत्रीं भैमीमक्षिलक्ष्मी-चकार नेत्रगोचरीचकार । किभूताम्—सदृशभासां समानकान्तीनां सखीनां सदसि सभायां विस्फुरन्तीं विशेषेण दीप्यमानाम् । तथा—उदुपरिपदि नक्षत्रसभायां मध्यस्यायिनी शीतांशु-लेखा चन्द्रलेखा तस्या अनुकरणेऽनुकारे पटुः समर्था लक्ष्मीः शोभा यस्यकाम् । सदृशदीप्ति-त्वेऽपि नक्षत्रापेक्षया चन्द्रलेखा वयापिका तथा सख्यपेक्षया सेति । भैमीसखीनां तत्सादृश्य-कथनमन्यमुन्दरीन्यो विच्छिद्यसौन्दर्यप्रतिपादनार्थम् । 'सुतोमराजनोज्ज्वलमेकभ्यो दुहितुः पुत्रज्ञा' इति राजवन्द्यात्तरस्य दुहितृशब्दस्य पुत्रज्ञादेशे दिव्यगणैपि राजपुत्रीति । केचिन्तु चार्द्धरत्नादिषु पुत्राशब्दं पठन्ति । तेन पुत्रहृतपुत्रीति सिद्धम् । विस्फुरन्तीम् 'स्फुरतिस्फुल्लोः' इति वा पठन् ॥—लक्ष्मीम् समासान्तविधेरभिव्यक्त्यभावात् ॥

१ 'अथ रूपशालिशयौकालंकारो । स्वयरा नाम वृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'अलुत्तमालं-कारोऽयमिति केचित् । अंशुदर्भोणां ब्रह्माण्डाघाताद्यवगम्येऽपि संवन्धोक्तविशयोक्तिभेदः' इति जीवातुः । २ 'अवालिशयौकालंकारो । इतश्चतुष्टये मासिनी वृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'अवालिशयौकालं चन्द्रकान्तनिष्यन्दासंघट्टनेऽपि संवन्धोक्तविशयोक्तिभेदः' इति जीवातुः । ३ 'जने-पमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

भ्रमणरयविकीर्णस्वर्णभासा खगेन कचन पतनयोग्यं देशमन्विष्यताधः ।
मुखविभुमदसीयं सेवितुं लम्बमानः शशिपरिधिरिवोर्ध्वं मण्डलस्तेन तेने १०८
भ्रमणेति ॥ तेन खगेन हंसोर्ध्वमूर्ध्वप्रदेशे शशिपरिधिरिव चन्द्रपरिवेष इव मण्डल-
स्तेने । भ्रमणमङ्गुलैर्लघुः । अवतरतः पक्षिणो मण्डलगतिः क्रियास्वभावः । किंभूतेन—
भ्रमणरयेण परिभ्रमणवेगेन विक्षीर्णा प्रसारिता स्वर्णभाः सुवर्णदीप्तिर्येन । तथा—कचन
अथः कस्मिन्नप्यधःप्रदेशे पतनयोग्यमवतरणयोग्यदेशं स्थानमन्विष्यता पर्वालोकयता ।
किंभूतः शशिपरिधिः—अदसीयममुष्या मैम्या अयं तं मुखविभुं मुखचन्द्रं सेवितुं परिभु-
म्बितुं लम्बमानोऽधःप्रदेशमागतः । अदसीयम् । लघुद्वित्वात् 'इडाच्छः' । 'भस्याडे तद्धिते'
इति पुंवङ्गावः । 'विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु' इत्यमरः ॥

अनुभवति शचीत्थं सा घृताचीमुखाभिर्न सह सहचरीभिर्नन्दनानन्दमुखैः ।
इति मतिरुदयासीत्पक्षिणः प्रेक्ष्यमैमीं विपिनभुविसल्लीभिः सार्धमावज्जकेलिम्
अन्विषति ॥ विपिनभुव्युपवनप्रदेशे सल्लीभिः सार्धं सह आचङ्ककेलि कृतकीडां मैमीं
प्रेक्ष्य दृष्ट्वा पक्षिणो हंस इति मतिर्बुद्धिरुदयासीदुपपत्ता बभूव । इतीति किम्—सा प्रतिष्ठा
शचीन्द्राणी घृताचीमुखाभिर्घृताचीप्रभृतिभिः सहचरीभिरप्सरोगिः सल्लीभिः सह सार्धमुपैर-
तिशयेन इत्यमनेन प्रकारेण । मैमीवदित्यर्थः । नन्दनानन्दं नन्दनवने कीडां नानुभवति ।
एतत् कीडामुखं शच्या अपि नास्तीत्यर्थः । ततोऽपीयमधिकेति भावः । नानुभवति, अपि
तु सैवेयं किं नन्दनानन्दमनुभवतीति वा । मैमीतत्तल्लीवनानां शचीघृताचीनन्दनैः साम्यम् ।
सहचरी पचादौ चरङिति पाठादित्त्वान्नीप् । प्रेक्ष्येति भिन्नकर्तृकत्वात्त्वानुपपत्तौ स्थितत्वेत्य-
भ्याहार्यम् । केलिमिति ह्रस्वः पाठः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

द्वैतीयकीकतया मितोऽयमगमत्तस्य प्रचन्द्रे महा-

काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ २ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ पूर्वार्धे पूर्ववत् । द्वयोः पूरणो द्वितीयः । द्वितीय एव द्वैतीयकः ।
'तीयायीकवस्त्वार्थे वक्तव्यः' । द्वितीयकस्य भावलक्षता तया मितो गणितः । निसर्गोज्ज्वलः
स्वभावसुन्दरः । शेषं स्पष्टम् ॥

इति श्रीबेदरकरोपनामकथीमञ्जरसिंहपण्डितात्मजनाटयणकृतौ नैषधीयप्रकाशे
द्वितीयः सर्गः समाप्तः ॥

१ 'अत्र रूपकोपनात्वालंकारसंज्ञाः' इति साहित्यविद्याधरी । 'उल्लेखास्तत्रावोपनोः संकरः'
इति जीवातुः । २ 'लेख्यम्' इति तिलकजीवातुसंमतः पाठः । ३ 'अथ प्रेक्ष्य मतिः—इति मनन-
क्रियापेक्षया समानकर्तृकत्वात्पूर्वकालिकत्वाच्च त्रेक्येति क्त्यानिर्देशोपपत्तिः । तावन्मात्रस्यैव तावत्-
कीकतयो प्रयोजकत्वात् । 'आधान्यं त्वप्रयोजकम्' इति जीवातुः । ४ 'अथ आन्तिमानलंकारः । बहुधा-
मलंकारसर्वस्वम्—साहस्रवाहस्तन्वतरप्रतिपत्तौ भान्तिमान्' इति साहित्यविद्याधरी । 'अयोपमाना-
दुपमेयस्याधिक्योक्त्यर्थेतिरेकात्कलंकारः । 'भेदप्रधानसाधनत्वंदुपमानोपमेययोः । आधिक्यादत्युपमाना-
तिरेकः स वचनम् ॥' इति उल्लेख्यम् इति जीवातुः ।

तृतीयः सर्गः ।

अथ भैम्याः पुरस्ताद्वलस्य गुणान्हंसमुखेन वर्णयितुं तृतीयसर्गमारभते—

आकुञ्चिताभ्यामथ पक्षतिभ्यां नभोविभागात्तरसावतीर्य ।

निवेशदेशात्ततधूतपक्षः पपात भूमाबुपभैमि हंसः ॥ १ ॥

आकुञ्चिताभ्यामिति ॥ अथोपवनप्राप्त्यनन्तरं मण्डलकरणानन्तरं वा हंस आकुञ्चिताभ्यां संकुचिताभ्यां पक्षतिभ्यां पक्षमूलाभ्यां नभोविभागादाकाशप्रदेशात्तरसा वेगेनावतीर्योत्तीर्य उपभैमि भैमीसमीपे पपातोपविशति स्म । किंभूतः—निवेशदेश उपवेशस्थाने आततो विस्तारितौ धूतौ कम्पितौ च पक्षौ येन सः । पक्षिजातिः ॥

आकस्मिकः पक्षपुटाहतायाः क्षितेस्तदा यः स्वन उच्चचार ।

द्रागन्यविन्यस्तदशः स तस्याः संभ्रान्तमन्तःकरणं चकार ॥ २ ॥

आकस्मिक इति ॥ पक्षपुटेन पक्षद्वयेनाहतायाः क्षितेः सकाशादाकस्मिकोऽचिन्तितोपनतोऽज्ञातहेतुको यः स्वनः शब्दस्तदा पतनसमये उच्चचारोद्भूतः । अकर्मकत्वाच्च तद् । स शब्दस्तस्या भैम्या अन्तःकरणं शब्दश्रुति संभ्रान्तं सत्संभ्रमं चकार । आकस्मिक-शब्दध्वणासम्भवा साध्या च जातेति भावः । कीदृशस्तस्याः—अन्यविन्यस्तदशः अन्यत्र स्वदेशात्प्रदेशान्तरेषु विन्यसे चक्षिते दृशी यथा सा । कुतोऽयं शब्द उत्पन्न इतीत्यतो विलोकितवतीति भावः ॥

नेत्राणि वैदर्भसुतासखीनां विमुक्ततत्तद्विषयग्रहाणि ।

प्रापुस्तमेकं निरुपाख्यरूपं ब्रह्मेव चेतांसि यतव्रतानाम् ॥ ३ ॥

नेत्राणीति ॥ वैदर्भसुतासखीनां भैमीसखीनां नेत्राणि निरुपाख्यं स्तोतुमशक्यं रूपं सौन्दर्यं यस्य तमेकं केवलं हंसं प्रापुः । सादरे पपुरित्वर्थः । किंभूतानि—विमुक्तस्त्वक्तस्तेषां तेषां विषयाणां सक्चन्दननृत्तगीतादीनां ग्रहो ग्रहणं यैस्तानि । केषां कानि किमिव—यतव्रतानां योगिनां चेतांसि ब्रह्मेव परमात्मस्वरूपमिव तान्यपि विमुक्तास्तत्तद्विषयाः सक्चन्दनवनितादयस्तेषु ग्रहोऽङ्गीकारो यैस्तानि । निरुपाख्यरूपगीहक्या प्रतिपादयितुमशक्यरूपम् । योसिमनोविषयत्वाद्ब्रह्मणः । एकमद्वितीयं च । वैदर्भः—विदर्भाणां राणीति पूर्ववत् । तत्तदिति वीष्मार्था द्विवचनादेकशेषाभावः ॥

हंसं तनौ सन्निहितं चरन्तं मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्विकायाम् ।

ग्रहीतुकामादरिणा शयेन यज्ञादसौ निश्चलतां जगाहे ॥ ४ ॥

हंसमिति ॥ असौ भैमी दरिणा समयेन अदरिणा निर्भयेन वा शयेन पाणिना हंसं ग्रहीतुकामा धर्तुकामा सती यज्ञात्स्विकायां स्वीकायां तनौ शरीरे निश्चलतां जगाहे प्राप । वितो तु चषलैवाभूत् । किंभूतम्—सन्निहितं निष्कटम्, सता नखेन निहितं प्रेषितं वा ।

१ 'अनुपासवात्यलंकारः । अत्र सर्गे इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्राभ्यां क्लृप्तस्य निश्चितत्वादुपपातितद्वन्द्वो भवति' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रापि वात्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथोप-
माङ्कारो भिन्नलिङ्गेऽपि निबध्यमानो न दोषमात्रवति । यदुक्तं दण्डव्याकरणे—'न लिङ्गवचने भिन्ने न
हीनापिकतापि वा । उपमादूषणायालं वयोद्वेगो न भीमताम् ॥' इति साहित्यविद्याधरी ।

चरन्तं मच्छन्तम् । प्रयत्नपूर्वं निबलत्वम् । बालत्वाद्भयम् । धारणानिवेशाद्भयभावः । कस्य केव—मुनेर्मनोवृत्तिरिव । यथा मुनेर्योगिनो (मनोवृत्तिः) मानसो व्यापारः स्त्रिकायां तनौ चरन्तं सद्भिर्मन्नादिभिर्नितरां हितं ध्यातं, सद्यो वा तेभ्य एव नितरां हितमिदं ईदं परमात्मानमादरमुक्तेनाशयेनाभिप्रायेण प्रहीतुकामा शान्तुकामा सती निबलतां प्राप्नोति । पक्षिधारणञ्चातिः । 'ईदं पक्षिणि विष्णीं च' । स्त्रिकेति 'भैरवा' इति वेत्तवम् । प्रहीतुकामा 'ग्रहोऽलिटि' इतीदो दीर्घः, 'तुं काम' इति मलोपः । अदरिणेति अत इष्टान्तस्य नञ्समासः ॥

तामिह्नितैरप्यनुमाय मायामयं न भैम्या वियदुत्पपात ।

तत्पाणिमात्मोपरिपातुकं तु मोघं वितेने मुतिलाघवेन ॥ ५ ॥

तामिति ॥ अयं ईदंस्तां न्युज्जगमनादिरूपा भैम्या मायां स्वधारणकपटवृत्तिमिहितैवे-
ष्टाभिरनुमाय ज्ञात्वापि वियदाकाशं नोत्पपात उड्डयनविषयं न चकार । किंतु—आत्मोपरिपा-
तुकं स्वस्योपरि पतनशीलं तत्पाणि भैमीहस्तमदूरमुत्पन्नलज्जुतया मोघं निष्फलं वितेने कृत-
वान् । प्रतार्य इयं विजनप्रदेशे नेतव्येति बुद्ध्या नोत्पपात । उत्पतने हि धारणार्थं प्रयत्नमकृ-
त्वैवागमिष्यतीति दौष्ट्यासिद्धिः सादिति भावः । अनुमाय 'न त्यपि' इति निषेधाकृतम् ।
पातुकमिति 'लपपत' इति ङील उक्त्वा । उपरिपातुकमिति 'सद सुपा' इति समासं कृत्वा
पश्चात्पूर्वेण षष्ठीसमासः । अन्यथा 'पूरणगुण' इति षष्ठीसमासनिषेधप्रसङ्गात् । पातुकशब्द-
स्योक्तप्रत्ययान्तत्वेऽप्युपरिपातुकशब्दस्य तदन्तत्वाभावात् 'न लोका' इति षष्ठीनिषेधाभावे ॥

व्यर्थीकृतं पत्ररथेन तेन तथाऽवसाय व्यवसायमस्याः ।

परस्परामर्पितहस्ततालं तत्कालमालीभिरद्वयतालम् ॥ ६ ॥

व्यर्थीति ॥ आलीभिः सखीभिस्तत्कालं तस्मिन्काले परस्परामन्योन्यमर्पितो दत्तो हस्तेषु
तालशालिका वसां कियायां यथा भवति तथा अलमल्यर्थमहसत इक्षितम् । किं कृत्वा—
अस्या भैम्या व्यवसायं पक्षिधारणोद्यमं तथा मुतिलाघवप्रकारेण तेन पत्ररथेन पक्षिणा
ईदंतेन व्यर्थीकृतं निष्फलीकृतमवसाय ज्ञात्वा । परस्पराम् । 'कर्मव्यतिहारे सर्वनामो द्वे
भवतः' इति द्वित्वम् । बहुलवचनात्समासवद्भावाभावे पूर्वपदस्य प्रथमैकवचनान्तत्वम् ।
कस्कादित्वात्सः । 'स्त्रीनपुंसकयोस्तत्तरपदस्य वाम्भावो वक्तव्यः' इत्युत्तरपदस्याम्भावः । तत्का-
लम् 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया ॥

१ 'स्त्रिकायां स्त्रीयायाम् । 'प्रत्ययस्थानकापूर्वसातः' इतीकारः इति जीवातुः । 'सप्तशब्दस्य
अष्टमं संज्ञोपसर्जनार्थम् । स्वशब्दस्वनुपसर्जनमात्मिकायाची अकवर्गः । अर्धान्तरे तु न की । संज्ञो-
पसर्जनभूतस्य कपटव्यान्वत्वाद्भयानुदाहरणम् । तेन सर्वनामः स्वशब्दस्वार्थं विचिन्ने भवेत् । अत
एव पठेन 'मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्त्रिकायाम्' इति श्रीहर्षकोटि 'मन्त्रेण' इति वैकल्पिकमित्यं व्याचक्षणा
उपेक्षा इति भीमनोरमायात् इति सुखाचरोपा । 'स्वाशब्दादलन्तस्याधिके कनि रवातः (५)
स्वानिकतवाक्येर्वैकल्पिकैस्त्वमपि सुधाध्वे । नक्षत्रम् अत्यन्तस्वाधिकसापवाद इति तु शब्दरत्नम् ।
पठेन वक्तुं 'ईदं तनौ' इति कोटि स्त्रिकायामिति प्रयोगोऽसाधुरेव । आत्मीयायां स्वशब्दस्य सर्व-
नामत्वात्साधारणमपवृत्तेरिति नञ्काः इति सख्योधिनी परास्ता । अत्यन्तस्वाधिककनाव्यवहितत्वा-
दिति तु नञ्चतुराः । २ 'अथोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ जातिरलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

उच्चाटनीयः करतालिकानां दानादिदानीं भवन्तीभिरेषः ।

यान्वेति मां दृष्ट्वाति मद्यमेव सात्रेत्युपालम्भि तयालिबर्गः ॥ ७ ॥

उच्येति ॥ तया भैम्या आलिबर्गः सखीजन इत्यनेन प्रकारेणोपालम्भि उपासकः । इतीति किम्—इदानीं मध्येतं पारस्यस्यां सखां भवतीभिरेष इंसः करतालिकानां हस्ततालानां दानाद्यादनाहुच्चाटनीय उच्यन्तीयः । प्रश्नकाङ्क्षः । एतस्य ग्रहणे मया यत्नः कियते, भवतीभिश्चाटनं कियते, एतच्च युक्तमित्यर्थः । अत्र आसु भवतीषु मध्ये या नामन्वेति अनुगमिष्यति सा मद्यमेव दृष्टव्येव । एवमन्वेत्याहुतिः । मम श्रोत्रमेव करिष्यतीति । अन्वेति दृष्टव्यतीति 'वर्तमानसामीप्ये' इति भविष्यति लट् । अन्वादेशेऽपि 'न चवाहा—' इति एवमन्वेन साक्षाद्योगे निषेधान्नामिल्यत्र न मयादेशः । मद्यम् 'कुपदृष्ट' इति चतुर्थी ॥

भृताल्पकोपा हसिते सखीनां छायेव भास्वन्तमभिप्रयातुः ।

इयामाथ हंसस्य करानवाप्तेर्मन्दाक्षलक्ष्या लगति स्म पश्चात् ॥ ८ ॥

भृतेति ॥ इयामा यौवनसम्यस्या हंसस्य पश्चाद्लगति स्म चंचाल । किमूता—सखीनां हसिते हास्यविषये बह्वपरापामावाहृतः कुतोऽयं कोपो यथा । तथा—हंसस्य करेण हस्ते-नानवाप्तेरप्राप्तेर्हंतोर्मन्दाक्षेण लक्ष्या दृश्या । सलज्जेत्यर्थः । कस्य केव-भास्वन्तं सूर्यमभिप्र-यातुः सूर्यसंमुखं गच्छतः पुद्गलस्य छाया यथा तस्यैव पश्चाद्लगति । छायापि हि हंसस्य सूर्यस्य किरणाप्राप्तेः इयामा भवति । हंसस्य (इत्यत्र) पश्चादित्यनेन योगे 'पश्यतसर्पप्रस-वेन' इति षष्ठी । 'पश्चात्' इति निपातः । 'मन्दाक्षं द्वीक्षपा' इत्यमरः ॥

शस्ता न हंसाभिमुखी पुनस्ते यावेति ताभिश्छलहस्यमाना ।

साह स्म नैवाशकुनीभवेन्मे भाविप्रियावेदक एष हंसः ॥ ९ ॥

शस्तेति ॥ ताभिः सखीभिरिति पूर्वोक्तेन प्रकारेण छन्देन शब्दच्छन्देन हस्यमाना सोपहा-समुच्यमाना सा भैमी इति वक्ष्यमाणं सखीः प्रति आह स्म वदति स्म । इतीति किम्—हे भैमि, हंसाभिमुखी राजहंससंमुखी, अथ न सूर्यसंमुखी यात्रा ते पुनः राजपुत्र्या न शस्ता न प्रशस्ता । अशकुनत्वाच्छास्त्रनिषिद्धत्वादिति सखीवचनम् । हे सख्यः, एष हंसो मे मम नैव अशकुनीभवेदपशकुनरूपो नैव भवेदिति प्रार्थनायां लिह । यतोऽयं भावि भविष्यतिप्रब-तस्यावेदकः सूचकः । राजहंसाभिमुखी यात्रा शकुनरूपैव । हंसदर्शनस्य श्रवणस्य च वसन्त-राजेन सर्वेतिद्विकरत्वोक्तैरिति भावः । अत एव भावी भविष्यन्नुरागवान्दा प्रियो नलस्त-स्यावेदक इति । लोकोत्तरसुवर्णशकुनदर्शनाल्लोकोत्तरनलशुभप्राप्तिरनुनीयते वा । नैवाशकुनिः पश्येवेति वा । 'प्रसन्नदित्यं प्रतिबुधम्' इति यात्रानिषेधात् । न चायं सूर्यादिः, किं तु पश्येव । अशकुनशब्दद्वयमसूचकात्पक्षिनिषेधकाच्च 'अस्य च्यौ' इतीकारः । पक्षिनिषेधकादश-कुनिशब्दाच्चौ 'च्यौ च' इति वीर्यो वा भावी गम्यादिः ॥

हंसोऽप्यसौ हंसगतेः सुदत्ताः पुरः पुरश्चारु चलन्वभासे ।
वैलक्ष्यहेतोर्गतिमेतदीयामग्रेऽनुकृत्योपहसन्निबोधैः ॥ १० ॥

हंस इति ॥ न केवलं ताभिरेव हसिता, किं तु असौ हंसोऽपि वैलक्ष्यहेतोर्भौगोलिक-
त्पादनमेव हेतुस्तस्य एतदीयां भौमीसंभन्धिनीं गतिमस्या एवाग्रे अनुकृत्यानुसृत्य उच्चैरतिशये-
नोपहसन्निबोधसं कुर्वन्निव वभासे शृणुमे । किं कुर्वन्—हंसवद्वर्तिर्गमनं यस्यास्तस्याः
सुदत्ता भैम्माः पुरःपुरोऽग्रेऽग्रे चारु रमणीयं चलन्वाच्छन् । परिहासकोऽपि वेपाद्यनुकरणेना-
न्यान्हेषयति । सुदत्ताः, वैलक्ष्यहेतोरिति च 'पष्ठपतसर्ग' इति 'पष्ठी हेतुप्रयोगे' इति वैष्णवी ॥

पदे पदे भाविनि भाविनी तं यथा करप्राप्यमवैति नूनम् ।
तथा सखेलं चलता लतासु प्रतार्य तेनाचरुपे कृशाङ्गी ॥ ११ ॥

पद इति ॥ भाविनी भावो हंसप्रहणानुसंधानं सद्गती सा भौमी भाविनि भविष्यति पदे पदे
चरणविन्यासे तं हंसं करप्राप्यं हस्तप्राप्यं नूनं निधवेन बधायैति जानाति उत्तरस्मिन्पदेऽव-
श्यमेतं धारयिष्यामीति यथा जानाति तथा सखेलं सखीद्वयं चलता मच्छता तेन हंसेन प्रतार्य
बधयित्वा सा कृशाङ्गी लतासु बद्धीसमीपे आचरुपे आकृष्टा । भाविनीयमिति पाठे भाविनि-
पदविशेषणम् । नामिनीति पाठे हस्ताप्राप्तेः कोपनेत्यर्थः । कृशाङ्गीति विरहपीडा सूचयते ।
प्राप्यं 'कृष्याथ' इत्यावश्यकं कृत्यं ॥

रुपा निषिद्वालिजनां यदैनां छायाद्वितीयां कलयांचकार ।
तदा अमाम्भःकणभूषिताङ्गी स कीरवन्मानुषवागवादीत् ॥ १२ ॥

रुपेति ॥ कीरवच्छुक्रवन्मानुषी वागस्य यथा शुको मनुष्यवाचा वदति तथा सहृदो रुपा
कोपेन निषिद्ध आलिजनः सखीसमूहो यथा अत एव छायेव द्वितीया सहचरी यस्यास्यामे-
काकिनीम्, तथा अमाम्भःकणैः अमज्जनितधर्मोदकविन्दुभिः भूषितमङ्गं यस्यास्यां यदा कल-
यांचकार ज्ञातवान्, तदा तां प्रलवादीदुवाच । छायाद्वितीयामिलनेन दृष्ट्यापसरः सूचितः ।
अमाम्भ इत्यनेन श्रान्तेवमतः परं नागमिष्यतीति पुर्यं कर्तुमशक्यं, तस्मादत्रैव स्वातन्त्र्यं नयेति
सूचितम् । भूषितपदेन अमविन्दुना मुक्तासाम्यं सूचितम् । छायायां कान्सा अद्वितीयाम-
विद्यमानप्रतिभटां रुपा निषिद्वालिजनां, अमाम्भःकणभूषिताङ्गी च यदा ज्ञातवानिति वा ।
मानुषस्य वागिव वाग्यस्येति वा ॥

अये कियद्यावदुपैपि दूरं व्यर्थं परिश्राम्यसि वा किमित्थम् ।
उदेति ते मीरपि किं नु बाले विलोकयन्त्या न घना वनालीः ॥ १३ ॥

अये इति ॥ अये भैमि, किमदूरं यावदुपैष्यामिष्यसि । वा समुचये । तमित्थमनेन
प्रकारेण शीघ्रगमनादिना व्यर्थं निष्फलं किं वा परिश्राम्यसि कथय । किमाद्योपे । नये इति
व्यर्थं पश्यर्थं वा । अयो न कार्यं इत्यर्थः । किमर्थमिति पाठेऽर्थवद्दः प्रयोजनवाची । तत्तत्र

१ 'समोपेक्षाचकारः' । यदुक्तं काव्यप्रकाशे—'संभावनमयोपेक्षा प्रकृतिश्च परेण यदे' । 'हंस-
गतेः' इति श्रुत्योपमा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'लेकानुमासो नातिवार्धकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'समोपमा रूपं चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

किं प्रयोजनमित्यर्थः । वातीति वाः, तद्वशाच्चङ्गीप्रगामिपुरुषवत्किञ्चिदूरमुपैष्यसि व्यर्थमेव पश्यर्थमित्यर्थं किं परिश्राम्यसि । काका प्रश्ने । व्यर्थं किञ्चिदूरमुपैषीति वा । तु बाले भैमि, परिश्रमं तद्वैयर्थ्यं चेन्न गणयति तर्हि घना निषिद्धा वनालीवेनपङ्कीर्विलोकयन्त्याः पश्यन्त्यास्ते तत्र भीरुपि भयमपि किं नोदेति नोत्पद्यते । बालाया हि घनवनपङ्क्तिदर्शनेन भयेनोदेतव्यं तदपि तत्र नोदेतीत्याश्चर्यम् । 'नबाले' इति पाठे वयोरभेदाप्रवा नवीना आलयः सख्यो यस्यात्संबुद्धिः । नूतनत्वात्तास्त्वां बालां वनसमीपे परित्यज्य गतास्तया परिणता नेति भावः । यावदुपैषीति 'यावत्पुरा—' इति भविष्यति लट् । द्वितीयपक्षे वेति 'किं च' इति किर, तदन्तादिति । उपैषीति वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् । एतेरेवादित्वात्पूर्वेण सह 'एत्येधत्पूर्—' इति वृद्धिः ॥

वृथार्पयन्तीमपथे पदं त्वां मरुल्ललत्पल्लवपाणिकम्पैः ।

आलीव पश्य प्रतिपेधतीयं कपोतहुंकारगिरा वनाली ॥ १४ ॥

वृथेति ॥ इयं वनाली वनपङ्क्तिरालीव सुखीव मरुता वायुना ललन्तो विलसन्तः पल्लवा-
स्त्रक्षणाः पाणवस्तेषां कम्पनैः कृत्वा, तथा-कपोतानां पारावतानां हुंकाराः 'हुं हुं' इति
शब्दस्तया च अपथे मद्धारणरूपेऽस्थानेऽमार्गे च वृथा निष्कलं पदं व्यवसायं चरणन्यासं
चार्पयन्तीं कुर्वती त्वां प्रतिपेधति पश्य । वाक्यार्थः (इत्येः) कर्म । सख्यपि करकम्पनैर्हुं-
कारेण च सुखीं निषेधति । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माद्विवस्तुषु' इत्यमरः । अपथे 'पथो
विभाषा' इति अप्रत्ययः । 'अपथं नपुंसकम्' इति साधुः । हुंकारगिरा' इति पाठे किरतीति
किरा 'इगुपघञाग्रीकिरः कः' इत्यनेन के कान्तेन पूर्वस्य कर्मवश्रीसमास इति सिद्धान्तः ॥

अस्थानत्वमेवाह—

धार्यः कथंकारमहं भवत्या वियद्विहारी वसुधैकगत्या ।

अहो शिशुत्वं तव खण्डितं न स्मरस्य सख्या वयसाप्यनेन ॥ १५ ॥

धार्य इति ॥ हे भैमि, वसुधायामेवैकासाधारणा गतिः संचरणं यस्याः, वसुधैवैका गति-
मस्या इति वा, भवत्या त्वया नियत्यन्तरिक्षे विहारो गमनं यस्य एवंभूतोऽहं कथंकारं कथमिव
धार्यो घटुं शक्यः, अपि(तु) न कथंभित् । अहो इत्याद्यर्थे संबोधने वा । स्मरस्य सख्या
मित्रेणानेन प्रत्यक्षदृश्येन वयसापि तारुण्येन तव शिशुत्वं बालत्वमज्ञत्वं च न खण्डितं नाशि-
तम् । मम गमनगामित्वं स्वस्य च केवलमुर्वीगामित्वमभिचार्यैव मद्दृष्टोद्योगं करोषीति भावः
प्रश्नकाकुर्वा । वयःसंधिदक्तः । अथ च—स्मरस्य स्मरतुल्यस्य नलस्य मित्रेणानेन मद्दृष्टेन
वयसा पक्षिणा ते इदं शिशुत्वं बालत्वं न खण्डितम्, अपि तु खण्डितप्रायमेव शीघ्रमेव
नलप्राप्तेः करिष्यमाणत्वाद्बालत्वं हटिति गमिष्यतीति भविष्यत्यपि भूतवदुपचारैः ॥

१ 'अवानुप्राप्तोऽहंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपमारूपकार्लकारी' इति साहित्य-
विद्याधरी । 'अत एव पल्लवपाणी इत्यारी रूपकाश्रयणम् । तत्संकीर्णं च वनात्पालीव इत्युपमा' इति
जीवातुः । ३ 'अत्र किराविकिशेपोनल्लकारी' इति साहित्यविद्याधरी । 'अशशार्त्तस्य वसु-
धायामित्यदिहारपदार्थहेतुकत्वादेकः काश्चलिहमेदः । तथा शैशवाखण्डनस्य पूर्ववचनार्थहेतुकत्वा-
दपरः इति सजातीयसंकरः' इति जीवातुः ।

नहि पृथेऽपि तव न किञ्चित्फलमिहाह—

सहस्रपत्रासनपत्रहंसवंशस्य पत्राणि पत्रत्रिणः सः ।

अस्मादृशां चाटुरसामृतानि स्वर्लोकलोकेतरदुर्लभानि ॥ १६ ॥

सहस्रेति ॥ हे भैमि, वयं सहस्रपत्रं कमलमासनं यस्य ब्रह्मणस्तस्य पत्राणि बाह्यानि हंसलोकां वंशस्य कुलस्य पत्राणि पक्षभूताः सदायभूताः पत्रत्रिणः पक्षिणः स्यो भवामः । ततः किमत आह—अस्मेति । अस्मादृशां मादृशां चाटुरि प्रियवचनानि तेषु यो रसः श्रृंगारदि-स्वाद्युष्यानि अमृतानि स्वर्लोके ये लोका जनास्तेभ्य इतरे ये पृथिवीपाताललोकवासिनस्तैर्दुर्ल-भानि दुष्प्राप्यानि । अमृतानि भुवि जनानां दुष्प्राप्यानि । मानुषी त्वं मर्त्य किमर्थं हिंस-सीति भावः । 'पत्रं स्याद्वाहने पणं पक्षे च शरपक्षिणाम्' इति विश्वः । 'अस्यो ह्योष' इति स्वाभिप्रायं स इति बहुवचनम् । नलतडागस्थहंसामिप्रायं वा । अस्मादृशाम् 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् । दुर्लभानि 'न सुदुर्भ्याम्' इति नुमगर्भः ॥

ननु भवतां हंसत्वात्सुवर्णशरीरत्वं कथमित्यत आह—

स्वर्गापगाहेममृणालिनीनां नालामृणालाग्रभुजो भजामः ।

अन्नानुरूपां तनुरूपकान्तिं कार्यं निदानान्नि गुणानधीते ॥ १७ ॥

स्वर्गेति ॥ हे भैमि, वयं अन्नानुरूपां भक्षणीययोरयां तनुरूपकान्तिं कायकान्तिसमृद्धिं भजामः प्राप्नुमः । किंभूताः—स्वर्गापगा स्वर्गमयी तस्या हेममृणालिनीनां स्वर्णकमलिनीनां या नाला मृणालानि च तेषामप्राणि क्रमेण कमलानि कोमलविषादवशाच्च नालासंबन्धीनि मृणालानि वा भुजत इति, भुजेः किर । हि प्रसिद्धं कार्यं घटादि निदानादादिकारणात् सृष्टिपट्टादेः समवायिकारणादुष्णान्काष्ण्यादीनधीते लभते । 'कारणगुणाः कार्ये गुणानार-भन्ते' इति नैयायिकाः । प्रकृते सुवर्णमृणालभक्षणात्सुवर्णमयत्वमस्माकमिति भावः । नाल-शब्दः क्रीडिष्यः । नलस्येन नाला वयमिति वा निबन्धं पदम् । रूपकदिम् 'कलकः' इति प्रकृतिभावः । निदानात् 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वम् ॥

ननु यदि भवान्नक्षणी वाहनं तर्हि भुवं प्रत्यागमने च को हेतुरत आह—

धातुर्नियोगादिह नैषधीयं लीलासरः सेवितुमागतेषु ।

हैमेपु हंसेष्वहमेक एव भ्रमासि भूलोकविलोकनोत्कः ॥ १८ ॥

धातुरिति ॥ हे भैमि, कीडाखलं पृष्ठस्य धातुर्नक्षणी नियोगादाश्रया इह भूलोके नैष-धीयं नलसंबन्धि लीलासरः कीडासरः सेवितुमालोडयितुमागतेषु प्राप्तेषु हैमेपु तौवर्णेऽ (हंसेषु) मध्ये एकोऽहमेव भूलोकविलोकने उत्क उत्कण्ठितः सद्य भ्रमासि निवसामि । भूलोकं पश्यन् प्रसन्नादत्रागतोऽहमित्यर्थः । मत्सदृशा बहवो नलधरसि कीदन्तीत्यर्थः । हैमेपु पिकारे अनुदात्तादित्वाद्यन्तत्वाच्च प्रकृतिभावः । हंसेषु निर्धारणे सप्तमी । 'उत्क उन्मना' इति निपातात्साधुः ॥

१ 'अथ ननुपदवाच्येऽर्थे स्वर्लोकलोकेतर इति वाक्यं प्रयुक्तमिति भोजो नाम पुनः । तदुक्तं बामनेन—'अर्थस्य प्रीतिरौजः' इति । छेदादुपमासाधकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'त्रिलिङ्गा' इति धाटयु 'नाला न ना पचरण्ये' इति मेदिनीविरोधात्प्रमादश्च इव नास्ति । ३ 'अत्रार्थान्तरन्यासात्तुपद-साधकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । 'सामान्येन विशेषसमयेनरूपोऽर्थान्तरन्यासः' इति जीवातुः ।

‘धार्यः कथंक्षारम्—’ इति बहुलं तत्र मूर्खदेवेन भ्रान्तस्य तत्र धारणे कः प्रयास इत्या-
शङ्कायामाह—

विधेः कदाचिद्भ्रमणीविलासे भ्रमातुरेभ्यः स्वमहत्तरेभ्यः ।

स्कन्धस्य विश्रान्तिमदां तदादि श्राम्यामि नाविश्रमविश्वगोऽपि ॥ १९ ॥

विधेरिति ॥ हे भूमि, अहं विधेर्व्रह्मणः कदाचित्कस्मिंश्चित्समये भ्रमणीविलासे आशङ्की-
लायां भ्रमातुरेभ्यः परिभ्रान्तेभ्यः स्वमहत्तरेभ्यो निजपूर्वजैर्भ्यो हंसेभ्यः स्कन्धस्य विश्रान्ति-
मदाम् । तेषु भ्रान्तेषु तद्भारमहमग्रहीषम् । किंभूतोऽहम्—अविश्रमं क्वचिद्विश्रान्तिमकृत्यैव
विश्वगोऽपि सर्वलोकगम्यापि । तदादि तत्प्रभृति न श्राम्यामि न भ्रान्तो भवामि । निजपूर्वज-
प्रसादाच्छ्रमरहितो विश्वं भ्रमामीति भावः । भ्रमणी इति ‘कुल्लुट्—’ इति ल्युट् । श्राम्यामि
‘शमामशानाम्—’ इति दीर्घः । ‘उप्रकरणेऽन्यत्रापि गमेर्द्वौ इश्यते’ इति विश्वग इत्यत्र डेः ॥

ननु पक्षिणः सर्वत्र बन्धनसंभवारत्वं कथं न बद्ध इत्याशङ्क्य नलप्रसङ्गेनोत्तरं प्रयच्छति—

बन्धाय दिव्ये न तिरश्चि कश्चित्पाशादिरासादितपौरुषः स्यात् ।

एकं विना मादृशि तन्नरस्य स्वभोगभार्यं विरलोदयस्य ॥ २० ॥

बन्धयेति ॥ कश्चित्पाशादिर्बाधुरादिर्दिव्ये दिवि भवे मादृशि मत्सदृशे तिरश्चि पक्षिणि
विषये बन्धाय बन्धनाय मादृशं बहुमासादितपौरुषः प्राप्तवामर्थ्यो न स्याद्भवेत् । दिव्यत्वादे-
वाहं केनचिद्बहुं न शक्य इत्यर्थः । परमयं विशेषः—विरलोदयस्य विरलजन्मनः कश्चित्कस्य-
चिन्नरस्य पुरुषस्य तत्प्रसिद्धमेकमसाधारणं स्वभोगभार्यं स्वलोके सकृन्मनादिभोगयोग्यं
भार्यं धुमं कर्म विना । यो भूमिस्थोऽपि स्वर्गभोगं मुहे तस्यैव मादृशा वदया इति भावः ।
एवंविधः कश्चन, न सर्वे इत्यर्थः । अथ च—विगतो रेफो (वस्य) विरलस्य, (रस्य स्थाने)
ललोदयो यस्मिंस्तस्य नलस्य । बद्धा—नरशब्दस्य विशेषेण रस्थाने लोदयो वस्य । उभययापि
मलस्येत्यर्थः । ततश्च नलस्य तदेवं स्वभोगभार्यं विना मादृशं धर्तुं कोऽपि न शक्नोति ।
नलस्य स्वभोगभागेयस्यैव मादृशा वदया इति भावः । स चासौ नरश्च तन्नर इति वा ।
बन्धाय ‘तुमर्थात्—’ इति चतुर्थी । दिव्ये दिगादित्वाच्चात् । एकम् ‘धृमग्निना—’ इति
द्वितीया । विरेति ‘प्रादिभ्यो धातुजस्य—’ इति समासः ॥

नरस्य स्वभोगभार्यमेव कुत इत्यत आह—

इष्टेन पूर्तेन नलस्य वदयाः स्वभोगमत्रापि सृजन्त्यमर्त्याः ।

महीरुहा दोहदसेकशक्तेराकालिकं कोरकमुद्गिरन्ति ॥ २१ ॥

इष्टेनेति ॥ इष्टेन यागादिना, पूर्तेन कृपादिना, अपेक्षिताधिकदक्षिणादिना वा वदया
अमर्त्या देवा अत्रापि भूलोकेऽपि मनुष्यजन्मन्यपि नलस्य स्वभोगं सृजन्ति । यागबाहुल्यं
तदागबाहुल्यं च नलं विना केनापि न कृतमिति तस्यैव वदया भूत्वा स्वभोगं सृजन्ति । देहान्त-
रदेहान्तरभावि स्वर्गफलं कथमत्रैवेत्याशङ्काह—अचेतना अपि महीरुहा कृता दोहदसेकश-
क्तेरूपादिदोहदसामर्थ्याद्भोग्यानीषधिनिक्षेपसामर्थ्याद्वा उदकसेकसामर्थ्याच्चाकालिकमन्यकाल-
भवनयोग्यं कोरकं फलिकासुद्गिरन्ति कालान्तरे प्रकटयन्ति । तथा—वृक्षा अपीष्टेन दोहदेन
पूर्तेन कातेनालनालेन नलापीनाः सन्तो दोहदसेकसामर्थ्याच्चाकालिकं कोरकमुद्गिरन्तीत्यपि

हेवम् । अन्योऽपीष्टो वदयः शस्त्रार्थफलतुल्यं वस्तु ददाति । 'वयं कतुकर्मैष्टं पूर्तं खातादिकर्मणि'
इत्यनरः । वदयः 'वदं गतः' इति वत् । महीकहाः 'इष्टुपथ-' इति कः । अकाले भयः
अध्यात्मादित्वाद्भृक् । पूर्तेन 'न ध्यात्वा-' इति नत्वनिषेधः ॥

स्वर्भोगमेव वक्षि—

सुवर्णशैलाद्वतीयं तूर्णं स्वर्धाहिनीधारिकावकीर्णैः ।

तं बीजयामः सरकेलिकाले पक्षैर्नृपं चामरबद्धसख्यैः ॥ २२ ॥

तं वीजयामः स्मरकेलिकाले पक्षेन चामरेन्द्रेण तस्यैव ।
 सुवर्णंति ॥ वयं स्मरकेलिकाले सुरतकीदासमये पक्षेन च वयं वीजयामः । तस्मै
 सुरतवेदापनयनं दुर्भेदः । किं कृत्वा—सुवर्णशैलान्मेरोरुत्पूजं प्रति अवतीर्य आगच्छ । किंभूतैः
 पक्षैः—स्वर्वाहिनी मन्दाकिनी तस्या वारिकुणा जलकुणास्तैरवकीर्ण्यन्ते । तथा—गौरत्वा-
 वामरैः सह यदे कृतं सख्यं सादृश्यं वै । चामरमुख्यैरिष्यैः । अथ च—अमरेन्द्रेण सह यदे
 कृतं सख्यं वै । देवैरपि नलस्य स्वर्गोऽस्य सुवर्णं, अस्मत्पक्षैरपीति तैः सह सख्यम् । अस्मि-
 न्पक्षे देवा वयं च वीजयामः । तूष्णमित्रेण सेवाधर्मः सूचितः । 'ज्वरत्वर-' इत्युक् ॥
 तस्या नलेऽनुरागं दृष्ट्वा तद्वर्णनं प्रकथयते—

क्रियेत चेत्साधुविभक्तिचिन्ता व्यक्तिस्तदा सा प्रथमाभिधेया ।

क्रियेत चेत्साधुविभक्तिचिन्ता व्याकिसीद। सो प्रयत्नात्तद्विषयः ॥ २३ ॥
या स्वीजसां साधयितुं विलासैस्तावत्प्रमातामपदं बहु स्यात् ॥ २३ ॥

या स्वीजसां साधयेतु विलासस्तविक्षमांनानि रं दुःखं ।
क्रियेतेति ॥ के के साधन इति साधूनां विमत्तया विभगेन चिन्ता विचारणा चेष्टा

क्रियेतेति ॥ के क साधव इति साधूना विमलया विमानये विमला मयि
क्रियेत तदा तर्हि सा नल्लक्षणा व्यक्तिः । प्रथमा आश्रयिण्या वाच्यता । साधूनां मध्ये मल-
एव प्रथमो गण्य इति भावः । सा का—या खोजसती स्वकीयदेवसां विलासैर्विभाषैर्बहु भस्मका-
कमनापदं नमनं नामः स न विद्यते येषां तेऽज्ञानाः शत्रवस्तेषां राक्षां शत्रूणां स्थानं तावत्सा-
कश्येन साधयितुं स्वाधीनं कर्तुं क्षमा समर्था भवेत् । तावदतिमहत्त्वमानाम् पृथ्वीसंज्ञकं पदं
साधयितुमेकैव बहुरनेकधा साधितिं व्यवस्थानं पाठ इति या । एतेन पृथ्वीमण्डले च एक
राजा नान्य इति सूचितमिति व्याख्यातम् । अथ च—केचदि साधु सम्प्रतिभन्वीनां सुवितां
विन्ता विचारणा क्रियेत तदा सा व्यक्तिः प्रथमाभिधेया प्रथमेलभिधेयं संज्ञा दत्ताः या ।
सा का—या खोजसमीकवचनद्रिवचनबहुवचनसंज्ञकानां प्रत्ययानां विलासैर्विभाषभवं विभर्ज-
नीयलोपादेशशीलभावादिरूपैः प्रकारविशेषैर्बहु नाम प्राप्तिपरिकं पदं सुवन्तं साधयितुं कर्तुं
निष्पादयितुं तावदतितरां क्षमा समर्था स्याद्भवति सा व्यक्तिः प्रथमाभिधेया ज्ञायतेऽनया
प्रातिपदिकार्थं इति व्यक्तिर्व्यक्तिः प्रथमेलभिधेया । अथ च—साधुविमलीनां विन्ता
विचारो यदि क्रियेत तर्ह्येकवचनादिसंज्ञकानां खोजसती मध्ये वा प्रथमा व्यक्तिर्व्यक्तिः कुल-
क्षणं सेवाभिधेयेति यावत् । प्रयोगयोग्यत्वाय ‘एकवचनमुत्तर्यतः करिष्यते’ इति न्वायेन
सुविगतिरेव विधेया भवतीति भावः ॥

१. 'अथ इष्टान्तोऽलंकारः । यदुद्धृतः—'अथविशेषः पूर्वं बाहुम्यस्य विवक्षितैतदर्थोः । तादृशमर्थं न्यस्त्येष्वप्युनः सोऽन इष्टान्तः ॥' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथोपमाश्लेषकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अप्राप्तिभावः महतापैमात्रनिवृत्तित्वात्तद्व्याप्याधानुपपत्तमात्रेणानायासकृतापै-
म्यतीर्णनिरेव' इति जीबाणुः । 'सामान्येन प्रथमायाः सर्वत्र विहितत्वात्प्रकाशोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

राजा स यज्वा विबुधप्रजत्रा कृत्वाध्वराज्योपमयैव राज्यम् ।

भुङ्क्ते धितश्रोत्रियसात्कृतश्रीः पूर्वं त्वहो शेषमशेषमन्यम् ॥ २४ ॥

राजेति ॥ धितश्रोत्रियसादाधितच्छन्दोभ्याच्यधीनदेयीकृता धीर्लक्ष्मीर्येन स यज्वा विधिनेष्टवान्स राजा नलोऽध्वरे यज्ञे यदाज्यं घृतं देवसमूहाधीनदेयीकृतं तस्य घृतस्योपमयैव दृष्टान्तेनैवोपभोगेनैव राज्यं विबुधानां विबुधां प्रजः समूहस्तदायसं देवं कृत्वा संपाद्य श्लोकोक्तकामपेक्षया पूर्वमध्वराज्यं यज्ञशेषाज्यं हुतावशिष्टम्, अन्त्यं राज्यमशेषं सकलमपि भुङ्क्ते इत्यहो आश्चर्यम् । यत् पूर्वं भुज्यते तदशेषं शेषं न भवति यापयान्तच्छेषमिति लोकप्रसिद्धिः । अत्र तु विपरीतमिति । अहो आश्चर्यम् । देवसमूहाधीनदेयीकृतस्य यज्ञघृतस्योपभोगं यथा करोति तथा विद्वज्जनायसीकृतस्य राज्यस्मापीति भावः । यज्ञदक्षिणास्तु श्रोत्रियेभ्य एव दत्ताः राज्यभोगस्तु विद्वज्जनैः सहेति विबुधप्रजत्रा इत्यनेन श्रोत्रियसाहित्यस्य न पौनस्तबाशङ्का । 'जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्काराद्भिज्ज उच्यते । विद्यया वाति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥' इति मुख्यत्वाच्च पृथगुपादानं श्रोत्रियस्य । अथ च—सर्वजनोपभोग्यत्वाद्ध्वनि मार्गे एव यज्ञाज्यं तस्मान्मान्येनैवोपभुङ्क्ते इति समस्तराज्योपभोग एवाश्चर्यहेतुरिति । अनेकयज्ञकारी समुद्रावधिराज्यस्य उपभोकेति भावः । यज्वेति 'सुयजोर्हुनिप्' । राज्योपमयेति षष्ठीसमासः । भुङ्क्ते उपभोगस्य विवक्षितत्वात्किञ्च भुङ्क्ते इतिवत् 'भुजोऽनवने' इति तच् । श्रिताः स्वयमाश्रिताः पालिता इति कर्मण्येव कप्रत्ययः समर्पणीयः 'श्रोत्रियश्छन्दोधीते' इति श्रोत्रियशब्दः साधुः । कृतभीरितीयवस्थानत्वाच्चरीत्वामावात्कर्मभावेः ॥

दारिद्र्यदारिद्र्यविणौघवर्षैरभोधमेघव्रतमर्थिसार्धे ।

संतुष्टमिष्टानि तमिष्टदेवं नायन्ति के नाम न लोकनाथम् ॥ २५ ॥

दारिद्र्येति ॥ के नाम लोकानां लोकनाथं राजानं नलमिष्टानि हितानि धनानीनि न नायन्ति न याचन्ते, अपितु सर्वेपि । याज्ञाकरणे हेतुगर्भाणि विशेषणानि । किंभूतम्—बहुत्वेन दारिद्र्यदारिमिर्दरिद्र्यनाशकैर्द्विष्णौषणैर्धनसमूहवर्षैः कृत्वा अर्थिसार्धे याचकसमूहेऽभोधं सफलं मेघव्रतं यस्य । जलदा यथा जलवर्षैर्लोकं सुखयन्ति तथा धनवर्षैरयम् । तथा—संतुष्टमवदानेः संतोषयुक्तं सहजोत्साहयुक्तं वा । तथा—इष्टदेवं इष्टा यजिकर्माकृता देवा येन । इष्टाः प्रिया देवा यस्मेति वा । इष्टो हितस्वासी देवो राजा च इष्टदेवताकृतं वा नामेति शिराल्लेने । दारिद्र्यनाशसमर्पधनदानशीलत्वात्सर्वोऽपि तं याचत इति भावः । अथ च प्रसन्नं देवं वक्राणम्, इन्द्रं वा धनावीनि सर्वेऽपि याचन्ते । नाथिर्याचार्यो द्विकर्मकः । आशिष्येव तजो नियमादत्र परस्मैपदम् ॥

अस्मत्किल श्रोत्रमुधां विधाय रम्मा चिरं भामतुलां नलस्य ।

तत्रानुरक्ता तमनाप्य भेजे तन्नामगन्धासलकूवरं सा ॥ २६ ॥

अस्मदिति ॥ सा रमणीयरूपा रम्मा देवाहना नलस्य भतुला लोकत्रयेऽप्यनुपमां भो कान्तिमस्तरसाशायिरी श्रोत्रमुधां कर्णायुतं विधाय कृत्वा बहुकालं सादरमाकर्ण्य तत्र नले अनुरक्ता सती तं नलमनाप्य किल अप्राप्यैव तस्य नलस्य नामो गन्धादेशात्, न त्वनुरागात् ।

१ 'अथ ज्ञेयानुप्रासः, उपभोगेभ्यश्चावतिरेकात्कूवरसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । 'विरोधानां सोऽलंकारः' इति जीवामुः । २ 'अनानुप्रासोपमे' इति साहित्यविद्याधरी ।

नलकुबरे कुबेरपुत्रं मेजे प्राप । नलकुबरनामापेक्षया तस्य लेशत्वम् । गन्धात्संबन्धादिति वा
ब्रह्मवेद्यम् । अन्योऽप्यभीष्टवस्तुप्राप्त्यभावात्केनचिद्वृत्तेन तत्सदृशमन्यद्भस्तु भवते । 'गन्धो
गन्धक आमोदे लेशो संबन्धगर्वयोः' इति विश्वः । अनापेक्षत्रादप्रक्षेपादनञ्चपूर्वेत्वात्तत्त्वं ॥

स्वलोकमस्माभिरितः प्रयातैः केलीषु तद्वानगुणान्निपीय ।

हा हेति गायन्यदशोचि तेन नाज्ञैव हाहा हरिगायनोऽभूत् ॥ २७ ॥

स्वलोकमिति ॥ केलीषु नलमुखासिकावेलासु कीडासु वा तस्य नलस्य गानस्य गुणान्मा-
धुर्यादिगुणान्निपीय सादरमाकर्ण्य इतो भूलोकास्वलोकं प्रयातैर्गैरस्माभिः कर्तुमिर्गोचरं (हाहा-
संज्ञको) हरिगायन इन्द्रगायको हाहेति यदशोचि हा हा कष्टं कष्टमिति यस्माच्चिन्दितस्ततैव
कारणेन स हरिगायनो नाज्ञ हाहा वा एवाभूत् । ततः परं हाहा इत्येव नामाभूत् । तैव नाज्ञेति
वा । 'हाहा हृद्वैषमयाया गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम्' इत्यमरः । गायनः 'श्रुद च' इति श्रुदे ॥

शृण्वन्सदारस्तबुदारभावं हृष्यन्मुहुर्लौम पुलोमजायाः ।

पुण्येन नालोक्त लोकपालः प्रमोदवाष्पावृतनेत्रमालः ॥ २८ ॥

शृण्वन्निति ॥ लोकपाल इन्द्रः पुलोमजाया इन्द्राभ्या लौम तस्या एव पुण्येन नालो-
क्त न पश्यति सः । किं कुर्वन्—सदार इन्द्राणीसहितः तस्य नलस्योदारभावं वदान्यत्वं
शृण्वन्नाकर्णयन्मुहुर्वारंवारं हृष्यन्सरोमासो भवन् । अत एव तद्रोम नापश्यदिति वा,
मुहुर्वारंवारं हृष्यदिति रोमविशेषणं वा तदनवलोकने हेतुगर्भं विशेषणम् । तथा—प्रमोद-
वाष्पैरानन्दाद्युभिराकृता व्यासा नेत्रमाला नेत्रपङ्क्तिर्यस्य सः । इन्द्राभ्या नलमुणाकर्णणेनोद्धृतं
रोमाश्रं चेदिन्द्रोऽद्रव्यत्, अमृतोदार्यध्रुवणरसावेसादोमासोदयस्सर्पणे शकस्य शृङ्गारसा-
विक्रयशङ्का स्यात्तर्हि असतीत्याश्रयागमकरिष्यत् । तस्मादशायितिशयः सूचितः । अदर्शने
हेतुत्वम्—वाष्पैर्नेत्रनिमीलनत्वम्, तस्याः पुण्यं च ॥

सापीश्वरे शृण्वति तद्गुणौघान्प्रसहा चेतो हरतोऽर्धशम्भुः ।

अभूदपर्णाङ्गुलिखट्टकणी कदा न कण्ठयनकैतवेन ॥ २९ ॥

सापीति ॥ सापि पातिप्रत्ययेन प्रसिद्धाप्यपर्णा पावैत्यपि कण्ठयनकैतवेन कण्ठयनव्याजे-
नाङ्गुलिखट्टकणीङ्गुलिमिखट्टकणी कदा नाभूत्, अपितु सर्वदैव जाता । कस्मिन्सति—इश्वरे
शंभौ प्रसह्य बलात्कारेण चेतोऽन्तःकरणं हरतो वशीकुर्वतस्तद्गुणौपाञ्चलगुणसंग्रहोऽशृण्वति
सादरमाकर्णयति सति । किंभूता अपर्णा—अर्धं शरीरार्धं शंभुर्यस्याः । शंभोः शरीरार्धं
वा एकदेशिसमासो वा । शंभोरर्धशरीरत्वादप्यत्र गन्तुमशक्यत्वात्तद्गुणध्वनेन सात्विक-
भावरोगाभावात्पुण्यैः पातिप्रत्ययमङ्गीत्या च शंभुर्यस्यतीति मीमा च तद्गुणध्वनेनप्रत्यये
कण्ठयनव्याजेन कणीं रुणद्धि स्मेल्यैः । अपर्णैत्यनेन शुष्कपर्णैल्यागतपत्न्या शंभुप्राप्त्यर्थं
यत्मानया तथा पातिप्रत्ययमङ्गीत्या कर्णरोधः कृत इति शेषः ॥

१ 'अत्र लेशानुप्रासोपेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्य-
विद्याधरी । 'अत्र शोकनिमित्तात्तन्वनेऽपि संबन्धादतिशयोक्तिः । तथा च 'गन्धर्वादिश्रुति गानमस्य'
इति वस्तु स्पन्दते' इति जीवातुः । ३ 'नालपालः' इति पाठः तिलकजीवातुः सुखावधोवाचनः ।
४ 'अत्र लेशानुप्रासभावोदयावलंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्रोपमाभिरुचयः निगू-
हनाद् व्याजोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अलं सजन्धर्मविधौ विधाता रुणद्धि मौनस्य मिषेण वाणीम् ।

तत्कण्ठमालिङ्ग रसस्य तृप्ता न वेद तां वेदजडः स वक्राक्षम् ॥ ३० ॥

अलमिति ॥ धर्मविधौ संव्याकर्मकरणे सजन्धकः सन् विधाता ब्रह्मा मौनस्य मिषेणालमल्यर्थं वाणीमावृणोति । बहिर्निर्गता पुरुषान्तरं भजेदिति शङ्कया मौनं करोति न तु धर्मायमिति भावः । यद्वृणोति तदलं वृथेति वा । वैयर्थ्यमेवाह—स ब्रह्मा तत्कण्ठं नलकण्ठमालिङ्गवाक्षिण्य रसस्य शृङ्गारादिनवरसैस्तृप्ता संपूर्णा वक्रां वक्रोक्तिरूपां तां वाणीं न वेद न जानाति । वतो वेदजडः सदैव वेदपाठव्याकुलीभूतहृदयः । निरुद्धापि कदा निर्गम्य नलकण्ठमालिङ्गोक्तिं नाशासीदिति भावः । अथ च वेदजडत्वात् विद्यायास्तुत्याललकण्ठमालिङ्ग शृङ्गारादिपूर्णाभिलषः । शृङ्गारादिवृत्तां वक्रोक्तिं नल एव जानाति नान्य इत्यर्थः । अन्योऽपि छान्दसो विरक्तमनुरक्षां वा स्वस्त्रियं न जानाति । 'पूरणगुणः' इति सुहितायैवोपेयौ समासनिषेधादेव रसस्येति तृप्यर्थकरणे षष्ठी ॥

ध्रियस्तदालिङ्गनभूर्न भूता व्रतक्षतिः कापि पतिव्रतायाः ।

समस्तभूतात्मतया न भूतं तद्भर्तुरीर्ष्याकलुषाणुनापि ॥ ३१ ॥

ध्रिय इति ॥ पतिव्रतायाः ध्रिया (शोभायाः छलेन राज्यलक्ष्मीछलेन च) तदालिङ्गनं मत्तालिङ्गनं तस्माद् भवतीति भूः कापि व्रतक्षतिः पातिव्रत्यक्षतिर्न भूता न जाता । तस्या लक्ष्म्या भर्तुर्विष्णोर्नलालिङ्गनेन लक्ष्मीविषये ईर्ष्याऽसहिष्णुत्वलक्षणा तथा कलुषं कालुष्यं तस्याणुल्लेखस्तेनापि न भूतं न जातम् । पातिव्रत्यलक्षणावे, तद्भर्तुरीर्ष्याकलुष्याभावे च हेतुमाह—समस्तभूतात्मतया समस्तानां भूतानामात्मा स्वकर्म विष्णुस्तस्य भावस्ततः तदा । विष्णोः सकलभूतस्वरूपत्वेन नलोऽपि विष्णुरेवेति तदालिङ्गनेन पातिव्रत्यक्षतिः, विष्णोरीर्ष्या च नाभूदित्यर्थः । सदा कान्तिसंपत्तिवृत्ति इति भावः । कलुषशब्दोऽत्र धर्ममात्रपरः । असूयानिमित्तपापलेशेनापि न भूतमिति वा । पञ्चमर्गवृत्तशब्दस्य राजकादित्याल्लक्ष्मीसमासः ॥

धिकं तं विधेः पाणिमज्जातलज्जं निर्माति यः पर्वणि पूर्णमिन्दुम् ।

मन्ये स विद्वः स्मृततन्मुखध्रीः कृत्वार्धमौज्ज्वलरमूर्ध्नि यस्तम् ॥ ३२ ॥

चिगिति ॥ हे भ्रैमि, स्मृता तस्य नलस्य मुखधौर्ध्वेन एवंभूतोऽपि यो विधेर्ज्ञापनः पाणिर्हस्तः पर्वणि पूर्णिमायां पूर्णं परिपूर्णकलं सकलं चन्द्रं निर्माति रचयति । अत एवाजातलज्जं निर्लज्जं विधेः पाणिं धिक् । तज्जैवे नलानने सत्यपि यः करस्तस्मादतिहीनं पूर्णचन्द्रं निर्माति स निर्लेजत्वाच्चिन्त्य एव । स विधेः पाणिर्विद्वः कुशलः । स कः—यः स्मृतनलजननयोमः सन् कृत्तार्थं कृतैकदेशमपि तं चन्द्रं हरगूर्ध्नि शिवमस्तके औजस्यतयाजेज्यहं मन्ये । आरब्धमपि तदुत्तमस्यान्यस्य सरणापस्त्यजति स विपश्चिदेवेति भावः । पूर्णकल-

१ 'अथ लेकानुमासोऽपहृतिः समासोक्तिर्य' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ दशवृत्तान्तपदीक्यनादप्रस्तुतवर्णात्मकवाणीवृत्तान्तप्रतीतिः प्रागुक्तरीत्या च निरेषेत्वनुसंधेयम्' इति जीवातुः । २ 'अथ काव्यलिङ्गमलकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ शब्वादिविचित्राद्यस्योक्तैर्नलस्योदयं तावत्पदाकाव्योन्मिलरोपः' इति जीवातुः । ३ 'भवगूर्ध्नि' इति तिलकजीवातुसंमतपाठः । 'मृष्टगूर्ध्नि' इति मुक्तावबोधसाहित्यविद्याधरीसंमतपाठः ।

मेककलं च चन्द्रं यद्यप्येक एव ब्रह्मणः पाणिर्निर्माति तथापि कार्यमेदान्मूर्खत्वं विज्ञत्वं
कालमेदादुपचर्यते । चन्द्रादप्यतिरमणीयं तदाननमिति भावः ॥

निलीयते ह्रीविधुरः स्वजैत्रं श्रुत्वा विधुस्तस्य मुखं मुखाग्रः ।
सूरे समुद्रस्य कदापि पूरे कदाचिदभ्रभ्रमदभ्रगर्भे ॥ ३३ ॥

निलीयत इति ॥ हे भूमि, विधुश्चन्द्रो नोऽस्माकं मुखात्तस्य मुखं स्वजैत्रं स्वस्य जेतु
श्रुत्वा ह्रीविधुरो लज्जाविकलः सन्कदापि कदाप्यमावास्यायां सूरे सूर्यं कदाप्यस्यसमये समुद्रस्य
पूरे प्रवाहे कदाचित्प्रादुर्भासे अभ्र आकाशे भ्रमन्ति अभ्राणि मेघास्तेषां गर्भे मध्ये निलीय-
तेऽन्तर्हितो भवति । अन्मोऽपि स्वजैतारं श्रुत्वा लज्जाविकलोऽलक्षितेषु स्थानेषु निलीयते ।
'सूर्यसूर्यायमा'—'यौदिवौ द्वे त्रिवामभ्रम्' 'अभ्रं मेघः' इत्यमरः । जैत्रेण जैत्रम् । प्रज्ञावेण ॥

संज्ञाप्य नः स्वध्वजभृत्यवर्गान्दैत्यारिरत्यक्तनलास्यनुत्यै ।
तत्संकुचधामिसरोजपीताब्जातुर्विलज्जं रमते रमायाम् ॥ ३४ ॥

संज्ञाप्येति ॥ दैत्यारिविष्णुः स्वध्वजस्य गङ्गस्य स्वध्वजगोऽस्मान्स्वज्जं त्रितकमलं
नलास्यं नलमुखं तस्य तुल्यं स्तुतये संज्ञाप्य संज्ञया आज्ञाप्य धातुर्वह्मणः सकाशाद्विलज्जं
लज्जारहितं यथा तथा रमायां लक्ष्म्यां रमते ऋडति । किंभूतादातुः—तयास्मत्कृत्या नला-
ननमुत्था संकुचन्मुकुलीभवजामिसरोजं नामिकमलं, तेन पीतादन्तर्हितादपश्यत इत्यर्थः ।
अञ्जमतिक्रान्तम् । अयमेव मुकुलीभवने हेतुः । 'स्वः स्वोत्रं नुतिः स्तुतिः' इत्यमरः ।
पश्यतो वृद्धस्य समक्षं श्रीकौंडा लज्जावहो ॥

रेखामिरास्ये गणनादियास्य द्वात्रिंशता दन्तमयीभिरन्तः ।

चतुर्दशाष्टदश चात्र विद्या द्वेधापि सन्तीति शशंस वेधाः ॥ ३५ ॥

रेखामिरिति ॥ वेधा अस्य नलस्यान्तरास्ये मुखमप्ये द्वात्रिंशता द्वात्रिंशत्संख्याभिर्द-
न्तमयीभिर्दन्तरूपानी रेखामिर्गणनात्संकथानं कृत्वा विधान इति शशंसेव कथयति श्वेव ।
इतीति किम्—अत्र नलमुखमप्ये द्वेधा सतच्छाब्दां द्वाभ्यामपि प्रकाराभ्यां चतुर्दशाष्टदश च
विद्याः सन्तीति । दन्तानां रेखात्वरूपणं सूक्ष्मत्वेन सामुद्रिकलक्षणवदव्योतनार्थम् । दन्ता
द्वात्रिंशद्विद्यन्त इति भावः । विद्यानां चतुर्दशत्वमष्टादशत्वं च प्रथमसर्गे उक्तम् । 'विश-
खायाः सदैकत्वे' इति द्वात्रिंशच्छब्दो बहुवचनान्तविशेषणम् । गणनात् स्वज्जोपे कर्मणि
पश्यती । द्वेधा 'संज्ञयाया विद्यार्थे या' इति धाप्रत्ययस्य 'एपाच' इत्येषाच् ॥

ध्रियौ नरेन्द्रस्य निरीक्ष्य तस्य सरामरेन्द्रावपि न सरामः ।

वासेन तस्मिन्धमयोध्व सम्यग्बुद्धौ न दध्मः खलु शेषबुद्धौ ॥ ३६ ॥

१ 'अत्र प्रवीणप्रवीणकारं' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र समासीकृत्यार्थो' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र विधोः स्वभाविकपदार्थप्रपञ्चे पदार्थप्रयुक्तोभिधीयते' इति श्वेता-
मयोपाध्यायः इति जीवादातुः । ४ 'अत्र प्रवीणमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्र विष्णो-
रुक्त्यापापसंकल्पेऽपि संव्योक्तेश्चिन्मयोक्तिः' इति जीवादातुः । ६ 'अत्र सप्तदशोत्प्रेक्षांकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

धियाविति ॥ हे भैमि, वनं तस्य नरेन्द्रस्य धियौ शोभासमृद्धौ निरीक्ष्य दृष्ट्वा स्मरामरेन्द्रावपि कामेन्द्रावपि न स्मरामः अन्तःकरणगोचरी न कुर्मः । मदने कान्तिरेव, इन्द्रे च समृद्धिरेव, नले तु द्वे अपीत्याधिक्यम् । तस्मिन्नेव क्षमयोः भूतान्त्र्योः सम्बन्धं वासेन वसत्या खलु निधयेन शेषबुद्धावनन्तमुगतावपि जुद्धौ चित्ते न दम्भः । मनसापि न स्मराम इत्यर्थः । तयोरेकैकक्षमाचारत्वमस्य च द्वयोरप्याधारत्वम् अतस्तयोः स्मरणं न । ताभ्यामन्यमधिक इति भावः । 'क्षितिक्षान्त्र्योः क्षमा' इत्यमरः । कर्मणः शेषत्वेनाविवक्षणास्मरामरेन्द्राविल्लव 'अधीगर्घ्य-' इति पठ्यभावेः ॥

विना पतत्रं विनतातनूजैः समीरणैरीक्षणलक्षणीयैः ।

मनोभिरासीदननुप्रमाणैर्न लङ्घिता दिक्कतमा तदध्वैः ॥ ३७ ॥

विनेति ॥ तस्य नलस्य अर्थः कतमा दिक् न लङ्घिता निर्जिता आसीत्, अपितु सर्वापि । किभूतैः—पतत्रं पक्षं विना पक्षरहितैः विनतातनूजैर्मरुदैः । तथा—ईक्षणलक्षणीयैर्नृगोचरैः समीरणैर्वायुभिः । तथा—अननुप्रमाणैर्महापरिमाणाधिकरणैर्मनोभिरन्तःकरणैः । गच्छः सपक्षः, बायुरचाक्षुषः, मनोऽनुपरिमाणमिति प्रतिदिः । तद्विपरीता अपि तदध्वै वेगेन गच्छादिक्रिया जाता इति भावः । इवबोजया वा कर्तव्या । 'न निर्जिता' इति क्वचित्पाठः । अतिजवात्तदध्वै इति भावः । कतमा, 'कतरकतमौ जातिपरिप्रक्षे' इति स्वार्थे ङतसच् ॥

संग्रामभूमीषु भवत्यरीणामध्वैर्नदीमातृकतां गतासु ।

तद्वाणधारापवनाशनानां राजव्रज्यैरसुभिः सुभिक्षम् ॥ ३८ ॥

संग्रामेति ॥ हे भैमि, राज्ञां व्रजाः समूहास्तेषामिमे राजव्रज्यैरासुभिर्नरेन्द्रप्राणरूपैर्वायुभिः कृत्वा तस्य नलस्य बाणधारा बाणपरम्परान्तलक्षणाः पवनाशनाः सर्वास्तेषां सुमिश्रं मिश्रासमुद्भिर्भवति । नलबाणैः सर्वेऽपि शत्रवो हता इति भावः । कासु सतीषु—संग्रामभूमीष्वरीणां शत्रूणामक्षै रुधिरैर्नदीमातृकतां गतासु नदीजलपरिपूर्णासु सतीषु । वैरिरुधिरनदीपरिपूर्णास्तिस्र्यर्थः । दैर्घ्येणाशुगामित्वेन प्राणहरत्वेन बाणानां पवनाशनत्वम् । प्राणानां पवनत्वात्तरेव तेषां सुमिश्रमिति भावः । नदीमातृकासु भूमिष्ववप्रहादिसद्भावेऽपि सुमिश्रं भवति । 'देवो नद्यम्बुवृक्षम्बुसंपन्नप्रीतिपातितः । स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाकमम् ॥' इत्यमरः । नदीमातृक इति 'नद्युत्थ' इति कर् । राजमन्त्रीय इति 'वृद्धाच्छः' । सुभिक्षम् । मिश्राणां समृद्धिः 'अन्यथं विभक्तिः-' इत्यन्ययीभावेः ॥

यशो यदस्याजनि संयुगेषु कण्डूलभावं भजता भुजेन ।

हेतोर्गुणादेव दिगापगालीकूलंकपत्वव्यसनं तदीयम् ॥ ३९ ॥

यश इति ॥ कण्डूलभावं रणकण्डूसहितत्वं भजता प्राप्नुवता भुजेन संयुगेषु यदस्य नलस्य वक्रोऽजनि संपादितं, (तत्) तदीयं यशःसंबन्धि दिश एवापगा नयन्तासु वा नय-

१ 'अथ दशासंख्यमलंकारः' इति साहित्यविधाधरी । 'अथ द्वयोरपि भ्रियोर्द्वयोरपि क्षमयोः प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतत्वेनः । एतेन सौन्दर्यादियुगैः स्मरान्निभ्योऽप्यधिक इति न्यूनवते । केवयथासंख्ययोः संकरः' इति जीवातुः । २ 'अथ विभावनालंकारः' इति साहित्यविधाधरी । 'अथागतानां विशिष्ट-वैभवंवास्तित्वेन निरूपणादुपकालंकारः' इति जीवातुः । ३ 'रूपकमलंकारः' इति जीवातुसाहित्य-विधाधरी ।

स्तासामाली पट्टिस्तासाः कूलं तौरे तत्कथत्वं कथणस्वभावस्तद्रूपं व्यसनं हेतोः कारणस्य गुणा-
देव जातमिति शेषः । न तु स्वभाषतः । यशःकारणे भुजे विद्यमानात्कण्डूक्षणात्कारणगुणा-
देव यशसि कूलं कथत्वरूपं व्यसनमागतमिति भावः । तस्य यशः सर्वदिग्भ्यामील्यर्थः । कण्डू-
इति 'विष्मादिभ्यश्च' इत्यस्त्वर्थे लब्ध् । कण्डूं लात्वादत्ते इति वा, 'आतोऽनुपसर्गे' इति कः ।
कूलं कथ इति 'सर्वकूल-' इति खशि अजन्तत्वान्मुने ॥

इदानीं तस्य गुणानुवर्णनासक्तिं शोतयन्नतिशयोक्तिमाह—

यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुपः स्यात् ।

पारेपरार्थं गणितं यदि स्याद्गण्येयमिः शेषगुणोऽपि स स्यात् ॥ ४० ॥

यदीति ॥ त्रिलोकी त्रैलोक्यं यदि गणनापरा गुणगणनासक्ता स्यात्तस्माद्विलोक्यतास्तद्गुण-
गणनार्थमायुपः समाप्तिर्यदि न स्यादिति गणितं गणितशास्त्रं पारेपरार्थं परार्थात्परं स्यात्तदा
स नलः गण्येया गणयितुं शक्या निःशेषाः समग्रा गुणा यस्य एवंभूतोऽपि भवेत् । ननु
एवम् । ततः सोऽप्यसंख्येयगुण इति भावः । त्रिलोकी समाहारे द्विगौ 'त्रिपोः' इति ङीप् ।
पारेपरार्थम् । 'पारेमन्त्रे पञ्चा-' इति समासः । एदन्तत्वं च निपातनात् । गण्येय इति
'गण्येयः' इत्यौणादिको गण्येयः । स्यात्, क्रियातिपत्तेरविदक्षितत्वाद्भिच् ॥

तस्यान्तःपुरे स्वर्गतिं शोतयन्नाह—

अचारितद्वारतया तिरश्चामन्तःपुरे तस्य निविश्य राक्षः ।

गतेषु रम्येष्वधिकं विशेषमध्यापयामः परमाणुमध्याः ॥ ४१ ॥

अचारीति ॥ हे भैमि, वयं परमाणुवन्मध्यो यासां ता अतिक्रशोदरीः कर्मभूताः स्वतः
एव रम्येषु गतेषु विषयेऽधिकं लोकोत्तरे गमनविशेषमध्यापयामः पाठयामः । किं कृत्वा—
तिरश्चां पद्मार्थीनामचारितद्वारतयाऽनेपिद्वारतयेन तस्य राक्षोऽन्तःपुरे निविश्य प्रविश्य ।
इहः शब्दकर्मत्वात् 'गतिबुद्धि-' इत्यण्यन्तकर्तृर्धन्तत्वे कर्मत्वम् ॥

नर्मसाविध्यमपि कुर्म इत्याह—

पीयूषधारानधराभिरन्वस्तासां रसोदन्वति मञ्जयामः ।

रम्भादिसौभाग्यरहः कथाभिः काव्येन काव्यं सृजतादताभिः ॥ ४२ ॥

पीयूषेति ॥ वयं रम्भादीनामपसरसां सौभाग्यं पुरुषवशीकरणादिशक्तिस्तस्य रसो रस्यं
तस्य कथाभिः संभोगगोष्ठीभिर्वैस्त्वन्तरगोप्यकथामिथ तासां नलक्ष्मीणामन्तर्हृदयं रसोदन्वति
श्चत्वारसमुदे निमज्जयामो निमग्राकुर्मः । किंभूताभिः—पीयूषधारं अमृतप्रवाहस्तस्याः सखा-
यादनधराभिरन्वृताभिः । तथा—काव्यं प्रबन्धविशेषं सृजता कुर्वता काव्येन कुत्रेण आह-
ताभिः काव्ये प्रतिपादिताभिः । उदन्वति 'उदन्वानुरधौ च' इति साधुः । तत्र निमज्जने
युक्तम् । 'रहः सुरतगोप्ययोः' इति धर्मेणिः ॥

१ 'अत्र रूपकम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'यशसो दिक्कथनानुमितयाः कण्डूक्षणात्कारण-
रूपककण्डूक्षुण्णगुणपूर्वकारबुद्धेयवदे' इति जीवाहुः । २ 'अत्र गुणानां गण्येयत्वं रम्येष्वसंख्येय-
कैरतिशयोक्तिः' इति जीवाहुः । ३ 'अत्र तुल्यमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र
लोकानुभासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तस्य विश्वासत्वं वदन्नादेवाहत्वमाह—

कामिनं तत्रामिनचसराणां विश्वासनिक्षेपवणिक् क्रियेऽहम् ।

जिहेति यन्नैव कुतोऽपि तिर्यकश्चित्तिरश्चरूपते न तेन ॥ ४३ ॥

कामिरिति ॥ तत्र नल्यन्तःपुरे कामिः मुन्दरीभिरहं पक्षी अभिनवातिगोप्या सरणा तस्या विश्वासेन निक्षेपवणिकस्यापि को वणिक् क्रिये अपितु सर्वानिरपि कृतः । कया स्वका-
मरहस्यं मयि न कथ्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुः—यत् यतो हेतोस्तिर्यकपक्ष्यादि कुतोऽपि
कस्यादपि प्राणिनो नैव जिहेति लज्जते । तेन कारणेन कश्चित्कोऽपि प्राणी तिरश्चोऽपि
सकाशात् प्रपते लज्जते । अतस्मा निर्लज्जाः सखो मदप्रेऽतिगोप्या अपि कामगोष्ठोः कुर्व-
न्तीति भावः । अन्यदपि गोप्यं विश्वासयोग्ये वणिजि निक्षिप्यते ॥

तार्तां परिहासोक्तमलीकमपि वचो नान्यस्मै कथयामीत्याह—

वार्तापि नासत्यपि सान्यमेति योगादरन्ध्रे हृदि यां निरुन्धे ।

विरञ्चिना नाननवाद्धौतसमाधिशास्त्रश्रुतिपूर्णकर्णः ॥ ४४ ॥

वार्तेति ॥ असत्यप्यलीकापि सा परिहासवार्तापि परिहासकया अन्यं नैति । अन्यस्मै न
कथयामीत्यर्थः । सा का—वरन्ध्रेऽरिभेदरहिते हृदि योगादुपायेन । प्रयत्नादित्यर्थः । यां वार्ता
निरुन्धे नितरामावृणोमि । ध्यानादिसंयन्धादोपरहिते हृद्येति वा सदोपमेवान्तःकरणमन्यसा
अन्यवार्ता कथयति, मदन्तःकरणं तु ध्यानादिना निर्दोषम्, अतो न कथयामीति भावः ।
वार्ताप्यन्यं नैति किमुतान्वत्, अलीकाप्यन्यं नैति किमुत सत्येति द्योतनार्थमपिशब्दौ । दुष्ट-
प्रयुक्ता वार्ता जनहिताय कथनीयापि न कथ्यते । सरन्ध्रादेव बहिर्निर्गमः संभाव्यते । इदं
त्वरन्ध्रम् । अथ न—असती कुलटापि कर्मणादिभोगात्तीरन्ध्रस्थाने निरुद्धाप्यन्यं पुरुषं नैती-
त्युक्तिः । योगवत्त्वमेवाह—विरधेर्ब्रह्मणो नानाननानि चावारि मुखानि तच्छ्रुतो वादो वचनं
तेन धौतं पवित्रोद्धतं समाधिशास्त्रं योगशास्त्रं तस्य श्रुतिः ध्वनं तेन पूर्णं कर्णो यस्य । योग-
शास्त्राणि श्रुतयथेति वा । योगिनो हि यत्रकुत्रापि न जल्पन्ति तथा ब्रह्मण उपदेशादहमपि ।
त्वमपि वयःसंधि विश्वासाहं मयि विश्वस्य कामगोष्ठोः कुर्विति भावः । रूपेः स्वरितेत्वात्तेह ॥

अतिशयितमभिलाषमुत्पादयितुं नलप्राप्तदुर्लभत्वमाह—

नलाश्रयेण त्रिदिवोपभोगं तवानवाप्यं लभते वतान्या ।

कुमुदतीवरेन्दुपरिग्रहेण ज्योत्स्नोत्सवं दुर्लभमम्बुजिन्या ॥ ४५ ॥

नलेति ॥ हे भैमि, तव त्वया अनवाप्यं दुष्प्रापमस्मत्कर्तृकपक्षवीजमादिसेवादिरूपं
त्रिदिवोपभोगं स्वर्गोपभोगं नलाश्रयेण कृतान्या नाभिकनर्हापि लभते । वत खेदे हा । कष्टं ।
प्राप्स्यते । वर्तमानसामीप्ये लब्ध् । प्राप्नोति वा, बहुब्रह्मत्वादिति वा । केव—अम्बुजिन्या
कमलिन्वा दुर्लभं दुष्प्रापं ज्योत्स्नोत्सवं चन्द्रिकाजन्मविकासदिरूपं महोत्सवमिन्दुपरिग्रहेण
चन्द्राग्रीकारेण कुमुदतीव यथा प्राप्नोति । अन्यस्या अनर्हत्वादेव मे खेदः । स्वर्गोपभोगं

नलपरिग्रहस्त्वया संपाद्य इत्यर्थः । नहि तं विना वयमन्यं भजाम इत्यर्थः । तव कुर्योगे
'कृत्यानाम्-' इति कर्तारो वष्टी । अम्बुजिन्या स्वार्थयोगे वष्टीनिषेधात्कर्तारो तृतीयो ॥

प्रकृतमुपसंहरन्नाह—

तत्रैषधानूढतया दुरापं शर्मं त्वयासाकृततचाटुजन्म ।

रसालवन्या मधुपानुविद्धं सौभाग्यमप्राप्तवसन्तयेव ॥ ४६ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मात्त्वया नैषधेन नलेनानूढतयापरिणीतत्वेनास्माभिः कृतं यथाटु प्रिय-
वचनं तस्माज्जन्म यस्य शर्मं सुखं दुरापं दुष्प्राप्तम् । नलधर्येणैव त्वयान्वसन्प्रियवचनजनितं
सुखं प्राप्तव्यं नान्यथेति भावः । कथा किमिव—अप्राप्तवसन्तया रसालवन्या सहकारवादि-
कया मधुपैर्भ्रमैरनुविद्धं कृतं सौभाग्यं मकरन्दाखादक्षांकारगुक्तादिलक्षणमिव यथा दुष्प्रा-
प्तम् । पूर्वश्लोकेऽम्बुजिनीदृष्टान्तेन सर्वथा दुष्प्राप्तत्वं सूचितम्, इदानीमाप्तवनीदृष्टान्तेन
कालान्तरे प्राप्तव्य इति सूच्यते । स्वार्थयोगे 'न लोका-' इति वष्टीनिषेधः ॥

तत्र नलप्राप्तिसंभावनायामर्थैव न कर्तव्यमित्याह—

तस्यैव वा यास्यसि किं न हस्तं दृष्टं मनः केन विद्येः प्रविश्य ।

अज्ञातपाणिग्रहणासि तावद्रूपस्वरूपातिशयाश्रयश्च ॥ ४७ ॥

तस्यैवेति ॥ त्वं तस्यैव नलस्यैव वा हस्तं किं न प्राप्स्यसि अपित्वेवमपि संभाव्यते ।
सर्वथा नलं न प्राप्नोषीति निश्चेतुं न शक्यते इति पूर्वप्रापरितोषयोक्तो वाशब्दः । निश्चया-
भावः कथमत आह—केन पुरुषेण विधेर्वैद्वानो मनोऽन्तःकरणं प्रविश्य दृष्टं ज्ञातं भैम्या
नलो न प्राप्स्यत इति । अपि तु न केनापि । एवंसति कदाचित्तप्राप्तिसंभावनापीत्याह—
तावदादौ त्वं न ज्ञातं प्राणिग्रहणं विवाहो यस्याः सा एवंभूतासि वर्तसे । प्रथममेव नैघर्षं
न कर्तव्यमित्यर्थः । भग्न योग्यताभावश्चेत्तप्राप्तिः कथं सादित्वाशङ्क्याह—रूपस्य व्यवपमस्य
स्वरूपेणैवालंकारमन्तरेणैव स्थागविक्रोऽतिशयस्तत्साधयः स्थानमप्यसि । सहजतौन्दर्येण
नलप्राप्तिरपि तव संभाव्यत इति भावः ॥

सरुपात्वात्तस्या नलप्राप्तिं द्रव्यति—

निशा शशाङ्कं शिवया गिरीशं श्रिया हरिं योजयतः प्रतीतः ।

विधेरपि स्वारसिकः प्रयासः परस्परं योग्यसमागमाय ॥ ४८ ॥

निशेति ॥ निशा रात्र्या शशाङ्कं चन्द्रं, शिवया गौर्या गिरीशं, श्रिया लक्ष्म्या हरिं
विष्णुं योजयतः संयोगं प्रापकतो विधेरपि ब्रह्मणोऽपि स्वारसिकः स्नेहजनकरी प्रयासः
प्रयत्नः परस्परं मिथो योग्ययोः समागमाय मेलनाय प्रतीतः स्थातः । पूर्वोक्तदृष्टान्तेन ब्रह्म
स्वरसत एव परस्परं योग्ययोरिव समागमं करोति नलयोग्ययोरिति, अतो नलमपि त्वयैव
योजयिष्यतीति भावः । स्वरसेन चरतीति स्वारसिकः । 'चरति' इति लृट् । लक्ष्म्यालस्य
हारादिषु पठितत्वात्तत्र तदादिविधेरभ्यनुष्ठानात्स्वीरसिक इति यद्यपि भवितव्यं तथापि

१ 'अत्र वातातिरोषस्य विरिद्धात्वादिपदाभेदे तु कलत्राकांक्षसिद्धमेव' इति जीवातुः । २ 'अतो-
पमा' इति साहित्यविधाधरी । ३ 'अतोपमा' इति साहित्यविधाधरी ।

स्वागतादिषु दर्शनात्स्वाधिकस्वाभाविकादिभाष्यकारप्रयोगदर्शनात् इद्विरेवेति बोध्यम् । एव-
मन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

अन्यनिराकरणे न नलस्यैव त्वं योग्येत्याह—

बेलातिगल्लैणगुणाद्धिवेणिर्न योगयोग्यासि नल्लेतरेण ।

संदर्भ्यते दर्भगुणेन मल्लीमाला न मृद्धी भृशकर्कशेन ॥ ४९ ॥

बेलेति ॥ बेलां मर्यादामतिक्रम्य गच्छति एवंभूतो यः लैणः स्त्रीसंबन्धी गुणाद्धिः
सौन्दर्यादिगुणसमुद्रस्तस्य वेणिः प्रवाहरूपा समस्तसौन्दर्यादिगुणभाजनं त्वं नल्लदितरेण
वरेण सह योगयोग्या संबन्धयोग्या नासि न भवति । यतः—मृद्धी मल्लीमाला पुष्पमाला
भृशकर्कशेनातिकठिनेन दर्भगुणेन कुशनिर्मितदोरकेण न संदर्भ्यते प्रध्यते । मल्लीमालायाः
कुशदोरकेण गुम्फनमनुचितं तथा तत्र नलव्यतिरिक्तेन योग इति भावः । 'विनिर्नदीप्रवाहे
कचोचये' इति क्षीरस्वामी । स्त्रीसंबन्धिनः लैणाः 'स्त्रीपुंसाभ्यां-' इति नम् । वेणीति संबु-
ध्यन्तं वा तत्र नयन्तत्वाद्भवः । मृद्धी 'वोतो गुण-' इति ङीप् ॥

तस्या नलप्राप्तौ प्रक्षरान्तरेण हेतुमाह—

विधिं बधूंसृष्टिमपृच्छमेव तद्यानयुग्यो नलकेलियोग्याम् ।

त्वन्नामवर्णा इव कर्णपीता मयास्य संकीडति चक्रचके ॥ ५० ॥

विधिमिति ॥ अहं तस्य विधेर्यानि विमानं तस्य ध्रुवं भारवाहकः सन् नलकेलेर्नल-
कीदाया योग्यामुचितां बधूंसृष्टिं नलकीडायोग्या का त्वया निर्मितेति स्त्रीसृष्टिं विधिं ब्रह्मण-
मपृच्छमेव पृष्टवानेव । तेन किमुत्तरितमित्यत आह—नलकेलिभोग्या भैमी रचितेति तत्र
नामो वर्णा इव कर्णाभ्यां पीता उत्तरत्वेन मया ध्रुताः । सम्यगेव किमिति न ध्रुता इत्यत
आह—कस्मिन्त्याति—अस्य ब्रह्मणश्चक्रिणो रथस्य चके संकीडति कूजति सति । रथाङ्ग-
कूजनेन सम्यङ्कर्णाति भावः । यदि निश्चयेनावश्यत्तदा स्वत एव कार्यसिद्धेस्तदर्थं स्वस्मि-
न्सादरा नाभविष्यदित्यवशान्दप्रयोगः । चक्रचके हंससमूहे क्वचित् । युग्यः 'तद्वदिति'-
इति यत् । संकीडति 'समोऽकूजने' इति प्रतिषेधाच्छ्रौता ॥

ब्रह्मणः स्ववचनान्ययाकरणे बाधकमाह—

अन्येन पत्या त्वयि योजितायां विज्ञत्वकीर्त्या गतजन्मनो वा ।

जनापवादान्धवमुत्तरीतुं विधा विधातुः कतमा तरीः स्यात् ॥ ५१ ॥

अन्येनेति ॥ वा अथवा । निश्चये वा । त्वयि अन्येन नल्लतिरिक्तेन पत्या भर्त्रा
योजितायां सत्यां विज्ञत्वकीर्त्या सर्वज्ञत्ववशात्सैव गतमतिकान्तं जन्म यस्य येन वा एवंविधस्य
विधातुर्जन्मपश्चाद् एवार्णवत्वं सर्वज्ञेन ब्रह्मणेदमनुचितं कथमकारीति लोकापवादसमुद्भुत-
रीतुं कतमा विधा प्रकारस्वरीर्नीका स्यात् । अपितु न बापीत्यर्थः । सकलेनापि जन्मना वत्स-
व्यत्वं ब्रह्मणार्जितं तदेकस्यास्त्वान्यथाकरणे तदैव गमिष्यतीति मिया नलेनैव योजनीयेति

१ 'अत्र समभलकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकसमृद्धान्तर्लकारः' इति साहि-
त्यविद्याधरी । 'व्यतिरेकेण दृष्टान्तर्लकारः' इति जीवातुः । ३ 'रथाङ्गसमूहे' इति तिलकजीवा-
तुसाहित्यविद्याधरीसंमतम् । ४ 'अत्र लेकानुशासोपमा' इति साहित्यविद्याधरी ।

भावः । समुद्रं तरीतुं काचिन्नौ भवेति, जनापवादाणोऽं तरीतुं न कापीति भावः । 'क्रियां नौत्तरणिस्तरीः' इत्यमरः । उत्तरीतुम् 'कृतो वा' इति दीर्घः । तरन्त्यनया तरीः 'अभितृस्तुत-
त्रिभ्य ईः' ॥

अभिप्रायं शतुमुपसंहरन्नाह—

आस्तां तदप्रस्तुतचिन्तयालं मयासि तन्वि श्रमितातिबेलम् ।

सोऽहं तदागः परिमार्ष्टुकामः किमीप्सितं ते विदधेऽभिधेहि ॥ ५२ ॥

आस्तामिति ॥ हे भैमि, तत्त्ववर्णनं तव तद्योग्यत्वप्रतिपादनं चास्तां तिष्ठतु । न कार्य-
व्यमित्यर्थः । यतः—अप्रस्तुतस्य चिन्तया कथयालम् । निष्प्रयोजनत्वात् । हे तन्वि, मया
त्वमतिबेलं यत्नं श्रमितासि । सोऽहं तदागः अपराधं परिमार्ष्टुकामोऽपनेतुकामः सन् तव किमी-
प्सितं कं मनोरथं विदधे करोमि अभिधेहि ब्रूहि । अप्रस्तुतचिन्तयेति चारणार्थयोगे तृतीया ॥

इतीरयित्वा विरराम पद्मी स राजपुत्रीहृदयं बुभुक्षुः ।

हृदे गभीरे हृदि चावगाढे शंसन्ति कार्यावतरं हि सन्तः ॥ ५३ ॥

इतीति ॥ राजपुत्र्या भैम्या हृदयं नलेऽनुरागो विद्यते न वेति मनो बुभुक्षुर्जिज्ञासुः स
पद्मी हंस इति पूर्वोक्तमीरयित्वेकत्वा विरराम तूष्णीमभूत् । ननु नलानुरागस्त्वयि विद्यते,
त्वमपि नलेऽनुरक्ता भवेति प्रकटं किमेति नोक्तवानित्यत आह—हि वत्साद्रमीरे गम्भी-
र्यनुके हृदे जलाशये, गूढमिषाये हृदि चावगाढ आलोकिते, ज्ञाते च सति सन्तः पण्डिताः
कार्यावतरं करणीयं तरणपथं, कार्यस्य प्रस्तावं च शंसन्ति कथयन्ति । गम्भीरे हृदमनालोच्य
अत्रोत्तरीतव्यमिति तरणमार्गं यथा न कोऽपि कथयति तथा आशयमविज्ञाय बुभुक्षुर्दमे
कार्यविशेषप्रस्तावं न करोति । अतस्तदभिप्रायं ज्ञात्वा तस्यां नलानुरागप्रकाशनं कर्तव्यमिति
नलानुरागमप्रकाशयैव तूष्णीमभूत्यर्थः । राजपुत्रीति हृदयस्य गूढाशयत्वम् । विररामेति
'व्याहपरिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् । हृदयम् 'न लोका—' इति षष्ठीनिषेधः ॥

किंचित्तिरश्चीनविलोलमौलिर्विचिन्त्य वाच्यं मनसा मुहूर्तम् ।

पतत्रिणं सा पृथिवीन्द्रपुत्री जगाद वक्त्रेण तृणीकृतेन्दुः ॥ ५४ ॥

किंचिदिति ॥ सा पृथिवीन्द्रपुत्री भैमी मुहूर्तं क्षणमात्रं मनसान्तःकरणेन वाच्यं
वक्तव्यं वचनं विचिन्त्य विचार्य पतत्रिणं हंसं जगाद । किंभूता—वचनविचारणे क्रियमाणे
किंचिदीपतिरश्चीनो वक्त्रः विलोलवक्त्रलो मौलिर्मस्तकं यस्याः सा । तथा—सहजसौन्दर्यभा-
गित्वपतिज्वालातिप्रसन्नत्वेन च वक्त्रेण मुखेन तृणीकृतो न्यकृत इन्दुधन्वो यया । तिरश्ची-
नम् 'विभाषाधेयं द्विक्रियाम्' इति स्वार्थे खः । पुत्रीति शार्ङ्गरकादिपाठान्तरम् ॥

आत्मनोऽनुचितकारित्वमाह—

धिकत्रापले वत्सिमयत्सलत्वं यत्प्रेरणादुत्तरलीभवन्त्या ।

समीरसङ्गादिव नीरभङ्गा मया तटस्वस्त्वमुपद्रुतोऽसि ॥ ५५ ॥

१ 'अवाप्तुमासकृपके' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवाप्तुमासः' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अवाप्तुमासः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अवाप्तुमा' इति साहित्यविद्याधरी ।

धिगिति ॥ हे हंस, चापले चञ्चलत्वविषये यद् वत्सिमवत्सलत्वं वत्सस्य बालस्य भावो वत्सिमा बालत्वं तेन यद्वात्सल्यत्वं सन्नेहत्वं बालत्वेन चापल्यविषये यदप्रोतिमत्वम् । चापल्यज्ञीकरणमिति यावत् । तद् धिक्छिन्ध्यमनुचितम् । यतः—यस्य चापलस्य प्रेरणाभियोगाच्चदर्शनीयतयोत्तरलीभवन्त्या अतिशयेन चञ्चलीभवन्त्या मया पश्चाद्वर्णित्वा तदस्य उदासीनस्त्वमुपहृतः पीडितोऽसि । कथं—समीरसज्जाह्वायुर्बन्धाच्चञ्चलीभवन्त्या नीरमण्येव । तरारूपवोदकरचनया तदस्यः कूलस्थो वधोपद्रुते । निरपराधस्त्वं । पश्चाद्वर्णित्वा मया पीडितः, अतोऽहमनुचितकारिण्येवेति भावः । वत्सशब्दात्पुत्र्यादिवादिमनिच् । तस्मादेव 'वत्सांसाभ्याम्-' इत्यभिलषपवति लब् । तथाच वत्सल इति ज्ञेहवानुच्येते ॥

आत्मनिन्दापूर्वकं हंसस्तुतिमाह—

आदर्शतां स्वच्छतया प्रयासि सतां स तावत्खलु दर्शनीयः ।

आगः पुरस्कुर्वेति सागसं मां यस्यात्मनीदं प्रतिबिम्बितं ते ॥ ५६ ॥

आदर्शेति ॥ हे हंस, दर्शनीयोऽतिरमणीयस्त्वं खलु निश्चयेन, उद्वेगे वा । स्वच्छतया निष्कपटतया कृत्वा सतां साधूनां तावत्प्रथममादर्शतां दृष्टान्ततां प्रयासि प्राप्नोषि । किंवदयं निष्कपट इति प्रश्ने । त्वमेव प्रथमं दृष्टान्तयोग्योऽसीत्यर्थः । अथ च निर्मलतया दर्पणतु-
ल्योऽसि । दर्पणोऽपि सतामवलोकनीयः, श्रीकर्मैः आतरवलोच्यते च । निष्कपटतामादर्शतां च समर्थयते—पश्चाद्वर्णनात्सागसे सापराधो मां पुरस्कुर्वेति 'मवाप्ति तन्वि भ्रमिता-' इत्यादिवचनान्मां प्रति प्रियभाषिणि यस्य तवात्मनि स्वरूपे इदमागः तदस्यपीडनलक्षणे ममापराधः प्रतिबिम्बितः 'सोऽहं तदागः' इति वचनात्त्वया मदपराधः स्वीयत्वेनैव स्वीकृत इति सतां स्वभावोऽयम् । अन्यापराधं स्वात्मन्यारोपयन्ति । खलु किमर्थं । आदर्शतां प्रयासि किम् । ततोऽप्यधिकः । आदर्शं पुरो यथास्थितं वस्तु प्रतिफलति, त्वयि तु सापराधे वस्तुनि पुरःस्थितेऽप्यपराधलक्षणे धर्मः प्रतिबिम्बितो, न तु सापराधो धर्मात्वादर्शादधिकत्वादाश्चर्यरूपोऽसीति ॥

सापराधं निबिल तत्त्वमां प्रार्थयते—

अनार्यमप्याचरितं कुमार्या भवान्मम क्षाम्यतु सौम्य तावत् ।

हंसोऽपि देवांशतयासि बन्धः श्रीवत्सलक्ष्मेव हि मत्स्यमूर्तिः ॥ ५७ ॥

अनार्यमिति ॥ हे सौम्य सुन्दर, भवान्कुमार्या बाल्या ममानार्थमनुचितमप्याचरित-
माचरणं तावत्प्रथमं क्षाम्यतु सहताम् । इष्यितप्रश्नोत्तरं तु पश्चाद्वक्तव्यम् । अज्ञस्य सापराधः क्षान्तव्य इति कुमारीपदम् । राजपुत्र्याः पक्षिणि मयि प्रार्थनमनुचितमित्यत आह—हंसोऽपि त्वं देवांशतया बन्धोऽसि पूज्योऽसि । देवांशत्वं ब्रह्मवाहनत्वान्यथानुपपत्त्या । ततः प्रार्थ्यस इति भावः । क इव—श्रीवत्सो लक्ष्म चिह्नं यस्य स मत्स्यमूर्तिर्गोमत्यस्वरूप इव । श्रीवत्स-
चिह्नादेवांशो मत्स्योऽपि पूज्यते तथा त्वम् । 'सौम्यं तु सुन्दरं' इत्यमरः । देवताधिकारे सोमापणो विधानात् सौम्य इति चिन्त्यम् । सोमस्य चन्द्रस्येयं सौमी सुधा तामहति दण्डा-
दित्याद्यप्रत्यये सौम्य देवतुल्य इत्यर्थे इति समर्थनीयम् ॥

१ 'नयोपमा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवार्थान्तरं लेपश्च' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अव वाच्यलिङ्गमुपमा च' इति साहित्यविद्याधरी ।

दर्शनस्तुतिद्वारेण 'तवीप्सितं किं विदध' इत्यसोत्तरमाह—

मत्प्रीतिमाधित्ससि कां त्वदीक्षा मुदं मदङ्गणोरपि यातिशेताम् ।

निजामृतैर्लोचनसेचनाद्वा पृथक्किमिन्दुः सृजति प्रजानाम् ॥ ५८ ॥

मदिति ॥ सा मुदं हर्षः मदङ्गणोर्मन्त्रेणोः त्वदीक्षामुदं त्वदवलोकनञ्चात्मपि हर्षमतिशे-

तानतिशयमनु तस्मादपि हर्षादधिका भवतु । त्वं तां कां मत्प्रीतिं मम मुदमाधित्ससि आचार्यं
कर्तुमिच्छसि । सा कापि नास्ति । एवैव ततोऽलधिकेति भावः । एतदेव दृष्टान्तेन द्रवयति—

वा इवार्थः । यथा इन्दुर्निजामृतैः स्वीचपीयूषैः प्रजानां लोचनसेचनाभिज्ञसेकात्पृथगन्यदधिकं
किमिव सृजति, अपि तु नेत्रसंतोषादन्यत्र किमपि, तथा त्वदर्शनादधिकं किमपि वरीप्सितं
नेति भावः । अयमभिप्रायः—चन्द्रस्य लोकानां नेत्राह्लादकत्वमेव, न त्वज्जगत्प्रत्यक्षकरण-
सामर्थ्यम्, तथा त्वादधानामपि दर्शनेन नेत्राह्लादकत्वमेव, न त्वधिकामित्त्वपकरणसान्ध्य-
मिति तस्याभिमानोत्पादनेन नलप्रातिपक्ष्यवतामी मम संतोष इति सूचितम् । तस्माद्यथा मम
नलप्रातिपक्ष्यता यतस्तेत्यर्थः । सेचनात् 'पृथग्निना' इति पैशमी ॥

ननु तत्र को मनोरथस्तं वदेत्यत आह—

मनस्तु यं नोज्जति जातु यातु मनोरथः कण्ठपथं कथं सः ।

का नाम बाला द्विजराजपाणिग्रहामिलापं कथयेदलज्जा ॥ ५९ ॥

मनस्त्विति ॥ हे हंस, स मनोरथः कण्ठपथं कण्ठमार्गं वचनगोचरं कथं केन प्रकारेण
जातु, अपितु न केनापि । स कः—तु पुनर्यममिलापं मनोऽन्तःकरणं जातु कदाचिदपि
नोज्जति न त्यजति । अन्तःकरणस्याधोदेशात्कण्ठस्य बोधव्येदेशादित्यर्थः । अथ रथोऽपि गत-
पातादिना प्वत्तं पन्थानं नावतरति । सर्वत्रापि मनसो गतिताधनत्वादमिलापोऽपि मनसो
रथः । अथ च नो वक्तुमपि न शक्यते स कर्तुं कथं शक्यत इति दुःसाधत्वम् । तदेवाह—
नाम संभाषणायाम् । अलज्जा निर्लज्जा साध्यमसाध्यममिलापकानां सती का बाला द्विजरा-
जस्य चन्द्रस्य पाणिना ग्रहामिलापं कथयेत्, अपि तु हस्तेन चन्द्रं ग्रहीतुं मनः कान्छेति
कापि न कथयति । हस्तेन चन्द्रप्रातिपक्षाऽशक्या तथा मन्मनोरथप्रातिपक्षि भावः । द्विज
इति संयुद्धिः । राक्षसश्चेति वा । अथ च—स्वामिलापं कथयति—द्विजानां राजा सम्राट्
नलसद्विवाहेच्छां का कथयेत्, अपि तु न कापि । नलविवाहेच्छा ममेति कथं कथयेयमिति
भावः । अथ च सलज्जत्वाद्भक्तुं न शक्यत इत्याह—हे द्विजराज, का स्त्री पाणग्रहे विवा-
हेऽमिलापमिच्छां निर्लज्जा सती प्रकटयेत् । अपि त्वेवं प्रौढैव कथयति न बालैर्लभ्यः ॥

वाचं तदीयां परिपीय मूर्ध्नी मूर्द्धीकया तुल्यरसां स हंसः ।

तत्याज तोषं परपुष्टधुष्टे घृणां च वीणाकणिते वितेने ॥ ६० ॥

वाचमिति ॥ स हंसो मूर्द्धीकया शक्या तुल्यो रसो मधुररसो यस्मात्तां मूर्द्धी कोमलां
तदीयां मैत्रीसंबन्धिनीं वाचं परिपीयाकर्ष्य परपुष्टानां कोकिलानां धुष्टे कूजिते तोषं हर्षं
तस्मान्न । तथा—वीणाकणिते वीणाभिनादेऽपि घृणां जुगुप्सां वितेने चकार । पिककूजित-

१ 'महाक्षेप' इति साहित्यविद्याधरी । 'दृष्टान्तालंकारः' इति जीवातुः । २ 'जगानुभासः
शेष' इति साहित्यविद्याधरी ।

वीणाकणिताभ्यामपि तद्वाङ्मोला सरला चेति भावः । 'सूद्रीका गोलानी दाश' इत्यमरः । सूद्रीका 'बोतो मुणवचनात्' इति वीपन्तात्संज्ञायां कनि 'केऽणः' इत्यस्य संज्ञापूर्वकविधित्वा-
द्भ्रस्वत्वाभावः । शुद्ध इत्यप्रज्ञानार्थत्वाद् 'धुधिरविशब्दने' इति निष्ठा इणिवेषः । चो(धु)-
यिमनिर्दं केचित्पठन्ति ॥

मन्दाक्षमन्दाक्षरमुद्रमुक्त्वा तस्यां समाकुञ्चितवाचि हंसः ।

तच्छेसिते किञ्चन संशयालुर्गिरा मुक्ताम्भोजमयं युयोज ॥ ६१ ॥

मन्दाक्षमिति (क्षेति) ॥ अयं हंसः तच्छेसिते तस्या वचने अप्रकटस्वल्पोक्तवादेव
किञ्चन संशयालुः संदिहानः सन्मुक्ताम्भोजं प्रशस्तं मुखं गिरा वाचा युयोज । नदति
सौलभ्यैः । कस्यां सत्याम्—तस्यां मैत्र्यां मन्दाक्षेण लज्जया मन्दा स्वल्पाक्षरमुद्रा वर्णवि-
न्यासो यस्यां क्रियायां तथा उक्त्वा समाकुञ्चिता वाग्यवा तूष्णींभूतायां सत्याम् । मुक्ता-
म्भोजम् 'प्रशंसार्थवचनैव' इति समासः ॥

करेण वाञ्छेव विधुं विधर्तुं यमित्थमात्थादरिणी तमर्थम् ।

पातुं श्रुतिभ्यामपि नाधिकुर्वे वर्णं श्रुतेर्वर्णं इवान्तिमः किम् ॥ ६२ ॥

करेणेति ॥ हे मैत्रि, करेण विधुं चन्द्रं विधर्तुं महीतुं वाञ्छेव सृष्टेव नतु तारिक्वी
सृष्टो । इत्थमनेनैव गोप्याकारेण आदरिणी आदरयुक्ता, अदरिणी निर्भया अकम्पयुक्ता वा
त्वं तमर्थं प्रयोजनमात्रं द्रूपे अहं तमर्थं श्रुतिभ्यां कर्णाभ्यां पातुं चादरं श्रोतुमपि किं नाधि-
कुर्वे नाधिकारीभवामि । कर्तुं यद्यपि न तमर्थस्तथापि श्रोतुं शक्नू एवेत्यपिशब्दार्थः । अथ च
तमर्थं कर्तुमप्यधिकारी भवामि, किंपुनः श्रोतुमित्यपिशब्दार्थो वा । अन्तःकरणे ज्ञात एव(मेव)
श्रोतुमपि नाधिकुर्वे, अतितु अधिकुर्वे एवेति वा । कः किमिव—अन्तिमो वर्णः शूद्रः
श्रुतेर्वेदस्य वर्णमक्षरमिव । वेदाक्षरवचने शूद्रस्याधिकारो नास्ति तथा मम नेति भावः ।
आद्येति भूतेषु 'वर्तमानसामीप्ये—' इति वर्तमानवत्प्रत्ययः । अन्तिमः 'अन्ताव' इति
पक्षव्याप्तिमैव ॥

अवाप्यते वा किमियद्भवत्या चित्तैकपद्यामपि विद्यते यः ।

यवान्धकारः किल चेतसोऽपि जिह्वेतरेर्ब्रह्म तदप्यवाप्यम् ॥ ६३ ॥

अवाप्यत इति ॥ इस्तेन चन्द्रधारणवदुष्प्रापत्वं यदुक्तं तच्च किञ्चिद्विज्ञाह—योऽयं
चित्तैकपद्यामन्तःकरणलक्षणे कमगम्येऽतिसूक्ष्मे मार्गेऽपि विद्यते स भवत्यावाप्यते प्राप्यते ।
वा निश्चये । चन्द्रधारणदृष्टान्तेन यत्तत्सार्थस्य दुष्प्रापत्वमियत्किम् । इयद्वीरवं किमर्थम् । तच्च
कार्यमित्यर्थः । अथ च—परचित्तगोचरो विषयः मुज्ञेन ज्ञायते, इयद्वीरवं तस्य किमर्थम् । स

१ 'वचनग्रहणं स्वशब्दपरिग्रहार्थम् । ये तु योगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीयादयः, ये विशेषवचनाः
शुचिशुद्धादयः, ये च योग्या इत्यां प्रशंसां गमयन्ति 'सिद्धो माणवकः' इत्यादयः, ते सर्वे 'शुद्धस्यन्दे'
इति मनोरमायामुक्तत्वेन चिन्त्योऽप्यानेन समासः । तस्मात् 'अपमित्रं न्यामादिभिः—' इति समासो
बोधः । २ 'अशनुयात्समासोपमार्गकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अवाप्तुयासोपमे' इति
साहित्यविद्याधरी । ४ 'अवाप्यते' इति पाठमात्रित्य हे मैत्रि, भवेत्या किं वा इत्येतावदपि तथा
अवाप्यते किमर्थमयमर्थं विजराजयामिहवदतिदुर्लभत्वेनास्वायत इत्यर्थः । अर्थशब्दात् 'तदाद्ये'
इत्यर्थे निच् 'अर्थैरेतत्त्वानानामुक्तकल्पः' इत्याहुगानः' इति जीवातावन्निहितं तिलकसंमतं च ।

मया ज्ञात इत्यर्थः । एकमार्गे स्थितं वस्तु सर्वत्रापि ज्ञायते । एतदुद्धान्तेन द्रव्यमिति—किलेति श्रुतौ । यत्र ब्रह्मणि चेतसोऽप्यन्धकारः 'वतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतेः । यन्मनोवोचरो न भवति तदपि स्वप्रकाशं ब्रह्म जिहोतरैरनलसैरवाप्यं प्राप्यं प्राप्यत इत्यर्थः । किं पुनर्मनोवोचरः । ततश्च सूक्ष्मदर्शिना मया त्वामभिप्रायो ज्ञात एव । त्वया किमिति गोप्यत इति भावः । 'वर्तन्त्येकपटीति च', 'जिह्वास्तु कुटिलेऽलसे' इत्यमरः । एकपटी 'संख्यासूत्रपूर्वस्य' इत्यन्तलोपे 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति वीप्ति पदादेशः । अप्राप्यम् 'शक्ति लिङ् न' इति कृष्णः ॥

मनुक्तमजानज्ञेयमिमानेन ज्ञातमिति वदन्तीत्याशङ्क्यामाह—

ईशाणिमैश्वर्यविवर्तमध्ये लोकेशलोकेशयलोकमध्ये ।

तिर्यञ्चमप्यञ्च सृष्टानभिज्ञरसज्ञतोपज्ञसमज्ञमज्ञम् ॥ ६४ ॥

ईशेति ॥ ईशस्येश्वरस्याष्टविधैश्वर्यमध्येऽणिमलक्षणं वदैश्वर्यं तस्य विवर्तस्त्वारिचकोऽन्यथा-भावस्तत्त्वतोऽणिमैश्वर्यमेव जातो मध्ये यस्यास्तत्त्वंबुद्धिः हे कृशोदरि, त्वं लोकेशो ब्रह्मा तस्य लोकेशया लोकवर्तिनो लोका जगत्स्यो मध्येऽज्ञं मुख्यं तिर्यञ्चमपि नामैवंभूतं अथ जानीहि, पूजय वा । किंभूतं माम्—सृष्टा असत्त्वं तत्त्वानभिज्ञा अज्ञातारः सत्त्ववादिनो रसज्ञाः सहृदया-स्तोषामुनयेयां भावस्तत्ता सत्त्ववादिता, सहृदयता च तद्विशेषे उपज्ञा आद्यं ज्ञानं यस्य एवंविध-ध्यायी समज्ञश्च । समशब्दस्य सर्वशब्दपर्यायत्वात्सर्वज्ञत्वमेवंविधस्वरूपं मां अज्ञमलीकभाषिणं अहृदयं मुख्यं च यथा तवेच्छा तथा जानीहीत्यर्थः । सत्त्ववादिनां सहृदयानां सर्वज्ञानां च मध्ये प्रथमगणनीयोऽहं मिथ्याभाष्यहृदयो मुख्यश्च कथं स्यामिति भावः । सृष्टानभिज्ञा सत्त्व-वादिनी रसज्ञा जिह्वा येषां तेषां भावः सत्त्ववादिता, उपज्ञायत इत्युपज्ञा आद्यं ज्ञानं सृष्टान-भिज्ञरसज्ञताया उपज्ञा सृष्टानभिज्ञरसज्ञतोपज्ञं, तेन समज्ञा कीर्तयेत् । एवं सत्त्ववादिता प्रथमं कस्मादुत्पन्नं जिह्वासायां तस्याः प्रथमोत्पत्तिकारणत्वेनाहमेव स्यात् इत्येवंरूपमज्ञं मां जानी-हीति वा । लोकेशय इति 'अधिकरणे शेतेः' इत्यत्रि 'शयवासवासिष्व-' इति सप्तम्या अङ्कः । रसज्ञतोपज्ञ इत्यत्र (पञ्चे) 'आतश्चोपसर्गे' इत्यत्रि 'उपज्ञोपकर्म-' इत्यादिना नपुंसकत्वम् । समैः सर्वज्ञायते इति समज्ञा कीर्तिः 'धनर्थे कविधानम्' इति कैः ॥

सत्त्ववादित्वमेव प्रकटयति—

मध्ये श्रुतीनां प्रतिवेशिनीनां सरस्वती वासवती मुखे नः ।

ह्रियेव ताम्र्यञ्चलतीयमद्रा पथाच्च सैत्सङ्गगुणेन नञ्दा ॥ ६५ ॥

मध्ये इति ॥ हे भैमि, नोऽस्माकं मुखे वर्तमाना सरस्वती वाणी प्रतिवेशिनीनां निकट-पृष्ठवर्तिनीनां श्रुतीनां वेदानां मध्ये वासवती स्थितिमती यस्यास्तत्तात्तान्यः श्रुतिभ्यो ह्रियेव अद्रा मिथयेन अपथादपथं कुमार्गं प्राप्य । त्यञ्चलोपे पञ्चमी । न चलति न व्यभिचरति । शतः—सत्ता सह सङ्गः स एव गुणत्वेन नञ्दा संबद्धा । सत्त्वज्ञेन कान्तिषया न व्यभिचरति । वेदसाहचर्यान्महापथपि सत्त्वैवेत्यर्थः । 'सत्त्वे त्वद्वाङ्मसा द्वयम्' । अपथान्कुमार्गान्प्रति न चलति न गच्छति, किंतु समीचीनमार्गान्प्रत्येव गच्छतीति वा । 'लिङ्गमधिष्यं लोकेशयवत्वा-

१ 'अथ विरोधानासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथोपचिरलंकारः । वैमुख्येनार्थान्तरा-प्रत्यनगर्भापत्तिरिति वचनात्' इति श्रीवातुः । २ 'अथोपो गुणः । कञ्चतुभासोऽलंकारः' इति साहि-त्यविद्याधरी । ३ 'संसर्गगुणेन' इति तिलकजीवातुचंमनः पाठः । ४ 'नञ्दा' इत्यत्र पाठः ।

त्रिगुणस्य' इति 'अपयं नपुंसकम्' इत्येतज्जाधीयते । अथवा पयिश्चन्दपयांसः पयश्चन्दोऽकार-
न्तोऽप्यस्ति । अथवा 'अद्यापथात्' इत्येकमेव पदम् । अद्यापथात्सत्यमार्गात् चलतीत्यर्थः ।
अथ च—सञ्शोभनः सङ्गः संधिर्वस्य तेन गुणेन दृढया रक्षनया बद्धा काविशया न चलति
तथेयमपि । मद्वाण्याः श्रुतयः प्रतिवेष्टिन्वो भवन्ति । अत एव तत्सदृशमेव व्यवहरति नान्यथा ॥

अथ त्वमभिप्रायं कथयेति प्ररोचनार्थं स्वसामर्थ्यं धोतयति—

पर्यङ्कतापन्नसरस्वदङ्गां लङ्गां पुरीमप्यभिलापि चित्तम् ।

कुत्रापि चेद्वस्तुनि ते प्रयाति तदप्यवेहि स्वशये शयालु ॥ ६६ ॥

पर्यङ्केति ॥ हे भैमी, ते चित्तं मनो लङ्गां पुरीमप्यभिलापि द्रष्टुं गन्तुं वा अभिलाषुकं
सत् कुत्राप्यन्यत्र कस्मिंश्चिद्व्यायाः सकाशादतितरां दुष्प्रापे वस्तुनि विषये चेत्प्रयाति गच्छति
त्वं तदपि तदुभयमपि स्वशये स्वहस्त एव शयालु विद्यमानमवेहि जानीहि । कुत्रापि वस्तुनि
अभिलषति तव चित्तं लङ्गायां विद्यमानवस्तुप्राप्त्यर्थं लङ्गामपि प्रयाति तदपीति वा योजना ।
दुष्प्रापवस्तुनः साधकोऽहमेवेति तत्कथयेति भावः । किंभूतां लङ्गाम्—सरस्वतः समुद्रस्याहो
मय्यः । परितः सर्वेदिषु अङ्गतां चिह्नां परिवेष्टनं वा आपन्नः प्राप्तः सरस्वदङ्गो यस्याः सा
ताम् । पर्यङ्गतां मन्त्रताम् । समुद्राहं सुखेन तिष्ठतीत्यर्थः । पर्यङ्गतां योगपदत्वं प्राप्तः समुद्रो-
ऽङ्गविद्धं यस्या इति वा । पर्यङ्गतां वृत्तीत्वं वा समुद्रमध्ये तिष्ठतीत्यर्थः इति वा । सर्वथा लङ्गाया
दुष्प्रापत्वं सूचितम् । वा एवंविधा दुष्प्रापा तामपि हस्तगतमवेहि, किंपुनरन्याम् । कुत्रापि
कोः पृथिव्याः प्राणं वाः तामाप्नोतीति कुत्रापि । 'किप् च' इति किप्, तस्मिन्नाजलक्षणे
वस्तुनि वा । पर्यङ्ग इति विकल्पत्वात्त्वान्नायः । अपेः पदार्थे संभावनायां समुच्चये वा कर्मप्रव-
चनीयत्वात्त्वामिति द्वितीया । अभिलाषस्य (पिशब्दस्य) गम्यादिपाठद्वय । तदिति सा च
लङ्गा च तत्र वस्तु तत् 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकलोपः पाक्षिकमेकत्वं चै ॥

इतीरिता पञ्चरथेन तेन हीणा च दृष्टा च वभाण भैमी ।

चेतो नलङ्कामयते मदीयं नान्यत्र कुत्रापि च साभिलापम् ॥ ६७ ॥

इतीति ॥ तेन पञ्चरथेन पक्षिणा इति पूर्वोक्तप्रकारेणेतोका हीणा निजामिलापकथन-
प्रस्तावेन लज्जिता साभिलापस्य प्राप्तकोऽहमिति तेनोक्तत्वादुक्ता आह्लादबुद्ध्या । विस्मितेति
यावत् । भैमी इति वभाणावोचत् । इति किम्—मदीयं चेतो लङ्गां न अयते प्राप्नोति ।
अभिलाष्यतीत्यर्थः । अन्यत्र चान्वत्रापि कुत्रापि राजनि वा न च नैव साभिलापम् । अथ च—
नलं नलज्जामानं राजानं कामयते । तदतिरिक्तेऽन्यवस्तुनि नैव साभिलापमिति श्लिष्टमवोचत् ।
'तर(पत)त्यत्ररथाण्डजाः' इत्यमरः । हीणा 'नुदविष्ट' इति निष्ठान्तत्वम् । अप्राप्यवस्तुप्राप-
कोऽहमिति इतोकि श्रुत्वा दृष्टा सरोमाया । ततश्च द्वेपेलोमहर्षविषयत्वाद् 'द्वेपेलोमसु' इत्येवे-
द्विकल्पः । एवं सर्वत्र हेयम् । 'किति च' इत्यनेनेग्लक्षणबोरेव वृद्धिगुणयोः प्रतिषेधात्काम-
यते इत्यत्र त्वनिग्लक्षणात्वादप्रतिहतप्रसरा वृद्धिरिति हेयम् ॥

१ 'कृतसमासान्तपथरूपमद्वेषात्पञ्चाशन्तपथसञ्ज्ञेन समासे पुंस्त्वमेव' । तथा च त्रिकाण्डशेषः—
'वाटं पथञ्च यावत्' इति मुकुटः । २ 'अत्र समासोक्तबुधे' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र
समासोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र केच' इति साहित्यविद्याधरी ।

विचिन्त्य बालाजनशीलशैलं लज्जानदीमज्जदनङ्गनागम् ।

आचष्टे विस्पष्टमभापमाणामेनां स चक्राङ्गपतङ्गशक्रः ॥ ६८ ॥

विचिन्त्येति ॥ चक्राङ्गसंज्ञकानां पतङ्गानां पक्षिणां शको राजा हंसो विस्पष्टं प्रकटमभापमाणामेनां भैमी जगदोक्तवान् । किं कृत्वा—बालाजनस्य शैलं स्वभाव एव दुर्लभत्वादतिगहनत्वाच्च शैलः पर्वतसंज्ञक इत्यादिनां नयां मञ्जुकीडन् अनङ्गः कामस्तद्विशेषो नागो हस्ती यत्र एवंविधं विचिन्त्य विचार्य । कामपीडीतोऽपि बालाजनो लज्जया काममाच्छाद्य स्नामिल्लघ्नं न कथयतीति विचार्य विस्पष्टवादनार्थमेतामाह स्नेहयैः । अथ च—पर्वततयां हस्ती मञ्जुकीड्युक्तिः । 'नकाज्ञा भानसौकसः' इत्यमरैः ॥

नृपेण पाणिग्रहणस्पृहेति नलं मनः कामयते ममेति ।

आश्लेषेति न श्लेषकत्वेर्भवत्याः श्लोकद्वयार्थः सुधिया मया किम् ॥ ६९ ॥

नृपेणेति ॥ हे नैमि, श्लेषकत्वेः पूर्वं राजकर्तृके पाणिग्रहणे मम वाञ्छेति, जनन्तरं मम मनो नलमभिलष्यतीति च श्लेषकवित्तकारिण्या भवत्वात्तच्च कनेष 'का नाम बाल' (३।५९) 'चेतो नलं कामयते' (३।६७) इत्यादिः श्लोकद्वयस्यार्थोऽभिप्रायः सुधिया विदुषापि केनविष्वाशेन नाज्ञासि, मन्दब्रह्मेण मया नाज्ञासीति किं वाच्यम् । अथ न विदुषा श्लेषादिविवरणे पटुना मया नाज्ञायि किम्, अपितु ज्ञात एव । किमर्थं गोपयसीति भावः । 'सुधिया' इति पाठे स्त्रीयपुंश्वेव न त्वन्यपुञ्जा ॥

यदि ममाभिप्रायो ज्ञात एव तर्हि लज्जां लाजयित्वा पुनः पुनः किमिति कादयसीत्याशङ्काह—

त्वचेतसः स्वैर्यविपर्ययं तु संभाव्य भाव्यसि तमह एव ।

लक्ष्ये हि बालाहृदि लोलशीले परापराङ्मुखेऽपि सरः स्यात् ॥ ७० ॥

त्वचेतस इति ॥ तुः पुनरर्थः । अहं बालभावात्त्वचेतसः तव मनसः स्वैर्यविपर्ययं वाच्यत्वं संभाव्य सेचिन्त्य पुनरामह एव त्वमभिप्रायमजानान एव भाव्यसि । 'तदङ्गः' इति पाठे श्लोकद्वयस्यार्थसंग्रह इति वा । एवकार इवार्थो वा । ज्ञातोऽप्यर्थः किमज्ञात इत्युच्यते इत्याशङ्काह—हि गसाद्वाल्वादेन लोलशीले चञ्चलस्वभावे बालाहृदि बालाहृदबलक्षणे लक्ष्ये विपर्ययस्योऽपि दरं ईषदपराङ्मुख्युत्तसायकः स्याद्भवेदिति संभाव्यते । कामस्यापि मनोभक्त्यातेनापि यच्छातुं न शक्यते तत्रान्यस्य का कथा । बालानां चित्तचाञ्चल्यात्तस्मिन्नायमिच्छयाभावादज्ञ एव जातोऽस्मीति भावः । अतो निश्चयार्थं पुनर्वादयामीत्यर्थः । अथ च—बालनामल्पकामत्वात्कामबाणस्तथा न पीडयति यथा तरुणीनामिति तस्य व्युत्तसायकत्वं युक्तम् । अन्योऽपि धातुश्चक्षुष्ये लक्ष्ये व्युत्तसायको भवति । भाव्यसि नवासीति 'धातुसंज्ञ्ये प्रलयाः' इति प्रलब्धः । अपिः संभावयामीत्यर्थः ॥

अथ निश्चयानामेव माहसेन राजा बोधयितुं शक्यो नेत्याह—

महीमहेन्द्रः खलु नैपयेन्दुस्तद्वोधनीयः कथमित्यमेव ।

प्रयोजनं सांशयिकं प्रतीदकपृथग्ज्ञेनेव स महिधेन ॥ ७१ ॥

१ 'जगाद' इत्येव वा पाठो भवितुमाशङ्क्यः । २ 'इसाधवज्रवकाहनामनीकसित' इत्यादि इत्युक्ते 'वज्रव' इत्यपि पाठः सापीमान् इति सुखायबोधः । ३ 'अथ केनानुपातरूपकारककारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'जगत्प्रीत्यनन्तरं जातोऽङ्गकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'संज्ञ्ये कम्पनीहृक्' इति पाठो जीवातुसंज्ञः ।

महीति ॥ स नैपथेन्दुर्निपथदेशोद्भवजनानामिन्दुराह्लादकः खलु यस्मान्मह्यां महेन्द्र इव । तत्तस्मान्महिषेन विधास्येन पृथग्जनेनेव नीचजनेनेव स नल इत्यमेव बालाहृदयचञ्चलत्वसमर्थनप्रकारेण सांशयिकं संदेहचञ्चलमीदृक् नलमित्यलक्षणं प्रयोजनं कार्यं, इत्यमेवाविचार्य वा कथं बोधनीयः केन प्रकारेण ज्ञापनीयः । यथाविभास्येन मूर्खेण भयं त्यक्त्वा राज्ञोऽप्रेऽविचार्य यदिकचिदुच्यते तथा भया निश्चितं वस्तु न शक्यत इत्यर्थः । इत्यमेव बालया त्वयाहं यथा बोधितत्वाया भया स कथं बोध्य इति वा । 'पृथग्जनः स्मृतो नीचे मूर्खे च' इति विश्वः । मह्यां महेन्द्र इव 'सप्तमी' इति योगविभागात्सनातः । पृथीयमातो वा । 'गतिबुद्धि-' इति कमेत्वे बोधनीय इति कमेणि कृतेः ॥

पूर्वांशमेव द्रष्टव्यम्—

पितुर्नियोगेन निजेच्छया वा युवानमन्यं यदि वा वृणीषे ।

त्वदर्धमर्थित्वकृति प्रतीतिः कीदृक्चायि स्याद्विषयेऽथैवस्य ॥ ७२ ॥

पितुरिति ॥ पितुर्नियोगेन आज्ञया निजेच्छया वा स्वेच्छया त्वं यद्यन्यं नल्लभ्यतिरिक्तं युवानं तर्ह्यं वृणीषे तर्हि त्वदर्धं तुभ्यं त्वया मैमी परिणेतव्या इति अर्थित्वकृति याचनाकारिणि सति निषेधैवस्य नलस्य कीदृक्कीदृशी प्रतीतिर्विश्वातः स्यात् । प्रतारकोऽयमिति तस्य बुद्धिः स्यात् । निषयं विना तस्यापि वस्तु न युक्तमित्यर्थः । यद्यपि यदि वा इति । कीदृक्वा इति वा वाच्यो योजनीयः । अर्थित्वकृति । कृमः किपि तुक् ॥

अथ संदिग्धे कार्ये त्वयापि नाहं नियोज्य इत्याह—

त्वयापि किं शङ्कितविक्रियेऽस्मिन्नधिक्रिये वा विषये निधातुम् ।

इतः पृथक्प्रार्थयसे तु यद्यत्कुर्वे तदुर्वीपतिपुत्रि सर्वम् ॥ ७३ ॥

त्ययेति ॥ त्वयापि शङ्कितविक्रिये संभावितवरान्तरवरणलक्षणविकारेऽस्मिन्निवाहलक्षणे विषये निधातुं योजयितुं किंवा किमित्यहमधिक्रिये अधिकारिक्रिये । अस्मिन्नधिकारे नाहं नियोज्य इत्यर्थः । हे उर्वीपतिपुत्रि, इतो विवाहलक्षणकार्यात्पृथगन्यथाप्रार्थयसे वाचसे, अहं तत्सर्वमपि कुर्वे साधयेयम् । प्रार्थयसे इति कुर्वे इति वर्तमानसामीप्ये लट् ॥

अथःप्रविष्टा इव तद्गिरस्ता विधूय वैमत्स्यधुतेन मूर्ध्ना ।

ऊचे ह्रियोऽपि रुधितानुरोधा पुनर्धरित्रीपुरुहूतपुत्री ॥ ७४ ॥

अथ इति ॥ धरित्रीपुरुहूतपुत्री पृथ्वीन्द्रपुत्री पुनरुचे । किं कृत्वा—अथः कर्णं प्रविष्टाः कर्णान्तगतास्ताः पूर्वांशस्तद्विरो हंसवाणीः वैमत्स्येनासंगत्या धुतेन कम्पितेन मूर्ध्ना विधूयेव निरसेव । किंभूता—ह्रियोऽपि लज्जाया अपि श्लथीकृताः (अनुरोधः) अनुबन्धोऽनुसंधानं वा । अथःप्रविष्टा इवेति केचित् । तदा प्रतिकूलवादनप्रकारेण वस्तुगत्या अथवाप्रविष्टा न भवन्तीत्यतः प्रविष्टा इवेत्युक्तम् । अन्येनापि कर्णप्रविष्टस्य कीटादेर्निराकरणार्थं शिरश्चात्तनं किनते । या लज्जा सर्वथा त्यक्तुं न शक्या सापि त्यक्तैत्यपिशब्दार्थः । वैमत्स्यम् । उदादिपात्यद्वाये ध्वम् । कर्मधारयाद्वा स्वार्थे जापकात् । मूर्ध्ना निज्वाहचेत्यहं ॥

१ 'कथोपमाकाव्यतिहमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अज्ञानं प्राप्तो निपतादशावयवं समकं वा' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अनोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी ।

दृष्टान्तद्वयेन पितृकर्तृकनलन्यस्वकर्तृकपरिणयं निराकरोति श्लोकद्वयेन—

मदन्यदानं प्रति कल्पना या वेदस्त्वदीये हृदि तावदेया ।

निशोऽपि सोमेतरकान्तशङ्कामोकारमग्रेसरमस्य कुर्याः ॥ ७५ ॥

मदन्यदानमिति ॥ मम अन्यस्य नलन्यतिरिक्त्य वराय पितृकर्तृकं दानं प्रति उद्दिश्य 'पितृनिर्गोणेन—' इत्यादिर्या कल्पना शङ्का तर्कः एषा तावत्कल्पना त्वदीये हृदि वेदः वेद इव प्रमाणभूता इति चेत्तर्हि त्वं निशोऽपि रात्रेरपि सोमाश्चन्द्रादितरोऽन्यः कान्तः प्रियस्त्वस्य शङ्का अस्य वेदस्याग्रेसरं पुरोवर्तितमोकारं कुर्या अङ्गीकुरु । वेदस्याग्रेसर आदौ ओंकारो भवति । रात्रेश्चन्द्रादन्यः कान्तो न, तथा नल्यतिरिक्तो ममेत्यर्थः । मत्कर्तृकं दानं वा । अग्रेसरम् 'पुरोमतोऽपि सतः' इति टः । 'अजायदन्तम्' इति पूर्वनिपातमकृत्वाऽप्रशब्दस्य परनिपातकरणं सम्भवेकवचनेन विष्टया एदन्तत्वात्तम् । 'यूषं तदग्रसर—' इत्यादयः प्रयोगा अग्रतः सरति, अग्रेण वेति समर्थनीयाः ॥

सरोजिनीमानसरागवृत्तेरनकसंपर्कमतर्कयित्वा ।

मदन्यपाणिग्रहशङ्कितेयमहो महीयस्त्व साहसिक्यम् ॥ ७६ ॥

सरोजिनीति ॥ हे हंस, सरोजिन्याः कमलिन्या मानसरागोऽन्तःकरणानुरागः तस्य वृत्तेः सङ्गावस्य स्थितेः । अनर्केण सूर्यादन्येन सह संपर्कं संबन्धमतर्कयित्वाऽविचार्य तत्रैवं समान्येन नलन्यतिरिक्तेन पाणिग्रहः परिणयस्तच्छङ्किता तत्तत्र महीभोऽतीव महत्साहसिक्यं साहसिकत्वम् । अहो आश्चर्यं । सूर्यातिरिक्तः कान्तः कमलिन्याचेत्तर्हि नल्यतिरिक्तो ममेति भावः । सहसाऽविचार्यैव वर्तते साहसिकः । 'भोजःसहोम्भसा वर्तते' इति ङ् । ततो ब्राह्मणादित्वात्तम् ॥

पुनरपि द्वितीयं पदं निराकरोति—

साधु त्वया तर्कितमेतदेव सेनानलं यत्किल संश्रयिष्ये ।

विनामुना स्वात्मनि तु ग्रहणं नृपामिरं त्वां नृपतौ न कर्तुम् ॥ ७७ ॥

साध्विति ॥ हे हंस, एतत्त्वया साधु सम्प्रकारितमहितम् । किल उपहासे । यत्सेनात्मनैव सेच्छया अनलं नल्यदन्यं संश्रयिष्ये । किल चेदित्यर्थं यद्यर्थं वा । नल्यदन्यं चेत्संश्रयिष्ये तर्हि तु पुनरमुना नलेन विना नलप्राप्त्यभावे स्वात्मनि स्वपश्ये स्वप्रहारं कर्तुमनलमग्निमेव संश्रयिष्ये । न तु त्वां नृपतौ नले नृपामिरं मिथ्यावाणीकं कर्तुं नल्यदन्यं संश्रयिष्ये । त्वं चेन्नाहोकरोपि तर्कमावाप्तपातं करिष्यामीति तस्य पुरस्तात्कथयेति भावः । स्वात्मनीति कर्माविवक्षया सैतमी ॥

एतद्वचनं प्रतारणमात्रं नतु सत्यमित्यत आह—

मद्विप्रलभ्यं पुनराह यस्त्वां तर्कः स किं तत्फलवाचि मूकः ।

अशक्यशङ्काव्यभिचारहेतुर्वाणी न वेदा यदि सन्तु के तु ॥ ७८ ॥

१ 'अथ कथमतिशयोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ समासोक्तिरतिशयोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ सेवः' इति साहित्यविद्याधरी ।
नै० च० ११

मदिति ॥ हे हंस, बलाकैस्तां पुनर्मद्विप्रलभ्यं मया प्रतारणीयमाह स तर्कः तस्य प्रतारकस्य फलं प्रयोजनं तद्विषयिण्यां वाचि किं मूकः प्रतारणस्य फलं किमिति न वदति, न वदति चेन्नास्त्येव तत् । ततश्च अत्रावकाशः येषामेवंविधा व्यवभिचारहेतवोऽज्ञानादयो यस्याः [यस्या व्यवभिचारकारणं शङ्कितं न शक्यते] एवंविधा अव्यभिचारिणी वाक् यदि वेदा न वेदवत्प्रमाणभूता न भवेत्, तर्हि के तु पुनर्वेदाः सन्तु । अव्यभिचारितवाक्यमेव वेदत्वम् । एवंविधाया अपि वाचोऽप्रामाण्ये वेदस्याप्यप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः । ततश्च पूर्वोक्तोक्तं महत्त्वोऽन्यथाशङ्कां विहाय सत्यमेव ज्ञातव्यम् । विप्रलभ्यम् 'पोरदुपघात' इति यत् । शक्य इति 'शक्तिसद्वीथ' इति यत् ॥

पुनरपि पूर्वोक्तं 'पितुर्नियोगेन-' (३।७२) इत्यादि पक्षद्वयं युक्त्या निराकरोति—

अनैषधायैव जुहोति तातः किं मां कुशानौ न शरीरशेषाम् ।

इष्टे तनूजन्मतनोः स नूनं मत्प्राणनाथस्तु नलस्तथापि ॥ ७९ ॥

अनैषधायेति ॥ तातः पिता चेच्छरीरशेषां शरीरमात्रावशेषां मामनैषधाय नलव्यति-
रिक्त्यय जुहोति ददाति तर्हि कुशानायेवामावेव किं न जुहोति वहावेव किमिति मां न क्षिपति
वद इति किमः प्रश्नार्थत्वेन नभो निषेधार्थत्वेन च व्याख्येयम् । अहो कृत्वाप्याह—यथाप्य-
न्यस्ये दास्यति तथापि मम प्राणानां नाथस्तु नल एव । गुरोवार्थः । यतो नूनं निश्चितं स पिता
तनूजन्म अपत्यं तस्य तनुः शरीरं तस्यैव इष्टे सामी तदधीनस्य शरीरस्य न किंचित्करोतु,
प्राणास्तु नलधीना एव, पितुर्कर्तृकान्यदाये नलोद्देशेनामौ जन्मान्तरेऽपि तत्प्राप्त्यर्थं प्राणास्त्य-
क्ष्यामि । 'यं यं वापि स्मरन्भावं' इति भगवद्वचनात् । तनूजन्मतनोरिति 'अधीनार्थ-' इति पैठी ॥

'इतः पृथक्प्रार्थनार्थे' (३।७३) इत्युक्तं दृश्यते—

तदेकदासीत्वपदादुदग्ने मदीप्सिते साधु विधित्सुता ते ।

अहेलिना किं नलिनी विधत्ते सुधाकरेणापि सुधाकरेण ॥ ८० ॥

तदिति ॥ तस्य नलस्यैकं केवलं दासीत्वं तद्वक्षणं पदं वस्तु तस्मात्सकाशादुदग्ने उत्कृष्टे
मदीप्सिते मगामित्वेन यत्ते विधित्सुता कर्तुं कामत्वं तस्मात्पु उचितम्, काका न साधिवि-
या । नलदासीत्वादन्वयः प्रार्थन इति भावः । नलस्य दासीत्वं सम्यक्, अन्यस्य महिषीत्वं
नेत्याह—नलिनी कमलिनी सुधाया अमृतस्याकरेण आलयेनाप्यहेलिना हेलिः सूर्यस्तस्मादन्वेन
सूर्यव्यतिरिक्तं सुधाकरेण चन्द्रेण किं विधत्ते कुरुते, अपि तु न किमपि । सूर्येऽतुरगबाहु-
त्वाच्चन्द्रे तदभावादमृतपूर्णेऽपि तस्यैव न रोचते तथा मनेत्यर्थः । सुधाकरपदं प्रथमं यौगिकं
द्वितीयमयौगिकमिति न पुनरुक्तिः तदेकदासीत्वपदाद्वस्तुनः सकाशादधिकं मदीप्सिते विधि-
त्सुतास्ति इति यत्तत्प्राप्त्यन्यनुचितम् । तादृशस्य मदीप्सितस्याभावादित्यर्थं इति वौ ॥

एतदेव द्रवयति—

तदेकलुब्धे हृदि मेऽस्ति लब्धुं चिन्ता न चिन्तामणिमप्यनर्घम् ।

चिन्ते ममैकः सकलत्रिलोकीसारो निधिः पद्ममुखः स एव ॥ ८१ ॥

१ 'अथ कान्यकिल्लम्' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ कान्यकिल्लम्' इति साहित्यविद्या-
धरी । ३ 'अथ दृष्टान्तमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तदिति ॥ तस्मिन्नेवं केवलं लब्धमभित्यागुकमेवंभूते मे हृदि अनर्प्यममूलं चिन्तामणि-
मपि तदाह्वयरात्रिशेषमपि लब्धुं प्राप्तुं चिन्ता मनोरथो नास्ति । किं पुनः फलान्तरमित्य-
पेक्ष्यः । यतः—मम चित्ते सकलत्रिलोक्यां सारः श्रेष्ठभूतयतुःपथिकलसहितः त्रैलोक्य-
श्रेष्ठश्च इति वा । पञ्चवद्रमणीयाननः स एव नल एवैको निधिः स एवैकोऽन्तःकरणे मया
धियते न चिन्तामणिः । अथ च पथो निधिर्मुखमादिर्यैस्त्वंभूतो निधिः स एव नवनिधिरूपः ।
किं चिन्तामणिनेति भावः । निधीयत इति निधिः । क्रमेणि 'उपसर्गे योः 'किः' ॥

ममामिलषः कर्तव्यधेन्मदुत्तमवश्यमेव कर्तव्यमिति स्वातुरागपूर्वकं श्लोकदशकेन इत्थं
प्रवर्तयति—

श्रुतः सं दृष्टश्च हरित्सु मोहाद्घातः सं नीरन्ध्रतबुद्धिधारम् ।
ममाद्य तत्प्राप्तिरसुख्ययो वा हस्ते तवास्ते द्वयमेकशेषः ॥ ८२ ॥

श्रुत इति ॥ सोऽनिर्वचनीयस्वरूपो नलो मया दृष्टिजादिमुल्लाङ्घितः । तथा—हरित्सु
सर्वांसु दिक्षु मोहादुन्मादवशाद्दृष्टश्च । सर्वं जगत्तन्मममेव दृष्टमिति भावः । तथा—नीर-
न्ध्रता विजातीयज्ञानेनाव्यवहिता निरन्तरा बुद्धिधारा बुद्धिप्रवाहो यस्यां क्रियायां तथा
ध्यातो ध्यानेन गोचरीकृतश्च । एवं चक्षुरागादयो नवावस्था यथावर्धं मयाभूताः, इदानीं मम
तत्प्राप्तिर्नलप्राप्तिः, असुख्ययो दशमावस्थारूपः प्राणनाशो वा । वाशब्दश्चायं वा । एतद्वयं तव
हस्ते आस्ते । त्वदर्पीनयेष विद्यत इत्यर्थः । यदंतु एकस्य शेषः । एकस्यासौ शेषश्चेति वा ।
एकशेषरूपेण द्वयं तिष्ठतीत्यर्थः । यदा नलप्राप्तिस्तदा नासुख्यः, यदा नासुख्यस्तदा तत्प्रा-
प्तिर्न । स्वत्सकाशाजलं वा सृत्युं वा प्राप्स्यामीति भावः । एकतरस्य निश्चयान्वाद्यवमित्यु-
क्तम् । एकशेषः संरूपाणां भवति, न तु विरूपाणाम् । अत्र तु विरूपसोरप्येकशेष इति
चित्रम् । अथ च—'श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यधोपपत्तिभिः । मया च सततं ध्येय
एते दर्शनहेतवः ॥' इति वचनाच्छ्रवणादिना पूर्वं विपरीकृतस्य 'तत्त्वमसि' इति श्रुतौ तच्छ-
ब्दवाच्यस्य ब्रह्मणः प्राप्तिः कस्यचिदेव मुक्तिनो भवति, तथा मम नलप्राप्तिस्त्वत्प्राप्तादा-
देवेत्यर्थः । ब्रह्माप्यद्वयम् । अथ च—एवंविधो य एकस्यैव शुद्धस्यैव ब्रह्मणः शेषोऽव-
स्थानं तल्लक्षणमद्वयं चेत्युक्तिः । अत्र वाशब्दश्चायं । द्वयमेवेति पाठो वा । ध्यातः 'न
ध्यातव्यः' इति गत्वनिपेधः । नीरन्ध्रा कृता नीरान्ध्रता इति प्वन्ताभिष्टौ ॥

मम कार्यसाधने तव महोत्थान इत्याह—

संचीयतामाश्रुतपालनोत्थं मत्प्राणविभाजनजं च पुण्यम् ।
निवार्यतामार्यं वृथा विशङ्का भद्रेऽपि मुद्रेयमये भृशं का ॥ ८३ ॥

संचीयतामिति ॥ 'तदप्येवंहि स्वशये ब्रह्मणः' (३।६६) इति आश्रुतस्य प्रतिज्ञातस्य
पालनं तस्मादुत्थं जनितां पुण्यम् । तथा—मम प्राणानां मद्यमेव विभाजनं दानं तज्जनितां च

१ 'अत्र रूपकशेषो' इति साहित्यविद्याधरी । २-३ 'च' इति जीवातुसंज्ञाः पाठः । ४ 'अत्र
समुच्चयः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अथ तत्त्वदायैश्वर्यममननिदिध्याससंयमस्य ब्रह्मप्राप्ति-
दुन्तोच्छेदरक्षणमोक्षो गुणोपपत्तयेत्येवमन्तरप्रदीतिर्न निरेव जतिवामः प्रकृतपैतृयवणादिति
संक्षेपः' इति जीवातुः ।

पुण्यं त्वया संवीयतां परिपुष्टीक्रियताम् । प्रतिश्रुतकरणेन महान्धर्मः, तेन च मत्प्राणरक्षणा-
द्धर्मो भविष्यतीत्यर्थः । प्रतिश्रुतादाने चाधर्मः, मत्प्राणहानिविधेति स्त्रीहत्यालक्षणवाधर्मः ।
एतद्वयं यथा न भवति तथा कर्तव्यमिति भावः । निधयामावे कथं कार्यमित्यत आह—आर्य
धेष्ट, इषा निष्कारणिका 'पितुर्मियोगेन—' इत्यादिविशङ्का विरुद्धा संभावना निवार्यतां दूरत-
स्त्यज्यताम् । अये हंस, भद्रेऽप्यसंदिग्धेऽपि पदार्थे विषये सूक्ष्ममतिशयेन केनं मुद्रा मूढीभावः
किमिति नाज्ञीक्रियत इत्यर्थः । भद्रे शुभरूपे धेष्टे साधौ त्वमि इयं का मुद्रा स्थितिरिति वै ॥

अलं विलङ्घ्य प्रियविद्व यात्रां कृत्वापि वाम्यं विविधं विधेये ।

यशःपथादाश्रयतापदोत्थात्खलु स्खलित्वास्तखलोकिखेलान् ॥ ८४ ॥

अलमिति ॥ हे प्रियविद्व प्रिययासौ विद्वध, विदुः पक्षिषु मय्ये न पक्षिधेष्ट इति वा
हंस, यात्रां नल्लहतां प्रार्थनां विलङ्घनातिक्रम्य अलं नातिक्रमणीया । प्रियस्य सतो विशस्य
नलस्य यात्रां विलङ्घपालमिति वा । तथा—विधेये करणीयवस्तुविषये विविधं वाम्यं वक्तव्यमपि
कृत्वा अलम् । न करणीयमित्यर्थः । अपिः तुल्यकालत्वद्योतनार्थः । उभयमपि न कार्यमित्यर्थः ।
तथा—आश्रयतापदं दानृत्वलक्षणं पदमुत्तमस्थानं तस्मादुत्थ उत्पन्नः तस्माद्यशःपथात्कीर्ति-
मार्गात्स्खलित्वा पतित्वापि खलु पूर्वतां पतनमपि न कार्यम् । अपिशब्दोऽत्रापि योज्यः ।
किंभूतात्—अल्लः क्षिप्तः खलोकीनां खलदुर्वचनानां खेले विलसो वसिन् । हंसतुल्य उप-
कारी अन्यो नास्तीति दुर्जेना अपि यथा तव कीर्ति वर्णयन्ति तथा कुर्वित्यर्थः । आश्रयता
वचनकारिता, प्रतिश्रुतकारित्वमिति वा । पन्था हि पदोत्थो भवति । विद्व इति 'इगुपध—'इति
कः । विलङ्घ्य कृत्वा, खलित्वा इति 'अलंखलोः प्रतिपेधयोः—' इति क्त्वाप्रत्ययः । आश-
योतीत्याश्रयः पचाविपु 'यजयाच—' इति नकि यौञ्जा ॥

सोपहासं ब्रूते—

स्वजीवमप्यार्तमुदे ददद्भस्तव त्रपा नेदशवद्धमुष्टेः ।

मह्यं मदीयान्यदस्यनदित्सोर्धर्मः कराद्धश्यसि कीर्तिधौतः ॥ ८५ ॥

स्वेति ॥ हे हंस, मदीयान्तुल्ललक्षणां प्राणान्मातामेवादित्सोर्धातुमनिच्छोः ईदृशोऽभि-
नवथासौ वद्धमुष्टिब रूपणशिरोमणितस्य तव आर्तानां रीतानां मुदे हर्षाय स्वजीवमपि स्वप्रा-
णमपि ददन्नो जीमूतवाहनादिभ्यः सकाशादस्यस्वात्रपा लब्धा न भवति तस्मात्तव करात्की-
र्तिधौतो यशोधवलो धर्मो अस्त्विति अधुनैव विनश्यति । यशो नश्यति धर्मोऽपीत्यर्थः ।
अन्वदीयं गृहीत्वा तस्मै यो न ददाति तस्य स्वजीवदातुभ्यः सकाशाद्भज्य कर्षं स्यात्, यदि
स्यात्तर्हि दद्यादेव तस्मादुभयमपि तव नष्टम् । ते तु जीवमपि ददुः, त्वं तु तरीयमेव धनं
न ददाति, किंपुनः स्वीयजीवमिति । तस्मात्तेन धर्मो यदाश्च भवति तदेव कुर्विति भावः ।
वद्धमुष्टेः करात्पततीति विरोधाभासः । नेति काङ्क्षार्थः । 'कर्णस्त्वचं विविर्मांसं जीवं जीमूत-

१ 'नव लेकानुमासः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'नवानुमासः' इति साहित्यविद्याधरी ।
'वद्ध न वादादौ कस्वादयः' इति निषेधस्वोदेवकत्वमिप्राग्वत्सात् नवपेक्षं कतुशब्दस्यानुदेवकत्वाद्
नवपेक्षं वादादौ प्रयोगो न दुष्यत इत्यनुसंधेयम्' इति जीवातुः ।

वाहनः । ददां दधीचिरस्थोनि किमदेयं महात्मनाम् ॥' इतिवचनं जीवदाने प्रमाणम् । 'न लोकाः' इति निर्बेदादमुनिति द्वितीया । धौतः धानेर्निष्ठायां गृहि ईद्विः ॥

स्वया मत्कार्ये कृते प्रत्युपकार्तुमशक्यत्वेनाहमवधमर्णो यथा स्यां तथा कुर्वित्वाह—

इत्थान्मजीवं त्वयि जीवदेऽपि शुष्यामि जीवाधिकदे तु केन ।

विषेहि तन्मां त्वंहणान्यशोऽहममुद्रदारिद्र्यसमुद्रमग्न्याम् ॥ ८६ ॥

इत्वेति ॥ हे हंस, जीवदे प्राणदे त्वयि आत्मनो जीवं इत्थापि शुष्याम्यनृणीभवामि, जीवाधिकं नलं ददाति तस्मिंस्त्वयि केन तु पुनः प्रकारेण शुष्यामि । केवलजीवदत्वे तु जीव दानेनानृणीभवनं युक्तम्, जीवाधिकदत्त्वे तु जीवे दत्तेऽप्यनृणीभवितुं न शक्नते । जीवाधिकमन्यत्किमपि न विद्यत इति भावः । यतः—तस्मात्त्वंहणान्यशोऽहमनपाकर्तुं माममुद्रो निर्मयादौ दारिद्र्यसमुद्रः तत्र मग्नमस्तिदरिद्रं विषेहि । तवाधमर्णो यथा स्यां तथा कुर्विति भावः । जीवाधिकदो भवेति भावः । ऋणशब्दस्तत्रोपकारपरः । अशोधनं प्रत्युपकाराकर-णम् । अत्र भैमीजीव एव जीवशब्देन गृह्यते । प्राणेभ्योऽप्यधिकं नलं ददातीति जीवाधि-कदः एवंविधेऽत एव जीवदे नलदान एव मम प्राणनं यतः । एवंविधे त्वन्यात्मनः प्राणान्द-त्वापि आत्मजीवव्यवसाय्यमुपकारं कृत्वापि केन पुनः प्रकारेणानृणीभवामि, अपितु प्राण-स्ववसाय्य उपकारे कृतेऽपि ममानृणत्वं यतो न भवेदिति वा योजनो ॥

अस्मिन्कार्ये कृते फलसद्भावेन त्वयैतत्करणीयमित्वाह—

क्रीणीष्व मज्जीवितमेव पण्यमन्यन्नचेदस्ति तदस्तु पुण्यम् ।

जीवेशदातर्यदि ते न दातुं यशोऽपि तावत्प्रभवामि गातुम् ॥ ८७ ॥

क्रीणीष्वेति ॥ हे हंस, मज्जीवितं जीवमेव पण्यं विक्रयं वस्तु क्रीणीष्व । त्रिगदानम् त्वेनेति शेषः । मज्जमेव ताकयेण प्रयच्छ । ननु तुभ्यं कयेण जीवदाने मन को लाभ इत्याशङ्क्याह—अन्यदनादिकं चेद्यपि नास्ति तत्ताथापि पुण्यमस्तु भवतु । जीवित-दाने च जीवाधिकदाने च जीवाधिकदानेन विनाग्नौ मृत्युं यद्यपि न विद्यते तथापि तस्य स्थाने श्रेय एव भवत्वित्यर्थः । ननु पुण्यं पारलौकिकं, अहमैहिकमपि किमपि वाञ्छामीत्या-शङ्क्याह—हे जीवेशदातः प्राणनायदातः, जीवाधिकतुल्यमूल्याभावेन यद्यपि ते तुभ्यं दातुं न प्रभवामि समर्थास्मि तथापि तव यशसावसाकल्येन प्रथमतो वा गातुं समर्थास्मि । प्रमवा-म्येवेति तावच्छब्दोऽवधारणाद्यो वा । ऐहिकं पारलौकिकं च फलं तव विद्यते, तदूपेण मृत्योर्न मरणं जीवदानं कुर्विति भावः । यदा—तावत्तर्ही ॥ यदि ते दातुं न प्रभवामि तर्हि यशोऽपि यशः पुनर्गातुं न प्रभवामि, अपि तु प्रभवाम्येव । पण्यम् 'पैणपादः' इत्यादिनाहर्षे ईद्व ॥

पूर्वोक्तफलद्वयामावेऽपि साधन उपजुर्बन्तीत्याह—

वराटिकोपक्रिययापि लभ्यान्नेभ्याः कृतज्ञानयवाद्वियन्ते ।

प्राणैः पणैः स्वं निपुणं भणन्तः क्रीणन्ति तानेव तु हन्त सन्तः ॥ ८८ ॥

१ 'अश्रुतिशयोक्तिरङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'त्वद्वेच' इति पाठसिद्धकजी-वातुसाहित्यविद्याधरीमुखावबोधासमतः । ३ 'सरोजम्' इति साहित्यविद्याधरीसमतः पाठः । ४ 'अव विरोधमासीज्जङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अवयवपण्यक्यो' इति पाठ उचितः । ६ 'अश्रुतिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।

चराटिकेति ॥ अधवेति पूर्वोक्तपरितोषे । इन्ध्या धनिकाः । धनलुब्धा इवेत्यर्थः । चराटिकोपक्रियया कपर्दकदानमात्रोपकारेणापि लब्ध्यान्सुखमान्कृतज्ञानसाधूनादियन्ते न समानयन्ति । आदरं न कुर्वन्तीत्यर्थः । तुः पुनरर्थः । इन्त आश्चर्यं । सन्तस्तु साधवः पुनः प्राणैरेव परमैर्गुणैस्तानेव कृतज्ञानकीर्णन्ति कथेण गृह्णन्ति । कृतज्ञोपकारार्थं प्राणानपि त्यक्त्वा तानर्जयन्तीत्यर्थः । किंभूताः सन्तः—स्वमात्मानं त्रिपुणं कुशलं भणन्तो ब्रुवन्तो मान-यन्तः । प्राणाधिकं मूल्यमर्हन्त एतेऽस्मानिरूपेण मूल्येन लब्धा इति वयं कुशल इति संतुष्यन्ति । अतः फलभावेऽपि साधुना त्वया कृतज्ञार्हं केतव्या । मया जीवदानं क्वचित्ति भावः । 'दाने तपसि शौचे वा यस्य न प्रथितं यदाः । विद्यायानर्थव्ययमे वा मातुरुच्चार एव साः ॥' इति । 'इभ्य आत्मो धनी' इत्यमरः । इममर्हति, दण्डादित्वाद्यैः ॥

यत्प्रकारेणापि स्वतो नलो याचनीय इत्युक्तिविशेषेणाह—

स भूभृदष्टावपि लोकपालास्तैर्मै तदेकाग्रधियः प्रसेदे ।

न हीतरसादृष्टते यदेत्य स्वयं तदातिप्रतिभूर्ममाभूः ॥ ८९ ॥

स इति ॥ यतः स भूभृत् राजा नलोऽष्टावपि लोकपालः । लोकपालंशत्वात् एवासा-वित्यर्थः । अतः तस्मिन्मूल एव एकाग्र निधिता धीर्यस्यास्तस्या मे मम तैल्लोकपालैः प्रसेदे प्रसन्नीभूतम् । नलस्य तदंशत्वात्ते मम भक्षयाः प्रसन्ना जाताः । प्रसन्नत्वेऽन्यथातुपपत्तिं प्रमाणयति—हि यस्मात्स्वमेवागल्य स्वयमप्रेरित एव नम यत्तदातिप्रतिभूः नलप्राप्तिलभ-कोऽभूः जातोऽसि 'तदप्यवेहि स्वशमे शबालु' इत्यादिना, तत् लोकपालप्रसादव्यतिरेकेण न घटते । लोकपालैर्मम विद्यामार्थं त्वं लभकः कृतः, अतस्त्वामेव नलं याचे । लोके प्रतिभूरेव पीष्यते, धनिकाधर्माणयोरन्तरे स्थितत्वात् । प्रतिभूरित्यत्र 'भुवः संशान्तरयोः' इति किप् ॥

नलदातृत्वं विना तवानौचित्यमेव स्यादित्याह—

अकाण्डमेवात्मभुवार्जितस्य भूत्वापि मूलं मयि वीरणस्य ।

भवाच्च मे किं नलदत्वमेत्य कर्ता हृदश्चन्दनलेपकृत्यम् ॥ ९० ॥

अकाण्डमिति ॥ अकाण्डमेवाप्रस्ताव एव कौमार एव आत्मभुवा कामेनार्जितस्य मयि जनितास्य रणस्य शब्दस्य रहस्यकथनस्य मूलं कारणं भूत्वापि विः पक्षी भवाच्चलदत्वं नलस्य दातृत्वमेव प्राप्य मे हृदः चन्दनलेपस्य कृत्यमपराधकार्यं किं न कर्ता, मम हृदयं नलदा-नेन शीतलं विरहग्रंतापरहितं किमिति न कुरथे, एवं तावत्कर्तुं युक्तम्, अन्यथा त्वया रहस्य-कथनं किमिति कारितम्, ततो नलदो भवेति भावः । कामपीडा कौमारे न युज्यते । किंतु तारुण्ये । नया बालत्वे कामपीडा कथिता नलमुद्दिश्य, तत्र कारणं त्वमेव जातोऽसीत्यर्थः । अकाण्डं शररहितं यथा भवति तथा कामजनितास्य संप्रामस्य निदानं भूत्वा नलप्रस्तावादिति वा । अथच—अकाण्डं परैरहितं ब्रह्मणा मयि निमित्ते सृष्टस्य वीरणतृणस्य मूलं भूत्वा नल-दत्वमुशीररूपतां प्राप्य संतप्तस्य हृदयस्य चन्दनलेपेन वक्तृत्वं शीतलतरुणं कार्यं किं न कर्तासि । काकुः, आक्षेपो वा । तवापि नलदत्वाद्बुद्धचन्दनलेपकृत्यं युक्तमेव । नलप्राप्तये-

१ 'अभोपमाप्रशंसारूपकार्त्तकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकमनुमानं च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अकाण्डम्' इति साहित्यविद्याधरीसंमतः पाठः ।

बाहं हृदयान्दनेन करिष्यामि नान्यथेति भावः । 'स्याद्वीर्यं वीरतृणे मूलेऽसोऽवीरमस्त्रि-
नाम् । अमयं नलदं सेव्यम्' इत्यमरः । कृत्यम्, 'विभाषा कृत्यपोः' इति कृत्यः क्यपि तुक् ॥
शीघ्रमेतत्कर्तव्यमित्याह—

अलं विलम्ब्य त्वरितुं हि वेला कार्ये किल स्थैर्यसहे विचारः ।

शुरूपदेशं प्रतिमेव तीक्ष्णा प्रतीक्षते जातु न कालमर्तिः ॥ ९१ ॥

अलमिति ॥ हि यस्मादिदं त्वरितुं त्वरं कर्तुं वेला एतत्कार्यं कर्तुं शीघ्रं गन्तुमयं
समयः, अतो विलम्ब्यालं विलम्बो न कार्यः । दार्ढ्यं विचार्य करिष्यामीत्यत आह—किल
यस्मात्स्थैर्यसहे विलम्बसहे कार्ये विषये विचारः । क्रियत इति शेषः । इदं तु विलम्बसहं न
भवतीति विचारो न युज्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—अर्तिः तीक्ष्णा पीडा प्रकृते विरह-
पीडा जातु कदाचिदपि कालं न प्रतीक्षते । तत्र इष्टान्तः—यः कमिव । तीक्ष्णा कुशाग्र-
तुल्या शिष्यस्य प्रतिभा प्रज्ञा गुरुपदेऽस्मिन् गुरुपदेऽस्मात्पूर्वमेव शास्त्रार्थं गृह्णाति । लोकेऽपि
गावद्विषादिसमयः समायाति सावत्पूर्वमेव त्वरा भवति । शीघ्रमेतत्कार्यं साधयेति भावः ।
त्वरितुम्, 'कालसमयवेत्यसु-' इति तुमुन् ॥

श्लोकचतुष्टयेन विज्ञापनावसरमुपदिशति—

अभ्यर्थनीयः स गतेन राजा त्वया न शुद्धान्तगतो मदर्थम् ।

प्रियास्यदाक्षिण्यबलात्कृतो हि तदोदयेदन्यवधूनिषेधः ॥ ९२ ॥

अभ्यर्थनीय इत्यादिना ॥ इतो गतेन त्वया शुद्धान्तगतोऽवरोधमप्यसितः स राजा
मेमी त्वयानुग्राहेति मदर्थं नाभ्यर्थनीयः । मद्विषयं किमपि न वक्तव्यमित्यर्थः । गतेन
त्वयाभ्यर्थनीयः परंतु शुद्धान्तगतो नेति वा । एवमग्रिमश्लोकत्रयेऽपि विशेषणस्य नवा
संबन्धः कार्यः । किमिति नेत्याशङ्क्याह—हि यस्मात्तदा तस्मिन्समये प्रियाणामासन्नानां तेषु
वा दाक्षिण्यस्मादवरोधस्य बलादाधिक्यात्कृतोऽन्यवधूनिषेधोऽन्यवधूनिषेध उदयेत्प्रादुर्भवेत् ।
यद्यप्यन्यस्त्रीवासनास्य सात्तथापि तत्समयं प्रार्थिते तन्मुखावलोकनेन जनितया लज्जया,
प्रीत्या वा एताभ्यः सक्ताशादन्या कापि सुन्दरी नास्तीति निषेध उदयेदिति हेतोर्न प्रार्थनी-
यस्तदेत्यर्थः । 'शुद्धान्तवावरोधश्च' इत्यमरः । 'अर्थ उपसौचने' ॥

शुद्धान्तसंभोगनितान्ततुष्टे न नैषधे कार्यमिदं निगाद्यम् ।

अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा ॥ ९३ ॥

शुद्धान्तेति ॥ त्वया शुद्धान्तसंभोगेनान्तःपुरस्त्रीसुरतेन नितान्ततुष्टेऽतिशयेन संतुष्टे ।
वान्तकामे इति यावत् । नले इदं पूर्वोक्तं कार्यं न निगाद्यं न वक्तव्यम् । सतिसप्तमी वा । हि
यस्मादपामद्विस्तृप्तस्य पुरुषास्य स्वादुः सुरसा सुगन्धिः कर्पूरादिना तुषारा शीतला च वारि-

१ 'वीरणस्य' इति शब्दशेषः, अन्यत्रार्थशेषः । तथाच 'नलदत्वमेव च' इति प्रकृत्यायकृतवीरमेधः
व्यवसायेन हंसे आरोप्यमाणसोऽवीरस्य प्रकृत्या तादात्म्येन चन्दनकललक्षणाप्रकृतकार्योपयोगादरि-
णामालेकारः । 'आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः' इति लक्षणात् । स चोक्तशेषप्रतिविमो-
त्पापित इति संकरः इति जीवानुः । २ 'अथ काव्यलिङ्गोपमे' इति साहित्यविद्याधरी । 'उप-
मार्गान्तरन्यासवोः संसृष्टिः' इति जीवानुः । ३ 'अथ काव्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

धारीदकधारा न रोचते । पिपासाया अभावात्पीतादुदकादुत्कृष्टमप्युदकं यथा तस्मै न रोचते तथा संभोगेन शान्तमदनत्वात्तद्वधूभ्योऽभ्यधिकार्हं तस्मै न रोचयेत् । तस्मात्तदपि न यत्कन्यमिति भावः । निगाधम्, सोपसर्गाद्भदतेर्ष्यत् । सुहिताथयोगे 'पूरणगुण-' इति पठ्योक्तनारायणविधेयदेव अपामिति पठ्यी । 'तृप्त्यर्थानां करणे पठ्यी च' इति वा । तृताव, 'कन्य-
र्थानाम्-' इति चतुर्थी । गुगम्भिरिति 'गन्धस्तेत्-' । तुषारेत्यभिधेयलिङ्गता ॥

त्वया विधेयाः स गिरो मदर्थाः कुधा कदुष्णे हृदि नैपथस्य ।

पित्तेन दूने रसने सितापि तिक्तायते हंसकुलावतंस ॥ ९४ ॥

त्वयेति ॥ हे हंसकुलावतंस हंसवंशभूषण, नैपथस्य हृदि कुधा कोपेन कदुष्णे ईपत्तते सति मदर्था मत्प्रबोजना गिरो वाचस्त्वया न विधेयाः कर्तव्याः । यतः—पित्तेन पित्त-
दोषेण रसने रसनेन्द्रिये दूने इषिते सति सितापि शर्करापि तिक्तायते तिक्तेवाचरति निम्ब-
तुल्यरसा भवति । अहं शर्करातुल्यापि तिक्ता स्यामित्यर्थः । 'शर्करा सिता' इत्यमरः । 'कवं
चोष्णे' इति चकारात्कदुष्णम् । रस्यतेऽनेनेति रसनम् । तिक्तेवाचरतीति 'कर्तुः क्यङ्-' इति
क्यङ् । तिक्ता भवतीति कार्ये लोहितादित्वात्क्यङ् । 'वा क्यङ्' इत्यात्मनेपदैम् ॥

धरातुरापाहि मदर्थयाज्जा कार्या न कार्यान्तरचुम्बचित्ते ।

तदार्थितस्यानवबोधनिद्रा विभर्त्यवज्ञाचरणस्य सुद्राम् ॥ ९५ ॥

धरेति ॥ हे हंस, त्वया धरायां तुरापाद् इन्द्रस्यसिन्धुध्वीन्द्रे नले पूर्वोक्तम्यतिरिक्त-
कार्यान्तरचुम्बि कार्यमात्रासक्तं चित्तं यस्य एवंप्रभूते सति मदर्थयाज्जा न कार्या न विधेया ।
यतः—तदा कार्यान्तरासक्तिसमयेऽर्थातस्य याचितस्य अनवबोधोऽनाकर्षणं तद्वृत्त्या निद्रा
अवज्ञाया अचङ्क्यताया आचरणं करणं तस्य सुद्रां सादृश्यं विभर्ति धारयति । असमये
कार्यान्तरासक्तत्वात्तच्च विज्ञापनां यदि न शृणुयात्तदा इदं कार्यमस्मै न रोचत इति विचार्य
तवापि पुनर्विज्ञापनायां बुद्धिर्नोदीयादिति भावः । तुरासाहि इति प्रयोगो भाषायां 'छन्दसि
साहः' इति श्विप्रत्ययस्य छन्दसि विहितत्वाच्चिन्त्यैः । गिरिशादिवन्महाकविप्रयोगादस्यापि
छान्दस्यस्य प्रासंगिकत्वाद्वा परिहर्तव्यम् । प्रकारान्तरं तु—धरातुरा धरावत्पृथ्वीवत् अतुरानु-
त्तला, अवेषा वा सा पूर्वोक्ता प्रसिद्धा वा । याज्ञाविशेषणम् । हिं निश्चितम् । अन्वत्पूर्ववत् ।
धरवत्पूर्ववत् अतुरा वा । साध्येन समर्थं दृष्ट्वा कर्तव्या न सोत्तच्छेनेत्यर्थः । यद्वा—हे
अहिमदर्थं अहीन्मप्राप्ति अहिमद्रुष्टः तमर्थयते मित्रत्वं प्राप्तुं प्रार्थयते तत्संबोधनम् ।
गरुडतुल्यपराक्रम इत्यर्थः । अन्वत्पूर्ववत् ॥

निगमयति—

विज्ञेन विज्ञाप्यमिदं नरेन्द्रे तस्मात्त्वयासिन्धुसमयं समीक्ष्य ।

आत्यन्तिकासिद्धिविलम्बिसिद्ध्योः कार्यस्य कार्यस्य शुभा विभाति ॥ ९६ ॥

१ 'अर्थान्तरन्यासः' इति साहित्यविद्याधरी । 'इष्टान्तालंकारः' इति जीवातुः । २ अत्राप्यर्था-
न्तरन्यासः । 'तिक्तायते इत्युपमा' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रापि इष्टान्तालंकारः' इति जीवातुः ।
३ 'लोके तु सादृश्यतेः किर' इति सिद्धान्तकौमुद्यां दीक्षितः । ४ 'अत्र काव्यलिङ्गम्' इति
साहित्यविद्याधरी ।

विज्ञेनेति ॥ हे हंस, तस्मात्कारणादस्मिन्नेन्द्रे विज्ञेन विशेषहेन त्वया समयमवसरं समीक्ष्य दृष्ट्वा इदं कार्यं विज्ञाप्यं विज्ञापनीयम् । समयप्रतीक्षणे कार्यविलम्बः सादित्यादा-
ज्ञात्—अस्य कार्यस्य आत्यन्तिकी सर्वथा असिद्धिः, तथा विलम्बिनी सिद्धिः, तयोर्मध्ये
आर्यस्य पूर्वस्य बुद्धिमत्तत्त्व क्व सिद्धिः शुभं समीचीना विभाति प्रतिभाति । कथयेति
शेषः । असमये विज्ञापितस्य कृत्यस्य सर्वथा असिद्धिरिव । समयं विचार्य कृतस्य विलम्बेन
सिद्धिः सैव ज्यायसी, तस्मात्समयं समीक्ष्य विज्ञप्तिं कुर्वति भावः । आत्यन्तिकी चासावति-
दिवेति कोपभावेऽपि 'पुंवत्कर्मधारय-' इति पुंवत् । 'लक्षणहेत्तोः-' इति ज्ञापकात् 'अल्पा-
ध्वरम्' इत्यस्यानिलत्वात् आत्यन्तिकासिद्धिविलम्बिसिद्धोरित्यत्र परनिपातः समयनीरः ॥

बालायास्तृणीवज्जालायां न युक्त इत्याशङ्क्य परिहरति—

इत्युक्तवत्या यदलोपि लज्जा सानौचिती चेत्तसि नश्चकास्तु ।

सरस्तु साक्षी तददोषतायामुन्माद्य यस्तत्तदधीवदत्ताम् ॥ ९७ ॥

इतीति ॥ 'विनाऽमुना स्वात्मनि-' इत्याद्युक्तवत्या भैम्ना यज्जाला अलोपि तत्ता सानौ-
चित्ति अनौचित्यं नोऽस्माकं कवीनां चेत्तसि नश्चकास्तु प्रकाशताम् । बालाया लज्जा भाव्यमेवेति
तदयोगेऽस्मात्सिद्धान्तातिक्रमादस्माकं चित्ते त्वनौचित्यं स्फुरतु नामेल्यः । तुः पुनरर्थः । तस्या
अदोषतायां निर्दोषत्वे पुनः सरः साक्षी साक्षाद्व्य । कथं साक्षित्वमिलत आह—यः काम
उन्माद्य उन्मादावस्थां कृत्वा तां भैमीं तत्तत् 'विनाऽमुना-' इत्यादि बालाया युक्तमयुक्तमवीष-
द्व्यादयति स । तेनैव बन्ध्यादित्वा सा इति तस्या न दोषः । कवीनां वर्णनेऽनौचित्यं प्रति-
भासिकं नतु तात्त्विकं अनुवादत्वादिति भावः । शब्दकर्मत्वाद्देरप्यन्तकर्तृणां कर्मत्वम् ॥

मदनेन सा किमिच्छुन्मादितेत्यत आह—

उन्मत्तमासाद्य हरः सरश्च द्वावप्यसीमां मुदमुद्वहेते ।

पूर्वः परस्पर्धितया प्रसूनं नूनं द्वितीयो विरहाधिद्वन्द्वम् ॥ ९८ ॥

उन्मत्तमिति ॥ द्वौ उन्मत्तमुन्मत्तवस्तु आसाद्य प्राप्य असीमां निर्मर्षां मुदं हर्षमु-
द्वहेते धारयतः । द्वौ कौ—हरो महादेवः, सरश्च । तयोर्मध्ये पूर्वो हरः प्रसूनं चतुरपुष्प-
लक्षणमुन्मत्तं प्राप्य हर्षं धत्ते, द्वितीयः कामो विरहाधिना विरहपीडया दूनं दुःखितमुन्मत्त-
मुन्मादवन्तं जन् प्राप्य हर्षं धत्ते । नूनमुन्मत्ते । उभयत्र हेतुः—परस्पर्धितया । अन्योन्य-
स्पर्धया । हरशत्रुः सरः हरस्योन्मत्तं चतुरकुमुदं हर्षजनकं दृष्ट्वा मयाप्युन्मत्तं जन् प्राप्य
हर्षितव्यम्, तथा हरेणापि काम उन्मत्तं प्राप्य हृष्यति चेन्नयापि कामायुधमुन्मत्तं पुष्पं
प्राप्य हर्षितव्यमित्यन्योन्यस्पर्धा । शत्रोरस्मादि लब्ध्वा सर्वोऽपि हृष्यति । कामोऽप्युन्मत्तं
पिशाचं हरसेवकमासाद्य हर्षं धत्ते । शत्रुवस्तुलाभादित्यर्थः । 'उन्मत्त उन्मादवति चतुरमु-
कुन्दयोः' इति विश्वः । वहेः स्मरितेत्वादात्मनेपदैम् ॥

१ 'अत्र लेकानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अनातिशयोक्तिः' इति साहित्यवि-
द्याधरी । ३ 'अभोलोकाव्यतिरेकालंकारः' । यदुक्तम्—'अभोपाये प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्दोः ।
तत्र वद्रेदकथनं व्यतिरेकः स कथ्यते ॥' इति साहित्यविद्याधरी । 'उभयोरनेदोष्यवत्तायासमान-
वैतविशेषणमात्रहेतात्प्रकृत्याप्रकृतगोचरत्वाद्योमेव हेतुः । तेन इदं वस्तुनोऽप्युन्मत्तमपि इत्युपमा सम्यक्ते
इति जीवानुः । 'पतञ्जलोक्तं कवेरेव वानोपुक्तिः' इति तिलकव्याख्या ।

तथामिधार्मीमथ राजपुत्रीं निर्णाय तां नैषधवद्धरागाम् ।

अमोचि चञ्चुपुटमौनमुद्रा विहायसा तेन विहस्य भूयः ॥ ९९ ॥

तथेति ॥ अथ अनन्तरं तेन विहायसा पक्षिणा स्वामीप्सितसिद्धेविहस्य चञ्चुपुटस्य मौनमुद्रा मौनमग्निर्भूयः पुनरप्यमोचि लक्ष्म्या । वक्तुं प्रारब्धम् । किं कृत्वा—तथामिधार्मी 'श्रुतश्च दृष्टश्च' इत्यादि भाषमाणो तां राजपुत्रीं भैमीं नैषधे नले बद्धो रागः प्रीतियुगा एवंभूतां निर्णाय निधिल । 'विहायसाश्च शकुन्ते स्मात्' इति विश्वः ॥

इदं यदि क्षमापतिपुत्रि तत्त्वं पश्यामि तन्न स्वविधेयमस्मिन् ।

॥ त्वामुच्चकैस्तापयता नृपं च पञ्चेपुणैवाजनि योजनेयम् ॥ १०० ॥

इदमिति ॥ हे क्षमापतिपुत्रि राजपुत्रि, यदि इदं पूर्वोक्तं सर्वं तत्त्वं तत्त्वं, तत्तर्कस्मिन्कार्यं स्वस्यात्मनो विधेयं करणीयं न पश्यामि । मया करणीयं किमपि नावशिष्यते । तर्हि त्वां विना स्वयमेव कथं भविष्यतीत्यत आह—त्वां नृपं नलं चोच्चकैरतिशयेन तापयता उभयोरपि परस्परं रागाद्विरहपीडां जनयता पञ्चेपुणैव कामेनैवेयं योजना घटना अजनि जनिता । अत एव मयापारोऽत्र नावशिष्यत इत्यर्थः । तस्योः संघिरिति लोहादौ दृश्यते ॥

भैम्यावस्थाः श्रुत्वा नलस्यापि काचिदवस्थाः सूचयन्माह—

त्वद्वद्धबुद्धेर्बहिरिन्द्रियाणां तस्योपवासव्रतिनां तपोभिः ।

त्वामद्य लब्ध्वामृततृप्तिभाजां स्वदेवभूयं चरितार्थमस्तु ॥ १०१ ॥

त्वदिति ॥ हे भैमि, तपोभिः पुण्यैरथ त्वां लब्ध्वा प्राप्य अमृततृप्तिभाजां पीयूषपापानजनिततृप्तिबुद्धितृप्तिभाजां तस्य नलस्य बहिरिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां केवलत्वात् स्वदेवभूयं 'आदिस्थब्धभृत्त्वाक्षिणी प्राविशत्' इत्यादिश्रुतिसिद्धं स्वीयं देवत्वं चरितार्थं—कृतकार्यमस्तु । एतावत्कालं शब्दमात्रेण तेषां देवत्वमभूत्, इदानीं त्वल्लाभेनामृततृप्तिबुद्धितृप्तिदेवत्वं सार्वकं भविष्यतीत्यर्थः । किंभूतस्य तस्य—त्वय्येव बद्धा निवेशिता बुद्धिर्मेनो येन । अनशननियमवतश्च । किंभूतानामिन्द्रियाणाम्—मनसस्त्ववि लीनत्वात्तेषु मनोव्यापाराभावात्तुपवासव्रतं विधत्ते येषाम् । अन्यस्यापकृष्टेन्द्रियस्यानशननियमवतः परब्रह्म ध्यायतः पुण्यैस्तदेव ब्रह्मलब्ध्वा मोक्षलक्षणानन्दभाजो देवत्वं सार्वकं भवतीत्युक्तिः । बहिरिन्द्रियाणां निजव्यापारेण्वप्रवृत्तिरूपः । विषयमोहान्नावकोपवासः । अमृतपाने हि देवानां देवत्वं, तथा त्वल्लाभे तदिन्द्रियाणामपि देवत्वं कृतार्थमस्तु । देवभूयम्, भुवो मावे क्वप् । उपवासश्चासौ अतं चेति कर्मधारयादिभिः समर्चनीयः । उपवासेन प्रतिन इति वा समाधिः ॥

नलस्य त्वद्विरहेण कामजनितं विरहज्वरमाह—

तुल्यावयोर्मूर्तिरभून्मदीया दग्धा परं सास्य न ताप्यतेऽपि ।

इत्यभ्यसूयन्नैव देहतापं तस्यातनुस्त्वद्विरहद्विध्वजे ॥ १०२ ॥

१ 'अत्र उक्तमिति पदार्थे 'अमोचि चञ्चुपुटमौनमुद्रा' इति वाक्यान्वयचयनम् । तस्मादोक्तो युष्मः । अलंकारश्च छेकानुपासः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र कामतापो योजनायाः कारणमस्मीत्यनेन योजनानीतत्वं प्रतिपाद्यते । 'तापयता' इत्यनेन च तापस्य वधैमानसत्वं । तस्मादेव कार्यकारणयोर्व्यापसंज्ञस्याविशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र समासोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथान्तरप्रतीतेर्बन्धनिरवेल्लनुसंषेधम्' इति जीवातुः ।

तुल्येति ॥ हे भैमि, अतनुः कामः त्वद्विरहात्तस्य नलस्य देहतापं विधत्ते करोति । किं कुर्वन्निव—इति पूर्वोक्तप्रकारेण अभ्यसूयन्निव ईर्ष्यां कुर्वन्निव—इति किम् । आवयोः काम-
नलयोर्मूर्तिः शरीरं पूर्वं तुल्या समानाभूत्, अनन्तरं मदीया सा मूर्तिर्देह्या, अस्य नलस्य सा
मूर्तिः परमतिशयेन ताप्यतेऽपि न एतच्छरीरस्य दाहोऽपि न कियते एवं परं संतापोऽपि
केनचित् क्रियते इति । अनङ्गस्त्वद्विरहादेव देहतापं करोति नान्यस्मादित्यर्थः । मम च तस्य
च आवयोः । 'स्वदाहीना मिथः' इत्येकशेषः ॥

दशा वर्णयति—

लिपिं दशा भित्तिविभूषणं त्वां नृपः पिबन्नादरनिर्निमेषः ।

चधुर्हरैरर्पितमात्मचक्षू रागं स धत्ते रचितं त्वया नु ॥ १०३ ॥

लिपिमिति ॥ नृपो नलो दशा दृष्ट्या भित्तिविभूषणमलङ्कारभूतां लिपिं चित्रनिर्मितां
त्वामादरेण तात्पर्येण निर्निमेषो नेत्रसंकोचरहितः सत् पिबन्नादरमवलोकयन्चधुर्हरैर्निर्नि-
मेषत्वादनुरागवशाच्च जानैर्नेत्रबाष्पप्रकाहैरर्पितं जगितमात्मचक्षूरागं स्वीयनयनयोर्लोहितमार्गं
धत्ते । उत्प्रेक्षते—त्वया रचितमिव जगितमिव । अर्थं बाष्पजगितलोहितमा न भवति, किंतु
त्वद्विषयको नयनानुरागः । प्रथमावस्था ॥

तामेव पुनराह—

पातुर्दशालेख्यमयीं नृपस्य त्वामादरादस्तनिमीलयास्ते ।

ममेदमित्यधुनि नेत्रवृत्तेः प्रीतेर्निमेषच्छिदया विवादः ॥ १०४ ॥

पातुरिति ॥ आलेख्यमयीं चित्रलिखितां त्वामादरात् अस्तनिमीलया निर्निमेषया दशा
पातुः सादरमवलोकयितुं नृपस्याधुनि विषये नेत्रवृत्तेर्नयनवर्तिन्याः प्रीतेरनुरागस्य निमेषस्य
च्छिदया चिच्छेदेन सह ममेदमिति इदमथु मज्जन्यम्, इदं मज्जन्यमिति अहमहमिकया
विवादः कलह आस्ते भवति । अनुरागवशाज्जिमेषामाधो भवति नयनानुरागजन्यं, निमेषच्छि-
दाजन्यमेतदधु इति लोकः संदिग्ध इति भावः । निमेषच्छिदनेत्यत्राप्रधाने तृतीयया मुक्त्या
नयनप्रीतिरिति द्योतितम् । मिहादिपाठव् छिद्रा साधुः ॥

द्वितीयामाह—

त्वं हृद्रता भैमि बहिर्गतापि प्राणायिता नासिकयाऽस्त्वगत्या ।

न चित्रमाक्रामति तत्र चित्रमेतन्मनो यद्भवदेकवृत्ति ॥ १०५ ॥

त्वमिति ॥ हे भैमि, बहिर्गतापि बहिःप्रदेशे वर्तमानापि अनुरागवशादन्तःकरणे विप्र-
माना त्वं कया गत्या केन प्रकारेणास्य नलस्य प्राणायिता जीवायिता नासि, अपि तु सर्वप्र-
कारेण जीववर्तिनासि । अथ च—बहिर्गता त्वं नासिकया आस्त्वगत्या मुखगत्यापि हृद्रता मनो-
रमा अत एव प्राणायिता प्राणवर्तिप्रया । तत्र नासिकामुल्लङ्घयन् चित्रादी दृष्ट्वा तेन हृद्रते
धारितेत्यर्थः । बहिर्गतापि हृद्रतेति विरोधाभासः, तत्परत्वात्परिहारः । प्राणा अपि नासिक-

१ 'अबोल्लेखालंकारः' । अत्र चिन्तालक्षणा स्मरदशोक्ता इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
नयनप्रीतिविषयनिवृत्तिश्च स्मरदशा प्रतिपादिता । अबोल्लेखालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
'अबोल्लेखालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र नयनप्रीतिः स्मरदशा प्रतिपादिता' इति साहित्यविद्याधरी ।

मुखमार्गेण द्वादशाहलपर्यन्तं बहिर्गत्वा पुनरन्तः प्रविशन्ति प्राणारुधां च लभन्ते तथा त्वमपि । भवती त्वमेका केवला इतिर्जानोपायो यस्य एवंभूतम् एतन्मनो नलान्तःकरणं चित्रमालोक्यं यथाकामति तथित्रमिव भवति, तत्र विषये आश्चर्यम् । विरहव्यपना चञ्चलेन भवितव्यं, तच्च यथा चित्रमिव निर्व्यापारं जातं तत्राश्चर्यमिलयः । त्वदावत्तत्वात्त्वदन्वत्किमपि तस्य चित्ते न लगतीति त्वं प्राणवतिप्रयेल्लयः । चित्रं कर्तुं, एतन्मनः कर्म यत्र स्वाधीनं करोति तत्र चित्रम्, अपि तु नेति काकुः । यतस्त्वदेककृति इति वा । भवदेककृति इति वा । भवदेककृति एतन्मनो यच्चित्रं नाकामति अर्थाज्ञावलोकयति तत्र चित्रम् । चित्रं हि सर्वैरवलोक्यते, अनेन नेत्याश्चर्यमिति वा । एतन्मनो यच्चित्रमाकामत्वलोकयति तत्र चित्रं न, यद्यपि विरहिणाश्चित्रं दुःखदं तथाप्याश्चर्यं न । यतश्चित्रं भवदेककृति भवत्या एव एका इतिरस्त्वान्नं यत्रैवंविधम् । यत्र त्वमेव लिखितावि तदेव चित्रमवलोकयतीत्यत्र किमाश्चर्यमिति वा । 'चित्तम्' इति पाठे व्याख्या—तत्र प्राणीभयने लोकस्य चित्तमाश्चर्यं न गच्छति । यस्माद् एतन्मनस्त्वदेककृति त्वदावत्तम् । यस्य यत्रासक्तिस्य प्राणवद्भवति । अत्र किमाश्चर्यम् । इति द्वितीयावस्था ॥ आकामतीति 'वा प्राश' इति इयन्विकल्पः । भवत्या एका इतिर्वैत्र 'सर्वेनाग्रे इतिमात्रे' इति भवतीशब्दस्य पुनरे ॥

तृतीयामाह—

अजस्रमारोहति दूरदीर्घां संकल्पसोपानततिं तदीयाम् ।

श्वासान्स वर्षत्यधिकं पुनर्यद्व्यानात्तच्च त्वन्मयतां तदाप्य ॥ १०६ ॥

अजस्रमिति ॥ त्वं दूरदीर्घामतिमहतीं तदीयां नलसंचन्धिनीं संकल्परूपां सोपानततिं सोपानपरम्परो 'भैमीप्रातिः' कथं भवेत्, प्राप्ती सत्यामहमेवं करिष्यामि, सा एवं करिष्यति' इत्येवंरूपा मानसविचारलक्षणांमजस्रं निरन्तरमारोहति । त्वत्प्राप्त्युपायादि सर्वदा विचारयतीत्यर्थः । यत्पुनः स नलः अधिकमत्यर्थं श्वासाभिःश्वासान्मर्यति मुचति तत्तच्च व्यानाचिन्तनास्वप्नयतां त्वत्तापुञ्जमाप्य प्राप्य त्वत्प्रधानो भूत्वा । त्वत्पुनरागबाहुल्यात्त्वचिन्तनास्वप्नप्रति-रभावाद्दुःखवशादत्यर्थं निःश्वासान्मुचतीत्यर्थः । योऽतिदीर्घां सोपानपङ्क्तिमारोहति स निःश्वासान्मुचति, अत्र तु विपरीतमिच्छाश्चर्यम् । तच्च त्वज्यानास्वप्नमयत्वप्राप्ती सत्यां व्यधिकरण-त्वभावात्संगच्छते । त्वद्दर्शो नष्टे मुच्यन्ते । तस्मात्त्वत्तापुञ्जं तस्य जातमित्यनुमीयत इति भावः । अथ च यो यं ध्यायति स तन्मयो भवति । 'योगप्रभावात्प्राप्तो जातो विष्णुमयोऽसुरः' इति विष्णुपुराणम् । 'आरोहणं स्वात्सोपानम्' इत्यमरः । आप्येत्यत्रात्र समासः । तृतीयावस्था तेनानुभूयत इति ॥

संकल्पमेवाह—

हृत्तस्य यन्मन्त्रयते रदस्त्वां तद्यत्तमामन्त्रयते मुखं यत् ।

तद्वैरिपुणायुधमित्रचन्द्र सत्यौचिती सा खलु तन्मुखस्य ॥ १०७ ॥

१ 'अत्र विषयनिवृत्तिः संकल्पश्च कामप्रये प्रतिपादिते । अत्र विरोधामासहेयोपमाङ्कारसंयुतिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'तामवाप्य' इति सुखावबोधोपासमतः पाठः । ३ 'अव्यासगतलंका-रामासः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र श्वाससोपानारोहणयोः कार्यकारणयोर्वैयधिकरणोक्तेरसंगतलंकारः । कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे स्वादसंगतिः' इति लक्षणात् । तन्मूला चेयं नलस्य दमयन्ती-तादात्म्योत्प्रेक्षेति संकरः' इति जीवानुः ।

इदिति ॥ तस्य नलस्य हृदन्तःकरणं रह एकान्ते यत्त्वां मण्ययते त्वामुदित्य गुप्तं बद्ध-
यते मैत्री प्राप्य तां प्रत्येवं वदिष्यामि आलिङ्गनादिकं वेद्मीति गुप्तं विचारं करोति, मुखं नलः
मुखं कर्तुं तत् गुप्तभाषणं कर्म ध्यत्वं यद् आमन्त्रयते भाषते । मुखस्य पाण्डताम्बानतादिगुणं
रक्षा त्वामेव प्यायतीति व्यक्तं ज्ञायत इत्यर्थः । सा तन्मुखस्य नलमुखस्य तद्गैरी नलवैरी
पुष्पादुषः कामस्यस्य मित्रं चन्द्रलेखेन सह यत्प्रलयं मैत्री तस्योन्मिती । खलु निषधे, उत्प्रेक्षायां
वा । चन्द्रतुल्यत्वाजलमुखं चन्द्रमित्रम् । नलः कामस्य ज्ञातुः पीड्यमानत्वात् । चन्द्रोऽपि
मदनमित्रं तदुदिकरत्वात् । मित्रं च मित्रस्य कार्यं करोति । नलो मञ्जलवर्णां शक्तिं प्रमुहे नल
एवंविधं मन्त्रं करोतीति नलकर्ममदनस्यापि मदनमित्रेण कथनीयम् । नीतिज्ञा हि मित्रमित्रे-
णापि रिपुमन्त्रभेदं कुर्वन्ति तच्चन्द्रमित्रेण नलमुखेन हृतमिति भावः । मुखे पाण्डुत्वादिगुण-
वर्णनादतिशयेन त्वद्विषयां विन्तां करोतीति स्पष्टं ज्ञायत इत्यर्थः । 'तत्तन्मयं रहोन्मयम्'
इत्यमरः । 'मयि गुप्तभाषणे' ॥

कममुल्लस्य लाप्यार्थमैकप्रयत्नेनैव चतुर्थी पठ्यां जायस्थामाह—

स्थितस्य राजावधिष्य शय्यां मोहे मनस्तस्य निमज्जयन्ती ।

आलिङ्गा या चुम्बति लोचने सा निद्राधुना न त्वहतेऽङ्गना वा १०८

स्थितस्येति ॥ राज्ञी शय्यामधिष्य स्थितस्य तस्य मनोमोहे वैचित्र्ये, वेदमिश्रेणे च
मोहनं मोहो मदनयुद्धं तत्र सा निमज्जयन्ती तद्वशं कुर्वती सती सा आलिङ्गपात्राणि शय-
यित्वा लोचने चुम्बति तत्र संभवा भवति । अथ च लतावेष्टितायालिङ्गनाधीनि कृत्वा सा
नेत्रचुम्बनं करोति सा एवंविधा निद्राङ्गना वा त्वहते स्वां विनाधुना इदानीं न विद्यते । त्वदि-
रहास्तस्य न निद्रा, त्वयतिरेकेणैवंविधाङ्गना वा न । अङ्गनापि न रोचत इति भावः ।
श्रेयप्रयत्नेन निद्राच्छेदविषयनिवृत्तिलक्षणे अवस्थे प्रोक्ते । कथोक्तहृत्तं दोषाय नेति हेयम् ।
शय्याम्, 'अधिषीद्-' इति कर्मत्वम् । त्वत्, 'अन्यारात्-' इति पञ्चमी ॥

पञ्चमीमाह—

सरेण निस्तव्य वृथैव वाणैर्लावण्यशेषां कृशतामनायि ।

अनङ्गतामप्यथमाप्यमानः स्पर्धो न सार्धं विजहाति तेन ॥ १०९ ॥

सरेणेति ॥ स नलः सरेण वाणैर्निस्तव्य निर्भिद्य लावण्यं सौन्दर्यमेव क्षेपं यस्मात्तां
कृशतां वृथैवानायि नीतः प्रापितः । लावण्यं स्थितं, शरीरं क्षीणम् । यतः—अनङ्गतामङ्ग-
शाङ्गतामङ्गरहिततां मदनत्वं नीयमानोऽप्ययं तेन मदनेन सह स्पर्धो साम्यं न जहाति न
सजति । रूपसाम्यात्कुदेन कामेनातिकृशत्वं नीतः । ततश्च ईषदङ्गोऽनङ्गः यत्समासः । नञ्
ईषदर्थे । अनुदरा बन्नेतिषत् । कृतेऽपि कृशत्वे सुतरां साम्यमेवाभूदिति भावः । अत एव

१ 'अजोत्प्रेक्षाभारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र विकल्पार्थकारः' । मनुकमलंकारस-
र्वस्वे—'तुल्यवस्तुविशेषे शिक्क्यः' इति साहित्यविद्याधरी । अत्र निद्राङ्गयोः अनुकल्पोरेवालिङ्गना-
धिचुम्बनादिष्वेतान्मायदौषव्यप्रदीपैः केवल्यङ्गुलान्मोचनं तुल्यवस्तुनिर्माणकारः । 'अनुकल्पप्रस्तुतानां च
केवलं तुल्यवर्तनतः । केवलं मन्वते सप्त सा मता तुल्यवर्तिता ॥' इति कल्लभात् इति जीवातुः ।
३० च १२

लावण्यशेषामित्युक्तम् । 'तथैव' इति पाठे लावण्यशेषामेव कृशतां तथा अनाधि व्रणान्नता-
माध्यमानोऽपि तेन सह स्पर्धा न लब्धतीति व्याख्या ॥

सप्तमीमाह—

त्वत्प्रापकात्रस्यति नैनसोऽपि त्वय्येष दास्येऽपि न लब्धते यत् ।

स्मरेण चाणैरतितक्ष्य तीक्ष्णैर्लूनः स्वभावोऽपि क्रियान्किमस्य ॥११०॥

त्वदिति ॥ एष नलस्तत्रां प्रापयति दापयति तत्त्वत्प्रापकम्, तस्माद् एनसोऽपि पापा-
दपि 'राक्षसो युद्धहरणाद्' इत्यादिच्छलादिरूपात् प्रस्यति न विभेति । यच्च त्वमि विषये
दास्येऽपि न लब्धते, ततो हेतोः स्मरेण तीक्ष्णैर्चाणैरतितक्ष्य अतिक्षयेनास्य शरीरं तनूकृत्य
क्रियान्स्त्वलः स्वभावोऽपि लूनः छिन्नः किमिति सहेतुकौश्लेषः । धर्मशीलत्वादयं सर्वदा पात-
काद्विभेति दासत्वे न राजत्वाल्लब्धते इत्यस्य स्वभावः । स तु त्वत्प्राप्तिलोभेन न हृद्यते । शरी-
रस्यातिकार्यात्स्वभावस्यापि कार्यं जातमित्यनुगीयत इत्यर्थः । व्रणानांशकस्थोच्छा । त्वत्प्राप-
कादित्यादिना त्वदन्यविषयनिवृत्तिरेव तात्पर्यद्वयं वर्णयत इति श्लोकतात्पर्यम् । अतितक्ष्येति
स्वभावापममे हेतुत्वार्थमुक्तं, न तु तनुतावस्थाप्रतिपादनार्थम् । शरीरस्वातितक्षणे स्वभावस्य
लूनत्वं संभाव्यत इति द्योतनार्थमतिशब्दतीक्ष्णशब्दप्रयोगः । एनतः 'मीत्राणां—' इति पद्यमी ॥

पुनर्व्रणानांशमेवाह—यद्वा प्रथमतस्त्रणानां वर्णयितुमाह—

स्मारं ज्वरं घोरमपत्रपिण्णोः सिद्धागदङ्कारचये चिकित्सौ ।

निदानमौनादविशद्विशाला साङ्गामिकी तस्य रुजेव लज्जा ॥ १११ ॥

स्मारमिति ॥ तस्य नलस्य विशाला महती लज्जा तिष्ठे चिकित्सासमर्थेऽनर्दकारचये
वैद्यसमूहे निदानमौनादिकारणविषये मौनादादिकारणस्माज्ज्ञानादविशतप्रविष्टा । किंभूतस्य—
अपत्रपिण्णाल्लज्जाशीलस्य । किंभूते—स्मारं मदनजनितं घोरं दारुणं ज्वरं चिकित्सौ प्रतिकु-
र्वाने । केन—सङ्क्रमेण जनिता साङ्गामिकी संसर्गजनिता रुजेव रोग इव क्षयादिर्व्याधिः
क्षयिणं परित्यज्य यथान्यं संसर्गिणं प्रविशति तथा लज्जाशीलस्य तस्य लज्जा भवितव्यम् ।
सा च तं विहाय वैद्यसमूहे दृश्यते काश्यं निदानाज्ञानात् । 'अक्षिरोगो ज्वरः कुष्ठं तथापस्मार
एव च । सद्यमुक्त्यादिसंवनभात्संक्रमन्ति नरान्तरम् ॥' इति । वैद्यैः पृष्टेन तेन लज्जां विहाय
ज्वरनिदानं यदेव वर्णितं तदेवास्मात्तिर्न ज्ञातमित्युक्त्वा लज्जितम् । 'लज्जाशीलेऽपत्रपिण्णुः'
इत्यमरः । ज्वरम्, 'न लोका—' इति षष्ठीनिषेधाद्वितीया । अपत्रपिण्णोः, 'अलङ्कृ—' इती-
ष्णुच् । अगदं रोगरहितं करोतीति 'अगदंकारः' । कर्मण्यणन्ते कारकाब्दे उत्तरपदे 'कारे
सत्यागदस्य' इति मुम् । साङ्गामिकी, अग्यात्मादित्वाट्टकि अनुशतिकादित्वादुभयपदवैदिकः ॥

अष्टमीमाह—

विभेति रुष्टासि किलेत्यकस्मात्स त्वां किलापेति हसत्यकाण्डे ।

यान्तीमिव त्वामनु यात्यहेतोरुक्तस्त्वयैव प्रतिवक्ति मोघम् ॥ ११२ ॥

१ 'अवाति क्षयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र विशेषोक्तिरलंकारः' तत्सामान्यामनु-
त्यविशिष्टोक्तिरलंकारः' इति लक्षणात्' इति जीवातुः । २ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अत्र व्रणानांशक्षणा सरदशोक्तः । अत्र वैद्येण विषये लज्जान्तरसारोपादयद्वृत्ति-
पहनालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

विमेतीति ॥ स नलः हे मैमि, त्वं सृष्टासि कुपितासि क्रिकेति संभाव्य अकस्मात्पत्को-
पेन विनेव विमेति भयं प्राप्नोति । तथा—किल मिथ्याभूतां त्वामाप प्राप्तवानिति कृत्वा
अक्रान्तेऽसमय एव त्वत्प्राप्तिं विनेव मुखातिशयादसति । तथा—यान्तीमिव गच्छन्तीमिव
त्वामनु लक्ष्मीकृत्य अहेतोर्निष्कारणं याति । तथा—त्वयोक्त इव संभावित इव आगच्छामि,
त्वदादिष्टं मया पूर्वमेव कृतमित्यादि मोघं निष्फलं प्रतिवक्ति प्रतिवचनं ददाति । उन्मादावसौ ॥
नयमीमाह—

भवद्वियोगाच्छिदुरार्तिधारा यमस्वसुर्मज्जति निःशरण्यः ।

मूर्च्छामयद्वीपमहान्ध्यपङ्के हा हा महीभृद्भटकुञ्जरोऽयम् ॥ ११३ ॥

भवदिति ॥ भवत्या वियोगेन विरहेण जनिता अच्छिदुरा संतता या आर्तिः पीडा तस्या
धारा प्रणालीपरम्परा सैव यमस्वसा नमुना तस्या मूर्च्छामयं मूर्च्छारूपं यद्वीपं जलमध्याकृताश-
क्तसिन्महान्ध्यलक्षणो महाज्ञानलक्षणः पङ्कः कर्दमस्तस्मिन् निःशरण्यो रक्षितरहितोऽयं नलः
महीभृद्भटो राजश्रेष्ठ एव कुञ्जरो हस्ती निमज्जति मुडति । हा हा खेदातिशये । अन्धोऽपि
कुञ्जरो हस्तिपकं विना नद्या द्वीपपङ्के मुडति । पङ्कमसो गजो नोदतुं शक्यत इति मूर्च्छा-
वस्था । एवं नद्यावस्थासूचकाः श्लोकाः 'लिपिम्-' इत्यादयो यथायथमुक्ताः । भवत्या वियोग
इति 'सर्वनामो वृत्तिमात्रे-' इति पुंवत् । अच्छिदुरेति 'विदिभिदि-' इति कुरच् ॥

उक्तिविशेषेण दशमीभवस्थानमाह—

सव्यापसव्येत्यजनाद्विरुक्तैः पञ्चेषुबाणैः पृथगार्जितासु ।

दशासु शोपा खलु तदश्या या तया नमः पुण्यतु कोरकेण ॥ ११४ ॥

सव्येति ॥ सव्यापसव्याभ्यां वामदक्षिणाभ्यां खजनं मोचनं तस्माद्विगुणैर्दशभिः पञ्चेषु-
बाणैः कामबाणैः पृथक्प्रत्येकमार्जितासु रचितासु दशासंज्ञितप्रायासु मध्ये शोपावशिष्टा या
तदश्या मृत्तिलक्षणा तथा कोरकेण कलिकया नमो गगनं खलु निश्चितं पुण्यतु पुनिर्गतं भवतु ।
सा दशमी दशा खपुण्यतुल्या सर्वथा भवतिस्वर्यः । एकैकेन मदनबाणैरान्येषां दशावस्था
भवन्ति, अस्य तु नव, दशमी नैति तस्या अवसरः । अस्याः कोरकत्वमनुदूतत्वात् । नळे
तर्हि सापि दशा भविष्यति सा मा भूत् त्वत्प्राप्तिरेव भवतिवति भावः । दशमाया अष्टमत्वा-
न्वामप्रद्वानानर्हत्वात्तच्छब्दप्रयोगः । द्विरक्षशब्दो लक्षणया द्विगुणवर्णयः । शेषशब्दत्रिलिङ्गः,
अभिषेयल्लिङ्गत्वात् । 'पुण्य विकसने' आशिषि सौद । 'चक्षुरागः प्रथमं चित्तासङ्गततोऽथ
संकल्पः । निद्राच्छेदस्तुता विषयनिवृत्तिरूपानाशः । उन्मादो मूर्च्छामृत्तिरित्येताः स्मरदशा
वशैव स्युः ॥' ईति ॥

प्रकृतमाह—

त्वयि सराधैः सततासितेन प्रस्थापितो भूमिभृतासि तेन ।

आगत्य भूतः सफलो भवत्या भावप्रतीत्या गुणलोभवत्या ॥ ११५ ॥

१ 'अत्रोत्प्रेक्षाकर्तारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकमलंकारः । आतिशयाशालामोवि-
कारत्वेन रूपसाम्यावयुनारूपगन्' इति जीवातुः । ३ 'व्यसनाद्य' इति जीवातुसंज्ञतः पाठः ।
४ 'अत्राश्रितं यथासंख्यमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

त्वयीति ॥ सरापेः कामजनितपीडातः सततं नियतमस्मितेन हासरहितेन भूमिभृत्य
राज्ञा त्वयि विषयेऽहं प्रस्थापितोऽस्मि नैनी मदर्थं त्वया विज्ञापनीयेति । अहमिहामख्य गुणेषु
लोभवत्त्वा अनुरागिण्या भवत्वास्तत्र भावप्रतीक्षा प्रेमपरिज्ञानेन सफलः कृतकार्यो भूतो जातः ।
नलसदृशो गुणी, त्वं च गुणानुरागिणी, खल एव तस्मिन्नुरक्तोऽस्मि ज्ञात्वा कृतार्थो जातोऽ-
स्मीति भावः ॥

धन्यासि वैदर्भिं गुणैरुदारैर्यया समाकृष्यत नैषधोऽपि ।

इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया यदन्धिमप्युत्तरलीकरोति ॥११६॥

धन्यासीति ॥ हे वैदर्भि मैमि, सा त्वं धन्या देवाधिकासि । यया त्वया उदारैरतिर-
मणीयैर्गुणैः सौन्दर्यादिभिः कृत्वा नैषधो धीरोदात्तो नलोऽपि समाकृष्यत स्ववशीकृतः । या
ईदृशं धीरं वशीकरोति ततः परा का धन्येत्यर्थः । इष्टान्तेन धन्यत्वं समर्थयते—खलु यस्मा-
च्चन्द्रिकाया इतः परा का स्तुतिः । यत् या गम्भीरमप्यर्चिं समुद्रमुत्तरलीकरोति अतिसयेन
चञ्चलीकरोति तद्वत्तद्वशीकरणमेव तव स्तुतिर्धन्यता च । अथन—वैदर्भा काव्यरीतिः । गुणैः
श्लेषादिभिरलंकारैः । अन्नादपि विशालैर्दोर्दोरैरुत्तमैरेते ॥

नलेन भायाः शशिना निशेव त्वया स भायाभिज्ञया शशीव ।

पुनःपुनस्तद्युगयुग्विधाता योग्यामुपास्ते नु युवां युयुधुः ॥ ११७ ॥

नलेनेति ॥ हे मैमि, त्वं नलेन कृत्वा भायाः शोभस्व । केन केव—परिपूर्णं शशिना
निशेव । स नलस्त्वया कृत्वा भायाच्छोभताम् । कया क इव—दिशया शशीव । उभयोः
समागमे उभावपि व्यतिभातामिदर्थः । नु उत्प्रेक्षे । पुनःपुनः प्रतिमासं तपुगं चन्द्रनिशाकृष्णं
सुखं पुनकीति युक् एवंविधो विधाता ब्रह्मा युवानुभावपि युयुधुषोर्कुमुच्छुः सन् योग्या-
मभ्यासमुपास्ते करोति । शिल्पी रमणीयं वस्तु संपद्यितुमभ्यासं करोति अन्यथा चन्द्रनि-
शयोः पुनः पुनर्द्योतनं व्यर्थं स्यादित्यर्थापत्तिः प्रमाणम् । 'खन्यासमास्ते' इति पाठे
अभ्याससमृद्धयर्थम् । समुद्रावव्ययीभावे चतुर्णां अम्नावः । 'योग्याभ्यासार्कयोधितोः'
इति विश्वः ॥

स्तनद्वये तन्वि परं तवैव पृथौ यदि प्राप्स्यति नैषधस्य ।

अनल्पवैदग्ध्यविवर्धिनीनां पञ्चावलीनां बलना समाप्तिम् ॥ ११८ ॥

स्तनद्वय इति ॥ हे तन्वि कुशाग्रि, नैषधस्य नलस्त्वानल्पं बहुतरं वैदग्ध्यं कौशलं तस्य
विवर्धिनीनां शापिकानां पञ्चावलीनां पञ्चवशीपङ्क्तिनां बलना रचना समाप्तिं यदि प्राप्स्यति

१ 'अत्र निषवदेष्टावयवं गमफलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र प्रतीपमलंकारः । बहु-
क्तम्—'आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता । तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनिवन्धनम् ॥' इति सा-
हित्यविद्याधरी । 'इष्टान्तालंकारः । एतेन नलस्य समुद्रगान्भीर्यं दमयन्त्याच्चन्द्रिकाया इव सौन्दर्यं
व्यज्यते' इति जीवातुः । ३ 'अत्रोपमोत्प्रेक्षांलंकारः । आशीर्वादप्रतिपादनादशीरलंकारोऽपि' इति
साहित्यविद्याधरी । 'अत्र दमयन्तीनलयोरन्योन्यशोभाजननोत्प्रेक्षांलंकारः । 'परस्परक्रियाज-
ननमन्योन्यम्' इति लक्षणात् उपमाइवानुप्राणित इति संकरः । तन्मूला चेवं विधातुः पुनः पुनर्नि-
शाशशिवोजनायां दमयन्तीनलयोजनाभ्यासत्वोत्प्रेक्षा' इति जीवातुः ।

तर्हि परं केवलं पृथो विशाले तवैव लानद्वये अतिपीनत्वात्, नान्यस्य अल्पकुचत्वात् । पृथ-
ञ्चन्दो नापितपुंस्केः ॥

एकः सुधांशुर्न कथंचन स्यात्तृतिक्षमस्त्वन्नयनद्वयस्य ।

त्वल्लोचनासेचनकस्तदस्तु नलास्यशीतद्युतिसद्वितीयः ॥ ११९ ॥

एक इति ॥ एकोऽसहायः सुधांशुचन्द्रोऽतिविशालस्य त्वन्नयनद्वयस्य कथंचन केनापि
प्रकारेण तृतिक्षमः संतर्पणसमर्थो यतो न स्यान्न भवेत् । तत्तदः कारणान् स चन्द्रो नलास्य-
लक्षणो यः शीतद्युतिचन्द्रस्तेन सद्वितीयः ससहायः सन् त्वल्लोचनयोस्तत्र नैवसोरासेचनको
निर्मेयादतृतिक्षमस्तु भवतु । चकोरतुल्यस्य त्वक्षेत्रद्वयस्यैकेन चन्द्रेण तुभ्यमावाच्यन्द्वयेन
भवितव्यम् । तत्र चन्द्रसहकारी नलास्यचन्द्रो भवत्वित्यभिप्रायः । तदप्राप्त्यर्थं यज्ञः कार्य
इति भावः । 'तदासेचनकं तृतेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शने' इत्यमरः ॥

अहो तपःकल्पतरुर्नलीयस्त्वत्पाणिजाम्स्फुरदङ्कुरधीः ।

त्वद्भूयुगं यस्य खलु द्विपत्री तवाधरो रज्यति यत्फलम्बः ॥ १२० ॥

यस्ते नवः पल्लवितः कराभ्यां स्मितेन यः कोरकितस्तथास्ते ।

अङ्गप्रदिग्ना तव पुष्पितो यः स्तनधिया यः फलितस्तवैव ॥ १२१ ॥

अहो इति ॥ यस्त इति ॥ (युगम्) नलीयो नलसंबन्धी तपोरूपः कल्पतरुः कल्प-
वृक्षः अहो आश्चर्यरूपः । आश्चर्यरूपत्वमेव विशेषणैः प्रकटयति— कौश्लः कल्पतरुः । त्वत्पा-
णिजाम्पाणि तव नखापाण्येव स्फुरन्ती प्रकाशमाना अङ्कुरधीरङ्कुरशोभा यस्य । खलु निश्चये ।
अङ्कुरानन्तरं त्वद्भूयुगमेव यस्य कल्पवृक्षस्य द्विपत्री पत्रद्वयम् । तवाधर ओष्ठ एव यस्य 'कल्मषो
मध्यमाङ्कुरः ।' गालमित्यर्थः । रज्यकारको भवति । प्रथमाङ्कुरापेक्षया मध्यमाङ्कुरस्यातिरक्त-
त्वात् । भस्ते कराभ्यां नवो नूतनः पल्लवितः पल्लवयुक्तो विद्यते मध्यमाङ्कुरापेक्षमातिरक्तत्वात्तत्र
हस्तावेव यस्य पल्लवौ जाता । यः तव स्मितेन कोरकितः कलिकायुक्त आस्ते । पल्लवानन्तरं
कोरका भवन्ति, स्मितस्य स्मितत्वात्कोरकत्वम् । कोरकापेक्षया विकस्तराणां पुष्पाणां बहुत्वा-
द्यस्तकाङ्गप्रदिग्ना शरीरमार्दवेन पुष्पितः पुष्पयुक्तो विभाति । अतिमृदूनि तवाङ्गानि यस्य
पुष्पस्थाने जातानि । यः तवैव स्तनधिया फलितः फलयुक्तः । तव स्तनावेव यस्य फलस्थाने
जातो । अतीवाश्चर्यजनकोऽयं नलीयस्तपःकल्पवृक्षः । एवंविधां त्वां प्राप्तुं तेनैव तपस्तप्तं
नान्येनेति भावः । अन्यस्य तरोरेते पदार्थाः क्रमेण भवन्ति, एतस्य त्वेककालमेवेति अहो-
वाच्य आश्चर्यं शोतयति । 'कद(ल)म्बः सायके नीपे नाले शाके कल्मषवि' इति विश्वः ।
नलीयः, 'वा नामधेयस्य' इति वृहत्संज्ञायां 'वृद्धाच्छः' । रज्यति 'जुविरभोः—' इति क्रमेकतरे
इत्यमरस्योपदे । पल्लवितः तारकैदिः ॥

१ 'अत्र सममलंकारः' । वदुक्तम्—'समं योग्यतया योगो वरि संभावितो कचिद्' इति साहित्य-
विद्याधरी । २ 'अत्र रूपकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र ओष्ठद्वयेन तपसि
दमयन्तीनखादिषु च कल्पतरुवाच्यमलंकारपासावप्यवयवकम् । तयोः अवयविकत्वात्तदोरवयवानां
नखाङ्कुरादीनां च मिश्रः कार्यकारणभूतानां मिश्रदेशत्वादसंगत्या भिन्नितमिति संस्कारः । 'कार्यकारण-
योभिन्नदेशत्वे सादसंगतिः' इति कल्याणम् इति जीवानुः ।

कांसीकृतासीत्खलु मण्डलीन्दोः संसत्करश्मिप्रकरा स्मरेण ।

तुला च नाराचलता निजैव मिथोनुरागस्य समीकृतौ वाम् ॥ १२२ ॥

कांसीति ॥ खलुप्रेक्षे । हे भैमि, वां तव नलस्य च मिथः परस्परं योऽनुरागस्य

समीकृतौ समीकरणे नलस्य त्वयि नावाननुरागः तावानेव तव नलेऽनुराग इत्युपगौरानुरागस्य तुलनार्थं स्मरेणेन्दोश्चन्द्रस्य मण्डली कांसीकृता परिमेयस्तुधारणार्थं कांसपात्रमिव कृतासीत् ।

किभूता—घसक्ताः संबद्धा रश्मिप्रकराः किरणसमूहा रज्जुसमूहाश्च यस्याः सा । निजैव

स्वौगैव नाराचलता बाणवल्ली तुला च तुल्यदण्डस्य कृता । कंसाम पात्रविशेषाय हितं

कंसीयम् 'तस्मै हितम्' इति 'प्राक्कृताच्छः' तस्य विकारः 'कंसीयपरसम्बन्धोः—' इति यम् ।

तस्य छद् कंसाम्, अकांश्यं कांसं संपदं कांसीकृतम् । च्यौ 'वचस्व्योश्च' इति ह्रस्व उत्तरस्य

'आदेः परस्य' इति यकारमात्रस्य लोपः । अर्णस्य 'अस्य च्यौ' इतीत्वम् । 'कंसीकृता' इति पाठे

'कंसो दैत्यान्तरेऽपि च । कांस्ये च कांसपात्रे च' इति विधुः । 'किरणप्रप्रदौ रश्मी' इत्यमरः ॥

सत्त्वधृतस्वेदमधूतस्थान्दे तत्पाणिपद्मे मदनोत्सवेषु ।

लघोत्थितास्त्वत्कुचपत्रलेखास्तन्निर्गतास्तं प्रविशन्तु भूयः ॥ १२३ ॥

सत्त्वेति ॥ हे भैमि, मदनोत्सवेषु तत्पाणिपद्मे नलहस्तकमले पूर्वं लघाः पश्चादुत्थिताः

त्वत्कुचयोः पत्रलेखाः पत्रावलयः तन्निर्गता नलपाणिपद्मेनैव लिखिता भूवत्समेव पाणिपद्मे

प्रविशन्तु । किभूते पाणिपद्मे—सत्त्वेन सत्त्वभावेन सुतो जनितः स्वेदो धर्मोदकं तल्लघुं

मधूतं सिक्थकं तेन सान्दे निमिजे । रतोत्सववशात्पत्राकल्पा मार्जनं भवत्वित्यर्थः । कारणे

कार्यस्य लय उचित इति भावः । मधूत्वे यथालिखितमेतीति मधूतपदम् । पद्मशब्दः पुंलि-

ङ्गेषु, ततः 'तम्' इति युज्यते ॥

यन्धाढ्यनानारतमल्लयुद्धप्रमोदितैः केलिवने मरुद्भिः ।

प्रसूनवृष्टिं पुनरुक्तमुक्तां प्रतीच्छतं भैमि युवां युवानौ ॥ १२४ ॥

यन्धाढ्येति ॥ हे भैमि, युवानौ तरुणौ युवां केलिवने क्रीडावने मरुद्भिर्बालुभिः पुनरुक्तां

पुनःपुनर्मुक्तां स्वकीं प्रसूनवृष्टिं प्रतीच्छतं दृष्टीतम् । किभूतैर्मरुद्भिः—कन्यैः पद्मजासनादि-

सुरतवधैराद्यं धिस्तुतं नानारतमनेकप्रकाररतं तदेव मल्लयुद्धं तेन प्रमोदितैः प्रकपेण परिमलं

आपितैः । संभोगेन पुष्पेषु च्युतेषु पुनःपुनर्मोचनं संगच्छते । अथ च मल्लयुद्धदृष्टेर्देवैर्मुक्तां

पुष्पवृष्टिं मञ्जौ दृष्टीतः । 'मरुतां पवनामरी' इत्यमरः । युवतिश्च युवा च 'पुमान्निज्या'

इत्येकशेषैः ॥

अन्योन्यसंगमवशादधुना विभातां तस्यापि तेऽपि मनसी विकसद्विलासे ।

स्वष्टं पुनर्मनसिजस्य तनुं प्रवृत्तमादाविव द्वाणुककृत्परमाणुयुग्मम् ॥ १२५ ॥

अन्योन्येति ॥ अधुनोभयसंबन्धानन्तरं अन्योन्यसंगमवशात्परस्परसंयोगवशाद्विकस-

न्विलासो विभ्रमो ययोस्तौ तस्यापि नलस्यापि तेऽपि तवापि मनसी परमाणुयुग्ममिव विभातां

१ 'अथ रूपकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अनेन्दुमण्डलादौ कंसादिरूपणादेव सारस्य

कायकान्तररूपसिद्धेरैकदेशविधिरूपकम्' इति जीवातुः । २ 'अवासीरलंकारः रूपकं च' इति

साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ रूपकप्रतीयमानोत्प्रेक्षाश्लेषालंकारसंज्ञाः' इति साहित्यविद्याधरी ।

शोभेताम् । किंभूतं परमाणुयुग्मम्—मनसिजस्य कामस्य तनुं शरीरे पुनः कर्तुं प्रवृत्तम् । अत एवादी यणुकं करोतीति यणुककृत् । 'सकियाभ्यां द्वाभ्यां परमाणुभ्यामेकं यणुकमारभ्यते, एवं क्रमेण सहकार्यमारभ्यते' इति सिद्धान्तः । दग्धस्य कामस्य मनोजन्यत्वान्मनसि-जत्वम् । ततश्च तदुत्पत्त्यर्थं मनोद्वयेन यणुकमारब्धव्यम् । तनुं येन केनचिन्मनोद्वयेन कर्तुं न शक्यते, एतादृशपरस्परानुरागस्य कुवचिदध्यभावात् । ततश्च युवयोरेव मनोद्वयेन कर्तुं शक्यते नान्येनेति भावः । युवयोः परस्पररगबाहुल्यात्कामः शरीरी स्यादिति भावः ॥

कामः कौसुमचापदुर्जयममुं जेतुं नृपं त्वां धनुः

वैह्रीमव्रणवंशजामधिगुणामासाद्य माघत्वसौ ।

ग्रीवालं कृतिपट्सूत्रलतया पृष्ठे कियल्लम्बया

आजिष्णुं कपरेखयेव निवसत्सिन्दूरसौन्दर्यया ॥ १२६ ॥

काम इति ॥ अथौ कामः कौसुमेन चापेन दुर्जयं जेतुमशक्यममुं नृपं नलं जेतुमशके-निर्दोषे वंशे जाताम्, अथ च धुषादिजन्यव्रणरहितवेषुजातामधिगुणामतिशयितसौन्दर्यादि-गुणयुक्तां, आरोपितमौवीकां च त्वां त्वन्मयीं धनुर्वैह्रीं धनुर्लतामासाद्य प्राप्य माघति श्युनो नलं जेष्यामीति सुष्यति । किंभूतां धनुर्वैह्रीम्—निवसता विद्यमानेन सिन्दूरेण सौन्दर्यं लोहितमायसां तथा पृष्ठे धनुःपृष्ठभागे, अथ च पश्चाद्भागे कियल्लम्बया कियदीर्घया ग्रीवा मध्यं कण्ठश्च तस्या अलंकृतिरलंकारभूता पट्सूत्रलता तथा । दीर्घेण पट्सूत्रेणैत्यर्थः । आजिष्णुं शोभमानाम् । कयेव—कपरेखयेन परीक्षारेखयेव । कषणधारया धनुर्गोत्रवेषुपरीक्षानो निष्पृष्यमाणं सिन्दूरं चलति चेत्तदा परिपाको ह्येय इति शानुष्कप्रसिद्धिः । कामस्य त्वां विना नलवक्षीकरणं किमपि न विद्यत इति भावः । आजिष्णुम्, 'भुवश्च' इति चकारादिष्णुर् ॥

त्वद्वृच्छावलिमौक्तिकानि गुलिकास्तं राजहंसं विभो-

वैध्यं विद्धि मनोभुवः स्वमपि तां मञ्जुं धनुर्मञ्जरीम् ।

यन्नित्याङ्कनिवासलालिततमन्याभुज्यमानं लस-

जामीमध्यविला विलासमखिलं रोमालिरालम्बते ॥ १२७ ॥

त्वदिति ॥ हे भैमि, त्वं विभोः मनोभुवः कामस्य त्वद्वृच्छावलेः तव हारविशेषपट्सौ-क्तिकान्येव गुलिकाः सूक्ष्मान्मृद्गोलकान्विद्धि जानीहि । तथा—तं राजहंसं नृपभेदे नलं वैध्यम्, अथ च तं नलमेव राजहंसारूपं पक्षिविशेषं कामस्य वैध्यं लक्ष्यं विद्धि । तथा—स्वमात्मानमपि तां वक्ष्यमाणगुणयुक्तां मञ्जुं मनोसां धनुर्मञ्जरीं धनुर्लतां जानीहि । तव रोमाङ्गी रोमराजिर्यस्या धनुर्लताया निरव्यं सर्वदाङ्कनिवासो मध्यवसतिस्त्रया लालिततमातिशयेन नर्तित्वा शोभमाना ज्या मौर्वी तथा भुज्यमानं सेव्यमानमनुभूयमानं वाक्त्रिलं विलासं चापमध्यवर्ति-शोभमानमौर्व्याः संपूर्णा लीलामालम्बतेऽप्रीकरोति । रोमराजिरेव मौर्व्याः स्थाने जातेत्यर्थः ।

१ 'अत्रोत्प्रेक्षाकारः' । अथ वसन्तविककावृत्तम् । यदुकं वृत्तरसाकरे—'वृत्ता वसन्तविकका तमजा जगौगः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ कपकोपमालंकारः' । अथ वक्ष्यमाणे च शोचन्ने शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् यदुक्तम्—'सुधावैभवंसज्जसायाः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'केवोत्प्रेक्षासंकीर्णो रूपकालंकारः' इति जीवातुः ।

किंभूता रोमालिः—कसन्ती नाम्नेव मध्ये विलं नस्याः सा । गुलिकाधारणच्छिद्रस्थाने
नाभिरेव जातेत्यर्थः । गुलिकाधनुरिति नाम(क)त्वद्वारेण शस्त्रेण नलः कामस्य कथ्यो
नाम्नेनेति भावः । धनुर्मीर्वा मध्ये गुलिकारोपणस्थानविलं भवति, तदत्र नाभिरेव, रोमा-
लिर्मीर्वा, अत्रयद्विधेनुः, स राजहंसो येष्व इत्यर्थः । विभुस्तु गुलिकाधनुःकीटां करोति ।
'हारमेवा यष्टिमेवा गुच्छगुच्छार्थगोस्तनाः' इत्यमरः । 'राजहंसो नृपश्रेष्ठे कादम्बकलह-
सयोः' इति विश्वः ॥

पुष्पेषुश्चिकुरेषु ते शरचयं त्वद्भालमूले धनुः

रौद्रे चक्षुषि तज्जितस्तनुमनुभ्राष्ट्रं च यक्षिक्षिपे ।

निर्विद्याश्रयदाश्रयं स वितनुस्त्वां तज्जयायाधुना

पञ्चालिस्त्वदुरोजशैलनिलया तत्पर्णशालायते ॥ १२८ ॥

पुष्पेषुरिति ॥ तेन नलेन सौन्दर्यादिना गुणेन जितोऽत एव निर्विद्या वैराग्यं प्राप्य यः
पुष्पेषुः कामस्ते तव चिकुरेषु केशपाशेषु पुष्पेषुत्वात्त्वं शरचयं बाणसमूहं पुष्पं समूहं चिक्षिपे
ल्यकवान् । तव भालमूले सलाहमूले स्थाने स्वं धनुस्त्वकवान् । रौद्रे रुद्रसंभन्धिनि हारणे
चक्षुष्यनुभ्राष्ट्रे तृतीयनेत्रलक्षणे भर्जनपात्रे स्वीयां तनुं च चिक्षिपे क्षिप्तवान् । स कामोऽधुना
वितनुः शरीररहिताऽथ च विशेषेण कृतः सन् तज्जयाय तं नलं जेतुं त्वामेवाश्रयमाश्रयत ।
तथा—तव उरोर्जा स्तनावेव शैलौ तावेव निलयः स्वानं यस्याः सा तत्र विद्यमाना पञ्चालिः
पञ्चयज्ञीपद्भिः तस्य कामस्य पर्णशालेवाचरति भवति । भैमीकेशपाशपुष्पाणां कामजनक-
त्वात्कामप्राप्तत्वम् । धुनोरपि कामजनकत्वादनुधुम् । स्तनपर्वतनिलयपत्रवल्लीनामपि तज्ज-
नकत्वाद्ब्रह्मत्वम् । त्वयैव शस्त्रेण कामेन स जेतव्यो नान्वक्तित्तज्जयायेति त्वदाश्रयेण मद-
नस्तं पीडयतीत्यर्थः । अन्योऽपि जितोऽस्त्रादि ल्यक्त्वामौ देहं ल्यक्त्वा शत्रुं जेतुं पर्वते पर्णशा-
लामधिष्ठाय तपस्वति । अनुभ्राष्ट्रम्, सप्तम्यर्थे सादृश्ये वाच्यवीमांशः । क्षिपेः स्वरितेष्वात्तह् ॥

इत्यालपत्यथ पतत्रिणि तत्र भैमीं सख्यश्चिरात्तदनुसंविपराः परीयुः ।

शर्मास्तु ते विमृज मामिति सोऽप्युदीर्य वेगाज्जगाम निषधाधिपराजधानीम्

१ 'अत्र रूपकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र मौक्तिकादौ गुलिकाधनुरूपरूपणादवय-
विनि कामे वेदुत्वरूपणस्य गन्धमानत्वादेकदेशविवर्ति सावयवरूपकमलंकारः' इति जीवातुः । २
'अथ हस्यमन्वीयदकुसुमैर्भ्रंशुनेन च सह शरचयधनुर्गोरमेदप्रतिपादनाद्वेदमेदरूपातिशयोक्तिश्रया-
सोक्तिरूपकोपमालंकारसंसृष्टिः । ननु स्तनयोः शैलत्वनिरूपणमलंकारकृतं दूषणम् । बहुक्तं कान्य-
प्रकाशे—'उपमाया उपमानस्य आतिप्रमाणगतं न्यूनत्वमधिकता वा सादृश्यानुचिततायैव दोषः ।
यथा—'पातामनिक नाभिस्तै स्तनी क्षितिधरोपमौ' इति । सत्यमेतत् । किं त्वथ निर्भिन्नपुष्पव्यापार-
कत्वेनैव क्रियमाणमेतद्वचकं गुणातिशयतामेवात्मयति, न तु दोषताम् । तथा पर्णशालायते इत्युपमाया
प्रातृरूपकमश्रुम् । यद्यि चैतन्न किञ्चिदेतदा कवेरनौचित्यं सादधुना त्वलंकारातिशयप्रतिपादनादीन्जि-
मेव' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र पूर्वार्थे शरचापादीनां पूर्वोक्तपुष्पादिनिषधनिर्गतेन तदमेदाश्र-
यत्वात्तदेवमेदकक्षणातिशयोक्तिः । तत्पर्णशालायते इत्युपमा च । तथा चोत्तरार्धेन त्वामानन्द-
मिति रूपकेन संकीर्णं स्वयजकप्रयोगादभ्या । कामसाजयाश्रयणोच्छेति संकरः' इति जीवातुः ।

इतीति ॥ तत्र तस्मिन्वतत्रिणि हंसे इति पूर्वोक्तमालपति वदति सति तदनुसंधो भैम्य-
न्वेषणे पराः सक्कयधिराद्वहुकाळेन भैमी परीयुः दण्डिगन्धः समागतत्वात्परितो वेष्टमा-
मायुः । अथानन्तरं स हंसोऽपि तुभ्यं वरमे सुखमस्तु, मां विदुज प्रेक्षयेत्युदीर्योक्त्वा वेगा-
ज्ज्वेन निषघाधिपराजधानीं नलनगरीं जगाम । नलपीडासरणाद्वेगमगमेम् ॥

चेतोऽजन्मशरप्रसूनमधुमिव्यामिश्रतामाधय-

त्प्रेयोदृतपतङ्गपुंगवगवीहैयज्ञवीनं रसात् ।

स्वादं स्वादमसीममिष्टसुरभिं प्राप्तापि वृत्तिं न सा

तापं प्राप नितान्तमन्तरतुलामानच्छे मूर्च्छामपि ॥ १३० ॥

चेत इति ॥ सा भैमी प्रेयसो नलस्य दूतो यः पतङ्गपुंगवो हंसस्तस्य पीनोऽपी सैन हैय-
ज्ञवीनं क्षोगोदोदोद्भवं घृतं तस्य रसात्प्रीतेः स्वादं स्वादमास्वाद्यास्वाद्य । सादरमाकर्ण्योर्कर्ण्ये-
ल्लभः । वृत्तिं प्राप्ता अन्तरन्तःकरणे नितान्तमतिशयितं तापं संतापमपि न प्राप । अनुसं-
तिःसीमां मूर्च्छामपि न आनच्छे प्राप । किंभूतं हैयज्ञवीनम्—चेतोऽजन्मनः कामस्य शरभूतानि
प्रसूनानि पुष्पाणि तेषां मधुमी रसैः, अथ च माक्षिकैर्व्यामिश्रतां मेलनमाभयत्प्राप्नुवत् ।
तथा—असीमं निर्मर्यादम् । तथा—इष्टं सुखादु सुरभिं स्वातं सुगन्धि च । समत्वेन
मधुमिश्रितं घृतं नितान्तं पीतं सत्संतापमोहौ जनयतीति, तस्मास्तु नेत्याधर्यम् । यद्वा—
एवंभूतं हैयज्ञवीनमास्वाद्यापि वृत्तिं न प्राप, तापं प्राप, मूर्च्छामपि प्राप । हंसमुष्णानलपुष्पा-
कर्णनेनानुरागबाहुल्यात्तापमोहौ तस्या जाताविति भावः । स्वादं स्वादमपीति योजना । असी-
मनृष्टसुरभीत्येकं वा पदम् । 'तत्तु हैयज्ञवीनं गजोगोदोदोद्भवं घृतम्' इत्यमरः । 'हैयज्ञवीनं
संज्ञायाम्' इति साधु । पुंगवगवीत्वात्र 'गोरतद्वित-' इति टचि टित्त्वान्णीप् । स्वादं स्वादम्,
वामीदृष्ये णैमुल् ॥

तस्या ददौ नृपतिबन्धुमनुजजन्त्यास्तं बाष्पकारि नचिरादवधीवभूव ।

पार्श्वेऽपि विप्रचक्रे यदनेन दृष्टेरारादपि व्यवदधे न तु चित्तवृत्तेः ॥ १३१ ॥

तस्या इति ॥ बाष्पकारि बाष्पान्बु तं नृपतिबन्धुं नलमुहदं हंसमनुजजन्त्यास्तस्या ददौ
भैमीदृष्टेर्नचिराच्छीघ्रमेव यथस्मादवधीवभूव अमे गन्तुं न ददौ तत्तस्मादनेन हंसेन पार्श्वेऽपि
समीपे गच्छतापि भैमीदृष्टेः सकाशादिप्रचक्रे व्यवहितोभूतम् । समीपे वर्तमानोऽपि नलवि-
योगादंसगमनाद्वा जातेनाधुना द्रष्टुं न दत्त इत्यर्थः । तु पुनः आरादपि दृष्टादपि वर्तमाने-

१ 'अजोऽजोऽपि' । यदुक्तं वामनेन—'पदार्थे वास्तवचने वाक्यार्थे च पदाधिषा' । अथ वसन्त-
तिलकाधुसम् इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिसमासोक्तिविभक्तिकारसंकरः' । तथा-
तिशयोक्तिर्मदाभेदकः । समासोक्तिर्वचशस्त्रव्यवहारसमारोपात् । विप्रमूर्च्छणं तु कद्रतेनोक्तम्—
'यत्र कियविपत्तेर्न नवेदेव किया फळे तावत् । कर्तुरनपैथ भवेत्तदपरमभिधीयते विप्रमम् ॥' इति
साहित्यविद्याधरी । 'मधुमिश्रणस्य विपत्तात्तरवाने तापमात्रं' इति निरोधः । स च पूर्वोक्तपतङ्ग-
पुंगवगवीहैयज्ञवीन इति रूपकोत्पापित इति संकरः इति जीकातुः । ३ 'दृष्टाधिपति' इति पाठ-
माश्लि 'अधिपतिवन्तुं प्रियमिदं दृष्टा दृष्टया अनुजजन्त्याः' इति साहित्यविद्याधर्या व्याख्यातम् ।
'दृष्टोऽधिपति' इति पाठमाश्लि 'अधिपतिवन्तुं नलमिदमनुजजन्त्याः तस्या ददौ भैमीनेवस' इति
सुप्तावबोधार्था व्याख्यातम् । ४ 'विपति' इति पाठमाश्लि 'मगने' इति तिलके व्याख्यातम् ।

मानेन वित्तवृत्तेन व्यवदधे व्यवहितीभूतम् । यद्यपि दूरं गतस्तथापि प्रियवन्कुलात्तस्या
मनसावतिष्ठेत्तैल्यर्थः । वन्धुमनुजगतो वारि अवधिर्मवति । 'औदकान्तातिप्रयं पान्यमनुजजेव'
इति वचनात् । दृष्टेः पाठेऽपीति वा । 'तदनेन' इति पाठः । 'आरादूरसमीपयोः' इत्यमरः ।
विप्रचक्रे, 'अकर्मकत्वविवक्षया भावे लिट् ॥

अस्तित्वं कार्यसिद्धेः स्फुटमथ कथयन्पक्षतेः कम्पमेदे-

राख्यातुं वृत्तमेतन्निपधनरपती सर्वमेकः प्रतस्थे ।

कान्तारे निर्गतासि प्रियसखि पदवी विस्मृता किं नु मुग्धे

मारोदीरेहि यामेत्युपहतवचसो निन्युरन्यां वयस्याः ॥ १३२ ॥

अस्तित्वमिति ॥ अथ तयोर्मध्ये एको हंसो निपधनरपती नलसमीप एतत्सर्वं कृतं
निष्पन्नम् । वचसेति शेषः । आख्यातुं कथयितुं प्रतस्थे । किं कुर्वन्—पक्षयोः कम्पमेदे-
कम्पविशेषः कृत्वा भैमीप्राप्तिरूपायाः कार्यसिद्धेरस्तित्वं सद्भावं स्फुटं कथयन् । इति पूर्वोक्त-
मार्गोपहतमुक्तं वचो यामित्वा वयस्याः सख्योऽन्यां भैमीं निन्युः । एवं प्रापयामासुरित्यर्थः ।
इति किम्—हे प्रियसखि, त्वं कान्तारे दुर्गमे यामेति विषये निर्गतासि प्रस्थितासि नु, अवि-
मुग्धे भ्रान्तचित्ते भैमि, पदवी मार्गः विस्मृता किं त्वया, त्वं मारोदीः, एषामच्छ । वयं
सर्वा मिलित्वा याम एहं प्रति गच्छाम इति । पक्षकम्पनविशेषः कार्यसिद्धिसूचकः । अन्योऽपि
इत्यचालनादिना कार्यसिद्धिं कथयति । 'कान्तारे वर्तमे दुर्गमम्' इत्यमरः । अस्तीत्यव्ययात्
त्वप्रत्ययः । आख्यातेति वा पाठः ॥

सरसि नृपमपश्यच्च तत्तीरभाजः सरतरलमशोकानोकहस्योपमूलम् ।

किसलयदलतल्पम्लायिनं प्राप तं स ज्वलदसमशरेपुष्पार्धिपुष्पार्द्धिमौलेः ॥

सरसीति ॥ स हंसो यत्र सरसि नृपं पूर्वमपश्यत्तस्य सरसतीरं भजते तस्य अशोका-
नोकहस्याशोकहृत्तस्य उपमूलं मूलसमीपे तं नलं प्राप । किंभूतम्—सरतरलं भदनजनितपी-
डया चञ्चलम् । तथा—किसलयानामप्रपञ्चवानां दलानि कोमलाङ्कुरास्तेषां तल्पं शय्या
तस्यापि म्लायिनं म्लानशीलम् । किंभूतस्यानोकहस्य—ज्वलन्तो देदीप्यमाना असमशरेपवः
कामबाणास्तैः सह स्पर्धन्ते एवंशीतानि पुष्पाणि तेषामुद्धिः समुद्धितपुष्पो मौलिरप्रभागो
यस्य । विरहव्यथायां हंसं प्रतीक्षमाणस्तत्रैव स्थितो यत्र पूर्वं हंसेन दृष्टः । अशोकपुष्पाणां
रक्तवाज्जलत्कामबाणतुल्यात्वम् ॥

परवति दमयन्ति त्वां न किञ्चिद्ददामि

हुतमुपनम किं मामाह सा शंस हंस ।

इति वदति नलेऽसौ तच्छशंसोपनम्रः

प्रियमनु सुकृतां हि स्वस्पृहाया विलम्बः ॥ १३४ ॥

१ 'अत्रातिशयोक्तिविरोधात्कारः । बहुलं कृद्वदे—'मलिनद्रव्यादीनां परस्परं सर्वथा विवक्षानाम् ।
एकवाचस्थानं समकालं भवति स विरोधः' इति । 'वसन्तविलकावृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी ।
'सनीपलस्य विप्रकृष्टत्वं दूरस्य संनिपृष्टत्वं चेति विरोधाभासः' इति जीवातुः । २ 'अत्रोत्प्रेक्षा-
त्कारः सम्भरो दृष्टम्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपमात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

परवतीति ॥ नले उन्मादवशादिति वदति असौ हंस उपनमः समीपमागतः सन् तद्वै-
मीपुत्तान्तं सर्वं शब्दं कथयति स्म । इतीति किम्—चित्ते प्रवृत्तीकृतां भैमी प्रत्याह । एवं
हंसमपि—हे परवति पित्रधीनत्वात्परतन्त्रे दमयन्ति, अहं त्वां प्रति अद्यापि नागच्छसी-
त्यादि किमपि न वदामि । स्वातन्त्र्याभावात् । हे हंस, त्वं हतं बीप्रमुपनम मत्समीपमा-
गच्छ । सा भैमी मामुद्दिश्य किमाहावनीतच्छब्दं कथयेति । वाक्यार्थः कर्म । तद्वचनान्तर-
मेवार्थं गत्वा कथं कथितवानित्याशङ्क्याह—प्रियमिति । हि वस्मात्सुकृतां धार्मिकाणां प्रियं
स्वामीष्टमगु लघीकृत्य स्मृष्टहायाः स्नेच्छया एव विलम्बो, न त्वन्यस्य । यदैव तेषां वस्तु
प्राप्तुमिच्छा भवति तदैव पुण्यवशात्प्राप्नुवन्तीति भावः । 'क स्मृष्टहायाः' इति केष्वित् ।
स्मृष्टहाया विलम्बः केति योजनीयम् । सुकृताम्, 'सुकर्मोपापमक्षपुण्येषु कृजः' इति किप् ।
आहेति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं भूतार्थे ॥

कथितमपि नरेन्द्रः शंसयामास हंसं
किमिति किमिति पृच्छन्भाषितं स प्रियायाः ।
अधिगतमथ सान्द्रानन्दमाध्वीकमत्तः
स्वयमपि शतकृत्यस्तत्तथान्वाचचक्षे ॥१३५॥

कथितमिति ॥ स नरेन्द्रो नलो हंसेन कथितमपि प्रियाया भैम्या भाषितं वचनं
किमिति किमिति फीरकीदमित्येवमादरातिशयेन हंसं पृच्छन्शंसयामास वादयति स्म । अथा-
नन्तरे सान्द्रो निषिद्ध आनन्द एव माध्वीकं मधु तेन मत्तो द्रष्टः सन् अधिगतं ज्ञातार्थं तद्वै-
मीभाषितं स्वयमपि शतकृत्योऽनेकवारं हंसेन यथोक्तं तथैव ईदृग्भैम्योक्तमीदृग्भैम्योक्तमिति
शिरःकम्पाद्यभिनयेनान्वाचचक्षेऽनुदितवान् । अत्राहतस्तेनं जातिः । मद्य(त्) विशेषश्लोक-
मपि पुनर्वादयति स्वयमपि पुनर्वदति । 'मधु माध्वीकमद्योः' इत्यमरः । 'माध्वीक' इति
पाठे सृष्टीकानां दाक्षाय्या विकारो माध्वीकम् । शंसेः सम्बन्धकर्मत्वाद्गौ कर्तुंर्षन्ते कर्मसंज्ञा ।
शतवारं शतकृत्यः 'संख्यायाः किराभ्याश्रुतिगणने कृत्यकृत्' इति कृत्यकृत् ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
तार्तीयकतया मितोऽथमगमत्तस्य प्रबन्धे महा-
काव्ये चारुणि नैपथीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १३६ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ तार्तीयक इति द्वैतीयकवत् ॥

इति श्रीवेदरूपनामकधीनजरसिद्धपण्डितात्मजनाराणकृतौ नैपथीयप्रकाशे
तृतीयः सर्गः समाप्तः ॥

चतुर्थः सर्गः ।

अथ नलस्य गुणं गुणमात्मभूः सुरभि तस्य यशःकुसुमं धनुः ।

श्रुतिपथोपगतं सुमनस्तया तमिषुमाशु विधाय जिगाय तान् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ हंसगमनानन्तरमात्मभूर्मदनः श्रुतिपथे कर्णमार्गे उपगतं प्राप्तमाकर्णितं नलस्य गुणं सौन्दर्यारिरूपगुणं गुणं मौर्वी विधानं कृत्वा तथा—कर्णितं सुरभि क्वातं सुगन्धिं च तस्य यशोलक्षणं कुसुमं धनुर्विधाय, तथा—श्रुतिपथोपगतं श्रुतमाकर्णकृष्टं च तमेव राजानं नलं सुमनस्तया मनीषितया कुसुमत्वेन च इषुं बाणं विधाय आशु तां भैमी जिगाय जितवान् । अन्यस्यान्वत्वकरणं देवत्वेन संभाव्यते हंसमुक्त्वातं श्रुत्वा झटिति कामपीडासहिता जाताति भावः । नळे तदनुरागपोषार्थं विप्रलम्भवर्णनमनेन सर्गेण क्रियते । निर्वेदादयो विभावा आलस्यादयश्च विप्रलम्भश्चरारपोषार्थं यथावयसूदनीयाः । 'सुगन्धे च मनोज्ञे च सुरभि' इति विश्वः । जिगाय, 'सन्निहोर्जे' इति कुल्लभे ॥

यदतनुज्वरभाक्तनुते स्म सा प्रियकथासरसीरसमजनम् ।

सपदि तस्य चिरान्तरतापिनी परिणतिर्विषमा समपद्यत ॥ २ ॥

यदतन्विति ॥ अतनुज्वरभाक्कामजनितसंतापभाक्सा भैमी प्रियकथा नलगोष्ठपस्तदक्षणा सरसी तस्या विप्रलम्भाख्यश्चरारूपे रसे मज्जनं तस्यां रसेन प्रोक्ता मज्जनम् । सादरमाकर्णनमित्यर्थः । तनुते स्म वकार । तस्य मज्जनस्य सपदि परिणतिः परिपाकः विषमा दुःसहा समपद्यत जाता । किंभूता—चिरं चिरकालमान्तरे मनस्तापमयेवंशीला । नलगुणार्कणेनजकामपीडाशान्त्वर्थं तत्कथया विरहपीडानाशो भविष्यतीति बुद्ध्या सादरं तत्कथाभांमाकर्षितायां प्रत्युत तस्या उद्गीपकत्वात्पूर्वापेक्षयातितमां सा कथा विहृदाथैजनिता जाताति भावः । योऽपि ज्वरी सरोजलब्धानं करोति तस्य विषमाद्यगो ज्वरो भवति । ज्वरिणस्तदा ज्ञानमपि विषमत्वजनकं भवति, सरसीज्ञानं तु सुतगमिति सरसीपदैम् ॥

ध्रुवमधीतवत्तीयमधीरतां दयितदूतपतद्गतवेगतः ।

स्थितिविरोधकरीं व्यणुकोदरी तदुदितः स हि यो यदनन्तरः ॥ ३ ॥

१ 'सरेण सा जिता' इति पदेन विप्रलम्भस्वोपश्लेष कृतः । तत्र रसस्वरूपं तथान्तरोक्तं संक्षेपतो लिख्यते । तदुक्तं भरते—'विभावांनुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनि स्थितिः' । तत्र 'विभावा आलम्बनोदीपनभेदेन ललनोपानादयः । अनुभावाः कदाश्चनुताश्लेषादयः । सहाकारिणश्च निर्वेदाधामपन्निराव । पूर्वस्वकीकृतः स्वाविभावो रसः' इत्यभिधीयते । तत्र स्वाविभावाः 'रतिर्हासश्च शोकश्च—'इत्यादयोऽष्टौ । 'साम्बः स्नेहोऽग्न रोमाञ्च' इत्यादयोऽष्टौ सार्विकाः । तथा 'रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाजितः । भावः प्रोक्तः' इति भावस्य लक्षणम् । तेन रसाः कस्यचित्मते दश, कस्यचित्मते नव, कस्यचित्मतेऽष्टौ ॥ यदुक्तं रुद्रटे—'अज्ञारनीरकवणा' इत्यादि तत्र सामान्यश्चरारलक्षणम् । यदुक्तं तत्रैव—'स्वनवाराः स्तुनावोः' इत्यादि । अथ विप्रलम्भनामा अज्ञारोऽयं चतुर्विधो भवति । 'प्रथमानुरागमान—'इत्यादि ॥ श्रीमोगश्चरारलक्षणमष्टादशसं प्रतिपादयिष्यामः । अत्र रूपकदीपककेयसंकरः इति साहित्यविद्याधरीः ३—'अत्र कसकम् । जर्मान्तरप्रतीतिस्तु रूपकादेव । तेन न समाप्तोक्तिः इति साहित्यविद्याधरी । स्वरसान्वयार्द्रमज्जनाच्छुद्धेरूपानर्पात्पठेविषमालंकारभेदः ।' इति जीवातुः ।

ध्रुवमिति ॥ यणुकोदर्यतिक्रमोदरी इयं भैमी दमितस्य गलस्य दूतो हंसस्तस्य पतञ्ज्या पक्षाम्नां गतो यो वेगस्तस्माद्वितदूतस्य पततोः पक्षयोर्गते गगने यो वेगस्तस्माद्वा, पक्षाम्नां गतं गगनं यस्य स पक्षी दमितदूतश्चासीत् पतद्रूतवैवि वा, तस्य वेगस्तस्मात्पक्षकाशस्थितिः श्रीमर्षादा तस्या विरोधकरी विरोधिनीमधैर्यतां चैर्षाभावं दौष्ट्यं चाधीतवती पठितवती स्वीचकार । ध्रुवमुत्प्रेक्षे । अध्ययने न्यायं प्रमाणयति—हि यस्माद्यो वस्मादनन्तर एवाभ्यवहितः स तदुदितस्तस्मादेवोत्पद्यते । 'यदनन्तरमेव यदुत्पद्यते तत्तस्य कारणम्' इति गौतमः । तस्मिन्हंसे गतमात्रे एतस्या अधीरता जातेति तस्मादेवाधीता, इति सहोत्प्रेक्षा । वेगतः, 'आस्वातोपयोगे' इत्यपादानत्वम् । विरोधकरीम्, हेतौ टैः ॥

अतितमां समपादि जडाशयं सितलवसारणेऽपि तदाननम् ।

अजनि पङ्कुरपाङ्गनिजाङ्गणभ्रमिकणेऽपि तदीक्षणखञ्जनः ॥ ४ ॥

अतीति ॥ तदाननं भैमीमुखं सितलवस्य हास्यलेशस्य सारणविषयेऽप्यतितमां जडाशयं जडानिप्रायं समपादि जातम् । विरहपीडया सितलेशमपि नास्मापीत् । स्मितं नाकरोदित्यत्र किं वाच्यम् । तदीक्षणखञ्जनः तस्या नयनरूपः खञ्जरीटोऽपाङ्गे नेत्रप्रान्तलक्षणे निजाङ्गणे भ्रमिकणेऽपि विलासगमनलेशोऽपि पङ्कुरः खञ्जोऽजनि जातः । अन्वोऽपि निजाङ्गणे मुखेन भ्रमति तथा पङ्कुराङ्गे भ्रमति, अयं तु तत्राप्यसमर्थोऽभूत् । खञ्जयतीति अन्वान्विलोकनमात्रेण पङ्कुरोति स स्वीयगमनेऽपि पङ्कुरजात इत्याभ्यर्थम् । विरहपीडया कदाधानलोकनमपि विसृज्यार । अतितमाम् । त्थार्थं तमम् । समपादि, कर्तरि 'चिप्ठे पदः' इति चिप् । अङ्गनं, पौत्वमपाठः । 'अजिदं त्वङ्गनं तत्स्यात्कामिन्यामङ्गना मता' इति विश्वप्रकाशः ॥

किमु तदन्तरुभौ भिषजौ दिवः सरनलौ विशतः स विगाहितुम् ।

तदभिकेन चिकित्सितुमाशु तां मखभुजामधिपेन नियोजितौ ॥ ५ ॥

किम्विति ॥ सरनलौ तदन्तरुस्य अन्तर्हृदयं विगाहितुमालोडितुं विशतः स प्रविष्टौ । उत्प्रेक्षते—तदभिकेन तस्या भैम्याः कामुकेन मखमुखां देवानामधिपेनेन्द्रेण आशु शीघ्रं तां भैमीं चिकित्सितुं नीरोपां कर्तुं क्षरीरस्थितिं विचारयितुं च नियोजितावाङ्मौ दिवो भिषजौ स्वर्ग्यौ आधिनेयौ किमु । नलो नलविषयो मदनश्च भैम्यन्तःकरणमपि तिष्ठतः स्मेति भावः । 'अनुकामिका—' इत्यभिकशब्दः साधुः । नियोजितौ, चौरादिकायुजेः क्तैः ॥

श्लोकपद्यकेन तापमाह—

कुसुमचापजतापसमाकुलं कमलकोमलमैक्ष्यत तन्मुखम् ।

अहरहर्बहदभ्यधिकाधिकां रविरुच्छिग्लपितस्य विधोर्विधाम् ॥ ६ ॥

१ 'अवलोक्षेता हेतुशालंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । 'उत्प्रेक्षापान्तत्वासयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः' इति जीवातुः । २ 'अङ्गने' इति पाठद्वयेऽपि न दोषः । हेमानार्थस्योक्तत्वात् 'इति मुखाधयोधा । ३ 'अत्र विशेषोक्तिः, रूपकं च' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रातिशयोक्तिरूपशालंकारः' इति तिलकः । ४ 'अवलोक्षालंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । 'तेनास्मदन्तस्थितसमानसौन्दर्यं व्यज्यते । अत्र चिन्ताकवः संचारी भावः सृजितः । 'ध्यानं चिन्तेप्सितानातिशयवत्ता' इति लक्षणात्' इति जीवातुः ।

कुसुमेति ॥ तन्मुखं रविदृष्ट्या मलपितस्य विप्रोद्धन्दस्य अहरहः प्रत्यहमभ्यधिकाधिकां पूर्वदिनापेक्षया परदिने महतीं विधामवस्थां बहदैक्यत इष्टम् । सर्वजनेनेत्यर्थः । किंभूतम्—कुसुमचापजः कामकस्तापो ज्वरत्येतं समाकुलं म्लानमित्यर्थः । यतः—कमलवत्कोमलं सुकुमारम् । विरहव्ययया सूर्यकिरणम्लानचन्द्रसदृशं जातमिति भावः । अहरहः, वीष्यायां द्विवचनम्, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अभ्यधिकाया अधिका महती, 'बसादधिकम्—' इति ज्ञापकात्पञ्चमी, 'पञ्चमी' इति योगविभागात्समोसः ॥

तरुणतातरणिद्युतिनिर्मितद्रुदिम तत्कुचकुम्भयुगं तदा ।

अनलसंगतितापमुपैतु नो कुसुमचापकुलालविलासजम् ॥ ७ ॥

तरुणतेति ॥ तस्याः कुचावेव कुम्भयुगं तदा तस्मिन्समये अनलसंगत्या नलप्राप्त्यभावेन वदिसंगत्या तापं तज्जनितज्वरम्, औष्ण्यं च नो उपैतु न प्राप्नोतु, अपि तु प्राप्नोतु । किंभूतम्—कुसुमचापः कामः स एव कुलालः कुम्भकारस्तस्य विलासः क्रीडा तथा जातं विरचितं । तथा—प्रशान्तत्वात्तरुणता तारुण्यं तरुण्यया तरणिद्युत्या सूर्यवीक्ष्या निर्मितः कृतो द्रुदिमा शब्दो यस्य । कुलालोऽपि षट् कृत्वा आतपे शुष्कं कृत्वाभी प्रक्षिपति । विलासजमिति तापविशेषणं वा । द्रुदिमेत्यत्र 'वर्णद्वयादिभ्यः प्पञ्च' इतीमनिचि 'र कृतोः—' इति रैः ॥

अधृत यद्विरहोष्मणि मज्जितं मनसिजेन तद्वर्युगं तदा ।

स्पृशति तत्कदनं कदलीतरुर्यदि मरुज्ज्वलदृष्टदूषितः ॥ ८ ॥

अधृतेति ॥ तदा तस्मिन्समये मनसिजेन कामेन विरहोष्मणि आभिजनिते दाहे मज्जितं यत्तद्वर्युगमधृत जीवशेषमतिष्ठत् । कदलीतरुर्यत्कदनं तस्मिन्समये कदनं साम्यमवस्थां वा तर्हि स्पृशति प्राप्नोति तद्वर्युगसमानः स्यात्, यदि कदलीतरुर्मरौ धन्वदेशे ज्वलद्बहिर्दग्धमूर्ध्वपरं स्मारमुत्तिकास्थलं तेन दूषितः स्यात् । अतिमृदोः कदलीतरौर्बहिर्दग्धे ऊपरे यदि स्थितिः स्यात्तर्हि तद्वर्युगदुःखं कदलीतरुणाप्यनुगृयेत् । तद्वर्युगमतितरां संतप्तमभूदिति भावः । मनसिजेति 'सप्तम्यां जनेर्कः', 'इलदन्तात्—' इति सप्तम्या अलक् । स्पृशति, कालसामीप्ये लट् । 'स्वादूषः स्मारमुत्तिका' इत्यमरः । अस्त्वर्थे 'जगधुषिमुष्क—' इति रः । अधृत, 'धृद् अवस्थाने' ॥

सरशराहतिनिर्मितसंज्वरं करयुगं हसति स दमस्वसुः ।

अनपिधानपतत्तपनातपं तपनिपीतसरः सरसीरुहम् ॥ ९ ॥

सरेति ॥ दमस्वसुर्मन्याः करयुगं सरशरैराहतिर्हननं तथा निर्मितः कृतः संज्वरः संतापो यस्य एवंभूतं सत्तपेन ग्रीष्मेण निपीतं सरस्तस्मिन्विद्यमानं सरोरुहं कमलं हसति स । तत्तुल्यं जातमित्यर्थः । किंभूतं कमलम्—अनपिधानो निष्प्रतिबन्धः पतत्तपनातपः सूर्यातपो यस्मिन् । ग्रीष्मसंबन्धकमलवदिततरां संतापोऽनुभूयत इत्यर्थः ॥

१ 'अत्र निदर्शनालंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । २ 'अत्रानुप्रासकैपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । ४ 'अत्रोपमालंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । 'सशरीर्यति अमृषति' इति दण्डिना सट्प्रत्ययाने पठितत्वादुपमालंकारः' इति जीवानुः ।

मदनतापमरेण विदीर्य नो यदुदपाति हृदा दमनस्वसुः ।
निविडपीनकुचद्वययन्त्रणा तमपराधमघातप्रतिबध्नी ॥ १० ॥

मदनेति ॥ दमनस्वसुर्हृदा हृदयेन मदनजनिज्वरबाहुल्येन कृत्वा विदीर्य स्फुटित्वा यद् नो उदपात्युत्पतितम्, निविडं निरन्तरं पीनं पीवरं कुचद्वयं तेन कृत्वा यन्त्रणा बन्धनं प्रतिबध्नी सती तं विदीर्यानुत्पतनलक्षणमपराधमघातकार विरहसंतापमरा-
द्भ्रमीहृदयं विदीर्यगन्तुकामं जातमपि स्तनद्वयेन तमपराधं सोढ्वापि रक्षितम् । अन्यथा गतमेव स्यात् । स्तनद्वयस्यायमपराधो न तु हृदयस्य । अथ च तमपराधमघातपीतवती । उत्पतनशीलस्य वस्त्रादेः पाषाणादिना कृता यन्त्रणा प्रतिबन्धं करोति । पूर्वनिपातमिना पूर्वं पीनशब्दस्योत्तरेण समासं कृत्वा निविडपदेन समासः कर्तव्यः । अथात्, घातघेदोरपि लुकि 'धुमास्या-' इति सिचो लुकि रूपम् ॥

चिन्तामाह—

निविशते यदि शूकशिखा पदे सृजति सा कियतीमिव न व्यथाम् ।
सृदुतनोर्वितनोतु कथं न तामचनिभृत्तु निविश्य हृदि स्थितः ॥ ११ ॥

निविशत इति ॥ 'शूकोऽस्मां शृङ्गतीक्ष्णाम्रे' इत्यमरः । शूकशिखा धान्यकण्टकाप्रमाणं पदे चरणे यदि निविशते प्रविशति सा शूकशिखा कियतीमिव व्यथां न सृजति करोति, अपि तु महतीं पीडां करोति । अतः कारणान्मृदुतनोरतिमुकुमार्या भैरवा इति निविश्य प्रविश्य स्थितोऽप्यनिसृत्पर्वतो नलब्ध, तु पुनस्तथा व्यथां कथं न वितनोतु करोतु, करोत्येव । नलस्तु तस्या हृदयं प्रविश्य स्थितः परं तथा न प्राप्तः । अतस्तं सर्वदा विचिन्तयन्त्यालस्य भूयसी व्यथा जातेति भानः । इवशब्दो वाक्यालंकारः । निविशते, 'निर्विशः' इति तर्ह्ये ॥

चिन्तया विषयान्तराग्रहणमाह—

मनसि सन्तमिव प्रियमीक्षितुं नयनयोः स्पृहयान्तरुपेतयोः ।
ग्रहणशक्तिरभूदिदमीययोरपि न संमुखवास्तुनि वस्तुनि ॥ १२ ॥

मनसीति ॥ इदमीययोरेतदीययोरनयनयोः संमुखे अग्रे वास्तु स्थानं यस्येवंभूते पुरोव-
र्तिन्यापि वस्तुनि घटादीं ग्रहणशक्तिः ज्ञानसामर्थ्यं नाभूत् । किंभूतयोः—मनसि सन्तं स्थितं प्रियं नलमीक्षितुं स्पृहयेव वाञ्छयेवान्तर्हृदयदेशमुपेतयोः । विरहव्यथया नेत्रयोर्निजदेशत्वेन निःसहत्वात्पुरःस्थितमपि ताभ्यां ग्रहीतुं न शक्यते । तत्रान्तरगतत्वे प्रियालोकेनवाञ्छयाः कारणत्वेनोत्प्रेक्षा । इदमीययोः, लयदादित्वाद्वाच्यैः ॥

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । 'अत्रातिशयोक्तिरुपेत्युदने इदय-
स्यानुप्रेषो निबन्धनम् । तस्य कुचयन्त्रणानिश्चयमुपेक्षते । सा च व्यञ्जकप्रयोगादभ्या' इति
जीवातुः । २ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति तिलकाख्यव्याख्या । 'अत्रातिशयोक्तिर्द्व्यधिक्याविरोध-
यालंकारः' इति साहित्यविद्याधर्यौ । 'अत्र 'पादे सहस्रकण्टकमयेषु दुन्तया स्वया किमुत सूत्रज्ञा
इति महत्प्रयत्नेन' इति कैमुलन्यायेनाथान्तराघेदोरपि पतिरलंकारः' इति जीवातुः । ३ 'अयो-
लेका' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ ।

चिन्तानुभावं रोदनं मुञ्चानति चाह—

इदि दमस्वसुरश्रुश्ररमुते प्रतिफलद्विरहात्तमुञ्चानतेः ।

हृदयभाजमराजत चुम्बितुं नलमुपेत्य किलागमि तन्मुखम् ॥ १३ ॥

इदीति ॥ विरहेणात्ता सौहृता मुञ्चानतिमुञ्चनधृता यया तस्या दमस्वसुरश्रुश्ररमुते बाष्पप्रवाहपरिपूर्णं हृदि बध्नाति प्रतिफलप्रतिनिमित्तं तत्तादृगाननं मुखं कर्तुं हृदयभाजं हृदयमध्यवर्तिनं नलं चुम्बितुमुपेत्य समीपं गत्वा आगमि किल आगमिष्यदिवाराजत श्रुश्रुने । विरहवशान्मुखं नम्रं जातम्, अश्रु च निर्गतमित्यर्थः । विरहेणात्ता या मुञ्चानतिस्तस्या हेतोः प्रतिफलदिति वा । तं नलमिति वा । आगमि, 'भविष्यति गम्यादयः' इति साधुः ॥

चिन्तानुभावं निःश्वासमाह—

सुहृदमभिमुदञ्चयितुं स्मरं मनसि गन्धवहेन मृगीदृशः ।

अकलि निःश्वसितेन विनिर्गमानुमितनिहुतवेशनमायिता ॥ १४ ॥

सुहृदमिति ॥ मृगीदृशो भैम्या निःश्वसितेन निःश्वासलक्षणेन गन्धवहेन मलयानिकेन मनसि विद्यमानं सुहृदं स्मरं स्मरलक्षणमभिमुदञ्चयितुमुत्तेजयितुं विनिर्गमेन निःसरणेनानुमितमनुमानज्ञानविषयीकृतं निहुतवेशनं गुप्तप्रवेशनं यस्य स चासौ मायी च तस्य भावस्तथा सा अकलि अतीकृता । अभ्यस्तेत्यर्थः । विरहाग्निःश्वासवायुर्बहिर्निःसरति । बहिर्निःसरणं चान्तःप्रवेशनं विनानुपपद्यमानं सत्तमनुमापयति । वायुना स्वमित्रस्य स्मरामेवैर्धनार्थमन्तः-प्रवेशः कृत इति लुप्तोत्प्रेक्षा । बाष्पेन वायुनान्तः प्रविश्य निःश्वासरूपेण बहिर्निर्गतमिवेत्यर्थः । विरहवशाद्बुद्धानिःश्वासी जात इति भावः । अन्योऽपि मायी दुर्गमध्ये स्थितस्य मित्रस्य बहिर्निर्गमनार्थं गुप्तं प्रविशति, निर्गमानन्तरं तस्य गुप्तप्रवेशो दुर्गस्थैरनुमीयते । पद्मिनीत्वाग्निःश्वासस्य गन्धवहत्वम् । ग्रीवादित्वान्मायी ॥

विरहपाण्डिमरागतमोमपीशितिमतभिजपीतिमवर्णकैः ।

दश दिशः खलु तद्गुणकल्पयल्लिपिकरी नलरूपकचित्रिताः ॥ १५ ॥

विरहेति ॥ तद्वत् भैमीदृशलक्षणा लिपिकरी चित्रकारिणी विरहेण जलितः पाण्डिमा पाण्डुरत्वं, तथा रागोऽनुरागो लोहितिमा च, तमो मूर्च्छां तल्लक्षणा मयी तस्याः श्रुतिमा कृष्णता स प्रसिद्धो निजः स्वीयः पीतिमा गौरत्वं एतद्वर्णैर्बैः कृत्वा । खलु अप्यर्थः । दशापि दिशः नलरूपकैर्नलप्रतिच्छन्दकैः चित्रिताश्चित्रयुक्ता अकल्पयत् । पाण्डिमा तु मुख एव प्रकटः, अन्यत्र तु पीतिमा । स चासौ निज इति विग्रहः । निजो रक्षसंबन्धी, तस्या भैम्याः सहजो यः पीतिमेति वा । विरहवशात्पाण्डिमादयो वर्णा जाताः । उन्मादवशाद्दशस्यपि दिक्षु नलमेवापश्यदिति भावः । खलुरिवार्थं वा लिपिकरीवेत्युत्प्रेक्षा । लिपिकरी, 'दिवाविभा-' इति टे टित्वान्नीर्ण ॥

१ 'आगमितम्' इति पाठमाश्रित्य 'तारकादित्वादितम्' इत्युक्त्वा 'संवातागमनम्' इति व्याख्यातं जीवातौ । साहित्यविद्याधर्यो अपीदं संमतम् । २ 'अन्योत्प्रेक्षातिशयोक्तिय' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । ३ 'अथ समासोक्तिरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'उत्प्रेक्षा' इति जीवातुः । ४ 'अथ रूपकं विशेषश्च' इति साहित्यविद्याधरी ।

स्मरकृतां हृदयस्य मुहुर्दशां बहु वयन्निव निःश्वसितानिलः ।

व्यधित वाससि कम्पमदः धिते त्रसति कः सति नाथ्यबाधने ॥१६॥

स्मरकृतमिति ॥ निःश्वसितानिलो निःश्वासवायुः भैम्या हृदयस्य स्मरकृतां दशां पीडां मुहुः बहुविधयेन सखीजनस्य पुरस्ताद्दक्षिण कषयनिव धरो हृदयं धिते आधिते नाथसि कम्पे व्यधित चकार । विरहवशादिः श्वासानां बाहुल्यात्तस्या हृदयं चकम्पे, तत्कम्पवशाद्दश-
मपि चकम्प इत्यर्थः । उचितमेतत् । आश्रयस्य बाधने पीडायां सत्यामाधितः कोऽपि न त्रसति निमेति, अपि तु सर्वो विमेत्येव । कम्पितहृदयाधितस्य वक्षसापि कम्पो युक्तः ।
वदमिति, वदितुमिति हेतौ शता । सोऽविचारं बहु वदति सोऽप्यधरादिकम्पं करोति ॥

संततमन्तर्ज्वरमाह—

करपदाननलोचननामभिः शतदलैः सुतनोर्विरहज्वरे ।

रविमहो बहुपीतचरं चिरादनिशतापमिषाबुदस्यज्यत ॥ १७ ॥

करेति ॥ सुतनोर्भैम्या विरहज्वरे विशेषजनिते ज्वरे करपदाननलोचनानि नामानि संज्ञा
येषां तत्संज्ञैः शतदलैः कमलैः दिने बहु अपरिमितं पीतचरं पूर्वं पीतं रविमहः सूर्यतेजः अनि-
शतापमिषासंततसंततापव्यानाधिराधिरकालमुदस्यज्यत उत्सृज्यते स्म । करकमलमिलादि ॥

अश्रुपातमाह—

उदयति स्म तदद्भुतमालिभिर्धरणिभृद्भुवि तत्र विमृश्य यत् ।

अनु मितोऽपि च बाष्पनिरीक्षणाद्यभिचचार न तापकरो नलः ॥१८॥

उदयतीति ॥ आलिभिः सखीमिश्रत्र तस्यां धरणिभृद् राज्ञा भीमस्त्राद्भूत्यतिर्य-
स्यास्त्रात्तं भैम्यां विमृश्य विचार्य बाष्पनिरीक्षणादश्रुदर्शनादपि तापकरोऽनुमितो नलः यत्
व्यभिचचार तत् अव्यभिचारलक्षणमद्भुतमुदयति स्म उदितम् । अपिचकारार्थं वा । अक-
षितेऽश्रुदर्शनमात्रादेव नलविरहजनितमेवेदमिति यत्तासां निश्चयज्ञानं तदाश्रयमिदमर्थः । पूर्वं
पाण्डुत्वादिना नलस्य तापकारित्वमनुमितम्, अश्रुदर्शनादपीति । अपि चेति समुच्चाराद्यो
वा । पर्वते बाष्पदर्शनाद्ब्रह्मपुमिति राक्षस्यकारिणी भवति तद्ब्रह्मपुमदर्शनानुमितबोध्यतापकारित्वं
तदाश्रयम् 'बाष्पमश्रुजलोष्मणोः' इति विद्यः । उदयति 'इं गतौ' मौषादिकस्य रूपम् ॥

इदि विदर्भभुवः प्रहरन्शरै रतिपतिर्निषधाधिपतेः कृते ।

कृततदन्तरगस्यहृदयभ्रंशः फलदनीतिरमूर्च्छदलं खलु ॥ १९ ॥

इदीति ॥ रतिपतिः कामः निषधाधिपतेर्नलस्य कृते नलव्यभार्य विदर्भभुवो भैम्या इदि
शरैः प्रहरन्प्रहारं कुर्वन्नलनिमित्तं भैमी पीडयन्स्वयमेवात्ममयमूर्च्छदं मूर्च्छां प्राप । यतः
किंभूतः—कृतः तदन्तरगस्य भैमीहृदयमप्यवर्तिनः स्वस्यात्मनो इदो व्यथसादनं येन सः

१ 'अन्तराङ्गान्तरन्यासोपेक्षात्कारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । २ 'अवाप्तिसंबोक्तिसमा-
सोत्पत्तयहृत्फलंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । ३ 'अयं गतौ' इति पाठोरिति जीवातुरदु-
'अनुदात्तेरल्लक्षणमात्मनेपदमनिलम्' इति परिभाषानामिल । ४ 'अत्र लेपन्वतिरेकावलंकारी' इति
तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । ५ 'कुत्रचिद् 'यत्र' इति पाठः' इति तिलकव्याख्या ।

खलु एवंविध इव । अत एव फलन्ती फलदा अनीतिर्यस्य । कामो नलस्य मैम्या हृदयव-
र्तिनी, कामश्च स्ववैरिणो नलस्य प्रहारं कुर्वन्मैमीहृदयं प्रहृतवान् । ततश्चात्मानमेव प्रहृतवान्
नलम् । योद्धा आत्मानं रक्षित्वा परं प्रहरति, अनेन तु नलार्थं मैमीहृदयं प्रहृतम्, तेन
फलदनीतिना स्वयमेव नृच्छितम् । अथ मदनो मूर्च्छया अधिक्तीभवंत्यामतितरां पीडयति
सीति भावः । नलस्य फलक्षणा नीतिः फलदेति वा । अन्यवचार्थमन्यस्य प्रहार इत्यनीतिः ।
'मूर्च्छां नोहसमुच्छ्रावयोः' । कृते तादृष्यं विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् ॥

शङ्कामाह—

विधुरमानि तथा यदि भानुमान्कथमहो स तु तद्दृश्यं तथा ।

अपि वियोगभरास्फुटनस्फुटीकृतदृष्टमजिज्वलदंशुभिः ॥ २० ॥

विधुरिति ॥ तथा मैम्या विधुश्चन्द्रो यदि भानुमान्सूर्योऽमानि दाहकत्वाच्चन्द्र एव सूर्य-
त्वमारोपितं चेताहिं स तु पुनः सूर्यः वियोगभरेण विरहबाहुल्येनापि यदस्फुटनमविपीणैवं
तेन स्फुटीकृतं दृष्टत्वं पाषाणत्वं यस्य येन वा एवंविधमतिकठिनमपि तस्या हृदयमंशुभिः
कृत्वा कथं तथा अनिर्वाच्यमजिज्वलद्दाह । नवारोपितेऽमित्वे अमितुल्योऽयमिति तस्य
दाहसामर्थ्यं, पाषाणदाहे त्वनिर्वाच्यम् । अत एव अहो आश्चर्यम् । मानितेऽपि सूर्यत्वे
विरहिणः सूर्यस्य च परस्परमिभ्रतात्कथं दाहकत्वम् । अत एवाश्चर्यम् । यदि चन्द्रः सूर्यो
मानितो न तु तात्त्विकत्वाहिं तापातिभरास्फुटनलक्षणेन साम्येन प्रकटीकृतं सूर्यकान्तत्वं
येनैवंविधं मैमीहृदयं करैः कृत्वा कथं तथाऽजिज्वलत् । चन्द्रस्य कुत्रापि दाहकतमदृष्टचर-
मक्षुतचरं च । सूर्यस्य तु प्रसिद्धम् । अतोऽयं तात्त्विकः सूर्य एव । अन्यच्च सूर्यकान्तज्व-
लनं सूर्य एव करोति न त्वनयः, अतस्तात्त्विकः सूर्य एव, न चारोपितः । आरोपितत्वा-
दाश्चर्यमित्यर्थः । विरहित्वाच्चन्द्रकिरणालया न सोढा इति भावः ॥

शङ्कायां मृतिं सूचयति—

हृदयदत्तसरोरुहया तथा क सहगस्तु वियोगनिमग्नया ।

प्रियधनुः परिरभ्य हृदा रतिः किमनुमर्तुमशेत चित्ताधिपि ॥ २१ ॥

हृदयेति ॥ विरहाग्निपीडितत्वाग्निःसहया शैत्यार्थं हृदये दत्तं सरोरुहं कमलं यथा तथा
मैम्या सदृक् तुल्या क कस्मिन्देसे अस्तु अपि तु तत्तुल्यान्या कापि कुत्रापि नास्ति । रति-
र्मवेदित्वाशङ्कया दूषयति—रतिः प्रियधनुः हृदा परिरभ्यालिङ्ग्य अनुमर्तुं मदनस्य पश्चान्मर-
णार्थं चित्ताधिपि चित्तामौ किमशेत निद्रिता अपि तु न । तस्मादतिः समाना न । क्षत्रियाणां
देवान्तरे मृतानां स्त्रियो धनुरालिङ्गवानुम्रियन्त इत्याचारः । विरहसंभवाच्छीतलत्वोपचारः ।
विप्रयोगस्य बहित्वं व्यङ्ग्यं चित्ताधिपीलनेन । 'तदा रतिः' इति पाठः समीचीनः । सदृक्,
'समानान्यबोध' इति वक्तव्यातिक् । 'हरदशवतुषु' इति शङ्कायैः ॥

१ 'अत्रोपेक्षाशेषालंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । २ 'अत्र भेदेन मूर्च्छालक्षणकार्यदर्शना-
द्भेदोपेतः स्वस्यापि प्रहार उत्प्रेक्ष्यते । सा च शेषमूलानि शयोचक्षुष्याभिवेति संकरः । व्यञ्जनाप्रयोगा-
द्भ्रमः । परमहारोक्तस्य स्वप्रहाररूपानर्गोत्प्रेक्षेविषमभेदश्च व्यञ्जयते' इति श्रीवातुः । ३ 'अत्र
विरोधालंकारः' तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । ४ 'अत्रोपेक्षा' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ ।

अनलभावसिधं स्वनिवासिनो न विरहस्य रहस्यमबुध्यत ।

प्रशमनाय विधाय तृणान्यसूड्यलति तत्र यदुज्जितुमैहत ॥ २२ ॥

अनलेति ॥ इयं भैमी स्वनिवासिनः स्वीयस्य विरहस्य रहस्यं तात्त्विकमनलभावमस्मिन् नाबुध्यत नाजानात् । यद्यस्मात् तत्र विरहे ज्वलति वीध्यमाने सति अमृन्प्राणास्तृणानीक कृत्वा प्रशमनाय विरहवह्निशान्त्यर्थमुज्जितुं सक्तुमैहत ऐच्छत् । विरहस्य वह्नित्वं चेच्छतं स्वासच्छान्त्यर्थं तृणक्षेपं न कुर्यात् । अतो विरहस्य वह्नित्वं नाजानादित्यर्थः । किंतु स्वीयविरहस्य अनलभावं न लस्य भावः प्राप्तित्वाद्भावं न लप्राप्त्यभावलक्षणं रहस्यं मूलकारणे नाज्ञासीत्, अपि तु जानातिस्मै । नलविरहे मरणमेव ज्यायो न तु जीवमस्मित्येच्छदिति भावः । यतः स्वविरहस्य रहस्यं स्वेन ज्ञायते, तस्मात्स्वीयान्प्राणान्प्रशमनायोरुद्राव वमाय तृणतुल्या-
न्कृत्वा खण्डुमैच्छत् । एतच्च दुःसहत्वज्ञानेन विना न घटते । विरहस्याग्निबहुः सहात्वं जातमिति भावः । 'शमनो यमराज्यमः' इत्यमरः ॥

प्रकृतिरेतु गुणः स न योषितां कथमिमां हृदयं सृदु नाम यत् ।

तदिषुभिः कुसुमैरपि दुन्वता सुविवृतं विबुधेन मनोभुवा ॥ २३ ॥

प्रकृतिरिति ॥ नाम प्रसिद्धौ । योषितां हृदयमन्तःकरणं सृदु कोमलमिति यत् प्रकृतिः स्त्रीणां स्वाभाविको गुणः, इमां योषितां भैमी कथं कृतो नैतु न प्राप्नोतु, अपि तु प्राप्तः । इमां प्राप्त इत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणमाह—विबुधेन देवेन, विबुधा न मनोभुवा कामेन कुसुमैरपि पुष्परूपैरपीषुभिर्वाणैर्हृदयं दुन्वता पीडयता सता तन्मृदुत्वलक्षणं प्रमेयं सुविवृतं सुतरां स्पर्शकृतम् । यदि स गुणो न स्यात्तर्हि पुष्पबाणैः पीडा न स्यात् । सा तु जाता । तस्मात्प्र-
गुणः समायात इति सुतरां मदनबाणैः पीडितेति भावः । दुर्बोधं प्रमेयं विबुधा विजिदते ॥

निवेदानुभावं बहिरनिर्गममाह—

रिपुतरा भवनादविनिर्यतीं विधुरुचिर्गृहजालविलैर्नुताम् ।

इतरथात्मनिवारणशङ्कया ज्वरयितुं विशवेशधराविशत् ॥ २४ ॥

रिपुतरेति ॥ विधुरुचिश्चन्द्रकान्तिः भवनाद्गृहादविनिर्यतीं बहिरनिर्गच्छन्तीं तां भैमी ज्वरयितुं संतापयितुं गृहजालविलैर्गृहपवाशच्छिद्रैरविशत् । किंभूता—यतो रिपुतरा विर-
हित्वादतिवैरिणी तथा—विशवेशधरा विशरूपधारिणी । विशरूपधारित्वे हेतुमाह—इतर-
थान्यथा आत्मनिवारणशङ्कया आत्मनिषेधमिवा वैरिण्या चन्द्ररीत्या वैरिणी भैमी वध्मा, सा च तद्विधा बहिर्निर्गच्छति । अतः पद्मदण्डसमाना चन्द्ररीतितां हन्तुं संतापयान्ज्वरं शरीरस्थापितानां विद्वानां रूपेण जालमार्गेणान्तरेव प्रविष्टा । वैरिणो मुखमार्गेण प्रवेशा-

१ 'अवानुमानातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अवानुमानातिशयोक्तिविरोधा-
लंकारसंकरः' इति तिलकज्याख्या । २ 'अवानुमानालंकारः' इति तिलकज्याख्या । 'अनुमानं
लेख्यं' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'मुनय इव विद्वाना इत्याः' इति दत्तकवीलेपात् 'मृणाले तु
वितं विशम्' इति त्रिरूपकोषादलसकारश्च 'वितम्' ।

भावाद्वाकैरेव प्रविष्टा । न तु स्वरूपेण । अन्तर्गतवैरिमात्प्राप्यमिव रीतिरन्येनाप्युगी-
यते । अविनिर्घटीमिति इणः शतरि रूपम् ॥

अतिरिक्तां नृशानतिमाह—

इदि विदर्भभुवोऽश्रुभृति स्फुटं विनमदास्यतया प्रतिबिम्बितम् ।

मुखदगोष्ठमरोपि मनोभुवा तदुपमाकुसुमान्यखिलाः शराः ॥ २५ ॥

इदीति ॥ मनोभुवा कामेन तदुपमाकुसुमानि मुखनयनोष्ठोपमागोण्यानि कुसुमानि कम-
लनीलोत्पलबन्धूकानि अखिलाः शराः पूर्वोक्तकुसुमरूपाः पद्मापि बाणा अश्रुसृति अश्रुपूर्णं
विदर्भभुवो भैम्या इदि दुःखवशाद्दिनमदास्यतया नम्रमुखत्वेन प्रतिबिम्बितं प्रतिफलितं,
मुखदगोष्ठमेव अरोपि समारोपितं, स्फुटमुत्प्रेक्षते । प्रकटं प्रतिबिम्बितमिति वा । प्रति-
बिम्बितं भैमीमुखदगोष्ठमेव भैमीवचार्थं कामेन पद्मापि बाणाः प्रायेण समारोपिता इत्यर्थः ।
पीडावशादश्रु, नम्रमुखत्वं च तस्या जातमिति भावः । मुखदगोष्ठम् शरा इति व्यक्तरूपकम् ।
प्राग्भावादेकवद्भावं ॥

विरहपाण्डुकपोलतले विधुर्व्यधित भीमभुवः प्रतिबिम्बितः ।

अनुपलक्ष्यसितांशुतया मुखं निजसखं सुखमङ्गमृगार्पणात् ॥ २६ ॥

विरहेति ॥ विधुधन्ः भीमभुवो भैम्या विरहेण पाण्डुनि कपोलतले प्रतिबिम्बितः सन्
भैमीमुखमङ्गमृगस्य कलङ्कमृगस्यार्पणादहे सुखमध्ये वा मृगस्यारोपणात्सुखमनावासेन निजसखं
स्वीयं मित्रं व्यधित चकार । कथा—अनुपलक्ष्याः विवेकेन शत्रुमनोभ्याः सिता अंशवः
किरणा बस्य चन्द्रस्य तस्य भावस्तप्ता तया । चन्द्रकपोलयोः पाण्डुत्वात्प्रतिबिम्बितस्यापि
चन्द्रस्यानुपलक्षिः । कलङ्कस्य श्यामत्वादुपलक्षिः । ततश्च मृगादृशभाद्रदनस्य निजमित्रत्वं
युक्तमित्यर्थः । सवर्णे स्थितं सवर्णं शङ्खदुग्धादिवन्न लक्ष्यते । विरहात्पूर्वं सुखस्य गौरत्वात्प्र-
तिबिम्बितचन्द्रः पृथग्लक्ष्यते स्म, विरहे तु पाण्डुनि मुखे सवर्णत्वाच्चन्द्रो न दृश्यते । अतो
भैमीमुखं चन्द्र एवेति सर्वस्यापि प्रतीतिरभूत् । पूर्वमतिचन्द्रं सुखमासीत्, अधुना तु
चन्द्रतुल्यं पाण्डुरं जातमिति भावः । अन्तेन चतुरेण किञ्चिदुत्कृष्टं वस्तु दाया सख्यं
सेवादनीयमित्युक्तिः । दुष्टो निर्दोषेऽपि स्वसंसर्गिणि स्वदोषं संक्रमय्य छान्दं करोति ।
निजसखम्, 'राजाहः—' इति द्रष्टुं ॥

विरहतापिनि चन्दनपांशुभिर्वपुषि सार्पितपाणिडममण्डना ।

विषधराभविस्मभरणा दधे रतिपतिं प्रति शंभुविभीषिकाम् ॥ २७ ॥

विरहेति ॥ सा भैमी रतिपतिं कामं प्रति शंभुसंबन्धिर्भनीं विभीषिकां भयानकतां दधेऽश्री-
कृतवती । किंभूता—विरहतापिनि विरहव्यतप्ते वपुषि संतापेन शुष्कत्वाच्चन्दनपांशुभिश्च-

१ 'अथ सद्भावोपेक्षा समासोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अजातिसयोक्तिः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ अथ 'उपमा' इति साहित्यविद्याधरी । तदुपमात्कारः । उक्तं च रुद्रदे—
'वसिष्ठैकगुणानामर्थानां योगलक्षकपाणाम् । संसर्गे नामात्वं न लक्ष्यते तदुपमाः सः' इति तिष्ठक-
स्याकथा । 'अथ चन्द्रस्य कपोलसावर्धनेन तदेकवचननारत्तामान्यालंकारः । 'सामान्यं गुणज्ञानेन
एव वस्तुवन्दरेकता' इति लक्षणाद्' इति जीवातुः ।

नन्दरजोभिरपितं विरचितं पाण्डिमा पाण्डुरत्वमेव मण्डनमलंकारो यस्याः सा । तथा—
दैर्घ्याच्छुष्कत्वाच्च विषयराभाणि वामुक्थादिसर्पतुल्यानि विसामरणानि विसालंकरणानि यस्याः
सा । मस्रपाण्डुरं सा (सर्पा)लंकरणं मदीयं वपुरेष्टा शंशुभ्रान्त्वा भीतः कामो मां न
पीडयिष्यतीति बुद्ध्वा चन्दनविसानि धृतानीति भावः ॥

विनिहितं परितापिनि चन्दनं हृदि तया धृतबुद्बुदमावभौ ।

उपनमन्सुहृदं हृदये शयं विधुरिवाङ्गगतोऽपरिग्रहः ॥ २८ ॥

विनिहितमिति ॥ परितापिनि विरहसंततो हृदि तया भैम्या विनिहितं निक्षिप्तं धृतं
बुद्बुदं धृतचन्द्रकं चन्दनं विधुरिव चन्द्र इवावभौ शुशुभे । किन्तुतो विधुः—हृदये शयं हृदि
विचयमानं सुहृदं काममुपनमन्नुपागच्छन् । तथा—अङ्गगतः समीपमागतः उच्छ्वो नक्षत्राण्येव
परिग्रहो यस्य । अथ च—जीत्वा दुत्तज्जवर्तिनक्षत्रसमूहः । यनस्य चन्दनस्य चन्द्रतुल्यत्वं,
बुद्बुदानां च नक्षत्रतुल्यत्वम् । अन्धोऽपि सपरिग्रहो मित्रमुपागच्छति । हृदये शयम्,
'शयवासवासिष्यकालात्' इति सप्तम्या अलङ्कृतम् ॥

सरहुताशनदीपितया तया बहु मुहुः सरसं सरसीरुहम् ।

अयितुमर्धपथे कृतमन्तरा श्वसितनिर्मितमर्मरमुज्झितम् ॥ २९ ॥

सरेति ॥ सर एव हुताशनोऽभिस्तेन दीपितया तया भैम्या बहुनेकं सरसमाद्रं सर-
सीरुहं कनलं श्रयितुमाश्रयितुं सुहृद्वारंवारमर्धमार्गे कृतं श्वसितेन निःश्वासवायुना निर्मितो
मर्मरः शुष्कपणैष्वनितं यस्मैवंभूतं निरुपयोगित्वादन्तरा मध्य एव निकटमनीलैवोज्झितं
लक्षम् । अनेन संतापाधिक्यं सूचितम् । 'अथ मर्मरः । खनिते वल्लपर्णानाम्' इत्यमरः ।
अर्धपथे, 'अर्धं नयुंसकम्' इति समासः । 'कृष्णपूर' इति समासान्तः । 'अर्धपथम्' इति
पाठे अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

प्रियकरग्रहमेवमवाप्स्यति स्तनयुगं तव ताम्यति किं न्विति ।

जगदतुर्निहिते हृदि नीरजे द्रवधुकुब्जलनेन पृथुस्तनीम् ॥ ३० ॥

प्रियेति ॥ हृदि निहिते स्थापिते नीरजे कर्तुणी द्रवधुना संतापेन कुब्जलनं संकोचः,
तेन कृत्वा पृथुस्तनीं भैमीं प्रति इति जगदतुरिव । इति किम्—हे भैमि, तव स्तनयुगं एवम-
स्मन्मुकुलकृतमहणरीत्या एवमनेन प्रकारेण मम यथा संकोचो जातस्तथा तदकारेण वा
प्रियकरग्रहं नलपाणिसंबन्धं प्राप्स्यति, किंतु ताम्यति ग्लायति । तुः प्रथे । ग्लानिर्न
क्रायेत्यर्थः । संतापवशात्कमलसंकोचः ॥

त्वदितरोऽपि हृदा न मया धृतः पतिरितीय नलं हृदये शयम् ।

सरहृदिभुजि बोधयति स्म सा विरहपाण्डुतया निजशुद्धताम् ॥ ३१ ॥

त्वदिति ॥ सा हृदये शयं नलं विरहेण वा पाण्डुता तया सर एव हृदिभुजं तस्मिन्
हृदिभुजि नहौ निजशुद्धतां स्वीयपातिवत्यमिति बोधयति सेव शपयति स्म । इति किम्—

१ 'अकोपमा लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'गम्भोत्प्रेक्षा' इति जीवातुः । २ 'अकोपेक्षा' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'हृदयमौसंनयेऽपि संनयो जेतति शयोक्तिमैरोऽलंकारः' इति जीवातुः ।
४ 'अकोपेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी ।

हे त्रिय, मया त्वदितरस्त्वतोऽन्यः पतिः हृदापि मनसापि न धृतः, क तु हस्तादिनेति ।
भैम्यन्तः कामः पाण्डुता च विद्यत इति । अग्रापि सती बहौ स्वीयशुद्धतां पतिं बोधयति ।
सुशार्प्यत्वादपि कर्तुणीं कर्मत्वम् ॥

विरहतप्ततदङ्गनिवेशिता कमलिनी निमिषद्वलमुष्टिमिः ।

किमपनेतुमचेष्टत किं पराभवितुमैहत तद्वधुं पृथुम् ॥ ३२ ॥

विरहेति ॥ विरहेण तप्ते तदङ्गे भैम्यङ्गे निवेशिता निक्षिप्ता कमलिनी निमिषन्ति
संकुचन्ति दलानि पर्णान्येव मुष्टयस्तैः कृत्वा पृथुं महान्तं तद्वधुं भैमीसंतापमपनेतुं दूरीक-
र्तुमचेष्टत किं तद्योगं चके, वा पराभवितुं मोहयितुमैहत ऐरुक्षत किम् । अन्यदपि दुःखदं
मुष्टिभिरपनीयते । संतापवशात्कमलिनी संकुचिषेति भावः ॥

विषयतामाह—

इयमनङ्गशरावलिपञ्चगक्षतविसारिवियोगविषावशा ।

शशिकलेव खरांशुकरादिता करुणनीरनिधौ निदधौ न कम ॥ ३३ ॥

इयमिति ॥ इयं भैमी खरांशोः सूर्यस्य करैरदिता पीडिता शशिकलेव करुणामुद्रे कं
न निदधौ चिक्षेप, अपि तु सर्वमपि । किमूता—अनङ्गशरावलिलक्षणाः पञ्चगक्षैः कृतं
दंशनं तेन विसारि प्रसरणसौलं वियोग एव संतापकारित्वाद्विषं, तेन अवशा विह्वला । एवं-
विधां दृष्ट्वा सर्वेऽपि शुश्रुवुः । अन्योऽपि सर्पदंशे विषविह्वलः संशोकं कुर्यान्नां क्षिपति ।
अथ च सर्पदंश एव विषनिरासार्थं जलाशये क्षिप्यते, तथा त्वन्व एव निक्षिप्त इला-
क्ष्यम् । कलाशब्देन भैम्या अतितनुत्वं सूचितम् । पञ्चगक्षता चासौ विसारिवियोगवि-
षावशा चेति वा ॥

ज्वलति मन्मथवेदनया निजे हृदि तयार्द्रमृणाललतापिता ।

स्वजयिनोत्पया सविधस्थयोर्मलिनतामभजद्भुजयोर्भुशम् ॥ ३४ ॥

ज्वलतीति ॥ तथा मन्मथवेदनया मदनजनितपीडया ज्वलति संतप्ते निजे हृदि अर्पिता
निहिता आर्द्रमृणाललता सरसा मृणालवल्ली स्वजयिनोः कान्त्वा मृणालजैत्रयोः सविधस्थयोः
हृदयसमीपस्थितयोर्भुजयोः सकाशात्प्रपया लज्जया भुजमतितामा मलिनतामभजत् । संताप-
ज्ञान्त्वर्थं सरसा मृणाललता हृदये स्थापिता तदङ्गसङ्गवशान्मलानां जाता । मृणालजैत्रहृदय-
स्थितमृणालसमीपस्थयोर्भैमीभुजयोर्लज्जया द्यामत्वं जनितमिति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अन्यो-
ऽपि स्वजयिना सहैकत्र स्थितौ सत्वां तन्मुखं पश्यन्मलिनो भवति । भुजयोः सविधस्थयो-
रिति सतिसप्तमी वा । अर्वांताभ्यामेव त्रयी ॥

पिकरुतिश्रुतिकम्पनि शैबलं हृदि तया निहितं विचलद्भौ ।

सतततद्रतहृच्छयकेतुना हृतमिव स्वतनूधनधर्पिणा ॥ ३५ ॥

१ 'अवोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी । 'अवेष्टत
किम्' इत्युत्प्रेक्षा । वस्तुतस्तु न किञ्चित्कर्तुं शक्नाक, प्रत्युत स्वपनेव दग्धोऽभवे । अत एवानर्थात्पक्षि-
कृष्णो विषनालंकारः । तदुत्पापिता चेयमुत्प्रेक्षेति संकरः इति जीवानुः । ३ 'अत्र रूपकोपमा-
संकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी ।

पिकरुतीति ॥ पिकरुतिश्रुत्या विरहितात्कोकिलालापध्वनौतकम्पिनि हृदि तया संतापनिवृत्त्यर्थं निहितं निक्षिप्तं हृदयस्य सकम्पत्वाद् विचलद्दिशेषेण कम्पमानं शैबलं सतत-
तद्रौतो निरन्तरभैभीगतो, हृद्रौतो वा हृच्छयः कामस्तस्य केतुना भ्रजेन इतमिव बभौ शुश्रुमे ।
किंभूतेन केतुना—स्वतन्त्रं स्वशरीरं यत्नं निविष्टं पर्यतीत्येवंशीलेन । मत्स्यो हि शैबले चर्पय
करोतीति जातिः । चर्पणस्य घनत्वं कम्पबाहुल्यसूचनार्थम् । निक्षिप्तेऽपि शैबले कोकिला-
लापलां हुनोति सेति भाषः । हृच्छय इत्यत्र 'शयवास-' इति विकल्पितत्वात् ॥

बाष्पातिरेकसाह—

न खलु मोहवशेन तदाननं नलमनः शशिकान्तमबोधि तत् ।

इतरथा शशिनोभ्युदये ततः कथमसुसुवदसुमयं पयः ॥ ३६ ॥

नेति ॥ नलमनो नलान्तःकरणं कर्तुं । तत् सुन्दरम् । अथवा यत्सर्वदोन्मादवशेन
पश्यति, तत्तदाननं भैभीमुखं कर्म । उन्मादवशाच्छिवत्कान्तं रमणीयं चन्द्रकान्तमपि विज्ञो-
पस्यं न खलु नैवाबोधि । अमुदेति काङ्क्षः । किंतु सम्यग्बोधीष्वर्थः । किंतु तत्पत एव
चन्द्रकान्तत्वं तस्य तेन ज्ञातमित्यर्थः । इतरथा पूर्ववदधुनापि भ्रान्तमेव चेत्तस्य चन्द्रकान्तत्वं
तस्मादर्थं शशिनोभ्युदये सति ततो मुक्तादसुमयं बाष्परूपं पय उदकं कथमसुसुवत्कपति स्म ।
चन्द्रोदये चन्द्रकान्तादुदकं स्रवति नान्यस्मात् । चन्द्रोदये मुक्ताजलं स्रवति तर्हि तार्त्तिकमेव
चन्द्रकान्तत्वं ननु भ्रान्तमित्यर्थः । चन्द्रवत्कान्तमिति पक्षे वैरिणा चन्द्रेण सह स्पर्धमानत्वा-
त्तदुदये दुःखवशात्ततोऽसु (कथं) निःसृतं, वैरिण उदयेऽन्यस्यापि दुःखादसु निर्गच्छति न
त्वन्यस्य, तस्मात् चन्द्रस्पर्धाति तत्त्वं ज्ञातम् । चन्द्रवत्कान्तः, चन्द्रः कान्तो यस्येति बोधौ
चन्द्रमित्रत्वप्रतीतिः, ततश्च मित्रोदये आनन्दाशु निर्गच्छति वा । चन्द्रोऽपि तां वृक्षमपीदम-
दित्यर्थः । असुसुवत्, 'निध्निदुसुम्बः कर्तरि चर्ह' ॥

रतिपतेर्विजयास्त्रमिपुयंथा जयति मीमसुतापि तथैव सा ।

स्वविशिष्टानिव पञ्चतया ततो नियतमेहत योजयितुं स ताम् ॥ ३७ ॥

रतीति ॥ रतिपतेः कामस्य इष्टुर्गथा विजयास्त्रं विजयसंवाग्धि विजयसाधनमस्त्रं जयति
तथैव कामदेवबाणवदेव सा मीमसुतापि विजयसाधनमस्त्रं सर्वोत्कर्षेण वर्तते । कुतो ज्ञातमि-
त्यत आह—तत् एव हेतोः स कामः पञ्चतया पञ्चत्वसंख्यया स्वविशिष्टानिव स्वबाणानिव
तां भैभी नियतं नियमेन पञ्चतया योजयितुमैहत । पञ्चतया योजनं युक्तमिति कल्पना । अत्र
सुसुप्तोक्ता । 'पञ्चता पञ्चमावः स्वात्म्यता मरणेऽपि च' इति विश्वः ॥

शशिमयं दहनास्त्रमुदित्वरं मनसिजस्य विमृश्य वियोगिनी ।

झटिति वारुणमश्रुमिपादसौ तदुचितं प्रतिशस्त्रमुपाददे ॥ ३८ ॥

शशिमयमिति ॥ वियोगिनी विरहव्यगिता असौ भैभी मनसिजस्य कामस्य स्वमयं
चन्द्रलक्षणं दहनास्त्रमात्रेणास्त्रमुदित्वरमुद्गमनशीलं विमृश्य विचार्य झटिति वीर्यमश्रुमिपादा-

१ 'अत्रोत्प्रेक्षा' इति जीवातुसाहित्यविद्याधर्यौ । २ 'अत्रानुमानार्थकरः' इति साहित्यवि-
द्याधरी । ३ 'अवातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । 'वपनोत्प्रेक्षयोः संकरः' इति जीवातुः ।

अप्यजातदुचितमात्रेयास्त्रविधातसमर्थं वाहनं वरुणदेवतं प्रतिशब्दं आग्नेयास्त्रशत्रुभूतमस्त्रमुपा-
ददेऽङ्गीचकार । चन्द्रोदयेऽसत्त्वाद्भुवनमरोपीदित्यर्थः । वाहनम्, 'सास्य देवता' इत्यर्थः ॥

अतनुना नवमम्बुदमाम्बुदं सुतनुरस्त्रमुदस्तमवेक्ष्य सा ।

उचितमायतनिःश्वसितच्छलाच्छुसनशस्त्रममुञ्चदमुं प्रति ॥ ३९ ॥

अतनुनेति ॥ सा सुतनुर्विरहवशाच्च भैमी नवमम्बुदं मेघमेव आम्बुदं वाहनमस्त्रम्
(अतनुना सारैण) उदस्तं स्वं प्रति क्षिप्तमवेक्ष्य दृष्ट्वा आयतस्य दीर्घस्य निःश्वसितस्य छला-
न्मिषादुचितमम्बुदास्त्रनिवारणसमर्थं श्वसनमस्त्रं वायव्यास्त्रममुं कामं प्रति उद्दिश्यामुञ्चत् ।
सुतनुत्वारस्य, अतनुत्वाद्वैरिणः किमपि कर्तुमशक्यत्वात्तावद्दाले नवमेघदर्शनमात्रेण
दीर्घनिःश्वाद्यं सत्याजेति भावः । शोधानां जातिः वैर्यस्त्रपातार्थं प्रत्यक्षं क्षिपन्तीति ॥

रतिपतिप्रहितानिहृदिहेतितां प्रतियती सुदती मलयानिले ।

तदुरुतापभयात्तमृणालिकामयमियं भुजगास्त्रमिवादित ॥ ४० ॥

रतीति ॥ सुदती शोभनदन्ता इयं भैमी मलयानिले दक्षिणपवने रतिपतिना कामेन
प्रहितानिलहेतितां प्रेषितवायव्यास्त्रात्तां प्रतियती प्रतिजानती अयं मलयानिलो न भवति, किंतु
मां प्रति कामेन क्षिप्तं वायव्यास्त्रमिति जानती तदुरुतापभयान्मदनजनितबहुसंतापभयेन
तापशान्त्यर्थमेवात्ताङ्गीकृता वा मृणालिका तन्मयं तद्वत् भुजगास्त्रमिव पञ्चगास्त्रमिवाददे
स्त्रीचकार । वसन्ते मलयानिले वाति संति संतापबाहुल्यात्तच्छान्त्यर्थमग्रेण मृणालानि निहि-
तानीति भावः । पञ्चगास्त्रकारत्वात्पञ्चनाशनत्वाच्च मृणालिकानां पञ्चगास्त्रत्वम् ॥

न्यधित तद्बुद्धिं शल्यमिध ह्ययं विरहितां च तथापि च जीवितम् ।

किमथ तत्र निहत्य निखातवाग्रतिपतिः स्तनविल्वयुगेन तत् ॥ ४१ ॥

न्यधितेति ॥ रतिपतिः कामस्त्रबुद्धिं भैमीहृदये ह्ययं शल्यमिव साङ्गद्वयमिव न्यधित
निक्षिप्तवान् । किं ह्ययम्—विरहितां वियोगित्वं, तथापि वियोगित्वे सत्त्वेन च जीवितम् ।
विरहितां च जीवितं चेति वा । चावन्मोन्यसमुच्चये । अथ हृदयोपरि शल्यद्वयस्थापनानन्तरं
तच्छल्यद्वयं स्तनलक्षणेन विल्वयुगेन विल्वफलद्वयेन कृत्वा निहत्य नितरां इत्वा तद्बुद्धये
निखातवान् । शैथिल्यनिराधाय एवं रोपयामास किमिति वितर्कः । विरहवशात्स्वल्पकालमपि
जीवनं दुःखदं जातमिति भावः । अत्रोत्तरत्र च रत्नानुरागभावः स्फुटो ज्ञेयः ॥

अतिशरव्ययता मदनेन तां निखिलपुष्पमयस्वशरव्ययता ।

स्फुटमकारि फलान्यपि मुञ्चता तदुरसि स्तनतालयुगार्पणम् ॥ ४२ ॥

अतीति ॥ मदनेन तदुरसि भैमीहृदये स्तनलक्षणतालफलयुगार्पणमकारि, स्फुटमुत्प्रेक्षे ।
किंभूतेन—तां भैमीमतिशरव्ययता अतिवेच्यं कुर्वता । तथा—पुनः वेच्यकरणदेव निखिलाः
पुष्पमयाः स्वशरास्त्रेषां व्ययाच्चासाःफलान्वपि तां प्रति मुञ्चता । दृक्षाणामन्येषां कुसुमाभावे

१ 'अत्रातिशयोक्तिरदुहित्वा' इति साहित्यविद्याधरी । 'सापहवोत्प्रेक्षा' इति जीवातुः । २ 'अवा-
प्स्यतिशयोक्तिरदुहित्वा' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रापि सापहवोत्प्रेक्षा' इति जीवातुः । ३ 'अत्र
सापहवोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रोत्प्रेक्षारूपकारकः' इति साहित्यविद्याधरी ।

फलवत्त्वामापात्तलस्य तु मुसाभावेऽपि फलवत्त्वात्तलफलद्वयस्येव साम्यादभौकृतत्वस्यैः ।
अन्योऽपि धातुको बाणक्याने पाषाणादिना वैरिणं हन्ति । अतिशरत्त्वं करोतीत्यर्थे 'तात्करो-
ति-' इति ष्यन्ताच्छता । 'संनिपातलक्षणो-' इति न बन्धोर्पः ॥

अथ मुहुर्बहुनिन्दितचन्द्रया स्तुतविधुंतुदया च तया मुहुः ।

पतितया सरतापमये गदे निजगदेऽधुविमिश्रमुखी सखी ॥ ४३ ॥

अथेति ॥ अथ तया सखी निजगदे वक्ष्यमाणमुक्ता । किमूतया—सरतापमये काम-
जनितसंतापज्वरे पतितया निमग्नया । अत एव—मुहुर्बहुवारं नितरां वक्ष्यमाणप्रकारेण
निन्दितः काममित्रं चन्द्रो यथा । तथा—मुहुः स्तुतो विधुंतुदो राहुर्दया । किमूता सखी—
संतापविलोकनादेवाधुविमिश्रं बाणविमिश्रं मुखं यस्याः सा । अन्योऽपि रोगप्रलोऽप्यायुं
स्तीति सार्धं च निन्दति । विधुंतुद इति 'विष्वरूपोस्तुदः' इति छत्रि मुंम् ॥

त्रिभिः श्लोकैर्विरहस्य दुःसहत्वमाह—

नरसुराब्जभुवामिव यावता भवति यस्य युगं यदनेहसा ।

विरहिणामपि तद्रतवद्युवक्षणमितं न कथं गणितागमे ॥ ४४ ॥

नरेति ॥ तदिति संबन्धाद्यदिति लभ्यते । यावता परेमाणेन यदनेहसा येषां नरसुरा-
ब्जभुवामनेहा कालेन । यद्वा येनानेहसा कालेन नरसुराब्जभुवां मनुष्याणां देवानामब्जभुवो
ब्रह्मणस्तेषां मध्ये यस्य नरस्य देवस्य ब्रह्मणो वा यद्युगं भवति तन्नरसुराब्जभुवां युगमिव
विरहिणामपि विद्योगिनीपुंससंबन्धि युगं गणितागमे ज्योतिःशास्त्रे रतवन्तः सुरतयुक्त
युवानः स्त्रीपुंसाः, तत्संबन्धिना निमेषचतुर्षांशकक्षणेन क्षणेन मितं गणितं सत् कथमिति न
भवति नास्ति, अपितु तदपि ज्योतिःशास्त्रे गणकं रतयुक्तक्षणेन संगमनीयम् । तच्च न
कृतम् । अनुचितमेतदित्याक्षेपः प्रश्नो वा । यद्वा यावता यदनेहसा यस्य युगं भवति तद्युगं
रतयुक्तयोर्युगोः क्षणेन मितं गणितयास्त्रे विरहिणामपि कथं न भवति । केषामिव—नरसुरा-
ब्जभुवामिव । यथा पृथ्वायिका दिनानां त्रिशती मनुष्याणां वर्षम्, तद्देवानामहोरात्रम्, एवं
देवानां द्वादशसाहस्री चतुर्गुणम्, तावती रात्रिः, तदेवं चतुर्गुणसहस्रं ब्रह्मदिनम्, तावत्सेव
रात्रिः ब्रह्मणः, पञ्चशता वर्षैः परार्धम्, एवं परार्धद्वयं परमायुः । अनया रीत्या युगादिक-
ल्पना मनुष्यादीनां ज्योतिःशास्त्रे यथा गणिता तथा विरहिणां संयुक्तानां च गणितशास्त्रे
सुगणना कथं न कृता । संयुक्तानां क्षणोऽपि विद्युक्तानामनतिक्रमणीयत्वाद्युगपुत्स्यो जायत
इत्यर्थः इति यथाबुद्धिं योजनीयः श्लोकः । सुगणनायां सरकालस्य मुख्यत्वादभ्यर्हितत्वेन

१ इदं च 'शरः कोपे दारे बजे' इति हैमोकशरशास्त्रकथनान्वात् 'जगदादिभ्यो दार' इति इति
निष्पन्नशरशब्दादिभिर्नि 'यस्य इदः' इति 'यलोपसंभावनायामुक्तम्' इत्यान् व्यसति संज्ञोत्तात्मनि
धारयति, 'आप्तः' इति कः । 'संप्रसारणे यादरेणे च शरत्वम्' इति मुकुटोक्तशरशब्दश्रुतिजामयने तु
न बलोपकारणकेशः । २ 'अज्ञोत्प्रेक्षाकथम्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ श्लोकानुपास' इति
साहित्यविद्याधरी ।

नरसन्दस्य पूर्वनिपातः । एवं ब्रह्मण इत्यपेक्षया सुराणां कालस्य । विरहिणां, रतवद्बुध, इति 'पुमान्निग्रया' इत्येकशेषः ॥

जनुर्धत्त सती स्मरतापिता हिमवतो न तु तन्महिमादता ।

ज्वलति भालतले लिखितः सतीविरह एव हरस्य न लोचनम् ॥ ४५ ॥

जनुरिति ॥ सती दाक्षायणी स्मरतापिता सती हिमवतः सकाशाच्चनुर्जन्म अपत्ताञ्जोच-
कार । तस्य हिमाचलस्य महिनि देवसंरूपोऽयमिति महत्त्वे आदता आदरयुक्ता नतु नैव
जन्म धत्ते । हिमाकरत्वात्कामतापशान्त्यर्थं जन्माञ्जीकृतवती न तु देवत्वात् । किंच हरस्य
भालतले लल्यते ब्रह्मणा लिखितः सतीविरह एव ज्वलति, नतु लोचनं तृतीयं नेत्रम् । भवि-
ष्यद्विषया दैवी लिपिललाटे लिख्यते । ज्वलतीत्यसङ्गत्यं सूचितम् । यौ जगतो मातापितरौ
तयोरपि विरहेणैवदयवस्था, मादशी कथं जाता भविष्यतीति भावः । 'जनुर्जननजन्मानि'
इत्यमरः । हिमवतः, नित्ययोगे निन्दायां वा मनुष्ये ॥

दहनजा न पृथुर्ववथुव्यथा विरहजैव पृथुर्यदि नेदशम् ।

दहनमाशु विशन्ति कथं स्त्रियः प्रियमपासुमुपासितुमुदुराः ॥ ४६ ॥

दहनजेति ॥ दहनजामिजाता दवपुत्र्यथा दाहपीडा न पृथुर्गुर्वो किंतु विरहजैव दाह-
ज्यथा पृथुः । असह्यल्लभः । अत्रार्थेऽन्यथानुपपत्ति वा प्रमाणमस्ति—यदीदृशं न स्याद्विपरीत-
मेव चेत्स्यात्, तर्हि अपगता असवः प्राणा यस्य तं मृतं प्रियमुपासितुं सेवितुमुदुरा उत्सुकाः
सोऽन्नासाः स्त्रिय आशु क्षादन्ति कालविलम्बमकृत्यैव दहनजामि कथं प्रविशन्ति । तस्माद्दहेरपि
सकाशाद्विरहपीडैव पृथुरेति । 'तथा' इति युक्तः पाठः ॥

हृदि लुठन्ति कला नितराममूर्तिरिहिणीवधपङ्ककलङ्किताः ।

कुमुदसख्यकृतस्तु बहिष्कृताः सखि विलोक्य दुर्विनयं विधोः ॥ ४७ ॥

हृदीति ॥ हे सखि, एतादृशं विधोश्चन्द्रस्य दुर्विनयमविनीतत्वं विलोक्य । कीदृशं तदाह—
नितरां विरहिणीवध एव पङ्कः पातकं तेन कलङ्किता मलिनिता अमूर्तदृश्यमानाः कल्य हृदि
लुठन्ति कीदन्ति । तु पुनर्विशेषे वा । कुमुदसख्यकृतः कुमुदमैत्रीकारिण्यः कल्य बहिःकृता
कृत एव प्रताः । वाः कल्यः कुमुदविकासकारिण्यः परोपकारशील्यस्ता बहिःकृताः । पातकिन्यः
परापकारपरास्ता एव हृदि कीदन्ति । यस्तु विनीतो भवति स सुपकारिणं हृदये धारयति,
पापिनं बहिरेव स्थापयति । पापी तु विपरीतं करोति । 'अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा' इत्यमरः ॥

अयि विधुं परिपृच्छ गुरोः कुतः स्फुटमशिक्ष्यत दाहवदान्यता ।

ग्लपितसंभुगलाद्गुरलात्त्वया किमुद्धौ जड वा वडवानलात् ॥ ४८ ॥

अयीति ॥ अयि सखि, त्वं विधुं—इति स्फुटं स्पष्टं परिपृच्छ । इति किम्—हे चन्द्र,
त्वया कुतः कस्माद्गुरोर्दाहवदान्यता दाहदातृत्वमशिक्ष्यत अभ्यस्ता । हे जड, अनुचिताभ्या-

१ 'अत्रोपमातिशयोक्त्यर्थ' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रापहुते' इति साहित्यविद्याधरी ।
'अत्रोपमापङ्कालंकारः' इति जीवातुः । ३ 'अत्रानुमानच' इति साहित्यविद्याधरी । 'कारयेण कारणस-
मर्थनरूपोऽर्थान्तरान्वास' इति जीवातुः । ४ 'अव समासोक्ति' इति साहित्यविद्याधरी ।

स्रकरिन्दुमंते, स्फुपितो दग्धः शीतलः शंभुगलो येन तस्माद्भरलद्विपात्किमधिक्वत । तन्म-
स्तके स्थित्वा इदमभ्यस्तम् । वायवा उदधौ स्थिताद्भवानलद्भवामेव । ईश्वरसंनिधानवशा-
त्समुद्रसंनिधानवशाच्च गरलवद्वामिभ्यामभ्यस्तमिति संभाव्यते । विपस्य समुद्रोत्पन्नत्वान्द्र-
स्यापि तत् एवोत्पन्नत्वाद्वद्वामेव तत्रैव स्थितत्वात्संभाव्यत इति वा । चन्द्रस्याभ्यामप्यधिकं
पीडयतीत्यर्थः । जडस्य संतापकारित्वमन्यसंयोगाद्भवद्विषममि वा कल्पयतीति युक्तिमूले
वितर्कः । शुरोः, 'आश्वयातोपयोगे' इत्यपादानत्वम् ॥

अयमयोगिवधूवधपातकैर्भ्रमिमवाप्य दिवः खलु पात्यते ।

शित्तिनिशादपदि स्फुटदुत्पतत्कणगणाधिकतारकिताम्बरः ॥ ४९ ॥

अयमिति ॥ अयं चन्द्रः, अयोगिन्यो वियोगिन्यो बन्धः खिलस्त्रासां वधस्तज्जन्यैः
पातकैः कर्तुमिर्भ्रमि भ्रमणमवाप्य प्राप्य दिवः स्वर्गादाकाशाच्च शित्तिनिशा कृष्णरात्रिस्त-
क्षणायां दृषदि शिलायां पात्यते, खल्वप्रेक्षे । शिलापतनादेव स्फुटन्तो विरीर्यमाणा उत्पतन्त
उच्छलन्तः कणगणा लेशसमूहास्तैरधिकमस्तिष्ठयेन तारकितां संजाततारकाम्बरं गत्वात् ।
शुक्लपक्षे परिपूर्णत्वाच्चन्द्रेण विरहिष्यः पीड्यन्ते, तारकाश्च परिभूयन्ते, कृष्णपक्षे चन्द्रश्या-
द्विरहिणीनां तादृशी पीडा न भवति, तारकाश्च स्पष्टतरा भवन्ति । भ्रमणं तस्य स्वतःसि-
द्धम् । यद्यपि शिलायां पातितधूर्णाभूतोऽपि तथापि भावं न लजति । उत्प्रेक्षे । अन्योऽपि
पातकी पातकैर्भ्रमयित्वातिगौरिशिलायां स्वर्गाभिप्रात्यते, कणाद्योर्ध्वं गच्छन्ति । 'शित्ती धवल-
मेचका' इत्यनरः । अवाप्येति प्यन्तस्य । तारकितम्, तारकादित्वादितम् ॥

त्वमभिधेहि विधुं सखि मद्भिरा किमिदमीदृगधिक्रियते त्वया ।

न गणितं यदि जन्म पयोनिधौ हरशिरःस्थितिभूरपि विस्मृता ॥५०॥

त्वमिति ॥ हे सखि, त्वं मद्भिरा गैमी त्वां वृच्छतीति विधुमभिधेहि वद । हे चन्द्र,
विशिष्टकुलोत्पन्नेन त्वया विरहिणीवधलक्षणमीदृक् निन्यं कर्म किमप्यधिक्रियतेऽतीक्रियते ।
एवं कर्म कर्तुं युष्मं न भवतीत्यर्थः । परापकारकरणे कारणमाह—तद्गीन्द्रोर्जनकत्वादिति-
कुलीने पयोनिधौ रत्नाकरे जन्म यदि न गणितं न विचारितं तर्हि हरशिरःस्थितिलक्षणा
भूरपि उत्तमसंसर्ग इत्यर्थः । सापि विस्मृता । काङ्क्षुः । यस्तु कुलीनो भवति तत्संनिधौ च
वर्तते स परापकारं न करोति । त्वया कुलीनत्वं तत्संनिधित्वं चोभयमपि विस्मृतम् । पापिना
सह साक्षान्मया नोच्यत इति मद्भिरेलनेन सूचितम् ॥

निपततापि न मन्दरभूभृता त्वमुदधौ शशलाञ्छन चूर्णितः ।

अपि मुनेर्जटराविषि जीर्णतां यत् गतोऽसि न पीतपयोनिधेः ॥ ५१ ॥

निपततेति ॥ शशलाञ्छन अतिनिन्दितकर्मचन्द्र, उदधौ निपतता मन्दरसंज्ञकेन
भूभृता पर्वतेनापि समुदे स्थितस्त्वं न चूर्णितः । तथा पीतपयोनिधेर्मुनेरगस्त्यस्य जटरावि-

१ 'भव च्छेकानुवातः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ रुक्मननुमानं च' इति साहि-
त्यविद्याधरी । ३ 'मनोपमात्मनः' इति साहित्यविद्याधरी ।

शुद्धरात्रावपि जीर्णतो नाशं वातापिबन्ध गतोऽस्ति । वत्त उभयवापि खेदः । जीर्णतामपीति वा अस्मदभावेन तद्वयमपि तव न जातम् । अतिदाहकत्वात्ताभ्यामपि परिलक्षस्त्वम् ॥

किमसुभिर्गल्पितैर्जड मन्यसे मयि निमज्जतु भीमसुतामनः ।

मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकां नलमुखेन्दुपरां विबुधः स्मरः ॥ ५२ ॥

किमसुभिरिति ॥ हे जड मूर्ख, त्वं किमिति मन्यसे । इति किम्—गल्पितैः कृतैर्गतेरित्यर्थः । एवंविधैरसुभिः प्राणैः कृत्वा भीमसुतामनो मयि निमज्जतु निलीयतामिति । ‘मनश्चन्द्रे निलीयते’ इति श्रुतेः । प्राणेषु गतेषु भैमीमनो मयि निलीनं भविष्यतीति चित्ते मा कार्षीरित्यर्थः । श्रुतिरप्रमाणमित्यपि न मन्तव्यमित्याह—किल यस्मान्मेधावी कामो मम संबन्धिनो तदर्थिकां चन्द्रे मनोलयप्रतिपादिकां श्रुतिं नलमुखेन्दुपरां नैपथ्यवदनचन्द्रपरमाह वदति । पण्डितेन कामेन सामान्यापि श्रुतिर्विशिष्टविषयीकृता । अतिपीडायां कृत्यामप्यर्थं त्वदधीना न भवामि, किं तु नलधीनैवेति तात्पर्यम् । मूर्खत्वापाततः श्रुतेरर्थं गृह्णाति । पूर्वोपरानुसंगानात्पण्डितस्तु श्रुतेरर्थं ब्रूते ॥

मुखरय स्वयशोनवडिण्डिमं जलनिधेः कुलमुज्ज्वलयाधुना ।

अपि गृहाण वधूवधपौरुषं हरिणलाञ्छन मुञ्च कदर्थनाम् ॥ ५३ ॥

मुखरयेति ॥ त्वमधुनास्मिन्तमये स्वयशःसंबन्धि नवं नूतनं डिण्डिमनामकुं वाद्यं मुखरय वादय । मादृशां प्राणनाशनेन महाकीर्तिर्भविष्यतीति स्वपितुर्जलनिधेः कुलं वंशमुज्ज्वलं कुरु । वधूवधपौरुषमपि गृहाण । जडनिधेर्वंशजातस्यैवं युक्तं, न त्वन्यथा । अथ च सुष्ठु अयशःसंबन्धि नवडिण्डिमं वादय, जलनिधेः कुलं दह । एतत्सर्वं कुरु पौरुषम् । हरिणलाञ्छनं शशकलङ्क, कदर्थनां पीडां मुञ्च मा कार्षीः । पीडाया अशङ्कताज्जटितिमारयेत्यर्थः ॥

निशि शशिन्मज्ज कैतवभानुतामसति भास्वति तापय पाप माम् ।

अहमहन्यचलोकयितास्मि ते पुनरहर्पतिनिहुतदर्पताम् ॥ ५४ ॥

निशीति ॥ हे शशिन्, निशि त्वं कैतवभानुतां कपटसूर्यतां भजानीकुरु । हे पाप पापरूप, भास्वति सूर्ये अशलाविद्यमाने मां तापय ज्वालय । निशि, सूर्ये चाविद्यमाने इत्युभयत्रापि योजनीयम् । एतत्सुखेन कुरु । अहमहनि प्रभाते पुनस्ते तव अहर्पतिना सूर्येण निराकृतो दर्पो गवो यस्य तस्य भावस्तत्त्वमवलोकयितास्मि ददामि । सूर्यसमं त्वयोभयनपि कर्तुं न शक्यते । तेन यद्यत्तव करिष्यते तन्मयैव द्रव्यत इति लौकिक्युक्तिः । तापय, सुगन्धो ‘आण्पाद्वा’ इत्यत्र पठितस्य ‘तप दैन्ये’ इत्यस्य । अवलोकयितास्मि, लुब्ध । अहर्पतिः, ‘अहरापीनाम्—’ इति रेफः ।

१ ‘अज विभावनालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘अज रूपकमतिशयोक्तिश्च’ इति साहित्यविद्याधरी । ३ ‘अज रतुतिमिन्द्रा’ इति साहित्यविद्याधरी । ४ ‘अज वधूवधस्यानिष्टत्वेनाविषेकसंविधानात् विषं मुहुरेव इतिविशेषपरो विध्वान्मांसः इष्टनिषेधानासपराक्षेपलंकारभेदः । तथा चालंकारप्लवम्—’अमिष्टे विध्वान्मांसम्’ इति । ५ ‘अजातिशयोक्तिः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

शशकलङ्क भयंकर मादशां ज्वलसि यन्निशि भूतपतिं भितः ।
तदमृतस्य तवेदशभूतताद्भुतकरी परमूर्धविभूतनी ॥ ५५ ॥

शशेति ॥ हे शशकलङ्क, मादशां विरहिणीनां भयंकर पीडाकर, त्वं निशि भूतपतिं
पृथिव्यादिभूतानां पतिमाकाशं भित आभितवान्, श्रयितुं कृतप्रारम्भो वा सन् यज्ज्वलसि
दीप्यसे तत्तत्सादमृतस्यामृतमयस्य तव ईदशभूतता ईदशो भूतस्य भाषो ज्वलनवज्वातता
कान्तिमत्ता चाद्भुतकरी चमत्कारिणी । अत एव परेषां मूर्धविभूतनी शिरःकम्पनकारिणी ।
अमृतस्य शीतलस्य दाहकत्वं न दृष्टमित्याश्चर्यम् । सकलङ्कस्य परपीडकस्यामृतरूपत्वादिकमा-
श्चर्यकारीति च । ईदशं मादशजनोद्वेजनलक्षणे प्रकारं भूतः प्राप्तस्त्येति वा । अथ च भूत-
पतिं शिवमाभितो यज्ज्वलसि अमृतस्य तवेदशभूतताश्चर्यकारिणी । भूतानामस्मदादीनां पतिः
पालकत्वदाभितस्य स्वभावतः सुधारूपस्य च यत्पीडाकरणक्षीलत्वं तदाश्चर्यकारि । युक्तं च
भवतीत्यर्थः । अथ च भयंकरं महादेवमाभिल यज्ज्वलङ्कपो राशौ भवति तदमृतस्य जीवत
एवेदशपिशाचताश्चर्यकारिणी मृतस्वैर्बभूतत्वं दृष्टम् । भूतो हि मृतः सन् स्त्रीबालादीनां
भयंकरो भवति, यत्र विशति तस्य मूर्धानमपि कम्पयति । अधवाऽमृतस्योदकस्य ज्वलन-
रूपताश्चर्यकारिणी । उदकस्य ज्वलनरूपत्वं कुत्रापि न दृष्टमित्यर्थः । भयंकरः 'मेघर्तिभवेषु-'
इति खचि मुम् । भितः लुप्तभितः (१) इति वत् । धिमो गलभवात् 'गलभार्थकमेक-' इति
कर्तरि कः । यद्वादिकर्मणि कर्तरि कः । अद्भुतकरी, 'कृतो हेतुताच्छीन्व-' इति टैः ॥

ध्रुवणपूरतमालदलाङ्कुरं शशिकुरङ्गमुखे सखि निक्षिप ।

किमपि तुन्दिलितः स्थगयत्यमुं सपदि तेन तदुच्छ्वसिमि क्षणम् ॥ ५६ ॥

ध्रुवणेति ॥ हे सखि, त्वं तव मम च ध्रुवणपूरं चन्द्रमणमुखे धारय निक्षिपार्थम् ।
प्रयोजनमाह—तेनाङ्कुरेण तुन्दिलितो बृहत्कुक्षिः सन् स मृगो वधयुं चन्द्रं किमपि स्तम्भमपि
स्थगयत्याच्छादयति तत्तर्हि क्षणं क्षणमात्रमुच्छ्वसिमि क्षासमोचनमपि कर्तुं समर्था स्याम् ।
अङ्कुरपुष्टेनानेन चन्द्रचेत्तिरोधर्षितः स्यात्तर्हि तद्दर्शनाभावात्क्षणं मम पौढाभावं इत्यर्थः ।
स्थगयति उच्छ्वसिमि । आरंसायां वर्तमानवत् । तुन्दशब्दादस्यर्धे तुन्दादित्वादिलचि 'तक-
रोति-' इति णिचि निष्ठे ॥

असमये मतिरन्मिषति ध्रुवं करगतैव गता यदियं कुरुः ।

पुनरुपैति निरुध्य निवास्यते सखि मुखं न विधोः पुनरीक्ष्यते ॥ ५७ ॥

असमये इति ॥ ध्रुवं निधितं बुद्धिरसमयेऽप्रस्तावे एवोन्मिषति स्फुरति । कुतः—
यद्यस्मादियं कुरुमावासा करगतैव हस्तप्राप्त्यतिर्निहितैव गता यदि तदैव निरुध्य स्मात्,
यदा चन्द्रो दृष्टो न भवेत्तदैव बुद्धिर्न जाता । पुनर्बदति—कुरुपैति पुनरुपैत्यगमिष्यति तर्हि
निरुध्य निर्वन्धं कृत्वा त्वयान स्वातन्त्र्यमिति संप्राप्त्य निवास्यते स्थापयिष्यते । पुनरुपैष्यतीति

काकुर्वा । सशमावासास्थितौ चन्द्रावलोकनं कदापि न स्यादित्यर्थः । करगता, गल्यर्थत्वात्कर्तृरिति शब्दः । 'द्वितीया त्रिता-' इति समासः । उपैति, वर्तमानसामोप्ये वर्तमानवत्प्रत्ययेः ॥

अपि ममैष चकोरशिशुमुनेर्बजति सिन्धुपिबस्य न शिष्यताम् ।

वक्षितुमग्धिमधीतवतोऽस्य च शशिकराः पिबतः कति शीकराः ५८

अयीति ॥ चन्द्रदर्शने हेत्वन्तरसूचनार्थं चषाब्दः । अपि हे सखि, ममैष चकोरशिशुः सिन्धुपिबस्य समुद्रपानकारिणो मुनेरगस्त्यस्य शिष्यतां न व्रजति गमिष्यति पृच्छ इति शेषः । बालत्वेऽभ्यासः सुकरः । तस्य शिष्यत्वे तव किं फलमित्यत आह—तच्छिष्यात्वेनाग्धिम-
षितुं पातुमधीतवतः समुद्रपानसमर्थस्य चकोरशिशोः पिबतः पानं कुर्वंतोऽस्य शशिकराः कति शीकरा निन्दनो भविष्यन्ति अपि तु खल्ला एव । यः समुद्रं पातुमिच्छति तस्य चन्द्रकिरणपानमसिसुकरमित्यर्थः । एवं सति कदापि चन्द्रदर्शनं न स्यादिति भावः । कति वेति संभावनायां वा वाचाब्दः । वा यस्मादिति वा । सिन्धुपिबस्य, 'पात्रा-' इत्यनेन शैः ॥

कुरु करे गुरुमेकमयोधनं बहिरतो मुकुरं च कुरुष्व मे ।

विशति तत्र यदैव विधुस्तदा सखि सुखादहितं जहि तं द्रुतम् ॥५९॥

कुर्विति ॥ हे सखि, गुरुं भारवन्तमेकमयोधनं लोहमुद्रं करे कुरु स्थापय । इतो मद्रूहाद्वहिर्मे मुकुरं च दर्पणं कुरुष्व स्थापय । किमर्थमित्यत आह—विधुस्तत्र मुकुरे यदैव प्रतिबिम्बरूपेण विशति प्रविशति तदैव सुखादनायासेनैव तमहितं चन्द्रं वैरिणं द्रुतं शीघ्रं जहि मारय । चूर्णकुर्वित्यर्थः । ततः पीडाशान्तिर्भविष्यतीति भावः । उन्मादोक्तिः । 'दर्पणे मुकुरादौ' इत्यमरः । अयो हन्वतोऽनेनेत्ययोधनः 'करणेयोविद्विषु-' इत्यप्रत्यये पनादेशः ॥

उदर एव धृतः किमुदन्वता न विषमो बडवानलवद्विधुः ।

विषवदुज्झितमप्यमुना न स स्मरहरः किममुं बुभुजे विभुः ॥ ६० ॥

उदर इति ॥ उदन्वता विषमो दुःसहः । अथ च विषेण मीयते समीक्रियत इति विषमः । विधुश्चन्द्रो बडवानलवदुदर एव प्रागेव किं न धृतो विक्षिप्तः । एवं कर्तुं युक्तम् । परोपपापी बडवामिल्लैकोपकारार्थमुदर एव धृतस्तथायमपि किमिति न धृत इति व्यतिरेके दृष्टान्तः । अन्यच्च—अमुना समुद्रेण विषमिवोज्झितं विषादिनाशे विभुः समर्थः परोपकाराय प्रसिद्धः स स्मरहरो महादेवोऽमुं चन्द्रं किं न बुभुजे भुक्त्वान् । विषं भुक्त्वान्, विषवत्त-
मपि किमिति न भुक्त्वान् । तस्माद्विषमो न, किंतु ततोऽपि विषम इति । 'उदन्वानुदधौ च' इति साधुः । बुभुजे, 'भुजोऽनवने' इति तद्धं ॥

असितमेकसुराशितमप्यभून्न पुनरेष विधुर्विशदं विषम् ।

अपि निपीय सुरैर्जनितक्षयं स्वयमुदेति पुनर्नवमार्णवम् ॥ ६१ ॥

१ 'अथ अर्वांतरन्यासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ वा' इति पाठस्तिलकजीवातु-
सुखावबोधासाहित्यविद्याधरीसंमतः । ३ 'अथ विरोधालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ समुद्रपानिना दण्डापूपिकया शशिकरणपानसिद्धेरर्थावतिरलंकारः' इति जीवातुः । ४ 'अत्रानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ चन्द्रप्रहारदिप्रलापा मेघसंदेशादिवन्मदनोन्मादविकार इत्यनुस-
मेपन्' इति जीवातुः । ५ 'अथ संदेहालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

असितेति ॥ सामुद्रं विषं द्विविधम्—कृष्णं, श्वेतं च । असितं कृष्णं कालकूटाक्षं विषं आर्णवं सामुद्रमेकेन सुरेण महादेवेनाशितं भक्षितं पुनरपि नाभूणो बभूव । एष चन्द्रः पुनर्विशदं श्वेतं सामुद्रं विषं सुरैर्देवैर्वैस्वादितिः प्रतिपदादितिषिषु निषीय निःशेषं पीत्वा जनिताश्चरामपि कृतनाशमपि पुनर्नवं नूतनं सयमुदेति समुत्पद्यते । शबलुकमपि बहुमिर्व-
हुषैव भक्षितमपि श्वेतं विषं पुनरुत्पद्यते । एकदैव एकेनैव भक्षितं कृष्णं विषं पुनर्नोत्पद्यम् ।
तस्मात्पूर्वविपात्कालकूटादप्यस्याधिक्यं दृढमित्यर्थः ॥

विरहिवर्गवधव्यसनाकुलं कलय पापमशेषकलं विधुम् ।

सुरनिपीतसुधाकमपापकं ग्रहविदो विपरीतकथाः कथम् ॥ ६२ ॥

विरहीति ॥ हे सखि, विरहिण्यथ विरहिण्यथ विरहिण्यशेषां वर्गस्य समूहस्य वध एव
व्यसनं तस्मिन्नाकुलं केनोपायेनैव ते कथ्या इति चिन्ताकुलमशेषकलं परिपूर्णं विधुं परापका-
रित्वात्पापं पापहर्षं कलय जानीहि । व्यसनेन हेतुनाऽकुलं कुलरहितं पापं जानीहि । 'कुपु-
त्रेण कुलं नष्टम्' इति न्यायात् । तथा सुरैर्वैष्वादिनिर्निपीता सुधामृतं यस्य एवंविचममा-
वासाचन्द्रं विरहिणामतापकारित्वादपापकं पुण्यवन्तं जानीहि । ग्रहविदो ज्योतिर्विदः कथं
कुतो विपरीता कथा भाषणं सिद्धान्तो येषां पूर्णेन्दुं शुभमहं क्षीणं च पापग्रहं 'क्षीणेन्द्रकम्-
पुत्राः पापाः' इति न ज्ञात इत्यर्थः । विपरीतं कथयन्तीति वा । अथ च चतुःषष्टिकल-
वान्त विधुः परापकारी पाप एव विचारहितः परोपकारी पुण्यवानित्युक्तिः । विरहीति,
'पुनान्निव्या' इत्येकशेषः । निपीतसुधाकम्, 'शेषादिभाषा' इति कपि 'आपोऽन्यतरस्याम्'
इति विकल्पाद्भ्रसत्वाभावात् ॥

विरहिभिर्बहु मानमवापि यः स बहुलः खलु पक्ष इहाजनि ।

तदमितिः सकलैरपि यत्र तैर्व्यरचि सा च तिथिः किममीकृता ॥ ६३ ॥

विरहिमिरिति ॥ खलुपक्षे । विरहिभिर्बहु पक्षः बहु अत्यन्तं मानं समानमवापि
प्रापितः, तत्र चन्द्रक्षयात्स पक्ष इह लोके बहुलः कृष्णपक्षोऽजनि जातः । युक्तं चैतत्—यः
सपक्षो (या) लोके बहुपूजां बहुमानं प्रमाणं च लभते स ग्रहदो बहुल एव भवति बहु स्वति
आदत्ते इति । इह बहुलपक्षे यस्यां तिथौ सकलैः समसैरपि तैर्विरहिमिस्तस्य बहुमानस्य
अमितरपरिमितता व्यरचि रचिता सा च सैव तिथिः अमा कृता किम् । अमावास्या कृते-
त्यर्थः । अमावास्यायां सर्वेषां चन्द्राभावादपरिमितो मानः कृतः । तथा च मानपरिमाणरहि-
त्वादमा अन्वर्था जाता, ननु 'अमा सह वसतोऽस्यां मूर्धाचन्द्रमसौ' इति व्युत्पत्त्येत्यर्थः ।
विरहिणां कृष्णपक्षः सुखदः, तत्राप्यस्तितराममाकास्येत्यर्थः । बहुलः, 'आतोऽनुपसर्गे कः' ।
'अनीकृता' इति पाठः क्षिप्रकल्पनबोधेऽर्थः ॥

१ 'अथ व्यसिरेको विरोधश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'ग्रहविदो विपरीतमनु कथम्' इति पाठः
साहित्यविद्याधरीसंमतः । ३ 'अत्रास्तिष्योक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'किममा कृता' इति
पाठटीकासंमतः । ५ 'अमीकृता' इति पाठे तु अनया अमा कृता अमीकृता । अमावास्या कृतेत्यर्थः ।
'अथ चिपत्यर्थः' इति सुखाचयोध्या । ६ 'अत्रालोका' इति साहित्यविद्याधरी ।

स्वरिपुतीक्ष्णसुदर्शनविभ्रमात्किमु विभुं प्रसते स विभुंतुदः ।

निपतितं वदने कथमन्यथा बलिकरम्मनिभं निजमुज्झति ॥ ६४ ॥

स्वेति ॥ स प्रसिद्धो विभुंतुदो राहुः सस्य रिपुर्विष्णुस्तस्य तीक्ष्णस्य सुदर्शनचक्रस्य वर्तु-
लवदेन विभ्रमाद्भ्रान्तेर्विभुं प्रसते किञ्चित् । उत्प्रेक्षा । अन्यथा चन्द्रबुद्धौ चेत्यादेत तदा
वदने निपतितं निजं स्वीयं स्वयं वा कथमर्थं पूजार्थं शुभ्रत्वात्करम्मनिभं दधिभक्ततुल्यं चन्द्रं
कथमुज्झति त्यजेत् त्यजति तावत् । अतः सुदर्शनबुद्ध्या पूर्वं वदनागीतमानमपिच्छेदनि-
यैवेति ज्ञायते । राहोरुपहारः करम्मो भवति ॥

वदनमर्मगतं न निजेच्छया शशिनमुज्झति राहुरसंशयम् ।

अक्षित एव गलत्ययमत्ययं सखि विना गलनालविलाष्वना ॥ ६५ ॥

वदनेति ॥ हे सखि, राहुः वदनस्य गर्भे मध्ये गतं शशिनमसंशयं निःसंदेहं निजे-
च्छया स्वामिलाषमात्रेण नोज्झति न त्यजति । किंतु राहुणा अक्षित एव भक्षित एवायं
चन्द्रोऽत्ययं विना नाशं विना गलनालविलाष्वना कण्ठकंदलविवरमाणं गलति निःसरति ।
उदरामेरनाकदम्युत्तरूपत्वादिनाशामोघः ॥

ऋजुदशः कथयन्ति पुराविदो मधुमिदं सत्तु राहुशिरदिच्छदम् ।

विरहिमूर्धमिदं निगदन्ति न क न शशी यदि तज्जठरानलः ॥ ६६ ॥

ऋजुदश इति ॥ ऋजुदशो यथादृष्टप्राहिणः पुराविदो ऐतिहासिका मधुमिदं श्रीकृष्णं
राहुशिरदिच्छदं कथयन्ति । किञ्चेति ध्रुवो । विरहिमूर्धमिदं विद्योमिशिरदिच्छदं न निगदन्ति ।
एतादृशं युक्तम् । परं तीक्ष्णप्रज्ञत्वाभावादप्यथा वदन्ति । नु प्रश्ने, संबोधने वा । यदि तस्य
राहोर्जठरानलो जठरामिः स्यात्, तदा शशी चन्द्रः क, अपितु न कुतोऽपि । राहोः शिरच्छे-
देन भक्षितोऽपि चन्द्रो जठरामिं विना गच्छति । ततश्चन्द्रस्य विद्यमानत्वादिर(हि)णामपका-
रित्वाद्विचार्यमाणो विष्णुरेव विरहिमूर्धमिदित्याशयः ॥

स्मरसखौ रुचिभिः स्मरवैरिणा मखमृगस्य यथा दलितं शिरः ।

सपदि संदधतुर्मिपजौ दिवः सखि तथा तमसोऽपि करोतु कः ॥ ६७ ॥

स्मरेति ॥ हे सखि, रुचिभिः स्मरसखौ कामलदशी दिवो मिपजौ सर्वेणौ दशौ स्मरवै-
रिणा शिवेन दलितं खण्डितं मखमृगस्य शिरो यथा सपदि तत्क्षणमेव संदधतुर्घटयामासतु-
स्तथा तमसोऽपि राहोरपि कः करोतु । एतादृशः कोऽपि नास्ति । मद्वारिणा यत्कार्यं कृतं
तन्मदनमित्रेण मदनेन वा मोक्षार्थकृत्यम् । ततः स्मरमित्रत्वाद्भ्रषक्त्वाच्च कामारिणा छिन्नं
मृगशिरस्ताभ्यां कचन्नेन मेलितम् । तथा विरहिवैरिणा विष्णुना छिन्नं राहुशिरः कः संघ-
टयतु । विरहिमित्रस्याभावादिति भावः । तात्कालिकसंधानं दृढं भवतीति सपदीत्युक्तम् ।
'तमस्तु राहुः स्वर्मांशुः' इत्यमरः ॥

१ 'अत्रानुमानम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'उत्प्रेक्षा' इति जीवातुः । २ 'अथ विरोधानासः'
इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रोत्प्रेक्षा' इति जीवातुः । ३ 'अथ हेतुः' इति साहित्यवि-
द्याधरी । ४ 'अत्रोपमा' इति साहित्यविद्याधरी ।

नलविमस्तकितस्य रणे रिपोर्मिलति किं न कवन्धगलेन वा ।

मृतिमिया भृशमुत्पततस्तमोप्रहशिरस्तदसृग्दृढबन्धनम् ॥ ६८ ॥

नलेति ॥ बाधवा रणे मृतेभिया मरणाद्वेन दिवमाकाशमतितरामुत्पततः प्रसृज्ज्वलत आकाश एव नलेन विमस्तकितस्य चिह्नमग्नौ रिपोर्मिलशत्रोः कवन्धगलेन अपमूर्षकलेवर-
कण्ठेन सह तमोप्रहशिरः राहोः शिरस्तस्य कवन्धगलस्यासृग् रक्तं तेन दृढं बन्धनं यस्य
एवंभूतं सत् किं न मिलति । मेलने हि वदनमध्यगते चन्द्रे राहुजटरामौ जीर्णोऽतितरां पीडा
न भविष्यतीति भावः । आकाशे स्थितस्य राहुशिरसः कवन्धगलेन सह संबन्धार्थं भृशमु-
त्पतत इत्युक्तम् । दृढबन्धनमिति क्रियाविशेषणं वा । 'मृतिमिया' इति पाठे नलधारणा-
भिवेलोचः ॥

सखि जरां परिपृच्छ तमःशिरः सममसौ दधतापि कवन्धताम् ।

मगधराजवपुर्दलयुग्मवन्तिकमिति न व्यतिसीध्यति केतुना ॥ ६९ ॥

सखीति ॥ हे सखि, त्वम् इति जरां राक्षसीं परिपृच्छ । अयौ जरा कवन्धतामपमूर्ष-
कलेवरत्वं दधता केतुना समंसह तमःशिरोऽपि राहुशिरोऽपि मगधराजस्य जरासंधस्य वपुषः
शरीरस्य दलयुग्मं चाण्डयुग्मं तद्वतिकमिति कृतो हेतोर्न व्यतिसीध्यति संयोजयति । यथा
मगधराजः संशितस्तथा त्वया राहुरपि संधेय इति जरां प्रति त्वया वक्तव्यम् । एकस्यैव
दैत्यस्य शिरसो राहुत्वं कवन्धस्य केतुत्वम् ॥

वद विधुंतुदमालि मदीरितैस्त्वजति किं द्विजराजधिया रिपुम् ।

किमु दिवं पुनरेति यदीदृशः पतित एष निपेय्य हि वारुणीम् ॥ ७० ॥

वदेति ॥ हे आलि सखि, त्वं मदीरितैर्महोन्नतैः विधुंतुदं राहुं वद—हे राहो, त्वं रिपुं
चन्दं द्विजराजधिया ब्राह्मणबुद्ध्या लजति किम् । 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इति धृतेः । द्वित्य-
उचित्यादिवासेज्ञानाग्नेयं द्विजराजो न तु ब्राह्मणत्वेनेत्यर्थः । ब्राह्मणत्वे(अनया)बुधपति प्रमाण-
यति—यदि ईदृशः श्रोत्रियो ब्राह्मणः स्यात्, तथैव वारुणीं मदीरं वरुणदिक्षं च निपेय्य
पीत्वा प्राप्य च पतितो महापातकी अस्मिं गतश्च सन् पुनर्दिवं स्वर्गमाकाशं किमु कथमेति
प्राप्नोति । पतितो ब्राह्मणः स्वर्गं नैति, अयं पुनरेति । तस्मात्सेज्ञानाग्नेयं द्विजराजो न
सन्वर्धत्वेन । ततो हन्तव्य एवावम् । हीति स्पष्टम् ॥

द्विजमात्रोऽपि न हन्तव्य इत्यत आह—

दहति कण्ठमयं खलु तेन किं गरुडयद्विजवासनयोजितः ।

प्रकृतिरस्य विधुंतुद दाहिका मयि निरागसि का वद विप्रता ॥ ७१ ॥

दहतीति ॥ खलु प्रायेण अयं चन्द्रो भक्षितः सन् कण्ठं दहति मामिव तेन हेतुना
द्विजवासनया ब्राह्मणबुद्ध्या लज्जतः । केनेव—गरुडवत् । यथा गरुडेन निषादलो
गतो विप्रो ब्राह्मणबुद्ध्या लज्ज इति मारते, तथा त्वया किमिति लज्जयते । हे विधुंतुद राहो,

१ 'अत्रोत्प्रेक्षावकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपमा' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अत्र समासोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अस्य विधोः प्रकृतिः सभायो दाहिका नतु आक्षी शक्तिः । सा तु रापरापे प्रभवति न त्वन्वयः । एवं चेन्न, तर्हि निरागसि निरपराधायां मयि का कीदृक् विप्रता आक्षेप्यं वा । निरपराधां मां दहतीति आक्षेपो न, अत एव त्वयावश्यं हन्तव्य इत्यर्थः । दाहिकेति कर्तरि श्रुते ॥

अर्थान्तरेण तस्य द्विजराजश्रुति समर्थयते—

सकलया कलया किल दंष्ट्रया समवधाय यमाय विनिर्मितः ।

विरहिणीगणचर्वणसाधनं विधुरतो द्विजराज इति श्रुतिः ॥ ७२ ॥

सकलयेति ॥ ब्रह्मणा (इति विविधाभिः) विधुः सकलया कलया दंष्ट्रया । जातावेकत्वम् । सर्वाभिः कलामिरेव दंष्ट्रभिः कृत्वा सम्यगवधानं कृत्वा । संयोज्येत्यर्थः । यमाय यमार्थं किल यस्माद्विरहिणीगणस्य चर्वणं भक्षणं तद्विषये साधनं कारणं किं निर्मितः अतो द्विजानां दन्तानां मध्ये राजा श्रेष्ठत्वाद्विजराजोऽयं इति श्रुतिर्जनवादः, नतु द्विजानां ब्राह्मणानां राजेति । एककालमेव सर्वासां वधाय महत्साधनमयं निर्मित इति भावः । द्विजराजः, 'राजाहः—' इति टर्च् ॥

सरसुखं हरनेत्रहुताशनाकुचलद्विदं चकृपे विधिना विधुः ।

बहुविधेन वियोगिवधेनसा शशमिषादध कालिकयाङ्कितः ॥ ७३ ॥

सरेति ॥ विधिना ब्रह्मणा विधुरेव इदं पुरोवर्ति सरसुखं हरनेत्रहुताशनादरनेत्राग्नेः सकाशाज्ज्वलद्दन्तानां प्रकाशमानं चकृपे समाकृष्टम् । अथ च बहुविधेनानेकप्रकारेण वियोगिनां विरहिण्यारुपुंसानां वधो मारणं तज्जन्येनैवसा पातकेन कालिकया पातकरूपया इयामिकया शशमिषान्मृगव्याजादाङ्कितविहितः । नायं मृगः, किंतु पातकलक्षणइयामिका । अन्योऽप्यपराधी केनापि विह्वलं विह्वयते, खत एव च तन्मुखे मालिन्यं भवति । 'आगता' इति पाठे 'पापापराधयोरगः' इत्यमरः ॥

[अत्र तिलकुसुमावबोधोपाख्याख्ययोरधिकः श्लोको दृश्यतेऽतः सोऽपि तिलकव्याख्यायुतः संयुज्यते—

द्विजपतिप्रसनाहितपातकप्रभवकुष्ठसितीकृतविग्रहः ।

विरहिणीवदनेन्दुजिघत्सया स्फुरति राहुरयं न निशाकरः ॥ १ ॥

द्विजपतीति ॥ भो सक्ति, विरहिणीनां वियोगिनीनां वदनेन्दुजिघत्सया सुखचन्द्रभक्षणच्छया राहुरेव स्फुरति, न निशाकरः । कीदृशः—द्विजपतिश्चन्द्रो विप्रभ्रेष्ठश्च तद्वत्सनात्तद्गुणादाहितं यत्पातकं तस्मात्प्रभवमुत्पन्नं यत्कुष्ठं तेन सितीकृतो धवलीकृतो विग्रहः शरीरं यस्य स तथा ॥ क्षेपकोऽयमिति तिलके विशेषः ॥ सुखावबोधायामां क्षेपकत्वं नोकम्, 'अनेन ब्रह्महत्याविभूतं फलमनुभवतोऽपि पुनः स्त्रीहत्याकरणोद्यतस्यास्य नास्ति त्रपेत्यभिप्रायः' इति चोकम् ॥]

१ 'अत्रातिशयोक्तिरूपमा च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रापहवोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकमपह्नुतिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । 'पापकालिना दाहकालिना वा शशमिषादधते इति सावहवोत्प्रेक्षादधम्' इति जीवातुः ।

इति विधोर्विविधोक्तिविगर्हणं व्यवहितस्य वृथेति विमृश्य सा ।

अतितरां दधती विरहज्वरं हृदयभाजमुपालभत स्मरम् ॥ ७४ ॥

इतीति ॥ सा इति विमृश्य विचार्य अतितरमन्तरं विरहज्वरं कामपीडां दधती हृदय-
भाजमस्तिर्वनिहितं स्मरमुपालभत निनिन्द । इति किम्-व्यवहितस्य दूरस्थस्य विधोः-इति
विविधाभिः पूर्वोक्ताभिरुक्तिविगर्हणं निन्दनं वृथा ॥

हृदयमाश्रयसे यदि मामकं ज्वलयसीत्यमनङ्ग तदैव किम् ।

स्वयमपि क्षणदग्धनिजेन्धनः क भवितासि इताश हुताशचत् ॥ ७५ ॥

हृदयमिति ॥ हे अनङ्ग काम, मामकं मयीं हृदयं यथाश्रयसे आश्रित्य वर्तसे, तदा-
श्रयभूतं हृदयमेव इत्यमनिर्वाच्यं किमिति ज्वलयसि दहसि । किमिति न दहामीत्यत आह—
क्षणमात्रेण दग्धं निजेन्धनं हृदयक्षणं येन स एवंविधः, अतएव आश्रयाश्रयात् हे इताश
नष्टमिलय, हुताशवद्विचरत्यमपि आत्मनापि क भवितासि कुत्र स्थास्यसि । आश्रयमपि
न रक्षति । अत्यन्तदुर्बिनीतस्त्वमिलयः । आश्रयस इत्यात्मनेपदेन तवैव प्रयोजनं मदाश्रयेण
सिध्यतीति सूच्यते । मामकं, 'तवकममका-' इत्यणि ममकादेशः ॥

पुरमिदा गमितस्त्वमदृश्यतां त्रिनयनत्वपरिश्रुतिशङ्कया ।

स्मर निरैष्यत कस्यचनापि न त्वयि किमक्षिगते नयनैस्त्रिभिः ॥ ७६ ॥

पुरेति ॥ पुरमिदा त्रिपुरान्तकेन त्रिनयनत्वस्य परिश्रुतिरतिव्याप्तिः, तस्याः सकाशाच्छ-
ङ्कया सर्वोऽपि जनस्त्रिनयनोऽभूदिति मयेन त्वमदृश्यतामप्रत्यक्षत्वं गमितः प्रापितः । मयि
प्रत्यक्षे त्रिनयनत्वस्यातिव्याप्तिः कथमित्याशङ्क्याह—हे स्मर, त्वयि अक्षिगते प्रत्यक्षे, अथ
च द्वेष्ये सति कस्यचनापि कस्यापि त्रिनिर्नयनैर्न निरैष्यत निर्गम्य न प्रादुर्भूतम् । लौकिकी
चोक्तिरियम्—कश्चिदुष्टं दृष्ट्वा वदति—एनं दृष्ट्वाहं त्रिनेत्रो जात इति । अत्र यथा त्रिनेत्रशब्देन
क्षोपयुक्तत्वं लभ्यते, तथात्रापि सर्वेऽपि सकोपा भवेयुरित्यर्थः । छलतु सर्वेऽपि त्रिनेत्रा
भवेयुरिति मम त्रिनेत्रत्वप्रसिद्धिर्गमिष्यतीति मयात्वमप्रत्यक्षत्वं गमितः । अथ च त्वदुद-
याजज्ञानलक्षणे तृतीये नेत्रे गमिते सति अयमन्य इति नेत्रत्रयस्यापि वैयर्थ्यमापयेवेति लौकि-
कयुक्तिः । इति सर्वं बुद्ध्वा त्वमप्रत्यक्षतां गमितः ।—त्रिनयनत्वस्य परिश्रुतिवैयर्थ्यं सच्छङ्कया
त्वयि कस्याप्यक्षिगते दृश्ये सति त्रिनिर्नयनं व्यर्थं भूतम्, अपितु व्यर्थं भूतमेव । त्वद्विहासमेव
स्मदित्यर्थः इति वा । भूतमेव । त्वद्विहासमेव तस्य तृतीयनेत्रत्वं, त्वद्विहासं व्यर्थमेव सादित्यर्थः
इति वा । अत्रापि तृतीयनेत्रस्य वैयर्थ्येऽपि नेत्रत्रयस्याप्यप्रयोजकत्वाद्वैयर्थ्यं ज्ञेयम् । व्याख्या-
नान्तरं युधिया बोद्धव्यम् । त्रिनयन इति, क्षुब्धादित्वाण्त्वाभावः । निरैष्यत, 'इष सर्पणे'
इति भावे यगात्मनेपदम् ॥

सदृचरोऽसि स्तेरिति विश्रुतिस्त्वयि वसत्यपि मे न रतिः कुतः ।

अथ न संगतिरस्ति वामनुमृता न भवन्तमियं किल ॥ ७७ ॥

१ 'अत्रानुपासोपमा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'निरैष्यत' इति पाठमाश्रित्य 'अविश्रुतिरतिव्याप्तिः-
कादीश्वरानेने ककारः' इति जीवातावमदितम् । ३ 'अथोपेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी ।

सहचर इति ॥ रतेः स्तप्रियायाः सहचरोऽसि तथा विना एकाकी कुत्रापि न तिष्ठ-
सीति यदि विधुतिर्जनवादः । अथ च रतेः प्रीतेः । तर्हि त्वयि वसति विद्यमानेऽपि मे मन-
रतिः प्रीतिः किमिति न चीयते । मयि त्वं वर्तसे रतिश्च नास्ति । सहचरत्वादुभाभ्यामपि
भाष्यम् । 'तस्मात्प्रतिदिमिभ्यैवैलर्धः' । अथवा सांप्रतमनज्ञावस्थायां वा युवयोः संगतिर्नास्ति,
किंल यस्मादियं रतिर्भूतं भवन्तमनुलक्ष्य न मृता गन्वारोद्घणं न कृतवती । यतः सांप्रतं
संगतिर्मेघो, साहचर्यं च नास्तीति प्रतिदिः । त्वं रतिवियुक्तः । विरुद्धा धुतिर्विधुतिः प्रति-
द्विरलोक्यैव । 'रतिः कामप्रियायां च रागेऽपि मुरतेऽपि च' इति विधेः ॥

रतिवियुक्तमनात्मपरह किं स्वमिव मामपि तापितवानसि ।

कथमतापभृतस्त्व संगमादितरथा हृदयं मम दह्यते ॥ ७८ ॥

रतीति ॥ हे अनात्मपरह, आत्मानं रक्ष्यं परं चारक्ष्यं न जानातीत्यनात्मपरहस्वरसे-
बुद्धिः । त्वं रतिवियुक्तां मामिव रतिवियुक्तं स्वमपि आत्मानमपि किमिति तापितवान्
दग्धवान् अस्ति । आत्मनः प्रतिक्लृप्तं कोऽपि नाचरति, किंतु शत्रोरेव । त्वं तूभयोरित्यना-
त्मपरहो भवसीत्यर्थः । एवं कुतो ज्ञातमिच्छत आह—इतरथा त्वया आत्मन्यतापिते सति
अतापभृतस्तापरहितस्तव संगमात्संबन्धान्मम हृदयं कथं कस्मात्कारणादह्यते संताप्यते ।
परापकारार्थमात्मानमपि संतापितवान् एषंविधः परापकारविरतस्त्वमित्यर्थः । 'संसर्गजा
दोषगुणा भवन्ति' । संतप्तसंबन्धात्संतप्तत्वं युक्तम् । दह्यत इति, कर्मकर्तारं यक्तव्यै ॥

अनुममार न मार कथं नु सा रतिरतिप्रथितापि पतिव्रता ।

इयदनाथवधूवधपातकी दयितयापि तयासि किमुज्झितः ॥ ७९ ॥

अन्विति ॥ नु संभाषनायां संबोधने । हे मार काम, सा सती पतिव्रतात्वेनातिप्रथि-
तातिविख्यातापि रतिस्त्व प्रिया मृतं त्वामनु कथं न ममार । पतिव्रतया मरणं कर्तव्यमिति
धर्मः । 'मृते म्रियेत या पत्नी' इत्युक्तेः । न कृतं चेत्तत्रेदं कारणम्—तया दयितयापि इय-
तीनां बह्वीनामनायाणां रक्षितृरहितानां विद्योभिनीनां वधेन पातकी त्वमुज्झितस्त्वकोऽसि
किम् । 'आष्टदेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकनुषितः' इति वचनात् । अत एवानुमरणं न कृत-
मित्यर्थः । ममार, 'म्रियतेर्लुङ्लिङोब' इति नियमात्तदभावः ॥

सुगत एव विजित्य जितेन्द्रियस्त्वदुक्कीर्तितनुं यदनाशयत् ।

तव तनूमवशिष्टवर्ती ततः समिति भूतमयीमहरद्धरः ॥ ८० ॥

सुगत इति ॥ सुगत एव बौद्ध एव त्वां विजित्य त्वां पराभूय तव उर्ममहती कीर्तिरेव
तनुः शरीरमनाशयकाशितवान् । यदस्माज्जितेन्द्रियः । 'भग्नं मारचलं तेन' इत्यादिबच-
नात् । ततोऽनन्तरं जितेन्द्रियो हरोऽवशिष्टवर्ती भूतमयीं पद्ममहाभूतनिर्मितां तव तनूं शरीरं
समित्यहरत् । ददाहेत्यर्थः । कीर्तिरूपं शरीरं सुगतवेजाशयिष्यत्तर्हि सर्वहर्ता हरोऽपि त्वां हर्तुं
नाशक्यत्, तस्मात्सर्वेषां वध्मा इत्यर्थः । अथ च भूतमयी पैशाचीमिति निन्दाप्राक्कव्यम् ॥

१ 'अत्र विभावना हेतुबालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अनोपपन्नान्नं चालकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'मनातिशयोक्त्युत्प्रेषालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र रूपक-
वर्णकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

फलमलभ्यत यत्कुसुमैस्त्वया विषमनेत्रमनङ्ग विगृहता ।

अहह नीतिरवाप्तभया ततो न कुसुमैरपि विग्रहमिच्छति ॥ ८१ ॥

फलमिति ॥ हे अनङ्ग, कुसुमैर्विषमनेत्रं त्रिलोकं विगृहता विग्रहता त्वया यत्फल-
मलभ्यत, ततः फलाद्रक्षितुरहितानामहह प्राप्तनीतिरिव नीतिः कुसुमैरपि विग्रहं बुद्धं
नेच्छति । 'पुष्परपि न योद्धव्यं किं पुनर्निमित्तैः शरैः' इति नीतिः । अनङ्ग इति निन्दा ।
विरोधस्तु अज्ञसहितेन कियते त्वं पुनः स्वयमनङ्गः, विषमो नेत्रो नेता नायकः, तेन
दुःसह्येन विरोधं कृतवत्तत्त्व महन्मौर्ख्यमित्यर्थः । 'नेत्रो नेतरि मेघहे' इति विधेः ॥

अपि धयन्नितरामरवत्सुधां त्रिनयनात्कथमापिध तां दशाम् ।

भण रतेरधरस्य रसादरादमृतमाप्तघृणः खलु नापिबः ॥ ८२ ॥

अपीति ॥ इतरामरवदिन्द्रादिदेववत्सुधाममृतं धयन्नपि पिबन्नपि त्वं त्रिनयनात्सका-
लाद्रससाद्रावर्णां दशां कथं केन प्रकारेण आपिब प्राप्तवानसि । अमृतपाने तु इन्द्रादिव-
त्त्वमप्यमरः कथं नाभूरित्यर्थः । रतेरधरस्याधरोष्ठस्य रसे स्वादे आदरादतितरामासकेहेतोः
अमृते स(ता)दृक्साधुर्वाभावादासा घृणा लुपुप्सा येनैवंभूतः सन् खलु प्रायेण अमृतं नापिबः न
पीतवानसीति भण ब्रूहि । इति वाक्यार्थः कर्म । खलु संभावनायां वा । ओष्ठमाधुर्यकम्पटेन
त्वयामृतकार्यमृतं न पीतम् । तेनेदं दशानङ्गत्वरूपा प्राप्ता । आपिधेति बलि कादिनिबमादिदं ॥

भुवनमोहनजेन किमेनसा तव बभूव परेत पिशाचता ।

यदधुना विरहाधिमलीमसामभिभवन्भ्रमसि सर मद्विधाम् ॥ ८३ ॥

भुवनेति ॥ हे परेत प्राप्तमरण, सर काम, भुवनमोहनाज्जातेनैवसा पापेन तव पिशा-
चता बभूव किम् । वदेल्लभ्यः । यदास्मादधुना विरहाधिना विवोगपीडया मलीनसां मलिनानां
मद्विधां त्रियमभिभवन्पीडयन्भ्रमसि । अन्योऽपि परेतः पातककंशास्त्रिषाचः सन् बालकादी-
न्योऽयन्भ्रान्त्यसीति । त्रिभुवनापकारी त्वादृशः कोऽपि नासीति भावः । 'भ्रमसि' इत्यन्विक्त्यर्थः ॥

यत् ददासि न मृत्युमपि सर स्वलति तेऽरुपया न धनुः करात् ।

अथ मृतोऽसि मृतेन च मुच्यते न खलु मुष्टिकरीकृतबन्धनः ॥ ८४ ॥

यतेति ॥ हे सर, त्वं हितं न करोषि परं मृत्युमपि न ददासि यत् कष्टम् । मरणे
मृत्तयं पीडा नानुभूयेत्यर्थः । अरुपया हेतुना ते करादस्तादनुर्न स्वलति पतति । रूपया
पतितुं युक्तम् । यत् कष्टम्, रूपया मृत्युं न ददासि चेदनुः किमिति न लज्जशीत्यर्थः ।
अथाजीवत एव कराकरुपा धनुः पतति, त्वं तु मृतः, तस्मात्कथं पततु रूपया अभावात् ।
अरुपयेति वा । धनुःपतनाभावे कारणमाह—अथ वा मृतोऽसि । मृतेन खलु निश्चितमु-
रीकृतमहोहतं स्वीकृतं बन्धनं येन एवंभूतो मुष्टिर्न मुच्यते । अतः करादनुर्न भ्रमसि ।
मुष्टिकमयलिङ्गः । 'बन्धनं बन्धुरं च स्फारीकृतमुरीकृतम्' इत्यनेकार्थस्त्वनिमज्जति ॥

१ 'अथ प्रतीयमानोत्प्रेक्षाकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथोत्प्रेक्षाकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथोत्प्रेक्षाकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथोत्प्रेक्षाकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

इगुपइत्यपमृत्युविरूपताः शमयतेऽपरनिर्जरसेविता ।

अतिशयान्ध्यवपुःक्षतिपाण्डुताः स्मर भवन्ति भवन्तमुपासितुः ॥८५॥

हगिति ॥ हे स्मर, त्वदन्ये ये निर्जरा देवाः सूर्यादिवस्तेषां सेविता सेवको इगुपइतिरा-
न्ध्यम्, अपमृत्युरकालमरणं, विरूपता कुष्मादिना वैरूप्यं च शमयते ज्ञान्ति नयति । भवन्तं
कामदेवमुपासितुः सेवितुरतिशयेनान्ध्यं प्रतिपत्तिराहित्वं नेत्रराहित्वं च वपुःक्षतिः शरीरका-
श्यम्, अकालमृत्युश्च । वपुषः पाण्डुता, गिरहजनितापाण्डुरोगश्च एते भवन्ति । सूर्यादिभ-
क्तस्यान्वसर्वैरगोपशमने सामर्थ्यम् । स्मरोगोपशान्तौ तत्र सामर्थ्यं नास्ति, त्वद्भक्तस्य नास्त्वत्र
किं वाच्यम् । एवंविधस्त्वं देव इगुपइहासः । अपरनिर्जरान्तेवते तच्छीलललास भावः, सा
कर्त्ता । अन्यदेवसेवनमिति वा । अपमृत्युश्च विरूपता चेति पूर्वं इन्द्रः कार्यः, ततः पूर्वेषु ।
शमयते, 'गिन्ध' इति तद्, अमन्तत्वान्मिस्त्वे इत्यः । सेविता सूच् । अपरनिर्जरसेविता,
अवतरत्वबोधिका इतिपत्तमासः । द्वितीयपक्षे ताच्छील्ये गिनिः, तस्माद्भावे प्रत्ययः ।
अतिशयपदस्य प्रत्येकं संबन्धः । अथश्च पाण्डुता च, वपुषः क्षयपाण्डुते इति षष्ठीसमासं
कृत्वा पूर्वेषु समासः । अन्यथा पाण्डुताशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् । उपासितुरिति तुह-
न्तयोगाद्भवन्तमिति द्वितीया ॥

स्मर नृशंसतमस्त्वमतो विधिः सुमनसः कृतवान्मवदायुधम् ।

यदि धनुर्दंडमाशुगमायसं तव सृजेभिजगत्प्रलयं व्रजेत् ॥ ८६ ॥

स्मरेति ॥ हे स्मर, त्वं नृशंसतमोऽतिशयेन हिंसः, अतः कारणाद्विधिः सुमनसः
पुण्यानि भवदायुषं कृतवान् । ब्रह्मा यदि तव धनुर्दंडं कठिनम्, आशुगं बाणमायसं लोहमयं
च सृजेत्, तर्हि त्रिजगत्प्रलयं व्रजेत् । अथ च तव तुष्टमनस्तादृक्प्रदायुधस्य सुमनस्त्वं कृतं
विधिना । 'नृशंसो घातुको हिंसः' इत्यमरः । हिंसार्थाच्छंसेः कर्मण्यण् । आयसं विकारे रज-
सादित्वाद्गन् । त्रयाणां जगतां समाहार इति द्विगोरेकवचने नपुंसकत्वे च त्रिजगदिति सार्धः ॥

स्मररिपोरिव रोपशिखी पुरां दहतु ते जगतामपि मा त्रयम् ।

इति विधिस्त्वदिपून्कुसुमानि किं मधुमिरन्तरसिञ्चदनिर्भूतः ॥ ८७ ॥

स्मररिपोरिति ॥ हे काम, ते तवापि रोपशिखी बाणाभिर्जगतां त्रयं मा दहतु मा स्व
चाक्षीदिति हेतोरनिर्भूतः सचिन्तः सन् संहितो वा विधिः कुसुमानि त्वदिपून्मधुभिर्मैकरन्द-
स्तर्मन्धोऽसिञ्चयितुं कथान्कम् । कः किमिव—स्मररिपोर्हरस्य रोपशिखी पुरां त्रयमिव । स
यथा पुरां त्रयं ददाह तथा तवापीति । सिक्तं वस्तु दाहसमर्थं न भवतीति भावः । मा दहतु
निषेधार्थमापि निरैतुवन्धकमाशब्दयोगे लोढं ॥

१ 'अत्र स्वतिरेकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रानर्थोत्पत्तिश्चानो विषयान्धारमेरः'
इति जीवातुः । २ 'अत्र हेतुरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ किमर्थं आहमाहोः
सानुबन्धक्योनिर्देशः कियते । आहो यतिकर्मप्रवक्तृनीमसंप्रत्ययाहोः । आहोः प्रतिषेधसंप्रत्ययार्थः ।
वह आहूत—'आ आयासानवति, प्रमाचलन्द' इति 'आहमाहोश्च' इति सूत्रमात्रपक्षोक्तौ न तु निर-
नुबन्धक्यमाशब्दश्च इतिषेधार्थत्वात्वाह एव । तस्मात् 'तं ददातु त्रयमवति' इत्यन्तिवर्तिर्लक्ष्ययोग-
यव । ४ 'अत्रोपमोत्पेक्षांकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

विधिरनंशमभेद्यमवेक्ष्य ते जनमनः खलु लक्षमकल्पयत् ।

अपि स वज्रमदास्यत चेत्तदा त्वदिपुमिर्व्यदलिष्यदसावपि ॥ ८८ ॥

विधिरिति ॥ विधिः—अणुपरिमाणत्वाच्चिरं निरवयवम् अतएवामेवं भेतुमशक्यं जनमनोऽवेक्ष्य खलु निश्चितं ते लक्षं वेध्यमकल्पयन्प्रवचयत् । अपि संभावनायाम् । स वज्रा वज्रमिन्द्रायुधं, हीरकं वा चेददास्यताकल्पयिष्यत्, तर्हि असावपि वज्रोऽपि त्वदिपुमि-स्त्वद्वाणैर्व्यदलिष्यद्विहीणोऽभविष्यदिति संभाव्यते । त्वाद्देशो हिंस्रः कोऽपि नेत्यर्थः । किया-तिपत्तौ लट् । 'वज्रोऽत्रो हीरके पयो' इत्यमरः ॥

अपि विधिः कुसुमानि तवाशुगान् सर विधाय न निर्वृतिमाप्तवान् ।

अदित पञ्च हि ते स नियम्य तांस्तदपि तैर्वत जर्जरितं जगत् ॥ ८९ ॥

अपीति ॥ हे सर, विधिः कुसुमानि तव आशुगान्निधानाणि निर्वृतिं सुखं नाप्तवान्, अतः स वज्रा तान्कुसुमरूपान्वाणान्प्रियम् गणयित्वा पञ्च हि पञ्चैव ते तुभ्यमदित न त्वधिकान्, तदपि तथापि तैः पञ्चसंख्याकैरपि बाणैर्जगत्त्रिलोक्षी जर्जरितं खण्डितम् । यत् कष्टम् । अतिहिंस्रोऽसीति भावः ॥

उपहरन्ति न कस्य सुपर्वणः सुमनसः कति पञ्च सुरद्रुमाः ।

तव तु हीनतया पृथगेकिकां धिमियतापि न तेऽङ्ग विगर्हणा ॥ ९० ॥

उपहरन्तीति ॥ हे काम, पञ्चसंख्याकाः सुरद्रुमा मन्दारादयः कस्य सुपर्वणो देवमाजस्य विक्षिप्तस्य सुतरां कति सुमनसः पुष्पाणि नोपहरन्ति उपायनीकुर्वन्ति । असंख्याताः सुमनसः प्रयच्छन्ति । देवस्यापि तव तु पुनर्हीनतयातिनिकृष्टत्वेनावज्ञया पृथक् । प्रत्येकं एकिकामेकमेकं पुष्पं प्रयच्छन्ति । अतएव पञ्चबाणस्त्वम् । अत्र सोपहासाम्बन्धे । इयतापि धिक्कारेण ते विगर्हणा न लक्षयया लज्जा न । अतएव धिक् त्वामित्यर्थः । निर्लज्जो निर्गुण-स्त्वमित्यर्थः । 'अत्रविदारणम्' इति पाठे हृदयस्फोटो न भवतीत्यर्थः । सुमनैःशब्दस्य निलज्जोतिश्रवद्बुचनान्तत्वेऽपि व्यक्तेरेकत्वादेकिकामित्येकवचनम् ॥

कुसुममप्यतिदुर्णयकारि ते किमु वितीर्य धनुर्विधिरग्रहीत् ।

किमकृतं तवैकतदास्पदे द्वयमभूद्धुना हि नलघुवौ ॥ ९१ ॥

कुसुममिति ॥ विधिः कुसुमरूपं धनुः ते तुभ्यं वितीर्य दत्त्वा पुनराग्रहीतृहीतवा-न्किमु । यतोऽतिदुर्णयकारि त्रिजगदपकारित्वादतिदुर्विनीति । किमिति प्रश्ने संभावनायाम् । स्वामेव पुनराह—इतेऽपि धनुषि एव विधिराव किमकृत, अपितु किमप्यपकारं कर्तुं समर्थौ नाभूदित्यर्थः । हि यस्माद्धुना धनुष्यपइतेऽपि एकतदास्पदे एकं च ततश्च एकतत् तस्य धनुषः स्थाने नलस्य धुवो द्वयमभूत् । तव तु धनुर्द्वयलाभात्तेन तवोपकार एव कृतो न त्वपकारः । विधिना परोपकारार्थं धनुर्हृतम्, परं लोकानांभ्येन विपरीतं जातमिति भावः ।

१ 'अत्र विरोधालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रापि विरोधोऽलंकारः' इति साहित्य-विद्याधरी । ३ 'सुपनाः पुष्पमालाः किदां मा धीरदेवयोः' इति मेदिन्याविशेषोक्तं 'वेदया अशानसुमना इव वर्जनीयाः' इति मुकुटशक्तिशुद्धकपयोगाच्च बहुवचनान्तत्वनियमाभावेनैवैकव-चनं सिद्धम् । ४ 'अत्र हेतुरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दुर्गेय इति, 'उपसर्गादसमासेऽपि गोपदेशस्य' इति ज्ञेयम् । दुर्गेय इति च पाठः । तदोप-
सर्गप्रतिरूपकव्यवस्थाप्यत्वाभावेः ॥

पशुतवः कृपया स्वकमेककं कुसुममक्रमनन्दितनन्दनाः ।

ददति यद्भवते कुरुते भवान्धनुरिवैकमिषूनिव पञ्च तैः ॥ ९२ ॥

पडिति ॥ अक्रमं कममुल्लापैव नन्दितं नन्दितं नन्दनमिन्द्रोद्यानं यैस्ते यदपि कृतवः
स्वकं स्वीयमेककमेककं कुसुमं पुष्पं कृपया न तु प्रीत्या यद् भवते तुभ्यं ददति । भवान् तैः
पञ्चिः कुसुमैः कृत्वा एकं पुष्पं धनुरिव पञ्च पुष्पाणि इषूनिव कुरुते । मिथुणा त्वया कृतवः
पटपुष्पाणि याचिताः, तैस्त्वया विभज्य धनुर्वाणाश्च कृताः । अतिदरिद्रो मिथुना प्राप्तं
स्वल्पमपि वस्तु विभज्य, अनेनैतत्कर्तव्यमनेनैतत्कर्तव्यमिति मनोरथः कियत् इति लौकिकमु-
क्तिमूचनार्थमुभयप्रापीवशब्दप्रयोगैः ॥

यदतनुस्त्वमिदं जगते हितं क स मुनिस्तव यः सहते हतीः ।

विशिखमाश्रवणं परिपूर्य चेद्विचलद्भुजमुज्झितुमीशिषे ॥ ९३ ॥

यदिति ॥ हे स्मर, यत्त्वमतनुः शरीररहितोऽति इदं जगते लोकाय हितम् ।
सशरीरत्वे तु त्वं विशिखं बाणमाश्रवणं परिपूर्वाकृष्य अविचलद्भुजं दृढभुजं यथा स्यादिवं
बाणमुज्झितुं लक्षुं चेरीशिषे समर्थः स्याः, तर्हि वस्त्व इतीर्षातानसहते स मुनिरपि क ।
त्वद्बाणपीडाग्रहो मुनिरपि न विद्यते, अन्यो नास्तीति किं वाच्यम् । तस्मात्तवाशरीरत्वे
लोकभाग्यं कारणम् । हितयोगे चतुर्थासमाधिविधानसामर्थ्याज्जगते इति तद्योगे चतुर्थी ।
'इतः से' इति इटि ईशिप इति रूपम् ॥

सह तया स्मर भस्म शटित्यभूः पशुपतिं प्रति यामिषुमग्रहीः ।

ध्रुवमभूदधुना वितनोः शरस्तव पिकस्वर एव स पञ्चमः ॥ ९४ ॥

सहेति ॥ हे स्मर, त्वं पशुपतिं प्रति लक्ष्मीकृत्य तद्बाणाय यामिषुमग्रहीः, तया इष्ट्या
सह त्वं शटिति भस्म अभूः । जीवपालकेन हरेणास्मदादिहिताय सबाणस्त्वं दग्ध इति भावः ।
वितनोः शरीररहितस्य तवाधुना पिकस्वर एव कोकिलस्वर एव पद्यानां पूरणः शरोऽभूत् ।
ध्रुवमुत्प्रेक्षे । अशरीरत्वेऽपि पञ्चबाणत्वं चावस्थितमेवेत्यर्थः । 'पञ्चमं प्राह कोकिलः' (इत्युक्तेः
पञ्चमनानकः पिकस्वर एव शरोऽभूत्) इति शब्दच्छलम्—हरेण दग्धे शरे तत्स्थाने
पञ्चमस्वर एव जातः । 'पत्रो रोप इषुर्हयोः' इत्यमरैः ॥

स्मर स मधुरितैरफलीकृतो भगवतोऽपि भवद्दहनध्रुमः ।

सुरहिताय हुतात्मतनुः पुनर्ननु जनुर्दिवि तत्क्षणमापिथ ॥ ९५ ॥

स्मरेति ॥ रे स्मर स भगवतो, हरस्यापि भवद्दहने भवद्दहे ध्रुमः मधुरितैर्मैव पातकै-
रफलीकृतो निष्फलीकृतः । विफलत्वमेवाह—ननु यस्मात्सुराणां हिताय हुता त्वत्का आत्म-

१ इदं च 'सुदुरोः प्रतिपेधो नुमन्निभित्तवत्त्वत्तत्तेषु' इति वार्तिकस्य 'णत्वं—दुर्गेयम्, दुर्गेत-
मिति । 'उपसर्गात्—' इति वत्वं ना भूदिति' इति भाष्यस्य च विस्मरणमूलकम् । तस्मात्तत्त्वत्तद्विष-
य प्रयोगः साधुः । २ 'अत्रोत्प्रेक्षासिद्धान्तोक्तिबालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपमा-
लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
५ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' साहित्यविद्याधरी ।

तनुः स्वशरीरे वेन एवंविधस्त्वं तत्प्रसादात्तत्क्षणं तत्कालमेव दिशि पुनर्जन्तुर्जन्म आपिथ
प्राप्तवानसि । नहि पापिनः स्वर्गे जन्म, तत्र तु परोपकारित्वात्स्वर्गे जन्म । सुरहिताय,
'चतुर्थो तदार्थाय' इति समासः ॥

विरहिणो विमुखस्य विधूदये शमनदिक्पवनः स न दक्षिणः ।

सुमनसो नमयन्नटनौ धनुस्तत्र तु बाहुरसौ यदि दक्षिणः ॥ ९६ ॥

विरहिण इति ॥ विधूदये चन्द्रोदये विमुखस्य दुःखितस्य विरहिणः स शमनस्य यमस्य
दिक्पवनो मलयानिलः दक्षिणः सुखकारी न, किन्तु वामो वक् एव । प्रथमं विरहादुःखम्,
ततश्चन्द्रोदयात्, ततो मलयानिलविति भावः । पूर्णस्य चन्द्रस्य दुःखकारित्वादिसुखस्य पथि-
माभिसुखस्य विरहिणोऽपसव्यो न भवति, किन्तु वाम एव । पथिगदिक्षुखस्य दक्षिणदिग्भवो
वाम एवेत्यर्थः । ननु मलयानिलस्य प्रतिदं दक्षिणत्वं कथमपलभ्यत इत्याशङ्क्याह — यदि अतौ
मलयानिलो दक्षिण एवेत्यभिमानः, तु तर्हि सुमनसो धनुः पुष्पमयं चापमटनौ अग्रे नमय-
न्मन्त्रीकुर्वन्तश्च बाहुरेव । तुरेवामौ वा । यथा तत्र बाहुविरहिणोऽनुकूलत्वात् मलयबाहुरपि ।
विरहलक्षणत्वात् तमौ दुःसहावित्यर्थः । मलयानिलोऽप्यग्रे पुष्पाणि नमयति । सुमनसस्तवेति
वा । शमयते सर्वान्मारयति, तदिगमते वायुरपि तथैव । अथ च दक्षिणः प्रहरणकुशलो
धर्मयोद्धा न, पराङ्मुखस्यापि हननात् । अतो दक्षिणत्वे प्रतिदो विरहिणो शत्रुरेवेत्यर्थः ॥

किमु भवन्तमुमापतिरेककं मदमुदान्धमयोगिजनान्तकम् ।

यदजयत्तत एव न गीयते स भगवान्मदनान्धकमृत्युजित् ॥ ९७ ॥

किमिति ॥ उमापतिर्मदमुदा गर्वहर्षेणान्धमयोगिजनानां विशेषिजनानामन्तकं यमतु-
ल्यमेककं भवन्तं यदजयत्, तत एव हेतोः किमु स भगवान्मदनो मदनान्धकमृत्युजित् न
गीयते । अपितु तत एव कीर्त्यते । एकस्यैव तत्र जयान्मदनजित्, अन्धकजित्, मृत्युजित्,
इति नामत्रयं प्राप्तवान् । मदनत्वम्, अन्धकत्वम्, मृत्युत्वं धर्मत्रयं त्ववि विषते । अन्ध-
कासुर-मृत्यु-मदन-नामभिरपकारकत्वमित्यर्थः ॥

त्वमिव कोऽपि परापकृतौ कृतौ न ददृशे न च मन्मथ शुश्रुवे ।

स्वमदहो दहनाज्वलतात्मना ज्वलितुं परिरभ्य जगन्ति यः ॥ ९८ ॥

त्वमिवेति ॥ हे मन्मथ, परापकृतौ परापकारे विषये त्वमिह त्वत्सदृशः कोऽपि कृतौ
कुशलो न ददृशे दृष्टः, न च शुश्रुवे श्रुतः । कोऽप्यर्थः । कथमित्यत आह — यत्त्वं ज्वलता
आत्मना स्वरूपेण जगन्ति विभुवनानि परिरम्वालिङ्ग्य ज्वलितुं दहनाद् हरनयनामैतौः
स्वमात्मानमदहोऽप्याक्षीः । ज्वलतस्तत्र संबन्धाविभुवनं ज्वलतीत्यर्थः । परापकारार्थमात्मापि
वेन दग्धः, एवंविधस्त्वं कुशल इत्युपहोसः ॥

१ 'अवातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवातिशयोक्तिरलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । 'मलयानिलस्य वामोऽसि दक्षिणः' इति ध्वनिः । शमनदिक्पवनोऽसि न दक्षिण
इति पुरुरादिरोषाभासोऽलंकारः' इति जीवातुः । ३ 'जय सापह्नोत्येकालंकारः' इति साहि-
त्यविद्याधरी । 'अत्र मदनादीनां मिथो वेदोऽप्यनेदोक्तिरतिशयोक्तिः' इति जीवातुः । ४ 'अत्रो-
पमातिशयोक्तिरालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

त्वमुचितं नयनार्चिषि शंभुना भुवनशान्तिकहोमद्वयः कृतः ।

तत्र वयस्यमपास्य मधुं मधुं हतवता हरिणा वत किं कृतम् ॥ १९ ॥

त्वमिति ॥ त्वं शंभुना नयनार्चिषि उचितं योग्यं भुवनशान्तिकहोमार्थं लोकपीडाशान्तिप्रयोजनकहोमार्थं हविर्हव्यं कृतः । महामार्गादिपीडाशान्त्यर्थं बहौ होमार्थं हविर्भवति, त्वजनितपीडाशान्त्यर्थं तु नयनवहावुचितं हविस्तपमेव प्रक्षिप्त इत्यर्थः । त्वं नयनबहौ द्वयः कृतः, एतदुचितं कृतमिति वा । यं भवत्वस्मादिति शंभुपदेन सूचितम् । हरिणा विष्णुना तत्र वयस्यं मिवं मधुं वसन्तमपास्य परित्यज्य मधुं मधुनामानं दैत्यं हतवता किं कृतम् । न किमपीत्यर्थः । अतिपीडाकारिणं वसन्तमुपेक्ष्य दैत्यं हतवता हरिणा किमपि नोपकृतमिति भावः । वत कष्टम् । किंकृतं कुरितं कृतमिति वा । शान्तिः प्रयोजनमस्य शान्तिकः 'प्रयोजनम्' इति ऊहं ॥

इति कियद्वचसैव भृशं प्रियाधरपिपासु तदाननमाशु तत् ।

अजनि पांशुलमप्रियवाग्वलन्मदनशोषणवाणहतेरिव ॥ १०० ॥

इतीति ॥ प्रियस्य नलस्याधरपिपासु अधरचुम्बनाभिलाषि तत्प्रसिद्धं विरहपाण्डुरं वा तस्या आननम् । इति पूर्वोक्तेन कियद्वचसैवाल्पवचनेनैव आशु शीघ्रं पांशुलमतितरां शुष्कमजनि जातम् । साकल्येन वक्तुं समर्थं नाभूदित्यर्थः । यच्च पिपासु तदल्पवचनेनैव शुष्ककण्ठं भवति । उप्रेक्षते—अप्रियवाचा सनिन्द्वचनेन ज्वलन्कुक्षो यो मदनत्वस्य शोषणवाणेन शोषणाख्येन शरेण वा इतिहंननं तस्मादिव । शोषणवाणाहतं सन्चक्रुर्गं जातमित्यर्थः । अधरपिपासु 'मधुपिपासुप्रभृतीनां मन्वादिपाठात्समासः' इति वामनाचार्य-वचनात्समासः । पांशुलशब्दः विष्मादि (अजन्तैः) ॥

वक्तोक्तिभङ्गोपेक्षां व्यञ्जयितुमुपक्रमते—

प्रियसखीनिवहेन सहाय सा व्यरचयद्गिरमर्धसमस्यया ।

हृदयमर्मणि मन्मथसायकैः क्षततमा बहु भाषितुमक्षमा ॥ १०१ ॥

प्रियेति ॥ अधानन्तरं सा भैमी प्रियसखीनिवहेन खरहस्यवेदिब्रिगधसखीनिवहेन सह वर्धया सखीभाषितस्य समस्यया प्रकुत्तररूपेणोत्तरार्धपरिपूरणेन गिरं व्यरचयत् । अर्धं सख्यः पूर्वमुच्यते, अनन्तरं भैम्युवाचेत्यर्थः । एवं किमियुवाचेत्यत आह—किंभूता सा—हृदयमर्मणि हृदयलक्षणमननस्थाने मन्मथसायकैः क्षततमातितरां विद्धा । अत एव बहु भाषितुमक्षमाऽसमर्था । 'समस्या तु समासार्था' इत्यमरः । अपूर्णत्वाद्विशिष्टं समस्यते संक्षि-प्नतेऽनयेति समस्या । बाहुलकात् 'संशयार्थाः' इति क्यप् ॥

अकरुणादयः सूनशरादसून्सहजयापदि धीरतयात्मनः ।

असव एव ममाद्य विरोधिनः कथमरीन्सखि रक्षितुमात्थ माम् १०२

अकरुणादिति ॥ हे भैमि, त्वम् अकरुणानिर्दयात्सूनशरात्कामात्मकाकादापदि सह-जया स्वाभाविकया धीरतया धैर्येण आत्मनोऽसून्व रक्ष । 'विपदि धैर्यम्' इति वचनात् ।

१ 'अव रूपकानिद्वयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अन्योपेक्षाकलंकारः' केशिकः । इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथानुप्रासो हेतुः सहोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

इति सखीवचनम् । हे सखि, समाद्य अस्य एव प्राणा एव विरोधिनी वैरिणः, त्वमरीजक्षितुं कथमाद्य ज्ञूये । वैरिणो रक्षणीका इत्युदासीनोऽपि नोपदिशति, किंपुनर्मित्रम् । इति भैमीवचः । प्राणेषु गतेषु मम सुखं सादित्वर्थः । सुनक्षराद्य, 'मीत्रा-' इत्युपादानत्वम् ॥

हितमिरं न शृणोषि किमाश्रये प्रसभमप्यवजीवितमात्मनः ।

सखि हिता यदि मे भवसीदशी मदरिमिच्छसि या मम जीवितम् १०३ हितेति ॥ हे आश्रये सर्वदात्मद्वचनकारिणि, हितानां सादशीनां, हितां वा मिरं वाचं किं न शृणोषि, अपितु आकर्णय । यद्यप्यतिपीडा भवति तथापि 'आत्मानं सर्वदा गोपायेत्' इति श्रुतेः । प्रसभं बलात्कारेणापि धैर्यमवलम्ब्य आत्मनो जीवितमव इत्यन्यसखीवचः । (उत्तरम्)—हे सखि, या त्वं मदरिं मच्छुभृतं मम जीवितमिच्छसि, ईदृशी यदि तर्हि हिता मे भवसि, काका हिता न भवस्येव । सखीत्वादेतादृशं वक्तुमनुचितमिति भावः । मे, चतुर्थी हितशब्दयोगे इति वा ॥

अमृतदीधितिरेष विदर्भजे भजसि तापममुष्य किमंशुभिः ।

यदि भवन्ति मृताः सखि चन्द्रिकाः शशमृताः क तदा परितप्यते १०४ अमृतेति ॥ हे विदर्भजे, एष पुरोवर्ती अमृतदीधितिः, न तु तीक्ष्णदीधितिः । त्वं अमुष्मांशुभिः सुधामयैः किरणैस्तापं दाहं किं भजसि—इति सखीवचः । छलेनोत्तरमाह—हे सखि, शशमृताः कलङ्गिनः चन्द्रिका यदि मृता भवन्ति कृष्णपक्षवत्तदा क्व कुतो हेतोः परितप्यते संतप्येत्, कारणान्तराभावात्संतापो न भवेदिति भैमीवचः ॥

व्रज धृति त्यज भीतिमहेतुकामयमचण्डमरीचिद्वञ्चति ।

ज्वलयति स्फुटमातपमुर्मुरैरनुभवं वचसा सखि तुम्पसि ॥ १०५ ॥

व्रजेति ॥ हे भैमि, धृति व्रजाङ्गीकुर्व । सूर्यबुद्ध्या निन्दामहेतुकामपारणिकां भीति त्यज । अयमचण्डमरीचिश्चन्द्र उदजत्युदेति—इति सखीवचः । उत्तरम्—हे सखि, अयं आतपमुर्मुरैरुष्णरूपकरीषा (तुषा) भिक्कणैः स्फुटं मां ज्वलयति, त्वं वचसानुभवं तुम्पसि । वचसादनुभवो बलीयानित्यर्थः । 'मुर्मुरस्तुपवहौ स्यात्' इति विधेः ॥

अयि शपे हृदयाय तवैव तद्यदि विधोर्न रुचेरसि गोचरः ।

रुचिफलं सखि दृश्यत एव तज्ज्वलयति त्वचमुल्ललयत्यसून् ॥ १०६ ॥

अयीति ॥ अयि भैमि, यदि त्वं विधोश्चन्द्रस्य रुचेर्यदि गोचरो विषयो नास्ति, तर्हा तवैव हृदयाय शपे तद्बुद्धयं सृष्टामि चन्द्र एवायं न तु सूर्य इति शपथः कियते । 'अयि' इति पाठे सत्यप्यर्थे तव विश्वासार्यं शपेऽपि शपथमपि करोमीत्यर्थः । छलेनोत्तरमाह—हे सखि, रुचेः फलं दृश्यत एव वरजवं ज्वलयति असुल्ललयत्यनुल्लवति । त्वया सत्यमुक्तम् । रुचिफलं शरीरज्वलनं प्राणोन्मूलनं च उष्णस्पर्शत्वं तेजसः क्षमाव इति भावः । शपे 'शप उपालम्भे' इति वक्तव्यात्तद् । तद्योगे 'शपद्बुद्धे' इति (संप्रदानत्वात्) चतुर्थी ॥

१ 'इतःसकाशाददृशु मानवेयु शेषवक्षोक्तिरलंकारः' । यदुक्तं रुद्रदे—'वक्ता नदन्यशोक्तं व्याचष्टे मान्वादा तदुत्तरदः । वचनं वक्ष्यदन्तर्द्वेषा सा शेषवक्तोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रा-चण्डकरे चण्डकरजान्ता ज्ञान्तिमदलंकारः' जीवातुः ।

विधुविरोधितियेरभिधायिनीं ननु न किं पुनरिच्छसि कोकिलाम् ।
सखि किमर्थमवेपणया गिरं किरति सेयमनर्थमयीं मयि ॥ १०७ ॥

विधित्ति ॥ विधुविरोधितियेचन्द्रशत्रुतियेरमावास्याया अभिधायिनीमपि कुहूशब्दं
कुर्वतीमपि कोकिला पुनः किमिति नेच्छसि । अपि तु स्वशत्रुचन्द्रशत्रुत्वान्माननीयेयम् ।
अत्रोत्तरम्—हे सखि, कुहूशब्देनामावास्यामाह्वयतीयमित्यर्थमवेपणयार्थविचारणया किम्,
अलम् । 'यस्मात्सेयं कोकिला मयि मद्रिपयेऽनर्थमयीममावास्यालक्षणावर्थशून्या । अथ च दुःस-
हदुःखप्रचुरां गिरं किरति वदति । शब्दमात्रमेतत्, न तु तामाह्वयतीति वचकेयमिति भावः ॥

हृदय एव तवास्ति स बलमस्तदपि किं दमयन्ति विषीदसि ।

हृदि परं न बहिः खलु वर्तते सखि यतस्तत् एव विपद्यते ॥ १०८ ॥

हृदय इति ॥ हे दमयन्ति, यद्यपि स बलमो नल्लक्ष्य हृदय एवास्ति तदपि तथापि
किं विषीदसि चेदं कुक्षे, अपितु खेदो न करणीयः । इति सखीवचः । हे सखि, यतः स
हृदये परं वर्तते, बहिः खलु निश्चयेन न वर्तते, तत् एव तस्मादेव हेतोर्विपद्यते विषादः
कियत् इत्युत्तरम् ॥

स्फुटति हारमणौ मदनोष्मणा हृदयमप्यनलंकृतमद्य ते ।

सखि हतासि तदा यदि हृद्यपि प्रियतमः स मम व्यवधापितः १०९

स्फुटतीति ॥ हे भैमि, मदनोष्मणा मदनजनितवियोगानलेन हारमणौ द्वारे विश्रमासो
नायकमणिः । तत्सहित इत्यर्थः । तस्मिन्स्फुटति विषीर्यमाणे सति अद्य ते हृदयमपि अनलं-
कृतं न भूषितमलंकाररहितं जातमिति सखीवचः । मुक्तादि तु प्रागेव भूषारहितं जातमित्य-
पिशब्दार्थः । हे सखि, यदि स मम प्रियतमो हृद्यपि व्यवधापितोऽन्तर्धापितस्तर्हि हतासि,
अनलं नलरहितं हृदयं कृतमिति त्वदुक्तेर्हृदयादप्यपाकृतः प्रेषानिति छलेन भैमीवचः ।
दधातेर्नो 'अर्ति-' इत्यादिना पुक्ति व्यवधापितः । 'निष्ठायां सेटि' इति भिचो खोपः ॥

मूर्च्छामाह—

इदमुदीर्य तदैव मुमूर्च्छं सा मनसि मूर्च्छितमन्मथपावका ।

क सहतामवलम्ब्यलवच्छिदामनुपपत्तिमतीमतिदुःखिता ॥ ११० ॥

इदमिति ॥ मनसि मूर्च्छितः प्रातश्चिद्विर्मन्मथ एव पावको यस्याः सा भैमी इदं पूर्वोक्त-
मुदीर्योक्त्वा तदैव तत्कालमेव मुमूर्च्छं नयनीमवस्थां प्राप । अनलंकृतमित्यत्रालीकया नलराहि-
त्यप्रतीत्या कथं मूर्च्छां प्रापेत्तादृशार्थान्तरन्यासमाह—अतिदुःखिता सा अनुपपत्तिमतीमथ-
टमानामलीकामप्यवलम्ब्य नललक्षणस्य जीवनाधारस्य यो लवो लेखस्तस्य सा छिदा वृष्टिस्तं
क कृतः सहर्ता सोढुं शक्ता स्यात् । न कुतोऽपि । दुःखितो दुःखहेतौ नालीकत्वं विचारयति ।
अलीकमेव नलराहित्यमविचार्यैवमपि मूर्च्छां प्रापेति युक्तमेव । 'तीमपि' इति पाठः ॥

१ 'चन्द्रमुखत्वान्माननीयेयम्' इत्यपि पाठश्चिन्त्यः । २ 'अथ काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहि-
त्यविद्याधरी । 'अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति जीवातुः ।

अधितं कापि मुखे सलिलं सखी प्यधित कापि सरोजदलैः स्तनौ ।
व्यधित कापि हृदि व्यजनानिलं न्यधित कापि हिमं सुतनोस्तनौ ॥१११॥
अधितेति ॥ कापि सखी सुतनोरतिकृपाया भैम्या मुखे सलिलमधित चिक्षेप । कापि
काचित्सखी सरोजदलैः स्तनौ प्यधित आच्छादितवती । काचिद्दृदि व्यजनानिलं व्यधित
चकार । काचिच्च हिमं चन्दनं तनौ शरीरे न्यधित निक्षिप्तवती । 'चन्दने न हिमं विदुः'
इति विदुः । 'विसम्' इति पाठः ॥

उपचचार चिरं मृदुशीतलैर्जलजनैर्मृणालजलादिभिः ।
प्रियसखीनिवहः स तथा कमादियमवाप यथा लघु चेतनाम् ॥११२॥
उपचचारेति ॥ स प्रियो हितः सखीनिवहो मृदुभिः कोमलैः शीतलैर्हिमैश्च जलजैः
कमलैर्जलचन्दनव्यजनानिलाद्यैः चिरकालं कमात्परिपात्या भैमी तथा उपचचार यथा इयं
सखीमल्पा चेतनामवाप । लघु शीघ्रं वै ॥

अथ कले कलय भवसिति स्फुटं चलति पद्म चले परिभाषय ।
अधरकम्पनमुन्नय मेनके किमपि जल्पति कल्पलते शृणु ॥ ११३ ॥
रचय चारुमति स्तनयोर्वृति कलय केशिनि कैश्यमसंयतम् ।
अवगृह्णाण तरङ्गिणि नेत्रयोर्जलसराविति शुश्रुविरे गिरः ॥ ११४ ॥

अथेति ॥ रचयेति युग्मम् । इति सखीनां परस्परं गिरो वाचो बहिर्देशस्थैः शुश्रुविर
आकर्णिताः । इति किम्—कले इत्यादीनि भैमीसखीनामानि । अधानन्तरं कन्यान्तःपुरे हे
कले सखि, इयं भैमी स्फुटं प्रकटं भवसिति जीवति इति कलम विचारय । हे चले सखि,
पद्म अक्षिणोर्मिचलतीति परिभाषय विचारय । पद्मचलनमपि जीवनचिह्नम् । हे मेनके
सखि, अधरकम्पनमोष्ठस्फुरणमुखय तर्कय । कल्पलते सखि, इयं किमप्यस्याष्टं स्तनं च
जल्पति वदति शृणु । एवं जीवनज्ञानानन्तरं हे चारुमति सखि, स्तनयोर्वृतिमावरणं रचय
कुरु । इयं स्तनयोरनादृति न जानाति । हे केशिनि सखि, असंबतमनिकर्षं कैश्यं केशसमूहं
कलय नधान । त्वं केशकर्म जानासि यतः । हे तरङ्गिणि सखि, नेत्रयोर्जलसरो माणप्रवाहौ
अवगृह्णायापाकुरु । तरङ्गिण्या हि जलसरावग्रहः संभाव्यते । भवसिति, 'रदादिभ्यः' इतीदृ ।
कैश्यं केशसमूहः 'केशाश्चाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्' इति यञ् ॥

कलकलः स तदालिजनाननादुदलसद्विपुलस्त्वरितेरितैः ।
यमधिगम्य सुतालंयमीयिवान्धृतदरः स विदर्भपुरंदरः ॥ ११५ ॥
कलकल इति ॥ त्वरितेरितैः कले इत्यादिशीघ्रचनेन विपुलो महान्त कलकलः कोल-
हलः तस्या भैम्या आलिजनस्य सखीजनस्य आननादुदलसदुदमत् । कुमार्योः किं जातमिति

१ सुखावबोधसाहित्यविद्याधर्योऽयु 'अधित' 'उपचचार' इत्यनयोपि युग्मत्वमेवोक्तम् ।
२ 'जलजाल' इति पाठमाश्लिष्य 'पद्मसमूहः' इति व्याख्यातं जीवती । सुखावबोधार्थां य—
'यद्यपि 'पद्मनालं तु मृणालं तन्मुखं विसम्' इति कोमे नात्मृणालयोरेक्यमेवास्ति तथाप्याकृतिनेराद्रे-
दोऽवगन्तव्या' इत्युक्तम् । ३ अनुयासजाललंकारी साहित्यविद्याधरी । ४ 'अप्रानुयासजाललं-
कारी' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'मेतवान्' इति पाठमालिङ्गजीवानुसंगतः । ६ 'दुष्टतरः' इति
पाठमाश्लिष्य 'त्वरिततरः' इति व्याख्यातं जीवती ।

भूतदरो जातभयः स विदर्भपुरंदरो भीमः वं कोलाहलमधिगम्य आकर्ण्य सुतालमयीविषा-
नागतवान् । त्वरितानां पावकानामीरितैर्बन्धैर्यमधिगम्येति वा ॥

कन्यान्तःपुरवाधनाय यदधीकारात्त दोषा नृपं

द्वौ मन्त्रिप्रवरश्च तुल्यमगदंकारश्च तावूचतुः ।

देवाकर्णय सुश्रुतेन चरकस्योकेन जानेऽखिलं

स्यादस्या नलदं विना न दलने तापस्य कोऽपि क्षमः ॥ ११६ ॥

कन्येति ॥ तौ द्वौ तुल्यं समकालं शब्दसारूप्यात्ममानं च नृपमूचतुः । द्वौ कौ—मन्त्रि-
प्रवरश्च अगदंकारो वैद्यश्च । तौ कौ—यदधीकारात्स्वाम्याभियोगात्पुरुषादिभ्यो वातादिरोगा-
दिभ्यश्च कन्यान्तःपुरस्य वाधनाय निन्दायै, अथ च कन्याया अन्तःपुरस्य शरीरस्य मध्ये
वाधनं पीडा तस्मै दोषा (न) व्यभिचारादयो, वातादयो रोगाश्च न समर्था भवन्तीत्यर्थः ।
किमूचतुस्तत्राह—हे देव राजन्, आकर्णय, त्वं शृणु । सुश्रुतस्य अन्तःपुरस्यादिद्वारा, चर
एव चरकः तस्य दूतस्योकेन वचनेनाखिलं रहस्यं जाने । किं रहस्यम्—नलदं विना
नलनामकराजप्रदं पुरुषं विनास्यास्तापस्य संतापस्य दलने नाशे कोऽपि क्षमः शक्तो न स्याच्च
भवति । इति मन्त्रिप्रवरः दूतमुच्चात्तया श्रुतम् । अस्या नलेऽनुरागः, तदप्राप्तिजनितोऽव-
मस्याः संतापः, ताप्राप्तौ क्षाम्येदित्युपायं रचयेत्यर्थः । अस्यास्तापस्य उच्चरस्य क्षमने
नलदमुशीरे विना कोऽपि कथादिस्तापं क्षमयितुं क्षमो नेति, सुश्रुताख्यवैद्यकप्रन्थेन तथा
चरकनाम्नायुर्वेदविदो वचनेन तत्प्रणीतेन प्रन्थेन अखिलं निदानं चिकित्सां जाने इत्यगदंकार-
वचनम् । अथच कोऽपि ब्रह्मापि न क्षमः । आकस्मिकशब्दध्रुवणादाकुलस्य राज्ञोऽन्तःपुरे
मन्त्रिवैद्ययोः प्रवेशो युक्तो भवति न काप्यनौचित्यी । 'पुरं पुरि शरीरे च' इति विधुः ।
कन्या, प्रथमवयसोनाप्तित्वेऽपि 'कन्यायाः कनीन च' इति निर्देशान्णोबभावः । अधीकारात्,
'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति दीर्घः ॥

ताभ्यामभूद्युगपदप्यभिधीयमानं मेदव्यपाकृति मिथः प्रतिघातमेव ।

श्रोत्रे तु तस्य पपतुर्नृपतेर्न किञ्चिद्भैरव्यामनिष्टशतशङ्कितयाकुलस्य ११७

ताभ्यामिति ॥ ताभ्यां मन्त्रिवैद्याभ्यां युगपदेककालमभिधीयमानं मेदस्य शब्दलक्ष-

पविशेषस्य व्यापाकृतिर्निराकरणं यत्र (तत्) अभिज्ञस्वरूपम् । एवंविधमपि वचनं मिथः
परस्परं प्रतिघातो यत्र एवंविधं परस्परं मित्रमेवाम्बुत् । भैरव्यामनिष्टशतशङ्कितया अनर्थपर-
म्पराशङ्कितया आकुलस्य तस्य रूपतेः श्रोत्रे तु कर्णी पुनः किञ्चिदेकस्यापि वचनं न पपतुः
शुश्रुवतुः । राजा भैरववस्थया नितरामाकुलोऽभूदित्यर्थः ॥

दूतविगमितविप्रयोगविद्वामपि तनयां नृपतिः पदप्रणमाम् ।

अकलयदसमाशुगाधिमग्नां श्रुतिरि पराशयवेदिनो हि विज्ञाः ॥ ११८ ॥

दूतविगमितेति ॥ नृपती राजागमनमाकर्ण्य दूतं शीघ्रं विगमितं दूरीकृतं विप्रयोग-
विहं यथा एवंभूतामपि पदप्रणमो चरणपतितां तनयां असमाशुगः कामलज्जनिता गाधिः

१ 'अत्रानुप्रासजात्वलंकारो' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्' । 'अत्र
तुल्यव्योमित्येवालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र द्वयोरपि नलदयोः प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतके-
वोऽलंकारः' इति जीवातुः । ३ 'अत्र जातिरलंकारः । वसन्ततिलकावृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

पीडा तत्र ममामकल्पदजानात् । चिह्नमात्रे कथं शातपानिस्तत आह—हि यस्माद् विशा-
तारो जटिति शीघ्रं परेषामाशयवेदिनोऽभिप्रायानिहा भवन्ति । चिह्नेन विनापीत्यर्थः ॥

व्यतरद्वयं पिताक्षिपं सुतायै नतशिरसे सहस्रोन्नम्य मौलिम् ।

दक्षितमभिमतं स्वयंवरे त्वं गुणमयमाप्नुहि वासुरैः कियद्भिः ॥ ११९ ॥

व्यतरद्विति ॥ अथ प्रणामानन्तरं पिता भीमो नतशिरसे नम्रमुखे सुतायै भैम्यै
आदरातिशयात्सहसा शीघ्रं हस्ताभ्यां मौलिं मस्तकमुन्नम्योन्नतैः कृत्य इति आक्षिपं व्यत-
स्त । इति किम्—हे स्वयंवरे स्वयं वृणुत इति स्वयंवरा, तत्संबोधनं हे पुत्रि, अथ च
स्वयं त्रियतेऽसिभिति स्वयंवरो राजसमूहः तन्मध्ये वा, त्वं कियद्भिः सन्त्येहिभिः वासुरै-
र्दिवसैः गुणमयं बहुगुणमभिमतं स्वेप्सितं दमितं बलममाप्नुहि लब्धेति । त्वदनीष्ट एष
गुणमय इत्यर्थः ॥

तदनु स तनुजासखीरवादीनुहिनकृतौ गत एव दीदृशीनाम् ।

कुसुममपि शरायते शरीरे तदुच्चितमाचरतोपचारमस्याः ॥ १२० ॥

तदिति ॥ तदनु आशीर्षदानन्तरं स राजा तनुजासखीरिखवापीत् । इति किम्—हे
सख्यः, तुहिनतौ शिशिरतौ गत एव गतमात्र एव हि यस्मादीदृशीनां श्लेष्मलाक्षीनां प्राप्त-
तारण्यानां च शरीरे कुसुममपि लग्नं सत् शरायते शरवदाचरति पांशं करोति, अथ च
कामबाणायते तत्तस्मादस्या भैम्याः तदुचितं वसन्तधमयोचितमुपचारमाचरत कुरुतेति ।
तुहिनकृतौ । 'कृत्यकः' इति प्रकृतिभावः । शरायते, 'कर्तुः क्यङ्-' इति क्यङ् ॥

कतिपयदिवसैर्वयस्यया वः स्वयमभिलष्य वरिष्यते वरीयान् ।

कश्मिमशमनयानया तदाहुं कचिरुचिताथ भवद्विधाविधाभिः ॥ १२१ ॥

कतीति ॥ हे भैमीसख्यः, वो युष्माकं वयस्यया भैम्या अभिलष्य वरीयानतितरां श्रेष्ठः
वरः कतिपयदिवसैः द्वित्रैरेव दिनैः द्वित्रेषु मध्ये इति यावत्सर्वं वरिष्यते, तत्तत्कादनया
भैम्या कश्मिमानं कार्यं शमं शान्तिं नयति प्रापयतीति कश्मिमशमनया, अथ कचिः समया
शोभा विरहात्पूर्वकाक्षीना भवद्विधानां भवादीनां सखीनां विधाभिः प्रकारैरुपचारैराप्तु-
म्विता योग्या । 'अभिधाभिः' इति पाठे वचनैः इयं वधापूर्वकं प्राप्नोति तादृशमुपचरत ।
वदा—तादृगेनां शिक्षयतेत्यर्थः । 'कश्मिः शमनया' इति भैमीविशेषणं वा । 'अथ संप्रत्ये
मज्जलारम्भयोरपि । अनन्तरे च काक्यं च' इति विश्ववचनादप्यसन्दः कात्स्न्यबान्नी । अथ
वा अन्यत्वेत्यर्थः इति वा । अयमेतेभ्योऽतिमनोहरः श्रेष्ठो वरीयान् । 'दिवचन-' इत्यादिने-
वमुनि 'प्रियस्थिर-' इत्यादिना वरादेशः । अयमेतेभ्यो वर इति वरसम्प्राप्ता इयमुन् ।
कश्मिमशमनया, पक्षे नयतेः पचाद्यन् । ततः पूर्वेण षष्ठीसमाप्तः, ततोऽपि पूर्वेण स एव ।
पक्षे नन्यादित्यादर्शः ॥

१ 'अत्रार्थान्तरन्यासोऽलंकारः । अथ वक्ष्यमाणे च वाच्यत्रयं वीपश्छन्दसिकं वृत्तम् । यदुक्तम्—
'यदन्ते यौ तथैव वीपमोपच्छन्दसिकं सुधीनिकल्पम्' इति साहित्यविद्याधरी । इत्येतादिकोभनपुह्यं
पुण्यिवाकावृत्तम्' इति जीवात् । २ 'अत्राक्षरीलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अनोपमा-
लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ पक्षेकावृत्तयोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

एवं यद्वदता नृपेण तनया नापृच्छि लज्जास्पदं

यन्मोहः स्मरभूरकल्पि वपुषः पाण्डुत्वतापादिभिः ।

यच्चाशीः कपटादवादि सदशी स्यात्तत्र या सान्त्वना

तन्मत्वालिजनो मनोब्धिमतनोदानन्दमन्दाक्षयोः ॥ १२२ ॥

एवमिति ॥ एवं पूर्वोक्तं वदता नृपेण भीमेन तनया लज्जास्पदं यस्मिन्पृष्ठे सति लज्जा
नवति तद्विरहकारणं नापृच्छि न पृष्टा । लज्जास्पदं न पृष्ठेति वा । यच्च पाण्डुत्वतापादिभिः
सरीरपाण्डिमकश्मिन्संवादिभिः स्मराद्भवतीति स्मरभूः स्मरजन्यो मोहो मूर्च्छा अकल्पि
(किं ततः), यच्चाशीः कपटानां (दा) शीर्वचनव्याजानां (द) वादि आश्वासनसमर्थम्
'दमितमनिमतम्' इत्यादि यदुक्तम् । तत्र संतापादिविषये सदशी समुचिता या सान्त्वना
उपचारः स्वात्स जावादि । आलिजनः सखीसमूहः तत्सर्वं मत्वा ज्ञात्वा मनोऽन्तःकरणं
आनन्दश्च मन्दाक्षं च लज्जा तयोराब्धिमतनोवकारः । शीघ्रं भैम्याः स्वयंवरप्राप्तेरानन्दा-
तिशयः, राज्ञा विरहपीडा ज्ञातेति लज्जाविक्रयं चाभूदित्यर्थः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामलदेवी च यम् ।

तुर्यः स्वैर्येविचारणप्रकरणभ्रातर्ययं तन्महा-

काव्येऽत्र व्यगलक्षलस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १२३ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ पूर्वांशं पूर्वनन्द । स्वैर्येविचारणं क्षणभङ्गनिराकरणेन स्थिरत्वस्य
विचारणसूचकं प्रकरणं प्रन्थः, तस्य भ्रातरि एककर्तृकत्वात्तोदरे काव्ये तुर्यस्तुर्यः सर्गः
समाप्तः । स्वैर्येविचाराद्यो प्रन्थः श्रीहर्षेण कृतः । 'चतुरश्रवती चलोपच' इति यति
चलोपे च तुर्य इति सिद्धम् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनामराजकृते नैषधीयप्रकाशे

चतुर्यः सर्गः समाप्तः ॥

पञ्चमः सर्गः ।

अथ 'व्यतरन्-' इति श्लोके पित्रोक्तं स्वयंवरोपक्रममुद्दिश्य ताप्रसादार्थं पञ्चमं सर्ग-
मारभते-

यावद्वागमयतेऽथ नरेन्द्रान्स स्वयंवरमहाय महीन्द्रः ।

तावदेव ऋषिरिन्द्रदिहधुनारदस्त्रिदशधाम जगाम ॥ १ ॥

यावदिति ॥ अथ भैमीसमाश्वासनानन्तरं स महीन्द्रो भीमः स्वयंवर एव मह
उत्सवः, तदर्थं यावत् नरेन्द्रान्राज्ञ आगमयते प्रतीक्षते आनामयते वा स्वयंवरायमाहूतानां
राज्ञां प्रतीक्षां करोति तावदेव तस्मिन्नेव काले इन्द्रं दिहधुनारदनामा ऋषिस्त्रिदश-

१ 'जङ्घ कृष्णकस्तुभयमावशजलतालंकारसंकरः' 'शार्ङ्गऋषिकीर्तितम्' इति साहित्यविचारिणी ।
२ 'चापनि नैषधीयचरिते' इति पुलकान्तरपाठः ।

वान् स्वर्गं जगाम यतवान् । कलहहारा नरसमूहं यतीति । कलहप्रवर्तक इत्यर्थः । आगम-
यत्ते, 'आगमेः क्षमायामासनेष्वदम्' इति वक्तव्यात्तद् । एव कृषिः, 'कलकः' । इन्द्रविराजः,
शेषपटीसमाप्तः । बहुलप्रहणाद्योगविभागाद्वा । अथर्मन्तुगुप्सुरितित्रितीयासमाप्तो वा ॥

नात्र चित्रमनु तं प्रययौ यत्पर्वतः स खलु तस्य संपन्नः ।

नारदस्तु जगतो गुरुचैर्विस्मयाय गगनं विललहे ॥ २ ॥

नात्रेति ॥ पर्वत एतज्जगामा कृषिः तं नारदमनु पश्चात्प्रययौ अनुगतः । अत्र
अस्मिन्विषये चित्रमाश्रयं न । कुतः—खलु वस्त्रात् पर्वतः तस्य नारदस्य संपन्नो मित्र-
भूतः । यद्यपि कार्याक्षमः तथापि मित्रत्वादनुगमनं युक्तम्, अतो नाश्रयम् । तर्हि कुत्र-
श्रवणमित्यत आह—उपदेष्टृत्वात्पूज्यत्वाच्च जगतो गुरुनारदस्तु पुनर्यद्गगनमाकाशं विललहे
उद्धितवान् तद् उच्चैरतितरां विस्मयाय आश्चर्याय । जातमिति शेषः । अर्थाद्यतदोः
संबन्धः । जगतो विस्मयावेति वा । यानां पक्षिणामपि स्मयान् देवातिशयेनानुसामेति वा ।
अथ च पक्ष्यरहितस्य शैलस्य गगनमाश्रयकारि न । सकलस्यापि जगतो दुर्बलो जगतः
सकाशाद्वा भारवान्यदाकाशं लङ्घयति, तदतितरामाश्रयाम् भवति । गुरुत्वात्पतनं युक्तम्,
ऊर्ध्वगमनमयुक्तमिति भावः । 'पर्वतः शैलदेवयोः', 'सयो गवेषुदृते' इति मिश्रः । विस्म-
याय तादर्थ्यं ननुयी । पक्षे, 'क्रियार्थो—' इति वा । लक्ष्मिर्गती भौवादिकोऽनुदात्तेर् ॥

गच्छता पथि विनैव विमानं व्योम तेन मुनिना विजगाहे ।

साधने हि नियमोऽन्यजनानां योगिनां तु तपसाखिलसिद्धिः ॥ ३ ॥

गच्छतेति ॥ विमानं विनैव पथि गच्छता तेन मुनिना व्योमाकाशं विजगाहे आलो-
कितम् । हि वस्त्रात् साधने उपकरणेऽन्धारी अन्यजनानां योगिभ्यस्तिरिक्तानां जनानां
नियमः बाह्यं विना गन्तुं न शक्नुवन्ति । योगिनां तपस्विनां तु तपसाखिलसिद्धिः सम-
स्तकार्यसिद्धिः । शिलं प्रतिबन्धः, तद्वहिता सिद्धिरिति । तेषां गमनादिसाधनं तप एव,
नान्यदन्नादि । एष इत्यर्थः । विनैव पक्षिणैव गच्छतेति वा । किंभूतं व्योम—विमानं
विगतं गानमियतापरिमाणं यस्मादिति वा ॥

खण्डितेन्द्रमवनाद्यभिमानाल्लङ्घते स मुनिरेव विमानान् ।

अर्थितोऽप्यतिथितामनुमेने नैव तत्पत्तिभिरङ्गिविनष्टैः ॥ ४ ॥

खण्डितेति ॥ एष मुनिर्नारदो विमानाल्लङ्घते स अतिचक्राम । किंभूतान्—खण्डित-
इन्द्रमवनादीनामभिमानो रमणीयताहंकारो यैस्तान् । 'इन्द्रमवना' इति पाठे अत्युच्चत्वाद-
क्षिप्तत्वाच्च त्याजितवन्द्यवक्ष्यादिस्थानदर्पान् । इन्दुनवनादीनां चन्द्रशालादीनां वा ।

१ 'अस्मिन्सर्वे स्वागता वृष्टम् । 'स्वागतेति रजनादुत्प्लुम्भम्' इति लक्षणात् । अत्र 'पक्षेकानुमातो-
लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र गुणक्रियाविरोधात्लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
'शुद्धबन्धस्योपतनानाहस्योपतने विरुद्धमिति विद्योत्वानिती विरोधात्लंकारः' इति जीवातुः ।
३ 'विशेषोक्तिः काव्यजिह्वं च' इति साहित्यविद्याधरी । 'सामान्येन विशेषमर्थैरनुरूपोऽर्थान्तर-
न्यासः' इति जीवातुः ।

सत ऊर्ध्वं मत् इत्यर्थः । अथवा नाहतवान् । अद्विबिनमैश्वर्यनिपतितैः तत्पतिभिर्विमान-
स्वामिभिः आतिथ्यमश्रीक्रियतां विमानमावृणतामिच्छादि अर्थितोऽप्यतिथितो नैव अनुमे-
नेऽश्रीचकार । विलम्बमिवेति भावः । 'विमानोऽस्मी' इत्यमरः ॥

तस्य तापनमिया तपनः स्वं तावदेव समकोचयदर्थिः ।

यावदेव दिवसेन शशीव द्रागत्प्यत न तन्महसैव ॥ ५ ॥

तस्येति ॥ तपनः सूर्यः तस्य नारदस्य तापनं संतापनं तस्माद्विया भवेन स्वं स्वकीयम-
र्वितेजः तावदेव प्रथममेव, तावत्कालमेव तावत्परिमाणमेव वा समकोचयत्संकोचितवान् ।
सकलेन तेजसा यथाहं तप्येयं ताहिं मत्संनिधिमागतो मुनिः संतप्तो भवेदिति तन्माभूत्, इति
तेजः संकोचितम् । परं तावत्कालमेव यावदेव यावत्कालमेव तन्महसैव मुनितेजसैव कृत्वा
स तपनः द्राक् शीघ्रं स्वयं न अतप्यत संतप्तो नाभूत् । केन क इव—दिवसेन दिनतेजसा
कृत्वा शशीव सूर्यस्तावदेव तावत्पर्यन्तमर्थिः समकोचयत् यावदेव यावत्पर्यन्तमेव तन्महसैव
कृत्वा नारदो नातप्यतेति वा । शापनीया स्वस्य तत्कर्तृकतापनीया वा तावदेव तेजः
अकटीकृतवान्, यावत्ता तस्य क्रोधो मोल्यते संतापो वा न भवति । अल्पस्य संकोचे स्वतेजसा
तस्याभिभवः स्यात्, अधिकसंकोचे स्वसैव तन्महसाऽभिभवः स्यात् । तेन युक्तमेव संको-
चितवानित्यर्थः । सूर्येण समतेजा नारद इत्यर्थः । अर्धान्तरं तु सुधिवा बोद्धव्यम् ॥

पर्यभूद्दिनमणिर्द्विजराजं यत्करैरहह तेन तदा तम् ।

पर्यभूत्खलु करैर्द्विजराजः कर्म कः स्वकृतमत्र न भुङ्क्ते ॥ ६ ॥

पर्यभूदिति ॥ अल्लक्षणे । यद्यस्मात्कारणादिनमणिः सूर्यः द्विजराजं चन्द्रं करैः किरणैः
कृत्वा पर्यभूत् । तेन खलु तेनैव कारणेन द्विजराजो ब्राह्मणधेष्ठो नारदः करैः स्वतेजोभिः
कृत्वा तस्मिन् काले तं सूर्यं पर्यभूयजेष्ट । अहहोस्वाध्वे । युक्तमेतत्—अत्र लोके स्वेन
कृतं कर्म शुभाशुभात्मकं को न भुङ्क्ते, अपि तु सर्वोऽपि । 'अत्युत्कटैः पुष्पपापैरिदं फल-
मश्रुते' इति न्यायेन । सूर्येण निरपराधे द्विजराजे पराभूते अन्येन द्विजराजेन क्रोधवशादिव
स पराभूतः । स्वतेजसोऽपि तत्तेजोऽधिकमिति भावः । सूर्यः स्वतेजसा पूर्वं नारदं पर्यता-
पयत्, अतो नारदः क्रुद्धः सन्स्वतेजसा सूर्यं पर्यतापयदिति वा ॥

विष्टरं तदकुशालिमिरद्भिः पाद्यमर्घ्यमथ कच्छरुहाभिः ।

पद्मचून्दमधुमिमं धुपकं स्वर्गसिन्धुरदितातिथयेऽस्मै ॥ ७ ॥

विष्टरमिति ॥ अथानन्तरं स्वर्गसिन्धुमन्दाकिनी अतिथयेऽभ्यागतायास्मै नारदाय
तदकुशालिभिराजतदर्शपङ्क्तिभिः विष्टरं कुशासनमदित ददौ । तथा—अद्विरुदकैः पाद्यं
पादार्थमुदकम् । तथा—कच्छरुहाभिः पुष्पितलताभिर्दूर्वाभिर्वा अर्घ्यमर्घार्थवस्तु । तथा—
पद्मचून्दस्य मकरन्दैः कृत्वा मधुपर्कं मधुपर्कार्थं मधुमिमं दद्यादिति । अदितेति सर्वत्र संबध्यते ।

१ 'अथोपमा विभावना च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथातिशयोक्तिरूपमा च' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथोपेक्षायां नन्वासन्न' इति साहित्यविद्याधरी ।

अतिथये विष्टरार्थं दीयते । गन्दाकिनीं दद्यात्तुलोपेलार्थः । पायम्, अर्घ्यम्, 'पादाघाभ्यां च' इति यत् । मधुना पुच्यते मिश्रीकियते । कर्मणि घञ् । 'बजोः-' इति कुत्वम् ॥

स व्यतीत्य वियदन्तरगाधं नाकनायकनिकेतनमाप ।

संप्रतीर्य भवसिन्धुमनादिं ब्रह्म शर्मभरचारं यतीव ॥ ८ ॥

स इति ॥ स नारदः अन्तर्मेघे अगार्धे विशालं विचदाकाशं व्यतीत्यातिक्रम्य स्वर्गोऽपि क्वचित्प्रदेशे वर्तमानं नाकनायकसेन्द्रस्य निकेतनं गृहमाप प्राप्तवान् । कः किमिव—यतीं परिग्राह्य ब्रह्मैव । किं कृत्वा—अनादिं प्रवाहमित्येवं भवसिन्धुं संसारसमुद्रं सम्पगमयित्वेन प्रतीर्य तीर्त्वा । किंभूतं ब्रह्म—शर्मणः सुखस्य भरः समुहत्वेन सुन्दरम् । 'आनन्दं ब्रह्मणो रूपम्' इति श्रुतेः । 'अनादी'ति पाठे ब्रह्मविशेषणम् । 'यतयो यतिनश्च ते' इत्यमरः । यतं यमनमस्मात्तीति इति । 'नलोपः सुप्स्तर-' इति नियमात्सुवर्णदीर्घः ॥

अर्चनाभिरुचितोच्चतराभिश्चारु तं सदकृतातिथिमिन्द्रः ।

यावदहंकरणं किल साधोः प्रत्यवायधुतये न गुणाय ॥ ९ ॥

अर्चनाभिरिति ॥ इन्द्र उचिताभ्यो योग्याभ्योऽपि सकाशादुपतराभिः श्रेष्ठाभिरर्चनाभिः पूजाभिः तं अतिथिं चाह विध्युक्तमार्गेण सदकृतं पूजितवान् । अधिकपूजाकरणे कारणमाह—साधोरतिवेर्यावदहं यथोचितं सत्करणमादरपूजादेः संपादनमतिवेर्यावती अहो उच्चास्ति, सावत्याः करणं यावदहंकरणं तद्वा प्रत्यवायधुतये अकरणजन्यप्रत्यवायपरिहारायैव, न गुणाय तदतिरिक्ताधिकाय कस्मैचित्फलयेति नारदयोग्यपूजाभ्योऽप्यधिकाः पूजाः कृतवान् । 'कर्मभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वम्' इति न्यायादधिकफलप्राप्तय इति भावः । दानुप्रहीनो-योग्याश्च ता उच्चतराश्च ताभिः पूजाभिः पूजितवान् । यावदहम्, इति पक्षे 'यावदवधारणे' इत्यव्ययीभावः । 'आदरानादरयोः सदसती' इति गतिसेत्ता ॥

नामधेयसमतासखमद्रेरद्रिमिन्मुनिमथाद्रियत द्राक् ।

पर्वतोऽपि लभतां कथमर्चां न द्विजः सविबुधप्रभुलम्भी ॥ १० ॥

नामधेयेति ॥ अथ नारदपूजानन्तरमद्रिमिन्द्रः अद्रेः पर्वतस्य नामधेयेन पर्वत इति संज्ञया समता साम्यं तेन सखा मित्रं मुनि पर्वतनामानं द्राक्श्रीप्रमाद्रियत पूजितवान् । अद्रि-भिदः पर्वतपूजानुचितेति च्छलेनाशङ्काह—स द्विजः ब्राह्मणरूपः पर्वतोऽपि विबुधप्रभुमिन्द्रं लम्भी प्राप्तः सन् अर्चां पूजां कथं न लभताम् । अपितु तेन पूजा प्राप्तुं युज्य । सन्तो गृहा-गतं शत्रुमपि पूजयन्तीति भावः, इति च्छलम् । नाममात्रेणार्थं पर्वतः, न तु तरकार्यकारी । अयं तु द्विजः, न तु वैरी पर्वतः, तस्माद्युक्तमेव पूजनम् । अथ च पर्वतः पाषाणतुल्यो मूर्खोऽपि ब्राह्मणो विप्रत्वादाभितत्वाच्च पण्डितश्रेष्ठं प्राप्तः पूजां कथं न लभताम् । ज्ञातिमात्रेण ब्राह्मणः पण्डितेनापि पूज्यः । नामधेय इति 'नामरूपभागादिभ्यो धेयः' इति धेयः । समतासखम्, राजादिना दर्भम् ॥

१ 'जत्र दीपकम्' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवानुप्रास उपमा च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रार्थान्तरन्यासः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अवोक्तो गुणः । अत्र विरोधः काव्यलिङ्गं च' इति साहित्यविद्याधरी ।

तद्भुजादतिवितीर्णसपर्यादपुद्गुमानपि विवेद मुनीन्द्रः ।

स्वःसहस्रितिसुशिक्षितया तान्दानपारमितयैव वदान्यात् ॥ ११ ॥

तद्भुजादिति ॥ परमस्य भावः पारमं दानस्य पारमं दानपारमं तद्विद्यते वस्यासौ दान-
पारमो तस्य भावो दानपारमिता अतिवदान्यता मुनीन्द्रो नारदः अतिज्ञेयः वितीर्णा कृता
सपर्या पूजा येन एवंभूतात्तद्भुजादिन्द्रभुजात् पुरोः स्वः स्वर्गं वा इन्द्रेण तद्भुजेन वा सह
स्थितिराया कृत्वा सुशिक्षितया सुतरामभ्यस्तया एवंभूतया दानपारमितया वदान्यतया कृत्वा
तान्प्रसिद्धान्पुद्गुमानपि कल्पवृक्षानपि वदान्यानेव दानशौष्ठ्यानेव विवेदामन्यत । कल्पवृक्षाणां
दानशूरत्वं सहजं न, किंतु ते इन्द्रभुजाच्छिक्षित्वातिवदान्या जाता इति भावः । व्याख्याना-
न्तरं तु श्लिष्टबाहुपेक्षम् । सुषादेराकृतिगणत्वाज्ञौकारेण भावेऽपि पारमः, तस्मादत इतो
'यस्येति न' इति तद्विदितमित्येऽज्ञोपे पारमीति सिध्यति ॥

मुद्रितान्यजनसंकथनः सन्नारदं बलरिपुः समवादीत् ।

आकरः स्वपरभूरिकथानां प्रायशो हि सुहृदोः सहवासः ॥ १२ ॥

मुद्रितेति ॥ मुद्रितं निवारितमन्यजनेन, अन्यजनस्य वा संकथनं संभाषणं येन एवंभूतः
सन् बलस्य वैलस्य रिपुर्मुद्रितो नारदं समवादीत्सादरमबोधत्, तेन सह संवादमकरोत् ।
अन्यभाषणनिवारणे हेतुमाह—हि यस्मात्सुहृदोः मित्रयोः सहवास एकत्र स्थितिः प्रायशो
बाहुल्येन स्वसंबन्धिपरसंबन्धिन्यो भूरवो बह्वपः कथां गोष्ठाः, तासामाकरः सन्निः, तस्मा-
दन्यकथां त्यक्तवान् । 'सन्निः क्षियामाकरः स्यात्' इत्यमरः ॥

तं कथानुकथनप्रसूतायां दूरमालपनकौतुकितायाम् ।

भूभृतां चिरमनागतिहेतुं ज्ञातुमिच्छुरवदच्छतमन्युः ॥ १३ ॥

तमिति ॥ शतमन्युरिन्द्र आलपने संभाषणे कौतुकी तस्य भावस्तथा तस्यां दूरमल्यर्थे
कथानुकथनेन वचनानुवचनेन प्रसूतायां प्रसूतायां सत्यां तं नारदमवदुवाच । किंभूत
इन्द्रः—भूभृतां राज्ञां स्वर्गं प्रति चिरं दीर्घकालमनागतिहेतुमनागमनकारणं ज्ञातुमिच्छुः ।
पुनरुक्तौ कारणम् । राजानो युद्धेऽपराध्नुत्वाः सन्तो युद्धं कृत्वा सांप्रतं किमिति स्वर्गं नाग-
च्छन्तीति ज्ञातुमिच्छन्नावदित्वैषः ॥

प्रागिव प्रमुचते नृपवंशाः किं नु संप्रति न वीरकरीरान् ।

ये परप्रहरणैः परिणामे विक्षताः क्षितितले निपतन्ति ॥ १४ ॥

प्रागिति ॥ हे मुने, नृपा एव वंशा वेणवो वीरा एव करीरा वंशाकुराः, तान्प्रागिव
पूर्वेभिर्न संप्रतीदानीं किं न प्रमुचते जनयन्ति । किंनिति प्रश्ने, वितर्के वा । करिण ईरय-
न्तीति करीरान्दल्लिखतनसमर्थान्वा, वीरयोधान्वा । प्रश्नेऽप्राणामगनं हेतुः । किं वितर्के न ।
यथा पूर्वं जनयन्ति स्म तथेदानीं नेति । ये वीरकरीराः परिणामे परिपूर्णं तारुण्ये सार्धके वा-
ऽन्तकाले वा शस्त्रविद्यापरिणतौ सखां वा परप्रहरणैः परेषां वैरिणामन्येषां न शस्त्रैः कुडारा-

१ 'अवातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवधानान्तरन्यासो जातिश्च' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अवानुमासः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दिभिश्च विक्षता हताः खण्डिताश्च सन्तः क्षितितले निपतन्ति, न त्वतीसारादिना । करिण ईरयन्तीति ह्युपपत्त्यात्कः । 'द्वी वंशी कुलमस्करी' । 'वंशादुरे करीरोऽद्वी' इति वामरैः ॥

वीरा एव किमिति पृच्छयन्त इत्यत आह—

पार्थिवं हि निजमाजिषु वीरा दूरमृध्वंगमनस्य विरोधि ।

गौरवाद्दुरपास्य भजन्ते मत्कृतमतिविगौरवकृद्भिम् ॥ १५ ॥

पार्थिवमिति ॥ वीराः पार्थिवं राजभूतं वणुकादिकमेण पृथिवीवन्तं च निजं स्वयं वपुः आजिषु सङ्ग्रामेषु अपास्य त्यक्त्वा दिव्यं देहं प्राप्य मत्कृतां भद्रक्षितमतिविगौरवकृद्भिर्मतिषिसत्कारसमृद्धिं हि यस्माद्भजन्ते प्राप्नुवन्ति ततः पृच्छयन्त इत्यर्थः । किभूतं वपुः—गौरवात्पतनहेतोर्गुणत्वाच्च दूरमतिरामूर्ध्वगमनस्य स्वर्गप्राप्तेः विरोधि प्रतिवन्धकम् । अन्योऽपि दूरगमनविरोधि गुरुतरं वस्तु त्यक्त्वा जिगमिषति । गौरवादादरातिशयादतिवि-गौरवकृद्भिर्मिति वान्वयः । शुक्र वस्तु त्यक्त्वा गुरुतरं शक्यति तत्रापि स्वयं त्यक्तवान्मर्षीयं शृङ्खलीति सुतरामावयम् । गौरवकृद्भिम्, 'कलकः' इति प्रकृतिभावः ॥

सामिश्रापमिष नातिथयस्ते मां यद्य भगवन्नुपयन्ति ।

तेन न श्रियमिमां बहु मन्ये सोदरैकभृतिकार्यकदर्याम् ॥ १६ ॥

सामिश्रापमिति ॥ हे भगवन्, ते वीरलक्षणा अतिथयः सामिश्रापमिष सकलद्रुमिष मामस्य इदानीं यद्यस्माच्चोपयन्ति न प्राप्नुवन्ति तेन तदनागमनेन कारणेन इमां श्रियमिन्द्र-लक्ष्मीं बहु अतितरां न मन्ये न संमानयामि । अस्मात्तदातिभ्याषाववुपयोगो न तावदस्या निष्प्रयोजनत्वान्मम संतोषो न । किभूतां श्रियम्—सोदरस्वामोदरस्यैवैका केवला या वृत्तिभरणं सैव कार्यं प्रयोजनं यस्याः । अत एव—सा चासौ कदर्या च कुन्तिता । निन्धा-मित्यर्थः । 'आत्मानं धर्मेकार्यं च पुत्रदारांश्च पीडयेत् । लोभाच्चः पितरौ भृत्यान्त कदर्यं इति स्मृतः' । 'अथ मिथ्याभिर्ज्ञंसनम् । अभिशापः' इत्यमरः ॥

पूर्वपुण्यविभघव्ययलब्धोः श्रीभिरा विपद् एव विमुष्टाः ।

पात्रपाणिकमलार्पणमासां तासु शान्तिकविधिर्विधिदृष्टः ॥ १७ ॥

पूर्वेति ॥ हे मुने, पूर्व पुराकृतं वयुष्मं कृच्छ्रचान्द्रायणादि तस्य विभवो माहात्म्यं तस्य ध्येनेन विनियोगेन । नाशेनेति यावत् । लब्धाः प्राप्ताः श्रीभिरा लक्ष्मीविलसा विमुष्टा विवा-रिताः सखो विपद् एव बहुपुण्यक्षयकारित्वादुदर्कदुःखकारित्वाच्च विपद्रूपा एव । तासु संपद-पासु विपत्सु सतीषु आसां संपदां पात्रस्य पाणिलक्षणे कमले अर्पणं दानं शान्तिकाः शान्ति-प्रयोजनको विधिर्होमादिः विधिना वेदेन शास्त्रेण, ब्रह्मणा वा दृष्ट उक्तः । विपत्सु हि शान्तिकं कियते । कमलस्य दानजलस्य वा । पात्रेभ्यो यावच्च दीयन्ते तावत्संपदो विपद् एव । दाने

१ इदं पु 'अकारादनुपपत्ताकर्मोपपदो विप्रतिषेधेन । अनुपपदस्यावकाशः—विहितः, विहितः । कर्मोपपदस्यावकाशः—कुर्मकारः, भगवत्कारः । इहोमर्षं पात्रोति—काष्ठमेदः । कर्मोपपदो भवती विप्रतिषेधेन इति ज्ञाप्यविरोधाच्चिन्त्यम् । तस्माद् 'कर्मोपपद' इति वृत्तेनापेक्षायं शोध्यः । २ 'अत्रो-पगमरूपकक्षेपसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'वद्रा' इति तिलकमुखावबोधोपासादित्यवि-द्याधरीसंमतः पाठः । ४ 'संपदः' इति मुक्तावबोधोपासमतः पाठः ।

पुण्यवृद्धे संपदां संपद्रूपता । पात्रे दानं विना मम चेतो न तुभ्यतीत्यर्थः । 'न विद्याया केव-
लया तपसा वापि पात्रता । यत्र वृत्तमिमे चोमे तद्वि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥' इति याज्ञवल्क्यैः ॥

तद्विमृज्य मम संशयशिलिपि स्फीतमत्र विषये सहसाद्यम् ।

भूयतां भगवतः श्रुतिसारैरद्यवाग्भिरघमर्षणक्रग्भिः ॥ १८ ॥

तदिति ॥ हे मुने, श्रुतिसारैः भवणयोः सारैः सुषामूर्तेर्वेदेषु श्रेष्ठभूतैश्च भगवतो वाग्भि-
र्वचनैरद्य इदानीमघमर्षणस्य दुःखस्य पातकस्य च मार्जनस्य संबन्धिभिर्हृदिभिर्भूयताम् ।
'कृतं च सत्यं च—' इत्यघमर्षणकृच्चः पापं नाशयन्ति । अघमर्षणसंबन्धिन्य कृच्चः । अघं
मर्षयन्ति क्षालयन्ति । नन्वादित्वाद्भ्युः । किं कृत्वा—ते मम साभिशापत्वादन्वहेतोर्वात्र
नागच्छन्तीति अत्र विषये संशयशिलिपि संदेहकारि स्फीतं प्रवृद्धं मम अघं दुःखं, पातकं
च सहसा जटिति विमृज्यापनीय । भूयतामिति भावे लकारैः ॥

इत्युदीर्य मधवा विनयधिं वर्धयन्नवहितत्वभरेण ।

चक्षुषां दशशतीमनिमेषां तस्थिवान्मुनिमुखे प्रणिधाय ॥ १९ ॥

इतीति ॥ मधवा इन्द्र इति पूर्वोक्तमुदीर्यत्वा अवहितत्वस्य सावधानत्वस्य भरेणाधि-
वदेन विनयधिं विनीतत्वसमृद्धिं वर्धयन्नधिकीकुर्वन्सन् अनिमेषां निमेषरहितां चक्षुषां दश-
शतीं नेत्रसदृशं मुनिमुखे प्रणिधाय संस्थाप्य तस्थिवास्तुष्णीं स्थितः । अमरत्वात्सावधानत्वाच्च
निनिमेषत्वम् ॥

वीक्ष्य तस्य विनये परिपाकं पाकशासनपदं स्पृशतोऽपि ।

नारदः प्रमदगद्गदयोक्त्या विस्रितः स्मितपुरःसरमूचे ॥ २० ॥

वीक्ष्येति ॥ नारदः प्रमदेन हर्षेण गद्गदयास्पृष्टवा उल्लासावा कृत्वा स्मितपुरःसरमूचे ।
महानुभावाः स्मितपूर्वमापिणो हि । किंभूतः—पाकशासनपदमिन्द्रपदं स्पृशतोऽपितिष्ठतोऽपि
तस्मिन्स्य विनये परिपाकं प्रकर्षं वीक्ष्य विस्रित आश्चर्ययुक्तः । अतिसमृद्धस्य विनीतत्वं
दुर्लभम्, इन्द्रे तु पिथत इत्याश्चर्यम् । अविनीतं दृष्ट्वा इन्द्रपदे स्थित इति लौकिकयुक्तिः ।
'आकृषत्' इति पाठे 'अस्यति—' इत्यर्हः ॥

भिक्षिता शतमन्त्री मुकृतं यत्तत्परिभ्रमविदः स्वविभूतौ ।

तत्फले यदि परं तव हेला क्लेशलब्धमधिकादरदं तु ॥ २१ ॥

भिक्षितेति ॥ हे इन्द्र, त्वया शतमन्त्री मुकृतं पुण्यं भिक्षिता वाच्ययत्नाद्विकर्मकः ।
यागशतं कृत्वा नत्पुण्यमुपार्जितं तस्या भिक्षायाः परिभ्रमविद आयासवेदिनस्तव तस्य पुण्यस्य
फले कार्ये स्वविभूतौ स्माराज्यलक्षणयां विभूतौ स्वीयसंपदि यदि हेला बहु न मन्ये इति
पूर्वोक्तोक्तं वचनादवज्ञा, तर्हि भिक्षायासवेदिनस्तव परं केवलं हेला नान्यस्य कस्यापि । बहु-
क्लेशजितायां संपदि अन्योऽवज्ञां नैव करोति । तु यस्मात्क्लेशेन प्रयासेन लब्धं नत्पु स्वस्मिन्न-

१ 'महानुप्रासरूपकातिशयोक्तिस्वरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवातिशयोक्तिः केपलः'
इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र मुनिवाक्या रोषणसाधनमर्षणस्य प्रकृतापहरणोपयोगात्परिणामाङ्कारः'
इति जीवानुः । ३ 'अत्र वातिः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासः' इति साहि-
त्यविद्याधरी ।

धिकमादरं ददाति करोतीति ज्योतिष्टोमादियज्ञजन्ये कालान्तरभाविनि कळे स्मरण्येऽवज्ञा,
अतिथिषु चादर इति तस्यैव दृष्टं नान्यत्रापीति भावः । शतमन्त्रानां समाहारः शतमन्त्री ।
'हेलावज्ञाविलासगोः' इति विश्वः ॥

संपदस्तव निरामपि दूरा यन्न नाम विनयं विनयन्ते ।

अदधाति क इवेह न साक्षादाह चेदनुभवः परमातः ॥ २२ ॥

संपद इति ॥ इयत्तया वक्तुमशक्यत्वाद्निरामपि वाचामपि दूरा अगोचरा अपि तव
संपदो यत् नाम निश्चितं ते विनयं नम्रत्वं न विनयन्ते दूरीकुर्वन्ति । इहात्र विषये परमा-
तोऽस्तिमिन्नम्, अन्वमिचारी च साक्षादनुभवः प्रत्यक्षोपलब्धिबोधेति नाह न ज्ञूते तर्हि क इव
अदधाति निश्चसिति, अपि तु न कोऽपि । संपत्स्वविनयो नियत इति सर्वेषां मतम्, तन्तु
त्वयि प्रत्यक्षेण विनयस्य दृष्टत्वाद्वाचितमिति भावः । साक्षात्स्यं चेन्नाहेति वा । नाम
समावनायां वा । अन्यत्रापि वस्तुनि साक्षात्प्रतीक्षानुभवेनानुमानज्ञानेन, परमात्मवचनेन वा
विश्वासो भवति । अत्र पूर्वोक्ते विषये परमातोऽनुभवोऽस्तीत्याह तर्हि को वा न विश्वसित्तीति
वा । स्तुतेः प्रायेणालीकृत्वात्सर्वेषां अपि सर्वस्य स्तुतिः कियते, तव तु न तथा । अनुभवबोधेन
कथयति तदिहामु विशिष्टामु संपत्तु विषये क इव विश्वसित्तीति वा । 'विनयन्ति' इति
पाठः साधीयार्थः ॥

श्रीभरानतिथिसात्करवाणि स्वोपभोगपरता न हितेति ।

पश्यतो बहिरिवान्तरपीयं दृष्टिसुष्टिरधिका तव कापि ॥ २३ ॥

श्रीति ॥ हे इन्द्र, इति अन्तरपि अन्तःकरणेऽपि बहिरिव बहिर्देश इव पश्यतो ज्ञान-
तोऽवलोकयतश्च तवैवेयं वर्णयितुमशक्या अधिका भूयसी काम्यनिर्वचनीया दृष्टिसुष्टिर्ज्ञान-
सुष्टिश्च । इति किम्—अहं श्रीभरान्कभीसमूहानतिथिसादेयत्वेनातिप्यधीनान्करवाणि कुर्याम् ।
तथा स्वोपभोगपरता आत्मन एवोपभोगतात्पर्यं हिता न श्रेयस्कर्म न भवतीति । यथा
बहिर्बहुभिर्नेत्रैः सर्वमवलोकयति, तथान्तःकरणेऽपि सर्वं करणीयं ज्ञानरक्षावलोकयति,
एवंविधस्त्वमेव नान्य इति भावः । 'दृष्टिर्ज्ञानेऽपि दर्शने' इत्यमरः ॥

आः स्वभावमधुरैरनुभावैस्तावकैरतितरां तरलाः सः ।

धां प्रशाधि गलितावधिकाळं साधु साधु विजयस्व विद्वीजः ॥ २४ ॥

आ इति ॥ हे विद्वीज इन्द्र, वयं स्वभावमधुरैर्निर्गन्तुन्दरैः तावकैस्तवैरनुभावे-
स्वभावसूचनैः प्रभावैर्वा अतितरामल्यं आः तरलाः साधवाः स्तो भवामः । ऋषीणामस्माकं
तरलत्वमनुचितमिति पीडायां आःशब्दः, हर्षे वा । त्वं गलितोऽवधिर्मर्यादा यत्सर्वभूतः कालो
यस्यां क्रियायां यथा तथा निरवधिकं धां सर्वं साधु सम्यक्प्रशाधि पालय । तथा साधु
सम्यग्विजयस्व सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । 'अनुभावः प्रभावे स्वाभिधये भावसूचने' इति विश्वः ।
अनुगतो भाव इति समासः । प्रशाधि, शासः 'शा हो' इति शादेवाः । साधु साधु इति

१ 'अयं काम्यलिङ्गः' इति जीवाधुसाहित्यविद्याधर्यौ । २ 'अवातिष्ठयोक्तिः' इति जीवाधु
साहित्यविद्याधर्यौ । ३ 'अवातिष्ठयोक्तिर्यदिरेकदेशोपमासंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

हृषीकेशिनी । विजयस्य, 'विपराभ्यां जेः' इति तद् । नेपेष्टि विद् व्यापकमोजो यस्य
विजोजाः प्रुषोदरादित्वाद्बुद्धिः ।

संख्यविक्षततनुस्त्वदसुक्षालिताखिलनिजाघलघूनाम् ।

यस्त्विहानुपगमः शृणु राज्ञां तज्जगद्युवमुदं तमुदन्तम् ॥ २५ ॥

संख्येति ॥ हे इन्द्र, यत्तुनर्यस्मादेतोर्वा इह खर्गे राज्ञामनुपगमोऽनागमनं तत् तं प्रति-
द्वमुदन्तं राज्ञामनागमनहेतुं वृत्तान्तं शृणु । किंभूतानां राज्ञाम्—संख्ये रणे विक्षततनुभ्यो
निहतसारीरेभ्यः सवक्षिःसुतमखं रुधिरं तेन क्षालितं भीतमखिलं समग्रं निजं सहजमघं पापं
येषां ते अत एव लघवस्तेषाम् । एवंभूतेन पातकेन लघूनां स्वर्गगमनशोभयलाघवयुक्तानां वा ।
किंभूतमुदन्तम्—जगद्युनां त्रैलोक्यतटस्थानां मुत् संतोषो यस्मात् । 'यसु' इति कश्चित्पाठः ॥

सा भुवः किमपि रत्नमनर्घं भूषणं जयति तत्र कुमारी ।

भीमभूपतनया दमयन्ती नाम या मदनशस्त्रममोघम् ॥ २६ ॥

सेति ॥ सा भीमभूपतनया दमयन्ती नाम कुमारी तत्र भुवि प्रसिद्धा जयति सर्वोत्कर्षेण
वर्तते । किंभूता—भुवः भूषणमलंकारभूतं किमपि लोकोत्तरमनर्घममूल्यं रत्नं रत्नभूता ।
भूमण्डलं तथैवालंकृतमित्यर्थः । सा का—या अमोघमप्रतिहतं मदनशस्त्रं कामाक्षम् ।
कुलनामसौन्दर्यसौभाग्यविकाहयोग्यत्वाति कथितानि ॥

संप्रति प्रतिमुहूर्तमपूर्वा कापि यौवनजवेन भवन्ती ।

आश्लिखं सुकृतसारभृते सा कापि यूनि भजते किल भावम् ॥ २७ ॥

संप्रतीति ॥ सा नैमी कापि यूनि लोकोत्तरे अथ च मयाप्यज्ञातनामनि तरुणे संप्रति
भावमनुरागं भजते । किलेति श्रूयते । किंभूता । यौवनजवेन तारुण्यभरवेनेन प्रतिमुहूर्तं
प्रतिक्षणं कापि वर्णयितुमशक्या अपूर्वा सुन्दरी भवन्ती जायमाना । किंभूते यूनि—आश्लिखं
नखादारभ्य चूडापर्यन्तं सुकृतसारेण पुण्योत्कर्षेण भृते पूर्णे । स्वत एव सुन्दरी स्वत एव
यस्मिन्ननुष्ठा तत्पुण्यस्येयत्ता नास्तीत्यर्थः । कापीति निर्देश इन्द्रस्य ज्ञानाभिलाषजननीय ॥

कथ्यते न कतमः स इति त्वं मां विवश्वरसि किं चलदोष्टः ।

अर्धवर्त्मनि रुणत्सि न पृच्छां निर्गमेण न परिश्रमयैनाम् ॥ २८ ॥

कथ्यत इति ॥ हे इन्द्र, त्वं मां प्रति इति किमर्थं विवश्वरसि नकुमिच्छसि । अपि तु
न वक्तव्यम् । किंभूतः—चलदोष्टोऽधरो यस्य सः । इति किम्—यस्मिन् सा भावं
भजते स कतमो युवा न कथ्यत इति । अपि तु श्रीमता कथनीयः । त्वं अर्धवर्त्मनि वदन-
मार्गमभ्ये पृच्छां प्रश्नं न निरुणत्सि, अपि तु रुणत्सेवेति काकुः । रुषिर्द्विकर्मा । युक्तमेतत्,
त्वं एनां पृच्छां निर्गमेण मुखाक्षिःसरणेन न परिश्रमय खेदं मा नैमीः । 'स कः' इति त्वयाई
न प्रष्टव्य इत्यर्थः । पृच्छा, भिदादित्वादिति क्त्वाद् 'प्रहिज्या-' इति संप्रसारणम् ॥

१ 'अवाशीर्नामलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवानुप्रासातिशयोक्तिः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अत्र क्षालितापपदार्थविशेषणगत्या लघुत्वहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः' इति
जीवातुः । ४ 'अवातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अवानुप्रासोऽतिशयोक्तिश्च' इति
साहित्यविद्याधरी ।

तदकथने कारणमाह—

यत्पथावधिरणुः परमः सा योगिधीरपि न पश्यति यस्मात् ।
बालया निजमनःपरमाणौ द्वीदरीशयहरीकृतमेनम् ॥ २९ ॥

यत्पथेति ॥ परमोऽणुः परमाणुः यस्मा योगिबुद्धेः पन्था मार्गस्तस्य यस्मावधिर्ययादा-
रुपः, परमाणुपर्यन्तं योगिबुद्धेर्विषयो न तु तस्मात्परतः किञ्चित् । सा योगिनां माह्वामपि
बुद्धिरेवं युवानं यस्मात्कारणाज पश्यति । कारणमेवाह—किंभूतमेनम्—बालया निजमनः-
परमाणौ स्वीयमनोलक्षणे परमाणौ हरेरेव उज्जैव दरी कन्दरा तस्मां क्षेते शनो हरिः
सिंहस्तत्स्वरूपं कृतम् । 'अनुपरिमाणं मनः' इति तार्किकाः । मन एव योगिबुद्ध्याः शृङ्गते,
न तु तत्स्था द्वीपस्थां विद्यमानो दूरत इति सा तु लज्जावशात्कस्याप्यमे न कथयतीत्यर्थः ।
परमाणुना निरवयवरूपायाश्रयत्वं यथातथा निरवयवद्वियोऽपीत्यविद्वद्विमिश्रयः । कन्दरायां
मुनः सिंहः केनापि न ज्ञायते । सिंहरूपात्तस्य श्रेष्ठत्वं सूचितम् । 'शयवात्तपायिषु' इति
विकल्पविधानाह 'द्वीदरीशय' इत्यत्र केवलं ॥

सा शरस्य कुसुमस्य शरव्यं सूचिता विरहवाचिभिरङ्गैः ।

तातचित्तमपि धातुरवत्त स्वस्वयंवरमहाय सहायम् ॥ ३० ॥

सेति ॥ सा भैमी स्वस्वयंवरमहाय स्वीयस्वयंवरोत्सवाय तातचित्तमपि पितृचित्तमपि
धातुर्ब्रह्मणः सहायमवत्त कृतवती । किंभूता—कश्चिमपाण्डिमादिना विरहवाचिभिर्विरहपीडां
सूचयद्भिरङ्गैः स्वावयवैः कुसुमरूपस्य शरस्य । मदनवाणसेत्यर्थः । शरणां येषां पितरं प्रति
सूचिता ज्ञापिता । ब्रह्मणा तस्याः स्वयंवरचित्ते भूतः वियोगपीडां दृष्ट्वा पित्राप्यारब्ध इत्यर्थः ।
शृणातीति शरद्विहसलस्यै हिता शरव्या, 'उगवादिभ्यो यत्' । 'शरव्यम्' इत्येन पाठो दुर्लभः ॥

मन्मथाय यदथादित राणां इतिद्वयविधये विधिराजाम् ।

तेन तत्परवशाः पृथिवीशाः संगरे गरमियाकलयन्ति ॥ ३१ ॥

मन्मथायेति ॥ अपानन्तरं विधी राणां इतिद्वयविधये आकारणार्थं दूतत्वविधये
दूतत्वव्यापाराय मन्मथाय 'स्वं सर्वानाकारय' इत्याज्ञां यथातः अदित दत्तवान् तेन हेतुना
तत्परवशाः कामाज्ञापराधीनाः सन्तः पृथिवीशाः संगरे सङ्ग्रामं गरमिष विषद्वयमाकलयन्ति
मन्वते । अपकारित्वाद्विषं यथा लज्जते तथा संप्राममपि लक्त्वा भैमीपरवशा जाता इति
भावः । अथच सन्धक् सुतरां गरो विषम् । गरो योऽति तमेव नाशयति संगरस्तु सर्वान् ।
बुधेति, 'दूतवर्णिभ्यां च' इति भावे वैः ॥

येषु येषु सरसा दमयन्ती भूषणेषु यदिवापि गुणेषु ।

तत्र तत्र कलयापि विशेषो यः स हि क्षितिभृतां पुरुषार्थः ॥ ३२ ॥

येष्विति ॥ दमयन्ती येषु येषु भूषणेषु यदिव अथवा येषु येषु गुणेषु औदार्यादिषु
सरसा सादर, तत्र तत्र भूषणेषु गुणेषु वा कलयापि देशेनापि परस्परप्रेक्षया वा यो विशेष

१ 'नवातिशयोक्ती रूपकं च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अजातिशयोक्तिः सहोक्तिश्च' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र क्लेशानुमासोपमे' इति साहित्यविद्याधरी ।

आधिक्यं स हि स एव क्षितिभृतां राज्ञां वस्त्रासुखाभ्यां धर्मादिरूपः भूषणगुणाधिक्यमेव
पुरुषार्थत्वेनार्जयन्ति मैमोप्रीतिहेतुत्वाच्च तु सङ्ग्रामवासनामिति भावः ॥

तदेवाह—

शैशवव्ययदिनावधि तस्या यौवनोदयिनि राजसमाजे ।

आदरादहरहः कुसुमेपोरुल्लास मृगयाभिनिवेशः ॥ ३३ ॥

शैशवेति ॥ कुसुमेपोः कामस्य मृगयायामभिनिवेश आदरो यौवनोदयिनि यौवनोन्मुखे
राज्ञां समाजे समूहे विषये तस्या भैम्बाः शैशवव्ययदिनं वात्स्यापगमदिनमवधिर्व्याप्तं क्रियायां
तथा यौवनोदयमारभ्य अहरहः प्रज्वलमादरादतितरामुल्लासं प्रकटीकभूय । आदरादहरह
इति कामपीडाधिक्यं तेषां सूच्यते । तत्प्राप्तिमेव पुरुषार्थत्वेन मन्यन्ते इति भावः ॥

प्रकृतमुपसंहरन्नाह—

इत्यमी वसुमतीं कमितारः सादरास्त्वदतिधीमभितुं न ।

भीमभूसुरभुवोरभिलाषे दूरमन्तरमहो नृपतीनाम् ॥ ३४ ॥

इतीति ॥ अमी वसुमतीं पृथ्वीं कमितारो वाञ्छापीला राजान इति कारणास्त्वदतिधीम-
भितुं तवातिथयो भवितुं सादराः सामिलाषा न । सङ्ग्रामाभावात्स्वर्गं प्रति नागच्छन्तीत्यर्थः ।
भैम्बायै वसुमतीमेव कमितारो न स्वर्गमिति वा । अहो आश्चर्यं । अभिलाषे विषये भीमभू-
रभुवोर्भैमोदेकालस्योर्दूरमतितरां नृपतीनामन्तरं तारतम्यं महान्विशेषः । यागादिभिः प्राप्ता-
त्वर्गादपि भैमीप्राप्तिरधिका इति मन्यत इत्यर्थः । तर्गे सुरभूदेककन्या भोग्या, भैम्बास्तत्साध
महान्विशेषः । अथ च—भीमस्य भूः प्रदेशः, तत्र भैम्बा विद्यमानत्वात्कुण्डिनत्रिदिवयो-
र्महान्विशेषः । अतः स्वर्गाभिलाषो नेत्यर्थः । अथ च—कुण्डिनस्य भूमौ विद्यमानत्वाद्वाज्ञां
भूमावेव निवासात्कुण्डिनमेव समीपं न तु स्वर्गं इति तयोर्महान्विशेषः । कमितारः, ताच्छील्ये
तृन् । तस्यार्धघातुकरवेऽपि न पाक्षिकत्वाणिरुभावः । तथोगाद्वसुमतीमिति द्वितीया ॥

तेन जाग्रदधृतिर्दिवमाणां संख्यसौख्यमनुसर्तुमनु त्वाम् ।

यन्मृधं क्षितिभृतां न विलोके तन्निमग्नमनसां भुवि लोके ॥ ३५ ॥

तेनेति ॥ हे इन्द्र, अहं तन्निमग्नमनसां भैम्बासक्तचित्तानां क्षितिभृतां भुवि लोके
भूलोके मृधं संप्राप्तं यद् वस्त्राज विलोके न पद्यानि, तेन हेतुना जामती स्फुरन्ती अधृति-
रसंतोयो यस्यैवभूतः सन् त्वामनु उद्दिश्य संख्यसौख्यं युद्धजनितं सुखमनुसर्तुमन्वेष्टुं प्राप्तुं
दिवमागामागमम् । किंभूतोऽहम्—जाग्रद्वर्तमानः । तथा—न विपते धृतिर्धैर्यं सुखं वा
यस्येति वा । लङ्गणेऽनुः कर्मप्रवचनीर्यः ॥

वेद यद्यपि न कोऽपि भवन्तं हन्त हन्त्रकरुणं विरुणद्धि ।

पृच्छयसे तदपि येन विवेकप्रोज्झनाय विषये रसरेकः ॥ ३६ ॥

वेदेति ॥ कोऽपि कथनापि हन्तृषु घातुकेषु अकरुणं निष्कृपं भवन्तं न विरुणद्धि
त्वया सह विरोधं न करोतीति यद्यप्यहं वेद तदपि तथापि त्वं पृच्छयसे युद्धमसि न वेति ।

१ 'जवातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'जवातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।

३ 'जवातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'जवातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।

गतः—विषये अभितवणीये वस्तुनि रसस्वानुरागस्य सेव अधिक्ये येन कारणेन विवेकप्रो-
वृत्तनाय ज्ञानाभावाय भवति । अनुरागवशात्किमपि न ज्ञायते । हन्त आश्चर्ये । ज्ञाने
सत्यप्येवंप्रश आश्चर्यहेतुः । रससेव उदकसेकविज्रादेर्माजनाय भवतीत्युक्तिः ॥

एवमुक्तवति देवकपीन्द्रे द्रागमेदि मधवाननमुद्रा ।

उत्तरोत्तरशुभो हि विभूनां कोऽपि मञ्जुलतमः क्रमवादः ॥ ३७ ॥

एवमिति ॥ देवकपीन्द्रे नारदे एवं पूर्वोक्तमुक्तवति सति मधवाननमुद्रा इन्द्रमुल्लसौनं
प्राक् सति अमेदि स्वयं भिजा । इन्दो वमाये इत्यर्थः । पुनः किमिच्छुवाचेत्यत आह— हि
गतो विभूनां प्रभूनां मञ्जुलतमो रम्यतमः कोऽपि लोकोत्तरः क्रमेण वादो वचनम् । उत्तरस्य
प्रत्युत्तरेण पुरस्तात्पुरस्ताद्वा शुभः शुभगो भवति । अतः पुनरप्युवाचेत्यर्थः । अनेदि,
कर्मकर्तरे ॥

कानुजे मम निजे दनुजारी जाप्रति लशरणे रणचर्चा ।

यद्भुजाङ्गमुपधाय जयाङ्गं शर्मणा स्वपिमि वीतविशङ्कः ॥ ३८ ॥

केति ॥ हे मुने, त्वस्य मम शरणे गृहे रक्षितरि च स्व आत्मैव रक्षिता यस्य स्वशर-
णार्थं परानपेक्षे वा निजे स्वीये सहजे कानुजे कनिष्ठभ्रातरि दनुजारी दैत्यदानवशत्रौ तस्मि-
न्नुपेन्द्रे जाप्रति साधने जागृके सति मम का रणस्य चर्चा विचारणा । मम रणचिन्ता
नास्तीत्यर्थः । निजेऽनुजे इत्यनेन आज्ञावशवर्तित्वं वत्सलत्वात्सतः प्रवृत्तत्वं च सूचितम् ।
दनुजाराविलनेन सामर्थ्यातिशयः सूचितः । त्वस्य शरणे गृहविषये जाप्रतीति वा । परानपे-
क्षमात्मनो रक्षके इति सर्वविशेषणसार्थक्यम् । तस्मिन्कस्मिन्—जयविद्ं यस्य, जयस्य
विद्भूतं वा यस्योपेन्द्रस्य भुजाङ्गं दक्षिणभुजोत्तममुपधायोच्छोर्षकीकृत्य वीतविशङ्को गतमयः
सन् शर्मणा मुक्तेन स्वपिमि निद्रामि पूर्वोक्तहेतोः ॥

विश्वरूपकलनादुपपन्नं तस्य जैमिनिमुनित्वमुदीये ।

विग्रहं मखभुजामसहिष्णुर्व्यर्थां मदशानि च निनाय ॥ ३९ ॥

विश्वेति ॥ हे मुने, तस्य मदनुजस्य विश्वरूपकलनात् 'सर्वं विष्णुमयं जगत्' इति
विशेषां सर्वेषां रूपस्य स्वरूपस्य कलनात्स्वीकारात् । सर्वात्मकत्वाज्ञीकरणादित्यर्थः । उपपन्नं
षट्मानं जैमिनिमुनित्वमुदीये उरपन्नम् । जैमिनेर्विश्वान्तःपातित्वात्, विष्णोश्च विश्वरूपत्वाज्जै-
मिनिमुनिरूपत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । यत्तत्त्वस्य—जैमिनिमुनित्वम्, अतो जैमिनिरूपः सोऽनुजो
मखभुजा देवानां विग्रहं शरीरं दैत्यैः सह युद्धं वाऽवहिष्णुरसहमानो मदशानि मम वज्रं व्यर्थतां
वैयर्थ्यं निनाय प्रापयत् । शत्रुमारणेन वज्रकृत्यं स्वयमेव कृतवानित्यर्थः । वेदान्ताद्यभिमत-
देवतानां विग्रहेण कर्मसमवायेऽज्ञीक्रियमाणे युगपदनेकयजमानैर्नागादेशेऽप्यनुष्ठीयमानेषु कर्म-

१ 'अथायान्तरन्यासः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथायान्तरन्यासः' इति जीवातुः ।
३ 'अथातुमासः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'उदीये इत्यत्र 'इह गौरी' इति' इति तिङ्शब्द-
टीपिके । ५ 'उत्तमपुरषैकवचनं तेन 'अपिमि' इति न्यासवानं युक्तं प्रतिभाति । 'इत्य गतो करीर-
तिद्' इति महिनाधस्तु, कृत्वा महामदोषाध्याय एव ।

सौक्यागतस्येन्द्रस्येन्द्रस्यैव तस्मिन्नेव क्षणे भिन्नदेशयागान्तरहविर्प्रहृषे शक्त्यभावाद्यागान्तरलोपप्रसङ्गे वेदस्याप्रामाण्यापातः । न चैध्वर्यवशादनेकशरीराङ्गीकारेणैकोऽपि युगपत्कृत्ववत्सर्वत्र प्रयास्यतीति वाच्यम् । तस्यैवंविधैध्वर्यवशे मानाभावात् । अपेतनानामपि देयतात्वाङ्गीकारात्तैध्वर्यसंभावनाया अप्यभावाच्च । तथा चाहायुक्तमणिकारः—‘या कश्चितेन मन्त्रेणोच्यते सा देवता चेतनाऽचेतना वा भवद्बु कश्चिद्वाणाः, कश्चिद्बुः, कश्चिन्मौर्वा’ इति । निरुक्तकारोऽपि—‘इमा देवता अनुक्रान्ताः सूक्तभाजो हविर्भाज नृभ्राजय’—इत्याह । ‘या यत्र भजते हविः सा देवता’ इति श्रुतिमात्रेण कर्मसमवायेऽङ्गीक्रियमाणे इदमिन्द्रायेत्यादि चतुर्थ्यन्तपदरूपेणैव युगपदनेकयागसंबन्धो घटत इति वेदप्रामाण्यसिद्धेः ‘वज्रहस्तः पुरंदरः’ इत्यादिस्वार्थवादत्वसमर्थनात् ‘बहुभिर्युगपद्यागे समारब्धे समन्ततः । पुच्छूतः समाहूतो नृभिः क नु स गच्छतु ॥’ इत्यादि प्रत्यसंदर्भेण देवताधिकरणे देवतानां जैमिनिमुनिना मन्त्ररूपेणैव कर्मसमवायस्य समर्थनात् । स्वचक्रेणैव दानवनिवारणाबेत्तर्यः । अथ च कस्मिंश्चित्समये सवज्रमिन्द्रबाहुं जैमिनिः स्तम्भितवान्, अतोऽपि वज्रस्य वैध्वर्यम् । अत्र ‘जैमिनिश्च सुमन्नुच्च वैशम्पायन एव च । पुलस्तिकः पुलहो बिष्णुः षष्ठेते वज्रवारणाः ॥’ इति वृद्धोक्तिः प्रमाणम् । ‘मन्त्रमयी देवतेति सर्वकर्मसु देवतानां सत्त्वम्’ इति जैमिनिः । कर्मसमवायिनी देवता’ इत्यन्ये । इति समाधिः ॥

ईदृशानि मुनये विनयाग्निस्तस्थिवान्स वचनान्पुपहत्य ।

प्रांशुनिःश्वसितपृष्ठचरी वाग्नारदस्य निरियाय निरोजाः ॥ ४० ॥

ईदृशानीति ॥ विनयस्य अग्निः समुद्रोऽतिविनीतः स इन्द्र ईदृशानि पूर्वोक्तानि वचनानि मुनय उपहृत्य उपहारीकृत्य तस्थिवान् । पूर्णोभावमापेक्ष्यः । युद्धाभावजन्यदुःखेन प्रांशु दीर्घ निःश्वसितं तस्य पृष्ठचरी पश्चात्संचारिणी प्रथमं निःश्वसोक्ता अतएव निरोजा रीना नारदस्य वाक् निरियाय निर्गता ईप्सितरणालामेन निःश्वातो, वाचो निष्प्रभत्वं च ॥

स्वारसातलभवाहवशाङ्गी निर्बुणोमि न वसन्वसुमत्याम् ।

यां गतस्य इदि मे दुरुदर्कः क्षमातलहयभटाजिवितर्कः ॥ ४१ ॥

स्वरिति ॥ हे इन्द्र, वसुमत्यां भूलोके वसुषहं स्वः स्वर्गश्च रसातलं च स्वर्गपाताले तयोर्भेदो ज्ञात आहवः सङ्ग्रामलच्छद्वाशीलः सन् न निर्बुणोमि सुखीभवामि । पृथिव्यां युद्धाभावात्स्वर्गं युद्धदर्शनेच्छया आगतोऽहमित्यर्थः । यां गतस्यापि मे इदि इमायाः पृथिव्यास्तले स्वरूपाधोभागी तयोर्द्वयं भूपातालयुगं तत्रस्थानां भटानामाजिः संप्रामत्स्य वितर्कः संभावना दुरुदर्को दुष्टोत्तरकालः । निष्फल इत्यर्थः । स्वर्गेऽपि युद्धाभावाद्ग्नं स्थितस्य मम भुवि पाताले वा केनचिच्छूरेण युद्धं कृतं स्यादिति मनीषया न सुखमित्यर्थः । ‘अथःस्वरूपयोरत्रौ तलम्’ इत्यमरः । ‘उदर्कः फलमुत्तरम्’ इति च । स्वारमेति, ‘इत्येते पूर्वस्य-’ इति दीर्घः ॥

वीक्षितस्त्वमसि मामथ गन्तुं तन्मनुष्यजगतेऽनुमनुष्य ।

किं भुवः परिवृद्धा न विवोदुं तत्र तामुपगता विवदन्ते ॥ ४२ ॥

१ ‘अथातिशयोक्तिः’ इति साहित्यविद्याधरी । ‘प्रकृताग्रहतलेष्वः’ इति जीवातुः । २ ‘अथ रूपं आतिशय’ इति साहित्यविद्याधरी । ३ ‘अथ कान्यजलिहय’ इति साहित्यविद्याधरी ।

वीक्षित इति ॥ हे इन्द्र, मया त्वं वीक्षितो दृष्टोऽसि । अथ मज्जते आनन्तर्ये वा । युद्धाभावाद्ब्राह्मणं न मुच्यी तत्तस्मान्मनुष्यजगते भूलोकाय गन्तुं त्वं अनुमनुष्यानुजानीहि । तत्र युद्धे किं प्रमाणमत आह—तत्र भूमौ तां भैमीं विबोद्धं परिणेतुमुपगताः समागता भुवः परिवृद्धाः प्रभवो राजानः किं न विवदन्ते । अहमहमिकया परस्परं कलहं न करिष्यान्ति किमिच्छन्ति । ततो युद्धं ततो मम सुखं स्यादित्याशां देहीत्सवः । जगते, 'गल्लर्धकर्मणि—' इति चतुर्था । 'प्रभौ परिवृद्धः' इति साधुः । विवदन्ते, 'भासनोपसंभाषा—' इति विमती तद् 'वर्तमान—' इति वर्तमानवत्प्रत्ययश्च ॥

इत्युदीर्य स ययौ मुनिरुर्वी स्वर्पतिं प्रतिनिवर्त्य बलेन ।

वारितोऽप्यनुजगाम सयलं तं कियन्त्यपि पदान्यपराणि ॥ ४३ ॥

इतीति ॥ स मुनिरित्युदीर्य पूर्वोक्तमुक्त्वा उर्वीं ययौ । किं कृत्वा—बलेन बलवत्कारेण स्वर्पतिं नाकनायकं प्रतिनिवर्त्य परावर्त्य । वारितोऽपि शपथादिना तिष्ठेति तिष्ठेति निविशोऽपि स शक्तः सयलं यथा तथा कियन्त्यप्यपराणि द्विजादिपदानि तं नारदमनुजगाम पश्चादगमत् । 'नन्तम्' इति कचित्पाठः । तदा स इन्द्रः । स्वर्पतिम्, अहरादित्वाद्देवः । पदानि, अप्यमाना-यत्वात्सन्तसंयोगे द्वितीया । 'वारितोऽप्यनुजगाम सजन्तम्' इति पाठे वारितोऽपि निवारणे कृतेऽपि अनुगमाच्च कियन्त्यपि पदानि सजन्तं लगन्तं स्वर्पतिं बलाच्चिवर्त्य यथावित्यन्वयः ॥

पर्वतेन परिपीय गभीरं नारदीयमुदितं प्रतिनेदे ।

स्वस्य कश्चिदपि पर्वतपक्षच्छेदिनि स्वयमदर्शि न पक्षः ॥ ४४ ॥

पर्वतेनेति ॥ पर्वतेन मुनिना गभीरमर्थगभीरं स्थूलं च नारदीयं नारदसंबन्धि उदितं वचनं परिपीय सादरं श्रुत्वा प्रतिनेदे साधूकमिति तस्माभिनन्दनं चक्रे । पर्वतपक्षाद्विहृतत्वे-वंशीले इन्द्रे विषये, अथ च पर्वतस्य पक्षं मतं छिनत्त्येवंशीले इन्द्रे तस्य आत्मनः कश्चिदपि पक्षो ममैवं प्रतिभातीति किञ्चिदपि मतं स्वयं नादर्शि न प्रदर्शितम् । अथ च 'आपो नारा इति प्रोक्ताः' इति वचनाशारमुदकं ददाति नारदो मेघः, तदीयं गर्जितं परिपीय अद्रिणा प्रतिनखते प्रतिष्वन्यते । निरिगकच्छेदिनि स्वपक्षः स्वगरुन्ति छेदनमवात्पर्वतेन न प्रदर्श्यन्त इत्युक्तिः ॥

पाणये बलरिपोरथ भैमीशीतकोमलकरग्रहमर्हम् ।

मेघजं चिरचिताशनिवासव्यापदामुपदिदेश रतीशः ॥ ४५ ॥

पाणय इति ॥ अथ रतीशः कामधिरं चित्तानां संभूतानामशनिवासेन वज्रवातेन जम्बानां विच्छिदानामापदां रोगाणामर्हं योग्यं तदपमयनसमर्थं भैम्याः शीतकोमलस्य करस्य ग्रहं परिगमनलक्षणं मेघजमौषधं बलरिपोः पाणये उपदिदेश समादिष्टवान् । स्मरो भैमीवि-वाहोरशुकमिन्द्रं चकारैतव्यः । भैमीप्राप्तौ वज्रलाभात्कठिनवज्रजन्यः संतापः शाम्यतीत्यर्थः । दाहशान्त्यर्थमन्यत्रापि शीतकं मेघजमुपदिश्यते ॥

१. 'अत्र च्छेकानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी । २. 'अवातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । ३. 'अत्र लेपः' इति साहित्यविद्याधरी । 'पर्वतपक्षच्छेदित्वादिन्द्रस्यामे पर्वतेन सपक्षो न प्रका-शितः' इति ध्वनिः । ४. 'अत्र च्छेकानुप्रासरूपकम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ काननिवन्दनस्य भैमीपाणिग्रहणस्य शान्तिपशमनोपेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्भम्बा' इति जीवानुः ।

मदनस्वीयभोपदेशे कुतः सामर्थ्यमित्यत आह—

नाकलोकमिषजोः सुपमा या पुष्पचापमपि चुम्बति सैव ।

वेद्यि तादृगमिषज्यदसौ तद्धारसंक्रमितवैद्यकविद्यः ॥ ४६ ॥

नाकेति ॥ नाकलोकस्य सर्वलोकस्य मिषजोर्वैद्ययोर्था सुपमा परमा शोभा सैव शोभा पुष्पचापमपि काममपि चुम्बति स्पृशति । तयोरेव शोभा मदने प्रमागतेति वेद्यि । यतोऽसौ मदनस्याहम् स्वैय्यरूपः सन् अभिषज्यदचिक्रिसत् । किंभूतः—सैव सुपमैव द्वारं तेन कर्तुंभूतेन संक्रमिता संक्रान्ति प्रापिता समावेशिता वैद्यकविद्या आनुर्वेदशास्त्रं यस्मिन्मदने । शोभाद्वारेण करणेनात्मनि संक्रमिता वैद्यकविद्या येन वा । अतः कामस्य मिषकत्वं संगतमिति भावः । अमन्तत्वात्कमो मित्राद्ब्रह्मत्वे संक्रमितमिति साधुः । तारकादेराकृष्टिप्रणावा-
दितत्वा वा । विद्यां वेत्तीति वैद्य इत्यणन्तात्तस्य कर्मणि 'योपवाङ्करोतमात्-' इति वुप् । अभिषज्यत्, 'मिषज रोगापनयने' कण्ठादित्वाद्यक् ॥

इन्द्रे भैमीममित्यति सतीन्द्राण्यादीनामिन्द्रपरित्यागजन्वामवस्थां पद्भिः श्लोकराह—

मानुषीमनुसरत्यथ पत्यौ सर्वभावमवलम्ब्य मघोनी ।

खण्डितं निजमसूचयदुच्चैर्मनमाननसरोरुहनत्या ॥ ४७ ॥

मानुषीमिति ॥ अथ पत्यादिन्द्रे सर्वभावं नीचत्वमवलम्ब्याङ्गीकृत्य मानुषी भैमीमनु-
सरति जिगमिषति सति मघोनीन्द्राणी आननसरोरुहस्य चिन्तापवाजस्य नम्रतया निजं स्त्रीमनुचैर्महान्तं माननद्वारं पूजनं वा खण्डितमसूचयत् । आननसरोरुहनस्या कृत्वा खण्डि-
तमिति वा । अथ च सर्वत्वं हस्तत्वम् । यो हि वामनत्वमङ्गीकरोति तस्यैव परिमाणेन न्यूनत्वं भवितुं युक्तं नान्यस्येति, अत्र तु विपरीतम् । मानुषीम्, आतिवाकित्वान्गीप् । मघोनी,
'पुंसोमात्-' इति वीधि 'द्युव-' इति संप्रसारणम् ॥

यो मघोनि दिवमुच्चरमाणे रम्भया मलिनिमालमलम्भि ।

वर्ण एव स खलुज्ज्वलमस्याः शान्तमान्तरमभाषत भङ्ग्या ॥ ४८ ॥

य इति ॥ रम्भया देवाज्ञया मघोनीन्द्रे दिवमुच्चरमाणे त्यक्त्वा गच्छति सति यो मलि-
निमा मालिन्यमलमखर्षमलम्भि प्राप्तः स मलिनिमरूपो वर्ण एव खलु निधयेनास्या रम्भया ।
उज्ज्वलं हर्षयुक्तमान्तरं इदं भङ्ग्या आकारमिक्षेपेण शान्तं निर्दिश्य दुःखयुक्तमभाषतावो-
चत् । उज्ज्वलस्य मालिन्यमनुपपद्यमानं सदर्थोपस्था दीप्ततायाः शान्ततां ब्रूते । खलागदुः-
खवशाच्छपामत्वं जातं सर्वैरपि ज्ञातमित्यर्थः । अथ च—अस्या उज्ज्वलं शृङ्गारसप्रधानमा-
न्तरं मनः शान्तं शान्तैकरसप्रधानं ब्रूते स्म । तस्या अपि वैराग्यमभूदित्यर्थः । अथ च—
शान्तं कोपरहितम् । तथैवमन्तःकरणम् उदतिशयेन ज्वलतीत्युज्ज्वलं दीप्तं सकोपमभाषत ।
तत्प्रागात्तदानीं कुड्या सा जातेत्यर्थः । कोपाच्छपामता भवति । अत्रापि शान्तस्य दीप्तत्वं

१ 'अयोत्येष्टा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'जघ निर्वेदन्वभिचारिनामोदयोऽप्युत्तिरत्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ (स एव मलिनिमरूपो वर्णोऽस्या रम्भया आन्तरं इदं सर्ववर्णमनुज्ज्वलं वर्णं भावत्वं शान्तमभाषत । यथा (अथ च) स एव वर्णः उज्ज्वलं भावत्वं आन्तरं इदं शान्तम-
भाषत इत्यन्वयः । इति मालिन्येनान्तरमपि मालिन्यमनुमितमित्यर्थः यथा । (अथ च) स एव मलिनिमा
वर्ण उज्ज्वलं मलिनिमन्तरं इदं शान्तं कीदृशमाह स) इति पुनश्चान्तरेऽधिकः पाठः ।

शान्तरसस्य च श्वाहारसत्वमित्युभयमप्याध्वयंकारि । श्यामवर्णस्य च श्वाहारकपनं (त्व)-
युक्तं तस्य तर्पणत्वात् । उच्यमाणे, 'उदधरः सकर्मकात्' इत्यात्मनेपदम् ॥

जीवितेन कृतमप्सरसां तत्प्राणमुक्तिरिह युक्तिमती नः ।

इत्यनक्षरमवाचि घृताच्या दीर्घनिःश्वासितनिर्गमितेन ॥ ४९ ॥

जीवितेनेति ॥ घृताच्या देवाज्ञनया दीर्घनिःश्वासितस्य निर्गमितेन निःशरणेन कृत्वा इति
अनक्षरं वर्णविनैवावाचि । अथ च अनक्षरमवाच्यमवाचि । इति किम्—अप्सरसां नोऽस्मा-
कमिह समये जीवितेन कृतमलम्, इन्द्रस्य भैरवपुराणाजीवितं निष्फलं यतः, तत्तस्माच्चोऽ-
स्माकं प्राणमुक्तिः प्राणस्याग एव युक्तिमती युक्तेति । दुःखेन तादृशीयां निःश्वासो मुक्तो यथा
प्राणा अपि बहिर्निर्गच्छन्तीति भावः । प्राणा निःश्वासकृपाः, ततस्तन्निर्गमात्प्राणनिर्गमो
युक्तः । 'अनक्षरमवाच्यम्' इत्यमरः ॥

साधु नः पतनमेवमितः स्यादित्यभण्यत तिलोत्तमयापि ।

चामरस्य पतनेन कराब्जात्तद्विलोलनचलद्भुजनालात् ॥ ५० ॥

साध्विति ॥ तद्विलोलनेन चामरचालनेन चलन् यन्त्रालो भुज एव नालो यस्य
एवंविधात् कर एवाब्जं कमलं तस्माच्चामरस्य पतनेन कृत्वा तिलोत्तमया देवाज्ञनयापि
इत्यभण्यतावादि । इति किम्—इतोऽस्मात्सर्गाच्चोऽस्माकं चामरवपतनमेव युक्तं स्यादिति ।
दुःखवशादतिवैकल्यात्तत्करकमलाचामरं पतितमिति भावः । चक्षिणे वित्करणज्ज्ञानकादनु-
दात्तेतोऽपि चलेतेः परस्मैपदं शर्तौ ॥

मेनका मनसि तापमुदीतं यत्पिच्छित्सुरकरोद्वहित्याम् ।

तत्स्फुटं निजहृदः पुटपाके पङ्कलितिमखजद्वहिरुत्थाम् ॥ ५१ ॥

मेनकेति ॥ मेनका देवाज्ञना मनसि उदीतं जातं तापं विरहज्वरे पिच्छित्तुः पिच्छा-
मिच्छुः अवहित्यामाकारगुप्तिमकरोदिति यत् तद् आकारगुप्तिमकरणमेव कर्माभूतं निजहृदः
स्वहृदयस्य पुटमध्ये यः पाकस्तद्विषये बहिरुत्थां बहिर्जातां पङ्कलिति पङ्कलेपमेवाखजद्वहरोत् ।
स्फुटमुत्प्रेक्षे । संतापाकारगुप्तिभ्यां तद्बुद्धयमतिरा पीडितम् । संतापसाधः स्थितत्वाद्ब-
ह्रित्यागा उपरि स्थितत्वाद्बुद्धयस्य मध्ये स्थितत्वात्पुटपाकत्वम् । पुटपाके विनाशमावाहुःख-
सहस्रं सूचितम् । साक्षात्पाके स्रष्टि विनाश एव भवेत्तथा चिरं दुःखं नानुभूयेतेत्यर्थः ।
अन्योऽपि पुटपाके बहिः पङ्कलेपं करोति । स्फुटतो निजहृद इति वा । मेनकेति श्रुतेरु-
दित्वात्पापुर्नापादामेपि ॥

उर्वशी गुणवशीकृतविश्वा तत्क्षणस्तिमितभावनिमेन ।

शक्रसौहृदसमापनसीमस्तम्भकार्यमपुपद्मपुष्पैव ॥ ५२ ॥

१ 'जब भावोदयानुभासोत्प्रेक्षासंसृष्टिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अज्ञानुभासपङ्कलिते-
तिशयोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ चञ्चलैर्वादिभिरुपमैस्त्वानुदात्तेतामावापुरात्तत्त्वमेव
सत्त्वेन चिन्त्यमिदम् । ४ 'अज्ञातवीर्यमानोत्प्रेक्षाकृपापङ्कलिसंसृष्टिः' इति साहित्यविद्याधरी ।
५ 'अत्रोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी ।

उच्येतीति ॥ गुणैः सौन्दर्यादिनिर्वन्नीकृतं विश्वं नया सा उच्येतीति देवाज्ञना तस्मिन्नेव क्षणे स्तिमितभावस्य निश्चलत्वस्य निमेषेन व्याजेन शश्वतौहदस्य इन्द्रोहदस्य समापनं समाप्तिस्तस्य सीमायां मर्यादायां स्वप्नस्य कार्यं मर्यादाज्ञापनलक्षणं वपुषैवापुषज्ज्ञापितवती । इत्यकालं शक्यौहदं नातः परमिस्त्वविज्ञापनं निश्चलत्वास्वप्नतुल्येन शरीरेणैव कृतवतीत्यर्थः । अतिघचिन्तित्वात्स्वप्ना जातेति भावः । सीमायामपि समाप्तिज्ञापकः स्वप्नो भवति । सौहद इत्यत्र 'हृद्गण-' इत्युभयपदशब्दिनं 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति परिभाषया । अन्ये तु अवयवत्परिभाषया 'सुहृदुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' इति निपातितस्य सुहृच्छब्दस्य योऽवयवो हृच्छब्दादन्तस्योत्तरपदस्य शब्दिनं भवतीति व्याचक्षते । समुदायस्त्वत्र मित्रवचनोऽवयवस्तु निरपेक्ष इति रक्षितोक्तः । अपुषत्, 'पुषादिपुता-' इत्यहं ॥

अमुरागवशाहोकापवादोऽपि तेनावज्ञात इति श्लोकद्वयेनाह—

कापि कामपि बभाण बुभुत्सुं शृण्वति त्रिदशभर्तरी किञ्चित् ।

एष कश्यपसुतामभिगन्ता पश्य कश्यपसुतः शतमन्युः ॥ ५३ ॥

कापीति ॥ कापि देवाज्ञना सर्वा अपि देवाज्ञनाः किमिदमेवं घचिन्ताः, किं जातमिति बुभुत्सुं ज्ञातुमिच्छुं कामपि किञ्च त्रिदशभर्तरीन्द्रे किञ्चित्कृण्वति सति सोपहासं बभाणोवाच । एष कश्यपसुतः शतमन्युः शतवश इन्द्रः कश्यपसुतां पृथ्वीमभिगन्ता लक्ष्मीकृत्य गमिष्यति पश्य इति वाक्पार्यः कर्म । पृथ्वीं गच्छतीन्द्रस्ततो हेतोरेताः घचिन्ताः । कश्यपसुतेः पुत्रोऽपि शतवशोऽपि कश्यं मयं पिबतीति मद्यपकन्यां गच्छतीत्यप्याधर्मम् । पामरेणापि न क्रियते, विशिष्टकुलोत्पन्नानेकयज्ञकारिणाऽनेन तु मद्यपकन्यागमनं क्रियत इत्याधर्मम् । अथ च कश्यपपुत्रः कश्यपपुत्रीं भगिनीं गच्छतीत्याधर्मं पश्य । तत्राप्यनेकयज्ञकारी । अथ च मद्यपपुत्रो मद्यपस्यैव पुत्रीं भगिनीं गच्छतीति नात्र चित्रम् । यतः शतमन्युर्लक्षणयानेकापराधः । मद्यपस्य निषिद्धकारित्वं नाधर्म्यकारि । 'मन्युः क्रोधे कृतौ दैन्ये' इति विश्वः । अभिगन्ता इति छेदः ॥

आलिमात्मसुभगत्वसगर्वा कापि शृण्वति मघोनि बभाषे ।

वीक्षणेऽपि सघृणासि नृणां किं यासि न त्वमपि सार्यगुणेन ॥ ५४ ॥

आलिमिति ॥ आत्मनः सुभगत्वे सौन्दर्यविषये सगर्वा कापि देवाज्ञना मघोनि शृण्वति सति आलिं सखीं बभाषे—नृणां वीक्षणेऽपि किमिति सघृणासि जुगुप्सासहितासि त्वमपि सार्यगुणेन सहाजुरोधेन न यासि । जुगुप्सां परित्यज्य मनुष्यावलोकनार्थं गच्छ । 'गतानुगतिको लोकः' इति न्यायात् । येषामवलोकनेऽपि त्वं जुगुप्सां करोषि तद्वरणार्थं विशुषेन्द्रः सन् गच्छसीति युक्तमित्युपहासः । इन्द्रादपि त्वमेव सचेता ईत्यर्थः ॥

अन्वयुद्युतिपयःपितृनाथास्तं मुदाथ हरितां कमितारः ।

वर्त्म कर्षेतु पुरः परमेकस्ताद्रतानुगतिको न महार्घः ॥ ५५ ॥

१ 'अवापहुतिरलेखानुप्रासश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'शतवशः' इति पाठमात्रेण व्याख्यातं तिलकजीवातुसाहित्यविद्याधरीषु । ३ 'अवानुप्रासविरोधान्मासौ' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'बकोक्तिरनुप्रासश्च' इति साहित्यविद्याधरी ।

अन्वयुरिति ॥ अथ युतिपयःपितृनां वा वदिवरगममा दिक्षां कमितारः कामुका दिक्पालास्मिन्द्रं मुदा भैमीदर्शनादिनिमित्तहर्षेणान्वयुरनुजग्मुः । तस्मिन्निर्गते किमिति निर्गता इत्यत आह—परं केवलमेकः पुरः प्रथमतो वत्सं कर्षतु करोतु प्रवर्तयतु । पुरोमार्गक-
र्षेण दुर्लभं इत्यर्थः । तस्य पुरो गच्छतो गतं गमनमनुलक्षीकृत्य गतिर्यस्य एवंविधः पुण्यो महाघ्नो न दुर्लभो न । किं त्वेकस्मिन्पुरो निर्गतेऽन्योऽपि तदनुयायी भवति । इन्द्रमनु-
सर्वेऽपि निर्गता इत्यर्थः । अनुगतिकः, 'शेषाहिभाषा' इति कप् । कर्षतु, प्रार्थने कोट् ।
कमितारः, तृच् ॥

प्रेषिताः पृथग्गथो दमयन्त्यै चित्तचौर्यचतुरा निजदूतः ।

तद्वहं प्रति च तैरुपहाराः संख्यसौख्यकपटेन निगूढाः ॥ ५६ ॥

प्रेषिता इति ॥ अथो अनन्तरं तैरिन्द्रादिभिश्चित्तचौर्यं भैमान्तःकरणवशीकरणे चतुरा निगूढाः स्वापेक्षया दूतपेक्षया च परस्परस्मात्प्रेषिताः पृथक् प्रत्येकं निजदूतः स्वीयस्वीय-
दूतो दमयन्त्यै भैम्यर्थं प्रेषिताः । निगूढा विषया कुण्डिनवासिनामहरया इति वा । तद्वहं प्रति तत्पितरं प्रत्युद्दिश्य संख्यसौख्यकपटेन सङ्ग्रामजनितसंतोषव्याजेन पृथगुपहारा दिव्यर-
क्षाद्युपायानि च प्रेषिताः । त्वया वैरिणो निहतास्तेन वयं प्रसन्नस्तुभ्यं दिव्यरक्षादि प्रेषि-
तमङ्गीकरणीयमिति । प्रीतेन तेन स्वस्य भैमी देवेति तात्पर्यम् । संख्यसौख्येति विशेषणं
तु भैमीप्राप्तिं प्रत्युपाधिराहित्यद्योतनावयम् । निगूढाः, उपहारविशेषणं च ॥

चित्रमत्र विबुधैरपि यत्तैः स्वविद्वाय वत भूरनुसन्धे ।

द्यौर्न काचिदधवास्ति निरूढा सैव सा चलति यत्र हि चित्तम् ॥ ५७ ॥

चित्रमिति ॥ तैः विबुधैर्देवैः, अथ च पण्डितैरपि स्वः स्वर्गं विहाय भूत भूरनुसन्धेऽनु-
सृता यत खेदे । अत्र चित्रम् । स्वर्गप्राप्त्यर्थमग्नैरपि यज्ञः कियते, एतन्विबुधैरपि स्वर्ग एव
लक्ष्य इत्याशयम् । अर्थान्तरन्यासमाह—अथवा युक्तमेतत्—निरूढा प्रसिद्धा काचित् द्यौः
स्वर्गो नास्ति, किंतु सैव सा सैव द्यौः यत्र चित्तमन्तःकरणं चलति यत्रलम् । यत्रादुरागः
स एव स्वर्गः, ततश्च भूमावनुरागात्तेषां भूमिरेव स्वर्ग इति तदनुसरणं युक्तमित्यर्थः । 'चलति'
इति पाठे लगति रज्यतीति यावत् ॥

शीघ्रलङ्घितपथैरथ वाहैर्लम्बिता भुवममी सुरसाराः ।

यक्रितोन्नमितकंधरवन्धाः शुश्रुबुर्ध्वनितमध्वनि दूरम् ॥ ५८ ॥

शीघ्रेति ॥ अथ अमी सुरसारा देवधेया अश्वनि मार्गे दूरं दूरदेशोद्भवगतिरुन्नितं वा
अन्नितं वाच्यं शुश्रुबुः । किंभूताः—शीघ्रं लङ्घितः पन्था वैवाहिरथैः कर्तृभिर्नुई लम्बिताः
प्रापिताः । तथा—पूर्वं वकीकृता पञ्चादुन्नमिता ऊर्वाकृता कंधरा ग्रीवा यस्मिन्नेवंविधो
बन्धः शरीरावस्यविशेषो वेद्यम् । अश्वनि अनिरुद्धं यथा तथा कथान्तरं परिलज्ज
शुश्रुवुरिति वा । वाहैर्विमानैर्वा ॥

१ 'अथानन्तरन्यासः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र खेदादनुप्राप्तोऽपहृतिश्च' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अथोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र खेदादनुप्राप्तोऽलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

किं घनस्य जलधेरथवैवं नैव संशयितुमप्यलभन्त ।

स्यन्दनं परमदूरमपश्यन्निःस्वनश्रुतिसहोपगतं ते ॥ ५९ ॥

किमिति ॥ ते देवा इदं घनस्य मेघस्य ध्वनितं, समुद्रस्य किमिति संशयितुं संदेहमपि कर्तुमर्थात्समयं नैवालभन्त किंपुनर्विधेयम् । किंतु निःस्वनस्य श्रुतिराकर्णनं तथा सह तस्याः समये उपगतं प्राप्तमदूरं निकटवर्तिनं स्यन्दनं रथं परं केवलमपश्यन्ददृशुः । शब्दाकर्णन-समये एव रथोऽपि वेगाद्वागत इत्यर्थः । नलस्याध्वद्वयवेदित्वं सूचितम् । प्रथमे क्षणे घनध्व-नितस्य सारणम्, द्वितीये जलधेः, ततः क्रमेण द्वयोः समानधर्मसारणलक्षणः पञ्चमक्षणे संशयः । प्रथमक्षण एव रथे समागते कथं संशयः, कथंतरां च विचारः, कथंतमां च निर्णय इत्यर्थः । रथध्वनेर्गान्भीर्यं सूचितम् ॥

सूतविश्रमदकौतुकिभावं भावबोधचतुरं तुरगाणाम् ।

तत्र नेत्रजनुषः फलमेते नैपथं बुबुधिरे विबुधेन्द्राः ॥ ६० ॥

सूतेति ॥ एते विबुधेन्द्रा नेत्रजनुषो नयनजन्मनः फलं नैपथं नलं तत्र रथे बुबुधिरे ज्ञातवन्तः । किंभूतम्—सूतस्य सारथेर्विश्रमं ददातीति विश्रमदः कौतुकिभावः कुतूहलित्वं यस्य । तथा तुरगाणां भावबोधे हृदयाशयज्ञाने चतुरम् । अत एव एवंविधस्य सुन्दरान्तर-स्याभावादेतस्मात्फलोक्ते नेत्रजन्मनः साफल्यमित्यर्थः । सूतध्रमापनोदेनास्माकमप्यसीष्टं कृत्वा श्रममपनेष्यतीति सूचितम् । यः पशूनां हृदयं जानाति सोऽस्माकं हृदयस्वामिप्राप्यं कथं न ज्ञास्यतीति भावबोधपदेन सूचितम् । विशिष्टं धर्मं यति नुदतीति । एतैर्विद्वद्भिरनलोऽय-मिति तैर्ज्ञातमिति भावः ॥

वीक्ष्य तस्य वरुणस्तरुणत्वं यद्वभार निविडं जडभूयम् ।

नौचिती जलपतेः किमु सास्य प्राज्यविसयरसस्तिमितस्य ॥ ६१ ॥

वीक्ष्येति ॥ तस्मिन्समये वरुणस्तस्य नलस्य तरुणत्वं वीक्ष्य यत् निविडं जडभूयं जडत्वं वभार प्राप्तवान् । एनं दृष्ट्वा भैमी मां कथं परिष्यतीति चिन्तयामासिच्छिन्नोऽभूदित्यर्थः । अगच जडत्वं तथैव चिन्तया स्तब्धत्वमपि प्राप । सा नलसौन्दर्यां (तारुण्यां) वलोकेन प्राज्यो बहुतरो विसयरस आश्चर्यरसः तेन क्षिमितस्य निबलस्य अस्य जलपतेर्वरुणस्य किमु न नौचिती, अपितौचित्यमेव । जलपतेरुदककणत्वम्, जलपतेर्मूर्खभेदस्य च मन्दभू-नत्वं च युक्तमेव । अन्वस्यापि विशिष्टगर्वैरयुक्तस्य जलपतेर्जडत्वं युक्तमित्युक्तिः । तादृशं तमालोकावतितरां सचिन्तोऽभूदित्यर्थः ॥

रूपमस्य विनिरूप्य तथातिम्लानिमाप रविवंशवतंसः ।

कीर्त्यते यदधुनापि स देवः काल एव सकलेन जनेन ॥ ६२ ॥

रूपमिति ॥ रविवंशस्य वतंसो भूषणं रमोऽस्य नलस्य रूपं सौन्दर्यं विनिरूप्य विशेषेण सादरमवलोक्य तथा तेन प्रकारेणातिम्लानिमधिकं कालिमानमाप । यद् येन कारणेन सक-

१ 'अप्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र च्छेकानुमासोऽतिशयोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र च्छेकानुमासः छेपश्च' इति साहित्यविद्याधरी ।

लेनापि जनेनाधुनापि च देवः कालः कृष्णवर्ण एव, अथ न कालसंज्ञकः कीर्त्यते कथ्यते ।
मलरूपावलोकनजनितकालिज्ञोऽद्यापि वर्तमानत्वाद्यमस्य कालत्वमन्वर्थं न तु नाममात्रेणे-
त्यर्थः । यमोऽपि सचिन्तोऽभूदिति भावः । रविवंशावतंसस्य इयामत्वमाध्वर्यकारि । तथागिर्व-
चनीयस्वरूपस्य सौन्दर्यं विलोक्य नस्माद्यमोऽपि कालिमानं प्राप तस्माज्जनैरेवं कीर्त्यत इति ॥

यं बभार दहनः खलु तापं रूपधेयभरमस्य विसृज्य ।

तत्र भूदनलता जनिकर्त्री मा तदप्यनलतैव तु हेतुः ॥ ६३ ॥

यमिति ॥ दहनोऽग्निरस्य नलस्य रूपधेयस्य सौन्दर्यस्य भर्तुः बाहुस्य विसृज्य विचार्य
दुःखाद्यं तापं बभार तत्र संतापेऽनलताम्रिता खलु निबधेन जनिकर्त्री जन्मकारिणी मा
भूत् । स्नेन स्वस्य तापकरणायोगादैकस्यैव कर्तृत्वकर्मत्वविरोधात् । तदपि तथापि तु
पुनर्निश्चितमनलतैव नलान्वत्वमेव हेतुः कारणम् । अहं चेन्नलोऽभविष्यं तर्हि भैमी
ममैवाभविष्यत् । तत्तु नाभूदिति दुःखवशात्संवृतोऽभूदिति भावः । रूपधेय इत्यत्र 'रूप-'
इत्यादिना स्वायं धेयः । जनिकर्त्रीत्यत्र तत्त्वबोधिविकेतिवत्सार्थः ॥

कामनीयकमधःकृतकामं काममक्षिमिरवेक्ष्य तदीयम् ।

कौशिकः स्वमखिलं परिपश्यन्मन्यते स खलु कौशिकमेव ॥ ६४ ॥

कामेति ॥ कौशिक इन्द्रोऽखिलं स्वमात्मानं परिपश्यन्परितो विलोक्यन् खलु निश्चितं
कौशिकमेवोक्तमेव मन्यते स । किं कृत्वा—अधःकृतो न्यकृतः कामो येन तदीयं
नलसंबन्धि कामनीयकं सौन्दर्यमक्षिभिः सहस्रेणापि नेत्रैः काममतितरामवेक्ष्य निरीय ।
'नलाग्रेऽहमुलकतुल्य एवेतीन्द्रस्य बुद्धिरुदभूत् । प्रलयययं तस्य नेत्रसद्भावात् । विसंस्तुल-
त्वादित्यर्थः । अक्षिमिरिति बहुवचनं तद्भावालोकने सौन्दर्यसूचनार्थम् । कौशिकस्य कौशिकत्वं
शुक्रमेव । 'महेन्द्रगुणुल्लङ्घन्यालप्राहिषु कौशिकः' इत्यमरः । कामनीयकम्, पूर्ववद्भावे
'योपधात्-' इति वृत् ॥

रामणीयकगुणाद्वयबाधं मूर्तमुत्थितममुं परिभाष्य ।

विस्मयाय हृदयानि वितेरुस्तेन तेषु न सुराः प्रवभूयुः ॥ ६५ ॥

रामेति ॥ सुरा इन्द्रादयोऽमुं नलं मूर्तमाकारवन्तमुत्थितमुदितं रामणीयकं सौन्दर्यं
तल्लक्षणो गुणः तस्माद्वैत(इय)बाधोऽद्वितीयबाधत्वं परिभाष्य विचार्य हृदयान्यन्तःकरणानि
विस्मयायावन्मात्रं यतो वितेरुर्दत्तवन्तः । आकारवत्सौन्दर्यमिदमेकमेव दृष्टं नान्यत्रेलावर्त्य-
युक्ता यतो वातास्तेन कारणेन तेषु हृदयेषु विद्ये न प्रवभूयुः समर्था नाभूवन् । आधर्वक-
शाक्ति करणीयमयुनेति किमपि न स्फुरितमिति भावः । दानस्य स्वस्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वा-
पादनत्वाद्विस्मयाय इतेषु हृदयेषु स्थामित्वं नाभूदिति शुक्रमेव । रामणीयकं गुणो यस्य
तस्माद्वयबाध एतादृशोऽयमेव नान्य इति वा । रामणीयकं कामनीयकवैद्य ॥

१ 'अथ ज्येष्ठकानुप्राप्तोऽतिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ विरोधाभासः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ ज्येष्ठकानुप्राप्तोऽतिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथाति-
शयोक्तिः समासश्च' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रेयरूपकविशेषनिवेशैः संबद्धिरभराः श्रुतपूर्वः ।

एष एव स नलः किमितीदं मन्दमन्दमितरेतरमूचुः ॥ ६६ ॥

प्रेयेति ॥ अमरा इति एवं इदमितरेतरं परस्परं मन्दमन्दमल्पस्वरं यथा तथा कचुः । एवमिदं कथम्—श्रुतपूर्वः पूर्वं लोकमुवाच्युतैः संबद्धिर्गोदृशा गुणाः पूर्वं श्रुतास्तादृशा एवाधुना दृष्टा इति संवादं भजमानैः प्रैयरूपकस्य प्रियरूपकत्वस्य यो विशेषोऽतिशयस्तस्य निवेशैरवस्थानैः सौन्दर्यविशेषविन्यासैः कृत्वा स नल एष एव किम् । श्रुतानुरूपगुणावलोकनेन नलं व्यतर्कयित्वर्थः । प्रैयरूपकम्, मनोहादित्वाद्भावे तुम् । मन्दमन्दम्, प्रकारे द्विरुक्तिः ॥

तेषु तद्विधवधूवरणार्हं भूषणं स समयः स रथाध्वा ।

तस्य कुण्डिनपुरं प्रतिसर्पन्भूपतेर्व्यवसितानि शशंसुः ॥ ६७ ॥

तेष्विति ॥ एते पदार्था भूषतेर्नलस्य व्यवसितानि उद्योगलोचिन्द्रादिषु विषये शशंसुः । अथ भैमीवरणार्थं गच्छतीति तेभ्यः कथयामासुः । एते के—तद्विधातिमुन्दरी वधूभैमी तस्या वरणार्हं योस्यं भूषणमेकः पदार्थः, स समयः स्वयंवरकालश्चैकः, कुण्डिनपुरं प्रतिसर्पन्प्रतिगच्छन् स रथाध्वा रथमार्ग एकः । नलस्य भूषणादि विचार्य अयं भैमीवरणार्थं तत्र गच्छतीति तैर्निर्णीतमित्यर्थः ॥

धर्मराजसलिलेशहृताशैः प्राणतां श्रितममुं जगतस्तैः ।

प्राप्य हृष्टचलविस्तृततापैश्चेतसा निभृतमेतद्विचिन्ति ॥ ६८ ॥

धर्मराजेति ॥ तैर्धर्मराजसलिलेशहृताशैर्यमवहणानलैकेतसा कृत्वा निभृतं गुप्तमेतद्विचिन्तयमानमचिन्ति विचारितम् । किमूर्तैः—जगतः सम्पत्कृपालनालोकस्य प्राणतां श्रितं जीववत्प्रियम् । अथ च प्राणाख्यवायुभृतं वा अमुं प्राप्य यथासंख्यं हृष्टचलविस्तृततापैर्जगत्प्रियत्वाद्धर्मराजत्वाद्यमो हृष्टः, वरुणोऽपि सलिलेशत्वाद्धर्मवशादेव चञ्चलः, बहिरपि हुताशत्वाद्धर्मवशादेव विस्तृततापः परिपुष्टो जात इत्यर्थः । अस्मां प्राप्ता यमो हृष्यति लोकप्राणापहारित्वान् । वायूनां प्राप्ता जलात्मकत्वान्मेघरूपत्वाच्च वरुणवज्रलो भवति । तथा वायूनां प्राप्ता बहिरहर्दचिर्भवति । वचनमज्ञया यमः कुखोऽभूत्, वरुणोऽपि चिन्तावशाच्चञ्चलोऽभूत्, बहिरपि चिन्तावशादतिचेतसोऽभूदिति भावः ॥

यमचिन्तामाह—

नैव नः प्रियतमोभयथासौ यद्यमुं न वृणुते वृणुते वा ।

एकतो हि विगममगुणज्ञामन्यतः कथमदःप्रतिलम्भः ॥ ६९ ॥

नेति ॥ असौ भैमी यदि अमुं नलं न वृणुते, वाचवा वृणुते उभयथापि वरुणोऽवरुणे च नोऽस्माकं प्रियतमा प्राणेश्वरी पत्नी हितकारिणी च नैव भवेत् । कुतः—हि यस्मादेकतोऽवरुणपक्षे अमुं भैमीमगुणज्ञां विष् । मतो नलगुणाधिक्यं न जानाति सा कथं वरणीया । अन्यतो वरुणपक्षे नलगुणाधिक्यज्ञानेन वृते नले अदःप्रतिलम्भः अमुधा लामो मम कथम् । उभयथापि न प्रियतमेति यमेन धर्मप्राप्त्या चिन्ता कृता । एकतः, अन्यतः, सप्तम्यर्थे तैत्तिः ॥

१ 'जगत् जातिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र समुच्चयालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

३ 'अत्र काव्यलिङ्गमलङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

वक्ष्यन्तिन्तामाह—

मां वरिष्यति तदा यदि मत्तो वेद नेयमियदस्य महत्त्वम् ।

ईदृशी च कथमाकलयित्री मद्दिशेषमपरानृपपुत्री ॥ ७० ॥

मामिति ॥ इयं मैत्री मां तदा वरिष्यति यदि मत्तः सकाशादियदतिबहु अस्य महत्त्वं माहात्म्यं न वेद न जानाति न त्वन्वया । ईदृशी च मत्तो नलस्य विशेषमजानानैव चेद्राज-पुत्री तर्हि अपरादन्यस्मात्सजातीयोद्भिजातीयोद्भा सकाशान् मद्दिशेषं ममाधिक्यं कथमाकल-यित्री ज्ञास्यति, अपि तु तदपि न ज्ञास्यतीति । उभयथास्या अखान इति वक्ष्येन चक्षुः-चिन्तितम् । मत्तो नले विशेषोपरिज्ञानवदन्यस्यान्ममापि विशेषपरिज्ञानाच्च मामपि वरिष्य-तीति भाव इति वा ॥

वदित्तिन्तामाह—

नैपथे वत वृते दमयन्त्या व्रीहितो नहि बहिर्भवितासि ।

स्वां वृहेऽपि वनितां कथमास्यं हीनिमीलि खलु दर्शयिताहे ॥ ७१ ॥

नैपथ इति ॥ अहं दमयन्त्या नैपथे वृते सति प्रोहितः सन् न बहिर्भवितासि निर्ग-न्तासि । वत खेदे । वृहेऽपि स्वां वनितामास्यं मुखं कथं दर्शयिताहे दर्शयिष्यामि । हि यस्माद् हीनिमीलि लज्जासंकुचितम् । वृहे सखीभयम्, बहिलोकदर्शनभयम्, उभयथा कष्टमिति वहिना संतापेन चिन्तितम् । दर्शयिताहे, 'णिबध' इत्यात्मनेपदे वृद्धार्थत्वाद्गौ कर्तुणौ कर्मत्वम् ॥

इत्यवेत्य मनसात्मविधेयं किंचन त्रिविबुधी बुबुधे न ।

नाकनायकमपास्य तमेकं सा स पश्यति परस्परमास्यम् ॥ ७२ ॥

इतीति ॥ सा त्रिविबुधी देवप्रयी मनसा इति पूर्वोक्तमवेत्यादिलभ्य किंचन आत्मविधेयं किमपि स्वीयं कार्यं न बुबुधे ज्ञातवती । किन्तु तमेकं नाकनायकमिन्द्रमपास्य विह्वल परस्पर-मास्यं वदनं पश्यति सा । किंकर्तव्यतामूढाभूदित्यर्थः । 'आत्मविशेषम्' इति पाठे नलापे-क्षया आत्मनो न्यूनत्वरूपं विशेषं मनसा विचिन्त्या किंचन न बुबुध इत्यर्थः ॥

किं विधेयमधुनेति विमुग्धं स्वानुगाननमवेक्ष्य क्रभुक्षाः ।

संसति स कपटे पट्टरुचैर्वञ्जनं सममिलप्य नलस्य ॥ ७३ ॥

किमिति ॥ क्रभुक्षा इन्द्रोऽधुना किं विधेयमिलस्फुरणाद्विमुग्धं विशेषेण भ्रान्तं स्वानु-गानां समानीनामाननमवेक्ष्य विलोक्य उच्चैरवतिरां कैतवे पट्टः कुशलः, अत एव नलस्य वञ्जनं प्रतारणं सममिलप्य संसति स । वक्ष्यमाणं वदति स ॥

सर्वतः कुशलवानसि कञ्चित्त्वं स नैपथ इति प्रतिभा नः ।

स्वासनाधेमुहदस्त्वपि रेखां वीरसेननृपतेरिव विप्रः ॥ ७४ ॥

१ 'अव हेतुः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'वृहेष' इत्यस्यारम्भशाम्भार्यपुत्रे वृद्धिरनेन शान-सामान्यस्यैव ग्रहणे सर्वसंभवात् । तदभावा 'वृहेष' 'अभिवादेऽशोरात्मनेपदे वा' इति यातिक्रान्तां कर्मत्वं बोध्यम् । ३ 'अवापि हेतुः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अव क्लेशानुयासभाषोदय' इति साहित्यविद्याधरी ।

सर्वत इति ॥ त्वं सर्वतः सप्ताश्वराज्यादौ कुशलवानसि कश्चित्कथय । कश्चित्कामप्रवेदनं
स्नानिप्राणकथनम् । अपरिवित्तस्य कुशलप्रश्नो न युक्त इत्यत आह—स प्रतिद्वो नैपथस्त-
मिति नोऽस्माकं प्रतिभा आनुमानिकी बुद्धिः । कुत इत्यत आह—वयं स्वस्य मम आसनाथं
विषये मुहुरोऽतिमित्रस्य वीरयेननाशो नृपतेरिव त्वयि विद्यमानां रेखां शोभां विधो
जानीमः वीरयेनतुल्यशोभत्वात्तत्पुत्रस्त्वम् । प्रायेण पितृसदृशः पुत्रो भवति । 'शोभाम्' इति
वा पाठः । 'उपमानोपमानं या भूषणस्यापि भूषणम् । आश्रयीः कथ्यते रेखा चक्षुःपीयूष-
वर्णिणी ॥' इत्यालंकारिकाः ॥

क प्रयास्यसि नलेत्यलमुक्त्वा यात्रयात्र शुभयाजनि यत्रः ।

तत्तथैव फलसत्त्वरया त्वं नाध्वनोऽर्धमिदमागमितः किम् ॥ ७५ ॥

केति ॥ हे नल, त्वं क प्रयास्यसि कं देशमुद्दिश्य गमिष्यसि इत्युक्त्वा अलं प्रश्नो नैव
युक्तः । यद्यत्सात् नोऽस्माकमत्र पृथिव्यां मार्गविषये वा कार्यविशेषविषये वा पृथ्वीमार्गं
वा उपदिश्य या यात्रा तथा शुभया अजनि जातम् । तत् तस्मात् फले सत्त्वरयोन्मुखा
तथैव यात्रया त्वमिदमध्वनोऽर्धं न आगमितः प्रापितः किम् । अपि तु तथैव प्रापितोऽस्माका-
र्याथ न तु स्वकार्यार्थवशादत्र त्वमागस्योऽसीत्यर्थः । अथ च गन्तारं प्रति क प्रयास्यसीति
नक्तुं लोकेऽनुचितम् ॥

एष नैपथ स दण्डभृदेष ज्वालजालजटिलः स हुताशः ।

यादसां स पतिरेष च शेषं शासितारमधिगच्छ सुराणाम् ॥ ७६ ॥

एष इति ॥ हे नैपथ, एष पुरो दृश्यमानः स प्रतिद्वो दण्डभृदयमः । तथा—एष
ज्वालजालेन जटिलः परीतः स हुताशोऽग्निः । एष स यादसां पतिर्वरुणः । शेषमवशिष्टं च
मां सुराणां शासितारमिन्द्रमधिगच्छ त्वं जानीहि । दण्डभृदादिविशेषणमादराय भयाय
च । 'वहेर्द्वयोर्ज्वालकीलौ' इति पुंलिङ्गो ज्वालशब्दः । पूर्वताक्यत्रये अधिगच्छेति संबन्धे
वाक्यार्थः कर्म । जटिलः, मत्वर्थे पिच्छादित्वादिलम्बः ॥

अत्रागमने कारणमाह—

अर्थिनो वयमग्नी समुपेमस्त्वां नलेति फलितार्थमवेहि ।

अध्वनः क्षणमपास्य च खेदं कुर्महे भवति कार्यनिवेदम् ॥ ७७ ॥

अर्थिन इति ॥ हे नल, इति त्वं फलितार्थं तात्पर्यमवेहि जानीहि । इति किम्—अग्नी
वयमर्थिनः सन्तस्त्वां समुपेमो याचकत्वेन प्राप्ताः स्मः (किल) इति । तर्हि याच्यतामिदं
आह—अध्वनो जातं खेदं क्षणमपास्य भवति भवत्समीपे कार्यनिवेदं प्रयोजनज्ञापनं च
इदानीमेव कुर्महे ॥

ईदृशीं गिरमुदीर्य विडौजा ज्योपमास न विशिष्य वभापे ।

नात्र चित्रमभिधाकुशलत्वे शैशवावधिगुरुगुरुस्य ॥ ७८ ॥

१ 'अत्र हेतुमे' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अवगच्छ' इति जीवानुसंभतः पाठः । ४ 'अत्र परिकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

ईदृशीमिति ॥ बिलौजा इन्द्र ईदृशीं पूर्वोक्तां गिरमुदीर्योक्त्वा जोषं सृणीमास बभूव, परं विशिष्य न बभाषे । भैरवीवरणार्थमागतानामस्माकं वृत्तं कुर्विति विविच्य प्रकटं भाषोक्तम् । निषेधमिवेति भावः । एतदेव नलवचनं ज्ञेयम् । अत्र ईदृशोऽभिप्रायः कदाचित् बचनकौशल-विषये चित्रमाध्वर्यं न । कुतः—यतो गुरुर्बृहस्पतिरस्येन्द्रस्य शैशवमवधिर्नया भवति तथा शैश-वमारभ्य गुरुः शिक्षकः, स एवं वदतीति किमाध्वर्यमित्यर्थः । 'आस' इति 'अस गतिरी-त्यादानेषु' तेन न काव्यनुपपत्तिः । ईदृशीम्, 'त्यदाविपु' इति कवि 'टिङ्गा' इति ज्ञेयम् ॥

कपटानिप्रायमजानतो नलस्य धीरोदात्ततां पञ्चदशभिः श्लोकराह—

अर्थिनामहृषिताखिललोमा स्वं नृपः स्फुटकदम्बकदम्बम् ।

अर्चनार्थमिव तच्चरणानां स प्रणामकरणादुपनिन्ये ॥ ७९ ॥

अर्थीति ॥ दानशरणात् अर्थी इति नाम्ना ध्रुतेन हृषितानि विकसितान्यखिलानि लोमाणि यस्य स नृपो नलः प्रणामकरणाद्विषयव्यापिप्रकृष्टनमस्कारकरणादेतोः, तच्चरणा-नामर्चनार्थमर्चनार्थे स्वमात्मानमुपनिन्ये तच्चरणसमीपं उपहृतवान् । कविः—स्फुटकदम्ब-कदम्बमिव रोमाहितत्वाद्विकसितनीपकुसुमसमूहमिवेति सापदविशेषणम् । तत्तुल्यमित्यर्थः । कदम्बपुष्पैरपि भक्तेन देवार्चना क्रियते । स्वमङ्गमेव पूजोचितकदम्बपुष्पसदृशं कृत्वा र्पया-मासेत्यर्थः । हृषित इति 'हृषेलोमसु' इतीदं ॥

दुर्लभं दिग्धिपैः किममीमिस्तादृशं कथमहो मदधीनम् ।

ईदृशं मनसिकृत्य विरोधं नैपथेन समशायि चिराय ॥ ८० ॥

दुर्लभमिति ॥ नैपथेन गलेन ईदृशं याज्यादानयोः परस्परविरोधं मनसिकृत्य विचार्य चिराय चिरकालं बध्यमाणप्रकारेण समशायि संशयितम् । ईदृशं कथम्—अमीमिर्दि-ग्धिपैर्दिवपालैः किं वस्तु दुर्लभम्, अपितु न किमपि तादृशम् । बहिष्कारैर्दुर्लभं वस्तु तन्मदधीनं कथम्, अहो आश्चर्यमिति संशयः । दिग्धिपैः । स्वधर्मयोगे दक्षिणधेनुतु-तीया । मनसिकृत्य, 'अनत्याधान उरसिमनसी' इति वा गतिसंज्ञायां 'ते प्राग्धातोः' इति प्राक्प्रयोगे अनभि समौसे स्थम् । अत्याधान उपर्येवे तु गतिसंज्ञाभावात् उरसि कृत्वा पाणि शेते इति स्वधर्मभावः ॥

तमेव संशयमाह—

जीवितावधि वनीयकमात्रैर्याच्यमानमखिलैः सुलभं यत् ।

अर्थिने परिवृढाय सुराणां किं वित्तियं परितुष्यतु चेतः ॥ ८१ ॥

जीवितेति ॥ अखिलैः समलैरपि वनीयकमात्रैरिन्द्रसकाशाक्षपूनेः पात्रलक्षणरहितैः केवलैर्याचकैर्जीवितमवधिर्वस्य एवंविधं प्राणपर्यन्तं याच्यमानं आचितं महस्तु सुलभं सुप्रप्तं, वयसाद्या सुलभं तत् । अर्थान्मत्सकाशादर्थिने वाचकाय सुराणां परिवृढाय प्रभवे इन्द्रावा-

१ 'अत्र च्छेकानुपासः काव्यलिङ्गमुत्प्रेष्य' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ कपकोलेक्षणानु-पास्य' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'कुमतिप्रादयः' इति स्येनोक्ते भावः । ४ समासाभावेनेत्यादिः ।

मयाचकेभ्योऽधिकाय किं वितीयं दत्त्वा ममास्य च चेतोऽन्तःकरणं परितुष्यतु संतुष्टं भवतु । जीवितपर्यन्तं यस्यैकस्यैनिदीयते, देवेन्द्राय दातुं योग्यं वस्तु जीवितादधिकं नास्त्येव गदात-
व्यम् । 'अखिलम्' इति वा पाठः । 'वनीयको याचनको मार्गणो याचकारिणौ' इत्यमरः ॥

जीविताधिका भैमी तस्मै दीयतामिलाशङ्काह—

भीमजा च हृदि मे परमास्ते जीवितादपि धनादपि शुर्वी ।

न स्वमेव मम सार्हति यस्याः षोडशीमपि कलां किल नोर्वी ॥ ८२ ॥

भीमजेति ॥ अपिशब्दशब्दो वा किंचेत्पर्यं । उर्वी यस्या भैम्याः षोडशीमपि कलां
षोडशभागं किल निश्चितं नार्हति । यत्संबन्धी षोडशोऽपि भागः समग्रपृथ्वीलक्षणमूल्यलभ्यो
न भवति सा भीमजा जीवितादपि धनादपि शुर्वी भूत्यरहिता मे हृदि मम हृदये परं
केवलमास्ते विद्यते । किल यतः सा भैमी मम स्वं नैव । केवलं तामभिलष्यामि परं सा
मदधीना न भवत्येव । यत्र स्वकीयत्वं तदेव दातुं शक्यते भैम्यां स्वकीयत्वाभावात्तदितर-
णमशक्यमिति कथं चेतः संतुष्यतीति भावः । अथ च राजभिर्गणभिरासं बन्धुवित्तादिध्ययः
क्रियते सा पृथ्वी राज्ञां परमं स्वं धनं तदपि यस्याः षोडशं भागं नार्हति सा राज्ञो मम स्वं
कथम् । अपि तु न कर्मचिदित्यर्थः । अथ च वस्याः षोडशीं कलां मम स्वमेव स्वरूपमेव
नार्हति किं पुनः समग्रा उर्व्यपि । किल यस्मात्क्रमेण जीवितादपि शुर्वी पृथ्वीरुपादानादपि
परमतिशयेन शुर्वी सा मज्जुदये आलोऽतो दातुमयोग्या इन्द्रेण दुर्लभा वेति व्याख्येयम् ॥

मीयतां कथमभीप्सितमेवां दीयतां कथमयाचितमेव ।

तं धिगस्तु कलयन्नपि वाञ्छामर्थिवागवसरं सहते यः ॥ ८३ ॥

मीयतामिति ॥ अर्थाशया तथेति संबध्यते । मयाऽयाचितमेवाप्रार्थितमेव श्रीप्रेमेतेभ्यो
कथा दीयतां तथा एषामभीप्सितं वस्तु कथं मीयतां ज्ञायताम् । अभीप्सितज्ञानेन विना
दातुं न शक्यतेऽतोऽकथितमप्यभीप्सितं ज्ञातं भवति चेत्तर्हि अप्रार्थितमेव दीयत इत्यर्थः ।
ननु ज्ञातेऽप्ययाचितं किमिति दातव्यमित्यत आह—'गत्वा यदीयते दानं तदनन्तफलं
स्मृतम् । सहस्रगुणमाहूय याचिते तु तदर्धकम् ॥' इति वचनप्रामाण्याद्वाञ्छां याचकस्यानीष्टं
कलयन्नपि जानन्नपि यः एतयाचनानन्तरं दास्यामीति अर्थिवाचोऽवसरं सहते प्रतीक्षते तं
धिगस्तु सोऽधमः । वाञ्छां ज्ञात्वापि प्रार्थनानन्तरं दास्यामीति विचारयति सोऽधम इति
किं वाध्यम् । तस्मादयाचितमेव देयमिति भावः । एषाम्, 'कस्य च वर्तमाने' इति पृष्टी ।
अभीप्सितम्, 'मतिबुद्धि-' इति वर्तमाने कः । कलयन्निति हेतौ शर्ता ॥

प्रापितेन चटुकाकुविडम्बं लम्बितेन बहुयाचनलज्जाम् ।

अर्थिना यदधमर्जति दाता तन्न लुम्पति विलम्ब्य द्दानः ॥ ८४ ॥

प्रापितेनेति ॥ दाता अर्थिना कृत्वा यदधं पातकमर्जति विलम्ब्य चिराद्दशनो दाता
तत्पातकं न लुम्पति परिमार्तुं न शक्नोति । अधिकस्य मुक्तस्य का कथेत्यर्थः । किंभूतेना-

धिना—चट्ट प्रियवाक्यं, चाकु दीनवाक्यं तान्यां विडम्बं परामर्शं प्रापितेन स्वस्य धियं
 देयं च दादितेन । तथा—बहु अनेकवारं दातुं, तेन कृत्वा या लज्जा तामपि लम्बितेन
 प्रापितेन । प्रियवचनादप्यस्यैव त्रुटित्यर्थेन देयं, अन्यथा पातकं स्यादिति भावः ।
 अर्जति, 'अर्जं अर्जने' भ्वादिः, 'अर्जक् अर्जने' चुरादिः ॥

यत्प्रदेयमुपनीय वदान्यैर्दायते सलिलमर्थिजनाय ।

सार्धनोक्तिविफलत्वविशङ्काप्राप्तमूर्च्छदपमृत्युचिकित्सा ॥ ८५ ॥

यदिति ॥ वदान्यैर्बहुप्रदैः प्रदेयं दातव्यं नस्तु उपनीय समीपे संस्थाप्य अर्थिजनान्
 वासलिलं दीयते देवसंकल्पार्थमुदक्रमविहते प्रक्षिप्यते सा सलिलदानरूपा किंवा अर्थ-
 नोक्तिर्याचनवचनं तस्य विफलत्वविशङ्का वैफल्ये विशङ्का तथा जातक्यास्तर्कजन्यं भयं तेन
 मूर्च्छति तत्रायेन वर्धमानोपमृत्युरात्ममरणं तस्य चिकित्सा प्रतिक्रिया । सलिलदानेन
 यात्रासाफल्यनिश्चयात् 'मरणे यानि विद्वानि तानि विद्वानि याचके' इति वचनप्रमाणको
 नाज्जातैक्यप्राप्ताजन्वोऽपमृत्युः शाम्यतीत्यर्थः । मूर्च्छतोऽपमृत्युः सलिलप्रक्षेपेण शाम्यति ।
 अर्थिन्युपस्थिते दानविधिसिद्धये जलनयनविलम्बोऽपि न कर्तव्य इति भावः ॥

अर्थिने न तृणवद्धनमात्रं किं तु जीवनमपि प्रतिपाद्यम् ।

एवमाह कुशवज्जलदापी द्रव्यदानविधिरुक्तिविदग्धः ॥ ८६ ॥

अर्थिन इति ॥ 'कुशवज्जललोपेतं दानं संकल्पपूर्वकम्' इति वचनादभेदादितं जलं
 दात्रार्थिने दापयतीति दर्भसहितजलदाने दातारं प्रयोजयतीति कुशवज्जलदापी उक्तिविदग्धः
 केषोक्तिचतुरश्र द्रव्यदानविभिर्धनदानप्रकारस्य ज्ञापकं यच्छब्दं स एवमाह ब्रूते । एवं
 किम्—दात्रा अर्थिने तृणवत्तृणमिव धनमात्रं केवलं धनं न प्रतिपाद्यमभिलषमकृत्वा न
 देयं, किं तु जीवनमपि प्राणा अपि तृणवद्देयाः । तृणदान इव प्राणदानेऽपि कोऽपि विचारो
 न कार्यः । अथ च तृणं दर्भसद्युक्तं केवलं धनं न देयम्, किं तु जीवनमपि उदकमपि
 देयमिति ब्रूते । अतएवोक्तिविदग्धः । अर्थिने प्राणा अपि तृणवद्देयाः किमन्यदिति भावः ॥

पङ्कसंकरविगर्हितमर्हं न श्रियः कमलमाश्रयणाय ।

अर्थिपाणिकमलं विमलं तद्वासवेदम विदधीत सुधीस्तत् ॥ ८७ ॥

पङ्केति ॥ पङ्कस्य संकरेण संबन्धेन विगर्हितं निर्निदतं कमले धियो लक्ष्म्याः संपदश्च
 आश्रयणायाह योग्यं न भवति । पङ्किल्लभानं केनापि नाधीयते, अथ चान्यदपि पातक-
 संबन्धनिर्निदतं स्थानमाश्रययोग्यं न भवति । तत्तस्मात्सुधीर्वद्वाविमलं मलपङ्क (वर्जितम्)
 पातकरहितं चार्थिपाणिकमलं तस्या लक्ष्म्याः संपदश्च वासवेदम वसतिग्रहं विदधीत कुर्यात् ।
 विदुषा संपदार्थिभ्यो देयेत्यर्थः । अन्येनापि विदुषोऽप्यलं देवायतनं कियैते ॥

याचमानजनमानसवृत्तेः पूरणाय वत जन्म न यस्य ।

तेन भूमिरतिभारवतीयं न हुमैर्न गिरिभिर्न समुद्रैः ॥ ८८ ॥

१ 'अवातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र प्रतीकमानोत्प्रेक्षा समासोक्त्या' इति
 साहित्यविद्याधरी । ३ 'अवातिशयोक्तिरूपके च्छेकानुपायोऽयं' इति साहित्यविद्याधरी ।
 नै० च० १८

याचमानेति ॥ यस्य पुरुषस्य जन्म उत्पत्तिर्याचमानस्य जनस्य मानसइतेर्मनोरथस्य पुरणाव समर्था न भवति तेन पुंसा इयं भूमिरितिभारवती वत कष्टम् । न हुमैः, न गिरिभिः, न समुद्रैः भारवती । तेन पुंसा थावान्भूमेभारः, तावान्दृष्टाविभिर्न । एते तु कचित्पुष्पादिना औषधादिना रक्षादिना चोपकुर्वन्ति, न स्वदाता । तस्माद्याचकामिलक्षपूरणं करणीय-
मिति भावः ॥

मा धनानि कृपणः खलु जीवंस्तृष्णयार्पयतु जातु परस्मै ।

तत्र चैव कुरुते मम चित्रं यत्तु नार्पयति तानि मृतोऽपि ॥ ८९ ॥

मेति ॥ कृपणोऽतिलब्धो जीवन् तृष्णयातिलोभेन परस्मै अर्थिने जातु कदाचिदपि धनानि खलु निश्चितं नार्पयतु मास्मा दात् । जीयित्वा लोभसद्भावात् ददातीत्यत्र नाधर्मम्, मृतोऽप्येष कृपणो यत्तु पुनः तानि धनानि नार्पयति न प्रयच्छति तत्र च तत्र पुनः तत्रैव वा विषये मम चित्रमाधर्यं कुरुते, मृतस्यापि लोभसद्भावात् । अथ च मृतः सद्यसं कृपणः धनानि रुपसंबन्धीनि राजायत्तानि नार्पाणि करोति नार्पयति तत्राधर्मम् । यो जीवन्कसैचिज्ज ददाति स मृतोऽपि राज्ञे ददातीत्याधर्मम् । तस्माद्याचजीवति तावद्गतव्यं मृते राजा नेष्यतीति भावः ॥

माममोभिरिह याचितवद्भिर्दातृजातमधमत्य जगत्याम् ।

यद्यशो मयि निवेशितमेतन्निष्कयोऽस्तु कतमस्तु तदीयः ॥ ९० ॥

मामिति ॥ इह जगत्यां भूलोके दातृजातं वदान्वमात्रमवमत्वानादृत्य मां याचितवद्भिर्-
नांचमानैर्गोभिर्इन्द्रादिभिः मयि यद्यशो निवेशितम् । इन्द्रादयो यस्य याचका जाता इत्यसाधारण्येन मम कीर्तिः कृता एतस्याः कीर्तिर्निष्कयो विनिमयः तदीय इन्द्रादिसंबन्धी कतमस्तु कः पुनः तदार्थः अस्तु भवतु । इन्द्रादिभिः पूर्वमन्यः कोऽपि चेदयाचिष्यत तेन च तेभ्यः किञ्चिदेददास्यत तर्हि तदेव वस्तु कीर्तिविनिमयं समभविष्यत्, न त्वेवमिष्यतकीर्ति-
बुल्यमेतेभ्यो वितरणीयं विनिमयं वस्तु मास्तीति भावः । यदेतद्यश इति वा । स्वलोके वर्तमानं कल्पवृक्षादिदातृवर्गमिति वा । दानं तावत्तिष्ठतु, यशोवितरणस्य मूल्यमपि दातव्यमित्यर्थः ॥

लोक एव परलोकमुपेता हा विहाय निधने धनमेकः ।

इत्यमुं खलु तदस्य निनीपत्यर्थिवन्धुरुदयइयचित्तः ॥ ९१ ॥

लोक इति ॥ एष लोको निधने मरणे प्राप्ते धनं विहाय एक एकासहाय एव परलोक-
मुपेता गमिष्यति हा कष्टम् । इति हेतोः खलु निश्चितमुदयन्ती उदिता दया यस्मिन्नेवंभूतं चित्तं मनो यस्य सोऽर्थिवन्धुर्थांचकलक्षणः सुहृदस्य दातृलोकस्य तद् धनममुं परलोकं परलोक-
गतं जनं वा निनीपति नेतुमिच्छति । खलु उद्रेके वा । अर्थिने दत्तं परलोके तदधिकमुप-
तिष्ठत इत्यर्थः । अन्योऽपि बन्धुः पूर्वस्थानं त्यक्त्वा स्थानान्तरे प्रत्येकाकिन एव गच्छतिः
सुहृदो धनादि तत्स्थानं प्रापयति । उपेता, 'इण् गतौ' लुट् वृज्या । द्विकर्मकः ॥

१ 'अथाप्यसंबन्धे संबन्धादिशब्दोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ शेषः' इति साहि-
त्यविद्याधरी । 'विरोधानासोऽलंकारः' इति जीवातुः । ३ 'नञ् च्लोकानुप्रासः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ४ 'नञ् च्लोकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दानपात्रमधमर्णमिहैकप्राहि कोटिगुणितं दिवि दायि ।

साधुरेति सुकृतैर्यदि कर्तुं पारलौकिककुसीदमसीदत् ॥ ९२ ॥

दानेति ॥ इह भुवि एकप्राहि एकत्वसंख्यायुक्तं देयं वस्तु गृह्णाति तच्छीलं दिवि स्वर्गे कोटिगुणितं कोटिपरिमितं दायि ददाति दास्यति वा एवंचीलं दानपात्रं अधमर्णं याचकलक्षणं ऋषप्रहीतारं सुकृतैः पुण्यैः कृत्वा पारलौकिकं स्वर्गलोकभवं कुसीदं वृद्धिजीविकामसीददविनश्वरं कर्तुं यदि एति प्राप्नोति जानाति वा तर्हि साधुः सज्जन एव एति नान्यः । एवंविधं दानपात्रं साधुव्यतिरेकेण केनापि न लभ्यते । लब्धे च तस्मिन्साधुना निरकालं स्वर्गे स्थानसे । तस्मात् याचकमनोरथः पूर्णीय इति भावः । कुसीदमसीदत्कृतं साधुर्गयेति तर्हि सुकृतैः कृत्वा, नान्येन प्रकारेणेति वा । अन्योऽधमर्णो द्विगुणादधिकं न ददाति, दानपात्रमधमर्णस्तु वार्षपिक एकगुणं गृहीत्वा कोटिपरिमितं ददाति ततश्चैतादृशमधमर्णं साधुरेषु सुकृतैरेव प्राप्नोति नान्योऽन्येन योपायेनेति वा । 'कुसीदं वृद्धिजीविका' इत्यमरः । दायि, 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यदर्शे णिनिः, 'आवश्यकाधमर्णयोः' इत्याधमर्णं वा । तथोगे 'अकेनोभविष्यदाधमर्णयोः' इति षष्ठीनिषेधात्कोटिगुणितमिति कर्मणि द्वितीया । पारलौकिकम्, अध्यात्मादिषु 'लोकोत्तरपदाच्च' इति वक्तव्यादृमि अनुशतिकादिपाठदुभयपदवृद्धिः ॥

एवमादि स विचिन्त्य मुहूर्तं तानवोचत पतिर्निषधानाम् ।

अर्थिदुर्लभमवाप्य सहर्षान्याच्यमानमुखमुल्लसितधि ॥ ९३ ॥

एवमिति ॥ स निषधानां पतिर्नैव एवमादि 'जीवितावधि-' इत्येवंप्रवृत्ति मुहूर्तं क्षणं विचिन्त्य विचार्य तानिन्प्राचीनवोचत । किंभूतान्—अर्थिनां दुर्लभं याच्यमानस्य वज्रमानस्य मुखमुल्लसितधि उदितशोभनवाप्य सहर्षान् । याचकैर्दाता प्रसन्नमुखो दुर्लभः, तं तु प्रसन्न-मुखमवाप्य कार्यविद्धिर्मविष्यतीति सहर्षैर्जातमित्यर्थः ॥

नास्ति जन्यजनकव्यतिभेदः सत्यमज्जनितो जनदेहः ।

वीक्ष्य वः खलु तनूममृतादं दङ्गिमज्जनमुपैति सुधायाम् ॥ ९४ ॥

नास्तीति ॥ जन्यजनकयोः कार्यकारणयोः व्यतिभेदोऽतिशयितो भेदो नास्ति, तथा—जनस्य देहः अथत इत्यर्थं भक्ष्यं तेन जनितो जन्यः, इत्युभयमपि सत्यम् । उभयत्रापि सुवर्णजन्यो कुण्डलं दृष्टान्तः । खलु यस्मात् अमृतमति भक्ष्यवतीत्यमृतादं नो युष्माकं तन् वीक्ष्य मन इह सुधायाममृत्युते निमज्जनमुपैति । अमृतमज्जनेन यथा सुखं भवति तथा भवदर्शनेनेति । यतो भवन्तोऽमृतमक्षिणः । अत्र पूर्वोक्त एव हेतुः । यदा अज्जनन्यो जनदेहः, अ(ना)स्ति जन्यजनकयोर्भेदो यस्मिन्नसौ नास्तिजन्यजनकभेदः । अस्मादमिन्न एवेति सत्यम् । यस्मादित्यादि पूर्ववत् । यदा अज्जनन्यो जनदेहः, अस्ति जन्यजनकयोर्व्यतिभेदो यस्मिन्नतावन्ति-जन्यजनकव्यतिभेदः एवंविधो न भवति किं त्वन्नादमिन्न एव । एतत्सत्यम् । यस्मादित्यादि पूर्ववत् । पूर्वव्याख्यानादेतव्याख्यानं उच्यते । 'अमृतादाम्' इति पाठे अदित्यस्य हलन्तत्वा-

१ 'अवातिशयोक्तिव्यतिरेकचल्लेखमुप्राससंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अन सावोदपा-लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दापि तन्मिलस्य विशेषणत्वेन योजना । 'नास्ति—' इति अस्तिक्षीरादि(यदस्ति)ना समासं विधाय पञ्चाशच्चेन समासः । अमृतादम्, अमृतादामिति 'अदोऽनञे' इति विद् ॥

मत्तपः क न तनु क फलं वा यूयमीक्षणपथं व्रजयेति ।

ईदृशं परिणमन्ति पुनर्नः पूर्वपूरुषतपांसि जयन्ति ॥ ९५ ॥

मत्तप इति ॥ तनु अल्पत्वं मम तपः क तु । अदृश्या अपि यूयमीक्षणपथं इष्टिगोचरं व्रजयेति फलं वा क । अपि त्वसंभावितमेतत् । बहुतपोलभ्यस्य फलसाल्पेनैव तपसा दुर्लभत्वात् । तद्दीदं फलं कथमित्यत आह—ईदृशं भवदर्शनलक्षणं फलं परिणमन्ति जनयन्ति भवदर्शनफलरूपेण वा परिणतानि एतदाकारकाणि नोऽस्माकं पूर्वपूरुषाणां पित्रादीनां तपांसि तदुपाजितानि पुण्यानि पुनः जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । मत्पूर्वजपुण्यैर्भवदर्शनं जातमिति भावः । जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तमानानि तपांसि पुनरीदृशं परिणमन्तीति वा । 'ईदृशान्वयपि ददन्तीति' कचित्पाठः । तत्र 'फलशब्दस्य विभक्तिविपरिणामेनेदृशान्वयपि दुर्लभान्वयपि फलानि नोऽस्मभ्यं ददन्ति तानि पूर्वपूरुषतपांसि पुनर्जयन्तीति व्याख्या । 'परिणमन्ति फलं नः' इति केचित् । तत्र ईदृशं भवदर्शनलक्षणं फलं परिणमन्तीति व्याख्या । ददन्ति, 'वा नपुंसकस्य' इति शतसुम् । 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकत्वे 'नः' इति पृथीचतुर्थाबहुवचनस्य नसादेशः ॥

प्रत्यतिष्ठिपदिमां खलु देवीं कर्म सर्वसहनव्रतजन्म ।

यूयमप्यहह पूजनमस्या यजिजैः सृजथ पादपयोजैः ॥ ९६ ॥

प्रतीति ॥ सर्वसहनं व्रतं सर्वभारादिसहनलक्षणो नियमः तस्माज्जमोत्वान्तिर्वस्य एवंविधं कर्म व्यापारः सुकृतरूपं कर्तुं इमां भूमिं खलु निश्चयेन देवीं प्रत्यतिष्ठिपत् प्रतिष्ठापयामास । खलु, उपेक्षायां वा । 'सर्वसहा वसुमती' इत्यभिधानाद्भूमेः सर्वसहत्वम् ततस्त्वेन सुकृतेन तस्मा देवीत्वं कृतमित्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह—अहह आश्चर्यं । यत् यूयमपि दिदृधा अपि भूमिमस्प्रृशन्तोऽपि निजैः स्वीर्यैः पादपयोजैः चरणकमलैः कृत्वा अस्या भूमेः पूजनं सृजथ कुरुथ । भवन्तो यत्पूजां कुर्वन्ति सा देव्येवेति भवद्भिर्देवीत्वेन प्रतिष्ठापितेयम् । सर्वापराधसहोऽपि देवत्वं लभते पूजां च । पृथिव्यामागमने किं कारणमिति प्रश्नभावः । प्रत्यतिष्ठिपत्, पौ चकि 'तिष्ठतेरित्' इतीकारः ॥

जीवितावधि किमप्यधिकं वा यन्मनीषितमितो नरडिम्भात् ।

तेन वध्वरणमर्चतु सोऽयं व्रत वस्तु पुनरस्तु किमीदृक् ॥ ९७ ॥

जीवितेति ॥ जीवितमवधिमर्यादा यस्य तत् प्राणपर्यन्तं प्राणैर्भ्योऽप्यधिकं वा यत्किमपि वस्तु इतो मल्लक्षणात् नरडिम्भान्मनुष्यबालकाद्ववद्भिर्मनीषितममिलपितम् । सोऽयं वृषाको वो युष्माकं चरणं तेन वस्तुनार्चतु पूजयतु । ईदृग्वस्तु किं पुनः अस्तु व्रत । वाक्यार्थः कर्म । बालोऽप्यहं प्राणाधिकमपि दास्यामि, याचने शङ्का न कार्या, ईप्सितं च कथनीयमिति भावः । चरणद्वयपूजने सामर्थ्याभावाच्चरणमित्येकवचनेन विनीतत्वं सूचितम् । अर्चति भवदिः ॥

१ 'अवधामन्तरन्यास' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ विषममतिशयोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अतोत्येका रूपकं च' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासो हेतुः' इति साहित्यविद्याधरी ।

एवमुक्तवति वीतविशङ्के वीरसेनतनये विनयेन ।

वक्रभावविषमामथ शक्रः कार्यकैतवगुरुगिरिमूचे ॥ ९८ ॥

एवमिति ॥ अथ कार्यं कैतवगुरुः कपटाचार्यो बृहस्पतिर्वा शक्रः नलं प्रति स्त्रीशानन-
लादीनपि प्रति वक्रभावेन वक्रत्वेन वक्रोक्त्या कुटिलमिप्रायेण च विषमां दुष्टां दुर्बोधां च
गिरिमूचे । कस्मिन्सति—वीता गता विरुद्धा विविधा वा शङ्का यस्मात् विरुद्धमनेकं वा किं
याचयिष्यन्तीति लक्षभये वीरसेनतनये नले विनयेन विनीतत्वेन एवं पूर्वोक्तमुक्तवति सति ॥

पाणिपीडनमहं दमयन्त्याः कामयेमहि महीमिहिकांशो ।

दूत्यमत्र कुरु नः स्मरभीतिं निर्जितस्मर चिरस्य निरस्य ॥ ९९ ॥

पाणीति ॥ हे महीमिहिकांशो मही पृथ्वी तस्यां मिहिकांशो चन्द्र नल, सर्वं वयं दमय-
न्त्याः पाणिपीडनं विवाहः तद्वक्षणं महगुत्सवं कामयेमहि इच्छामः । कान्त्या वसितया च नितरां
जितः सरो येन तत्संबुद्धिः । निरस्य चिरकालं स्मरद्भीतिं मयं निरस्य विरहजन्यं दुःखं विश्राय
अत्र भैरवीविवाहोत्सवे विषये नोऽस्माकं कृत्यं कुरु । सा यथास्मान्गृणीते तथा प्रयत्नं कुर्वितुं ।
जितस्मरत्वात्तव ततो भीतिर्न । अतिमुन्दरस्य तव देवदत्तत्वाद्भैरवीं प्रति दूत्यं कुरु नान्यं
प्रति । अथ च स्त्रीशानपि यजवति—अहं दमयन्त्याः पाणिपीडनं कामये । किंभूतम्—मह
वत्सवोऽस्त्यस्मिन्निति महि । नोऽस्माकं चतुर्णां मध्ये मम दूत्यं कुरु न त्वेषाम् । त्वं स्मरभीतिं
निरस्य त्यज्य यस्माच्चिर्जितस्मर । निरस्य, अस्त्येतोऽन्तम् । दूत्यं कुरु, चिरस्य विलम्बमिति
वाच्यं, निरस्य त्यजेति वा । दूत्ये विलम्बो न कार्य इत्यर्थः । भीति स्मर जानीहि दूत्याकरणे
विलम्बे वा मत्तः शापादिभीतिः स्मरणीया । भीतिम्, कर्मत्वविवक्षया पञ्चभावः । 'नः'
पक्षे 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकत्वे बहुवचनम् ॥

अस्मिन्विषये राजान्तरं वाच्यतां, न त्वहमित्याशङ्गाह—

आसते शतमधिकसि भूपास्तोयराशिरसि ते खलु कृपाः ।

किं ग्रहा दिवि न जाग्रति ते ते भास्करस्य कतमस्तुलयास्ते ॥ १०० ॥

आसते इति ॥ हे नल, अधिकसि पृथिव्यां शतं बहुसंख्याका भूपाः राजान आसते
तिष्ठन्ति । परं भूपत्वे तुल्येऽपि त्वमौदार्यादिगुणबाहुल्यान्महाशयत्कारोपराशिः समुद्रोऽसि ।
ते भूपाः खलु निबन्धितं कृपा अगाधताभावात् । समुद्रप्रेक्षया कृपा यथा हीनाः, तथा त्वदपे-
क्षयान्ये राजान इति । तस्माच्च याप्तिता इति भावः । आधिक्यमेव समर्थयते—दिवि स्वर्गे
तेऽनेकसंख्याकाः प्रसिद्धाश्चन्द्रादयो ग्रहा न जाग्रति स्फुरन्ति किम्, अपि तु प्रकाशन्त एव ।
परं ग्रहत्वे खलपि भास्करस्य तुलया साम्येन कतमो ग्रहः पुनरास्ते, अपितु सूर्यराशो ग्रह-
मध्ये कोऽपि नास्ति तथा त्वत्सदृशोऽन्वो भूपो न विद्यते, अतस्तमेव वाच्यस इत्यर्थः ।
'भास्करस्य कतमस्तु तुल्यो' इति पाठे भास्करस्य तुल्यं समानः कतम आशे, अपि तु न
कोऽपि । अधिकसि, शतमर्थेऽव्ययीभावः ॥

१ 'अस साहित्यविद्याधरी महाम्यपुराणे उदितसि । २ 'अत्र च्छेकानुप्रासो रूपकं च' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'भास्वरस्तु' इति पाठो जीवातुसंमतः । ४ 'अत्र रूपकं इदानीम्' इति
साहित्यविद्याधरी ।

विश्वदधनयना वयमेव त्वद्वृणाम्बुधिमगाधमेवमः ।

त्वामिहैवमनिवेश्य रहस्ये निर्वृतिं नहि लभेमहि सर्वं ॥ १०१ ॥

विश्वेति ॥ विश्वं पश्यन्ति विश्वदधानि सर्वसाक्षिणि नयनानि येषामेवंभूता यतस्तस्माद्-
वमेवागार्धं गम्भीरं त्वद्वृणाम्बुधिं त्वद्वृणसमुद्रमवेमो जानीमः । त्वद्वृणसमुद्रं ज्ञातुं नान्यस्य
सामर्थ्यं विश्वदधनयनत्वाभावादित्यर्थः । सर्वं वयमिह भैमीपाणिप्रहणलक्षणे रहस्ये गोप्येऽर्थे
एवं दूतत्वप्रकारेण त्वामनिवेश्य दूतत्वमप्राप्य निर्वृतिं परमं सुखं नहि नैव लभेमहि प्राप्नुमः ।
'इहैकम्' इति पाठे एकं त्वामनिवेश्यानिशुज्येत्यर्थः । त्वत्सदृशोऽन्यो नास्ति, इत्यतो दूत्ये
नियो(यु)ज्यसे, न करिष्यसि चेच्छापां दास्याम इति भावः । अयमेव वक्रभावः । वयमपि
गुणसमुद्रमगाधमेव जानीमः, अत एव गाहितुमसमर्था इति भावः । सर्वैर्दर्शिमिरस्मानिस्त्व-
द्वृणसमुद्रो न दृष्ट इति वा । सर्वे इति, पूर्वश्लोके कृतमपि सहचरवभर्ता गोपायति । दृष्ट
इति द्रष्टोः कर्तृत्वे ॥

शुद्धवंशजनितोऽपि गुणस्य स्थानतामनुभवन्नपि शक्रः ।

क्षिप्रुरेनमृज्जुमाशु सपक्षं सायकं धनुरिवाजनि वक्रः ॥ १०२ ॥

शुद्धेति ॥ शक्रो धनुरिव वक्रोऽजनि कूरः कुटिलश्च जातः । किंभूतः शक्रो धनुश्च—
शुद्धवंशजनितोऽपि विविष्टकश्यपकुलोत्पन्नोऽपि दृढवेणुजनितोऽपि च, गुणस्य विवेकवीर्योदा-
सादेः सौर्वाथ्यं स्थानतामाश्रयतामनुभवन्धन्यन्नपि आश्रयो भवन्नपि । ऋजुं शुद्धाशयमवर्कं च
समर्थं लोकपाल्यशसंभूतत्वात्, यज्ञे हविर्दानाद्वा सपक्षं मित्रं भैमीप्राप्तिरूपसमानसाध्य-
त्वादपि मित्रं पक्षसहितं च सायकमिव एनं नलं क्षिप्रुः प्रेरयितुकामः प्रतारयितुकामः लघु-
कामश्च । उत्तमवंशजस्य गुणाश्रयस्य च वक्रत्वं विरुद्धमित्यपिशब्दो विरोधद्योतकौ । 'अथास्त्रि-
याम् । धनुश्चापी' इत्यमरोक्त्यर्थेनःशब्दः पुंलिङ्गोऽपि । क्षिप्रुः 'व्रतिपृथि-' इति क्तुः तद्योगे
'न लोका-' इति न यैत्री ॥

तेन तेन वचसैव मघोनः स स वेद कपटं पटुरुच्चैः ।

आचरत्तदुचितामथ वाणीमार्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः ॥ १०३ ॥

तेनेति ॥ उच्चैरित्तरं पटुः प्राहः श्लेषवक्रोत्पादिततुरः स नलो मघोन इन्द्रस्य तेन
तेन 'पाणिपीडनमहं-' 'त्वामिहैवमनिवेश्य' इत्यादिवचसैव कपटं वेद स्य ज्ञानाति स्म । अथ
तदुचितां कपटयोस्यां वाचमाचरन्त्वे । इन्द्रेण तथोक्तेऽपि नलः कथमुक्त्वानित्यत आह—हि
यस्मात्कुटिलेषु पुरुषेषु आर्जवमकापत्ये नीतिर्न भवति, किं तु कपटिषु कपटिनैव भवितव्य-
मिति न्यायः । 'व्रजन्ति ते मूढधिनः परामर्शं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः' इति भार-
व्युक्तेः नलेनापि कपटिःकमजीकृतं युक्तमित्यर्थः ॥

सेयमुच्चतरता दुरितानामन्यजन्मनि मयैव कृतानाम् ।

युष्मदीयमपि या महिमानं जेतुमिच्छति कथापथपारम् ॥ १०४ ॥

१ 'अथ केषानुपासो रूपकं च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपमा' इति साहित्यवि-
द्याधरी । ३ 'अत्र प्रकृताप्रकृतलेशः । स चोपमया संजीव्यते' इति जीवातुः । ४ 'अवाधोन्म-
त्तासा' इति साहित्यविद्याधरी ।

सैयमिति ॥ हे देवाः, सैयमन्यजन्मनि जन्मान्तरे मयैव कृतानां 'न तु पूर्वैः' दुरितानामुच्चतरता अस्तिरां श्रेष्ठता । सा का—या कथापथस्य कथनमार्गस्य पारं परतीरं कथापथं पारयति समाप्तिं नयति वागगोचरं शुष्मवीर्यं शौष्माकीर्णमपि महिमानं माहात्म्यं जेतुमतिक्रामयितुमिच्छति । अभिलष्यति आज्ञारूपं माहात्म्यं अकरणेन विरुद्धभाषणेन च विनाशयितुं वाञ्छति । भवदाज्ञाऽकरणीया दृश्यणीया चेति बुद्धिरुपलब्धैः । भवदाज्ञा मुहुतेन विना कर्तुं न शक्यते, तत्तु मम न विद्यत इति भावः । अथ च महीं उत्तचवान्यः स चासौ मानोऽहं हारश्च भैमी प्राप्त्यहं हारं परामयितुं वा वाञ्छति तेषां मयैवान्यजन्मनि कृतानां दुरितानामनुभूतमर्मणामुच्चतरता सामर्थ्यातिशयः । भवदहंकारखण्डने शक्तोऽस्मि तस्माद्भैमीच्छा न कार्या इतीन्द्रकपटोचितो विवक्षितोऽर्थः ॥

वित्थ चित्तमखिलस्य न कुर्यां धुर्यकार्यपरिपन्थि तु मौनम् ।

हीर्गिरास्तु वरमस्तु पुनर्मां स्वीकृतैव परचागपरास्ता ॥ १०५ ॥

वित्थेति ॥ दूर्यं यद्यपि विद्वत्साक्षित्वादखिलस्य सर्वस्य चित्तं वित्थं जानीष्ये मयैव तत्र कियत इति, तथापि दुर्याणां श्रेष्ठानां कार्यपरिपन्थि कार्यप्रतिकूलं भैमीप्राप्तिलक्षणप्रपातकार्य-विरोधि वा मौनं तु पुनः न कुर्याम् ज्ञातेऽपि ममाभिप्राये मौनं युक्तं न । तदेवाह—न करोमीति निष्ठुरवचनभाषणरूपा हीलंजा वरं मनागस्तु वरम् । मौनित्वादपरास्ताऽनिराकृता परस्य वाक् 'अप्रतिषिद्धमनुमतं भवति' इति न्यायात् स्वीकृतैव पुनर्मां भूत् । तस्माद्भयदि-ज्ञातेऽपि मया स्पष्टः प्रतिषेधः कियत इति भावः । 'छन्दति परिपन्थिपरिपन्थौ पर्यवस्था-तरि' इति षष्ठ्यस्यैव निपातितः, तथापि महाकविप्रयोगाद्वाक्यायामपि साधुः । 'प्रवर्धयेपरि-पन्थिनः' इत्यमरः । 'अनुपस्थितपरिपन्थिभिः' इत्युदयनाचार्यः । गद्वा परितः पन्थयति आहूणोति कार्यं तच्छीलः परिपन्थी इति गिनी समर्पणीयम् । स्वरे विशेषाक्षिपातवैधर्ष्यं न वाङ्मयम् । 'वित्थ' इति पाठे लोदे ॥

यन्मतौ विमलदर्पणिकायां संमुखस्यमखिलं खलु तत्त्वम् ।

तेऽपि किं वितरथेदृशमाज्ञां वा न यस्य सहशी वितरीतुम् ॥ १०६ ॥

यदिति ॥ येषां शुष्माकं मतीं बुद्ध्यावेव विमलवां निर्मलयां दर्पणिकायां खलु निश्चित-मखिलं तत्त्वं यथार्थं करणीयाकरणीयं वस्तु संमुखस्यं प्रत्यक्षं स्फुरद्रूपम्, तेऽपि ईदृशा अपि दूर्यं ईदृशमेवंविधां तामाज्ञां तस्मै मह्यं किं वितरथ दत्तम् । तां काम्—याज्ञां यस्य यस्मै वितरीतुं दातुं सहशी युक्ता न । यो भैम्याः कामुकोऽस्तिमुन्दरश्च तस्मै भैमीदृशं कुर्वित्वाज्ञां दातुं नैव युक्तेति भावः ॥

यामि यामिह वरीतुमहो तद्वृत्तां नु करवाणि कथं वः ।

ईदृशां न महतां वत जाता यञ्चने मम तृणस्य घृणापि ॥ १०७ ॥

यामीति ॥ इह अस्मिन्समये मायें वा यो वरीतुमहं यामि । अहो सोपहासमाख्यं संशोधने वा । यो शुष्मत्संवन्धि तद्विषयां दृत्तां पुनः कथं करवाणि, अपितु न कुर्याम् । ईदृशां दिक्पालानां महतामत्रभवतां तृणस्य तृणप्रायस्यातिहीनस्य नलस्य मम वचने प्रतारणे विषये घृणा कृपा जुगुप्सा वा न जाता नोत्पन्ना । वत लोदे । महतां कृपया भवितव्याम् ।

महद्भिर्मोहानेव प्रतारयितुं युक्तो, न लघोयान्, तस्यायोग्यत्वादित्यपि सन्दर्भः । कपटोक्तिश्च — महतामन्येषां सत्पुरुषाणां जातौ समाजे ईदृशां परप्रतारकाणां भवतामघने पूजने विषये तृणस्याल्पस्य नमापि घृणा न, अपि त्वस्यैव । किमुत महतामिदमर्थः । अपि च ईदृशां वचनानां नमहताम्, नसमासेन असाधूनां तृणस्यापि जातौ पूजने तृणजातीयमन्येऽपि पूजने मम घृणा भवति, भवत्योऽपि तृणजातिरेव श्रेयसी इति मम प्रतिभाति इति भावः ॥

उद्धमामि विरहात्सल्लु यस्या मोहमेमि च मुहूर्तमहं यः ।

व्रूत चः प्रभवितासि रहस्यं रक्षितुं स कथमीदृगवस्थः ॥ १०८ ॥

उद्धमामीति ॥ योऽहं यस्या भैम्या विरहान्मुहुः पुनरुद्धमान्युन्नादनुक्तो भवामि, पुनः मुहूर्तं क्षणमात्रं मोहं मूर्च्छां च एमि प्राप्नोमि । अन्याः सत्तावस्था मयातुभूताः अपुना मूर्च्छोन्मादलक्षणे अवस्थे अनुभूयते इत्यर्थः । ईदृगवस्थाद्वययुक्तः सोऽहं वो युष्माकं रहस्यं रक्षितुं गोपायितुमन्तःकरणेऽवधारयितुं कथं प्रभवितासि शक्नो भवितासि व्रूत कथयत, अपितु न कथंनित्यर्थः । वाक्यार्थः कमे । भ्रान्तो रहस्यं गोपायितुं समर्थो न भवति, सर्वस्यामे कथयति । योऽपि मूर्च्छालो मूर्च्छश्च स मनसि रहस्यं धारयितुं न शक्नोति किं तु विस्मरत्वेवेति इत्ययोग्यो न भवानीति भावः ॥

यां मनोरथमयीं हृदि कृत्वा यः श्वसिम्यथ कथं स तदग्रे ।

भावगुतिमविलम्बितुमीशे दुर्जया हि विषया विदुषापि ॥ १०९ ॥

यामिति ॥ योऽहं मनोरथमयीं संकल्परूपां यां भैमीं हृदि कृत्वा श्वसिमि ज्ञावामि सोऽहं इत्यादौकारादधानन्तरं तदग्रे तस्याः पुरः भावानीं खेदस्तम्भोदिसात्त्विकानां गुप्तिं गोपनमवलम्बितुं कर्तुं कथं ईष्ये शक्नोऽस्मि, अपि तु न कथंचित् । हि यस्माद्विदुषापि पण्डितेनापि विषया रूपादयो दुर्जया जेतुमशक्याः । अलीकाया अपि यस्याधिन्तनेन जीयामि तस्य मम तस्याः सत्तायाः साक्षात्कारे सात्त्विकभावाः स्फुटमुत्पद्येरन्, ततः कुतो युष्मद्व्यधिन्ता, इत्यतोऽपीयमाज्ञा ममावुचिता इति भावः । 'त्वपिमि' इति पाठे निशं कैरोमि ॥

यामिकाननुपमृथ च मादहृ तां निरीक्षितुमपि क्षमते कः ।

रक्षिलक्षजयचण्डचरित्रे पुंसि विश्वसिति कुत्र कुमारी ॥ ११० ॥

यामिकानिति ॥ च अपरं मादहृ कः पुरुषोऽतिमुन्दरो यामिकान्यहरजगत्काननुपमृथानिष्पीष्णाविनाश्य अन्तःपुरस्यां तां भैमीं निरीक्षितुमपि क्षमते शक्नोति । न खोऽनीत्यर्थः । वक्तुं तु दूरत इत्यपि सन्दर्भः । मुन्दरस्य यामिकमर्दनेन विनाशन्तःप्रवेशो न पठत इत्यर्थः । तर्हि शूरेण त्वया तेऽपि मर्दनीया इत्यत आह—रक्षिणां लक्षं तस्य जयेन चण्डे वारुणे चरित्रं यस्यैवंभूते पुंसि पुरुषे कुमारी बाला मुद्वज्जी कोमलहृदया च कुत्र कुतोऽपि विश्वसिति विश्वासे प्राप्नोति, अपितु न कुतोऽपि । एवंविधं चण्डमाकर्ष्य बाल्यं पलायिष्यत एवेत्यतोऽपि मम इत्यमवुक्तमिति भावः । एवंविधे कुत्र पुंसीति वा । रक्षणार्थं वामोऽस्यास्तीति यामिकः । अस्त्रार्थे उन्, कालावचित्वाद्भार्यार्थे उम् ॥

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासविरोधरूपकथंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र कान्वसित्वम्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रार्थान्तरन्यासः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र कान्वसित्वम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

आदधीचि किल दातृकृतार्थं प्राणमात्रपणसीम यशो यत् ।

आददे कथमहं प्रियया तत् प्राणतः शतगुणेन पणेन ॥ १११ ॥

आदधीचीति ॥ प्राणमात्रं जीवितमेव पणसीमा मूल्यावधिर्यस्यैवंविधं यशः आदधीचि दधीचिनामकवदान्तरपर्यन्तं दातृभिर्वदान्यैः कृतोऽयं मूल्यं यस्य किल श्रूयते यशः प्राणेश्चोऽप्यधिकं मूल्यं नार्हति । यथोक्तं दधीच्यादिभिः प्राणा एव दत्ताः, न त्वधिकं किञ्चित् । अहं तद् यशः प्राणतः प्राणेश्चः शतगुणेन अतितरामधिकेन प्रियया मैत्रीलक्षणेन पणेन मूल्येन कथमाददेऽशीकुर्याम्, अपि तु न कथञ्चित् । यदल्पेन मूल्येन लभ्यते तद्गुणान्तेनापि न शृण्वते, अतो यशोवाञ्छयापि जीवादधिकस्यादेयत्वाद्भवतां मैत्रीप्राप्त्यर्थं मया यज्ञो न कियत एवेति भावः । अतिशीभूय त्वया ब्राह्मणस्य दधीचेरपि प्राणा गृहीताः, किं पुनः शत्रियस्य ममेति भावः ॥

अर्थना मयि भवद्भिरिवास्यै कर्तुमर्हति मयापि भवत्सु ।

भीमजार्थपरयाचनचाटौ यूयमेव गुरवः करणीयाः ॥ ११२ ॥

अर्थनेति ॥ मयापि भवत्सु अस्मै भैम्यर्थमर्थना याज्ञा कर्तुमर्हति उचिता । कैः कस्मिन्निव—भवद्भिरमेयीव । यथा भवद्भिरमेयि याज्ञा कियते तथा मयापि भवत्सु । यथा सा मां वरिष्यति तथा भवद्भिरपि कर्तव्यमिति भवन्तो याच्यन्त इत्यर्थः । इन्द्रियस्य दातृत्वमेव युक्तम्, न तु याचकत्वमित्यत आह—भीमजारूपो योऽर्थः प्रयोजनं तत्र परं तत्परं याचनचाटुं प्रार्थनप्रियवचनं तस्मिन्यूयमेव गुरव उपदेष्टारः करणीयाः । दिक्पाला अपि याचन्तै चेत्तर्हि माहर्षा का कथा । भवतां चेदेतद्युक्तं तर्हि ममापि युक्तमेव । गुरुरपदिष्टमेव शिष्यः करोति । 'याचनवाचे' इति पाठे प्रार्थनवचनाय । अर्थनाशब्दस्य भाववचनत्वात्, मवेत्यत्रानुक्ते कर्तरि तृतीया 'नै लोपा—' इति षष्ठीनिषेधान् । एवं भवद्भिरित्यत्रापि कर्तुमित्यर्हतामुपपदे 'शकृष्ण—' इति तुमुत् । याचनचाटौ माधितपुंलङ् ।

अर्थिताः प्रथमतो दमयन्तीं यूयमन्वहमुपास्य मया यत् ।

ह्रीर्न चेद्व्यतियतामपि तद्वः सा ममापि सुतरां न तदस्तु ॥ ११३ ॥

अर्थिता इति ॥ मया यूयम् अन्वहं प्रतिदिनमुपास्य पूजां विधाय प्रथमत आदावेव दमयन्तीम् अर्थिता वधाचिताः तद्वैमीयाचनं व्यतियतामतिकमतामपि मां प्रति याचने भैमीयाचनव्यत्ययं कुर्वता वो युष्माकं ह्रीर्बेद् नास्ति तत्तर्हि सा लज्जा ममापि सुतरां नास्तु मा भूत् । अतो मयापि भवन्तो भैमी याचितुं योग्याः । 'यज्ञोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि नो समः । नैकः पर्यनुयोज्यस्तादृशवर्गविचारणे ॥' इति न्यायात् । 'अग्रधाने दुहायीनाम्—'

१ 'अत्र रूपकं निधनं च' इति साहित्यविद्याधरी । अत्र परिश्रितलंकारः 'समन्वृत्ताधिकानां च वधा विनिमयो भवेत् । साकं समाधिकैर्नूनैः परिश्रितस्तौ मता ॥' इति लक्षणात् इति जीवातुः ।

२ 'कर्तुमित्यन्वेन योगादिति भावः' । अर्थपातोः कृतार्थत्वेन 'कृतानां कर्तारि वा' इति षष्ठीविकल्पात् । तृतीयेति जीवातो 'अर्थेना प्रार्थना कर्तुमर्हति कर्तव्या' इति ग्रन्थेन व्यतियतित्वेन कथितम् । अस्मै इत्यत्र इमां प्राप्तुमित्यर्थं मया इमां प्राप्तुमर्हता इत्यन्वयविवक्षावाद् 'येषे विभाषा' इति षष्ठीविकल्पात् । तीयेति परे । ३ 'नवोपना' इति साहित्यविद्याधरी ।

इति वचनादप्रधाने कर्मणि 'अर्थिताः' इति निष्ठा । स्यतियताम्, कर्मव्यतिहारे सत्यपि 'न गतिः' इति (आत्मनेपद) निषेधात्कर्तरीणः सन्ता ॥

किं च—

कुण्डिनेन्द्रमुतया किल पूर्वं मां वरीतुमुररीकृतमास्ते ।

व्रीडमेष्यति परं मयि दृष्टे स्वीकरिष्यति न सा खलु युष्मान् ॥११४॥

कुण्डिनेन्द्रेति ॥ कुण्डिनेन्द्रमुतया भैम्बा पूर्वं किल आदावेव मां वरीतुमुररीकृतमश्री-
कृतमास्ते । किल श्रूयते वा । सा भैमी दुर्वार्धं गते मयि दृष्टे सति परं केवलं सारिवकर्म-
वचवाग्नीदं लज्जामेष्यति प्राप्स्यति । युष्मान् खलु निश्चयेन न स्वीकरिष्यति । मध्यमुरागव-
शान्मम प्राप्तौ भवदुल्लेखकाकर्णनमपि कुतस्त्वमिति भावः । वामनाचार्यवचनाग्नीदशब्दः
पुंलिङ्गो घनन्तोऽपि 'व्रीडमावदृष्टि मे' इति रषौ, 'व्रीडादिवाभ्याशगतैः' इति मापे महाकवि-
प्रयोगदर्शनात् । उररीकृतम्, भावे कैः ॥

तत्प्रसीदत विधत्त न खेदं दूत्यमत्यसदृशं हि ममेदम् ।

हास्यतैव सुलभा न तु साध्यं तद्विधित्सुभिरनौपयिकेन ॥ ११५ ॥

तदिति ॥ हि यस्मात्पूर्वोक्तप्रकारेण इदं दुःखं मम अत्यसदृशमतितरामनुचितम् । तत्त-
स्मात्प्रसीदत ममोपरि प्रसन्ना भवत, खेदमनेनासद्वचो न कृतमिति चित्ते दुःखं मा कुर्वत ।
अनौपयिकेनानुपायेन तद्वत्त्वं विधित्सुभिर्विधातुमिच्छद्भिर्भवद्भिर्हास्यतैवोपहास्यत्वमेव सुलभा,
न तु भैमीरूपं साध्यं सुलभम् । मदन्येन न साध्यं साधनीयमित्यर्थः ॥

ईदृशानि गदितानि तदानीमाकलय्य स नलस्य बलारिः ।

शंसति स्म किमपि सयमानः खानुगाननविलोकनलोः ॥ ११६ ॥

ईदृशानीति ॥ स बलारिरिन्द्रलदानौ तस्मिन्समये नलस्य इति पूर्वोक्तानि गदितानि
नननान्माकलय्य विचार्य उपहासार्थं किमपीपदसन् शंसति स्म वभाषे । किंभूतः—अश्रीकृत-
मपि पुनरनेन व्यज्यते—इति पश्यतेति विज्ञापनार्थं खानुगाननामभ्याशीनामाननविलोकने लोर्लः ॥

नाभ्यधासि नृपते भवतेदं रोहिणीरमणवंशभुवैव ।

लज्जते न रसना तव वाम्यादर्थिषु स्वयमुरीकृतकाम्या ॥ ११७ ॥

नेति ॥ हे नृपते नल, रोहिणीरमणस्य चन्द्रस्य वंशे भव(ती)ति भूलोकं पुरुषेणैव
भवता इदं 'सियमुन्नतरता'—(५।१०४) इत्यादि 'कुण्डिनेन्द्रमुतया'—(५।११४) इतिपर्यन्तं
नाभ्यधासि उक्तम् । चन्द्रकुलोत्पन्नो अश्रीकरोत्येव, अश्रीकृतं च परिपालयत्येव, त्वया तु
सोमवंशोत्पन्नेनाप्यश्रीकृतमसोमवंश्येनेव न परिपालयत इत्यर्थः । अर्थिषु याचकेषु 'जीविता-
वधि किमप्यधिकं वा'—(५।१०७) इत्यादिना स्वयमात्मनैवोरीकृतमश्रीकृतं काम्यं याचकामिल-
षणीयं यथा एवंविधा तव रसना जिह्वा काम्यादुक्त्वादश्रीकृतस्यापरिपालनादेतोर्न लज्जते
लज्जा न प्राप्नोति, अपि तु अश्रीकृतपरिलगागलज्जा प्राप्नुमुचिता । अनयाश्रीकृतं त्वया परिपा-

१ 'अत्र काम्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काम्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अत्र हेतुः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी ।

लनीयमेवेत्यर्थः । अथ च, इदं रोहिणी गौलास्या रमणी चलीवर्दः, ताकुलोत्पन्नेन यलोवर्दे-
नेव त्वया भोक्तम् । वो ह्युक्तं न करोति स गोसरदशो मूर्खः पशुश्च, त्वमपि तादृश इत्यर्थः ।
चलीवर्दोऽपि जिह्वा भक्षितस्य तृणादेर्वेगनाशं लब्धते, एवं तव जिह्वा काम्याश्च लज्जते
तस्मात्त्वमपि चलीवर्दोऽसीत्युपहासः । तामस्य भावो वाम्बु, पञ्च । पक्षे वमनं वमिर्वमिरेत
वाम्बु, चातुर्वर्णादिवात्पञ्चम् ॥

भङ्गुरं न वितथं न कथं वा जीवलोकमवलोकयसीमम् ।

येन धर्मेयशसी परिहातुं धीरहो चलति धीर तवापि ॥ ११८ ॥

भङ्गुरमिति ॥ हे धीर, त्वम् इमे जीवलोकं प्राणिसहं भङ्गुरं स्वमेव नभरे कथं न
अवलोकयति बुध्यसे । वितथमलीकं वा कथं न बुध्यसे, अपि तु त्वया एवं ज्ञेयम् । अहं
जानामीत्यत आह—येनानवबोधलक्षणेन कारणेन धार्मिकस्यातिधीरस्यापि तव धीर्बुद्धिर-
भङ्गुरावितथे अपि धर्मेयशसी पुण्यकीर्ता परिहातुं चलति तरल्य भवति । लज्जुनीहव इत्यर्थः ।
अहो इत्याक्षेपं । नभरालीकप्राणिहेतोरनभरानलीके धर्मेयशसी त्वया न हातव्ये इत्यर्थः ॥

कः कुलेऽजनि जगन्मुकुटे वः प्रार्थकेप्सिततमपूरि न येन ।

इन्दुरादिरजनिष्ट कलङ्की कष्टमत्र स भवानपि मा भूत् ॥ ११९ ॥

क इति ॥ येन प्रार्थकेप्सितं याचकानिमिलपितं नापूरि न पूरितमेतादृक् कः पुरुषो जग-
न्मुकुटे लोकालंकरणभूतं वः कुलेऽजनि प्रसूतः, अपि तु न कोऽपि । अत्र कुले आदिर्ब्रह्मा-
दिरिन्दुः कलङ्की अजनिष्ट जातः । कष्टं स प्रसिद्धो भवानपि कलङ्की मा भूत् । अज्ञोक्तत्यागारवं
कलङ्की भविष्यति तत्तथोभाभ्यामपि कुलं मल्लिनीकृतं स्यादित्युपहासः । तस्माद्यथा कुलस्य
कलङ्को न भवति तथा कार्यमिति भावः ॥

पूर्वं द्वाभ्यामपि कुलं कलङ्कितमित्युक्तम्, इदानीं त्वयैवेत्याह—

यापदष्टिरपि या मुखमुद्रा याचमानमनु या च न तुष्टिः ।

त्वाद्दशस्य सकलः स कलङ्कः शीतभासि शशकः परमङ्कः ॥ १२० ॥

यापेति ॥ याचमानं याचकमनु लङ्गीकृत्य वा अपदष्टिरनादरदर्शनम्, अदर्शने वा, वा
च मुखमुद्रा मौनं, या च न तुष्टिरसंतोषः स सकलः समस्तत्वाद्दशस्य वदाम्यस्य, धीरस्य च
कलङ्कोऽपयशः । शीतभासि चन्द्रे परं केवलं शशकोऽङ्घ्रिहम् । चन्द्रे कलङ्को न, किं तु
निर्द्वं शशकः । तस्मादपदष्ट्यादि त्वया न करणीयमिति भावः । शशकः, 'अल्पे' इति कर्त्तॆ ॥

नाक्षराणि पठता किमपाठि प्रस्मृतैः किमथवा पठितोऽपि ।

इत्थमर्थिचर्यैसंशयदोलाखेलनं खलु चकार नकारः ॥ १२१ ॥

१ 'अत्रोपमा हेतुश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र च्छेदानुमासो हेतुश्च' इति साहि-
त्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुवासरूपवतिरेकसमुच्चयतन्त्रः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ तिल-
कस्यास्त्वयावामपि 'प्रस्मृत' इत्येव पाठोऽज्ञोक्तोऽस्ति । जीवातुसुखावबोधसाहित्यविद्याध-
रीषु तु 'विरसृतः' इति पाठः पञ्चाज्ञोक्तः । ५ 'अर्थिजन' इति पाठो जीवातुसंमतः ।

नाक्षराणीति ॥ हे नल, अक्षराणि बाल्ये मातृकां पठता त्वया नकारः 'न' इत्यर्थं शब्दो नापाठि किं नाधीतः किम् । अथवा पठितोऽपि नकारः प्रस्मृतो विस्मृतः किम् । नकार इत्यमेवम् अर्थिन्वयस्य याचकसमूहस्य संशय एव दोष्य द्विकोऽप्यवलम्बना तस्यां त्वेत्वं कोऽने नकार । खलुप्रेक्षायां, निश्चये वा । त्वया पूर्वं याचकमिलापे नेति कदापि नोक्तम-
शापि न वक्तव्यमिति भावः ॥

अब्रवीच्चमनलः क नलेदं लब्धमुज्झसि यशः शशिकल्पम् ।

कल्पवृक्षपतिमर्थिनमित्थं नाप कोऽपि शतमन्युमिहान्यः ॥ १२२ ॥

अब्रवीदिति ॥ अनलोऽग्नित्वं नलमब्रवीत्—हे नल, त्वं शशिकल्पं चन्द्रप्रभासिदसेव-
त्विषं लब्धं करस्वितं यशः क हेतोः उज्झसि खजसि । इदं किम्—'इह मूलोके अग्नौ नल-
दन्यः कोऽपि कल्पवृक्षस्य पति शतमन्युं शतशतमित्थं' पूर्वाक्षप्रकारेण अर्थितं याचकं नाप न
प्राप्तवान् । सर्वाभिलाषकरः कल्पवृक्षोऽपि यद्गता(गः), नक्ष शतयज्ञकारी, तमिन्द्रं याचकं
नल एव प्राप्तवानान्य इति यशो न ख्याज्यम्' इति । कल्पवृक्षोऽपि यन्मनोरथं पूर्णं कर्तुं न
समर्थोऽभूत्, त्वं तु समर्थः । शतमन्युरिति पात्रत्वं सूचितम् ॥

न व्यहन्यत कदापि मुदं यः स्वःसदामुपनयन्नभिलाषः ।

तत्पदे त्वदभिषेककृतां नः स त्यजत्वसमतामदमद्य ॥ १२३ ॥

नेति ॥ अभीष्टसाधनान्तरःसदां देवानां मुदं इष्यमुपनयन्ननयन् बोऽभिलाषः कदापि
केनापि न व्यहन्यत व्यर्थाकृतः । तत्पदे अभिलाषस्यैव त्वदभिषेकं त्वानभिषेकं स्वामीहमाप-
नाय कृतां कुर्वतां नोऽस्माकं सोऽभिलाषो माह्वः कामपूरणमर्थोऽन्यो न विद्यत इत्यसम-
तामदं असाम्यविवर्गवत्त्वं अद्य खजतु । कामपूरणे त्वमेव समर्थ इत्यर्थः । व्यहन्यत,
कर्मणि तद् कर्मकर्तारि वा ॥

अब्रवीदथ यमस्तमहृष्टं वीरसेनकुलदीप तमस्त्वाम् ।

यत्किमप्यभिवुभूषति तर्त्तिकं चन्द्रवंशवसतेः सदृशं ते ॥ १२४ ॥

अब्रवीदिति ॥ अथ यमो भैरवीप्राप्तिविग्रसंभावनयाऽहृष्टं दुःखितं तं नलमब्रवीत्—हे
वीरसेनकुलस्य दीप प्रकाशक नल, तमो भैरवप्राप्त(ति) संभावनजन्यं दुःखं यत् त्वं किमपि
अस्मत्प्रनिर्वाच्यं वाभिवुभूषत्यभिभवितुमिच्छसि तत् चन्द्रवंशवसते चन्द्रवंशोत्पन्नस्य ते नक्ष किं
सदृशमुचितम्, अपि त्वयुक्तम् । चन्द्रवंशोत्पन्नो हि प्राणानपि ददाति, तदुत्पन्नं त्वयापि
तथैव भवितव्यं, न त्वन्यथेति भावः । अथ च दीपकत्वं त्वं यदन्धकारमभिवुभूषति तच्चन्द्र-
वंशवसतेऽपि किमुचितम्, अपि त्वयुचितम् । दीपस्य तमयानिभवो न युक्तः, तत्रापि चन्द्रवंश-

१ 'अथ सुदैरो रूपकं च' इति साहित्यविद्याधरी । 'अवाभिनामीदृकसंशयासंभवेऽपि संकपोत्तर-
तिशयोक्तिः । सा चोक्तसंशयोत्थापिता इति संकरः' इति जीवानुः । २ 'अथ च्छेकानुप्रासोयमा-
काव्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'पदे रक्षणे यस्य कल्पवृक्षस्य...अभिषेकम्' इति साहि-
त्यविद्याधरी । संगतस्तु 'तदभिषेककृताम्' इति पाठः प्रतीतिः । 'पूर्वमस्याकमभिलाष एवाभीष्टपू-
रकोऽन्य, यदुना तस्य साने तमारोपितोऽसीत्यर्थः' इति मुक्तावबोधः । ४ 'अथ व्यतिरेकः काव्य-
लिङ्गं च' इति साहित्यविद्याधरी ।

वसतेः चन्द्रस्यान्धकारेणाभिभवो न युक्तः, अतस्तद्द्रव्योत्पन्नस्य तत्रापि तस्मात्पराभवो न युक्त इत्युपहासः ॥

रोहणः किमपि यः कठिनानां कामधेनुरपि या पशुरेव ।

नैनयोरपि वृथामभवदर्थी हा विधित्सुरसि वत्स किमेतत् ॥ १२५ ॥

रोहण इति ॥ कठिनानां निष्ठुराणां पाषाणादीनां मध्ये यः किमपि लोकोत्तरो निष्ठुरो रोहणो विद्रोऽङ्घ्रिः मेहः, अथ च निष्कृपाणां कृपणानां मध्ये लोकोत्तरः कृपणो यो विद्रोश्चलः, यापि कामधेनुः सापि पशुरेव गौरेव अज्ञैव च, एनयो रोहणकामधेनोरपि संबन्धी अर्थो याचको वृथा निष्फलो नामवत्, किं तु सफलो जातः । एनयोर्विषयो वा । हा कष्टं हे वत्स, किमेतत् अर्थिप्रतिकूल्यं विधित्सुधिकीर्तुरसि । अचेतनेषु कृपणावधिः कठिनावधिश्च रोहणः, चेतनेषु पञ्चनधर्मसुखावधिश्च कामधेनुः, ताभ्यामप्यर्थिनेऽभीष्टं दीयते । त्वं तु मृदुचित्तो युषोऽपि, अतो देयमेवेति भावः । किमिति सामान्यनिर्देशात्पुंसकत्वम् । एनयोः, अन्नादेश एनादेशः । रोहणो वैदूर्यः पर्वतो वै ॥

याचितश्चिरयति क नु धीरः प्राणने क्षणमपि प्रतिभूः कः ।

शंसति दिनयनी दृढनिद्रां द्राक्षिमेपमिषधूर्णनपूर्णा ॥ १२६ ॥

याचित इति ॥ धीरो याचितः सन् क नु कुतः चिरयति कालविलम्बं करोति, अपि तु न । कुतः—क्षणमपि मुहूर्तमात्रमपि प्राणने जीवने कः प्रतिभूर्लम्बकः, अपि तु न कोऽपि । अथ च को ब्रह्मा प्रतिभूः विष्णुधीनं जगत् । को ब्रह्मा प्रतिभूरिति काकुर्वा । तत्कुतः—द्राक्ष्म इति निमेषमिषेण नेत्रसंकोचव्याजेन धूर्णनेन तन्व्या पूर्णा दिनयनी दृढनिद्रां मरणं कथयति । द्रामदृढनिद्रामिति वा । याचता कालेन पुनरपि निमेषो भवति तावत्सेव काले मरणं भवतीति निमेषतुल्यं मरणम्, तस्माद्दिदृषा त्वयाऽविचारितं शीघ्रमेव दातव्यम् । मरणस्य शीघ्रप्राप्तिर्न वात् । अतिनिद्रितोऽपि धूर्णते ॥

अभ्रपुष्पमपि दिस्सति शीतं सार्धिना विमुखता यदभाजि ।

स्तोककस्य खलु चञ्चुपुटेन म्लानिरुल्लसति तद्वनसङ्गे ॥ १२७ ॥

अभ्रेति ॥ स्तोककस्य चातकसार्धिना याचकेन चञ्चुपुटेन सा प्रतिष्ठा विमुखता पराशु-
खत्वं यदभाजि आश्रिता तत्खलु तस्मादेव हेतोः, तस्मादिव हेतोरीत्युत्प्रेक्षा वा । म्लानिः
चातकवैमुख्यमनिताऽकीर्तिः घनसङ्गे मेघसङ्गे दलसति शोभते । किभूते घनसङ्गे-शीतं शीत-
लमभ्रपुष्पं जले दिस्सति दातुमिच्छति अपि । चातकेन याचिते जले कालविलम्बाभ्युपगमा-
दयामत्सलक्षणमपयसो जातमिति भावः । अथ च—स्तोक एव स्तोककोऽस्तिनिष्ठः तस्यार्धिना
मुखेन पराशुखत्वं यदाश्रितम्, तत्तस्मात् मेघतुल्ये पुरणे म्लानिरुल्लसति । यतः शीतत्वं
सारिखहारे अभ्रपुष्पमपि चपुष्पतुल्यमपि वस्तु दातुमिच्छतः परं विलम्बकारिणो वदान्व-

१ 'अथ च तमो राहुत्वां वदभिद्रुभूषति तच्चन्द्रवंशनसतेत्ये किं युक्तं सङ्ग्रहम् । किं प्रश्ने । राहुणा चन्द्रस्याग्निनवनं सङ्ग्रहमेवेत्युपहासः' इति तिलकमुखावबोधे । २ 'अथ रूपम्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ विरोधालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ हेतुरपहृतीक्ष' इति साहित्यविद्याधरी ।

स्यापि जीवितपर्यन्तमयसो भवति किं पुनरिन्द्रादीनां पराङ्मुखत्वेन, तस्मात्त्वया शीघ्रमेव देयमिति भावः । पक्षिणोऽपि विमुक्ततया मेघेऽपि म्लानिकलवति, किं पुनरन्यत्रेत्यर्थः । तस्मादिन्द्रादीनां सत्त्वतो विमुक्तत्वेऽयसो नास्ति इति किं वक्तव्यमिति भावः । 'मेघपुष्पं धनरसः' इत्यमरः ॥

ऊचिवानुचितमक्षरमेनं पाशपाणिरपि पाणिमुदस्य ।

कीर्तिरेव भवतां प्रियदारा दाननीरझरमौक्तिकहारा ॥ १२८ ॥

ऊचिवानिति ॥ पाशपाणिरपि वरुणोऽपि पाणिमुदस्योद्यम्य एनं नलनुचितमसुरं वचनमित्युचिवान् । इति किम्—भवतां भवाद्दत्ता राज्ञां दाने क्रियमाने यो नीरझरो जलप्रवादः स एव मौक्तिकहारा यस्याः सा कीर्तिरेव प्रियदाराः प्रेयस्तः प्रियः, न तु राजकन्याः, ततः कीर्तिरेव स्वगोपार्जनीया नाकीर्तिः । पाणिमुदस्येति याचकैवातिः ॥

चर्मं वर्म किल यस्य न मेघं यस्य वज्रमयमस्थि च तौ चेत् ।

स्याधिनाविह न कर्णदधीची तत्र धर्ममवधीरय धीर ॥ १२९ ॥

चर्ममिति ॥ यस्य कर्णस्य चर्मं त्वक् न मेघममेघं वर्मं कवचं किल श्रुती । येन कवचनिर्माणार्थं त्वन्दत्ता, यस्य च अस्थि वज्रमवमम्, वज्रनिर्माणार्थं येन दधीधिना स्त्रीयमस्थि दत्तं तौ एवंविधौ वदान्यौ कर्णदधीची अपि इह भूलोके चेद्यस्मात्स्यामिनौ न किंतु मृतावेव । तत्तस्मात् द्वे धीर प्राज्ञ, त्वं धर्मं नावधीरय मावज्ञासीः । धर्मे एव स्थिरतरो ननु कथादिमुखं चेति भावः ॥

अद्ययावदपि येन निबद्धौ न प्रभू विचलितुं बलिविन्ध्यौ ।

आस्थितावितथतागुणपाशस्त्वादृशा स विदुषा दुरपासः ॥ १३० ॥

अद्येति ॥ येन सत्यप्रतिज्ञत्वगुणलक्षणेन पाशेन निबद्धौ बलिविन्ध्यौ दैत्याचलौ अद्ययावदपि एतावन्तमपि कालं विचलितुं प्रतिज्ञातमनिर्वोद्धं न प्रभू समर्थौ न जातौ, किं तु ताभ्यामग्रीकृतं यद्वशेन परिपालितम् । एकः पाताले स्थितः, अन्यश्च यद्वशेन न वर्धेत इत्यर्थः । स आस्थितस्याग्रीकृतस्यावितथता सत्यता तल्लक्षणो गुणः सूनं च तल्लक्षणः पाशो रज्जुः सत्यवादितागुणः त्वादृशा तद्विधेन विदुषा पण्डितेन दुरपासो दुर्लभ्यः । अग्रीकृतं परिपालयेत्यर्थः । दैत्यापाणान्यामप्यग्रीकृतं सत्यं कृतम्, अतस्त्वयाग्रीकृतं निर्वोद्धमिति भावः ॥

प्रेयसी जितसुधांशुमुखधौर्या न मुञ्चति दिगन्तगतापि ।

भङ्गिसङ्गमकुरङ्गदगर्थे कः कदर्धयति तामपि कीर्तिम् ॥ १३१ ॥

प्रेयसीति ॥ प्रेयसी प्रियतमा तथा—जिता तिरस्कृता उज्ज्वलवासुधांशुमुखानां सुधांशुचन्द्रस्तप्रमुखानां तारकादीनां धीः शोभा धवलमा नया, जिता चन्द्रप्रारम्भशोभा यस्यां एवंविधा वा, प्राणेश्वरी च जितचन्द्रा मुखधौर्यस्या एवंविधा सा कीर्तिः दिगन्तगतापि दिक्प्रान्तगता न मुञ्चति त्यजति तामेवंविधामपि कीर्तिं भङ्गी विनष्टरः संगमो यस्याः सा

१ 'अज्ञोपेक्षा लेपश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ वृद्धेकानुप्रासो रूपकं च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ विरोधो हेतुश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'आहुता' इति जीवानुसंगतायाः । ५ 'अथ रूपकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

भजिर्गंगा एवंभूता कुरङ्गदृक् मृगाक्षी तस्मा अर्थे निमित्तम्, अथ च—कुत्सितो राज्ञो रचना यस्या एवंविधा इन् यस्याः तच्छब्दे कः कदर्थयति पीडयति, अपि तु नित्यां कीर्ति विहाया- नित्यां प्रेयसां कोऽपि न बाञ्छति । तस्मात्कीर्तिरेव त्वयाप्युपार्जनीयेति भावः । अथ च— कलिप्रभावाद्भजिर्गंगमत्वं भेन्वाः सूचितम् । अन्योऽपि दुष्टसपत्न्याः कृते गुणवतीं पत्नीं न पीडयति । त्विषः कृते कीर्तिर्न लाज्येत्यर्थः । कुत्सितो दुःखरूपोऽर्थः कदर्थः, कोः कदादेशो अर्शआशचि मनुषि वा तद्वतीं करोतीति निचि 'णाविष्टवत्-' इति टिलोपे मनुक्लोपे वा पीडयतीति तात्पर्यार्थः । एवं कदर्थनाल्यर्थतयैवादावपि होयैम् ॥

यान्वरं प्रति परेऽर्थयितारस्तेऽपि यं वयमहो स पुनस्त्वम् ।

नैव नः खलु मनोरथमात्रं शूर पूरय दिशोऽपि यशोभिः ॥ १२२ ॥

यानिति ॥ परे अन्ये पुरुषा यानस्नानप्रत्युद्दिश्य वरमनीष्टमर्थयितारो याचनशीलाः वरमुद्दिश्यास्नानार्थयितार इति वा, तेऽपि वयं यं त्वामर्थयितारः । अहो आश्चर्यम् । येऽन्यस्मै वरं दातुं समर्थास्ते वयं तव याचका जाताः । स एवंभूतस्त्वं पुनः शूर दानशूर नल, खलु निश्चितं नोऽस्माकं मनोरथमात्रं केवलं मनोरथं पूरय परिपूर्णं कुर्विति नैव, किं तु इन्द्रादयोऽपि यस्यार्थिनो जाता इति यशोभिः दिशोऽपि दिगन्तानपि पूरय । अस्मान्मनोरथपूरणेन तव महती कीर्तिर्भविष्यतीति भावः । 'यान्वरम्' इति पाठे अन्ये यानस्नानप्रति परं केवलमर्थ- यितारो न तु दातार इत्यर्थः । अर्थयितारः, ताच्छीन्ये तृप्तं ॥

अर्थितां त्वयि गतेषु सुरेषु म्लानदानजनिजोह्यशःश्रीः ।

अद्य पाण्डु गगनं सुरशास्त्री केवलेन कुसुमेन विधत्ताम् ॥ १२३ ॥

अर्थितामिति ॥ सुरशास्त्री कल्पतरुः सुरेषु त्वयि विषयेऽर्थिता याचकतां गतेषु सत्सु म्लाना विनष्टप्राया दागजा निजा स्त्रीया सहजा वा उर्वी महती यशःश्रीः यस्यैवंभूतः सन् अद्य केवलेन कीर्तिरहितेन कुसुमेन पुष्पेण कृत्वा गगनं पाण्डु र्धेतं विधत्तां करोतु । एतावन्तं कालं कीर्तिपुष्पाभ्यां श्रेवं कृतं, त्वया कीर्तिरपहृतत्वात्केवलेन पुष्पेणेति भावः ॥

'दास्यतेव सुलभा, न तु साध्वम्' इत्यस्योत्तरमाह—

प्रवसते भरतार्जुनवैन्यवत्स्मृतिधृतोऽपि नल त्वमभीष्टदः ।

स्वगमनाफलतां यदि शङ्कसे तदफलं निखिलं खलु मङ्गलम् ॥ १२४ ॥

प्रवसत इति ॥ हे नल, भरतार्जुनवैन्यवत् भरतः शाकुन्तलेभ्यः, अर्जुनः कातवीर्यः, पृथुर्वैन्यः तद्वत्स्मृतिधृतः स्मृतिगोचरः, स्मृत इत्यर्थः । एवंभूतोऽपि नलः प्रवसते देशान्तरग- मिने पुरुषावागीष्टं ददातीत्यभीष्टदः स त्वं स्वगमनस्य अफलतां नैष्फल्यं यदि शङ्कसे संभाव- यसि तत्तर्हि निखिलं धमस्तं वैभ्यादिसरणलक्षणं मङ्गलं शकुनादि न त्वदुद्यन्तेन खलु निश्चित- मफलं निष्फलम् । 'वैन्यं पृथुम्-' इत्यादीनां सारणस्यापि वैभ्यर्प्रशङ्गास्वगमननैष्फल्यं त्वया नाशङ्कनीयम्, अतो गच्छेत्त्यर्थः । भरतादिवत्त्वमीति वा भरतादेरन्यर्हितत्वात्पूर्वनिर्घातः ॥

१ 'अथ स्वतिरेकसमाप्तोक्त्युपमाविरोधस्तद्वत्' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ च्लेकानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'म्लानदानजनिजोह' इति पाठस्तिलकजीव/नुसाहित्यविद्याधरी- संमतः । ४ 'अथ च्लेकानुप्रासः' इत्यखिलनिबन्धे नाम कृतम् । 'दुतविलम्बितमाह नमो भरो' इति साहित्यविद्याधरी ।

इष्टं न प्रति ते प्रतिश्रुतिरभूयाद्य स्वराहादिनी
धर्मार्था सृज तां श्रुतिप्रतिभटीकृत्यान्विताख्यापदाम् ।

त्वत्कीर्तिः पुनती पुनस्त्रिभुवनं शुभ्राद्वयादेशना-

द्रव्याणां शितिपीतलोहितहरिजामान्वयं लुम्पतु ॥ १३५ ॥

इष्टमिति ॥ हे नल, नोऽस्माकं इष्टमाकाङ्क्षितं प्रयुद्ध्य स्वराहादिनी अलदाहादनास्त्र-
गानन्ददायिनीं स्वरेणाङ्गीकारसूचकमधुरस्वरेण वानन्दिनीं, तथा—धर्मार्था धर्मप्रयोजनिका
या तव प्रतिश्रुतिः 'जीवितावधि किमप्यधिकं वा—' (५।९७) इत्यादिकां प्रतिज्ञाऽभूजाता
तां प्रतिश्रुतिमवेदानो सत्यत्वेन श्रुतिप्रतिभटीकृत्य वेदसदृशीं कृत्वा अन्वितं श्रुतेः प्रतिभटा
प्रतिश्रुतिरिति सार्वकमाख्यापदं संज्ञापदं यस्या एवंभूतां सृज कुरु । सत्यां कुर्विल्लघः । श्रुति-
प्रतिभटयै हि प्रतिश्रुतिशब्दः सार्वको भवति । सत्यत्वेन सौम्यं वचनं श्रुत्यन्तरं कुर्विल्लघः ।
अङ्गीकृतं परिपालयेति भावः । पुनः प्रतिज्ञासिद्धौ सत्यां त्रिभुवनं त्रिलोकीं पुनती पुनाना,
संज्ञ च उज्ज्वलं कुर्वाणा त्वत्कीर्तिः शुभ्रस्य श्वेतस्य अद्भुतमद्वैतं तस्यादेशनात्करणाद् द्रव्याणां
वस्तूनां शितिपीतलोहितहरितां कृष्णगौररक्तनीलानां वर्णानां नाम संज्ञा तस्य अन्वयः संबन्धः
तं लुम्पतु विनाशयतु । सर्वस्य त्रिलोकस्य श्रुतीकरणात्कृष्णादिवर्णाभावो भवति त्वयः ।
प्रतिज्ञातपरिपालनाल्लोकत्रयेऽपि तवातिनिर्मलं यशः प्रसरिष्यतीति भावः । कर्मप्रतिपादिका
श्रुतिरपि इष्टं भागमुद्दिश्य प्रवर्तते । स्वरेददात्तादिभिः, अः अकार आद्यो येषां ते आषाः स्वरा
अचत्तैर्वा, कर्मफलभूत आद्यः प्रथमभोक्तव्यः स्वः स्वर्गः—तेन वानन्ददायिनी । तथा—
'वेदनालक्षणेऽर्चो धर्मः' इति वाक्यप्रतिपादितस्य धर्मस्य वेदैकगम्यावोक्तैर्धर्मोऽर्थोऽभिधेयं
वाक्यार्थो वा यस्याः सा धर्मप्रतिपादिनी । तथा—श्रूयत इति श्रुतिरित्यन्वितमनुगतार्थमा-
ख्यापदं नामपदं यस्या एवंभूता च । अथ च—प्रतिश्रुतिः प्रतिवचनरूपम् । 'अस्तु औपद्र'
इत्यादिवाक्यं तापि इष्टं वागं प्रति भवति, स्वरेददात्तादिभिराहादिनी च भवति । अथ च—
त्वत्कीर्तिरूपा ब्रह्मप्रतिपादिका श्रुतिः, त्वया कीर्त्यमाना सदा पठ्यमाना वा वेदान्तश्रुतिः
अवगमननादिद्वारा त्रिलोक्यं पवित्रं कुर्वाणा, यदा सत्त्वरजस्तमोरूपेभ्यस्त्रिभ्यो गुणेभ्यो भव-
तीति, त्रिभ्यो भूतस्पर्शसंज्ञेति वा त्रिभु । सुध्याद्यवस्थात्रयसहितत्वमिति यावत् । तच्च तद्वनं
चातिगहनं संसाराक्षयम् । पृथग्वा पदम् । निश्चिन्ताद्वारा पुनाना शुभ्रसकृतिनिर्मलस्य निर्दोषस्य
ब्रह्माद्वैतस्योपदेशाद्द्रव्याणां इदमपदार्थानां कृष्णपीतादिनामसंबन्धं लुम्पति । 'वाचारम्भणं
विकारो नामधेयम्' इति श्रुतेः 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यादिवचनाद्व्यादेर्मिष्यात्वसाधना-
जामादिविकारं निराकरोतीति त्वनिः । धर्मार्थमिति कचिद् । इष्टम्, 'इषु इच्छायाम्' अस्मा-
कज्ज्ञेय कर्मणि भावे च क्तः । यज्ञे संप्रसारणं पत्वहुत्वे च । इष्टमित्यभरादयः सर्वेऽपि
व्याचक्षते 'इष्टिर्वागच्छयोः' इत्यादिना, तत्तु शिष्टप्रयोगाज्ज्ञातव्यम् । विशेषस्तु ग्रन्थवित्तर-
भयाज्ज लिख्यते । 'इष्टम्' इत्येव पाठः साधीयानित्यलैम् ॥

१ तिष्ठकजीवाव्योस्तु 'इष्टम्' इत्येव संगतः पाठः । २ 'अथ केनातिशयोक्तिः' इति साहित्य-
विद्याधरी । 'अथ नीलादिवस्तूनां स्वगुणत्वात्तेन तत्कीर्तिगुणग्रहणादनुपात्तकारः । 'उद्गुणः स्वगुण-
लाभायन्योक्तद्वयुणाकृतो' इति लक्षणात्' इति जीवानुः ।

यं प्राप्तुं सहस्रपादुदभवत्पादेन खञ्जः कथं

स च्छायातनयः सुतः किल पितुः सादृश्यमन्विच्छति ।

एतस्योत्तरमद्य नः समजनि त्वत्तेजसां लङ्घने

साहस्रैरपि पङ्कुरङ्घ्रिभिरभिव्यक्तीभवन्मानुमान् ॥ १२६ ॥

यमिति ॥ सहस्रपात्सहस्रचरणः अथ च सहस्रकिरणः सूर्यः यं प्राप्तुं प्रसूतवान् च छायाताड्याः सूर्यपत्न्याः तनयः पुत्रः सनैश्वरः पादेन चरणेन पङ्कः कथमुदभवज्जातः । सहस्रचरणस्य पुत्रेण सहस्रचरणेन भवितव्यम्, अयं तु नैकोऽपीति । किल यस्मात्सुतः पितुः सादृश्यमन्विच्छति । 'कारणगुणा हि कार्यगुणानारभन्ते' इति न्यायात्, तत्तस्माच्छनैश्वरस्यैकोऽपि पादो नास्तीत्येतस्य नोऽस्यरीयप्रशङ्गाय मानुमानुत्तरं समजनि जातः । किं कुर्वन्—त्वत्तेजसां लङ्घनेऽतिक्रमणविषये साहस्रैः सहस्रसंख्याकैरप्यङ्घ्रिभिश्चरणैः पङ्कः पादरहितोऽभिव्यक्तीभवन्प्रकटीभवन् । अतः पितुः पङ्कुरवायुनस्यापि पङ्कत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । त्वत्तेजः सूर्यतेजसोऽप्यधिकम्, तस्मात्तव्यास्यदृष्टं साधनीयमिति भावः । 'पादा रश्म्यङ्घ्रि-तुर्यांशाः' इत्यमरः । सहस्रपादः, 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादसान्तलोपः । पादेन खञ्जः, अङ्घ्रिभिः पङ्कुरिति 'येनाङ्ग-' इति तृतीया । साहस्रैः, 'तदस्य परिमाणम्' इत्यर्थे 'शतमान-विंशतिकसहस्र-' इत्येण् ॥

इत्याकर्ण्य क्षितीशखिदशपरिपदस्ता गिरश्चादुगर्भां

वैदर्भीकामुकोऽपि प्रसभविनिहितं द्रव्यभारं बभार ।

अङ्गीकारं गतेऽस्मिन्नमरपरिवृद्धः संभृतानन्दमूचे

भूयान्तर्धिसिद्धेरनुविहितमवब्रिहता यत्र तत्र ॥ १२७ ॥

इत्याकर्ण्येति ॥ क्षितीशो राजा वैदर्भीकामुकोऽपि भैमीमभिलाषुकोऽपि सन् प्रसभ-विनिहितं बलादारोपितं द्रव्यभरणं भारं बभार । किं कृत्वा, इति पूर्वोक्तप्रकारेणोपहासस्यापि करुणाच्चादुगर्भाः प्रियोक्तियुक्तमध्याः त्रिदशपरिपदो देवसभायाः ताः पूर्वोक्ता गिरो ताप्ती-राकर्ण्य । त्रिदशपरिपदः सकाशाद्वा । अन्योऽपि बलाविहितं भारं दुःखेन वहति । अस्मि-च्छलेऽङ्गीकारं गते प्राप्ते सति करिष्यामीति तेनाभ्युपगते सति अमरपरिवृद्धो देवप्रभुरिन्द्रः संभृतानन्दं सानन्दं यथा तथा तं नलं प्रति इत्युच्ये । इति किम्—अन्तर्धिसिद्धेः यत्र तत्र सर्वत्र देशे काले अनुविहितमनुसृतं भवचित्तं यथा तस्या भावोऽनुविहितमवब्रिहता कार्य-सिद्धिः भूयात् । यत्रादृशो भवितुमिच्छति तत्रान्तर्धिसिद्धिर्भूयात्, यत्र नेच्छति तत्र माभूत् । 'यामिकाननुपम्य-' (५।११०) इत्यादि परिहृतमनेन ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालंकारहीरः सुतं

भीहीरः सुषुप्ते जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

तस्य श्रीविजयप्रशस्तिरचनातातस्य नव्ये महा-

काव्ये चारुणि नैपथीयचरिते सर्गोऽगमत्पञ्चमः ॥ ५ ॥

१ 'अयार्कस्यापङ्कोः पङ्क्त्योक्तिरिति शब्दोक्तिभेदः तदेतत्त्वं च सनैश्वरं पङ्क्त्यन्तोलेष्यत इति संकरः' इति जीवातुः । २ 'अथ सत्परा इत्यन्' इति साहित्यविद्याधरी ।

श्रीहर्षमिति ॥ पूर्वार्षं पूर्ववदेव । श्रीविजयप्रशस्तिनाम्नो ग्रन्थस्य रचनया तातस्य जनकस्य । सापि तेन रचितेत्वर्यः । नव्ये नूतनप्रमेये चारुणि शोभने पञ्चमः पञ्चानां पूरणः सर्गः समाप्तः । नव्ये स्तुत्यहं इति, बुधातोः 'अहं कृत्य-' इति व्याख्येयम् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीनरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते
नैषधीयप्रकाशे पञ्चमः सर्गः ॥

पष्ठः सर्गः ।

दूत्याय दैत्यारिपतेः प्रवृत्तो द्विपां निषेद्धा निषधप्रधानम् ।
स भीमभूमीपतिराजधानीं लक्ष्मीचकाराथ रथस्य तस्य ॥ १ ॥

दूत्यायेति ॥ अथ दूत्याज्ञाकारादनन्तरं दैत्यारयो देवास्तेषां पतिरिन्द्रस्तस्य दूत्याय दूतकर्मणे प्रवृत्त उद्युक्तः द्विपां निषेद्धा परंतपः स निषधप्रधानं निषधदेशानामधिपः भीमनामको भूमिपती राजा तस्य राजधानीं कुण्डिनाकुषां रथस्य स्यादो जयस्तस्य लक्ष्मीचकार । तां प्रति यमाविलयैः । चतुर्णां दूत्यकरणे प्रवृत्तावपि प्राधान्यादिन्द्रोपादानम् । इन्द्राद्युपकारार्थं प्रवृत्तः स्वयं परंतपश्चेत्यनेन भीमस्य भवानकस्यापि राज्ञो नगरं प्रति गमने दामर्ष्यं सूचितम् । प्रधानशब्दः स्त्रीवे । निषेधेति वृत् ॥

मैम्या समं नाजगणद्वियोगं स दूतधर्मे स्थिरधीरधीशः ।
पयोधिपाने मुनिरन्तरायं दुर्वारमप्यौर्वैमिवौर्वैशेयः ॥ २ ॥

मैम्येति ॥ स्थिरधीरधीशो नलः निर्विकारत्वलक्षणे दूतधर्मे विषये दुर्वारमपि दुर्लङ्घ्यमप्यन्तरायं विघ्नभूतं मैम्या समं स्वार्थं विजोगं नाजगणन्मनसि धृतवान् । कः कमिव—और्वैशेयो मुनिरगस्त्यः पयोधिपाने समुद्रपाने दुर्वारमन्तरायरूपमौर्वैमिव षड्वानलमिव । विकारहेतौ सत्यपि गाम्भीर्यास्त्रीयं स्वयंवरनायकं (कत्वम्) दूरे स्मक्त्वा निष्कपटेनाशनेन तेषां दूत्यमज्ञीकृतवानिति भावः । बुद्धं नार्थारि येन स दुर्वारः तम्, और्वैविशेषणम् । मित्रावरुणयोर्दक्षितयोर्वैशीपुत्रः । तस्य बह्वध्यालुर्वैशी तत्पुत्रस्य बहुभोजित्वमेव युक्तमिति च ज्ञेयम् ॥

नलप्रणालीमिलदम्बुजाक्षीसंवाद्पीयूषपिपासवस्ते ।

तदध्ववीक्षार्यमिवानिमेपा देशस्य तस्याभरणीवभूवुः ॥ ३ ॥

नलेति ॥ ते देवा यत्र नलदेवानां संपादोऽभूतस्य देशस्याभरणीवभूवुः । तत्रैव स्थिता इत्यर्थः । किंभूताः—मलरूपया प्रणाल्या मिलत आगच्छतः अम्बुजाक्ष्या मैम्याः संवाद्पीयूषस्य रहस्यकथालक्षणस्यासृतस्य पाने सामिलावास्तदाकर्णनैकपराः । तथा—तदध्ववीक्षार्यं

१ 'अथ च्छेकानुपासोऽलंकारः, अत्रेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्जालधुनमिश्रितत्वादुपवातिच्छन्दो भवति' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ च्छेकानुपासोपमाहेतुलंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नलमार्गावलोकनार्थमिवानिमेषा निमेषरहिताः । देवत्वासहजमप्यनिमेषत्वं, नलोऽनेन मार्गेण भैमीकथाकथनार्थं कदा समागमिष्यतीति नलमार्गप्रतीक्षावन्वेनोत्प्रेक्षितम् । नलप्रतीक्षां तत्रैव तत्स्थुरित्यर्थः ॥

तां कुण्डिनाकथापदमात्रगुप्तामिन्द्रस्य भूमेरमरावतीं सः ।

मनोरथः सिद्धिमिव क्षणेन रथस्तदीयः पुरमाससाद ॥ ४ ॥

तामिति ॥ स तदीयो नलसंबन्धी रथो भूमेरिन्द्रस्य भूमस्य कुण्डिनमित्याख्यापदमात्रेण संज्ञापदेनैव गुप्ता गोपितामरावतीं तां पुरं क्षणेन शीघ्रमाससाद प्राप । स्वरूपतः साक्षादमरावती परं कुण्डिननामधेयेति विशेषः । कः कमिव—तपःप्रभावतां मनोरथः सिद्धिमिव । मनोरथदृष्टान्तेन रथस्यातिव्रजनत्वं सूचितम् ॥

भैमीपदस्पर्शकृतार्थरथ्या सेयं पुरीत्युत्कलिकाकुलस्ताम् ।

रूपो निपीय क्षणमीक्षणाभ्यां भृशं निशब्दात् सुरैः क्षताशः ॥ ५ ॥

भैमीति ॥ भैमीपदस्पर्शेन कृतार्था रथ्या मार्गो नस्याः यत्र भैमी विचरति सेयं नगरी इति उत्कलिकाकुल उत्कण्ठयाह्वयेन विमानः स रूपो नलस्तां नगरीमीक्षणाभ्यां नेत्राभ्यां क्षणमात्रं निपीय सादरं प्रेक्ष्य भृशं बहु निशब्दात् निश्चितवान् । यतो ह्यादेशनात्सुरैः क्षताशः खण्डिताशः । भैम्यां सार्धमत्राहं विचरामीति मनोरथेन पूर्वमुत्कण्ठितोऽभूत् । पश्चाद्दूतसरणाहुःखितोऽभूदिति भावः ॥

स्विद्यत्प्रमोदाश्रुलवेन वामं रोमाञ्चभृत्पद्मभिरस्य चक्षुः ।

अन्यत्पुनः कम्प्रमपि स्फुरत्त्वात्तस्याः पुरः प्राप नवोपभोगम् ॥ ६ ॥

स्विद्यदिति ॥ भैमीनगरी मया दृष्टेति प्रमोदेन संसर्गप्रीतिजनितामन्देन जातो चोऽश्रुलवो बाष्पलेशस्तेन स्विद्यत्स्वेदयुक्तम् । बाष्प एव स्वेदस्थाने जातो यस्यैवंभूतम्, पद्मभिर्न-जरोमयी रोमाञ्चभृदोमाञ्चयुक्तम् । तान्देव रोमाञ्चस्थाने जातानि यस्यैवंभूतम्, अस्य नलस्य वामं सख्यं चक्षुः तस्याः पुरः प्रथमदर्शनलक्षणं नवोपभोगं नूतनकामकेलिं च प्राप । अन्य-दक्षिणं चक्षुः पुनः स्फुरतीति स्फुरत् तद्भावेन कम्प्रमपि कम्पनशीलमपि । भैमीप्राप्तिस्त्वर्कं स्फुरणं प्राप्येति यावत् । एवंभूतं दक्षिणमपि तस्याः पुरो नवोपभोगं प्राप । चलत्वं नयनस्य यद्यपि स्वभावतो विशते तथापि प्रियाप्राप्तिस्त्वर्कत्वादित्यस्य सार्धकथम् । अन्यस्यापि स्वा-मिनो नवोपभोगे स्वेदादयः सात्त्विका भावाः प्रभवन्ति । दक्षिणनयनस्फुरणं भैमीलानस्त्वर्कं जाडुनं कथितम् ॥

रथादसौ सारथिना सनाथाद्राजावतीयांश्च पुरं विवेश ।

निर्गम्य बिम्बादिव भानवीयात्सौधाकरं मण्डलमंशुसङ्घः ॥ ७ ॥

रथादिति ॥ अथासौ राजा नलः सारथिना सनाथादधिष्ठिताद्रथादवतीर्य पुरं विवेश । कः कमिव—अंशुसङ्घः भानवीयात्सूर्यसंबन्धिनो बिम्बान्मण्डलाभिर्गम्य निर्गम्य सौधाकरं

१ 'अत्र रूपकोपेक्षासंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र न्यतिदेकरूपकार्यकार-संकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र च्छेदानुप्रासकाम्यलिङ्गभावशक्यकार्यकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र समालोकितलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

चन्द्रसंज्ञं वि मण्डलमिव । अमावास्यायां सूर्यं प्रविष्टश्चन्द्रकिरणसमूहो यथा प्रतिपदि ततो निर्गम्य चन्द्रं प्रविशति । सूर्यं रये संस्थाप्यैकाकी नगरे प्रविष्ट इत्यर्थः ॥

चित्रं तदा कुण्डिनवेशिनः सा नलस्य मूर्तिर्वदुते न दृश्या ।

बभूव तच्चित्रतरं तथापि विश्वैकदृश्यैव यदस्य मूर्तिः ॥ ८ ॥

चित्रमिति ॥ तदा तस्मिन्समये कुण्डिनवेशिनः पुरप्रवेशिनो नलस्य सा दम्गोचरः, अथ चातिमुन्दरी मूर्तिः कानः दृश्या न वदुते दम्गोचरः, अथ च सुन्दरी न वदुते नाभूदित्याश्वयम् । एतावन्तं कालं दम्गोचरस्याकस्मादन्तर्हितत्वात्, सुन्दरस्य चेदानीमसुन्दरत्वादाश्वयम् । 'भूयादन्तर्धिसिद्धेः' इति वचनादिच्छावशादन्तर्हितोऽभूदित्यर्थः । यद्यपि दृश्या नाभूत्तथाप्यस्य मूर्तिर्विधस्य सर्वस्य लोकस्यैका मुख्याऽऽह्वया वा दृश्यैव दम्गोचर एव बभूवेति यत् तच्चित्रतरमतिशयितमाश्वयम् । अन्तर्हितस्याप्यनन्तर्हितत्वे विरोधादाश्वयम् । अथ च सर्वसिद्धगति एका रमणीयाभूत्तदतिचित्रम् । एतादृक्सौन्दर्यस्यान्यत्राभावात् । नदृशेति नलमासौ वा ॥

जनैर्विदग्धैर्भवनैश्च मुग्धैः पदे पदे विस्मयकल्पवल्लीम् ।

तां गाहमानास्य चिरं नलस्य दृष्टिर्ययौ राजकुलातिथित्वम् ॥ ९ ॥

जनैरिति ॥ तां पुरं गाहमाना विलोकयन्ती अस्य नलस्य दृष्टिः राजकुलातिथित्वं राजघटनातिथ्यं ययौ राजमन्दिरं ददर्शत्यर्थः । 'गाहमानस्य' इति पाठे रामविशेषणम् । राजकुलाभिमुख्यमिति कञ्चित् । किंभूताम्—विदग्धैश्चतुरैर्जनैः, मुग्धैः सुन्दरैर्भवनैश्च कृत्वा पदेपदे विस्मयस्य कल्पवल्ली कल्पलताम् । कल्पवृक्षसंज्ञिनीं वल्लीमित्यर्थः । अतिशयाश्वयकारिणीम् । 'कुलं जनपदे गृहे' इति विधेः ॥

हेलां दधौ रक्षिजनेऽस्त्रसजे लीनश्चरामीति हृदा ललजे ।

द्रश्यामि भैमीमिति संतुतोप दूतं विचिन्त्य स्वमसौ शुशोच ॥ १० ॥

हेलामिति ॥ असौ नलोऽस्त्रसजे शस्त्रसंनद्धे रक्षिजने राजगृहरक्षकलोके हृदा हेलामवबधौ । एते मम किमपि कर्तुं न शक्नुवन्तीति । अहं लीनश्चरवदहयो राजा तत् चरामीति विचार्य मनसा ललजे । तथा—अहमपि भैमी द्रश्यामीति हेतोर्हृदा संतुतोप । तथा—अनन्तरं स्वमात्मानं दूतं विचिन्त्य हृदा शुशोच दुःखं कृतवान् । भैमीदर्शनेऽपि मम लोगो नास्तीति । हृदेत्यनेनावज्ञादिमूचका करादिचेष्टा न कृतेत्यर्थः । प्रथमतृतीयचरणान्यां पुरुषानुरागावुक्तौ, द्वितीयचतुर्थान्यां तौ प्रशान्तीकृतौ । इतस्तु मम तस्या अभिलाषोऽनुचित इत्यात्मानं निनिन्देति वा भावः । हेलाम्, 'हेल अनादरे' इत्यस्मात् 'विद्विदादिभ्योऽह्' ॥

अथोपकार्याममरेन्द्रकार्यात्कक्षासु रक्षाभिहितैरदृष्टः ।

भैमीं दिदृक्षुर्बहुदिक्षु चक्षुर्दिशन्नसौ तामविशद्विशङ्कः ॥ ११ ॥

१ 'अथोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ विरोधाभासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'विगाहमाना पुरमस्य इतिरयादरे' इति तिलकजीवातुसंमतः पाठः । ४ 'अथ रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'दूतम्' इति जीवातुसंमतः पाठः । ६ 'अथ भावशुभकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अथेति ॥ अथ असौ तामुपकारां पूर्वदृष्टामुपकारिकामविधात् । किंभूतः—अमराध्वान्ये
त्रयः, इन्द्रश्च तेषां प्राधान्यादमरेन्द्रस्य वा कार्याद्धेतोः कार्याद्वरदानाद्वा हेतोः कक्षासु एव
प्रकोष्ठेषु स्थितै रक्षाधिकृतै रक्षकैरन्तर्हितत्वाददृष्टः अत एव विराड्भो मतभयः । तथा—बहु
वारंवारं दिक्षु चक्षुर्दिसन्ददानः । यतो भैमी दिदृक्षुर्बहुकामः । 'कक्षा प्रकोष्ठे इन्मार्गेः'
इत्यमरः ॥

अयं क इत्यन्यनिवारकाणां गिरा विभुर्द्वारि विभुज्य कण्ठम् ।

दृशं ददौ विसयनिस्तरङ्गां स लङ्घितायामपि राजसिंहः ॥ १२ ॥

अयमिति ॥ स विभुः प्रशस्तो राजा राजसिंहो नलः लङ्घितायामतिक्रान्तायामप्युपका-
र्याद्वार्यन्तर्हितोऽप्यहमेनिर्दृष्टः किमिति विसयेनाश्वर्षेण निस्तरङ्गां निधलां दृशं ददौ दत्तनात् ।
किं कृत्वा—कोऽयमिच्छन्त्यनिवारकाणां नलान्यनिषेधकारिणां रक्षकाणां गिरा कृत्वा मामेव
किमेते निषेधन्तीति विद्या कण्ठं विभुज्य वक्त्रीकृत्य । सिंह इत्यनेन दृष्टेऽप्यात्मनि निर्भयत्वं
सूच्यते । सिंहोऽप्यवज्ञया प्रीतो वक्त्रीकृत्य गर्वेण दृष्टिं पश्चाद्ददाति । राजसिंहः, 'प्रशंसा-
वचनेष्व' इति, 'उपमितम्—' इति वा सैमासः ॥

अन्तःपुरान्तः स विलोक्य बालां कांचित्समालम्बुमसंवृतोरुम् ।

निमीलिताक्षः परया भ्रमन्त्या संघट्टमासाद्य चमच्चकार ॥ १३ ॥

अन्तरिति ॥ स नलः अन्तःपुरस्यान्तर्मध्ये समालम्बुमुद्वृतंयितुमसंवृतेऽनाच्छादिते ऊरु
जङ्घे यस्यास्तां कांचित्स्त्रियं विलोक्य 'न नम्रां स्त्रियमीक्षेत' इति स्मृतेः उत्तमपुरुषत्वाच्च
निमीलिताक्षः बभूवेति शेषः । तथा—यदृच्छया भ्रमन्त्या चलन्त्या परया कयानिस्त्रिया
सह निमीलितमयनत्वादेव संघट्टं संपर्कमासाद्य प्राप्य चमच्चकार । सचकितो बभूवेत्यर्थः ।
'एकं संश्लिस्तोऽपरं प्रच्यवते' इति न्यायात् सजुगुप्तो जातः ॥

अनादिसर्गञ्चजि वानुभूता चित्रेषु वा भीमसुता नलेन ।

जातेव यद्वा जितशम्बरस्य सा शाम्बरीशिखमलक्षि दिक्षु ॥ १४ ॥

अनादीति ॥ नलेन सा भैमी दिक्षु प्रतिदिशमलक्षि दृश्यते स्म । ननु चक्षुषाऽर्थनिकृष्टा
कथं दृष्टा । न च क्षुप्तौ रजतमिव तत्रासत्यपि सारोपाङ्गासत इति वाच्यम् । अनुभूतपूर्वस्य
वस्तुन आरोपासंभवादित्याशङ्क्य भ्रमान्यथानुपपत्त्या पूर्वानुभवमुत्प्रेक्षते—अनाद्वो मे सर्गाः
सृष्टयस्तेषां सक् परम्पर तस्माननुभूता वा । ननु जन्मान्तरेऽपि भैम्याः परिग्रहे तस्मरणे
वा प्रमाणं नास्तीत्यत आह—चित्रेष्वाक्षेप्येषु वा अनुभूता । ननु चित्रेष्विषं निष्कियेवानु-
भूता । नथानुभवं आरोपो भवति । तत्कथमियमालिङ्गतीव, सानुरागमालोकयन्तीव, सप्रण-
यमानुनयन्तीव, सकेलिकोपमाक्षिपन्तीव, दृश्यत इत्यत आह—यद्वा जितः शम्बरो येन स
जितशम्बरो मदनः, तस्य वा शाम्बरी शम्बरो दैत्यस्यैवं शाम्बरी माया तस्याः क्षिप्तं
निर्माणं जातेव । कामेन शम्बरं जयता तस्य मायाप्यपहृता तथा माययैवं निर्मितेत्यर्थः ।

१ 'अथ चक्षेकानुप्रासोत्पकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र जातिरलंकारसंकरः' इति
साहित्यविद्याधरी । 'स्वभावोक्तिः' इति जीवातुः । ३ 'अथ जातिरलंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी ।

यद्वा—शम्बरारैः संबन्धिमाया निर्माणकौशलं सा जातेव । मदनस्यैवेदं शिल्पं तच्च माया-
मात्रहेतुकं, न तु प्रतिद्वबाद्यकारणरचितमिति । मायानिमित्तं चातिसुन्दरं भवति कारणगुणा-
नुरोधाभावात् । यद्वा नलेन सा कामस्य शम्बररूपं शिल्पं कौशलं जातेवालक्षि । शम्बरस्य
जितत्वात्तन्मायेव भैमीरूपाऽप्यहेतुस्यैः । अथवा जातेवेत्युत्प्रेक्षान्तरम् । प्रागननुभूतापि
तदानीं कामस्य शिल्पभूता सा जाता उत्पन्नेवालक्षि । यतोऽपरोक्षमनुभूयते, न च बाध्यते
आलिङ्गनालापादिरूपसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वादिति भावः । यद्वा शम्बरितुत्प्रेक्षान्तमेव व्याख्ये-
यम् । विरहवशात्सर्वत्र भैमी दृष्टा सा पूर्वमनुभवतारतम्येन स्मृता सत्सरोपात्प्रतीयते कुक्षौ
रजतवत् । यद्वा पूर्वमननुभूतैव स्मरेण प्रतिदिशमपूर्वैवोत्पादिता यथाविषकं रजतम् ।
गन्धर्वनगरवन्मायावशादत्यन्तमख्येवाननुभूतापि भासत इति समुदायतात्पर्यम् ॥

अलीकभैमीसहदर्शनाच्च तस्यान्यकन्याप्सरसो रसाय ।

भैमीभ्रमस्यैव ततः प्रसादाद्भैमीभ्रमस्तेन न ताखलम्भि ॥ १५ ॥

अलीकेति ॥ मोहवशादवलोकिता अलीकभैमी मिथ्याभैमी तथा सह तासामपि
दर्शनादन्यकन्याप्सरसोऽन्तःपुरस्थिता अप्सरस्तुल्या भैमीव्यतिरिक्ता अवलोक्य नलस्य
रसाय प्रातये नामूयत् । सहदर्शनात्तारतम्यज्ञानस्य संभवाद्दीकदृष्टया अपि भैम्याः
सकाशादन्या अतिहीना इति ताखलुरक्तो नामूयत् । कित्त्वदीकदृष्टयामपि तस्मादेवेत्यर्थः ।
तास्त्वैव भैमीबुद्धिः कथं नेत्यत आह—ततः पश्यथै तसिः । तस्य भैमीभ्रमस्यैव भैमीभ्रा-
न्तेरेव प्रसादात्तामभ्यात्तेन नलेन ताखल्यकन्याप्सरःसु भैमीभ्रमो नालम्भि न प्रातः ।
अलीकदृष्टान्तास्त्राः यथाज्ञात्तायामतिहीनत्वात्सादृश्यलक्षणभ्रान्तिकारणाभावाद्भैमीभ्रान्तिर्नो-
त्पन्नेत्यर्थः ॥

भैमीनिराशे हृदि मन्मथेन दत्तस्वहस्ताद्विरहाद्विहस्तः ।

स तामलीकामवलोक्य तत्र क्षणादपश्यन्त्यपदद्विबुद्धः ॥ १६ ॥

भैमीति ॥ दृष्टाङ्गीकाराद्भैमीविषये निराशे वितृष्णेऽपि हृदि विद्यमानान्मन्मथेन दत्तः
स्वहस्तः स्वहस्तावलम्बनं यस्मै एवभूताद्विरहाद्विगोषाद्विहस्तो विह्वलः । हृदि भैमीनिराशे
सर्वाति वा । हृदि व्याकुले इति वा । एवंभूतः स नलः तत्र उपकार्योयामलीकां तामसख-
रूपां भैमीमवलोक्य क्षणात्तस्मिन्नेव क्षणे विबुद्धो भ्रान्तिरहितः तामपश्यन्नवलोक्यन्त्यपद-
द्विषादं प्राप । दृष्टाङ्गीकाराद्भैम्यां निराशत्वेन भ्रान्तोऽपि विरहः कामेन स्वहस्तं दत्त्वा
पुनरुदीपितः । विरहजनितया भ्रान्त्या भैमी तेनावलोकिता, भ्रान्त्यपगमे च नावलोकितेख-
नवेक्षणहेतुमेव बोधो वृथा जातो यत्प्रसादान्मया भैमी विलोकिता, सा भ्रान्तिर्गता कथं
जातमिति दुःखितोऽभूदित्यर्थः । येन हस्तो दत्तस्तस्य हस्तराहितं त्युक्तम् । अत्र विपरीत-
मित्याश्रयम् । व्यपदत्त इतिवाद् 'शक्रिसतादह्यवावेऽपि' इत्यधिकारे 'सदिरप्रतेः' इति
पत्वम् । 'विदस्यन्वाकुलौ समौ' इत्यमरैः ॥

१ 'अत्र च्छेकानुपामरूपविशेषालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । 'हेतुपेक्षा' इति जीवातुः ।
२ 'अत्रोपेक्षाकूपकालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र नाबोदबालंकारः इति साहित्य-
विद्याधरी ।

प्रियां विकल्पोपहृतां स यावद्दिगीशसंदेशमजल्पदल्पम् ।

अदृश्यवान्मीषितभूरिभीरुभवो रवस्तावदचेतयत्तम् ॥ १७ ॥

प्रियामिति ॥ स नलः विकल्पेन संकल्पेन उपहृतामुपनीतां प्रियां भैमीं प्रति दिगी-
शानां संदेशमल्पमपि यावदजल्पदबोचत्, तावदेव तस्मिन्नेव क्षणेऽदृश्यस्य तस्यैव वाचां
मीषिता भयं प्राप्ता भूरयो बहुषो भीरवो भयशीला या बालाह्याभ्यो भव उत्पन्नो रवः
शब्दस्तं नलमचेतयत्तावधानं चकार । भ्रान्तिवीक्षितां भैमीं प्रति इन्द्रादिभिरेवमुक्तमिति
यावद्वक्तुं प्रारब्धम्, तावदनेनैव शब्देन अदृश्यो भूतादिः कोऽप्यावात इति भीतानां बालानां
कलकलेन पुनरन्तान्तो भूत्वा तूष्णीं बभूवेति भावः । अल्पं संदेशमिति वा । मीषित इति
'मियो हेतुभये पुक्' । 'चिती संज्ञाने' मौवादिकादेतुमणिवि अचेतयत् ॥

पश्यन्स तस्मिन्मरुतापि तन्व्याः स्तनौ परिस्पृष्टुमिवास्तवस्त्रौ ।

अक्षान्तपक्षान्तमृगाङ्गमास्यं दधार तिर्यग्वलितं विलक्षः ॥ १८ ॥

पश्यन्निति ॥ तस्मिन्नन्तःपुरे अचेतनेन मरुता वायुनापि, अथ च देवेनापि परिस्पृष्ट-
मिव मर्दयितुमिव अस्तवस्त्रौ क्षितवस्त्रौ कस्मादितन्व्याः स्तनौ पश्यन्नुद्विग्नं कमकसाद्विलो-
क्यन्परस्त्रीकुचदर्शनाद्विलक्षो विधितः सञ्चलो मृगाङ्गः तावदेव न क्षान्तः सोढः पक्षान्तमृगाङ्गः
पूर्णमाचन्द्रो येन एवंभूतमास्यं वदनं तिर्यग्वलितं तिरश्चालितं दधार । पराङ्मुखोऽभूदित्यर्थः ।
नलान्यः कोऽप्युत्तमः पुरुषो नास्तीति भावः । प्रच्छन्नकामुकसंमोगे चन्द्रस्य तिरोधानं
युक्तमिति ध्वन्यते ॥

अन्तःपुरे विस्तृतवागुरोऽपि बालावलीनां वलितैर्गुणौघैः ।

न कालसारं हरिणं तदक्षिद्वयं प्रभुर्वद्भुमभून्मनोभूः ॥ १९ ॥

अन्तरिति ॥ मनोभूः कामः कालः कृष्णः कनीनिकालक्षणः धारः अष्टमानो यस्य
तत् । तथा—हरिणमनितः पाण्डुरं तस्य नलस्य अक्षिद्वयं बहुं सौन्दर्यस्य वशं कर्तुं प्रभुः
समर्थो नाभूत् । अथ च नेत्रद्वयमेव हरिणं मृगं धर्तुम् । वरणो मृगयुगा मृगो धर्तुं युक्तः ।
कामो मृगयुस्तु अन्तःपुरे नगरमध्ये हरिणं धर्तुं न शक्नोति शक्यम् । किंभूतः—बालाव-
लीनामवरोधतरुणीपङ्क्तौनां वलितैः समिलासैः, पुनःपुनः प्रवृत्तैर्वा गुणैर्षिद्वयगीतसौन्दर्यादि-
गुणसमूहैर्वलितैरङ्गमोटनैर्गुणौघैश्च वा कृत्वा अन्तःपुरे विस्तृता वागुरा लक्षणया वशीकरण-
द्वयं येन । गुणा एव वागुरास्थाने यस्या जाता इत्यर्थः । अथ च केशपङ्क्तौनां वलितैर्ब्रिगु-
णितैर्दोरकसङ्घैर्नगरमध्ये विस्तृतवागुरोऽपि । बालां नलः साभिलाषं वापश्यदित्यर्थः ॥

दोर्मूलमालोक्य कचं दहस्तोस्ततः कुचौ तावदुलेपयन्त्याः ।

नामीमथैष रथवाससोऽनु मिमील दिक्षु कमठपृचक्षुः ॥ २० ॥

दोरिति ॥ एष नलः कचं केशपाशं दहस्तोर्बद्धमिच्छोः कस्मादिकेशसंयमनादेव
दोर्मूलं बाहुमूलमालोक्य ततस्तस्माद्देशात्किञ्चिदधोममितदृष्टिः, ततश्चन्दनादिनाऽनुलेपयन्त्या

१ 'अथ च केशपाशं दहस्तोर्बद्धमिच्छोः कस्मादिकेशसंयमनादेव दोर्मूलं बाहुमूलमालोक्य ततस्तस्माद्देशात्किञ्चिदधोममितदृष्टिः, ततश्चन्दनादिनाऽनुलेपयन्त्या' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ च केशपाशं दहस्तोर्बद्धमिच्छोः कस्मादिकेशसंयमनादेव दोर्मूलं बाहुमूलमालोक्य ततस्तस्माद्देशात्किञ्चिदधोममितदृष्टिः, ततश्चन्दनादिनाऽनुलेपयन्त्या' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ च केशपाशं दहस्तोर्बद्धमिच्छोः कस्मादिकेशसंयमनादेव दोर्मूलं बाहुमूलमालोक्य ततस्तस्माद्देशात्किञ्चिदधोममितदृष्टिः, ततश्चन्दनादिनाऽनुलेपयन्त्या' इति साहित्यविद्याधरी ।

विलेपयन्त्यास्तस्या एव तावतिसुन्दरी कुचौ स्तनाबालोक्य ततोऽपि किञ्चिन्नमितदृष्टिः, अथ कुचलेखनानन्तरं नाभीविलेपनार्थं शयवाससः श्लवीकृतपसनायास्तस्या एव नाभीमालोक्य ततोऽप्यधोनिमित्तदृष्टिः । एवं दिक्षुर्ध्वदेशादधोदेशे क्रमेण कृष्टं समाकृष्टं चक्षुर्येन एवंभूतः सन् अनुपधादनवलोकनीयस्य कस्याप्यज्ञस्यावलोकनप्रसङ्गान्निमीलनेत्रनिमीलनमेव चकार । अत्राप्युत्तमत्वं सूचितम् ॥

मीलन्न शेकेऽभिमुखान्गताभ्यां धर्तुं निपीड्य स्तनसान्तराभ्याम् ।

स्वाङ्गान्यपेतो विजगौ स पश्चात्पुमङ्गसङ्गोत्पुलके पुनस्ते ॥ २१ ॥

मीलन्निति ॥ नीलन्तकोचितनयनः स नलोऽभिमुखं संमुखमामगताभ्यां स्त्रीभ्यां नध्ये विद्यमानो निपीड्य नितरां पीडनं कृत्वा धर्तुं न शेके न शक्तः । यतः—स्तनाभ्यां कृत्वा सान्तरे व्यवधानसहिते ताभ्याम् । उभयोर्द्वयैः स्तनावेव परस्परमिलितौ, न तु तयोः परस्परसंख्येयो जातः, स्तनसान्तरत्वात्, तान्यामपेतो निर्गतः सन् पश्चात्स्वाङ्गानि स्वीयानवयवान् परस्त्रीसंसर्गाद्विजगौ विशेषेण निनिन्द, एतेऽनुचितकारिण इति । ते स्त्रियां पुनः पुंसोऽङ्गसङ्गेनोत्पुलके सात्त्विकमाबोधोपादोमाश्रिते जाते । स्त्रीणां पापप्रधानत्वात्परपुरुषसंयोगेन तयो रोमाश्रितत्वं जातम् । नलेन तूत्तमपुरुषत्वात्परस्त्रीसंसर्गादङ्गनिन्दा कृतेति भावः । धर्तुम्, शक्तियोगे तुम् ॥

निमीलनस्पष्टविलोकनाभ्यां कदर्थितस्ताः कलयन्कटाक्षैः ।

स रागदर्शोऽव भृशं ललजे स्वतः सतां ह्रीः परतोऽतिगुर्वी ॥ २२ ॥

निमीलनेति ॥ निमीलनं परस्त्रीसंसर्गात्प्रकटविलोकनं च विषयज्ञोदर्शनाम् निमीलनस्पष्टविलोकनाभ्यां कदर्थितः पीडितः अतस्तास्तृणीकमयपरिहारार्थं कटाक्षैः कलयन्नवलोकयन् स नलो रागेणानुरागेण दर्शोऽव पश्यन्निव भृशं ललजे लजितः । लज्जा तु अन्यतो भवति, तत्कथं लजित इत्यत आह—सतां साधूनां परतः सकाशात्स्वतो ह्रीर्लज्जातिगुण्यतिमहती भवति । स्वतो यावती लज्जा भवति तावती परतो न । तस्माददृश्यत्वेन कटाक्षवलोकनेन स्वयमेव ललजेत्यर्थः ॥

रोमाञ्चिताङ्गीमनु तत्कटाक्षैर्भ्रान्तेन कान्तेन रतेर्निदिष्टः ।

मोघः शरीषः कुसुमानि नाभूत्तद्वैर्यपूजां प्रति पर्ववस्यन् ॥ २३ ॥

रोमेति ॥ नलाजसङ्गादोमाश्रिताङ्गीं जियमनु लक्ष्मीकृत्य तस्य नलस्य कटाक्षैः एतावपि परस्परमनुरक्ताविति भ्रान्तेन रतेः कान्तेन कामेन परस्परसंभोगार्थं निदिष्टः क्षिप्तः कुसुमानि पुष्पलक्षणः शरीषः मोघो निष्फलो नाभूत् । यतः—तस्य नलस्य धैर्यपूजां प्रत्युद्दिश्य पर्ववस्यन्संजाततात्पर्यः । मुख्यप्रयोजनमाभावेऽपि नलसदृशः कोऽपि धीरो नास्तीति तद्वैर्यपूजायामुपयोगात्पुष्पसाफल्यम् ॥

१ 'अत्र दीपकमाबोधवालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र हेतुभावोदवालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ काव्यलिङ्गोपमानान्तरन्यासालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अथ नलधैर्यमज्ञाव प्रयुक्तकुसुमशरनालस्य न केवलं तद्भज्यते, प्रत्युत तत्पूजकत्वमापन्नमित्यनर्थोक्तिरूपो विषयालंकारः' इति जीवातुः ।

हित्वैव वर्मैकमिह भ्रमन्त्याः स्पर्शः स्त्रियाः सुत्यज इत्यवेल ।

चतुष्पथस्याभरणं बभूव लोकावलोक्य सतां स दीपः ॥ २४ ॥

हित्वेति ॥ एकं वर्मैकपदीं हित्वा स्रक्तैव इहैकपथामन्तःपुरे वा भ्रमन्त्या विच-
रन्त्याः स्त्रियाः स्पर्शः सुत्यजः सुत्वेन स्रक्तुं शक्यते नान्यथा इत्यवेल विचार्य सतां साधूनां
प्रकाशरूपत्वादीप इव दीपः स नलः लोकानां कर्माभूतानां पुरलोकानामवलोक्य चतुष्पथस्य
चतुर्णां पथां चतुर्दिग्भ्यः समागतानां मार्गाणामेकत्र समाहारः यस्मिन्निधत्तेन लोकेन
चतुर्दिग्भ्यः समागतो जनो दृश्यते तस्याभरणं बभूव । दीपोऽपि लोके लोककर्तृकानावलोक-
नाय चतुष्पथस्याभरणं भवति । चतुष्पथम्, समाहारे 'पथः संख्याव्याधेः' इति नपुंसकत्वम् ॥

उद्धर्तयन्त्या हृदये निपत्य नृपस्य दृष्टिर्न्यवृत्तवृत्तैव ।

वियोगिवैराट्कुचयोर्नखाङ्कैरधेन्दुलीलैर्गलहस्तिवै ॥ २५ ॥

उद्धर्तयन्त्या ॥ नृपस्य दृष्टिहर्तयन्त्याः समात्मभनं कुर्वन्त्याः कस्याश्चिदुदये उरसि निपत्य
हृत्तैव वेगसहितैव न्यवृत्तवृत्तैव । परस्त्रीकुचदर्शनमित्येवार्थः । उग्रोद्धते—कुचयोर्विचमानैः
अधेन्दुलीलैरधेन्दुकारैः नखाङ्कैर्नखधृतैः वियोगिनो गलस्य वैराट्गलहस्तिवै । गले हस्तौ
गलहस्तः संजातो यस्याः । तारकादित्वादितच् । नखाङ्कदर्शनं चन्द्रदर्शनं च विरहिणोऽस-
मिति शत्रुत्वम् । गलहस्तितो हि स्मरति परावर्तते । न्यवृत्तवृत्तैव 'पुञ्जो लुङि' इति
परस्मैपदे युतादित्वादहै ॥

तन्वीमुखं द्रागधिगत्य चन्द्रं वियोगिनस्तस्य निमीलिताभ्याम् ।

द्रव्यं द्रवीयः कृतमीक्षणाभ्यां तदिन्दुता च स्वसरोजता च ॥ २६ ॥

तन्वीति ॥ तन्वा मुखं चन्द्रमधिगत्य ज्ञात्वा अथ च वदनलक्षणं चन्द्रं प्राप्य द्राक्
स्मरति निमीलिताभ्यां संकुचिताभ्यां वियोगिनस्तस्मैक्षणाभ्यां नेत्राभ्यां द्रव्यं द्रवीयोऽतितरां
इहं कृतं सखं कृतम् । द्रव्यं किम्—तदिन्दुता तन्मुखचन्द्रत्वम्, स्वस्य सरोजता कमलता च ।
चन्द्रप्राप्तौ कमलस्यैव संकोचो नत्वन्वस्य, चन्द्रप्राप्तापेक्षं कमलस्य संकोचो नत्वन्वप्राप्तापेक्ष-
न्वयव्यतिरेकाभ्यां तदिन्दुत्वं स्वसरोजत्वं च । तन्वीमुखं चन्द्रवद्रमणीयम्, नलनेत्रे च नीलो-
त्पलवद्रमणीयै इत्यर्थः । परस्त्रीमुखावलोकनमयुक्तमिति नेत्रसंकोचः कृत इत्युक्तमत्वं सूचितम् ॥

चतुष्पथे तं विनिमीलिताक्षं चतुर्दिगेताः सुखमप्रहीप्यन् ।

संघट्ट्य तस्मिन्नुदामीनिवृत्तास्ता एव तद्वर्त्म न चेदवास्त्रम् ॥ २७ ॥

चतुष्पथ इति ॥ परस्त्रीमुखावलोकनमिवा निमीलिताक्षं नलं चतुर्दिगेताः चतुर्दिग्भ्यः
समागताश्चतस्रः स्त्रियः चतुष्पथेऽपि तर्हि सुखमनावासमप्रहीप्यन्वर्तुमशक्यन् । चेद्यदि
तस्मिन् इदमे नले संघट्ट्य संघट्टं प्राप्य अहदयसंघट्टादेव उदामीनां जातमहानीला निवृत्ताः
पुनः पुनर्निवृत्तास्ता एव एतौकाः तद्वर्त्म तस्य निर्गन्तुं मार्गं नादास्यस्य म्यतरिष्यन् ।
परावृत्तत्वान्मार्गस्यैव दत्तः ततो धर्तुं नाशङ्क्यमिति किदार्षितंतिः ॥

१ 'अत्र काव्यलिङ्गमङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोत्पेक्षाङ्कारः' इति साहित्यवि-
द्याधरी । ३ 'अत्र रूपकहेतुमात्राविशयोक्तवर्णङ्कारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र
काव्यलिङ्गमात्रोदवालेङ्कारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

संघट्टयन्त्यास्तरसात्मभूपाहीराङ्कुरप्रोतदुकूलहारी ।

दिशा नितम्बं परिधाप्य तन्व्यास्तत्पापसंतापमवाप भूपः ॥ २८ ॥

संघट्टेति ॥ भूपो नलः तन्व्याः कस्याश्चित् नितम्बं दिशा करणभूतया परिधाप्य । दिग्-
म्वरं कृतत्वेत्यर्थः । तेन परस्त्रीनिवसनकरणेन जयितं यत्पापं तेन संतापं परमं दुःखमवाप
प्राप । किंभूतायाः—संघट्टयन्त्याः संघट्टं कुर्वन्त्याः । अत एव किंभूतः—परस्त्रीसंस्पर्शनिवा
तरसा जडिति निवृत्तत्वादात्मनो भूपा अलंकाराः तेषु हीरकाः, तेषामङ्कुराः कोदयः तत्र प्रोतं
स्यूतं दुकूलं हरति एवंशीलः । स्यूतत्वात्सुत एवागच्छतो दुकूलस्य नेता । अङ्गुलिकारि-
त्वेऽप्यतिशयो मयैतदनुचितं कृतमिति संतापादुत्तमत्वं सूचितम् ॥

इतः कयाचित्पथि कन्दुकेन संघट्टय मित्रः करजैः कयापि ।

कयाचनाक्तः कुचकुङ्कुमेन संभुक्तकल्पः स बभूव तामिः ॥ २९ ॥

इत इति ॥ स नलः पथि चतुष्पथरूपे कयानित्सुन्दर्या कन्दुकेन इतः अन्यस्य प्रहितः
कन्दुको मध्येमार्गमदृश्यरूपस्य तस्य लग्नः । कयाचित्तत्रैव संपश्य बुद्धिपूर्वं करजैर्मिश्रोऽङ्कितः ।
कयाचन तत्रैव संपश्य बुद्धिपूर्वमालिङ्गनवशात्कुचकुङ्कुमेनाको मक्षितः । एवं तामिरन्तःपुरसु-
न्दरीभिः संभुक्तकल्प ईषद्नः संभुक्तो बभूव । आम्यधर्माभावादीषद्गतत्वं संभोगस्य । तामि-
रिति तृतीयया तासामेव बुद्धिपूर्वकारित्वम्, न तु नलस्येति सूचितम् ॥

छायामयः प्रैक्षि कयापि हारे निजे स गच्छन्नथ नैक्यमाणः ।

तच्चिन्तयान्तर्निश्चायि चारु स्वस्यैव तन्व्या हृदयं प्रविष्टः ॥ ३० ॥

छायेति ॥ कौतुकत्वाददृश्यस्यैव मम प्रतिबिम्बेन भवितव्यमितीच्छावशात्कयापि तन्व्या
सुन्दर्या निजे स्वीये हारे छायामयः प्रतिबिम्बरूपः स नलः प्रैक्षि पूर्वमवलोकितः । अधान-
न्तरं गच्छन् ततः स्थानात्स्थानान्तरे गच्छन् अतो हारे न ईक्ष्यमाणः न दृश्यमानः अत्रैव
कथित्सुन्दरो हारे मया दृष्टः केदानीं गत इति तच्चिन्तया नलचिन्तया कृत्वा स नलः
स्वस्यैव हृदयं स्वीयमन्तःकरणं प्रविष्ट इति तन्व्या अन्तर्मानसि चारु सम्प्रद्विरन्नापि निर्धा-
रितः । हृदय एव हारस्य विद्यमानत्वात्सामौप्यात्तत्रैव प्रविष्ट इति निश्चयः कृत इत्यर्थः ।
प्रतिबिम्बरूपं तनालोक्य विरहपीडिता जातेति भावः ॥

तच्छायसौन्दर्यनिर्णीतधैर्याः प्रत्येकमालिङ्गदमू रतीशः ।

रतिप्रतिद्वन्द्वितमासु नूनं नामूपु निर्णीतरतिः कथंचित् ॥ ३१ ॥

तदिति ॥ रतीशः कामः हारादौ तच्छायस्य नलप्रतिबिम्बस्य सौन्दर्येण निर्णीतमपहृतं
धैर्यं यासां ता अमूः अन्तःपुरसुन्दरीः प्रत्येकं पृथक्पृथगालिङ्गत् । ननु रतीशेन रत्ना एवा-
लिङ्गनं युक्तम्, न त्वन्यस्या इत्यत आह—नूनमुपेक्षते । स कामः रतेः प्रतिद्वन्द्वितमास्त्वति-
तरां प्रतिस्पर्धनीयु रतिद्वयस्वात्मगुण मध्ये कथंचित्केनापि प्रकारेण सौन्दर्यशील्यदिना न
निर्णीता रतिर्येन एवंभूतो नूनम् । रतेरनिधयात्सर्वाद्यामालिङ्गनेन रतेरप्यालिङ्गनं भविष्य-

१. 'अथ च्छेकानुप्रासकान्यलिङ्गभावोदयालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २. 'अथोपमा-
लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३. 'अथ नावोदयालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

सीति बुध्येल्यर्थः । नलप्रतिविम्बदर्शनमात्रेण कर्त्तुं अपि कामपरवशा जाता इति भावः । तस्य छाया, 'विभाषा सेना-' इति नपुंसकत्वम् । प्रतिद्वन्द्वितमासु, 'तस्मिन्नादिषु-' इति पुंत्वम् ॥

तस्माददृश्यादपि नातिविभ्युस्तच्छायरूपाहितमोहलोलाः ।

मन्यन्त एवाहतमन्मथाज्ञाः प्राणानपि स्वान्मुदशस्तृणानि ॥ ३२ ॥

तस्मादिति ॥ ताः मुदशः तरुण्यः अदृश्यादपि तस्मात्तातिविभ्युरतिशयं भयं न प्रापुः । यतः—हारादौ तच्छायस्य तत्प्रतिविम्बस्य यद्रूपं सौन्दर्यं तेनाहितो जनितो मोहो मदन-
विकारविलासः तेन लोलाश्चललाः, मदनविकारविलासे आसक्ता वा । तदप्रतिविम्बदर्शनेन मदनपरवशाददृश्यादपि तस्माद्भयं न प्राप्तमित्यर्थः । एतदपि कुत इत्यत आह—आहत-
मन्मथाज्ञाः संमानितकामाज्ञाः मुदशः स्वान्प्राणानपि तृणान्येव तृणतुल्यानेव मन्यन्ते यतः,
अतो मदनपरवशाद्भयं न प्राप्तमिति युक्तम् । यस्य प्राणवाञ्छापि न विद्यते तस्य भयं दूरापात्यमिति भावः । 'लोलक्षतसतृणयोः' इत्यमरः ॥

जागर्ति तच्छायदृशां पुरा यः स्पृष्टे च तस्मिन्विससर्प कम्पः ।

द्वुते द्वुतं तत्पदशब्दभीत्या स्वहस्तितश्चारुदृशां परं सः ॥ ३३ ॥

जागर्तीति ॥ तच्छायदृशां नलप्रतिविम्बावलोकनीनां चारुदृशां सारित्वकप्रादुर्भाववशात् कम्पः पुरा जागर्ति अजागः । प्रतिविम्बदर्शनमात्रेण यः कम्पः समुदभूत् । तस्मिन्ने स्पृष्टे च सति यः कम्पो विससर्प । दर्शनापेक्षया स्पर्शनसाधिकसत्त्वजननसामर्थ्याद्दर्शनजन्यक-
म्पापेक्षया योऽधिको जातः स कम्पः स्पर्शनमयात् द्वुतं द्वीप्रं द्वुते पलायिते तस्मिन् अह-
श्यस्य तस्य पदशब्दभीत्या चरणशब्दमिया कर्त्तव्या पूर्वापेक्षया परम् अतिशयेन स्वहस्तितो
दत्तावलम्बनः । द्वुदि प्रापित इत्यर्थः । अथ च परं केवलं स्वहस्तं प्रापितो दत्तावलम्बः
कृतः । मदीयोऽयं कम्पो न सारित्वकभावजनित इत्येवं तथा कथित इत्यर्थः । उभयथा तासां
दर्शनस्पर्शनजन्यः कम्पः शृङ्गारस्यानुभावः पाशालो भवानकस्मेति परिपाद्या प्रवृद्धोऽभूदिति
भावार्थः । स्वहस्तितः, तारकादिः । जागर्ति, 'पुरि लुप् कास्मे' इति भूते लट् ॥

उल्लास्यतां स्पृष्टनलाङ्गमङ्गं तासां नलच्छायपिवापि दृष्टिः ।

अदमैव रत्यास्तदनर्तिं पत्या छेदेऽप्यबोधं यदहर्षि रोम ॥ ३४ ॥

उल्लास्यतामिति ॥ रत्याः पत्या कामेन तासामन्तःपुरसुन्दरीणां स्पृष्टं नलाङ्गं येन
एवंभूतमङ्गमुल्लास्यतां हर्षवशात्परिपुष्टीक्रियतां नाम । न केवलं तदेव किंतु नलच्छायपिवा
नलप्रतिविम्बपिवा तासां दृष्टिरप्युल्लास्यतां हर्षवशात् प्रसार्यतां नाम । अत्र विद्ये विद्वं न
किं तर्हि छेदे कर्तने कृतेऽपि सति अबोधमचेतनं लोभं यदहर्षि हर्षं प्रापितं तत् अदमैव
पाषाण एवानर्तिं नर्तितः । अचेतनस्य लोभो हर्षणं पाषाणनर्तनतुल्यमित्यर्थः । सत्त्ववशाद्भो-
माबोऽभूदिति भावः । उल्लास्यतां, कामेणि लोट् । उपसर्गानुवृत्तेरनावश्यकत्वात्तिवेति
'पाद्या-' इत्यादिना र्त्तः ॥

१ 'अत्र भावशान्त्युपेक्षात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गनलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र भावोदयात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र
काव्यलिङ्गविद्याविरोधभावोदयात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'निदर्शनात्कारः' इति जीवातुः ।

यस्मिन्नलस्पृष्टकमेत्य दृष्टा भूयोऽपि तं देशमगान्मृगाक्षी ।

निपत्य तत्रास्य धरारजःस्थे पादे प्रसीदेति शनैरवादीत् ॥ ३५ ॥

यस्मिन्निति ॥ नलसंमुखमागच्छन्ती मृगाक्षी हरिणनेत्रा यस्मिन्देस्ये अन्यापदेसादृच्छतो नलस्य गात्रेण सह स्वगात्रसंबलक्षणं स्पृष्टकारूपमालिङ्गनमेव प्राप्य दृष्टा रोमावादिभ्युक्ता जाता तं देशं भूयोऽपि पुनरप्यगाजगाम । तत्र देशे धरारजःस्थे पृथ्वीरजःसु स्थितेऽस्य नलस्य पादे चरणप्रतिबिम्बे निपत्य नमस्कारं कृत्वा प्रसीदेति अनुग्रहं मम कुर्विति आकर्णनमीत्या शनैरवादीदबोवत् । नितरां नलाक्षीना आतेति भावः । 'यद्योषितः संमुखमागताया अन्याप-
देशाद्भजतो नरस्य । गात्रेण गात्रं घटते नयेतदालिङ्गनं स्पृष्टकमाहुरार्याः ॥' इति कामशास्त्रम् ॥

भ्रमन्नमुष्यामुपकारिकायामायस्य भैमीविरहात्कशीयान् ।

असौ मुहुः सौधपरम्पराणां व्यधत्त विश्रान्तिमधिलकासु ॥ ३६ ॥

भ्रमन्निति ॥ असौ नलः सौधपरम्पराणां सप्तभूमिकप्रासादपरम्पराणामधिलकासु चैव भू-
मिषु मुहुः पुनःपुनः विश्रान्तिं व्यधत्त कृतवान् । किं कृत्वा—भैमीविरहात्कशीयान्नितरां
कृषीं नतः, तस्मादमुष्यामुपकारिकायां भ्रमन् आयस्य बहुभ्रमं प्राप्य । भ्रमापनोदार्थं क्षण-
मात्रं तत्र तत्र स्थित्वा ऊर्ध्वदृष्टान् विवक्षति कोलार्थः । 'उपलकासु' इति पाठः सामीयान् ।
उपलकानां विश्रान्तियोग्यत्वात् । 'उपाधिभ्यां लक्षकानां चारूढयोः' इत्युभयत्रापि लक्षनैः ॥

उल्लिख्य हंसेन दले नलिन्यास्तस्यै यथादर्शिं तथैव भैमी ।

तेनाभिलिख्योपहृतस्वहारा कस्या न दृष्टाजनि विसयाय ॥ ३७ ॥

उल्लिख्येति ॥ हंसेन नलिन्या दले पत्रे भैमीमुल्लिख्य लिखित्वा तस्यै नलाय यथा
भैम्यदर्शिं दर्शितां तथैव तत्र विश्रान्तेन नलेनाप्यभिलिख्य लिखित्वा उपहृतः कण्ठेऽर्पितः
स्वहाराः स्त्रीयमुक्ताहारो वस्या एवंभूता चित्ररूपा भैमी दृष्टा सती कस्याः शुद्धान्तमुन्दर्या
विस्मयायाधर्माय न जाता । तथाभूतां तां दृष्ट्वा, केनेयमत्रातिशुन्दरी लिखिता कण्ठार्पित-
हारा चेति सर्वा अपि विस्मिता जाता इत्यर्थः । विश्रान्त्यर्थं भैमी लिखित्वा साक्षाद्भैमीप्रा-
प्तिबुद्ध्याऽनन्तरकरणीयसंकल्पवशात्तेन मुक्ताहारार्पणा कृतेति भावः ॥

कौमारगन्धीनि निवारयन्ती वृत्तानि रोमावलिचेत्रचिह्ना ।

सालिख्य तेनैक्यत यौवनीयद्वाःस्थामवस्थां परिचेतुकामा ॥ ३८ ॥

कौमारेति ॥ तेन महेन सा भैमी आलिख्य ऐक्यत दृश्यते सा । किंभूता—कौमारे
वैशवं तस्य गन्धो लेशोऽपि विद्यते येषु तानि वृत्तानि खेलाक्षीनि निवारयन्ती, निषेधयन्ती,
नतः रोमावलिरेव चेत्रगण्डिचिह्नं यस्याः सा । तथा—यौवनीयायां यौवनसंबन्धिभ्यां द्वारि
निष्ठतीति यौवनीयद्वाःस्था तामवस्थामाकारविशेषं परिचेतुकामाऽशीकर्तुकामा । वयःसंधि
प्राप्तां लिखित्वा पश्यति स्नेहार्थः । अन्यापि चेत्रधारिणी कांक्षिजिपेधति, द्वाःस्था च
भवति । गन्धीनीति, 'अल्पास्त्रयायाम्' इति गन्धस्येवादेशः ॥

१ 'अत्र हर्षभावोदयार्त्तकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ अत्र साहित्यविद्याधरी वृत्तिरिति । ४ 'अत्र रूपकालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

पद्याः पुरंध्रीः प्रति सान्द्रचन्द्ररजःकृतक्रीडकुमारचक्रे ।

चित्राणि चक्रेऽध्वनि चक्रवर्तिचिह्नं तदङ्घ्रिप्रतिमासु चक्रम् ॥ ३९ ॥

पद्या इति ॥ सान्द्रं घनं चन्द्ररजः कर्पूरपरागतेन कृता क्रीडा खेलो येनैवंभूतं कुमारचक्रं बालसहो यस्मिन्नेवंविधेऽध्वनि मार्गे तदङ्घ्रिप्रतिमासु नलचरणकमलप्रतिमिम्बेषु वर्तमानं चक्रवर्तिनः सार्वभौमस्य चिह्नं लक्षणं रेखाकूपं चक्रं पद्याः विलोकयन्तीः पुरंध्रीश्च रणीः प्रति लक्ष्यकृत्य चित्राण्यतितरामाधर्याणि चकार । केन सार्वभौमेनात्र विचरितमिति- ताग्रामाश्चर्यमभूदित्यर्थः । 'चान्द्र' इत्यपि पाठः । 'यस्याः' इति पाठे भैम्बाः संवन्धिनीः पुरन्ध्रीरिति योजना । स्वाम्येन चक्रं राष्ट्रं वर्तयतीति चक्रवर्ती ॥

तारुण्यपुण्यामवलोकयन्त्योरन्योन्यमेणेक्षणयोरभिरुच्यम् ।

मध्ये मुहूर्तं स बभूव गच्छन्नाकसिकाच्छादनविसयाय ॥ ४० ॥

तारुण्येति ॥ स नलः तारुण्येन पुण्यां चार्वात्मन्योन्यं परस्परसंवन्धिनीमभिरुचां शोभांमवलोकयन्त्योः पश्यन्त्योः कर्वाक्षिदेनेक्षणयोर्मृगीदृशोर्मध्ये मुहूर्तं क्षणमात्रं गच्छन्तान् आकसिकेन निहंतुकेन आच्छादनेन तिरोधानेन कृता यो विस्रय आश्चर्यं तस्मै बभूव । 'भूयादन्तर्द्विषिदेः-' (५-१३७) इत्यादिवरदानाददृश्यस्य मम स्पर्शेन भवितव्यम्, शरीरेणान्यस्याच्छादनं कर्तव्यम्, अदृश्येषु मयीवभूषणेषु प्रतिविम्बेन भवितव्यमिह्यादी- न्छावशादाच्छादनात्तयोराश्चर्यं जनयति स्मेति भावः । 'पुण्यं तु चार्वापि' इत्यमरः ॥

पुरःस्थितस्य कचिदस्य भूषणेषु नार्यः प्रतिविम्बितानि ।

व्योमन्यदृश्येषु निजान्यपश्यन्विसित्य विसित्य सहस्रकृत्वः ॥ ४१ ॥

पुर इति ॥ कचिदप्रदेशे स्त्रीणां पुरोऽग्रे स्थितस्यास्य नलस्यादृश्येषु भूषणेषु भूषणर- जेषु निजानि स्त्रीयानि प्रतिविम्बानि विसित्य विसित्य पुनःपुनः विस्रयं प्राप्य नार्यः सहस्र- कृत्वः सहस्रवारं व्योमनि गगने अपश्यन्नवलोकयन्ति स्म । केवले गगने केनापि प्रतिविम्बं नावलोकयते अस्मान्निरवलोकयते । स्वकीयं परकीयमपि किमेतदिति आश्चर्यं पुनः पुनः दृष्टुमिच्छत्यर्थः । एतदपि नलस्येच्छावशादेवेति पूर्वमुक्तम् । प्रतिविम्बितानीति भावे कः । रूपाणीति वा संवन्धनीयम् ॥

तस्मिन्निवपज्यार्धपथात्तपातं तदङ्गरागच्छुरितं निरीक्ष्य ।

विस्मरतामापुरविसारन्त्यः क्षितं मिथः कन्दुकमिन्दुमुच्यः ॥ ४२ ॥

तस्मिन्निति ॥ इन्दुमुख्यश्चन्द्रवदनाः कन्दुकं निरीक्ष्य मिथः परस्परं क्षितं तमेवावि- स्मरन्त्योऽपि विस्मरतां साधयतामापुः । किभूतं कन्दुकम्—तस्मिन्नले विपज्य संपद्य सस्यै क्षितः तामप्राप्य अर्धपथेऽर्धमार्ग एव आतोऽतीकृतः पातः पतनं येन तम् । तथा—तदङ्ग- रागेण नलाङ्गरागेण च्छुरितं भूषितं रुषितं वा । सस्यै क्षितस्त्वामप्राप्य मध्ये संपश्योमस्य वस्तुनोऽभावात्, अकस्मात्कथं पतित इति, कस्याङ्गरागोऽस्मिन्नम इति साधयतां आता इति भावः । पथोऽर्धमिति 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः, 'शक्-'' इत्यादिना समासान्तः ॥

१ 'अथ च्छेकानुप्राप्तोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ च्छेकानुप्राप्तोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ हेत्वलं- कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

पुंसि स्वमर्दव्यतिरिक्तभूते भूत्वाप्यनीक्षानियमव्रतित्यः ।

छायासु रूपं भुवि वीक्ष्य तस्य फलं दृशोरानशिरे महिष्यः ॥ ४३ ॥

पुंसीति ॥ महिष्यो राजपक्ष्यः मणिबद्धायां भुवि तत्प्रतिबिम्बेषु केरलायां वा भूमौ वातपाभावस्यासु छायासु तस्य नलस्य रूपं स्वयं सौन्दर्यं वा वीक्ष्य दृशोर्नैऋतोः फलं साफल्यमानशिरे प्रापुः । किं कृत्वा—स्वभर्ता भीमः, तस्माद्यतिरिक्तभूते व्यतिरिक्तरूपे पुंसि विषये अनीक्षानवलोकनं तस्यां यो नियमोऽवश्यंभावः तद्वक्षणं नष्टं तद्विषये सात्त्विकेवभूता भूत्वापि सुन्दरवस्त्ववलोकनात्तासां नेत्रसाफल्यं जातम् । प्रतिबिम्बस्य वातपाभावस्य वा पुरुषत्वाभावात्तदवलोकनेऽपि व्रतक्षतिर्नाभूदिति भावः ॥

विलोक्य तच्छायमतर्कि ताभिः पतिं प्रति स्वं वसुधापि घृते ।

यथा वयं किं मदनं तथैनं त्रिनेत्रनेत्रानलकीलनीलम् ॥ ४४ ॥

विलोक्येति ॥ ताभिर्नहिषीभिः भुवि तच्छायं नलस्य छायां विलोक्य इत्यर्थात्कं उपेक्षितम् । इति किम्—यथा वयं स्वं नीमलक्षणं पतिं प्रयुद्दिश्य मदनं धारयामः तथा वसुधापि त्रिनेत्रनेत्रानलस्य त्रिलोचनलोचनाभेः कीलेन ज्वालेन नीलं श्यामलभूतमेनं मदनं नीमलक्षणं स्वं पतिं प्रति घृते धारयति किम् । छायायाः श्यामत्वाद्भिनेत्रेत्यादि विशेषणं युक्तम् । यथा वयं भीमं प्रति मदनं पिदम्हे लज्जावशादन्तर्गूढतया धारयामः, तथा स्वं पतिं प्रति वसुधा मदनं पिधते अन्तर्गूढतया धारयति किमिति वा । नलोऽतिमुन्दर इति भावः । 'वहेर्हयोर्ज्वालीकीली' इत्यमरः ॥

रूपं प्रतिच्छायायिकयोपनीतमालोकि ताभिर्यदि नाम कामम् ।

तथापि नालोकि तदस्य रूपं हारिद्रभङ्गाय वित्तीर्णभङ्गम् ॥ ४५ ॥

रूपमिति ॥ ताभिर्नहिषीभिः प्रतिच्छायायिकया प्रतिबिम्बेनोपनीतं रूपं नलस्वरूपं सौन्दर्यं वा यदि नाम यद्यपि काममालोकि दृष्टम्, तथापि तदतिप्रसिद्धं अस्य रूपं नालोकि न दृष्टम् । यतः हारिद्रभङ्गाय हरिद्राच्छेदाय सुवर्णच्छेदाय वातिगौरत्वाद्विषीणो द्रव्यो भङ्गः पराजयो येन तत् । छायायां गौरत्वादिवर्णानालोकनादिति भावः । अतिसौन्दर्यं सूचितम् ॥

भवन्नदृश्यः प्रतिबिम्बदेहव्यूहं वितन्वन्मणिकुट्टिमेषु ।

पुरं परस्य प्रविशन्विद्योनी योगीव चित्रं स रराज राजा ॥ ४६ ॥

भवन्निति ॥ विद्योनी स राजा नलः योगीव नियोगरहित इव, अथ च मुनिरिव विरराज । एतच्चित्रं विरहिणो विरहिवाभावाद्वाच्यम् । वतोऽदृश्यो भवन्मणिकुट्टिमेषु मणिबद्धभूमिषु प्रतिबिम्बदेहव्यूहं प्रतिबिम्बरूपकायसंगृहं वितन्वन्वित्तारयन् । तथा—परस्य पुरं नगरं दृष्टोपरिदृष्टं वा प्रविशन् मुनिरप्यदृश्यो भवति, कानव्यूहं च करोति, परस्य जीवान्तरस्य शरीरं च प्रविशति, विषयेभ्यो निवृत्तत्वाद्विद्योनी च भवति । 'पुरं पादलिपुत्रे साद्रुहोपरिदृष्टे पुरम् । पुरं पुरि शरीरे च' इति विश्वः ॥

१ 'अत्र क्रियाविरोधातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र चलेकानुपासोप-
सोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र विरोधानासोपमालंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी ।

पुमानिवास्पर्शि मया व्रजन्त्या छाया मया पुंस इव व्यलोकि ।

वृवन्निवातर्कि मयापि कश्चिदिति स स खैर्गणिरः शृणोति ॥ ४७ ॥

पुमानिति ॥ स नल इति खैर्गणिरः श्रीसमुद्रवाणीः शृणोति स । इति किम्—
व्रजन्त्या विचरन्त्या मया पुमानिवास्पर्शि स्पृष्टः, विचरन्त्या मया पुंस इव पुरुषत्वेन छाया
व्यलोकि दृष्टा, मया कश्चिद्वृवन्निव वदन्निवातर्कि । सर्वप्रमाभिः सर्वाभिः परस्परं भैमी
प्रलेव वा एवमुक्तमित्यर्थः । खैर्गणं, समूहे 'श्रीपुंसाभ्यां नञ्चलौ भवनात्' इति नञ् । खैणीः
श्रीसंबन्धिनीर्गिर इति वा ॥

अम्बां प्रणत्योपनता नताङ्गी नलेन भैमी पथि योगमाप ।

स भ्रान्तिभैमीषु न तां व्यबिक्त सा तं च नादृश्यतया ददर्श ॥ ४८ ॥

अम्बामिति ॥ नताङ्गी सुन्दराङ्गी सा भैमी अम्बां मातरं प्रणत्य प्रणम्य उपनता
धामता सती नलेन सह पथि योगं संबन्धमाप । स नलः भ्रान्तिभैमीषु भ्रान्त्या दृष्टासु
भैमीषु मध्ये तां सत्यरूपां न व्यबिक्त विवेकेन न ज्ञातवान् । सा नादृश्यतया तं न ददर्श ।
'सा तं च नादृशदृश्यमेव' इति पाठे नादृशदिवेत्त्यर्थः । अदर्शत्, 'अदृशोऽङि-' इति
गुणः । प्रणत्य, 'वा त्यपि' इत्यनुनासिकलोपे तुक् ॥

प्रसूप्रसादाधिगता प्रसूनमाला नलस्योद्धमवीक्षितस्य ।

क्षिप्तापि कण्ठाय तथोपकण्ठं स्थितं तमालम्बत सत्यमेव ॥ ४९ ॥

प्रस्विति ॥ प्रसूप्रसादाधिगता मातृप्रसादप्राप्ता प्रसूनमाला कुसुममाला उद्धमेण आन्त्या
वीक्षितस्यापि नलस्य कण्ठाय तया भैम्या क्षिप्ता उपकण्ठे समीपे स्थितं सत्यरूपमेव तं नलं
तत्कण्ठं चालिङ्गते ॥

स्वर्गासनादृष्टजनप्रसादः सत्येयमित्यद्भुतमाप भूपः ।

क्षिप्तामदृश्यत्वमितां च मालामालोक्य तां विस्मयते स बाला ॥ ५० ॥

स्वर्गिति ॥ भूपो नल इत्यद्भुतमाश्रयमाप । इति किम्—वासनादृष्टस्य चिन्तासंतानोप-
नोत्तस्य भैमीलक्षणस्य जनस्य प्रसादरूपेण सत् माता सत्या सत्यरूपेति । अलीकदृष्टेन इत्यस्य
कुत्रापि सत्यत्वं न दृष्टम्, अत्र तत्पूर्वं दृष्टम् । सा बाला च अलीकनलकण्ठाय क्षिप्ता तां
मालामदृश्यत्वमितां प्राप्तामालोक्य विचार्य विस्मयते स साक्ष्यां बभूव । अलीकदृष्टनलकण्ठे
क्षिप्ता माला भूमी नास्ति केन नीता किं ज्ञातमस्या इत्याश्चर्यम् ॥

अन्योन्यमन्यत्रवदीक्षमाणौ परस्पररेणाध्युषितेऽपि देशे ।

आलिङ्गितालीकपरस्परान्तस्तथ्यं मिथस्तौ परिपस्वजाते ॥ ५१ ॥

अन्योन्यमिति ॥ सत्स्वरूपेण परस्पररेणाध्युषितेऽपि द्वितेऽपि देशे अन्योन्यं परस्परम-
न्यत्रवदन्मोन्यानध्युषितदेशवद्भ्रान्तिदृष्टमिव ईक्षमाणौ बिलोकनन्तौ तौ आलिङ्गितं यदलीकं
परस्परं तस्मान्तमेवै तथ्यं सत्यमपि मिथः परस्परं परिपस्वजाते आलिङ्गितुः । अलीक-
दृष्टस्य परस्परस्य मध्ये सत्स्वरूपसाप्तालिङ्गनं ज्ञातमिति भावः । आलिङ्गितमलीकं परस्परं

१ 'अत्रोपमाङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ कान्यलिङ्गमङ्कारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अत्रानुमासोऽङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ असदुपलक्षणसाहित्य-
विद्याधरीपुस्तकेऽल कोकस्य व्याख्या वृत्तिरिति ।

येन एवंभूतमन्तः अन्तःकरणं नयोरिति वा । सख्यमप्यलीकबुद्धौवालिङ्गितुरिति भावः ।
परिपक्वजाते, 'सद्विखणोः परस्य लिटि' इति परस्य पत्यनिषेधः ॥

स्पर्शं तमस्याधिगतापि भैमी मेने पुनर्भ्रान्तिमदर्शनेन ।

नृपः स पश्यन्नपि तामुदीतः स्तम्भो न धत्तुं सहसा शशाक ॥ ५२ ॥

स्पर्शमिति ॥ भैमी सखरूपं तं अस्य स्पर्शमधिगता प्राप्तापि तस्मादर्शनेन पुनर्भ्रान्ति
मेने । सखस्य दर्शनेन भाष्यम्, नच दृश्यते सः तस्मादलीकः स्पर्श इत्यमन्वत । स नृपः
सखरूपां तां पश्यन्नपि क्षटिर्युदीतो जातः सात्त्विकविकाररूपः स्तम्भो बल्य एवंभूतः सन्
तां धत्तुं न शशाक ॥

स्पर्शातिद्वर्षादृतसत्यमत्या प्रवृत्त्य मिथ्याप्रतिलब्धबाधौ ।

पुनर्मिथस्तथ्यमपि स्पृशन्तौ न भ्रष्ट्वाते पथि तौ विमुग्धौ ॥ ५३ ॥

स्पर्शेति ॥ सखरूपपरस्परस्पर्शजनितेन द्वर्षणादृतनाशोक्तया सख्यमत्या सख्यबुद्ध्या
पुनरप्यालिङ्गनादौ प्रवृत्त्य पुनरप्यलीकपरस्परस्पर्शाभावाग्निध्यात्वेन प्रतिलब्धः सख्यमतेर्बाधो
बाध्यामेवंभूतौ सन्तौ तृतीयस्थाने पथि मार्गे तथ्यं सखरूपं मिथः परस्परं पुनः स्पृशन्ता-
वपि विमुग्धौ भ्रान्तौ न भ्रष्ट्वाते सख्यत्वेन स्पर्शं न जानीतः स्म । प्रथमस्थले तात्त्विकोपा-
(प)लम्भात्, द्वितीयस्थले बाधोपा(प)लम्भात्, तदुद्घातान्तरादुद्घातेन किं प्रथम-
स्थले इव सख्यम्, उत द्वितीयस्थले इवासंख्यमिति निर्णयमाभावाद्नादरसहितौ जातापिति
भावः । पुनरपि तृतीयस्थले सख्यालिङ्गने जातेऽपि विद्यासौ नाभूदित्येव ॥

सर्वत्र संवाद्यमवाधमानौ रूपश्रियातिथ्यकरं परं तौ ।

न शेकतुः केलिरसाद्विरन्तुमलीकमालोक्य परस्परं तु ॥ ५४ ॥

सर्वत्रेति ॥ रूपश्रिया परस्परसौन्दर्यशोभया परं अतितरं परस्परस्य आतिथ्यकरं
सौख्यकरं सर्वत्र बहुषु स्थलेषु संवाद्यं स्वर्णादिना संवादयोग्यं सख्यरूपं परस्परं कर्मभूतमवा-
धमानौ सख्यत्वेन मन्यमानौ कचिदलीकं तु असत्यं पुनः, असत्यमपि वा परस्परमालोक्य
तौ केलिरसात्कीदृशप्रतिरे विरन्तुं विरतिं प्राप्तुं न शेकतुः समर्थौ नाभूताम् । कचिदलीक-
त्वेऽपि बहुषु स्थलेषु सख्यत्वादालिङ्गनादिक्रीडा चकतुरेवेति भावः । 'तथ्यकरम्' इति पाठे
कीदृक्परस्परम्—केवलं तथ्यकरं सख्यबुद्धिजनकमिति वा ॥

परस्परस्पर्शरसोर्मिसेकात्तयोः क्षणं चेत्तसि विप्रलम्भः ।

ज्ज्ञेहातिदानादिव दीपिकाचिर्निमिष्य किञ्चिद्विगुणं दिदीपे ॥ ५५ ॥

परेति ॥ परस्परस्पर्शरसः अन्योन्यस्पर्शजनितोऽनुरागस्तस्य कर्मरुद्धेकः तज्जनितात्सेका-
त्तेचनात्तयोर्बेतसि विप्रलम्भो वियोगः क्षणमात्रं किञ्चिन्निमिष्य पूर्वापेक्षया द्विगुणं ज्ञान्या
गुणनं यथा तथा दिदीपे प्रदीप्तः । कस्मात्किमिव—ज्ञेहातिदानात् तैलस्य बहुप्रक्षेणादीपिका-

१ 'अत्र काव्यलिङ्गमर्लकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गमावोदयालंकारी'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र सख्यस्पर्शं अद्यावाः कारणे सख्यलीकत्वेन निमित्तप्रतिष्ठा-
दन्त्युक्तनिमित्तविशेषोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र काव्यलिङ्गमर्लकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

चिरित् वीपशिलेष । सा यथा किञ्चिन्मन्वीभूय द्विगुणं प्रकाशते । अप्राप्तौ सत्यां विप्रलम्भ-
त्तादृक् दुःसहो न यथा संयोगपूर्वको वियोग इति भावः ॥

वेदमाप सा धैर्यवियोगयोगाद्बोधं च मोहं च मुहुर्दधाना ।

पुनःपुनस्तत्र पुरः स पश्यन्वभ्राम तां सुधुवमुद्धमेण ॥ ५६ ॥

वेदमेति ॥ सा मैत्री वेदम स्वरुहम् आप । किंभूता—धैर्यवियोगयोर्दोगात्संबन्धात्क-
मेण अत्र नलसंभावना कुतस्त्वेति बोधं सम्यग्ज्ञानम्, नल एवामिति मोहं मिथ्याज्ञानं
च मुहुर्दधाना । स नल उद्धमेण भ्रान्तिवशेन तां सुधुवं मुन्दरी पुनःपुनः पुरोऽग्रे पश्यन्
तत्रैव वभ्राम । अलीकतदालिङ्गनादिवाञ्छया तत्रैव विचचारेति भावः ॥

पद्भ्यां नृपः संचरमाण एष चिरं परिभ्रम्य कथंकथंचित् ।

विदर्भराजप्रभवामिरामं प्रासादमभ्रंकपमाससाद् ॥ ५७ ॥

पद्भ्यामिति ॥ पद्भ्यां संचरमाणो विचरन् एष नृपः कथंकथंचिचरणचारित्वेन परिवया-
भावाद्विमहता क्रेशेन चिरं परिभ्रम्य परितो भ्रमिता अभ्रंकपमस्तुक्त्वाद्भ्रग्नलप्राप्तिररं
विदर्भराजप्रभवया मैत्र्या अमिरामं सुशोभमधिष्ठितमित्यर्थः । प्रासादमाससाद् प्राप । विप्र-
लम्भजनितपरिभ्रमणवशादेव प्रासादं प्राप्तवान्, न तु बुद्धिपूर्वकमिति भावः । संचरमाणः,
'समस्तुतीषायुक्तात्' इति तद् । कथंकथंचित् इति समुदायनिपातोऽतिवृत्त्यार्थो द्रष्टव्यः ।
अभ्रंकपम्, 'सर्वकूलाभ्रं' इति खच् ॥

सखीशतानां सरसैर्विलासैः सरावरोधभ्रममावहन्तीम् ।

विलोकयामास समां स मैम्यास्तस्य प्रतोलीमणिवेदिकायाम् ॥ ५८ ॥

सखीति ॥ स नलः तस्य प्रासादस्य प्रतोल्यां पुरोमागे मणिवेदिकायां मणिवद्भूमौ
मैम्याः समां विलोकयामास । किंभूताम्—सखीशतानां सरसैः सशृङ्गारैः विलासैर्विभ्रमैः
सरस्यावरोधभ्रममन्तःपुरभ्रान्तिमावहन्तीं कुर्वतीम् । सखीनां रतितुल्यत्वात् । प्रतोलीमणि-
वदवेदिकोपरि रचितां समां ददर्शत्यर्थः । 'रथ्या प्रतोली विखिला' इत्यमरः ॥

कण्ठः किमस्याः पिकवेणुवीणास्तिष्ठो जिताः सूचयति त्रिरेखः ।

इत्यन्तरस्तूयत यत्र कापि नलेन बाला कलमालपन्ती ॥ ५९ ॥

कण्ठ इति ॥ यत्र सभायां नलेन कलं मधुरास्फुटमालपन्ती रागालापं कुर्वती कापि
काचिद्बाला अन्तर्मेनसि इत्यस्तूयत स्तुता ननु व्यक्तवाचा । इति किम्—अस्याः सुन्दर्याः
त्रिरेखः लक्षणभूतास्तिष्ठो रेखा यस्मिन् कण्ठः तिष्ठोऽपि पिकवेणु-वीणाः स्वराद्युत्पेन जिताः
पराभूताः सूचयति ज्ञापयति किम् । मधुरस्वरकर्णनेन रेखात्रयदर्शनेन च कोकिल-वेणु-
वीणानां त्रयस्य जयसूचनायैमिदं रेखात्रयं कण्ठेन धृतम्, ननु लक्षणत्वेनेत्युपनीयत इत्यर्थः ।
'रेखात्रयाहिता प्रीवा कम्बुमीवेति कथ्यते' इति सामुद्रिकलक्षणोक्तिः ॥

१ 'अवोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र यनासंययभावशयलालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अवोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र च्छेकानुमासो-
त्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्र कण्ठरेखात्रयस्य विशेषनगता निबधिकादिपयवि-
जयसूचनायैमिदं रेखात्रयं कण्ठेन धृतम्' इति जीवातुः ।

एतं नलं तं दमयन्ति पश्य त्यजार्तिमित्यालिकुलप्रबोधान् ।

श्रुत्वा स नारीकरवर्तिसारीमुखात्समाशङ्कत यत्र दृष्टम् ॥ ६० ॥

एतमिति ॥ यत्र समायां स नलः नारी सुन्दरी तत्करवर्तिनी सारी सारिका तस्या मुखादित्येवं आलिकुलेन सर्षीसमुद्भूतेन पाठितान्प्रबोधान् श्रुत्वा स्वात्मानं तामिर्दृष्टमाशङ्कत । इति किम्—हे मैमि दमयन्ति, त्वं तं मनसि स्थितमेतं पुरोवर्तिनमागतं वा नलं पश्य, आर्तिं तद्वियोगजनितां पीडां स्वयेति । अहमेवाभिः प्रायोऽत्र दृष्टः अन्यथा सारिकामेवमेताः कुतः पाठयन्तीति ॥

यत्रैकयालीकनलीकृतालीकण्ठे सृषामीममवीभवन्त्या ।

तद्वृक्षपथे दौहदिकोपनीता शालीनमाधायि मधूकमाला ॥ ६१ ॥

यत्रेति ॥ यत्र समायां सृषा मिथ्या भीममवीभवन्त्या मैमीकेषं चारवन्त्या एकया अलीकनलीकृतालीकण्ठे असंख्यनलाकारैकृतसखीकण्ठे दौहदिकोपनीता मालाकारेणापीता मधूकमाला तस्यादृश्यस्य नलस्य दृक्पथे दृग्गोचरे शालीनं शलजमपायि निक्षिप्ता । मैमी-विनोदार्थं तादृशीमेव कीडां सर्षाः कुर्वन्तीति भावः । दौहदिका धात्री वा । वृषादिदोहदे नियुक्ता दौहदिका, 'तत्र निजुः' इति लङ् । 'शालीनकौपीने अपृष्टाकार्ययोः' इति निपात-नाच्छालीनशब्दः शार्धुः ॥

चन्द्राममाश्रं तिलकं दधाना तद्वभिजासोऽनुकृतानुविम्बम् ।

सखीमुखे चन्द्रसमे ससर्जं चन्द्रानवस्थामिव कापि यत्र न दृष्टम् ॥

चन्द्रेति ॥ यत्र समायां कापि काचित्सुन्दरी चन्द्राणामनवस्थामिवस्तानवधारणाभिर्गमा-भासम्, अन्योन्यस्मिन्प्रतिबिम्बादनवस्थितिं वा ससर्जं इव । किंभूता—चन्द्रसमे चन्द्रमुख्ये निजसखीमुखेऽतिसूक्ष्मवाचन्द्रानं चन्द्रमुख्यम्, आश्रमभ्रमतिस्वच्छद्रव्यविशेषः तत्संबन्धि आश्रं तद्वत् तिलकं ललाटभरणं दधाना कुर्वाणा । किंभूतमाश्रं तिलकं—तद्वचन्द्राकारभ्र-लकयुक्तं तिजं स्वीयमाश्रं तादृश्य इन्दुः तेन कृतमनुविम्बं यत्र । चन्द्राकाराश्रतिलकयुक्त-स्वीयमुखचन्द्रे कृतमनुविम्बं येनेति वा । यन्मुखे चन्द्राकारे चन्द्राकारोऽश्रतिलकः कियते, तस्याचन्द्राकारोऽश्रतिलको, मुखं च द्वौ चन्द्रौ अलंकारकारिण्याचन्द्राकारोऽश्रतिलके प्रतिवि-म्बितौ । यथा चालंकारः कियते तस्या मुखं, तत्र विद्यमानोऽश्रतिलकश्च द्वौ चन्द्रौ यस्याः कियतेऽलंकारस्तन्मुखचन्द्राश्रतिलके प्रतिविम्बितौ एवं प्रतिविम्बितयोरपि परस्परसमिमुख-मुखचन्द्राश्रतिलकयोः प्रतिविम्बरूपौ परस्परमुखचन्द्राश्रतिलकौ प्रतिविम्बितौ । एवं प्रतिवि-म्बितप्रतिबिम्बादवित्येवं चन्द्रानवस्था द्रष्टव्या । तद्विषयेऽत्र—तद्वद्विषय मनुषो मकारस्य 'अयः' इति वैः ॥

दोदरे काञ्चनकेतकस्य क्षणान्मसीमाबुकवर्णलेखम् ।

तस्यैव यत्र स्वमनङ्गलेखं लिलेख मैमी नखलेखिनीभिः ॥ ६३ ॥

१ 'अत्र शङ्काभावोदयालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'सर्षावाक्ये नारीवाक्यप्रमाद्वान्तिमदलं-कारो न्यक्त्यते इति वस्तुनालंकारध्वनिः' इति जीवातुः । २ 'अत्र च्छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकोपगोलेशालंकारस्तंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दलोदरेति ॥ यत्र सभायां तस्यैव काचनकेतकस्य सुवर्णकेतकीकुसुमस्य दलोदरे पञ्चगर्भे क्षणाच्छेन्नानन्तरं क्षणमेव नदीमातुका मसीभवनशीला वर्णलेखा यस्मिन् तस्यैव नलसेवन्निधनमेव मम नखक्षतादिवान्छा मियत इत्येवमादिकं खं स्वीयमनङ्गलेखं मदनी-
पदिष्टं लेखनं मैमी नखलेखिनीमिलितं लेख । विरहिणीभिः स्वीयभावतृचनार्थं प्राणैस्तय पत्रिका प्रेष्यते, मस्या वर्षाश्च लिख्यन्ते । केतकीपुष्पेषु नखलेखानां इयामीभवनं स्वभावः । मातुकइति, 'लघपत-' इति ङीले कैकम् ॥

विलेखितुं भीमभुवो लिपीषु सख्याऽतिविष्यातिभृतापि यत्र ।

अशाकि लीलाकमलं न पाणिरपारि कर्णोत्पलमक्षि नैव ॥ ६४ ॥

विलेखितुमिति ॥ यत्र सभायां लिपीषु चित्रकर्मसु अतिविश्रान्तिभृतातिकुशलया अपि मैमीसख्या भीमभुवो मैम्यां लीलाकमलं भित्तौ चित्रपटे वा विलेखितुमक्षाकि शक्तम् । पाणिः करो नैव लेखितुं शक्तः । तथा—कर्णोत्पलं कर्णाभरणमीभूतं विलेखितुमपारि पर्याप्तम् । अक्षि तु लेखितुं नैवापारि । लीलाकमलावतंसोत्पलपेक्षया पाणिमयममतिमुन्दरत्वालेखितुं न शक्तमिति भावः । विलेखितुम्, 'शकधृव-' इति, 'पर्याप्तिवचन-' इति वा तुमुन्, लघूपधत्वाहुणः । लिपीषु, 'कृदिकारात्-' इति ङीर् ॥

मैमीमुपावीणयदेत्य यत्र कलिप्रियस्य प्रियशिष्यवर्गः ।

गन्धर्ववध्वः स्वरमध्वरीणतत्कण्ठनालैकधुरीणवीणः ॥ ६५ ॥

मैमीमिति ॥ यत्र सभायां कलिप्रियस्य नारदस्य गन्धर्ववध्वलक्षणः प्रियः शिष्यवर्गः एलागल्य मैमीमुपावीणयद्वीणया उपायायत् । किभूतः—स्वरमधुना स्वरामृतेनारीणं पूर्णं तस्या मैम्याः कण्ठनालं तेन एकधुरीं वहति एकधुरीणा तुल्या वीणा यस्य । प्रथमं गन्धर्व-
वध्वः, अनन्तरं नारदेन वीणावादनमध्यापिताः, अतिकुशलतस्यातिप्रियाः । एवंविधा अपि वीणावादने ततोऽप्यधिकं कौशलमभ्यसितुं तन्नागल्य मैमी वीणबोधमायन्ति चेति भावः । वीणागन्धर्वोपेक्षया मैमीकण्ठस्यातिमाधुर्यं सूचितम् । नालपदेन मुखस्य कमलत्वं च । 'स्क(स्)नं' रीणं सुतं सुतम्' इत्यमरः । रीणम्, 'ओरीहृ क्षरणे' अस्मादोदित्वाभिधान-
रथम् । उपावीणयत्, 'सत्यापपाश-' इति णिच् । कलिः प्रियो नयेति, 'वा प्रियस्य' इति पूर्वनिपातानावः । एकधुरीणेत्यत्र 'एकधुराहुवच' इति ङैः ॥

नाद्या स्वरः किं हरमीतिगुप्ते पयोधरे खेलति कुम्भ एव ।

इत्यर्थचन्द्राभनखाङ्कुमुम्बिकुचा सखी यत्र सखीभिरुचे ॥ ६६ ॥

नावेति ॥ यत्र सभायां सखीभिः सखी इति पूर्वोक्तमूचे । किभूता—अर्थचन्द्रामोर्ध्व-
चन्द्राकारो नखाङ्को नखक्षतं तेन मुम्बिनावाङ्किटौ सखी यस्याः सा । इति किम्—हे सखि,
स्वरस्तो तव पयोधरे स्वनलक्षणे कुम्भ एव, अथ च पयोधरे जलाधारे कुम्भ एव, इण्ड
भीतिसस्याः सखाशादात्मानं गोपानकीति हरमीतिगुप् एवंभूतः सन् नावा नौकया खेलति ।
किं वितर्कं । अर्थचन्द्राकारनाखाङ्को नौकालं युक्तम् । 'अभिमीतो हि शैल्यप्रधानं स्थान-

१ 'अथामुप्रातरुपकालंनारदः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ प्रदीपमलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

माश्रयति' इति त्रिनेत्रानलाद्गोला पलायितो निर्भयं शीतस्ननद्वयलक्षणं स्थानमागच्छ सुखेन जलकीर्णं करोतीत्यर्थः । एवमन्योऽपि वैरिणः सकाशात्पलाय्य निर्भयं स्थानं गत्वा कोढति । हरेण पार्वत्याः सकाशाद्गीतित्वया गुप्ते भवदिते सौन्दर्योत्कृष्टमर्दनवाञ्छया समुत्पन्नाभ्या-
मभ्याभ्यां हृत्वात्पार्वतीकोपमिमा हरेणास्पृष्टेत्यर्थे कुचविशेषणं वा । पार्वतीमिया हरापमनसं-
भावनाया अप्यभावाभिर्भयत्वेन सरस्य कीडा युज्यत इत्यर्थः । नन्वाहुचुम्बिणीवरत्वात्कुचदर्श-
नात्सर्वस्यापि कामोद्रेको भवतीति भावः । हरेण पार्वतीनीत्या गुप्तेऽस्पृष्टे सुन्दरि सखि,
संबोधनं वा । हरभीलक्षणा इति परचक्रं तस्मादात्मानं गोपायतीति मदनविशेषणं वा ।
हरोऽप्येतद्दर्शनविमोहितो मम वर्यं गतः शान्तकोपो भविष्यतीति बुद्ध्या निर्भय इति ॥

सराशुगीभूय विदर्भसुभूवक्षो यदक्षोभि खलु प्रसूनैः ।

खजं सृजन्त्या तदशोषि तेषु यत्रैकया सूचिशिखां निखाय ॥ ६७ ॥

सरेति ॥ प्रसूनैः पुष्पैः सराशुगीभूय कामचाणीभूय विदर्भसुभूवक्षो भैमीवक्षो वदक्षोभि
पीडितं तद् भैमीवक्षःक्षोभलक्षणं वैरे तेषु पुष्पेषु गुणे षट्पदार्थं सूचिशिखां सूच्यग्रं
निखायायोप्य खजं माला सृजन्त्या रचयन्त्यां एकया अशोषि शोषितं, खलुध्रुवते । तेषां
शस्त्रप्रहारकरणादैनरिन्यातनं तथा कृतमिलयः । यत्र काचिन्माला जग्रन्धेति भावः ।
मालाकारिण्याश्च पुष्पेषु सूचिशिखानिखननं जैतिः ॥

यत्रावदत्तामतिभीय भैमी त्यज त्यजेवं सखि साहसिष्यम् ।

त्वमेव कृत्वा मदनाय दत्से बाणान्प्रसूनानि गुणेन सज्जान् ॥ ६८ ॥

यत्रेति ॥ यत्र सभायां भैमी अतिभीय अतिवरो भयं प्राप्य तां मालाकारिणीमिलव-
दत् । इति किम्—हे सखि, इदं मालाप्रयनलक्षणं साहसिष्यमविचार्यकारित्वं खजं त्यज
सुखं मुचेति । साहसिकत्वमेवाह—यतः प्रसूनानि पुष्पकृपाबाणान्गुणेन दोरकेण, अथ च
मौर्व्या, सज्जान् सैन्यान्कृत्वा मदनाय त्वमेव दत्से ददासि । मां पीडयतः कामस्य मौर्वीतं-
बद्धबाणदानेन या त्वं साहायकमाचरसि सा त्वं समीचीना सहचरी भवसीति सोहुष्ठनं
तामवदित्यर्थः । मालायां बाणसंनद्धमौर्वीबुद्ध्या भैम्या भयं जातमिति भावः । खजं खजेति
भयाद्विरुद्धिः । सहसा वर्तते साहसिकी, 'ओजःसहोम्भसा वर्तते' इति ठक् । तस्यां भावे
'गुणवचनं' इत्यादिना ध्यञ् ॥

आलिख्य सख्याः कुचपत्रभङ्गीमध्ये सुमध्या मकरीं करेण ।

यत्रालपत्तामिदमालि यानं मन्ये त्वदेकावलिनाक्रनद्याः ॥ ६९ ॥

आलिख्येति ॥ यत्र सभायां काचिसुमध्या सुन्दरी सख्याः कुचयोः पत्रभङ्गीमध्ये
पत्रवह्नीरचनामध्ये करेण मकरीमालिख्य तां सखीमित्यालपदवदत् । इति किम्—हे आलि
सखि, त्वदेकावलित्वं एकवष्टिकमुक्ताहारविशेषः, तल्लक्षणाया नाकिनयाः स्वर्गजाया इदं
मकरीलक्षणं यानं वाहनं मन्ये तर्कयामि । खच्छत्वान्मुक्ताहारस्य नाकिन्यैत्वम्, हारसमीपे
मकर्यां विद्यमानत्वान्मकरीवाहनत्वं नाकिन्यामुपेक्षितम् । 'एकावल्येकवष्टिका' इत्यमरः ।
गजा मकरवाहिनीति प्रसिद्धिः ॥

१ 'अयोत्येयोपमारूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र लेखानुमातोपेक्षात्वेकारत्वेकर'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अवातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र लेखा-
नुमात्वरूपकालंकारत्वेकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तामेव सा यत्र जगाद् भूयः पयोधियादः कुचकुम्भयोस्ते ।

सेयं स्थिता तावकहृच्छयाहृप्रियास्तु विस्तारयशःप्रशस्तिः ॥ ७० ॥

तामिति ॥ यत्र सा सुमध्या तामेव सखी भूयः पुनरपि इति जगाद् । इति किम्—

हे सखि, पयोधियादः समुद्रजलवन्तुः तावकस्त्वरीयद्दवस्थितो हृच्छयः कामलस्य अहृ-
थिहं मीनस्तस्य प्रिया प्राणेधरी ते कुचकुम्भयोः स्थिता सती सेयं मकरी अर्थात्कुचयोः
विस्तारस्य पीवरत्वस्य यशःप्रशस्तिर्यशःशासनमस्तु भवत्विति । सा समुद्रे सदा वसति सा
तं विहाय चेत्कुचयोः स्थिता, तर्हि तदपेक्षयाऽनसोस्त्वत्कुचयोः पीवरत्वं दुरवगाहत्वं च
स्पष्टतरम्, नान्यत्वेति यशःशासनमस्तु । प्राणेणस्य हृच्छयत्वेन प्रियाया अपि तत्रैव
स्वातुमुचितमिति भावः ॥

शारीं चरन्तीं सखि मारयैतामित्यक्षदाये कथिते कयापि ।

यत्र स्वघातभ्रमभीरुशारीकाकूथसाकूतहसः स जज्ञे ॥ ७१ ॥

शारीमिति ॥ चरन्तीं दृष्ट्वाहृहान्तरं गच्छन्तीमथ च भ्रमन्तीमैतां शारीमक्षोपकरणं,
शकुनिविशेषं च हे सखि, एहाण मारयं जहि चेति कयापि कयाचित्सखीं प्रति अक्षदाये
पाशकदाने कथिते सति यत्र स नलो द्वितीयार्धप्रतीक्षा स्वपातस्य भ्रमो भ्रान्तिस्तेन भीरुभे-
नशीला शारी पक्षिविशेषस्तस्याः काकुर्मेवविकृतस्वरस्तस्य उत्थ उत्थानं तेन साकूतः साभि-
प्रायो हयो हास्यं यस्य एवंविधो जज्ञे जातः । मां मारयिष्यसीति भिया सविकृतस्वरमुदीर्णां
शारीं दृष्ट्वा पयोधरप्येवं शानं कथमिति भ्रान्तिवशाच्च साधर्यत्वात्सहास्यो जात इत्यर्थः ।
'शारी चाक्षोपकरणे तथा शकुनिकान्तरे', 'दायो दाने बीतकादिधने' इति विश्वः । हसः,
'खगदसोर्वा' इत्यप् ॥

भैमीसमीपे स निरीक्ष्य यत्र ताम्बूलजाम्बूनदहंसलक्ष्मीम् ।

कृतप्रियादृत्यमहोपकारमरालमोहद्रदिमानमूढे ॥ ७२ ॥

भैमीति ॥ यत्र स नलो भैमीसमीपे ताम्बूलधारणार्थं जाम्बूनदहंसलक्ष्मीं सुवर्णपटित-
हंसपुत्तलिकाक्षोभां निरीक्ष्य कृतः प्रियादृत्यलक्षणो महानुपकारो येन एवंभूतो मरालो हंस-
स्तस्मिन् मोहो भ्रान्तित्वस्य इदिमा दहत्यमूढे । प्रापेत्यर्थः । मम दूतो हंस एवायं किमिति
तस्य भ्रमो जात इत्यर्थः । ऊहे, बहेर्लिटि 'बन्निस्त्रपि—' इति संप्रसारणम् ॥

तस्मिन्नियं सेति सखीसमाजे नलस्य संदेहमथ व्युदस्यन् ।

अपृष्ट एव स्फुटमाचचक्षे स कोऽपि रूपातिशयः स्वयं ताम् ॥ ७३ ॥

तस्मिन्निति ॥ अथ स प्रसिद्धः कोऽपि लोकोत्तरो रूपातिशयः सौन्दर्यातिशयोऽपृष्ट एव
सायमारामनैव तां भैमी स्फुटं प्रकटमाचचक्षे कथयति स्म । किं कुर्वन्—तस्मिन्सखीसमाजे
सखीसमुद्गमये सा प्रसिद्धा भैमीयं भविष्यतीति प्रतिपादयि जातं नलस्य संदेहं व्युदस्यन्निरा-
कुर्वन् । सहचर्यपेक्षया सौन्दर्यातिशयदर्शनादियं भैमीति नलेन खत एव ज्ञातमित्यर्थः ।
पूर्वेण संदेहस्वरूपेण नो देयमिति बुद्ध्या अपृष्ट एव भविष्यसंदेहिनिराकरणार्थमाचष्ट इति

१ 'अत्र रूपकमर्थकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र भावोदयार्थकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अत्र भ्रान्तिमानर्थकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

हेतोः शता । प्रथमं सखीसमूहदर्शने जाते आद्य मध्ये का भैमीति संदेहे सख्यनन्तरं भैमी-
दर्शने जाते रूपातिशयः संदेहं निराकुर्वन्नष्ट एव भैमीमाचष्टेति वा व्याख्या । 'स्युदस्य'
इति स्वयन्तो वा पाठः ॥

भैमीविनोदाय मुदा सखीभिस्तदाकृतीनां भुवि कल्पितानाम् ।

नातर्कि मध्ये स्फुटमप्युदीतं तस्यानुविम्बं मणिवेदिकायाम् ॥ ७४ ॥

भैमीति ॥ सखीभिर्मम्या विनोदाय मनोरञ्जनाय मुदा हर्षेण भुवि कल्पितानां
लेखितानां तदाकृतीनां नलप्रतिस्वरूपाणां मध्ये मणिवेदिकायामुदीतं स्फुटं जातमपि तस्य
सख्यस्य नलस्यानुविम्बं प्रतिविम्बं ताभिर्नातर्कि न लक्षितम् । रचितनलप्रतिच्छन्दमध्ये
सख्यमपि प्रतिविम्बं प्रतिच्छन्दबुद्ध्या सख्यत्वेन न ज्ञातमित्यर्थः ॥

हुताशकीनाशजलेशदूतीनिराकरिणोः कृतकाकुयात्राः ।

भैम्या वचोभिः स निजां तदाशां न्यवर्तयद्भूमिं प्रयाताम् ॥ ७५ ॥

हुताशेति ॥ स नलो भैम्या वचोभिर्भूम्यर्थम्, अथ च दूरदेशं प्रयातामपि प्राता-
मपि निजां स्त्रीणां तदाशां भैमीसंबन्धिनीमात्रां न्यवर्तयत् । किंभूताया भैम्याः—हुताशो-
ऽग्निः, कीनाशो यमः, जलेशो वरुणः, तेषां दूतीः, निराकरिणोर्निराकरणशीलायाः । किंभूता
दूतीः—कृता काकुयात्रा दैन्यस्वरूपया वाचना याभिस्त्याः । बहुपादित्रयदूतीनिराकरणेन
पुनरपि भैमीप्राप्तावाशासहितो बभूवेत्यर्थः । बहुपादेरप्रधानत्वादूतीवचनप्रकारो विसृजेत
नोक्तः । अन्यदपि दूरं प्रयातं वचनैः परावर्तते । दूतीः, 'नलोका' इति पृथीतिवैधैः ॥

विज्ञप्तिमन्तःसमयः स भैम्या मध्येसमं वासवसम्मलीषाम् ।

संभालयामास भृशं कृशाशस्तदालिवृन्दैरभिनन्द्यमानाम् ॥ ७६ ॥

विज्ञप्तिमिति ॥ स नलो मध्येसमं समयमध्ये तस्या भैम्या आलिवृन्दैः सखीवृन्दैरिन्द्र-
दूती सम्यग्वदतीति अभिनन्द्यमानामभिनन्दितां वासवस्य सम्भोजी दूती तत्संबन्धिनी भैम्या
विज्ञप्तिं सावधानः संभालयामास समाकर्णयामास । (किंभूतः सः—) भैमी वासवं प्रायेण
वरिष्यतीति अन्तःसमयो मनसि भवत्यहितः । तथा—अस्या वचनं स्त्रीवरिष्यतीति तथा
स्वसखीवचनं भैमी वरिष्यत्येवेति बुद्ध्या भैम्या कृशाशः खण्डिताशः । 'संभोजी कुडनी समे'
इत्यमरः । उपेर्जन्ताद्युचि विज्ञापनेति यद्यपि भवितव्यं तथापि 'किज्ञायादिभ्यश्च' इति वच-
नादाह्यादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्या इति वचनाज्ज्ञप्तिरित्यत्र किन् । पदमध्यरीकारोऽप्येवमेव सम-
र्थितवान् । मध्येसमम्, 'पारेमध्ये' इत्यप्ययीमाये नपुंसकत्वे हलः, एदन्तत्वं निपातनार्थं ॥

लिपिर्न दैवी सुपठा भुवीति तुभ्यं मयि प्रेरितवाचिकस्य ।

इन्द्रस्य दूत्यां रचय प्रसादं विज्ञापयन्त्यामवधानदानैः ॥ ७७ ॥

१ 'अप्रातिशयोक्तिरङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र गीतितमङ्कारः' । यदुक्तम्—
'समेन लक्ष्मणा यत्तु इत्युक्ता यत्किञ्चन । निजेनागन्तुना वापि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥' इति
साहित्यविद्याधरी । 'अत्र च सामान्याङ्कारः' । तेन च ज्ञानिमान्भव्यस्य इत्यङ्कारेण
'कारणम्' इति जीवातुः । ३ 'अथानुप्रासोऽङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र चोक्ता-
नुप्रासोऽङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

लिपिरिति ॥ हे भैमि, त्वं विज्ञापयन्त्वामिन्द्रस्य दूत्यां नयि अवधानदानं रेकाप्रचित्तत्वेन प्रसारं रचय कुरु । एकाप्रचित्तत्वमेव प्रसादः । किंभूतस्य—इति तुभ्यं त्वदर्थं प्रेषितं वानिकं संदेशवचनं येन । इति किम्—भुवि विद्यमानेन लोकेन दैवी देवसंघन्धिनी लिपिर्न सुपठा मुखेन पठितुं न शक्येति कृत्वा पत्रिका न दत्ता । सावधाना सतीन्द्रविज्ञापनामाकर्षणैस्त्वयैः । वानिकम्, 'वाचो व्याहृतायां' इति स्वार्थे ङक् । 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते वा' इति नपुंसकत्वम् । तथा—येनैव सैन्यम्, मालैव माल्यम् । विज्ञापयन्त्वाम्, प्रदक्षिणायात् (ङेऽपि) 'मितां हस्तः' इत्यत्र 'वा चित्तविरागे' इत्यतो वेत्यनुज्ञोत्तर्यवस्थितविभाषया 'विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति' इत्यादिमहाकविप्रयोगदर्शनाच्च हस्ताभावात्साधुत्वं सैन्यम् ॥

सलीलमालिङ्गनयोपपीडमनामयं पृच्छति वासवस्त्वाम् ।

शेषस्त्वदाश्लेषकथापनिद्रैस्तद्रोममिः संदिदिशे भवत्यै ॥ ७८ ॥

सलीलमिति ॥ वासवः सलीलं सखित्वसमालिङ्गनया आश्लेषेणोपपीडमुपपीडय गाढमालिङ्ग्य त्वामनामयमारोग्यं पृच्छति—हे भैमि, तव आरोग्यं विद्यते कथमिति । 'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रं पृच्छेदनामयम् । वैश्वं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥' इति मनुवचनात् । तथाश्लेषकथया तवाल्लिङ्गनकथावशात् अपनिद्रैर्विकसितैस्तस्य इन्द्रस्य रोममिः कर्तुमिः शेषोऽवशिष्टोऽर्थो भवत्यै तुभ्यं संदिदिशे संदिष्टः । इन्द्रस्त्वप्येव सानुरागः, तस्मात्त्वयानुग्रहीतव्य इत्यर्थः । सार्वत्रिकभावोदयेन गद्गदकण्ठत्वादन्यत्किञ्चित् संदिदेशोत्तर्यः । 'लिपि विप्रीकरणे' जुरादिराहपूर्वः श्लेषेण, तस्मात्पुनस्तत्वाद्युच् । उपपीडम्, 'सप्तम्यां चोपपीड' इति णमुक्त्वा ॥

यः प्रेर्यमाणोऽपि हृदा मघोनस्त्वदर्थनायां ह्रियमापदागः ।

स्वयंवरस्थानजुषस्त्वमस्य वधान कण्ठे वरणस्त्रजाशु ॥ ७९ ॥

य इति ॥ हे भैमि, त्वयाहमनुप्राप्त इत्यादि त्वदर्थनायां त्वदीययाग्रायां विषये मघोन इन्द्रस्य मनसा प्रेर्यमाणोऽपि नः कण्ठे द्विजं कञ्चालक्षणमागोऽपराधमापत्प्राप । लज्जया किमप्यन्यन्नोक्तवानित्यर्थः । त्वं स्वयंवरस्थानजुषः स्वयंवरस्थानस्थितस्यासेन्द्रस्य तं सापराधं कण्ठं वरणस्य राज्ञा मालया आशु क्षीप्रं वधान । सापराधो हि प्रमुणा दोरकेण बध्यते । त्वमप्यस्य प्रमुतुल्येत्यर्थः । एवं सानुरागमिन्द्रं वृणीष्वेति भावः ॥

नैनं त्यज क्षीरधिमन्धनाद्यैरस्यानुजायोद्गमितामरैः श्रीः ।

अस्मै विमप्येश्वरसोदमन्यां धाम्बन्तु नोत्थापयितुं श्रियं ते ॥ ८० ॥

नैनमिति ॥ हे भैमि, त्वमेनं इन्द्रं ना त्यज । दैरमरैः क्षीरधिमन्धनादसेन्द्रस्यानुजा-नोपेन्द्राच्च क्षीरहमिता निर्गमिता, ते देवा इक्षुरसोदमिक्षुरससमुद्रं विमप्य मयित्वा अस्मै इन्द्रार्थमन्यां धनमुत्थापयितुं निर्गमयितुं न धाम्बन्तु । वैदेवैः क्षीरसमुद्रं निर्गम्य कस्मां निर्गमय्य सा इन्द्रानुजाय दत्ता, ज्येष्ठत्वात्तस्यापि पूज्यायेन्द्राय तैस्ततोऽप्यधिका दत्तव्या, सा इक्षुरससमुद्रमयनं विना न प्राप्यत इति तदर्थं तन्मयने तेषां प्रवासाः स्यात्, स्वत्प्राप्त्या च

१ 'अत्र हेमुरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र समासोक्तिरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रयासो मा भूत् । त्वं लक्ष्म्याः सखाशादिति सुन्दरी, एनं घृणीष्वेति भावः । अतिसौन्दर्येण त्वमेवेष्टुरससमुद्रसंभवा लक्ष्मीरित्यर्थः । इष्टुरस एवोदकं यस्य, 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' इति उदभावेः ॥

लोकस्त्रजि यौर्विद्वि चादितेया अप्यादितेयेषु महान्महेन्द्रः ।

किंकर्तुमर्थी यदि सोऽपि रागाज्जागर्ति कक्षा किमतः परापि ॥ ८१ ॥

लोकेति ॥ हे भैमि, लोकस्त्रजि ननुर्दशभुवनमालायां यौर्महती खर्गोऽधिकः । दिवि च आदितेया युद्धसंमुखमरणादिप्राप्तदेवत्वापेक्षया अदित्यपत्यानि ये देवास्तो महान्तः । आदितेयेष्वपि महेन्द्रो महान् । सोऽपि एवंविध इन्द्रोऽपि रागादशुराणात् यदि तत्र किंकर्तुं किंकरी-
मवितुमर्थां प्रायेयत् इत्यर्थः । ननु केनापि बलात्कारेण प्रवर्तितः । अतः परा अग्न्या कक्षा उत्कर्षः किं जागर्ति । नास्त्येवेत्यर्थः । इन्द्रोऽपि तत्र किंकरीमवितुमिच्छति अत एव तत्र युग्या अपि सौभाग्यवती सुन्दरी च न विद्यत इति भावः । अदित्या अपत्यानि आदितेयाः, 'कृदिकारादकित्तिः' इति णीष्ण्तात् 'दित्यदित्या-' इति ष्यं याधित्वा 'स्त्रीभ्यो डक्' इति डक् ॥

पदं शतेनाप मखैर्यदिन्द्रस्तस्मै स ते याचनचाटुकारः ।

कुरु प्रसादं तदलंकुरुष्व स्वीकारकृच्छूनटनभ्रमेण ॥ ८२ ॥

पदमिति ॥ इन्द्रः शतेन मखैर्ब्रह्मशतेन यत्तदं प्राप स इन्द्रस्तस्मै पदाय ते तव याचने प्रार्थनाविषये चाद्रिनि प्रियवचनानि करोतीति कारः । त्वं प्रसादं कुरु, तथा तत् ऐन्द्रं पदं स्वीकारकृद्गोपारसूचकं भ्रूनटनं भूचालनं तदेव धमत्तेन प्रयासमात्रेणालंकुरुष्व । धूम्रो-
नाम्नीकुरुष्वेत्यर्थः । इन्द्रवरणे खर्गाधिपत्यं तवैव भविष्यतीति भावः । प्रमोर्भुविज्ञेय एवाङ्गीकारसूचकः । चाटुकारः, 'कुसो हेतुताच्छीत्य-' इति प्राप्तस्य टस्य 'न शब्दलोप-' इति निषेधादेर् ॥

मन्दाकिनीनन्दनयोर्विहारे देवे धवे देवरि माधवे वा ।

श्रेयः श्रियां यातरि यच्च सख्यां तच्चेतसा भाविनि भावयस्व ॥ ८३ ॥

मन्दाकिनीति ॥ मन्दाकिनीनन्दनयोर्विहारे जलकोटादौ यच्छ्रेयो गजलं भवेत् । तथा—देव इन्द्रे धवे भर्तरे च यच्छ्रेयः । तथा—माधवे नारायणे देवरि स्वामिनः कनी-
यसि आतरि च यच्छ्रेयः । तथा—यातरि भर्तृभ्रातृजायायां सखीप्रायायां लक्ष्म्यां च यच्छ्रेयः । हे भाविनि विचारनतुरे भैमि, त्वं तत्सर्वं चेतसा भावयस्व विचारय । इन्द्रवरणे यत्केनापि तुल्यं तत्सर्वं त्वया सुलभमितीन्द्रं वृणुष्वेति भावः । देवे माधवे च । अग्न्यादीनां वरणे मन्दाकिनीविहारमात्रम्, न तु नन्दनविहारः । तथा—अग्न्यादिदेवो वरो, न तु माधवो देवरः । तथा—श्रीः संपदया सखी, न तु लक्ष्मीरूपयातृरूपा सखी । इन्द्रवरणे त्वे-
तद्व्यप्राप्तिर्भविष्यति तस्माद्विचारव(र्ग) अग्न्यादीन्परित्यज्येन्द्रमेव वृणीष्वेति भावः । भावाः शृङ्गारादयो वा । 'श्यालाः स्युर्भातरः पक्ष्याः स्वामिनो देवदेवरो', 'भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य

१ 'जन्मापराणां लक्ष्म्यन्तरौत्पादनप्रयत्नासंबन्धेऽपि तत्संक्रयोरुत्पत्तिश्रयोक्तिमेव' इति जीवातुः ।

२ 'अत्र णीनादिषु पूर्वपूर्वापेक्षयोचरोत्तरस्योत्कर्षोक्तिः, अतः सारालंकारः' इति जीवातुः ।

३ 'अत्र हेतुरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

यातरः स्युः परस्परम्' इत्यमरः । 'दिव ऋन' इत्यादिना कृत्वा देवा तस्मिन्नेवमि ।
'वतेर्द्विष' इति याता तस्यां यातेरि ॥

रज्यस्य राज्ये जगतामितीन्द्राद्याज्जाप्रतिष्ठां लभसे त्वमेव ।

लघूकृतस्वं बलिवाचनेन तत्प्राप्तये वामनमामनन्ति ॥ ८४ ॥

रज्यस्येति ॥ त्रयाणामपि जगतां तस्मिन् राज्ये त्वं रज्यस्य प्रीतिमती भवेति इन्द्रास-
याद्याज्जाप्रतिष्ठां याज्जाजन्यं माहात्म्यं त्वमेव लभसे प्राप्नोषि नान्या । यस्य त्रैलोक्यराज्यस्य
प्राप्तये बलिवाचनेन लघूकृतः स्व आत्मा येन तं पुरुषं वामनं खर्वं महानुभावं वामनन्ति
ब्रुवन्ति । वाचनजन्यलघुत्वादेव तस्य वामनत्वं, न त्वन्यतः, लघुत्वमाश्रित्य वामनेन यज्ञ-
ज्यमिन्द्रार्थमर्थितं तद्राज्ये त्वं रज्यस्येतीन्द्रेण स्वयं प्रार्थितायास्तव प्रतिष्ठा कथं न भवति,
अपि तु भवत्येव । रज्यस्य, 'रज्यं रामे' दिवादिः । खरितेत्त्वादात्मनेपदम् ॥

यानेव देवाग्रमसि त्रिकालं न तत्कृतघ्नीकृतिरौचित्यं ते ।

प्रसीद तानप्यनृणान्विधातुं पतिष्यतस्त्वत्पदयोस्त्रिसंध्यम् ॥ ८५ ॥

यानिति ॥ त्वं यानेव देवात्रिकालं त्रिसंध्यं नमसि नमस्करोषि तेषां कृतघ्नीकृतिः कृत-
घ्नीकरणं ते तव न औचित्यं । तेषामकृतज्ञताकरणं नोचितम् । तर्हि किं कर्तव्यमित्यत
आह—त्रिसंध्यं तव पादयोः पतिष्यतः तान्देवानप्यनृणानृणरहितान्विधातुं कर्तुं प्रसीद
प्रसन्ना भव । इन्द्रवरण इन्द्रदेवार्थमागच्छद्विद्वैरिन्द्रं प्रणम्येन्द्राणीं बिहाय तवापि प्रणतिः
करिष्यते । त्वया पूर्वं नमस्कृतात्रिकालं त्वां नमस्यन्ति (पुण), तेन तेषामनृणत्वं नवि-
ष्यति । इन्द्रं वृणीष्वेति भावः । त्रिकालम्, त्रिसंध्यं च, पात्रादित्वान्नीबभावः । उभयत्रा-
प्यत्यन्तसंसर्गे द्वितीयौ ॥

इत्युक्तवत्या निहितादरेण भैम्या गृहीता मधयत्प्रसादः ।

स्नक्पारिजातस्य क्रते नलाशां वासैरशेषामपुपूरदाशाम् ॥ ८६ ॥

इतीति ॥ पारिजातस्य पुण्यस्य माला नलस्याशामृते नलामिलापं विना वासैः
परिमलैः कृत्वा अशेषामाशां सकला अपि दिशोऽपुपूरत्पूर्णं चकार । किंभूता स्रक्—
इति पूर्वोक्तमुक्तवत्या इन्द्रवत्या निहिता दत्ता । तथा—आदरेण भैम्या गृहीता च । तथा—
मधयत् इन्द्रस्य प्रसादरूपा । सर्वा अपि दिशः परिमलबहला जाता इत्यर्थः । आदरेण
मालाया गृहीतत्वादिन्द्रे भैम्यनुरागसंभावनया नलः विचिलाशो जातः, इन्द्रवत्यासीनामपि
तत एवाभिलाषपूर्णं जातमिति भावः । 'न मां तथा जातमृते तवालि', 'फलति पुरुषाराध-
नमृते' इत्यादिप्रयोगदर्शनदृष्टेर्भोगे नलाशामिति द्वितीयापि भवति । 'शी नच्युपधाया हस्रः'
इत्युपधाहस्रविधानात् 'परी आप्यावने' दैवादिकस्य पूर्वतः पूरयतेवां अपुपूरदिति प्राप्ते अपु-
पूरदिति चिन्त्यम् । न च 'नाम्लोपि—' इत्यादिना निषेधप्रसङ्गः । अम्लोपित्वाभावाद्भ्रूलान्तरे

१ 'अथ च्छेकानुमासरूपकालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ मन्दाकिनीमन्दनविहारकि-
नामां माधवदेवकृतवञ्जोपायकृतवृणवोश्च सामख्ये योगपञ्चासमुच्चयार्थकारः । 'मुणकियायोगपञ्च
समुच्चयः' इति लक्षणात्' इति जीवातुः । २ 'अथ काम्यलिङ्गसमासोपसर्गकारी' इति साहि-
त्यविद्याधरी । 'न्यायिरेकेण दृष्टान्तालंकारः' इति जीवातुः । ३ 'अथ च्छेकानुपासोऽलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

सुखम् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्युपधाहसत्वाभावा इति वा । 'पूरी आध्यायने' इत्यस्य पूरणं पूरः । यच्च तं करोतीति, 'तत्करोति-' इति णिचि अग्नोपित्वे सति 'नान्गोपि-' इत्युपधाहसनिषेधात् अपुपूरदिति वा ॥

आर्ये विचार्यालमिहेति कापि योग्यं सखि स्यादिति काचनायि ।

ओंकार एवोत्तरमस्तु वस्तु मङ्गल्यमत्रेति च काप्यवोचत् ॥ ८७ ॥

आर्ये इति ॥ हे आर्ये श्रेष्ठे, इह इन्द्रवरणविषये विचार्यालं विचारो न कर्तव्यः किंतु इन्द्रो वरणीय इति काप्यवोचत् । काचन अयि सखि भैमि, इदमिन्द्रवरणं बोध्यमुच्यते स्यादित्यवोचत् । कापि च इत्यवोचत् । इति किम्—अत्र इन्द्रवरणविषये [उत्तरं] ओंकार-सूचक ओंकार एव वस्तु तात्त्विकं मङ्गल्यमस्तु भवतु इति सखीनां संमतिः, मङ्गल्य-मित्यहोप्यं यत् ॥

अनाश्रवा यः किमहं कदापि वक्तुं विशेषः परमस्ति शेषः ।

इतीरिते भीमजया न दृतीमालिङ्गदालीञ्च मुदामियत्ता ॥ ८८ ॥

अनेति ॥ भीमजया इति पूर्वोक्तमभिहिते सति मुदां हर्षाणामियत्ता परिमितता दृती-मालीः सुखीय न आलिङ्गत् । अनवासह्यचनेनेन्द्रवरणमङ्गीकृतमिति बुद्ध्या ता अपरिमित-हर्षा जाता इत्यर्थः । इति किम्—हे सख्यः, अहं कदापि कदाचिदपि यो सुष्माकमनाश्रवा वचनकारिणी न किम्, अपितु सर्वदा भवद्वचनकारिण्येव भवतु कं मया क्रियत एव सर्वदा, परं किंतु वक्तुं शेष अवशिष्टो विशेषोऽस्ति । नालिङ्गत्, अपि त्वालिङ्गदेव । शेषपद-श्रवणादप्य एव संतोषोऽभूदित्यर्थ इति वा । विशेषः शेषोऽस्ति किम्, अपितु मालीत्युभय-त्रापि किमः संबन्धाद्भ्रान्तिवशादपरिमितहर्षा जाता इति वा । परं कित्वर्थे ॥

भैमी च द्रव्यं च न किञ्चिदापमिति स्वयं भावयतो नलस्य ।

आलोकमात्राद्यदि तन्मुखेन्दोरभूच्च मित्रं हृदयारविन्दम् ॥ ८९ ॥

भैमीमिति ॥ (अहं) भैमी च द्रव्यं च किञ्चिदपि द्वयोर्मध्ये किमप्यहं नापं न प्राप्त-वानिति स्वयं भावयतश्चिन्तयतो नलस्य हृदयारविन्दं यदि यद् मित्रं किरीर्णं नाभूत् तत् तन्मुखेन्दोर्भैमीमुखचन्द्रस्य आलोकमात्रादृशानदेव नान्यतो हेतोः । पूर्वोक्तचिन्तावशात्तस्य हृदयस्फोटनं यद्यपि भवितव्यं, तथापि भैमीमुखालोकनतत्परतया तेन न भूतमित्यर्थः । हृदयस्फोटपर्यन्तं तस्य दुःखं जातमिति भावः । इन्द्रानादरसूचकभैमीमुखवलोकनाच्च स्फुटि-तमिति भाव इति वा । अथ च कमलं चन्द्रप्रकाशाद्विषं विकसितं न भवति किंतु संकुचले-वेति युक्तम् । इत्यप्राप्तौ कीर्तिर्भवति, इत्यप्राप्तौ कीर्त्यभावाद्दुःखम् ॥

ई पत्सितक्षालितसूक्ष्मभागा इक्षसंज्ञया वारिततत्तदालिः ।

अजा नमस्कृत्य तयैव शकं तां भीमभूत्तरयाञ्चकार ॥ ९० ॥

१ 'इवोरप्याश्रयोरेदाभ्यवसायादिनोक्तिनिर्वाहः' इति जीवातुः । २ 'अत्र दीपकोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोद्वेष्टारूपकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'इत्युपधाह-सत्वाभावादिना' इति विरोधो ध्वन्यते' इति जीवातुः । 'वभूय' इति पाठसिलकजीवातुसुखा-वबोधसाहित्यविद्याधरीसंमतः ।

ईषदिति ॥ भीमभूः भैमी तथैव राजा शकं सह वा नमस्कृत्य गालामेव महान्प्रसाद इति कृत्वा तामिन्द्रवतीमुत्तरमाचकार उत्तरवती चकार । इन्द्रवाचिकस्य प्रत्युत्तरं इदामिन्द्रवत्यैः । तां उत्तरमाचष्टेति वा । किंभूता—इन्द्रस्य इन्द्रादीनामिन्द्रे स्त्रीयानुरागप्रतीतिमूचक-हर्षप्रदर्शनात् । ईषदितिस्तेनाख्यल्पस्मितेन शालितो धीतः सूक्ष्माग ओष्ठप्रान्तदेशो यस्याः सा । तथा—इवसेज्ञया किञ्चित्कटाक्षविक्षेपलक्षणेन संकेतेन वारिता निषिद्धा 'आयें, विचा-याँलम्' इति ब्रुवत्यस्तास्या आलयः सख्यो यया । ओकरीत्या नमस्कारोऽनङ्गीकारसूचकः । स्मितशब्देनैवैषत्त्वप्रतीतेरीषत्त्वमख्यल्पसूचनार्थम् । 'प्रान्ताओष्ठस्य सूक्ष्मणी' इत्यमरः । उत्तरवतीं करोति, 'तत्करोति-' इति णिनि मनुज्जोपः । तदाचष्टे इति वा णिन् ॥

स्तुतौ मघोनस्त्यज साहसिभ्यं वक्तुं कियत्तं यदि वेद वेदः ।

मुपोत्तरं साक्षिणि हस्तु नृणामज्ञातविज्ञापि ममापि तस्मिन् ॥ ९१ ॥

स्तुताविति ॥ हे इति, 'लोकस्यजि वीः-' (६८१) इत्यादि मघोनः स्तुतौ साह-सिक्यमविचार्यकारित्वं त्यज मुञ्च । वर्णयितुमशक्यस्य तस्य वर्णनं त्वं मा कार्षीः । कुतः साहसिकत्वमित्यत आह—तं शकं वक्तुं वर्णयितुं यदि वेद जानाति, तर्हि वेदः कियत्किञ्चि-द्देद नान्वः । मानुषस्य का कथेत्यर्थः । तस्य वर्णनं त्वं करोषीति महत्साहसं तथेत्यर्थः । तस्य वर्णनं न कार्यम् । नृणां हस्तु साक्षिणि मनुष्यहृदयविज्ञे तस्मिन्निन्द्रे अज्ञातविज्ञापि अज्ञातारमजानानं जिज्ञापयति बोधयत्येवंशीलं ममाप्युत्तरं प्रतिवचनं मृषा अर्थोद्यममेव । एवंविधमुत्तरमज्ञातारमेव प्रति सार्यकम्, ननु सकलहृदयवेदिनं प्रतीत्यर्थः । त्वत्कृतवर्णनं मृषा, मया मनसि धृतं नलमिन्द्रोऽपि जानातीति प्रत्युत्तरं इयेत्यर्थः ॥

आज्ञां तदीयामनु कस्य नाम नकारपाठ्यमुपैतु जिहा ।

प्रज्ञा तु तां भूभिं विधाय मालां बालापराध्यामि विशेषवाग्भिः ॥ ९२ ॥

आज्ञामिति ॥ कस्य नाम जिहा तदीयामैन्द्रोभाज्ञामनु लक्ष्मीकृत्य न करोमीत्येतद्रूपं पारुष्यं काटिन्त्यमुपैतु प्राप्नोतु, अपितु न कस्यापि । सर्वैरपि तदाज्ञा कियत एवेत्यर्थः । तु पुनः प्रज्ञा नन्वा सती बालाऽहं तामाज्ञां मालामाज्ञारूपां मालां भूभिं विधाय शिरसा लौकृत्य अथ च नमस्कृत्य, विशेषवाग्भिर्विशेषवचनैरपराध्यामि । 'अदेवदेहमिन्द्रं पूषे' (६१५)-इत्यादिवचनैः देवदेहं न वृण इति निश्चितत्वादपराध इत्यर्थः । 'अज्ञत्वादात्तया अकरणे-ऽप्यपराधो न मन्तव्यः' इति बालापदेन सूचितम् । भूमीन्द्रपराणाक्तियत्वाज्ञाङ्गीकृतेत्यर्थः । मालापि भूभिं विधीयैते ॥

तपःफलत्वेन हरेः कृपेयमिमं तपस्येव ज्ञनं नियुक्ते ।

भवत्युपायं प्रति हि प्रवृत्तापुपेयमाधुर्यमधैर्यसार्जि ॥ ९३ ॥

तप इति ॥ इवनीदृशी हरेः कृपा तपःफलत्वेन महत्तपसः फलं परिपाकः, तत्त्वेन इमं माहर्ष्यं ज्ञनं स्वकारणे तपस्येव नियुक्ते प्रेरयति । केन तपसेवं कृपा लब्धा तप्त एव त्वया कर्तव्यमिति मामाज्ञापयतीत्यर्थः । तपस्रः फले जाते पुनरपि तपस्येव किमिति प्रवर्त-

१ 'भव काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहि-त्यविद्याधरी ।

सतीत्याद्यहम्—हि यस्मादुपेयस्य फलस्य माधुर्यं श्रेष्ठत्वमुपायं स्वसाधनं प्रत्युद्दिग्य प्रवृत्तौ
अचैर्यकारि भवति । येनेदं फलं सञ्चयम्, तदेव पुनरपि कर्तव्यमिति पुरुषं स्वसाधने लम्पटं
करोति । अत इयं कृपा तपसेव प्रेरयतीत्यर्थः । 'स्नादुप्रियो तु मधुरौ' इत्यमरः । यथा तप-
सोपायेनात्यन्तदुर्लभापीन्द्रकृपा प्राप्ता, तथैव तपसा नलप्राप्तिर्भविष्यतीति निश्चयात्तपसि मां
पुनः प्रवर्तयतीति भावः । नियुक्ते, 'स्तराद्यन्तोपसृष्टात्' इति वक्तव्यात् ॥

किं तत्तप इत्यत आह—

शुश्रूषिताहे तदहं तमेव पतिं मुदेऽपि व्रतसंपदेऽपि ।

विशेषलेशोऽयमदेवदेहमंशागतं तु क्षितिभृत्तयेह ॥ ९४ ॥

शुश्रूषिताहे इति ॥ ब्रह्मादियमैन्द्री कृपा तपसेव मां नियुक्ते, तत्तस्मादहं मुदेऽपि
हर्षार्थं व्रतसंपदेऽपि नियमसमूहसिद्ध्यर्थं च तमिन्द्रमेव पतिं प्राणेशं शुश्रूषिताहे तस्यैव सेवां
कर्तुमिच्छामि । तर्हि अस्माकं मनोरथेन फलितमित्यत आह—अयं तु अयं पुनः विशेषलेशः
स्वत्पो विशेषः इह भुवि क्षितिमृत्तया राजत्वेनांशेनागतं राज्ञो लोकपालांशत्वस्मरणादेर्विधम-
देवदेहं मनुष्यशरीरम् । इन्द्रांशं भूमीन्द्रं नलमेव वृणे, ननु देवदेहमिन्द्रमिति भावः । शुश्रू-
षिताहे, 'हादुस्मृदशां सनः' इति तद् । इत्तमैकवचने देहेत्ये 'ह एति' इति तासेः सस्य हः ॥

अश्रौषमिन्द्रादरिणीर्गिरस्ते सतीव्रतातिप्रतिलोमतीव्राः ।

स्वं प्रागहं प्रादिपि नामराय किं नाम तस्मै मनसा नराय ॥ ९५ ॥

अश्रौषमिति ॥ हे इति, अहं ते तव गिरोऽश्रौषम् । किंभूता गिरः—इन्द्रे आद-
रोऽस्त्रासां ताः । तथा—सतीव्रतस्य पतिव्रतामृतस्य अतिव्रतिव्रतोना अतिप्रतिकूलाः अत
एव तीव्रा दुःसहाः । अनुचितमेतन्मया कृतमिति शेषः । अनूढायाः सतीत्वाभावाद्व्रतलोपः
कृतस्तरामित्यत आह—अहं स्वं आत्मानं मनसान्तःकरणेन प्राक्पूर्वं अमराय देवेन्द्राय
न प्रादिपि न दत्तवती, किं नाम किं तर्हि—नराय मनुष्याय तस्मै इन्द्राय इन्द्रांशत्वा-
द्भूमीन्द्राय मनसा आत्मानं दत्तवती, अथ च रलयोरभेदात्तस्मै प्रतिज्ञाय नलम् । 'मनः
पूर्वरूपम्, वायुत्तररूपम्' इति श्रुतेः कायिकवाचिकयोर्मनःपूर्वकत्वान्मानसस्यैव विवाहस्य
मुख्यत्वादन्तःकरणेन पूर्वमेव नलस्य व्रतत्वान्मम सतीत्वम् । सत्या च परपुरुषकथापि
नाकर्णनीया, सा च मयाकर्णितेत्यनुचितं कृतमिति भावः । प्रादिपि, दानो लहयुत्तमपुरु-
षैकवचने 'स्माध्वोरिष' इतीरवकित्वे ॥

तस्मिन्विमृश्यैव वृते हृदैपा मैन्द्री दया मामनुतापिकाभूत् ।

निर्वातुकामं भवसंभवानां धीरं सुखानामवधीरणेव ॥ ९६ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्नेव विमृश्यैव विचार्यैव हृदा मनसा वृते सति एषा दया माम-
नुतापिका पश्चात्तापविष्यन्ती मा भूत् । यदि मया नलः पूर्वं न वृतः स्नात् तर्हादानीमिन्द्रो
मियेत । पूर्वमविचार्यैवाहं नलं वृतवती, अनुचितमेतत्कृतमिति पश्चात्तापो न विद्यत
इत्यर्थः । का कस्मिन्—मये संसारे संभव उत्पत्तिर्येषां सुखानामापातरमणीयानामवधी-
रणा अवज्ञा निर्वातुकामं मुमुक्षुं धीरमिव यथा न संतापयति । कस्मिन्सति—कस्मिन्स-

१ 'अथ अर्थात्तस्यातोऽङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'जव हेतुरङ्कारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

सङ्ख्यवाच्ये त्रयानि हृदा विवृण्वैवाञ्जीकृते सति । विषया मत्ता वृथा स्वका इति यथा
धीरो न तप्यते तथाहमपि न तप्ये इत्यर्थः । मोक्षमुखस्य संसारमुखस्य च यावदन्तरं
तावच्छलेन्द्रोरिति भावः । मामनुतापिका, भविष्यदकेन योगे 'अकेनोर्भविष्यदाधर्मयोः'
इति पञ्चीनिषेधाद्वितीया ॥

‘मुदोऽपि व्रतसंपदेऽपि’ (९।९४) इत्युक्तं विवृणोति—

वर्षेषु यद्भारतमार्यधुर्याः स्तुवन्ति गार्हस्थ्यमिवाध्रमेयु ।

तत्रास्मि पत्युर्वरिवस्येह शर्मोर्मिकिर्मोरितधर्मलिप्सुः ॥ ९७ ॥

वर्षेष्विति ॥ आर्येषु साधुषु मध्ये धुर्याः श्रेष्ठा मन्वादवः, वर्षेषु इत्यादिखण्डेषु
मध्ये यत् जम्बूद्वीपनवमांशं भारतं खण्डं अतिपुण्यभूमित्वास्तुवन्ति । केतु किमिव—
आध्रमेयु वज्रचर्यादिषु मध्ये गार्हस्थ्यं गृहस्थाध्रममिव । स्तुवन्तीत्यर्थः । ‘यथारण्यं समा-
ध्रिय स्वैर्जीवन्ति जन्तवः । वर्तन्ते गृहिणस्तद्गदाश्रित्येतर आध्रमाः ॥’ इति । तत्र
तस्मिन्निह भारते खण्डे पत्युः प्राणेशस्य नलस्य वरिवस्यया सेवया बर्हि धर्मणः सुखस्यो-
र्मयः परम्परास्मिः किर्मोरितो मिथितो धर्मः, तं लिप्सुरभिलाषुकास्मि । नलयेव-
योभयमपि भविष्यतीति स एव इति भावः । भरतस्य छत्रियस्त्वेवं भारतम् । ‘वरिवस्य
तु शुश्रूषा’ इत्यमरः ॥

नलवरणेनैव पूर्वोक्तं द्रवयति—

स्वर्गे सतां शर्म परं न धर्मा भवन्ति भूमाविह तच्च ते च ।

शक्या मखेनापि मुदोऽमराणां कथं विहाय त्रयमेकमीहे ॥ ९८ ॥

स्वर्ग इति ॥ स्वर्गे सतां स्थितिमतां जनानां परं केवलं शर्म अस्ति, न धर्माः पुण्यानि ।
तस्य केवलं भोगभूमित्वात् । इह भारतभूमौ पुनस्तच्च सुखं न ते धर्माश्च सन्ति । धर्मभोग-
भूमित्वाद्भारतसौख्यः । इन्द्रे हृते तत्सुखोत्पादनादमोऽपि विषय इत्याद्यङ्गाह—अमराणां
मुदो मखेनापि शक्याः । सङ्गकरणादिन्द्रप्रीतिरपि कर्तुं शक्या इति स्वर्गे केवलं सुखम्, अत्र
तु सुखम्, धर्मो, देवमुदय इत्येतन्नवं विहाय केवलमेकं सुखं कथमीहे इच्छामि । तस्माच्छले
हृते सुखादित्रयप्राप्तेर्नलवरणमेव ज्यायः । अन्योऽपि यत्र बहु प्राप्नोति तदेव गृह्णाति ।
इन्द्रवरणे तस्यैव सुखं, नान्येषाम् । नलवरणे सर्वेषां देवानामित्यभिप्रायेण बहुवचनम् ॥

पूर्वोक्तमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां समर्थयते—

साधोरपि स्वः खलु गामिताधो गमी स तु स्वर्गमितः प्रयाणे ।

इत्यायती चिन्तयतो हृदि द्वे द्वयोर्दकः किमु शर्करे न ॥ ९९ ॥

साधोरिति ॥ साधोर्धार्मिकस्यापि स्वः स्वर्गात्सकाशात्प्रयाणे खलु निश्चितमभोगामिता
अधःपातिता । ‘जीणे पुण्ये मर्त्यलोके विजान्ति’ इति भगवद्भचनात् । इतो भारतवर्षास्तु
प्रयाणे मरणरूपे सति स साधुः स्वर्गं गमी पुण्यवत्त्वात् । इति द्वयोः स्वर्गमर्त्ययोः द्वे आनती
उत्तरकाकौ हृदि चिन्तयतो विचारयतः पुरुषस्य द्वयोस्तयोर्दकं उत्तरं फलं उभे द्विविधे

१ ‘अज्ञोपमालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘द्वयम्’ इति पादो जीवातुसंज्ञतः । ३ ‘अज्ञ
समुच्चालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

शर्करे न किमु कर्परलेशखण्डविकृती किं न, अपितु स्वर्गफलं कर्परांशतुल्यम्, मत्स्यलोकाफलं खण्डविकृतिस्तुल्यम्, अधोगामित्वात्, स्वर्गगामित्वात् । तस्मादत्र नलपरिचयैव उच्यतेतीति भावः । 'शर्करा खण्डविकृतावुपलशर्करांशयोः' इति विश्वः । गामिता, गनी इति 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यतीनौ कृते 'अकेनोर्भविष्यदाद्यमर्थयोः' इति षष्ठीनिषेधात्स्वर्गमिति द्वितीया ॥

स्वर्गवाञ्छा सर्वथा न कर्तव्येत्याह—

प्रक्षीण एवायुषि कर्मकृष्टे नराञ्च तिष्ठत्युपतिष्ठते यः ।

बुभुक्षते नाकमपध्यकल्पं धीरस्तमापातमुखोन्मुखं कः ॥ १०० ॥

प्रक्षीण इति ॥ यः स्वर्गः कर्मकृष्टे कर्मजिते आयुषि प्रक्षीण एव नितरां क्षीणे सत्वेन नरावुपतिष्ठते तैः संगतो भवति । तिष्ठति आयुषि नोपतिष्ठते प्राप्नोति । न तिष्ठति स्थिरो भवतीति वा । क्षणमात्रं न प्रतीक्षते पुनरप्यधोगामित्वात् 'क्षीणे पुण्ये—' इति भगवद्भन-
नात् । 'कर्मकृष्टेः' इति पाठे पुण्यशयादित्यर्थः । धीरः कः आपातमुखोन्मुखमविचारितर-
मणीयमुखकारिणम् । प्रथमान्तपाठे अविचारितरमणीयमुखोद्युक्तः, अपध्यकल्पमप्यतुल्यं
तं कः नाकं बुभुक्षते भोक्तुमिच्छति, अपितु न कोऽपि । तस्मात्तल एव वरणीयो न त्विन्द्र
इति भावः । उपतिष्ठते, 'उपादेवपूजा—' इत्यादिना संगतिकरणे तद् पथोऽनपेतं पथ्यम्,
'भयमप्यर्थ—' इति यत् । ततो नप्समासे ईषदसमासौ कल्पः ॥

इतीन्द्रद्वयः प्रतिधाचमर्थे प्रत्युष्ट सैषामिदधे वयस्याः ।

किंचिद्विवक्षोल्लसदोल्लक्ष्मीजितापनिद्रहलपङ्कजास्याः ॥ १०१ ॥

इतीति ॥ इन्द्रद्वय इति एवंप्रकारं प्रतिवाचं प्रत्युष्टरं अने मध्य एव प्रत्युष्टा समाप्य
सैषा भैमी वयस्याः सखीरमिदधे उवाच । किंभूताः—किंचिद्विवक्षया इन्द्रवरणानुगुणं किंचि-
द्वक्तुमिच्छया वल्लसन्तौ स्फुरन्तौ यौ ओष्ठौ तगोलक्ष्म्या शोभया जितमपनिद्रहलं विकृत्यत्रं
पङ्कजं येन एवंविधमाख्यं यासां ताः । तस्याः प्रत्युष्टरं लक्ष्मी मध्ये सखीनिषेधाप्यमवददि-
त्यर्थः । ओष्ठौ पद्मदलाधिकौ, मुखं पद्माधिकमिल्यर्थः । प्रत्युष्ट, 'उपसर्गाद्वल्ल ऊहतेः' इति
हुल्लः, अपगतः निद्रा येभ्यस्तान्मपनिद्राणीनाचरन्तीति 'सर्वप्रतिपदिकेभ्यः—' इति किर ।
तदन्ताच्छतौ ॥

अनादिधाविस्रपरम्पराया हेतुस्त्रजः स्रोतसि वैश्वरे वा ।

अयात्तधीरेय जनस्तदायाः किमीदृशः पर्यनुयोगयोग्यः ॥ १०२ ॥

आनदीति ॥ अनादि आदिरहितं यथा तथा धाविन्या भ्रमन्त्याः पुनःपुनरावर्तमानायाः
स्वस्य जीवात्मनः परम्परायाः पङ्केहेतूनां कारणानामदृष्टलक्षणानां शुभाशुभकर्मणां स्रजो
मालायाः स्रोतसि प्रवाहे ईश्वरे वा एव सकलो लोको महल्लणो वा यस्मादावता प्रवाहापीना
ईश्वरापीना वा बुद्धिर्यस्य एवंभूतोऽस्ति । तस्मादो आर्या बुद्धिमयः सरूढः, ईदृशः परा-

१ 'अतोप्रेक्षाकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अतोपमालेकारः' इति साहित्यवि-
द्याधरी । ३ 'अतोपमालेकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'पर्यनुयुज्य कार्यः' इति पाठमही-
कृत 'पर्यनुयुज्य उपासन्व परिपूज्य वा कार्यः कारयितुं शक्यः' इति व्याख्यातं तिलकजीवातुसा-
हित्यविद्याधरीपु ।

धीनः सकलो माह्वशो वा जनः त्वमेवं चिकीर्षसीति पर्यनुयोग आक्षेपः प्रश्नो वा तद्योग्यः तदर्थः किम्, अपितु न भवति । अदृष्टनीधरो वा यथा यथा प्राणिनं प्रवर्तयति तादृशी बुद्धिरुदेति । तथाच त्वमेवं किं चिकीर्षसीत्याक्षेपं प्रश्नं वा स प्राणी नाहंति तस्य स्वातन्त्र्याभावात् । ततश्च अदृष्टवशादीश्वरवशाद्वा नलेऽनुरक्ताहमपि त्वं नले किमित्यनुरक्ता, इन्द्रे किमिति नेत्युभयथा पर्यनुयोग्या न भवानीति प्रकृते भवतीभिः किमपि न वक्तव्यमिति भावः । अनादिधाविनां स्वयामेषामात्मनां नलभैनीलक्षणानां परम्पराया हेतुस्त्रजः । प्रतिबुधं हि नलभैनीलसंबन्धः श्रूयते, न त्विन्द्रभैनीलसंबन्ध इति वा व्याख्या । 'किं करोति नरः प्राज्ञः प्रेर्यमाणः स्वकर्मेभिः' इति, 'किं करोति सुधीरस्मिन्नीधराज्ञानसंबन्धः' इति च दृश्यवचनम् । प्रवाहपतितं हि किमपि कर्तुमसमर्थमिति श्रोतःपदेन सूचितम् ॥

पूर्वांशमेवाह—

नित्यं नियत्या परवत्यशेषे कः संविदानोऽप्यनुयोगयोग्यः ।

अचेतना सा च न वाचमहं द्रक्ता तु वक्रध्रमकर्म भुङ्क्ते ॥ १०३ ॥

नित्यमिति ॥ अक्षेपे समक्षे जने नित्यं सर्वदा नियत्या दैवेन परवति अदृष्टाधीने सति संविदानोऽपि ज्ञातापि कोऽनुयोगयोग्यः, अपितु न कोऽपि । दैवेन यथा प्रेर्यते तथैव सर्वोऽपि करोतीत्यर्थः । कुमार्गप्रवृत्तत्वादिना नियतिरेव प्रष्टव्येत्यत आह—सा च निवतिरपि यतोऽचेतना, अतो वाचं नाहंत् । पूर्वांशनियोगकारी पुरुषः पुनर्वक्रध्रमहेतुकं कर्म भुङ्क्तेऽनुभवति, लोकस्य दैवाधीनत्वान्नियतेष्वचेतनत्वात् प्रतिवचनस्य वैयर्थ्याद्भक्तुः केवलं कण्ठशोषो भवति, तस्माद्भवतीभिर्मां प्रति किमपि प्रकृते न वक्तव्यमिति भावः । संविदानः, 'धर्मो गन्मुच्छिष्टप्रच्छिद्' इत्यादिना तर्ह्ये ॥

कमेलकं निन्दति कोमलेच्छुः कमेलकः कण्ठकलम्पटस्तम् ।

प्रीतौ तयोरिष्टभुजोः समायां मध्यस्थता नैकतरोपहासः ॥ १०४ ॥

कमेलकमिति ॥ कोमलेच्छुर्गुह्यवस्त्वमिलापी पुरुषः कमेलकमुहं कठिनवस्तुभञ्जकरवाचिन्दति । कमेलकः कण्ठकलम्पटः कण्ठकाशी सन् तं कोमलेच्छुं निन्दति । इष्टभुजोः स्नेहेन मक्षणशीलयोस्तयोः समायां तुल्यायां प्रीतौ न एकतरोपहासः, किं तु मध्यस्थता । यद्यपि तौ ज्ञावपि परस्परनिन्दाकारित्वादनुचितकारिणौ तथाप्युवाचीनेन पक्षपातो न कार्यः । तस्मान्म नले पक्षपातः, इत्यास्तिन्द्रे इत्यावयोस्तुल्यायां प्रीतौ सत्यां भवतीभिर्माण्यस्यमेव कार्यम्, न त्वेकतरोपहासः कार्यः । किमपि न कार्यमिति भावः । समावामिति तुल्यायां स्वात्सर्वनामत्वान्नाहः ॥

गुणा हरन्तोऽपि हरेर्नरं मे न रोचमानं परिहापयन्ति ।

न लोकमालोक्यथापवर्गात्रिवर्गमर्वाञ्चममुञ्चमानम् ॥ १०५ ॥

गुणा इति ॥ हरन्तो मनोरमा अपि हरेरिन्द्रस्य इत्युक्तं गुणा मे मया रोचमानं मम प्रीतिविषयं नरम्, अथ च नलं न परिहापयन्ति न स्वाजयन्ति । अथ च रमणीया अन्ये

१ 'अत्र काम्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काम्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र हेतुरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

हरेरखस्य गुणा रोचमानास्वभावतः न परिहापयन्ति । अन्यगुणापेक्षया तस्याधिकगुणत्वादे-
त्यर्थः । ननु हरणशीलत्वेऽपि किमिति तं न त्याजयन्तीत्याशङ्का दृष्टान्तेन परिहरति—हे
सख्यः, यूयमपगतगन्धोऽदर्वोऽथ हीनमपि त्रिवर्गं धर्मार्थकामरूपममुषमानमल्वजन्तं लोकं
नालोकयथ । लोको यथा परममुखरूपं मोक्षं परित्यज्य त्रिवर्गं सेवते तथेन्द्रं परित्यज्य नलं
सेवे । रुचिरेवात्र प्रमाणमिति भावः । ने, 'रुच्यर्थानाम्-' इति चेत्तुषीं ॥

आकीटमाकैटभवैरित्युल्यः स्वामीष्टलाभात्कृतकृत्यभावः ।

भिन्नस्पृहाणां प्रति चार्थमर्थं द्विष्टत्वमिष्टत्वमपश्यवस्थम् ॥ १०६ ॥

आकीटमिति ॥ हे सख्यः, आकीटं हीनेषु कुमिमसिन्ध्याप्य उत्तमेषु आकैटभवैरि-
तुल्योत्तममभिव्याप्य स्वामीष्टलाभात्सर्वेषां स्वीयस्वीयेष्वित्युक्ताः कृतकृत्यभावः कृतकृत्यत्वं
तुल्यो विष्णोर्ब्रह्मा स्वामीष्टलाभात्कृतकृत्यत्वम्, तथा कीटस्यापि स्वामीष्टलाभात्कृतकृत्यत्वम् ।
अर्थान्तरन्यासेनैतदेवाह—न यस्माद्विन्नस्पृहाणां स्वीयं स्वीयभीषितमगिलायुक्तानां सर्वेषा-
मर्थमर्थं प्रति विषयं विषयमुद्दिश्य द्विष्टत्वं द्वेषविषयत्वं, इष्टत्वमिच्छाविषयत्वमपश्यवस्थं
अपगता स्ववस्था निवभो यस्य (तादृगस्ति) । एकस्य यद्विष्टं तत्तद्वैस्यापीति भिन्नमो-
नास्ति । तस्मादण्यसौ रोचते तत्तत्सोष्टम्, यत्र रोचते तत्तत्स द्विष्टमिति । तस्मात् मम नलं
एवानुरागाद्भवतीभिः किमपि न वक्ष्यमिति भावः । चकारो यस्मादर्थं समुच्चयार्थं वा द्विष्ट-
त्वम्, इष्टत्वं चेति । आकीटम् आकैटभवैरीति, 'आह् मर्यादाभिविध्योः' इति समासः ॥

अध्वाप्रजाप्रचिभृतापदन्धुर्वन्धुर्यदि स्यात्प्रतिबन्धुमर्हः ।

जोषं जनः कार्यविदस्तु वस्तु प्रच्छया निजेच्छा पदवीं मुदस्तु ॥ १०७ ॥

अध्वेति ॥ हे सख्यः, बन्धुः सुहृद् अन्धोऽपि पुरोभागं जाग्रदन्तमानो निश्चत आच्छा-
दित आपद्गोऽन्धुः कूपो यस्य एवंभूतो यदि स्यात्तर्हि सुहृत्प्रतिबन्धुं निषेधुमर्ह उचितः
स्यात् । तेन पक्षा मां गच्छ, यदि ममिष्यसि तर्थापद्गो गन्भीरे कूपे पतिष्यसि इति सुहृदा
सुहृन्निषेधुमुचितः । प्रकृते तु नैवमित्यर्थः । तस्मात्कार्यविद्विपत्कूपामात्रं जानानो भवत्क्षणे
जनो जोषं तूष्णीमस्तु भवतु । गुणिनो नलस्य वरणे ममानिष्टे किमिदमिति न भविष्यतीति
भवतीभिरहं न निषेद्व्येति मया नलो विचार्यैव कृतोऽस्ति तस्मात्तूष्णीं स्थातव्यमित्यर्थः ।
भवतीभिर्निजेच्छा स्वेच्छैव मुदो हर्षस्य पदवीं वस्तु मार्गरूपं वस्तु प्रच्छया प्रच्छया भवती-
नामपि यस्मिन्पुरुषादी हर्षः, तत्रैव किमिति हर्ष इत्यनुयोगो भवतीभिरप्यनुराग एव कारणं
वक्ष्यम्, तत्प्रकृतेऽपि तुल्यमिति भावः । मत्कार्यं जानानो जनो जोषमस्तु अजानानस्तु
नत्किंचिद्ददतिव्यर्थः । 'पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूपः' इत्यमरः । प्रच्छिद्विकैर्मा ॥

इत्थं प्रतीपोकिमर्ति सखीनां विलुप्य पाण्डित्यवलेन बाला ।

अपि श्रुतस्वर्पतिमन्त्रिस्तुकिं दूर्ती वभाषेऽद्वुतलोलमौलिम् ॥ १०८ ॥

इत्थमिति ॥ बाला भैमी सखीनां प्रतीपोक्तौ प्रतिकूलवचनविषयिणीं मतिं बुद्धिं
पाण्डित्यस्य वलेन सामर्थ्येन इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण विलुप्य प्रमादं इन्द्रदूर्ती वभाषे । किंभूतो

१ 'अथ विभावना, उभयन्यासश्चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ काव्यलिङ्गनलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ चलेकानुभासरूपककाव्यलिङ्गालंकारलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दृष्टीम्—श्रुता स्वर्पतिमन्त्रिणो बृहस्पतेः सूक्तिः शोभनोक्तिर्वया एवंभूतामपि । तथा—
मैत्र्युक्तिं श्रुत्वा जातेनाद्भुतेनावर्षेण शोलो मौलिर्मल्लको यस्याः सा । अवशिष्टप्रतिवचनार्थं
पुनरुवाचैलेभः ॥

किमुवाचैलेत आह—

परेतभर्तुर्मनसेव दृतीं नभस्ततेवानिलसक्यभाजः ।

त्रिस्रोतसेचाम्बुपतेस्तदाशु स्थिरास्थमायातवतीं निरास्थम् ॥ १०९ ॥

परेतेति ॥ हे इन्द्रद्वजः, यस्यान्मनसा मया नलो वृतः तत्तस्मात्स्थिरा आस्था वशीकर-
णशक्तियैस्मिन्कर्मणि अहं भैमी वशीकरिष्यामीति बुद्ध्या आशु शीघ्रमायातवतीमायातां
परेतभर्तुर्मनसा दृतीं मनसैव निरास्थं निराकृतवत्यस्मि । तत्रानमिलपादेतोः । त्रिष्वन्वयमेव
हेतुः । तथा—अनिलस्य सक्यभाजोऽग्निः स्थिरास्थं शीघ्रमायातवतीं दृतीं नभस्ततेव वायुनेष
निरास्थम् । तथा—स्थिरास्थमाशु आयातवतीमम्बुपतेर्वरुणस्य दृतीं त्रिस्रोतसेव मन्दाकिन्येव
निरास्थम् । यमस्य परेतभर्तृत्वापरैतप्राणानां तदधीनत्वान्मनसस्य प्राणाधीनत्वान्मनसेव कृत्वा
शीघ्रमायातां यमदृतीम्, बहेरनिलमित्रत्वादिनेत्येव कृत्वा शीघ्रमायातां वज्रिदृतीम्, वरुणस्य
जलपतित्वान्मन्दाकिन्येव शीघ्रमायातां वरुणदृतीम्, निरास्थमिति वा । तस्माद्दहमेव
निराकृतेति दुःखं मा कार्षीरिति भावः । मनो नभस्तत्रिस्रोतःशब्देनोक्ताहगमनवेगो द्योत्यते ।
मनआदिभिः सहायातवतीमिति वा । निरास्थम्, 'अस्थतिवक्ति-' इत्यह् 'अस्थतेऽपुर्के' ॥

भूयोऽर्थमेनं यदि मां त्वमात्थ तदा पदावालमसे मघोनः ।

सतीव्रतैस्तीव्रमिमं तु मन्तुमन्तर्वरं वज्रिणि मार्जितासि ॥ ११० ॥

भूय इति ॥ हे इति, त्वमेनं इन्द्रवरणरूपमयं मां भूयः पुनर्यदि आत्थ व्रतौपि तदा
तर्हि मघोनः पदौ आलमसे स्पृशसि । एवं शपथदानात्तत्रा भूयो न वक्तव्यमित्यर्थः ।
तर्हीन्द्रस्त्ववि कोपं करिष्यतीत्यत आह—अहं सतीव्रतैः पतिव्रतानिगमैर्वज्रिणि इन्द्रे
विषयेऽन्तरन्तःकरणे तीव्रं दुःसहमिमं मन्तुमपराधं तु पुनर्वरं मार्जितासि प्रोज्झितासि ।
वरं मनागिष्टे, वरं सम्यक् अन्तः हृदयस्थितैः सतीव्रतैरिति वा । अन्तर्वरं वरस्य नलस्य
अन्तर्मध्ये वज्रिणि राशौ लोकपालांशत्वेन नले स्थित इन्द्र इति वा । नले तुष्टे इन्द्रोऽपि
परितोऽप्यलेवेति भावः । 'आगोऽपराधो मन्तुथ' इत्यनरः । मार्जितेति 'सृजेर्दृदिः' इति
वृद्धिः । कदित्वादिद् ॥

इत्थं पुनर्वागवकाशनाशान्महेन्द्रदृष्ट्यामपयातवत्याम् ।

विवेश लोलं हृदयं नलस्य जीवः पुनः क्षीवमिव प्रबोधः ॥ १११ ॥

इत्थमिति ॥ इत्थमनेन प्रकारेण पुनर्वागवकाशस्य वचनावसरस्य नाशान्महेन्द्रदृष्ट्याम-
पयातवत्यां गतायां सत्यां नलस्य जीवः प्राणः 'भैमी न एषं च-' (६।८९) इत्यादि-

१ 'अथ च्छेकानुप्रासोऽङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ हेत्वनुप्रासादियदोक्तिरङ्कारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ च्छेकानुप्रासोऽङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

चिन्तावशात् लोलं चञ्चलं हृदयं पुनः विवेकः । कः कमित—प्रबोधः क्षीयं मत्तमिव । तस्यां
सत्यां चिन्तावशात्तस्य प्राणा गतप्राया एवाभूवन् । गतायां तु स्वस्य भैमीप्राप्तिनिश्चयेन
द्वयप्राप्तिसंभावनाया वा तस्य प्राणाः पुनरागता इत्यर्थः । मत्तोऽपि चञ्चलो भवति । 'मत्ते
शौण्डोक्तक्रीयाः' इत्यमरः । 'अनुपसर्गात्कुलक्षीय—' इति साधुः ॥

श्रवणपुटयुगेन स्नेन साधूपनीतं
दिगधिपकृपयाप्तादीदृशः संविधानात् ।

अलभत मधु बाला रागवागुत्थमित्थं
निषधजनपदेन्द्रः पातुमानन्दसान्द्रम् ॥ १११ ॥

श्रवणेति ॥ निषधजनपदानां इन्द्रो नलो बाला भैमी तस्या रागवागनुरागवचनं
तस्मादुत्थमुत्पन्नं इत्थं पूर्वोक्तं मन्वृत्तं पातुं सादरमाकर्णयितुमानन्दसान्द्रं यथा भवति तथा
लब्धवान् । किंभूतं मधु—दिगधिप इन्द्रः, तस्य कृपया प्राप्तात् ईदृशो इत्याहोकारप्राप्ता-
त्संविधानाददृशीकरणलक्षणादुपायादेतोः स्नेन स्त्रीयेन श्रवणलक्षणेन पुटयुगेन पात्रयुगेन
स्त्रायु सम्यक्प्रकारेण वपवीतमानीतम् । स्वयमाकर्णितमित्यर्थः । 'आनन्दसान्द्रः' इति पाठे
नलविशेषणम् । पूर्वोक्तं भैम्यनुरागवचनमानन्दसहितः सादरमाकर्णयामासेत्यर्थः । प्रमुणा
केनचित्स्त्रीयेन पात्राभ्यामानीतं मधु पीयते । इन्द्रादयो मत्तं दूयं चेन्नादास्वर्त्तार्हं भैम्यनु-
रागवचनमहं स्वयं नापास्यम् । अतस्तत्प्रसादान्मया भैमीवचनं स्वयमाकर्णितमित्यागन्देन
सान्द्र इत्यर्थः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

पष्ठः खण्डनखण्डतोऽपि सहजात्क्षोदक्षमे तन्महा-
काव्येऽयं व्यगलक्षलस्य चरिते सर्गो निसर्गोऽञ्चलः ॥ ११३ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ सहजात्सोदराखण्डनलक्षणात्खण्डत इधुविकाराच्छर्कराविशेषादपि
क्षोदक्षमे उदयणसह्ये परीक्षाक्षमे यथा यथा घृण्यते, तथा तथा सरसेत्यर्थः । पष्ठः पण्णां
पूरणः व्यगलक्षलमाप्त इत्यर्थः । 'स्यात्खण्डः शकले चेधुविकारे मणिदोषयोः' इति विश्वः ।
पष्ठः, पूरणे ङटि 'वदकति—' इत्यादिना युक् । अस्मिन्सर्गे दूतगुणा धर्मेशास्त्रद्वारेणोक्ताः ॥

इति श्रीबेदरकरोपनामकश्रीनरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे पष्ठः सर्गः ॥

सप्तमः सर्गः ।

इत्थमिन्द्रदूतीनिराकरणेन मैम्याः स्वस्तिस्तुरागं हृदं परीक्ष्य तुष्टो नलो भैमीमेवावर्णय-
दिति वक्तुं सप्तमं सर्गमारभते—

अथ प्रियासादनशीलनादौ मनोरथः पल्लवितः पुरा यः ।

विलोकनेनैव स राजपुत्र्याः पत्या भुवः पूर्णवदभ्यमानि ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथेन्द्रदूतीनिराकरणानन्तरं यो मनोरथः प्रियाया मैम्या आसादने प्राप्तिवि-
षये शीलनादौ च तेन तेन विशेषेण रूपादिपरिकल्पने विषये आदिपदेनालिङ्गनादिसंभोग-
विषये पूर्वं पल्लवितः पल्लवयुक्तो जातः भैमी कथं प्राप्नोमि, कथं वा तस्या विशिष्टं भावादिकं
जानामीति चिरमुदितः पूर्वमासीत् । स मनोरथो भुवः पत्या राज्ञा नलेन राजपुत्र्या विलोके-
नेनैव पूर्णवत्परिपूर्णं इव फलितं इवाभ्यमानि संमानितः । प्राप्तिं दिनैव दर्शनमात्रेण प्राप्त्या-
दिजन्यमानन्दं प्रापेति भावः । पल्लवितश्चन्द्रेण मनोरथस्य वृक्षत्वं सूचितम् । अन्योऽप्यारोपितं
पल्लवितं फलितं च हृद्यत्वं संतुष्यति । आसादनं च शीलनादि चेति समास एकवद्भावः ।
अन्यथा शीलनशब्दस्य पूर्वनिपातापातौत् ॥

प्रतिप्रतीकं प्रथमं प्रियायामथान्तरानन्दसुधासमुद्रे ।

ततः प्रमोदाश्रुपरम्परायां ममज्जतुस्तस्य दृशौ नृपस्य ॥ २ ॥

प्रतीति ॥ तस्य नृपस्य दृशौ नेत्रे प्रथमं प्रतिप्रतीकं प्रत्यक्षयवं प्रियायां मैम्यां मम-
ज्जतुर्निमगे । अथ पश्चादन्तरन्तःकरणे आन्तरो वा चः प्रत्यक्षवदर्शनजन्य आनन्दरूप-
सुधासुतं तस्य समुद्रे ममज्जतुः । ततः पश्चात्प्रमोदाश्रुपरम्परायामानन्दजनितवाष्पप्रवाहे
ममज्जतुः । अनया रीत्या सर्वेषामप्यवधानागतिस्तौन्दर्यं सूचितम् । प्रत्यक्षवत्सौन्दर्यदर्श-
नादानन्दः, तस्मात्प्राश्रुपरम्परा जाता, तस्या नलनयनाभ्यां किमपि न दृष्टमित्यर्थः । समुद्रे
जलप्रवाहे च निमज्जनमुचितम् ॥

नेत्रप्रमोदमुक्त्वा मनःप्रमोदमाह—

ब्रह्माद्वयस्यान्वभवत्प्रमोदं रोमाश्र प्वाग्रनिरीक्षितेऽस्याः ।

यथौचित्यित्थं तदशेषदृष्टावथ सराद्वैतमुदं तथासौ ॥ ३ ॥

ब्रह्मेति ॥ असी नलोऽस्या मैम्या रोम्णोऽप्यग्र एव अग्रं प्रथमं निरीक्षिते सति न विषये इत्य-
यस्य तदद्वयं, ब्रह्म च तदद्वयं च ब्रह्माद्वयं तस्य । ब्रह्मैक्यस्यैवार्थः । प्रमोदमानन्दं अन्वभवदसु-
चभूत् । अथानन्तरं इत्थमनेन प्रकारेण तस्या मैम्या अशेषा सकला वा इतिदर्शने तस्यां सत्यां
अशेषभैमीदर्शने सति यथा यादृशी औचित्यी भवति तथा द्वैतं द्वयोर्भावो द्विधा द्वितैव द्वैतं

१ 'तद्विदं यः' इति पाठो जीवातुसंमतः । २ 'दर्शनमात्रेणैव नलस्य दृष्टत्वात् अथ मनोरथकार्यस्य
नलस्य वसयन्तीविलोकनस्य कारणस्मात्पत्त्ये विरोधे सति इवापिचन्द्रेण समासीयते । तेन विषमोपमात्स-
कारः । अथ सनं उपेन्द्रवत्ता केतुञ्चिच्छोकेतु, केतुञ्चिदिन्द्रवत्ता वृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अत्र हृत्पुष्पसौकस्यापेवस प्रियानववधानेकापादवृत्तिवन्नेदकमनात्पयोयात्कारभेदः' इति जीवातुः ।

तत्र विषये यस्यासावद्वैतः स्मरसावद्वैतश्च, स्मरस्य द्वैतग्रहित्वं वा तस्य मुदं हर्षमन्वभवत् । मदनैक्यजनितमानन्दमनुभूयेत्यर्थः । यस्या निकटस्य रोमाप्रसौष निरीक्षणे ब्रह्माद्वैतानन्दो भवति, तस्या रमणीयसकलवयवदर्शने ब्रह्माद्वैतानन्दादधिको मदनानन्दोऽयं एव भवितुं समुचित इत्यर्थः । सर्वावयवदर्शने मदनानन्दोऽमञ्जदिति भावः । तेषां रोम्णामशेषदृष्टौ सत्यामिति वा । द्वैतम्, प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽग्रे ॥

बेलामतिक्रम्य पृथुं मुखेन्दोरा लोकपीयूषरसेन तस्याः ।

नलस्य रागाम्बुनिधौ विवृजे तुह्यौ कुचावाध्रयतः स दृष्टी ॥ ४ ॥

बेलामिति ॥ नलस्य दृष्टी दृष्टौ तस्या मुखेन्दोः आलोक्ये विलोकनं तद्वक्षणेन पीयूषरसेनामृतरसेन विलोकनलक्षणं यदमृतं तस्मिन् वा रसेन तद्विषयिण्या ग्रीवा कृत्वा पृथुं महतीं बेलाम् दूष्यसमयस्यामतिक्रम्य नलस्य रागाम्बुनिधावनुरागसमुदे विवृजे वृद्धिं गते सति तुज्ञा-
बुधौ कुचौ आध्रयतः सः । दूष्यसमयनविचार्य मुखचन्द्रावलोकनविवृजेनानुरागेण तुज्ञौ कुचौ नलोऽवलोकयति स्मेति भावः । चन्द्रस्य प्रकाशलक्षणेनामृतरसेन महतीं मर्यादामतिक्रम्य समुदे वृद्धिं गते सत्यालवनमयादन्योऽपि तुज्ञं स्थानमाध्रयति । 'दृष्टिः' इति कचित्पाठः ॥

मग्ना सुधायां किमु तन्मुखेन्दोर्लज्जा स्थिता तत्कुचयोः किमन्तः ।

चिरेण तन्मध्यममुञ्चतास्य दृष्टिः कशीयः स्खलनाङ्गिया नु ॥ ५ ॥

मग्नेति ॥ अस्य नलस्य दृष्टिः कशीयः अतिशयेन कृशं तस्या भैम्या मध्यं चिरेण विर-
कालेन अमुद्यतालयजत् । मध्यं विलम्बेन तत्ताजेत्यर्थः । अत्राप्युपेक्षते—स्खलनापतनात्
मिना भवेन नु किम् । अतिक्रमेतच्छीघ्रं चेत्यङ्गमिति तर्हि पतिष्यातीति बुद्ध्या किं
विलम्बेनालयजत् । किंभूता दृष्टिः—तन्मुखेन्दोः सुधायां मग्ना किमु मुखेन्दावेव विलम्बिता ।
तथानन्तरं मृणालसूत्रेणापि दुर्लभावकाशे तत्कुचयोरन्तर्मध्ये लग्ना संख्या सती निर्गन्तुमश-
क्यत्वास्त्यक्ता विलम्बिता । पूर्वं यदज्ञं विलोकितं तदज्ञं सुन्दरत्वात्परित्यक्तुं न शक्यं, किंतु
पुनःपुनस्तदैवावलोकयति स्मेति भावः । कशीयसः सक्कशात्स्खलनं कशीयः स्खलनमिति वै ॥

प्रियाङ्गुपान्था कुचयोर्निवृत्त्य निवृत्त्य लोला नलदग्ध्रमन्ती ।

यमौतमां तन्मृगनाभिलेपतमः समासादितदिग्भ्रमोऽयं ॥ ६ ॥

प्रियेति ॥ नलदग्ध्र एवमूता सती यमौतमामतितरं शृङ्गणे । किंभूता—प्रियाया भैम्या
अग्नस्य प्रत्यज्ञं पान्था निलपयिषी । अतएव लोला चञ्चला । अथ च संस्पृष्टा सती निवृत्त्य
निवृत्त्य व्यापुष्य व्यापुष्य कुचयोः भ्रमन्ती । उपेक्षते, किंभूतेव—तयोः कुचयोर्मृगना-
भिलेपः कस्तूरिकापेस्तादृशं तमोऽन्धकारस्तेन कृत्वा समासादितः प्राप्नो दिग्भ्रमो दिव्योहो

१ 'विषमोऽलंकारः । उपमाणि' इति साहित्यविद्याधरी । अथ ब्रह्मानन्दमरानन्दयोरेकसिद्धे
क्रमेण इति कथनात् 'एकसिद्धयवानेकम्' इत्युक्तलक्षणे द्वितीयः पर्यायलंकारोदः' इति जीवानुः ।
२ 'अथ लेपरूपपातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ दृष्टिविशेषनसाम्यान्मन्दोदये
समुद्रदृष्टौ तन्मन्वनमयादुत्प्रेषाध्विजनपततिः समासोक्तिरलंकारः । तेन चाश्विपञ्चनमदरितेष्ट-
प्रेषा व्यत्यय इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः' इति जीवानुः । ३ 'अत्रोत्प्रेषालंकारः' इति साहित्यवि-
द्याधरी । 'कलेष्टावयवस्य सजातीयसंदृष्टिः' इति जीवानुः ।

यथा एवंभूतेषु । अन्वोऽपि पान्थस्तनसा प्रातदिव्योहो भ्रमभिरुष्य निरुष्य पूर्वमेव स्थानं
प्राप्नोति । सर्वाविवेकावलोकनतत्परापि कुचावेवावलोकयति स्म । कुची खलु न शशाकेति
भावः । 'खेलधलसुवृणयोः' इत्यमरः । नित्यं पन्थानं गच्छति पान्थः, 'पन्थो ण निलम्'
इति णः । ततश्चाप् । बभौतमाम्, 'किमेतिङ्गवय-'^१ इत्यादिनाम्नः ॥

विभ्रम्य तच्चारुनितम्बचक्रे दृतस्य दक्तस्य खलु खलन्ती ।

स्थिरा चिरादास्त तदूररम्भास्तम्भाभुपाक्षिष्व करेण गाढम् ॥ ७ ॥

विभ्रम्येति ॥ तस्याश्चापि सुन्दरे नितम्बरूपे चक्रे विभ्रम्य पतिभ्रम्य खलन्ती खल
पतन्तीव तस्य दृतस्य नलस्य इन्द्रिः तदूरलक्षणौ रम्भास्तम्भौ कदलीस्तम्भौ करेण रतिना
कृत्वा गाढं निचिडमुपाक्षिप्पालिङ्गं चिराधिरकालं स्थिरा निधन आस्य बभूव । अन्वापि
चक्रभ्रमणं प्राप्य पतन्ती सती हलोः स्तम्भं गाढमालिङ्ग्य चिरं स्थिरा भवति । नितम्बं
विलोकनादरेण तदूरु पश्यति सेति भावः ॥

वासः परं नेत्रमहं न नेत्रं किमु त्वमालिङ्ग्य तन्मयापि ।

उरोनितम्बोह कुरु प्रसादमितीव सा तत्पदयोः पपात ॥ ८ ॥

वास इति ॥ सा नल्लङ्घ इतीव कारणात्तत्पदयोर्भेमीचरणयोः पपात प्रणामं चकार ।
इति किम्—हे भैमि, वाधो वसनमुत्तमपटुकूलविशेषः परं केवलं नेत्रम्, अथ च नेत्र-
शब्दवाच्यम् । अहं नेत्रं न किमु, अपितु अहमपि नेत्रं नेत्रशब्दवाच्यं यद्भवामि तत्तस्मा-
दुभयोरपि नेत्रशब्दवाच्यत्वलक्षणादेतोः (हे भैमि,) त्वं नेत्रेण वसनेनेव मयापि प्रयोज्येन
उरो वक्षः, नितम्बो जपनपथाद्गाढः, ऊरु च एतेषां समाहार उरोनितम्बोह आलिङ्ग्य
नेष्टय, अथन दर्शयस्व प्रसादं च कुरु तदालिङ्गनार्थं च ममोपरि प्रसन्ना भव इति ।
अन्वोऽपि स्वसमानस्य कस्यचिद्विजयेः संकाशादुत्तमपदप्राप्तिं दृष्ट्वा स्वस्यापि तज्जामार्थं राज-
धरणयोः पतति माहमप्येतदेवमिति प्रार्थयते च । उरोनितम्बोह विलोक्य तत्परणावपि
विलोकयति सेति भावः । प्राणवृत्तादेकबद्धावे नपुंसकत्वं च ॥

दृशोर्यथाकाममथोपहृत्य स प्रेयसीमालिकुलं च तस्याः ।

इदं प्रमोदाद्भुतसंभृतेन महीमहेन्द्रो मनसा जगाद ॥ ९ ॥

दृशोरिति ॥ अथ स महीमहेन्द्रो भूमीन्द्रो नलः प्रमोदो भैमीविलोकनेनानन्दः,
सौन्दर्यदर्शनाद्भुतमाश्चर्यं च ताभ्यां संभृतेन पूर्णेन मनसा इदं वक्ष्यमाणं जगादचित्तवत् ।
मनसैव तामवर्णयदित्यर्थः । किं कृत्वा—प्रेयसी भैमी तस्या आलिकुलं सखीसमूहं च
दृशोर्यथाकाममथोपहृत्य स प्रेयसीमालिकुलं च तस्याः ॥

तदेवाह—

पदे विधातुर्यदि मन्मथो वा समाभिषिच्येत मनोरथो वा ।

तदा घटेतापि न वा तदेतत्प्रतिप्रतीकाद्भुतरूपश्चित्पम् ॥ १० ॥

१ 'अथ रूपकोपेक्षात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अतोत्प्रेक्षात्कारः' इति करेनेति
भिरु' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ इतिविशेषणसाम्याज्जगणकीशकारिवाक्यप्रतीतिः समासोक्तिः
तस्याः 'चारु (नितम्बचक्रे, ऊरु) रम्भास्तम्भौ' इति कृतकेण संकरः' इति जीवातुः । ३ 'अतोत्प्रे-
क्षात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

पद् इति ॥ यदि जगधिर्माणशीलस्य विधातुर्विधाणः पदेऽधिकारे नम्यस्यो वामिषिच्येत,
मम मनोरथो वामिषिच्येत, तदापि तद्यपि तदनिर्वचनीयम्, एतद्विरचमानं एतस्मा वा
प्रतिप्रतीकं प्रत्यवयवं अतिमुन्दरत्वादद्भुतमाधर्यकारि रूपं व्यवयवं तस्य शिल्पं निर्माणं
घटेत न वा घटेत । जगन्नाथ्येतत्प्रत्यवयवं सौन्दर्यं कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः । ईदृशं
सौन्दर्यं कदापि कुत्रापि न दृष्टमिति भावः ॥

तरङ्गिणी भूमिभृतः प्रभृता जानामि शृङ्गाररसस्य सेयम् ।

लावण्यपूरोऽजनि यौवनेन यस्यां तथोच्चैःस्तनता घनेन ॥ ११ ॥

तरङ्गिणीति ॥ घनेन निबिडेन यौवनेन यस्यां भैमीलक्षणयां तरङ्गिण्यां व्यवय-
पूरोऽजनि जनितः । तथा उच्चैः स्तनौ यस्यां तस्या भाग उच्चकुचत्वमजनि । सेयं शृङ्गार-
लक्षणस्य रसस्य तरङ्ग उद्रेकस्तद्वती अथ च नदी एवंभूता भीमनाभो भूमिभृतो भूपतेः
सम्प्राशात्प्रभृता उत्पद्येति जानामि । वाक्वार्धः कने । प्रथमं सहजसौन्दर्याच्छृङ्गाररूपा
जाता, अनन्तरं निबिडयौवनेन सौन्दर्याधिक्यजगनादुच्चकुचत्वजननाच्च पूर्वपेशया शृङ्गार-
रसस्याधिक्यात् शृङ्गाररसस्य मूर्तिमतीयं नदीति मन्य इति भावः । अथच रसस्रोदकस्य
नदी पर्वतादुत्पद्यते । तस्माद्युच्चैःस्तनता शब्दाद्यमानेनातितरां गर्जता घनेन मेघेन पूर्वं
जलप्रवाहो जलोद्रेकोऽपि जन्यते तथानिर्वचनीयप्रकारा या उच्चैस्तनता तथा कृत्वा घनेन
निरन्तरेणेत्येकं पदं, यौवनविशेषणं वा । 'पूरो जलप्रवाहे स्यात्' इति विश्वः । भूमिभृतः,
'भुवः प्रभवः' इत्युपादानत्वम् । प्रभृता, अकर्मकात्कर्तरि कैः ॥

अस्यां वपुर्व्यूहविधानविद्यां किं द्योतयामास नैवां स कामः ।

प्रत्यङ्गसङ्गस्फुटलब्धभूमा लावण्यसीमा यदिमामुपाले ॥ १२ ॥

अस्यामिति ॥ अङ्गमङ्गं प्रति प्रत्यङ्गं प्रत्यवयवं यः स्वस्यैव व्यवयस्य सङ्गः संबन्ध-
स्तेन कृत्वा स्फुटं व्यक्तं लब्धो भूमा प्राचुर्यं यथा एवंभूता व्यवयसीमा सौन्दर्यपरमकाष्ठा
नयस्मादिमां भैमीमुपाले सेवते तस्मात्कारणाद्वाल्यापेशया नयां नृत्तनां स कामस्तदैवापूर्वा-
मभ्यस्तां वपुर्व्यूहस्य शरीरसमूहस्य विधानं निर्माणं तस्य विद्यां शार्ङ्गं कायव्यूहरचनाकौशलं
अस्यां भैम्यामेव किं द्योतयामास प्रकाशयामास । न त्वन्यस्यामित्यर्थात् । किं वितर्कं ।
वाल्यापेशया तरुणिमन्यधिकं सौन्दर्यं भवति । एकलावयवेषु साकल्येन सौन्दर्यसीमा भैम्या-
मेव विद्यते, नान्यस्यामिति भावः । प्रत्यङ्गसङ्गमवयवसंधि अवयवसंधिं प्रतीति वा । अस्या-
मित्यनेन भैम्या वैदुष्यं सूच्यते । विद्याप्रकाशनं हि विद्वत्समीपे भवति । स मदनोऽस्यां
नयामपूर्वां कायव्यूहनिर्माणविद्यां द्योतयामास किम्, यन्मात्सौन्दर्यस्य परमा काष्ठा स कामः

१ 'अत्र भैमीरूपस्तिष्ठस्य प्रतिङ्गमङ्गसंबन्धेऽन्वसंबन्धोक्तः', तथा मन्मथावसंबन्धेऽपि संभावनया
तत्संबन्धोक्तस्य तद्व्यपकातिशयोक्त्येव' इति जीवातुः । २ 'अपातिशयोक्तिरूपकलेषांलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । 'यौवनेन घनेनेति स्वस्वरूपकम्', उच्चैस्तनता घनेनेति शब्दशेषः' तदुत्पापिता
च भैम्याः शृङ्गारतरङ्गिण्युत्पद्येति संकरः' इति जीवातुः । ३ 'नयामवाप्ताम्' इति पाठो जीवातुः
मुक्तापवोषासाहित्यविद्याधरीसंगतः । तत्र 'सामर्थ्याप्रशङ्गा कर्तुरप्याहारः' इति जीवातुः ।
'लावण्यसीमा कनी' इति मुक्ताववोषासाहित्यविद्याधरी ।

प्रलङ्गविद्यमानत्वेन प्राप्नो भूमा बाहुव्यं येनैवंविधः सन्निर्मा भैमी सेवते । प्रत्ययव्यं साकल्येन मदनस्य विद्यमानत्वान्मदनेन स्वीयं बहुकपत्वं प्रकटीकृतमित्यर्थः । मुखावलोकनेन गृहसो मदनप्रादुर्भातो भवति तादृश एव नयनावलोकनेनेति तृतीयैकैकावयवदर्शनेन साकल्यं साकल्येन मदनप्रादुर्भातो भवतीत्यर्थः । लब्धभूमेत्यादौ पक्षे 'मनः' इति निषेधान्बोधभावः ॥

जम्बालजालात्मिककर्पि जम्बूनद्या न हारिद्रनिभममेयम् ।

अप्यङ्गयुग्मस्य न सङ्गच्छिहमुप्रीयते दन्तुरता यदत्र ॥ १३ ॥

जम्बालेति ॥ इयं भैमी जम्बूनद्या जम्बूफलरसजातनद्या जम्बालजालात्मकसंगृहात्मिका कर्पि नाकृष्टा, अपितु तत एवाकृष्टा । यद्यस्माद् हारिद्रनिभप्रभा हारिद्राक्तवस्तुत्वनान्तिः । जम्बूनद्या जम्बालजालं नाम जाम्बूनर्दं तच्चान्यसुवर्णपेक्षयात्युत्तमम्, तत आकृष्टा तदैव हारिद्रातुल्यवर्णत्वं षट्ते नान्यथेत्यर्थः । हारिद्रं सुवर्णं वा । अपिशब्दो हेत्वन्तरं विक्षिप्तः—अपि अत्रास्या भैम्यामङ्गयुग्मस्य इत्याद्यवयवसुगल्य सङ्गतिर्नां परस्परसंश्लिष्टत्वं दन्तुरता लक्षणया विस्तृत्युक्ता निगोष्ठतया बोद्धीयते न तर्क्यते । यदि जम्बालजालादाकृष्यते तस्योपावयवप्रदेशेषु पङ्कजमावाहितंरस्युक्ता न लक्ष्यते । भैम्यामपि तथा यतः ततोऽपीषं जाम्बूनदपङ्कजादाकृष्टेस्तुमीयते । अवयवसंश्लिष्टत्वं कूर्परादि भैम्या न लक्ष्यते, सुवर्णगौरी चेत्येति भावः । कूर्परादेरलक्ष्यत्वेन सामुद्रिकलक्षणवत्त्वं सूच्यते । यदित्युभयत्रापि संबध्यते, पूर्वार्थे हारिद्रपदेन योजना, उत्तरार्थे यथास्थितम् । मानस्य स्तनयोश्चाङ्गयुग्मतज्ञाभावो ज्ञातव्यः, नो चेन्मन्यस्य परमाणुरूपत्वास्तनयोश्च उच्येत्त्वा जाम्बूनदजम्बालपूर्णत्वेनेते मुदिताः स्फुरिन्नादि ज्ञातव्यम् ॥

सत्येव साम्ये सदृशादशेषाहुणान्तरेणोच्चकूपे यदङ्गैः ।

अस्यास्ततः स्यात्तुलनापि नाम वस्तु त्वमीषामुपमापमानः ॥ १४ ॥

सत्येवेति ॥ यत् अङ्गैर्भैम्या अङ्गैर्मुखावयवपरिधौहुणान्तरेण कृत्वादिना गुणेन चन्द्रादिना, समं साम्ये सत्येव सदृशात्कविसमये मुखादेः सदृशत्वेनोपमानत्वेनाभिमतवाचन्द्रादेशेषोपात्तकलाद्वस्तुनः सकाशादुणान्तरेण केनचिदन्येन गुणेन कृत्वा यद्यस्माद्, उच्चकूपे उत्कृष्टैर्जातम्, ततस्तस्मादर्धात् । अस्या अङ्गैः कृत्वा सदृशस्य चन्द्रादेर्वस्तुतुलनापि समीकरणमपि तैः सह साम्यं वा स्याज्ज्ञान कविसमये सर्वत्रोपमानस्याधिक्यम्, उपमेयस्य च न्यूनत्वं प्रसिद्धम् । तथा चान्यत्र रमणीयमुखाद्यपेक्षया चन्द्रादेराधिकादुपमानत्वम्, मुखादेव न्यूनत्वादुपमेयत्वं षट्ते । अस्यास्तु मुखं यद्यपि कर्तुलत्वेन चन्द्रेण समानं तथापि चन्द्रापेक्षयाधिकास्तुत्युक्तत्वेनाधिकगौरत्वेन कलहानावेन च चन्द्रादधिकम् । नेत्रे अप्याकारेण नीलिम्बा च यद्यपि नीलोत्पलदलेन समाने तथापि नीलोत्पलदलस्य कटाक्षविक्षोपादिराहित्येन स्वस्य तत्राहित्येन नीलोत्पलदलापेक्षयाधिके । एवमोहा-

१ 'अत्रोपेक्षानुपातोऽङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुमानोपमानमङ्करी' (१) अनुपातोऽपि इति साहित्यविद्याधरी ।

देरपि केनचिद्वृत्तेन साम्ये सत्त्वेव गुणान्तरेण चन्द्रकृशपेक्षयाधिक्यं द्रष्टव्यम् । तथाच चन्द्रकृशपेक्षयाधिक्येनैतरीयवदनायज्ञानामुपमानत्वम् । चन्द्रदेवैतरीयवदनापेक्षया न्यून-
त्वेनोपमेयत्वमिति चन्द्रो भैमीमुखसदृशो, नीलोत्पलं च भैमीनवनसदृशमिति । एवं
सदृशस्य चन्द्रदेवैतरीयवदनादिना समीकरणं साम्यं वा भवेदपि, भैमीवदनादेरुपमानत्वं
चन्द्रादेवोपमेयत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । अनीपामेतरीयानामज्ञानां तु पुनर्वस्तु चन्द्रादिलक्षण-
मुपमा उपमानं अपमानो विह्वार एव, अर्थादनीपामेव । हीनस्योपमानत्वाभावात्, अधिक-
स्योपमेयत्वाभावादिति भावः । यत् उच्यते ततो हेतोरस्या भैम्यास्तुलनापि स्याशाम ।
साम्यं विनोक्तव्यं न सिद्ध्यतीति साम्यमप्यस्तु नाम, वस्तुतस्तु परमार्थतस्तु अनीपामज्ञाना-
मुपमानं विरस्कार इति वा । उपनीयतेऽनेनेत्युपमानं वा, 'उपमा' इति करणे भावे वा
'धातुबोधोपसर्गे' इत्यर्हः ॥

पुराकृतिः स्त्रैणमिमां विधातुमभूद्विधातुः खलु हस्तलेखः ।

येयं भवद्भाविपुरंघ्रिसृष्टिः सास्यं यशस्तज्जयजं प्रदातुम् ॥ १५ ॥

पुरेति ॥ पुरा प्रथमं कृतिनिर्माणं यस्यैवंभूतं प्रथमनिर्मितं स्त्रैणं रम्भोर्वदयादि इमां
भैमीं विधातुं खलु विधातुः खलु निश्चितं हस्तलेखः प्रथमोऽभ्यासोऽभूत् । अन्योऽपि शिल्पी
प्रथमं हस्तलेखाः कृत्वा पश्चात्सुन्दरं वस्तु निर्माति । उत्तरशिल्पापेक्षया हस्तलेखस्यातिहीन-
त्वाद्भैमीजन्मनः पूर्वं यः श्रीसद्गुरो हस्तलेखोऽभूत्स भैम्यपेक्षयातिहीनः भैमी चातिसुन्दरीति
भावः । ननु यत्निर्माणार्थमभ्यासः कृतः सा निर्मिता, अप्रिमसृष्टिः किमिति कृता इत्या-
शङ्काह—या इयं भवन्ती वर्तमाना भाविनी भविष्यन्ती न पुरंघ्रिसृष्टिः श्रीनिर्मितिः सा अस्यै
भैम्यै तज्जयजं तस्या भवद्भाविपुरंघ्रिसृष्टेः भैमीकर्तृको यो जयस्तस्माज्जातं यशः प्रदातुं, न
त्वन्यत्किमपि प्रयोजनमस्ति, तस्या भैम्यपेक्षयातिहीनत्वात्, मयापीदृशी निब्रतुं न शक्यत
इति सर्वोच्चापयितुं श्रद्धाया भैमीजन्मानन्तरमपि श्रीनिर्मितिः कृता । अकरणे तु भैम्यनन्तरं
चेदन्त्यां स्त्रियं धाता निरमास्यत्, तथैतदपेक्षयापि सा रमणीयामविष्यदिति लोकस्य संभावना
भवेत् तज्जिवारणार्थं प्रपणैवं कृतमित्यर्थः । भूतभविष्यद्वर्तमानेषु भैमीसदृशी कापि नास्तीति
भावः । खलु उत्प्रेक्षायां वा । पुरंघ्रिति, 'ल्लापोः संज्ञा—' इति बाहुलकाद्वृत्तः । हस्तान्त एव
वा । भवद्भावीति प्रणेव स्त्रीत्वविवक्षया इदं कृत्वा पुरंघ्रिसृष्टेन यथाकर्मचित्कर्मधारयः ।
अन्यथा भवन्तीभावीति स्यात् । 'हुतमभ्यविलम्बितायु' इति भाष्यकारप्रयोगस्य सामान्तापे-
क्षज्ञापकतया वा समर्थनीयम् ॥

भव्यानि हानीरगुरेतदङ्गाद्यथा यथानर्तिं तथा तथा तैः ।

अस्याधिकस्योपमयोपमाता दाता प्रतिष्ठां खलु तेभ्य एव ॥ १६ ॥

भव्यानीति ॥ भव्यानि शोभमानानि चन्द्रादीनि वस्तूनि एतस्या वदनायज्ञात् सकाशात्
यथा यथा येन येन प्रकारेण यावद् यावद् हानीरपकर्षान् अगुः प्रापुः । तैश्चन्द्रादिभिरुपा
तया तावत्तावत् अनर्तिं वृत्तम् । अपकर्षप्राप्तावपि कर्म वृत्तमत आह—खलु यस्मादधिकस्यो-

१ 'अथ प्रतीयमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'इत्तिपु' इति विश्वेयम् । ३ 'अभोत्प्रेक्षा-
कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

कृष्टस्य (अस्य) एतदीयाज्ञस्य उपमया साम्येन उपमाता कविन्यूनैर्भ्योऽपि तेभ्यश्चन्द्रादिभ्य एव प्रतिष्ठां माहात्म्यं दाता दास्यति । भैमीमुखसदृशश्चन्द्रादिरिति वर्ण्यमानास्तु उपमेयताप्रतिष्ठा-
प्राप्त्वा अधिकानि भैम्यज्ञानवत्साकमुपमानानि वयं धन्या इति उक्तमोऽस्याकं प्रतियोगीत्यान-
न्देन वृत्तन्तीति भावः । भैमीमुखं किंचदिति पृष्ठे चन्द्रस्य न्यूनत्वेऽप्यन्वस्योपमानस्याभावा-
च्चन्द्रवदित्येव वक्तव्यं स्यात् । एवं नयनादावपि द्रष्टव्यम् । 'मलाम्बज्जाह्मो निः' । अगुः,
'इणो गा लुहि' इति गादेसे 'गातिस्वा-' इति सिचो लुह् । दाता इति छेदि ॥

नास्पर्शि दृष्टापि विमोहिकेयं दोषैरशेषैः स्वभियेति मन्ये ।

अन्येषु तैराकुलितस्तदस्यां वसत्यसापक्ष्यसुखी गुणौघः ॥ १७ ॥

नेति ॥ दृष्टापीयं भैमी ब्रह्मविमोहिका मदनविकारकारिणी अथ च भूच्छाकारिणीति
कृत्वा लस्यात्मनो भिन्ना अशेषैः सकलैरपि दोषैरित्यं नास्पर्शि न स्पृष्टेति मन्ये अहं बह्वे ।
या दर्शनमात्रेण भूच्छा जनयति, सा दर्शनापेक्षयातिनिकटेन स्पर्शेन किं करिष्यतीति भयेन
दोषैर्न स्पृष्टेत्वाहं मन्ये इति भावः । अशेषैरिति शब्दादपि शब्दोऽप्याहार्यो योज्यः । अन्यथा
किंचिद्विः स्पृष्ट इति विरुद्धप्रतीतिप्रसङ्गात् । यस्मादित्यं दोषैर्न स्पृष्टा तत्तस्मादन्येषु भैमीव्यति-
रिक्तस्थानेषु तैर्दोषैराकुलितो गुणौघः शीलस्तौन्दर्यादिर्न विद्यते तपन्नः शत्रुर्व्यस्य तस्य भावोऽसा-
पक्ष्यं तेन सुखी सन् अस्यां भैम्ना वसति । अन्यत्र वैरिभिः सह वसती महत्कष्टम्, अस्यां तु
तदभावात्सुखेन वसतीत्यर्थः । अन्येषु गुणा दोषसंवलितः सन्ति अस्यां तु दोषा न सम्लेभेति
गुणानां निःसापक्ष्येन स्थितिः । अन्योऽपि सचायं स्थानं स्वकत्वा निर्बाधे स्थाने वैसति ॥

औजिह प्रियाङ्गैर्धृणयैव रुक्षा न चारिदुर्गांस्तु वराटकस्य ।

न कण्टकैराधरणाच्च कान्तिर्धूलीभृता काञ्चनकेतकस्य ॥ १८ ॥

औजिहिति ॥ प्रियाङ्गैर्भैम्यवयवैर्वराटकस्य बीजकोशस्य कान्तिः शोभा धृणयैव लुप्त-
यैव औजिह अलयाभि । यतो रुक्षा स्निग्धत्वरहिता । न चारिदुर्गाञ्जलदुर्गादेतोः । असाप्यं ज-
लदुर्गमाश्रितेति ग्रहीतुमशक्येति बुद्ध्या लफेति न मन्ताव्यम् । किंतु रुक्षत्वात् । अथवा
अराणि दत्तानि सन्त्यस्य तदारि कमलं तद्वक्षणादुर्गात् तन्मध्यवर्तित्वादेतोर्नगा नैव । अथ
च न कण्टकैरिति नमनुमयत्र संवध्य नवा प्रत्यमा कान्तिरिति व्याख्येयम् । अथ च कृपयैव
लयात् । तथा—काञ्चनकेतकस्यापि सुवर्णकेतकीकुमुदस्यापि कान्तिः प्रियाङ्गैर्धृणयैर्वाजिह ।
यतो धूलीभिर्वृता पूरिता । चोऽप्यर्थः । कण्टकैः कृत्वा यदावरणं परिवेष्टनं तस्मादेतोर्न । किं तु
कृपयैवेति व्याख्येयम् । वराटकसुवर्णकेतकाभ्यामपि सकाशादस्तिस्निग्धपौरवर्णैर्नमिति भावः ॥

प्रत्यङ्गमस्यामसिकेन रक्षां कर्तुं मघोनेव निजालम्बति ।

वज्रं च भूपामणिमूर्तिधारि नियोजितं तद्वृत्तिकामुक्तं च ॥ १९ ॥

प्रत्यङ्गमिति ॥ अभिकेन भैम्याः कामुकेन मघोनेन्द्रेण प्रलतां प्रत्यक्षयं दोषादेः सका-
शाद्वक्ष्यं कर्तुं भूपामणिमूर्तिधारि नेपथ्यरत्नवेषधारि निजालं स्वायुषं वज्रं च तथा तस्य वज्रस्य

१ 'अज हानिगमनवर्धनक्रियाविरोधात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अमोत्येक्षात्कारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अमोत्येक्षादीपकमलकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

श्रुतिस्तद्वर्णनं कर्मुकं च अस्मां मैत्र्यां विपये नियोजितमिव नियुक्तमिवास्ति । नौ परस्पर-
समुच्चये । प्रसवयममलंघनेषु हीरकाः सन्ति तेषां श्रुतिश्च सर्वत्र प्रकाशते । तत्र वज्रशब्द-
रुद्धलेन सहैतुकोत्प्रेक्षा । इन्द्रधनुषश्च वज्रश्रुतिरूपत्वं प्रतिदम् । अन्योऽपि स्वामीष्टं वस्तु
रक्षितुं किमपि निर्व्वं नियुजे । अस्मानभिकेनेति वा ॥

अधुना मानुषीत्वाकेशानारभ्यापादं वर्णनमारभते—

अस्याः सपक्षैकविधोः कञ्चौघः स्थाने मुखस्योपरि वासमाप ।

पक्षस्थतावद्बहुचन्द्रकोऽपि कलापिनां येन जितः कलापः ॥ २० ॥

अस्या इति ॥ सदृशत्वात्तपक्षो मित्रं सहायश्च एकः केवलो विधुचन्द्रो यस्य अस्या मुख-
स्योपरि शिरसि कञ्चौघः केशसमूहो वासं वसतिमाप तत्र स्थाने युक्तम् । कथमित्यत आह—
येन कञ्चौघेन पक्षस्थाः पक्षेषु स्थितास्तानन्तो बहवश्चन्द्रका यस्यैवविधः कलापिनां मयूराणां
कलापः पिच्छभारो जितः पराजितः । उत्तमोऽपि मयूरपिच्छभारो येन जितस्तस्माद्युत्तम-
त्वाच्छिरसि वसतिर्युक्तैवेत्यर्थः ॥

श्लोकद्वयेन केशानेव वर्णयति—

अस्या यदास्थेन पुरस्तिरश्च तिरस्कृतं शीतरुचान्धकारम् ।

स्फुटस्फुरद्गङ्गिकचच्छलेन तदेव पश्चादिदमस्ति बद्धम् ॥ २१ ॥

अस्या इति ॥ अस्या भैम्या आस्थेन वदनलङ्घनेन शीतरुचा चन्द्रेण पुरोऽग्रतः तिर-
स्तिर्यक्च वर्तमानं यदन्धकारं तिरस्कृतमपसारितं पराजितं च तदेवेदं स्फुटं प्रकटं स्फुरन्तो
विलसन्तो भङ्गिनो निम्नोन्नताः कञ्चालेषां छलेन व्याजेन पश्चान्मुखल पश्चाद्भागे बद्धमस्ति ।
पुरस्तिरश्च यत्तिमिरं स्थितं ततोपसारितत्वात्पश्चाद्भागादपसारणे चन्द्रस्यात्मानमर्थादागत्य सङ्घी-
भूय पश्चाद्भागे स्थितिमकरोदित्यर्थः । विलसत्कौटिल्यो निबद्धकेशतमूहोऽयं न भवति, किं
तु चन्द्रेण तिरस्कृतत्वाद्विलसत्पराजयनिहं पश्चाद्बद्धमन्धकारमेव । अन्योऽपि जातपराजयो
धृतपराजयनिहः पश्चाद्गुह्यत इति अतिनीलोऽतिकुटिलश्च भैमीकचरद्ग इति भावः ।
'अन्धकारोऽन्नियाम्' इत्यमरः । 'भङ्ग' इत्यपि पाठैः ॥

अस्याः कचानां शिखिन्ध किंनु विधिं कलापौ विमतेरगाताम् ।

तेनायमेभिः किमपूजि पुणैरभर्त्सि दत्त्वा स किमर्थंचन्द्रम् ॥ २२ ॥

अस्या इति ॥ अस्याः कचानां केशानां शिखिनो मयूरस्य च कलापौ सज्जपिच्छभारौ
विमतेरहमुत्कटोऽहमुत्कट इति विवादाद्देशतोर्मध्यस्थत्वेन विधिं श्रद्धाणमगातां जग्मतुः । किंनु
इति समुदायो वितर्कः । तेन प्रज्ञाया अयं पुरोदयमानः केशपाशः पुरोदयमानैरेभिः पुणैर-
पूजि किं पूजितः किम् । स मयूरकलपस्यार्थंचन्द्रं मल्लहर्षं दत्त्वा अभर्त्सि भर्त्सितः किम् ।
नान्यस्थेन श्रद्धाया विषदमानयोस्त्रयोर्मध्ये केशकलापोत्युत्कट इति शपयितुं तस्य पुष्पपूजा
कृता, मयूरकलापस्त्वतितरां हीनोऽतितरामधिकेन केशकलापेन सह स्पर्धमानोऽनुविततारि-
त्वाद्बलहन्तिता इत्यर्थः । अर्थत्रयश्रकाराचन्द्रका मयूरकलापे विद्यन्ते ततः शब्दरुद्धलेनेयमु-

१ 'अथ साधवोऽप्येष्टान्धकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ रुक्मापङ्कलकेशारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

श्रेष्ठा । अन्योऽप्यधिको मध्यस्थेन पुनैः पूज्यते, यच्च हीन उत्तमेन सह स्पर्धते स मत्स्यते मलहत्स्यते चेति । अगाताम्, 'इणो गा कुङ्कि' इति गादेयैः ॥

भालं वर्णयति—

केशान्धकारादय दृश्यभालस्थलार्धचन्द्रा स्फुटमष्टमीयम् ।

एनां यद्वासाद्य जगज्जयाय मनोभुवा सिद्धिरसाधि साधु ॥ २३ ॥

केशेति ॥ केशलक्षणादन्धकारात् अधानन्तरमधोदेशे दृश्यो दर्शनविषयो रमणीयश्च भालस्थललक्षणे ललाटपटललक्षणेऽर्धचन्द्रो यस्याः, अथ च भालस्थलेऽर्धचन्द्राकारस्तिलकविशेषो यस्याः सा इयं भैमी स्फुटं प्रकटमष्टमी । कृष्णाष्टमीरूपेणमिलयैः । कृष्णाष्टम्यापि प्रथमसामद्वयान्धकारानन्तरं दृश्यार्धचन्द्रा भवति । अत एव एनामाराध्य प्राप्य स्वयंवरे जगतो जयाय मनोभुवा कामेन सिद्धिर्जगद्ग्रीकरणलक्षणा यदसाधि साधिता तत्साधु युक्तमेव । अतिसुन्दर्या भैम्या कृत्वा मदनो जगद्ग्रीकृतमित्यर्थः । कृष्णाष्टम्यां जगद्ग्रीकृतं गुटिकादिसिद्धिः साध्यते । अर्धचन्द्राकारभालस्थलेयमित्यर्थः । एतेन ललाटसौन्दर्यं सामुद्रिकलक्षणवत्त्वं च सूचितम् ॥

श्लोकत्रयेण भुवौ वर्णयति—

पौष्पं धनुः किं मदनस्य दाहे श्यामीभवत्केसरशेषमासीत् ।

व्यधाद्विधेशस्तदपि कुधा किं भैमीभुवौ येन विधिव्यधत् ॥ २४ ॥

पौष्पमिति ॥ मदनस्य दाहसमये पौष्पं पुष्परूपं धनुस्तत्सर्वं चापं श्यामीभवन्तः श्यामायमानाः केसरा एव शेषा यस्मिन्विधे स्वरूपेण दग्धमपि श्यामीभवत्केसरशेषमासीत् किम् । मदनदाहानन्तरं ईशो महादेवः श्यामीभूतं धनुराकारं तत्केसरमपि कुधा क्रोधेन द्विधा व्यधाच्चकार मध्ये वनञ्च किम् । द्विधानृतेन येन कृत्वा विधिवद्वा भैमीभुवौ व्यधत् चकार । अन्यथा तत्सादृश्यं भुवोर्न घटत इत्यर्थः । असंख्ये धनुराकारे श्यामे च भैमीभुवौ कविति भावः । अन्योऽपि वैरिणं हत्वा क्रोधेन तदायुधमपि भनक्ति ॥

भ्रूम्यां प्रियाया भवता मनोभूचापेन चापे घनसारभावः ।

निजां यदग्नौपदशामपेक्ष्य संप्रत्यनेनाधिकवीर्यताजि ॥ २५ ॥

भ्रूम्यामिति ॥ प्रियाया भैम्या भ्रूम्यां कृत्वा भवता उत्पद्यमानेन भ्रूर्त्वं गच्छता मनोभूचापेन धनो दहः सारो मज्जा यस्य तद्भावोऽतिहृत्त्वं च आपे प्रापे । यदैव भ्रूर्त्वं तदैव हृत्त्वमिति चकारार्थः । पुष्पत्वदश्यां निःसारस्यापि धनुषो भैमीभूमवत्त्वदश्यां ससारत्वं जातमित्यर्थः । कथं ससारत्वमित्यत आह—यद्वासात् निजां स्त्रीयामग्नौपदशामदाहावस्यामपेक्ष्य संप्रति दग्धस्य भैमीभूमवनसमने अनेन धनुषा अधिकवीर्यताऽतिसमित-पराकमत्वं आजि अर्जितम् । अदग्धपुष्परूपचापापेक्षया दग्धस्य श्यामीभवत्केसरशेषस्य भैमीभूमवत्त्वत्सर्वं चापस्य जगद्ग्रीकरणेऽधिकसामर्थ्यदर्शनादेवमनुमीयत इति भावः ।

१ 'अग्नौपेक्षाप्रतीकलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अग्नौपेक्षाप्रतीकलंकारः' इति जीवातुः । २ 'पुष्पम्' इति शब्दो जीवातुमुक्तावबोधार्थतः । ३ 'अग्नौपेक्षा-तिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

घनत्वं दृढत्वं सारत्वं श्रेष्ठत्वं च प्रापे इति वा । अथच घनसारभावः कर्पूरत्वं च यतः—
कर्पूरोऽपि निजामदाहावस्थामपेक्ष्य दाहावस्थायामधिकवीर्यतामतिशयितसौगन्ध्यं शीतलत्वं
चाजयति । 'अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घनसारः' इत्यमरः ॥

सारं धनुर्व्यङ्गिधुनोज्झितास्या यास्येन भूतेन च लक्ष्मलेखा ।

एतद्भुवौ जन्म तदाप युग्मं लीलाचलत्वोच्चित्वालभावम् ॥ २६ ॥

सारमिति ॥ यत् सारं मदनसंवेगिधु धनुस्तदेकम्, अस्या आस्येन भूतेन तदनत्वं
गतेन विधुना चन्द्रेण उज्झिता लवणा या च लक्ष्मलेखा कलहरेखा भैरवा मुखस्य निष्कलङ्क-
त्वात्तन्मुखीभवनौचित्याय चन्द्रेण लवणा या लक्ष्मलेखेति द्वितीयं लवकम्, तत् मदनचाप-
चन्द्रलक्ष्मलेखालङ्घने युग्मं इत्थं कर्तुं एतद्भुवौ भैमीध्रुवौ भैमीध्रूलयं जन्म आप । भैमीध्रूस्त्व-
रूपेण तद्वयं परिणतमित्यर्थः । किंभूतं जन्म—लीलाया विलसेन चञ्चलत्वं यत्र तदुच्चितो
बालभावः केशसत्ता यस्मिन् । लीलात्वेन विलसत्त्वेन चपलत्वेन चेष्टया च उचितस्तदुभय-
योर्मयो बालभावः केशसत्ता यस्मिन्जन्मनि ततोऽन युग्मेन लव्यमित्यर्थ इति वा । जन्मप्राप्ती
स्त्रीहावबलत्वोच्चितो बालभावः शैशवं भवति । केलापदं साम्यापैम् । भैमीध्रुवौ कामचाप-
चन्द्रलक्ष्मलेखाकरे सविलसे कामजनिके चेति भावः । 'भावः सत्तास्वभावयोः' इत्यमरः ॥

नवनिर्देशौ वर्णयति—

इषुत्रयेणैव जगन्नयस्य विनिर्जयात्पुष्पमयाशुगेन ।

शेषा द्विवाणी सफलीकृतेयं प्रियादृग्गम्भोजपदेऽभिपिच्य ॥ २७ ॥

इष्विति ॥ पुष्पमयाशुगेन पुष्परूपबाणेन कामेन कर्त्रा इषुत्रयेणैव पुष्परूपेण बाण-
त्रयेणैव जगन्नयस्य विनिर्जयादृशीकरणादेकैकेन बाणेन एकैकस्य जगतो जयादेतोर्बाणत्रयस्य
सार्थक्यात्तत्संभारितवैयर्थ्या पञ्चबाणत्वाच्छेषावशिष्टा इत्थं पुरो दृश्यमाना द्विवाणी प्रियाया
भैरवा दृग्गम्भोजपदे नवनव्वरूपकमलस्थानेऽभिपिच्यारोप्य सफलीकृता सार्थकीकृता । उत्त-
मस्थानप्रापणेन तस्याः साफल्यं जातमित्यर्थः । पुष्पमयबाणत्वादृग्गम्भोजद्वारेण बाणत्वमुचि-
तम् । अयमभिप्रायः—बाणत्रयेण जगन्नयजयात्रयाणां साफल्यम्, अवशिष्टं बाणद्वयं
भैमीनेत्रान्मौजद्वारेणभिपिच्य कामेन सार्थकीकृतम् । तत्र त्रयेण जगन्नयं पराजितमित्याश्वयं न,
किं तु वैयर्थ्यसंभारनापि । द्वयेन जगन्नयं जितमित्याश्वयं । तस्मादेतद्बाणद्वयमेव सार्थकं
यथा, तथा बाणत्रयं नेत्यभिप्रायः । विनिर्जयात् विनिर्जयं पर्यालोच्येति क्वचलोपो वा ॥

सेयं मृदुः कौसुमचापयष्टिः सरस्य मुष्टिग्रहणार्हमध्या ।

तनोति नः श्रीमदपाङ्गमुक्तां मोहाय या दृष्टिशरौघवृष्टिम् ॥ २८ ॥

सेयमिति ॥ मुष्टिग्रहणार्हं मध्यो यस्याः सेयं भैमी सरस्य कौसुमी चापयष्टिर्धनुर्लता ।
अतएव मृदुः कोमला । चापयष्टिरपि मध्ये मुष्टिना ग्रियते । सा का—या भैमी नोऽसारकं

१ 'जयात्रिययोक्तिरनुमानमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र विपनादृश्योक्तिरुप-
कालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

मोहाय मदनजन्यविकाराय धीमता सलक्ष्मीकेणापाङ्गेन नेत्रप्रान्तेन मुक्ता इष्टिलक्षणां
नेत्रकमललक्षणां शराणां गोषस्य समूहस्य वृष्टिम्, ओषेन परम्परया वा वृष्टिं तनोति
विस्तारयति । मदनोऽप्यस्मादशां मोहाय पूर्वोक्तमेव शरीरवृष्टिं तनोति तथेयमपि कटाक्ष-
विक्षेपमाश्रेण जगज्जयमपि मोहयतीति भावः । 'ओषः परम्परयां च' इति विधेः ॥

आधूर्णितं पद्मलमक्षिपद्यं प्रान्तद्युतिभ्यैत्यजितामृतांशु ।

अस्या इवास्याञ्चलदिन्द्रनीलगोलामलदयामलतारतारम् ॥ २९ ॥

आधूर्णितमिति ॥ अस्या भैम्या अक्षिपद्यं नयनकमलं अस्या भैम्या इव । न तन्व-
नयनाभ्यां तुल्यमित्यर्थः । किंभूतमक्षिपद्यम्—आधूर्णितं घूर्णावमानम् । मन्दमुन्मीलदि-
त्यर्थः । अथ च विकृतदवस्थम् । तथा—पद्मलं रोमसहितम् । अथ च दलसहितम् । तथा—
प्रान्तद्युतेरपाङ्गकान्तेः शैलेन श्वेतित्रा कृत्वा जितोऽमृतांशुबन्धो येन । प्रान्तं तस्मादधिक-
मुज्ज्वलम् । चन्द्रः सुधया यथाहादकारी, तथापाङ्गद्युत्या तदप्याहादकारीत्यर्थः । कमलमपि
प्रकृष्टा या अन्तर्धुतिर्गर्भकान्तिस्तस्याः शैलेन जितचन्द्रम् । 'प्राङ्गद्युति' इति पाठे
महाकान्ति, शैलेन जितचन्द्रम्, इति भिन्नं पदम् । तथा—चलंश्चल्लो य इन्द्रनीलगोलः
तद्दमला तस्य वाऽमला लिम्बतरा इयामलता कृष्णता तां आरात्यादत्तेऽङ्गीकरोतीति इयाम-
लतारा एवंविधा तारा कनीनिका यस्यैवंविधम् । आङ्पूर्वो रातिरादाने वर्तते । कमलमपि
चलदिन्द्रनीलगोलवदमला वा इयामलता इयामलत्वं तां रात्र्याङ्गीकरोति इयामलतारो भ्रमर-
स्तेन तारं तारस्वरयुक्तम् । भ्रमरस्य तारोऽस्त्युक्तः खरो यस्मिन्निति वा । पद्मेन साम्ये वक्ष्ये
तत्कमलं स्वरूपेणैतदेवेति भेदाभावात्कमलेन साम्याभावः । यद्वा कमलस्य नेत्रयोश्च यद्यपि
साम्यमस्ति, तथापि नेत्रकमलस्य कमलेन साम्याभावः । कमलनेत्रत्वे सति कमलत्वस्या-
भावादित्यर्थः । अन्यस्या नयनाभ्यां तु साम्यमसंभावितमेव । तथा च दक्षिणनेत्रपद्मं
वामनेत्रपद्ममुत्पद्य, वामनयनकमलं दक्षिणनयनकमलमुत्पद्य, न तन्वदस्योपमानमस्तीति
भावः । अत्र विषये 'रामरावणयोर्धुदं रामरावणयोरेव' इतिवत्तदेवोपमेयमुपमानं च संग-
च्छते । पद्मलम्, तिभ्यादित्वान्मत्वर्थे लैच् ॥

कर्णोत्पलेनापि मुखं सनाथं लभेत नेत्रद्युतिनिर्जितेन ।

यद्येतदीयेन ततः कृतार्था स्वचक्षुषी किं कुरुते कुरङ्गी ॥ ३० ॥

कर्णोत्पलेनेति ॥ कुरङ्गी मृगी भैमीनेत्रकान्त्या निर्जितेन एतदीयेन भैमीसंबन्धिना
कर्णोत्पलेन कर्णोत्तरोत्पलेनापि सनाथं युक्तं स्वमुखं यदि लभेत, ततस्त्वं कृतार्था कृत-
कृत्वा सती स्वचक्षुषी किं किमर्थं कुरुते । अपि तु अतिहीनत्वाक्षिप्रयोजनत्वाच्च नेत्रे स्वजे-
देवेति भावः । भैमीनेत्रशोभाप्राप्तौ का कथंलपेरर्थः । तत्रेव हीनत्वा जितेनापि कर्णोत्प-
लेन तन्मुखस्य सनाथत्वं चेत्स्यात्तर्हि सा स्वनयने स्वजेदेवेत्यर्थः । मृगीनेत्रापेक्षया
भैमीकर्णोत्पलमधिकम्, ततोऽपि भैमीनेत्रे अधिकं इति भावः । ततः कर्णोत्पलयोगालाभ-
हेतोः कृतार्था सतीति वा ॥

१ 'अथ रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवाप्तप्राप्तकृष्णोपमानान्वयालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'जनातिशयोक्तिः । काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

त्वचः समुत्तार्य दलानि रीत्या मोचात्वचः पञ्चपपाटनायाम् ।
सारैर्गृहीतैर्विधिरूपलौघादस्यामभूदीक्षणरूपविलिपी ॥ ३१ ॥

त्वच इति ॥ मोचात्वचः कदलीगर्भत्वचः संबन्धिनीर्वाद्यास्त्वचो वल्कलानि रीत्या प्रकारेण क्रमेण समुत्तार्य पृथक्कृत्य, तथा कमलगर्भसंबन्धीनि बाष्पानि दलानि पत्राणि क्रमेण पृथक्कृत्य पञ्चपपाटनायां पत्र पत्र वा परिमाणं तेषां कदलीत्वकमलगर्भदलानां तेषां पाटनायां सत्त्वां बाष्पाः पञ्चपास्त्वचो बाष्पानि पत्राणि दलानि चोत्पाद्य मोचात्वचः कदलीवल्कलात्, उत्पलौघाच्च गृहीतैः सारैः श्रेष्ठभागैः कृत्वा अस्यां भैम्बां विषये विधिर्ब्रह्मा ईक्षणं नेत्रे तयो रूपं रामणीयकं तस्य विलिपी काहकोऽभूत् । कदलीगर्भगतं गौरत्वं गृहीत्वा नेत्रगतं गौरत्वं निर्मितम्, यद्वा कमलगर्भपत्रगतं गौरत्वं गृहीत्वा नेत्रसौन्दर्यं निर्मितमित्यर्थः । उत्पलशब्देन नीलोत्पलं वा । तथा च तत्सारैर्ग नेत्रयोर्नास्तिमा कृत इत्यर्थः । पञ्चप इति 'संख्ययाव्यासज्ञा-' इति बहुव्रीहौ 'बहुव्रीहौ संख्येये-' इति डच् ॥

चकोरनेत्रेणदृगुत्पलानां निमेषयन्त्रेण किमेष कृष्टः ।

सारः सुधोद्धारमयः प्रयत्नैर्विधातुमेतन्नयने विधातुः ॥ ३२ ॥

चकोरेति ॥ एतन्नयने भैमीनेत्रे विधातुं निर्मातुं विधातुर्ब्रह्मणः प्रयत्नैः समुद्योगैः चकोरनेत्राणामेणदृशां हरिणीनेत्राणाम् उत्पलानां च संबन्धी सुधोद्धारमयः पीयूषनिर्झररूप एव प्रत्यक्षदृश्यः सारः श्रेष्ठो भागो निमेषलक्षणेन यन्त्रेण कृष्ट आकृष्टः किमित्यूहः । निमेषः पद्मसंकोचो दलसंकोचश्च । प्रयत्नामपि निमेषयन्त्रेण निष्पीड्य गृहीतेन श्रेष्ठभागेनैतन्नेत्रे निर्मिते । सारस्य सुधोद्धाररूपत्वं च पीतचन्द्रचन्द्रिकाचकोरनयनसाराकर्षणात्, एणस्य च चन्द्रोत्सङ्गस्त्वत्वात्, तद्गुह्योत्पन्नमृतसंबन्धात्तत्सारापकर्षणात्, उत्पलानां च सोमवंशपत्राद्वात्रौ चन्द्रामृतसंबन्धात्तत्सारापकर्षणादिति अन्वोऽपीड्यादिसारो रसरूपः काष्ठमन्त्रेणाकृष्यते । निमेषरूपं ब्रह्मणा सारप्रद्वहार्थं यन्त्रमेव निर्मितम् । एणदृगुत्पलयोः पूर्वं द्वन्द्वः । तत्रैणदृशो-रूपलापेक्षया दृगुत्पमानेऽन्तरात्त्वादभ्यर्हितत्वादेणदृक्पदस्य पूर्वनिपातः, अज्ञाद्यन्तास्याप्यु-त्पलशब्दस्य न । एणेति जातिमात्रविषययो ॥

ऋणीकृता किं हरिणीभिरासीदस्याः सकाशात्तनद्वयश्रीः ।

भूयोगुणेयं सकला बलाद्यत्ताभ्योऽनयाऽलभ्यत विभ्यतीभ्यः ॥ ३३ ॥

ऋणीति ॥ हरिणीभिरासीदस्याः सकाशात्तनद्वयस्य श्रीः शोभा ऋणीकृता कृष्या गृहीता आसीत्किम् । कुतः । यद्यस्मादनया भैम्बा विभ्यतीभ्यस्ताभ्यो हरिणीभ्यः सकला संपूर्णा कलया विलम्बेन सहिता वा भूयोगुणा बहुगुणा इयं नयनद्वयश्रीः बलात्कारेणालभ्यत लब्धा । लभ च सकला धनवृद्धिसहिता भूयोगुणा त्रिगुणा चतुर्गुणा वा विभ्यतीभ्यो बलात्कारेण लब्धा । उत्तमर्थेन हि प्रसज्योऽधमर्णेभ्यो वृद्धिसहिता त्रिगुणा चतुर्गुणा वा संपत् बलात्कारेण लभ्यते । भूयोगुणत्वं बाह्यवत्कयोक्तं व्यवहाराध्याये द्रष्टव्यम् 'अधीतिभागो वृद्धिः स्वात्'

१ 'यत्र यथासंख्यातिशयोक्तिर्लङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'यत्र च्छेकानुप्रासस्वर-
कोलेकातिशयोक्तिर्लङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

इत्यादिना । अनयापि तादृशी लब्धा तस्मात्पूर्वमृणमल्लरूपेण गृहीतेति सत्यम् । असन्ती-
भ्योऽतएव चञ्चलनयनाभ्योऽपि हरिणीभ्यः सकाशादेतन्नेत्रे मुन्दरे, अतिचञ्चले चेति भावः ॥

दृशौ किमस्याश्चपलस्वभावे न दूरमाक्रम्य मिथो मिलेताम् ।

न चेत्कृतः स्यादनयोः प्रयाणे विघ्नः श्रयःकूपनिपातभीत्या ॥ ३४ ॥

दृशाविति ॥ चपलस्वभावे अतिचञ्चलस्वभावे अस्मा दृशौ दूरमाक्रम्य दूरं गत्वा शिरः
परिजन्य मिथोऽन्योन्यं किं न मिलेताम्, अपि तु मिलिते भवेतामेव । परं चेद्यदि अनयोः
प्रयाणे दूरगमने विषये भयःकूपयोः कर्णलक्षणकूपयोर्निपातः पतनं तस्माद्गोत्या भयेन विघ्नः
कृतो न स्यात् । भयरूपेण प्रतिबन्धकेन न मिलिते । नेत्रे आकर्णपूर्णं चञ्चलतरे चेति
भावः । अन्योऽपि कूपादिपतनभीत्या परावर्तते । किंवातिपत्तिर्न विवक्षणीया ॥

केदारभाजा शिशिरप्रवेशात्पुण्याय मन्ये मृतमुत्पलिन्या ।

जाता यतस्तत्कुसुमेक्षणयेयं यातश्च तत्कोरकदृक्चकोरः ॥ ३५ ॥

केदारेति ॥ केदारभाजा श्रीहिक्षेत्रभाजा आलवालभाजा वा, अथ च केदाराख्यदेव-
सेविन्या उत्पलिन्या कमलिन्या शिशिरतोः प्रवेशादथ च शिशिरे हिमे प्रवेशाद्विमचूर्णना-
द्धेतोः पुण्याय मृतं पुण्यं प्राप्तुं मृतम् । तज्जन्यसुकृतविशेषजन्योत्तमफलप्राप्तय इत्यर्थः ।
इत्यहं मन्ये जानामि । यतो बस्मादियं तस्याः कमलिन्याः कुसुमे इव ईक्षणे नेत्रे यस्या
एवंविधा जाता । यतश्च यस्माच्च चकोरस्तत्कोरकदृक् तस्या एव कोरकौ कलिके दृशौ यस्यैवं-
विधौ जातः तस्मादेतदनुमीयते । नहि मुकृतातिशयेन पिना भैमीनवनत्वं चकोरनयनत्वं
च तदुत्पन्नकुसुमकोरकाभ्यां लभ्यते । अन्योऽपि केदारदेवसंनिधौ हिमचूर्णनादुत्तमे वंसे
जायते । शिशिरतोः प्रवेशे कमलिनी नश्यति । भैमीनेत्रे च कमलतुल्ये । कलिकापेक्षया
कुसुमस्याधिकवाष्पकोरनेत्रापेक्षया भैमीनेत्रे अतिमुन्दरे इति सूचितम् । 'केदारः पर्वते शंभोः
क्षेत्रसेदालवालयोः', 'शिशिरः स्यादतोर्भेदे तुषारे' इति च विधुः ॥

नासां वर्णयति—

नासादसीया तिलपुष्पतृणं जगन्नयव्यस्तशरत्रयस्य ।

श्वासानिलामोदभरानुमेयां दधद्विबाणीं कुत्तुमायुधस्य ॥ ३६ ॥

नासेति ॥ अदसीया अमुष्याः संबन्धिनी नासा नासिका जगन्नये विजयाय व्यस्तं
क्षितं शरत्रयं येन तस्य कुत्तुमायुधस्य शरत्रयस्य क्षितत्वादवशिष्टां द्विबाणीं बाणद्वयीं दधत् ।
तिलपुष्परचितं तृणं भक्षा । पुष्पबाणस्येषुपिरपि पुष्पमयो दुक्तः । तिलपुष्पं च तृणीरा-
कारम् । किंभूतां द्विबाणीम्—श्वासानिलस्य निश्वासपवनसामोदभरेण परिमलबाहुल्येनानु-
मेयामनुमानार्हाम् । बाणत्रयेण जगन्नयं जितम्, अवशिष्टं बाणद्वयं भैमीनाद्यालक्षणतिलपुष्प-
तृणीररन्ध्रद्वये स्थापितमित्यर्थः ॥

१ 'अत्र श्लेकानुप्रासोत्प्रेक्षासमासोत्प्रेक्षाकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोत्प्रेक्षा-
समासोत्प्रेक्षाकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अनातिशयोक्तिः कान्त्यलङ्घनकारण' इति
साहित्यविद्याधरी ।

श्लोकसप्तकेनाधरोष्ठं वर्णयति—

बन्धूकयन्धूमवदेतदस्या मुखेन्दुनानेन सहोज्जिह्वाना ।

रागश्रिया शैशवयौवनीयां स्वमाह संध्यामधरोष्ठलेखा ॥ ३७ ॥

बन्धूकेति ॥ अनेन प्रत्यक्षरस्येन मुखेन्दुना सहैवोज्जिह्वाना उत्पद्यमाना अस्या अध-
रोष्ठलेखा लेखाकारोऽधरोष्ठ एतत्प्रत्यक्षदृश्यं स्वमात्मानं शैशवयौवनीयां बाल्यतारुण्यसं-
न्धिनीं संध्यां व्रूते अहमेव संध्येति । बाल्यतारुण्ययोः संधौ भवनारसंध्यात्वम् । शैशवान्ते
यौवनादौ चाधरोष्ठे भूयान्नकिमा भवतीति भावः । किमूतं स्वम्—रागश्रिया लोहितिमिश्रो-
भया कृत्वा बन्धूकस्य मध्याह्निकसितपुष्पस्य बन्धूमवत्समानं भवन् अतिरक्तिमत्स्यैः । अथ
च रात्रिदिनसंधौ संध्या भवति । संध्यापि चन्द्रेण सहैवोदेति रक्षा च भवति ॥

अस्या मुखेन्दावधरः सुधाभूविम्बस्य युक्तः प्रतिविम्ब एव ।

तस्याथवा श्रीर्दुमभाजि देशे संभाव्यमानास्य तु विदुमे सा ॥ ३८ ॥

अस्या इति ॥ अस्या मुखेन्दौ वदन एव चन्द्रे विद्यमान एवोऽधरोष्ठः सुधाभूविम्बस्य-
भूमौ जातस्य विम्बस्य विम्बीफलस्य प्रतिविम्बः युक्तः सदृशः । विम्बीफलस्य भैम्यधरसाम्यं
नास्त्वैव रक्त्येव सत्यमृतवत्त्वानामात् । यदि स्नातार्ह्यमृतभूमावुत्पन्नस्यैव नान्यस्य । अथ न
निर्मलत्वाच्चन्द्रे प्रतिविम्बोऽन्वस्य युक्त इत्यर्थः । अतएव मुखेन्दौ इति निर्देशः । अथ न
चन्द्रविम्बस्य प्रतिविम्बो भवतीति युक्तमेवैत्यर्थः । अथवेलपरितोपेणैतदुपपत्ति—तस्य
श्रीः शोभा दुमभाजि देशे दुमसहिते देशे । अस्य तु एतदधरस्य सा श्रीर्विदुमे प्रकाले संभा-
व्यमाना । संभाव्यत इत्यर्थः । सुधाभूसमुत्पन्नस्यापि विम्बफलस्य रसवत्त्वेन साम्यं स्यात् ।
तथापि तस्य वृक्षाभयलाक्षशोभाया अतिरुक्षत्वात्, भैम्यधरस्य निग्धत्वात् । तर्थाधरस्यैव
क्लिग्धरक्तशोभा कुत्रास्तीति विचारे विदुमेऽस्ति । रक्तिमा कृत्वा विदुमस्याधरस्य च साम्यं
विद्यते यद्यपि तथापि विदुमस्य सुधाभूमावमुत्पन्नत्वादधरतुल्यरसत्वाभावाद्विदुमेणापि साम्यं
न विद्यत इत्यर्थः । विम्बीफलस्यैवविधरकिमाभावाद्विदुमस्यामृतवत्त्वानामात्, एतदधरस्य
चैतदुभययुक्तत्वादेतदधरो न ताभ्यां तुल्य इति भावः । दुमसहिते देशे वर्तमानस्य परस्पर-
विस्तृत्वात्साम्यानामाव इत्यर्थः । अन्यरमणीरदनच्छदस्य विम्बीफलस्य च यद्यपि साम्यमस्ति,
तथाप्येतस्या नास्तीति अस्या इति पदेन सूचितम् । मुखेन्दाविति सुधासंभवसूचनं भैम्यध-
रस्यैव । यद्वा—अथवा अन्यस्मादपि हेतोरिति यावत् । तस्य विम्बीफलस्य शोभा
वृक्षसहिते देशे बहुदृक्षे वने वर्तते । विम्बीफललताया वृक्षायाअवत्त्वात् । अस्य तु पुनः
संभाव्यमाना विचार्यमाणा सा विगतदृक्षे नगरे संभाव्यते । नगर एव भैम्याः सत्त्वात् ।
दुमभाजि साधारणकण्टकवृक्षसहिते देशेऽरण्ये तस्य श्रीः, अस्य तु विशिष्टास्मादिवृक्षे नगरे
सा संभाव्यत इति वा । आरण्यकस्य नागरिकस्य च बहुन्तरमित्यर्थः । इति विस्तरेणालम् ।
प्रतिविम्बशब्दोऽर्धेर्नादिषु दृष्टव्यः ॥

१ 'पदकोवया' इति सुजायबोधाः । २ 'अवातिशयोक्तिरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्या-
धरी । ३ 'मुखेन्दो' इति पाठः । ४ 'अत्र रूपकालोशयोक्तिर्यतिरेकाद्येपालंकारसंकरः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

जानेऽतिरागादिदमेव विम्वं विम्वस्य च व्यक्तमितोऽधरत्वम् ।

द्वयोर्विशेषावगमाक्षमाणां नान्नि भ्रमोऽभूदनयोर्जनानाम् ॥ ३९ ॥

जान इति ॥ रदनच्छदोपमानत्वेन प्रसिद्धं यद्विम्बं विम्बीफलं तत् इदमेव भैम्योष्ठलक्ष-
णमेव नान्यदिति जाने । कुतः—अतिरागादतिलौहिल्यादत्यनुरागाच्च । लोकप्रसिद्धस्य विम्बस्य
तादृशलौहिल्याभावात्सर्वत्रोपमानस्याधिक्याच्चाधर उपमानमभूत् । यद्विम्बफलं तद्वैमीरदनच्छ-
दरूपमेव नान्यदित्यर्थः । भैमीरदनच्छदस्योपमानत्वं युक्तमिति भावः । लौकिकस्य विम्बस्य च
इतः सत्स्वरूपाद्वैमीरदनच्छदात्तकाशादधरत्वं हीनत्वं व्यक्तं स्पष्टम् । तादृशलौहिल्याभावाभ्यून-
त्वादनुपमेयत्वमित्यर्थः । अथ च इदं पुरोदश्यमानमेव विम्बमितः पुरोदश्यमानादस्माल्लौहिल्या-
देतौर्विम्बस्य च प्रसिद्धविम्बीफलस्याधरत्वमोष्ठत्वम् । नन्वेवं सति लोकप्रतिष्यपत्यप्रसङ्ग
इत्यत आह—द्वयोर्विम्बफलधरयोर्विशेषावगमे तारतम्यज्ञाने अक्षमाणां समसर्धानां पामराणां
जनानां द्वयोरनयोर्विम्बाधरयोर्नान्नि भ्रमोऽभूत् । तारतम्यास्फुरणारपामरैर्विम्बत्वेन परीक्षका-
भिमतस्याधरसंज्ञा कृता, अधरत्वेन च परीक्षकाभिमतस्य विम्बसंज्ञा कृता । अतः पामरप्रसि-
द्धापलापः, न तु परीक्षकप्रसिद्धापलाप इत्यर्थः । विम्बापेक्षया भैम्योष्ठोऽधिक एवेति भावः ॥

मध्योपकण्ठावधरोष्ठभागौ भातः किमप्युच्छृष्टितौ यदस्याः ।

तत्स्वप्रसंभोगवितीर्णदन्तदंशेन किं वा न मयापराद्धम् ॥ ४० ॥

मध्योपेति ॥ अस्या भैम्या अधरोष्ठस्य मध्योपकण्ठौ मध्यसमीपवर्तिनौ अधरोष्ठभागा-
वधरोष्ठप्रदेशौ किमपि किञ्चित् उच्छृष्टितानुच्छृष्टौ यद्यस्मात् भातः शोभेते, तत्तस्मादेतौः
स्वप्ने यो भैमीसंभोगस्तत्र वितीर्णो दंतो दन्तदंशो दन्तक्षतं येन एवंविधेन मया वा नयैव किं
नापराद्धम् । किंतु तादृगपराधो नयैव कृतः । वाच्यं च संभावनायां वा । स्वप्रसंभोगे विती-
र्णं दन्तक्षतेन कृतेति वा । अधरोष्ठस्य मध्यसमीपवर्तिनोः पार्श्वदेशयोः किञ्चिदुच्छृष्टता
सामुद्रिको गुणः, दन्तक्षतेनाप्युच्छृष्टता भवति । स्वप्ने प्रत्यहं नयैव संभुज्येते ॥

विद्या विदमैन्द्रमुताधरोष्ठे नृत्यन्ति कत्यन्तरमेदमात्रैः ।

इतीव रेखाभिरपथमस्ताः संख्यातवान्कौतुकवान्विधाता ॥ ४१ ॥

विद्या इति ॥ अन्तरमेदमात्रः अवान्तरमेदसहिताः कति विद्याः कियस्यो विद्या विद-
मैन्द्रमुताधरोष्ठे भैम्यधरोष्ठे नृत्यन्ति स्फुरन्ति जाग्रद्रूपेण वर्तन्ते इतीव इति स्वप्नेव संदि-
हानः, इवेति लोकसंदेहेनित्यर्थः वा, कौतुकवान् अपथमः भ्रमरहितो विधाता ब्रह्मा अध-
रोष्ठवर्तिनीमी रेखाभिः कृत्वा इत्यस्यो विद्या विद्यन्ते इति ता विद्याः संख्यातवान्गणितवान् ।
रामणीयकहेतुभूता रेखा विद्यागणनार्थत्वेनोत्प्रेक्षिताः । अन्तरे ओष्ठमध्य इति वा ॥

संभुज्यमानाद्य मया निशान्ते स्वप्नेऽनुभूता मधुराधरेयम् ।

असीमलावण्यरदच्छदेत्यं कथं नयैव प्रतिपद्यते वा ॥ ४२ ॥

संभुज्येति ॥ निशान्ते गृहमध्ये राश्ववसानसमये वा अथ स्वप्ने मया संभुज्यमाना

१ 'अश्रोत्रेश्वररूपकान्तलिङ्गमर्लकारा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अश्रोत्रेश्वरलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अन्तरलानमनाज' इति पाठः साहित्यविद्याधरीसंगतः । ४ 'अश्रोत्रेश्व-
रहेतुरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

कृतोपभोगा इयं मैत्री चुम्बनवसानमधुराधरा असुतोष्ठी सुन्दराधरा वायुभृता । इत्यमनिर्वचनीयप्रकारेण असीमलावण्यो निर्मेयादसौन्दर्यो रदच्छदोऽपरोष्ठो यस्याः सेयं मयैव कथं वा प्रतिपद्यते प्रतीयते । आश्चर्यमेतदित्यर्थः । स्वप्ने ग्राह्यी सुन्दराधरत्वेनानुभूता तादृश्येव जाग्रदवस्थायामपीलावर्त्यम् । अत्र हेतुनिश्चिन्तनपदम् । 'गोविन्दजनकेलायां रष्ट्वा सद्यः फलं भवेत्' इति । अथ च या मया मधुरसंयुक्ताधरानुभूता सा निर्मेयादो लवणरसभावो यस्यैवविधोऽपरोष्ठो यस्याः सा मयैव कथमनुभूयत इत्याश्चर्यम् । मधुररसलवणरसयोः परस्परविरोधादित्यर्थः ॥

स्मितं वर्णयति—

यदि प्रसादीकुरुते सुधांशोरेषा सहस्रांशमपि स्मितस्य ।

तत्कौमुदीनां कुरुते तमेव निमिच्छत्य देवः सफलं स जन्म ॥ ४३ ॥

यदीति ॥ एषा स्मितस्य सहस्रांशं सहस्रपरिपूरकं लेशमपि सुधांशोरेषा चेत्प्रसादीकुरुते चन्द्रस्य प्रसन्ना भूत्वा प्रघादत्वेन स्मितलेशत्वमपि ददाति तर्हि स चन्द्रो देयस्तमेव स्मितसहस्रांशमेव निमिच्छत्य अर्थात्कौमुदीभिरेव पूजयित्वा नीराजनं कृत्वा कौमुदीनां जन्म सफलं कृतकृत्यं कुरुते । अत्युत्तमस्य तस्य नीराजनस्थाने तासां भवनयोग्यत्वात् । अन्यदप्युत्तमं वस्तुतमेन वस्त्रादिना नीराज्यते । कौमुद्यस्तस्मिन्सहस्रांशस्यापि तादृशो नेति भावः । सहस्रं चासावंग्रथेति व्युत्पत्तिः । सहस्रपूरणोऽस्य इति लक्षणया व्याख्येयम् । अन्यथा 'नित्यं यतादि—' इत्यादिना वदस्तमभागमे सहस्रतम इति स्यात् । निपूर्वो मिच्छतिनीराजनौघः ॥

श्लोकत्रयेण दन्तपट्टिद्वयं वर्णयति—

चन्द्राधिकैतन्मुखचन्द्रिकाणां दरायतं तत्किरणाद्वनानाम् ।

पुरःसरस्त्वस्तपूषद्वितीयं रदावलिद्वन्द्वति बिन्दुवृन्दम् ॥ ४४ ॥

चन्द्रेति ॥ तस्य चन्द्रस्य किरणात् । जालमिप्रायेणैकवचनम् । किरणेभ्यः सकाशाद्वनानां मुखचन्द्रस्य चन्द्रादुत्कृष्टवादनानामतिनिषिद्धानां चन्द्राधिकं चन्द्रेत्कृष्टम् एतन्मुखं मैत्रीमुखचन्द्रस्य चन्द्रिकाणां दरायतमीषदीर्घम्, अथ च चन्द्राधिकैतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकावर्णाणामेव वनानां मेघानां तेष्वो मेघेभ्यः क्षरणादेतोः ईषदायतम् । पुरःसराण्यमेसरानि स्रज्यानि निःसृतानि पुष्पानि बिन्दवः तान्येव द्वितीयानि यस्य तत् बिन्दुवृन्दम् रदावलिद्वन्द्वति दन्तपट्टिद्वयमिवाचरति । अग्रनिःसृतबिन्दूनां सूक्ष्मत्वादयोदन्तत्वम्, पश्चादव्यवधानेन निःसरतां बिन्दूनामीषदायतत्वादूर्ध्वदन्तत्वमित्यर्थः । पञ्चम्यवशात्पटलान्ताप्रथममेका बिन्दुपङ्क्तिः पतति, तदनु द्वितीया, तथैव संलम्पेदायता पतति । तद्वदिदं दन्तपट्टिद्वयमिति दन्तानामीषदायतत्वं घनत्वं सूक्ष्मत्वं सामुद्रिको गुणः । रदावलिद्वन्द्वतीत्यत्र 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिवाचारे' इति क्तिर् ॥

सेयं ममैतद्विरहार्तिमूर्च्छातमीविभातस्य विभाति संभ्या ।

महेन्द्रकाष्ठागतरागकर्त्री द्विजैरमीभिः समुपास्यमाना ॥ ४५ ॥

१ 'अत्र विरोधानासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'निमित्त' इति पठित्वा 'प्रतिष्ठा' इति व्याख्यातं जीवाती । ३ 'अवातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अवातिशयोक्त्युपमास्तुत्यालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी ।

सेयमिति ॥ सेयं भैमी मम एतया सह विरहो विरोगः, तज्जन्या यार्तिः पीडा तज्जन्या या मूर्च्छा सैव तमी रजनी तस्मा विभातस्य प्रातःकालतमवस्य संवन्धिनी संध्या विभाति प्रकाशते । कीदृशी—महेन्द्रस्य काष्ठासुत्कर्षं गतः प्रातः काष्ठां भयोदमागतः प्रातो वा रागोऽनुरागस्तस्य कर्त्री जनिका । तथा—भमीभिः प्रत्यक्षदृश्येद्विजैर्दन्तैः समुपास्यमाना सेव्यमाना । विभातस्य संधेयमिलनेन भैमीदर्शनान्मूर्च्छापगमः सूचितः । प्रातःसंध्यापि प्राचीप्रातलौहित्रजनिका आह्वयैः सेव्यते । 'रजनी यामिनी तमी' इत्यमरः ॥

राजौ द्विजानामिह राजदन्ताः संविभ्रति श्रोत्रियविभ्रमं यत् ।

उद्वेगरागादिसृजावदाताश्चत्वार एते तद्वैमि मुक्ताः ॥ ४६ ॥

राजाविति ॥ इह दृश्यमानायां द्विजानां दन्तानां राजौ पद्भौ एते दृश्यमानाश्चत्वारो राजदन्ता दन्तश्रेष्ठा यद्यस्मात् श्रोत्रिणाणां विभ्रमं विलासमुज्ज्वलत्वलक्षणं प्रारयन्ति तत् तस्मात् मुक्ताः, एतान्नाजदन्तान्मौक्तिकानि भवैमि । किंभूताः—उद्वेगरागः क्रमुकजन्यो लोहितिमा स आदिर्यस्य स्त्रादिरादेर्यजया शोधनेन कृत्वा अवदाता उज्ज्वलाः । क्रमुकत्वचा भस्मीभूतेन वा क्रमुकेण कृतमार्जना दन्ता अत्युज्ज्वला भवन्तीति चतुर्णामेव मार्जनं कियते तेषामेव दर्शनविषयत्वात् । ततश्चात्युज्ज्वलत्वान्मुक्तासाम्यं युज्यते । अथ च राजन् अन्तः स्वरूपं येषां ते राजदन्ताः । एवंभूता ब्राह्मणानां पद्भौ श्रोत्रियविभ्रमं पट्टिपावनत्वं विभ्रति । उद्वेगसोद्वेजनस्य चित्तवैकल्यस्य रागस्यामिलापस्य आदिशब्देन द्वेषादेष्वन्मार्जनं त्यागः, तेन निष्कल्मषाश्च भवन्ति । उत् उच्छेद्यो वेगो येषां रागादीनाम् इति वा । एवंविधा ब्राह्मण मुक्ता भवन्तीति युक्तमेवेत्यर्थः । 'घोष्ठा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरोऽस्य तु । फलमुद्वेगम्' इत्यमरः । दन्तानां राजानो राजदन्ताः, राजदन्तादित्वात्परनिपातैः ॥

श्लोकचतुष्टयेन वाणीं वर्णयति—

शिरीषकोपादपि कोमलाया वेषा विधायाङ्गमशेषमस्याः ।

प्राप्तप्रकर्षः सुकुमारसर्गे समापयद्वाचि नृदुत्वमुद्राम् ॥ ४७ ॥

शिरीषेति ॥ वेषाः शिरीषस्य कोपात्सुगादपि कोमलया अस्या भैम्या अशेषं सकल-मर्तं सुकुमारतरं पिबाय निर्माय सुकुमारसर्गे नृदुतरवस्तुसुष्ठौ प्राप्तप्रकर्षः सन् वाचि अस्या एव वाण्यां नृदुत्वमुद्रां सौकुमार्यमुद्रां समापयत् । ब्रह्मा सुकुमारतरारण्येतदज्ञानि कृत्वा सौकु-मार्यमर्यादां भैमीवाण्यामेव समाप्तिं नीतवान् । अतिमधुरस्वरेयमिति भावः । अन्योऽपि कापि क्षित्ये लोत्कर्षं समाप्तिं नयति ॥

प्रसूनबाणाद्वयवादिनी सा काचिद्विजेनोपनिपत्यिकेन ।

अस्याः किमास्यद्विजराजतो वा नाधीयते भैक्षमुजा तरुभ्यः ॥ ४८ ॥

प्रसूनेति ॥ तद्वन्म आम्नादियुक्तेभ्यो भैक्षमुजा फलपुष्पादिरूपनिश्चासनृद्धभोजिना पिकेन कोकिलेन द्विजेन पक्षिणा प्रसूनबाणः कामः, तस्य अद्वैतवादिनी सा भैमीवाण्या काचिदपूर्वा उपनिपत् रहस्यग्रन्थः, अस्या भैम्या आस्यद्विजराजतो मुञ्चन्नदात् नाधीयते

१ 'मय रूपककेपालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ श्लेषानुप्रासस्तमाशौच्यलंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'भवातिशयोक्तिपरिसंख्यालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

न पठ्यते किम्, अपि तु पठ्यत एव । कपायरसाम्राजिमञ्जरीभङ्गणेन पिकस्य मधुरस्वरत्नं सूचितम् । पिकः पथमं स्वरं पठति स भैमीस्वर एवेदानीमपि तेनाभ्यस्यते परं तु नायासी-
त्स्वर्गः । कोकिलस्वराधिकभैमीस्वराकर्णनमाश्रेण मदनाद्वैतमेव भवतीति भावः । अन्येनापि
निष्ठाभुजा ब्राह्मणेनाद्वैतप्रतिपादिका 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यादिश्लोपनिषत् ब्राह्मणश्रेष्ठा-
दधीयते । न विद्यते द्वयं यस्य तदद्वयं प्रयूनवाणलक्षणं यदद्वयमिति समासः । द्विजराजतः,
'आह्वातोपयोगे' इत्युपादानत्वम् । शिक्षाणां समूहः 'शिक्षादिन्योऽण्' ॥

पक्वाङ्गसन्धानमवेक्ष्य लक्ष्मीमेकस्य विष्णोः श्रयणात्सपत्नीम् ।

आस्येन्दुमस्या भजते जिताब्जं सरस्वती तद्विजिगीषया किम् ॥ ४९ ॥

पथेति ॥ सरस्वती अस्या भैम्याः तस्याः सपत्न्या विजिगीषया जेतुमिच्छया, सपत्नी-
गृहादुत्तमं गृहं मम कथंकारं स्वादिति मनीषया सौन्दर्येण जिताब्जं जितपद्ममासेन्दुं मुख-
चन्द्रं भजते चेवते । किं वितर्कं । किं कृत्वा—एकस्य विष्णोरुभाभ्यां श्रयणादात्मनः सपत्नीं
लक्ष्मीं पथस्याङ्गः कोटः स एव राघु स्थानं यस्यास्तामवेक्ष्य । चन्द्रोदये कमलसंकोचाच-
न्द्रोऽपि जिताब्जो भवति । यद्वा जितोऽब्जचन्द्रो येन चन्द्रेण कमलं जितं सोऽप्यनेन जित
इति तदाश्रयणादलक्ष्मीर्वाप्नोति तत्रां जितेत्स्वर्थः । वक्रोक्त्यादिचातुर्यमस्यामेवास्ति नान्यस्यामिति
भावः । अन्यापि सपत्नीगृहाद्युत्तमं विलोक्येवर्षया स्वगृहादि तस्मादप्युत्तमं करोति । 'अब्जो
जैवातुकः सोमः' इत्यमरः ॥

कण्ठे वसन्ती चतुरा यदस्याः सरस्वती वादयते विपत्नीम् ।

तदेव वाग्भूय मुखे मृगाक्ष्याः श्रोतुः श्रुतौ याति सुधार...म् ॥ ५० ॥

कण्ठ इति ॥ अस्याः कण्ठे वसन्ती वीणावादने चतुरा सरस्वती यत् विपत्नी वीणां वादनत्वे
तदेव वीणावादनमेव मृगाक्ष्या मुखे वाग्भूय वाणीत्वेन परिणम्य श्रोतुः श्रुतौ कणं सुधारसत्वं
याति । वीणावन्मधुरस्वरेयमिति भावः । वाग्भूयेत्यत्र कथ्यन्तत्वाद्वितिसंज्ञायां समासः ॥

विबुधं वर्णयति—

विलोकितास्या मुखमुन्नमय्य किं वेधसेयं सुपमासमाप्तौ ।

धृत्युद्धवा यच्चिबुके चकास्ति निम्ने मनागङ्गुलियन्त्रणेव ॥ ५१ ॥

विलोकितेति ॥ विभिना इयं मैत्री सुपमासमाप्तौ मुखनिर्माणशोभासमाप्तौ खलां मुख-
मुन्नमय्य कियदूर्ध्वोत्थ विलोकितमास्यं यस्या एवंभूता किम् । अलंकरणसमाप्तौ शृङ्गारकारिणी
मुखमुन्नमय्यालंकारशोभां विलोकयति, विभिनापि तथैव कृतमिति वितर्कः, अस्या मुखमु-
न्नमय्येति वा योजना । कथं ज्ञातमित्यत आह—यद्यस्मात् मनाक् ईषन्निम्ने गम्भीरे विबुधं
हन्वप्रसंघौ धृत्युद्धवाहलिधारजन्मगुह्यत्वा कृत्वा वा यन्म्रणा नियमना सैव चकास्ति शोभते ।
अतिमार्दवाद्गुह्यधारणादपि हन्वप्रसंघौ निप्रलब्धं ज्ञातमित्यर्थः । उत्तमस्त्रीणां स्वभावादेव
विबुधं निम्नं भवतीति ॥

१ 'अथ समासोक्तिरूपकम्बतिरेकालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ रूपकसमाप्तौ-
चतुर्मेशलंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ४ 'अत्रानुमानोत्प्रेक्षानुप्रासालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

पुनरपि श्लोकवचनेन सावयवं मुचं वर्णयति—

प्रियामुखीभूय सुखी सुधांशुर्जयत्ययं राहुभयव्ययेन ।

इमां दधाराधरविम्बलीलां तस्यैव बालं करचक्रवालम् ॥ ५२ ॥

प्रियेति ॥ अयं सुधांशुचन्द्रः प्रियामुखीभूय भौमीमुखत्वं प्राप्य सुखाकारेण परिणम्य राहुभयस्य व्ययेनाभावेन सुखी निश्चिन्तः सन् जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । मुखचन्द्रस्य राहुबाधा नास्तीति सुखित्वम् । यतश्चायं चन्द्र एव, तस्मात्तस्यैव चन्द्रस्य बालं उदयसमय-भावि करचक्रवालं किरणमण्डलं इमां प्रत्यक्षाधरविम्बलीलामधरोष्ठविम्बविलासं दधार । चन्द्रतुल्यं मुखम्, उदितमाप्ररक्तचन्द्रकिरणतुल्योऽधरोष्ठवेति भावः । अन्योऽपि वैरिणः स्रकाशाद्भूतोत्तरीयः परिजनोऽपि भीतः सन् तदनवबोधार्थमन्यमाकारं कृत्वा धारयन्मुखी भवति । बालश्च लीलां धारयति ॥

अस्या मुखस्यास्तु न पूर्णमास्यं पूर्णस्य जित्वा महिमा हिमांशुम् ।

भूलक्ष्म खण्डं दधदधमिन्दुर्भालस्तृतीयः खलु यस्य भागः ॥ ५३ ॥

अस्या इति ॥ पूर्णस्य सर्वावयवपरिपूर्णस्य, अथ च वर्तुलस्य अस्या मुखस्य महिमा श्रेष्ठत्वं कीर्तिः, अथ च चन्द्रापेक्षयाऽधिकपरिमाणत्वं नास्तु अपि त्वस्त्वित्यर्थः । किंभूतस्य-पूर्णमा आस्यं प्रारम्भो यस्य, यदुदये पूर्णिमास्ति, पूर्णिमाया आस्यमिव वा तथाभूतं हिमांशुं पूर्णचन्द्रं जित्वा स्थितस्य । कुतोऽधिकत्वमत आह—खलु यस्मात् यस्य मुखस्य तृतीयो भागोऽंशो भागो ललाटसर्वखण्डं इन्दुः समशकलरूपचन्द्रः । किंभूत इन्दुः—भुवनेष्वलक्ष्म कलङ्गं दधत् धारयन् । मुखस्य तृतीयो भागो भागो यस्य चन्द्रार्धम्, एकेनांशेन मुखम् । भागोऽर्धचन्द्रतुल्यः, तदधोभागः पूर्णचन्द्रतुल्य इत्यर्थः । चन्द्राधिकमुखी चन्द्रार्धतुल्यभाला चेयमिति भावः । जित्वेत्यनन्तरं स्थितस्येव्याहार्यम् । अन्यथा निष्कर्तृकत्वानुपपत्तिः ॥

व्यधत्त धाता वदनाब्जमस्याः सम्राजमम्भोजकुलेऽखिलेऽपि ।

सरोजराजौ सृजतोऽदसीयां नेत्राभिधेयावत एव सेवाम् ॥ ५४ ॥

व्यधत्तेति ॥ धाता अखिलेऽपि अम्भोजकुलेऽस्या मुखपद्मं सम्राजं द्वादशराजमण्डलाधीशं व्यधत्त अकृत । अथ च तदपेक्षया सम्यगतिशयितं राजत इति सम्राजम् । अत एव नेत्राभिधेयौ नेत्रसंज्ञकौ सरोजराजौ अन्यकमलापेक्षया भौमीनवनीभूते कमले श्रेष्ठे तद्वपौ सरोजराजौ अदसीयाममुष्यैतन्मुखकमलस्य संबन्धिनीं सेवां सृजतः कुरुतः । अस्य यदि सम्राट्त्वं न सात्तर्हि किमिति नेत्राभिधेयाभ्यां सरोजराजाभ्यां सेवा क्रियेत, कियते तावत् अतोऽन्यथानुपपत्तिप्रमाणगम्यमस्य सम्राट्त्वमित्यर्थः । मैत्रीमुखनेत्रं विजिताञ्जमिति भावः । अन्योऽपि सम्राट् राजभिः सेव्यते । 'येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्नेहरेव यः । सास्ति यथा-हया राज्ञः स सम्राट्' इत्यमरः ॥

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासादिशयोक्तिव्यतिरेकरूपकालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । २ अथ च 'पूर्णमासी तु पूर्णिमा । पूर्णिमा पीर्णमासी च' इति केशवः । ३ 'अत्र मवीपातिशयोक्त्यलंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रातिशयोक्तिप्रमासोक्तिकाम्यलिङ्गच्छेकानुप्रासाः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दिवारजन्यो रविसोमभीते चन्द्राम्बुजे निक्षिपतः खलक्ष्मीम् ।

आस्ये यदास्या न तदा तयोः धीरेकश्रियेदं तु कदा न कान्तम् ॥५५॥

दिवेति ॥ दिवारजन्योः कमेण दिनराज्यो रविसोमाभ्यां सकाशाद्भीते भयं प्राप्ते भीते-
भवाद्वा चन्द्राम्बुजे खलक्ष्मीं खशोभां अस्या आस्ये मुखे यदा निक्षिपतः स्थापयतः तदा
तयोश्चन्द्रपद्मयोः श्रीर्न । सूर्याद्भीतेन चन्द्रेण दिने, चन्द्राद्भीतेन कमलेन रात्रौ यदा खल-
शोभा भैमीमुखे निक्षिप्ता तदा तद्वयमपि निःशोभं जातम् । अथ न निक्षिपतो न्यासीकृतः,
तदा चन्द्राम्बुजयोः श्रीः शोभा नास्ति । इदं तु भैमीमुखं पुनरेकस्य चन्द्रस्य अम्बुजस्य
वा श्रिया शोभया कृत्वा कदा कस्मिन्समये दिने रात्रौ वा न कान्तम्, अपि तु दिने रात्रौ
न चन्द्रशोभया कमलशोभया च सशोभम् । चन्द्रस्य शोभा रात्रौवैव, न दिने । कमलस्य
सा दिन एव, न रात्रौ । भैमीमुखं दिवा रात्रौ च सशोभमित्यर्थः । भैमीमुखं चन्द्रस्य लक्ष्मी-
रूपं निक्षेपं रात्रौ तस्मै प्रयच्छति दिने भीतत्वात्तस्य, एवं कमलस्य लक्ष्मीरूपं निक्षेपं दिने
प्रयच्छति रात्रौ भीतत्वात् । धनादिनिक्षेपोऽपि धनिना यदा याच्यते तदैव दातव्यो भवति
न स्थापनीयश्च भवति । यावच्चास्ति तावत्तेनैव स्वस्यालंकारः कियते । दिवा चन्द्रश्रीस्या
रात्रौ कमलश्रीस्या चात्मानमलंकरोतीत्यर्थः ॥

अस्या मुखश्रीप्रतिबिम्बमेव जलाच्च तातान्मुकुराच्च मित्रात् ।

अभ्यर्च्य धत्तः खलु पद्मचन्द्रौ विभूषणं याचितकं कदाचित् ॥ ५६ ॥

अस्या इति ॥ खलुप्रेषते । पद्मं चन्द्रयोर्भौ तातात् पितुर्जलान्मित्रान्मुकुरादादर्शाच्चा-
भ्यर्च्य, अर्थात्प्रतिबिम्बमेव याचित्वा अस्या भैम्या मुखश्रीप्रतिबिम्बमेव सशोभमुखप्रति-
बिम्बलक्षणमेव याचितकं याज्या प्राप्तं विभूषणं कदाचित् दिने रात्रौ च धत्तः धारयतः ।
जलोत्पन्नत्वात्पद्मस्य पिता जलम् । वृत्तत्वाच्चत्वादियुगलपुक्तत्वाद्वर्पणस्य चन्द्रसत्त्वम् ।
पितृमित्राभ्यां याचितं दीयते । याचितकालंकारः कदाचिद्विद्यते न सर्वदा । उदके यदा
प्रतिबिम्बितं भैमीमुखं तदैव पितरं जलं याचित्वा दिने कमलं शोभते, दर्पणे यदा प्रति-
बिम्बितं भैमीमुखं तदैव दर्पणं मित्रं याचित्वा रात्रौ चन्द्रः शोभते नान्यथेतयोः शोभेत्यर्थः ।
भैमीमुखप्रतिबिम्बेनापि सदृशौ यदि पद्मचन्द्रौ न भवतः तदा भैमीमुखसदृशौ कुतस्तरां
भवेताम्, अपि तु न कुतोऽपीति भावः । नौ परस्परसमुचये । याचितकं, याचितेन प्राप्त-
मित्यर्थे 'अपमित्वायाचिताभ्यां कर्त्तव्ये' इति कर्त्तव्ये ॥

अर्काय पत्ये खलु तिष्ठमाना भृङ्गैर्मितामक्षिभिरम्बुकैलौ ।

भैमीमुखस्य श्रियमम्बुजिन्यो याचन्ति विस्तारितपद्महस्ताः ॥ ५७ ॥

अर्कायेति ॥ अर्काय सूर्याय पत्ये प्रियाय तिष्ठमानाः खप्रकाशनेन सूर्यं स्वीयं भावं
ज्ञापयितुकामा अम्बुजिन्यः अम्बुकैलौ जलक्षोडासमये मृत्तकूपरक्षिमिर्नैत्रैः कृत्वा मितां
ज्ञातां भैम्या एव मुखस्य श्रियं विस्तारिताः पद्मरूपा हस्ता यामिस्ता एवभूताः सलो भैमी
याचन्ति । खलुप्रेषते । अस्मत्पतिः सूर्योऽधुना समागमिष्यतीति त्वन्मुखशोभयापि रुचिरा
भवाम इति भैमीमुखं शोभां भैमी याचन्त इत्यर्थः । कमलभैमीमुखयोः सर्वभा साम्यं

१ 'अत्र यथादृश्यमक्षिभिर्योक्तिसमाप्तोक्तिव्यतिरेकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'जला-
विशेषोक्तिव्यासंस्वसमाप्तोक्त्युत्प्रेषालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नास्तीति भावः । अन्योऽपि स्वामिनि इत्थं प्रसार्यैव संज्ञया याचते । अन्याप्यन्वयीयमलंकारं
खालंकरणार्थं हस्तौ प्रसार्य याचते । कौडासमये याचितमवश्यं प्रभुणा दीयते । अर्काय
'आषाढ' इति संप्रदानत्वम् । तिष्ठमाना, 'प्रकाशनस्येवाख्ययोश्च' इत्यात्मनेपदम् । स्वीयं
भावं ज्ञापयितुमिति हेतौ वा शानच् । याचिर्द्विकर्मा ॥

अस्या मुखेनैव विजित्य नित्यस्पर्धी मिलत्कुङ्कुमरोपमासा ।

प्रसह्य चन्द्रः खलु नष्टमानः स्यादेव तिष्ठत्परिवेषपाशः ॥ ५८ ॥

अस्या इति ॥ अस्या मुखेनैव नित्यस्पर्धी सदा स्पर्धमानचन्द्रो विजित्य पराभूतः खलु
निश्चितं प्रसह्य इडात् नष्टमानो बन्धमान एवायुनापि तिष्ठन् परिवेष एव पाशो बन्धनरज्जुर्वस्वै-
र्बन्धितः स्याद्भवेत् । नान्यथैतद्वदत इत्यर्थः । किंभूतेन मुखेन—उद्धर्तनार्थं मिलत्संलग्नं कुङ्कुमं
तदेव रोपमाः कोभलौहिलं यस्मिन्, मिलन्ती कुङ्कुमरूपा रोपमा यस्मिन्निति वा । मैत्री-
मुखस्पर्धया सापराधचन्द्रो मुखेनैव जित्वा परिवेषमिवेण बद्ध इत्यर्थः । चन्द्रोऽपि मैत्रीमुख-
समानो न भवतीति भावः । अन्योऽपि स्पर्धमानं रोषाकणः सन् इडाद्विजित्य निबध्नाति ।
सोऽपि बद्ध एव तिष्ठतीति । खलुत्प्रेक्षायां वा । नष्टमान इव इति ॥

विधोर्विधिर्विम्बशतानि लोपंलोपं कुहुरात्रिषु मासिमासि ।

अभङ्गुरश्रीकममुं किमस्या मुखेन्दुमस्थापयदेकशेषम् ॥ ५९ ॥

विधोरिति ॥ विधिः मासिमासि प्रतिमासं कुहुरात्रिषु नष्टेन्दुकलाभावात्परात्रिषु
विधोश्चन्द्रस्य विम्बशतानि बहूनि मण्डलानि लोपंलोपं विलुप्य विलुप्य अभङ्गुरश्रीकमविनष्ट-
रसोभमिमं प्रत्यक्षदृश्यमस्या मुखेन्दुं मुखचन्द्रं एकशेषं एकधात्री शेषं तथाभूतमस्थापय-
त्स्थापितवान् किम् । अमावास्यायां सर्वथा चन्द्रादर्शनादियमुपेक्षा । क्षयित्वाचन्द्रविम्बानां
स्थानेऽविनष्टरसोभत्वात्तत्कार्यकारित्वाच्चास्या मुखलक्षणमिन्दुं स्थापितवानित्यर्थः । क्षयित्वा-
दपि चन्द्रो मुखतुल्यो न भवतीति भावः । अन्योऽपि कारः स्वयमेव कृतं वस्तु अनुत्तमं
ज्ञात्वा विनाश्य सुन्दरतरं स्थापयति । अथ च सूत्रेणापि सख्याणां मध्ये कानिचित्सख्यानि
विलुप्यैकशेषः क्रियते । यथैकः शिष्यते स तत्कार्यकारी भवति । लोपंलोपम्, 'आनीद्व्ये
णमुच्च' इति णैमुल् ॥

कपोलपद्मान्मकरात्सकेतुर्धूम्यां जिगीपुर्धनुषा जगन्ति ।

इहावलम्ब्यास्ति रतिं मनोभू रज्यद्वयस्यो मधुनाधरेण ॥ ६० ॥

कपोलेति ॥ मनोभूः कामो रतिं प्रीतिम्, अथ च स्वप्रियामवलम्ब्याङ्गीकृत्य तया
सह इह मैत्रीमुखेऽस्ति । किंभूतः—कपोललिखितात्पद्मावलीरूपान्मकरात् सकेतुः सचिह्नः ।
तथा—मुवैव धनुषा जगन्ति जिगीषुः । तथा—अधरेणौष्ठलक्षणेन मधुना वसन्तेन कृत्वा
रज्यन् साधुरागो वयस्यो वसन्तलक्षणं मित्रं यस्य । आधरेण अधरसंबन्धिना मधुना रसेन
कृत्वा रज्यन् शोणो वयस्यो मदनवृद्धिकरत्वाद्धर एव यस्य । मैत्रीमुखे सकलकामविह-

१ 'अथ रूपकोपेक्षासमाप्तोक्तलंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ पूर्ववदलंकाराः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरन्तरेकोत्प्रेक्षालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दर्शनादत्र मदनो वसतीत्यनुगीयत इत्यर्थः । भैमीमुखान्नलोकनात्सबलस्य कामस्योत्पत्तिर्भवतीति भावः । रजवदिति, 'कुथिरजोः' इति इत्यनपरस्यैपदे ॥

श्लोकपद्यकेन कर्णौ वर्णयति—

वियोगयाप्याञ्चितनेत्रपद्मच्छद्भाषितोत्सर्गपयःप्रसूनौ ।

कर्णौ किमस्या रतितत्पतिभ्यां निवेद्यपूपौ विधिशिल्पमीदृक् ॥ ६१ ॥

वियोगेति ॥ अस्याः कर्णौ रतिश्च तत्पतिः कामश्च ताभ्यां निवेद्यसोपहारस्य संबन्धिभनौ पूपौ मण्डकौ ईदृक् किं विधिशिल्पं व्रद्धानिर्माणम् इति संभावना एतदर्थं व्रद्धानां किमेतौ निर्मितामित्यर्थः । किंभूतौ—वियोगजनिता ये बाष्पा अभूनि तैरचितस्य पूजितस्य नेत्रपद्मस्य छापना व्याजेनापिते वितीर्णे उत्सर्गार्थं दानार्थं पयःप्रसूने जलपुष्पे ययोस्तौ । अथ दानजलम्, नेत्रे च दानपुष्पे ययोः समीपे तिष्ठतः । नैवेद्यसमीपे जलपुष्पे भवतः । आकर्णनेत्रत्वादित्यर्थः । कर्णदर्शनादपि मदनोत्पत्तिरिति भावः । 'पूपोऽपूपः पिष्टकः स्वात्' इत्यमरः । निवेद्यम्, अर्हार्थं प्यर्थः ॥

इहाविशद्येन पथातिवक्रः शास्त्रौघनिष्यन्दसुधाप्रवाहः ।

सोऽस्याः ध्रुवःपत्रयुगे प्रणालीरेखैव धावत्यभिकर्णकूपम् ॥ ६२ ॥

इहेति ॥ अतिवक्रो वैषम्यादतिकुटिलो व्यञ्जनगूढार्थयुक्तो दुर्बोधोऽस्त्युक्तं शास्त्रौघस्य शास्त्रसमूहस्य निष्यन्दः सारभाग एव सुधाप्रवाहो येन पथा इह अस्या कण्ठकूपेऽतिशयस्य पन्था अस्या भैम्याः ध्रुवःपत्रयुगे कर्णताटद्वये प्रणालिकाया रेखेवाभिकर्णकूपं कर्णरन्ध्रे ललीकृत्य कर्णकूपसंमुखं वा धावति । वादशी प्रणालिका सादृश एव प्रवाहो भवति । अत्र च ताटद्वयप्रणालिके कुण्डलाकारत्वाद्भेदे, अतस्तत्र गच्छन्प्रवाहोऽपि वक्रो युक्तः । यद्वा वक्रगामिनो हि प्रवाहस्य प्रणालीरूपो मार्गो वक्र एव भवति, कूपं चानुधावति । अतो वक्र-कर्णरेखाकूपया प्रणाल्या कृत्वा वक्रः शास्त्रसुधाप्रवाहः कर्णयुगे भैम्यां वा प्रविष्ट इत्यर्थः । वक्रोक्तिः सुधारूपा भवति, सकलकलाप्रवीणोयमिति भावः । निष्यन्दत इति निष्यन्दः । प्रक्षेपचायच् । 'अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेः' इति पत्वम् । अभिकर्णकूपमिति 'लघुणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इति समासः ॥

अस्या यदष्टादश संविभज्य विद्याः श्रुती दध्नतुर्धर्मधम् ।

कर्णान्तरुत्कीर्णगभीररेखाः किं तस्य संख्यैव नवानवाहः ॥ ६३ ॥

अस्या इति ॥ अस्याः श्रुती कर्णौ अष्टादश विद्याः संविभज्य द्विधाकृत्य यदधर्मधं प्रत्येकं धारयामासतुस्तस्यार्थस्य कर्णान्तः कर्णमध्ये उत्कीर्णा उद्धृता गभीरा निम्ना रेखा यस्य एवंभूतो नवसंख्याद्योतकोऽङ्को नवा अपूर्वावर्धरूपा संख्या किं न, अपि तु भवत्येव । नवसंख्याका विद्या एका श्रुतिर्धारयति, अपरापि नवसंख्याका इति द्योतनार्थं ब्रह्मणैव कर्णमध्ये रेखा-रूपोऽष्टादशार्थगणनानुसृतो नवाङ्को निर्मित इत्यर्थः । तस्यैवार्थसंख्या नवा किं नवाह इत्यर्थे इति वा । नवेति निषेधार्थः । अस्याः कर्णरेखा नवाह्नुत्या सलक्षणेति भावः ॥

१ अत्रातिशयोक्तिरूपकालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र च्छेकानुभासरूपकापहृत्युक्तिः कालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रापहृत्युत्पमालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र च्छेकानुभासोत्पेक्षालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी ।

मन्येऽमुना कर्णलतामयेन पाशद्वयेन छिदुरेतरेण ।

एकाकिपाशं वरुणे विजिन्येऽनङ्गीकृतायास्तती रतीशः ॥ ६४ ॥

मन्य इति ॥ रतीशः कमोऽमुना एतरीयेन कर्णलतामयेन छिदुरेतरेण दृढतरेण पाश-
द्वयेन पाशरूपशङ्खद्वयेन कृत्वा एक एव एकाकी पाशो यस्यैवंविधं वरुणं मुखेन विजिन्ये
जितवान्मन्ये । किभूतः—न अङ्गीकृता आयासततिः श्रमसाहित्यं येन । पाशद्वयेनैकस्य
पाशस्य जयः सुकर इत्यायासराहित्यम् । कर्णमुगं दृष्ट्वा वरुणादयः सर्वेऽपि कामपरवत्ता
भवन्तीति भावः । 'पाशो बन्धनशङ्खयोः' इत्यमरः । विजिन्ये, 'विपरान्यां जेः' इति तट् ॥

आत्मैव तातस्य चतुर्भुजस्य जातश्चतुर्दोहचितः सरोऽपि ।

तच्चापयोः कर्णलते भुवोर्न्ये वंशत्वगंशौ चिपिटे किमस्याः ॥ ६५ ॥

आत्मेति ॥ सरोऽपि तस्याश्चतुर्दोः—चत्वारो दोषो बाहवो यस्य एतादृश उचितो युक्तः ।
गतः—चतुर्भुजस्य कृष्णस्य तातस्य पितुरात्मैव स्वरूपमेव । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति
श्रुतेः पितुः सदृशः पुत्रो युक्त एव । तस्य चतुर्भुजत्वे अस्या भुवोस्तच्चापयोर्भूस्वरूपयोर्द्वयोः
स्वरूपनुपोः चिपिटे विस्तृते कर्णलते एव वंशत्वगंशौ वैष्णुत्वगमागौ ज्ये किम् । भैम्या भुवौ
कामधनुषी । कर्णौ मौष्ण्यौ । द्वयोर्धनुषोर्मौष्ण्यद्वयं युक्तम् । निर्व्यापारस्य धनुषोऽवतारिता मौष्ण्यौ
कोणे तिष्ठति, कर्णलते अपि धनुषोः कोणे वर्तते इत्यर्थः । 'चिपिटौ' इत्यपि पाठः ॥

मौष्ण्यं वर्णयति—

ग्रीवाद्भुतैवावदुशोभितापि प्रसाधिता माणवकेन सेयम् ।

आलिङ्गतामप्यवलम्बमाना मुरूपताभागखिलोर्ध्वकाया ॥ ६६ ॥

ग्रीवेति ॥ सेयं ग्रीवा अद्भुतैव आश्चर्यमूतैव अर्धाद्रिम्याः । अद्भुतत्वमेव विशेषणैराह—
किभूता—अवद्वद् कृकाटिकाग्रीवापुरोभागेनालंकृता । अपिः समुच्चये । माणवकेनाभेदद्वाराख्येन
हारविशेषेण वा प्रसाधिताऽलंकृता । तथा—आलिङ्गयतामपि आलिङ्गनयोग्यमविसौन्दर्यमव-
लम्बमाना आधयन्ती । गत एव मुरूपतां शोभनरूपत्वं भवत्यधयति एवंविधोऽखिल
ऊर्ध्वकायः शरीरोर्ध्वदेशो यथा । कण्ठसौन्दर्यात्सदृशः शरीरोर्ध्वदेशः शोभते । ईदृशी ग्रीवा
मान्वस्या इत्यर्थः । अमुरूपताभागतिप्रियत्वात्प्राणरूपताभागखिलोर्ध्वकायो यथा कुर्वेति
वा । याऽवदुशोभिता न सा माणवकेन बालेन प्रसाधितेति विरोधादाश्चर्यम् । अथ च याऽलि-
ङ्गयतां मर्दलविशेषत्वं तद्रूपत्वमवलम्बते वा मुरूपताभाजोऽखिला ऊर्ध्वका मृदङ्गविशेषा
यस्या यथा वा । 'हरीतक्याकृतिस्त्वङ्गो यवमप्यस्तयोर्ध्वकः । आलिङ्गयत्येव गोपुच्छाकारः' ।
'मृदङ्गा मुरजा मेदास्त्वङ्गालिङ्गयोर्ध्वकाजयः' इत्यमरः । 'सरूपता' इति पाठो वा । ग्रीवया
कृत्वाद्भुतेत्येकपदे भैमीविशेषणानि । 'अवदुर्घाटा कृकाटिका । अर्धहारो माणवकः'
इत्यमरः । 'भवेन्माणवको बाले हारमेदे कुपूरणे' इत्यजयपालैः ॥

कण्ठं वर्णयति—

कवित्वगानप्रियवादसत्यान्यस्या विधाता व्यधिताधिकण्ठम् ।

रेखात्रयन्यासमिपादमीपां वासाथ सोऽयं विवभाज सीमाः ॥ ६७ ॥

१ 'नम्र ष्ठेकानुप्राभाषुस्तुल्येकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ कान्त्यङ्गोऽप्येसा-
लंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ विरोधभाजोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

कवित्वेति ॥ विधाता अस्मा अधिकष्टं कष्टे कवित्वं गानं प्रियवाद्ः प्रियवचनं सत्यं वा एतानि चत्वारि व्यधित रचितवान् । कुतो ज्ञातमित्यत आह—सोऽयं विधाता कष्टे रेखात्रयस्य न्यासस्य मिषाचतुर्णामिनीषां कवित्वादीनां पृथग्वासाय स्थित्यर्थं सीमाश्वतसो विषभाज विभक्तवान् । रेखात्रयेण चत्वारि स्थानानि भवन्ति । कवित्वादिकलावती कम्बुः कण्ठी चेयमिति भावः । 'रेखात्रयाङ्किता ग्रीवा कम्बुग्रीवेति कम्ब्येते' ॥

श्लोकत्रयेण बाहू वर्णयति—

बाहू प्रियाया जयतां मृणालं इन्द्रे जयो नाम न विस्मयोऽस्मिन् ।

उच्चैस्तु तच्चित्रममुष्य भग्नस्यालोक्ष्यते निर्व्यथनं यदन्तः ॥ ६८ ॥

बाहू इति ॥ प्रियाया बाहू मृणालं जयताम् । अनुमतमेतत् । यतोऽस्मिन् मुञ्जलस्ये इन्द्रे जयो नाम यत् स न विस्मयः । अतिमौखत्वादतिशुद्ध्युत्वाच्च बाहुभ्यां मृणालं जितम् । किमाश्चर्यमित्यर्थः । अथ च द्वाभ्यामेकः सुखेन पराजीयते । अथ च इन्द्रे युद्धे भवत्यत्र नाश्चर्यम् । एकस्य युद्धे जयो भवत्येव । तत्तु तत्पुनरुचैरतिशयितं चित्रमाश्चर्यम् । यत् नामस्य जितस्यामुष्यान्तःकरणं निर्व्यथनं व्यापारहितमालोक्यते । पराजितस्नान्तःकरणं सम्भव्यं भवति, अस्मां तु नेत्याश्चर्यम् । द्विधाकृतमृणालमप्ये छिद्राणि दृश्यन्ते । भैमीभुजौ मृणालादपि गौरतरौ । कोमलतराविति भावः । 'इन्द्रं कलहयुग्ममोः', 'छिद्रं निर्व्यथनम्' इत्यामरः । पक्षे निर्गतं व्यथनाद्विर्व्यथनम्, 'निरादयः—' इति तत्पुरुषः ॥

अजीयतावर्तशुभंयुनाभ्यां दोभ्यां मृणालं किमु कोमलाभ्याम् ।

निःसृजमास्ते घनपङ्कमृत्सु मूर्तासु नाकीर्तिषु तन्निमग्नम् ॥ ६९ ॥

अजीयतेति ॥ आवर्तेन दक्षिणावर्तेन शुभंयुः शुभान्विता रमणीया नाभिर्यस्मान्प्रिया भैम्या कोमलाभ्यां दोभ्यां भुजाभ्यां कृत्वा मृणालमजीयत पराजितम् । किम् संभावनायाम् । अत एव निःसृजं निर्व्यथस्यं स्फूर्तिरहितं निरुपायं सत् । अथ च तन्पुरहितं तन्मृणालं घनपङ्कमृत्सु निविडकर्ममृत्तिकास्वायु मूर्तासु शरीरधारिणीषु अकीर्तिष्वयसःसु निमग्नं किमु नाले, अपि तु ताभ्यां जितरादेवैवविधमास्ते । अयशस्तः इषामरूपत्वान्मृद्वृत्त्वम् । अति-कोमलं मृणालं तन्पुरहितं भवति । अन्योऽपि केनचिच्छितो निरुपायः सज्जकीर्तिषु निमज्जति । कोमलमपि मृणालं भैमीभुजगदशं नेति भावः । 'सृजं तु सृजनमप्ये सृजं तन्तु-व्यपस्थयोः' इति विश्वः । शुभंयुः, मतवधे 'अहंशुभमोर्गुरु' ॥

श्लोकत्रयेण पाणि वर्णयति—

रज्यन्नखस्याङ्गुलिपञ्चकस्य मिपादसौ हेङ्गुलपञ्चतूणे ।

हेमैकपुङ्खास्ति विशुद्धपर्वा प्रियाकरे पञ्चशरी स्मरस्य ॥ ७० ॥

रज्यदिति ॥ अशौ प्रत्यक्षदृष्ट्या स्मरस्य पञ्चशरी रज्यन्तः स्वयमेव रक्ता भवन्तो नन्ता यस्य अङ्गुलीनां पञ्चकस्य मिषाधाजात् प्रियाया भैम्याः करे अस्ति । किंभूते—रक्तत्वात् हेङ्गुलं हिङ्गुलेन रक्तं पद्मं तज्जनिता यस्तूण इषुभिसङ्गृहे । किंभूता पञ्चशरी । हेमाः सुवर्णमया एके अष्टाः पुङ्खा मुखानि यस्याः सा । तथा—विशुद्धानि कञ्चनि पर्वाणि ग्रन्थयो

१ 'अथ श्लोकानुप्रासान्गुललंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ समासोक्तिहेतुलंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ श्लोकानुप्रासान्गुललंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी ।

यस्याः सा । मदनस्य पुष्पायुज्ज्वलितपुष्पिरपि पुष्पमयः । तच्च पुष्पं साम्यादक्षपद्यमेव । इषुधिव द्दिहलेन रज्यते । करस्येषुधित्वं, पञ्चाङ्गुलीनां पञ्चवाणीत्वं, रचनज्ञानां च सुवर्ण-
पुङ्गवम्, उभयोरपि विशुद्धपर्ववस्त्वम् । अत्युत्तमं च सुवर्णं रत्नं भवति । भैमीकराङ्गुली-
दर्शनात्कामप्रादुर्भावो भवतीति प्रतिपादिवर्णने पञ्चशरत्त्वम् । हेङ्गुलम्, 'तेन रत्नम्-' इत्यण् ।
पञ्चशरी, समाहारे 'द्विगोः' इति ङोप् ॥

अस्याः करस्पर्धनगर्धनद्विर्बालत्वमापत्खलु पङ्कवो यः ।

भूयोऽपि नामाधरसाम्यगर्वं कुर्वन्कथं वास्तु न स प्रवालः ॥ ७१ ॥

अस्या इति ॥ यः पङ्कवोऽस्याः करस्पर्धनस्य पाणिस्पर्धायां गर्धनमभिलाषस्तेन कदिरा-
धिक्यं यस्य, यद्वा स्पर्धने गर्धनद्विरभिलाषसमुद्दिश्य, भैमीपाणिभ्यां तुल्योऽहमिति चित्ते
धृते, एवंविधः सन् बालत्वं नवीनत्वमापत्खलु । यस्माच्चवीनस्यैव तस्य रक्षतापाणिशाम्या-
ह्वम् । अथ च बालत्वमङ्गत्वं आपत् । स्वापेक्षयाधिकेन भैमीपाणिना सह स्पर्धमानत्वात् । अथ
च स्वयं पदो लवः पङ्कवश्चरणावनवः पाणिना सह यदा स्पर्धते तदा स मूर्ख एव, पाणेरु-
त्कृष्टत्वात्तस्य चातिनिकृष्टत्वादित्यर्थः । स पङ्कवो भूयः पुनरप्यधरसाम्यगर्वं ओष्ठतुल्योऽहमिति
गर्वं कुर्वन् प्रकृत्यो बालोऽतिनूतनः कथं वा नास्तु, अपितु तादृश एव भवतु । अपि च
मूर्खः कथं नास्तु । यः पाणिभ्यां साम्यं न लेभे स पाण्यपेक्षयातिरक्त्वाधरस्य साम्यमिच्छन्
प्रवालः प्रकृत्यो मूर्खः कथं न, अपितु मूर्खतर इत्यर्थः । नामेत्युपहासे । नवपङ्कवादप्यतिरक्तो
भैमीकराविति भावः । अधरवर्णनं प्रासङ्गिकम् । 'मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्यात्' इत्यमरः ॥

अस्यैव सर्गाय भवत्करस्य सरोजसृष्टिर्मम हस्तलेखः ।

इत्याह धाता हरिणेषणायां किं हस्तलेखीकृतया तयास्याम् ॥ ७२ ॥

अस्यैवेति ॥ धाता अस्यां हरिणेषणायां भैम्यां हस्ते लेखीकृतया लिखितया, अथ च
अभ्यस्ताया तया सरोजसृष्ट्या कृत्वा इत्याह किं पूर्वोक्तं ब्रूते किम् । इति किम्—हे भैमि,
अस्मि भवत्करस्य त्वत्पाणेरिव सर्गाय निर्माणाव सरोजसृष्टिर्मम हस्तलेखोऽभ्यासोऽभूदिति ।
इत्यायोः कमलादप्यतिरमणीयत्वं, लक्षणभूतरेखाज्जन्मकमलवर्णं च सूचितम् । अन्योऽपि
पूर्वं हस्तलेखं करोति पश्चात्सुन्दरतरं वस्तु निर्माति ॥

गह्विनिः सालंकारी कुचौ वर्णयति—

किं नर्मदाया मम सेयमस्या दृश्याभितो बाहुलतामृणाली ।

कुचौ किमुत्तस्थतुरन्तरीपे सरोष्मशुष्यत्तरवात्यवारः ॥ ७३ ॥

किमिति ॥ अभितः पार्श्वद्वये दृश्या दर्शनयोग्या रमणीया मम नर्मदाया दर्शनमात्रेण
सुखदाया अस्या भैम्याः सेयं बाहुल्यत्वरूपा मृणाली किमिति संभावना । नर्मदाया नवास्त-
वद्वयेऽपि मृणाली दृश्या भवति तथेयमपि नर्मदा, ततश्चैतदीया बाहुवक्ष्यति मृणालीति संभा-
व्यते । अस्याः कुचौ अन्तरीपे द्वीपे किमुत्तस्थतुरन्तरीपे । किंभूतायाः—सरोष्मणा

१ 'जगत्पटुतिरंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'स्पर्धनगर्धकम्' इति पाठो जीवानु-
संसतः । ३ 'जगत्प्रेक्षा समाप्तोक्तिमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'जगत्प्रेक्षातिशयो-
क्त्यलंकारी' इति साहित्यविद्याधरी ।

तारुण्यवेजसा कृता बुभुक्षारमवितरो विनश्यदवस्थं बाल्यमेव बाजलं यस्याः । बाल्यनाशा-
तारुण्योद्गमाच्च द्वीपतुल्यावत्पुत्री कुचावस्था इति भावः । जलशोषाभ्रमदायां द्वीपयोः समानं
युक्तम् । बाहुलता इति प्रथमा । 'आपः स्त्री भूति बाबाति' इत्यमरः । अन्तरीपे, 'अन्तर-
पसर्गभ्योऽप ईत्', 'कृत्पूर्व' इति समासान्तः ॥

तालं प्रभु स्यादनुकर्तुमेतावुत्थानसुस्थौ पतितं न तावत् ।

परं च नाशित्य तरुं महान्तं कुचौ कृशाङ्गाः स्वत एव तुङ्गौ ॥ ७४ ॥

तालमिति ॥ तालफलं द्विविधम्, पतितमपतितं च । तालं कर्तुं एतौ कृशाङ्गा भैम्याः
कुचौ अनुकर्तुं प्रभु समर्थं स्यात् । यतः—पतितं भैम्या कुचावनुकर्तुं न तावत्प्रभु समर्थम् ।
यत उत्थानेन परस्परसंश्लेषोद्गमेन सुस्थौ । निरन्तरत्वेन सुन्दराविलस्यः । तस्य पतितत्वा-
त्तयोद्गमत्वस्यासाम्यं न युज्यत इत्यर्थः । अन्योऽपि पातित्यदोषयुक्तोऽन्यं सुकृतिर्न समीकर्तुं
न शक्नोत्येवेत्यर्थः । द्वितीयस्यापतितस्याप्यसामर्थ्यमाह—परम् अतिशयेन महान्तमुचम्,
अथ च परमन्यं वक्षं तालवृक्षमाश्रित्य तुङ्गमपि कुचौ समीकर्तुं न समर्थम् । यतः कुचौ
स्वत एव परानपेक्षमेव तुङ्गा उच्चतरौ । स्वतस्तुङ्गस्य पराधयेण तुङ्गस्य च कुतः साम्यम् ।
तालफलादप्यतिवृत्तावुच्चतरौ च भैमीकुचाविति भावः ॥

एतत्कुचस्पर्धितया घटस्य व्यातस्य शाखेषु निदर्शनत्वम् ।

तस्माच्च शिल्पान्मणिकादिकारी प्रसिद्धनामाजनि कुम्भकारः ॥ ७५ ॥

एतदिति ॥ एतस्या भैम्याः कुचस्पर्धितया स्तनस्पर्धया स्वातस्य प्रसिद्धस्य घटस्य
न्यायशास्त्रादियु 'यत्कृतकं तदनित्यं यथा घटः' इति, 'यन्नित्यं न तदकृतकमपि न यथा
घटः' इत्यन्यव्यतिरेकाभ्यां निदर्शनत्वं दृष्टान्तत्वमजनि जातम् । प्रसिद्धस्य हि दृष्टान्त-
त्वम् । अन्योऽप्यप्रसिद्धः प्रसिद्धस्पर्धया स्वातो भवति । मणिकादिकारी अलिङ्गरादिकारी
च तस्माच्छिल्पात् भैमीकुचस्पर्धिवर्धननिर्माणदेव प्रसिद्धं नाम यस्यैवंविधः सन् कुम्भका-
रोऽजनि जातः । मणिकादिकारित्वात्कुम्भकारस्य कुम्भकारत्वप्रसिद्धिर्न किंतु भैमीकुचस्पर्धया
स्वातस्य कुम्भस्य निर्माणत्वात्कुम्भकारत्वप्रसिद्धिः । नान्यत्किञ्चित्कारणम् । 'वरं विरोधोऽपि
सर्वं महात्मनिः' इति भारविचरणात् । कुम्भपरिमाणवेतत्कुचाविति भावः । 'अलिङ्गरः
स्यान्मणिकः' इत्यमरः ॥

गुच्छालयस्वच्छतमोदविन्दुवृन्दाममुक्ताफलफेनिलाङ्गे ।

माणिक्यहारस्य विदर्भसुभूपयोधरे रोहति रोहितश्रीः ॥ ७६ ॥

गुच्छेति ॥ माणिक्यमयस्य हारस्य रोहितश्रीः लोहिता कान्तिः विदर्भसुभूपयोधरे
भैमीकुचे रोहति प्रादुर्भवति । किभूते—गुच्छो हारविशेष आलय आश्रयो येषां तानि
स्वच्छतमानि निर्मलतराणि उदविन्दुवृन्दवज्जलविन्दुसमूहवदामा येषां तानि मुक्ताफलानि
तैः फेनिलः फेनयुक्त इव उज्ज्वलतरोऽङ्गो मय्यो यस्य । मुक्ताहारमाणिक्यहारान्यां भैमीकुचौ

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासोत्प्रेक्षाङ्करी' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गविरोधाभास-
स्वाप्तोत्प्रेक्षाङ्करी' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रासंयन्ने संयन्त्र इति रूपकातिशयोक्तिपदान्त्र-
लिङ्गापदुत्प्रेक्षाङ्करी' इति साहित्यविद्याधरी ।

शोभेते इति भावः । अथ च पयोधरे मेघे रोहितध्रीः ऋजुशकधनुःशोभा प्रादुर्भवतीत्युक्तिः ।
'हारभेदा यष्टिभेदादुच्छुच्छार्धगोस्तनाः', 'इन्द्रायुधं शकधनुस्तदेव ऋजु रोहितम्', 'रोहितो
रोहितो रक्तः' इत्यमरः । फेनिलः, मत्वयं 'फेनाविलस' इतील्लू ॥

निःशङ्कसंकोचितपङ्कजोऽयमस्यामुदीतो मुखमिन्दुविम्बः ।

चित्रं तथापि स्तनकोकयुग्मं न लोकमप्यञ्चति विप्रयोगम् ॥ ७७ ॥

निःशङ्केति ॥ यदेतन्मुखं अस्यां भग्यामयं इन्दुविम्ब एवोदीतः । किंभूतः—निःशङ्कं
यथातथा बलात्कारेण संकोचितानि निर्मीलितानि, अथ च जितानि कमलानि येन । इदं
मुखं न, किंतु चन्द्रोऽयमिलयः । चन्द्रेण हि कमलानि संकोच्यन्ते । मुखनैकव्यासकुर्विते
कमले एवैते, नतु कुचाविलयः । तथाप्युचितेऽपि चन्द्रे स्तनलक्षणं कोकयुग्मं चकवाक-
युग्मं कर्तुं लोकमप्यल्पमपि विप्रयोगं वियोगं नावति न प्राप्नोति । मिलितमेव यत्तिष्ठति
तच्चित्रमाद्यर्थम् । चकवाकयुग्मं चन्द्रोदये वियोगं प्राप्नोति, कुचलक्षणं नैलाद्यर्थम् । चक-
वाककमलकलिकाकारावविसंस्थितौ चैतत्कुचाविति भावः ॥

आभ्यां कुचाभ्यामिभकुम्भयोः श्रीरादीयतेऽसावनयोर्न ताभ्याम् ।

भयेन गोपायितमौक्तिकौ तौ प्रव्यक्तमुक्ताभरणविमौ यत् ॥ ७८ ॥

आभ्यामिति ॥ आभ्यां प्रत्यक्षदृश्याभ्यां कुचाभ्यामिभकुम्भयोः श्रीः शोभा, संपन्न
बलादीदीयते गृणते । इभकुम्भत्रियोऽत्र दर्शनादिलयः । ताभ्यामिभकुम्भाभ्यां अनयोः
कुचयोः अतौ नारीयते । कुतो ज्ञातमेतदित्यत आह—यद्यस्मात् तौ इभकुम्भौ भयेन
अर्थात्स्तनसकाशादेव भीत्या गोपायितमौक्तिकौ, इमौ कुचौ तु प्रव्यक्तमुक्ताभरणौ प्रकट-
मुक्तालंकरणौ । मुक्ताग्रहणनियमेककुम्भाभ्यां स्वमुक्ता गोपिताः । इभकुम्भाभ्यामप्यधिकं
भैमीकुचौ रमणीयाविति भावः । अन्वोऽपि भीतः स्तरजानि गोपायति, निर्भवथ प्रकटयति ॥

कराप्रजाप्रच्छतकोटिर्यौ ययोरिमौ तौ तुलयेत्कुचौ चेत् ।

सर्वं तदा श्रीफलमुन्मदिष्णु जातं वटीमप्यधुना न लब्धुम् ॥ ७९ ॥

करेति ॥ करामे जाप्रद्विद्यमानः शतकोटिर्वज्रो यस्य स इन्द्रः ययोः कुचयोर्यौ
यानकः कुचमर्दनाभिलाषी । उन्मदिष्णुलक्षणया पक्षं सर्वं श्रीफलं विल्वफलं कर्तुं चेद्यदि
तौ इमौ कुचौ तुलयेत्सगीकुर्यात् साम्याभिलाषि यदि भवेत् तदा तर्हि तद्विल्वफलमधुना
वटीमपि लक्षणया स्तनलावण्यलेशमपि लब्धुं न जातं नोत्पन्नम् । रम्भाद्यप्सरसो विहा-
येन्द्रोऽप्येतयोरभिलाषी ताभ्यामिति सुन्दराभ्यां कुचाभ्यां पक्षमपि विल्वफलं तु सर्वं कथं
भवेदित्यर्थः । ययोत्तमस्पर्शया नीचलेनावज्ञातत्वात्कर्पटकमूल्यमपि न लभेत तथातितुच्छं
जातमित्यर्थः । बहुसंख्याकमपि द्वाभ्यां समं नाभूदिति सर्वपदेन सूचितम् । अथ च—
करामे जामलः शतं कोटयो द्रव्यसंख्या यस्य सोऽपि ययोर्यौ ग्रहणाभिलाषी ताविसौ
कुचौ सर्वं लक्ष्मीफलं तुलयेत्चेत्, तदा उन्मदिष्णुत्वाद्दटी वराटिकामपि लब्धुं न जातम् ।

१ 'अथ छेकानुमातोत्प्रेक्षाशेषालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । अल जीवानुनोपलब्धा ।
२ 'अथ विशेषोक्तिरूपके अलंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । 'रूपकोत्पायितो विरोधाभासः' इति
संकरः इति जीवानुः । ३ 'अथ काव्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

न योऽयमिच्छति । 'वटः कपदे न्यग्रोधे' इति विधुः । 'स्त्री स्यात्कचिन्मृगाल्यादिविवक्षा-
पचने यदि' इत्यमरसिंहवचनादल्पो वटो वटी । उन्मदिषिष्यत्र 'अलङ्कृन्-' इतीणुषू ॥

स्तनावटे चन्दनपङ्क्तिरेऽस्या जातस्य यावद्युवमानसानाम् ।

हारावलीरत्नमयूखधाराकाराः स्फुरन्ति स्खलनस्य रेखाः ॥ ८० ॥

स्तनेति ॥ चन्दनेन पङ्क्तिरे आर्चचन्दनयुक्तेऽस्याः स्तनावटे गम्भीरे स्तनमध्ये जातस्य
निष्पन्नस्य यावद्युवमानसानां सर्वतरुणान्तःकरणाणां स्खलनस्य पतनस्य हारावलीं रत्नानि
तेषां मयूखधाराः किरणपरम्परा आकारः स्वरूपं वासां ता रेखाः स्फुरन्ति प्रतिभासन्ते ।
किरणपरम्परैर्न न भवति, किंतु पतनरेखा एवेति । एवंभूतं स्तनमणं दृष्ट्वा सर्वेऽपि मुग्ध-
न्तीति, तत्र स्खलनस्योक्तवात्प्रादन्धावकाशा इति भावः । पङ्क्तिरे गते लोकेऽपि पतने
तद्रेखाथोत्पद्यन्ते । 'अवटः सारिल्ले गते कूपे कुहकजीविनि' इति विधुः । पङ्क्तिः
पिच्छादिः । यावन्तो युवानस्तावतामिति यावद्युवं, साकल्येऽन्यथीभावः ॥

बलीसहितमुदरं वर्णयति—

क्षीणेन मध्येऽपि सतोदरेण यत्प्राप्यते नाक्रमणं बलिभ्यः ।

सर्वाङ्गशुद्धौ तदन्नराज्यविजृम्भितं भीमभुवीह चित्रम् ॥ ८१ ॥

क्षीणेनेति ॥ मध्येऽवल्लभेऽपि सता विद्यमानेन क्षीणेन कृततरुणेऽदरेण यत् बलिभ्य-
स्त्रिवलिभ्यः सकाशादाक्रमणमभिभवो न प्राप्यते तत् सर्वाङ्गशुद्धौ सर्वाङ्गानां शुद्धिः यस्या
एवंभूतायामिहास्यां भीमभुवि भैम्वां चित्रमाध्वरूपं अन्नराज्यस्य कामराज्यस्य विजृम्भितं
विलसितम् । अद्भुततामयवशात्सुखभाणां बलीनामपतितत्वात्ताभिरतिकृतमुदरं नाक्रान्त-
मित्यर्थः । अन्येनापि क्षीणेन दुर्बलेनोदरोः सीमायां विद्यमानेनापि स्वाम्यमाख्यासीनां
सत्ताज्ञानां शुद्धौ सत्यामपि बलिभ्यो भयानकायां भूमौ पराभवो न प्राप्यते, तत् सत्ताज्ञ-
रहितस्य दुर्बलस्य विलसितमाध्वरूपम् । बलिनां सर्वाङ्गशुद्धेर्विद्यमानत्वात्, स्वस्य च सर्वाङ्ग-
राहित्यात्सीमनि वर्तमानत्वादियपराभवकारणे सत्यपि यत्पराभवो न प्राप्तस्तदाध्वमित्यर्थः ।
तथा—भीमस्य भुवि राज्येऽन्नस्य राज्यं कथम् । अन्यभूमावन्यराज्यभावासंभवान् । अथ
च भीमस्य महादेवस्य भुवि कामस्य राज्यमित्यप्याद्यर्थम् । परमहीनुमसकयत्वादतिविषयानां
भूमौ पराभवो न प्राप्यते अत्र चित्रं, अपि तु नेति कार्कुषं ॥

मध्यं वर्णयति—

मध्यं तनूकृत्य यदीदमीयं वेधा न दध्यात्कमनीयमंशम् ।

केन स्तनौ संप्रति यौवनेऽस्याः सुजेदनन्यप्रतिमाङ्गयष्टेः ॥ ८२ ॥

मध्यमिति ॥ वेधाः इदमीयमेतदीयं मध्यं तनूकृत्यातिकृत्यं कृत्वा मध्यसंयन्धिने
कमनीयमंशं भागं यदि न दध्यात्कापि न स्थापयेत् तर्हि संप्रति यौवने अनन्यप्रतिमाऽन-
न्यतुल्याङ्गवद्विराजकान्तिर्वस्या एवंभूताया अस्याः स्तनौ केनांशेन प्रकारेण वा सुजेत् ।

१ 'जल स्नेहसमाप्तोक्कलंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'स्तनवटे' इति जीवानुसंगः
पाठः । ३ 'अथ समाप्तोक्कलंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । 'उत्प्रेक्षा' इति जीवानुः ।
४ 'अथ समाप्तोक्कलंकारी' इति साहित्यविद्याधरी ।

एतदीयस्यासिमुन्दरस्य मध्याद्यस्य संप्रहं कृत्वा तेनैवांशेन शौचने कुर्वी कृतावित्तर्यः ।
मध्योऽतिशुद्धः स्वर्गो चासिमुन्दराविति भावः ॥

रोमावलीं वर्णयति—

गौरीच पत्या सुभगा कदाचित्कर्तैयमप्यर्धतनूसमस्याम् ।

इतीव मध्ये विदधे विधाता रोमावलीमेचकसूत्रमस्याः ॥ ८३ ॥

गौरीति ॥ विधाता अस्या मध्ये रोमावलीलक्षणं मेचकसूत्रं नीलसूत्रं इतीव विदधे
कृतबान्धकम् । इति किम्—सुभगा सौभाग्यवतीयमपि पत्या प्रियेण कृत्वा कदाचिदर्थत-
नूसमस्यां शरीरार्धपूरणं कर्ता करिष्यति । केव—गौरीच । पार्श्वती ईश्वरेणार्धतनुसमस्यां
यथा कृतवती तथेयमपि । इयं रोमावली न, किंत्वर्धशरीरघटनार्थं नीलसूत्रं निहितम् ।
'कर्ता' इति लुट् ॥

पुनरपि सनाभि रोमावलीं वर्णयति—

रोमावलीरञ्जुमुरोजकुम्भौ गम्भीरमासाद्य च नामिकूपम् ।

मदृष्टितृष्णा विरमेद्यदि स्याद्वैषां यतैषां सिचयेन गुप्तिः ॥ ८४ ॥

रोमावलीति ॥ मदृष्टितृष्णा मम दर्शनवाञ्छा रोमावलीलक्षणां रञ्जुम्, उरोजलक्षणां
कुम्भौ, गम्भीरं नामिलक्षणं कूपं चाप्राप्य तर्हि विरमेच्छाम्येत, यदि एषां रोमावल्यापीनां
सिचयेन वक्षेण एषां गुप्तिर्वैष्टनं न स्यात् । यत खेदे 'एवं तु न जातम्' इति खेदः । अवे-
ष्टितानां मुखेन द्रष्टुं शक्यत्वाद्दर्शनवाञ्छा साम्येत, वक्ष्यादृतत्वात् नैत्यर्थः । अथच—अना-
दृतदर्शनादिरागः, आदृतदर्शनारत्नपुरागवशात्पुनः पुनर्दिदक्षैव दर्पत इत्यर्थः । रोमावल्या-
देवेष्टेण गोपनादौचित्यं सूचितम् । अथच—गोरकं, कुम्भौ, गम्भीरं कूपं च प्राप्य
तृष्णा पिपासा तदा साम्येत, यद्येवमसिचयेन लक्षणया स्रज्जघारिपुरुषसमूहेन रक्षणं न
स्यात्, राजैकमोक्षः कूपः स्रज्जघारिणी रक्ष्यते, अतो जलहरणसामग्रीसद्भावेऽपि पिपासा न
शाम्यतीति । अतिगम्भीरनामिरिवमिति भावः । 'तृष्णे शृङ्गापिपासे द्वे' इत्यमरः । विरमेत्,
'व्याहपरिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् ॥

उन्मूलितालानविलाभनामिद्विष्वस्वलच्छृङ्खलरोर्मराजिः ।

मत्तस्य सेयं मदनद्विपस्य प्रस्नापयप्रोच्चकुचास्तु वास्तु ॥ ८५ ॥

उन्मूलितेति ॥ सेयं भैमी मत्तस्य उद्गटस्य अथच गलन्मदजलस्य, मदनरूपस्य
द्विपस्य बाहु वसतिगृहमलु । किंभूता—उन्मूलितमुपाटितं गदालानं गजबन्धनश्रमः
तत्संबन्धि यद्विलं गतंलदाभा तत्तुल्यातिनिम्ना नामिर्भस्याः सा । तथा—विष्वं नुदितं
स्वलत्पतितं शृङ्खलं तत्तुल्या रोमराजिर्भस्याः । तथा—प्रस्नापाय गजस्य क्षयनार्थं वप्रवर्गिर्मि-
तवरण्डवदुच्चकुचा । इमामेवावलम्ब्य कामोऽतिमत्तो जात इति भावः । रोमावल्यादिष्वलत्वं
बलीमध्यगतत्वात् । मत्तस्य गजस्य वसतिगृहमप्येतादृशं भवति । 'शृङ्खलं त्रिषु' इत्यमरः ॥

१ 'अथानुमानमङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथोपेक्षारूपकच्छेदवानुप्रासाङ्गकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ लेकानुप्रासरूपकलेखानङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
४ 'रोमदानां' इति पाठो जीवानुसुत्तावबोधसाहित्यविद्याधरीसंमतः । ५ 'अथ लेकानुप्रासो-
पमारूपकालङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

रोमावलिभूकुसुमैः स्वमौर्वीचापेषुभिर्मध्यललाटमूर्ध्नि ।

व्यस्तैरपि स्थाशुभिरेतदीयैर्जैत्रः स चित्रं रतिजानिवीरः ॥ ८६ ॥

रोमेति ॥ स रतिजानिवीरः रतिर्जाया यस्य स रतिजानिः स्वरः स चासौ वीरः शूरश्च एतदीयैः क्रमेण रोमवलिश्च भुवौ च कुसुमानि च तद्रूपैः स्वमौर्वीचापेषुभिः कृत्वा जैत्रः जेता । लोकत्रयमपि जनतीत्यर्थः । एतच्चित्रम् । किमर्थः रोमावलिभूकुसुमैः । मण्डललाटमूर्ध्नि व्यस्तैः परस्परासंबद्धैः स्थाशुभिरपि स्थितैरपि । रोमावलीरूपा ज्या मध्ये, भूरूपं चापं ललाटे, मूर्ध्नि कुसुमरूपा बाणाश्च विद्यन्ते । एवं पृथक्स्थितैरपि लोकत्रयजयादाध्वर्यम् । अन्यो हि बानुष्मो मौर्वीधनुषाणैः संमिलितैरेव जयति न पृथक्स्थितैः, नैककेन, अथ तु विपरीतदर्शनादाध्वर्यम् । प्रलेकं भैमीरोमावलीभूकुसुमदर्शनात्कामप्रादुर्भावो भवतीति भावः । मूर्ध्नि, प्राण्यज्ञत्वादेकवद्भावः । स्थाशुभिः, 'ग्लाशिस्वध ग्लुः' । रतिजानिः, 'जायामा निह' ॥

पुष्पाणि बाणाः कुचमण्डनानि भुवौ धनुर्भालमलंकरिण्यु ।

रोमावली मध्यविभूषणं ज्या तथापि जेता रतिजानिरेतैः ॥ ८७ ॥

इति ओकान्तरमपि व्याख्यातप्राप्तम् ॥

पृष्ठस्थलीं वर्णयति—

अस्याः खलु ग्रन्थिनिबद्धकेशमल्लीकदम्बप्रतिविम्बवेधात् ।

सरप्रशस्ती रजताक्षरेयं पृष्ठस्थलीहाटकपट्टिकायाम् ॥ ८८ ॥

अस्या इति ॥ अस्या ग्रन्थ्या निबद्धाः केशाः केशपाशः तत्र मल्लीकदम्बानि विकसित-मल्लीकदम्बपुष्पसमूहास्तोषा प्रतिविम्बस्य वेधात् व्यानात्पृष्ठस्थलीकक्षणायां हाटकपट्टिकायां सुवर्णपटितपट्टिकायां इयं दृश्यमाना रजताक्षरा रूपमयाक्षरा सरप्रशस्तिः कामयशःप्रशस्तिः । उत्तमस्य प्रशस्तिः सुवर्णपट्टिकायां रजताक्षरैर्लेख्यते । भैमीपृष्ठं सुवर्णपट्टिकारूपम्, तत्र केशग्रन्थिषु निबद्धमल्लीपुष्पाणां प्रतिविम्बितत्वादजताक्षरत्वम् । वेणीनिबद्धकेशपुष्पाणां पृष्ठे प्रतिविम्बासंभवाद्वन्यनिबद्ध इत्युक्तम् । सुवर्णपट्टिकातुल्या मदनजनिका च भैमीपृष्ठस्थलीति भावः । खलु निर्बन्धे ॥

लोकद्वयेन नितम्बं वर्णयति—

चक्रेण विश्वं युधि मत्स्यकेतुः पितुर्जितं वीक्ष्य सुदर्शनेन ।

जगज्जिगीपत्यमुना नितम्बमयेन किं दुर्लभदर्शनेन ॥ ८९ ॥

चक्रेणेति ॥ मत्स्यकेतुः कामः पितुः श्रीकृष्णस्य सुदर्शनेन चक्रेण युधि विश्वं जितं वीक्ष्य बलाच्छादितत्वाद्दुर्लभदर्शनेनामुना नितम्बमयेन नितम्बरूपेण चक्रेण कृत्वा जगज्जिगीपति किम् । किमिदं । सुलभदर्शनेन पितुश्चक्रेण युधि जगज्जितम् । मया तु दुर्लभदर्शनेन सुदर्शनादधिकेन चक्रेण जेतव्यम् । पुत्रेण पित्रप्रेक्षयाधिकेन भवितव्यमिति मनीषणा कामेन कृतमित्यर्थः । कामजनको भैमीनितम्ब इति भावः । जिगीपति, 'संलिटोर्जैः' इति कुलम् ॥

१ 'बाह्यान्तरमिदम्, पूर्वलोकेनैव गतापेत्वाय । एवमेवेति न पठन्ति' इति सुखाचरयोः ।

२ 'यत्र लेखानुशासनेष्वप्युद्गिरूपकालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अन्योऽप्येकान्तरिदेकाधिकारो' इति साहित्यविद्याधरी ।

रोमावलीदण्डनितम्बचके गुणं च लावण्यजलं च बाला ।

तारुण्यमूर्तेः कुचकुम्भकर्तुर्विभर्ति शङ्के सहकारिचक्रम् ॥ ९० ॥

रोमेति ॥ बाला भैमी तारुण्यमूर्तेस्तारुण्यस्वरूपस्य (तारुण्यकुलालस्य) कुचकुम्भकर्तुः कुचकुम्भकारस्य एतत् सहकारिचक्रं सहकारिकारणद्वन्द्वं विभर्ति, अहं शङ्के । एतत्किम्—रोमावलेव चक्रनामकं दण्डम्, नितम्बरूपं चक्रम्, गुणं च व्रीलादिलक्षणमेव गुणं दोरकं च, लावण्यरूपं जलं च । कुम्भकारस्यापि दण्डचक्रजलदोरकलक्षणं सहकारिकारणं भवति । तारुण्ये सत्येतानि प्रादुर्भूतानीति भावः ॥

वराजं वर्णयति—

अङ्गेन केनापि विजेतुमस्या गवेष्यते किं चलपत्रपत्रम् ।

न चेद्विशेषादितरच्छदेभ्यस्तस्यास्तु कम्पस्तु कुतो भयेन ॥ ९१ ॥

अङ्गेनेति ॥ अस्याः केनाप्यतिसौन्दर्यादनिर्वचनीयेन, अथ च प्राप्यत्वात्प्रकटं वक्तुमशक्येन अङ्गेनापययेन योग्याह्वयेन चलपत्रस्याश्रयस्य पत्रं विशेषेण जेतुं गवेष्यते किमित्युत्प्रेक्षे । कुतो ज्ञातमित्यत आह—न चेदेवं तर्हि इतरच्छदेभ्योऽन्यद्वदलेभ्यः सकाशात् विशेषादाधिक्यात्तस्य चलदलस्य कम्पः कुतः कस्यात्तु भयेन अस्तु भवतु । अन्यतददलापेक्षयाऽश्रयदले भूयान्कम्पो दृश्यते तदनेन जेतुं गवेष्यते । आकारेणाश्रयदलतुल्यमस्या वराजमित्यर्थः ॥

पद्मभिः श्लोकैरुक्तं वर्णयति—

भृङ्गिचलेखा च तिलोत्तमास्या नासा च रम्भा च यदूरसृष्टिः ।

दृष्टा ततः पूरयतीयमेकानेकाप्सरःप्रेक्षणकौतुकानि ॥ ९२ ॥

भूरिति ॥ अस्या भैम्याः भूः चित्रा आश्चर्यरूपा लेखा विन्वासो यस्याः सा, अथ च चित्रलेखाऽपसरोविशेषः । तथा—अस्या नासा तिलात्तिलपुष्पादप्युत्तमाधिरम्भा, अथ च नासैव तिलोत्तमाऽपसरोविशेषः । तथा—अस्या ऊरुसृष्टिश्च रम्भा कर्णं कदली, अथ च ऊरुसृष्टिः रम्भापसरोविशेषः । यद्यस्मात् । ततः तस्मादियमेकैव दृष्टा सती अनेकाप्सरसां प्रेक्षणजनितानि कौतुकानि पूरयति जनयति । ताभ्योऽप्यस्या अतिसौन्दर्यं द्रष्टुः कौतुहलं जनयतीत्यर्थः । एतयूक्तं कदलीतुल्याविति भावः । तिलादुत्तमेति 'पद्मनी' इति योगविभागात्समासैः ॥

रम्भापि किं चिद्वयति प्रकाण्डं न चात्मनः स्वेन न चैतदूर ।

स्वस्यैव येनोपरि सा ददाना पत्राणि जागर्त्यनयोर्भ्रमेण ॥ ९३ ॥

रम्भेति ॥ रम्भापि कदल्यापि आत्मनः प्रकाण्डं स्वस्य स्वार्थं स्वेनात्मना न च नैव चिद्वयति स्वीयत्वेन न जानाति किम् । एतयूक्तं च न चिद्वयति एतरीयत्वेन न जानाति किम् । लोको न जानाति, रम्भापि न जानातीत्यपिशब्दार्थः । स्वस्वार्थं भैम्यूरुपेन भैम्यूरु च स्वस्वार्थत्वेन नाज्ञासीत् किमित्युत्प्रेक्षा । कुतो ज्ञातमित्यत आह—येन कारणेन जननी-

१ अथ 'रूपकोट्येवाश्लेषाकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'गङ्गानुमानसंस्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ रूपकश्लेषातिशयोक्त्यर्थसंस्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथकालानेकात्मकविरोधमासनादिरोधमासोऽलंकारः, स च रूपमूल इति संस्कारः' इति जीवातुः ।

मैम्युर्गोभ्रमेण मैम्युरु एताविति बुद्ध्या सा रम्भा स्वस्य आत्मन एवोपरि खेनैव पत्राणि पत्राखम्बनानि ददती सती जागती । अन्योऽपि वादी प्रतिवादिनि पत्रालम्बनं कुरुते । एवं स्वपरविवेकाभावात्परस्मिन्कर्तव्यमात्मन्येव करोतीत्यर्थः । कदलीखम्भोपरि दलानि भवन्ति । कदलीगर्भस्तम्भतुल्यावेतदुरु इति भावः । चिह्नवन्तं करोति, 'तत्करोति' इति निश्चि मतुन्नोपेः ॥

विधाय मूर्धानमदक्षरं चेन्मुञ्चेत्तपोमिः स्वमसारमायम् ।

जाड्यं च नाञ्चेत्कदली बलीयस्तदा यदि स्यादिदमूरुचारुः ॥ ९४ ॥

विधायेति ॥ कदली इदमूरुचारुः अस्या ऊरुवचारुः तत्तुल्यकान्तिः तदा स्यात्तदा भवेत्, यदि मूर्धानमपक्षरमधोयत् विधाय कृत्वा तपोमिधान्त्रावणादिभिः कृत्वा स्वं स्वीय-मसारमायं निःसारत्वं चेन्मुञ्चेत्प्राप्ते । तथा—बलीयः सार्वकालिकं जाड्यं पीतलत्वं चेन्ना-ञ्चेत्प्राप्नुयात् तदैवेतदुरुतुल्या भवेत् । कदली मैम्युरुतुल्यकान्तिरपि भवेत्तर्हि तदा भवेत् । एवं यदि कदली कुर्यात्, तदैदमूरुचारुः स्यात्मान्ययेत्यर्थः । ऊर्वोरुर्ध्वदेशस्य स्थूलत्वात्, अधोदेशस्य च सूक्ष्मत्वात्सारत्वाच्च, कदल्याच्चैतद्विपरीतत्वादिदमूरुचारुत्वं न युज्यते । तस्मात्कदल्या तपसा इदमूरुचारुत्वं साध्यम् । अनुपमावेतदुरु इति भावः । अन्योऽपि मूर्धा-नमधो विधाय तपसा स्वीयमसारत्वं भूषिष्ठं मूर्खत्वं च स्वकलोत्तमेन समानो भवति । 'सुधीमः क्षिप्रिरो जडः' इत्यमरः ॥

ऊरुप्रकाण्डहितयेन तन्व्याः करः पराजीयत वारणीयः ।

युक्तं हिया कुण्डलनच्छलेन गोपायति स्वं मुखपुष्करं सः ॥ ९५ ॥

ऊर्विति ॥ तन्व्या ऊरुप्रकाण्डहितयेन ऊरुस्तम्भद्वयेन वारणीयो हस्तिसेवन्धी करः कुण्डादण्डः, पराजीयत पराभूतः अतः स करी कुण्डलनच्छलेन मण्डलीकरणव्याजेन हिया लज्जया कृत्वा स्वं स्वीयं मुखभूतं पुष्करं गोपायति न दर्शयति तद्युक्तम् ॥

अस्यां मुनीनामपि मोहमूढे भृगुर्महान्यत्कुचशैलशीली ।

नानारदाहादि मुखं श्रितोरुर्व्यासो महाभारतसर्गयोग्यः ॥ ९६ ॥

अस्यामिति ॥ अहं अस्यां व्यासादिमुनीनामपि मोहं भ्रान्तिं ऊहे तर्कयामि । मुनयोऽ-प्येतामाश्रित्य तिष्ठन्तीति, अथ च जितेन्द्रियाणामप्यस्यां विषये मोहं मदनविकारं तर्कयामि । तेष्वन्यथा मोहिता इत्यर्थः । यस्मात् महानतितापसो ययुः कुचशैलशीली कुचपर्वतसेवी । मुनीनां पर्वताश्रयत्वात्पर्वतबुद्ध्या स्वनावाधनति । अथ च कामपीडितत्वादसुखावेतत्कुचो मर्दयितुमिच्छति । अथ च ययुरतर्कः पर्वताश्रयेण वर्तते । कुचयोः पार्श्वभागोऽतद्वत्तुल्य इत्यर्थः । शैलमेव शैलं कुचयोः शैलं स्वमायं शैलयत्नभ्यस्यति, परमद्यापि कुचस्वमावो नावासीत्यर्थः । मुखं नारदमाहादयतीति नारदाहादि न नारदाहादि अनारदाहादि एवंविधं न भवति, किंतु नारदाहादेव । गानकलाभ्यासार्थं नारदो मुक्तसेवां करोतीत्यर्थः । मदन-पीडितत्वाद्मुखं चुम्बनाभिलाषिणं नारदमानन्दयतीत्यर्थः । मुखं नानाविधैर्द्वित्रिशरसंख्याकै-

१ 'अश्रुतिशयोक्तिभ्रान्तिमनुव्येष्टालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोत्पादोपमा-लंकारः' इत्यनेनां मते त्वतिशयोक्तिरियम् इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रापह्नुतिस्माभोजनलं-कारो' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'प्रपाठत्वं तदो ययुः' इत्यमरः ।

रदैर्दन्तैरानन्दयति । अतिसुन्दरमित्यर्थः । महाभारतस्य सर्गे निर्माणे योग्यः समर्थो व्यासः
धितौ ऊरु येनैवंविधः कदलीसम्भच्छायाबुद्ध्या एतदूरु आधित्य तिष्ठति । अथ च
कामपीडितत्वादेतदूरु समालिङ्ग्य वर्तत इत्यर्थः । महती भा वीतिर्यस्य । रतं सुरतं तस्य
सर्गो निर्माणं तत्र योग्यः ततः कर्मधारय इति वा । एवंविधो व्यासो विस्तारः श्रितावूरु
येन । अतिविशालावूरु इति भावः । 'शुभुः शक्रे प्रपाते च जमदग्नी पिनाकिनि', 'व्यासो
सुनौ स्याद्विस्तारे' इति विश्वेः ॥

जहो वर्णयति—

कमोद्वता पीवरताधिजहं वृक्षाधिरुढं विदुषी किमस्याः ।

अपि भ्रमीभक्तिमिरावृताङ्गं वासो लतावेष्टितकप्रवीणम् ॥ ९७ ॥

क्रमेति ॥ अस्या अधिवहं जह्मोः विद्यमाना कमोद्वता पीवरता अवरोहकमनिर्मिता
पीनता वृक्षाधिरुढं वृद्धिप्रकारं विदुषी किं जानाति किम् । वृक्षो यथा मूलभागे सूक्ष्मः
अग्रभागे च स्थूलः तथेवं जह्मयोः क्रमेणोद्वता पीनता । ऊर्ध्वभागे वृक्षो यथा भारवान्म-
बति तथेवं पीनतापीनार्थः । अथ च वृक्षाधिरुढास्त्वमालिङ्गनविशेषं जानाति किम् ।
तथा—भ्रमीभक्तिभिर्ममणाकारवेष्टनविच्छित्तिभिः कृत्वा आवृतमाङ्गं येन एवंविधमस्या वासो
दुकूलमपि लताया वेष्टितके प्रवीणं कुशलम् । यथा लता भ्रमिभक्तिभिः वृक्षं वेष्टयति
तथैव दुकूलमप्यङ्गं वेष्टयतीति भावः । 'बाहुभ्यां कण्ठमालिङ्ग्य कामिनी कान्त उरिष्यते ।
बाहुमारोहते यस्य वृक्षारूढः स उच्यते ॥', 'उपविष्टं प्रियं कान्ता मुक्ता वेष्टयते यदि ।
तल्लतावेष्टितं ज्ञेयं कामानुमदवेदिभिः ॥' अधिजहम्, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावैः ॥

गुल्फौ वर्णयति—

अरुन्धतीकामपुरंभ्रिलक्ष्मीजम्भद्विपहारनवाभिविकानाम् ।

चतुर्दशीयं तदिहोचितैव गुल्फद्वयात्ता यदृदश्यसिद्धिः ॥ ९८ ॥

अरुन्धतीति ॥ अरुन्धती वसिष्ठपत्नी, कामपुरंभी रतिः, लक्ष्मीः, जम्भद्विपहारा
इन्द्राणी, नवसंख्याका अम्बिकाश्च प्रादयायाः सप्त, गौरी सरस्वती चेति द्वे, एतासां
प्रयोदशानां पूरणी चतुर्दशी इयं यद्यस्मात् तत्तस्मादिहास्यामदश्यसा वस्तुनः सिद्धिरदश्यता
सा उचितैव युक्तं गुल्फद्वयेन आप्ता प्राप्ता । अरुन्धत्यादिवदियमतिमुन्दरी पतिप्रता च,
तस्मादस्यां निमग्नगुणफलं नाम सामुद्रिकं लक्षणं युक्तमेवेति भावः । यस्मादस्यामदश्यसिद्धि-
लक्ष्मा, तस्मादियमरुन्धत्यादीनां चतुर्दशी समुचितेति वा संबन्धः । (अथ च चतुर्दशी
तिभावदश्यताया अदश्यीकरणविधायाः सिद्धिः साधकानां प्राप्तिरुचितैव—इति सुखाव-
बोधा) । आगमे 'चतुर्दश्यामदश्यत्वसिद्धिर्भवति' इत्युक्तमित्यर्थः । चतुर्दशानां पूरणी,
'तस्य पूरणे षड्' । संख्यादित्वाच्च मद । टित्कान्तीष्वे ॥

षड्भिः पदौ वर्णयति—

अस्याः पदौ चारुतया महान्तावपेक्ष्य सौक्ष्म्याल्लवभावभाजः ।

जाता प्रवालस्य महीरुहाणां जानीमहे पल्लवशब्दलब्धिः ॥ ९९ ॥

१ 'अजोलेखा रूपकालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अजोलेखा रूपकालंकारी' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अज रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अस्या इति ॥ चाकृतया सौन्दर्येण कृत्वा महान्तो उत्तमौ अस्याः पादावपेक्ष्य यत्सौ-
 हृम्यमल्पत्वम्, एतस्याः सुन्दरपदावपेक्षया सख्यं यदल्पत्वम् । तादृक्सौन्दर्याभावादित्यर्थः ।
 तस्मात् क्वभावभावः पदशोभाशेषरूपत्वं भजतः महीरुहाणां प्रवालस्य बालकिशलयस्य
 'पल्लव' इति शब्दस्य लब्धिर्लानो जात इति क्वं जानीमहे । पदो लवः भैम्याश्चरण-
 संबन्धी लवो लेशो यस्य, पदो लवस्यो नायमिति पल्लवशब्दः । प्रवालशब्दस्य पल्लवशब्द-
 प्राप्तिरतो जातेत्यर्थः । प्रवालादप्यधिकरमणीयौ चरणाविति भावः । लब्धिरिति, 'किञ्चा-
 वादिभ्यः' इति क्तिन् ॥

जगद्धूमूर्धसु रूपदर्पाद्यदेतयादायि पदारविन्दम् ।

तत्सान्द्रसिन्दूरपरागरागैर्द्वयं प्रवालप्रबलारुणं तत् ॥ १०० ॥

जगदिति ॥ एतया (छ)रूपदर्पात्सौन्दर्यगर्वाजपद्धूमूर्धसु लोकत्रयसुन्दरीशिरःसु पदा-
 रविन्दं यथासाददायि दत्तम् । तत्पदारविन्दद्वयं तेषु मूर्धसु सान्द्रं यत्सिन्दूरं तस्य परागलोपो
 रागैर्लौहित्यैः कृत्वा प्रवालाद्यङ्गवात्, विट्मादा प्रबलमधिकं अरुणमारक्तं जातं भुवमुत्प्रेक्षे ।
 भैमीचरणावत्यङ्गनाविति भावः ॥

रुपाङ्गणा सर्वगुणैर्जयन्त्या भैम्याः पदं श्रीः स विधेर्वृणीते ।

ध्रुवं स तामच्छलययतः सा भृशारुणेतत्पदमाग्विभाति ॥ १०१ ॥

रूपेति ॥ श्रीलङ्कनीः शोभा च विधेर्वृणोः सकाशाद्भैम्याः पदं स्थानं स्वरूपत्वं अधि-
 कारं वा वृणीते स । यतः—सर्वैः सौगुणैः कृत्वा ध्रुवं जयन्त्याः । अत एव किमूता—
 रुपा कोपेन अरुणा स प्रप्रा ध्रुवं निश्चितं तां श्रियमच्छलयप्रतारितवान् । यतो यस्याङ्ग-
 शाङ्गान्तिरुक्ता सा श्रीः एतत्पदमाग्विभाति चरणाविति विभाति शोभते । यद्वा भृशारुण इति
 पदविशेषणत्वेनैकं पदम् । पदशब्दच्छलेन भैमीचरणं दत्तवान्, न स्वरूपादि । शत्रुणा
 जितोऽन्योऽपि देवतां प्रसङ्गीकृत्य तत्पदं याचते । भैमीचरणशोभा लोकोत्तरेति भावः ॥

यानेन तन्वया जितदन्तिनाथो पादाङ्गराजौ परिशुद्धपाष्णी ।

जाने न शुभ्रपथितुं स्वमिच्छ न तेन मूर्ध्ना कतरस्य राज्ञः ॥ १०२ ॥

यानेनेति ॥ तन्व्याः पादाङ्गराजौ श्रेष्ठकमलतुङ्गौ चरणौ कतरस्य राज्ञः कस्य तुपस्य
 प्रणयकस्यैव नमस्कारार्थं न तेन नम्रेण मूर्ध्ना प्रसोज्येन समात्मानं शुभ्रपथितुमात्मसेवां
 कारयितुं इच्छ अभिलाषुकाविति न जाने । किमूतौ—यानेन नमनेन कृत्वा जितो
 दन्तिनाथो हस्तिश्रेष्ठो याभ्याम् । तथा—परिशुद्धो रमणीयः पाणिचरणपद्माङ्गागो
 ययोस्तौ । एतादृक् महत्तपः केन राज्ञा कृतमिति न जाने इत्यर्थः । गजगमयेयमिति भावः ।
 भैमीचरणावेष राजानौ यानेन विजयवात्रया जितः गजपतिः गौडेधरो गान्धावौ तौ । तथा—
 परिशुद्धः पाणिः पाणिग्राहो ययोरेवंभूतौ सन्तौ कस्य राज्ञः भीतत्वात्मनस्कारार्थं नम्रेण
 शिरसा स्वसेवां कारयितुमिच्छ न जाने । अन्योऽप्येवंविधो राजा गूढमन्त्रवात्सल्यसेवां केन
 कारयिष्यतीति न ज्ञायते । तेन प्रतिदेनोजितेन मूर्ध्ना न जाने इति न, अन्यत्पूर्ववदिति वा ॥

१ 'अथोत्प्रेक्षातिशयोक्त्यालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ लेशान्ताप्रसङ्गः, अतएव लेश-
 न्वरूपातिशयोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ
 रूपकलेशालंकारः' । अर्थान्तरप्रतीतिस्तु रूपकादेव, तेन न समासोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।

कर्णाक्षिदन्तच्छब्दबाहुपाणिपादादिनः स्वाखिलतुल्यजेतुः ।

उद्देगभागद्वयताभिमानादिहैव वेधा व्यपित द्वितीयम् ॥ १०३ ॥

कर्णेति ॥ स्वस्य आत्मनोऽखिलं समग्रं यत्तुल्यं पादानीलोत्पलादि तस्य जेतुः कैत्रस्य कर्णादेः कर्णैः, अक्षि नेत्रम्, दन्तच्छब्द ओष्ठः, बाहुः, पाणिः, पादधरणः, एतेषां समाहारः, तत् आदिर्नस्य । आदिशब्दादङ्गुल्यादेरवयवस्य प्रत्येकमद्वयताभिमानात् मत्सदृशं सुन्दरमन्यन्नास्तीति अहमेवैकं सुन्दरमित्यद्वैतगर्वादुद्देगभाक् कोभयुक्तः वेधाः इहैवास्मां भैरव्यानेव द्वितीयं द्वयोः पूर्णं कर्णादि कृतवान् । हे कर्णादयः, एवं सर्वं चेत्कुतश्च तर्हि भवद्वयैकान्त्यर्थं भवत्सदृशमन्यमस्यामेव करिष्यामीति द्वितीयं कर्णादि कृतवानित्यर्थः । अतिकुटो हि तद्वर्षान्तये तत्रैव प्रतिद्वन्द्विनं रचयति । भैमीकर्णो भैमीकर्ण इव, नान्येन तुल्यः । एवं नेत्रादावपि ज्ञातव्यम् । 'कर्णाक्षि-' इत्यादौ प्राण्यज्ञत्वादेकवद्भावः । 'स्वाखिल-' इति भाषितपुंस्त्वम् ॥

तुपारनिःशेषितमञ्जसर्गं विधातुकामस्य पुनर्विधातुः ।

पञ्चस्त्रिहास्याङ्गिकरेष्वभिख्यामिक्षाधुना माधुकरीसदृशा ॥ १०४ ॥

तुपारेति ॥ विधातुः इह एष पञ्चमु आस्यम्, अङ्गो, करौ च एतेषु भैमीवदनचरणद्वन्द्वपाणिद्वन्द्वेषु विषये अभिख्यामिक्षा बोभायाञ्च माधुकरीसदृशा यतिमिक्षातुल्या । भवतीति शेषः । किंभूतस्य विधातुः—तुपारेण हिमेन निःशेषितमात्यन्तिकं विनाशितमञ्जसर्गं कमलसदृशमधुना इदानीं पुनः विधातुकामस्य निर्मातुकामस्य । मिशा हि गृहपञ्चक एव भवति । माधुकरो छानेकानि पुष्पाणि मधु याचित्वा सौंदर्यभरणं करोति, तत्संबन्धितवान्माधुकरी । कमलान्येतद्गदमादितुल्यानि नेति भावः । आस्यादीनां प्राण्यज्ञद्वन्द्वेऽपि पञ्चस्त्रिहासेन संख्यापरिगणनात् 'अधिकरणैतावत्त्वे च' इत्येकवद्भावाभावः ॥

अङ्गुलीर्धर्षयति—

एष्यन्ति यावद्गणनादिगन्ताङ्गुयाः सरातीः शरणे प्रवेष्टुम् ।

इमे पदाब्जे विधिनापि सृष्टास्तावत्स्य एवाङ्गुलयोऽत्र लेखाः ॥ १०५ ॥

एष्यन्तीति ॥ सराती नृपा इमे पदाब्जे भैमीचरणकमले कमैभूते शरणे रक्षके प्रवेष्टुं कामादस्मान्शतं युवामिति वन्दतो यावद्गणनायावत्संख्याकादिगन्तात्संख्यादेष्यन्ति समागमिष्यन्ति, विधिनापि तावत्स्यः तावत्संख्याका अङ्गुलयोऽङ्गुलिरूपा रेखा एवात्र चरणद्वन्द्वे सृष्टा निर्मिताः । एता अङ्गुलयो दश । दिगन्तानामपि दशसंख्यात्वादशदिग्भ्यः कामार्ता नृपाः समागमिष्यन्तीति सूचनार्थं जहदश दश रेखाकृता अङ्गुलय एव निर्मिताः । 'न रेखाः' इति पाठे अङ्गुलयो न भवन्ति, किन्तु रेखा एवेत्यन्वयः । यावद्गणनादित्यव्ययीभावे 'अपञ्चम्याः' इति वचनादम्भावाभावे ॥

नखान्वर्णयति—

प्रियाणस्त्रीभूतवतो मुदेदं व्यधाद्विधिः साधुदशत्यमिन्दोः ।

एतत्पदच्छन्नसरागपद्मसोभाग्यभाग्यं कथमन्यथा स्यात् ॥ १०६ ॥

१ 'अथानन्यबोधमार्गकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथोत्प्रेक्षाचकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रियेति ॥ विधिः मुदा खेच्छमा प्रियाया नखीभूतवतो नखत्वं प्राप्तवत इन्दोः इदं दशात्वं दशसंख्यात्वं साधु उचितं व्यवहारकृतवान् । अथ च साप्ती शोभना दशावस्था यस्य एवंविधत्वं कृतवान् । कथमित्यत आह—अन्यथा अस्य इन्दोः एतस्याः पदच्छ-
दना चरणव्याजेन सरागपदसौभाग्यं रक्तोत्पलसौभाग्यं तस्य भाग्यं लाभः कथं स्यात्—
दशसंख्यात्वेन भौमीसमीचीनावस्थत्वेन च विनैतच्चरणसेवा न लभ्यते । अनेन तावद्वन्धा,
तस्मादस्य साधुदशात्वं कृतमिति ज्ञायत इत्यर्थः । चन्द्रपद्मयोर्विरोधाच्चन्द्रोदये कमलस्य
संकोचात्समीचीनावस्थत्वेन विना रक्तोत्पलसंबन्धवन्दस्य न युज्यते, स तु ज्ञातः, तस्य
च रक्तत्वं लब्धम् तस्मादेतदनुमीयत इत्यर्थः । अन्योऽपि साधुदशात्वेनाप्राप्त्यपि प्राप्नोति ।
दशापि चरणनखाश्चन्द्रतुल्या इति भावः ॥

अशुष्ठनखौ च पुनः पृथक्त्वेन वर्णयति—

यशः पदाङ्गुष्ठनखौ मुखं च विभर्ति पूर्णेन्दुचतुष्टयं या ।

कलाचतुःपटिरुपैतु चासं तस्यां कथं सुभ्रुवि नाम नास्याम् ॥ १०७ ॥

यश इति ॥ या भौमी यशः कीर्तिः पदाङ्गुष्ठनखौ मुखं च एतद्वत् पूर्णेन्दुचतुष्टयं षोड-
शकलचन्द्रचतुष्टयं विभर्ति, तस्यां अस्यां सुभ्रुवि भौम्यां चतुरभिका पटिः कला कथं नाम
चासं नोपैतु, अपि तु प्राप्नोतीति युक्तमेतत् । षोडशकलचन्द्रचतुष्टयधारणात्षोडशकलाव-
तुर्गुणिताश्चतुःपटिर्भवन्तीति युक्तमित्यर्थः । गीतवाद्यादिकलाप्रवीणेष्वमित्यर्थः । कलेति
जात्येकवचनम् । कलानां चतुःपटिरिति वा । 'कलाः' इति पाठे कलारूपा चतुःपटिरिति ॥

अथ वर्णयितुमशक्येवमिति निगमयति—

सृष्टातिविश्वा विचिन्तैव तावत्तस्यापि नीतोपरि यौवनेन ।

वैदग्ध्यमध्याप्य मनोभुवेयमवापिता चाक्षपधपारमेध ॥ १०८ ॥

सृष्टेति ॥ विचिन्तैव इयं तावत् आदौ अतिविश्वा जितज्ञैलोकया सृष्टा । अतिमुन्दरी
कृतोत्तर्यः । अनन्तरं यौवनेन तस्याप्यतिविश्वसर्गस्यापि विषेर्वा उपरि नीता वैश्वसौन्दर्योप-
क्षयाधिकं सौन्दर्यं प्रापिता । तारुण्येऽतिसौन्दर्यं भवति । ततोऽप्यनन्तरं मनोभुवा कामेन
वैदग्ध्यं सर्वव्यापारवातुर्यमध्याप्य शिक्षित्वा चाक्षपधस्य पारं परतीरमापिता । वर्णयितुम-
शक्यत्वाद्भागमोक्ष इत्यर्थः । अथ च विद्यापारं प्रापितेत्यर्थः । मदनवशादतिचतुरेवमित्यर्थः ।
अन्योऽपि प्राज्ञोऽध्यापितः सन्वाक्पारं प्राप्नोति ॥

इति स चिकुरादारभ्यैनां नखावधि वर्णय-

न्हरिणरमणीनेत्रां चित्राम्बुधौ तरदन्तरः ।

हृदयभरणोद्भेलानन्दः सखीवृतभीमजा-

नथनविपयीभावे भावं धार धराधिपः ॥ १०९ ॥

इतीति ॥ स धराधिपो नलः सखीभिर्हृता भीमजा तस्या नयनविषयीभावे नयनगो-

१ 'अथ चैकानुपासकेष्वनुमानापहृतककाराः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'कराङ्गुष्ठ' इति
पाठः साहित्यविद्याधरीसमतः । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरुपार्जककाराः' इति साहित्यविद्याधरी ।
४ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नरत्वे भाषनमिलायं दधार । इदानीमात्मानं सखीसहितसैम्यै दर्शयिष्यामीति तस्य बुद्धि-
रूपचेतस्यैः । प्रकटो जात इति भावः । इन्द्रवरदानात्सखीसहितयैव भैम्या प्रष्टव्यो नान्येन
केनचिदित्यभिप्रायः सूचितः । किं कुर्वन्—इति पूर्वोक्तप्रकारेण चिकुरादारभ्य केनपाशमा-
रम्भं जन्तावमि नक्षत्रपर्यन्तं हरिणरमणीयभेदे यस्यास्तामेनां भैमीं वर्णयन् । तथा—चित्रा-
म्बुधौ अद्भुतसौन्दर्यदर्शनादेवाश्चर्यसमुद्रे तरलव्यमानमन्तरं मानसं यस्य सः साश्चर्यः ।
भैमीदर्शनावेव हृदयस्य भरणेन परिपूरणेन उद्वेलः वेलां मर्यादां तीरं चातिक्रान्तोऽतिबहल
आनन्दो यस्य सः । उद्वेलत्वेनानन्दस्य समुद्रत्वं सूचितम् । अन्वदन्मुदकं गम्भीरं स्थानं
परिपूर्णं नहि निर्गच्छति । 'आरभ्यार्थयोगेऽपीति केचित्' इति चिकुरादिति पञ्चमी ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

गौडोर्वांशकुलप्रशस्तिभणितिभ्रातर्ययं तन्महा-

काव्ये चारुणि वैरसेनिचरिते सर्गोऽगमत्सप्तमः ॥ ७ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ गौडोर्वांशकुलस्य गौडदेशभूपालवंशस्य प्रशस्तिर्वर्णना तस्या भणितौ
रचना तस्या भ्रातरि एककर्तृकत्वात् । साधि येन रचितेलर्घः । वैरसेनिचरिते चारुणि महा-
काव्येऽयं सप्तमः सर्गः अगमत् समाप्तिं प्रातः । भ्रातरीति भाषितपुंस्त्वम् ॥

इति श्रीमन्नरसिंहपण्डितामजनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे सप्तमः सर्गः ॥

अष्टमः सर्गः ।

इदानीं नलो दिक्पालद्वयं कृतवानिति षष्ठमष्टमं सर्गमारभते—

अथाद्भुतेनास्तनिमेषमुद्रमुञ्चिद्रलोमानममुं युवानम् ।

दृशा पपुस्ताः सुदृशाः समस्ताः सुता च भीमस्य महीमघोनः ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ भैमीतयनविषयीभाषामिलाषानन्तरं ताः समस्ताः सुदृशाः सख्यो
महीमघोनो गीमस्य सुता भैमी च अमुं युवानं दृशा दृष्ट्वा पपुः सामिलायं ददृशुः । कीदृ-
शम्—अद्भुतेन भैमीसौन्दर्यजमितेनाश्चर्येण कृत्वा अस्या खञ्जा निमेषमुद्रा नेत्रचक्रोच-
रीतिर्येन । अत एव सात्त्विकभाववशाद्बुद्धिद्रलोमानमुद्रतरोगमयम् । दृष्टोलेकवचनेन कटाक्ष-
वलोकनं सूचितम् । अचिन्तितसुन्दरदर्शनादाश्चर्येण अलानिमेषमुद्रं वषा वषा पपुरिति
वा । युवपदेन दर्शनयोग्यत्वं सूचितम् । भैमीमुखाः सर्वा अपि तत्परा जाता इति भावः ॥

क्रियच्चिरं दैवतभाषितानि निहोतुमेनं प्रभवन्तु नाम ।

पलालजालैः पिहितः स्वयं हि प्रकाशमासादयतीभुङ्क्षिभ्यः ॥ २ ॥

क्रियदिति ॥ देवतासंख्यीनि दैवतानां वा अन्तर्धिसिद्धिरूपाणि भाषितानि क्रियच्चिरं

१ 'अत्रोपमातिशयोक्तिच्छ्लोकानुपमाश्लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'नैषधीयचरिते' इति
जीवानुसंगतः पाठः । ३ 'अत्र श्लोकानुपमाश्लंकारो' इति साहित्यविद्याधरी ।

क्रियन्तं कालं एनं नलं निबोधेत् गोपायितुं प्रभवन्तु नाम समर्थाति भवन्तु । अपि तु क्षण-
मात्रं गोपायितुं सनर्थाणि जातानि, न बहुकालमिलार्थः । नामेति क्षिरखालने । अर्थान्तरन्या-
समाह—हि प्रतिदं वस्मात् वा पलालजालैः नीरसतृणसमूहैः पिहित इक्षोर्दम्भोऽङ्कुरः
स्वयमात्मनैव प्रकाशं प्राकट्य दृश्यत्वमासादयति प्राप्नोति । 'कुन्दारका देवतानि' इत्यमरः ॥

अपाङ्गमप्याप दृशोर्न रश्मिर्नलस्य भैमीमभिलष्य यावत् ।

सराश्रुगः सुभ्रुवि तावदस्यां प्रत्यङ्गमापुङ्खशिल्पं ममज्ज ॥ ३ ॥

अपाङ्गमिति ॥ नलस्य दृशोर्नैत्रयोः रश्मिर्दासिः भैमीमभिलष्य अपाङ्गमप्यतिनैकज्वा-
दविलम्बप्राप्यमपि नेत्रप्रान्तं यावत्ताप न प्राप तावदादावेव सराश्रुगः सुभ्रुवि सुन्दर्यामस्यां
प्रत्यङ्गं प्रत्यययवं पुङ्खस्य शिल्पा अग्रं तत् वा मर्यादीकृत्य, अभिव्याप्य (वा) ममज्ज ।
नलकर्तृकस्याभिलाषदर्शनोपक्रममात्रेण प्रत्यङ्गं भैमी अतितरां कामाधीना आवेति भावः ।
अभिलाषं प्रति रश्मेरुपचारात्कर्तृत्वे समानकर्तृकत्वात् क्लृप्तो ह्यपि । आपुङ्खशिल्पम्, 'आह
मर्यादाभिविधोः' इत्यव्ययीभावेः ॥

यदक्रमं विक्रमशक्तिसाम्यादुपाचरद्वावपि पञ्चबाणः ।

कथं न वैमल्यममुष्य चक्रे शरैरनर्धार्धविभागभागिभिः ॥ ४ ॥

यदिति ॥ पञ्चबाणः कामो द्वावपि नलभैम्यौ अक्रमं परिपाटीरहितं युगपद्विक्रमरू-
पायाः शक्तेः सामर्थ्यस्य साम्यात् विक्रमो मगजत्साहः शक्तिः शारीरं बलं तयोः साम्यात्-
त्वत्वाद्वा ययस्मादुपाचरयामवशीचकार, तत्तस्मात्पञ्चबाणत्वेऽप्यमुष्य कामस्य अर्धेनार्धेन
अर्धाधिकार्ध्यां द्वार्ध्यां द्वार्ध्यां विभागः तद्भाजो न भवन्ति तैरनर्धार्धविभागभागिभिः एवं-
भूतैरपि बाणैर्वैमल्यं वैषम्यं न कृतम् । पञ्चमिरपि प्रथमं नलस्य व्यर्थं कृतानन्तरं तावद्वि-
रेव भैम्या व्यर्थं चेदकरिष्यत्तुभ्योऽनुरागोऽप्यटिष्यत् । तत्तु तेन न कृतम्, तुल्य-
कालमेवोभयोरनुरागदर्शनात् । यद्येकसमयावच्छेदेन व्यर्थं कुर्यात्तर्हि बाणानां दशत्वात्पञ्चत्वं
भज्येत । तस्मादर्धाधिकौ द्वौ द्वौ बाणौ चेत्संभवतस्तत्तत्पुनरागसाम्यं संभाव्येतापि । न त्वेवं
युज्यते । अग्रस्य बाणस्य व्यथेऽसामर्थ्यात् । द्वार्ध्यां नलस्य त्रिभिर्भैम्या व्यथे वैपरीलेन
वा, अनुरागे वैषम्येन भवितव्यम् । तच्च बीगपथे बाणवैषम्ये च सत्यपि न जातम् । तत्र
पराक्रमशक्तिसाम्यमेव हेतुरित्यर्थः । द्वयोरप्येककालमेव तुल्य एवानुरागो जात इति भावः ।
नह्यैवैमल्यं कलहः विषमसंस्पर्शत्वाद्वाणानां विभागो न घटते । एकस्य द्वैधीकरणे तत्सर्वेषा-
मपि प्राप्नोति, यस्य च प्राप्नोति स एव वैमल्यमाचरतीत्यर्थः । बाणानां वैमल्यमिवा स्ववि-
क्रमशक्तिसाम्यादेवोपाचरदिति वा । यथा राजा स्वसेवकानां वैमल्यमियान्यप्रकारेण कार्यं
साधयति तथैवेत्यर्थः । तस्मादेव तैर्वैमल्यं न कृतमिति भावः । अथ च—वेः पक्षिणः कम
आक्रमणं ग्रहणं तत्र या शक्तिः सामर्थ्यं तेन साम्यात्तुल्यत्वात् । 'खलेकपोतन्यायेन' इति
यावत् । यथा कपोतः खले पतितान्कणान्युगपज्ज्वा गृह्णाति तथा पञ्चबाणोऽपि युगपद्वावपि
तेन न्यायेन यस्मादुपाचरत्, तस्मादस्य बाणैरपि विषमसंस्पर्शत्वेऽपि विरुद्धत्वं नाकारि ।

१ 'अनार्थान्तरन्यासः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र नलेषु द्विभ्योर्विभ्यप्रतिविम्बभावेन एका-
नपमैर्निर्देशाऽङ्गान्तराङ्गकारः' इति जीवातुः । २ 'अत्रातिशयोक्तिरङ्गकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अथ च कामेनायं न्यायोऽङ्गीकृतः यत एव वेनेतिरिव मतिर्यस्या तद्भाषो वैमर्त्यं खलेकपो-
तन्याय एव । स कामवाणैरपि न कृतः, अपि तु कृत एवेति काका न्याह्वयेयम् । तैरपि
पञ्चभिरेकदैव मिलित्वा युगपदेव तौ बप्तीकृती । कालस्य सुप्तत्वात् । विक्रमतुल्यो नलः,
शक्तितुल्या भैमी, ततो विक्रमशक्तितुल्यौ तौ सकृदेव स्वबाणैः कुसुमैरपूजयदित्यर्थ इति वा ॥

अनुरागसाम्यमेवाह—

तस्मिन्नलोऽसाविति सान्वरज्यत्क्षणं क्षणं केह स इत्युदास्त ।

पुनः स तस्यां बलतेऽस्य चित्तं दृष्ट्यादनेनाथ पुनर्न्यवर्ति ॥ ५ ॥

तस्मिन्निति ॥ सा भैमी तस्मिन्पुरुषे असौ नल इति हेतोः सान्वरज्यतानुरक्तं बभूव ।
अनन्तरं सोऽतिमुन्दरो नलोऽतिमुक्षिते इहास्मिन्नन्तःपुरे क कुत इति क्षणं क्षणं प्रतिक्षणं
विचार्य ददास्तोदासीनासीत् । क्षणमन्वरज्यत क्षणमुदास्तेति वा । अस्य चित्तमस्मात् पुनर्मु-
हुर्बलते स चञ्चलमभूत् । अथानन्तरमनेन नलेमास्य चित्तेन वा दृष्ट्यादेतोः पुनर्न्यवर्ति
परावृत्तम् । दृष्ट्याङ्गीकारे भैम्यमिलाषो न युक्त इति परावृत्तमित्यर्थः । तमयोरपि भूयाननु-
रागोऽभूदित्यर्थः । 'पुरः स' इति पाठे प्रथमम् ॥

कयाचिदालोक्य नलं ललजे कयापि तद्भासि हृदा ममजे ।

तं कापि मेने स्मरमेव कन्या मेजे मनोभूवशभूयमन्या ॥ ६ ॥

कयेति ॥ कयाचिदालोक्य नलमालोक्य ललजे अनुरागवशात्प्रकटितलज्जानुभवया भूतम् ।
कयाचित्प्रीत्या तद्भासि नलकान्तौ हृदान्तःकरणेन ममजे निमग्नम् । सौन्दर्यदर्शनमात्रेणा-
श्रयपरसा सामिलापया स्मरपरवशया जातम् । कापि कन्या कुमारी तं स्मरमेव मेने ।
अतिसौन्दर्योस्मरजनकभावोऽस्यर्थः । अन्या मनोभूवशभूयं कामवशत्वमेव मेजेऽशिशिवत् ।
अननुभूतसंभोगरसापि नले साधुरामा जातेति भावः । 'तं वीक्ष्य काचित्कुलजा ललजे'
इत्यपि पाठः ॥

कस्त्वं कुतो वेति नं जानु शेकुस्तं प्रष्टुमप्यप्रतिभातिभारात् ।

उत्तस्थुरभ्युत्थितिवान्छयेव निजासनाच्चेकरसा कृशाङ्गाः ॥ ७ ॥

क इति ॥ कृशाङ्गः अप्रतिभाया अप्रागभ्यस्त्यतिभारादतिबाहुल्यादेतोः इति तं प्रष्टुमपि
जानु कदाचित्तत्र केचित्कालं स्थिता अपि न शेकुः । इति किम्-कस्त्वं किंचिदङ्कः, कुतो
वा देशादागत इति । तर्हि किं चकुरत आह—नैकरसा लज्जाभयाधुरासादिकुशाः सलः अन्नु-
त्थितिवान्छयेवाभ्युत्थानकाङ्क्षयेव निजासनात्स्वीयस्वीवाचनादुत्तस्थुरभ्युत्थिताः । अन्योऽप्यप्रति-
भोऽतिभारोऽपि किमपि वक्तुं न शक्नोति । इहासङ्गावेऽप्यूर्ध्वैर्कर्मत्वादुत्तस्थुरित्यत्र तद्भावेः ॥

१ 'अथ च्छेकानुप्रासादिशबोध्यकंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ विषमैर्युगपदुनयन समर-
प्रहारविरोधस्य स्मरमहिषा समाधानादिरोधानासौऽलंकारः' इति जीवाणुः । २ 'स्मरं तमाशङ्कत
कापि कन्या' इति सुखावबोधसाहित्यविद्याधरीसंमतः शङः । ३ 'अथ भावोदयजालकंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'न शकुवत्यः' इति पाठः । सुखावबोधसाहित्यविद्याधरीसंमतः ।
५ 'अञ्जोत्प्रेक्षाकंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

स्वाच्छन्द्यमानन्दपरम्पराणां भैमी तमालोक्य किमप्यवाप ।

महारयं निर्झरिणीव वारामासाद्य धाराधरकेलिकालम् ॥ ८ ॥

स्वाच्छन्द्यमिति ॥ भैमी तमालोक्य किमप्यनिर्वाच्यमानन्दपरम्पराणां स्वाच्छन्द्यमा-
धिक्यमवाप । 'छन्दः पद्येऽभिलषे च' इत्यभिधानात्स्व आत्मीयश्छन्दोऽभिलषो यस्य सः
स्वाच्छन्दो निरवग्रहः तस्य भावः स्वाच्छन्द्यम् । का कमिव—निर्झरिणी नदी धाराधरो मेघः
तस्य केलिकालः क्रीडासमयः तं वर्षासमयमासाद्य प्राप्य वारी जलानां महारयं महावेगमा-
धिक्यमिव लभते स्म । दर्शनमात्रेण लोकोत्तरमानन्दं प्रापेति भावः ॥

तत्रैव मग्ना यदपश्यदग्रे नास्याहगस्याहमयास्यदन्यत् ।

नादास्यदस्यै यदि बुद्धिधारां विच्छिद्य विच्छिद्य चिरान्निमेष ॥ ९ ॥

तत्रेति ॥ अस्या दमयन्त्या इह यदस्य नलस्याहमग्रे प्रथममपश्यत्, तत्रैव तस्मिन्ने-
वाऽनुरागवशाच्चिमग्ना सती प्रथमदृष्टमग्रे विहाय अन्यदग्रे तर्हि नापास्यत्, न प्राप्स्यत्, यदि
चिराच्चिरकालात्संजातो निमेषो नेत्रसंकोचः विच्छिद्य विच्छिद्य पूर्वदृष्टावविच्छेदं कृत्वा कृत्वा
अस्यै भैम्यै बुद्धिधारामन्वामन्यां बुद्धिं दर्शनेच्छासंतति नादास्यत् । तेन तु बुद्धान्तरे दर्श-
नदृष्टादेवान्यदग्रे प्रापदित्यर्थः । अतिमुन्दराजदर्शनस्य निमेषेण विच्छेदे कृते स्वानन्तरं
तत्संवाहस्य दर्शनेच्छया पुनरप्यज्ञान्तरदर्शनं, न तु प्रथमाज्ञदर्शनविरक्तत्वार्थः । सर्वेऽप्य-
वयवा अतिमुन्दरा इति भावः । क्रियातिपत्तौ लट् ॥

दृशापि सालिङ्गितमङ्गमस्य जग्राह नाग्रावगताङ्गहर्षैः ।

अज्ञान्तरेऽनन्तरमीक्षिते तु निवृत्य सस्मार न पूर्वदृष्टमागमौसि ॥

दृशेति ॥ सा दृशा सालिङ्गितं दृष्टमप्यस्य नलस्य प्रथमदृष्टादन्यदग्रे अप्र प्रथमतोऽव-
गतानि दृष्टान्यज्ञानि तज्जमितैर्हर्षैरानन्दैर्हर्षतुभिर्न जग्राह । दृष्टमप्यग्रे हर्षभराज ददर्शत्यर्थः ।
हर्षानुभवादनन्तरं निमेषादिवशादज्ञान्तरे ईक्षिते तु पुनः निवृत्य परादस्य पूर्वदृष्टं प्रथम-
दृष्टमग्रे न सस्मार । प्रथमदृष्टादप्यनन्तरदृष्टस्याज्ञातिरमणीयत्वात्, इयमानाद्य प्रथमदृष्ट-
स्यातिरम्यत्वात्, सुखपरवशत्वाद्वाप्युच्य प्रथमदृष्टमग्रे न स्मृतवती । नालोक्येति भावः ।
अन्यत्र हि पूर्वदृष्टं स्मर्यते, अत्र तु नेत्याख्यम् । पूर्वोक्त एव भावः ॥

हित्येकमस्यापचनं विशन्ती तद्वृष्टिरज्ञान्तरभुक्तिरीमाम् ।

चिरं चकारोभयलाभलोभात्स्वभावलोला गतमागतं च ॥ ११ ॥

हित्वेति ॥ तस्या भैम्या दृष्टिः स्वभावलोला सती उभयोः प्रथमदृष्टान्तरदृष्टयोरज्ञयो-
र्लाभः तत्र लोभालोलुपत्वादेतोः चिरं गतं गमनम्, आगतमागमनं च चकार । द्वयोरप्यज्ञ-
योरदिसौन्दर्याद्गतागताभ्यां विवेकं कर्तुमशक्ता द्वयमपि कर्तुं नाशकदिति भावः । किमूता
दृष्टिः—अस्य एकमपचनं अग्रे हित्वाज्ञान्तरस्य भुक्तिरालोकनं तस्याः सीमां भयादां विशन्ती
अज्ञान्तरमवलोकयन्ती । स्वभावलोला च गमनागमने करोति । अन्योऽपि वनिन्देशान्तरस्यै-
वस्तु महीतुं स्वदेशस्यं विवेकं गमनागमने करोति । 'अपचनोऽङ्गम्' इति निपातः ॥

१ 'अथ लेशानुपासोपमाङ्ककारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अज्ञातिसंयोजककारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अज्ञातस्व इगालिङ्गने कारणे सत्यं तद्वद्वयमपि भोक्तव्यं । तत्र च प्रथम-
मवगच्छितवचनो हेतुशक्तः, तेनोक्तिनिमित्तविशेषोक्तिरतिशयोक्तिश्चाङ्ककारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

निरीक्षितं चाङ्गमवीक्षितं च दृशा पिबन्ती रमसेन तस्य ।

समानमानन्दमियं दधाना विवेद भेदं न विदर्भमुधुः ॥ १२ ॥

निरीति ॥ सा विदर्भमुधुः भैमी तस्य नलस्य प्रथमं नितरां सादरनीक्षितमेकमङ्गम्, अवीक्षितं विशेषाकारेणानवलोकितं चान्यदङ्गम्, दृशा रमसेनौत्सुक्येन हर्षेण पिबन्ती सादरं विलोकयन्ती सती किञ्चिद्दृष्टाद्दर्शनविषयेऽपि सादरं दृष्टाद्गमितावन्देन समानं तुल्यमानन्दं दधाना धारयन्ती किं सर्वं दृष्टम्, किं चेष्टदृष्टम्, यद्वा किं सादरदृष्टम्, किं च सर्व-
वैवाहमिल्युभयोर्भेदं तारतम्यं न विवेद । तुल्यसौन्दर्यत्वाद्भोरपि दर्शने तुल्यानुरागाभू-
दिति भावः । लोकस्य दृष्टेऽनादरः, अदृष्टे चोत्साहो भवति, तथापि तु न । उभयोरपि लोकोत्तरत्वादिति भावः । अन्यापि योपिनी दृष्टं पटादि, अदृष्टं मागनोन्नरं श्रुतिगम्यं वन-
स्वरूपं च दृशा ज्ञानेन किं सारं किमसारमिति सादरं विचारयन्ती पटादिनिरक्षणेन धुत्वादि-
ग्रमाणगम्यमानन्दस्वरूपं वक्ष्यवाक्यकारदशानामाहो करोतीत्युच्यते ॥

सूक्ष्मे धने नैषधकेशपाशे निपत्य निस्पन्दतरीभवङ्गाम् ।

तस्यानुबन्धं न विमोच्य गन्तुमपारि तलोचनखज्जनाभ्याम् ॥ १३ ॥

सूक्ष्म इति ॥ तलोचनलक्षणाभ्यां खज्जनाभ्यां तस्य केशपाशस्य सादरावलोकनलक्षण-
मनुबन्धं संबन्धम्, अथ च तज्जिर्मितं बन्धनं विमोच्य खक्त्वा नापारि नाद्याकि ।
किंभूताभ्याम्—सूक्ष्मे धने निविष्टे च नैषधकेशपाशे सादरावलोकनार्थं निपत्य नितरां
पतित्वा सादरावलोकनादेव निस्पन्दतरीभवङ्गां नेत्रसंकोचरहिताभ्याम् । खज्जनोऽपि पाशे
पतितो बन्धनं विमोच्य पदमपि चलितुं न शक्नोति । भैमीदृष्टिभिरकालं केशपाशमेवालोकतेति
भावः । केशाः सूक्ष्मा घनाश्च । 'सूक्ष्मास्तु पाणिदशनाहुलिपर्वकेशाः' इत्यादि लक्षणम् ।
'पाशः कचान्ते सङ्घातैः कर्णान्ते शोभनार्थकः । क्षत्रायन्ते च निन्दार्थः पाशः पक्ष्यादिब-
न्धने ॥' इति विश्वः ॥

भूलोकमर्तुर्मुखपाणिपादपदैः परीरम्भमवाप्य तस्य ।

दमस्त्वसुर्दृष्टिसरोजराजिश्चिरं न तस्याज सवन्धुबन्धम् ॥ १४ ॥

भूलोकेति ॥ दमस्तसुः भैम्याः दृष्टिसरोजराजिर्नेत्रकमलपाङ्क्तुः तस्य भूलोकमर्तुर्गलस्य
मुखपाणिपादलक्षणैः पदैः परीरम्भं संक्षेपमवाप्य सवन्धुबन्धं समोदसंबन्धं सजातीयकैर्द-
चिरं न तस्याज । मुखपाणिनां कमलत्वात्समोव्रतम् । अन्योऽपि निरादुन्दुभिरालिङ्गनं प्राप्य
जटिति न मुञ्चति । भैमीदृष्टिर्नलमुखापिरमणीयत्वाच्चिरमालोकतेति भावः । सवन्धुः,
'ज्योतिर्वेनपद-' इति सः । 'सगन्ध-' इति पाठे 'सगन्धो बन्धुर्भवति' ॥

तत्कालमानन्दमयीभवन्ती भवत्तरानिवेचनीयमोहा ।

सा मुक्तसंसारिदृशारसाभ्यां द्विस्वादमुह्यतासमभुङ्क्त मिष्टम् ॥ १५ ॥

तत्कालमिति ॥ सा भैमी पूर्वोक्तमेव मुक्तसंसारिणोः ये दृष्टे अवस्थे तयो रसाभ्यां
जीतिभ्यां कृत्वा द्वौ स्वादौ रसौ यत्र एवंविधं मिष्टमतिस्वादप्रतिबहुलमुह्यत्वं हर्षमभुङ्क्तानुभवम् ।

१ 'ज्यादिशयोक्तिः काव्यसिद्धिर्वाक्यकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र लेखरूपकालकारो'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र लेखानुप्रासककतमासोच्यवर्णकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

कममाह—किंभूता । तत्कालं तस्मिन्नलदर्शनकाले नलोऽयमिति बुद्ध्या आनन्दमयी आनन्द-
रूपा भवन्ती । तथा—सुरक्षितेऽन्तःपुरे नलागमनं कलमिति हेतोः अतिशयेन भवन्
भवत्तरोऽतितरामनिर्वचनीयो लोकोत्तरो मोहो आन्तिर्वस्याः । तदर्थेनेनैवोत्पद्यमानमूर्च्छा वा ।
आनन्दरूपत्वं मुक्तदशा । 'आनन्दो ब्रह्मणो रूपम्' इति श्रुतेः । अनिर्वचनीयमोहवत्त्वं
संसारिदशा । तुल्यकालमेव मुक्तसंसारिदशे तथानुभूते इत्याद्यर्थे च । अभुक्त इति लङ् ।
'अभुक्त' इति पाठे लङ् ॥

नलत्वनिर्धयं विना तत्रानुरक्ताया भैम्याः पातिमल्लभजलक्षणामनौचित्यमाशङ्क्य कविः
परिहरति—

दूते नलश्रीभृति भाविभावा कलङ्किनीयं जनिमेति नूनम् ।

न संव्यधानैपथकायमायं विधिः स्वयंदूतमिमां प्रतीन्द्रम् ॥ १६ ॥

दूत इति ॥ विधिः इमां भैमीं प्रत्युद्दिप्य नैषधस्य कायो नलदेह एव माया यस्य
एवंविधं कपटनलवेषधारिणमिन्द्रमेव स्वयं दूतं न संव्यधानाकरोत् । अपि तु (इति हेतोः)
सत्यमेव नलं दूतमकरोत्, नूनमुपेक्षे । इति किम्—नलश्रीभृति नलकान्तिधारिणि दूते
भाविभावा नलबुद्धेयं भविष्यदनुरागेयं भैमी नलव्यतिरिक्तेऽनुरागात्कलङ्किनी पातकिनी,
अकीर्तिमती च मा जति मा भूत् । कपटनलरूपधारणसामर्थ्यं सत्यपि इन्द्रो नलरूपं धृत्वा
स्वांगदत्त्वाय न गतवान् । तत्रेदमाकृतम्—ब्रह्मा भैम्याः पातिमल्लभजो मा भृतितीन्द्राय
बुद्धिं नादत्तेत्यर्थः । नलनिबन्धाभावेऽपि सत्य एव नलेऽनुरागाच्च पातिमल्लभजतिरिति भावः ।
'जनिता' इति पाठे नूनं निश्चितं कलङ्किनी जनिता भविष्यतीति हठा न्याख्येयम् ॥

नन्वतिसुन्दरस्य नलस्यान्तःपुरे प्रवेशासंभवननिबन्धनालसदृशेऽन्यास्मिन्भैमीमनोदूतेः कथं
पातिमल्लभजप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य परिहरति—

पुण्ये मनः कस्य मुनेरपि स्यात्प्रमाणमास्ते यदवेऽपि धावत् ।

तच्चिन्ति चित्तं परमेश्वरस्तु भक्तस्य हृष्यत्करुणो रुणद्धि ॥ १७ ॥

पुण्य इति ॥ आत्मा भैमी, परित्यक्तविषयस्य मुनेरपि कस्य मनः पुण्ये विषये प्रमाणं
निश्चितं स्यात्, अपि तु न स्यात् । कुतः—यद्यस्यात् अवेऽपि परदारगमनादौ पातकेऽपि
विषये धावत् शीघ्रं गच्छत् आस्ते । मुनेर्मनः पुण्ये एव निवर्तं प्रवर्तत इति न, किंतु पात-
केऽपि । तत्राप्ययं विशेषः—शीघ्रमविचार्यैव प्रवर्तते । एतच्च धावत्यदेन सूचितम् । शीघ्रग-
तादेव धावादेशविधानात् । अत्र तु नलस्य सत्यत्वाद्भैम्याः पातिमल्लभक्षणार्थं ब्रह्मं कृतवा-
निति । तर्हि सर्वेऽपि मुनयः पापिनः स्युरित्याशङ्क्य परिहरति—परमेश्वरः तु पुनः हृष्यत्क-
रुण उग्ररूपः सन् तच्चिन्ति तदर्थं चिन्तयति कर्तुमिच्छतीत्येवंशीले भक्तस्य चित्तं रुणद्धि
पातकात्परानवर्तयति । येषामुपरि रघुनाथकृपा ते पातके सर्वेऽपि न प्रवर्तन्त इति न सर्वेषां
पातकित्वप्रसङ्ग इति तात्पर्यार्थः । तच्चिन्ति परमेश्वरचिन्ति वा ॥

१ 'अत्र नावोदपातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपेक्षाश्लेषः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'प्रमाणमेतस्यैव इदमवृत्ति' इति पाठः सुखावबोधासाहित्यविद्याधरी-
संगतः । ४ 'ब्रह्माद्योन्तरन्यसोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

शालीकदृष्टे मदनोन्मदिष्णुर्यथाप शालीनतमा न मौनम् ।

तथैव तथ्येऽपि नले न लेमे मुग्धेषु कः सत्यमृषाविवेकः ॥ १८ ॥

सेति ॥ स्वभाषतः शालीनतमातिसलज्जापि मदनेनोन्मदिष्णुरन्मादवती सती सा मैत्री
अलीकदृष्टे मिथ्यादृष्टे नले विषये यथा मौनं नाप यथा पूर्वं किमप्यवादीत् तथैव तथ्ये सत्येऽपि
नले मौनं न लेमे । अलीकमुज्ज्वलं सत्येऽपि नलेऽवोचदित्यर्थः । तत्कथमित्यत्राज्ञाह—
मुग्धेषु मूढेषु सत्यस्य मृषा असत्यस्य विवेको विचारः कः, अपि तु न । अतो न पृष्टतया
वचनं दोषायेति भावः । 'शालीनतया' इति वा पाठः । अप्यशालीनतयापमतशालीनतया
यथा मौनं न लेमे तथैव तथ्येऽपीति व्याख्येयम् ॥

व्यर्थोभयद्भावपिधानयत्ना स्वरेण साथ श्लघ्यगद्गदेन ।

सखीचये साध्वसबद्धवाचि स्वयं तमूचे नमदानेन्दुः ॥ १९ ॥

व्यर्थोभयदिति ॥ अथ सा मैत्री स्वयमात्मना तं नलमूचे । क इति—सखीनां चये
समूहे साध्वसेनान्तःपुरे परपुरुषप्रवेशाज्जावेन साध्वसेन कृत्वा वद्धा वाक् न कृतमौने सति ।
किंभूता सा—लघो विरलः, गदूदश्च छिन्नस्तेन स्वरेण शब्देन कृत्वा व्यर्थोभयन् भावपिधान-
यत्नः सात्त्विकभावगोपनप्रवासो यस्याः । तथा—अत एव नमज्जनीभूत आननेन्दुमुखचन्द्रो
नस्याः सा । 'अथ स्वरेणैव विभावयन्ती भावं निर्जं सा मृदुगद्गदेन' इत्यपि पाठः स्पष्टार्थः ॥
स्वार्थो परिहरति—

नत्वा शिरोरत्नरुचापि पाथं संपाद्यमाचारविदातिविभ्यः ।

प्रियाक्षरालीरसधारयापि वैधी विधेया मधुपर्कतृप्तिः ॥ २० ॥

नत्वेति ॥ त्रिनिर्विशेषकम् । हे पुरुषश्रेष्ठ, आचारविदा श्रद्धागुह्यननेन, धर्मशास्त्रविदा
वा पुंसां नत्वा शिरोरत्नरुचा चूडामणिद्यौम्याप्यतिविभ्यः पाथं पादार्थं चारि संपाद्यं देयम् ।
जलाभावे नत्वापि तावच्चरणशालनसंभावना कर्तव्या । तस्या रत्नरुचौ जलतुल्यत्वादित्यर्थः ।
आदौ नमस्कारः कर्तव्य इति भावः । 'आचारविदातिविभ्यः' इति प्रतिवाक्यं श्लोकद्वयेऽपि
ज्ञेयम् । वैधी विधिसंबन्धिनी नोदनावाक्यादागता मधुपर्कजन्या तृप्तिः प्रियाक्षराली प्रिय-
वचनपद्धिस्त्रया रसधारया माधुर्यधारयापि विधेया करणीया । मधुपर्कसामेय्यभावे प्रिय-
वचन(मेव)मपि वक्तव्यमित्यर्थः । पाथं पूर्ववत् ॥

स्वात्मापि शीलेन तृणं विधेयं देया विहायासनभूर्निज्यापि ।

आनन्द्याप्यैरपि कल्प्यमम्भः पृच्छा विधेया मधुमिर्बचोभिः ॥ २१ ॥

स्वात्मेति ॥ आचारविदा शीलेन निर्नीतत्वादिना समावेन तद्गुणेन वा कृत्वा स्वात्मापि
स्वशरीरमपि तृणं विधेयम् । तृणं यथा नम्रोन्मिषते, तथातिथीनामग्रे सेवार्थं स्वात्मापि नम्रो-

१ 'अथ मागोदयो रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'उक्त्यापि तुक्ता मधुपर्कतृप्तिर्न
तद्विरस्ताइति पृष्टता मे' इति पठित्वा त्वाइति भवत्सदृशे प्रापूर्णके मे मम वाचो पृष्टता पाठ्यं दूषणं
न भवति' इति व्याख्यायं सुखावबोधसाहित्यविद्याधर्योः । चतुर्थतृतीयादव्यत्यसेनापि कुन-
चित्पाठः । ३ 'अथ शेषानुप्रासकाल्यलंकारो' इति साहित्यविद्याधरी ।

कर्तव्य इत्यर्थः । अथ च तृणभावे स्वात्मैव तृणस्थाने विधेय इत्यर्थः । विहराद्यभावे निजापि स्त्रीयाप्यासनलक्षणा या भूः स्थानं तिहासनादि तदप्यादराज्यदिति त्यक्त्वा विहान देया । भूस्थाने आसनेनेव कल्पमिल्यर्थः । चरणक्षालनार्थं यदि जलं न संभवति तर्था- नन्दाप्यैरपि हर्षाधुभिरप्यम्भः कल्प्यम् । अतिविदर्शनमात्रेण हृष्टेन भवितव्यमित्यर्थः । अथ च जलस्थाने आनन्दवाप्या एव कल्प्या इत्यर्थः । मधुभिरसिप्रियैर्वचोभिः पृच्छापि कुशलप्रश्नोऽपि विधेया । श्रियं वक्तव्यमित्यर्थः । मधुपर्कस्थाने मधुरं वचनमेव कर्तव्यमि- त्यर्थः । आचारवशान्मयापि प्रियवचनादि क्रियत इति भावः । 'क्षीलं स्वभावे सदृते' इति विश्वः । 'अप्रणोद्योऽस्तिविः चायमपि वाग्भूतुणोदकैः' इति स्यूतेः । पृच्छा पूर्ववत् ॥

पदोपहारेऽनुपनम्रतापि संभाव्यतेऽपां त्वरयापराधः ।

तत्कर्तुमर्हाञ्जलिसञ्जनेन स्वसंभृतिः प्राञ्जलतापि तावत् ॥ २२ ॥

पदेति ॥ पदोपहारे चरणक्षालनविधये त्वरया इदिति अपामनुपनम्रता जलानामनान- यनमपि अपराधः संभाव्यते यतो लोकेनेत्यर्थात् । विलम्बादानयनेऽपि इदित्यनानयनाद्य- तोऽपराधः संभाव्यते तत्तस्मादाचारविदा अञ्जलिसञ्जनेन करपुटसंयोजनेन कृत्वा स्वस्य संभृ- तिरूपा स्वकर्णीमातिष्यसामग्रीं यावत्संपाद्यते, तावदञ्जलिसंयोजनेन स्त्रीया प्राञ्जलता ऋजुता कर्तुमर्हा । प्रकटीकर्तुमुचितेत्यर्थः । तावतापि पूर्वापराधशान्तिर्भवतीति भावः । यावत्स्वसंभृतिः स्वकर्णीमातिष्यसामग्रीं संपाद्यते तावदञ्जलिसञ्जनेन प्राञ्जलतापि कर्तुमर्हति नान्वयः । यद्वा अपां त्वरया जलाननगमार्थं संभ्रमेणानुपनम्रता नमस्काराभावोऽपराधः संभा- व्यते । जलाननगतापूर्वं हृष्टेन नमस्कारेण सर्वोऽप्यातिष्यसंभारः कृतो भवतीत्यर्थः । तथा एतत्सर्वं कृतमिति तात्पर्यम् । प्राञ्जल इति, 'अच् प्रत्यन्वव-' इत्यत्र अच् इति योगविभा- गात्पदानाम् इतिवत्समासान्त इति हेयम् ॥

पुरा परित्यज्य मयात्यसर्जिं स्वमासनं तत्किमिति क्षणं न ।

अनर्हमप्येतदलंकियेत प्रयातुमीहा यदि चान्यतोऽपि ॥ २३ ॥

पुरेति ॥ अर्थात्पूर्वोच्चाचारदर्शनादाराच पुरा आदायेन मया स्वमासनं परित्यज्य अलसर्जिं भवते दीयते सा तथेतदनर्हमपि बोधिदायनत्वाद्वाज्ञानर्हत्वादयोऽयमप्यासनं क्षणं क्षणमात्रं किमिति कुतो हेतोः नालंकियेत । किमलंकियतामित्यर्थः । यदिच यद्यपि अन्य- तोऽपि प्रयातुमन्यदेशमपि गन्तुं ईहा वाञ्छा विद्यते तथाप्येतदलंकियतामित्यर्थः । त्वामेवोद्दिश्यागतमिति चेत्, न, ममैतादृग्भागधेयान्भावात् । अन्यत्र गमनेच्छायामपि क्षण- मात्रमलंकियतामित्यर्थः । कियेत, प्रार्थनायां लिट् ॥

निवेद्यतां हन्त समापयन्तौ शिरीषकोपम्रदिमाभिमानम् ।

पादौ कियद्दूरमिमौ प्रयासे निधित्सते तुच्छदयं मनस्ते ॥ २४ ॥

निवेद्यतामिति ॥ हे पुरुषश्रेष्ठ, तुच्छदयं कृपाधन्यं ते मनः किमद्दूरं किंपरिमाणं दूरगमनलक्षणे प्रयासे इमौ पादौ निधित्सते हन्त इत्यनुकम्पया निवेद्यतां मद्मे कम्प-

१ 'अजातिशयोक्तिरूपकालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र कान्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र विभावनालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

ताम् । किंभूतो—शिरीषाणां शिरीषपुष्पाणां क्रोधः समूहस्तस्य भ्रदिति मार्दवविषये योऽभि-
मानः मत्तोऽधिकं क्रोमलं वस्तु नास्त्विति यो गर्वस्तद्विषये लोकस्य वा गर्वः तं समाप-
यन्तो नाशयन्तो । अन्योऽपि निष्कृपः पुरुषः सुकुमारं जन्म प्रवासे प्रेरयति । अजागमनेनैव
धान्योऽस्ति, इदानीमितः क्व गन्तायीति भावः । 'क्षयं तु बधिकं तुच्छरिफके' इत्यमरः ॥

अनायि देशः कतमस्त्वयाद्य वसन्तमुक्तस्य दशां वनस्य ।

त्वदाप्तसंकेततया कृतार्थो श्रव्यापि नानेन जनेन संज्ञा ॥ २५ ॥

अनायीति ॥ त्वया अथ कतमः किंसंज्ञको देशो वसन्तेन मुक्तस्य स्वप्नस्य वनस्य
दशमवस्थामनायि प्रापितः । वसन्तेन विना यथा वनं निःशोभं, तथा त्वया विना स
देशोऽपीत्यर्थः । कस्माद्देशादागतोऽसीति कथयेति भावः । तथा—अनेन मत्तभूतेन जनेन
त्वयि आप्तः विषयं प्राप्तः संकेतः समयः संबन्धो यथा तस्या नावेन हेतुना कृतार्थो चरि-
तार्थो संज्ञापि नामापि न भव्या, अपितु श्रोतुमर्हः । स्वनामापि कथयेत्यर्थः । श्रव्या,
आवश्यकानावात् 'अथो वत' इति परै ॥

तीर्णः किमर्णोनिधिरेव नैव सुरक्षितेऽभूदिह यत्प्रवेशः ।

फलं किमेतस्य तु साहसस्य न तावदापि विनिश्चिनोमि ॥ २६ ॥

तीर्ण इति ॥ हे नरयेष्ट, सुरक्षिते इह अन्तःपुरे तव प्रवेशोऽभूदिति यत्, एष
अर्णोनिधिः समुद्र एव किं न तीर्णः, किं तु बाहुभ्यामार्णवतरणतुल्य इति एतस्मान्तःपुर-
प्रवेशरूपस्य साहसस्याधिकार्यकारित्वस्य तु पुनः किं फलं प्रयोजनमित्यथापीदानीमपि न
विनिश्चिनोमि । किमयमत्रागतमित्यपि कथयेत्यर्थः ॥

तव प्रवेशे सुकृतानि हेतुर्मेन्ये मदक्ष्णोरपि तावदत्र ।

न लक्षितो रक्षिभटैर्यदाभ्यां पीतोऽसि तन्वा जितपुण्यधन्वा ॥ २७ ॥

तचेति ॥ तव अत्र प्रवेशे मदक्ष्णोर्मपीषनेत्रयोः सुकृतानि पुण्यान्वपि तावदादौ हेतुः
कारणमित्यहं मन्ये । कारणान्तरे संभवत्यपि मत्तैत्रपुण्यमाधिकारणमित्यर्थः । कथमित्यतः
आह—यद्यस्मात् रक्षिभटैरित्युन्दरस्त्वं न लक्षितः । तथा—तन्वा वपुषा जितः पुण्यधन्वा
कामो वेन एवंभूतो यत् आभ्यां नेत्राभ्यां पीतोऽसि । खेच्छयाचलोकितोऽसीत्यर्थः । रक्षणार्थ-
मेव निवृत्तैः शूरैर्न दृष्टः, आभ्यां न दृष्टः, तत्र मत्तैत्रपुण्यनेत्राद्य प्रवेशे हेतुरिति भावः ॥

यथा कृतिः काचन ते यथावा दौवारिकाधंकरणी च शक्तिः ।

रुच्यो रुचीभिर्जितकाञ्चनीभिस्तथासि पीयूषभुजां सनाभिः ॥ २८ ॥

यथेति ॥ यथा वेन कारणेन ते आकृतिराकारः काचन लोकोत्तरातिरमणीया ।
यथावा ते काचन अपूर्वा शक्तिश्च दौवारिकाणां रक्षकणामनर्करणवन्वताकरणी । लोभ-
शौरत्वेन जिता काचनी हरिद्रा कभिल्लामी रुचीभिः कान्तिभिः कृत्वा रुच्योऽभिलाष-

१ 'अथ डेकानुपासोत्प्रेक्षोपमालंकारा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ निदर्शनाकाञ्चल्लिङ्ग-
मलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ निदर्शनाकाञ्चल्लिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्या-
धरी । ४ 'लक्ष्यः' इति पाठः साहित्यविद्याधरीसमतः । ५ 'अथातिशयोक्तिकान्तिलिङ्गोपमालं-
काराः' इति साहित्यविद्याधरी ।

योऽग्नोऽसि । तथा तेन कारणेन पीयूषमुखा देवानां सनाभिः समोत्रोऽसि । देवत्वेन विनैतज
घटतेऽतः प्रायस्त्वं कश्चन देवोऽसीति मन्ये । चकारो रुच्य इत्यनेन योज्यः । रुच्यश्चासि
यथा इति संबन्ध इति वा । 'निशाङ्ग्या काशनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी' इत्यनुरः ।
'काशनी' इति पाठे सुवर्णम् । दौवारिक इत्यत्र 'द्वारे नियुक्तः' इत्यर्थे 'तत्र नियुक्तः' इति
ठकि 'द्वारासीनां च' इत्येति, अभूततद्भावे 'आव्यमुमय-' इति ह्युनि चित्वात्पूर्वपदस्य
मुमि 'दिष्टा-' इति ङीप् । रुचिमर्हति रुच्यः । 'तद्वर्हति' इति यत् । 'राजमय-' इति
निपातो वा । 'जितकाशनीभिः' इति पाठे समासान्तविभेदनिमित्तत्वात् 'नष्टतश्च' इति न
कप् । सनाभिः, 'ज्योतिर्जनपद-' इति समानस्य समौचः ॥

न मन्मथस्त्वं स हि नास्तिमूर्तिर्न चाश्विनेयः स हि नाद्वितीयः ।

चिह्नैः किमन्यैरथवा तैवेयं श्रीरेव ताभ्यामधिको विशेषः ॥ २९ ॥

नेति ॥ त्वं मन्मथो न । हि यतः स कामो नास्तिमूर्तिरशरीरी । त्वं आश्विनेकोऽश्वि-
नीकुमारश्च न । चोऽप्यर्थः । हि यतः स अद्वितीयो नास्ति, किंतु द्वितीयसहित एव । त्वं
सशरीर एककथ । अथवेति पूर्वापरितोषे । अन्यैश्चिह्नैः किम्, अपितु न किमपि । किं
तर्हि—ताभ्यां कामाभिनेयाभ्यां सकाशादधिका तव इयं श्रीः शोभैव विशेषः । तयोरीदृक्-
शोभाभावादिद्यमेव तदन्वयवशापिकेत्यर्थः । नास्तिमूर्तिः, 'अस्तिक्षीरादयश्च' इति बहुव्रीहौ
पञ्चाक्षकारेण समार्थः ॥

आलोकतृतीकृतलोक यस्त्वामसूत पीयूषमयूखमेनम् ।

कः स्पर्धितुं धावति साधु सार्धमुदन्वता नन्वयमन्ववायः ॥ ३० ॥

आलोकेति ॥ हे आलोकेन दर्शनेन तृतीकृतः कृताधीकृतो लोको येन तत्संबोधनम् ।
यः त्वाम् एवं त्वद्वत् पीयूषमयूखं चन्द्रमसूत स कः । अयमन्ववायो वंश उदन्वता सार्धं
स्पर्धितुं स्पर्धो कर्तुं साधु युक्तं भावति । समुद्रसाम्गार्थं श्रुतिं पुत्रुपाह्वो भवतीत्यर्थः ।
समुद्रोऽप्यालोकेन प्रकाशेन तृतीकृतभुवनं सुभाकरं सृते । कस्मिन्वंशे समुत्पन्नोऽवीत्यपि
कथ्येति भावः । 'आलोकौ दर्शनोद्घोतौ', 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरैः ॥

भूयोऽपि बाला नलसुन्दरं तं मत्त्वामरं रक्षिजनाश्रियन्धात् ।

आतिथ्यचाट्टन्यपदिश्य तत्स्थां श्रियं प्रियस्यास्तुत वस्तुतः सा ॥ ३१ ॥

भूयोऽपीति ॥ सा बाला तं नलं रक्षिजनानां दौवारिकाणामक्षिब्धभोजेन बन्धनात् अट-
ष्टौकरणाजलवत्सुन्दरं नलसदृशममरं देवं मत्वा निश्चिन्ना आतिथ्यसंबन्धीनि चाट्टनि प्रिय-
वचनान्वपदिश्य व्याजीकृत्य तव्याजेन तत्स्थो तस्मिन्नमरे विद्यमानां प्रियस्य नलस्य श्रियं
शोभां वस्तुतस्तत्त्वतः असूत पुनरपि वर्णयति स्म । प्रियवचनव्याजेन तत्त्वतो नलशोभा-
वर्णनतत्परं वभूवेति भावः ॥

१ इदं च काशिकातुसारेण । भाष्यमपे तु यत्ने ह्युनोऽपाठ्यात् 'नमूखनीककस्तुल्यरुणतुल्यनाम'-
इति वातिकेन बोध्यः । २ 'अथ काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'तयैवन्' इति
साहित्यविद्याधरीर्ममतः पाठः । ४ 'अथ निश्चयगर्भसंदेहो व्यतिरेकालंकारः' इति साहित्यविद्या-
धरी । ५ 'अथ स्वरूपकोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'इतीदृशं' इति पाठः सुखा-
वधोपासाहित्यविद्याधरीर्ममतः । ७ 'अथ स्वरूपकोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

पुनरपि किमिच्छन्तुतेत्याचार्यः कनिराह—

वारजन्मवैकल्यमसह्यशक्यं गुणाद्भुते वस्तुनि मौनिता चेत् ।
खलत्वमल्पीयसि जल्पिते तु तदस्तु वन्दिभ्रमभूमितैव ॥ ३२ ॥

वागिति ॥ गुणैरद्भुते आश्चर्यभूते वस्तुनि मौनिता मूकीभावयेत् गुणाद्भुतं वस्तु न
वर्ण्यते चेत्, तर्हि वारजन्मनो वैकल्यमसह्यशक्यमिति दुःखदायि दुःसहसक्यतुल्यं भवती-
त्यर्थः । मूकस्य तस्य च न कोऽपि विशेष इत्यर्थः । तर्हीत्यनेन वक्तव्यमित्यत आह—अल्पी-
यसि जल्पिते तु भाषिते तु खलत्वं दुर्जनत्वमायाति लोकस्य दुर्जेन इति वदति । तस्माद्-
न्दिनः स्तुतिपाठकस्य यो भ्रमः स्तुतिपाठकोऽयमिति आन्तित्यस्या भूमितैव स्थानतैवस्तु
भवतु । गुणाद्भुतं वस्तु बह्वेव वर्णनीयमिति कवेरुपदेशवचः । तस्मात्तया युक्त्य स्तुतिपारब्धेति
भावः । तस्मान्मयि स्तुतिपाठकआन्तिलोकस्य भवत्विति भेदीवचो वेति भावः ॥

कंदर्पं एवेदमविन्दत त्वां पुण्येन मन्ये पुनरन्यजन्म ।

चण्डीशचण्डाक्षिहुताशकुण्डे जुहाव यन्मन्दिरमिन्द्रियाणाम् ॥ ३३ ॥

कंदर्प इति ॥ कंदर्प एव सहता पुण्येन त्वामेव त्वद्रूपमेव इदं दृश्यमानं पुनरन्यजन्म-
जन्माविन्दत सेभ इत्यहं मन्ये जाने । कुतः—यद्यस्मात्तु सदनः चण्डीशः शिवः, तस्य
चण्डे दुःसहमसि तृतीयं नेत्रं तद्वक्षणं यद्भुताशकुण्डं तस्मिन्मिन्द्रियाणां मन्दिरं एहं शरीरं
जुहाव । पूर्वापेक्षयाधिकसौन्दर्यप्राप्त्याशया बुद्धिपूर्वं कामेनाग्निकुण्डे खशरीरं क्षिप्तं, तेनैव
पुण्येन त्वद्रूपं जन्म प्राप्तम् । अन्येनापि तथैव कियते । स एव त्वमिति भावः ॥

शोभायशोभिर्जितशैवशैलं करोषि लज्जागुरुमौलिमैलम् ।

दक्षौ हठधीहरणादुदक्षौ कंदर्पमप्युज्जितरूपदर्पम् ॥ ३४ ॥

शोमेति ॥ त्वं शोभायशोभिः कान्तिकीर्तिभिः कृत्वा जितः शैवो हरसंघञ्जी शैलः
कैलासो येन एवंविधमैलं पुरुषस्य हठेन बलात्कारेण धीहरणाच्छोभाग्रहणात्तज्ज्वा गुरुर्मौ-
मौलिः शिरो यस्य एवंविधं करोषि । तथा—कान्तिकीर्तिभिः जितकैलासौ दक्षावाधिनेकावपि
हठधीहरणादुदक्षौ गलद्गुणौ करोषि । तथा—तस्मादेव हेतोः कंदर्पमप्युज्जितरूपको रूप-
दर्पः सौन्दर्यगर्भो येन एतादृशं करोषि । चतुर्भ्योऽपि त्वमधिकं सुन्दरतर इति भावः ।
अन्योऽपि बलाद्गृहीतधनः सलज्जो गलद्गुणस्तत्कंदर्पश्च भवेति ॥

अवैमि हंसावर्लयो बलक्षास्त्वत्कान्तिकीर्तेश्वपलाः पुलाकाः ।

उड्डीय युक्तं पतिताः स्रवन्तीवैशान्तपूरं परितः प्रवन्ते ॥ ३५ ॥

अवैमीति ॥ बलक्षा भवला हंसावलयो हंसप्रह्वयः त्वत्कान्तेस्त्वत्सौन्दर्यस्य ना कीर्तिय-
त्तास्तस्य चपलाश्चपलाः प्रसरणशीलाः पुलाकास्तुच्छधान्यांशा इत्यहं जाने । 'बलाकाः' इति पाठे
साधेति व्याख्येयम् । पुलाकत्वं समर्थवते—अत एव ता उड्डीयोत्पला स्रवन्तीनां नदीनां
वैशान्तानां परबलानां च पूरं प्रवाहं परितः उभयतः पतिताः संलः युक्तं प्रवन्ते । नक्षत्रवन्ते

१ 'अथ कान्तिकीर्तिसंस्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ चलेकानुमासातिशयोक्त्युत्प्रेक्षा-
धारा' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथानुमासदीपकासंस्कारौ' इति साहित्यविद्याधरी ।
न० च० २६

तदुचितमित्यर्थः । पुलाका अप्यतिलवृत्तादुत्पन्न नद्यादी पतिताः सन्तो गौरवाभावात्तरन्ति । तस्मादंसापीनां पुलाकात्वं प्रयत इत्यर्थः । शुभ्रा ईसाबलयो न, किंतु त्वत्कान्तिकीर्तः पुलाकाः सर्वत्रोद्गीय पतिताः सख्यो नदीरत्नसरोरिति च प्रमित्वा भवन्ते । ईदृक् सुन्दरतरः कोऽपि न दृष्ट इति भावः । 'बल्लो भवलोऽर्जुनः', 'स्यापुलाकस्तुच्छपान्ये', 'वेशन्तः पल्लवं चाल्यधरः' इत्यमरः । पूरे परितः, 'अभितःपरितः—' इति द्वितीयः ॥

भवत्पदाङ्गुष्ठमपि धिता श्रीधुवं न लब्धा कुसुमायुधेन ।
रतीशजेतुः खलु चिह्नमस्मिन्नधेन्दुरास्ते नखवेषधारी ॥ ३६ ॥

भवदिति ॥ मकरध्वजेन भवत्पदस्य भवधरणस्याप्यवयवभूतोऽङ्गुष्ठः, तमपि धिता श्रीः शोभा तस्मात्कारणात् धुवं प्रादेष न लब्धा । अन्वावयवसोभाप्राप्तिः का कार्ता । तस्मात् कुतः—खलु तस्मात् अस्मिन्नङ्गुष्ठे नखवेषं नखस्वाजं धारयतीति धारी दधत् अर्धेन्दुरध-चन्द्रलक्षणं रतीशजेतुर्महादेवस्य चिह्नमास्ते विद्यते । खलुचिह्नं नखरूपमधेन्दुं विलोक्य तद्वर्ता धिवं प्रहीतुं विमेलीत्यर्थः । अन्योऽपि खलुचिह्नं दृष्ट्वा तच्छिष्यं प्रहीतुं न शक्नोति । कामरूपपादाङ्गुष्ठनखसदृशोऽपि न भवतीति भावः । कामजविनमीशमपि जित्वा तच्चिह्नं येनापहतं तस्याङ्गुष्ठस्य धियं कामः कथं लभेतेति भावः । त्वदङ्गुष्ठः कामस्य जेता, अर्ध-चन्द्राद्वितत्वात्तथा धियः' इत्यनुमानमत्र प्रमाणमित्यर्थः । त्वज्जलाधन्द्राकारा इति । रतीश-जेतुः, शेषपक्षीसमासः ॥

राजा द्विजानामनुमासभिन्नः पूर्णां तनूकृत्य तनूं तपोभिः ।
कुङ्कुपु दृश्येतरतां किमेत्य सायुज्यमाप्नोति भवन्मुखस्य ॥ ३७ ॥

राजेति ॥ अनुमासं प्रतिमासं भिन्नः पुनस्तत्पमानत्वादग्न्य एव द्विजानां राजा चन्द्रः पूर्णिमायां पूर्णां तनूं शरीरे चान्द्रायणादितपोभिरिव तनूकृत्य क्षयं नीत्वा कुङ्कुपु प्रतिमासा-मावास्यासु दृश्येतरतामदृश्यात्ममेव प्राप्य भवन्मुखस्य सायुज्यमैक्यं आप्नोति गच्छति किम् । तपःसामर्थ्येन त्वन्मुखैक्यं गत इत्यर्थः । चन्द्रादप्यधिकं भवन्मुक्तमिति भावः । अन्योऽपि ब्राह्मणभेषः पूर्वसंस्कारवशात्तपोभिः शरीरं कृशीकृत्य ब्रह्मैक्यं गच्छति । 'दृश्येतरतामियेन' इति कचिर्त्याठः ॥

कृत्वा दृशी ते बहुवर्णस्त्रिणे किं कृष्णसारस्य तयोर्मृगस्य ।
अदूरजामद्विदरप्रणालीरेखामयच्छद्विधिरध्वचन्द्रम् ॥ ३८ ॥

कृत्वेति ॥ विधिः ते दृशी बहुभिर्बर्णैः कृष्णशुक्लरक्तवैश्वित्रे नानावर्णं, आश्चर्यरूपे च कृत्वा कृष्णवर्णे एव सारः भेषोऽंशो विद्यते यस्मिन्नेतादृशस्य मृगस्य तवोर्दृशोरदूरे निकटे जायती स्फुरन्ती विदररूपा नेत्राधोगतैरूपा प्रणाली रेखा तानेवार्धचन्द्रमयच्छद्वित्वान्निगम्य ॥

१ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'नृपाकैतवेन' इति पाठः सुखावबोधासा-
हित्यविद्याधरीसंमतः । ३ 'अथ सापहवोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अवातिशयो-
क्त्यपहृष्टिर्लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'विषाध चित्रे तत्र रीर नेत्रे' इति 'प्रणालीच्छद्वि' इति च सुखावबोधासाहित्यविद्याधरीसंमतः पाठः ।

त्वत्प्रेमसादृशमिलाभिष्णोरमृगदशोरभोवर्तमानगतंभिषेण विकारसूचनार्थं परीक्षको मया
गलदृष्टं दत्तवान् । 'विदरः स्फुटनं मिदं' इत्यमरः ॥

मुग्धः स मोहात्सुभगाच्च देहाद्दङ्गवद्भूरचनाय चापम् ।

भ्रूभङ्गज्येयस्तव यन्मनोभूरनेन रूपेण यदातदाभूत् ॥ ३९ ॥

मुग्ध इति ॥ यद्यस्माद् यो मनोभूः कामः भवद्भुवो रचनाय निर्माणाय मयाज्ञे स्वं चापं
ददत्प्रयच्छन् यदातदा सर्वदा भवेन प्रसन्नदृश्येन रूपेण सौन्दर्येण हेतुना तव भुवोर्मतः
कौटिल्यं तन्मात्रेण ज्येयो जेतुं योग्यो जेतव्यमाश्रकोऽभूत्, तस्मात्कारणात्स कामो मोहाद-
ज्ञानान्मुग्धो मूर्खो न तु सुभगात्सुन्दरादेहादेतोर्मुग्धः सुन्दरः यः स्त्रीयमायुधं स्ववैरिणे प्रय-
च्छति स निरायुधत्वादेवैवैरिणा जेतुं शक्यते । तस्मात्कामो मुग्धो मूर्खो न तु सुन्दरः ।
तन्मादकावातदाकारत्वाच्च त्वद्भुवो कामचापे इति भावः । यदातदेति समुदायस्य सर्वदेव्याय-
मेवायः । 'मुग्धः सुन्दरमूढयोः' इति विश्वः ॥

मृगस्य नेत्रद्वितयं तवास्ये विधौ विधुत्वानुमितस्य दृश्यम् ।

तस्यैव चञ्चत्कचपाशवेषः पुच्छः स्फुरन्चामरगुच्छ एवः ॥ ४० ॥

मृगस्येति ॥ तवास्ये विधौ मुखरूपे चन्द्रे 'विमतो मृगवान्, चन्द्रत्वात्, संमतयत्' इति
विधुत्वेन हेतुनानुमितस्यानुमानगम्यस्य मृगस्य नेत्रद्वितयं नेत्रद्वयं दृश्यम् । दृश्यत इत्यर्थः ।
तस्यैव मृगस्य चयन्निलसन्कचपाशः केशपाशः तस्य वेष आकारो व्याजो यस्यैवविष एव
पुच्छः स्फुरन् चामरगुच्छो यस्य स्फुरन्चामरस्तम्बकयुगो दृश्यः, न तु केशपाश इत्यर्थः ।
चन्द्रतुल्यं मुखम्, मृगनेत्रतुल्ये नेत्रे, स्फुरन्चामरगुच्छपुच्छगदराश्च केशपाशः । अलंकारार्थं
चामरगुच्छः पुच्छे बध्यते । अत्र हरिणविशेषो ज्ञातव्यः ॥

आस्तामनङ्गीकरणाद्भवेन दृश्यः सरो नेति पुराणवाणी ।

तवैव देहं धितया ध्रियेति नवस्तु वस्तु प्रतिभातिवादः ॥ ४१ ॥

आस्तामिति ॥ इति पुराणवाणी पुराणानां पुरातनानाम्, पुराणी न जीर्णां वाम् आस्तां
विष्टु । इति किम्—सरो भवेन शिवेनानङ्गीकरणादशरीरकरणादेतोः दृश्यो न मयनमोचरो
नेति । तु पुनः तव देहं धितया धिया बोधयैव कथं अनङ्गीकरणात्कामसाधयत्वेनास्तीकारा-
देतोर्न दृश्यः नयनागोचरः, अथ तेनैव हेतुना दृश्यो रमणीयो न भूत इति नयो नूत-
नोऽपूर्वश्च वादो वचनं वस्तु सत्यमूतः वस्तु तत्त्वं वा प्रतिभाति स्फुरति । कामस्तच्छोभया
जितत्वाददृश्यो जातो न तु दग्धत्वादिति तत्त्ववादः । कामादपि सुन्दरोऽस्तीति भावः । तवः
प्रतिभाया अतिवादोऽतिशय इति वा, वाणी श्री जीर्णां, वादस्तु पुनायवश्च, अनयोर्महदन्तर-
मित्यर्थः । त्वरेहाधितया बोधया हेतुना बोधादर्शनमात्रेणादृश्यो जात इति वा ॥

त्वया जगत्सुचितकान्तिसारे यदिन्दुनाशीलि शिलोच्छ्वत्तिः ।

आरोपि तन्माणवकोऽपि मौलौ स यज्वराज्येऽपि महेश्वरेण ॥ ४२ ॥

१ 'अथ सायद्भवोत्प्रेक्षाकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवातिशयोक्तिरलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ रूपकापह्नुजलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अवातिशयो-
क्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

त्वयेति ॥ त्वया उचितो गृहीतः कान्तिसारः शोभाश्रेष्ठभागो यस्य यस्माद्वा एवंविधे
जगति भुवने मध्ये इन्दुना शिलं चोच्छ्रय क्षेत्रादिपतितकणादानधानादानलक्षणां शिलोच्छ्रय
तावेव वृत्तिजीविका ययसादशीलि अभ्यस्या कृता तत्तत्सात्कारथान्महेधरेण माणवकोऽपि
बालः कलाकपोऽपि स चन्द्रो मौलौ शिरसारोपि कृतः, यज्वनां याजकानां राज्ञेऽपि चाभि-
पिषः । द्विजराजोऽपि तत एव कृत इत्यर्थः । त्वद्गृहीतात्कान्तिसारादवशिष्टं कान्तिभागं कथं-
चिन्मेलयित्वा चन्द्रेण स्वस्य सौन्दर्यं यस्माद्वर्जितं तस्मात्कलामात्रस्यापि सुन्दरत्वादीश्वरेण
बालोऽपि शिरसि भूषणत्वेन धृतो यज्वनां मध्ये श्रेष्ठश्च कृतः, अत्युज्ज्वलत्वाच्छिलोच्छ्रयत्पुपा-
दानाचेल्यर्थः । बालोऽभ्यन्मस्तपस्वी महता राज्ञा नमस्कृत्यते द्विजराज्ये स्थाप्यते च । महाधनि-
केन माणवको द्वारविशेषो मौलादारोप्यत इत्याश्रयम् । स तु कण्ठे धार्यते न तु शिरसि ।
चन्द्रे त्वच्छोभाकेश एव विद्यते, त्वादृशः सुन्दरः कोऽपि नास्तीति भावः । 'जीवेद्वापि शिलो-
च्छ्रेन' इति स्मृत्या शिलोच्छ्रयवृत्तिजीविनोऽतिप्रशस्तत्वोक्तेः ॥

आवेहदाहं कुसुमायुधस्य विधाय सौन्दर्यकथादरिद्रम् ।

त्वदङ्गशिंखात्पुनरीश्वरेण चिरेण जाने जगदन्वकम्पि ॥ ४३ ॥

आवेहदाहमिति ॥ कुसुमायुधस्य कामस्य आवेहदाहं देहदाहमारभ्य सकलं जगत्सौ-
न्दर्यकथया दरिद्रं विहीनं विधाय इदानीं त्वदङ्गस्य शिखाभिर्माण्डितोः ईश्वरेण पुनरपि
चिरेण चिरकालाज्जगत् अन्वकम्पि कृपया दृष्टमिति जाने अवशुत्प्रेक्षे । कामा(मदाहा)-
दनन्तरमिषन्तं कालं सौन्दर्यवार्तापि नाभूत्, इदानीं तत्स्थाने त्वानिषेककरणादीश्वरेण
जगतः कृपा कृतेत्यर्थः । अग्न्योऽपि राज्ञा दुःसहशरिषपीडितानां दयते । मदनादप्यधिको-
ऽस्तीति भावः ॥

मही कृतार्था यदि मानवोऽस्ति जितं दिवा यद्यमरेषु कोऽपि ।

कुलं त्वयालंकृतमौरगं चेन्नाधोऽपि कस्योपरि नागलोकः ॥ ४४ ॥

महीति ॥ त्वं यदि कोऽपि मानवो मनुष्योऽसि, तर्हि मही कृतार्था कृतकृत्या । त्वयालं-
कृतत्वादित्यर्थः । अथच कृतः पर्याप्तोऽर्थोऽभिधेयं यस्याः सा मङ्गले पूज्यते महीयत इति
महीशब्दार्थः । यदि अमरेषु देवेषु मध्ये त्वं कोऽपि देवस्तर्हि दिवा स्वर्गेण जितं सर्वोत्कृष्टं
जातम् । पूर्वेस्मादेव हेतोः । दीव्यति विजिगीषत इति योरिति पूर्वं दिवो विजयेच्छेनाभूत्,
इदानीं तया जितमित्यर्थः । त्वया औरगं सर्पसंबन्धि कुलमलंकृतं चेतकचन नागस्वम्, तर्हि
अधोऽप्यधोदेशस्थितोऽपि त्वसाधिष्ठितो नागलोकः पातालं कस्योपरि न ऊर्ध्वदेशे न, अपितु
सर्वस्यापि । पूर्वं एव हेतुः । न गच्छन्तीत्यगाः न अगा नागस्तेषां लोकः । इदानीमप्रति-
हतप्रसरत्वात्सर्वस्याप्युपरि गन्तुं योग्य इत्यर्थः । पूर्वोक्तेषु मध्ये कस्यमिति कथयेति भावः ।
संभावनया स्वाभिलषितत्वाच्च प्रथमं मानवोक्तिः ॥

१ 'अनातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'सर्गाद' इति पाठः साहित्यवि-
द्याधरीसंमतः । ३ 'अवोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अनातिशयोक्तिरलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

सेयं न धत्तेऽनुपपत्तिमुच्चैर्मन्त्रितवृत्तिस्त्वयि चिन्त्यमाने ।

ममौ स भद्रं तुलुके समुद्रस्त्वयात्तगाम्भीर्यमहत्त्वमुद्रः ॥ ४५ ॥

सेति ॥ अगस्त्यश्चतुः समुद्रः कथं ममाविति महतीमनुपपत्तिं पूर्वं वा प्राप सेयं मन्त्रितवृत्तिस्त्वयि चिन्त्यमाने विचार्यमाने सति तामतिमहतीमनुपपत्तिमघटमानतामिदानीं न धत्ते धारयति । कुतः—यतः त्वया आत्ते गृहीते गाम्भीर्यमहत्त्वे गम्भीरताविशालते एव मुद्रा चिह्नं यस्य स समुद्रः भद्रं सुखेन अगस्त्यस्य तुलुके ममौ । गाम्भीर्यस्य महत्त्वस्य च त्वया गृहीतत्वाच्च काव्यनुपपत्तिः । समुद्रादप्यतिगम्भीरोऽतिमहोऽथ त्वमिति भावः । आति-
स्यात्पूर्वस्य ददातेः 'अथ उपसर्गात्' इति तैः ॥

संसारसिन्धावनुविम्बमत्र जागर्ति जाने तव वैरसेतिः ।

विम्बानुविम्बौ हि विहाय धातुर्न जातु दृष्टातिसरूपसृष्टिः ॥ ४६ ॥

संसारेति ॥ अत्रासिन्धुसंसाररूपे जगद्वयरूपे सिन्धौ समुद्रे वैरसेतिः नलः तव अनुविम्बं प्रतिविम्बं जागर्ति स्फुरतीति जाने । नल एव त्वत्सदृशो नान्य इत्यर्थः । सिन्धुपदं प्रतिविम्बसंभावनायम् । हि यस्याद्वातुर्गङ्गाणोऽतिसरूपयोरतिसमानसौन्दर्ययोर्व-
स्तुनोः सृष्टिर्निर्माणं विम्बानुविम्बौ विम्बप्रतिविम्बौ विहाय त्यक्त्वा जातु कदाचिदपि न दृष्टा । विम्बसदृशं प्रतिविम्बमेव, नान्यदित्यर्थः । अतिसरूपो नलः, तस्यानुविम्बस्त्वमि-
त्यर्थः । नलसदृशोऽस्मिति भावैः ॥

इत्युक्तं केन महीजगत्यामहो महीयः सुकृतं जनेन ।

पादौ यमुद्दिश्य तत्रापि पथारजःसु पद्मस्रजमारमेते ॥ ४७ ॥

इयदिति ॥ केन जनेन महीजगत्यां भूलोके इयदनिर्वचनीयं महीयोऽसितरां महासुकृतं कृतम् । अहो आश्चर्यम् । तत्रापि सप्ताजोऽतिसुकुमारस्यापि पादौ चरणौ यमुद्दिश्य पथार-
जःसु मार्गरजःसु पद्मस्रजं लक्षणभूतकमलमालामारमेते आरचयतः । भूलोके कः पुष्पवानेवं-
विधो यमुद्दिश्य कार्त्तार्यं त्वमपि चरणचारी गच्छसि, तं कथयेति भावः । स्वर्गे सुकृती संभा-
व्यते, भूलोके तु विद्यत इत्याश्चर्यम् । 'महीमहेन्द्रमहः' इति पाठे महीमहेन्द्रवज्रलवणमहस्तेजो
वसेति संशुद्धिः । 'सरणिः पदतिः पथा' इत्यमरः । पथा, 'पद्मस्रिन्दृश्यम्' इति पैत् ॥

ब्रवीति ते किं किसियं न जाने संदेहदोलामवलम्ब्य संवित् ।

कस्यापि धन्यस्य गृहातिविस्त्वमलीकसंभावनयाधवालम् ॥ ४८ ॥

ब्रवीतीति ॥ इयं मे संवित् चेतना संदेहलक्षणां दोलामवलम्ब्याधिरुक्ता किं किं त्वयी-
सीति न जाने । किं नल एव त्वं, अन्यो वा । मामेवोद्दिश्यागतः, अन्यं वेत्त्याधनेकप्रकारः
संशयो भवति । सख्यं किसिति न निश्चिनोमीत्यर्थः । अथवा पूर्वोपरितोषे । अलीकसंभावनया
मामुद्दिश्यागतोऽसि, नलोऽसीति न शृण्वसंभावनयात्वं, या न कार्या । यतः—त्वं अन्य एव

१ 'अथ निरोधातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ मानहोरोरासेत्यादिविशेषण-
गत्या निदेशापवादहेतुकं कान्यसिद्धिमलंकारः तत्संकीर्णवस्तुमेवाऽत्रमिति न्यस्यकप्रयोगादालम्ब्य'
इति जीवातुः । २ 'अशर्पान्तरन्यासोपभोमेष्टालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ-
लिङ्गयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

कस्यापि धन्यस्य लोकोत्तरमागम्यस्य गृहेऽतिथिर्भविष्यति प्रायेण नतु मनः । एतादृशमाग-
म्येयामावादिति भावः । 'कस्यासि' इति पाठे गृहातिथिरिति वदेत्यर्थः ॥

प्राप्तैव तावत्तत्र रूपसृष्टिं निपीय दृष्टिर्जनुपः फलं मे ।

अपि श्रुती नामृतमाद्रियेतां तयोः प्रसादीकुरूपे गिरं चेत् ॥ ४९ ॥

प्राप्तेति ॥ मे दृष्टिस्तत्र रूपदृष्टिं रामणीयकालिदानं निपीय सादरं विलोक्य तावत्प्रवर्ततः
जनुपो जन्मनः फलं साफल्यं प्राप्तेव । परं श्रुती अपि कर्णावपि अमृतं नाद्रियेताम्, अपि
तु ते अप्यमृतपानं कुरुताम् । चेद्यदि स्त्रीयां गिरं तयोः धुलोः प्रसादीकुरूपे । प्रसजो
भूत्वा किमपि नदृश्यति तर्ह्यमृतपानजन्यं सुखमनयोर्भविष्यतीत्यर्थः । सर्वेऽपि प्रश्नस्रोतरे
प्रवच्छेदिति भावः ॥

इत्थं मधूत्थं रसमुद्गिरन्ती तदोष्ठबन्धूकधनुर्विमुष्टा ।

कर्णात्प्रसूनाशुगपञ्चवाणी वाणीमिषेणास्य मनो विवेश ॥ ५० ॥

इत्थमिति ॥ प्रसूनाशुगः कामः तस्य पञ्चवाणी वाणीमिषेण कर्णात्कर्णं प्रविश्यास्य
नलस्य मनो विवेश । किंभूता—इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेणातिस्वादुत्वान्मधूत्थं मासिकोद्भवममृतो-
द्भवं वा रसमुद्गिरन्ती प्रकटयन्ती पुष्परसं च क्षरन्ती । तथा—तस्या ओष्ठलक्षणं बन्धूकं
तल्लक्षणं कामधनुस्तेन विमुष्टा युगपन्मुक्तानां कामवाणानां युगपदन्तःप्रवेष्टे यथा कामव्यापा
भवति, तथा तदवाणीसमाकर्णनमात्रेण तस्याभूदिति भावः । कर्णात्, स्पन्दलोपे पर्वणी ॥

अमज्जदाकण्ठमसौ सुधासु प्रियं प्रियाया वचनं निपीय ।

द्विपन्मुखेऽपि खदते स्तुतिर्या तन्मि(न्मु)ष्टता नेष्टमुखे त्वमेया ॥ ५१ ॥

अमज्जदिति ॥ अयौ नलः प्रियायाः प्रियं मधुरं सानुरागं च स्त्रीयस्तुतिरूपं वचनं
निपीय सादरमाकर्ष्य आकण्ठं कण्ठवधि, 'आमज्जम्' इति पाठे मजापर्यन्तं, सुधासुगृतेष्व-
मज्जद् । सर्वाङ्गीणानन्दमयोऽभूदित्यर्थः । खस्तुतिधुला कथमानन्दो युक्त इत्यत आह—वा
स्तुतिः द्विपन्मुखेऽपि वियमाना सती खदते रोचते तस्याः स्तुतेः मि(न्मु)ष्टता मधुरता
इष्टमुखे तु पुनरमेया (न) अपरिमिता न भवति, अपि तु भवत्येव । वैरिसमाश्रयेणान्वद-
स्त्वं भवति, स्तुतिस्तु क्वचैव भवति सा स्वप्रियाश्रया रुच्यतरा क्वच न भवतीत्याशयः ।
आमज्जं, 'अनय' इति टर्ने ॥

पौरस्त्यशैलं जनतोपनीतां गृह्णन्ध्याङ्गः पतिरर्च्यपूजाम् ।

तथातिथेयीमथ संप्रतीच्छन्प्रियार्पितामासनमाससाद ॥ ५२ ॥

पौरस्त्येति ॥ अथ अहः पतिः सूर्यः जनतया जनसमुद्देशेनोपनीतामार्पितामर्चलक्षणां
पूजां गृह्णन्तीकुर्वन् यथा पुरोभवं पौरस्त्यं शैलमुदभाचलमासादयति, तथा प्रियार्पितां भैम्या
वितीर्णामातिथेयीमतिथिषु साध्वीं पूजां संप्रतीच्छन्तीकुर्वन् स नलः अस्या भैम्या
(आसनम् 'अस्या वयस्यासनम्' इति पाठे अस्या भैम्या) वयस्यासनं सख्यासनमाससाद

१ 'अथाक्षेपोऽर्चकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'जनतिथयोक्तिरर्चकारः' इति साहित्यवि-
द्याधरी । ३ 'अत्र च्छेदकानुमातरूपश्च पटुतिरर्चकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथार्पित-
स्यानोऽर्चकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'वैमुक्षेन स्वादुलोत्कर्षमतिपादनायोपरपत्तकारः तस्य
वाचकमुत्तम आमज्जं श्रुतामज्जनदेतुत्वादाकपाधेहेतुकं कान्तिलिङ्गमिति संकरः' इति जीवातुः ।

मेजे । स्वस्य दूतत्वाद्भैरवात्तनं स्वकृत्वा सख्यातनं मेजे इत्यर्थः । पीरस्त्रम्, भवान्
'दक्षिणापथात्-' इति खल् । आतिथेयीम्, साध्वे 'पथतिथि-' इति इति ङीप् ॥

अयोधि तद्वैर्यमनोभवाभ्यां तामेव भैमीमवलम्ब्य भूमिम् ।

आह स यत्र सरस्वापमन्तश्छिन्नं भुवौ तज्जयभङ्गवार्ताम् ॥ ५३ ॥

अयोधीति ॥ तद्वैर्यमनोभवाभ्यां तस्य नलस्य वैर्यकामाभ्यां कर्तृभ्यां तां भैमीमेव
भूमिं स्थानमवलम्ब्याश्रित्य भैमीमेव विषयं कृत्वा च परस्परमयोधि युद्धमकारि । भैमी-
विषयं धैर्यं कर्तुं भैमीविषयमदनजिगीषना युद्धं चकार, मदनश्च वैर्यजिगीषयेत्यर्थः । यत्र
भैमीलक्षणायां युद्धभूमावन्तर्मध्ये छिन्नं भूतत्वं कामचारं कर्तुं तयोर्वैर्यकामयोर्वधाक्रमं जयस्य
मङ्गस्य पराजयस्य च वार्तां कथामाह स ब्रवीति स । भैमीरूपायां सङ्ग्रामभूमौ पतितं
भैमीभूतत्वं कामचारं छिन्नं वैर्यस्य विजयं, कामस्य पराजयं कथयति स्मेति भावः । यस्य
धनुर्भङ्गस्तस्य पराजयोऽन्यस्य च जय इति लोकप्रतिष्ठिः । भैरवामुत्पन्नमपि कामं धैर्येण
साजीगणदिति भावः । भुवोरवलम्बत्वं सामुद्रिकोक्तं लक्षणम् ॥

अथ सरस्वामवधीर्यं धैर्यादूचे स तद्वागुपवीणितोऽपि ।

विवेकधाराशतधौतमन्तः सतां न कामः कलुषीकरोति ॥ ५४ ॥

अथेति ॥ अथ तस्या भैरव्या वासूण्या वीणया उपवीणितोऽप्युपगीतोऽपि स नलो
धैर्यात्सरस्वामवधीर्यं ऊचे । वीणयोपगायने हि कामाधीनत्वं युक्तम् । धैर्यात्तत्र जातमि-
त्यर्थः । धैर्याधिक्यात्कामो व्यवहितो नतु सर्वथा शान्त इति ज्ञातव्यम् । अन्यथा रसभङ्गः
स्यात् । अर्थान्तरन्यासमाह—कामो विवेकधारया विचारप्रवाहेण शतवारं धौतमुज्ज्वलीकृतं
सतामन्तः मानसं न कलुषीकरोति । तस्मादुचितमेतदित्यर्थः । अवधीर्येति पूर्ववत् ॥

हरित्पतीनां सदसः प्रतीहि त्वदीयमेवातिथिमागतं माम् ।

वहन्तमन्तर्गुरुणादरेण प्राणानिव स्वःप्रभुवाचिकानि ॥ ५५ ॥

हरिदिति ॥ हे भैमि, त्वं मां हरितां दिशां पतयः तेषां दिक्पालानां सदसः समागत
आगतं त्वदीयमेवातिथिं प्रतीहि जानीहि । किमूर्तं माम्—स्वःप्रभवो दिक्पालालोकमिन्द्रा-
दीनां वाचिकानि संदेशवचनानि गुरुणा आदरेण प्राणानिव अन्तः हृदये वहन्तं धारयन्तम् ।
अहं त्वदर्शं देवैर्दूतः प्रेषित इत्यर्थः । कुत आगतः, कस्मातिथिरिति प्रश्नस्रोतरे दत्तम् ।
गुरुणादरेणेत्यनेन दूतधर्मो दर्शितः ॥

विरम्यतां भूतवती सपर्या निविश्यतामासनमुज्जितं किम् ।

यो दूतता नः फलिना विधेया सैवातिथेयी पृथुर्द्विविधौ ॥ ५६ ॥

विरम्यतामिति ॥ हे भैमि, त्वया विरम्यतां निर्व्यापारतया स्वीयताम् । यतः—
सपर्या पूजा भूतवती जाता । निविश्यतामुपविश्यताम् । दूतदर्शनमात्रेणासनं किमिच्छुञ्जितं

१ 'अथ ऋकानुमातोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ रूपकतमासोपमालंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ विशेषोत्पत्त्यन्तरन्यासालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
'अथ पूर्वाधे सरपैर्योर्वाधेतिविशेष धैर्यनिवमनात्परिस्फुरालंकारः । तस्योत्तरार्धे सामान्येन समर्थ-
नासामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्धान्तरन्यास इति संकरः' इति जीवातुः । ४ 'अयोपमालंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'दूतं हि यतः फलितं विधेयम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

लक्षम्, अतिथिदर्शने एतद्वर्तमानमिति कृतमिच्छायाद्वाह—या नोऽस्माकं एततां फलिना फलवती विधेया करणीया सैव पृथुर्नहती अतिथिपूर्वा उत उच्चैरारो भविष्यी भविष्यति । आसनादिपरित्यागस्तुपचार एव । स न कार्यः, किं तु यदर्थमागतोऽस्मि तस्य फलयेत्यर्थः । 'फलिता' इत्यपि पाठः । फलिनेति 'फलवर्होभ्यामिनन्' अस्त्येयं ॥

कल्याणि कल्याणि तवाङ्गकानि कश्चित्तमां चित्तमनाविलं ते ।

अलं विलम्बेन गिरं मदीयामाकर्णयाकर्णतटायताक्षि ॥ ५३ ॥

कल्याणीति ॥ हे कल्याणि शोभनरूपे, तव अङ्गकानि कोमलान्वज्जानि कल्याणि सम-
र्थाणि नीरोगाणि कश्चित्तमाम् । अतिशयेन नीरोगाणि किं कथयेत्यर्थः । ते चित्तं अनाविलं
कालुष्यरहितं कश्चित्तमां विद्यते । विलम्बेनालम् । एतावानेव कुशलप्रश्नोऽस्तु, अन्यत्प्रहृम-
युक्तम् । प्रकृतकार्यविरोधात् । प्रकृतमेवाह—हे आकर्णतटायताक्षि आकर्णपूर्णनयने भैमि,
त्वं मदीयां वक्ष्यमाणां गिरमाकर्णय । 'निरामयः कल्पः' इत्यमरः । कश्चित्तमाम्, 'किमे-
तिहव्यय—' इत्याहुः ॥

श्लोकत्रयेण चतुर्णामपि साधारण्येन दूह्यं करोति—

कौमारमारभ्य गणा गुणानां हरन्ति ते^१ दिक्षु धृताधिपत्यान् ।

सुराधिराजं सलिलाधिपं च हुताशनं चार्यमनन्दनं च ॥ ५४ ॥

कौमारमिति ॥ हे भैमि, कौमारमारभ्य बाल्यादारभ्य ते गुणानां गणाः घृणन्दी-
शीलत्वादयो दिक्षु धृताधिपत्यां चैतान्देवेन्दान्हरन्ति । तानेवाह—सुराधिराजमिन्द्रम्,
सलिलाधिपं वरुणं च, हुताशनमग्निम्, अर्च्यम्—सर्वस्य नन्दनं पुत्रं यमं च । तद्गुणकर्ण-
नाशत्वारोऽपि स्वयमुरका ईर्ष्यः ॥

चरच्चिरं शैशवयौवनीयद्वैराज्यभाजि त्वयि खेदमेति ।

तेषां रुचश्चौरतरेण चित्तं पञ्चेपुणा लुण्ठितधैर्यवित्तम् ॥ ५५ ॥

चरदिति ॥ शैशवं यौवनं (च) तत्संबन्धि शैशवयौवनीयं द्वैराज्यं भजते तस्या
ययःसंपादो वर्तमानायां त्वयि चिरं चरत् तव शैशवमारभ्य चञ्चलमासक्तं सत् तेषां चित्तं खेदं
दुःखमेति प्राप्नोति । किमूर्तं चित्तम्—पञ्चेपुणा कामेन लुण्ठितं धैर्यमेव वित्तं यत्नः । किमूर्तेन
कामेन—अतिपीडितत्वाद्गुणः क्षीरकान्तेः चौरतरेण । विरहातुरस्मादङ्गकान्तिर्हाना भवति ।
त्वय्यासक्तत्वादयौपगमात्स्वद्विरहपीडाया असंख्यत्वम् । अन्योऽपि राज्यद्वयमध्ये सीमायां
चरति, स धनुर्वरेण केनचिदपहतधनो दुःखं प्राप्नोति । द्वैराज्य इति दत्तं भावे प्यर्ह ॥

तेषामिदानीं किल केवलं सा इति त्वदाशा विलसत्यज्जम् ।

आशास्तु नासाद्य तनूरुदाराः पूर्वादयः पूर्ववदात्मदाराः ॥ ५६ ॥

१ 'अत्र कान्यलिङ्गसंस्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र च्छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'ते भैमि दिक्षामयीशान्' इति सुखावयोधा-साहित्यविद्याधरीसंमतः
पाठः । ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'त्वयि शिष्यतेजः' इति
सुखावयोधासाहित्यविद्याधरीसंमतः पाठः । ६ 'अन्योक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
'अत्र पञ्चपुपीरेण तेषां धैर्यवित्तं दत्तम्' इति रूपकम् । 'तदेतत्वात्खेदस्य वाक्यार्थेदेतत्के कान्यलिङ्गसं-
स्कार संस्कारः' इति जीवाणुः ।

तेषामिति ॥ किल निश्चये । इदानीं त्वत्तारुण्यदशासमये सा त्वदाशा त्वत्प्राप्तितुष्णा तेषां हृदि केवलं निधितं अजस्रं सर्वदा विलसति स्फुरति । उदारा महतीः मुन्दरीश्च तनूः शरीराण्यासाद्य कृत्वा आत्मदाराः स्त्रियाः-स्त्रियः पूर्वादय आशा दिशस्तु पुनः पूर्ववज्र स्फुरन्ति । प्राच्यादीनां शरीरमपि विद्यते । वध्येषवासक्तत्वात्मुन्दरीरपि दिशो यथा पूर्वं पालितवन्तः तथेदानीं नेति, एकया त्वदाशया भूयस्योऽप्याशाः परिलक्षा इति न भावः । अन्योऽपि नवीनायां वस्यान्विदुःसुरक्तः सन् जीर्णशरीरां प्रथमां स्वस्त्रियं स्वजेति ॥

यानान्यतः सर्वेषां दूर्यं कृत्वेदानीं मुख्यत्वात्पूर्वमिन्द्रं स्तौति—

अनेन सार्धं तव यौवनेन कोटिं परामच्छिदुरोऽध्यरोहत् ।

प्रेमापि तन्वि त्वयि वासवस्य गुणोऽपि चापे सुमनःशरस्य ॥ ६१ ॥

अनेनेति ॥ हे भूमि, त्वयि विषये अच्छिदुरोऽतिदृढः असीमो निर्मयादो वासवस्य प्रेमासुरागोऽप्यनेन प्रलक्षदृश्येन तव यौवनेन सार्धं सह परां कोटिं परमां काष्ठाभ्यारोहत्प्राप । यथा तव यौवनमावुत्कर्षं प्राप्तं, तथा त्वत्पुनरागोऽपीत्यर्थः । यदाप्रसूति तव यौवनप्रादुर्भाव-स्तदाप्रसूति त्वयीन्द्रानुराग इत्यर्थः । न केवलमिन्द्रप्रेमैव किं तु सुमनःशरस्य कामस्याच्छिदुरो गुणोऽपि मौर्व्यपि चापे वयुपि परां द्वितीयां कोटिमटनीमारुढा । त्वयौवनमारभ्येन्द्रं पराम-वितुं कामेन चापे गुणः समारोपीत्यर्थः । तदाप्रसूति कामेनेन्द्रः पीड्यत इति भावः ॥

प्राचीं प्रयाते विरहादयं ते तापाच्च रुपाच्च शशाङ्कशङ्की ।

परापराधैर्निदधाति भानौ रुपारुणं लोचनवृन्दमिन्द्रः ॥ ६२ ॥

प्राचीमिति ॥ अयमिन्द्रः परापराधैश्चन्द्रापराधैर्लोचनवृन्दं नेत्रसमूहं रुपा कोपेन अक्षरं रक्तं प्राचीं प्रयाते उदितमात्रे भानौ निदधाति निक्षिपति । किंभूतः—ते विरहा-द्वेतोः तापात्संतापजनकत्वाद्, रुपाच्च रक्तवर्तुलसकरत्वाच्च हेतोः भानावेन शशाङ्कशङ्की कृतचन्द्रशङ्कः सन् । स्वरूपाचन्द्रकार्यकारित्वाच्च ममापकारकश्चन्द्र एवायमिति बुद्ध्या चन्द्रा-पराधस्मरणास्त्रदिशि वर्तमानं सूर्यं कोपयकैरीक्षणैः पश्यतीत्यर्थः । अन्यापराधेनान्यस्मिन्नेव इत्याशयं च । चन्द्रस्त्वद्विरहात् पीडयतीति भावः । 'विरहं दधते' इति न पाठः । ते विरहं दधतितीन्द्रविशेषणम् ॥

त्रिनेत्रमात्रेण रुपा कृतं यत्तदेव योऽद्यापि न संवृणोति ।

न वेद कृष्टेऽथ सहस्रनेत्रे गन्ता स कामः खलु कामवस्थाम् ॥ ६३ ॥

त्रिनेत्रेति ॥ त्रिनेत्र एव त्रिनेत्रमात्रं तेन नेत्रत्रयसहितेन हरिणैव ह्या कोपेन कृत्वा यत् अशरीरस्वरूपं दुःखं कृतं, यः कामस्यदेव अत्य(न)ल्पं दुःखमप्यापि एतावद्दिनपर्यन्तं न संवृणोति निषिद्धं निस्सरति, स कामोऽथ ईश्वरादधिके नेत्रसहस्रसहिते सहस्रनेत्रे महेन्द्रे कृष्टे कुन्दे सति कृतमां कामवस्थां दशां गन्ता गमिष्यत्यहं न वेद न जाने । नेत्रत्रयस-हितेन हरेण भस्मसात्कृतः सहस्रनेत्रसहितेनेन्द्रेण कीदृशीमवस्थां नेष्यत इत्यहं न जाने

१ 'अज्ञासंयन्ने संयन्त्ररूपातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अज्ञ सप्तोक्ति-वृत्तान्तयोक्त्यालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ कविसंमतसादृश्येन भानौ शशाङ्कभना-जान्तिमानलंकारः' इति जीवाद्युः ।

इत्यर्थः । कामस्तमतितरा पीडयतीति भावः । 'मात्रं कालम्नेऽनपारणे' इत्यमरः । वेद,
'विश्वे लडो वा' इति गले ॥

इदानीं विभावानुभावव्यभिचारिभावाद्—

पिकस्य बाह्यात्रकृताह्वलीकाञ्च स प्रभुर्नन्दति नन्दनेऽपि ।

बालस्य चूडाशशिनोऽपराधाच्चापराधनं शीलति शूलिनोऽपि ॥ ६४ ॥

पिकस्येति ॥ स प्रभुः समर्थ इन्द्रः पिकस्य कोकिलस्य बागेव बाह्यात्रं तेन कृताद्-
विताह्वलीकादिप्रियाद्वाभूवादप्रियादेतोः नन्दने वनेऽपि न नन्दति आनन्दं न प्राप्नोति ।
नन्दयतीति नन्दनं तस्मिन्वदनन्दनं तदाश्रयमित्यर्थः । अन्योऽपि प्रभुर्बाह्यात्रकृतादिप्रियाभि-
धुरनाभ्यादेतोर्नन्दने पुत्रेऽपि न नन्दति । तथा बालस्यैककलस्य चूडाशशिनः शिरश्चन्द्रस्या-
पराधात्तकृतापीडनादेतोः शूलिनोऽपि सेवनीयस्य हरस्याप्यपराधनं सेवां न शीलति न
करोति । पूर्वं प्रलहमीधरसेवायै गच्छति, इदानीं तु त्वद्विरहाच्चन्द्रपीडाभवात्तत्सेवा परित्य-
जेत्यर्थः । अन्योऽपि तेजस्वी स्ववैरिपुरस्कारिणः शस्त्रगणैरपि सेवां न करोति । त्वद्विरहा-
च्चन्द्रकलाकोकिलालापवितितरां तस्यासौ जाताविति भावः । शीलति, 'शील समाधौ' इति
भ्वादिः । दुःखदेव्यादयो व्यभिचारिभावाः स्वयन्मूर्ख्यः ॥

तमोमयीकृत्य दिशः परागैः स्मरेषवः शक्रदृशां दिशन्ति ।

कुहूमिरश्चक्षुपुटं द्विजस्य राकारजन्यामपि सस्यवाचम् ॥ ६५ ॥

तम इति ॥ स्मरेषवः पुष्परूपत्वात्परागैः कृत्वा दिशस्तमोमयीकृत्यान्वकारवद्गुलाः कृत्वा
शकस्य दृशां नेत्राणां कुहुरिति स्वभावत एव गौर्यस्य कुहूमिरो द्विजस्य कोकिलस्य चक्षुपुटं
राकारजन्यामपि पूर्णिमारात्रावपि सखां वाग्यस्तीतादृशं दिशन्ति कथयन्ति । पूर्णचन्द्रां
पूर्णनामपि नष्टचन्द्रा कुहुरमात्रासेवमिति कथयति कवचक्षुपुटमिन्द्रं प्रति सस्यवचनं जातमि-
त्यर्थः । त्वद्विरहादिन्द्रो मदनान्धो जात इति भावः । अन्योऽपि त्रादणः कमप्यन्धं प्रति
पूर्णमाममावास्यां वदति, योऽपि मूर्खत्वात्तद्वाचमन्धं प्रति सखां कथयति । 'पूर्णं राका
निशाकरे' इत्यमरः । 'कुहूः सात्कोकिलालापनेष्टेन्दुकलयोरपि' इति विश्वः । पुटशब्दः
पुलिङ्गोऽपि । वाचाशब्दश्चाचन्तोऽपि वा ॥

शरैः प्रसूनैस्तुदतः स्मरस्य स्मर्तुं स किं नाशनिना करोति ।

अमेघमस्याहह वर्म न स्यादनङ्गता चेद्विरिशप्रसादः ॥ ६६ ॥

शरैरिति ॥ स इन्द्रः प्रसूनैः पुष्परूपैः शरैस्तुदतः पीडयतः स्मरस्य स्मर्तुं कामं स्मृतिविपर्य-
क्तुं अशनिना वज्रेण किं न करोति, अपितु मारयेदेव । अहह वेदे । यदि अस्य कामस्य
मिरिञ्चस्य हरस्य प्रसादोऽनङ्गतारूपममेघं वर्म अच्छेद्यं कवचं न स्यात् । हरेणानङ्गतास्त्रो-
निप्रहोऽप्यनुग्रह एव कृतो यत्तत्तस्माद्दुर्मशक्यत्वाद्वाज्रेण मारयितुं न शक्यत इत्यर्थः । काम-
स्तयापराध्यति, यथा मारणाहो भवतीति भावः । स्मरस्य, 'अचीमर्थं—' इति कमेणि पठ्यते ॥

१ 'अशोषेकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र हेतुसमाप्तोक्त्यलंकारी' इति साहि-
त्यविद्याधरी । 'अशानन्दशिवाराधनसंबन्धोक्तेश्चोक्तिभेदः' इति जीवातुः । ३ अत्र विरोधा-
दिशयोक्त्यलंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । 'काव्यलिङ्गेषादिशयोक्तिविरोधप्रामाण्यलंकारतः'
करः' इति जीवातुः । ४ 'अत्र चक्रेकानुप्रासादिशयोक्तिकान्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

धृताधृतेस्तस्य भवद्वियोगादन्यान्यशय्यारचनाय तूनैः ।

अप्यन्यदारिद्र्यहराः प्रवालैर्जाता दारिद्र्यास्तरवोऽमराणाम् ॥ ६७ ॥

धृतेति ॥ अमराणां देवानां तरवो मन्दारादयोऽन्येषां दारिद्र्यहरा दारिद्र्यनाशका अपि प्रवालैः पल्लवैर्दृष्टा जाताः । किंभूतैः प्रवालैः—भवद्वियोगात्तद्विरहादेतोः धृता अपृतिरचैव येन तत्सेन्द्रजातितमस्य अन्धान्याः प्रतिक्षणं नूतनाः शय्यास्तासां रचनाय निर्माणाय खनै-
रवचितैः पल्लवद्विता जाता इत्यर्थः । अन्येषां मन्दनवृक्षाणां का कथा, येऽकल्पितस्यापि दाने समर्थास्तैः स्वस्वामिनः सप्त्यर्थं पल्लवदानेऽप्यसमर्था जाता इत्यर्थः । अन्यदारिद्र्यहरस्यापि दारिद्र्यमाश्रयकारिण्यर्थः । तद्विरहेणात्यन्तं पीडित इति भावः । अन्धान्य इति बोध्यायां हित्वे पूर्वपदस्य न प्रथमैकवचनान्तत्वम् ॥

रवैर्गुणास्फालभवैः सरस्य स्वर्णाथकणौ बधिरावभूताम् ।

गुरोः शृणोतु सरमोहनिद्राप्रबोधदक्षणि किमक्षराणि ॥ ६८ ॥

रवैरिति ॥ स्वर्णाथकणौमिन्द्रकणौ सरस्य गुणास्फालनवर्गमौर्वीस्फालनसंभूतै रवैर्धनुर्ध-
कारैः कृत्वा बधिरावभूताम् । एवं सति स इन्द्रो गुरोर्वृद्धसतेः सरमोहनिद्रा कामजन्यमूर्च्छा-
लक्षणा, अज्ञानलक्षणा वा निद्रा तस्याः सकाशायाः प्रबोधो जागरणं तत्र दक्षणि समर्थाणि काममोहहराण्यक्षराण्युरदेशवचनानि बधिरत्वात्, मदनपीडितत्वाच्च किं कथं शृणोतु । किं
उपायप्रश्ने, आक्षेपे वा । स्वर्णाथ इति, 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इति पाठम् ॥

अनङ्गतापप्रशमाय तस्य कदर्थ्यमाना मुहुरामृणालम् ।

मधौमधौ नाकनदीनलिन्यो वरं वहन्तां शिशिरेऽनुरागम् ॥ ६९ ॥

अनङ्गेति ॥ नाकनदीनलिन्यः स्वर्णपीकमलिन्यः स्वशत्रुभूतेऽपि शिशिरे कृतावनुरागं
प्रीतिं वहन्तां धारयन्ताम् । एतद्वरम्, ननु वसन्ते । किंभूता नलिन्यः—वतस्तसेन्द्रस्य
अनङ्गतापप्रशमाय कामजनितसंतापवान्तये मधौमधौ वसन्तेवसन्ते पुष्पादारम्य विषममि-
व्याप्य मुहुर्वारंवारं कदर्थ्यमानाः पीड्यमानाः । शिशिरतीर्त्ता हिमेन पुष्पनात्रं नश्यति नूदभूतं
मृणालं त्ववशिष्यते । वसन्ते तस्य कामज्वरसान्त्वयार्थं मृणालानामधुन्मूलनात् । कालान्तरे-
ऽप्युपत्यसंभवादात्यन्तिकविनाशप्रसङ्गादिति भावः । वसन्ते कामपीडा भूयसीति भावः ।
वहन्तां सखितेत्वात् ॥

दमस्वसः सेयमुपैति तृष्णा हरेरेजगत्यग्रिमलेखपलक्ष्मीम् ।

दृशां यद्विध्वस्तव नाम दष्टिन्निभागलोभार्तिमसौ विभर्ति ॥ ७० ॥

दमस्वस इति ॥ हे दमस्वसः, सेवयतिप्रतिष्ठा हरेरिन्द्रस्य तृष्णा जगति लोकत्रयमग्रे
अग्रिमलेखस्यादिमगलनीयवस्तुनो लक्ष्मीं बोधायुपैति प्राप्नोति । लोके कस्य तृष्णा गहतीति
प्रश्ने इन्द्रतृष्णा प्रथमं गणनीयेत्यर्थः । कुतः—यद्यस्मात् दृशामन्विष्याम नरक्षनेत्रावाप्तयन-
समुद्रोऽप्यसाविन्द्रस्य दष्टेऽर्तुतीक्ष्णो भागस्तस्य लोभोऽभिलाषस्तज्जन्यमानति पीडो विभर्ति ।

१ 'दनाद्रक्ष्या' इति जीवातुसंमतः पाठः । २ 'अज्ञातिशयोकिविरोधान्कारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अज्ञातमासातिशयोक्त्यन्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अज्ञातिशयोक्ति-
काव्यलिङ्गमन्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'निष्णो' इति पाठो जीवातुमुक्तावबोधायसा-
हित्यविद्याधरीसंमतः ।

सहस्रनेत्रोऽप्यन्यवीर्यनेत्रस्य तृतीयमपि भागं प्राप्तुं चेद्वाञ्छति ततोऽतादृशो लोभवानन्यो नास्तीति तस्य तृष्णा प्रथमं गणनीयेत्यर्थः । त्वक्कटाक्षविक्षेपं वाञ्छतीति भावः । नाम अप्यर्थे, अहो इत्यर्थे वा । अग्रिम इति 'अग्रदिपश्चादग्रिमम्' । त्रिषु भागः, 'सप्तमी' इति योगविभागात्समासे तृतीयो भाग इत्यर्थान् ॥

अश्याहिता नित्यमुपासते यां देदीप्यमानां तनुमष्टमूर्तेः ।

आशापतिस्ते दयमन्ति सोऽपि स्मरेण दासीभवितुं न्यदेशि ॥ ७१ ॥

अग्रीति ॥ हे दयमन्ति, स्मरेण सोऽप्याशापतिरभिस्ते दासीभवितुं न्यदेशि त्वं भग्या दासो भवेत्यादिष्ट आह्वयः । स कः—अश्याहिता वीक्षिता देदीप्यमानां वामष्टमूर्तेरीश्वरस्य तनुं मूर्तिममिहा निजं सर्वदा उपासते सेवन्ते । स्मरहरमूर्तिस्त्वत्स्वयमेव स्मरस्य दग्धत्वाच्च स्मरवैरिरेवैऽपि स्मराशाकारित्वमाश्चर्यरूपमिहपि शब्दो द्योतयति । कानो वहिमपि पीडयतीति भावः । अश्याहिताः, 'वाहिताश्वादिषु' इति परनिशतः ॥

त्वद्गोचरस्तं खलु पञ्चबाणः करोति संताप्य तथा विनीतम् ।

स्वयं यथा स्वादिततप्तभूयः परं न संतापयिता स भूयः ॥ ७२ ॥

त्वद्गोचर इति ॥ खलु उत्प्रेक्षे, निश्चये वा । त्वद्गोचरस्तद्विषयः पञ्चबाणस्तं वहिं संताप्यादितरां तापयित्वा पीडयित्वा तथा विनीतं भयात्पक्षोपद्रवं करोति । स्वयं स्वेन स्वादितमनुभूतं तप्तभूयं तप्तभावो येनैवंविधः सन् वहिः परमन्यं पुनर्यथा न संतापयिता स्वस्य पीडानुवादयप्रवृत्ति मया कस्यापि संतापो न कार्य इति बुद्ध्वा विनीतो जात इत्यर्थः । अन्यदपि कोदादि संताप्य विनीतं क्रियते । अन्योऽपि साधुः सेवानुभूतपीडः परं न पीडयति । गदनक्षमतितरां पीडयतीति भावः ॥

अदाहि यस्तेन दशार्धबाणः पुरा पुरारेर्नयनालयेन ।

न निर्दहंस्तं भवदक्षिवासी न वैरशुद्धैरधुनाधमर्णः ॥ ७३ ॥

अदाहीति ॥ पुरारेर्हरस्य नयनमेवालयो यस्य एवंमूर्तेन तेन वहिना पुरा पूर्वं सो दशार्धबाणः पञ्चबाणोऽदाहि दग्धः स पञ्चबाणः कटाक्षविक्षेपमात्रजन्यत्वाद्भवत्वा अक्षिवासी नेत्रवासी सन् तं वहिमधुना दधानीं निर्दहतितरां पीडयन् वैरशुद्धैर्वैरनिर्यातनस्याधमर्णो लज्जो न भवति । अन्धनयनालयस्यस्यात्मदाहकस्यान्यनयनालयेनैवात्मनैव दाहाद्देहलक्षणमूर्णं तेनापाकृतमित्यर्थः । पुढं अतस्तं बहेः खतोऽकिञ्चित्करत्वम्, अज्ञानानामपात्रेषु कामो वसतीति कृत्वा त्रियं अतस्तं कामस्य महत्प्रभुत्वं सूचितम् । पूर्वोक्त एव भावः ॥

सोमाय कुप्यन्निव विप्रयुक्तः स सोममाचामति हूयमानम् ।

नामापि जागर्ति हि यत्र शत्रोस्तेजस्विनस्तं कतमे सहन्ते ॥ ७४ ॥

सोमायेति ॥ विप्रैर्युक्तो विद्योगी च स वहिः सोमाय चन्द्राय कुप्यन्निव हूयमानं वीरमानं सोमास्यं लताविशेषसमाचामति पिबति । ननु चन्द्रापरापे सोमलता किमिति नक्षितवा-

१ 'अग्र विपमार्णकारोऽनुप्रासश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अग्र भगवतोऽग्रवत्त्वां वली-
यति' इति जीवातुः । ३ 'अग्रोत्प्रेक्षालेकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अग्र न्यापातोऽले-
कारः' बहुके काव्यप्रकाशे—'यथा साधितं केनाप्यपदेन तदन्वया' । तदेव तद्विपीदेव स व्यपगत
इति शब्दा इति साहित्यविद्याधरी ।

नित्याशङ्क्यार्थान्तरन्यासेनापमुदति—हि यस्माद्यत्र जने शत्रोर्नाम अपि जागर्ति, कतमे के तेजस्विनस्त्वं जने सहन्ते सोढुं शक्नुवन्ति, अपि तु न कोऽपि । सर्वैरिचन्द्रस्य सोमनाम्ना लतायां नामसङ्गापातेनस्विनाऽस्मिन्ना सा भक्षितेति युक्तमेव । चन्द्रस्य पीडयतीति भावः । सोमाय, 'कुम्भद्वेष्ट्यासूयार्थां यं प्रति कोपः' इति संप्रदानत्वे 'चतुर्थां संप्रदाने' इति चतुर्थी ॥

शरैरजस्रं कुसुमायुधस्य कदर्थ्यमानस्तरुणि त्वदर्थे ।

अभ्यर्चयद्भिर्विनिवेद्यमानादप्येष मन्ये कुसुमाद्विभेति ॥ ७५ ॥

शरैरिति ॥ हे तरुणि, त्वदर्थे त्वत्कृते कुसुमायुधस्य शरैरजस्रं निरन्तरं कदर्थ्यमानः पीज्यमानः सन् स एष बहिरभ्यर्चयन्नभिः पूजकैः पूजार्थमेव विनिवेद्यमानादेकस्मादपि कुसुमाद्विभेति मदनशरपुष्पा नम्यतीत्यहं मन्ये । 'एष देवः' इत्यपि पाठः । मदनेन वक्तिः पीज्यत इति भावः ॥

सरेन्धने वक्षसि तेन दत्ता संवर्तिका शैवलवह्निचित्रा ।

रराज चेतोभवपावकस्य धूमाविला कीलपरम्परेव ॥ ७६ ॥

सरेति ॥ तेन बहिना सारसेन्धने (नभूते) मदनानलस्य दह्यमानत्वात्काष्ठतुल्ये खवक्षसि दत्ता निहिता शैवलवह्ना कृत्वा चित्रवर्णा, आश्चर्यरूपा च संवर्तिका नवदलं (पद्मं) चेतोभवः कामसाक्षशणस्य पावकसामेर्धूमाविला धूममिश्रिता कीलपरम्परेव ज्वालासमुदाय इव चकास्ति शोभते । मदनज्वरस्थान्त्यर्थं शैवालं नवदलं कमलं च वक्षसि निक्षिप्तम् । पित्रस्य कमलस्य हृदयोपरि विद्यमानत्वात्कामपावककीलत्वम् । शैवलस्य च दह्यमानत्वादूमत्वम् । 'संवर्तिका नवदलम्' इत्यमरः । 'वहेर्द्रव्योर्जालकीलौ' इत्यमरवचनात्कीलशब्दः पुल्लिङ्गोऽपि ॥

पुत्री मुह्येन सरोरुहाणां यत्प्रेयसी चन्दनवासिका दिक् ।

धैर्यं विभुः सोऽपि तथैव हेतोः सरप्रतापज्वलने जुहाव ॥ ७७ ॥

पुत्रीति ॥ विकासकारित्वात्सरोरुहाणां मुह्यत् सूर्यो येन कृत्वा पुत्री पुत्रवान्, चन्दनेन वासित्वा परिमलाज्वा दिक् दक्षिणा यत्प्रेयसी यस्य प्रियतमा, सोऽपि यमनक्षत्रो विभुस्तथैव हेतोः सरप्रतापज्वलने कामजन्यसंतापरूपेऽनले धैर्यं जुहाव । कामज्वरवशादैरेव लक्ष्मणा-निलयः । पितृमित्रत्वाच्छीतलानि कमलानि, प्रियायाश्चन्दना वशवर्तिनो यद्यपि, तथापि त्वद्विषयं यमस्य विरहदाहं शमयितुं न शक्नुवन्तीत्याश्चर्यम् । कुलं स्थानं च कथितम् । यमोऽपि त्वद्वशो जात इत्यर्थः । तथैव हेतोः, 'पश्वी हेतुप्रयोगे' इति वृष्टी ॥

तं दह्यमानैरपि मन्मथैर्धं हस्तेरुपास्ते मलयः प्रवालैः ।

कुच्छेदप्यसौ नोज्जति तस्य सेवां सदा यदाशामवलम्बते यः ॥ ७८ ॥

तमिति ॥ मलयः पर्वतः जाज्वल्यमानत्वान्मदनस्य एधमिन्धने तं यमं कामेन्धनत्वादे-

१ 'अर्थांतरन्यासोत्प्रेक्षाकृतः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'लव कारणाव' इति पाठो जीवायुसंमतः । ३ 'अश्वविशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ च्छेदकानुपातो-त्प्रेक्षाकृतः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अथ यमस्य विरहावसां वर्णयति—' इति जीवायुः । ६ 'अश्वसि 'यम' इति पदे वक्तव्ये 'पुत्री—' इत्यादिवाक्यम् । तेन नाभीजीयुषः' इति साहित्य-विद्याधरी ।

पातिसयेन दशमानैर्जज्वन्मानैरपि यदर्थमवचितैः प्रवालैः पल्लवरूपैर्हस्तैः कृत्वा उपास्ते
सेवते । युक्तमेतत्—यः सदा यदासां यत्संबन्धिनीं तृणामवलम्बते धारयति । यो यदधी-
नजीविक इत्यर्थः । अग्रे स तस्य सेवया स्वस्य कुच्छे कठे जायमानेऽपि तस्य सेवां नोज्जति
न त्यजति । 'अदः परस्मिन्नपि' इति वचनादसाधितस्य स इत्यर्थः । अयमपि सदा वम-
दिशमवलम्बते ततो हस्तसंतापे सत्यपि चक्रे हस्तुचितमित्यर्थः । अन्योऽप्यनुजीवी स्वामिनो
वारिश्चेऽपि सेवां करोति । एषशब्दोऽकारान्तोऽपि ॥

स्मरस्य कील्येव सितीकृतानि तद्दोःप्रतापैरिव तापितानि ।

अङ्गानि धत्ते स भवद्वियोगात्पाण्डूनि चण्डज्वरजर्जराणि ॥ ३९ ॥

स्मरस्येति ॥ स यमो भवत्या वियोगादेतोरङ्गानि पाण्डूनि चण्डज्वरजर्जराणि ॥ ३९ ॥
राणि विशीर्णानि च धत्ते । तत्र हेतुत्वेने यथाक्रमम्—किंभूतान्यङ्गानि—स्मरस्य कीर्त्या
यशसा श्रेतीकृतानीव । तथा—तस्य कामस्य दोःप्रतापैः बाहुस्रवतेजोभिः तापितानीव ।
संतापितं हि जर्जरितं भवति । कामस्तमविततरां पीडयतीति भावः ॥

यस्तन्वि भर्ता धुसृणेन सायं दिशः समालम्भनकौतुकिन्याः ।

तदा स चेतः प्रजिघाय तुभ्यं यदा गतो नैति निवृत्य पान्थः ॥ ४० ॥

य इति ॥ हे तन्वि कृपाणि, यः सायं धुसृणेन कुङ्कुमेन समालम्भनेऽङ्गरागविषये कौतु-
किन्याः सायं संभ्यानुरागमुत्तपा दिशः प्रतीच्या भर्ता वरुणः (समये) तदा निघ्राव्यतीपा-
तादौ समये तुभ्यं त्वदर्थं चेतः प्रजिघाय प्राहिणोत् । यदा समये गतः पान्थो निवृत्य परा-
वृत्त्य नैति नागच्छति । यदाप्रवृत्ति तस्य मनस्तपि लभं, तदाप्रवृत्ति व्यापृत्य तं प्रति न गतम् ।
सोऽपि त्वदधीनो जातोऽस्तीति भावः । प्रजिघाय, 'हिनोतेलिटि 'हिरचडि' इति कृत्यम् ॥

तथा न तापाय पयोनिधीनामश्वामुखोत्थः क्षुधितः शिखावान् ।

निजः पतिः संप्रति वारिपोऽपि यथा हृदिस्यः स्मरतापदुःखः ॥ ४१ ॥

तथेति ॥ यतः स्मरदाहेन कामज्वरेण दुःखः पीडितः, अतो वारि पाति रक्षतीत्येवं-
विषोऽपि हृदिस्यः स्मरणगोचरः, अथ न मध्ये विद्यमानो निजः स्नायः पतिवरुणः संप्रति
त्वद्विषयविरहदशार्था यथा येन प्रकारेण पयोनिधीनां संतापाय भवति तथा तेन प्रकारेण
क्षुधितो वुभुक्षितो मध्ये विद्यमानः संनिहितो वारि पिबतीति वारिपः एवंभूतोऽपि अश्वामु-
खोत्थो वडवामुखोत्थः शिखावानभिः पयोनिधीनां तापाय नाभूत् । वारिपत्वे हृदिस्यत्वे
तुल्येऽपि कामदाहदुःखत्वाभावात्तथा न तापकारित्वमित्यर्थः । कामज्वरपीडितजलप्रविष्टवरुण-
संस्पर्शात्पयोनिधयोऽपि संतापा बभूवुरित्यतो हेतोर्वरुणोऽतितरां कामेन पीडित इति भावः ।
वडवानलावपि विरहानलोऽधिक इति भावः । अन्योऽपि साधुर्दासः पीडितं स्वामिनं स्मर-
न्तं पश्यते । क्षुधितः, 'वसतिधुपोरिदं' ॥

१ 'अथ रूपकलेषानुषिङ्गोऽन्तरन्यासश्चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवतोपेक्षान-
कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ वरुणस्य विरहं वर्णयति—' इति जीवातुः । ४ 'असायि
वरुणपदे वक्तव्ये वाच्यम् । तेनाजीवो गुणः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्रातिशयोक्तिर्नदः'
इति जीवातुः ।

यत्प्रत्युत त्वन्मृदुबाहुवल्लीस्मृतिस्त्रजं गुम्फति दुर्विनीता ।

ततो विधत्तेऽधिकमेव तापं तेन श्रिता शैत्यगुणा मृणाली ॥ ८२ ॥

यदिति ॥ शैत्यमेव गुणो यस्याः सा तेन वरुणेन शरीरोपति श्रिता निक्षिप्ता मृणाली वयस्माच्चन्मृदुबाहुवल्ली तस्याः स्मृतिस्त्रजं स्मरणपरम्परां गुम्फति करोति सादृश्यात् । ततस्तस्माद्द्विपरीत्येन पूर्वापेक्षयाप्यधिकं तापं विधत्ते करोति । अत एव दुर्विनीता दुष्टा । संतापवान्त्वर्थं श्रितासु शीतलस्याधिकसंतापकारित्वमेव वैपरीत्यम् । सादृश्याच्चद्वाहुवल्लीः सारकत्वान्मृणाली तमतितरां तापयतीति भावः । अन्योऽपि दुर्विनीतो नदर्थमाभीयते तद्विक्रमेव करोति ॥

न्यस्तं ततस्तेन मृणालदण्डखण्डं बभासे इदि तापभाजि ।

तच्चित्तमग्नैर्मदनस्य बाणैः कृतं शतच्छिद्रमिव क्षणेन ॥ ८३ ॥

न्यस्तमिति ॥ सकलमृणाली नतस्तपं करोति ततः सकलमृणालीत्यामानन्तरं ताप-
भाजि इदि तेन न्यस्तं मृणालदण्डखण्डं तस्य वरुणस्य चित्ते मग्नैर्मदनस्य बाणैः क्षणेन
शतच्छिद्रं बहुरन्ध्रं कृतमिव बभासे दृष्टुमे । भग्नं मृणालं खत एव शतच्छिद्रं भवति तस्य
शतच्छिद्रत्वमन्यथोत्प्रेक्षितम् । कामबाणैस्तदुदयं जर्जरीकृतमिति भावः ॥

इति त्रिलोकीतिलकेषु तेषु मनोभुवो विक्रमकामचारः ।

अमोघमखं भवतीमवाप्य मदान्धतानर्गलचापलस्य ॥ ८४ ॥

इतीति ॥ त्रिलोक्यास्तिलकेष्वलंकारभूतेष्विन्द्रादिषु विषये भवतीं त्वामेवामोघमखं
सफलमखमवाप्य मदान्धतया गर्वान्धत्वेन अनर्गलमुच्छृङ्खलं चापलं यस्य मनोभुवः कामस्य
इति पूर्वोक्तप्रकारेण विक्रमः कामचारः स्नेच्छाचारः । वर्तते इति शेषः । कामेन त्वनिमित्त-
मिन्द्रादयोऽतितरां पीड्यन्ते । मदान्धत्वेत्यनेन कामस्य द्विरदत्तं सूचितम् । अवाप्य स्थित-
स्योति योजनीयम् ॥

सारोत्थधारेव सुधारसस्य स्वयंवरः श्वो भविता तवेति ।

संतर्पयन्ती हृदयानि तेषां श्रुतिः श्रुती नाकक्षुपामयासीत् ॥ ८५ ॥

सारेति ॥ हे दमयन्ति, तव स्वयंवरः श्वो भाविनि दिवसे भवितेति श्रुतिवार्ता तेषां
नाकक्षुपां देवानां श्रुती कर्णावयासीत्प्रापत् । किंमृता—सुधारसस्यमृतरसस्य सारोत्थधारेव
श्वेष्टभागोत्थितप्रवाह इव संतर्पयन्ती तानेव हर्षयन्ती । स्वयंवरं श्रुत्वातीव हृष्टा इति भावः ॥

समं सपत्नीभवदुःखतीक्ष्णैः स्वदारनासापयिकैर्मरुद्भिः ।

अनङ्गशौर्यान्लतापदुःस्वैरथ प्रतस्थे हरितां मरुद्भिः ॥ ८६ ॥

सममिति ॥ अथ स्वयंवरवार्ताश्रवणानन्तरं हरितां दिशां मरुद्भिः स्वामिभिरिन्द्रादिभिः
स्वेषां दाराः क्रियत्स्वेषां नासापयिकैर्नासिकामार्गस्थैर्मरुद्भिः निःक्षिप्तानिलैः समं सह प्रतस्थे
प्रस्थितम् । किंभूतैर्नासावायुभिः—सपत्नीभवेन सपत्नीहेतुकेन दुःखेन तीक्ष्णैरसुखैः ।
किंभूतैर्देवैः—अनङ्गशौर्यमेवानलोऽमित्त्वज्जनितापत्तेन दुःस्वैर्जर्जरीभूतैः । त्वद्वरणार्थं

१ 'अथ लेकानुप्रासस्मरणविरोधात्कारा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथोत्प्रेक्षात्कारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ लेकानुप्रासरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रस्थितान्त्वपर्वतीन्हृत्वा तत्पत्नौमिदुःखाप्राप्तावायवो मुक्ता इति भावः । अन्योऽपि पान्थः पान्थैः सह प्रस्थानं करोति । चण्डबायुभिः सार्धमिलनेनाशङ्कनं सूचितम् ॥

अपास्तपाथेयसुधोपयोगैस्त्वङ्मुम्बिनैव स्वमनोरथेन ।

शुभं च निर्वापयता तृपं च स्वादीयसाऽध्वा गमितः सुखं तैः ॥८३॥

अपास्तेति ॥ तैरेन्द्रादिभिस्त्वङ्मुम्बिना त्वत्संबन्धिना स्वमनोरथेन भैमीं प्राप्साम इति स्त्रीयेनाभिवायेणैव कृत्वा अध्वा मार्गः शुखमनावसेन गमितोऽस्तिवाहितः । किंभूतेन—स्वादीयसातिसाधुना । अत एव—शुभं तृपं च निर्वापयता दामयता । अत एव अपास्तस्त्वङ्कः पाथेयो मार्गश्चम्बलरूपः सुधोपयोगोऽमृतोपयोगो यैस्तैः । त्वयि निविष्टचित्तत्वात्तुषा तृपा च नाभूत्, अत एव मार्गश्चम्बलममृतमपि लक्षं, ततोऽप्यधिका तव प्राप्त्याश्लेषः । शुभं प्रख्यागमने मनोलक्षणेन रथेन भुवमागताः । 'सुधोपभोगैः' इति पाठे उपयोगः साफल्यमप्राप्तं यैः । पाथेयं, सार्धं 'पथ्यतिथि—' इति ढव् ॥

प्रिया मनोभूशरदावदाहे देवीस्त्वदर्धेन निमज्जयद्भिः ।

सुरेषु सारैः कियतेऽधुना तैः पादार्पणानुग्रहभूरियं भूः ॥ ८४ ॥

प्रिया इति ॥ तैः सुरेषु सारैः श्रेष्ठैरेन्द्रादिभिरधुना इवं भूः भूमिः पादानामर्पणं तदेवानुग्रहः कृपा तस्य भूः स्थानं कियते । किंभूतैः—प्रियाः साक्षिय इन्द्राणीप्रमुखा देवी-स्त्वदर्धेन त्वत्कारणेन मनोभूशराः कामबाणाल एव दावो वनवह्निस्तज्जितदाहे निमज्ज-यद्भिः । कामपीडिताः कुर्वद्भिरित्यर्थः । इदानीं भूमौ वर्तन्त इत्यर्थः । तेषामन्नागमना-देवीनां विरहसंतापैः ॥

अलंकृतास्तज्जमहीविभागैरयं जनस्तैरमरैर्भवत्याम् ।

अवापितो जङ्गमलेखलक्ष्मीं निक्षिप्य संदेशमयाक्षराणि ॥ ८५ ॥

अलमिति ॥ तैरमरैः भवत्यां त्वद्विषयेऽयं मल्लक्षणो जनः संदेशमयाक्षराणि निक्षिप्य जङ्गमलेखलक्ष्मीं चलत्पत्रिकाशोभामवापितः प्रापितः । किंभूतैः—अलंकृत आसन्नो मही-विभागो यैः । समीपस्थितैस्त्वत्त्वां प्रार्थयितुमर्हं प्रेषित इत्यर्थः । 'भवत्यै' इति वा पाठः ॥

एकैकमेते परिरभ्य पीनस्तनोपपीडं त्वयि संदिशन्ति ।

त्वं मूर्च्छतां नः स्मरमिहशल्यैर्मुदे विशल्यौपधिवह्निरेषि ॥ ९० ॥

एकैकमिति ॥ हे भैमि, एते देवा एकैकं पृथक्पृथक् पीनस्तनोरुपपीड्य संदिश्य तवथा (भवति) तवथा, त्वत्पीनस्तनाभ्यामात्मानमुपपीड्य वा [परिरभ्य गाढमालिङ्ग] त्वयि इति संदिशन्ति । इति किम्—हे भैमि, त्वं स्मरमिहशल्यैः कामलक्षणपापार्थिकना-

१ 'अत्रानुग्रामसहोक्त्वलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ पवनामरप्रस्थानयोः कार्यकारण-भावात्परिहृत्वातिशयोक्त्युपापितः सहोक्त्वलंकारः' इति जीवातुः । २ 'त्वङ्मुम्बिनैव स्वमनोरथेन स्वादीयसाऽर्धगमितशुभेन । अपास्तपाथेयसुधोपयोगैरध्वा सुवस्त्रैरवमलवाहि' इति पाठः साहित्य-विद्याधरीसंमतः । ३ 'अवातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'देवी' इति पाठः साहित्यविद्याधरीसंमतः । ५ 'अवातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'अथ रूपफलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ७ 'प्रत्येकम्' इति पाठः । ८ 'त्वं नः प्रयुनाशुगवत्स-व्यनुगम्' इति च पाठः सुखापवोधसाहित्यविद्याधरीसंमतः ।

राचैः कृत्वा मूर्च्छतां मोऽस्माकं मुदे प्रीतये शत्योद्धरणान्मूर्च्छापहाराय विशत्यानाञ्चि
ओपधिबद्धिः एधि भव । त्वां विनास्माकं काममूर्च्छां न शाम्यतीत्यस्मान्दृणीष्वेति भावः ।
एकैकम्, बीप्सायां द्विः । खनोपपीडम्, 'सप्तम्यां चोपपीडरुपकपेः' इति णमुलि
'तृतीयाप्रभृतीन्मन्यतरस्याम्' इति समासः । एधि, 'ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' इत्येतन्मै ॥

त्वत्कान्तिमस्माभिरयं पिपासैन्मनोरथाश्वासनयैकयैव ।

निजः कटाक्षः खलु विप्रलम्ब्यः कियन्ति यावद्गण वासराणि ॥ ११ ॥

त्वदिति ॥ त्वत्कान्तिं त्वत्सौन्दर्यं पिपासन्पातुमिच्छन् अयं निजः स्त्रीयः कटाक्ष
एकया मुख्यया भैगीकान्तिमवदयं वयं पावयामह इत्येवंरूपया मनोरथाश्वासनया मनोराज्य-
जन्ययाश्वासनयैव सांगत्वनेनैव कृत्वा कियन्ति वासराणि यावत्कियद्दिनपर्यन्तं विप्रलम्बोऽ-
स्माभिः प्रतारणीयः खलु निश्चितं भण कथय । पयि मच्छन्पालकादिरेदमुदकमिति प्रता-
रणं ग्रहते, न तु द्विवापि दिनानि । तथा कटाक्षोऽपि । अस्मान्दृणीष्वेति भावः । अवधौ
यावच्छब्दः । वासराणि, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

निजे सृजास्मासु भुजे भजन्त्यावादित्यवर्गे परिवेषवेपम् ।

प्रसीद निर्वापय तापमङ्गैरनङ्गलीलालहरीतुपारैः ॥ १२ ॥

निज इति ॥ हे भैमि, त्वं निजे स्त्रीये भुजे अदिलवर्गे अदित्यपत्यसमूहेऽस्मासु
परिवेषस्य वेष्टनस्य वेपमाकारं भजन्त्यौ सृज कुरु । अङ्गुलीं देहीति भावः । आदित्ये च
परिवेषः परिधिर्युक्तः । तथा—अनङ्गलीलैव लहर्यस्तामिस्तुपारैः शीतलैरङ्गैः कृत्वास्माकं
तापं कामज्वरं निर्वापय शमय । प्रसीद प्रसन्ना भव । सकामत्वदङ्गसंपर्कदस्माकं कामज्वरः
शान्तिं प्रयास्यतीति भावः । शीतलेन तापशान्तिर्युक्ता । 'चार्यङ्गि निर्वापय' इति वा पाठः ।
'अनुमहोऽस्मासु यदि त्वरीयस्तदेहि देहि द्रुतमङ्गुलीम्' इति (पूर्वार्धे) पाठः कचित् । स
स्पष्टार्थः । भुजाशब्द आच्यन्तोऽपि । 'परिवेषो रवेः पार्श्वमण्डले वेष्टने तथा' इत्यजयपालैः ॥

दयस्व किं घातयसि त्वमस्माननङ्गचण्डालशरैरहस्यैः ।

भिन्ना शरं तीक्ष्णकटाक्षबाणैः प्रेमस्तव प्रेमरसात्पवित्रैः ॥ १३ ॥

दयस्वेति ॥ हे भैमि, दयस्व त्वं इयां कुरु । अहस्यैराकस्मिकलभैः अनङ्ग एव चण्डा-
लस्तस्य शरैः प्रयोज्यैः प्रयोजिका त्वं अस्मान्किं किमिति पातयसि, अपित्वेवं त्वया न
कार्यम् । अनङ्गोऽपि स्ववैरिणं चण्डालेनाहस्यैर्बाणैर्मारयति । तर्हि किं कार्यमित्यत आह—
वयं प्रेमरसात्पवित्रैरुपाद्रसात्पवित्रैः पूर्णैः पूतैश्च तव तीक्ष्णकटाक्षलक्ष्णबाणैर्भिन्ना विधीनाः सन्तो
यत् प्रेमः भिन्नमहै प्राणांस्त्वस्यामः तत् मनान्तरमिष्टम् । चण्डालबाणप्रयोज्यकर्तृकमर-
णापेक्षया तव पवित्रकटाक्षलक्ष्णबाणैर्मैरणं धेष्टमित्यर्थः । कटाक्षैरस्मान्नाशय । दृणीष्वेति
भावः । रसादुदकात्पवित्रत्वं युक्तम् । प्रेमः, प्रपूर्वादिभ्यो मरणवाचिनो लुप्तमवबहुवचनम् ॥

१ 'भिन्न इति सकारलोपः' इति जीवातुस्तु सर्वकणावदसाधुरेव' अत्रानुमासस्वरूपकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । २ 'पिपासु' इति सुखावबोधालः पाठः । ३ 'अव समासोक्तलक्षकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ४ 'निजे भुजे त्वं परिवेषमात्रावदित्यपत्यप्रकारे विवेहि' इति कचित्पूर्वार्धपाठः
इति सुखावबोधा । ५ 'अत्र लेकानुप्राप्तोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'दयस्व नो पातय
मैवमस्मान्' इति जीवातुपाठः । ७ 'अत्र रूपकातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

त्वदर्थिनः सन्तु परस्सहस्राः प्राणास्तु नस्त्वचरणप्रसादः ।

विशङ्कसे कैतवनेर्तितं चेदन्तश्चरः पञ्चशरः प्रमाणम् ॥ ९४ ॥

त्वदर्थिन इति ॥ परस्सहस्रा बहुस्त्वदर्थिनस्त्वदमिलायुकाः सन्तु, नोऽस्माकं प्राणास्तु पुनस्त्वचरणयोः प्रसादः । त्वचरणौ चोपसक्तौ भवतस्तौव नः प्राणनं, नान्यथेत्यर्थः । इदं कैतवनेर्तितमलीकमापितमिति चेत् विशङ्कसे मन्यसे तर्ह्यन्तश्चरोऽन्तर्वर्ती पञ्चशरः कामः प्रमाणमत्र साक्षी । त्वचिमितमस्माकं कियती पीडा भवतीति काम एव त्वया पृच्छ्यताम् । वयं चेन्मिम्यानापिण इत्यर्थः । कामोऽन्तर्वर्तितात्सर्वं वेति । कूटसाक्षं करोतीत्यर्थः । अतो वयमेवानुप्राप्ता नान्य इति भावः । परस्सहस्राः परश्शता इतिवत् ॥

अस्माकमध्यासितमेतदन्तस्तावद्भवत्या हृदयं चिराय ।

बहिस्त्वयालंकियतामिदानीमुरो मुरं विद्विषतः श्रियेव ॥ ९५ ॥

अस्माकमिति ॥ हे भैमि, भवत्या अस्माकमेतद्बृहदयमन्तः आन्तरदेशे तावत् पुनः चिरायाध्यासितमधिष्ठितम् । चिरकालं चित्तमध्ये धृतासीत्यर्थः । परमिदानीं तद् उरः त्वया बहिर्देशेऽप्यलंकियताम् । आलिङ्ग्यतामित्यर्थः । कया कस्येव—श्रिया मुरं विद्विषतो विष्णो-रिव । 'द्विषः कर्तुर्वा' इति मुरमिति द्वितीया ॥

दयोदयश्चेतसि चेत्तवाभूदलंकुरु यां विफलो विलम्बः ।

भुवः स्वरादेशमथाचरामो भूमौ धृतिं यासि यदि स्वभूमौ ॥ ९६ ॥

दयोदय इति ॥ तव चेतसि अस्माकमुपरि दयाया उदयश्चेदभूदभूत् तर्हि त्वं यां स्वर्गमलंकुरु । विलम्बो विफलः । न कर्तव्य इति भावः । अथ यदि स्वस्य भूमावुत्पत्तिस्थाने भूमौ भूलोके धृतिं प्रीतिं यासि प्राप्नोषि तर्हि वयं भुवो भूलोकस्य स्वरादेशं स्वर्गसंज्ञामाचरामः कुर्मः । यत्र वयं स एव स्वर्गः । सर्वेऽप्यागत्य स्वर्गभोगानत्रैव कुर्म इति भावः । 'इमामेव देवालयतां नयामो भूमौ रतिश्चेत्तव जन्मभूमौ' इति च पाठः ॥

धिनोति नास्माञ्जलजेन पूजा त्वयान्वहं तन्वि वितन्यमाना ।

तव प्रसादोपनते तु मौली पूजास्तु नस्त्वत्पदपङ्कजाभ्याम् ॥ ९७ ॥

धिनोतीति ॥ हे तन्वि, त्वया अन्वहं प्रलहं जलजेन वितन्यमाना कियमाणा पूजा अस्माञ् धिनोति न प्रीणयति । किंतु तव प्रसादाय प्रीतिकलहे प्रसन्नत्वाय नमस्कारकरण-वशादुपनते नमो नोऽस्माकं मौली शिरसि त्वत्पदपङ्कजाभ्यां चरणाघातवशात्त्वचरणकमलाभ्यां तु पूजास्तु । कमलपूजापेक्षया त्वचरणकमलयोरुत्कृष्टत्वात्साऽस्माकं मुक्तायालं, न कमल-पूजा । त्वचरणाघातेन वयं यथा सुखिनो भवामः तथा कुर्विति भावः ॥

१ 'नादितुम्' इति मुक्तावबोधासाहित्यविद्याचरीलपाठः । २ 'अवातिशयोक्तिरङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

३—'अस्माकमस्मान्मदनापसृत्वोन्नायाय दीयूपरसायनानि ।

मुधारसादप्यधिकं प्रयच्छ प्रसीद वैदर्भि निजाधरं नः ॥'

इति (१०४) श्लोकोपि कचिन्मूलेऽस्मादप्यक् पठित उपलभ्यते । ४ 'अवानुप्राप्तोपमाङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अवानुप्राप्तकान्यलिङ्गाङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'तव प्रसा-दाय नते तु' इति जीवाहुलपाठः । ७ 'अवातिशयोक्त्यङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

स्वर्णैर्वितीर्णैः कर्त्तव्यम वामनेत्रे भवत्या किमुपासनासु ।

अङ्ग त्वदङ्गानि निपीतपीतदर्पाणि पाणिः खलु याचते नः ॥ ९८ ॥

स्वर्णैरिति ॥ हे वामनेत्रे सुन्दरनेत्रे, भवत्या त्वया उपासनासु पूजासु वितीर्णैरितिः स्वर्णपुष्पैः किं कर्त्तव्यम् । तानि बहुन्यस्माकं विद्यन्ते तैः किमपि प्रयोजनं नास्ति । तर्हि किम्—हे अङ्ग प्रिये, खलु यस्मात् नः अस्माकं पाणिः निपीतः पीतानां सुवर्णादीनां पद्मा-
भानां दर्पां गर्वां यैरङ्गानि त्वदङ्गानि याचते । यैः सुवर्णादि जितं तदमिलापिणः पुरुषस्य सुवर्णेन प्रीतिः कथं स्यादित्यर्थः ॥

वयं कलादा इव दुर्विदग्धं त्वद्गौरिमस्पर्धि दहेम हेम ।

प्रसूननाराचशरासनेन सहैकवंशप्रभवसु बभू ॥ ९९ ॥

वयमिति ॥ हे प्रसूननाराचः कामस्तस्य शरासनेन धनुषा सह एकस्मिन् वंशे वेणी, कुले च प्रभवो ययोः ईदृशे सुखे यस्याः तत्संबुद्धिः । प्रायेणैकवंशोत्पन्नस्तुत्यो भवति । वयं कलादा इव स्वर्णकारा इव तव गौरिण्या सह स्पर्धि त्वद्गौरित्वसाम्याभिलाषि व्यतएव उत्तमस्पर्धया दुर्विदग्धं दुर्विनीतं बभू पित्रलं हेम सुवर्णं देहमग्नौ प्रक्षिपामः । बभूत्वादन्मवर्णत्वं सुवर्णस्य सूचितम् । वयं त्वदीयास्तवदपराधकारिणः सुवर्णस्य बहिःप्रक्षेप-
रूपं दण्डं कुर्म इत्यर्थः । अस्माकं सुवर्णेन प्रयोजनं नास्तीत्यभिप्रायः । 'कलादो रूपनकारके', 'बभू स्यात्पित्रले त्रिषु' इत्यमरः । 'नेयहुवद्-' इति नवीसंज्ञानिधेयान् 'अम्बाधै-' इति हस्त्रामावात् 'प्रभवसु' इत्यत्र संबुद्धिहस्तो 'विमानना वृष्टु कुतः' इत्यादिमहाकविप्रयोगदर्श-
नाज्ज्ञातव्यः, समाधानान्तरं च ग्रन्थान्तराज्ज्ञातव्यम् ॥

सुधासरःसु त्वदनङ्गतापः शान्तो न नः किं पुनरप्सरःसु ।

निर्वाति तु त्वैन्ममताक्षरेण सुनाशुनेपोर्मधुसीकरेण ॥ १०० ॥

सुधेति ॥ नोऽस्माकं त्वन्निमित्तोऽनङ्गतापः कामज्वरः सुधासरःसुवृत्तसरसीष्वपि निमज्जनेन न शान्तः । किं पुनः अपां सरःसुदकसरसीषु, अथ च रम्भादिवेकाङ्गनासु च न शान्तः । तदपेक्षया त्वमधिकेति भावः । तर्हि कथं शाम्यतीत्याशङ्क्याह—सुनाशुगः काम-
स्तस्य इषुः पुष्पं तस्य मधुसीकररूपेण तव ममत्तरूपेणाक्षरेण इन्द्रादयो मयीया इति स्वस्य स्वामित्वम्, इन्द्रादीनां च स्वीयत्वं सूचयता तु पुनर्निर्वाति । अमृतरसापेक्षया ममताक्षर-
रूपस्य मधुसीकरस्याधिक्यादित्यर्थः । नो बहुभिर्न शान्तः, स एकेन शान्त इति चित्रम् ।
अस्मान्मृणीष्वेति भावः ॥

खण्डः किमु त्वद्गिर एव खण्डः किं शर्करा तत्पथशर्करैव ।

कृशाङ्गि तद्गङ्गिरसोत्थकच्छत्पुं न दिक्षु प्रथितं तदिक्षु ॥ १०१ ॥

खण्ड इति ॥ हे कृशाङ्गि, त्वद्गिरस्तवद्गङ्गायाः खण्ड एव लेश एव खण्डः शर्करास्त-
विशेषः किमु । त्वद्गङ्गाशकलबाध्यत्वादेव तस्य खण्डत्वं नाम माधुर्यं च जातमित्युच्यते ।

१ 'अथ ऋतेकानुप्रासतिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथोपमाच्छेकानुप्रास-
लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'त्वं ममताक्षरेण, इति पठित्वा त्वं मम' इत्याकारकेणाक्षरेणेति
न्यास्यातुं युक्तम् । ४ 'अथ कार्यकारणविरोधाद्विषमोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तस्या वाण्याः पन्था गमनमार्गः तस्मिन् शर्करा कर्परांशरूपैव शर्करास्त्व इधुविकारः किम् । कर्परांशनामसाम्याच्छर्करेति नाम जातं माधुर्यं च । पथि शर्करा भवन्ति । तस्या वाण्या भक्षित्वेनोक्तादिरचना तन्मनितः शृङ्गारादिरससास्मात्, अथ च तादृशणादुदकात् उत्थ-
मुत्थितं यत्कच्छतृणं जलप्रायप्रदेशतृणं तदेव दिक्षु इक्ष्विति प्रथितं तु । कच्छतृणस्य च इक्षुरेति संज्ञा । तद्वत्संज्ञान्माधुर्यं जातं किमित्यर्थः । लण्डादिभ्योऽप्यधिकं त्वद्वाणी मधुरतरेति भावः । 'शर्करा लण्डविकृतानुपलाकर्परांशयोः' इति विश्वः ॥

ददाम किं ते सुधयाऽधरेण त्वदास्य एव स्वयमास्यते हि ।

चन्द्रं विजित्य स्वयमेव भावि त्वदानं तन्मखभागमोजि ॥ १०२ ॥

ददामेति ॥ हे भूमि, वयं ते तुभ्यं किं ददाम, अपितु त्वदानयोग्यं वस्तु किमपि न विद्यत इत्यर्थः । अमृतामरत्ववशभागेषु मध्ये एकं देयमित्याशङ्क्याह—अधरेण सुधया ओष्ठलक्षणेनामृतेन त्वदास्य एव स्वयं हि यस्मादास्यते स्वीयते । ओष्ठेन त्वन्मुखे सुधीभूयैव स्वीयते यत इति वा । यतश्च त्वदानं चन्द्रं विजित्य स्वमेव तस्य चन्द्रस्य मखभा-
गमोजि वशभागप्राप्ति भावि भविष्यति । तत्तदपि न देयमित्यर्थः । अमृतवशभागदानद्वारो-
पकर्तुं न शक्नुम इत्यर्थः । सुधाचन्द्राभ्यां सकाशात्त्वदोष्ठसुखमधिकमिति भावः ॥

अमरत्वमपि दातुमशक्यमित्याह—

प्रिये वृणीष्वामरभावमसादिति त्रैपाकृद्भचनं न किं नः ।

त्वत्पादपद्मे शरणं प्रविश्य स्वयं वयं येन जिजीविषामः ॥ १०३ ॥

प्रिय इति ॥ नोऽस्माकं वचनमस्माकमेव त्रैपाकृद्भाववद् किं न, अपितु लज्जावद्मेव । इति किम्—हे प्रिये, त्वमस्मत्सकाशादमरभावमविनाशत्वं वृणीष्वेति । येन करणेन वयं त्वत्पादपद्मे (द्वितीयादिवचनम्) शरणं प्रविश्य तल्लक्षणमेव रक्षितारं प्राप्य स्वयं आत्मनैव जिजीविषामः जीवितुमिच्छामः । स्वयं वीर्यं हि परास्कारयति न त्ववीर्यं । त्वचरणसेवया जीवतामस्माकं तुभ्यममरत्वं दातुं का शक्तिः । अत एव पूर्वोक्तं वचनं लज्जावद्मेवेत्यर्थः । अत एव तवोपकर्तुमसमर्थान् दयां विधाय वृणीष्वेति भावः ॥

नास्माकमस्मान्मदनापमृत्योस्त्राणाय पीयूषपरसायनानि ।

प्रसीद तस्मादधिकं निजं तु प्रयच्छ पातुं रदनच्छदं नः ॥ १०४ ॥

नेति ॥ यस्मात्पीयूषरूपाणि रसावनानि अस्मान्मदनलक्षणात्, तज्जनिताह्य अपमृत्योः सकाशादस्माकं प्राणाय न भवन्ति, तस्मात्प्रसीद अस्माकमुपरि प्रसन्ना भव । त्वमधिकम-
मृतरसावनेभ्योऽप्यतितरां स्वादुम्, अधिकसामर्थ्यं वा निजं स्वयं रदनच्छदमोहं तु पुनः पातुं नोऽस्मभ्यं प्रयच्छ देहि । अनेन मदनापमृत्युः सान्तिं प्राप्स्यतीति भावः । सामान्यमौ-
षधं यत्रापमृत्युसान्त्वयर्थं न प्रभवति तत्र तदपेक्षयाऽधिकमौषधं दीयते तेनापमृत्युः सान्त्वयि-

१ 'अत्रोत्प्रेक्षानुप्रासश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'यतः' इति जीवातुल्यः पाठः । ३ 'जिपुक्' इति जीवातुल्यः पाठः । ४ 'अत्र केद्वानुप्रासरूपकालिशोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'यवोदधि वचो' इति जीवातुल्यः पाठः । ६ 'अत्र काम्यलेशातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी ।

तद्वदस्माकम् । '—रसोऽपि नासौ' इति पाठे तस्माद्रसादित्यर्थः । अर्थाच्च यत्तदौ । अपमूलोः, 'भीत्रा—' इत्यपादानत्वम् ॥

मुष्टः स्वैश्चापरोपैः सह स हि मकरेणात्मभूः केतुनाऽभू-
ज्ज्ञां नस्त्वत्प्रसादादथ मनसिजतां मानसो तन्दनः सन् ।
भ्रूभ्यां ते तन्वि धन्वी भवतु तव सितैर्जैत्रमल्लः स्मितैः स्ता-
दस्तु त्वजेत्रच्चञ्चत्तरशफरयुगाधीनमीनध्वजाङ्कः ॥ १०५ ॥

मुष्ट इति ॥ य आत्मभूः कामः स्वैश्चापरोपैर्धनुर्बाणैर्मकरेण मीनरूपेण केतुना ध्वजेनापि सह मुष्टो दम्भोऽभूत् स कामः, अपानन्तरम् । इदानीमिति यावत् । त्वत्प्रसादात् नोऽस्माकं मानसो मनःसंघन्धी नन्दनो हर्षकः, अथ च मानसः पुत्रः सन् मनसि जायतेऽसौ मनसि-जस्तद्भावं यतां धारयतु । 'तव संगमवशादानन्दकः कामोऽस्मन्मनसि पुनरुत्पद्यताम् । अत एव मनसिजत्वमपि धारयत्वित्यर्थः । हे तन्वि, स कामस्ते भ्रूभ्यां धन्वी भवतु । भ्रूभ्या-मिति द्विवचनेन पूर्वापेक्षया चापद्वयं सूचितम् । तव सितैः श्वेतैस्तोक्ष्णैश्च स्मितैः कृत्वा जेतार एव जैत्रा एवंभूता भक्ता बाणशल्यानि यस्य एवंविधः स्ताद्वयतु । अत्रापि पूर्वापेक्षयाऽधिकं तीक्ष्णत्वं जैत्रत्वं अनिवार्यसंख्यत्वं च सूचितम् । तव नेत्रे एव चञ्चत्तरं अतिशयेन शोभमानं चपलतरं वा चच्छफरयुगं तस्य अधीनो मीनध्वजलक्षणोऽङ्कः चिह्नं यस्य एवंभूतोऽस्तु । पूर्वमेक एक ध्वजोऽभूत्, इदानीं तु द्वौ मीनध्वजाविति शफरयुगपदेन सूचितम् । त्वयाऽस्म-द्वरणे कृते सति पूर्वापेक्षयाऽधिकसामर्थ्यः साक्षो मदनः पुनरुत्पत्स्यते तस्मादस्मान्मृणीष्वेति भावः । अन्योऽपि विनष्टो देवताप्रसादात्पुनरुत्पद्यतेऽधिकलक्षितः भवति । 'नन्दनो हर्षके सुते' इति विश्वः । धन्वी मीनोदिः ॥

स्वप्नेन प्रापितायाः प्रतिरजनि तव श्रीषु मग्नः कटाक्षः
श्रोत्रे गीतामृताब्धौ त्वगपि ननु तनूमञ्जरीसौकुमार्ये ।

नासा श्वासाधिवासेऽधरमधुनि रसज्ञा चरित्रेषु चित्तं
तन्नस्तन्वङ्गि कैश्चिन्न करणहरिणैर्वागुरा लङ्कितासि ॥ १०६ ॥

स्वप्नेनेति ॥ ननु यस्मात्संपुद्गौ वा, नः अस्माकं कटाक्षः प्रतिरजनि रजन्यां रजन्यां स्वप्नेन प्रापिताया विषयीकृतायास्त्वाव श्रीषु शोभासु यस्यान्मग्नः । तथा यस्मात् नः श्रोत्रे कर्णौ गीतामृताब्धौ गानरूपमुधासमुदे मग्ने । यस्माच्च नस्त्वगपि मुकुमारत्वात् तनूमञ्जरी शरीर-रूपा मञ्जरी तस्याः सौकुमार्ये मग्ना । यस्माच्च नः नासा तव श्वासाधिवासे निःश्वासरूपे गन्ध-मात्वादिपरिमले मग्ना । यस्माच्च नः रसज्ञा जिह्वा अधररूपेऽधरसंघन्धिनि वाऽमृते निमग्ना । यस्माच्च नः चित्तं तव चरित्रेषु विलासादिसर्वव्यापारेषु मग्नाम् । तत्तस्मात् हे तन्वङ्गि कृशान्ति, नोऽस्माकं कैचिदपि करणहरिणैरिन्द्रियरूपैर्मृगैर्वागुरा मृगबन्धनरूपा न लङ्कितासि नातिका-न्तासि । वागुराद्युत्पत्त्या त्वया बद्धानि चक्षुरादीनि पण्डिन्द्रियाणि त्वद्रूपं स्वं स्वं विषयं प्राप्य त्वासतीत्य गन्तुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । स्वप्नेऽप्यस्माभिरन्वा न स्पृष्टेत्येवमनुरागिणोऽस्मान्प्रतिटिति

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र लेकानुप्राससहोत्पत्तिशयोक्त्य-लंकाराः सङ्गरा वृत्तयः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'लम्बिता' इति पाठः 'न लम्बिता न प्राप्ता' इति सर्वैरपि प्राणिनां इति जीवातुसंमतः ।

वृणीष्वेति भावः । देवानामस्तप्रवेऽपि स्वानुभवसिद्धत्वेनैव दूतेनैवमुक्तम् । प्रतिरजनि स्वप्नेन प्रापिताया इत्यनौचित्यं नाशङ्कीया । यद्वा विरहवशात्प्रतिकूल रजनी रात्रिर्यस्यास्तादृशी भैमी तत्र इव स्वप्ने विषयवृत्तान्तम् । उन्मादावस्थेति यावत् । तथा प्रापितायाः सर्वत्र दृश्यमानायास्त्वेति व्याख्येयम् । रजन्वा हरिद्रायाः प्रतिकूला । यद्वा प्रतिकूला रजनी यस्याः गौरत्वातिशयेन जितहरिद्रे भैमीति वा । बाणुरपि सर्गैर्लङ्घितुं न शक्यते । प्रतिरजनि, वीरसायामभ्ययीभावः । पक्षे समासान्तविधेरनित्यत्वात्कव्यभावः । कैश्चिच्छब्दादपिशब्दो द्रष्टव्यः । तन्वति, 'अज्ञगात्र-' इति षीप् ॥

इति धृतसुरसार्थवाचिकस्रङ्गिजरसनातलपत्रहारकस्य ।

सफलं मम दूततां वृणीष्व स्वयमवधार्य दिगीशमेकमेव ॥ १०७ ॥

इतीति ॥ हे भैमि, त्वं मम दूततां सफलं कृतार्थोक्तम् । एषु इन्द्रादिषु मध्ये एकं दिगीशं स्वयमवधार्य विचार्य न तु सखीभिः सार्धमित्यर्थः । यस्मिन्नुरागस्तं वृणीष्व । कस्यचिदेकस्य वरणान्मम दूत्यसाफल्यं कुर्वित्यर्थः । किंभूतस्य मम—इति पूर्वोक्तप्रकारेण धृता सुरसार्थानामिन्द्रादिदेवसङ्घानां वाचिकस्रङ्गं संदेशवचनपरम्परा येनैवंविधं मित्रं स्वीयं रचनातलं जिह्वास्पर्शं तद्वत् यत् पत्रं तस्य हारक आनायकस्तस्य । अन्योऽपि लेखपत्राना-
यकस्य दूतस्य दूत्यं सफलमेति ॥

आनन्दयेन्द्रमथ मन्मथमग्रमग्निं केलीमिरुद्धं तनूदरि नूतनाभिः ।

आसादयोदितदयं शमने मनो वा नो वा यदीत्थमथ तद्वरुणं वृणीथाः ॥ १०८ ॥

आनन्दयेति ॥ हे तनूदरि भैमि, त्वं वरणेनेन्द्रमानन्दम् । अथवा नूतनानिर्वचनवाभिः केलीभिः सुरतक्रीडाभिः मन्मथमग्रं मदनजनितपीडामग्रमग्निं कामपीडायाः शकाशातुद्धरं पृथ-
ङ्कुरु । प्रवाहादिमग्नमन्यदपि नूतनकलस्मादिभिरुद्घ्रियते । वा अथवा शमने यमै मन उदिता दया यस्यैवंविधं सङ्कपमासादयं कुरु । वा अथवा यदि इत्थम् एवं नो इन्द्रादिवरणं न कियते अथ तर्हि वरुणं वृणीथाः वृणीष्व । चतुर्णां मध्ये यस्य कस्यापि वरणान्मम दूत्यं सफलमेति भावः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामहृदेवी च यम् ।

तस्यागाद्यमष्टमः कविकुलाहृष्टाश्वपान्थे महा-

काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोऽञ्जलः ॥ १०९ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ किंभूते महाकाव्ये—कविकुलेन कालिदासादिमहाकविसमूहेन अष्ट-
शेऽष्ट्वा प्रमेयमार्गस्तस्य पान्थे नित्यं पथिके । अपूर्वप्रमेयपरिपुष्टे काव्येऽयमष्टमः सर्गः अगात्समाप्तिं प्राप्तिः ॥

इति श्रीवेदकरोपनामकभीमजरशिंहपण्डितात्मजनारायणकृते

नैषधीयप्रकाशेऽष्टमः सर्गः ॥

१ 'अथ लेकानुप्रासरूपकरीपकालंकारः । सन्धरादृष्टम्' इति साहित्यविद्याधरी । अथ 'चतुर्वेदा-
दापेक्षया पूर्वाङ्गान्यापेक्षेतुल्यत्वाद्वाक्यापेक्षेतुल्यं काव्यमिदम्' इति 'करणहरिने' इत्यादिरुच्यते । 'सर्वो-
र्वते' इति जीवानुः । २ 'अथ रूपकमलंकारः । पुष्पिताया दृष्टम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

नवमः सर्गः ।

इतवचनश्रवणानन्तरं किमभूदिति वर्णयितुं नवमं सर्गमारभते—

इतीयमक्षिमुचविभ्रमेकितस्फुटामनिच्छां विवरीतुमुत्सुका ।

तदुक्तिमात्रश्रवणेच्छयाशृणोद्दिगीशसंदेशगिरं न गौरवात् ॥ १ ॥

इतीति ॥ इयं भैमी (इति पूर्वोक्ताम्) दिगीशसंदेशगिरं दिक्पालानां वाचिकं तस्य नलतुल्यदूतस्योक्तिमात्रस्य केवलोल्लस्य श्रवणेच्छयाकर्णमेच्छया शृणोत्, न गौरवात् । इन्द्रादीनामाशा श्रोतव्येत्यादृष्टं धृतवती । किंभूता—अक्षिभ्रुवस्य विभ्रमः परिरन्दविलसतः तद्विश्रवणेनेत्रितेन स्वाभिप्रायसूचकचेष्टितेन स्फुटामनिच्छां दिक्पालानामनादरं विवरीतुं विशेषेण प्रकटीकर्तुमुत्सुकोरकण्टिता । अक्षिणी च भ्रुवौ च, 'अचतुर-' इति साधुः ॥

तदर्पितामश्रुतवद्विधाय तां दिगीशसंदेशमयीं सरस्वतीम् ।

इदं तमुर्ध्वातलशीतलद्युतिं जगाद वैदर्भनरेन्द्रनन्दिनी ॥ २ ॥

तदिति ॥ वैदर्भनरेन्द्रनन्दिनी भैमी उर्ध्वातले भूतले आहादकत्वाच्छीतलद्युतिं चन्द्रं तं नलं इदं वक्ष्यमाणं जगाद । किं कृत्वा—तेन इतिनार्पितामुक्षां तां दिगीशसंदेशमयीं दिक्पालवाचिकबहुलां सरस्वतीं वाणीमनादरात्प्रत्युत्तराभावात् अश्रुतवदश्रुतेन तुल्यं वर्तते । अनाकर्णितामिव विधाय । प्रत्युत्तरमदत्त्वा स्वमनीषितमुक्तवतीत्यर्थः ॥

मयाङ्ग पृष्टः कुलनामनी भवानमू विमुच्यैव किमन्यदुक्तवान् ।

न मह्यमत्रोत्तरधारयस्य किं ह्रियेऽपि सेयं भवतोऽधमर्णता ॥ ३ ॥

मयेति ॥ अत्र इतः, मया भवान् कुलनामनी पृष्टः सन् अमू कुलनामनी विमुच्यान्वयेन दिगीशसंदेशाद्यप्रस्तुतमेव किमुक्तवान् । अयुक्तेतदित्यर्थः । अत्र कुलनामप्रश्रवियये मद्युत्तरधारयस्य प्रत्युत्तरलभकस्य भवतोऽपि सेयं प्रस्तुताधमर्णता ह्रिये न किम् । प्रत्रोत्तरमददतः परमन्यस्यापि हीर्भवति उत्तमस्य तत्र कथं नेति । तस्मात्कुलनामनी कथयेति माधः । कृपापाकरणे समर्थोऽन्योऽपि तदनपाकरणाह्वापदं भवति । निवेधमात्रवाचिनो नकारस्य प्रथमान्तत्वमेव च युक्तमिति 'सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा' इति बैकल्पिकत्वान्न्यादेशाभावात् । धारयतीति धारयः, 'अनुपसर्गाङ्गिम्पविन्द-' इति शः । 'उत्तरस्य धारयः' इति समासः ॥

अदृश्यमाना कचिदीक्षिता कचिन्ममानुयोगे भवतः सरस्वती ।

कचित्प्रकाशां कचिदस्फुटार्णसं सरस्वतीं जेतुमनाः सरस्वतीम् ॥ ४ ॥

अदृश्येति ॥ भवतः सरस्वती वाणी सरस्वती नाम्ना सरस्वती नदीं जेतुमनाः । तत्तुल्या भवतीत्यर्थः । किंभूतां सरस्वतीम्—कचिद्देशविशेषे प्रकाशां प्रकटजलाम्, कचिन्वास्फुटमप्रकटं अणं उदकं यस्यास्ताम् । किंभूता तत्र सरस्वती—कचित्कुलनामविषये ममा-

१ 'विभ्रमेत्रिये' इति जीवास्तुलंमतः पाठः । २ 'अवातिशयोक्तिमयोदयकाव्यलिङ्गात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अवोपमानरूपकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

सुयोगे प्रश्ने उत्तरादानाददश्यमाना सुता, कश्चित् कुत आगतोऽसीति मम प्रश्ने ईक्षिता
उत्तरदानात्प्रकटा । कुलनामप्रश्रयापुत्तरं प्रयच्छेति भावः । 'सरस्वती नदीनेदे गोवान्दे-
वतगोरपि' इति विधेयः ॥

निरः श्रुता एव तव भवःसुधाः श्रुत्वा भवन्नास्ति तु न श्रुतिरूपहा ।

पिपासुता शान्तिमुपैति वारिजा न जातु दुग्धान्मधुनोऽधिकादपि ॥ ५ ॥

निर इति ॥ अतिमधुरत्वाद् भवसोः कर्णयोः सुधा अमृतरुपास्तव निरः श्रुता एव
यस्य श्रुतास्तथापि तु पुनस्तव नास्ति विषये श्रुतिरूपहा भवणेच्छा न श्रुत्या ज्ञानता नाभूत् ।
अतस्तदपि कथयेति भावः । अतिमधुराणीसमाकर्णने कथं न शान्तेत्याकाङ्क्षा हेतुमाह—
वारिजा उदकसंबन्धिनी पिपासुता पानेच्छा अधिकादुदकापेक्षयाऽतिमधुरादुग्धान्मधुनोऽपि
जातु कदाचिदपि शान्तिं नोपैतीत्यामाणकः । तस्माद्युक्तेतदित्यर्थः । अधिकादपि जला-
पेक्षया बहुपीतादपि दुग्धान्मधुनो वेति वा दुग्धापेक्षयाऽधिकान्मधुनोऽपीति वा । दुग्धाच्च
शाम्यति, नापि मधुनः, अधिकादप्यभूतादपि न शाम्यतीति वा । दुग्धमधुभ्यामधिकादभू-
तादपि न शाम्यति । अतिबहु किं वर्ज्यम् ॥

विभर्ति वंशः कतमस्तमोपहं भवादृशं नायकरत्नमीदृशम् ।

तमन्यसामान्यधियावमानितं त्वया महान्तं बहु मन्तुमुत्सहे ॥ ६ ॥

विभर्तीति ॥ सूर्यादिवंशमध्ये कतमो वंशः भवादृशमीदृशं हस्तापमिनयनमादेण वर्ण-
वितुं शक्यं न त्वयववत्, तम ईधरगुणस्तदपहन्ति तिरस्करोति क्रोधरहितमज्ञानविना-
शिनं, शोकापनुदं वा, नायकरत्नं विभर्ति । वस्मिन्स्वमुत्पन्नः स कतमो वंश इति प्रश्नः ।
अन्यसामान्यधियान्यवंशनुत्पन्नत्वबुद्ध्यावमानितं तिरस्कृतमेवंगुणविशिष्टेन त्वया कृत्वा महान्त-
मन्तुत्तमं तं वंशं बहु अतितरां मन्तुं संमानयितुमुत्सहे उत्साहवत्यसि । अनन्यतुत्परत्वेन
पूजयितुमिच्छामि वंशं कथयेति भावः । अथ च—स्वतेजसा तमःस्तोमनिराकरणसमर्थं
लोकोत्तरं हारमध्ययोग्यं रत्न (यो) वंशो धारयति तं वंशमन्यतुत्यत्वबुद्ध्या प्रथमं तिरस्क-
रोति, पश्चात्तद्वत्तं दृष्ट्वा तस्य वेणोर्भूयान्मानः कियते तद्वत् । वेणोरपि रत्नोत्पत्तिर्विदुरुका ।
'तमोऽन्धकारे सार्भानौ तमः शोके गुणान्तरे', 'नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि' इति
विधेयः । 'रत्नं स्रज्जातिश्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः । तमोपहम्, 'अपेक्षेयतमसोः' इति केंः ॥

इतीरयित्वा विरतां स तां पुनर्गिरानुजग्राहतरां नराधिपः ।

विरुत्य विश्रान्तवर्ती तपात्यये घनाघनश्चातकमण्डलीमिव ॥ ७ ॥

इतीति ॥ स नराधिपो नर इति पूर्वोक्तमीरयित्वोक्ता विरतां विश्रान्तां तां भेमी गिरा
वाचा पुनरनुजग्राहतरामतितरामनुगृहीतवान् । उवाचेत्यर्थः । तां प्रति तस्य वंशकथनवच-
नमेवानुग्रहः । कः कामिव—तपात्यये श्रोष्ठान्ते ग्राह्यपि घनाघनो वर्पुको मेघः चातकमण्ड-

१ 'अथ नलंवाचमसरस्वतीनदीधर्मसंबन्धाजिगीषोषेष्टाभ्यजकाप्रयोगाद्गन्धा, तथा चोपमा व्यञ्जते
दललंकारेणालंकारभूमिः' इति जीवातुः । २ 'भवतो नास्ति भवशास्तीति केषांचिद्व्याख्याने 'तव'
इति प्रकृतत्वाज्जिवात्वाधारमसङ्गादपि नातिरमणीयम्' इति सुखाचकोपासंमतस्तु 'अभवत्' इति
च्छेदः । ३ 'अथ रूपकार्पाणान्तरन्यासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'दृष्टान्तालंकारः' इति
जीवातुः । ४ 'अथ केषांचलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

लीमित । किं कृत्वा—पिपासावादिभिरुच्य शब्दिभ्या विश्रान्तवर्ती विश्रान्ताम् । 'शकषादु-
कमलैर्मवर्षुकाब्दा घनापनाः' इत्यमरः । 'चरिचलि-' इत्यादिभ्यो द्वित्वे आगागमे च अनु-
वर्तमाने 'द्वन्तेर्धत्तं च' इति साधुः ॥

अये ममोदासितमेव जिह्वया द्वयेऽपि तस्मिन्ननतिप्रयोजने ।

गरौ गिरः पल्लवनाथलाघवे मितं च सारं च वचो हि वाग्मिता ॥८॥

अये इति ॥ अये भैमि, मम जिह्वया तस्मिन्कुलनामलक्षणे द्वयेऽपि उदासितमेवोपा-
सीतयैव जातम् । अतः—अनतिप्रयोजनेऽतिशयितप्रयोजनशक्त्ये । निरर्थकत्वान्मया द्वयं न
कथितमिति भावः । निष्प्रयोजनेऽपि पृष्ठे प्रत्युत्तरं दातव्यमित्याशङ्काह—पल्लवर्नं अत्यल्पे-
ऽपि प्रमेये बहुशब्दरचनं अर्थलाघवमर्थसंक्षोचश्च द्वे अपि गिरौ वाण्या गरौ विषतुत्थी
दोषौ । अविचार्यैव विषं यथा क्षाज्यते तथैते अपि क्षाज्ये इत्यर्थः । तस्माच्चिरार्थकं न प्रष्टव्यं
पृष्ठमपि प्रत्युत्तरार्हं न भवतीति मन्त्रिद्वयोदासितमिति भावः । दोषत्वमेव समर्थयति—हिं
यस्मात् मितं च शब्दतः, सारं चार्थतः, वदन्तः सैव वाग्मिता पण्डितता । तद्विपरीतस्य
दोषवत्त्वं स्फुटमेवेत्यर्थः । औ सामर्थ्यं सूचयतः । उदासितम्, भावे कः । पल्लवशब्दो
लक्षणया विस्मयवाची तस्मात् 'तत्करोति-' इति ण्यन्तात्प्रसुद्ध । 'प्यासशब्दः-' इति युजै वा ॥

नामोऽतिप्रयोजनत्वाभावं समर्थयते—

बुधा कथेयं मयि वर्णपद्धतिः कयानुपूर्व्यां समकेति केति च ।

क्षमे समक्षव्यवहारमावयोः पदे विधातुं खलु युष्मदस्मदी ॥ ९ ॥

बुधेति ॥ हे भैमि, मयि का वर्णपद्धतिः वर्णपद्धिः समकेति संकेतिता । कया च
आनुपूर्व्यां परिपाठ्या संकेतिता । चकारः प्रश्नसमुच्चयार्थः । नकाराकारलकाराकारविसर्जनी-
वाभिका संज्ञा संकेतिता । किं तत्रापि तद्विपरीता लकारादिरूपा वा इयं कया मोक्षी निष्प्र-
योजना । नामसंज्ञानभिधाने व्यवहारसिद्धिः कथमित्यत आह—खलु यस्मात् आवयोस्तच्च
मम च समक्षं प्रत्यक्षं व्यवहारं विधातुं कर्तुं साधयितुं युष्मदस्मदी पदे सुवन्ते क्षमे समर्थे ।
परोक्षव्यवहार एव हि संज्ञा सप्रयोजना, प्रत्यक्षव्यवहारे च स्वमेवं कुरु, अहमेवं करिष्या-
मीति युष्मदस्मज्जामेव कार्यसिद्धेः पूर्वोक्त कथा निष्प्रयोजनैव । यथा चकारात्कुलप्रश्नो-
ऽपि बुधेवेत्यर्थः । यथा नामप्रश्नः । उत्तरश्लोकेन कुलस्य दत्तोत्तरत्वात् । व्याख्यानान्तरं
तथा ज्यावो नेत्युपेक्ष्यम् । समकेतीति, 'कित निवासे रोगापनयने च' इत्यस्य लुङि रूपम् ।
आवयोरिति परत्वादस्मदः शेषः । युष्मदस्मदी शब्दपरत्वादादेशामार्थः ॥

नामाकथने हेतुमुक्त्वा कुलाकथने हेतुमाह—

यदि स्वभावान्मम नोज्ज्वलं कुलं ततस्तदुद्गावनमौचिती कुतः ।

अथावदातं तदहो विडम्बना तथा कथा प्रेष्यतयोपसेदुषः ॥ १० ॥

१ 'कीदृशी' इति सुखावबोधः । २ 'अत्र लेकानुमातोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

३ 'अत्र काव्यलिङ्गार्थान्तरन्यासालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः'

इति साहित्यविद्याधरी ।

यदीति ॥ मन कुलं स्वभावादि उज्ज्वलं निर्मलं न ततस्तर्हि सदोपस्य तस्य कुलस्यो-
द्भाषनं कथनं मन कुतः कथमौचित्यं, अपितु तादृशस्य कथनमयुक्तमित्यर्थः । अथ अवदातं
तत्कुलं तत्तर्हि प्रेष्यतया परदूतत्वेनोपसेदुष आगतस्य मनः तथा तादृशी कथा तादृक्प्रसिद्ध-
निर्दोषवंशकथा सा पिदम्बना, अहो आश्चर्यम् । महानुपहास इत्यर्थः । उपहासमिमांसा तत्क-
थनं प्रेष्यस्य ममानुचितमित्यर्थः । अवदातम्, 'दैर् शोधने' । उपसेदुषः, 'भाषायां सद-'
इति कैसुः ॥

उपसंहरति—

इति प्रतीत्यैव मयावधीरिते तथापि निर्बन्धरसो न शोभते ।

हरित्पतीनां प्रतिवाचिकं प्रति श्रमो गिरां ते घटते हि संप्रति ॥ ११ ॥

इतीति ॥ पूर्वोक्तप्रकारेण वैयर्थ्येनानौचित्येन च हेतुना प्रतीत्यैव विचार्यैव मयाव-
धीरिते कुलनामप्रश्नरूपेऽर्थे तथापि निर्बन्ध आग्रहे रसः प्रीतिः न शोभते । न युक्तैत्यर्थः ।
तर्हि किम्—हि यस्मात्संप्रति इदानीं हरित्पतीनामिन्द्रादीनां प्रतिवाचिकं प्रत्युत्तरं प्रत्युद्दिश्य
ते तेषां गिरां श्रमः प्रयासो घटते । युक्त इत्यर्थः । निरर्थककुलनामप्रश्न आग्रहं त्यक्त्वा
शोभं दिक्पालानां प्रत्युत्तरं देहीति भावः ॥

तथापि निर्बन्धप्रति तेऽथवा स्पृहामिहानुरुन्धे मितया न किं गिरा ।

हिमांशुवंशस्य करीरमेव मां निशम्य किं नासि फलेग्रहिग्रहा ॥ १२ ॥

तथेति ॥ अथवा तथापि कुलनामाकथनकारणे कथितेऽपि एतत्कथनविषये निर्बन्धप्रति
आग्रहशीले हे भैमि, अहं इह कुलनामप्रश्ने तव स्पृहामिच्छा मितया गिरा स्वल्पेन वचनेन
किं नानुरुन्धे नाशुणोमि, अपि तु पूरयामि । इयोर्मैत्र्य एकेनाग्रहः परित्याज्यः, त्वया तु न
परित्यज्यते, ततो मयैव त्यज्यते इति अभवैत्यनेन सूचितम् । मितमाह—त्वं हिमांशुवंशस्य
चन्द्रवंशस्य करीरं बालमेव मां निशम्याकर्ण्य फलं पृहतीति फलेग्रहिः फलितः ग्रहो निर्बन्धो
यस्याः सा एवभूता किं नासि न भवसि, अपितु फलितनिर्बन्धा भव निशम्यैवेति वा
योजना । चन्द्रवंशे बहवो विरूपातास्तन्मध्येऽहं प्रसिद्धो न भवामीति करीरपदेन त्वं
नोपायसि । 'फलेग्रहिरात्मंमरिच' इति साधुः । 'सादवन्धः फलेग्रहिः' इत्यमरः ॥

नानस्त्वन्तमकथनीयत्वमाह—

महाजनाचारपरम्परेदृशी स्वनाम नामाददते न साधवः ।

अतोऽभिधातुं न तदुत्सहे पुनर्जनः किलाचारमुचं विगायति ॥ १३ ॥

महेति ॥ नाम प्रसिद्धी । यत् साधवः स्वनाम न आददते न कथयन्ति इदृशी महा-
जनामाचारपरम्परा यतः, अतः कारणात्स्वनामाभिधातुं वक्तुं नोत्साहे नेच्छामि । कुलं
कथितं, नाम न कथनीयमित्यर्थः । अत्र हेतुः—किल यस्मात् जन आचारमुचं पुरवं पुनः
विगायति निन्दति । अतो न कथ्यत इत्यर्थः । 'आत्मनामं गुरोर्नामं नामातिक्रपणस्य च ।

१ 'अत्र हेतुरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहि-
त्यविद्याधरी । ३ 'अत्र उक्तानुप्रासरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

आत्युष्कामो न दृष्टोवाज्येष्टापत्यकलत्रयोः ॥' इति सदाचारो मूलम् । आददते, 'आगे दोऽनासाविहरणे' इति तेह ॥

अदोऽयमालप्य शिखीव शारदो यभूव तूष्णीमहितापकारकः ।

अथास्यरागस्य दधा पदेपदे वचांसि हंसीव विदर्भजाददे ॥ १४ ॥

अद इति ॥ अयं नलः अदः पूर्वोक्तं वचनमालप्योक्त्वा तूष्णीं यभूव । किमूतः—
शारदो निपुणो हिंसाप्रदो वा । अत एव—अहिताः शत्रवस्तेषामपकारकः । क इव—शारदः
शरत्संबन्धी शिखीव मयूर इव, यथा—अहीनां सर्पाणां तापं करोति एवंभूतो मयूरः प्राशुषि
रुतं कृत्वा शरदि मूकीभवति । अथानन्तरं च आस्यरागस्य मुखलौहिलस्य पदेपदे प्रतिचरणं
दधा धारयित्री हंसीव विदर्भजा वचांसाददे । उवाचैत्यर्थः । किमूता इयम्—अस्य नलस्य
पदेपदे नुतिबन्तरूपे रागस्य मधुरत्वादनुरागस्य दधा धारयित्री । आस्यस्यैव रागः, तस्य
दधा वा हंसी । प्राशुषि मयूरो मधुरस्वरः, शरदि हंसी मधुरस्वरा । आस्ये वज्रोधारणयोश्च
लौहिता भवति । दधेति, 'ददातिदधालोविभाषा' इति शः । रागस्य, कर्मणि पैष्टी ॥

सुधांशुवंशामरणं भवानिति श्रुतेऽपि नापैति विशेषसंशयः ।

कियत्सु मौनं वितता कियत्सु चाग्महत्सहो वज्रनचातुरी तव ॥ १५ ॥

सुधेति ॥ भवान् हिमांशुवंशस्याभरणमिति श्रुतेऽपि नलो वान्यो वा कथनेति विशेष-
विषयः संशयो नापैति न गच्छति । तस्मात्तामापि वदेत्यर्थः । कियत्सु द्वित्रेषु नामादिप्रश्नेषु
मौनं प्रत्युत्तरदानं, कियत्सु किमर्थमागतोऽसीत्यादिषु प्रश्नेषु वाक् वितता अप्रस्तुतबहुदेव-
संदेशकथनरूपा, अहो आश्चर्यकारिणी महती तव वज्रनचातुरी । ईदृशः प्रतारको न दृष्टवर
इति भावः । वंशे च मुक्तरूपनामरणं भवैति ॥

त्वया नान्यकथिते सति मयापि प्रत्युत्तरं न दातव्यमित्याह—

मयापि देयं प्रतिवाचिकं न ते स्वनाम मत्कर्णसुधामकुर्वते ।

परेण पुंसा हि ममापि संकथा कुलावलाचारसहासनासहा ॥ १६ ॥

मयेति ॥ स्वनाम मम कर्णयोः सुधांरूपमकुर्वते स्वनाम न कथयते ते तुभ्यं मयापि
प्रतिवाचिकं प्रत्युत्तरं न देयं दातुमनुचितम् । तत्र हेतुमाह—हि यस्मात् परेण पुंसा परपु-
रुषेण सह ममापि संकथा सम्मग्नोऽस्मी कुलावला कुलस्त्री तस्या आचारेण सहासनमेकस्मि-
न्नासन उपवेशनं तस्यासहा । पतिव्रताचारपरपुरुषकथनोः सहानवस्थानलक्षणो विरोध
इत्यर्थः । यथा त्वया सदाचारभङ्गमीला नाम न कथ्यते, तथा मयापि श्रीकुलचारभङ्ग-
मीला स्वामिप्रायो न कथ्यत इति प्रतिबन्दीत्यर्थः ॥

हृदामिनन्ध प्रतिबन्धनुत्तरः प्रियागिरः सस्मितमाह स स्त ताम् ।

वदामि वामाक्षि परेषु मा क्षिप स्वमीदृशं माक्षिकमाक्षिपद्वचः ॥ १७ ॥

१ 'अथ काव्यलिङ्गमर्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र लोपोपमालंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र हेतुरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र लोकोनु-
प्रासकाव्यलिङ्गालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

हृदेति ॥ स नलः सस्मितं यथा तथा तां भैमीमाह स्वावोचत् । किं कृत्वा—प्रिया-
गिरः भैमीवचांसि प्रिया मनोज्ञा वा गिरः साधूकमिति इदा मनसाभिनन्द्य स्तुत्वा । किमुतः—
कुलस्त्रीणामाचारानुचितं परपुरुषसंवादनमपि न करोमीति प्रतिबन्धी तथा तस्याः सखा-
शाब्दा अनुत्तर उत्तरहीनः । ईदृशवक्त्रोक्तिप्रतिबन्धादित्युक्तं कस्या अपि नास्तीत्याभयवशा-
त्स्मितपूर्वाभिभाषित्वम् । तदेवाह—हे वामाक्षि सुनेत्रे, कटाक्षविक्षेपाद्वक्त्रे वा अहं वदा-
न्युपदिशामि—त्वं माक्षिकं मधु आक्षिपतिरस्कुर्वन् अतिमधुरमौदशं प्रतिबन्धादिरूपं वचनं
परेष्वन्नादिव्यतिरिक्तेषु नादेषु मा क्षिप । तानेव प्रलेखं वदितुं युक्तम्, न तु मां प्रतीति
प्रतिबन्धी मुक्त्वा ऋजुमागैरेव प्रत्युत्तरं देहीति भावः । सस्मितं यथा तथा माक्षिकमाक्षि-
पत् वचनमाह सौख्यनयः । ईदृशं खं इन्द्रादिदुतारवेनात्मीयं पुरुषं परपुरुषेषु मध्ये मा
क्षिप । येन सह संकथया पातिव्रत्यभङ्गप्रसङ्गात्तादृशोऽहं न भवामि । किं त्विन्द्रादिदुतार-
त्ववीय एवेति महामुत्तरे दत्तेऽपि न पातिव्रत्यव्यतिरिक्तिरिति भाव इति वा । माक्षिकमाक्षिपद्वचः
परेषु मा क्षिप । किं तु मयि क्षिपेति वा । ममि परबुद्धि मा कुर्विति नल एवाहमिति
अर्थात्ताम कथितमिति वा । वदामि नाम कथयामि परेष्वन्येषु अयं नल्यदन्य इति मा
क्षिपेति वा । सर्वथाऽहं नल एवेत्यर्थः । व्याख्यानान्तरं क्रिष्टत्वादुपेक्ष्यम् । वामाक्षि, बहुवीहो
षणि पितृवन्धीषि नवीत्वाद्भलः । मा क्षिप पूर्वैवेति ॥

करोपि नेमं फलिनं मम भ्रमं दिशोऽनुगृह्णासि न कंचन प्रमुम् ।
त्वमित्थमहोसि सुरानुपासितुं रसामृतज्ञानपवित्रया गिरा ॥ १८ ॥

करोपीति ॥ त्वम् इमं (त्वं स्वीयं) मम भ्रमं फलिनं सफलं न करोपि प्रथकाहुः ।
अपितु कुर्विति । तथा—दिशः कंचन प्रमुं नानुगृह्णासि, अपि तु स्वयंवरेणानुगृह्णान् । अनुर्पुं
मध्येऽन्यतमस्यापि वरणेन मम भ्रमं सफलयेत्यर्थः । इत्थं प्रतिबन्धीरूपेण प्रकारेण रसो माधुर्यं
तादृक्षणममृतं तेन यत्ज्ञानं तेन पवित्रया गिरा सुरान् त्वमुपासितुमर्हो योग्यासि । एवंविधां
वाणीं तान् प्रति संदेशयेति भावः । यथा गिरा मां संतोषयसि तथा देवानपि संतोषयेत्यर्थः ॥

सुरेषु संदेशयसीदृशी बह्वं रसस्त्रवेण स्तिमितां न भारतीम् ।

मद्वर्षिता दर्पकतापितेषु या प्रयाति दावादित्वाववृष्टिताम् ॥ १९ ॥

सुरेष्विति ॥ हे भैमि, त्वं बह्वं विपुलार्थां रसस्त्रवेण माधुर्यस्त्रवेण स्तिमितानामर्हाम् अतिस-
रसामृतुरागबाहुल्येन चार्द्रां वक्त्रोक्तिप्रतिबन्धादिरूपां भारतीं वाणीं सुरेषु देवेषु न संदेशयसि,
अपि तु तान्प्रत्येतं संदेशं कुरु । या वाणी मध्यर्षिता संदेशरूपेण, मया चार्पिता कथिता
सती दर्पकतापितेषु कामपीडितेषु सुरेषु दावेन वनवह्निनादितो दावो वनं तस्य वृष्टितो
प्रयाति । दक्षमानस्य वनस्य बह्वी वृष्टिर्यथा सुखाय भवति, तथा कामपीडितानां तेषां तव
वाणी सुखाय भविष्यति । तस्मादेवं कुर्विति भावः । प्रयाति, वर्तमानसानीप्ये लैट् ॥

१ 'अत्र ठेकानुप्रासरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र ठेकानुप्रासोपमाकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'निदर्शनकालं-
कारः' इति जीवातुः ।

तेषां क्षमपीडां खमिन्दा चाह—

यथायथेह त्वदुपेक्षयानया निमेषमप्येष जनो विलम्बते ।

रुपा शरन्वीकरणे दिवौकसां तथातथाद्य त्वरते रतेः पतिः ॥ २० ॥

यथेति ॥ एष मलक्षणो जनोऽनया प्रत्युत्तरदानरूपया त्वदुपेक्षया त्वत्कृतयावन्नया निमेषपरिमितं कालमपि यथावथा यावद्यावत् इह तव संनिधौ विलम्बते कालक्षेपं करोति तथातथा तावत्तावत् रतेः पतिः रुपा दिवौकसां शरन्वीकरणे लक्ष्मीकरणे अथास्मिन्मगवे त्वरते सत्त्वरो भवति तस्मात्स्वरं प्रत्युत्तरं देहीति भावः । इहोत्तरविषये त्वदुपेक्षयेति वा ॥

इयच्चिरस्यावदधन्ति मत्पथे किमिन्द्रनेत्राण्यशनिर्न निर्ममौ ।

धिगस्तु मां सत्वरकार्यमन्धरं स्थितः परप्रेष्यगुणोऽपि यत्र न ॥ २१ ॥

इयदिति ॥ अशनिर्वैज इयच्चिरस्य एतावद्बहुकालं मत्पथेऽवदधन्ति निर्निमेषं यावद्यानानि एषंभूतानीन्द्रनेत्राणि किं न निर्ममौ, अपि तु तेनैव निर्मितानि । अन्यथा तेषां विलम्बसहनदार्यं कथम् । तस्माद्भजनिर्मितानीति सत्यम् । सत्त्वरे स्वरया कर्तुमर्हं कार्यं मन्धरं मन्दं मां धिगस्तु । अहमपि निन्य इति यावत् । नतः—यत्र मयि परस्य प्रेष्यो दूतः तस्य गुणो दूतत्वलक्षणः सोऽपि न स्थितः न विद्यते । पर उत्कृष्टो यो दूतगुण इति वा । सत्वरकार्यकारित्वं दासधर्मः, प्रेषितेन दासेन दीप्तं कार्यं संपाद्यागन्तव्यम्, कार्याभावेऽपि दीप्तमागत्य कार्यं न भवतीति क्षटिति निवेदनीयम् । ते यस्मान्मां प्रतीक्षन्ते, तस्माज्जटिति प्रत्युत्तरं दत्वा मां प्रेषयेति भावः । अवदधन्ति, 'वा नपुंसकस्य' इति जुम् ॥

इदं निगद्य क्षितिभर्तरि स्थिते तयाभ्यधाधि स्वगतं विदग्धया ।

अधिधि तं दूतयतां भुवः स्मरं मनो दधत्या नयनैपुणव्यये ॥ २२ ॥

इदमिति । क्षितिभर्तरि नले इदं पूर्वोक्तं निगद्योक्त्वा स्थिते तूष्णीमात्रं प्राप्ते मयि तया भैम्या स्वगतमग्रकाशमभ्यधाधि अथादि । किभूतया—भुवो भूलोकस्य स्मरं कामरूपमतिमुन्दरं तम् अधिक्षि स्त्रीविषये दूतयतां इतं कुर्वतामिन्द्रादीनां नये नैपुणं कौशलं तस्य व्यये अभावे स्वमनो दधत्या धारयन्त्या । स्त्रीष्वभ्यः सामान्यो दूतः प्रेक्षणीय इति नीतिः । अयं चातिमुन्दरः प्रेषित इति तेष्वनभिज्ञता । सर्वथा नीतिशास्त्रं न जानन्तीति मनसि निश्चितवत्या । अतो—विदग्धया नीतिशास्त्रादौ चतुरया । यद्वा—तेषां मनो नयकौशल्यभावे दधत्या । तेषां मनसि नयकौशलं नास्तीति निश्चितवत्येति योज्यम् । 'नोच्चलं रूपवन्तं च नार्तवन्तं न चातुरम् । दूतं वापि हि दूती वा नरः कुर्मत्कदाचन ॥' इति नीतिः । अधिक्षि इति, सप्तम्यर्थेऽप्यवीगलः । नैपुणम्, भावे सुवादित्वादर्शः ॥

स्वगतं तं प्रति किमाहेत्याह—

जलाधिपस्त्वामदिशन्मयि भुवं परेत राजः प्रजिघाय स स्फुटम् ।

मरुत्वतैव प्रहितोऽसि निश्चितं नियोजितश्चोर्ध्वमुखेन तेजसा ॥ २३ ॥

१ 'त्वरपेक्षया' इति जीवातुलमतः पाठः । २ 'अथास्मिन्मोक्तकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'स्वरः' इति सुखावबोधसाहित्यविद्याधरीतुलमतः पाठः । ४ 'अथास्मिन्मोक्तकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अथ व्यतिरेककारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

जलेति ॥ जलधिपो वरुणो मयि विषये त्वां ध्रुवं निश्चितमदिशदादिष्टवान् । परेताराजः स वरुणः स्फुटं निश्चितं प्रक्षिपाव प्रेषितवान् । मरुवता इन्द्रेणैव निश्चितं ग्रहितोऽस्ति । ऊर्ध्व-सूक्ष्मेन तेजसा वह्निना नियोजितश्च । चतुर्ध्वपान्वयेष्वापाततः काकुवत्कथयेत्यस्य सोमना । अथ चातिसुन्दर्या मयि अतिसुन्दरं त्वां यः समादिष्टवान् स पूर्वोक्तगोतिलह्वनाभिश्चितं जहानां स्वामी । अतिमूर्ख इत्यर्थः । यच्च तादृश्यां मयि तादृशमेव त्वां प्रेषितवान् स परेतानां मृतानां राजैव । न चेतन इत्यर्थः । येन तादृश्यां मयि तादृशस्त्वं प्रेषितः स मरुत्वान्वातुलो भवति । येन तादृश्यां मयि तादृशस्त्वं नियोजितः स ऊर्ध्वमुखः पिशाचः प्रतिभारहितश्च । पिशाचोर्ध्वमुखो भवति अप्रतिभश्च भवति । ऊर्ध्वमुखत्वेन तन्मुख-सौन्दर्यं तेन न दृष्टमित्यपि सूचितम् । अवज्ञाकृतत्वान्मनसैव नलं संशोष्यमुक्तं ॥

अथ प्रकाशं निभृतस्मिता सती सतीकुलस्याभरणं किमप्यसौ ।

पुनस्तदाभाषणविभ्रमोन्मुखं मुखं विदर्भाधिपसंभवा दधौ ॥ २४ ॥

अथेति ॥ अथ असी सती निभृतस्मिता गुप्तस्मितेषास्मिता सतीकुलस्य पतिव्रताम-नूहस्य किमपि लोकोत्तरस्माभरणं एवंभूता विदर्भाधिपसंभवा भैमी स्वमुखं पुनस्तेन सह गत्वाभाषणं तत्र यो विभ्रमो विलासस्तादृशणो वा तत्रोन्मुखं संमुखमेवंभूतं दधौ प्रकाशं स्फुटम् । सखीभिरपि यथाकर्मते तथावदित्यर्थः । प्रकाशमत्युज्ज्वलं प्रसन्नं चेति मुखवि-शेषणं वा । अयोग्या अपीन्द्रादयो मां बाञ्छन्तीति गूढस्मिता । सतीपतेन यो मनसा पूर्वं वृतः स एव पतिरिति सूचितम् । 'तदाभाषणं' इत्यादिना तेन सह नल्लुब्धा आभा-षणं मुख्यं, उत्तरदानं प्राप्तत्रिकमिति सूचितम् ॥

वृथा परीहास इति प्रगल्भता न नेति च त्वादृशि वाग्विगर्हणा ।

भवत्यवज्ञा च भवत्यनुत्तरादतः प्रदित्युः प्रतिवाचमसि ते ॥ २५ ॥

वृथेति ॥ हे देवदत्त, इति इयं प्रगल्भता पृष्टत्वम् । इति किम्—वृथा निष्प्रयोजनः परीहास उपहासः । इयम् अपरिचितेन सहोपहासं करोति । अत्यन्तं पृष्टयमिति सखीजनो वदित्यपि । त्वादृशि प्रतिपन्न्यादिरूपः किञ्चाद इति कारणाद्वृथा । इति किम्—प्रगल्भतेति वा । तथा—यत्त्वयोपदिश्यते तन्मया न कियत इति न नेति त्वादृशि निषेधवाक् त्वत्स-हस्य विगर्हणा विशेषेण निन्दैव भवति । भव्यं प्रति सोपपत्तिकमेव वक्तव्यम्, निरुपप-त्तिकं तु विगर्हणा । तर्हि तूष्णीं स्वातन्त्र्यमिति चेदत आह—भवति त्वयि अनुत्तरादुत्तरा-दानान् तव देवानां चावज्ञा भवति । अतः अहं प्रतिवाचं तुभ्यं प्रदित्युः प्रदातुमिच्छुरसि । न नेति देवानां पृथङ्निषेधसूचनार्थम् । तादृशि—भवतीतिपदभ्यां तवैव माहात्म्यादुत्तरं दीयते, न त्विन्द्रादिमाहात्म्यादिति सूचितम् । अन्यस्मिन्दूते नेत्यर्थः । परीहासः, 'उपसर्गस्य ययि-' इति वीर्यः ॥

कथंनु तेषां कृपयापि वागसावसावि मानुष्यकलाञ्छने जने ।

स्वभावभक्तिप्रयणं प्रतीश्वराः कया न वाचा मुदमुद्रिरन्ति वा ॥ २६ ॥

१ 'नवोदयेष्वाल्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ लेकानुभासरूपकालंकारः' इति साहि-त्यविद्याधरी । 'अथ काव्यलिङ्गनलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

कथमिति ॥ मानुष्यकमेव लब्धव्यं यस्य एवंविधे महदक्षणे जने कृपयापि हेतुना असौ अस्मान्मृणीष्वेति देवानां वाक् कथं नु केन वा प्रकारेणासावि प्रसूता । मानव्या देवतामहं-
त्वात्प्रां तां प्रत्येवं कृपया वक्तुमनुचितम् । कथंनिति निपाततमुदायः । पृथग्वा नुः शिरश्चालने
प्रश्ने वा । तेषां कृपया कथ्यां वाक् कथमसावीति वा । मानुष्यकलब्धव्य इति स्वनिन्दया
देववरणनिषेधे तात्पर्यम् । वाशब्दः पूर्वोक्तानौचित्यपरीहायार्थः । अथवेति वा ईश्वरः प्रभवः
स्वभावेन भक्त्या प्रवर्णं नम्रं जनमुद्दिश्य कथा वाचा मुदं हर्षं नोद्दिशन्ति प्रकटयन्ति, अपितु
यथा कथापि । भक्त्या मां प्रति स्वहर्षप्रकटने तेषां तात्पर्यम्, न तु महारण इति शोभुष्यं
वचनमिति भावः । ते केवलं नमस्कारार्हाः, न तु वरणाहं इत्यपि सूचितम् । प्रधानपक्षेऽ-
सावीति कर्मकर्तारि 'अवः कर्मकर्तारि' इति णिष् । पक्षे 'भावकर्मणोः' इति णिष् । मानुष्यक
इति, 'योपधात्' इति वुले ॥

अहो महेन्द्रस्य कथं मयौचिती सुराङ्गनासंगमशोभितामृतः ।

इदस्य हंसावलिमांसलश्रियो बलाकयेव प्रबला विडम्बना ॥ २७ ॥

अहो इति ॥ सुराङ्गनानामुर्वशीप्रसूतीनां संगमेन शोभितामृतः शोभाशीलत्वं विभ्राणस्य
महेन्द्रस्य मानुष्या मया कृत्वा विडम्बना कथमौचिती । अपितु न कथंनित् । अहो आश्चर्यं,
संबोधने वा । अत्यन्तमनौचित्यार्थः । उचितैवौचित्यं । कथा कसेव—बलकथा कृत्वा
हंसावल्या मांसल बहुल शीः शोभा यस्य इदमेव । प्रबला विडम्बना जुगुप्सिताकारता ।
हंसापेक्षया यथा बलाका हीना, तथा रम्भापेक्षयाऽहमितीन्द्रवरणनिषेधे तात्पर्यम् ॥

पूर्वोक्तमेव द्रवयति—

पुरः सुरीणां भण केव मानवी न यत्र तास्तत्र नु शोभिकापि सा ।

अकाञ्चनेऽकिंचननायिकाङ्गके किमारकूटामरणेन न श्रियः ॥ २८ ॥

पुर इति ॥ सुरीणां देवाङ्गनानां पुरोऽग्रे मानवी केव भण कथंन । अपितु न कपि ।
अतितुच्छेत्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालंकारे । 'केन' इति पाठे मानवी सुरीणां पुरः केन
गुणेन शोभिका शोभते भण । एतादृशः कोऽपि गुणो मानुष्या न विद्यत इत्यर्थः । तर्हि
कुत्र शोभत इत्यत आह—यत्र ता देव्यो न विद्यन्ते तत्र नु पुनः पृथिव्यां सा अपि
मानव्यपि शोभिका शोभते । मानुष्यपेक्षयाहं सुन्दरी न तु देव्यपेक्षया । तत्र इत्यन्तः—
यथा अकाञ्चने सुवर्णालंकाररहितेऽकिंचनस्य दरिद्रस्य नायिका स्त्री तस्या अङ्गकेऽप्येऽवयवे
एकस्मिन्नप्यवयवे आरकूटस्य कूटेनलंकारेण श्रियः शोभाः किं न भवन्ति । अपि तु भव-
न्त्येव । तथा देवीरहितायां भुवि अन्वरमण्यपेक्षया ममपि शोभा सुफैलेत्यर्थः । पूर्वोक्तमेव
तात्पर्यम् । 'रीतिः क्रियामारकूटम्' इत्यमरः । लोके पितृत्वमिति वदन्ति । सुरीणाम्,
पुंयोगे ङीप् । मानवी, अण्यन्तत्वात् शोभिका, कर्तारि शुमेर्णुल् । किंचन किमपि धनार्थि

१ 'अव केकाङ्गनासौपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अज्ञानुप्रासोपमालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'दुराणात्' इति पाठः साहित्यविद्याधरीव्याख्यातः ।

नस्य नास्ति सोऽकिञ्चनः, मयूरध्वंसकादित्वात्प्रमासः । अङ्गक इत्यल्पत्वे कन् । अल्पत्वं संख्याकृतम् । यद्वा सार्थिकः कैन् ॥

यथातथा नाम गिरः किरन्तु ते श्रुती पुनर्मै बधिरे तदक्षरे ।

पृथक्किशोरी कुरुतामसंगतां कथं मनोवृत्तिमपि द्विपाक्षिणे ॥ २९ ॥

यथेति ॥ ते देवा यथातथा येनतेन प्रकारेणामिच्छयेण कृपया वा वरणविषये गिरो वाणीः किरन्तु विसिपन्तु नाम सुखेन ब्रुवन्तु । तथापि मे श्रुती कर्णौ पुनस्तथा गिरामक्षरे एकस्मिन्नपि वणं विषये बधिरे । एकमप्यक्षरं नाकर्णयतः किमु बहूनि, कितरां चार्थमित्यर्थः । श्रुतमप्यननुष्ठेयत्वादश्रुतमेवेत्यर्थः । दृष्टान्तेन हेतुमाह—पृथको हरिणस्य किशोरी हरिणी द्विपाक्षिणे ऐरावते हस्तिभेदे वा विषये असंगतामयोभ्यां मनोवृत्तिमपीच्छामात्रमपि कथं कुरुताम् । इच्छामपि न धारयति, नानुतिष्ठतीति किं वाच्यमित्यर्थः । पशुरपि बालमपि नती वा मृगी योभ्यामन्यदिभागं जानाति, ततोऽप्यज्ञा किमहम् । तन्न एणे इति भावः ॥

अदो निगद्यैव नतास्यया तथा श्रुतौ लगित्वामिहितालिरालपत्
प्रविश्य यन्मे हृदयं द्वियाह तद्विनिर्गदाकर्णय मन्मुखाध्वना ॥ ३० ॥

अद इति ॥ आलिः कचित्पाखी आलपदबोचत् । किंभूता । अदो निगद्यैव एवमुक्त्वैव नतास्यया लज्जावशाच्चक्रमुक्त्या तथा भैम्या श्रुतौ लगित्वामिहिता एवं वद इति उक्ता । हे वृत्, इयं द्विया मे हृदयं प्रविश्य वदाह प्रवीति, तत् त्वं मन्मुखाध्वना विनिर्गदिनिर्गच्छद् आकर्णय । इयं लज्जया किमपि स्वयं वक्तुं न शक्नोति, मन्मनसि रहस्यं निवेदनं वदाह, तन्मयानुषते, न तु स्वरङ्गुल्या किमप्युच्यते तदाकर्णयेत्यर्थः ॥

विमेमि चिन्तामपि कर्तुमीदृशीं चिराय चित्तार्पितनैषधेश्वरा ।

मृणालतन्तुच्छिदुरा सतीस्थितिर्लवादपि वृथ्यति चापलारिकल ३१

विमेमीति ॥ यतोऽहं चिराय बहुकालं चित्तेऽर्पितो एतौ नैषधेश्वरो यया अत एव ईदृशी इन्द्रादीन्ब्रूणे, न एणे इति चिन्तामपि विचारमपि कर्तुं विमेमि भवं प्राप्नोमि, निश्चयं कर्तुं किमुत । मनोव्यापारेऽपि भयम्, किं पुनः कायव्यापारे इत्यपिशब्दार्थः । विचारो हि मानसो व्यापारः । मनसश्च नलेनाधिष्ठितत्वादन्वविषयविचारस्यावकाशोऽपि नास्ति । ईदृशो विचारे कियमाणे तत्सो नलः समाकर्णयेत् । स चेश्वरः प्रभुः । तस्मादेवं विचारयितुमपि विमेमीत्यर्थः । मनसा नलस्य वृत्तत्वाच्चान्यवरणकथामपि कर्तुं शक्नोमीति भावः । मनसैव ज्ञतो न तु साक्षात् । तस्मादन्ववरणविषयविचारे कियमाणे किमिति नयमित्याशङ्क्याह—किञ्च यस्मात् मृणालतन्तुच्छिदुरा स्वयमेव निदुरा सतीस्थितिः पतिमृतामर्यादा लवादप्यल्पादपि चापलज्जुव्यति । विसतन्तुर्गया हस्तस्पर्शमात्राच्छिद्यते तथा । साक्षाद्वरणदपि मनसा यद्वरणं तस्यैव ज्यायस्त्वादन्वविषयकथयापि सतीस्थितिर्भव्यते । तस्माद्भवं युक्तमेवेति शौकः ॥

१ 'अत्र इच्छन्तार्ककार' इति जीवावतुसाहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र छेदकानुप्रासोऽङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र हेतुप्रासोऽङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

ममाशयः स्वप्नदशाद्वयापि वा नलं विलङ्घयेतरमस्पृशद्यदि ।

कुतः पुनस्तत्र समस्तसाक्षिणी निजैव बुद्धिर्विबुधैर्न पृच्छयते ॥३२॥

ममेति ॥ बाधब्धो यदीत्यनन्तरं संभावनाधो द्रष्टव्यः । ममाशयोऽभिप्रायः स्वप्न-
दशायाः स्वप्नावस्थाना आश्रयापि वशेनेत्यर्थः । अज्ञा इव-अज्ञा, तत्कृतो मोहलोभापीति वा
नलं विलङ्घयेतरं यदि वास्पृशत्, तर्हि विबुधैरेन्द्रादिभिः पण्डितैश्च तत्र तस्मिन्निषये सम-
स्तसाक्षिणी समस्तलोकवृत्तसाक्षात्कारिणी निजैव बुद्धिः कुतः पुनः न पृच्छयते । स्वप्नदशा-
यामपि नल्यदन्त्यं न चिन्तयामीति सर्वज्ञत्वादेवा अपि जानन्तीति भावः ॥

निजैव बुद्धिः पृच्छयतामिति पूर्वमुक्तम्, इदानीं स्वयमेवाह—

अपि स्वमस्वप्नसुषुपन्नमी परस्य दाराननवैतुमेव माम् ।

स्वयं दुरध्वार्णवनाविकाः कथं स्पृशन्तु विज्ञाय हेदापि तादृशीम् ॥ ३३ ॥

अपीति ॥ अमी देवा मां परस्य नलस्य दारान्निर्णयं अनवैतुमनयज्ञातुमेव अस्वप्नमपि
निद्रारहितमपि स्वप्नात्मानमसुषुपन्निद्रापयन्ति स्म । देवास्त्वस्वप्नः, अपि संभावनायाम् ।
एतदर्थमेवास्त्रं स्वमसुषुपन्नित्यहं संभावयामीत्यर्थः । आस्मिन्मये गृहोपहातामन्यथानुप-
पत्ति प्रमाणयति—स्वयमात्मनैव दुष्टोऽप्या दुरण्यः परदारवाञ्छाद्यभारगः स एवाणवस्तमुत्ता-
रयितुं नाविकाः कर्णधारं दुराचारप्रवृत्तजननिवारका एते तादृशीं परस्त्रियं विज्ञाय विशेषेण
ज्ञात्वा हृदापि कथं स्पृशन्तु मनसापि परस्त्रियं कथमिच्छन्त्यपि । सदाचारणां शालैतत्कर्तु-
मनुचितमित्यर्थः । 'स्वप्नवशादेवाहं तैर्मनस्यबुद्धिपूर्वं वृतेति तेषां न दोषः । अन्यथा येऽन्वा-
नुपदिशन्ति ते स्वयं कथं परदारान्वाञ्छन्तीति भावः । एवंविधा अपि परदारानमिलप्य-
न्तीत्युपहासः । समुद्रकर्णधारस्त्वेन ते स्पर्शनयोग्या अपि न भवन्तीति सूचितम् । अस्वु-
पन्, प्यन्तात्स्वापेक्षति 'स्वैपेक्षति' इति संप्रसारणम् । दुरण्यः, 'उपसर्गादप्यनः' इत्यच् ।
'व्यञ्जो दुरध्वो विपक्षः' इत्यमरः । नाविकाः, 'तरति' इत्यर्थे 'नौ बाधयन्' इति ऊर् ।

अनुग्रहः केवलमेव मादृशे मनुष्यजन्मन्यपि यन्मनो जने ।

स चेद्विधेयस्तदमी तमेव मे प्रसद्य भिक्षां वितरीतुमीशताम् ॥ ३४ ॥

अनुग्रह इति ॥ (मादृशे) मनुष्यजन्मन्यपि मादृशे मल्लक्षणे जने यत् तेषां मनः
अनुरक्तमित्यर्थात् । एष केवलं तेषामनुग्रहः कृपा, न तु तत्त्वतोऽनुरक्ताः । ममायोग्यत्वान् ।
सोऽनुग्रहः चेत् यदि विधेयः कर्तव्यः, तर्हि अमी देवाः प्रसद्य प्रसशीभूय मे मर्त्यं तमेव
नलमेव भिक्षां वितरीतुमीशतां समर्था भवन्तु । अहं तानेव नलं याचे, तैः प्रसशीभूय नलं
एव दातव्यो, न त्वन्वोऽभित्यर्थः । मनुष्याजन्म यस्मेति बहुमीहिः । अन्नादेशत्वाद्यनुष्या
मयादेशः । वितरीतुम्, 'वृत्तो वा' इतीदो 'रीर्षः ॥

१ 'अथ लेकानुमासहेत्वलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'तथापि' इति पठित्वा 'समेति'
इति व्याख्यातं साहित्यविद्याधर्याम् । ३ 'वृत्तिसाप्योः' इति महिनाथस्तु ज्ञान्तरः । अन्वा-
लोचस्वप्ने संप्रसारणाश्रयणमज्ञात् । ४ 'अथ विरोधरूपकहेत्वलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
५ 'किञ्च पृथ' इति, ६ 'तन्मनः' इति च पाठः साहित्यविद्याधरीसंमतः । ७ 'अथ हेत्वलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

नलावरणे स्वप्रतिज्ञामाह—

अपि द्रवीयः शृणु मत्प्रतिश्रुतं स पीडयेत्पाणिमिमं न चेष्टुपः ।

हुताशनोद्वन्धनधारिकारितां निजायुषस्तत्करवै स्वचरिताम् ॥ ३५ ॥

अपीति ॥ अपिः अन्नचेलपै । त्वं द्रवीयः दृढतरं केनाप्यनिराकार्यं मम प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातमपि शृणु । तदेवाह—स नलः शृपः इमं पाणिं चेत् न पीडयेन्मरीचपाणिग्रहणं न कुर्यात्, तर्हि हुताशनेनोद्वन्धनेन शाखादौ रज्जा कण्ठेर्ध्वबन्धनेन वारिणा च प्रयोज्येन कारितां विधापितां निजायुषः स्वजीवितस्य स्वनेवात्मनैव पैरितां शत्रुतां करवै । ममादृष्टवशाद्देवानुरोधाद्वा चेन्मां नलो नाहोक्रूरार्तार्हि बह्वादिष्वन्यतमेनोपायेन स्वजीवितं त्यज्यामि, अन्यं कंचन न वृणे इति । पूर्वनिपातानित्यत्वं पूर्वोक्तं ज्ञातव्यम् । 'वारिताम्' इति पाठे निषिद्धाम् । अग्न्यादिभिर्मरणं निषिद्धम् ॥

आत्मघातोऽनुचित इत्यत आह—

निषिद्धमप्याचरणीयमापदि क्रिया सती नावति यत्र सर्वथा ।

घनाम्बुना राजपथे हि' पिच्छले कचिद्बुधैरप्यपथेन गम्यते ॥ ३६ ॥

निषिद्धमिति ॥ यत्र यस्यामापदि सती धुल्यवविरोधिनी क्रिया यत्रैवा केनापि प्रकाशेणात्मानं नावति न रक्षति, तस्यामापदि सत्त्वां निषिद्धमपि कर्मानुरणीयम् । अकिञ्चित्स्वभावाद्यादौ सृगपतनादिभिर्मरणमापद्धर्मनिरूपणप्रस्तावेऽभिहितम् । नलं विना कामेज्वररीडायामापदि निषिद्धमप्याचरणीयमेवेति भावः । तदेवार्थान्तरं न स्वेनाह तस्मात् घनाम्बुना सान्द्रजलेन मेघजलेन वा राजपथे राजमार्गे पिच्छले पङ्क्तिं सति बुधैरपि पण्डितैरपि कचित् किञ्चिद्दिशम् अपथेन कापथेन गम्यते । राजमार्गस्य पङ्क्तिवाद्रत्यन्तरामानादमार्गगमित्वेऽपि न दोष इत्यर्थः । पिच्छले, पिच्छादित्वादिलब्धे । अपथेन, 'पथो विमाषा' इति समाधानतः ॥

स्वोक्तं निगमयन्ती दूतं प्रार्थयते—

स्त्रिया मया वाम्निषु तेषु शक्यते न जानु सम्यग्वितरीतुमुत्तरम् ।

तद्वत्र मद्भाषितसूत्रपद्धतौ प्रबन्धतास्तु प्रतिबन्धता न ते ॥ ३७ ॥

स्त्रियेति ॥ स्त्रिया मया वाम्निषु पण्डितेषु तेषु देवेषु सम्यक् संतोषकारि उत्तरं जानु कदाचिदपि वितरीतुं न शक्यते यस्मात् तत्तस्मात् अत्रास्यां मम भाषितमेव सूत्रं तस्य पद्धतौ रचना तस्यां विषये ते तत्र प्रबन्धतां प्रबन्धकारित्वं भाष्यकारित्वं वार्तिककारित्वं वास्तु । प्रतिबन्धता दूषकत्वं तु नास्तु । सूत्रप्रायं मद्भाष्यं स्वकल्पितैर्विवरणपदैः सोपस्कारं कृत्वा देवास्तथा बोधनीयाः, न तु मद्भाष्ये दूषणं कर्तव्यम् । यथा भाष्यकर्त्रा सूत्रं समर्थ्यते नतु दूष्यते । उभयत्रापि तुजन्ताद्वन्धेत्तल्ल । उपसर्गवशादर्थमेदैः ॥

निरस्य दूतः स तथा विसर्जितः प्रियोक्तिरप्याह कदुष्णमक्षरम् ।

कुतूहलेनैव मुहुः कुहुरवं विडम्य डिम्मेन पिकः प्रकोपितः ॥ ३८ ॥

१ 'अतिलिच्छले' इति जीवातुसाहित्यविद्याधरीसंमत पाठः । २ 'अत्रार्थान्तरं न्वातोऽन्वकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

निरस्येति ॥ तथा पूर्वोक्तेन प्रकारेण निरस्य निराकृत्य प्रियोक्तिरपि मधुरवचनोऽपि विवर्जितः प्रेषितः दूतः कटुर्णं संतापकरमक्षरं वक्ष्यमाणप्रकारेणाह वदति स्म । क इव—
हिम्मेन बालकेन मुहुः पुनः पुनः कुतूहलेन कौतुकेन ऊहुरितिरयं शब्दं विदम्ब्यानुकूल्य
प्रकोपेण कोपितो मधुरवचनोऽपि पिक इव । तथा तेन प्रकारेण प्रस्थापितो, यथा प्रियवच-
नोऽपि परवचनं ब्रूते स्म । अवज्ञया प्रस्थापित इत्यर्थ इति वा योजना । 'तया' इति वा
पाठः । बालेन विदम्बितः पिकः कुपितः सन् परुषं रटतीति ज्ञातिः । 'सर्वे अर्जने' इत्यतः
क्तः । स चोपरार्गेवशात्प्रेषणार्थः ॥

अहो मनस्त्वामनु तेऽपि तन्वते त्वमप्यमीभ्यो विमुखीति कौतुकम् ।

क वा निधिनिर्धनमेति किञ्च तं स वाक्छायां घटयन्निरस्यति ॥ ३९ ॥

अहो इति ॥ हे भैमि, अत्युत्तमाः तेऽपि देवा अपि त्वामनु मनः तन्वते । मानुषी
त्वामभिलषन्ति । अहो आश्चर्यम् । मानुष्यतिहीना त्वमपि उत्तमेभ्योऽप्यमीभ्यो देवैभ्यो
विमुषी पराङ्मुखीति आश्चर्यम् । अहो कौतुकम्, महाआश्चर्यमिति चोभयत्र योजनीयम् ।
उत्तमो हीनो गामिलष्यतीति हीना तत्र नानुरज्यत इति युक्तम् । 'उत्तमे कामयमानेऽपि
हीना तं न कामयते' इति कुत्रचिज् दृष्टचरमिति महाआश्चर्यम् । उत्तमाय हि तयोऽपि स्पृह-
यतीति भावः । एतदेव परुषं वचनम् । दृष्टान्तमाह—निधिः महापद्मादिः निर्धनं दारिद्र्यं क
वा कुतोऽपि दैवादायाति । किञ्च अन्यथा स दारिद्र्यः प्रतिषेधकत्वाद्वाप्युप कषाटं घटयन् मत्स-
मीपे त्वया नागन्तव्यमिति विशेषवचनं ब्रुवन् तं निधिं निराकरोति तादृगेतदित्यर्थः ।
निधिनिर्धनमेति स च वाक्छायां घटयन्तं निरस्यतीति क वा कुत्र वा । दृष्टमित्यन्तः । अपितु
कुत्रचिमेति वा । 'स वा कषाटम्' इति वा पाठः । निर्धनस्य निधिनिराकरणं यथाऽनुचि-
तम्, तथा दिगीशानां त्वम्यनुराग एवानुचितः, कृतेऽप्यनुरागे त्वं तत्र नानुरज्यत इति
महदनुचितमिति भाव इति वा ॥

सहाखिलस्त्रीषु बहेऽवहेलया महेन्द्राणाङ्गुमादरं त्वयि ।

त्वमीदृशि श्रेयसि संमुखेऽपि तं पराङ्मुखी चन्द्रमुखि न्यवीवृतः ॥ ४० ॥

सहेति ॥ हे चन्द्रमुखि, महेन्द्रस्य त्वम्यनुरागादेतोः अखिलस्त्रीष्विन्द्राणीप्रवृत्तिषु अव-
हेलयावज्ञया सह त्वयि यं गुहमादरं संमानं बहे भारये । इन्द्रस्य त्वम्यनुरागात्, त्वदन्वासु
चाननुरागात्त्वदन्या कापि धन्या नास्तीति त्वामेव बहु मन्ये इति भावः । ईदृशि इन्द्रसा-
राज्यप्राप्तिलक्षणे संमुखे त्वामनु स्वयमागच्छत्यपि श्रेयसि कस्यापे विषये पराङ्मुखी त्वद-
न्रीकुर्वाणा त्वं तं ममादरं न्यवीवृतः, न्यनाशय इत्यर्थः । त्वत्सदृशी कापि दुर्मतिर्नास्तीत्यर्थः ।
न्यवीवृतः, व्यन्ताङ्गुलिं चर्ह ॥

दिवौकसं कामयते न मानवी नवीनमध्यावि तवाननादिदम् ।

कथं न वा दुर्ग्रहदोष एष ते हितेन सम्यग्गुरुणापि शम्यते ॥ ४१ ॥

१ 'अथ ठेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ हेतुरलंकारः' इति जीवानुः ।
३ 'अथ कान्यलिङ्गसदोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दिवौकसमिति ॥ मानवी दिवौकसं न कामयते इतीदं नवीनमपूर्वं तत्राननादभावि
भुतम् । उत्तमस्य वस्तुनोऽनमित्यप्यभिप्रमिल्यर्थः । एष ते दुर्ग्रहदोषः दुष्टग्रहलक्षणो दोषः
सम्यगतितरं हितेनातेन गुरुणा पित्रापि कथं वा न घम्बते नापनीयते । अपि त्वपनेतु-
मर्हः । अपत्यहितममित्ययता पित्रा त्वपत्यदुष्टग्रहः केनाभ्युपायेन निराक्रियते । तव तु
नेत्यपि चित्रमित्यर्थः । अथ च—दुष्टग्रहाः सनैवरादयः तज्जनितो दोषः पीडा सम्यक्
हितेन केन्द्रस्थानस्वितत्वादनुकूलतरेण गुरुणा बृहस्पतिनापनीयते, नापनीयते चेच्चित्रम् ।
'किं कुर्वन्ति ग्रहाः सर्वे यदि केन्द्रे बृहस्पतिः' इति ज्योतिर्विदः । सर्वेषां आपर्हं परित्यज्ये-
न्द्रादिष्वन्यतमं वृणीष्वेति भावः । अथ च त्वद्वरणसेवन्शी देवानामाग्रहो मन्त्रिणा बृहस्प-
तिना कथं न घम्बते इति चित्रम् । दिवौकसमिति पृषोदरादिः । आहृष्टेये वृद्धिर्वा ।
नवीनम्, 'नवस्य नूतनपुत्रार्थ' इति चो नृपदेवो ॥

अनुग्रहादेव दिवौकसां नरो निरस्य मानुष्यकमेति दिव्यताम् ।

अयोधिकारे स्वरितत्वमिष्यते कुतोऽयसां सिद्धरसस्पृशामपि ॥४२॥

अन्विति ॥ नरः दिवौकसामनुग्रहादेव अनुग्रहमात्रेण मानुष्यकं मनुष्यत्वं निरस्य परि-
त्यज्य दिव्यतां देवत्वमेति प्राप्नोति । तत्र दृष्टान्तः—सिद्धरसस्पृशामपि औषधसाधितपारद-
स्पृशां सुवर्णभूतानामप्यवसां लोहानामयोधिकारे लोहविकारभूते पदार्थे मध्ये स्वरितत्वमा-
क्षितत्वं कुतो हेतोरिष्यते, अपि तु न कुतोऽपि । सिद्धरसस्पृशानि सुवर्णभूतानि लोहानि
अयोधिकृतेषु मध्ये केन क्षिप्यन्ते, एतानि लोहजन्यानीति लोह(जन्य)पातीनि केन कियन्ते ।
किंतु सुवर्णमप्य पृथक्स्थितः । 'अयोधिकारे स्वरितत्वम्' इति पाठे अधिकारे प्रस्तावे । 'स्व-
तैनाधिकारः' इति पाणिनिवचनात्स्वरितत्वाभावे कुतस्त्वोऽधिकार इत्यर्थः । यथा सिद्धरस-
स्पृष्टं लोहं सुवर्णत्वेन वर्ण्यते, न तु लोहत्वेन । तथा देवानुग्रहात्त्वमपि देव्येव, न तु
मानुषीति देवान्वृणीष्वेति भावः । स्वरित इति 'स्वर आक्षेपे' इति चौरादिकाददन्तादिष्टा ।
रसशब्दो विश्वप्रकाशे पारदवाच्युकः । स्पृशाम्, 'स्पृशोऽनुदके-' इति कित् । अनेन
'मानुष्यकलक्षणं जने' इत्यादेरुत्तरं दत्तम् ॥

हरि परित्यज्य नलामिलापुका न लज्जसे वा विदुषिवृषा कथम् ।

उपेक्षितेशोः करमाच्छमीरतादुरं वदे त्वां करमोर भोरिति ॥ ४३ ॥

हरिमिति ॥ हे भैमि, त्वं हरिमिन्द्रं परित्यज्य नलनामकं राजानं नलारूपतृणविशेषं
च अमिलपुकाभिलाषिणी तथा विदुषिब्रुता आत्मानं विदुषीं पण्डितां ब्रुवाणा सती कथं वा
न लज्जसे । अपि तु त्वया लज्जितव्यम् । महेन्द्रं त्यक्त्वा तृणतुल्यं नरं प्रियं बान्धुसि अहं
ज्ञायीति च ब्रूये एतन्महाचित्रम् । त्वादशी दुर्बुद्धिर्निर्लेखा च क्वापि नास्तीत्यर्थः । भोः
करमोर, करस्य कनिष्ठमणिबन्धमप्यदेशवदनुकृतो कोमलौ करु यस्या एवंविधे भैमि, इति
पूर्वाधोक्तकारणात् अहं त्वां उपेक्षितेशोस्त्वज्जलादुरतेशोः शमीरतात्कदुरसशमीकण्टकल-

१ 'अथ केवानुग्रहादेवकुल्लेखकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्राभिधायाः प्रकृतार्थेनिबध-
नादप्रकृतार्थप्रतीतिष्वभिदेव न केव' इति जीवातुः । २ 'अत्रावांन्तर्यामिणोऽलंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । 'इन्द्रान्तर्यामिणः स्पष्टः' इति जीवातुः ।

स्पटात् करभादुद्गादपि उरमुत्कृष्टां वदे ज्ञानपूर्वं कवयामि । उद्गस्यापि कदाचित्तरतम्यज्ञानं
भविष्यतीत्यपि संभाव्यतेऽपि तव तु न कदाचित् । तस्मादपि त्वं मुख्यतरेत्यर्थः । इच्छ-
म्योर्थावदन्तरं, तावदिन्द्रनलयोरिति जानीहीति भावः । अयमेवात्राभिप्रायो ज्ञातव्यः । न
तु करभादुद्गादः—करभोरिति । अस्मिन्नर्थे 'हस्तस्य गुणः' इति गुणप्राप्तेः करभोरो इति स्यात् ।
इतिशब्दस्यानन्वयापत्तेः । तस्मात्पूर्वार्थावपरामर्श इतिशब्दो हेत्वर्थो ज्ञातव्यः । 'संज्ञापूर्वको
विधिरनित्यः' इति हस्त(गुण)संज्ञामाश्रित्य पाक्षिकगुणाभावसमाधानं कृत्वा करभोर इति
संबुद्ध्या ज्ञानपूर्वं कवयानीति वा । 'मनुष्यजातेर्विवक्षाविवक्षे' इति वामनाचार्यवचनात्
करभादुद्गादः करभोरिति मनुष्यजातिविवक्षया 'जहुतः' इत्युक् । तस्य नदीत्वात् 'अम्भार्य'-
इति हस्ते हस्तविधिसामर्थ्याद्गुणाभावे च साधुकृतस्य करभोरुपदस्य पूर्वव्याख्याने योजना
कार्येति वा । कं मुखं राति ददातीति करा । करा भा यशोस्ती करभौ दर्शनमात्रेण युनोमेद-
नाद्वैतानन्दोद्भूतो निमज्जयन्ती ऊरु यस्या इति व्युत्पत्त्या त्वन्वेतावन्तं कालं करभो इति
प्रातिपदिकम्, त्वां इदानीं करभादुद्गादुद्गादं वदे इति वा । नलाभिलाषुका, 'लपपत-' इत्युक्तमि
'गम्वासीनामुपसंख्यानम्' इति समासः । विदुषी इति शीपः पचायजन्ते ध्रुवशब्दे परे
'धरुप-' इति हस्तः । पचादिषु ध्रुव इति पाठसामर्थ्यादेव च यविगुणौ न भवतः । करभा-
दुद्गादः इति योगविभागात्समासः । वदे, 'भासनोपसंभाषा-' इति ज्ञाने तद् ॥

विहाय हा सर्वेषुपर्वेनायकं त्वया धृतः किंनरसाधिमभ्रमः ।

मुखं विमुच्य श्वसितस्य धारया वृथैव नासापथधावनश्रमः ॥ ४४ ॥

विहायेति ॥ हे भैमि, त्वया सर्वे सुपर्वाणो देवाः तेषां नायकं स्वामिनमिन्द्रं विहाय
नरो मनुष्ये साधिमभ्रमः साधुत्वविषयः साधुत्वलक्षणो वा भ्रमः । अथ च नले साधिम-
भ्रमः किं धृतः हा कष्टम् । अनुचितमेतत् । उक्तमर्थं लोकोक्त्याह—धृष्टितस्य आसानित्यस्य
धारया परम्परया मुखं विमुच्य मुखमार्गं विहाय सुखरूपानायासगमनोपायभूतं मुखं पिचाय
नासापथेन नासिकामार्गेण यद् धावनं शीघ्रं ममत्वं तज्जनितः श्रमः क्लिप्तो वृथैव यथा धृतः
तथा त्वयैत्यर्थः । अथ च इन्द्रं विहाय तदपेक्षया हीनस्य किंनरस्य देवमोनिविशेषस्य
इन्द्रापेक्षया साधिमभ्रमो वृथा । अथ च रत्नबोरमेवात् कुत्सितो नरो मनुष्यो नलश्च
तस्मिन् इति । 'वृथा धृतः' इत्यपि पाठः । तस्मादेवं भ्रमं परित्यज्य महेन्द्रो वरणीय इति
भावः । साधुः पुत्र्यादिः ॥

तपोनले जुहति सुरयस्तनूर्विधे फलायान्यजनुर्भविष्यते ।

करे पुनः कर्षति सैव विह्वला बलादिव त्वां बलसे न बालिशे ॥ ४५ ॥

तप इति ॥ सुरो जुषाः अन्यत् नलनुः जन्म तत्र भविष्यते भाविने दिवे स्वर्गलक्ष-
णात् फलात् तपोनले चान्द्रायणादितपोरूपेऽमौ तनूः शरीराणि जुहति प्रक्षिपन्ति । सदर्थं
शरीरपोषणमपि कृत्वा तपोऽर्जयन्ति सैव इन्द्रादिस्यरूपा धीरेव पुनस्त्वदज्जुरागवसादिह्वला
सती वासिधेव जन्मनि त्वां बलादिव बलात्कारेण करे धृत्वा आकर्षति । हे बालिशोऽहं,

१ 'त्वयादुतः' इति जीवातुसंभतः पाठः । २ 'अत्र केकानुमासोऽन्वकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

'इष्टान्तान्वकारः' इति जीवातुः ।

त्वं पुनः न बलसे नाभिमुखीभवसि । चित्रमिलयः । कर्पटीवेति वा । जन्मान्तरभाषिक-
कार्यं बुधाः शरीरमपि लज्जन्ति, तच्च फलं प्रत्युत त्वत्प्राप्तये स्वयमेव सामिलार्थं सदस्मि-
न्नेव जन्मनि एतच्छरीरसहितामेवं त्वां स्वसमीपं नेतुमिच्छति, त्वं तु तत्संमुखी न भवसीति
सूक्ष्मेतरा घालिशेल्मेन सूचितम् । आपद्दं श्रवत्वा इन्द्रादिष्वन्यतमं दृणीष्वेति भावः ।
'अङ्गे च बालिशः' इत्यमरः । जुहति, 'अदम्भस्तात्' इति शेरत् 'हुधुवोः-' इति यणादेशः ।
'भुवध' इतीप्पुचः छन्दस्येव विधानमिति वृत्तिकारादिवचनाद्भाषायां 'भविष्यवे' इति
चिन्त्यम् । यद्वा 'भूण्डुर्भविण्डुर्भवित', 'जगत्प्रभोरप्रभविण्डु वैष्णवम्' इत्यादिप्रामाणिक-
प्रयोगदर्शनाच्च 'भुवध' इति चकारं 'भुवसलन्दति च' इति संशय्य चकारात् 'भाषावामपि
कचिद्वचति' इति व्याख्यानात्समर्थमीयम् । गत्यन्तरं वा गवेषणीयम् ॥

'हुताशानोद्धन्धन-' इत्यादि यदुक्तं तच्छ्लोकत्रयेण दूषयति—

यदि स्वमुद्वन्धुमना विना नलं भवेर्भवन्तीं हरिरन्तरिक्षगाम् ।

दिविस्थितानां प्रथितः पतिस्ततो हरिष्यति न्याय्यमुपेक्षते हि कः ॥४६॥

यदीति ॥ त्वं नलं विना यदि स्वम् आत्मानं उद्वन्धुमना भवेः, ततः तर्हि अन्तरि-
क्षगामन्तरिक्षस्थां त्वां ततोऽन्तरिक्षात् हरिरेन्द्रो हरिष्यति नेष्यति । यसादिविस्थितानां-
मन्तरिक्षस्थानां पतिः स्वामी प्रथितः स्यात् । बुद्धमेतत्-कः न्याय्यं न्यायादनपेतं स्वीयं
मांगमुपेक्षते नाज्ञीकरोति । अपितु सर्वोऽप्यज्ञीकरोति । तत इति तर्कमेव वा । न्याय्यं,
'धर्मेप्यर्थ' इति सर्वं ॥

निवेक्ष्यसे यद्यनले नलोज्जिता सुरे तदस्मिन्महती दया कृता ।

चिरादनेनैवार्थनयापि दुर्लभं स्वयं त्वयैवाङ्ग यदङ्गमर्प्यते ॥ ४७ ॥

निवेक्ष्यस इति ॥ नलनोज्जिताऽपरिणीता त्वं यदि अनलेऽग्नी निवेक्ष्यसे आत्मानं
कोप्यसि । तत्तर्हि अस्मिन्सुरे बह्वी त्वया महती दया कृता । यद्यस्मात् हे अज्ञ भूमि,
अनेनाग्निं चिराद्दुःकालमर्चनया प्रार्थनयापि कृत्वा दुर्लभमङ्गं त्वयैव स्वयमर्प्यते धीयते ।
चरित्रकालं वाचित्तमपि दुष्प्राप्यं, तद्वात्रा स्वयमेव यदि धीयते तत्र दैवैव निमित्तमिति
ज्ञायते । स्वयमेव स्वाहादानात्त्वया गुर्वी दया कृता । तथा च ग्रहिप्रवेशोऽपि त्वया कर्तुं न
शक्यत इति भावः । कस्मिन्कृते किं भविष्यतीति न जानासीत्युपहासः अङ्गेति संयुज्या
सूचितः ॥

जितंजितं तत्त्वलु पाशपाणिना विनानलं वारि यदि प्रवेक्ष्यसि ।

तदा त्वदाख्यान्बहिरप्यसूनसौ पयःपतिर्वैक्षसि वक्ष्यतेतराम् ॥ ४८ ॥

१ 'अत्र काव्यलिङ्गोपेक्षात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अन्तरिक्षगामं भवन्तीं अन्तरिक्षस्थां
जायमानाम्' इति सुखावबोधः । 'प्रतिशङ्कते उद्ध्वन्धनप्रतिशङ्का द्वितीया, तथापि, अन्तरिक्षस्थेन्द्रस्या-
सिक्तत्वादिन्द्रस्य च प्राधान्यात्प्रबलं दूषिता' इति सुखावबोधः । ३ 'अत्र लोकानुप्रासकाव्यलिङ्गार्थ-
नुरन्त्यालोपेक्षात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'दयादृता' इति जीवातौ, 'दया दृता' इति
साहित्यविद्याधर्या पाठः । ५ 'अर्पितया' इति पाठः साहित्यविद्याधर्याम् । ६ 'अत्र लोकानु-
प्रासकाव्यलिङ्गोपेक्षात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र नलालम् जीवतज्जिहासोरनकमहन्तुकिमह-
नरूपानर्भोर्धैर्यममेदः' इति जीवातुः ।

जितमिति ॥ हे भैमि, यदि त्वं नलं विना पूर्वोक्तदोषादनलमपि विना वारि प्रवेक्ष्यसि वारिप्रवेशलक्षणमन्यं मरणोपायं चेत्करिष्यसि, तत्तर्हि खलु निश्चितं पाशपाणिना बलनेन जितंजितम् । अतितरां जितमित्यर्थः । संज्ञमे द्विरुक्तिः । अतिदुर्लभस्य चिरेभित्तस्य स्वत एवागमनात्सर्वोत्कर्षेण जितमित्यर्थः । यतः—असौ पयःपतिः तदा त्वयि प्रविष्टायां सखां त्वद्वारुपांस्त्वन्नामकान्स्त्रीयानसुराणान् बहिरपि वक्षसि । इदयोपर्यपीलयैः । वक्ष्यतेतरां धारयिष्यतितराम् । इदानीमन्तःकरणे तावन्निरकालं बहस्त्रेव, तदानीमालिङ्गनवशाद्बहिरपि वक्ष्यतेतराम् । अतस्तेन जितमित्यर्थः । अत्र पयःपतित्वमेव हेतुः । अगमप्युपायः कर्तुं न शक्य इत्यर्थः । वक्षसि वक्ष्यतेतरमित्यन्वयः । ततो बह्विर्नोगाभावाच्च पञ्चमी । अर्थाच्च वक्षोपेक्षमेव बहिद्वयम् । वक्ष्यते, बहूः स्त्रितेस्त्वात्सि स्वे 'हो वः' इति ह्रस्व उक्ते 'पयोः कः सि' इति कृत्वे 'आदेशप्रत्यययोः' इति पत्वम् ॥

मरणोपायान्तरं च वक्ष्यति—

करिष्यसे यद्यत एव दूषणादुपायमन्यं विदुषी स्वमृत्यवे ।

प्रियातिथिः स्वेन गृहागता कथं न धर्मेराजं चरितार्थयिष्यसि ॥४९॥

करिष्यसे इति ॥ हे भैमि, त्वम्, अत एव दूषणात् उद्बन्धनादिमरणे इन्द्रायणीना भविष्यामीत्यस्मादूषणाद्विदुषी अन्योपायस्फुरणे प्रतिभाषती सती स्वमृत्यवे अन्यमुपायं कर्तुंभक्षणादिलक्षणे यदि चेत्करिष्यसे तर्हि स्वेन स्वयमेव गृहान्प्रत्यागता प्रिया प्राप्तेष्वरी अतिथिरूपा त्वं धर्मेराजं यमं कथं न चरितार्थयिष्यसि । कृतार्थं करिष्यसीत्यर्थः । यमगृहे सर्वेषां गन्तव्यमेव । स्वयं गृहागतायाश्च वरणे न दोषः । तस्मान्मरणे उपायान्तरमपि कर्तुं न शक्यत इति भावः । विदुषः पूर्वोक्तदूषणे उपायान्तरं स्फुरति । 'गृहाः पुंसि च भूभ्येव' इत्यमरः ॥

तवाभिप्रायमज्ञानानेनैव मया 'इन्द्रायणीन्वृणीष्व' इत्युक्तम्, त्वया तु 'न' इति वचन-
भाषाणोक्तम् । इदानीं तवाभिप्रायो ज्ञात इत्याह—

निषेधवेपो विधिरेष तेऽथवा तवैव युक्ता खलु वाचि वक्ता ।

विजुम्भितं यस्य किल ध्वनेरिदं विदग्धनारीवदनं तदाकरः ॥ ५० ॥

निषेधेति ॥ अथवा इन्द्रायीज वृणे इति एष ते तव निषेधो वेपो रूपं वसोतादशो विधिरेव । न वृणे इति यथाश्रुतार्थग्राहिणा मया पूर्वं न ज्ञातः, इदानीं वृणे इति विधिरेव ज्ञातः । लौकिकवचनरीतिरप्येषम् । निषेधे विधिप्रतीतिः कथमिलत आह । खलु यस्मात् तवैव वाचि वक्ता युक्ता । वक्तोक्तिस्तद्वचनविषयैव युक्तैरायैः । एतदपि कुत इत्याशङ्काह—
खलु यस्मात् यस्य ध्वनेः ध्वनिसंज्ञकस्रोतमकाव्यस्य इदं निषेधविधिरूपं किल प्रतिदं विजु-
म्भितं विलसितम्, तस्य आकरः खनिः उत्पत्तिस्थानं विदग्धनारीवदनं चतुरवनितामुक्तम् ।
वक्तोक्त्यादिव्यनिविलसितं वक्तुं विदग्धा नारीव आनाति, न त्वन्या । त्वादृशी वक्तोक्त्यादि

१ 'अयोपेक्षाकेकानुमासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'करिष्यसे' इति पाठः । ३ विदु-
षीति पुल्लिङ्गे इति च साहित्यविद्याधरीसंग्रहः पाठः । ४ 'अथ काव्यलिङ्गनलंकारः' इति साहि-
त्यविद्याधरी ।

बहुं चतुरा ना(अ)लोत्सर्गः । 'इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्बुनिर्बुधैः कथितः' इति काव्यप्रकाशः । 'विरपष्टं कियमाणादङ्किष्टा स्वरविशेषतो भवति । अर्थान्तरप्रतीतिर्यत्रासौ काकुवक्रोक्तिः ॥' इति, 'वापीं ज्ञातुमिती गतासि न पुनस्तस्य प्रियस्यान्तिकम्' इत्यत्र ज्ञाननिषेधे ज्ञानविधिः, प्रियोपसरणविधौ तन्निषेध इति । तथा—'प्राणेश विश्रुतिरियं नदीया तत्रैव नेया दिवसाः कियन्तः । संप्रत्ययोग्यस्थितिरेष देशः कला वदिन्दोरपि तापयन्ति ॥' इति । तत्रैव दिवसा नेयाः नाप्रागन्तव्यमिति निषेधो व्यङ्ग्यते, स निषेधोऽपि भङ्गा आगमविधिरेव । यतस्तथा आत्मनो भर्तृविरहासहत्वं भङ्गा सूचितमिति निषेधवैयो विधिर्जातव्यः । अन्यदपि ग्रन्थान्तराज्ज्ञातव्यं मुच्यते ॥

भ्रमामि ते भैमि सरस्वतीरसप्रवाहचक्रेषु निपत्य कल्पदः ।

त्रपामपाकृत्य मनाकुरु स्फुटं कृतार्थनीयः कतमः सुरोत्तमः ॥ ५१ ॥

भ्रमामीति ॥ हे भैमि, अहं ते तव सरस्वत्या रसो मायुर्न तत्संबन्धिषु वक्रोक्त्यादिरूपप्रवाहचक्रेषु समूहेषु । आवर्तैष्वित्यर्थः । निपत्य कति कियन्तं कालं कति वारान् वा भ्रमामि ग्रान्तो भवामि । निषेधरूपेणोच्यते विधिरूपेण चेति मिथ्याभावात्किमत्कालं मया भ्रमितव्यमित्यर्थः । अन्योऽपि नदीजलप्रवाहावर्तेषु बहुवारं बहुकालं वा भ्राम्यति । कुलालचक्रनिपतितो पटादिर्वा । त्रपां लज्जां मनाक् ईषदपाकृत्य इन्द्रादिषु मध्ये कतमः सुरोत्तमः स्वयंवरेण त्वया कृतार्थनीयः । इन्द्रः, अग्निः, वसुः, वरुणो चेति अद एतस्फुटं कुद । नामप्राग्भेकं पृथ इति कथयेत्यर्थः । मनाक् प्रकटं कुर्विति वा । कति, 'कालाचक्रोः' इति कालवाचित्वेऽस्त्यन्तसंगोने द्वितीयावबुधचनान्तम् । सुरोत्तमः पुरुषोत्तमवत् । दिक्पतित्वाच्चतुर्णामपि सुरोत्तमत्वम् । भैमीवरणानिप्रागं वै ॥

कतम इत्युक्तं तदेवोपन्यस्यति—

मतः किमैरावतकुम्भकैतवप्रगल्भपीनस्तनदिग्धवस्तव ।

सहस्रनेत्राक्ष पृथग्मते मम त्वदङ्गलक्ष्मीमवगाहितुं क्षमः ॥ ५२ ॥

मत इति ॥ ऐरावतकुम्भस्थलस्य कैतवेन व्याजेन तत्कुम्भावेव प्रगल्भौ कठिनौ पीनौ मांसलौ स्तनी यस्या दिवाः प्राच्या ध्रुवः पतिः इन्द्रः तव मत ईप्सितः किम् । प्रायेणैवमेव त्वया विचारितं साहित्यार्थः । युक्तं चैतत्—त्वदङ्गलक्ष्मीं त्वच्छरीरसोभामवगाहितुं सामस्त्येनेक्षितुं सहस्रनेत्रादिन्द्रात्पृथक् अन्यो द्विनेत्रः मम मते क्षमो न । नेत्रद्वयेन तव सौन्दर्यं द्रष्टुं न शक्यते इति सहस्रनेत्रावादिन्द्र एव तव सौन्दर्यदर्शनयोग्य इति ममाप्ययमेवाशय इति भावः । तव मतो, मम मत इति 'कस्य च वर्तमाने' इति कर्तरि पष्ठौ । सहस्रनेत्रात्, 'पृथग्विना—' इति पूर्वमी ॥

१ काव्यप्रकाशे मुक्तावबोधायां साहित्यविद्याधर्या च 'वापीं ज्ञातुमिती गतासि न पुनस्तस्यान्तिकम्' इत्येव पाठ उपलभ्यते । २ 'अथ हेत्वाद्येपाकंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अपानुप्रासशेषाकंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रापदुत्तिसमासोच्चकंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अवोचरवाक्यार्थेन पूर्ववाक्यार्थसमर्पणाद्वक्तव्यार्थे हेतुकं काव्यलिङ्गमकंकारः । तस्यापह्नवेन संशुद्धिः' इति जीवानुः ।

प्रसीद् तस्मै दमयन्ति संततं त्वदङ्गसङ्गप्रभवैर्जगत्प्रभुः ।

पुलोमजालोचनतीक्ष्णकण्टकैस्तनुं घनामातनुतां स कण्टकैः ॥ ५३ ॥

१ प्रसीदेति ॥ हे दमयन्ति, तस्मै इन्द्राय प्रसीद् त्वं प्रसन्ना भव । तं वृषिवत्पर्यः । अनन्तरं स जगत्प्रभुरिन्द्रः त्वदङ्गसङ्गात्प्रभवो येषां तैः कण्टकै रोमाभैः कृत्वा तनुं शरीरं संततं सर्वदा घनां निविडं परिपूर्णमातनुताम् । किभूतैः—पुलोमजाया इन्द्राण्या लोचनयोरसितरां सोढुमशक्यत्वात् तीक्ष्णकण्टकैरसङ्गाकण्टकरूपैः सूच्यप्रतुल्यैः क्षुद्रशत्रुरूपैर्वा । त्वया वृते सतीन्द्राणीपरित्यागेन त्वत्प्रेवानुरक्तो भविष्यतीति भावः । सपत्नीसुतान्भर्तुरङ्गतान्कीडतो हृष्टाऽन्धस्या नेत्रयोः कण्टकविद्धवेदना भवतीत्युक्तिः । 'सूच्ये क्षुद्रशत्रौ च रोमहर्षे च कण्टकः' इत्यमरः । तस्मै, 'क्रियया यममिप्रैति' इति संप्रदानम् ॥

वह्निरणे कारणमाह—

अबोधे तत्त्वं दहनेऽनुरज्यसे स्वयं खलु क्षत्रियगोत्रजन्मतः ।

विना तमोजस्विनमन्यतः कथं मनोरथस्ते बलते विलासिनि ॥ ५४ ॥

अबोधीति ॥ त्वं स्वयमप्रवर्तितैव दहनेऽग्नौ अनुरज्यसेऽनुरक्षाधीति मया तत्त्वं परमाधौबोधे अज्ञायि । हे विलासिनि, खलु यस्मात्क्षत्रियाणां गोत्रे वंशे जन्म यस्यास्तस्याः ते तव मनोरथः तं ओजस्विनं तेजस्विनं वह्निं विना परिहृज्य अन्वतोऽन्यस्मिन्पुरुषे कथं बलते । अपित्वयोग्यत्वान्न बालेव । तेजो हि तेजस्यैवानुरज्यते । त्वं तेजस्विनी, वह्निरपि तेजस्वीति बहवन्नुरक्षाधीति युक्तमिति मया ज्ञातमिति भावः । अन्यस्यापि क्षत्रियकुलोत्पन्नस्य नन इव श्रीमृगामी रथः तेजस्विनमन्त्रं क्षत्रियं विहाय ब्राह्मणादिषु न बलते । अनुरज्यसे, इयनो जित्वात् 'अनिविताम्—' इति नलोपः । अन्यतः, सप्तमर्थं तैत्तिः ॥

त्ययैकसत्या तनुतापशङ्कया ततो निवर्त्य न मनः कथंचन ।

हिमोपमा तस्य परीक्षणक्षणे सतीषु वृत्तिः शतशो निरूपिता ॥ ५५ ॥

त्ययेति ॥ त्वादग्न्यपतिप्रताभावाद् एका चासी सती च तया मुख्यपतिप्रतया त्वया सनोः शरीरस्य तापाहाहात् वेददाहमयं करिष्यतीति शङ्कया भिया संतापमिया च तस्मादग्नेः सङ्काशात् कथंचन केनापि प्रकारेण मनो न निवर्त्य परावर्तनीयम् । यस्मात् परीक्षणक्षणे साधुत्वात्साधुत्वपरीक्षार्थं दिव्यसमये, स्त्रीणां गृहगमनादिसमये, सीतादिपतिप्रतापपरीक्षासमये, तस्मै अग्नेः वृत्तिः स्थितिः शतशः रामायणादौ हिमोपमा तुषारसदृशी निरूपिता दृष्टा च । त्वं नापि सती । शतशः सतीष्विति वा ॥

१ 'अत्रानुप्रासरूपकात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र हेतुसमासोत्कर्षकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'वाक्यार्थहेतुकं कान्यलिङ्गं न्यक्तमेव' इति जीवातुः । ३ 'सतीषु साध्वीषु नाविकानु विभवे तस्य' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र कान्यलिङ्गमत्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र पूर्ववाक्यसंस्कारपरीक्षादर्थहेतुकत्वात्पदार्थहेतुकमेकं कान्यलिङ्गम् । तस्याप्युत्तरवाक्यार्थहेतुकत्वादर्थहेतुकं चेतनयोः संकरः' इति जीवातुः ।

वमवरणे कारणमाह—

स धर्मराजः खलु धर्मशीलया त्वपास्ति चित्तातिथितामवापितः ।
ममापि साधुः प्रतिभात्ययं कमश्चकास्ति योग्येन हि योग्यसंगमः ॥५६॥

स धर्मेति ॥ खलु निश्चये संभावनायां वा । स प्रसिद्धो धर्मराजो यमः त्वया चित्त-
स्यातिथितां गोचरत्वमवापितः प्रापितोऽस्ति । यतः—धर्मप्रधानं शीलं यस्याः, धर्म शील-
यत्नभ्यस्सति वा एवंभूतया । धर्मशीलो हि धर्मशील एवानुरज्यत इति । अयं कम इयं
परिपाटी ममापि साधुः धर्मीचीना प्रतिभाति । एतन्ममापि संगतम् । हि यस्मात् कुलशी-
लादिनिर्यायेन उत्तमेन सह योग्यैव संगमश्चकास्ति, न त्वयोग्येन योग्यस्य । तस्माद्
धर्मराजेन धर्मशीलायाः संबन्धो युक्त इति भावः ॥

अजातविच्छेदलवैः सरोद्धवैरगस्त्यभासा दिशि निर्मलत्ववि ।
धुतावधिं कालममृत्युशङ्किता निमेषवत्तेन नयस्व केलिभिः ॥ ५७ ॥

अजातेति ॥ हे भैमि, त्वम् अगस्त्यभासाऽगस्त्यनक्षत्रवीर्या निर्मलत्ववि उज्ज्वलकान्तौ
संगोगयोग्यायां दक्षिणस्यां दिशि तेन यमेन सह न जातो विच्छेदलवो वियोगलेशो येषु तैः
सरोद्धवैः केलिभिः कृत्वा यमस्यैव पतितत्वात् अमृत्युशङ्किता मृत्युमवरहिता सती निमेष-
वत् । धुतावधिं निर्मयोदम् आचन्द्रार्कं कालं नयस्वतिवाहय । अन्यद्वरणे विच्छेदः संभाव्यते,
एतद्वरणे तु मरणामावादाचन्द्रार्कं काममुखमनुभवेति भावः । 'सरोद्धवैः' इति पाठे सरस्व-
तस्वरूपैः कामसंबन्धितस्वस्रैश्चुम्बनादिभिः कृत्वा अजातविच्छेदलवैश्चुम्बनादिभिर्निरन्तरै-
रित्यर्थः । नयलेति, चित्त्वात्कर्त्रभिप्राये क्रियाफले तद् । 'नय' इति वा ॥

वरुणवरणे कारणमाह—

शिरीषमृद्धी वरुणं किर्मीहसे पयःप्रकृत्या सुदुवर्गवासवम् ।

विहाय सर्वान्वृणुते स किं न सा निशापि शीतांशुमनेन हेतुना ॥५८॥

शिरीषेति ॥ शिरीषमृद्धी शिरीषपुष्पवत्कोमलाङ्गी त्वं वरुणगीहसे इच्छति किम् ।
प्रायेणैवं संभावयामि । यतः—किंभूतम्—पयःप्रकृत्या उदकस्वभावेन, पयोलक्षणया प्रकृत्या
उपादानकारणेन वा सुदुवर्गसा सुदुवस्तुसहसा वासवम् । किंचित्पार्थिववायवसहितस्याप्यश-
रीरस्य वरुणलोके विद्यमानत्वान्मुदुतममिलार्थः । त्वमपि मृद्धी, सोऽपि मृदुरिति उभयोयोग्य-
त्वम् । दृष्टान्तेनैतदेवोपपादयति—सा अतिशीतातिमृद्धी निशा अप्यनेन सुदुतरत्वेनैव हेतुना
सर्वान्वेवान् विहाय शीतांशुं चन्दं किं न वृणुते स अपि तु वने । योग्यत्वादित्यर्थः । हेतुना,
'सर्वानात्रस्तृतीया च' इति तृतीयौ ॥

असेवि यस्त्यक्तदिवा दिवानिशं श्रियः प्रियेणानणुरामणीयकः ।

सहामुना तत्र पयः पयोनिधौ कुशोदरि क्रीड यथामनोरथम् ॥ ५९ ॥

१ 'अत्र डेकानुप्रासायांनारन्यासालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपमालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपमन्वासीऽलंकारः' बहुक्तं बहुते- 'सहसामान्यावर्गी स्फुटमुपमाना
सकृत्प्राप्तोपेती । निर्दिश्येते वसिष्ठमयन्वातः स विधेयः' इति साहित्यविद्याधरी । 'दृष्टान्त-
लंकारः' इति क्रीडानुः ।

असेवीति ॥ लषा षीः स्वर्गो येन धियः त्रियेण नारायणेन जनणु महद् रामणीयकं यस्यैवंभूतो यः क्षीरोदो दिवानिशं रात्रिदिग्मसेवि । हे कृशोदरि, त्वं तत्र पयसो दुग्धस्य पयोनिधौ तत्पतित्वादमुना सह सार्धं यथामनोरथं स्वेच्छया कीड । श्रीसहितो विष्णुर्यथा तत्र कीडति तथा स्वमध्मनेन सहैत्थर्थः । दिवानिशम्, 'कालाचनोः' इति द्वितीया । यथामनोरथम्, 'यथासादृश्ये' इति संमासः ॥

इति स्फुटं तद्वचसस्तयादरात्सुरस्पृहारोपविडम्बनादपि ।

कराङ्गमुत्तैककपोलकर्णया धृतं च तद्भाषितमधृतं च तत् ॥ ६० ॥

इतीति ॥ कराङ्गे हस्तकोष्ठे युतं स्थितमेकं कपोलकर्णं यस्या एवंविधया तथा तत्तस्य दूतस्य इति पूर्वोक्तं भाषितं धृतं चाधृतं च । इन्द्रियपादवाङ्मृतम्, अनश्रीकारात् धृतमिति भाषः । स्फुटमुल्लेखायाम् । ध्वजं हेतुः—तस्य नलाकारस्य दूतस्य आदराङ्गुतम् । अध्वजे हेतुः—दुरेषु शब्दादिषु स्पृहारोपोऽभिलाषारोपः, तद्रूपाद्विडम्बनाद्वृषणादधृतम् । पतिप्रताया मम अन्याभिलाषारोपवचनं दुष्टमिति नाकर्णितमित्यर्थः ॥

चिरादनध्यायमवाङ्मुखी मुखे ततः स सा वासयते दमस्वसा ।

कृतायतन्भासविमोक्षणाथ तं क्षणाद्भाषे करुणं विचक्षणा ॥ ६१ ॥

चिरादिति ॥ ततोऽनन्तरं सन्नितात्वादवाङ्मुखी विचक्षणा चतुरा सा दमस्वसा मेनी मुखे चिरकालमनध्यायं वचनाभावं वासयते स । मुहूर्तं तूष्णीं बभूवेत्यर्थः । अथ पश्चात्कृतमायतं दीर्घं भासविमोक्षणं यथा एवंभूता सती क्षणान्मुहूर्तादनन्तरं करुणं करुणरसप्रधानं वचनं, करुणं यथा तथा सा वभाषे । अकरुणमिति वा । निदुरमुवाचेत्यर्थः । अन्तकदूततोचितम् इत्यादेवैक्षमाणत्वात् । अनादरसूचकमौनावाङ्मुखात्तदीर्घनिःश्वासरकरणात् विचक्षणेति सामिप्रायम् । प्रचण्डवाणी नास्ति सति तात्कालिकोऽनध्यायः क्रियते, क्षणानन्तरं पुनः पठ्यते तद्वदुवाचेत्यर्थः । सन्नितास्य जातिः स्वभावो वा । 'अध्यायन्याय—' इत्यादिना अध्यायशब्दः साधुः । वासयते, 'णिचक्ष' इति तत् । 'अभावकर्मकात्—' इति न परस्मैपदम्, अर्थां चित्तवत्कर्तृकत्वामात् अनध्यायस्य कर्तृत्वात् । विचक्षणा, 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युञ्च् ॥

विमिन्दता दुष्कृतिनीं मम श्रुतिं दिगिन्द्रदुर्वाचिकसूचिसंचयैः ।

प्रयातजीवामिव मां प्रति स्फुटं कृतं त्वयाप्यन्तकदूततोचितम् ॥ ६२ ॥

विमिन्दतेति ॥ तस्यापि अतिमुन्दरेण नलतुल्याकारेणापि सता मां प्रति स्फुटमन्तकदूततोचितं यमदूतत्वोचितं कर्म कृतम् । किंभूतेन—आरोपितदिक्पालाभिलाषवाणीसमाकर्ण-

१ 'अथ लेकानुप्रासावसरावर्त्तकारौ' । बहुक्तम्—'अर्थान्तरमुत्कृष्टं सरसं यदि चोपलक्षणं क्रियते । अर्थस्य तदभिधानप्रसङ्गो न च सोऽवसरः ॥' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'दूतस्य वचनो वचनस्य आदरात्' इति सुखावबोधसाहित्यविद्याधरी । ३ 'अनादरविडम्बनयोः कृताङ्गुताङ्गौ हेतुहेतुमद्भावेन यथासंस्कृत्यन्यायवाचकत्वात्कारः' इति जीवातुः । ४ 'अवाङ्मुखासौचमावर्त्तकारः' इति साहित्यविद्याधरी

माहुष्कृतिनी दुष्कर्मकारिणी मम श्रुतिं दिग्गन्दा इन्द्रादिदिक्पालोपा दुर्वाचिकानि दुष्टसंदे-
शवचनानि तद्रूपैः सूचिसंज्ञैः सूचिसङ्घैः कृत्वा विभिन्दता पीडयता । अत एव—प्रगात-
जीवामिव गतप्राणामिव मृतं पापिनं कर्णे सर्वत्र चाङ्गे सूचिसङ्घैर्यमदूतो यथा निगुरे पीड-
यति । चतुर्णामपि दूतत्वाद्यमदूतोचितमेव त्वया कृतमित्यर्थः । अतिसुन्दरस्य विशेषतो
नलतुल्याकारस्य सौम्याकारस्य मां प्रत्यतिपीडाकारित्वमयुष्ममिति त्वयापोल्यपिना सूचितम् ।
अन्वोऽपि बौद्धादिरदुष्कृतिनी दोषलेखरहितां श्रेयोरूपां श्रुतिं चेदं दुष्टवचनैर्दूषयति । प्रयातो
यातुमारब्धः, प्रशब्द आदिकर्मणि, तत्रैव निष्ठा ॥

उक्तमेवार्थं सोपस्करमाह—

त्वदास्यनिर्यन्मदलीकदुर्यशोमयीमयं सल्लिपिरूपभागिव ।

श्रुतिं ममाविश्य भवदुरक्षरं खजल्यदः कीटवदुत्कटा रुजः ॥ ६३ ॥

त्वदास्येति ॥ अदः भवदुरक्षरं त्वयोक्तं दुष्टमक्षरं मम श्रुतिमाविश्य कीटवदुत्कटा
रुजः पीडाः सूजति । किंभूतम्—तत्र आस्वाभिर्यभिर्गच्छत इन्द्रायनुरागरूपं मद-
लीकदुर्यशोक्तं मदीयमिच्छापनशौरूपं मयीमयं मयीप्रचुरं सत् भवत् । अत एव लिपिरूप-
भागिव लेखनस्वरूपं मनदिष । मदीं चासौ लिपिश्च तद्रूपभाग् वा । कीटो यथा कर्णं
प्रविश्य दुःसहं पीडां करोति । अन्यदप्यक्षरं मयीमाजननिर्यन्मधीलिखितं लिपिरूपं भवति ॥

तमालिरूपेऽथ विदर्भजेरिता प्रगाढमौनव्रतयैकया सखी ।

त्रयां समाराधयतीयमन्यया भवन्तमाह खरसङ्गया मया ॥ ६४ ॥

तमिति ॥ अथ विदर्भजेरिता भैमीप्रेरिता आलिः सखी तं ऊचे । हे दूत, इयं सखी
भैमी प्रगाढमौनव्रतया दृढतरमौनलक्षणव्रतया एकया स्वस्य रसङ्गया जिह्वया त्रयां समारा-
धयति भजते, अन्यया मया मद्रूपया स्वस्य रसङ्गया जिह्वया, अथ च खरसं भैम्यमिला-
पयिष्यं जानत्या मया, कृत्वा भवन्तमाह । इयं लज्जावशात्स्वामिप्रायं त्वां साक्षात् बोध-
यति तस्मादेतत्प्रेरिता अहमेतदभिप्रायमेव ब्रवीमि तमाकर्णयेति भावः । मया लक्ष्म्या सह
वर्तमानः तत्संबुद्धिः सम । आवन्तं भैमीविशेषणं वा । अन्वोऽपि मौनीं कांचिद्वता-
माराधयति ॥

किमाहेत्याह—

तमर्चितुं मद्भरणस्रजा नृपं स्वयंवरः संभविता परेद्यवि ।

ममासुभिर्गन्तुमनाः पुरःसरैस्तदन्तरायः पुनरेव वासरः ॥ ६५ ॥

तद्यच्च विश्रम्य दयालुरेषि मे दिनं निनीयामि भवद्विलोकिनी ।

नखैः किलाख्यायि विलिख्य पक्षिणा तवैव रूपेण समः स मत्प्रियः ६६

१ 'अथ रूपकोपमासमासोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ रूपकोपेपोपमालंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । 'रूपकोपेधासंकीर्णमुपमा' इति जीवातुः । ३ 'अथ समासोक्तिरेवा-
लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तमिति ॥ तद्वेति । गहरणस्तजा मवीयवरणमधूकमालना कृत्वा तं नलनामानं रूपम-
र्चितुं परेशवि श्वः स्वयंवरः सम्पन्नमविता । एष वासरः पुनः तस्य स्वयंवरस्यान्तरायो विघ्न-
रूपः । एतावानेव विलम्बोऽस्ति । किंभूतः—पुरःसरैः एतदिवसात्पूर्वमेव गन्तुकामैः मम
अमुभिः प्राणैः सह गन्तुमन्वा जिगमिषुः । तस्मान्मया इन्द्रादयो न वरीतव्या इति भावः ।
अयं दिवसः कथं निर्विशो यास्यातीति चिन्तया मम प्राणा अतिव्याकुलाः । यस्मात् तत्तस्मा-
देष विश्रम्य मे मम त्वं दयालुरेपि भव । त्वय्यत्र स्थिते सति मम प्राणा अपि स्थास्यन्ती-
त्यर्थः । नो चेत्त । तदेवाह—भवद्विलोकिनी भवन्तमवलोकयन्ती सती वर्तमानं दिनं दिनी-
षाम्यतिवाहयितुमिच्छामि । त्वदवलोकनवशात्प्राणधारणात्स्वया मम कृपा कृता भविष्यतीति
भावः । परपुरुषविलोकनेन कथं पातिप्रत्यं तवैत्यत आह । किल यस्मात्पतत्रिणा राजहंसेन
मलिनीदले नौर्विलिख्य स मम प्रियो नलस्तवैव रूपेण समस्तुल्यः तादृशः सुन्दर आख्यायि
कथितः । तस्मात्तव नलाकारत्वात्प्रलुब्धैव त्वदवलोकनान्मम प्राणधारणं, तद्दर्शनेन पातिव-
लक्षतिर्मेम गालील्यर्थः । श्लोकद्वयमेकान्वयम् । अर्चितुम्, मौषादिकस्यार्चते रूपम् । 'सद्यः-
पक्ष्मरारिः' इति परेशवीति साधुः । पुरःसरैः, 'पुरोप्रतोभेषु' इति टैः ॥

अथ स्थितौ तत्रापि कार्यं सादित्याह—

दशोर्द्वयी ते विधिनास्ति वञ्चिता मुखस्य लक्ष्मीं तव यत्र वीक्षते ।

असावपि भ्वस्तदिमां नलानने विलोक्य साफल्यमुपैतु जन्मनः ॥६७॥

दशोरिति ॥ विधिना व्रजणा दैवेन वा तव दशोः द्वयी नेत्रद्वयी वञ्चितास्ति । कथम्-
यद्यस्मात् तवैवातिसुन्दरस्य मुखस्य लक्ष्मीं शोभां न वीक्षते आत्मना साक्षादित्यर्थः ।
आदर्शादौ तु प्रतिबिम्बस्यैव दर्शनात् । तत्तस्मादसावपि नेत्रद्वयी श्वो नलानने इमां त्वन्मु-
खशोभां विलोक्य जन्मनः साफल्यं कृतार्थत्वमुपैतु । सुन्दरवस्तुदर्शनेन नेत्रयोः साफल्यं
भवति तस्मादद्यात्र स्थित्वा श्वो नलमुखलक्ष्मीविलोकनाज्ज्ञेयसाफल्यं भविष्यति । त्वन्मुखं
नलमुखसदृशमिति भावः । अथ च अहमेव इमां नलानने दृष्ट्वा जन्मसाफल्यं लप्स्ये इति न,
किं त्वसावपि लप्स्यते इत्यपि शब्दार्थः ॥

कारणान्तरमप्याह—

ममैव पाणौकरणेऽग्निसाक्षिकं प्रसङ्गसंपादितमङ्ग संगतम् ।

न हा सहाधीतिधृतः स्पृहा कथं तवार्थपुत्रीयमज्यमर्जितुम् ॥ ६८ ॥

ममेति ॥ अत्र दूत, मम पाणौकरण एव विवाहसमय एव अग्निः साक्षी बलिज-
ग्निसाक्षिकमग्निमङ्गं संगतं मैत्रम्, अर्षाणलेन सह त्वना प्रसङ्गसंपादितमनायासमर्जितं
स्यादिति शेषः । अन्याथैवमातेनापि त्वयाद्यात्र स्थितेन प्रासङ्गिकी अग्निसाक्षिकत्वादृढा
नलेन सह मैत्र्यपि संपादिता स्यात् । तदर्थमप्यत्र स्थातव्यमित्यर्थः । तदीयमैत्र्या मम
हि प्रयोजनमित्यत आह—हा खेदे । सहाधीतिधृतो लक्षणया कुलक्षीलरूपादिना सदृशस्य
तव आर्यपुत्रीयं विशिष्टकुलोत्पन्नवीरसेनसुतसंबन्धि अज्यं मैत्रमर्जितुं संपादयितुं स्पृहा-

१ 'अत्र पूर्वश्लोके सद्विकसतिशयोक्तिरलंकारः, अत्रश्लोके उपमाकाव्यतिशयलंकारः' इति साहि-
त्यविद्याधरी । २ 'अत्र हेत्वातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

कामो हरनेत्राभिजनिर्त तत्प्रतिदं भस्म । अभावरूपः पदार्थः किमपि कर्तुं न शक्नोति ।
कामस्त्वभावरूपत्वादन्यस्यापि किमपि कर्तुं न शक्नोति किं पुनः पतिव्रताया नमेति भावः ।
यः पुनः स्मरो भस्म, तर्हि वस्त्वस्तु इति बान्धवः ॥

मदनाधीनत्वे दोषमाह—

न्यवेशि रत्नत्रितये जिनेन यः स धर्मचिन्तामणिरुज्जितो यथा ।

कपालिकोपानलभस्मनः कृते तदेव भस्म स्वकुले स्तुतं तथा ॥ ७१ ॥

न्यवेशीति ॥ जिनेन बुद्धेन यो धर्मचिन्तामणिः धर्मरूपचिन्तामणिः सम्मन्दर्शन—
सम्भारज्ञान—सम्भारज्ञानलक्षणे रत्नत्रितये न्यवेशि चारित्रशब्दवाच्यो यः प्रक्षिप्तः सः
चकलामिलापपूरकत्वात्पातिव्रत्यलक्षणधर्मरूपचिन्तामणिः यथा श्रिया कपाली हरस्वस्य
कोपलक्षणोऽनलोऽग्निः तस्य भस्मनः कामस्य कृते कामनिमित्तं उज्जितः परिलक्षः, तथा
स्वकुले तद्वत् एव स्तुतं विस्तारितम् । धर्मस्यागो नाम स्वकुले भस्मप्रक्षेपतुल्य इत्यर्थः ।
धर्मोद्दिष्टा बाधेनापि यो धर्मोऽतीकृतः स मदनपीडितत्वेन यथा परित्याज्यते, तथा
स्वकुलं सकलदुःखेव कियत् इति मदनमीला पातिव्रत्यं परिलक्ष्यामीति दुराशा मा कृया
इति भावः । उन्मत्तेनापि भस्मार्थं चिन्तामणिर्न त्यज्यते, स यथा क्षणः तथा स्ववंशे
भस्मैव क्षिप्तमिति युक्तम् । 'सदृष्टिज्ञानवृत्तानि धर्मं धर्मेधरा जगुः' इति बौद्धसिद्धान्ते
रत्नत्रयमुक्तम् ॥

निपीय पीयूषरसौरसीरसौ गिरः स्वकंदर्पहुताशनाहुतीः ।

कृतान्तदूतं न तथा यथोदितं कृतान्तमेव स्वममन्यतादयम् ॥ ७२ ॥

निपीयेति ॥ असौ नलः पीयूषरससौरसः पुष्पोऽमृतरसोत्पन्नाः तद्वदतिमधुराः,
अत एव स्वस्य नलस्य कंदर्प एव हुताशनोऽभिस्वस्य आहुतीरुदीपिका गिरो निपीय सादर-
माकर्ष्य स्वात्मानं तथा मैत्र्या यथा येन प्रकारेणोदितमुक्तम् कृतान्तदूतं यमदूतं नामन्यत
किंतु अद्वयं निष्कृपं स्वं कृतान्तं यममेवामन्यत । अनयोर्कं यमदूतत्वं तथा प्रकटीकृतमिति,
तत्स्वरूपमुक्तम् । किंतु निर्दयत्वाद्यम एवाहमित्यमन्यत । माहवः कोऽपि निर्दयो नास्तीति
स्वात्मानं निन्दितवानित्यर्थः । निर्दयं दूले कृतेऽपि इन्द्रादिध्वनदुरागास्वस्मिन् तत्सत्त्वात्का-
मोदीपनत्वं युक्तम् । औरसीः, उरसा निर्मिता इत्यर्थे 'उरसोऽण् च' इत्यणन्तान्धीर् ॥

स मित्रमर्मापि तदतिंकाकुभिः स्वदूतधर्माच्च विरन्तुमैहत ।

शनैरशंसन्निभृतं विनिश्चसन्विचित्रवाकित्रक्षिण्डिनन्दनः ॥ ७३ ॥

स इति ॥ तदतिः तस्या न्वया तथा न्वयया काकुभिर्दोषवाक्यैः मित्रमर्माप्युत्पन्नका-
मोऽपि स नलः स्वदूतधर्माच्च विरन्तुमैहत ऐच्छत् । पीरोदात्तात्स्वयमेव वरीतुं नैच्छ-
दित्यर्थः । किं तर्हि चकारेत्याह—निभृतं तथा न ज्ञातव्यमिति गुप्तं यथा तथा कामपीडित-
त्वाद्विनिश्चसन् शनैः पीडितत्वादेव मन्दमर्थसद्वचोचत् । यतः—विचित्रवाक्चि नानाविधस्फु-

१ 'अत्र रूपकच्छेकानुप्रासरूपालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अकानुपासोऽलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तिमुक्तवाग्विषये विप्रशिखण्डिनन्दनो बृहस्पतिः बृहस्पतिरिव । 'वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः' इत्यमरः ॥

पूर्वसर्गे भैम्बां देवानुरागप्रतिपादनेन सामोक्त्वा, अस्मिन्सर्गे 'अहो मनस्त्वाम्'-(१।३९) इत्यादिभिः सातभिः श्लोकैर्देवानुप्रहृष्टापनेन दानमुक्त्वा, 'यदि स्वमुद्वन्धुम्'-(१।४६) इत्यादिश्लोकचतुष्केण भेदं प्रदर्श्य भेददण्डौ प्रतिपादयितुं रूपायचतुष्टयज्ञो नल आह—

दिवो धवस्त्वां यदि कल्पशाखिनं कदापि याचेत निजाङ्गणालयम् ।

कथं भवेरस्य न जीवितेश्वरा न मोघयात्रः स हि भीरु भूरुहः ॥७५॥

दिव इत्यादि श्लोकचतुष्टयेन भेदः प्रतिपाद्यते । हे भैमि, दिवो भव इन्द्रः निजाङ्गणमेव आलयः स्थानं यस्य एवंभूतं कल्पशाखिनं यदि चेत्कदापि त्वां भैमी मया दातव्येति याचेत तदा हे भीरु भयशीले, अत्येन्द्रस्य जीवितेश्वरा प्राणेश्वरा कथं न भवेः । धर्मीष्टदः स्वाभिना च याचितः सदा सेनिहितः सोऽस्मै त्वां दास्यतेवेति भावः । हि यस्मात् स भूरुहः कल्प-
वृक्षः मोघा विष्कला यात्रा यस्य एवंभूतो न भवति याचितमवश्यं ददात्येव । 'निजाजि-
रालयम्' इति वा पाठः । जीवितेश्वरीति समाप्तो दिनेश्वरवज्जेयः । भीरुः, 'भयः कुक्कुकी'
'ऊडुतः' इत्युच्यते ॥

शिखी विधाय त्वदवासिकामनां स्वयंदुतस्वांशहविः समूर्तिषु ।

कृतं विधत्ते यदि सार्वकामिकं कथं स मिध्यास्तु विधिस्तु वैदिकः ॥

शिखीति ॥ शिखी वह्निः त्वदवासिकामनां त्वत्प्राप्तमिष्टार्थं विधाय समूर्तिषु स्वायच-
व्वाहवनीनादिषु स्वयमात्मनैव हुतम् 'अग्नये स्वाहा' इत्यादिमन्त्रेणान्यैर्बजमानैर्दत्तं स्वसांश-
भूतं हविर्येन एवंविधः सन् सार्वकामिकं सर्वकामप्रयोजनकम् । सर्वकामदातारमित्यर्थः ।
कृतं यदि विधत्ते स वैदिको विधिः तु पुनः मिध्या असत्यः कथमस्तु । अन्येनानुष्ठितो
यज्ञस्तस्मै सर्वान्कामान्ददाति, किं पुनर्वहिनानुष्ठितः । तेन बहोस्त्वप्राप्तिर्भविष्यतीति भावः ।
सार्वकामिकम्, 'प्रयोजनम्' इति ठेल् ॥

सदा तदाशामधितिष्ठतः करं वरं प्रदातुं चलिताद्वलादपि ।

मुनेरगस्त्याहुणुते स धर्मराज्यदि त्वदाप्तिं भण तत्र का गतिः ॥७६॥

सदेति ॥ स धर्मराजः नमः अगस्त्यान्मुनेः सकाशाद्देवीं मया देहीति त्वदाप्तिं भवि-
ष्यते तदा का गतिः कः प्रकारः भण वद । अपितु न कोऽपि । किंभूतात्—सदा तदाशां
यमदिशमधितिष्ठतः । तथा वत एव—वर्मणीष्टलक्षणं श्रेष्ठं करं राजमाद्यभागं यमाय
प्रदातुं बलादपि स्वयमेव चलितात्प्रवृत्तात् । यमदिशि वसताऽस्मै राजभागोऽवश्यं देय इति
स्वयमेव विचार्य स्वयमेव दातुमागतेन त्वां याचमानाय यमाय मुनिज्ञायादिक्रियातुं समर्थ-
नागस्त्येन त्वमपश्यं दातव्या । अगस्त्यनिवारकः कोऽपि नास्तीत्यर्थः । त्वदाप्तिमपि बलादपि
पुणते इति वा । बलादपि ऋणते इति वा । तदाशाम्, 'अपिशीर्' इति कर्मत्वम् ॥

१ 'अत्र विभावनातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गालंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र काव्यलिङ्गालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र रूप-
काङ्क्षारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

कृतोः कृते जाग्रति वेत्ति कः कति प्रभोरपां वेदमनि कामधेनवः ।
त्वदर्धमेकामपि याचते स चेत्प्रचेतसः पाणिगतैव वर्तसे ॥ ७३ ॥

कृतोरिति ॥ हे भैमि, अपां प्रभोर्वरुणस्य वेदमनि कृतोः कृते यागहविरर्थं कति कतिर्लक्षणांशः कामधेनवो जाग्रति सन्तीति को वेत्ति । अपि त्वयस्तथा ताः कोऽपि न जाना-
तीत्यर्थः । ततः किमत आह—स वरुणः भैमी मर्त्यं दातव्येति त्वदर्धं तासु मध्ये एकामपि
चेष्टाचते तर्हि प्रचेतसो वरुणस्य पाणिगतैव हस्तप्रातैव वर्तसे । सर्वेषां चतुर्षु मध्ये एको
वरणीयः, नान्यः प्रकरोऽस्तीति भावः ॥

दण्डनाह—

न संनिधात्री यदि विघ्नसिद्धये पतिव्रता पत्युरनिच्छया शची ।
स एव राजव्रजवैशसात्कुतः परस्परस्पर्धिवरः स्वयंवरः ॥ ७४ ॥

नेति ॥ शची इन्द्राणीं नर्तुरन्यायकत्वेऽपि पतिव्रता पत्युरनिच्छया लाङ्घतेन्द्रानादरेण ।
इन्द्राणां प्रतिरेकेणार्थः । विघ्नसिद्धये यदि न संनिधात्री संनिहिता न भवेत् । भैमीस्वयंवरे
ममानागमद्विप्रो भवत्विति । तर्हि स तव स्वयंवर एव राजव्रजस्य त्वदर्धमन्योन्यस्पर्धां युक्त्या
राजसमुहस्य वैशासात्कल्हान्मरणाद्वैतोः कुतः कः । वतः—परस्परमन्योन्यं स्पर्धिनः परा
परमितारो राजानो वत । स्वयंवर एव न भविष्यति, नलप्रातिस्तु दूरतो निरस्तेत्यर्थः ।
विवाहे गौर्वाः संनिध्यम्, स्वयंवरे शच्या इतीतिहायैः ॥

तमेवार्थं सप्रपञ्चनाह—

निजस्य वृत्तान्तमजानतां मिथो मुखस्य रोपात्परुषाणि जल्पतः ।

मृधं किमच्छन्नकवण्डताण्डवं भुजाभुजि श्लोणिभुजां दिदृक्षसे ॥ ७५ ॥

निजस्येति ॥ त्वं श्लोणिभुजां राश्यां भुजाभ्यां भुजाभ्यां प्रहस्येदं युद्धं प्रवृत्तमिति भुजा-
भुजि भगानां छत्राणां अच्छन्नका ये दण्डास्तेषां ताण्डवं वस्त्रं किमर्थं नया तथा युद्धे किं
दिदृक्षसे द्रष्टुमिच्छसि । किंभूतानां राज्ञाम्—रोषात् मिथोऽन्योन्यं परुषाणि जल्पत आक्षेपं
कुर्वतो निजस्य स्त्रीयस्य मुखस्य वृत्तान्तं व्यापारमजानतां कं प्रति किमहं प्रसीदामिदुषाम् ।
प्रायेण राजबुद्धदर्शनार्थिन्येव त्वं, न तु स्वयंवरार्थिनीत्यर्थः । शचीसंनिधानां मावाच्छन्नम-
त्राच्च राजव्रजवैशसमेव भवेत्, नतु स्वयंवर इत्यर्थः । भुजाभुजि, 'तत्र तेनेदमिति' इति
समासे 'इत् कर्मव्यतिहारे' इतीति 'अन्येषामपि—' इति वीर्यः । इतश्च तिष्ठद्गन्नादिषु
पाठादव्यत्ययम् । दिदृक्षसे, 'ज्ञाद्बुद्ध्यां मनः' इति तैत् ॥

अपार्थयन्याजकफूत्कृतिध्रमं ज्वलेद्रुपा चेद्रुपापि नानलः ।

अलं नलः कर्तुमनमिप्साक्षिकं विधिं विवाहे तव सारसाक्षि कम् ८०

अपेति ॥ अनलोऽग्निः वाजकानां पुरोधसां वह्निर्गन्धुषणार्थं फूत्कृतिध्रमपापयन्मन्त्रार्थ-
कुर्वन्तस्त्वं रुपा क्रोधेनैव चेद्रुवेत् न तु वपुषा ज्वालरूपेण शीतो भवेत् । फूत्कृतेऽपि

१ 'मकानुमासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र च्छेकानुमासोऽलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र च्छेकानुमासोऽलंकारः' साहित्यविद्याधरी ।
नै० च० ३०

स्वयानादृतत्वात्कोषधशास्तधूम एव भवेत्, न तु ज्वालरीतः । तर्हि हे सारसाक्षि कमल-
नयने, तत्र विवाहे नरः अनमिताक्षिकं बहिलक्षणसाक्षिरहितं कं विधि लाजहोमादिकं कर्तुं
अलं समर्थो भवेत् । एवं सति कं वरिष्यतीति भावः । वैवाहिको विधिरमिताक्षिकः, न तु
धूमसाक्षिक इत्यर्थः । 'सारसाक्षि किम्' इति पाठे विधिं कर्तुं किमलम् । अपि तु नेत्यर्थः ।
अपिरेवार्थः ॥

पतिवरायाः कुलजं वरस्य वा यमः कमप्याचरितातिथिं यदि ।

कथं न गन्ता विफलीभविष्णुतां स्वयंवरः साध्वि समृद्धिमानपि ॥८१॥

पतिमिति ॥ यमः पतिवरायाः तत्र कमपि कुलजं वंशजं बन्धुं, वरस्य नलस्य वा
कुलजं यदि चेदतिथिमाचरिता कर्ता । मारनेदित्यर्थः । हे साध्वि पतिगते, तर्हि समृद्धि-
मानपि स्वयंवरः विफलीभविष्णुतां निष्फलीभवनशीलत्वं कथं न गन्ता कथं न प्राप्स्यति ।
अपि तु प्राप्स्यत्येव । सूतकाशौचनिमित्ताप्रतिकूलवाचनं भवेदेव । ततः कं वरिष्यतीति
भावः । पतिं वृणीते पतिवरः, 'संज्ञायां भृतृवृजि-' इति कचि 'अरुर्द्धिपद्-' इति सुम् ।
भविष्णु, पूर्ववत् ॥

अपः प्रति स्वामितयाऽपरः सुरः स ता निपेधेद्यदि नैपथकुधा ।

नलाय लोभात्ततपाणयेऽपि ते पिता कथं त्वां वद संप्रदास्यते ॥८२॥

अप इति ॥ स अपरोऽन्यः सुरो वरुणः अपः प्रति लक्ष्मीकृत्य स्वामितया प्रमुत्वेन जल-
पतित्वेन स्वया स्वयानादृतत्वात्, नलस्य चादृतत्वात्, स्वभिमित्तमेव नलरोषेन कृत्वा नलस्य
त्वया न भवितव्यमिति बुद्ध्या भवतोभिलाष न गन्तव्यमिति ता अपः यदि निपेधेत्, निवा-
रयेत्, तर्हि ते पिता भीमः त्वदभिलषेण त्वत्प्रतिग्रहाय लोभात् ततपाणये प्रसारितहस्ताय
नलस्य त्वां केन प्रकारेण संप्रदास्यते वद कथय । नलस्तु लोभेन जलं विनापि प्रतिगृहीष्यति,
स कथं दास्यतीत्यपिशब्दार्थः । केनापि प्रकारेण तव निलारे नेति भावः । 'अपो पतिः'
इत्यपि पाठः । गान्धर्वादिविवाहेषु कन्यादाने जलपूर्वत्वे स्पृष्ट्या निषिद्धे सत्यपि भोगीप्रता-
रणार्थमेवमुक्तमिति हेयम् ॥

इदं महत्तेऽभिहितं हितं मया विहाय मोहं दमयन्ति चिन्तय ।

सुरेषु विप्रैकपरेषु को नरः करस्वमप्यर्थमवाप्तुमीश्वरः ॥ ८३ ॥

इदमिति ॥ हे दमयन्ति, मया इदं ते तव महत् हितमभिहितमुक्तम् । त्वं मोहं
विहाय चिन्तय अनेन हितमुक्तमहितं वेत्यादि विचारय । प्रतीकाराभावं विवृणोति—कः
नरः सुरेषु विप्रैकपरेषु सस्य करस्व इत्यस्थितमप्यर्थं वस्तु अवाप्तुं ईश्वरः समर्थो भवेत् ।
मनुष्येऽपि विप्रपरेऽन्येन प्रतिकर्तुं न शक्यते, किं पुनर्देवेष्विति त्वं विचारयेत्युत्तरार्थेन वा
शोचना । एकशब्दः केवलपर्यायः ॥

इमा गिरस्तस्य विचिन्त्य चेतसा तथेति संप्रत्ययमाससाद् सा ।

निवारितावग्रहनीरनिर्क्षरे नमोनभस्यत्वमलम्भयद्दृशौ ॥ ८४ ॥

१ 'अवच्छेदानुप्राप्तोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अव हेतुलंकारः' इति सा
हित्यविद्याधरी । ३ 'अवाप्तुमासकाम्यलिङ्गालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अवच्छेदानु-
प्राप्तोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

इमा इति ॥ सा भैमी तस्य गलस्य इमाः पूर्वोक्ता गिरः चेतसा विचिन्त्य तथेति 'सुरेषु वित्रैकपरेषु' इत्यादि सत्यमेव इति संप्रत्ययं विधासनासत्ताद प्राप । पश्चात् इसी नेत्रे नभोन-
भस्यात्वं बहुलजलत्वाच्छ्रवणमात्रपदत्वमलम्भयत्प्रापयामास । किंभूते—निवारितो निषि-
द्धोऽवग्रहो वर्षप्रतिबन्धो यस्यैवंविधोऽप्रतिहतप्रसरो गौरनिर्जरो जलप्रवाहो ययोः । बहु
हरोदेत्यर्थः । धावणमात्रपदयोर्वर्षप्रतिबन्धे जलपुंश्चर्न भवति, तदभावे भवतीत्यनेन बहु-
रोदनं सूचितम् ॥

स्फुटोत्पलाभ्यामलिदंपतीव तद्विलोचनाभ्यां कुचकुड्मलाशया ।

निपत्य बिन्दू इदि कज्जलाविलौ मणीव नीलौ तरलौ विरेजंतुः ॥ ८५ ॥

स्फुटेति ॥ कज्जलाविलौ कज्जलकलुषितावधुविन्दू कुचकुड्मलाशया कुचरूपकलिका-
निलयेणालिदंपती इव अमरक्रीपुंसाविव स्फुटोत्पलाभ्यां विकसितकमलरूपान्यां तस्या
भैम्या विलोचनाभ्यां सक्ताशादुदि निपत्य तरलौ स्फुरन्तौ हारमभ्यवर्तितयोर्मयौ नीलौ मणी
इव इन्द्रनीलमणी इव विरेजंतुः । कज्जलकलुषितत्वाद्भर्तुलत्वात् स्फुटोत्पलनेत्रनिर्गमनात्कुच-
कोरकौ प्रत्यागमनाच्च पूर्व बिन्दोरल्लिखीपुंसतुल्यत्वम्, इदिस्यत्वाच्च हारसोनिध्यात्पञ्चो-
लमणितुल्यत्वं युक्तम् । नेत्रयोर्विकसितोत्पलतुल्यत्वं, कुचयोश्च कुड्मलतुल्यत्वं स्वभावसिद्धम् ।
अल्लिखीपुंसौ विकसितं कमलमुपभुज्य विकसिष्यत्कलिकामिलविषी भवतः । अल्लितुल्याविन्द्र-
नीलतुल्या चाधुविन्दू इदि निपतिताविति भावः । 'इन्दुदेत्-' इति प्रयुक्तत्वस्य 'मणीवादेर्न'
इति निषेधोत्पत्तिः ॥

धुतापतपुष्पशिलीमुखाशुगैः शुचेस्तदासीत्सरसी रसस्य सा ।

रयाय बद्धादरयाश्रुधारया सनालनीलोत्पललीललोचना ॥ ८६ ॥

धुतेति ॥ सा भैमी आपतन्तः आगच्छन्तः पुष्पशिलीमुखस्य कामस्यशुगा वाणास्तै-
र्धुता कम्पिता पीडितेति यावत् । एवंभूता सती तदा शुचेः रसस्य विप्रलम्भश्चाहारसस्य
सरसी आसीत् । किंभूता—रयाय गिरन्तरप्रवृत्तये बद्धादरया कृताभिनिवेशयाश्रुधारया
कृत्वा सनालं यत् नीलोत्पलं तद्वत् लीला ययोरेवंभूते लोचने यस्याः सा । अथ च शुचेः
श्रीम्भसंबन्धिनी रसस्योदकस्य सरसी जाता । शुचेर्निर्मलस्य रसस्य जलस्य सरसी जातेति
वा । यदा पतद्भिः पक्षिभिः ईसादिभिः पुष्पसंबन्धिभिः पुष्पेषु स्तित्वा शिलीमुखैर्भ्रंमरै-
राश्रुगेन वायुना च धुता । तथा श्रीम्भर्ताबुदकस्याल्पतादुदयमाननालनीलोत्पल्य भवति ।
अथ च शुचेर्निर्मलस्य रसस्य जलस्य श्रीम्भकालीना सरसी बभूव । अथ च कामवाणपीडि-
तत्वाच्छुचेः शोकस्य रसस्य नदी बभूव । बहु हरोदेति भावः । नेत्रयोः स्वभावेन नीलो-
त्पलतुल्यत्वम् । अल्लिखीशुधाराया नालव्यवतुल्यत्वम् । श्रीम्भर्तापलनत्वाद्वायुवपाचोद-
णनीलोत्पल्य सरसी भवति । 'शुचिः शुद्धेऽनुपदत्ते श्रृङ्गाराद्ययोः स्युतः । श्रीम्भे हुतवहे

१ 'अथातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'विलेसतु' इति जीवातुसंभवाः पाठः ।
३ 'भैमी इवोद्भिन्नमनोहरविषी' इति महाकविमते प्रकृतिभावदर्शनात् 'वातान्मखण्डितदलानिव
पङ्कजानि' इत्यादिप्रयोगेषु इवार्थक्यकारदर्शनात् 'मणीव' इत्यादौ तेन वकारेणैव निषादे अस्य
आभ्यानुक्तवार्तिकसोपन्यासो युज्येव । ४ 'अशोभेक्षारूपकोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

वापि' इति विधुः । शुभेः शोकस्य इति पक्षे इह धातुनिर्देशे । स्यात् रणेन निर्गन्तुम्,
'तुमर्थात्-' इति चतुर्थी । रणेन आयो निर्गमनं तत्र बद्धादरयेति वा ॥

अथोद्धमन्ती रुदती गतक्षमा ससंभ्रमा लुत्तरतिः स्खलन्मतिः ।

व्यधात्प्रियप्राप्तिविधातनिश्चयान्मुदूनि दूना परिदेवितानि सा ॥ ८७ ॥

अथेति ॥ अथ सा मैत्री मुदूनि श्रोतुः करुणोत्पादकानि परिदेवितानि विलापपञ्चनानि
व्यधात् । किंभूता—प्रियस्य नलस्य प्राप्तेः विधातस्य मम नलप्राप्तिः सर्वथा न भविष्यतीति
निश्चयात् दूना दुःखिता । तथा—उद्धमन्ती वन्मादवती । तथा—रुदती । तथा—गत
क्षमा सहनशक्तिर्वस्याः सा । किमपि सोढुमसमर्था क्षणमपि जीवितुमसहा । तथा—ससं-
भ्रमा अधुना मम जीवनं न स्यात्, दुःखरूपं वा भवेदिति भयसहिता । तथा—लुत्तरतिः
गतमुत्ता । तथा—स्खलन्ती किंकर्तव्यतामूढा गतिर्बुद्धिर्वस्याः सा । विप्रलम्भास्त्वयश्चकाररसस्य
पीपकं वचनमुवाचेत्यर्थः ॥

त्वरस्य पञ्चपुहुताशनात्मनस्तनुष्व मद्गस्समयं यशश्चयम् ।

विधे परेहाफलमक्षयवती पताय तृप्यन्नसुमिर्ममाफलैः ॥ ८८ ॥

त्वरस्येति ॥ हे अतिसंतापकत्वात्पञ्चपुहुताशन कामाभे, त्वं त्वरस्य सवेगो भव ।
मां दृष्ट्वा मद्गस्समयम् आत्मनो यशश्चयं कीर्तिसमूहं तनुष्व विस्तारय क्षीघ्रं भारय । मा
स्य मिपीड इति भावः । स्त्रीवशेन तव मह्यशो भविष्यतीति सोपहासम्, हे विधे भातः,
परस्य ईहा इच्छा तद्विषये त्वं फलममीष्टं तस्य भक्षणं अन्तरागकरणादनिष्पादने तदेव
व्रतमस्यास्तीति परामिलापदग्ने प्रयत्नशीलत्वेन अयं नलप्राप्तेरभावादफलैर्व्यर्थैः ममामुभिः
तृप्यन्त्यस्य पत (अपो गच्छ । नरकं आहीत्यर्थः । तव परफलमक्षयवती न तु प्राणमक्षय-
वतम् एतद्गतलोपेन) पतितो भव । स्त्रीवधजनितात्पातकात्स्वर्गात्पतितो भवेत्साकोशः ।
एतच्चानर्थकत्वात्प्रलौपुरुषम् ॥

भृशं वियोगानलतप्यमान किं विलीयसे न त्वमयोमयं यदि ।

सरेपुमिर्मेघ न वज्रमप्यसि ब्रवीषि न स्वान्त कथं न दीर्यसे ॥ ८९ ॥

भृशमिति ॥ हे भृशं भुतरं वियोगानलतप्यमान स्वान्त हृदय, त्वं यदि अयोमयं
लोहकृतं, तर्हि किं न विलीयसे ब्रवीषसि । बहिना नृणं तप्यमानं लोहं विलीयते त्वं
चैतत् तर्हि किमिति न विलीयसे, न च विजयीष्ये, तस्माद्धोहापि त्वमतिकठिनमिलयः ।
हे सरेपुमिर्मेघ, त्वं वज्रमपि नासि । त्वं तु पुष्पबाणैर्मेघत्वात्कथं न दीर्यसे न ब्रवीषि,
अपितु कथयेत्यर्थः । त्वं यदि वज्रमपि नासि तदा त्वं कथं न स्फुटसि तस्माद्भयमेव
त्वमिति वा । दीर्यसे, कर्मकर्तरि तर्हि ॥

विलम्बसे जीवित किं द्रव द्रुतं ज्वलत्यदस्ते हृदयं निकेतनम् ।

जहासि नाद्यापि सृषा सुखासिकामपूर्वमालस्यमिदं तवेदशम् ॥ ९० ॥

१ 'अथ मैत्र्याः शङ्काररतीत्येन शोभामुत्तरतीत्येव च रूपणादप्रकारकारः । तस्य श्लेषोपमाभ्या-
महाम्भा संभारः स्पष्टः' इति जीवातुः । २ 'अभानुप्राप्तोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अनातिक्रयोक्तिसमासोक्तलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ निश्चयनसंदेहालंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

विलम्बस्त इति ॥ हे जीवित जीव, किं विलम्बते कालक्षेपं करोषि । अपि तु मा-
काशीः । द्रुतं शीघ्रं ब्रुव गच्छ । अदः ते तव निकेतनं निवासस्थानं हृदयं ज्वलति भग्ना-
मिता दहते । अद्यापि एहे दहमानेऽपि मृषा सुखचिकां सुखासनं निश्चिन्तत्वेनापस्थानं
न जहाति स्वजति । अपितु मृहज्वलनेऽपि सुखासनरूपमपूर्वं लोकोत्तरं तव इदमालसम् ।
अलसोऽप्यन्यो एहे दहमाने सुखासनं हित्वा पल्लव्य गच्छति, त्वं तु ज्वलत्यपि एहे
बहिर्न निर्गच्छसि, अन्तरेव तिष्ठसि, एतत्तव लोकोत्तरमाकर्षकार्यालसमित्यर्थः । त्वमि-
निर्गते मम पीडा न भवेत्, तस्माच्छीघ्रं निर्गच्छेति भावः । अस्मिकाम्, 'धात्वर्थनिर्देशे
श्रुत् वशात्' इति श्रुत् ॥

दशौ मृषा पातकिनो मनोरथाः कथं पृथू वामपि विप्रलेभिरे ।

प्रियश्रियः प्रेक्षणघाति पातकं स्वमश्रुभिः क्षालयतं शतं समाः ॥ ९१ ॥

दशाविति ॥ हे दशौ, पातकिनो लोकानां सर्वदा प्रतारकत्वात्पातकमुक्ताः मनोरथाः
पृथू अपि वा मृषालीकेन कथं विप्रलेभिरे बधितवन्तः । युवयोर्नलोऽस्माभिः प्रदर्श्यत
इत्यसत्स्वरूपपातकोपेता वामपीति वा । मृषा व्यर्था वा मनोरथा वा । अतिविशालबोरपि
युवबोर्नोः प्रतारणां कृतेत्यनुचितं कृतमित्यर्थः । विप्रलम्भकारणादपि तेषां पातकित्वम् ।
पातकी अत्रत्यं परं प्रतारयति । अल्पोऽपि प्रतारयितुमर्हः किंपुनर्महामिति, नलदर्शनयो-
ग्यत्वं च पृथू इत्यनेन सूचितम् । अणुत्वान्मनसो मनोरथैः प्रतारणा युक्ता, युवां तु पृथू,
अतः प्रतारणाऽनुचितेति वा । इदानीं युवां प्रियश्रियः नलशोभायाः प्रेक्षणपालयलोकनधिप्र-
कारि स्वं स्वीयं सहजं पातकं मनोरथसंगर्जनितं च शतं समाः । नावजीवमित्यर्थः ।
अश्रुभिः क्षालयतम् । नावत्पातकं तावन्नलदर्शनं नेति पातकं सर्वथा निराश्रुतमित्यर्थः ।
अन्वदपि मलिनमुदकेन क्षाल्यते, नलदर्शनं विना नावजीवं रोदनमेव युवयोः प्राप्तिमिति
भावः । मृषा निष्कारणं कीदादिना विना कथं विप्रलेभिरे, कीदावा विप्रलम्भो युक्ता इति वा
योजनीयम् । शतं समाः, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

प्रियं न मृत्युं न लभे त्वदीप्सितं तदेव न स्यान्मम यत्त्वमिच्छसि ।

वियोगमेवेच्छ मनः प्रियेण मे तव प्रसादान्न भवत्वसौ मम ॥ ९२ ॥

प्रियमिति ॥ हे मनः, अहं त्वदीप्सितं प्रियं नलं न लभे, तदभावे त्वदीप्सितं मृत्युं
च न लभे । किमिति त्वं यन्ममेप्सितमिच्छसि तदेवेप्सितं मम न स्यात् । नैव भवेदिति वा ।
तस्मात् त्वं प्रियेण नलेन सह मे वियोगमेव इच्छ । एवं सति तव प्रसादान्ममासौ वियोगो न
भवतु । त्वं ममाभिलषितं यथाहाञ्छसि तत्तन्न भवति । एवं सति वियोगमेवेच्छ यथा स न
भवेदिति त्वां प्रार्थने । अतौ मम, 'सपूर्वाभाः प्रथमायाः' इति विकल्पान्मयादेशो नै ॥

न काकुचाक्षयैरतिवाममङ्गजं द्रिपत्सु याचे पवनं तु दक्षिणम् ।

दिशापि मङ्गस्य किरत्वयं तथा प्रियो यया वैरविधिवैधावधिः ॥ ९३ ॥

१. 'अत्र व्यतिरेकाङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २. 'अत्र च्छेदानुप्राससमासोत्पल्लङ्कारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३. 'अत्र हेत्वङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र संयोगार्थे वियो-
गप्रार्थनादिविवाङ्कारः' 'विधिवं समिरकस्य कल्पमासर्वभुषणः' इति लक्षणा २ इति जीवातुः ।

नेति ॥ त्रिपत्सु विरहिर्वैरिषु चन्द्रादिषु मध्ये काकुवाक्यैः दीनवचनैः कृत्वा अज्ञेयं
 कामं न याचे नार्थये । यतोऽतिवाममतिमुन्दरम्, अतिवक्रं च, अतिकान्ता वामाः स्त्रियो
 येन—स्त्रीवचनाकारिणं च । वैरिणामनैकत्वेऽप्यतिप्रगल्भत्वाद्वाचेतौ याचनयोग्यत्वेन संभावितौ
 कामो दक्षिणवानुच्च । तत्र याचने दक्षिणत्वनेवोपयोगि, न तु सौन्दर्यं, न च प्रतिकूलत्वम्,
 न च क्रीकृतयाज्यायां स्त्रीवचनाकारित्वमिति वैयर्थ्यमन्या कामो याचितुमयोग्यः । अथ
 च रतिर्वामा स्त्री वस्य । अथ च रतौ प्रीतौ वामं वक्रम् । विरहित्वात्प्रीतिविरोधिनमित्यर्थः ।
 तस्मात्कामं नार्थये । तु पुनः किंतु दक्षिणं पवनं याचे । यतः—परच्छन्दानुगतिर्नमुदारं च
 सरलमृगुगामिनं च मलयानिलं दीनवचनैर्याचे । दानक्षीलोत्पन्नत्वात्परवचनकारित्वात्स्वयं-
 यावत्वाद्दुर्गमार्गामित्वात्पथिवत्वाच्च मलयानिल एव याचितुं योग्य इत्यर्थः । अथ च
 अज्ञः पुत्रोऽपि अतिवक्रो न याचितुमर्हः । द्विपञ्चमेतैर्गुणैर्दक्षिणो याचितुमर्हः । दक्षिण-
 हस्तास्य दानार्हत्वायाचनयोग्यत्वं वामहस्तस्य दानानर्हत्वाच्च याचनयोग्यत्वं यथा, तथा प्रकृ-
 तोऽपि । याज्जामाह—अयं मलयानिलो यथा दिशा प्रियो नलो लक्षितः यस्यां दिशि वर्तते,
 तथा दिशा उपलक्षितं तस्यां दिशि मद्भस्मापि किरतु क्षिपतु । दक्षिणानिलः कुण्डिनपुरा-
 नुत्तरस्यां वर्तमानो नलराजधानीं प्रति मद्भस्म नयत्वित्यर्थः । मरणानन्तरं मद्भस्मनो नल-
 संबन्धं कुर्वति मलयानिलं प्रार्थय इत्यर्थः । एतच्च कामेन कर्तुमशक्यम् । वैरी त्वद्वचनं कथं
 स करिष्यतीत्याशङ्काह—यतो वैरिविधिवैरकरणं वधावधिमरणावधिः । वैरं मरणपर्यवसादि
 एतच्च कारणं सर्वत्र साधारणम् । दक्षिणत्वं त्वसाधारणमिति ज्ञेयम् । मद्भस्मनो नलद्विषय-
 वन्धे सति मम धन्यत्वं स्यादिति भावः । दिशापीति वधास्थितैव वा योजना । 'अज्ञं
 शोधरेऽनज्ञकेषु पुत्रनवेऽज्ञजः' इति विश्वेः ॥

अमूनि गच्छन्ति युगानि न क्षणः कियत्सहस्र्ये न हि मृत्युरस्ति मे ।

न मां तु कान्तं स्फुटमन्तरुज्जिता न तं मनस्तच्च न कायवायवः ॥९४॥

अमूनीति ॥ अमूनि क्षणरूपाणि युगानि गच्छन्ति, न त्वयं क्षणलक्षणः कालः ।
 अमूनि युगानि दुःखरूपाणि गच्छन्ति, न क्षण उत्सवरूपाणि गच्छन्तीति वा । एक एव क्षणो
 बहुयुगरूपतया गच्छतीत्यर्थः । सोऽपि न गतो, वर्तत एवेति लट्ठा सन्नितम् । कथं युगरूप-
 त्वमित्याशङ्काह—कियत् किंपरिमाणं दुःखमई सहस्र्ये । अपितु तत्सावधिर्नालीत्यर्थः ।
 जीवितावधि भविष्यतीत्यत आह—हि यस्मान्ने मृत्युर्नास्ति । ततश्च दुःखावधेरभावात्क्षण-
 स्मापि युगरूपत्वं युक्तम् । मरणाभावः कथमित्यत आह—स्फुटं वस्मापिधितं वा कान्तो नलः
 तु पुनरन्तः स्थूलशरीरमध्ये अहंशब्दवाच्यं मां नोज्जिता न लज्जति । मनः तं नलं न
 लज्जति । प्राणाख्याः कायवायवः तच्च मनो न लज्जन्ति । एतावत्याः परम्परया अविच्छेदे
 कथं मरणं स्यादित्यर्थः । उज्जिता उज्जिष्यतीति वा 'बुद्धीन्द्रियाणि खलु पत्र तथाऽ-
 पराणि कर्मेन्द्रियाणि मनआदित्युदयं च । प्राणारिपञ्चकमथो वियदादिकं च कामश्च कर्म च
 तमः पुनरष्टमी पूः ॥' इति वचनादिज्ञशरीरस्योपलब्धकं मनः । तथावतिज्ञशरीरम्, ताव-
 दस्थूलशरीरं न लज्जति । जीवे ह्युक्तमतीन्द्रियाण्युक्तामन्ति, लिङ्गे चोत्क्रामति स्थूलशरीरं

पादकौशिकं विच्छिद्यते । तथा च श्रुतिः—‘तमुत्कामन्तं प्राणोऽनूत्कामति, प्राणमुत्कामन्तं सर्वे प्राणा उत्कामन्ति’ इति । ततश्च क्षेत्रज्ञसोत्कामणामात्रे सर्वेषामुत्कामणाभावान्मरणमात्र इत्यर्थः । अन्तरन्तःकरणे विद्यमानः कान्तो मां न व्यजति, अन्तःकरणं च तं न व्यजतीति वा । यावज्जीवं नलेच्छानपगमात्तल्लास्यभावाच्च क्षणोऽपि मया दुरतिक्रम इति भावः । जगिषता, नृच, उवा ॥

मदुग्रतापव्ययशक्तशीकरः सुराः स चः केन पपे कृपार्णवः ।

उदेति कोटिर्न मुदे मदुत्तमा किमानु संकल्पकणधमेण वः ॥ ९५ ॥

मदिति ॥ हे सुराः, स प्रसिद्धो यो युष्माकं कृपार्णवः केन पपे पीतः । किंभूतः—मम

उग्रतापः नलविरहजन्यः तस्य भव्ये नाशे शक्तः शीकरो बिन्दुमात्रं गत्स्य सः । एकोऽर्णवोऽ-
नस्त्येन पीतः, अयं केन पीतः, एतावन्निष्कृत्यं किमिति कुस्येति कथयतेति भावः । यो
युष्माकं संकल्पकणधमेणेच्छालेशरूपेण आशु मदुत्तमा मत्सकाशादृषादिभिरुत्तमा सुन्दरी
अर्धात्स्नीणां कोटिः मुदे युष्माकं श्रोतये किं नोदेति जायते । उद्रेष्पतीत्यर्थः । भवतां संक-
ल्पमात्रेण मत्सदृशो मदुत्तमाश्च परदृशताः क्षियः सुलभा इति कारणान्मदमित्यपनिर्वन्धो
न कारो भवद्भिः । इयमेव च महती कृपा । स्त्रीलोभान्मां किं संतापयधेत्यर्थः ॥

ममैव बाहर्दिनमश्रुदुर्दिनैः प्रसह्य वर्षासु क्रतौ प्रसजिते ।

कथं नु शृण्वन्तु सुपुण्य देवता भवत्वरण्येरुदितं न मे गिरः ॥ ९६ ॥

ममेति ॥ वा अथवा अहर्निशं प्रवहं ममैवाश्रुदुर्दिनैः (वा) अविच्छिन्नाश्रुधाररूपमे-
षच्छनैर्दिवसैः प्रसह्य बलाद्वर्षासु क्रतौ वर्षां प्रसजिते प्रवर्तिते सति देवता इन्द्रादयो देवाः
स्वनिद्राकालत्वात् सुपुण्य मुद्रा मे गिरः कथं नु शृण्वन्तु । अत एव—अरण्येरुदितं न भवतु
महात्म्यमिति शेषः । अपि तु भवत्विति काकुः । तेषां निदितत्वान्मच्छोकादिवाक्यभरण्य-
रुदिततुल्यात्वाद्यर्थमेवैत्यर्थः । वर्षां तुर्द्वारजनीति ज्योतिःशास्त्रम् । तस्यां च निद्रा युक्ता । यदि
मया रोदनं न कृतं स्यात्सर्हिं दुर्दिनत्वाभावाद्दुर्दिनं स्यात् । तस्मान्ममैवापराध इत्येवकारेण
सूचितम् । वर्षासु क्रतौ, ‘कलकः’ इति प्रकृतिनामः । सुपुण्य, ‘शुभिनिर्दुर्म्यः—’ इति
कृतम् । अरण्येरुदितमिव ‘क्षेपे’ इति समासः । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ इत्यल्लुक् ॥

श्लोकचतुष्टयेन नलं प्रति प्रलपति—

इयं न ते नैषध दृक्पथातिथिस्त्वदेकतानस्य जनस्य यातना ।

हृदे हृदे हा न कियद्वेषितः स वेधसाऽगोपि खगोऽपि वक्ति यः ९७

इयमिति ॥ हे नैषध नल, त्वदेकनिष्ठस्य । त्वदेकबीजगोपायस्वेत्यर्थः । मत्तक्षणस्य

जनस्य इयं यातना तीव्रवेदना ते दृक्पथातिथिर्न हन्गोचरो न इति प्रशङ्काकुः । हा कष्टं य
इमां मरीयां वेदनां त्वां प्रति वक्ति स खगोऽपि वेधसा ब्रह्मणाऽगोपि आच्छादितः । गोपने
हेतुनाह—यतः हृदे हृदे कियत्कतिवारं न गवेषितम्, अपितु बहुवारमन्विशेऽपि न हृदयते ।
कुत्रचित्त्वया न गन्तव्यमिति ब्रह्मणा निषिद्धः । कदाचिन्मरीयांमवस्थां तुभ्यं चेत्कमवेत्,

१ ‘मवापहुतिहेतुवीपकालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘जघानुससरूपहेतुलंकारः’
इति साहित्यविद्याधरी । ३ ‘मवाविशयोक्तिनिदर्शनलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

तदा तव दसोदयो भवेत् स मास्त्विति वेधसो वैधर्म्यमिति भागः । 'एकतानोऽनन्यवृत्तिः' इत्यनरः ॥

ममापि किं नो दयसे दयाघन त्वदङ्गिमङ्गं यदि वेत्थ मे मनः ।

निमज्जयन्संतमसे पराशयं विधिस्तु वाच्यः क तच्चागसः कथा ॥९८॥

ममेति ॥ हे दयाघन नल, त्वं मम मनो यदि त्वदङ्गिमङ्गं त्वचरणशरणं यदि वेत्थ जानासि तर्हि ममापि किं नो दयसे ममायुपरि कृपां किं न करोषि । दयाघनत्वात्कुर्वित्थः । कृपाऽकरणे तथापराधो नास्तीत्याह—तु पुनः परस्मादायमन्तःकरणं संतमसेऽङ्गाने निमज्जयन्मुडयन् विधिः दैवं वाच्यं उपालब्धव्यः । तव आगसोऽपराधस्य कथा क । तथापराधो नास्ति ममैवावष्टं तथाविधमित्यर्थः । तथान्तःकरणं हंसनिषेधद्वारा मम दुःखबोधनमकुर्वन्वद्भोपालब्धव्यो, न तु त्वमित्यर्थ इति वा । मम, 'अप्रीगर्य-' इति पठ्यो कर्मणि । संतमसम्, 'अवसमन्धेभ्यस्तमसः' इत्याच् ॥

कथावशेषं तव सा कृते गतेत्युपैष्यति श्रोत्रपथं कथं न ते ।

दयाणुना मां समनुग्रहीष्यसे तदापि तावद्यदि नाथ नाधुना ॥ ९९ ॥

कथेति ॥ सा मैमी तव कृते कथावशेषं गता त्वप्यनुरक्त्य सती त्वत्प्राप्तमावाजन्मान्तरेऽपि त्वत्प्राप्त्यर्थं मृतेति ते श्रोत्रपथं कथं उपैष्यति । जननुक्तास्त्वमपि श्रोष्यसेव । सदा श्रुतेऽपि किमित्यत आह—हे नाथ प्राणेश, यद्यप्यधुना मां नानुगृह्णाति तथापि तदापि तस्मिन्नपि समये तावत् दयाणुना कृपावशेन मां समनुग्रहीष्यसे । तावच्छब्दः संभावनायाम् । सा मदर्थं मृतेति तदा यद्वदिष्यति तेनैव कृपावशेनाहं धन्या भविष्यामीति भावः । अन्योऽपि स्वामी स्वीयं पूर्वमननुगृह्णन्ति तदर्थं कथां दद्यात् प्राप्तमनुगृह्णाति । अनुग्रहीष्यसे, स्वरितेत्वात्तद्, 'प्रहोऽल्लिटि-' इति दीर्घः ॥

ममादरीदं विदरीतुमान्तरं तदर्थिकरूपद्रुम किञ्चिदर्थये ।

मिदां हृदि धारमवाप्य मां स मे हतासुभिः प्राप्तसमः समं गमः १००

ममेति ॥ मम हृदमान्तरं हृदयं विदरीतुं स्फटितुं वस्त्रादादरि सादरम्, तत्तत्साव हे अर्थिनो कल्पद्रुम, अहं किञ्चिदर्थये याचे । कल्पद्रुमत्वात्तया तद्गतव्यमित्यर्थः । किं तदित्याह—हृदि मिदां विदारणलक्षणं द्वारं मार्गमवाप्य मे हृतेः वितष्टैः अथ च निष्फलैरसुभिः प्रापैः समं सार्धं प्राणसमः प्राणप्रियः स त्वं मा गमः । प्राणा मज्जुदयादूच्छन्तु, त्वं मा गमः । जन्मान्तरेऽपि मम त्वप्येवास्तथा भवितव्यमिति त्वां प्रार्थय इति भावः । विदरीतुम्, 'वृत्तो वा' इति दीर्घः ॥

इति प्रियाकाकुभिरग्निपद्मभृशं दिगीशदूत्येन हृदि स्थिरीकृतः ।

नृपं स योगेऽपि वियोगमन्मथः क्षणं तमुज्जान्तमजीजनत्पुनः ॥१०१॥

इतीति ॥ दिगीशानां दूत्येन हृदि अस्थिरोऽप्येतावत्कालपर्यन्तं स्थिरीकृतः स दर्शन-

१ 'अन च्छेकानुप्रासालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवातिशयोक्तिममलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अन च्छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'निव मे' इति जीवातुमुक्तावबोधार्थमतः शङ्कः । ५ 'अन हेतुरुपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

लक्षणे योगे सत्यपि भैमीविषयो नलस्य विरोगमन्मथः इति पूर्वोक्तैः प्रियायाः काकुमिदौन-
वचनैः कृत्वा नृशमुन्मिषन्नवितरामुद्बुद्धः सन् क्षणं तं नृपं पुनरुद्भान्तमतिशयेन भ्रान्तमजीव-
नचकार । पूर्वमेनेकवारं भ्रान्तः कृत एवेति पुनःशब्दार्थः । उन्मादवशात्तोऽपि प्रलपति
स्मेति भावः । संनिहितामपि भैमीं नाजानादित्येपि ॥

पूर्वमेवार्थं सोपस्कारमाह—

महेन्द्रद्वत्यादि समस्तमात्मनस्ततः स विस्मृत्य मनोरथस्थितैः ।

क्रियाः प्रियाया ललितैः करम्बिता वितर्कयन्निथमर्लीकमालपत् १०२

महेन्द्रेति ॥ स नलः ततोऽनन्तरम् आत्मनः समस्तं महेन्द्रद्वत्यादि स्वकर्तृकमिन्द्रद्वत्यं
आदिशब्दाद्वहपादिद्वत्यं विस्मृत्य पूर्वं विप्रलम्भावस्थायां मनोरथस्थितैर्मनोरथकल्पितैः ललितै-
र्विलसैः करम्बिता मिथिताः प्रियाया भैम्याः क्रिया विलापचेष्टा वितर्कयन्नानाप्रकारेण तर्कय-
न्संभावयन् इत्थं नृशमणप्रकारेणालीकममुद्बुद्धपूर्वं आलपदवोचत् । उन्मादवशात्प्रणयकल-
हादि संभावयन्भैमीं प्रति प्रलपति स्मेति भावः ॥

अयि प्रिये कस्य कृते विलप्यते विलिप्यते हा मुखमधुविन्दुभिः ।

पुरस्त्वयालोकि नमन्नयं न किं तिरश्चलल्लोचनलीलया नलः ॥ १०३ ॥

अयीति ॥ अयि प्रिये, कस्य कृते किमर्थं त्वया विलप्यते । अधुविन्दुभिः कर्तुंभिः
करणैर्वा मुखं विलिप्यते व्याप्यते । हा कष्टम् । अमङ्गलमेतन्मा कार्षीरित्यर्थः । तिरश्चलन्ती
सदा कटाक्षवलीकनाभ्यासेन वक्रगामिनी लोचनलीलया यस्या एवंभूतया त्वया पुरोऽपि नम-
स्त्वचरणचरणौभवन् अयं नलो नालोकि किमिति प्रश्नः । लोचनयौलीलया विलसेन कटा-
क्षेणेति वा । रोदनवशात्प्रायेण त्वयाहं न ज्ञातः किमित्यर्थः । प्रणयकलहं परित्यज्य चरण-
पतितं मामवलोकनेनानुसृष्टवान् । रोदनं ना कार्षीदिति भावः । अत्र कुपितत्वादेव रोदनं
नेत्रयोर्वेकगमित्वं च ॥

चकास्ति बिन्दुच्युतकातिचातुरी घनाधुविन्दुश्रुतिकैतवाच्च ।

मसारताराक्षि ससारमात्मना तनोपि संसारमसंशयं यतः ॥ १०४ ॥

चकास्तीति ॥ घना येऽसुबिन्दवः तेषां क्षुतिश्रवणं तस्य कैतवाद्यानातप बिन्दुच्युत-
कारुण्यस्य शब्दालंकारविशेषस्य विषयाऽतिचातुरी महती चातुरी चकास्ति । बिन्दुच्युतकारुण्य-
मलंकारं सम्भवजानाति । अत्र च बिन्दुना च्युतमेव च्युतकम्, तद्विषयातिचातुरी घनाधु-
बिन्दुलुतिकैतवाच्छोभते । त्वादृशी कापि सम्मगलीकं रोदितुं न अनादीत्यर्थः । तदेवाह—
हे मसारविन्दुनीलवर्णीके किमर्थे तारे कनीतिके यलोरेवमृते अक्षिणी नेत्रे यस्यास्तत्सुबुद्धिः,
यतः कारणारण्यं असंशयं निश्चितं संसारं सकलं जगदात्मना ससारं तनोपि । बिन्दोरनुसा-
रस्य च्यवनचातुर्यादिना सातुसारस्य संसारस्य ससारमनुसारराहित्यं कथं कर्तुं शक्य-

१ 'अत्र हेतुरूपकारणकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'विकल्पयन्' इति जीवातुसाहित्य-
विद्याधरीसंमतः पाठः । ३ 'अत्र विरोधाभासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र
प्लेक्षानुप्रासहेतुलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

मित्यर्थः । अथ च—आत्मना सत्तारं श्रेष्ठवस्तुसहितं करोषि । अस्मिन्संचारे त्वाच्छ्रीं कापि कुसला नास्तीत्यलीकरोदनं कर्तुं त्वमेव जानासि नान्तेत्यर्थः । अलीकरोदनेऽप्यतितरां शोभस इत्यर्थः । अनुस्मारच्यापनाद्यजायान्तरप्रतीतिः तद्विन्दुच्युतकम् । 'कान्तो नवनानन्दी माळे दुःखेन भवति तदा' इति तनुदाहरणम् । च्युतम्, 'तनुसंके भाये कः' स्थायं कर्त्तुं ॥

अपास्तपाथोदहि शायितं करे करोषि लीलाकमलं किमाननम् ।

तनोपि हारं कियदच्युणः स्रवैरदोयनिर्वासितभूषणे हृदि ॥ १०५ ॥

अपास्तेति ॥ अपास्तं विरहवशात्त्यक्तं पाथोदद् लीलाकमलं वेन एवंविधे करे शायितं चिन्तावशात्पापितमाननं लीलाकमलं किमिति करोषि । मुखमेव लीलाकमलस्थाने जातमित्यर्थः । तन्मा कुरु, लीलाकमलं गृहाण, चिन्तां मा कारीरिति भावः । तथा—अदोषाणि त्रासादिदोषरहितानि, अथ च अपराधेन विनैव विरहवशाच्चिर्वासितानि भूषणानि मुक्ताहारवीणि येन तादृशे हृदि अच्युणः स्रवैरच्युनिन्दुभिः कियत्किपरिमाणं कियन्तं कालं च हारं मुक्ताहारं तनोपि । अपि तु मा स्त तानीः । असुचिन्दोये हारस्थाने भवन्तीत्यर्थः । तन्मा कुरु, भूषणान्वर्त्तुकुरु । रोदनं मा कारीरिति भावः । अन्यत्र सापराधो निर्वासित इति दृष्टम् । कियत्, कियत्किदोषणम् ॥

दृशोरमङ्गल्यमिदं मिलज्जलं करेण तावत्परिमार्जयामि ते ।

अथापराधं भवदङ्घ्रिपङ्कजद्वयीरजोभिः सममात्ममौलिना ॥ १०६ ॥

दृशोरिति ॥ हे भैमि, अहं तावत्प्रथमतः करेण कृत्या ते तव दृशोर्नैत्रयोः मित्यसंबद्धं निरन्तरं मलम् इदममङ्गल्यमशुभरूपं जलं वाष्पं परिमार्जयामि । श्रोष्ठामीत्यर्थः । अथ पश्चात्तुल्या अङ्घ्रिपङ्कजद्वयाः रजोभिः समं सह आत्ममौलिना समस्तकेन लीयमपराधमपि श्रोष्ठामि । मङ्गलापराधाद्यदि रोदिषि, तर्ह्यमङ्गल्यं रोदनमादावपनेष्यामि पश्चान्मस्तके तव चरणरजो बाधलगति तावत्तव चरणौ शरणं प्रविश्यापराधमपनेष्यामि । प्रसजा भवेति भावः । मङ्गल्यम्, अहांधे यत् । परिमार्जयामि, वर्तमानरामीष्ये लैट् ॥

मम त्वदच्छाङ्गिनस्वामृतसुतेः किरीटमणिक्वयमयूखमञ्जरी ।

उपासनामस्य करोतु रोहिणी त्यज त्यजाकारणरोपणे रूपम् ॥ १०७ ॥

ममेति ॥ हे भैमि, मम रोहिणी रक्तवर्णा किरीटमणिक्वयमयूखमञ्जरी तुल्या दीर्घाकारा दीप्तिरस्य पुरोवर्तिनः तवाङ्गिनस्वच्छाङ्गणस्वामृतसुतेऽन्ध्रस्योपासनां सेवां करोतु । हे निष्कारणं कृपवीलकारणरोपणे भैमि, रोपं त्यज त्यज । सदाहं त्वच्चरणसेवकोऽस्मि । कोपं मुञ्च मुषेति भावः । सौम्यस्य सेवां कर्तुं शक्या, न तु रोपणस्य । चन्द्रप्रिया रोहिणी तारका चन्द्रं सेवते, समीपवर्तिनी च भवतीत्युचितमेव । रोहिणी, 'वर्णादनुदात्ताद्-' इति

१ 'अगानुग्राहापहृततिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ कैतवशब्देनासुचिन्दुच्युतेखादृशापङ्कयेन वर्णात्मकमिन्दुच्युतकवारोपादपङ्कजमैदः । तदुपगोचनेन सत्तारमिति क्लृप्तपरोपादप्रगुणावैद्वयमैदापङ्कजसायेन विन्दुच्युतकाख्यकार्यकारणोत्प्रेक्षणाच्छेयमूला सापङ्कजोद्वेखा सा च 'अंशुशब्द' इति च्चञ्चकमयोपादाच्या' इति जीवातुः । २ 'अवातिशयोक्तिरालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ सशोक्तिरुपकृत्ययोगितालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

वीजकरो । त्वत्वं त्वजेति संभ्रमे, 'मिलवीप्सयोः' इति द्विरुक्तिः । रोपणे 'कुभमण्डाधेभ्यश्च' इति युच् ॥

तनोपि मानं मयि चेन्मनागपि त्वयि श्रये तद्बहुमानमानतः ।

विनम्य वक्तुं यदि वर्तसे कियन्नमामि ते चण्डि तदा पदावधि ॥ १०८ ॥

तनोपीति ॥ त्वं मयि मनागपि अल्पमपि मानं चेत्तनोपि तत्तर्हि आनतो नम्रः सन् अहं त्वयि बहुमानं नहतीं पूजां मानापनयनार्थं श्रये कुर्वे । 'क्षीणर्गीर्थाकृतः कोपो मानोऽन्यासक्तिनि श्रिये' इति । हे चण्डि कोपने, रोपवशाद्वक्तुं कियत्स्वल्पमेव विनम्य नर्वाकृत्य यदि चेद्वर्तसे, तदा तर्हि ते तव पदावधि चरणपर्यन्तं नमामि इच्छवन्नमस्कारेण रोपशेष-मपनेष्यामि । बहुना मानेनाल्पमानं, बहुना नमनेन चालं नमनमपनेष्यामीति भावः । विनम्य विनमयेत्यन्तर्भावितशब्धे द्रष्टव्यम् ॥

प्रभुत्वभूतानुगृहाण वा न वा प्रणाममात्राधिगमेऽपि कः धमः ।

क यावतां कल्पलतासि मां प्रति क इष्टिदाने तव वद्धमुष्टिता ॥ १०९ ॥

प्रभुत्वेति ॥ मजीवितस्य त्वदवीनत्वान्मां प्रति तव प्रभुत्वसद्भावात्प्रभुत्वस्य प्रभुत्व-शक्तेः भूत्वा बहुत्वेनानुगृहाण ममानुग्रहं कुरु, अथवा नानुगृहाण । परं प्रणाममात्राधिग-मेऽपि मजीवकेवलप्रणामात्रीकारेऽपि तव कः धमः प्रवासः । प्रभुः स्वेच्छया सेवकं कदा-चिदनुगृह्णाति, कदाचिधेति यद्यप्यस्ति तथापि प्रणाममत्रीकरोति, त्वं तु नेति सया किन-परामृमिति कथयेति भावः । त्वं यावतां निशुक्लाणामनिल्यपयूरणयमर्पेत्वात्कल्पलतामीति कः, मां प्रति इष्टिदानेऽप्यवलोकनमात्रेऽपि तव वद्धमुष्टिता कृपणत्वं कः, अपितुभयनेतन्मिथो विरुद्धम् । कटाक्षवलोकनमात्रेण मामनुगृहाणेति भावः ॥

सरेपुमार्यं सहसे मृदुः कथं हृदि द्रवीयः कुचसंवृते तव ।

निपत्य वैसारिणकेतनस्य वा व्रजन्ति बाणा विमुखोत्पत्तिष्णुताम् ॥ ११० ॥

सरेष्विति ॥ हे भैमि, मृदुरतिमृद्वी त्वं सरेपुमार्यं कामबाणव्यर्थं कर्षयस्व । कामपीडा सख्येतिमानं त्वजेति भावः । वा पूर्वपक्षपरितोषे । अथवा वैसारिणकेतनस्य मकरजस्य कामस्य बाणास्तत्र द्रवीयांसौ कुनौ ताभ्यां संवृते हृदि निपत्य लगित्वा तत्रा-निमज्ज्यैव विमुक्ताश्च ते उत्पत्तिष्णवश्च तेषां भावस्तत्ता तां पराङ्मुखोत्पत्तनशीलत्वं व्रजन्ति । पापाण्यदौ बाणो निपत्य तत्रानिमज्ज्यैव पराङ्मुखस्तस्मादुच्छलति, तद्वत्तव कामबाणपीडा न भवतीति सुकमिति भावः । कृतशंभाहस्य बाणपीडा न भवति । 'नांगो वैसारिणोऽमज्जः' इत्यनरः । 'विसारिणो मत्स्वे' ईत्यण् ॥

सितस्य संभावय सूक्ष्णा कणान्विधेहि लीलाचलचञ्चलं भ्रुवः ।

अपाङ्गरथ्यापचिकीं च हेलया प्रसद्य संधेहि दशं ममोपरि ॥ १११ ॥

१ 'अपाङ्गमासकपकल्पकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र चलेकानुपाशविरोधात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र विपनरूपकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र विरो-धादोपात्तकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'प्रसद्य' इति पठित्वा 'वक्तात्कारेण' इति व्याख्यातं जीवातुसाहित्यविद्याधरीः ।

स्मितस्येति ॥ हे भैमि, त्वं सृजणा ओष्ठप्रान्तेन स्मितसोपद्राघस्य कणान्तेऽशान्तं वा-
च्य धन्यान्कुरु । तथा—ध्रुवोऽबलं प्रान्तं लीलया विलसतेन चलं विधेहि । तथा—अमा-
तरम्भायाः नेत्रप्रान्तमार्गस्य पथिकी लेखचारिणीं दृष्टं च प्रसव्य प्रसवीभूय हेलया विलसतेन
ममोपरि संधेहि । स्मितध्रुवल्लङ्घनीः प्रसव्य मां सविकाशं कृपाकटाक्षैर्विकोकयेति भावः ।
पथिकीम्, 'पथः कर्त्तुं पितृत्वान्धीम् । 'उपर्युपरिश्चात्' इत्यतः संधत्वाहुपरियोगे 'दृष्टतसंधं-'
इति ममेति पंथी ॥

समापय प्रावृषमक्षुविपुषां स्मितेन विधाणय कौमुदीमुदः ।

दशावितः खेलतु खञ्जनद्वयी विकासि पङ्कुरुहमस्तु ते मुखम् ॥ ११२ ॥

समापयेति ॥ त्वं अविच्छिन्नखादिनादतुविपुषामक्षुविन्दतां प्रावृषं समापय । तथा
अत्युज्ज्वलादलाहादकत्वाच्च स्मितेन कौमुदीमुदः चन्द्रिकासंबन्धिनो हर्षान्विधाणय मह्यं
वितर । तथा—अलिचञ्चलस्वात्खञ्जनाकारत्वाच्च दशावैव खञ्जनद्वयी इतो मल्लक्षणेऽस्मिन्ने-
खेलतु ममोपरि क्रीडतु । तथा—लङ्घनीमान्दवादतुलत्वाच्च ते मुखं विकासि विकसरे पङ्कुरुहं
कमलमस्तु भवतु । रोदनं त्यक्त्वा प्रसक्ता भूत्वा स्मितपूर्वकटाक्षविकोकनपूर्वं किमिदृहीति
भावः । प्रावृषि गतायां शरदे कौमुदीमुदः खञ्जनकोडा कमलविकासव्य भवति ॥

सुधारसोद्वेलनकेलिमशरस्त्रजा सृजान्तर्मम कर्णकूपयोः ।

दृशौ मदीये मदिराक्षि कारय स्मितधिया पायसपारणाविधिम् ॥ ११३ ॥

सुधेति ॥ हे भैमि, मम कर्णकूपसोरन्तर्मध्येऽशरस्त्रजा वर्णमालया वाक्वरचनया
कृत्वा सुधारसस्यामृतरसस्योद्वेलना निमेषादा या केलिः कीडा तां सृज रचय अतिमधुर-
वागमृतपूर्णं मम कर्णौ विधेहि । किमपि ब्रूहीति भावः । कूपशब्दोऽत्र जलशलाभिप्रायः ।
ततश्च वाण्यादौ स्वादूदकेन यथा तीरमतिक्रम्यते तथा कृत्वा कियत इति चोक्तिः । मदसत
इति मदिरे उन्मादजनके अक्षिणी यस्यालसंपुडिर्दं मदिराक्षि, मदीये दृशौ स्वादवा स्मित-
धिया कृत्वा पायसेन दुग्धसंस्कृतपायसेन कृत्वा या पारणा उपवासानन्तरभोजनं तस्य विधि-
कारणम् । स्मितस्य शुभ्रत्वात्पायसत्वम् । उपोषितस्य पायसपारणया यथा वृत्तिः, तथा स्ववीर्य-
स्मितशोभावलेकनेन मन्त्रेणयोरिति स्मितपूर्वं किमपि ब्रूहि । मामनुगृह्यतेति भावः । उद्धतो
वैलसुद्वेलः, 'अल्पादयः—' इति समासः । तस्य करणमुद्वेलनम् । मदिर इत्यत्र 'इषिमदि—'
इत्यादिनौणादिकः किरच्छप्रत्ययः । रामायणे—'नार्यौ मदिरलोचनाः' इति । दृशौ, 'हृकोरन्य-
तरस्याम्' इत्यणौ कर्तुणौ कर्मत्वम् । 'परमाज्ञं तु पायसम्' इत्यमरः । संस्कृतार्थेऽणै ॥

ममासनाधे भव मण्डनं न न प्रिये मनुत्सङ्गविभूषणं भव ।

अहं भ्रमादालपमङ्ग सृप्यतां विना ममोरः कतमत्तवासनम् ॥ ११४ ॥

ममेति ॥ हे प्रिये, मम आसनाधे सिंहासनाधे मण्डनमलङ्करणं भव । आसनसंस्व-
यात् । एवं न न । अविचार्यै मयैतदुक्तम् । किंतु त्वं मनुत्सङ्गविभूषणं भव । ममाह मण्ड-

१ 'अवानुप्रासरूपकोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्राक्षि श्लोक्तिरूपकालंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्राक्षि श्लोक्तिरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

येद्वयैः । अङ्गापेक्षया धास्यनस्तु निष्ठुष्टत्वात्, तव चातिप्रियत्वान्ममाह एवोपवेशनशोभ्य
भावः । अत्र सो । अहं इत्येतद्भमादुन्मादवशादालम्बम् । त्वया सृष्टतां क्षम्यताम् । यतः
सरो विना कृतमत् अहं तव आसनं भवितुं योग्यम्, अपि तु न किमपि । अङ्गापेक्ष
यक्षस उक्तृत्वात्तत्रैवोपविशतामिति भावः । भ्रमात्कृतोऽपराधः क्षन्तुमर्हः । अङ्गेति को
कामवज्रणे । 'भ्रमाद्भ्रमात्' इति च पाठः । न न, भ्रमाद्भ्रमाद्, इति च संभ्रमे द्विर्लक्षः ॥

अधीतपञ्चाशुगवाणवञ्चने स्थिता मदन्तर्बहिरेपि चेदुरः ।

स्मराशुगेभ्यो हृदयं विमेतु न प्रविश्य तत्त्वन्मयसंपुटे मम ॥ ११५ ॥

अधीतेति ॥ हे कामपीडाया अदर्शनादधीताभ्यस्ता पञ्चाशुगस्य कामस्य गवाणवचना
नया तत्संपुद्धिः, मदन्तः मन्मनसि स्थिता त्वं बहिर्देशेऽपि उरश्चेदपि प्राप्नोषि, तत् तर्हि
कृतमदनगवाणवचनायास्तत्रोभयत्र वर्तमानत्वात्तन्मयसंपुटे त्वद्वपे संपुटे मम हृदयं प्रविश्य
स्मराशुगेभ्यो न विमेतु । चिरकालं मनसि स्थितापि हृदयं बहिर्वेदालिङ्गमिति तर्हि त्वदालिङ्ग-
नवशान्मम कामज्वरोऽपि शान्तिमुपैष्वतीति भावः ॥

परिष्वजस्नानवकाशबाणता स्मरस्य लम्बे हृदयद्वयेऽस्तु नौ ।

दृढा मम त्वत्कुचयोः कठोरयोरुस्तटीयं परिचारिकोचिता ॥ ११६ ॥

परीति ॥ हे भैमि, त्वं मां परिष्वजस्नालिङ्ग । किमिति—नौ आवयोः गाढालिङ्गनव-
शाच्चिरन्तरं मिथो लम्बे मिलिते हृदयद्वये वेष्ट्ये स्मरस्य अनवकाशबाणता निरवकाशबाणत्व-
मस्तु । निविडसंलम्बे वस्तुद्वये ह्यवकाशलेशोऽपि न लभ्यत इत्यर्थः । मम दृढातिकठोरा
विद्याला चैयमुरस्तटी वक्षस्तटी कठोरयोस्तत्कुचयोः परिचारिका सेवाकर्त्री समुचिता ।
तुल्ययोरेव स्नेहसत्त्वकभावो घटत इत्यर्थः । आलिङ्गनयोग्यत्वेनैव सूचितम् । द्वयोरपि
यथा कामपीडा न भवति तथा विधेयम् । गाढालिङ्गनं देहीति भावः । परिष्वजस्नेति,
'परिनिविभ्यः—' इति धात्वम् ॥

तवाधराय स्पृहयामि यन्मधुलवैः श्वःसाक्षिकमाक्षिका गिरः ।

अधित्यकासु स्तनयोस्तनोतु ते ममेन्दुलेखाभ्युदयाद्भूतं नखः ॥ ११७ ॥

तवेति ॥ हे भैमि, अहं तव तस्मै अधराय स्पृहयामि त्वरीयमधरमभिलषामि । तव
गिरः यन्मधुलवैर्यस्याधरस्य मधुनिर्गमः कृत्वा धवली कर्णौ साक्षिणी यस्य तत् श्वःसाक्षिकं
तादृशं साक्षिकं मधु पासु एवंभूताः सन्ति । ओष्ठस्यामृतकपलात्तदुत्पन्ना वाण्यः कर्णयोरमृ-
तरूपा भवन्तीत्यर्थः । तथा—मम नखः ते स्तनयोरभित्यकासूय्यदेशेषु इन्दुलेखाया अभ्यु-
दय उदयस्तेन यदद्भुतमाश्चर्यं तत् तनोतु करोतु । नखस्तत्सार्धत्वाच्चन्द्रकलाकारत्वाच्च
द्वयमत्र चन्द्रकलोपेतोति सक्त्यावेर्बुद्धिर्भवत्वित्यर्थः । ओष्ठपाननसङ्घातेच्छुरस्तीति भावः ।
अधित्यकेति स्तनयोस्तदयशैलत्वाच्चन्द्रकलायास्तत्रोदयात्कलोदयसमये रक्षा भवति । अधराय,
'स्पृहेरीप्सितः' इति संप्रदानात् ॥

१ 'अनातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अनातिशयोक्तिरलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र लेकानुभासातिशयोक्त्युपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
नं च २१

न वर्तसे मन्मथनाटिका कथं प्रकाशरोमावलिस्त्रधारिणी ।

तथाङ्गहारे रुचिमेति नायकः शिखाभ्रमणिश्च द्विजराट्टिदूषकः ॥ ११८ ॥

नेति ॥ हे भैमि, प्रकरणेन कथायते शोभते प्रकाशा शोभमाना रोमावलिरेव सूत्रं चार-
त्येवंशीला त्वं मन्मथनाटिका कामसोन्मादमिश्री कथं न वर्तसे । अपि तु कामं सहर्षं
रूपि । अत्र संबोधने, तव हारे मुक्ताहारे नायको मध्यमणिः रुचिमेति देदीप्यते । न
परं उज्ज्वलतरत्वादुत्तमतरत्वादाहादकतरत्वाच्च द्विजराट्टिदूषकः चन्द्रतिरस्करणाशीलः शिखा-
भ्रमणिमुकुटमणिः शिखायां निवस्यो वा मणिरपि रुचिमेति । द्विजराट्टिदूषकत्वमुपयोरपि वा ।
तव विलोकनाभ्यर्चयः कामः सहर्षो भवति । वर्पतेतरमिति भावः । नाटिकापक्षे—प्रका-
शरोमावलिरेव सूत्रधारो नान्दीश्वोकानन्तरसंचारी कथाप्रस्तावकः पात्रविशेषः सोऽस्मा
अस्तीति । तथा—तवाङ्गहारेऽङ्गविशेषे नृत्ने नायकः सभापती रुचिं प्रीतिमेति । तथा—
द्विजराट्ट आग्रहण एव विदूषकश्च परिहासकं मित्रं रुचिमेति । शिखायां मणिरस्य विदूषकस्य,
नायकस्य वा सः । 'अङ्गहारोऽङ्गविशेषः' इत्यमरः । 'पीठमर्शं विटश्चैव विदूषक इति
त्रिधा' । 'हासकृच्च विदूषकः' इत्यालंकारिकाः ॥

शुभाष्टवर्गस्त्वदनङ्गजन्मनस्तथाधरेऽलिख्यत यत्र लेखया ।

मदीयदन्तक्षतराजिरञ्जनैः स भूर्जतामर्जतु विम्बपाटलः ॥ ११९ ॥

शुमेति ॥ हे भैमि, तव अनङ्गस्य कामस्य जन्मन उत्पत्तेः शुभसूचकोऽष्टवर्गः ज्योतिः-
शास्त्रप्रसिद्धः स लेखया यत्र तथाधरेऽलिख्यत । ज्योतिर्विदा ब्रह्मणैवेत्यर्थः । विम्बपाटल-
पाटलवर्णः सोऽधरः मदीया दन्तक्षतराजिः, तथा कृत्वा रत्नानि, तैः कृत्वा भूर्जतामर्जतु ।
न अङ्गजन्माऽनङ्गजन्मा मानसः पुत्रः । तस्योत्तमत्वात्तज्जन्मपत्रिका ज्योतिर्विदा भूर्जपत्र
एव लिख्यते । पुत्रे जाते ज्योतिर्विदा तस्य जन्मकालीनः शुभाष्टवर्गो लिख्यते । तदोष्ठो-
ष्ठरेखायान् दन्तक्षतमुन्दरो भूर्जपत्रेणोपनीयते । अष्टवर्गस्तु ज्योतिःशास्त्रोक्तो ज्ञातव्यः ।
लेखया । लेखानिर्लेख्यः ॥

गिरानुकम्पस्य दयस्य चुम्बनैः प्रसीद शुश्रूषयितुं मया कुचौ ।

निशेव चान्द्रस्य करोत्करस्य यन्मम त्वमेकासि नलस्य जीवितम् १२०

गिरेति ॥ त्वं गिरानुकम्पस्त्वानुगृहाण । चुम्बनैर्दयस्त्वानुकम्पस्य । मया प्रयोज्येन कुचौ
शुश्रूषयितुं प्रसीद । यद्यस्मात्त्वं एका केवला नलस्य मम जीवितमस्ति । कस्य केव—चान्द्रस्य
करोत्करस्य किरणसमूहस्य निशेव रात्रिरिव । तस्य जीवनं नान्यां तथेति पूर्ववत् । त्वदधी-
नजीवित एवाहम्, चुम्बनादिना नामानुगृहाण, अन्यथा जीवनमेव न भविष्यतीति भावः ॥

मुनिर्यथात्मानमथ प्रबोधयान् प्रकाशयन्तं स्वमसावबुध्यत ।

अपि प्रपञ्चां प्रकृतिं विलोक्य तामघातसंस्कारतयाऽज्जट्टिरः ॥ १२१ ॥

मुनिरिति ॥ अथ प्रबोधयान् गतघ्नान्तिरसौ नल इति 'नलोऽहं' नलत्वेन प्रकाशयन्तं
कथयन्तं स्वमात्मानमबुध्यत जानाति स्म । आत्मानं कथयता मया दूतधर्मैः परित्यक्तः

१ 'अघातिशयोक्तिरूपकलेखालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ अस्य कोकस्य जोषातुसाहि-
त्यविद्याधरी नोपरुन्वेते । ३ 'अप्रोपमातिशयोक्तिहेत्वलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अनुचितं कृतमित्यजानादित्यर्थः । नलत्वकथनमात्रेण तां न भैमीं प्रकृतिं रोदनात्पूर्वावस्थां प्रपञ्चां प्राप्तां विलोक्य जातबोधत्वाद्भूतोऽहमित्यवगतसंस्कारतया प्राप्तमुदितया वक्ष्यमाणा निरोऽपि असृजत् । नलत्वनिश्चयेन स्वकरोदनां तां इष्टां स्वात्मानमेवोद्दिश्य दूतचर्मोचित-
माह सेखर्यः । नलत्वनिश्चयेन गतमोहत्वम्, तेन प्राप्तबोधतया प्रकृतिं प्रपञ्चामिति वान्वयः । उद्बुद्धसंस्कारत्वेन प्रपञ्चां प्राप्तामागतं तां दूतचर्मवृक्षां स्वामेव प्रकृतिं विलोक्य दूतचर्मोचितमेवाबोधदिति वा । मुनिर्यथा यतिरिव । वेदान्ताभ्यासेन धमादमादिद्वारा प्रबोधवान्संसारविनाशसमर्थप्रकृष्टज्ञानयुक्तो यतिः स्वप्रकाशं सच्चिदानन्दैकरसमात्मानं 'अहं ब्रह्मास्मि' इति बुध्यते, बुद्ध्या न उद्बुद्धजन्मान्तरीयसंस्कारतया प्राप्तब्रह्मज्ञानतया वा तां प्रसिद्धां संसारजनितां सत्त्वरजस्तमःसाम्यावस्थारूपां प्रकृतिमनादिमविद्यां प्रकपेयं पञ्चां पृथग्भूतां ज्ञात्वा 'अहं मयुरभयं सूर्यबाह्वं कक्षीवांशुधिरस्मि विप्रः । अहं कुत्समार्जुनेयं द्रुपेऽहं कविरुक्षणा पश्यतामा' इत्यादि वामदेवकृपिवदित्यर्थः । मुनिरभ्यात्मानं प्रकृतिं न विवेकेन ज्ञात्वा मुक्तः सन् बाणादिभ्यपहारान्सृजति मुञ्चतीति केचित् ॥

अये मयात्मा किमनिहुतीकृतः किमत्र मन्ता स तु मां शतक्रतुः ।

पुरः स्वभक्त्यायं नमन्हियाविलो विलोकिताहे न तदिङ्गितान्यपि १२२

अये इति ॥ मया नलोऽहमिति आत्मा किमित्यनिहुतीकृतः प्रकटीकृतः । अये खेदे । महदनुचितं कृतमित्यर्थः । अत्रात्मप्रकटनविषये स शतक्रतुस्तु पुनर्मां किं किंप्रकारं मन्ता ज्ञास्यति । नामसाधुमेव ब्रूयादित्यर्थः । शापदानतामर्थ्यशोतनाय शतक्रतुरिति पदम् । पुरः पूर्वं स्वभक्त्या नमस्सन् अथ पश्चाद् द्विया अकृतकार्यत्वाद्भज्या आविलः क्लृप्तः सन् । सुतरां नमन्हित्यर्थः । तदिङ्गितान्यपि कोपाविष्टस्वेन्द्रस्य भ्रमज्जादीन्यपि न विलोकिताहे विलोकयि-
ष्यामि । प्रसादलाभस्तु दूरतः । अन्योऽप्यपराधी स्वामिनः कोपविहं मुकुट्यादि न विलोकयति ॥

स्वनाम यन्नाम मुधाभ्यधामहो महेन्द्रकार्यं महदेतदुज्झितम् ।

हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्दिपां हसैर्दुत्यपथः सितीकृतः ॥ १२३ ॥

स्वनामेति ॥ नाम प्राकार्ये खेदे वा । अहं यत् स्वनाम मुपा ज्यैर्मेषाभ्यर्घ्या एतत् महत् महेन्द्रकार्यमुज्झितं त्यक्तम् । विनाशितमित्यर्थः । अहो महदनुचितमेतत् । अनुचित-
त्वमेवाह—हनूमदाद्यैः श्रीरामादिद्वलकारिमिर्दुत्यपथो यशसा कीर्त्या सितीकृतः । कार्यस्य शोधितत्वात् । मया पुनः दिपां हसैर्होतैः सितीकृतः । तैस्तु यशो लब्धम् । मया इन्द्रद-
त्त्यर्थं गतो नलः स्वीयमेव दुत्यं कृतवानित्यादि वैरिहास्यरूपनयशो लब्धम् । 'सितीकृतः'
इति पाठे येतीकृतः, श्यामीकृतमेति व्याख्येयम् ॥

धियात्मनस्तावदन्नाह नाचरं परस्तु तद्वेद स यद्वदिष्यति ।

जनावनायोद्यमिनं जनार्दनं क्षये जगज्जीवपिबं शिबं वदन् ॥ १२४ ॥

धियेति ॥ अहनात्मनो धिया बुद्ध्या तावदन्नाह इन्द्रादिप्रतिकुले नाचरं न कृतवान् ।
किंतु उन्मादादेव स्वनाम कथितमित्यर्थः । स प्रसिद्धः परोऽन्यो बुज्जो वा तु पुनः यद्वदिष्यति

१ 'अजोपनालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अज लेखनप्राप्तोऽलंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अवानुपान्वयिरेवालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तदहं वेद । दुर्जनो हि यथावृत्तं न वदति किंतु विपरीतमेव वदति, इति जाने इत्यर्थः । तदेव विशेषेणनाह—किंभूतः परः—जनानामवगाय फालनायोद्यमिनं हृतोद्यमं जनानर्दयति पीडयतीत्येवंशीलं वदन् । तथा—अथै प्रलये जगज्जीवपिबं जगत्प्राणहरं महादेवं शिषं मज्जलं वदन् । अन्तर्गलो लोक इत्यर्थः । लोकोक्तेर्निवारणे कश्चन प्रतीकारो नास्तीति भावः । नन्वादित्वाज्जनार्दनः । जीवपिबम्, 'पाप्रा-' इत्यादिना शः ॥

स्फुटत्यदः किं हृदयं त्रपाभराद्यदस्य शुद्धिर्विबुधैर्विबुध्यते ।

विदन्तु ते तत्त्वमिदं तु दन्तुरं जनानने कः करमर्पयिष्यति ॥ १२५ ॥

स्फुटतीति ॥ आत्मप्रकाशनादकृतकार्यत्वाच्च यत्त्रपाभरो लज्जाबाहुष्यं तस्मात् अदो हृदयं किमनं स्फुटति । यद्यस्मात् विबुधैर्देवैरस्य हृदयस्य शुद्धिः विबुध्यतां ज्ञायताम् । तु पुनस्ते विबुधा इदं दन्तुरं विषमं तत्त्वं मया बुद्धिपूर्वकं कृतं, अबुद्धिपूर्वकं वेति विदन्तु जानन्तु । लोका जानन्तु वा मा जानन्तु । 'अत्र लौकिकमाभाणकमाह—जनानने कः करं इत्यमर्पयिष्यति त्वमेवं न वक्तव्यमिति सुखहन्तदानेन लोकं प्रतिवेष्टुं कः शक्नोति । अपितु न कोऽपि । लोको यत्किंचिद्दत्तु नामेति भावः । हृदयस्फोटनाभावेऽपि ते देवास्तरुषं यथार्थं जानन्तु । अन्नादपि संदिरुषं प्रमेयं पक्वितैः परीक्ष्य तत्त्वतो निर्णायते, न तु सामान्यैर्लोकैः ॥

मम ध्रमश्चेतनयानया फली बलीयसालोपि च सैव वेधस्ता ।

न यस्तु दैवस्वरसाद्भिनश्चरं सुरेश्वरोऽपि प्रतिकर्तुर्माश्वरः ॥ १२६ ॥

ममेति ॥ जनया चेतनया इतोऽहमिति प्रतिपत्त्या कृत्वा मम ध्रम इत्यलक्षणः फली सफलो जातः स्यात् । बलीयसा वेधस्ता च दैवेन सैव चेतना अलोपि नाशिता । दैववशाद्भान्यात्मकवनच्छ्रमो व्यर्थ एव जात इत्यर्थः । चेतनारक्षणे त्वया यज्ञः किमिति न कृत इत्यत आह—स्वयासी रसश्च स्वरसः स्वेच्छा दैवस्य स्वरसालेच्छया विनश्चरं विनाशितं वस्तु प्रतिकर्तुं चिकित्सितुं सुरेश्वरोऽपि शकोऽपि ईश्वरो न समर्थो न किं पुनरन्यः । मयाऽबुद्धिपूर्वमेवात्मप्रकाशनं कृतमिति भावः । तस्मान्ममापराधो नास्तीत्यर्थः ॥

इति स्वयं मोहमहोर्मिनिर्मितं प्रकाशनं शोचति नैषधे निजम् ।

तथाव्यथामग्नतदुद्दिधीर्पया दयालुरागालुषु हेमहंसराट् ॥ १२७ ॥

इतीति ॥ नैषधे नष्टे स्वयमात्मनैव मोहमहोर्मिनिर्मितं भ्रान्तिबाहुल्यवशात्कृतं निजं स्वीयं प्रकाशनं प्रकटमिति पूर्वोक्तप्रकारेण शोचति निन्दति सति तद्विषयं पश्चात्तापं कुर्वेति सति दयालुः हेमहंसराट् राजा तथानिर्वचनीया व्यथा पीडा तस्या मग्नधासी स च तत्सोद्दिधीर्पयोदरनेच्छया लघु शीघ्रमागार्त्तम् ॥

नलं स तत्पक्षरवोर्ध्ववीक्षिणं स एष पक्षीति भणन्तमभ्यधात् ।

नयादयैनामतिमानिराशतामसृन्विहतातेयमतः परं परम् ॥ १२८ ॥

१ 'अत्र ठेकानुशासो हेतुश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रागान्तरन्यासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रातिशयोक्तिरठेकानुशासालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नलमिति ॥ स हंसः तस्य हंसस्य पक्षरवः पक्षवातभवः शब्दत्वेन किनेतदायातीति
शुद्धा ऊर्ध्वदीक्षिणमुपरिबिलोकिनम्, अनन्तरं च इति भणन्तं तं नलमभ्यधाद्वदत् । इति
किम्—कृतमहोपकारः स एवैष पक्षी हंस इति । हे अदय निष्कृप नल, एनां भैमी निरा-
शताभाशारहितता अतितरां मा नय मा स्म नैपीः । सप्रकाशनकृतस्त्रनिन्दया मय्यस्यानु-
रागो न विशत इति प्रतीत्या एषा निराशा भविष्यति, तथा मा कार्पासिति भावः । अस्म्य
निराशत्वे जाते मम किमनिष्टमिच्छाशङ्काह—या त्वया निन्दा कृता सा कृतैव, अतः परं
चोत्करिष्यसि तर्ह्येवं भैमी परं केवलमसुन्प्राणान्विहाता लक्ष्यति । श्लोकजन्यं पातकं तव
भविष्यति, तस्मादेवं मा कार्पासिति भावः । अतएवसर्गमेवात् 'ते प्राग्भातोः' इति नियमा-
त्पूर्वमेव प्रयोगस्योचित्येऽपि महाकविप्रयोगावधारितानामपि प्रयोगः साधुः । 'आविशधुषोऽ-
भवदसाविष रागः', 'विलोलजिह्वायुगलीढोभयसङ्कमागमाविः' इत्यादयः प्रयोगाः । अति-
शयिता मा शोभा राजलक्ष्मीर्वा यस्याः सा अतिमा इयमिलस्य विशेषणम् । एनामनिरा-
शतां नयेत्यन्वयः । हे अतिन अतिशयिता मा शोभा राजलक्ष्मीर्वा यस्येति । 'अतिसुन्दर-
त्वादुद्बुधनत्वाच्च त्वमेकास्या योग्यो नान्यः' इति सूचितम्, इति वा । अतिकान्ता नाम्
अतिसुन्दरी केवलमतः परं प्राणास्त्रक्षयति त्वद्गिना । एवंविधं सुन्दरं वस्तु कथैव यास्यतीति
सूचितमिति वा । विहाता, लुट् ॥

सुरेषु पश्यन्निजसापराधतामियत्प्रयस्यापि तदर्थसिद्धये ।

न कूटसाक्षीभवनोचितो भवान्सतां हि चेतःशुचितात्मसाक्षिका १२९

सुरेष्विति ॥ हे नल, भवान् तेषां देवानामर्थसिद्धये प्रयोजनसिद्धये इयदेतावत्प्रव-
त्स्यापि बहुतरं प्रयासे कृत्वेत्यर्थः । सुरेषु देवविषये अनुचितमेतन्मया कृतमिति निजसाप-
राधतां स्वीयमनुचितकारित्वं पश्यजानन् कूटसाक्षीभवनोचितो न भवति कूटोऽसत्यत्वात्
साक्षीव सत्त्वेपि परकीयेऽर्थेऽलौकिकं भाषते स कूटसाक्षी अकूटसाक्षिणः कूटसाक्षिणो वद्वत्त्वं
तत्कूटसाक्षीभवनम् । तदुचितो न भवतीत्यर्थः । हि यस्माद् सतां चेतःशुचिता आत्मेव
साक्षी न स्यानेवंविधा, न तु परसाक्षिका मया निष्कपटं दृष्टं कृतमिति त्वं तावज्जानासि,
सन्तत्वालौकिकं भाषितुमपि स्वचेतस एव लज्जन्ते । तव च सत्यत्वं लोकत्रयप्रतिदम् । देवा
अपि सर्वसाक्षित्वास्तयमेव त्वरीयं शुद्धत्वं ज्ञासन्ति, किमनेन लोकेनेति भावः । आत्म-
साक्षिका, 'सेषाद्विभाषा' इति कर्प ॥

इतीरिणापृच्छ्य नलं विदर्मजामपि प्रयातेन खगेन सान्त्वितः ।

सुदुर्बभाषे भगिनीं दमस्य स प्रणम्य चित्तेन हरित्पतीश्वरः ॥ १३० ॥

इतीति ॥ स कृपः चित्तेन हरित्पतीन्प्रणम्य अतः परं मन करणीयमपि नावशिष्टम्,
क्षम्यतामिति मनसैव देवात्मसङ्कल्पं मुहुः सदयः सन् दमस्य भगिनीं वभाषे । किंभूतः—
इति पूर्वोक्तमीरिणा वृषाणेन नलं विदर्मजामपि आपृच्छ्य प्रयातेन यागुमारब्धेन खगेन
हंसेन सान्त्वितः । प्रयातेन, 'आदिकर्मणि कः कर्तरि च' इति कः ॥

१ 'अवाप्तुपाप्तोऽङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'मवावागन्त्याप्तोऽङ्कारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

ददेऽपि तुभ्यं कियतीः कदर्थनाः सुरेषु रागप्रसवावकेशिनीः ।

अदम्भद्वयेन भजन्तु वा दयां दिशन्तु वा दण्डममी ममागसाम् १३१

ददेऽपीति ॥ हे मैमि, अहं तुभ्यमपि अतिनिर्दयद्वयकरणजनिताः कियतीः कति-
संख्याकाः कदर्थनाः पीडा अहं ददे दयामि, अतः परं तद्विषयं किमपि न वदिष्यामी-
त्यर्थः । यतः—सुरेषु रागोऽनुरागः, तलक्षणः, तस्य वा प्रसवोऽङ्कुर उत्पत्तिर्वा तस्यावकेशि-
नीर्निष्फलाः । अनुरागानुत्पादिका इत्यर्थः । उद्यमः कार्यजनकश्चेद्वरति तर्हि दुःखमपि
दातुमुचितम् । प्रकृते तावति दूरे कृतेऽपि तत्र तेष्वनुरागाङ्कुरोऽपि नोत्पन्नः तस्मात्तत्र
पीडाकरमतः परं किमपि न वदिष्यामीति भावः । यत्राङ्कुरोत्पत्तिरपि नोदेति तत्र फलाभा
कृतस्त्वा । तत्र पीडादाने ममापि पीडा भवतीत्यपिशब्दार्थः । गह्वरा वाऽपि । अनुवि-
त्तमेतदित्यर्थः । एवं सति अमी देवा अदम्भद्वयेन निष्कपटद्वयेन कृत्वा दयां मम कृपां
वा भजन्तु कुर्वन्तु । कार्यासाधनरूपेणागसा असादीयं कार्यं विनास्य स्वीयं कृतमित्यपरा-
धेन दण्डं शासनं वा दिशन्तु कुर्वन्तु । तत्कृतं दण्डमपि सहिष्ये, परं तुभ्यं दुःखं दातुं
नीत्यहे इति भावः ॥

अयोगजामन्वभयं न वेदनां हिताय मेऽभूदियमुन्मदिष्णुता ।

उदेति दोषादपि दोषलाघवं कुशत्वमज्ञानवशादिवैनसः ॥ १३२ ॥

अयोगजामिति ॥ इयं उन्मदिष्णुता मे मया हितायाभूत् । यतः—अहं अवोगजां
विरहजां वेदनां नान्वभयम् । किन्तु परमानन्दमन्वभयम् । उन्मादेन सुखवशान्मया विरह-
पीडा विस्मृता तस्मादियमुन्मदिष्णुता मम गुणैव जातेति भावः । अयं च न योगः
अयोगः, उजा संसारसंघन्धिनी पीडा नान्वभयम् । किन्तु परमानन्दमन्वभयमित्यर्थः ।
तत्रार्थान्तरन्यासं सोपमानमाह—दोषादपि दोषभूतादपि एकस्मादेतोः दोषभूतस्याप्यन्वस्य
लाघवं अल्पत्वलक्षणो गुण उदेति । कस्मात् कस्य किमिव—अज्ञानवशादज्ञानलक्षणदोष-
जादोषभूतस्याप्येनसः पातकस्य कुशत्वमल्पत्वमिव अल्पत्वलक्षणो गुणो भवति । ज्ञानपूर्वं
ब्रह्मत्यादौ 'कामातद्भिगुणं भवेत्' इति बहुप्रायश्चित्ताज्ञानात्पातकगौरवमवगम्यते, अज्ञा-
नकृते लघुप्रायश्चित्ताज्ञानात्पातकलाघवमिति । अज्ञानलक्षणादोषादोषभूतस्य पातकस्य लाघ-
वलक्षणो गुणो यथा लभ्यते, तथोन्मादलक्षणादोषादिरहवेदनादोषस्य लाघवलक्षणो गुणो
मयापि लब्ध इति भावः । उन्मादितायां कियतोऽपि दुःखस्य शेषत्वसूचनार्थं वेदनापदम् ।
मे । हितयोगे चतुर्थी । नावप्रलयान्तस्य गुणवाचिनः शब्दस्य 'पूर्णगुण-' इति समास-
निषेधादोषलाघवमित्यत्र समासाप्राप्तेः 'तद्विषयं संज्ञाप्रमाणत्वात्' इति शापकादुदिमान्यं,
करणपाठवमित्यादिमहाकविप्रयोगदर्शनात् निषेधस्यानित्यत्वात्समासो द्रष्टव्यः । एवमेवमा-
दिषु प्रयोगेषु ज्ञातव्यम् ॥

तैवेत्ययोगस्तरपायकोऽपि मे कदर्थनात्यर्थतयाऽगमद्वयाम् ।

प्रकाशमुन्माद्य यद्य कारयन्मयात्मनस्त्वामनुकम्पते स तः ॥ १३३ ॥

१ 'अज्ञातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अप्रोपमालंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'न का' इति साहित्यविद्याधरीतन्तः पाठः । ४ 'मयात्मनो नामनु-' इति
साहित्यविद्याधरीपाठः ।

तवेति ॥ तव त्वत्संबन्धी त्वद्विषयो मणिष्ठः स प्रसिद्धः पूर्वं कृतपीडः अयोगो वियो-
गस्तत्त्ववितः स्मरपावको ममैव कदर्यनाल्लस्यतया पीडाबाहुल्येनाप्यतिपीडाकारित्वेनापि इति
पूर्वोक्तप्रकारेण मे मम दयामगमत् । चकारेत्यर्थः । इति किम्—यद्यस्माद् अयं त्वद्विष्य-
पक्षमये मामुन्नाद्योन्मादं प्राप्य मया प्रयोज्येनात्मनो ममैव नलोऽहमिति प्रकाशं प्राकृत्यं
कारयन् त्वामनुकम्पते स सेवते स । तेन ममैव कृपा कृतेत्यर्थः । त्वद्विषयो वियोगाग्नि-
र्यदि ममातिपीडा नाकरिष्यत्, तदोन्मादाभावात्मनः प्रकाशममपि नाकरिष्यत्, तदा
सत्प्राप्तिविधातुनिश्चयात्त्वन्मरणमेव स्यात्, त्वद्वियोगान्ममापि मरणं स्यात् । तस्मात्पीडयो-
न्मादाधिकवान्मयात्मनः प्राकट्ये कृते सत्प्राप्तिनिश्चयात्तवा प्राणा रक्षिताः, तस्माच्च
सत्प्राणा अपि तेन रक्षिता इति स स्मरामिमम दयामेव चकारेति भावः । कामाग्निः
कदर्यनाल्लस्यतयापि मे दयां चकार । कृतः तवेति, 'त्वरीयोऽहमिति त्वां पीडयत्येव,
त्वत्संबन्धान्ममपि पीडयति । इयं तस्य कृपैव, भैमी मामेव वारिष्यति, नान्वमिति
निश्चयात् । योजनान्तरमुपेक्षणीयम् ॥

अमी समीहैकपरास्तवामराः स्वर्किकरं मामपि कर्तुमीक्षिषे ।

विचार्य कार्यं सृज मा विधान्मुखा कृतानुतापस्त्ययि पार्थिविप्रहम् १३४

अमी इति ॥ अमी अमरास्तव समीहैकपरास्तवदमिलापकेवलनिष्ठाः त्वामेवाभिलष्य-
न्तीत्यर्थः । तव तेष्वनुरागो न । त्वं मामपि स्वर्किकरं कर्तुं ईक्षिषे, मां स्वीयं दासं कर्तुं
त्वमेवेच्छतीत्यर्थः । ममानुरागोऽप्रयोजकः किंतु तव मय्यनुरागः प्रयोजक इति भावः ।
एवंवति त्वं कार्यं करणीयं विचार्य सृज । विचारे कारणमाह—कृतो यः पञ्चात्तापः स
त्वमि पार्थः पाश्चात्त्यस्य वैरिणो विप्रहं तद्वत्कलहम् । दुःखमिति यावन् । मुखा वृथा मा
विधान्ना कर्षीत् । अविचार्य देवे कृते नलमहं किमिति नापरिपम्, नमि वा कृते कंचन
देवं किमिति नापरिपमिति पञ्चात्तापस्तत्र नविष्यति तस्माद्विचार्यैव विभेदं कुर्विति भावः ।
संधिमकृत्वा बहिर्निर्गते विजिगीषी पार्थिवप्राहो वैरायते । ईक्षिषे, 'ईशः ते' इतीदं । मा
विधात्, नविष्यति 'मावि लुह', 'न माद्योगे' ईश्वरभावः ॥

उदासितेनैव मयेदमुद्यसे मिया न तेभ्यः स्मरतानवाञ्च वा ।

हितं यदि स्यान्मदसुव्ययेन ते तदा तव प्रेमणि शुद्धिलब्धये ॥१३५॥

उदासितेनेति ॥ हे भैमी, उदासितेनैवोदासीनेनैव मया 'अमी समीहैकपराः—'
(११३४) इत्यादिना विचार्य सृज इत्येवमिदं मतमुद्यसे, तेभ्यो देवेभ्यो मिया देवान्पु-
त्रीष्वेति मोक्षे । तथा—स्मरेण कृतं खल्वं तानवं कदर्यं, तस्माद् 'स्वर्किकरम्' (११३४)
इत्यादिना मां वृणीष्वेति न बोधसे । मियेतुमद्यत्र वा योज्यम् । त्वद्विचार्यमेव विचार्य
कुर्विति मयोक्तम् । नत्वन्वेनावायेनेति भावः । मया देवे कृते सति मद्वियोगात्त्वन्मृतिरेव
सादित्वावाक्यामाह—मदसुव्ययेन मरीचप्राणनाशेन ते तुभ्यं यदि हितं स्यात्, तर्हि मध्ये-
तावन्तं कालं यस्तव प्रेमाऽनुरागः तस्मिन्विषये एतदेव प्राणव्यजनमेव तव हितमेव वा

१ 'अवातिशयोक्त्यंकारः' इति साहित्यविभाधरी । २ 'अथ ऋक्षानुमाताविश्वोवर्जकाराः'
इति साहित्यविभाधरी ।

शुद्धिलक्ष्यं आनुष्यप्राप्तये स्यात् । ममेत्येतात् ।—तत्र हिताय प्राणानपि त्यजामीत्यर्थः । मत्प्राणव्ययेन तत्र हिते जातेऽनुमितेन ममैव हितमित्यर्थः । उच्यते, वदेर्यकि यज्जादित्वा-त्संप्रसारणम् । 'उच्यते' इति च पाठः ॥

इतीरितैर्नैषधसुनुतामृतैर्विदर्भजन्मा भूयामुल्लास सा ।

ऋतोरधिधीः शिशिरानुजन्मनः पिकस्वरैर्दूरविकस्वरैर्यथा ॥ १३६ ॥

इतीति ॥ सा विदर्भजन्मा 'वदेपि तुन्नाम्-' (१/१३१) इति ईरितैः पूर्वोक्तैर्नैषधस्य सुनुतामृतैः सत्यवचनामृतैः कृत्वा भूयामुल्लास इयं प्राप । नलत्वनिधयात्, तेनात्मन्यनु-रागस्य प्रकाशितत्वात्, तेभ्यो न विभेमीत्युक्तत्वाच्च । 'इदृशैः' इति पाठे पूर्वोक्तैः इति वक्ष्य-माणप्रकारेणोल्लासेति बोध्यम् । शिशिरं ऋतुमनु लक्ष्मीकृत जन्म यस्य ऋतोर्वेसन्तस्याधिका धीः दूरविकस्वरैरतिविकासिभिः पिकस्वरैः कोकिलालापैः कृत्वा यथा इवार्थः उल्लासति । पिकस्वरसाम्येन नलत्वचसां गदनोद्दीपकत्वं सूचितम् । अन्यदपि पीयूषैर्जलेन सोल्लासं भवति ॥

तमेवोल्लासमाह—

नलं तदावेत्य तमाशये निजे घृणां विगानं च मुमोच भीमजा ।

जुगुप्समाना हि मनो भूतं तदा सतीधिया दैवतदूतधावि सा ॥ १३७ ॥

नलमिति ॥ सा भीमजा तदा तं दूतं निजे आशये मनसि नलं नलनामकं राजानम-वेत्य निश्चिद्य घृणां जुगुप्सां विगानं निन्दां च मुमोच अर्थात्मनस्त एव । निजाशये विषये घृणां विगानं च मुमोचेति वा बोध्यम् । एतन्मनः स्वभावतोऽप्रशस्तमिति जुगुप्सा, अनुचि-तकारि चेतदिति निन्दा, यद्वा—नलप्राप्त्यनाशना शरीरे घृणा, परपुरुषसंवादशङ्कया निन्दा । कीदृशी—तदा नलज्ञानावसरे सतीधिया पातिप्रत्यबुद्ध्या दूतं नियमितं, बलाकारेण तस्मात्प-रावर्तितमित्यर्थः । दैवतदूतं प्रति धावि मनो हि निश्चयेन जुगुप्समाना निन्दन्ती । पतिव्रतया नियन्त्रितं मनो दूते धावतीति जुगुप्समाना निन्दन्तीत्यर्थः । यद्वा—हि यस्मात् सा तदा सतीधिया दूतं मनो दैवतदूतधावि जुगुप्समानाऽभूदिति योजना । नलान्यदेवदूतगामित्वाद-प्रशस्तमेतन्मयीयमन्तःकरणमनुचितकारि चेति पूर्वं यतो जुगुप्सितवती निन्दितवती च, नलनिश्चयानन्तरमत्रानुरक्तं मन्मयीयं मनस्तस्याप्येव जातमिति जहर्षेवेति भावः ॥

मनोभुवस्ते भविनां मनः पिता निमज्जयन्नेनसि तत्र लज्जसे ।

अमुद्रि सत्पुत्रकथा त्वयेति सा स्थिता सती मन्मथनिन्दिनी धिया ॥ १३८ ॥

मनोभुव इति ॥ भविनां प्राणिनां मनः, मनोभुवः ते तत्र पिता । यतः—त्वं मन एव भूः उत्पत्तिस्थानं यस्य, तस्मान्मनस्तत्र पिता । हे काम, त्वं स्वपितृभूतं तत्र मनः एनसि परपुरुषानिलापजनिते पातके निमज्जयन् न लज्जसे । काकुः । कथा सत्पुत्रकथा सद्भिः पुत्रैः पितरः पुण्याल्लोकान्यान्तीति कथा अमुद्रि समापिता । नलत्वनिधयात्पूर्वं धिया मनसा इति पूर्वोक्तप्रकारेण मन्मथनिन्दिनी सती पतिव्रता वा सा भैरी स्थिता नलत्वनिश्चयानन्तरं कामनिन्दनादुपरतेत्यर्थः ॥

१ 'अथ छेकानुमासतिशयोक्त्युपमाङ्ककारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ छेकानुमासो-पमाङ्ककारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ काव्यलिङ्गमङ्ककारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ हेतुरङ्ककारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रसूनमित्येव तदङ्गवर्णना न सा विशेषात्कतमत्तदित्यभूत् ।

तदा कदम्बं तद्वर्णि लोमभिर्मुदल्लुणा प्रावृषि हर्षमागतैः ॥ १२९ ॥

प्रसूनमिति ॥ पूर्वं सौकुमार्याङ्गैर्नीशरीरं पुष्पमिति तदङ्गवर्णना सामान्याकारेणाम्बुत्, परं तु तत्पुष्पं कतमत्, किञ्चातीयमिति सा वर्णना विशेषात् विशेषाकारेण भैमीशरीरमेत-
ज्जातीयमिति नाभूत् । तदा तवीयनलत्वनिश्चयसमये मुदल्लुणा प्रावृषि हर्षात्पुष्पमित्यङ्गवर्णना
इषेमुषिद्रत्वमागतैः प्रातैः लोमभिः भैमीरोमभिः कर्तुभिः तत् भैमीशरीरं पुष्पं वा कदम्बपु-
ष्पमवर्णि कथितम् । कदम्बानि हि प्रावृदकाले विकसन्ति । भैम्यङ्गमुषिद्रं रोमभिः कदम्ब-
तुल्यमभूदित्यर्थः । इषेवशादल्लुरोभावादि तस्यां जातमिति भावः ॥

मयैव संबोध्य नलं व्यलापि यत्स्वमाह मद्बुद्धमिदं विमृश्य तत् ।

असाविति भ्रान्तिमसाहमस्वसुः स्वभाषितस्वोद्धमविभ्रमक्रमः ॥ १३० ॥

मयेति ॥ स्वेन आत्मना भाषितः स्वोद्धमस्य स्वभ्रान्तेः विभ्रमाणां विलासानां क्रमो येन
स्वोद्धमविभ्रमयोः क्रमः 'अये मयात्मा किमनिहुतीकृतः-' (१।१२२) इत्यादिश्लोकपदकोषो
येन वा सोऽसौ नलः दमस्वसुः इति एतादृशी भ्रान्तिमसात्स्फिडितवान् इति । किम्—
मयैव नलं संबोध्य 'इयं न ते-' (१।९७) इत्यादि श्लोकवतुष्टयेन नलसंबोधनान्युक्त्वा
यथलापि विलपितम् । असौ नलः तदिदं विलपितं विमृश्य विचार्य मद्बुद्धं मया ज्ञातं
स्वमात्मानम् 'अयि प्रिये कस्य कृते विलप्यते-' (१।१०२) इत्यादिसप्तदशभिः श्लोकाद-
अहननया ज्ञातः तत्किमित्यहं न कथयानोऽहमात्मानं कथितवान्, न तु स्वारस्येनेति ।
भ्रान्तेन मया स्वनाम कथितं न तु स्वया ज्ञातमिति स्वभ्रान्तिवर्णनव्याजेन प्रापयति सेल्यर्थः ।
मदभिलाषजनितवेगमरभ्रान्तेनानेन स्वनामोक्तमिति ज्ञात्वा सा भैमी तुतोपेति भावः ।
असाविति 'षोऽन्तर्कर्मणि', 'विभाषा प्राधेद-' इति सिचो लृक् । असाविति पाठे—तन्व-
कारेल्यर्थः । 'शो तन्वकरणे' तेनैव सिचो लृक् ॥

विदर्भराजप्रभया ततः परं त्रपासखी वक्तुमलं न सा नलम् ।

पुरस्तमूचेऽभिमुखं यदत्रपा ममज्ज तेनैव महाहृदे ह्रियः ॥ १३१ ॥

विदर्भेति ॥ ततः परं नलनिश्चयानन्तरं सा विदर्भराजप्रभया भैमी त्रपासखी लज्जावती
सती नलं वक्तुमलं समर्था नाभूत् । लज्जानुनाववशात्पुष्पां बभूवेत्यर्थः । यतः—पुरः आदौ
नलत्वनिश्चयात्पूर्वम् अत्रपा निर्लेखा सती अभिमुखं समक्षं यत् तन्मूचे, तेनैव समक्षवचनेन
हेतुना नलत्वनिश्चयानन्तरं ह्रियो महाहृदे समुदे ममज्ज निमग्ना । लज्जालावे किञ्चिद्बहुं
शक्यते, इयं तु लज्जासमुदे ममा वक्तुं समर्था नाभूदिति युक्तमेवेति भावः । सखीपदेन
लज्जां क्षणमपि न लज्जतीति सूचितम् ॥

यदापचार्यापि न दातुमुत्तरं शशाक सख्याः श्रवसि प्रियस्य सा ।

विहस्य सख्येव तमब्रवीत्तदा ह्रियाऽधुना मौनघना भवत्प्रिया ॥ १३२ ॥

१ 'दुग्धनुना' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रालीशुशोकिर्नोदवाङ्कारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'सुभाषित-' इति पाठः साहित्यविद्याधरीलंसतः । ४ 'अत्र त्रैकामुप्रासोऽङ्कारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्र विरोधाभासोऽङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

यदेति ॥ सा भैमी यदा अपवार्यापि ज्वनिकादिना व्यवधायापि रहस्यपि तिर्थमवलितं
कृत्वा सख्याः प्रवसि कर्णे प्रियस्य नलस्योत्तरं दातुं न शक्ताः । समक्षं वक्तुमशक्यैव परं
व्यवधायापि एनं प्रत्येवं वदेति सखीकण्डोऽपि लगित्वा वसिष्ठाकाले वक्तुमशक्ताभूत्, तदा
तस्मिन्काले सख्यैव विहस्य इति तं नलमब्रवीत् । इति किम्—भवत्प्रिया अधुना हि वा
मौनमेव धनं यस्याः सा मौनिनी वर्तते । चित्रलिखितं पुरःस्थितं च प्रति पूर्वं बहूकत्वादि-
दानां मौनं व्यर्थमिति अधुनेत्यनेन परिह्रासः सूचितः । हास्यमभ्यत एव कृतम् । अपवार्यापि
सखीद्वारेणैव व्यवधायापि परम्परवापीत्यर्थं इति वा ॥

पदातिथेयाँल्लिखितस्य ते स्वयं वितन्वती लोचननिर्झरानियम् ।

जगाद् यां सैव मुखान्मम त्वया प्रसूनबाणोपनिशशिपम्यताम् ॥ १४३ ॥

पदेति ॥ हे नल, इदं भैमी लोचननिर्झरानधुप्रवाहान् स्वयं स्वहस्तेन चित्रमिच्छो पदे
वा लिखितस्य ते तव पदातिथेयान् चरणप्राप्तुमिच्छान्वितन्वती कुर्वती चरणपतनादिना वियो-
गजवाप्यनिर्भरेण कालनं कुर्वती यां प्रसूनबाणस्य कामस्योपनिषदं कामाद्वैतप्रकाशिकां जगाद्
लिखित्वा प्रथुवाच सैव प्रसूनबाणोपनिषत् मम मुक्तात्त्वया निशम्यताम् । अगत्या कामपी-
वाप्यज्ञात्पूर्वमुक्तं मयोच्यते, न तु स्वस्मृत्या । सख्यं मत्वा समाकर्णयेत्यर्थः । रहस्यप्रतिपादको
प्रत्यविशेष उपनिषत् । निर्भरपदेनाधुबाहुल्यं सूचितम् ॥

असंशयं स त्वयि हंस एव मां शशंस न त्वद्विरहात्संशयाम् ।

क चन्द्रवंशस्य वतंस मद्बधाद्युशंसता संभविनी भवादृशे ॥ १४४ ॥

असंशयमिति ॥ स हंस एव मां त्वद्विरहेणातः प्रातः संशयो जीवसंदेहो यया एवं-
भूतां त्वयि त्वद्विषये तवाप्रेऽसंशयं निश्चितं न शशंस प्राचशो न कथितवान् । यतः—हे
चन्द्रवंशस्य वतंसालंकार नल, भवादृशे सौन्दर्यादिगुणयुक्तेऽतिशूरे महाकुलीने च मद्बधाद्यु-
शंसता निर्दयता पातुक्रता क कुतः संभविनी युक्ता । पूर्वोक्तगुणयुक्ते हि निर्दोषं पुरुषमपि
न हन्ति, किं पुनः श्रियमित्यर्थः । तस्मात् स एव प्राणपर्यवसायिनी त्वद्विरहज्वलां मदीया-
मवस्थां तव पुरस्ताद् न कथितवानित्येव निश्चयः, अन्यथा त्वं मामन्वग्रहीषा एव, तव न
कोऽप्यपराध इति भावः । असंशयम्, अर्थाभावेऽप्यनीमावः । वतंस इति, 'वष्टि भागुरि-'
इत्यलोपः । भवादृशे, 'स्वदादिषु दसः' इति कवि 'आ सवैनातः' इत्यात्वम् ॥

जितस्तवास्तेन विधुः स्मरः श्रिया कृतप्रतिज्ञौ मम तौ वधे कुतः ।

तवेति कृत्वा यदि तज्जितं मया न मोघसंकल्पधराः किलामराः ॥ १४५ ॥

जित इति ॥ हे नल, त्वया आस्तेन विधुर्जितः । श्रियाज्जितस्तवा स्मरौ जितः । तौ चन्द्र-
स्मरौ मम वधे कुतो हेतोः कृतप्रतिज्ञौ वदेत्यर्थः । त्वरीयमुखकान्तिभ्यामेव त्वयैव वा तनोर-
पराद्धम् । तौ त्वां लक्ष्म्या निरपराधां मां किमिति पीडयतः, इति कथयेति भावः । सत्यमेव
हेतुमाशङ्क्य वदति—तयोस्तव वा किमपि कर्तुमशक्यौ अहं तव प्रियेति कृत्वा युद्धा यदि
चेन्मां पीडयतः, तर्हि मया जितम् । बाहुनप्रस्थिरेव निषद इति भावः । किल यस्मान्

१ 'मवातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अशक्तिशयोक्तिरलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अवानुप्रासहेत्वलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ मुखविधौ ।

अमरा मोघसंकल्पधरा निष्फलमानसकर्मधारिणी न भवन्ति । यन्मनसि धारयन्ति तत्सर्व-
मेव भवति । तवाहमिति ताभ्यां यत्संकल्पितं, तत्सफलं भविष्यति इति मया जितमित्यर्थः ।
अतिस्यरातिचन्द्रमुख, त्वद्विहाराब्जन्दकामी मां पीडयत इति भावः । अन्योऽपि साक्षाद्दे-
वोऽपकर्तुमशक्यस्तत्संबन्धनमन्यमपकरोति । यौ त्वदप्यवाभ्यां जितौ तौ त्वदर्पाज्भूतवा
मया जितावेवेत्यर्थः इति वा ॥

निजांशुनिर्दग्धमदङ्गमसमिमुंघा विधुर्वाञ्छति लाञ्छनोन्मुञ्जाम् ।

त्वदास्यता यास्यति तावतापि किं बधूवधेनैव पुनः कलङ्कितः ॥१४६॥

निजांशुनिर्दग्धेति ॥ विधुश्चन्द्रो निजांशुभिः स्वकिरणैः निर्दग्धं मनां तस्य भस्मभिः
कृत्या लाञ्छनोन्मुञ्जां स्वीयकलङ्गप्रोञ्जनं मुधा दृष्ट्वा बाणञ्छति । वैयर्थ्यमेवाह—तावतापि
मदङ्गमसमिर्लाञ्छनप्रोञ्जने कृतेऽपि त्वदास्यतां त्वन्मुखात्वं यास्यति किम् । अपि तु न ।
किंतु गतेऽपि लाञ्छने बधूवधेन स्वीयध्वजनितापातकेन पुनः कलङ्कित एव । त्वन्मुखासादृश्यं
कलङ्कित्वाह प्राप्नोत्येवेत्यर्थः । चन्द्रोऽतितमां मां पीडयतीति भावः । अन्यस्माध्वादर्शादेर्म-
लिनस्य भस्मना लाञ्छनप्रोञ्जनं कियते । कलङ्कवान्कृतः, 'तत्करोति—' इति निचि
नतुल्लोपे निष्ठा । बधूवधेन, कर्तरि तृतीया, करणे तु तारकैदिः ॥

प्रसीद यच्छ स्वशरान्मनोभुवे स हन्तु मां तैर्भुतकौसुमाशुगः ।

त्वदेकचित्ताहमसन्विमुञ्चती त्वमेव भूत्वा तृणवज्रयामि तम् ॥१४७॥

प्रसीदेति ॥ हे नल, त्वं मनोपरि प्रसीद । स्वशरान्मनोभुवे यच्छ देहि । स कामो
भुतास्त्वक्ताः कौसुमा आशुगा बाणा येनैवंभूतः सन् तैर्भवदीयैः शरैः मां हन्तु । कामबाणाः
पीडयन्ति, नतु इदिति प्राणवियोगं कुर्वन्ति, त्वदीया बाणा लोहत्वादतितीक्ष्णत्वाच्च इदिति
प्राणवियोगं कुर्वन्ति, न तु पीडाम्, तस्मात्तान्मदनाय देहि एतावदेव तव प्रयत्नत्वम्
तैर्बाणैर्मां मारयिष्यति । मारणे को खम इत्याशङ्क्याह—त्वदेकचित्ता असन्विमुञ्चती अहं
त्वमेव त्वद्रूपेण भूत्वा तं कामं तृणवज्रं तृणमिवाप्रयासेन जगामि । त्वया सौन्दर्येण कामस्य
जितत्वात्तद्रूपलानात्स मया जेतुं शक्यत इत्यर्थः । 'मारणे यादृशी जन्तोर्माषना यस्य
जायते । तादृशं लभते जन्म स भूयो हि स्वकर्मभिः ॥' इति वचनात् । 'यं यं वापि
स्मरन्भावम्—' इत्यादिमगवद्भजनप्रामाण्याच्च भम त्वद्रूपप्राप्तिरित्यर्थः । मुदती, मुचेत्यौदा-
दिकत्वात् 'आच्छीनद्योर्मुम्' इति शुम्भिकत्वाद्युभभावैः ॥

श्रुतिः सुराणां गुणगायनी यदि त्वदङ्गिमग्रस्य जनस्य किं ततः ।

स्तवे रवेरप्सु कृताप्लवैः कृते न मुदती जातु भवेत्कुमुदती ॥१४८॥

श्रुतिरिति ॥ श्रुतिर्वेदो यदि सुराणां देवानां गुणगायनी गुणवर्णनपरा, ततः तर्हि
त्वदङ्गिमग्रस्य त्वचरणानुरागिणो महाश्वस्य जनस्य ततो वेदकृताह्वेयगुणवर्णनादपि किम् ।

१ 'अवातिशयोक्तिप्रत्यनीककाव्यलिङ्गालंकारः' तदुक्तं काव्यप्रकाशे—'प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतीक-
तिरिक्तत्वा । वा तदीयस्य तत्सुलै प्रत्यनीकं तदुच्यते' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अव च्छेदकानु-
प्राप्तातिशयोक्त्यालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । 'अव विधोर्नञ्जस्यसाम्याच्च भैरवज्जमलाभिः
स्वकलङ्कमार्जनादप्यवपकलङ्कप्राप्तिकथनादर्थात्पत्तिरूपो विधनालंकारः' इति जीवातुः । ३ 'अवाति-
शयोक्त्युपमालंकारो' इति साहित्यविद्याधरी ।

अन्यत्रानुरक्तस्रोतमेनान्यवर्णने कृतेऽपि तत्रानुरागो नोत्पद्यत इत्यर्थः । यतः—अप्सु कृताप्लवैः कृतस्नानैः पुष्पै रवेः सूर्यस्य स्रव्ये कृतेऽपि कुमुद्वती कुमुदिनी जातु कदानिदपि मुद्वती सूर्यविग्रये हर्षवज्रनुरागिणी न भवेत् । तस्माच्चन्द्र एवानुरागात्, तद्वन्ममेत्यर्थः ॥

कथासु शिष्यै वरमद्य न ध्रिये ममावगन्तासि न भावमन्यथा ।

त्वदर्थमुक्तासुतया सुनाथ मां प्रतीहि जीवाभ्यधिकं त्वदेकिकाम् ॥१४९॥

कथास्त्विति ॥ हे नल, अद्य एतावत्यामपि पीडायां यस्तां कथासु शिष्यै गोष्ठ्योशोभयानि भ्रियै । वरमेतन्मनागिष्टम् । न ध्रिये न तिष्ठमि । न जीवाभीत्यर्थः । अन्यथा मरणेन विना त्वं मम भावमनुरागं नावगन्तासि नावगमिष्यसि । अत एव सुनाथ सुखाभिन्, अत एव जीवाभ्यधिकं प्राप्तेभ्योऽप्यतिप्रियं त्वदर्थमुक्तासुतया त्वदर्थं त्यक्तप्राणतया कृत्वा मां त्वदेकिकां त्वं एकः केवलो यस्मा एवंविधां त्वदेकशरणां प्रतीहि जानीहि । यस्यानेभ्योऽधिकं तदर्थमेव प्राणास्त्यज्यन्ते । त्वं च मम प्राणाधिकः शोभनस्वामी च । शोभनश्च स्वामी सेवकं स्वार्थं त्यक्तप्राणं ज्ञात्वानुकम्पत इत्यर्थः । त्वदर्थं भैम्या प्राणास्त्यक्त्वा इति लोकेमुक्तादाकर्ष्य स्वस्मिन्ममानुरागं ज्ञात्यसि नान्यथेति मरणमेव युक्तमिति भावः । असूनां नाथ 'अत एव जीवाभ्यधिक' इति वा । न सुनाथोऽसुनाथः । सुनाथः केनचिद्व्यापारेण सेवकं सानुरागिणं जानाति । त्वं तु असुनाथत्वात्प्राणव्ययेन विना न जानासीत्युपात्मोऽपि सूचितः । आशु नाथ इति कचित् । शिष्यै, देवादिकस्य क्षिपेलोद्धृतामैकवचनम् । ध्रिये, लडुत्तमैकवचनम् । त्वदेकिकाम्, 'शेषाद्रिभाषा' इति कर् । ॥

महेन्द्रहेतेरपि रक्षणं भयाद्यदर्थिसाधारणमखभृद्व्रतम् ।

प्रसूनवाणादपि मामरक्षतः क्षतं तदुच्चैरवकीर्णिनस्तव ॥ १५० ॥

महेन्द्रेति ॥ महेन्द्रहेतेरिन्द्रागुधादपि यद्वयं तस्माद्यद्वक्षणम्, यद्वा भयहेतोर्वज्राद्वक्षणम्, तत् अक्षयतां शरणां प्रतं अर्थिषु शरणागतेषु साधारणम् । पुरुषो रक्षणीयो, न तु स्त्रीति, स्त्री रक्षणीया, न तु पुमानिति पक्षपातरहितं क्षत्रियाणां प्रतं नियमः । तत् अवकीर्णिनो भयव्रतस्य तव व्रतमुच्चरिततरां क्षतं विनष्टम् । यतः—प्रसूनवाणात्कामात्, प्रसूनवाणाद्वाणाद्वा मामरक्षतो रक्षणमकुर्वाणस्य । यः पुण्यादपि रक्षितुं न शक्नोतीति, स वज्रात्कथं रक्षितुं शक्नोतीति संभावनापि कुतस्त्वैत्यपिशब्दार्थः ॥

तवास्मि मां घातुकमप्युपेक्षसे मृषामरं हाऽमरगौरवात्स्मरम् ।

अवेहि चण्डालमनङ्गमङ्ग तं स्वकाण्डकारस्य मधोः सखा हि सः ॥१५१॥

तवेति ॥ अहं तवास्मि । त्वं तु मां घातुकं इन्तारं मृषामरं मिथ्यादेवं स्मरममरगौरवात् देवत्वबुद्ध्या उपेक्षसे । हा कष्टम् । अनुचितमेतद् । देवत्वबुद्धिं त्यक्त्वा एवं मारयेति भावः । अन्योऽपि स्त्रीयं मारयन्तं नोपेक्षते, किं तु तं हन्ति । कामस्य मृषामरत्वमाह—अङ्ग प्रियतम, तं अनङ्गं चण्डालमेवावेहि जानीहि । चण्डाले दया नोचिता ।

१ 'अद्य इष्टान्तोऽलंकारः' इति जीवातुसाहित्यविद्याधर्यौ । २ 'अवातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'न सूनवाणादपि' इति जीवातुसाहित्यविद्याधरीचतुर्थः पाठः । ४ 'अवातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

हि वस्मात् स कामः स्वकाण्डकारस्य स्वस्य काण्डाः पुष्पलक्षणा चाणासोर्षा निष्पादकस्य
संधोर्वसन्तस्य सखा । वसन्ते पुष्पबाहुल्यात् एव कामकाण्डकारः । चण्डाल एव काण्ड-
कारो भवति । 'तत्संसर्गा च पञ्चमः' इति वचनात्कामस्यापि चण्डालत्वम्, तस्मान्मृषा-
गरत्वं कामस्य । अङ्गुल्याद्यङ्गकर्तृनाचण्डालोऽप्यनङ्गो भवति । तस्मान्मारयैनमिति भावः ।
चण्डालोऽपि मारणार्थं विश्वासजनकं वेषं दृहति । मां, 'न लोका-' इति वष्ट्रीनिषेधः ।
काण्डकारः, 'कर्मण्यर्ण' ॥

लघौ लघावेव पुरः परे बुधैर्विधेयमुत्तेजनमात्मतेजसः ।

तृणे तृणेदि ज्वलनः खलु ज्वलन्कमात्करीपद्रुमकाण्डमण्डलम् १५२

लघाविति ॥ बुधैः पण्डितैः लघौ लघौ अल्पतरे परे शत्रौ पुरः प्रथममात्मतेजस
उत्तेजनं संशुद्धं विधेयं करणीयम् । अल्पवैरिजयाभ्यासेन महान्वैरी जेतव्यः । अल्पतरः
शत्रुः सर्वथा नोपेक्षणीय इत्यर्थः । खलु यस्माज्ज्वलनोऽग्निः तृणे निःसारेऽधिकरणे ववल्गु
कमात्तरिपाठ्या करीषं शुष्कगोमयचूर्णं द्रुमकाण्डमण्डलं वृक्षस्कन्धसमूहं च तृणेदि हिनस्ति
ज्वल्यति । यथा तेजस्विनामवधिरग्निरप्यादात्तत्वं शत्रुं नाशयति, पश्चान्महान्तमिति तथा
लघापि कर्तव्यम् । मदनो नोपेक्षणीय इति भावः । तृणेदि, 'तृणह इम्' दत्तादि । हीनत-
यापि कामस्यावगणना न कर्तव्येत्यर्थः ॥

सुरापराधस्तव वा कियानर्यं स्वयंवरायामनुकम्प्रता मयि ।

गिरापि वक्ष्यन्ति मखेषु तर्पणादिदं न देवा मुखलज्जयैव ते ॥१५३॥

सुरेति ॥ वा संभावनत्वात् । स्वयं स्वातुरागेणैव वा वृणुते, न तु केनचित्प्रेरितः
तादृस्यां स्वयंवरायां मयि मदहोकारलक्षणा यानुकम्प्रता दयाञ्जलं अयं तव सुरेषु विषयेऽ-
पराधः कियान्ता । अपि स्वल्पतरः । मयि धर्मपद्मान् मखेषु त्वत्कृतात्तर्पणाद्युपेक्षितोः
मुखलज्जयैव मुखदाक्षिण्येनैव ते देवा इदं जया इदं जया इति स्तोकमपराधमितीदं गिराऽपि न
वक्ष्यन्ति । अन्तःकरणे न भारयिष्यन्तीति किं वाच्यम् । सर्वेषां स्नेहावरणात्स्वल्पोऽपि
तवापराधो नास्तीत्यर्थः । सर्वथा जयाइमनुप्राप्नोति भावः । ते तव मुखलज्जयेति वा ।
अन्नोऽपि बहुपकारिणाल्पतरेऽपराधे हृतेऽपि तन्मुखदाक्षिण्यात्किमपि न वक्ति । स्वयं-
वरा, पैचाद्यच् ॥

व्रजन्तु ते तेऽपि वरं स्वयंवरं प्रसाद्य तानेव मया वरिष्यसे ।

न सर्वथा तानपि न स्पृशेहया न तेऽपि तावन्मदनस्त्वमेव वा ॥१५४॥

व्रजन्त्विति ॥ ते देवा अपि जलसंबन्धिनं वरं श्रेष्ठं स्वयंवरदेवं वरं कामं वा
मज्जन्तु । तानेवेन्द्रादीन्प्रसाद्य प्रसक्तान्कृत्वा मया त्वं वरिष्यसे । तद्वरणार्थमागतस्त्वया
प्रसुक्ताः कर्षं प्रसन्नाः स्फुरित्यत आह—नेति । दया तानिन्द्रादीन्पि सर्वथा लेखतोऽपि न
स्पृशेदिति न, अपितु स्पृशेदेव । ते नप्यल्पमपि दयां करिष्यन्त्येवैत्यर्थः । वतः—तेऽपि

१ 'अथातिशयोक्तिरङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र लेखानुपासार्थं नृकर्यासाङ्कारो'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र कान्पल्लिह्ननङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
नै० च० ३२

देहाः तावत् मदनो न भवन्ति, त्वमेव वा भवन्ति । जगति ह्येव युवां निष्कृपौ युवां विना सकलं जगत् सदयमेव । ते सकृपाः स्वयंमरे कौतुकावलोकनार्थं मुखेनागच्छन्त्विति भावः । त्वं वा नैवेति शान्त्वयैः ॥

इतीयमालेख्यगतेऽपि वीक्षिते त्वयि सरसीडसमस्यानया ।

पदे पदे मौनमयान्तरीपिणी प्रवर्तिता सारघसारसारणी ॥ १५५ ॥

इतीति ॥ हे नल, (इति सखीवचनम्) अनया भैम्या इयं इति पूर्वोक्तप्रकारेण मयो-
दिता सरधामिर्मधुमक्षिकाभिः कृतस्य मधुनः सारस्य श्रेष्ठविभागभूतस्यातिमधुरस्य सारणी
नदी प्रवर्तिता । किंभूता—पदे पदे वचने वचनेऽन्तरायकारित्वान्मौनमयान्तरीपिणी मौन-
रूपद्वीपवती । किंभूतयाऽनया—आलेख्यगते पटादिलिखितचित्रप्राप्ते चित्ररूपेऽचेतनेऽपि
वीक्षिते त्वयि विषये सरमोडयोः कामलजयोः समस्या संक्षेपो मिथीभावो यस्यां सा तथा ।
कामलज्जावलेख्यैः । कामवशाद्वक्षि, लज्जावशाच्च तूष्णीमास्त इति भावः । नयपि
स्थाने स्थानेऽन्तरीपिणी भवति । अनयापि विषमया समस्याया पदे पदे मौनं भवति ।
चित्ररूपेऽचेतनेऽपि त्वयि दृष्टेऽनुरागेणोन्मादवसायैवमुक्तं, तस्याः सचेतनस्य तव साक्षा-
त्कारे जाते सख्यन्वतरणे दशापि कथंकारं कर्तुमर्हा । अपि तु न कथंचित् । तस्मादिन्द्रा-
दिवरणविषयमतः परं त्वयापि किमपि न वाच्यमिति भावः । 'सरधा मधुमक्षिका' इत्य-
मरः । सरधामिः कृतमित्यर्थे 'मक्षिकादिभ्योऽण्' इति प्रकृते 'तद्विशेषेभ्यश्च' इति नार्ति-
कादीयविभागाद्वाण् । सारयति पातयति तीरमिति सारणी । बहुलवचनात्कर्तरि ल्युट् ॥

चण्डालस्ते विषमविशिखः स्पृश्यते दृश्यते न

ख्यातोऽनङ्गस्त्वयि जयति यः किन्तु कृत्ताङ्गुलीकः ।

कृत्वा मित्रं मधुमधिवनस्थानमन्तश्चरित्वा

सख्याः प्राणान्हरति हरितस्त्वद्यशस्तल्लुपन्ताम् ॥ १५६ ॥

चण्डाल इति ॥ विषमविशिखः कामः ते तव त्वत्संबन्धी चण्डालः किन्तु चण्डान्कूरान्
शरान् वा समन्ताल्लुपति आदत्ते । चण्डालोऽपि विषमविशिखो भवति क्रूरबाणः । अथ च
विषेण मीमन्ते इति विषमा विशिखा यस्य । विषल्लुपबाण इत्यर्थः । न स्पृश्यते न दृश्यते ।
यतः—त्वयि जयति सर्वोत्कर्षेण विद्यमाने । अथ च सौन्दर्येण पराभवितरि । सोऽनङ्ग
इति ख्यातः । चण्डालत्वादनङ्गत्वाच्च न स्पृश्यते न दृश्यते । अनङ्गत्वमाह—यतः—कृत्ता
ङ्गिणा कनिष्ठाङ्गुली यस्य छिन्नाङ्गुलीकः । चण्डालो हि छिन्नाङ्गुलीको भवतीति चण्डाल-
जातिः । तस्य चण्डालकर्माह—अधिवनस्थानं वनस्थानमध्ये मधुं वसन्तं मित्रं कृत्वा वस-
न्तेनोद्दीपितः अन्तः दृश्यं चरित्वा प्रविश्य, अथ च वनेषु मधुप्रधानं मद्यपं मित्रं कृत्वा
स्वयं पीत्वा शुद्धमध्ये प्रविश्य, सख्या भैम्याः प्राणान्हरति । सख्या अन्तश्चरित्वेति वा ।
प्राणममनपर्यवसायिनीं पीडयं करोति, अथ च प्राणानेव मुञ्चाति । तत्तस्माद् हरितो दिशः

१ 'मवातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ छेकानुभासातिशयोक्त्यलंकारो'
इति साहित्यविद्याधरी ।

त्वय्यशो जुपन्तां सेवन्ताम् । त्वहासेन तेनेवं कृते सर्वदिग्भ्यापिनीं तव कीर्तिर्भवति
सोऽहुष्टनं वचनम् । त्वय्यशुरागवाहुल्यात्स्वरात्स्वभावात्स्वद्विषयो मदनः सखी पीडयति-
राम् । ततश्च तवाकीर्तिर्भवति, तस्मादधाऽस्याः पीडा शाम्यति, तव चाकीर्तिर्न भवति,
तथैव तया विषेवम्, न त्वन्ययेति भावः । 'जगति' इति पाठे जगति अनङ्गः स्यात् ।
तु पुनः अवि नल, इति पदेम् ॥

अथ भीमभुवैव रहोऽभिहितां नतमौलिरपत्रपया स निजाम् ।

अमरैः सह राजसमाजगतिं जगतीपतिरभ्युपगत्य ययौ ॥ १५७ ॥

अथेति ॥ अथ स जगतीपतिर्ययौ जगाम । किं कृत्वा—देवैः सह तया आगन्तव्यमिति
भीमभुवैव भैम्यैवाभिहितां रह एकान्ते तर्का निजां स्वीयामरैः सह राजसमाजं स्वयंवर-
देशं प्रति गतिमभ्युपगम्याहीकृत्य । किंभूतः—अपत्रपया इन्द्रादिकार्यकरणाह्वयया नतमौ-
लिरधोमुखः ॥

श्वस्तस्याः प्रियमातुमुद्गुरधियो धाराः सृजन्त्या रया-

नम्रोन्नम्रकपोलपालिपुलकैर्वेतसतीरमुणः ।

चत्वारः प्रहराः सरार्तिभिरभूत्सापि क्षपा दुःक्षया

तत्तस्यां कृपयाखिलैव विधिना रात्रिस्त्रियामा कृता ॥ १५८ ॥

श्व इति ॥ तस्या भैम्याश्चत्वारः प्रहराः सापि एकपि क्षपा चतुःप्रहरस्या रात्रिः
वियोगस्य दुःसहत्वात्सरार्तिभिः कामपीडानिः कृत्वा यस्मात् दुःक्षयातिबाह्वितुमशक्नोभूत्,
तत्तस्मादेतोः विधिना ब्रह्मणा तस्यां भैम्यां कृपयेवाखिला चतुःप्रहरापि रात्रिः, अथ च प्रति-
दिनमाविनी सर्वापि रात्रिः, त्रियामा त्रिप्रहरा कृता । रात्रेरेकः प्रहरो द्रुत इत्यर्थः । आद्य-
न्तयोश्चतसृषु घटीषु दिनव्यवहाराविधयेति क्षीरस्वामी । सा सा रात्रिस्तया महता कटेना-
तिक्रान्तेति भावः । किंभूताशास्त्राः—धः परेष्वपि शिवं नलमामुं प्राप्नुमुद्गुरोःकण्ठिता पीर्यसा
उत्सुकायाः । तथा—अमुणो धाराः (सृजन्त्याः) वियोगवशाद्वाष्पधाराप्रवाहान् रयाद्वेगेन
(सृजन्त्याः) विल्लारयन्त्याः । किंभूता धाराः—नम्रोन्नम्रैरुद्यमानैः कपोलपात्वाः पुलकैः
रोमाभैः कृत्वा वेतसतीर्बहुवेतसयुक्ताः । रयाद्वा नम्रोन्नम्रत्वम् । नवीष्वपि नम्रोन्नम्रा वेतसा
भवन्ति । वेतसतीः, 'कुमुदनङ्गेवेतसेभ्यो व्यतुप्' इति व्यतुप् ॥

तदखिलमिह भूतं भूतगत्या जगत्याः पतिरभिलपति स स्वात्मदूतत्वतत्त्वम् ।

त्रिमुचनजनयावद्वृत्तवृत्तान्तसाक्षात्कृतकृतिषु निरस्तानन्दमिन्द्रादिषु द्राक्

तदखिलमिति ॥ जगत्याः पतिर्नलः इह मैत्रीविधये (से) भूतं जातमखिलं तत्स्वात्म-
दूतत्वतत्त्वं स्वीयं इत्येतस्य तत्त्वं याथावर्थं भूतस्य परमार्थस्वरूपभूतस्य दूतस्य गत्या प्रका-
रेण प्रथमं मया निष्कपटं दृष्टं कृतम्, अनन्तरमुन्मदिष्णुना मगतमप्रकाशनं कृतमित्यादिस्व-
रूपेण भूतस्य सत्यस्य प्रकारेण वा इन्द्रादिषु द्राक् क्षीमे निरस्तानन्दमकृतकार्त्तत्वाह्वयवशाच्च

१ 'अत्रातिशयोक्तिरुत्तरः' मन्दाक्रान्तावृत्तम् इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ सरोज्यलं-
कारः, तोषकं वृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ श्लेषानुमास्यतिशयोक्त्युत्प्रेक्षाकारः,
सादृक्त्विकीर्तितम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

स्वकहर्षं यथा तथाभिलषति स्म कथयति स्म । यथावृत्तमेवाकथयदित्यर्थः । किंभूतेष्विन्द्रा-
दिषु—त्रिभुवने जनानां भावान्कृतो निष्पन्नो वृत्तान्तः समाचारस्तस्य साक्षात्कृतौ प्रत्यक्षीकरणे
कृतिषु कुशलेषु । त्रिभुवन—इत्यादिना निष्कपटं इत्थं कृतमेल्यादावेव तैर्ज्ञातमिति सूचितम् ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुते

श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

संदग्धार्णववर्णनस्य नवमस्तस्य व्यरंसीन्महा-

काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १६० ॥

श्रीहर्षमिति ॥ अर्थ पूर्ववत् । संदग्धो गुम्फितः अर्णववर्णनाख्यो ग्रन्थो येन । अर्ण-
ववर्णनाख्योऽपि ग्रन्थस्तेन कृत इत्यर्थः । व्यरंसीत्, 'व्याहपरिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् ।
'यमरमनमातां सक् च' इतीदृशगागमौ ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे नवमः सर्गः ॥

दशमः सर्गः ।

इदानीं स्वयंवरस्य पूर्ववत्प्रवर्णनार्थं दशमं सर्गमारभते—

रथैरथायुः कुलजाः कुमाराः शस्त्रेषु शस्त्रेषु च दृष्टपाराः ।

स्वयंवरं शंवरवैरिकायव्यूहश्रियः श्रीजितयक्षराजाः ॥ १ ॥

रथैरिति ॥ अथ कुमाराः प्रादुर्भूततदणिमानो राजानो रथैः कृत्वा प्रारब्धवरं स्वयंवरमा-
युराजग्मुः । किंभूताः—(पूर्वमाकारिताः) कुलजाः कुलीनाः शस्त्रेषु धनुरादिषु, शस्त्रेषु
वेदादिशस्त्रेषु च दृष्टपाराः प्राप्तपर्वन्ताः समग्रकशस्त्रप्रयोगोपसंहारविदो वेदादिशस्त्रविदश्च ।
तथा शंवरवैरी कामस्तस्य कायव्यूहः शंवरजयार्थं मायया गृहीतो यः शरीरसङ्घः तद्वच्छ्रीः
शोभा वेधान् । कामशरीरसङ्घा एव ते युवान इत्यर्थः । तथा—श्रिया लक्ष्म्या कृत्वा जितो
नक्षराद कुबेरो यैस्ते । कुबेरादभ्यधिकसंपद इति यावत् । स्वयंवरस्थानं कुण्डिनं प्राप्ता इत्यर्थः ।
अन्यबाहनादिसद्भावेऽपि संपदाधिक्यसूचनार्थं महारथत्वादिप्रशंसाम्बुधानार्थं च रथपदम् ।
एतैर्विशेषणैर्वैरोचिता गुणाः कथिताः । यतुक्तम्—'कन्या वरयते रूपं माता जितं पिता
श्रुतम् । बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः ॥' प्रथमतः दाक्षप्रहर्षं क्षत्रिणार्ण
शास्त्रापेक्षयाऽभ्यर्हिततरत्वसूचनार्थम् । आयुः, आकृष्टवस्व यैतेर्लक्षि ॥

नाभूदभूमिः सरसायकानां नासीदगन्ता कुलजः कुमारः ।

नास्वादपन्था धरणेः कणोऽपि व्रजेषु राज्ञां युगपद्भजत्सु ॥ २ ॥

नाभूदिति ॥ कुलजः कुलीनः कोऽपि कुमारः सरसायकानामभूतिरगोचरो नाभूत् ।
किन्तु स्वयंवरप्रवर्णेन कामबाणपीडित एवाभूत् । तथा अगन्ता नासीत् । सर्वोऽपि स्वयं-

१ 'जत्र लेकानुप्राप्तोऽलंकारः, मालिनी वृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुपासपदिक-
रोपमाश्रित्यालंकारः, इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्राक्षयस्य मिश्रितत्वादुपजातिवृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

वरे गत एवेत्यर्थः । राज्ञां व्रजेषु युगपद्भवत्तु सत्तु भरणेः पृथिव्याः कणोऽप्यणुरूपोऽपि देशः
अपन्था नास्याज स्थितः कितु बहुमार्गोऽभूदित्यर्थः । अस्यादिति, 'गातिस्या-' इति
सिचो लृक् ॥

योग्यैर्व्रजद्विर्नृपजां वरीतुं वीरैरनहैः प्रसमेन हर्तुम् ।

द्रष्टुं परैस्तान्परिकर्तुमन्यैः स्वमात्रशेषाः ककुभो बभूवुः ॥ ३ ॥

योग्यैरिति ॥ कृत्वादिना योग्यैरुपजां भैमी वरीतुं व्रजद्विर्नृपैः, तथा—अनहैः कृत्वा-
दिना अयोग्यैः प्रसमेन हर्तेन हर्तुं व्रजद्विः वीरैः शूरैः, तथा—स्वयंवरकौतुकं द्रष्टुं व्रजद्विः
परैरुदासीनैः, तथा—तान्सर्वानपि परिकर्तुं सेवितुं व्रजद्विरन्यैः वेतनमाहिभिः दासीभूतै-
र्जनैः कृत्वा तैर्निर्गमितैः ककुभो दिशः स्वमात्रशेषाः स्वमात्रावशिष्टाः बभूवुः । सर्वेऽपि जनाः
स्वयंवरे गता इति भावः । 'अनुरोद्धुम्' इति पाठे च ऐतार्थः ॥

पूर्वोक्तमेवार्थमाह—

लोकैरशेषैरघनिधियं तामुद्दिश्य दिश्यैर्विहिते प्रयाणे ।

स्ववर्तिततत्तज्जनयन्त्रणार्तिविश्रान्तिमायुः ककुभां विभागाः ॥ ४ ॥

लोकैरिति ॥ अशेषैः सकलैः दिश्यैर्दिग्भवैर्लोकैरवनेः पृथिव्याः धियं लक्ष्मो तां भैमी-
मुद्दिश्य प्रयाणे विहिते सति ककुभां दिशां विभागाः स्वस्मिन्वर्तिनो वर्तमानाः ते ते जना
अनेकजातीया बहुसंख्याका ये जनास्तैः कृत्वा या यन्त्रणा संकटजा तथा आर्तिः पीडा ततो
विश्रान्ति सुखावस्थानमायुः । भारराहित्यास्तोच्छ्वासा जाता इत्यर्थः । दिश्यैः, दिगादित्वाद्यद् ॥

तलं यथेयुर्न तिला विक्रीणाः सैन्यैस्तथा राजपथा बभूवुः ।

भैमी स लब्धामिव तत्र मेने यः प्राप भूभृद्भवितुं पुरस्तात् ॥ ५ ॥

तलमिति ॥ ऊर्ध्वं विक्रीणां अतिसूक्ष्मास्तिला अपि यथा तलं भूतलं न ईयुरधो न
पेतुः तथा सैन्यैः कृत्वा राजपथा राजमार्गो बभूवुः । सैन्यबाहुल्यादतिसंकीर्णो जाता इति
भावः । तत्रातिसंकटेषु राजपथेषु यो भूयस्व राजा पुरस्तादग्रे भवितुं गन्तुं प्राप शशाक स
भैमी लब्धामिव लब्धप्रायामिव मेने । एते यावदागच्छन्ति तावत्पुरोगतं मानेव भैमी वरी-
ष्यत इति मेने इत्यर्थः । सर्वोऽप्यहमहमिकयाऽग्रे गन्तुमेच्छदिति भावः । 'तथा पथाऽनावि
महीमहेन्द्रैः' इति पाठे राजभिः पथा मार्गेण तथा जातमिति व्याख्येयम् ॥

रुपः पुरःस्थैः प्रतियद्धवर्त्मा पश्चात्तनैः कश्चन नुद्यमानः ।

यन्त्रस्यासिद्धार्थपदामिषेकं लब्ध्वाप्यसिद्धार्थममन्यत स्वम् ॥ ६ ॥

रुप इति ॥ पुरःस्थैरग्रे स्थितैः मनुष्यादिभिः प्रतियद्धवर्त्मा तथा पश्चात्तनैः पश्चात्स्थितैः
नुद्यमानः पुरःप्रेषमाणः कश्चन रुपः यन्त्रस्थाः तैलाकर्षणयन्त्रस्थाः सिद्धार्थाः सर्वपाप्मेषां
पदे स्थानेऽभिषेकं लब्ध्वाप्यूर्ध्वाधःस्थितपाषाणनिष्पीडितसर्वपावसां लब्ध्वापि समात्मान-
मसिद्धार्थमकृतकार्यममन्यत । सर्वपपदामिषिषोऽपि सर्वेषो न भवतीति विरोधोक्तकोऽपि—

१ 'अथ ककुभां स्वमात्रशेषावसंयन्त्रेषु संयन्त्रोत्तरतिशयोक्तिभेदः' इति जीवातुः । २ 'अथ
रीफकादिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अशेषैश्च गन्ता' इति जीवातुः ।
४ 'अथ लेकानुप्रासोपमालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी ।

शब्दः । कथंविदपि पुरो गन्तुमशकत्वाद्भूमीप्राप्तिर्मम न भविष्यतीति मृतप्रायत्वाभातिदुः-
खितोऽभूदिति भावः । 'दक्षिणापथात्पुरसंस्थश्च' इति विशेषविहितेन स्यात् व्युत्क्रान्तेर्वा-
चस्य युक्तत्वात्प्राप्त्यैरिति भाव्यम् । पथात्तनेरिति श्लिष्टप्रयोगदर्शनान्महाविभाषानुसृतेर्वा
समर्थनीयम् ॥

राज्ञां पथि स्थानतयानुपूर्व्यां विलङ्घनाशक्तिविलम्बभाजाम् ।

आह्वानसंज्ञानमिवाप्रकम्पैर्दुर्विदभेन्द्रपुरीपताकाः ॥ ७ ॥

राज्ञामिति ॥ विदभेन्द्रपुरीपताका अप्रकम्पैः कृत्वा राज्ञामाह्वानसंज्ञानमाह्वानसंकेतं
ददुर्वि । शटिलायात्, विलम्बं मा काष्ठेत्यादिष्टवत् इवेत्यर्थः । किमूतानां राज्ञाम्—पथि
स्थानतयातिसंकटतया निमित्तभूतया कृत्वा अनुपूर्व्यां कृत्वा वा विलङ्घना गतिः, तत्राशक्त्या-
ऽसामर्थ्येन विलम्बनाजाम् । अन्योऽपि विलम्बेन पथादागन्तं हस्तादिनाह्वयति । इराज्ज-
ण्डिननगरीपताकास्तैर्दृष्टा इति भावः । स्थानम्, 'स्थो शब्दसंघातगोः' इत्यस्य 'संयोगादेरातो
घातोः—' इति निष्ठानत्वम् । पूर्वं पूर्वमनुगतोऽनुपूर्वः तस्य भावः अनुपूर्वा औचित्यवत् ॥

प्राग्भूय कर्कोटक आचक्य सक्म्वलं नागवलं यदुच्चैः ।

भुवस्तले कुण्डिनमामि राज्ञां तद्वासुकेश्चाश्वतरोऽन्वगच्छत् ॥ ८ ॥

प्रागिति ॥ कर्कः श्वेतोऽश्वः, अटतीत्यटकः इत्यगतिः सन्प्राग्भूय पुरो भूत्वा उच्चैरिति-
शयेन भुवस्तले भूपृष्ठे कुण्डिनमामि सक्म्वलं नानावर्णकुक्षसहितं संप्रावरणं न यद् राज्ञां
नागवलं हस्तिसैन्यमाचक्य, तन्नागवलमश्वतरो वेशरोऽन्वगच्छत् । करिसैन्यस्य पुरस्ता-
त्पथावाधा गच्छन्तीति सैनारीतिः । अथ च—कर्कोटकः सर्पविशेषः प्राग्भूय पुरस्तात्
भूत्वा उच्चैः सक्म्वलं कम्बलाख्येन सर्पेण सहितं भुवः तले पाताले स्थितं कुण्डिनमामि
वासुकेः यन्नागवलं सर्पवलमाचक्य पातालतः कुण्डिनपुरमानीतवान् । अश्वतरनामा सर्पः
तन्नागवलमन्वगच्छत् । सर्वं सर्पवलं दृष्टानुकमेण कुण्डिनमायातम् । सर्वेऽपि राजानो
वासुकिप्रमुखाः सर्पाश्च स्वयंवराय ससैन्याः कुण्डिनमागता इति भावः । 'कम्बलो नागमेदे
स्यात्कुप्यप्रावारयोरपि' इति विश्वः । प्राग्भूय, कम्बन्त(गति)समासत्वात्तत्रापि । अश्वतरः,
पक्षे 'वत्सोशाश्वर्षमेभ्यश्च तनुत्वे' इति तरप् । 'अथःस्वरूपयोरस्त्री तले स्यात्' ईश्वरः ॥

आगच्छदुर्वान्द्रचमूसमुत्थैर्भूरेणुभिः पाण्डुरिता मुखध्रीः ।

विस्पष्टमाचष्ट हरिदधूनां रूपं पतित्यागदशानुरूपम् ॥ ९ ॥

आगच्छदिति ॥ हरिदधूनां दिग्बधूनां मुखध्रीः प्रारम्भशोभा मुखशोभा च पतिभिः
कृतस्स्यागस्तेन वा दशा तस्या अनुस्यं योग्यं रूपं विस्पष्टमाचष्ट । किमूता—आगच्छन्नुर्वी-
न्द्रचन्त्यया समुत्थैर्भूरेणुभिः पाण्डुरिता । स्वप्रियत्यागेनैतादृश्यवस्था स्त्रीणां भवतीति ।
दिग्बधूनामिन्द्रादयो राजानश्च पतयः । सर्वो अपि दिशो राजघ्न्याः सैन्यबाहुल्याद्रजोभू-
सराश्च जाता इति भावः ॥

१ 'पथात्तन्वन्ति अगोऽश्मनादीनि पथात्तनाः' इति 'अत्रा समर्थनीयम्' इति सुखाचमोषा ।
२ 'अथ विरोधाभासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ४ 'अत्र शेषालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'दिशां जनेषु' इति पाठो
जीवातुल्याख्यातः । ६ 'अत्र रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

पतिस्त्रागमेव विवृणोति—

आखण्डलो दण्डधरः कृशानुः पाशीति नाथैः ककुभां चतुर्भिः ।

भैम्येष वक्त्रा खगुणेन कष्टैः स्वयंवरे तत्र गतं न शेषैः ॥ १० ॥

आखण्डल इति ॥ ककुभां चतुर्भिरिति एतत्संज्ञकैः नाथैः तत्र स्वयंवरे गतम्, शेषै-
रन्येदेवैः न । इति किम्—आखण्डल इन्द्रः, दण्डधरः यमः, कृशानुः अग्निः, पाशी वरुण
इति । किभूतैर्वेन्द्रादिभिः—भैम्या सौन्दर्यादिना खगुणेन वक्त्रा कष्टैरिव । 'येने तदुद्वा-
हरसाधं शेषैः' इति केचित् ॥

क्षेपानागमने हेतुमाह—

मन्त्रैः पुरं भीमपुरोहितस्य तद्वद्धरक्षं विशति क रक्षः ।

तत्रोद्यमं दिक्पतिराततान यातुं ततो जातु न यातुधानः ॥ ११ ॥

मन्त्रैरिति ॥ रक्षो राक्षसो भीमपुरोहितस्य मन्त्रैः वेदोक्तैः बद्धरक्षं कृतरक्षणं तत्पुरं
कुण्डिनं क्व कथं विशति । अपितु कथंचिदपि न । ततः तस्माद्यातुभानो नैर्कृतो दिक्पतिः
जातु कदाचित्कथंचिदपि तत्र यातुमुद्यमं नाततान ॥

कर्तुं शशाकामिमुखं न भैम्या मृगं दगम्भोरुद्वर्जितं यत् ।

अस्या विवाहाय ययौ विद्भोस्तद्वाहनस्तेन न गन्धवाहः ॥ १२ ॥

कर्तुमिति ॥ गन्धवाहो वायुस्तेन कारणेनास्या भैम्या विवाहाय परिणेतुं विद्भोज
ययौ । यतः—स मृगो वाहनं यस्य । यत् यतः कारणात् मृगं भैम्या अभिमुखं कर्तुं न
शशाक । यतः—किभूतं मृगम् । भैम्या दगम्भोरुद्वाह्यां नेत्रकमलाभ्यां तर्जितं भस्मितम् ।
दगम्भोरुद्वर्जितत्वाद्गीतस्य मृगस्य गन्तुमसामर्थ्यादन्यस्य वाहनस्याभावात्तेन तत्र न गत-
मिति भावः । अन्योऽपि तर्जितस्पर्शकसंमुखं गन्तुं न शक्नोति ॥

जातौ न विस्ते न गुणे न कामः सौन्दर्य एव प्रवणः स वामः ।

स्वच्छस्वशैलेक्षितकुत्सचेरस्तां प्रत्यगात्र खितमां कुबेरः ॥ १३ ॥

जाताविति ॥ कामो मदनो जातौ प्रवणो न आसक्तो न । तथा—विस्ते इत्ये प्रवणो
न । तथा—गुणे प्रवणो न, किंतु स कामः सौन्दर्य एव प्रवणः । यतो वामो वक्रपति-
मनोहरश्चेति विचार्य स्वच्छे निमैले स्वशैले कैलासे ईक्षितं कुरयं कुरिततं वेरं वपुः नेत्रं वा
येन एवंभूतः कुबेरः तां खितमां नारीश्रेष्ठां प्रसुहिश्य नागात् । 'कन्या वरयते रूपम्'
इति कन्याया रूप एव तात्पर्यात्, स्वस्य रूपाभावात्, कामप्राधान्यात् कन्याया जाला-
दावतात्पर्यात्कुबेरः स्वयंवरे नागत इति भावः ॥

भैमीविवाहं सहते स कस्मादर्धं तनुर्या गिरिजात्मभर्तुः ।

तेनैवजन्त्या विदधे विद्भानीशानयानाय तयान्तरायः ॥ १४ ॥

१ 'यने, वतिनाये छिद्' इति जीबालुकिरितु 'गाने चाकर्मकेभ्यः' इति घञविरुद्धः । 'तत्र कुण्डिन-
पुरम्' इति व्याख्यानं तु शुक्लम् । २ 'अथ छिद्ररूपकोटेश्वरार्जकारः' इति जीवानुः । ३ 'अथ छेकानु-
भ्रातः, काव्यछिद्रमल्लकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ रूपकातिशयोक्तिकाम्यलिङ्गार्जकारसंकरः'
इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अथ काव्यछिद्रदीपकारार्जकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'गिरिशस्य
गौरी' इति साहित्यविद्याधरीसः पाठः । ७ 'ध्रुवं न वान्ता' इति साहित्यविद्याधरीसः पाठः ।

भैमीति ॥ सा गिरिजा पावती आत्मभर्तुर्हरस्वार्थं सनुः सती (सा) हरकृतं भैमी-
विवाहं कस्मात्सहते स्म । अपि तु न सहते स्म विदर्मान् भद्रवन्त्या तया पार्वत्या ईशा-
नयावाय हरगमनाय तेन कारणेनान्तरागो विप्रो विदधे कृतः । शरीरार्थत्वात्पावत्याः कथं
स गच्छतु । 'पुंसर्षोऽर्थं समंऽस्यके' इत्यमरः ॥

स्वयंवरं भीमनरेन्द्रजाया दिशः पतिर्न प्रविवेश शेषः ।

प्रयातु भारं स निवेद्य कस्मिन्नहिर्महीगौरवसासहिर्यः ॥ १५ ॥

स्वयंवरमिति ॥ अथरदिशः पतिः शेषः भीमनरेन्द्रजायाः स्वयंवरं न प्रविवेश ।
कृतः—स शेषः कस्मिन्सहृदयो पृथ्वीभारं निवेद्य प्रयातु । सोऽहिः सर्पो महीगौरवं सृशं
सहते इति महीगौरवसासहिः । सासहिषावदिवाचल्लिपापतिप्रभृतय इकारान्ता निपातितः ॥

ययौ विमृश्योर्ध्वदिशः पतिर्न स्वयंवरं वीक्षितधर्मशास्त्रः ।

व्यलोकि लोके श्रुतिषु स्मृतौ वा समं विवाहः क पितामहेन ॥ १६ ॥

ययाविति ॥ वीक्षितं पर्यालोचितं धर्मशास्त्रं येनैवंविध ऊर्ध्वदिशः पतिर्वद्वा विमृश्य
धर्मतत्त्वं विचार्य स्वयंवरं न ययौ । विचारमेवाह—पितामहेन, अथ च पितृपित्रा समं
विवाहः क लोके श्रुतिषु स्मृतौ वा व्यलोकि । लोकस्मृतिश्रुतिविरुद्ध इत्यर्थः । 'अधमानापि-
गोत्रज्ञाम्' इति स्मृतिनिषेधात्पितृपित्रा सह विवाहस्यानुज्ञातत्वात्पितामहेन तत्र न गत-
मिति भावः । मन्वादिद्वारा स्वयमेव धर्मशास्त्रं प्रणीय कथमेवं कुर्यादिति भावः ॥

भैमीनिर्ऋतं स्वमवेत्य दृतीमुखात्किलेन्द्रप्रमुखा दिगीशाः ।

स्यदे मुखेन्दौ च वितत्य मान्यं चित्तस्य ते राजसमाजमीयुः ॥ १७ ॥

भैमीति ॥ ते इन्द्रप्रमुखा दिगीशा इन्द्रादयो दिक्पालाः दृतीमुखात्स्वमात्मानं भैम्या
निरस्तं निराकृतं किल निश्चयेनावेत्य ज्ञात्वा स्यदे गमने किमर्थमस्माभिस्तत्र गन्तव्यमित्यु-
त्साहमज्ञानमुखेन्दौ च चित्तस्य मान्यमालस्यं वितत्य विस्तीर्य राजसमाजमीमुखेन्दुः ।
'निरस्य' इति पाठे शनैः शनैः । स्यदे मान्यं शनैस्त्वम्, मुखेन्दौ मान्यं मलिनता । एत-
न्मान्यद्वयेन चित्तस्यापि मान्यं प्रकाशितमिति भावः । 'स्यदो जने' इति सौधुः ॥

नलभ्रमेणापि भजेत भैमी कदाचिदस्मानिति शेषिताशा ।

अभून्महेन्द्रादिचतुष्टयी सा चतुर्नली काचिदलीकरूपा ॥ १८ ॥

नलेति ॥ सा महेन्द्रादिचतुष्टयी काचिदनिर्वचनीवालीकरूपा मिथ्यास्वरूपा चतुर्नल्य-
भूत । किंभूता—दृतीमुखात्स्वस्मिन् भैमीविरागमाकर्ण्यपि इति शेषिताभावशिष्टाशा । इति

१ 'अवोत्प्रेक्षाहेत्वतुभासाङ्काराः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'स्वयं विमृश्यैव सपत्नैश्चायं
स्वयंवरं प्राप्तं न स्वयंभूः । व्यलोकि लोके मुनिभिः रक्षितो वा' इति पाठः सुखावबोधसा-
हित्यविद्याधरीसमतः । ३ 'अत्र हेतुषेपाङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'सामान्येन विज्ञे-
यसमर्थनरूपोऽप्यन्तरन्यासः' इति जीवातुः । ४ 'भूत्वा निजं भीमव्या निराशं दृतीमुखादिन्द्र-
मुखाः' इति पाठः सुखावबोधसाहित्यविद्याधरीसमतः । ५ 'अथ लोकानुभासोऽङ्कारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

किम्—भैमी नलभ्रमेणाप्यस्मान्कदाचिद्भजेतेति संभावनमेवैतत् । नलानुरक्ता भैमी नलभ्रा-
न्याऽऽस्मानपि ण्णयादिति सिध्याचतुर्नलीरूपा भूत्वा चत्वारोऽपीन्द्रादवस्तत्रामता इति भावः ॥

प्रयस्यतां तद्भवितुं सुराणां दृष्टेन पृष्टेन परस्परेण ।

नैवानुमेने नलसाम्यसिद्धिः स्वाभाविकात्कृत्रिममन्यदेव ॥ १९ ॥

प्रयस्यतामिति ॥ न सः असः स भवितुं तद्भवितुं नलीभवितुं प्रयस्यतां प्रयत्नं कुर्वतां
सुराणां मध्ये अयं नलतुल्यो जातो न वा इति दृष्टेनावलोकितेन । तथा अहं नलतुल्यो
जातो न वा, इति कथय इति पृष्टेन परस्परेणान्धोन्धेन नलसाम्यसिद्धिः परस्परनलतुल्य-
त्वसिद्धिः नैवानुमेने नानुमता । त्वं नलसदृशो नाभूः, त्वमपि नलसदृशो नाभूरिति परस्पर-
मञ्जुरित्वार्थः । यतः—स्वाभाविकात्सहजात् कृत्रिममन्यदेव । सहजस्य कृत्रिमस्य च महदन्तरे
यस्यात्, तस्मात्ते नलसदृशा न जाता इति भावः । सुराणां नलसाम्यसिद्धिरिति वाऽन्वयः ।
'तद्वैतसिद्धिर्न वतानुमेने' इति पाठे—द्वितैव द्वैतम्, प्रज्ञादित्यास्वायैऽण् । तस्य नलस्य
द्वैतं तद्वैतं तस्य सिद्धिर्लोभो नानुमेने । वर्तते शब्दे ॥

पूर्णन्दुमास्यं विदधुः पुनस्ते पुनर्मुखीचक्रुरनिद्रमञ्जम् ।

स्ववक्रमादर्शतलेऽथ दर्शं दर्शं बभञ्जुर्न तथातिमञ्जु ॥ २० ॥

पूर्णन्दुमिति ॥ ते देवाः पूर्णन्दुं पूर्णिमाचन्द्रं पुनः पुनः आस्यं मुक्तं विदधुः चक्रुः ।
तथा—अनिद्रं विकसितमञ्जं पुनःपुनः मुखीचक्रुः पूर्वं पूर्णं चन्द्रं मुखीचक्रुः । तमयोग्य-
मिति ज्ञात्वा पश्चाद्विकसितं कमलम्, तदप्ययोग्यं ज्ञात्वा पुनरपि चन्द्रम्, तदनन्तरं पुनरपि
कमलं मुखीचक्रुरिति पुनःशब्दयोरर्थः । अथ एवं कृतेऽपि आदर्शतले दर्पणमण्डले स्ववक्रं
दर्शं दर्शमादरात्परीक्षकदृष्ट्या दृष्ट्वा बभञ्जुः भग्नचक्रुः । यतः तथा नलमुखवदतिमञ्जु अति-
सुन्दरं नाभूत् । पूर्णचन्द्रविकसितकमलाभ्यामपि नलमुखमतिमुन्दरमिति भावः । दर्शं
दर्शम्, 'आमीक्ष्ये णमुक्च' इति णमुक्च, ('नित्यवीप्सयोः' इति) द्वित्वं च ॥

तेषां तदा लब्धुमनीश्वराणां श्रियं निजास्येन नलाननस्य ।

नालं तरीतुं पुनरुक्तिदोषं बहिर्मुखानामनलाननत्वम् ॥ २१ ॥

तेषामिति ॥ तदा नलरूपनिर्माणावसरे निजास्येन नलाननस्य श्रियं नलाननशोभां
लब्धुमनीश्वराणामसमर्थानां तेषां बहिर्मुखानां देवानामनलाननत्वमपिमुखत्वं कर्तुं, अथ च
नलाननतुल्याननत्वरहितं पुनर्बकिलक्षणं दोषं तरीतुं परिहर्तुम् वाक्यं समर्थं नाभूत् । 'अग्नि-
मुक्ता वै देवाः' इति पूर्वं श्रुतिसिद्धम् । एवमेवां बहिर्मुखत्वे पुनर्बहिर्मुखत्वं पुनरुक्तम्, अथ च
पूर्वमपि नलाननतुल्याननत्वरहिते सिद्धेऽजीवनलीमषनानन्तरं पुनरपि नलाननत्वरहितस्या-
पुनरुक्तमेव जातम् । शब्दच्छब्दापौनरुक्त्यमित्यर्थः । त्वन्मुक्तं नलमुखसदृशं कथंविदपि

१ 'अत्रानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'प्रपञ्चताम्' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'तद्वैतसिद्धिर्न वतानुमेने' इति जीवानुः । ४ 'अवयवान्तरान्वासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्या-
धरी । ५ 'अत्र जालविशेषोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ विशेषोक्तिरलंकारः'
इति जीवानुः ।

नाभूदिति भावः । अन्यस्याप्यसमर्थस्याप्रतिभस्याननं पुनश्चकिदोषं परिहर्तुं न शक्नोतीत्युक्तिः ।
'बहिः कुशकुताद्योः' इति विश्वेः ॥

प्रियावियोगकथितादिवैलाञ्छन्द्राच्च राहुग्रहपीडिताच्चे ।

ध्माताद्भवेन सरतोऽपि सारैः स्वं कल्पयन्ति स्म नलानुकल्पम् ॥२२॥

प्रियेति ॥ ते देवाः प्रियावियोगेनोर्वशीविरहेण कथितादिव ऐलात्पुरुषस्यः, तथा—
राहुग्रहपीडितादिव चन्द्राच्च, तथा—ध्मातादिव (ईश्वरेणैल्यर्थात्) इन्द्रादिव सरतोऽपि
यहीतैः सारैः श्रेष्ठभागैः कृत्वा स्वमात्मानं नलानुकल्पं नलस्य प्रतिनिधिं कल्पयन्ति स्म ।
प्रियावियोगादयः साराकर्षणोपायत्वेनोत्प्रेक्षिताः । अन्यस्यापि सारः कथनपीडितामिदाहा-
दिभिः समाकृष्यते । प्रियावियोगकथनरहितैल—ग्रहपीडनरहितचन्द्र—ईश्वरकृतदाहरहित-
कामतुल्यस्य नलस्य त्रिम्योऽप्यधिकत्वादिति भावः । 'मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु
ततोऽधमः' इत्यमरः । 'किंलैलात्' इति पाठे किल तैत्तिरीयशायाम् ॥

ननु भैम्बा नले निरतिशयमनुरागं ज्ञात्वा श्रुत्वा चेन्द्रादयो राजानस्य कथं तत्रागता
इत्यत आह—

नलस्य पश्यत्वियदन्तरं तैर्भैमीति भूपान्विधिराहतास्यै ।

स्पर्धां दिगीशानपि कारयित्वा तस्यैव तेभ्यः प्रथिमानमाख्यत् ॥२३॥

नलस्येति ॥ विधिः ब्रह्मा असौ भूपान् इति मनसि पृथ्वा आहूत आनीतवान् । इति
किम्—भैमी तैः भूपैः सह नलस्य इत्यतः अन्तरं हस्ताद्यभिनयमात्रेणानिर्वचनीयं विशेषतः
पश्यतु । तथा—दिगीशानपि नलरूपधारणद्वारा नलस्य स्पर्धां कारयित्वा तस्यैव नलस्यैव
प्रथिमानं तेभ्यो दिगीशेभ्य आख्यत् । भैमी प्रतीत्यर्थात् । साक्षाद्दर्शनात्तारतम्यं ज्ञायते,
ननु परोक्षमिति कारणाद्वाजानः समाहृताः । अधिकेन सह स्पर्धा भवति । यतो दिगीशै-
र्नलत्वेन विना भैमीप्राप्त्यभावात्तत्प्राप्त्यर्थं नलरूपधारणाद्यधिक्यमेव ब्रह्मणोक्तमित्यर्थः ।
उभयेभ्योऽपि नल एवाधिक इति भावः । नलरूपे पृष्ठेऽपि तत्तुल्या न जाताः । 'इदमन्त-
रम्' इत्यपि पाठः । दिगीशान्, 'ह्रकोः—' इति कर्मत्वम् ॥

सभा नलश्रीयमकैर्यमाद्यैर्नलं विनाभूदृतदिव्यरत्नैः ।

भामाङ्गणप्राप्नुणिके चतुर्भिर्देवदुर्मैर्योरिव पारिजाते ॥ २४ ॥

समेति ॥ सा लयंवरसभा नलश्रीयो यमकैः प्रतिनिधिभिः यमाद्यैश्चतुर्भिः नलं विना
यौरिव अभूत् । किंभूता यौः—पारिजाते भामायाः सत्यभामाया अङ्गणस्य प्राप्नुणिकेऽतिशयौ
सति चतुर्भिर्मन्दार—संतान—कल्पवृक्ष—हरिचन्दन—संज्ञकैर्देवदुर्मैर्योरिव पारिजाते । किंभूतैर्यमैः
—वृत्तदिव्यरत्नैर्वृत्तदिव्यरत्नाभरणैः मूलादारभ्याप्रपयन्तं पृतनुकादिदिव्यरत्नैश्च । पारि-
जातं विना मन्दारादिषु सत्स्वपि यथा यौर्न शोभते, तथा नलरूपधारिष्विन्द्रादिषु सत्स्वपि
मुख्यं नलं विना सभा न शृणुमे । इन्द्रादयः सभायामागताः, नलो नागत इति भावः ॥

१ 'अत्र केपाविसोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोत्प्रेक्षादीपकालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षादीपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अश्रुतुपासोपमा-
लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तत्रानामद्वासुकिरीशभूषाभसोपदेहस्फुटगौरदेहः ।

फणीन्द्रवृन्दप्रणिगद्यमानप्रसीदजीवाद्यनुजीविवादः ॥ २५ ॥

तत्रेति ॥ बाहुकिरात्र स्वयंवरसभायामगमत् । किभूतः—ईशस्य भूषार्थं भस्मैव उप-
देहोऽङ्गरागः, तेन स्फुटं प्रकटं गौर उज्ज्वलो देहो यस्य । तथा—फणीन्द्रवृन्दैः कर्कोटकदि-
सर्पश्रेष्ठसमूहैः प्रणिगद्यमान उच्चमानः प्रसीद, जीव इत्यादिशब्दो यत्र ईशोऽनुजीविनां
सेवकानां वादः कोलाहलो यस्य । 'प्रगभूय'-इत्यनेन बाहुकेः पातालावलनमात्रमेवोक्तं,
इदानीं तु सभागमनमिति न पौनरुक्त्यम् । 'ईशवासात्' इति पाठे ईश्वरशरीरे जोगपट्टादि-
भवननिमित्तवसतेर्हेतोः^१ ॥

द्वीपान्तरेभ्यः पुटभेदनं तत् क्षणादवापे सुरभूमिभूपैः ।

तत्कालमालम्बि न केन यूना सारेपुपक्षानिलतूललीला ॥ २६ ॥

द्वीपेति ॥ सुरभूमिषु देवभूमिषु द्वीपान्तरलक्षणाद्यु ये भूषा राजानस्तेद्वीपान्तरेभ्यः
पृष्ठादिभ्यः सकाशात्तत् पुटभेदनं नगरे कुण्डिनाह्वं क्षणाज्जटिति अवापे प्राप्तम् । क्षणमा-
त्रागमने हेतुमाह—केन यूना तत्कालं तस्मिन् भूमौस्वयंवरसमये सारेपुपक्षानिलतूललीला
कामचापपक्षवातसंघन्धात्कार्पासविलासो नालम्बि नास्तीकृतः, अपितु सर्वेषां च तूललीलाद्वी-
कृता । वातेरितस्तुलो यथा दूराज्जटिल्यायाति तथा तेऽपि कानपीडिताः सन्तः सर्वेऽपि
जटिलनायासेनायाता इति भावः ॥

रम्येषु हर्म्येषु निवेशनेन सपर्यया कुण्डिननाकनाथः ।

प्रियोक्तिदानादरनम्रताद्यैरुपाचरच्चाह स राजचक्रम् ॥ २७ ॥

रम्येष्विति ॥ स कुण्डिनमेव नाकलस्य नाथो भीमो रम्येषु हर्म्येषु निवेशनेन
स्थापनेन, तथा—सपर्ययातिध्येन, तथा—प्रियोक्तया प्रियवचनेन, दानेनोपस्कारादिदानेन
आदरेण, नम्रतया च, आदरकृतया नम्रतया वा एतदर्थः कृत्वा चाह रम्यमयथा तथा
राजचक्रमुपाचरदत्तुंषत् ॥

सार्वभौमेन तेन ते कथं पूजिता इत्याद्यङ्गाह—

चतुःसमुद्रीपरिखे नृपाणामन्तःपुरे वासितकीर्तिदारे ।

दानं दया सनृतमातिथेयी चतुष्टयी रक्षणसौविदला ॥ २८ ॥

चतुरिति ॥ चतुर्णां समुद्राणां समाहारश्चतुःसमुद्री सा परिखा यस्य एवंविधे वासिता
वसति कारिताः कीर्तय एव द्वारा यत्र एवंभूते नृपाणामन्तःपुरे भूलक्षणे विषये दानं, दया,
कृतं प्रियसल्लवचनम्, आतिथेयी अर्घ्यादिपूजा, एवंरूपा चतुष्टयी रक्षणार्थं सौविदलाः कञ्चु-
किनः । दानादिचतुष्टयेन राज्ञां कीर्तिः परिपाल्यते, नान्यथेति हेतोः प्रमुखापि तेन कीर्तिर-
क्षणाद्य सपर्याधिभिः परितोषिता इति भावः । 'औदार्यदाक्षिण्यदयादमानाम्' इति च पाठः ।
अन्यत्रान्यन्तःपुरे परिखा भवति, दाराश्च तिष्ठन्ति, रक्षाकाश्च भवन्ति ॥

१ 'नत्र केकानुप्रासोऽङ्गकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ केकानुप्रासकान्यलिङ्गनि-
दर्शनातिशयोक्तिरङ्गकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ केकानुप्रासः' इति साहित्यविद्या-
धरी । ४ 'अथ रूपकालङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अभ्यागतैः कुण्डिनवासवस्य परोक्षवृत्तेष्वपि तेषु तेषु ।

जिज्ञासितस्वेप्सितलाभलिङ्गं स्वल्पोऽपि नावापि नृपैर्विशेषः ॥ २९ ॥

अभ्यागतैरिति ॥ अभ्यागतैः समागतैरितिभिर्भूतैर्वा नृपैः कुण्डिनवासवस्य गीमस्य तेषु तेषु परोक्षेष्वप्रत्यक्षेष्वनिर्वचनायेषु परस्परेणाज्ञातेषु वृत्तेषु प्रियोक्त्यायाचरणेष्वपि विषये, परोक्षं वृत्तेषु निष्पन्नेषु प्रियोक्त्यादिषु, वा स्वल्पोऽपि विशेषः प्रियोक्त्यादौ तारतम्यं नालम्बि न प्राप्तः । किंभूतः—जिज्ञासितस्य ज्ञातुमिष्टस्य स्वेप्सितस्य भैमीलक्षणस्य लाभः प्राप्तिः, तस्य चिदम् । अनेनैतस्य मदपेक्षया प्रियोक्त्यादि सादरं कृतं तर्हि भैमीमेतस्मै दास्यतीति विशेषतः कस्यनेन महानादरः कियत इति जिज्ञासायां विशेषस्तौर्न बुद्ध इत्यर्थः । प्रत्यक्षं यस्य प्रियोक्त्यादि कृतं तत्र विशेषो न प्राप्तः, किं पुनः परोक्षवृत्तेष्वपि यद्यप्यर्थः । सर्वेषामपि पूजादि सममेव कृतमिति भैमी ममैव भविष्यतीति सर्वेऽप्यमंसतेति भावः । 'जिज्ञासितः' इति सविसर्गांऽपि पाठः केचित् ॥

अङ्गे विदभेन्द्रपुरस्य शङ्के न संममौ नैष तथा समाजः ।

यथा पयोराशिरगस्त्यहस्ते यथा जगद्धा जठरे मुरारेः ॥ ३० ॥

अङ्ग इति ॥ पयोराशिरगस्त्यहस्ते यथा ममौ, यथा वा मुरारेजठरे जगद्वैलोक्यं, तथा विदभेन्द्रपुरस्याङ्गे मध्ये एष समाजो राजसङ्घो न संममाविति न किंतु तथैव संममावित्यहं शङ्के मन्ये । एतेन नगरस्थातिविरुत्तत्त्वमुक्तम् ॥

पुरे पथि द्वारगृहाणि तत्र चित्रीकृतान्युत्सवधान्छयेव ।

नमोऽपि किर्मांरमकारि तेषां महीभुजामाभरणप्रभाभिः ॥ ३१ ॥

पुर इति ॥ तत्र पुरे पथि राजमार्गसमीपे द्वारगृहाणि मुख्यपुरेभागे रक्षितानि द्वाराणि राजमार्गमुभवतो गृहाणि, यद्वा पन्थानो राजमार्गो द्वाराणि गृहाणि च । यद्वा पथिषु द्वाराणि येषां तानि गृहाण्युत्सवधान्छया विवाहोत्सवानिलाषेण लेह्यादिना कृत्वा लोकेन चित्रीकृतान्येवा-
ख्यैरुपाणि कृतान्येव । तत्राख्यं न किंतु—तेषां महीभुजामाभरणप्रभाभिरुत्तमं नमोऽप्या-
काशमपि किर्मांरं नानावर्णमकारि कृतम् । गृहादीनि चित्रीकृतानीति किं वाच्यमित्यर्थः ॥

विलासवैदग्ध्यविभूषणश्रीस्तेषां यथासीत्परिचारकेऽपि ।

अज्ञासिषुः स्त्रीशिशुबालिशस्तं यथागतं नायकमेव कंचित् ॥ ३२ ॥

विलासेति ॥ विलासः कटाक्षनिक्षेपादिशृङ्गारचेष्टा, तथा—वैदग्ध्यं वक्त्रोक्त्यादिभाषणे चातुर्यम्, विभूषणं सुवर्णाफलंकारः, एतज्जनिता श्रीः शोभा तेषां राशो परिचारके सेवकेऽपि तथासीत्, यथा येन प्रकारेण स्त्रीशिशुबालिशस्तं परिचारकमपि कंचिदागतं नायकमेव मुख्यं राजानमेवाज्ञासिषुर्बुध्यन्ते स्म । सेवकस्य विलासादिशोभां दृष्ट्वा अयं राजविशेष एवेति सेवके कथाशीनां भ्रान्तिरभूदिति भावः । 'शिशुवृद्धे च बालिशः' इत्यमरः ॥

न स्वेदिनश्चामरमारुतैर्न निमेषनेत्राः प्रतिवस्तुचित्रैः ।

म्लानस्रजो नातपवारणेन देवा नृदेवा विभिदुर्न तत्र ॥ ३३ ॥

१ 'अज्ञासिषुः किरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'जगद्वैलोक्यं' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अज्ञासिषुः किरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'जगद्वैलोक्यं' इति साहित्यविद्याधरी ।

नेति ॥ तत्र राजघमाज्ञे देवा नृदेवा राजानो न विभिदुः भेदं न प्रापुः । कथम्-समा-
वत् एव न स्वेदिनधलचामरमाहृतैरुपलक्षिताः । तथा—समावतो न निमेषनेत्राः । निर्नि-
मेषा इत्यर्थः । प्रतिवस्तुचित्रैः वस्तुनि वस्तुन्यायवैरुपलक्षिताः । तथा—न म्भानलज्जाः,
आतपवारणेन छत्रेण उपलक्षिता एवभूता इन्द्रादयः । राजानश्च—चैलचामरौघैः कृत्वा
अस्त्रेदगात्राः प्रतिवस्तुचित्रैरनिमीलनेत्राः, विपृतातपत्रैरम्भानमालाः । सर्वेषां राजानो देव-
तुल्या वभूलुरिति भावः । 'अस्त्रेदगात्रा (धलचामरौघैः)', 'अमीलनेत्राः (प्रतिवस्तुचित्रैः)',
'अम्भानमाला (विपृतातपत्रैः)' इत्यपि पाठाः । 'मिदां न मेजुः' इति च पाठः ॥

अन्योन्यभाषानवबोधभीतेः संस्कृत्रिमाभिर्येष्वहारवत्सु ।

दिग्भ्यः समेतेषु नृपेषु तेषु सौवर्गवर्गो न जनैरचिह्नि ॥ ३४ ॥

अन्योन्येति ॥ जनैः कुण्डिनस्यैलैकैः दिग्भ्यः समेतेषु वनागतेषु नरेषु राजतु मध्ये
सौवर्गवर्गो देवसमुद्रो नाचिह्नि नातकिं । देवत्वेन न ज्ञात इत्यर्थः । किमेतेषु नरेषु-अन्यो-
न्यभाषानवबोधोपात्तरस्वरभाषाबोधाभावात् वा नीलिलस्त्रा हेतोः संस्कृत्रिमाभिः प्रकृतिप्रत्य-
यनिर्वचनरूपेण संस्कारेण निरुक्ताभिः सर्वेषांधारणीभिर्वाग्भिः कृत्वा व्यवहारवत्सु परस्परं
व्यवहारं कुर्वन्तु । परस्परं (देश) भाषानवबोधभयात्संस्कृतमेव वदन्ति । संस्कृतस्य देव-
मनुष्यताधारणत्वात् एते देवाः, एते मनुष्या इति तत्रत्यैर्न ज्ञाता इति भावः । 'संस्कृत्रि-
माभिः', 'संपर्युपेभ्यः-' इति सुट् । गुणाधानस्य भूषणशब्दार्थत्वमत्र । स्वयं भवाः सौवर्गाः,
भवार्थे 'तत्र भवः' इत्यण् । 'द्वारादीनां च' इत्यैजागमो वृद्धिनिषेधश्च । 'स्वर्गाय-' इति पाठे
भवार्थे 'वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा' इति वृद्धसंज्ञत्वात् 'वृद्धाच्छेः' ॥

ते तत्र भैम्याश्चरितानि चित्रे चित्राणि पौरैः पुरि लेखितानि ।

निरीक्ष्य निन्युर्दिवसं निशां च तत्स्यप्रसंभोगकलाविलासैः ॥ ३५ ॥

त इति ॥ ते देवा राजानश्च तत्र पुरि तस्यां पुरां पौरैर्लोकैर्लिपिकरैः कृत्वा चित्रे लेखि-
तानि चित्राणि नानाविधान्यायवैरुपाणि वा भैम्याश्चरितानि निरीक्ष्य दिवसं निन्युः । तस्मा
भैम्याः स्वप्ने यः संभोगो रतं तत्संबन्धिभिः कलाविलासैश्चुम्बनादिकलाकौशलैश्च निशां
निन्युरतिवाहणं वभूवुः । स तैरहोरात्रः कथंचिदतिक्रान्त इति भावः । अल्पप्रानामपि
देवानां कामप्रान्तिरेव स्वप्नस्थाने द्रष्टव्या ॥

सा विभ्रमं स्वप्नगतापि तस्यां निशि स्वलाभस्य इदे यदेभ्यः ।

तदर्थिनां भूमिभुजां वदान्या सती सती पूरयति सा कामम् ॥ ३६ ॥

सेति ॥ तस्यां निशि स्वयंवरात्पूर्वदिनरात्रौ स्वप्नगता स्वप्नदृष्टापि सा सती साध्वी भैमी
एभ्यो देवेभ्यो राजन्मन्त्र स्वलाभस्य स्वप्नोर्विभ्रमं विलासम् । अथ च विविष्टं भ्रमं

१ 'पाठद्वयस्यापि प्रामाणिकत्वमनया देवपक्षे यथानुक्तं न्यायत्वात् राजपक्षे मूलपाठान्तरेण
न्यायतायम्' । २ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रापेदगात्रादिपदाधीनां
प्रियेषणमत्ता देवानेन्द्रहेतुत्वात्पदाभेदेतुक्तं कान्यलिङ्गमलंकारः' इति जीवातुः । ३ 'अत्रातिश-
योक्तिरलंकारः हेतुश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र चोक्तानुप्रासातिशयोक्त्यलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

आन्तिम् । यत् ददे दत्तवती । तत् स्वयमेवार्थिनामर्थममानानां भूमिभुजां देवानां राज्ञां च
बदान्या दानशूरा सती कामं मदनमभिलषं च पूरयति स्म । स्वलभविभ्रमदानमेव काम-
पूरणमिलयः । 'यत् यस्मात्, तत् तस्मात्' इति केचित् । पतिव्रततयाः सर्वकामपूरकत्वं
मिच्छन् । आन्तिदृष्ट्या अलीकस्वार्सर्वकामपूरणेऽपि दोषाभावात्परिहारः ॥

वैदर्भदूतानुनयोपहृतैः शृङ्गारभङ्गीस्तुभावयद्भिः ।

स्वयंवरस्थानजनाश्रयस्तैर्दिने परत्रालमकारि वीरैः ॥ ३७ ॥

वैदर्भेति ॥ तैर्वीरैः शूरै राजपुत्रैः परत्र परस्मिन्दिने स्वयंवरस्य स्थानं देशलस्य जना-
श्रयो मण्डपः अलमकारि अलंकृतः । सर्वेऽपि वीरास्तत्रागता इति भावः । किंभूतैः-वैदर्भस्य
सीमस्य दूतैः कर्तृभिरनुनयेन विनयेन कृत्योपहृतैराकारितैः । तथा—शृङ्गारभङ्गीः शृङ्गार-
प्रकारविशेषानुभावयद्भिः प्रकाशयद्भिः । 'भङ्गीणानुभावयद्भिः' इति पाठे शृङ्गारविच्छिन्तिषु
निपुणैरित्यर्थः । 'अनुभावः प्रभावे स्थापित्वये भावसूचने' इति विश्वः । 'मण्डपोऽग्री-
जनाश्रयः' इत्यमरः ॥

भूषाभिरुच्चैरपि संस्कृते यं वीक्ष्याकृत प्राकृतबुद्धिमेव ।

प्रसूनवाणे विबुधाधिनाथस्तेनाथ साऽशोभि सभा नलेन ॥ ३८ ॥

भूषाभिरिति ॥ अथ तेन नलेन सा सभाऽशोभि । स कः—विबुधाधिनाथ इन्द्रो यं
नलं वीक्ष्य, भूषाभिरलंकारैः उच्चैरतितरां संस्कृतेऽपि मण्डितेऽपि प्रसूनवाणे कामे विषये
प्राकृतबुद्धिमेव नीचबुद्धिमेवाकृत । उच्चैः प्राकृतबुद्धिमिति वा । सालंकृतो मदनोऽप्येतत्स-
दृशो नास्ति, किमन्य इति । नलोऽपि तत्रागत इति भावः । मण्डितोऽपि संस्कृते प्राकृत-
बुद्धिमकृतेति विरोधाभासः । 'प्राकृतश्च पृथग्जनः' इत्यमरः ॥

धृताङ्गरागे कलितद्युशोभां तस्मिन्सभां चुम्बति राजचन्द्रे ।

गता वताक्ष्णोर्विषयं विहाय क क्षत्रजनक्षत्रकुलस्य कान्तिः ॥ ३९ ॥

धृतेति ॥ धृताङ्गरागे कुङ्कुमचन्दनकृताङ्गानुलेपने तस्मिन् राजचन्द्रे नले कलिताङ्गता
द्युशोभा स्पर्शशोभा यथा एवंविधां सभां चुम्बति प्राप्ते सति क्षत्राण्येव नक्षत्राणि तेषां
कुलस्य समूहस्य कान्तिः अक्ष्णोर्विषयं मोचरं विहाय विलङ्घ्य क कुत्र गता । यत खेदे ।
तत्र ज्ञायत इत्यर्थः । नक्षत्राणीति नक्षत्रेण समाप्तः । क्षत्राणि च नक्षत्राणि च । ये क्षत्रियाः,
ये च नक्षत्रिया क्षत्रियव्यतिरिक्ताश्च तेषां कुलमिति वा । उदयसमये आरक्तवर्णं चन्द्रे
समीपस्थानि नक्षत्राणि यथा निःशीकाणि भवन्ति, तथा नलक्ष्मीये तेऽपीत्यर्थः । अति-
सुन्दरं नलं दृष्ट्वा भोगी एनमेव परिष्यतीति निश्चित्य सर्वेऽपि निःशीका जाता इति भावः ।
कलिता व्याप्ता द्यौर्यथा एवंविधा शोभा रत्नादिदीप्तिर्वत्सा इति वा ॥

द्राग्दृष्टयः क्षोणिभुजाममुष्मिन्नाश्रयपर्युत्सुकिता निपेतुः ।

अनन्तरं दन्तुरितभुवां तु नितान्तमीर्ष्याकलुषा दृगन्ताः ॥ ४० ॥

१ 'अत्र विरोधानासौऽलंकारः डेकानुप्रासोऽपि' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र च्लेकानुप्रा-
सौऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र डेकानुप्रासादिकयोक्तिलंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ४ 'अत्र डेकानुप्रासादिकयोक्तिलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

द्रागिति ॥ अतिसुन्दरत्वादायर्षेण पर्युत्सुकिता उत्कण्ठिताः क्षोणिभुवां रात्रां दृष्टवः
अमुष्मिन्क्षणे दग्धमिति निपेतुः । प्रथमं दर्शनमात्रेणोत्कण्ठिताः सखः तस्मिन्नेव कलाः
स्थिता इत्यर्थः । अनन्तरं तु कोभवशादन्तुरितभुवां कुटिलभुवां तेषां दृग्गता मेघप्रान्ता
नितान्तगौरव्या कदम्बाः कषायिता निपेतुः । अतिसौन्दर्यवीर्यपराहितेन प्रथमं तं दृष्ट्वा-
नन्तरं भैरवस्मान्निहार्येन वरिष्यतीतीर्ष्या तं ददृशुरिति भावः । कुक्षो हि पूर्णया दृशा न
पश्यति । अथवा—अनन्तरं राजभिरवलोकिते सति दन्तुरितभुवां नारीणामहमहमिकया
परस्परेर्ष्यावशात्कल्पाः कटाक्षा निपेतुः । सर्वाभिः स्त्रीभिरप्यनुरागवशात्कटाक्षैरेव इति
भावः । 'प्रान्दृष्टवः' इत्यपि पाठः ॥

सुधांशुरेव प्रथमो भुवीति सरो द्वितीयः किमसाधितमीमम् ।

दक्षस्तृतीयोऽयमिति क्षितीशाः स्तुतिच्छलान्मत्सरिणो निनिन्दुः ४१

सुधांशुरिति ॥ प्रथमस्य काकर्ष्यस्य किमः प्रत्येकं संकल्पः । भुवि एव प्रथमो मृतनो-
ऽवतीर्णः द्वितीयः सुधांशुः किमिति, तथा—भुवि अयौ द्वितीयः सरोः किमिति, तथा—भुवि
अयं तृतीयो दक्षो नासखः किमिति, स्तुतिच्छलान्मत्सरिण इर्ष्यामहिताः क्षितीशा राजानः
(केचन स्तुतिभ्याज्जात्) इमं नलं निनिन्दुः । किमः प्रथमत्वात्तुदुवुरित्यर्थः । अपरे मत्स-
रित्वात्किमः काकर्ष्यत्वादयं सुधांशुः किम् । अपितु न भवतीति निनिन्दुः । एवं सर्वत्र एकैव
मुष्ययं द्वितीयश्चन्द्र इति स्तुतौ कृतायामपरेणोर्ष्यावशाद्भुवि द्वितीयचन्द्रस्यायं नवाश्रयं चन्द्र
इति प्रतिपेधतो निन्यते स्मेति भावः । 'मत्सरोऽन्वष्टुभेदेव' इत्यमरः । प्रथमश्चे किं निनि-
न्दुरिति वा योजनौ ॥

आद्यं विधोर्जन्म स एव भूमौ द्वैतं युवासौ रतिवह्नभस्य ।

नासत्ययोर्मूर्तिद्वितीयतायमिति स्तुतस्तैः कृतमत्सरैः सः ॥ ४१ ॥

आद्यं विधोरिति ॥ द्वयोर्भाजो द्विता, द्वितैव द्वैतम् । अयं श्लोको गतार्थत्वाद्युनक्तैः ॥

मायानलोदाहरणान्मिथस्तैरुचे समाः सन्त्यमुना कियन्तः ।

आत्मापकर्षं सति मत्सरानां द्विषः परस्पर्धनया समाधिः ॥ ४२ ॥

मायेति ॥ तं नलमसहमानैसौ राजभिर्मिथः परस्परमित्यूचे । इति किम्—मायानलोदा-
हरणादिन्द्रावलीकनलदृष्टान्तेनामुना नलेन समास्तुत्याः कियन्तो बहवः सन्ति । एतेन तुल्यत्वा
अन्येऽपि महद्वोऽत्र विद्यन्ते, एतमेव पुनः पुनः किमिति नर्णययेति । अन्येषां तत्तुल्यत्वे
स्वसोत्कर्षः कथमित्याशङ्क्यामाह—मत्सरान्मिथोर्षावतां द्विषः शङ्काशादात्मापकर्षं सति
आत्मनो न्यूनत्वे सति शत्रोः परेण कृता वा स्पर्धना तुल्यता तथा समाधिः समाधानं परि-
हारो भवति । मत्सरिणात्मापकर्षमविचार्य शत्रोः परेण तुल्यत्वप्रतिपादनात्सोपापकर्षपरि-
हारो भवति । अतिसुन्दरतया तस्मैव भैमीप्राप्तिसेवात्मनया सर्वेऽपि तं न सहन्ते स्मेति भावः ।
'परस्पर्धितया' इति पाठे परः स्पर्धो यस्य तस्य भावस्त्येति व्याख्येयम् । 'इहेदकाः सन्ति

१ 'अथ जातिमानोदयात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथापदुष्टिसंदेशात्कारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ कृत एव साहित्यविद्याधरीमुक्तावबोधयोगेन व्याख्यातः ।

कवीति दुष्टैरेष्टान्तिताडौकनलावजौ तैः' इत्यपि पाठः स्पष्टार्थः । मत्सरशब्दोऽशंभादिद्वेष्यः । स्पर्धेनं स्पर्धेति घनन्तात् 'तत्करोति' इति ष्यन्तातिशया भावे युच्ये ॥

गुणेन केनापि जनेऽनवद्ये दोषान्तरात्किं सखु तत्सखलत्वम् ।

रूपेण तत्संसददूषितस्य सुरैर्नरत्वं यददूषि तस्य ॥ ४३ ॥

गुणेनेति ॥ रूपेण सौन्दर्येण कृत्वा तस्यां संसदि, तथा संसदा समवा वा अदूषितस्या-
निन्दितस्यातिमुन्दरस्य तस्य नलस्य सुरैः मुन्दरोऽपि मनुष्योऽयं नतु देव इति नरत्वं यददूषि
निन्दितं तत् सखत्वं सखु । तत्तर्दार्जन्यमेव कृतमित्यर्थः । सखत्वस्वरूपमेवाह—केनापि
लोकोत्तरेण गुणेन सौन्दर्यमुशीलत्वादिना कृत्वा अनवद्ये पूज्ये पुंति दोषान्तरात्किं दोषा-
न्तरारोपणम् । यद्वा सुरैस्तत्संसददूषितस्य तस्य नरत्वं रलयोरभेदात् नलस्य रूपेण स्वरूपेण
नलत्वमदूषि तत्सखलत्वम् । तेषां देवानां दार्जन्यं सखित्वेति योजना । तत्सखलत्वमेकं पदम् ।
अतिमुन्दरं तं दृष्ट्वा देवा अपि सेर्ष्या जाता इति भावः ॥

नैलानसत्यानवदत्स सत्यः कृतोपवेशान्सविधे सुवेपान् ।

नोभाविताभूः किमु दर्पकश्च भवन्ति नासत्ययुतौ भवन्तः ॥ ४४ ॥

नलानिति ॥ स सखो नलः सविधे समीपे कृतोपवेशान्कृतस्थितौ न्युवेपान्छोभनाका-
रात् असत्याखलानिन्द्रादीनित्यवदत् । इति किमु—भवन्तश्चत्वार एते न भवन्ति किमु । एते
के, इलाभूः पुरुरवाः, दर्पकः कामश्च उभौ किमु । किमूतायुतौ—नासत्ययुतौ आश्रितेय-
सहितौ । पुरुरवाः कामः अश्विनीकुमारौ च यूयमिति नलप्रभः । यथा नलं दृष्ट्वाऽन्येषां
विस्मयस्तथा नलस्यापि मिथ्यानलदर्शनेन विस्मयो जात इत्यर्थः ॥

अमी तमीदृजगुरव मध्ये कस्यापि नोत्पत्तिरभूदिलायाम् ।

अदर्पकाः सः सविधे स्थितास्ते नासत्यतां नात्र विभर्ति कश्चित् ॥ ४५ ॥

अमी तमिति ॥ अमी मिथ्यानलास्तं सखं नलमीहगेतादृशं जगुः—आहुः स वदन्ति
स । यदस्मादत्रास्मासु मध्ये इलायां पृथिव्याम्, अथ च—इलायां पुरुरवसो मातरि कस्या-
प्युत्पत्तिर्नाभूत् । तथा—ते तव सविधे समीपे स्थिता वयमदर्पकाः दर्पकात्कामात् अन्ये ।
अथ च—अतिरमणीयत्वकान्तिदर्शनार्थं सर्वलोकप्रतिष्ठितप्रभः । तथा—अत्रास्मासु मध्ये
कश्चित् नासत्यतामाश्रितेयत्वम्, अथ च सखत्वं न विभर्ति । अथवा—अस्मासु कश्चित्
ना नरः सत्यतां न विभर्ति । वयं त्वद्रूपधारणादसत्या एवेति छलेन पूर्वोक्तं नलप्रभमुत्तरयन्ति
स्मेल्यर्थः । नात्र पुरुरवाः, कामः, दर्शनीयास्मासु सन्तीति । नासत्य इति, 'नग्राण्-'
इति प्रकृत्या ॥

१ 'अत्रार्थान्तरन्यासजालङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रार्थान्तरन्यासोऽङ्कारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'मिथ्यानलास्तथ्यनलो दिवाभीकृतोपवेशानवदत्तुवेपान्' इति पाठः
सुखावबोधालिखितः । 'नलानसत्यानवदत्तुवेपान्' इति पाठः साहित्यविद्याधरी-
समतः । ४ 'उभौ किमैलश्च न दर्पकश्च' इति सुखावबोधसाहित्यविद्याधरीसमतः पाठः ।
५ 'अत्रार्थान्तरन्यासोऽङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'अमी तमाहुः स यदव मध्ये' इति
जीवानुसंगतः पाठः । ७ 'अत्र वक्तव्यलङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तर्हि के युयमित्याशङ्क्याह—

तेभ्यः पराजः परिकल्पयस्व धिया विदूरीकृतकामदेवान् ।

अस्मिन्समाजे बहुषु भ्रमन्ती भैमी किलास्मात्तु घटिष्यतेऽसौ ॥ ४६ ॥

तेभ्य इति ॥ त्वं धिया शोभया विदूरीकृतो जितः कामदेवो यैस्तातोऽस्मान्परिकल्प-
यस्व जानीहि । स्वशोभया वा । अत्रागमने कारणमाहुः—अस्मिन्समाजे बहुषु राजसु
विषये भ्रमन्ती अयौ भैमी । किल संभावनायाम् । (अस्मात्तु) घटिष्यते संयोगं यास्यति ।
अथच—सदृशेषु पञ्चसु भ्रमन्ती सुहृन्ती भैमी अस्मात्तु मध्ये कस्मिन्निद्वटिष्यते संयोगं
यास्यतीति दुराशयासानिरागतमिति भावः । किल हेतौ वै ॥

अस्माम यन्नाम तथेह रूपं स्वेनाधिगत्य धितमुग्धभावाः ।

ततो धिगाशापतिताचरेन्द्र धिकेदमसद्विबुधत्वमस्तु ॥ ४७ ॥

अस्मामेति ॥ नामेति संभावनायाम् । हे नरेन्द्र, साक्षात्स्वेन आत्मनैव तव रूपं खान्द-
यमधिगत्य ज्ञात्वा दृष्ट्वा वा भैमीप्राप्तिदुराशावशाच्छ्रुतमुग्धभावा अङ्गीकृतमौर्ख्याः सन्तो
ययस्तादिह सभायामस्ताम तिष्ठाम । अथ च स्वेनात्मशरीरेण कृत्वा तव रूपं स्वरूपमधिगत्य
प्राप्य त्वदाकारं स्वशरीरं पूत्वा धितमुग्धभावा अङ्गीकृतखान्दयोरुत्पदाकारधारणादेव धितसौ-
न्दर्याः सन्तो यस्तादस्ताम तिष्ठामहे । तत्तत्त्वात् आशया भैमीप्राप्तिदुराशया आपतिताजः
अस्मान्धिक् । निन्द्या वयमित्यर्थः । अथवा—अस्माकमाशापतितां दिक्पतित्वं धिक् निन्द्यम् ।
अस्माकमाशामात्रेण पतितां भैमीपतित्वं धिगिति वा । तथा—अस्मद्विबुधत्वमस्माकं पण्डि-
तत्वम्, अथ च—देवत्वं धिगस्तु । अथ च से आत्मनि खौरूपे पूर्वं तव रूपं नाधिगत्य
न प्राप्य किमिदानीं कर्तव्यमिति प्राप्तमौर्ख्या व्रान्तचित्ताः सन्तो मत्सरेण इह स्वयंवरे नल
एवंको वरणयोगम् इति प्रसिद्धं तव नाम संज्ञां कृष्यति वा वयमस्माम नाशितवन्ताः । स्वरूप-
धारणाच्चतुर्णामस्माकमपि नलत्वादित्यर्थः । तस्माज्जलघ्नान्वाप्यस्मान्तरिभ्यर्थात्ताशया आपति-
तानागतानसन्धिक् अस्माकं ज्ञातृत्वं देवत्वं वा धिगस्तु । अनिश्चितव्यापारकरणादित्यर्थः ।
अथ च स्नानां ज्ञातीनां मध्ये इत धेह । यद्वा—धनानां ज्ञानिचरेन्द्र । अस्माम, 'अस-
मतिरीक्ष्यादानेषु' 'अस् मुनि' इत्यस्य लोडुतमवबुधवचनम् । पक्षे 'षोऽन्तकमेणि' लैङि ॥

सा धागवाज्ञायितमां नलेन तेषामनाशङ्कितवाक्यलेन ।

स्त्रीरत्नलाभोचितयत्नमशमेनं हि न स प्रतिभाति किञ्चित् ॥ ४८ ॥

सेति ॥ अनाशङ्कितमननुसंहितं देवानां वाक्छलं येन तेन नलेन सा पूर्वोक्तः तेषां देवानां
वाक् अवाज्ञायितमामतिशयेनावगणिता । कथं नाज्ञायीत्यत आह—स्त्रीरत्नं भैमी तस्या लाभ
इच्छितो यत्र उपायस्त्र ममं तत्परमेनं नलं प्रति लक्ष्मीकृष्य हि यस्माज्ज किञ्चित्प्रतिभाति स
स्फुरति स । भैमीप्राप्त्युपादयपरवात्तः कश्चित्तमपि देवत्वं न ज्ञातमिति भावः ॥

देववाक्यावशायां हेत्वन्तरमाह—

यः स्पर्धया येन निजप्रतिष्ठां लिप्सुः स एवाह तदुन्नतत्वम् ।

कः स्पर्धितुः स्वामिहितस्वहानेः स्थानेऽवहेलां बहुलां न कुर्यात् ॥ ४९ ॥

१ 'अज्ञातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अज जेपालंकारः' इति साहित्यवि-
द्याधरी । ३ 'अज कान्तलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

य इति ॥ यः पुरुषो येन पुरुषेण सह स्पर्धया निजप्रतिष्ठां स्वस्य गौरवं लिप्सुः प्राप्नु-
मिच्छुः, स एव पुरुषः तस्मिन्नतत्त्वं तस्मादाधिक्यं यस्मादाह ब्रूते तस्मात्स्वेनात्मनामिहितं
उक्तं स्वस्य हानिर्न्यूनता येनैवंविधस्य स्पर्धितुः स्थाने विषये बहुलामवहेलामवशां को न
पुन्यतः। अपि तु सर्वोऽपि करोत्येव । योऽन्यस्पर्धया स्वस्य प्रतिष्ठां लिप्सति स स्वस्य न्यूनतां
तस्य स्पर्धिकां स्वयमेव वदति । अतोऽधिकेन हीनस्यापह्नवः कर्तुं युक्तैवेत्यर्थः । प्रकृते भैरवस्य
नल्लभं दधद्भिर्देवैर्नल्लभैवाधिकता स्वस्य च न्यूनतोक्तैव । तस्मात्तेन नलेन तेषामवशां युक्तैव
कृतेति भावः । स्थानेऽन्यमत्वादुचितमित्यर्थः इति वा । अवहेल इति औरस्वामी । प्रतिष्ठा-
मिति, 'न लोका-' इति पट्टिनिषेधः ॥

गीर्देवतागीतयशःप्रशस्तिः श्रिया तद्वित्त्वल्ललितामिनेता ।

मुदा तदाऽवैशत केशवस्तं स्वयं वराडम्बरमम्बरस्थः ॥ ५० ॥

गीरिति ॥ केशवस्तदा तस्मिन्समये तं स्वयं वराडम्बरं संभ्रमं मुदा हर्षेणावैशत ।
किंभूतः—गीर्देवतया सरस्वत्या गीता कीर्तिता यशःप्रशस्तिर्यशोगौरवं यस्य । तथा—
श्रिया लक्ष्म्या देहशोभया च कृत्वा तद्वित्तवतो विद्युःसहितसजलमेघस्य ललितं विलासस्तस्या-
मिनेताभिभक्तकारी । तादृशमेघमुत्स्य इत्यर्थः । तथा—अम्बरस्थो व्योमस्थः । स्वयं वरदर्शनार्थं
विष्णुरपि तत्रागत इति भावः ॥

अष्टौ तदाष्टासु हरित्सु दृष्टीः सदो दिदृक्षुर्निदिदेश देवः ।

लैर्ज्ञीमदृष्ट्वापि शिरःश्रियं यो दृष्टौ मृषावादादितकेतकीकः ॥ ५१ ॥

अष्टाविति ॥ सदः स्वयं वरसभां दिदृक्षुर्दृष्टमिच्छुः देवो ब्रह्मा तदाष्टासु हरित्सु दिदृ-
क्षुः अष्टौ दृष्टेनेत्राणि निदिदेशादिष्टवान् । किंभूतः—लैर्ज्ञीं शिवसंबन्धिनीं शिरःश्रियं मस्तकशो-
भामदृष्ट्वा अविलोक्यवापि दृष्टौ लिङ्गशिरोदर्शनविषये मृषावादात्तादृतभाषणं कारितः केतकी
येन । लिङ्गरूपस्य शिवस्य पादौ शिरश्चावलोकनार्थमहनधिकोऽहमधिक इति विवदमानो
विष्णुब्रह्माणौ पातालं सल्लोकं च गतौ । विष्णुः पाताले गत्वा शिवचरणौ नापश्यत् । ब्रह्मापि
शिरो नापश्यत् । अनन्तरं विष्णुना चरणौ नाद्रक्षमिति सल्लुप्तम् । ब्रह्मणा तु शिरो
दृष्टमित्यलोकमुक्तम् । तत्र साक्षित्वेन शिवशिरःस्वाहमानीतेति कूटसाक्षिणी केतकी कृतेति
पौराणिकी कथा ॥

एकेन पर्यक्षिपदात्मनाद्रिं चक्षुर्मुखारैरभवत्परेण ।

तैर्द्वादशात्मा दशभिस्तु शेषैर्दिशो दशालोकत लोकपूर्णाः ॥ ५२ ॥

एकेनेति ॥ द्वादश आत्मानो देहा यस्य द्वादशदेहः सूर्य एकेनात्मना वपुषादि मेरुं
पर्यक्षिपत्प्रदक्षिणीचकार । परेणात्मना देहेन मुखरैश्चक्षुर्दक्षिणेनेत्रमभवत् । शेषैस्तु दशभि-
र्देहैः कृत्वा लोकैः पूर्णा दशापि दिश आलोकत । 'विधातुमिज्जार्जमणो बहमेन्द्रमर्गाशवः ।
पूषा विवस्वान्पर्वत्तस्त्वष्टा विष्णुर्दिनेश्वराः ॥' इति ॥

१ 'अत्र हेत्वर्थकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र लैकानुभासोऽलंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अत्रानुभासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र लैकानुभासो यथा-
संक्षेपलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रदक्षिणं दैवतहर्म्यमर्द्धिं सदैव कुर्वन्नपि शर्वरीशः ।

द्रष्टा महेन्द्रानुजदृष्टिमूर्त्या न प्राप तद्दर्शनविघ्नतापम् ॥ ५३ ॥

प्रदक्षिणमिति ॥ सदैव दैवतानां हर्म्यं वसतिस्थानं अर्द्धिं मेढं प्रदक्षिणं कुर्वन्नपि शर्वरीशश्चन्द्रो महेन्द्रानुजस्य मुरारेर्दृष्टिमूर्त्या वामनयनरूपेण द्रष्टा सन् तस्य स्वर्गवरस्य दर्शने यो विघ्नत्वेन तापं दुःखं न प्राप ॥

आलोकमाना वरलोकलक्ष्मीं तात्कालिकीमप्सरसो रसोत्काः ।

जनाम्बुधौ यत्र निजाननानि वितेतुरम्भोरुहकाननानि ॥ ५४ ॥

आलोकेति ॥ रसोत्का दर्शनरसोत्कण्ठितास्तात्कालिकी स्वर्गवरसमयजातां वरलोकलक्ष्मीं राजसङ्घशोभामालोकमाना विलोकयन्त्योऽप्सरसस्तत्र जनाम्बुधौ निजाननान्यम्भोरुहकाननानि कमलवनानि वितेतुश्चक्रुः । अप्सरसोऽपि तं समार्जं ग्रादरे पश्यन्ति स्मेति भावः । जलाशयेऽपि कमलानि भवन्ति ॥

न यक्षलक्षैः किमलक्षि नो वा सिद्धैः किमध्यासि समाप्तशोभा ।

सा किंनरैः किं न रसादसेषि नादर्शि हर्षेण महर्षिभिर्वा ॥ ५५ ॥

नेति ॥ आप्तशोभातिमुन्दरा सा सभा यक्षलक्षैः रसात्, ग्रीवा किं न अलक्षि दृष्टा । तथा—सिद्धैर्वा रसात्किं नोऽध्यासि । तथा—किंनरै रसात् न असेषि । तथा—महर्षिभिर्वा हर्षेण न अदर्शि । रसादिति सिद्धे हर्षेणेति पदमनुप्रासार्थम् ॥

बाल्मीकिरुत्थाघत तामनेकशालत्रयीभूरुहराजिभाजा ।

क्लेशं विना कण्ठपथेन यस्य दैवी दिवः प्राग्भुवमागमद्वाक् ॥ ५६ ॥

बाल्मीकिरिति ॥ स बाल्मीकिरुत्थाघतः सभामलपतालोत् । स कः—दैवी वाक् पद्ममयी यस्य बाल्मीकेः कण्ठपथेन क्लेशं विना दिवः सङ्घायात् प्राक् 'मानिषाद्-' इत्यादि-रूपेण भुवमागमदागता । प्रथमं भूमौ यः संसृज्यप्रवर्तकः । किंभूतेन कण्ठपथेन—अनेकाः शाखा बाह्यलायनादयो यस्याः सा वेदत्रयी तादृश्या भूदालेष्वा राज्ञिः पङ्क्तिं भजते एवंभूतेन । सशाखवेदत्रयीपाठकेनेत्यर्थः । अन्येनापि बहुस्कन्धवृक्षयुक्तेन भार्गेण दूरदेशा-दप्यनायासेन गम्यते ॥

प्राशंसि संसहुरुणापि चार्वा चार्वाकतासर्वविदूषकेण ।

आस्थानपटं रसनां यदीयां जानामि वाचामधिदेवतायाः ॥ ५७ ॥

प्राशंसीति ॥ चार्वा मुन्दरा संसत् सभा गुरुणा बृहस्पतिनापि प्राशंसि । किंभूतेन—'चार्वाकतया नास्तिकतया सर्वेस्य वेदार्थविदूषकेण खण्डकेन । अहं यदीयां रसनां जिह्वां वाचामधिदेवतायाः सरस्वत्या आस्थानपटं सिंहासनं जानामि मन्वे तस्य जिह्वाये सरस्वती जागर्ति । नास्तिकप्रतारणार्थं बृहस्पतिना चार्वाकशास्त्रं प्रणीय वेदार्थं दूषितम् ॥

१ 'अथ हेतुकंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ रूपकालंकारः' इति साहित्य-विद्याधरी । ३ 'अथ लेकानुपासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नाकेऽपि दीव्यत्तमदिव्यवाचि वचःस्रगाचार्यकवित्कविर्यः ।

दैतेयनीतेः पथि सार्थवाहः काव्यः स काव्येन सभामभाषीत् ॥ ५८ ॥

नाकेऽपीति ॥ स काव्यः शुकः दोषरहितप्रबन्धरूपेण काव्येन कृत्वा तां सभामभाषीदवर्णयत् । स कः—यः कविः प्रबन्धकर्ता दीव्यत्तमा विराजमाना दिव्या संस्कृतवाग्य-
स्मिन्नेवंमूलेऽपि नाके स्वर्गे वचःस्रजि वचनमालागुम्फने विषये आचार्यकं संस्कृतवचनच-
तुशोपदेशः तं वेत्तीति वित् । तथा—दैतेयनीतेः दैत्यनीतिशास्त्रस्य पथि मार्गे सार्थवाहः
मार्गप्रदर्शकः दैत्यनीतिशास्त्रप्रवर्तकः । मुरासुरमये श्रेष्ठतम इत्यर्थः । आचार्यकम्,
शोषधातुम् । दैतेय इति, 'कृदिकारात्-' इति क्रीपन्तात् 'श्रीम्बो डक्' समबन्धीयः ॥

तदेव सभावर्णकं काव्यमाह—

अमेलयद्भीमनृपः परं न नाकर्षदेतान्दमनस्वसैव ।

इदं विधातापि विचिन्त्य यूनः स्वशिल्पसर्वस्वमदर्शयन्नः ॥ ५९ ॥

अमेलयदिति ॥ भीमनृपः परं केवलमेतामृपान्भीमैखण्डराथं नागेलयत् । तथा—
दमनस्वसैव एतान्केवलं स्वगुणशीलादिना नाकर्षत् । किन्तु विधातापि इदं स्वयंवरप्रस्तावा-
दिकं विचिन्त्य स्वशिल्पसर्वस्वं स्वीयनिर्माणकौशलसारभूतानेतान् यूनस्तरुणानेकत्र स्थाने
पुत्रांशुल नोऽस्माकमदर्शयत् ॥

एकाकिभावेन पुरा पुरारिर्यः पञ्चतां पञ्चशरं निनाय ।

तद्भीसमाधानममुष्य कायनिकायलीलाः किममी युवानः ॥ ६० ॥

एकेति ॥ यः पुरारिः हरः पुरा पूर्वमेकाकिभावेनासहायत्वेन पञ्चशरं कानं पञ्चतां
निनाय नारत्नामाय । अमुष्य कामस्य कायनिकायलीलाः शरीरसमूहकान्तयः अनी युवान-
स्तरुणाः तस्माद्वरात् भिवो भयंस्व समाधानं प्रतीकारः । किं वितर्के । असहायत्वात्पूर्वं कामस्य
हराद्भयमभूत् । इदानीमेतद्रूपेण बहुत्वाद्भयं गतम् । सर्वेऽप्येते कामरूपा इति भावः ॥

पूर्णेन्दुविम्बाननुमासभिन्नानस्यापयत्कापि निधाय वेधाः ।

तैरेव शिल्पी निरमादमीषां मुखानि लावण्यमयानि मन्ये ॥ ६१ ॥

पूर्णेति ॥ विधिर्ब्रह्मा अनुमासभिन्नान्प्रतिमासं भिन्नान् पूर्णेन्दुविम्बान्पूर्णेचन्द्रविम्बा-
न्कापि कुत्रचित्प्रदेशे निधाय तिरोहितीकृत्वास्थापयत् । तैरेव पूर्णेचन्द्रविम्बैः कृत्वा अमीषां
लावण्यमयानि मुखानि स शिल्पी ब्रह्मा निरमाग्निर्मेमे इत्यहं मन्ये । चन्द्रतुल्यान्वेतेषां वद-
नानीति भावः । अन्वोऽपि शिल्पी सुन्दरयस्तुनिर्माणार्थमपूर्वं वस्तु कुत्रचिद्भुतं स्थापयति ॥

मुधार्पितं मूर्धसु रत्नमेभिर्यन्नाम तानि स्वयमेत एव ।

स्वतःप्रकाशे परमात्मबोधे बोधान्तरं न स्फुरणार्थमर्थ्यम् ॥ ६२ ॥

मुधेति ॥ एभिर्मुपैः मूर्धसु रत्नं हीरकादि मुधा वृथा अर्पितं स्थापितम् । यद्यस्मात् एते
एव स्वयं तानि रत्नानि नाम प्रसिद्धानि । रत्नानां शिरसि रत्नापणं वृथैवेत्यर्थः । अर्थान्तर-

१ 'अत्रानुमासोत्प्रेषणालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्त्युत्प्रेषणालंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र च्छेदानुमासोत्प्रेषणालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
४ 'अत्रानुमासोत्प्रेषणालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

न्यासमाह—स्वतःप्रकाशे स्वप्रकाशे परमात्मबोधे परमात्मज्ञाने सति स्फुरणार्थं तज्ज्ञानार्थं बोधान्तरं ज्ञानान्तरं न अर्थं न गान्धीयम् । स्वप्रकाशत्वात्स्वेत्यर्थः । परमात्मज्ञाने जाते ज्ञानान्तरं यथा वृषा तथा रत्नानामुपरि रत्नान्तरारोपणमित्यर्थः । अतिसुन्दरा एत इति भावः । परमात्मबोधस्य स्वतःप्रकाशत्वं वेदान्तेभ्योऽप्रसेयम् ॥

प्रवेक्ष्यतः सुन्दरवृन्दमुच्चैरिदं मुदा चेदितरेतरं तत् ।

न शक्यतो लक्षयितुं विमिश्रं दत्तौ सहस्रैरपि वत्सराणाम् ॥ ६३ ॥

प्रवेक्ष्यत इति ॥ दत्तौ अश्विनीकुमारौ मुदा उच्चैरुत्थं सहस्रमित्यर्थः । एवंभूतमिदं सुन्दरवृन्दं चेत्प्रवेक्ष्यतः प्रविष्टौ भविष्यतः तत्तर्हि अनेन राजवृन्देन विशेषेण मिश्रं मिश्रित-मितरेतरमन्योन्यं वत्सराणां सहस्रैरपि लक्षयितुं चिह्नितुं न शक्यतः समर्थौ न भविष्यतः । अयं मे भ्रातेति परस्परं ज्ञातुमसमर्था भविष्यतः । सर्वेषां द्रष्टुं तत्त्वादिति भावः ॥

स्थितैरियद्भिर्युवभिर्विदग्धैर्दग्धेऽपि कामे जगतः क्षतिः का ।

एकाम्बुविन्दुव्ययमम्बुराशेः पूर्णस्य कः शंसति शोषदोषम् ॥ ६४ ॥

स्थितैरिति ॥ विदग्धपैथुरैर्दोहरहितैर्षा इत्यद्भिर्बहुसंख्याकैः स्थितैः विद्यमानैरेतैर्युवभि-स्वरूपैः हेतुभिः हरेण एकस्मिन्कामे दग्धेऽपि जगतः का क्षतिः का हानिः । कामसहशाना-मेतेषां बहूनां क्षितत्वात् । एतदेवार्थान्तरन्यासेन समर्थयते—कः पूर्णस्याम्बुराशेरेवाम्बु-विन्दुव्ययं शोषरूपं दोषं शंसति वदति । अपितु एकस्मिन्लक्षणे व्ययिते समुद्रः शुष्को जात इति न कोऽपि वदतीत्यर्थः ॥

इति स्तुवन्हुंकृतिवर्गणाभिर्गन्धर्ववर्गेण स गायतैव ।

ओंकारभूषा पठतैव वेदान्महर्षिवृन्देन तथाऽन्वमानि ॥ ६५ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वाक्षप्रकारेण स्तुवन् स शुकः गायतैव गानं कुर्वतेव गन्धर्वगणां वर्गेण सगृहेन हुंकृतिवर्गणामिर्हुंकारसमूहैः कृत्वा अन्वमान्यनुमतः । तथा—वेदान्मठता महर्षि-वृन्देन ओंकारस्य भूषा बाहुल्येनान्वमानि अनुमतः । गन्धर्ववर्गेण महर्षिवर्गेण चोभाभ्याम-नुमतः समीचीनं वदतीति । वर्गणा राशीकरणम् ॥

न्यवीविशत्तानथ राजसिंहान्सिंहासनौघेषु विदर्भराजः ।

शृङ्गेषु यत्र त्रिदशैरिवैभिरशोभि कार्तसरभूधरस्य ॥ ६६ ॥

न्यवीविशदिति ॥ अथ विदर्भराजः तान् राजसिंहान् सिंहासनौघेषु न्यवीविशक्षिपेत्-यामास । यत्र सिंहासनेषूपविष्टैरेमी राजसिंहैः कार्तसरभूधरस्य सर्णाचलस्य मेरोः शृङ्गेषूप-विष्टैस्त्रिदशैर्वैरिषाशोभि अटीपि । अस्त्युत्वं हेममयत्वं सिंहासनानां, देवतुल्यत्वं च तेषां सूचितम् ॥

१ 'अवातिशयेन्यार्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवातुप्राप्तातिशयो-क्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अवातुप्राप्तातिशयोक्तिरूपकार्थान्तरन्यासालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अवातुप्राप्तातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अलं-कारानुप्रासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

विचिन्त्य नानाभुवनागतांस्तानमर्त्यसंकीर्त्यचरित्रगोत्रान् ।

कथ्याः कथंकारममी सुतायामिति व्यपादि क्षितिपेन तेन ॥ ६७ ॥

विचिन्त्येति ॥ तेन क्षितिपेन भीमेन इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण व्यपादि विषयम् । किं कृत्वा—नानाभुवनेभ्यः स्वर्गमर्त्यपातालैभ्य आगतान् अमर्त्यदेवैः संकीर्त्यानि वर्णनीयानि चरित्रगोत्राणि शीलकुलानि तेषां तान्विचिन्त्य विचार्य । इति किम्—अमी पूर्वोक्ता राज-
सिंहाः सुतायां विषये कथंकारं केन प्रकारेण कथ्याः वर्णयितुं शक्या इति । एतेषां कुल-
शीलादि भैमी कथं ज्ञास्यतीत्यर्थः ॥

श्रद्धालुसंकल्पितकल्पनायां कल्पद्रुमस्याथ रथाङ्गपाणेः ।

तदाकुलोऽसौ कुलदैवतस्य स्मृतिं ततान क्षणमेकतानः ॥ ६८ ॥

अद्वेति ॥ अथ तदा तस्मिन्समये आकुलः सन्निन्तोऽसौ भीमः कुलदैवतस्य स्वीयवर्ण-
परम्परापूज्यस्य रथाङ्गपाणेः श्रीविष्णोः स्मृतिं क्षणं मुहूर्तमात्रम् एकतानोऽनन्यवृत्तिः सखे
ततान् । किंभूतस्य विष्णोः—श्रद्धालोर्भक्तस्य संकल्पितं वस्तु तस्य कल्पनायां सिद्धौ कल्प-
द्रुमस्य । तत्कल्पमिलापपूर्वकुलदैवतस्मरणं विनान्यः को वानिलापपुरणं करोतीति विष्णुं
सस्मारेत्यर्थः । 'एकतानोऽनन्यवृत्तिः' इत्यमरः ॥

तच्चिन्तनानन्तरमेव देवः सरस्वतीं सस्मितमाह स स्त ।

स्वयंवरे राजकगोत्रवृत्तवकीमिह त्वां करवाणि वाणि ॥ ६९ ॥

तदिति ॥ स देवो विष्णुः तेन भीमेन कृतस्य सच्चिन्तनस्थानन्तरमेव सस्मितं
सरस्वतीमेति आह स उवाच । इति किम्—हे पाणि सरस्वति, अहं त्वामिह स्वयंवरे
राजकं राजकुन्दं तस्य गोत्रवृत्तवकीं कुलनामशीलादिवर्णयित्रीं करवाणि । राजवर्णनार्थं त्वया
यन्तव्यमिति मम मनीषितम् । राजकम्, 'गोत्र-' इति कुञ् ।

कुलं च शीलं च बलं च यूनां जानासि नानाभुवनागतानाम् ।

एषामतस्त्वं भव वावदूका मूकायितुं कः समयस्तवायम् ॥ ७० ॥

कुलमिति ॥ हे सरस्वति, त्वं नानाभुवनेभ्य आगतानामेषां यूनां कुलं च शीलं च
बलं च यतो जानासि अतस्त्वमेव तेषां वावदूका अस्तितरां वर्णेनशीला भव । तव मूकायितु-
मर्थं कः समयोऽवसरः । अपितु न कोऽपि । एषां कुलादि वर्णयेत्यर्थः । वाः परस्परसमु-
च्चयार्थः । 'वेदेय' इति धातुकेन वदेयं हलुगन्तादूकः, 'वावदूकस्तु वक्तरि' इति शीरस्योमी ॥

जगज्जयीपण्डितमण्डितैषा सभा न भूता च न भाविनी च ।

राज्ञां गुणज्ञापनकैतवेन संख्यावतः आचय वाङ्मुखानि ॥ ७१ ॥

जगदिति ॥ हे सरस्वति, यस्माज्जगज्जयीसंबन्धिभिः पण्डितैर्मण्डिता एषा सभा पूर्व न
च भूता, पश्चात् न च भाविनी जनिष्यते तस्माद्राज्ञां गुणानां ज्ञापनं बोधनं तस्य कैतवेन

१ 'अत्र लेकानुपासहेतुलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र लेकानुपासोपमालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुपासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'इदं वागीर्कं न
कुत्राप्युपलभ्यते । अत्रएव कुर्वादिगणे वावदूकशब्दपाठाप्यन्ताद्देवदूकः' इति माधवेनोक्तम् ।
५ 'अत्र लेकानुपासकाम्यलिङ्गालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

व्याजेन संख्यायतः पण्डितान्वाङ्मुखानि उपन्यासाध्यायव । 'उपन्यासस्तु वाङ्मुखम्' इत्य-
मरः । 'संख्यावान्पण्डितः कविः' इति च । शब्दकर्मत्वात्संख्यायत इति कर्मवत्त्वं ॥

इतीरिता तच्चरणात्परागं गीर्वाणचूडामणिमृष्टशेषम् ।

तस्य प्रसादेन सहाज्यासावादाय मूर्धादरिणी बभार ॥ ७२ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण विष्णुना ईरितोक्त असौ सरस्वती गीर्वाणानां देवानां
चूडामणयो मुकुटराणि तैर्मृष्टः प्रोञ्जितश्चासौ शेषोऽवशिष्टश्च तम्, तच्चरणाद्विष्णुचरणात्प-
रागं रैणुं तस्य विष्णोराज्ञारूपेण प्रसादेन (सह) मूर्धा आदाय आदरिण्यादरयुक्तः सती
बभार । नमस्कारपूर्वं महान्प्रसाद इत्याज्ञामग्रीवकारेति भावः । परागपदेन स्त्रिया चरणस्य
पदार्थं सूचितम् ॥

मध्येसभं सावततार वाला गन्धर्वविद्याधरकण्ठनाला ।

त्रयीमयीभूतबलीविहङ्गा साहित्यनिर्वर्तितटकरङ्गा ॥ ७३ ॥

मध्येसभमिति ॥ सा सरस्वती बाला सती मध्येसभं सभामध्ये अवततार । बालसौ-
रूपं धृत्वा तत्रागतेत्यर्थः । किंभूता-गन्धर्वविद्याया मीतविद्याया धरः कण्ठनालो यस्याः सा ।
ज्ञानप्रवीणकण्ठनालेत्यर्थः । तथा-त्रयीमयीभूतबलीविहङ्गा कृत्तामयचूडप्रतिसंख्यामव-
लम्बीमयः अवलीमयः त्रयीमयीभूतो बलीविहङ्गो बलीरचना यस्याः । तथा-साहित्येन महा-
काव्यनाटकचम्पूप्रवृत्तिना, शुक्लीनरक्तवर्णसाहित्येन मेलनेन वा निर्वर्तिता निर्मिता अतिश-
यज्ञाणा इतराणाः कदाश्चिद्वेषा यस्याः सा । कण्ठस्य नालत्वेन मुखस्य पदार्थं व्यञ्जयम् ।
गन्धर्वाश्च विद्याधराश्च तद्रूपं कण्ठनाले यस्या इति वा ॥

वेदादिविद्यामयं सरस्वतीस्वरूपं वर्णयति—

आसीदथर्वा त्रिवलित्रिवेदी मूलाद्विनिर्गत्य वितायमाना ।

नानामिचारोचितमेचकधीः श्रुतिर्यदीयोदररोमरेखा ॥ ७४ ॥

आसीदिति ॥ अथर्वा श्रुतिः यदीया सरस्वतीसंबन्धिनी उदररोमरेखा उदररोमावली
वासीत् । किंभूता-तियुनां बलीनां समाहारस्त्रिवलिः त्रिवलिक्रयः वा त्रिवेदी तत्तद्व्या-
न्मूलाद्विनिर्गत्य ब्रह्मणा विनिर्गमय्य वितायमाना विस्तार्यमाणा । तथा-नानामिचारैः
अनेकमारणोपादानामिचारैः कृत्वा उचिता पापबाहुल्यात् योग्या मेचका धीः शोभा यस्याः
सा । अथ च-अनामिचारोचितमेचकधीर्न भवति, किं तु नाभिसंचरणोचितमेचकधीः ।
अथर्वणः इयामत्वं पुराणप्रसिद्धम् । अमिचारकर्तृत्वं च । विनिर्गतेत्यज्ञान्तर्भावितव्यर्थो
हेयः । वितायमाना, 'तनोत्येयं' इत्यात्मम् ॥

शिक्षैव साक्षाच्चरितं यदीयं कल्पश्रियाकल्पविधिर्यदीयः ।

यस्याः समस्तार्थनिरुक्तिरूपेनिरुक्तिविद्या खलु पर्यणंसीत् ॥ ७५ ॥

शिक्षेति ॥ यदीयं चरितमाचरणं वर्णानां स्थानोच्चारणबोधकं नारदादिप्रणीतं शिक्षैव
पर्यणंसीत्परिणतम् । यदीयं चरितम् (इत्यर्थः । अथ) शिक्षैव । साक्षालोकस्य हितोपदेश

'अथ हेतुपदसूचककारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथानुपाससूचकलंकारः' इति साहि-
त्यविद्याधरी । ३ 'अथाशेषोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ रूपकलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

एवेत्यर्थः । कल्प इतिकर्तव्यताबोधको ग्रन्थस्तस्य त्रिधा कृत्वा यदीय आकल्पविभिरलंका-
रविधिः पर्येणसीत्यपरिणतः । यदीयान्यलंकरणानि कल्पेनैव रचितानीत्यर्थः । तथा—यस्याः
समस्तार्थानां सकलाभिधेयानां निरुक्तिरूपैः निर्वचनस्वरूपैः कृत्वा वेदभोजस्थानीया निरुक्ति-
विद्या पर्येणसीत्यपरिणता । खलु निवचनार्थः सर्वत्र योजनीयैः ॥

जाल्या च वृत्तेन च मिथमानं छन्दो भुजङ्गन्दमभूद्यदीयम् ।

श्लोकार्धविभ्रान्तिमयीभविष्णु पूर्वद्वयीसन्धिसुचिह्नमध्यम् ॥ ७६ ॥

जाल्येति ॥ जाल्या मात्राद्वयेन वृत्तेन वर्णवृत्तेन च मिथमानं द्विधाभूतं वेदचरणस्थानीयं
छन्दः यदीयं भुजङ्गन्दमभूत् । किंभूतं छन्दः—श्लोकार्धे विभ्रान्ति अवसानं तद्रूपो भविष्णुः
श्लोकार्धविभ्रान्तिमयीभविष्णुः पूर्वद्वयीसन्धिः पूर्वोत्तरपर्वद्वयसन्धिः स एव सुचिह्नं मध्ये गत्य ।
यस्या भुजपर्वद्वयीसन्धिरेखाह्वयं श्लोकार्धयोर्विच्छेदद्योतकेन रेखाद्वयेनैव रचितमित्यर्थः ॥

असंशयं सा गुणदीर्घभावकृता दधाना वितति यदीया ।

विधायिका शब्दपरम्पराणां किं वारचि व्याकरणेन काञ्ची ॥ ७७ ॥

असंशयमिति ॥ किं अन्यथा सातिप्रतिष्ठा यदीया काञ्ची मेखलासंशयं निश्चितं
वेदमुखभूतेन ष्वाकरणेनारचि रचिता । किंभूता—गुणस्य पदसूत्रस्य दीर्घभावेन दैर्घ्येण
कृता वितति विस्तारं दधाना—शिलितरूपाणां शब्दपरम्पराणां विधायिका । व्याकरणमपि—
गुणाश्च दीर्घाश्च भावाश्च कृतश्च एतेषां वितति दधानम् । भावा भावप्रत्ययाः, कृतः कृतसं-
ज्ञकाः प्रत्ययाश्च । तथा शब्दानां रामकृष्णादीनां भपलादिशब्दपरम्पराणां न विधायकं
साधकम् । अर्थवशाद्विमलिवचनविपरिणामैः ॥

स्थितैव कण्ठे परिणम्य हारलता बभूवोदिततारवृत्ता ।

ज्योतिर्मयी यद्भजनाय विद्या मध्येहमङ्गेन भूता विशङ्के ॥ ७८ ॥

स्थितेति ॥ ज्योतिर्मयी ज्योतीरूपा ग्रहनक्षत्रादिचारसहिता विद्या यद्भजनाय यस्या
देव्याः तैवनाय कण्ठे स्थितैव परिणम्य रूपान्तरं प्राप्य हारलता बभूवेल्लं विशङ्के । किंभू-
ता—उदितमुक्तं तारं तारासंघन्धि वृत्तं शुभाशुभफलकथनरूपं यस्याम् । तथा—मध्येहम-
ङ्गानां शिवादीनां मध्येऽङ्गेन गणनया भूता भूता । पदत्रयमध्ये गणितेत्यर्थः । हारलतापि—
उदितः प्रकाशीभूतः तारो मध्यमगिर्यस्तां, मुक्ताशुद्धिर्वा यस्यां सा एवंभूता चासौ वृत्ता
च । यत्तुलमौक्तिकेत्यर्थः । तथा—मध्येहं शरीरमध्ये अङ्गेन अङ्गेन वक्षसा भूता भूता ।
ताराणामिदं तारं संबन्धेऽण् । यद्वा द्वाविंशे चरे तारशब्दस्यापि नक्षत्रवाचित्वमुक्तम् । उदितं
ताराणां वृत्तं यस्यां, यथा वै ॥

अवैमि यादिप्रतिवादिगाढस्वपक्षरागेण विराजमाने ।

ते पूर्वपक्षोत्तरपक्षशास्त्रे रदच्छदौ भूतवती यदीयौ ॥ ७९ ॥

१ 'अथ लेकानुमासातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवातिशयोक्त्यलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अजोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अतएव 'मन्त्रे
नेत्रमध्ये च तारा स्वाचार इत्यपि' इति व्याप्तिः' इति मुकुन्दनोक्तम् । ५ 'अजोत्प्रेक्षालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

अवैमीति ॥ नवीनौ रदच्छदाबोष्टौ ते वने प्रसिद्धे पूर्वपक्षोत्तरपक्षशास्त्रे भूतवर्तीत्यह-
मवैमि । किभूते-वादिप्रतिवादिनोर्गाढो दृढः स्वपक्षरागः स्वस्वसिद्धान्तानुरागत्वेन विराज-
माने । अथरागपि-वदत इति वादिनौ । प्रतिवदत इति प्रतिवादिनौ उक्तिप्रत्युक्तिचतुरौ ॥

ब्रह्मार्थकर्मार्थकवेदमेदा द्विधा विधाय स्थितयात्मदेहम् ।

चक्रे पराच्छादनचारु यस्या मीमांसया मांसलमूरुयुग्मम् ॥ ८० ॥

ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मैवार्थः, कर्मैवार्थः प्रतिपाद्यं प्रयोजनं यमोर्वेदयोस्तयोर्भेदाद्वैविध्याद्ब्रह्म-
ण्डकर्मकाण्डसंज्ञकवेदविभागादेतोरारम्भदेहं द्विधा विधाय निर्माय स्थितया मीमांसया यस्या
देव्या ऊरुयुग्मं चक्रे कृतम् । किभूतमात्मदेहम्-परेषां वैशेषिकबौद्धादीनामाच्छादनेन निरा-
करणेन चारु, तत्र वा चतुरम् । तथा-मांसलं विचारपरिपुष्टम् । अथ च उत्तमवक्षेण
रमणीयं, परिपुष्टं च । उत्तरमीमांसया पूर्वमीमांसया चोूरुयुग्मं रचितमित्यर्थः ॥

उद्देशपूर्वपण्यपि लक्षणेऽपि द्विबोदितैः षोडशभिः पदार्थैः ।

आन्वीक्षिकी यद्दशनद्विमाली तां मुक्तिकामाकलितां प्रतीमः ॥ ८१ ॥

उद्देशेति ॥ वयं यस्या दशनद्विमाली दन्तपङ्क्तिद्वयी तां प्रसिद्धामान्वीक्षिकी तर्कविद्यां
प्रतीमो जानीमहे । अनु पुनःपुनरीक्षणं प्रयोजनमस्याः सा आन्वीक्षिकी । कीदृशीम्-
नामतः कथममुद्देशः तस्य पूर्वपण्यवसरेऽपि, समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणं तस्मिन्नपि,
द्विधा उद्देशतया लक्षणतया बोधितैर्मिदिष्टैः षोडशभिः पदार्थैः प्रमाणादिभिर्निर्ग्रहस्थानान्तै-
रुपलक्षिताम् । तथा मुक्तिकामैः 'एतेषां तत्त्वज्ञानाग्निःश्वेत्साधिरगमः' इत्युक्तवान्मुमुक्षुमि-
राकलितामभ्यस्ताम् । दन्तपङ्क्तिद्वयी च पूर्वपण्युदितोत्तेजिता भवति । तथा-लक्षणेऽपि
यामुद्रिकशास्त्रेऽप्युदितोक्ता । द्विबोदितत्वेन द्वात्रिंशत्संख्यायां भवति । दशनद्विमालीमाक-
लितां मुमुक्षतां मुक्तिकां प्रतीमः शौकिकान्वेष जानीम इति वा । द्विरुक्तषोडशपदार्थैर्यस्या
द्वात्रिंशदन्ता रणिता इति भावः । द्विमालीमिति शब्दन्तर्भावत्वे 'द्विगो' इति शीर्षं ॥

तर्का रदा यद्ददनस्य तर्क्या वादेऽस्य शक्तिः क तथाऽन्यथा तैः ।

पञ्च क दातुं गुणशालिपूगं क वादतः खण्डयितुं प्रभुत्वम् ॥ ८२ ॥

तर्का इति ॥ 'यद्यर्थं निर्वहः स्यात्तर्हि निर्धूमोऽपि स्यात्' इत्यादयस्तर्का यद्ददनस्य
रदा दन्तास्तर्क्या उक्ताः । तैर्दन्तैः अन्यथा विना चेत्तर्का दन्ता नामविषयस्तर्हि अस्य
मुखस्य वादे कथामिक्षेपे, अथ च भाषणे तथा शक्तिः क । दन्तैर्हिना वादः कर्तुं न शक्यते ।
तस्मात्तर्का एव रदास्तर्क्याः । 'कथमन्यथा' इति पाठो वा । अथ च वा च एव वादम्
'सर्वो द्रव्यः-' इत्येकवद्वाचः । वाकारदकारयोरुच्चारणे विषये दन्तैर्विना शक्तिः कथं स्यात्
वकारस्य दन्त्यौष्ठत्वात् । दकारस्य दन्त्यदित्यर्थः । अन्यथा-वादतो वादनिमित्ताप्रति-
वादिने पञ्च प्रतिपञ्च दातुं तस्योपरि पञ्चालम्बनं कर्तुं प्रतिवादिनः प्रतिज्ञापञ्च दातुं सम्भवि-
त्यम् । अथ च-अदतो भक्षयतोऽस्य कटुरसत्वादियुगशालिपञ्च नागवल्लीदलं खण्डयितुं

१ 'अथ केकानुमासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथोष्ठ्योऽलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

तैर्विना क शक्तिः प्रभुत्वं सामर्थ्यम् । अपि तु न । तर्कबलेन विना पद्मादिसङ्घर्षं कर्तुमश-
क्यमित्यर्थः । गुणैः कथायादिभिः शालते इति ईदृशं पूर्णं सङ्घटयितुं वा क शक्तिः । नहि
दन्तहीनेन पर्णानि पूगानि च भक्षयितुं शक्यन्ते । अथ च बादतो वादेन गुणशालिनां
विदुषां पूर्णं बन्धं सङ्घटयितुं क सामर्थ्यम् । 'पदादयः पृथक्शब्दाः' इति मतेन न विद्यन्ते
दतो दन्ता यस्य दन्तरहितस्य । नवा बहुव्रीहिणा द्वितीयपक्षे व्याख्येयम् । दन्तानां कर्कश-
त्वात्कर्कशैस्तर्कैर्निर्माणस्य सुकृत्वम् । 'पूगः कमुकद्वन्द्वयोः' इत्यमरः ॥

सपल्लवं व्यासपराशराभ्यां प्रणीतभावादुभयीभविष्णु ।

तन्मन्त्र्यपद्माद्युपलक्ष्यमाणं यत्पाणियुग्मं बह्वृते पुराणम् ॥ ८३ ॥

सपल्लवमिति ॥ पुराणं तत्प्रसिद्धं यस्याः पाणियुग्मं बह्वृते जातम् । किंभूतम्—सपल्लवं
कथास्वायिकादियुक्तम् । अथ च सन्ध्याम् । अलक्षहरागतुल्यमित्यर्थः । किसलयसदृशं
वा । तथा—व्यासपराशराभ्यां मुनिभ्यां प्रणीतभावाज्जिर्मितत्वादुभयीभविष्णु पुराणोपपुराणतां
प्राप्तं मन्त्र्यकूर्मपद्मवाराहादिपदैरुपलक्ष्यमाणं निर्दिश्यमानम् । अथ च रेखारूपमन्त्र्यपद्मचका-
दिसामुद्रिकलक्षणैर्लक्ष्यमाणम् । पुराणमेव करयुगाकारेण परिणतमित्यर्थः । तत्पुराणमिति
वा । सपल्लवमिति पक्षे सादृश्येऽप्ययीमात्रैः ॥

आकल्पविच्छेदविवर्जितो यः स धर्मशास्त्रव्रज एव यस्याः ।

पश्यामि मूर्धा श्रुतिमूलशाली कण्ठस्थितः कस्य मुदे न वृत्तः ॥ ८४ ॥

आकल्पेति ॥ य आकल्पं विच्छेदविवर्जितः प्रत्ययपर्यन्तमुच्छेदरहितः । अथ च आक-
ल्पोऽलंकारः तत्सहितः सर्वदा सालंकारः स धर्मशास्त्रस्य मजः समृद्ध एव यस्याः सरस्वत्या
मूर्धा कस्य मुदे प्रीत्यै न वृत्तः । अथ च—वृत्तो वर्तुलः कस्य मुदे न । अपि तु सर्वस्यापि मुदे
सादेवेत्यहं पश्यामि जाने । किंभूतः—श्रुतिः वेद एव मूलं तेन शालते । अथ च—कर्णयो-
र्मूले शोभते एवंशीलः । श्रुतिः शब्दः तस्य ग्रहणे मूलं कारणं कर्णौ तान्भ्यां शालत इति वा ।
तथा—कण्ठस्योपरि स्थितः । अथ च—कण्ठे पाठतो न्यस्तः । धर्मशास्त्रमेव यदीयमूर्धाकारेण
परिणतमिति भावैः ॥

भुवो दलाभ्यां प्रणवस्य यस्यास्तद्विन्दुना भालतमालपत्रम् ।

तदर्थचन्द्रेण विधिविपञ्चीनिकाणनाकोणधनुः प्रणिन्ये ॥ ८५ ॥

भुवाविति ॥ विधिः प्रणवस्योङ्कारस्य दलाभ्यां सङ्घाभ्यां यस्याभुवो प्रणिन्ये निर्ममे । तद्वि-
न्दुना प्रणवानुसारेण भालतमालपत्रं ललाटतिलकम् । तदर्थचन्द्रेण यस्या विपञ्ची वीणा तस्यां
निकाणनायै नादनार्थं कोणधनुः कोणसंज्ञकं धनुः प्रणिन्ये । 'तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशे-
षकम्' इत्यमरः । अत्र नागरलिप्ता ओङ्कारो ज्ञातव्यः । 'कोणो वीणादिवादनम्' इति कोणशब्दे-
नैव गतार्थत्वात्पूर्वपदं प्रशंसार्थत्वादपुनरुक्तम् । पूर्वपदेनैव गतार्थत्वात्कोणपदं धनुःप्रशंसार्थम् ॥

१ 'अत्रोत्प्रेक्षाकेपालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र केपालंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अत्र केपोत्प्रेक्षांकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र केकानुमास्योत्प्रे-
क्षोत्प्रेक्षांकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

द्विकुण्डली वृत्तसमाप्तिलिप्या कराङ्गुली काञ्चनलेखनीनाम् ।

कैश्यं मपीषां स्मितभा कठिन्याः काये यदीये निरमायि सारैः ॥८६॥

द्विकुण्डलीति ॥ विधिना यदीये काये वृत्ता वर्तुला या समाप्तिज्ञापिका लिपिर्विसर्ग-
लिपिः, मातृकाग्रन्थस्य समाप्तिलिपिर्वा तस्याः सारैः श्रेष्ठमागैः कृत्वा द्विकुण्डली निरमायि
निर्मिता । तथा—काञ्चनलेखनीनां सुवर्णमयलेखनीनां सारैः कराङ्गुली निर्मिता । मपीषां
सारैः केशानां समूहः कैश्यं निर्मितम् । तथा—कठिन्याः खटिकायाः सारैः स्मितस्य भा-
शोभा निर्मिता । सर्वेषां तत्तदाकारत्वात्तदीयैरेव सारैर्निर्मितानीत्यर्थः । कराङ्गुलीति जातावेक-
वचनम् । वदुक्तम्—‘शृङ्गवद्वालवत्सस्य बालिकाकुचयुग्मवत् । नेत्रवत्कृष्णसर्पस्य स विसर्ग-
इति स्मृतः’ इति । ‘खटिकायां तु कठिनी’ इति विधुः । कैश्यं, समूहार्थे ‘केशाधाम्नां
यञ्जवन्वतरस्याम्’ इति गर्ग्ये ॥

या सोमसिद्धान्तमयाननेव शून्यात्मतावादमयोदरेव ।

विज्ञानसामस्त्यमयान्तरेव साकारतासिद्धिमयाखिलेव ॥ ८७ ॥

येति ॥ या सरस्वती सोमसिद्धान्तः कापालिकदर्शनं तन्मयं तद्रूपम् । अथ च चन्द्रस्य
वायव्यं पूर्वपक्षभूतस्य पूर्णिमाजातस्य वा चन्द्रस्य सिद्धान्तहर्षं दृष्यकल्पमाननं यस्या एवं-
भूतेव । तथा शून्यात्मतावादो भाष्यमिकदर्शनं तन्मयं तद्रूपमुदरं यस्याः सेव । आत्मानो न
सन्तीति शून्यात्मतावादो बौद्धसिद्धान्तः । तथा—विज्ञानस्य विधिज्ञानस्य सामस्त्यं संपूर्णत्वं
तन्मयं तदप्रचुरमान्तरं चित्तं यस्या एवंभूतेव । तथा—साकारविज्ञानवादी रौत्रान्तिकः । विज्ञा-
नस्य साकारतासिद्धिस्त्वदर्शनम् । अथ च—सौन्दर्यलाभप्रचुरम् । अखिलं समस्तं रूपं यस्या
एवंभूतेव । सोमसिद्धान्तादिदर्शनैर्यदीया मुखाद्यवयवा निर्मिताः । चन्द्रानना, अतिकृशोदरी,
सर्वविज्ञानमयी, अतिमुन्दरी चेति भावः । इवशब्द उल्लेखायाम्, वाक्पालंकारे वा । एवं-
भूता मध्येगमनवतारोत्यादि क्लृप्तम् । शून्यात्मतेत्यादिषु ‘नास्तिकोदर-’ इति वा शीर्षे ॥

भीमस्तयागद्यत मोदितुं ते वेला किलेयं तदलं विषय ।

मया निगाद्यं जगतीपतीनां गोत्रं चरित्रं च विचित्रमेषाम् ॥ ८८ ॥

भीम इति ॥ तथा देव्या भीम इत्यगद्यत उक्तः । इति किम् । इयं वेलायं समगले
मोदितुं हर्षं प्राप्तुमुचितः किल यस्मात्, तत्तस्माद् विषय निपाद्यं कृत्यालं दुःखं न कार्यम् ।
मया एषां जगतीपतीनां राज्ञां विचित्रं गोत्रं चरित्रं च निगाद्यं गदितुमर्हम् । मोदितुम्,
‘कालसमयवेलासु तुमुन्’ इति तुमुन् । अलं विषय, ‘अलंस्त्वोः प्रतिषेधयोः प्राचा क्त्वा’
इति क्त्वा । ततः क्तो ल्यप् ॥

अविन्दतासौ मकरन्दलीलां मन्दाकिनी यच्चरणारविन्दे ।

अत्रायतीर्णा गुणवर्णनाय राज्ञां तदाज्ञावशागास्मि कापि ॥ ८९ ॥

अविन्दतेति ॥ असौ मन्दाकिनी यस्य श्रीविष्णोः चरणारविन्दे मकरन्दलीलां पुष्परस-
शोभामविन्दत प्राप । कमले हि मकरन्दो युक्तः । तस्य श्रीविष्णोराज्ञावशाग निदेशकारिणी

१ ‘अत्रातिशयोकिदीपकालंकारः’ इति साहित्यविज्ञाधरी । २ ‘अत्रोत्प्रेक्षालंकारः’ इति साहि-
त्यविज्ञाधरी ।

कापि राज्ञो गुणवर्णनायात्र स्वयंवरेऽवतीर्था । तेन प्रेषिता तदाशया च मन सामर्थ्यमपि
बुक्तमित्यर्थः । कामीछनेन नदधिकास्तविदेशकारिण्यो बह्वपः सन्तीति स्वनाम्नोऽकथनीयत्वं
च सूचितम् । 'विन्दत्यस्यै' इति पाठे—अस्यै दक्षिणपादे विन्दति लभेते ॥

तत्कालवेधैः शकुनस्वराद्यैराप्तमवाप्तां नृपतिः प्रतीत्य ।

तां लोकपालैकधुरीण एष तस्यै सपर्यामुचितां दिवेश ॥ ९० ॥

तत्कालेति ॥ लोकपालानामेकधुरं बहतीति लोकपालस्तस्य एष नृपतितस्यै देव्यै उचितां
बोम्बां सपर्यामर्षादिपूजां दिदेशाकृत । किं कृत्वा—तत्कालवेधैः तदागमहेतुः शकुनस्वराद्यैः
काकस्वरदिशकुननासिकास्वरदक्षिणचक्षुःस्पन्दार्थैः कृत्वा तां देवीमाप्तामर्षीर्था अवाप्तां प्राप्तां
प्रतीत्य ज्ञात्वा । एकधुरीणः, 'एकधुराहुर च' इति खः । आत्तागमनसमये भुजस्पन्दादयो
भवन्ति ॥

दिगन्तरेभ्यः पृथिवीपतीनामाकर्षकौतूहलसिद्धविधाम् ।

ततः क्षितीशः स निजां तनूजां मध्येमहाराजकमाजुहाव ॥ ९१ ॥

दिगिति ॥ ततो देवीसपर्यामन्तरं स क्षितीशः निजां सौयां तनूजां भैमी मध्येमहारा-
जकं राजसमूहमध्ये आजुहावाकारयति सः । किभूतां तनूजाम् । दिगन्तरेभ्यो दिक्प्रान्तेभ्यः
सत्वासात्पृथिवीपतीनामाकर्षकं आकर्षणं तद्विषयं यत्कौतूहलं तस्य सिद्धविधां जपादिपुरश्चरणे-
नात्मवशीकृतमन्त्ररूपां ससौन्दर्येण सर्वोत्कर्षणकारिणीम् । राजनृशब्दादुचि 'महत्वं तद्राजकं
च' इति कर्मधारय एव । आजुहाव, 'अभ्यस्तस्य च' इति संप्रसारणम् ॥

दासीषु नासीरचरीषु जातं स्फीतं क्रमेणालिषु वीक्षितासु ।

स्वाङ्गेषु रूपोत्थमधाद्रुताश्विमुद्गेलयन्तीमवलोककानाम् ॥ ९२ ॥

दासीष्विति ॥ नासीरचरीष्वप्रेसरीषु दासीषु चेटीषु विषये जातं पूर्वं समुत्पन्नम्,
क्रमेणानन्तरं वीक्षितास्वालीषु सलीषु विषये स्फीतमभिवृद्धिं गतम्, अथ पश्चात्स्वाङ्गेषु भैम्य-
नयनेषु विषये रूपोत्थं सौन्दर्यादुत्पितं चलितुमारब्धं अवलोककानां प्रेक्षकाणामद्रुताश्विमु-
द्गेलयन्तीमतिक्रान्तमर्यादं कुर्वतीम् । दासादिक्रमेण सुन्दर-सुन्दरतर-सुन्दरतमत्वदर्शनेन
राजानोऽतिसाध्या जाता इति भावः । 'भैमी पपावपात्रैरथ राजराजिः' (१०।१०७)
इतः षोडशेनान्वयः ॥

स्निग्धत्वमायाजललेपलोपसयत्तरत्नांशुमृजांशुकामाम् ।

नेपथ्यहीरद्युतिवारिवर्तिस्वच्छायसच्छायनिजालिजालाम् ॥ ९३ ॥

स्निग्धेति ॥ किभूताम्—स्निग्धत्वं तैलाभ्यक्तामासत्वम्, मायाजलं कृत्रिमोदकम्, लेपः
अधोभागी वर्णोत्कर्षकारी द्रव्यान्तरसंयोगः, एतेषां त्रयाणां दोषाणां लोपे अभावे सत्यज्ञानि
कृतप्रयोजनानि । अपनीतदोषाणीत्यर्थः । तेषां रत्नानामंशुमृजा किरणशुद्धिः सौर्वांशुकामा वस्त्र-

१ 'अथ निदर्शनरूपकालिशयोकिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ रूपकालंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ षोडशभिः कुलकेन दमयन्ती वर्णयति' । ४ 'अवातिशयो-
किरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । अथैकस्निग्धद्रव्याभ्यां क्रमेणानेकेषां जातव्यवर्तित्वोद्दिष्टत्वा-
दीनां द्रुतिव्यवहारपूर्वालंकारभेदः' इति जीवातुः ।

धीतिर्यस्यास्याम् । निरधत्वाय नैर्मल्याय मायाजलस्य कृत्रिमोदकस्य लेपः प्रक्षेपस्तस्य लोपेना-
पाकरणेन सयज्ञानां कृतयुगाधानानां निर्मलानां नैर्मल्यार्थपाणिपादसंज्ञकमायाजलप्रक्षेपेण
विनैव निर्मलानामिति यावत् । एवंभूतानां राजानामपवः तद्वन्मृजं शुद्धिर्यस्या एवंविधा रज-
किरणशुद्धियुक्ता वा अंशुकाभा बलवीर्यस्याः । एवंविधेनांशुकेनाभाति, एवंविधा वा ।
तथा—नेपथ्येवलंकारेषु हीराः पद्मोणमणयस्तेषां धुतिरेव वारि तत्र वर्तते इति वार्ति
स्वच्छायं भेम्या एव प्रतिबिम्बं तस्य स्वच्छायं समानच्छायं सदृशं तत्तुल्यं निजं स्वीयमा-
लिजालं सखीवृन्दं यस्यास्याम् । प्रतिबिम्बतुल्यत्वाद्भेम्यापेक्षया हीनाः, अन्यापेक्षया चाधिकाः
सदृशो यस्या एवंभूतामित्यर्थः । स्वच्छायं, 'विभाषा सेना-' इति नपुंसकत्वम् । व्याख्या-
नान्तरं कष्टकल्पनया ग्रन्थगौरवमिमां नोपेक्ष्यम् ॥

विलेपनामोदमुदागतेन तत्कर्णपूरोत्पलसर्पिणा च ।

रतीशब्देन मधुव्रतेन कर्णे रहः किंचिद्विद्योच्यमानात् ॥ ९४ ॥

विलेपनेति ॥ विलेपनस्य सकर्णरत्नद्वयाद्यङ्गरागस्यामोदेन परिमलेन वा मुक्त हर्षस्तेन
हेतुना आगतेन । तथा—तस्या भेम्याः कर्णपूरोत्पले सर्पति एवंशीलेन समीपगतेन च ।
तथा—रतीशब्देन कामसंदेशहारेण मधुव्रतेन भ्रमरेण रह एकान्ते नल एव रमणीयो वर-
णीयवर्धेति कर्णे किंचिदुच्यमानामिव । अन्योऽपि कृतो रहसि कर्णे कथयति ॥

विरोधिवर्णाभरणाश्मभासां मल्लजिकौतूहलमीक्षमाणाम् ।

स्मरस्वचापभ्रमचालिते नु भ्रुवौ विलासाद्बलिते बहन्तीम् ॥ ९५ ॥

विरोधीति ॥ विरोधिनीऽन्योन्यविरुद्धाः शुभ्रकृष्णनीलादयो वर्णां येषामाभरणाश्मना-
मलङ्काररत्नानां वा भासो दीप्तबलारां मल्लजिकौतूहलं मल्लयुद्धकौतुकमीक्षमाणाम् । पर-
स्परोपमर्दं कुर्वन्ती रत्नशीरीर्बिम्बोकथयन्तीमित्यर्थः । अन्योऽपि प्रभुमल्लयुद्धकौतुकमीक्षते ।
तथा—विलासात्तद्व्याजविलेपनशाद्बलिते बलिते भ्रुवौ बहन्तीं धारयन्तीम् । किंभूते भ्रुवौ—
स्मरेण सादृश्यात्स्वचापभ्रमचालिते नु वित्तैर्क ॥

सामोदपुष्पाशुगयासिताङ्गीं किशोरशाखाप्रशयालिमालाम् ।

वसन्तलक्ष्मीमिव राजमिस्तैः कल्पद्रुमैरप्यभिलष्यमाणाम् ॥ ९६ ॥

सामोदेति ॥ तथा—अतिसुन्दरतल्लानेन सामोदः सहर्षः पुष्पाशुगः कामस्तेन पाणि-
समधिष्ठितमङ्गं यस्यास्याम् । अथ च—सामोदानि सुगन्धीनि पुष्पाणि, आशुगो मलयानि-
लक्ष्मीर्वासिताङ्गीं सुरभीकृतस्वरूपाम् । तथा—किशोरणि सूक्ष्माणि शाखामाण्डल्युल्लयो येषा-
मेवंविधाः यथा हस्ता यस्या एवंविधा आलिमाला सखीसमूहो यस्याः । यद्वा—नूतनशाखा-
प्रवृद्धालवल्लवदतिरिक्ताः करं यस्या एवंभूता आलिमाला यस्यास्याम् । अथ च—बालवा-

१ 'जवानुमासातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ भूपामणिप्रभाकरमते
सखीवने स्वप्रतिबिम्बत्वोपेक्षया तासामपि तत्समानसौन्दर्यं वस्तु न्यस्यते' इति जीवातुः ।
२ 'अन्योपेक्षारूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अन्योपेक्षालंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी ।

वाक्सिलवशबालिमालां भ्रमरपङ्क्तिर्वसां सा ताम् । तथा—तै राजभिरभिलष्यमाणाम् ।
 कामिव स्थिताम्—कल्पद्रुमैरप्यभिलष्यमाणां वसन्तलक्ष्मीनिव स्थिताम् । वासित इति
 मयुवन्तात् 'तत्करोति—' इति ष्यन्ताद्वा संशुब्दादिभ्यो ॥

पीताचदातासुणीलभासां देहोपदेहात्किरणैर्मणीनाम् ।

गोरोचनाचन्दनकुङ्कुमैर्णनाभीविलेपान्पुनरुक्तयन्तीम् ॥ ९७ ॥

पीतेति ॥ तथा—पीता अवशता श्वेता अरुणा नीला भा येषां मणीनां किरणैः कृत्वा
 देहोपदेहाच्छरीराशुलेपनादेतोः यथाकर्म गोरोचना चन्दनं कुङ्कुमं एणनाभी कस्तूरी एतैः
 कृतान्विलेपान्पुनरुक्तयन्तीम् । निरर्थकान्कुर्वतीमिच्छार्थैः । 'बहुष्वनिश्चयः' इति नीलशब्दस्य
 पूर्वनिपाताभावः । गोरोचनेत्यादि चन्दनादिभिः पूर्वं समासः कार्यः ॥

स्मरं प्रसूनेन शरासनेन जेतारमध्रद्धर्ती नलस्य ।

तस्मै स्वभूषादपदंशुशिल्पं बलद्विपः कार्मुकमर्पयन्तीम् ॥ ९८ ॥

स्मरमिति ॥ तथा—स्मरं प्रसूनेन कुसुमरूपेणातिपेशलेन शरासनेन धनुषा नलस्य
 जेतारं जैत्रमध्रद्धर्तीमसंभावयन्तीम् । अतः कारणात्तस्मै कामायातिददं बलद्विप इन्द्रस्य
 कार्मुकमर्पयन्ती ददतीम् । किभूते कार्मुकम्—स्वभूषासु स्वीयकर्णायलंकारेषु दपदो रत्नानि
 तेषामंशवस्त्रेषां शिल्पं निर्माणरूपम् । भैमीभूषारजकिरणैरेव साधनैः स्मारेण नलो जय्यो
 नान्यैरिच्छार्थैः । नानावर्णेन्द्रधनुर्वैद्यदीना राजशोभेति भावैः ॥

विभूषणेभ्योऽवरमंशुकेषु ततोऽवरं सान्द्रमणिप्रभासु ।

सम्यक्पुनः कापि न राजकस्य पातुं दृशा धातृभृतावकाशम् ॥ ९९ ॥

विभूषणेभ्य इति ॥ तथा—विभूषणेभ्योऽवरमवांभागे वर्तमानेष्वंशुकेषु राजकस्य
 राजसमूहस्य दृशा पातुं न धाया भृतः कृतोऽवकाशोऽन्तरालं यस्यां सा । अनेनेव भूषणे-
 ष्वपि न भृतावकाशमित्युक्तम् । तथा—ततः अंशुकेभ्योऽवरं सान्द्रमणिप्रभासु राजकस्य
 दृशा पातुं न धातृभृतावकाशम् । एवं कापि कसितत्त्ववचनप्रदेशे पुनः राजकस्य दृशा
 सम्यक्सांस्त्वेन यथावस्थितरूपेण च द्रष्टुं धातृभृतावकाशम् । विभूषणांशुकमणिप्रभाच्छा-
 दितत्वात्किमप्यत्र राजदृष्टिगोचरो नाभूदित्यर्थः । राजपावद्रस्तु गोप्यते तावतावदवलोक-
 नार्थमुत्कण्ठा भवतीति सर्वेऽपि तदवलोकनार्थं सोत्कण्ठा जाता इति भावैः ॥

प्रकारान्तरेणाप्यमुमर्थनाह—

प्राक्पुष्पवर्षैर्वियतः पतद्भिर्द्रष्टुं न दत्तामथ न द्विरेकैः ।

तद्गीतिभुजेन ततो मुखेन विधेरहो वाञ्छितविघ्नयत्नः ॥ १०० ॥

१ 'अत्रोपमातिद्वयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र यथासंख्यमलंकारः' इति
 साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र गोरोचनाशुलेपनतुष्टयस्य यथासंख्यसंयन्नेन पीतादिमणिकिरणकै-
 र्वाक्यनायथासंख्यसंकीर्णतामान्यालंकारः' इति जीवातुः । ४ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहि-
 त्यविद्याधरी । ५ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'अत्र विभूषणानामुचरो-
 र्त्पदेशेन राजकदृष्टकमेव विभूषणायनेकाधारसंयन्तोक्तं सारलंकारः' इति जीवातुः ।

प्राप्ति ॥ तथा—विद्यतो मगनात्पतद्भिरतिरौन्दर्यदर्शनेन संतुष्टदेवैः मैत्रीभिरसि सुतैः पुत्रवर्गैः प्राक्प्रथमतः राजकस्य इष्टं न दत्ताम् । अथ पश्चात्तदनुगामिभिर्द्विरेकैर्दुष्टं न दत्ताम् । ततोऽपि पश्चात्तैभ्यो भ्रमरेभ्यो मीत्वा भयेन भुमं वक्षीकृतं तेन मुचेन इष्टं न दत्ताम् । विधेर्वाञ्छितस्य विघ्ने यज्ञः अहो आश्चर्यरूपः कष्टरूपो वा । प्रज्ञाया येन केन-
नित्प्रकारेण सर्वाभिलाषं नाशयितुमेव प्रयत्यते । असाधुर्विभिच्चापार इत्यर्थः ॥

एतद्धरं स्वामिति राजकेन मनोरथातिथ्यमवापिताय ।

सखीमुखायोत्सृजतीमपाङ्गात्कूर्पूरकस्तूरिकयोः प्रवाहम् ॥ १०१ ॥

एतदिति ॥ तथा—सखीमुखाय अपाङ्गात्तन्मन्त्रात्कूर्पूरकस्तूरिकयोः श्वेतश्यामकान्तिपूर-
मुत्सृजन्तीम् । कटाक्षैरवलोकयन्तीमित्यर्थः । किंभूताय सखीमुखाय—अहमेतत्सखीमुखां
वरं मनागिष्टं स्मां भूवासमिति प्रत्येकं राजकेन मनोरथातिथ्यमभिलाषविषयमवापिताय
प्रापिताय । सखीमुखत्वेन विना मैत्रीकटाक्षलाभो न भवतीति राजत्वापेक्षया मैत्रीसखीमुख-
त्वमेवास्माकं वरं न राजत्वमित्यर्थः । कटाक्षस्य सिताक्षितत्वं कर्पूरकस्तूरिकापदेनोक्तम् ॥

सितेच्छुदन्तच्छदकम्पकिञ्चिद्दिगम्बरीभूतरदांशुवृन्दैः ।

आनन्दितोर्वोन्मसुखारविन्दैर्मन्दं नुदन्तीं हृदि कौमुदीनाम् ॥ १०२ ॥

सितेति ॥ स्वस्मिन्प्रादुर्बुद्धानन्दितानि उर्वान्त्राणां राशं मुखारविन्दानि धरेवंभूतैः,
सितेच्छु ईषदास्यं कर्तुंकामौ दन्तच्छदावोष्ठौ तयोः कम्पेन किञ्चिच्चलेन किञ्चिद्दिगम्बरी-
भूता ईषत्प्रकटीभूता रदा दन्तास्तेषामंशुवृन्दैः कृत्वा कौमुदीनां ज्योत्स्नानां हृदि स्थितं
मन्दं नुदन्तीम् । अथ च—‘अंशुल्लेखे रवौ रश्मौ’ इत्यभिधानाद्वा एवांशुवृन्दानि सूर्य-
सङ्घातैः मन्दितारविन्दत्वात्कौमुदीमदहरणं युक्तम् । ततोऽप्यधिककान्तिलाभ । सूर्येण हि
कमलानामानन्दः, चन्द्रिकाणां च तदभावः किर्वैते ॥

प्रत्यङ्गभूपाच्छमणिच्छलेन बहुव्रतभिञ्जललोकेनञाम् ।

हाराप्रजाप्रद्वरुडाश्मरदिमपीनामनामीकुहरान्धकाराम् ॥ १०३ ॥

प्रत्यङ्गेति ॥ प्रत्यङ्गं प्रत्यक्षयथं भूषाणां भूषणानामच्छा निर्मला मणयो रत्नानि तेषां
छलेन व्याजेन तस्मिन्प्रत्यक्षे लभ्यानि तत्रैव निधनानि लोकेनत्रापि यस्याम् । यस्य यस्या-
वलोकस्य नेत्रे यत्र यत्र तरीयेऽवयवे लोके तत्रैव विलोकनविच्छेदसिद्धिर्निगेपं परित्यज्य
निश्चलीभूते यस्यामेवंभूतामित्यर्थः । दर्शनोत्सुकनेत्राण्येवैतानि, न तु रत्नानीत्यर्थः । अति-
सुन्दरीं प्रत्यङ्गं रत्नैरलंकृतामिति भावः । तथा—हाराम् मुक्ताहारमन्थे जाम्भस्तूरान् गरु-
डास्मा गरुडोद्धारमणिस्त्वस्य रश्मिभिः पीना वर्धिता आभा यस्य स नानीकुहरान्धकारो
नानीदरीतिमिरं यस्या एवभूताम् ॥

१ ‘अथ पर्यायानांतरन्यासील्लंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘अत्र दृष्टीनां सिताक्षितत्वेन
निर्देशादेव विषयनियोजनं विषयिमाणोपनिबन्धाद्देशेनैव रूपसिद्धौ चित्तरत्नंकारः’ इति जीवातुः ।
३ ‘अत्र रूपकालिशयोक्तलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ४ ‘अनामुगासतिशयोन्यपहुतिवद्’
‘आलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ‘अथ मरकतच्छावसान्यकीरः साम्योक्तेः यामन्यालंकारः’
इति जीवातुः ।

तद्गौरसारसितविसितेन्दुप्रभाशिरःकम्पवचोऽभिनेतुम् ।

विपाण्डुतामण्डितचामरालीनानामरालीकुतलास्यलीलाम् ॥ १०४ ॥

तदिति ॥ तथा—तस्या गौरवस्तुसारभूतमतिगौरं स्मितं तेन विसिता साधर्मीभूता इन्दुप्रभां तस्याः शिरःकम्पवचोऽभिनेतुं तस्मिन्तदर्शनजनितविसयवसाचन्द्रदीप्तिरेवं शिरः-
कम्पं करोतीति दर्शयितुं विपाण्डुतया मण्डिताचामराल्यचामरपट्टिका नानामराल्योऽ-
नेका ईंस्त्वामिः कृता लास्यलीला यस्यास्ताम् । चन्द्रिकाचामरमरालतुल्यस्मितां चामरैर्वी-
ज्यमानां चेति भावः ॥

तदङ्गभोगावलिगायनीनां मध्ये निरुक्तिकमकुण्डितानाम् ।

स्वयं धृतामप्सरसां प्रसादं ह्रियं हृवो मण्डनमर्पयन्तीम् ॥ १०५ ॥

तदिति ॥ तथा—तस्या अङ्गानां भोगावलिः भुज्यन्त इति भोगावन्नादवस्त्यति-
पादको ग्रन्थस्तद्गायनीनां प्रारब्धस्तुतीनां मध्ये असमाप्तायामेव स्तुती निरुक्तिकमे निवे-
चनपरिपाका विषये कुण्डितानां कतिपयानामेवाङ्गानां स्तुतिः कृता, अनन्तरं स्तुत्यंभा-
वादतशचीनां तृणीभूतानां मेनकादीनामप्सरसां स्वयं स्वेन धृतां हृदः क्रीडयस्य मण्डनं
भूषणीभूतां ह्रियं कञ्च प्रसादं कञ्चास्वयं प्रसादमर्पयन्तीं ददतीम् । अतिसौन्दर्यस्तुतिर-
वाशकेरप्सरसोऽपि लज्जिता इति भावः । 'मध्ये उदरे विषये निरुक्तिकमकुण्डितानां तद्दर्श-
यितुमशक्यताम्' इति वा । अस्यापि भोगानली पाठकानां स्वयं हृत्तुत्तमद्वारादि हृदयमण्ड-
नमर्पयति । प्रसादमण्डनशब्दावाच्छिलेष्टी ॥

तारा रदानां वदनस्य चन्द्रं रुचा कचानां च नमो जयन्तीम् ।

आकण्ठमध्णोर्द्वितयं मधूनि महीभुजः कस्य न भोजयन्तीम् ॥ १०६ ॥

तारा इति ॥ तथा—रदानां रुचा ताराः, वदनस्य रुचा चन्द्रम्, कचानां रुचा नमः,
जयन्तीमिति सर्वत्रान्वयः । कस्य महीभुजः अक्षोर्द्वितयं नयनद्वयं आकण्ठमुपचारादति-
तरां मधूनि न भोजयन्तीम् । अपि तु सर्वेऽपि पायगमानाम् । अतिमुन्दरतद्दर्शनेन
राजनेत्राणाममृतेनेव तृप्तिर्जातेति भावः ॥

अलंकृताङ्गाद्भुतकेवलार्क्षी स्तवाधिकाप्यक्षनिवेचलक्ष्मीम् ।

इमां विमानेन सभां विशन्तीं पपावपाङ्कैरथ राजराजिः ॥ १०७ ॥

अलंकृतेति ॥ तथा—अलंकृतादङ्गाद्भुतकेवलार्क्षी स्तवाधिकाप्यक्षनिवेचलक्ष्मीम् । स्तुत्य-
मानाया लक्ष्म्याः सकाशादनुभूयमाना लक्ष्मीरधिकेत्वर्यः । अथ विमानेन नरबाह्वचतुरस-
शनेन स्वयंचरसभां विशन्तीमिमां भैमीं राजराजो राजपट्टिरपाङ्कैः कटाक्षैः पपौ सादरं
पश्यति स्म । कुलकम् ॥

१ 'अथ छेकानुप्रासरूपकाविशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ स्तुत्यमती-
यमानोत्प्रेक्षांलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ दीपकाविशयोक्तिरलंकारः' इति साहि-
त्यविद्याधरी । 'अत्रोत्तरपादकावयस्य पूर्ववाक्यापेक्षेतुल्यताकाव्यलिङ्गम् । तच्च संसृष्टाभिलारावय-
नाभिः संकीर्यते । तस्य 'नमो जयन्तीन्' इति वमकेन संसृष्टिः' इति जीवानुः । ४ 'अथ छेकानु-
प्रासाविशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

आसीदसौ तत्र न कोऽपि भूपस्तन्मूर्तिरूपोद्भवदद्भुतस्य ।

उल्लेखरुक्मानि मुदा न यस्य विनिद्रोमाङ्कुरदन्तुराणि ॥ १०८ ॥

आसीदिति ॥ तस्या स्मृतिर्देहः तस्या रूपं सौन्दर्यं तद्विलोकनेनोद्भवञ्चात्ममद्भुतमाश्चर्यं यस्य एवंभूतस्य यस्याज्ञानि नोत्प्रेक्षुः दर्पं न प्रापुः असौ ईदृशः कोऽपि भूपः तत्र सभायां नासीत् । किंभूतान्यज्ञानि—मुदा अनुरागेण कृत्वा विनिर्देः रोमाकुरैः दन्तुरानि मतोच्चतानि । सर्वेऽपि तत्सौन्दर्यदर्शनात्साध्वर्याः सानुरागा जाता इति भावः ॥

अङ्गुष्ठमूर्ध्ना विनिर्णीहिताया मध्येन भागेन च मध्यमायाः ।

आस्फोटि भैमीमवलोक्य तत्र न तर्जनी केन जनेन नाम ॥ १०९ ॥

अङ्गुष्ठेति ॥ तत्र केन नाम केन पुनः जनेन भैमीमयलोक्ष्य तर्जनी दक्षिणकरप्रदेशिनी नास्तीति अपि तु सर्वेणास्फाल्यते स्म । किमूता—अङ्गुष्ठस्य मूर्ध्ना अग्रेण मध्यमाया अङ्गु-
लेर्मध्येन भागेन च विनिर्णीतं तस्माद्भूतमयं यस्याः साः । लोकरीतिरियमनुभवैक्येया ॥

अस्मिन्समाजे मनुजेश्वरेण तां खञ्जनाक्षीमवलोक्य केन ।

पुनः पुनर्लोलितमौलिना न भ्रुवोरुदक्षेपितरां द्वयी वा ॥ ११० ॥

अस्मिन्निति ॥ अस्मिन्समाजे पुनः पुनः लोलितमौलिना कम्पितशिरसा केन वा केन पुनः मनुजेश्वरेण राधा तां खड्गनाथीं खड्गरीटतुल्यनेत्रामवलोकय भुवोर्दंसी नोदक्षेपितराम् । अतिशयेनोत्तिष्ठतैवेत्यर्थः । आख्येयवशाच्छिरःकम्पो भुवोरुक्षेपश्च कृत इति भावः ॥

स्वयंवरस्याजिरमाजिहानां विभाव्य भैमीमथ भूमिनाथैः ।

इदं मुदा विह्वलचित्तभावादवादि खण्डाक्षरजिह्वजिह्वम् ॥ १११ ॥

स्वयंवरस्येति ॥ अथ भूमिनाथैः राजभिः स्वयंवरस्याजिरमाजिहानामागतौ भैमौ
विभाव्य दृष्टानुरागवशाद्विह्वलचित्तमावाहिकलचित्तात्सङ्गदाहरणौ किरूपेहेतुभिः जिह्वा
कुटिला जिह्वा तस्यां किरायां यथा तथा मुदा हर्षेण इदं वक्ष्यमाणमवादि उदितम् । भैमी-
दर्शनमात्रेण कामपरवशत्वाद् कुमशकुवन्तोऽपि हर्षवशाद्गणैर्नाथभूतुरित्यर्थः । आजिहानाम्,
'भूयामित्' ॥

रम्भादिलोभात्कृतकर्मभिर्मा शून्यैव भूर्भूत्सुरभूमिपान्यैः ।

इत्येतयालोपि दिवोऽपि पुंसां वैमत्यमत्यप्सरसा रसायाम् ॥ ११२ ॥

रम्मेति ॥ जलप्लरसा सौन्दर्येणातिक्रान्ता अप्सरसो यया एवंभूतया तया भैम्बा इति
विचार्य दिवः स्वर्गस्य पुंसामिन्द्रादीनां रसायां वैमल्यमवमतिः भतिच्छा । अत्रास्त्वमिति यावत् ।
जलोपि लुप्तम् । इति किम्—रम्भादिप्लरः सुलोभादनुरागात्कृतं कर्म ज्योतिषोमचङ्गामादि
भैः सुरभूमिपान्यैः स्वर्गजिगमिषुभिः नरैः भूः शून्यैव ना भूदिति । स्वर्गेऽप्येतदास्याः सुन्दर्या

२ 'अज भाषोदयालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अज जाललंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ४ 'अज जाललंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अज श्लोकानुमासहेतुलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

अभावादिन्द्रादयोऽपि स्वर्गं परित्यज्य भूमिमेव स्वर्गाधिकं मत्वाऽत्र समागताः । राजानस्तु ज्योतिष्टोमादि परित्यज्य स्वर्गे न गता इति किं वाच्यमिति भावः ॥

रूपं यदाकर्ण्य जनाननेभ्यस्तत्तद्दिगन्ताद्व्यमगमाम ।

सौन्दर्यसारादनुभूयमानादस्यास्तदस्माद्बहु नाकनीयः ॥ ११३ ॥

रूपमिति ॥ वयं अस्मा बहूयं जनाननेभ्य आकर्ण्य तस्मात्तस्मादतिदूरादिगन्तात्प्राच्यादिदिक्प्रान्तात्सकाशादागमाम आगतवन्तः, तत् अस्माः सौन्दर्यमनुभूयमानात्प्रसक्षदस्यादस्मात्सौन्दर्यसारात् लावण्योत्कर्षाद्बहु अतिशयेनाकनीयो न कनीय एव । अन्यदीयं स्तल्पमपि लोकमुत्साद्बहु श्रूयते, ऐतदीयं वायात्म्येन वर्णनाशोक्तं ह्यपि सत्, अल्पमेव श्रुतमित्याद्यर्थमिति भावः । आगमाम इति लघुत्वाद् । कनीयः, 'युवाल्पयोः' इति कनादेशः ॥

रसस्य शृङ्गार इति श्रुतस्य क नाम जागर्ति महानुदन्वान् ।

कस्मादुदस्थादिथमन्यथा श्रीलावण्यवैदग्ध्यनिधिः पयोधेः ॥ ११४ ॥

रसस्येति ॥ नवरसमध्ये शृङ्गार इति श्रुतस्य क्वातस्य रसस्य महानुदन्वानसमुद्रः क जागर्ति कस्मिन्देशे विद्यते । नाम प्रश्ने अप्यर्थे वा—क नाम कस्मिन्नपि प्रदेशे संभावनायां वा अस्ति इति । कथंनवगतमित्यत्र आह—अन्यथा शृङ्गाररससमुद्राभावे लावण्यस्य सौन्दर्यस्य वैदग्ध्यस्य निधिः इयं भैमी श्रीलक्ष्मीः कस्मात्पयोधेः उदस्थादुत्पत्ता । श्रीः समुद्रादुत्पत्तेति पुराणादौ प्रसिद्धम् । इयं तु त्रियोऽप्यधिका यस्याच्छृङ्गाररससमुद्रादुत्पत्ता, स कापि देशे विद्यत एव इति कार्वाकारणानुमानमिति भावः ॥

साक्षात्सुधांशुमुखमेव भैम्या दिवः स्फुटं लाक्षणिकः शशाङ्कः ।

एतद्बुधौ मुख्यमनङ्गचापं पुष्पं पुनस्तद्वहणमात्रवृत्त्या ॥ ११५ ॥

साक्षादिति ॥ भैम्या मुखमेव साक्षान्मुख्य उपमानभूतः सुधांशुरसृतांशुः कविसंकेते उपमानत्वेन प्रसिद्धचन्द्रो भैमीमुखलक्षण एव । अतिवृत्तत्वाकलङ्कत्वाद्दत्तादधरलक्षणत्वादुत्तमसुधावत्त्वादिना चन्द्रादधिकत्वादित्यर्थः । अथ च—साक्षात् प्रत्यक्षः संनिहिततर इति यावत् । अथ च—भैमीमुखमेव साक्षादभिधावृत्त्या सुधांशुः । लोपलक्षणमुख्यसुधासंनन्धासुधांशुपदेन भैमीमुखमेव मुख्यवृत्त्याभिधेयमिति भावः । दिवः गगनसंनन्दी शशाङ्कः स्फुटं निश्चितं लाक्षणिकः लक्षणेन कलङ्केन संसृष्टः । अन्तः साक्षान्मुख्य उपमानभूतो न भवति, किंतु न्यूनगुणत्वादुपमेयमेवेत्यर्थः । अथ च—साक्षादस्मादादिरसनप्रत्यक्षग्रहणयोग्यसुधावत्त्वात् । दिवि स्थितस्तु चन्द्रो लाक्षणिक आनुमानिकः । सदीयसुधाया देवैकभोग्यत्वादस्मादाद्यप्रत्यक्षत्वात् । प्रत्यक्षानुमानयोर्मध्ये प्रत्यक्षस्यैव बलवत्त्वादित्यर्थः । अथ च—लाक्षणिको लक्षणावृत्तिवशात्सुधांशुपदेनाभिधेयो, न त्वभिधावृत्त्या । एत-

१ 'अथ कान्यलिङ्गातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ च्छेकानुपासवृत्तप्राप्तोत्प्रेक्षासंसृष्टिः' इति जीवातुः । २ 'अजातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ अनुमानमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ 'इयं श्री' इति निषेधनिगमेन विषयिभावविग्रहनाद्वैदग्ध्यभेदात्सातिशयोक्तिः । एतन्मूला च पूर्वोक्त 'शृङ्गाररससद्भावोत्प्रेक्षा' इत्यनयोर्वाच्यत्वादेन संकरः' इति जीवातुः ।

इमुक्तं सुधांशुपदेनाभिधावृत्त्याभिधेयम् । चन्द्रस्तु वशशाङ्गपदेनाभिधीयत इत्यनयोर्महदन्तर-
मिति भावः । एतच्छ्रोतनार्थं सुधांशुशशाङ्गपदे । तथा—एतद्भुवौ मुख्यमनञ्जस्य कामस्य
चापमभिधावृत्त्या । अथ च—मुखे गवं मुख्यम् । भूर्त्तुं कामचापं मुखे भवत्वान्मुखम् ।
यत् पुनः पुष्पमनञ्जचापत्वेन व्यवहियते तत्तयोभुवोर्वैकल्येनान्नादकत्वलक्षणो यो गुणः तन्मा-
नञ्जस्य तदेकदेशमूतस्य उन्नादकत्वस्यैव वृत्त्या वर्तनेन । न तु तत्र वक्तव्यं वर्तते ।
तत्तयैकदेशसादृश्यलक्षणाद्वैणीनिमित्ताद्वैष्णव वृत्त्यानञ्जचापत्वेन व्यवहर्तव्यम् । अथ च
तत्पुष्पं पुनः दोरकमात्रे चर्तनेन तेन कामचापमित्युत्प्रेक्षते । मालारूपस्य कामचा-
पस्य कविभिरुक्तत्वात् । अतस्तस्यानञ्जचापत्वं सापेक्षम् । भुवोस्तु निरपेक्षम् । भुवौ
इति द्विवचनेनासंलग्नत्वम्, चापमित्येकवचनेन समुदितयोश्चापत्वं न तु प्रत्येकमिति च
सूचितम् । अथ च—गुणस्तन्तुः सौगन्ध्यादिर्वा । तन्मात्रस्य वा वृत्तिहाया पुष्पस्य
गुणवत्त्वसद्भावाच्चापस्य गुणवत्त्वात्पुष्पं कामचापमित्युच्यत इत्यर्थः । अभिधावृत्तेर्लक्षणापे-
क्षानाम्बुहितत्वाद्गोष्मपेक्षया चाम्बुहिततरत्तान्मुखत्वम् । ततश्च 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्य-
संप्रत्ययः' इति 'सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षं बलवत्' इति न्यायाद्वैगीमुख्ययुगमेव मुख्यं चन्द्रा-
नञ्जचापत्वाभिलाषचोरयम्, अतिमुन्दरे मदजनकं चेति भावः । 'तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्या-
भिधोर्च्यते । 'अभिधेयादिनाभूतप्रवृत्तिर्लक्षणेष्वाते । लक्ष्यमाणगुणयोर्गोणद्वयेति तु गौणता ॥'
इति अभिधानादीनां लक्षणम् । 'मुख्यार्थेवापि तयोने रुदितोऽथ प्रयोजनात् । अन्योऽर्थो
लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया ॥' इति । लक्षणया लक्षणेनैव संसृष्टे इत्यर्थे 'संसृष्टे' इति
उक्तं । मुख्यम्, मुख्यमिव भवतीतीत्यर्थे 'शाखादिभ्यो यत्', पक्षे 'क्षरीरावयवाच्च' इति भेदार्थः ॥

लक्ष्ये धृतं कुण्डलिके सुदत्ता तादृङ्गयुग्मं सरधन्विने किम् ।

सव्यापसव्यं विशिखा विस्त्रुष्टास्तेनानयोर्यान्ति किमन्तरेव ॥ ११६ ॥

लक्ष्य इति ॥ सुदत्ता मैत्र्या कर्णभूषणीभूतं तादृङ्गयुग्मं सरधन्विने कामधानुष्काय
कुण्डलिके कुण्डलाकारे लक्ष्ये कृत्वा धृतं किम् । तेन कामेन सव्यापसव्यं विस्त्रुष्टा मुक्ता
विशिखा अनयोः कुण्डलिकयोरन्तरेव मध्य एव यान्ति किं वितर्के । भूषापयोजिताः कटाक्ष-
माणाः कर्णतादृङ्गकुण्डलाभ्यन्तरेण नियोज्यन्तीति भावः । प्रवीणस्य धानुष्कस्य बाणा लक्ष्यम-
न्तरेव यान्ति । तादृङ्गयुग्मदर्शनमात्रेण कामोद्रेकादेवं संभाव्यत इति भावः । अन्तः, एष
इति पदच्छेदः । सव्यापसव्यं यथाकथं चित्क्रियाविशेषणम् ॥

तनोत्यकीर्तिं कुसुमाश्रुगस्य सैपा यतेन्दीवरकर्णपूरौ ।

यतः श्रवःकुण्डलिकापराद्धशरं खलः ख्यापयिता तमाभ्याम् ॥ ११७ ॥

तनोतीति ॥ सा एषा मैत्री कुसुमाश्रुगस्य कामस्येन्दीवरयोर्नीलोत्पलयोः कर्णपूरौ
इवामत्वादकीर्तिं तनोति । यत आश्रयः । खलो दुर्जनः पुरुष आभ्यां नीलोत्पलकर्णपूरौभ्यां कृत्वा

१ 'अवगतिशयोक्तिरङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'द्रव्योक्त्येकयोर्निरपेक्षत्वात्संयुक्तिः' इति
साहित्यविद्याधरी । २ 'लक्ष्यम्' इति प्रमान्तः पाठः साहित्यविद्याधरीस्यः । ३ 'अथ रूप-
कोत्प्रेक्षाङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

श्रवतोः कर्णयोः कुण्डलिकारुणालक्ष्यद्वयात् अपराद्धी च्युतौ शरो नीलोत्पले एव बाणौ यस्त तं कामं वृथापयिता कथयिष्यति । कर्णद्वये नीलोत्पलद्वयं कर्णपूरीकृतं, कुण्डलिके लक्ष्ये । कामस्य च पुष्पाशुगत्वादिन्वीवरयोस्तादात्म्यं युक्तम् । शानुष्कस्य बाणाभ्यां लक्ष्यमन्तरा गन्तव्यम् । इन्वीवरलक्षणी बाणौ कर्णयोरुपरि वर्तन्ते इति कामो लक्ष्याच्युतस्तामक इति खलो वदिष्यतीत्यपकीर्तिरूपौ जातावित्यर्थः । कर्णपूरदर्शनान्मदनोद्वेको भवतीति भावः ॥

रजःपदं पट्टपदकीटजुष्टं हित्वात्मनः पुष्पमयं पुराणम् ।

अद्यात्मभूराद्रियतां स भैम्या भूयुग्ममन्तर्धृतमुष्टि चापम् ॥ ११८ ॥

रज इति ॥ स आत्मभूः कामो भैम्याः भूयुग्ममेव अन्तः मध्ये आपेक्षत्वेन धृतो मुष्टिर्धनं । मुष्टिमा मध्ये धृतत्वाददृश्यमाभ्यम् । एवंभूतं चापमद्य आद्रियतां नूतनं धनुः करोतु । किं कृत्वा—पुष्पमयं पुराणं जीर्णमात्मनश्चापं हित्वा । यतः—रजःपदं पराग-स्थानं काष्ठचूर्णस्थानं च । तथा—पट्टपदा एव कीटास्तैः सेवितं पुष्पादिकीटसेवितं च । पुष्पाचापापेक्षया चास्याधिकसामर्थ्यानूतनत्वम् ॥

पद्मानिहमे प्रावृषि खड्गरीटान्निमुयंमादाय विधिः कचित्तान् ।

सारेण तेन प्रतिवर्षमुच्चैः पुष्पाति दृष्टिद्वयमेतदीयम् ॥ ११९ ॥

पद्मानिति ॥ विधिः यद्वा पदेष्वभ्यः, खड्गरीटेभ्यः यं सारमादानं ताग्रसिद्धान्तोत्प-
त्तादीनिहमे शीतकाले, खड्गरीटान्प्रावृषि वर्षाकाले कचिदतिरूपितस्थाने क्षिप्तुः शेषणशीलः
धनुः प्रतिवर्षं प्रतिवर्षसरे तेन पद्मस्रजनेभ्यो गृहीतेन सारेण एतदीयं दृष्टिद्वयमुच्चैरतितरां
पुष्पाति वर्धयति । प्रतिवर्षं पद्माद्यमावाभेनद्रूये च कोभाधिक्यात्तदीयेनैव सारेण शोभावृद्धि-
रिति भावः । पद्मानित्यादौ 'न लोका-' इति षष्ठोनिषेधः । 'वा पुंसि पद्मं नलिनम्' इत्यमरः ॥

एतादृशोरम्बुरुहैर्विशेषं भृङ्गौ जनः पृच्छतु तदुण्णसौ ।

इतीव धाताकृत तारकालिखीपुंसमाध्यस्थ्यमिहाक्षियुग्मे ॥ १२० ॥

एतादृशोरिति ॥ धाता इतीव हेतोः, अमुमर्थं कथयन्निवेति वा, अनेन कारणेन वा,
इहास्मिन्नेत्रयुगे तारके एवालिक्रीपुंसौ अमरदंपती तयोः साध्यस्थं मध्यभागवर्तित्वम् । अथ
च—साक्षित्वं अकृत । इति किम्—जनः एतादृशोभैमीनेत्रयोः अम्बुरुहैः पदौ तद
विशेषं तारतम्यं तयोः पद्मनेत्रयोः गुणसौ तारतम्यवेदिनौ भृङ्गौ भृङ्गौ च भृङ्गश्च तौ कम-
लानि रमणीयानि, भैमीनेत्रे वा इति पृच्छतु । मध्यस्थो हि संशयं छिनत्ति । कमलानि
परिलज्जालिजावापत्योरत्रागमाभेनयोरेव रमणीयत्वं ताभ्यां कथितम् । भैमीदृशौ कमला-
दधिके अतिनीलकनोनिके चेति भावः । यज्ञाविति, 'पुमान्निबया' । पृच्छिद्विकर्मा । जीपुंस
इति, 'अचतुर-' इति सार्धः ॥

१ 'अथ रूपहेरवत्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रोत्प्रेक्षा-रूपकालंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

व्यधत्त सौधे रतिकामयोस्तद्भक्तं वयोऽस्या इदि वासभाजोः ।

तद्वज्राग्रतृधुशातकुम्भकुम्भौ न संभावयति स्तनौ कः ॥ १२१ ॥

व्यधत्तेति ॥ तयो रतिकामयोः भक्तं वयः यौवनं कर्तुं तस्या इदि वासभाजो रतिकामयोः कृते सौधे द्वौ प्रासादौ कर्म व्यधत्त । द्वयोः सौधद्वयं युक्तम् । सौधद्वयकरणे प्रमाणमाह—यस्मात् कः पुरुषो भैम्याः स्तनौ तयोः सौधयोरग्रे उपरि जाग्रतौ प्रकाशमानौ पृथु पीवरौ शातकुम्भकुम्भौ सुवर्णकलशौ न संभावयति न तर्कयति । अतो वयसा रतिकामार्थं पृथक् सौधे कृते एवेत्यर्थः । सौधयोरुपरि सुवर्णकलशाभ्यां भाष्यम् । तत्स्थाने कुचौ जाताविति भावः । अन्योऽपि भक्तः स्वर्णकलशाभूषितौ प्रासादौ रक्षयति । सर्वदा रतिकामयुक्ता सुवर्णकुम्भतुल्यकुचा चेयमिति भावः ॥

अस्या भुजाभ्यां विजिताद्विसार्कं पृथक्करोऽगृहात् तत्प्रसृतम् ।

इहेष्यते तत्र गृहाः श्रियः कैर्न गीयते वा कर एव लोकैः ॥ १२२ ॥

अस्या इति ॥ अस्या भुजाभ्यां पृथक्प्रत्येकं विजितादभिभूताद्विसात्तत्प्रसृतं विजयप्रसृतं कमलमेव करो बहिरगृहात् किं प्रत्येकं दण्डो गृहीतः किम् । अथ च—कमलमेव हस्तत्वेनाङ्गीकृतमिति वितर्कः । कुत एतद्विलाशङ्काह—इह लोकं भुजयोः तत्करभूतं कमलं कैः लोकैः श्रियो गृहाः वसतिस्थानत्वेन शोभालयत्वेन च न इष्यते । कैर्वा लोकैः कर एव करशब्देनैव न गीयते कीर्त्यते । अपि तु सर्वैरपि । भैमीहस्तयोः श्रीगृहत्वं करशब्दवाच्यत्वं च विद्यते, कमलस्य श्रीगृहत्वं लोकप्रसिद्धम् । करत्वं च विजिताद्विसाद्विरूपत्वेन गृहीतं तद्युक्तमित्यर्थः । विजयकमलाभ्यामपि एतदीयं बाहुकरमतिमुन्दरतरमिति भावः । 'गृहाः पुंसि च भूमेव' इत्यमरः ॥

छद्यैव तच्छम्बरजं विसिन्यास्तत्पद्ममस्यास्तु भुजाग्रसद्य ।

उत्कण्टकादुद्गमनेन नालादुत्कण्टकं शातशिखैर्नखैर्यत् ॥ १२३ ॥

छद्येति ॥ तत् प्रसिद्धं शम्बरात् जलज्जातं विसिन्याः कमलिन्याः छद्यैवालोकेनैव । अथ च—शम्बराद्विलाज्जातं छद्यं मायारूपमेव । असत्यमित्यर्थः । तर्हि तत् किं सत्यं तत्राह—अस्मास्तु पुनः भुजाग्रं सद्य यस्य तत्पद्मं मुख्यम् । सत्यमित्यर्थः । कुत एतद्विलाशङ्काह—यद्यस्मादुत्कण्टकादुद्गतरोमाभात् । अथ च—उत्कण्टकशकृत्कण्टकात् । नालादुद्गमनादुद्गमनेन जातत्वेन शातशिखैस्तोदणाम्रैर्नखैः कृत्वा उत्कण्टकम् । पद्मं उत्कण्टकनालादुद्गतमपि नोत्कण्टकम् । पद्मे कण्टकाभावात् । अतो न तत्पद्मम् । किं तु भैमीपाणिरेव । कार्ये हि कारणमता गुणा इत्यन्ते । कमलाधिकौ तौदणनखौ चैतदीयहस्ताविति भावः । 'शम्बरो वैद्यमेवेत्याह', 'नीरक्षीरान्धुशम्बरम्' इत्युभयत्राप्यमरः ॥

जागर्ति मर्त्येषु तुलार्धमस्या योग्येति योग्यानुपलम्भनं नः ।

यद्यस्ति नाके भुवनेऽथ बाधस्तदा न कीतस्कुतलोकवाचः ॥ १२४ ॥

१ 'अथ रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथोपेक्षातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'भैमीपाणिपद्मप्रसिद्धपद्मवतिरेकोक्ता व्यतिरेकालंकारः' इति जीवातुः ।

जागर्तन्ति ॥ अस्याः दुःखार्थं सादृश्याय योमया समुत्तिता मर्त्येषु मर्त्यलोकेषु जागर्तन्त्यर्थं नोऽस्माकं राज्ञां योमयायाः सत्या अनुपलम्भनमनुपलब्धिरेव प्रमाणम् । यदि योमया विधेयं तद्गुणलभ्येत, नोपलभ्यते तस्मान्मर्त्यलोके नास्तीति वाच्यमिति भावः । तर्हि स्वयं पाताले वा भवेदित्यत आह—यदि नाके, अथवा अधोभुवने पाताले एतत्सदृशी अस्ति, तदा कुतः कुत आगतः कौतुकतः तस्य सर्वतः समागतस्य लोकस्य स्वर्गपाताललोकाभ्यामपि समागतस्य देवनागलोकस्य बाधोऽतिसंभवं न स्यात् । जातश्च संमर्दः तस्माद्व्योमत्रयेऽप्येता-दृशी नास्ति । अन्यथा देवा नागाश्च नात्रागच्छेयुरिति भावः । कुतः कुत आगत इत्यर्थे 'तत आगतः' इत्यणि कस्मादित्वासाः । 'तातस्तत—' इति पाठे ततस्तत आगत इत्यर्थे तेनैवार्थः ॥

नमः करेभ्योऽस्तु विधेर्न वास्तु स्पृष्टं धियाप्यस्य न किं पुनस्तैः ।
स्पर्शादिदं स्याल्लुलितं हि शिल्पं मनोभुवोऽनङ्गतयानुरूपम् ॥ १२५ ॥

नम इति ॥ विधेः करेभ्यो नमः अस्तु, वा अथवा न अस्तु । कुतः—अस्य विधेः धिया बुद्ध्या अपि ईदृशं शिल्पं न स्पृष्टं तैः हस्तैः न स्पृष्टमिति किं पुनर्वाच्यम् । श्रोत्रिय-त्वादीदृशशिल्पभिर्माणे स्फूर्तिरेव नाभूत् किमिति हस्तैः स्पृष्टेत् । अथ च—निरवयवया बुद्ध्या यत्र स्पृष्टं तत् साधयन् ईदृशैः कथं स्पृश्येतेत्यर्थः । तैर्न स्पृष्टमित्यत्र हेतुः—हि यस्मादि-दमतिमृदु शिल्पं ह्यस्पर्शाङ्गुलितमतिबुद्धं स्यात् । तर्हि केन निर्मितमित्यत्राह—इदं शिल्प-मनङ्गतया निरवयवतया मनोभुवः कामस्यानुरूपम् । काम एवास्य कर्ता न विधिः तस्मा-त्कामावैव नमोऽस्तित्यर्थः ॥

इमां न मृद्धीमसृजत्कराभ्यां वेद्या कुशाभ्यासनकर्कशाभ्याम् ।
शृङ्गारधारां मनसा न शान्तिविश्रान्तिधन्वाध्वमहीरुहेण ॥ १२६ ॥

इमामिति ॥ वेद्या मृद्धीमिमां करभ्यां नासृजत् । यतः—कुशाभ्यासनेन दर्भधारणेन कर्कशाभ्याम् । तर्ह्ययं मानसीं स्नातत्राह—शृङ्गारधारां शृङ्गारनरीरूपमिमां मनसापि नासृ-जत् । यतः—शान्तिरसस्य विश्रान्त्यै धन्वाध्वा मरुदेशमार्गः तत्र महीरुहेण वृक्षरूपेण । अतिनीरसेनातिकठिनेनेत्यर्थः । अतिकठिनेनातिमृद्धी शृङ्गारसरूपा च निर्मातुमशक्येत्यर्थः ॥

उल्लास्य धातुस्तुलिता करेण श्रोणौ किमेवा स्तनयोर्गुरुर्वा ।
तेनान्तरालैस्त्रिभिरङ्गुलीनामुदीतमध्यत्रिवलीविलासा ॥ १२७ ॥

उल्लासेति ॥ एषा श्रोणौ नितम्बदेशे गुरुः स्तनयोर्वा गुरुरिति गुरुत्वतारतम्यज्ञानार्थं धातुः करेण उल्लासोत्क्षिप्य तुलिता किमिति तर्कः । श्रोणौ किं गुरुः स्तनयोर्वा किं गुरुरिति वा । तेनैव हेतुना चतसृषामङ्गुलीनां त्रिभिरन्तरालैरवकाशैः कृत्वा उदितो मध्य-देशे त्रिवलीविलासो यस्याः सा । उदीतमध्यत्रिवलीविलासा किमिति वा किञ्चान्दो योज्यः । गुरुश्रोणी गुरुस्तनी चेयमिति भावः ॥

१ 'मृत्वातिशयोक्तिरङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'उपमानलोकाङ्गुलोपमाङ्कारः' इति जीवातुः । २ 'अत्र संरन्ध्रेष्वसंरन्ध्ररूपातिशयोक्तिरङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'मतिशयो-क्तिरूपेणापेक्षा चेयमनङ्गुलितलोपेक्षेति संकरः' इति जीवातुः । ३ 'अत्र विरोधातिशयोक्तिरूपकाङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'मृत्वातिशयोक्तिरङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

निजामृतोद्यन्नवनीतजाङ्गीमेतां क्रमोन्मीलितपीतिमानम् ।

कृत्वेन्दुरस्या मुखमात्मनाभूचिद्रालुना दुर्घटमम्बुजेन ॥ १२८ ॥

निजेति ॥ इन्द्रः एतां कृत्वा नवनीतेन एतां निर्माय आत्मना स्नेनैव रूपेणास्या मुखमभूत् । किंभूतामेनाम्—निजामृतास्त्रीयामृतात् उद्यत्समुत्पन्नं तदुत्सारभूतं नवनीतं तस्माज्जातं अङ्गं यस्यालाम् । अतएव दिनवृद्धिक्रमेणोन्मीलितः प्रकटीकृतः पीतिमा गौरत्वं यस्यां ताम् । नवनीते हि क्रमेण पीतिमा भवति । तन्निर्मितत्वाच्चापि पीतत्वं जातम् । यावद्यावत्तारुण्यं तावदस्यामधिकं गौरत्वं इत्यत इत्यर्थः । यतः—चन्द्रकिरणसंबन्धाच्चिद्रालुना संकोचशीलेनाम्बुजेन कमलेन दुर्घटं दुष्करम् । कमलेन निर्माणे सर्वावयवानां चन्द्रकिरणैरेव निर्मितत्वात्तत्संबन्धात्कमलं संकुचेदेव । अप च—राज्ञां सर्वदा कमलसंकोचात्स्नेनैव वदनाकारेण जातम् । चन्द्र एवास्या निर्मातेत्यर्थः । अतिसुकुमारः, अतिगौरी, चन्द्रवदना चेन्नमिति भावः ॥

अस्याः स चारुमधुरेव कारुः श्वासं वितेने मलयानिलेन ।

अमूनि सूर्गेर्विदधेऽङ्गकानि चकार वाचं पिकपञ्चमेन ॥ १२९ ॥

अस्या इति ॥ स प्रसिद्धो मधुरेव वसन्त एवास्याः कारुः शिल्पी चारुयौग्यो नान्यः । यतः—सः अस्याः श्वासं मलयानिलेन वितेने निमिने । तथा—अमूनि प्रत्यक्षदृश्यान्वतिवृत्त्यङ्गकानि हस्तान्यङ्गानि चम्पकादिपुष्पैः विदधे निमिने । वाचं पिकस्य पञ्चमस्थरेण चकार । एतत्सर्वं वसन्ताधीनमेवेति तेनैवेयं निर्मिता । सुगन्धिधासा, पुष्पवन्मृद्वङ्गी, कोकिलश्लापा चेति भावः । 'पद्मं मयूरो वदति स चेन्मत्तस्तु पञ्चमम् । पुष्पसाधारणे काले पिकः कुजति पञ्चमम् ॥

कृतिः सरस्यैव न धातुरेया नास्या हि शिल्पीतरकारुजेयः ।

रूपस्य शिल्पे वयसाऽपि वेधा निजीयते स सरकिङ्करेण ॥ १३० ॥

कृतिरिति ॥ एषा सरस्यैव कृतिर्निर्माणं, न धातुः । हि यस्मादस्याः शिल्पी इतरकारु-निर्जयो न । यतः—वेधाः रूपस्य शिल्पे निर्माणविषये सरस्य किङ्करेण वयसाया मोहीपङ्केन तारुण्येन नितरां जीयते । बाल्यापेक्षया तारुण्ये रामणीयकसाधिव्यान्मदनेन जीयत इति किं वाच्यमित्यपेक्षः । तस्मान्मदनस्यैव कृतिः, तारुण्येन सनदनातिरमणीया च कृतेयमिति भावः ॥

गुरोरपीमां भणदोष्ठकण्ठं निरुक्तिगर्वेच्छिदया विनेतुम् ।

ध्रमः सरस्यैव भवं विहाय मुक्तिं गतानामनुतापनाय ॥ १३१ ॥

गुरोरिति ॥ इमां भैमीं भणदोष्ठकण्ठं गुरोर्वृहस्पतेरपि ओष्ठकण्ठं अतिसौन्दर्याद्वर्णयितुमशक्त्वाहस्तुनिर्वचनं कर्तुमहमेव कुशलं न त्वन्मदिति निरुक्तौ निर्वचनविषये गर्वस्य च्छिदना निराकरणेन कृत्वा विनेतुं विनीतं कर्तुं अद्यप्रवृत्तिं तया निर्वचनं न कार्यमिति शिक्षयितुं भैमीनिर्माणरूपः सरस्यैव ध्रमो न विष्णादेः । तथा—भवं विहाय संसारं त्यक्त्वा मुक्तिं गतानां पुण्याणामनुतापनाय सरस्यैव ध्रमः भैमीसद्भावात्संसार एव मोक्षः, एवं संसारं

१ 'अजातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'जायैः', 'पुणैः' इति च पाठः । ३ 'अजातबन्धने संबन्धातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अजातबन्धने संबन्धातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

स्वकृत्वा किमिति मुक्ता जाता इति तेषां पश्चात्तापः । अतिसौन्दर्योद्गात्रस्पर्तेरपि वागमोचरः ।
अन्वेनापि समर्थेन सगर्वस्य गर्वशातनं कियते । ओष्ठकण्ठम्, प्राण्यज्ञत्वादेकवद्भावं ॥

आख्यातुमक्षिप्रजसर्वपीतां भैमीं तदेकाङ्गनिखातदृष्टु ।

गाथासुधाश्लेषकलाविलासैरलंकाराननचन्द्रमिन्द्रः ॥ १३२ ॥

आख्यातुमिति ॥ इन्द्रतास्या एकाङ्गे एकैकस्मिन्नवयवे निखाता समारोपिता दृक् दृष्टि-
र्येतेषु राजसु मध्ये अक्षिप्रजैः सर्वाङ्गेषु पीतां दृष्ट्या नेत्रसहस्रेण दृष्टमर्वावयवां भैमीमाख्यातुं
वर्णयितुं गाथा श्लोक एव मुधा तस्या आश्लेषारूपाः कला अलंकारविद्यास्तासां विलासैः श्लेषा-
लंकारवृत्तश्लोकनिर्माणकौशलैः । अथ च—गाथारूपायाः सुधाया आ सानस्त्वेन यः श्लेषः
संबन्धस्तेन पञ्चदशकलाविलासैः सुधासंबन्धस्य कलानां च विलासैर्वा आननचन्द्रमलंकार ।
वक्ष्यमाणप्रकारेण श्लेषेण वर्णयामासेत्यर्थः ॥

स्मितेन गौरी हरिणी दृश्यं वीणावती सुखरकण्ठभासा ।

हेमेव कायप्रभयाङ्गशेषैस्तन्वी मतिं कामति मे न कापि ॥ १३३ ॥

स्मितेनेति ॥ इयं भैमी स्मितेन कृत्वा गौरी अप्सरेविशेषः पार्वती वा, तथा—दद्या
हरिणी कुरङ्गी देवाङ्गना च, तथा—सुखरकण्ठभासातिमधुरस्वरकण्ठश्रिया वीणावती देवा-
ङ्गना वीणावुक्ता च, तथा—कायप्रभयाङ्गकान्ता हेमा देवाङ्गना सुवर्ण च, तथा—अज्ञानाम-
वयवानां शेषैर्भागेः । शिष्टैरवयवैरित्यर्थः । तैः कृत्वा मेनकापि तन्वी सुन्दरी मतिं कामति ।
बुद्धिस्था भवतीत्यर्थः । कापि तन्वी मे मतिं न कामति । बुद्धिस्था न भवतीत्यर्थः । केनचि-
दङ्गेन कासांनित्याम्यम्, न तु सर्वघेति सर्वभ्योऽप्यप्सरोभ्यः सकाशादियं रमणीयतरा,
निरुपमेयमिति भावः ॥

इति स्तुवानः सविधे नलेन विलोकितः शङ्कितमानसेन ।

व्याकृत्य मत्स्योचितमर्थमुक्तेराखण्डलस्तस्य नुनोद शङ्काम् ॥ १३४ ॥

इतीति ॥ आखण्डल इन्द्रः तस्य नलस्य समीपे इति एवं गौर्यावप्सरस्त्वेन भैमी स्तुवानो
वर्णयन् नूतनमर्थं भैमीमप्सरस्त्वेन वर्णयति चेन्मणीयं रत्नं पृहीत्वा भैमीप्राप्त्यर्थमागत इन्द्रोऽय-
मेति शङ्कितमानसेन नलेन विलोकितः सन् तस्य नलस्य इन्द्रोऽयमितीमां शङ्कां नुनोद स्फोट-
कामास । किं कृत्वा—उक्तैर्गौर्यावप्सरःप्रतिपादिकाया अर्थं मत्स्योचितं मनुष्यशोभ्यं 'स्मितेन
धवला' इत्यादिरूपमर्थं व्याकृत्य व्याख्याय । ममेवान्वयादुद्दिर्जाता, न त्वयमिन्द्रः किन्तु
कथन राजा इति तस्मिन्दत्त्वशङ्का दूरीकृतवानिति भावः ॥

स्वं नैपधादेशमहो विधाय कार्यस्य हेतोरपि नानलः सन् ।

किं स्थानियद्वायमधत्त दुष्टं तादृकृतव्याकरणः पुनः सः ॥ १३५ ॥

स्वमिति ॥ अहो आद्यर्थे विधादे वा । स इन्द्रः भैमीप्राप्तिलक्षणस्य कार्यस्य हेतोः स्वमा-
त्मानं नैपधादेशं नैपधरूप आदेशो यस्य एवंविधं कृत्वा अनलो नलव्यतिरिक्तो न सन् । अपि
तु नल एव भवन् । अथ च—नलो ना मनुष्यो भवन्नपि स्थानिवदिन्द्रवद् दुष्टं भावमाशयं

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र श्लेषातिशयोक्तिरलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । 'अत्रैकस्या भैम्या गौरीत्यादिरूपेणोक्तेरनादुक्तेरालंकारः स च श्लेषप्रतिभोक्त्या
मित्र इति संकरः' इति जीवानुः ।

किं किमर्थमथत इतवान् । कुतोऽयमगममित्यत आह—यतः स इन्द्रः पुनः पञ्चानलशङ्कानन्तरं तादृक् मल्योचितं कृतं व्याकरणं व्याख्यानं येन सः । इन्द्रस्वरूपत्वे दुष्टशयत्वं युक्तं सर्वदा तस्य प्रतारकत्वभावत्वात् । नलस्वरूपे धृतेऽपि यत्सीयं दुष्टशयत्वमथत तदनुचितम् । नल-स्यादुष्टशयत्वात्तत्सङ्घे धृतेऽदुष्टशयत्वस्यैवातीकर्तुं युक्तत्वादित्यर्थः । नलरूपधारणेनान्यथा-व्याख्यानं च नलं दुष्टैव प्रतारितवानिति भावः । अथ च—सन् विद्वान् एष तादृक्कृतव्या-करणशास्त्रोऽपि स शकः स्वं निजकर्तृकं भादेशं 'नहो भः' इत्येवमादिभादेशं विधाय न अल्ल-अनल, न विद्यतेऽनलं यस्मिन्कार्ये तज्ज्ञानं यस्य । अल्लसंयन्धनं इत्यर्थः । कार्यस्य कृते दुष्टं स्थानिवद्भावं किं नाथत । अपितु वकार । 'स्थानिवदादेशोऽनलिवधौ' इत्यल्लभित-कार्ये स्थानिवद्भावो निषिद्धः । तेन 'पथिमप्यमुष्मामात्' इत्यात्वे कृते आकारगतस्थानिव-द्भावगतं हलत्वमाधित्व 'हल्ल्याम्भ्यः—' इति सुलोपो न भवति । विद्वानिन्द्रस्तु तत्रापि स्थानिवद्भावं व्यधत्तेत्याशयम् । अथ च—स इन्द्रो दुष्टं स्थानिवद्भावमादेशित्वं किमथत-देवत्वं विहाय मनुष्यत्वं किमिति कृतवान् । कीदृशः—ना पुरुषः । तादृक् अपूर्वं कृतं विशि-ष्टमाकरणमाकारो येन सः । इन्द्रगुणैरेव नलरूपेण परिणतेत्यर्थः । किं कृत्वा—त्वमात्मानं नैपभादेशं कृत्वा । दमयन्तीप्राप्तिलक्षणकार्यस्य हेतोः प्रयोजने सत्यप्ययुक्तं न कर्तव्यमिति भावः । कीदृशः सन्—नलः अनलः सन् । देवत्वं त्यक्त्वा मनुष्याकारादाशयम् । सर्वं देवत्वात् यतन्त इत्यादि व्याख्यानं ज्ञातव्यम् ॥

इयमियमधिरथ्यं याति नेपथ्यमञ्जुर्विशतिविशति वेदीमुर्वशी सेयमुर्व्याः ।
इति जनजनिनैः सानन्दनादैर्विजग्ने नलहृदि परभैमीवर्णनाकार्णनाप्तिः १३६

इयमिति ॥ जनजनिनैः लोककृतेरिति सानन्दनादैः कर्तृभिः नलहृदि नलान्तःकरणे वर्त-माना परा श्रेष्ठा परैः कृता वा या भैमीवर्णना तस्या आकर्णनेन ध्वनेन वा आप्तिः प्राप्तिः सा विजग्ने विप्रिता । इति किम्—नेपथ्यमञ्जुः अलङ्काररुचिरा इयमियमधिरथ्यं रथ्यायां याति गच्छति । सेयमतिप्रसिद्धा उर्व्याः उर्वशी देवाङ्गनेपातिसुन्दरी वेदी स्वयंवरभूमिं विशतिवि-शति । आनन्दनुकैर्नादैः सा परभैमीवर्णनाकार्णनाप्तिरिति वा । भैमीदर्शनविषये ससंभ्रमं लोकं दृष्ट्वा स्वयमपि ससंभ्रमो भूत्वा भैमीस्तुतिं नाश्र्णोदिति भावः । नलहृदीत्यनेनाकर्णितमपि हृदयस्यान्यत्र गतत्वाद्नाकर्णितप्रायमेवेति सूचितम् । इयमित्यमिलादौ संभ्रमाद्विरुक्तिः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामहृदेवी च यम् ।
तर्कैष्वप्यसमथमस्य दशमस्तस्य व्यरंसीन्महा-

काव्ये चारुणि नैपथीयचरिते सर्गो निसर्गोऽब्जलः ॥ १३७ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ न केवलं काव्यनिर्माण एव कुशलः, किं तु तर्कशास्त्रेऽप्यसमः केना-प्यतुल्योऽभ्यासो यस्य ॥

इति श्रीबेदरूपनामकश्रीमञ्जुसिंहपण्डितारामजनारयणकृते
नैपथीयप्रकाशे दशमः सर्गः ॥

एकादशः सर्गः ।

इदानीं राजवर्णनार्थमेकादशं सर्गमारभते—

तां देवतामिव मुखेन्दुवत्प्रसादामक्षणा रसादनिमिषेण निभालयन्तीम् ।
लाभाय चेतसि धृतस्य धरस्य भीमभूमीन्द्रजा तदनु राजसभां वभाज ॥ १ ॥

तामिति ॥ तदनु अनन्तरं भीमभूमीन्द्रजा भैमी चेतसि धृतस्य नलस्य लभाम तां राज-
सभां देवतामिव इष्टदेवतामिव वभाज विवेश तिपेवे च । किंभूताम्—मुखेन्दुषु वसन्वर्तमानः
प्रसादः प्रसन्नता यस्याः । भैम्यागमनात्सहर्षाम् । अथ य—मुखचन्द्रे वसन्वरदानलक्षणः
प्रसादो यस्याः । तां वरं दातुमुद्यताम् । तथा—रसादजुरागादनिमेषेणाक्षणा भैमी निभालय-
न्तीम् । जय च देवतात्वात्प्रभावादेव निमेषरहितेन नेत्रेण रसात्स्नेहेन भक्तं विलोकयन्तीम् ॥

तच्चिर्मलावयवमितिषु तद्विभूषारक्षेपु च प्रतिफलञ्जिजवेहदम्भात् ।
दृष्ट्या परं न हृदयेन न केवलं तैः सर्वात्मनैव सुतनौ युवभिर्ममजे ॥ २ ॥

तदिति ॥ तैर्बुधभिः सुतनौ भैम्यां परं केवलं दृष्ट्या ममजे निमप्रमिति न । तथा—केवलं
हृदयेन निमप्रमिति न । किंतु तस्याः निर्मलवयवमितिषु निर्मलशकुल्येषु तद्विभूषारक्षेपु च
अतिफलं प्रतिबिम्बितो निजदेहः तस्य दम्भाद्याजात् सर्वात्मनैव सर्वेणापि शरीरेण निमप्रम् ।
तेषां नयनमानसे एव तदायत्ते जाते इति न । किंतु सर्वमपि शरीरं तदायत्तं जातम् । तदी-
यावयवभूषारक्षेपु सर्वेषामपि शरीराणि प्रतिफलितानीति भावः । सर्वेऽपि सर्वथा तत्परवशा
जाता इत्यर्थः । निर्मलत्वादवयवेष्वपि प्रतिबिम्बो युक्तः । भित्तिशब्दः प्रशंसायै वा ॥

द्यामन्तरा वसुमतीमपि गाधिजन्मा यद्यन्यमेव निरमास्यत नाकलोकम् ।
चारुः स यादृगभविष्यद्भूद्धिमानैस्तादृक्तादृशमभूत् ॥ ३ ॥

द्यामिति ॥ गाधिजन्मा विश्वामित्रो यो वसुमतीमपि अन्तरा स्वर्गभूम्योर्मध्ये यदि
अन्यमेव नाकलोकं निरमास्यताकरिष्यत तर्हि स स्वर्गलोको यादृक् यादृशः चारुः सुन्दरोऽभ-
विष्यत्, तर्हि स्वर्गवरमवलोकितुमागतानां देवादीनां विमानैः कृत्वा तत् स्वर्गवरदेशात् उपरि
वर्तमानं अन्नं गगनं तादृक्तादृशमभूत् । गाधिजो यदि स्वर्गमर्त्यमध्येऽन्यं स्वर्गमकरिष्यतर्हि
सुखि उत्कृष्टानि विमानानि भैमीकरणार्थं भूमिमागतानां देवानां विमानानि तानि न भवन्ति
अग्नि विमानानि अन्तरिक्षगानि । तैर्विमानैः कृत्वा तद्गगनं यादृक् चारुः, तादृगभविष्यदिति
वा । अन्तरिक्षनिर्मितस्वर्गदुल्लंघ्यं तदाकाशमभूदिति भावः । पूर्वव्याख्याने विश्वामित्रोऽभूदि-
त्यत्र किर्यातिपत्तौ लङ् न, तावन्मात्रकिर्यातिपत्तेः पर्यवसानात् ॥

कुर्वद्भिरात्मभवसौरभसंप्रदानं भूपालचक्रचलचामरमारुतोद्यम् ।
आलोकनाय दिवि संचरतां सुराणां तत्रार्चनाविधिरभूदधिवासधूपैः ॥ ४ ॥

१ 'अत्र लैकानुयासोपमार्तकारः । अत्र 'सर्गे वसन्ततिष्ठा इत्यम्' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'अत्र सावकनोत्प्रेक्षा' इति जीवातुः । ३ 'जवातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
'नमृतोपमेति कैचिद' इति जीवातुः ।

कुर्वद्भिरिति ॥ तत्र स्वयंवरदेशे आलोकनाय दिवि संचरतां सुराणामभिवासार्थं सौग-
न्ध्यार्थं ज्वालितैः कामशरादिरूपैः कृत्वा अर्चनाविधिः पूजाविधानमभूत् । किंभूतैः—मूपा-
लानां चक्रे तस्य चलानि कामराणि तेषां मारुतीषां वायुसङ्घं आत्मभवसौरभ्यसंप्रदानं दान-
पात्रं कुर्वद्भिः । चलकामरवायुवशाद्गगनचारिभिर्धूपैर्देवाः परितुष्टा वभूवुरिर्लवः ॥

तत्रावनीन्द्रचयचन्दनचन्द्रलेपनेपथ्यगन्धयहगन्धवहप्रवाहम् ।

आलीभिरापतदनङ्गशरानुसारी संरुध्य सौरभमगाहत भृङ्गवर्गः ॥ ५ ॥

तत्रेति ॥ तत्र स्वयंवरदेशे भृङ्गवर्गः भ्रमरसङ्घः सौरभं सौगन्ध्यमगाहत वभूवे । किं
कृत्वा—अवनीन्द्रचयस्य राजसमूहस्य चन्दनचन्द्रः चन्दनयुक्तः कर्पूरः । बहुकर्पूरं चन्द-
नमिति यावत् । तेन कृतं लेपनेपथ्यमङ्गरागमूर्षणं तस्य गन्धवहः सौगन्ध्यवाही गन्धवहो
वायुलस्य प्रवाहं सङ्घं आलीभिः स्वपङ्क्तिभिः संरुध्य कुर्वद्भिरनुमदत्वा । किंभूतैः—आप-
तन्त आगच्छन्तो येऽभङ्गशरान्नानुसारल्लुक्तेति एवंप्रसीलः । आपतन्तः स्वर्गापतन्तः
कामशराः पुष्पाणि तदनुगाभी वा । सौगन्ध्यवाहुल्यासावेत्र भ्रमरा विचरन्ति सेति भावः ।
अन्योऽपि वस्त्रादिना वायुं संरुध्य सौरभं गाहते । वद्धपङ्क्तौ भ्रमराणां दीर्घात्कामोर्दीपक-
त्वाच्च कामबाणतुल्यत्वम् ॥

उत्तुङ्गमङ्गलमृदङ्गनिनादभङ्गीसर्वानुवादविधिवोधितसाधुमेधाः ।

सौधस्रजः श्रुतपताकतयाभिनिन्युर्मन्ये जनेषु निजताण्डवपण्डितत्वम् ॥ ६ ॥

उत्तुङ्गेति ॥ सौधस्रजः श्वल्लहरपङ्क्तयः श्रुतपताकतया चलत्पताकतया जनेषु । जनानां
समीप इत्यर्थः । निजताण्डवपण्डितत्वं स्वीयवृत्तचानुर्यमभिनिन्युरभिनयेन दर्शयामासुरित्यहं
मन्ये । किंभूताः—उत्तुङ्गोऽतितारः मङ्गलमृदङ्गनिनादो विवाहमर्दलध्वनिलस्य भङ्गवः प्रकार-
विज्ञेयास्तासां सर्वैः सकलोऽनुवादविधिरनुचारणविधिः । सकलस्य मृदङ्गशब्दस्य यः प्रतिश-
ब्दविधिरिति यावत् । तेन बोधिता स्थापिता साध्वी मेधा लक्षणया गम्भीरता यामिः ।
अन्या अपि नर्तक्यो मङ्गलमृदङ्गनिनादनाम्नानामनुवादेन स्वीयं वृत्तकौशलं इत्याद्यभिनयेन
लोकेषु प्रदर्शयन्ति । अन्यो मेधावी गुरुणा व्याख्यातस्यार्थस्वानुवादेन बोधितसाधुमेधः सन्
जनेषु स्वीयं पाण्डित्यं प्रकाशयति । एतच्छ्लोकार्योऽनुभवैकगम्यः । नन्दुःसुम्य एव परात्
मेधाशब्दादसिन् नान्येभ्यः परादिति नासिन् ॥

संभाषणं भगवती सदृशं विधाय वाग्देवता विनयबन्धुरकन्धरायाः ।

ऊचे चतुर्दशजगज्जननानमस्या तत्राश्रिता सदसि दक्षिणपक्षमस्याः ॥ ७ ॥

संभाषणमिति ॥ भगवती बहुगुणैर्धर्मसंपन्ना । तथा—चतुर्दशजु जगत्सु जनतया न-
मस्या पूज्या वाग्देवता तत्र सदसि अस्या भैम्या दक्षिणं पक्षं पार्श्वम् । अथ च—अनुकूलप-
क्षम् । आश्रिता सती ऊचे । किं कृत्वा—सदृशं देवादिवर्णनविषयं भैम्या सह सदृशमनुगुणं
संभाषणं विधाय । किंभूताया अस्याः—विनयेन बन्धुरा यस्या कन्धरा शिरोधरा यस्याः । भग-
वती इत्यादिविशेषणैर्देवादिवर्णनसामर्थ्यं दक्षिणं पक्षमित्यनेन भैमीपक्षप्राप्तिर्त्वं च सूचितम् ॥

१ 'अत्राधिवासपूपस्य सुरासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिवाचोक्तिमेव' इति जीवातुः । २ 'अत्रा-
नुपाशोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ साहित्यविद्याधरी अस्मात्सविधे इतः परं नास्ति ।
'वत्सेया' इति जीवातुः ।

किमुवाचेत्याह—

अभ्यागमन्मन्त्रभुजामिह कोटिरेषा येषां पृथक्कथनमब्दशतातिपाति ।
अस्यां वृणीष्व मनसा परिभाष्य कंचिद्यं चित्तवृत्तिरनुधावति तावकीना ॥८॥

अभ्यागमदिति ॥ हे दमयन्ति, इह स्वयंवरे मन्त्रभुजां देवानामेषा कोटिः अभ्याग-
मशाययौ । कोटिसंख्याका देवाः समागता इत्यर्थः । येषां देवानां पृथक्कथनं पार्थक्येन वर्णनं
अब्दशतं वर्षशतमतिपतत्यतिक्रामति एवंशीलम् । वर्षशतेनापि कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः ।
तस्मात् त्वं मनसा परिभाष्य विचार्य अस्यां देवकोटौ मन्ये यं कंचित्तावकीना चित्तवृत्तिरनु-
धावत्यमिलयति तं वृणीष्व । मनसा विचार्य वृणीष्व वा । तावकीना चित्तवृत्तिर्मेनसा
विचार्य इत्यनेन सरस्वत्या अनादरः सूचितः । तावकीना, 'युष्मदसदोरन्यतरस्यां खय' इति
खन्, 'तपकममकावेकवचने' इति तवकादेशः ॥

एषां त्वदीक्षणरसादनिमेषतैषा स्वाभाविकानिमिषतामिलिता यथाभूत् ।
आस्ये तथैव तव नन्वधरोपभोगैर्मुग्धे विधावमृतपानमपि द्विधास्तु ॥ ९ ॥

एषामिति ॥ ननु मुग्धे सुन्दरि, एषां देवानां त्वदीक्षणे रसात्प्रीतेर्होतो एषा प्रत्यक्षः
इत्या जनिमेषता निर्निमेषता स्वाभाविकी सहजानिमिषता तया मिलिता संयुक्ता सती यथा
द्विधा द्विप्रकारभूत् तथैवामृतपानमपि तवास्ये विधौ मुखचन्द्रेऽधरोपभोगैरपरचुम्बनैः कृत्वा
द्विधा द्विप्रकारमस्तु भवतु । यथा देवा देवत्वादनिमिषा अपि त्वद्वज्रोक्तप्रसादात्पुनरप्यनि-
मिषा जाताः । तथा देवत्वात् चन्द्रामृतादा अपि त्वदधराभृताखादाहमृतादाः पुनरुक्ता भवन्ति-
त्यर्थः । एतेनास्याचन्द्रासंगोस्तुल्यत्वं सूचितम् । मुग्धे त्वोद्योपभोगैः चन्द्रे तु धराभ्यतिरि-
चोपभोगैः । स्वर्गोपभोगैरित्यर्थः ॥

एषां गिरेः सकलरत्नफलस्तदः स प्राग्दुग्धभूमिसुरमेः खलु पञ्चशाखः ।
मुक्ताफलं फलनसान्वयनाम तन्वज्जामाति बिन्दुभिरिव च्छुरितः पयोधेः १०

एषां गिरेरिति ॥ सकलानि रत्नान्येव फलानि यस्य । तानि फलति इति वा । सकल-
रत्नफलः स प्रसिद्धः तदः कल्पवृक्ष एषां देवानां गिरेः सुमेरोः पञ्चशाखः खलु हस्त
इव आभाति शोभते । किंभूतस्य मेरोः—प्राक् पूर्वं दुग्धा भूमिरेव च्छुरनिर्धेतुः येन ।
भूतगोहृषा भूमिरेव रत्नावीनि दुग्धा येन तस्य । किंभूतस्तदः—पयोधेः शीरसमुद्रस्य
बिन्दुभिः तत् उत्पन्नत्वाच्छुरितः । 'पयोभिः' इति पाठे दुग्धरूपैर्बिन्दुभिरिति व्याख्येयम् ।
उत्प्रेक्षते—मुक्ताफलं फलनेन सान्वयं सार्धकमेतदेव नाम यस्यैवविधे तन्वज्जिव । कस्यचि-
त्फलं हि फलशब्देन व्यपदिश्यते, तथा मुक्ताफलस्यापि फलत्वं कल्पवृक्षत्वादिति भावः ।
प्रारब्धभोगोदोहनस्य पाणिना विना दोगधुमशकः कल्पवृक्षो मेरोः कर आसीत् । दोहने दुग्ध-
संपर्कस्यापि संभवात्, तेन च रत्नानामेव दुग्धत्वादस्य च रत्नसहितत्वात्प्रायेण मेरोः पाणिरे-
वावमित्यर्थः । शीरोदात्तस्फोटपन्नत्वान्मुक्तावीनि रत्नानि दुग्धबिन्दुतुल्यानि शोभन्त इत्यर्थः ।
अथ च—पञ्च शाखाः स्कन्धा यस्य स कल्पवृक्षः किल पञ्च (शाखाः) करोपि अङ्गुलीभिः
पञ्चशाखः । पृथूपदिष्टा पृथ्वी मेरुणा रत्नानि महोपधीष्व दुग्धा इत्यागमः । फलनेन इष्टसंपा-

इनेन सान्त्वयं संबोधं नाम यस्मै एवंविधं मुक्ताफलं संपादयन्निवेति वा । गोपालसहचारित्वाद-
ब्राह्मणादरः सूचितः ॥

वक्रैन्दुसंनिधिनिमीलदलारविन्दद्वन्द्वभ्रमक्षममथाञ्जलिनात्ममौलौ ।

कृत्वापराधभयवञ्चलमीक्षमाणा सान्धत्र गन्तुममरैः कृपयान्वमानि ॥ ११ ॥

वक्रैति ॥ अथ सरस्वतीवचनानन्तरममरैः सा भैमी अन्वत्र सर्पराजादिसनीपे गन्तुं
कृपया अन्वसान्यनुज्ञाता । किंभूता—आरमनौलवञ्चलि कृत्वा देवाभ्रमस्तृण्य अवरणजन्योऽ-
पराधस्तन्निहतं भयं ज्ञापादि तेन चञ्चलं यथा तथा देवानीक्षमाणा । किंभूतमञ्जलिम्—वक्रै-
न्दोर्मुखचन्द्रस्य संनिधिः तस्माभिमीक्षनि संकुचन्ति दलानि पर्णाति यस्य तदरविन्दद्वन्द्वं
तस्य भ्रमे क्षमं समर्थम् । संकुचद्वल्युगनुत्सम् । स्वध्वननुरागिणीं तां ज्ञात्वा यत्र तथानुरा-
गस्तं वृणु, मा भैमीरिति देवैरनुज्ञातेति भावः । अन्योऽप्येवमीक्षमाणाः सकृपैरनुकम्प्यते ।
निमीलन्तीति निमीलनि । पचाद्यच् । 'निमीलिदल-' इति पाठे निमीलनशीलनीलैर्यः ॥

तत्तद्विरागमुदितं शिविकाधरस्थाः साक्षाद्विदुः स्म न मनागपि यानधुर्याः ।
आसन्ननायकविषण्णमुखानुमेयभैमीविरक्तचरितानुमया तुं जञ्जुः ॥ १२ ॥

तदिति ॥ यानधुर्याः शिविकावाहिन उदितं समुत्पन्नं तेषु तेषु विरागम् । अर्थाद्भैम्याः
साक्षात्प्रत्यक्षेण यद्यपि मनागपि लेशतोऽपि न विदुः स्म न जानते स्म । यतः शिविकाया
अयरेऽधोदेशे तिष्ठन्ति शिविकाधरस्थाः । तथापि आसन्नाः संनिहिता नायका देवादयस्तेषां
विषण्णानि म्लानानि मुखानि तैः कृतानुमेयानि भैम्या विरक्तचरितानि नमस्कारादीनि तेषा-
मनुमयानुमानेन तर्केण तु पुनः जञ्जुर्जानते स्म । तुरगधारणे वा जञ्जुरेव । यत एते
विवर्णमुखास्तस्मादेतेषु विरक्तिं ज्ञात्वा अतु पश्चाद्-यातेति वचनं विनैवान्वत्र जग्मुरिति तेषां
पण्डितत्वं सूचितम् ॥

रक्षःस्वरक्षणमवेक्ष्य निजं निवृत्तो विद्याधरेष्वधरतां वपुषैव भैम्याः ।
गन्धर्वसंसदि न गन्धमपि स्वरस्य तस्या विमृश्य विमुखोऽजनि यानवर्गः ॥ १३ ॥

रक्षःस्विति ॥ यानवर्गः बाहकसार्धो रक्षःसु निजमरक्षणमवेक्ष्य राक्षसा अस्मान्
खादिष्यन्तीति भ्रिया तेभ्यो निवृत्तः परावृत्तः । तथा—अश्वमुखनरात्रेषु नरमुखाधारेषु
विद्याधरेषु भैम्या वपुषैव कृत्वा अधरतां न्यूनतामवेक्ष्य विचार्य निवृत्तः । एते भैमीव-
रणयोग्या न भवन्तीति । तथा—गन्धर्वसंसदि गन्धर्ववर्गे तस्या भैम्याः स्वरस्य कण्ठमा-
धुर्यस्य गन्धमपि न विमृश्य नावेक्ष्य विमुखोऽजनि जातः । अधरतामवेक्ष्येत्यर्थः । राक्ष-
साधीनामयोग्यत्वात्तान्प्रति न गच्छति सेति भावः ॥

दीनेषु सत्स्वपि कृताफलवित्तरक्षैर्यक्षैरदर्शि न मुखं वपुषैव भैम्याम् ।
ते जानते स्म सुरशास्त्रिपतिव्रतां किं तां कल्पवीरुधमचिक्षिति नाद्यतीर्णाम् ॥ १४ ॥

दीनेष्विति ॥ वक्षेः वपुषैव भैम्यां विषये मुखं न अदर्शि न दर्शितम् । यतः—
किंभूतः—दीनेषु दरिद्रेषु जनेषु सत्स्वपि कृता अफला वित्तरक्षा धनपालनं नैः । दीनेभ्यो

१ 'अनाञ्जलौ वक्रैन्दुसंनिधिर्मुकुक्षितारविन्दद्वन्द्वभ्रमक्षममथाञ्जलिनात्ममौलौ' आन्तिमदलकारः
इति जीवातुः । २ 'अनुवन्तुः' इति जीवातुमुक्तावबोधार्थगतः पाठः ।

न त्रितीयेधनैः । अतिकृपणोरेत्यर्थः । 'भैम्बाः' इति पाठे तस्याः सकाशात्त्वयेति योज्यम् ।
यज्ञेषु घनाधिपत्वं प्रसिद्धं लज्जा किमिति जातेत्याशङ्क्याह—ते वक्षाः तां भैमीमधिक्षिति
पृथिव्यामवतीर्णा सुरशाशिनः पत्युः कल्पवृक्षस्य पत्युरिव दानशूरत्वलक्षणं व्रतं यस्यास्तां
कल्पवृक्षं त्रिधं कल्पवृक्षीनतिबहुदात्रीम् । अथ च सुरशाश्वी नल एव तस्य पतिव्रता
कल्पवृक्षीम् । किं न जानते स्म । अतिवदान्यां तां प्रति अतिकृपणस्यात्मनोऽप्योन्यत्वा-
त्समुक्तं नादर्शयति भावः । अन्योऽपि कृपणो वदान्मसुखनिरीक्षणेऽपि लज्जते ॥

जन्यास्ततः कृणभृतामधिपः सुरौघान्माञ्जिष्ठमञ्जिमवंग्राहिपदोष्ठलक्ष्मीम् ।
तां मानसं निखिलचारिचयान्नवीना हंस्तावलीमिव घना गमयांबभूवुः १५

जन्यास्तत इति ॥ ततः जनी बहन्तीति जन्या ग्राहकाः तां भैमीं दुरौघादेवसग-
हात्सकाशात्कृणभृतामधिपं सर्पराजं वासुकिं गमयांबभूवुः प्रापयामासुः । किंभूताम्—
माञ्जिष्ठया रक्तं वक्षं माञ्जिष्ठं तस्य माञ्जिमानं रम्यतामवगाहते एवंशीला पदोष्ठलक्ष्मीः
चरणापरशोभा यस्याः सा । के कस्मात्कां किमिव-नवीना नूतना घना मेघा निखिलवा-
रिचयात्कृणभृतां कलां कलां कलां सावलीं राजहंसपङ्क्तिं मानसं सर इव । 'सान्नाः' इति पाठे
वाने यानवाहने साधुरिति । माञ्जिष्ठम्, 'तेन रक्तम्' इत्यण् ॥

यस्या विभोरखिलवाङ्मयमिस्तरोऽयमाख्यायते परिणतिर्मुनिभिः पुनः सा ।
उद्गत्वरामृतकरार्थपरार्थ्यभालां बालामभापत सभास्ततःप्रगल्भा ॥ १६ ॥

यस्या इति ॥ सा पुनः बालां भैमीमभापत । किंभूता—सन्नायां सततं प्रगल्भा ।
सा का—नाल्मीकिप्रमुखैर्मुनिमिरयं वेदादिरखिलवाङ्मयमिस्तरोः विभोः सर्वव्यापिन्नाः नरगा
वेष्णाः परिणतिः परिणाम आख्यायते कथ्यते । तद्रूपेणैव वा व्यवस्थिता । किंभूताम्—
उद्गत्वर उदयाचलस्योऽमृतकरचन्द्रः तस्यार्थं तद्गत्वरार्थं तत्सदृशं भालं यस्यास्ताम् । भवा
वीर्या सह वर्तमानेति भिन्नं वा । बाह्वयम्, 'एकानो निलम्' इति नपुंसक । 'गत्वरक्त'
इति निपातनादुद्गत्वरः साधुः ॥

आख्येपलमगिरिजाकुचकुङ्कुमेन यः पट्टसूत्रपरिरम्भणशोणशोभः ।

यज्ञोपवीतपदवीं भजते स शंभोः सेवासु वासुकिरयं प्रसितः सितध्रीः १७

आख्येवेति ॥ शोऽयं वासुकिः । किंभूतः—शंभोः सेवासु प्रसित आसक्तः । तथा—
सितध्रीः धेतशोभम् । स कः—यः शंभोर्व्यज्ञोपवीतपदवीं भजते । किंभूतः—य आख्ये-
णालिङ्गनेन लभं यद्विरिजाकुचकुङ्कुमे तेन कृत्वा पट्टसूत्रस्य परिरम्भणेनेव संबन्धेनेव
शोणशोभो रक्तशोभः । यज्ञोपवीतमपि श्वेतं ग्रन्थिस्थाने पट्टसूत्रेण शोणशोभं भवति ।
सर्वदा शंभुसेवया संभोगाभावादेतं मा वृणीष्वेति भावः । पुराणे देवानां चातुर्वर्ण्याधिकारे
'वज्रा विप्रः, रुद्रः क्षत्रियः, विष्णुर्वैश्यः, दक्षौ शूद्रौ', 'माञ्जिष्ठं क्षत्रियः' इति वचनादशो-
पवीतस्यारक्तत्वं कथितमिति वा । 'प्रथितः' इति पाठे सेवासु क्मातः ॥

पाणौ फणी भजति कङ्कणभूयमैशे सोऽयं मनोहरमणीरमणीयमुच्चैः ।
कोटीरबन्धनचतुर्गुणयोगपट्टव्यापारपारगममुं भज भूतभर्तुः ॥ १८ ॥

पाणाविति ॥ हे भूमि, सोऽयं फणीन्द्रो वासुकिः ऐशे शाम्भवे पाणौ कङ्कणभूयं
कङ्कणत्वं भजति । यातीत्यर्थः । किंभूतं (यं) कङ्कणत्वम्—उच्चैः मनोहररमणीभिः रमणी-
यम् । कङ्कणमपि रत्नैः रमणीयं भवति । त्वमयं भज । किंभूतम्—भूतभर्तुः शिवस्य कोटी-
रबन्धनं जटाजूटबन्धनं धनुर्गुणः धनुर्ज्या योगपट्टश्च तेषां व्यापारस्य भवनलक्षणस्य पारस्य
तत्र कुशलम् । कोटीरबन्धनं धनुर्गुणयोगपट्टीभूतम् । मनोहरमणिः सुन्दरफणरत्नमिति वा ।
हरस्य कोटीरादिविशेषणेन वरणाभावः सूचितः ॥

धृतैकया रसनयामृतमीश्वरेन्दोरप्यन्यया त्वदधरस्य रसं द्विजिह्वः ।
आस्वादयन्पुगपदेव परं विशेषं निर्णेतुमेतदुभयस्य यदि क्षमः स्यात् ॥१९॥

धृतैवेति ॥ जटाजूटसंबन्धादेकया रसनया जिह्वया ईश्वरेन्दोर्बन्धस्यामृतं पूरवा
जन्यया द्वितीयया त्वदधरस्य रसमपि धृत्वा चन्द्रामृतमोक्षामृतं च पुगपदेककालमास्वा-
दयन्निपद्य एतदुभयस्य चन्द्रामृतौष्ठरसलक्षणस्य द्वयस्य परं विशेषं तारतम्यं निर्णेतुं निवेतुं
यदि क्षमः समर्थः स्यात्तर्हि अन्यमेव वासुकिरेव । नान्य इत्यर्थः । यतो द्विजिह्वः द्वे जिह्वे
नस्य । पुगपदास्वादाने हेतुः । परं सूक्ष्मं विशेषं वा, तर्हि परं केवलं वा इत्यन्यथः । राज्ञां
वरणयोग्यत्वेऽपि चन्द्रामृतसंबन्धस्यासंभवाद्देवानां तत्पानसंभवे द्विजिह्वत्वासंभवात्तमकालं
पानासंभवात्, सर्पाणां द्विजिह्वत्वसंभवेऽपि चन्द्रामृतसंबन्धाभावात्, एतस्य तुभयसंभवा-
द्भूयोर्विशेषनिर्णयेऽयमेव क्षमो नान्य इत्यर्थः ॥

आशीविवेण रदनच्छददंशदानमेतेन ते पुनरनर्थतया न गण्यम् ।

बाधां विधातुमधरे हि न तावकीने पीयूषसारघटिते घटतेऽस्य शक्तिः २०

आशीति ॥ 'आशी ताड्यता दंष्ट्रा तथा विद्धो न जीवति' इति वृद्धाः । आद्यां विषं
यस्यैवंभूतेन एतेन वासुकिना कृतं रदनच्छददंशदानं त्वदधरलक्षणं ते त्वमानर्थतयापमृत्यु-
हेतुतया पुनर्न गण्यं न संभावनीयम् । एतस्य वरणे जुम्बने विषसंचारदपमृत्युभयैर्नैनं न
पूगे इति न शङ्कायाम् । हि यस्मात् पीयूषसारघटितेऽमृतसारखण्डे त्वरीयेऽपरे बाधां
विधातुं अस्य दन्तच्छदस्य वासुकेर्वा शक्तिः सामर्थ्यं न घटते न युज्यते । अमृते हि विषं
न प्रभवतीत्यर्थः । आशिपि दंष्ट्रायां विषं गच्छेति सकारान्तस्य पृथोदरादित्वात्सलोपो वा ।
ते, 'कृत्यानाम्-' इति पठ्यते । गण्यं गणयतेत्यर्थः ॥

तद्विस्फुरत्फणविलोकनभूतभीतेः कम्पं च वीक्ष्य पुलकं च ततोऽनु तस्याः ।

संजातसात्त्विकविकारधियः स्वभृत्याद्यत्याद्यपेधदुरगाधिपतिर्विलक्षः २१

तदिति ॥ उरगाधिपतिः विलक्षः सलज्जः सन् स्वभृत्यान्स्वसेवकाभृत्यान्तर्गतमर्हद्वि-
स्तृष्टादिपदार्थात्सकाशाच्चवारयत् । किंभूतान्स्वभृत्यान्—तस्य वासुकिः विस्फुरतः फणस्य
विलोकनाद्भूता संजाता वा नीतिः तस्याः सकाशात्तस्याः कम्पं समीक्ष्य, ततोऽनु अनन्तरम् ।
अविलम्बितमित्यर्थः । पुलकं च समीक्ष्य, संजाता सात्त्विकविकारसंबन्धिनी धीर्बुद्धिः
तेषां तात् । भैम्माः कम्पं पुलकं च दृष्ट्वा अस्मत्सामिन्यनुरक्तेवमिति विचार्य रुलं कुर्वन्त

१ 'अनेकस्य वासुकेरनेकेषु कोटीराशिषु क्रमेण वृत्तेः पचांभेदः । अवाप्तुमावमिशेषाद्योगपचासंभवे
तु समुपपा' इति जीवायुः ।

इत्यर्थः । 'तद्विस्फुरत्-' इति तस्या विशेषणं वा । भूता भीतिर्यस्या इति विग्रहः । स्वाम्य-
मिल्ये पूर्णं सृष्ट्या दृश्यन्ति । 'भवेनास्याः कम्पादि प्रवृत्तं न त्वनुरागादिति दृष्टं मैत्रे-
कृद्वृत्तिरिति न्यवेष्टव्यमर्थः । दृष्टमौक्यात्, भैम्या चावृत्तत्वात्सलजत्वम् । 'कणा द्वयोः' इति
फणशब्दः पुंलिङ्गेऽपि । ततोश्च, निपातसमुदायः । वृत्त्वात्, कृदुपधात्स्वरपे ॥

तद्वर्तिभिः स्ववरणे फणिभिर्निराशैर्निःश्वस्य तत्किमपि स्पृष्टमनात्मनीनम् ।
यत्तान्प्रयातुमनसोऽपि विमानवाहा हा हा प्रतीपपवनशकुनाश्च जग्मुः २२

तद्वर्तिभिरिति ॥ तद्वर्तिभिरवृत्तस्वामिविलोककैर्बाभुकिवैलक्ष्यदर्शिभिर्वा अत एव
स्ववरणे निराशैः फणिसिः कर्कोटकादिभिः निःश्वस्य फूत्कृत्य तत् किमप्यपूर्वमनात्मनीनं
स्वीयमहितं स्पृष्टं कृतम् । यत् तान्तर्पान्प्रयातुमनसोऽपि गन्तुकामा अपि विमानवाहाः
प्रतीपपवनः प्रतिकूलयातः तद्रूपं यदशकुनं तस्मादेतोः हा हा कर्दं अशुभमेतदिति कृत्वा
न जग्मुः । प्रतिकूलस्य बायोश्शकुनत्वात्सर्पसंमुखं न जग्मुः । अयोग्यत्वान्न गता इति
भावः । आत्मने हितमात्मनीनम्, 'आत्मन्विधजन-' इति सः ॥

ह्रीसंकुचत्फणगणादुरगप्रधानात्तां राजसङ्क्रमनयन्त विमानवाहाः ।

संध्यामहलकुलात्मलाहिनीय कङ्गारमिन्दुकिरणा इव हासभासम् २३

ह्रीति ॥ विमानवाहाः हिया संकुचत्फणहृन्दं यस्य तस्मादुरगप्रधानात्सर्पराजाहासुकेः
विनीयापनीय तां राजसङ्क्रमनयन्त प्रापयामासुः । के कस्मात्कां कमिव—इन्दुकिरणाः
संध्यायां नमन्ति संकुचन्ति हलकुलानि पत्रसमृता यस्य तस्मात्कमलाहिनीय हासभासं
विकसन्ती रीति कङ्गारं सौमन्धिकमिव ॥

देव्याभ्यधाधि भव भीरु धृतावधाना भूमीभुजो भजत भीमभुवो निरीक्षाम् ।
आलोकितामपि पुनः पियतां दृशेनामिच्छा विगच्छति न वत्सरकोटिभिर्वा

देव्येति ॥ सा भैमी देव्या अभ्यधाधि वक्ष्यमाणमुक्ता । हे भीरु, चत्वरणदर्शना-
द्भयशीले, त्वं धृतावधाना सावधाना भव । मयं परित्यज्य राज्ञो विलोकयेत्यर्थः । हे भूमी-
भुजो राजानः यूयं भीमभुवो भैम्याः निरीक्षां दर्शनं भजत भैमी पश्यत । दृष्टायाः पुनर्द-
र्शनेन किमित्यत आह—आलोकितामप्येनां पुनर्दृशा पिबतां सादरे पश्यतां वो युष्माक-
मेतद्दर्शनेच्छा वत्सराणां वर्षाणां कोटिभिरपि न गच्छति न शाम्यति । अतः पुनर्यथेच्छं
विलोकयतेत्यर्थः । 'लजत' इति पाठे भैमीविलोकनं मा कृत्तुम् । युष्मासु पश्यत्सु लज्जा-
वशादियं युष्माकं पश्येत् । तस्माद्भ्यां विहाय यथा पश्यति तथा कुर्वतेत्यर्थः । वरणे संदे-
हाद्दर्शनमपि कथं त्याज्यमित्यत आलोकितामिति वा ॥

लोकेशकेशवशिवापि यश्चकार शृङ्गारसान्तरभृशान्तरशान्तभावान् ।

पञ्चेन्द्रियाणि जगतामिपुपञ्चकेन संक्षोभयन्वितनुतां वितनुर्मदं वः ॥ २४ ॥

लोकेशेति ॥ यो वितनुः कामः लोकेशो ब्रह्मा, केशवः, शिवश्च एतानपि त्रीन् श्वा-
रेण रसेन सान्तरो व्यषहितः भृशोऽतिशयित आन्तरो मानसः शान्तभावो विरक्तत्वं येषां
तान्निवृत्तानप्यनुरक्ताश्चकार स कामो वो युष्माकं मुदं वितनुतां वित्तारयतु । किं कुर्वन्-

इषुपश्चकेन जगतां चक्षुरासीनि पयोन्द्रियाणि क्षोभयन्निकारं प्रापयन् । सृष्टिस्थितिप्रलयकारिणो देवेशानपि यः स्ववशांश्चकार तस्य भवद्वशीकरणे कः प्रयास इति तदधीनाः सन्तः पुनः पुनर्यथेच्छमेनां विलोकयतेति भावः । सृष्ट्यादिक्रमेणान्वर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । पञ्चकेन यथ परिमाणमस्य सङ्ख्येयत्वं 'संख्यायाः संज्ञासङ्गः' इति क्व ॥

पुष्पेषुणा ध्रुवममूनिपुष्पजंतिहुंकारमन्त्रबलभसितशान्तशक्तीन् ।

शृङ्गारसंगरसिकझणुकोदरि त्वं द्वीपाधिपात्रयनयोनेय गोचरत्वम् ॥ २६ ॥

पुष्पेति ॥ शृङ्गारसस्य संगं निर्माणे रक्तिकं प्रीतिमत् पुनः पुनः तन्निर्माणशीलं झणुकं तद्वदतिहुं तदेव वा उदरं यस्मात्तत्संबुद्धिः हे कृद्योदरि, त्वं अमून्द्वीपाधिपानुष्करादिसप्तद्वीपेश्वरान्नाशो नयनयोगांचरत्वं नय प्रापय । अनुग्रहबुद्ध्या विलोकयेत्सर्वः । किंभूताय-पुष्पेषुणा ध्रुवं निश्चितम् । इषुष्ये वाणमोचने जप्यत इति जप्तिः अपितो हुंकाररूपो मन्त्रः तस्य बलेन शक्त्या कृत्वा नास्मिता नाशिता शान्तशक्तिः उपशमप्रमाणो येषां तान् । जप्तिरित्येव युक्तः पाठः । अन्योऽपि हुंफडादिमन्त्रबलेन कस्यचिच्छक्तिं दूरीकृत्य वशीकरोति ॥

स्वादूदके जलनिधौ सवनेन सार्धं भव्या भवन्तु तव वारिविहारलीलाः ।

द्वीपस्य तं पतिममुं भज पुष्करस्य निस्तन्द्रपुष्करतिरस्करणक्षमाक्षि ॥ २७ ॥

स्वादिति ॥ हे निस्तन्द्रस्य विकसितस्य पुष्करस्य कमलस्य तिरस्करणे जये क्षमे अक्षिणी लोचने यस्मात्तत्संबुद्धिः हे भैमि, स्वादूदके मधुरसलिले जलनिधौ समुद्रे सवनेन नात्राग्नेन राक्षा सार्धं तव वारिविहारलीला जलक्रीडाः भव्या रम्याः भवन्तु । तस्मात्पुष्करस्य द्वीपस्य पतिं तं प्रसिद्धं सवन्तनामानममुं राजानं भज वृणीष्व । 'तन्द्रा निद्राग्रनीलयोः' इत्यमरः ॥

सावर्तभावभवद्भुतनाभिकूपे सार्धममेतदुपवर्तनमात्मनैव ।

स्वाराज्यमर्जयसि न ध्रियमेतदीयामेतद्दे परिगृहाण शचीविलासम् ॥ २८ ॥

सावर्तेति ॥ आवर्तेन दक्षिणावर्तेन सद्यः वर्तमानः सावर्तस्त्वय भावत्वेन भवद्भुतव्यमानमद्भुतमाध्वयं यस्मादेवंभूतो नाभिकूपो यस्मात्तत्संबुद्धिः सलक्षणगम्भीरनाभिकूपे भैमि, एतस्य सवन्स्योपवर्तनं देशः आत्मनैव भौमं भूमौ भवं स्वः स्वर्गोऽस्ति । त्वमेतदीयामेतद्देशसंबन्धिनी एतद्राजसंबन्धिनी वा ध्रियमेव स्वाराज्यं स्वर्गराज्यं नार्जयसि । अपि तर्जय । तम् एतद्दे शचीविलासं परिगृहाण । इन्द्रतुल्यमेतं शचीवत् त्वं वृणीष्येति भावः । कूरस्य च सावर्तत्वमाध्वयकारि । 'नीहृत्वनपदौ देशविषमौ तूपवर्तनम्' इत्यमरः ॥

देवः स्वयं वसति तत्र किल स्वयंभूर्न्यग्रोधमण्डलतले हिमशीतले यः ।

स त्वां विलोक्य निजक्षित्पमनन्यकस्यं सर्वेषु कारुण्यं करोतु करेण दर्पम् २२

देव इति ॥ तत्र पुष्करद्वीपे हिमवच्छीतलच्छामे न्यग्रोधमण्डलतले मण्डलाकारवद-बृहदाधःप्रदेशे यः स्वयंभूर्भृङ्गा देवः स्वयं साक्षात्स्वरूपेण किल प्रसिद्धं वसति, स जगत् त्वां

१ 'जप्त' इति जीवातुर्व्रततः पाठः । २ 'एतद्देव स्वयं', एतद्देवमेव स्वाराज्यम्, भयमेवेन्द्रः, स्वमेवेन्द्राणी भव, इति रूपान्तरकारः' इति जीवातुः ।

त्वाद्यक्षणमनन्यकल्पमनन्यसदृशं निजशिल्पं निजनिर्माणं विलोक्य सर्वेषु कारुषु शिल्पिषु विषये करेण र्दपं गर्भं करोतु । एवं सुन्दरतरशिल्पनिर्माणकुशलो भद्रन्यस इत्यो न विद्यत इति त्वां वीक्ष्य तस्य बुद्धिर्दृष्टव्यतीति भावः । अन्येन कल्प्यते निर्मायत इत्यन्यकलं तन्न भवति । अन्येन निर्मातुमशक्यमित्यर्थः । अन्यस्मादीषद्भूतमेवं न भवति । कल्पवन्तं वा ॥

न्यग्रोधनादिव दिवः पतदातपादेन्यग्रोधमात्मभरधारमिवाचरोहैः ।
तं तस्य पाकिफलनीलद्रुत्युतिभ्यां द्वीपस्य पश्य शिखिपन्नजमातपन्नम् ३०

न्यग्रोधेति ॥ हे भैमि, त्वं तं न्यग्रोधं वदं तस्य द्वीपस्यातपन्नमिवातपन्नं छत्रतुल्यं पश्य । किंभूतं न्यग्रोधम्—दिव आकाशात्पतत आतपादेऽन्यग्रोधः न्यक् अपोदेशे रोष-
नाभिराकरणादिव न्यग्रोधं 'न्यक् दण्डि' इति न्यग्रोध इति सान्त्वयम् । अतिशीतल-
च्छायमित्यर्थः । तथा—अचरोहैः शाखोत्पन्नमूलैः कृत्वा आत्मभरं धारयति एवंभूतमिव
स्थितम् । किंभूतमातपन्नम्—पाकीनि फलानि नीलानि दलानि पर्णानि च तेषां पुतिभ्यां
रक्तनीलशोभाभ्यां कृत्वा शिखिपन्नजं रक्तनीलमयूरपन्नविरचितम् । समस्तमपि द्वीपं तच्छाद्ये
वर्तत इति बोधः । अन्योऽपि बहुतरं भारं हस्तादिना धारयति । 'न्यग्रोधस्य च केवलस्य'
इति निपाताभ्यग्रोधशब्दः साधुः ॥

न श्वेततां चरतु वा भुवनेषु राजहंसस्य न प्रियतमा कथमस्य कीर्तिः ।
चित्रं तु यद्विशदिमाद्वयमाविशन्ती क्षीरं च नाम्बु च मिथः पृथगातनोति ३१

नेति ॥ अस्य राजहंसस्य राजसु अष्टस्य प्रियतमास्नन्तमभिगता कीर्तिः श्वेततां शुभ्रतां
कथं न चरतु गच्छतु । अपितु गच्छत्येव । तथा—भुवनेषु लोकत्रयेऽपि कथं न गच्छतु ।
लोकत्रयमपि व्याप्नोत्येव । वद—कथं न श्वेततां श्वेता भवतु । अपितु श्वेता भवत्येव ।
त्रैलोक्ये चरत्येव । हंसस्यापि प्रियतमा योपिदपि श्वेता भवति । तथा—भुवनेषुदकेषु वा
कीडति विषादि गृहयति वा अत्र नाशयेत् । विशदित्रो धवलताया अद्वैतं एक्यमादिशन्ती
त्रैलोक्यं श्वेतीकुर्वती क्षीरं दुर्यं चाम्बु च मिथः परस्परस्मात्पृथक् नातनोति मित्रं न करोति
इदं तु चित्रम् । हंसी हि मिथं क्षीरनीरं विविकं करोति इयं तु तयोरभेदं करोतीत्याश्चर्यम् ।
अविशुद्धा त्रैलोक्यव्यापिनी चास्य कीर्तिः, वदान्वधावमिति भावः । अद्वैते चाभेद एव
युक्तः । 'जीवनं भुवनं वनम्', 'विष्टं भुवनम्' इत्यमरः । पक्षे 'श्विता वणं' इत्यस्मादोद्वेष्टा ॥
शूरेऽपि सूरिपरिपटप्रथमार्चितेऽपि शृङ्गारभङ्गिमधुरेऽपि कलाकरेऽपि ।
तस्मिन्नवद्यमियमाप तदेव नाम यत्कोमलं न क्लिप्तं तस्य नलेति नाम ॥३२॥

शूर इति ॥ इयं भैमी तस्मिन्नाशि तदेवावयं दूषणं । नामेति प्रसिद्धो । आप । तत्किम्—

१ 'प्रसिद्धमातपन्नं तद्विरचितम्' इति निमिषगुणजातिसरूपोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्भ्याम् । अस्माकं
प्रथमोत्प्रेक्षया अङ्गाङ्गिभावेन सजातीयसंस्कारः । द्वितीयया सजातीयसंसृष्टिः इति जीवातुः । २ 'स
चाविवेको वाक्यगुणतो, न स्वरूपत इति विरोधसमाधानाद्विरोधामासोऽलंकारः । तथा—'विशदिमा-
द्वयमादिशन्ती' इत्यनेन सामान्यालंकारः । तस्य विशेषणत्वा क्षीरनीराविवेकहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं
कान्धर्वादिहम् । पूर्वार्थे च त्रैलुभवनचारित्पराजहंसप्रियतमात्वात्पक्षिणी क्लिष्टप्रस्तुतकीर्तिविशेषणसा-
म्पादप्रस्तुतराजहंसप्रतीतिः केवसंकीर्णोपेक्षामासोक्तिरित्येतेभिः सजाङ्गाङ्गिभावेन पूर्वोक्तस्य विरोधा-
नासस्य संस्कारः इति जीवातुः ।

यत्तस्य सवनस्य किलेति प्रतिदं नल इत्यामन्त्रणयोगं संकुञ्चयन्तं कोमलं मधुराक्षरं नाम नास्तीत्येतदेव दूषणम् । किंभूते-श्वरेऽपि । तथा-सूरिपरिषदि विद्वत्तभाषां प्रथमाचितेऽपि प्रथमगण्येऽपि । तथा शृङ्गारभङ्गाया शृङ्गाररचनया मधुरे मनोहेऽपि । तथा-कलानां गीता-दिचतुःषष्टिकलानामाकरेऽपि । शैश्यापाण्डित्यशृङ्गारित्वकलाकांशालिगुणयुक्तेऽपि । वरगुणेषु सत्सुपि भङ्गेऽनुरागात् नावरीष्टेति भावः ॥

भ्रूवल्लिवेहितमथाकृतिभङ्गिमेया लिङ्गं चकार तदनादरणस्य विज्ञा ।
राज्ञोऽपि तस्य तदलाभजतापवद्विधिहीनभूव मलिनच्छविभूमधूमः ॥३३॥

सुवह्नीति ॥ अथ विज्ञा ज्ञात्री एषा मैत्री तदनादरणस्य खनानादरणस्य लिङ्गं चिह्नं भ्रूवल्लिवेहितं धूलताचेष्टितमेवाकृतिभङ्गिनाकारविच्छित्तिम् । यद्वा पूर्वं भ्रूवल्लिवेहितं अद्यानन्तरे आकृतिभङ्गिनामोदनेन च चकार । भ्रूवल्लनेनामोदनेन च तं निराचकारेत्यर्थः । तस्मै राज्ञोऽपि मलिनच्छवेर्मलिनकान्तेः यो भूमा बाहुत्यमेव धूमस्तस्या अलाभाज्यातस्यापच्छङ्क्षणो वद्विज्ञस्य चिह्नीवभूव लिङ्गमावीत् । इयामशोभा दृष्ट्वा जनेन तस्य विरहज्वरोऽनुमित इत्यर्थः । धूमोऽर्धोलिङ्गे ॥

राजान्तरामिमुखमिन्दुमुखीमर्थनां जन्या जनीं हृदयवेदितयैव निन्युः ।
अन्यानपेक्षितविधौ न खलु प्रधानवाचां भवत्यवसरः सति भव्यभृत्ये ॥३४॥

राजेति ॥ अथ जन्या यानवाहाः इन्दुमुखीमेनां जनीं वधूं हृदयवेदितयैव मैत्र्याशयशास्त्रतयैव 'पुरो गच्छत' इत्यादिभैमीवचनमन्तरेणैव राजान्तरस्यामिमुखं निन्युः । यतोऽभिप्रायः । खलु यस्मादन्येन स्नामिवचनादिना स्वीयप्रवर्तनाविषयत्वेनानपेक्षितो विधिर्व्यापारो यस्यैवंविधे स्नामिवचनानपेक्षकारिणि भव्ये कुशलतरे भृत्ये सेवके सति प्रधानवाचां स्नामिवचसामवसरः प्रत्याव एव न भवति । तस्मात्तदभिप्रायं ज्ञात्वान्यत्र निन्युरिति युक्तम् । अनपेक्षितमन्यत्वा-मिवचनादि येन एवंविधो निधिर्भवेति वा । अन्यशब्दस्याद्विदित्वादितात्पूवनिपातः ॥

ऊचे पुनर्भगवती नृपमन्यमस्य निर्दिश्य दृश्यतमतावमताश्विनेयम् ।
आलोक्यतामयमये कुलशीलशाली शालीनतानतमुदस्य निजास्यबिम्बम् ३५

ऊच इति ॥ भगवती देवी दृश्यतमतया सुन्दरत्वेनावमतां जितावाश्विनेयावाश्विनोकुमारौ येन एवंभूतमन्यं नृपमस्य निर्दिश्य दर्शयित्वा पुनरुचे । किमूचे इत्यत आह—अये मैमि, शालीनतया लज्जया आनतं नम्रं निजास्यबिम्बमुदस्रोत्रमप्य कुलशीलाभ्यां शालत एवंभूतोऽयं राजा आलोक्यताम् ॥

एतत्पुरःपठदपभ्रमवन्दिबुन्दवान्दम्बरैरनवकाशतरेऽम्बरेऽस्मिन् ।
उत्पत्तुमस्ति पदमेव न मत्पदानामर्थोऽपि नार्थपुनरुक्तिषु पातुकानाम् ३६

एतदिति ॥ हे मैमि, एतत् पुरः पठत् अपभ्रमे गतभ्रमं यद्वन्दिबुन्दं तस्या वान्दम्बरै-र्वैननविलासैः कुत्सा अनवकाशतरेऽदितरां निरवकाशेऽस्मिन्नम्बर आकाशे मत्पदानां मम एतद्वर्णनसंबन्धिनां सुवन्ततिष्ठन्तानां पदानामुत्पत्तुमुपेतुं पदमेवावकाश एव नास्ति । आकाश-शाश्रिता हि शब्दास्तैस्तैश्च निरवकाशत्वान्मद्वचनानवकाशः । तथा—अर्थपुनरुक्तिषु पातु-

१ 'अत्रानुमानाङ्कारः' इति जीवातुः । २ 'जनाः' इति जीवातुमुखावबोधार्थमतः पाठः ।
३ 'अर्थान्तरन्यासः' इति जीवातुः ।

कानां मत्पदानामर्थोऽपि नास्ति । मयाभिधेयाः शब्दास्तेषामर्थोऽतदीयैर्मागधैरेवोच्यन्ते । ततश्च शब्दपौनरुक्त्यमर्थपौनरुक्त्यं च दोषो मम आपरस्वत इत्यर्थः । एतद्वर्णनं ममापि संमतमित्येनं वृणीष्वेति भावः । बहुमिर्व्याप्तेऽन्यस्मिन्नपि स्थाने चरणावकाशो न भवति । उत्तत्तुम्, अनिटः पश्यतेऽनुम् ॥

नन्वत्र हव्य इति विश्रुतनाम्नि शाकद्वीपप्रशासिनि सुधीषु सुधीभवन्त्या । एतद्भुजाविरुद्धवन्दिजयानयापि किं रागि राजनि गिराजनि नान्तरं ते ३७ नन्विति ॥ ननु भैमि, ते आन्तरं मानसमेतस्य राज्ञो भुजयोर्विरुद्धं प्रतापः तस्य स्तुतिपाठका ये बन्दिनस्तैभ्यो जाता एवंभूतयाध्वनया गिरा हव्य इति विश्रुतनाम्नि अप्राप्तिराजनि रागि अनुरागयुक्तं किं नाजनि । प्रश्नकाकुः । कुतो नाजनीति वा । किंभूते—शाकद्वीपप्रशासिनि शाकद्वीपाधिपे । किंभूतया गिरा । सुधीषु पण्डितेषु सुधीभवन्त्या अस्तीभवन्त्या । आकर्ण्यतां विदुषामस्मृतरूपया । विदुषामेवास्मृतरूपया न त्वन्यजनानामिति विरागसूचनम् ॥ शाकः शुक्लच्छदसमच्छविपञ्चमालभारी हरिष्यति तरुस्तव तत्र चित्तम् । यत्पल्लवौघपरिरम्भविजुम्भितेन ख्याता जगत्सु हरितो हरितः स्फुरन्ति ३८

शाक इति ॥ तत्र द्वीपे स शाकनामा तरुस्तव चित्तं हरिष्यति । किंभूतः—शुक्लच्छदः क्षीरपक्षः समा छविष्येणमेवंभूतानि पत्राणि तेषां मालां विमर्तति । स कः—यस्य शाकस्य पल्लवाधानो परिरम्भः संवन्धस्तस्य विजुम्भितेन विलसितेन हरितो नीलवर्णाः सत्यो जगत्सु हरित इति ख्याताः स्फुरन्ति । एतत्पल्लवसंवन्धेन शिखां हरित इति सान्न्ध्यं नाम जातमित्यर्थः । मालभारी, 'इष्टकेषांका—' इति हेल्सः ॥

स्पर्शेन तत्र किल तत्तरुपञ्चजन्मा यन्मारुतः कमपि संमदमादधाति । कौतूहलं तदनुभूय विधेहि भूयः श्रद्धां पराशरपुराणकथान्तरेऽपि ॥ ३९ ॥

स्पर्शेनेति ॥ तत्र शाकद्वीपे स चासौ तरुश्च ततरुः शाकः तस्य पत्रेभ्यो जन्म यस्य एवंभूतो मारुतः स्पर्शेन कृत्वा कमप्यपूर्वं संमदं हर्षमादधाति करोतीति यत् किल भूयते त्वं तत् कौतूहलमनुभूय भूयः पुनः पराशरपुराणस्य विष्णुपुराणस्य कथान्तरेऽप्याख्यानान्तरेऽपि धृष्टामास्तिष्यबुद्धिं विधेहि कुरु । 'यत्पञ्चधातसंस्पर्शादाहादो जायते परः' इति विष्णुपुराणवचनम् । अस्य श्रवणारसत्यत्वं विद्यते । अनुभवादपि सत्यत्वं जानाहीत्यपि भूयःशब्दार्थः । भूयसी चासी श्रद्धा चेति वा ॥

क्षीरार्णवस्तवकटाक्षरुचिच्छटानामन्वेतु तत्र विकटायितमायताक्षि । बेलारवनीवनततिप्रतिविम्बचुम्बिकिर्मरितोर्मिचयचारिमचापलाभ्याम् ४०

क्षीरेति ॥ हे आयताक्षि विशालनयने, क्षीरार्णवः बेलारव्यां बेलारव्यां वनततिवैनपट्टिः तस्याः प्रतिविम्बचुम्बी प्रतिविम्बधारी, अत एव किर्मरितः नानावर्णो जातः विचित्रित लर्मिचयस्तरङ्गसङ्घस्तस्य चारिमा सौन्दर्यं चापलं चञ्चलत्वं च ताभ्यां कृत्वा तव कटाक्षस्य रुचीनां कान्तीनां छटाः परम्पराह्यासां विकटमितं विलसितमन्वेत्वनुकरोतु । क्षीरमयत्वा-

१ 'विष्णु हरिच्छन्दप्रवृत्तेर्हरितवर्णनिमित्तायाः शाकतरुपल्लवच्छायास्तुरागनिमित्तत्वात्संवन्धेऽपि तत्संवन्धेकेस्तद्व्याप्तिशब्दोक्तिः तथा च तस्य तरो(वि)स्तारो व्यप्यत इत्येककारेण वस्तुचर्चः' इति जीवातुः । २ 'अन्वेतु' इति जीवातुसंवाटः ।

स्वतः शुभाः वीर्यपूज्यप्रतिबिम्बसंवन्याय नीलाः क्षीरोदतरास्तववीर्यश्रेतनीलविशालकटाक्ष-
कान्तितुल्या मयन्विलयैः । मिहृटावितम्, लोहितादेराकृतिमणत्वात्कवचपन्ताद्भावे निष्ठे ॥

कल्लोलजालचलनोपनतेन पीवा जीवातुनानवरतेन पयोरसेन ।

अस्मिन्नखण्डपरिमण्डलितोरुमूर्तिरध्यास्यते मधुमिदा भुजगाधिराजः ४१

कल्लोलेति ॥ अस्मिन्क्षीरोदे मधुमिदा श्रीविष्णुना भुजगाधिराजः शेषोऽप्यास्यतेऽवि-
ष्टोयते । किभूतः शेषः—अनवरतेन भूयसा पयोरसेन दुग्धरसेन कृत्वा पीवा परिपुष्टः ।

किभूतेन—कल्लोलजालस्य तरङ्गसहस्य चलनेन कृत्वा उपनतेनान्तिकागतेन । तथा—जीवा-
तुना प्राणधारणहेतुत्वाजीवनीयधभूतेन । किभूतः—अखण्डं सर्वदा परिमण्डलिता उर्वी मूर्तिः
परीरं यस्य । श्रीविष्णुस्तत्र पूज्यो देव इत्यर्थः । पीवा, कनिषि 'धुमास्था-' इतीकारः ॥

त्वद्रूपसंपदवलोकनजातशङ्का पादाब्जयोरिह कराङ्गुलिलालनेन ।

भूयाधिराय कमला कलितावधाना निद्रानुबन्धमनुरोधयितुं धवस्य ॥४२॥

त्वदिति ॥ हे भूमि, इह क्षीरोदे कमला श्रीः पादाब्जयोश्चरणकमलयोः कराङ्गुलिभि-
र्लालनेन संवाहनेन धवस्य श्रीविष्णोर्निद्रानुबन्धं निद्रानैरन्तर्ग्यं चिरायानुरोधयितुं वर्धयितुं
कलितावधानाङ्गीकृतावधाना सावधाना भूयाद्भवतु । किभूता—त्वद्रूपस्य वा संपत्तस्या अव-
लोकनेन जाता शङ्का भयं यस्याः । भयं श्रीविष्णुरिमां चेद्दृश्यति, तर्हि मां विहायास्यामनु-
रक्तो भविष्यति, तन्मा भूदिति भिया मुतरां निद्रागमनार्थं करतलेन चरणसंवाहनपरैव
भवत्वित्यर्थः । भूम्या लक्ष्मीतोऽप्यतिसौन्दर्यं सूचितम् ॥

बालातपैः कृतकगैरिक्तां कृतां द्विस्तत्रोदयाचलशिलाः परिशीलयन्तु ।

त्वद्विभ्रमभ्रमणजभ्रमचारिधारिपादाङ्गुलीगलितया नखलाक्षयापि ॥ ४३ ॥

बालेति ॥ तत्र बालकद्वीपे उदयाचलरूपस्य पर्वतस्य शिलाः बालातपैरुदयाचलस्थसूर्य-
किरणैः, तथा नखलाक्षयापि कृतां कृतकगैरिक्तां कृत्रिमगैरिक्तां द्विः परिशीलयन्त्वनुभ-
वन्तु । द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां गैरिकतुल्या भवन्त्वित्यर्थः । किभूतया नखलाक्षया—तत्र विभ्र-
मेण विलासेन भ्रमणं वनविहारस्तस्माज्जातं भ्रमचारि खेदजलं तद्वारयन्त्येवंशीलाभ्याः पादा-
ङ्गुलीभ्यां गलितया निःसृतया । एतस्मिन्वृत्ते उदयाचले कीदृष्यसीति भावः ॥

नृणां करम्बितमुदामुदयन्मृगाङ्कशङ्कां सृजत्वनघजङ्घि परिभ्रमन्त्याः ।

तत्रोदयाद्रिशिखरे तच्च दृश्यमास्यं कश्मीरसंभवसमारचनाभिरामम् ॥४४॥

नृणामिति ॥ हे अनघजङ्घि सुन्दरजङ्घि, तत्र द्वीपे प्रसिद्धे वा उदयाद्रिशिखरे परि-
भ्रमन्त्यास्तच्च दृश्यं दर्शनयोग्यमास्यं मुक्तं करम्बितमुदां संजातानन्दानां नृणामुदयन्मृगाङ्क-
उदयावस्थबन्धसस्य शङ्कां भ्रमं सृजतु करोतु । किभूतं सुखम्—कश्मीरसंभवं कुङ्कुमं तस्य
समारचनया उद्गतैरेनाभिरामं रमणीयम् । उदयाचले आरणावबोधमुखदर्शनात् चन्द्र एवा-
यमुदितः किमिति बुद्ध्या सर्वेषां हर्षो भविष्यति । तस्मादेनं दृषीष्येति भावः । अनघजङ्घि,
'नासिकोदरौष्ठ-' इति वीर्ये ॥

१ 'अत्र किमिदमिदमिदमस्य सितासितत्वसाहचर्याद्विहासस्य कटाक्षविहासस्मारकत्वात्तया सरणा-
त्कारः' इति जीवातुः । २ ययमुत्तराय लोको जीवातु-मुखावबोधयोगीति । ३ 'संदेहभा-
न्तिमत्तोरन्यतरोऽर्थकारोऽस्तु' इति जीवातुः ।

एतेन ते विरहपावकमेव तावत्कामं स्वनाम कलितान्वयमन्वभावि ।
अङ्गीकरोषि यदि तत्तत्र नन्दनाद्यैर्लब्धान्वयं स्वमपि नन्वयमातनोतु ॥४५॥

एतेनेति ॥ हे भैमि, एतेन राज्ञा ते तव विरहपावकमेव प्राप्य कामं निश्चितं तावत्प्र-
थमं हव्य इति स्वनाम कलितान्वयमनुगतार्थमन्वभाव्यन्वभूयत । हव्येनाग्निं प्राप्य यधानुभू-
यते तद्गदनेनानुभूतमित्यर्थः । अतो हूयते इति हव्यम् । यदि अधुना त्वमेनमङ्गीकरोषि
कृष्णे तत्तर्हि अयं तव नन्दनाद्यैः पुत्रपौत्राद्यैः कृत्वा स्वमात्मानमपि लब्धान्वयं ननु निश्चितं
प्राप्तवंशमातनोतु । ननु संबोधने वा । अन्वयः संबन्धो वंशश्च । यदीत्यनेन स्वीकारस्य
पाक्षिच्छर्वं योतयति ॥

लक्ष्मीलतासमवलम्बेभुजद्रुमेऽपि वाग्देवतायतनमञ्जुसुखाम्बुजेऽपि ।
सामुञ्च दूषणमजीगणदेकमेव नार्यो बभूव मघवा यदमुष्य देवः ॥ ४६ ॥

लक्ष्मीति ॥ सा भैमी अमुञ्च हव्ये एकमेव दूषणमजीगणत्, यत्—मघवा देवोऽमुष्य
अर्घ्यो याचको न बभूव । किंभूते—लक्ष्मीरूपाया लतायाः समवलम्ब आधारभूतो भुजलक्षणो
द्रुमो यस्य तस्मिन्समृद्धराज्येऽपि । तथा—वाग्देवतायाः सरस्वत्या आयतनं स्थानं मञ्जु
सुन्दरं सुखाम्बुजं यस्य एवंविधेऽपि चतुःपष्टिकलाप्रवीणेऽपि । इन्द्रो नलस्य याचको जातो
न त्वस्य । नलस्यास्य महदन्तरमित्यर्थः ॥

लक्ष्मीविलासवसतेः सुमनःसु मुख्यादस्माद्विरूप्य भुवि लब्धगुणप्रसिद्धिम् ।
स्थानान्तरं तदनु निन्युरिमां विमानवाहाः पुनः सुरमितामिव गन्धवाहाः ४७

लक्ष्मीति ॥ विमानवाहा अस्मात् राज्ञो विकृष्णापनीय तदनु तदनन्तरं पुनः स्थाना-
न्तरं श्मो भैमी निन्युरन्वं राजानं प्रापयामासुः । के कस्मात्कामिव—गन्धवाहा वायवः
सुमनःसु पुष्पेषु मुख्यात्पद्माद्विरूप्य गुणन्वितामिव । स्थानान्तरं नयन्ति तथेत्यर्थः ।
किंभूतादस्मात्—लक्ष्मीविलासस्य वसतेऽहं । पद्यमपि तथा । तथा—सुमनःसु पण्डितेषु
मुख्यात् । किंभूतामिमाम्—भुवि लब्धा गुणेन सौन्दर्यादिना प्रसिद्धिर्यथा ॥

भूयस्ततो निखिलवाङ्मयदेवता सा हेमोपमेयतनुभा समभाषतैनाम् ।
एते स्वबाहुबहुवारनिवारितारि चित्ते कुरुष्व कुरुविन्दसकान्तिदन्ति ॥४८॥

भूय इति ॥ ततः सा निखिलवाङ्मयदेवता हेमा नाम देवाज्ञना तदुपमेया तामदृशी
तनुभाः कार्यकान्तिर्वस्यास्तामेनां सुवर्णसदृशकार्यकान्ति वा भैमी भूयोऽभाषत ऊचे । हे कुरु-
विन्दैः माणिक्यमणिभिः सकान्तयः सदृशा दन्ता यस्यास्तत्संशुद्धिः, त्वं स्वबाहुभ्यां बहुवारं
निवारिता अरयो येन तमेनं पुरोवर्तिनं रूपं चित्ते कुरुष्व । कृणीष्वेत्यर्थः । 'स्वबाहु-' इत्य-
नेन परानपेक्षं शौर्यं सूचितम् । 'कुरुविन्द-' इत्यनेन बहुताम्बूलमक्षणादन्तानामारक्त्यं
सूचितम् । सकान्तीत्यत्र सदृशशब्दपर्यायेण सहपदेनास्त्रपदविग्रहः समासः कार्यः । तत्र
'वोपसर्जनस्य' इति समासः । दन्ती इत्यत्र संयोगोपधावेऽपि 'नात्तिकोदर' इति ऋच् ॥

द्वीपस्य पश्य दयितं द्युतिमन्तमेनं कौञ्जस्य चञ्चलदृगञ्चलविभ्रमेण ।
यन्मण्डले स परिमण्डलसंनिवेशः पाण्डुश्चकास्ति दधिमण्डपयोधिपूरः ४९

द्वीपस्येति ॥ हे भैमि, त्वं कौञ्जस्य द्वीपस्य दयितं पतिं द्युतिमन्नामानम् । अथ च तेज-

स्निग्धं राजानं चबलो बो दग्धलः दग्धान्तास्तस्य विभ्रमेण विलासेन कटाक्षेण पश्य । अनु-
रागेण पश्येत्तथैव । यस्य राज्ञो मण्डले राज्ये कौशदीपं परितो मण्डलो वर्तुलः संनिवेशोऽव-
स्थानं यस्य स प्रतिद्वः पाण्डुः शुभ्रो दधिमण्डसंज्ञकः पयोधिः तस्य पूरः प्रवाहश्चकस्ति ।
क्रिष्ण इति पुराणेषु श्रूयते—‘कौशदीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन च । आवृतः सर्वतः कौश-
दीपतुल्येन मानतः’ इति विष्णुपुराणम् । मरीचशर्करादिमिश्रं मस्तु इत्यपरपर्यायं किञ्चिद्-
बीभूतदधि मण्डमित्युच्यते । ‘मण्डं दधिमनं मस्तु’ इत्यमरः ॥

तत्रादिरस्ति भवदद्विविहारयाची क्रौञ्चः स्फुरिष्यति गुणानिव यस्त्वदीयान् ।
हंसावलीकलकलप्रतिनादवाग्भिः स्कन्देषु वृन्दविवरैर्विवरीतुकामः ॥ ५० ॥

तत्रेति ॥ तत्र द्वीपे स कौशोऽग्निः भवत्वास्तवाङ्गिविहारश्चरणविलासगतिस्तं याचते
एवंशीलोऽस्ति । स कः—यः त्वदीयान्गुणान्यौन्दर्वाधीन् हंसावस्थाः कलकलानां विस्तारानां
प्रतिनादः प्रतिशब्दः स एव वाग्येधामेवंभूतैर्मुखतुल्यैः स्कन्दस्य इष्वो वाणालेषां वृन्दानि
तैः कृतानि विवरानि छिद्रानि तैः कृत्वा विवरीतुकाम इव वर्णयितुकाम इव स्फुरिष्यति ।
स्कन्देन वाणैः पर्वते छिद्रानि कृतानि, तेन कौशदारण इति तस्य नाम जातमिति पुराणम् ॥
वैदर्भिर्मिर्मदलपूजनयापि यस्य गर्भे जनः पुनरुदेति न जातु मातुः ।

तस्यार्चनां रचय तत्र सृगाङ्गमौलेस्तन्मात्रदैवतजनाभिजनः स देशः ॥ ५१ ॥
वैदर्भोति ॥ हे वैदर्भि मैमि, जनो यस्य दर्मदलेन वा पूजना तयापि मातुर्गर्भे जातु
कदाचिदपि पुनर्नोदेति नोत्पद्यते । तन्मात्रेणैव मुक्तजात्युतः संसारं न यातीत्यर्थः । पुष्पा-
दिपूजया पुनर्नोदेतीति किं वाच्यमित्यपेक्षयः । त्वं तत्र देवे तस्य हरस्यार्चनां पूजां रचय ।
नतः स देशः स एव तन्मात्रं शिव एव दैवतं येषां ते जनाश्च तेषामभिजन उत्पत्तिस्था-
नम् । तस्मात्त्वमपि तं पूजयेत्तथैव । ‘कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूमावप्यथ हायनाः’ इत्यमरः ॥

चूडाप्रचुम्बिमिहिरोदयशैलशीलस्तेनाः स्तनं धयसुधाकरशेखरस्य ।

तस्मिन्सुवर्णरसभूषणरम्यहर्म्यभूषुद्धटा घटय हेमघटावतंताः ॥ ५२ ॥

चूडाप्रेति ॥ तस्मिन्द्वीपे स्तनं धयो बालः सुधाकरध्वन्द्रः शेखरे मौली यस्य शिवस्य
सुवर्णरस एव भूषणमेवंभूतानि अतएव रम्यानि यानि हर्म्यानि तान्येव भूषतः पर्वतास्तेषां
घटाः परम्पराः घटय रचय । किंभूताः—हेमघटावतंताः उपरि सुवर्णकलशमूषिताः अत
एव चूडाप्रचुम्बी श्रुतामे स्थितः सूर्यो यस्य एवंभूत उदयशैलस्तस्य शीलं सभावः खस्यं तस्य
स्तेनाधोराः । शिवप्रीत्यर्थमुदयाचकलतुल्यान्प्रासादान् रचयेति भावः । घटयेति मित्वाङ्गुलः ॥
तस्मिन्मल्लिम्बुच इव सरकेलिजन्मघर्मोदविन्दुमयमौक्तिकमण्डनं ते ।

जालैर्मिलन्दधिमहोदधिपूरलोलकलोलचामरमरुत्तरुणि छिनत्तु ॥ ५३ ॥

तस्मिन्निति ॥ भो तरुणि, प्रादुर्भूतयौवने, तस्मिन्देशे जालैर्गवाक्षैः मिलित्वागच्छन् दर्शो
महोदधितस्य पूरः तस्य लोलाः कलोलस्त एव झुञ्जत्वादैर्घ्याच्च चामरानि तेषां भरतु मलि-
म्बुचक्षोर इव सरकेलेर्जन्म येषां ते घर्मोदनिन्दवः तन्मवानि मौक्तिकानि तद्रूपं मण्डनं

छिनत्तपनमत्तु अपहरतु । क्षीतलवायुसंस्पर्शात्सुरतश्रमजातं घर्मोदकं शाम्यत्वित्यर्थः । चौरो-
ऽप्यपरहारेण प्रविश्य मुक्ताधामरणं हरति । उद्विग्नित्वञ्च 'मन्योदन-' इत्युदादेशः ॥

एतद्यशो नवनवं खलु हंसवेषं वेशन्तसंतरणदूरगमक्रमेण ।

अभ्यासमर्जयति संतरितुं समुद्रान्गन्तुं च निःश्रममितः सकलान्दिगन्तान् ॥

एतदिति ॥ हंसस्य वेष आकारो यस्य नवनवं प्रतिदिनमपूर्वं भवत् एतस्य यथा वेश-
न्तस्य पल्लवस्य संतरणदूरगमनयोः क्रमेण परिपाठ्या, पल्लवस्य संतरणे विषये दूरगमकमेण
पूर्वं सुरसोऽधं पश्चात्किञ्चदधिकं ततोऽपि परतीरं अनया परिपाठ्या वा समुद्रान्संतरीतुमुत्त-
रीतुं इतः समुद्रेभ्य एतदेवाद्या निःश्रमं श्रमरहितं यथातथा सकलान्दिगन्तान्दिक्प्रान्तांश्च
गन्तुं प्राप्नुमभ्यासमर्जयति । खलु निश्चये उत्प्रेक्षायां वा । श्वेतत्वादंसानां तद्रूपं यथासा-
धृतम् । हंसा न भवन्ति किं त्वेतदेषा एव । अन्योऽपि महानद्यादितरणार्थं बाष्पादौ तरणे-
नाभ्यासं करोति । नवं चाभ्यासयोर्मयं भवति । बालाभ्यासो हि दृढतर इत्यर्थः । नवनवमिति
प्रकारे द्विरुक्तिः । अर्जयतीति वर्तमानप्रयोगाद्यसोऽल्पत्वसूचनादस्मिन्ननादरः सूचितः ॥

तस्मिन्गुणैरपि भूते गणनादरिद्रैस्तन्वी न सा हृदयबन्धमवाप भूपे ।

दैवे निरुन्धति निबन्धनतां बहन्ति हन्त प्रयासपरुषाणि न पौरुषाणि ॥५५॥

तस्मिन्निति ॥ सा तन्वी भैमी गणनादरिद्रैरसंख्यैर्गुणैः भूते पूर्णैरपि तस्मिन्भूपे सुति-
मति हृदयबन्धं मनोऽभिलष्यं नावाप । गुणवति तस्मिन्कर्म न प्रापेत्तत आह—दैवे निरु-
न्धति कार्यप्रतिबन्धके सति प्रयासेन बुद्धादियज्ञेन परुषाणि दुःसहान्यपि पौरुषाणि पुरुष-
काराः कार्यं प्रति निबन्धनतां कारयन्तां न बहन्ति न धारयन्ति । हन्त खेदे । दैवनिरो-
धाद्गुणवत्ताप्यनुरागहेतुर्नाभूदित्यर्थः । वायुरादिगुणेषु हरिणादिवन्धनं प्राप्नोति । अस्यास्तु
हृदयं गुणेषु पतितमपि बन्धनं न प्रापेत्तात्पर्यमिल्यर्थः ॥

ते निन्यरे नृपतिमन्यमिमाममुष्मादंसावतंसशिविकांशभृतः पुमांसः ।

रत्नाकरादिव तुषारमयूखलेखां लेखानुजीविपुरुषा गिरिशोत्तमाङ्गम् ॥५६॥

त इति ॥ असंयोः स्कन्धयोरवतंसा भूषणीभूताः शिविकांशाद्यान्विभ्रंति ते पुमांसो
यानवाहाः इमां भैमीममुष्माद्राङ्गः सकाशादन्यं नृपतिं निन्यरे । तत्र दृष्टान्तः—लेखा देवा
एवानुजीविपुरुषाः सेवकपुरुषा रत्नाकरानुषारमयूखलेखां चन्द्रकलां गिरिशोत्तमाङ्गं शंकर-
मूर्धानमिव । 'लेखा अदितिनन्दनाः' इत्यमरः ॥

एकैकमेद्भुतगुणं ध्रुतदूषणं च हित्वान्यमन्यमुपगत्य परित्यजन्तीम् ।

एनां जगाद् जगद्विजितपादपद्मा पद्मामिवाच्युतभुजान्तरविच्युतां सा ५७

एकैकमिति ॥ जगद्विजितपादपद्मा त्रिलोकीपूजितचरणकमला सा सरस्वती एनां भैमी
जगाद् । किंभूताम्—अद्भुता गुणा यस्य तम्, तथा—ध्रुतदूषणं गतदूषणमेकैकं रूपं हित्वा
अन्यमन्यं तादशमेव नृपमुपगत्य प्राप्य परित्यजन्तीम् । तथा—अच्युतभुजान्तराद्विणुव-
शःस्थलाद्विच्युतां समागतं पद्मा लक्ष्मीमिव स्थिताम् । लक्ष्मीरपि चाबल्लादेकैकं स्वकृता-

न्यमन्यं प्राप्य तमपि ह्यजति । यथा लक्ष्मीर्विष्णुं विनान्यत्र स्थिरा न तथा भैमी नलं
विनान्यत्र स्थिरा नेति सूचितम् ॥

ईशः कुशेशयसनाभिशये कुशेन द्वीपस्य लाञ्छिततनोर्यदि बाञ्छितस्ते ।
ज्योतिष्मता सममनेन वनीघनासु तत्त्वं विनोदय घृतोदतटीषु चेतः ॥५८॥

ईश इति ॥ हे कुशेशयं कमलं तस्य सनामी तत्तुल्यौ शयौ हस्तौ यस्याः तत्संबुद्धिः,
कुशेन कुशस्तम्बेन लाञ्छिततनोः विहितवपुषो द्वीपस्य ईशः स्वामी यदि ते तन बाञ्छितो-
ऽभीष्टस्तर्हि त्वं ज्योतिष्मतानेन राज्ञा समं सह वनीभिर्वनैर्घनासु निबिडासु घृतोदो घृतस-
मुद्रस्तस्य तटीषु चेतो विनोदय हर्षय । निबिडच्छापेषु घृतसमुद्रतटेषु एतेन सार्धं विहर ।
एनं वृणीष्वेति भावः । घृतोद इति 'वदकस्योदः संज्ञायाम्' इत्युदादेशः । कुशेशय इति,
'शयवास-' इत्यलङ्कारः ॥

वातोर्मिंदोलनचलदलमण्डलाग्रभिन्नाभ्रमण्डलगलज्जलजातसेकः ।

स्तम्बः कुशस्य भविताम्बरचुम्बिचूडश्चित्राय तत्र तव नेत्रनिपीयमानः ॥५९॥

वातेति ॥ हे भैमि, तत्र द्वीपे नेत्रनिपीयमानः नेत्राभ्यां सादरमवलोक्यमानः कुश-
स्तम्बः तव चित्रावाधर्थाय भविता । किंभूतः—अम्बरचुम्बिचूडो गगनलग्नशिखः । तथा-
अत एव वातोर्मिणो वातपरम्पराणां यद्वोलनं तेन चलन्ति चबलानि दलानि पत्राणि
तान्येव मण्डलाग्राः स्वस्त्रास्तैर्मिथं विदारितं यदभ्रमण्डलं तस्माद्भूतता स्रवता जलेन जातः
सेकः सेचनं यस्य । दलमण्डलस्य दलसमूहस्य अप्रैरिति वा ॥

पाथोधिमाधसमयोत्थितसिन्धुपुत्रीपत्पङ्कजार्पणपवित्रशिलासु तत्र ।

पत्या सहावह विहारमयैर्विलासैरानन्दमिन्दुमुखि मन्दरकन्दरासु ॥ ६० ॥

पाथोधीति ॥ हे इन्दुमुखि, तत्र कुशद्वीपे त्वं मन्दरकन्दरासु पत्या सह विहारमयैः
कीडावह्रुलैः कटाक्षविक्षेपादिभिर्विलासैरानन्दमावह शारय । किंभूतासु—पाथोधेः समुद्रस्य
माधसमये मन्थनकाले उत्थिता वा सिन्धुपुत्री लक्ष्मीस्तस्याः पत्पङ्कजार्पणेन पवित्राणि
शिलातलानि वासु । लक्ष्मीवत्त्वमपि शिलातोषानामन्यत्वं कुर्विष्यथैः । 'विहारमयैः' इति पाठे
सुरतादिक्रीडासमुत्पन्नैरित्यर्थः ॥

आरोहणाय तव सज्ज इवास्ति तत्र सोपानशोभिचपुरश्मवलच्छटाभिः ।

भोगीन्द्रवेष्टशतघृष्टिकृताभिरग्निभुग्धाचलः कनककेतकगोत्रगात्रि ॥ ६१ ॥

आरोहणायेति ॥ हे कनककेतकं स्वर्णकेतकं तस्य गोत्रं सृष्टं गात्रं नस्यास्तसंबुद्धिः
अतिगौरि, तत्र द्वीपे अग्नेः भुग्धाचलो मन्थानलो मन्दरः तव आरोहणाय सज्जः संनद्ध इवा-
स्ति । किंभूतः—भोगीन्द्रो वासुकिस्तेन कृतं वेष्टशतं तेन कृता वा घृष्टयः भर्पणानि तत्कृता-
भिरश्मवलच्छटाभिः शिलाभग्नपरम्पराभिः कृत्वा सोपानैरिव शोभि वपुः स्वरूपं यस्य । आ-
रोहणाय इवेति वा । 'भुग्धस्त्वान्त-' इति भुग्धः साधुः । गात्रोति, 'अग्रगात्र-' इति वीप् ॥

मन्थानगः स भुजगप्रभुवेष्टघृष्टिलेखावलज्ज्वलनिर्झरवारिधारः ।

त्वन्नेत्रयोः स्वभरयन्वितशीर्षोपशेषपाङ्गवेष्टिततनुभ्रममातनोतु ॥ ६२ ॥

मन्था इति ॥ हे भैमि, स मन्थानगो मन्दरः त्वन्नेत्रयोः स्वस्य मन्दरस्य भरेण

नखितान्याकान्तानि श्रीपाणि मस्तका यस्य स शेषो नागराजस्तस्य शेषेणावशिष्टेनाङ्गेन वेष्टिता तनुस्तस्य भ्रममातनोतु । किभूतः—भुजगप्रभुर्वासुकिस्तस्य वेष्टेन पृष्ठिर्धर्पणं तथा कृतासु वक्तव्याकारासु लेखासु वलयाकारेण वलन्त्यो धवलनिर्झरवारिधारा यस्मिन् । शेषस्य शुभ्रत्वा-
द्वारिधाराणां च रेखासु वलितत्वाद्भ्रान्तिः । शिरसि गाढं येनाकान्तः सर्पोऽवशिष्टेन तस्मैव जङ्घादि वेष्टयतीति सर्पजातिः । मन्थदोरकः शेष इति केचित् ॥

एतेन ते स्तनयुगेन सुरेभकुम्भौ पाणिद्वयेन दिविषड्भूमपल्लवानि ।
आस्येन स स्मरतु नीरधिमन्थनोत्थं स्वच्छन्दमिन्दुमपि सुन्दरि मन्दराद्रिः ६३

एतेनेति ॥ हे सुन्दरि, स मन्दराद्रिः ते एतेन स्तनयुगेन कृत्वा सुरेभ ऐरावतच्छस्य कुम्भौ, तथा—ते पाणिद्वयेन दिविषड्भूमः कल्पवृक्षस्तस्य पल्लवानि, तथा—ते आस्येनेन्दुमपि स्वच्छन्दं यथेच्छं स्मरत्विति सर्वत्र संबन्धः । किभूतमेतत्सर्वम्—नीरधिमन्थनोत्थं समुद्रमन्थनादुत्थितम् । समुद्रमथनसमये एतत्सर्वं दृष्टमासीत् । इदानीं त्वां दृष्ट्वा तत्सर्वं स्मरतु । ऐरावतकुम्भद्वयौ ते स्तनौ, कल्पवृक्षपल्लवसदृशं ते पाणिद्वयं, चन्द्रसदृशं ते मुखमिति भावः । अतः सुन्दरीति संबोधनम् । स्वच्छन्दमिति सर्वत्र संबन्धः । 'छन्दः पद्येऽभिलाषे च' इत्यमरः । 'नपुंसकमनपुंसकेन—' इत्येकपद्मावो नपुंसकत्वं नै ॥

वेदैर्बन्धोभिरखिलैः कृतकीर्तिरत्ने हेतुं विनैव धृतमित्यपराधयत्ने ।
मीमांसयेव भगवत्सृतांशुमौलौ तस्मिन्महीभुजि तयानुमतिर्न मेजे ॥ ६४ ॥

वेदैरिति ॥ तथा भैम्पा तस्मिन्महीभुजि अनुमतिः संमतिर्न मेजे । कया कस्मिन्निव—पूर्वमीमांसया भगवत्सृतांशुमौलौ शिव इव । किभूते—अखिलैर्लोकैर्बन्धुत्वैः सत्यैर्बन्धोभिः कृत्वा कृता कीर्तिः स्तुतिर्बलं स कृतकीर्तिर्यासौ रत्नं चेति । कृतं कीर्तिरत्नं यत्येति वा । तथा—हेतुं कारणं विनैव धृतौ नित्यं परार्थे परकार्ये नञो येन । श्लोपकारानपेक्षं कृतोपकारे । किभूते शिवे । अखिलैश्चतुर्भिर्वेदैः बन्धोभिर्महावाक्यैः कृत्वा कृतं कीर्तिरत्नं यशोरत्नं यत्येति । तथा—हेतुं कारणमन्तरेण धृतमित्यपराधयत्ने । परमकारुणिक इत्यर्थः । मीमांसापि वेदं प्रति कर्तृत्वमात्रेणेश्वरमार्गोक्तवती न तु सर्वथा नास्तीति । 'विशुद्धज्ञानदेहाय श्रिवेदीदिव्यचक्षुषे । श्रेयःप्राप्तिनिमित्ताय नमः सोमार्धधारिणे ॥' इति नमस्कारश्रवणार्थः ॥

तस्मादिमां नरपतेरपनीय तन्वीं राजन्यमन्यमथ जन्यजनः स निन्ये ।
स्त्रीभावधावितपदामविमृश्य याजामर्थी निवर्त्य विधनादिव विचित्रितम् ६५

तस्मादिति ॥ अथ अनन्तरं स जन्यजनो बाहकलोकः स्त्रीभावेन स्त्रीत्वेन धावितपदां चालितचरणां गच्छतेति चरणचालनेन संज्ञापयन्तीमिमां तन्वीं कृशाङ्गीं भैमीं तस्मात्नरपतेरपनीयाकृत्य अन्यं राजन्यं निन्ये प्रापयामास । तत्र दृष्टान्तः—अर्थो नाचकः अविमृश्य दातुं निर्धनत्वमविचार्य याज्यां विधनाद्विद्राजिबल्यं वित्तं धनेन विरां प्रतिदं यत्नितम् । वित्तं प्रतिदं वित्तं यस्य इति वा । एवंभूतमिव प्रापयन्तीत्यर्थः । किभूतां याज्याम्—'यजवाचयतविच्छ-

१ 'अथ कविसंमतसादृश्यमूलाद्भ्रान्तिवर्णनाद्भ्रान्तिमदलंकारः' इति जीवातुः । २ 'अथ कविसंग-
तसादृश्यसृष्टिनिबन्धनात्सर्गालंकारः' इति जीवातुः । ३ 'पूर्वोक्ता' इति जीवातुः । ४ 'मीमांस' इति यद्विष्ठा 'संपत्तभावेन' इति व्याख्यातं सुखावबोधायान् ।

प्रच्छरदो नष्ट इत्यस्मिन्नेव सर्वेषु पुंलिङ्गेषु पदेषु यावदाशब्दो नङ्गन्तो व्युत्पादितः ।
वाक्यस्याभावात्किञ्चन वर्तते इति श्रीस्वभावेन क्रीलित्तया धावितं पदं रूपं यस्याहाम् ॥

देवी पवित्रितचतुर्भुजवामभागा वागालपत्पुनरिमां गरिमाभिरामाम् ।

अस्वारिनिष्कपटपाणसनाथपाजेः पाणिग्रहादनुगृहाण गणं गुणानाम् ॥६६

देवीति ॥ पवित्रितः शोभितः चतुर्भुजवामभागो यथा एवंभूता वामूपा देवी पुनरिमां
मैमीमालपटुवाच । किंभूताम्—गरिम्णा कुलशीलसौन्दर्यादिगौरवेण सरस्वत्यागमनाद्धा
गौरवेण अभिरामां मनोज्ञाम् । हे मैमि, अरिषु निष्कृपः कृपापेन खड्गेन सनाथो युक्तः
पाणिर्यस्य एवंभूतस्यास्य पाणिग्रहात्परिणयात्स्वीयं गुणानां सौन्दर्यादीनां वणम् । अस्य
गुणसङ्गं वानुगृहाण । तुल्यगुणस्यास्य लाभात् ॥

द्वीपस्य शास्त्रमल इति प्रथितस्य नाथः पाथोधिना वलयितस्य सुराम्बुनायम् ।

अस्मिन्वपुष्पति न विस्मयसे गुणाब्धौ रक्षा तिलप्रसवनासिकि नासि किं वा ॥

द्वीपस्येति ॥ सुरा एव मदिरैवान्बु वस्य एवंभूतेन पाथोधिनाब्धिना वलयितस्य वेष्टि-
तस्य शास्त्रमल इति प्रथितस्य द्वीपस्य पतिरयम्, हे तिलस्य प्रसवः पुष्पं तत्प्रमाननासिकि,
त्वं गुणाब्धौ गुणसमुद्रे वपुष्पज्जामनि । अथ च सुन्दरशरीरेऽस्मिन् राजनि न विस्मयसेऽद्वृतं
किमिति न प्राप्नोषि । अपि त्वाद्यर्थं प्राप्नुमुचितम् । एवंविधेऽस्मिन् रक्षा वा किं नासि । अपि
तु रक्षा भव । एनं दृणीन्वेत्यर्थः । सुरासमुद्रपतित्वं दोषः । शरीरधारिणि गुणसमुद्रे
विस्मयो युक्तः । वपुष्पति, अतिशायने मतुप् । नासिकीति, 'नासिकोदर-' इति ङीप् ॥

विप्रे धयत्युदधिमेकतमं त्रसत्सु यस्तेषु पञ्चसु विभाय न सीधुस्मिन्धुः ।

तस्मिन्नेन च निजालिजनेन च त्वं सार्धं विधेहि मधुरा मधुपानकेलीः ६८

विप्र इति ॥ यः सीधुस्मिन्धुः सुरासमुद्रः विप्रेऽगस्त्ये एकतमं क्षारजलधि धनति पिबति
मति तेषु पञ्चसु दधिमण्डादिसमुद्रेषु अस्मानयं पास्यतीति त्रसत्सु सत्सु न विभाय तत्रसे ।
ब्राह्मणस्य सुरापानमिषेष्टात् मां न पास्यतीति यो नयं तस्मात् । त्वं तस्मिन्नेन सीधुसमुद्रे-
ऽनेन च राज्ञा सार्धं निजालिजनेन च सार्धं मधुरा रक्षा मधुपानकेलीः मधुपानकीदाः विधेहि
कुरु । एतद्वरणे मधुपानं कुलभम् ॥

द्रोणः स तत्र वितरिष्यति भाग्यलभ्यसौभाग्यकामैर्ममयीमुपदां गिरिस्ते ।

तद्वीपदीप इव दीप्तिभिरौषधीनां चूडामिलजलदकजलदर्शनीयः ॥ ६९ ॥

द्रोण इति ॥ तत्र द्वीपे स प्रसिद्धः लक्ष्मणविशाल्यीकरणार्थं हनूमता नीतो द्रोणनामा
गिरिः आग्नेयं मुहूर्तविशेषेण लभ्यं सौभाग्यसंबन्धि कामेन औषधीभिर्मूलैः वशीकरणं तद्-
पामुपदामुपायनं अन्यपरित्यागेन स्वयमेव पतिर्विधोपमुद्रे तथा वशीकरणमौषधिरूपमुपहारं ते
तुभ्यं वितरिष्यति । एवंविधमौषधं महता पुण्येन विना न लभ्यते त्वं तु तत्पतित्वादप्रयत्नेन
ताहामो भविष्यति । घन्या त्वमित्यर्थः । किमुतः—औषधीनां मृतसंजीवन्यादीनां वीप्तिभिः
तस्य द्वीपस्य द्वीप इव स्थितः । यतश्चूडासु शिखरेषु मिलन्तः संलग्ना जलदा एव कज्जलं तेन
दर्शनीयः सुन्दरः । 'मूलकमै तु कामैणम्' इत्यमरः । वशीकरणे कज्जलादि भवेति ॥

१ अत्र 'कामैर्ममयीमुपदाम्' इति परिणामात्संस्कारः । आतोष्यमाणो वशीयस्तद्विषयकामैर्माकारप्रति-
भागेन प्रकृतप्रभुत्वविशेषवर्धनोपयोगित्वाद् । अत्र 'दीप इव' इत्युल्लेखः संसृष्टिः, तस्मात् 'जलदक-
जल' इति 'रूपकैश्च संकरः' इति जीवातुः ।

तद्दीपलक्ष्मपृथुशास्त्रलितलजालैः क्षोणीतले मृदुनि मारुतचारुकीर्णैः ।
लीलाविहारसमये चरणार्पणानि योग्यानि ते सरससारसकोशमृद्धि ॥७०॥

तदिति ॥ हे सरसं नूतनं सारसं कमलं तस्य कोशो मुकुलं राशिर्वा तद्वन्मृद्धि मुकुमा-
राणि, मास्तेन चारु संनिवेशविशेषेण निविडं वा कीर्णैः प्रसारितैस्तस्य द्वीपस्य लक्ष्म निह-
भूतः पृथुमहाशास्त्रलितलस्य तूलजालैः कार्पाससमूहैः कृत्वा मृदुनि क्षोणीतले लीलावि-
हारसमये विलासगमनकाले ते तव चरणार्पणानि योग्यानि । भवन्त्विति शेषः । अतिमृद्वा
हि अतिमृदुनि स्थले गतिर्युक्ता ॥

एतद्गुणध्वजकालविजृम्भमाणतल्लोचनाञ्चलनिकोचनसूचितस्य ।

भावस्य चक्ररुचितं शिबिकाभृतस्ते तामेकतः क्षितिपतेरपरं नयन्तः ॥७१॥

एतदिति ॥ ते शिबिकाभृतः भावस्य भैम्यभिप्रायस्योचितं योग्यं व्यापारं चक्रुः ।
किंभूतस्य—एतस्य राज्ञो गुणध्वजकाले विजृम्भमाणा सा भैमी तस्या लोचनाञ्चलनिकोचनेन
नेत्रप्रान्तसंकोचनेन सूचितस्य नृपालंकरणरक्षेण दृष्टेन भैमीनेत्रसंकोचेन ज्ञापितस्य । किंभू-
तान्ते—एकतः क्षितिपतेरेकस्मात्तुपात् । अस्मादपुष्पत इत्यर्थः । तां भैमीमपरं राजानं
नयन्तः । प्रापयन्तः । नयतिर्हि कर्मा ॥

तां भारती पुनरभाषत नन्वमुष्मिन्कास्मीरपद्मनिभलज्जनानुरागे ।

अखण्डलेपमयदिग्जयकीर्तिराजिराजद्रुजे भज महीभुजि भैमिं भावम् ७२

तामिति ॥ भारती तां पुनरभाषत । ननु भैमि, त्वं अमुष्मिन्महीभुजि भावमनुरागे
भज कुतः । किंभूते—कास्मीरपद्मनिभेन कुङ्कुमानुलेपनव्याजेन लज्जः जनानामनुरागे यस्मिन्
तथा—अखण्डलेपनमयी चन्दनानुलेपनरूपा दिग्जयजनिता कीर्तिराजिः कीर्तिपरम्परा
तया राजन्ता भुजो यस्य । रागस्य लौहिल्याकीर्तयः शुभ्रत्वाकुङ्कुमात्वं चन्दनत्वं च युक्तम् ।
जनानुरागेणातिसमृद्धित्वं सूचितम् ॥

द्वीपं द्विपाधिपतिमन्दपदे प्रशस्तिं प्लक्षोपलक्षितमयं क्षितिपस्तदस्य ।

मेधातिथेस्त्वमुरसि स्फुर सृष्टसौख्या साक्षाद्यथैव कमला यमलार्जुनारेः ७३

द्वीपमिति ॥ हे द्वीपाधिपन्मत्तमातङ्गराजवन्मन्दपदेऽलसगमने भैमि, क्षितिपः प्लक्ष-
क्षेण वृक्षोपलक्षितं द्वीपं प्रशस्तिं पाठयति त्वाम् । तत्तस्मात् त्वं अस्य मेधातिथिनामो
राज्ञ इरसि आलिङ्गनेन सृष्टसौख्या सती तथैव स्फुर राजस्य । यथा यमलार्जुनारेर्विष्णोरसि
साक्षात्कमला सृष्टसौख्या सती स्फुरति । मेधा धारणावती बुद्धिरतिरिच्यस्य । अस्मैव त्वं
योग्येलेवकारो योग्यः । सृष्टसौख्यैवेति वा ॥

प्लक्षे महीयसि महीबलयातपत्रे तत्रेक्षिते खलु तवापि मतिर्भवित्री ।

खेलां विधातुमधिशस्त्रविलम्बितलोलाखिलाङ्गजनताजनितानुरागे ७४

प्लक्ष इति ॥ तत्र द्वीपे महीबलयातपत्ररूपे छत्ररूपे महीयस्यतिमद्विती इक्षे इक्षिते
सति खलु निधितं तवापि खेलां दोलारूपां कीडां विधातुं कर्तुं बुद्धिर्भवित्री भविष्यति ।
किंभूते—अधिशस्त्रं शास्त्रासु विलम्बिन्यो लोलास्ताभिलोकां अशिलमजं वस्त्राः तथा जन-

तया जनतायां जलितोऽनुरागो बभूव । तस्यां समुदितोऽनुरागो देव वा । लोकं दोलाकण्डं
हृष्टा दोलाक्रीडार्ता तवापीच्छा समुदेभ्यतीत्यर्थः ॥

पीत्वा तवाधरसुधां वसुधासुधांशुर्न श्रद्धधातु रसमिक्षुरसोदधाराम् ।

द्वीपस्य तस्य दधतां परिवेषवेपं सोऽयं चमत्कृतचकोरचलाचलाक्षि ॥ ७५ ॥

पीत्वेति ॥ हे चमत्कृतो भीतचकोरः तद्वचलाचले चधले अक्षिणी यस्मान्नात्संबुद्धिः ।
सोऽयं वसुधायां सुधांशुर्भूचन्द्रो राजा तवाधरसुधामोहामृतं पीत्वा इक्षुरसोदधारामिक्षुरस-
मुदोदकानां रसं खादं न श्रद्धधातु नाभिलषतु । किंभूतायां वाराम्-तस्य द्वीपस्य परिवेषवेपं
परिवेषाकारं दधतां विभ्रताम् । अन्यत्र चकोराधन्द्रस्य सुधां पिबन्ति, अत्र चन्द्र एव
चकोराक्ष्यालावाधरसुधां पिबतीति चमत्कृतेत्यनेन सूचितम् ॥

सूरं न सौर इव नेन्दुमवीक्ष्य तस्मिन्नाश्नाति यस्तदितरत्रिदशानभिज्ञः ।

तस्यैन्दवस्य भवदास्यनिरीक्ष्यैव दर्शोऽश्रतोऽपि न भवत्यवकीर्णिभाषः ७६

सूरमिति ॥ तस्मिन्द्वीपे यश्चन्द्रमणो जन इन्दुमहद्वा नाश्नाति । यतः तस्मादितरोऽन्यो
मक्षिवशो देवतास्यानभिज्ञश्चन्द्रातिरिक्तदेवतानभिज्ञः । कः कश्चि—सौरः सूर्यमणो जनः
सूर्यव्यतिरिक्तदेवतानभिज्ञः सूरं सूर्यमहद्वा नेव नाश्नाति । तस्य ऐन्दवस्य इन्दुमणस्य चन्द्र-
लेखारहितेऽपि दर्शोऽश्रतोऽपि भुजानस्यापि भवदास्यनिरीक्ष्यैव भवन्मुलचन्द्रदर्शनेनैवावकी-
र्णिभावो न भवति ह्रतमतत्वं न भवति । चन्द्राधिकं भवन्मुखं इदमेव भोजनार्थित्वर्थः । एतदेव
चन्द्रस्थाने भविष्यतीति भावः । सौरः, ऐन्दवः, इत्यत्र 'भक्तिः' इत्यण् ॥

उत्सर्पिणी न किल तस्य तरङ्गिणी या त्यजेन्नयोरहह तत्र विपाशि जाता ।

नीराजनाय नवनीरजराजिरास्तामत्राजसानुरज राजनि राजमाने ॥ ७७ ॥

उत्सर्पिणीति ॥ तस्य द्वीपस्य या तरङ्गिणी विपादनाज्ञी नदी प्राग्दकालेऽप्युत्सर्पिणी
कूलकषा नेति अहह आश्चर्यं किलेति । अन्यद्वीपे प्रसरन्ती दृश्यते, अत्र तु नेति पुराणप्र-
सिद्धिः । तत्र तस्यां विपाशि नद्यां जाता नवा तत्कालं विपक्षिता नीरजराजिः कमलपद्मिस्त्व-
नेत्रयोर्नीराजनायास्तां भवतु । त्वं राजमाने शोभमानेऽत्रास्मिन्राजनि अजसा स्वत एवाधुरज
अनुरागं प्राप्नुहि । अस्यां नद्यां पूरमावात्सदा कमलानां सत्त्वाच्चीराजनमप्यविच्छिन्नं भविष्य-
तीति नोत्सर्पिणीत्यनेन सूचितम् । अत एवैवं भजेत्यर्थः । नीराजनायेति नेत्रापेक्षया कम-
लानां हीनत्वं सूचितम् । अनुरज इति, 'रजेध' इति नलोपः ॥

एतद्यशोभिरखिलेऽम्बुनि सन्तु हंसा दुग्धीकृते तनुभयव्यतिमेदमुग्धाः ।

क्षीरे पयस्यपि पदे द्वयवाचिभूयं नानार्थकोपविषयोऽद्य सूषोद्यमस्तु ॥ ७८ ॥

एतदिति ॥ हंसाः अखिलेऽम्बुनि एतद्यशोभिर्दुग्धीकृते सति तयोर्दुग्धयोः क्षीरक्षीरयोर्व्य-
तिमेदः परस्परविषेकस्तद्विषये मुग्धा मूर्खाः सन्तु । सर्वपयसि दुग्धरूपे जाते सति प्रतियो-
गिनोऽभावात्सर्वं दुग्धत्वेन जानन्मिथ्यार्थः । तथा—नानार्थकोपविषयः नानार्थकोपसंग्रहिनि-
षण्टोरमरकोपादेर्विषयः प्रतिपाद्यं क्षीरे पदे पयस्यपि पदे विषये द्वयवाचिभूयमुभयार्थवाचि-
त्वम् । 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इति । अद्य त्वया एतस्मिन्नतीकृते सति सूषोद्यं मिथ्या वाच्य-

१ अत्र 'प्रतमद्वयोपानायेनैव तन्मुखेन्दुजगत्प्रान्तिमदलंकारो व्यप्यते इति वस्तुनाऽलंकार-
व्यतिः' इति जीवानुः ।

मस्तु भवतु । अस्य वक्षसा क्षीरनीरशोरेकत्वे कृते प्रतियोगिनो जलस्याभावाद्द्वितीयस्य अभि-
धेयस्याभावाद्भयवैवाचित्वमयुक्तमित्यर्थः । एवंविधं वक्षोऽन्वयस्य कस्यापि न विद्यत इति भावेः ॥

भ्रूमः किमस्य नलमप्यलमाजुह्वयोः कीर्तिस चैष च समादिशतः स कर्तुम् ।
स्वद्वीपसीमसरिदीश्वरपूरपारवेलाचलाक्रमणविक्रममक्रमेण ॥ ७९ ॥

भ्रूम इति ॥ हे भैमि, वयं सर्वोत्कृष्टं नलमपि अलमत्यर्थमाजुह्वयोः स्पर्धमानस्यास्य
संबन्धि किं भ्रूमः । अस्य चरितं बाणगोचरमित्यर्थः । स्पर्धाभेदाद्—स न नलः, एष च
मेधातिथिबोभौ कीर्तीः स्वयंशास्त्रकमेण युगपत्स्वद्वीपबोर्जम्बुद्वीपयोः सीमायां मर्यादारूपो
वा चः सरिदीश्वरः समुद्रस्य पूरः प्रवाहस्य पारवेलायां परतीरमर्यादायां बोऽचलः पर्वत-
तास्याक्रमणविक्रममारोहणलक्षणं पराक्रमं कर्तुं समादिशतः स संदिष्टवन्तौ । त्वदीया कीर्ति-
वैरगामिनी मदीया चेति निर्णेतुं युगपत्कीर्तिं प्रेषितवन्तावित्यर्थः । नलस्पर्धयतस्य न्यूनत्वं
सूचितम् । आह्वातुमिच्छति, न त्वाह्वयते इति वा । 'वेलाबल्य—' इति पाठे वेलायां बलेना-
क्रमणमित्यर्थः । नलम्, 'न लोका—' इति पठ्योनिषेवः ॥

अम्मोज्जगंभरुचिराय विदर्भमुभ्रस्तं गर्भरूपमपि रूपजितत्रिलोकम् ।
वैराग्यरुक्षमवलोकयति स भूपं दृष्टिः पुरत्रयरिपोरिव पुष्पचापम् ॥ ८० ॥

अम्मोज्जेति ॥ अथ अम्मोजस्य गर्भो मध्यस्तद्भ्रुचिरा सातिगौरी विदर्भमुभ्रः रूपेण
सौन्दर्येण जितत्रिलोकं गर्भरूपं वयःसंपो वर्तमानं युवानमपि तं भूपं वैराग्येणाननुरागेण रुक्षं
यथा तदावलोकयति स । अनुरागा नासीदित्यर्थः । का कमिव—पुरत्रयरिपोर्हरस्य दृष्टिः
पुष्पचापं काममिव । स्वप्रियनलस्यार्थितया लकोमाकापकपेक्षणं हेनम् । 'द्विगोः' इति वीन्विधेः
संज्ञापूर्वकत्वेनानित्याद्बहुमीहिणा वा जितत्रिलोकमिति समर्थनीयम् ॥

ते तां ततोऽपि चक्रपुर्जगदेकद्वीपादंतस्वलस्थितसमानविमानदण्डाः ।
चण्डयुतेरुदयिनीमिव चन्द्रलेखां सोत्कण्ठकैरववनीसुकुतप्ररोहाः ॥ ८१ ॥

त इति ॥ ते अंतस्थले स्थिताः समानास्तुल्या विमानदण्डा येषां ते द्विविधासुताः तां
भैमीं तेजस्विताच्चगदेकद्वीपात्ततोऽपि तस्मादपि राक्षः सकाशाचक्रपुः ।
अन्यं प्रापयामाशुरित्यर्थः । के कस्मात्कामिव—सोत्कण्ठा उत्सुका कैरववनी कुमुदवनी तस्याः
सुकुतप्ररोहाः पुष्पाङ्गराः चण्डयुतेः सूर्यादौ सूर्यं प्रविष्टासुदयिनीमुदयोन्मुखां शुक्रपक्षे
प्रतिपदादिकमेण चन्द्रलेखामिव समाकष्यन्ति ॥

भूपेषु तेषु न मनागपि दत्तचित्ता विस्मरया वचनदेवतया तथाथ ।
वाणीगुणोदयतृणीकृतपाणिवीणानिकाणया पुनरभाणि मृगेक्षणा सा ॥ ८२ ॥

भूपेष्विति ॥ अथ तथा वचनदेवतया सरस्वत्या मृगेक्षणा पुनरभाणि उक्ता ।
किंभूता—तेषु भूपेषु मनागपि न दत्तचित्ता । अत एव किंभूतया—विस्मरया विस्मितया ।
तथा—वाण्याः गुणोदयेन माधुर्यादिगुणोदयेन कृत्वा तृणीकृतौ जितः पाणौ स्थिताया
वीणायां निकाणः स्वनो यथा ॥

१ अत्र 'अखिलेऽन्मुनि दुर्धीकृते' इति सामान्वालेकारः । तदुपजीवनेन वंशानां क्षीरनीरविभेकसं-
न्येऽपि क्षीरवयःपदयोरप्यर्थद्वयसंबन्धे तदसंबन्धरूपातिशयोक्तिद्वयोपापनात्संकरः' इति जीवातुः ।

यन्मौलिरजमुदितासि स एष जम्बूद्वीपस्त्वदर्धमिलितैर्युवमिर्विभाति ।
दोलायितेन बहुना भवभीतिकम्प्रः कंदर्पलोक इव खात्पतितस्तुदित्वा ॥८३॥

यन्मौलीति ॥ हे मैमि, यस्य मौलिरत्नं क्षिरोरत्नं त्वं उदितास्तुत्पन्नासि, स एष जम्बू-
द्वीपः त्वदर्धमिलितैस्त्वदर्धनागतैर्युवमिः कृत्वा भवाद्वाराद्रीत्या कम्प्रः कम्पनशीलः बहुना
दोलायितेन दोलनेन कृत्वा तुदित्वा विच्छिद्य खात्पतितः कंदर्पलोक इव विभाति । सर्वेऽपि
युवानः कामतुल्या इत्यर्थः । द्वीपे रजमुत्पद्यते । अन्वदप्यान्तरालिकं गच्छु बहुना दोलनेन
गगनाद्बुदित्वा पतति ॥

विष्वग्भृतः परिजनैरयमन्तरीपैस्तेषामधीश इव राजति राजपुत्रि ।
हेमाद्रिणा कनकदण्डमहातपत्रः कैलासरश्मिचयचामरचक्रचिह्नः ॥ ८४ ॥

विष्वगिति ॥ हे राजपुत्रि, अयं जम्बूद्वीपः तेषां शाकद्वीपाधीनामधीश इव राजेन
राजति । राजचिह्नेनाह—किभूतः—अन्तरीपैः सिंहलादिद्वीपैरेव परिजनैः सेवकैर्विष्णुक
सर्वतो वृतः । तथा—हेमाद्रिणा मेरुणा कृत्वा कनकदण्डं सुवर्णदण्डं महातपत्रं महच्छत्रं यस्य ।
तथा कैलासस्य रश्मिचयः किरणसमूहकुर्यं चामरचक्रं चामरसङ्गृहितं यस्य । अग्नोऽपि
राजा परिजनैः सेव्यते । कनकदण्डातपत्रचामरचिह्नितश्च भवति ॥

एतत्तरुस्तारुणि राजति राजजम्बूः स्थूलोपलानिव फलानि विमृश्य यस्याः ।
सिद्धस्त्रियः प्रियमिदं निगदन्ति दन्तियूथानि केन तरुमारुह्युः पथेति ॥८५॥

एतदिति ॥ हे तरुणि, एतस्य जम्बूद्वीपस्य चिह्नं तरु राजजम्बू राजति । एष कः ।
सिद्धस्त्रियो यस्या जम्ब्वाः फलानि स्थूलोपलानिव स्थूलपाषाणतुल्यानि विमृश्य दृष्ट्वा प्रियं
मर्तारं प्रति इदं इतीदृशं निगदन्ति पृच्छन्ति । इति किम्—हे प्रिय, दन्तियूथानि हस्ति-
समूहाः केन पथा तत्रं जम्बूवृक्षमारुह्युः । जम्बूस्त्वम्भादेवास्य जम्बूद्वीप इति नाम ।
राजजम्बूः, राजदन्तादित्वात्तरुनिपातः ॥

जाम्बूनदं जगति विश्रुतिमेति मृत्स्ना कृत्स्नापि सा तव रुचा विजितश्चि यस्याः
तज्जाम्बवद्रवमवाप्त्य सुधाविधाम्बुर्जम्बूसरिद्रहति सीमनि कम्बुकण्ठि ॥८६॥

जाम्बूनदमिति ॥ भोः कम्बुकण्ठि शङ्खबद्रेलाप्रयसुतकण्ठि, 'रेत्वात्रयाह्विता श्रीवा
कम्बुश्रीवेति कथ्यते' इति हलायुधः । सा जम्बूसरित् अस्य जम्बूद्वीपस्य सीमनि मर्यादायां
बहति । किमुता—तस्या जम्ब्वाः जाम्बवानि फलानि तेषां द्वौ रसः तस्माद् मया जाता ।
तथा—मुधाया विधा प्रकारे यस्य तादृशमम्बु यस्याः पीयूषतुल्यजला । सा का—यस्या जम्बू-
नद्याः कृत्स्ना सकलापि मृत्स्ना प्रचत्सा मृत्तिका जगति तव रुचा कान्त्या विजितश्चि जितशोभं
जम्बूनद्या इदं जाम्बूनदं सुवर्णमिति विश्रुतिमेति । यन्मृत्तिका उत्तमं सुवर्णं तदपि त्वदङ्गकान्त्या
जितम् । 'प्रचत्सा तु मृत्तिका मृत्तिका च मृत्तिका' इत्यमरः । 'मृदस्तिक्न', 'सन्नौ प्रसंसावाम्'
इति सप्रत्ययः । जाम्बवम्, 'जम्ब्वा वा' इत्यण् । कम्बुकण्ठि, 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यः—' इति कौप् ॥

१ 'अथ जम्बुकण्ठेषु दन्तिप्रमोक्त्या ज्ञान्तिमार्त्तकारः' इति जीवानुः ।

अस्मिञ्जयन्ति जगतीपतयः सहस्रमन्त्रास्तुसाद्ररिपुतद्वनितेषु तेषु ।

रम्भोर चारु कतिचित्तव चित्तवन्धिरूपाभिरूपय मुदाहमुदाहरामि ॥८७॥

अस्मिन्निति ॥ अस्मिन्दीपे सहस्रमनेके जगतीपतयो राजानो जगन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । हे रम्भोर, अस्माकुभ्यां रफनेधाम्बुभ्यां यथाक्रमं सार्धं रिपवस्तेषां वनिताश्च तेषां तेष्यतिशरेषु राजसु मध्येऽहं कतिविद्वाञ्छ उदाहरामि चाहं वदामि । त्वं चारु वा तान् मुदा निरूपय पश्य । किंभूतान्-तव चित्तवन्धिरूपान्ननोद्धारिसौन्दर्यान् ॥

प्रत्यर्थियौवतवतंसतमालमालोन्मीलत्तमः प्रकरतस्करशौर्यसूर्ये ।

अस्मिन्नवन्तिनृपतौ गुणसंततीनां विश्रान्तिधामनि मनो दमयन्ति किं ते ८८

प्रत्यर्थीति ॥ हे दमयन्ति, गुणसंततीनां सौन्दर्यादिगुणसङ्घानां विश्रान्तिधामनि विश्रान्तिस्थानेऽस्मिन्नवन्तिनृपतौ मनः किं वर्तत इति शेषः । किंभूते-प्रत्यर्थिनां यौवतं स्त्रीसमूहः तस्य वर्ततभूतास्त्वामालमाल एवोन्मीलन्ति प्रकटीभूतानि तमांशि तेषां प्रकरः समूहस्त्वस्य तत्करो विनाशकः शौर्यमेव सूर्यो यस्य । वैरिणां मृत्युरूपः । वीरानुरागिण्यो हि योषित इति प्रायेणास्मिन्नुरक्षासीति मम प्रतिभातीति युक्तमिति भावः ॥

तत्रानुतीरघनवासितपस्विशिप्रा शिप्रा तवोर्मिभुजया जलकेलिकाले ।

आलिङ्गनानि ददती भविता वयस्या हास्यानुबन्धिरमणीयसरोरुहास्या ॥८९॥

तत्रेति ॥ तत्र अवन्त्यां शिप्रा नदी तव वयस्या सखी भविता भविष्यति । (किंभूता-अनुतीरं तीरसमीपे वनेषु वासिनस्तपस्विनो विप्रा गस्याः । तथा-जलकेलिकाले जलक्रीडासमये ऊर्मिभुजया तत्रजबाहुना तवालिङ्गनानि ददती । तथा-हास्यस्य विकारस्यानुबन्धो वैरन्तर्यं तेन रमणीयं सरोरुहं कमलमेवास्यं यस्याः । तीरमनु समया तीरवदायतानि वेति 'अनुयंसमया', 'वयसा चायामः' इति वाच्यबीभावः ॥

अस्याधिशय्य पुरमुज्जयिनीं भवानी जागर्ति या सुभगयौवतमौलिमाला ।

पत्याऽर्धकायघटनाय सृगाक्षि तस्याः शिष्या भविष्यसि चिरं वरिवस्वयापि

अस्येति ॥ हे सृगाक्षि, वा भवानी पार्वती अस्य उज्जयिनीं पुरमधिशय्याधिप्राय जागर्ति स्फुरद्रूपा वर्तते । किंभूता-सुभगं सुन्दरं यौवतं स्त्रीसुन्दं तस्य मौलिमाला शिरोमाला । त्वं तस्या भवान्या वरिवस्वया शुश्रूषया एतेन पत्या अर्धकायघटनाय शिष्यापि भविष्यसि । एतद्वरणेन प्राणेशार्धशरीरत्वं सुलभमित्यर्थः । रूपेण शिष्या जातैव सेवयापि शिष्या भविष्यसीति चापेक्ष्यः । स्त्रीयं प्राणेशार्धत्वं तवापि करिष्यतीत्यर्थः । पुरम्, 'अधिपती' इत्याचारस्य कर्मत्वम् । भवानी, 'इन्द्रवरुण-' इति पुंवोने जीषानुक्तं ॥

निःशङ्कमङ्कुरिततां रतिवल्गुभस्य देवः स्वचन्द्रकिरणामृतसेवनेन ।

तत्रावलोक्य सुदृशां हृदयेषु रुद्रस्तद्देहदाहफलमाह स किं न विद्मः ॥९१॥

निःशङ्कमिति ॥ तत्रोज्ज्वल्यो स देवो रुद्रः स्वचन्द्रकिरणामृतसेवनेन सुदृशां हृदयेषु रतिवल्गुभस्य कामस्य निःशङ्कं निर्भयमङ्कुरिततां प्रादुर्भावमवलोक्य तद्देहदाहस्य फलं प्रयोजनं किमाह किं ब्रूते वक्षं तत् न विद्मः । तत्रत्याः स्त्रियः सर्वदा सकामा इष्टा मया कृतः कामदाहो व्यर्थ एव जात इत्यर्थः । पुनः सहस्रघोषतोः ॥

आगच्छतं विदधतोऽपि समिद्धकामा नाधीयते परुषमक्षरमस्य वामाः ।
चान्द्री न तत्र हरमौलिशयालुरेकाऽनध्यायहेतुतिथिकेतुरपैति लेखा ॥९२॥

आग इति ॥ वामाः स्त्रियः आगच्छतं सपत्नीसंभोगादिनापराधसहस्रं विदधतोऽपि
कुर्वतोऽप्यस्य राक्षः परुषं निधुरमक्षरं नाधीयते न जुवते । यतः समिद्धकामाः । सकामत्वा-
दस्यापराधं न गणयन्तीति भावः । वामा इत्यनेन वक्षस्वभावस्यापराधभाषणयोग्यत्वोऽपि
सकामत्वाद्युचित्यर्थः । अनध्याये हेतुमाह—तत्रोच्चयिन्वा हरमौली शयालुः स्थिता अन-
ध्यायहेतुस्थितिः प्रतिपत् तस्याः केतुश्चिह्नं चान्द्री एका लेखा कला नापैति न गच्छति ।
सदा तत्र शंभोः सत्त्वाचन्द्रकलाया अपि सत्त्वाचन्द्रकलादर्शनात्समुत्पन्नकामाः सत्यः परुषं
न भाषन्त इति भावः । अथ च 'प्रतिपत्पाठशीलस्य' इति वचनात्सर्वानध्यायापेक्षया प्रति-
पदो मुख्यत्वम् । सर्वाक्षपि तिथिषु शुक्लप्रतिपद्देवदरमपि न पठन्तीति युक्तमित्यर्थः ।
आगच्छतकारित्वमैवास्य दोषः ॥

भूपं व्यलोकत न दूरतरानुरक्तं सा कुण्डिनावनिपुरंदरनन्दिनी तम् ।
अन्यानुरागविरसेन विलोकनाद्वा जानामि सम्यगविलोकनमेव रम्यम् ९३

भूपमिति ॥ सा कुण्डिनावनिपुरंदरस्य भीमस्य नन्दिनी पुत्री दूरतरं सुतरामनुरक्तम्
(अपि) सानुरागमपि तं भूपं न व्यलोकयत् । वा यस्मादन्यस्मिन्नलेऽनुरागेण तदतिरिक्ते
विरसेन विगतैन रसेन अननुरागेण विलोकनात् विलोकनापेक्षयाऽविलोकनं सर्वधानवेक्षणमेव
रम्यं श्रेष्ठं जानामि मन्ये । यत्रानुरागो नास्ति तद्विलोकनेनापि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ॥

भैमीहितानि शिविकामधरे वहन्तः साक्षात् यद्यपि कथंचन जानते स्म ।
जह्वंस्तथापि सविधस्थितसंमुखीनभूपालभूषणमणिप्रतिविम्बितेन ॥ ९४ ॥

भैमीति ॥ अपरेऽधोभागे शिविका वहन्तो दपाना भैमीहितानि जम्भणादीनि अनु-
रागचिह्नानि यद्यपि साक्षात् कथंचन केनापि प्रकारेण न जानते स्म, तथापि सविधे सनीपे
स्थिताः संमुखीना भूपाललोपां भूषणमणिषु रत्नादिषु प्रतिविम्बितेन हेतुना जह्वः । अननु-
रागचिह्नानि प्रतिविम्बवशाज्जानते स्मेत्यर्थः । संमुखं दृश्यतेऽस्मिन्नित्यत्र प्रतिविम्बाधिकरणे
रत्नादौ 'यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः' इति खः । भूषणमणीनां विशेषणं वा ॥

भैमीमवापयत जन्यजनस्तदन्यं गङ्गामिव क्षितितलं रघुवंशदीपः ।
गाङ्गेयपीतकुचकुम्भयुगां च द्वारचूडासमागमघशेन विभूषितां च ॥ ९५ ॥

भैमीमिति ॥ जन्यजनः बाहकसङ्घः भैमी तस्मादन्यं नृपमवापयत । कः कः किमिव—
रघुवंशदीपो गङ्गीरथः गङ्गा क्षितितलमिव । किंभूतो भैमी गङ्गा च—गाङ्गेयं सुवर्णं तद्रूपीतं
गौरं कुचकुम्भयुगं यस्याः । गाङ्गेयाभ्यां स्कन्दभीष्माभ्यां पीतं कुचकुम्भयुगं यस्याः उभयोः
पुत्रत्वात् । तथा—द्वारो मुक्ताभूषणं कण्ठस्थितम्, चूडा बाहुभूषणं शिरःस्थितं वा भूषणं तयोः
समागमघशेन विभूषितां शोभमानाम् । हरस्त्रेयं हारी चूडा शिरोभाषस्तस्याः समागमघशेन
विभूषितामलंकृताम् । विशेषेण भुवि उपितां च । गाङ्गेयः, 'जीभ्यो ङङ्' । हारी चासौ
चूडा च । पुंस्त्वभावः ॥

तां मत्स्यलाञ्छनदरोन्मिष्ठतचापभासा नीराजितभुवमभापत भाषितेशा ।
वीडाजडे किमपि सूचय चेतसा चेत्कीडारसं वहसि गौडविडौजसीह ९६

तामिति ॥ भाषितस्य वाच ईशा वाणी तां भैमीमभापत । किंभूताम्—मत्स्यलाञ्छनेन
कामेन दरे ईषदाञ्छितस्याकुट्टस्य चापस्य भासा कान्त्सा नीराजिते भुवौ यस्यास्ताम् । किमु-
वाचेत्यत आह—हे वीडाजडे लज्जयाऽप्रगल्भे, इहास्मिन्गौडविडौजसि गौडदेशाधीशे गौडेन्द्रे
चेतसा चेत् कीडारसमुपभोगेच्छां वहसि लज्जया साक्षाच्च कथयसि तथापि किमपि कटा-
क्षादिना मां सूचय बोधय । ततोऽहमेनं वर्णयिष्यामीति ॥

एतद्यशोमिरमलानि कुलानि भासां तथ्यं तुषारकिरणस्य तृणीकृतानि ।
स्थाने ततो वसति तत्र सुधाम्बुसिन्धौ रङ्गुस्तदङ्कुरवनीकवलाभिलाषात् ९७

एतदिति ॥ हे भैमि, एतस्य यशोमिस्तुषारकिरणस्य इन्द्रोः भासां किरणानाममलानि
झञ्झानि कुलानि तृणीकृतानीति तथ्यं सत्यम् । ततस्तस्मादेव हेतो रङ्गुः विहहरिणः सुधा-
लक्षणमम्बु तस्य सिन्धौ समुद्रे तत्र तस्मिन्ने तेषां कान्तितृणानामङ्कुरालोषां वनी इन्द्रं
तस्याः कवलाभिलाषासाभिलाषाद्वसति इदं स्थाने उचितम् । यृगो हि खादुजलतृणाङ्कुरवहके
देशे वसति, चन्द्रकोपे स्थाने इति वा । अतितरामयं यशस्वीति भावः ॥

आलिङ्गितः कमलवत्करकस्त्वयाऽयं द्यामः सुमेरुशिखयेव नवः पयोदः ।
कंदर्पमूर्धरुहमण्डनचम्पकस्रग्दामत्वदङ्गरुचिकञ्चुकितश्चकास्तु ९८ ॥

आलिङ्गित इति ॥ हे भैमि, त्वया आलिङ्गितोऽयं नृपः नवः पयोदो मेघ इव चकास्तु
भासताम् । किंभूतः—भान्यचिह्नं कमलं स्रग्दामकरो यस्य । तया—स्वभावच्छायामः ।
तया—कंदर्पस्य मूर्धरुहः केशालेखां मण्डनं चम्पकपुष्पस्रग्दामं तद्वत् या त्वदङ्गरुचिः
स्रग्दामरूपा मदनोदयकारिणी, अतिगौरी त्वरीयात्कान्तिर्वा तया कञ्चुकितः संवलितः ।
मेघोऽपि—कमलं जलं तद्वत्स्यः करका वर्षोपला यस्य । तया—सजलत्वाजौलः । तथा—
सुमेरुशिखया आलिङ्गितः संबद्धः । विद्युता संवलितश्च । गौरव्यामयोः संबन्धः सुतरां
शोभते । स्रग्दामेति समुदितो मालावाचकः शब्दः ॥

एतेन संमुखमिलत्करिकुम्भमुक्ताः कौक्षेयकामिहतिमिर्विबभुर्विमुक्ताः ।
एतद्भुजोष्मभृशानिःसहया विकीर्णाः प्रस्लेद्विन्दव इवारिनरेन्द्रलक्ष्म्या ९९

एतेनेति ॥ हे भैमि, एतेन राज्ञा कौक्षेयकामिहतिनिः स्रग्दामहारेः कृत्वा विमुक्ताः कुम्भ-
स्थलेभ्यो भूमौ पातितः संप्रामार्शं संमुखं मिलतामागच्छतां करिणां कुम्भस्थलस्या मुक्ता
मुक्ताफलानि एतस्य राज्ञः भुजोष्मणो बाहुप्रतापस्य दृशं अतिशयेन निःसहया सोढुमसमर्था
वरिनरेन्द्रा एतस्य वैरिणो राजानलेषां लक्ष्म्या विकीर्णा विरुष्टाः प्रस्लेद्विन्दवः प्रकृष्टपर्मो-
द्विन्दव इव विबभुः । हस्तियोधित्वादतिशूरोऽयमिति भावः । 'कौक्षेयको मण्डलामः' इत्य-
मरः । कुक्षौ भवः, 'कुलकुक्षि—' इति खण्डोऽभिषेये ङकम् ॥

आश्चर्यमस्य ककुभामवधीनवापदाजानुगाद्भुजयुगादुदितः प्रतापः ।
व्यापत्सदाशयविसारितसप्ततन्तुजन्मा चतुर्दश जगन्ति यशःपटश्च ॥१००॥

आश्चर्यमिति ॥ अस्य आजानुगाब्जानुपर्यन्तगामिनो वीर्याद्भुजयुगात् उदितः प्रतापः

ककुभां दिशामकधीन्प्रान्तानवापराप एतदाधर्मम् । तथा—संदासावाशयश्च तेन शुचिना चित्तेन विचारिताः कृताः समस्ततन्त्रो मन्त्रास्तेभ्यो जन्म यस्य एवंभूतो यशःपटः चतुर्दश जगन्ति व्यापत् एतदध्याधर्मम् । अस्य राज्ञो दिक्प्रान्तगामि—चतुर्दशजगद्यापिनोः प्रताप-यशःपटयोर्दशनादेवाधर्मम् । अथवा—कारणगुणानां कार्ये समवायस्मावदकत्वाजानुपर्यन्त-गामिनो भुवयुगादुत्पन्नस्य प्रतापस्यातिदूरदिक्प्रान्तगामित्वाधर्मम् । तथा—सदा सर्वदा दायेन हस्तेन प्रसारिताः समसंख्यस्तन्त्रस्तेभ्योऽल्पपरिमाणेभ्यः कारणेभ्यः समुत्पन्नस्य पटस्य चतुर्दशकमद्यापित्वान्महदाधर्ममिलयैः । एवंविधः प्रतापवान्यशस्त्री नान्यः कोऽपि नास्तीति भावः । 'सप्ततन्त्रमैकः कतुः' इत्यमरः ॥

औदास्यसंविदवलम्बितदून्यमुद्रामस्मिन्दशोर्निपतितामवगम्य भैम्याः ।
स्वेनैव जन्यजनतान्यमजीगमत्तां सुखं प्रतीकृतविभावनमेव वाचः ॥ १०१ ॥

औदास्येति ॥ जन्यजनता जन्यजनसंगृहः स्वेनैव वचनं विना आत्मनैव तां मैमीमन्स्य रूपमजीगमत्तापयानास । किं कृत्वा—अस्मिन्नुपे निपतितां भैम्या दशोर्दशस्यस्य संविद-मुद्रिः इयति वर्णने कृतेऽप्यनवलोकनेनौदास्यज्ञानं तयावलम्बिता दून्यमुद्रा तां प्रेमराहित्यविह्व-ताम् अवगम्य शारवा । आज्ञां विना कथं नीतवान् । अत्रार्थेऽर्थान्तरन्यासमाह—सुखं पण्डितं प्रति इक्षितविभावनं चेष्टितज्ञापनमेव वाच उपदेशाः । उदास इत्युदासः पचाश्चमन्तः मांशणादित्वात्थम् ॥

एतां कुमारनिपुणां पुनरप्यभाणीद्वानी सरोजमुखि निर्भरमारमस्य ।

अस्मिन्नसंकुचितपङ्कजसख्यशिक्षानिष्णातदृष्टिपरिरम्भविजृम्भितानि १०२

एतामिति ॥ वाणी सरस्वती कुमारी चासौ निपुणा च नलान्यतरतम्यज्ञा तापेतां पुन-रपि इत्यभाषीत् । हे सरोजमुखि, अस्मिन्नुपे असंकुचितस्य विकसितस्य पङ्कजस्य सख्यशि-क्षयां सादृश्याभ्यासे निष्णाता निपुणा दृष्टिः । विकसितकमलतुल्येत्यर्थः । तया तस्या वा परि-रम्भविजृम्भितान्यालिङ्गनविलासाभिर्नर सुतरामारमस्य । एतं सादरनवलोकयेति भावः ॥

प्रत्यर्थिपार्थिवपयोनिविमाधमन्धपृथ्वीधरः पृथुरयं मथुराधिनाथः ।

अश्मश्रुजातमनुयाति न शर्वरीशः श्यामाङ्ककर्तुरवपुर्वेदनाक्षमस्य ॥ १०३ ॥

प्रत्यर्थीति ॥ हे भैमि, अयं पृथुनामा मथुराया अधिनाथो राजा । किंभूतः—प्रत्यर्थि-पार्थिवाः शत्रुशुपास एव पयोनिधयस्तेषां नाथे मथने मन्धपृथ्वीधरः मन्धशैलो मन्दरः । तथा—शर्वरीशश्चन्द्रः अस्याश्मश्रुजातमनुत्पन्नश्मश्रु कचरहितं वेदनाञ्जं गानुयाति गानुक-रोति । वतः—श्यामेनाङ्गेन कलङ्गेन कर्तुरं विचित्रं वपुर्यस्य । सकलदृष्टेन्द्रः श्मश्रुरहितैत-न्मुजचन्द्रतुल्यो न भवतीत्यर्थः । वयःसंघी वर्तत इति भावः । न जातं श्मश्रु यस्मिन्, 'बाहिताभ्यादिषु' इति परनिपातः । पार्थिव इति, 'तत्र विहितः' इत्यण् ॥

बालेऽधराधरितनैकविधप्रवाले पाणौ जगद्विजयकामेणमस्य पश्य ।

ज्याघातजेन रिपुराजकधूमकेतुतारायमाणमुपरज्य मणिं किणेन ॥ १०४ ॥

बाल इति ॥ हे अधरेणोष्ठेनापरितानि जितान्यनेकविधानि नानाजातीयानि प्रवालानि पाप्वा विट्टमा वा यया । तथा—बाले, त्वं अस्य राज्ञः पाणौ जगद्विजयस्य कामेणं वशी-

१ 'विजृम्भगामि' इति जीवातुसुखाचबोधासंमतः पाठः ।

करणं मणिं कङ्कणरत्नं पश्य । किंभूतं मणिम्—उयाघातजेन किण्णेनोपरज्जं इयामीभूयं रिपुरा-
जकस्य रिपुत्तुपहृन्दस्य तदर्थं धूमकेतुतारायमाणं धूमकेतुनक्षत्रवदाचरितम् । धूमकेतुनक्षत्र-
सुदितं तस्यया राजशयं करोति तथेति । नैकविधं विविधं प्रवालं यथेति वा । रिपवश्च
साम्राजकं च । अन्यथा आदिशुद्धिः सात् । संज्ञापुर्वकविषेरनित्यत्वाद्बुद्धभाषः ॥

एतद्भुजारणिसमुद्भवविक्रमाग्निचिह्नं धनुर्गुणकिणः खलु धूमलेखा ।
जातं ययारिपरिषन्मशकार्थं याश्रुविश्राणनाय रिपुदारहगम्बुजेभ्यः ॥ १०५ ॥

एतदिति ॥ धनुर्गुणकिणः उयाघातजः किणः एतस्य भुज एवारणिर्वन्धुत्पत्तिर्काष्ठं तस्मा-
त्समुद्भवविक्रमाग्निः समुत्पन्नप्रतापवह्निस्तस्य चिह्नं चिह्नभूता धूमलेखा खलु निश्चये । यथा
धूमोऽग्निलिङ्गम् । यथा धूमलेखया रिपूणां दारास्तेषां दगम्बुजेभ्योऽश्रुविश्राणनाय रोदनवित-
रणाय जातम् । पतिवधादिलक्ष्यः । किंभूतया—अग्निपरिषद्वैरिसहस्रश्रद्धया मशकार्थं चिह्नवृत्तिरु-
पोऽर्थः प्रयोजनं यस्याः सा तथा । अत्रार्थशब्दो निवृत्तिवचनः । धूमलेखा हि दृशां काञ्चूनि
जनयति । अतिशूरोऽयमिति भावः । 'अयोंऽग्निधैर्यैरन्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः ॥

इयामीकृता मृगमदैरिव माधुरीणां धौतैः कलिन्दतनयामधिमध्यदेशम् ।
तत्राप्तकालियमहाह्वदनाभिशोभा रोमावलीमिव विलोकयितासि भूमेः ॥ १०६ ॥

इयामीति ॥ तत्र मधुरायां अधिमध्यदेशं मध्यदेशे कलिन्दतनयां यमुनां भूमे रोमावली-
मिव त्वं विलोकयितासि । किंभूताम्—माधुरीणां मधुरास्त्रीणां धौतैर्जलक्रीडाकालितैर्मृगमदैः
कस्तूरीमिरिव इयामीकृतां न तु स्वतः इयामामित्वैः । तथा—जाता प्राप्ता कालियस्य
सर्पराजस्य महाह्वदेन कृता नाभिशोभा यथा ताम् । रोमराजिः स्वतः इयामापि मृगमदैः
इयामतरा, कालियमहाह्वदवद्वनीरया नाम्ना प्राप्तशोभा च, मध्यप्रदेशे च भवति । अनेन
सह कालिन्यां जलक्रीडां कुर्विति भावः ॥

गोवर्धनाचलकलापिचयप्रचारनिर्वासिताहिनि घने सुरभिप्रसूनैः ।
तस्मिन्नेन सह निर्विश निर्विशङ्कं वृन्दावने वनविहारकुतूहलानि ॥ १०७ ॥

गोवर्धनेति ॥ हे भैमि, तस्मिन् श्रीकृष्णकीडयातिप्रसिद्धे वीररूपं वृन्दमवतीति
वृन्दावने मधुरासमीपवने तस्मिन् । इन्दस्य गोपालसङ्घस्य घने वा । त्वं अनेन राज्ञा सह
निर्विशङ्कं सर्पादिनगरहितं यथा तथा पुष्पावचनादीनि वनविहारकुतूहलानि वनक्रीडाकौतु-
कानि निर्विशोषभुङ्क्ष्व । किंभूते—गोवर्धननामाचलो गिरिस्तत्र वर्तमानाः कलापिचया मयू-
रगृहास्तेषां प्रचारेण संचरणेन निर्वासिता निष्कासिता अहयः सर्पा यस्मात् । तथा—घने
निविष्टच्छाये । तथा—सुरभीणि सुगन्धीनि प्रसूनानि पुष्पाणि यस्मिन् । वृन्दावने, 'वन-
निर्वाहः संज्ञायाम्' इति कोटरादित्वादीर्षः ॥

भावी करः कररुहाङ्कुरकोरकोऽपि तद्वल्लिपल्लवचये तव सौख्यलक्ष्यः ।
अन्तस्त्वदास्यहृतसारतुषारभानुशोकानुकारिकरिदन्तजकङ्कुणाङ्कः ॥ १०८ ॥

भावीति ॥ हे भैमि, तस्य वृन्दावनस्य वल्लिपल्लवचये लताकिसलयवृन्दमध्ये कररुहा
एव नखा एवाङ्कुरास्ते एव कोरका यस्य एवंभूतस्तव करः सौख्येनानायासेन लक्ष्यो ज्ञेयः
भावी भविष्यति । रक्तत्वादितिसुदुत्पात्कोरकाकारनखरूपकोरकबुक्तत्वाच्च किमयं कोरकबुक्तः

पलवः, अथवा मखबुचो भैमीकर इति संदेहनिपयत्वमन्योऽपीत्यपि शब्दार्थः । यतः—
अन्तः मध्ये त्वदाख्येन हतसारस्वरीयमुखनिर्माणार्थे हतः मध्यदेशसंबन्धिभ्रेष्टभागो यस्य
एवंभूतो वा दुषारभानुबन्धस्तस्य शोभानुकारित्वात्तदाकारं करिदन्तजकहृणं तदेवाहृषिर्ह
यस्य । हृषिदन्तवलययुजो भैमीकरः, तद्वद्विषयः पलव इति पलवमध्ये करः मुखेन शास्वत
इत्यर्थः । तत्रत्याः स्त्रियः प्रायशो दन्तवलयानि विभ्रति ॥

तज्जः धमाम्बु सुरतान्तमुदा नितान्तमुत्कण्ठके स्तनतटे तव संचरिष्णुः ।
खञ्जनप्रभञ्जनजनः पथिकः पिपासुः पाता कुरङ्गमदपक्विलमप्यशङ्कम् ॥१०९॥

तज्ज इति ॥ हे भैमि, तज्जः इत्यादिने जातः प्रभञ्जनजनो वायुमहः, वायुलक्षणो वा
जनः कुरङ्गमदेन कस्तुरिकया पक्विलं कलुषमपि धमाम्बु सुरतधमजनितं पमोदकं अशङ्कं
निःशङ्कं पाता पास्यति । अपनेष्यतीत्यर्थः । किंभूतः—सुरतान्तमुदा सुरताकसान्द्रपेय
नितान्तमुत्कण्ठके रोमाञ्जिते तव स्तनतटे संचरिष्णुः संचरणशीलः । तथा—खञ्जनवृक्षादि-
बाहुल्येन मन्वीभवन् । पथिको नित्यं मार्गस्थः । अत एव पिपासुस्तुपार्तः । अन्योऽपि
पान्थः कण्ठकिते देशे संचरिष्णुः । अत एव भक्षकण्ठकत्वात्पक्वभेषजदकपानेच्छुर्निर्मलदक-
प्राप्त्यभावात्कर्दमयुक्तमपि जलं निर्विचारं पिबति ॥

पूजाविधौ मखभुजामुपयोगिनो ये विद्वत्कराः कमलनिर्मलकान्तिभाजः ।
लक्ष्मीमनेन दधतेऽनुदिनं वितीर्णैस्ते हाटकैः स्फुटवराटकगौरगर्भाः ॥११०॥

पूजेति ॥ ये विदुषां पण्डितानां कराः मखभुजां देवानां पूजाविधानुपयोगिनः
तत्कराः । तथा—कमलेन दानसंबन्धिना जलेन निर्मलकान्तयः । अथ च पद्मतुल्याः ।
ते विद्वत्करा अनेन राजानुदिनं प्रतिदिनं वितीर्णैर्वैतहाटकैः सुवर्णैः कृत्वा लक्ष्मीं दधते धार-
यन्ति । किंभूताः—सुवर्णपारणादेव स्फुटः प्रकटः शीजकोशस्तद्गौरगर्भा गौरमध्याः ।
पद्मा अपि देवपूजाविधानुपयोगिनः, स्फुटेन शीजकोशेन गौरमध्याः । अतितरां दातारमिति
भावः । 'शीजकोशो वराटकः' इत्यमरः । कमलमप्यल्यता पीतवर्णा कर्णिकेल्यः ॥

वैरिभिर्यं प्रतिनियुद्धमनामुच्यन्तः किञ्चिज्ज तृप्यति धरावलयेकधीरः ।

स त्वामवाप्य निपतन्मदनेषुबुद्धस्यन्दीनि तृप्यतु मधूनि पिबन्निवायम् १११

वैरीति ॥ यः राजा वैरिभिर्यं वैरिराजलक्ष्मीं प्रति लक्ष्मीकृत्य वैरिभिः सह विपुलं
नितरां युद्धमनामुच्यन्तः प्राप्नुवन् किञ्चित्किमपि न तृप्यति न तुप्यति । यतः—धरावलये
एवो वीरः यदः । युद्धमल्लैव वैरिभिर्दत्ताः भियो लब्ध्वापि युद्धेच्छामप्राप्यावृतः । सोऽर्थं
अथ त्वामवाप्य त्वद्विषये एतद्विषयं नितरां पतन्तो मदनेषुवः पुष्पाणि तेषां बुद्धानि तेष्व-
स्यन्दीनि मधूनि पुष्परसान्निबन्धिव तृप्यतु । स्वतुल्यमदनेषुबुद्धलाभादित्यर्थः । एवं वृणी-
ष्वेति भावः । 'अवाप्नुवन्' इति पाठे (प्रति) नियुद्धं युद्धं युद्धं प्रति युद्धमात्रे वैरिभिर्यः
प्राप्नुवन् तृप्यति स त्वां प्राप्य तृप्यतु । धाम्भ्योऽपि स्वमधिकेत्यर्थः । अन्योऽपि मद्यपानेन
पूर्वमर्षतोपहेतुं विस्मरन्संतुष्यति ॥

१ 'अत्र मदनेषुपानोत्प्रेक्षया तेषामेवैषूणां स्वतन्मागसाद्वापानन्दकारित्वमपीतेरत्नकारेण वरतु-
ष्यन्ति' इति जीवातुः ।

तस्मादियं क्षितिपतिक्रमगम्यमानमध्वानमैक्षत नृपाद्वतारिताक्षी ।

तद्भावबोधबुधतां निजचेष्टयैव व्याचक्षते सा शिविकानयने नियुक्ताः ११२

तस्मादिति ॥ तस्मान्नृपाद्वतारिताक्षी इयं भैमी क्षितिपतिमी राजभिः क्रमेण परि-
पाठ्या गम्यमानं राजसंबन्धिनं क्रमेण गम्यमानं वा अध्वानमैक्षत । शिविकानयने निबुद्धा
जन्माः निजचेष्टयैवान्यप्रप्रापणरूपेण स्वव्यापारेणैव नृपरत्रेषु प्रतिविम्बवशेन तस्या भैम्याः
भावोऽभिप्रायस्तस्य बोधो ज्ञानं तेन बुधतां पण्डिततां व्याचक्षते सा ज्ञापितवन्तः ।
तामन्यं नृपं प्रापयामासुरित्यर्थः । अन्योऽपि भावबोधेन निजं पाण्डित्यं प्रकटयति ॥

भूयोऽपि भूपमपरं प्रति भारती तां त्रस्यच्चमूरुचलचक्षुपमाचक्षते ।
एतस्य काशिनृपतेस्त्वनवेक्ष्य लक्ष्मीमक्ष्णोः सुखं जनय खञ्जनमञ्जुनेत्रे ११३

भूय इति ॥ भारती त्रसन् यश्चमूरुगः तद्वचलचक्षुषं चक्षलेनैतां तां भैमी प्रत्यपरं
भूयोऽप्याचक्षते । हे खञ्जननेत्रवन्मञ्जुनेत्रे सुन्दरनेत्रे, त्वं एतस्य काशिनृपतेर्लक्ष्मीं काय-
कान्तिमवेक्ष्य अक्ष्णोः सुखं जनय । एतदीयाक्षिलक्ष्मीमवेक्ष्येति वा काशिका इत्यादि-
प्रयोगदर्शनादस्योऽपि काशिशब्दः ॥

एतस्य साधनिभुजः कुलराजधानी काशी भवोत्तरणधर्मतरिः सरारेः ।
यामागता दुरितपुरितचेतसोऽपि पापं निरस्य चिरजं चिरजीभवन्ति ॥ ११४ ॥

एतस्येति ॥ हे भैमि, या काशी सरारेर्हरस्य भवोत्तरणेऽस्य संसारसमुद्रस्य तरणे
सूत्रानपेक्षत्वादमंगौका, सा एतस्यावनिभुजो राज्ञः कुलराजधानी वंशपरम्परानिवाहस्था-
नम् । संसारोत्तारणत्वमेवाह—या काशीमागताः प्राप्ताः दुरितपुरितचेतसोऽप्यतिपापिनोऽपि
चिरजं चिरकालवर्धितं पापं निरस्य चिरजीभवन्ति विगतरजस्का भवन्ति विगतरजोगुणाः
सर्वप्रधाना भवन्ति । मोक्षं लभन्त इत्यर्थः । धर्मतरीरत्वेन सर्वस्याप्यनिवारणं सूचितम् ।
अविरजसोऽपि विरजसो भवन्ति । 'अरुमनः' इति चिह्नः सलोपश्च ॥

आलोक्ष्य भाविविधिकर्तृकलोकसृष्टिकष्टानि रोदिति पुरा कृपयैव रुद्रः ।
नामेच्छयेति मिथमात्रमघत्त यत्तां संसारतारणतरीमसृजत्पुरीं सः ॥ ११५ ॥

आलोक्ष्येति ॥ रुद्रः भावीनि भविष्यन्ति विधिकर्तृकाया ब्रह्मकर्तृकाया लोकसृष्टेः
कष्टानि दुःखान्यालोक्य विचार्य पुरा कृपयैव रोदिति अरोषीत् । ब्रह्मललाटादुत्पन्नो रुद्रः
ब्रह्मणा किमिति रोदिषीति पृष्ठः सन् नामेच्छया रोदिमीत्युक्तेन ब्रह्मणा कृतं नामेति ।
नामेच्छया मिथमात्रमघत्त । वस्तुतस्तु लोकानां दुःखं दृष्ट्वा रुद्रः, ननु रुद्रनामेच्छयेत्येवम् ।
यत् यतः स रुद्रः तां पुरीं संसारसागरतरीं संसारसमुद्रतारणगौकां मोक्षदामिनीमसृजत् ।
काशीमागतस्य संसारदुःखानि परामर्शं कर्तुं न शक्नुवन्ति । मोक्ष एव भवतीति भावः ।
पुरा रोदिति, 'पुरि लब्ध्वास्मे' इति रुद्रः ॥

१ दीर्घस्यापि 'केयः' इति ह्रस्वादेशे 'काशिका' इति रूपसिद्धौ तत्प्रयोगस्य ह्रस्वान्तकाशिशब्दप्रमाण-
त्वकल्पनं प्रतारणमात्रम् । काशधातोः 'सर्वं वाच्यम् इन्' इति (उणादि) सूत्रेण सिद्धात् काशिलक्ष्म्या
'कृदिकारात्' इति दीर्घिकल्पने रूपद्वयसिद्धिर्निर्वाहा । तथा च केशवः—'पुरीं श्रेष्ठा दीर्घरात्री जित्वती-
न वरस्तली । काशी वाराणसी काशिवरणासी वराणसी' इति ॥

वाराणसी निविशते न वसुंधरायां तत्र स्थितिर्मन्त्रभुजां भुवने निवासः ।
तत्तीर्थमुक्तवपुषामत एव मुक्तिः स्वर्गात्परं पदमुदेतु मुदे तु कीदृक् ॥११६॥

वाराणसीति ॥ हे भैमि, वाराणसी वसुंधरायां न निविशते न विद्यते । तत्र मन्त्र-
भुजां देवानां वा स्थितिः सा भुवने स्वर्गलक्षणे निवासः । तत्र वा स्थितिः लोकानां सा
देवानां भुवने स्वर्गे निवास इति वा । स्वर्ग एव काशी न तु भूमिरित्यर्थः । अत एव काश्याः
स्वर्गरूपत्वादेव हेतोस्तस्मिन्काशीलक्षणे तीर्थं तत्संबन्धिनि मणिकर्णिकादौ तीर्थं मुक्तवपुषां
लक्षकलेवराणां नृणां मुक्तिः नोक्षो भवति । यदि काशी तीर्थमात्रमेव स्यात् न स्वर्गः तर्हि
तत्र लक्षशरीराणां नृणां स्वर्गलक्षणमेव फलं भवेत् त्रु मुक्तिः । मुक्तिस्त्यज्ज्वतीति पुराण-
प्रामाण्यादवसीयते । अन्यथा स्वर्गात्परमधिकं मुदे मुक्तिव्यतिरिक्तहर्षार्थं कीदृक् तु पुनः पदं
स्थानं, कीदृक् हेतुः उदेतु उत्पद्यताम् । अपि तु मुक्तिव्यतिरिक्तमन्यसास्वीत्यर्थः । भूलोके
तीर्थादौ स्तानां मुक्ताय स्वर्गातिः फलम् । इयमपि अन्नमूतीर्षतुल्या चेद्भवेत् तर्हि अप्रापि
स्तानां स्वर्ग एव न तु मुक्तिः । मुक्तिस्त्यज्ज्वतीति । तस्मात्स्वर्गरूपेणम् । स्वर्गेऽपि
लक्षदेहानां तदधिकं मुक्तिलक्षणं फलं दुष्कमिति भावः । एतन्महिमा काशीलण्डादौ
पुराणे ज्ञातव्यः ॥

सायुज्यमृच्छति भवस्य भवाब्धिवाद्गतां पत्युरेत्य नगरीं नगराजपुत्र्याः ।
भूताभिधानपटुमद्यतनीमवाप्य भीमोद्भवे भवतिभावमिवास्तिधातुः ॥११७॥

सायुज्यमिति ॥ हे भीमोद्भवे भैमि, भवाब्धिः संसारसमुद्रलस्य गदो जन्तुः नग-
राजपुत्र्याः पार्वत्याः पत्युः भवस्य सायुज्यं ऐक्यमिच्छति प्राप्नोति । किं कृत्वा—तां नगरी-
मेव प्राप्य । सह युनतीति सद्युक् तस्य भावः सायुज्यम् । किंभूताम्—भूतस्य सत्यस्य
तारकब्रह्मण्यभिधाने उपदेशे समर्थम् । कः कसिच—अस्तिधातुः 'अन् मुनि' इति धातुः
भूताभिधानपटुमतीतकालार्थाभिधानसमर्थमद्यतनीं छुड्मिनास्ति प्राप्य भवतिभावमिध ।
'अस्तेभूः' इत्यनुशासनाद्भूतातुलं यथा प्राप्नोति । अद्यतनीति छुड्मिनेकैः कौमाराणां संज्ञा ।
देहान्ते देवः परं तारकं ब्रह्मोपदिशतीति भवाब्धिवादस्य भवसायुज्यं युक्तम् ॥

निर्विन्द्य निर्विरति काशिनिवासि भोगाभिर्माय नर्म च मिथो मिथुनं यथेच्छम्
गौरीगिरीशद्यटनाधिकमेकभावं शर्मोर्मिकञ्जुकितमञ्चति पञ्चतायाम् ॥११८॥

निर्विन्द्येति ॥ काश्यां निवसेन वसतीलेवंशीलं काशिनिवासि मिथुनं क्रीडुंमुमुग्मं कर्तुं
मिथो रहसि परस्परं निर्विरति वैराग्यरहितं सामुगमं यथा तथा यथेच्छं मायदमिलायं
भोगान्मन्त्रचन्दनाशीतिर्विशालभूय । तथा—मिथः यथेच्छं नर्मं वचनविहारादिक्रीडां च
यावज्जीवं निर्माय विधाय पञ्चतायां देहान्तसमये अर्धकायसंयोजनरूपादौरीगिरिसयोर्पटना-
दप्यधिकं शर्मोर्मिकञ्जुकितं सुखपरम्परासंबलितमेकभावं तादात्म्यमकति प्राप्नोति । शिवयोर्हि
संयोगे शरीरद्वैतं स्फुरति, काशीवासिमिथुनस्य शिवतादात्म्यात्तदपि नास्तौलाधिक्यम् ।
स्वर्गादिसुखपरित्यागं ध्यानादियोगं च विना काशीनिवासमात्रेण परमानन्दरूपवत्तत्सायुज्यं
नयति । तस्मात् सर्वाभिलाषतिज्ज्वरमेनं वृणीष्वेति भावः ॥

न श्रद्धासि यदि तन्मम मौनमस्तु कथ्या निजाप्ततमयैव तवानुभूत्या ।
न स्यात्कनीयसितरा यदि नाम काश्या राजन्वती मुदिरमण्डनधन्वना भूः
नेति ॥ हे भैमि, यदि काश्याः स्वर्गापेक्षयाधिकवर्णनेन मद्गच्छने न श्रद्धासि न विश्व-

सिषि तर्हि मम मौनमस्तु । तर्हि तव मौनित्वे काशीमहिमानं का कथयिष्यतीत्यत आह—
मुदिराणां मेघानां मण्डनं धन्व यस्य तेनेन्द्रेण राजन्वती सौराज्यवती भूः अमरावती
काश्याः सकाशावदि नाम चेतकनीयसितरा अल्पीयसितरा हीनतरा न स्थाप्य भवेत्तर्हि तव
निजया आग्नीयया आप्ततममातितरां हितया अनुभूत्यानुभवैरेव कथ्या कथनीया ।
काशीतः स्वर्गभूमिरतिहीनेस्त्रयस्त्रिंशद्वयं तवानुभव एव प्रमाणमित्यर्थः । एतद्वरणेन काशीम-
नुभूय काश्यमरावत्योर्विशेषं ज्ञास्यसि । तस्मादेनं वृणीष्येति भावः । अतिशयेन अस्या कनी-
यसी इति दैगमुनि 'युवाल्पयोः कन्' इति कक्षादेशेऽतितरां कनीयसी कनीयसितरा इति
'घकृप-' इत्यादिना ह्रस्वः । काश्याः, 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी ॥

ज्ञानाधिकासि सुकृतान्यधिकाशि कुर्याः कार्यं किमन्यकथनैरपि यत्र मृत्योः
एकं जनान्य सतताभयदानमन्यद्वन्ये बहुल्यमृतसप्रमवधारितार्थि ॥ १२० ॥

ज्ञानेति ॥ हे धन्ये, त्वं ज्ञानेनाधिका उत्कृष्टासि इदंशी काचिद्विदुषी नास्ति तस्मात्त्वं
अधिकाशि काश्यां सुकृतानि पतिपरिचर्यादीनि पुण्यानि कुर्याः । अन्यकथनैरपि 'एवंविधा
एवंविधा काशी' इति प्रत्येकं काशीमाहात्म्यकथनेन किंकार्यं किं प्रयोजनम् । काशीमाहात्म्य-
कथनेऽन्यमाहात्म्यकारणकथनैः किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः । अन्यस्य वस्तुनः कथनैरिति
वा । यत्र काश्यां मृत्योः सकाशाज्जगाम यत्तत् सर्वदा अभयदानं एकममृतसप्रमं मोक्षरूपं सर्वं
बहति वर्तते । न वारितां अर्थिनो जलयाचका यत्र एवंभूतमन्यद्वितीयममृतसप्रममुदकसप्रमं
भागीरथीरूपं बहति वर्तते । यत्र स्थित्वा यत्रलं गजोदकं पीत्वा च मृत्योरपि भयं जनस्य
नास्तीति । अन्यत्र मृत्योर्भयं भवति, अत्र तु मरणानन्तरं शिवसाम्यप्राप्तिनिश्चयात्
'कृतकृत्याः प्रतीक्षन्ते मृत्युं प्रियमिवातिथिम्' इति वचनान्मृत्योरपेक्षितत्वाद्भयमाभावः ।
बहतिरत्राकर्मा ॥

भूमर्तुरस्य रतिरेषि मृगाक्षि मूर्ता सोऽयं तवास्तु कुसुमायुध एव मूर्तः ।
भातं च ताविव पुरा गिरिशं विराड्दमाराहुमाशु पुरि तत्र कृतावतारौ ॥ १२१ ॥

भूमर्तुरिति ॥ हे मृगाक्षि, अस्य भूमर्तुः मूर्ता साक्षादितिः कामप्रिया एषि भव ।
सोऽयं मृपस्तव मूर्तः शरीरधारी कुसुमायुध एवास्तु भवतु । त्वत्पयस्य रतिबुद्धिर्भवतु शस्त्रिण
तव कामबुद्धिर्निर्वात्यत्यर्थः । अथ च शरीरधारिणी प्रीतिरेव भव । अयं च तव मदनोदय-
कारित्वान्मूर्तोऽनुराग एव भवतु । परस्परस्निह्यतितरामनुरक्तौ भवेतामित्यर्थः । युवां
ताविव रतिकामाविव भातं शोभेताम् । किमूतौ युवाम्—पूर्वं विराटं प्रकोपितं गिरिशमाशु
आराद्धं तदीयं क्रोधं परिचर्यया प्रीतिप्रमपनेतुं तत्र तस्यां पुरि काश्यां कृतावतारौ कृत-
निकासी । अतिमुन्दरी युवां दृष्ट्वा काशीसो लोक एवमेव संभावयत्यित्यर्थः । अवतीर्यतेऽने-
नेत्यवतारो देहः । कृतो भूतो देहो याभ्यामिति वा । 'अवेत्क्रोः-' इति करणे षन् । एवम-
न्वत्रापि द्वेयम् ॥

कामानुशासनशते सुतरामधीती सोऽयं रहो नखपदैर्महतु स्तनौ ते ।

रुष्टाद्रिजाचरणकुङ्कुमपङ्कुरागसंकीर्णशंकरशशाङ्ककलाङ्ककारैः ॥ १२२ ॥

कामेति ॥ हे मैमि, कामानुशासनस्य वात्स्यायनादिशास्त्रस्य शते सुतरां अधीतमध्य-
यननखास्त्रील्लधीती सोऽयं राजा रहः नखपदैस्ते स्तनौ महतु पूजयतु । कीदृशैः—रुष्टायाः
कुङ्कुमाया अद्रिजाभाचरणयोः कुङ्कुमपङ्कुरागः कुङ्कुमलौहितिमा तेन संकीर्णया मिथिताया-
चरणपतितस्य शंकरस्य चरणाघातवशेन कुङ्कुमसंबन्धाद्द्रिष्टायाः शशाङ्ककलावाचनदकलाया
अङ्ककारैः प्रतिमज्ञैः । अहं द्रन्द्दयुद्धं कुर्वन्तीत्यङ्ककाराः । वक्त्रादारफलाङ्क तत्सदृशैः ।
एनं वृणीष्वेति भावः । 'कलाङ्कुरागैः' इति वा पाठः । अधीतमनेनेल्लधीती, 'द्रष्टादिभ्यश्च'
इतीति । तयोने शासनशते इत्यत्र 'कलेन्विषयस्य कर्मण्यपि' इति सप्तमी ॥

पृथ्वीश एव नुदतु त्वदनङ्गतापमालिङ्ग्य कीर्तिचयचामरचारुचापः ।

सङ्ग्रामसंगतविरोधिशिरोधिदण्डस्यण्डिधुरप्रशरसंप्रसरन्प्रतापः ॥ १२३ ॥

पृथ्वीश इति ॥ एव पृथ्वीशस्त्वामालिङ्ग्य त्वदनङ्गतापं त्वदीपं मदनञ्जरं, त्वद्विषयं
स्वीयं वा, त्वदिति पृथक्त्वं त्वदेतुकमिति वा, नुदतु हरतु । किंभूतः—कीर्तेश्चापसमु-
त्पन्नत्वात्कीर्तिचयचामरेण कीर्तिसमुद्गृह्यचामरेण चारु चापं यस्य सः । तथा—सङ्ग्रामे
संगता मिलिता विरोधिर्नो वैरिणस्तेषां शिरोधिदण्डाः कंधरादण्डास्तान् सण्डयन्त्येवंशीलाः
धुरप्रारूपाः शरास्तैः तेष्वो वा सम्यक्प्रसरजतितरां विरुद्धः प्रतापो यस्य । 'वीरानुरागिण्यो
हि नोषितः' इति न्यायात् । अतियशस्विनः प्रतापवतश्चास्य लाभेन तव मदनञ्जरः
शान्त्यतिवर्धः । अथ च विरुद्धप्रतापालिङ्गनेन तापशान्तिराश्चर्यकारिणी । अतिधनुर्धरस्य
चापे चामरं भवति । 'शिरोधिः कंधरेत्यपि' इत्यमरः ॥

वक्षस्त्वदुग्रविरहादपि नास्य दीर्घं वज्रायते पतनकुण्ठितशत्रुशस्त्रम् ।

तत्कन्दकन्दलतया भुजयोर्न तेजो वह्निर्ममत्यरिवधूनयनाम्बुनापि ॥ १२४ ॥

वक्ष इति ॥ तव वक्षो दुःसहो विरहो विषोयानलस्तस्मादपि न दीर्घं अस्य वक्षः
वज्रायते वज्रवदाचरति अविदीर्णत्वाद्बलवदतिकठिनं भवति । वतः—पतनेन कुण्ठिताणि
ममानी शत्रुशस्त्राणि नास्मिन् । कुलिशमपि वह्निर्बन्धाद्विदीर्घं न भवति । पतनकुण्ठित-
शत्रुशस्त्रं च भवति । तस्मादेतद्वक्षो वज्रतुल्यम् । अथ च हीरकवदाचरति । हीरकोऽपि
वह्निर्बन्धाच्च स्फुटतीति प्रसिद्धिः । शस्त्राणि च कुण्ठयति । 'पृथिव्यां यानि रक्षानि ये
चान्ये लोहजातयः । तानि वज्रेण लिखन्ते वज्रं नान्येन लिख्यते ॥' इत्यादि ज्ञातव्यम् ।
सामुद्रिकलक्षणमुक्तेतद्वक्ष इत्यर्थः । अत एव एतस्य मुग्रयोस्त्वद्वक्षोत्पन्नो वः कन्दो मूलं
तस्य कन्दलौ नवाङ्कुरौ तयोर्भावस्तथा तदा वज्रीभूतवक्षःस्थलमूलप्रकाण्डतया हेतुना
भुजसामुत्पन्नस्तेजोवह्निः प्रतापरूपोऽग्निः अरिवधूनां नयनाम्बुना नेत्रबाधेणापि न नमति
न शाम्यति । विधुर्दंहरम्बुना शान्त्यभावात्कारणगुणानां च कार्यं समवायात् विधुर्दूष-
वक्षःस्थललक्षणस्य भुजकारणस्य गुणोऽग्निः शान्त्यभावलक्षणः तत्कार्यभूते प्रतापामावपि
धत्तेते । वतः स वैरिनिताधुनापि न शाम्यतीति युक्तं वक्षसो वज्रत्वम् । अतिकठिन-
वक्षःप्रभववाहुसमुपज्जोऽप्युद्गटो यस्य प्रतापो वैरिणो इत्यापि न शाम्यति । वैरिविषये
नै० च० १८

निष्कृष्योऽयमिति भावः । त्वदप्रविरहविदारिद्र्यदायकस्य मेतमनुग्रहाणेति भावः । 'कन्दलं तु कपाले स्वावुपरागे नवाङ्कुरे' इति विधेः ॥

किं न द्रुमा जगति जाग्रति लक्षसंख्यास्तुल्योपनीतपिककाकफलोपभोगाः ।
स्तुल्यस्तु कल्पविटपी फलसंप्रदानं कुर्वन्स एष विबुधान्मृतैकवृत्तीन् ॥ १२५ ॥

किमिति ॥ तुल्यः समान उपनीतो दत्तः पिकानां कोकिलानां काकानां च फलैः कृत्वा उपभोगो जीवनवृत्तिर्धैरेवंविधा आत्मादयो लक्षसंख्या द्रुमाः जगति भुवनमध्ये किं न जाग्रति विद्यन्ते । अपितु विद्यन्त एव, परं वर्णनीया न भवन्तीत्यर्थः । तु पुनः अमृतैकवृत्तीन्मुषैर्कर्णविनो विबुधान्देवान्फलसंप्रदानं स्वीयफलानां दानपात्रं कुर्वन्स एष कल्प-विटपी स्तुल्यः स्तोतुमर्हः । अतिप्रसिद्धत्वेन कल्पवृक्षः पुरः स्थित इव एष इत्यभिनयनि-र्दिष्टः । उत्तमजातीयानामुत्तमफलवृत्तीनां पिकानां हीनजातीयानां कर्दमवृत्तीनां काकानां च तुल्यदानात्ताम्यापादनातिमूर्खत्वाद्वात्मादयो न स्तुल्याः । कल्पवृक्षस्तु रसाधिकामृतजीव-नेभ्यो देवेभ्य एव स्वफलानि ददानो विशेषज्ञत्वात्स्तोतुमर्ह इत्यर्थः । अथ च—पण्डितेषु मूर्खेषु च तुल्यदानात्कारतम्याज्ञानादचेतनद्रुमतुल्या बहवो राजानः कति न सन्ति परं यज्ञै-कवृत्तीन्वाचितवृत्तीन्वा मोक्षैकवृत्तीन्मुसुक्ष्णवाजादिदानपात्रं कुर्वन्नतिवितरणशीलत्वात्कल्पवृ-क्षस्तुल्यः काशीश्वर एव विशेषज्ञः स्तोतव्य इति भङ्गशामिहितम् । सर्वैरुपाधिकः सर्वेभ्यो दाता पण्डितश्चार्थं तस्मादेवं वृणीष्वेति भावः । 'द्वे वाचितायाचितयोर्धनसंख्यं नृतामृते । अमृतं यज्ञेषु स्यात्' इत्यनरः ॥

अस्मै करं प्रवितरन्तु नृपा न कस्मादस्यैव तत्र यदभूत्प्रतिभूः कृपाणः ।
दैवाद्यथा प्रवितरन्ति न ते तदैव नेदं कृपा निजकृपाणकरग्रहाय ॥ १२६ ॥

अस्मा इति ॥ सर्वे नृपाः अस्मै नृपाय करं बलिं कस्मात्कथं न प्रवितरन्तु प्रयच्छन्तु । अथ च—दासभूतत्वात्सामिनेऽस्मै इत्तं कथं न वितरन्तु । दासेन हि स्वामिने इत्तो दीयते । यद्यस्मात् तत्र द्विविधेऽपि करदाने कृपाणः खड्गः अस्यैव प्रतिभूरभूत् । ते राजानो दैवादिनाशकाले विपरीतदैववशाद्यदा न द्विविधमपि करं प्रवितरन्ति ददति तदा निजस्य कृपाणस्य हस्तेन धारणाय इदं कृपा अस्य कृपा नैव भवति तदा कुदः सन् खड्गतोत्पन्नेन ताभिहृत्य बलात्करं गृह्णात्येव । तदैवेत्यविलम्बाय एषकारो वा । इत्ते गृहीतखड्गमेनं दृष्ट्वा भीताः सन्ततो बलिमस्मै प्रयच्छन्ति । अथ च—दासा भूत्वा हस्तदानं प्रयच्छन्ति । उभयविधकरदाने तत्र खड्गस्य प्रतिभूत्वात् चेन्न प्रयच्छन्ति तर्हि तत्त एवोभयविधं करं गृह्णामीत्युक्त्वा बलात्करं गृह्णातीति भावः । लोके ऋणी चेन्न प्रयच्छति तदा बलात्कारेण स्वमक एव गृह्णाते । अस्य कृपा इति षष्ठीसमासः ॥

एतद्वलैः क्षणिकतामपि भूखुराग्रस्पर्शायुषां रयरसादसमापयद्भिः ।
दृक्पेयकेवलनभःक्रमणप्रवाहिर्वाहिरलुप्यत सहस्रदृग्वर्गवर्गः ॥ १२७ ॥
एतदिति ॥ एतद्वलैरेतस्य सैन्यभूतैर्वाहैरथैः सहस्रदिग्भिः तस्य अर्वाक्ष उभैः भवात्साल

१ 'अथ मुजतेनसोऽनमुह्यस्यैव न ज्ञापितवक्षःकार्वेताद्वाराद्वन्धतेजस्वलोऽपेक्षणादुपेक्षा न्यवका-
मयोगाद्भया' इति जीवानुः । २ 'अवाप्रस्तुतकलावृक्षकपनात्प्रस्तुतकाशिराजप्रतीतेरप्रस्तुतप्रसीता-
ककार' इति जीवानुः ।

गर्वः सुराग्रैर्भूमिं न स्पृशामि, गगने चरामि, वेगवांश्च मादशोऽन्धो न विद्यत इत्येवंरूपः
बलुप्यत लुप्तो विनाशितः । किंभूतैर्वाहैः—भुवः सुराग्रे कृत्वा यः स्पर्शसद्गुणानि बान्धा-
युंषि स्थितयस्तेषां क्षणिकतामपि क्षणमात्रं वा स्थापिता तामपि रयरसाद्वेगाभिनिवेशादस-
मापयद्भिः । क्षणमात्रमपि सुराग्रैर्भूमिमस्पृशद्विरिख्यैः । तथा—दृग्भिर्नैत्रैः पेयाः सादरम-
वलोकनीयाः केवलं नमःकमणप्रवाहाः गगनगगनपरम्परा येषाम् । वेगवशादलक्ष्यभूगमनैः ।
केवलं नमसि कमणं येषां तेषां वायूनां प्रवाहाः सत्ताः । इक्ष्मेया इदृशाश्च ते वायुसङ्घा-
तद्रूपरिति वा । वायोः सवेगत्वेऽप्यचाक्षुषावादेतेषां तत्सुखवेगावेऽपि चाक्षुषत्वाचाक्षुषवायु-
रूपैः वायोरप्यधिकैरेवंविधैर्वा । ‘सहस्ररुगर्वगर्वः’ इति पाठे सूर्याशानामित्यर्थः ॥

तद्वर्णनासमय एव समेतलोकशोभायलोकनपरा तमसौ निरासे ।

मानी तथा गुणविदा यदनादृतोऽसौ तद्भृतां सदसि दुर्यशसेव मम्लौ १२८

तद्वर्णनेति ॥ तस्य काशीधरस्य वर्णनासमय एव समेताः समागता लोका नूतनराजलो-
कास्तेषां शोभा तस्या अवलोकनपरा असौ मैत्री तं काशीधरं निरासे निराकरणकार । अन्यत्र-
लोकेनेव निराकरणं ज्ञातमित्यर्थः । तथा गुणविदातिबिदुष्या भृतां सदसि राजसभायां यथ-
स्यान्मानी अभिमानवान् असावनादृतोऽवज्ञातः, तत्तस्मात् दुर्यशसेवाकीर्त्येव मम्लौ । लज्जा-
वशात्कालिमानं प्राप्त इत्यर्थः । गुणिना हि राजसमर्थं कृताऽवज्ञाभिमानिनो दुर्यशसे भवति,
न तु मूर्खेण कृता । निरासे, ‘उपसर्गादल्यत्युद्धोः’ इति तच् । ‘परासे’ इति कचित्पाठः ॥

सानन्तानाप्यतेजःसखनिखिलमरुत्पार्थिवान्दिष्टभाज-

श्चित्तेनाशाजुपस्तान्सममसमगुणान्मुञ्चति गूढभावा ।

पारेवान्वर्तिरूपं पुरुषमनु चिदम्भोधिमेकं शुभाङ्गी

निःसीमानन्दमासीदुपनिषदुपमा तत्परीभूय भूयः ॥ १२९ ॥

सेति ॥ सा मैत्री एवंभूतं नललक्षणं पुरुषमनु लक्ष्मीकृत्य भूयोऽतिशयेन बहु अत्यर्थं
तत्परीभूय नल एव तात्पर्यं यस्या एवंविधा भूत्वा उपनिषदो रहस्यभूतायाः श्रुतेरुपमा
यस्या एवंविधा उपनिषत्तुल्या आसीत् । किंभूता सा—तेजसः सन्नामस्तेजःसखाः तेज-
स्त्रिनो निखिलाः सकला मरुतश्च देवाः पार्थिवाश्च राजानस्तानाप्य प्राप्य तत्समीपं गत्वा
समं युगपत्यजन्ती । यतो—गूढभावा गूढाशया नलविषयमनुरागं गोपायन्ती । किंभूतास्तान्
अनन्ताननवधीनगणमितुमशक्यान् । तथा—दिष्टभाजः स्वयंवरकाले समागतान्देवभाजो
षडुत्संपदो वा । तथा—चित्तेन चेतसा आशाजुषो मैत्रीप्राप्त्यभिलाषिणः सखिण्यभिलाषिणः ।
तथा—असमगुणाननुस्यसौन्दर्यादिगुणान्परस्मादुपैराधिकान् । पुनः किंभूता सा—शुभाङ्गी
सुन्दरी । किंभूतं पुरुषम्—पारेवान्वर्तिरूपम् । याचःपारे परतीरे वर्तमानशीलं नागगोचरं
वर्णमितुमशक्यं सौन्दर्यं यस्य । अतिसुन्दरम् । तथा—चिदम्भोधिं ज्ञानसमुद्रं सकलशास्त्र-
सारम् । तथा—निःसीमानन्दमपरिमितानन्दं, सदोत्साहशक्तियुक्तं, मैत्रीप्राप्तिनिश्चयाद्वा
निःसीमानन्दम् । एकं मुख्यम् । निःसीमानन्दं यथा तथा तत्परीभूयेति वा । समं
प्राप्येति वा । सममाशाजुष इति वा । यथा राज्यलक्ष्म्या सह वर्तमानमिति पुरुष-
विशेषणं वा । उपनिषदपि—अनन्तेनाकाशेन सहितान्तानन्तान् । तथा—दिष्टभाजः

कालसहितान्, चित्तेन मनसा समं सार्धमाशाश्रयो दिग्भाजो दिङ्मनोयुक्तान्, असमगुणान-
तुल्यसंस्काररूपसंगन्धादिगुणयुक्तान् । तथा—वैशेषिकादिप्रक्रियासिद्धा आप्या उदकजन्ताः
पदार्थाः, तेजः तैजसाः पदार्थाश्च, आप्यतेजसां सञ्चाय आप्यतेजःसञ्चाः आप्यतैजसपदा-
र्थसहिता निखिलाः सकला ये महतो नायवः पृथिवीसंबन्धिनः पार्थिवश्च पदार्थो-
क्तान् । यद्वा अनन्तान्विनाशरहितान् आप्यतेजोतिं च खेनाकाशेन सहिताश्च ते
निखिलमरुत्पार्थिवश्च तान् । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिङ्मनोऽलक्षणानद्यै पदार्थो-
न्युगपदद्वैतप्रतिपादनेन निराकुर्वन्ती । अविद्यमानोऽन्तो विनाशो येषां तेऽनन्ता नित्याः
सामान्यविशेषसमवायतैः सहितानाप्यादीनद्यै पदार्थान् । तथा—न समसमं पय-
संस्त्रायोगित्वाद्विषमसंस्त्रं कर्म च शुणाश्च रूपादयस्तांश्च षडपि पदार्थान् हेयत्वेन प्रति-
पादयन्ती वा । तथा—गूढमात्रा अतिगहनत्वादुर्ज्ञेयाभिप्राया । गूढस्तिरस्कृतो भावः सत्ता
मया, कस्यापि वस्तुनः सत्त्वमनज्ञां कुर्वन्तीति वा । गूढो रक्षितः प्रज्ञानः सत्तालक्षणी
भावो यथेति वा । तथा—शुभाज्ञी व्याकरणादिषडङ्गयुक्ता । उपक्रमोपसंहारादिषड्वि-
धतात्पर्यलिङ्गयुक्ता वा । यमनियमाद्यज्ञोपेता वा । 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते' इत्यादि-
श्रुतिप्रामाण्याद्वागगोचरस्वरूपम् । तथा—चितो ज्ञानस्य समुद्रम् । विचासावम्भोधि-
क्षेति वा । निःसीमव्यासावानन्दश्च एवंभूतं परमानन्दरूपमात्मलक्षणनवमद्रव्यपदार्थरूपम् ।
'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति श्रुतिप्रामाण्याद्वितीयं एकं ब्रह्मरूपं परमपुरुषमुद्दिश्य अत्यर्थं
तत्रैव परब्रह्मस्वरूपपरमपुरुषे तात्पर्यं यस्या एवंभूता भवति । 'अनन्तं सुरवर्त्म खम्'
इत्यमरः । आप एव आप्यमिति चातुर्वैष्णवंदित्वात्पम् । शुभाज्ञी, 'अज्ञगात्र—' इति ऋषिः ।
उपनिषत्पक्षे शुभाज्ञीन शुभाज्ञी ॥

श्रीहर्ष कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामहृद्देवी च यम् ।

शृङ्गारामृतशीतगावयमगादेकादशस्तम्भहा-

काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोऽवलः ॥ ११ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ शृङ्गारलक्षणस्वामृतस्य शीतगौ चन्द्ररूपे । शीतगौ भाषितपुंस्कम् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमद्भृषिद्विपण्डितात्मजनामणकृते

नैषधीयप्रकाशे एकादशः सर्गः ॥

द्वादशः सर्गः ।

इदानीं नूतनसमागतराजवर्णनार्थं द्वादशं सर्गमारभते—

प्रियाह्वियालम्ब्य विलम्बमाविला विलासिनः कुण्डिनमण्डनाधितम् ।

समाजमाजमुरथो रथोत्तमास्तमा समुद्रादपरेऽपरे नृपाः ॥ १ ॥

प्रियेति ॥ अथो अनन्तरं अपरे अपरे अन्ये अन्ये नृपाः आसमुद्रात्समुद्रमवधीकृत्य ।

दिगन्तेभ्यः सकाशादित्यर्थः । कुण्डिनस्य मण्डनाधितं भूषणपदाचरितं अलंकारकं समाजं

स्वयंवरसभामाजगमुः । किंभूताः—प्रियाम्बः स्वनायिकाभ्यः सकाशात् । ह्रीः तया तासाम-
नुरागजनितमुखदाक्षिण्येन कृत्वा विलम्बं स्वैर्यमालम्ब्य भाविला व्याकुलान्तःकरणाः ।
प्रियामुखदाक्षिण्यानुरोधेनास्माकं विलम्बे जाते भैमीस्वयंवरो जातो मा भूदिति बुद्ध्या
नातिसोरसाहाः । तथा—विलासिनः शृङ्गारभङ्गीसहिताः । तथा—रघोत्तमाः श्रेष्ठरथाः ।
इत्यनेन विलम्बे जातेऽपि शीघ्रागमनं सूचितम् । विलासिनः, 'वौ कपलस-' इति चिनुष ।
रघैस्तमा इति समासः । अपरे अपरे, वीष्मायां द्विरुक्तिः ॥

ततः स भैम्या ववृते वृते नृपैर्विनिःश्वसद्भिः सदसि स्वयंवरः ।

चिरागतैस्तर्किततद्विरागितैः स्फुरद्भिरानन्दमहाणवैर्नवैः ॥ २ ॥

तत इति ॥ ततः सदसि समावे स भैम्याः स्वयंवरो ववृते । किंभूते सदसि—भैम्याः
स्वस्मिन्वैराग्येन विनिःश्वसद्भिर्विलेपेण मुक्तधासैः चिरागतैः पूर्वमायातेर्यैः वृते । तथा—
तर्किता क्लृप्ता तेषु पूर्वागतेषु रागसु विरानिता यैस्तैः । अर्थाद्वैभ्याः । स्फुरद्भिः शृङ्गार-
महत्वा प्रकाशमानैः । तथा—एते न कृताः स्वयंवरसभे प्राप्तामस्मानिमे प्रायेण वरिष्णतीति
बुद्ध्या आनन्दस्य महार्णवैरगाधसमुद्रैः प्रमुदिततरैर्नवैस्तत्काळगतैर्यैः वृते ॥

चलत्पदस्तत्पदयन्त्रेणैकितस्फुटाशयामासयति स राजके ।

श्रमं गता यानगतावर्णीयमित्युदीर्य धुर्यः कपटाज्जनीं जनः ॥ ३ ॥

चलदिति ॥ चलन्ति पदानि यस्य पुरस्ताद्गच्छन् पुरं बहतीति धुर्यः शिबिकाएष्ववाही
जनः जनीं भैमीं राजके राजसङ्ग्राम्ये आसयति स आस्थापयत् । किं कृत्वा—यानगतौ
अपि शिबिकारोहणेनापि गमने सत्यपि इयं भैमी श्रमं गता निःसहा जातेति कपटायाज्ज-
नुदीर्य उक्त्वा । किंभूताम्—शिबिकापटान्तरितेन तत्पदेन भैमीचरणेन यत् यन्त्रणं यन्त्रणा
वा पीडनं धूर्पजनस्य तदेव यद् इज्जितमवस्थापनमुचिका चेष्टा तेन स्फुट आशयो नवदृष-
दिदृष्टमात्रविषयोऽभिप्रायो संस्थाप्यताम् । जनी, जायतेऽस्यां गर्भ इति 'जनिपतिभ्यां च'
इतीश्वर्ये 'जनिवन्धोः-' इति वृद्धितिर्यगे 'कृदिकारात्-' इति छीष् ॥

नृपानुपक्रम्य विभूषितासनान्सनातनी सा सुषुवे सरस्वती ।

विहारमारभ्य सरस्वतीः सुधासरःस्वतीवार्दतनूरनूत्थिताः ॥ ४ ॥

नृपानिति ॥ सा सनातनी निर्या सरस्वती देवता विभूषितं स्त्रीयसौन्दर्येणालंकृतमासनं
वैष्णवपुपानुपक्रम्य वदित्य सरस्वतीः वाचः सुषुवे । उवाचेत्यर्थः । किंभूता वाचः—सुधासरःसु-
अनृतसमुदेषु विहारं जलकीडामारभ्य कृत्वा अतीवातितरामार्दतनूः । तथा—अनु पश्चादधि-
लम्ब्यैवोत्थिताः तस्माच्चिगताः । अतिमधुरा इत्यर्थः । सनातनी, अजन्मस्वायुस्तुद च ॥

वृणीष्व वर्णेन सुवर्णकेतकीप्रसूनवर्णाहतुपर्णमादृतम् ।

निजामयोध्यामपि पावनीमयं भवन्मयो ध्यायति नावनीपतिः ॥ ५ ॥

वृणीष्वेति ॥ गौरत्वलक्षणेन वर्णेन सुवर्णकेतकीप्रसूनस्य गौरत्वलक्षणाद्वर्णादाहतं प्रेमास्व-
दीकृतं तस्मादधिकं वा अतिगौरं मुकुमारशरीरयुतुपर्णनामानं रूपं त्वं वृणीष्व । अयं अव-
नीपतिः भवन्मयस्त्वदैकचित्तः सन् निजामारमीयां परम्परायातां पावनीं पवित्रीकरणशीला-

१ 'अत्र 'विजाविजा' इत्यादौ निधनेनासङ्ख्यवचनादृत्त्या हेतानुमासः । अन्वयानिपमादृत्वनुमासः
यत्पुनरोः संसृष्टिः' इति जीवातुः । २ 'मयुतपर्णाद' इति जीवातुसंज्ञः पाठः ।

मयोष्यां मुक्तिपुटीमपि न ध्यायति न स्मरति । परमानन्दरूपत्वान्मुक्तः सदाशादपि तव प्राप्तिरेतस्याधिकेत्सर्यः । अन्योऽपि विलासी मुणवतीमपि निजां प्रियामचिन्तयन्नन्नामेव ध्यायतीत्युक्तिः । त्वय्यसितरामनुरक्तोऽयमेनं वृणीष्वेति भावः । वर्णात्, 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । भवन्मयः, 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे—' इति पुंनद्भावः ॥

नै पीयतां नाम चकोरजिह्वा कथंचिदेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका ।

इमां किमाचामयसे न चक्षुषी चिरं चकोरस्य भवन्मुखस्पृशी ॥ ६ ॥

नेति ॥ हे मैमि, चकोरजिह्वा एतस्य ऋतुपर्णस्य मुखमेव चन्द्रमुखस्य चन्द्रिका प्रसजता-
रूपा ज्योत्स्ना कथंचित्केनापि प्रकारेण न पीयतां नाम । चकोरजिह्वा सत्यचन्द्रचन्द्रिका
पीयते, इयं त्वदीकमुखचन्द्रिकेति पीयतां मा वा । अत्रास्माकमौदासीन्यमित्यर्थः । परंतु
चिरं भवन्मुखस्पृशी त्वदीकमुखसेवनतत्परे चकोरस्य चक्षुषी इमानेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकां
किमिति नाचामयसे पाययसे । अपि तु पाययस्व । अलौक्यतासादप्रसामावाचकोरजिह्वा
पानेऽकुर्वेऽपि तथा सुन्दरत्वाद्दर्शनागमस्वाददीनामशक्तत्वेऽपि तादृगाह्लादकत्वस्य सौन्दर्यस्य
च प्रत्यक्षेण द्रष्टुं शक्यत्वादेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकां चक्षुषी पाययस्वेत्यर्थः । अथ न चकोरजि-
ह्वा भवन्मुखसेवना अकृतत्वादेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकापानं कर्तुमशक्यमिति युक्तम् । तदीय-
चक्षुष्यां तु विरकालमुत्तमस्य भवन्मुखस्य सेवनास्योरेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकापानं युक्तम् । उत्तम-
सेवना हि दुष्प्रापमपि वस्तु सुप्रापं भवतीत्याशयः । विरकालमेतन्मुखकान्ति सादरं किं न
पश्यति । अपितु पश्य । एवं वृणीष्वेति भावः । यद्वा जिह्वाया अप्य एव स्थाप्ये क्षामर्यादेत-
न्मुखचन्द्रचन्द्रिकायाश्चातिबहुत्वाच्चकोरजिह्वेयं कथंचिन्न पीयतां नाम । तन्मुखस्पृशोश्चको-
रनेत्रयोस्तु पानं युक्तम् । अन्पीयसोरपि नेत्रयोर्भूयसो विषयस्य ग्रहणे सामर्थ्यसद्भावात् । किं
पुनर्विरकालयोरनयोरिति भावः । एते चकोरस्यैव नेत्रे भवन्मुखं स्पृशत इति नेत्रयो रमणी-
यत्वं चन्द्रिकापानयोग्यत्वं विलोकनचातुर्यं च सूचितम् । अत्राचमेः प्रत्ययसामर्थ्यात् 'गति-
युद्धि—' इत्यादिना चक्षुषोः कर्मत्वम् । 'निवध' इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफलविवक्षागमात्म-
नेपदे प्राप्तेऽपि 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' इति परस्मैपदप्राप्तेः आचामयसे इति चिन्त्यम् । एवं
सति चकोरस्य चक्षुषी चिरं भवन्मुखस्पृशी वर्तते । यतस्त्वन्मुखसेवां बहुकालं कुर्वत (वांते)
इत्यर्थः । अत एव इमानेतन्मुखचन्द्रिकां किं न आचामयसे । सामर्थ्यात् चक्षुष्यामिति शेषः ।
इति समाधानम् । आचमनमाचामः सोऽस्या अस्तीत्याचामवती करोति इत्यर्थे 'तत्करोति—'
इति ण्यन्तस्य लक्षणप्रतिपक्षोपरिभाषया प्रतिपदोक्तप्रत्ययसामर्थ्याभावात्परस्मैपदभावः ।
निगरणादिसूत्रेणानुवृत्तपरस्मैपदसंज्ञया परस्मैपदस्य विधानात् 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति,
परिभाषयात्र परस्मैपदं न भवतीति वा । आचाम इति, 'न कर्मणिचमाम्' इति मित्त्वनिषे-
धाद्भ्रूत्वभावात् ॥

१ 'निपीयताम्' इति जीवातुसुखावबोधार्थमतः पाठः । २ 'आचामय' इति पूषवपदम् । 'ई
लक्ष्मीस्तथा सहिता सेः । तस्याः संवोधने से 'पश्यस्वात्—' इति लोपः' इति भट्टोजिदीक्षिताशयः ।
'कैश्चित् सा त्वम् इने चक्षुषी इनचक्षुषी अष्टचक्षुषी आचामय—इति व्याचक्षते' इति तरुवोचिनी ।
'भीक्ष्व लक्ष्मीक्ष्व सा मा रमा लक्ष्मिचेन्द्रिरा' इति त्रिकाण्डशेषानुसारेण साशब्दस्यैव 'से' इति
संवोधनम्—इति सारम् । ३ 'अत्र 'भवन्मुखस्पृशोश्चकोरचक्षुषोः' इति विषयनिगरणे मैमिचकोर-
चक्षुषोरनेदमतीतेः नेदेऽनेदलक्षणातिशयोक्तिरलंकारः' जीवानुः ।

अपां विहारे तव हारविभ्रमं करोतु नीरे पृषदुत्करस्तरन् ।

कठोरपीनोच्चकुचद्वयीतटत्रुट्यस्तरः सारवसारवोर्मिजः ॥ ७ ॥

अपामिति ॥ हे मैमि, आरवेण सहिताः सारवाः, सरय्या इमे सारवाः एवंभूता ऊर्मि-
यस्तेभ्यो जातः पृषदुत्करो विन्दुसमूहः अपां विहारे अनेन सह जलकीडायां सखां तव हार-
विभ्रमं तरसं वन्धिहारविलासं करोतु । किन्तुतः—नीरे तरन्लवमानः । तथा—कठोरारतिकठिना
पीना उच्चा त्वचीया कुचद्वयी तस्यास्तटे परिसरे बुब्यत्तरोऽतिशयेन बुब्यन्निबद्धीर्यमाणतरः ।
जलकीडावशाद्विच्छिन्नस्तलीयो मुष्णहार इव शोभताम् । अथ च—पद्मतो लोकस्य मैमीहारः
किमयमिति विशिष्टां भ्रान्तिं जनयतु । विगतहारे देशे हारविलास इति विरोधश्च । अथ च
—पृषदुत्करः हरिणसङ्घः कीडाप्रदेशे कीडां करोतु युक्तम् । सरयूकीडाप्रादयर्थमेतं वृणीष्वेति
भावः । 'देविकायां सरयौ च भवे दाक्षिक्यारवौ' इत्यमरः । दाण्डिनाथनादिभूमेण सौधुः ॥

अस्त्रानि सिन्धुः समपूरि गङ्गा कुले किलास्य प्रसभं स भन्त्यते ।

विलङ्घयते चास्य यशःशतैरहो सतां महत्संमुखधावि पौरुषम् ॥ ८ ॥

अस्त्रानीति ॥ अस्य कुले वंशे पूर्वजैः सगरपुत्रैरिन्द्रनीताद्यहरणार्थं सिन्धुः समुद्रः पाता-
लरथन्तमस्त्रानि खतः । कपिलशापदग्धानां तेषामेवोद्धरणार्थं भगीरथेनानीतया गङ्गाया सम-
पूरि पूर्णः कृतः । तथा—श्रीरघुनाथेन रावणवधार्थं प्रसभं हटेन स सिन्धुः भन्त्यते बन्धनं
नेष्यते । किलेति पुराणप्रसिद्धमेतत् । स एव इदानीमस्य यशःशतैर्विलङ्घयते च । सर्वे समु-
द्रमेव प्रतिपौरुषं किमिति कृतवन्त इत्यत आह—अहो युक्तेतरसतां महतां पौरुषं महतामेव
संमुखं धावति प्रसरतीत्येवंशीलम् । बुद्रान्कुरयोपेक्षत एवेत्यर्थः । एवंविधा अस्य पूर्वजाः,
श्रीरघुनाथश्च यस्मिन्वंशे समुत्पत्स्यते तस्मिन्वंशे समुत्पन्नोऽयम् । अस्य यशसि समुद्रपार-
गाणीलेन वृणीष्वेति भावः । भन्त्यते, बन्धेः कर्मणि लुटि भग्नानि चले च रूपम् ॥

एतद्यशःक्षीरधिपूरगाहि पतत्यगाधे वचनं कवीनाम् ।

एतद्गुणानां गणनाङ्गपातः प्रत्यर्थिकीर्तिः खटिकाः क्षिणोति ॥ ९ ॥

एतदिति ॥ पतस्य यशस एव क्षीरधेर्यः पूरुषं गाहते एवंशीले एतदीयशकोवर्णकं
कवीनां अगाधेऽतलस्थेषु स्थाने पतति निमज्जति । श्रोतुमश्यामभ्यां द्वागनोचरमस्य यश इत्यर्थः ।
अन्योऽपि समुद्रप्रवाहावगाही अगाधे ब्रुवति । तथा—एतस्य शौर्यादीनां गुणानां गणनापेक्ष-
ङ्गपातोऽङ्गविन्यासः प्रत्यर्थिनां वैरिणां कीर्तिरेव खटिकाः क्षिणोति हिनस्ति । बहुद्विग्यासे
हि खटिकाक्षयो भवति । एतद्गुणा अप्रवृत्तिभूतस्त्वाङ्गवितुमशक्याः । एतद्गुणानां पुरस्ता-
द्विर्कीर्तिर्न प्रतिभासत इत्यर्थः । एनं वृणीष्वेत्यर्थः । क्षिणोति, लघूपक्त्वाट्टणप्रसक्तानपि
संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाट्टणभावः ॥

भास्वद्वंशकरीरतां दधदयं वीरः कथं कथ्यता-

मध्नुष्टापि हि कोटिरस्य समरे रोमाणि सत्त्वाङ्कुराः ।

नीतः संयति यन्दिभिः श्रुतिपथं यन्नामवर्णावली-

मन्त्रः स्तम्भयति प्रतिक्षिभृतां दोस्तम्भकुम्भीनसान् ॥ १० ॥

भास्वदिति ॥ हे भैमि, भास्वतः वंशः तस्य करीरतां तदङ्कुरत्वं दधद्धानः सूर्यवंशो-
त्पन्नः वयःसंभौ वर्तमानः । अयं च मुक्ताबुक्तावाद्याखान् यो वंशो वेणुत्पदङ्कुरत्वं दधत्
अतितेजस्वी अयं ऋतुपर्णेनामा वीरः कयं केन प्रकारेण कथ्यतां वर्ण्यताम् । अपितु वर्ण-
यितुं न शक्यत इत्यर्थः । हि यस्मात् समरे वर्तमानस्याप्युद्यमि सार्धत्रयीति प्रसिद्धापि कोटिः
सार्धत्रयकोटीनि मानुषशरीरे स्थितानि रोमानि सत्त्वस्मान्तरवीररसोत्सेकस्याङ्कुर इवाङ्कुराः ।
वीररसोत्साहेन सङ्ग्रामे रोमाभ्युद्योऽयं भवतीत्यर्थः । तथा यस्य नामवर्णावलीमन्त्रः ऋतु-
पर्ण इति नामाक्षरपङ्क्तिरूपी मन्त्रः संयति चन्दिमिः श्रुतिपथं कर्णपथं नीतः प्रापितः सन्
प्रतिक्षितिभृतां रिपूणां दोषो बाहव एव स्तम्भास्त एव कौर्वीर्ध्वांश्च ये कुम्भीनस्राः सर्पास्ता-
न्स्तम्भवति । एतन्नाममात्राकर्णनाद्धीतानां शत्रूणां बाहवो युद्धाय न प्रसरन्तीत्यर्थः । सिद्ध-
वैदिकमन्त्रश्रवणाच्च फणिनां स्तम्भो भवति । अभ्युद्येति सार्धकोटित्रयस्य संज्ञा । अङ्कुरो
निष्पुङ्गुलिङ्गः । 'कुम्भीनसो लेलिहानः' इत्यमरः ॥

तादृग्दीर्घविरिञ्चिवासरविधौ जानामि यत्कर्तृतां
शङ्के यत्प्रतिविम्बमम्बुधिपयःपूरोदरे बाडवः ।
व्योमव्यापिविपक्षराजकयशस्ताराः पराभाबुकः

कासामस्य न स प्रतापतपनः पारं निरां गाहते ॥ ११ ॥

तादृगिति ॥ हे भैमि, अस्य राज्ञः स प्रताप एव तपनः सूर्यः कासां निरां पारं परतीरं
न गाहते । कस्यापि वर्णयितुमशक्य इत्यर्थः । स कः । अहं तादृह दीर्घं चतुर्दशमन्वन्तर-
परिमितत्वात्महापरिमाणं विरिञ्चिवासरं ब्रह्मदिनं तस्य विधौ करणे यस्य वरीयक्षावतेजोरूपस्य
सूर्यस्य कर्तृतां निर्मातृतां जानामि । सूर्यस्य दिनकर्तृत्वाद्वाक्यमपि दिनं दिनत्वात्सूर्येण
कर्तव्यम् । तच्छतर्तुगन्तहस्रपरिमाणत्वादेतद्दिननिर्मात्रा सूर्येण निर्मातुमशक्यमिति तद्विलक्षणेन
चिरकालवस्त्वामिनातिदीर्घेणैतदीयप्रतापतपनेनैव निर्मातुं शक्यं न त्वन्येनेत्यहमुपेक्षे
इत्यर्थः । तथा—अहं अम्बुधिपयःपूरे प्रवाहनमध्ये बाडवो वडवानलो यस्य एतदीयप्रता-
पतपनस्य प्रतिविम्बरूप इति शङ्के । जलानलयोः सहावस्थानविरोधाद्बाडवोऽभिर्न भवति ।
किन्तु प्रतापप्रतिविम्बं सूर्यस्य सलिले प्रतिविम्बं भवति । किंभूतः सः—व्योमव्यापिन्यो
विपक्षराजकस्य रिपुराजकारुण्यत्वाद्यथास्येव तारा नक्षत्राणि स्वप्रभावेण पराभाबुकस्तिर-
स्कृता । सूर्येणापि व्योमव्यापिविरिचन्द्रस्य चन्द्रिकारूपं यशो नक्षत्राणि च पराभूयन्ते ।
एतत्प्रतापसूर्यस्य पुरस्ताद्दिरिवशांसि न प्रसरन्तीत्यर्थः । पराभाबुकः, 'लवपत-' इत्युक्त् ।
तपोमे, 'न लोका-' इति यष्टीनिषेधात्तारा इति द्वितीया ॥

द्वेष्पाकीर्तिकलिन्दशैलमुतया नद्यास्य यदोर्द्वयी
कीर्तिश्रेणिमयी समागममगाद्रङ्गा रणप्राङ्गणे ।
तत्तस्मिन्विनिमज्ज्य बाहुजभटैरारम्भि रम्भापरी-

रम्भानन्दनिकेतनन्दनवनक्रीडाद्राडम्बरः ॥ १२ ॥

द्वेष्पेति ॥ अस्य राज्ञः दोर्द्वयी बाहुद्वयं तथा जनिता कीर्तिश्रेणिः कीर्तिपरम्परा तन्मयी
तद्रूपा श्वेतवाद्रङ्गा द्वेष्पाणां रिपूणां पलायनाज्जनिता अकीर्तिः सैव कलिन्दशैलमुता
यमुना तथा नद्या सह यद्यस्माद्रणप्राङ्गणे सङ्ग्रामभूमौ समागममगात्संगोयं प्राप तत्तस्मात्कार-
णात् तस्मिन्प्रयागसंज्ञके गङ्गायमुनासंगमे बाहुजभटैः क्षत्रिययोधैः विशेषेण निमज्ज्य

लक्षणया देहं त्यक्त्वा रम्भापतीरम्भानन्दस्य निकटे नन्दनवने देवोद्याने कीदृश्यां य आदर
आसक्तिस्तस्य आङ्गम्बरो बाहुत्वमारम्भ आरब्धम् । योऽपि प्रयागे निमज्जति सोऽपि 'सिता-
सिते सरिते' इत्यादिषुल्या नन्दनवने रम्भाद्यम्बरोभिः सह कीदृशति । 'बाहुजः सत्रियो विराट्'
इत्यमरः । आरम्भ, 'रमेरशान्तिदोः' इति जुम् । परीरम्भ इति, 'उपसर्गस्य घञि' इति दीर्घः ॥

इति श्रुतिस्वादिततद्गुणस्तुतिः सरस्वतीवाङ्मयविस्मयोत्थया ।

शिरस्तिरःकम्पनयैव भीमजा न तं मनोरन्वयमन्वमन्यत ॥ १३ ॥

इतीति ॥ भीमजा शिरः शिरःकम्पनयैव वक्त्रचालनयैव तं मनोरन्वयं सूर्यपुत्रमनुवंश-
समुत्पन्नं ऋतुपर्णं नान्वमन्यत नातीचकार । किंभूता—इति पूर्वोक्तप्रकारेण श्रुतिभ्यां कर्णाभ्यां
स्वादित्वा सादरमाकर्णिता तद्गुणस्तुतिर्यथा । किंभूता (कम्पनया—) सरस्वत्या वाङ्मयेन
जनितो विस्मय आश्चर्यं तस्मादुत्थयोत्पन्नया । शिरःकम्पसौम्यसूचकत्वादाश्चर्याभिनयकृतः
कम्पस्तद्विराकरणार्थो जात इत्यर्थः । अस्य मनुवंशत्वात्तस्य सौमवंशे सामिल्यवत्त्वात्कम्पा-
भिलषितसौन्दर्याद्यवर्णनाद्दानमुपायः ॥

युवान्तरं सा वचसामधीश्वरा स्वरामृतन्यकृतमत्तकोकिला ।

शशंस संसक्तकरैव तद्दिशा निशापतिशक्तिमुखीभिमां प्रति ॥ १४ ॥

युवेति ॥ सा वचसामधीश्वरा सरस्वती निशाकरस्य शक्तितदृशं मुखं वक्ष्यात्तां चन्दान-
नाभिमां प्रति युवान्तरमन्यं वरं शशंस वर्णयामास । किंभूता—स्वरामृतेन न्यकृतस्तिरस्कृतो
मत्तो वसन्तदृष्टः कोकिलो यथा । तथा—तद्दिशा वत्सा दिशि वर्णनीयो युवा विद्यति तद्दिशा
तदीयया दिशामिसुख्येन संसक्तकरैव संवदहस्ता । हस्तेन तं निर्दिश्येति यावत् । सरस्वती-
वाणीं माधुर्येणैवाश्लेषतु राजन्वानुरागेनेति स्वरामृतपदेन सूचितम् । ईश्वरेति, 'स्थेय-'
इति वरञ्च । अथ प्राणेश्वरीत्यादेः कथं साधुत्वम् । 'अन्येभ्योऽपि दृग्गन्ते' इतीशेर्वेतिषि
कीदृशोः सतीत्येवेति ॥

न पाण्ड्यभूमण्डनमेणलोचने विलोचनेनापि नृपं पिपाससि ।

शशिप्रकाशाननमेनमीक्षितुं तरङ्गयापाङ्गदिशा दृशोस्त्विषः ॥ १५ ॥

नेति ॥ हे एणलोचने मृगाक्षि, त्वं पाण्ड्यभूमण्डनं पाण्ड्यदेशस्य वृद्धामणिं सुहृद्वरममृतं
नृपं विलोचनेन पिपासस्यपि न न पश्यसि तावत् । परं पातुमिच्छस्यपि नेत्यपेरवः । अनु-
चितमेतदित्यर्थः । अधरेण तावन्न पिपाससि, परं विलोचनेनापि न पिपाससीति । द्वाभ्यां
नेत्राभ्यां न पिपाससि परमेकेनापि न पिपाससीति वा । तस्मात्त्वं शशिवत्प्रकाशं प्रसन्नमाननं
यस्य तं एनं नृपमीक्षितुं दृशोस्त्वियो नेत्ररश्मीनपाङ्गदिशा नेत्रप्रान्तदेकेन तरङ्गय । शतिसु-
न्दरमेनं कटाक्षैर्विलोकयेति भावः ॥

भुवि भ्रमित्वानवलम्ब्यमम्बरे विहर्तुमभ्यासपरम्परापरा ।

अहो महावंशममुं समाभिता सकौतुकं नृत्यति कीर्तिनर्तकी ॥ १६ ॥

भुवीति ॥ हे मैमि, महावंशं महाकुलीनममुं समाभिता । एतरीवेति यावत् । एवंविधा
कीर्तिरूपा नर्तकी सकौतुकं यथा तथा भनाभिलाषराहित्येन नृत्यति । अहो आश्चर्यम् ।

१ 'सितासिते सरिते यत्र सङ्गते वनाङ्गमत्तो दिवमुत्सन्ति । ये ते तन्वं विसृजन्ति पीरास्ते
जनास्तो अमृतत्वं भजन्ते ॥' इति ।

(आश्वर्यं) लोकगतं कौतुकं नर्तकीगतमिति न पौनःपुन्यम् । किंभूता—पूर्वं भ्रमिता । सकलं भूमण्डलं व्याप्येत्यर्थः । पश्चादनवलम्बं यथा तथा अभ्यरे गगने विहर्तुं चरणायाभ्यासपरम्परानां परा आसक्त्या । अभ्यासपरम्परया वा परा उत्कृष्टा । एतदीया कीर्तिभूलोकं पूर्वमभिव्याप्य लोकान्तरं स्वाप्नोतीत्यर्थः । सेनाशनवलम्बेन सदोत्साहवृन्तममुमिति वा । नर्तक्यपि पूर्वं भूमौ भ्रमिता निराश्रयं गमने नर्तितुमभ्यासपरा सती महान्तं वेणुमाश्लिष्य वेणोरुपरि सकौतुकं नृत्यति । अथ च महान्तं पृष्ठवंशमाभिता नर्तकीति वा । या हि अटिति भूमावपि गन्तुमपि न शक्नोति सा निराश्रयं महान्तं वेणुमाश्लिष्य नृत्यतीत्यतिविश्रमितादि शातव्यम् । 'वंशो वेणौ कुले वर्ये पृष्ठस्यावयवेऽपि च' इति विधेः ॥

इतो मिया भूपतिभिर्वनं वनादटद्भिर्बृहत्तरीत्वमीयुषी ।

निजापि सावापि चिरात्पुनः पुरी पुनः स्वमध्यासि विलासमन्दिरम् ॥ १७ ॥

इत इति ॥ इतः अस्याद्राज्ञः सकाशाद्विया भयेन वनाद्गगान्तरमटद्भिर्गच्छद्भिर्भूपतिभिः उच्चैरतिशयेन अटवीत्वमरण्यानीत्वमीयुषी प्राप्ता सा प्रसिद्धा निजा स्त्रीयापि पुरी चिराद्गगान्तरम्रमात्पुनर (वापि) ध्यासि प्राप्ता । तथा—तत्र पुर्यां स्त्रीवं विलासमन्दिरं रतिरहं पुनरध्यापिष्ठितम् । वनदुर्गवेत्यर्थः । राज्यव्रंशं दद्यापेक्षयानेकवारं तत्रागच्छ पुनरन्यत्र गत्वा पुनस्तत्रागच्छन्तीत्यर्थः । अनेन वैरिगराण्युद्राणितानीति भावः । 'उपेयिवान्—' इत्यत्र सूत्रे उपसर्गस्वातन्त्र्यापीदुषीत्यत्र कर्तुः ॥

आसीदासीमभूमीवल्लयमलयजालेपनेपथ्यकीर्तिः

सप्ताकूपारपारीसदनजनघनोद्गीतचापप्रतापः ।

वीरादस्मात्परः कः पदयुगयुगपत्पातिभूपातिभूय-

ञ्छूडारलोडपत्नीफरपरिचरणामन्दनन्दनन्दनन्दः ॥ १८ ॥

आसीदिति ॥ हे मैमि, अस्माद्वीरात्पर उत्कृष्टः अन्यो वा क आसीद्वा । अपि तु एवंविधोऽयमेव, न त्वन्यः कश्चिदित्यर्थः । किंभूतः—सीमां समुद्रलक्षणां वा अभिव्याप्य सीमासहितं भूवल्लयं तस्य मलयजालेपनेपथ्यं चन्दनाङ्गरागरूपं नेपथ्यं भूषणं तदिव कीर्तिर्यस्य । यदीयकीर्तिचन्दनघनलितसमुद्रमण्डितभूमण्डलम् । तथा—सप्तानामकूपारपाराणां समुद्रपरतीराणां समाहारः सप्ताकूपारपारी सैव सदनं निवासस्थानं यस्य सप्तसमुद्रपरतीरावासी यो जनो लोकस्तेन घनमविच्छिन्नं उद्गीतं उच्चैर्गीयमानश्चापप्रतापो यस्य, चापश्च प्रतापश्च वा यस्य सः । तथा—पदयुगे चरणयुगले युगपत्सप्तकालमेव पातिनः पतनस्त्रीसा नमस्कारकारिणो भूपात्तेषां अतिभूयांस्यतिबहूनि यानि चूडारलानि तान्येव वर्तुलत्वादुडुपक्ष्यो नक्षत्ररूपाश्चन्द्रविज्यस्त्रासां करानां किरणानां परिचरणं सर्वतः संचरणं तेन । अथ च तासां हस्तैर्यत्परिचरणं चरणसेवा तथा कृत्वा अमन्दं नन्दन्तोऽतितरां समृद्धकान्तयो नञ्चा एवेन्दवश्चन्द्रा यस्य । चरणपतितसकलराजशिरोमणिकिरणसंबन्धितनखकान्तिः । यशस्वी प्रतापवानत एव सर्वैरनुपतिपन्चचरण एतादृशः कोऽपि नास्ति तस्मादेनं वृणीष्वेति भावः । अन्योऽपि पक्षीकरकृतचरणसंवाहनेन गन्दति ॥

१ 'रूपकालंकारः' इति जीवातुः । २ 'अत्रैकस्मरितव्यस्य प्रगादनेकास्तवी' अटवीभूतपुरीषु च वृत्तेन, यथा पुरीषवपि पुरीषादटवीत्वयोः क्रान्त्यन्वयोक्त्वा च, एकमनेकसिन्धु, अनेकमनेकसिन्धु कमेण पयोर्व इत्युक्तलक्षणं पर्यायमेवद्वयं द्रष्टव्यम्' इति जीवातुः ।

भङ्गाकीर्तिमयीमलीमसतमप्रत्यर्थिसेनाभट-

श्रेणीतिन्दुककाननेषु विलसत्यस्य प्रतापानलः ।

तस्मादुत्पतिताः स्फुरन्ति जगदुत्सङ्गे स्फुलिङ्गाः स्फुटं

भालोद्भूतभवाक्षिभानुद्भुतभुग्जम्मारिदम्भोलयः ॥ १९ ॥

भङ्गेति ॥ अस्य प्रतापानलः भङ्गेन पराजयेन जनिता अकीर्तिः सैव श्यामत्वान्मयी तस्या मलीमसतमा अतितरां मलिनीभूताः प्रत्यर्थिसेनाभटाः शत्रुसैनिकशालेष्वां श्रेणी समूहः सैव श्यामत्वान्तिन्दुककाननानि तेषु विलसति विशेषेण दीप्यते । तस्मादेतदीयाप्रतापानल्यदुत्पत्तिता उत्पिता भालाङ्गलाटादुद्भूतं भवाक्षि हरतृतीयनेत्रं, भानुः सूर्यः, हुतभुग्गङ्गिः, जम्भारे-रिन्द्रस्य दम्भोलिवेष्टः, एते स्फुलिङ्गाः स्फुटं अग्निकणा इव जगदुत्सङ्गे जगतां भूम्यादीनां मध्ये स्फुरन्ति शोभन्ते । तिन्दुककानानि हि श्यामानि भवन्ति । तत्र पतितो वङ्गिषट्चट्टा-शब्दं कुर्वन्स्फुलिङ्गान्मुञ्चति । महत्त्वपि हरनेत्रादिषु स्फुलिङ्गत्वरोपेण प्रतापानलस्यातितरां माहात्म्यं सूचितम्—सस्य कणा एवंभूताः स कवंभूतो भवतीति ॥

एतद्वन्तिबलैर्विलोक्य निखिलामालिङ्गिताङ्गीं भुवं

सङ्ग्रामाङ्गणसीन्नि जङ्गमगिरित्तोमभ्रमाघाथिसिः ।

पृथ्वीन्द्रः पृथुरेतदुग्रसमरप्रेक्षोपनघ्रामर-

श्रेणीमध्यचरः पुनः क्षितिभरक्षेपाय धत्ते धियम् ॥ २० ॥

एतदिति ॥ हे भूमि, एतस्य पाण्डवस्योग्रसमरस्य प्रेक्षायै उपनन्ता समागता अमरश्रेणी देवसङ्घः तन्मध्यचरो मध्ये वर्तमानः । देवत्वं प्राप्त इति यावत् । एवंभूतः पृथुर्वैभ्यः पृथ्वीन्द्रः पुनः क्षितिभराणां पर्वतानां क्षेपाय प्रोत्सारणाय धियं बुद्धिं धत्ते । किं कृत्वा—सङ्ग्रामाङ्गणस्य सीन्नि मयीदायां जङ्गमानां स्थानात्स्थानान्तरं गच्छतां गिरीणां स्तोमस्य त्रमाघाथिभिर्भ्रान्तिं कुर्यानेत्यन्तदुग्रतरगिरितुल्यैरेतस्या दन्तिबलैर्निखिलां भुवमालिङ्गिताङ्गीं व्यवमददेशां विलोक्य । पूर्वं पृथुना स्वधनुष्कोष्ठा जङ्गमपर्वतानुत्सार्य क्षेत्रादिनिर्माणः कृतः, एतज्जानन्दद्वारं सङ्ग्रामदर्श-नार्थमागत्य एते पर्वता इति बुज्येतदुत्सारणे पुनरपि बुद्धिः कृतेत्यर्थः । एतानोबतरगज-बाहुल्यां शङ्करणरसिकत्वं च सूचितम् ॥

शशंस दासीङ्गितविद्विदमजामितो ननु स्वामिनि पश्य कौतुकम् ।

यदेव सौधाम्ननटे पटाञ्चले चलेऽपि काकस्य पदार्पणग्रहः ॥ २१ ॥

शशंसेति ॥ इङ्गितविद्वैम्बभिप्रायज्ञा कान्निदासी विदमजां शशंस वभाषे । ननु हे स्वामिनि, इतः अस्यां स्थितिं त्वं कौतुकं पश्य । किं तत्—सौधः सुधापवकितवर्हं तस्याग्र-ध्वंदेशस्तत्र वर्तमाने नटे चलत्वाधर्तकतुल्ये बाधुवशाचलेऽपि पटाञ्चले पताकावतनाञ्चले यत् एव काकस्य पदार्पणे चरणस्थाने ग्रहस्तत्रोपवेशनार्थं पौनःपुन्येन प्रवृत्तिनिर्बन्धः । तत् कौतुकं पश्येति संबन्धः । अननुरक्तायां भैम्बां शृङ्गारचेष्टां भाषयतः पाण्डवस्यायं यथा पटाञ्चले उपवेशनार्थं काकस्याग्रहोऽनुचितः, तथैतस्य पाण्डवस्यायं भैम्बां दुरभिनिवेश इति सूचनार्थं सरस्वतीकृततद्वर्णननिवारणार्थं वेद्यमुक्तिः । इत एतद्वर्णनकौतुकात्मकाशादिति वा ॥

१ 'उपेक्षा रूपसंकीर्णो' इति जीवानुः । 'अव गन्धोमेष्टा आन्तिमदलंकारोत्पाभितेति संकरः' इति जीवानुः ।

ततस्तदप्रस्तुतभाषितोत्थितैः सदस्तदश्वेति हसैः सदःसदाम् ।

स्फुटाजनि स्थानिरतोऽस्य भूपतेः सिते हि जायेत शितेः सुलक्ष्यता ॥२२॥

तत इति ॥ ततस्तस्या दासाः पूर्वोक्तप्रस्तुतं भाषितं वचनं तस्मादुत्थितैः सदःसदां सम्भवानां हसैर्हसितैस्तत् सदः सा समा अश्वेति श्वेतीकृतम् । तद्वचनं श्रुत्वा सभ्या हसन्ति स्मैत्यर्थः । अतः सदःश्वेतीकरणादेतोरस्य भूपतेर्मूर्तिनिः लब्धा वैवर्ण्यं स्फुटाजनि । अत्रार्था-
न्तरन्यासमाह—हि यस्मात् सिते शुभ्रवस्तुनि शितेः कृष्णवर्णस्य सुलक्ष्यता प्रकटता जायते । सभ्यहास्यवशात्सोऽधिकं विवर्णो जात इत्यर्थः । स स्वत एव इवामः सभ्यहास्यवशादधिकः इयामो जात इति वार्धः । अश्वेति, 'द्वितीद् शौक्ये' इत्यस्मात्पण्यन्तात्कर्मणि लुङ्गात्मनेपदम् ॥

ततोऽनु देव्या जगदे महेन्द्रभूपुरंदरं सा जगदेकवन्द्यया ।

तदार्जवावर्जिततर्जनीकया जनी कयाचित्परचित्स्वरूपया ॥ २३ ॥

तत इति ॥ ततः कयाचित्कोत्तरयाऽनिरूपितरूपया देव्या वाण्या महेन्द्रभुवो महेन्द्रना-
मकपवैतसंबन्धिनो देशस्य पुरंदरं स्वामिनं अनु लक्ष्यित्वा सा जनी स्वयंवरा जगदे वृत्ता ।
किभूतया—जगतः एका देवतान्तरपरित्यागेन बन्ध्या तया । यतः परा श्रेष्ठा चित् ज्ञानलक्षणं
स्वरूपं न स्यात्तया । तथा तस्या अभ्या यदार्जवं कृत्वा त्वं तेनावर्जिता वर्णनार्थमूर्त्वीकृता तर्जनी
कया । तस्मिन्वर्णनोद्ये नै विद्ये वा । देव्या एव वा यदार्जवं कृत्वा तया । जगदे कर्मणि
तद् । 'वाचंयमपुरंदरां च' इति निपातनात्पुरंदरः बाधुः । तर्जनीक इति, 'नवृत्तय' इति
कम् । अनौलक्ष्ये कर्मप्रवर्णनीयत्वात्पुरंदरमिति द्वितीया ॥

स्वयंवरोद्वाहमहे वृणीष्व हे महेन्द्रशैलस्य महेन्द्रमागतम् ।

कलिङ्गजानां स्वकुचद्वयधिया कलिं गजानां शृणु तत्र कुम्भयोः ॥२४॥

स्वयमिति ॥ हे भूमि, स्वयंवरेण यं उद्वाहस्तल्लक्षणे महे उत्साहे आगतं महेन्द्रशैलस्य
महेन्द्रं स्वामिनं वृणीष्व । त्वं तत्र पर्वतोपलक्षिते देशे कलिङ्गदेशे जातानां गजानां कुम्भयोः
स्वकुचद्वयधिया सह कलिं समानशोभाक्षयश्रव्याभिलाषनिमित्तं कलहं शृणु । इत्तिकुम्भास्त्व-
त्कुचसाम्बन्धमभिलषिष्यन्ति परं न प्राप्स्यन्तीति भावः । स्वयंवरोद्वाह एव मह उत्सवो यस्या-
स्तर्तुबुद्धिरिति वा ॥

अयं किलायात इतीरिपौरवाग्भयादयादस्य रिपुर्वृथा वनम् ।

श्रुतास्तदुत्थापगिरस्तदक्षराः पठद्गिरासि शुक्दैर्वनेऽपि सः ॥ २५ ॥

अयमिति ॥ अयं कलिङ्गदेशाधिप आयातः किल भूयते इति ईरयन्तीति ईरिणः
पौरलोषां वाक् तस्याः सकाशाद्द्वयं तस्मादेतोः अस्य रिपुः यत् वनं भयात्पलाप्य गतवान्
तद्वृथा । रिपुरिति जालेकवचनम् । वैयर्थ्यं हेतुमाह—तान्येव । अयं समायात इत्येवंह्यप्य-
क्षराणि यासु ताः श्रुताः शुक्दैरेवाकर्णितास्तस्य एतदीयरिपोः उत्थापगिरोऽतिशयितनिद्रा-
प्रलापवाचः एकस्याप्यक्षरस्य व्युत्थासे विना पठद्भिः शुक्दैर्वनेऽपि न रिपुरासि गीपितः ।
पलाप्य वने गतानामपि रिपूणामुत्थप्रलपितास्ता गिरौ बहुशः पठद्भिः शुक्दैर्वनेऽपि ज्ञासिता
वैरिणः स्थातुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । अतिशयोऽयमिति भावः ॥

इतस्त्वसद्विदुतभूसृदुज्जिता प्रियाथ दृष्टा वनमानवीजनैः ।

शशंस पृष्टाद्भुतमात्मदेशजं शशित्विषः शीतलशीलतां किल ॥ २६ ॥

इत इति ॥ इतः अस्मादशः सकाशात्तन्तो भीताः अत एव विदुताः पलायिताः भूसृतो राजानस्तैः परित्यक्ता प्रिया स्वसंप्राणेश्वरी वनमानवीजनैर्मिहीजनेर्दृष्टा । अथ पश्चादात्मदेशजं अद्भुतं पृष्टा सती भवत्या देशे किमपूर्वमिति, शशित्विषश्चन्द्रस्य शीतलशीलतां किल प्रसिद्धं हिमस्वभावत्वमेव स्वदेशजातमाश्चर्यं शशंसाकथयत् । स्वदेशे वियोगान्मावाचन्द्रकराणां शीतलत्वं, वने च वियोगादुष्णत्वमित्यर्थः । प्रियेति जालेक्यवनम् । भर्तृत्वस्य वियोगज्वरभराकान्ता सती वने चन्द्रकान्तिमुष्णामनुभवतीत्यर्थः ॥

इतोऽपि किं वीरयसे न कुर्वतो नृपान्धनुर्बाणगुणैर्वेशंवदान् ।

गुणेन शुद्धेन विधाय निर्भरं तमेनमुर्वीचलयोर्वशी वशम् ॥ २७ ॥

इत इति ॥ हे भैमि, त्वं इतोऽपि राक्षः सकाशात् किमिति न वीरयसे शूरा न भवति । अपितु तस्मादपि शूरा भव । किं वीरा न भवसि अपि तु वीरा भवसेवेति वा । किंभूतादितः । नृपाञ्चक्रं धनुश्च बाणाश्च गुणाश्च चापशरमौर्वारूपैर्बहुभिरुपकरणैः कृत्वा वेशंवदान्दृशान्कुर्वतः । किंभूता त्वम् । उर्वीचलये उर्वशीरूपादितिमुन्दरी । किं कृत्वा-तमेनं बहुभिर्भनुरादिभिरुपकरणैर्विद्विषां जैत्रं शुद्धेन केवलेन चापादिलेशसंस्पर्शरहितेन सौन्दर्यादिना गुणेन मौर्व्या च कृत्वा निर्भरमतितरमायासरहितं वा यथा तथा वशं विधाय । बहुसाधनैः पराजयतोऽस्यैकेनैव साधनेन जयकरणादित्यर्थः । मौर्वीमात्रेण जयादाश्चर्यं च । अयं सर्वेभ्योऽपि वीरः अस्मादपि त्वमित्यपर्ययः । वीरयसे, 'शूर वीर विक्रान्तौ' इति चुरादिः ॥

एतद्भीतारिनारी निरिबिलविगलद्वासरा निःसरन्ती

स्वकीडाहंसमोहमहिलशिशुभृशप्रार्थितोभिद्रचन्द्रा ।

आकन्दद्भूरि यत्तन्नयनजलमिलचन्द्रहंसानुविम्ब-

प्रत्यासत्तिप्रहृष्यत्तनयविहसितैराश्वसीज्यश्वसीच्च ॥ २८ ॥

एतदिति ॥ एतस्माद्भीतानामरीणां नारी, एतस्माद्भीता अरिनारी वा निरिबिले पर्वतकंदरायां विगलद्वासरतिवाहितदिवसा । तथा-रात्रौ निःसरन्ती बिलद्वहिर्निर्गच्छन्ती । तथा-तदनन्तरं स्वः स्वकीयो मरीयः कीडाहंस एवायमिति मोहो भ्रान्तिस्तया महिलो मरीयमेनं हंसं देहीत्याग्रहवान् शिशुस्तेन मुक्तं प्रार्थितो याचित उभिद्रचन्द्रो यो एवंभूता सती चन्द्रदाने सामर्थ्याभावात्तदाग्रहशान्त्यभावाद्दुःखवशाच्चयस्माद्भूरि बहु आकन्दद्भुरोद । तस्मादेतोः बहुतरे नयनजले मिलनप्रतिविम्बरूपेण संप्रभूमानो यश्चन्द्ररूपो हंसस्तस्य योऽनुविम्बः, मिलन्यश्चन्द्रहंसस्यानुविम्बो वा, तस्य प्रत्यासत्त्या सामोप्येन मरीयः कीडाहंसोऽयमागत इति बुद्ध्या प्रहृष्यतो मोदमानस्य तनयस्य पुत्रस्य विहसितैर्हासैः कृत्वा तदाग्रहशान्तैः आश्वसी-दायासं प्राप । परित्यक्तस्त्रीयसंपत्सरणात्क तय हंसः पृथैव भ्रान्तोऽसीति न्यश्वसी(स)च शोकनिश्वासं चामुषत् । आश्वसीत्, लटि 'रुदथ पश्यभ्यः' इत्यष्टकसर्वभातुकस्वेडागमः ।

लुङि वा 'इयन्तल्लण-' इति रुदिनिषेधे रूपम् । न्यधस्वी(स)त्, लङि 'अज्ञार्थगालवयोः'
इत्यष्टकसार्यपातुकस्याङोगमः ॥

अस्मिन्दिग्विजयोद्यते पतिरयं मे स्तादिति ध्यायिनी
कम्पं सात्त्विकभावमञ्चति रिपुक्षोणीन्द्रदारा धरा ।
अस्यैवामिमुखं निपत्य समरे यास्यद्भिरुर्ध्वं निजः

पन्था भासति दृश्यते विलमयः प्रत्यर्थिभिः पार्थिवैः ॥ २९ ॥

अस्मिन्निति ॥ हे भैमी, अस्मिन्नास्ति दिग्विजयोद्यते सति रिपवश्च ते क्षोणीन्द्रा
राजानलोपा दाराः प्रिया वक्ष्यतीति धरा पृथ्वी अयं राजा मे पतिः स्वामी स्वादूषादिति
ध्यायिनी चिन्तयन्ती सती सारिक्केषु मध्ये कम्पलक्षणं सारिक्कभावमञ्चति गच्छति ।
अन्यस्वामिसूचकं भूकम्पलक्षणं भौममुत्पातं प्राप्नोतीत्यर्थः । एवमन्वाप्येवं ध्यायन्ती सती
सारिक्कं भावं प्राप्नोति । तथा—समरेस्वैवामिमुखं शस्त्राघातेर्निपत्य ऊर्ध्वमूर्ध्वदेशम् । अथ
च—उत्तमं स्वर्गलोकं, यास्यद्भिर्गमिष्यद्भिः प्रत्यर्थिभिः पार्थिवैः भासति सूर्यमण्डलमध्ये
निजः स्वीयो विलमयः पन्था दृश्यते । 'द्वाविमी पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलमेदिनौ । परित्राट
योगवृक्षश्च रणे नाभिमुखो हतः ॥' इति प्रचनात् । अथ च—सूर्यं विलरूपोऽप्युत्पातश्च
मिवमार्णैर्दृश्यते । अतिशूरोऽयमिति भावः ॥

विद्राणे रणचत्वरारदरिगणे वस्ते समस्ते पुनः

कोपात्कोऽपि निवर्तते यदि भटः कीर्त्या जगत्सुद्धतः ।

आगच्छन्नपि संमुखं विमुखतामेवाधिगच्छत्यसौ

द्राणेतच्छुरिकारयेण ठणिति छिन्नापसर्पच्छिराः ॥ ३० ॥

विद्राण इति ॥ वस्ते भीते अत एव रणचत्वरारद्राणाणां विद्राणे पलायिते समस्तेऽरिगणे
मध्ये कोऽपि भटः शूरः कोपायदि पुनः निवर्तते । यतो जगति कीर्त्या यशसा उद्भूतः
ख्यातः । असौ भटः अस्य संमुखमागच्छन्नपि विमुखतामेव विगतमुखत्वमधिगच्छति
प्राप्नोति । अथ च—संमुखमागच्छन्नपि पराङ्मुखो जात इति विरोधानासः । यतः—द्राण
शीघ्रमेतस्य छुरिकाया रयेण 'ठण्' इति यथा तथा खण्डितमपसर्पदधःपतच्छिरो वक्ष्य सः ।
'ठण्' इति लोहकण्ठस्थिसंघट्टजशब्दानुकरणम् । अतिशूरोऽयमिति भावः ॥

ततस्तद्वर्षान्द्रगुणाद्भुतादिव स्ववक्त्रपथेऽङ्गुलिनालदायिनी ।

विधीयतामाननमुद्रणेति सा जगाद वैदग्ध्यमयेहितैव ताम् ॥ ३१ ॥

तत इति ॥ ततः सा भैमी तां वाणीं प्रति वचनमन्तरेणैव इति जगाद । इति किम्—
आननमुद्रणा मौनं विधीयतामिति । किंभूता—तस्य उर्वान्द्रस्य गुणाकर्णनसमुत्पन्नात् अङ्गु-
तादाय्यादिव स्ववक्त्रपथे अङ्गुलिरूपं नालं तस्य दायिनी । अत एव वैदग्ध्यमयं एतन्नातुर्य-
वङ्गुलमित्रितं चेष्टितं यस्याः सा । वचननिषेधार्थं, आश्चर्याभिनयार्थं च मुने अङ्गुलिर्दीयते ।
वर्णननिषेधार्थं दत्ताङ्गुलिस्तद्गुणाद्भुतादिवेति लोकैकप्रेक्षितमित्यर्थः । पथे च नालं भवति ॥

१ 'अथ नारीशिवोश्चन्द्रमित्रे तत्प्रतिदिम्वे च विसंमतसापृथ्वाहंसमाम्निनिवन्धनाङ्गान्तिमर-
त्नकारः' इति जीवानुः । २ 'अञ्जालीयोर्ध्वगमनमार्गत्तोत्प्रेक्षा स्वजकाप्रयोगाद्भ्याम्' इति जीवानुः ।

अनन्तरं तामवदधूपान्तरं तदध्वदकारतरङ्गरङ्गणा ।

तृणीभवत्पुष्पशरं सरस्वती स्वतीव्रतेजःपरिभूतभूतलम् ॥ ३२ ॥

अनन्तरमिति ॥ अनन्तरं तद्वर्णननिषेधानन्तरं सरस्वती वृषान्तरं तां भैमीं प्रत्यवदत् । किंभूता—तस्य वर्णनीयवृषान्तरस्याध्वनि तद्विधि इधः ताराणामतिविशालानां तरङ्गाणां दम्ब्यापाराणां रक्षणं गतिर्यस्याः । दम्ब्यापारदक्षितवर्णनीयवृषान्तरा । किंभूतं वृषान्तरम्—तृणीभवन्दीनो भवत्पुष्पशरः क्षमो यस्मात् । तथा—स्वतीव्रतेजसा परिभूतं वशीकृतं भूतलं भूमण्डलं येन । 'रिज्जणा' इति च पाठः ॥

तदेव किं नु क्रियते न का क्षतिर्यदेव तद्वृत्तमुखेन काङ्क्षति ।

प्रसीद काङ्क्षीमयमाच्छिनत्तु ते प्रसह्य काङ्क्षीपुरभूपुरंदरः ॥ ३३ ॥

तदिति ॥ नु भैमि, एष काङ्क्षीपुरस्य संबन्धिन्या भुवः पुरंदरस्त्वां प्रति प्रद्वितस्य इतस्तु मुखेन संदेशवचनेन कृत्वा यत्प्रवीयवरणादि काङ्क्षति तदेव किं न क्रियते । अपि तु तदेव क्रियताम् । एतदुक्तं कुर्वेत्सात्यव का क्षतिर्हानिः । अपि तु न कापि । अस्मिन्प्रसीद । अयं नवरते लजया अमन्यमानाया अपि ते काङ्क्षी मेखलवन्धं प्रसह्य इत्यदाच्छिनत्तु शिबिलयतु । अधोतरया ग्रन्थेरुन्नोन्नमसहमानलोदयतु वा । एनं वृणीष्वेति भावः ॥

मयि स्थितिर्नम्रतयैव लभ्यते दिगेव तु स्तब्धतया विलङ्घ्यते ।

इतीव चापं दधदाशुगं क्षिपन्नयं नयं सम्यगुपादिशद्विषाम् ॥ ३४ ॥

मयीति ॥ चापं दधत्, आशुगं वैरिषु क्षिपन् अयं राजा इति पूर्वोक्तं द्विषो नयं नीतिं सम्यगुपादिशदिव । इति किम्—हे द्विषः, मयि मासमीपे नम्रतयैव विनीततयैव स्थितिर्निवासः । अथ च—स्वराज्ये स्थितिः लभ्यते । स्तब्धतयाऽविनीततया तु पुनर्दिगेव विलङ्घ्यतेऽतिक्रम्यते । चेन्ममि नम्रा (अ)मविष्यत् (त) तर्हि चापवत्स्थिति प्राप्स्यत् (त) । अन्यथा वाणवद्विगन्तं (अ)यास्यत् (त) इति वचनं विनैवोक्तवानित्यर्थः । नम्रस्तब्धशब्दोर्वचनवक्रविनीताविनीताभेदपरतयात्मेक्षा ॥

अदःसमित्संमुखवीरयौवतश्रुटश्रुजाकम्बुसृणालहारिणी ।

द्विषद्वृणस्त्रैणहगम्बुनिर्क्षरे यशोमरालावलिरेव खेलति ॥ ३५ ॥

अद इति ॥ अस्य राज्ञः यशोरूपा मरालावलिर्हंसपङ्क्तिः द्विषतां गटानां गणाः सङ्घास्तेषां क्षेत्रेण खीरुन्दं तस्य दगम्बुनिर्क्षरे नेत्रबाष्पप्रवाहे खेलति । किंभूता—अदःसमिति अमुष्प रणे संमुखागता ये वीरास्तेषां यौवतं स्त्रीसमूहस्तस्य वैधव्यवशाश्रुटन्तो ये भुजाकम्बवः सङ्घवलयानि त एव सृणालानि हरत्पवनयति मलयति नेत्रेणंशीला । हंसावली हि सृणाल्यहारा निर्गरोदके कीडति । रणे संमुखागतानां शत्रूणां वधातत्किञ्च सङ्घवलयानि स्फोटयन्ति रुदन्ति च तेन चास्य कीर्तिर्भवेति ॥

सिन्दूरद्युतिमुग्धमूर्धनि धृतस्कन्धावधिदयामिके

व्योमान्तरुषि सिन्धुरेऽस्य समरारम्भोद्धरे धावति ।

जानीमो नु यदि प्रदोषतिमिरव्यामिधसंध्याधिये-

वास्तं यान्ति समस्तबाहुजभुजातेजःसहस्रांशवः ॥ ३६ ॥

सिन्दूरेति ॥ उ भूमि, समरस्य आरम्भे उद्धुर उद्युक्ते अस्व सिन्धुरे गजे धावति सति समस्ता बाहुजाः क्षत्रियास्तेषां भुजातेजास्तेषां सहस्रांशवः सूर्या यदि यत् अस्तं विनाशं अस्तानलं च यान्ति गच्छन्ति । तत् प्रदोषतिमिरेण रजनीमुखसंघन्धिना तमसा व्यामिश्रा मिलिता वा संभ्या तस्या घिया बुद्ध्या भ्रान्त्येवेति वयं जानीमः । दाह्यार्थः कर्म । दिवारजन्थोः संघौ भवः सांघ्यो रागः तद्भ्रान्त्येत्यर्थः । किंभूते सिन्धुरे—सिन्दूर-युत्या मुग्धो मनोशो मूर्खा यस्य । तथा—पृता स्कन्धाववधीकृत्य श्यामिका स्वाभाविकी कज्जललेपमण्डनजा वा कालता येन । तथा—उच्यतया श्योमान्तःसृष्टि गगनमभ्यस्पर्शनि । तथा—समसारम्भादणतुर्यधवणात्कोपदुःसहे वा । यदि अस्तं यान्ति तर्हि सार्यकालतिमिर-संपृक्तसंभ्याधियेति वा । संभ्यापि किञ्चित्कज्जलतुल्यतिमिरयुक्ता सिन्दूरवच्च स्वतो रक्षा वरुणदिगन्तस्पर्शिनी चेति पूर्वोक्तविशिष्टदृष्टिदर्शने सति इयं सार्यसंभ्येति बुद्ध्यैव तेजः-सूर्याणामस्लगमनं युक्तम् । एवंविधं गजं दृष्ट्वा सर्वेऽपि पत्ययन्त एवेत्यर्थः । 'जानीमोऽथ तदा' इति पाठे अथशब्दो यदित्यर्थः, तदा तदित्यर्थे ज्ञेयः । इयमेव श्यामिकेति सार्ये कप्रत्यये 'प्रत्ययस्यात्' इतीत्थम् ॥

हित्वा दैत्यरिपोरुरः स्वभवनं शून्यत्वदोषस्फुटा-

सौदन्मर्कटकीटकृत्रिमसितच्छत्रीभवत्कौस्तुभम् ।

उज्जित्वा निजसद्य पद्ममपि तद्यक्षावनद्धीकृतं

लूतातन्तुमिरन्तरघा भुजयोः श्रीरस्य विश्राम्यति ॥ ३७ ॥

हित्वेति ॥ धीः लक्ष्मीः अद्यास्य भुजयोरन्तः मध्ये विश्राम्यति शोभते । किं कृत्वा—दैत्यरिपोर्विष्णोः स्वभवनं स्वस्य गृहं उरः हित्वा । तथा—तत् निजसद्य पद्ममप्युज्जित्वा । किंभूतमुरः—लक्ष्म्या लुक्तत्वाच्छून्यत्वलक्षणेन दोषेण स्फुटमासीदन्तः स्विरीभवन्तो मर्कट-कीटा कर्णनाभकीटास्तेषां करणेन निर्वृत्तं तै रचितं कृत्रिमं सितच्छत्रमिव सितच्छत्रं मण्डल-कारं श्वेतं गर्भाण्ड(न्तः)स्थापनस्थानं तद् भवंलाद्वृषीभवत्कौस्तुभाख्यो मणिर्यत्र । किंभूतं पद्मम्—लूतातन्तुमिः मर्कटीसूत्रैः । मर्कटसूत्रसदृशः कमलसूत्रैरित्यर्थः । व्यक्तं प्रकटमवनद्धी-कृतं वदम् । निसृतन्तुलाभेव लूतातन्तुत्वेनोक्तिः परस्परमतिदूरे द्वे अपि भवने प्रति गताग-तान्भ्यां भ्रान्ता सती गृहद्वयं परित्यज्य अतिसमीपवर्तिनोरस्य भुजयोरेव भवनयोः सुप्तेन निर्वाहयति । अत्रैव स्थिरा भवतीत्यर्थः । कौस्तुभस्य धवलत्वाद्भूताच्छत्रत्वेन, कमलसूत्राणां च सादृश्याद्भूतातन्तुत्वेनोत्प्रेक्षा । 'लूता स्त्री तन्तुवाये स्यात्' दैत्यमरः ॥

सिन्धोजैत्रमयं पवित्रमसृजत्तत्कीर्तिपूर्ताद्भुतं

यत्र स्नान्ति जगन्ति सन्ति कवयः के वा न वाच्यमाः ।

यद्विन्दुश्रियमिन्दुरञ्जति जलं चाविश्य दृश्येतरो

यस्यासौ जलदेवतास्फटिकभूर्जागतिं यागेश्वरः ॥ ३८ ॥

सिन्धोरिति ॥ अयं सिन्धोजैत्रं समुद्रस्य जेतुं पवित्रमुज्ज्वलं पावनं च तत्कीर्तिपूर्ताद्भुतं

१ 'उत्प्रेक्षाङ्कारः' इति जीवातुः । २ 'अत्रैकस्याः श्रियः क्रमेणानेकाधारवृत्त्युत्पत्त्या पर्यावाङ्-कारभेदः । तेनैव तद्भुजयोः श्रीरजने विष्णुरपद्याभ्यामप्यधिकं वस्तु व्यवर्ते' इति जीवातुः ।

यस्योरूपतडागार्थमसृजधिममे । यत्र कीर्तितडागे जगन्ति ज्ञान्ति उज्ज्वलीभवन्ति ज्ञानं च
 कुर्वन्ति । यद्वर्णनविषये के वा कवयः स्फुञ्च (?) रतनार्थसार्था अपि वाच्यमा मौनितो न
 सन्ति । अपि तु सर्वेऽपि मौनित एव भवन्तीत्यर्थः । अथ च—के वयो जलपक्षिणः के वा
 तापसा न सन्ति । अपि तु तडागे बहवः पक्षिणस्तापसाश्च विद्यन्ते । इन्दुः यस्य कीर्तितडा-
 गस्य विन्दुधियमवति प्राप्नोति । नदपेक्षया चन्द्रोऽन्वीयानित्यर्थः । अथ च—महतस्त्रडागस्य
 जलविन्दुषोभामिन्दुरवति । नदीषो विन्दुरेवेन्दुरित्यर्थः । यस्य च जलमाविश्य प्रविश्येव
 दृश्येतरः अस्मदादिनेत्रयोरविषयभूतः असौ जगति विद्यमानः स्फटिक एव भूः यस्य स
 कैलास एव जा(या)गेश्वरः स्फटिकश्रीशिवलिङ्गरूपी जलदेवता जागर्ति स्फुरति । समच्छाया-
 त्वाज्जले क्षिप्तः स्फटिको न दृश्यते । इयमेव स्फटिकपरीक्षा । उज्ज्वलतरैतत्कीर्तिकालोत्प्रेषित
 इव कैलासो न दृश्यते । इन्दुर्जले चाविश्य जले प्रतिबिम्बितः सन् यद्विन्दुधियमवतीति वा ।
 असौ इन्दुरेव यस्य जलमाविद्यादृश्यः स्फटिकनिर्मितो यागेश्वरः सन् जलदेवता जागर्ति ।
 कीर्तिमन्त्रपातौ चन्द्रोऽपि समच्छायात्वात् दृश्यत इत्यर्थ इति वा । ‘यागेश्वरः स्फटिकः’ इति
 प्रातिदिः । समुद्राधिक्यं तु ‘सागरं पर्वणि स्पृशेत्’ इति वचनात्पर्वतिरिक्ते काले समुद्रस्या-
 स्पृश्यत्वादस्य तु सर्वदा पवित्रत्वात् । समुद्रस्य भूलोकस्वस्यैव कतिपयस्यैव जनस्य ज्ञाना-
 र्हत्वादस्य तु लोकत्रयस्य ज्ञानार्हत्वात् । तस्य वर्णयितुं शक्यत्वादस्य चाशक्त्यत्वात् । तस्य च
 चन्द्रैकसर्वस्वत्वादस्य च विन्दुरूपबन्धत्वात् । समुद्रे च श्रीविष्णुरूपाया जलदेवतायाः सुप्तत्वा-
 दत्र च यागेश्वरस्य जाग्रत्वात् । एवंविधो यशस्वी कोऽपि नास्तीति भावः । यागेश्वर इति ।
 असौ जलदेवता जागर्ति । असौ का—या स्फटिकभूरगेश्वरः कैलासो जागर्तीति वा ।
 ‘यानि यमो व्रते’ इति खधि ‘वाचनमपुरंदरी च’ इति साधुः ॥

अन्तःसंतोषवाण्यैः स्वगयति न दशस्तामिराकर्णयिष्य-

अग्रे नानस्तिरोमा रचयति पुलकश्रेणिमानन्दकन्दाम् ।

न क्षोणीमङ्गभीरुः कलयति च शिरःकम्पनं तत्र विद्याः

शृण्वन्नेतस्य कीर्तीः कथमुरगपतिः प्रीतिमाविष्करोति ॥ ३९ ॥

अन्तरिति ॥ यस्मात् उरगपतिः शेषः अन्तःसंतोषवाण्यैरनन्दाधुमिः कृत्वा दशो
 नेत्राणि न स्वगयत्याच्छादयति । वतः—तामिर्दन्तिमः एतद्गुणानाकर्णयिष्यन्तन् । चञ्चुःश्व-
 त्वादधुमिर्नेत्राच्छादनेन गुणानाकर्णनशङ्कया आनन्दाधुमिर्दशौ नात्यग्रदयति । तथा—आनन्द
 एव कन्दो मूलं नस्यात्तां पुलकश्रेणिं रोमान्नपङ्क्तिमपि अग्रे न रचयति करोति । वतः—
 अनस्तिरोमाऽविद्यमानरोमा । यथा—संतोषाच्छिरःकम्पनं न करोति । वतः—क्षोणीमङ्ग-
 भीरुः यथाहं मूर्धानं कम्पयिष्यामि तर्हि भूमिः पतिष्यतीति मिया । तस्मात्क्षरणादेतस्य
 कीर्तीः शृण्वन् शेषोऽन्तःकरणे समुत्पन्ना प्रीति कथं केनान्येन प्रकाशेनाविष्करोति प्रकटयति
 ययं तत् न विद्यः । आश्चर्यरूपकीर्तिरयमिति भावः । सदृशमुत्पत्त्यादृश इति बहुत्वम् ॥

आचूडाग्रममज्जयजयपटुर्यच्छल्यदण्डानयं

संरम्भे रिपुराजकुञ्जरघटाकुम्भस्थलेषु स्थिरान् ।

सा सेवास्य पृथुः प्रसीदति तथा नास्मै कुतस्त्वत्कुच-

स्पर्धागार्धिषु तेषु तान्धृतवते दण्डान्प्रदण्डानपि ॥ ४० ॥

आचूडेति ॥ संरम्भे युद्धसंभ्रमे सति जये पटुरयं राजा रिपवश्च ते राजानश्च तेषां
फुल्लरश्मिपुष्पमण्डलेषु दूरनिष्ठाततया स्थिरान् शतयस्य अग्रलोहस्य संबन्धिनो दण्डान्तरा-
न्प्राप्तान्वा आचूडाग्रं पुष्पाग्रं मर्यादीकृत्य मदमज्जननिचक्रान् सा अस्य एतत्कर्तृका त्वरीया
पृथुमहती सेवा तवा सेवया त्वं अस्मै कुतो न प्रसीदसि । यतः—किंभूताय—तव कुचस्व-
र्भागधिषु कुचसाम्यामिलाधिषु तेषु कुम्भस्थलेषु तान्मूर्खोक्तान्प्रचण्डान्दण्डान्भूतवतेऽपि कृत-
वतेऽपि । येन हि महती सेवा क्रियते तस्मै प्रसन्नाभूयते । अतिशूरोऽयं तस्माद्गुणीष्वेत्यर्थः ॥

स्मितश्रिया सूक्ष्मणि लीयमानया वितीर्णया तद्गुणशर्मणेव सा ।

उपाहसत्कीर्त्यमहत्त्वमेव तं गिरां हि पारे निषधेन्द्रवैभवम् ॥ ४१ ॥

स्मितेति ॥ सा भैमी स्मितश्रिया तं राजानमुपाहसदुपहसितवती । यतः—कीर्त्यं
वर्णयितुं शक्यं महत्त्वं यस्य एवंभूतमेव । हि यस्मात्—निषधेन्द्रवैभवं नलसामर्थ्यं गिरां पारे
वागगोचरः । वर्णयितुमपि न शक्य इत्यर्थः । नलदेतस्य न्यूनत्वादुपहास इत्यर्थः । किंभू-
तया स्मितश्रिया—तद्गुणशर्मणा त्वरीयगुणाकर्णनसमुत्पन्नेन सुखेन वितीर्णयेव दत्तयेव कृतयेव ।
तथा—सूक्ष्मणि ओष्ठप्रान्ते लीयमानया संसर्गिण्या । कीर्त्यमित्यसद्गुणारोपणार्थसूचकं पदम् ॥

निजाक्षिलदमीहसितैणशावकामसावभाणीदपरं परंतपम् ।

पुरैव तद्दिग्बलनश्रियां भुवा भुवा विनिर्दिश्य सभासभाजितम् ॥ ४२ ॥

निजेति ॥ असीं वाणी अपरमन्यं परंतपं राजानं भुवा पुरैव पूर्वमेव विनिर्दिश्य दर्श-
यित्वा तां भैमीमभाणीदुवाच । किंभूता—निजाङ्गोल्लङ्घ्या नेत्रकान्त्वा हतित एणशावको
सूराक्षिशूर्यया । किंभूतया भुवा—तस्या वर्णनीयस्य राज्ञो दिशा तत्संमुखं बलनेन द्रवपातेन
कृत्वा वाः ध्रियत्वातां भुवा स्थानभूतया । किंभूतेनम्—समया सभास्यैः मनोज्ञतया सना-
जितं दृष्टं पूजितं वा, रिपुतापकरत्वादन्वयैनामानं वा ॥

कृपा नृपाणामुपरि कचिन्न ते नतेन हा हा शिरसा रसादशाम् ।

भवन्तु तावत्तव लोचनाञ्जला निषेयनेपालनृपालपालयः ॥ ४३ ॥

कृपेति ॥ हे भैमि, ते तव नृपाणां मध्ये कचिदप्युपरि कस्यप्युपरि कृपा नास्ति । हा
हा कष्टं कष्टम् । कमज्वललोकयस्यपि नेति न युक्तमित्यर्थः । किंभूतानाम्—जातकृतावज्ञा-
शाङ्गज्या नतेन शिरसा रसायां भूमौ दग्धेषाम् । रसां पश्यन्तीति वा । अन्यत्र कृपा सा
भूशाम तावत् । किंतु तव लोचनाद्वल्य अपाङ्गदृग्गंशाः निषेयः सादरावलोकनाहो यो नेपा-
लानां देशानां नृपालो राजा तं पिबन्ति सादरं पश्यन्ति एवंभूता अवल्यो अमरभूता भवन्तु ।
एवं तावत्कटाक्षैर्विलोकयेत्यर्थः ॥

ऋजुत्वमौनश्रुतिपारगामिता यदीयमेतत्परमेव हिंसितुम् ।

अतीव विश्वासविधायि चेष्टितं बहुर्महानस्य स दाम्भिकः शरः ॥ ४४ ॥

ऋजुत्वेति ॥ ऋजुत्वमवकता नम्रत्वप्रियवादित्वादिरूपा मिनीतता च । तथा—
मौनं निःशब्दत्वं वाङ्मनियमश्च । श्रुतिपारगामिता आकर्णपूर्णता वेदपारगामिता च । एवंरूपं
अतीवातितरं विश्वासकारि विगतश्वासकारि मनसि हितप्रत्ययकारकं च अलीकपवनभ्यास-

वशाद्वा श्वासाभावकारि वरीममेतच्छेदितं परं शत्रुं स्वप्नतिरिक्तं च सर्वं जनं हिसितुमेव हन्तु-
मेव प्राणप्रिवधनग्रहणार्थमेव च न तु लक्ष्यव्याधनमात्रप्रयोजनं, न चार्जनादिगुणार्जनं प्रयो-
जनम् । सः अस्य बहुरसंख्यः महानल्लयोऽतिरीर्यश्च शरः दाम्भिकः । 'दम्भेन चरति'
इति रूपकम् । अतिशरोऽयमिति भावः । दाम्भिके शत्रुवृत्ते तत्सर्वमेतस्य शरे विद्यत
इत्यर्थः । दाम्भिकेन यत्क्रियते तदेतच्छरेण कियत इत्यर्थः इति वा । दम्भो हिंसा नाका
च प्रयोजनमस्य, 'प्रयोजनम्' इति ठक् । तेन 'चरति' इति ठक् ॥

रिपून्वाप्यापि गतोऽवकीर्णितामयं न यावज्जनरजनवती ।

शृशं विरक्तानपि रक्तवत्तराजिहृत्य यत्तानसृज्यासृज्युधि ॥ ४५ ॥

रिपूनिति ॥ यावन्तो जनास्त्वान्ता रक्तं तदेव त्वं तदस्यास्तीति एवंभूतोऽयं राजा
रिपून्वाप्याप्य रिपून्वाप्यापि वा । अवकीर्णितां क्षतव्रतत्वं न गतः प्राप्तः । यत् यस्मा-
त्त्वक्षरीरादिभिर्विशेषं शृशं विरक्तानननुरागिणोऽपि । अथ च—एनं दृष्ट्वा विगतशक्तिरानपि
तान्निर्पूज्युधि निहृत्य वागैदिल्लवा असृज्या शक्तिरेण कृत्वा रक्तवत्तरान्तरक्तवन्तोऽनुरागिणः ।
अथ च रक्तं विद्यते वेपु ते रक्तवन्तः, अतिशयेन रक्तवन्तो रक्तवत्तराः एवंभूतांस्तानसृज-
्यकार । वैरिणामपि रज्ज्नाक्षतव्रतत्वं न जातमित्यर्थः । रक्तवत्तरान्, शत्रुर्मेतु ए च ॥

पतत्येतत्तेजोदुतभुजि कदाचिद्यदि तदा

पतङ्गः स्यादङ्गीकृततमपतङ्गापदुदयः ।

यशोऽमुष्येवोपार्जयितुमसमर्थेन विधिना

कथंचित्क्षीराम्भोनिधिरपि कृतस्तत्प्रतिनिधिः ॥ ४६ ॥

पततीति ॥ पतङ्गः सूर्यः एतस्य तेज एव दुतभुगमित्वास्मिन् यदि कदाचित्कस्मिन्नपि
समये पतति तदा तर्हि अङ्गीकृततमः शृशमङ्गीकृतः पतङ्गानां शलभानां देहदाहलक्षणाया
आपद उदयो येन एवंभूत एव स्यात् । एतौजस्यवितरणं संतापवशात्पीडितः स्यात् । एत-
त्तेजोपेक्षया सूर्यो ह्रीनः बहुपेक्षया शलभतुल्य इत्यर्थः । तथा—अमुष्म वज्रः कथंचित्के-
नापि प्रकारेणोपार्जयितुमसमर्थेनैव विधिना वृक्षणा अतिमहान्क्षीराम्भोनिधिरपि तस्य एत-
दीयशक्तः प्रतिनिधिरनुकल्पः कृतः । कथंचित्कृत इति वा । यदा एव यदाऽतदसमिति वा ।
मुह्याभावे हि प्रतिनिधिरपि कियते । क्षीरादप्युज्वलमस्य यश्च इत्यर्थः । एवंविधः प्रताप-
वान्यशस्त्री च कोऽपि नास्तीति भावः । मुख्यापेक्षया प्रतिनिधेर्न्यूनत्वादेकद्वौपद्यापिनः
क्षीरोदादशेषद्वौपद्यापिन्याः कीर्तौराधिक्यात् ॥

यावत्पौलस्त्यवास्तुभवदुभयहरिल्लोमलेखोत्तरीये

सेतुप्रालेयशैलौ चरति नरपतेस्तावदेतस्य कीर्तिः ।

यावत्प्राक्कमल्यगाशापरिवृढनगरारम्भणस्तम्भमुद्रा-

वद्री संध्यापताकारचिरचितशिखाशोणशोभावुभौ च ॥ ४७ ॥

यावदिति ॥ हे भूमि, सेतुप्रालेयशैलौ क्षीरगुणवहृतः सेतुः प्रालेयशैलश्च हिमालयः

तौ यावत् यावन्तं देशमभिव्याप्य तिष्ठतः यावत्कालं तौ वर्तते वा । एतस्य नरपतेः कीर्ति-

१ 'अथ शरे दाम्भिकत्वतोलेक्षा व्यञ्जकप्रयोगाद्वन्त्या' इति जीवायुः ।

स्वाकर्षणं चरति भ्रमति । किंभूतौ शैलौ—पुलस्त्यगोत्रापत्ययो रावणकुबेरयोः अवास्तु
अगृहभूमिभूते अपि वास्तुगवन्त्यां गृहभूमिर्वा प्राप्ते उभे द्वे अपि ये हरितौ दक्षिणोत्तरे
दिशौ तयोः क्रमेण श्यामत्वाच्छुभ्रत्वाच्च लोमलेखा रोमावली उत्तरीयं पूर्वकावावरणवर्धं तद्गुणैः ।
समुद्रबन्धनशिलापरम्परा दक्षिणदिशो रोमस्थानीया । हिमाचलश्चोत्तरदिग्बन्धस्थानीयः ।
तथा—प्राक्च प्रत्यक्च आशे प्राचीप्रतीची दिशौ तयोः परिदृष्टौ स्वामिनौ इन्द्रवरुणौ तयोः
ये नगरे तयोर्गोदारम्भणमारम्भस्तस्मिन् सम्भयोर्विव मुन्दरी मुद्रा आकारो ययोस्तौ उभावद्री
उदयास्ताचलौ च यावन्तं देशमभिव्याप्य तिष्ठतः । पूर्ववत् । किंभूतावद्री—प्रातः—सायंसंध्ये
एव रक्तात्पताकाकची ताभ्यां रचिता निर्मिता शित्वायां शिखरे शोभा रक्षा शोभा ययोस्तौ ।
पौलस्त्य इति, गोत्रापत्ये गर्गादित्याद्यम् । वास्तुभवदिति, 'च्यौ च' इति धीर्षः । उभौ
अवयवौ ययोस्तौ उभयौ ते च ते हरितौ चेति समासे पुंवद्भाव इति वा ॥

युद्धा चाभिमुखं रणस्य चरणस्यैवादसीयस्य वा

बुद्धाऽन्तः स्वपरान्तरं निपततामुन्मुच्य बाणावलीः ।

छिन्नं वावनतीभवन्निजमिथः खिन्नं भरेणाथ वा

राज्ञानेन दृढाद्विलोठितमभूद्भूमावरीणां शिरः ॥ ४८ ॥

युद्धेति ॥ अनेन राज्ञा अरीणां शिरः भूमौ दृढद्वलाकारेण विलोठितं दृढिति छेदा-
त्स्फुरद्भ्रमणमभूत् । किंभूतानामरीणाम्—अदसीयस्यामुष्माणं अदसीयस्तस्य रणस्याभिमुखं
संमुखम् । प्रारम्भमभि लक्ष्यीकृत्य वा । बाणावलीः शरपङ्क्तिरुन्मुच्य मुक्त्वा युद्धा वा निप-
तताम् । बाणपङ्क्तिवर्षणेन युद्धं कृत्वा रणभूमौ पततामिति यावत् । अथ च—अन्तःकरणे
स्वपरान्तरं स्वस्य आत्मनः परस्य चान्तरं न्यूनाधिकत्वतारतम्यं युद्धा वा अदसीयस्य चरण-
स्यैवाभिमुखं बाणावलीरुन्मुच्य निरायुधीभूय निपतताम् । एतच्चरणयोर्दण्डवज्रमस्कारं कुर्व-
ताम् । किंभूतं शिरः—(रणसंमुखपक्षे) छिन्नं वा बाणैः खण्डितं सत् वा अवनतीभवत् नत-
मीवं भूमौ पतितं सत् । तथा—(चरणपक्षे)—अथवा निजमिथो भरेण स्वयंभयबाहु-
ल्येन वा खिन्नं सत् अवनतीभवत् । (द्वितीयपक्षे—) दृढाद्विलोठितं वामदक्षिणभागस्यैव-
कारीकृतम् । वैरिणो यदि बुध्यन्ते तर्हि म्रियन्त एव । ये तु विचारका नीरवश्च, ते शत्रूणि
परित्यज्य वनमेव शरणं गच्छन्ति जीवन्तीति । एतत्कारणान्नः शरण्यो न विद्यत इति
सूचितम् । अन्यदपि भाराकान्तं नष्टं भवति । बाधब्दः प्रत्येकविकल्पे ॥

न तूणादुद्धारे न गुणघटने नाधुतिशिखं

समाकृष्टौ दृष्टिर्न विद्यति न लक्ष्ये न च भुवि ।

तूणां पश्यत्यस्य कचन विशिखान्किं तु पतित-

द्विपद्वक्षःश्वघ्नैरनुमितिरमून्गोचरयति ॥ ४९ ॥

नेति ॥ युद्धकौतुकदर्शिनां तूणां मनुष्याणां दृष्टिः अस्य विशिखान् कचन कस्मिन्नपि
तूणादुद्धारे निष्कासने उपादानकाले न पश्यतीति सर्वत्र संबन्धः । तथा—कस्मिन्नपि गुण-
घटने मौर्व्यां संधानकाले न । आधुतिशिखं कर्णाग्रं मयावीकृत्य समाकृष्टौ कस्मिन्नपि सम्प-
त्कार्यकाले न । तथा—मोचनानन्तरं विमति कस्मिन्नपि गगनदेशे न । तथा—अधुति-

मिथ ततो निर्गल्य मुनि कलिञ्चपि भूप्रदेशे पतिताञ्च पश्यति । तर्हि किं तु पतितानां बाणा-
घातकृतममंवेभवशाद्गतप्राणानां भूयिष्ठानां द्विपतां वक्षसः स्वभ्रैर्यदं ग्रहण्य बहिर्निर्गतशरकृत-
च्छिद्रैः कृत्वा ना अनुमितिर्गुमानज्ञानं असन्बाणान्मोचयति ज्ञापयति । चेदनेन बाणा न
मुक्तास्तर्हि तेषां वक्षसि छिद्राणि कथं भवेयुरित्याद्यनुमितिः । 'चक्षुःश्रवणं' इति पाठे चक्षुष्येव
विष्यतीति भावः ॥

दमस्वसुश्चित्तमवेत्य हासिका जगाद् देवीं कियदस्य वक्ष्यसि ।

भण प्रभूते जगति स्थिते गुणैरिहाप्यते संकटवासयातना ॥ ५० ॥

दमेति ॥ हासयतीति हासिका अतिनीचा चेटी दमस्वसुः चित्तं तद्वर्णनबाहुल्यनिरपेक्षं
तस्मिन्ननुरक्तं चावेत्य ज्ञात्वा देवीं सरस्वतीं जगाद् । हे देवि, अस्य कियत् एतदीयं किय-
ञ्चरितं वक्ष्यसि वर्णयिष्यसि । अपि तु बहुत्वात्प्रत्येकं वर्णयितुं न शक्यत इत्यर्थः । गुणैः
सौन्दर्यादिभिः प्रभूते महति जगति स्थितेऽपि इह रुपे संकटबाधरूपा संमर्दवसरूपा
यातना संकटवासेन वा यातना तीव्रवेदना आप्यते प्राप्यत इति भण कथय । सर्वे गुणाः
सर्वे जगत्परित्यज्यास्मिन्नेव संमर्देन निवसन्तीत्येकेनैवाकारेण वर्णय । पृथग्वर्णनासामर्थ्यादि-
त्यर्थः । वाक्यार्थः कर्म । अथ च भूयसि वर्तमाने जगति मध्ये गुणैरिहैव कष्टरूपा वसति-
पीडा प्राप्यते न त्वन्यत्र । एतन्निवासे गुणा उद्विजन्त एवानर्हत्वादेकोऽपि गुणोऽत्र नास्तीति
भणेत्युपहासः । अस्य कियद्वक्ष्यसि कथय । अतः परं मा स्म बायी । तस्माच्चिर्गुणमेनं गुणित्वेन
कियन्तं कालं वर्णयिष्यसीति कथयेति वा । 'स्थितैः' इति पाठे गुणविशेषणम् । प्रभूतैरिति च ॥

ब्रवीति दासीह किमप्यसंगतं ततोऽपि नीचेयमिति प्रगल्भते ।

अहो सभा साधुरितीरिणः क्रुधा न्यपेधदेतत्क्षितिपानुगाञ्जनः ॥ ५१ ॥

ब्रवीतीति ॥ जनः प्रेक्षकः क्रुधा स्वस्वामिवर्णनविषयात्समुत्पन्नेन कोपेन इतीरिणो भाष-
माणान् एतस्य क्षितिपस्मानुगाननुचरान् न्यपेधञ्जिहारयामास । इति किम्—इह सभायां
मैत्र्या दासी किमपि असंगतमुच्यं ब्रवीति 'चलेऽपि का कस्य' इत्यादि भाषते । ततोऽपि
दास्या अपि सकाशाज्जीवा इयं चेटी अतिप्रगल्भते नितरां पृष्टवया भाषते । निगामकः
कोऽपि नास्ति । अहो अयुक्तादाश्चर्यं साधुः सभा । विरुद्धलक्षणया काका अकारप्रत्ययेण
वाऽस्ताधुरेतादृशी सभा न कुञ्जपीति । ब्रवीति, वर्तमानसामीप्ये भूते लट् । 'शशंस' इति
वा पाठः समीचीनः । गल्भद् पृष्टत्वे ॥

अथान्यमुद्दिश्य नृपं कृपामयी मुखेन तदिच्छुखसंमुखेन सा ।

दमस्वसारं वदति स्म देवता गिरामिलाभूवदतिस्सरश्चियम् ॥ ५२ ॥

अथेति ॥ अथ कृपामयी बहुलकृपा सा गिरां देवता मुखेन अन्यं नृपमुद्दिश्य निर्दिश्य
दमस्वसारं वदति स्म । किंभूतेन—तस्योद्देश्यसा रुपसा दिक्षुखं दिग्भिभागत्वात्संमुखेन ।
किंभूतं नृपम्—इह भूवत्पुरुषसमिव अतिक्रान्तसारं शीर्यस्व तम् ॥

१ 'वेगातिशयोक्तिः' इति जीवातुः । २ 'अत्र तेन नृप्यं किपाचेदितिः' । किपा चात्र सराति-
कर्म' इति जीवातुः । एतदज्ञाननैवीतिर्यु स्वकल्पनैव किंभूतान्—अतिसारातिक्रान्तसारं शीर्यसा-
रान्' इति मुद्रितम् ।

विलोचनेन्दीवरवासवासितैः सितैरपाङ्गाध्वगचन्द्रिकाञ्चलैः ।

त्रपामपाकृत्य निभाशिभालय क्षितिक्षितं मालयमालयं रुचः ॥ ५३ ॥

विलोचनेति ॥ हे भैमि, त्वं अपाङ्गाध्वगाया नेत्रप्रान्तरूपमार्गगामिन्याश्चन्द्रिकाया नेत्रमध्वगनीलगोलकस्य अवलम्बित्वा बलैरतिदीर्घविलोकनव्यापारैः । कदाश्नैरिति यावत् । तैः कृत्वा निभाद्वस्त्वन्तरविलोकनव्याजात्रपामपाकृत्य मालयं मलयमालयमालयं मायाः संपद्रूपाया लक्ष्म्या आलयं वा क्षितिक्षितं निभालय विलोक्य । किंभूतैरबलैः—विलोचने एव इन्दीवरे नीलोत्पले नीलोत्पलतुल्ये नेत्रे तयोर्मध्ये पासः स्थितिलया बलितैर्भावितैः । नयननीलिम्बा नीलीकृतैरिस्पर्धः । तथा—सितैः शुभ्रैर्नीलधेतकान्तिभिः । कदाश्नैर्विलोकयेत्यर्थः । अथ च—विलोचनतुल्यानां नीलोत्पलानां वासेन परिमलेन सुगन्धीकृतैः सितैस्त्रिर्यगमयत-शीलत्वादपाङ्गतुल्यमार्गगामिन्या ज्योत्स्नाया अवलम्बैः करैरुपलक्षितम् । तथा—कान्तेः स्थानम् । तथा—मः शिव आलयो यस्य । शिवमौलिनिवासिनं चन्द्रमेवैवं राजानं त्रपामपाकृत्य पश्येत्यर्थः । 'मः शिवे मा च पद्यायाम्' इति विधः । निभालय, चुरादाबालनेप-दिनः पाद्यपरसौपदं चिन्त्यम् । निभालनं निभालस्तद्वाभिभालयान् तादृशं कुर्वति 'तत्क-रोति-' इति निवि मातुल्योपे साधनीयम् ॥

इमं परित्यज्य परं रणादरिः स्वमेव भग्नः शरणं मुधाविशत् ।

न वेत्ति यत्रातुमितः कृतस्यो न दुर्गया शैलभुवापि शक्यते ॥ ५४ ॥

इममिति ॥ हे भैमि, रणाद्भग्नः पलायितः कृतस्यः कृतगर्वोऽरिः एतस्य शत्रुः परं शत्रुभूतम् । अथ च महान्तम् । इमं परित्यज्य स्वीयमेव शरणं गृहं मुधा कृया अविशत् । स्वशत्रोऽहं मां रक्षेत्पुक्त्वा एतमेव शरणं रक्षितारं कृतगर्वत्वादप्राप्य स्वगृहं कृष्येन भूत इत्यर्थः । यद्यस्मात् दुर्गया विषमया शैलस्य भूतया । गिरिदुर्गेणेत्यर्थः । तथापि इतोऽस्मादुपात्रातुं न शक्यत इति न वेत्ति । गिरिदुर्गं प्रविशेऽपि बलततोऽपकृष्य हन्यते । स्वगृहं प्रविशे हन्यत इति किं वाच्यम् । अतः स्वगृहप्रवेशो व्यर्थ इत्यर्थः । अथ च पूर्वत-पुण्या दुर्गयापि जातुं न शक्यते भूतदर्पं हन्येव शरणागतं रक्षसेवायमिति भावः । 'शरणं गृहरक्षितोः' इत्यमरः ॥

अनेन राजार्थिषु दुर्मगीकृतो भवन्धनध्वानजरत्नमेदुरः ।

तथा विदूरादिरदूरतां गमी यथा स गामी तव केलिशैलताम् ॥ ५५ ॥

अनेनेति ॥ एतद्वरणेन सः अतिप्रसिद्धो विशेषेण दूरोऽरिः । अथ च विदूरनामा रोहणाचलः । तथा तेन प्रकारेणादूरतां सामीप्यं गमी गन्ता । यथा येन प्रकारेण तव केलिशैलतां क्रीडापर्वतत्वं गमी गमिष्यति । किंभूतः—अतिवदान्येनानेन राजार्थिषु याच-केषु विषये दुर्मगीकृत उपेक्षाविषयतामयाचनीयतां प्रापितः । अत एव व्याभावाज्जवा धना मेधाक्षेपां ध्वानः शब्दस्तस्मात्वाते रत्नमेदुरः परिपुष्टो भवन् । विदूरादौ हि नयमेव-शब्दाद्भग्नशयका उत्पद्यन्ते तांश्च याचकैर्नायन्ते । अस्मिन्स्तु बहुप्रदे सति तत्र कस्यापि याचकस्यागमनाययाभावाज्जलैः कृत्वा त्वदुपवनं याचन्नेदुरो भवति स एव रत्नमयत्वात्तव क्रीडापर्वतस्थाने भविष्यति । अतिवदान्योऽयमिति भावः । 'भवद्भग्नध्वान-' इति पाठे भवन् उत्पद्येभ्यो धनध्वानेभ्य इति व्याख्येयम् । गमी गामी इति पूर्वम् ॥

नम्रप्रत्यर्थिपृथ्वीपतिमुखकमलम्लानताभृङ्गजात-
च्छायाऽन्तःपातचन्द्रायितचरणनखधेर्णिरेणेयनेत्रे ।

दृष्टारिप्राणवातामृतरसलहरीभूरिपानेन पीनं

भूलोकस्यैव भर्ता भुजभुजगयुगं सांयुगीनं विमर्ति ॥ ५६ ॥

नम्रेति ॥ हे ऐणेयो हरिणपोतस्तन्नेत्रवन्नेत्रे यस्यास्तत्संयुद्धिः एण्यवचनभूते नेत्रे वा यस्याः, भूलोकस्य भर्ता एष राजा संयुगे साधु सांयुगीनं रणरसिकं भुजद्वयरूपं भुजगयुगं सर्पद्वयं विमर्ति । किंभूतः—नम्राः प्रत्यर्थिपृथ्वीपतयः शत्रुनृपास्तोषां सुचान्दयेव कमलानि तेषां लज्जया म्लानता तद्रूपा यत्रेभ्यो जाता छाया भ्रमरसंचन्धिनी या शोभा कृष्णता तस्या अन्तःपातेन नखमन्धे प्रतिबिम्बितेन चन्द्रायिता चन्द्रवदचरिता चरणनखधेर्णिर्यस्य । किंभूतम्—दृष्टानां सदर्पणामरीणां प्राणाकषा वाता एवातिप्रियत्वादमृतरसस्तस्य लहरीणां तरङ्गाणां भूरि अतितरां पानेन पीनं पीवरं सगर्भं नृपप्राणवियोगकरणेनोर्वसि । समानाकारत्वादतिदूरकर्मत्वाच्च भुजयोः सर्पत्वम् सर्पाणां च पचनाशनत्वात्प्राणाख्यैः पवनैः पीनत्वं युक्तम् । दर्परहिताचरणपातिनो वैरिणो रक्षति, सदर्पणनम्रान्मारयत्ययमिति भावः । ऐणेयं एष्या अपत्यम्, 'क्षीभ्यो ङक्' । एष्या अवयवा इत्यर्थे 'एष्या ङक्' । सांयुगीनम्, साध्वर्थे प्रतिजनदित्वात्त्वम् ॥

अध्याहारः स्मरहरशिरश्चन्द्रशेषस्य शेष-

स्याहेर्भूयः फणसमुचितः काययष्टीनिकायः ।

दुग्धाम्भोधेर्मुनिचुलकनत्रासनाशाभ्युपायः

कायव्यूहः क जगति न जागर्त्यदःकीर्तिपूरः ॥ ५७ ॥

अध्याहार इति ॥ अमुष्य कीर्तिपूरः क कस्मिजगति लोके न जागर्ति प्रकाशते । अपितु सर्गपातालमर्त्यलोके स्फुरति । लोकजनवन्नापित्वं कनेनाह—किंभूतः—स्मरहर-
शिरसि यश्चन्द्रस्तस्य यः शेष एककला तस्या अध्याहारो लक्षणया पददशकलाभिः पूरकः । सर्वं गत्वा शिवशिरःस्थितश्चन्द्रो येन षोडशकलः कियत इत्यर्थः । अन्यत्राप्यपूर्णवाक्ये किमपि योग्यं पदान्तरमभ्याहृत्य वाक्यपूरणं कियते । तथा शेषस्याहेः सर्पराजस्य भूयांसः सहस्रसंख्याकाः फणास्तोषां समुचितो योग्योऽतिवीर्यः काययष्टीनिकायः शरीरदण्डिकासमूहः । फणसहस्रस्य शरीरसहस्रेण भवितव्यम् । पातालं गत्वा तदीयशिष्टशरीरपूरणं कियते इत्यर्थः । तथा—मुनेरास्त्वस्य चुलकनं संयुचितहस्तपानं तस्यायन्नासो भवं तस्य नाशो निरासो अभि सामस्त्येनोपायः साधनम् । दुग्धाम्भोधेः कायव्यूहः शरीरसङ्घः । पूर्वमेककित्वेन पानादय-
मभूत्, इदानीमेतच्छरीरपानेकशरीरधारणात् । एकस्थानेकपाने सामर्थ्याभावाज्जलपानस्य च शरीरतापानादुग्धयशसोश्च स्रक्पत्वाद्दुग्धे यशोभ्रमः यद्यपि दुग्धभ्रम इति दुग्धयशसोर्निर्ण-
यसक्यत्वात्पानाभावादयामावसाधनभूतः क्षीरोदधेः कायव्यूह इत्यर्थः ॥

१ 'भुजभुजगयुगं विमर्तति रूपकालंकारः' इति जीवातुः । २ 'अत्र कीर्तिपूरस्य जिलेकवा-
संनयेऽपि तत्संबन्धोक्तेस्तदुपातिशयोक्तिः । सा चास्यचन्द्रे शेषाभ्याहारत्वादिरूपकोत्पापितेति संकरः'
इति जीवातुः ।

राज्ञामस्य शतेन किं कलयतो हेति शतग्रीं कृतं
लक्षैर्लक्षमिदो दशैव जयतः पद्मानि पद्मैरलम् ।

कर्तुं सर्वपरिच्छिदः किमपि नो शक्यं परार्धेन वा

तत्संख्यापगमं विनास्ति न गतिः काचिद्वैतद्विषाम् ॥ ५८ ॥

राज्ञामिति ॥ राज्ञा शतग्रीं चतुःशतील्लेहकण्टकसंवितां हेति शब्दं कलयतो भारयतोऽस्य
राज्ञा शतेन किम् । तेन शब्देण भारणात्तरनेकैरप्यस्य किमपि कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः । अथ
च यः शतमारणसमर्थं शब्दं गृह्णाति तस्य शतसंख्यामितै राजभिः किमपि कर्तुं न शक्यते ।
तथा—राज्ञां लक्षैः पूर्वताम् । यतः—लक्षं वैष्णवं मिनतीति लक्षमित्यस्य लक्षमिदः । यो
हि कुञ्चिदप्यप्रतिहतसायकस्तस्य लक्षसंख्यैरपि किमपि कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः । तथा—
राज्ञां पद्मैः पद्मसंख्यै राजभिरपि किम् । तैरप्यस्य किमपि कर्तुं न शक्यते । यतः—दशैव
पद्मानि कमलानि पद्मसंख्याकान्वैरिणश्च जयतः । यो हि कमलतुल्यनेत्रस्तस्य शत्रुतः परा-
भवो न । अथ च भूक्षेपमात्रेण पद्मसंख्यापरिमितान् राज्ञो जयति तस्य पद्मसंख्यै राजभिः
किमपि कर्तुं न शक्यते । तथा—वा समुचये । राज्ञां परार्धेनापि परार्धसंख्यै राजभिरप्यस्य
किमपि कर्तुं नो शक्यम् । यतः—सर्वे च ते परे शत्रवश्च ताञ्छिनन्ति तस्य । यो हि वैरि-
मात्रहनेन समर्थस्तस्य परार्धसंख्याः शत्रवः किं कुर्वन्तु । तत्तस्मात् एतस्य द्विषां संख्यादृणा-
दपगमं पलायनम् । अथ च—परार्धरूपायाः संख्याया अप्यपगमं परित्यागं असंख्यत्वं
विना काचिद्वैतिः प्रकारो नास्ति । बत खेदे । असंख्येयाखेदमविष्यन्तर्ह्यजीविष्यन् । असंख्येयं
नास्ति तस्मात्पलायनमेव जीवितोपायः । पलायिताश्च हन्तीत्यर्थः । 'लक्षं शरव्ये संख्यायाम्' ।
शतग्रीम्, 'अमनुष्यकर्तुं न च' इति टप् ।

वयस्ययाकृतविदा दमस्वसुः स्मितं वितत्याभिदधेऽथ भारती ।

इतः परेषामपि पश्य याचतां भवन्मुखेन स्वनिवेदनत्वराम् ॥ ५९ ॥

वयस्ययेति ॥ अथ दमस्वसुः आकृतविदाभिप्रायज्ञया वयस्यया सख्या स्मितं वितत्य
इस्मितं कृत्वा भारती इत्यभिदधे उक्ता । इति किम्—हे भारति, त्वं भवन्मुखेन तन्मुखेन
स्ववर्णने याचतां प्रार्थयमानानां इतोऽस्माच्छ्रुतापरेषामन्येषां स्वनिवेदने स्ववर्णने एव त्वरां
कालविलम्बासहमत्वं पश्य । एतद्वर्णनाद्विरमेति भावः । अन्येनापि वर्णयेत्यर्थः ॥

कृतात्र देवी वचनाधिकारिणी त्वमुत्तरं दासि ददासि कासती ।

इतीरिणस्तत्पारिपाथिकान्स्वमतुरेव भुङ्कुरित्यर्थवर्तयत् ॥ ६० ॥

कृतेति ॥ स्वमतुः स्वस्वामिन एव भुङ्कुरिः कोपवशाद्भुञ्जति इति पूर्वोक्तं इरीणो भाष-
माणान् तत्पारिपाथिकान्निजसेवकान् न्ववर्तयन्त्यपेक्षयत् । भूक्षेपमात्रेण तेनैव ते निवा-
रिता इत्यर्थः । इति किम्—हे दासि, अत्र राजवर्णने वचनाधिकारिणी भाषणाधिकारिणी
देवी कृता, त्वं का सती का भवन्ती केन प्रयुक्ता सती । अथ च—असती कुलटा का
त्वमुत्तरं ददासि अत्र बहुमथोग्येति । पारिपाथिकान्, परिपाथे वर्तन्ते पारिपाथिकाः
'परिमितं च' इति चकारादृक् ॥

१ 'अथैव द्विषद्विषमिदस्य संख्यापगमतदपगमयोक्तयोः प्रागस्य पूर्ववर्णनेष्वोत्तरव नियमना-
परिसंख्या । तथा च यत्रम्—'प्रकृत्यानेकत्र नियमनं परिसंख्या' इति जीवाहुः ।

धराधिराजं निजगाद् भारती तदुन्मुखेपद्रलिताङ्गसूचितम् ।

दमस्वसारं प्रति सारवत्तरं कुलेन शीलेन च राजसूचितम् ॥ ६१ ॥

धरेति ॥ भारती दमस्वसारं प्रति धराधिराजं रूपं निजगाद् । कथयति स्वेत्यर्थः ।

किमुतम्—तस्य वर्णेनीयरूपस्योन्मुखं संमुखं इषदलितेन किञ्चित्परिवर्तितेनाङ्गेन करादिना सूचितं ज्ञापितम् । तथा—सारवत्तरमतिबलिष्ठम् । तथा—कुलेन शीलेन स्वभावेनावरणेन वा राजसू मध्ये उन्नितं योग्यं श्रेष्ठम् । कुलशीलाभ्यां सारवत्तरं श्रेष्ठतरं वा ॥

कुतः कुतैवं वरलोकमागतं प्रति प्रतिज्ञाऽनवलोकनाय ते ।

अपीयमेनं मिथिलापुरंदरं निपीय दृष्टिः शिथिलास्तु ते वरम् ॥ ६२ ॥

कुत इति ॥ हे भूमि, ते त्वया स्वयंवरावसानगतं वरलोकं परिणेतृहृन्दं प्रति लक्ष्मीकृत्य एवममुना दृश्यमानप्रकारेण अनवलोकनायादर्शनाय प्रतिज्ञा कुतः कस्मात्कारणार्कृता । अपि त्वयुक्तमेवैतत् । 'वा' इतिपाठे कुतो वेत्यन्वयः । अनवलोकनायैवेत्यवधारणार्थो वा । न केवलमवधारणायैव, किन्तु—अनवलोकनाभापीत्यर्थो वा । किं तर्हि कर्तव्यमित्यत आह— हे भूमि, ते इयं दृष्टिः एनं मिथिलानगर्याः पुरंदरं स्वामिनं निपीयैव शिथिलास्तु । एतद्वरम् । सर्वथानवलोकनाद्विलोकनं वरमिति राजान्तरवदनगुरागेणाप्येनं विलोकयेत्यर्थः । अन्ये यद्यपि नावलोकितास्तथाप्येनं विलोकय । विलोकनेनाप्येनं संभावयेत्यर्थः । पूर्वलोके सामान्यत उक्तत्वाद्वादेशे एनमिति ससर्वनीयम् ॥

न पाहि पाहीति यद्व्रवीरसुं ममौष्ठ तेनैवमभूदिति कुधा ।

रणक्षितावस्य विरोधिभूर्धमिर्विदश्य दन्तैर्निजमोष्ठमास्पृशते ॥ ६३ ॥

न पाहीति ॥ अस्य विरोधिभूर्धमिर्विशिरोमिः इति कुधा रणक्षितौ निजमोष्ठं दन्तैर्विदश्य विशेषेण दष्टा आस्पृशते स्थायते । इति किम्—हे ओष्ठ, त्वं असुं नृपं प्रति पाहि पाहीति यत् नाव्रवीः तेन कारणेन ममैवं भूमौ विलुण्ठनपूर्वं मरणमभूदिति । पाहि पाहीति यो वदति तमनं रक्षति । पाहीति पदोच्चारणे प्रथमं तत्रैव सामर्थ्यम् । पकारसौष्ठवत्वात् । त्वया च सदपत्न्यात्तदनुकारणान्मामयं मारितवानिति त्वमेवापराधीत्यर्थः । शब्दमुष्टिद्वयावेनापरोष्ठो दष्ट एव तिष्ठति न तु मुक्ता इति आस्पृशते इत्यनेन सूचितम् ॥

भुजेऽपस्पर्त्यपि दक्षिणे गुणं सहपुणादाय पुरःप्रसर्पिणे ।

धनुः परीरम्भमिवाव्य संमदान्महाहवे दिव्यसति वामबाहवे ॥ ६४ ॥

भुज इति ॥ महाहवे महति रणसंमर्दे दक्षिणेऽपसन्धे । अथ च—सुरलेऽनुकूलेऽपि भुजे इष्टुणा सह गुणं मौर्वीमभ्यादाय गृहीत्वा अपस्पर्ति कर्णपथादेशं गच्छति सति पुरःप्रसर्पिणे रिपुसंमुखं यायिने दृढतरमुष्ट्येऽस्य वामबाहवे सव्यभुजान् धनुः संमदादिव दृढतरत्वजाताह्वादिव परिरम्भनालिङ्गनं दिव्यसति दातुमिच्छति । दिव्यस्तीवेति वा । अस्मिन्नपि गुणिनि विधासपात्रे सङ्क्रामास्त्रजनमादाय पलायिते सति सङ्क्रामं कर्तुं संमुखाय वामाव दुष्टायापि अयमेव साधुरिति मत्वा सुवृंशजेन केनचिन्मभ्यस्त्रेनालिङ्गनं दीयते । दृढमुष्टिरिति-

१ 'अवधारणाय' इत्यत्र प्रकारो लेशकप्रसादपठितः । २ 'अथ शत्रुशिरसां प्रत्यभिधिवयकोचोप-
कस्योष्ठदक्षमस्योष्ठमिधवकोपहेतुकाद्यौल्लेखप्रादित्येना व्यञ्जकप्रयोगादभ्या' इति जीवातुः ।

शरोऽयमित्यर्थः । सङ्ग्रामे कर्णान्तर्पर्वन्तमाकर्षणादनुबकीकृत्य शरान्मुषयेवास्व इति भावः ।
वागबाहवे, ददातियोगाबधुधी ॥

अस्योर्वोरमणस्य पार्वेणविभुद्वैराज्यसज्जं यशः

सर्वाङ्गोच्चलशर्वपर्वतसितश्रीगर्वनिर्वासि यत् ।

तत्कम्बुप्रतिविम्बितं किमु शरत्पर्जन्यराजिधियः

पर्यायः किमु दुग्धसिन्धुपथसां सर्वानुवादः किमु ॥ ६५ ॥

अस्येति ॥ अस्य सर्वोरमणस्य राज्ञो वत् यथा एतादृशम् । कीदृशं वसः—पर्वणि भवः
पार्वेणः पूर्णो विभुश्चन्द्रस्तस्य द्वैराज्ये द्वयोः राज्ञोः कर्म तत्र सज्जं तत्परम् । पार्वेणचन्द्रसदृश-
मित्यर्थः । तथा—सर्वेण्ड्रेषूपुञ्जकस्य धधकस्य सर्वपर्वतस्य इरनिवासभूतकैलासस्य पितृश्रीः
श्वेतकान्तिसद्विषये यो गर्वस्तस्य निर्वासि निराकारकम् । कैलासादपि भवज्जतरम् । एवंभूतं
यद्यशः । तत्कम्बुप्रतिविम्बितं समुद्रशङ्खप्रतिविम्बः किमु । तथा—शरदि पर्जन्यराजिर्मेघ-
पङ्क्तिस्तस्याः श्रीः धवलिसयोभा तस्याः पर्यायः किमु । शब्दस्य शब्दान्तरेणोच्चारः पर्यायः ।
तथा—दुग्धसिन्धोः क्षीरोदस्य पथसां दुग्धानां सर्वेण प्रकारेणानुवादः पुनरभिधानं किमु ।
चन्द्रादितुल्यमेतद्यश इति भावः । अन्योऽप्यधिष्ठितद्वैराज्यः प्रतिपक्षं निरस्येति ॥

निर्लिङ्गशत्रुदितारिवारणघटाकुम्भास्तिकूटावट-

स्थानस्थायुकमौक्तिकोत्करकिरः कैरस्य नायं करः ।

उचीतश्चतुरङ्गसैन्यसमरत्त्वङ्गचुरंगधुरा-

धुण्णासु क्षितिषु क्षिपत्तिव यशःक्षोणीजबीजव्रजम् ॥ ६६ ॥

निर्लिङ्गशेति ॥ अस्य नृपस्थायं दृश्यमानः करः कैः एवंभूत इव नोचीतस्तर्कितः । अपि
तु सर्वैरप्येवमेव तर्कितः । कीदृशः करः । निर्लिङ्गेन खड्गेन कृत्वा नुदितानाः खण्डनं प्राप्तवा
भरिवारणघटाया वैरिगजपरम्परायाः कुम्भानां गण्डस्थलानामस्त्रिकूटा अस्त्रिसमूहास्तेषामव-
टस्थाने गर्तलक्षणस्थाने स्थायुकः स्थितिशीलो मौक्तिकोत्करो मुक्तासङ्घस्तस्य किरः विक्षिपः ।
तथा—नत्वारि करिनररथतुरगलक्षणाव्यञ्जानि येषामेवंभूतानि सैन्यानि येषु ते समराः सङ्गा-
नास्तेषु तज्जन्तविभ्रं गच्छन्तः तुरंगास्तेषां सूरैः चरणाग्रनखतीक्ष्णभागैः धुण्णासु विदलि-
तासु कूटासु क्षितिषु रणक्षेत्रभूमिषु यशोलक्षणस्य क्षोणीजस्य वृक्षस्य तदुत्पादकं बीजव्रजं
बीजसङ्घं क्षिपत्तिव वपत्तिव । यशोवृक्षस्य शुभ्रत्वात्तत्कारणेन बीजेन शुभ्रेणैव भवितव्यम् ।
अरिकरि कुम्भस्थमुक्ताफलानि बीजस्थाने जातानीत्यर्थः । अन्योऽपि पात्रस्थं बीजसङ्घं करेण-
कृष्य हलकृष्टासु भूमिषु वपति वैरिकरिणां हननादेतस्य बहु यशो जातमिति तैक्ष्ण्यात्तुरा
इव धुराः धुरा इति लक्षणाशब्दः । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निर्लिङ्गः खट्वा इति, 'उच्-
प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निर्लिङ्गावर्धनम्' इति उच् । साधुकम्, 'लपपत'-
इत्युक्म् । किरतीति किरः, 'इगुपथ-' इति कैः ॥

अर्थिभ्रंशवद्भ्रमवत्फलभरव्याजेन कुक्षायितः

सत्यसिद्धतिदानभाजि कथमप्यास्तां स कल्पद्रुमः ।

आस्ते निर्व्ययरत्नसंपदुद्योदग्रः कथं याचक-

श्रेणीवर्जनदुर्यशोनिविडितवीडस्तु रत्नाचलः ॥ ६७ ॥

अर्थांति ॥ स कल्पद्रुमः प्रसिद्धः केवलं कल्पितप्रदः, अस्मिन् राजनि अतिदानमतिशयितं दानं भजति सत्यकल्पितमपि ददति सति अधिकं शाचाचकैर्वर्जनात्पूर्वं अल्पान्यपि व्यवसायाद्बहुभवन्ति बहूनि जायमानानि यानि फलानि तेषां भरव्याजेन भारगौरवमिषेण कुब्जामितः सर्ववदाचरितोऽतिनमः सन् कथमप्यास्तां महता ह्येतेन । अथ च—लज्जागोपनप्रकारेणापि तिष्ठतु । कालं वातिवाहयतु । नमस्त्वेन लज्जागोपनं युक्तमिति भावः । तु पुनः रत्नाचलो याचकश्रेण्वावर्जनात्परित्यागाज्जातेन दुर्यशास्तापकीर्त्या निविडिता घनीकृता वीडा लज्जा यस्य एवंभूतोऽपि याचकाभावात्, निर्व्ययमाक्षयया रत्नसंपदा कृत्वा य उद्योऽनुस्यूता वृद्धित्वेन उद्ग्रम उच्यते । अथ च—अनन्य एव कथमाख्ये । अपितु—लज्जितस्मान्नमस्त्वमुक्तमेवेत्यर्थः । कल्पद्रुमस्य स्वर्गस्थितत्वादुप्रापतया फलभरव्याजेन नमस्तया वा लज्जापरिहारः संभवी । रोहणाद्रेस्तु एतल्लोकनिवासादुप्रापत्वामानेऽपि याचकैर्वर्जनाल्लज्जातिशयाच्चलनं युक्तं, तच्च तस्य मास्तीत्याश्वयम् । कल्पद्रुमेऽन्यामप्यधिको दानशूर इति भावः । कुब्जामितः, लोहितादेराकृतिगणत्वादाचारे कथम् ॥

सृजामि किं विप्रमिदं नृपस्तुतायितीक्षितैः पृच्छति तां सखीजने ।

स्मिताय वक्तुं यदवक्रयद्रूपस्तदेव वैमुख्यमलक्षि तक्षुपे ॥ ६८ ॥

सृजामीति ॥ वधूः भैमी सखीजने इक्षितैर्भूषणैश्चेष्टितैः कृत्वा तां भैमीमिति पृच्छति सति स्वाभिप्रायशेषनार्थं स्मिताय वक्तुं यत् अवक्रयद्रूपं चक्रे, तत् वदनवक्रणमेव तक्षुपे तस्मिन्नास्ति वैमुख्यं पराञ्छुल्लवमलक्षि लक्षितम् । अन्यतो विलोकनादेवात्राणादरोऽस्या इति सखिभिः लोकेन, तेन राज्ञा वा तर्कितमित्यर्थः । इति किम्—हे भैमी, अहं अयं चासौ रूपय इदं नृपः तस्य स्तुतौ विप्रं सृजामि किम् । 'वैलक्ष्यम्' इति (पाठे) 'अस्मावधानतया वस्मान्मुख्यमवक्रयत् । तस्मादेव रूपगतमेव वैलक्ष्यं मास्मिन् लोकेऽलक्षितमित्यर्थः । स्मिताय स्मितं कर्तुम्, 'किंवाप्योपपद-' इति त्रुथी ॥

दृशास्य निर्दिश्य नरेश्वरान्तरं मधुसूरा वक्तुमधीश्वरा गिराम् ।

अनूपयामास विदर्भजाश्रुती निजास्यचन्द्रस्य सुधामिरुक्तिभिः ॥ ६९ ॥

दृशेति ॥ अथ मधुसूरा मधुरसूरा गिरामधीश्वरा वक्तुं वर्णयितुं दृशा नेत्रव्यापारेण नरेश्वरान्तरं दृशान्तरं निर्दिश्य दर्शयित्वा विदर्भजाश्रुती भैमीकणीं निजास्यं स्वीयं वदनमेव चन्द्रस्य सुधामिरुक्तरूपाभिरुक्तिभिः कृत्वा अनूपयामास परिपूर्णं चकार । उवाचेत्यर्थः । अनुगता आपो यत्र अनूपो देशः, 'कक्षपूर-' आदिना समाधाने 'उदनोद्देशे' शय्यकारः । अनूपे जलहते चकार । 'तत्करोति-' इति णिच् । लक्षणया मधुरसूराकर्णनल्लिमिते चकारेत्यर्थः । 'अपूपुरद्वीमभुवः श्रुती पुनः' इति पाठे 'गौ चक्षुष्यवायाः-' इत्युपधाहसः ॥

स कामरूपाधिप एष हा त्वया न कामरूपाधिक ईक्ष्यतेऽपि यः ।

त्वमस्य सा योग्यतमास्ति बह्वभा सुदुर्लभा यत्प्रतिमह्वभा परा ॥ ७० ॥

स इति ॥ स एव कामरूपस्य देशविशेषस्य अधिपः । अथ च मदनरूपस्यापि स्वामी । तद्रूपधारणादित्यर्थः । स कः—वः त्वया ईदृशतेऽपि न । न अभिलष्यत इति तु किं वाच्यमित्यर्थः । हा कष्टम् अनुचितमेतत् । यतः—कामाद्वेषेणाधिकोऽतिसुन्दरः । अथवा कामाद्वेषेणाधिको नेति काकुत्स्ना । यतः—अयं कामादधिकस्तस्मादस्य सा त्वं योग्यतमा वल्लभासि नितरामुचिता प्रेयसी भवसि । सा का—परा उत्कृष्टा गस्यास्तव प्रतिमता तुल्या मा कान्तिः सुतरां दुर्लभा । यस्याः सदृशी कान्तिः कस्यांचिदपि न दृष्टवरी । अस्यापि- (ति) सुन्दरवादित्यर्थः । अथ च—परान्या स्त्री गस्यास्तुल्यकान्तिर्दुर्लभा, सातिसुन्दरी त्वमित्यर्थः । त्वमतिसुन्दरी अस्य सुतरामयोग्येत्यर्थ इति वा । व्याख्यानान्तरं क्लृप्तत्वाद्वेष- इयम् । सुदुर्लभा, 'न सुदुर्भा केवलाभ्याम्' इति जुनिषेयः ॥

अकर्णधाराशुगसंभृताङ्गतां गतेररिजेण विनास्य वैरिभिः ।

विधाय यावत्तरणेभिर्दामहो निमज्ज्य तीर्थं समरे भवार्णवः ॥ ७१ ॥

अकर्णेति ॥ अस्य वैरिभिः समरे निमज्ज्य निपत्य यावान्यसकलस्तरणिः सूर्यस्तस्य । तन्मण्डलस्येत्यर्थः । भिदां भेदं विधाय कृत्वा भवः संसार एव दुस्तरत्वादणवः तीर्थः । मोक्षप्राप्तेरपुनरावृत्तेरित्यर्थः । अहो आश्चर्यम् । शरतरोऽयमित्यर्थः । किंभूतैः—अरिभ्यस्तत्रागत इत्यतिशयं कथंचं तेन विना । अथवा—अरेः अस्मात्तुकाशादश्लेषेणान्येन शरतरेण विना । न विद्यन्ते कर्णाः कर्णाकारा लोहकण्टका यासां एवंविधा धारा येषामेवंभूताः । कर्णान्ध- रन्ति कर्णधाराः न कर्णधारा अकर्णधारा एवंभूता वा । ये आशुगा बाणा अशुगाः शरतः संभृतानि प्रोतान्यज्ञानवयवा येषां तेषां भावस्तत्तां गतैः प्राप्तैः । प्रलयवचं निन्दैरित्यर्थः । नावत् साकल्ये । अथ च—कर्णधारो नाविकः, आशुगो बावुः ताभ्यां कृत्वा संभृतानि परिपुष्टान्यज्ञानि रज्जुस्तन्मासीनि तरणोपायभूतानि च येषाम् । कर्णधारातुकूलवायुना वा संभृतान्यज्ञानि येषामेवंभूता ये न भवन्ति तद्वत्त्वं गतैः । अरिजेण जलक्षेपणकाष्ठेन विना तस्याप्यभावे यावत्तरणेः सकलाया नौकाया भेदं विधाय सकलं नौकां स्फोटयित्वा निमज्ज्य बुडित्वार्णवतीर्थः । हे भव शिव, अहो अलाध्यर्थम् । कर्णधाराशभावे नौकायाश्च भेदे बुडित्वा तरणं तत्रापि समुद्रसोललाध्यर्थम् । अपदमानपदनेन चाध्यर्थसूचकं शिवनामो- चरणं क्रियते । 'कर्णधारस्तु नाविकः', 'नौकादण्डः क्षेपणी स्यादरिजम्', 'क्षिप्यां नौत्तरणि- स्तरिः', 'शुनगितारणिभिर्भ्रः' इत्यमरः ॥

यदस्य भूलोकभुजो भुजोष्मभिस्तपतुरेव क्रियतेऽरिवेदमनि ।

प्रपां न तत्रारिवधूस्तपस्विनी ददातु नेत्रोत्पलवासिभिर्जलैः ॥ ७२ ॥

यदिति ॥ भूलोकभुजो भूगोलस्यास्य भुजोष्मभिर्बाहुप्रतापैः अरिवेदमनि अतिसंतपका- रित्वातपतुरेव श्रीष्मतुरेव यवसात्क्रियते तस्मात्तत्र श्रीष्मतां तपस्विनी यीना अरिवधूः नेत्राण्येवोत्पलानि तेषु वासिभिर्जलैरक्षुभिः । अथ च—नेत्रतुल्यकमलानां यो वासः परिमलः स विद्यते येषु तैर्जलैः कृत्वा प्रपां पानीयशालां न ददातु । अपितु ददात्तेव । तपस्विनी श्रीष्मतां मुगन्धिभिर्ददतेः प्रपां करोति । अनेन पतिभारणाच्छोकव्याता सर्वाऽप्यरिगारी ररोदेवेति भावः । 'प्रपा पानीयशालिका' इत्यमरः ॥

एतद्दत्तासिधातस्त्रयदसृगसुहृदंशसार्द्धेन्धनैत-

द्वोरुहामप्रतापज्वलदनलमिलद्भूमधूमभ्रमाय ।

एतद्दिग्जैत्रयात्रासमसमरभरं पश्यतः कस्य नासी-

देतन्नासीरवाजिज्वरज्वरज्वरज्वराजिराजिस्थलीषु ॥ ७३ ॥

एतदिति ॥ आजिस्थलीषु संग्रामभूमिषु एतन्नासीरस्य एतत्सेनामुखस्य पुरो गच्छन्तो वाजिज्वरा अश्वसंघातोर्वा सुरेभ्यश्चरणभ्रम्यो जाता तैर्दुल्लिता रजोराजौ रैशुपतिः एतस्य दिग्जैत्रयात्रा दिग्जयकारिण्यो वा यात्रा वैरिसंमुखगतयत्नासु अवनमनुत्पन्नं समरस्य भरं समर्दं पश्यतः कस्य जनस्य । एतेन राज्ञा दत्तेभ्योऽसिधातेभ्यः अन्तरं अनुप्रकं गेयम् । एतेन दत्तोऽसिधातो येभ्यः अत एव स्वदत्तजो वा अनुहृदंशा अरिसङ्घाः । अथ च— तद्रूपा येणवः त एव सार्द्धाणीन्धनानि दायाकाष्ठानि यस्य एवंभूत एव दोष्णोर्बाह्वोरुहामप्रताप-पत्नीश्वरप्रतापः स एव ज्वलन् द्वेदीपमानोऽनलः तस्य मिलन्संभवन् भूमा बाहुल्यं यस्य एवंभूतो बहुतरो धूमस्तस्य भ्रमाय सादृश्याद्भूमेऽपि रजति 'धूमः' इति बुद्धये नासीत् । अपि तु सर्वस्यापि । आर्द्रवैणुरूपेन्धनं दहतौ कौर्भूयान्धूमो भवति । सर्वेऽप्येव एतत्प्रताप-बहिना दग्धाः । अश्वपतिश्चायमिति भावः । आर्द्रं सार्द्धं पर्यायः । 'मिलद्भूमधूम-' इति पाठे मिलतो धूमस्य बाहुल्यं तैजान्तये ॥

क्षीरोदन्वदपाः प्रमथ्य मथितादेशेऽमरैर्निर्मिते

स्वाकम्प्यं सृजतस्तदस्य यशसः क्षीरोदसिहासनम् ।

केषां नाजनि वा जनेन जगतामेतत्कवित्वामृत-

स्रोतःप्रोतपिपासुकर्णकलसीभाजाभिपेकोत्सवः ॥ ७४ ॥

क्षीरेति ॥ केषां जगतां भुवनानां संवन्धिनां जनेनास्य राज्ञो यशसोऽनिवेक एवोत्सवो नाजनि नाकारि । अपि तु सर्गादिस्थितेन सर्वेणापि लोकेन एतदीयशोभिषेकः कृतः । विशेषेणैवाधिष्ठानमाह— किंभूतस्य यशसः—क्षीरोदन्वदपाः क्षीरोदन्वान्क्षीरसमुद्रस्य अपो जलानि दुग्धरूपाणि प्रमथ्य मन्दराचलैर्न कृत्वा प्रकर्षेण विलोभ्य अमरैर्देवैः मथनक्रियायो-गात् मथितमिति आदेशे निर्मिते संशयां कृतायाम् । अथ च निर्जलं मन्थमथितं दधि मथितमित्युच्यते । ततश्च क्षीरस्यापि मथनक्रियायोगादस्तौर्भवन्मथितरूपे आदेशे निर्मिते सति । जले स्थितसंभवाक्षीरोदन्वदुदके दुग्धरूपेऽतिघने कृते क्षतीलक्षः । क्षीरोदरूपं सिंहासनं जुञ्ज्वरसुभाजापेक्षया तस्यातिशुभ्रत्वाद्यद्भृष्टीर्षं तत् स्वेनात्मना । अथ च—सुखे-नायासरहितं यथा तथा । आकम्प्यमुपवेशनयोर्मयं सृजतः कुर्वतः । क्षीरोदपदमथितिष्ठत इत्यर्थः । किंभूतेन जनेन—एतद्वर्णितं कवित्वम्, एतत्संवन्धि कविनिर्मितं कीर्तियर्णेनरूपं वा कवित्वं तदेव स्वादुतरत्वादयुतं तस्य स्रोतसि प्रवाहे प्रोतो स्यूतो धृतो सादरमाकर्ण-नेच्छ । अथ च—जलमरणेच्छ । कर्णादेव कलश्या महान्तौ भजतीति भाजा भजता । लोके हि कस्मिन्निद्राजनि केनचिन्मथिते तदीयं सिंहासनमथितिष्ठतोऽन्यथा केनचिद्धारि-पूर्णं कलशेनाभिषेकः कियते । धनीरूपतयोपवेशनयोर्मयतां सूचयितुं मथितादेशे कृते

१ 'अथ रजोराजौ कविसंभूतसादृश्याद्भूमभ्रमोक्तया भ्रान्तिमदर्थकारः' इति जीवातुः ।

सतीत्युक्तम् । जलोपसृपवेशनासंभवात् । श्रीरोदादपि विमलतरं महीयैतद्यसो वैदेशिकै-
र्लोकप्रयसंचारि कृतमिति भावः । 'तर्कं सुदक्षिन्मयितं पादान्वयार्थम्बु निर्जलम्' इत्यमरः ।
श्रीरोदन्वदपाः, 'उदन्वानुदर्भा च' इति साधुः । 'कक्कूरु' इत्यमलपः । स्वाकम्पम्, 'पोर-
दुपधातु' इति यत् । अजगि, कर्मणि चिण् ॥

समितिपतिनिपाताकर्णनद्रामदीर्घप्रतिनृपतिसृगाक्षीलक्षक्षःशिलासु ।
रचितलिपिरिचोरस्ताडनव्यस्तद्वस्तप्रखरनखरदङ्कैरस्य कीर्तिप्रशस्तिः ॥७५॥

समितीति ॥ अस्य राज्ञः कीर्तिप्रशस्तिर्वर्णनपद्धिः समिति चङ्गामे पत्नीनां स्वामिनां
निपातो मरणं तस्य आकर्णनेन द्राक् शीघ्रं अदीर्घानि प्रतिनृपतिसृगाक्षीणां लक्षस्य वशांसि
तान्येव तत्क्षणमेवाविदीर्णत्वाच्छिलासाम्बु शोकवशादुरस्ताडने व्यस्तबोर्दंभिसेधितबोर्दस्त्रयोः
प्रखरा अतितीक्ष्णा नखरा नखा एव दृढाः पाषाणदारणलोहविकारास्तै रचितलिपिरिव रचित-
लेखनेव अस्तीति शेषः । अन्यस्यापि कीर्तिप्रशस्तिः शिलासु दृढिकाभिरुकीर्य लिख्यते ।
कर्वेऽप्यरयोऽनेन हताः तक्षार्थं च शोकवशादुरस्ताडनं कुर्वन्ति । अतिशूरत्वादस्य कीर्तिर्मव-
तीत्यर्थः । दृढशोकेऽप्यदीर्णत्वाच्छिलालम् । शोकातुरस्योरस्ताडनं आतिः । 'दृढः पाषाण-
दारणः' इत्यमरः 'समित्याजिसमिश्रुषः' इति (च) ॥

विधाय ताम्बूलपुटीं कराङ्गगां वभाण ताम्बूलकरैरङ्गवाहिनी ।

दमस्त्रसुर्भावमवेत्य भारतीं नयानया वक्रपरिधमं शमम् ॥ ७६ ॥

विधयेति ॥ ताम्बूलस्य करङ्गः सुवर्णरचितहंसाद्याकारं ताम्बूलधारणपत्रम् 'पेटी'
इति लोके, तस्य वाहिनी धारिणी काचित्सखी दमस्त्रसुर्भावं तद्वर्णननिषेधरूपमवेत्य
ज्ञात्वा इति वभाण । किं कृत्वा—ताम्बूलपुटी पूर्णफलचूर्णखदिरपर्णानि यत्रैकत्र क्रियन्ते
तां वा मध्यदेशे भाषया 'गुलबडा' इति व्यवहरन्ति तां देव्यै दातुं कराङ्गगां स्त्रीवकरतल-
मध्यगतां, देवीकरतलमध्यगतां वा कृत्वा । कराङ्गे एहीन्वेत्यर्थः । इति किम्—हे देवि, त्वं
अनया वीटिकया एतदीयबहुवर्णनजनितं वक्रस्य सकलं परिधमं शमं नच बहुवर्णनजनितं
शोषं शान्तिं प्रापयेति । एतत्स्तुतेर्विरमेत्यर्थः । अन्योऽपि शुष्कमुखो वीटिकया धमं शमयति ॥

समुन्मुखीकृत्य वभार भारती रतीशकल्पेऽन्यनृपे निजं भुजम् ।

ततस्त्रसद्दालपृषदिलोचनां शशंस संसज्जनरजनीं जनीम् ॥ ७७ ॥

समिति ॥ भारती रतीशकल्पे कामतुल्येऽन्यनृपे निजं बाहुं सम्पशुन्मुखीकृत्य वभार
भैर्यं तं दर्शयितुं तदभिमुखं चकार । ततोऽनन्तरं त्रसद्दालपृषदिलोचनां भीतबालहरिणनेत्रां
संसज्जनानां सभ्यानां रजनीमनुरागजनितां जनीं वराधिनीं तां भैमीं शशंसाभाषीत् ।
'रतीशतुल्ये' इति वा पाठः । रजनीं, सुगरमणाभावाजलोपाभावः ॥

अयं गुणौघैरनुरज्यदुत्कलो भवन्मुखालोकरसोत्कलोचनः ।

स्पृशन्तु रूपासृतवापि नन्वमुं तवापि दत्कारतरङ्गभङ्गयः ॥ ७८ ॥

१ 'अथ श्रीरोदसिदासनाथाचीन, एतद्यशःश्रीरोदसाखिलाः कवयः पद्माभिषेकारः, कवित्वमेव
जज्ञम्, श्रीचुजनकर्त्री एव कव्यशायः, तत्संभवस्याप्यसदितः प्रसर्पणात्स्फुटिरेवाभिषेकः' इति रूपका-
कारः इति जीवातुः । २ 'करंड' इति पाठः ।

अयमिति ॥ हे भूमि, गुणैः सौन्दर्यादिगुणैः अनुरज्यन्तोऽनुरजः भवन्तः उक्तस्य लक्षणवा तद्देशनिवासिनो लोका यत्र । अथ च गुणैः सौन्दर्यादिगुणैरनुरज्यन्त उक्तः शाश्वतः पृथिव्या यत्र तैश्चलक्षितो वा अयं नृपः यस्माद्भवन्मुखांशोके रसेनानुरागेणोत्क-
लोचनवत्कण्ठितनेत्रः । अस्तीति शेषः । तस्मात् ननु हे रूपाभूतश्चापि सौन्दर्याभूतरीषिके सुन्दरि, तथापि इहोत्तरा उज्ज्वला विशालाः चञ्चला वा तरङ्गाः पुनः पुनर्भाषारूपाः कल्लो-
कास्तेषां भङ्गः प्रकारविशेषाः अमुं स्पृशन्तु । अयं स्वो पश्यति, त्वमप्येनं कदाचित् पश्य
योग्यत्वादिति भावः । अनुरज्यन्तु इत्यनेन जनानुरजनात्संप्रदाधिक्यं सूचितम् । अन्य-
स्यामपि जलवाण्यां चञ्चलतरङ्गमङ्गणो भवन्ति । अनुरज्यदिति इत्यनो चित्वाङ्गलोपः ॥

अनेन सर्वार्थिकृतार्थताकृताहृतार्थिनौ कामगवीसुरदुमौ ।

मिथः पयःसेचनपल्लवाशने प्रदाय दानव्यसनं समाप्नुतः ॥ ७९ ॥

अनेनेति ॥ कामगवीसुरदुमौ कामधेनुकल्पवृक्षौ मिथः अन्योन्यं क्रमेण पयःसेचन-
पल्लवाधने दुग्धसेचनपल्लवभोजने प्रदाय प्रकर्षेण दत्त्वा दानस्य व्यसनमतिथये प्रत्यहमव-
श्यकरणीयतया प्राप्तस्यामहं समाप्नुतः समाप्तिं नयतः । कस्यादित्यत आह—किभूतौ—
सर्वार्थिनां सर्वेशाचकानामनीष्टदानात् या कृतार्थता जन्मसाफल्यं कृतार्थत्वं तां करोत्येवं-
भूतः कृतं तेन । अनेनातिदानात्सं प्रति आहृता आनीता अर्थिनो याचका यथोक्तौ ।
अर्थाभ्यन्तराभावात्कामगव्या कल्पवृक्षस्य दुग्धसेकः कृतः, तेन च स्वपल्लवा भक्षयितुं तस्यै दत्ता
इत्यर्थः । दानशूरोऽयमिति भावः ॥

नृपः कराभ्यामुदतोलयन्निजे नृपानयं यान्पततः पदद्वये ।

तदीयचूडाकुरुविन्दरश्मिभिः स्फुटैवमेतत्करपादरज्जना ॥ ८० ॥

नृप इति ॥ अयं नृपः निजे पदद्वये प्रणामवशात्पततो नम्रान्वास्तुपान्कराभ्यां कृपया
शिरसि धृत्वा उदतोलयन्नुत्थापयामास । तदीया राज्ञीया याः चूडा मुकुटास्तासां कुरुवि-
न्दरश्मिभिर्माणिक्यवर्णशोभाभिः कृत्वा इत्यमेतस्य करपादयोः रज्जना रश्मिना स्फुटं
दर्शयत इति शेषः ॥

यत्कस्यामपि भानुमात्रं ककुभि स्वेमानमालम्बते

जातं यद्धनकाननैकशरणप्राप्तेन दावाग्निना ।

एषैतद्भुजतेजसा विजितयोस्तावत्तयोरौचित्यं

चिके वाडवमम्भसि द्विषि मिथा येन प्रविष्टं पुनः ॥ ८१ ॥

यदिति ॥ भानुमान् सूर्यः कस्यामपि ककुभि दिशि स्वेमानं स्थित्वं यत् नालम्बते
नाज्ञीकरोति किंतु सर्वदा परिभ्रमत्येव । दावाग्निना वनवह्निना च यने अतिगहनं कामनं
तादृशं एकं केवलं शरणं रक्षितारं प्राप्तेन तदेकाग्रयेण नष्टं जातम् । एतस्य भुजतेजसा
विक्षेपेण जितयोस्तयोः सूर्यशवान्तयोः तावन्निर्यत एषा औचित्यं युक्ततरता । भीतस्य
व्याकुलता वनाश्रयणं च युक्तमित्यर्थः । मानी हि जितः सन् लज्जया मुखमदर्शयन्पुनर्दर्शने

१ 'स्वामात्रिकरपादरागे राजकिरीटमाणिक्यमपूरजनात्स्वमुत्तोलनेनास्त्रानेकराजविषयात् व्यन्यत
इत्यङ्कारेण वस्तुच्यति' इति जीवातुः ।

अथैनैकस्मिन्देष्टो वासं त्यक्त्वा सर्वत्र परिभ्रमति । सर्वथान्वस्य प्रवेष्टुमशक्यं घनं घनं वा
विशति । तान्ना युक्तमेव कृतमित्यर्थः । तं वाडवं वडवानलं पुनः धिक् । येन अस्माद्विद्या
द्विधि सहजवात्री अम्मसि समुद्रजले प्रविष्टं निमग्नम् । मानी पराजितोऽपि वैरिणं शरणं
नैति, अवं तु मत् इत्यभिमानित्वाभावाच्चिन्त्य एवेत्यर्थः । अथ च वाडवो ब्राह्मणः । तत्तथ
ब्राह्मणत्वाच्छत्रावपि भयेन प्रवेशो युक्तः । शत्रुणा च तस्मै रक्षणं युक्तमिति सूचितम् ।
सूर्यादेरप्येतदीयं तेजोऽधिकमिति भावः । सेमा इति, स्थिरशब्दाद्भावे पृथ्वादित्वादिमनिषि
'प्रियस्थिर-' इति स्वादेशः । शरणं प्राप्तेन, 'द्वितीया धिता-' इति सेमासः ॥

अमुष्योर्वाभर्तुः प्रस्रमरचमूस्तिन्धुरभवे-

रवैमि प्रारब्धे वमथुमिरवदयायसमये ।

न कम्पन्तामन्तःप्रतिनृपभट्टा म्लायतु न त-

द्रधूचक्राम्भोजं भवतु न स तेषां कुदिवसः ॥ ८२ ॥

अमुष्येति ॥ अमुष्य उर्वाभर्तु रणसंनवात् । प्रस्रमराः प्रसरणशीलाश्चमूस्तिन्धुराः
सेनागजास्तेभ्यो भवेः समुत्पन्नैर्वमथुभिः करिकराग्रजातैर्मदजलविन्दुभिः, जलविन्दुभिः वा
अवदयायसमये नीहारकाले वा हिमतीं प्रारब्धे निर्मिते सति प्रतिनृपभट्टा वीरा अपि रिपु-
नृपा अन्तः तन्मध्ये स्वीये मगति वा न कम्पन्ताम् । अपि तु अस्माद्भावेन युष्म एव
कम्पन्तेषाम् । तथा—तेषां वधो रमण्यस्यासां वक्राम्भोजं न म्लायतु । अपि तु भाविनः
प्राणेशवधस्य निश्चितत्वात्तासां मुखस्य म्लानिरुचितैव । तथा—स प्रसिद्धो रणवासरक्तेषां
वैरिणां तत्क्रीणां च कुत्सितो दिवसोऽशुनरूपो वासरो न भवतु । अपि तु भवत्येव । वध-
निश्चयाद्वैरिणां तत्क्रीणां च शोकवशादिलहमवैमि । हिमतीं शरीरकम्पः कमलम्लानिर्दुर्दिनं
च भवति । शरतरोऽयं गजपतिरिति भावः । 'तिन्धुरभरैः-' इति पाठे गजवह्नौः कर्तृभिवै-
मथुभिः कृतेति व्याख्येयम् । 'वमथुः करशीकरः', 'अवदयायसु नीहारः' इत्यमरः ।
प्रस्रमर इति, 'स्रष्टृशब्दः' इति कमरच् । अवदयाय इति, 'इवावया-' इति णः । तेषां
'पुमान्निष्ठा' इत्येकशेषः ॥

आत्मन्यस्य समुच्छिन्नीकृतगुणस्याहोतरामौचिती

यद्वात्रान्तरवर्जनादजनयद्वा जानिरेप द्विषाम् ।

भूयोऽहं कियते स येन च हृदा स्कन्धो न यश्चानम-

त्तन्मर्माणि दलंदलं समिदलं कर्माणवाणमजः ॥ ८३ ॥

आत्मनीति ॥ आत्मनि स्वीये स्वल्पे समुच्छिन्नीकृतगुणस्य भेलितसौन्दर्यादिसर्वगुण-
स्यास्य अहोतरामतिघनेनौचितीयम् । यद् एष भूजानिर्भूतः द्विषां मात्रान्तराणां हृत्स्क-
न्धेतराणां वर्जनादवयवान्तरं परित्यज्येत्यर्थः । येन च हृदा भूयः पुनःपुनः अतितरो अहं
अहंकारः कियते स । अहंकारिणा जातमित्यर्थः । यश्च स्कन्धः नानमत् नमो न भूतः

१ 'भीत्राणां नाम्-' इत्युपादानतो पञ्चमी । 'वास' इति मुद्रयतां वाहानां प्रमादः । २ 'अथ
स्वामाधिक्यं दृग्गोदिव्येनपरेतद्गोहेतुकालोप्येक्षा व्यजकाप्रयोगाद्व्या' इति जीवातुः । ३ 'जय
करशीकरादौ नीहारादिरुपपादयकालंकारः' इति जीवातुः । ४ 'समुच्छिन्नीकृत' इति जीवातु-
मुत्थायवोपासमतः पाठः ।

तस्यैव हृत्कन्धस्यैव मर्मापगतिमुदति जीवस्थानानि खण्डं खण्डमजनयककार नान्येषाम् ।
 किंभूतः—समिति सङ्ग्रामे अलं कर्मणे अलंकर्माणः अरिमारणसमर्थः बाणप्रजो यस्य ।
 अपराधी हि राज्ञा दण्ड्यः । हृत्कन्धस्यैवापराधो नान्येषां तस्यैव दण्डं कृतवान् नान्येषा-
 मिलितितरामस्योचितौत्तर्यः । अयं च सगुणः सदपाननम्रांश्च मारयति, शरणागतस्तु रक्ष-
 तीति भावः । 'कर्मक्षमोऽलंकर्माणः' इत्यमरः । अलं कर्मणे, 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थी'
 इति समासेऽलंकर्मसन्दात् 'अपदक्षामितं न्वलंकर्म-' इति वाः ॥

दूरं गौरगुणैरहंकृतिभृतां जैत्राङ्गकारे चर-

त्येतदोर्यशसि प्रयाति कुमुदं विभ्यस्य निद्रां निशि ।

धम्मिल्ले तं व मल्लिकासुमनसां माल्यं मिया लीयते

पीयूषस्रवकैतवाद्भूतदरः शीतद्युतिः स्विद्यति ॥ ८४ ॥

दूरमिति ॥ गौरगुणैर्धवलवर्णैः कृत्वा दूरं दृशं अहंकृतिमतामहंकारवतां दस्तूनां जैत्रं
 च तदङ्गकारि च तस्मिन्नवकारिणि वामचरणे तृणकाष्ठदिनिर्मितशत्रुप्रतिमाधारिणि सकल-
 धवलवस्तुषु विदुदावलीधारिणि एतदोर्यशसि एतस्य बाहुयशसि सकलेषु जगत्सु चरति
 प्रसरति सति । अथ च—सप्रतिमल्लगवेषणाय भुवनं परिभ्रमति सति विभ्यत् भीतं
 कुमुदं निशि निद्राम् । अथ च—संकीर्षं न प्रयाति । तथा—मल्लिकासुमनसां माल्यं
 माला अस्माद्भिया ते तव धम्मिल्ले केशपाशप्रन्निविशेये लीयते आत्मानं गोपायते । अथ
 च—अदृश्यं तिष्ठति । तथा—शीतद्युतिश्चन्द्रो भूतदरः प्राप्तभयः सन् पीयूषस्रवकैतवाद-
 मृतस्रवणव्याजार्तिस्त्वयति स्वेदं मुचति । अथ च—हिमकणान्मुचति । 'एकयोद्धा अङ्गकारः'
 इति वा । कुमुदादिभ्योऽभ्यधिकं धवलमेतदीयं यद्य इति भावः । 'वहिर्न धारयेन्माल्यम्'
 इति केशान्तर्गतमाल्यधारणाद्रेन्याः सदान्तरत्वं सूचितम् ॥

एतद्वन्धगजस्तृपाम्भसि भृशं कण्ठान्तमज्जत्तनुः

फेनैः पाण्डुरितः स्वदिकरिजयक्रीडायशःस्पर्धिभिः ।

दन्तद्वन्द्वजलानुविम्बनचतुर्दन्तः कराम्भोवभि-

व्याजादभ्रमुचलमेन विरहं निर्वापयत्यम्बुधेः ॥ ८५ ॥

एतदिति ॥ एतस्य गन्धगजः यः सप्तसु स्थानेषु खवति स गन्धगजः । स्वदानमल-
 मृजादिगन्धेन जितान्यकरी विरोधकारिगन्धसहमान इति वा गन्धगजः । कराम्भोव-
 भिव्यानाङ्गुष्ठादण्डाग्रेषु मुखपूतगण्डपञ्चलवमनमिषादम्बुधेः समुद्रस्य अग्रमुनाङ्गवाः करि-
 ष्याः बलमस्य ऐरावणस्य विरहं पुत्रविभोगजनितं शोकं निर्वापयति शमयति । किंभूतः—
 दृशं नितरां तृषा पिपासया सफेनत्वात्सीरजुष्या पुरःपुरः प्रसर्पणेन कण्ठान्तं प्रीवां मर्गा-
 दीकृत्य मज्जन्ती जले कीडन्ती जलप्रवेशाददृश्यमाना तनुर्देहो यस्य एवंभूतः । तथा—
 स्वकीया दिक् प्राची तस्याः करी ऐरावणः, अन्ये वा तत्रत्याः करिणस्तेषां जयक्रीडा तथा
 उपाजितैः यशोभिः सह सार्धिभिः तद्वहुज्वलैः फेनैः जलावगाहनोद्गतैर्ममप्रवेदोष्पदेद्ये

१ 'नवमल्लिका-' इति पाठोऽपि सुखावबोधोक्तः । २ 'अथ-दोर्यशःप्रभृतीनामहंकारासंयन्नेऽपि
 तत्संपन्नोचितविशोक्तिमेव-' इति जीवानुः ।

पाण्डुरितो धवलितः । तथा—दन्तद्वन्द्वस्य दन्ताद्वयस्य जलेऽनुविम्बं प्रतिविम्बस्तेन कृत्वा चत्वारो दन्ता सस्य सः । जलमध्ये विद्यमानत्वाद्वयत्वाच्चतुर्दन्तत्वाच्च ऐरावण एवायमिति आन्त्या समुद्रः सुखी भवतीत्यर्थः । आसमुद्रं दिग्विजयीत्यर्थः ॥

अथैतदुर्वीपतिवर्णनाद्भुतं न्यमीलदास्वादयितुं हृदीव सा ।

मधुसूता नैषधनामजापिनी स्फुटीभवत्कानपुरःस्फुरन्नला ॥ ८६ ॥

अथेति ॥ अथ सा मैत्री न्यमीलदक्षिपदमसंकोचं चकार । किंभूता—अतिमोक्षामधुसूता वरणमधूकमालया नैषधस्य नाम जपति तच्छीला । अत एव स्फुटीभवन्प्रत्यक्षायमाणः ध्यानेन चिन्तनादिशयेन पुरःस्फुरन्नप्रयिततयावभासमानो नलो यस्याः सा । तत्रोत्प्रेक्षते—एतस्योर्वीपतेर्वर्णनया समुत्पन्नमद्भुतमाश्चर्यं हृदि विद्यमानं आस्वादयितुमनुभवितुमिव । आश्चर्यस्य चेतसि वर्तमानत्वात्तदनुभवार्थं नेत्रेऽप्यन्तःप्रविष्टे इवेत्यर्थः । नले एवातुरत्वा सती नेत्रनिमीलनेनैव तं रूपं निराचकारेति भावः । अन्योऽपि जपमालयागीष्टदेवतामन्त्रवर्णं कुर्वन्त्या साक्षात्कर्तुं नेत्रे निमील्य ध्यानेन तां साक्षात्करोति ॥

प्रशंसितुं संसदुपान्तरञ्जिनं श्रिया जयन्तं जगतीश्वरं जिनम् ।

गिरः प्रतस्तार पुरावदेव ता दिनान्तसंध्यासमयस्य देवता ॥ ८७ ॥

प्रशंसितुमिति ॥ दिगान्तसंध्यासमयस्य देवता सरस्वती पुरावदेव पूर्वदेव ताः अतिगम्भीरमधुरा गिरः प्रतस्तार उवाच । किं कर्तुम्—संसदः सभाया उपान्ताद्युभयपार्श्वौ रञ्जयत्येवंशीलं श्रिया शरीरसौमदा कृत्वातिमुन्दरं जिनं बुद्धदेवं जयन्तं जगत्याः पृथिव्या ईश्वरं राजानं प्रशंसितुं वर्णयितुम् । श्रिया संसदुपान्तरञ्जिनं जयन्तं जगति सौम्यादिना इन्द्रपुत्रतुल्यं कीकटदेशप्रमुखाजिनं बौद्धं राजानमिति वा । जयन्तनामानं वा । 'अगदीश्वरम्' इति पाठे जितविशेषणम् ॥

तथाधिकुर्या रुचिरे चिरेप्सिता यथोत्सुकः संप्रति संप्रतीच्छति ।

अपाङ्गरङ्गस्थललास्यलम्पटाः कटाक्षधारास्तव कीकटाधिपः ॥ ८८ ॥

तथेति ॥ हे रुचिरे सुन्दरि, त्वं तथा तेन प्रकारेण अधिकुर्या अधिकारं कुर्याः । तथा कथम्—यथा येन प्रकारेण कीकटाधिपः मगधदेशस्वामी त्वत्कटाक्षेपूत्सुकः सन् चिरेप्सिताः तव कटाक्षधाराः तिर्यग्बलोकनपरम्पराः संप्रति इदानीं संप्रतीच्छति आजीकरोति । किंभूता धाराः—अपाङ्गो नेत्रप्रान्तस्तत्कटाक्षं रत्नस्थलं नाट्यशाला तत्र लास्ये सखिकासमन्वगतौ लम्पटाः । चिरेप्सिता त्वमिति वा । चिर इत्यकारान्तमप्यव्ययं तेन समासः । एवंमेवंजातोयेऽन्वत्रापि शातव्यम् ॥

इदं यथांशं द्विपतः सुधारुचः किमङ्गमेतद्विपतः किमाननम् ।

यशोभिरस्याखिललोकधाविमिर्विभीषिता धावति तामसी मैत्री ॥ ८९ ॥

इदमिति ॥ अखिलेषु लोकेषु धाविनिः प्रसरणशीलैः लोकत्रयमुज्ज्वलं कुर्वाणैरस्य यशोनिर्विशेषेण भीषिता लोकत्रयाधिवासिता सती तामसी कृष्णपक्षराजिः एव मैत्री इदं य-

१ 'शान्तरोमेक्षा व्यजकाप्रयोगाद्व्या' इति जीवातुः । २, ३ 'मयी' इत्यत्र मूर्धन्यान्तमेव बहुवच इत्यर्थः । तथापि वर्णसाम्यादुक्तपाठः स्थापितः । सुखाद्यवधोधाजीवात्त्वोरपि दन्तान्तत्वेव इत्यर्थः ।

दांति अस्य कीर्तीर्द्विषतः अतद्वसानस्य सुधाकचेचन्द्रस्य अहं कलहम्, अथ च—संनिधि
धावति शीघ्रं गच्छति प्रविशति किम् । किं वा एतद्विषतः एतच्छत्रोः आननं प्राप्नोतीति
संशयः । एतद्वशोमिथश्चाह्वयमुच्चातिरिक्तस्य सकलस्यापि जगतः श्वेतीकरणमाश्रयतीत्यर्थः ।
अयमस्तितरां यशस्वीति भावः । अन्योऽपि नीयितः स्वगोत्रं याति, इयामस्य च इयामं वस्तु
सगोत्रमिति । तामसी तमःसंबन्धिनी रात्रिः, मयी(सी) इयामवस्तुमाश्रयता इयामिका च
यथाक्रमं चन्द्रमुखं शत्रुमुखं धावति किमिति वा । निरन्तरोद्घोतकरणादेतत्कीर्त्त्या निष्का-
सितेव तामसी लीलभाषणीकर्मर्तुश्चन्द्रस्योत्सर्गं गता अत एव रात्रिकालिमा चन्द्राहे इत्यते ।
सर्वेऽपि श्वेतीकरणाच्छ्रामिकापि निर्वासितान्वात्र स्वातुमशक्तत्वेन रिपुमुखं गता । अत एव
विवर्णाभूतेषु वैरिमुखेषु कालिमा इत्यते । एतद्विषतः, 'द्विषः शत्रुर्वा' इति पश्चा समासः ॥

इदं नृपप्रार्थिभिरुज्जितोऽयिंभिर्मणिप्ररोहेण विवृष्य रोहणः ।

किमहिनैरम्बरमावरिष्यते मुधा मुनिर्विन्ध्यमरुन्ध भूधरम् ॥ ९० ॥

इदमिति ॥ अतिवशान्यस्य अस्य नृपस्य प्रार्थनशीलैरर्थिभिः साचकैः अनेनैव सकलका-
मानां पूरितत्वादुज्जितः पारिखकः । अत एव रजश्चामावात् मणिप्ररोहेण विवृष्य अहुरो-
त्पत्त्या विशेषेण वृद्धिं प्राप्य रोहणे गेहः किमहिः कतिपयैरल्पैरेव दिनेरम्बरमाकाशं आवरि-
ष्यते आच्छादयिष्यति यतः, सस्मात् मुनिरगतिः विन्ध्यनामानं भूधरं सुधैरावन्ध मदागम-
नपर्यन्तं त्वया न वर्धितव्यमिति नियमेन वृष्यैव वाग्महमकरोत् । तद्वृज्याभावेऽपि रोहणेनैव
सूर्यगतैः प्रतिबन्धस्य करिष्यमाणत्वादगस्त्यप्रयासस्य वैयर्थ्यमेव जातमित्यर्थः । अमस्तेन
विन्ध्यरोधस्तु पुराणप्रसिद्धः । आवरिष्यते, विकल्पत्वादितो वीर्यो न । अरुन्ध, लज्जामनेपेदे ॥

भूशक्रस्य यशसि विक्रमभरेणोपार्जितानि कमा-

वेतस्य स्तुमहे महेभरदनस्पर्धोनि कैरक्षरैः ।

लिम्पद्भिः कृतकं कृतोऽपि रजतं राज्ञां यशःपारदै-

रस्य स्वर्णगिरिः प्रतापदहनैः स्वर्णं पुनर्निर्मितः ॥ ९१ ॥

भूशक्रस्येति ॥ वयं विक्रमस्य भरेण बाहुल्येन क्रमात्परिपाय्या उपार्जितानि एतस्य
भूशक्रस्य पृथ्वीन्द्रस्य नशांति कैरक्षरैर्वर्णैः स्तुमहे वर्णयामः । यशसां भूयस्त्वाह्वानां पञ्चा-
शत्वात्सोऽंशं न शकुमः । सामान्वाकारेण कथंचिद्वर्ण्यन्त इत्यर्थः । किंभूतानि—महेभाः
वृद्धिद्वारा न जायः, ऐरावती वा तेषां दशनैः सह स्पर्धन्ते एवंसीमानि तद्वद्गौराणि । स्वर्ण-
निर्मितः अन्येषां राज्ञां मेरुमेव लिम्पद्भिः दशोत्कर्षणैः पारदै रतैः कृतकमस्यैव रजतं कर्प्यं
कृतोऽपि प्रलेपनिर्मितपाण्डुयुतितां नीतोऽपि सन् अस्य प्रतापस्पर्धदहनैः अग्निभिः पुनः
स्वर्णं निर्मितः कृतः । प्रतापस्य नीतत्वात्स्वर्णरूपतां प्रापितः । पारदलेपेन सुवर्णं श्वेतीभवति,
वह्नितापने चोद्धाते पारदे पुनः कायनमेव भवतीत्यर्थः । एतत्प्रतापमे परेषां यशसि न
प्रसरन्ति । यशस्वी प्रतापवान्यः कौऽपि माक्षीत्यर्थः ॥

१ 'अथ रोहणादेराहुरिष्यसंबन्धेऽपि संबन्धोक्तारतिशयोक्तिः' इति जीवातुः । २ 'अत्राशुत-
रुपासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तारतिशयोक्तिः' इति जीवातुः ।

यद्भर्तुः कुरुतेऽभिषेणनमयं शक्रो भुवः सा भुवं
दैर्गदाहैरिव भस्मभिर्मघवता वृष्टैर्धृतोद्भूतना ।

संभोर्मा वत सांधिवेलनटनं भाजि व्रतं द्रागिति

क्षोणी नृत्यति मूर्तिरष्टवपुषोऽसृग्बृष्टिसंख्याधिया ॥ ९२ ॥

यदिति ॥ अयं भुवः शक्रो भृगीन्द्रः यस्या भूमेर्भर्तुः अभिषेणनं सेनयाभिगमनं कुरुते
सा क्षोणी भूमिः इति मनसि कृत्वा लोहितवैर्नात्पातिकी असृग्बृष्टी रुधिरवृष्टिरुद्रा या
सायंसंख्या तस्या धिया भ्रमबुद्ध्या द्राक् शीघ्रं नृत्यति गात्रमिक्षेपं करोति । कम्पते इत्यर्थः ।
वत खेदे । भुवमुत्प्रेक्षे । किंभूता सा भूः—दाहात् इन्धनज्वलनाद्भस्मसंभवाद्दैर्गदाहैरिव
दिग्दाहादिशामीत्पातिकैर्निर्हेतुकलोहितवीर्यैः प्रभवैरिव मघवता इन्द्रेण वृष्टैर्मूर्तिर्भस्माभिः
कृत्वा पृतं कृतमुद्भूतनमत्रलेपो गया सा । इति किम्—संभोः दिनरात्रिसंधिरूपायां वेलायां
काले भवं सांधिवेलं सायंसंख्याकालसमुचितं नटनं नृत्तरूपं व्रतं नियमो मा भाजि भगो मा
भूदिति स्वयं नृत्यतीत्यर्थः । यतः—अष्टमूर्तेर्जलायष्टमूर्तेः संभोरेका मूर्तिः पृथिवी । शिवो
हि संध्यासमये नृत्यं करोति तन्मूर्तिस्वात्तयापि नृत्तमारब्धमित्यर्थः । यमुद्दिश्य अयं प्रसाणं
करोति तस्मिन्पक्षे दिग्दाहनस्मदष्टिभूकम्परक्तवृद्धिलक्षणात्तत्पराजयसूचका उपाता भवन्ति ।
अयमेव विवक्ष्यत इत्यर्थः । ‘जलाकैन्द्रात्मस्त्वभ्वमिवायवः शिवमूर्तयः’ । ‘यत्सेनयाऽभिगमन-
मरौ तदभिषेणनम्’ इत्यमरः । यद्भर्तुः भर्तृशब्दस्य पदात्त्वर्पत्वापाजकारित्वात्समासः । सेन-
याभिगमनमभिषेणनम्, ‘सत्यापपाद्य’ इति निम्बि स्युद् । ‘उपसर्गास्तुनोति—’ इति पत्वम् ।
दैर्गदाहैरित्यत्र ‘तस्मैदम्’ इत्यण् । संधिवेलानां भवं सांधिवेलम्, ‘संधिवेला—’ इत्यण् । इन्द्रः
शिवस्य भस्माहरणेऽधिकारी । अत एव दिशो दाहं कृत्वा भस्मापितवानिति केचित् ॥

प्रागेतद्वपुरामुखेन्दु रुजतः स्रष्टुः समस्तस्त्विषां

कोशः शोषमगाद्गाधजगतीशिल्पेऽप्यनल्पायितः ।

निःशेषवृत्तिमण्डलव्ययवशादीपल्लभैरेव वा

शेषः केशमयः किमन्यतमसस्तोमैस्ततो निर्मितः ॥ ९३ ॥

प्रागिति ॥ प्राक् सर्गादी अगाधे जगतीशिल्पेऽप्यमगाद्दैर्गलोक्कनिर्माणविषयेऽपि
यत्स्विषां समस्तः सकलः कोशो भाण्डागारसंचयः नाल्पायितोऽल्पवज्राचरितः, किं तु तावा-
नेवाक्षयः स्थितः आमुखेन्दु मुखचन्द्रमभिध्याप्य एतस्य वपुः रुजतः स्रष्टुर्द्वयः संवन्ती
स त्विषां समस्तः कोशः शोषं समाप्तिमगात्प्राप क्षयितः । यतः—चरणप्रवृत्तिमुखपर्यन्ताव-
यवनिर्माणार्थमेव पूर्णो, न तु केशनिर्माणार्थं ततस्तस्मात्कान्तिक्षयादेतोः केशमयः केशप्रचुरः
केशरूपोऽस्य एष शेषो भागः निःशेषं वृत्तिमण्डलं समस्तः तेजोराशिः तस्य व्ययवशाच्चाद्य-
वशात् ‘भाभावक्षमः’ इति न्वायात् । ईषाभ्यैः सुप्रापैः सुलभैरन्यतमसस्तोमैर्गाढान्धकार-
मलैः कृत्वा किं वा निर्मित इत्युत्प्रेक्षा । सुन्दरतरोऽयं केशावास्मात्तितीला घनायेति भावः ।

इषहमे, अकृच्छ्रायै सख । 'उपसर्गादेव सत्त्वभोः, नान्यत्र' इति निवमाधुमभावः ।
अन्धतमसम्, 'अवसन्नन्वेभ्यस्तमसः' इत्यच् ॥

तत्तद्दिग्जैत्रयाभोहुरतुरगखुराभोद्धतैरन्धकारं

निर्वाणारिप्रतापानलज्जमिव सृजत्येव राजा रजोभिः ।

भूगोलच्छायमायामयगणितविदुल्लेखकायोऽभियाभू-

देतत्कीर्तिप्रतानैर्विभुभिरिव युधे राहुराह्वयमानः ॥ ९४ ॥

तदिति ॥ एष राजा तासां तासां प्राच्यादीनां सर्वासां दिशां जैत्रा जयकारिण्यो यात्रा-
स्तासुद्धरा उत्साहवन्तोऽतिबलिनस्तुरगास्तेषां खुराभैरुद्धतै रजोभिः कृत्वा अन्धकारं सृजति ।
कथंभूतमिव—निर्वाणः शान्तोऽरिप्रतापानलज्जादानन्तरं जातमिव । अन्धकारं सूर्यप्रका-
शस्याच्छादितत्वात्तमः सृजति । अनले शान्ते भामावरूपोऽन्धकारो भवति । एतस्य दिग्ज-
यत्रायां प्रारब्धायां सर्वेषामपि वैरेणां प्रतापः शान्तो भवतीति भावः । तुरंगबाहुल्यं च ।
तथा—एतस्य कीर्तिप्रतानैर्विशोवित्कारैरेव विभुभिर्बहुभिर्बन्धैः युद्धे युद्धार्थमाह्वयमानः सर्वा-
पूर्वमाधारित एव राहुः भियेव भयेनेव भूगोलस्य भूमण्डलस्य छायायां मायामयेन माया-
रूपेण व्याजेन गणितविद्विज्ज्योतिषिकैर्गणितशास्त्रप्रामाण्येनोभयस्तर्क्यः कायः शरीरं यस्य
एवंभूतोऽभूत् । एतत्कीर्तिसमूहचन्द्रान्दद्वा एकस्य चन्द्रस्य जेतुं शक्यत्वादेसां तु बहूनां जेतु-
मशक्यत्वाद्वाहुणा स्वं गोपायितुं भूगोलच्छायरूपं मायामयं शरीरं वृत्तमित्यर्थः । ज्योतिःशास्त्रे
च भूगोलच्छायेव राहुर्वेनोक्तः । अन्योऽपि शत्रोर्नीतः स्वं गोपायितुं रूपान्तरं धारयति ।
एतादृशो यशस्वी कोऽपि नास्तीति भावः । निर्वाण इति, 'निर्वाणोऽवते' इति लिपातः ।
च्छायमाया इति, 'विभाषा सेना-' इति ण्यत्वम् ॥

आस्ते दामोदरीयामिधमुदरदरीं याचलम्ब्य त्रिलोकी

संमातुं शक्नुवन्ति प्रथिमभरवशादत्र नैतद्यशांसि ।

तामेनां पूरयित्वा निरगुरिव मधुध्वंसिनः पाण्डुपद्म-

च्छदापद्मानि तानि द्विपदशनसनामीनि नामीपयेन ॥ ९५ ॥

आस्ते इति ॥ येषं त्रिलोकी लोकत्रयी दामोदरीयामुदरदरीं श्रीविष्णोर्जठरकंदरामव-
लम्ब्याभित्य आस्ते । अत्रास्यां दामोदरोदरस्वितायां त्रिलोक्यां प्रथिमभरवशान्महत्त्वबाहु-
त्वादिभिर्बर्तातु संमातुं सुखेन स्थातुं न शक्नुवन्त्यसमर्थानि सन्ति, तान्यतिप्रसिद्धानि द्विप-
दशनैः सनामीनि सहशान्यतिगौराणि एतस्य वशांसि तामेतां विष्णूदरदरीस्वितां तत्सहितां
त्रिलोकीं पूरयित्वावच्छिद्यन्ति तामुदरदरीं तत्स्थां त्रिलोकीं च परिपूर्णं अवशिष्टानि वा पाण्डुपद्म-
च्छदापद्मानि नामिसमुत्पन्नबलकमलव्याजमापद्मानि तदकाराणि सन्ति मधुध्वंसिनो
विष्णोर्नाभिरूपेण पथा मार्गेण निरगुरिव निर्गमुरिव । चोद्धवास्तयातनामिया बह्विर्गता-

१ 'अश्रोत्रेष्वालंकारेण लोकादिप्रभवेनो व्यस्यते' इति जीवातुः । २ 'ज्योतिःशास्त्रप्रमाणकं
यत्राहोभूच्छायात्मकत्वं तदेतत्कीर्तिचन्द्रनिवा' इत्युल्लेखः । तथा च राहुभीषकत्वेन कीर्तिचन्द्रायां
प्रसिद्धचन्द्रावतिरेको व्यस्यते' इति जीवातुः । ३ 'शक्तिमन्ति' इति जीवातुमुक्तावबोधोपास-
नतापाठः ।

नीय । श्रीविष्णोर्नाभौ धवलं कमलमन्यवोत्प्रेक्षितम् । पाण्डुरं पद्मं नो कित्वेतद्व्यास्येव ।
करिदन्तधवलकमलतुल्यान्यतिभूयांसि चास्य यद्वांसीति भावः । दामोदरीयाम्, 'वृद्धाच्छः' ।
पृथ्वादित्वात्प्रथिमा । नामीपथेन, कृगारिना समासान्तः ॥

अस्यासिर्भुजगः स्वकोशसुषिराकृष्टः स्फुरत्कृष्णिमा
कम्पोन्मीलदराळलीलवलनस्तेषां भिये भूभुजाम् ।
सङ्ग्रामेषु निजाङ्गुलीमयमहासिद्धौषधीवीरुधः
पर्वास्ये विनिवेश्य जाङ्गुलिकता यैर्नाम नालम्बिता ॥ ९६ ॥

अस्येति ॥ अस्य अतिरेव भुजगस्तेषां भूभुजां राज्ञां भिये भवतीति शेषः ।
किंभूतः—स्वकोश एव चर्ममयं पिधानं तदेव सुषिरं बल्मीकविवरं तस्मादाकृष्टो बहिःकृतः
तयो घृतश्च । तथा स्फुरत्प्रकाशमानः उत्तमलोहजातिविशेषत्वात्कृष्णिमा इयामत्वं यस्य ।
सर्पांसि सयोधृतत्वात्स्फुरत्कालिमा । तथा—कम्पेन तलहस्तान्दोलनेन कृत्वा उन्मीलन्त्यः
प्रकटीभूता धरात्मा वक्रा लीला येषु तादृशानि चलनानि गतिविशेषा यस्य । सर्पांसि वक्र-
गतिर्भवति । तेषां केषाम्—वैः सङ्ग्रामेषु निजाङ्गुलीमय्याः स्त्रीयाङ्गुलीरूपाया महासिद्धौषध्या
वीरुधो वाह्याः स्पर्शमात्रेण विषङ्गाः पूर्वग्रन्थिसङ्ग्रहप्रपर्वग्रन्थिद्वयं चास्य मुखे विनिवेश्य
जाङ्गुलिकता विषवैद्यता मासृष्टिकता नालम्बिता नाङ्गीकृता । नाम प्रसिद्धी । सर्पांसि येन
स्वमुखे सिद्धौषधीपर्वं न निक्षिप्यते तमेव यथा मारयति, तथा एतर्हीयः सङ्ग्रोऽपि ये
शस्त्राणि न लज्जन्ति दैन्याच्च मुखे अङ्गुलीपर्वं न धारयन्ति तानेव हन्ति नान्यान्मीताऽधर-
णागतान्श्च । 'विषवैद्यो जाङ्गुलिकः' इत्यमरः ॥

यः पृष्ठं युधि दर्शयत्यरिभटश्रेणीषु यो वक्रता-
मस्मिन्नेव विभर्ति यश्च किरति कूरध्वनिं निष्ठुरः ।
दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन्गुणं
विख्यातः स्फुटमेक एव नृपतिः सीमा गुणग्राहिणाम् ॥ ९७ ॥

य इति ॥ अरिभटश्रेणीषु धारतरवेरिष्ठेषु विषये यः पृष्ठं दर्शयति पराङ्मुखः पला-
यते । अथ च—यं प्रलाङ्घयते तस्य स्वमावात्पृष्ठं दर्शयति । यः अस्मिन्स्वस्वामिन्नेव नृपे
वक्रतामहजुत्वं स्थापय एव कृतमत्वं विभर्ति । अथ च—अन्यस्यैतादृशजलाभावादस्मिन्नेव
वक्रतां विभर्ति । नान्येन नञीकृतं शक्यत इत्यर्थः । तथा—यो निष्ठुरो निर्दयो दाक्षिण्यर-
हितः सन् कूरध्वनिमनेन सहाप्रियमापणं किरति । अथ च—परिणतदृढवंशजन्मा कूर
वैरिणां भयावहं शब्दं केंकारं क्षिपति । दोषं दूषणम् । अथ च—बाहुं भजतस्तथाविधस्य
तस्य चापस्य तथाविधस्यान्यस्य वा कस्यचिद्गुणं श्रुतशौर्यादिकं गृह्णन्गुणम् । अथ च—
मौर्वांमाकर्णन् एव एको नृपतिः स्फुटं निश्चितं गुणग्राहिणां परदोषव्यापननिवृत्तानां दोषेऽपि
गुणारोपणं कुर्वतां सञ्जनानाम् । अथ च—मौर्वांमाहिणां अनुर्धराणां सीमा पर्यन्तावधिः

१ 'अथ पञ्चदशमना निरगुरिवेति सायकवोत्प्रेक्षा सा च विक्रीडीयशरीराधारपेयवोरानुस्यविक्र-
ष्टाङ्गकरोत्वावितेति संकरः' इति जीवातुः । २ 'रूपकालंकारो व्यञ्जत एव' इति जीवातुः ।

स्पृष्टं विद्यातः प्रसिद्धः । एवंविधो धनुर्धरः सञ्जनश्च कोऽपि नालीत्यर्थः । धनुःपृष्ठदर्शने-
नैतस्य पञ्चायनाभावः सूचितः ॥

अस्यारिप्रकरः शरश्च नृपतेः संख्ये पतन्ताबुधौ

सीत्कारं च न संमुखौ रचयतः कम्पं च न प्राप्नुतः ।

तद्युक्तं न पुनर्निवृत्तिरुभयोर्जागर्ति यन्मुक्तयो-

रेकस्तत्र भिनत्ति मित्रमपरश्चामित्रमित्यद्भुतम् ॥ ९८ ॥

अस्येति ॥ अस्य नृपतेः उभौ संख्ये सङ्गतमे क्रमेण संमुखौ एतत्संमुखं वैरिसंमुखं च
पतन्तौ सन्तौ सीत्कारं दुःस्वामिभ्यश्चकं दन्तमध्वनिर्गतं पञ्चातजनितां च ध्वनिविशेषं यत्र
रचयतः न कुर्वतः । यत्र मरणशीतिजनितां दुर्निर्गतत्वजनितां च कम्पं न प्राप्नुतः । उभौ कौ—
अरिप्रकरो वैरिसङ्घः, शरश्च एतौ द्वौ । तथा—मुक्तयोः प्राप्तमोक्षधनुश्च्युतयोः यत् पुनर्नि-
वृत्तिः जन्म प्रत्यागमनं च न जागर्ति न भवति तत्सर्वं युक्तं उचितमेव । द्वयोरपि तुल्यधर्म-
त्वात् । तर्हि विलक्षणं किमित्याशङ्क्यामाह—तत्र तयोर्द्वयोर्मध्ये एको वैरिसङ्घः मित्रं सृष्टवम् ।
अथ च—मूर्धं भिनत्ति । अपरश्च शरोऽमित्रं सूर्यव्यतिरिक्तम् । अथ च—वैरिणं भिनत्ति
दिवाकरोतीत्यद्भुतमाश्चर्यम् । तुल्यकर्मेणोर्तुल्यकर्मांश्चकत्वस्य विद्वत्त्वादित्यर्थः । चावन्नो-
न्यसमुच्चये । दुःखमयराहित्येन रणे संमुखः पतितः शत्रुसङ्घः 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके' इति
वचनात्सूर्यमण्डलं भित्त्वा मुक्तिं प्राप्तः । अदृढमुष्टितया मुक्तौ बाणः कम्पसीत्कारौ रचयति ।
तदक्षरबाण दृढमुष्टितास्य सूचिता । दृढमुष्टित्वेन मुक्तौ वैरिमध्ये न पुनरावाप्ति । वैरिणं
हन्तीत्यर्थः । शरतरोऽयं शत्रुमात्रं हतवानिति भावः । बाणपक्षे—सम्पक् मुक्तं पुङ्गवमं
वा नैवेति ॥

धूलीभिर्दिवमन्धयन्बधिरयन्नाशाः सुराणां रवै-

र्वातं संयति खड्गयन्वज्रयैः स्तोतृन्गुणैर्मूकयन् ।

धर्मार्राधनसंनियुक्तजगता राज्ञामुनाधिष्ठितः

सान्द्रोत्फालमिषाद्विगायति पदा स्प्रष्टुं तुरंगोऽपि माम् ॥ ९९ ॥

धूलीभिरिति ॥ धर्मार्राधने सम्पक् नियुक्तं प्रेरितं जगत् येन एवंभूतेनामुना राज्ञाधि-
ष्ठित आकृष्टस्तुरंगोऽपि पशुरपि धूलीभिः सुरजरजोभिर्दिवं स्वर्गलोकमन्धयन्नन्धं कुर्वन् ।
जघ्नुःप्रविष्टादजस एव निमीलितनयनं कुर्वन्नित्यर्थः । तथा—सुराणां रवैः समुच्छलनशब्दैः
कुत्वा वाशा दिक्प्रान्तनिवासिनो जनान्बधिरयन्बधिरतया शब्दान्तरग्रहणाशक्तान्कुर्वन् ।
तथा—संयति संप्राप्ते जवस्य वातवेगस्य जवैर्वायोः सकाशादतिवेगतया नातं सञ्चिन्नापङ्गं
कुर्वन् । तथा—गुणैर्दुःखैः स्तोतृन्ध्वजवरूपलक्षणादिवर्णनकारिणो अगान्मूकयन् गुणाधि-

१ इतः परम् 'दोषशब्दो नपुंसकोऽपि दोषणौ' इति साम्प्रदायिकोपपादः । 'जुज्वाह प्रवेष्टो दोः' इति
साहचर्यासंस्मृतिः । किंवापि 'दोर्दोषा च जुजा वाहुः पाणिर्दोषः करस्तथा' इति धनंजयः' इत्यपि
कनोक्तमित्युक्तं 'अत्र गुणप्राप्तिमात्रस्य पूर्ववाक्याभेदेतुकरवाक्याभेदेतुक्तं कान्यतेजसलंकारः'
इति जीवातुः । २ अत्र 'अमित्रं भिनत्ति' इत्युक्तम् 'मित्रं न भिनत्ति' इति च प्रतीयते । ईदृशेऽभि-
मुखपतिते तस्य विरोधादद्भुतम् । मित्रमण्डलमेतत्स्य वीरपुङ्गवस्यैवैतन्न 'अन्मित्रमिति' इत्यविरोधा-
विरोधामासोऽलंकारः' इति जीवातुः । ३ 'जवज्वैः' इति जीवातुमुक्तावयोपार्श्वगतपाठः ।

कत्वेन सामस्थेन स्तोतुमसमर्थान्भूकानिव कुर्वन् । एवंभूतः सन् अनन्तरं सान्द्राणां निरन्तराणामुत्फालानां चतुर्भिर्धरणैरुपतनानां निषात्पदा एकेनापि चरणेन गां भुजम् । अथ च—
येन ह्यष्टं तस्याः स्पर्शनं कर्तुं विनायति विशेषेण जुगुप्सते । धार्मिको राजा निषिद्धमाचरतः स्वाधीनान्नापिनो दण्डयति । अहं तु तदधिष्ठितः पदा गोः स्पर्शलक्षणं पापं कुर्वन्दमजः स्यामिति बुद्ध्या पदा न स्पृशतीत्येवमर्थः । धार्मिको जवनाश्चानयमेवेत्यर्थः । अन्ययन्नित्यादौ 'तत्करोति—' इति निजन्ताच्छता ॥

एतेनोत्कृत्तकण्ठप्रतिसुभटनटारब्धनाट्याद्भुतानां

कष्टं द्रष्टव्यं नाभूद्वि समरसमालोकिलोकास्पदेऽपि ।

अश्वैरस्त्रैर्वेगैः कृतखुरखुरलीमन्नुविश्रुयमान-

कृमापृष्ठोत्तिष्ठदन्धंकरणरणधुरारेणुधाराब्धकारात् ॥ १०० ॥

एतेनेति ॥ समरसमालोकितो ये लोकास्तेषामास्पदे स्थानभूतायामपि भुक्ति संप्राप्तभूमौ समरसमालोकिलोकानां देवानामास्पदे गगनेऽपि वा एतेन राज्ञा उत्कृत्तकण्ठश्चिह्नप्रोवाः कबन्धकृपाः प्रतिघ्नभटा रिपुवीरास्त एव नटा नर्तकास्त्रैरारब्धानां नाट्याद्भुतानां नृत्ताश्चर्याणां द्रष्टा नाभूदेव । कष्टमतिबुःखमेतत् । तत्र हेतुः—अश्वैर्वेगैः शीघ्रजवैरश्वैः कृता खुरैः कृत्वा खुरली अभ्वांसभूमिः पुनः पुनः न्यासो वा तया मनु मनोज्ञं शीघ्रं वा विशेषेण श्रुयमानं चूर्णाभङ्गक्षमापृष्ठं भूतलं तस्मादुत्तिष्ठन्नुत्पतन् अनन्धमन्धंकरण एवंभूतो रणधुरारेणु रण-प्रारम्भ एव समुत्पन्नो रेणुलस्य धाराः प्रवाहास्तज्जनितादन्धकारात् । रणविलोकनार्थमागतैरपि मानवैर्देवैरप्यश्वज्वरोत्थितरजापरितनेत्रैः कबन्धवृत्तं नालोकीत्यर्थः । 'मन्दस्वच्छन्दयोः स्त्रैरम्' । 'एतत्कृतोत्तमाह—' इति पाठः साधीयान् । दृष्टा, वृत् । रणधुरा, ङगा-दिना अः । धुरा भर इति वा ॥

उन्मीललीलनीलोत्पलदलनामोदमेदस्त्रिपुर-

कोडक्रीडद्विजालीगरुदुदितमरुत्स्फालवाचालवीचिः ।

एतेनास्त्रानि शास्त्रानिवहनबहरित्पणैर्पूर्णहुमाली-

व्यालीढोपान्तशान्तव्यथपथिकदृशां दत्तरागस्तडागः ॥ १०१ ॥

उन्मीलदिति ॥ एतेन राज्ञा एतादृशस्तडागोऽस्त्रानि निष्पादितः । किंभूतः—उन्मीलन्ती विकसन्ती लीला विलसो येषां तानि नीलोत्पलानि तेषां दलानि पत्राणि तेषां दलनं विकसनं तदुद्भवेन आमोदेन परिमलेन मेदस्त्री पुष्टे बहुलपरिमलः पूरः प्रवाहस्तस्य कोड उत्सङ्गे क्रीडन्ती द्विजालिहंसादिपक्षिलस्या गरुडः पक्षेभ्य उदित उत्पन्नो मरुद्वायुस्तस्य स्फालः सवेगगमनं संघट्टो वा तेन वाचालाः शब्दायमाना वीचयस्तरङ्गा यस्य । तथा—शास्त्रानिवहनं नवहरित्पणैर्नूतनश्यामपणैश्च पूर्णा हुमास्त्यो वृक्षपङ्क्त्यानिर्ब्यालीढो व्याप्त उपान्तस्त्रीरप्रदेश-स्थेन शान्ता व्यथा ग्रीष्मोष्मपीडा यास्यां तास्यां पथिकदृशां,—ग्रीष्मोष्मपीडा येषां पथिकानां वा दृष्टव्यायां, दत्तो रागः संतोषो येन । तडागस्यातिरमणीयत्वं सुसज्जनकत्वमस्य च धार्मिकत्वं सूचितम् ॥

वृद्धो वार्धिरसौ तरङ्गवलिमं विभ्रद्वपुः पाण्डुरं

हंसालीपलितेन यष्टिकलितस्तावद्वयोर्बहिमा ।

विभ्रच्चन्द्रिकया च कं विचकया योग्यस्फुरत्संगतं

स्थाने ज्ञानविधायिधार्मिकशिरोनल्यापि नित्यादृतः ॥ १०२ ॥

वृद्ध इति ॥ असौ अनेन निर्मितस्तदागः वृद्धो महान्वयार्थिः समुद्रः । समुद्रपेशवापि महानिलयः । अथ च—असौ (वाहू) वारि धीयतेऽस्मिन्वार्थिः वारिस्थानं तदाग एव वृद्धोऽतिप्रवयाः । किंभूतः—तरङ्गैः कृत्वा वलिमं वलियुक्तम् । तरङ्गा एव वार्धकसंकुचतत्पूल-
शरीरावयवविशेषस्थाने जाता यस्येत्यर्थः । तादृशतरङ्गरूपानिवर्लिनिर्मातीति वा । हंसालीप-
लितेन हंसपट्टिरूपेण जराशोक्लयेन पाण्डुरं धवलं प्रवाहरूपं वपुर्बिभ्रत् । तथा—यष्ट्या मण्य-
निक्षिप्तकीर्तित्स्वन्नरूपया कलितो ज्ञातपरिमाणः । अलंकृत इत्यर्थः । अथ च—स्खलच्छरी-
रधारणार्थं दण्डेन युक्तः । पूतशरीर इत्यर्थः । तथा—तावतागतिबहुना नानाजातीयानां
वयसां पक्षिणां बहिमा बाहुल्यं यत्र । अथ च—तावतः शतसमीपवर्तिनो वयसो वार्धकस्य
बहिमा यस्य । तथा—विचकयातिप्रकाशमानया चन्द्रिकया योग्यं समुचितं स्फुरत्प्रकाशमानं
संगतं मैत्रं यस्य ज्योत्स्नावर्जिमलम् । अथ च—समुद्रत्वादेतज्जलं ज्योत्स्नामैश्वर्यामुचितं कं
जलं विभ्रत् । अथ च—विगतकेशया चन्द्रिकया खालितेन 'वार्दी' इति कान्यकुब्जभाषा-
याम् । तथा उचितं स्फुरन्मैत्रं कं शिरो विभ्रत् । यद्वा—केशरहितेन खालितेनोपकक्षि-
तम् । तथा—वार्धकोचितं प्रकटं सम्प्रगतं कम्पनं यस्य शिरसः तत् । तथा—ज्ञानविधा-
यिधार्मिकैः शिरोनल्यापि यत् नित्यमादृतः तत् स्थाने उचितम् । धार्मिकैश्च ज्ञानादौ तीर्थ-
नमस्क्रियते । वृद्धोऽपि समुद्रस्य पूर्वण्येव स्पर्शयोग्यत्वादेतस्य सर्वदेवाधिक्यं समुद्रात् ।
वलिममिति मत्वर्थे 'मुन्दिवलि-' इति मः । द्वितीयव्याख्याने पञ्चाषट् । बहुलस्य भावः,
पुष्पादित्वादिमनिषि 'प्रियस्विर-' इति बहिरादेशः । धार्मिकः, 'धर्मं चरति' इति ठेङ् ॥

तस्मिन्नेतेन यूना सह विहर पयःकेलिवेलास्तु बाले

नालेनास्तु त्वदक्षिप्रतिफलनमिदा तत्र नीलोत्पलानाम् ।

तत्पाथोदेवतानां विशतु तव तनुच्छायमेवाधिकारे

तत्कुलाम्भोजराज्ये भवतु च भवदीयाननस्याभिषेकः ॥ १०३ ॥

तस्मिन्निति ॥ हे बाले, तस्मिन् तदग्रे त्वं एतेन यूना सह विहर कीदृशः । तथा—तत्र
तदाग्रे पयःकेलिवेलास्तु जलखीडावसरेषु प्रीयमती वा तत्रैव नालस्य इत्यस्यात् । प्रतिप्रोप्ता-
भिप्रायं बहुवचनम् । नीलोत्पलानां तत्र दक्षिप्रतिफलनाभेदप्रतिविम्बासकाशाद्विदा भेदः
नालेन कमलदण्डेनास्तु । अतिपादस्यात् । इदं त्वमेवं वा नीलोत्पलम्, इदं वा इति संदेहे
'सनालं यत्तन्नीलोत्पलम्, अनालं च त्वत्त्रे'मिति नालमेव निर्णायकं भवतीत्यर्थः । तथा—
तस्य पाथो जलं तस्य देवतानामधिकारे व्यापारे आपिपत्ये वा तत्र तनुच्छयं तव शरीर-
प्रतिविम्बमेव विशतु । तज्जलदेवतास्थाने त्वच्छरीरप्रतिविम्बमेव भवत्वित्यर्थः । तथा—

तस्य पुत्रानां विकसितानामम्भोजानां राज्ये खण्डे । अथ च—आधिपत्ये । भवदीयाननस्य
त्यदीयमुखकमलस्य च जलक्रीडावशादभिपेक्षः । अथ च—पट्टाभिपेक्षो भवतु । नीलोत्पल-
जलदेवतापुञ्जकमलापेक्षया भीमीनेत्रशरीराननमधिकमिति सूचितम् । तनुच्छायम्,
'विभाषा सेना-' इति वण्डत्वम् ॥

एतत्कीर्तिविवर्तधौतनिखिलत्रैलोक्यनिर्वासितै-

र्विश्रान्तिः कलिता कथासु जगतां श्यामैः समग्रैरपि ।

जज्ञे कीर्तिमयादहो भयभरैरसादकीर्तिः पुनः

सा यन्नास्य कथापयेऽपि मलिनच्छाया वचन्ध स्थितिम् ॥ १०४ ॥

एतदिति ॥ जगतां स्वावरजहमात्मकानां भुवनानां संबन्धिमिः समग्रैरपि श्यामैः कृष्णैः
कजलादिपदार्थैर्गुणैर्वा कथासु वार्तासु एव विश्रान्तिः कलिता आध्रयोऽङ्गीकृतः । किंमृतैः—
श्यामैः—एतस्य कीर्तैर्यशसः विवर्तेन परिणामेन विशेषेण वर्तेन विवर्तः स्थितिर्वा तेन भौता-
द्वयलौक्यताविखिलात् त्रैलोक्यात्कंदरादिसहितात् । निर्वासितैर्निष्कासितैः कीर्त्त्या लोकत्रयस्य
क्षेत्रीकरणसत्तच्छायामगुणानां सांप्रतमदर्शनात् 'पूर्वं श्यामानि वस्तून्वभूवन्' इति वार्तामात्र-
शेषाणि श्यामानि जातानि सर्वथा न सन्तीत्यर्थः । तथा—कीर्तिमयाकीर्तिप्रचुरादस्मादाज्ञः
अकीर्तैः पुनः भयभरैर्भातिबाहुल्यजज्ञे जातम् । अहो आश्चर्यम् । कीर्तैरकीर्तैश्च विरोधात्की-
र्तिरूपादस्मादकीर्तैर्भवं युक्तमित्यर्थः । एतत्कुतः—वचस्मात् मलिनच्छायाऽतिकृष्णा या अप-
कीर्तिरूपादस्मादकीर्तैर्भवं युक्तमित्यर्थः । एतत्कुतः—वचस्मात् मलिनच्छायाऽतिकृष्णा या अप-
कीर्तिः अस्या कथापयेऽपि स्थितिमाश्रयं न धवन्ध नाकरोत् । एतत्कथाप्रारम्भेऽकीर्तिरेश-
साप्यभावात्कीर्तिरेव वर्ण्यत इत्यर्थः । यद्य यस्माद्विमेति स तदीयकथाप्रारम्भ एव मलिनो
भूत्वान्वनैव गच्छति । अविद्यमानमपि शशविषाणादि वचनादिगोचरो भवति, अकीर्तिस्तु
वचनगोचरोऽपि नामूढित्वाश्चर्यम् । अचेतनाया अप्यकीर्तैर्भवोत्पादनादपि चित्रम् ।
'जरताम्' इति पाठे वृद्धानां कथास्विति व्याख्येयम् । जज्ञे, भावे लकारः ॥

अथावदङ्गीमसुतेज्जितात्सखी जनैरकीर्तिर्यदि वास्य नेष्यते ।

मयापि सा तत्खलु नेष्यते परं सभाश्रवःपूरतमालवह्विताम् ॥ १०५ ॥

अथेति ॥ अथ सखी भीमवृताया इज्जितादननुरागसूचकात् भूयेज्जनादिचेष्टिततत्परसखी-
मित्यवदत् । इति किम्—हे नानि, जनैः अस्याकीर्तिर्यदि नेष्यते वा नामिलम्बत एव तत्तर्हि
मयापि सा अस्या अकीर्तिः खलु निश्चितं नेष्यते नामिलम्बते । यद्यपि तुल्यं तथापि वरं
कश्चिद्विशेषोऽस्ति सभायाः समालोकस्य श्रवःपूरतमालवह्वितां कर्णाभरणतमालवह्वित्वं नेष्यते
प्रापयिष्यते जनानामसंमतां शशविषाणादिवदसतीमप्यस्याकीर्तिमेव सर्वा सभां प्रापयिष्या-
नीत्यर्थः । बाष्पास्तृणं न निवारणं चकारेति भावः । अकीर्तैर्गालत्वात्तमालवह्वित्वम् । इष्यते,
इषेः कर्मणि । नेष्यते, षीजः प्रधानकर्मणि लृट् ॥

अकीर्तिमेव वर्णयति—

अस्य क्षोणिपतेः परार्धपरया लक्ष्मीकृताः संख्यया

प्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणतिमिरप्रस्थाः किलाकीर्तयः ।

गीयन्ते स्वरमष्टमं कलयता जातेन बन्धोदरा-

न्मूकानां प्रकरेण कूर्मरमणीदुग्धोदधे रोधसि ॥ १०६ ॥

अस्येति ॥ हे वाणि, मूकानां प्रकरेणास्य क्षोणिपतेरकीर्तयः किल प्रसिद्धं निश्चितं वा कूर्मरमणी कच्छपिका तस्या दुग्धादुत्पन्नस्योदधे रोधसि तीरे गीयन्ते । किंभूताः—परार्था-
द्रूपितावधेः सङ्काशात्परयाधिकया संख्याया लक्ष्मीकृता गणिता परार्थादप्यधिकाः, तथा—
प्रज्ञाचक्षुभिः जात्यन्धैरवेद्यमाणं दृश्यमानं तिमिरं तरप्रख्यात्तत्तुल्या अतिश्रयामाः । किंभूतेन
प्रकरेण—अष्टमं स्वरं निषादादिसप्तस्वरान्तिरिक्तं कलयताङ्गीकुर्वता । तथा—बन्धोदराजातेन
एवमस्याकीर्तयः सन्तीत्येतदकीर्तीः समा धाविता । परार्थाधिका संख्या, बन्धस्य दर्शन-
शक्तिः, तिमिरस्य चाक्षुषरूपत्वं, स्वरस्याष्टमत्वं, बन्धोदराबन्धम्, कच्छपिकादुग्धं, एतानि
सर्वेषां यथा न सन्ति तथैतद्विषयेष्वप्युक्त्वा अस्याकीर्तयोऽपि न सन्तीति विपर्ययज्ञानवृत्त्या
वर्णनैव कृता । उपहासायै त्वसंगतोक्तिः । आ सामस्येन कीर्तय आकीर्तयः पूर्वोक्तनिर्देशण-
विधिषा अस्य समस्याः कीर्तयो गीयन्ते किल । पर्यवसानवृत्त्या अस्य कीर्तयो न सन्त्येवेति
निन्दैव कृतेति वा । कच्छपी च दर्शनेनैवापस्थानि पालयति न दुग्धेनेति प्रसिद्धिः । प्रज्ञा-
चक्षुषो योगिनो ज्योतिर्विलोकननिष्ठास्तिमिरं न पश्यन्तीति वा । तिमिरवत्प्रख्यायन्ते ।
मूलविमुखादित्वात्कैः ॥

तदक्षरैः सस्मितविस्मिताननां निपीय तामीक्षणभङ्गिभिः सभाम् ।

इहास्य हास्यं किमभूज वेति तं विदर्भजा भूपमपि न्यभालयत् ॥ १०७ ॥

तदक्षरैरिति ॥ विदर्भजा इहासां समायां एतरीयवचनविषये वा अस्य वर्णितस्य
रूपस्य हास्यं किमभूजि वा नाभूवेति कारणसमावृत्तमपि भूपं न्यभालयद्वादीसीन्नेन
संयुज्यत्वा दर्शयन् नवनुरागादित्यर्थः । किं कृत्वा । अनुरागाभावेऽपि हासरसकृतानिरी-
क्षणभङ्गिनिर्वलोकनप्रकारविशेषैर्वा सभां निपीय सादरमवलोक्य । किंभूतां सभाम्—
विष्णुपद्मनिर्देशे पर्यवसितैः पूर्वोक्तैरक्षरैः कृत्वा सस्मितानि सविस्मितानि साधर्याणि वा
आननानि यस्यास्याम् । इह रूपे आलहास्यं जातं न वेति वा । स्मितसहितानां विगतसि-
त्तत्वं विरुद्धम् । विरोधाभासः ॥

नलान्यवीक्षां विदधे दमस्वसुः कनीनिकागः सलु नीलिमालयः ।

चकार सेवां शुचिरक्तोचितां मिलन्नपाङ्गः सविधे तु नैषधे ॥ १०८ ॥

नलेति ॥ पतिव्रताया मैत्र्या नलान्यावलोकनमनुचितमिलत्वात्तद्वा परिहरन्नुत्तरसमं वर्ण-
यिष्यमाणस्य नलस्य प्रत्यावर्णां करोति—दमस्वसुः कनीनिका नेत्रतारा नलदन्त्यस्य रूपस्य
वीक्षणवलोक्तनस्त्वं आगः अपराधं विदधे चक्रे । किंभूता—सलु यस्मात् नीलिमः कालिन्न
आलवः स्थानम् । मलिनो हि निषिद्धमाचरति । अपाङ्गस्तु कटाक्षः पुनः सविधे द्वितीय-
पक्षे त्रिचतुरेभ्योऽनन्तरमुपविष्टे नैषधे सत्यनले मिलन्संबद्धः सन् शुचिरक्तोचितां पवत्-

रक्तवयोम्यां सेवां चकार । धवलरक्तवत्क्षणसामुद्रिकलक्षणयुक्तोऽपाङ्गस्तु नल एव संकमो-
ऽभूदित्यर्थः । अथ च—शुचेः पापभीरोरनुरक्तस्य च भावेन स्वामिभक्त्योचितामिति वा ।
स्वामिभक्तो हि स्वामिनमेव सेवते न त्वन्यमित्यर्थः । कटाक्षेणान्यावलोकने दोषः कञ्चु-
दृष्ट्या त्वन्यमित्येकने दोषो नेति न पातिवत्युत्तरेति वापि । नलमेव कटाक्षैर्विलोकयति सेति
भावः । इन्द्रादिषु चतुर्ध्वलौकनलेषु सत्यपि सत्यनलत्वेऽज्ञातेऽपि तत्रैव सत्यनल एवानुरा-
गबाहुल्याद्दृष्टवशात्कटाक्षनिरीक्षणं युक्तम् ॥

इदानीं श्लोकचतुष्टयेन परस्परानुरागं वर्णयति—

दृशा नलस्य श्रुतिचुम्बिनेपुणा करेऽपि चकच्छलनत्रकामुकः ।

स्मरः पराङ्गैरनुकल्प्य धन्वितां जनीमनङ्गः स्वयमार्दयत्ततः ॥ १०९ ॥

दृशेति ॥ ततो मैत्रीकटाक्षविलोकनानन्तरं स्वयमनङ्गोऽङ्गरहितः । अत एव नलस्य दृशा
नेत्रस्यापारेणैव श्रुतिचुम्बिनापाङ्गसंचारिणा कटाक्षरूपेण कर्णपूर्णेनेपुणा कृत्वा स्मरः परस्य
नलस्यैव दृगादिभिर्जिह्वयैः धन्वितां घनुर्धरत्वमनुकल्प्य जनीं मैत्रीमार्दयदपीदृश्यत् ।
किंभूतः स्मरः—करे नलस्यैव हस्ते रेखामयराज्यलक्षणरूपचक्रच्छलेन नभं चक्राकारं कर्मुकं
यस्य सः । नलेक्षितां सती कामातुरा जातेति भावः । मुख्याज्ञाभावे नानुकल्पोऽप्यङ्गीकृत्य-
ते । आर्दयत्, 'अर्दं हिंसायाम्' प्वन्ताल्लङ् । 'आर्दिदत्' इति पाठे लङ् ॥

उत्कण्ठका विलसदुज्ज्वलपत्रराजिरामोद्भागनपरागतराऽतिगौरी ।

रुद्रकुधस्तद्विरकामधिया नले सा वासार्थितामधृत काञ्चनकेतकी वा ११०

उत्कण्ठकेति ॥ सा मैत्री रुद्रकुधः रुद्रकृतशापपरित्यागममुद्रवात्कोपादेतोः तस्य रुद्रसा-
रिः कामः तस्य बुद्ध्या अयं काम एवेति बुद्ध्या नले विषये वासस्य स्वयंवरेण स्वितेरर्पिताम-
भिलाषुकत्वमधृत दधार । नले सामिलाषा जातेति भावः । स्वशत्रुसमाश्रयणं च युक्तम् । केव-
—काञ्चनकेतकी च । किंभूता सा केतकी च—उत्कण्ठका उदितरोमाया ऊर्ध्वाभूतस्त्रीतु-
ल्यशक्राया च । तथा—विलसन्ती शोभमाना नीलपीतादिनिर्वर्णैरुज्ज्वला प्रकाशमाना, उज्ज्व-
लेन शृङ्गारेण वा प्रकाशमानो विलोकनानां शृङ्गारो यथा एवंभूता वा, कस्तूर्यादिरचिता कपो-
लवसोच्चादौ पत्रराजिः पत्रवल्ली पत्रपट्टिर्यस्याः । शोभमानोज्ज्वलवर्णपट्टिश्च यस्याः । तथा—
रामोद्भागो विलेखनं सुरभिगन्धं हृषं वा, स्वाभाविकं परिमलं च भवतीति भावः । तथा—अप-
गतोऽनुरागो यस्याः एवंभूता न भवति अतितरामनपरागतरा नलेऽतितरामनुरागिणी ।
न विद्यते परागः पुष्परजो यस्याम् एवंविधा न भवति । नितरामनपरागा अनपरागतरा ।
अतितरा परागश्रुति । तथा—अतितरां गौरी गौरवर्णा उभयपि । गौरी पार्वतीमति-
कान्ता वा मैत्री । सुवर्णकेतकी यथा रुद्रकोपस्य वसत्यभिलाषुकत्वं दधार तस्य स्थानं बभूवे-
त्यर्थः । तथा मैत्र्यपि नलविषये नलवैरिकामबुद्ध्या नलशत्रुः काम एव नलसंचरित्वेन सां-
पीडयतीति धिया रुद्रकोपस्यात्मनि यो वासस्तदर्थितां दधार रुद्रकोपस्य स्थानं जाता । नितरां
सकोपा जातेत्यर्थः । कामधाम्नं नलस्योक्तम् । नलेन कटाक्षवीक्षणै कृते चाऽतितरां काम-
पीडिता जातेति भाव इति वा । गौरीमतिकान्तेति, तत्पुरुषे 'मोक्षियोरुपसर्जनस्य' इति हस्त-

प्राप्तेरतिगौरिरिति स्यात् । तथापि 'कुक्षिकारदक्षिण' इति न्यायेन हस्तान्तादपि पक्षे गौषि अतिगौरिति संगच्छते ॥

तन्नालीकनले चलेतरमनाः साम्यान्मनागप्यभू-

दप्यग्रे चतुरः स्थिताश्च चतुरा पातुं दशा नैषधान् ।

आनन्दांमुनिधौ निमज्ज्य नितरां दूरं गता तत्तला-

लंकारीभवनाञ्जनाय ददती पातालकन्याभ्रमम् ॥ १११ ॥

तदिति ॥ न अलीको नालीकः स चासौ नलश्च नालीकनलः सखनलः तस्मिन् दृष्टव्य-
यद्वितदुर्पटदर्शने सखनले नलेतरत् निखलं मनो यस्याः सा तत्रैवानुराधा सती सा भैमी
अग्रे स्थितामपि चतुरश्चतुःसंख्याकानलीकावैषधान्नलान् साम्यात्सखनलसाम्येन दशा नयन-
व्यापारेण पातुं कटाक्षैर्विलोकयितुं मनागल्पमपि चतुरा कुशला नाभूत् । किमूता—आन-
न्दांमुनिधवानन्दरूपे समुदे निमज्ज्य बुद्धित्वा । नलागलोकनाश्चिञ्चला भूत्वेति यावत् ।
नितरां दूरं गता इषेय परमकाङ्क्षा प्राप्ता, तलं गता च । तथा—तस्य आनन्दसमुद्रस्य तलं
तस्यालंकारीभवनाञ्जनाय पातालकन्याभ्रमं अतिघोर्न्दर्यादानन्दवशाच्च निर्निमेषतया समुदे
निमज्ज्य तलगमनेन च किमियं नागकन्येति भ्रमं बुद्धि ददती जनयन्ती । 'अलंकारीभवते'
इति पाठे तस्य तलस्य भूतलस्योपवेशनेन अलंकारभूतायेत्यादिलोकाय नललक्षणाया जनाय
वा । पातालतलस्यालंकारीभवते बासुक्यादिनागलोकाय वा । पुरस्थिताञ्जलाकारनपीन्द्रादी-
नन्मराजवत् ऋजुदृष्ट्यैव विलोकयति स्म । अदृष्टवशाच्च व्यवहितमपि सखनलं कटाक्षैर्वि-
लोकयति स्मेति भावः । 'तत्रल-' इति पाठे तेषामलीकनलानां स्वीयेन रूपेणालंकारभूताय
जनाय । सखनलयेत्यर्थः ॥

सर्वस्वं चेतसस्तां नृपतिरपि दशे प्रीतिदायं प्रदाय

प्रापत्तदृष्टिमिष्टातिथिममरदुरापामपाङ्गोत्तरङ्गाम् ।

आनन्दान्ध्येन यन्ध्यानकृतं तदपराकृतपातान्त रत्याः

पत्या पीयूषधारावलनधिरचितेनाशुगेनाशु लीडः ॥ ११२ ॥

सर्वस्वमिति ॥ स नृपतिः नलोऽपि चेतसः सर्वस्वं प्राणवत्प्रिया तां भैमी दशे स्ने-
हाय प्रीतिदायं संतोषजनितं दानं प्रदाय प्रकर्षेण दत्त्वा कटाक्षेण तां सादरं दृष्ट्वा अमरदुरा-
पामिन्द्रादिभिर्दुर्लभां शोकोत्तरलरूपाम् । अथ च—तेषां कटाक्षेणानवलोकनात्तैर्दुरापाम् ।
अपाङ्गे नेत्रप्रान्ते उत्तराङ्गां नलकल्लोलमतिचञ्चलां कटाक्षरूपां तदुद्दि भैमीदृष्टिमेव दृष्टातिथि
प्रियमभ्यागतं प्रापेक्षमे । भैम्या पूर्वं कटाक्षैर्विलोकितः, अनन्तरं तेन शावलोकिता, अनन्तरं
पुनरपि तया विलोकित इत्यर्थः । अनन्तरं च रत्याः पत्या कामेन पीयूषधारारूपमतिनि-
र्वापकत्वादमृतरूपं यद्वहनं भैमीकृतं वलितपीडमवलोकनं तेन कृत्वा विरचितेनाशुगेन भैमी-
कटाक्षरूपेण वागेन आशु शीघ्रं लीडो विदुः स नलः तस्या भैमीदृष्टेरपरदेऽन्ये तृतीयादयो ये
आकृतपाता अनेकभाषामिन्ब्रजका व्यापारविशेषास्तान् आनन्दान्ध्येन हर्षाभुपरिपूर्णनेत्रतया

यदान्धमदर्शनं तेन वन्ध्याभिष्फलानकृत । भैमीद्वितीयकटाक्षवीक्षणैव अस्ति तूतः काम-
विषयः सन् तस्याः तृतीयादिकटाक्षनिरीक्षणानि न ददर्शेति भावः । अन्योऽपि तुष्टः कस्यै-
वित्सर्वस्वं ददाति प्रियं चातिरिपि प्राप्यानन्दबाण्याम्बुपूर्णो भवति ॥

भीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुषुबे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

तस्य द्वादश एव मातृचरणाम्भोजालिमौलेर्महा-

काव्येऽयं व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गो निसर्गोद्भवलः ॥ १२ ॥

भीहर्षमिति ॥ माता वागीश्वरी जननी च तस्याधरणौ एवाम्भोजे तयोरलिरूपो
भ्रमररूपो मौलिर्वस्य । यद्वा—मातृचरणसंबन्धिनी पूजार्थं चरणयोरुपदौकिता अम्भोजालिः
कमलमाला तद्युक्तो मौलिर्वस्य । वागीश्वर्या जनन्या वा प्रसादरूपेण धृतनिर्मात्यकमलस्ये-
त्यर्थः । द्वादशानां पूरणः सर्गः व्यगलत्समाप्तः ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते

नैषधीयप्रकाशे द्वादशः सर्गः ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

इदानीमिन्द्रादिपञ्चनलीसंज्ञं त्रयोदशं सर्गमारभते—

कल्पद्रुमान्परिमला इव भृङ्गमालामात्माश्रयामखिलनिन्दनशाखिवृन्दात् ।
तां राजकादपगमय्य विमानधुर्या निन्युर्नलाकृतिधरानथ पञ्चवीरान् ॥ १ ॥

कल्पद्रुमेति ॥ अथ विमानधुर्याः शिबिकावाहिनः तां भैमी राजकाश्राजसन्नुहादपग-
मय्य निवर्त्य नलाकृतिधराञ्जलवेषधारिणः पञ्च वीराञ्जलसहितानिन्द्रादीभिन्नुः प्रापयामासुः ।
शिबिकावाहिनां तेषु पञ्चसु नलोऽस्ति न वैत्यपरिज्ञानाञ्जलस्यापि नलरूपधारकत्वं घटते ।
नस्य चद्रुपं तदारित्वं तस्यापि युक्तमेवेति कव्यपेक्षयापि युज्यते । वीरपदेन सौर्यं नावक-
गुणः । के कस्मात्कां कानिच—परिमला मनोहरगन्धा अशिलाः समस्ता नन्दनशाखिनो देवो-
द्यानतरवः तेषां वृन्दादात्माश्रयां परिमलाभिर्तां भृङ्गमालां भ्रमरपङ्क्तिं परावर्त्य अतिशयात्क-
ल्पद्रुमानिव । कल्पद्रुमा नन्दनस्थितवृक्षापेक्षयाधिकाः, तथान्यराजापेक्षया तेऽपीत्यर्थः ।
सर्वाभिलाषपूरकत्वात्साम्यान्मन्दारादिष्वपि चतुर्षु कल्पद्रुमशब्दप्रयोगः । भैम्यप्यात्माश्रया
विमाने स्थितत्वाद् । नयतिर्द्विकर्मा ॥

साक्षात्कृताखिलजगज्जनताचरित्रा तत्राधिनाथमधिकृत्य दिवस्तथा सा ।
ऊचे यथा स च शचीपतिरभ्यधायि प्राकाशि तस्य न च नैषधकायमाया २

साक्षादिति ॥ सा देवी तत्र तेषु मध्ये प्राधान्याभिवेशनक्रमाच्च दिवोऽधिनाथमिन्द्र-
मधिकृत्योद्दिश्य तथा तेन प्रकारेणोच्ये अचक्षत् यथा येन प्रकारेण स शचीपतिरिन्द्रा-
भ्यामपि उच्यो भवति । तस्य नैपथकायस्य माया छद्म न च प्राकाशि प्रकटितं भवति ।
किंभूता—साक्षात्कृतं अखिलजगतां जनतापरित्रं जनसमूहप्रदान्तो यया सा । यथा इन्द्रा-
दीनां प्राकट्यं न, विष्णोराष्ट्रया वर्णनं च, मौनित्वे प्रतिभाक्षयो न, तथाबोचदिति भावः ।
साक्षादिति विशेषणेन नलरूपं कृत्वागतानामिन्द्रादीनां ज्ञानौचित्यं सूच्यते ॥

ब्रूमः किमस्य वरवर्णिनि वीरसेनोद्भूतिं द्विपद्वलविजित्वरपौरुषस्य ।
सेनाचरीभवदिभाननदानवारिवासेन यस्य जनितासुरभीरणधीः ॥ ३ ॥

ब्रूम इति ॥ हे वरवर्णिनि उत्तमे भैमि, वयं अमुष्येन्द्रस्य वीरयुक्तायाः वीराणां वा
सेनायाः सैन्यस्योद्भूतिमुक्तद्वैधं सामर्थ्यं बाहुल्यं वा किं ब्रूमो वर्णयामः । वर्णनाशक्यत्वा-
द्भाग्योत्तर इत्यर्थः । किंभूतस्य—द्विपद्वलं अमित्रो नो बलनामा दैत्यः तस्य विजित्वरं जयन-
शीलं पौरुषं पराक्रमो यस्य । यस्य रणधीः सेनाचरीभवन्तौ सैनिकौ भवन्तौ याविभाननदा-
नवारी गणेशनारायणी तयोर्बासेनाभिष्टानेन कृत्वा जनिता कृता असुरभीर्दैत्यभयं यया ।
असुरेभ्यो देवानां वा भीः तस्या ईरणं क्षेपणं तेन वा धीः सा यस्य जनितेति वा । वामगो-
चरमस्य चरितमित्यर्थः ॥

नलपक्षे तु—अस्य वीरसेनास्यवृषादुत्पत्तिं किं कथयामः । अपि तु न । अकथनेऽपि
लोकत्रये प्रतिदत्तास्वगुणैरेवास्य कथातत्त्वाद्वा । यो हि स्वयं न प्रतिदः, तस्य पित्रादिप्रसिद्धा
वर्णनं कियते । अयं तु न तथेति भावः । किंभूतस्य—द्विपदां बलस्य सैन्यस्य आग्निकस्य
सत्त्वस्य वा जित्वरं पौरुषं पराक्रमो यस्य । यस्य रणधीः सेनाचरीभवन्तः सैनिका इमास्ते-
षामाननदानवारि मुलदानोदकं तस्य वासेन गन्धेन सुरभिर्जमिता । रलयोः सावर्ण्यात् सेना-
यामचलीभवतां पर्वतायमानानामिभानामिति वा । मत्तगजबाहुल्यमनेन सूच्यते । एवमिन्द्र-
नलयोरमेदुद्विषया तस्या भवति तथा देव्योक्तम् । रणक्षुब्धो लक्षणया रणभूमौ वर्तते ।
इतः श्लोकादारभ्य ‘अल्लाजि-’ (१३।२८) इति यावत्प्रथममिन्द्रादिवर्णनं पञ्चाक्षरवर्ण-
नम् । ‘अल्लाजि-’ इत्यादां नलवर्णनं प्राथम्येन, दिक्पालवर्णनं पश्चादिति हेयम् । ‘श्लोकादिह
प्रथमतः-’ (१३।३२) इति श्लोकेन नलस्य प्राधान्येन निर्देशात् । ‘हरिणा’ (१३।३२
श्लोके) इत्यादितृतीयया दिक्पालनामप्राधान्येन निर्देशात् । ‘यौवनोष्णवती शीते शीतस्पर्शा
च यातपे । भर्तृनक्षा च या नारी सोच्यते वरवर्णिनी’ इति वृद्धाः । ‘उत्तमा वरवर्णिनी’
इत्यमरः । वरो वर्णो वसा इत्यतिशानने ‘धर्मशीलवर्णान्ताच्च’ इतीति ॥

शुभ्रांशुहारगणहारिपयोधराङ्गुलीन्द्रचापखचितधुमणिप्रभाभिः ।
अन्वास्यते समिति चामरवाहिनीभिर्यात्रासु तैष बहुलाभरणार्चिताभिः ४

शुभेति ॥ एष इन्द्रः समिति च यात्रासु विलासगतिषु च दण्डयात्रासु वा अमरवाहि-
नीभिः सुरसेनाभिरन्वास्यतेऽनुगम्यते । किंप्रभाभिः—शुभ्रांशुधन्वाः, हरसंबन्धिनो हारा

एकादश सदाशेषां गणः समूहः हरसंबन्धिनो वा ये गणा नन्दिप्रभृतयः तात्सर्वावपि
हरन्ति आत्मना सह नयन्ति । तत्सहिता इति यावत् । एवंविधाः पयोधरा मेघाः । हरस्वा-
पत्यं हरिः स्कन्दो, गणपतिः, मेघशेति वा । तेषामङ्गुष्ठी स्वामित्वात्मन्वपती यः इन्द्रः ।
शुभ्रांशुहारगणान्हरति आत्मना सह नयति एवंशीलः, पयोधराङ्गुष्ठी च एवंविधो वा न
इन्द्रत्वस्य चापं तेन खविता संबद्धा तुमनिप्रभा सूर्यशोभा वासुतामिः । शुभ्रांशुदिमिः
शक्रपुत्रव्याडेन सूर्येण च भास्ति तामिर्वा । तथा—बहुः प्रचुरो लानो धनादिप्राप्तिषु तेषु
रणेष्वर्चितामिः पूजितामिः । दैत्यजयाद्बहुला आभा दीप्तिर्याषां ताश्च ता रणार्चिताश्चेति
वा । मेघानामपि कामरूपत्वात्सैनिकत्वं युज्यते । चन्द्रादिभिः विशिष्टेन्द्रचापेन च खे
आकाशे विता रुद्धि प्रापिता सूर्यशोभा वास्तिति वा । तैः कृत्वा रुद्धि प्राप्ता वा चन्द्रादय-
स्तोवस्त्रिनः ततोऽजःसंबन्धेन सूर्यतोऽजः प्रचुरं यत्र जातमित्यर्थः ॥

नलपक्षे—एष नलः सभायां दण्डयात्रासु च चामरचारिणीनिरन्वास्यते सेव्यते । किंभू-
तामिः । शुभ्राः सिता अंशवो यस्य तेन द्वारगणेन मुक्ताहारसमूहेन कृत्वा हान्ति सुन्दरः
पयोधराङ्गः स्तनमध्यः तच्छुम्बिनी तत्संबद्धा इन्द्रचापसंबद्धसूर्यप्रभेव प्रभा या तामिः ।
चोऽप्यर्थः । यात्रास्वपीति योजना । द्वारमध्यमणीनामनेकवर्णत्वादिन्द्रचापसंज्ञसूर्यप्रभासा-
म्यम् । तथा—अतएव बहुलानि प्रचुराणि आभरणानि तैरर्चिताभिरलंकृतामिः । प्राधान्या-
द्वाराणां ग्रहणं, आभरणग्रहणं तद्यतिरिक्तलंकाराणां, अतो न पौनरुक्त्यम् । एतेन यथा
सभायां निर्गम्य आस्ते तथा संप्रामयात्रास्वपीति व्यज्यते । 'शुभ्र दृष्टीतशुक्रयोः', 'तुमनिस्त-
रणिर्मित्रः', 'समिधुषः' इत्यमरः । हरशब्दात् 'तस्तेदम्' इत्यण् । हरिः, ताच्छीत्ये णिनिः ।
अपत्ये वा 'अत इप्' । यद्वा—शुभ्रांशुहारगणेन हरिणः पयोधराः स्तनां मेघालोषामङ्गः
पार्श्वप्रदेशस्तुष्ठी इन्द्रचापो नलपदविशेषः तेन संबद्धा दिव्यरत्नप्रभा यासां तामिः ।
इन्द्रचापवदाकाशव्याप्ता दिव्यमणिप्रभा यासां तामिरिति वा । चित्रमणिप्रभासंबलिताः
शक्रपुत्रःसदृशा भवन्तीति बहुलैराभरणैर्भूषिताभिरित्यर्थः । 'खच दीप्तिसेवरणयोः' ॥

क्षोणीभूतामतुलककेशविग्रहाणामुद्दामदर्पहरिकुञ्जरकोटिभाजाम् ।

पक्षच्छिदामयमुदप्रबलो विधाय ममं विपज्जलनिधौ जगदुज्जहार ॥ ५ ॥

क्षोणीति ॥ अयं क्षोणीभूतो पर्वतानां पक्षच्छिदां विधाय कृत्वा विपज्जलनिधावापत्समुद्रे
ममं जगदुज्जहार उच्छर्क्यैत्यर्थः । पर्वतपक्षच्छेदनाद्विपद्रहितं कृतवानिति भावः । किंभूता-
नाम्—अतुला अत्युष्माः कर्कशाश्च विग्रहा देहा येषाम् । तथा—उद्दामदर्पाणामत्युद्गटानां
हरिकुञ्जराणां सिंहहस्तिनां कोटिं भजताम् । एकस्मिन्प्रदेशेऽनेकसिंहानां अन्यस्मिन्नात्युद्गटाने-
ककुञ्जराणामित्यर्थः । किंभूतोऽयम्—बलाद्वैसादुदप्र उदप्रबलः । यद्वा—उदप्रं पौरुषं यस्य सः ॥

नलपक्षे—अतुलानत्युष्मान्सलक्षणांश्च कर्कोष्ठेताश्चान्दृश्यन्ति स्मरयन्ति एवंविधा विग्रहाः
जरीराणि वैरं वा येषाम् । तथा—उद्दामदर्पा हरगोऽन्ना मज्जाश्च तेषां कोटिं भजताम् ।

१ इति पद्ये कश्चिदुक्तो दृष्टम् । तस्यायमर्थः । २ 'इत परे 'पक्षच्छिदैः पर्वतैः शङ्कीकरणात्' इति
मुद्रितपुस्तकेऽधिकः पाठः ।

वैरिण्याणां पशुच्छिद्यं सहायच्छेदं कुक्षिच्छेदं वा कृत्वा उदग्रं बलं पौरुषं सैन्यं वा यस्य
अयं नलो वैरिण्युत्पत्समुदे ममं जगदुजहार । वैरिणो हत्वा विपद्रहितमकरोदित्यर्थः ॥

भूमीभृतः समिति जिष्णुमपव्यपायं जानीहि न त्वमवधन्तममुं कथंचित् ।
गुप्तं घटप्रतिमदस्तनि बाहुनेत्रं नालोकसेऽतिशयमद्भुतमेतदीयम् ॥ ६ ॥

भूमीभृत इति ॥ हे घटस्य प्रतिमदौ स्पर्धिनौ स्तनौ यस्याः तसंबुद्धिः भैमि, त्वं
समिति संग्रामे भूमीभृतः पर्यतान् जिष्णुं जेतारम् । तथा—न विदते परैर्वज्रसापावो
नाशो यस्य तममुं अवधन्तमनिन्द्रं न तु नैव जानीहि । अपि तु इन्द्र एवायम् । इन्द्रस्य
सहस्रनेत्रत्वात्वायं तथेत्यत आह—त्वं एतदीयं सर्वं पानिमतिक्रान्तं प्रस्तादपि दीर्घमत
एवाद्भुतमाश्चर्यकारि कथंचिद्भुतं नलरूपधारणाशब्दादितं बहुनेत्रस्य भावो बाहुनेत्रं न आलो-
कसे न पश्यसि । गुप्तत्वात्, न लब्धियमानत्वादित्यर्थः । शयादतिक्रान्तम् । हस्ततलयोर्नेत्राणि
न सन्तीत्यर्थः इति वा । बहुनेत्रधर्मं वा । बहुनेत्रसंबन्धिनमेतदीयमद्भुतमतिशयमुत्कर्ष
वा आश्चर्यमिति वा ॥

नलपक्षे—त्वं अमुं अवधन्तं संपापं न जानीहि पुण्यश्लोकत्वात् । रणे राशो जेतारम् ।
तथा—अपगतो विशिष्टोऽपानो यस्मात्तं, अपगतो व्यपायः पलायनं यस्य । अपलायमान-
मित्यर्थः । एतदीयमतिशयमपरिमितहस्तपरिमाणमाश्चर्यरूपं प्रावरणवशाद्वाह्यं हस्तं स्थितं नेत्रं
चीनांशुकं गुप्तं यथा तथा द्रव्यान्तरविलोकनव्याजेन न आलोकसे । अपि तु आलोकयेत्यर्थः ।
बाहू च नेत्रे च बाहुनेत्रं शयमतिक्रान्तम् । बाहू हस्तपरिमाणाधिकपरिमाणौ, नेत्रे च प्रस्-
तादप्यधिके इत्यर्थः । तद्भुतं यथा तथा नालोकसे । अपि त्वालोकयेति वा । अतिशयं बाहु-
नेत्रम् । बाहू अतिशयितौ वदान्यौ शयौ यथोक्तावतिशयौ । नेत्रे च शयमतिक्रान्ते । अति-
शयौ च अतिशये चेति नर्पुसकैकश्रेणेन वा व्याख्येयम् । एतदीयं गुप्तमनेन पालितम् ।
बह्वक्ष ते नेतारश्च बहूनां वा नेतारलोपां समूहम् । अतिशयितः शयो हस्तो यस्य ।
लक्षणया वदान्यमुक्तमालोकय । शरा वदान्या अप्यनेन पोषिता इत्यस्योक्त्यर्थं ज्ञान्यते ।
'कुलिशं मिहुरं पविः' इत्यमरः । 'नेत्रं मयिगुणे वक्षे' इति । जिष्णु, 'ग्लानिस्थश्च म्भुः'
इति ताच्छील्ये म्भुः । तथोगे भूमीभृत इति, 'न लोका-' इति पट्टीनिषेधाद्वितीया । बहु-
नेत्रशब्दाद्भावसमूहसंबन्धेष्वण् । पक्षे प्राणशब्त्वादकृतद्वावः ॥

लेखा नितम्बिनि बलादिससृद्धराज्यप्राज्योपभोगपिशुना दधते सरागम् ।
एतस्य पाणिचरणं तदनेन पत्या सार्धं शचीव हरिणा मुवमुदहस्य ॥ ७ ॥

लेखा इति ॥ हे नितम्बिनि अतिपृथुनिमित्तमित्यन्वे भैमि, बलवृत्तनमुचिप्रपत्तीनां
समूहं संपूर्णं राज्यं राजभावस्तस्य प्राज्यो बहुरूपभोगस्तस्य पिशुनात्वादसहमानां लेखा देवा
एतस्येन्द्रस्य पाणी च चरणौ च पाणिचरणं सरागं सारुगं यथा तथा दधते धारयन्ति ।
हस्तदानापाणिम् ननस्कारार्थं च चरणविलम्बः । तत्तस्मात् अनेन हरिणा इन्द्रेण पत्या सार्धं
शचीव मुवमुदहस्य धारयस्य ॥

नलपक्षे—सरागमक्षणं एतस्य पाणिचरणं कर्तुं सैन्यसाम्यमात्यादिभिः दक्षिणेन वा बलेन
समूहस्य राज्यस्य प्राज्य उपभोगस्तस्य पिशुनाः सुविकाः सामुद्रिकोत्कलक्षणभूताः चक्रवर्जादि-
नै० च० ४२

लेखाः कर्मभूताः दधते धारयति । 'दध धारणे' एकवचनान्तमस्मिन्त्यक्षे स्थाम् । तस्माद-
नेन पत्न्या नलेन सह इयं धारयस्व । केन केव-हरिणा इन्द्रेण शची इव । 'लेखा अदिति-
नन्दनाः' 'पिशुनौ शालसूचकौ' इत्यमरः । नितम्बशब्दादतिशयार्थादिनिः । पाणिचरणम्,
प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावे षण्डत्वम् ॥

आकर्ण्य तुल्यमखिलां सुदती लगन्तीमाखण्डलेऽपि च नलेऽपि च वाचमेताम्
रूपं समानमुभयत्र विगाहमाना श्रोत्रात्र निर्णयमवापदसौ न नेत्रात् ॥ ८ ॥

आकर्ण्येति ॥ अत्रौ सुदती भैमी एतां पूर्वोक्तमखिलां वाचमाखण्डलेऽपि च नलेऽपि
च तुल्यं लगन्तीं समानसंज्ञन्वामाकर्ण्य उभयत्र नले इन्द्रे च समानं रूपमैक्यरूपं च विगा-
हमाना जानती विशेषावलोकनादपि विशेषमनुबलममाना वधाक्रमं श्रोत्राच्छ्रवणेन्द्रियाद्
नेत्राच्छ्रुतिन्द्रियाच्च निर्णयं नावापन्न प्राप । अन्येन्द्रः स्मृतः किं वा नलः, तयोः स्वरूपत्वा-
दयमिन्द्रो नलो वेति नाज्ञासीदित्यर्थः । अपि चेति निपातसमुदायो परस्परसमुदायवाचकौ ।
अवापत्, लुदित्त्वादह् ॥

शक्रः किमेव निषधाधिपतिः स वेति दोलायमानमनसं परिभाष्य भैमीम् ।
निर्दिश्य तत्र पवनस्य सखायमस्यां भूयोऽस्तृजद्गवती वचसः स्रजं सा ॥ ९ ॥

शक्र इति ॥ सा भगवती सरस्वती भूयः पुनरपि वचसः स्रजं वाक्यालामयवत् । किं
कृत्वा—तत्र तेषु मध्येऽस्यां भैमीसमीपे पवनस्य सखायमिति निर्दिश्योरिदम् । पुनः किं
कृत्वा—भैमीमिति दोलायमानं मनो यस्यास्यां परिभाष्य संनिवृत्ता । इति किम्—एष किं
शक्रः, स इत्यदृष्टः निषधाधिपतिः नलो वेति । दोला इवाचरति, 'कर्तुः क्वप् सलोपश्च'
इति क्वञि शानचि दोलायमानमिति । अस्यां सामीपिक आधारः ॥

एष प्रतापनिधिरुद्रतिमान्त्सदाऽयं किं नाम नार्जितमनेन धनंजयेन ।
हेम प्रभूतमधिगच्छ शुचेरमुष्मानास्येव कस्यचन भास्वरूपसंपत् ॥ १० ॥

एष इति ॥ हे भैमि, एष प्रतापस्य निधिः प्रकटोष्णस्पर्शस्थानम् । तथा—अयं सदा
उद्रतिमानूर्ध्वगमनयुक्तः । ऊर्ध्वज्वलनोऽयमित्यर्थः । धनंजयेन बहिनानेन किं नाम का स्रजा
नार्जितं न प्राप्ता । 'अग्निर्वैश्वानरो वह्निः—' इत्यादिकं नाम निर्वैचनयोगात् प्राप्तमित्यर्थः । सर्वेषां
नाम्नां निर्वैचनमस्त्येव । नाम संभावनायाम् । अग्निनाऽनेन किं नाम वस्तु न प्राप्तम् । तैज-
स्यानां परमाणां सर्वैराधिरलस्येन विश्रमानत्वादिति वा । अनेन धनंजयशब्देन कृत्वा सार्वक्यं
नाम किं न अर्जितमिति वा । धनंजयत्वादेव शुचेरपितादमुष्मादग्नेः प्रभूतं हेम खर्णमधि-
गच्छ प्राप्नुहि, 'धनमिच्छेदुताशनात्' इत्युक्तेः । 'अग्नेः प्रजातं परि नदिरण्यं' इति शुचेर-
स्मादुत्कर्षणमुत्पन्नम् । अस्वेवाग्नेरिव कस्यचन कस्यापि भास्वरा वैदीप्यमाना रूपसंपत्तास्ति ।
तेजोनात्रविश्रयः । तेजोव्यतिरिक्तस्य कस्यचन शुक्लं भास्वरं रूपं न दृष्टमित्यर्थः ।

नलपक्षे—एष नलः क्षात्रतेजःस्थानम् । तथा—सदा उदयवान् । तथा अनेन जयेन
कृत्वा किं नाम धनं नार्जितम् । वैरिणो विजिह्य धनमर्जितम् । सदा अयः शुभावहो विधि-
र्यस्यादिति वा । शुचेः स्वधर्मोपार्जितद्रव्यादमुष्मात्प्रचुरं सुवर्णं प्राप्नुहि । शुचेः शृङ्गाररूपा-
दिति वा । अस्य नलस्येव भास्वरा कायकान्तिसृष्टिः कस्यापि अन्यस्य नास्ति । ना सीति,

स्वरः कण्ठशब्दः, रूपं सौन्दर्यं तेषां संपत् अस्मेव कस्यापि नास्तीति वा । तेजस्वी मधुर-
स्वरः सुन्दरकेतुकम् । 'वीतिहोत्रो धनंजयः', 'रुचिरपित्तम्' इत्यमरः । धनंजयः, 'संहायो
भृगुवृजि-' इति खच् । 'अरुद्रिव-' इति मुम् । मास्वरः, 'स्विसमास-' इति वरच् ॥

अत्यर्थहेतिपटुताकवलीभवत्तत्तत्पार्थिव्याधिकरणप्रभवाऽस्य भूतिः ।
अप्यङ्गरागजननाय महेश्वरस्य संजायते रुचिरकर्णं तपस्विनोऽपि ॥ ११ ॥

अत्यर्थेति ॥ हे रुचिरकर्णं शोभनध्वनेन्द्रिये मैमि, अस्माभिः अत्यर्थातिशयिता हेति-
पटुता ज्वालापाटवं तस्य कवलीभवन्ति प्रासीभवन्ति तानि तानि पार्थिवानि पृथिवीकार्याणि
तृणकाष्ठकरीपादीनि तान्येवाधिकरणं भस्मन एवाधारः ततः प्रभव उत्पत्तिर्यस्या एवविधा
भूतिर्भस्म तपस्विनोऽपि पाण्डुपदादिप्रतानिष्ठस्य महेश्वरस्य शिवस्याङ्गरागजननायोद्बलनेनाज्ञानां
विशिष्टवर्णोत्पत्तये संजायते संपद्यते । एतत्संबन्धि भस्मापीधरस्य तपस्विनोऽप्युपकृत्यै
प्रभवति । अन्यस्य भवतीति किं वक्तव्यमिति स्तुतिः । रुचिरकर्णाति छेपोक्तिचातुरीविषये
सावधाना भव इति व्यज्यते । एतद्वरणे भस्मैव केवलम्, नान्यदिति विचार्य कृणी-
ष्वेति व्यज्यते ॥

नलपक्षे—अत्र रुचिरकर्णं, अस्य नलस्य भूतिः संपत् महेश्वरस्य महाधनिकस्यापि
लक्षसर्वसत्तस्य मुनेरपि च अमिलापसमुद्भूतये संपद्यते । ममेदं संपद्भूयादिति धनिको
मुमुक्षुश्चाप्यस्य भूतये स्पृहयतीत्यर्थः । धनिकस्य तपस्विनोऽपि ईर्ष्याजननाय संपद्यत इति
वा । किंभूता संपत्—अतिशयेनाल्पपटुतया मोक्षोपसंहारादिमन्त्रप्रयोगसामर्थ्येन प्रासीभव-
न्तस्ते च ते पृथ्वीधराश्च तेषामधिको रणस्वसाहुत्पन्ना । स प्रभव उत्पादको यस्या इति वा ।
क्षत्रतेजसोपार्जितेत्यर्थः । 'रागोऽनुरक्ते मात्सर्ये' । हेतिर्ज्वाला आयुधं च । पार्थिवेति, 'ईधरः'
इत्यधिकारे 'सर्वभूमि-' इत्यण् । पक्षे संबन्धेऽण् । रुचिरकर्णाति, 'नासिकोदर-' इति ङीप् ॥
एतन्मुखा विबुधसंसदसावशेषा माध्यस्थ्यमस्य यमतोऽपि महेंद्रतोऽपि ।
एनं महस्विनमुपेहि सदारुणोच्चैर्येनामुना पितृमुखि ध्रियते करध्रीः ॥ १२ ॥

एतदिति ॥ हे पितृमुखि, अशेषा सर्वा असी विबुधसंसदेवसमा एष मुखं यस्याः
सा । 'अमिमुखा वै देवाः' इति श्रुतेः । अस्यामेर्यमतोऽपि महेंद्रतोऽपि माध्यस्थ्यमासनापे-
क्षया दिगपेक्षया च मध्ये विशमानत्वमस्ति । एवं महस्विनं तेजोयुक्तं महत्सु तेजस्तु विषये
इनं स्वामिनं वा एनमुपेहि । येन सदारुणा काष्ठसहितेनामुना करध्रीः किरणशोभा सदैवसर्वा
रक्ता च ध्रियते । पितृमुखीति सेवुष्या धन्यत्वं व्यज्यते । 'धन्या पितृमुक्ती कन्या धन्यो
मातृमुखः सुतः' इति सामुद्रिकोक्तः ॥

नलपक्षे ॥ असी जगति प्रतिष्ठा पुरो दृश्यमाना च निखिल विद्वत्समा एतन्मुखा एत-
त्प्रधाना । यथा सर्वेभ्योऽपि मुखं प्रधानं तथा विद्वत्समायामसी । 'के विबुधाः' इति पृष्ठे प्रथम-

१ 'महत्सु इनं इति पक्षे सकारप्रवधवर्णार्थं पञ्चान्तरेऽपि दित्वं कर्तव्यम् ।' वद- 'न व्यजनपरसामे-
करवैकस्य वा ह्यः सवर्णं प्रति विशेषोऽस्ति' इति 'रीको रुद्र-' इति सूत्रे माध्योचया दित्वमन्तराऽपि
न दोष इति बोध्यम् ।

सत्तौ गण्यत इत्यर्थः । पुण्यश्लोकत्वादेव मुखे यस्यास्तादृशी इति वा अस्य यमतः सम-
वर्तिनोऽपि इन्द्रादप्यधिकं माध्यस्थ्यं पक्षपातरहितत्वम् । सन्नुमित्रयोस्तुभ्यो दण्ड इत्यर्थः ।
तसेः सार्वविभक्तिकत्वात् । श्लोकपाठांशत्वादिन्द्रधमन्योरेतन्माध्यवर्तित्वमिति केचित् । तेजस्ति-
नमेनं प्राप्नुहि । येनानेन सदा सर्वदा इत्याशोभा अतिशयेनाङ्गणा रक्षा धार्यते । स्त्रि-
शोभनं पतिमेनं मह पूजय । तथा-एगमुपेहि एतत्समीपं गच्छेति वा । महस्त्रिनमुत्सववन्तं
वा । विश्वप्रकाशे सकारान्तस्य महःशब्दस्य पाठात् । 'मुखं मुख्ये च वषो स्यात्' इत्यञ्ज-
पालः । पिता मुखं यस्या इति समासः । मुखेनैव मुखस्य सादृश्यात्पितृमुखमिव मुखं यस्या
इत्यत्र पर्यवस्यति ॥

नैवाल्पमेधसि पटो रुचिमत्त्वमस्य मध्येसमिन्निवसतो रिपवस्तृणानि ।

उत्थानवानिह पराभवितुं तरस्वी शक्यः पुनर्भवति केन विरोधिनायम् ॥१३॥

नैवेति ॥ एधसि काष्ठे पटोर्जाज्वल्यमानस्याग्नेः रुचिमत्त्वं वीतिवृत्तत्वमल्पं नैव । किंतु
बह्वित्यर्थः । जाज्वल्यमानस्यास्य इन्धने वीतिमत्त्वमल्पं नैव । तत्संबन्धादधिकं वीतिमानयं
भवतीत्यर्थ इति वा । तथा-मध्येसमिन् समिधा काष्ठानां मध्ये निवसतो विद्यमानस्यास्य
तृणानि शत्रवः । रिपुनाशो यथा वेगेन क्रियते, तथा समुदेननेन क्षणमात्रेण तृणानि
दहन्ति इत्यर्थः । प्रादेशमात्राणां पलाशशम्यादिकाष्ठानां मध्ये इति वा । इह लोके समि-
न्मध्ये बोत्थानवानूर्ध्वज्वलनवान् तरस्वी वेगवानयं विरोधिना केनोदकेन पुनः पराभवितुं
शक्यो भवति । तेनैव शान्तिर्नान्येनेत्यर्थः । जप्यो भवति । अपि तु न । वेगेनोत्थितस्यास्य
वारिणापि शान्तिः कर्तुमशक्येत्यर्थ इति वा ॥

नलपक्षे-पटोः ग्रहणधारणादिसमर्थस्यास्य अल्पमेधसि मन्दप्रज्ञे रुचिमत्त्वं प्रीतियुक्तत्वं
नैव । अयोम्यत्वात्तत्वेत्यर्थः । तथा-समिन्मध्ये सङ्क्राममध्ये निवसतोऽस्य वैरिणस्तृणानि ।
अकिञ्चित्करा इत्यर्थः । इह रणे भूलोके वा तरस्वी उत्थानवान्वेगवान्बलवान्वा अयं केन
पुनः रिपुणा जेतुं शक्यः । अपि तु न केनापि । कस्याप्यजप्योऽयमित्यर्थः । उत्थानमु-
दयः । एतत्सदृशोऽप्युदयी बलवान् नास्तीत्यर्थः । भवतीति संबोधनं वा । 'तरो बळे च वेगे
च', 'इधमेधः समित्' इत्यमरः । अल्पमेधसि 'निलमसित्-' इत्यञ्ज निलग्रहणादन्यस्मा-
दपि भवतीति वृत्तिकारोक्तः प्रयोगानुसारेणासित् । मध्येसमिन्, 'पारेमध्ये बह्ना वा' इत्य-
ञ्जयीमात्रे निपातनादित्वम् । 'क्षयः' इति वैकल्पिकत्वादजगत्वाः । पराभवितुं, 'शक्यरूप-'
इत्यक्रियार्थत्वेऽपि शक्ययोगे तुमुन् ॥

साधारणीं गिरमुपबुधनैषधाभ्यामेतां निपीय न विशेषमवाप्तवत्या ।

ऊचे नलोऽयमिति तं प्रति चित्तमेकं ब्रूते स चान्यदनलोऽयमितिदमीयम् ॥

साधारणीमिति ॥ उपबुधनैषधाभ्यामग्निलभाभ्यां साधारणीं समामेतां गिरं निपी-
याकर्ण्य इदमीयमनयोः संबन्धिने विशेषं सारतम्यं नावाप्तवत्या अज्ञातवत्या मैत्र्याः पुरोवर्तिनं
तं प्रति एकं चित्तं मनः अयं नल इत्युचं । अन्यदपरं चित्तं अयमनल इति ब्रूते स नलका-
विरिक्तो बह्वित्यकवयत् । युगपदालोचनस्मृतिप्रसङ्गान्मनसः प्रतिशरीरमेकत्वस्य साधितत्वा-
देकसिद्धापि मनसि क्रियामेदादवस्थान्तरप्राप्तेर्भेद इवोपचर्यते । यद्वा-एकमेव तं पुरोवर्तिनं

क नल इति प्रत्युच्ये । अकारप्रत्येधानलोऽयमिति ज्ञेयमिति स्म मनः । तथा—अयमन्तान्धैरिणो
यति अवच्छेदमतीत्यन्वदः स नासौ नलश्च अन्यदनल इति ज्ञूते स्म । अत्र व्याख्याने प्रथम-
कममग्नोऽपि न भवति । एकस्य द्वैरूपादिरोभाभासश्च । 'शोचिष्केश उषर्बुधः' इत्यमरः ।
उषसि बुधश्चे इति उषर्बुधः । 'इगुपभ—' इति कः । 'अहराशीनाम्—' इति रेफः । 'तुल्यार्थः—' इति
तृतीया । 'अन्यद—' इति पक्षे कः । समानं धारणनस्य साधारणम् । अनेकं प्रत्यविशिष्टवन्वम् ।
पृषोदरादिः । ततः श्रिया 'पादार्पाभ्यां च' इत्यत्र 'आमोप्रसाधारणादब्' इति वक्ष्यादभि
वीप् । वाप्रकरणाच्च साधारणभूमिरित्याद्यपि षट्ते । इदानीयम्, लयादित्यात् 'इदानीम्' ॥

एतादृशीमथ विलोक्य सरस्वती तां संदेहचित्रभयचित्रितचित्तवृत्तिम् ।
देवस्य सनुमरविन्दविकासिरदमेरुद्विद्य दिक्पतिमुदीरयितुं प्रचके ॥ १५ ॥

एतादृशीमिति ॥ अथ सरस्वती अरविन्दविकासिनः कमलविलासकरा रमयाः किरणा
मस्य देवस्य रवेः सनुं दिक्पतिं दक्षिणदिशः पति, अन्येषां पुत्राणां दिक्पतित्वाभावाद्यममुद्विद्य
वदीरयितुं वक्तुं प्रचके आरेमे । किं कृता—एतादृशीमुक्तसंशयास्वशीभूताम् । तथा—नल-
निश्चयाभावात्संदेहः, तुल्यरूपदर्शनाद्देव्युत्पत्तिवैचित्र्याद्वा चित्रम्, नलनिश्चयाभावाच्चलप्राप्ति-
विप्राज्ञासः तैः संशयाध्यवसायैः चित्रिता नानाविधा कृता चित्तवृत्तिर्यस्याः सा एवंविधा तां
भेदां विलोक्य । 'चित्तभित्तिम्' इति पाठे चित्तमेव भित्तिर्यस्याः । भित्तो हि चित्रं युक्तमि-
त्यर्थः । एषेव दृश्यत इति, 'लयादिषु दृश्य—' इति कवि 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वे 'दिङ्मा—'
इति वीप् एतादृशी ॥

दण्डं विभर्त्ययमहो जगतस्ततः स्यात्कम्पाकुलस्य सकलस्य न पङ्कपातः ।
स्ववैद्ययोरपि मद्व्यवदायिनीभिरेतस्य रुग्भिरमरः किमु कश्चिदस्ति ॥ १६ ॥

दण्डमिति ॥ अहो संशोभने, अयं नमो दण्डं स्वायुषं विभर्ति । तत्तत्समादेतोः पुरा-
णादिदर्शनेन कम्पाकुलस्य पापनीरोः सकलस्य जगतो भुवनस्य पङ्कपातात्पातो भुवनं न
स्याद्भवेत् । पङ्के महारौरवादी नरके वा । एतद्रूपात्पार्थ कोऽपि न करोतीत्यर्थः । अहो आश्च-
र्यम् । अग्नौ यद्वि धारयति अग्नस्य च कम्पमानस्य कर्दमपातो न भवतीत्यसंगतेः । तथा
—चिकित्सासमर्थयोः स्ववैद्ययोर्दण्डयोरपि मद्व्यवदायिनीभिः नवैष्यं कुर्वाणभिः एतस्य
रुग्भिः प्राणिकर्मविपाकदर्शनेनानेन प्रेरिताभिः पीडाभिः न म्रियत इत्यमरः । कश्चित्कमस्ति ।
अपितु न कोऽप्यस्ति । कर्मजरोणां ताभ्यामप्यचिकित्सत्वादित्यर्थः । स्ववैद्ययोरिति नाम
रुजापनवनशामर्थ्यसंभावनासूचनार्थम् ॥

नलपक्षे—अयं नलोः दण्डं शासनं यतो विभर्ति तस्मात्कम्पाकुलस्य सकलस्यापि लोकस्य
एनःपातो न भवेत्पूर्वदेहत्वाद्भवात् । अयं दण्डं चतुरङ्गैर्न्यं विभर्ति ततः शत्रुभयात्कम्पा-
कुलस्य लोकस्य दुःखपातो न भवेत् । तेन्येनैव वैरिणां निहतत्वात्लोकस्य दुःखनाश इति वा ।
सौन्दर्येण प्रसिद्धयोर्नासत्ययोरपि सर्वश्रवकारिणीभिरेतस्य रुग्भिः प्रायकान्तिनिरुपलक्षितो
देवोऽपि कश्चिदस्ति किमु । अपितु नास्ति । देवेषु माने इत्याद्येव मुन्दरतमो ताकप्यनेन
जितो यतः । ये त्वेतत्सर्पस्था रमणीयाः त एतद्रूपधारणादेन, न तु स्वमायैनेत्यर्थः ।
'पङ्कोऽस्त्री शब्दकर्दमौ', 'अस्त्री पङ्क पुमान्याम्ना', 'स्त्री रुमुना', 'सुः प्रमाणम्' इति नामरः ।
दायिनीभिरिति ताच्छीत्ये निनिः ॥

मित्रप्रियोपजननं प्रति हेतुरस्य संज्ञा श्रुतासुहृदयं न जनस्य कस्य ।
छायेद्वगस्य च न कुत्रचिदध्यगोयि तप्तं यमेन नियमेन तपोऽमुनैव ॥१७॥
मित्रेति ॥ अस्य यमस्योपजननमुत्पत्तिं प्रति संज्ञानाप्ती मित्रप्रिया सूर्यपत्नी हेतुनिमित्तं
श्रुता आकर्षिता । छायानाप्ती तु कुत्रचित् कुत्रापि पुराणादौ ईद्वगस्योत्पत्तिं प्रति हेतुः
नाध्यगामि(यि) नाभावि । किंतु दानेधरस्त्रैवेत्यर्थः । 'यमो यमी भ्रातृदेवः संज्ञायामनवा-
जयः' इति पुराणम् । अयं यमः कस्य जनस्यासुहृदप्राणहर्ता न । अपितु सर्वस्यापि प्राणहर्ता ।
अमुना यमेनैव नियमेन नक्षोपवासादिप्रतेन तपः तप्तं धर्मः कृतः । अत एवास्य सूर्यपुत्रत्वं
धर्मराजत्वं चेत्यर्थः ॥

नलपक्षे—अस्य नलस्य संज्ञा नाम श्रुतासती मित्रप्रियस्य सुहृदिष्टस्योपजननं प्रत्युत्पा-
दनं प्रति हेतुः । अस्य संज्ञा सुहृदिष्टजननं प्रति हेतुः श्रुता स्यातेति वा । पुण्यश्लोकवाच्य ।
धर्मं कस्य जनस्य सुहृन्मित्रं न । अपि तु सम्यक्परिपालनादुपकारित्वं सूर्यस्यापि
सुहृदेव । ईद्वगप्रत्यक्षदृश्या अस्य छाया कायकान्तिः कुत्रापि नरसुरोरगेषु ॥ १७ ॥
न दृष्टा । सुन्दरतरुऽयमित्यर्थः । छाया रीतिः लोकपरिपालनमित्यर्थः इति वा । अत्येव जग-
त्पालनं कोऽपि न करोतीत्यर्थः । अमुना नलेनैव यमेन ब्रह्मचर्यादिना, नियमनं नक्षोपवासेन
च तपः तप्तम् । त्वदर्थमिति शेषः । 'छाया स्यादातपामावे प्रतिविम्बाकं यथितो' । 'तप-
वान्द्रावणादौ स्यादर्थ' इति विश्वः । अध्यगामि(यी)ति इजो गाणदेशे कर्मणि विष्णु-
यमेनेति पक्षे हेतौ तृतीया ॥

किंच प्रभायनमिताखिलराजतेजा देवः पिताम्बरमणी रमणीयमूर्तिः ।
उत्क्रान्तिदा कमनु न प्रतिभाति शक्तिः कृष्णत्वमस्य च परेषु गदान्नियोक्तुः
किंचेति ॥ केवलं संज्ञास्य जननीत्येव न । किंच अन्यच्च प्रमया सीत्यावनमितं तिर-
स्कृतमखिलं राजध्वजस्य तेजो शेन सः, तथा रमणीयमूर्तिरम्बरमणिः सूर्यो देवः अस्य
पिता । अस्य यमस्योत्क्रान्तिनामिका । अथ च मरणदा शक्तिरायुधविशेषः कमनुलक्षणीकृत्य
न प्रतिभाति समर्था न भवति । अपितु सर्वमनु समर्थैव । परेष्वन्येषु जनेषु गदान्प्रयोगाभि-
योक्तुः प्रेरितः अस्य कृष्णत्वं श्मानत्वं च । परपीडाजननेनापयश इत्यर्थः । अस्य कृष्णत्वं
लोहपत्तकटिनान्तःकरणत्वमित्यर्थः इति वा ॥

नलपक्षे—प्रभावेण पराक्रमेण नमितसफलभूप्रस्तापः, अम्बरमणिः सूर्यः, इः कामः
तद्वदरमणीयमूर्तिः, देवो राजा शीरसेनोऽस्य पिता । देवो विजिगीषुरिति वा । अम्बरमणी-
भिर्वस्त्ररजैः कृत्वा रमणीयमूर्तिरिति वा । मणीशब्द ईद्वन्तोऽपि । अन्येति संबोधनम् ।
रमणीनां स्त्रीणां रमणयोग्या मूर्तिर्यस्येति वा । अस्य शक्तिरायुधविशेषः कं वैरिणमनूकान्ति-
दा मरणप्रदा न प्रतिभाति । अस्य शक्तिः सामर्थ्यं कं यममनूकान्तिदा मरणप्रदा न
प्रतिभाति । अपितु संभाव्यत एव । यमादन्वेषां अर्थं तस्याप्यस्माद्भयम् । शरत्वातिसयो
षोष्यत इति वा । तथा शत्रुषु गदां शस्त्रविशेषं प्रयोजुरस्य कृष्णत्वं देवकीनन्दनत्वम् । गदा-
युद्धप्रावीण्याच्छ्रीकृष्णसमानत्वमित्यर्थः । परा जाकृष्टा ह्युत्सवन्निनो गदा रोगाः दुःसहबाण-

जनिताः पीडा इति नावत् । तानर्धद्विषु प्रमोक्तस्य कृष्णत्वमर्जुनत्वम् । बाणयुद्धप्रवीणार्जुन-
तुल्योऽयमित्यर्थः इति वा । 'रामा प्रमो वृषे चन्द्रे यदो क्षत्रियराजयोः', 'को ब्रह्मात्मानिला-
केषु क्षमने सर्वनाम्नि च', 'शक्तिर्बले प्रभावाद्दौ शक्तिप्रहरणान्तरे' इत्यादि विश्वः ॥

एकः प्रभावमयमेति परेतराजौ तज्जीवितेशधियमत्र निधत्स्व मुग्धे ।

भूतेषु यस्य कलु भूरियमस्य वश्यभावं समाश्रयति दन्तसहोदरस्य ॥१९॥

एक इति ॥ अयं एकः परेताः प्रेतालोपां राजौ पट्टौ विपत्ते प्रणार्थं सामर्थ्यं एति
तत्तस्माद् अत्रास्मिन्निवितेशमिषमन्तकबुद्धिं कुर्व । हे मुष्ये, उभयोर्भेदमजानाने संज्ञागर्भ-
जातत्वाद्दृष्टसहोदरसमाधिप्रातुः यस्य यमस्य भूतम् गुरि प्रचुरं भूतं वदवभावगभीरनरं
सनाधयति प्राप्नोति । प्राणिषु मध्ये प्रचुरं भूतं यस्य यमस्य वशि वशवर्ति सत् अभावं विना-
शमेवाभयतीति वा । सुसुखः कृतिपये, तदपेक्षया भूतानां प्रातुर्यम् । सत् निश्चये । सर्व-
प्राणिनाम् एतदधीन इति निश्चयेनायमन्तक इति किं न जानासीत्यर्थः ॥

नलपक्षे—पराय इतरे आत्मीयाश्च तेषामाजिः । पराभ्रेष्टांकोजस्विनोऽपि इतरयन्ति
 श्रोत्रीयसः कुर्वन्ति ये तेषामाजिरिति वा । परा उत्कृष्टा वा इतरेषां वैरिणामाजिरिति वा ।
 तस्मां क्वं नल एक एव प्रभावमेति । तथा—भूतेषु पृथिव्यस्तेजोवाय्वाकाशेषु मध्ये इयमि-
 त्त्वमिनयेन सकला भूः सौन्दर्येण दमप्रदोदरसाशितुल्यस्य यस्यास्य वश्यत्वमाश्रयति ।
 तत्तत्साम्मुख्ये सुन्दरि, अस्मिन्प्राणेशगुणि निषेहि । तथा—समा सधीका त्वं यस्य एतद्वरणे
 प्रयत्नं कुरु । एवंविधः शूरः प्रमुखाक्षियुक्तः । सुन्दरश्च कोऽपि नास्तीत्येवमेव वृणीष्वेति
 भावः । इतराश्चादत्तवो 'तत्करोति—' इति णिचि पचाद्यन्वि गिलोपः ॥

गुम्फो गिरां शमननैपधयोः समानः शङ्कामनेकनलदर्शनजातशङ्के ।

चित्ते विदर्भवसुधाधिपतेः सुताया यत्तिर्ममे खलु तदेष पिपेय पिष्टम् ॥२०॥

गुम्फ इति ॥ शमननैपथयोगेन न लोषिते समानस्तुत्यः पूर्वाको विरा गुम्फो देव्या
 नाणीसंदर्भः विदर्गवस्तुपाधिपतेः सुताया नैम्याधिते यच्छब्दा संशयं निनेमे तत्काल निमित्त
 एष पिष्टं पिपेय । चूर्णेनैव चूर्णितकानिति दृष्टान्त इत्यर्थः । चूर्णेचूर्णेन यथा हृया तथैदम-
 पीत्यर्थः । किंभूते चित्ते—अनेकेषां नलानां दर्शनेन जातशब्दे उद्भूतसंशये । 'गुम्फः
 स्वाद्गुम्फने' इति विधेः ॥

तत्रापि तत्रभवती भृशसंशयालोरालोक्य सा विधिनिषेधनिवृत्तिमयाः ।

पाद्यःपतिं प्रति धृताभिमुखाङ्गुलीकपाणिः क्रमोचितमुपाक्रमताभिवातुम् २१

तत्रेति ॥ तत्रभवती पूज्या सा भगवती सरस्वती कमोषितं कमप्राप्तं, परिपाटीयोग्यं
नया तथा वा, अभिघातुं शक्नुमनाकमतः । किं कृत्वा—तत्र यमेऽपि नृक्षमस्यैवं संशयालो-
चंदिहानाया अस्या भैरव्या विधित्तिपेक्षाभ्यां सकाशाच्चिह्नं प्रकृतिनिवृत्त्योरभाकमालोक्य ।
किमुक्ता—पायसां पयसां पति प्रमुं वरुणं प्रति हृतोऽवस्थापितोऽभिमुखाहुलीकः संयुगाकर-
शास्त्रः पायिर्यया । तत्रभवच्छब्दः पूजार्थः । अहुलीक इति, 'नष्टतत्त्व' इति कप् । उपाक्रमत,
'प्रोपाभ्याम्' इति तद् । अभिघातुं, कमयोगे 'शकृत्' इति तुमुन् ॥

३ 'अत्र साधवृशङ्कोपादे विष्टोपगवानवादीवोरेकप्राप्तमनेन सङ्गदपक्षेपादसंभवस्तुसंशङ्गी
साधयार्थेवृत्तिनिर्देशनालंकारः' इति जीबानुः ।

या सर्वतोमुखतया व्यवतिष्ठमाना यादोरणैर्जयति नैकविदारका या ।
एतस्य भूरितरवारिनिधिश्चमूः सा यस्याः प्रतीतिविषयः परतो न रोधः २२

येति ॥ एतस्य वरुणस्य भूरितरा वारिनिधयः समुद्रा यस्यां सा चमूर्जयति सर्वोत्कर्षेण
वर्तते । सा का—यस्याः परतो रोधः परं तीरं प्रतीतिविषयो दम्भोचरो न । सेनायां समुद्रा-
णामपि मिळितत्वात्परं पारं न दृश्यत इत्यर्थः । सा का—या सर्वतोमुखस्य जलस्य भावेन
व्यवतिष्ठमाना व्यवस्थिता । जलमयीत्यर्थः । सा यादोरणैर्जलजन्तुशब्दैस्तात्सङ्गामेवा उपल-
क्षिता । तथा—या नैकविदारका अनेककूपका । नैकान्विदारयति नैकविदारः कस्य उदकस्य
आग आगमनं यस्यां सा । स्ववेगेन सर्वनाशकरमुदकं यस्यामस्तीत्यर्थे इति वा । या नैकवि-
दारं कं यस्यामेवंभूता वा । यस्याः परतो वैरिणोऽन्यस्माद्वा रोध आवरणं न ज्ञानगोचरः ।
निजाभिमुखस्य पश्चः कस्यापि निवारयितुमशक्यत्वादिति वा । यस्याः परतः परप्रवेशात्प्रति-
संमुखमितिर्गमनं तस्य विषयो गोचरो नरो मनुष्य अधोऽधस्तादेव । प्रवाहवेगेनाथ एव
गच्छतीति भाव इति वा ॥

नलपक्षे—एतस्य भूरीणां तरवारीणामेकधारयवनखद्धानां निधिः स्थानं सा चमूर्जय-
यते । या सर्वस्मादपि लोकात्सर्वेतेनाभ्यो वा मुखतया श्रेष्ठतया व्यवतिष्ठते । मुखशब्दो
लक्षणया श्रेष्ठवाचकः । सर्वतः सर्वदिक्षु मुखं यस्यास्तद्भावेन व्यवतिष्ठत इति वा । अनेकाने-
कदिग्ग्यापित्वात्सेनायाः प्रातुर्वं सूच्यते । यादोरणैर्षाहुयुदैर्भुजास्फालनशब्दैर्बोपलक्षिता दोर-
णैर्जयतीति वा । या यादोरणैरमुष्य शङ्कामैः सिंहनादैर्षा जयति । सेनाजयेनास्य व्यपदेशो
न । किंतु स्वयमेवासी युद्धं कुरुते । तेनोभयया नलवर्णने तात्पर्यम् । तथा—नैके विदारका
योद्धारो यस्यां सा, दोरणैः कृत्वा नैकविदारकः कागो यस्याः सेति वा । यस्याः परस्याच्छत्रोः
सकाशादोध आवरणं न ज्ञानगोचरः । केनापि रोद्धुं न शक्यत इत्यर्थः । परस्मात्प्रतीतिविषयः
संमुखमागच्छन्नरो मनुष्यः अधो हीन एवेति वा । 'पुष्करं सर्वतोमुखम्', 'कूपकास्तु
विदारकाः', 'कायो देहः', 'कूलं रोधव' इत्यमरः । व्यवतिष्ठमानेति, 'समवप्रविभ्यः स्थः'
इति तट् । अत्र ग्रन्थभूयस्त्वभयाद्याकरणं न लिख्यते ॥

नासीरसीमनि घनध्वनिरस्य भूयान्कुम्भीरवान्समकरः सहदानवारिः ।

उत्पन्नकाननसखः सुखमातनोति रत्नैरलंकरणभावमितैर्नदीनः ॥ २३ ॥

नासीरेति ॥ नदीनामिनः स्वामी समुद्रो नासीरसीमनि जलमायसेनामुखविभागे स्थितः
सन् करणभावं साधकतमत्वमितैर्गते रत्नैर्मुक्तादिभिः अलमतिशयेनास्य वरुणस्य सुखमातनो-
त्युत्पादयति । सुखजनने रत्नानि करणभूतानि । स्वामिनेऽसौ रत्नानि दत्त्वा प्रीतिमुत्पादयती-
त्यर्थः । करणे देहे भावं सत्त्वमितैः प्राप्तेः । स्वदेहोत्पन्नैरित्यर्थ इति वा । अलंकरणभूतत्वाद्-
दणदेहद्विधैरिति वा । एवंविधे रत्नैरुपलक्षितो वा । अलंकरणभावमलंकरणत्वं गतीरा एव
तैः सुखमातनोतीति वा । किंभूतो नदीनः—घनध्वनिनिविदशब्दः । तथा—भूयान्प्रचुरतरा
रीर्षपरिमाणत्वात्, सहस्रसंख्यत्वाद्वा । तथा—कुम्भीरा नक्रालङ्घान् । (तथा—)मकरा
मत्स्याविशेषास्तपुः । तथा—सहदानवारिः पुण्डरीकाक्षपुङ्गवः । (तथा—) उच्छब्द उद-
गार्थः । उद्गतानि विकसितानि पद्मानि येषु तानि काननानि तेषां सखा । तस्युज इत्यर्थः ।

उत्कृष्टा पद्मा लक्ष्मीर्वैषामेवंविधैः काननैर्युक्त इति वा । उत्कृष्टा पद्मा लक्ष्मीः स्वकन्या यस्मिन्स चासौ वनसखेति वा । श्रीविष्णोस्तत्र विद्यमानत्वाद्दक्षीणयुक्तत्वम् । नासीरसीम- पदेन तीरं लक्ष्यते, तत्र निविष्टव्यनिरिति वा । जलस्य तीरे प्रतिधातात् ॥

नलपक्षे—भूयान्वहुतरः कुम्भी गजो नासीरमुखे सेनामुखविभागे सुखमनायासेन रवा- व्शब्दान्वितारयति । किभूतः कुम्भी—वनवज्जुनिर्यस्य । तथा—समः आनुपूर्व्यां वृत्तः सलक्ष्मीको वा करः शुण्डादण्डो यस्य । तथा—दानवारिणा मदजलेन सहितः । तथा—उदूतानि पद्मकानि कुम्भस्थले पद्मविन्दुजालकानि यस्मिन्नेवंविधं नदानं मुखं तद्युक्तः । तथा—अलंकारत्वं प्राप्तं रजैः रौप्ये न । किन्तु संयुतः, 'सेनामुखं तु नासीरम्', 'नकल्लु कुम्भीरः', 'पद्मकं विन्दुजालकम्' इत्यमरः ॥

सस्यन्दनैः प्रवहणैः प्रतिकूलपातं का वाहिनी न तनुते पुनरस्य नाम ।

तस्या विलासवति कर्कशताधिता या ब्रूमः कथं बहुतयासिकता वयं ताः २४

सेति ॥ हे विलासवति भैमि, नाम क्षिरमालने । अस्य वरुणस्य का नाम वाहिनी नवी सस्यन्दनैः सवेगैर्निर्झरोद्गसद्दितैर्वा प्रवहणैः प्रवाहैः कृत्वा कूलं तीरं प्रत्यनुपातं गमनं न तनुते । अपितु सर्वापि तनोति । वयं तस्मात्ताः सिकता बालुका बहुतया प्रचुरत्वेन कथं केन प्रकारेण ब्रूमः कथयामः । अतिबहुत्वेनेत्यस्या वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । ताः काः— याः कर्कशतां काठिन्यं धिताः । कर्को जलजन्तुविशेषः तच्छतैराधिता इति वा ॥

नलपक्षे—अस्य नलस्य का नाम वाहिनी सेना सस्यन्दनैः सरथैः प्रवहणैर्वाहनैश्चा- दिभिः कृत्वा प्रतिकूला वैरिणस्तान्प्रति पातं गमनं न करोति । अपितु चतुर्विधापि सेना करोत्येव । प्रतिकूलानां वैरिणां पातं हननमिति वा । का सेना अस्य नाम क्वाति प्रतिकूला- व्शब्दान्वासयित्वा धातुमात्रं हत्वा न तनुते । सेनास्य क्वाति करोतीत्यर्थं इति वा । सवेगैः क्रोडारथैः कृत्वा वैरिणां प्रतिगमनं करोतीति वा । अनेन सेनाया निर्भयत्वं रणेऽपि क्रीडा- रपारोहणात् । कर्को श्वेताश्वस्त्रेणां शतैराधितायास्तस्या बहुतया बाहुल्येन ताः भूयस्त्वेन प्रसिद्धा बालुका वयं किं ब्रूमः । तान्भोऽपि सेना प्रचुरतरैर्यथः । तस्याः सकाशात्ता बालुका बहुतया किं ब्रूमः । बालुकाः कथमपि संख्यातुं शक्यन्ते, ता तु न कथंचिदित्यर्थं इति वा । अग्निः प्रहरणेषां ते आसिकास्त्रेषां भाव आसिकता । याः श्वेताश्वसताधिरुडास्ता आसिकताः अग्निप्रहरणान्पुरुषमिति यावत् । तान्बहुतया किं वर्णयामः । अतिबहुत्वेन वक्तुं न शक्यन्त इत्यर्थः । बहून् तयन्ते गच्छन्ति ता रक्षन्ति वा ये ते बहुतयाः ते च ते आसिकाश्च तेषां भावानिति वा । 'कर्णारथः प्रवहणम्', 'सांयात्रिकः पोतवनिक्' इत्यमरः । 'पोतः प्रवहणं स्मृतम्' इति इलामुखः । प्रवहणैः, 'कूलकः' इति ऋत्वम् । प्रतिकूलपातम्, वक्ते द्रव्यवीप्तायां 'विधिपति-' इत्यादिना वमुल् । 'तृतीयाप्रसूतीनि-' इति पाक्षिकः प्रमासः । अग्निः प्रहरणमेषाम्, 'प्रहरणम्' इति ठक् । 'अग्निनिर्ज्वलीत्यासिकाः', 'तेन रीच्यति-' इति वा ठक् ॥

शौणं पद्मप्रणयिनं गुणमस्य पश्य किंचास्य सेवनपरैश्च सरस्वती सा ।

एनं भजस्व सुभगे भुवनाधिनाथं किं वा भजन्ति तन्निमं कमलाशया न २५

शोणमिति ॥ हे गुणगे सौभाग्यवति भैमि, त्वं एनं भुवनस्य जलस्याधिनाभमधिपति-
वरुणं भजन्तु वृणीष्व । अलपतित्वमेवाह—त्वं गुणमप्रधानं सेवकं शोणं नाम नदम् अस्य
पदप्रणयिनं चरणानुरागिणं पश्य । किंचेलधिकोक्तौ । शोणोऽस्य चरणप्रणयी इति किं वक्त-
व्यम् । सा प्रतिज्ञा सरस्वती नदी अस्य सेवनपरैव चरणसेवाहनादिपरैव । पूर्वोक्ता-
परितोषे वाशब्दः । के कमलस्य जलस्य आशया आधाराः समुद्रादिपल्लवान्ताः पद्माकरा
वा तमिमं न भजन्ति सेवन्ते । अपि तु क्षीरोदादयः यस्मानुचराः, तस्य शोणाद्यनुचरत्वे का
कथा । तस्मात्सलिलपतिरवमित्यर्थः । कमलाशया जलमिच्छयेण के वा लोका इमं न सेवन्ते
सुवन्तीत्यर्थो वा । शोणादीनां तत्तदभिमानिभ्यो देवता लक्ष्यन्ते, अतस्तेषां सेवकत्वं युज्यते ॥

नलपक्षे—त्वं जगत्पतिमेनं नलं पतित्वेन स्वीकुरु । स्वीकारयोग्यत्वमेव इत्यमिति—त्वं
शोणं रक्तं गुणमस्य पदप्रणयिनं पश्य । किंच अन्यच्च—सा सरस्वती वाग्देवता सकल-
शास्त्राध्ययनाध्यापनरूपा अस्य राज्ञो नलस्य सेवनपरैव चित्तमभ्यस्थितैव । तमिमं कमलायाः
संपद आशयाभिलाषेण के वा लोका न सेवन्ते । अपि तु—धनप्राप्त्यभिलाषेण सर्वेऽपि
सेवन्त इत्यर्थः । वा अप्यर्थे । कमलाशया लक्ष्मीनिधयो धनिका अपि लोकास्तमिमं न
भजन्ति, अपि तु भजन्त्येवेति वा । अत्र प्रथमद्वितीयतृतीयविशेषणैः क्रमेण सौन्दर्यकला-
कौशल्यैश्वर्याणि योज्यन्ते । 'शोणो हिरण्यबाहुः स्नात', 'शोणः कोकनदच्छविः', 'जीवनं
भुवनं वनम्', 'विष्टपं भुवनं जगत्', 'सलिलं कमलं जलम्', 'कमला श्रीः' इत्यमरः ।
आशयाः, 'अधिकरणे शेते' इत्यञ्च ॥

शङ्कालताततिमनेकनलाचलम्बां वाणी नवर्धयतु तावदभेदिकेयम् ।

भीमोद्भवां प्रति नले च जलेश्वरे च तुल्यं तथापि यदवर्धयदत्र चित्रम् २६

शङ्केति ॥ इयं पूर्वोक्ता वाणी भीमोद्भवां प्रति लक्ष्मीकृत्य । भैम्बा इति नावत् । अनेक-
नलाचलम्बां नानानैपथ्यविषयां शङ्कालतातति संशयवल्लीपरम्परां न वर्धयतु तावत् पूरयतु
तावत् । अपितु पूरयत्येव । नवा ऋद्धिर्यस्याः सा नवर्धि । नवर्धिकरोतु नवर्धयतु । भैमी
प्रति संदेहपरंपरां नूतनसमृद्धिमतिवद्धा करोम्वित्यर्थ इति वा । तावच्छब्दोऽनुमतौ, अव-
धारणे वा । यतः—अमेरिका विशेषप्रतिपादनमनुवर्तते । समानभर्मदर्शनादि संशय उप-
पद्यते, विशिष्टभर्मदर्शनात्तु व्यावर्तत इत्यर्थः । नक्षत्रत्रय विषये चित्रं नास्ति, तथापि नले
जलेश्वरे च तुल्यमेककालं यत् संशयवल्लीपरम्परामवर्धयत्पूरयति स्म । अत्र विषये चित्रमा-
श्रयम् । नहि विषयस्यैव संदिहानत्वमुपपद्यते । यतो लोके दूरस्थिते पुरुषे पुरुषत्वं स्वाशुर्वं
वाऽनुपलभ्य, कर्त्तव्यमात्रं स्थाणुवाधर्म्यमुपलभ्य तदस्यः स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संदिग्धे ।
नतु पुरुष एवात्मानमूर्ध्वमवलोक्य अहं वा स्वाशुर्वेति । तस्माजलजलेश्वरविषयो भैम्बाः
संशयो बुधः । विषयभूतयोरेव तु संशयो महदाश्चर्यमिति भावः । विरोधपरिहारस्तु—तुल्य-
कालं यथाक्रमं नले शं मुखम्, जलेश्वरे कालतातति कालिमातिघनं पूरयति स्म । तथाहि
—यदि देवी एनं नल एवायमित्यकथनिष्पत्त्या मय्यनुरक्ता भैमी मामकप्रमेयेनमेववावरी-
ष्यत् तत्तु देव्या न कृतं वरुणलेपेण वर्णितत्वादिति नले मुखं जनितम् । यदि वाणी न

नल एवायमित्यकथयिष्यत्तदा नलबुद्ध्या भैमी मामेवावरीष्यत्, तत्तु तथा न कृतं मच्छेपेणैव
वर्णितत्वादिति विषादाद्वरणे कालिमात्रिणयो जनितः, कालताततिरप्यनेकनलावलम्बिनी
चतुर्णामप्यवरणात् । अथ च—मत्संदेहाद्वरणं भजेत्, नलसंदेहान्मां भजेदिति क्रमेण
नलवरणयोः संशयपरम्परां पूरयति स्म । अनेकनलावलम्बां भैम्या संशयवलीपरम्परां न
कर्षयतु न छिनत्तु । 'वर्षेष् पूर्तिच्छदोः' । यतो—विशेषमप्रतिपादयन्ती । या हि छेदा-
समर्था छुरिकादिः साऽनेकतृणविशेषावलम्बनां लतातति न छिनति इति माध्वयम् । तथापि
भैमी प्रति नले च प्रलेखरे च संशयवलीपरम्परानेककालमेव वदच्छिनत्तचित्रम् । या हि
न छिनति सा छिनतीति चित्रमिति भावः । मत्संदेहादेनं भैमी भजेदिति नलभ्रान्तिः ।
नलसंदेहान्मां भजेदिति वदयभ्रान्तिः । वरणवाचिशब्दसद्वावाच्छ्लेषवकोक्त्यादिज्ञानवतुरा भैमी
वरणं न वरिष्यतीति निश्चयेन नलभ्रमनाशः । नलेऽनुरक्ता भैमी मत्प्रतिपादकशब्दसद्वावाग्नां
न वरिष्यतीति निश्चयेन वरणभ्रमनाश इति वा । विशेषमप्रतिपादयन्ती वाणी सरलती वा ।
देव्या नामग्राहमहं वर्णितः, अतो मां वरिष्यति न वेति वरणस्य संदेहो गतः । इदानीमव-
शिष्टोऽश्वमेव मध्येवानुरक्तेति मां वरिष्यति न वेति नलसंदेहो गत इति भाव इति वा ।
इत्यादि व्याख्याविशेषो विचार्याङ्गीकरणीयः ॥

बालां विलोक्य विबुधैरपि मायिभिस्तैरच्छिन्नामियमलीकनलीकृतस्यैः ।
आह स्व तां भगवती निषधाधिनाथं निर्दिश्य राजपरिषत्परिवेषभाजम् २७

बालामिति ॥ इयं भगवती सरलती निषधाधिराजमुद्दिश्य तां बालां भैमीमाह
सोवाच । किं कृत्वा—तां भैमी अलीकनलीकृतस्यैरसत्यनैषवीकृतात्मभिर्मायिभिश्चलपरैरपि
तैर्विबुधैर्देवैरच्छिन्नामप्रतारितां विलोक्य । किभूतं नलम् । राज्ञां परिषत्सभा तस्याः परि-
समीपे वेधं शृङ्गारं भजति तम् । 'परिवेष-' इति पाठे परिवेष उच्यते । बालामपि,
विबुधैरपीत्यपि समग्रं संवध्यते । बाला हि प्रतार्यते, इयं बालापि न प्रतारिता तेष्वेकस्या-
प्यवरणात् । ये च विबुधा ज्ञातारस्तै मायिनः सत्ताः । कथं मायिभिरपि बालापि न प्रता-
रितेत्यन्वयार्थम् । राजपरिषदः परिवेषरूपणाजलस्य चन्द्रत्वं जनितम् । परिषत्, 'सहि-
रप्रतेः' इति पत्वम् ॥

अत्याजिलब्धविजयप्रसरस्त्वया किं विज्ञायते रुचिपदं न महीमहेन्द्रः ।
प्रत्यर्थिदानवशताहितचेष्टयासौ जीमूतबाहनधियं न करोति कस्य ॥ २८ ॥

अत्याजीति ॥ त्वया महता महेन्द्रो नलः किं न ज्ञायते, अपि तु विशेषेण इत्यादिभ्यो
भेदेन सत्यत्वेन जानीहीत्यर्थः । किंभूतः । अतिशयेन आजौ सङ्ग्रामे, अतिसमिते वा आजौ
बन्धः प्राप्तो विजयस्त्वारिपराभवस्य प्रसरो बाहुल्यं येन । तथा—हरेरनुगस्य कान्तेर्वा
पदं स्थानम् । तथा—असौ अर्थिनमर्थिनं प्रतीति प्रत्यर्थि वा दानवशता दानपरता तथा,
दूषेणार्थिनं प्रत्येव वा वसतया जितेन्द्रियतया वा आहिता कृता वा चेष्टा याचकानुकूल-
व्यापारः तेन परदारदर्शनादिनिवृत्तव्यापारेण च जीमूतबाहनस्य अर्थिहेतोः प्राणानपि तुणव-
हत्तो राजविशेषस्य धियं बुद्धिं दानातिशयेनाधिरतञ्जतया च जितेन्द्रियतया च किमयं
जीमूतबाहन इति धियं कस्य न करोति दानश्रुत्वादिवयमस्य सूचितम् । प्रत्यर्थिनो वैरिणो

यन्ति प्रत्यर्चिता अनाः प्राणा येषां ते अविश्रायः ते यथा अधीना यस्य तस्य भावस्यता
तथा कृत्वा कृता या चेष्टा तथा शत्रुवशीकरणव्यापारेणेन्द्रबुद्धि कस्य न करोति । अपितु
सर्वस्यापि करोति । इन्द्रो यथा शत्रुवशीकरोति तथायमपीति वा ॥

इन्द्रपक्षे—अयं महेन्द्रः त्वया किं न विज्ञायते । अपितु—इन्द्रत्वेन निवेद्यः । किंभूतः
—अतिशयित आजिः सङ्ग्रामो यस्य । तथा—लब्धो विजयेनार्जुनेन कृत्वा प्रसरो वंश-
विस्तारो येन । ततः कर्मधारयः । ‘प्रसवः’ इति पाठे नलपक्षे—जबलाभः । इन्द्रपक्षे—
लब्धो विजयोऽर्जुनो, विजयत इति विजयो जयन्तो वा, प्रसवः पुत्रो येन । तथा—रुचि-
पदं तेजःस्थानम् । तथा—मही उत्सववान् । तथा—अयं प्रत्यर्चितां दानवानां शतेष्वह्निवा
प्रतिकृता चेष्टा, अहितस्य शत्रोर्वा चेष्टा शत्रुत्वकृतः तज्जाशकरो व्यापारस्तेन इन्द्रबुद्धि कस्य न
करोति । अथवा—अयं महेन्द्रस्त्वया किमित्यस्याजि केन हेतुना त्यक्तः । अयं न विज्ञायते
विज्ञ इवाचरति विज्ञायते एवंभूतो न भवति । अपितु विद्वानेवेत्यर्थः । तथा—रुचिपदं
कान्तिस्थानं न तथा—मही नेति नवावृत्त्या काका व्याख्येयम् । एवंगुणविशिष्टस्य परित्यागे
किञ्चिदपि कारणं न पद्वाम इति भावः । महेन्द्रस्त्वया विज्ञाय किमित्यस्याजि उचितमेव
कृतमित्यर्थः । किम् प्रक्षे संभावनायां वा । त्यागे कारणमाह—लब्धो विना पक्षिणा गच्छे-
नाश्रुताहरणसमये जयस्य प्रसरो विस्तारो यस्य । गच्छेन पराजित इत्यर्थः । तथा—अरुचि-
पदमनुरागस्थानम् । तथा—नमही उत्सवरहितः सदा दैत्यभवात् । अरुचिस्थानं महेन्द्रः
त्वया किं न विज्ञायते अपि तु ज्ञात एव । यतः—अस्याजि त्यक्त इति वा । अस्मिन्पक्षे
नमहीत्यत्र नम आश्रुतिः । अतिशयितरणे लब्धो विना जयप्रसरो गच्छेति वा । ‘विजयस्तु
जये पार्थे’ इत्यमरः । विज्ञायते, ‘उपमानावाचारे’, ‘कर्तुः कथम्’ ॥

येनामुना बहुविगाढसुरेश्वराध्वराज्याभिषेकविकसनमहसा बभूवे ।
आवर्जनं तमनु ते ननु साधु नामग्राहं मया नलमुदीरितमेवमत्र ॥ २९ ॥

येनेति ॥ येनामुना नलेन बहुतिशयेन विगाढः सेवितः सुरेश्वरस्यान्वा मार्गः त्रिलोकी
प्रतिपालनलक्षणो येन । तथा—राज्ये योऽभिषेको मङ्गलज्ञानं तेन कृत्वा विकसनमहो यस्य ।
एवंविधेन बभूवे जातम् । पूर्वेण कर्मधारयः । बहुवारं सेवितो देवेन्द्रेण मार्गो लोकपालन-
प्रकारो यस्मैति वा । पञ्चात्कर्मधारयः । इन्द्रेण लोकपरिपालनमस्याच्छिन्नमित्यर्थः । ननु
मैमि, अत्र पञ्चसु मध्ये स्वयंवरे वा नामग्राहं नाम गृहीत्वा एवममुना पूर्वोक्तेन प्रकारेण
मयोदीरितमुक्तं तं नलमनुलक्षीकृत्य ते तव आवर्जनं पतित्वेनाज्ञाकरणं साधु शुभम् । सल-
नलमेनं सर्वथा घृणीष्वेति भावः ।

बद्धिपक्षे—येनानेन बह्विनाऽनेकवारमनुभूतो यः सुरेश्वराध्वरेषु देवेन्द्रवक्ष्येष्वाज्याभिषेको
धृताह्वस्तेन कृत्वा विकस्वरतेजसा जातम् । बहु वारंवारं विगाढ आवर्तितः ‘इन्द्र आयाहि’
इत्यादिना आहुतः सुरेश्वरो यत्र तादृशेषु यानेष्वज्याभिषेकस्तेन कृत्वा विकस्वरतेजसा जात-
मिति वा । ननु मैमि, अत्र पञ्चसु मध्ये नाम गृहीत्वा एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मयोक्तं तं अनलमग्निं
प्रति ते वर्जनं साधु । अपि तु न साधु । आ इति लोके । आवर्जनं पतित्वेनाज्ञाकरणं साध्विति
वा । नु मैमि, तमनु ते वर्जनं न साध्विति वा । पूर्वोक्तेन सर्वदा पराजयभोजनेनैव परियुष्टोऽ-

यमिति व्यागः सूचितः । तथा—ननु भैमि, मया नाम गृहीत्वा कथितमनलं नलान्धं, अथ च—यद्विमाने ते वर्जनं साधु भद्रम् । आ हर्षं । नु भैमि, तमनु ते आवर्जनं सामस्तेन वर्जनं न साधु, अपितु साधेवेति वा आ आवर्जनं सामस्तेनाङ्गीकरणं तप न साधु, किंतु वर्जन-
नेव साध्विति वा । नामग्राहम्, 'द्वितीयायाम्' इत्यनुवृत्तौ 'नाद्र्वादिधिप्रहोः' इति णमुत् ॥
यच्चण्डिमारणविधिव्यसनं च तत्त्वं युष्माशयाश्रितममुष्य च दक्षिणत्वम् ।
सैपानले सहजरागभरादमुष्मिन्नात्मानमर्पयितुमर्हसि धर्मराजे ॥ ३० ॥

यदिति ॥ चोऽवधारणे । यच्च चण्डिमा कूरत्वं रणविधौ सङ्गतमधिधाने । व्यसनमेव
वैरिणो विगतासुकरणमेवेत्यर्थः । सर्वानपि वैरिणो मारयत्येवेति भावः । रणविधौ व्यसनमिव
व्यसनम् । यच्चण्डिमा कौर्यम्, यच्च रणकमेति व्यसनमिति वा । सा एषा त्वं अमुष्माशयम-
भिप्रायमाश्रितं मनसि स्थितं दक्षिणत्वं सरलत्वं च तत् सर्वं बुद्ध्वा ज्ञात्वा, (शत्रुं) पाणि
आश्रितं दानशूरत्वं वा ज्ञात्वा, धर्मसहिते राजनि धर्मेण राजमाने वा अमुष्मिन्मूले सहजराग-
भरादकुत्रिमागुसयबाहुल्यादात्मानमर्पयितुं योजयितुमर्हसि न । अपि तु योग्या भवत्येवेति
वा । सर्वथाऽयं वरणीय एव त्वेवेति भावः । एतेन शूरत्वशालुत्वधार्मिकत्वावन्त्योक्तानि ॥

यमपक्षे ॥ हे चण्डि कोपने, यत् न अमुष्य यमस्य मारणविधिव्यसनं प्राणिप्राणहरण-
शीलत्वं आशया दिशा च दक्षिणत्वमाश्रितं तत्तत्त्वं निरुपाधिकृतं ज्ञात्वा सैषा त्वं अनले
नलान्वस्मिन् नलसदृशे आस्मिन्धर्मराजे यमे अकुत्रिमप्रेमरसबाहुल्यात्संयोजयितुमर्हसि ।
सर्वप्राणा एतदधीनाः, दक्षिणदिक्पतित्वात् तस्मादादरणीय इति भावः । चण्डि नलान्वना-
मधैयध्वणमात्रात्कोपने । सर्वदा सर्वप्राणिप्राणहरणमेव व्यसनं दोषं अमुष्य दिशा दक्षिणत्वं
छलेन सरलत्वमुदारत्वं चाश्रितं न त्वनेतेत्यर्थः । तत् सर्वं तात्त्विकं बुद्ध्वा सैषा त्वं नलादन्व-
स्मिन् अस्मिन्नात्मानं योजयितुं योग्या न भवसि । अमुष्य यत् नाशणविधिव्यसनं तत्
तत्त्वं सर्वं, दक्षिणत्वं तु दिगाश्रितं दक्षिणदिक्पतित्वात् । दक्षिण इति देशनिमित्तात्
समाख्या, तदेतद्बुद्ध्वा सैषा त्वं आत्मानमर्पयितुं न अर्हसीति वा योजना । एवंविधो न वर-
णीय इति भावः । अन्यथा कारणम्—असहजरागभरात् असहजानुरागबाहुल्याच्चेत्यर्थः ।
यत्रानुरागो नास्ति स न वरणीय इति भावः ॥

किं ते तथा मतिरमुष्य यथाशयः स्यात्स्वत्पाणिपीडनविनिर्मितयेऽनपाशः ।
कान्मानवानवति नो भुवनं क्षरिणून्नासावमुत्र नरता भवतीति युक्तम् ३१

किमिति ॥ अमुष्य नलस्य आशयोऽभिप्रायः तच्च पाणिपीडनस्य पाणिमद्वयस्य विवि-
र्हितये निष्पत्तये अनपाशः अपमता वाशा यस्मादपाशः एवंविधो न भवतीत्यनपाशः तत्परो
यथा स्यात्तथा किं ते मतिर्बुद्धिः । किञ्चन्दः संभावनायाम् । यथायं त्वद्वरणागामिलापसहि-
तन्तःकरणो भवेत्तथा त्वं प्रागेव कश्चित्सीति गम्यत इत्यर्थः । असौ नलो भुवनं जगत्
क्षरिणून्सर्वरजशीलान्वान्मानवानामुष्मान् नोऽयति रक्षति, अपितु सर्वानप्ययमेव रक्षति ।
गन्तवानभिमानो नलः काश्च रक्षतीति वा । तस्मादमुत्र नले भवती रता नेति न युक्तम् ।
किञ्चस्मिन्मता भवेत्यर्थः । असौ ना पुरुषश्रेष्ठः अतो वरता पुरुषश्रेष्ठतममुत्र भवतीति युक्तं
न त्वेतेष्वित्यर्थ इति वा । असौ ना, अमुष्य भवती रता नेति युक्तं, अपि तु नेति वा ।

असौ ना पुरुषश्रेष्ठः, अतोऽमुत्र भवती रतानुरकेति किं न युक्तं, अपि तु युक्तमेवेति वा । भवतीति संयुतिर्वा ॥

वरुणपक्षे—अमुष्ण वरुणस्य शत्रुः पाणिनेन प्रकारेण त्वत्पाणिग्रहणनिष्पत्तयेऽनपाशः न विद्यते पाशो यस्मिन्नेवंविधः पाशरहितो यथा भवेत्तथा ते बुद्धिः किम् । किं प्रश्ने । पाशं त्यक्त्वा त्वत्पाणिग्रहणं करिष्यतीत्यर्थः । त्वत्पाणिग्रहणनिष्पत्तयेऽस्य शत्रुः करः स्यात् पाशो न । त्वत्पाणिग्रहणं शयेन करिष्यति पाशं त्यक्ष्यतीति भवं मा यासीरित्यर्थ इति वा । असौ भुवनमुदकं तत्संचरणशीलान्मनुष्यान्काशोऽवति । अपितु जलप्रविष्टान् मृदनादिप्रमादाद्वरुण एव रक्षति । उदकसंचरणशीलान्मनुष्यान्काशो अवति । अपितु रक्षतीति वा । नोऽस्माकं भुवनं पृथ्वी-
लोकः तत्र संचरणशीलान्मनुष्यान् कादुदकादेतुभूतादक्षति । सर्वेषां मुदकं जीवनमिति वा । अनुत्र भवती न रता नानुरकेति न युक्तम् । अमुत्र नरता मनुष्यत्वं न भवतीति युक्तम् । देवोऽयमित्यर्थ इति वा । अमुत्र नरता नलत्वं न भवतीति युक्तमिति वा । असौ ना न पुरुषो न भवति, अतोऽमुत्र भवती रतेति युक्तं अपि तु नेति वा, अमुत्र भवती न रता नानुरकेति न युक्तं, अपि तु युक्तमेवेति वा ॥

श्लोकादिह प्रथमतो हरिणा द्वितीयाज्जमध्यजेन शमनेन समं तृतीयात् ।
तुर्याश्च तस्य वरुणेन समानभावं सा जानती पुनरचादि तथा विमुग्धा ३२
श्लोकादिति ॥ इह चतुर्षु 'अलाजि-' इत्यादिश्लोकेषु मध्ये 'अलाजि-' (१३।२८)
इति प्रथमतः श्लोकाद्वरिणा इन्द्रेण समं सह, 'येनामुना—' (१३।२९) इति द्वितीयाच्छ्लोका-
ज्जमध्यजेनाग्निना सह, 'यच्चण्डिमा—' (१३।३०) इति तृतीयाच्छ्लोकाच्छमनेन यमेन सह,
'किं वे—' (१३।३१) इति तुरीयाच्छ्लोकाद्वरुणेन सह, तस्य नलस्य समानभावं तुल्यस्वत्वं
जानती अत एव विमुग्धा विशेषेण भ्रान्ता भैरी तथा देव्या वक्ष्यमाणं पुनरवादि ॥

त्वं याऽर्थिनी किल नले न शुभाय तस्याः क स्यान्निजार्पणममुष्य चतुष्टये ते ।
इन्द्रानलार्थमतनूजपयःपतीनां प्राप्यैकरूप्यमिह संसदि दीप्यमाने ॥ ३३ ॥

त्यमिति ॥ या त्वं किल नले विषमेऽर्थिनी सामिलाया तस्मात्ते तव अमुत्र नले निजा-
र्पणं स्वसमर्पणं शुभाय कल्याणाय तुष्टये च संतोषाय च क न स्यात्कुतो न भवेत्, अपितु
स्यादेव । किंविधेऽमुत्र—इन्द्रानलार्थमतनूजो यमस्य पयःपतिर्वरुणयैतेषामैकरूप्यं
सारूप्यं दिक्पालांशत्वात्सारूप्यत्वं प्राप्य इहास्यो संसदि सभायां दीप्यमाने । तस्मादयं वर-
णीय इत्यर्थः । अथवा—या त्वं नले न सामिलाया, तस्यास्तवामुत्र नले निजार्पणं शुभाय
कुतः स्यात्, अपि तु न कुतोऽपि । किमिलत आह—इन्द्राग्निमवरुणानां चतुष्टये ऐक्य-
रूप्यं नलसारूप्यं प्राप्य इह सभायां ज्वलति सति । एतान्प्रसन्नानकृत्वा यजलवरणं तच्छु-
भाय न भवेदेव, शापं दास्यन्तीत्यर्थ इति वा । या त्वं नले विषमेऽर्थिनी एवं वर्ण्यमान-
त्येनं नलं न वृणोषि । यतः—तस्मात्ते नलसारूप्यं प्राप्य इह सभायां प्रकाशमाने इन्द्रादीनां
चतुष्टयमध्ये क कस्मिन् इन्द्रेऽग्नी यमे वरुणे वा निजार्पणं शुभाय सारूप्यम् । यया बहुधा
प्रोच्यमानाऽपि यजलं न वृणुषे तर्हि तेषु सुन्दरतमेषु चतुर्षु मध्ये कं वृणुष इति कथम् इत्यर्थ
इति वा । अनेनाग्नेन्द्रादयो वर्तन्ते न वेति संदेहो निरस्तः । परं तु के ते कथं नल इति

विशेषो नोक्तः । अत्रेन्द्रादीनां चतुर्णां त्यागोऽपि प्रतीयते । या त्वं नलेऽर्धिनी, तस्याः ते नलस्वरूपतां प्राप्य इह समायां दीप्यमान इन्द्रादिचतुष्टये निजार्पणं शुभाव क स्यात् । अपितु न कुतोऽपि । या ह्यन्यत्रानुरक्ता, तस्या अन्यत्र निजार्पणे शुभं कथं भवेत् । अन्यथा नलरूपधारणादेते प्रकाशन्ते न त्वेषां सहजं सौन्दर्यमस्ति । अतोऽप्येते न वरणीया इति भावः ॥
देवः पतिर्विदुषि नैष धराजगत्या निर्णायते न किमु न त्रियते भवत्या ।
नायं नलः खलु तवातिमहानलामो यद्येनमुज्जसि वरः कतरः परस्ते ॥३४॥

देव इति ॥ हे विदुषि श्रेयोकिनातुरीपरिज्ञानचतुरे भैमि, एष पुरोक्ता देवः स्वर्गे कीडाकारी अमरश्च धराजगत्या भूलोकस्य पतिः पालयिता न किंतु अर्धात्स्वर्लोकस्य पतिरिन्द्र-
स्वया किमु किमिति न निर्णायते इन्द्रत्वेन किमिति न निर्धार्यते । अपितु नियेष इत्यर्थः ।
किमिति वा न त्रियते । अपि तु वरणीयश्चेत्यर्थः । मया न निश्चित इति कुतोऽवसितं भवत्येति
वाङ्मयां प्रत्याभाह—यतो न त्रियते इति हेतुपन्यासः सरस्वत्या कृतः, अयमिन्द्र इति चेत्तत्र
निश्चयः स्यात्तर्हि मनुष्यापेक्षयाधिकत्वादयं ब्रूत एव स्यात्तच्च न कृतम् । अत इन्द्रत्वेन
त्वयाऽयं न निश्चित इत्यर्थ इति वा । धराणां पर्वतानामजनेन आजः क्षेपणं तत्र गतिरुपाय-
भूतो वज्रत्वेन कृत्वायं ना पुरुषः सामर्थ्यवान्वज्रायुधो देव इन्द्रः पतिर्भूतो भर्तृत्वेन किं न
निश्चीयते, निश्चितश्चेदिकं न त्रियत इति वा । धराजगत्या वज्रस्य पतिः एष देवः त्वया न
निश्चीयत इति न, अपितु निश्चित एष ज्ञात एव किमु न त्रियत इति वा । उद्यच्छन्दः संशो-
धने । धरान्पर्वतानजति क्षिपतीति धराज इन्द्रः स एष गतिः शरणं मस्याः प्राच्या दिसः
पतिर्देव इन्द्रो न निर्णायते इति न, परं किं न त्रियत इति वा । इन्द्रश्चेजल इव कथं दृश्यत
इत्यत आह—अयं खलु निश्चयेन नलो न भवति, तव नलयदामातीति नलामः । अत्र हेतु-
माह—यतः अतिशयितं महत्त्वेनो यस्य । मनुष्यापेक्षया बहुतेजा इत्यर्थः । अत एव वर-
णीयः । अथवा—अयं नलस्तृणविशेषः तत्तुल्योऽसारभूतो न भवति । किं त्वत्तिष्ठतः,
अतोऽपि वरणीय इत्यर्थः । अस्य वरणे निश्चितं अतिशयिता ये महा बन्धनवनकीडादय
उल्लासाः, अननं आनः प्राणनं च, तेषां लाभः प्राप्तित्वय भविष्यतीति शेषः । इन्द्रवरणे
बन्धनवनकीडाः सुधापानेनामरत्वं च त्वया प्राप्स्यते इत्यर्थः । अतिमहत्थिरकालस्य प्राण-
वस्य लाभो भविष्यतीति वा । एवंशुणमिक्षिष्टमेनं, अस्य मिष्णोर्वा इनं ज्येष्ठभ्रातृत्वेन स्वामि-
नमिन्द्रं नेत्त्यजति तर्हि परोऽन्यः को वरः, अपि तु न कोऽपि । महत्वनविधासादेनमेव
ऽपीप्स्येति भावः । अथ च—यद्येनं त्यजति, तर्हि तव कतरोऽमीष्टो भवेत्, न कोऽपि ।
केतु परः अत्रुरेव भवेदित्यर्थः । अथ च—यद्येनं त्यजति, तर्हि तव परोऽन्यः एतदनन्तरः
केन वायुना तरति प्रवते, केन जलेन तीर्यते शान्तिं प्राप्स्यते वा वः स कतरोऽभिः वरो
मनितेत्यर्थः ॥ * ॥ अत्रेन्द्रत्यागोऽपि सूचितः । तथाहि—एष भूलोकस्य रक्षको देवो राजा
को नेति निर्णाय निश्चित्य तेन नलत्वामवलक्षणैर्नैव कारणेन न त्रियते किमिति प्रश्नः ।
युक्तमेवेतत्कृतमिति शेषः । धराज इन्द्र एव गतिर्जीवनोपायो यस्याः शच्याः पतिः देवो न
निश्चीयत इति न, अपि तु निश्चित एव न त्रियते किमिति वा । संशयलेशस्यापि निरा-
कार्यं देवो पुनस्तत्त्वमाह—अयं त्वत्संबन्धी त्वच्चित्तानुरजकोऽतिमहान् नितरो तेजस्वी नलो

न भवेत्येव । यत् त्वया निश्चितं तत्तत्पथमेवेत्यर्थः । किं तु नलवदाभासत इत्येव । नलाकार-
धारणादेवास्याभा, न तु सहजेत्यर्थः । सद्वा—यतोऽयं नलस्त्वतृणविशेषवन्निःसारो भाति
तस्माच्चित्तरो तेजस्वी नलो न भवतीत्यर्थः । यदि चैनं त्यजति तर्हि ते श्रेष्ठाः के सुते तरतीति
कतरः सुखसमुद्रहृणो नलो नरो भवितेत्यर्थः । सद्वा—नैपथराजो नल एव गतिर्जीवोपायो
यस्या एवंविधया त्वया देव इन्द्रो न निधीयते किम् । अपि तु निश्चित एव, यतः—पतिर्न
त्रियते । नलानुरागिणी त्वम्, इन्द्रोऽयमिति ज्ञात्वैव पतित्वेन नास्तीकरोपीत्यर्थः । यस्मात्—
दैतैरतिक्रान्तं महो यस्य तस्मादसारभूतः । यदि चैनं त्यजति तर्हि तव लाभो न । अपि तु
लाभ एवेति वा ॥

बहिपक्षे—धरतीति धरो बाहनं स चासावजश्च मेघः, धर इव पर्वततुल्यो वा यो
मेघत्वेन कृत्वा सा गतिः धरायां भूमौ अजेन कृत्वा वा गतिस्तथोपलक्षितः, पादादिकरण-
द्वारा नैलोक्तरक्षणायतिः, देवो द्युतिमानमरश्च बहिः न निधीयत इति न । अपि तु निधीयत
एव । परं एवंगुणविशिष्टो ज्ञात्वापि न त्रियते । अपितु अमित्रत्वेन निश्चित्य वरणीय एवेत्यर्थः ।
धरो बाहनमजो यस्य स धराजो बहिः स एव गतिः धरणं यस्या आग्नेय्या दिशः पतिर्देवोऽग्निः
किं न निर्णीयते । निर्णोतव्येति किमु न त्रियते इति वा । अग्निश्चेन्नलत्वेन किमिति भार्तीयब्राह्म—
अयं निश्चितं नलो न, किं तु ततोऽप्यति तेजस्वी तव नलवदाभासीति वा । अयं त्वावन्वी
नलो न भवति, किं त्वनल एवेत्यर्थ इति वा । एवंगुणविशिष्टमेतं यदि त्यजति, तर्हि अग्नेः परो
अन्यः श्रेष्ठश्च ते को भर्ता भविता । अपित्वेतत्सदृशोऽस्तितेजस्वी कोऽपि नास्तीत्यर्थः । अथ
च—तव कोऽभीष्टः । अपितु न कोऽपि । किंतु परः शत्रुरेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ अत्रापि त्यागः
सूचितः । तथाहि—एष ना मनुष्यो न किंतु धराजगत्या आग्नेय्या दिशः पतिः देवो बहि-
रिति भवत्या निर्णीयते किम् । यतो न त्रियते । त्वया सत्यमेव निश्चितमित्याह—अयं त्वचि-
त्तानुराजकोऽस्तितेजस्वी नलो न, किंतु तदाकारधारणादलाभः । सहजेयं कान्तिर्न भवतीत्यर्थः ।
नलो तृणविषये आभा यस्य । यस्य तेजस्वित्वं तृणं प्रत्येव न तु दैत्यान्प्रतीत्यर्थ इति वा । नैपथराजो
गतिर्नस्यात्तया भवत्या एष क्षीयमानोऽग्निः किमु न निर्णीयते अपितु निर्णीयत एव । यतो
न त्रियते । अयं तव पतिर्नलो न भवति किंतु दैतैराक्रान्ततेजास्तृणविशेषनलतुल्य इति वा ॥

यमपक्षे—एष धरान्पर्वताब्जजान्मां सुरैर्वा अजति क्षिपति धराजो महियस्तस्य गत्वा
तेन वा या गतिस्तथोपलक्षितः धर्मरूपत्वात्पतिः पालयिता देवः कौडापरोऽमरश्च यमो न
निर्णीयत इति न । अपितु निश्चित एव, परं किमु न त्रियते । एष देवः धराजेन महिषेण
कृत्वा अर्धायमस्य गतिर्यस्यामेवभूताया दक्षिणदिशः पतिर्न । अपितु मन्त्रेवेति किमु न
निर्णीयते किं वा न त्रियते, अपितु यमत्वेन निर्णयो वरणीयश्चेत्यर्थ इति वा । अस्तित्वस्त्वं
निश्चितं नलो महो न । अपितु धर्मरूपत्वाद्ग्रहण एव । 'नल गहने' इत्यस्य पञ्चापचि ह्नम् ।
यदि चैनं त्यजति तर्हि तव लाभो न किंतु हानिरेव । यतः—तव एतदन्यः श्रेष्ठश्च कतरो
नरः अपितु नास्त्येवेत्यर्थः । अयं नलो न किंतु तवास्तिमहतामनानां प्राणानां लाभो यस्य
त्योऽस्तिमहानलाभः । सर्वेषां प्राणा एतदधीना अतस्त्वया त्वस्मिन्भूते तव चिरकालं प्राण
अभिष्वत्तीत्यर्थः । सद्वा—धर्मरूपत्वादतिशयितो महः पूजा यस्य स चासौ अनन्तमर्थ तेज-

स्वित्वाह्नितुल्य इत्यर्थः । यदि चैनं स्वजसि, तर्हि तव परः श्रेष्ठः परः शत्रुः कतरः । अपि तु एतस्मिन्परित्यजेऽनमेव महाशत्रुत्वरित्यर्थ इति वा । अथ च—के जले तरति, कानि जलानि तरन्त्यसिंचिति वा कतरो वरुणो वरो भविता ॥ * ॥ अत्रापि त्यागः सूचितः । तथाहि—एष भराजगत्या दक्षिणदिशः पतिर्वैवो यमो न । अपि तु यम एव इति निश्चित्य तेन कारणेन न विद्यते किम् । परमराजवुद्ध्या देवो न निर्णयते इति न । किंतु निर्णयत एव । अतएव पतिर्न विद्यते किमिति वा । अयं दैत्यैः आक्रान्ततेजा नलः पितुर्देवो यमो न । अपि तु यम एव । परं तव नलवदभाति नलप्रकारधारादित्यर्थ इति वा । यदि चैनं स्वजसि तर्हि श्रेष्ठः सुखयमुद्रो नलो वरो भविता ॥

वरुणपक्षे—एष भराजगत्या भूलोकस्य पतिर्न । कित्वर्थात्पातालस्य अतएव देवः कान्तिमानमरव वरुणः किं न निर्णयते किं वा न विद्यते । अयं नलो न किंतु अतिमहती नलप्रकान्तिर्यस्य सोऽतिमहाः तव नलामो भातीति शेषः । यदि चैनमुज्जसि, तर्हि तदन्यः श्रेष्ठश्च तव को वरो भर्ता, अपि तु एतत्तद्वद्वोऽन्यो नास्तीत्यर्थः । धरायां जायन्ते भराजानि स्वावरजगमानि भूतानि तेषां गतिर्जीवनीपाथो जलं तस्य पतिः न । अपि तु अपांपतिर्वरुणो देवः किं न निर्णयते किं वा न विद्यते । अपि तु निर्णयो वरणीयश्चेत्यर्थः । अतिमहत्स्य अतिपूज्यस्यानलस्यामेरभा कान्त्यभाषो वस्माद्धेतोर्वरुणो हि जलरूपत्वादभिरिरो-वीत्यर्थ इति वा । यदेनं स्वजसि, तदा तव परः श्रेष्ठः कः परः शत्रुः । अपि तु अयमेव शत्रुत्वरित्यर्थ इति वा । परतीति धरो पती जगतः पोषकः स चासावजस्य तस्य भराजस्य श्रीविष्णोर्गतिः प्रथममयनमाधारो जलं तस्य पतिर्न अपि तु तत्पतिर्वरुणः किं न निर्णयते । उदकम् 'आपो नाराः' इत्यादिना श्रीविष्णोराधयः । अथ च—यदि स्वमेनम् अः श्रीविष्णुः इनः स्वामी यस्य तं श्रीविष्णुनकं स्वजसि, तर्हि तव लागो न, किंतु हाविरेव । तस्मात्तव कतरो वरुण एव परः श्रेष्ठो वर इति वा ॥ * ॥ अत्रापि त्यागः सूचितः । तथाहि एष भराजगत्याः पूर्वोक्तप्रकारेण उदकस्य प्रतीच्चा दिशो वा पतिर्वरुणो देवो न । अपि तु स एवेति निर्णयते किम् । अपि तु निश्चित एव । यतो न विद्यते । नामं नल इत्यादि तुल्यम् । यथेनं स्वजसि तर्हि तथापि (ति) महतामनानां प्राणानां लाभः जीवितासीत्यर्थः । यस्मात्ते सुख-समुद्ररूपः श्रेष्ठो नलो वरो भविता । नलप्राप्तावेव तव प्राणनं, नान्यथेति भाव इत्यादित्याख्या सुधिया योजनीया । ग्रन्थविल्लरभयाज्ञात्र लिखिता ॥

नलपक्षे—अयं नैषधराजस्य निषधदेशसंबन्धिनो राज्ञः, निषधदेशोद्भवानां लोकानां गो राजा तस्य वा, नलस्य ज्ञानेन कृत्वा पतिः स्वामी देवः कीटादिपुच्छः, राजा वा, ना मनुष्यो नलः किं न निर्णयते किं वा न विद्यते । अपि तु निषधाधिपो भर्तृ एवायं पद्मो नलः पावमिति निश्चेतव्यो वरणीयश्चेत्यर्थः । शत्रु यस्मात् तवातिमहानलामो विष्णुलाभः । 'स विष्णुः पृथिवीपतिः' इति नलस्य विष्णुत्वादित्यर्थः । यदि चोत्कृष्टवराच्छाया पूर्णं स्वजसि तर्हि को वरोऽस्मात्परोऽधिकः । अपि तु नास्तीति नलमेव पृणीष्वेति मानः । नलस्यावर-जैर्मनुकैव स्वास्यसीत्यर्थः । एष भराजगत्या भूलोकस्य पतिः स्वामी ना मनुष्यो नलो देवो राजा न, अपि तु नल एवेति किं न निर्णयते किं वा न विद्यते । अपि तु निषेधो वरणी-

नय । यस्माच्चलवरणे तथातिमहतो जीवनला लाभः । नलप्राप्तावेव तव जीवनं भविष्यती-
त्यर्थः । यदि च अयं शुभावहदैवरूपमेनं स्वयसि तर्हि तव कः श्रेष्ठो वरः । अपि त्वन्यो
नास्तीत्यर्थं इति वा । नैषधराज एव गतिर्यस्मात्तथा मयला मनुष्योऽयं नलो राजा पतिः
किं न निश्चीयते किं वा न त्रियते । अपितु मयमपि कर्तव्यम् । यथेनमुज्जति तर्हि तव
निश्चितमति महानलामो महद्भाग्यम् । यस्मादेतादृशोऽन्यः कतरो वरः, अपितु नास्त्येवे-
त्यर्थं इति वा । एष देवो न इन्द्रादिरमरो न, किंतु भूलोकस्य पतिर्मनुष्यो नल इति किं न
निश्चीयते, किं वा न त्रियते । यदि च देवरूपमेनं स्वयसि तर्हि तव लाभो न, किं तु
हानिरेव । धरायां जायन्ते धराया मनुष्यास्तेषां गत्या प्रकारेण सन्निवेशनेत्रत्वादिलिङ्गेन एष
देवो नेति किंतु न निर्णीयते । तथा—पतिरिति किमिति न त्रियते । निश्चितं ना मनुष्यो नलो-
ऽयम् । यदि चैनं स्वयसि तर्हि तव परोऽन्यो वरः श्रेष्ठः कतरो लाभः । अपितु एतद्वरणा-
त्परः श्रेष्ठो लाभो नास्तीत्यर्थः । एष धरायां भूलोकेऽतिसौन्दर्यादजः काम इति पुञ्जा प्राणेशो
मनुष्यो नलो नतु देवः कश्चिदिति किं न निर्णीयते किं वा न त्रियते । निकटस्थानामेषां
चतुर्णामेतदाकारधारणात्कृत्रिमं सौन्दर्यम्, अस्य तु सहजमिति दर्शनमात्रेण तारतम्यं ज्ञात्वा
एष नलो निश्चयो वरणीयश्चेत्यर्थः । सख्यु यस्मात्तदाकारधारणेनातिमानामति(ष)लक्ष्मीकाणा-
मिन्द्रादीनां हाने परित्यागे लाभः । तव कपटसौन्दर्यात्ते न वरणीया इत्यर्थः । इत्यादिव्याख्या
गयाबुद्धिं ज्ञातव्या । 'नलः पोटगले राशि पितृदेवे कपीधरे' इत्यादि स्थिः ॥

इन्द्राग्निदक्षिणदिगीश्वरपाक्षिभिस्तां वाचं नले तरलिताथ समां प्रमाय ।
सा सिन्धुवेणिरिय वाडववीतिहोत्रं लावण्यभूः कमपि भीमसुताप तापम् ३५

इन्द्रेति ॥ अथ लावण्यभूः परमसौन्दर्योत्पत्तिस्थानं सा भीमसुता नले विषये तां
पूर्वोक्तां 'देवः पतिः—' [१३।१४] इत्यादिवानमिन्द्राग्निदक्षिणदिगीश्वरपाक्षिभिः समां सह
तुल्यां श्लेषेण तेषामपि वर्णयित्रां प्रमाय निश्चितं तरलिता संदेहवशाज्जलनिषयाभावाद्दोल-
यमानमनाः सती कमप्यनिर्वाच्यमतिदुःसहं तापमाप । का कमिव—सिन्धुवेणिर्गङ्गासागर-
संगमो वाडववीतिहोत्रमिव बडवानलमिव यथा प्राप्नोति । नलनिषयाभावाद्बडवानलमिव
दुःसहं संतापं प्रापेति भावः । नले तरलिता सोत्कण्ठेति वा ॥

सामुं प्रयच्छति न पक्षचतुष्टये तां तल्लामशंसिनि न पञ्चमकोटिमात्रे ।

अद्वां दधे निषधराङ्गिमतौ मतानामद्वैततत्त्व इव सत्यतरेऽपि लोकः ॥३६॥

सामुमिति ॥ सा भैमी निषधराजो नलस्य संबन्धिन्यां विविचायां मतीं दुर्लभं
सखाम् । नलविषये संदेहे सतीति यावत् । पञ्चमी चासौ कोटिश्च पञ्चमकोटावेव पञ्चमको-
टिमात्रे पञ्चमभागरूपे । पञ्चमस्थानस्थित इति यावत् । एवंभूते पञ्चानां मध्ये सत्यतरे अवि-
तरां सत्येऽपि नले विषये अद्वामशंसिनि भैमीप्राप्तमिलापिणि पक्षचतुष्टये पक्षाणां सनीप-
वर्तिनां सहायानां सदृशानामिन्द्रादीनां चतुष्टये तां अद्वां सत्यनलविषयं निषधमासुं प्राप्तुं न
प्रयच्छति सति । भैमीप्राप्तमिलापेणातिमुन्दररूपधारणात्कृत्रिमरत्नादिष्विव मायानलेषु बहु-
रुगतिघटयत्तानाज्जलनिषयं प्रतिषेधति सति । कः कस्मिन्निव—मतानां सांख्यादिपद्ध-
त्यर्थः ।

नानां मध्ये 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, नेह नानास्ति किं वन' इत्यादिभ्रुतिभिः सत्यतरे परमा-
 र्थतो विद्यमानेऽप्यद्वैतरूपे तत्त्वे स्वरूपे ब्रह्मैक्यबोधे वा विषये लोकोऽपि वाचान्युक्तानुक्तवि-
 चारशून्यो जनो यथा भ्रद्वां न भवे । क्व सति—पञ्चचतुष्टये अनेकार्थवादिसांख्यवाददर्शन-
 चतुष्टके सामद्वैतभ्रद्वां प्राप्तुं न ददति सति । नानात्मतत्वाच्चतुक्तिसहस्रैरकार्थनिषेधके
 सतीति यावत् । तस्य तत्पदवाच्यस्य स्वभः तच्छंतिनीत्यद्वैततत्त्वस्य विशेषणम् ॥ ७ ॥
 सांख्या हि प्रतिशरीरं पुरुषबहुत्वमङ्गीकुर्वन्ति । नैयायिकाश्च 'नानात्मानो ज्वस्थिताः' इति
 वचनादात्मनो नानात्वमङ्गीकुर्वन्ति । आर्हताश्च देहप्रमाणात्मस्वीकारमङ्गीकुर्वन्ति । बौद्धाश्च
 सिद्धान्तसिद्धान्तक्युक्तिभिरेकार्थनामेव चित्ततत्विचाहुत्त्वमङ्गीकुर्वन्ति ॥ ८ ॥ सत्, असत्,
 सदसत्, सदसद्विलक्षणमिति पञ्चचतुष्टयम् ॥ ९ ॥ सद्वादिनः सांख्याः । असद्वादिनो
 बौद्धाः । सदसद्वादिनो नैयायिकाः । प्रथमनित्यत्ववादिनो वेदान्तिनः । न सत्, वाचानुपपत्तेः ।
 नहि सद्भूतं गगनारिक्तं वा बाध्यते । नचासत् प्रतिभासानुपपत्तेः । नह्यसन्तास्तच्छशशब्दं
 कदाचिदभ्यवभासते । नच सदसदात्मकमुभयरूपं परस्परविरोधात् । नह्यसत्तद्वाऽसद्भूत-
 मर्हति । उभयरूपमपि न भवतीत्यपि बहुमयुक्तमित्याद्यपि ज्ञातव्यम् ॥ १० ॥ सांख्या हि
 प्रतिशरीरं भिन्नाङ्गुलद्वयान्स्वभावान्वाहून्वात्मन इच्छन्ति । नैयायिका अपि प्रतिशरीरं भिन्ना-
 न्यसर्वव्यापकाङ्गानादिनवविशेषणपुण्यत आत्मन इच्छन्ति । आर्हतास्तु प्रतिशरीरं भिन्नान्दे-
 हपरिमाणान्स्वकोषविकासशीलान्वाहून्वात्मनोऽङ्गीकुर्वन्ति । बौद्धाश्च प्रतिदेहं भिन्नान्क्षणिक-
 ज्ञानसंततिरूपान्वाहून्वात्मन इच्छन्ति ॥ ११ ॥ भैमीप्राप्त्यमित्यापि सत्यतरे नले नलसंब-
 न्धिन्यां विमतौ सत्यामपि सा भ्रद्वां न दधे । अपितु दधावेव । अनेकनलदर्शने सत्ये पञ्च-
 मकोटिसमूहे सत्ये नले । 'अविज्ञातेऽपि बन्धौ हि बलारप्रहादते मनः' इति न्यायेनाममेव
 प्रायेण सत्यनलो भविष्यतीति तस्यां मनसि बुद्धिरुदभूदित्यर्थः । मतानां विमतावपि सत्यत-
 रेऽद्वैततत्त्वे लोक इव । लोकः परीक्षको जनो यथा भ्रद्वां भवे तथेति संबन्धः । 'प्राप्तुम्'
 इति पाठे निषेधराद नल इन्द्रादिचतुष्टये भैमीप्रतारणार्थं स्वीयस्वरूपचारणात्तां स्वस्मै प्राप्तुं
 न यच्छति सति तज्ज्ञानशंतिनि भैमीप्राप्त्यमित्यापि पञ्चमकोटिस्ये अर्थादात्मनि भ्रद्वां
 निषेधं न दधे । अर्थाद्वैमौ प्राप्तुम् । एतस्मिच्चतुष्टये प्रतिबन्धके सति इयं मया कथंकारं
 प्राप्यते । अपि तु नेति तस्य बुद्धिरुदभूदित्यर्थः । मतानां विमतौ सत्यां सदसदादिपञ्चच-
 तुष्टये तां सम्बन्धप्रतीतिं निषेधति सति अनेदतिदिशंतिनि पञ्चमकोटिमात्रे चतुष्कोटिनिनि-
 र्मुक्ते सत्यतरेऽप्यद्वैततत्त्वे यथा लोकः भ्रद्वां न भवे इति व्याख्येयम् । लोकः कौतुकदसौ
 सन्नास्यो जन इत्यनेन परिण्यतीति निषेधमयं पञ्चमः सत्यनल इति वा निषेधं न दधे । पञ्च-
 मकोटिमात्रे, 'पुंस्त्वर्थधारय-' इति पुंवत् ॥

उक्तिविशेषेण पुनरपि संदेहजनितं संतापं वर्णयति—
 कारिष्यते परिभवः कलिना नलस्य तां द्वापरस्तु सुतनूमदुनोत्पुरस्तात् ।
 भैमीनलोपयमनं पिशुनौ सहेते न द्वापरः किल कलिश्च युगे जगत्याम् ३७
 कारिष्यत इति ॥ कलिना चतुर्वयुगेन नलस्य परिभवः कारिष्यते करिष्यते । द्वापरस्तु
 अयं वा नलः, अयं वा नल इति संदेहः पुनः । अथ च शब्दच्छलेन तृतीयं युगं पुनः तां

सुतम् सुन्दरी पुरस्तात्कलेः पूर्वमेवांशुनोदपीडयत् । कलिर्वरणानन्तरं नलपराभवं करिष्यति,
 द्वापरस्तु भैरव्यै नलं वरीतुमेव नादादित्यर्थः । तयोर्विरोधित्वे कारणमाह—किञ्च यस्मात्कार-
 पाद्वापरः कलिश्च द्वापपि युगे जगत्तां भूलोके भैमीनलयोरुपयमनं विषाहं न सहेते । जातं
 तयोर्विषाहं कलिर्यथा न सोढा, तथा भाविनं द्वापरोऽपि न सहे । यतः—पिशुनौ लला ।
 निश्चिते नले विषाहो भवत्येव, संदेहस्तु प्रतिबन्धकः । तस्मात्कलिवद्वापरस्यापि विरोधित्वा-
 त्तन सा पीडितेत्यर्थः । द्वापरे कलौ च भैमीनलयोरभावात्तयोर्विषाहं न सहेतां तावित्यर्थः ।
 नलनिधयाभावात्सातितमां संतापमापेति भावः । शब्दशेषवलेनैवमुक्तिः । कारिष्यते,
 'स्वसिन्धुसुदतासिधु-' इतीटविषयद्वावात् 'अनोऽङ्गिति' इति वृद्धिः । परिमवः, 'परी
 मुवोऽवज्ञाने' इति धनो विकल्पितत्वात् 'कदोरप' ॥

उत्कण्ठयन्पृथगिमां युगपच्छलेषु प्रत्येकमेव परिमोहयमाणबाणः ।

जानीयहे निजशिलीमुखशीलिसंख्यासाफल्यमाप स तदा यदि पञ्चबाणः ३८

उत्कण्ठयन्निति ॥ परिमोहयमाणा मोहजनका बाणा यस्यैवंभूतः, अत एव इमां भैमीं
 प्रत्येकम्, एषिन्नादिनलपदेषु युगपदेकस्मिन्नेव काले पृथक् पार्थक्येनोत्कण्ठयन्मोक्तकण्ठां
 कुर्वन्, अयं वा नल इति बुद्धौवैकस्मिन्निधये तुल्यकालं पृथक्प्रकारेणोत्कण्ठयन् । पृथक्प्र-
 यत्नसाध्यामन्यादशीमुत्कण्ठामसा जनयन्निति यावत् । एवंभूतः स पञ्चबाणो निजाः स्त्रीयाः
 शिलीमुखा बाणाः ताञ्शीलमत्यभ्यस्यति । स्त्रीयबाणाश्रितेति यावत् । एवंभूता पञ्चसंख्या
 तस्याः साफल्यं सप्रयोजनत्वं यद्यपि, तर्हि तदा तस्मिन्नेवावसरे, नत्वन्मदेति कथं जानीमहे
 उपेक्षामहे । एकस्मिन्श्लेऽनुरागस्य पर्यायेणैकेनैव बाणेन जनने शेषाणां चतुर्णां वैयर्थ्यमेव
 स्यात् । किमयं नलः, किमयं नल इति नलत्वेनोपलक्षितेषु पञ्चस्यपि प्रत्येकं पञ्चभिरेव बाणैः
 पृथक्प्रयत्नेन युगपदानुरागजनने पञ्चानामपि बाणानां साफल्यं तदैव जातमित्यर्थः । पृथ-
 गित्यस्योत्कण्ठाविशेषणत्वात्, प्रत्येकमित्यस्येन्द्रादिविशेषणत्वात्संबन्धभेदाज्ञार्थपौनरुक्त्यम् ।
 नलेषु युगपदिमां पृथगुत्कण्ठयन्, तथा प्रत्येकमेव नलेष्वेव युगपत्परिमोहयमाणा अर्थाङ्गैर्मां
 विषयेऽनुरागजनका बाणा यस्य स मदनः यदि निजबाणसंख्यासाफल्यमाप तर्हि तदैव
 नान्यदा । पञ्चस्यपि तस्या युगपत्पृथगनुरागजननात्, तस्यामपि पञ्चानामपि तेषां प्रत्येकं
 युगपदानुरागजननाच्च स्त्रीयबाणसंख्यायाः साफल्यमापेत्यर्थः इति वा । नलेषु तां पृथक्सो-
 त्कण्ठां कुर्वन् । तथा—एषु नलेष्वेव प्रत्येकमुत्कण्ठां जनयन् अर्थाङ्गैर्मां प्रति । यतः—
 परिमोहयमाणबाण इत्युभयत्रापि हेतुगर्भं विशेषणम् । सा भैमी पञ्चस्यपि नलबुद्धौ सानु-
 रागाभूदिति भावः । तेष्वपि तस्यामित्यपि च भावः । पञ्चस्यनुरागात्प्राप्तित्वमज्ञप्रसङ्ग इति
 न पञ्चस्यपि परपुरुषतापरिहारेण नलबुद्धौनुरागात्परिहारः । उत्कण्ठयन्—इत्युत्कण्ठते,
 कामयनोत्कण्ठयति, हेतुमणिवच्ञता । पञ्चान्तरे तु—उत्कण्ठां कुर्वन्निति, 'तत्करोति'
 इति णिच् ॥

देवानियं निपथराजरुचस्त्यजन्ती रूपादरज्यत नले न विदमसुसूः ।

जन्मान्तराधिगतकर्मविपाकजन्मैवोन्मीलति कचन कस्यचनानुरागः ॥३९॥

देवानिति ॥ इवं विदर्भमुभूः भैमी नले रुपास्तीन्द्राधीनानुरज्यत नानुरक्षा । नलेऽनु-
रक्षा, परं रुपादेतोर्नैल्लभः । यतो—निषधराजरुषो नलतुल्यकान्तीन्देवानिन्द्राधीन्यजन्ती ।
यदि नले रुपादेतोरनुज्यत, तर्हि तुल्यरूपानिन्द्राधीनानुरज्यत, ते तावत्त्यक्तस्वात्मना-
नुरागे रूपं हेतुर्न भवतीत्यर्थः । तर्हि कथमनुरक्तेत्याक्षुष्माह—जन्मान्तरेऽधिगतं पूर्वकृतं
कर्म तस्य नो विपाकः फलजननोन्मुखता तज्जन्मा तदुत्पन्न एव कस्यचन कस्यापि प्राणिनो-
ऽनुरागः वचन कस्मिंश्चित्प्राणिन्युन्मील्युत्पद्यते । पूर्वकृतकर्मवशादेव कोऽपि कस्मिंश्चित्प्राणि-
निर्मातृ । तथाच पूर्वजन्मकृतसुकृतविशेषादेवानुपेक्षितान्यकारणविशेषो नलेऽनुरागकत्वाः
समभूदित्यर्थः । नलनिषद्याभावेऽपि रूपसाम्ये सत्यपि नल एवानुरक्ततया नलाद्विषिष्टरूपो-
ऽप्यन्यस्त्वधीनानुरागविषयो नाभूत्, किन्तु नल एवेत्यर्थान्तरन्यासिततत्पर्यम् । अनुरागजनने
उभयोरपि पूर्वकर्मविपाको हेतुर्लभः । अरज्यत, इयन्विकरणाद्रज्यतेति त्वारेकर्त्रनिर्माय-
किवाफलविषयायां तद् ॥

क प्राप्यते स पतगः परिपृच्छयते यः प्रत्येसि तस्य हि पुरेच नलं गिरेति ।
सस्मार सस्मरमतिः प्रति नैषधीयं तन्नामरालयमरालमरालकेशी ॥ ४० ॥

केति ॥ सस्मरा कामतरलाऽधीरा मतिर्यस्याः सा अरालकेशी कुटिलकेशी भैमी तत्र
सभायां संदेहावसरे चेति मनसि विचार्य नैषधीयं नलसंबन्धिनं नलद्वयकारिणमरालयं
मरालं स्वर्गनिवासिनं देवाधर्यं वा हंसं प्रत्युद्दिश्य इति सस्मार । इति किम्—स पतगो हंसः
क कस्मिन्स्थाने प्राप्यते । स कः—यो हंसः मया परितः सामर्थ्येन एषु मध्ये खलं नलं
मल्लं कथमेति विधास्यतया पृच्छयते । स एव किमिति प्रष्टव्य इति चेदाह—हि यस्मात्तस्य
हंसस्य गिरा पुरेच संघटनाकाल इव नलं प्रत्येसि निबिधनो नि । अदृष्टमज्ञातमपि च नलं
दृष्ट्वावसरे मया हंसवचनेनाहं ज्ञातवती, तथाऽपुनापि नलनिषद्याभावे परमात्मस्य तस्य वच-
नाक्षलं निबिधनोमीति । नदनपरवशत्वेनाधीरत्वाज्जलस्य निषधार्यमातृत्वं हंसं सस्मारेत्यर्थः ।
प्राप्यत इत्यादि 'वर्तमानसामीप्ये' इति लट् । निषधसंबन्धि नैषधीयं नलवरणलक्षणं कार्य-
मुद्दिश्य हंसं सस्मारेति वा योजना । 'किल नैषधीयम्' इति पाठे नलं किल निबिधितं प्रत्ये-
सीति योजना । 'श्रियद्भूतभूतम्' इति पाठो वा ॥

एकैकमैक्षत मुहुर्मेहतादरेण भेदं विवेद न च पञ्चसु कंचिदेपा ।

शङ्काशतं वितरता हरता पुनस्तदुन्मादिनेव मनसेयमिदं तदाह ॥ ४१ ॥

एकैकमिति ॥ एषा भैमी महता आदरेण प्रयत्नेन मुहुर्मेकमिन्द्राधीनैकतालोक्त ।
विशेषविविक्तसत्ता पुनःपुनः साभिप्रायं दर्शयित्वार्थः । अथ च—महता दरेण भवेन पति-
जतेयं पत्नी सादरं कथं पश्यतीत्यभिहितसादराकलोकनकारणेभ्यो जनेभ्योऽपवादमवेने-
त्यर्थः । परं पञ्चसु मध्ये कंचिदल्पीनांस्तमपि भेदं विशेषं न च नैव विवेद । अनन्तरं च
वक्ष्यमाणप्रकारेण शङ्काशतं वितरता तन्वता, गतिर्यं च पुनः तच्छङ्काशतं हरता वक्ष्यमाण-
प्रकारानेकपुक्तिभिर्नाशयता, मनसेयं भैमी इदं वक्ष्यमाणं समाधेयं । चेतसेनापि (य इय)
चारयदित्यर्थः । उपेक्षते—उन्मादिना इव उन्मादकावपि भूयसा आदरेण भवेन वा प्रत्येक-

भीक्षते, तारतम्यं न जानातीति शङ्काशतं न करोति, पुनस्त्यजति, ददाति च पुनरादत्ते च, इत्येवमव्यवस्थितचित्तो भवति तथेयमप्यव्यवस्थितचित्ताभूदिति भावः । वेद सेति पाठे भूते 'लद्र से' इति लङ् ॥

तमेव विचारमाह—

अस्ति द्विचन्द्रमतिरस्ति जनस्य तत्र भ्रान्तौ दृगन्तचिपिटीकरणादिरादिः । स्वच्छोपसर्पणमपि प्रतिमाभिमाने मेदभ्रमे पुनरमीषु न मे निमित्तम् ॥४२॥

अस्तीति ॥ जनस्य द्विचन्द्रमतिः द्वौ चन्द्राविति बुद्धिः प्रसिद्धास्ति । परं तत्र भ्रान्तौ प्रमाणप्रमितेकत्वे एकस्मिन्नेव चन्द्रे विषये बोधनेकत्वप्रत्ययस्तस्मिन्विषये दृगन्तयोर्नेत्रप्रान्त-
योर्द्विचिपिटीकरणं अचिपिटयोश्चिपिटयोः करणमहृत्यग्रेण निपीडनं तदादिर्यस्य कान्कामला-
दिवोपस्य स दृगन्तचिपिटीकरणादिदोष आदिः प्रथमो हेतुरस्ति । चन्द्रद्वयभ्रान्तौ चिपिटा-
दिहेतुर्युक्तः । तथा—प्रतिमाया आदर्शादौ दृश्यमानस्य मुखादिप्रतिबिम्बस्याभिमानेऽपि
प्रतिबिम्बस्फुरणरूपे भ्रान्तिज्ञानेऽपि स्वच्छस्यादर्शादेरप्य समीपे नरसर्पणं प्रापणं दर्पणसंनि-
धानं तन्निमित्तमस्तीति शेषः । दर्पणादिस्वच्छवस्तुसंनिधानादलीकमपि प्रतिबिम्बं भासत
इत्यर्थः । मे मम पुनरमीषु दृश्यमानेषु मेदभ्रमे एकस्मिन्नेव विषये यः पक्षत्वसंख्याविशिष्टो
बोधस्तस्मिन्विषये निमित्तं कारणं नास्ति । द्विचन्द्रभ्रान्तौ कारणमस्तीति भ्रान्तिर्युक्ता, एको
नलः पक्षभावभासत इति मयीना भ्रान्तिः कारणानावाप्य युक्ता । तस्मादन्य एवेति केचन
भविष्यन्तीति स्वयमेव संसर्गं चकार परित्यहार चेति भावः । 'अभिमानोऽर्थादिदप्यं ज्ञाने
प्रणयहिंसयोः' इति निषण्डः ॥

पक्षान्तरमाह—

किं वा तनोति मयि नैषध एव कायव्यूहं विधाय परिहासमसौ विलासी ।
विज्ञानवैभवभृतः किमु तस्य विद्या सा विद्यते न तुरगाशयवेदितेव ॥४३॥

किं वेति ॥ वा पक्षान्तरे । असौ प्रलङ्घदस्यो नैषध एव कायव्यूहं शरीरसमूहं विधाय
निर्माय मयि परिहासं प्रतारणकीडां तनोति किम् । यतो—विलासी । एकोऽप्यसौ नल एव
नयि कीडावशात्कायव्यूहं तनोति, नलान्ने केचन सन्तीत्यर्थः । 'किं नो तनोति' इति पाठे
काकुः । कायव्यूहरचनेऽस्य शक्तिः कथमित्यत आह—विशिष्टस्य ज्ञानस्य, विशिष्टं ज्ञानं
वैरेवंविधा ये कलाग्रन्थाल्लेषा वा वैभवं बाहुल्यं तद्विज्ञतस्तस्य नलस्य तुरगाशयवेदितेकाध-
दृश्यज्ञानमृतेव सा कायव्यूहविधानरूपा विद्या किमु न विद्यते । अपि तु सापि विद्यत एवेति
संभाषणा । 'विज्ञानवैभवभुवः' इति पाठे भुवः स्थानभूतस्यैवार्थः । परिहासः, 'उपसर्गस्य
पथि—' इति सूत्रे बहुलग्रहणादौर्ध्वाभावः ॥

एको नलः किमयमन्यतमः किमैलः कामोऽपरः किमु किमु द्वयमाश्विनेयी ।
किं रूपधेयभरसीमतया समेषु तेष्वेव नेह नलमोहमहं बहे वा ॥४४॥

एक इति ॥ वा पक्षान्तरे । इह एषु पक्षसु मध्ये अयमेको नलः किम्, अन्यतमो
द्वितीय ऐलः पुरुषाः किम्, अपरस्तृतीयः कामः किम्, शिष्टं द्वयमाश्विनेयावधिनीकुमारी

किमु, एवमुक्तेषु तेषु पञ्चस्त्रेवाहं नलमोहं किं न वदे । अपितु तेष्वेव नलमुद्धिं धारयामि, न तु कावचमुद्धरन्नादिक एव नलः पञ्चधा जात इत्यर्थः । यतः—रूपपेषभरस्य सौन्दर्यबाहु-
त्वस्य सीमतया परमकाष्ठत्वेन समेषु सदृशेषु । सादृश्यादि मोहो युक्तः । अन्यतमः, 'स्वाधे-
तमप' । सीमशब्दो नान्तः बलिष्ठः ॥

पूर्वं मया विरहनिःसहयापि दृष्टः सोऽयं प्रियस्तत इतो निषधाधिराजः ।
भूयः किमागतवती मम सा दशेयं पश्यामि यद्विलसितेन नलानलीकान् ४५

पूर्वमिति ॥ विरहनिःसहया विरोगविह्वलया मया सोऽयं निषधाधिराजः प्रियः प्राणेश
इत्यादिः सर्वान् दिक्षु पूर्वमपि स्वयंवरतमयात्मागमि दृष्टः । न इदानीं दृश्यते स मोहवशा-
त्सर्वत्र पूर्वमपि दृष्ट इत्यर्थः । प्रकृते किमिलत आह—मम इयं भूयः पुनरपि सैव विरहोद्भा-
न्तरूपा दशा आगतवती किम् । यद्विलसितेन यस्याः सामर्थ्येनालीकानसत्त्वाच्चलन्पश्यामि ।
अपिः पूर्वमिलत्वेन, भूय इत्यनेन वा योजनीयः ॥

मुग्धा दधामि कथमित्थमथापशङ्कां संक्रन्दनादिकपटः स्फुटमीदृशोऽयम् ।
देव्यानयैव रचिता हि तथा तथैषां गाथा यथा दिग्धिपानपि ताः स्पृशन्ति ॥

मुग्धेति ॥ अथ पश्चान्तरे । अथवा मुग्धा मोहवशा सख्यहमित्थं 'अस्ति द्विचन्द्र—'
(१३।४२) इत्याद्यनेकरूपामपशङ्कां दुःशङ्कां कथं दधामि । अपि त्वेतदयुक्तमित्यर्थः । यतः
—स्फुटं निश्चितमयीदृशो नलबाहुल्यज्ञानरूपः संक्रन्दनादीनामिन्द्रादीनां चतुर्णां कपटः ।
तेषां भावैवैवेत्यर्थः । हि यस्मादनया देव्यैव सख्यत्वेन एषां पुरोवस्थितानां संबन्धिन्यो
गाथाः 'ब्रूमः—' इत्यादिवर्णनश्लोकास्तथा तेन तेन प्रकारेण रचिताः । यथा येन येन प्रकारेण
ता गाथा दिग्धिपानिन्द्रादीनपि स्पृशन्ति क्लृप्तशक्त्या अनिषादतया नदन्ति, न केवलं
नलमित्येवार्थः । तस्मादिन्द्रादिभिरेव मत्प्रतारणार्थं मामया नलकथं धृतमित्येव बुद्धिर्युक्ता,
न तु पूर्वसंशयकल्पेत्यर्थः । तथाशब्दस्य द्विरुपादानाद्यशब्दोऽपि द्विर्ज्ञातव्यः । 'कपटो-
ऽग्री—' इत्यमरः ॥

एतन्मदीयमतिवञ्चकपञ्चकस्थे नाथे कथं नु मनुजस्य चकास्तु चिह्नम् ।
लक्ष्माणि तानि किममी न वहन्ति हन्त बहिर्मुखा धुतरजस्तनुतामुखानि ४७

एतदिति ॥ एतस्मिन्मदीयाया बुदेवैकके भ्रामके पञ्चके इन्द्रादिषु मूढे तन्मध्ये स्थिते
नाथे मम प्राणेशे मनुजस्य मनुष्यस्य चिह्नं सौदनिभेपरजःस्पर्शम्लानकुसुमत्वादिलिङ्गं कथं नु
कथमिव चकास्तु प्रकाशताम् । अपित्विन्द्रादिमायया नलस्यस्यापि चिह्नस्याच्छादितत्वात्तत्र
प्रकाशत इति युक्तमित्यर्थः । नलस्य स्वयमवयवकत्वेऽपि 'छत्रिणो गच्छन्ति' इति न्यायाच्चतु-
र्भामेव वयवकत्वेऽपि तत्सिद्धिः । परिहासवशाद्वा नलस्यापि वयवकत्वं युक्तम् । एतद्वाजसु इत्य-
मानं स्वैरादिचिह्नमिति भिन्नपदं वा । हन्त चेदे । अग्री बहिर्मुखा देवाः पुत्रं लक्षं रजो
रेणुस्पर्शो मया एवंभूतां तनुयैषां तेषां भावो धुतरजस्तनुता रेणुसंस्पर्शरहिततनुता मुखं आदि-
यैषां तानि स्वैरादित्वाच्छान्मनपुष्पत्वनिर्निभेयत्वादीनि देवत्वव्यञ्जकानि तानि प्रसिद्धानि चिह्नानि
किमेति न वहन्ति धारयन्ति । नञि कृपया तावद्भेदं युक्तानि परंतु नोपान्ते । कष्टमि-

लक्ष्यैः । बहिर्मुखपदं कृपाराहिलसूचकम् । नलविज्ञानामस्फुटत्वेऽपि यदि देवविज्ञानि स्फुटान्नामविश्वंस्नाहिं पारिशेष्याणलनिखनोऽप्यभविष्यत्, तान्यपि त्वस्फुटानीलुमवस्थापि मया नलो निवेतुं न शक्नोति इति भावः ॥

याचे नलं किममरानयवा तदर्थं नित्यार्चनादपि ममाफलिनैरलं तैः ।
कंदर्पशोषणशिलीमुखपातपीतकारुण्यनीरनिधिगह्वरघोरचित्तैः ॥ ४८ ॥

याच इति ॥ अहं मह्यं गूयं नलं प्रयच्छतेत्यमराचलं याचे किम् । अथ वा पूर्वापरितोषे । तदर्थं नलप्राप्त्यर्थं तेषां नित्यार्चनादपि ममाफलिनैः प्रार्थितमददद्विस्तैर्देवैरलं पूर्वताम् । एतावन्ति दिनानि निलपूजनादपि ये नलं न प्रायच्छन्तेऽपुनः प्रार्थनमात्रेण कथं दास्यन्तीति पृथक् तत्प्रार्थनमित्यर्थः । किमिदं तैः—कंदर्पस्य शोषणादयः शिलीमुखो वाणस्तेन पातासतनात्पीतः शोषितः कारुण्यनीरनिधिः कृपासमुद्रो येषां तानि अत एव गह्वराणि गभीरविलरूपाणि घोराणि कठिनानि चित्तानि येषामेवंभूतैः । यस्मात्कृतेऽपि पूजने कामयन्ततया निष्कृपत्वादफलिनैरित्यर्थः । याचिर्दिकर्मा । 'न दत्तफलैः' इति वा पाठः । फलशब्दादित्यर्थं, फलब्रह्मं भ्यामिनन् । ततो नञ्प्रमासः ॥

देवानुपालभते—

ईशा दिशां नलभुवं प्रतिपद्य लेखा वर्णश्रियं गुणवतामपि वः कथं वा ।
मूर्खान्धकूपपतनादिव पुस्तकानामस्तं गतं वत परोपकृतिव्रतत्वम् ॥ ४९ ॥

ईशा इति ॥ हे दिशामीशाः दिक्पाला लेखा देवाः, नलो भूः स्थानं यस्यास्तां नलप्रभवां वा वर्णश्रियं रूपशोभां प्रतिपद्य प्राप्य गुणवतां सौन्दर्यादिगुणयुक्तानामपि वो युष्माकं परेषामुपकृतिरूपकार एव अतं तद्विद्यते येषां ते प्रतिनस्तेषां भावस्तर्जने कथं वा कुतो वा हेतोरलं गतं नष्टम् । स्वयमुपकारकत्वाभावेऽपि स्नामितवितायामपि मयि भवदर्थं दूयकादिभ्यो नलस्याप्याकारे वृत्ते सौन्दर्यादिगुणागमनात्परोपकारित्वमप्यागतं तन्मद्विषये कथं विनष्टमित्यर्थः । नलकारधारणादेतावती मत्प्रतारणा किमिति कियत इति भावः । केषामिव—मूर्खां अशुतशास्त्राः पुरुषा एवाज्ञानवशादन्धाः त एव कृपा अतिगभीरा मूर्खरूपाः कृपालेषु पतनात्तदधीनत्वाद्युपविशेषलेखनीभूतनलप्रभवां रेखावर्णश्रियं लिप्यक्षरशोभां प्राप्य शुद्धत्वादियुगयुक्तानां दोरकयुक्तानां वा पुस्तकानां यथा वाचकपाठकानुपकारित्वमस्तं गच्छति । मूर्खस्य मूर्खत्वादेवोपकाराभावादन्वेषां वासमर्पणादित्यर्थः । कूपपतितानामपि पुस्तकानामनुपकारित्वमेव । 'प्रतिपद्य स्थितानाम्' इति ह्यमानकर्तृकत्वम् ॥

यस्त्वैश्वरेण यदलेखि ललाटपट्टे तत्स्याद्योग्यमपि योग्यमपास्य तस्य ।
का वासनास्तु विश्रयामिह यां हृदाहं नार्कातपैर्जलजमेति हिमैस्तु दाहम् ५०

यस्येति ॥ ईश्वरेण यस्य प्राणिनो ललाटपट्टे यद्योग्यमनुचितमप्यलेखि लिखितं तदयोग्यमपि तस्य योग्यमनुचितमर्थमपास्य प्रतिक्षिप्य स्नायुवेत् । योग्यमर्थं परित्यज्य तत्परिहारेण ज्ञानमेवावोम्बनपि भवेदिति यावत् । अतो योग्यतया कार्यकारणाभावे सति इह नलनेकत्वमर्थेन निश्चयार्थं यां वासनां दुष्किमहं हृदा विभूयां धारयेयं सा का वासना बुद्धिरष्ट

भवतु । अपि तु एवंविधा युक्तिर्नास्ति । चित्तेनान्यथाकर्तुं विचारितेऽपि ललाटपट्टलिखिता-
दन्यथा न भवतीत्यर्थः । योग्यमप्यपास्यायोग्यमेव भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह—यतः जलमम-
न्भोजं अर्कातपैरुष्णैरपि सूर्यकिरणैर्दाहं न एति, हिमैस्तु पुनर्दाहं गच्छति । ‘उष्णसर्प-
दाहकः, शीतस्पर्शस्तु दाहशमक इति’ लोके दृष्टं, तदिदं विपरीतं जातं विरुद्धकार्योत्पत्तेर्विष-
मम् । नलस्य मम वा ललाटे यदीधरेणायोग्यमेव लिखितं, तर्हि परस्परयोग्यं परस्परं विहाय
तस्य मम चायोग्यमेव भविष्यतीति कं प्रकारं चित्ते धारयिष्यामि । अपि तु न कमपीति
देवानां न कोऽप्यपराध इति भावः ॥

तर्हि कल्पद्रुमो वाच्यतामिष्यत आह—

इत्थं यथेह मदभाग्यमनेन मन्ये कल्पद्रुमोऽपि स मया खलु याच्यमानः ।
संकोचसंज्वरदलाङ्गुलिपल्लवाग्रपाणीभवनभवति मां प्रति बद्धमुष्टिः ॥ ५१ ॥

इत्थमिति ॥ इह नलैकत्वेऽपि समये वा इत्यमनेन नलानेकत्वमवगमप्रकारेण यथा
बाहव् भगवान् नलानिधयायथा देवाभाषो दृश्यते अनेन हेतुना प्रकारेण वा सोऽतिव-
शान्तः कल्पद्रुमोऽपि खलु निश्चितं मया नलं याच्यमानः सन् मां प्रति बद्धमुष्टिरतिकार्य-
संकुचत्करो भवतीत्यर्थं मन्ये । किभूतः—संकोच एव संज्वरः संतापो येषामेवंविधानि
दलानि किसलयान्मेवाङ्गुल्यो येषामेवंभूताः पल्लवा एवाग्रपाणयो हस्ताग्राणि यस्य एवंभूतोऽने-
वंभूत एवंभूतो भवन् । अन्यस्यापि बद्धमुष्टिरङ्गुलयः संकुचिता भवन्ति । कल्पद्रुमः कल्पि-
तदानशीलोऽपि मदभाग्यवशान्मां प्रत्यदातैव भवेदिति भावः । अदानृत्वनिधयात् ‘भवति’
इति वर्तमानवत्प्रत्ययः ॥

देव्याः करे वरणमाख्यमधार्पये वा यो वैरसेनिरिह तत्र निवेशयेति ।

सैषा मया मखभुजां द्विपती कृता स्यात्स्वसौ तृणाय तु विहन्मि न बन्धुरत्नम्

देव्या इति ॥ अथवा इह स्वयंवरे एतेषु पञ्चसु मध्ये वा यो वैरसेनिः सत्यनलः तं त्वं
सावज्ञानास्ति अतस्तत्र एतां मालां निवेशय निक्षिपेत्युक्त्वा देव्याः सरस्वत्याः करे वरणमालां
वरणमधूकमालामर्पये ददामीति संभाषणा । स्वयमेवैतद्व्ययति—एवं क्रियमाने सा
एषा देवी मया मखभुजां देवानामिन्द्रादीनां द्विपती वैरिणी कृता स्यात् । तन्मायाप्रकट-
नादित्यर्थः । भवतु नाम सा तद्वैरिणी स्वकार्यसिद्धिस्तु साप्तेत्यत आह—तु पुनः तृणतु-
ल्यावातिनिःसाराय स्वसौ स्वरूपाय अतिविकारात्मकार्यसिद्धये बन्धुरत्नं मुहुन्मध्योऽतिशेष्टं
देवी न विहन्मि । मम यत्किञ्चिद्भवतु, परं तु देवदेवस्य मित्रविधातं न करोमीत्यर्थः ।
अन्योऽपि मुहस्तृणार्थं रत्नं न विनाशयति । द्विपती, ‘द्विपोऽग्नित्रे’ इति शतदि उगिरा-
न्वीप् । मखभुजां, ‘द्विपः शतुर्वा’ इति षष्ठी ॥

यः स्यादमीषु परमार्थनलः स मालामङ्गीकरोतु वरणाय ममेति चेन्नाम् ।

तं प्रापयामि यदि तत्तु विसृज्य लज्जां कुर्वे कथं जगति शृण्वति ही विडम्बः ॥ ५३ ॥

य इति ॥ अमीषु पञ्चसु भवत्सु मध्ये यः परमार्थनलः सत्यनलः स्यात् स मम वर-
णाय मालामङ्गीकरोतित्येवंप्रकारेण, इत्युक्त्वा चेति वा । यदि एनां च मालां तत्र तेषु मध्ये

तं सख्यनलं प्रापयामि, तत्पुनर्लज्जां विसृज्य कथं कुर्वे । अपित्वैवं कर्तुमयुक्तम् । यतः—
जगति सर्वस्मिन्समाजने शृण्वति सति ही कष्टं विदम्बः । लज्जात्यागादतिपरिहासो भविष्य-
तीति शेषः । सर्वेषां समक्षमेवं वचने लज्जात्यागात्सर्वेऽप्युपहसिष्यन्तीत्यर्थः । ही इति खेदे ।
हिर्यसादर्थे, इः खेदे इति वा इति चेति समुदायः प्रकारे । यदि चेति वा ॥

इतरनलतुलाभारोप शेषः सुधामिः क्षपयति मम चेतो नैपथः कस्य हेतोः ।
प्रथमचरमयोर्वा शब्दयोर्वर्णैरसख्ये विलसति चरमेऽनुप्रासभासां विलासः ५४

इतरेति ॥ इतरैश्चतुर्भिर्नलैस्तुलां साम्यं भजत इति भाग्, एष शेषः पञ्चसु मध्ये अन्त्यः
पञ्चमो नैपथः मम चेतः कस्य हेतोः केन कारणेन सुधामिरमृतैः क्षपयति आलुतमिव
करोति । रूपसाम्ये सख्येष्वेव एव मम मनसे यतो रोचते, तस्मादप्येव सख्यनलो भविष्य-
तीत्याशयः । सख्यनलत्वज्ञापकं निरुपाधिकपरमप्रेमसंबाधं दृष्टान्तेन प्रवदति—प्रथमेति ।
वाचवा युक्तमेतत् । प्रथमचरमयोरादिमान्त्वयोः शब्दयोर्वर्णैरसख्ये मैत्र्यां सख्यामपि
चरमे पाश्चात्ये शब्देऽनुप्रासभासां छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासलाटानुप्रासाख्यशब्दालंकारकान्तीनां
विलास उक्तसम्बन्धकारो विलसति विशेषेण शोभते । वर्णसाम्ये सख्यपि प्रथमस्यानायासगत-
त्वात्, द्वितीयस्य तु सहस्रस्य पश्चाद्भिरप्रयत्नसाध्यत्वाच्चरमे यद्यनुप्रासत्वं स्फुरति, तथापि
द्वितीयसाहित्ये प्रथमेऽपि यथानुप्रासत्वमस्ति तथा सुन्दरान्तरविच्छेदेन पश्चादवलोक्यमान-
तयैव पञ्चमश्चेतसे रोचते, नतत्र सख्यत्वं प्रयोजकम् । अतः सर्वेऽपि नुत्या एवेति भावः ।
अत्रायमेव श्लोको दृष्टान्तः । अत्रत्ययोरेव प्रथमचरमशब्दयोर्वर्णैरसाम्ये सख्यपि चरमे चरम-
शब्द एवानुप्रासातिशयः न प्रथमशब्दे प्रथम इत्युक्ते नानुप्रासः । प्रथमचरमयोरित्युक्ते तु चरम
एवानुप्रासातिशयो दृश्यते न तथा प्रथम इत्यर्थे इति वा । यद्वा—आशपादचतुर्थपादयोर्वर्णै-
रसाम्ये सख्यपि चरमे चतुर्थपादेऽनुप्रासभासां विलासो विलसति । उन्नयोरनुप्रासत्वे सख्यपि
चतुर्थेऽनुप्रासभासां विलास इत्युक्तेस्तत्रैवानुप्रासत्वम्, न तु प्रथमे । क्षपयति, इति मित्व-
पक्षे हत्वः । कस्य हेतोः, 'पथो हेतुप्रयोगे' इति वष्टी ॥

इति मनसि विकल्पानुद्यतः संत्यजन्ती कचिदपि दमयन्ती निर्णयं नाससाद् ।
मुखमथ परितापास्कन्दितानन्दमस्या मिहिरविरचित्तावस्कन्दमिन्दुं निनिन्द

इतीति ॥ इत्युक्तप्रकारेण मनसि उद्यत उत्पद्यमानान्त्विकल्पाननेकशब्दावलम्बनबोधानन्दो-
पोद्भावेन संत्यजन्ती दमयन्ती कचिदपि निर्णयं निश्चयं नाससाद् । पञ्चसु मध्ये कलि-
क्षपि पुंसि नलनिश्चयं न प्रापेति वा । अथ पश्चाच्चलनिश्चयाभावात्परितापेनास्कन्दितोऽभभूत्
आनन्दो यस्य । परितापेन कृत्वा आस्कन्दितोऽप्राप्त आनन्दो येनैवंभूतं नास्या मुखं कर्तुं ।
मिहिरेण सर्वेण रचितोऽवस्कन्दः पराभवो यस्यैवंविधमिन्दुं निनिन्द । निष्प्रमचन्दसदृशमभू-
दित्यर्थः । आस्कन्दनमास्कन्दः पराभवः । परितापेन य आस्कन्दः स संजातो यस्य एवंविध
आनन्दो यस्येति कारकादित्वाद्भूषणसिद्धिः ॥

श्रीहर्ष कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुषुप्ते जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

स्वादूत्पादयति त्रयोदशतयादेइयस्तदीये महा-

काव्येऽयं व्यरमन्नलस्य चरिते सर्गो रसाम्भोनिधिः ॥

श्रीहर्षमिति ॥ अर्धे पूर्ववत् । स्वादूत्पादयति सहृदयहृदयाद्वादयामित्वात्सादुरसोत्प-
त्तिधारकेऽल्यन्तमधुरनवार्थसहिते त्रयोदशतया आदेइयोऽभिधेयः सर्गो व्यरमत् । समाप्त
इत्यर्थः । व्यरमत्, 'व्याहपरिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकधीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनायणकृते
नैषधीयप्रकाशे त्रयोदशः सर्गः ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

अथाधिगन्तुं निषधेश्वरं सा प्रसादनामाद्रियतामराणाम् ।

यतः सुराणां सुरभिर्नृणां तु सा वेधसासृज्यत कामधेनुः ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ विकल्पदूषणानन्तरं सा भैमी निषधेश्वरं नलमधिगन्तुं निषेधेन प्राप्तुं च
षोडशोपचारैरमराणां प्रसादनां परितोषणाद्रियत आदरेण चकार । यतो वेधसा सुराणां
कामधेनुरभिलाषप्रभूः सुरभिर्गौरसृज्यत सृष्टा, नृणां तु पुनः कामप्रभूः सा देवप्रसादनां
सृष्टा । तस्मान्नलनिषधयार्थं प्राप्त्यर्थं च देवपरितोषणं चकारेति युक्तमित्यर्थः ॥

अथाधिगन्तुं निषधेश्वरं सा प्रसादनं दानवशात्रवाणाम् ।

अचेष्टतामौ महतीष्टसिद्धिराराधनादेव हि देवतानाम् ॥ १ ॥

अथेति । श्लेषकः ॥ अचेष्टत अकृत । शात्रव एव शात्रवाः । प्रसादित्वात्साथेऽण् ॥
पूर्वोक्तार्थसमर्थनार्थमर्थान्तरम्यासमाह—

प्रदक्षिणप्रक्रमणालवालधिलेपधूपाचरणाम्बुसेकैः ।

इष्टं च मृष्टं च फलं सुधाना देवा हि कल्पद्रुमकाननं नः ॥ २ ॥

प्रदक्षिणेति ॥ हि यस्मात् देवा नोऽस्माकं मनुष्याणां कल्पद्रुमकाननं बहवः कल्पवृक्षा
एवेति कवेदक्तिः । किंभूता देवाः—प्रदक्षिणं प्रक्रमणं बलयाकारं परिभ्रमणं तदेवालवालं
वृक्षमूले जलधारणार्थं बलयाकारः सेतुः स च विलेपखन्दनादिलेपश्च धूपो दशाङ्गादिलेपामा-
चरणानि करणानि तान्येवाम्बुसेकाः (तैः) प्रदक्षिणाद्याचरणं चोदकस्नपनानि च तैर्वा कृत्वा
इष्टमभिलषितं मृष्टं च सुभावमुन्दरं सुखाद्वा च फलं मनोरथरूपमामादिकं च सुधाना उत्पाद-
यन्तः । वृक्षा अप्तालवालवृक्षाभुर्वेदोक्तकदोपनाशक(नि)विट्वादिलेपदोहवधूपाम्बुसेकैरिष्टं
मृष्टं च फलं मुचते । 'आवरण—' इति पाठे अन्नप्रत्यक्षदेवतापूजा कष्टकावृत्तिश्चेति व्याख्येयम् ॥

१ 'अन्नामरप्रसादनायाः कामधेनुत्वेन रूपणादपकारंकारः' इति जीवातुः । २ 'पूर्वोक्त एवार्थो
गङ्गान्तरेण निबद्धः । अत एव पाठान्तरम् । केतुचिदादर्शेण त्वयं श्रीको नारलेव' इति सुखावबोधः ।
अत एव जीवाती न व्याख्यायि । ३ 'अत्र प्रदक्षिणप्रक्रमणाकालमाकाशवधवरूपयात्, देवेषु कल्प-
द्रुमरूपाश्च समस्तवस्तुवर्तिरूपकम्' इति जीवातुः ।

पूजाप्रारम्भार्थं प्रथमं नमस्कारमाह—

अद्वामयीभूय सुपथेणस्ताञ्जनाम नामग्रहणाग्रकं सा ।

सुरेषु हि अदधतां नमस्या सर्वार्थसिद्धयेऽहमिथः समस्या ॥ ३ ॥

अञ्जेति ॥ सा अद्वामयीभूय आस्तिक्यप्रचुरा भूत्वा ताम्रलवेषधारिणः सुपथेणो देवाणां मग्रहणाग्रकमिन्द्राय नम इत्यादिनामग्रहणपूर्वकं ननाम वचन्दे । हि यस्मात्सुरेषु अदधतां अदधतां नमस्या नमस्कार एव सर्वार्थसिद्धेः यान्यज्ञानि साधकानि तेषां मिथः समस्या परस्परपूरणहेतुः अदधत्वा देवनमस्कार एव कारणसामग्रीसंपादकः, तस्मादेवं नमस्कृतावतीत्यर्थः । समस्यापि पदानां परिपूरणं करोति । अद्वामयी, 'तत्प्रकृतवचने' इति मयद । अग्रकम्, 'क्षेपादिभाषा' इति कः (५) । नमःकरणं नमस्या, 'नमोवरिवः—' इति क्येन् ॥

देवपूजाप्रारम्भार्थं प्रथममाह—

यत्तान्निजे सा हृदि भावनाया बलेन साक्षादकृताखिलस्थान् ।

अभूदभीष्टप्रतिभूः स तस्या वरं हि दृष्ट्वा ददते परं ते ॥ ४ ॥

यदिति ॥ सा अखिलस्थान्सर्वगतान्तानिन्द्रादीन्भावनाया ध्यानस्य बलेन सामर्थ्येन निजे हृदि यत्साक्षादकृतं प्रत्यधीचकार । सर्वगतानपि ध्यानबलेनैकज्ञानीयं दर्शयत्यर्थः । स साक्षात्कार एव तस्या भैम्या अनीष्टस्य नलप्राप्तिलक्षणस्य प्रतिभूर्दाननिश्चयकर्ता अभूत् । हि यस्माद्दृष्टो देवाः परं श्रेष्ठं वरमभीष्टं परिणेतारं च ददते प्रवच्छन्ति । नहि देवदर्शनं निष्फलं भवतीत्यर्थः ॥

इदानीं देवपूजामाह—

सभाजनं तत्र ससर्ज तेषां सभाजने पश्यति विस्मिते सा ।

आमुद्यते यत्सुमनोभिरेवं फलस्य सिद्धौ सुमनोभिरेव ॥ ५ ॥

सभाजनमिति ॥ सा तत्र स्वयंवरस्थाने अकस्मादेव देवपूजाप्रारम्भादत्यादरेण पूजनाद्रिस्मिते आश्चर्यं सभाजने सभालोके पश्यति सति, तमनाहस्य वा । तेषां देवानां सभाजनं प्रीत्याराधनं ससर्ज चक्रे । यद्यस्मात्फलस्थानीयस्य सिद्धौ दाने सुमनोभिः शोभनचित्तेरेवंभूतैरेव सद्भिः सुमनोभिर्देवैरेवमत्यादरपूजनेन कृत्वा आमुद्यते हृष्टैर्भूयते । तस्मादेवमपूजयदित्यर्थः । एवमेव एवं सत्येवेत्येवकारयोग्यता वा । पुष्पैरपि फलसिद्ध्यर्थमामुद्यते विकल्परभीष्यते । सभाजने, 'यस्य च भावेन' इति, 'पृष्ठी चानादरे' इति वा सप्तमी ॥

वैशद्यहृद्यैर्प्रदिमाभिरामैरामोदिभिस्तानथ जातिजातैः ।

आनर्च गीत्यन्वितपट्टपदैः सा स्तवप्रसूनस्तवकैर्नवीनैः ॥ ६ ॥

वैशद्येति ॥ अप सा नवीनैर्नवीनैः स्तवैः स्तुतिश्लोकरूपैः प्रसूनस्तवकैः पुष्पगुच्छैः स्तुतिश्लोकैः पुष्पगुच्छैश्च वा तानिन्द्रादीन्मानर्चं । किमिधैः—वैशद्येन स्पष्टतया प्रसादगुणेन हृद्यैः

१ 'निष्पन्न—' इति जीवातुः । २ 'सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः' इति जीवातुः ।

३ 'अशोभनेषामपि सुमनसामुभवोरप्यामोदयोश्च फलपौरुषेयसामर्थ्यानामर्थान्तरन्यासः' इति जीवातुः ।

सहृदयप्रियैः । अथ च—शुश्रूषेण मनोज्ञैः । तथा—प्रदिक्षा निष्ठुरदवर्गादिवर्णरहितश्रुतिम-
धुरवर्णरचनजनितेन माधुर्येण । अथ च—सौकुमार्येण अभिरामैः । अत एव—आमोदि-
भिर्हृदयजनकैः । अथ च—सौगन्ध्यसहितैः । तथा—जातेः पङ्क्तिशाल्यक्षरजनितचरणान्तायाः,
अनुष्टुपादिजातेषां जातैः निष्पन्नैः । अथ च—मालतीसंभवैः । तथा—विशेषरूपया गीत्वा
अनिवृत्ता मुक्ताः पदपदाः पदचरणाः श्लोका वज्र । अथ च—गुञ्जन्मधुरैः । वैशद्यं शब्दा-
र्थालंकारापशब्दभावशोषराहित्यं तेन मनोज्ञैर्वा । ‘जातिश्छन्दसि सामान्ये मालत्यां गोत्र-
जन्मनोः’, ‘गीतिश्छन्दसि माने च’ इति विश्वः । इयेति, ‘हृदयस्य प्रियः’ इति वत् ।
‘हृदयस्य हृत्तेजस्यदप्लवसेषु’ इति हत् । अभिरम्बते वैस्तैरभिरामैः, ‘अकर्तरि च कारके’ इति
चकारादसंज्ञायामपि करणे चम् । जाल्पादिलक्षणं छन्दोमन्येभ्यो ज्ञातव्यम् । ‘न वा कैः’ इति
पाठे कैः वा स्ववस्तवकैः न आनर्चं, अपि तु नानाप्रकारैः स्ववस्तुनस्ववर्कैरुपपूजयितव्यैः ॥

पूजानन्तरे पुनरपि ध्यानमाह—

हृत्पद्मसमन्यधिवासं बुद्ध्या दध्यावधैतानियमेकताना ।

सुपर्वणां हि स्फुटभावना या सा पूर्वरूपं फलभावनायाः ॥ ७ ॥

हृदिति ॥ अथ पूजानन्तरमित्येकतानाऽनन्यवृत्तिस्तत्परं सती हृदेव परं तद्रूपे सधनि
गृहे एतानिन्द्रादीन्बुद्ध्याधिवासोधिप्राप्त्य दध्या । सर्वगतानामपि देवानां हृदये बुद्ध्या समा-
रोपितं रूपं ध्यानेन साक्षादकृतेति यावत् । हि यस्मात्सुपर्वणां देवानां या स्फुटा भावना
ध्यानबलेन प्रत्यक्षता सा फलभावनायाः कार्यसिद्धेः पूर्वरूपं प्रथमं स्वरूपम् । कारणस्य
कार्यपेक्षया नियतप्राग्भावितादेवानां प्रत्यक्षतायाः कार्यमात्रं प्रति कारणत्वात्कारणत्वानुमी-
रूपां देवप्रत्यक्षतां ध्यानेनाकृतेत्यर्थः । पूजायाः पूर्वमनन्तरं च ध्यानसेष्टत्वात् ‘यतान्’
(१४१४) इत्यस्यास्य (१४१७) च श्लोकस्य न पौनरेत्यम् । ‘उपान्वध्याङ्गसः’ इत्यप्राग्य-
न्तस्य वसेर्मेहणात् ‘सहृदयदत्ते मुनिमाधने’ इतिवर्ण्यन्तस्य वक्तेः प्रकृत्यन्तरत्वात् हृत्पद्म-
धनीत्याधारस्य न कर्मत्वम् ॥

भक्त्या तयैव प्रससाद् तस्यास्तुष्टं स्वयं देवचतुष्टयं तत् ।

स्वेनानलस्य स्फुटतां धियासोः फूट्कृत्यपेक्षा क्रियती खलु स्यात् ॥ ८ ॥

भक्त्येति ॥ तस्याः पातिमत्यादिगुणैरादावेव भक्तिनिरपेक्षं स्वयमात्मनैव तुष्टं तदिन्द्रादि-
देवचतुष्टयं तस्यास्तयैवात्पीयस्यापि भक्त्या पुनः प्रससाद् प्रसन्नमभूत् । अस्पीयस्या भक्त्या
प्रसन्नतायां दृष्टान्तमाह—खलु यस्मात्स्वेनात्मनैव स्फुटतां प्राक्कृत्यं धियासोर्गामुमिच्छती
लब्धवदुसेषुसंशयतया आसन्नप्रज्वलनस्यानलस्य वहेः क्रियती संपुष्पणार्थं फूट्कर्तुर्मुक्तपवनस्या-

१ ‘अत्र स्वर्गानां प्रचलनवर्तकानां योग्येष्टामन्यधेनसंसाधनत्वेन प्रकृतानां धर्मगोष्ठ्ये (तीक्ष्णे)
नौदम्यस्य गन्धमानत्वात्केवलमप्रकृतविषया तुल्ययोगिता’ इति जीवानुः । २ ‘सुखावबोधायानां तु
प्रसन्नम्’ (१४१४) इति श्लोकोत्तरमेतमपि व्यासपाय ‘पूर्वोक्तार्थं दशार्थोऽत्र निबद्धः’ । अत एव पाठा-
‘न्तरम्’ इत्युक्तं दृष्टम् । अत एव जीवास्तौ न व्याख्यायि । ३ ‘ये तु रघून्बुद्धयः’ तत्र सामान्यप्रवृत्तम्
इति मत्वा ‘हृत्पद्मस्य’ इति कर्मपरं पूर्वकृत्यं ‘न्यधिवास’ इति योजयन्ति । ‘तदज्ञानविलसितमिच्छु-
त्वन’ इति सुखावबोधो ।

पेक्षा स्याद्भवेत् । अपित्वत्पैव । तादृशोऽभिर्द्धिर्त्रैरेव फलकारिः संशुद्धितो वीर्यतेतरामित्यर्थः । तस्मात्स्वतः प्रसन्नस्मात्पयपि भक्त्या पुनः प्रसन्नत्वं युक्तमित्यर्थः । 'तस्याश्चरेन्नादय ते पवि-
जातप्रागेव हृद्य ऋषिप्रसेदुः' इत्यपि पाठः स्पष्टार्थः ॥

प्रसादफलमाह—

प्रसादमासाद्य सुरैः कृतं सा ससार सारस्वतसृक्सृष्टेः ।

देवा हि नान्यद्वितरन्ति किंतु प्रसद्य ते साधुधियं ददन्ते ॥ ९ ॥

प्रसादमिति ॥ सा भैमी सुरैः कृतं प्रसादमासाद्य सारस्वत्या इमाः सारस्वत्यस्ताव ताः
सूक्तयश्च शोभनोक्तयः शेषसाधनानि तासां सृष्टैर्निर्माणस्य रचनामित्यर्थः । ससार । शेषार्थे
संदेहं परित्यज्य गाथाक्रमेणेन्द्रादींश्चतुरोऽपि ज्ञात्वा अयं पञ्चमो नल इत्यनानादित्यर्थः ।
देवीवचनस्मरणरूपः को नाम प्रसाद इत्यत आह—हि वस्सादेवा अन्यस्मिन्विषयितरन्ति
न ददति किंतु देवाः प्रसद्य प्रसन्ना भूत्वा साध्वी कार्यसाधिकां धियं बुद्धिमेव ददन्ते । तदुक्तं
भारते—'न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् । यं तु रक्षितुमिच्छन्ति मुबुद्धा योज-
यन्ति तम् ॥' इति । तस्मादयमेव प्रसादो युक्त इत्यर्थः । सृष्टेः, 'अधीगर्भ-' इति कर्मणि
पठ्यो । ददन्ते, 'दद दाने' इत्यस्य रूपम् ॥

स्मरणमेव विधादयति—

शेषं नलं प्रत्यमरेण गाथा या या समार्था सल्ल येन येन ।

तां तां तदन्येन सहालगन्तीं तदा विशेषं प्रतिसंदधे सा ॥ १० ॥

शेषमिति ॥ शेषं पञ्चमं सत्यनलं प्रति कक्ष्यीकृत्य 'ब्रूमः किम्-' (१३ स. १ श्लो.)
इत्यादिः 'आकर्ष्य-' (१३।८) इति यावत्, 'एष' (१३।१०) इत्यादिः 'साधारणीम्-' (१३
।१४) इति यावत्, 'दण्डम्-' (१३।१६), इत्यादिः 'गुम्फः-' (१३।२०) इति यावत्,
'वा सर्वतः-' (१३।२२) इत्यादिः 'शङ्का-' (१३।२६) इति यावत्, या या गाथा प्रसा-
दात्पूर्वं येन येनेन्द्रादिदेवेन सह समार्था तुल्यार्था ['सरस्वत्योक्ता' इति शेषः] सा भैमी तां
तां 'ब्रूमः-' (१३।३) इत्यादिगार्थां तदा प्रसादानन्तरं तदन्येन तस्मात्तस्मादिन्द्रादिरूपानु-
सृष्ट्यादर्थादन्येन शेषशक्या प्रतिभासमानेन नलरूपेणार्थेन सह खलु निमित्तमलगन्तीमसंब-
द्धार्थां विशेषं प्रति स्वस्वाकारधारणाद्विषमिन्द्रादिदेवं प्रति संदधे योजयामास । इयमेतस्य
गाथा इयमेतस्य गाथेति संबन्धं चकारेत्यर्थः 'ब्रूमः-' (स. १३ श्लो. ३) इत्यादौ 'बालां
विलोक्य-' (१३।२७) इति यावत्तस्य सर्वत्रानुस्यूतत्वादिन्द्रादीनां तु चतसृषु चतसृष्वेव
स्वस्वगाथासुस्यूतत्वात्तां तामिन्द्रादिगाथां तदन्येन बहुपादिना सह अलगन्तीं विशेषमजाना-
त् । वा इन्द्रेण नलेन च समानार्थां तामिन्द्रविषयामेव ससार । एवमितरेदेवजितयेऽपि प्रत्येकं
गाथामेकविषयामेव ससार । एवं चतसृष्वपि गाथासु नलस्यानुस्यूतेरिन्द्रादीनां च व्यावृत्तेरा-
वापोद्गाथाभ्यां एते देवाः, अयमेव नलः, इत्यज्ञासीदित्याशय इति वा प्रतिलोकं गाथात्वेऽपि

१. 'अथ बाक्यद्वये भक्तिभूतुलोः कर्षानपेक्षितलक्षणसमानधर्मत्वेव कारको बल्लभ्यानां किन्-
मपि निमित्तयोर्किं दृष्टान्तार्थकारः' इति जीवानुः ।

चतुर्भिश्चतुर्भिः श्लोकैरेकैकस्य प्रतिपादनादेकगाथास्वसमारोपात्प्रत्येकपर्यवसानाद्वैकवचनम् ।
यद्वा—पञ्चमं नलं प्रति या वा 'अल्लाजि' (१३।२८) 'येनामुना' (१३।२९) 'यच्चण्डिमा'
(१३।३०) 'किं ते तथा-' (१३।३१) इत्यादिका गाथा येन येन इन्द्रादिना सह संब-
न्धार्था तदन्वयेन बहुपादिना सहालगन्ती तां गाथामेव विशेषं भेदं जानाति स्म । एकैकस्या
गाथाया एकैकदेवपर्यवसानाच्चतसृषामपि गाथानां नले पर्यवसानात्प्रतिशेषप्रमाणात् अत्र
पञ्चम एव नल इति विशेषमज्ञासीदित्यर्थः । अस्मिन्पक्षे—अमुमेवार्थमुक्तिविशेषेण प्रकट-
यितुमाह—एकैकेत्युत्तरश्लोकस्यावतारिका कर्तव्या ॥

एकैकवृत्ते प्रतिलोकपालं पतिप्रतात्वं जगृहृर्दिशां याः ।

वेद स्म गाथा मिलितास्तदासायाशा इवैकस्य नलस्य वदयाः ॥ ११ ॥

एकैकेति ॥ या गाथा एकैकवृत्तेरेकैकस्मिन्नेकस्मिन्निन्द्रे, आमी, यमे, वरुणे च वर्तमान-
त्वात्प्रतिलोकपालमेकैकरिक्पालं प्रति दिशामैन्द्रादीनां पतिप्रतात्वं जगृहृर्वाचकुः । प्राच्या-
दीनामिन्द्रादिप्रतिनियतदेववृत्तितया यत्पातिव्रत्तं तत्पातिव्रत्तं, तेनैवाकारेण या 'अल्लाजि-'
(१३ सर्गे २८ श्लोक) इत्यादिगाथा अज्ञाचकुरित्यर्थः । ता गाथा मिलिताश्चतस्रोऽपि तदा
प्रसादानन्तरमसावेकस्य केवलस्य नलस्य वदया नलैकप्रवणा नलैकाभिधायिनीरेव वेद स्म
अज्ञासीत् । का इव-आशा इव । मिलिता दिशो यथा नलस्य वदयाः ऐन्द्रादीनां दिशामि-
न्द्राद्येकैकप्रवणत्वेऽपि सर्वासां दिशां चक्रवर्तिनलैकवदयत्वं यथा, तथा गाथानामपीत्यर्थः ।
आशा अर्थिना मनोरथाः वदान्यतया नलस्य यथा वदया इति वा । 'दाताः' इति वा पाठः ।
आन्तिदशायामुभयार्थत्वम् । प्रसादानन्तरं तु नलैकार्थत्वं वेद स्मेति भावः । दिशां पातिव्रत्तं
गाथानिर्णीतमित्यर्थः ॥

या पाशिनैवाशनिपाणिनैव गाथा यमेनैव समाग्निनैव ।

तामेव मेने मिलितां नलस्य सैषा विशेषाय तदा नलस्य ॥ १२ ॥

येति ॥ 'किं ते-' (१३।३१) इत्यादिर्वा गाथा पाशिनैव वरुणेनैव समा तुत्यार्था
नत्वन्येनेन्द्रादिना, वा च 'अल्लाजि-' (१३।२८) इत्यादिर्गाथा अशनिपाणिना इन्द्रेणैव
समा नत्वन्येन देवेन, वा च 'यच्चण्डिमा-' (१३।२९) इत्यादिर्गाथा यमेनैव समा नत्व-
न्येन, वा च 'येनामुना-' (१३।३०) इत्यादिरभिनेव तुत्या नत्वन्येन, नलस्य संबन्धिनीं
मिलितां समुदितां चतुष्टयरूपां तां गाथामेव तदा देवप्रसादादन्तरं सैषा भैमी नलस्य
विशेषायेन्द्रादिभ्यो भेदज्ञानाय मेने । इन्द्रादीनामेकैकस्यामेव गाथायां वर्तमानत्वात्,
नलस्य तु सर्वत्रानुगतत्वात्, 'अल्लाजि-' इत्यादिगाथाचतुष्टयप्रतिपाद्यो यः, स एव
नल इति तामेव गाथां मिलितां नलस्य भेदज्ञापिकामज्ञासीदिति भावः । या नलस्य
गाथेति वा संबन्धः । या पाशिनैवेन्द्रेणैव, यमेनैवाग्निनैव समा गाथा नलस्य संबन्धिनीं
मिलितां तामेवानलस्य नलव्यतिरिक्तस्य इन्द्रादेर्भेदाय मेने । मिलितया तथा कृत्वा नले निश्चिते
सति नान्तरीयकत्वात्तदितरे देवा अपि तथैव निश्चिता इति भाव इति वा । मिलितां तामेव
गाथां नलस्य विशेषाय तथा नलेतरसेन्द्रादेर्भेदाय मेने इति वा व्याख्येयम् । या पाशिनैवे-

इत्यादेरेवकारान्परस्परसमुच्चयार्थान्पञ्चोक्त्य वा नलसंबन्धिनी गाथा पाणिनापि, इन्द्रेणापि, यमेनापि, अग्निनापि तुल्यार्थाभूत् तां 'देवः पतिः-' (१३।३४) इत्यादि मिलितं पञ्चार्था गाथां देवप्रसादादनन्तरं नलस्यैव विशेषात्तु मेने । 'देवैः प्रसन्नैः स्त्रीयस्त्रीयाकारेषु पृथेषु पूर्वं पञ्चार्थत्वेन प्रतिभातागपीदानीमेकस्य नलस्यैव प्रतिपादिकामशासीदिति भाव इति । 'देवः पतिः-' (१३।३४) इतीयमेव गाथा विषय इति हेयम् । अवधारणार्थेष्वप्येका (न)कारेणिवमेव गाथा विषय इति व्याख्येयम् । अयं श्लोकः 'शेषं नलम्' 'एकैकवृत्तेः' (१४।११) इति द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां समानार्थः । अनलस्येति प्रत्येकपर्यवसायित्वादेकवचनम् ॥

निश्चित्य शेषं तमसौ नरेशं प्रमोदमेदस्वितरान्तराभूत् ।

देव्या गिरां भावितभक्तिराख्यचित्तेन चिन्तार्णवयादसेयम् ॥ १३ ॥

निश्चित्येति ॥ असौ मैत्री शेषमवशिष्टं तं पद्यं पूर्वोक्तप्रकारेण नरेशं नलं निश्चित्य प्रमोदेन प्रकृष्टहर्षेण मेदस्वितरमत्यन्तपरिपुष्टं सोहासमान्तरं मानसं यस्या एवंभूताभूत् । नले निश्चिते सति नितरां हृष्टाभूदित्यर्थः । रलयोः सावर्ण्याञ्जलयासावीशब्ध तमिति वा । अनन्तरं च देव्याः सरस्वत्याः गिरां वचनानां भाविता पर्यालोचिता भक्तिः प्रकारो वया विज्ञाता-
द्या गिरां देव्याः सरस्वत्या वा विज्ञातवचोरचनाविशेषा सती नलनिश्चयात्पूर्वं चिन्तार्णवया-
दद्या चिन्तासमुद्भजलजन्तुरूपेण नलनिश्चये सत्यपि तत्प्राप्त्युपायचिन्तासमुद्भजलचरेण वा चित्तेन मनसा इदं वक्ष्यमाणप्रकारमाख्यदत्ते । मनस्यैवैवमचिन्तपदिति भावः । 'चिन्तार्णव-'
इति पाठे विविप्रदेवीवचनामुस्मरणवनिताथर्क्यसमुद्भजलचरेणातिताथर्वणेत्यर्थः ॥

किमाख्यदित्याह—

सा भक्तिरस्याः खलु वाचि कापि यद्भारती मूर्तिमतीयमेव ।

क्षिष्टं निगद्यादृत वासवादीन्विशिष्य मे नैपथमप्यवादीत् ॥ १४ ॥

सेति ॥ खलु निश्चितं सा प्रसिद्धा मूर्तिमती भारती सरस्वती देवी इयमेव 'इयं मूर्ति-
मती सा भारतेव' इति भारतीत्वं विधेयम् । यस्यादस्या वाचि कापि लोकोत्तरा भक्तिः
रचनास्ति तस्मादित्यर्थः । यस्यादियमेव मूर्तिमती भारती तस्मादस्या वचने निश्चितं सा कापि
भक्तिरस्तीति वा । तामेव भक्तिमाह—यत् क्षिष्टमुभयसंबन्धं वक्तुं निमग्नस्पर्शमुक्त्वा वास-
वासीमादृत गीरवेणावर्णयत् । विशिष्य विशेषं कृत्वा तेभ्यो विशिष्य वा । यत् 'अत्याजि-'
(१३।२८) इत्यादिश्लोकचतुष्टयेन मे मम मध्ये वा नैपथमप्यवादीत् । सर्वलोकपालांशस्य
नलस्यैव वर्णनं युक्तमिति भावः ॥

जग्रन्थ सेयं मदनुग्रहेण वचःस्रजः स्पष्टयितुं चतस्रः ।

द्वे ते नलं लक्षयितुं क्षमेते ममैव मोहोऽयमहो महीयान् ॥ १५ ॥

जग्रन्थेति ॥ सेयं वाणी मयि मम वाऽनुग्रहेण रूपया स्पष्टयितुं नलं स्पष्टं ज्ञापयितुं
वाः चतस्रः 'अत्याजि—' (१३।१८) इत्यादीर्वचःस्रजः वचनमाला जग्रन्थ सप्तमं, तादृ-

१ 'केतुचिदादरेषु 'शेषं नलम्, एकैकवृत्तेः' (१४।११) इति याभास्करेण यत्रापेक्षादित्यं वाच्य
माख्येव' इति सुखावबोधः । अत एव जीवाती न व्याख्याता ।

मध्ये ते द्वे वचःस्रजौ 'नामग्राहं मया नलमुदीरितम्' (१३।२९) 'नले सहजरागभरात्' (१३।३०) इत्येवंरूपे, 'महीमहेन्द्रः' (१३।२८) 'नलमुदीरितम्' (१३।२९) इत्येवंरूपे वा नलं लक्षयितुं ज्ञापयितुं क्षमेते समर्थे भवतः । अहो आश्चर्यं—मम एवायमेतावन्तं कालं महीयान्मोहः अक्षोभः । नले स्पष्टं कथितेऽप्येतावन्तं कालं मम निधयो नाभूदित्याश्चर्य-
मिलयैः । पूर्वोक्ता एव चतस्रो वचःस्रजः स्पष्टयितुं तदर्थं स्वष्टीकर्तुं ये द्वे ते वचःस्रजौ 'त्वं गाऽर्धिनी' (१३।३३) 'देवः पतिः' (१३।३४) इत्येवंरूपे सेयं देवी जगन्ध, ते द्वे वचः-
स्रजौ नलं लक्षयितुं क्षमे समर्थे । 'त्वं गाऽर्धिनी' (१३।३३) इत्यनेन प्रथमव्याख्यानं स्फुटं नलस्यैव प्रतिपादनाद्याख्यानान्तरे च देवान्परितोष्य संलज्य वा नल एव स्वीकरणीय इति यावदर्थं नलस्यैव प्रतिपादनात् 'देवः पतिः—' (१३।३४) इत्यनेनापि लोकपालांशत्वाजल-
स्यैव पञ्चरूपत्वसंभवादिन्द्रादेवांसंभवाजलादन्यस्तत्र कतरो वरः, अपितु 'अन्यो नास्ति' इत्यपि नलस्यैव प्रतिपादनादित्यर्थं इति वा । अत्र पूर्वोक्तच्छब्दो विशेषणवचःस्रक्परामर्शार्थः । उत्तरस्तु तत्परामर्शकोऽपि विधेयसंस्पर्शा । नतदोष नित्यसंबन्धाच्छब्दः संबन्धते । 'अन्यप्रतिपदमिच्छन्ना चेति वक्तव्यम्' इति नित्यमपितो लिटः कित्त्वविधानात् 'जगन्ध' इति रूपम् । 'संयोगात्परस्य लिटो वा कित्त्वमिति केचित्' इति अपितो लिटः कित्त्वविधा-
नाद्वा नलोपाभावः समर्थनीयः । युक्तयन्तरेण वा समाधातव्यम् ॥

श्लिष्यन्ति वाचो यदमूरमुप्याः कवित्वशक्तेः खलु ते विलासाः ।

भूपाललीलाः किल लोकपालाः समाविशन्ति व्यतिमेदिनोऽपि ॥ ११६ ॥

श्लिष्यन्तीति ॥ अमुप्या देव्या अमूः पूर्वोक्ता वाचः यदनेकार्थतया श्लिष्यन्ति श्लेषं भजन्ते खलु निश्चितं कवित्वशक्तेः काव्यनिर्माणसहप्रतिभायाः विलासा विवृम्भणानि । कवि-
त्वशक्तिं विना श्लेषवचोरचना निर्मातुमशक्येत्यर्थः । किल यस्माद्व्यतिमेदिनोऽपि परस्परपेक्षया नलापेक्षया वा विशेषेण सहस्रनेत्रत्वादिनाऽतितरां भिन्ना अप्यमी लोकपाला भूपालस्य नलस्य लीला विलासान्धमाविशन्त्यनुभवन्ति नलकारं विव्रति । अथ च नलवर्णकेषु श्लोकेषु मूर्तोभूत प्रतिष्ठा एव दृश्यन्त इत्यर्थः । अतः श्लेषवशान्मम ब्रमोऽभूदिति भावः । 'श्लेषवशा-
त्तल्लीलाः सन्तो लोकपाला गाथाः समाविशन्तीति वा । अन्योन्यं भिन्ना अपि लोकपाला नललीलाः सन्तोऽंशेन नृपत्वं प्राप्ताः सन्तः किल एकीभवन्ति । अतो नलस्यैव लोकपालां-
शतया तत्र प्रयुक्तानि देवीपचांसि श्लेषं वदन्तीति कवित्वशक्तिविलासा एव ॥

त्यागं महेन्द्रादिचतुष्टयस्य किमभ्यनन्दत्क्रमसूचितस्य ।

किं प्रेरयामास नले च तन्मां सा सूक्तिरस्या मम कः प्रमोहः ॥ १७ ॥

त्यागमिति ॥ इयं देवी 'अस्याजि' (१३।२८) 'येन' (३।३९) इत्यादिना श्लोकचतु-
ष्टयेन 'त्वं गाऽर्धिनी' (१३।३३) 'देवः पतिः—' (१३।३४) इत्यादिगाथाद्वयेनापि क्रमेण सूचितस्य प्रत्याभितसेन्द्रादिनलचतुष्टयस्य पूर्वव्याख्यानप्रकारेण परित्यागं किं कथमभ्यन-
न्दत् । युज्यतेति स्तौति स्मेलयैः । नले मां पूर्वव्याख्यानप्रकारेण प्रेरयामास च किं, कथं प्रेरयामास । एकैनेव वाक्येन द्वयमपि कथं चकार, आश्चर्यमेतदित्यर्थः । किंशब्दावत्रा-
श्चर्यं । नले च । नल एवेति चकारोऽवधारणार्थो वा । तत्तस्मात्कारणादस्या देव्याः सा सूक्तिः

शोभनवचननिर्माणचातुरी । अपि तु लोकोत्तरा । मम प्रकृष्टो मोहश्च कः, अपि तु सोऽपि लोकोत्तरः । अस्या इवमुक्तिः क, मम मोहश्च केवल्यर्थः । एवं देव्या इन्द्रादिचतुष्टयस्य स्पष्टं परित्यागेऽभ्यनुज्ञाते नलस्य च वरणेऽभ्यनुज्ञाते मर्गवं मोहो न युक्त इत्यर्थः । पूर्वं मोहोऽभूदिदानीं तु निवृत्त इत्याशयः । इन्द्रादित्यागं किमर्थमभ्यनन्दत्, नले च मां किमर्थं प्रेरयामास, उभयमपि तावत्प्रकारं तदेतन्मदनुग्रहार्थमेवेति भाव इति वा । त्यागम्, 'चञ्चोः-' इति कृतम् ॥

एवं विचारानन्तरं किमभूत्तत्राह—

परस्य दारान्खलु मन्यमानैरस्पृश्यमानाममरैर्धरित्रीम् ।

भक्त्यैव भर्तृशरणौ दधानां नलस्य तत्कालमपश्यदेया ॥ १८ ॥

परस्येति ॥ एषा भैमी तत्कालं देवप्रसादसमये एवंभूता धरित्रीं पृथ्वीमपश्यत् । किंभूताम्—परस्य नलस्य दारान्पत्नीं मन्यमानैरिव परनारीबुद्ध्यां अमरैरिन्द्रादिभिरस्पृश्यमानाम् । खलुरिवार्थः । तथा—भूपतित्वाद्भर्तुर्नलस्य भक्त्यैव सेवायुज्यैव चरणौ दधानां धारयन्तीम् । अन्यापि भक्त्या भर्तृशरणौ धारयति देवत्वात्सहजो भूम्यस्पर्शो मनुष्यत्वात्सहजो भूमिस्पर्शोऽन्यथोत्प्रेक्षितः । देवमनुष्यविहे दर्शिते । 'दारानिव' इति वा पाठः ॥

सुरेषु नापश्यदवैक्षताक्ष्णोर्निमेषमुर्वीभृति संमुखी सा ।

इह त्वमागत्य नले मिलेति संज्ञानदानादिव भाषमाणम् ॥ १९ ॥

सुरेष्विति ॥ सा भैमी संमुखी सती बुद्धिपूर्वं विलोकयन्ती सती सुरेषु अक्ष्णोर्निमेषं नेत्रपद्मसंकोचं नापश्यत्, उर्वीभृति नले त्ववैक्षत । देवानामनिमेषत्वात्समुपगमां च सन्नि-
मेषत्वादित्यर्थः । तत्रोत्प्रेक्षते—किंभूतं निमेषम्—संज्ञानदानादाकारणतूचकाक्षिपद्मचेष्टा-
करणादिति भाषमाणमिव । इति किम्—हे भैमि, त्वं आगत्य इह मया चिह्निते नले मिल संयुक्ता भवेति ॥

नावुद्ध बाला विबुधेषु तेषु शोवं क्षितेरैक्षत नैषधे तु ।

पत्ये सृजन्त्याः परिरम्भमुर्व्याः संभूतसंभेदमसंशयं सा ॥ २० ॥

नेति ॥ सा तेषु विबुधेषु देवेषु क्षितेः शोवं भूरेणुं समं नावुद्ध न ददर्श, नैषधे त्वैक्षत ददर्श । देवानां रजःसंबन्धाभावाज्जराणां तत्संबन्धादित्यर्थः । तत्रासंशयमुत्प्रेक्षते—(किंभू-
तम्) पत्ये नलाय परिरम्भमालिङ्गनं सृजन्त्या ददत्ता उर्व्याः सकाशात्संभूतसंभेदमिव संज्ञातसंबन्धमिव । आलिङ्गनवशाद्भूरेणुर्नले लग्न इवेत्यर्थः । पत्ये, 'क्रियया यमनिप्रैति-'
इति संप्रदानत्वम् ॥

स्वेदः स्वदेहस्य वियोगतापं निर्वापयिष्यन्निव संसिखुक्षोः ।

हीराङ्गरश्चारुणि हेमनीव नले तयालोकि न दैवतेषु ॥ २१ ॥

स्वेद इति ॥ तथा नले स्वेद आलोकि, न दैवतेषु देवेषु । किं करिष्यन्निव—संसिखुक्षोः
भैम्यालिङ्गनं कर्तुमिच्छोः स्वदेहस्य नलशरीरस्य वियोगतापं भैमीवियोगजनितं ज्वरं निर्वाप-
यिष्यन् (इव) शमयिष्यन् (इव) भैम्यालिङ्गनोत्सुकनलदेहस्य तापनाशकरत्वादित्यर्थः ।

उदकं हि तापं क्षमयति । नलालिङ्गनोत्सुकस्य भैमीदेहस्य वा । देवेषु खेदस्याभावात्,
नरेषु च तत्सद्भावात् । धात्विक्खेदद्युक्तो नलो मया प्राप्त एवेति भैम्या विरहज्वरशान्तिः ।
उत्प्रेक्षते—वाक्यव्युत्तमे हेमनि सुवर्णे खचितो हीराङ्गुर इव । अतिगौरदेहरोमकूपस्यखेदज-
लकणक्षणकारो हेमस्त्वक्काङ्गुररवेनोत्प्रेक्षितः । देवता एव देवतानि । प्रहादित्वास्तार्थे पा-
(५७) । 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति षष्ठत्वम् ॥

सुरेषु मालाममलामपश्यन्नले तु बाला मलिनीभवन्तीम् ।

इमां किमासाद्य नलोऽद्य मूर्द्धां धडास्यते मामिति चिन्तयेव ॥ २२ ॥

सुरेष्टिति ॥ सा बाला सुरेषु मालाममलां निर्मलममलानां पापशब्द, नले तु मलि-
नीभवन्तीं पूर्वममलानां कालक्षेपेणोष्मणा च मलानां मलिनी च ज्ञायमानामपश्यत् । सुरा-
णाममलानकुसुमत्वादित्यर्थः । उत्प्रेक्षते—इति चिन्तयेव मलिनीभवन्तीम् । इति किम्—
नलोऽद्य स्वयंवरदिनेऽतिमूर्द्धां गतकाशादप्यतिमूर्द्धातीमिमां भैमीमासाद्य प्राप्य मां मालां
धडास्यते किमादरेणाङ्गीकरिष्यति किम् । अपि तु नेति ॥

श्रियं भजन्तां कियदस्य देवाश्छाया नलस्यास्ति तथापि नैषाम् ।

इतीरयन्तीव तया निरैक्षि सा नैषधे न त्रिदशेषु तेषु ॥ २३ ॥

श्रियमिति ॥ देवा अस्य नलस्य श्रियं कियद्भजन्तामाश्रयन्तु, अपि तु न किंचिदपि ।
यस्मादेषां देवानां नलस्य संबन्धिनी तथा तादृशी अतिप्रसिद्धा छायापि कान्तिलेशोऽपि
नास्ति । येषां शरीरकान्तिलेशोऽपि नास्ति ते तथैषां शोभां कथमाश्रयन्ताम् । अपि तु न
कचंतिदित्यर्थः । अथ च—येषां नलसंबन्धिनी आदर्शादित्यता छाया प्रतिबिम्बमपि नास्ति ।
प्रतिबिम्बतुल्यास्ते न भवन्तीति यावत् । शरीरप्रतिबिम्बेनापि न साम्यं ते तथैषां विम्ब-
श्रियं कथं लभन्तामित्यर्थः । अथ च—अस्य श्रियं किंचिद्भजन्तां नटवत्तत्तत्प्रकारणात्किंचि-
च्छेभन्ताम् । तथापि स्वाभाविकी नलस्य कान्तिरेषां नास्ति । अथ च—अस्य संपदं बहु
भजन्तां तथापि नलस्य कान्तिरेषां नास्ति । संपदा तुल्यत्वेऽपि कान्त्या तुल्यत्वं नास्तीत्यर्थः ।
अथ च—अस्य श्रियं किंचिद्बहु भजन्ताम् । तथापि भूयो तमःप्रकृतिश्छाया देहव्यवहितरति-
प्रभोपलक्षितः इयमाकारो नलस्यास्ति एषां तेजोरूपत्वेन नास्ति । तेजोराहित्येन च नराणां
विच्छेद इत्यर्थः । तया भैम्या इति पूर्वोक्तप्रकारेण ईरयन्तीव कथयन्तीव, यत्रार्हं वर्ते स एव
नल इति प्रयाशयन्तीव सा छाया नैषधे निरैक्षि दृष्टा तेषु त्रिदशेषु न । छायापि स्वाभाव-
भावाभ्यां देवत्वनरत्वव्यञ्जिका जातेत्यर्थः । किंचिदिति क्रियाविशेषणम् ॥

चिह्नैरमीभिर्नलसंविदस्याः संवादमाप प्रथमोपजाता ।

सा लक्षणव्यक्तिभिरेव देवप्रसादमासादितमप्यबोधि ॥ २४ ॥

चिह्नैरिति ॥ अस्या भैम्याः प्रथमोपजाता दूळकालोत्पन्ना, 'इतरनलदूलाभाक्' (१३।
५४) इति पूर्वसर्गोक्तकोत्पन्ना वा, देवीश्लोकानुसंधानोत्पन्ना वा, अन्यमन्त्र एव नल इति

१ 'अथ श्रियमिव श्रियन्, छायेव छाया' इति साङ्ख्यशास्त्रेणाश्रित्यर्थेन । तान्त्रिकशास्त्राभ्याम् 'इतीरय-
न्तीव' 'इत्युत्प्रेक्षायाः संकरः' इति जीवातुः ।

संविद्विद्विरमीभिः पूर्वोक्तैर्भूस्पर्शादिभिश्चिह्नैः संवादं स एवायं नल इत्यनुष्मयसावकपनाप ।
पूर्वं मम 'नलोऽयम्' इति प्रत्यगो युक्त एव जात इति एतैश्चिह्नैर्निश्चितवतीत्यर्थः । अन-
न्तरं च सा मैत्री देवत्वनरत्वज्ञापकानां लक्षणानां निमेषत्वभूस्पर्शादिचिह्नानां व्यक्तिभिः प्रक-
टैरेवासादितं प्राप्तं देवप्रसादमप्यबोधे । एतावत्पर्यन्तं भूस्पर्शादिचिह्नानि न दृष्टानि, इदानीं
तु दृश्यन्ते तस्मान्मम पूजया देवाः प्रसन्ना इत्यप्यवानादित्यर्थः ॥

नले निधातुं वरणन्नजं तां स्मरः स रामां त्वरयत्यथैनाम् ।

अपत्रपा तां निषिषेध तेन ह्यानुरोधं तुलितं दधौ सा ॥ २५ ॥

नल इति ॥ अथ स्मरत्वां वरणन्नजं वरणमधूकमालां नले निधातुं निक्षेपुं एनां रामां
मैत्रीं त्वरयति सः क्षीघ्रं प्रेरयामास । अपत्रपा अन्यतो लज्जा च तां मैत्रीं निषिषेध निवार-
यामास । सर्वस्मिन्नेन पश्यति सति कथमहमेनं वृण इति लज्जावशात्तस्या बुद्धिदग्धभूदित्यर्थः ।
तेन कारणेन सा मैत्री ह्यानुरोधं स्मरलज्जयोरज्ञां प्रवृत्तिनिवृत्तिसंवेदं तुलितं समानमेव
दधौ । भावसंश्लेषादुत्कण्ठापत्रपाभ्यां मालानिक्षेपानिक्षेपदोलायिताभूदित्यर्थः । अन्योऽपि
तुल्याभ्यां द्वाभ्यां विरुद्धकार्यद्वयार्थं प्रेषितो ह्यगोरमुरोधादौदासीन्यमेवावलम्बते । तामिति
पुनरुपादानं वाक्यान्तरत्वात्समर्थनीयम् । निषिषेध, 'स्यादिष्वभ्यासेन-' इति पठ्यम् ॥

स्वजा समालिङ्गयितुं प्रियं सा रसादधत्तैव बहुप्रयत्नम् ।

स्तम्भत्रपाभ्यामभवत्तदीये स्पन्दस्तु मन्दोऽपि न पाणिपद्मे ॥ २६ ॥

स्वजेति ॥ सा मैत्री रसाद्रीत्या स्वजा मधूकमालया प्रियं नले समालिङ्गयितुं बहुप्रयत्नं
भूयांसमुद्योगमवतैव चकारैव । तु पुनस्तदीये पाणिपद्मे स्तम्भत्रपाभ्यां हेतुभ्यां मन्दोऽप्य-
स्योऽपि स्पन्दश्चलनं नाभवत् ॥

तस्या हृदि ग्रीडमनोभवाभ्यां दोलाविलासं समवाप्यमाने ।

स्थितं धृतैणाङ्कुकुलातपत्रे शृङ्गारमालिङ्गदधीश्वरश्रीः ॥ २७ ॥

तस्या इति ॥ अधीश्वरी समयां भूयसी अधीश्वरस्य कस्यचिद्राशे वा श्रीर्लक्ष्मीस्तस्या
मैत्र्या हृदि स्थितं वर्तमानं शृङ्गारं शृङ्गाररसमालिङ्गत् । किंभूते हृदि—ग्रीडमनोभवान्भ्यां
दोलाविलासमानन्दोलजनितां कीर्षां समवाप्यमाने प्राप्यमाने । कोटिद्वयसंस्पर्शप्रवृत्तिनिवृ-
त्तिवेदेहं प्राप्त इत्यर्थः । तथा एणाङ्कुन्द्रस्तास्य कुलं कुलोत्पन्नो नल इत्यर्थः । स एकातपत्रे,
वृत्तमेणाङ्कुलातपत्रं येन तस्मिन् । शृङ्गाररस एव सन्नाद मैत्रीहृदयमेव सिंहासनं नल एव
छत्रं लज्जाकामौ दोलाया उभयपार्श्वत आन्दोलनार्थं स्थितौ चामरधारिणौ वा । तस्या भाव-
संश्लेषसंवलितः शृङ्गारो राजवदुज्ज्वल इति भावः । दोलान्दोलने च भोगक्षयः प्रियमालि-
ङ्गन्ति । अधीश्वरस्य नलस्य श्रीरिति वा । अत्र पद्मे ह्रीकामाभ्यां दोलायमानां मैत्रीं हृदि
म्लानो नलः पूर्वं विप्रलम्भशृङ्गारं प्राप्तः, ततः सापि तं तादृशं दृष्ट्वा तथीयसोभाङ्गीकारात्स्वय-
मपि तादृशी बभूवेति भावः । आन्दोलिकाच्छत्रचामरैरयं प्रभुरिति विज्ञायत इत्यर्थः । 'प्रितम्'
इति पाठे हृदीति विषयसप्तमी ॥

१ 'एतेनास्मा मप्यमानायाकालमुक्तम्' । 'तुल्यलज्जाभ्यां मप्या' इति लङ्गाद्य' इति जीवानुः ।
२ 'प्रितम्' इति जीवानुमुक्तावबोधालः पाठः ।

करः अजा सञ्जतरस्तदीयः प्रियोन्मुखः सन्विरराम भूयः ।

प्रियाननस्यार्धपथं ययौ च प्रत्याययौ चातिचलः कटाक्षः ॥ २८ ॥

कर इति ॥ अजा सञ्जतरो नितरां सज्जः कण्ठे निक्षेप्तुमुच्चैः कृतमालः तथैवः करः प्रियो-
न्मुखो नलसंमुखं गन्तुं सोशोमः सन्भूयः पुनः लज्जावशाद्विरराम निवृत्तः । तथैवोऽतिचलः
कटाक्षश्च प्रियाननस्यार्धपथं ययौ च प्रत्याययौ च । दिदृक्षावशादर्थमार्गं गतोऽपि लज्जावशान्म-
ध्येमार्गं नलकटाक्षसंयन्धाच्च पुनः प्रत्यावृत्त इति भावः । अन्योऽप्यतिबलो गतामते करोति ॥

तस्याः प्रियं चित्तमुपेतमेव प्रभूवभूवाक्षि न तु प्रयातुम् ।

सत्यः कृतः स्पष्टमभूत्तदानीं तयाक्षि लज्जेति जनप्रवादः ॥ २९ ॥

तस्या इति ॥ तस्याचित्तं प्रियमुपेतमेव प्राप्तमेव । अक्षि तु पुनः नलं प्रयातुं प्राप्तुं न
प्रभूवभूव समर्थं नाम्नु । स्पष्टमुपेक्षते—अक्षि नेत्रे लज्जेति जनप्रवादो लोकाभाषकः तथा
तदानीं नलस्वरणसमये सत्यः कृतोऽभूत् । अन्यथा लज्जायाचित्तपमत्वे चित्तस्य नलप्राप्ति-
रयुक्ता, नैत्रस्य च नलप्राप्तिर्बुक्त्यर्थः । प्रोक्ष्य चित्तं नल एव वर्तते परं लज्जावशात्कटा-
क्षेण विलोकयितुं नाशक इति भावः । प्रभूवभूव, एवौ वीर्यः ॥

कथं कथंचिन्निपधेश्वरस्य कृत्वास्यपथं द्रवीक्षितश्चि ।

वाग्देवताया वदनेन्दुबिम्बं त्रपावती साकृत सामिदृष्टम् ॥ ३० ॥

कथमिति ॥ त्रपावती सा भैमी निपधेश्वरस्यास्यपथं मुखकमलं कथंचिन्महता कठेन
लज्जाविगमसाहसेन द्रवीक्षितश्चि ईषद्विलोकितशोभं कृत्वा वाग्देवताया वदनेन्दुबिम्बं लब्ध्वा
सामिदृष्टमर्थदृष्टमकृत । किञ्चिद्द्रष्टुं पुनर्व्यावृत्तत्वाददृष्टसकलशोभं चकारेत्यर्थः । 'त्रपावती'
इत्युभयत्र हेतुः । एतां मालां नलकण्ठे स्थापयेत्साश्वेन देवीमुखमर्थं वीक्षितं चकारेति भावः ॥

अजानतीवेदमवोचदेनामाकृतमस्यास्तद्वेत्य देवी ।

भाषस्वपोर्मिप्रतिषीरया ते न दीयते लक्षयितुं ममापि ॥ ३१ ॥

अजानतीति ॥ देवी अस्या भैम्याः तत्पूर्वश्लोकसूचितमाकृतमाशयमवेत्य ज्ञात्वा अप्य-
जानतीव एनां भैमीं प्रति इदमवोचत् । इदं किम्—हे भैमि, त्रपोर्मिप्रतिषीरया लज्जाकलो-
लरूपया जवनिकया ते तव भाव आशयो ममापि (लक्षयितुं) सरस्वत्या अथ च विश्वास्य
सखीभूताया अपि (लक्षयितुं) ज्ञातुं न शीयते । त्वल्लज्जावशादतिमूढं यत्सूचयसि तन्मयापि
न ज्ञायते । ततः किञ्चिद्भजां स्मरत्वा स्पष्टं कथयेति परिहासजुष्या तामेव साक्षनं वादयितुम-
वोचदित्यर्थः । अन्यदपि जवनिकाच्छादितं न ज्ञायते । 'वितीर्यते लक्षयितुं न मेऽपि' इति
पाठे मे मह्यम् । 'प्रतिषीरा जवनिका' इत्यमरः ॥

देव्याः श्रुतौ नेति नलार्धनाम्नि गृहीत एव त्रपया निपीता ।

अथाङ्गुलीरङ्गुलिभिर्मृशन्ती दूरं शिरः सा नमयांचकार ॥ ३२ ॥

१ 'तद्वाननस्य' इति जीवानुसंसगतः पाठः । २ 'मुदेतम्' इति जीवानुसंसगतः पाठः । ३ 'न
जानतीवेद' इति जीवानुसंसगतः पाठः । ४ 'वितीर्यते लक्षयितुं न मेऽपि' इति जीवानुसंसाव-
बोधामुक्तपाठः ।

देव्या इति ॥ देव्याः श्रुतौ कर्णे 'न' इति नलस्यापे नान्नि गृहीत एव भैम्या उच्चारित एव श्रपया निपीता व्याता सा भैमी 'ल' इति द्वितीयमक्षरमुच्चारयितुमशक्यं सती अद्यानन्तरं स्वस्या अङ्गुलीदेव्या बाहुली स्त्रीयाङ्गुलीभिरेव गृह्यन्ती स्पृश्यन्ती निविडं पीडयन्ती विरो दूरमत्यर्थं नमयान्कारः । अमिलापप्रतिबन्धे दुःखितस्याङ्गुलिमेलनं स्वभावोक्तिः ॥

करे विधृत्येश्वरया गिरां सा पान्था पथीन्द्रस्य कृता विहस्य ।

वामेति नामैवं वभाज सार्धं पुरन्ध्रसाधारणसंविभागम् ॥ ३३ ॥

कर इति ॥ गिराणीश्वरया वामदेव्या विहसाज्ञाननाटनादास्यं कृत्वा तां करे विहस्य इन्द्रस्य पथि पान्था पथिका कृता इन्द्रं प्रति वरणार्थं नीता सा भैमी पुरन्ध्रानामन्यस्त्रीणां साधारणः समानः संविभागोऽशो यस्य । पुरन्ध्रिषु वा । एवंभूतं सर्वस्त्रीवाचकं 'वामा' इत्येव नाम वकार्थत्वात्सार्धं वभाज भेजे । इन्द्रं प्रति देव्या नीयमाना वकामुदिति भावः । सार्धं भेवेति वा । पान्थेति पूर्ववत् । 'पान्था' इति पाठे 'पथे गत्वाम्' इति आतोन्वैकादित्वाण्ये पथि गच्छी कृतेत्यर्थः । पुरन्ध्रीति पूर्ववत् ॥

तमेवार्थमुक्तिविशेषेण पुनराह—

विहस्य हस्तेऽथ विहस्य देवी नेतुं प्रयाताऽभि महेन्द्रमेताम् ।

भ्रमादियं दत्तमिवाहिदेहे ततश्चमत्कृत्य करं चकर्म ॥ ३४ ॥

विहस्येति ॥ वामानन्तरं देवी विहस्य किञ्चिद्विरावा एतां भैमीं स्वहस्तेन विहस्य महेन्द्रमभि लक्ष्मीकृत्य नेतुं प्रयाता प्रस्थिता इन्द्रं प्रापयितुं निर्गता तत इन्द्रादिगमनोद्योगानन्तरमियं भैमी चमत्कृत्य किमिन्द्रवरणे मां प्रवर्तयतीति बुद्ध्या नीत्वा करं सहस्रं चकर्म आचकर्म । किभूतमिव करम्—भ्रमाद्रजुभ्रान्तेरहिदेहे सर्पक्षरीरे दत्तमिव स्थापितमिवेत्युत्प्रेक्षा । सर्पदेहे भ्रमादृतं इत्थं यथा कथित्कर्षति तथेत्युपमा वा । ततो देवीकरादिति वा ॥

भैमीं निरीक्ष्यामिमुखीं मघोनः स्वाराज्यलक्ष्मीरभृताभ्यसूयाम् ।

दृष्ट्वा ततस्तत्परिहारिणीं तां व्रीडं विडौजःप्रवणाभ्यपादि ॥ ३५ ॥

भैमीमिति ॥ स्वाराज्यलक्ष्मीर्विडौजःप्रवणा इन्द्रेऽत्यन्तमदुरका स्वर्गाधिपत्यप्रीर्नैमीं मघोन इन्द्रस्यानिमुखीं निरीक्ष्य सपत्नीबुद्ध्या भैम्यामभ्यसूयामसहनत्वमसृत दधार । ततोऽनन्तरं तां तत्परिहारिणीमिन्द्रस्त्राणिनीं दृष्ट्वा इन्द्रेऽदुरका सती व्रीडं कज्जामभ्यपादि प्राप । इयमिन्द्रं नामिलपति इषेव मयेर्ष्यां कृतेति ललज्जेलस्यैः । इयं भैमी श्रीरजभृता सती निर्गुणतयेनं परिहरति तस्याहं प्रिया जातेति लज्जितेत्यर्थः । अभ्यपादि, कर्तरि णिष् ॥

त्वत्तः श्रुतं नेति नले मयातः परं वदस्वेत्युदिताथ देव्या ।

ह्रीमन्मथद्वैरथरङ्गभूमी भैमी दशा भाषितनैषधाम्भूत् ॥ ३६ ॥

त्वत्त इति ॥ अथ देव्या इत्युदिता परिहासवशादुक्ता भैमी दशा हस्तेव भाषितनैषधाम्भूत् । इति कम्—हे भैमि मया त्वत्तो नलविषये 'न' इति श्रुतं निषेधाद्यो नकारः श्रुतः । अतः

१ 'नमैव' इति पाठे इत्थं व्यवहितसंख्यात् 'सामैमिव' इत्युत्प्रेक्षायाम्—इति सुखाचवोधा ।
२ 'मन्वोऽहं नित्यम्' (५११।७६) इत्यप्रत्यये पयः पद्यादेशे च जीर्—इति महिषाश्वत्थ सारूप्याः मिलितेन पराकृतः । ३ पूर्वोक्तार्थत्वादेवायं श्लोको जीवासी न न्याख्यातः ।

कारणात्परं नलादन्वदभीष्टं वदस्व कथम् । अथ च—नलविषये 'नलः' इति पदे 'न' इति नलनाम्नोऽर्थं श्रुतम् । अतो नकारात्परमनन्तरमक्षरं कथयेति । किंभूता—हीमन्मयबोलेन्ना-
कामयोर्द्वैरथस्व द्वाभ्यां रथाभ्यां प्रकृतस्य युद्धस्य राजभूमी हतस्थानं समवलहीकामवशीकृता ।
अस्मिन्नले मात्वा मया—क्षेपयेति दृष्ट्वैव नलं निर्दिष्टवती न त्वन्यं, न च साक्षाद्विचारमुच्चारयति
स्नेहार्थः । उदिता, अथ पश्चादिति वा । वदस्व, 'भासने-' इति भासने उद्योहे वा तद् ।
द्वैरथं द्विरथसंबन्धीति संबन्धेऽण् ॥

हसत्सु भैमीं दिविषत्सु पाणौ पाणिं प्रणीयाप्सरसां रसात्सा ।

आलिङ्ग्य नीत्वाकृत पान्थदुर्गां भूपालदिकपालकुलाध्यमध्यम् ॥ ३७ ॥

हसत्स्विति ॥ सा देवी भैमीमालिङ्ग्याह्णपालिकया धृत्वा भूपालस्य नलस्य दिकपालकुलस्य

च इन्द्रादिचतुष्टयस्य पुरःसरोऽध्वा मार्गस्तन्मध्यं नीत्वा प्रापस्य पान्थदुर्गां पथिकस्तिन्द्रादि-
पूजितशिलामयकल्पितमार्गदेवतामकृत चकार । इन्द्रादिप्रथममध्ये नीत्वा मुनीन्नेत्यर्थः ।
लज्जामरनिश्चलत्वादितिसौन्दर्याच्च देवतात्वम् । केषु सत्सु—रसादुभयाद्यस्यपरिज्ञानाद्भैम्याथ
देव्याशयापरिज्ञानात्प्रोतेर्वाऽप्सरसासुर्वेष्टीप्रभृतीनां पाणौ पाणिं प्रणीय निर्मात्रं तालिकादान-
पूर्वं दिविषस्तिन्द्रादिषु हसत्सु सत्सु । उत्सवादी मन्त्रके दुर्गानारोप्य राजवीथिषु आम्भते,
तथैनामपि चलदुर्गां चकारेत्यर्थ इति वा । दिविषत्सु, 'सत्सुद्विष-' इति क्तिप्, 'हृदपुण्यां च'
इति घमम्बा अलुक्, 'हलदन्तात्-' इति वा, सुधामादित्वात्पत्वम् । पान्थानां दुर्गा, पान्था
चामी दुर्गा चेति वा ॥

आदेशितामप्यवलोक्य मन्दं मन्दं नलस्यैव दिशा चलन्तीम् ।

भूयः सुरार्धपथादथासौ तानेव तां नेतुमना नुनोद ॥ ३८ ॥

आदेशितामिति ॥ अथासौ देवी भूयः पुनरर्धपथात्तकाशाचलं विहाय तानेव सुरा-
निन्द्रादीनेतुमनाः प्रापयितुकामा सती तां भैमीं नुनोद । इत्यखलेति प्रेरयति स्नेहार्थः । किं
कृत्वा—इन्द्रादिषुमुखमागच्छेत्त्वादेशितामादिशामपि तथा मन्दं मन्दं नलस्यैव दिशा नलस्य-
मुखमेव चलन्तीं गच्छन्तीं विलोक्य । आदेशः संज्ञातोऽस्याः । 'अदेशिताम्' इति पाठे नलं
प्रति गच्छेत्त्यप्रेरितामपीत्यर्थः ॥

मुखाब्जमावर्तनलोलनालं कृत्वालिङ्गं हंरवर्लक्ष्यलक्ष्यम् ।

भीमोद्भवा तां नुनोदेऽङ्गपालीं देव्या नवोदेव ददां विवोदुः ॥ ३९ ॥

मुखेति ॥ भीमोद्भवा देव्यास्तामङ्गपालीं नुनोदेऽमुच्यत् । केव—विवोदुः परिणेतुर्हं

प्रथमसुरतारम्भनिर्गममङ्गपालीं नवोद्या नववधूरिव । अङ्गपालीमोचनमात्रेण साम्यं विवक्षितं
ननु लिङ्गम् । किं कृत्वा—परिहासकशास्त्रलसंमुखगमननिषेधिकानामालीनां सुखीनां निवारण-
व्यञ्जको 'हं' इति रवः शब्दस्तद्रूपैर्लक्ष्यैर्विलक्ष्यं हेयं, तेषां वा लक्ष्यं विषयभूतम् । यद्वा
—सर्वाभ्रलपरणनिषेधिकास्त्रालिषु कोपवशाद्भैम्या एव हंङ्कारास्तद्रूपैर्विलक्ष्यम् । अथ च
—अलीनां प्रमराणामिव ये हंङ्कराः । यद्वा—पथिनीत्वाङ्गमराणां हंङ्करवैलक्ष्यम् । आवर्तने
परावर्तने लोलं चञ्चलं कण्ठदण्ड एव नालं यस्य एवभूतं मुखाब्जं कृत्वा । नवोदापि आलिङ्ग-

१ 'लक्ष' इति पाठः मुखावबोधायाम् । २ 'सुमुखे' इति सुखावबोधाय ।

नादि कुर्वित्युपदिशतीनां तासु वा हुंहरवन्निहलक्ष्यं मुखाब्जमावर्तयति । अञ्जमपि लोकनालं
अमरहुंहरवलक्ष्यं च भवति । 'रवलक्ष' इति पाठे लक्षसंख्येत्यर्थः ॥

देवी कथंचित्सलु तामदेवद्रीचीं भवन्तीं स्मितसिकम्बका ।

आह स मां प्रत्यपि ते पुनः का शङ्का शशाङ्कादधिकास्यविम्बे ॥४०॥

देवीति ॥ देवी तां मैमीमिखाह स । किंभूताम्—कथंचिन्महताङ्गपालौमोचनादिप्रका-
रेण कष्टेन खलु निश्चितम् । अदेवद्रीचीं भवन्तीं न देशानञ्चति देवान्प्रति गच्छति एवंविधां
भवन्तीं ताम् । किंभूता—स्मितेन ईषदासेन सिकम्बका सिकौष्ठप्रान्ता स्वाभिप्रायापरिज्ञाना-
त्किञ्चित्कृतवासा । इति किम्—हे शशाङ्कादधिकं सुन्दरमाहादकमास्यविम्बं यस्या एवंभूते
मैमि, सखीप्रायां मामपि प्रति इयं प्रतार्य इन्द्रादिवरणार्थं मां नयतीति ते तव पुनः का
शङ्का । अपि त्वेवं शङ्का न कार्या मा मैथीरिति । देवानञ्चति देवद्रीची, 'विष्णवेदेवयोः—' इति
देवद्रीदेशे उगित्त्वान्द्रीपि 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति पूर्वस्याणो रीषेः । पश्चाच्चत्स-
मासः । 'अदेवद्रीचीभवन्तीम्' इति पाठः सभ्यः । अदेवद्रीचीं देवद्रीचीं भवन्तीं, चिप्रत्ययः ।
ततो मत्समासः । शशाङ्कात्, 'यस्यादधिकम्' इति शापकात्पञ्चमी ॥

चेन्न प्रतारयति तर्हि पुनःपुनरिन्द्रादिसंमुखं मां किमिति नयसीत्याशङ्कामाह—

एषामकृत्वा चरणप्रणाममेषामनुष्ठामेनवाप्य सम्यक् ।

सुपर्ववैरे तव वैरसेनि वरीतुमीहा कथमौचित्तीयम् ॥ ४१ ॥

एषामिति ॥ एषामिन्द्रादीनां चरणयोः प्रणाममकृत्वा, तथा—एषां सम्पक् व्यथा
भवति तथानुज्ञां नल्वरणानुमतिमप्राप्य निजचिह्नप्रकटनमात्रानुमितप्रसादेन लब्धप्रायामपि
साक्षाच्छिरःकम्पादिसूचितामनुष्ठामलब्ध्वा सुपर्ववैरे स्वावज्ञानादिन्द्रादिभिः सह विरोधे सति
येवं तव वैरसेनि नलं वरीतुमीहा चेष्टामिलाशो वा सां कथमिवौचित्तीयम् । अपि तु न कथं-
चित् । स्वावज्ञानादिरुद्धाः सन्तः शापं दास्यन्तीति तान्प्रति नीयसे न तु वरणार्थमिति
भावः । इयमौचित्तीयं वा । 'कथमौचित्तीयं' इत्यपि पाठः ॥

इतीरिते विश्वसितां पुनस्तामादाय पाणौ दिविपत्सु देवी ।

कृत्वा प्रणम्यां वदति स सा तान् भक्तेयमर्हत्यधुनानुकम्पाम् ॥ ४२ ॥

इतीति ॥ सा देवी पूर्वोक्तमीरिते सति विश्वसितां तां मैमीं पाणौ पुनरादाय कृत्वा
दिविपत्सु देवेषु विषये नमस्कारवशात्प्रकर्षेण नम्रां कृत्वा तान्देवानिति वदति स । इति
किम्—भवद्भक्तेयं भैम्यधुना नल्वरणानुमतिरूपामनुकम्पां कृपामर्हतीति ॥

एतद्गणार्थमागतानामस्माकं नल्वरणानुमतिर्दायतामिति कथमुच्यत इत्याशङ्कां परिहरति—

सुष्मान्वृणीते न बहून्सतीयं शेषावमानाच्च भवत्सु नैकम् ।

तद्वः समेतानूपमेनमंशान्वरीतुमन्विष्यति लोकपालाः ॥ ४३ ॥

सुष्मानिति ॥ हे लोकपालाः, इयं मैमी यस्मात्सती पतिप्रतीकमर्तुकेव तस्माद्बहून्सुष्मान-
वृणीते पतित्वेन नाशीकरोति । भवत्सु मध्ये शेषावमानाच्च एकं न वृणीते । तत्तस्मात्सर्वैक-

वरणपक्षयोर्दोषदर्शनाद्देतोरेकत्र नलस्वरूपे समेताग्निमित्तानंशानंशभूतान्बो युष्मानेव एनं
रूपं 'बध्नानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः' इति वचनाद्युष्मद्रूपमेवैनं नलं रूपं वरीतुम-
न्विष्यति विचारयति । नले वृत्ते पूर्वोक्तोभयदोषाभावाज्जलमेव वरीतुं वाञ्छतीत्यर्थः । वो
युष्माकं समेतानंशानेन रूपमिति वा ॥

परदारत्वादपीनं भवद्भिर्नामिलधर्णीयेत्याह—

भैम्या स्रजः सज्जनया पथि प्राक्स्वयंवरं संजनयांबभूव ।

संभोगमालिङ्गनयास्य वेधाः शेषं तु कं हन्तुमियद्यतथ्ये ॥ ४४ ॥

भैम्या इति ॥ हे लोकपालाः, वेधाः मातृसेवानन्तरं स्वमन्दिरागमनवेलायां पथि स्रजो
मालायाः सज्जनया सज्जेन पथे सर्गे 'प्रसृप्तादाधिगता-' (४९) इत्यादिकथितप्रकारेण
आन्तिदृष्टनलेषु मध्येऽस्य दृश्यगतस्य सज्जनलस्य कण्ठे निक्षेपणया कृत्वा भैम्याः स्वयंवरं
प्राक्पूर्वमेव संजनयांबभूवाकृत । तथा तत्रैव सर्गे 'तथ्यं मिषस्त्री-' (५३) इत्याद्युक्तप्रकारे-
णास्य नलस्यालिङ्गनमालिङ्गनेन भैम्याः संभोगं बाह्यरतमपि व्यक्त । अस्य संभोगमिति वा ।
अस्य स्वयंवरस्य संभोगं फलमालिङ्गनेन चकार । तस्मात्कं तु पुनः शेषं संभोगं हन्तुं विना-
शयितुमियत्तलाकारधारणादिप्रकारेण यतथ्ये प्रयत्नं कुरुष्व । अपि तु न कोऽप्यवशिष्टोऽशः ।
तस्माद्वा प्रयासो न कार्यः । किं लाञ्छैव दातव्येत्यर्थः । बाह्यरतस्यैवाभ्यर्हितत्वात्तत्राप्या-
लिङ्गनस्याभ्यर्हिततरत्वात्तस्य च संवृत्तत्वात्कं पुनः शेषं संभोगं हन्तुमियद्यतथ्ये इति वा ।
'किम्' इति पाठे 'शेषा तु लोकस्थितिः' इति कामशास्त्रोक्तन्यायेन शेषं लोकस्थितिरूपं संभोगं
पुनर्हन्तुमियत्किं यतथ्य इति व्याख्येयम् । 'सज्जनालिङ्गना-' इत्यत्र भ्यन्तत्वाद्युच् ॥

इदानीं युक्तयन्तरेण देवान्मान्तवति—

वर्णाश्रमाचारपथात्प्रजाभिः स्वाभिः सहैवास्त्रलते नलाय ।

प्रसेदुषो वेदशवृत्तभङ्गा दिस्सैव कीर्तेर्भुवमानयद्भः ॥ ४५ ॥

वर्णेति ॥ वा पूर्वोपरितोषे । पूर्वमसंभावितमेवोक्तं मया । किंतु नलाय कीर्तेर्दिस्सैव वो
युष्मान्भुवमानवत् । भैमीस्वयंवरदर्शनव्याजेन नलाय कीर्तिं दातुमेवात्रागमनं युष्माकं ननु
भैमीवरणार्थमित्यर्थः । यतः—किंभूताय—स्वामिः प्रजाभिः सह वर्णानां प्राक्पाणीनामाश्र-
माणां ब्रह्मचर्यादीनां स्मृत्युपादाचारपथात्सकाशादस्त्रलतेऽच्युताय । किंभूतान् वः—इदश-
वृत्तभङ्गा प्रसेदुषः स्वाचाराचरणादेव निष्कपटदृष्टकरणाद्वा प्रसजान् । भैम्या इन्द्रादीन्विहाय
सौन्दर्यादिना गुणेन नल एव कृत इति कीर्तिः ॥

इति श्रुतेऽस्या वंचसैव हास्यात्कृत्वा सलास्याधरमास्यविष्यम् ।

भूविभ्रमाकृतकृताभ्यनुश्लेष्वेतेषु तां साध नलाय निन्ये ॥ ४६ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तं देवीवचने श्रुते सलस्या देव्या वंचसैव जातादास्यात्कितादेतो-
रस्यभिम्बं मुखचन्द्रं सलस्याधरं चञ्चलीघ्रं कृत्वा एतेषु देवेषु भूविभ्रमरूपेणाकृतेनाशयशा-

यकेनेक्षितेन कृताऽम्बनुज्ञा नलवरणानुमतिर्येषु सत्सु । अथानन्तरं सा देवी तां नलाय
नलं प्रापयितुं नलायं वा निन्ये । पुनर्नलसंमुखी चकारेत्यर्थः ॥

मन्दाक्षनिस्पन्दतनोर्मनोभृदुप्रेरमप्यानयति स तस्याः ।

मधूकमालामधुरं करं सा कण्ठोपकण्ठं वसुधासुधांशोः ॥ ४७ ॥

मन्दाक्षेति ॥ सा देवी मधूकमालया मधुरं सुन्दरं तस्याः करं वसुधासुधांशोः भूष-
न्दस्य नलस्य कण्ठोपकण्ठं कण्ठसमीपमानयति स प्रापयति स । किंभूतायाः—मन्दाक्षेण
लज्जया निस्पन्दा निश्चला तनुर्वसाः । सत्यम्भाया इत्यर्थः । किंभूतं करम्—मनोभुवा नल-
विषयकाभेन उप्रेरमपि कामेनापि प्रेरयितुमशक्यम् । 'निस्पन्द—' इति पाठे पूर्ववत्त्वम् ।
'दुःप्रेरमपि प्रेरयति स' इति विरोधानासः ॥

अथामिलिख्येव समर्प्यमाणां राज्ञि निजस्वीकरणाक्षराणाम् ।

दूर्वाङ्कुराख्यां नलकण्ठनाले वधूर्मधूकस्रजमुत्ससर्ज ॥ ४८ ॥

अथेति ॥ अथ करस्य नलकण्ठसमीपनयनानन्तरं वधूर्ममैमी दूर्वाङ्कुराख्यां मधूकस्रजं
नलकण्ठनाले उत्ससर्ज निक्षिप्तवती । उप्रेक्षते—अमिलिख्य समर्प्यमाणां दीयमानां निजे-
नात्मना स्वीकरणे तत्संबन्धितामक्षराणाम् 'मया त्वं निक्षितं कृतोऽसि' इत्येवंरूपाणां वर्णानां
राजिमिव । निधयज्ञापनार्थं हि पक्षं दीयते तदिवेत्यर्थः । मालास्रजनानन्तरं वात्रीकारे
निधयो जातः दूर्वाङ्कुराणां दयामत्वादक्षरसाम्बन्धम् । मधूकानि लिखिताक्षरसंविधानीयानि ।
कण्ठस्य नालान्मुखास्य कमलत्वम् ॥

तां दूर्वेया इयामलयातिवेलं शृङ्गारभासंनिभया सुशोभाम् ।

मालां प्रसूतायुधपाशभासं कण्ठेन भूभृद्विभरां वभूव ॥ ४९ ॥

तामिति ॥ भूभृजलः तां मालां कण्ठेन विभरां वभूव इत्यर्थः । किंभूताम्—इयामलया
अतएव शृङ्गाररसस्य भया कान्त्वा संनिभया तुल्यया दूर्वेयातिवेलमतितरां सुशोभां शोभन-
धीतिम् । तथा—प्रसूतायुधस्य कामस्य पाशभासं पाशसदृशीम् । मालानिक्षेपानन्तरमेव
कामपरवशत्वान्मालायाः कामपाशत्वम् । 'इयामो भवति शृङ्गारः' इति भरतवचनाच्छृ-
ङ्गारस्य इयामत्वम् । भूभृत्पर्वतोऽपि । विभरां वभूव, 'भीही—' इत्यादि 'हृबा—' इति
सुवोऽनुप्रयोगः ॥

दूर्वाप्रजाप्रतुलकावलिं तां नलाङ्गसङ्गाद्भ्रशमुलसन्तीम् ।

मानेन मन्ये नमितानना सा सासूयमालोकत पुष्पमालाम् ॥ ५० ॥

दूर्वेति ॥ मानेन ईर्ष्याजनितकोपेन नमितानना सा भैनी सासूयं गुणवत्यामपि तस्यां
दोषारोपसहितं यथा तथा । सेर्षमिति यावत् । पुष्पमालामालोकतेत्यहं मन्ये सहे । किंभू-
ताम्—दूर्वाप्रजायेव दूर्वाङ्कुरा इव वा जामती स्फुरन्ती पुलकावलिर्वस्यात्ताम् । तथा—नला-
ङ्गसङ्गाद्भ्रशमुलसन्ती शोभमानां सद्दशां च । लज्जानमसुखी संलेश मालासहितं नलं चक्षुः—

(नलवक्षः) कटाक्षैर्विलोकितवती । अन्मापि नायिका एवंविधां सपत्नीं मानेन नम्रमुखी
सती सेव्यमालोकयेत् । 'स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासृजिनि प्रिये' ॥

कापि प्रमोदास्फुटनिर्जिह्वानवर्णैव या मङ्गलगीतिरासाम् ।

सैवाननेभ्यः पुरसुन्दरीणामुच्चैरुल्लुब्धनिरुच्चचार ॥ ५१ ॥

कापीति ॥ प्रमोदादूर्पवशात्कण्ठस्य सगद्गदत्वादस्फुटा अप्रकटा निर्जिह्वाना निर्गच्छन्तो
वर्णा अक्षराणि यस्यामेवंविधैव वा विलोकयितुमागतानां पुरसुन्दरीणामाननेभ्यः कापि
श्लोकांतरा मङ्गलरूपा धवलादिगीतिरासीत् । सैवोच्चैरुल्लुब्धनिरुच्चचार उदलसत् । विवाहा-
धुस्त्वै स्त्रीणां धवलादिमङ्गलगीतिविशेषा गौडदेशे 'उल्लुब्धः' इत्युच्यते । सोऽप्यव्यक्तवर्णं
उच्चार्यते । स्वदेशरीतिः कविशोका ॥

सा निर्मले तस्य मधूकमाला हृदि स्थिता च प्रतिबिम्बिता च ।

कियत्यमग्रा कियती च मग्रा पुष्पेषुवाणालिरिव व्यलोकि ॥ ५२ ॥

सेति ॥ तस्य नलस्य निर्मले हृदि स्थिता चान्तः प्रतिबिम्बिता च सा मधूकमाला
कियती किञ्चिदमग्रा अबुडिता, कियती च मग्रा बुडिता पुष्पेषुः कामस्तस्य बाणालिः शर-
पक्षिरिव व्यलोकि वीक्षिता । लोकेरिति शेषः । मधूकप्रतिबिम्बानां किञ्चिदन्तःप्रविष्टपुष्प-
रूपबाणांशसाम्यम्, उपरिस्थितानां नामप्रबाणांशसाम्यम् । मालास्पर्शाज्जलोऽपि कामपरवशो
जात इत्यर्थः ॥

रोमाणि सर्वाण्यपि बालभावाद्वरश्रियं वीक्षितुमुत्सुकानि ।

तस्यास्तदा कण्टकिताङ्गयष्टेरुद्गीविकादानमिवान्वभूवन् ॥ ५३ ॥

रोमाणीति ॥ तदा तस्मिन्तमये कण्टकिता संज्ञातरोमाया अङ्गयष्टिः शरीरं यस्या-
स्तस्या भैम्याः यवयोरनेदाद्वालभावात्केशत्वात् । अथच शिशुत्वात् । वरस्य नलस्य श्रियं
शोभां वीक्षितुमुत्सुकानां सर्वाण्यपि रोमाणि सत् उक्तैः शोभा यस्यां क्रियायां सा उद्गीविका
किंवा तस्या आदानमङ्गीकरणमन्वभूवन्निव । सात्विको रोमाद्यः तस्मिन् तस्या जात
इत्यर्थः । बालाद्य वरश्रियं वीक्षितुमुत्कण्ठिताः सर्वेत्वादुद्गीवा भवन्ति । कण्टकस्तारकादिः ।
उद्गीविका, बहुव्रीहौ कप् ॥

रोमाङ्कुरैर्दन्तुरिताखिलाङ्गी रम्याधरा सा सुतरां विरेजे ।

शरव्यदण्डैः श्रितमण्डनधीः सारी शरोपासनवेदिकेव ॥ ५४ ॥

रोमेति ॥ रोमाङ्कुरैर्दन्तुरितमुज्ज्वलतटीकृतमखिलाङ्गं यस्याः सा रोमाद्युक्ता । तथा
रम्याधरा निम्बोष्ठो सा भैमी सारी कामसंबन्धिनी शरोपासनवेदिकेव बाणान्यासशालेव सुतरां
विरेजे । किंभूता वेदिका—शरव्यदण्डैर्वैष्वभूतैर्दण्डैः श्रिता मण्डनधीरलंकारशोभा यया सा ।
रोमाङ्कुराः शरव्यदण्डसानीयाः । भैम्यपि श्रितमण्डनधीः रोमाधिता तां दृष्ट्वा सर्वेऽपि
कामपरवशा जाता इति भावः । 'शराभ्यास उपासनम्' इत्यमरः । दन्तुरं कृतं दन्तुरितम् ॥

१ 'काल इयमेत्यादिप्रस्तुतमालाविशेषणत्वान्नेनाप्रस्तुतसपत्नीप्रतीयेः समासोक्तिः । तदुपजीवनेन
तज्जाहेतुकनयनमालोकने मानकृताप्राग्देतुकत्वोत्प्रेक्षणादनयोरजाविभावेन संकरः' इति जीवातुः ॥

चेष्टा व्यनेशनिखिलास्तदास्याः सरेषुवातैरिव ता विधूताः ।

अभ्यर्प्य नीतः कलिना मुहूर्तं लाभाय तस्या बहु चेष्टितुं वा ॥ ५५ ॥

चेष्टा इति ॥ तदा तस्मिन्कालेऽस्या निखिलाचेष्टा व्यनेशनिवन्धः । उत्प्रेक्षते—सरेषु-
वातैः कामबाणपुङ्खवायुभिर्विधूता इव भ्रमणवशादीता इव । वाशब्द उपप्रेक्षान्तरसमुच्चये
इवाचं वा । तस्या लाभाय भैम्याः प्राप्तये बहुभिः प्रकारैरेष्टितुमभ्यर्प्य भैमीमेव याचित्वा
मुहूर्तं घटिकाद्वयं क्षणमात्रं वा कलिना युगेन नीता इव । भैम्याः कामकेन कलिना स्वस्याल्प-
विलासितया भैमीमलभमानेन बहुविलाससंपत्तये भैमीविलासा एव याचितकमण्डनार्थं नीता
इवेति भावः । याचितकमपि क्षणमात्रमेव नीयते । सात्त्विकस्तम्भेन कटाक्षादिव्यापाररहिता
सा जातेति भावः । 'व्यनेशन' इत्यत्र पुषादित्वादक्षि 'नश्मिन्म्योरलित्येत्वं' वक्ष्यमाणम् इत्ये-
त्वम् । भाष्यकारस्य कैयटस्य पदमजरीकारस्यापि मते छन्दस्येवैतत्वं नश्मिन्म्योः, न भाष्य-
याम् । 'अनेशश्चल्येवः—' इत्युदाहरणात् 'नशोरप्येव' छन्दसेव इत्यवसीयते । वृत्तिहृता
तु नश्मिन्म्योर्भाष्याविषयत्वमज्ञोक्त्य, अमिपचोदछन्दोविषयत्वमज्ञोक्त्येत्वं समर्थितम् ॥

इदानीं नलस्य सात्त्विकभावान्वर्णयति—

तज्यस्तमाल्यस्पृशि यज्जलस्य सेदं करे पञ्चशरश्चकार ।

भविष्यदुद्वाहमहोत्सवस्य हस्तोदकं तज्जनयाचभूव ॥ ५६ ॥

तदिति ॥ पञ्चशरः कामस्तवा भैम्या निक्षिप्तं माल्यं मालामनुरागवशात्पुनः पुनः
स्पृशतीति स्पृक् तस्मिन्नलस्य करे यत्सात्त्विकं सेदं यमैजलं चकार, तत्, भविष्यत उद्वा-
हरूपस्य महोत्सवस्य संबन्धि निव्रतपरस्वत्वापादनहेतुभूतं हस्तोदकं कन्यादानजलमेव
जनयाचभूव । नलस्यापि सात्त्विकः सेदः प्रवृत्त इति भावः । इदं सेदजलं न भवति किंतु
हस्तोदकमिति ॥

तूलेन तस्यास्तुलना मृदोस्तत्कम्प्राऽस्तु सा मन्मथबाणवातैः ।

चित्रावितं तत्तु नलो यदुच्चैरभूत्स भूभृत्पृथुवेपथुस्तैः ॥ ५७ ॥

तूलेनेति ॥ मृदोरतिमुकुमार्यास्तस्या भैम्यास्तूलेन कार्पासेन मृदुतया यस्मात्तुलना साम्य-
मस्तीति शेषः । तत्तस्मात्तया मन्मथबाणवातैः कामशरपुङ्खवायुभिः कम्प्रा सकम्पा अस्तु
भवतु । कार्पासो हि लघुत्वाद्वातेन सकम्पो भवति, सा च तत्तुल्या, अतस्तस्याः कामबाण-
वातैः सकम्पत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । तत्तु पुनश्चित्रावितमाश्व्यं कृतं यदुच्चैर्भूम्नहाराजो धीरोऽपि
स नलस्तैः कामबाणवातैः कृत्वा पृथुर्वैहान्वेपथुः कम्पो यस्यैवंविधोऽभूत् ततैः कामबाणै-
श्चित्रं कृतम् । आश्चर्यं कृतमित्यर्थः । तूलस्य तूलतुल्यस्य वा वातैः कम्पो युक्तः । अत्युच्चस्य

१ 'विनेशुः' इत्यपि पाठो जिवातैः । २ अतएव 'चेष्टा व्यनेशनिखिलास्तदास्याः' इति भीहर्षेण तु
प्रवादः, इति भाष्यप्रदीपोद्घोते नागेष्टेनोक्तम् । ३ 'नश्मिन्म्योरमिपचोदछन्दसेत्यमलित्यपि' इत्यानु-
पूर्वी लभत्वा 'नश्मिन्म्योरलित्येत्वं' छन्दसमिपचोरपि' इत्यानुपूर्वी रचयतो वाचिककृतः 'नश्मिन्म्योर-
लित्येत्वं' छन्दसि, 'अमिपचोरपि' इति विभागेनाम्बाख्याय 'नश्मिन्म्योरलि'त्येत्वम् 'छन्दसमिपचोरपि'
इति विभागेन व्याचक्षणास्य भाष्यकृतोऽपीदमेव संमतमिति प्रतिभाति । ४ 'तस्य कण्ठे' इति पाठो
जिवातुव्याख्यातः ।

पर्वतस्य तु वारैः कम्पोऽस्ति तस्मात्तथैव कारीत्यर्थः । उभावपि तुल्यानुगौ सात्त्विककम्पबुद्धौ जाताविति भावः । निव्रीडितम्, 'नमोवरिवधिप्रकः क्यच' इति क्यञन्तात् कः 'क्यचि च' इतीत्वमकारस्य ॥

दशोरपि न्यस्तमिवास्त राज्ञां रागादृगम्बुप्रतिबिम्बिमात्म्यम् ।

रूपस्य तत्पीतवतोरिवाङ्गोः प्रालम्ब्यमालम्बनयुक्तमन्तः ॥ ५८ ॥

दशोरिति ॥ दशोरम्बुनि कोपजनितेऽधुनि प्रतिबिम्बोऽस्यास्तीति एवंशीलं माल्यं वा मधुकमाला रागाञ्जलविषयात्कोपात् । अथच तज्जनितान्नेत्रलौहित्यात् हेतोः सभासदौ राज्ञां दशोरपि न्यस्तमिव येन केनचिन्निक्षिप्तमिवाञ्जल अतिष्ठत । नेत्रलौहित्यदर्शनादेवं ज्ञातमासीदिति यावत् । यथा कथितकुदः सन्कस्यचिन्नेत्रे बलादहुल्यादिशल्पं निक्षिपति, तथैवनेत्रस्य च लौहित्यं भवति, अथु च निर्गच्छति । तथा कोपादर्शनमात्रेण तन्माल्यमेव तेषां द्वयोरपि नेत्रयोर्निक्षिप्तं शल्पमिवाभवत् । अत एव तयोर्लौहित्यमथु च जातमित्यर्थः । अर्थादयुक्तमेतत् । न केवलमन्तःकरणे शल्पं निक्षिप्तं किंतु दशोरपीत्यपिशब्दार्थः । अथ च—रागाञ्जलप्रीत्या भैम्या माल्यं यथा नलकण्ठे न्यस्तं तथा रागात्कोपाञ्जलस्पर्धिनां संसुखं पश्यतां राज्ञां नेत्रयोरपि शल्पमिव क्षिप्तमभूत् । यतो दृगम्बुप्रतिबिम्बितमसहमानाः सर्वेऽपि राजानो माल्यदर्शनमात्रेण कोपेर्ध्वावशाः संकुचितनेत्राः पराङ्मुखाः सन्तस्तां न पश्यन्ति स्मेति भावः । रूपस्य नलस्याङ्गोरन्तर्मध्यः कर्तुंभूतः प्रालम्ब्यं प्रलम्ब्यत्वं हर्षविस्फारितत्वमालम्बताञ्जीवकार । एतद्युक्तम् । हर्षवशादि नेत्रयोर्विस्फारित्वं भवति । 'प्रालम्ब्यम्' इति पाठे प्रालम्बनं प्रालम्बः । स एवार्थः । उपेक्षते—किंभूतयोरङ्गोः—तत्पीतवतोरिव माल्यं सादरं विलोकमानयोरिव । हर्षजनितं विस्फारत्वं विलोकनवृत्तेनोत्प्रेक्षितम् । यद्वा—नलनेत्रमप्यस्तन्माल्यमेव प्रालम्ब्यमृजुलम्बितं हारविशेषमञ्जीवकार । सादरविलोकनात्नेत्रयोरन्तःप्रतिबिम्बिताया मालाया कजुलम्बित्वं नेत्रयोर्विस्फारित्वमन्तरेण न घटत इति तदेवाक्षिपति—नलस्तु तां मालां विलोकयन्हर्षवशाद्विस्फारितनेत्रो जात इति भावः । तन्माल्यं रागादृशोर्न्यस्तमिवास्त नेत्रमध्ये निक्षिप्तं यच्छल्यादि तथैवाभूत् । युक्तमेतत् । कोपादि दृष्टमात्रं वस्तु शल्पमिव भवति, नेत्रयोश्च लौहित्यमथु च भवतीति युक्तमित्यर्थः । तन्माल्यं पीतवतोरिव नलनेत्रयोरन्तः रागात्प्रीतेर्दृष्टत्वं प्राप । एतदपि युक्तम् । श्रीतेर्हि हर्षो भवतीत्यपि युक्तमेवेत्यर्थ इति वा । 'प्रालम्ब्यम्' गुणवचनादित्याख्यम् । 'प्रालम्ब्यम्' इति पाठे 'प्रालम्बो हारमेदे स्यात्' इति विश्वः । 'राज्ञां' इति पाठे आनन्दाभूणि प्रतिबिम्बितं माल्यं राज्ञां नलेनानुरागादृशोरपि न्यस्तमिवास्त । न केवलं हृदि, किंतु नेत्रयोरपि भूतमित्यर्थः । अत एव तन्माल्यं पितृतोर्नलनेत्रयोर्मध्यः प्रलम्ब्यत्वमालम्बतेति युक्तम् । रीर्षाया मालाया अन्तर्धारणार्थं नेत्रमध्येऽपि रीर्षो जात इति भावः ॥

स्तम्भस्तथालम्बितमां नलेन भैमीकरस्पर्शमुदः प्रसादः ।

कंदर्पलक्ष्मीकरणार्पितस्य स्तम्भस्य दम्भे स चिरं यथापत् ॥ ५९ ॥

स्तम्भ इति ॥ मालानिक्षेपसमयजातो भैमीकरस्य स्पर्शस्तेन जाता मुदपैतस्य प्रसादरूपः स्तम्भः सात्त्विकभावो नलेन तथाऽलम्बितमामतितरां प्राप्तः । तथा स नलः कंदर्पस्य

सशीकरणार्थं शरस्वार्थमर्पितस्यारोपितस्य सम्भस्य दम्भं व्याजं वेध्यकाष्टाद्वयं विरमापत् ।
कामवेध्यसम्भवद्वैगीकरस्पर्शजातसात्त्विकसम्भवशाभितरो निर्वापारो जात इति भावः ।
नितरां कामपीडा सन्निता ॥

इदानीमिन्द्रादिभिः स्वरूपं वृतमित्याह—

उत्सृज्य साम्राज्यमिवाथ भिक्षां तारुण्यमुल्लङ्घ्य जरामिवारात् ।

तं चारुमाकारमुपेक्ष्य यान्तं निजां तनूमाददिरे दिगीशाः ॥ ६० ॥

उत्सृज्येति ॥ अथ नलवरणानन्तरमिन्द्रादयो दिगीशा दिक्पालाः यान्तं गच्छन्तं चारु
सुन्दरं तमलीकनलाकारमुपेक्ष्योन्मुख्य निजां सहस्रनेत्रत्वादिलक्षणां स्वीयां तनूमाञ्जलसमीप
एवादिरेऽङ्गीचक्रुः । कः कामिव—कश्चिद्राजा साम्राज्यमुत्सृज्य शीघ्रपुण्यतया चक्रवर्तिपदं
लब्ध्वा मिशामिव । तथा—कालवशाद्गच्छतारुण्यमुल्लङ्घनातिक्रम्य कश्चिजरा मिव । तेषमाद्ये-
नेन्द्राणां काराणां नलाकारादतिहीनत्वं सूचितम् । साम्राज्यादिपरित्यागेन भिक्षायाङ्गीकारे
चावदुःखं भवति तावज्जलाकारपरित्यागेन स्वाकाराङ्गीकारे तेषां जातमिति भावः । तत्र
निजत्वमेव हेतुः । अन्योऽपि विद्वानसमीचीनमपि स्वीयमङ्गीकरोति, ननु समीचीनमपि
परकीयम् । 'याहुम्' इति पाठे स्वर्गमिति शेषः । आदिरे, 'आङो दोऽनास्य-' इति तत् ॥

यथाकर्म तेषामाकारस्वीकारमाह—

मायानलत्वं त्यजतो निलीनैः पूर्वैरहं पूर्विकया मघोनः ।

भीमोद्भवासात्त्विकभावशोभा दिदृक्ष्येवाविरभासि नेत्रैः ॥ ६१ ॥

मायेति ॥ मायानलत्वमलीकनत्वं त्यजतो मघोनो निलीनैः पूर्वं निजशक्त्या गोपितैः
पूर्वैर्नैर्नलाज्जसज्जनिता भीमोद्भवायाः सात्त्विकभावशोभा रोमाशादिलक्षणीत्वा दिदृक्ष-
येव दर्शनेच्छयेव अहं पूर्वमहं पूर्वमिति यथा भवति तथा । यद्वा—अहं पूर्वमहं पूर्व-
मिति यस्यां क्रियायां सर्वे जुवते साहंपूर्विका स्पर्शोत्पुङ्गवाभ्यामाविरभासि वेगेन प्रकटी-
भूतम् । इन्द्रेण स्तनेत्रसहस्रे प्रकटितमिति भावः । अन्योऽपि दर्शनोत्पुङ्गोऽहंपूर्विकया
प्रकटो भवति । 'अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहंपूर्विका जिवाम्' इत्यमरः । अहंपूर्विका, स्वार्थे
कः । सत्तर्थावगच्छन्वा ॥

गोत्रानुकूलत्वमवे विवाहे तत्प्रातिकूल्यादिव गोत्रशत्रुः ।

पुरश्चकार प्रवरं वरं यमायन्सखायं ददृशे तथा सः ॥ ६२ ॥

गोत्रेति ॥ तथा स इन्द्रसक्तः प्रवरो ददृशे दृष्टः । स कः—गोत्रशत्रुमिन्द्रो यं वरं धेहि
प्रवरमेतन्नामानं सखायं पुरश्चकार पूजितवान् । अथ न अप्रेसरमकरोत् । किं कुर्वन्-वधिष्ठक-
इयथायोर्यथाविपुस्योरनुकूलत्वेनासमानत्वेन विवाहात्वेन वा भवे जायमाने । अथच—गोत्र-
योर्जन्मकाशीननाशोरानुकूलत्वेन तृतीयैकादशचतुर्थदशमादिज्योतिःशास्त्रोक्तसद्वाधिकृतसंभवेन
जायमाने विवाहे विषये । विवाहार्थमिति यावत् । आयन्सर्गात्स्वयंवरायमायन्भुवमागच्छन् ।
एतावन्तं कालमदृशोऽभूदिदानीं प्रकटो जात इत्यर्थः । सखायमिन्द्रमायन्प्राप्नुवन्स प्रवरस्तथा

इह इति वा । प्रवरश्चन्दच्छलेन प्रवरपुरस्कार उत्प्रेक्षते—तस्य गोत्रानुकूलत्वविशिष्टस्य विवा-
हस्य प्रातिकूल्यादिरुद्धत्वादिव । यतोऽयं गोत्रकश्रुरिति च्छलम् । नलभैमीगोत्रयोरनुकूलत्वेन
जायमाने विवाहे स्वयमिन्द्रस्त्रप्रातिकूल्यं कृतवान् । ततश्च विशिष्टस्यापि प्रातिकूल्ये गोत्रयो-
रपि प्रातिकूल्यं जातम् । देवत्वाद्गोत्ररहिष्याच्च स्वगोत्रभैमीगोत्रयोरप्यनुकूलत्वाभावात्प्रातिकू-
ल्यम् । ततश्च गोत्रयोः प्रातिकूल्येऽपि श्रेष्ठप्रवराशीकरणेनापि यथाकर्मविधिवाहो षडिष्यत
इति बुद्ध्या प्रवरमाप्यं पुरश्चकारेत्यर्थः । यद्वा—गोत्रानुकूलत्वमवै विवाहे तस्य प्रातिकूल्या-
दितोः प्रवरं पुरश्चकार । समानप्रवरत्वेनापि विवाहनिषेधादित्यर्थः । नाजोरायाश्चरयो राशि-
कुटसूचकयोगणनायां षडष्टकायसदाशिकुटादिव गोत्रसन्तुलित्वादि ज्योतिःशास्त्रादुक्तम् । प्रवर-
मिन्द्रमित्रम् ॥

स्वकामसंमोहेमहान्धकारनिर्वापमिच्छन्निव दीपिकामिः ।

उद्वरवीभिश्छुरितं वितेने निजं वपुर्वायुसखः शिखामिः ॥ ६३ ॥

स्वकामेति ॥ नायुसखोऽमिः निजवपुर्द्वरवीभिश्छुरितवरीभिः शिखामिर्ज्वालामिः छुरितं
वितेने व्याप्तं चकार । भ्रमन्मिलापं परित्यज्य पुनरपि ज्वालाम्याप्तं शरीरमशीचकारेत्यर्थः ।
किं कुर्वन्निव—दीपिकामिर्वैद्यामिज्ज्वलितशिखामिः स्वस्य कामेन संमोहोऽविवेकरूपस्तत्क्षणो
महान्धकारस्तस्य निर्वापं शान्तिमिच्छन्निव । उद्वरवीभिः, 'गववरव' इति करबन्तात् 'टिङ्गा-'
इति णीर् ॥

पत्यौ वृते भीमजया न वहायद्वा स्वमहाय निजुहुवे यः ।

जनादपत्रप्य स हा सहायस्तस्य प्रकाशोऽभवदप्रकाशः ॥ ६४ ॥

पत्याविति ॥ यः प्रकाशः पूर्वं वहेरलीकनलत्वाशीकारसमये स्वमात्मानमहाय शीघ्रं
निजुहुवे गोपितवान्च तस्य वहेः सहायः सत्त्वा प्रकाशो दीप्तिः संघोऽज्ञा दिवसेन हेतुनाऽ-
प्रकाशोऽप्रकटोऽभवत् । प्रकटीभूतोऽपि सूर्यप्रभाच्छादितत्वाद्प्रकटो जात इत्यर्थः । हा
कष्टम् । पत्यौ स्वसामिति वदौ भीमजया न इते सति जनालोकादपत्रप्य लज्जित्वैव प्रकटो
नाभूदिति लोकोत्प्रेक्षा । अन्योऽपि स्वसामिनोपकर्षं लज्जया निनीयते । ज्वालालोकोक्तत्वात्पि
रात्रिवत्प्रकाशाभावाद्दिग्निध्रम एवामूदिति भावः ॥

सदण्डमालककनेत्रदण्डं तमःकिरं कायमधत्त कालः ।

तत्कालमन्तःकरणं नृपाणामध्यासितुं कोप इवोपनम्रः ॥ ६५ ॥

सदण्डमिति ॥ कालो वमः सदण्डं लोहयष्ट्या सह वर्तमानमलककेन रक्तं वक्षमाल-
ककं तद्वदरक्ते नैत्रे ताभ्यां चण्डमतिभयंकरम्, तथा—तमःकिरमन्धकारानुरिन्तं काल-
त्वात् । यद्वा स्त्रीयश्यामतातिशयेन तमसो विक्रोषकम् । एवंविधं कार्यं देहमधत्त । प्रकटित-
वानित्यर्थः । उत्प्रेक्षते—तत्कालं तस्मिन्मलवरणानन्तरसमये नृपाणामन्तःकरणमध्यासितुं
विष्टादुपनम्रं जासशीभूतः कालः श्यामः कोप इव । नृपः कोप एव रागा प्रकटो जात इति
भावः । कुपितोऽप्येवंविधो भवति । मालकके, 'तेन रक्तं रागात्' इत्यन् । तमःकिरम्,
'इणुपच-' इति कः । अन्तःकरणम्, 'अभिधीद्-' इति कर्मत्वम् ॥

हगोचरोऽभूदथ चित्रगुप्तः कायस्य उच्चैर्गुण एतदीयः ।

ऊर्ध्वं तु पत्रस्य मपीद एको मषेर्ददञ्चोपरि पत्रमम्यः ॥ ६६ ॥

हगिति ॥ एतदीयो यमसंयन्धी उच्चैर्नितरामुन्नतो वा गुणः सेवकः उच्चैर्गुणा यस्यैवंविधो वा । कायस्यो राजसेवको गणकजातिविशेषश्चित्रगुप्तनामा केचको हगोचरः प्रकटोऽभूत् । अथ च—काये देहे तिष्ठतीति कायस्य एतदीयो नितरां प्रसिद्धः चित्रेणाश्वयंभूतेन मलाकारेण गुप्तः छादित एवंभूतो गुणः इयामवर्णः प्रकटोऽभूत् । एवं शब्दशेषसामान्येन सूचितोर्होयोविशेषमाह—तत्र एको गणकस्तालपत्रस्योर्ध्वं चोपरि मयी द्रव्यान्तरेण द्रवीभूतं कज्जलं ददाति एवंभूतः । प्राणिनां शुभाशुभकर्मगणनार्थं मम्या विलिखन्विलिख्यः । अन्यः कृष्णगुणस्तु मषेरुपरि पत्रं दत्त मषेः सकाशादहं काल इति पत्रालम्बनं कुर्वन्प्रकटोऽभूदित्यन्वयः । अतिदयाम् इत्यर्थः । सौ परस्परसमुच्चये तर्धे वा ॥

तस्यां मनोबन्धविमोचनस्य कृतस्य तत्कालमिव प्रचेताः ।

पाशं दधानः करबद्धवासं विभुर्वभावाप्यमवाप्य देहम् ॥ ६७ ॥

तस्यामिति ॥ तस्मिन्काले नलवरणानन्तरं विभुः स्वामी प्रचेता वरुण आप्यं पार्थिव-
तैजसाद्यवयोपष्टब्धप्रचुरतरजलावयवनिर्मितमुपभोगयोग्यमन्मयं देहमवाप्य बभौ । किं-
भूतः—तस्यां भैमीविषये कृतस्य मनोबन्धविमोचनस्यान्तःकरणबन्धोन्मोचनस्य [पूर्व भैमी-
विषये के (पा) शेन बद्धा निबलीकृत्य यत्किमं मनः, तत्तया नले बृते सति प्रकृतचेतस्त्वा-
त्युनस्तत्क्षणमेयोन्मोचितम्] (तत्) तदीयमोचनस्यैव (तत्) संबन्धनमिव करे बद्धवासं
कृतवसति पाशं स्वायुषं दधानः । अन्यस्यापि तत्कालमेव कृतवत्सादिबन्धनविमोचनस्य इत्ये-
वाशो बन्धनरज्जुर्भवति । आप्यं पूर्ववत् ॥

सहद्वितीयः क्षियमभ्युपेयादेवं स दुर्बुध्य नयोपदेशम् ।

अन्यां सभार्यः कथमुच्छतीति जलाधिपोऽभूदसहाय एव ॥ ६८ ॥

सहति ॥ स जलाधिपो वरुणः । अथ च—जडस्वामी मूर्खतमः । इति विचार्योसहाय
एवाभूत् । इति किम्—सहद्वितीयः ससहायः क्षियमभ्युपेयात्, किं पुनरन्यामित्येवंकुर्य
नयोपदेशं नीतिमार्गं दुर्बुध्य दुष्टमिदमिति विचार्य । 'मात्रा त्वासा दुहित्रा वा न विविक्षासगो
मयेत् । बलवानिन्द्रियप्राप्तो विहांसमपि कर्षति ॥' तथा—'कामिनी कामयेदेव निर्जने पितरं
सुतम् । सहद्वितीयोऽभ्युपेयात्तमतः परिणतामपि ॥' इत्यादिवाक्यरूपं स्त्रीपुरुषयोरैकान्ते मद-
नसंभवादेकेन क्षियं प्रति न गन्तव्यम्, किंतु ससहायेनैवेति प्रतिपादनपरं नीत्युपदेशं द्विती-
यया सहधर्मिण्या वर्तमानः क्षियमुपेयादित्युपदेशपरं बुद्ध्या सभार्योऽन्यां कथमुच्छति
प्राप्नोति, अपितु न कथंचित् । नान्यनस्यामनुरक्तमन्यानुसरति, न चान्यवानुसृतमन्या वृणो-
तीति नयस्य पूर्वमर्थं त्यक्त्वा द्वितीयमस्त्रीकृत्यासहाय एवागत इत्यर्थः । अन्योऽपि जडो
नयोपदेशं विपरीतमेव बुध्यते । 'द्वितीया सहधर्मिणी' इत्यमरः । सहद्वितीयः विकल्पत्वा-
त्सत्वाभावः ॥

इदानीं देव्यापि स्वाकारो धृत इत्याह—

देव्यापि दिव्याऽनु तनुः प्रकाशीकृता मुदश्चक्रभृतः सृजन्ती ।

अग्निहुतैस्तामवधार्य चिह्नैस्तद्वानि बाला शिथिलाद्भुताभूत् ॥ ६९ ॥

देव्येति ॥ अन्विग्राहीनां स्वाकारधारणानन्तरं देव्या अपि सरस्वत्या अपि चक्रभृतः श्रीविष्णोः मुदो हर्षान्मुज्जन्ती प्रेषिततरा दिव्या तनुः सुन्दरा मूर्तिः प्रकाशीकृता । देव्यापि स्वाकारो धृत इत्यर्थः । अनन्तरं च बाला भैमी अग्निहुतैः प्रकटितैर्वाणाहंसादिभिश्चिह्नैस्तां सरस्वतीमवधार्य ज्ञात्वा तद्वानि श्लेषवक्रोक्त्यादिरूपायां तस्या वाण्यां विषये शिथिल्यद्भुता परित्यक्ताश्चर्याभूत् । पूर्वं तु मानुषीयर्गोदृष्टं कथं वदतीति साधर्याऽभूत् । संप्रति सरस्वतीं दृष्ट्वा अस्या एवमुक्तौ किमाश्चर्यमपि तु न किञ्चिदिति त्यक्ताश्चर्या जातेत्यर्थः ॥

विलोकके नायकमेलकेऽस्मिन्नूपान्यताकौतुकदर्शिभिस्तैः ।

बाधा बतेन्द्रादिभिरिन्द्रजालविद्याविदां वृत्तिवधाद्यधायि ॥ ७० ॥

विलोकक इति ॥ अस्मिन्नानादेशेभ्यः समागते नायकमेलके राजसङ्गे विलोकके विलोकयति सति रूपान्वतया नलाकारं परित्यज्य सहस्रनेत्राद्याकारधारणेन कौतुकं दर्शयितुं श्रीलम्पेयमेवंभूतैर्देवीषहितैरिन्द्रादिभिर्निर्जले जलदर्शनादिरूपामिन्द्रजालविद्यां ये विदन्ति जानन्ति तेषां वृत्तिवधाज्जीवनोपावस्य स्वयमङ्गीकरणेन नाशाद्बाधा बन्धायि पीडा विहिता । वताश्चर्यं कष्टं वा । स्वयंवरमप्य इन्द्रजालं प्रकटयतामैन्द्रजालिकानां विलोककेऽस्मिन् राजसङ्गे तैर्वृत्तिवधात्तेषां बाधा बन्धायि । ऐन्द्रजालिकान्परित्यज्येन्द्रादीनामेव विलोकनादित्यर्थ इति तत्त्वार्थो वा । रूपान्तरं धारयमाणानिन्द्रादीन्दृष्ट्वा सर्वेऽपि साधर्या जाता इति भावः । तैः, सा च तै च 'पुमान्निष्ठा' इत्येकशेषः ॥

विलोक्य तावाप्तदुरापकामौ परस्परप्रेमरसाभिरामौ ।

अथ प्रभुः प्रीतमना वभाषे जाम्बूनदोर्वाधरसावैभौमः ॥ ७१ ॥

विलोक्येति ॥ अथ जाम्बूनदस्य सुवर्णस्योर्वाधरः पर्वतो मेहतस्य सावैभौमश्चक्रवर्ती अत एव प्रभुः समर्थ इन्द्रः प्रीतमनाः सन् तौ भैमीनखवेतादृशौ विलोक्य वभाषे । किंभूती—आप्तोऽन्योन्यप्राप्तिरूपो दुरापोऽन्येन प्राप्तुमशक्यः कामोऽमित्यथो याम्बाम् । अत एव—परस्परप्रेमरसेनाभिरामौ स्नग्मश्लेदादिस्तत्त्विकभावबुद्धौ । 'प्रभुः, जाम्बूनदोर्वाधरः' इत्यादिना वरदानसामर्थ्यं सूचितम् । 'प्रीतमनाः' इत्यनेन च श्लेच्छयैव वरं दातुमारब्धपात्रतु याचितः सकृति प्रलारणामात्रं सूचयति । सावैभौमः, 'तस्यैधरः' इत्यण् । अनुश्रुतिरिति तावदुभयपदशब्दः ॥

किमाह स, इत्यत आह—

वैदर्भि दत्तस्तव तावदेष वरो दुरापः पृथिवीश एव ।

दूत्यं तु यत्त्वं कृतवानमायं नल प्रसादस्त्वयि तन्ममायम् ॥ ७२ ॥

वैदर्भीति ॥ हे वैदर्भि, मया तावत्प्रथममेव पृथिवीश एव नल एव त्वत्संबन्धी वरः ।

अथ च देवप्रसादः । अर्घास्तुभ्यं दत्तः । किंभूतः—भूमीभिरपि तपोभिर्दुरापः । दत्तत्वावदत्त

एवेति वा । इति भैमीमुक्त्वा नलमाह—हे नल, त्वं तु भैमीविषयेऽस्मत्संबन्धि इत्थं वय-
स्मादमायं व्याजरहितं मनःशुद्ध्या कृतवान्, तत्तस्मात्त्वयि विषये ममायं वक्ष्यमाणः प्रसादः ।
वरदानमित्यर्थः ॥

प्रत्यक्षलक्ष्यामवलम्ब्य मूर्तिं हुतानि यज्ञेषु तवोपभोक्ष्ये ।

संशेरतेऽस्माभिरवीक्ष्य भुक्तं मखं हि मन्त्राधिकदेवभावे ॥ ७३ ॥

प्रत्यक्षेति ॥ हे नल, अहं प्रत्यक्षेण लक्ष्यां नेत्रद्वयां मूर्तिं तनुमवलम्ब्य भुत्वा तव
यज्ञेषु हवींषि पुरोडाशादीन्मुपभोक्ष्ये । इदंशेन वरेण मम को व्यग्न इत्यत आह—हि यस्मा-
द्विद्वांशो वज्रमानादयथ मखं यज्ञमस्माभिः साक्षादुक्तमवीक्ष्य मन्त्राधिकोऽतिरिक्तो देवतास्य
सद्भावे विषये संशेरते । भीमांसका मन्त्रातिरिक्ता कर्मसमवायिनी देवता नास्त्येवेति चेदा-
न्तिभिः सह विप्रतिपद्यन्ते । तस्मात्तद्विप्रतिपत्तिनिरासद्वारा तुभ्यं कीर्तिं दातुं त्वदीययज्ञेषु
हुतं प्रत्यक्षेणैव शरीरेण भोक्ष्य इति भावः । अग्नौ प्रक्षिप्तस्य हविषो मस्यसाक्षावनाजस्य
दर्शनान्मन्त्रप्रकाशेन्द्रादीनां चादर्शनात्किमयं यज्ञः सत्योऽसत्यो वेति संदेहे प्रत्यक्षशरीरेण
मखभोजने त्वयं संदेहो गमिष्यति । कस्मिन् सति—मन्त्रादधिके देवेषु भावे विश्राप्ते सति ।
'मन्त्रमयी देवता' इत्येतत्पक्षापेक्षया प्रत्यक्षायां देवतायामधिकस्य मनोविष्णुसत्स्य सुकत्वादित्य-
र्थः । संवाचनिवृत्तिरेव महान्त्यत्र लाभो भविष्यतीति भावः । उपभोक्ष्ये, 'भुजोऽनवने'
इति तद् । अस्माभिरिति बहुवचनं देवतान्तरामिश्रायम् ॥

भवानपि त्वद्वयितापि शेषे सायुज्यमासादयतं शिवाभ्याम् ।

प्रेत्यासि कीदृग्भवितेति चिन्ता संतापमन्तस्तनुते हि जन्तोः ॥ ७४ ॥

भवानिति ॥ हे नल, भवानपि त्वद्वयिता भैम्यपि युवां शेषे भूलोकभोगनिमित्तस्य
कर्मणः शेषेऽस्मामये सति शिवाभ्यामीश्वरपार्वतीभ्यां सायुज्यं सह ऐक्यमासादयतं प्राप्तुम् ।
भवाविश्वेन, भैमी च शिवया सहैक्यं गच्छत्वित्यर्थः । स्वकर्मप्राप्तमिदं स्वगमेव भविष्यति
किं वरदानेनेत्यत आह—हि यस्मात्प्रेत्य मरणं प्राप्याहं कीदृक्प्रेतो देवो सनुष्यो वा, स्वर्गस्थो
नारकी वा भविष्यामीत्यादिचिन्ता जन्तोः श्रणिनोऽन्तःकरणे संतापं महान्तमाधि जनयति ।
वरदाने चिन्तानिवृत्तेर्मनस्तापनाशः फलमित्यर्थः । शिवाभ्याम्, 'पुमान्निजया' इत्येकशेषः ।
'अस्मि' इत्यहमर्थेऽभ्ययं वा ॥

तवोपवाराणसि नामचिह्नं वासाय पारेसि पुरं पुरास्ति ।

निर्वातुमिच्छोरपि तत्र भैमीसंभोगसंकोचभियाधिकाशि ॥ ७५ ॥

तवेति ॥ हे नल, निर्वातुमिच्छोरपि मुमुक्षोरपि तव वासाय वसत्ययमुपवाराणसि
काशीसमीपे पारेसि अस्तिनद्याः परतीरे नामचिह्नं त्वत्प्राप्तमितं तत्प्रसिद्धं पुरम् । नलपुरमिति
भावत् । पुरास्ति भविष्यति । इदानीमन्यत्र निवासोऽप्यतः परं तत्पुरं राजधानी भविष्यति ।
मुमुक्षोरपि ते पुरं काशीमधिकृत्य न कृतमित्यर्थः । किमिति न कृतमित्यत आह—भैम्या सह
संभोगः सुरतादिसुखं तस्य संकोचोऽल्पत्वं तस्माद्विद्या भवेन अधिकाशि पञ्चकोशपरिमितायां

१ जीदुर्भविता अस्मि इति वा । 'धातुसंवन्ये प्रत्ययाः' इति भविता इति भविष्यत्कालप्रत्यय-
'अस्मि' इति त्वमानकालप्रत्ययेनाभिसंबन्धमानः साधुर्भवति—इति सुसाधबोधः ।

कादयां मुक्तिपुर्यां ब्रह्मचर्यादिनियमे भोगसंकोचमिया तत्पुरं न कृतम्, किंतु तत्सर्गाप इति भावः । उपवाराणसि, सामीप्येऽव्ययीभावः । पारेधि, 'पारेमध्ये पश्चा वा' इत्येदन्तत्वं च तत् एव निपातनात् । पुरास्ति, 'वाचपुरा-' इति लट् । अधिक्राधि, साम्यवर्धेऽव्ययीभावः ॥

धूमावलिश्मश्रु ततः सुपर्वा मुखं मखास्वादविदां तमूचे ।

कामं मदीक्षामयकामधेनोः पयायतामभ्युदयस्त्वदीयः ॥ ७६ ॥

धूमेति ॥ ततो धूमावलिरेव श्मश्रु यत्रैवंविधं मखास्वादविदां बहिरस्ताभिज्ञानां देवानां सुखं सुपर्वा देवोऽग्निरिति तं नलमूचे । इति किम्—हे नल, त्वदीयोऽभ्युदयस्त्वत्सद्बुद्धिः कामं नितरां ममेक्षामयी बिलोकनमयी बिलोकनरूपा कामधेनुस्तस्याः पयायतां दुग्धमिवाचरतु तद्वदपरिमितो भवत्विति । महिलोकनमात्रेण तव समुदिरनन्तास्त्विति तस्मै वरं दत्तवानित्यर्थः । अन्वत्रापि मुखस्य भाषणं श्मश्रु च युक्तम् । कामधेनोः पयो युक्तम् । धूमावलिरेव धूमावलिरेव ततो व्यात इति वा । पयायताम् । आचारे, 'कर्तुः क्यप् सलोपश्च' इति क्यप्सलोपो ॥

वरान्तरमाह—

या दाहपाकौपयिकी तनुमं भूयास्त्वदिच्छावशवर्तिनी सा ।

तया पराभूततनोरनङ्गात्तस्याः प्रभुः सन्नधिकस्त्वमेधि ॥ ७७ ॥

येति ॥ हे नल, स्फोटादिजनितो दाहः, तण्डुलादेः पाकः, तयोरौपयिकी कारणभूता मे या तनुर्मूर्तिः सा तवेच्छाया वशे वर्तत इत्येवंशील्य भूयात् । निरमिकेऽपि देशे यत्र स्वमभिलषिष्यसि तत्र दाहपाकयोग्या मन मूर्तिः प्रकटा भवित्वित्यर्थः । अतएव वशवर्तितात्तस्या मदीयभूतः प्रभुः स्वामी संस्वं शिवनेत्रज्वाल्वरूपया तया मदीयमूर्त्या पराभूततनोर्दग्धशरीरादनङ्गादधिक एधि भव । पूर्वमेव सुन्दरत्वेन कामादधिकः, इदानीं तु नतन्वास्त्वद्वशवर्तितास्त्वदासीभूतया कामे पराभूते प्रकारान्तरेणाप्यधिकतरो भवेति भावः ॥

वरान्तरमाह—

अस्तु त्वया साधितमन्नमीनरसादि पीयूषरसातिशायि ।

यद्रूप विशस्तव सूपकारक्रियासु कौतूहलशालि शीलम् ॥ ७८ ॥

अस्त्विति ॥ हे नल, त्वया साधितं राद्धमन्नं तण्डुलादि, मीना मत्स्याः, रसाः प्रपानकादयो दुग्धादयो वा त आदयो मुख्या यस्य एवंभूतमन्यदपि पाकयोग्यं मत्स्यं पीयूषरसममृतास्वादमप्यतिशेतेऽतिक्रामति तच्छीलमेवंभूतमस्तु भवताम् । यद्यस्मादे भूप, तव सूपकारक्रियासु पाचकनिष्पादिताश्चरन्धनकृतिषु कौतुकेन शालते तच्छीलमेवंविधं शीलं स्वभावं विप्रो जानीमः । तस्मात्तुभ्यमाद्यो वरो दत्त इत्यर्थः । 'वित्तम्' इत्यपि पाठः । विप्रः, 'अस्मदो द्वयोश्च' इति बहुवचनम् ॥

वैवस्वतोऽपि स्वत एव देवस्तुष्टस्तमाचष्ट धराधिराजम् ।

वरप्रदानाय तवावदानैश्वरं मदीया रसनोदुरेयम् ॥ ७९ ॥

वैवस्वतोऽपीति ॥ वैवस्वतः सूर्यपुत्रो यमोऽपि देवः स्वत एव स्वयमेव तुष्टः सन् धराधिराजं नलमिलान्छवोचत् । इति किम्—हे नल, तवावदानेर्द्वयादिकर्मभिर्यागीयप-
शोरङ्गभावैर्वा निमित्तरियं मयीया रसना जिह्वा वरप्रदानाय तुभ्यं वरं दातुं विरमुद्धुरोत्सुका
कदा वरं दास्यामीति सोत्कण्ठा विद्यत इति । अहं वरं ददामीत्यर्थः ॥

सर्वाणि शस्त्राणि तवाङ्गचकैराविर्भवन्तु त्वयि शत्रुजैत्रे ।

अवाप्यमस्मादधिकं न किञ्चिज्जागर्ति वीरव्रतदीक्षितानाम् ॥ ८० ॥

सर्वाणीति ॥ हे नल, सर्वाणि मन्त्रप्रयोज्यब्रह्मास्त्रादिसहितान्यभ्याससाध्यानि कुन्तय-
द्वाहीनि शस्त्राण्यज्ञानां मोक्षोपसंहाराणीनां मन्त्रदेवतादीनां चकैः समूहैः त्वय्याविर्भवन्तु प्रक-
टीभवन्तु । मन्त्रशस्त्रादीनि त्वमेव जानाहीति भावः । यतः—शत्रुजैत्रे शत्रूणां जेतारि ।
किमित्येवं वरदानमित्याशङ्क्याह—संप्रामादपल्ययनलक्षणे वीराणां व्रते दीक्षितानां स्वीत-
नियमानां शूराणामस्मात्सर्वशस्त्रज्ञानादधिकमुत्कृष्टं किञ्चिदवाप्यं प्राप्यं न जागर्ति न स्फुरति
नास्ति । किञ्चेतदेव तेषां परमं प्राप्यम् । तस्मादयं वरो युक्त एवेत्यर्थः । दीक्षितानाम्,
'कृत्यानां कर्तारि वा' इति पठौ ॥

कृच्छ्रं गतस्यापि दशाविपाकं धर्मान्न चेतः स्खलतु त्वदीयम् ।

अमुञ्चतः पुण्यमनन्यभक्तेः स्वहस्तवास्तव्य इव त्रिवर्गः ॥ ८१ ॥

कृच्छ्रमिति ॥ हे नल, कृच्छ्रमतिकष्टं दशाविपाकमवस्थापरिवर्तं गतस्यापि प्राप्तस्या-
पदि पतितस्यापि तत्र चेतो धर्मान्न स्खल्यतु । किंभूतं चेतः—त्वदीयं स्वदायकम् । आपदि
सर्वैरन्याधर्मं एव क्रियते, तत्र तु वित्तमापन्नपि धर्मपरमेव भूयादिति वरो मया दीयत
इत्यर्थः । एतस्य वरस्य दाने हेतुमाह—यस्मात्पुण्यममुञ्चतोऽनन्यभक्तेः पापानासक्तस्य केव-
लधर्मैकसेविनः पुरुषस्य धर्मार्यकामलक्षणस्त्रिवर्गः स्वहस्ते वसति एवंभूत इव भवति ।
अत्यक्ते धर्मे तदायत्तावर्थकामावपि प्राप्नोते । कृच्छ्रमित्यादिना भविष्यत्कलिप्रभावः सूचितः ।
'स्वहस्तात्तवेदम्' इति पाठः । अन्यस्य भक्तिर्भजनं तदभावोऽनन्यभक्तिर्धर्मातिरिक्तभजना-
भावादेतोरेति वा वसतीति बालव्यः, 'वसेत्स्वत्यक्तर्तरे णिच' इति तज्यत् । वर्गः सत्तु ।
'त्रिवर्गो धर्मकामार्थः' इत्यमरैः ॥

स्मिताञ्जितां वाचमवोचदेनं प्रसन्नचेता नृपतिं प्रचेताः ।

प्रदाय भैमीमधुना वरौ तु ददामि तद्यौतककौतुकेन ॥ ८२ ॥

स्मितेति ॥ प्रसन्नचेताः संतुष्टः प्रचेता वरुण एनं नृपतिं प्रति स्मिताञ्जितां हासवि-
शदां वाचमवोचत्—हे नल, अहं भैमीं प्रदायाधुना तस्मा भैम्या यौतकं युतकयोर्वंधूवरयोः
संबन्धि पारिवर्हं वस्त्राभरणादि तस्य कौतुकेन तु पुनः द्वौ वरौ ददामि । 'कन्यां प्रदाय
यत्किञ्चिद्वरायात्र प्रदीयते । वेदिकायां स्थितायैव तद्यौतकमिति स्मृतम् ॥' इति । युतं
युग्मं युतमेव युतकं युतकसंबन्धि देयं यौतकम् । दायजा इति कान्यकुब्जभाषायाम् ॥

१ 'सामान्येन विशेषसमर्पणरूपोऽर्थान्तरन्यासः' इति जीवातुः । २ 'अत्र त्रिवर्गसिद्धिलक्षण-
कारणेन धर्मात्म्यारूपकारणसमर्पणकारणकारणसमर्पणरूपोऽर्थान्तरन्यासः' इति जीवातुः ।

यत्रामिलापस्तत्र तत्र देशे नन्वस्तु धन्वन्यपि तूर्णमर्णः ।

आपो बह्वन्तीह हि लोकयात्रां यथा न भूतानि तथाऽपराणि ॥ ८३ ॥

यत्रेति ॥ ननु हे नल, यत्र धन्वनि निर्जले मरुवपि देशे तत्र जलमिलापः, तत्र देशे त्वदिच्छमात्रेण तूर्णं क्षीप्रमर्णो जलमस्तु भवतु । जलस्यैव वरदाने हेतुनाह—हि यस्यादिह लोके पशुसु भूतेषु वा मध्ये आपो जलानि यथा लोकयात्रां लोकजीवनहेतुत्वं बह्वन्ति प्राप्नुवन्ति, तथाऽपराणि भूतेष्वोवाग्वाकाशलक्षणाणि भूतानि लोकजीवनहेतवो न भवन्ति । 'पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेतच्च तन्मयम्' इति । उदकस्येच्छानुसारित्वं परमः पुण्यार्थ इत्यर्थः । 'यात्रा तु जीवनोपाये' इति विश्वः ॥

प्रसारितापः शुचिभानुनास्तु मरुः समुद्रत्वमपि प्रपद्य ।

भवन्मनस्कारलवोद्गमेन कमेलकानां निलयः पुरेव ॥ ८४ ॥

प्रसारीति ॥ हे नल, मरुर्निर्जलो देशो भवतो मनस्कारोऽमिलापस्तस्य लवो लेशस्तस्योद्गमेनोदयेन बहुदक्षात्समुद्रत्वं प्रपद्य प्राप्यापि पुरेव निर्जलत्वदशायां यथासीत् तथैवास्तु भवतु । किमुतः—(पूर्वम्) शुचिभानुना घ्राणसंयन्धिना सूर्येण प्रसारि विस्तृतस्तापः संतापो यस्य । (इदानीमपि) समुद्रत्वाच्छुभ्रकिरणेन चन्द्रेण प्रसारिता विस्तारिता आपो यस्य । शुचैर्बद्धवामैः किरणेन ज्वालायां विलारितः (री तापः) संतापो यस्येति वा । चन्द्रोदये समुद्रवृद्धिः, समुद्रे बद्धवामिर्युक्तः । तथा—(पूर्वम्) कमेलकानामुद्ग्राणां निलयः स्थानभूतः । बाहुल्येन तेषां तदुद्भवत्वात् । (इदानीम्) भवन्मनस्कारोऽमिलापस्तस्य लवो लेशस्तस्योद्गमे सति नकाणां वादोविशेषाणां वै गेलकाः सङ्घास्तेषां निलयः । कमेलकानां निलयो मरुर्भवन्मनस्कारलवोद्गमे सति समुद्रत्वं प्रपद्यापि पुरेव शुचिभानुना प्रसारितापो नास्तु, अपि तु भवत्येवेति वा । प्रसारिता आपो यस्येति, 'कृष्णपूरु' इत्यप्रलयः । मनस ऐकान्तकरणं मनस्कारः । चित्तस्यैकान्येण चिन्तनमिच्छाविशेषः । 'चित्ताभोगो मनस्कारः' इत्यनुरः । 'अतः कृष्मि' इति सत्वम् ॥

वरान्तरमाह—

अम्लानिरामोदभरश्च दिव्यः पुष्पेषु भूयाद्भवदङ्गसङ्गात् ।

दृष्टं प्रसूनोपमया मयान्यन्न धर्मशर्मोभयकर्मठं यत् ॥ ८५ ॥

अम्लानिरिति ॥ हे नल, भवदङ्गसङ्गादेतोः पुष्पेभ्यश्चानिरसंकुचवर्णावयवत्वम्, अनोदभरश्च दिव्यः स्वर्गावः परिमल्यतिशयश्च भूयात् । यद्यस्मात्प्रसूनोपमया पुष्पसादृशेन । पुष्पसदृशमित्यर्थः । धर्मस्य पुष्पस्य धर्मणः सुखस्य चोभयस्य पुष्पसुखलक्षणस्य द्वयस्य कर्मठं करणे समर्थमन्यत्पुत्रादिकं वस्तु मया न दृष्टम् । किन्तु पुष्पमेव । देवादिपुत्रनेन धर्मं, शिरसि धारणेन परिमलेन वा सुखं न करोति । कर्मणि षडन्ते, 'कर्मणि षटोऽठञ्' ॥

वाग्देवतापि स्मितपूर्वमुर्वीसुपर्वराजं रभसाद्भाषे ।

त्वत्प्रेयसीसंमदमाचरन्त्या मर्त्तिं न किञ्चिद्ब्रह्मणोचितं ते ॥ ८६ ॥

वागिति ॥ वाग्देवता सरस्वत्यपि स्मितपूर्वम् । प्रसन्नत्वात्किञ्चिदस्मितं कृत्वेत्यर्थः ।

उर्वीसः सुपर्वराजं मूनीन्द्रं रमसाद्भाषति वाग्भाषे । (इति किम्—) 'हे नल, तव प्रेयसी

सैमी तस्मात्स्वप्नातिजनितं संमदं हर्षमाचरन्त्याः कुर्वन्त्या मन्मताः सकाशात्किञ्चित् तत्र ग्रहणोचितं ग्रहीतुं योग्यं किं न । अपितु मत्सकाशादपि किञ्चिद्गृहीमुचितमेव । त्वत्प्रिया-
मित्रभूतवा मया चर्हीयते तदप्यग्रीकुर्विति । 'रभसो हर्षवेगयोः' इति विश्वः । संमदम्,
'अमदसंमदौ द्वे' इति साधुः ॥

नवपरिहापूर्वं स्वरस्य ग्रहणयोग्यत्वमेव समर्थयते—

अथो विनैवार्थनयोपसीदन्नारूपोऽपि धीरैस्त्वधीरणीयः ।

मान्येन मन्ये विधिना वितीर्णः स प्रीतिदायो बहु मन्तुमर्हः ॥ ८७ ॥

अर्थ इति ॥ त्वया मत्समीपमागन्तव्यमिति वा अर्थेना तया विनैव उपसीदन्समीपमा-
गच्छन्स्वयमेव वा भवन्नल्पोऽप्यर्थः । अर्थ्यतेऽर्थः फलं स धीरैर्मनीषिभिर्नावधीरणीयो नाव-
ज्ञेयः किंवातीकरणीय एव । यस्मान्मान्येन मानमर्हता पूज्येन विधिना ब्रह्मणा दैवेन वा
वितीर्णो दत्तो यात्रामन्तरेण लब्धत्वात्स प्रीतिदायः श्रीत्या दानमरूपोऽपि बहु मन्तुं गौरवे-
णाग्रीकर्तुमर्ह उचित इत्यहं मन्ये । तस्मात्त्वयापि मया योऽरूपोऽर्थो वीर्यते स ग्रहीतव्य
एवेति भावः । धीरैरूपोऽप्यर्थो नावज्ञायते किं पुनर्महानित्यपेरर्थः । महतोऽपि वरस्याल्पलो-
केर्मर्षपरिहारः । श्रीत्या दायः, 'कर्तृकरणे कृता—' इति समासः । वीर्यते दायः, कर्मणि घञ् ॥

तमेव वरमाह—

अवामावामार्थं सकलमुभयाकारघटना-

द्विधाभूतं रूपं भगवद्भिषेयं भवति यत् ।

तदन्तर्मन्त्रं मे स्मरहरमयं सेन्दुममलं

निराकारं शश्वज्जप नरपते सिध्यतु सते ॥ ८८ ॥

अवामेति ॥ शश्वज्जपो यस्य तत्संबोधनम् तादृश भो नरपते नल, मे मन्त्रं गोप्यं मयी-
वरहस्यभूतं सेन्दुममिन्दोर्मा चन्द्रकान्तित्वात्सहितम् । ईशभागे—चन्द्रकान्त्या कुतं चन्द्रक-
लोपेतम् । पार्यतीभागे—भूषणीभूतार्थचन्द्रयुतम् । उच्चरीत्या निश्चित आकारः स्वरूपं यस्य ।
यद्वा—ईशमात्रेण साकारम्, विचारे किमभागे अविद्यमानाकारम् । तथा—स्मरमयं काम-
तत्त्वरूपम्, हरमयं शिवतत्त्वरूपं क्रमेण भुक्तिमुक्तिद्वयि एवंभूतं तद्रूपमन्तःकरणे सते
साधवे । अर्थास्तुभ्यम् । यद्वा—हे नरप, (स) ते साधवे ते तुभ्यम् । अलमत्यर्थं
सिध्यतु । समाधिदशायां साक्षाद्भवत्वित्यर्थः । मे तद्रूपमिति वा । मे मम प्रसादादिति शेष
इति वा । स्त्रीणां कामप्रधानत्वात्स्मरपदेन स्त्रीभागो लक्ष्यते । तथा च पूर्वोक्तगुणविशिष्टं स्मर-
हरमयं शक्तिशिवरूपं तन्मे रूपं तवान्तः सिध्यत्विति वा पूर्वोक्तं हरमयं मे स्वरूपमल-
जन्तः स्मर चिन्तय तद्रूपं सते ते सिध्यत्विति वा । तद्रूपमलमन्तः स्मर, तथा शश्वज्जप
स्तुहि, तच्च सिध्यत्विति वा शश्वज्जपनं जपो यस्य तादृश हे नल, सेन्दुममलं कर्पूरगौरं हर-
मयं शुभावहविधिभूतं तन्मे विशिष्टं रूपं स्मर, रपते भाषमाणाय स्तुवते सते साधवे तुभ्यं
सिध्यतु वा । रपते ते स हरः सिध्यतु साक्षात्कर्मसाधको भवत्विति वा । स्तुवते ते तद्रूपं हरो
वा सते शोभमानायामीष्टायतु सिध्यतु । यद्वा—स्मरहरं शिवं शिवरूपं शश्वज्जप तदा स्तुहि,
सोऽयं स्मरहरस्तु सिध्यतु साक्षाद्भवत्विति वा । जन्तर्मन्त्रे मन्त्राः शैवाः शश्वज्जप यस्य ताद-

यामिति वा । तत्किं—यद्रूपं शब्दरूपत्वाद्भगवती च भगवांश्च भगवन्तौ पावैतीपरमेश्वराव-
भिधेयं यस्य । यद्वा—सगवच्छब्दवाच्यमर्थनारीश्वरम् । भवति इत्यर्थः । कथम्—यतः
द्विधा स्त्रीपुंसरूपौ द्वौ भागौ रूपं भूतम् । प्राप्तमिति वा । एतत्कुत इत्यत आह—यतोऽर्थे
दक्षिणभागे अं वामा न स्त्री । किंतु पुरुष इत्यर्थः । अर्थे वामभागे वामा स्त्री चेति साम-
र्थ्यादर्शवादादुक्त्या योज्यम् । एवं द्विधाभूतमित्यर्थः । अत्रामं दक्षिणम्, आ सामस्थलेन
वाममावाममदक्षिणं च अवागावागे च तेऽर्थे च समौ भागौ भूतं प्राप्तं सद्यद्विधा भवतीति
वा । परमुभयोरकारयोः स्वरूपयोर्षट्ठान्मेल्नात्सकलं संपूर्णंरूपमित्यर्थः । यद्रूपमर्थे
वामभागेऽवामा अप्रतिकूल प्रसादावदातकान्तमुखी वामा स्त्री भवति । पावैती रूपं भव-
तीत्यर्थः । तद्वरमयं रूपमित्युक्ते सामर्थ्यादक्षिणार्थे महेशः पुरुषरूपं भवति । एतेन
शक्त्युद्देकः सृज्यते । कीदृशं हरं, स्मरहरं वा—सेन्दुम् । तथा—अमलम् । सेन्दुत्येऽपि
कलङ्करहितम् । यतः—सकलं कल्यमात्रचन्द्रपुतम्—कल्यमात्रं विष्कलङ्गं भवतीत्यर्थं इति
वा । कलानिरिगमार्थैर्ध्वैः, चतुःपष्टिकल्यभिधोपेतमिति वा । यद्रूपमर्थे अथामौ वागा
चावामा शक्त्यात्मको विष्णुः । अर्थे मा वा लक्ष्मीश्च । वा चार्थे । यद्वा—अवती-
त्यवा रक्षिका मा लक्ष्मीः । लक्ष्मीनारायणात्मकं भवति । तद्वामनेत्रसेन्दुरूपतया सेन्दुमम् ।
ध्याने चन्द्रकलोपेतत्वात्सेन्दुमम् । लक्ष्मीभागे च भूषणीभूतार्थचन्द्रयोगात्सेन्दुमम् ।
शिवादिभिन्नत्वाद्हरमयं लक्ष्मीनारायणात्मकं तन्ने रूपं स्मर जप इति । यद्रूपमरूपा विष्णु-
रूपधारिणी वामा शक्तिर्वामार्थे सव्यभागे भवति तद्वरमयं सामर्थ्यादक्षिणभागे शिवरूपने-
वैभूतं हरिहरात्मकं मे रूपं स्मर । अन्वत्पूर्ववदिति वा । अर्थे पूर्वभागे अवा ओकारेण
तथा—अमा अनुसारेण, मा पर्वपञ्चमव्यञ्जनेन वा । प्रणवेनेत्यर्थः । तथा—उत्तरभागे
अवा ओकारेण, तथा—अमा अनुसारेण व्यञ्जनमकारेण वा प्रणवेनोपलक्षितम् । प्रणवद्व-
यसंपुटितमित्यर्थः । हरमयं हर इति नामरूपं मे मन्त्रं मया जप्यमानं रहस्यं स्मर चिन्तय
जप । शिष्टं पूर्ववत् । हरस्य पक्षे तु—तन्ने रूपं मन्त्रमन्तर्मेनपि स्मर वाञ्छजप च । स
च ते सिध्यतु । कीदृशं मन्त्रम्—हरमयं हकाररेफरूपम् । तथा—निराकारं अथ अथ औ
तयोः आकारः स्वरूपम्, स्वरूपे च आकारौ, निर्गतावाकारौ यस्मात्तज्जिराकाम् । हकाररेफ-
योस्स्वार्णार्थं यदकारद्वयं तद्वहितं 'ह' इति व्यञ्जनमात्रहकाररेफमयमित्यर्थः । तथा—सेन्दुं
इ च इन्दुध तान्त्र्या सह वर्तमानम् । ईकारेण, अर्थचन्द्रेण च युक्तम् । तथा—सकलं कल्य
अनुत्सारसाहितम् । हींकाररूपमित्यर्थः । सकलं चन्द्रकलोपेतम् । सेन्दुं ईकारविन्दुयुत-
मिति वा । अमलं वाक्पादिदोषरहितम् । तत्किम् । यद्रूपमर्थे पूर्ववदक्षिणवाममागवोः अवा
मा, अवा मा च, उपलक्षितं प्रणवद्वयसंपुटितम् । तथा—यत्पूर्वमुभयोर्हकाररेफयोर्षट्ठान्मेल्-
वन्धाद्विधाभूतं पृथग्भूतमसंयुक्तं (अज्ययवहितं) सद्भगवान्द्रोऽभिधेगो वाच्यो यस्य ताद-
म्भवति । प्रत्येकमकारयोगात् हर इति शिवनाम यद्वचति । यद्वा—पूर्वं 'हर' इति द्विधा-
भूतम्, अनन्तरमकारद्वयमतिरेकेण व्यञ्जनरूपतया संबोधात्सकलम् । एकीभूतमित्यर्थः ।

१ निषेधापेक्षोऽयमकारः । अत एवान्धकान्धे हेमकोपे—'अ सत्पावेऽप्यमापेऽपि' इति मेदि-
न्याम्, 'अद्यधः' स्वादभावेऽपि स्वरुपाप्रतिषेधयोः । अनुकम्पार्था च तथा वासुदेवे त्वगन्वयः ॥ इति
रपद्युपपद्यते ।

तथा—भगवती भुवनेश्वरी अमिषेया तस्य तादृशमिति वा । 'शिवान्तो बहिसंयुक्तो ब्रह्म-
द्वितयमन्तरा । तुरीयस्वरक्षीतांशुरेवातागमन्वितः ॥ एष चिन्तामणिर्नाम मन्त्रः सर्वार्थ-
साधकः । जगन्मातुः सरस्वत्या रहस्यं परमं मतम् ॥' इत्यागमात्प्रणवद्वयसंपुटितभुवनेश्वरी-
रूपं चिन्तामण्याख्यं मे सरस्वत्याः स्वरूपं मन्त्रं स्मर जप । स न मन्त्रस्ते तिष्ठतु । शैवादि-
चिन्तामणिमन्त्रसंभवान्मन्त्रा इति विशेषणम् । ह्य रथ मथ ईथ तादृशं हकाररेफमकारे-
कारसमाहाररूपम्, यशपीकारः पश्चाद्भिर्दिष्टत्वापि मकारापूर्वमेव ज्ञातव्यः । तस्य पश्चा-
द्भिर्देशो मन्त्रगोपनार्थः । तथा—सेन्दुं सचन्द्रं निराकारं निर्गताकारचतुष्टयस्वरूपं तादृशं मे
मन्त्रं स्मर । इतरत्पूर्ववदिति वा । अत्र पक्षे आकाररहितो मन्त्रः सकलं कथं लब्धं कलौ
ताभ्यां सहितम् । अत्रापि निराकारं सेन्दुमिति संप्रप्यते । उभयाकारवदनादित्यादि पूर्ववत् ।
तथा न 'क्लीम्' इति कामराजबीजं तिष्ठति । अस्मिन्लोके टीकान्तरकृतो बहूनां शैववैष्ण-
वादिमन्त्राणामुद्धारो विज्ञेयः । अत्र ग्रन्थविल्लरभिषा कष्टकल्पनया च नोक्तः ॥

मन्त्रफलमाह—

सर्वाङ्गीणरसामृतस्तिमितया वाचा स वाचस्पतिः

स स्वर्गीयमृगीदृशमपि वशीकाराय मारायते ।

यस्मै यः स्पृहयत्यनेन स तदेवाप्नोति किं भूयसा

येनायं हृदये स्थितः सुकृतिना मन्मन्त्रचिन्तामणिः ॥ ८९ ॥

सर्वेति ॥ अयं पूर्वश्लोकोपदिष्टो मन्मन्त्रश्चासौ चिन्तामणिश्च । चिन्तामणिसंज्ञको मन्मन्त्र
इत्यर्थः । सर्वकामदत्त्वान्मन्मन्त्र एव चिन्तामणिः । चिन्तामणितुल्यो मन्मन्त्र इत्यर्थः । स
पुरश्चरणादिना क्षीणपापेन सुकृतिना येन साधकेन जपादिना हृदये चित्ते कृतः, स साधकः
सर्वाङ्गानि व्याप्नुवन्ति सर्वाङ्गीणानि तैः शृङ्गारादिसौरेवातिस्वादुत्वादमृतैः स्तिमितया आर्द्रया
कान्त्यादिरूपया वाचा वाचस्पतिर्वाङ्गीशो भवति । तथा—स साधकः स्वर्गीयमृगीदृशां
दिव्यानां मृगाक्षीणां रम्भादीनामपि वशीकाराय मारायते कन्दर्पायते । तं दृष्ट्वा उर्वशीप्रसूतसौ
देवाङ्गनाः कामपरवशा भवन्तीत्यर्थः । किं च—यः पुरुषः कृतपुरश्चरणोऽपि यस्मै फलव
स्पृहयति फलमनिलभ्यति, सोऽनेन सकृत्पठितमात्रेण मन्त्रेण हेतुना तत्प्राप्नोत्येव । किं
भूयसा कथनेन मन्त्रविशेषेण वा । नात्र संदेहः । तस्मात्प्रवयाड्यमेव मन्त्रो हृदये धार्य इति
भावः । 'सर्वाङ्गीण' इत्यत्र 'तत्सर्वादेः' इति खः । वाचस्पतिः, 'पञ्चाः पतिपुत्र-' इत्या-
दिना सत्वम् । 'स्वर्गीय' इति नामधेयत्वात् 'वृद्धाच्छः' । मारायते, 'कर्तुः क्यङ्' इति क्यङ् ।
यस्मै, 'स्पृहेरीप्सितः' इति संप्रदानत्वम् । 'भूयसा, 'बहोर्लोपो भू न बहोः' ॥

पुष्पैरभ्यर्च्य गन्धादिभिरपि सुभगैश्चारुहंसेन मां चे-

न्निर्यान्तीं मन्त्रमूर्तिं जपति मयि मतिं न्यस्य मय्येव भक्तः ।

तत्प्राप्ते वत्सरान्ते शिरसि करमसौ यस्य कस्यापि घृते

सोऽपि ऋोकानकाण्डे रचयति रुचिरान्कौतुकं हृदयमस्याः ९०

पुष्पैरिति ॥ यः साधकश्चारुणा हंसेन निर्यान्तीं गच्छन्तीं मुष्णमानाम् । हंसवाहनाभि-
त्यर्थः । मन्त्रमूर्तिं यन्मगध्यास्थितमन्त्रवर्णरूपेण परिणमदाकारं मन्त्रस्थान्तरशरीरं वा मां

देवीं मुनयोरतिमनोहरैः सुकुमारैः सुगन्धिभिश्च पुष्पैः गन्धधूपपादिभिः फोडसोपचारैरप्यभ्यर्च्य, तथा—ममि मतिं न्यस्य विषयान्तरादाकृत्य ध्यानबलेन स्थिरीकृत्य देवतान्तरपरिहारेण मध्येष भक्तः सर्वात्मकतया मामेव सेवमानः सन् चेद्यदि जपति, तत्तत्संती जापको बत्सरान्ते बत्सरावसाने प्राप्ते जाते सति यस्य कस्यापि स्त्रीपालमूकादेरपि शिरसि करं भक्ते स्थापयति सोऽपि स्त्रीवाक्यदिरप्यकाण्डेऽसमयेऽकस्माद्वा रुचिरान्तरसभावगुणालंकारयुतानदोषाच्छोकांश्चरयति । यस्तु सिद्धमन्त्रः, स विविधाञ्छोकान्श्चरयतीति किं वाच्यमित्यपेक्षः । एतदस्याः कौतुकं दृश्यम् । अनुभवेनावबस्योद्यमत्कारो द्रष्टव्य इत्यर्थः । एवं संपूज्य हंसवाहनादिध्यानपूर्वमेकाग्र्येण मनसा चेज्जपति, तर्हि बत्सरमात्रेण सिद्धमन्त्रः सजेवंविधं सामर्थ्यं लभत इति भावः ॥

गुणानामास्थानीं नृपतिलकनारीति विदितां

रसस्फीतामन्तस्तथ च तव वृत्ते च कवितुः ।

भवित्री वैदर्भीमधिकमधिकण्डं रचयितुं

परीरम्भक्रीडाचरणशरणामन्वहमहम् ॥ ९१ ॥

गुणानामिति ॥ हे नृपतिलक राजश्रेष्ठ नल, अहं वैदर्भी भैमीम् । अथ च—वैदर्भी-

संज्ञां रीतिमल्पपदसमासमनार्थं वा रचनाविशेषं क्रमेण तव च नलस्य तव च वृत्ते तत्संबन्धिनि चरित्रे विषये कवितुः काव्यकरणोद्युक्तस्य श्रीहर्षादेश्वाधिकण्डं कण्डेऽन्वहं सदा परीरम्भस्वालिङ्गनस्य चुम्बनादिविलसस्य यदाचरणं करणं तदेव शरणं जीवनोपायो यस्या एवंभूताम् । परीरम्भक्रीडया वा हेतुभूतया त्वचरणशरणमालिङ्गनप्रार्थनार्थं त्वचरणयोः पतन्तीम् । अथच—परीरम्भस्य श्लेषालंकारस्य क्रीडाया वक्त्रोक्तिविलसस्य आ सामस्त्येन यचरणं ज्ञानं तदेव शरणं यस्यामेवंविधाम् । अधिकं यथा तथा नितरां रचयितुं कर्तुं भवित्री भविष्यामि । किंभूताम्—गुणानां सौन्दर्यपातिप्रत्याशीनाम् । अथच—श्लेषप्रतापशीनाम् । आस्थानीं सनाल्पामवस्थितिभूताम् । तथा—नारी इति स्त्री इति विदितां नारी चेत्, तर्हि भैम्येव नान्येति प्रसिद्धम् । अथ च—रीतिषु पात्राल्यादिषु विदिता, तथा न इत्यरीतिविदिता तथाविधापि न इति नारीतिविदिता तादृशीम् । पात्राल्यादिरीतिषु मध्येऽतिप्रसिद्धमिति यावत् । तथा—तवान्तः हृदये रसेन स्वीयसौभाग्येन नलविषयानुरागेण खस्मिन्नलनुरागेण वा स्फीतामतिपुष्टाम् । अथच—अन्तः श्लोकमध्ये रसैः शृङ्गारादिभिः परिपुष्टाम् । एवंभूतां भैमीं त्वत्कण्ठालिङ्गनपरां त्वचरणशरणां त्वदेकवद्वा प्रत्यहमहं करिष्यामि । त्वचरितवर्णयितुश्च कण्डे एवंभूतां वैदर्भी रीतिमधिकं न रचयिष्यामि । वैदर्भीमेव रमणीयां रीतिमवलम्ब्य त्वचरितवर्णको यथा भवति तथाहं करिष्यामीति भावः । एतदपि वरदानम् । 'नर्' इति संयुक्तान्तं वृषभूल राजश्रेष्ठ नः पुरुष इति संबोध्य पातिप्रत्यादिरीत्या विदितां पात्राल्यादिरीतिषु न विदितामिति वा । 'श्लेषः प्रतापः समता माधुर्यं सुकुमारता । अर्थव्यक्तिकदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥ इति वैदर्भमार्गस्य प्राण्या दश गुणाः स्मृताः ।' इत्यालंकारिकाः । 'आस्थानीं क्लीयमास्थानम्' इत्यनरः । आतिष्ठन्त्यस्याम्, अधिकरणे ल्युट् । टित्त्वान्गीप् । 'ना रीति-' इत्यत्र पक्षे

‘दुलोमे-’ इति दीर्घः । कवितुः, ‘कष्ट वर्णने’ ‘कष्टं स्तुतौ’ इत्यस्य वा । अधिकष्टं, सप्तम्यर्थेऽप्ययीभावः ॥

वरान्तरमाह—

भवद्वृत्तस्तोतुर्मदुपहितकण्ठस्य कवितु-

मुखात्पुण्यैः श्लोकैस्त्वयि घनमुदेयं जनमुदे ।

ततः पुण्यश्लोकः क्षितिभुवनलोकस्य भविता

भवानाख्यातः सन्कलिकलुपहारी हरिरिव ॥ ९२ ॥

भवदिति ॥ मदुपहितकण्ठस्य मयाधिष्ठितस्य कण्ठस्य भवतो वृत्तस्य चरित्रस्य स्तोतुः कवितुः कवेः मुखात्सकाशात्त्वयि विषये पुण्यैश्चात्मिरमलैश्च श्लोकैः पर्यवशोनिश्च घनं निविडं यथा तथा जनानां मुदे हर्षाय उद्देशमुदेतव्यम् । ततोऽनन्तरं तस्माद्वा हेतोर्भवान् क्षितिभुवनलोकस्य भूविष्टपजनस्य कलियुगसंबन्धिकलुपहारी पातकहरणशीलः सन् हरिः श्रीविष्णुरिव पुण्यश्लोकः पुण्यश्लोक इति ख्यातो भविता भविष्यति । ननु—पुण्यश्लोकः सन् क्षितिभुवनलोकस्य कलिकलुपहारी हरिरिव भविता । पुण्यौ चारु निर्मलौ श्लोकौ पद्य-यशस्वी सस्येति विग्रहः । ‘पुण्यश्लोको नलो राजा’ इति पुण्यश्लोकरत्नम् । ‘ककोटकस्य नामस्य-’ इत्यादिना कलिनाशकत्वमुक्तम् । ‘पद्ये यशसि च श्लोकः’ इत्यमरः । उद्देशम्, ‘अनो यत्’ इति यत् ॥

देवी च ते च जगदुर्जगदुत्तमाङ्ग-

रत्नाय ते कथय कं वितराम कामम् ।

किञ्चित्त्वया नहि पतिव्रतया दुरापं

भस्मास्तु यस्तव वत वतलोपमिच्छुः ॥ ९३ ॥

देवीति ॥ देवी च ते चेन्द्रादयो भैमी जगदुरिति ऊचुः । इति किम्—हे भैमि, त्वयं जगतत्रैलोक्यस्योत्तमाङ्गं शिरस्त्वस्य रत्नाय भूषणमणिभूतायै अतिमुन्दर्यै ते तुभ्यं कं कामं वितराम ददाम् । अपितु किमप्यसाहानयोम्यं नास्तीत्यर्थः । हि बस्माद्यद्यपि पतिव्रतया त्वया किञ्चिदपि वस्तु दुरापं न, किन्तु पातिव्रत्यात्स्वमेवमपि त्वया सुप्राप्तमेव, तथापि यस्तव पातिव्रत्यलोपं पातिव्रत्यमङ्गमिच्छुरनिलभ्यति त्वया सह रन्तुमिच्छेत्स भस्मैवास्तु । वत कष्टम् । अनुचितकर्मां स इत्यर्थः । कामम्, ‘अकर्तारि च कारके’ इति कर्मणि णञ् । त्वया, स्वल्पयोगे पृथीनिपेधान्तीया । व्रतलोपम्, ‘न लोका-’ इति पृथीनिपेधाश्रितीया ॥

वरान्तरमाह—

कूटकायमपहाय नो वपुर्बिभ्रतस्त्वमसि वीक्ष्य विस्मिता ।

आप्तुमाकृतिमतो मनीषितां विद्यया हृदि तवाप्युदीयताम् ॥ ९४ ॥

कूटेति ॥ हे भैमि, त्वं गोऽस्मान्वीक्ष्य यतो विस्मितासि, अतो मनीषितामाकृतिमाकारं स्वेच्छाशरीरं प्राप्तुं तवापि हृदि मनसि विद्यया नानादेहस्वीकारहेतुभूतना मन्त्रादिशक्त्या उदीयतामुत्पद्यताम् । अस्माकं हृदि यथोदितं तथा तवापोलापिनाञ्छार्यः । अपिनाञ्छाचल-स्वापीति केचित् । किमूनाञ्छः—कूटकायं स्वेच्छामात्रेण पृतं मायानलशरीरमपहाय लक्ष्म-

पुनर्दिव्यं तिजं वपुर्विभ्रतो धारयतः । अन्वोऽपि प्रभुर्वैद्वस्तुदर्शनात्सेवकादिः साधवो भवति
तद्वस्तु तस्मै प्रयच्छति । उचीयतामिति भावे लः ॥

इत्थं वितीर्थं वरमम्बरमाश्रयत्सु तेषु क्षणादुदलसद्विपुलः प्रणादः ।

उत्तिष्ठतां परिजनालपनैर्नृपाणां स्वर्वासिबृन्दहतदुन्दुभिनादसान्द्रः ९५

इत्थमिति ॥ इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण नृत्य भैरवै च वरं वितीर्थं दत्त्वा देवीसहितेषु
तेष्विन्द्रादिध्वम्बरं स्वर्गं प्रति गन्तुमुद्यतेषु प्रारब्धगगनगमनोद्योगेषु सन्तु क्षणाक्षणमात्रेणो-
त्तिष्ठतां स्वं स्वं शिविरं प्रति गन्तुमुत्थितानां नृपाणां परिजनालपनैः सेवकसंभाषणैर्जवजो-
त्तादिशब्दैः । राजानेव वाऽध्याद्यानवनार्थं परिजनान्प्रतिभाषणैः कृत्वा विपुलो दशदिग्भ्यापी
प्रणाद उदलसत् । उदित इत्यर्थः । कीदृशः—भैरवनलविवाहोत्सवदर्शनात्, आगच्छन्नायक-
नायक(काबलोक्त)हर्षाद्वा, स्वर्वासिबृन्दैर्वसद्दैर्दत्तानां दुन्दुमीनां नादैः सान्द्रो निविडीभूतः ।
देवेषु निर्गतेषु राजानोऽप्युत्थिताः, तेषां तत्सेवकानां च महान्कलकलश्च संजातः, देवैश्च
दिव्यवाद्यान्याहृतानीत्यर्थः । वरम्, जाल्पनिप्रायेणैकत्रचनम् । सा च ते च तेषु, 'पुमा-
निक्रमा' इत्येकशेषः । उत्तिष्ठतामूर्ध्वकर्मत्वात्तद् न ॥

न दोषं विद्वेषादपि निरवकाशं गुणमये

वरेण प्राप्तास्ते न समरसमारम्भसदृशम् ।

जगुः पुण्यश्लोकं प्रतिनृपतयः किंतु विदधुः

स्वनिश्वासैर्भैमीहृदयमुदयन्निर्भरदयम् ॥ ९६ ॥

नेति ॥ प्रतिकूल नृपतयः पुण्यश्लोके विद्वेषाद्वैमोप्राप्तिजनितविशिष्टमत्तरादपि हेतोर-
सुन्दरदुःशीलनादिकं दोषं न जगुर्न जगदुः । यतो— नले निरवकाशमवन्तम् । यतः—
गुणमये सौन्दर्यशीलादिगुणबहुले पुण्यश्लोके च । वैरिणापि सन्नेन दोषः प्रकाश्यते न
त्वसत् । सुहृदा तु सप्तपि दोषो गोप्यते । तथा च—विद्वेषे सत्यपि गुणमन्तादोषलोकाय-
भाषनाया अप्यभावाद्दोषं नोचुरित्यर्थः । तथा—बलद्वैमीहरणार्थं समरसमारम्भः, तस्य
सदृशं तथोत्समपिक्षेपपक्षभाषणादिकमपि नोचुः । यतः—यमवरेण प्राप्तास्ते लब्धदिव्या-
मैवाद्यन्त्रे स्वतःशूरे वरेण च नितरां दुर्धर्षं । तस्मादसामर्थ्यादिकिञ्चोचुरित्यर्थः । किंतु—
यस्यन्तररहिताः सन्तो निजासामर्थ्यकृपास्पदत्वसूचकैः स्वनिश्वासेः कवोष्पैर्निजमुल्लासिका-
निभस्मितैः कृत्वा भैमीहृदयं उदयन्ती निर्भरा बहुला दया यस्यैवंभूतमतिशयं विदधुश्चक्रुः ।
अविधीनांस्त्रान्द्रा भैमी नितरां सकृपाऽभूदिति भावः । भैम्या हृदयभूतं प्राणभूतं नले
स्वनिश्वासेः सकृपं चक्रुरिति वा ॥

भूभृद्भिलम्बिताऽसौ करुणरसनदीमूर्तिमद्देवतात्वं

तातेनाभ्यर्च्य योग्याः सपदि निजसखी दापयामास तेभ्यः ।

वैदर्भ्यास्तेऽप्यलाभात्कृतगमनमनःप्राणवाञ्छां विजग्मुः

सख्यः संशिष्य विद्याः सततधृतवयस्यानुकाराभिराभिः ॥ ९७ ॥

भूभृद्भिरिति ॥ भूभृदौ राजनिः शोकस्याविभावस्य करुणाख्यस्य रत्नस्य । अथ च—

अलस्य । नदी तस्या मूर्तिमला देवताया भावं लम्बिता प्रापिता जलदेवतास्थाने स्थापिता

तच्चिन्मासैः कवणरसाद्राकृतचित्ता सती असौ भैमी सपदि ममायाप्राप्तेः एते नितरां दुःखिताः ।
तस्मादतिमुन्दरीर्मत्सखीरेतेभ्यो देहीलज्जलियोजनेन । अर्पात्तातमेव । अभ्यर्च्य संप्राप्य
निजसखीः स्वसहचरीयोर्या रूपकुलशीलादिना तेषां भार्यात्वे समुचितास्तेन पित्रा तेभ्यो
राजभ्यो दापयामास । तेभ्यः सखीदाने भीमं प्रावर्तयदित्यर्थः । ते राजानोऽपि वैदभ्यां
अल्पाभाकृतं गमने देहत्यागविषये मनो यैस्तेषां प्राणानां वाञ्छयामासिः सखीभिर्विजगृह्युः ।
भैमीसखीत्याभात्प्रारब्धगमनान्प्राणान्पुनः न्यवर्तयदित्यर्थः । यतः—किंभूतामिः—भैम्याः
सकाशादिन्द्रादिदेवेभ्यो वरप्राप्तां ग्राहयिच्छकशरीरनिर्माणादिकृपां त्रिधां संविध्य सम्यगभ्यस्य
सततं प्रसहं धृतो वयस्यावा भैम्या अनुकारो यामिः । तुल्यशरीरकलाकौशलाभिरित्यर्थः ।
ततश्च भैमीप्राप्तिबुद्ध्यैव स्वप्राणान्तरक्षितवन्त इति भावः । लम्बिर्द्विकर्मा । सख्याः, 'आख्या-
तोपयोगे' इत्यपदानत्वम् ॥

अहह सह मघोना श्रीप्रतिष्ठासमाने

निलयमभि नलेऽथ खं प्रतिष्ठासमाने ।

अपतदमरभर्तुर्मूर्तिवदेव कीर्ति-

गलदल्लिमधुबाष्पा पुष्पवृष्टिर्नमस्तः ॥ ९८ ॥

अहहेति ॥ अथ राजभ्यः सखीदानानन्तरं मघोना इन्द्रेण सह श्री संपत्प्रतिष्ठा
माहात्म्यं ताभ्यां समाने खं निजं मिलयं स्थानममिलशीकृत्य प्रतिष्ठासमाने जिगमिषति नले
नमस्तो गगनात्पारिजातादिदेववृक्षाणां पुष्पवृष्टिरपतत् । अहहेति हयै । भैम्या नले हते
हृष्टैर्देवैर्नलसोपरि पुष्पवृष्टिः कृतेत्यर्थः । उत्प्रेष्यते—पद्मा धृता मूर्तिर्वया सा मूर्तिपद्मा ।
यद्वा—मूर्त्त्या यद्वा युता साकारा । गलन्तः पतन्तोऽल्यो भ्रमरा यत्र एवंविधं मधु एव बाष्पा
(वस्याः) अधःपतनजनितदुःखमुक्तगानिश्वासजलधुबिन्दवो यस्याः एवंभूता । अमरभर्तुर्नि-
न्द्रस्य कीर्तिरिव । पुष्पाणां शुभ्रत्वात्कीर्तित्वम् । भैम्या चावृतत्वादिन्द्रस्य कीर्तिर्गलितेति
युक्तम् । स्वर्गादधःपाते दुःखादश्रु च युक्तम् । स्त्रीणां चाश्रु सकज्जलं भवति । मकरन्दो
बाष्पस्थाने, तदनुगता भ्रमराः कज्जलस्थाने । समानशब्दस्य समासान्तर्गतत्वात्साक्षात्तुल्या-
भोगोभावात्, 'मघोना' इति तृतीयायंमनुप्रासार्यं च साक्षात्सहस्रशब्दप्रयोगः । प्रतिष्ठासमाने
इति, 'समवप्र-' इति तृत्वे विधानात्, 'पूर्ववासनः' इति तद् ॥

सस्यामरैर्नृपतिमंशममुं त्यजद्भि-

रंश्छिदाकदनमेव तदाध्यगामि ।

उत्का स पश्यति निवृत्त्य निवृत्त्य यान्ती

वाग्देवतापि निजविभ्रमधाम भैमीम् ॥ ९९ ॥

स्वस्येति ॥ तदा स्वर्गगमनसमये असुं नृपति नलं त्यजद्भिरमरैर्नृपस्य स्थावयवस्य छिदा
कर्तनं तथा वत्कदनं दुःखं तदेवाध्यगामि प्रापि । यतः—स्वस्य इन्द्रादेर्नृपस्य । लोकपालस-
त्वाद्वाहः । सहस्राधिकर्तने यादृग्दुःखं भवति, तादृशमेव तेषां नलपरित्यागे जातमिति
भावः । यान्ती स्वर्गं प्रति गच्छन्ती वाग्देवतापि भैमी निवृत्त्य निवृत्त्य पुनः पुनः व्याश्रुता
वर्तितप्रोचं यथा तथा पश्यति स्म । किंभूताम्—निजविभ्रमार्णां स्वीयवचनानुसारादिविस्त-

सानां धाम स्थानभूताम् । किंभूता—उत्था किंस्तद्वत्तासमाप्रानुभूतगुणगणप्रेमभरतया
सौत्कण्ठा । परित्यक्तुमशक्यत्वं । अन्योऽप्यन्यत्र गच्छन्निजं विलासगृहमुक्तः सन्निवृत्त
पश्यति । पुरुषाणां पुरुषेषु, स्त्रीणां च स्त्रीषु सांसारिकमिति नलपरित्यागे तेषाम्, भैमीपरि-
त्यागे च देव्याः सौत्कण्ठता युक्ता । निजं सारस्वतं विलासगृहं वान्ती इति वा । छिदा
इति, 'विद्विदादिभ्योऽङ्' ॥

सानन्दं तनुजाविवाहनमहे भीमः स भूमीपति-

वैदर्भीनिपथेश्वरौ नृपजनानिष्टोक्तिनिर्मृष्टये ।

स्वानि स्वानि धराधिपाम्ब शिविराण्युद्दिश्य यान्तः क्रमा-

देको द्वौ बहवश्चकार सृजतः सातेनिरे मङ्गलम् ॥ १०० ॥

सानन्दमिति ॥ स भीम एको भूमीपती राजा तनुजाया भैम्या विवाहनं धामिग्रहणं
तद्वहणे महे महोत्सवे विषये मातृलोकतूर्यवादनादिकं मङ्गलं सानन्दं सहर्यं यथातथा
चकार । वैदर्भीनिपथेश्वरौ च द्वौ क्षणमात्रं तत्र स्थितानेवास्यका नृपजना राजसभाः ।
नृपाणां वा ये जनाः सेवकास्तेषामनिष्टोक्तः कर्णकठोरानि वानि नृपादोषारोपणवचनानि
तासां नितरां सृष्टये परिमाणनायाद्युभवचनानाकर्णनाय सृजनीतवापबहुलं प्रेक्षणीयकादि-
दर्शनश्रवणादिरूपं मङ्गलं सृजतः स चक्राते । 'अमङ्गलं नाकर्णनीयम्' इति वैदर्भीनिपथे-
श्वरौ गीतवाद्याद्यकर्णनम्याजेनामङ्गलपरिहारं चक्रतुः । बहवः सर्वे धराधिपाम्ब राजानोऽपि
स्वानि स्वानि शिविराणि सेनानिवेशानुद्दिश्य लक्ष्मीकृत्य वान्तो गच्छन्तः सन्तः प्राप्तभैमी-
सदसदमिताः पटहनिखनादिरूपं मङ्गलमातेनिरे चक्रुः । वाद्यानि वादयामासुरित्यर्थः । एतच्च
सर्वं क्रमात् । पूर्वं भीमश्चकार, अनन्तरं भैमीनलौ चक्राते, ततो राजानचक्रुरिति क्रमः ।
किंच—एकः, द्वौ, बहवः, इति क्रमः । तथा—चकार, सृजतः स, आतेनिरे, इति च
क्रमः । सानन्दमिति सर्वत्र वा संबन्धनीयम् । श्रेष्ठवानात्पुत्राभाङ्गीमस्य इषैः, परस्परं
स्वामाङ्गीमनलयोः, सुन्दरभैमीसखीलभाङ्गाङ्गमिति हेयम् । विवाहनं, प्यन्ताद्यनुसङ्गे भावे
'स्युद् च' इति स्युद् ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुषुप्ते जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

यातस्तस्य चतुर्दशः शरदिजज्योत्स्नाच्छसूकेर्महा-

काव्ये चारुणि नैपथीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १४ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ शरदिवा शरत्कालीना ज्योत्स्ना चन्द्रिका तद्वदच्छा निर्मला निर्दोषा

प्रसन्ना आहादजनिका च शोभना उत्किर्षस्य तस्य श्रीहर्षस्य कवेः कृती महाकाव्ये चतु-
र्दशानां पूरणः समाप्तः । चतुर्दशानां पूरणः इत्यर्थे 'तस्य पूरणे वद्' इति वद् । शर-
दिवा इति, 'सप्तम्यां जनेर्ङ' इति टप्रत्यये 'प्राहृदशरत्कालदिशो जे' इति सप्तम्या अल्लङ् ॥

इति श्रीवेदरक्तरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनागराजपण्डिते

नैपथीयप्रकाशे चतुर्दशः सर्गः ॥

पञ्चदशः सर्गः ।

अथोपकार्या निपधावनीपतिनिजामयासीद्वरणस्रजाञ्चितः ।

वसूनि वर्षन्सुवहूनि बन्दिनां विशिष्य भैमीगुणकीर्तनाकृतान् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अयं भैम्या स्वयंवरे वरणस्रजा मधुकमालाञ्चितः पूजितः स निपधावनी-
पतिः नलोऽपि (एवं देवान्प्रसाद्य भैम्या नले वृते ताभ्यां वरान्दत्त्वा देवेषु प्रारब्धस्वर्गगमनेषु
सत्सु, अनन्तरं) भीमेन स्वनिवासार्थं रक्षितां निजां स्त्रीयां नलेनैव वा कारितां पटमयद्रव्या-
दिरूपां उपकार्यामयासीत् यया । किं कुर्वन्-अन्वेषां बन्दिनां साधारण्येन सुवहूनि वसूनि
नयन् । भैमीगुणानां कीर्तनम् वा सामस्त्वेन कुर्वन्तीति कृतः तेषां तु बन्दिनां, विशिष्य
विशेषं कृत्वा वर्षन्सन्नापेक्षया तेभ्योऽधिकं प्रगच्छन् । बन्दिनां, संबन्धसामान्ये पठ्यते ॥

घनदानस्य सुबहुत्वमेव विवृणोति—

तथा पथि त्यागमयं वितीर्णवान्यथातिभाराधिगमेन मागधैः ।

तृणीकृतं रत्ननिकायमुच्चकैश्चिकाय लोकश्चिरमुच्छ्रमुत्सुकः ॥ २ ॥

तथेति ॥ अयं नलः पथि त्यागं कीर्त्यं साधारण्येन शीयमानं घनं यथा तेन प्रका-
रेण वितीर्णवान् यथा येन प्रकारेण मागधैर्बन्दिनातिविशेषैरतिभाराधिगमेनातिशयगुरुत्व-
प्राप्त्या बहुतरलम्बघनस्य कोटुमकशैः परिपूर्णत्वाच्च निरपेक्षत्वात्तृणीकृतं तृणवत्सकं रत्ननि-
कायं रत्नसमूहमुच्चकैः नितरामुत्सुकोऽहमहमिकया ग्रहीतुं प्रवृत्तो लोकः उच्छ्रं भूपतितमणु-
क्षणगणं चिरं बहुकालं चिकाय उचित्य आदेह । रत्ननिकायमेव उच्छ्रमिति रूपकम् । उच्च-
कैर्बहुमूल्यं रत्ननिकायमिति वा । अनेनास्य दानशूरत्वमुक्तम् । उच्छ्रो धान्यस्य कणस्य
आदानम् । रत्नादाने त्वोपचारिकः प्रयोगः । त्यज्यते त्यागः । येन (ऽ) कर्मेणि घञ् ।
'वितेनिवान्' इति पाठे त्यागमिति भावे घञ् । दानं चकारेत्यर्थः । निकायमिति, 'निवास-
चिति-' इति घञ्, आदेह कः । चिकायेति, 'विभाषा चेः' इति कुत्वम् ॥

त्रपास्य न स्यात्सदसि स्त्रियान्धयात्कुतोऽतिरूपः सुखमाजनं जनः ।

अमूहशी तत्कविबन्दिवर्णनैर्वाकृता राजकरञ्जिलोकवाक् ॥ ३ ॥

त्रपेति ॥ असाविव दश्यत इति अमूहशी एतत्सदस्यो अन्त्यापि भैम्यदूतानि राजकानि
नृपसङ्घास्तानि रज्यतीत्येवंशीलास्तदनुजीविनो लोकास्तेषां तृपायाक् दोषारोपणरूपा तस्य
नलस्य तयोर्वा भैमीनलयोः कवयः प्रबन्धकर्तारः, बन्दिनश्च प्राकृतादिभाषावर्णनचतुराः,
तेषां वर्णनैः कर्तृभिर्वाकृता तिरस्कृता । तेषां प्रचुरतारत्नवर्णनतिरोद्धितत्वात्सा वाक् ता-
भ्यां नाकर्णितैवेत्यर्थः । वाक् अवाक् कृता अशब्दरूपा कृता च्चनिमात्रं शुनम्, न त्रयैव्यञ्जकः

१ 'गुणवर्णनाकृतान्' इति व्याचिह्नकः पाठः इति सुखाचबोधः । २ 'अव' इत्युत्तरम् एवं देवान्
इत्यारम्भ 'अनन्तरम्' इत्यन्तः पाठ उचितः । अयं भैम्यात् । ३ 'उच्छ्रकः' इति पाठे 'उच्छ्रति उचि-
नोति उच्छ्रकः' इति सुखाचबोधः । ४ 'अवाकृता' इति जीवानुत्पन्नः पाठः ।

शब्दः श्रुत इति वा । अतो का—सदसि नानादेशमिलितजनसमाजे तत्समर्थं श्रिया अन्व-
यात्संबन्धादस्य नलस्य लज्जा न स्यात् । अपितु लज्जया भवितुं युक्तम् । न च तथा जातम्
इति निर्लज्जोऽयमित्येका वाक् । तथा—अतिरूपः सुन्दरो जनः श्रीरामचन्द्रजनकीवत्कुतः
सुखभाजनं सुखस्थानम् । अपितु—रूपवाञ्छनो दुःस्वयेवेति दृष्टत्वात्सुखमोरनयोरपि दुःखं
भवितुंवेत्यन्या । वाक् अवाक् कृतेति विरोधाभासः । सदसि श्रिया अन्वयादेतोल्लङ्घ्यास्य न
स्यात्, अन्यस्य तु स्यादेवेत्यर्थं निर्लज्जः । अतिसुखस्य भवाहस्य जनो भैमीप्राप्तिजनितसुखभा-
जनं कुतः, अपि तु न । रूपवाग्नि रम्यां प्रियां न लभते, अतो रूपवन्तो भवन्तोऽपि रम्यां
प्रियां नालभन्त इति खं खं प्रभुं प्रति सेवकवचनमिति वा । अतिरूपो भैमीलक्षणो जनः
कुतः सुखभाजनम् । अपितु न । एवंभूतानां राज्ञामप्राप्तेरिति वा । अमूहसी, अदस्यशब्दे
उपपदे 'त्यदारिद्र्य दशः—' इति कञि इन्द्रशब्दतुमु 'आ सर्वनामः' इत्यादे 'अदसोऽसेर्दादु-
दोमः' इत्युत्प्रे मत्वे च 'टिङ्गाणञ' इति ङीप् । अवाक् कृता इति पदद्वयम् ॥

राजकीयैर्निन्दायां कृतायामपि तयोर्निर्दोषत्वमाह—

अदोषतामेव सतां विवृण्वते द्विषां मृषादोषकणाधिरोपणाः ।

न जातु सत्ये सति दूषणे भवेदलीकमाधातुमवचमुचयमः ॥ ४ ॥

अदोषतामिति ॥ द्विषां मृषा अविविद्यमानस्य दोषकणस्य दोषलेशस्य अधिरोपणा
आरोपाः सतामदोषतामेव निर्दोषत्वमेव विवृण्वते प्राकट्येन कथयन्ति । कथम्—यतः सत्येन
दूषणे सति विद्यमाने अलीकमसत्यमवयवं आधातुमारोपयितुं स्वज्ञानां जातु कदाचिदपि
उच्यमः प्रयत्नारम्भो न भवेत् । सति दोषे विद्यमानत्वत्वेदं आरोपः । अयं तावदारोप्यते,
ततश्चासति दोषे तदारोपणं निर्दोषतामेव ग्यानकीत्युभयथापि परदोषोद्घाटनमनुचितमित्यर्थः ।
सर्वथा तौ निर्दोषावेव इति भावः । सत्ये दूषणे सति स्वज्ञानमलीकं दोषमाधत्तुमुचयमः
कदाचित्त भवेत् । अपितु सत्यदोषामात्रे अलीकमपि दोषं वदन्ति । ततश्च निर्दोषत्वमेवावत-
मित्यर्थ इति वा । अथ च—सत्ये परब्रह्मस्वरूपे धोरघुनाथे विषये असत्यसाधो दूषणाख्ये
राक्षसे अवयवमलीकं दुष्टमप्रियं कर्तुमुचयमः किं कदाचित्त भवेत् । अपितु—श्रीरामचन्द्रे
विषयेऽपि दूषणाख्येन राक्षसेनाप्रियं कर्तुमुचयमः कृत एव । तथापि यथा स निर्दोषः, तथा
तैर्निन्दायां कृतायामपि निर्दोषावेव तावित्यर्थः । यद्वा—बह्वी सीतायाः पातिव्रत्यपरीक्षण-
परीक्ष्यपरिग्रहादिदोषेऽसत्यपि परब्रह्मस्वरूपे श्रीरघुनाथे कदाचित्तनेकं दोषमाधातुं प्रयत्नः
किं न स्यात् । अपि तु लोकः प्रयतत एव । तथापि यथा तत्त्वतः स निर्दोष एव तथा
तावपीति भावः । वैरिभिः सत्यमप्युक्तमलीकं भवति मृषाद्यं तु किमुतेति सूचितम् ।
द्विषां, कर्तरि पष्ठी ॥

विदर्भराजोऽपि समं तनूजया प्रविश्य हृष्यन्नचरोधमात्मनः ।

शशंसे देवीमनुजातसंशयां प्रतीच्छ जामातरमुत्सुके नलम् ॥ ५ ॥

विदर्भेति ॥ विदर्भराजोऽपि उत्तमजामातृप्राप्त्या हृष्यन्सन् तनूजया समं सह आत्म-
नोऽङ्गरोधमन्तःपुरं प्रविश्य भैमी नलं वरिष्यति, अन्वं वेति अनुजातः पुनःपुनर्जातः

संशयो यस्यास्तां देवीं भैमीमातरं शशंस इत्यबोचत् । इति किम्—हे उत्सुके, जामातारं नले उत्कण्ठिते, त्वं नले जामातरं भैमीपतिं प्रतीच्छ जानीहि ॥

नामग्रहणमात्रेण सूचितस्य नलस्य गुणगणं वर्णयति—

तनुविषा यस्य तूर्णं स मन्मथः कुलश्रिया यः पवितासदन्वयम् ।

जगज्जयीनायकमेलके वरं सुता परं वेद विवेकुमीदृशम् ॥ ६ ॥

तन्विति ॥ यस्य तनुविषा कायकान्वा हेतुना स सौन्दर्येण प्रसिद्धो मन्मथः तृण-
निवाकिंचित्करः । तथा—यः कुलश्रिया वंशपरिशुद्ध्या कृत्वा कौलीन्यात्प्रसिद्धतराणामस्मा-
कमप्यन्वयं पविता पावनं कर्ता । अस्मत्तोऽपि महाकुलीन इत्यर्थः । जगज्जय्या नायकमे-
लके वरसमूहमध्ये ईदृशमीदृशगुणं नामकरणं वरं परिणेतारं विवेक्तुं निर्णेतुं परं केवलं तत्र
सुता वेद जानाति, नान्योऽस्मदादिः । न विद्यते परः श्रेष्ठो यस्मादिति वरविशेषणं वा ।
पविता छद् ॥

सृजन्तु पाणिग्रहमङ्गलोचिता सृगीदृशः स्त्रीसमयरूपशः क्रियाः ।

श्रुतिस्मृतीनां तु वयं विदध्महे विधीनिति साह च निर्ययौ च सः ७

सृजन्तिवति ॥ स भीम इत्याह स च, निर्ययौ चान्तःपुरानिरगाव । चकारो विवा-
हस्वरं शोतयति । इति किम्—हे सृगीदृशो हरिणेश्वरः सुवासिन्यः, भवत्यः पाणिग्रहो
विवाहस्यदूरे मङ्गल उचिताः । तथा—स्त्रीणां समग्र आचारः तं स्पृशन्ति ता योषिदाचार-
प्राप्ता दुर्गादिकुलदेवतापूजातैल्यवारम्मादिक्रियाः सृजन्तु कुर्वन्तु । वयं तु पुनः श्रुतिस्मृ-
तीनां विधीन् शृण्वेन सुदोतीत्यासीन्, मधुपर्कादिकांध, वैदिकान्, स्मार्तांध विधीन्विदध्महे
कुर्महे इति । एवमादिष्व तदानीमेव निर्गत इत्यर्थः । पाणिग्रहमङ्गलोचितयोषिदाचारसा
हदाः, सुवासिनीविशेषणं वा । समयरूपशः, 'स्पृशोऽनुदके-' इति क्तिन् । वयं, 'अस्मदो
द्वयोव' इति बहुवचनम् ॥

निरीय भूपेन निरीक्षितानना शशंस मौहूर्तिकसंसदंशकम् ।

गुणैररीणैरुदयास्तनिस्तुयं तदा स दातुं तनयां प्रचक्रमे ॥ ८ ॥

निरीयेति ॥ भूपेन भीमेन निरीय अन्तःपुराणिर्गत्वा निरीक्षितानना मौहूर्तिकानां
ज्योतिषिकाणां संघसभा अंशकं वैवाहिकं लग्नं शशंस । स च भीमस्तदा तन्मिश्रंशके
तनयां नलाय दातुं प्रचक्रमे सुहृत्तैल्लम्बानुरोधेन प्राकालिकाश्रोतान्स्मात्तांन् विधीनचौकर-
दित्यर्थः । किंभूतमंशकम्—अरीणैः संपूर्णैः जामित्रगुणैरुपलक्षितम् । तथा—शुकगुर्वापु-
दयास्तमयप्रयुक्तदोषैर्निस्तुयं रहितम् । प्रहारां गुणदोषादिकं ज्योतिःशास्त्रादवगन्तव्यम् ।
निरीय, 'ईष् गतो' । मौहूर्तिकाः, 'सुहृत् वेद' इत्यर्थे 'कतृक्यादि-' इत्युक्त्वादित्याट्टक् ।
अंशमेव अंशकम्, स्वार्यं कन् । अरीणैः, स्वादित्वात् 'ओदितव' इति निष्ठानत्वम् । निर्गतं
तुपात् । तुपो दोषलेशः ॥

अथावदहृतमुखः स नैषधं कुलं च बाला च ममानुकम्प्यताम् ।

स पल्लवत्वय मनोरथाङ्कुरश्चिरेण नस्त्वच्चरणोदकैरिति ॥ ९ ॥

अथेति ॥ अथ लमांशके संनिहिते दूत एव मुखं यस्य स भीमः नैषधमित्यवदत् ।
इति किम्—भवता मम कुलं च बाला च कृपया अनुकम्प्यतामर्त्ताकियताम् । बालायाम-
नुगृहीतायां सर्वोऽपि मम वंशोऽनुगृहीतः स्यादित्यर्थः । तथा—चिरेण चिरंतनो नोऽस्माकं
सर्वेषां स प्रतिद्वः त्वत्संबन्धविषयो मनोरथरूपोऽङ्कुरोऽद्यास्मिन्दिने त्वत्वरणोदकैस्त्वदीयच-
रणशालनोदकैः पल्लवतु पल्लव इवाचरतु । पल्लवितो भवत्वित्यर्थः । पल्लवसहितो भवत्येकं
वा पदम् । कंचन संदेशादहं प्रेष्य तं सविनयमाकारयति स्मेति भावः । अन्यत्रापि चिर-
संचितोऽङ्कुरो जलैः पल्लवितो भवति । स पल्लवतु, आचारे क्तिम् ॥

तथोत्थितं भीमवचःप्रतिध्वनिं निपीय दूतस्य स वक्रगह्वरात् ।

व्रजामि वन्दे चरणौ गुरोरिति ह्रुवन्प्रदाय प्रजिघाय तं बहु ॥ १० ॥

तथेति ॥ स नलो दूतस्य वचादेव गह्वरात्कंदरात्तथा पूर्वोक्तप्रकारेण यथा भीमेनोक्तं
तथैवोदितं भीमवचसः प्रतिध्वनिं प्रतिशब्दं निपीय सादरमाकर्ण्येति ह्रुवन्तस्मै दूताय बहु
प्रचुरं वक्त्रालंकारादि प्रदाय तं प्रजिघाय प्राहिणोत् । इति किम्—हे दूत, अहं व्रजामि
इदानीमेव गच्छामि मत्सा च गुरोः श्वशुरस्य चरणौ वन्दे नमस्करोमीति । प्रतिशब्दत्वस्वरूप-
णेन राजादेशानुवादस्य न्यूनाधिक्याद्वा परिहृता । व्रजामि वन्दे च, 'वर्तमानसामीप्ये-'
इति भविष्यति लट् ॥

निपीतदूतालपितस्ततो नलं विदर्भभर्तांगमयांवभूव सः ।

निशावसाने श्रुतताम्रचूडवाग्यथा रथाङ्गस्तपनं धृतादरः ॥ ११ ॥

निपीतेति ॥ ततो दूतप्रत्यागमनानन्तरं निपीतं सादरं श्रुतं दूतालपितं दूतवचनं येन
स विदर्भभर्ता भीमो धृतादरः सादरः सन् नलमागमयांवभूव प्रतीक्षितवान् । पुनरपि
दूतैरानाययति स्मेति वा । यथा निशावसाने प्राप्ते सुहृते श्रुता प्राभातिक्षी ताम्रचूडस्य कुङ्कु-
टस्य वाक् येन स रथाङ्गवक्त्राको धृतादरः सन् तपनं सूर्यं प्रतीक्षते कदा वा उदेष्यतीति ।
'कुङ्कुमाकुसुमाभपूडः' इत्यमरः ॥

कचित्तदालेपनदानपण्डिता कमप्यहंकारमगात्पुरस्कृता ।

अलम्भि तुह्वासनसंनिवेशनादपूपनिर्माणविदग्धयादरः ॥ १२ ॥

कचिदिति ॥ तदा नलगमनसमये कचित्स्थाने लेपनदाने सुधातेपचित्रादिकर्मणि
पण्डिता कुशला काचिद्रमणी पुरस्कृता तन्निर्माणार्थमेव संभाविता सती स्वप्राचीनावशात्कमप्य-
हंकारमभिमानमगात्प्राप । अनिवचनीयं गौरवं पूजा सुधातेपादि चकारेत्यर्थः । चतुष्कनि-
र्माणार्थं हरिद्राचूर्णमिश्रितं तण्डुलपिष्टं तस्य दाने आलेपकरणे कुशला । कचिदिदमेव रमणीये
वा प्रदेशे तस्या भैक्ष्या आलेपनदाने अङ्गोद्भूतं कुशलेति वा । तयोर्मैमीनलगोर्वा । तथा—
कचित्प्रदेशेऽपूपनिर्माणे मण्डकरचनायां विदग्धया चतुरया कणाचित्तुह्वासन उच्चचतुर्ह्वासा-
सने संनिवेशनादुपवेशनाद्देतोरादरो गौरवमलम्भि प्राप्तम् । उच्चसनसंनिवेशनाददरो बहि-
तापमयाभावः प्राप्त इति वा । जातवेकवचनम् । काचिचित्रादिकर्म काचिच्चापूपादिनिर्माणं
चकुरिति भावः ॥

मुखानि मुक्तामणितोरणोद्भूतैर्मरीचिभिः पान्थविलासमाश्रितैः ।

पुरस्य तस्याखिलवेदमनामपि प्रमोदहासच्छुरितानि रेजिरे ॥ १३ ॥

मुखानीति ॥ तस्य पुरस्य, तथा तत्संबन्धिनामखिलवेदमनामपि मुखानि द्वारोपान्तरुपाण्यानानाणि मुक्तायुक्तानां मणीनां रत्नानाम्, मुखानां च मणीनां च वा, तोरणास्तेभ्य उद्भूतैर्निर्मतरत एव पान्थविलासमुत्थाय दूरं प्रसर्पणशीलानां पान्थानां विलासमाश्रितैर्मरीचिभिः किरणैः कृत्वा वरागमनसमये प्रमोदहासेन हर्षजहासेन छुरितानि मिथितानीव रेजिरे । सर्वाण्यपि पुरद्वाराणि गृहद्वाराणि च मुक्तामणितोरणैरलंकृतानि । सर्वं च पुरं सानन्दमभूदिति भावः । हास्यं मुखे भवति । तस्य पुरस्य संबन्धिनो वेदमनामिति व्याख्याने च केवलं पुरलोकानां मुखानि प्रमोदहासच्छुरितानि, किंतु गृहाणामपीत्येपर्यः । 'तोरणात्तदा-' इति पाठे तोरणात्पान्थविलासमाश्रितैरुत्थाय दूरं प्रसर्पणशीलैरिति व्याख्येयम् ॥

पथामनीयन्त तथाधिवासनान्मधुवतानामपि दत्तविभ्रमाः ।

वितानतामातपनिर्भयास्तदा पटच्छिदाकालिकपुष्पजाः स्रजः ॥ १४ ॥

पथामिति ॥ पटच्छिदामिर्बलच्छेदैर्निर्मितान्धाकालिकान्यसनयजानि वस्मिन्काले यानि न भवन्ति तादृशानि पुष्पाणि तेभ्यो जातास्तन्निर्मिताः स्रजो मालास्तदा वरागमनसमये पथां पुरमागंगां वितानतामुल्लोचतामनीयन्त प्रापिताः । किंभूताः ।—यथा मालायादिपुष्पाणां वासः, तथाऽधिवासनात्पुष्पान्ध्वयैः परिमलारोपणान्मधुवतानामपि दत्तो विशिष्टो भ्रमो यामिः । सर्वदा मधुन्येव ये निवसन्ति तेषामपि अकृत्रिमाण्येवैतानि पुष्पाणीति दत्तश्रान्तयः किमुतान्येषामिति मधुमतपदेन सूचितम् । तथा—वक्ष्यमयत्वादातपनिर्भया कृष्णजम्बानिरदिताः । 'अर्द्धा वितानमुल्लोचः' इत्यमरः । 'छिदा' आकालिकेति च पूर्ववत् ॥

विभूषणैः कञ्जुकिता बभूवुः प्रजा विचित्रचित्रैः स्थापितत्विषो गृहाः ।

बभूव तस्मिन्मणिकुट्टिमैः पुरे वपुः स्वमुच्यौ परिवर्तितोपमम् ॥ १५ ॥

विभूषणैरिति ॥ तस्मिन्पुरे प्रजाः पौरा जानपदाश्च विभूषणैरलंकारैः कञ्जुकिता नानारत्नकान्तितृप्तादितसर्वावयवाः सन्तो बभूवुः क्षुशुभिरे । तथा—वर्णमात्रकल्पितेषु निर्जिवेष्वपि रूपकेषु जीवद्रुमापादनादिचमत्कारकरणाद्विचित्रचित्रैराश्चर्यकारिभिः कुण्डलित्विताननावर्णरूपकैः स्थापितत्विष उच्चलीकृतरीतगो गृहा बभूवुः । एवं जंगमस्थावररूपान्यतया तथा मणिकुट्टिमैश्च मणिवद्भूमिभिः कृत्वा उच्यौ स्ते सहजं मृन्मयं वपुः केनापि प्रज्ञादिना परिवर्तिता उपमा यस्य तद्रूपान्तरं प्रापितमिव बभूव । पातालस्य रम्यतरत्वात्पातालमुपरि जातमिवेत्यर्थ इत्युपेक्षा । परिवर्तिता विनिर्मयिता उपमा उपमानं स्वर्गादि येन । उपमानत्वेन प्रतिदृश्य स्वर्गस्योपमेयत्वं कृतम् । स्वयं च तस्योपमानं जातमित्यर्थ इति वा । 'स्वदम्याः' इति पाठे स्वर्गात्मकाकात्पर्यवर्तितोपममिव बभूवेत्यर्थः । मणिकुट्टिमैरुपलक्षिते पुरे वा । सर्वमपि तदा तालंकारं जातमिति भावः । कञ्जुकत्तरकादिः ॥

तदा निसस्त्रानतमां घनं घनं ननाद तस्मिन्नितरां तत्तं ततम् ।

अवापुदृचैः सुषिराणि राणिताममानमानद्वभियत्तयाच्चनीत् ॥ १६ ॥

तदेति ॥ तदा नलगमनसमये तस्मिन्पुरे धनं कांस्यतालादिवाद्यं धनं निविडं यथा तथा निस्खानं शब्दं चकार । तथा—ततं वीणादिवाद्यं ततं निस्तृतं यथा तथा निस्तृतं नगादं शब्दं चकार । तथा—सुषिराणि सच्छिद्राणि वंशादिवाद्यानि उच्चैर्मंतरां रागितां शब्दं(कृ)त्वं अवापुः । तथा—आनन्दं मुरजादि वाद्यमित्यत्ता इदं परिमाणत्वेनामानमपरिच्छेद्यं यथा तथाऽप्यनीत् । धनं इवावयवं बहुसंख्यं वेति धनविशेषणं वा । तथा—ततं स्वरूपेण निस्तृतं बहुसंख्याकं वेति तत्तविशेषणं वा । तथा—इत्यत्ता अमानं बहुसंख्यमित्या-नन्दविशेषणं वा । चतुर्विधमपि वाद्यं तत्र यादितमित्यर्थः । 'ततं वीणादिकं वाद्यमानन्दं मुर-जादिकम् । वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं धनम्' इत्यमरः । रागिताम्—अवयवं रण-न्तीति 'आवयववाच्यमर्थयोगिनिः' इति णिनी राणीनि तेषां भावस्तत्ता ताम् । अप्यनीत्, 'अतो इत्याद्यैः—' इति वृद्धिविकल्पः ॥

विपञ्चिराच्छादि न वेणुभिर्न ते प्रणीतगीतैर्न च तेऽपि झञ्झरैः ।

न ते हुडुकेन न सोऽपि ढङ्कया न मर्दलैः सापि न तेऽपि ढङ्कया १७

विपञ्चिरिति ॥ वेणुभिर्वंशजनिभिर्विपञ्चिर्वीणाजनिर्न आच्छादि । ते च वेणुध्वनयः प्रणीतं प्रारब्धं गीतं वेदुर्नमत्वादिमूच्छन्नापूर्वमुच्चर्गावद्भिर्गावकैर्मायकगीतैर्न आच्छादिपतेति सर्वत्र विपरिणामेन व्याख्येयम् । झञ्झरं झञ्झराख्यैः कांस्यमयैर्वाद्यविशेषजैर्निभिः कृत्वा तेऽपि गायकध्वनयोऽपि न च नैवाच्छादिषत । हुडुकेन लघीयसा कांस्यमयवाद्यविशेषेण ते झञ्झरध्व-नयो नाच्छादिताः । ढङ्कया वादिप्रविशेषेण सोऽपि हुडुक्ध्वनिर्नाच्छादि । मर्दलमूत्रजध्व-निभिः सा ढङ्कापि नाच्छादि । ढङ्कया तेऽपि मर्दला अपि नाच्छादिताः । अनपेक्षितगौर-वलाघवं वाद्यमात्रं तत्र मिलितम् । समुत्पतितालमाना अपि विपञ्चवादिध्वनयो वादककौशला-प्रपञ्चकं मेदेनोपलब्धा इति भावः । विपञ्चते स्वरोऽस्यां विपञ्चिः, औष्णादिक इन्द्रजयः ॥

विचित्रवादित्रनिनादमूर्च्छितः सुदूरचारी जनतामुखारवः ।

ममौ न कर्णेषु दिगन्तदन्तिनां पयोधिपूरप्रतिनादमेदुरः ॥ १८ ॥

विचित्रेति ॥ विचित्राणि नानाविधानि वादित्राणि तेषां निनादैर्मुच्छितो वर्धितः । तथा—सुतरां दूरचारी दूरसंचरणशीलो जनता जनसङ्घस्तस्य मुखारवो मुखशब्दः पयोधि-पूरे समुद्रप्रवाहे प्रतिनादेन प्रतिशब्देन । पयोधिपूरस्य तटे प्रतिशब्दस्तेन वा । मेदुरः परि-पुष्टः सन् दिगन्तदन्तिनां दिक्प्रान्तवर्तिदिक्पालहस्तिनां कर्णेषु न ममौ । तत्कर्णानपि परि-पूर्वं बहिर्निर्गतं इत्यर्थः । नानाजातीयभिन्नगादेकीभूतो जनशब्दो दिगन्तपर्यन्तं समुद्रस्त्येति भावः । 'स दूर—' इति पाठे सः । अतिमहानित्यर्थः ॥

उदस्य कुम्भीरथ शतकुम्भजाश्चतुष्कचारुत्वपि वेदिकोदरे ।

यथाकुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरन्ध्रवर्गः स्तपयांचमूच ताम् ॥ १९ ॥

उदस्येति ॥ अथ सर्ववाद्यवादानन्तरं पुरन्ध्रवर्गः श्रोतमयसङ्कुलदुग्धादिनीयमू-ह्यतुष्कसंज्ञेन नानावर्णककल्पितस्वास्तिकसंवृतोभद्रादिमण्डनेन चावीं रमणीया त्विद् कान्ति-र्यस्य एवंभूते कूर्मपृष्ठचतुरस्रहस्तात्रोच्छ्रितत्वादिमुकलिरते वेदिकाया उदरे मध्ये शतकु-

मन्त्राः सुवर्णपटिताः कुम्भीरुदस्य उरिक्लिप्य यथाकुलाचारं स्त्रीणां भैरव्याद्य कुलाचारानति-
क्रमेणैव मङ्गलं मङ्गलगीतपूर्वं यथा तथा तामवनीन्द्रजां भैरवीं श्रवयांश्चभूय । 'मङ्गलानन्तरा-
रम्भप्रश्रयार्हत्वेणैवो अयं' इति वचनात् एकोऽयश्चरद आनन्तर्गं, द्वितीयस्तु मङ्गल इति
ज्ञेयम् । 'यथाविधानं नरनाथनन्दिनीम्' इति च पाठः । श्रवयांश्चभूय, गित्वाशुपदाहस्यः ॥

विजित्य दास्यादिव वारिहारितामवापितास्तत्कुचयोर्द्वयेन ताः ।

शिखामवाधुः सहकारशास्त्रिनस्त्रपामरम्लानिमिधानतैर्मुखैः ॥ २० ॥

विजित्येति ॥ ताः कुम्भस्तस्या भैरव्याः कुचयोर्द्वयेन गौर(व)त्वकाटिन्वादियुगाति-
शयेन विजित्य दास्यादिव वारिहारितां जलवाहितमवापिताः प्रापिताः । प्रापिता इव वा
सस्य आनर्तमुखैः सहकारशास्त्रिन आस्रवृक्षस्य शिखां त्रपामरेण जनितां म्लानि वैवर्ण्य-
कालिमानमिवावाधुर्वदन्ति स्म । पराजितांऽपि ह्रीमरेण नम्रमुखो वारिहारितां प्रापितः सन्
म्लानिं धने । कलशीमुखे मातृल्लिकाधृतपल्लवा निक्षिप्यन्त इलाचारः । अवाधुः, 'वह
प्रापणे लुब्धे ॥

असौ मुहुर्जातजलमिषेचना क्रमादुकूलेन सितांशुनोज्ज्वला ।

द्वयस्य वर्षाशरदां तदातनीं सनामितां साधु वचन्ध संश्रया ॥ २१ ॥

असाविति ॥ मुहुर्जातं जलमिषेचनं यस्या असौ भैरवी क्रमात्सितांशुना सिततन्तुना
दुकूलेन क्षौमाभरेणोज्ज्वलिता भूयिता मती वर्षाश्च शरदश्च तासां द्वयस्य संश्रया संश्रिता
तदातनीं तदामर्गं तात्कालिकीं सनामितां तुल्यातां साधु सम्पत् वचन्ध दधौ । वर्षाश्च कृत-
जलमिषेकाः, शरदश्च सितांशुना चन्द्रेणोज्ज्वला इत्योः संधिधनमशुणोपेतः । वक्षपरिधानात्पूर्वं
प्रादृश्यशक्तौ, अनन्तरं शरत्सदृशीं जातेत्यर्थः ॥

पुरा प्रमिश्राम्बुददुर्दानीकृतां निनिन्द चन्द्रद्युतिसुन्दरीं दिवम् ।

शिरोरुहौघेण घनेन वर्षता कचिदुकूलेन सितांशुनोज्ज्वला ॥ २२ ॥

इति पुरा—इति श्लोकः पठ्यते । सा दिवं निनिन्द । तत्तुल्या जातेत्यर्थः । किंभूताम्—
पुरा वर्षासु प्रमिश्रैरतिघनैः भरद्भिर्वा । अम्बुर्दुर्दानीकृतो जलप्रविताम् । अनन्तरं शरदा-
रम्भे चन्द्रद्युतिसुन्दरीम् । किंभूता—कचिद्वर्षता शिरोरुहौघेण केशपाशरूपेण घनेन मेघे-
नोपलक्षिता । तथा—दुकूलेनैव सितांशुना चन्द्रेणोज्ज्वला । जलमिषेकस्थानेऽम्बुदक्षरणम् ।
चन्द्रचन्द्रिकास्थाने दुकूलम् ॥

विरेजिरे तच्चिकुरोत्कराः किराः क्षणं गलत्रिमलवारिविमुषाम् ।

तमःसुहृद्यामरनिर्जयार्जिताः सिता वमन्तः खलु कीर्तिमुक्तिकाः ॥ २३ ॥

विरेजिर इति ॥ तस्याच्चिकुरोत्कराः केशसङ्घा विरेजिरे । किंभूताः—गलतां निर्मलानां
वारिविमुषाम्बुदविन्दूनां क्षणं किरन्तीति किरा विक्षेपकाः । उदविन्दुमुच्यन्त इत्यर्थः । किंभूता

१ अथ 'दास्यादिव' इति हेतुभेदा । 'म्लानिमिव' इति गुणस्वरूपोभेदा । 'तयोरुक्तज्ञानावेन
सञ्जातीयसंकरः' इति जीवातुः । २ सुहृदवशोवायाम्—अस्य ज्ञाने 'पुरा प्रमिश्राम्बुद' इत्यर्थं
व्याख्यातम् । इदं तु श्लोकान्तरे 'शिरोरुहौघेन' इति पूर्वार्धोत्तरपठ्यतया व्याख्यातम् ।
३ 'असौ' इति जीवाती व्याख्यातम् ।

इव—तमसः सुहृन्दि सदृशान्यतिदशामानि चामराणि तेषां निर्जयेनार्जिताः स्त्रीकृत्य संपृहीताः सिताः शुभाः कीर्तिरूपा मुक्तिका वमन्तः खलु । इत्यर्थे खलुशब्दः । कृष्णचामरादप्यति-
मुन्दरस्तत्केप्रपाश इति भावः । विपुषाम्, कर्मणि पठ्यो ॥

अदीयसा ज्ञानजलस्य वाससा प्रमार्जनेनाधिकमुज्ज्वलीकृताः ।

अदभ्रमन्नाजत साश्मशाननात्प्रकाशरोचिःप्रतिमेव हेमजा ॥ २४ ॥

अदीयसेति ॥ सा भैमी अदभ्रमधिकमन्नाजताशोभत । किंभूता सा—ज्ञानजलस्य प्रमा-
र्जनेन प्रोञ्जितकारिणा ज्वरीयसा कोमलतरेण वाससा कर्तृणा । ज्ञानजलस्य प्रमार्जनेन करणेन
वा । पूर्वापेक्षयाऽधिकं यथा तथा उज्ज्वलीकृता । केव—अश्मशाननात् शिलोत्तेजनान्देतोः
प्रकाशं पूर्वापेक्षयाऽतिवीर्यं रोचिर्वातिर्यस्याः सा हेमजा सौवर्णी देवादीनां प्रतिमेव । शिलाष-
पेणात् 'ओषिता' इति सुवर्णकारपरिभाषा । प्रमार्जनेन, प्रथमपक्षे नन्वादित्वात्कर्तरी स्तुः ।
द्वितीयपक्षे भावे स्तुद । 'शाण तेजने' भौवादिकत्वाच्चास्तुद ॥

तदा तदङ्गस्य विभर्ति विभ्रमं विलेपनामोदमुचः स्फुरद्भुजः ।

दरस्फुरत्काञ्चनकेतकीदलात्सुवर्णमभ्यस्यति सौरभं यदि ॥ २५ ॥

तदेति ॥ सुवर्णं दरीपत्स्फुटद्विकसत्काञ्चनकेतकीदलं तस्मात्सौरभं सौगन्ध्यं यदि अभ्य-
स्यति शिक्षते, तदा तर्हि तदङ्गस्य भैमीक्षरीरस्य विभ्रमं विलासं विशिष्टां भ्रान्तिं वा विभर्ति ।
किंभूतस्य—विलेपनस्य यक्षकर्ममादेरज्जरागेणामोदं मुचति तस्य । तथा—स्फुरन्ती कर्ग्वीप्ति-
र्यस्य । स्वामाधिकगौरवान्तिनः । अभ्यज्ञानन्तरमज्जरागः कृत इति भावः । 'यदि तर्हि' इति
संबन्धात् 'अभ्यस्यति विभर्ति' इति लिङ्गं लट् । कियामिण्यसिस्तु न विवक्षणीया ॥

अवापितायाः शुचिवेदिकान्तरं कलासु तस्याः सकलासु पण्डिताः ।

क्षणेन सख्यधिरक्षिण्णेः स्फुटं प्रतिप्रतीकं प्रतिकर्म निर्ममुः ॥ २६ ॥

अवापिताया इति ॥ सख्यस्य गीतालंकरणानिषु कलासु विद्यासु पण्डिताः कुलस्यः
सख्यः शुचि गोमवाद्यनुलिप्तं सर्वतोमदादिभूषितं वेदिकानां अन्तरं मध्यं शृङ्गारस्यानमवा-
पितायाः प्रापितायास्तस्या भैम्याः प्रतिप्रतीकं प्रत्यक्षयं चिरक्षिण्णादृहुकालाभ्यासात्स्फुटं
निरक्षिण्यमतएव क्षणेन प्रतिकर्मात्मकरणं निर्ममुः ॥

विनापि भूषामवधिः धियामियं व्यभूषि विशाभिरदर्शि चाधिका ।

न भूषयैषाधिवकास्ति किं तु सानयेति कस्यास्तु विचारचानुरी ॥ २७ ॥

विनेति ॥ भूषां गण्डनं विनापि धियां कान्तीनामवधिः परमसीमा इयं भैमी विशाभि-
रलंकारचतुष्टयभिः सखीभिर्व्यभूषि विशेषेणामण्डि । अधिका अलंकाराद्वा सन्तितोऽधिकका-
न्तिरदर्शितः च । परमिति विचारचानुरी एकतरनिश्चयरूपे विचारे प्रावीर्यं कस्य जलु, न क-
स्यापि । इति किम्—एषा भूषया पूर्वापेक्षयाऽधिकं न चकास्ति । किंतु सा भूषाजन्या भैम्या
कृत्वाऽधिकं शोभते । भैम्या भूषणानां च परस्परसंपर्काच्छोभातिशयो दृश्यते । तत्र भूषणै-
र्भैम्याः शोभातिशयो न जातः, किं तु भैम्या भूषणानामिति विवेकः कस्यापि नाभूदित्यर्थः ।
पूर्वापेक्षयाधिकं वा शोभते स्मेति भावः । भूषां विनापि धियामवधिरियं विशाभिर्यशेदेन
बहुधा प्रमासेनाभूषि । पूर्वापेक्षया इयमधिका किमिति तारतम्यज्ञानार्थं पुनःपुनः विज्ञोकिता च

परमियं भूषया नाधिचकस्ति, किं तु सानयेति तात्त्विकविचारचातुरी कस्यास्तु पुनः सख्या
जाता इत्यर्थादपि तु न कस्याधित् । प्रयासेनालंकृत्य पुनःपुनः विलोक्यापि विज्ञामिरपि अनया
मण्डनं मण्डितम्, मण्डनैर्वा इयं मण्डितेति तारतम्यं न ज्ञातमेव । परं भूषणानां वैयर्थ्यम्,
साधारणत्वं वा, अधिकशोभाकारित्वं वेति किमपि न निश्चितम् । किं तु भ्रान्ता एव जाता
इत्यर्थे इति वा । तस्या निरतिशया कान्तिर्जातेति भावः । पूर्वोक्ता विचारचातुरी कस्यास्तु
कस्याधिदेव धिदुष्याः न तु सर्वस्या इति वा । अलंकृतं तद्वपुषैव मण्डनमिति विचारचातुरी
कस्यनिम्नलक्षणस्य महाप्राज्ञस्य, कस्य ब्राह्मणो वास्तु । मया श्रीहर्षेण ब्राह्मणा वैषा निर्णेतुं
शक्यते नान्येनेत्यर्थे इति वा । कस्य पुनर्न जाता, अपि तु सर्वस्यापीति वा ॥

तिलकप्रसाधनं वर्णयति—

विधाय बन्धूकपयोजपूजने कृतां विधोर्गन्धफलीवल्लिधियम् ।

निनिन्द लब्धाधरलोचनार्चनं मनःशिलाचित्रकमेत्य तन्मुखम् ॥ २८ ॥

विधायेति ॥ लब्धं प्राप्तमधराभ्यां लोचनाभ्यां चार्चनं पूजनं वेन । ओष्ठनेत्रेण रम-
णीयमिति वागत् । एवंविधं तन्मुखं भोगीमुखं कर्तुं मातुलिकं मनःशिलाकण्ठगौरवातुविशेष-
निमित्तं चित्रकं तिलकमेव प्राप्य बन्धूकेन पयोजाभ्यां नीलोत्पलाभ्यां च पूजने पूजाद्वयं
कृत्वाऽनन्तरं कृतां विधोश्चन्द्रसंघन्धिनीं गन्धफला चम्पककलिकः बलिः पूजा तज्जितौ
शिवं कान्तिं निनिन्द । यदि कोऽपि बन्धूकोत्पलैश्चन्द्रस्य पूजां कृत्वा चम्पककलिकां चन्द्र-
स्य शिरशि न्यस्यति, तदा तां चन्द्रलक्ष्मीं न्यकरोतीत्यभूतोपमेत्यर्थः । बन्धूकत्वापरस्य,
नीलोत्पलस्योल्लोचनयोः, चम्पककलिकाया मनःशिलातिलकस्य, चन्द्रस्य वदनस्य चोपमो-
पमेवभावः । 'चम्पको हेमपुष्पकः । एतस्य कलिका गन्धफली' इत्यमरः ॥

श्लोकत्रयेण केशप्रसाधनं वर्णयति—

महीमघोनां मदनान्धतातमीतमःपटारम्भणतन्तुसंततिः ।

अवन्धि तन्मूर्धजपाशमञ्जरी कयापि धूपग्रहधूमकोमला ॥ २९ ॥

महीति ॥ कयापि केशप्रसाधनचतुरया सख्या तस्या भैम्याः मूर्धजपाशः केशपाश-
स्तद्रूपा सीमन्गोहर्ष्याश्च मञ्जरी प्रथमोद्भिन्नकलिकाङ्कुरदण्डोऽवन्धि संयता । किंभूता मञ्ज-
री । महीमघोनां भूमीन्द्राणां मद्नेन कामविकारेणान्धता विवेकशून्यता शैव तमी तामसी
रात्रित्वास्तालभोरूपस्य पटस्य आवरकत्वादविवेकरूपस्य आरम्भणे निर्माणे विषये तन्तुसं-
ततिः सूत्रपरम्परा तानकरूपा । तथा—धूपग्रहस्य धूपग्रहणसाधनस्य सच्छिद्रस्य आतुमयस्य
करणकादेः संघन्धिना दक्षमानकर्पूगमरुचन्दनादिपरिमलबहुलेन धूमेन कोमला ईषच्छुष्का
तद्वदतिमुन्दरी नितरां श्यामा । रात्रानो रात्रौ नीलं पटवस्त्रादिकं परिधाय विचरन्तीति
वा । नलपराया अपि तस्याः केशपाशं दृष्ट्वा रात्रां विवेकशून्यता भवतीति भावः ॥

पुनःपुनः काचन कुर्वती कचच्छटाधिया धूपजधूमसंयमम् ।

सखी स्मितैस्तर्किततन्निजभ्रमा बबन्ध तन्मूर्धजचामरं चिरात् ॥ ३० ॥

पुनःपुनरिति ॥ काचन सखी तस्या भैम्याः मूर्धजः केशपाशस्तादृशं सूक्ष्मघनप्रलम्ब-
कुण्ठत्वसाम्याचामरं चिराद्बहुना कालेन बबन्ध । चिरात्ते हेतुमाह—किंभूता—कचच्छट-

दाधिया भैमीकेशपाशघ्नान्ता सादस्यादुपजस्य धूमस्य सुदुः संयमं बन्धनं कुर्वती ।
तथा—तद्भान्तिदर्शिनीनां सखीनां स्मितैरन्योन्यमुखविलोकनपूर्वविलसदीपदास्यैः कृता
तर्कितः स केशपाशघ्नमेण धूपजधूमसंयमनरूपो निवः स्त्रीयो ज्ञमो यथा ॥

बलस्य कृष्टेव हलेन भासि या कलिन्दकन्या घनमहमङ्कुरा ।

तदार्पितैस्तां करुणस्य कुङ्कुलैर्जहास तस्याः कुटिला कचच्छटा ॥३१॥

बलस्येति ॥ कुटिलातिवक्ता तस्या या कचच्छटा कुन्तलधेनिर्वलस्य बलमदस्य हलेन
आकृष्टा सती घनैर्निबिडंभैरङ्गरङ्गैर्भङ्गुरा उच्चावचा कलिन्दस्य पर्वतस्य कन्या वसुनेव
भाति । सा कचच्छटा तां वसुनां तदा तस्मिन्समवेऽर्पितैः शिरसि न्यस्तैः करुणाम्बुपृथस्य
कुङ्कुलैः कलिकामिर्जहास । वसुना पराकर्षणकृतेन महीयसा भजेन पराभवेन भग्ना पुष्पर-
हिता च । इयं तु स्वभावकुटिला पुनरपि कुसुमरचिता चेति हासो युक्त इत्यर्थः । श्यामाऽ-
तिवक्ता पुष्पालंकृता च तस्याः कुन्तलधेनिर्नितरां शोभते स्मेति भावः । पूर्वं तु तत्पुन्या-
भूतं, इदानीं त्वधिका जातेति भावः । गहासेवेति वा । वसुनाकर्षणं हरिवंशदौ हेयम् ॥

ललाटप्रसाधनं वर्णयति—

धृतैतया हाटकपट्टिकालिके बभूव केशाम्बुदविद्युदेव सा ।

मुखेन्दुसंबन्धवशात्सुधाजुषः स्थिरत्वमूढे नियतं तदायुषः ॥ ३२ ॥

धृतेति ॥ एतयालिके ललाटे या हाटकस्य सुवर्णस्य पट्टिका धृता सा केशाम्बुदानां
कुन्तलरूपजलदानां । तेषु वा । विद्युदेव बभूव । क्षणप्रभावात्तस्याः कर्षं स्थिरत्वमित्यत
आह—मुखेन्दोः संबन्धवशादेतोः सुधाजुषोऽमृतं सेवमानस्य तदायुषो विद्युद्वस्थानस्य
स्थिरत्वं नियतं निश्चितमहमूढे तर्कयामि । अमृतपानादमरत्वं तस्या जातमित्यर्थः । सुवर्ण-
पट्टिकया ललाटमलंकृतमिति भावः । 'वदायुषः' इति वा पाठः । ऊहे, 'ऊह वितर्क' ॥

कुन्तलान्नर्णयति—

ललाटिकासीमनि चूर्णकुन्तला वभुः स्फुटं भीमनरेन्द्रजन्मनः ।

मनःशिलाचित्रकदीपसंभवा भ्रमीभूतः कज्जलधूमवल्लयः ॥३३॥

ललाटिकेति ॥ ललाटे रचिताया रेखाकाराया ललाटिकायाः पत्रपाश्याया अलंकार-
विशेषस्य सीमनि पर्यन्तप्रदेशे भीमनरेन्द्रजन्मनो भैम्बाचूर्णकुन्तला वक्रकुण्डलीभूताः केशाः
कज्जलरूपस्य धूमस्य वल्लयः श्रेण्यः स्फुटमिव वभुः । किन्तुता वल्लयः—मनःशिलायाचित्रकं
तिलकस्तद्रूपो दीपस्तस्मात् संभवो वातां ताः । तथा—भ्रमीः संकुच्य वक्रोभावात्त्रिभ्रति ता
विभ्रत्यो धारयन्त्यः । गलस्य मनःशिलातिलकेनैव कानोहोपनातस्य दीपत्वम् । दीपधूमसंभवा
कज्जलधेनिः किल भ्रमियुक्ता भवति । 'पत्रपाश्या ललाटिका' इति हल्लयुषः । 'कर्णललाटा-
त्कनलंकारे' इति कर् ॥

कोकवृष्टयेन कज्जलालंकारं वर्णयति—

अपाङ्गमालिङ्ग्य तदीयमुखैरदीपि रेखा जनिताञ्जनेन या ।

अपाति सूत्रं तदिव द्वितीयया वयःश्रिया वर्धयितुं विलोचने ॥३४॥

अपाङ्गमिति ॥ अञ्जनेन वनिता चारेखा सा तटीयमपाङ्गमालिङ्ग्य स्पृष्ट्वा उच्चैर्निहता-
मरीषि शुशुभे । द्वितीयया तारुण्यवयःश्रिया कर्ष्या विलोचने भेनीनेत्रं वर्धयितुं शैशवापे-
क्षया विद्याले कर्तुं तद्रेखाटीपनं सूत्रमिव अपाति । प्राच्यो हि सुन्दर्यो विलोचने नेत्रप्रान्त-
निर्यतया कर्णोपान्तस्तार्क्षिण्याञ्जनरेखया भूषयन्ति । शिलिरनथ किमपि लेखितुं वर्धयितुं
वा लिङ्ग्यमानस्य वर्धमानस्य वाकारवकिमपरिहाराय मरीषकटिकाद्युपदिग्धस्य सूत्रमिषातेन
रेखापातनं कुर्वन्ति । यद्यपि नेत्रयोर्बुद्धिर्नास्ति तथापि शैशवापेक्षया तारुण्येन कटाक्षनिक्षेपा-
दिविलासवशाद्ध्यप्रतीतेर्दध्यकरणार्थं सूत्रपातो युक्तः । नेत्रे कज्जलाक्षिते इति भावः ॥

अनङ्गलीलाभिरपाङ्गधाविनः कनीनिकानीलमणेः पुनः पुनः ।

तमिस्रवंशप्रभवेन रश्मिना स्वपद्धतिः सा किमरञ्जि नाञ्जनैः ॥ ३५ ॥

अनङ्गेति ॥ अनङ्गलीलाभिः कटाक्षविक्षेपरूपैः कामधिलायैः कृत्वा पुनः पुनरपाङ्गधाविनो
नेत्रोपान्तस्पर्शिनः कनीनिकानीलमणेर्नेत्रतारकारूपस्येन्द्रीलरञ्जस्य तमिस्रवंशप्रभवेनायः-
श्यामान्वयजेन (?) अतिकृष्णेन रश्मिना सकज्जलरेखाकृपा सा स्वपद्धतिर्निजपमनसरणिः
किमरञ्जि अञ्जनैः । सदा तन्मार्गगमनेन स्वसंबन्धात्तारकानीलमणिकिरणैरेव नेत्रप्रान्तो
नीलीकृतो, न कज्जलैरित्युल्लेखा । कामोद्भूतनिरतिशयकटाक्षधीतुल्याञ्जनस्योन्मूलकारता
जगामेति भावः ॥

असेविषातां सुपमां विदर्भजादृशाववाप्याञ्जनरेखयाऽन्वयम् ।

भुजद्वयज्याकिणपद्धतिस्पृशोः स्मरेण बाणीकृतयोः पयोजयोः ॥ ३६ ॥

असेविषातामिति ॥ विदर्भजादृशाववाप्याञ्जनरेखयाऽन्वयं संबन्धमवाप्य स्मरेण बाणीकृत-
योर्बाणत्वं प्रापितयोर्नीलोत्पलयोः सुपमां परमां शोभामसेविषातामलभेताम् । किंभूतयोः—
सव्यापसम्बवाणाकर्षणाद्भुजद्वयेऽधिकरणे ज्याकिणपद्धतिज्याभिषातयवर्धकरूपकिणमार्गस्यो-
त्पृशत इति स्पृशो तयोः । नलमुद्दिश्याकर्षवाणाकर्षगात्कर्णान्तविधान्तयोर्नेत्रनीलोत्पलबाण-
योर्भुजकिणसंबन्धसंभावना युक्ता । अञ्जनरेखे किणतुल्ये, नेत्रे च स्मरवृद्धिकरत्वारस्मरनीलो-
त्पलबाणतुल्ये इति भावः ॥

तदक्षितत्कालतुलागसा नखं निस्त्राय कृष्णस्य मृगस्य चक्षुषी ।

विधिर्यदुद्धर्तुमियेष तत्तयोरदूरवर्तिक्षतता सा संसति ॥ ३७ ॥

तदक्षीति ॥ विधिरङ्गा तदङ्गोर्मृगनेत्राधिकर्योर्मृगनेत्रयोस्तत्काले तस्मिन्प्राप्तिप्रदो-
त्ताजनप्रसाधनसमये तुला साम्यकरणं तद्रूपेणाऽऽगसाऽपरापेन हेतुना नखं निस्त्राय कृष्णस्य
मृगस्य कृष्णसारहरिणस्य चक्षुषी उद्धर्तुमुन्मूलयितुं यदियेष, तयोः कृष्णसारनेत्रयोरदूरवर्ति-
समीपवर्ति यत्कृतं तस्य भावस्तथा सा तत्तलनिखननकर्म संसति स्म । 'क्षतमाकृत्य स्फुटम्'
इति पाठे स्फुटं प्रकटम्, उत्प्रेक्षायां वा । अदूरवर्ति क्षतं यथोक्ते अदूरवर्तिक्षते तयोर्मात्रं
इति वा । मृगनेत्रसमीपे नखनिखननाकारं क्षतं भवति ॥

श्लोकद्वयेनावतंसनीलोत्पले वनेयति—

विलोचनाभ्यामतिमात्रपीडिते यतंसनीलाम्बुरुद्वयौ जालु ।

तयोः प्रतिद्वन्द्विधियाधिरोपयांवभूवतुर्भामसुताश्रुती ततः ॥ ३८ ॥

विलोचनाभ्यामिति ॥ खलु यतो नीमयुतायाः श्रुती कर्णौ विलोचनाभ्यामाकर्णपूर्ण-
त्वादतिमात्रमतितरां पीडिते पराकान्ते, ततस्तस्मादात्मपराभवकारिणोक्तयोर्नेत्रयोः प्रतिदू-
न्दिनी तुल्यबले इमे नीलोत्पले इति धिया बुद्धेयं स्वशिरसि वतंसरूपनीलाम्बुदहद्वयीमधि-
रोषयांबभूवतुः आरोपितवन्तौ । दध्नुरित्यर्थः । सुप्तोत्प्रेक्षा खलु बोधेष्टाश्याम् । अन्योऽप्य-
धिकेन पराभूतस्तत्त्वमानं तद्विरोधिनां संनिधापयति । नीलोत्पलकरणीयं नेत्राभ्यामेव कृतम्,
ननु नीलोत्पलाभ्यामधिकं किञ्चित्कृतम् । नीलोत्पले कर्णभूषणीकृते इति च भावः ॥

धृतं वतंसोत्पलयुग्ममेतया व्यराजदस्यां पतिते दशाविच ।

मनोभुवान्ध्यं गमितस्य पश्यतः स्थिते लगित्वा रसिकस्य कस्यचित् ३९

धृतमिति ॥ एतया कर्णयोश्च परि धृतं वतंसोत्पलयुग्मं भौमीनेतत्कर्णौ वा पश्यतः कस्य-
चिद्वरसिकस्य विलासिनो दशाविच व्यराजत् । किभूतस्य—मनोभुवा कामेनाविवेकित्वमेवाऽऽ-
न्यमुद्धतनेत्रत्वं गमितस्य प्रापितस्य । किभूते दशौ—अस्यां भैरव्यां पतिते निषण्णे । ततो
रसिकत्वादेवापरावृत्त्य लगित्वा संबध्य स्थिते स्थिरतरे इत्युत्प्रेक्षा । कश्चिद्विलासी भैरव्याः कर्णौ
प्रथममेव दृष्टवान् । ततस्तस्य नेत्रे कर्णयोरेव रूपे स्थिते, नोत्पलद्वयमित्यर्थः । नेत्रगमनादे-
वास्यान्यम् । अन्यदपि पतितं वस्तु कुत्रापि लगित्वा तिष्ठति ॥

रत्नावतंसं वर्णयति—

विदर्भपुत्रीश्रवणावतंसिकामणीमहःकिंशुककामुकोदरे ।

उदीतनेत्रोत्पलबाणसंभृतिर्नलं परं लक्ष्यमवैक्षत स्मरः ॥ ४० ॥

विदर्भमिति ॥ स्मरः नलं परं केवलं श्रेष्ठं वा लक्ष्यमवैक्षत । आगच्छन्तं प्रतीक्षितवानि-
त्यर्थः । किभूतः—विदर्भपुत्रीश्रवणयोः पर्यवतंसिकाया मण्यो भूषणभूता माणिक्यादिरत्नख-
चित्तुवर्णकम्पिकास्तसंबन्धीनि माणिक्यादिरत्नानि तासां महस्तेजस्तदेव किंशुककामुकं
पलाशकुसुममनुस्तास्योदरे विषय उदीता समुत्पन्ना नेत्रनोरवतंसोत्पलयोश्च तद्रूपाणां चतुर्णां
बाणानां संभृतिः सामग्री । नेत्ररूपाभ्यां वा नीलोत्पलाभ्यां बाणसामग्री यस्य एवंविधः ।
चापे समारोपितबाण इत्यर्थः । खलंकृतकर्णकज्जलाभितनेत्रसौन्दर्यविलोकनमात्रेण नलः काम-
परो भविष्यतीति भावः । अवतंसिकापदेन श्रवणलब्धावप्यतिचंनिधिसूचनार्थं श्रवणपद-
प्रयोगः । युक्तलक्ष्यस्य स्मरणात्स्मरः ॥

श्लोकद्वयेन कुण्डलप्रसाधनमाह—

अनाचरत्तथ्यमृषाविचारणां तदाननं कर्णलतायुगेन किम् ।

यवन्ध जित्वा मणिकुण्डले विधू द्विचन्द्रबुद्ध्या कविताचस्यकौ ॥ ४१ ॥

अनाचरदिति ॥ सादृश्यात्स्फुरितया द्विचन्द्रबुद्ध्या द्वौ चन्द्राविति भ्रान्तिज्ञानेन एतौ
द्वौ चन्द्रौ तयोत्कर्षं न गृहेते इति भैरवास्तदाननस्य वा पुरस्तादस्यकौ स्पर्शाकारिणौ कवितौ
प्रतिपादितौ । मणिकुण्डले रत्नखचिते सुवर्णताटके एव विधू द्वौ चन्द्रौ जित्वा तदाननं कर्तुं
कर्णलतायुगेन कृत्वा यवन्ध किम् । ननु द्विचन्द्रबुद्धेरेव स्वरूपेणासत्त्वत्वात्कीत्वाच तदुक्तेऽप्ये-
कं तस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्काह—किभूतम्—तथ्यमृषाविचारणामनया कथितं सत्यम्, असत्यं

१ 'महद्व्यापपलाशकिंशुकै' इति 'महद्व्यापपलाशकिंशुक' इति वा शङ्कः सुखावबोधायाम् ।

वेति निमर्शनम् अनाचरदकुर्वाणम् । शोभासंपन्नमदेन भक्तत्वादित्यर्थः । किं किमिति वचनम्, अपित्वमुचितमेतत्कृतम् । यतः सत्यासत्यविचारनाभावादिति भाव इति वा । अन्योऽपि दुर्मदः सत्यासत्यविचारमकुर्वन्कलविदसूयकस्य वचनादनपराधिनमपि कंचित्पाशादिना यज्जाति । चन्द्राकारे भणितादङ्गे तथा धृते इति भावः ॥

अवादि भैमी परिधाप्य कुण्डले वयस्ययाभ्याममितः समन्वयः ।

त्वदाननेन्दोः प्रियकामजन्मनि श्रयत्ययं दौरधरीं धुरं ध्रुवम् ॥ ४२ ॥

अवादीति ॥ कयाचिद्वयस्यया सख्या कुण्डले परिधाप्य कर्णयोर्निक्षिप्य भैमी अवादि इत्युक्ता । इति किम्—भैमि, त्वदाननेन्दोराभ्यां कुण्डलाभ्याममित उभयपार्श्वयोरयं समन्वयः तनोचनः संबन्धः प्रियस्य नलस्य कामो रत्नमिलापलस्य जन्मन्युत्पत्तौ विषये दौरधरीं पूर्वापरराक्षिष्यगुरुशुक्लशोभेध्वराक्षिष्यचन्द्रस्य दुरुधरास्त्वस्य महायोगस्य संबन्धिनीं धुरं भारं ध्रुवं निबितमाश्रयतीति । ध्रुवमुत्प्रेक्षायां वा । दुरुधरास्त्वये महायोगे जातः पुत्रादिर्यथा वृद्धिं प्राप्नोति, तथा कुण्डलालंकृतमुखचन्द्रदर्शनमात्रेण नलस्य रमणाभिलाषो वृद्धिं प्राप्स्यतीति भाषा । 'गुरुभार्गवयोर्योगश्चन्द्रेणैव यदा भवेत् । तदा दुरुधरायोगः—' इति ज्योतिःशास्त्रादवगन्तव्यम् ॥

अधरप्रसाधनमाह—

निवेशितं यावकरागदीप्तये लगत्तदीयाधरसीन्नि सिक्थकम् ।

राज तत्रैव निवस्तुमुत्सुकं मधूनि निर्धूय सुधासधर्मणि ॥ ४३ ॥

निवेशितमिति ॥ तथीनोऽधरोष्ठस्य सीमनि ऊर्ध्वदेशे यावकस्मालककल्य रागो लोहितिभा तस्मा पीतये प्रकाशनाय निवेशितं न्यस्तं यथानेन लगत्संलग्नं सिक्थकं मधूच्छिष्टं खस्य जनकानि मधूनि हीनरसतया परित्यज्य माधुर्यातिशयात्सुधाया अमृतस्य सधर्मणि सुखायां तत्रैवाधरसीन्नि निवस्तुं नित्यं स्वातुमुत्सुकमुत्कण्ठितमिव राज । सुधया सिक्थकस्य कदानिदप्यसंबन्धात्तदधरलतां परित्यक्तुमशक्तमिव तत्रैव स्थितमित्यर्थः । प्रसाधिका जलककस्य स्विन्नार्धमधरे सिक्थकं निवेशयन्ति । अधरस्य मधुनोऽधिकत्वं सूचितम् । अन्यदपि हीनमाश्रयं परित्यज्योत्तममाश्रयति । लुप्तोत्प्रेक्षा । सधर्मा, 'धर्मादनिच् केवलात्' इत्यनिच् 'समानस्य छन्दसि—' इत्यत्र योगविभागात्समानस्य तादेष्टः । सुधापत्तमानो भग्नो यस्याः सा सधर्मा तस्याम्, 'मनः' इति न ङीप् ॥

कण्ठप्रसाधनमाह—

स्वरेण वीजेत्यविशेषणं पुरा स्फुरत्तदीया खलु कण्ठकन्दली ।

अवाप्य तन्मीरथ सप्त मुक्तिकासरानराजत्परिवादिनी स्फुटम् ॥ ४४ ॥

स्वरेणेति ॥ तथीया कण्ठ एव कन्दली अतिसौकुमार्यादिगुणत्वादुद्धतप्रयत्नाङ्कुरदण्डोऽतिमधुरेण स्वरेण पुरा पूर्वमविशेषणं विशेषणरहितं यथातथा सामान्येन वीजेत्येव खलु निमित्तमस्फुरदमासत, ननु रुद्रवीणादिबहुवीणाभेदेषु विशिष्टतया इयमिदं संज्ञेयार्थः । अवालेकारसमये सप्त मुक्तिकासरान्स्त्रप्रोतमौक्तिकद्वारानेव तर्जनीमध्यमध्यमाभिघातोत्पद्यमानान्वनिव्यञ्जितपञ्चमादिरागाः पटवृज्जादिरपितसप्ततन्त्रीरप्य 'विपक्षी सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवा-

शिनी' इत्यमरवचनात्स्फुटं प्रकटं परिवर्तिनी इति विविष्टसंज्ञा सती अराजदशोभत । स्फुट-
मुत्प्रेक्षायां वा । भीष्माभ्योऽपि मधुरस्वरा कण्ठकन्दली सप्तसरमुक्ताहारालंकृता चेति भावः ॥
भुजप्रसाधनमाह—

उपास्यमानाविव शिक्षितुं ततो मृदुत्वमप्रौढमृणालनालया ।

रराजतुर्माङ्गलिकेन संगतौ भुजौ सुदत्ता बलयेन कम्बुनः ॥ ४५ ॥

उपेति ॥ मङ्गलं प्रयोजनमस्य मङ्गलार्थं रचितेन कम्बुनः सङ्गस्य बलयेन कङ्कणेन संगतौ
युक्तौ सुदत्ता भैम्या भुजौ रराजतुः शुश्रूभाते । उपप्रेक्षते—अप्रौढा बाला मृणालनाला तथा
विसदृशेन ततो भुजाभ्यां सकारान्मृदुत्वं शिक्षितमुपास्यमानाविव सेव्यमानाविव । मृणाल-
दपि कोमलतरौ भुजाविवर्धः । गौडदेशे विवाहकाळे शाङ्खबलयभारणमानारः । बालेन
चाभ्यासः सुकर इत्यप्रौढपदम् । 'नाला नालमथाश्रियाम्' इत्यपि क्वचित्पाठान्महाकविप्रयो-
गाक्षालशब्दोऽप्यावन्तः । ततः, 'आस्यातोपयोगे' इत्युपादानत्वम् । माङ्गलिकेन, 'प्रयो-
जनम्' इति ठक् । रराजतुः, 'कणां च सप्तानाम्' इत्येवाभ्यासलोपौ वैकल्पिकत्वाच्च भवतः ।
क्वचित्तु 'विराजतुः' इत्यपि पाठोऽस्ति ॥

श्लोकद्वयेन पदप्रसाधनमाह—

पदद्वयेऽस्या नवयावरज्जना जनैस्तदानीमुदनीयतापिता ।

चिराय पद्मौ परिरम्भ्य जाग्रती निशीथ विस्त्रिप्य नवा रविद्युतिः ॥ ४६ ॥

पदेति ॥ तदानीं तस्मिन् प्रसाधनसमये अस्याः पदद्वयेऽपिता रचिता नवा आर्द्रा याव-
रज्जना अलङ्ककरज्जना जनैर्नवोदयसमये जाताऽतिरक्ता रविद्युतिरियोदनीयतातर्क्यत । किंभूता
रविद्युतिः—निशि रात्रौ सूर्यस्यास्तमयवशात्पद्याभ्यां सह विस्त्रिप्य दिने पुनः पद्मौ चिराय
परिरम्भ्य जाग्रती तिष्ठन्ती रविद्युतिर्यथा पद्मेषु श्रियमधिकां करोति तथा यावदरज्जना तत्प-
दयोरिति भैमीचरणौ पद्यतुल्याविति भावः । चिराय विस्त्रिप्येति वा चिरवियुक्तावन्योन्यं
प्राप्य यावमालिङ्ग्य तिष्ठत इत्युक्तिः ॥

कृतापराधः सुतनोरनन्तरं विचिन्त्य कान्तेन समं समागमम् ।

स्फुटं सिपेवे कुसुमेषुपावकः स रागचिह्नध्वरणी न यावकः ॥ ४७ ॥

कृतेति ॥ पूर्वं विरहावस्थायां बहुसंतापकारित्वात्सुतनोर्भैम्याः कृतोऽपराधो येन स कुसु-
मेषु काम एव पावकोऽग्निरनन्तरमधुना कान्तेन नलेन समं सह भैम्या समागमं विचिन्त्य
स्फुटं निश्चितं चरणी सिपेवे । अपराधमार्जनायैतत्तर्कः । कामस्याग्नित्वे हेतुमाह—नतः सोऽग्नौ
रागचिह्नौ रागो लोहितमेव चिह्नं यस्य । रक्तिष्ठा बहिरयमिति ज्ञायते । अथवाऽनुराग एव
चिह्नं यस्य । अनुराग एव हि काममनुमापयति । तस्मात्कामाग्निरैवाहं, नतर्कं यावच्छोऽल-
ङ्ककः । स यावको नेति वा । अन्योऽपि प्रेषितमर्तृकायाः कस्याधिकृतापराधः संस्तविषा-
ममनं विचिन्त्यापराधमार्जनाय तत्पादयोः पतति । सालङ्कृतत्वपददर्शनादेव नलस्य कामो-
द्रेको भवितेति भावः ॥

सहजसोभामाहात्म्यं वर्णयति—

स्वयं तदङ्गेषु गतेषु चारुतां परस्परेणैव विभूषितेषु च ।

किमूचिरेऽलङ्करणानि तानि तद्दृष्ट्वैव तेषां करणं बभूव यत् ॥ ४८ ॥

स्वयमिति ॥ स्वयं भूषणं विनैव परस्परानपेक्षं च तस्या भेदोऽपि सुखाद्यवयवेषु प्रत्येकं स्वीयस्वीयसौष्ठववशात्तदुपिमारोहवशाच्च चास्तां गतेषु प्राप्तेषु घटसु परस्परेणैवान्योन्येनैव च विशेषेण भूषितेषु प्रत्येकं सौन्दर्यं सत्यप्यन्योन्यसादृश्यवशात्करातुगुणौ भुजौ भुजानुगुणौ कराविलोकसाज्जसापरेण तस्य च तेनैव सर्वाङ्गयोग्याज्जसामग्रीसंघटनात्मुन्दरतरेषु सत्सु तानि मनःशिलादितिलकादीन्यलंकरणानि किमूचिरे, अपि तु—स्वकरणप्रयोजनं न किञ्चिद्दुः । यद्यस्मात्तेषामलंकरणानां तत्पूर्वोक्तप्रकारं करणं निर्माणं व्यर्थं बभूव । दुःखवशाच्च किञ्चिद्दुः, किमप्यधिकं न चकुरित्स्वर्थः । आधितत्वादनिराकार्यत्वेन स्थितान्येवेति भावः । यत्तेषां करणं तद्व्यर्थं बभूव । अत एव करणमलमिच्छन्वयेन नाम सान्न्वयं जातमिति भावः । अलं कृत्वा करणं चेयमिति बहुव्रीहिणापि सान्न्वयं जातमित्यर्थः । पूर्वमलंशब्दस्य भूषणार्थत्वम्, पश्चादप्रयोजकत्वादिमिदार्थमिति चेत्स्वर्थः । 'किमूचिरे' इति पाठे किमर्थं पृतानि न जाने इति शेष इति वा ॥

भूषणकान्त्युत्कर्षं वर्णयति—

कमाधिकामुत्तरमुत्तरं श्रियं पुपोष यां भूषणचुम्बनैरियम् ।

पुरःपुरस्तस्युपि रामणीयके तथा वयाचेऽवधिवुद्धिधोरणिः ॥ ४९ ॥

क्रमेति ॥ इयं दमयन्ती भूषणचुम्बनैर्भूषणसंबन्धैः कृत्वा उत्तरमुत्तरं यथा स्नातपा अग्रेऽग्रे क्रमेण पूर्वभूषणपेक्षया उत्तरोत्तरभूषणेनाधिकामतिशयितां वां श्रियं पुपोष तयालंकारशोभया रामणीयके सौन्दर्यं पुरःपुरस्तस्युपि स्थिरतरे सति अवधिवुद्धेरवस्थावुद्धेधोरणिः परम्परा वयाचे बाधिता । इतोऽन्यद्वारमणीयकं नास्तीति यदि बुद्धिर्भवेत्, तदावधिर्भवेत् । पूर्वपूर्वरामणीयकेयत्तावाचेन रामणीयकान्तरे पुरःपुरः स्फुरत्स्ववधिर्वाधित इत्यर्थः । तस्या भूषणशोभा निरवधिरभूदिति भावः । धोरणिरिति देशशब्दः ॥

मणीसनामौ मुकुरस्य मण्डले बभौ निजास्यप्रतिबिम्बदर्शिनी ।

विधोरदूरं स्वमुखं विधाय सा निरूपयन्तीव विशेषमेतयोः ॥ ५० ॥

मणीति ॥ मणीसनामौ मौक्तिकादिरत्नतुल्येऽतिसूक्ष्मे मुकुरस्य मण्डले दर्पणतले पुनर्निजास्य स्वमुखस्य दर्पणसंकान्तप्रतिबिम्बं पश्यतीत्येवंशीला दर्शिनी सा भौमौ स्वमुखं विधोर्दर्पणरूपस्य, प्रतिबिम्बरूपस्य वा, चन्द्रसादृशं निकटवर्ति विधाय कृत्वा एतयोर्मुखचन्द्रयोर्विशेषं तारतम्यं निरूपयन्तीव चित्तापयन्तीव बभौ । संनिधौ हि विशेषः स्फुरति । बिम्बापेक्षया प्रतिबिम्बस्य न्यूनत्वात्तत्संबन्धं चन्द्रत्वमिति विशेषो निरूपित इति भावः । भूषणानन्तरमादर्शविलोकनमिति जातिः । प्रतिबिम्बदर्शिनी, 'बहुलमानीदृश्ये' इति निनिः ॥

जितस्तदास्येन कलानिधिर्दधे द्विचन्द्रधीसाक्षिकमायकायताम् ।

तथापि जिग्ये युगपत्सखीयुगप्रदर्शितादर्शवद्भूविष्णुना ॥ ५१ ॥

जित इति ॥ तस्या वास्येन जितः कलानिधिश्चन्द्रो नेत्रचिपिटीकरणादिनिमित्तादस्य स्थितादर्शनिमित्ताद्वा द्वौ चन्द्राविति धीर्यस्य पुरुषस्य स एव साक्षी साक्षाद्द्रष्टा यस्याः सा माया यत्सर्वभूतः कायो यस्य चन्द्रस्य तस्य भावस्तत्ता तां दधे बभार । एकत्वादहं भौमोमुखेन जित इति मायामनानेककालत्वं चन्द्रेण धृतमित्यर्थः । अत्र पूर्वोक्तप्रकारद्वयेन साक्षिणौ द्वौ चन्द्रा-

विति बुद्धिरेव प्रमाणम् । कलानिधिपदेनानेकशिल्पजत्वान्मायिककावच्युदनिर्माणकलामपि
वेत्तीति सूचितम् । इहाम्ब्यानेकजयस्य सुकरत्वात्करस्थितादर्शच्छलेनानेककायत्वं यद्यप्यतीकृतम्,
तथापि युगपत्समकालं सखीयुगेन प्रकर्षेण दर्शिताभ्यामादर्शाभ्यां कृत्वा तयोर्वा अथहुना एके-
नापि बहुभविष्णुना बहुभवनशीलेन सता तन्मुखेन चन्द्रो जिम्बे जित एव । इत्यस्यदर्पणस-
हितसखीदर्पणद्वयप्रतिफलितमुखप्रतिबिम्बैः सह बिम्बभूतस्य मुखस्थानेकत्वान्मुखतुल्यदर्पण-
द्वयेन सह बिम्बभूतस्य मुखस्य स्वसदृशैरादर्शैः स्वप्रतिबिम्बैश्च सह वाऽनेकत्वात्पक्षपैर्द्वयोर्वि-
जयस्य सुकरत्वादित्यर्थः । पूर्वं शोभया जितोऽपि संख्याधिक्येन मुखं जेतुमारब्धवान्,
तथापि मुखस्याधिकतरसंक्षमत्वाच्च शशाकेति भावः । 'बहुभविष्णुना' इति च्चिः ॥

किमालियुग्मार्पितदर्पणद्वये तदास्यमेकं बहु चान्यदम्बुजम् ।

हिमेषु निर्वाप्य निशासमाधिभिस्तदीयसालोक्यमितं व्यलोक्यत ५२

किमिति ॥ आलियुग्मेनार्पिते दर्शिते दर्पणद्वये बहुषु बिम्बप्रतिबिम्बेषु मध्ये एकमेक-
संख्यायोग्यम्, अथ च मुख्यम् । तदास्यं भैमीमुखम्, अन्येषु हिमेषु क्षिशिरुषु । अथ च
काम्येषु केदारादिहिमेषु निर्वाप्य निर्वाण(पं) विनाशम् । अथ च मोक्षम् । कृत्वा आप्येति
वाच्यं । निशासमाधिगी रात्रिसंबन्धिनिः संकोचैः । अथच परमात्मदर्शनोपायैः । कृत्वा
तदीयं भैमीमुखसंबन्धि सालोक्यं सादृश्यम् । अथ च सालोक्यलक्षणां मुक्तिम् । इतं प्राप्तं बहु
अनेकमम्बुजं किं लोकेष्वलोक्यत । किमुत्प्रेक्षायाम् । भैमीमुखप्रतिबिम्बाजिहीनत्वात्पक्षैः
केदारादिहिमचूर्णनावितपस्तत्वा तन्मुखप्रतिबिम्बस्य सर्गापे स्थितानि किमित्यर्थः । पक्षेभ्यो
मुखमधिकमिति भावः । अम्बुजमिति जालेकवचनम् । निर्वेपणं निर्वापत्वात्करोतीति व्यन्तात्पि
निर्वाप्येति । हिमेष्व्वात्मानं विनाशयेत्यर्थः । सालोक्यं, 'समानस्य-' इति योगविभागात्तः ॥

पलाशदामेतिमिलच्छिलीमुखैर्वृता विभूपामणिरस्मिन्कामुर्कैः ।

अलक्षि लक्षैर्धनुषामसौ तदा रतीशसर्वस्वतयाऽमिरक्षिता ॥ ५३ ॥

पलाशेति ॥ असौ भैमी पलाशानां किशुकानां दाम माला इयमिति ध्यान्त्या मिलन्त
आगच्छन्तः शिलीमुखा भ्रमरा यत्रैवंभूतैः । अथ च किशुकानां धनुषाकारत्वान्मिलद्वाणैः ।
विभूपामणीनां विशिष्टालंकारसंबन्धिमामिक्यादिरजानां रस्मिरूपैः कामुर्कैरिन्द्रधनुर्मिहृता
वेष्टिता सती तदा भूषणान्तरकाले रतीशस्य कामस्य सर्वस्वतया परमधनत्वेन हेतुना धनुषां
लक्षैर्लक्षसंख्यैर्धनुर्भिरनि सामर्थ्येन रक्षितेव लोकेरलक्षि तर्कितः । कुन्ताः प्रविशन्तीतिषव
धनुषां धनुर्धराणामित्यर्थः । कान्तित्वाभ्यान्मित्रतया नलसर्वस्वं भैमी कामो रक्षतीत्यर्थः ॥

विशेषतीर्थैरिव जन्मनन्दिनी गुणैरिवाजानिकरागभूमिता ।

जगाम भार्गवैरिव नीतिरुद्धवलेर्बिभूषणैस्तत्सुपमा महार्घताम् ॥ ५४ ॥

विशेषेति ॥ तस्या भैम्याः सुपमा स्थानाधिकी परमा शोभा विभूषणैर्विशिष्टैर्भूषणैः कृत्वा
महार्घतामतिशेधं जगाम । का कैरिव—जह्नुनन्दिनी स्वत एव श्रेष्ठाऽपि यथा विशेषतीर्थैः
प्रसन्नादिमिरिव । तथा—आजानिकरागभूमिता (जननं जनः न जगोऽजनः अजनेन निर्हृतः
स्वभावेन संभूतः आजानिकः 'तेन निर्हृतम्' इति टक् । जनेर्जन्मन आ आजनि, आजनि
भवः, अध्यात्मादित्वाद्भृत् । इकादेशः । अनुसृतिवादित्वादुभयपदशुद्धिः ।) आजानिकः सहजो

रागः, तस्य भूमिः स्थानं पुत्रादिः, तस्य भावस्वता सहजा केहपात्रता गुणैः शीलकावण्यादि-
निरिव । तथा—नीतिः तज्जलैर्नीतिसाधितफलप्रतिबन्धनासनात्प्रकाशैर्भाग्यैः पूर्वकृतशुभक-
र्मनिरेव भागीरणी सर्वत्र श्रेष्ठैव, परं प्रयागादौ माहात्म्यातिशयः । यत्रानुरागस्तत्र श्रेष्ठम्,
परं शीलदिनाऽनुरागस्य निरतिशयत्वम् । तथा—नीतिमार्गानुसरणं श्रेष्ठमेव, परं तज्जलै-
र्भाग्यैरनुगृहीतं श्रेष्ठतरे भवतीत्यर्थः । मण्डनैस्तस्या निरतिशया शोभाऽभूदिति भावः । उज्ज-
लैरित्युपमानोपमेयैः संबन्धनीयम् । अशुभकर्मणोऽपि भाग्यस्याभिधागकृत्वात्तच्चिरवर्ष-
भाग्यविशेषणमेव वा । उपमानत्रयेण क्रमेण पावित्र्यं, गुणवत्त्वं, भाग्यवत्त्वं च सूचितम् ।
निशिष्यन्ते विशेषाः पचाद्यच् (?) ॥

नलात्स्ववैश्वस्त्यमनामुमानता नृपस्त्रियो भीममहोत्सवागताः ।

तदङ्गिलाशामदधन्त मङ्गलं शिरःसु सिन्दूरमिव प्रियायुगे ॥ ५५ ॥

नलादिति ॥ नलात्सकाशात्स्वस्यात्मनो वैश्वस्त्यं वैश्व्यमनामुमानता भैमीचरणप्र-
णामप्रवणा भीमस्य कन्यास्वयंवररूपे महोत्सवे आकारिताः सस्य आगता नृपस्त्रियोऽन्यराज-
महिष्यः प्रियायुगे स्वप्राणेशचिरजीवनाय मङ्गलकूपं सिन्दूरमिव स्वशिरःसु तस्या भैम्या
अङ्गुषोपरणयोर्लक्ष्मामलककमदधन्त अधारयन् । पत्नुरावुर्द्वये अन्वाः स्त्रियस्ता एव वा
यथा शिरःसु सिन्दूरं धारयन्ति, तथा प्रणामप्रयत्नया भैम्या एतदीनाः प्राणेशा रक्षणीया
इति प्रार्थितो नलः स्वप्राणेशाक्षिप्यतीति बुद्ध्या स्वभर्तृचिरजीवनाय भैमीचरणयोः प्रणामं
कृतवत्य इति भावः । प्रणामादेव वार्त्ता लक्षा लभ्या । 'विद्यस्त्वामिषवे सने' इत्यनरः । आद्या-
णादित्वाद्वैश्वस्त्यम् । अदधन्त, 'दध धारणे' लङि । 'हरिदां कृष्णं चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा ।
कूर्पासकं च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् । केशसंस्कारकवरीकरकर्णविभूषणम् । भर्तुरायु-
ष्यमिच्छन्ती दूरयेत् पतिव्रता' इति स्कान्दवचनम् ॥

अमोघभावेन सनामितां गताः प्रसन्नगीर्वाणवराक्षरस्त्रजाम् ।

ततः प्रणम्राधिजगाम सा द्विया गुरुगुरुव्रह्मपतिव्रताक्षिपः ॥ ५६ ॥

अमोघेति ॥ ततो मण्डनानन्तरं प्रणम्रा कृतपुर्वादिचरणप्रणामा सती द्विया गुरुः ।
अधिकूलवेत्यर्थः । सा भैमी गुर्वोः पूज्यतमयोः पित्रोः जगन्नां ब्राह्मणानां, वाक्यनःकायक-
र्मभिः पतिमव्यभिचरन्तीनां पतिव्रतानां वृद्धशोभनमुवाक्षिणीनां च अविवक्षा मुमगा अ(न)ष्ट-
पुत्रा भवेति वाक्षिपोऽधिजगामालमत । किमुता आक्षिपः—अमोघभावेन सफलत्वेन प्रस-
न्नानां गीर्वाणानां देवानां पूर्वोक्ता वरास्तत्संबन्धिन्योऽक्षरस्त्रजो वर्णमालास्तारां सनामितां
बन्धुत्वं गताः प्राप्ताः सत्यत्वेन तनुभ्याः ॥

तथैव तत्कालमथानुजीविभिः प्रसाधनासज्जनशिल्पपारगैः ।

निजस्य पाणिग्रहणक्षणोचिता कृता नलस्यापि विभोर्विभूषणा ॥ ५७ ॥

तथैवेति ॥ तथैव भैम्या वेदिकोदरे यथा मङ्गलस्नानादि कृतम्, तेनैव प्रकारेण च
तत्कालं तस्मिन्नेव काले अथ मङ्गलस्नानानन्तरं प्रसाधनासज्जनं भूषणकरणं तत्संबन्धि शिल्पं
विज्ञानकौशलं तस्य पारगैः (अ)क्षेपविशेषज्ञैः श्रृङ्गारनिरनुजीविभिः सेवकैर्निजस्य स्वस्य
विभोः सत्त्वामिनो नलस्यापि पाणिग्रहणक्षणोचिता विवाहकालोभ्या विवाहकालोत्सवयोगा

वा विभूषणा कृता रचिता । निवस्येति स्वयं प्रवृत्तिः सूचिता । विभोरित्थविलम्बः सूचितः ।
भूषयतिधुरादिः तस्माद्युच् ॥

श्लोकद्वयेन केशप्रसाधनमाह—

नृपस्य तत्राधिरुताः पुनः पुनर्विचार्य तान्वन्धमवापिपन्कवान् ।

कलापलीलोपनिधिर्गरुत्पजः स यैरपालापि कलापिसंपदः ॥ ५८ ॥

नृपस्येति ॥ तत्र केशप्रसाधने अधिरुता नापितादयः पुनःपुनर्विचार्य भूषणधूमसंशो-
पणपुरःसरं कङ्कतिकादिना प्रसाधनं कृत्वा । अथ च भूषणधूमस्यापि विद्यमानत्वात्पुनःपुनस्त-
द्भ्रान्तिवशात् एते केशा एव न धूम इति चिरञ्चिन्तित्य । कानि पुष्पाणि कुत्र स्थापयानीति
योगयायोग्यभावं विचार्य वा नृपस्य तान्कवान्धम्मिहादिरचनालिक्षेपप्रस्थिरूपं बन्धमवापिप-
न्प्रापयामासुः । तान्कान् । यैः केशैः शरदि गरुतः पशान्त्वजति गरुतयक् तस्य कलापिसङ्घस्य
संबन्धी कलापलीलोपनिधिः कलापलीलाया उपनिधिः साम्बसपास्त्रपि आच्छादितः । तद-
पेक्षयाऽधिकैर्जातमित्यर्थः । कलापलीलारूपो न उपनिधिः कविधमनसिद्धः प्रतिनिधिः स
यैराल्लादि । जित इत्येत्थं इति वा । नलकेशैर्विलसस्य गृहीतत्वाभिर्विलासतया निरर्थकं
बर्हभारं लज्जतीति सूचनाद् गरुत्पज इति पदं सामिप्रायम् । यैः केशैः पशुत्याग्निना मयूर-
संहतेः कलापशोभानिक्षेप अपालापि गृहीत्वा नास्तीत्यलपलापितः । यः परस्य निक्षेपं गृहीत्वा
न दत्ते परं प्रतारयति स राक्षोऽधिकृतैः पुरुषैः पश्चाद्दत्ता शिक्षणीयो भवति । मयूरः शरदि
पशान्मुबन्ति । 'पुनानुपनिधिर्न्यासः' इत्यमरः । अवापिपन्, आप्रोतेर्ण्यन्ताहुवि द्वितीय-
स्यैकाचो द्वित्वम् । गत्यर्थत्वाद्गौ कर्तुर्णौ कर्मत्वम् । 'अलम्भयन्' इति च पाठः ॥

पतत्रिणां द्राघिमशालिना धनुर्गुणेन संयोगजुषां मनोभुवः ।

कचेन तस्यार्जितमार्जनधिया समेत्य सौभाग्यमलम्भि कुङ्कलैः ॥ ५९ ॥

पतत्रिणामिति ॥ अर्जिता लब्धा मार्जनधीरभ्यङ्गजनिता स्त्रिपशोभा येन । तथा—
द्राघिजातिदीर्घत्वेन शालते एवंशीलेन तस्य नलस्य कचेन केशपाशेन सह समेत्य संबन्धं
प्राप्य कुङ्कलैर्मल्लिकादिकोरकैः कर्तुमिः द्राघिमशालिना तथार्जितमार्जनधिया पुनःपुनरङ्गुत्वा-
दिना धर्पणात्तन्धमार्जनसंबन्धिवस्त्रिपशोभेन अनरमालारूपेण धनुर्गुणेन संयोगजुषां सहितानां
मनोभुवः कामस्य पतत्रिणां बाणानां सौभाग्यं सादृश्यमलम्भि । केशपाशस्य अनरमालारूपेण
कानधनुर्गुणेन साम्यम्, कोरकाणां च पुष्परूपैर्बाणैः नलस्य च कामेनेत्यर्थः । अतिविशाल-
नीलतरुल्लिकालंकृतनलकेशपाशदर्शनमात्रेण भेनी कामवशा भवितेति भावः । कचेन,
शालेकवचनम् ॥

मूर्धप्रसाधनमाह—

अनर्घ्यरत्नौघमयेन मण्डितो रराज राजा मुकुटेन मूर्धनि ।

रनीपकानां स हि कल्पभूरुहस्ततो विमुञ्चन्निव मञ्जुमञ्जरीम् ॥ ६० ॥

अनर्घ्येति ॥ अनर्घ्यरत्नौघमयेनानूत्पदिष्यमाणिक्यादिरत्नवर्तितेन मुकुटेन मूर्ध्नि
मण्डितो राजा स नलो हि गलाहनीपकानां वाचकानामतिघनदानात्कल्पभूरुहः कल्पवृक्षः,

१ 'अवापयन्' इति पाठः सुखावधोपास्यः ।

ततो हेतोर्मञ्जुमञ्जरीं कल्पवृक्षलोचितां रम्यां रत्नाङ्कुरपरम्परां विमुक्तमुद्रिरशिव रराज । पद्मो हि बालपङ्कवपुष्पफलयुक्ता मञ्जरीमुद्रिरति । कल्पवृक्षस्य च मञ्जरी रत्नफलत्वाद्वनमयी । मञ्जरीस्थाने मुकुटः, तत्किरणा वा । मञ्जरीकारा मुकुटमणिकिरणा ऊर्ध्वं निर्गच्छन्तीत्यर्थः । अपरमहतीत्यर्थे दण्डादिवाचत् । 'मञ्जरीः' इति च पाठः ॥

भालप्रसाधनमाह—

नलस्य भाले मणिवीरपट्टिकानिभेन लज्जः परिधिर्विधोर्वभौ ।

तदा शशाङ्काधिकरूपतां गते तदानने मातुमशक्नुवन्निव ॥ ६१ ॥

नलस्येति ॥ रत्नचित्रिताया वीरसंबन्धिन्या वीरपुरुषधार्म्याया वीरपट्टिकानां चाख्या-
तायाः सुवर्णपट्टिकायाः श्रवणयुगपथाद्वागमात्रव्यापिण्या निभेन स्वाजेन नलस्य भाले ललाटे
लज्जः सन् विधोश्चन्द्रस्य परिधिः परिवेषो बभौ । मुखचन्द्रेऽपि चेतपरिवेषः, संपूर्णमण्डलः
किमिति न दृश्यत इत्यत आह—किं कुर्वन्निव । तदा प्रियासंगमकाले भूषणकाले च हर्षव-
शात्पुष्पवशाच्च शशाङ्काधिकरूपतां चन्द्रापेक्षयाधिकसौन्दर्यम् । अथच—अधिकपरिमाणत्वं
गते प्राप्ते तदानने मातुं तुल्यप्रमाणतां च प्राप्तुमशक्नुवन्निव । अल्पपरिमाणस्य यदलंकरणं
तदधिकपरिमाणस्यैकदेश एव तिष्ठति ननु सर्वं मण्डयितुं शक्नोति । तस्मान्मुखैकदेशो भाल
एव परिधिः स्थित इति युक्तमिति भावः । मणिकिरणानां मण्डलाकारत्वेन पट्टिकायाः परि-
वेषाकारत्वं युक्तम् । 'अशक्तिमुद्रहन्' इति च पाठः ॥

श्लोकत्रयेण तिलकं वर्णयति—

बभूव भैम्याः खलु मानसौकसं जिघांसतो धैर्यभरं मनोभुवः ।

उपभ्रु तद्वर्तुलचित्ररूपिणी धनुःसमीपे गुलिकेव संभृता ॥ ६२ ॥

बभूवेति ॥ मनोभुवो धनुःसमीपे संभृता सञ्जीकृता उपभ्रु भ्रुवोः समीपे तस्य नलस्य
वर्तुलं चित्रं तिलकतद्रूपिणी गुलिकेव गन्धयो गोलक इव बभूव । किंभूतस्य—भैम्या मान-
सौकसं मनसि धैर्यभरं धैर्यबाहुल्यं अथच धैर्यभरमेव मानससरोनिवासिनं हंसम् । पक्षि-
त्वाच्च विद्यते धैर्यमरो गन्धैर्विधं वा । हंसं जिघांसतो हन्तुमिच्छतः । भ्रुवोः कामधनुद्वयं,
तिलकस्य च गुलिकात्वम् । धनुःसमीपस्थितवर्तुलतिलकदर्शनमात्रेण भैमी कामवशा भलिष्यतीति
भावः । गन्धयोऽपि हंसं हन्तुमिच्छन्त्यभ्रियो धनुषि गुलिकां संधत्ते । 'राज्ञश्च तिलको वृत्तो
वर्तुलो वृषवैश्ययोः' इति वचनात् । मानसौकसत्वोपेक्षायां खलु । 'चित्रं स्वाद्वृतालेक्ष्यति-
लकेषु' इति विधुः । चित्रं च तद्रूपं चेति कर्मधारयादिनिर्वा । 'चित्ररूपता' इति पाठः ।
तिलकस्वरूपेत्यर्थः ॥

अनुम्वि या चन्दनविन्दुमण्डली नलीयवक्त्रेण सरोजतर्जिना ।

ध्रियं धिता काचन तारकासखी कृता शशाङ्कस्य तयाङ्गवर्तिनी ॥ ६३ ॥

अनुम्वीति ॥ कृतात्वादिना गुणेन सरोजतर्जिना कमलजत्रेण तदधिकेन । अथ च कमल-
तर्जनवशादेव चन्द्ररूपेण नलीयेन वक्त्रेण वा चन्दनविन्दुमण्डली मण्डलाकारचन्दनतिलकोऽ-
नुम्वि कृता तया चन्दनविन्दुमण्डल्या चन्दनस्यैव सखी ध्रियं धिता सुलक्ष्मीका काचन
रोहिण्यादिमध्ये तारका शशाङ्कस्याङ्गवर्तिनी मण्यवर्तिनी कृता । तया चन्द्रमण्यवर्तिनी काचन

सभीका तारका स्वस्य सखी सदचरी कृता । सा तत्तुल्या जातेत्यर्थे इति वा । का च कापि तारका अखली न कृता, किन्तु या काचन चन्द्रावर्तिनी भवेत्, सा सर्वापि सख्यैव कृतेति वा । सरोजतर्जिनश्चन्द्रस्य मध्यवर्तिनी रोहिण्यादिर्यदि भवेत्, तर्हि चन्दनवृक्षतिलकयुक्तः सरोजतर्जा नलमुच्यचन्द्रस्तुल्यो भवेत्, नत्वेवमित्यर्थः । तदा तन्मुखं पद्मचन्द्राभ्यामधिकतमं जातमिति भावः । 'काचन' इति पाठेऽतिशयितश्रियं ध्रिता ॥

न यावदग्निभ्रममेत्युद्धृतां नलस्य भैमीति हरेर्दुराशया ।

स विन्दुरिन्दुः प्रहितः किमस्य सा न वेति भाले पठितुं लिपीमिव ६४

नेति ॥ हरेरिन्दुस्य इति एवंरूपया दुराशयानुत्पद्यमानासंभावितचिन्तया 'अस्य नलस्य भाले ललाटे सा भैमी किमस्ति न वा' इति संदेहरूपां ब्राह्मीं लिपीमक्षरपङ्क्तिं संदेहनिरासाय स्पष्टं पठितुं वाचयितुं स चन्दनतिलकविन्दुरेव इन्दुश्चन्द्रः प्रहितः प्रेषित इवेत्युत्प्रेक्षा । इति किम्—भैमी यावदग्निभ्रममभिप्रदक्षिणीकरणपर्यन्तं नलस्योद्धृतां परिणीततां भार्यात्वं न एति न गच्छतीति । यद्यपि स्वयंवरो जातः, तथापि यावत्सप्तपदी नास्ति तावद्भैमी नलस्य भार्या न भवतीति दुराशया स विन्दुश्चन्द्र एव प्रहितः किम् । 'पठित्वं सप्तमे पदे' इति स्मृतिप्रामाण्यायावदग्निभ्रमणं नास्ति तावद्भैमी नलस्यतां नैति । ब्रह्मलिपेर्निर्दिष्टं चन्द्रद्वारा बुद्धा तत्प्राप्त्यर्थं दयं प्रयतामह इति दुराशया लिपिवाचनार्थं प्रेषितश्चन्द्रो ललाटे स्थितः । चन्द्र इव तिलको रज इति भावः । यावदग्निभ्रमम्, अव्ययीभावः । लिपि, 'हृदिकारात्' इतीकारः ॥

कर्णभूषणं वर्णयति—

कपोलपालीजनिजानुविम्बयोः समागमात्कुण्डलमण्डलद्वयी ।

नलस्य तत्कालमवाप चित्तभूरथस्फुरच्चक्रचतुष्कचारुताम् ॥ ६५ ॥

कपोलेति ॥ तत्कालं तस्मिन्मण्डनसमये नलस्य कुण्डलमण्डलद्वयी कर्णभूषणीभूतमण्डलाकारकुण्डलद्वयी कपोलपाल्यां प्रशस्तातिस्वच्छनलकपोलयुगे जातां निजौ स्वीयावनुविम्बौ तयोः समागमात्संवन्धादंतोद्धितभूरथे कामरथे स्फुरत्तुल्यचक्रचतुष्कं तस्य चारुतां सौन्दर्यमवाप । रथश्चतुष्को भवति । पाली फलकम् । चतुष्कं, परिमाणोपाधिके चत्वार्यै 'संख्यायाः संज्ञासङ्ग' इति क्व । तत्र प्राणिसङ्गे यद्यपि प्रलयः, तथाप्यत्रौपचारिकः प्रयोगः ॥

श्रितास्य कण्ठं गुरुविप्रवन्दनाद्विनम्रमौलेश्चिबुकाप्रचुम्बिनी ।

अवाप मुक्तावलिरास्यचन्द्रमःस्रवत्सुधातुन्दिलविन्दुवृन्दताम् ॥ ६६ ॥

श्रितेति ॥ अस्य कण्ठे श्रिता मुक्तावलिर्माँकिकहारलता आसमेव चन्द्रमास्तस्मात्प्रयन्ती मुक्ता तस्मात्सुन्दिलं स्मूलं विन्दुवृन्दं तस्य भावस्तत्तां तामवाप । किंभूतस्य—गुरुणां पित्रादीनां विप्रार्णां च वन्दनया विनम्रो मौलिर्यस्य । अत एव । किंभूता हारलता—नुबुकाप्रचुम्बिनी हन्वप्रसर्शिनी मुक्तानां स्मूलत्वं वर्तुलत्वं च सूचितम् । पूर्णचन्द्रदर्शनवत्तत्त्वदर्शनाद्बर्वादीनां प्रीतिर्जातेति भावः ॥

श्लोकत्रयेण भुजभूषणं वर्णयति—

यतोऽजनि श्रीर्धलवान्चलं द्विपन्वभूव यस्याजिषु वारणेन सः ।

अपूपुरत्तान्कमलार्थिनो घनान्समुद्रभावं स वमार तद्भुजः ॥ ६७ ॥

यत इति ॥ स तद्भुजो नलभुजो मुद्राभिरङ्गुलीषकैः सहितः समुद्रस्य भावम् । अथ च दण्डादण्डनादिराजधर्मपरिपालनान्मुद्रा नियमस्तत्साहिल्यम् । बभार मेजे । ऊर्मिका दधारेति भावः । स कः—यतो यस्माद्भुजादेतोः श्रीः शोभा राज्यलक्ष्मीर्वा । भजन्युत्पन्ना । तथा—आजिषु यस्य भुजस्य वारणेन यत्कर्तृकेण शत्रुविमर्देन कृत्वा बलं शत्रुघैर्न द्विपन्पराभावुकः सन् स नलो बलवानुत्साहयुकः शक्तियुक्तो वा बभूव । यत्कृतनिवारणेन बलवान्सन् शत्रुघैर्न पराभावुघोऽभूदिति वा । वाच्यन्द्वाथै । ततश्च—आजिषु बलं द्विपन्स नलो यस्य च यत्कर्तृकेण रणेन सङ्ग्रामेण बलवानभूदिति वा । शत्रुघैर्न द्विपन्स प्रतिदोऽतिबलोऽपि शत्रुः सङ्ग्रामेषु यस्य कर्मभूतस्य वारणे निराकरणे बलवान् बभूवेति वा । आजिषु बलं द्विपन्स प्रतिदः शत्रुर्यस्य सङ्ग्रामे विषये बलवाचाभूदिति वा । वारणानामिनः स्वामी वारणेनधातो स चातिप्रसिद्ध एरावतः स वारणेनसो यस्य नलभुजस्य बलं द्विपन्सद्वेन सह स्पर्धमानः सङ्ग्रामेषु बलवानभूत् । हीनबलोऽप्युत्तमैतद्भुजबलस्पर्धया बलवत्त्वप्रतिष्ठां लेभे । 'वरं विरोधोऽपि घ्नं महात्मभिः' इति न्यायादिति भावः । सङ्ग्रामेषु बलं दैवं पराभावुकः स इन्द्रोऽपि यस्याजिषु येन भुजेन सह सङ्ग्रामे बलवाचाभूत् । इन्द्रादप्ययं बलीतिभाव इति वा । ववशोरने-दाद्वलनं बलः पलायनं तद्वान् । सङ्ग्रामे यत्कृतेन निवारणेन स बलरातिराजिषु बलवान्पलायनपरोऽभूत्, न तु स्वाहुं शक्त इति वा । यः करस्तानतिप्रसिद्धान्धनान्वहून्कमलं लक्ष्मीमर्थयन्त एवशीलान्याचकानपूपुरतत्पूर्णचकार । अतिवदान्ध इत्यर्थः । बहून्सुन्दरवभूषाङ्गिणो वरान्यः पपार । बहवो ब्राह्मणा येन विवाहिता इत्यर्थे इति वा । अथ च—घागरत्वं मेजे । यस्मात्तागराह्मणीर्जाता । बहुत्वधेन वारणेनैरावतारूपेण स बलरातिराजिषु बलवानभूत् । यद्य वृद्धयर्थं जलमिलापिणो मेघान्पूरयति । रामनामाहिता मुद्रोच्चा । 'बहुद्रता', 'पपार वस्तान्' इति वा पाठः । 'सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः । 'कमला धीवरधिभोः' इति विश्वः । पलनं बलः । धनर्थे कविधानात्कः । अपूपुरदिति पूरयतेर्लुङि 'णौ चञि-' इति इत्ये 'क्षीर्षो लघोः' इत्यन्यासस्य दीर्घः । पपार, पृथातोः पूरणार्थोऽपि । इत्वं (उत्वं) बाधित्वा परत्वादिति ॥

कृतार्थयन्त्रार्थजनाननारतं बभूव तस्यामरभूदहः करः ।

तदीयमूले निहितं द्वितीयवद्भुवं दधे कङ्कणमालवालताम् ॥ ६८ ॥

कृतेति । तस्य करोऽमरभूदहः कल्पद्रुमो यतो बभूव । किं कुर्वन्—अर्थजनान्नाचक-लोकान्वहृषनदानादनारतं सदा कृतार्थयन्त्राप्रयोजनान्कुर्वन् । तस्मान्मणिवन्वरूपे तदीय-करमूले निहितं स्थापितं द्वितीयवद्वितीयेन वैवाहिकेन सूत्रसमयेन मातृल्लिकेन कङ्कणेन युक्तं सौवर्णं कङ्कणमालवालतां दधे । तदीयकरकल्पतरोः कङ्कणमालवालस्थाने जातमित्यर्थः । वृक्षमूले आलवालद्वयं भवति । मिलितमुद्रिकाद्वयवद्भवोर्मिलितशोर्षटनाद्वितीयवदिति वा । भुवमुत्प्रेषायाम् । 'विनिवेशितं तदा' इति पाठः शाशुः ॥

रराज दोर्मण्डनमण्डलीजुषोः स वज्रमाणिक्यसितारुणत्विषोः ।

मिषेण वर्षन्दशदिङ्मुखोन्मुखौ यशःप्रतापाववनीजयार्जितौ ॥ ६९ ॥

रराजेति ॥ स नलो रराज । किं कुर्वन्निव—दोर्मण्डनं बाहुभूषणं तस्य मण्डली श्रेणी-तां जुषेते इति जुषी तनोरज्जदादिवर्तलबाहुभूषणाश्रययोर्वज्रमाणिक्यानां क्रमेण सितारुणत्विषोः

चैतरज्योतिषोर्मिषेण ऊर्ध्वाधोदिकसहितप्राच्यादिदशदिक्कुक्षानामुन्मुक्षौ तत्र प्रथरन्ताववनीज-
येनाजितौ कमेण यशःप्रतापौ वर्णग्रसारयन्निव । हीरकमाणिक्यमनां मण्डनाभितस्वाक्षीत्योरभि-
मण्डनाभितत्वं युक्तम् । यशःप्रतापौ क्षितरज्योभाविनि कविस्केतः । ईवाध्याहारः ॥

घने समस्तापघनावलम्बिनां विभूषणानां मणिमण्डले नलः ।

स्वरूपरेखामवलोक्य निष्कलीचकार सेवावणदर्पणार्पणाम् ॥ ७० ॥

यत्न इति ॥ नलः समस्ता येऽपचना इत्यमलकाद्यानि ताम्रबलम्बत एवंशीलानि तत्र स्थितानि तेषां विभूषणानां धने सान्दे मणिमण्डले रत्नघट्टे स्वरूपस्य स्वाकारस्य रत्नां परमां शोभां खलावण्यपरमां मर्यादां बाधलोक्य सेवया वित्तः प्रतिष्ठाः सेवावशा सेवानुत्तरा नापि-
तादयस्तेषां दर्पणार्पणां प्रतिविम्बदर्शनार्थं मुकुरार्पणां निष्फली नकारः । आदर्शकृतस्य रत्नैरेव कृतत्वादिति भावः । मञ्जुलमादर्श इति बुद्ध्या तैर्दर्पण आनीतः तेन च विलोकेत इति तेषां सेवानुत्तरम् । सेवावशेति, 'तेन वित्तः' इति चैवम् ॥

व्यलोकि लोकेन न केवलं चलन्मुदा तदीयाभरणार्पणाद्युतिः ।

अदर्शि विस्फारितरत्नलोचनैः परस्परेणेव विभूषणैरपि ॥ ७१ ॥

अपलोकीति ॥ चलन्ती व्यापुष्योत्पाद्यमाना मुखस्य तेन निरन्तरदृष्टेण लोकेन तदीयानां
नलीयानामाभरणामनार्पणाद्युक्तिः संस्थानविशेषे स्थापनजनिता शोभा केवलं न व्यलोक्य किंतु
विस्फुरितानि प्रसारितकिरणानि रत्नान्मेव लोचनानि येषामेवंभिद्यैः विस्फुरितैः रत्नलोचनैः
कृता वा । अचेतनैर्विभूषणैरपि परस्परेणान्योन्यस्य द्युतिरदशीव विलोकितेव । अन्योन्य-
शोभाविलोकनार्थमचेतनैरपि तैर्नेत्राणि प्रसारितानीत्यर्थः । आभरणशोभा सर्वविलोकिता ।
मण्डनमात्रं च क्वचित्तरजसिर्लघुवैः ॥

ततोऽनु प्राणैरनियन्तुकं रथं युधि क्षितारिक्षितिशृज्यद्रथः ।

मृपः पृथाम् नुरिवाधिरुद्वान्स जन्मयात्रामुदितः किरीटवान् ॥७२॥

तत इति ॥ ततो भूषणभारणादनु पश्चात् नलो नृपो वार्ष्णेयनामा नियन्ता सारथिर्वस्य ।
अयम—कृष्णः सारथिर्वस्य । तं रथं किरीटवान्तहृत्किरीटयोगात्किरीटनामा पृथासुनुरञ्जेन
इवाकृद्वान् । किंभूतो नलोऽर्जुनश्च—युधि क्षितौ भर्तुं प्रापिता अरिक्षितिचूतां वैरिदृषाणां
जयन्तो जयदातारोऽपि रथा येन । क्षितिवैरिदृषायां जयद्रथो वस्येति वा । क्षिता वैरिदृषाणां
जयन्तो रथा लक्षणा अर्षादादित्वाद्वा महारथातिरथाप्यप्रमुखा बोधा येनेति वा । अर्जुन-
पक्षे—युद्धे हतोऽभिमन्युबपादरिः सानुभूतः क्षितिचूदावा जयद्रथो वेन । क्षितोऽरीणां कोर-
वाणां संबन्धी राजा जयद्रथो येनेति वा । तथा—जनीं धर्मुर्हति अन्यो वरस्तत्संबन्धिन्यां

१ अथ 'विषोऽभिषेध' इति इत्यदिपदैरसत्त्वमतिरूपोऽपह्वाङ्कारमेवः तस्मै यथासंस्कृतवनेन संकरः । 'नर्पञ्चि' इत्युद्देशागम्यते । साच सापहरेति संकरः इति जीयातुः । २ 'अथ स्यान्-
ङ्कारः' इति जीयातुः । ३ 'परस्परैव' इति पाठे तुभ्योऽङ्कार इति सुज्ञावबोधः । ४ 'अर्थापत्ति-
ङ्कारः' । सा 'रत्नलोचन' इति रूपकोत्प्रेति संकरः । तेन 'विमूकानि रत्नलोचनैरुपान्वितं पदवन्तौ-
माहुरन्त' इत्युद्देशागम्यते इति जीयातुः । ५ जीकापुस्तके तु 'अङ्कारः' इत्येव पाठः । तथापि
माचीनमूलपुस्तकस्य 'क्षिता' इति पाठानुरोधादित्थं कृतम् ।

वात्रायां मुदितो हृष्टः । अन्ना वरपथीयास्तैः सह वात्रया वा हृष्टः । अथच—सुदसंबन्धिन्यां विजयवात्रायां हृष्टः । तथा—मुकुटेन मण्डितः । वरयात्रार्थं निर्गत इत्यर्थः । वार्ण्यैः, वृष्णैरपत्यम्, 'इतथानिचः' इति ढक् । नियन्तृकम्, 'नष्टतश्च' इति कप् ॥

इदानीं वरसंदर्शनार्थं पुरनारीसंभ्रममाह—

विदर्भनाम्नस्त्रिदिवस्य वीक्षितुं रसोदयादप्सरसस्तमुज्ज्वलम् ।

गृहाद्गृहादेस्य धृतप्रसाधना व्यराजयन्नाजपथानथाधिकम् ॥ ७३ ॥

विदर्भेति ॥ अथ रथारोहणानन्तरं विदर्भेति नाम्नस्त्रिदिवस्य कुण्डिनरूपस्य स्वर्गस्याप्सरसः सुन्दरनार्य एव स्वर्गदया उज्ज्वलं प्रकाशमानं मूर्तं शृङ्गाररूपं वा तं नलं रसोदयादर्शना-
(२)दुरागामिशृद्धिहेतोर्वीक्षितुं विशेषेण इदं धृतप्रसाधना पृथालंकारः सखी गृहाद्गृहादेत्यागम्य निसर्गैरम्बान्नाजपथानधिकं नितरां व्यराजयन् । तद्योगात्तदप्यधिकं शुशुभिर इत्यर्थः । तासा-
मतिशौन्दर्यमुक्तम् । सर्वा अपि तद्दर्शनार्थमागता इति भावः ॥

अजानती कापि विलोकनोत्सुका समीरधूतार्धमपि स्तनांशुकम् ।

कुचेन तस्मै चलतेऽकरोत्पुरः पुराङ्गना मङ्गलकुम्भसंभृतिम् ॥ ७४ ॥

अजानतीति ॥ नलस्य विलोकनोत्सुका अत एव समीरणेन धूतार्धं कम्पितार्धमपि स्तनांशुकं चोत्काश्यं कुचावरणवस्त्रमजानतानावृण्वती कापि पुराङ्गना चलते वरगात्रोन्मुखाय तस्मै नलाय पुरोऽप्रभागे कुचेन कृत्वा मङ्गलकुम्भस्य शुभसूचकशङ्कनरूपपूर्णं कुम्भस्य संवृतिं संभारमुपदामकरोत् । समीरधृत इत्यनेनाचेतनस्याप्यनुरागोत्पादना, कुचस्थाति-
शौन्दर्यमिति च व्यज्यते । वरस्य च पुरः पूर्णकलशदर्शनं शुभाय भवति । तस्मै, 'कियया यममिषेति स संप्रदानम्' इति संप्रदानत्वम् ॥

सखी नलं दर्शयमानयाङ्गतो जवादुदस्तस्य करस्य कङ्कणे ।

विषज्य हारैरुदितैरतर्कितैः कृतं कयापि क्षणलाजमोक्षणम् ॥ ७५ ॥

सखीमिति ॥ सोऽयं नलः समागच्छतीत्येवं करेण सखी नलं दर्शयमानया दर्शयन्त्या कयापि प्रदर्शनार्थमेवाहृत उत्सङ्गात्सकाशाज्जवाद्देगादुदस्तस्योत्तिसस्य करस्य सुवर्णहीरकधा-
रातीक्ष्णप्रभागे कङ्कणाख्ये भूषणे विषज्य वैगाभिघातवशाद्गमित्वा नुदितैरिष्टवैर्हरेर्भलविलो-
कनरसादुतर्कितैरज्ञातविच्छेदाधःपतनैर्हरेस्त्वरीयमुष्णफलैः कृत्वा क्षणं क्षणमात्रम् । क्षण उत्स-
वस्तत्संबन्धि वा । लाजमोक्षणं कृतम् । अन्यरमणीनिरन्तरकियमाणलाजमोक्षणमप्ये-
मौक्तिकमोक्षणमपि क्षणं तद्भ्रमकार्यभूदित्यर्थः । दर्शयमानया, 'निचय' इति कर्त्रभिप्राये-
किनाफले शान्ति 'हृकोरन्यतरस्याम्' इत्यत्र 'अभिवादिदशोरात्मनेपदे-' इति वक्तव्यादि-
कमेकत्वात्सखीमिति कर्मत्वम् । 'सखीः' इति च पाठः ॥

लसन्नखादर्शमुखाम्बुजसितप्रसूनवाणीमधुपाणिपल्लवम् ।

यियासतस्तस्य नृपस्य जज्ञिरे प्रशस्तवस्तूनि तदेव यौवतम् ॥ ७६ ॥

लसदिति ॥ तद्युवतीनां समूहो यौवतमेव यियासतो वरगात्रोन्मुक्तस्य तस्य नृपस्य प्रशस्तवस्तूनि शुभसूचकमङ्गलद्रव्याणि जज्ञिरे । किंभूतम्—नखा एवादर्शाः, मुखान्येवान्बु-
जानि, स्मितान्येव प्रसूनानि पुष्पाणि, वाण्य एव मधूनि, पाणय एव पल्लवानि, इतरेतरयोगः
समाहारो वा । लगन्तः स्फुरत्कान्तयो नखादर्शादयो यस्य तत् । एवंविधरनारीदर्शनाद्गैरी-

पाणिग्रहो नितरां मनः शुभायैव भवितेति तस्य बुद्धिरभूदिति भावः । अतिसौन्दर्यं तासां सूचितम् । 'दध्याज्यादर्शदिदर्शनं शुभायैव' इति वसन्तराजप्रश्ने शातव्यम् । आरोप्यमाणस्य प्राधान्याजज्ञिरे इति बहुवचनम् ॥

करस्थताम्बूलजिघत्सुरेकिका विलोकनैकाग्रविलोचनोत्पला ।

मुखे निचिक्षेप मुखद्विराजतारुपेव लीलाकमलं विलासिनी ॥ ७७ ॥

करेति ॥ एकिका कापि विलासिनी पुरनारी करस्थं ताम्बूलं जिघत्सुर्मक्षदितुमिच्छुः सती करस्थं लीलाकमलं मुखे निचिक्षेप । यतो नलविलोकने विषये एकाग्रं तत्परे विलोचनोत्पले यस्याः सा । ताम्बूलभ्रान्त्या कमलं मुखे निक्षिप्तमित्यर्थः । कथं—मुखलक्षणे राजनिमित्तमाने कमलस्य द्वितीया राजता तथा जाता वा वद कोचतायेव । उत्तमेन मन्मुखेन सहैतत्सर्पत इति कोधादिव मुखे कमलं निक्षिप्तमित्यर्थः । नलसौन्दर्यातिशयदर्शनेन विमनस्कतोष्ठा । जिघत्सुः, 'लुङ्सनोर्षस्त' इत्यदेर्षस्तदेशे, 'षस्त' अदने' इत्येतस्माद्वा सञ्जन्ताडुः । 'न लोका—' इति षष्ठीनिषेधात्ताम्बूलं जिघत्सुरिति द्वितीयायाम्, 'द्वितीया' इति षोडशमिमांसासमासः ॥

कयापि वीक्षाविमनस्कलोचने समाज एवोपपतेः समीयुषः ।

धनं सविघ्नं परिरम्भसाहसैस्तदा तदालोकनमन्वभूयत ॥ ७८ ॥

कथेति ॥ कयापि स्त्रीरज्या वीक्षया नलदर्शनेन विमनस्के लक्षविषयान्तरे लोचने यस्यास्मिन्समाजे जनसङ्घ एव समीयुषः समागतस्योपपत्तेर्जोरत्न परिरम्भ आलिङ्गनविषये साहसैर्निर्विचारनिर्भयप्रवर्तनैः कृत्वा तदा नलविलोकनसमये तदालोकनं मलदर्शनेन धनं नितरां सविघ्नं यथा तथान्वभूयतानुभूतम् । जारकर्तृकैर्जोरकर्मकैर्वा आलिङ्गनेष्ववधानात्तथा नलः सम्यग्नादशील्यर्थः । तदा तदा कदाचित्कदाचित् (प्रकृतत्वाजलस्य) आलोकनं कृतम्, न तु निरन्तरमिति वा । देवताप्रावरणादिको जारादीनां कामशास्त्रे समय उक्तः ॥

दिदक्षुरन्या विनिमेषवीक्षणां नृणामयोग्यां दधती तनुधियम् ।

पदाग्रमात्रेण यदस्पृशन्महौ न तावता केवलमप्सरोऽभवत् ॥ ७९ ॥

दिदक्षुरिति ॥ नलं दिदक्षुः, अत एव दर्शनानुरागवशेन विगतपद्मसंकोचे वीक्षणे विधिरे नेत्रे यस्याः सा । तथा—नृणां भूलोकवासिनामयोग्यां दिव्यां तनुधियं दधती अन्वा कान्तिचारी इत्थं प्राप्तदेवाङ्गनासाभ्यापि दर्शनौत्सुक्यात्पदाग्रमात्रेणैव यद्यस्यान्महौमस्पृशतावता केवलं तावन्मात्रेणैव नाप्सरोऽभवत् । अप्सरसोऽप्यनिमेषनेजा मनुष्यान्महौ देवैकयोग्यां कायकान्ति विज्ञाणाः केवलं पदैकदेशेनापि भूमिं न स्पृशन्ति । इयं तु विनिमेषदर्शनोत्सुकतायाद्दृष्टादिमात्रेण स्पृशती तेनैव धर्मेण तनुन्त्या नाभूत् । अन्वत्सर्वं साहसमेवेत्यर्थः । अप्सरोऽभवदिति चिः । अप्सरःशब्दस्य बहुत्वैऽपि अन्वा इत्यपेक्षयाऽभवदिलोकवचनमपि युक्तम् । 'आपः शुननसो वर्णा अप्सरः सिकताः समाः । एताः क्षिमां बहुत्वे स्युरेकवेऽङ्गुतरं त्रयम् ॥' इति वचनादेकवचनान्ताप्सरःशब्दाच्चिः । बहुजनपृष्ठवर्तिनो गिरिसादिष्ववहिता वा पादाद्दृष्टमात्रेण भुवं स्पृशन्तः श्रेष्ठमिताज्ञाः पदवन्तीति दिदक्षुणां समावः ॥

१ 'अत्र 'महौमस्पृशत्' इत्युपमेयस्योपमानादीपदस्यतकवनेन मेदप्रभातसाहस्योक्तिव्यतिरेकसंकारमेव' इति जीवातुः ।

विभूषणसंसनशंसनार्पितैः करप्रहारैरपि धूननैरपि ।

अमान्तमन्तः प्रसभं पुराऽपरा सखीषु संमापयतीव संमदम् ॥ ८० ॥

विभूषणेति ॥ अपरान्तःकरणे शरीरमध्येऽमान्तं संमदं शरीरमानादधिकमानं बहिरवस्थितं नलदर्शनजं प्रमोदं विभूषणानां संसनस्य शंसने तत्र मण्डनं गलितम्, तत्र मण्डनं गलितमिति प्रत्येकं कथने विषयेऽर्पितैर्दत्तैः करप्रहारैरपि धूननैरपि तच्छरीरकम्पनैश्च कृत्वा प्रसभं बलात्कारेण सखीषु पुरा संमापयतीव प्राविशदिव । विचित्तत्वेन शब्दमश्वत्थं करेण ताड्यते, पतितविस्मृतभूषणादिसेवेक्ष्णाय कम्प्यते चेति, तथा—अन्यदपि कुक्कुटादावमात्रोद्धूमादि बहिरैव संस्थितं सहलात्कारेण करताडनैः करकृतैर्धूननैश्चान्तर्भाव्यत इति च लौकिकी रीतिः । नलदर्शनासुरागादतिविमनस्कासा जाता इति भावः । पुरा संमापयतीति, 'पुरि लुङ् चाम्ने' इति लट् ॥

विभूषणग्रंथः शब्देन किमिति न ज्ञापित इत्यत आह—

वतंसनीलाम्बुरुहेण किं दृशा विलोकमाने विमनीवभूवतुः ।

अपि श्रुती दर्शनसक्तचेतसां न तेन ते शुश्रुवतुर्दृग्गीदृशाम् ॥ ८१ ॥

वतंसेति ॥ नलदर्शने सक्तं चेतो यासां दृग्गीदृशां श्रुती कर्णावपि वतंसनीलाम्बुरुहेण कर्णभूषणनीलोत्पलेनैव दृशा नेत्रेण नलं विलोकमाने सखी यस्माद्विमनीवभूवतुर्व्याकुले जाते तेन ते श्रुती किं भूषणसंसनं न शुश्रुवतुः । चक्षुषी किल भवणानर्हत्वाश्चाश्रयताम्, कर्णा तु श्रोतुं योग्यावेवेत्यपेक्षार्थः । ताः मुदयो यथा नलविलोकने विमनस्का जातास्तथा कर्णावपि विमनस्कौ जातामिति वापेक्षार्थः । विमनीवभूवतुः, 'अदम्यनधनुः—' इति चिवः सलोप्य ॥

काञ्चिन्निर्माय चक्षुःप्रसृतितुलुकितं तावदङ्गन्त कान्ता

मौग्ध्यादाच्चूडमोघैर्निञ्जुलितमिव तं भूषणानां मणीनाम् ।

साहस्रीभिर्निमेषाकृतमतिभिरयं दग्भिरालिङ्गितः किं

ज्योतिष्टोमादियश्चश्रुतिफलजगतीसावैभौमभ्रमेण ॥ ८२ ॥

काञ्चिदिति ॥ पश्यन्तीषु तासु मध्ये कान्ताः सुन्दर्यः काञ्चित्पुरनार्यो भूषणानां ये मणवस्तथा भूषणभूतानां वा मणीनां रत्नानामोघैः समूहेराचूडं शिखामगिव्याप्य निञ्जुलित-माच्छादितमिति तत्र तुलितमिव तं नलं चक्षुःपाभ्यां प्रसृतिभ्यामर्पसंकुचितकरकुञ्जालाभ्यां तुलुकितं पीतं निर्मात्र कृत्वा प्रसृतिप्रमाणभ्यामतिविशालाभ्यां चक्षुर्भा सादरदृष्टं कृत्वा इति मौग्ध्यादनेपुण्यादङ्गन्त तर्कयामासुः । इति मौग्ध्यं किम्—निमेषे पद्मसंकोचेऽङ्गुल-मतिभिरनिमेषाभिः साहस्रीभिः सहस्रसंख्याभिर्दग्भिरङ्गिभिर्योतिष्टोमराजसूयादियज्ञानां वेदाच्युतं यत्फलं साध्यं तद्गुणं वा जगती भुवनं स्वर्गलक्षाः सावैभौमधकवतीन्द्रस्तस्य जनेषां नलं आलिङ्गितः स्तुष्टः किम् । अचेतनैरपि रत्नैस्त्रसहस्रैर्बभूववशादिन्द्रोऽयमिति आन्त्येन्द्रस्य सहस्रनेत्रत्वाद्दोनासाभिः संबन्धे तुलमिति बुद्ध्या समालिङ्गितः किमित्युत्प्रेक्षा । एतदेव मौक्त्वम् । सौन्दर्यं रत्नबाहुष्यं चोक्तम् । सहस्रशब्दः पक्षेऽपरिमितसंख्यावाची । अहं परिमाणमासां ताः साहस्रवः, 'तदस्य परिमाणम्' इत्यर्थे 'शतमानविंशतिकसहस्रवत-नादय' इत्यण् ॥

भवन्मुमुक्षुः स्त्री नरपतिरभूद्यस्य जननी
तमुर्वेश्याः प्राणानपि विजयमानस्तनुरुचा ।
हरारब्धक्रोधेन्धनमदनसिंहासनमसा-
वलंकर्माणि श्रीरुद्रमवदलंकर्तुमधुना ॥ ८३ ॥

भवन्निति ॥ सूर्यनप्ता मनोः पुत्रः सुमुखाव्यो नरपती राजा पावेंतीवनप्रवेद्यनिमित्तेन
शिवशासनेन हेतुना इत्युक्त्यः स्त्री भवन्स्त्रीत्वं प्राप्तः सन् बुधाद्र्भधारणेन यस्य जनन्यभूत् ।
उर्वेश्याः प्राणान्कृपातिशयास्त्वर्वेश्यायाः प्राणभूतं प्राणवतिप्रथममिति सुन्दरं तं पुरुरवसमपि
तनुरुचा कायकान्स्या विजयमानः पराभावकोऽसौ नल्लोऽधुनेदानीं हरेणारब्धः कृतः क्रोध-
स्तसेन्धनं दास्यो मदनस्तस्य सिंहासनं दम्भत्वात्कामेन शून्यमलंकर्तुं योग्यतया भूषयितुमलं-
करीणां कर्मक्षमातिशयार्थां स्त्र्याभाविकीं भूषणजनिता च धीः शोभा यस्यासौ एवंभूत उद्भ-
वव्यात इति 'पौरुषेय आलेपः' (१३) इत्यन्तिमश्लोकेन संबन्धः । जीर्णः कामो दम्भः ।
पुरुरवास्त्वनेनैव जितः । तस्माच्छून्यं कामसिंहासनं भूषयितुमर्थं काम एवोत्पन्नः । अति-
सुन्दरोऽयमिति भावः । कृतयुगादौ त्विलो नाम राजा युगमाप्रसङ्गाद्दरनिवारितमुमावगमेकाकी-
प्रविष्टः स्त्री बभूव । तामेकाकिनीं सुन्दरीं दृष्ट्वा चन्द्रपुत्रो बुधः कामातुरः सन्साधनं नीत्वा
तस्यां पुरुरवोनामानं पुत्रमजीवनरिति भविष्योत्तरादिपुराणकथा । विजयमानः, 'विपराब्धां
जेः' इत्यात्मनेपदे शानच् । 'कर्मक्षमोऽलंकर्मीणः' इत्यमरः ॥

अर्थी सर्वसुपर्वणां पतिरसावेतस्य यूनः कृते
पर्यत्याजि विदर्भराजसुतया युक्तं विशेषज्ञया ।

असिन्नाम तथा वृते सुमनसः सन्तोऽपि यन्निर्जरा

जाता दुर्मनसो न सोऽमुमुक्षिता तेषां तु साऽनौचित्यी ॥ ८४ ॥

अर्थीति ॥ विशेषज्ञया गुणानामधिकतरत्वं विदुष्या विदर्भराजसुतया अर्थी सां वृणी-
त्येतावयमानः साधुरागोऽप्यसौ सर्वसुपर्वणां सर्वदेवानां पतिरिन्द्रोऽप्येतस्य प्रलङ्घनव्याति-
सौन्दर्यस्य यूनः पूर्णतादृश्यस्य नलस्य कृते निमित्तं पर्यत्याजि साधुरागत्वेन प्रमुत्वेऽपि सौन्द-
र्वादिगुणानां न्यूनत्वाद्यपरिलक्ष्यशुक्लमुचितमेव कृतमित्यर्थः । नाम प्राकाश्ये । तु पुनः
निर्जराः इन्द्रादयश्चत्वारोऽपि देवाः शिष्टा नाम प्रसिद्धाः सुमनसः शोभनान्तःकरणा अपि ।
सुमनसः प्रसिद्धाः सन्तोऽपि वा । सुमनस इति चञ्जया ख्याताः सन्तोऽपि । तया मैम्या-
स्मिन्नेव वृते सति बहुमनसः सविषादमनसो जाताः सा तेषामनौचित्यमुचितकारिता सोऽं
क्षन्तुं नोषिता न युक्ता । नहि साधुभिः कार्यवशादपि सधर्मः परिलज्जते, एतच्च परिलक्ष्यः,
तद्वयं न सहामह इत्यर्थः । कृतेऽन्ययम् ॥

अस्योत्कण्ठितकण्ठलोठिवरणस्त्रकसाक्षिभिर्दिग्मदैः

स्वं वक्षः स्वयमस्फुटन्न किमदः शलादपि स्फोटितम् ।

व्यावृत्त्योपनतेन हा शतमखेनाद्य प्रसाद्या कथं

मैम्यां व्यर्थमनोरथेन च शची साचीकृतास्याम्बुजा ॥ ८५ ॥

अस्येति ॥ अस्य नलस्य चिरकालं वरणमालाक्षेणैवमुत्कण्ठिते कण्ठे लोठिन्याथलन्त्या
हृदयावलम्बिन्या वरणसजः साक्षिभिः प्रलङ्घयसिभिर्दिग्मदैश्चतुर्भिर्दिग्मैरिति दिक्पालैजपाना-

वात्सल्यमस्फुटदिविरीर्यमाणमपि स्वं वक्षोऽमुष्य नलस्य शस्त्रादपि हेतोः किमिति न स्फोटितं विदारितम् । नलेन सार्धं भैरव्यं बुद्धमपि कृत्वा किमिति न मृतम् । शूराणां रणे मरणमपि यथासे भवति न लज्जापरित्याग इति भावः । घुरिकादिप्रदोषेण स्वयमेव वा किमिति न स्फोटितमिति वा । अग्न्यादयस्त्यावत्तिष्ठन्तु । हा सोपहासं कष्टम् । अथ भैरव्यां विषये व्यर्थमनोरयेन सता व्यावृत्त्य परावृत्त्य शतमन्त्रेण उपनतेन शचीसमीपे प्रणामवशाज्जमेण शतमन्त्रेण शतयज्ञकरणलम्बस्वर्गाधिपत्येन देवेन्द्रेणापि शची चेन्द्राण्यपि कथं प्रसाधा-
ऽनुनेतुं शक्या । यतः—कोपवशादज्ञानवशाद्वा साचीकृतं वकीकृतमास्यमेवाम्बुजं यथा—
संमुखानवलोकनात्प्रसादनार्थमनेन कृतमपि प्रणामाञ्जल्यादिकं न द्रव्यति, ततः कथं प्रसाधा । मैत्री न लज्जा, शची च हृष्टा, अग्नशोऽपि जातमितीन्द्रस्य महत्कष्टं जातमिति भावः । विष्णु भट्टैः शूरैरुपैः स्वं वक्षः किमिति न स्फोटितम् । यथा मनुष्पालिच्छन्तु, देवेन्द्रसामीप्ये दशा जातेति वा । 'उपगतेन' इति पाठे शचीसमीपे गतेनेति भावः ॥

मा जानीत विदर्भजामविदुषीं कीर्तिं मुदः श्रेयसीं

सेयं भद्रमचीकरन्मघवता न स्वं द्वितीयां शचीम् ।

कः शच्या रचयांचकार चरिते काव्यं स नः कथ्यता-

मेतस्यास्तु करिष्यते रसधुनीपात्रे चरित्रे न कैः ॥ ८६ ॥

मा जानीतेति ॥ मो सख्यः, यूयं विदर्भजा मुदो हर्षात्प्रकाशात्कीर्तिं श्रेयसीं श्रेष्ठत-
रामविदुषीमजानती मा जानीत । किंतु हर्षापेक्षया कीर्तिः प्रशस्ततरेति मैत्री चेत्येवेति जानीत । यद्यस्मात्तेयं मैत्री मघवता प्रयोज्येन स्वमात्मानं द्वितीयां शचीं भद्रं साधु नाचो-
करत् न कारयामास । इन्द्रे वृते तत्पत्नीत्याच्छचीशब्दवाच्यत्वं भवेत् त्वसौ वृत्तस्यास्माद्वितीया
शची नाभवदिति युक्तमेवानया कृतमित्यर्थः । इन्द्रे वृते कीर्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य नेत्याह—
शच्याश्चरिते कः कविः स्वर्गवन्द्यारूपेण वर्णनात्मकं काव्यं प्रबन्धं रचयांचकार स शची-
वर्णनकारी नोऽस्माकमग्रे, अस्मभ्यं वा कथ्यतां यद्यस्ति, अपितु—अनिरूपणाच्चास्त्येव ।
एतस्यास्तु भैरव्याः पुनरसानां शृङ्गारादीनामेव रसानां जलानां धुनी नदी तस्याः पानि-
स्थानभूते । अथच—रसनदीप्रवाहरूपे पुण्यशीलादिचरित्रे विषये कैः पराशरव्यासशुकादिभिः
काव्यं न करिष्यते, अपितु तैरपि भारतादौ तद्वर्णनकाव्यं करिष्यते, किं पुनः श्रीहर्षादिक-
विभिरित्यर्थः । इन्द्रवरणेन यद्यपि स्वर्गमुखप्रातिष्ठयापि तत्तस्मीलाच्छचीत्वेऽपि तस्याः
कुत्रचित् केनाप्यवर्णितत्वात्, इन्द्रापेक्षयाधिककीर्तनं नलस्य वरणे पुण्यलोकात्वात्सर्वैरपि वर्णे-
नीयत्वात्तत्प्रसङ्गात्स्वस्यापि वर्णेनीयत्वान्महती कीर्तिर्भविष्यति । सा च स्वर्गमुदः यथा-
शाच्छ्रेयसी इति विचार्य इन्द्रपरित्यागद्वारा स्वर्गमुखमपि परित्यज्य भैरव्या नलो वृत्त इति
युक्तकारित्वादेतादृशी कापि विदुषी नास्तीति भावः । 'दिवः' इति पाठे स्वर्गमुखादित्यर्थः ।
करिष्यते, कदन्तत्वादित् ॥

वैदर्भाबहुजन्मनिर्मिततपःशिल्पेन देहश्रिया

नेत्राभ्यां स्वदत्ते युवायमवनीवासः प्रसूनायुधः ।

गीर्वाणालयसार्वभौमसुकृतप्राग्भारदुष्प्रापया

योगं भीमजयानुभूय भजतामद्वैतमद्य त्विषाम् ॥ ८७ ॥

वैदर्भीति ॥ हे समन्तः, अवर्णा वासः स्थितिर्नस्य सः प्रसूनायुध इव कामरूपोऽयं
नलनामा युवा तरुणो देहधिया कायकान्त्या कृत्वा पश्यन्तीनामस्माकं नेत्राभ्यां खड्गे
रोचते । किंभूतया—वैदर्भ्यां बहुजन्मभिरनेकजन्मसु वा निर्मितस्य कृच्छ्रचान्द्रायणादिजन्यस्य
तपसः सुकृतस्य शिल्पेन फलभूतया । अतिसुन्दरममुं प्रीत्यात्मनेत्रे पश्यत इत्यर्थः । विशि-
ष्टया देहधियोपलक्षितो वा । अशरीरोऽपि भैमीपुण्यबाहुत्ववशात्सशरीरः काम इवेति भाव
इति वा । सोऽयं नलः अद्य सीमजया सह योगं सम्पन्नसंवन्धमनुभूय त्विषां कान्तिभराणा-
मन्यत्राख्यन्तासत्त्वेनाद्वैतं सामत्त्यं भजतामाधरतु । उभयोरेकत्र मेलनादयमेव कान्तीनामा-
श्रयः कान्तिलक्ष्मणो वा भवतु नान्य इत्यर्थः । किंभूतया—गौर्वाणालये खल्लोकं सार्वभौम
इन्द्रस्यस्य सुकृतप्रान्धारः पुष्पराक्षितेनापि दुष्प्राप्याऽलभ्यया । सातमखीजन्मेन पुष्पेन
स्वर्गचक्रवर्तिनं येन लब्धं तेनापि दुष्प्रापत्वाद्भैम्याः सीमायातिशयो नलस्य चेन्नापेक्षया
सीमायातिशयः पुष्पातिशयश्च 'गौर्वाणालय-' इत्यादिना सूचितः । अन्योऽप्यष्टाहचोगमनु-
भूय बहुपुष्पदुष्प्रापयापि भीमादराजातया ईश्वरप्रसादलब्धया विद्ययाद्वैतं परमात्मस्वरूपं
भजति । नेत्राभ्याम्, 'रुच्यर्थानाम्-' इति संप्रदानत्वम् । प्राप्तिप्रदानत्वेति, 'तृतीया' इति
योगविभागात्समाप्तः ॥

स्त्रीपुंसव्यतिषन्नं जनयतः पत्युः प्रजानामभू-

दभ्यासः परिपाकिमः किमनयोर्दाम्पत्यसंपत्तये ।

आसंसारपुरन्धिपूरुषमिधः प्रेमार्पणक्रीडया-

प्येतज्जम्पतिगाढरागरचनात्प्राकर्षिं चेतोभुवः ॥ ८८ ॥

स्त्रीपुंसेति ॥ स्त्रीपुंसयोः सर्वबोर्णव्यतिषन्नं विशेषेणातितरां संमेलनं जनयतः कुर्वतः
प्रजानां पत्युर्गणः पुनःपुनः संयोजनशिक्षणलक्षणेऽभ्यासोऽनयोर्नलभैम्योर्दाम्पत्यसंपत्तये
जायापतिनामस्योत्कर्षाय परिपाकिमः परिपाकेन निर्भूतः स्वारस्येन परिणतपाकोऽभूतिम् ।
सर्वस्त्रीपुंसगोजनाभ्यासोऽत्युत्तमानुरूपैतदुभयसंपन्नं फलितः किमित्यर्थः । तथा—चेतोभुवः
कामस्यापि आसंसारं संसारं मर्यादीकृत्य सर्गादिभारमय प्रलयपर्यन्तं पुरन्धिपूरुषयोः स्त्रीपुं-
सयोर्मिधः प्रेमामन्योन्यमनुरागतस्सापणमाद्यजनं तदेव सदा मनोविनोदनरूपा क्रीडा लीला
तयापि एतज्जम्पत्योरनयोर्नलभैमीरूपयोर्दम्पत्योर्गाढस्येन्द्रेणाप्यनपनेयस्य मिथोऽनुरागस्य रच-
नाज्जननादेतोः प्राकर्षिं प्रकृष्टकाष्ठापन्नया जातम् । अनुरागजननक्रीडायाः प्रकर्षोऽयं मिथान्तः ।
उत्तरस्याप्येवमनुरागस्याभावादित्यर्थः । एतादृशौ सङ्गौ चान्यौ स्त्रीपुंसौ कालत्रये न क्व इति
भावः । व्यतिषन्नम्, 'उपसर्गात्सुनोति-' इति पत्वम् । परिपाकिमः, 'भावप्रत्ययान्तादिमपू'
इति वक्तव्यादिमपू । जम्पती, जायाया जम्भावः ॥

तामिर्दृश्यत पप यान्यथि महाज्यैष्टीमहे मन्महे

यदृग्भिः पुरुषोत्तमः परिचितः प्राप्नोन्नमज्जनकृतः ।

सा स्त्रीराट् पतयास्तुभिः शितिसितैः स्यादस्य दृक्चामरैः

सस्त्रे माघमघातिघातिथमुनागङ्गाययोने यया ॥ ८९ ॥

ताभिरिति ॥ महत्ता अतिप्रतिष्ठाया ज्येष्ठानक्षत्रगुणक्या ज्येष्ठपूर्णिमायाः संबन्धिनि

मह उत्सवे । महल्लतिप्रसिद्धे वा ज्यैष्ठीमहे । बहुभिर्माणां नेत्रैः प्राग्जन्मान्तरे । अथच—
 अन्यापेक्षया प्रथमं मध्वं पर्यङ्कमद्यन्त्रातो मग्नस्यो मार्गे गच्छन् श्रीपुरुषोत्तमः परिचितो बहु-
 वारं दृष्टः कृतञ्चाभिरेव स्त्रीभिः पथि वरवात्राणां यान्त्रयस्य आगच्छन्नेव नलो दृश्यते । पृताह-
 वपुष्पं यामिरस्मादस्त्रीभिर्जितं तामिरेषामं द्रष्टुं शक्यो न त्वन्यामिरित्यर्थः । अथच—यासिः
 पुरुषोत्तमो दृष्टञ्चाभिरेव तत्तुल्योऽयमसीति ज्ञातुं शक्यते, न त्वन्यामिरित्यर्थः । तामिरेव
 यामिरास्यं काटाक्षैर्दृश्यते, यामिरेवं सुकृतं कृतम् । अन्यामिस्तु कौतुकेनापि वीक्षितुं न
 शक्यः, किं पुनः साधुरागं कटाक्षैरिति । 'एन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा । पूर्णिमा
 ज्यैष्ठमासस्य महाज्यैष्ठीति कीर्तिता' इति । पुरुषोत्तमतुल्योऽयमिति मन्महे । जानीमह इति
 भावः । वाक्यार्थः कर्म । उत्कलदेशे ज्यैष्ठपूर्णमासामिन्द्रनीलगिरिनिवासिनः श्रीपुरुषोत्तमस्य
 महोत्सवः क्रियते । तत्र श्रीकृष्णबलभद्रप्रमुखप्रतिमाविष्ठिता विरचिततप्तभूमिका मयाः दृष्टव्यं
 निर्गच्छन्ति । तस्य दर्शनं भूयसे भूयसे भवतीति पौराणिकाः । यदाहुः—'दीक्षारुदं तु गोविन्दं
 मयस्यं मधुसूदनम् । रथस्यं वामनं दृष्ट्वा पुनर्वन्म न विद्यते ॥' इति । तथा—यया क्रिया
 अघातिघातिनि पातकविनाशिनि यमुनागङ्गापयोवङ्गे संगमे प्रवागाद्वे माधं सत्ने मकरस्थे
 रथौ माधे मासविच्छेदेन ज्ञानं कृतं, सास्य नलस्य पतयालुभिरतिबलैः क्षितिक्षितैः कृष्ण-
 धवलैर्दन्वामरैर्नैत्रैरेव चामरैर्नैत्र्यापारूपैश्चामरैः स्त्रीराट् स्त्रीराजैव स्याद्वेदिति मन्महे ।
 राणा हि कृष्णधवलैश्चामरैर्वाज्यते । प्रयागे माधस्नानजन्यसुकृतात्स्नी राजत्वं प्राप्नोति तत्र
 ज्ञानेन—'सितासिते तु यैः ज्ञातं माधमासे बुधिष्ठिर । न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥'
 इति वचनात् । स्त्रीषु श्रेष्ठा सैव भवेदित्यर्थः । अयं च कटाक्षैर्वा पश्यति सा तु सर्वाभ्योऽप्य-
 धिका । साच भैम्येव नान्दा । भैम्या च प्रयागे सकलमाधस्नानफले लब्धम् । भैमीसदृशी
 कापि कुत्रापि नास्तीति भावः । ज्यैष्ठीति, ज्यैष्ठानक्षत्रयुक्ता पूर्णमासीति 'वक्षत्रेण युक्तः
 कालः' इत्यादि बुद्धिः । तद्युक्तमासामिधामित्वेऽपि 'सासिन्यौर्णमाधी-' इत्यादिना ज्यैष्ठ
 इत्येव भवति । 'ज्यैष्ठी' इति पाठे वृज्जभावविन्त्यः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्व्यभाषः
 कथंचित्तामर्षनीयः । 'स्त्रीराट्' इति संवन्धपश्चा निर्धारणस्यतम्या वा समासः । दृष्टव्या पदम्—
 राजैव सा स्त्रीत्यर्थः । 'कालभावाच्चमन्तम्याः कर्मसंज्ञा साकर्मणाम्' इति 'दिशश्चाकर्मकाणां
 कर्मसंज्ञो भवतीति वक्ष्यम्' इति वचनाम्माधस्य कालव्यवित्वात्कर्मत्वे धातोः कर्मणि
 विहितेन तत्रा तस्याभिहितत्वान्माधः सत्ने इति प्राप्ते माधमिति द्वितीया चिन्त्या । अत्रार्थे
 हरदत्तमिश्रेः—'गतिबुद्धि-' इत्यादिसूत्रे 'अकर्मकाणामिति कालभावाच्चदेशव्यतिरिक्तकर्म-
 रहितानाम्' इत्यर्थो प्राहः—इति सिद्धान्तितम् । एवं 'लः कर्मणि च-' इत्यादावपि वत्राकर्म-
 कग्रहणं तत्र सर्वत्र द्रष्टव्यम् । तेनात्र माधस्य कर्मत्वे 'सत्ने' इति छिद् विद्यो भवति । यद्वा—मा
 धर्ष यस्यां क्रियायां यथातथा ज्ञाताया मम सर्वपापक्षयपूर्वकसर्वमनोरथसिद्धिर्भवति चेक-
 म्येत्यर्थः । 'कृत्यं वृजितं नोपम्' इत्यमरः । यमुनागङ्गाति पूर्वनिपातानियमः पूर्ववत्परिहर्णीयः ॥

वैदर्भीविपुलानुरागकलनात्सौभाग्यमन्त्राखिल-

क्षोणीचक्रशतक्रतौ निजगदे तद्वत्तद्वत्तकर्मैः ।

किंचास्माकनरेन्द्रभूसुभगतासंभूतये लग्नकं

देवेन्द्रावरणप्रसादितशचीविभ्राणिताशीर्वचः ॥ १० ॥

वैदर्भीति ॥ हे सकलः, तस्य नलसंबन्धीनि वृत्तान्यधीतानि यानि वृत्तानि पदानि तेषां कर्मैर्नलविषये कविभिः कृतैरस्मादिदिभिश्च पठितैः काव्यैः । तस्या भैम्या वृत्तैरतीतैः सकल-
द्वीपाभिराजेन्द्रदेवेन्द्रादिदिक्पालपरिव्यागरूपस्य चरित्रस्य कर्मैः परिपाटीभिर्वा । कृत्वा वैदर्भ्यां
भैम्या विपुलस्य नलविषयानुरागस्य कलनाज्ज्ञानादक्षिलक्षोणीचक्रे शतकताविन्देऽसिक्कले
स्त्रीसंबन्धिसकलवरप्रेमास्वदत्तादिलक्षणं सौभाग्यं निजगदे स्पष्टं कथितम् । निश्चितमस्मा-
भिरिति यावत् । अतिसुन्दरीयमिन्द्राणीन्परित्यज्य बस्मादेनमहत, तस्मादवगोच सुभगतमो
नान्य इति सर्वैर्निश्चितमित्यर्थः । भैमीकृताञ्जलविषयविपुलानुरागस्याश्रीकरणादेतोत्पत्त्या एव
वृत्तस्य भूतस्य चक्षुःप्रीत्यादिकामदशास्तुदविरहव्यथानुरूपस्य वृत्तस्य चरित्रस्य कर्मैः । तेऽति-
प्रसिद्धा ये वृत्तकमास्तौर्वा निगदितम् । भैम्या अप्येतद्विषयमहानुरागजनितपूर्वकविरहव्य-
थामिरेव अयं शकलसौभाग्यनिधानमिति सर्वेषां पुरस्वात्कथितमिति भाव इति मुख्योऽर्थः ।
वैदर्भ्यां विपुलानुरागेण नलस्य बन्ध(वर्ण)नादिति वा । किं चान्यत्र—बस्माकमयमास्माकः
स चासौ नरेन्द्रश्च भीमस्तस्माद्भवतीति भूः भैमी तस्याः सुभगता सौभाग्यं तस्याः संभूतय
उत्पत्तये महासमृद्धयर्थं वा । इन्द्रस्यावरणेन त्यागेन घापत्र्याभावेन प्रसादितवा संतोषितया
शक्त्या विभ्राणितं दत्तं 'सुभगा पुत्रवत्यविधवा भव' इत्यादिकमाशीर्वचो लग्नकं प्रतिभूर-
भूत् । शचीदत्ताशीःसहस्रबलाद्भैम्यपि सुभगेति निश्चितमित्यर्थः । 'आशीःश्रुतिः' इति
पाठे आशिषां श्रवणम् । अथवा—आशिष एव सत्यत्वाच्छ्रुतिर्वैद इत्यर्थः । अयं तु पाठः
आशीषात् । अनयोरन्योन्यमनुरागोचितं सौभाग्यमपि भविष्यतीत्यनुमानम् । इत्तम्,
'नेरथ्ययने इत्तम्' इति साधुः । 'आस्माक' इति संबन्धेऽपि 'तस्मिन्नपि च' इत्यस्मा-
कादेशः । लग्नकशब्दो नपुंसकेऽपि । तस्या भैम्या वृत्तानां वातानां वृत्तानां हंसप्रेषणादि-
चरितानां कमाः परिपाठ्यन्तैर्निजगद इति वा ॥

आसुत्राममपासनान्ममभुजां भैम्यैव राजव्रजे

तादर्थ्यागमनानुरोधपरया युकार्जि लज्जामृजा ।

आत्मानं त्रिदशप्रसादफलतां पत्ये विधायानया

हीरोपापयशःकथानवसरः सृष्टः सुराणामपि ॥ ११ ॥

आसुत्राममिति ॥ भैम्या एव आसुत्राममिन्द्रमभिव्याप्य ममभुजां देवानामपासनात्वा-
गदितो राजव्रजे विषये लज्जायां मृजा परिमार्जनं युक्ता आर्जि कृता । यत्कृतं तदुक्तमित्यर्थः ।
यतः—तस्मै इदं तदर्थं तस्य भावत्वादर्थं तेन भैमीनिमित्तेन राज्ञामागमनं तन्निमित्तोऽनुरोधो
दाक्षिण्यं तत्र परमा । यो हि यदर्थमागच्छति स तस्य दाक्षिण्यं कुर्वन्त्वा माघीत्युचितमेवे-
त्यर्थः । मदर्थमागतानामेषां मत्प्राप्तिर्नाभूत्, लज्जा च आवेल्लयुकमेतदिति राजसु सकृत्पत्यै-
नेन्द्रादीनपि भैमी नाह्वोत् । ततश्च यनेन्द्रादयोऽपि लज्जास्तत्र सातुपाणामस्माकं का कथेति
तेषां लज्जामार्जनं भैम्यैव युक्तं कृतमिति भावः । स नलोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तस्य भावत्वा-

दम्यं तेन नलप्रयोजनत्वेन नलवरणार्थं यदागमनं तत्र यः पक्षपातस्त्राभिष्ठया नलानुरक्त्या ।
 अत एवेन्द्रादीनां त्याग इति वा । तद्दीन्द्रादीनां लज्जा रोपोऽकीर्तिश्च कृतेति देवद्रोहादशुभाशङ्कां
 परिहरति—अनया भैम्या पले नलायात्मानं त्रिदशप्रसादस्य देवप्रसादस्य फलतां वररूपत्वं
 विधाय सुराणामिन्द्रादीनामपि क्षीरोपापयशसां कथायाः कथामात्रस्याप्यनवसरोऽवकाशाभावः
 स्पष्टः कृतः । अस्मात्पावृणोदिति सजातीयान्प्रति स्वस्त्रियश्च प्रति लज्जा । अस्माकं पश्यतां नल-
 मवृणोदिति रोषः । नलं स्त्रीकृत्य देवानपमानितवतीत्यपयशः । देवैः प्रसन्नीभूय वरत्वेन नल्यश्च
 भैमी दत्ता । एतदर्थमेव भूम्यामागताः, न भैम्यभिलाषेणेति लोकप्रतीतिः । भैम्या देवानामपि
 लज्जादिमार्जनं कृतमिति सर्वांशुरागादनयोः शुभपरम्परैव भविता नत्वशुभशङ्कालेशोऽपीति
 भावः । 'पले नयन्त्या' इति पाठः समीचीनः । आत्मानं त्रिदशप्रसादादफलतां नयन्त्या प्रापयन्त्यै-
 त्वर्थः । आमुत्रामम्, अत्राभिविधावन्वयीभावे 'अतश्च' इति टच् । सृजा, भिदादिरवादच् ॥

इत्यालेपुननुप्रतीकनिलयालंकारसारधिया-

हंकुर्वेत्तनुरामणीयकममूरालोक्य पौरप्रियाः ।

सानन्दाः कुठविन्दसुन्दरकरस्यानन्दनं स्यन्दनं

तस्याध्यास्य यतः शतक्रतुहरित्कीडाद्रिमिन्दोरिव ॥ ९२ ॥

इतीति ॥ अमूः पौराणां प्रिया इति पूर्वोक्तप्रकारेण यथास्कृतिं यथाभिप्रायमन्योन्यमा-
 लेपुः संवादं चक्रुः । किमृताः—कुठविन्दवत्पद्मरागवत्सुन्दरी रक्तौ करौ यस्या आनन्दनं
 नेगवत्स्वादिगुणयोगादानन्दकारिणं स्यन्दनं रथमध्यास्य यतो गच्छतस्तस्य नलस्यानुप्रतीकं
 प्रत्यक्षयत्वं निलयः स्थानं येषां तेषामलंकाराणां सारधिया श्रेष्ठशोभया कृत्वा करसौन्दर्योद्दृ-
 मधिकमिति इत्यसौन्दर्यं वदति, इत्यसौन्दर्योद्दृमधिकमिति करसौन्दर्यमिलेवं प्रत्येकमर्ह-
 कुर्वेदहंकारं कुर्वेत्तनुरामणीयकं शरीरसौन्दर्यमालोक्य सानन्दा हर्षपराः । कस्येव—पद्मरा-
 गवत्प्रकटिणस्य नन्दनवनमभिव्याप्य मयाक्षीकृत्य वा स्थितं नन्दनवनसमीपे स्थितं शतक्र-
 तोर्हरिदिकं प्राचीदिकं तस्याः कीडाद्रिमुदयावलमधिष्ठाय गच्छत उदित्वरस्येन्दोरिव तत्का-
 यकान्ति विलोक्य यथा सानन्दा भवन्ति तथेत्यर्थः । चन्द्रोदये स्त्रीणां हर्षः । स्यन्दनम्,
 'अविशीद्-' इत्याधारस्य कर्मत्वम् । यतः, इणः शतरि रूपम् ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामहृदेवी च यम् ।

यातः पञ्चदशः कृशेतररससादाविहाय महा-

काव्ये तस्य कृतौ नैलीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ ९३ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ कृशेतरेणातिभूयसा रसेन स्वादावभूतरूपे नलीयचरिते पञ्चाधिकां
 दशानां पूरणः पञ्चदशः । 'सादौ' इति भाषितपुंस्कम् ॥

इति श्रीवेदकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते नैषधी-

यप्रकाशे पञ्चदशः सर्गः ॥

षोडशः सर्गः ।

वृतः प्रतस्थे स रथैरथो रथी गृहान्विदर्भाधिपतेर्धराधिपः ।

पुरोधसं गौतममात्मवित्तमं द्विधा पुरस्कृत्य गृहीतमङ्गलः ॥ १ ॥

वृत इति ॥ अथो रथारोहणानन्तरं रथैः 'कुन्ताः प्रविशन्ति' इतिवद्विभिः वृतः । तथा—रथी प्रशस्तरथोपेतः स धराधिपो नलो विदर्भाधिपतेर्गृहान् इति प्रतस्थे यस्य । किभूतः—आत्मवित्तमं ब्रह्मज्ञानिमध्ये श्रेष्ठं गौतमं गौतमगोत्रमेतन्नामानं वा पुरोधसं द्विधा द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां पुरस्कृत्यामे कृत्वा संपूज्य च विवाहकार्यभारं तस्मिन्नारोप्य वा गृहीतानि शीकृतानि दध्यक्षतपूर्णकलशादीनि मङ्गलानि येन । रथैः सह वर्तमानैः पुरुषैर्वा । प्रतस्थे, 'समवप्रविभ्यः स्थः' इति तद् ॥

विभूषणांशुप्रतिविम्बितैः स्फुटं भृशावदातैः स्वनिवासिभिर्गुणैः ।

गृगेक्षणानां समुपासि चामरैर्विधूयमानैः स विभुप्रभैः प्रभुः ॥ २ ॥

विभूषणेति ॥ गृगेक्षणानां चामरधारिणीनां विभुप्रभैश्चन्द्रवलेः । तथा—विभूषमानैवात्यमानैश्चामरैः स प्रभुर्नलः समुपासि जीयते स्म । स्फुटमुप्रेक्षते—विभूषणानां रत्न-संचितनिजमण्डनानामंशुषु किरणेषु प्रतिविम्बितैः । तथा—भृशावदातैरत्युच्चैः स्वस्ति-शिवसन्तोषवंशीलैः झुतशीलसौन्दर्यादिभिर्गुणैरिव प्रलब्धाभूतैर्नलगुणैरिव चामरैरुपासीत्यर्थः । चामराण्यपि विभूषणरश्मिप्रतिविम्बिताणि । स्फुटं निश्चितम् । ईदृशैश्चामरैरेव गुणैरिति वा ॥

परार्ध्यवेपाभरणैः पुरःसरैः समं जिहाने निषधायनीभुजि ।

दधे सुनासीरपदामिधेयतां स रुढिमात्राद्यदि वृत्रशात्रवः ॥ ३ ॥

परार्थ्येति ॥ निषधायनीभुजि नले परार्थ्यानि श्रेष्ठानि वेपाभरणानि कपालंकारा देपा तैः पुरःसरैः समं सह जिहाने चलति सति स वृत्रशात्रव इन्द्रः सुनासीर इति पदस्वामि-धेयतां वाच्यत्वं यदि दधार तर्हि रुढिमात्रादधार, नतु शोभनं नासीरं सेनामुखं यस्येति बौगिकतया, मुख्यवृत्त्या मुख्यया वृत्त्या नल एव दृश्यते, नत्विन्द्रे त्रिविधाः शब्दाः— केवलबौगिकाः, केवलरौडिकाः, योगरूढाश्च । तत्र—पाचकादयो बौगिकाः, तैलपात्रिका-दयो रौडिकाः, आतपत्रादयो योगरूढाः । तदेवमेतादृशाभेसराभावादिन्द्रस्य सुनासीरपद-वाच्यत्वं यद्यति तर्हि रुजैव । व्युत्पत्त्या तु नल एवोचितमित्यर्थः । इन्द्रादप्यधिको नलः, तत्पुरःसराभेन्द्रपुरःसरदेवेभ्योऽप्यधिका इति भावः । परार्थे भवानि, 'अर्थाद्यत्' 'परा-वराभमौत्तमपूर्वाश्च' इति यत् । सन्तुरेव शात्रवः । प्रज्ञादित्वात्कार्थेऽप्यु । 'इदंश्वराः सुनासीरः' इत्यमरः ॥

नलस्य नासीरसृजां महीभुजां किरीटरजैः पुनरुद्धदीपया ।

अदीपि रात्रौ वरयात्रया तथा चमूरजोमिधतमिन्नसंपदा ॥ ४ ॥

नलस्येति ॥ तथा परस्य भैमीवरस्य नलस्य यात्रया । वरा वा यात्रा तथा । रात्राव-दीपि शुशुमे । किभूतया—नलस्य नासीरसृजां सेनायामपेसरीभूतानां महीभुजां राज्ञां

किरीटरत्नैः सेनैवान्धकारनिराकरणायुनङ्क्ता व्यचीकृता वीपा यस्यां तया । तथा—चमू-
रजोभिर्मिश्रा बहुकृता तमिस्रसंपत्तिस्त्रिमिरसंधो यया । महान्धकारेऽपि रजवीपप्रकाशैर्भू-
विष्ठप्रकाशत्वादवीपीत्यर्थः । महान्धकार एव हि वीपाः शोभन्त इत्यर्थः । राज्ञां सेनामु-
खाग्रवर्तिनैः नलस्य चक्रवर्तिनं सूचितम् । अवीपि, भावे लः ॥

विदर्भराजः क्षितिपाननुक्षणं शुभक्षणासञ्चतरत्त्वसत्वरः ।

दिदेश दूतान्पथि यान्यथोत्तरं चमूममुप्योपचिकाय तच्चयः ॥ ५ ॥

विदर्भेति ॥ विदर्भराजो गान्धितपानेव दूताननुक्षणं बारंवारं नलाकारणार्थं दिदेश
प्राहिण्योत्, तेषां च यः पूर्वमेकः प्रेषितः तदनन्तरमन्यः तदनन्तरं चान्यः, एवमुत्तरोत्तर-
मनतिक्रम्य पथ्यगुण्य नलस्य चमूमुपचिकाय भूयसीमकृत । किभूतः—शुभस्य क्षणस्य
लक्षणमयस्यासञ्चतरत्वेन नैकत्वेन सत्वरं वेगवान् । भूयांसो नृपा दूताः प्रेषिता इत्यने-
नादरातिशयः सूचितः ॥

हरिद्विपट्वीपिभिरांशुकैर्नभोनभस्वदाध्मापनपीनितैरभूत् ।

तरस्वदध्वजिनीध्वजैर्बनं विचित्रचीनाम्बरवल्लिवेष्टितम् ॥ ६ ॥

हरीति ॥ तरस्वतां वेगवतामश्वानां चजिनी सेना । तरस्वन्तोऽध्वा यस्यां सा वा ।
तस्या ध्वजभूतैरांशुकैर्वस्त्रनिर्मितैः । तथा—नभस्वता वायुना कृतं यदाध्मापनं परिपूरणं तेन
पीनितैः पुष्टीकृतैः सजीवसिंहादितुल्यैर्हरिभिः सिंहैः, द्विपैर्हस्तिभिः, द्वीपिमिव्याघ्रैः कृत्वा
तत्सेनायामुपरितनं नभ आकाशं वनं विपिनतुल्यमभूदजनि । किभूतं वनम्—विचित्राणि
नानावर्णानि चीनदेशोत्पन्नानि सूक्ष्माणि ध्वजसंघम्वीनि चाम्बराणि वस्त्राणि तान्येव वल्लवो
कृतास्तानिर्वेष्टितं वेष्टितम् । वनेऽपि सिंहादयो वृक्षा कृताश्च सन्ति । ध्वजपदेन वृक्षा अपि
लक्ष्यन्ते । तरस्वन्तोऽध्वा यस्य नलस्य । तरस्वदध्वा वा वा चजिनी । प्रकृतत्वात्तस्यैव ।
सा चजिनी नभसि नभस्वदाध्मापनपीनितैरांशुकैर्ध्वजैः पताकाभिः कृत्वा वनमभूत् ।
किभूता ध्वजिनी—हरिभिरश्वैः, द्विपैर्हस्तिभिः, द्वीपिमिव्हीपान्तरवासिभिः सेनाचरीभूतै रात्र-
भिरुपलक्षिता । वनमपि सिंहादिभिरुपलक्षितम् । विचित्रेति पूर्ववदिति वा । वनपदे—
चीनो गुणविशेषः । ऊर्ध्वविरुत्तत्वादम्बरगामिन्यो वल्लयः ॥

भुवाङ्गयन्तीं निजतोरणस्त्रजा गजालिकर्णानिलखेलया ततः ।

ददर्श दूतीमिव भीमजन्मनः स तत्प्रतीहारमहीं महीपतिः ॥ ७ ॥

भुवेति ॥ ततः प्रस्थानानन्तरं स महीपतिर्नलस्य भीमस्य प्रतीहारमयीं द्वारभूमिं
भीमजन्मनो भेम्या दूतीमिव ददर्श । किभूताम्—द्वारे निबद्धा गजास्तोषामालिः पङ्क्तिस्तस्याः
कर्णानिलेन कृत्वा खेलति चलतीति खेला तया निजया स्त्रीयया पुष्पाग्रदलरचितया तोरण-
स्त्रजा तद्वक्षणया भुवाङ्गुरागातिशयोक्तया आङ्गयन्तीं द्वाप्रमाणच्छेति भूसंज्ञयाकारयन्तीम् ।
दृष्ट्वापि नलस्या भुवाङ्गयति । राजगृहद्वारदर्शनेनातिसत्वरं भूदिति भावः । 'खो द्वाद्द्वारं
प्रतीहारः' इत्यमरः । (खेलया) पञ्चादच् । प्रतीहारः, 'उपसर्गस्य घनि-' इति वीर्यः ॥

१ लघाकिकमभीरो राजस्वरप्रातिशयोक्तिः—इति जीवातुः । २ 'वल्लिवेष्टितम्' इति कान्तिकः
नलः इति भुवाङ्गयोपमा ।

स्वयैर्दलैः स्तम्भयुगस्य रम्भयोश्चकास्ति चण्डातकमण्डिता स सा ।
प्रियासखीवास्य मनःस्थितिस्फुरत्सुखागतप्रभित्तूर्येनिःस्वना ॥ ८ ॥

स्वयैरिति ॥ सा द्वारभूमिः रम्भयोः कदम्बोद्धारमण्डनायं सङ्कुमार्यं च रोपितस्तम्भ-
युगस्य च्छेदवशाद्वायुवशाद्वा स्वयैर्दलैः पत्रैः कृत्वा नीललम्पमानचण्डातकसंज्ञकेन वज्रेण
मण्डिता भूषितास्य मलय प्रियाया भेम्बाः सखीव चकास्ति सा । किंभूता सा—अदुराग-
वशान्मनस्सन्तःकरणे या नलस्य स्थितित्तया स्फुरन्वदा चित्तनिवासेनोद्धवन्द्यः सुखागतस्य
सुखेनागतस्यागमनस्य संवन्धी प्रथः सुखेनागत इत्येवंकथः स कृतः प्रभितः सुखागतप्रभर्ता
प्रापितस्तूर्येनिःस्वनो यया । निरप्रोपिते हि नायके समागच्छति सति प्रेयसां व्रपया तूर्णीं
स्थितायां चण्डातकमण्डिता तत्सखी सुखागतप्रथं करोतीति स्थितिः । अत्र दलानि चण्डा-
तकस्थाने, तूर्येनिःस्वनाश्च सुखान्तप्रप्रस्थाने, कदलीस्तम्भावृक्षस्थानीयौ । 'अर्धैरुक्तं वर-
स्त्रीणां स्वाचण्डातकमंशुकम्' इत्यमरः । तूतोपयुक्तं पुरः पश्चाच्च प्रलम्बितुलनागद्वयं कद-
लीसद्वयं नलं नर्तकीभिरन्तः परिधीयमानं चण्डातकम् । प्रभितेति, 'तत्करोति-' इति
पञ्चनाभिज्ञा, न तारकादिः ॥

विनेतुमर्तुद्वयभीतिदान्तयोः परस्परस्मादनवाप्तवैशसः ।

अजायत द्वारि नरेन्द्रसेनयोः समागमः स्फारमुखारवोद्गमः ॥ ९ ॥

विनेत्रिति ॥ नरेन्द्रौ भीमनली तयोः सेने तयोः समागमो राजगृहद्वारि एवंभूतोऽजा-
यत जातः । किंभूतयोः—विनेतुं शासकं नलमीमलक्षणं मर्तुद्वयं तस्माद्वीरित्तया दान्तयोः
शान्तयोः । ताभ्यां नियमितत्वाद्कृतकलहादिसंबन्धयोः । अत एव परस्परस्मादन्योन्यस्मा-
दनवाप्तमलम्ब्यं वैशसं मरणं येन । सौम्यद्वयमेलने हि कलहो भवति, परं सौहार्दाश्रितमित-
त्वात्सयोर्नोर्भूदित्यर्थः । तथा—स्फारोऽतिमहान्मुखारवस्यास्फुटवर्णविशेषस्य मुखचनेरुद्गम
उद्यो यत्र ॥

निर्दिश्य बन्धूनि त इत्युदीरितं दमेन गत्वार्धपथे कृतार्हणम् ।

विनीतमा द्वारत एव पट्टतां गतं तमैक्षिष्ट मुदा विदर्भराट् ॥ १० ॥

निर्दिश्येति ॥ विदर्भराट् भीमो मुदा उचितो जामातेति हर्षेण तमैक्षिष्ट नलगद्वा-
सीत् । किंभूतम्—भीमेनैवं संमुखं गत्वा बन्धून्मुद्बुदो भ्रातृन्वा स्वमातापितृसंबन्धिनो
निर्दिष्टाज्ञाप्य प्रस्थाप्य इतोऽनेन पथा आगम्यतामित्यादिप्रकारेण उदीरितमुक्तम् । बन्धुगुणेन
ज्ञापितमार्गम् । तथा—दमाह्वयेन भेगीभ्रात्रार्धपथे कृतार्हणा अर्धार्धपथा नलं तम् ।
तथा—अनुदतवैषत्वाद्धिनीतम् । अत एव—द्वारत आ द्वारधीनामेवातपीकृष्ट रक्तपुत्रीयं
पट्टतां पादचारित्र्यं गतं प्राप्तम् । दमेनैव बन्धून्पुरः प्रस्थाप्य इत इत्युदीरितमिति वा । आ
द्वारतः । पदद्वयम् । पट्ट इति, 'पादस्य पदाङ्गातिगोपहृतेषु' इति पादस्य पट् ॥

अथायमुत्थाय विसार्य दोरुगं मुदा प्रतीयेथ तमात्मजन्मनः ।

सुरस्रवत्त्या इव पात्रमागतं भृतामितोवीचिगतिः सरित्पतिः ॥ ११ ॥

अथेति ॥ अथ नलदर्शनामन्तरमयं भीम उत्थाय प्रत्युत्थानं कृत्वा आत्मजन्मनो
भेम्बाः पात्रं योग्यमागतं तं नलं दोरुगं विसार्य प्रसार्य मुदा प्रतीयेथाऽऽलिलिङ्ग । कः

कमिव—सरित्पतिः सुरसत्रन्ता भागीरथ्या आगतं पार्श्वं प्रवाहमिव । नौकादिकं वा ।
किभूतः—मृते धृतेऽभितः पार्श्वद्वये वीचिगती तरङ्गपरम्परे येन । 'वीचिगतितः'
इत्यपि पाठः ॥

यथावदसौ पुरुषोत्तमाय तां स साधुलक्ष्मीं यदुवाहिनीश्वरः ।

शियामथ स्वस्य शिवाय नन्दनां ददे पतिः सर्वविदे महीभृताम् ॥१२॥

यथावदिति ॥ अयालिङ्गनानन्तरं महीभृतां राज्ञां पतिर्बहुवाहिन्या ईश्वरः स्वामी स
भीमः सर्वविदे सर्वविद्याविज्ञाय शिवाय शुभभक्षणकीर्तनाय अत एव पुरुषोत्तमाय पुरुष-
श्रेष्ठायसौ नलाय साधुलक्ष्मीं समीचीनकायकान्तिम्, अत एव शिवो शुभरूपां तां भैमी
स्वस्य नन्दनां कन्यां यथावद्वेदोक्तविधिना ददे । 'मधुपर्कपूर्वकन्यादानम्' इत्याचारः ।
मधुपर्कविधिपूर्वं ददे दातुमारब्धवानिति वा । अथ च—बहुनदीश्वरः समुद्रः पुरुषोत्त-
माय तां लक्ष्म्यां लक्ष्मीं यथावददे तत्साधु । तथा—पर्वतराजो हिमालयः सर्वज्ञाय श्रीम-
हादेवाय स्वपुत्रीं पार्वतीं ददे तदपि साधु । यद्वा—मैनाकादिपर्वतानां पालयिता समुद्रः
शिवस्वरूपाय विष्णवे शुभरूपां लक्ष्मीं ददे तत्साधु । अथ च—बहुनदीयुक्तो हिमालयः
पुरुषोत्तमरूपाय श्रीहराय श्रीपार्वतीं ददे । पार्वतीरूपां लक्ष्मीम्, लक्ष्मीरूपां पार्वतीमिति
वा । नलाय पुरुषोत्तमायेव शिवायेव भैमी लक्ष्मीमिव शिवामिव भीमः समुद्र इव हिमया-
निवेशुपमालोकरो व्यजयते । साधुलक्ष्मीमित्यत्र समासान्तविधेरनित्यत्वात्कवमोवः ॥

इदानीं विवाहविधिमाह—

असिखदद्यन्मधुपर्कमर्पितं स तद्यथाचर्कमुदकदर्शिने ।

यदेव पास्यन्मधु भीमजाधरं सिषेण पुण्याहविधिं तदाकृत ॥ १३ ॥

असिखददिति ॥ स नलः अर्पितं भीमेन दत्तं सहमिथितकांस्यपात्रस्यदधिमाधुपुत-
रूपं मधुपर्कं यदसिखददास्वादितवान् तदुदकदर्शिने विवाहोत्तरफलपरिपाकभूतापरमुन्मनादि-
विचारिणे लोकायेति तर्कगूढं ध्यायाचके । इति किम्—यद्यस्मादेव नलो भीमजाधररूपं मधु
पास्यन्भासति तस्मात्तदा मधुपर्कदानावसरे मधुपर्कस्यादनसिषेण पुण्याहविधिं शुभमक्षय-
दियुक्तपुण्यदिनकृत्यं मङ्गलपूर्वमुपक्रममकृत । अन्योऽपि शुभकार्यं करिष्वन्मधुमविवाहदि-
नादौ तथैवमारम्भं करोति । तथा—अनेनापि मैम्वधरपाने मुहूर्तवक्र इति जनेन तर्कित-
मित्यर्थः । अधरस्मात्सिखादुत्वमुक्तम् । 'असिखदत्' इति चौरादिकात्स्वदेशश्च । ये तमपि
योपदेशं मन्यन्ते तैः पत्न्यामावबिन्ध्यः । 'असिखदत्' इति पाठमावादा (मित्र) यस्य दुर्वो-
जत्वाच्च चौरादिक एव । पास्यन्, 'लुटः सदा' इति शता । पुण्यं च तदहम्, 'राजाहः—'
इति दन्ति 'पुण्यमुदिनाङ्गमाहः क्लीबतेशा' पुण्याहं तत्र विधिरिति विग्रहः ॥

वरस्य पाणिः परधातकौतुकी बधूकरः पङ्कजकान्तितस्करः ।

सुराज्ञि तौ तत्र विदर्भमण्डले ततो निवस्यौ किमु कर्कशैः कुशैः ॥१४॥

१ 'अर्पणान्तरं प्रति विशेषगविशेषयोरिति किञ्चत्वादभिधायाः प्रकृतार्थोपपत्तिपात्ता, बाह्यार्थानुरूप-
त्वमावच्छिन्नश्च पश्चिमैरेवीपम्यपर्वतसाधो' इति जीवातुः । २ 'उदकदर्शितामागामिकत्वानम्' इति
जीवातुः । 'फलस्य दर्शने ज्ञाने' इति सुखावबोधोपा । ३ 'मापद्वयोत्पेक्षा' इति जीवातुः ।

वरस्येति ॥ वरस्य पाणिः परमातकौतुकी शत्रुमारणकुतूहली बधूकरः पञ्चजकान्ति-
तरकरः कमलश्रीचोरो यस्मात्कारणात्किमु सुराणि भीमेन राजन्वति तत्र तस्मिन्निदर्भ-
मण्डले विदर्भेराष्ट्रे तौ वरबधूकरो कर्कशैः कुशैर्निर्तरा बद्धा । उभयमहस्ययोः कुशबन्धनपूर्व
पाणिप्रहणसमूहः । तत्र कुशबन्धने कारणोत्प्रेक्षा क्रियते । एको हिलः, अपरजौर इति साध-
राषत्वात्किमु बद्धाविलम्बः । अन्यत्रापि सौराज्ये भग्नपातकतरुको कठिनदोरकैर्बध्नेते ।
पाणिप्रहणे जातमिति भावः । कुशैः पाणिबन्धनं देवाचारः । सदाकर्म करयोः शौर्यं मार्दवं
च सूचितम् । सुराणि, 'राजाहः—' इत्यस्य नियततत्पुरुषविषयत्वाद्, अत्र बहुव्रीहिविषय-
त्वाच्चप्राप्त्यभावः ॥

विदर्भजायाः करवारिजेन यत्नलस्य पाणेरुपरि स्थितं किल ।

विशङ्क्य सूत्रं पुरुषायितस्य तद्भविष्यतोऽस्माधि तदा तदालिभिः ॥१५॥

विदर्भेति ॥ विदर्भजायाः करवारिजेन यत्तदा पाणिप्रहणसमये नलस्य पाणेरुपरि
स्थितम् । तदुपरिस्थानं किल निश्चितं विपरीतरते भविष्यतः पुरुषायितस्य पुरुषवदानरि-
तस्य । विपरीतरतसेति यावत् । सूत्रं सूचनाकारि विशङ्क्य विशेषेण संभाव्य कौतुकविलो-
कनार्थं निकटस्थितामिस्तदालिभिर्मैत्रीसखीभिरस्माधि ईषद्वलितम् । विपरीतरते हि स्त्रीपा-
णिरुपरि भवति । विवाहे बधूकरो वरकरस्योपरि भवति । 'सूत्रं तु सूचनाग्रन्थे' इति विश्वः ॥

इदानीमित आरभ्य 'न तेन वाहेपु—' (१६।३४) इति यावद्विवाहोचितं सौतकं
प्रतिपादयति—

सखा यदस्मै किल भीमसंज्ञया स यक्षसख्याधिगतं ददौ भवः ।

ददौ तदेव श्वशुरः सुरोचितं नलाय चिन्तामणिदाम कामदम् ॥१६॥

सखेति ॥ भीमसंज्ञया 'भीम' इति नाममात्रेण सखा स्वस्यापि भीमनामत्वात् । किलो-
त्प्रेक्षायाम् । भवो महेश्वरोऽस्मै भीमान् यक्षेण कुबेरेण सह यत्सख्यं मैत्री तेनाधिगतं प्राप्तं
यच्चिन्तामणीनां दाम मालां ददौ, एव श्वशुरो भीमस्तत्कामदं सकलामिच्छितदायि सुराणा-
मुजितं देवधायं चिन्तामणिदाम नलाय ददे । उत्प्रेक्षायामेव तात्पर्यम् । 'सुतोचितम्' इति
पाठे भैमुचितम् ॥

तदेव वर्णयति—

बहोर्दुरापस्य वराय वस्तुनश्चितस्य दातुं प्रतिविम्बकैतवात् ।

बभौतरामन्तरवस्थितं दधद्यदर्धमभ्यर्थितदेयमर्थिने ॥ १७ ॥

बहोरिति ॥ यच्चिन्तामणिदाम बभौतराम् । किंभूतम्—बहोरपरिमितस्य, तथा—
दुरापस्य दुर्लभस्य दिव्यस्य वराय वामात्रे दातुं चितस्य पुरः पुञ्जीकृतस्य राजहेमवधनहस्त-
धादेवेस्तुतः पदार्थसमूहस्य स्वस्मिन्प्रतिविम्बस्य कैतवाभावाद्दन्तरवस्थितं स्वस्य मध्ये
स्थितमर्थिने याचकायाभ्यर्थितं सप्तदानीमेव दातुमर्हन्मर्थं वस्तुजातं दधद्धारयदिव । 'तद्दा-
यिति' पूर्वशान्वयः । 'नक्ष यथो नाचिन्वते तदेव तद्वस्तु तस्मै दातव्य'मिति बुद्ध्या स्वनाम
साधकीकृतं वस्तुजातमन्तः स्थापितमिवेलम् । बहोरिति माषितपुंस्कम् ॥

असिं भवान्याः क्षतकासरासुरं वराय भीमः स ददाति भासुरम् ।

ददे हि तस्मै धवनामधारिणे स शंभुसंभोगनिमग्नयानया ॥ १८ ॥

असिमिति ॥ भीमः क्षतो हतः कासराख्यो महिषाख्योऽसुरो येन तं भासुरं देखीष्यमानं भवान्या दुर्गया अस्मिं खड्गं वराम ददाति स । तस्याः खड्गस्तेन कथं प्राप्त इत्यत आह—
हि यस्मात्कुटं वा शंभुना सह संभोगमात्र निमग्नया सुरतरसासक्त्यानया दुर्गया आत्मवै-
रिदलनानन्तरं स्वस्य प्रयोजनाभावात्सुरतासक्त्यै खड्गधारणस्य रसभङ्गजनकत्वाच्च भवनाम-
धारिणे 'भीम' इति शिवनामधारकाय शंभुसेवकाय तस्मै भीमाय ददे । शंभौ सम्पदवि-
च्छेदेन निरन्तरं भोगाय निमग्नया दक्षिणाधेन प्रविष्टया वा । तत्त्वतस्तु तथा प्रसाद्य दत्तः ।
'कुलायो महिषो बाहद्विषत्कासरसैरिभाः' इत्यमरः । भासुरम्, 'भङ्गमास-' इति धुरच् ॥

अधारि यः प्राह्महिषासुरद्विषा कृपाणमस्मै तमदत्त कूकुदः ।

अहायि तस्या हि धवार्धमजिना स दक्षिणाधेन परीकृदारणः ॥ १९ ॥

अधारीति ॥ महिषासुरद्विषा दुर्गया प्राग्मः खड्गोऽधारि । कूकुदः कन्यादाता भीमत्वं कृपाणं खड्गं सत्कारपूर्वं सालंकारमस्मा अदत्त । कथं तेन लब्ध इत्याशङ्गाह—हि यस्माद-
र्धनारीश्वरत्वादवस्य भर्तुः शिवस्यार्धमजिनापंप्रविष्टेन तस्याः पार्वत्या दक्षिणाधेन शरीरद-
क्षिणभागेन पराङ्गदारणो वैर्यङ्गदारणः स खड्गोऽहायि लक्षः । सख्येन धववामार्धं विशता मयीयदक्षिणाधेन तद्विवारिष्यत इति मिथा लक्षः । 'अदायि' इति पाठेऽनेनो न । तस्या दक्षिणाधेन तस्मै यस्माददायीत्यर्थः । अयं पाठः साधीयान् । 'सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः' इत्यमरः ॥

उवाह यः सान्द्रतराङ्गकाननः स्वशौर्यसूर्योदयपर्वतव्रतम् ।

सनिर्झरः शाणनधौतधारया समूढसंध्यः क्षतशत्रुजासृजा ॥ २० ॥

उवाहेति ॥ यः खड्गः स्वस्य भीमस्य खड्गस्यैव वा शौर्यं प्रतापरूपो यः सूर्यस्वस्योदय-
स्तसंबन्धी पर्वत उदयाचलस्तस्य व्रतं नियमं सदा सूर्योदयकारित्वलक्षणमुवाहाहृत ।
किंभूतः—सान्द्रतराङ्गप्लवानि सूक्ष्माप्यङ्गान्यङ्गकानि मुहुरपञ्जीकरीरूपाणि तेषामननं जीवनं यत्र । तदाधार इति यावत् । सान्द्रतराणां पूर्वोक्तानामेवाङ्गानां काननं समूहो यत्र । उदया-
चलपङ्के—सान्द्रतराङ्गोपपूर्वाभोगेपु काननानि वनानि यस्य । तथा—शाणनेन लोहकार-
जकषपेणेन धौतयोज्ज्वलीकरणेन दत्तपाणीकया धारया कृत्वा सनिर्झरः सप्रवाहः । धारैव निर्झरीभूतेत्यर्थः । उदयाचलोऽपि सनिर्झरो भवति । तथा—क्षतेभ्यः खण्डितेभ्यः शत्रुभ्यो जातेनासृजा रणेन कृत्वा सम्बद्धं स्वां प्राप्ता संध्यं येन । प्रातःसंध्यास्थाने रक्तमेव येन धृतमित्यर्थः । सम्बन्धता संध्या त्सरुफलकसंधिर्धेन । अतिदृढसंधिरित्यर्थः इति वा । यद्वा—क्षतशत्रुजासृजा समूढः प्रातः संधिर्यस्य । त्सरुफलकसंधिपर्यन्तं शत्रुशरीरे निमग्न इत्यर्थः । उदयाचलोऽप्युदप्रातःसंध्यः । उदयाचलतुल्योऽमूढित्यर्थः । तमदत्त इति पूर्ववत् संबन्धः । 'अङ्गक-' इति पक्षे 'अल्पे' इति कैन् ॥

यमेन जिह्वा प्रहितेव या निजा तमात्मजां याचितुमर्थिना भुशाम् ।

स तां ददेऽस्मै परिवारशोभिनीं करप्रहार्यामसिपुत्रिकामपि ॥ २१ ॥

१ 'पराधे' इति काचित्के पाठे 'पराधेत्युक्तवान्' इति, 'परस्य भवस्य वदधे शरीरयामलक्षणम्' इति वा—इति सुखावबोधोपा । २ 'शाणनेधौतधारया' इति पाठः । 'शाणन' इति पाठविश्लेष इति सुखावबोधोपा । ३ 'रूपकालंकारः' इति जीवानुः ।

यमेनेति ॥ स भीमस्यामलिपुत्रिकां क्षुरिकामप्यसौ ददे । न केवलं खड्गमिलपेरर्यः ।
न केवलं पुत्रीमपि तु क्षुरिकामपि । तां काम्—भृशमर्षिना भैरव्यामनुरागिणा यमेन तं भीमं
भैमी मतो देहीत्यात्मजां याचितुं दूतीप्रेषणावसरे निजा स्वीया प्रहिता प्रेषिता विहेष ।
नियतं प्राणहारिताथमजिह्वातुल्यातितीक्ष्णा । शौर्येण तुष्टो यमो यां भीमाय दत्तवान् ।
किंभूताम्—परिवारशालिनीं चनेकोशेन शोभमानाम् । अथच—सखीलक्षणपरिजनशोभि-
नीम् । करप्रहारो हस्तप्रहणयोग्यां साधुमुष्टिदेशाम् । पूर्वं यद्यपि भैमी दत्ता, तथापि
परिवारसाहित्येनेदानीं दत्तैत्यर्थः । क्षुरिकां सखीञ्च यौतकत्वेन ददायिति भावः । 'क्षुरिका
चाणिपुत्रिका' इत्यमरः । याचिर्दिकर्मा ॥

यदङ्गभूमी वभतुः स्वयोषितामुरोजपद्मावलिनेत्रकञ्जले ।

रणस्थलस्थण्डिलशायिताव्रतैर्गृहीतदीक्षैरिव दक्षिणीकृते ॥ २२ ॥

यदिति ॥ यस्याः शकुना अङ्गभूमी पट्टिकाया कर्णाघोदेवौ स्वयोषितां स्वसखीणा-
मुरोजपद्मावलिः कस्तुरिकालिखितस्तनपद्मवल्ली नेत्रकञ्जले च एते इव वभतुः प्रश्रुभावे ।
किंभूते—रणस्थले वा स्थण्डिलशायिता । व्रतवशाद्यौ वैदिकायां शैते स स्थण्डिलशायी तद्भावा-
एव व्रतं तत्र विषये गृहीता दीक्षा यैः स्वीकृतनियमविक्षेपेण भूपतितैः शत्रुनिर्दक्षिणीकृते व्रता-
प्रदक्षिणात्वेन शक्यै दत्ते । दीक्षोपदेशिने हि स्त्रीणामलंकारादि दक्षिणात्वेन दीयते । क्षुरिक-
यैव स्वकृतमारणद्वारा शत्रूणां रणस्थलस्थण्डिलशायिताव्रतमुपदिष्टम्, तस्मात्तस्यै ते दक्षि-
णात्वेन दत्ते पद्मवल्लीकञ्जले इव । लोहमुद्गरस्यामवणौ स्तनपद्मवल्लीनेत्रकञ्जलत्वेनोत्प्रेक्षितौ ।
इयं क्षुरिका निश्चितपरनिवारणा । वैरिनार्यथ वैधव्यात्यक्कञ्जलपद्मावत्य इत्यर्थः । स्थण्डिल-
एव व्रतवशाच्छेते इति । 'मुप्यजातौ गिनित्याच्छीत्ये' इत्यनुवृत्तौ 'व्रते' इति गितिः ॥

पुरैव तस्मिन्समदेशि तत्सुताभिकेन यः सौहृदनादिनाग्निना ।

नलाय विधाणयति स्म तं रथं नृपः सुलङ्घ्याद्रिसमुद्रकापथम् ॥ २३ ॥

पुरेति ॥ तस्य भीमस्य सुतायामभिकेनानुरागिणा । तथा—'भैमी दातव्येति बुद्ध्या
न प्रेषितः किंतु शत्रुभराकान्तभूभारनिराकरणद्वारा त्वमस्माकं सुहृदिति प्रेषित' इति
सौहार्दं श्रेष्ठं नाटयति एषंशीलेनाग्निना पुरैव दूतीप्रेषणावसर एव यो रथस्तस्मिन्मीने सम-
देशि प्रेषितो दत्तः । नृपो नलाय तं रथं विधाणयति स्म । किंभूतम्—सुलङ्घ्या वनापासेना-
तिक्रमणीया अत्रोऽप्युचपर्वताः, समुद्राः, कापथा विषमा निम्नगर्तरूपा मार्गाश्च यस्य । सर्वत्र
संचरणसमर्थम् । 'कदच्चा कापथः समौ' इत्यमरः । कापथ इति, 'का पथ्यकयोः' इति
कादेशः । 'काङ्-' आदिना समाधान्तः ॥

तमेव वर्णयति—

प्रसूतवत्ता नलकूबरान्वयप्रकाशितास्यापि महारथस्य यत् ।

कुवेरदृष्टान्तवलेन पुष्पकप्रकृष्टतैतस्य ततोऽनुमीयते ॥ २४ ॥

१ 'शलीपुत्रिकयोः प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतत्वे' इति जीकातुः । २ 'अन्तेरर्थं साधनप्रक्रिया—
सुहृदवस्य भावः । बुद्धादित्यादिषु, ततो 'कदवस्य इत्येवमवगच्छात्तेषु' इति ह्रस्वदेशः । तथाच हनुत्तर-
पदात्मस्यधाविधानेन 'इङ्गमस्मिन्वन्ते' इत्युभयपदवृत्तिर्न । अत एव 'सौहृददीर्घसंस्काराणि वद्भावात्'
इति वामनः । ३ 'सुलङ्घ्या—' इति पाठोऽपि सुखावबोधायाम् ।

प्रसूतेति ॥ अस्यापि भीमेन नलाय दत्तस्यापि महतो जवादिगुणकुक्षस्य रयस्य प्रकृष्टा
सूतवत्ता सूतो विद्यते यस्य स सूतवान् तद्भावः सूतवत्ता सारविमत्ता प्रकृष्टधातौ सूतश्च
तद्गता वा । यथस्माच्छलस्य कूबरेण युगंधरेण सह योऽन्वयः संबन्धः । नलेन सह वा नः
कूबरस्यान्वयः । तेन प्रकाशिता प्रकटीकृता शोभिता च । तत्तत्तत्सादेतरेतस्य महारथस्य
पुष्पकवत्कामगामिधनदविमानवत्प्रकृष्टतोऽङ्गगुणयुक्ता । पुष्पकास्काशाहा जवादिगुणैरधि-
कृता । कुबेरस्य दृष्टान्त उदाहरणं तस्य बलेन सामर्थ्येनानुनीयतेऽनुमानजन्यज्ञानस्य विषयी-
क्रियते । न केवलं कुबेरस्य महारथस्य, कित्वस्यापीति समुक्त्येन व्याप्तिप्रदर्शनपुरःसरमुपन-
यनिगमने सूचयत्यपिशब्दः । कुबेरस्यापि महारथस्यायुतसंख्ययोधस(ह)पुष्पवनः (त्व) पुष्प-
कविमानेन कृत्वा प्रकृष्टता प्रकृष्टवस्तुमत्ता प्रकृष्टेन कृष्टता, तेनोद्यमानता वा भवति एवं
कुबेरदृष्टान्तबलेनाप्र एतस्य पुष्पकप्रकृष्टता भविष्यतीत्यनुनीयते । यतोऽस्यापि कुबेरस्य नल-
कूबराख्येनान्वयेन संतानेन पुत्रेण प्रकाशिता प्रकटिता शोभिता प्रसूतवत्ता जनवितुता इति
साधर्म्यदृष्टान्तः शेषबलेन । अनुमानं त्वेवम्—विमतो महारथः पुष्पकप्रकृष्टो भवितुमर्हति
नलकूबरान्वयप्रकाशितप्रसूतवत्तात् । यो यो नलकूबरान्वयप्रकाशितप्रसूतवत्तावान्स स
पुष्पकप्रकृष्टः यथा कुबेर इत्यनुमानवत्सादेतत्सर्वमुच्यते इति यथाकथंविच्छ्लोको व्याख्येयः ।
प्रकृष्टः सूतः पुत्र इति वा । पुष्पकस्य नलः सारथिर्नास्ति इति तेन सुल्यता नास्ति । किंतु
तत्त्वतिना कुबेरेणेति । अस्माद् नलः सारथिरित्ययं रथो रमणीय इति भावः । 'कूबरस्तु
युगंधरः' इत्यमरः ॥

महेन्द्रमुच्चैःश्रवस्ता प्रतार्य यन्निजेन पत्याऽकृत सिन्धुरन्वितम् ।

स तद्ददेऽसौ इयरत्नमर्पितं पुराऽनुबन्धुं वरुणेन बन्धुताम् ॥ २५ ॥

महेन्द्रमिति ॥ सिन्धुः समुद्रः नाम्ना उच्चैःश्रवसा । अध च—उत्तक्तर्कणेन सलक्षणेन ।
अथच—दीर्घकर्णेन दुर्लक्षणेन । अद्येन महेन्द्रं प्रतार्य यद्वयरत्नं निजेन पत्या स्वस्वामिना
वरुणेनान्वितं युक्तमकृत । वरुणायादत्तेत्यर्थः । स गीमस्तदध्वरजमस्मै नलाय ददे । अनेन
कथं लब्धमिष्यत आह—किंभूतम्—वरुणेन बन्धुतामस्मीकमस्मीमनुबन्धुं वर्षयितुं पुरा दत्ती-
प्रेषणावसरेऽर्पितं गीमाय दत्तम् । उच्चैःश्रवसोऽप्यधिकमर्थं तस्मै ददाविति भावः ॥

जवाद्वारीकृतदूरदृक्पथस्तथाक्षियुग्माय ददे मुदं न यः ।

इदद्विद्वद्दाददासतां यथा तैयैव तत्पांसुलकण्ठनालताम् ॥ २६ ॥

जवादिति ॥ योऽथो लोकानामक्षियुग्माय नेत्रद्वयाम दिदक्षायाः स्त्रीवरुणदर्शनेच्छाया
आदरस्तस्य दासतां वक्षत्वं ददददानः पारवश्यं कुर्वन्वादेतोरवारीकृतोऽर्वाकीरीकृतो दूरो
बहुयोजनो हृत्पथो नेत्रपथो येन । दूरं गतत्वाभेन्नयोरविषय इति यावत् । एवंविधः सन् यथा
नेत्रयुग्माय मुदं प्रीतिं न ददे । दर्शनाभावात्प्रीतिं नोत्पादितवानित्यर्थः । तथा पुनरुगमनस-
मयेऽपि तयैव दिदक्षादरदासतया तस्य नेत्रयुगस्य पांसुलं रेणुयुक्तं कण्ठनालं तस्य भावस्तथा-
तां लक्षणया उत्कृष्टितत्वं ददत् मुदं न ददे । तमर्थं दद इति पूर्वेण संबन्धः । यथातथा-
शब्दौ व्यत्यसौ योज्यौ । रूपादिविलोकनकौतुकिभिः भावद्वयो द्रष्टुमारब्धः, तावदेववक्ष्यामूरे

१ 'अत्रानुमानात्कारः ।हेतुत्वेन तर्कानुमानेन वैलक्षण्यं । रूपकं च प्रसूतवत्तादप्रकाशितेः
तत्प्रकाशितेति किष्टरूपकं द्रष्टव्यम्' इति जीवातुः । २ 'तयैव' इति प्राचीनलिखितपुस्तकाद्व्युत्पन्नः ।

इत्यर्थः । भूताश्चतस्रसंदेहे रक्तमयूखमण्डलं हेतुः । माणिक्यमयत्वादतिरिक्त इत्यर्थः । तदानीं
ताम्बूलस्थानवसराङ्गायिन्वपि भूतवदुपचारः । यद्वा—तस्यैवातिरिक्तवाजनस्योद्धारस्याग-
मः । अमी पूगकणाः किं वा किरणसमूह इति संदेहविरुद्धिर्णिता इति वा ॥

मयेन भीमं भगवन्तमर्चता नृपेऽपि पूजा प्रभुनास्ति या कृता ।

अदत्त भीमोऽपि स नैषधाय तां हरिन्मणेर्भोजनभाजनं महत् ॥ २९ ॥

मयेनेति ॥ भगवन्तं बहुणैश्वर्यसंपन्नं भीमं शिवमर्थादिमिरुपचारैरर्चता पूजयता शैवेन
भगवान्नाऽसुरेण प्रभुनास्ति शिवनामधारके नृपेऽपि भीमेऽपि पूजा कृताऽकारे, स भीमोऽपि तां
पूजां पूजारूपं हरिन्मणेर्गृहमणिसंबन्धि विपापहारसमर्थमतिविस्तृतं भोजनार्थं भाजनं नैषधा-
यादत्त । मयेन तस्मै दत्तम्, सोऽपि नलायादत्तेत्यपिशब्दः समुच्चयार्थः । अर्चतिर्भोजनार्थकः ॥

छदे सदैव च्छविमस्य विभ्रतां न केकिनां सर्पविषं विसर्पति ।

न नीलकण्ठत्वमधास्यदत्र चेत् स कालकूटं भगवानभोक्ष्यत ॥ ३० ॥

छदे इति ॥ अस्य भोजनपात्रस्य छवि नीलां पुति सदैव छदे पिच्छे विभ्रतां केकिनां
मयूराणां सर्पविषं न प्रसर्पति तच्छरीरं नाकामतीत्यर्थः । स भगवान्छिवोऽत्र पात्र एतदा-
धारत्वेन कालकूटं चेदभोक्ष्यत तर्हि नीलकण्ठत्वं नाधास्यत् । अत्र पात्रे विषमक्षणे कृते सति
तज्जीर्णतया नीलकण्ठत्वं न स्यादित्यर्थः । क्रियातिपत्तां लब्ध् । 'भुजोऽनवने' इति तच् ॥

विराध्य दुर्वाससमस्त्रलहिवः नृजं त्यजन्नस्य किमिन्द्रसिन्धुरः ।

अदत्त तस्मै स मदच्छलात्सदा यमभ्रमातङ्गतयैव वर्षुकम् ॥ ३१ ॥

विराध्येति ॥ स भीमस्तस्मै नलाय मदच्छलाद्दानजलध्यानात्सदा वर्षुकं वर्षणशीलं यं
हस्तिनमदत्त स दुर्वाससं विराध्य रोषयित्वा तच्छलापादिन्द्रसिन्धुर ऐरावतो दिवः सकाशाद-
स्थलरपतितः किम् । सुवमागत ऐरावतः किमिलयैः । विराधे हेतुः—अस्य दुर्वाससः स्वजं
मालां त्यजन्मुषि क्षिपन् । अत्र पौराणिकी कथा—कदाचिदैरावतमाख्या गच्छत इन्द्राय
दुर्वाससा प्रसादेन मन्दारपुष्पमाला दत्ता, सा चेन्द्रेण करीन्द्रकुम्भे स्थापिता, स तां क्षुब्धा-
दण्डेनापविक्षेप, ततः कुपितेन मुनिना त्वमपि मालावदधः पतेति शप्तः । तन्मूलेषमुत्प्रेक्षा ।
वर्षुकत्वेन पुनरुत्प्रेक्षते—अभ्रमातङ्गतया ऐरावतत्वेनेव । ऐरावतो हि सदा मदजलं वर्षति
अनमपि तावत्स्वर्गाङ्गः स एव इति सदा दानजलं मुञ्चतीत्यर्थः । अत्रवन्मातङ्गतया
वा । इयामत्वात्सजलपतुल्य इत्यर्थः । अस्य भीमस्य संबन्धित्वेन अस्थलत्वं किमिति वा ।
वर्षुकम्, 'लपपत-' इत्युक्त् ॥

मदान्मदमे भवताथवा भिया परं दिग्गतादपि यात जीवत ।

इति स यो दिक्करिणः स्वकर्णयोर्विनैव वर्णस्रजमागतैर्गतैः ॥ ३२ ॥

मदादिति ॥ यो गजः स्वकर्णयोरगतैर्गतरागमनैर्गमनैश्च कृत्वा वर्णस्रजं वर्णमालां
विनैव दिक्करिणो दिग्गजान्प्रति इत्याह शेषः । इति किम्—भो दिग्गजाः, भवतां बलाभिमा-
नयेदस्ति तर्हि मदाद्युद्धं कर्तुं नृयं मदमे भवत मम पुरस्तात्तिष्ठत । अथवा चेन्मदो नास्ति,
तर्हि भिना दिग्गजस्था नृयं दिग्गतादपि परं दूरं यात गच्छत, पलायिताश्च सन्तस्तत्रैव
सुखेन जीवत स्वप्राणान्भक्षतेति । इयं क्षोत्रप्रेक्षा ॥

बभार बीजं निजकीर्तये रदौ द्विषामकीर्त्यै खलु दानविश्रुतः ।

अथःधर्मैः कुम्भकुचां शिरःधियं मुदे मदस्वेदवतीमुपास्त यः ॥ ३३ ॥

बभारेति ॥ यो गजो निजकीर्तये रदौ दन्तौ बीजं कारणं बभार । द्विषामकीर्त्यै दान-
विश्रुतो दानोदविन्दुनेव कारणं बभार । खलुत्प्रेक्षायाम् । दन्ताभ्यां परविदारणात्स्वययःसमु-
त्पत्तेर्ययोः कीर्तिकारित्वम् । अथ च—कीर्तिकक्षणस्य कार्यस्य शुभ्रत्वात्कारणेनापि तादृशेनैव
भवितुं युक्तमिति कीर्तिबीजभूतकन्दविष । मदजलगन्धाघ्राणमात्रेण परमजानां भग्नान्नि-
न्दनां तदकीर्तिकारणत्वम् । कार्यस्य इयामत्वात्कारणेनापि तादृशेनैव भवितुं युक्तमिति इयाम-
दानविन्दव एवाकीर्तिबीजमिवेत्युत्प्रेक्षा । तथा—मुहुर्मुहुर्गतागताः धवःधर्मैः कर्मप्रवाचैरेव
व्यजनचालनैः कृत्वा कुम्भादेव कुत्रौ यस्यास्तां मदस्वेदवतीं दानरूपधर्मोदकमुक्ता शिरःधियं
धर्मजलापहरणद्वारा तस्या एव मुदे इर्षाभोगात् स्थितेने । एवंभूतं शिरो दधानः प्रीतिमुदपा-
दयदित्यर्थः । कामकैलिस्त्रिधां कुम्भकुचां कामिनीं स्वेदमपनयन्कामी तालहन्तचालनेन
बीजनवीतिं मदस्य स्वेदरूपेण शिरःधिवः स्वीत्यरूपणम् । अभतेति, 'मुवा' इत्यपि पाठः ॥

न तेन बाहेषु विवाहदक्षिणीकृतेषु संख्यानुभवेऽभवत्क्षमः ।

न शातकुम्भेषु न मत्तकुम्भिषु प्रयत्नवान्कोऽपि न रत्नराशिषु ॥ ३४ ॥

नेति ॥ तेन भीमेन नलाय विवाहे दक्षिणीकृतेषु कन्यादानदक्षिणात्वेन दत्तेन बाहेषु
रधादिषु तुरगेषु वा संख्यानुभवे संख्याज्ञाने प्रयत्नवानपि कोऽपि कश्चिदपि क्षम इत्यन्तो बाह्य
दत्ता इत्येवं संख्यापरिच्छेदे समर्थो नानवत् । तथा—शातकुम्भेष्वनेकमूषणभूतपटिताषटि-
तकावनेषु न । तथा—मत्तकुम्भिषु गल्ममदमातृहेषु च न । तथा—रत्नराशिषु न । क्षमोऽ-
भवदिति सर्वत्र, विवाहदक्षिणीकृतेष्विति च । बहुतरं गीतकं दत्तमिति भावः ॥

करग्रहे वान्यमधत्त यस्तयोः प्रसाद्य भैम्यानु च दक्षिणीकृतः ।

कृतः पुरस्कृत्य ततो नलेन स प्रदक्षिणस्तत्क्षणमाशुशुक्षणिः ॥ ३५ ॥

करेति ॥ य आशुशुक्षणिरमित्तयोः करग्रहे विवाहे विधये वान्यं वक्तव्यमधत्त मेजे ।

भैम्यमिलापाजलाकारधारणादिद्वारा पूर्वं विरुद्धोऽभूत्, अतः पश्चात्तत्क्षणमाशुसरे भैम्या स्तुति-
ध्यानादिना प्रसाद्य संतोष्य दक्षिणीकृत आनुकूल्यं नीतः सोऽमित्ततः पाणिप्रहरणानन्तरं नलेन
पुरस्कृत्योत्तेजननादिसंस्कारपूर्वमग्रे प्रतिष्ठाप्य तत्क्षणं तस्मिन्विवाहसमये प्रदक्षिणः प्रकर्षेणाप-
सव्यः कृतो दक्षिणमार्गेण बलयाकारेण वेष्टितः । अथ च—यः पूर्वं गीतकदावकाळे वाममा-
गेऽभूत्, पश्चाद्भैम्या फुत्कारादिना प्रबोध्यमानुकूलः कृतः । अथ च—दक्षिणमार्गे कृतः सोऽर्ज-
नादिभिः संपूज्य नलेन सुतरामनुकूलः कृतः । अथ च—प्रदक्षिणे प्रकर्षेण दक्षिणमार्गे कृतः ।
अन्योऽपि यो गहानूर्वं विरोध्यते स विवाहादौ प्रसादानुकूलः किंनर इत्युक्तिः । अत्र कचि-
त्कविद्विधिकमभग्नो देशाचाराच्छास्त्रमेतत्कुलचारविशेषाद्वा बोद्धव्यः । न पुनः श्रीहर्षकवे-
रज्ञानलेशोऽपि । अत एव पूर्वं गवाविपीति प्रायुह । आशोष्टुमिच्छति, 'गाति श्रुपेः सनस्त-
न्दति' इत्यनिः । शिष्टप्रयुक्तवाद्यापायामपि साधुत्वं ज्ञेयम् ॥

१ 'अप्रेक्षाप्रयत्नसूतिः' इति जीवातुः । २ 'विवाहादिषु संख्यासंज्ञेष्वेकसंज्ञाचरितेन बोधि-
मेतः' इति जीवातुः ।

स्थिरा त्वमश्मेव भवेति मन्त्रवागनेशदाशास्य किमाशु तां हिया ।

शिला चलेत्प्रेरणया नृणामपि स्थितेस्तु नाचालि विडौजसापि सा ३६

स्थिरेति ॥ हे भैमी, 'इममदमानमारोह' इत्युच्चार्य 'अश्मेव त्वं स्थिरा भव' इति नडेनो-

च्चारिता मन्त्ररूपा वाक्तां भैमीमांशास्य शिलावन्निष्ठला भवेति तस्य आशिषं दत्त्वा आश्चनेश-
जनाय । वर्षा उच्चारिताः प्रवृत्ता भवन्ति । तत्रोत्प्रेक्षते—हिया किम् । किमिति तस्या लजे-
त्यत आह—शिला अल्पतेजसां नृणामपि प्रेरणया करचरणव्यापारमात्रेण चलेत्स्वस्थानादन्यत्र
गच्छेत् । या तु भैमी पुनरतिप्रभाविणा विडौजसेन्द्रेणापि स्थितेर्मनोव्यापारमात्रस्वीकृतनल-
पतितरूपाया मर्यादायाः सकाशात्नाचालि पतिप्रतापीमौ न ह्याजितेति । स्थिरतरत्वेनाभिकामा
भैम्या अहं हीनेति स्वदोषं विचिन्त्य लज्जयैव नष्टेत्यर्थः । वैधमस्मारोहणं तेन कारितमिति भावः ।
'नश अदर्शने' अस्माद्भुक्तिं पुषादित्वादिति 'नश्चिमन्योरलित्येतम्' (यार्ति०) इत्येते रूपम् ॥

प्रियांशुकप्रस्थिनिबद्धचाससं तदा पुरोधा विदधे विदर्भजाम् ।

जगाद विच्छिद्य पटं प्रयास्यतो नलादविश्वासमिवैष विश्ववित् ३७

प्रियेति ॥ तदा वहिर्धनिधिकाळे पुरोधा गौतमो विदर्भजा भैमी प्रियस्य नलस्यांशुकेन
सह प्रस्थिता निबद्धं चासौ गम्यान्नामेवंविधां विदधे नकार । उत्प्रेक्षते—पटं विच्छिद्य कर्ति-
त्वाऽऽरम्भे भैमी विहाय प्रयासातो गमिष्यतो नलात्सकाशादेव पुरोधा अविश्वासं विश्वासाभावं
जगादेव । वक्षं छित्त्वा त्वं हित्वायं गमिष्यतीत्येतस्य विश्वासो न कार्य इत्यस्य वक्षेण सह
स्ववस्त्रस्य ग्रन्थिं दत्त्वेवानेन सह विचरणीयमित्युक्ताचेद्वैद्यर्थः । कथमेतज्ज्ञातमत आह—यतो
विधं सर्वं वेत्तीति । बालप्रमत्त इत्यर्थः । तस्माद्भुविष्यदपि तेन ज्ञातमित्यर्थः । कलिना परा-
भूतो नलो दूतहारितसर्वतः स्त्रीयैस्त्वको ह्यापरेण कलिना पक्षिरूपेण सङ्गारणार्थं क्षित्तस्य
वज्रस्यापहाराद्विद्वान्तराभावाद्भैमीवक्षार्थकारी सजिद्राणायास्त्वसा वक्षार्थं विच्छिद्य तां महारम्भे
तत्त्वाजेति महाभारते कथा । वैधमुभयवस्त्रप्रस्थिबन्धनं तेन कृतमिति भावः । 'विदधत' इति
पाठे कुर्वन्सञ्चिति योजना ॥

ध्रुवावल्लोकाय तदुन्मुखध्रुवा निर्दिश्य पत्याभिदधे विदर्भजा ।

किमस्य न स्यादणिमाक्षिसाक्षिकस्तथापि तद्य्वो महिमागमोदितः ३८

ध्रुवेति ॥ तस्य ध्रुवस्य दर्शनार्थमुन्मुखी नूर्यसा तेन पत्न्या नलेन विदर्भजा निर्दिष्टाज्ञाप्य

ध्रुवस्यावल्लोकनार्थमभिदधे उक्ता । तदुन्मुख्या ध्रुवा कृत्वा संज्ञाप्येति वा । ननु स्थूलस्य ध्रुवस्य
स्वयंदर्शनयोग्यत्वात्सा स्वयमेव तं पश्येत्, तेन किमिति दर्शनं कारितमित्याह—अस्य ध्रुव-
स्याणिमा सूक्ष्मप्रमाणत्वमक्षिसाक्षिको नेत्रगोचरः किं न स्यात्, अपि तु स्यादेव यद्यपि, तथापि
स्वयंदर्शनयोग्यत्वेऽप्यागमोदितो महिमा वेदोक्तं गौरवं सत्यः । अस्तित्वति शेषः । श्रुत्युक्तं हि
प्रमाणमित्यर्थः । श्रुतिर्हि ततो बभूव 'ध्रुवमुदीक्षस्व' इति ध्रुवे दर्शिते 'ध्रुवं पश्यामि प्रजां
विन्देय' इति सा ब्रूयात् । तस्मात्स्वयं द्रष्टुं शक्यत्वेऽपि नल एवादर्शयदिति युक्तमित्यर्थः ।
वैधं ध्रुवदर्शनं कारितमिति भावः । एतत्सर्वं कविवचः । अथ च—यद्यप्यनुत्वं स्वयं प्रत्य-
क्षदृश्यं तथापि ज्योतिःशास्त्रोक्तं ध्रुवमण्डलस्य महापरिमाणत्वं सत्यमेव ॥

१ अथ 'पूर्ववत्स्यामेत्योत्तरवाक्याभेदे तु कत्वात्ताम्पलित्वात्कारः' इति श्रीवातुः ।

धवेन सादर्शि बधूरुन्धतीं सतीमिमां पश्य गतामिवाणुताम् ।

कृतस्य पूर्वं हृदि भूपतेः कृते तृणीकृतस्वर्गपतेर्जनादिति ॥ ३९ ॥

धवेनेति ॥ सा बधूरुन्धती नलेनाणुतामसिसूक्ष्मत्वं गतामिमां सतीं पतिवतामरुन्धतीं च पश्येयुक्तादर्शि दक्षिता । तत्राणुत्वे उत्प्रेक्षते—वरणापूर्वेमेव हृदि कृतस्य मनोरथमात्रेण हृदये कृतस्य भूपतेः कृते तृणीकृतस्वर्गपतेस्तृणवद्धाधवेन व्यक्त इन्द्रो येन एवंभूताम्नादिव । लज्जयेति शेषः । अहं हि परिणीता सतीन्द्रं तृणप्रायमकरवम्, मैत्री तु हृदि धारणमात्रादेवेति मत्तोऽपीयमेवाधिका सतीति मैत्र्याः सकाशाद्व्ययैव कृत्यामित्यर्थः । स्वतः कृतत्वमेवमुपेक्षितम् । भूपतेः, जनादिति शब्दद्वयं सामान्यवाच्यपि नलमैत्रीलक्षणे विशेषे पर्यवस्यति । वैषम्यरुन्धतीविलोकनं कारितमिति भावः । अदर्शि, व्यन्ताधिष् । ‘अभिवादिदशोः—’ इति अणो कर्तुणो कर्मत्वम् । तस्या चानिहितत्वाद्वितीयाभावः ॥

प्रसूनता तत्करपल्लवस्थितैरुडुच्छविव्योमविहारिभिः पथि ।

मुखेऽमराणामनले रदावलेरभाजि लाजैरनयोज्झितैर्युतिः ॥ ४० ॥

प्रसूनतेति ॥ तस्या मैत्र्याः करभोरेव पल्लवयोः स्थितैर्वर्तमानैर्लाजैः प्रसूनता पुष्पत्वमभाजि प्राप्ता । पल्लवेषु च पुष्पाणि युक्तानि । तथा—अनया मैत्र्योज्झितैः करान्मुकैर्व्योमि विहरणशीलैः सद्भिः पथि कराग्र्यन्तरालरूपे मार्गे उडुच्छविर्नक्षत्रशोभा मेजे । व्योमि नक्षत्राणि युक्तानि । तथा—अमराणां मुखेऽनलेऽभावनया हुतै रदावलेर्दन्तपङ्केयुतिः शोभा मेजे । मुखे च दन्तपङ्क्तिर्युक्ता । वैधो लाजहोमस्तया कृत इति भावः ॥

तथा प्रतीष्टाहुतिधूमपदतिर्गता कपोले मृगनामिशोमिताम् ।

ययौ दशोरजनतां श्रुतौ श्रिता तमाललीलामलिकेऽलकायिता ॥ ४१ ॥

तयेति ॥ तथा मैत्र्या प्रतीष्टा करकुण्डलाभ्यां स्वीकृता आहुतिधूमपदतिर्हूयमानलाजविद्रव्यसंबन्धिनी धूमपरम्परा कपोले मृगनामिशोमितां कस्तूरीशोभां गता प्राप्ता । तत ऊर्ध्वं गच्छन्ती दशोर्बलुपोरजनतां ययौ प्राप । ततोऽप्यूर्ध्वं गच्छन्ती श्रुतौ कर्णयोस्तमाललीलां वर्तमानतमालदलसादृश्यं श्रिता । ततोऽप्यूर्ध्वतरं गच्छन्ती अलिके ललाटेऽलकायिता चूर्णकुन्तलवदाचरिता । तत्तुला जातेत्यर्थः । कपोले कस्तूरी, दशोरजनम्, श्रुतौ तनालम्, ललाटे चालका इति युक्तम् । वैधं धूमग्रहणं कृतमिति भावः । मृगनामिशोमितीति, ‘कर्तव्युपमाने’ इति णिनौ मृगनामिशोमिनी तस्या भावसत्ता, ‘त्वत्लोः—’ इति पुंवैद ॥

अपहुतः सेदमरः करे तयोखपाजुपोर्दानजलैर्मिलन्मुहुः ।

दशोरपि प्रसूतमक्षु सात्त्विकं घनैः समार्थीयत धूमलङ्घनैः ॥ ४२ ॥

अपहुत इति ॥ त्रपाजुपोर्लज्जावतोखयोः करे वर्तमानः सेदमरः सात्त्विकधर्मजलसहो दानजलज्जाग्रणेभ्यो दक्षिणादानार्थमुत्सृष्टः संकल्पजलैर्मुहुर्भारंवारं मिलन्संबन्धं प्राप्नुवन्मुहं अपहुतोऽपलपितः । दानजलयोगात्सात्त्विकः स्वदेशोऽयमिति लोकेन न ज्ञात इत्यर्थः ।

१ ‘इतः’ इति सुखावबोधालपाठः । २ अनेकस्य लाजदम्बका क्रमेण करपल्लवाधनेकाधारश्चक्षिकवनात्पर्यायमेवसावप्र, तदुपमेन (१) अजानां प्रसूनदन्तशोभासादृश्याज्झितशोभाभेदः इत्यनयो रक्षाजिहासेन संकरः इति जीवातुः । ३ ‘अत्राप्येकैव धूमस्य कमलनेकाधारतंबन्धपर्यायापदुपजीविनामुत्तरेण यथायोगमुपमानिदर्शनाभ्यां पूर्ववत्तत्करः’ इति जीवातुः ।

करे मुहुर्मिलन्पुनः पुनरुद्भवन्दानजलैरपहृत इति वा । तत्रापि कामविकारवशात्स्वेदं लोको ज्ञास्यतीति भिया वा । इधोरपि प्रवृत्तं गलितं सात्त्विकं कामविकारजगद्यु धनैः सान्द्रैर्धूम-
लङ्घनैर्धूमाकमणैः कृत्वा समानीयत परिहृतं ताम्बामिलयार्थं । तैरेव कर्तृभिरपलपितं वा ।
परस्परसंस्पर्शात्तयोः स्वेदादयः सात्त्विका भावाः प्रवृत्ता इति भावः ॥

बहूनि भीमस्य वसूनि दक्षिणां प्रयच्छतः सत्त्वमवेक्ष्य तत्क्षणम् ।

जनेषु रोमाञ्चमितेषु मिश्रतां ययुस्तयोः कण्टककुड्मालधियः ॥४३॥

बहुनीति ॥ बहूनि वसूनि दक्षिणां प्रयच्छतो दक्षिणात्वेन दत्तो भीमस्य सत्त्वं दान-
शौण्डत्यमवेक्ष्य तत्क्षणं तस्मिन्नेव क्षणे आश्चर्यातिशयाद्रोमाञ्चमितेषु प्राप्तेषु जनेषु मध्ये तयो-
र्मैमोनलयोः कण्टककुड्मालधियः कण्टककलिकाशोभा मिश्रतामैतन्त्रं ययुः प्रापुः । सात्त्विकोऽपि रोमाञ्चोऽन्यजनवदाश्चर्यादयं जात इत्यपलपित इति भावः ॥

बभूव न स्तम्भविजित्वरी तयोः श्रुतिक्रियारम्भपरम्परात्तरा ।

न कम्पसंपत्तिमलुम्पदग्रतः स्थितोऽपि बह्विः समिधा समेधितः ४४

बभूवेति ॥ श्रुतिक्रियाया वैदविहितलाजहोमागिपरिभ्रमणादिकाया आरम्भस्य परम्परा
एकस्मादनन्तरमन्यसारम्भः, तस्मादनन्तरमन्यस्य, एवमव्यवहितो य उत्तरोत्तरभावस्त-
द्विषया त्वरा वेगिता तयोः सात्त्विकभावजगितस्माज्जालनात्मकस्य स्तम्भस्य विजित्वरी
जयनशीला न बभूव । तं नापललापेल्लयैः । अवस्थापेक्षितायामपि कर्मवेगितायां सात्त्विक-
स्तम्भवशात्तो किमपि कर्म शीघ्रं कर्तुं समर्थो नाभूतामिति भावः । तथा—समिधा काष्ठैः
समेधितः संवर्धितशुतिरप्यग्रतः स्थितोऽपि बह्विः तयोः कम्पसंपत्तिं सात्त्विकं कम्पबाहुल्यं
नालुम्पन्न शमयति स्म । शीतजं हि कम्पं विशिष्टोऽग्निः शमयति, न तु सात्त्विकम् । तस्य
तत्रासमर्थत्वादिल्लयैः । तयोरन्यसात्त्विकापलापेऽपि स्तम्भकम्पौ लोकैर्ज्ञातवेवेति भावः ।
'अवर्ततास्तम्भ—' इति पाठे नस्तम्भविजित्वरीति नञ्समासः । अलुम्पत्, 'क्षे मुचाक्षी-
नाम्' इति वृत् ॥

दमस्वसुः पाणिममुष्य गृहृतः पुरोधसा संविदपेतरां विधेः ।

महर्षिणेवाक्षिरसेन साङ्गता पुलोमजामुद्वहतः शतक्रतोः ॥ ४५ ॥

दमेति ॥ दमस्वसुः पाणिं गृहृतोऽमुष्य नलस्य संबन्धिनो वैवाहिकस्य औतस्य विधेः
साङ्गता अङ्गत्वादित्यं पुरोधसा संविदपेतरां नितरां साकल्येन चक्रे । प्रधानमात्रं नलेन
कृतम्, अज्ञानि तु पुरोधसा कृतानीति भावः । कस्य केनेव—पुलोमजामुद्वहतः परिणमतः
शतक्रतोः संबन्धिनो विधेः साङ्गता आक्षिरसेन महर्षिणा वृद्धसतिनेव ॥

सकौतुकागारमगात्पुरंध्रिभिः सहस्ररन्ध्रीकृतमीक्षितुं ततः ।

अथात्सहस्राक्षतनुत्रमिश्रतामधिष्ठितं यत्खलु जिष्णुनामुना ॥ ४६ ॥

१ 'अत्र स्वेदाङ्गणोः सहस्रद्वोरगन्तुकदानोदकपूनाभिमवाभ्यां तितोषानाग्नीकृतमेतत्' इति जी-
वातुः । २ 'अथ कर्तव्यरासमिद्वद्विरूपधारणसङ्गापेऽपि स्तम्भकविवृत्तिरूपकार्यानुत्पत्त्येविशेषो-
क्तिरलंकारः' इति जीवातुः । ३ 'विधिः' इति पाठे 'विधिः संविदपेतरात्' इत्यन्वयः, इति मुखा-
वबोधः । ४ 'संगताम्' इति पाठे कीदृशीं शचीम्—'संगतां सं सम्पदं गतं दानं यस्यास्तादृ-
शिकान्' इति मुखावबोधः ।

स इति ॥ ततो वैवाहिकविधेरनन्तरं स नलः पुरंभिभिरन्तःपुराङ्गनाभिरीक्षितुं बधू-
रचेष्टादिदर्शनार्थं सहस्ररत्नोद्भूतं तृणकाष्ठादिरन्धितबहुच्छिद्रगवाक्षं बधूवरसंवेशार्थं रन्धित-
शृङ्गारवेदिकं कौतुकागारं कृतहस्तानहं दूर्वागवाङ्कुरादिनवमङ्गलद्रव्यसहितं ग्रहमगाधयो ।
यद्गृहं जिष्णुना जयक्षीलेनामुना नलेनाधिष्ठितं सहिलोकिर्तुं नेत्रसहस्रावकाशरन्ध्रधारिणा
सहस्राक्षस्य तनुप्रेण कवचैर्न सह मित्रतां साम्यमगाद्भार । तदपि जिष्णुनेन्द्रेणाभिधायते ।
सख्यप्रेक्षायां निधये वा ॥

तथाशानाया निरशेषि नो हिया न सम्यगालोकि परस्परक्रिया ।

विमुक्तसंभोगमशायि सस्पृहं वरेण बध्वा च यथाविधि व्यहम् ॥ ४७ ॥

तथेति ॥ वरेण बध्वा चाशनाया वुमुसा हिया कृत्वा तथा पूर्ववचो निरशेषि न
निःशेषिता । आतृप्ति न भुक्मित्यर्थः । तथा—परस्परक्रियान्योन्यं चेष्टादिन्यापारोऽपि
हि वैव सम्यक्संमुखदर्शनेन नालोकि न विलोकिताः । किंतु हगन्तमात्रेणैत्यर्थः । तथा—
अहं दिनप्रभं यथाविधि विमुक्तसंभोगं लक्षसुरतं यथा तथा परं सस्पृहं सुरतेच्छासहितं
यथा तथाशायि शयितम् । व्यहमिति सर्वत्र योज्यम् । विध्यतिक्रममयादिनप्रभं ताभ्यां
सह भुक्त्वा, अन्योन्यं विलोकिताम्, सह निदितं च । परं लज्जया न यावत्तृप्ति भुक्त्वा,
नाशेषात्तं दृष्टम्, न च चुम्बनालिङ्गनादिपूर्वं शयितमित्यर्थः । 'एकत्र शयनं त्रिरात्रं तत्राचर्य
च' इति विधिः । अशनाया, 'अशनायोऽन्यथनायावुमुसापिपासागर्षेण' इति साधुः । अहं,
समाहारे द्विगौ 'राजाहः—' इत्यादिना टच् । 'न संख्यादेः समाहारे' इत्याहदेशाभावः ।
'रात्राहाहाः पुंसि' इति पुंस्त्वम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अहं विमुक्तसंभोगमिति योजना ॥

कटाक्षणाज्जन्यजनैर्निजप्रजाः कचित्परीहासमचीकरत्तराम् ।

धराप्सरोभिर्वरयाजयामतानभोजयद्भोजकुलाङ्कुरः कचित् ॥ ४८ ॥

कटाक्षेति ॥ भोजकुलस्य भीमपूर्वजभोजारूपशत्रिवर्षास्यङ्कुर इवाङ्कुरो बालो दमः
कचिद्भीमदृक्पथागोचरे कस्मिंश्चिदेशे अन्यजनैर्वारयात्रिकैर्नलपक्षीयैः सह निजाः प्रजाः
परीहासवाग्भूतपौरवारक्रीमुख्यास्ताभिः प्रयोज्याभिरित्यर्थः । कटाक्षणाजेत्रसंज्ञया परीहासं
केषवकोत्तयादिनार्थान्तरोपदर्शनरूपमुपहासमचीकरत्तरामतितरौ कारणमाप्त । तथा—
कचित्च वरयात्रया निमित्तेनागतताजलपक्षीयानन्यान्राजलोकान्धराप्सरोभिर्दासीस्त्रैर्णीतिर-
न्ध्रीप्रवृत्तिभिः पुरवुन्दरीभिर्वाङ्गनाभिरभोजयद्भोजनमकारयत् । परिवेषणार्थं काक्षितसह-
नोजनार्थं काक्षिदाक्षिष्टवानित्यर्थः । विवाहे कनीयसामेनोपहासकारणभोग्यत्वादङ्कुरपदप्रयोगो
युक्तः । कटाक्षशब्दात् 'तत्करोति—' इति श्यन्ताङ्कुरः । निजप्रजाः, 'दृकोः—' इति कर्मत्वम् ।
आगतान्, भुजेः प्रत्यक्सनानार्थत्वात् 'गतिबुद्धि—' इति कर्मत्वम् । अभोजयत्, 'निगरणच-
कृतार्थेभ्यश्च' इति परस्मैपदम् ॥

समेव प्रकारमाह—

स कंचिदूचे रचयन्तु तेमनोपहारमत्राङ्कुरचर्यैर्यथोचितम् ।

पिपासतः काञ्चन सर्वतोमुखं तवार्पयन्तामपि काममोदनम् ॥ ४९ ॥

स इति ॥ स दमः कंचित् नलपक्षीयमेवमुचे । स्वजनमुखेनेति शेषः । अत्र हे वार-
यात्रिक, अत्र पात्रे । आमु परिवेषिकासु मध्ये वा । काश्चन क्षियस्वय रुचेरभिलाषस्य
यथोचितमुचितानतिक्रमेण तेमनास्वस्म व्यजनस्योपहारमानयनं रचयन्तु कुर्वन्तु यावदभि-
लाषं तेमनमानयन्तु किमिति प्रश्नकालः(कः), एता एवं कुर्वन्तु, त्वं भुङ्क्ष्वेति भोजनोप-
देशो वा । एवमुत्तरत्रापि । तथा—पिपासतस्तृषालोत्पन्नं पानार्थं सर्वतोमुखं जलमभ्यर्प-
यन्तां ददतु । तथा—ओदनमपि कामं यथेच्छमर्पयन्ताम् ॥

परिहासस्तु ॥ अत्र आमु मध्ये । विविक्ते स्थाने वा । अन्नदत्तेः स्तनजघनाद्यज्ञानं
दुर्बेदर्शनाद्यभिलाषस्योचितं यथा भवति तथा तत्र मनसोऽपहारमपहरणं रचयन्तु । स्तनादि-
दर्शनादिवान्तःकरणहरणं कुर्वन्तिवत्यर्थः । कायकान्तेर्हेतोः सौन्दर्यातिशयान्मनोहरणं कुर्व-
न्तिवति वा । तथा—पिपासतस्तृष्णनेच्छोत्पन्नं सर्वतो नेत्रादिचुम्बनस्थाने दर्शनमात्रेण
कामस्य हर्षकरं मुखमर्पयन्ताम् । बहूनां चुम्बनस्थानानामेकत्र मुखे वर्तमानत्वान्मुखमेव
तत्र ददत्वित्यर्थः । अथ च—कामस्य हर्षकरं वराङ्गमपि चुम्बनार्थमर्पयन्ताम् । अथ च—
मुखं पिपासतस्तत्र सर्वदा वराङ्गमेव ददतु । 'स्यातेमनं तु निष्ठानम्' इत्यमरः । पूर्वव्या-
ख्याने तत्रेत्युनयत्र योज्यम् । मुखं सर्वत इति, 'उभसर्वतसोः' इति द्वितीया । तत्र, ते
इति च संबन्धसामान्ये पैष्ठो ॥

मुखेन तेनोपविशत्यसाविति प्रयाच्य सृष्टानुमतिं खलाहसत् ।

वराङ्गभागः स्वमुखं मतोऽधुना स हि स्फुटं येन किलोपविश्यते ॥५०॥

मुखेनेति ॥ काचित्खला वक्रोत्थादिनापिणी हे वारयात्रिक, असौ मत्सखी पुरुषो
वात्र स्थाने ते तत्र मुखेनोपलक्षितत्वात् । संमुखमिति यावत् । त्वदुपायेन वा । त्वदाङ्गयेति
यावत् । त्वया सह भोजनार्थं तत्र पुरस्ताद्वा । भोजनार्थमुपविशत्विति प्रयाच्य संप्रार्थ्यं मुखे-
नोपविशत्विति सृष्टा दत्तानुमतिरनुज्ञा येन तं वारयात्रिकं पश्चादहसत् । हासे कारणमाह—
हि यस्माद्येन साधनेन किलोपविश्यते स हि वराङ्गभागो गुह्यदेशः । अमुना जनेन स्वस्या-
त्मनो मुखं स्फुटं निधितं मतः । मुखेन करणेनोपविशत्वित्येवमर्थपरं तद्वचनमशाला तेना-
नुज्ञायां दत्तायां कटिदेशाद्यः प्रवेशेन किलोपविश्यते इत्येवं वदतानेन स्वमुखं वराङ्गत्वेन मतं
यस्मात्, तस्मादात्मं कुक्षमित्यर्थः । सर्वजनबोधपुरःसरं जहासेति वा । अथच—ते मुखे
नोपविशतु, अपितु पुरीषोत्सर्गार्थमुपविशत्विति प्रयाच्य तदीयं जुगुप्सितमर्थमपृष्टीत्वा सृष्टा-
नुमतिं तमहसत् । 'मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि' इति विश्वः ॥

युवामिमे मे खितमे इतीरिणौ गले तथोक्ता निजगुच्छमेकिका ।

न भास्यदस्तुच्छगलो वदन्निति न्यधत्त जन्यस्य ततः पराकृषत् ॥५१॥

युवामिति ॥ इमे पुरोवर्तिन्यौ युवां मे मम (तेन) खितमे उत्तमे खिवौ भवादयो जी-
रज्ञे न दृष्टे इतीरिणो वदतः स्तुततः । अथच—मासंबन्धिन्यौ प्रियतने भवेतामिति वा परि-
हासाद्भदतः । कदाचिज्जनस्य वरपक्षीयस्य गले तथा यथा त्वयोच्यते तत्रेत्युक्त्वा तयोर्द्वयो-
र्मध्ये एकिका एकैव निजगुच्छं रञ्जुस्थाने हारविशेषमेवेत्युक्त्वा न्यधत्त । इतीति किम्—

२ अत्रोपरोरप्यर्थयोर्विवक्षितत्वेन प्रकृतत्वात्केवप्रकृतकेयः' इति जीवातुः ।

हे जन्म, त्वं अदः पूर्वोक्तं इमे मे इति शब्दं वदन्कुर्वन्, तु पुनश्चगलल्लग्नो न भासि । अपितु एवं शब्दं कुर्वन्त्या एव स्फुरति । अथच—तुच्छः स्तनशून्यो गलः कण्ठो यस्य एवं-भूतो न भासि । अजस्य गले स्तनौ तिष्ठतः, त्वं तु तादृशशब्दोऽपि स्तनशून्य इति कारणात् शोभते । अथच रत्नरहितकण्ठो न भासीति रत्नस्थाने हारं धत्ते स्मैयुग्मयतो लम्बमानो हार एव गलस्थानस्थाने भवत्वित्यर्थः । ततोऽनन्तरं परा द्वितीया रत्नवद्धारयेत् भूत्वाजमिव तमा-कृत्कण्ठे बद्धा दूरं निनाय । अजो हि मिमेनेशब्दो रज्ज्वा कण्ठे बद्धा कृष्यते इति परि-हासः । अथच—रिक्तकण्ठो आररहितो न भासीति निजगुच्छं सहस्रास्थितं पञ्चवस्त्रवर्धं गले सुवान्तः न्यधत्त नितरां बलविक्षेप, द्वितीया च दत्तपाद्वधासं छगमिव चकषेति परि-हासः । अथच—एवमस्मात्सुति कुर्वन् तुच्छगलो हाररहितकण्ठो न भासीति वदन्ति । गले हारं परितोषवशाद्विक्षेपेति वा । बद्धा अस्मत्प्रेम्णा भवत्यौ मे प्रियतमे इति वदन् त्वं शून्य-कण्ठो न भासि । मयापि त्वं वरणीय इति मालस्थाने हारमेव विक्षेप । परा च य(त)त्रैव भूत्वा परिहासमिषेण संभोगार्थमेव चकषेति भावः । मिमेने इति परिहासपक्षे युवामिति चिन्दुद्युतकेन एवं वदन्मुखा तदणश्छगल इति वा बोध्यम् । अकृपत् ल्ह ॥

नलाय बालव्यजनं विधुन्वती दमस्य दास्या निभृतं पदेऽर्पितात् ।

अहासि लोकैः सरटात्पटोर्जिह्वनी भयेन जह्वायतिलङ्घिरहसः ॥ ५२ ॥

नलायेति ॥ नलाय नलार्थं बालव्यजनं मयूरपिच्छतालवृन्तं चामरं वा विधुन्वती कम्प-यन्ती नलतेवापरा काचित्सुन्दरी दमस्य दास्या निभृतं गुप्तं यथा तथा पश्चादागल पदे चर-पतनीपेऽर्पिताम्पुष्पात्सरदाहकलासाद्वयेन पटमुज्ज्वलेवंशील्य लक्षवस्त्रा दिगम्बरीभूता यती लोकैरहासि हसिता । जनहासे हेतुरभूदित्यर्थः । किंभूतात्सरटात् । जह्वाया आयतिर्द्विषं तल-ह्वलेवंशीलं र्हो वेगो यस्य तस्मात् । अत एव भयहेतोः सरटस्त्रोर्ध्वारोहणं जातिस्त्रभावः ॥

पुरःस्थलाङ्गलमदात्तल्ला वृत्तीमुपाविशत्तत्र क्रजुर्वरद्विजः ।

पुनस्तदुत्थाप्य निजामतेर्वेदाऽहसच्च पश्चात्कृतपुच्छतत्प्रदा ॥ ५३ ॥

पुर इति ॥ काचित्खला भूता समागताय कस्मैचिद्विजाय पुरःस्थमग्रे स्थितं लाङ्गलं पुच्छं यस्यां क्रियायां तद्यथा तथा कूर्माकारं वृत्तीमृषीणांमासनमदात्तवती । वरः श्रेष्ठः । वरस्य नलस्य वा । द्विजस्तत्र तस्यां पुरःस्थलाङ्गलायामेव वृत्तीमुपाविशदुपविष्टः । यतः—द्विजुत्तस्याः कौटिल्यमजानानः । सा च खला निजामतेः स्वीयाज्ञानस्य आसनं मया चान्द्राऽन्यथा स्थापितम् इति वदा । स्नाज्ञानं नाटयन्तीत्यर्थः । तं पुनरुत्थाप्य पश्चात्कृतं पुच्छं यस्याः सा एवंभूता चासौ सा च वृत्ती तां प्रददाति प्रददत्येवंभूता सत्यवयत् । उपविष्टस्त्रोह्वयमूलान्तरे स्थितमासनपुच्छं शिश्रमिव भविष्यति इति वृत्त्या मया पुरोलाङ्गलमासनं स्तितम्, अयं तु मदमिमानमजानानोऽन्धनुरः पञ्चतुल्यः । पशोश्च पश्चादेव पुच्छेन भवितव्यमिति ज्ञापयितुं परिहासतुद्यैव तां पश्चात्पुच्छं दद्यानाऽहसदिति भावः । अङ्गया मयोपहासानां स्योपहासानां प्रवृत्तमिति केचित् । आसनस्थापनानमिज्ञाना निजायाः स्वस्तस्या अमतेर्वेदेति वा । 'कृषी-मासासनं वृत्ती' इत्यमरः ॥

स्वयं कथामिर्वरपक्षसुभुवः स्थिरीकृतायाः पद्युग्ममन्तरा ।
परेण पञ्चाभिभूतं न्यधापयद्दर्शं चादर्शतलं हसन्सलु ॥ ५४ ॥

स्वयमिति ॥ कश्चित्स्थलः परिहासचतुरः स्वयं क्षेत्रेण कथामिर्हसद्भ्रादिवार्ताभिः स्थिरी-
कृतायाः कथाध्वन्यप्रवणीकृताया वरपक्षसुभुवो नलपक्षीयायाः सुन्दर्याः । वरस्य पक्षे पार्श्वे
स्थिताया वा । पद्युग्ममन्तरा चरणद्वयमध्ये परेण स्वसत्त्वेन प्रयोज्येन निभृतं मुपै यथा तथा
पञ्चाङ्गाग्निनादर्शतलं दर्पणं न्यधापयदस्यापयत् । हसन्सलु प्रतिविम्बितोरजधनकामसदनं तं
दर्पणं ददर्श च । भगादिदर्शनादेव हासः पथादनन्तरं ददर्शेति वा । पद्युग्मम्, 'अन्तरा-
न्तरेण' इति द्वितीया ॥

अथोपचारोद्धुरचारलोचना विलासनिर्वासितधैर्यसंपदः ।

स्मरस्य शिल्पं वरवर्गविक्रिया विलोककं लोकमहासयन्मुहुः ॥ ५५ ॥

अथेति ॥ अथ कामरहितकेवलपरिहासानन्तरं वरवर्गाणां नलपक्षीयराजसङ्घानां विक्रिया
मनोविकारो याम्यस्ताः । यासां दर्शनेन नलपक्षीयाणां कामविकारो भवति ता वराश्चा विलो-
ककं इत्यत्र लोके मुहुरहासयन् । तद्भाषादिदर्शनसमुत्पन्नकामविकारं वरलोकं इष्ट्वा लोकोऽहस-
यति भावः । कीदृशः—उपचारे कटाक्षक्षेपादिना स्नानुरागज्ञापके प्रीतिविलोकने विषये उद्धु-
राण्युत्सुकानि चारुण्यतिविशालानि चतुराणि लोचनानि यासां ताः । तथा—विलासः कटाक्ष-
विक्षेपादिभिः कृत्वा निर्वासितास्त्राजिता धीराणां विलासिनां धैर्यसंपदो यानिस्ताः । तथा—
स्मरस्य शिल्पं कृतिरपिमुन्दर्यः । उपचारे परिवेषणादायुद्धुराद्य साधारणज्ञायेति वा । उपचा-
रोद्धुरचारलोचनायां विलासैस्त्राजिता धैर्यसंपद्येन तस्य स्मरस्य शिल्पं विलसितं कर्तुं वरवर्ग-
विकारदर्शिनं लोकं मुहुरहासयदिति वा । स्वाययज्ञापनोत्सुकानि चारुणि नेत्राणि यासु तथा—
विलासैः पूर्वोक्तैरेव त्राजिता धैर्यसंपद्याभिः, यासु वा । तथा—कामजनिता वरवर्गस्य विक्रिया
विकाराः कस्यां विलोककं लोकं मुहुरहासयदिति वा । इदानीं कामचेष्टापुरःसरं परिहासः
प्रवृत्त इति भावः ॥

तदेनाह—

तिरोवलङ्कसरोजनालया स्मिते स्मितं यस्मल्लु यूनि बालया ।

तया तदीये हृदये निखाय तल्लघीयतासंमुखलक्ष्यवेधिता ॥ ५६ ॥

तिर इति ॥ कस्मिंश्चिद्यूनि तरुणे स्मिते सानुरागं हसिते सति कयाचिद्वालया तिरो बन्धं
यथा तथा वलङ्कसरोजनालया बलितः कलन् मुखकमलस्य दण्डो धीवा यथा (स्याः) एवंभूतया
सत्या बलिदानीषदहासि । तथा बालया तदीये हृदये हसितुर्वशति तस्मिन्तमेव निखाय
खनिता आरोप्यासंमुखस्य लक्ष्यस्य वेधस्य वेधिता वेधकता व्यधीयत कृता । खलप्रेक्षे । परा-
ङ्मुखलक्ष्यवेधकत्वं धनुर्विद्यायां निपुणस्यैव भवति । यः पराङ्मुखः सैलक्ष्यं विधायति । पराङ्मु-
क्यापि तस्मिन्नात्मानुरागो निवेशित इत्यर्थः । स्मितं लब्ध्वा चानुरागमुच्छिका । मया सानुरा-
गघोतनार्थं हासे कृतेऽनया हास्यपूर्वं लब्धितं चेत्तर्हासं मय्यनुरक्तेति निधितवन्तं तस्मिन्तमेव

कामवाणीभूय न्यपीडयदिति भावः । बालत्वादपि कलितप्रोक्तम् । प्रौढा तु संमुखमेव हसति ।
स्मिते, स्मितमिति कर्तरि भावे च क्तः । वेधिता, विधेस्तोदादिकात्ताच्छीन्त्ये निनिः ॥

कृतं यदन्यत्करणोचितित्यजा दिदृक्षु चक्षुर्यदवारि बालया ।

इदस्तदीयस्य तदेव कामुके जगाद वार्तामखिलां खलं खलु ॥ ५७ ॥

कृतमिति ॥ करणस्य कर्तव्यस्थोचितं परिचेषणादि लज्जति तथा बाल्या यद्व्यदप्रस्तुतं
व्यापारान्तरं कृतम् । तथा—पुनःपुनः दिदृक्षु दर्शनेच्छु किञ्चिदुगन्तमात्रेण द्रष्टुं प्रवृत्तमपि
चक्षुर्यदवारि अर्धात्परावर्तितम् । तदेवान्यत्करणचक्षुर्वारणरूपं इयमेव कामुके विषये तदीयस्य
हृदो बालसंबन्धिनो मनसोऽखिलां वार्तामाश्रयं जगाद । यतः । खलं सूचकम् । खलत्वेनैव
निश्चितं वा । दुर्जनो हान्यदीयमनोगतमन्यस्मै निवेदयति । लज्जानुभाववशादियं मध्यमुरचेति
सोऽशासीदिति भावः । 'खले' इति पाठे स्वाशयद्योतनपरेऽज्ञितज्ञानचतुरे इति कामुकविशेषणम् ॥

अलं ददत्याः कलितानतेमुखं व्यवस्यता साहसिकेन चुम्बितम् ।

पदे पतद्धारिणि मन्दपाणिना प्रतीक्षितोऽन्येक्षणवञ्चनक्षणः ॥ ५८ ॥

अलमिति ॥ कंचित्पिपासुं अलं पाययमानायाः पादप्रक्षालनार्थं वा कस्मैचिजलं ददत्याः ।
अत एव कलितानतेर्नद्रीभूतायाः कस्याश्चित्सुन्दर्याः सगीपवर्ति मुखं जनमप्येव चुम्बितुं व्यव-
स्यता कृतोद्यमेन । अत एव साहसिकेनाविचार्यकारिणा केनचित्कामुकेन पतद्धारिणि पदे मन्द-
पाणिना विलम्बार्थं विरल्लङ्घितः (प) ङ्गलज्जलपाणिना सता । पादप्रक्षालनालसपाणिना वा
सता । अन्यस्यां चुम्बनसामर्थ्यां सलामेकपङ्क्तिनिविष्टानामन्येषां तत्र विचरतां वा । ईक्षणस्य
दर्शनस्य ईक्षणानां नेत्राणां वा वचनाय प्रतारणार्थमर्नाक्षणार्थं क्षणोऽवसरः प्रतीक्षितो विल-
म्बेन गवेधितः । पानपक्षे—पदे चरणे विरल्लङ्घितः पतद्धारि यस्मिन्नेवंभूते । पादप्रक्षालन-
पक्षे—पतद्धारिणि पदे मन्दपाणिनेति योज्यम् । अन्यानिरीक्षणावसरं प्रतीक्ष्य तन्मुखं
चुम्बति भावः ॥

युवानमालोक्य विदग्धशीलया स्वपाणिपाधोरुहनालनिर्मितः ।

रुथोऽपि सख्यां परिधिः कलानिधौ दधावहो तं प्रति गाढबन्धताम् ५९

युवानमिति ॥ विदग्धशीलया चतुरया कयाचित्सुन्दर्या युवानं कंचित्सङ्गमालोक्य
कलानां सकलविद्याचानुगाणां निधौ स्थानभूतायां स्वाशयज्ञानं प्रियसख्याम्, अथ च—सखी-
रूपे चन्द्रे स्वपाणिन्यामेव पाधोरुहनालभ्यां कमलनालभ्यां निर्मितो रचितः कण्ठाश्लेषरूपः
परिधिः रुथोऽपि शिथिलबन्धोऽपि तं नेत्रलक्ष्यं युवानं प्रति लक्ष्मीकृत्य गाढबन्धतां दृढब-
न्धनत्वं दर्शयति । अहो आश्चर्यं । कलानिधौ च परिधेर्नो युक्तः । अथवा गाढत्वविरोधा-
त्सख्यां चन्द्रे वा कृतस्मालिङ्गनस्य परिधेः बन्धनस्वरूपत्वादार्थम् । मदालिङ्गनेच्छुरियं
स्वाशयशापनाय सखीमालिङ्गितवती मानेमालिङ्गिते तदाश्रयमशासीदिति भावः ॥

नतध्रुवः स्वच्छन्खानुविम्बनच्छलेन कोऽपि स्फुटकम्पकण्टकः ।

पयो ददत्याश्चरणे भृशं क्षतः सरस्य बाणैः शरणे न्यविक्षत ॥ ६० ॥

नतेति ॥ सरस्य बाणैर्भृशं क्षतो नितरां पीडितः । अत एव स्फुटः प्रकटः सारिषकः
कम्पः कण्टका रोमाशाश्च यस्य स कोऽपि कामी स्वच्छन्खलेषु तदीयनिर्मलनखेष्वनुविम्बनच्छ-
लेन प्रतिविम्बनभावेन पयो दुग्धं अलं वा ददत्याः परिवेषयन्त्याः पाययमानायाः कस्याश्चि-

सतध्रुवथ रणे एव शरणे रक्षितृणी न्यविशत प्राविशत् । कामपीडाशान्तरार्थं चिदं चरणाव-
लोकनव्याजेन प्रार्थनप्रणतिसंज्ञामकार्षीदिति भावः । भीतः सकम्पो बाणैः सञ्चल्यः सन्
कंचिच्छरणं विव्रति, क्षत इवेति लुप्तोत्प्रेक्षा वा । 'चरणोऽक्रियाम्' इत्यमरोक्तेश्चरणे द्विती-
यादिवचनान्तम् । 'चरणी' इति च पाठः । 'शरणम्' इति पाठे चरणरूपद्वयं रक्षितारमिति
व्याख्येयम् । न्यविशत, 'नेर्विशः' इति तैङ् ॥

मुखं यदस्मायि विभुज्य सुभुवा द्वियं यदालम्ब्य नतास्यमासितम् ।

अवादि वा यन्मृदु गददं युवा तदेव जग्राह तदासितलङ्गकम् ॥ ६१ ॥

मुखमिति ॥ तयैवान्वया वा सुभुवा विभुज्य मुखं वकीकृत्य यदस्मादीपदहाति ।
तथा—द्वियमालम्ब्य लज्जामाश्रित्य नतास्यं नममुखं यथातथा यदासितं द्रियतम् । मृदु
महलं गददमस्पृष्टवर्णं तथा तथा यदवादि । युवा तदेव त्रयं तस्या आसितस्य लङ्गकम् ।
प्राप्तिनिश्चायकमित्यर्थः । जग्राह । ज्ञातवानित्यर्थः । स्मितायनुभाववशादियं मया लब्ध्वेवेति
निश्चयायेति भावः । वा समुचये ॥

विलोक्य यूना व्यजनं विधुन्वतीमवाप्तसत्त्वेन भृशं प्रसिष्विदे ।

उदस्तकण्ठेन मृपोष्मनादिना विजित्य लज्जां ददृशे तदाननम् ॥ ६२ ॥

विलोक्येति ॥ यूना व्यजनं विधुन्वती चालयन्ती मुन्दरीमकस्माद्विलोक्य तदर्शनादे-
वाप्तसत्त्वेन प्राप्तसार्विकभावेन सता भृशं प्रसिष्विदे । सार्विकः स्वेदः प्राप्त इत्यर्थः । जान-
न्दोद्विक्तो मनोविकारः सत्त्वम् । तमेव प्रस्वेदं निहोतुं मृषा अलीकमृष्यार्थं प्रस्वेदनिमित्तं
संतापं नाटयति एवंशीलेनाभिनयता स्वेदापाकरणव्याजेनोदस्तकण्ठेनोर्ध्वाकृतमुखेन सता
लज्जां विजित्य परित्यज्य तदाननं तस्या मुखं ददृशे । स्वकामपीडाज्ञापनायं तथापश्यदिति
भावः । प्रसिष्विदे, पोषेदेशत्वात्पत्वम् । 'प्रसिष्विदे' इति पाठश्चिन्त्यः ॥

स तत्कुचस्पृष्टकचेष्टिर्दोर्लताचलहलाभव्यजनानिलाकुलः ।

अवाप नानानलज्जालशृङ्खलानिवद्धनीडोद्भवविभ्रमं युवा ॥ ६३ ॥

स इति ॥ स पूर्वोक्तो युवा व्यजनं चालयन्त्यालस्यः पूर्वोक्तयाः शिवाः कुचयोः स्पृष्ट-
कस्पर्शमालिङ्गनं चेष्टते करोति एवंशीला दोर्लता बाहुवर्णा तस्याः संबन्धि चलहलानं वपलप-
णितुल्यं व्यजनं तालयन्तं तस्यानिलेन कम्पनसंजातकायुना आकुलो विवक्षीकृतः स्तनस्पर्शभु-
ज्ज्वालितव्यजनविलोकनमात्रसंजातानुरागतरलः सन् नानानलनामनेकधारकाण्डानां जालस्य
सहस्र (नलनालानां नलदण्डानां वा) या शृङ्खला निर्बन्धनहेतुत्वतोपां परस्परप्रपन्ननि-
मित्तः पञ्जरस्यवा नितरां बद्धः संकुचितप्रचारीकृतो यो नीडोद्भवः पक्षी तस्मैव विभ्रमः
पञ्जरमध्य एव यद्विनिष्टं भ्रमणम् । अथ च—तस्य विलासताम्यमवाप । जनसंमर्देऽप्यनुरा-

१ 'चरणे इति द्वितीयादिवचनान्तम्, सप्तम्यन्तमित्येति' इति सुखाचर्योपा । २ 'तापहृवोत्प्रेक्षा
व्यजकाप्रयोगादन्वा' इति जीवातुः । ३ 'अवापनुक्तेन पनैस्तेदेत सहजसात्विकनेदगूहनाम्नोक्त-
नार्त्तकारः' इति जीवातुः । ४ 'चेष्ट' इति पाठो जीवातुमुखाचर्योपाधर्मतः । ५ 'नानानल-
नाल' इति पाठे 'नलनालानां शरकाण्डदण्डानां' इति व्याख्येयम् । इति सुखाचर्योपा ।
जीवातावति 'नलनाल' इत्येव पाठो कथ्यते ।

गातिशयायजनचालनचलङ्घनान्तर्वैतितकुचयोः परम्परयापि संस्पृशे संसर्गिकप्रोला साक्षा-
दिव तत्कुचस्पृष्टकालिजनमनुभवजनशङ्कया गयेष्टं चेष्टितुमशक्तः कामातुरः पत्नरवदपक्षिनि-
र्वन्धमिवानुवभूचेति भावः । कतायाश्चलदलत्वं युक्तम् । व्यजनचालनव्याजाचलतो भुव-
लापि स्तनसंस्पृशे स्पृष्टकालिजनत्वं युक्तम् । 'नलजाल-' इति पाठः । 'गलनाल-' इति
पाठे नानाविधाः कण्ठनालसंबन्धिन्यः कण्ठयन्धनकारिभ्यः शङ्कत्य इत्यर्थः ॥

अवच्छटा कापि कटाक्षणस्य सा तथैव भङ्गी वचनस्य काचन ।

यया युवभ्यामनुनाथने मिथः कुशोऽपि दूतस्य न शेषितः ध्रमः ६४
अवेति ॥ सा कापि पर्णयितुमशक्त्या भाषोहसनचतुरा कटाक्षणस्य नेत्रप्रान्तपक्षीश-
णस्यावच्छटा भङ्गिपरम्परा वा । तथैव तदुचितैव सा काचन कापि वक्रोद्वलादिरुपा वच-
नस्य भङ्गो रचनाभ्यभूदिति शेषः । सा का—यया कटाक्षावच्छटाया वचनभङ्ग्या च कर्म्या
युवान्मां मिथः परस्परमनुनाथनेऽन्योन्यप्रार्थने विषये कुशोऽप्यक्त्योऽपि दूतस्य ध्रमः प्रयासो
न शेषितोऽवशिष्टीकृतः । यया कृत्वा युवभ्यां न शेषित इति वा । आत्मनैव चेष्टाविशेष-
रचनाद्वारा त्वं किमेवाप्सि, अहं वैभ्यामीलादिप्रधनित्ययादूतस्यानवसर इति भावः । युनो
वैदग्ध्यं सूचितम् । 'युवतिश्च युवा च' इत्यत्र 'पुमान् क्रिया' इत्येकशेषः । कर्तरि तृतीया
चतुर्थी वा । शेषितः, 'तत्करोति-' इति प्यन्ताजिप्ता ॥

पपौ न कोऽपि क्षणमास्यमेलितं जलस्य गण्डपमुदीतसंमदः ।

बुबुम्ब तत्र प्रतिबिम्बितं मुखं पुरः स्फुरत्याः स्मरकार्मुकभुवः ॥६५॥

पपाविति ॥ कश्चित्कोऽपि युवा आख्येन मुखेन मेलितं योजितं करपुटे पानार्थं धृतं
जलस्य गण्डपं पेयं जलं क्षणमात्रं न पपौ । वतः—उदीतसंमद उत्पन्नानुरागः । तथापि
किमिति न पपावित्यत आह—तत्रापरसंपृक्ते करपुटे धृते प्रतिबिम्बितं पुरः स्फुरत्या विल-
सन्त्याः स्मरकार्मुकबहुवै वसालास्यां मुखं बुबुम्ब उदीतसंमदः सन्त्वा बुम्बितवान् । जले
पीते प्रतिबिम्बासंभवात्पानार्थं दृशीते जले तस्या मुखप्रतिबिम्बे प्रतिबिम्बितनिजमुखमुपन-
दर्शनकौतुहलवशात्तस्या यावदवस्थानं तावत्त पपौ । गतायां तु प्रतिबिम्बाभावात्पपाविति
भावः । पङ्क्तिस्थान्वे(न्ये)क्षणवचनं यावत्त पपौ, तैरीक्षिते तु जले पपौ । पुरः स्फुरत्या
जलं ददत्या एव मुखमिति वा ॥

हरिन्मणेर्भोजनभाजनेऽर्पिते गताः प्रकोपं किल वारयात्रिकाः ।

भृतं न शाकैः प्रवित्तीर्णमस्ति वस्त्वपेदमेवं हरितेति बोधिताः ॥ ६६ ॥

हरिदिति ॥ हरिन्मणेर्नीलमणेर्भोजनार्थं भाजने पात्रेऽर्पिते पुरःस्थापिते सति पत्रावली-
जान्त्या शाकपूर्णत्वजान्त्या वा किल स्फुटं प्रकोपं नितरां रोषं प्राप्ता वारयात्रिका वरपक्षीया
राजानो भीमसंबन्धिनिलैर्कैरिति बोधिताः । इति किम्—इदं को बुध्यभ्यं प्रवित्तीर्णं पात्रं
शाकैः पत्रावादिदृक्पत्रावलीनांस्तुकादिसामान्यजनैरेव वा न सतं सञ्चितं पूर्णं वा । किन्त्वोद-
सादियुक्तमपि हरिता नीलया त्रिषा सृष्टम्, न पत्रावली, नापि शाकैरेवैव स्थापिताः ।
तत्स्तुष्ट इत्यर्थः । वारयात्रिकाः वरयात्रा प्रयोजनमेवायम्, 'प्रयोजनम्' इति ठेक् ॥

१ 'अत्र कश्चित्तदादृक्पत्रावलीनैरेव पत्रावलीनान्तिनिबन्धनाङ्कान्तिमदलकारः' इति जीवातुः ।

ध्रुवं विनीतः स्मितपूर्ववानुवा किमप्यपृच्छन्न विलोकयन्मुखम् ।

स्थितां पुरः स्फाटिककुट्टिमे वधूं तदङ्घ्रियुग्मावनिमध्यबद्धवक् ॥ ६३ ॥

ध्रुवमिति ॥ विनीतो ध्रुवनाचारवानिव स्मितपूर्ववानुवा न विलोकयन्नपरस्परं युवा तस्या अङ्घ्रियुग्मस्यावनिमध्ये भूमिभागे बद्धस्थोजितनेत्रः सन् पुरः स्फटिकनिबद्धभूमौ स्थितां वधूं किमप्यपृच्छत् । अये स्फटिककुट्टिमप्रतिबिम्बिततद्गगदर्शनसंज्ञातस्मितः पुनरपि भगदर्शनार्थमेव गोष्ठीमिषेण तां स्थिरीचकारेति भाषः । अधोदर्शनार्थमेव मुखं न विलोकितम् । अयं श्लोकः कथितः ॥

अमी लसद्वाष्पमखण्डिताखिलं विद्युत्तमन्योन्यममुक्तमार्दवम् ।

रसोत्तरं गौरमपीवरं रसादभुजतामोदनमोदनं जनाः ॥ ६८ ॥

अमी इति ॥ अमी जना रसात्स्वादविशेषानुरागादोदननभुजत । किंभूतम्—लसद्वाष्पं विद्यमानोष्माणभीषदुष्णम् । तथा—अखण्डितश्वाभावखिलः संपूर्णश्च तम् । पाकेऽप्यविच्छिन्नतण्डुलमिति यावत् । अभ्रममखिलं स्वरूपं यथेति वा । तथा—पाकसमये नवनीतक्षेपाद्विद्युत्तमचंचलप्रतिबिम्बकम् । तथा—अमुक्तमलकं मार्दवं येन सुजातिशालिबीजत्वादतिस्फोमलम् । तथा—रसोत्तरं स्वादुबहुलम् । तथा—गौरं चन्द्रप्रबलम् । तथा—अपीवरं जीरकादि-सुजातिशालिबीजत्वात्सूक्ष्ममरीषतण्डुलम् । अत एव—आमोदनं हर्षहेतुम् । परिमलबाहुल्याद्वा आनोदनम् । अणुत्वे चागलद्वाष्पत्वम्, मार्दवत्वागेऽन्योन्यं विद्युत्त्वम्, अन्तःकरणमार्दवे परस्परविरोध इति च विरोधाभासः ॥

वयोवशस्तोकविकस्वरस्तनीं तिरस्तिरश्चुम्बति सुन्दरे दशा ।

स्वयं किल नस्तमुरःस्थमम्बरं गुरुस्तनीं हीणतरा पराददे ॥ ६९ ॥

वय इति ॥ सुन्दरे जन्यजने दशा वयोवशेन निर्गच्छदागच्छच्छैशवताक्ष्यपारतन्त्र्येण त्लोकीपक्षिकस्त्रावुद्धसितमण्डलौ स्तनौ यस्तास्ता वयःसंधौ वर्तमानां मुक्तां(ग्धां) तिरस्तिरो वक्तुं यथा तथा (दशा) चुम्बति पश्यति सति सादुरागकटाक्षमात्रेणापि चुम्बनजन्यं सुखमनुभवति । गुरुस्तनीं तास्यभरपीवरहटतरकुचा अपरान्या स्त्री तदनुरागाद्हीणतरातिसलज्जा सती यथास्थानस्थितमपि स्वयमात्मनैव क्षत्वं स्थानच्युतं जातसिबोरःस्थमम्बरं हृदयावरणवत्त्वं यत्नाद्विगलितं कृत्वा पुनस्तदाच्छादनायाददेऽङ्गीचकार । मुग्धां प्रलयनशरं हृदयावरणसंज्ञानं चकार । विदग्धस्त्रीरीतिरीदृशी । अथ च—त्वमिमामलस्तनीं मुग्धां त्वत्संभोगासहनां किं पदयति । किंतु पीनघनस्तनीं त्वत्संभोगक्षमां मां पश्येति स्वाशयशापनायाहटमपि पीनघन-स्तनमुगमदर्शयदिति भावः । हीणतरा, 'तसिलादिपु-' इति पुंवद्भावः ॥

यदादिहेतुः सुरभिः समुद्रवे भवेद्यदार्ज्यं सुरभिर्ध्रुवं ततः ।

वधूमिरेभ्यः प्रवितीर्य पायसं तदोवकुल्यातटसैकतं कृतम् ॥ ७० ॥

यदिति ॥ सुरभिः कामधेनुर्गौवा । अथ च—गौरभ्ययुक्तः पदार्थः । समुद्रव उत्पत्ति-विषये यस्यादिहेतुर्बुध्वादिद्वारा परम्परया मूलकारणं ततो ध्रुवं तस्मादिव गौरभ्ययुक्त-

१ 'अथ नूनः स्त्रीसंभाषणे पादावलीकनेन मुखावलीकनादितिरस्करणधर्मयोगाद्विनीतत्वोत्प्रेक्षा-
इति जीवानुः ।

कारणादिव यदाज्यं सुरभि भवैत्स्यात् 'कारणगुणा हि कार्ये समवयन्ति' इति सुरभि भवितुम-
र्हति । तदाज्यमेभ्यो जन्वजनेभ्यो यधूभिः प्रतिवीर्यं परिवेष्य पायसं क्षीरपक्वतण्डुलमन्त्रं
तदोषकृत्वानां घृतप्रवाहरूपाणां कृत्रिमात्पसरितां तटयोः सैकतं कृतम् । पूर्वं पायसं परिवेष्य
तस्मोपरि धारप्रवाहरूपे घृते क्षिते द्विधामूत्र घृतममितः स्थितं पायसं शुभ्रत्वादुतकुल्पा-
सैकतमिव शोभते स्वेति भावः । आज्यसौरभ्यबाहुल्यमुक्तम् । यदाज्यमित्येव पाठः ॥

यदप्यपीता वसुधालयैः सुधा तदप्यदः स्वादु ततोऽनुमीयते ।

अपि कतूपर्वुधदग्धगन्धिने स्पृहां यदस्मै दधते सुधान्धसः ॥ ७१ ॥

यदपीति ॥ यदपि यदापि वसुधालयैर्मेनुष्यैः सुधाघृतं न पीता तदपि तथापि सुधार-
साज्ञानेऽपि अदः आज्यं ततोऽघृतादपि सकाशात्स्वादु मिष्टमित्यनुमीयते । यद्यस्मात्सुधान्ध-
सोऽघृताया देवा अपि कतावुपर्वुधेनामिना दग्धगन्धिने विनाशितसौरभावाप्यस्मै घृताय
स्पृष्टमिच्छां दधते । योगे हि घृतं घृतं देवा भुञ्जते । यद्यघृतादधिकरसे नामविषयः, तर्था-
घृतादा अपि देवा नागानलविकृतगन्धमप्येतत्सानुरागं कथमभ्यवाहरिष्यन् । अभ्यवाहरन्ति
तावत् । तस्मादघृतादपि विकृतगन्धमपि घृतमधिकरसम्, किमुत स्पष्टसौरभमिति भावः ।
मेनुष्यैरपि सुधा यस्मात् न पीता, अघृतान्धसोऽपि विशिष्टा (१५) अस्मै यस्मात्स्पृष्टयन्ति,
तस्मादपि हेतोरदो घृतं सुधायाः स्वादुतरमनुमीयते । एकेऽन्तरत्वाद्बुद्धिपूर्वमघृतं नास्वाह-
नत्येव, अन्ये न नित्यप्राप्ताघृता अपि यस्मादृताय स्पृष्टयन्ति, तस्मादेतद्द्वयादघृतादप्य-
धिकमेतदप्यनुमीयत इति वा कतूपर्वुधेन दग्धश्वासौ गन्धश्च सोऽस्त्वस्येति कर्मधारयादिभिः ।
'स्पृष्टेरीप्सितः' इति संप्रदानत्वम् ॥

अबोधि नो ह्रीनिभृतं मदिङ्गितं प्रतीत्य वा नादवत्यसाविति ।

लुनाति यूनः स धियं कियद्रता निवृत्त्य बालादरदर्शनेषुणा ॥ ७२ ॥

अबोधीति ॥ असौ बालः ह्रीनिभृतं बालत्वात्कावशादपिस्पृष्टमितीव हेतोर्भावबोधकं
भ्रूविज्ञेयादि मम चेष्टितं नो अबोधज्ञासीत्किम् । बाधवा प्रतीत्य ज्ञात्वाप्यनुरागासादतपसी-
लेवंरूपा पुनःपुनर्जीयमानां यूनो धियं संशयबुद्धिं कियन्तं मार्गं गता अपि बालः निवृत्त्य
परावृत्त्यादरदर्शनं सादरकटाक्षविलोकनं तद्रूपेणेषुणा लुनाति स चिच्छेद । तद्विज्ञितज्ञान-
पुरःसरं स्वानुरागं प्रकटीचकारेत्यर्थः । तादृमिवलोकनान्मदिङ्गितं ज्ञात्वा इयं मध्यमुरकैति
युवा निबिडकथेति भावः । कियद्रतेति, 'क्षितीयाधिता-' इति समासः । कियत्तथा तथा
गतेति कियान्विशेषणं वा ॥

न राजिकाराद्धमभोजि तत्र कैर्मुखेन सीत्कारकृता दधदधि ।

धुतोत्तमाङ्गैः कटुभावपाटवादकाण्डकण्डूयितमूर्धतालुभिः ॥ ७३ ॥

नेति ॥ युग्मम् । तत्र गीमरुहे भोजनावसरे वा राजिकानी रग्नं साधितं दधि-
दधदधिमिश्रितं व्यञ्जनं तैश्चयातिशयात्सीत्कारकृता मुखेन कैर्जन्वजनैर्नाभोजि अपि तु सर्व-
रपि तु मुक्तम् । किंभूतैः कैः—कटुभावपाटवात्कटुत्वातिशयाद्बुतोत्तमाङ्गैः कम्पितशिरोभिः ।
तथा—भोजनकाले शिरःकण्डूवनस्य स्मार्तचचनैर्निषिद्धत्वादकाण्डेऽकाले कण्डूयिते मूर्धतालुनी-

वैलैः । मुखसैव भोजनसाधनत्वे तिदेऽपि वीत्कारादिविशिष्टत्वद्योतनार्थं मुखेनेत्युक्तम् । राजिकाराद्धभोजिनामिषं जातिः ॥

वियोगिदाहाय कट्टमभवत्त्विदस्तुपारमानोरिव खण्डमाहृतम् ।

सितं सृष्टु प्रागथ दाहदायि तत्खलः सुहृत्पूर्वमिवाहितस्ततः ॥ ७४ ॥

वियोगीति ॥ वियोगिनां स्त्रीपुंसानां पीडार्थं कट्टमभवत्त्विदस्तु वीत्तयो यस्यानखरीते-
स्तुपारमानोश्चन्द्रस्माहृतं खण्डमिव सितं श्वेतम् । तथा प्राक्प्रथमं सृष्टु प्रथमस्पर्शसमये कोम-
लमथ पश्चान्मुखप्रक्षेपानन्तरं तालुजिह्वादेशैः श्यातिशयादाहदायि दाहकारि आनीतम् ।
तत्राजिकाराद्धभोजीति पूर्वेणान्वयः । तुपारमानोः सकाशादाहृतमिति वा । क इव—खल
इव । किंभूतः—पूर्वं सुहृदापात (आघात) रमणीयः, ततोऽनन्तरमहितो वैरी । 'राघो' इति
कान्यकुब्ज(ज)भाषायाम् ॥

नवौ युवानौ निजभावगोपिनावभूमिषु प्राग्विहितभ्रमिक्रमः ।

दशोर्विधत्तः स यदृच्छया किल त्रिभागमन्योन्यमुखे पुनः पुनः ॥ ७५ ॥

नवाविति ॥ वयःसंधौ वर्तमानौ नवावप्रगल्भावत एव निजभावगोपिनी स्वाधुरागाप-
इवपरौ कौन्तिपुत्रानावभूमिषु लोकव्यवहारयोग्येषु स्वाधोग्येषु वानुदेश्येषु वा वस्तुषु प्राक्पूर्वं
विहितः कुतो भ्रमेतिरयंकप्रमणस्य क्रमः परम्परा यत्र येन वा एवंभूतं दशोर्नैत्रयोक्तिभागं
तृतीयांशरूपं कटाक्षमन्योन्यमुखे पुनः पुनर्विधत्तः स चक्रतुः । यदृच्छया किल । अन्यवि-
लोकनवत्सेच्छदमात्रेण कमप्राप्तमन्योन्यमुखविलोकनं कुकृतः, नत्वनुरागेणेति लोकप्रतीतिर्यथा
स्यादेवं यस्तत्तन्तरविलोकनव्यालेनान्योन्यमुखं पुनः पुनः कटाक्षैर्वातां चकाते इति भावः ।
त्रिभागमिति पूर्ववत्समर्थनीयम् ॥

व्यधुस्तमां ते मृगमांससाधितं रसादशित्वा सृष्टु तेमनं मनः ।

निशाधवोत्सङ्गकुरङ्गजैरदः पलैः सपीयूषजलैः किमथपि ॥ ७६ ॥

व्यधुरिति ॥ ते जन्यजना मृगमांसैः साधितं रादं संस्कृतं सृष्टु तेमनाख्यं व्यञ्जनवि-
शेषं रसात्प्रोक्ता भुक्त्वेति मनो व्यधुस्तमां नितरां चक्रुः । इति किम्—अदस्तेमनं निशा-
धवधन्त्रात्सोत्सङ्गे वर्तमानः कुरङ्गो हरिणलास्माज्जातैः पीयूषजलैरसृष्टरूपजलैः सह वर्तमानैः
पलैर्मांसैरथपि किमपि किम् । रसात्तिष्ठयान्मनसैवं तर्कितवन्त इत्यर्थः । तेमनस्यातितसं
स्वादुत्वमुक्तम् । अथपि, 'आ पाकं' इत्यस्मात्कर्मेणि विणि घटादित्वान्मित्राद्भस्वः ॥

परस्परकृतजदूतकृत्ययोरनङ्गमाराद्धमपि क्षणं प्रति ।

निमेषणेनैव कियच्चिरायुषा जनेषु यूनोरुदपादि निर्णयः ॥ ७७ ॥

परस्परेति ॥ परस्परस्माकृताच्छेषविशेषादेव जातं दूतकृतं संभोगसंमतिर्बन्धोः कयोधि-
यूनोः स्त्रीपुंसयोरनङ्गमाराद्धं मुरतं कर्तुं यः क्षणः समयस्तं प्रत्युद्दिश्य तदा कियमाणनिमे-
षापेक्षया कियच्चिरायुषा किञ्चिदधिककालमायुर्वर्तमानता यस्यैवंभूतेन कियच्चिरकालस्यायिना
निमेषणेनैवाक्षिपद्मसंकोचनेनैव कर्तृणा करणेन वा जनेषु मध्ये बहुषु जनेषु वर्तमानेषु
सत्स्वपि निर्णयो निश्चय उदपादि हृतः जातो वा । कदा संभोग इतीक्षितेन पृष्टे सति नेत्रे
निर्मील्य केचित्कालं स्थित्वा जने निद्राणे सत्यागन्तव्यमिति रात्रिसंकेतसमय इति निरणायीति
भावः । उदपादि, 'विण् ते पदः' इति कर्तरि कर्मणि वा विण् ॥

अहर्निशा वेति रताय पृच्छति क्रमोष्णशीतान्नकरार्पणाद्विदे ।

हिया विदग्धा किल तन्निपेधिनी न्यघत्त संध्यामधुरेऽधरेऽङ्गुलिम् ॥ ७८ ॥

अहरिति ॥ विदे कामुके रताय आवयोः संभोगं कर्तुमहः, निशा वेति उष्णकरषमो-
पलक्षितं दिनं वा, शीतांशुकरशैलोपलक्षिता रात्रिर्वा समय इति क्रमेण उष्णशीतयोरस्यो-
रुपरि करार्पणदेव चेष्टितात्कामपि पृच्छति सति विदग्धा चतुरा तदप्रश्रयाशनं ज्ञात्वा हिया
उपलक्षिता अनङ्गरमित्रितेनैव तन्निपेधिनी तयोर्दिननिशयोर्निषेधं कुर्वाणा संध्यामधुरे
रमणीयेऽधरे स्वीयांष्टे अङ्गुलिं न्यषप्तास्यापयत् । अनभिमतमर्षं निषेधन्त्यः स्त्रियो मातः
किमिलेवं जातमिलाषमिषायाधरेऽङ्गुलिं स्थापयन्तीति जातिः । किल प्रतिशम् । लोके
नैवमेव प्रतीतिर्जाता, सा तु तन्निपेधव्याजेन दिने रात्रौ चानवसरः, संधैव रतसमय इत्य-
कथयदिति भावः । यद्वा—दिने सूर्यालोकात्, रात्रौ चन्द्रालोकात्, तद्वयमनुचितम्, किंतु
सदान्धकारमलिना संधैव रन्तुं योग्येति भावः ॥

क्रमेण कूरं स्पृशतोष्मणः पदं सितां च शीतां चतुरेण वीक्षिता ।

दधौ विदग्धारुणितेऽधरेऽङ्गुलीमनौचितीचिन्तनविस्मिता किल ॥ ७९ ॥

क्रमेणेति ॥ अयं श्लोकः द्वेषकः । कूरं भक्तम् । सितां शर्कराम् । किमिदमनेनानुचितं
क्रियत इत्यनौचितीचिन्तनेन विस्मिता किल विस्मितेव । अरुणिते । यावकेनेत्यर्थः ।
भावः स एव ॥

क्रियत्यजघ्नोदनमानयन्क्रियत्करस्य पप्रच्छ गतागतेन याम् ।

अहं किमेप्यामि किमेप्यसीति सा व्यधत्त नम्रं किल लज्जयाननम् ॥ ८० ॥

क्रियदिति ॥ कृतपुरतःकालनिर्णयः स एव युवा क्रियदल्पमोदनं पुरःस्थां तां वीक्ष्य
लजन्, पात्रे स्थापयन्, क्रियदोदनं स्वं प्रति पुनरानयन्तन्, करस्य भक्तपुरस्सागवशात्पु-
रोगमनेन स्वं प्रति भक्तानयनवशादागमनेन च, क्रमेण त्वां प्रलहं किमेप्यामि, त्वं वा नां
प्रति किमेप्यसीति यां पप्रच्छ सा आननं नम्रं व्यधत्त लज्जया किल । किन्त्यलोके ।
लोकप्रतीती जनया लज्जया मुखं नम्रीकृतमिति । तत्त्वतस्तु मुखनधीकरणेनाहमागमिष्यामीति
स्वं दार्धतवतीति भावः । तं वीक्ष्य मुखं नम्रीकृत्य स्त्रचरणौ पश्यन्ती त्वमेवागस्य मन्त्रणयोः
पतेति वा भावः । भोजनसमये भोक्ता क्रियन्तमोदनमग्रे विभज्य स्थापयति, क्रियन्तं दध्या-
दिना सह भोक्तुं गृह्णातीति जातिः । क्रियन्तं त्यजन्बहुत्वापुनर्दानः, क्रियन्तं च पुनः
पात्रे प्रत्यानयन्निति वा ॥

यथामिषे जम्बुरनामिषध्रमं निरामिषे चामिषमोहमूहरे ।

तथा विदग्धैः परिकर्मनिर्मितं विचित्रमेते परिहस्य भोजिताः ॥ ८१ ॥

यथेति ॥ वारणाशिका यथा येन प्रकारेणाऽऽमिषे मांसेऽयमांसस्य माषाद्यनस्य अन्नं
जम्बुः, यथा येन प्रकारेण निरामिषे मांसलेखवर्जितेऽपि तेमनादौ रुक्खादादिभिः आमिष-
मोहं मांसध्रममूहरे रीकृतवन्तः, तथा तेन प्रकारेण विदग्धैः नितरां कुशलैः सुप्रकारैः

१ 'इदं तु 'अहं पितरै' इत्यस्य 'कथाचक्रिरे' इति प्रयोगादुपेक्ष्यम्' इति सुखाचबोधोवा । तथा च
'यहन्तिस्' इति जीवातुः । 'प्रापुः' इति सुखाचबोधोवा ग्याख्यातम् ।

कर्तुमिरेते वारयात्रिकाः परिकर्मभिः साधनद्रव्यैर्निर्मितं विचित्रमणं परिहस्य विहस्य पूर्वोक्त-
अमनिमित्तपरिहासे भोजिताः ॥

नखेन कृत्वाधरसर्जिमां निभायुवा मृदुव्यञ्जनमांसफालिकाम् ।

ददंश दन्तैः प्रशशंस तद्रसं विहस्य पश्यन्परिवेषिकाधरम् ॥ ८२ ॥

नखेनेति ॥ कथियुवा मृदौ व्यञ्जनमांसस्य फालिकां खण्डं नखेन कृत्वा निभायाजाद-
धरसंनिभानोष्णकारां द्विधा कृत्वा, पूर्वमधरसद्विधीमपि (नखेन द्विधा कृत्वा) मध्ये नखेन
रेखाकरणाजितरां मध्यस्थितरेखाधरसदृशीं वा कृत्वा, दन्तैर्ददंश । परिवेषिकाधरं मांसव्य-
ञ्जनदायिन्या अधरं पश्यन्विहस्य एतादृशीं स्वादुतरां मांसफालिकां कदापि नोपमुक्तेत्यादि-
प्रकारैस्तस्याः फालिकाणां रसं स्वादुतां प्रशशंसतास्त्वानीय । स्वादुतरं त्वरीयाधरमेव दशमौति
हसंस्तस्मिन्मांसखण्डे तदधरतामारोप्यन्वाशुयं तामशापयदिति भावः ॥

अनेकसंयोजनया तथाकृतेर्निकृत्य निष्पिष्य च तादृगर्जनात् ।

अमी कृताकालिकवस्तुविस्मयं जना बहु व्यञ्जनमभ्यवाहरन् ॥ ८३ ॥

अनेकेति ॥ अमी जना वारयात्रिका बहु सुलकन्दपुष्पपत्रफलादिरूपं शाकादि व्यञ्जन-
मभ्यवाहरन्नुभुजिरे । किंभूतम्—अनेकेषां नानाविधमरीचादिद्रव्याणां संयोजनया संबन्धेन
तथाकृतेर्वस्त्वस्यैव (स्वेन) गन्धरसादिकरणात्तादृगप्रसादिनिर्माणात्तद्यथातथा निकृत्वा नितरां
कर्तित्वा निष्पिष्य चूर्णाकृत्य च आकारसाम्यादिना तादृगर्जनात्तद्वस्त्वन्तरसाद्व्यसंपादनद्रूप-
न्तरगन्धान्तरादिकरणादेतोः कृत अकालिके असमयप्रभवे वस्तुनि विस्मय आश्चर्ये देन ।
किमपि विशेषं वा । तथा आकृतेरुपासदिति वा । फलानि कर्तित्वा राजिकादम्यादिसंयोगा-
द्रसान्तरापत्तिः, तथा रूपान्तरापत्तिश्च । गोधूमादिपिष्टशर्करासंयोगाद्रसान्तरापत्तिरित्यादि-
नैदम्याद्रोक्षणां विस्मयः । अधिवासनाविशेषाच्चाकालिकत्वमत्रो युक्तः ॥

पिपासुरस्तीति विबोधिता मुखं निरीक्ष्य बाला सुहितेन वारिणः ।

पुनः करे कर्तुमना गलन्तिकां हसतस्त्रीनां सहसा न्यवर्तत ॥ ८४ ॥

पिपासुरिति ॥ वारिणाम्बुना सुहितेन तृप्तेन विटेन मुखं निरीक्ष्य अहं पिपासुः
पातुमिच्छुरस्तीति बोधिता विज्ञापिता बालबुद्धयकोतयाचमिप्रायविशेषाऽप्राप्ता पुनरपि करे
गलन्तिकां सुवर्णभाजनं कर्तुमनाः कर्तुमनाः सती तदाशयज्ञानामतिक्रान्तां सखीनां हस-
न्वास्पादेतोः सहसा अदिति सुप्तप्रबुद्धवज्रलपायनारम्भसंप्रमाश्रयवर्तत पराकृता । सहसा
सस्मिता सतीति वा । कर्मान्तरपरिखालेन सामान्येन पिपासुरस्तीति वदन् अयमेतदी-
याधरं पिपासुरस्तीत्येतदाशयमियं नाजानादिति कृताद्यास्तादियमपि तदाशयं ज्ञात्वा गल-
न्तिकां पुनरुत्थापयदिति भावः । 'पूरणगुण-' इत्यादिना सुहितार्यदोगे पक्षीसमासनिषेधा-
देन वारिण इति पक्षी ॥

युवा समादित्सुरमज्जगं धृतं विलोक्य तत्रैणदृशोऽनुविम्बनम् ।

चकार तत्रीविनिवेशिनं करं बभूव तच्च स्फुटकण्टकोत्करम् ॥ ८५ ॥

१ 'परिहास' इति पाठे 'हासं कारयित्वा हसनेः' इति मुद्रापक्षोपा । २-३-इदं च मुख-
वबोधोपासंनं 'संनिभा युवा द्विधा मृदु-' इति मूलपाठे दृष्ट्वा वैविध्यायैः प्रक्षिप्तमिति प्रतिपाति ।

युवेति ॥ अमत्रयं पात्रस्यं पूर्तं समादितुमर्हीतुकामः कश्चिद्युवा तत्र युवे एणहसः पुरः-
स्थाया मृगाद्याः परिनेषिकाया अनुविम्बनं प्रतिविम्बं विलोक्य करं सहस्रं तस्य विम्बस्य
नीविषु मञ्जीभिचङ्गनानिनुम्बितविषयविच्छिन्निषु निवेशनशीलं चकार । तथास्यापयदित्यर्थः ।
तथा तस्याः प्रतिविम्बं स्फुटाः कण्टकोत्तरा यस्मिन् । सरोमाशमभूदित्यर्थः । स्वप्रतिविम्ब-
नीवीप्रनिबिन्नोचनार्थं नाभिनीवितविषे स्पर्शकारिणस्तत्करस्य चेष्टां दृष्ट्वा तस्य स्वसंभोगका-
सनां हारत्वा तदानीमेतस्मिन्नुरागाश्रोगाभिताभूत्, तादृश्याथ प्रतिविम्बितत्वात्प्रतिविम्बमपि
रोमाभितमभूदिति भावः । द्वयोरप्यनुरागस्तुल्यो जात इति भावः ॥

प्रलेहजस्नेहभृतानुविम्बनां चुचुम्ब कोऽपि धितभोजनच्छलः ।

मुहुः परिस्पृश्य कराङ्गुलीमुखैस्ततो नु रक्तैः स्वमवापितैर्मुक्षम् ॥ ८६ ॥

प्रलेहेति ॥ कोऽपि विद्यो लिङ्गत इति लेहः, प्रकृष्टो लेहः प्रलेहः सूर्यादिप्रकाशेषु आर्द्र-
कादिसंस्कृतवकादिनिर्मितो द्रवद्रव्यविशेषस्तस्माच्चाते स्नेहे तैल्यदी पृतमनुविम्बनं वया । पूर्तं
स्थितमनुविम्बनं यस्या वा । एवंविधो पुरस्यां सुन्दरी धितं भोजनच्छलं येन एवंविधः सन्
प्रतिविम्बितां तामेव कराङ्गुलीनां मुखैरप्रेमुहुः परिस्पृश्य स्पृष्ट्वा चुचुम्ब । कीदृशः—स्वमुखं
समवापितैः प्रापितैः । तथा—रक्तैः अरुणैः स्वभावात्, दण्डस्य तस्य स्पर्शाद्वा । ततो नु
तस्यादनुरागात्किम्, अङ्गुल्यप्रे रक्तादनुरागाभुविभिता किमित्युपेक्षा । 'रिक्तैः' इति पाठे
मुहुः परिस्पृश्य ततो नु तदनन्तरमेव रिक्तैः प्रलेहस्यैः स्वमुखं प्रापितैः कराङ्गुलीमुखैश्चुचुम्बे-
त्यर्थः । प्रलेहे वटकादिनिक्षेपात्तत्वादिविन्दवस्तरन्ति तत्र जातं प्रतिविम्बसङ्गत्या स्पृशति
प्रलेहचलनात्प्रतिविम्बमभ्रमवाद्दृष्ट्यप्रेल्लेहचलच्छात्परम्परया नुम्बितवानिति भावः । तां
प्रति स्वानुरागमदर्शयदिति च भावः ॥

अराधि यस्मीनमृगाजपञ्चिजैः पलेमृहु स्वादु सुगन्धि तेमनम् ।

अशाकि लोकैः कुत एव जेमिनुं न तच्च संख्यातुमपि स शक्यते ॥ ८७ ॥

अराधीति ॥ मीनेभ्यो मत्स्येभ्यः, चित्रकादिशृगेभ्यः, अजेभ्यश्छागेभ्यः, पक्षिभ्यस्त-
तिरिक्तावकादिभक्ष्यपक्षिभ्यश्च जातैः पलेमांसैर्यु स्वादु सुगन्धि पाकेन परिमलविशेषबुद्धं च
सत्तेमनाख्यं व्यञ्जनं सुपकारैरराधि साधितम् । तद्वाहुल्याल्लोकैः संख्यातुमपि न शक्यते स्म ।
जेमिनुं तु पुनः कुत एवाशाकि । अपि तु भोक्तुं शक्यं नाभूदेव । जेमिदुम्, 'जिमु वदने' ॥

कृतार्थनश्चादुभिरिह्नितैः पुरा परासि यः किञ्चनकुञ्चितभुवा ।

क्षिपन्मुखे भोजनलीलयाङ्गुलीः पुनः प्रसन्नाननयान्वकम्पि सः ॥ ८८ ॥

कृतेति ॥ किञ्चन किञ्चित्कुञ्चिते वक्ष्यकृत्योरिह्निते भुवी नवा कनापिदिशिपैरप्रलिङ्गना-
दिचेष्टितैश्चादुभिः प्रियवचनैश्च कृता अर्थना संभोगप्रार्थना येन तथाविधो वो विटः पुरा पूर्वं
परासि निरस्तः, प्रसन्नाननया सरसादृष्टिष्वजितप्रसादमुह्यता तया भोजनलीलया आगमिवेव
मुखेऽङ्गुलीः क्षिपन्ङ्गुलीसंस्पृशेन तां प्रति वीनत्यं सूचयन्सं पुनरन्वकम्प्यनुगृहीतः । तदेत्यं
दृष्ट्वा संभोगसागानुमत इति भावः ॥

अकारि नीहारनिभं प्रभञ्जनाद्धृषि यच्चागुहसारदारमिः ।

निपीय भृङ्गारकसङ्गि तत्र तैरवर्णि चारि प्रतिवारमीदृशम् ॥ ८९ ॥

अकारीति ॥ यद्वादि प्रभञ्जनाद्यजनादिवाच्ययोगाद्वेतोर्नीहारनिर्णं तुषारतुल्यमकारि,
यन्वायुर्गुप्तारस्य कृष्णागुरोर्दाहमिरधूपि धूपितम्, चक्षारके सुवर्णपानपात्रे सज्जः स्थितिर्वस्वा-
त्वीति, तद्वादि तत्र भोजनावसरे । भीमगृहे वा । निपीय नितरां पीत्वा तैर्जनैः प्रतिपदं
पुनःपुनरीदृशं वक्ष्यमाणप्रकारेणावर्ण्यस्तावि । प्रतिपदं निपीयेति वा । 'अमुकः' इत्येव पाठः ।
'भृङ्गारः कनकालुका' इत्यमरः । अल्पत्वे कन् ॥

जलवर्णानमेवाह—

त्वया विधातर्यदकारि चासृतं कृतं च यज्जीवनमम्बु साधु तत् ।

वृथेदमारम्भि तु सर्वतोमुखस्तथोचितः कर्तुमिदं पिबस्तथ ॥ ९० ॥

त्वयेति ॥ हे विधातः, त्वया चाम्बूदकं यदसृतसंज्ञं, यच्च जीवनसंज्ञमकारि कृतं तद्वच-
नमपि साधुचितमेव कृतम् । असृततुल्यरसत्वात्, आणधारणहेतुत्वाच्चान्वयत्वाद्युक्तमेवैतत्तस्य
संज्ञाज्ञयमित्यर्थः । तु पुनरिदं सर्वतोमुखसंज्ञं वृथा आरम्भि कृतम् । अन्वयत्वाभावाभिरर्थक-
मेतत्कृतम् । यस्मादिदं जलं पिबतीतीदंपिबोऽस्मदादिः पुरुषस्तथा सर्वतः सर्वदिक्षु मुखानि
यस्य एवंविधस्तत्र कर्तुमुचितः । अस्मादादेर्बहुनि मुखानि सर्वेष्वप्यवगतेषु त्वं चेदकरिष्यः,
तद्यस्मादादिदिदं नासृति पातुमशक्यत्वं नस्वेकेन मुञ्चेनेति । नितरां शैलमाधुर्यादिगुणयुक्तमेत-
दिति भावः । नौ तुल्ययोगत्वद्योतकौ । 'पयः कोललमसृतं जीवनम्', 'पुष्करं सर्वतोमुखम्'
इत्यमरः । इदंपिबः, 'पाघाघ्या—' इत्यादिना घः ॥

सरोजकोशामिनयेन पाणिना स्थितेऽपि कूरे मुहुरेव याचते ।

सखि त्वमस्मै वितर त्वमित्युभे मिथो न वादाद्ददतुः किलौदनम् ॥ ९१ ॥

सरोजेति ॥ उभे सख्यौ इति मिथो वादादस्मात्किलौदनं न ददतुः । किलेति व्याजः ।
इति किम्—हे सखि, त्वं पात्रमध्ये कूरे ओदने स्थितेऽपि मुहुरेव वारंवारम् सरोजकोशव-
दमिनय आकारो यस्य स्तनवराजप्रार्थनामूलकेन पाणिना कूरं याचतेऽस्मै कामुकाय कूरं
वितर देहि । द्वितीया वद—त्वं वितर इति विवदमाने । तत्प्रार्थितस्तनवराजदानेऽन्योन्यं
प्रवर्तयन्त्वोर्म्येऽन्योन्यलज्जावशादेकतरा रिरंसुरपि नाज्ञोच्यरेति भावः । 'अनुवादात्' इति
पाठे उच्यते पात्रादादुभे अपि स्वरूपमोदनं किल ददतुरित्यर्थः । ओदनदानव्याजेन तत्प्रार्थि-
तदानमज्ञोच्युरिति भावः ॥

इयं कियच्चारुकुचेति पश्यते पयःप्रदाया हृदयं समावृतम् ।

ध्रुवं मनोज्ञा व्यतरच्चदुत्तरं मिषेण भृङ्गारधृते कण्डयी ॥ ९२ ॥

इयमिति ॥ पयःप्रदायाः समावृतं वस्त्राच्छन्नमपि हृदयमिति विचार्य पश्यते पृच्छते
कामुकाय ध्रुवं निश्चितं मनोज्ञा । अथ च—पराशयज्ञेव । तस्याः कण्डयी भृङ्गारस्य पृथेयोर-
णस्य मिषेण वद यस्यादुत्तरं तदीयप्रश्नस्य प्रतिवचनं व्यतरद्ददी । इति किम्—इयं कौ
किञ्चन्ती किप्रमाणौ चारु सुन्दरी च कुचौ यस्याः सेति । स्वर्णकलशीपरिमाणौ स्वर्णवर्णी चेतस्याः
कुचाविति तं प्रत्यमूलमदित्यर्थः । उभावपि मिथोऽनुगमादन्योन्यविलोकनपरावेव तत्स्थितमिति
भावः । अन्योऽप्यभिप्रायः केनचिन्मिषेण प्रश्नस्योत्तरं ददाति ॥

१. 'अत्रैवकारस्य प्रयोक्तव्यं नावगतम् । अकारमप्यस्यापि नास्ति । स्वयमाणत्वात् । अत एव—'अगम-
सार—' इत्यपि पाठः साग्रीवान् 'अगुवैगमराजार्हम्' इत्युक्तेः—' इति सुखावबोधः ।

अमीभिराकण्ठमभोजि तद्गृहे तुषारधारामृदितेव शर्करा ।

हृयद्विषद्वक्त्रणीपयःसुतं सुधाहृदात्पङ्कमिवोद्धृतं दधि ॥ ९३ ॥

अमीभिरिति ॥ अमीभिर्जन्यजनैस्तद्गृहे भीमगृहे आकण्ठमतिबहु यथातथा शर्कराभोजि मुक्ता । तुषारधारया हिमोदकेन मृदितेव मिथितेव । तथा—हृयं द्विषत्वा अध्वैरिष्या महिष्या वक्त्रणीपयधिरप्रसूतायाः पयो दुग्धं तस्मात्सुतं जातं दुग्धपरिणामभूतं दध्यम्भोजि । सुधाहृदादमृतसागाधजलाशयादुद्धृतं पङ्कमिवैत्युत्प्रेक्षा । शर्करातिशिता शुभा च, दध्यम्भसु-
तवत्सादु शुभं धनं चेति भावः । तद्गृहेऽमीभिर्विशिष्टं दध्यम्भोजि । तुषारधारया मृदिताऽ-
ल्पकण्ठत्वं प्रापिता शर्करेव, सुधाहृदादुद्धृतं पङ्कमिव इति दधिविषयमेवोत्प्रेक्षाद्वयं वा । दध्नः
सैत्वं शीघ्रयं स्वादुत्वं च सूचितमेतेन । 'पयः श्यतम्' इति पाठे शर्कराऽभोजि । श्यतं पाकं
तप्तं महिषीपयश्चाभोजि । दधि चाभोजीति संबन्धः । 'चिरसूता वक्त्रणी' इत्यमरः ।
महिष्या दधि स्वादुतरं भवति । 'द्विषः शत्रुता' इति वचनात् 'हृयं द्विषति' इति द्वितीयया
'द्वितीया धिता—' इति योगविभागात्समासः । द्विषद्वक्त्रणीति 'पुंक्तमेधारय—' इति
पुंवद्भावः । श्यतम् इति, 'श्यतं पाके' इति साधु ॥

तदन्तरन्तः सुपिरस्य विन्दुभिः करम्बितं कल्पयता जगत्कृता ।

इतस्ततः स्पष्टमचोरि माथिना निरीक्ष्य नृणाञ्चलजिह्वाभुता ॥ ९४ ॥

तदन्तरिति ॥ तदधि निरीक्ष्य रसातिशयात्तृणया प्रासवासनया चला चबलाधरप्रान्त-
लेहिनी गलज्जला जिह्वा यस्य तस्य भावस्तत्ता तां विभ्रता । तथा—अन्तरन्तर्मध्ये मध्ये
सुपिरस्य छिद्रस्य विन्दुभिः करम्बितं मिथितं व्याप्तं तदधि कल्पयता कुर्वता जगत्कृता इत-
स्ततः सर्वप्रदेशेभ्यः तदधि स्पष्टमचोरि प्रकटमपहृतम् । स्पष्टं संभावनायाम् । अपहृतमिवे-
त्यर्थः । अपहरन्कर्तुं न इष्ट इत्यत आह—यतो माथिना । अदृश्यतयापहृतमित्यर्थः । सके-
नशीरस्य दध्याकारेण परिणामे दधनि छिद्राणि दृश्यन्ते । ब्रह्मणादृश्यतया दधनि वर्तमानः
गारो भोक्तुमिच्छया गृहीतः । अन्यथा छिद्राणि कथं दृश्यन्ते । अन्येन प्रहीतुं न शक्यते ।
ततोत्प्रेक्षा—येन निर्मितं तस्य ब्रह्मणोऽपि जिह्वाचाञ्चल्यनिर्माणत्वादुत्तमं दधीति 'बन्ध्यते' ॥

ददासि मे तन्न रुचेर्यदास्पदं न यत्र रागः सितयापि किं तथा ।

इतीरिणे विन्म्वफलं पलच्छलाददासि विन्म्वधरयाकृच्च तत् ॥ ९५ ॥

ददासीति ॥ विन्म्वफलतुल्योऽधरो यस्यास्तया मुन्दर्या पलच्छलान्मांसज्जाज्जिह्वसंज्ञं
फलं परिनेषितं मांसजज्जमेव विन्म्वकारं कृत्वा इतीरिणेऽधरचुम्बनवासनया भावमाणाव
विटयादायि दत्तम् । तद्विन्म्वकारं फलं तस्मै अकृच्च । आहितमित्यर्थः । नदमित्यर्थं ज्ञात्वा
स्वीकारपुरःसरं पलरूपविन्म्वस्याज्जिह्वाधरदानमेवानया प्रतिज्ञातमिति संतुष्टोऽभूदिति भावः ।
इति किम्—हे विन्म्वोष्ठि, यदुच्येः प्रीतेरास्पदं यत्र वस्तुनि मम प्रीतिः, तन्मे मद्यं न ददासि ।
यदा—यदुच्येः प्रीतेरास्पदं न भवति, तन्मद्यं ददासि । तथा—मम यस्यां रागः प्रीतिर्नास्ति
तथा सितयापि शर्करयापि किम् । अपि तु न किञ्चित्प्रयोजनम् । माधुर्यमयादया शर्कर-
यापि प्रयोजनं नास्ति, अभिलाषाभावात् । अन्येन नास्तीति किं वाच्यमित्यपिना सूच्यते ।

अथ च—यत्र लौहित्यं नास्ति तथा श्वेत्या प्रकरणाच्छर्करयापि किम् । तस्माद्यत्र मेऽनु-
रागो रक्किमकान्तिश्च, तन्मध्यं देहीति । 'कृतं तथा' इति पाठे तथा पूर्वताम् । 'फलच्छ-
त्वात्' इति पाठे फलदानप्रसङ्गव्याजात् । विम्बाकारोऽभरो यस्या इति 'सप्तम्युपमान-'
इत्यादिनोत्तरपद्धलोपी समासः । अरुचत्, पुष्पादित्वाद् 'युज्यो छवि' इति परस्मैपदम् ॥

समं ययोरिहितवान्वयस्योत्तयोर्विद्वायोपहतप्रतीक्षिताम् ।

अकारि नाकृतमचारि सा यया विदग्धयाऽरञ्जि तयैव भावयित् ॥ ९६ ॥

सममिति ॥ यो योर्वयस्ययोः सख्योर्विषये स्थाभिप्रायज्ञापनार्थं समं युगपदिहितवा-
न्भूयोपादि चेष्टितवानभूत्, स तयोर्मध्य उपहृतं कृतं प्रतीक्षितं तदभिलषस्वीकारसूचक-
प्रतिचेष्टितं यथा तामेकां विहाय स्थितः सन् तयैवारञ्जि द्वितीयैव प्रकृतुरक्षितः । तथा
कथा—यया विदग्धया चतुरया आकृतं प्रतीक्षितं नाकारि । प्रतीक्षितं कुर्वाणा सैव सखी
जनसमक्षमिहितकरणमयुक्तमित्यवारि निषिद्धा । यतो भावविद्दग्धस्य वेत्ता । द्वितीया
तदिहितदर्शनात्स्मिन्ननुरागात्तज्जित्या प्रतीक्षितं नाकरोत् । जनसमक्षमेतदनुचितमिति
व्याजेन मत्प्रियं प्रतीयमिहितं किमिति करोतीति सापक्षेर्ध्वया च तां वारितवती इति तस्या
वैदग्ध्यम् । स च तदीयपुस्तनावशानाद्भावयित् । सहचरीधमक्षमिहितं कुर्वाणैरमचतुरा,
द्वितीया इक्षितं नाकरोत्, तां च न्यवारयद्वितीयमेव चतुरा मन्वचतुरा चेति चतुरो द्विती-
यस्यामेवानुरागोऽभूदिति भावः । विहाय स्थितः सन् इति योजना । अन्यथा हानस्य
पुत्र्यः कर्ता, रजनस्य स्त्री, इति भिन्नकर्तृकत्वात्कत्वा न स्यादिति । अरञ्जि, प्वन्ताङ्गिन् ॥

सखीं प्रति स्नाह युवेक्षितेक्षिणी क्रमेण तेऽयं क्षमते न दिन्मुताम् ।

विलोम तद्यजनमप्येते त्वया वरं किमसौ न नितान्तमर्थिने ॥ ९७ ॥

सखीमिति ॥ यून इक्षितं चेष्टामीक्षते एवंशीला काचित्सखीं प्रत्याह स इत्यपो-
चत् । हे सखि, यस्मादयं क्रमेण परिपाठ्या ते दिन्मुतां त्वत्कर्तृकां व्यजनस्य दातुमिच्छुतां
न क्षमते । तस्मात्त्वया नितान्तमतिचञ्चलतयाऽर्थिने याचमानानास्मै युने वरं श्रेष्ठममीष्टं
तत्तेमनादिव्यजनं विलोम विपरीतं कर्मरहितं यथा तथा किं नार्थ्यते दीयते । अपि तु लल-
ज्जिह्वायास्मै युगपल्लिखतामिति छल्लेखिः । अयंमालिङ्गनचुम्बनादिवाङ्मयपरिपाठ्य त्व-
वराङ्गदनेच्छुतां न सहते । तस्माद्वितरलतयार्थिने संनोपविलम्बमतइमानानास्मै वरं
केवलं । श्रेष्ठं वा । न विगते वरं श्रेष्ठं यस्मात्तद्वरमतिश्रेष्ठं वा । अवरमथोदेशे वर्तमानं
वा । रोमरहितं तद्गलक्षणं व्यजनमवयवः किमिति त्वया नार्थ्यते । अपि त्वयैत्युपहासः ।
अतिसंभोगाक्षितरां तान्तं ग्लानमिति व्यजनविशेषणं वा । 'व्यजनं लाञ्छनम्भुनिष्ठानावय-
वेष्वपि' इत्यमरः । नितरां तान्तमिति पक्षे 'अयुनासिकस्य किं-' इति धीर्षः ॥

समाप्तिरित्येव भुजिक्रियाविषेर्दलोदरं वर्तुलयालयीकृतम् ।

अलंकृतं क्षीरवटैस्तदभ्रतां रराज पाकार्पितगैरिकश्रिया ॥ ९८ ॥

समाप्तीति ॥ क्षीरवटैः दुग्धमन्वक्षितैर्मापसाधितैर्वटकाख्यैः पक्वान्निविशेषैः सर्वव-
न्वाद्दलकृतं तत्पूर्वकं वटकव्यतिरिक्तं व्यजनं वर्तुलया पूताकारया पाकेन तत्संज्ञद्वाराकामि-

संयोगेनापितया निर्मितया गैरिकधिया शैलरक्षधातोरेव धिया वटकानामेव शोभय-
रराज । विशिष्टवटकसंबन्धाव्यजनान्तरं रेजे इत्यर्थः । विशिष्टया धियोपलक्षितैः क्षीरवटै-
रलंकृतं सदेजे इति वा । क्षीरवटैः कर्तुभिः धिया कृत्वा अलंकृतं सदेजे इति वा । किमिव
—अश्रुतां भुजानानां तेषां भुजिक्रियाविधेर्भोजनविधेः समाप्तेः वटकदर्शनमात्रेणान्यत्र कच्य-
मानाव्यजनान्तरविरतेः संबन्धिन्या लिप्या समाप्तिमुचिकया छकाररूपपुष्पिकारूपया आल-
यीकृतं आस्पृश्यकृतं दलोदरं श्रीतालादिपञ्चमध्वमिव इत्युपमोपदेशा वा । वृत्तया समाप्ति-
लिप्या धितं पाकेन बालकेनापितया गैरिकधियाऽलंकृतं दलोदरमिति वा योज्यम् । 'पोतः
पाकोऽर्भकः' इत्यमरः । ग्रन्थलेखनसमाप्तिपत्रे समाप्तिमुचकं छकारादिवर्तुलमक्षरं कियते,
गैरिकविहितं च कियते । एवं भोजनसमाप्तिमुचकं क्षीरवटकादि ॥

बुबुभ्य नोर्ध्ववलयोर्वशीं परं पुरोऽधिपारि प्रतिबिम्बितां विटः ।

पुनःपुनः पानकपानकैतवाचकार तबुभ्यनचुंकृतान्यपि ॥ ९९ ॥

बुबुभ्येति ॥ कश्चिद्विदः पुरोऽधेऽधिपारि पानकरसपूर्णं सुवर्णादिपानपात्रे प्रतिबिम्बि-
तामुर्ध्ववलये उर्वशीमिवातिमुन्दरीं कान्तितरं केवलं बुबुभ्येति न किंतु पुनःपुनः पानकस्य
द्राक्षादिसाधितमधुररसप्रधानपेयद्रव्यरूपस्य यत्पानं तस्य कैतवात्प्रतिबिम्बितायास्तस्याबुभ्य-
नस्य संबन्धीनि चुंकृतानि बुभु इति पानकानुकरणसंज्ञस्तस्य करणानुच्चारणानि तान्यपि
चकार । बुभ्यनादिना तस्यां खानुरागं प्रकटोचकारेति भाषः । 'सह्यरी बर्वरी पारी पानपा-
त्रम्' इति क्षीरस्वामी । सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः । चुंकृतानि, 'नपुंसके भावे कः' ॥

घनैरमीषां परिवेषकैर्जनैरवपिं वर्षोपलगोलकावली ।

चलद्भुजाभूषणरत्नरोचिषा धृतेन्द्रचापैः श्रितचान्द्रसौरभा ॥ १०० ॥

घनैरिति ॥ घनैर्बहुभिः परिवेषकैरेकव्यजनसमिमिर्जयैः । तैरेव घनैर्मेषरमीषां
भुजानानां राशां कृते वर्षोपलः करकास्तुल्यानामेलाकर्पूरशर्कराजपत्तण्डलपिष्टरचितानां
गोलकानामतिशृत्तानां लघुकविशेषाणाम् । अथ च—करकारूपाणां गोलकानाम् । आवली
पाद्विरवर्षिं श्रितीर्णा वृष्टा च । कीदृशैः—परिवेषणकर्मवशाच्चलग्नो या भुजास्तासां भूषणेषु
रत्नानि तेषां रोचिषा कान्त्वा धृतमिन्द्रचापं नैः । नानाप्रकारकान्तिभिरित्यर्थः । अथ च—
तदेवेन्द्रचापो वेधु । कीदृशी—श्रितं चान्द्रं कर्पूरसंबन्धि सौरभं सौगन्ध्यं यया । अथ च—
चन्द्र एव चान्द्रः, सूर एव सौरः, तयोर्भां चान्द्रसौरभा, श्रिता चान्द्रसौरभा यया सा ।
श्रीतत्वापीतत्त्वान्तां चन्द्रसूर्यसदृशीत्यर्थः । रात्रिदिनयोर्जायमानत्वाद्वा क्रमेण तत्कान्तित-
दृशी । चन्द्रसंबन्धिनश्चान्द्राश्चन्द्रकान्ताः, एषं सौराः सूर्यकान्ताः, तेषां भां श्रिता यया
वा । चन्द्रसंबन्धि मनोज्ञत्वं सादृश्यं श्रितं भवेति वा । विश्वप्रकाशे सुरमिशब्दो मनोज्ञवाचो ॥

कियद्बहु व्यञ्जनमेतदप्यते ममेति वृत्तेर्बदतां पुनःपुनः ।

अमूनि संख्यातुमसावदौकि तैश्छलेन तेषां कठिनीच भूयसी ॥ १०१ ॥

कियदिति ॥ एतत्तेमनादिव्यञ्जनं मम कियद्विष्णुपरिमाणं बहुष्यते । अपितु वृत्ता वद-
मिति नापेक्षीयमिति वृत्तेर्द्वैतोः पुनःपुनः वदतां तेषां जन्वानां 'कियत्संख्यं बहु एतव्यञ्जनम-
प्यते' इति 'एतद्बहुत्वसंख्येयत्वा भवद्भिः पृच्छयते किम्' इति छलेनामूनि व्यञ्जनानि

संख्यातुं गणयितुमसौ गोलकावली मूयसी बहुतरा कठिनी स्रटिका इव तैः परिवेषकैरलौकि-
 अर्पिता । भवद्भिर्ब्रजनसंख्या पृष्टा, तर्जनया कठिन्या एतानि गणयेति कठिनीवापितेस्तु-
 त्रेक्षिता । इति वदताममूनि संख्यातुमिव व्याजेनासौ बहुतरा कठिन्यर्पितेति वा योग्यम् ।
 कठिन्या च संख्यायते । एतद्यजनम्, अमूनीति, ममेति, अमीशमिति नैकपचनबहुवचनानि
 जातिव्यक्तिविवक्षयेति ज्ञातव्यानि ॥

विदग्धबालेक्षितगुतिचातुरीप्रवह्निकोत्पाटनपाटवे हृदः ।

निजस्य टीकां प्रवचन्ध कामुकः स्पृशद्भिराकृतशतैस्तदौचित्यम् ॥१०२॥

विदग्धेति ॥ कश्चित्कामुकः विदग्धायाश्चातुराया बालाया सुमया इक्षितगुती चेक्षित-

गोपनविषये चातुरी बलौशलं सैव दुर्ज्ञेयत्वात्प्रवह्निका गुप्ताभिप्रायः प्रवचनविशेषस्तस्या
 उत्पाटने मेदने ज्ञानविषये यथाष्टवं सामर्थ्यं प्रावीर्यं तत्र विषये तदौचित्यं विदग्धबालेक्षि-
 तानामानुगुणं स्पृशद्भिः गतैस्तदनुकूपैराकृतशतैर्बहुभिरिक्षितैः कृत्वा निजस्य हृदः स्वीया-
 मिप्रायस्य टीकां विवरणं प्रवचन्ध प्रकर्षेण कृतवान् । गुप्तान्यपि मदक्षितानि ज्ञातवान्,
 अतिवदुरोऽयं मध्यमुरक्षणेति तदनुगुणैः स्वीयचेष्टितैः स्तनसं बोधितवानिति भावः ।
 बालाया अपि विदग्धसखीषिक्षया वैदग्ध्यादिक्षितकरणम्, सहजमौन्यात्सलज्जया तद्रोपनं
 च युक्तम् । विदग्धः कथन युवा, बाला च काचन, तयोरिक्षितगुतिर्वा । यद्वा—विदग्ध-
 स्येक्षितं बालायाश्च गुतिः अपोदिक्षितस्यैव । तयोर्विषये वा चातुरी तत्र, प्रवह्निकोत्पाटनपा-
 टवे विषये, तयोरौचित्यं स्पृशद्भिः । अत्र द्वयोरपि भवतोरप्यसौ मया ज्ञात इतीक्षितैस्त-
 ज्ज्ञापनद्वारातिवदुरोऽहमेव त्वया मजनीय इति बालां प्रति स्वाशयं ज्ञापितवानिति भावः ।
 अन्योऽपि विदग्धोऽतिगहनायाः प्रवह्निकाया मेदने विषयेऽनेकैराशयेभ्योऽस्यां करोति ॥

धृतकृते भोजनभाजने पुरः स्फुरत्पुरंध्रप्रतिबिम्बिताकृतेः ।

युवा निघायोरसि लङ्कुकद्वयं नखैर्लिङ्गलाथ ममर्दं निर्वयम् ॥ १०३ ॥

धृतेति ॥ कश्चित्तुवा धृतकृत आज्यपूर्णं प्रसूतधृते वा भोजनभाजने पुरः स्फुरन्त्या

विलसन्त्याः पुरंध्राः प्रतिबिम्बिता वा आकृतितत्त्वा ढरति लङ्कुकद्वयं मोदकयुगं निपाय
 नखैर्लिङ्गत् । अथ पश्चाज्जिदेनं ममर्दं । यदाबभौः संबोभौ भावी, तदैवं तव कुनावुपचरि-
 ष्यामीति, लङ्कुकचनस्यतविमर्देच्छुरस्मीति वा, स्वाशयं बोधितवानिति भावः । धृतेन
 धृतम् । धृतं धृतं वसिन्निति वा । 'वाहिताभ्यादिषु' इति परनिपातः ॥

विलोकिते रागितरेण सस्मितं ह्रियाथ वैमुख्यमिते सखीजने ।

तदालिरानीय कुतोऽपि शार्करीं करे ददौ तस्य विहस्य पुत्रिकाम् ॥१०४॥

विलोकित इति ॥ रागितरेण केनचित्कामुकेन सखीरूपे जने सस्मितं विलोकिते सति

अथ विलोकनानन्तरं ह्रिया वैमुख्यं पराङ्मुखत्वमिते गते सति तस्य सखीजनस्यासिः सखी
 कुतोऽपि कस्यापि स्थानाच्छार्करीं शर्कराबन्धनिर्मितां पुत्रिकामानीय विहस्य वैमुख्यात्संदि-
 हानस्य तस्य करे ददौ । अपरादिषुष्वनामाज्ञेषु शर्करावुत्थरक्षणेनामप्यहमेव दास्यामि ।
 लङ्कुकस्थितामेनां जानीहीति संज्ञां चकारेति भावः । सखीभ्रमहे वैमुख्यमिते सति तासां
 तस्वीनां कचित्सखी तदन्तर्बर्तिनी, अन्या वा, शार्करी पुत्रिकां ददौ । शर्करापुत्रिकापरि-

वेषणमिवेण अहं त्वा भजामीति स्वदानसंज्ञानमकरोदिति भावः । इति वा । शार्करिमिति विहारप्रत्ययः । पुत्रिका, 'पुत्रात्कृत्रिणे' इति क्व ॥

निरीक्ष्य रम्याः परिवेषिका ध्रुवं न भुक्त्वमेवैभिरवाततृप्तिभिः ।

अशक्नुवन्निर्बहुभुक्तवत्तया यदुज्जिता व्यञ्जनपुञ्जराशयः ॥ १०५ ॥

निरीक्ष्येति ॥ बहुभुक्तवत्तयात्याहारेणाशक्नुवन्निर्भोक्तुमसमर्थैरेभिर्वात्यात्रिकैर्यद्यस्याङ्ग-
जनपुञ्जानां राशयः परम्परा उज्जितास्त्यक्ताः, तस्मादन्याः परिवेषिका निरीक्ष्यावाततृप्तिभि-
र्मेतदुभुक्षैरेतैर्भुक्तमेव नेति ध्रुवमहं मन्ये । यावद्विषयं तावत्तत्त्वमेव दर्शनादियमुपेक्षा । एतां
निरीक्ष्यावाततृप्तिभिरेतैर्ध्रुवं निश्चितं नैव भुक्तमिति वा । यथा लोको मन्यत इति शेषः ।
यथा व्यञ्जनपुञ्जपरम्परास्त्यक्ताः, यथैर्मितं भुक्तमिति लोको मन्यत इत्यर्थे इति वा ॥

पृथक्प्रकारेज्जितशंसिताशयो युवा ययोदासि तथापि तापितः ।

ततो निराशः परिभावयन्परामये तथातोपि सरोपयैव सः ॥ १०६ ॥

पृथगिति ॥ पृथक्प्रकारैर्नानाभिधैरिजितैश्चेष्टितैः कृत्वा शंसितः कथित आशयोऽभि-
प्रायो चेन स युवा यवा स्त्रिया उदास्युदासीनः प्रतीक्षितेन न संभावितः, तथा तापितो
व्यथितः । उदासीनो हि दुःखं न जनयति । जनयापि तु तादृश्यापि दुःखं जनितमिति
विरोधाभोऽपि शब्दः । ततोऽनन्तरं तस्यां निराशः, तस्याः सकाशाच्चिराशो निर्गतामिलाषः
रान् परां तदस्यां परिभावयन्निजितेनानुकूल्यन्तानुरागं पश्यन्स युवा सरोपया तयैव पूर्वमु-
दासीनयैवातोपि परितोषितः, न तु द्वितीयमेत्यर्थः । अग्रे आश्चर्यं । सरोपो हि दुःखं जन-
यति न सुखम् । तथापि तादृश्यापि सुखं जनितमिति विरोधादाश्चर्यम् । जनसमक्षमिति-
करणमयुक्तमिति तपेज्जितं पूर्वं न कृतम् । स तु तदाद्यवसज्जानानोऽनुरागेणैव प्रतीक्षितं
नाकरोदिति तुल्यमान्यामपश्यत् । ततश्च सा सपञ्जीतुज्वा तेषां जातेति मण्यमुरक्तैवेत्यम् ।
पूर्वं तु गाम्भीर्यादिजितं नाकरोत् । सानुरागैव च सरोपा भवतीति रोषादनुरागमनुमानं
संतुष्ट इति भावः । 'उपेतया' इति पाठे रोषात्तदपसारणार्थं सनीपनामतयेत्यर्थः ॥

पयःसिता मण्डकमण्डनाम्बरा बटाननेन्दुः पृथुलङ्कुस्तनी ।

पदं रुचेर्भोज्यमुजां भुजिक्रिया प्रिया बभूवोज्ज्वलकूरहारिणी ॥ १०७ ॥

पय इति ॥ भुजिक्रिया भोजनक्रिया भोज्यमुजां भक्ष्यं मुष्टानानां तेषां प्रिया तृप्ति-
जननी । अथ च स्त्री बभूव । किंभूता—पयो दुरधमेन सितं हास्यो यस्याः । तथा—कचि-
न्मृदुसूक्ष्माः, कचिदत्यन्तामिश्रयोगेन शीघ्रनिन्दको मण्डका वर्षा एव पद्मज्वादिरन्वितरूप-
करूपमण्डनमुक्तान्मलंकारभूतानि वाऽम्बरानि वस्त्राणि यस्याः । तथा—वतिवृत्तमात्रावाचित-
वटकरूपः कुङ्कुमोद्वर्तनरक्तमात्रेणाह्लादक आननेन्दुर्मुञ्जवन्मो यस्याः । तथा—पृथुलङ्कुस्तनी
स्थूलतिकाठिनमोदकरूपो स्तनौ यस्याः सा । तथा—उज्ज्वलकूरहारिणी विविक्तशुभ्रौदनरूप-
भौतिकमालावती । अथ च—उज्ज्वलकूरेण मनोहारिणी । यतः रुचेर्मात्रमिलापस्य । अथ
च—कान्तेः, अनुरागस्य च । पदं स्थानम् । यियापि पूर्वोक्तगुणसहितं रुचेः पदं बभूव ।
यतः प्रिया इति वा । 'भोज्यं भक्ष्ये' इति साधुः ॥

चिरं युवाकृतशतैः कृतार्थनक्षिरं सरोपेक्षितया च निर्धुतः ।

सृजन्करक्षालनलीलयाञ्जलीनसेचि किञ्चिद्विधुताम्बुधारया ॥ १०८ ॥

चिरमिति ॥ कयाचिबेद्य कश्चिद्युवा किञ्चिद्विधुतया वक्त्रालितयाम्बुधारया कृत्वा-
उत्तेचि सिक्तः । किभूतः—आकृतशतैरिङ्गितसहस्रैश्चिरं कृतार्थनः कृतप्रार्थनः सन् चिरं सरोपं
कोपव्यञ्जि इङ्गितं यस्यान्त्यैव वारंवारं निर्धुतो निराकृतः सन्नपि । तथा—करक्षालनस्य लीलया
व्याजेन प्रसादप्रार्थनासूचकानञ्जलीनकरयुगसंपुदान्मुञ्जन्वचयन् । अञ्जलीमिति वचनेन वार-
धारमञ्जलेः करणं सूचितम् । वारिधाराकम्पनेन त्वत्प्रार्थना मयाङ्गीकृता, करयुगयोजनादिर-
मेति सूचितम् । इयं स्वीकारचेष्टा । करक्षालनं भुजिक्रियासमाप्तिं द्योतयति ॥

न पद्मिधः पिङ्गजनस्य भोजने तथा यथा यौवतविभ्रमोद्भवः ।

अपारशृङ्गारमयः समुन्मिषन्मृशं रसस्तोषमधत्त सप्तमः ॥ १०९ ॥

नेति ॥ पद्मिधो मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायास्तादृशः षट्प्रकारो रसः पिङ्गजनस्य
रसिककामुकसहस्य भोजने विषये तथा तोषं नाशतोदपादयत् । यथा—यौवतं स्त्रीसङ्गस्य
विभ्रमो विलासस्तस्माद्भ्रवो यस्य स मृशं समुन्मिषन्वर्धमानोऽपारशृङ्गारमयो निर्मर्यादाने-
कविधनिभावानुभावव्यभिचारिसंयोगजन्यशृङ्गाररूपः सप्तमो रसः तोषमधत्त । सप्तमत्वं
मधुराश्रयपेक्षया हेतुं, न तु नाञ्जरसापेक्षया । पद्मिधो रसेभ्योऽन्यस्याभावाद्भोजने सप्तमरसस्य
सद्भावादाधर्यम् ॥

मुखे निधाय क्रमुकं नलानुगैरधौजिष्णु पर्णालिरवेक्ष्य वृश्चिकम् ।

दमार्पितान्तर्मुखवासनिर्मितं भयाविलैः स्वभ्रमहासिताखिलैः ॥ ११० ॥

मुखे इति ॥ अथ हस्तक्षालनानन्तरं नलानुगैस्तै राजभिः क्रमुकं पूगफलं मुखे निधाय
वृश्चिकमवेक्ष्य दमेनार्पिता दत्ता पर्णालिर्नागवल्लीदलपट्टिरौजिष्णु लक्ष्मा । किभूतं वृश्चिकम्—
अन्तर्मुखवासनेन कर्पूरकरतूरीकादिरसारदिरूपेण मुखसौगन्ध्यकारिणा निर्मितम् । किमूलैः—
भयेन दशनमिया आविलैर्भ्यातिः । अतएव स्वभ्रमेणाऽवृश्चिके वृश्चिकबुद्ध्या हासिता हासं प्रापिता
अखिला द्वष्टारो यैः । दमेनार्पितः पर्णमण्ये वर्तमानो भोऽन्तर्मुखवासलेन निर्मितमिति वा ॥

अमीषु तथ्यानुतरत्नजातयोर्वैराटराट्चारुनितान्तचारुणोः ।

स्वयं गृहाणैकमिहेत्युदीर्य तद्वयं दद्यां शेषजिघृक्षवे हसन् ॥ १११ ॥

अमीष्विति ॥ वराटराट् राजा दमो वा क्रमेण चारु सुन्दरं गितान्तचार्वैतिमुन्दरं च
तयोरेतयोस्तथादृतयोः सत्यासत्ययो रत्नजातयोर्मध्ये एकं तव प्रियं रत्नजातं त्वं स्वयमेव
गृहाणेति अमीषु वारयात्रिकेषु विषये उदीर्य कुत्रिमत्वादतिरमणीयकान्तिविशेषमलीकरज-
जातं जिघृक्षवे प्रहीतुमिच्छवे वारयात्रिकाय हसन्तदज्ञानहेतोः किञ्चिदास्यं कुर्वन्तयोः सत्या-
सत्यायो रत्नजातयोर्द्वयं पुनं तद्रूपं वा इयं दद्यां । अमीषु मध्ये शेषजिघृक्षवे इति वा । इह
द्वयोर्मध्ये शेषजिघृक्षवे इति वा । शेषजिघृक्षवे, 'द्वितीया' इति योगविनागात्समासः ॥

इति द्विकृत्वः शुचिमृष्टभोजिनां दिनानि तेषां कतिचिन्मुदा ययुः ।

द्विरष्टसंवत्सरवारसुन्दरीपरीष्टिभिस्तुष्टिमुपेयुषां निशि ॥ ११२ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण द्विकृत्यो द्विकारं दिवा रात्रौ च शुचि अदोषं गृहं खादु च भोजिना भुक्तानानां तेषां वारयान्निकाणां कतिचित्पत्राणि दिनानि मुदा वयुः । पत्रपाणि दिनानि सहर्षास्तत्रोपुरिल्लर्षः । किभूतानाम्—निषि द्विः द्वौ वारावष्टौ द्विरष्टौ पोडश संवत्सरा यासां ताः वारस्य सहस्रस्य सुन्दर्यो वेदवादास्यादयस्तासां परीष्टिनिशुम्बनादिसेवाभिस्तुष्टि संतोषमुपेतुषां प्राप्तवताम् । 'द्विरष्ट' इति वत्सुनः कृतसुखो वापकत्वात् 'द्विः' इति प्राप्ते 'द्विकृत्य' इत्यत्र 'अपवादविषये कचिदुत्सर्गस्यापि समावेशः' इति परिभाषया संवाक्यं चित्परिहर्तव्यम् ॥

उवास वैदर्भगृहेषु पञ्चपा निशाः कृशाङ्गीं परिणीय तां नलः ।

अथ प्रतस्थे निषधान्सहानया रथेन वार्ष्णेयगृहीतरदिमना ॥ ११३ ॥

उवासेति ॥ नलः कृशाङ्गीं तां परिणीय वैदर्भगृहेषु पत्र वा पद् वा प्रमाणमासां ता निशा उवास । पत्रपाणि दिनानि तत्र स्थितवानिल्लर्षः । अथ सप्तमे दिनेऽनया भैम्या सह रथेन निषधान्प्रतस्थे । किभूतेन—वार्ष्णेयनाम्ना सारथिना गृहीता रथमनो यस्य । पत्रपाः, 'संख्ययाऽन्वया—' इति समासे 'बहुव्रीहौ संख्येये—' इति कञ्, टिलोपः । निशाः, अल्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

परस्य न स्पष्टमिमामधिक्रिया प्रिया शिशुः प्रांशुरसाविति ब्रुवन् ।

रथे स भैमीं स्वयमध्यकुरुहन्न तत्किलाश्लिष्यदिमां जनेक्षितः ॥ ११४ ॥

परस्येति ॥ इति ब्रुवन्श्च नलो भैमीं स्वयमात्मनैव रथेऽध्यकुरुहदध्यारोपयामास । इति किम्—इमां पतिव्रतां भैमीं स्पष्टं स्पर्शनेन्द्रियविषयीकर्तुं परस्य मदन्त्यस्य नाधिक्रियाधिकारः, प्रिया भैमीं शिशुरल्पप्रमाणा, असौ रथश्च प्रांशुः उच्चतर इति स्वपसारोद्बुधसमर्थेति । तत्तस्मादेतौर्जनेक्षितौ लोकैर्विलोक्षितः सन्निमां भैमीं नाल्लिङ्ग । क्लिप्तेति व्याजे । तन्वत्तस्तु जनसमस्रमाल्लिङ्गैव । किंत्वेन ब्रुवन्वाढ्यं परिरुद्धारेति भावः । कर्मेत्वस्याविवक्षितत्वाद्रथे इत्यधिकरणे सप्तमी । अन्वकुरुहत्, 'णी चङि—' इत्युपधाद्वृत्तत्वे 'धीर्घो लघोः' इत्यभ्यासदीर्घत्वम् । अश्लिष्यत्, 'श्लिष्य आल्लिङ्गने' इति कसः । 'अश्लिष्यत्' इति पाठे लङ् ॥

इति सरः शीघ्रमतिश्चकार तं वधूं च रोमाञ्चभरेण कर्कशौ ।

स्सालिष्यति क्षिग्रधतनुः प्रियादियं त्रदीयसी पीडनभीरुदोर्युगात् ॥ ११५ ॥

इतीति ॥ इति हेतोः शीघ्रमतिस्त्वरितबुद्धिः शीघ्रमुचितापायस्फुरणशीलकायोरन्योन्यविषयः सरस्तं नलं वधूं भैमीं चोमौ रोमाञ्चानां भरेण बाहुत्वेन कर्कशतया चकार । अन्योन्यसंसर्षादुत्पन्नसात्त्विकरोमाञ्चौ तौ आताविति भावः । इति किम्—त्रदीयसी क्षिग्रधतनुर्नितरां कोमला सञ्ज्ञेयाः च येन भैमी । अतः प्रियास्तत्सत्काशात्सालिष्यति निःसरिष्यति । नतः पीडने निबिडधारणे मीरु दोर्युगं बाहुयुगं यस्य तस्मान्निलिखितवारिजः इति ॥ 'इतीव तं शीघ्रमतिः सरोऽकरोद्बधूं' इति पाठः ॥

तथा किमाजन्म निजाङ्गवर्धितां प्रहित्य पुत्रीं पितरौ विपेदतुः ।

विस्मज्य तौ तं दुहितुः पतिं यथा विनीततालक्षगुणीभवहुणम् ॥ ११६ ॥

तथेति ॥ तौ पितरौ सं दुहितुः पति जामातरं नलं विद्युज्य संप्रेष्य यथा विषेदतुः
विषण्णौ बभूवतुः, तथा आजन्म जन्मप्रभृति निजादयोः स्त्रीयोत्सृज्योर्वर्धितां वृद्धिं प्रापितौ
प्रहिल्य प्रस्थाप्य विषेदतुः किम् । अपितु नेति वैधन्योपमा । यतः—किंभूतम्—विनीततया
स्वविनयत्वेन लक्ष्यगुणीभवन्तः शौर्वादयो गुणा यस्य तम् । सुताविद्योगादपि सगुणजामातु-
वियोगो नितरां तयोर्दुःसहो जात इत्यर्थः । प्रहिल्य, 'हि गतौ' कथो व्यपि तुक् । विषेदतुः,
सदेरेत्वाभ्यासलोपौ । 'सदिरप्रतेः' इति पत्वम् ॥

निजादनुव्रज्य स मण्डलावधेनलं निवृत्तौ चटुलापतां गतः ।

तडागकल्लोल इधानिलं तटाकृतानतिव्यावृते वराटराट् ॥ ११७ ॥

निजादिति ॥ स वराटराट् भीमो नलमनुमज्यानुगम्य निजान्मण्डलावधेः सहाया-
श्चिद्वृत्तौ परावृत्तिसमये चटुः प्रियवचनं लपति भाषत इति चटुलापताङ्गारं गतः प्राप्तः
प्रियं भाषमाणां वृताङ्गीकृता नलकृता आनतिर्नमस्कारो येन स एवंभूतः सन् व्यावृते
निजपृष्ठान्प्रति परावृत्तः । क इव तडागकल्लोल इव । इधानिलं वायुमनुमज्य तटाभिपृत्तौ
चटुला आपो यस्य तद्भावं गतः सन् तीरात्सकाशात्तटाग्रतरङ्गो व्यावर्तत इत्युत्तरमा ।
चटुलाप इत्यत्र 'कर्मण्यण्' । पक्षे 'कङ्' आदिना समासान्तः । स तु तत्पुरुष एवेति
कश्चित्तदुपेक्षम् ॥

पितात्मनः पुण्यमनापदः क्षमा धनं मनस्तुष्टिरधाखिलं नलः ।

अतः परं पुत्रि न कोऽपि तेऽहमित्युदन्तुरेव व्यसृजन्निजौरसीम् ॥ ११८ ॥

पितेति ॥ इत्युक्त्वा उद्धृतान्मनूणिं यस्य स एव भीमो निजामौरसीं स्त्रीयक्षेत्रजीवा-
भ्यामुत्पादितां भैमीं व्यसृजन्प्राहिणोत् । इति किम्—हे पुत्रि, आत्मनस्तव पुण्यं धर्मं एव
पिता हितकारित्वात्, अहितनिवारकत्वाच्च । तथा—तव क्षमाः सहनशक्तयोऽनापदो न विद्यन्त
आपदो बाध्यस्ताः । आपत्ताशिका इत्यर्थः । तव मनस्तुष्टिः संतोषोऽलुम्बत्वेनेव धनम् ।
अथानन्तरमखिलमपि तवेष्टं नल एव । किं बहुना—एतदतिरिक्तमकलाभीष्टदलात्तवै नल
एवेत्यर्थः । अतः परमद्यतनदिनप्रभृत्यहं भीमस्ते कोऽपि संबन्धी बान्धवो न भवामीति ॥

प्रियः प्रियैकावरणाच्चिरेण तां पितुः स्मरन्तीमचिकित्सदाधिषु ।

तथास्त तन्मातृवियोगवाडवः स तु प्रियप्रेममहाम्बुधावपि ॥ ११९ ॥

प्रिय इति ॥ प्रीणाति हर्षं जनयतीति प्रियो नलः पितुः स्मरन्तीं तां भैमीं प्रियस्य
मनीषितस्य एकस्य वस्तुन आचरणात्करणान्मनीषितस्य यदेकं सुखं केवलं वा करणं तस्मा-
दाधिषु पितृविभोगजमानसपीडामु सत्सु चिरेण बहुना कालेनाचिकित्सदुपचचार । कस्यचि-
दिष्टस्य मेलनात्पितृवियोगजन्यदुःखं चिरेणाल्पाजयदित्यर्थः । चिरकालं पितुः स्मरन्तीमिति
ना । स सर्वजनप्रसिद्धताया मातृवियोग एवाक्षयतरत्वाद्वाडवो वडवानलः । तु पुनः प्रियस्य
नलस्य प्रेमा निरुपाधिकः स्नेहस्तद्रूपे महाम्बुधौ सखिं तथाऽप्रच्युतप्राच्यरूप एवास्त स्थित-
वान् । तस्मिन्नतिप्रियं कुर्वत्यपि स शोकमपि न शान्त इत्यर्थः । पितृविभोगदुःखान्मातृवि-
भोगस्य गौरवं सूचितम् । विशेषतश्च कन्यानाम् । अपिरोन्मिले । जलानलवोर्विरोधेऽपि वाड-

वस्याम्बुधावेव स्थितिर्बुकेत्यर्थः । शशाम (तृतीयचरणे), 'न तु प्रिय—' इत्यपि च पाठौ स्पष्टार्थौ । पितुः, 'अधीगर्भ—' इति षष्ठी । अन्तिकित्त्वत्, 'कित निवासे रोपापनयने च' इत्यस्मात् 'शुसिज्जिवः—' इति रुक्प्रतीकारे स्थाये सन् । कितेश्वोदात्तेस्तु पाठान् सन्नन्तादपि परस्मैपदमेव, न त्वात्मनेपदमिति सिद्धान्तः ॥

असौ महीभृद्बहुधातुमण्डितस्तया निजोपत्यकयेव कामपि ।

भुवा कुरङ्गक्षणदन्तिचारयोर्वभार शोभां कृतपादसेवया ॥ १२० ॥

असाविति ॥ असौ भूचक्षस्तु पुनर्बहुधानेकप्रकारे मण्डितो नानारत्नादिभिरलंकृतस्तया मैत्र्या कामप्यतिशयितां शोभां वभार । किंभूतया—कुरङ्गवद्वरिणवशीर्षणं विलोकनम्, दन्तिवद्वस्तिगचारो गतिः तयोर्भुवा स्थानभूतया हरिणाद्या गजगत्या च । तथा—कृता मर्तुः पादसेवा नया । कया क इव—निजोपत्यकया पर्वतासन्नभूम्या महीभृत्यवेत इव । बहुभिर्गौरवकारिधातुभिर्मण्डितः । किंभूतगोपत्यकया—हरिणानामीक्षणस्य, इक्षिनां नक्षत्रस्य गमनस्य वा स्थानभूतया । तथा—कृता प्रख्यन्तपर्वतानां सेवा आश्रयणं नया । कृता प्रख्यन्तपर्वतैः सेवा यस्या इति वा ॥

तदेकतानस्य नृपस्य रक्षितुं विरोढया भावमिवात्मनि धिया ।

विहाय सापङ्क्यमरञ्चि भीमजा समग्रतद्वाञ्छितपूर्तिवृत्तिभिः ॥ १२१ ॥

तदिति ॥ विरोढया विरकालं प्रियमाणया । अथ च—विरपरिणीतया धिया राजवल्लभ्या तदेकतानस्य तदेकनिष्ठस्य मैत्रीतत्परस्य नृपस्यात्मनि स्वविषये भावमनुरागेन रक्षितुं स्थिरीकर्तुमिव सापङ्क्यमेकभर्तृकस्त्रीहृद्यान्योन्येष्वर्थां विहाय समग्राणां तस्या भैम्या वाञ्छितानां पदार्थानां पूर्तिः पूर्णं तस्यो वृत्तिभिर्वैतैरेष्यार्थैः कृत्वा भीमजारञ्चि प्रीणिता । संपद्वैभवेन दुर्लभान्यपि तद्वाञ्छितानि नलेन पूरितानि, ततश्च सा परितुष्टेति भावः । अन्यापि विरपरिणीता विदुषी नकोडावामनुरक्तसामिव आत्मन्यनुरागरक्षणार्थं सापङ्क्यं क्षयत्वात्मनो ज्यैष्ठ्यं रक्षयन्ती सती नवोडाया हितकरणेन प्रीतिं जनयति ॥

मसारमालावलितोरणां पुरं निजाद्वियोगादिव लम्बितालकाम् ।

ददर्श पद्यामिव नैषधः प्रियामयाधितोद्गीविकमुन्नतैर्युहैः ॥ १२२ ॥

मसारेति ॥ अथ बहुमार्गलङ्घनानन्तरं नैषधः पुरं प्रियामिव ददर्श । किंभूतां पुरम्—मसारमालावलिरेन्द्रनीलमालापरम्भरा एवाग्रदलादिरचितमालारूपाणि तोरणानि यस्याम् । इन्द्रनीलमालावलियुक्तानि तोरणानि वहिर्द्वाराणि यस्यास्याम् । तथा—अत एव—निजाद्वियोगालम्बितालकामिव प्रसाधितचूर्णकुन्तलामिव । तथा—उन्नतैरत्युन्नतैर्युहैः कृत्वा आधिताद्गी-कृता उद्गीविकामूर्त्वीकृतकण्ठतया विलोकनं यथा स्यादेवं पद्यामिव विलोकिकामिव । लम्बयुह-त्वादूर्त एव इष्टवानित्यर्थः । 'पद्याम्' इति पाठे मार्गाणां पद्यामिव । अन्यापि नाविका

२ 'तथाच' 'अन्योन्याभावसंसर्गभावनेदस्यवस्तिती । सत्या स्याताम्यस्मेति साजगत् कश्चिद्विस्तृतु' इति श्रीहर्षमिश्रविरचनस्यवचनाख्यानानुसारे साण्डनप्रकाशे—'विकलितान्' इति तुक्तः पाठः । किंलिपातोः केवलसाधयोगात् 'अवयवे कृतं लिङं सङ्गुदायक विप्रैकं भवति' इति न्यायानुसारेण-यात्मनेपदभावेः—इति यदर्थमात्मनिर्भक्तं तद्विन्त्यमेव—इति सुखावबोधः । २ 'प्रियाम्' इति पाठः कुत्रापि नोपलब्धः । तथापि 'पद्यामिति पाठे' इति 'प्रियामिव' इति च टीकावगतत्वात्स्मादितः ।

प्रोषिते नायकेऽप्रधाषितालका सती उद्गोषिकया प्रियागमनमार्गान्पश्यति । मसाराणां नीलत्वादलकत्वम् । पयामिति, 'कर्तृकर्मणोः' इति कर्मणि षष्ठी ॥

पुरीनिरीक्षान्यमना मनागिति प्रियाय भैम्या निभृतं विसर्जितः ।

ययौ कटाक्षः सहसा निवर्तिना तदीक्षणेनार्धपथे समागमम् ॥ १२३ ॥

पुरीति ॥ अयं मत्प्रियो मनाक् ईषत्पुरीनिरीक्षणया अन्यमना दुषित इति हेतोरस्मिन्न-
वसरेऽयं सम्बन्धिरिति शक्यत इति बुद्ध्या भैम्या प्रियाय प्रियं वीक्षितुं निभृतं युगं यथा
तथा विसर्जितः प्रेषितः निजः कटाक्षः सकलां पुरीमपिलोकयैव किञ्चिद्विरीक्ष्य भैम्यनुराग-
बाहुल्यात्सहसा असमय एव पुरीनिरीक्षणाच्चिवर्तिना शीघ्रं पराङ्मतेन तदीक्षणेन मलकटाक्षेण
सहार्धपथ एव समागमं संबन्धं ययौ । उभावपि परस्परानुरागेण क्षणमात्रमप्यवलोकयन्ति-
रार्थं न सहते स्मेति भावः । नितरामनुरागः सूचितः । 'पुरी निरीक्ष्य' इति पाठे पुरी
निरीक्ष्य ईषदन्वयमनाः किमिति बुद्ध्या प्रेषितः । रहस्यं ज्ञातुं कृतोऽपि युगं प्रेष्यते । प्रियाय,
'किमार्योपपदस्व-' इति चतुर्थी ॥

अथ नगरधृतैरमात्यरजैः पथि समियाय स जाययाभिरामः ।

मधुरिव कुसुमधिया सनाथः क्रममिलितैरलिभिः कुतूहलोटैः ॥ १२४ ॥

अथति ॥ अथ पुरसमीपप्राप्त्यनन्तरं जायया कुत्साभिरामो मनोहरः स नलो नगरे धृतैः
स्थापितैरमात्यरजैः सह पथि समियाय मेलनं प्राप । किंभूतैः—कुतूहले भैमीसहितनलदर्शन-
कौतुके विषय उत्कण्ठकण्ठितैः । तेन वा उद्वृत्तं कं क्षिरो मेघम् । ऊर्ध्वोद्धतक्षिरोभिः । कः
कैरिव—कुसुमधिया चम्पकादिपुष्पशोभया सनाथो रमणीयो मधुर्यसन्तः क्रमेण वरन्तागम-
परिपाद्या मिलितमैवास्वादकौतुकेनोत्कण्ठितैरलिभिर्भ्रमरैरिव यथा संयुज्यते तथेत्युपमा ॥

क्रियदपि कथयन्स्ववृत्तजातं श्रवणकुतूहलचञ्चलेषु तेषु ।

क्रियदपि निजदेशवृत्तमेभ्यः श्रवणपथं स नयन्पुरीं विवेश ॥ १२५ ॥

क्रियदिति ॥ स नलः पुरीं विवेश । किं कुर्वन्—स्वयंवरवृत्तान्तश्रवणकुतूहलचञ्चलेषु
तेषु मन्त्रिप्रचरेषु क्रियदपि स्वसंबन्धि वृत्तजातं स्वदूत्येन्द्रादिमायाप्रभृतिरूपं मुख्यं वृत्तान्तं
संक्षेपेण कथयन् । तथा—क्रियदपि निजदेशवृत्तं स्वराष्ट्रे जातमेभ्योऽन्त्यालेभ्यः सकाशाच्छ्र-
वणपथं नयन्नाक्रमयन् । प्रागगतजातिः । 'अमुत्र-' इति पाठे 'अदः परस्मिन्नप्रापि' इति
वचनादमुत्रैलनेन व्यवहितोऽपि स्वयंवरः पराभ्युदयते ॥

अथ पथि पथि लाजैरात्मनो बाहुवल्लीमुकुलकुलसकुल्यैः पूजयन्त्यो जयेति ।
क्षितिपतिमुपनेमुस्तं दधाना जनानाममृतजलमृणालीसौकुमार्यं कुमार्यः ॥

अथेति ॥ अथ पुरप्रवेशनानन्तरं जनानां कुमार्योऽकृतविवाहाः कन्यास्तं क्षितिपतिमुप-
नेमुः समीपमागत्य नमस्कृतुः । किंभूताः—पथि पथि प्रतिमार्गमात्मनो बाहुवल्लीनां भुजङ्गर-
वृत्तानां मुकुलकुलेन कलिभूतन्देन सकुल्यैस्तुल्यैर्लाजैर्मृजलदध्यतया शकुनदर्शनेन जय सर्वो-
त्कर्षेण वर्ततेति शब्दपूर्वं पूजयन्त्यः । तथा—अमृतजलैः जाताया मृणाल्या विसर्सेव सौकु-
मार्यं मार्दवं दधानाः । पुरप्रवेशे शकुनार्थं कुमार्य इत्युक्तम् । सकुल्यैः, दिनादित्वापद ॥

अभिनवदमयन्तीकान्तिजालाचलोकप्रवणपुरपुरन्ध्रीवक्रचन्द्रान्वयेन ।

निखिलनगरसौधाट्टाचलीचन्द्रशालाः क्षणमिव निजसंज्ञासान्वयामन्वभूवन्

अमीति ॥ निखिलानां नगरसंबन्धिनो सौधाटां सुधाधवलितपृष्ठाणामग्नयस्य उपरितन-

पृष्ठविशेषपङ्क्तयस्तासामप्युपरि चन्द्रशालान्तुतीवक्षिरोपृष्ठाः । अग्नयलीनां गवाक्षविबरानि वा ।

ता अभिनवा नवोद्गा दमयन्ती तस्याः कान्तिजालस्यादृष्टपूर्वस्वाचलोके प्रवणानामुत्सुकानां पुर-

पुरन्ध्रीणां वक्रचन्द्रसान्वयेन संबन्धेन कृत्वा क्षणमिव क्षणमात्रं यावत्तन्मुखसंबन्धस्यावस्यन्तं

निजसंज्ञां स्वीयं नाम सुवचन्द्रसंबन्धतया सान्वयां चन्द्रयुक्ताः शालाः पृष्ठाणि चन्द्रशालाः,

चन्द्राणां वा संबन्धिन्यः शालाः इति योगसहितामन्वभूवन् । सान्वयामिवेति बोधेष्टः । सर्वा

अपि पुराणां गवाक्षविबरैर्नैमीमपश्यन् । तानि च तन्मुखचन्द्रसंबन्धेन यौगिकत्वेन कवि-

बोधेक्षितानि ॥

निषधनृपमुखेन्दुश्रीसुधां सौधवातायनविवरगरदिमभ्रेणिनालोपनीताम् ।

पपुरसमपिपासापांसुलत्वोत्परागाण्यखिलपुरपुरन्ध्रीनेत्रनीलोत्पलानि १२८

निषधेति ॥ अखिलानां सकलानां पुरपुरन्ध्रीणां नगरस्त्रीणां नेत्राण्येव नीलोत्पलानि

निषधनृपस्य मुखेन्दुश्रीलाङ्गश्रणां सुधाममृतं पपुः सादरमालोकन्त । किंभूतां सुधाम्—सौध-

वातायनानां विवरैर्भग्निच्छिद्रेभ्यो गच्छन्त्यो बहिर्निर्गच्छन्त्यो रदिनभेणयो नवनकिरणपङ्क्तयस्त-

द्रूपा ये नाला विसमुक्त्वादर्पजलपानसाधनभूतनालाः कमलमालदण्डास्त्रैरुपनीतां नेत्रसमीपं

प्रापिताम् । किंभूतानि नीलोत्पलानि—असमयातुल्ययातिभूयस्या पिपासया पानेच्छया पांसु-

लत्वं शुष्कत्वं सोत्कण्ठतत्वं च तेनैवोत्कृष्टा उत्पतन्तो वा परागाः कौमुदमन्ति येषु तानि ।

गवाक्षविबरैः कृत्वा गलमुखशोभां सर्वा अपि सादरं ददृशुरेत्सवैः । कुमारीणां समीपगत्वा,

पौरस्त्रीणां च गवाक्षान्तर्गत्वा, कान्तुकमात्रेण दृष्टेराज्येन कनीनिकानीलरदभीनां मालरुपाणा-

मुचिततरङ्गमुक्त्वा । अन्योऽपि पिपासास्यन्तशुष्ककण्ठो द्रुस्वं कृपापुदकं सच्छिद्रकमलवाद्या-

दिना पिबति । नत्वेकवारमेव बहु पिबन्तर्हदयपीडाभिया ॥

अंशनिपतिपथादृष्ट्रैणपाणिप्रवालस्त्रलितसुरभिलाजं व्याजभाजः प्रतीच्छन् ।

उपरि कुसुमवृष्टीरेष वैमानिकानामभिनवकृतभैमीसौधभूर्मि विवेश ॥ १२९ ॥

अवनीति ॥ एष नलोऽभिनवकृतस्य नूतननिमित्तस्य भैमीसंबन्धिनः सौधस्य शान्ति-

होमायलंकृतां भूमिमुपरितनीं वा भूमिं विवेश । किं कुर्वन्—कौतुकविलोकनार्थं गगने

स्थितानां वैमानिकानां देशानां कुसुमश्लोकरि चिरस्मादरेण प्रतीच्छन्त्यो कुर्वन् । किंभूता

वृष्टीः—अवनिपतिपथे राजमार्गेऽद्रेषु विपणिलेख्यशालकेषु वर्तमानानां श्रेणानां श्रीकृन्दानां

पाणिप्रवालेभ्यः स्त्रलिताः सुरमयः पङ्क्त्यपरिमलविशेषयुक्ता लाजालेषां व्याजं मिषं

भजन्ति । लकुनार्थं विकीर्यमाणानां लाजानां सुप्रत्यादृश्यदेशसंज्ञनाय पुष्पवृष्टितम् । ता

अपि पङ्क्त्येभ्यो निर्गच्छन्ति । वैमानिकाः, चरत्यर्थे ठक् ॥

१ 'अवनिपतिपथोच्छ्रैण' इति पाठो योवातुर्धनः । २ 'अवकात' इति 'लाजभाज' इति,
'लाजभाज' इति च पाठः सुखावधोधासंज्ञतः ।

इति परिणयमित्थं यानमेकत्र याने द्रव्यकितकटाक्षप्रेक्षणं चानयोस्तत् ।
दिवि दिविपदधीशाः कौतुकेनावलोक्य प्रणिदधुरियगन्तुनाकमानन्दसान्द्राः

इतीति ॥ दिविपदा देवानामभीशा इन्द्रादयश्चत्वारो देवा नाकं स्वर्गं प्रति गन्तुं प्रणि-
दधुरिय गन्तुमचिन्तयन्निव । तत्पतत्सद्भिद्वाय वाञ्छा नास्त्येवेतीयशब्दः सूचयति ।
किंभूताः—अनयोर्मनीनलयोरिति पूर्वांकप्रकारं परिणयं विवाहमित्यमुकरीत्या च एकप्रक-
स्मिन्माने रथे यानं स्थित्वा गमनम्, तथा—द्रव्यकितमीयसमर्थं सत्त्वं यत्कटाक्षैरन्यो-
न्यविलोकनं, तच्च एतत्सर्वं दिव्याकाशे स्थित्वा कौतुकेनावलोक्यानन्देन परमहर्षेण सान्द्राः
पूर्णाः । 'प्रणिदधुरिय-' इति पाठे तयोर्गृहप्रवेशानन्तरमिलनः । स्वर्गं वरानन्तरमेव देवा
निर्गता इति षतुर्दशे सगं वयप्युक्तं तथापि भूमेर्निर्गता नलपुरप्रवेशपर्यन्तं नलमेव कौतुक-
विलोकनार्थं गगने स्थिता इति दिविपदेन सूचितम् । इदानीं पुनः स्वर्गं प्रति निर्गता इत्यु-
च्येन कोऽपि विरोधः । किञ्चानन्तरसर्गसंगस्य कलिनलहेषारम्भस्याप्रस्तुततां परिहर्तुं नलः
पुरं प्रविष्टः, देवाश्च स्वर्गं जग्मुः । गच्छतां च तेषां मध्येमार्गं कलेदत्तरप्रस्तुतरदानादिप्रस-
क्तानुप्रसक्तव्यवतरणाय युक्तमुक्तम् ॥

श्रीहर्षे कविराजराजिसुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

काश्मीरैर्महिते चतुर्दशतयीं विद्यां विदद्भिर्महा-

काव्ये तद्भुवि नैपथीयचरिते सगोऽगमत्योदशः ॥ १३१ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ पूर्वार्धः पूर्ववत् । किंभूते काव्ये—चतुर्दशतयीं विद्यां विदद्भिर्जनैः
सुरस्वतीजाप्रदधिष्ठानकाश्मीरदेशोद्भवैरपि विदद्भिः परीक्षापूर्वं महिते पूजिते दोषलेशे-
नापि रहिते सर्वगुणपूर्णं । तथा—तद्भुवि तस्याच्छ्रीहर्षाद्भवतीति तद्भु । तस्याद्भुत्पत्ति-
र्यस्त्वैवंविधे वा । 'नैपथेश-' इति पाठे नैपथस्यासावीशकेति व्याख्येयम् । काश्मीरैरिति
पूजार्थकयोगे 'कस्य च वर्तमाने' इति षष्ठीविधानानुतीया चिन्त्या । 'पूजितो यः सुरैरपि'
इत्यादिविशिष्टप्रयोगदर्शनाद् 'वर्तमानेऽर्थे विहितस्य कस्य योगे षष्ठी भवति चकारादप्रयोजना-
नुरोधेनान्यापि' इति सूत्रार्थे निर्वर्ण्य, 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' इत्यतो बहुलग्रहणं वासु-
देव्यं, काश्मीरैः करणभूतैः, नहः पूजा संज्ञातास्त्विति महित इति तारकादेराकृतियगत्वात्
चान्तत्वाभावं वा संपाद्य, चान्तत्वेऽपि 'कलहंसरागमहित' इत्यादि भट्टिप्रयोगे समास-
दर्शनात् 'मतिबुद्धिपूजार्थमव्यय' इति चकाराद्भुत्वेऽपि शिष्टप्रयोगानुसारेण कप्रत्ययमन्तीकृत्य,
'कस्य च वर्तमाने' इति षष्ठीप्राप्त्यभावात्कर्तरी तृतीयैवेति वा यथाकथंनिरुद्धमर्थेनीयम् ।
चतुर्दशतयीमिति, 'संख्याया अवयवे-' इति तद्यपि 'टिड्ढाणञ्-' इति वीप् । विद्यां विदद्भिः,
'न लोका-' इति षष्ठीनिषेधः । तद्भुवि, भाषितपुस्तकत्वानुमभावः । पौदशः पूर्ववत् ॥

इति श्रीवैदर्करोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते नैपथीयप्रकाशे

पौदशः सर्गः ॥

सप्तदशः सर्गः ।

अथारभ्य वृथाप्राप्य धरित्रीधावनध्रमम् ।

सुराः सरस्वदुल्लोललीला जग्मुर्यथागतम् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ स्वर्गगमनचिन्तनानन्तरं धरित्रीं प्रति धावनेन जनितं प्रयासं वृथैव वृथाप्राप्यं व्यर्थमिवारभ्य विधायागाधत्वेनानुपलक्षितद्वयविषादतया । अथ च—तदभूमिं प्रति निष्प्रयोजनभावनगमनेन ततः पुनर्यथागतं व्यावर्तनेन च । सरस्वतः समुद्रस्योल्लोला-
रजास्वदुल्लोला येषां तत्तुल्याः सुरा आगतमनतिक्रम्य यथागतं स्वर्गं जग्मुः । भैमीमप्राप्तेव जग्मुरित्यर्थः । भैम्यलाभाच्छ्रमस्य वैयर्थ्यम् । नलभैमीवरदानद्वाराभगौरवरक्षणात्प्रायशब्दः प्राप्नोति, न तु वृथैवेत्युक्तम् । वृथा वृथात्वं प्रापते प्राप्नोति वा वृथाप्राप्यम् । यथागतम्, अव्ययीभावः । यथा आगतं तथा जग्मुरिति वा ॥

तदेवाह—

भैमीं पत्ये भुवस्तस्मै चिरं चित्ते धृतामपि ।

विद्यामिव विनीताय न विप्रेदुः प्रदाय ते ॥ २ ॥

भैमीमिति ॥ ते देवाधिरं चित्ते धृतामपि भैमीं तस्मै भुवः पत्ये नलाय प्रदाय दत्त्वा न विप्रेदुः । पश्चात्तापं न प्राप्ता इत्यर्थः । कस्मै कामिव—विनीताय शिष्याय चिरं चित्ते धृतामभ्यस्तां विद्यामिव । दत्तापि विद्या चित्ताशयां नोपरमति, तथा तस्मै दत्तापि सा सगु-
णतया तेषां चित्ताशोपरतेति ॥

कान्तिमन्ति विमानानि मेजिरे भासुराः सुराः ।

स्फटिकाद्रेस्तटानीव प्रतिबिम्बा विवस्वतः ॥ ३ ॥

कान्तीति ॥ भासुरास्तेजोरूपाः सुराः कान्तिमन्ति रजिर्द्विप्राणि विमानानि बह्वृचया गामिनो रमान्मेजिर आरुह्युः । के कानीव—विवस्वतः सूर्यस्य भासुराः प्रतिबिम्बाः स्फटि-
काद्रेः कैलासस्य तटानीव । प्रतितटं प्रतिफलितत्वात्प्रतिबिम्बानां बहुत्वम् । भासुराः, 'भक्तमाद्य-' इति ध्रुवः ॥

जवाज्जातेन वातेन बलाकृष्टबलाहकैः ।

श्वसनात्स्वस्य शीघ्रत्वं रथैरेयामिवाकथि ॥ ४ ॥

जवादिति ॥ जवाचित्तवेगवशात्तेन वातेन कृत्वा बलादाकृष्टाः सहचरीकृता मेघा वैरेषां देवानां रथैः श्वसनाद्वायोः सकाशात्स्वसात्मनः शीघ्रगमित्वं द्रष्टुनामपेक्षणीय कथि-
तमिव । आकृष्टबलाहकस्य वायोः पश्चाद्गमित्वापुरश्चलितानां रथानां शीघ्रत्वमिच्छार्थः । शीघ्रशब्दोऽत्र धर्मिवचनः । वेगजेन वातेन गमनेनेति वा । वापातोर्भावे चः । श्वसनात्, 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी ॥

१ 'मिच्छाकृष्टत्वम्' इति जीवानुष्ठु निर्मूलक । अदन्तरादेव कृद्वेदप्रसंगः ।

क्रमाद्द्वीयसां तेषां तदानीं समददयत् ।

स्पष्टमष्टगुणैश्वर्यात्पर्यवस्यन्निवाणिमा ॥ ५ ॥

क्रमादिति ॥ क्रमाद्क्रमनाद्द्वीयसां दूरतराणां तेषां तदानीमणिमाणुत्वं स्पष्टं प्रकटं समददयत् । किंभूत इव—अद्यानां गुणानामणिमासीनामैश्वर्यादाधिपत्यात्पर्यवस्यन्निव पृथग्भूत इव । सर्वेभ्यो महिमादिभ्यो गुणेभ्यः पृथग्भूतत्वादिव स्पष्टं दृष्ट इत्यर्थः । स्थूलमपि वस्तु दूरत्वात्सूक्ष्मं ददयते, येषामष्टौ गुणा विद्यन्ते तन्मध्येऽणिमैव तस्मिन्समये स्पष्टो दृष्टः, नत्वन्य इत्यर्थः । तस्मिन्काळे पर्यवस्यन्कुटीभवमिति वा । स्पष्टमुत्प्रेक्षते । तेषां स्थानमिति वा, देवानामष्टगुणैश्वर्यात्तत्संबन्धादधेय्यणिमा समागत इति व्याख्येयम् । द्वीयशामति-तरां दूराणाम्, इवमुनि 'स्थूलदूर-' इति परयणादिलोपे पूर्वस्य गुणः । अणिमा पृथ्वादिः ॥

ततान विद्युता तेषां रथे पीतपताकताम् ।

लब्धकेतुशिखोल्लेखा लेखा जलमुचः क्वचित् ॥ ६ ॥

ततानेति ॥ कश्चित्कस्मिंश्चिदाकाशप्रदेशे लब्धः केतुशिखया ध्वजामेणोल्लेखो योगो वना । तत्संबन्धात्कृतविद्युत्प्राकट्येति यावत् । एवंविधा जलमुचो मेघस्य लेखा पङ्क्तिरेषां देवानां रथे विद्युता कृत्वा पीता पताका यस्य तद्भावं ततान । ध्वजाप्रसंबन्धात्प्रकटिता विद्युद्भवाप्रे पीता पताकेवाभूदित्यर्थः ॥

पुनःपुनर्मिलन्तीषु पथि पाथोदपङ्क्तिषु ।

नाकनाथरथालम्ब्य बभूवाभरणं धनुः ॥ ७ ॥

पुनरिति ॥ इतस्ततो गमनवशात्पथि पुनः पुनः मिलन्तीषु संबध्यमानास्तु पाथोदा मेघाल्लेखा पङ्क्तिषु वर्तमानं धनुर्इन्द्रधनुर्मार्गसंबन्धवशात्नाकनाथरथमालम्बते एवंशीलं संबद्धं सदिन्द्रधसेवामरणं भूषणं बभूव । इन्द्ररथे वर्तमानं धनुरागच्छन्तीषु मेघपङ्क्तिषु क्षणं भूषणमभूदिति वा । मेघा हि सेन्द्रवापाः क्षोभन्ते ॥

जले जलदजालानां वज्रिवज्रानुविम्बनैः ।

जाने तत्कालजैस्तेषां जाताशनिसनाथता ॥ ८ ॥

जल इति ॥ जलदजालानां जले तस्मिन्काळे इन्द्रादिगमनसमये जातेर्वज्रिनो वज्रल-सानुविम्बनैः प्रतिविम्बनैः कृत्वा तेषां मेघजालानामशनिना वज्रेण सनाथता सखामिकता जातेति जाने । तदाप्रचृति प्रायेण मेघानां सबलत्वमित्युत्प्रेक्षा ॥

स्फुटं सावर्णिवंदयानां कुलच्छत्रं महीभुजाम् ।

चक्रे दण्डभृतस्तुम्बन्दण्डक्षण्डरुचि क्वचित् ॥ ९ ॥

स्फुटमिति ॥ दण्डभृतो यमस्य दण्डः कविदाकाशप्रदेशे चण्डरुचि सूर्यं तुम्बन्स्पृशन्सु तं सूर्यमेव सावर्णिमनोर्वशे जातानां महीभुजां कुलच्छत्रं कुलधेष्टम् । अथ च—कुलकमापातं राजचिह्नं स्फुटमेव चक्रे । स्वयं वृत्तत्वात्, अथो दण्डसंबन्धात् छत्रमिवेत्युत्प्रेक्षा । ते

१ 'वाइशासंक्त्वे संक्त्वापोकेरतिशयोक्तिरलंकारः'—इति जीवातुः । २ 'चण्डरुचम्' इति मुखा-
वबोधार्थमतः पाठः ।

सूर्यमण्डलं प्राप्ता इति भावः । उदये अस्तमये च समानो वर्णोऽस्य स च वर्णः सूर्यस्तस्यापत्वं सावर्णिः, 'अत इम्' । वंस्व, दिगादिः ॥

नलमीमभुवोः प्रेम्णि विस्मिताया दधौ दिवः ।

पाशिपाशः शिरःकम्पलस्तभूषध्रवःध्रियम् ॥ १० ॥

नलेति ॥ पाशिपाशो वरुणपाशो नलमीमभुनोरनन्वतुल्ये प्रेम्णि विषये विस्मिताया दिवो विसयवशादेव शिरःकम्पेन सत्ता भूषा भूषणं यस्मादेवंविधस्य ध्रुवतः कर्णस्य ध्रियं लक्ष्मीं दधौ । तस्यात्तादृशरहितः कर्ण इव शुश्रुभ इत्यर्थः । अनेन दिवो नायिकत्वं व्यज्यते ॥

पवनस्कन्धमारुह्य नृत्यत्तरकरः शिखी ।

अनेन प्रापि भैमीति भ्रमं चक्रे नभःसदाम् ॥ ११ ॥

पवनेति ॥ पवनस्य चन्द्रसूर्याद्याधारेष्वावदादिषु सप्तसु स्कन्धेषु मध्ये ताराचक्राधारभूतं स्कन्धमारुह्य नृत्यत्तरा उत्तच्छन्तः कराः किरणा ज्वालारूपा यस्या स शिखी बहिरनेनाग्निना भैमी प्रापीति नभःसदां देवानां भ्रमं चक्रे । भैमीप्राप्तिदृष्टादयं नृत्यति किमिति सर्वेषां देवानां भ्रान्तिर्जातेत्यर्थः । अन्योऽपि नववधूलामे कस्यचिन्मित्रस्य स्कन्धमारुह्य नृत्यत्तरो भवति ॥

तत्कर्णौ भारती दूनौ विरहाद्रीमजागिराम् ।

अध्वनि ध्वनिभिर्वैर्णैरनुकल्पैर्व्यनोदयत् ॥ १२ ॥

तत्कर्णाविति ॥ भारती वाणी भीमजागिरां भैमीवाणीनां विरहादूनौ संतप्तौ तेषां देवानां कर्णावध्वनि मार्गेऽनुकल्पेभैमीवाण्याः सकाशात्पुनर्वैर्णैर्वाणासेवन्धिभिर्ध्वनिभिर्व्यनोदयत्सुखिनो चकार । मुख्याभावेऽनुकल्पोऽपि कार्मार्गमज्ञीकियते । 'स्तनादीनां द्वित्वमिच्छितं जातिः प्रायेण' इति वचनात्कर्णाविति प्रतिनियतापेक्षं द्विवचनम् ॥

अथायान्तमवैक्षन्त ते जनौधमसित्विषम् ।

तेषां प्रत्युद्गमप्रीत्या मिलद्धोमेव मूर्तिमत् ॥ १३ ॥

अथेति ॥ अथ वाणीवीणाकणितध्वनानन्तरं ते देवौदेवा अस्तित्वं सङ्गतुल्यकान्ति-मायान्तं संमुखमागच्छन्तं जनौधमवैक्षन्तापश्यन् । उपेक्षते—तेषां देवानां प्रत्युद्गमस्य प्रीत्या बाण्डव्या मिलपुज्यमानं मूर्तिमत्सशरीरं व्योमाकाशमिव । यतः—सशरीरस्य किय-वत्त्वं युक्तम् । 'जनौधं मपीतिषम्' इत्यपि पाठः ॥

अद्राक्षुराजिहानं ते सरमप्रेसरं सुराः ।

अक्षविनयशिक्षार्थं कलिनेव पुरस्कृतम् ॥ १४ ॥

अद्राक्षुरिति ॥ ते सुरा अप्रेक्षरं पुरःसरमाजिहानमागच्छन्तं सरमशङ्खः । उपेक्षते—तज्जनौषसामिना कलिनाशानामिन्द्रियाणाम्, अथ च—दूतपाशकानाम्, संपन्निधनोऽविन-यस्याविनीतत्वस्य शिक्षार्थं पुरस्कृतमिवामेकृतमिव, अथ च—पूजितमिव । सुरो हीन्द्रिय-वैरुतं कर्तुं जानातीतीन्द्रियार्थशब्दच्छलेन दूते पाशकेषु विषये नलमविनयं शिक्षयितुं पाशकाज्ञानद्वारा नलं निग्रहीतुं कलिना पूजितः पुरःप्रेषितश्च । प्रायेणेत्युपेक्षा ॥

१ 'अथ अविमिव अविमिवि सादृश्याद्येपाशिवर्धनानेदः' इति जीबातुः ।

अगम्यार्थं तृणप्राणाः पृष्ठस्थीकृतभीह्रियः ।

शम्भलीभुक्तसर्वेसा जना यत्पारिपार्श्विकाः ॥ १५ ॥

अगम्येति ॥ एवंभूता जना यस्य कामस्य परितः पार्श्वबोधरन्तीति पारिपार्श्विकाः । वयस्या इत्यर्थः । सेवका वा । किंभूताः—गन्तुमशक्यमानामनर्हणां राश्यादीनां मात्रादीनां च संभोगार्थं तृणमिवानायासलाज्याः प्राणा येषां ते । अत एव—पृष्ठस्थीकृते पश्चात्कृते परित्यक्ते भीह्रियौ वैस्ते । वधभयं पापभयं लोकलजा च, तत्सर्वं वैस्त्वयं ते तादृशाः । निर्भया निर्लेबाद्येत्यर्थः । तथा—अप्राप्त्यानेच्छामेदन्कृतप्रतिज्ञाभिः शम्भलीभिः कुटुम्बीभिर्भुक्तं सर्वैस्तं येषां ते सन्तीति श्रेयः । पारिपार्श्विकः पूर्ववत् ॥

विभर्ति लोकजिह्वावं बुद्धस्य स्पर्धयेव यः ।

यस्येशतुलयेवात्र कर्तृत्वमशरीरिणः ॥ १६ ॥

विभर्तीति ॥ यः सरो लोकजयतीति लोकजित्तस्य भावं सर्वजनविजयितां विभर्ति । उपेक्षते—बुद्धस्य स्पर्धयेव । जिने हि मारजिदिति स्वशत्रुस्पर्धयेव 'मारजिज्जोकजिजिनः' इत्यभिधानाढ्योक्तजित्पदवाच्यत्वं विभर्तीत्यर्थः । तथा—यस्याशरीरिणः शरीररहितस्य दग्धदेहत्वादनश्वस्यात्र लोके कामिनां मनोविकारं प्रति मेधुनद्वारा सर्वजनान्प्रति वा कर्तृत्वं सङ्कृतम् । अत्राप्युपेक्षते—विश्वकर्तुरीशस्य तुलयेव स्पर्धयेव । ईश्वरो हि स्मरहरत्वात्सरस्य शत्रुः, तस्मात्तत्स्पर्धयेव तस्याशरीरकर्तृत्वं स्वयमविनयेनाङ्गीकृतमित्यर्थः । यथा—अशरीरिण एवेश्वरस्य कर्तृत्वमिति न्यायविदः, तथा—अयमप्यनश्व एव सन्कार्यकारीत्यर्थः । जिनेमदृशान्यां जितोऽपि लोकजित्वेनाशरीरकर्तृत्वेन च यः पुनस्तान्भ्यां समः । एवंविधोऽतिबलवानिति भावः ॥

ईश्वरस्य जगत्कृत्स्नं सृष्टिमाकुलयन्निमाम् ।

अस्ति योऽस्त्रीकृतस्त्रीकस्तस्य वैरं सरजिव ॥ १७ ॥

ईश्वरस्येति ॥ अस्त्रीकृताः शस्त्रीकृताः स्त्रियो येन एवंविधो यः काम ईश्वरस्य दमां सृष्टिमीश्वरेण निर्मितं कृत्स्नं जगदाकुलयन्नववृत्तिं चेतः स्ववर्षां कुर्वन् । अथ च—पीडयन् । अस्ति । उपेक्षते—तसेश्वरस्य देहदाहजितं वैरं सरजिवन्तमपिब । देहदाहो ममानेन कृतः तस्मादेतेन रक्षितमेतदीयं जगत्पीडयिष्यामीति बुद्धेश्वरस्य किञ्चिदपकर्तुमसमर्थः, तदा जगत्स्त्रीरूपेण शस्त्रेण पीडयन्त्येन सह स्पर्धते ईश्वरः । प्रलानीकामे आयुषनिष्कृता स्त्री येनेति स्त्रिया अस्त्रीत्वकरणे विरोधाभासश्च । अथवा—या ईश्वरेण स्त्री कृता सानेनास्त्री कृतेत्यपि प्रतिकूलाचरणेनेश्वरेण सह स्पर्धते । अथवा—ईश्वरेणापि त्रिपुरवधे मोहिनी स्त्री शस्त्रीकृतानेनापि स्त्री शस्त्रीकृतेत्येकविषयतया स्पर्धा । शक्तिरूपो हि श्रीविष्णुस्त्रिपुरवधे भगवता शरतां नीत इत्यागमः । 'अनुस्मरन्' इति पाठे छत्तोऽपेक्षा । सृष्टिशब्दो नियतस्त्रीलिङ्गः । तत्परामर्शोऽप्येवमावेति निर्देष्टव्यः । अस्त्रीकृतेत्यत्रानश्वमश्वं कृताऽस्त्रीकृतेति 'च्यौ' इतीकारः । पक्षे—न स्त्री अस्त्री, अस्त्रीकृता स्त्री येनेति समासः । 'नक्षुतश्च' इति कप् । कुलकम् ॥

१ 'अगम्यापेतृणप्राणा' इति वा पाठः सुखाद्यबोधोपासमतः । २ इत्यर्थोऽत्यन्तनीकम् । आयुषीकृता स्त्री येनेति स्त्रिया 'अस्त्रीत्व' इति पाठः प्रतिपादितः ॥

चक्रे शकादिनेत्राणां स्मरः पीतनलधियाम् ।

अपि दैवतवैद्याभ्यामचिकित्स्यमरोचकम् ॥ १८ ॥

चक्र इति ॥ स्मरः कामः पीतनलधियां सादरदृष्टनलशोभानां शकादिनेत्राणामिन्द्राद्या-
दिनेत्राणां दैवतवैद्याभ्यां नासत्याभ्यामपि न चिकित्सं प्रतिकर्तुमशक्यमरोचकं दृश्यभावं
चक्रे । अधिकरूपस्य नलस्य दृष्टत्वात्, तदीनरूपे स्मरे दृष्टे तत्रेत्राणां प्रीतिर्न जाता । न केनर्ल
स्मरे दृष्टा न प्रीतास्ते, किंतु दृष्टावपि । तयोरपि नलादीनत्वादित्यर्थः । स्मरद्वेषेभ्योऽपि
नलोऽधिक इति ध्वन्यते । स्मरमनादस्य पुरश्चलिता इति भावः । अथवा—अरोचकं सर्वथा-
द्यादिरूपभावो रोगविशेषः । स कर्मजत्वाद्देववैद्याभ्यामपि चिकित्सितुमशक्यः किं पुनर्देववै-
रिति समासोक्तिः । भङ्गान्तरेण नलरूपातिशयप्रकाशे तात्पर्यमुक्तम् । उपमानतिरस्कारात्प्रतीपं
न । पीतनलधियामिति, 'तृतीयादिषु—'इति पुंवद्भावाच्चपुंसकहस्तत्वाभावाच्चुबभावः । अचि-
कित्स्यमिति शब्दार्थे 'अचो यत्' इति यत् । 'दुश्चिकित्सम्' इति पाठे कर्मणि खल्व् । दुर्न-
मर्षः । खल्वर्थयोगात् 'न लोका—' इति पञ्चीनिषेधात् 'वैद्याभ्याम्' इति तृतीया । अरोचक-
मिति 'रोगारूपायां—' इति बाहुलकादखियामपि ण्वल् ॥

यत्तत्क्षिपन्तमुत्कम्पमुत्थायुकमथारुणम् ।

बुबुधुर्बुधुधाः क्रोधमाक्रोशाक्रोशघोषणम् ॥ १९ ॥

यत्तदिति ॥ अथ स्मरदर्शनानन्तरं यत्तत्किञ्चिच्छोकाष्टपाषाणादि परप्रहारार्थं मुबन्तम्,
नितरां सर्वाङ्गकम्पिनम्, जनैर्वार्यमाणमथा(प्या)वेशातिशयात्केशाकेशि योद्धुं पौनःपुन्येनो-
त्तिष्ठन्तम्, लोहितीभूतसर्वाङ्गम्, कोशं मर्यादीकृत्यामिज्याप्य वा परनिन्दावाक्यस्य उर्ध्वधुष्टं
यस्य । अतिदूरभ्रूयमाणपरूपभाषिणमिति यावत् । एवंभूतं सशरीरं क्रोधं तत्र जनौघे ते देवा
बुबुधिरे । एतैश्चिह्नैः क्रोभोऽयमिति ज्ञातवन्त इत्यर्थः । क्रोधाकान्तस्य जातिरियम् । 'आक्रोशा-
क्रोशभूषणम्' इति पाठे आक्रोशं य आक्रोशः स भूषणं यस्येत्यर्थः । वरथायुकमिति पूर्ववत् ॥

यमुपास्तन्त दन्तौष्ठशतासृक्शिष्यचक्षुषः ।

भुकुटीफणिनीनादनिमनिःश्वासफूत्कृतः ॥ २० ॥

यमिति ॥ दन्तौष्ठयोर्गौ व्रणस्त्राजं यद्रक्तं तस्य शिष्यभूते तस्मादिव संक्रान्तलौहिल्ले
लक्षणया तत्तुल्ये नेत्रे येषां ते । तथा—भुकुटी भुचोराङ्गेपः संकोचः सैन भुजगी तस्या नादः
फूत्कारस्तत्तुल्याः संरम्भनिर्गच्छन्नासापवनानां फूत्कारा येषामेवंभूता जना यं सेवन्ते तं
बुबुधिरे इति पूर्वेण संबन्धः । क्रोधवशाद्दन्तौष्ठौ दृश्येते । नेत्रे रक्ते जायेते । तेन श्वासफू-
त्काराश्च निर्गच्छन्ति । यस्य सेवका एवंविधा इत्यर्थः । रुक्कम् । क्षतशोणितस्य चक्षुःशि-
वेल्लङ्घनाः ॥

दुर्गं कामाशुगेनापि दुर्लङ्घ्यमवलम्ब्य यः ।

दुर्वासोहृदयं लोकान्तेन्द्रानपि दिधक्षति ॥ २१ ॥

दुर्गमिति ॥ यः क्रोधो मदनबाणेनापि लङ्घयितुमशक्यमत एव दुर्गम् । अथ च—
निर्वासिदिषमदुर्गरूपम् । एवंभूतं स्वरूपस्य दुर्वासो मुनेर्मानसमाभिसा शब्दविसंहितान्सतापि
लोकाभ्यापाभिना दग्धमिच्छति । दुर्वासा हि सर्वदा क्रोधाविष्टः सर्वमपि शापाभिना दग्ध-

मिच्छति । अन्योऽपि क्षुप्रो बाणेनाप्राप्यनतिविषमं निर्वादिदुर्गमाधिल्ल सर्वांनपि पीडयति ।
रूपकं, समाप्तोक्तिश्च ॥

वैराग्यं यः करोत्युच्चै रञ्जनं जनयन्नपि ।

सूते सर्वेन्द्रियाच्छादि प्रज्वलन्नपि यस्तमः ॥ २२ ॥

वैराग्यमिति ॥ यः कोपो नितरां मुखादिलौहित्वं कुर्वन्मावस्तकार्यं करोति तावदुद्देग-
मपि जनयति । तथा नितरां प्रदीप्तोऽभिदृष्टोऽभिभवेष्वक्षुरादीनि सर्वाणि बाह्याभ्यन्तरेन्द्रिया-
ण्याच्छादयलेवंशीलमज्ञानमप्युत्पादयति । प्रसिद्धं तम आलोकभावाच्चक्षुरेन्द्रियमेवाच्छादयति
रूपाग्रहात्, ननु रसादीनि । तमस्यपि रसगन्धादीनां ग्रहणस्य सर्वसाक्षिकत्वात् । इदं तु
क्रोधवशात्तन्मनसोऽनवस्थानात्प्रहकारिसंनिधानाभावाच्चक्षुरादीनां रूपादिस्त्वियमग्रहणासामर्थ्य-
जननात्सर्वेन्द्रियाच्छादि । एवमाश्चर्द्धजनकं तमश्च यः सूत इत्यर्थः । अर्षो परस्परसमुच्चाराः ।
अयं च—यो हिंसादौ प्रीतिं जनयन्महानिष्टोत्पादनानुशान्ताप्रायश्चित्ताहृत्यनिदानभूतं वैराग्यं
जनयति । अयं च पूर्वोक्तप्रकारेण वैराग्यं फलभूतं जनयितुं रञ्जनं करोति । प्रज्वलितुं च
तमः सूत इति वा यथाकथंचिद्वैतो शत्रा व्याख्येयम् । अथवा—अर्षो विरोधार्थी । यो
लौहित्यं च जनयति, यश्च प्रीतिमुत्पादयति स एवाप्रीतिमिति कथम् । यश्च प्रकर्षेण यीपस्ते-
जोरूपः सोऽन्धकारं रञ्जनं च कथं सूते, तथापि सर्वेन्द्रियाच्छादिनिमित्तमिति विरोधाभासो ।
वैराग्यशब्दस्य लौहित्याभावात्प्रतीतिभावायच्छेपात्, तमःशब्दस्य चान्धकारार्थच्छेपात्, तत्प-
रिहारस्तूक्तप्रकारेण ॥

पञ्चेपुषिजयाशक्तौ भवस्य कुप्यतो जयात् ।

येनान्यविगृहीतारिजयकालनयः श्रितः ॥ २३ ॥

पञ्चेप्विति ॥ पञ्चेपुषिजयाशक्तौ कामजयविषये अग्निनिवेशाभावादशक्तौ सत्त्वां कुप्यतो
महेश्वरस्य जयात्सवशीकरणक्षेतोर्येन कोपेन परेण प्रारब्धविग्रहे शत्रौ स्रजयस्य समयः तत्प-
रामवारम्भसमयः स इत्येवंरूपो नीत्युपदेशोऽङ्गीकृतः । अन्यदा यो जेतुमशक्यः सोऽन्येन
विगृहीतो यदा भवति तदा जय्यो भवतीति नीत्युपदेशः । अन्यदा जेतुमशक्यस्य भवस्य
क्षरेण सह विग्रहसमये जितत्वाच्छ्रुत इवेत्युपदेशः । महोदधरोऽपि येन सवशीकृतः, तस्य
कोपस्य माहात्म्यमशक्यवर्णनमिति भावः । विगृहीतारिजय इति सप्तमीसमासः । अरेर्जव-
काल इति षष्ठीसमासो वा । पञ्चभिः कुलकम् ॥

हस्तौ विस्तारयन्निम्ने विम्यदर्धपथस्थवाक् ।

सूचयन्काकुमाकृतैर्लोभस्तत्र व्यलोकितैः ॥ २४ ॥

हस्ताविति ॥ इम्ये चनिमि विषये द्वावपि पाणी लोभात्प्रसारयन्, दास्यति न वेति
हेतोर्भयं प्राप्नुवन् अत एवार्धपथस्थवाक् हृदयार्जिगल कण्ठमागल मुखादनिःसरन्ती वाणी
यस्यैवंभूतः, तथा—आकृतैर्निजदैव्यज्ञापकैश्चेष्टितैः काकुं शोकमयादिजन्यं चनिमिकारं सूच-
यन्ज्ञापयन् । अण्डलौ वदन्ति यावत् । तथा—अण्डलीमुखानिज्ञेपादिचेष्टितैर्देहि देहीत्यादि-
भगदैव्यादिवक्तृणां वाणी वदन्, एवंभूतो मूर्तो लोभलाज जनोपे तदैर्देहेष्टः । यत्तु—चनिमि
विम्यदिति । तदव्याख्यानम् । 'मीत्रार्थानां भगहेतुः' इति पञ्चमीप्रवृत्तात् । 'इम्य आकृतो धनी
खानी', 'काकुः क्रियां विकारो वाः शोकमीत्यादिनिध्वेते' इति चामरः । लक्षणस्यैवं जातिः ॥

दैन्यसैन्यमया नित्यमत्याहारमयाविनः ।

भुज्जानजनसाकूतपदया यस्यानुजीविनः ॥ २५ ॥

दैन्येति ॥ नित्यं दैन्यसैन्यमयाः सदा चीनत्वचौरत्वे प्रचुरे येषु तादृशा दैन्यचौर्यरूपा वा तथा—जाठरवहपनरुपाहारगौरवाद्भीर्णरसत्वाश्रितं चीपरोमिणः; तथा—अयमेव सकलं भोक्ष्यते मद्यं भोक्तुं न दास्यति, कीदृशृतं दधि च मद्यं किं वितीर्यम्, अस्मै च किमित्यादि-
बुष्टदृष्ट्याशयादिनाम्भवहरतो लोकस्य सामिप्रायं विलोकका एवंभूता यस्य लोभस्य सेवकाः स स्वलोकीति पूर्वेण संबन्धः । इयमपि जातिः । (स्तेनैरेव 'स्तेनायमलोकपञ्च' इत्यत्र 'स्तेनात्' इति योगविभागात्पञ्च) । आमसावीति, 'सर्वत्रानयस्योपसंख्यानम्' इति चीर्षव्य ॥

धनिदानाम्बुवृष्टेर्यः पात्रपाणाववग्रहः ।

स्वान्दासानिव हा निःस्त्राद्विक्रीणीणीतेऽर्थवत्सु यः ॥ २६ ॥

धनीति ॥ संप्रदानभूतब्राह्मणहस्ते विषये समृद्धधनानां नराणां संकल्पसंबन्धिषज्जलवर्ष-
पास्य यो लोभः प्रतिबन्धकः, वृष्टेस्त्रावग्रहः संभाव्यते । महाधनिकोऽपि बहुशास्त्रपात्रपाणी जलं न वितरतीत्यर्थः । तथा—निःस्त्राद्विक्रीणात् (हेतोः) स्वामारभनः स्त्रीयान्पुत्रदारादीन्वा । धनिकेषु विषये निर्गतमेहाभिमानः कथन विनिमये स्ववशवर्तिनो दासीपुत्रानिव यो विक्री-
णीते वितरति । हा खेदे । निःस्त्रेन च लोभवशादात्मनो दासा यथा स्वेच्छया धनार्थं विक्री-
यन्ते, तथेत्यर्थः । अवग्रहः पूर्ववत् ॥

एकद्विकरणे हेतु महापातकपञ्चके ।

न तृणे मन्यते कोपकामौ यः पञ्च कारयन् ॥ २७ ॥

एकेति ॥ ब्रह्मवधार्थमथमहापातकसङ्ग्रहमध्ये एकस्य महापातकस्य इत्येव करणे क्रमेण
कारणभूतो यस्माद्, अत एव तयोरल्पकार्यकारित्वाद्युभौ कोपकामौ यो लोभस्तृणतुल्यानपि न
मन्यते, यतः—स्वयं पञ्चापि महापातकानि नरादिना कारयन् । कोपाच्च योऽपि ब्राह्मणो हन्यते,
तस्मैकं ब्रह्मवधं प्रति हेतुत्वम्, कामात्—गुरुतत्त्वगमनम्, स्त्रीकामाच्च तद्वर्तुर्माह्वयस्य वध-
श्चेति महापातकद्वयं प्रति तस्य हेतुत्वम् । धनादिलोमात्तु—ब्रह्मवधः, सुवर्णलोभं च । रसलोभा-
त्सुरापाणम् । कामलोभात्स्त्रीजातिप्रदर्शितधनलोभाद्वा गुरुतत्त्वगमनम्, इष्टसंप्रहलोभादेतैश्चतु-
र्भिरपि सह संसर्ग इत्येवं लोभस्य पञ्चापि महापातकानि प्रति हेतुत्वादधिकत्वात्कोपकामावप्य-
द्वित्विकरी मन्यते । तान्नामन्यधिको लोभ इति भावः । 'एकद्वि-' इति द्वन्द्वत्वाद्ब्रह्मवधः ।
'संख्यानया अल्पीयस्याः' इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातः । यदा तु एकं वा द्वौ वा प्रमाणं वेदामिति
समाप्ते 'बहुमीदौ संख्येये दजयद्गुणपात्' इति उन्प्रसङ्गस्य 'एकद्वि-' इति पाठो युक्तः ।
तृणे इति, 'मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्रानिषु' इति चतुर्थ्या वैकल्पिकत्वात्पक्षे द्वितीया ॥

यः सर्वेन्द्रियसत्त्रापि जिह्वां बद्धवलम्ब्यते ।

तस्यामाचार्यकं यात्रावटवे पाटवेऽर्जितुम् ॥ २८ ॥

१ सर्वं पाठः सर्वत्र नोपलभ्यते । २ 'निःस्त्रात् धनहीनान्' इति जीवातुः । ३ 'वाक्याचाटो
पाटो' इति सुखावबोधार्थमतः पाठः ।

यः सर्वेति ॥ यो लोभः सर्वेन्द्रियाणि षडिन्द्रियाणि सन्नामि यस्य एवंविधः प्राणं गन्धरूपरसस्पर्शस्वादिरूपकारणेष्वर्थैः । अपि बहु वशा भवति तथा । जिह्वा-
बलम्बते । किं कर्तुम्—तस्या जिह्वायां याज्ञावटवे याज्ञावटुर्जज्ञाचारी शिष्यस्तस्मै पाठवे
पटुत्वविषये याज्ञावाटुकिंकौशले आचार्यकं गुरुत्वमर्जितुम् । कुण्डस्यैषा रीतिः । अयमत्र
तात्पर्यार्थः—यो लोभो दुर्वाचे विप्रियवाक्यवचनाय यासामर्थ्यं नैपुण्यं तद्विषये गुरुतां विधा-
तुमिवास्याः सकाशात्प्रियवचनसंभाषणाभ्यासं कर्तुमिव शिष्यभूतः तामतितरां सेवत इत्यर्थः ।
लोभवशात्सर्वेऽपि याज्ञाप्रियवाक्यानि श्रुत इति भावः । 'याज्ञाव(च)टवे पटवे' इति पाठे
पटुने इत्याय याज्ञाव(च)टव इत्यर्थः । याज्ञा चाटुपाठवे विषये स्वसागुरुतां विधातुमिवो-
त्प्रेक्षा । 'योपधातु-' इति तुल्यि 'आचार्यकम्' इति साधु । 'व(च)टवे पटवे' इति भाषितै-
पुंस्कम् । पत्रभिः कुलकम् ॥

पथ्यां तथ्यामगृह्यन्तमन्यं बन्धुप्रबोधनाम् ।

शून्यमाश्लिष्य नोज्झन्तं मोहमैक्षन्त दन्त ते ॥ २९ ॥

पथ्यामिति ॥ हितां सखां बन्धुना मातापित्रादिना कृतां प्रबोधनां सरकर्म कुरु, अस-
न्माकार्पांरित्यादिरूपां प्रवर्तनामाङ्गीकुर्वाणम् । यतः—अन्वमज्ञानबहुलम् । तथा—(शून्यम्)
अलीकसप्रामाणिकमपि रजतत्वेन, अनात्मभूतानि जडान्यपि देहेन्द्रियादीन्विश्रा-
विलासवशादात्मत्वेन, आश्लिष्य प्रतिपद्य सहस्रशो बोध्यमानमपि न त्यजन्तं एवंभूतं मोहं
ते देवास्तत्र जनौघे दहत्युः । हितस्य प्रियस्य जानहीकरणात्, आश्लिष्टशून्यापरिस्वामाच ।
'दन्त' इत्याद्यर्थे खेदे वा । मूढसेमं जातिः ॥

श्वःश्वः प्राणप्रयाणेऽपि न सरन्ति सरद्विषः ।

मग्नाः कुटुम्बजन्म्याले बालिशा यदुपासिनः ॥ ३० ॥

श्वःश्व इति ॥ यस्य मोहस्य सेवका बालिशा मूर्खाः । अथवा स्वयंप्र(स्वप्र)ज्ञात्वाभिमा-
नात्, परोपदेशानङ्गीकाराच्च शिशुभूताः । एवंभूता जनाः पुत्रकलत्रादिरूपकुटुम्बरूपे कर्दमे
बुद्धिता अपि सृतोऽहम्, अयं पुत्रः किं करिष्यति, इदं कलत्रं वा किं करिष्यति, अस्य क्षेत्रादेः
किं भविष्यतीत्यादिप्रकारेण पुत्रादियोगक्षेमविचारणामात्रपराः क्षिप्रोदरपराजणाः सन्तः परे-
ष्वपि । अस्मिन्निहित इति यावत् । 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः' इत्यादिवचनप्रामाण्यादनातुरत्वे-
ऽपि संनिहिते प्राणगमने ज्ञाते, संनिपातादिनातुरत्वेऽपि वा श्वः प्राणप्रयाणे निश्चिते सख्यपि
संसारसमुद्रतारकं सरहरं न ध्यायन्ति । किंतूक्तप्रकारेण मरणसमयेऽपि कुटुम्बचिन्तामेव
कुर्वन्तीत्यर्थः । इदमपि मूढलक्षणम् । जन्मबाले निमग्नोऽन्योऽपि किमपि न सरति । 'श्वःश्वः'
इति बीप्सायां द्विः । 'श्वः स्वप्राण-' इति स्वस्य प्राणानामित्यर्थः । सरद्विषः इति, 'अपी-
गर्ग-' इति कर्मणि षष्ठी । 'द्विषम्' इति पाठे कर्मत्वविवक्षया द्वितीया ॥

पुंसामलब्धनिर्वाणज्ञानदीपमयात्मनाम् ।

अन्तर्म्लापयति व्यक्तं यः कज्जलवदुज्ज्वलम् ॥ ३१ ॥

१ 'अप्योपमोत्प्रेक्षाभ्यां स्वमातीवकाभ्यां वाच्यार्थयोः शब्दहेतुत्वाच्छब्दार्थहेतुत्वाच्चलिङ्गमर्लकारं
संकीर्तयेत् इत्यलंकारप्रत्ययस्य परस्परसंभन्देनाज्ञाजिनायः' इति जीवातुः । २ 'श्वश्व' इति पाठोऽपि ।

पुंसांमिति ॥ यो मोहो न लब्धं निर्वाणं विनाशो येन स ज्ञानरूपो वीपस्तन्मयस्त्वप्र-
चुर आत्मा मनो येषां वसिष्ठादीनां ज्ञानिनां पुंसामुज्ज्वलमप्यन्तो निर्मलमप्यन्तःकरणं व्यक्तं
प्रकटं म्हापयति मलसहितं करोति । मोहमोहिताः कामाधीनाः सन्तो ज्ञानिनोऽपि विधा-
मित्रादयः स्वमनो मेनकादिदेवाङ्गनाप्रवर्णं चक्रुः पूर्वमुज्ज्वलस्यापि मनसो मोहेन मालिन्यं
कृतम्, 'ज्ञानिनामपि चेतांसि-' इत्यादि मार्कण्डेयवचः प्रमाणम् । न लब्धः साक्षात्कृतो
निर्वाणोपयोगी मोक्षोपयोगी ज्ञानवीपकरूपः स्वप्रकाशज्ञानरूप आत्मा यैस्तेषामद्वैतज्ञानरहि-
तानामिति वा । किमिव—कज्जलवत् यथा मध्ये स्थापितस्य वीपस्य कज्जलं सुधाभवलितानां
घटादीनां मध्यं मलिनयति ॥

ब्रह्मचारिवनस्यायिवतयो गृहिणं यथा ।

त्रयो यमुपजीवन्ति क्रोधलोभमनोभवाः ॥ ३२ ॥

ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मचारी, वनस्थायी वानप्रस्थः, यतिः संन्यासी, एते त्रयोऽपि आश्रमिणो
गृहिणं गृहस्थं यथाशानाच्छादनार्थमुपजीवन्ति सेवन्ते । 'यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनाग्नेन
चान्वहम् । गृहस्थैरेव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठो गृहाश्रमी ॥' इति स्मार्तवचनात् । तं लक्ष्यीकृत्य
वा प्राणधारणं कुर्वन्ति, तथा—क्रोधलोभमनोभवा यं मोहं सेवन्ते, यं लक्ष्यीकृत्य वा स्वरूपं
लभन्ते । मूढ एव क्रुद्धो लुब्धः कामी च भवति ॥

जाग्रतामपि निद्रा यः पश्यतामपि योऽन्धता ।

श्रुते सत्यपि जाड्यं यः प्रकाशेऽपि च यस्तमः ॥ ३३ ॥

जाग्रतामिति ॥ यो मोहो जाग्रतां सावधानानामपि निद्राऽविवेकरूपं निवैतन्वम् ।
तथा—यः पश्यतां चाक्षुषज्ञानवतामप्यन्धता चक्षुराच्छादनादप्यव्यदर्शनाभावरूपं सदृष्ट-
स्त्वग्रहणम् । संसारस्थानिलवृत्तिरूपतां जानतामपि तदपरित्यागहेतुत्वादज्ञानरूप इत्यर्थः ।
तथा—यः श्रुते शास्त्राधिगमे सत्यपि मूढत्वेन ज्ञेयामुक्तं जाड्यम् । विधिविषयाद्यनिर्णयरूप
इत्यर्थः । तथा—यश्च प्रकाशे सौरभेयचाक्षुषाशालोके सत्यपि द्रष्टव्यपदपटायाच्छादनरूप-
तथान्धकाररूपः । प्रकटेऽप्यर्थे प्रतीतिप्रतिबन्धक इत्यर्थः ॥

कुरुसैन्यं हरेणेव प्रागलज्जत नार्जुनः ।

हतं येन जयन्कामस्तमोगुणजुषा जगत् ॥ ३४ ॥

कुर्विति ॥ तमोगुणजुषाऽज्ञानरूपतमोगुणसेविना येन मोहेन हतं जगज्जयन्कामो नाल-
ज्जत । क इव—तमोगुणजुषा आश्रिततमोगुणेन हरेण संहारकारकेण रुद्रेण प्राप्तकालतया
प्राक् हतं प्रक्तं कुरुसैन्यं पश्चाद्विनाशवचार्जुन इव मया हतमित्यभिमानेन लज्जा नाप ।
अन्येन हतस्य पश्चात्त्वेन हनने हि लज्जा युक्ता । सा तु कामस्य न जातेत्यर्थः । मूढ एव
कामपरवशो भवतीत्यर्थः । ईश्वरः प्राकुरुसैन्यं शूलेन हन्ति पश्चाच्छरेणार्जुन इति द्रोणवच-
कचा । कुलकम् ॥

चिह्निताः कतिचिद्देवैः प्राचः परिचयादमी ।

अन्ये न केचनाचूडमेनःकञ्चुकमेचकाः ॥ ३५ ॥

२ इदं पद्यं जीवातौ न व्याख्यायम् । कतिचिन्मूलपुस्तकेऽपि नोपलभ्यते ।

चिह्निता इति ॥ अमी कामादयः कतिचित्कतिपदैर्देवैरिन्द्रादिभिः प्राचः पूर्वज्ञातात्परि-
चयात्पुत्ररात्संसर्गाचिह्निताः चिह्नैर्मिथिताः देवानामपि कामाद्यागत्तलात्प्राचीनः परिचयः ।
अन्ये तदुपजीविनो बौद्धादयः केचन विशेषेण न ज्ञाताः । यतः—आचूढं शिखामभिख्याप्य
मर्त्यादीकृत्वा वा एनसा पापकूपेण कशुकेन मेचकाः श्यामवर्णाः । वो हि नीलवस्त्रादिनाकृतदेहः,
स विशेषतो न लक्ष्यते । श्यामत्वात् बुद्ध इत्यर्थः ॥

तत्रोद्गूढं इवाणोद्यौ सैन्येऽभ्यर्णमुपेयुषि ।

कस्याप्याकर्णयामासुस्ते वर्णान्कर्णकर्कशान् ॥ ३६ ॥

तत्रेति ॥ उद्गूढं लक्षमर्यादेऽणोद्यौ तमुद्गूढं इवातिगमीरे तत्र तस्मिन्कलितैर्न्येऽभ्यर्णमु-
पेयुषि सामीप्यं गते सति ते देवाः कस्याप्यनुपलक्षिताकारस्य चार्वाकस्य कर्णकर्कशान्वर्णो-
नाकर्णयामासुः । अभ्यर्णम्, 'अमेधाविदूयै' इति नेद्र । 'गुरी उद्यमे' । मर्त्यादाधारणे
उद्यमस्याग्निनीत्यर्थः ॥

तानेव वर्णनाह—

प्राबोन्मज्जनवद्यज्ञफलेति श्रुतिसत्यता ।

का श्रद्धा तत्र धीवृद्धाः कामाध्या यत्स्थितीकृतः ॥ ३७ ॥

प्रावेति ॥ प्राबोन्मज्जनवत् 'प्रावाणः प्लवन्ते' इति प्रतिपादितपापाणतरणवज्ज्योतिष्टोमा-
दियज्ञानां साध्ये स्वर्गादौ फलेऽपि 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो वजेत' इत्यादिश्रुतीनां सत्यता
यथार्थता । प्राबोन्मज्जनवद्यज्ञस्य प्रत्यक्षवाधितत्वात्, यागानन्तरमेव स्वर्गादेरदृष्टत्वाच्च्योति-
ष्टोमादियज्ञप्रतिपादिका श्रुतिरपि प्रत्यक्षवाधिता । तथाच 'यागश्रुतिरप्रमाणम् प्रत्यक्षविरुद्ध-
त्वात्प्राबोन्मज्जनश्रुतिवत्' इति प्रयोगाद्यागश्रुतेरपि स्वर्गादावसत्यतेति च व्याख्येयम् । अत्र
विरुद्धलक्षणया सत्यतेत्यस्याऽसत्यतेत्यर्थः । एवमन्येषामपि वेदवाक्यानां श्रुतिस्त्वामिदेषाद-
प्रमाणत्वे हे धीवृद्धाः बुद्धिमन्तो देवाः, तत्र फले श्रुतौ वा सुष्माकं का श्रद्धा कथमास्ति-
क्यम् । अपि त्वप्रामाणिकेऽर्थे श्रद्धा न कार्या । यथेन कारणेन यद्वशादेदोक्तमिवातिक्र-
मिया कामाध्या यदृच्छाचारमार्गः स्थितीकृतो बद्धः । लक्ष इत्यर्थः । श्रुतिमात्रस्याप्रमाणत्वा-
द्यज्ञे यजमानविजां कतिचिदहानि यद्व्याप्यं तदप्यप्रामाणिकत्वात्तज्जतेति भावः । 'धीवृद्धाः'
इत्युपहासे । अतिमूर्खा भवन्त इत्यर्थः ॥

केनापि बोधिसत्त्वेन जातं सत्त्वेन हेतुना ।

यद्वेदमर्ममेदाय अगदे जगदस्थिरम् ॥ ३८ ॥

केनेति ॥ केनाप्यज्ञातनाम्ना बोधिसत्त्वेनातिप्राप्तेन जिनभट्टारकेण वेदस्य मर्ममेदाय
रहस्यज्ञानं जातमुत्पन्नम् । वेदमर्ममेदः कर्तुमारब्ध इति यावत् । कथमत आह—यद्य-
स्मात्सत्त्वेन हेतुना सत्त्वरूपेण लिङ्गेन यत्सत्तत्त्वलक्षणिकम्, यथा घट इत्यादिरूपेण जगदस्थिरं
क्षणिकं अगदे प्रत्यपादि । सत्त्वलिङ्गेन विश्वस्य क्षणिकत्वसिद्धादुभयलोकगतं स्थिरमेकं कर्तार-
मधिकारिणमाश्रित्य वेदैर्विहितानां विधिनिषेधानां निराश्रयतया वेदस्याप्रामाण्यापादनद्वेदमर्म-
मेदः कृत इत्यर्थः । बौद्धसिद्धान्तस्तु ग्रन्थान्तराद्बोद्धव्यः । विश्वरमयादत्र गोचरा । अयं कथं
पूर्वस्माद्विज्ञः । चार्वाक एव वा स्वमतं वेदाप्रामाण्यं बौद्धसंवादेन द्रव्यति—केनेति । सत्त्वेन

हेतुना यस्माज्जगदस्थिरं जगदे । तस्मात्केनापि लोकोत्तरप्रहेन तेनैव चार्थकेण वेदममंभेदाय
बोद्धेन जातम् । तथैवमताज्ञीकरणात्तद्वपेणैव जातमित्यर्थः । 'जगाद' इति पाठे यद्वोपि सत्त्वं
जगदस्थिरं जगादेति व्याख्येयम् । क्षणिकत्वे सिद्धे येन पार्यं कृतं स नष्ट एवेति किमिति
पापाद्भयमित्यादि प्रकरणाज्ज्ञेयम् ॥

अग्निहोत्रं त्रयीतन्त्रं त्रिदण्डं भस्मपुण्ड्रकम् ।

प्रज्ञापौरुषनिःस्वानां जीवो जल्पति जीविका ॥ ३९ ॥

अग्नीति ॥ तिलं काम्यं च सायंप्रातर्होमरूपमग्निहोत्राख्यं कर्म, त्रयीतन्त्रं च नीमांशा,
वेदत्रयसंबन्धि वा सत्तन्त्रं वेदविद्वितोऽन्योऽपि कर्मकलापः, तथा—त्रयो दण्डा यत्र तत्पा-
शुपतत्रतम्, तथा—भस्मनः पुण्ड्रकः तिलको यत्रैवंविधं चैवादित्रयं एतत्सर्वं प्रज्ञाया बुद्धेः
पौरुषेण सामर्थ्येन तीक्ष्णया प्रज्ञया निःस्वानां हीनानां प्रज्ञया पौरुषेण च वा हीनानां बल-
नेन चौर्येण च बलाद्वा ग्रहीतुमसमर्थानां पुत्रपाणां जीविका जीवनोपायः । तद्वेषधारणाधर्मेण
द्रव्यमर्जयितुमेव । न तु तारिखको धर्मः परलोकसाधनम् । एवं वेदप्रामाण्यवादिनां भवति ।
जीवो बृहस्पतिर्जल्पति वदति । वाक्यार्थः कर्म । तद्वक्तुं तेनैव—'अग्निहोत्रं त्रयो वेदाग्नि-
दण्डं भस्मपुण्ड्रकम् । बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः ॥' इति, तस्मादग्निहोत्राद्यप्र-
माणमेवेति भावः । 'जीविका' इति धात्वर्थनिर्देशे श्रुत्वा ॥

इदानीं ब्राह्मणादिजातिधर्मानसहमानो जातिं रूपयति—

शुद्धिर्विशदयीशुद्धौ पित्रोः पित्रोर्यदेकशः ।

तदानन्तकुलादोपादोषा जातिरस्ति का ॥ ४० ॥

शुद्धिरिति ॥ विशुद्धमातापितृजन्मत्वं ब्राह्मण्यादेर्लक्षणम् । सा शुद्धिर्दुर्निरुपा । यथ-
स्यातिवर्जोर्मातापित्रोर्गौ पितरौ मातामहपितामहौ, मातामहीपितामहौ च, तयोरेकशः
प्रत्येकं वंशद्वयीशुद्धौ सख्याम्, एवं तयोरपि पितृपितामहीमातृपितामह्यादिमातामहनातुः,
पितामहादिमातामहीमातुः, पितामहादिशुद्धौ सख्याम् । एवं ब्रह्माणं नावत्प्रत्येकं शुद्धौ सख्यां
शुद्धिः परीक्षणीया । तत्तस्मादनन्तकुल एवमपरिमितवंशमेव अत एव दोषादुर्विज्ञेयशुद्धि-
संतानस्त्रीपुंसपारम्पर्यतया शुद्धेः संदेहात्, इन्द्रचन्द्रादीनां च पुराणप्रामाण्येन व्यभिचारद-
र्शनादशुद्धेर्निश्चयाच्च, जातिसंकररूपादोषात्का जातिर्निर्दोषास्ति । अपि तु न कापि । यदाहुः—
'अप्येकपङ्क्त्या नाश्रीयात्संयतैः स्वजनैरपि । को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं
भवेत् ॥' इति । तथा—'अनादाविह संसारे दुर्बारे मकरध्वजे । कुले च कामिनीमूले च
जातिपरिकल्पना ॥' इति । तस्मात्संकीर्णयोगिन्वात्सर्वा अपि जातयो दुष्टा एवेति जातिधर्मा-
न्विहाय स्नेच्छाचारं कुरुतेति भावः । यद्वा—तस्माद्वा ब्रह्माणमनन्तानां कुलानामदोषादोषा-
भावाद्यभिचारविदोषरहिता जातिः सात्, सा काश्मस्ति, अपि तु न कापि । पूर्वपूर्वपित्रा-
दिव्यभिचारविदोषात्सर्वापि जातिर्दुष्टेति व्याख्या । 'यदा तदा' इति पाठः सम्भवः । तयोः
पित्रोरनन्तकुलानां दोषानां च कृत्वाऽदोषा जातिरस्ति । अपि तु महति कुले कस्यचिदोष-
संभवात्सर्वापि जातिर्दुष्टेतित्यर्थ इति व्याख्या । यच्छब्दसाधर्म्यात्तच्छब्दाभ्याहारः । एकशः,
'संख्यैकवचनात्' इति शब्दः ॥

अन्मदप्याह—

कामिनीवर्गसंसर्गैर्न कः संक्रान्तपातकः ।

नाश्नाति स्नाति हा मोहात्कामक्षामेव्रतं जगत् ॥ ४१ ॥

कामिनीति ॥ यस्मात् 'आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा । पशुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥' इति वचनात्स्त्रीणां पुरुषापेक्षयाष्टगुणकामानां कामिनीनां नानाजातीयानां वर्गः सङ्गुलस्य संसर्गैर्वर्गैः संवन्धैः कृत्वा कः पुरुषः संक्रान्तं श्रविष्टं पातकं यत्र एवंविधो न । अपितु—'संवत्सराणु पतति पतितेन सहाचरन्' इति बाह्याल्लुतपातक-स्त्रीसंसर्गात्तर्बोऽपि प्राणी संक्रान्तपातक एव । तस्मात्काम्यते कामः फलम् तेन क्षामं रहि-तमेकादशगुणवासादिमतं नियमो नश्य, मदनेन कृत्वा स्त्रीणं निष्फलं जतं यस्य वा । तज्जगत्तर्बोऽपि लोकः मोहाद्विचाराभावात् । वृथा इति यावत् । न अश्नाति न भुङ्गे एकादश्यादौ, वृथैव च स्नाति तीर्थादौ, हा कष्टम् । स्वयं वृत्तित्वेऽपि स्त्रीव्यभिचारादिदोषसंसर्गात्, स्त्रीणां वृत्तित्वेऽपि दुष्टसंसर्गात्, संसर्गा पातकित्वादुपवासादि वृथैव करोति, केवलं प्रयास एव तस्य भवतीत्यर्थः । तस्मात्स्वेच्छाचार एव कार्य इति भावः । चार्वाकमते विभिनिवेशानावाञ्छेय दोष इत्यर्थः । तेषां सदोषत्वाच्चादिरपि सदोषैवेत्युक्तं भवति । अभिलाषेण कृत्वा नष्टं जतं यस्य । एकादश्यां भोजनाभिलाषे सत्यपि न भुङ्गे अभिलाषे सत्येवा (त्यस्य) मावास्यादौ स्त्रीमिदृतिः, स्नाति च तीर्थादौ, वृथैव कामोपहतत्वादित्यर्थः । बहिः प्रोथयन्तु, अन्तरा-लम् । क्षामेति, 'क्षामो मः' ॥

ईर्ष्याया रक्षतो नारीर्विकुलस्थितिदाम्भिकान् ।

स्मरान्धत्वाविशेषेऽपि तथा नरमरक्षतः ॥ ४२ ॥

ईर्ष्ययेति ॥ ईर्ष्यायाऽसहनत्वमात्रेण नारी रक्षतस्यासां परपुरुषदर्शनेनमपि कर्तुमप्रयच्छतः कुलस्थितिः आत्मण्यादिजातेरसां कर्षेणादसहानं तद्रूपेण दम्भेन चरन्ति ये तान्पुरुषान् स्त्रीरक्षण एव कुलस्थितिं मन्यमानान्निष्कृते निन्द्याः । निन्द्यत्वे दाम्भिकत्वमेव हेतुः । किमूतान्—क्रियः पुरुषाश्च विवेकशून्या यतः, अतः—स्मरान्धत्वाविशेषे साधारण्ये सत्यपि तथा नारीवर्जिर्दम्भेन नरमरक्षतः परदारसङ्गादनिवारयतः । नहि जातिसंकरो नारी-णामेव व्यभिचारेण, यतः ता एव रक्षणीयाः किं तु पुरुषाणामपि व्यभिचारेण । नहि रक्षणीयम्, तर्हि इयमपि । न चैवं क्रियते । तस्मादन्यतरस्यैव रक्षणे जातिसंकरस्य तादव-स्थ्यात्कुलस्थित्यभावाच्चात्रीमात्ररक्षणं तेषां दम्भ एवेत्यर्थः । तस्मादीर्ष्यां त्यक्त्वा नरस्य वेदयान्तरादाविव, स्त्रीणामपि नरान्तरे प्रवृत्तिप्रतिषेधं मा कृणुमिति भावः । ईर्ष्याया इत्यनेन ईर्ष्यैवात्र हेतुर्न तु धर्म इति सूचितम् । अथ च स्मरान्धत्वाविशेषेऽपि नारी रक्षतोऽनेकप-तिभ्यः, किंचेकमेकस्याः कुर्वतः नरं तु स्त्रीवदरक्षतः । स्त्रिया यथा एक एव पतिः तथा नरस्यैकैव स्त्रीति न, किं तु बह्वीः कुर्वन्ति तस्मान्निन्द्यात्ते । अत्रापीर्ष्यैव हेतुः ॥

परदारनिवृत्तिर्या सोऽयं स्वयमनाहतः ।

अहल्याकेलिलोलेन दम्भो दम्भोलिपाणिना ॥ ४३ ॥

परेति ॥ परदारेभ्यो या निवृत्तिः, 'ताः सादरं न द्रष्टव्याः, किं पुनः स्वपृष्ठाः' इत्येतदर्थप्रतिपादकं शास्त्रम्, सोऽयं परवचनरूपो दम्भः बह्वक्षया गौतमस्त्रिया सह केलिः कानकीडा तत्र लोलेन तत्परेण दम्भोलिपाणिनेन्द्रेण स्वयमारमनैवानाहत उपेक्षितः, परदारगमनप्रायश्चित्तविभागोऽप्येतेन दूषितः अन्यं प्रति तत्र कार्यमित्युपदिशन्ति, स्वयं तु तदेव कुर्वन्तीत्युपहासोऽपि सूचितः । बह्वक्षयासंभोगलम्पट इन्द्र एवादात्मिकः । अन्ये परदारपराश्रुताः सर्वेऽपि दात्मिका एवेति भावः । वज्रहस्तात्परस्परमर्शानं कृतवान् । तस्मादयं शास्त्रीयनिषेधो न भवति । किं त्वशक्यतादम्भ एवेत्यपि ॥

अन्यथाह—

गुरुतल्पगतौ पापकल्पनां त्यजत द्विजाः ।

येषां वः पर्युरस्त्युच्चैर्गुरुदारप्रहे प्रहः ॥ ४४ ॥

गुर्विति ॥ भो द्विजाः, ययं गुरुतल्पगतौ पित्रादिनार्यासंभोगे विषये पापकल्पनाम् 'ब्रह्माहा मध्यापः स्तेनस्त्वैव गुरुतल्पगः । एते महापातकिनः—' इत्यादिवचनानुरोधेन महापातकसंभावनां त्यजत । यस्यायेषां भो युष्माकं पर्युः स्वामिनो द्विजराजस्य चन्द्रस्य देवानां गुरोः वेदादिपाठयितुः बृहस्पतेः दाराः ताया तेषां प्रहे संभोगे अत्युच्चैरतितरां प्रहोऽभिनिवेशः । श्रूयत इति शेषः । वेदादिपाठनाद्बृहस्पतेर्देवगुरुत्वम् । तस्मात्तद्भार्यागमने देवस्य चन्द्रस्य दोषलेशोऽपि न । तत्सेवका यूयमपि गुरुतल्पगमनं कामं कुर्वतेति भावः । वयोक्तम्—'राशि भर्मिणि भर्मिण्यः पापे पापाः समे समाः । राजानमनुवर्तन्ते यथा राजा तथा प्रजाः ॥' इति । अयमप्युपहासः । गुरुशब्दच्छलेनैवमुक्तम् । 'महः' इति पाठे उत्सवः । अथ च—तेजःसमूहः गुरुतल्पगमनेऽपि प्रसहमुदेत्सेव, न तु पतित इत्यर्थः । इन्द्रादिकटे वाष्पकीकिप्रमुखा द्विजास्त्रिभुवन्ति तेषां संशोभनम् । बृहस्पतिभार्यायां गर्भमुत्पाद्य तस्मत्तस्त्रीकारार्थं सोमसामिन्द्रादीन्प्रति चन्द्रेण महास्वारम्भसंरम्भेण तेजः प्रकटितम् । अनन्तरं ब्रह्मणा गुरुनार्यां स्त्राजितोऽपि गर्भजं पुत्रं दृष्टीतवानिति पुराणकथा । 'तत्त्वं च शशमीवे स्नात्तल्पमट्टच्छत्रयोः' इति विद्यः ॥

'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा, पापः पापेन' इत्यादिश्रुतिं दूषयति—

पापात्तापा मुदः पुण्यात्परासोः स्युरिति श्रुतिः ।

वैपरीत्यं द्रुतं साक्षात्तदाख्यात बलाबले ॥ ४५ ॥

पापादिति ॥ परमता अस्रवः प्राणा यस्य । सूतस्येत्यर्थः । तस्मां प्राणिनः इह कृता-
विधिदाचरणव्यात्पापात्तापाः दुःखानि, पुण्यादिह कृताद्विहिताचरणजादमर्मान्मुदः सुखानि
स्युः भवन्तीति श्रुतिराह । साक्षात्प्रत्यक्षेण द्रुतं शीघ्रं वैपरीत्यम् । द्रव्यत इति शेषः । प्रया-
गादौ प्रातर्माषकानं कुर्वतो भवदन्निमतमुकृतकारिणः पुरुषस्य तदानीमेव दुःखं भवति ।
भवदनन्निमतपरदारसंगमादिपापकारिणस्तदानीमेव सुखं भवतीति वैपरीत्यमनुभूयते । अथ
च—एवं श्रुतिः भवणमात्रम्, न तु तत्र किञ्चित्प्रमाणम् । किं च सूतस्य किं वा भविष्य-
तीति को वेदः । जीवता तावद्वैपरीत्यमनुभूयते । तत्तस्माच्छ्रुतिप्रसङ्गयोर्विषये सूत्रं बलाबले
स्वबलेन आख्यात कथयत । भवन्त एव विचारयन्तिस्वल्पैः । प्रमाणयोः परस्परविरोधे

समस्तत्वेन दुर्बलत्वेन च व्यवस्था कियते । ततश्च यथा—प्रलङ्घानुमानविरोधे प्रत्यक्षं बलीयः, तथा—श्रुतिप्रलङ्घविरोधे प्रलङ्घमेव बलीय इति निश्चित्य पापासुखमनुभूयत इति पापं सर्वैः कार्यमिति भावः । प्रलङ्घदुर्बलत्वव्यवस्थापकस्य न्यायस्याप्ययमुपहासः ॥

‘संदिग्धेऽपि परे लोके त्याज्यमेवाशुभं बुधैः’ इत्यादि प्रतिबन्धा दूषयति—

संदेहेऽप्यन्यदेहाप्तेर्विवर्ज्यं वृजिनं यदि ।

त्यजत श्रोत्रियाः सत्रं हिंसादूषणसंशयात् ॥ ४६ ॥

संदेह इति ॥ तत्र तत्र व्याप्तिचरितत्वाच्छ्रुतिप्रामाण्यमिच्छयात्, ‘पापं न कार्यं जन्मान्तरे निरयादिदुःखमयात्’ इत्येके वदन्ति, अन्ये न—येन कृतं स तु दम्पः अन्यदेहप्राप्तिस्तस्य सादित्यत्र का प्रत्याशा, इति बादिप्रतिपत्तेश्च, अन्यदेहाप्तेः वेदान्तरप्राप्तेः संदेहे सत्यपि पाक्षिकोऽपि दोषः परिहर्तव्य इति न्यायेन यदि वेदान्तरं स्यात् तर्हि पापफलं दुःखमनुभूयेतेति बुद्ध्या यदि वृजिनं पापं वर्ज्यं सर्वथा न कार्यं तर्हि हे श्रोत्रियाच्छन्दोध्यायिनो वसिष्ठादयः, यूयं सत्रमनेककर्तृकं यागं नैव कृदुम् । कुतः—पशुहिंसायाः संबन्धिनो दोषस्य संशयात्संदेहात् । ‘न हिंसास्सर्वा भूतानि’ इति ‘वाहिता परमो धर्मः’ इत्यादि श्रुतिस्मृतिवशाद्यागेऽपि हिंसा न कार्येत्येके । निषिद्धादशङ्कितपापोत्पत्तिः सा कार्येवैख्येन । इति संदेहे बागीयपशुहिंसा चेत्पापहेतुः स्यात्, तदा नेष्टप्राप्तिः कित्वनिष्ठमेव स्यादिति ‘पाक्षिकोऽपि दोषः परिहरणीयः’ इत्यनेनैव न्यायेन यागमपि त्यजत । न चेदेवं पापमपि कुरुतेति भावः । ‘संश्रयात्’ इति पाठे संबन्धादित्यर्थः । ‘कल्पं वृजिनं—’ इत्यमरः ॥

‘त्याज्यमेवाशुभं बुधैः’ इत्यपि सव्यभिचारमाह—

यस्त्रिवेदीविदां बन्धः स व्यासोऽपि जजरूप वः ।

रामाया जातकामायाः प्रशस्ता हस्तधारणा ॥ ४७ ॥

य इति ॥ यः त्रिवेदीविदां वेदत्रयवेदिनां वो युष्माकं बन्धो नमस्करणीयः स व्यासोऽपि इति भारतादौ जजत्व उक्तवान् । इति किम्—जातकामायाः कामार्तायां रिरसौ रामाया अज्ञातकुलशीलाया अपि रमण्या हस्तधारणा पाणिग्रहणमङ्गीकरणं च प्रशस्ता युक्तैव । न केवलं वाल्मीकिः, किं तु व्यासोऽपीत्यपि शब्दार्थः । तद्वचनं पूज्यत्वाद्भक्तिरङ्गीकर्तव्यमित्यपि सूच्यते । ‘स्मरतां विद्वतां वीमां यो न कामयते श्रियम् । ब्रह्महा स तु विज्ञेयो व्यासो वचनमब्रवीत् ॥’ इत्याद्यर्जुनतीर्थयात्रायां नागाहनासंघर्षावसरे उर्वरपादिप्रसङ्गे स्वर्गगमनावसरे च भारतादौ, रामायणे च शूर्पणखाद्युक्तौ प्रसिद्धम् । ततश्च पापं वर्ज्यम्, कार्यमित्युच्यते । उभयथापि दोष इति भावः । वेदविदामिति, ‘कल्याणाम्—’ इति षष्ठी ॥

युक्त्यन्तरेण पूर्वोक्तमाह—

सुकृते वा कथं श्रद्धा सुरुते च कथं न सा ।

तत्कर्म पुरुषः कुर्याद्येनान्ते सुखमेधते ॥ ४८ ॥

सुरुत इति ॥ सुकृते चान्द्रायणादौ वो युष्माकं कथं केन हेतुना श्रद्धा आस्तिकता । अपि त्वनुचितमेतत् । सा च श्रद्धा सुरुते कामिनीरतिविषये कथं न किमिति न । अपि तु

तया तत्र भवितुं युक्तम् । यस्मात्पुरुषः तत्कर्म व्यापारं कुर्यात् येन कर्मणा कृत्वा अन्ते कर्मावसान एव सुखमेधते । अनुभूयते पुरुषेणैतत्पर्यः । जन्मान्तरे व्रतादिजन्मं सुखं संदिग्धम्, सुरतजन्यं च सर्वस्य ज्ञानुभवसाक्षिकम् । तस्माच्चान्द्रायणादि मुकृतं खलत्वा सुरतमेवाजीकर्तव्यमिति भावः । एतेन 'मासैरष्टभिरहा च पूर्वेण वयसायुषा । प्राज्ञस्तत्कर्म कुर्वीत येनान्ते सुखमेधते ॥' इत्यादि विद्वन्वितम् । 'दुरिते च' इति पाठे परदारगमनादावित्यर्थः । परदारगमनाद्यनन्तरमेव सुखं दृश्यते यतः ॥

बलात्कुरुत पापानि सन्तु तान्यकृतानि चः ।

सर्वान्वलकृतानन्दोपानकृतान्मनुरग्रवीत् ॥ ४९ ॥

बलादिति ॥ भो द्विजाः, यूनं पापानि परस्त्रीगमनादीनि बलादनुमतौ असत्यामपि कुरुत । तानि पापानि चः संबन्धीनि कृतान्वप्यकृतानि सन्तु । फलदासीनि मा भूषित्वर्थः । यतः—मनुः बलेन कृतान्सर्वानर्थान्व्यापारानकृतानेवाग्रवीत् । 'बलात्सं बलाद्धुक् बलात्सौसीकृतं च यत्' इत्यन्यार्थमपि मनुवचनं छलेनार्थान्तरपरिकल्पनया प्रकृते निदर्शय-प्रतिबन्धा विद्वन्भवति ॥

स्वागमायैऽपि मा स्वास्मिस्तीर्थिका विचिकित्सवः ।

तं तमाचरतानन्दं स्वच्छन्दं यं यमिच्छथ ॥ ५० ॥

स्वागमेति ॥ भोस्तीर्थिकाः संप्रदायागतविद्याः, य्वमस्मिन्पूर्वोक्तमनुवचनरूपस्त्रीयागमप्रतिपाद्यैऽप्ये प्रमेये 'आत्मारामः सात्' इति श्रुत्यर्थे वा विषये विचिकित्सवः संशयालवः ना स्थ भवथ । इदं कार्यं नवेति संशयः परित्याज्य इत्यर्थः । मनुना श्रुत्वा वा ईदृक् कथं प्रतिपादितमित्यनुभयत्राप्यनादरपरा वा ना भवत । तर्हि किं कार्यमिच्छत आह—यूनं यं वमानन्दं परदारगमनादीच्छथ, तं तं स्वच्छन्दं स्वेच्छया निःसंशयमादरेण चाचरत । आत्मारामः स्यामिति श्रुतिप्रामाण्यात्पूर्वोक्तस्मृतिप्रामाण्याच्च संशयं परित्यज्यादरेण नदृच्छया सुखमुपभुङ्क्ष्वमिति भावः । अस्मादागमे निन्दापराः, तथापि स्वागमे निन्दा न युक्तैस्त्वपिना सूचितम् । मा निरनुबन्धकः, ततो न लुब्धः । तीर्थेने आगमेन चरति ठक् । सद्युपाध्यायो वा तीर्थम्, तस्मादस्त्वर्थे ठक् ॥

पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतीनामर्थमज्ञात्वा त्वयैवमुक्तं व्याख्यानमप्रमाणमित्याशङ्क्याह—

श्रुतिस्मृत्यर्थबोधेषु कैकमत्यं महाधियाम् ।

व्याख्या बुद्धिबलापेक्षा सा नोपेक्षा सुखोन्मुखी ॥ ५१ ॥

श्रुतीति ॥ श्रुतिस्मृत्यर्थबोधेषु महाधियामप्यैकमत्यमविवर्धकः कालि, अपितु—सर्वत्रापि विवेचनाद एव बुद्धिबलेन परस्परविजयात् । एवं सति व्याख्या पदार्थवाक्यार्थनिरूपणं बुद्धिबलं प्रजाबलमपेक्षते एवंभूता । यस्य नया स्फुरति, स तथा व्याख्याति । अत एवाज्ञेतादिनः श्रुतीरभेदपरत्वेन, द्वैतवादिनस्तु भेदपरत्वेन व्याचक्षते सा व्याख्या सुखोन्मुखदनादा-

१ भाषुनिकपुस्तके तु 'बलावचानि लेखितम्' (८१९८) इत्येव पाठो दृश्यते । २ 'सा' इति पाठः सुखावबोधार्थमतः । ३ ठकि कृते 'तीर्थिक' इति रूपेण भाग्यम् । ४ 'नोपेक्षे' इत्यपि पाठः सुखावबोधार्थः ।

सुखाभ्या । अथ च—सुखपर्यवसायिनी नोपेक्ष्या नानादरणीया । सैवाज्ञीकार्यैल्लयः । स्वेच्छा-
चारमेव कुरुतेति भावः । एका समाना अविसेवादिनी मतिः, चातुर्दण्डीदिन्यात्सार्धं स्वम् ॥

त्वन्मताज्ञीकारे निरकादिप्राप्तिः स्यादित्याशङ्क्याह—

यस्मिन्नसीति धीर्देहे तद्वाहे वः किमेनसा ।

कापि तर्किकं फलं न स्यादात्मेति परसाक्षिके ॥ ५२ ॥

यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्देहे अहमसि इति धीः, गौरः ह्यथ इत्याद्याकारः प्रलयत्वात्
शरीरस्य दाहे सति वो युष्माकमेव एनसा पापेन किम् । अपि तु पापेन निरुपपातादि किञ्चिदपि
न कार्यते । अयमाशयः—अयं देह एवात्मा, देहातिरिक्तो वा । प्रथमः कल्पमालाहिं
येन देहेन पापं कृतं तस्य विनष्टत्वाद्देहात्मवादिनां वः पापेन किं कर्तुं शक्यते । अपि तु न
किञ्चिदित्यर्थः । अथ देहातिरिक्त एव देहे विनष्टेऽपि देहान्तरे देशान्तरे कालान्तरे च पुण्य-
पापफलानां भोक्तास्ति । तथाप्येवं वक्तव्यम् । स किं स्वसाक्षिकः परसाक्षिको वा । नाथः—
अहंप्रत्ययस्य देहविषयत्वेनैव सिद्धेः, तदतिरिक्तालम्बनकल्पमानवकाशात् । ततश्च 'तद्वाहे
वः किमेनसा' इति पुनरावातम् । द्वितीयं वृषयति—परो वेदादिः साक्षी यस्य तस्मिन्देहा-
न्तरे देशान्तरे कालान्तरे च फलभोक्तरि देहातिरिक्ते वेदप्रतिपादित आत्मनि तस्य पापस्य
निर्यादि फलं चेत् । स चेत्फलस्य भोक्ता, तर्हि आत्मेति हेतोः । आत्मत्वाविशेषादिति
यावत् । तस्मात्काष्ठात्मान्तरेऽपि तर्किकं न स्यात् । अपि तु भवितव्यमेव । तेन देहेन पातके
कृते तदतिरिक्तेनात्मना चैतत्फलं भोक्ष्यते तर्हि देवदत्तेन पापे कृत आत्मत्वाविशेषाद्यदत्ते-
नापि तत्फलमुपभोक्तव्यमित्युपपाद्यते । किं च पापफलदुःखानुभवे तस्य देहस्य नाशे तत्पा-
तकफलं देहव्यतिरिक्ते परप्रत्ययवैष्य आत्मनि चेद्भवेत्, तथापि न दोषः । दुःखं शुभमुज्य
मानं प्रतिफूलं भवति, उपभोक्ता चार्हकारास्पदं देहो विनष्टः, आत्मा तु नोपभोकेति फल
संबन्धेऽपि न दोषः । ततश्च पापकारिणो देहस्य विनष्टत्वान्मृत्योरेव चापवर्गत्वाच्च कश्चिफ
लभोकेति । स्वेच्छाचारमेव कुरुतेति भावः । गद्या—परसाक्षी साक्षी च परसाक्षी च एव
परसाक्षिक आत्मेत्यात्मलक्षणे परे वेदातिरिक्ते साक्षिणि तदस्ये चेत्तत्फलम्, तर्हि कापि
पापाणादी वा तत्फलं किं न स्यात्, अपि तु सादेवात्मत्वाविशेषात् । तस्मादेहातिरिक्त
आत्मा नास्त्वैव, देहश्च नष्टः, कस्य पापफलं स्यादिति भावः । गद्या—कापि जन्मान्तरीय-
देहान्तरे आत्मास्तीति पापफलं चेत्स्यात्, तर्हि परो देवदत्ताद्यात्मा साक्षी यस्य तस्मिन्नात्मा-
न्तराधिष्ठिते देवदत्तादिदेहेऽपि । परस्य वा देवदत्तादिदेहस्य साक्षिण्यात्मनि किं न स्यात् ।
अपित्वविशेषात्सादेवेत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

पुनरपि देहातिरिक्तात्मवादिनमुपहसति—

मृतः स्मरति जन्मानि मृते कर्मफलोर्मयः ।

अन्यभुक्तैर्मृते वृत्तिरित्यलं धूर्तचार्तया ॥ ५३ ॥

मृत इति ॥ मत्प्राणो नष्टश्चरीरत्वाफिरन्वयवस्तत्पूर्वानुभवसंस्कारोद्बोधीऽपि पूर्वजन्मा-
न्यनेकजन्मतत्कर्मजात्यादीनि पूर्वमहं ब्राह्मणोऽभूवमित्यादीनि स्मरति । मृते च कर्मणां सुख-
तदुष्कृतकर्मणां फलानि सुखदुःखरूपाणि तेषामूर्तयः परम्परा भोगा वा भवन्ति । तदधिक-
रणा भवन्तीत्यर्थः । तथा—अन्येषां ब्राह्मणानां मुक्तैर्भोजनैः कृत्वा मृते च्छब्दादेहे प्रेते वृत्ति-

भवतीति धूर्तानां परवचनमात्रेण स्वोपजीविनां वार्तवा अग्रामाणिकेन वार्तामात्रेणालम् । सा न कार्यैस्त्वर्थैः । सर्वैर्मप्येतद्यधिकरणत्वादनुपपन्नम् । स्वभोजनादिलाभाय परं प्रतारयन्ति । तस्माद्देह एवात्मेति भावः । 'अन्यमुक्तानि' इति पाठे 'अन्येषां भुक्तानि' इति शेषपण्डीकृतासः ॥

देहादिरिचात्मप्रतिपादिकां श्रुतिमप्युपहसति—

जनेन जानतासीति कार्यं नायं त्वमित्यसौ ।

त्याज्यते ग्राह्यते चान्यद्दहो श्रुत्यातिधूर्तया ॥ ५४ ॥

जनेनेति ॥ अतिधूर्तया नितरां परवचनपरया 'तत्त्वमसि' इति 'स वा एष महानज आत्मा' इत्यादिश्रुत्या प्रयोजककन्यां कायम् 'अस्मि' इति अहंप्रत्ययं जानता 'स्थूलोऽहम्, कृशोऽहम्' इत्याद्यहंप्रत्ययविषयो देह एव, न तु तदतिरिक्तः कश्चिदिति देहमेवात्मानं जानता जनेन प्रयोजयेन अयम् 'अस्मि' इति प्रत्ययविषयः (कायः) त्वं न भवसीति असौ देहः त्याज्यते अहंप्रत्ययविषयत्वेनेति शेषः । जनेन स्वयं कायः अहंप्रत्ययविषयत्वेन त्याज्यते, श्रुत्या तु तेन त्याज्यत इत्यर्थः । अन्यच्चानुमनविहङ्गमित्यंतया वक्तुमशक्यमग्रामाणिकमहंप्रत्ययविषयमात्मलक्षणं वस्तु ग्राह्यतेऽप्रीकार्येते । अहो आश्चर्यम्, कष्टं वा । महदनुचितमेतदित्यर्थः । 'देह आत्मभावं परित्यज्य तदन्यस्मिन्नात्मनि नित्यतां एहीत्वा वीक्षातपआदिभिर्देहं कर्षय, तदतिरिचात्मवेदनं कुरु' इति श्रुत्या लोक उपदिश्यत इत्यर्थः । विप्रलम्भकवाक्यत्वेन श्रुतिमाश्रमप्रमाणम् । वार्तामात्रेणालम् । सा न कार्यैस्त्वर्थैः । अन्योऽपि धूर्तोऽन्येन रक्षादि त्याज्यति, काचादि ग्राह्यति । कर्तृद्वयस्यानभिहितत्वाद्युपमयत्र तृतीया ॥

ननु पुत्रेष्वा पुत्रस्य प्रत्यक्षोपलम्भाभ्योतिष्ठोपादेरपि फलस्यानुमानाच्छ्रुतिमात्रप्रामाण्यात्कथं श्रुतेर्धूर्तत्वमित्याशङ्का इत्ययति—

एकं संदिग्धयोस्तावद्भावि तत्रेष्टजन्मनि ।

हेतुमाहुः स्वमन्त्रादीनसङ्गानन्यथा विद्याः ॥ ५५ ॥

एकमिति ॥ भवनाभवनाभ्यां संदिग्धयोरर्थयोः पुत्रादित्यत्रालाभयोर्मध्ये एकमिष्टमनिष्टं वा तावन्निश्चितं भावि भविष्यति । तत्र तयोर्मध्ये । तथा सति वा । इष्टस्य पुत्रादेर्जन्मनि कामे सति विद्या धूर्ताः परवचनचतुराः स्वमन्त्रादीन्हेतुं कारणभूतानाहुः । अस्माग्नी छत्रजपादित्वदर्थं कृतम्, तेन त्वया पुत्रादि लब्धमिति वेदन्तीत्यर्थः । अन्यथा पुत्राद्यलाभे तु तानेव मन्त्रानज्ञानज्ञविकलतया फलसामाधकान्प्राचीनपुत्रविमोगादिविपरीतफलकारिणाहुः । सामग्रीसाकल्याणाकाङ्क्षोक्तदक्षिणामायाफलं न जातम्, विपरीतं च जातमित्यर्थः । तस्माद्दुष्टफलपुत्रेष्वादिदृष्टान्तेनाहदृष्टफलेष्वपि फलकल्पना निरवकाशेति श्रुतिरग्रमात्रैवेति भावः ॥

श्रुतिप्रामाण्यमभ्युपगमवादेनाज्ञाकृत्याप्येकात्मवादमतमनिष्टपरया इत्ययति—

एकस्य विश्वपापेन तापेऽनन्ते निमज्जतः ।

कः श्रौतस्यात्मनो भीरो भारः स्याद्वस्तिन ते ॥ ५६ ॥

१ 'अन्यमुक्तानि वक्तृतिः' इत्येवं मूलपाठः प्रतिपाति । २ 'तापेनान्ते' इति पाठे 'अन्ते पाप्मा-
वसायाम्' अशुभकर्मफलसमये तापेन अशुभकर्मजनितदुःखेन हेतुना निमज्जतः' इति व्याख्येयम्—
इति सुखावबोधः ।

एकमेति ॥ विधेयां सर्वेषां परदारगमनजनितेन पापेन हेतुनान्तेऽक्षये तापे निरयादिदुःखे निमज्जतोऽनन्तदुःखमनुभवतः सतः श्रौतस्य 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' 'नेह नामास्ति किंचन' इत्यादिश्रुतिसिद्धसैकस्याद्वितीयस्यात्मनः हे भीरो पापाद्भवशील, ते तव एकस्य दुरितेन को भारो गौरवं स्यात्, अपि तु पूर्णस्य शक्यस्य शर्पेणैव न कश्चिद्भारो भवेत् । एकात्मवादमते प्रामाणिकस्यैवात्मनो यदि सकलशरीरोपाधिकृतपापसंबन्धः, तदा तत्फलमन्याजिरयादिदुःखानुभवावसरे तवैकपापेन कृत्वा पापाक्षयराशिकृतस्य न कोऽपि भारः स्यात् । किं च तैर्यस्युष्यं कृतम्, तत्त्वयैव कृतमिति पापे कृतेऽपि तव दोषो नेति मयेच्छं पापं कुर्विलभ्यः । अपि चार्थैकयास्त्वपरव्यवहाराभावे परदारत्वपरस्वत्वाभावात्परदारगमनादौ पापक्षेदासाध्य-भावात्वेच्छाचारमेव कुर्विलभ्यः । भीरो तात्पर्यपर्यालोचनया विना भयशील, इत्युपहासः । तस्मादेकात्मश्रुतिरुपासनपरा ह्येवा, न तु तात्त्विकीति भावः ॥

देवपूजादिवुद्धिं निराकरोति—

किं ते वृन्तहृतात्पुष्पात्तन्मात्रे हि फलस्यदः ।

न्यस्य तन्मूर्धन्यन्यस्य न्यास्यमेवादमनो यदि ॥ ५७ ॥

किमिति ॥ भो देवपूजक, वृन्तारप्रसवबन्धनात्सकाशाकृतमवचितं चम्पकादिपुष्पं तस्मादेतोलो तव किं प्रयोजनम् । प्रत्युत दोष एवेत्यर्थः । हि यस्माददः पुष्पं तन्मात्रे वृक्षा-प्रवृन्त एव वर्तमानमेव फलति फलरूपेण परिणमते, नतु तेन विना । पुष्पेऽवचिते फलोत्पत्तिप्रतिबन्ध एव भवति नतवन्यत्फलमित्यर्थः । अथ देवपूजादौ विनियोगात्प्राप्त्यमिति चेत् । तदप्यसत् । अदमनः शालग्रामशिवलिङ्गादेः पाषाणस्यैव मूर्ध्नि न्यास्यं यदि चेत्तत्र न्यस्तो सत्फलदाय भविष्यतीत्याशया, तर्ह्यनन्यस्य शिलातोऽभिन्नस्य पाषाणसदृशस्य सस्य मूर्ध्नि तत्पुष्पं न्यस्य निधेहि । अनन्यस्येवेति वा । नास्यमेवेति वा । किं च भवन्मते मेदस्य प्राप-शिकत्वात्परमेश्वरस्य सर्वत्र घृत्वाच्छालग्रामादेस्तत्किञ्चिदस्यैवमेवपूजापि पृथग्भूयेति स्वशि-रस्येव पुष्पाणि क्षिपेत्पुपहास इति भावः । न्यासं, हस्ततत्त्वाण्यतः ॥

वैराग्यजननार्थमन्यदप्याह—

तृणानीव घृणावादान्विधूनय बधूरनु ।

तवापि तादृशस्यैव का चिरं जनवञ्चना ॥ ५८ ॥

तृणानीति ॥ हे पुरुष, 'सुखं ज्ञेयमागारं, सन्तो मोक्षप्रस्थी' इत्यादीनि बधूरनु क्रौर-विश्व घृणावादाद्गुणुष्मावचनानि निःसारत्वेन तृणानीव विधूनय स्यज । यतः—तादृशस्य मार्गादिमयस्यैव तवापि गर्हितस्यापि स्त्रियोऽनेन प्रकारेण निन्द्या इति चिरं जनवञ्चना लोक-प्रतारणा का । अपि तु न कार्येति भावः । स्त्रियो व्यभिचारिण्यः पापनिरता इति निन्दावा-क्यानि तवापि व्यभिचारिणो न युक्ता इति वा ॥

कुरुध्वं कामदेवाणां ब्रह्माद्यैरप्यलङ्घिताम् ।

वेदोऽपि देवकीयाणां तत्राज्ञाः काधिकार्हणा ॥ ५९ ॥

कुरुध्वमिति ॥ हे अज्ञा मूर्खा जाद्वणाः, यूयम् 'अहत्यायै जारः सुरपतिरभूदात्मत-नयां प्रजानाथोऽयासीत्' इत्यादिस्मरणाद्ब्रह्मविष्णुमहेशादिभिरप्यलङ्घितां काम एव देवा,

तस्य श्रीपारवश्यलक्षणामाज्ञां कुरुष्वम् । यस्माद्देवोऽपि 'धुतिरमृती ममैवाहो' इति धीमगव-
ज्जनादेवकीया आज्ञा । अतः—तत्र वेदरूपायां देवाज्ञायां कामाज्ञातोऽधिका अर्हता पूजा
मान्यता का । अपि तु—देवत्वविशेषाद्देवाज्ञेय कामाज्ञापि माननीयैवेत्यर्थः । आज्ञाद्वयमपि
समानम्, तस्मात्कामाज्ञामपि कुरुष्वम्, न त्वेकत्र पक्षपातः कार्य इति भावः । यद्वा—तत्र
द्वयोराज्ञयोर्मध्येऽधिकमर्हणं यस्याः सा का आज्ञा । अपि तु पूर्ववदविशेषाद्देव अपि सग्रे एवे-
त्यर्थः । द्वयोर्मध्ये अधिकाईणा का इति यूयमेव कथयतेति ब्रह्मादिभिरप्यङ्गीकृतत्वाच्छिष्टव-
रिगृहीतत्वलक्षणप्रामाण्यात्, प्रत्यक्षमुख्यहेतुत्वाच्च कामदेवाज्ञैवाधिकाईणा । वेदो हि ब्रह्मासी-
नामेवाज्ञा, ब्रह्मादयश्च कामदेवाज्ञाकारिणः, ततश्च यस्मैवाज्ञा भवश्चिरनुष्ठेयते, तैरपि वानुष्ठे-
यते सा भवतां सुतरामनुष्ठेयेति भाव इति वा । पक्षपातात्तारतम्याज्ञानाच्च मूलत्वम् ।
'वेदो हि' इति च पाठः । कामदेवाज्ञामेव कुरुष्वम्, यस्माद्देवोऽपि देवाज्ञा । तत्र वेदे
अधिका पूजा । अपितु—कामदेवाज्ञैवानुष्ठेया ब्रह्मादिभिरप्यनुष्ठितत्वादिति वा । 'का विग-
र्हणा' इति पाठे तत्र कामाज्ञायां का निन्दा । कोऽनादर इत्यर्थः । देवकीया गहादिषु 'जन-
परयोः कुक्कन' इत्यत्र 'देवस्येति न वक्तव्यम्' इति वक्तव्याच्छब्दः कुक्कन ॥

श्लोकत्रयेण भीमांसकान्परिहृति—

प्रलापमपि वेदस्य भागं मन्यध्व एव चेत् ।

केनाभाग्येन दुःखात् विधीनपि तथेच्छत्य ॥ ६० ॥

प्रलापमिति ॥ महता प्रमासेन यस्य प्रह्लाप्यमुपपादितम्, तस्य वेदस्यैव कंचन भाग-
मंशं 'सोऽरोषीत्, यदरोषीत्' इत्याद्ययंवादमन्त्रनामधेयात्मकं प्रलापमिवानर्थकचोक्त्यर्थं चेन्न-
न्यच्चे कुरुष्वे 'आज्ञावस्य किमार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्' इत्यादिना पूर्वपक्षसूत्रेण प्रतिपा-
दितस्यानर्थक्यस्य 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्' इत्यादिना सिद्धान्तसूत्रेण स्तुत्यर्थत्वादिनाऽर्थ-
वादादेरुपयोगेऽभिहितेऽपि सार्धक्यभावादनिराकृतत्वादर्थवादादिवैदग्ध्यमनर्थक्यवचनप्रार्थ-
न्यमन्यच्चे, तर्हि बहुधनव्यवायाससाध्यत्वात्, दुःखजनकान् 'उनोतिष्ठेमेतं स्वर्गकामो ब्रजेत'
इत्यादीन् विधिभागानपि केन भाग्याभावेन तथा प्रलापरूपात्त इच्छत वाञ्छीकुरुष्व । अपि
तु तानपि प्रलापरूपानेव स्वीकुरुष्व इत्यर्थः । सर्वोऽपि वेदो विधिरूपः प्रलापरूपो वा अस्तु ।
तत्सर्वजरतीवन्त्यायः समाश्रयितुं युक्त इति भावः । वेदत्वाविशेषेऽप्यवभासमेव नैपम्यहेतुरि-
त्यर्थः । दुःखशब्दस्य नयुंसकत्वेऽपि दुःखं करोतीति ष्यन्तात्पराधत्वि दुःखानिति श्रेयम् ॥

प्रकारान्तरेणापि भीमांसकानुपहृति—

धुतिं श्रद्धत्य विक्षिताः प्रक्षितां ब्रूथ च स्वयम् ।

भीमांसामांसलप्रह्लास्तां यूपद्विपेदापिनीम् ॥ ६१ ॥

धुतिमिति ॥ हे भीमानायां वेदविचारे मांसला परिपुष्टा प्रह्ला सुदिग्घां ते यूयं धुतिं
वेदं प्रत्यक्षं श्रद्धत्य आदरेण स्वीकुरुष्व अक्षरमात्रमपि सार्धकं मन्यच्चे । तथा—विक्षिता
वादिभिर्निराकृता भ्रान्तचित्ताः पूर्वापरानुसंधानविकल्पाः सन्तः तामेव धुतिं यूपसंबन्धिनं

१ 'दापिनीम्' इति पाठे 'यूपदिवानां दायो दानं विधत्ते यस्याम्' इति व्याख्येयम्—इति
मुक्तावबोधः ।

हिंसे दापिनी दापयन्तीं स्वयमात्मनैवाहोक्तप्रामाण्यामपि प्रक्षिप्तां केनचिद्व्यक्तेन खिलरूपां निक्षिप्तां च ब्रूथ । चकारः पूर्वापरविरोधयोतनार्थः । पूर्वापरानुसंधानविकलत्वाद्देवक्षिणारच-
तुरा साञ्ची भवतां बुद्धिरित्युपहासार्थं 'मीमांसा-' इत्यादि संबोधनम् । मांसल-इत्यनेन
च स्थूलदृश्य आपातप्राहिणो यूयम्, न तु कुशाग्रबुद्धय इति सूचितम् । कृत्विजो बह्वच्ये
यजमानं यज्ञसमापनाप्रदशीलं समानुत्तरकालमानि स्वाच्छब्दं विदित्वा कार्यवृत्तावेलायामेव
स्वयं 'यूपे यूपे हस्तिनो यद्धा' कृत्विग्भ्यो दद्यात्' इत्येतत्प्रतिपादकानि वेदवाक्यानि यज-
मानस्य श्रद्धाजननार्थं पठित्वा याचन्ते । प्रत्यक्षश्रुतिविहितदेवान्तरनिर्देशनक्यामोहितस्य स
यजमानः श्रद्धायानतया तथैव प्रतिपद्य तेभ्यः प्रयच्छतीति तैरेवैषा स्मृतिः प्रवर्तिता स्वाधि-
क्षाशङ्का 'नेषं वेदमूला' इति 'लोभपूर्वकमेविरुक्तम्' इति वेदवाक्यानामसंवादनमहोक्त-
रोति । ततश्च कानिचिद्वाक्यानि प्रधानानि, कानिचिदप्रधानानीत्यर्थेऽजरतीयन्यापत्त्यद्वय-
एवेत्यर्थः । 'यूपहस्तिनो दानमाचरन्ति' इति स्मृतेर्गूलभूता श्रुतिरभिधीयते । कल्पितश्रुति-
मूलत्वात्स्मृतिरेव वा श्रुतिवैयर्थ्यात् । यूपवद् अत्युच्चा द्विषा यूपद्विषाः तान् दापयतीति ।
वाजपेयारी हि सप्तदश हस्तिनो रथा दासश्च दक्षिणाः । इत्युपलक्षणमेतदित्यन्ये ॥

को हि वेदास्त्यमुष्मिन्वा लोक इत्याह या श्रुतिः ।

तत्प्रामाण्यादमुं लोकं लोकः प्रत्येतुं वा कथम् ॥ ६२ ॥

को हीति ॥ 'को हि तद्वेद यमुष्मिन्लोकेऽस्ति वा न वा' इति 'द्विष्वतीकाशान्करोति'
इत्यादिर्यो श्रुतिः, अमुष्मिन्लोके परलोके विद्यते सुखादिकमस्ति वास्त्येव नास्त्येव इति वा हि
निश्चितं को वेद । अपि तु न कोऽपि । इत्याह ब्रवीति । तस्याः श्रुतेः प्रामाण्यादमुं लोकं
परलोकं लोकः परीक्षकोऽस्त्यदिः कथं वा कथमिव प्रत्येतुं विद्यासेन निश्चिनोतु । अपितु
न कोऽपि । यदीवास्तित्वनास्तित्वयोः श्रुतेरेव संदेहस्तत्प्रामाण्यात्पामरो भवादृश एव
परलोकं मन्यते, न तु प्रामाणिकः कश्चिदिति भावः ॥

स्मृतिप्रामाण्यमपि दूषयति—

धर्माधर्मौ मनुर्जल्पप्रशक्त्यार्जनवर्जनौ ।

व्याजान्मण्डलदण्डार्थौ श्रद्धयायि मुधा बुधैः ॥ ६३ ॥

धर्मेति ॥ बहुधनव्यवसायासंशयत्वात्, शीतभवात्तीर्थस्नानाद्यशक्तत्वात्, कर्मोत्तरपक्षत-
पनादिरूपतया तत्तदिन्द्रियवेगस्य परिहर्तुमशक्यत्वात्, सुखानुभवमूलत्वाच्च, कर्मेणाशक्तधर्मार्जनं
करणं, वर्जनं च यतोस्तौ धर्माधर्मौ बुद्धिपूर्वं जल्पन्बहुधा प्रतिपादनमन्वन्तराधिपतिरादिराजो
मनुर्मूर्खस्मृतिकर्ता ब्रह्मपुत्रः स्वायंभुवः व्याजान्मण्डलोपमोपदेशकस्मृतिप्रणयनमिषेण विधिनि-
षेधादिकमनिमित्तप्रायश्चित्तद्वारा मण्डलस्य राष्ट्रस्य लोकस्वापराधं निमित्तीकृत्य दण्डार्थं
द्रव्यमभिलापको वतः—तस्माद्बुधैः पण्डितं मन्येमुं मुधा एवैव श्रद्धयायि आहता । अधर्माचरणं
सुकरमिलधर्ममेव सर्वैः करोति । ततश्च येन केनाप्युपायेनार्थमदृष्टोपाय एव दण्डो मनुनाभि-
हितः, न तु धर्म इत्यर्थः । अबुधैरिति वा । मनुवचनमूलत्वात्स्मृतिसात्रस्याप्रामाण्यमुक्तम् ॥

१ 'प्रत्येतुं' इति पाठो जीबातु-सुखाद्यवोधात्प्राप्तत्वात् । २ 'अद्वये वा' इति पाठः सुखाद्यवो-
धात्प्राप्तत्वात् ।

पुराणप्रामाण्यं दृश्यति—

व्यासस्यैव गिरा तस्मिन्प्रदेत्यद्वा स्व तात्रिकाः ।

मत्स्यस्याप्युपदेद्यान्वः को मत्स्यानपि भाषताम् ॥ ६४ ॥

व्यासस्येति ॥ दासदारिकाव्यभिचारजातस्य भ्रातृजायायां पुत्रोत्पादेन इत्यादिशीलस्य व्यासस्यैव कविस्वरूपया गिरा तस्मिन्धर्मे । परलोके वा । व्यास एव वा । भ्रष्टा भावना आन्तिकगद्गदिरिति इत्येतस्मादेतोरद्वा निश्चितं यूपं तात्रिका युक्तिज्ञा वाक्यविचारचतुराः स्व भवथ । विरुद्धलक्षणवा—एवं विगीतेन व्यासेन प्रतिपादिते धर्मे परलोके तस्मिन्वा येषामास्तिक्ययुक्तिः, ते यूपं मूर्खतया इति भावः । अथ च—तात्रिकाः कुविन्दतुल्या मूर्खा इत्यर्थः । व्यासस्यैवेकवचनेन, एवकारेण विगीतत्वं सूचितम् । मूलापरिशुद्ध्या भारता-दीनां पुराणानां चोपहासः कृतः । मत्स्यपुराणं तु मत्स्यरूपधारिणः श्रीविष्णुना मनवे शोक-मिति तत्पृथगुपहंसति—मत्स्यस्य उपदेद्यान्वः बुध्मान्मनुप्रवृत्तीन्को भाषतां बुध्मानिः सह संवादं कः करोतु । अतः—मत्स्यानपि को भाषताम् । मत्स्या अपि संवादाहो न भवन्ति । तदुपगीतिनस्तच्छिष्या भवन्तस्तु सूरै इति को भाषताम् । बुध्मान्मन्वादीन्मत्स्यान्को नदतु । अपि तु न कोऽपि । नतो मत्स्यस्योपदेद्यान् । कृतस्वल्कारिभ्यो यो हीनो मत्स्यः, तस्यापि शिष्यास्तत्रिदेशकारिणः । ततश्चोपदेशकापेक्षयोपदेशकस्य हीनत्वान्मत्स्यशब्देनापि नामिधेया इति भावः । एवं कूर्मपुराणादीनामुपहासः । अथ तु मनुसंबन्धित्वेन सर्वेऽपि मानवशब्द-वाच्या यथा, तथा मत्स्यसंबन्धितो मत्स्यशब्दो भिन्नत्वमेव युक्तम्, नतु मत्स्यशब्दाभिधे-यत्वमिति को मत्स्यानपि भाषतामिति युक्तमुक्तमिति व्याख्येयम् । तात्रिका इति, 'तन्त्रमपीते वेद वा' इत्यर्थे वसन्तादेराकृतिगणत्वाद्धक् । मत्स्यस्येति 'कृत्यानाम्' इति कर्तरि षष्ठी ॥

पूर्वोक्तमेव व्यासस्याप्रामाण्यं शोकद्वयेनाह—

पण्डितः पाण्डवानां स व्यासश्चादुपटुः कविः ।

निनिन्द तेषु निन्दत्सु स्तुयत्सु स्तुतवान् किम् ॥ ६५ ॥

पण्डित इति ॥ पण्डितो बुद्धिमान्, अत एव कविरीत्येक्षिकस्यार्थस्य वर्णकः, तथा—पाण्डवानां युधिष्ठिरादीनां चादुनि प्रियवचने पटुः एवंभूतः स भवद्विराप्तमत्येनाङ्गीकृतो व्यासस्तेषु पाण्डवेषु दुर्बोधनादीन्निन्दत्सु सत्सु न निनिन्द किम् । तथा—तेषु श्रीकृष्णादी-न्स्तुवात्सु सत्सु न स्तुतवान्किम् । तेषु निन्दत्सु स्वयमपि निनिन्द, तेषु स्तुवत्सु स्वयमपि तुष्टावेति पूर्वविशेषणयुक्तस्यापि व्यासस्य पराधीनत्वादनान्तत्वाच्च तत्प्रच्योतं भारताद्यप्रमाण-मेवेति भावः । अन्योऽपि पण्डितः प्रमुक्त्वितानुगुणमेव व्यवहरति, तद्वद्वयमपीत्यर्थः ॥

न भ्रातुः किल देव्यां स व्यासः कामात्समासजत् ।

दासीरतस्तदासीद्यन्मात्रा तत्राप्यदेशि किम् ॥ ६६ ॥

नेति ॥ स मन्वीनो व्यासो भ्रातृविचित्रवीर्यस्य देव्यां महिष्यां कामात्सरपरवशत्वाद्-पुराणाच्च समासजध्वनहरति सः । किलेत्युपहासो कुतो वा । असद्बुद्ध्या तावत्कामादेव संगतः । प्राणिनस्तु—देवरात्सुतोतत्तैर्धर्म्यत्वात्तस्यां सुतोत्पादनार्थं माप्राप्ततात्स्यां सक्त इति

वदन्ति । तस्मात्तद्यथा तथास्त्वित्यर्थः । तदा पुत्रोत्पादनोपलक्षिते काले दास्यां रत आसी-
दिति यदप्रतिदम् । तत्र द्वाचीरतेऽपि मात्रा सत्यवशा अदेशि आदिष्टः किम् । कथयतेति
प्रश्नकारुण्यद्वारा, अपि तु तत्र तावच्चादिष्टः, तस्मादुभयत्रापि स्मरपरवशात्वादेव प्रवृत्तः ।
एवंविधस्यानासत्वात्तद्वचनमप्रमाणमेवेति भावः । समासजत्, 'दंशसज्ज-' इति नलोपः ॥

इदानीं देवद्विजगोभजनं दूषयति—

देवैर्द्विजैः कृता ग्रन्थाः पन्था येषां तदादृतौ ।

गां नतैः किं न तैर्व्यक्तं ततोऽप्यात्माधरीकृतः ॥ ६३ ॥

देवैरिति ॥ देवैर्ब्रह्मादिभिः, द्विजैर्याज्ञवल्क्यादिभिश्च कृता ग्रन्थाः पुराणानि स्मृतयश्च
त एव येषां भवाद्दशां वैदिकानां तदादृतौ तेषां देवानां द्विजानां चादृतावादरे विषये पन्थाः ।
देवा ब्राह्मणाध्यावदयं भजनीया इत्युपदेशपराः प्रमाणमिति यावत् । स्वपूजार्थमेव तैर्ग्रन्था
निर्मिताः, तद्वचनप्रामाण्याद्देवादीनाद्रियन्ते एवंभूता मूर्खा ये, तैर्गुण्णामिन्द्राद्व्यग्रामाण्यादेव
गां पशुरूपां सुराभिं नतैः साद्विस्ततः पशोगोरपि सक्ताशादात्मा स्वरूपं व्यक्तं स्पष्टं नाधरीकृतः
किम् । नमः व्यक्च-हीनः । न कृतः किम् । अपि तु—कृत एव नमस्कार्यापेक्षया नमस्क-
र्तुंहीनवात्पशोरपि सक्ताशाद्व्यक्तो मूलतया इत्यर्थः । व्यक्तं मन्ये इति यावदिति वा । स्वार्थ-
परपरवचनस्याप्रमाणत्वाद्देवशक्त्यासुरनिर्भजनं निर्मूलत्वात्स्वाज्यमिति भावः । देवैर्द्विजैः कृता
ग्रन्था येषां यः पन्थाः प्रमाणम्, तैर्भवद्विस्तल पपत्तेषां देवादीनां वा, ग्रन्थादीनां वा,
आदरणनिमित्तं गां नतैः । ततोऽप्यात्मेति ॥ ६३ ॥

इदानीं परलोकमर्जीकृत्यापि यज्वनां ब्रह्मचर्यादि परिहरति—

साधुकामुकतामुक्ता शान्तस्वान्तैर्मन्त्रैर्मुखाः ।

सारङ्गलोचनासारां दिवं प्रेत्यापि लिप्सुभिः ॥ ६४ ॥

साध्विति ॥ शान्तं विषयभोगपरास्तुतं शान्तं चित्तं येषां तैर्मन्त्रैर्मुखाः शान्तरीश्वर-
वदेषु सोऽस्याहं प्रवृत्तैर्वाहिकैः कामुकता संभोगलोमिता यदमुक्ता न लक्षा तस्मात्तु मुक्ता
चन्द्र—साध्वी सुखकारिणी सा चासी कामुकता च सा न मुक्ता । शान्तस्वान्तैर्यज्वभिः
कामुकता साधु मुक्ता लक्षा । साध्विति काका विरुद्धलक्षणया नैव मुक्ता, किं तु संभोगै-
कनिष्ठा एव त इति व्याख्येयम् । सर्वत्रापि हेतुगर्भं विशेषणमाह—किंभूतैः—सारङ्गलोच-
नाभिः सुन्दरीभिः सारां भेष्टम् । ता एव सारः भेष्टः पदार्थो यस्यां तादृशी वा दिवं
प्रेत्यापि मुत्वापि लिप्सुभिः । रम्भादिकामाद्यैव बहुयनम्ययासाससाध्यान्यज्ञान्यै कुर्वन्ति तैः
कामुकता नैव लक्षा । अन्येषां तु सावजीवमेवाकामुकतम् । यज्वनां तु मरणानन्तरमपीति
प्रेत्यापीत्यनेन सूचितम् । तस्मादीक्षासमयेऽपि ब्रह्मचर्याङ्गीकरणेनात्मा न पञ्चनीय इति
भावः । दिवं, 'न लोका-' इति पञ्चीनिषेधाद्वितीया ॥

एतदेवोपजीव्याह—

कः शमः कियतां प्राज्ञाः प्रियाप्रीतौ परिध्रमः ।

भस्मीभूतस्य भूतस्य पुनरागमनं कुतः ॥ ६५ ॥

क इति ॥ हे प्राज्ञः प्रकथेयासा भो मूर्खाः, तस्माच्छमः शान्तिः कः । अपि तु न कोऽपि । शमाज्ञोक्तत्वेन परलोकसाधनेऽपि काम्यमानकमनीयकामिनीसंभोगफलत्वाद्यर्थैव शान्तिः । तस्माच्च कार्यैरर्थैः । तर्हि किं कार्यमित्यत आह—प्रियायास्तृणमणीयमण्याः प्रीतौ प्रेम्णि तस्याः सुखोत्पादने निवये परिभ्रमः भूयात्प्रवासः कार्यः कियतां कर्तव्यः । शान्तिः का, अपि तु न कापि । भोः प्राज्ञः 'बुद्धिमन्तत्त्वारतम्यविचारचतुराः, प्रियाप्रीतौ प्रवासः कार्यः सद्यः सुखहेतुत्वादिति वा । परलोभमने लोकान्तरे निरवादिनयं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—भस्मीभूतस्य गृवस्य भूतस्य जातस्य । देहिनी वा । पुनरागमनं लोकान्तरे किम्यादिदेहप्राप्तिरिति यत्, स भ्रमः परलोकस्वीयभावाद्, तत्सद्भावेऽपि च देहस्यकारमत्वात्, तस्य च भस्मीभूतत्वात्केन नरकादि भुज्यते । तस्मात्पावज्जीवं यथेच्छं सुखं भोग्यमिति भावः । 'प्रियाप्राप्ती' इति च पाठः ॥

भोक्षे अधिकारमावाह् जगत्कर्तृपरित्यागेन काम एव सेवनीय इति शब्दच्छलेन वद-
नेमस्या स्त्रीयं मतं दृढवति—

उभयी प्रकृतिः कामे संजेदिति सुनेर्मनः ।

अपवर्गे तृतीयेति भाष्ये ॥ ७० ॥

उभयीति ॥ 'अपवर्गे तृतीया' इत्यादि मुनेरुभयी प्रकृतिः क्षीपुंसल-
क्षणा द्वयी व्यक्तिः कामलक्षणा अपवर्गो भवेदिति मनोऽन्तःकर-
णामिष्टाय लक्ष्यते । तृतीया तु कामलक्षणा अपवर्गा मोक्षे प्रयत्नितव्यम्, क्षीपुंसलक्षणा
व्यक्तिर्मात्रं स्वस्वार्थसंगतम्, किं तु तृतीययाप्रद्वारा मोक्षे इति । तस्मात्का-
मार्थसंगतमेव स्वस्वार्थसंगतम्, किं तु भववीर्यस्य पाणिनेरपीत्यपि-
विशेषात् । अग्निनेरप्ययमाशयः—धर्मार्थलक्षणा व्यक्तिः । अथ च—पूर्व-
प्रयोगस्तथा स्यात् । 'धर्मार्थकाममोक्षाः स्युः' इत्यादौ कामादप्यवहि-
ता नैवेत्युक्तत्वात् । तृतीया तु कामलक्षणा व्यक्तिः । अथ च—पूर्वप्रयोगप्रकृति-
स्तथा स्यात् । अपवर्गादध्यवहितपूर्वत्वेन तस्या उक्तत्वात् । तस्मादपवर्गे निमित्ते
तृतीयया एव व्यक्तियुक्त्युक्तत्वात्, मोक्षभागं प्रति कामस्यैव हेतुत्वात्प्रियाप्रीतिरेव
भावः । अपवर्गः फलप्राप्तिरितीमं सूत्रार्थं शब्दच्छलेनान्यभोत्येष्व बुद्धम-
नामप्यस्यैव दर्शिता । 'तृतीयाप्रकृतिः षण्डः' इत्यमरः । उभयीत्यत्रायचः
प्रहृष्टान्जोर । सचेत्, अर्थार्थे लिङ् ॥

नमो भगवते—

विभ्रत्युपरियानाय जना जनितमजनाः ।

विग्रहायाग्रतः पश्चाद्वत्तरोरभ्रविभ्रमम् ॥ ७१ ॥

अथ च—कृतधोषमनाः जना अमृतः विप्रहाय बुद्धाय पञ्चाद्वयः

'द्विज' इति पाठे सप्तधातुनकारस्य 'द्विजस्य' इति शेषः ।

पथाङ्गमनस्वील उरग्नो मेघस्तस्य विभ्रमं सादर्यं विभ्रति धारयन्ति । मञ्जनापूर्वं गमनं विरु-
द्धमिति विपरीतार्थकारित्वान्मेघवन्मुखो एवेति । गङ्गाक्षानेन स्वर्गो भवतीति भ्रान्तिरेवेति
भावः । 'विमहस्य' इति पाठे उपरिधानाय कृतगङ्गाक्षानां जना भागं गच्छतो मेघस्य भ्रान्ति
सादर्यं वा धारयन्ति । शीतबाधया नीचग्रीवतया गमनाच्छरीरस्वाप्रतः क्षिरोदेशे पञ्चाक्ष-
टिदेशे च हस्तयोर्धारणात्कृतगङ्गाक्षानां गङ्गाक्षानसमयेऽपि मेघतुल्यात्वम् । तथा जलमप्ये-
ऽधमर्षणवशादक्षिणकरेण प्राणानायच्छतः पृष्ठस्थितवामहस्तस्य नीचग्रीवतया पुरः सादर्यम्,
पथात्स्थितहस्तस्य च पुच्छसादर्यमिति मेघतुल्यात्वे जना उच्चैर्जिगमिषोर्गोचर्भावस्य निरुद्धस्य
कारणादुपहास इति व्याख्येयम् । यानां विप्रहायेति च 'तुमर्धांश्च-' इति चेतुर्थो ॥

परलोकसङ्कायेऽपि देहान्तरप्राप्तावपि च न किञ्चिदनिष्टमिच्छाद्—

एनसानेन तिर्यक्स्यादित्यादिः का विभीषिका ।

राजिलोऽपि हि राजेव स्वैः सुखी सुखहेतुभिः ॥ ७२ ॥

एनसेति ॥ अनेन लोकः क्रियमाणेन ब्रह्महत्याद्येनया पातकेन तिर्यक्किमिषयादिः
स्याद्भवेदित्यादिरेवंप्रकारिका विभीषिका । अत्रोपनिमित्तं किम् । अपि त्वनिष्टहेतुत्वाभावात्
किञ्चिदेतत् । हि यस्माद्राजिलोऽपि राजेव स्वैः सुखी सुखहेतुभिः । अत्राख्येयं राजेव सुखी । खजाण-
नुगुणाहारविहारसंभोगादीनि विभ्रति । तत्र विप्रहासः । तत्र निरुद्धाणि कानिचित् ।
ततश्च पापफलभूते तिर्यग्योनित्वे जन्मसंभवेऽपि तिर्यग्योनित्वेऽपि तिर्यग्योनित्वेः । 'समो
राजिलोऽपि हि राजेव स्वैः सुखी सुखहेतुभिः' इत्यमरः । विभीषिका, 'यत्किञ्चिदनिष्टमिच्छाद्
पुक्' इति पुक् । 'प्रलयस्यात्-' इतीत्यम् ॥

युद्धे हतानां स्वर्गप्राप्तिरित्यादि भारतादिवचनं दृश्यते ।

हताश्चेदिवि दीव्यन्ति दैत्या दैत्यारिणा रणे ।

तत्रापि तेन युध्यन्तां हता अपि तथैव ते ॥ ७३ ॥

हता इति ॥ सङ्ग्रामे हताः संमुखं पतिता इति दीव्यन्ति क्रीडन्ति ।
दैत्यारिणा धीविष्णुना रणे हता द्विरण्यकशिपुप्रसूतयो दैत्यास्तत्रापि स्व-
युध्यन्तां युद्धे कुर्वन्तु । यस्माद्धता मारिता अपि ते दैत्या भवद्दीपमते तथैव
तनास्वर्गं जीवन्त एव । ततश्च 'यं यं वापि स्मरन्भावै-' इत्यादिवचनप्रमाणेन
मयेऽपि दैत्यदैत्यारिणा सह विरोधस्य चित्ते भूतत्वात्स्वर्गप्राप्तावप्यसुरभावस्य
त्वास्तत्रापि तेन सह योद्धव्यमेव । तत्रापि युध्यन्त एवेति कुत्रचित्पुराणादी-
तस्मादने पतितानां मरणादधिकं किञ्चिदपि नास्तीति 'रणादपलायनात्स्वर्गः'
धर्मप्रतिपादकं वाक्यजातमप्रमाणमेवेति भावः । हता अपील्लत्र 'हतौ अपि'
हतौ द्विवायां कृतायामपि मरणे प्राप्तेऽपि । अन्यत्पूर्ववत् । 'हतावपि' इति वा

१ 'उरग्नानां मेघानां विभ्रममिव विभ्रमं नेष्टा विभ्रति' इति निदर्शनालंकारः । सप्तमे
गच्छन्त इति निश्चिन्नालंकारोत्थापित इति संकरः । तेन तेषामविरुद्धकारित्वं व्यङ्ग्यतः
वरदुष्कृतिः' इति जीवातुः ।

इदानीं मायावेदान्तसिद्धान्तं दूषयति—

स्वं च ब्रह्म च संसारे मुक्तौ तु ब्रह्म केवलम् ।

इति स्वोच्छित्तिमुक्त्युक्तिवैदग्धी वेदवादिनाम् ॥ ७४ ॥

स्वमिति ॥ संसारे संसरणावसरे स्वं जीवात्मस्वरूपः प्रापबन्ध, तथा—अनाद्यविद्याविलसत्कालनाविद्यमानमेदं वदन् च, इति द्वयमप्यस्ति । श्री समप्राधान्यद्योतनार्थं । मुक्तौ तु मोक्षे संजाते पुनराविद्यकजीवव्यवहारनिवृत्तेः केवलं स्वप्रपञ्चरहितं ब्रह्मैव वर्तते । चटोपाधिनिरुद्धतेर्षटाकाशनिवृत्ताकाशमात्रस्यावस्थानवत्संसारीपाधिनिवृत्तेः स्वगिरुत्तौ 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' ब्रह्मात्मना संपत्तिर्भवतीत्यर्थः । तथापि प्रापबन्धं शुक्तिरजतबन्धिभ्याद्वयत्वादित्येवं स्वसोच्छित्तिरेव मुक्तिस्तस्या उक्तिर्वचनं तत्र वैदग्धी नानारूपोक्तिनिरूपणकौशलं वेदवादिनां वेदान्तमतानुसारिणाम् । आत्मार्थं सर्वम्, तस्योच्छेदः प्रतिपादित इति महत्कौशलम्, इति मायावेदान्तमतोपहासः । वेदवादिनामिति छान्दसालो किञ्चिदपि न जानन्तीति सूचितम् । अपि च संसारे द्वयम्, मुक्तौ त्वेकम्, ततश्च द्वयं परित्याज्यात्सोच्छेदपुरःसरमेकं मूर्खान्दन्यः कोऽपि नेहते । तस्मान्मूर्खा एव त इति भावः । 'वेदवेदिनाम्' इति च पाठः । एवं एव भावः । 'वेदवेदिता' इति पाठः स्वोच्छित्तिमुक्त्युक्तिवैदग्धीरूपा वेदार्थज्ञातृता आत्मविनाशोक्तिर्वैदार्थपरिज्ञानं नामोत्थुमहासः च

न्यायवैशेषिकसिद्धान्तानिभिरा मुक्तिं दूषयति—

मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम् ।

गोतमं समवेक्ष्यैव यथा वित्थ तथैव सः ॥ ७५ ॥

मुक्तय इति ॥ यः सचेततां चैतन्यवतां मुखदुःखाद्यनुभवाभावाच्छिलात्वाय पापाणादस्वरूपायै मुक्तये मुक्तिं प्रतिपादयितुं शास्त्रमूचे न्यायदर्शनं निर्ममे 'तदलन्तविमोक्षोऽप्यवर्गः' इत्यनेन संकलविशेषगुणेच्छेदो मुक्तिरिति मुक्तस्य शिलत्वं प्रत्यपादयत् । श्रुयं तं स्वयमेवावश्यं विचार्यैव गोतममेतज्जानानं मुनिं यथा वित्थ जानीथ स एव तथा नान्य इत्यर्थः । यः केवलं स गोतम इति यथा युष्माकं संमतः, तथा ममापीत्यर्थः । वैशेषिकास्तु तथैवमतानुसारिण इति भावः । अथवा—नायं परं नास्ति गोतमः । किं तु प्रकृतो गौगौतमः पञ्चरेव सचेततां शिलारूपमुक्तिप्रतिपादनादित्यर्थतोऽपि गोतम एवेति भावः । आलान्तिकी दुःखनिवृत्तिरिति, सुखमपि दुःखानुपपत्तिवादेयमेवेति वदताम् 'अशरीरं वा व सन्तं प्रियाप्रिये न शृणुतः' इति च तत्र प्रमाणमुदाहरतां वैशेषिकाणामपीयमेव मुक्तिः संमतेति न्यायवैशेषिकसिद्धान्तोपहासोऽनेन कृत इति ॥

हरिहरादिभ्यान्मुक्तिरिति वचनानि दूषयति—

द्वारा हरिहरादीनां तन्मग्नमनसो भृशम् ।

किं न मुक्ताः कुतः सन्ति कारागारे मनोभुवः ॥ ७६ ॥

द्वारा इति ॥ हरिहरादीनां मग्नमनसो दाराः स्त्रियः शृङ्गं निरन्तरं तोषिव मग्नं ध्याननिधनं मग्नं शारमेवविधा अपि किं कस्मादेतोः न मुक्ताः । प्रस्युत कस्मादेतोः मनोभुवः कारागारे सन्ति । सदैव कामपरवशातिष्ठन्तीत्यर्थः । तस्माच्च मुक्ता इति भावः । एतेन नै० च० ५५

‘सकृदुचरितं येन चित्तं इत्यश्वरूपम्’, तथा—‘महर्षितमनोबुद्धिर्यः स मामेति पाण्डव’ इत्यादिवचनैर्ह्यादिध्यानमात्रं मोक्षकारणमिति प्रतिपादयतः शैवादिशास्त्रस्य सुत्यभावेन सत्त्वमिचारत्वादप्रामाण्यम् ॥

ईश्वरवादिनो नैयायिकान्वृण्वन्ति—

देवश्चेदस्ति सर्वज्ञः करुणामागवन्ध्यवाक् ।

तर्किकं वाग्व्ययमात्राजः कृतार्थयति नार्थिनः ॥ ७७ ॥

देव इति ॥ ‘भूमादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाददयत्’ इत्यादिना विचित्रस्य कार्यवातस्या-
स्माददिविलक्षणेन कर्त्रा भवितव्यमिति सर्वज्ञस्य परमकारणिकस्य सत्यवचनः सर्वकर्तुः
प्रभोरीश्वरस्य साधितत्वासर्वज्ञः कालत्रयवर्तिषस्तुविज्ञानवान्, तथा—करुणामाकृपावान्,
तथा—अवन्ध्या सत्या देवरूपा वान् यस्य । नैयायिकादिमते ईश्वरप्रणीतत्वादासवचनत्वा-
द्देवानां प्रामाण्यात्स्वतःप्रामाण्यस्य दूषितत्वादित्यर्थः । अथच—सफलं यथोक्तार्थसाधिका
वान् यस्य स सत्यवाक् । भवत्सिद्धान्तेन देवश्चेदस्ति, तर्क्षार्थिनो भुक्तिमुक्त्यापनित्यपिणो
नोऽस्मान् भवन्तः प्राप्तमनोरथा भवन्ति तर्हि वाग्व्ययमात्राद्वाङ्निर्गममात्रेण व्ययेन किं कस्मात्
कृतार्थयति पूर्णमनोरथान्करोति । कथयतेत्यर्थः । सर्वज्ञादिविशेषणत्रयेण युक्तोऽपि चेन्न
इदस्ति, तस्मात्तत्त्वेव । यथभविष्यत्तत्कृतार्थयिष्यत्, न च कृतार्थयति तस्मात्तत्तीति
भावः । अनेनायुपहासः सूचितः ॥

इदानीं कर्ममीमांसकमतावलम्बेनायोग्योपलम्भनमाह—

भविनां भावयन्तुः खं स्वकर्मजमपीश्वरः ।

स्यादकारणवैरी नैः कारणादपरे परे ॥ ७८ ॥

भविनामिति ॥ भविनां संसारिणां स्वकर्मजं स्वकृतपापफलभूतं दुःखं भाग्य-
न्त्ययं भवदपि भवने पुनः स्वयं प्रवर्तयन्तीश्वरो नोऽस्माकमकारणवैरी दायादित्यादिहेतुं
विनैव शक्नुः स्यात् । अपरेऽन्ये पुनः कारणाहारक्षेत्राद्यपहारयन्तुवधादेवैरहेतौ (परे)
वैरिणो भवन्ति । भविनां न इति वा संबन्धः । ‘ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा भवितव्यं वा ।’
कर्मफलदातेश्वर इति मते कर्मानुगुणं फलं भवेत् तर्हीश्वरेण कर्तव्यं न किञ्चित् । तदृशा-
त्कर्मण एव दुःखोत्पत्तेः । एवं सति स चेदनुभावयति तर्हीस्मादादीनां द्वेषः । तेन कृतः
स्यात् । यस्मात्तस्य दयालुत्वादयो गुणा गताः तस्मात्कर्मण एव प्राधान्यापीनां नास्तेवेति
भावः । ‘पयनी’ इति योगविभागात् ‘कारणवैरी’ इति समासं कृत्वा पञ्चाक्षरमाहः ॥

अन्यदप्याह—

तर्काप्रतिष्ठया साम्यादन्योन्यस्य व्यतिव्रताम् ।

नाप्रामाण्यं मतानां स्यात्केषां सत्प्रतिपक्षवत् ॥ ७९ ॥

तर्केति ॥ प्रमाणानुग्राहकयुक्तिसंपरूपस्य तर्कस्याप्रतिष्ठयानन्ततयाऽपर्यवसानेन कृत्वा
यत्साम्यं तुल्यत्वं तस्मात्तुल्यत्वादेतोः सुन्दोपसुन्दन्यायेन विनिमयेनान्योन्यस्य परस्परं व्यति-

१ ‘कारणवैरी न’ इति पाठे काका व्याख्येयम् इति सुखाचमोचा । २ ‘अन्योन्यलोते’ कमा-
विग्रहमा हेमे पठे इति सुखाचमोचा ।

मतां दूषयतां केषां मतानां प्रमाणत्वेन समानानामनुमानापीनाम् । अथ च—सत्त्वासर्व-
कात्म्यनानात्म्यसंश्लेषत्वाभीश्रवणादि प्रतिपादयतां दर्शनानामप्रामाण्यं न स्यात् । अपितु—
तुल्यबलत्वेन परस्परविरोधादप्रमाणत्वमेव स्यात् । किं च—सन् प्रतिपक्षो विरुद्धाच्चसा-
धको हेतुर्यस्य तदनुमानं सत्प्रतिपक्षं तद्वत्तत्त्वेवाप्रामाण्यं स्यादिति संबन्धः । वैशेषिकादयो
यथा कृतकत्वाद्वदन्ति त्वं शब्दं वदन्ति । गीमांसका निरवयवत्वादात्मवशित्वं शब्दं
वदन्ति । तत्रोत्तरेण पूर्वप्रदर्शिते दोषविशेषे पूर्वस्य यथाऽप्रामाण्यं तथैतत्पर्यः । सत्प्रतिपक्षा-
नुमाने यथाऽप्रामाण्यं द्विषोरपीत्यर्थः । सप्तम्यर्थे वतिः । तत्पर्यंते निर्धायतेऽर्थो वैस्ते तर्का
अनुमानानि तेषामप्रतिष्ठया समबलद्वितीयसद्भावेनानिश्चितस्वरूपतयेत्यर्थ इति वा व्याख्या-
यम् । गगनं नित्यममूर्तत्वादात्मवत् ; गगनमनित्यमस्मदादिबाधेन्द्रियग्राह्यगुणाधारभूतत्वाद्वद-
वदिति सत्प्रतिपक्षानुमानयोरित्येवैत्यर्थः ॥

अन्यथाह—

अक्रोधं शिक्षयन्त्यन्यैः क्रोधना ये तपोधनाः ।

निर्धनास्ते धनार्यैव धातुवादोपदेक्षिनः ॥ ८० ॥

अक्रोधमिति ॥ क्रोधना अकारणरोषणा ये तपोधनाः तपःसर्वेष्वा दुर्वासःप्रभृतयस्ते
'क्रोधो बह्वनर्थकारित्वात्सर्वथा त्याज्यः' इत्यक्रोधं क्रोधाभावमन्यैः प्रमोज्यैः शिक्षयन्ति ।
अन्यैः क्रोधाभावं शिक्षन्ते, तान् क्रोधो न कार्य इति प्रमोजयन्त्युपदिशन्तीति यावत् । स्वयं
तु कुदा क्वकिंचिदाचरन्ति अन्यांसवेतदुपदिशन्तीत्युपहासः । तथा—येऽस्तिनिर्धनास्ते धनार्यैव
स्वस्य धनप्राप्त्यर्थमेव लोहादिधातूनां संबन्धिनं वादं स्पष्टं वचनमन्योन्यारिपुमित्रभावज्ञानेन
धातूनां संयोगात्स्वर्णरूप्यादि मया कर्तुं शक्यते, मदुपदेशात्त्वमपि कुर्वित्येवंरूपं धातुवादमु-
पदिशन्ति एवंशील्य भवन्ति । परं तु स्वस्मै किंचितेन दातव्यमित्येवं परप्रतारणपुण्यैव नतु
तत्त्वतः । यतः स्वयं निर्धनाः । इति हेतुः । तादृक्सामर्थ्यासद्भावे तेषामधनत्वं न युज्यते ।
ततश्च 'यः स्वयमतीर्णः स कथं परांस्तारयति' इत्यनेन धातुवादिनामभ्युपहासः । अन्यैः
प्रमोज्यकर्तुरनभिहितत्वात्कर्तरि तृतीया । क्रोधनाः, 'कुपमण्डार्येभ्यश्च' इति तुक् ॥

इदानीं दानधर्मं दूषयति—

किं वित्तं दत्त तुष्टेयमदातरि हरिप्रिया ।

दत्त्वा सर्वं धनं मुग्धो बन्धनं लब्धवान्बलिः ॥ ८१ ॥

किमिति ॥ गो अनाः, सूर्यं वित्तं स्वर्णादि वज्ञादौ दक्षिणात्वेन पात्रेभ्यः किमिति दत्त ।
अपि तु—कस्मैचिदपि न देयम् । यस्माद् इयं हरिप्रिया विष्णोः प्रेयसी संपद्रूपा लक्ष्मीर-
दातरि अकृतदानोपभोगे कृपणे तुष्टा प्रीति प्राप्नोति । तत्रैव वसतीत्यर्थः । दानं बाधकमाह—
यस्मात् मुग्धो मूर्खो दानव्यसनपरः, तथोदकविचारशून्यः स्मृतिपुराणादौ भद्रावांश्च बलिः
सर्वं धनं धीवामनाय दत्त्वा बन्धनं लब्धवान् । वाक्याशेन बद्धः सन्पातालप्रवेशरूपं बन्धनं
प्राप्तवानिति पुराणकथा । दानं कर्तव्यमित्यत्र स्मृत्यादिकमेव प्रमाणम् । दानममुदक-
जातमित्यत्रापि तदेव प्रमाणम् । तथा च—कर्तुंशब्दपात्रश्रुत्याविसुकेऽपि दानविधौ सति
विरुद्धफलदर्शनात् अदातरि च लक्ष्म्याः स्वैर्यदर्शनादन्यवन्मतिरेकान्म्यां दानधर्मैः सर्वथा

स्वाज्य एवेत्युक्तमिति भावः । हरिप्रियेयनेन श्रीहरिणापि वाचकत्वाग्नीकाराद्वमीप्रीत्यर्थम-
दातृत्वमेवाग्नीकृतमिति च सूचितम् ॥

पात्राभावादानं न कर्तव्यमित्याह—

दोग्धा द्रोग्धा च सर्वोऽयं धनिनश्चेतसा जनः ।

विसृज्य लोभसंक्षोभमेकदा यद्युदासते ॥ ८२ ॥

दोग्धेति ॥ अयं प्रत्यक्षप्रहणयोग्यः सर्वोऽपि जनो धनिन आख्यायनद्रोग्धा दोहन-
शीलः । स्वामिमक्तदानादिविष्युपदेशादिना येन केनाप्युपायेन धनिकेभ्यो धनमाकर्षतीत्यर्थः ।
तथा—द्रोग्धा मनसा तद्विषये द्रोहकरणशीलश्च । कथमेतं हन्याम्, एतस्य धनादि च कथं
गृहीयामित्यादिप्रकारेण तद्विषये द्रोहमेव चिन्तयतीत्यर्थः । ननु सर्वोऽप्येवमिति कथमुच्यते
इत्यत आह—लोभसंक्षोभं द्रव्याद्यमिलापजनितं मनसो नितरां क्षोभं कार्पण्यपारवश्यलक्षणं
विकारमभिलाषातिरेकं वा विसृज्य यद्युदासत उदासीना भवन्ति परस्मात्कर्षणादेरुपरता
भवन्ति तर्हि एकदा एको द्वौ वा, न तु तृतीयः । तादृशस्वल्पीयान् तस्माद्युक्तमेवोक्तमित्यर्थः ।
तस्मात्परप्रतारणप्रयोजनक एव दानधर्माद्युपदेश इति भावः । परप्रतारकत्वात्पात्रत्वाभावा-
दानं न कर्तव्यमित्यर्थः । 'विषया' इति पाठे लोभातिरेकं बलाधिरुच्येत्यर्थः । दोग्धा, द्रोग्धा,
ताच्छील्ये तृत् । तद्योगे च 'न लोका-' इति षष्ठीनिषेधाद्धनिन इति द्वितीया । एको द्वौ वा
एकदाः, 'संख्ययाप्यया-' इत्यादिना बहुव्रीहौ 'बहुव्रीहौ संख्येये' इति उच् समासान्तः ॥
इदानीं विधিনিषेधजातं दूषयद्युपसंहरति—

दैन्यस्यायुष्यमस्तैन्यमभक्ष्यं कुक्षियञ्जना ।

साच्छन्द्यसृच्छतानन्दकन्दलीकन्दमेककम् ॥ ८३ ॥

दैन्यस्येति ॥ अस्तैन्यं चौर्याभावो दैन्यस्य निर्धनत्वस्यायुष्यम् । वर्धकमित्यर्थः । चौर्यं
यावत्तु कियते तावदैन्यं नापयाति । तस्मात्कर्तव्यमेवेति भावः । तथा—अभक्ष्यं लघुनष्ट-
जनप्राम्यसूकरादि । तद्वर्जनमिति यावत् । तत्कुक्षिवज्जना स्तोदरविप्रलम्भनमेव स्वादुतमभ-
क्ष्यपरिहारे जठरवशेनैव भवति, न तु स धर्मः । तस्मात्किं बहुना—आनन्दस्य सकलमुखस्य
कन्दलीकन्दं प्ररोहमूलभूतमेकमसहायं केवलं साच्छन्द्यं खेच्छाचारित्वसृच्छत आश्रयत ।
धौतस्मार्तसकलनिषेधान्परित्यज्य सर्वयुज्जहेतुत्वात्खेच्छाचारमेव कुरुतेत्युपदेशानस्मत्समाक-
र्णयतेति भावः । आयुष्यं, 'तस्मै हितम्' इति यत् । अस्तैन्यं, स्तेनशब्दात् 'स्तेनाद्यन्त्यलोपथ'
इत्यत्र 'स्तेनाद्' इति योगविभागात्पथि अर्थाभावेऽव्ययीभावः । एवमभक्ष्यमित्यत्रापि ।
'विन्दत' इति वा पाठः । 'विदुल्ल क्षमे' लोद ॥

इत्थमाकर्ण्य दुर्वर्णं शक्रः सक्रोधतां दधे ।

अवोचदुच्चैः कस्कोयं धर्ममर्माणि छन्तति ॥ ८४ ॥

इत्थमिति ॥ शक्र इत्थं पूर्वोक्तं दुर्वर्णं वेदादिदूषकं चार्वाकस्य दुष्टवर्णवाक्यमाकर्ण्य
सक्रोधतां दधे । सक्रोधोऽभूदित्यर्थः । अनन्तरमुर्धनितरां तारस्वरमित्यवोचत् । इति किम्—
एतेषु मध्ये अनिश्चितरूपोऽयं कस्कः भुत्वादिरूपानि धर्मरहस्यभूतानि मर्माणि वेददूषणात्क-
न्तति छिनत्ति । कोऽयं कोऽयमेवं भाषत इति बहुविधोपनिधयाय कोपामिष्यञ्जकचञ्चमोक्षौ ।
कस्कशब्दः कस्कादित्वात्साधुः ॥

क्रोधमेव द्योतयन्वेदप्रामाण्यं प्रतिजानीते—

लोकत्रयीं त्रयीनेत्रां वज्रवीर्यस्फुरत्करे ।

क इत्थं भाषते पाकशास्त्रेण मयि शासति ॥ ८५ ॥

लोकेति ॥ पाकशास्त्रेण पाकाशुर्मर्दने मयि त्रयीनेत्रां प्रसिद्धचक्षुर्द्वयागोचरार्थगोचरीकरणसमर्थवेदब्रह्मरूपनेत्रां वेदविहितानरणवेदनिषिद्धवर्जनकारिणीं लोकत्रयीं धर्मस्थापनपूर्वमासति परिपालयति सति क इत्थमेव सकलधर्मदूषणप्रकारेण भाषते । किंभूते—वज्रवीर्येण स्फुरन्प्रकाशमानः करो यस्य तस्मिन् । वज्रेत्यादिना घेदादिनिन्दकस्य कण्ठच्छेदसामर्थ्यं लस्य सूचितम् । मयीति करेण इदयस्पर्शनपूर्वं क्रोधाहंकारमिष्कारमिनयः । 'वज्रहस्तः पुरंदरः' इत्यादिवाक्यप्रतिपाद्ये मयि प्रलङ्घदृश्ये सति क्षुतिप्रामाण्यं को वाग्वधाकर्तुं समर्थ इति 'वज्रवीर्य—' इत्यनेन विप्रह्वयत्वं सूचितम् । 'प्रबोन्नज्जनवत्—' 'अग्निहोत्रं त्रयी' इत्यादिवेदाप्रामाण्यप्रतिपादनं चार्वाकवाक्यं सूचितमिति ज्ञेयम् । शासति मयि शासन्तं मामनाहलेखनादरसप्तमी वा ॥

श्लोकद्वयेन 'शुद्धिर्वसद्वयी' इत्यादि यज्जातिदूषणं कृतं तत्परिहरति—

वर्णासंकीर्णतायां वा जात्यलोपोऽन्यथापि वा ।

ब्रह्महादेः परीक्षासु भङ्गमङ्ग प्रमाणय ॥ ८६ ॥

वर्णेति ॥ अत्र रे चार्वाक, ब्राह्मणादिवर्णानामसंकीर्णतायां सत्यामन्योन्यबोधिसंकराभावे सति यो जात्यलोपो ब्राह्मणादिजातेर्लोपाभावः सद्यवहारविषयत्वं तस्मिन्ना विषयेऽन्यथापि वर्णसंकराज्जात्यभावे वा विषये परीक्षासु शुद्धत्वाद्विशेषकेषु स्मृत्याहुकेषु जलनखादिदिव्येषु विषये ब्रह्महादेर्ब्राह्मणक्षत्रियादिवधकारिणोऽभियोज्यस्य भङ्गं पराजये प्रमाणय संदिग्धस्याप्यस्य कोऽप्यन्तरनिरासनेनिश्चायकं कुत । यदि ब्राह्मणत्वादिशुद्धिर्न स्यात्, तर्हि ब्रह्मवधादौ कृतेऽपि ब्रह्महा नास्मोति प्रतिज्ञाते च लिङ्गभूतो भङ्गो न स्यात् । भवति च तावत्, तस्माद्ब्रह्मेनैव हन्यमानस्य तत्पित्रादिपरम्परयाद्यासंकीर्णत्वाद्ब्राह्मणादिजातेरस्तित्वं कथितम् । यत्र च संकराज्जातिशुद्धिर्नास्ति तस्य वधादौ कृतेऽपि ब्रह्महत्यादिप्रतिज्ञाकृतो भङ्गो नास्तीवेति वर्णसंकराज्जातिलोपे व्यतिरेकसुखेन भङ्ग एव प्रमाणं धूम इव वज्रवभावेऽपीत्यर्थः । अङ्गेति प्रातिहृत्यव्योति संबोधनम् । मिथ्यातत्त्वपरीक्षायामभियोजुर्भङ्गेऽभियोज्य(स्य) जातिशुद्धिः प्रातिहृत्याभावश्च । अभियोज्यभङ्गे तु हन्यमानादेर्जातिशुद्धौ सत्यामन्योन्यबोध्यसंबंध संकीर्णजातित्वं प्रातित्वं चेति निवयसिद्धेर्भङ्गमेव प्रमाणत्वत्वर्थ इति व्याख्येयम् । यथानति व्याख्या ज्ञातव्या ॥

पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यमिति—

ब्राह्मण्यादिप्रसिद्धाया गन्ता यंनेक्षते जयम् ।

तद्विशुद्धिमशेषस्य वर्णवंशस्य संसति ॥ ८७ ॥

ब्राह्मण्येति ॥ ब्राह्मण्यमादिवंशस्य क्षत्रियत्वादिजातिविशेषस्य तेन प्रसिद्धा । गन्ता-ब्राह्मणी आदिर्यस्याः क्षत्रियादिक्षत्रियाः सा ब्राह्मण्यादिः सा चागौ प्रसिद्धा च तस्याः इत्यमुत्तमा

१ 'नेक्षते-जयन्' इति पाठे ब्राह्मण्यादिप्रसिद्धाया गन्ता जयन् विजयमानो नेक्षते वदिति व्याख्येयम् इति सुखावबोधः ।

ब्राह्मणी इत्यादिप्रकारेण स्वायाः श्रियाः गन्ता कामुकस्तां भुजानो नरो दिव्ये जयं न
 ईक्षते पश्यतीति वत् । न प्राप्नोतीत्यर्थः । तज्जयानीक्षणमेव कर्त्रशेषस्य वर्णवंशस्य
 ब्राह्मणादिवर्णसङ्घस्य मातापित्रादिपरम्परया विशुद्धिं नितरां निर्दोषत्वं शंसति कथयति ।
 ब्राह्मणीव्यभिचारी नरो ब्राह्मणोऽहं ब्राह्मणीं नागममिति प्रतिज्ञाय वदा दिव्यं करोति तदा स
 पराजयत एवेति तावत्प्रत्यक्षम्, तथान्न गन्त्याया गन्तुश्च पारदार्यादिदोषवृत्तित्वेऽपि तन्मा-
 तापित्रादिपरम्परया ब्राह्मण्यादिविशुद्धिस्तत्पराजयेनैव स्पष्टं कथिता । यदि जातेः शुद्धिर्नाम-
 विषयः, तर्हि त्वं प्रतिज्ञायां कृतायामपि तयोर्ब्राह्मणत्वाभावाद्गोत्रो नामविषयः । स तु इदमन्त-
 इति भङ्ग एवान्यथानुपपत्त्या जातिशुद्धौ प्रमाणमित्यर्थः । ब्राह्मणादिव्यभिचारिण्यपि पराज-
 यत एवेति तस्मात् अन्त्येतदुपलक्षणं ज्ञेयम् । प्रसिद्धाया इत्यनेन जातेरनपल्लवपनीयत्वं सूचितम् ।
 ब्राह्मण्यादिप्रसिद्धाया गन्ता ना पुरुषो यदक्षयं भङ्गनीकृते तद्वज्रेक्षणमिति वा व्याख्या ।
 गन्तेति तृच् । अन्यथा 'न लोका-' इति पञ्चभावः स्यात् । 'प्रसिद्धायाम्' इति पाठे विषय-
 यत्तमी । अन्या व्याख्या क्लृप्तत्वादुपेक्ष्या ॥

इदानीं संवादादपि वेदस्य ग्रामाण्यमित्याह—

जलानलपरीक्षादौ संवादो वेदवेदिते ।

गलहस्तिननास्तिक्यां धिग्धिष्यं कुरुतेऽनते ॥ ८८ ॥

जलेति ॥ हे चार्वाक, वेदेन वेदिते बोधिते वेदमूले जलानलयोः, तान्मां वा, वा
 परीक्षा शुद्धत्वनियमः स आधिदैवस्य तुलादिभ्यादेत्यादयोऽर्थे संवादो यथोक्तदर्शनरूपः स ते
 तव धियं बुद्धिं गलहस्तिनं बलविर्भावितं नास्तिक्यं यस्मात्तां न कुरुते चिह्नं । वाक्यार्थः
 कर्म । असुचितमेतदित्यर्थः । जलदिव्ये हि जलमग्नः पुरुष आकर्णपूर्णपुरुषमुक्तशरप्रत्यानय-
 नमपेक्षमाणो यद्यनानीते शरे उन्मज्जति, तथैवाशुद्धः । आनीते तु शुद्ध इति वेदोक्तजलदि-
 व्यम् । तच्च तथैव दृश्यत इति संवादः । वह्निदिव्ये तु तप्तलोहादौ दाहादाहान्मग्नशुद्धिशुद्धौ
 इत्यप्युक्तं वेदेन । तत्रापि संवादः । तस्मिन्ग्रामाण्यहेतौ संवादे सत्यपि नास्तिक्यं न जहासी-
 त्याद्यर्थम् । मूर्खतरोऽसीति भावः । तव धिग्धिष्यं निन्द्यां बुद्धिं निराकृतनास्तिक्यां न कुरुते
 इति वा तव धियं धिक् निन्द्यां न कुरुते अपि तु करोत्येव । दूषयतीत्यर्थः । तव धियं न
 धिक्करोति, अपि तु धिक्करोत्येवेति वा । यतो निराकृतनास्तिक्यामित्युभयत्रापि हेतुगर्भम् ।
 संवादेन नास्तिक्यापनयात्वरूपहानेर्धिक्कार एव कृत इत्यर्थः । जलानलपरीक्षादौ ते तथापि
 यतः संवादः संप्रतिपत्तिरस्ति । तेन कारणेन संजातगलहस्तमालिशितकण्ठं नास्तिक्यं यस्यां
 तां स्वीकृतनास्तिक्यां बुद्धिं त्वं धिक्कुर्वित्यर्थः इति वा । अत्र गलहस्तशब्दः परिरम्भपरः ।
 यतस्तथापि संवादोऽस्ति । तेन स्वीयां धिग्धिष्यं नास्तिक्यवादादुष्टां बुद्धिं निर्वासितनास्तिक्यां
 कुर्विति वा । कुरितता रुतिः शब्दो यस्य तत्संबोधनं कष्टम् । तथा—अविद्यमाननतेऽविनीत
 चार्वाक वैदिके जलानलपरीक्षादौ यस्मात्संवादोऽस्ति तस्मादाच्छिद्यनास्तिक्यां नास्तिक्यमिति
 धिक् । सा निन्देत्यर्थः इति सत्तदोः संबन्धेन वा व्याख्येयम् । नास्ति मतिरसेत्यर्थे 'अस्ति
 नास्ति दिष्टं मतिः' इति ठक् नास्तिकः । मतिः परलोकविषया । तद्वाचो नास्तिक्यम् ।
 ब्राह्मणादित्यात्म्यम् ॥

इदानीं 'मृते कर्मफलोभयः' इत्यादीनि वाक्यानि दूषयति—

सत्येव पतियोगादौ गर्भादेरधुबोदयान् ।

आक्षिप्तं नास्तिकाः कर्म न किं मर्म भिनत्ति च ॥ ८९ ॥

सतीति ॥ पतियोग इतो विद्या भवसंबन्धः शुक्लशोणितसंनिपातलक्षणः, अयुष्मासु नमनं निषिद्धतिर्यादिवर्जनमेतदादिर्यस्यैतादृशे योजनेपादौ कर्मण्यल्लोकादी च वर्तमान एव दृष्टकारणसामग्र्यां सर्वदा सत्यामपि गर्भादेरधुबोदयादनि श्रिताहुद्रवात्कस्मिंश्चित्कालेऽनु-
त्पत्तेर्हेतोराक्षिप्तमलौकिकस्य परलोकसाधनस्याभावे दृष्टकारणसामग्रीत एव सदा स्यात्, न नैवमस्ति, तस्मादमार्गधर्मरूपमदृष्टं कारणान्तरमाप्यलौक्यार्थपत्तिप्रमाणकं कर्म शुभाशुभफल-
कमदृष्टं भो नास्तिका अवैदिकत्वाद्दृष्टमनर्हाः, वो युष्माकं मर्म इदं किं न भिनत्ति, अपि तु विदारयत्येव । कुतो हेतोर्न भिनत्तीति वा । एतद्विदर्शनेन सत्येतसो हृदयेन विद्वत्तुं युक्तम् । तत्र जातमित्याक्षर्यम् । मूलतसा भवन्त इत्यर्थः । कर्म वो मर्म दर्शनरहस्यत्वं न किं दूषयति, किं तु दूषयत्येवेति वा । सर्वोद्देशेन नास्तिका इति बहुवचनम् । गृहस्थाश्रित-
पुरासु पत्नीषु सतीष्वपि पुत्राचसंभवे एवं वदन्ति—अस्माभिरपलप्राप्तिहेतुकं कर्म प्राहु
कृतम् । अजातसम्यक्प्रेतकृत्येनास्माद्दृश्येन केनचित्प्रेतेन प्रतिबन्धः कृतः तस्मादपत्यं न
भवतीत्यादि वा कथयन्ति । तस्माल्लोकप्रवादपारम्पर्यार्थापत्तिरदृष्टं कारणान्तरमहीकरणी-
यम् । आदिशब्दाभ्यां कृषिवाणिज्यस्वामिसेवादिभ्यवसायास्तत्फलावाप्तयश्च व्याख्याताः ॥

'मृतः स्मरति—' 'अन्यभुजैर्मृते तृप्तिः—' 'संदेहेऽप्यन्यदेहातेः—' इत्यादेरुत्तरमाह—

याचतः स्वगयाधादं प्रेतस्याविद्य कंचन ।

नानादेशजनोपशाः प्रत्येपि न कथाः कथम् ॥ ९० ॥

याचत इति ॥ पापकृतादप्राप्तसद्वृत्तेः पिशाचत्वादियोगि प्रातस्व स्वसंबन्धिनम्, उदा-
सीनं वा, यं कंचनाविश्वं सूक्ष्मरूपेण तच्छरीरमभिधाय स्वसंबन्धि गमावाहं निजदुर्गतिपरि-
जिहीर्षया गयायां धादं प्रगमे मापन्नानादिजन्मं पुण्यविशेषं याचतो मम सद्वृत्तिप्राप्त्यर्थमिदं
करणीयमिति प्रार्थयमानस्य एवं कृते एनं मोक्षयामीति वदतः प्रेतस्य संबन्धिनीर्नानादेशेभ्य
आमता जनालोभ्य उपशाः श्रुताः, तैर्वा ज्ञाताः सत्यत्वेन सर्वेषां संमताः कथाः कथं न
प्रत्येपि तासु कथं न विधत्तिषि, अपि तु नानाविधप्रामाणिकजनसंबन्धादसिद्धत्वात्पूर्वजन्मकथ-
नात्पूर्वं मयावैतावत्सुवर्णादि निक्षिप्तं तरपद्यतेति निष्पादिदर्शनेनसंबन्धादेशान्तरकाल्यन्तरप्र-
तिकथनाद्वयाभावाद्वा कृते तस्य सद्वृत्तेरनुमानाय ताः सर्वथा विधत्तुं योग्या इत्यर्थः ।
एतेन सीर्षादिप्रभावविशेषपरलोकदेशान्तरप्राप्तिधर्माधर्ममूलत्वमनरकादिप्राप्तीनां प्रामाण्यं
समर्थितम् । नानादेशजन उपशोऽनुभविता यातां ताः । सर्वसाक्षिका इत्यर्थः ॥

'को हि वेद—' इत्यादेरुत्तरमाह—

नीतानां यमदूतेन नामध्रान्तेरुपागतौ ।

धञ्जत्से संवदन्ती न परलोककथां कथम् ॥ ९१ ॥

१ 'धुसम्भां चतुरोऽह' इति वार्तिकेन वृत्तौ वाधितत्वादच् । २ 'भूतसेति' मुखावगोधा-
संमतः पाठः ।

पुत्रेति ॥ भो नास्तिकाः, पुत्रप्राप्त्यर्थं विहितः पुत्रफलको यागः पुत्रेष्टिः, 'इयेनेनाभि-
चरन्त्यजेत' इति वेदवाक्यविहितः इयेनसाधनकोऽभिचारफलको यागः इयेनः, तथा—
'कारीरीं निर्वपेवृष्टिकामः' इति वंशाङ्कुरसाधनको वृष्टिफलको यागः कारीरीत्युच्यते, एते
यागा मुख्यमदिव्येवां ते, तथा दृष्टं प्रलक्षानुभूयमानमुत्तंसंभूतिवैरिभारणजलवर्षणादिरूपं फलं
प्रयोजनं येषां ते मन्त्राः यो नास्तिकानां युष्माकं धर्मोऽस्ति नास्ति चेति धर्मसंबन्धी संदेहो
वेदवाक्यविहितादृष्टफलकागादिरूपो धर्मसात्संबन्धी वा, अदृष्टफलकागादिविधायकवेदवा-
क्यान्त्येव वा धर्महेतुत्वादर्मसात्संबन्धी वा यः प्रामाण्याप्रामाण्यसंदेह एव मन्देहाः संध्या-
ह्वये सूर्यप्रासापसुत्पथगमनाः षष्टिसहस्रं (षिका) : सार्धोत्तिष्ठः कोटयो राक्षसातोषां जये
विनाशे भानवः सूर्यरूपा विनाशकाः किं न भवन्ति । एवं दृष्ट्वापि धर्मं न मन्यसे चित्रमि-
त्यर्थः । किं न अपि तु भवन्त्येवेति वा । 'तिष्ठः कोट्योऽर्धकोटी च मन्देहा नाम राक्षसाः ।
उदयन्तं सहस्रांशुमभिबुध्यन्ति ते सदा । गायत्र्या चाभिमन्योर्ध्वं जलं त्रिः संध्वयोः
क्षिपेत् । तेन शाम्यन्ति ते दैत्या वज्रीभूतेन वारिणा' इत्यादिवचनप्रामाण्याद्वायव्याभिमन्त्रित-
जलप्रक्षेपेण तक्षाशपुरःसरमेव सूर्योदयात्सूर्य एव तान्विनाशयतीत्युच्यते । तयाच सूर्यो यथा
ताज्जाशयति, तथा मक्षैरपि भवतीयः संदेहो विनाश्य एवेति प्रामाणिकमेव सर्वं जानीहि ॥

दण्डताण्डवनैः कुर्वन्स्फुलिङ्गालिङ्गितं नभः ।

निर्ममेऽथ गिरामूर्ध्वाभिञ्जममैव धर्मराट् ॥ ९५ ॥

दण्डेति ॥ अगामिवचनानन्तरं धर्मराट् यमः स्वायुषस्य दण्डस्य ताण्डवनैरितस्ततश्चाल-
नैर्नभः स्फुलिङ्गालिङ्गितमभिमन्त्रिकाकोर्णं कुर्वन्रचयन् चावांकावाक्षरीभिञ्जममैव विहारितजीव-
त्त्वात्न इवासहमानो गिरामूर्ध्वावकाशपरम्पर निर्ममे । ऊच इत्यर्थः । ऊर्मिपदेन वाचामप्रतिह-
तप्रसारत्वं सूचितम् । 'ऊर्मिर्वां त्रियाम्' इति श्रीलिङ्गोऽपि ॥

तदेवाह—

तिष्ठ भोस्तिष्ठ कण्ठोष्ठं कुण्ठयामि हठादयम् ।

अपष्टु पठतः पाठ्यमधिगोष्ठि शठस्य ते ॥ ९६ ॥

तिष्ठेति ॥ भो नास्तिक, तिष्ठ तिष्ठ क्षणं सहस्र सहस्र । धर्मवृषणाद्विरम्येति वा,
अयमहमधिगोष्ठि गोष्ठ्यामिन्द्रादिसमायामपष्टु प्रतिकूलं पाठ्यं पठनाहं वचनं पठतो भावमा-
नस्य शठस्य वाक्छलमात्रमिष्टस्य नास्तिकाधमस्य ते तव कण्ठोष्ठं कण्ठनालमोष्ठौ च हठाद्वल-
त्कारेणेदानीमेव कुण्ठयामि वणोषाधारणार्थकं करोमि । दण्डेन चूर्णसामीत्यर्थः । सर्वाणि विशेष्या-
मि दण्डवत्त्वज्ञापने हेतवः । अथच—एवंविधस्य तेऽधिगोष्ठि कथामधिहृत्य वाचोबुद्धौ
कण्ठोष्ठं कुण्ठयामि बुद्ध्या प्रतिहतत्वादकुमसामर्थं करोमि । सर्वमपि भवच्छास्त्रं वृषवि-
ष्यामीत्यर्थः । वाग्व्यापारं प्रति कण्ठोष्ठमैव दण्डो युक्तः । अवमिति कोधाहंकरावि-
ष्कारः । तिष्ठतिष्ठेति कोधातिशयद्योतनार्थो पुनरुक्तिः । कण्ठोष्ठं, प्राग्भजत्वादेकवत् । कुण्ठ-
यामि, वर्तमानसामीप्ये भविष्यति च्छ ।

इदानीं श्लोकत्रयेण परलोकं धर्मं च साधयन् 'को हि वेद-' 'तर्काप्रतिष्ठया-' इत्या-
देकस्मिन्माह—

वेदैस्तद्वेपिमिस्तद्विस्थिरं मतशतैः कृतम् ।

परं कस्ते परं वाचा लोकं लोकायत त्यजेत् ॥ ९७ ॥

वेदैरिति ॥ चतुर्भिर्कवेदादिवेदैर्यथा स्थिरीकृतम्, तद्वत्तस्य वेदस्य वेपथ्याया तद्युक्त-
स्तद्वत्तपञ्चविमिवेदानुसारिभिर्मतानां शतैः स्मृतिपुराणादिभिर्वादिप्रतिवादिभेदैर्मांसाशा-
स्त्रैश्च तथा स्थिरं कृतं निश्चयेन व्यवस्थापितं परं श्रेष्ठम्, अन्यं च स्वर्गादिलक्षणं लोकं हे
लोकायत नास्तिकाधम । परं केवलं ते वाचा निर्युक्तिभिर्यत्नमात्रेण को विद्वांस्यजेत् ।
अपि तु—न कोऽपि । किं तु सर्वैरपि तद्युक्तिभिः परलोकः स्वीकृत एवेत्यर्थः । तदस्ति-
संवेद्यापादिनी 'को हि वेद-' इत्यादिश्रुतिस्त्वन्मपरैति भावः ॥

समज्ञानात्पभूयिष्ठपान्थवैमत्यमेत्य यम् ।

लोके प्रयासि पन्थानं परलोके न तं कुतः ॥ ९८ ॥

समेति ॥ एकस्मिन्मार्गादावयं समज्ञानास्तुल्यगतयोऽपेक्ष्यसंख्या भूयिष्ठ बहुतर-
संख्याय पान्थास्तेषां वैमल्यं मार्गान्वात्यविरोधमेव प्राप्य ज्ञात्वा वा, इहलोके यं पन्थानं
त्वमेव प्रयासि परलोकेऽपि विषये तमेव तादृशमेव मार्गं कुतो हेतोर्न गच्छसीति प्रश्नः ।
अपि तु तमेव गच्छेत्पुपदेशो वा । यथा केनचित् 'यामो दक्षिणो वा काशीमार्गः' इति
मध्येमार्गं पथिकेषु केचुन्निगृह्येण पञ्चैर्बामार्गं कथिते सति, पञ्चाशद्भिर्दक्षिणमार्गं कथिते
द्वेधे 'बहुनां वचनं ब्रह्मम्' इत्यादिन्यायात्कुशलेन पञ्चाशद्वचनमार्गैव गम्यते । एवं परलो-
केऽप्यल्पविमर्तिं निरस्य बहुगुण एव मार्गः किमिति नाश्रीयत इत्यर्थः । परलोकमार्गश्च
लक्षणया धर्मः, तं कथं न गम्यसे । अपितु तमेवाश्रीकुरु । परलोकस्तत्तानिश्चयमपि गन्तव्य-
प्राप्तवत्कुर्विति भावः । 'तर्काप्रतिष्ठया-' इत्यस्याप्येतदुत्तरं हेयम् ॥

बहुसंमतिमेव दर्शयति—

स्वकन्यामन्यसात्कर्तुं विश्वानुमतिरश्वनः ।

लोके परत्र लोकस्य कस्य न स्याद्बुद्धं मनः ॥ ९९ ॥

स्वकन्यामिति ॥ स्वकन्यामात्मपुत्रीमन्यसात्कर्तुमन्यसौ वरावापीनां देवां कर्तुं
विधेयां सर्वेषां श्रुतिस्मृतिपुराणादीनां लोकानां चानुमतिं दृष्टवतीऽनुभवतः, तथा कुर्वेत्तस्य
कस्य लोकस्य जनस्य परत्र लोके स्वर्गादौ मनो हर्षं निःसंदेहं निश्चलं न स्यात् । अपितु
सर्वस्यापि सादेव । न केवलमन्यस्यैव, किंतु चार्वाकस्य तवापीत्यर्थः । सर्वेऽपि परलोकवा-
धनिषा स्वकन्यामन्यसौ ददति । यदि परलोको नाभविष्यत्, तर्हि स्वपुत्रीमन्यन्यसौ कथ-
मदास्यत् । अयमाचारः सर्वेषां संमतः । स च त्वयाप्यन्यसौ पुत्रीदामादजीकृत एव ।
अन्यथा स्वपुत्र्याः स्वेनैव ग्रहणमापद्येत । तस्मादन्येषामनुमतिं गृहीत्यैव यथा कन्याऽन्यसौ
धीयते, तथा बहुसंमतिदर्शनात्परलोकमप्यङ्गीकुर्विति भावः । अन्यथा, 'देवे वा न' इति
सातिः । इथेति पूर्ववत् ॥

श्लोकद्वयेन 'श्रुतिस्मृत्यर्थबोधेषु-' 'तर्कप्रतिष्ठया-' इत्यादेरुत्तरमाह—

कस्मिन्नपि मते सत्ये हताः सर्वमतत्यजः ।

तदुद्भवा व्यर्थतामात्रमनर्थस्तु न धर्मजः ॥ १०० ॥

कस्मिन्निति ॥ धर्मपरलोकादिप्रतिपादनपराणां बहूनां मतानां मध्ये कस्मिन्नैकस्मिन्नपि मते सत्ये सत्यत्वेनाङ्गीकृते सति सर्वमतत्यजः सर्वमतत्यागिनः परस्परविरोधात्सर्वमतासत्यत्ववादिनो नास्तिका यूयं हता मारिताः । तत्राद्यनभिर्धृतिः—मतानामसत्यत्ववादिभिः किञ्चिन्मतं सत्यमङ्गीक्रियते न वा । चेदङ्गीक्रियते तर्हि कस्यापि कन्यादानादिप्रतिपादकस्यान्यमतस्य स्वीयमतस्यैव वासत्यत्वाङ्गीकारात् 'सर्वमप्रमाणम्' इति सर्वासत्यत्ववादिनो व्यापातापसिद्धान्ताभ्यां दूषिता एवेति वैदिकसिद्धान्तो निर्दोष इत्यायातं न वेति । पक्षे—नास्तिकमतस्याप्यसत्यत्वादसत्यभूतस्य दूषकत्वाभावाच्चिर्दोषो वैदिकः पक्षः सिद्ध एवेत्यपि नास्तिका दूषिताः । निर्दोषत्वेऽपि वैदिकपञ्चानङ्गीकारे स्वपक्षोऽपि तैर्नाङ्गीकार्य इति हेयम् । एवं न तस्यैकस्य मतस्य दृष्ट्या सत्यताज्ञानेनोभयवाधिसिद्धतया पुत्रेष्ट्यादौ पुत्रजनमादिकलसिद्धौ सत्यां यत्र कचित्फलव्यभिचारः, तत्र कर्मणो वैकल्याण्यवयवतामात्रं वैयर्थ्यमात्रं फलसाधनत्वरहितमात्रम् । तु पुनः अधर्मः प्राचीनपुत्रवियोगादिरनर्थो दुःखराशिर्धर्मजो न पुत्रेष्ट्यादिधर्मजन्यो न भवति । विपरीतं तु धर्मेण न जन्यते, किंतु प्राचीनदुःकर्मनिमित्तमेव । केवलं तु काकतालीयन्यायेन तस्य पुत्रेष्ट्याद्यनन्तरभावित्वम् । नच तावदेव तत्कार्यत्वमतिव्याप्तेरित्यर्थं इत्यादि ज्ञातव्यम् । कस्मिन्नपि मातृगमनादिनिषेधे सङ्ख्यादानादौ च विषये वैदिके मते सत्ये सति तस्मिन्नंशे सत्यत्वेऽङ्गीकृते सति सर्वमतमसंगतमिति ब्रह्मन्तो नास्तिका हताः । मातृगमननिषेधादेरंशस्य भवद्विरपि परिपालनादित्यर्थः । तथाच तदुद्भवा कन्यादानमातृगमननिषेधरूपाणां सत्यानां विधिनियेषांशानां दृष्टान्तेनान्यत्रांशे व्यर्थतामात्रं दधनमात्रेण व्यर्थमित्युच्यते । नतु धर्मजो कास्तचोऽनर्थः प्रयोजनाभावः । तदुद्भवेन व्यर्थतामात्रम्, अन्यत्राव्यर्थतैवेत्यलमिति प्रसज्यते ॥

उपसंहरति—

कापि सर्वैरवैमत्यात्पातित्यादन्यथा कञ्चित् ।

स्यातव्यं श्रौत एव स्याद्धर्मे शेषेऽपि तत्कृतेः ॥ १०१ ॥

कापीति ॥ सर्वैर्नास्तिकैरपि कापि कस्मिन्नप्यहिंसाकन्यादानादौ श्रौते वेदोक्त एव धर्मं स्यातव्यं वर्तितव्यम् । कुतः—अवैमत्यात् । सर्वेषामिति शेषः । श्रौतानां बौद्धगामिकादीनामपि संप्रतिपत्तेः । अहिंसादेस्तैरप्यनिषिद्धत्वादङ्गीकृतत्ववैयर्थ्यः । स्यातव्यमेवेति वा । तथा—कचिद्वर्णभ्रमाधिकारविहितेऽन्यथाकरणे निषिद्धाचरणे च पातित्यदोषादिहिताकरणाभिषिद्धाचरणप्रलवायभयादपि श्रौत एव धर्मं स्यातव्यम् । अन्यथा वैमत्येऽपि श्रौत एव कचित्कस्मिन्नद्धर्मं स्यातव्यम् । कुतः—पातित्यात् । यत्र तु श्रौते धर्मं तेषां विप्रतिपत्तिरादनङ्गीकारेऽपि प्रलवायः स्यादित्यङ्गीकार्य एवेत्यर्थं इति वा । एवं शेषेऽपि नित्यनैमित्तिकान्ध्यामतिरिक्ते काम्ये उपोत्तिष्ठोमादावपि स्यातव्यम् । कुतः—तत्कृतेः सत्यं वेदस्य कृतेः करणान् । वेदविहितत्वाविशेषादित्यर्थः । यद्वा—तत्कृतेर्वैदमूलत्वाच्छेषे स्मार्तेऽपि धर्मं स्यात-

ण्यम् । सदाचारानुमितस्मृत्या श्रुतेरनुमानात्सार्तधर्मा अपि वेदमूल्य इति तेऽप्यङ्गोक्तव्या
इत्यर्थः । एतेन 'जनेन ज्ञानता-' इति, 'एकस्य विध्वपापेन-', 'त्वं च ब्रह्म च-' इत्यादिः
सर्वस्याप्युत्तरं दत्तम् । शत्रुवाददिकं प्रामाणिकत्वेन, अविद्विस्तु साधनवैगुण्यादिति समर्थ-
तमिति हेयम् । 'तच्छ्रुते' इति पाठे हेतुगर्भविशेषणम् । तस्माच्च मतानामप्रामाण्यम् । श्रुति-
स्मृत्योर्बैकमल्यमप्यविरुद्धमिति श्लोकद्वयतात्पर्यार्थः । अहिंसादयः स्मृत्युक्ताः सर्वसाधारणा
धर्माः, तेषु कापि श्रौते च धर्मो स्यात्तव्यम् । पातित्यादित्युभयत्रापि हेतुः । सर्वेषामनुगते
विहिते चेन्न स्वीयते तर्हि 'विहितस्नाननुष्ठानात्' इति स्मृतेः पातित्यम् । सर्वेषां विमते
निषिद्धे चेत्स्वीयते तथापि 'निन्दितस्य च सेवनात्' इति स्मृतेः पातित्यमित्यर्थः । तथा च
विहितानां केषांचिद्भवद्विरूप्यनुष्ठानात्, निषिद्धानां केषांचिद्भवद्विरूपि बर्जनात्तदुद्धान्तेना-
न्येष्वपि विधिविषेधांशेषु तच्छ्रुतेः श्रौतत्वाविशेषादेव हेतोः स्यात्तव्यम् । तेऽपि प्रामाणिकत्वेन
स्वीकार्या इत्यादि ज्ञातव्यम् ॥

वभाण वरुणः क्रोधादरुणः करुणोज्झितम् ।

किं न प्रचण्डात्पाण्डपाश पाशाद्विभेति नः ॥ १०२ ॥

वभाणेति ॥ क्रोधादरुणो रक्तकायकान्तिर्वरुणः करुणयोज्झितं क्वो नितरां परस्व
यथा तथा वभाण । हे पाण्डपाश नास्तिकाधम, त्वं नोऽस्माकं प्रचण्डाहुःसहात्पाशाञ्च
विभेति किम् । कुस्तावा 'याम्ये पाशप्' इति पाशाण्प्रत्ययः ॥

मानवाशक्यनिर्माणा कूर्माद्यङ्गविला शिला ।

न अद्वापयते मुग्धास्तीर्थिकाध्वनि वः कथम् ॥ १०३ ॥

मानवेति ॥ मानवैर्मनुष्यैरशक्यं निर्माणं यस्याः, तथा—कूर्मवराहनरसिंहादयोऽङ्गवि-
ज्ञानि येषामेवविधं विलं निवरं यस्याः सा शिला गण्डकारुवतीर्धविशेषसंभवा शालग्रामशिला
भो मुग्धा मूर्खाः, तीर्थिकाध्वनि सेधरमार्गे वैदिकाध्वनि वा वो युष्मान्कथं न अद्वापयते
आस्तिक्यं न प्रापयति । चित्रमेतत् । भवतां मूर्खतरत्वमित्यर्थः । मनुष्यैरशक्यरचनं साव-
यवत्वेन कार्यं शिलादि स्वनिर्माणशक्तमिच्छामात्रेण कर्तारं मनुष्याद्विलक्षणमीश्वरमाक्षिपति ।
'विमतं सकर्तृकं कार्यत्वाद्वदवत्' इत्यनुमानात्प्रत्यक्षमेतावत्साद्विलक्षणे कर्तरीश्वरे सिद्धेऽपि कथ-
मनाश्रय इत्याशयः । एतेन 'देवक्षेदस्ति सर्वज्ञः-' इत्यादेरुत्तरं दत्तमिति हेयम् ॥

शतक्रतुरुजाद्याख्याविख्यातिर्नास्तिकाः कथम् ।

श्रुतिवृत्तान्तसंवादैनं वक्ष्यमदर्चीकरत् ॥ १०४ ॥

शतेति ॥ भो नास्तिकाः, शतक्रतुश्च श्रीविष्णोरुक्त्या जायत इत्युक्तो वैश्यः स आदि-
राधो वा येषां ते ब्राह्मणादिवर्णाश्च तेषामाख्या शतक्रतुः, मुखजो बाहुज ऊरुज इत्यादीनि
नामानि तेषां सर्वत्र विशेषेण रूपातिः कर्त्री श्रुतिवृत्तान्तसंवादवैदोकेतिहायैः करणेषां युष्मा-
न्कथं न चमदर्चीकरचमत्कारं नःकारयत् । अपि त्वाद्यर्थं भवतां तयोत्पाद्यम् । चमदित्यव्य-
यमाश्वर्थार्थः । 'शताश्रमेभक्तुकारोन्ने भवति' इतीन्द्रस्यैव शतक्रतुत्वं वेदेनोक्तम् । लोके-
नापीन्द्र एव शतक्रतुत्वेन व्यवहियते ननु बाह्यादिरिति । तथा—ब्राह्मणोऽस्य मुखमा-
पीत्- इत्यादिश्रुत्या 'ब्राह्मणकृत्त्रिदारीनां मुखजत्वबाहुजत्वाद्युक्तम् । लोकेनापि नमस्तब्राह्मण

एव मुक्तजलबाहुजलवादिभिर्यन्त्रिहन्ते, नतु विपर्ययेणेति वेदोक्तेन सह लोकस्थानुभूयमा-
नात्संवादादपि वेदे यथोक्तं तथैव लोको व्यवहरत्याश्चर्यमेतदित्याश्चर्यपूर्वं वेदप्रामाण्यं कथं
न विश्रियेति, अपि तु विश्रयणीयं तत्रेत्याशयः । ऊरुजपदं इतानुरोचात्प्रयोजि । तथा
च सर्वेऽपि वर्णाः संछ्छीताः । विख्यातिः प्रयोजिका संवादैः प्रयोज्यैवो युष्माकं च मदाश्चर्यं
कथं न कारयामासेति वा । शतशतं ऊरुजोर्वशी च तदादिर्वैजिमेनकेत्यादिराख्या देशा
यासां च बह्मपादीनां नेनकादीनां च तेषां प्रतिदिवेदवृत्तान्तसंवादहेतुभिर्बुष्माकं कथमाश्चर्यं
नाचीकरत् । लोकवेदप्रसिद्धानिन्द्रादीनुर्वेश्याश्चस्वरसम्पत्तान्सर्वान्प्रत्यक्षेणात्रैव पश्यतेत्यर्थः ।
ततश्च वेदः, तन्मूलं परलोकादि च प्रामाणिकमेवेति भाव इति वा । प्रथमम्याख्याने च इति
'दृष्टोः-' इत्यणौ कर्तृणां कर्मत्वम्, चमदिति च कर्मान्तरम्, संवादैरिति करणे तृतीया ।
पश्चान्तरे तु तेनैव सूत्रेणाणौ कर्तुः कर्मत्वस्य वैकल्पिकत्वेन कर्मत्वामावादनमिहिते कर्तरि
संवादैरिति तृतीया, वा इति पठ्यी ॥

तत्तज्जनकृतावेशान्गयाधादादियाचिनः ।

भूताननुभवन्तोऽपि कथं श्रद्धत्थ न श्रुतीः ॥ १०५ ॥

तदिति ॥ तेषु तेषु जनेषु कृतावेशान्कृतसंचारान्, तथा—गयाधादादियाचिनो गया-
पिण्डदानादिपुण्ये याचतः प्राप्तप्रेतभावान्भूतान्प्राणिनोऽनुभवन्तोऽपि पश्यन्तोऽपि यूयं
श्रुतीः कथं न श्रद्धत्थ सत्यत्वेन न मन्यथ्व इति । पौनरुक्त्यं न शङ्कनीयम्, भिन्नवक्तृत्वात् ।
एवमुत्तरत्रापि हेवम् ॥

नामभ्रमाद्यमं नीतानथ स्वतनुमागतान् ।

संवादवादिनो जीवान्वीक्ष्य मा त्यजत श्रुतीः ॥ १०६ ॥

नामेति ॥ नामत्रमाद्यमप्येतैर्मं नीतान्प्रापितानथ मुक्ततात्प्रत्याश्रय स्वतनुमागतान्प्रा-
तान्संवादं 'चन्द्रः क्षयी-' इत्यादिवेदसंवादं बदन्तेवर्षालाजोतान्वीक्ष्य श्रुतीर्वेदान्मा त्यज-
ताप्राणाणिकान्मा ज्ञूत । एवं वेदप्रामाण्योपसंहारात्स्मृत्यादेरपि वेदमूलत्वात्तदुक्तसर्वधर्माणां
प्रामाण्यं व्यवस्थापितम् ॥

संरम्भैर्जम्भजैत्रादेस्तभ्यमानाद्वलाद्वलन् ।

मूर्ध्वब्दाज्जलिर्देवानथैवं कश्चिदृन्निवान् ॥ १०७ ॥

संरम्भैरिति ॥ अथ देववचनानन्तरं जम्भजैत्रः शक आदिर्यस्य इन्द्रानलादीनां
संरम्भैर्ब्रह्मज्ञाकारविकारिभूतेन कठिना पुरश्चितुं स्वभ्यमानाभिपिष्यमानानिन्द्रादिसंरम्भा-
न्द्वा भयात्तत्संमुखं पदमपि चक्षितुमशक्ताद्वलात्कलियैन्माद्वलन्पृथग्भवन्किमिन्द्राज्जम्भवलम्ब्य
द्वित्राणि पदानि संमुखमागच्छन्तीनत्वशोतनपुरःसरं शक्रादिनमस्कारार्थं मूर्ध्नि वद्धाजलिः
कश्चिदज्ञातनामा पापरूपवेनाज्ञातनामा वा चार्वाको देवानेवं वक्ष्यमाणप्रकारेण ज्ञये ॥

नापराधी पराधीनो जनोऽयं नाकनायकः ।

कालस्याहं कलेर्वन्दी तच्चाटुचटुलाननः ॥ १०८ ॥

नेति ॥ हे नाकनायका इन्द्रादयः, अयं माह्वणो जनोऽपराधी न । यतः पराधीनः । तत्रेवाह—कलः कलिनामः कालसाहं वन्द्यी स्तुतिपाठकः । अत एव—तस्य चाटुनि प्रियवचनविषये चाटुलं प्रियवादि वाचकं वाननं यस्यैवंभूतः । अथ च—कालस्य कृतान्तरूपस्य । वन्दिनो हि यमाद्ययन्ति तत्प्रियं वदन्ति, न च दण्डार्हाः तस्मादेतत्प्रियं वेदादिभूषणं मया कृतम् । यदि न करोमि तर्ह्ययं दण्डविष्वक्तीति परप्रयुक्तत्वाच्चाहं दण्डः श्रीमन्निरिति ॥

इति तस्मिन्वदत्येव देवाः स्यन्दनमन्दिरम् ।

कलिमाकलयांचकुर्द्वापरं चापरं पुरः ॥ १०९ ॥

इतीति ॥ देवास्तस्मिन्वाचीके इति पूर्वोक्तप्रकारेण वदति भावमात्रे सखेव स्यन्दनमन्दिरं रथस्थं कलिम्, अपरं द्वितीयं ह्यपरं च पुरोऽग्र आकलयांचकुर्ददृशुः ॥

संददर्शोन्नमङ्गीवः श्रीवहुत्वकृताद्भुतान् ।

तत्तत्पापपरीतस्तान्नाकीयाचारकीव सः ॥ ११० ॥

समिति ॥ तैस्तैः प्रसिद्धैर्ब्रह्महत्यादिनिर्मितैः पापैः, तत्तत्तत्तः पुरुषैर्वा परीतः समन्ताभ्याम्, तथा—उन्नमन्ती दर्शनार्थमुखा श्रीवा यस्यैवंभूतः स कलिः श्रीवहुत्वेन कायकान्ति-वाहुत्वेन संपद्वाहुत्वेन वा कृताद्भुतान्कृताश्चर्यान्नाकीयान्स्वर्गहितान्स्वर्गभवान्वा तानिन्द्रादीन्संददर्श । क इव—नारकीव । यथा ब्रह्महत्यादिकारी आकण्ठं नरके मग्न ऊर्ध्वश्रीवो नरकस्थः पुरुष इव । पापकारित्वादहमेवंरूपः, पुण्यकृत्वाच्चैते दीप्ररूपा इति ज्ञातव्यं । नरकस्थोऽपि देवकायकान्तिदर्शनाज्जायमानस्तुतोऽमुष्णितपापकृतपञ्चात्तापः सुरानातैतया पश्य-सीत्युपमा । 'उन्नतश्रीवः' इत्यपि पाठः । नाकीयानिति हितार्थे 'तस्मै हितम्' इति, वृद्धत्वाद्भूषार्थे 'वृद्धाच्छः' इति वा छः । नारकी, नारकसन्दात् 'अत इतिः' ॥

गुरुरीडावलीढः प्रागभून्नमितमस्तकः ।

स त्रिशङ्कुरिचाकान्तस्तेजसेव विडौजसः ॥ १११ ॥

गुर्विति ॥ प्राग्दर्शनात्पूर्वं इन्द्रादयः के नाम पराका इत्यादिरूपया गुर्वा महत्या रीड-वावहयावलीढो व्याप्तस्तेषु कृतावज्ञोऽपि दर्शनानन्तरं विडौजस इन्द्रस्य तेजसा आकान्तः पराभूतस्तिरस्कृततेजस्कः सन् अवज्ञां त्यक्त्वा स कलिरनमन्नपि पलायसेनेव शक्ततेजसेन वा नमितो नन्नोक्तो मस्तको यस्यैवंभूतोऽभूत् । इन्द्रादीन्मन्त्रकारेल्यर्थः । क इव—त्रिशङ्कुनामा सूर्यवंशोत्पन्न इव । स हि स्वयाम्ने प्रार्थितेन पुरोषसा वसिष्ठेन निरस्तो गुरोर्वेसिष्ठस्यावज्ञया व्याप्तस्तस्मिन्कृतावज्ञः सन्नभिमानाद्विधामिन्नेन सार्वकामिकं कर्तुं याजितस्तत्प्रभावात्संशरीर एव स्वयं सच्छन्तिन्नेऽपि कृतावज्ञः संस्तुतेजसा पराभूतः स्वर्गाद्भूषित इत्येवं नमितमस्तकोऽभूदिति पुराणेतिहासः । 'रीडावमाननावज्ञा-' इत्यमरः ॥

विमुक्तान्द्रष्टुमप्येनं जनंगम इव द्विजान् ।

एव मत्तः सहेलं तानुपेत्य समभाषत ॥ ११२ ॥

विमुक्तानिति ॥ मत्तः सगर्वोऽयं कलिः सहेलं सविलसमुपेत्य समीपमागत्य एवं तान्देवान्समभाषत । किंभूतान्—एनं कलिं द्रष्टुमपि न केवलं भाषितुं स्पष्टं किंतु वीक्षितु-

अपि विमुक्ताननर्हान्त्वावज्ञान् । कः कानिव—मत्तो निरर्गलो मदिरामत्तो वा ज्ञतंगमध्वण्डालो द्विजानिव । किंभूता—एनं चण्डालं द्रष्टुमप्यनर्हान् । ‘चण्डालहवमातज्जदिकाक्रीतज्जनंगमाः’ इत्यमरः । ‘गमध्व’ इति शब्द, खित्वान्मुम् ॥

स्वस्ति वास्तोष्पते तुभ्यं शिखिन्नस्ति न खिन्नता ।

सखे काल सुखेनासि पाशहस्त मुदस्तव ॥ ११३ ॥

स्वस्तीति ॥ हे वास्तोष्पते इन्द्र, ते तुभ्यं स्वस्ति क्षेममस्ति कञ्चित् । तथा—हे शिखि-
न्ने, तव खिन्नता चित्तह्रेशो नास्ति कञ्चित् । हे सखे काल वम, सुखेनासि किम् । हे पाश-
हस्त वरुण, तव मुदः सन्ति कञ्चित् । सहसात्रस्याभिप्लवादसामर्थ्यं, इवैव ज्वालावटिल-
त्वम्, कुत्पितरूपत्वम्, आयुधधारणवैयर्थ्यं च संशुद्धिभिः सूचितम् । उतमानां कुशलप्रश्नस्यैः
सह साम्यं, तेभ्योऽधिकत्वं सूचयति । इन्द्राय स्वस्तिप्रयोगः स्नाभिभावं, व्राण्यं वा कले-
द्योतयति । वर्णसाम्येन यमे सखिशब्दप्रयोगः । अयमेव च गवोऽवज्ञा चेति ज्ञेयम् ।
‘स्वस्त्वासीःक्षेमपुण्यादौ’ इत्यमरः । ‘वास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च’ इति लिङ्गादास्तोष्पतिशब्दः
साधुः । तुभ्यमिति, ‘नमःस्वस्ति—’ इति चतुर्थी । इतरत्र तवेति संबन्धनीयम् ॥

स्वयंवरमहे भैमीवरणाय त्वरामहे ।

तदस्माननुमन्यध्वमध्वने तत्र धाविने ॥ ११४ ॥

स्वयमिति ॥ हे देवाः, वयं स्वयंवररूपे गृह्णामहे भैमीवरणाय त्वरामहे स्वदेवाः
सः तत्तस्मात्तत्र धाविने स्वयंवरस्थानं प्रति ऋतुगामिनेऽध्वनेऽस्माननुमन्यध्वमाज्ञापयत ।
स्वरावज्ञादध्व्या गोष्ठौ न क्रियते, आज्ञैव दीयतामित्यर्थः । अध्वने, तादर्थ्ये चतुर्थी ॥

तेऽवज्ञाय तमस्योच्चैरहंकारमकारणम् ।

ऊचिरेऽतिचिरेणैतं स्मित्वा दृष्टमुखा मिथः ॥ ११५ ॥

त इति ॥ ते देवाः पूर्वोक्तमकारणं निहंतुकमुच्चैरतिशयितमस्य कलेरहंकारं दर्पणवज्ञाय
मियोऽन्वोन्यं दृष्टमुखाः सन्तः भूषांऽयं स्वयंवरवार्तां करोतीति स्मित्वा हासं कृत्वातिचिरेण
पापीयसानेन सह कथं वा वक्तव्यमिति बुद्ध्या भूषां च कालं विजम्ब्य एनं कलिं प्रत्युचिरे
वक्ष्यमाणं वभाषिरे ॥

पुनर्वक्ष्यसि मा मैवं कथमुद्वक्ष्यसे तु सः ।

सृष्टवान्परमेष्ठी यं नैष्टिकब्रह्मचारिणम् ॥ ११६ ॥

पुनरिति ॥ हे कले, त्वं स्वयंवरार्थं गमिष्यामीत्येकवारमज्ञायाद्युक्तम्, तदिदमतः परं
पुनर्मा मा एवं वक्षसि मा मा वीचः । यस्मात्परमेष्ठी यं त्वामाकर्णं गुरुकुलनिवासिनं नैष्टिक-
ब्रह्मचारिणं सृष्टवान् । स तु पुनस्त्वं कथमुद्वक्ष्यसे परिणेष्यसि । कृतगुणादयो निष्कलत्रा एव
सृष्टाः । तस्मात्तव स्वयंवरवार्तागुचिता, अवकीर्णित्वापातात् । तस्मादेवं पुनर्मा मा वीच इत्यर्थः ।
पापकृत्यं प्रत्युपहासवचनमेतत् । नाशब्दस्य निरनुबन्धकत्वाद्वक्ष्यसीति वचनेर्लट् । मामेति
निषेधातिशयार्थं वीप्सायां द्विषकिः । परमे स्वायं तिष्ठतीति ‘परमे स्थः कित्’ इतीनिः, स
च कित्, तत आलोपः । ‘अम्बाम्ब—’ इति सूत्रेण पत्वम् । तत्रैव ‘परमे बर्हिद्—’ इति

निपातनादेदन्तत्वम् । वैशिको ब्रह्मचारी तु वधेदाचार्यसंनिधौ । तदभावेऽस्य तनये पत्न्या
वैद्यानरेऽपि वा ॥' इति स्मृत्यः ॥

द्रोहिणं द्रुहिणो वेत्तु त्वामाकर्ण्योवकीर्णिनम् ।

त्वज्जनैरपि वा धातुः सेतुर्लङ्घ्यस्त्वया न किम् ॥ ११७ ॥

द्रोहिणमिति ॥ द्रुहिणो ब्रह्मा त्वामवकीर्णिनं अतःप्रतमाकर्ण्य निजज्ञाभङ्गाद्रोहिणं गुरु-
द्रोहकारिणं वेत्तु । एवं त्वया कृते ब्रह्मा एवं ज्ञास्यतीति भावः । बाधया तेन ज्ञातेऽपि तव
किं भयमिति सोपहासमाह—त्वज्जनैस्त्ववुपजीविभिः कामकोषादिभिरपि धातुः सेतुर्गम्यकृता
धर्मेमर्यादा लङ्घनः । त्वया (पुनः) किं न लङ्घनः । त्वदीयाः सेवका अपि ब्रह्माज्ञां लङ्घयन्ति,
त्वं लङ्घयसीति किमाश्चर्यमित्यर्थः । गद्या—त्वज्जनैरपि सेतुर्न लङ्घ्यः, त्वया न लङ्घ्य इति
किं बाध्यम्, तदाज्ञालङ्घनमनौचित्याच्च कार्यमित्यर्थ इति काका । 'धाताञ्जयोनिर्द्रुहिणः—'
इत्यमरः । द्रुह्यत्यसुरेभ्यः औणादिकः क्तिन् ॥

स्वयंवरं प्रत्यगमने हेत्वन्तरमपि ध्रुवते—

अतिवृत्तः स वृत्तान्तस्त्रिजगद्युवगवैनुत् ।

आगच्छतामपादानं स स्वयंवर एव नः ॥ ११८ ॥

अतीति ॥ एकं विना सर्वपरित्यागस्त्रिजगत्सु वर्तमानानां तरुणानां सौन्दर्यादिवियं
गवं नृदतीति नृत् नाशकः स वृत्तान्तो भैमीस्वयंवरोऽतिवृत्तोऽतिक्रान्तः । संज्ञात इत्यर्थः ।
भवद्भिः कथं ज्ञातमित्यत आह—स स्वयंवर एवागच्छतां नोऽस्माकमपादानं निखलोऽवधि-
भूतोऽयं इत्यर्थः । वयमपि तत्र गतास्तत्र एवागच्छाम इति सर्वोऽपि वृत्तान्तोऽस्माभिर्ज्ञायत
इत्यतोऽपि त्वया न तत्र गन्तव्यमिति भावः । विरहेषे चञ्चलं स्थिरं वा यदुदाचीनं तदपा-
दानमिति वैयाकरणाः ॥

कथं भूतां गर्वनोदः, को वा तया वृत्त इत्याशङ्कयामाहुः—

नागेषु सानुरागेषु पश्यत्सु दिविपत्सु च ।

भूमिपालं नरं भैमी वरं साऽववरद्वरम् ॥ ११९ ॥

नागेष्विति ॥ नागेषु बाहुकिप्रवृत्तिषु सानुरागेष्वस्मदादिषु दिविपत्सु देवेषु च पश्यत्सु
सानुरागां भैमी स्त्रीवार्तिशोतनपूर्वं विलोकयत्सु सत्सु । अथवा—अस्मदन्येषु देवेषु सानुरागे-
ष्वस्मादादिषु कौतुकवशादेव पश्यत्सु तान्महर्षाननाहस्य सा भैमी नागाद्यपेक्षया वरं सर्वगुणा-
श्रयत्वाच्छ्रेष्ठं भूमिपालं सावेनौमं नरं नृवरं वरं परिणेतारमववरद्वरयामास । सर्वानादरेण
नलवरणात्सर्वेषां सौन्दर्यादिदोषां गत इत्यर्थः । पश्यत्सु दिविपत्स्त्रिखनेनास्माभिः कौतुकार्थं
वरदानार्थमेव च गतम्, न तु तद्वरणार्थमिति च व्याख्यान्तरेण सूचितमिति होवम् । नागे-
ष्वित्यादौ 'षष्टौ नानादरे' इति सप्तमी । अववरत्, 'वर ईप्सयाम्' इति नुरादावदन्तपा-
ठादस्वार्थणिजन्ताद्वरमेतद्व्यपगमोपित्वात्सन्वद्धावाभावादित्वदीर्घत्वाभावः ॥

१ 'त्वया तु किम्' इति पाठे 'त्वया पुनर्लङ्घ्य इति किं बाध्यम्' इति सुखावबोधः । २ 'अपारं
यदुदाचीनं चक्रे वा यदि वाचलम् । ध्रुवमेवावदावेष्टात्तदवावाचमुच्यते ॥' इति हर्षकः ।

किमिति ते परित्यक्ता इत्याशङ्कायां कारणमाहुः—

भुजगेशानसद्वेशान्वानरानितरान्नरान् ।

अमरान्पामरान्भैमी नलं वेद गुणोज्ज्वलम् ॥ १२० ॥

भुजगेशानिति ॥ भैमी भुजगेशान्वासुकिप्रमुत्तान्फणागणजिह्वालालनादिवैरुह्यादसद्वेशानमनोहराकारान्वेद जानाति । तथा—इतराजलादन्त्यान्नरान्मनुजापीशांश्चापत्यभिर्गुण-
त्वाभ्यां वानरान्वेद । तथा—अमरानचतुरत्वात्पामराक्षीवान्वेद । केवलं नलमेव गुणोज्ज्वलं
श्रुतवीर्यादार्यसौन्दर्यादिभिः प्रकाशमानं वेद । सर्वगुणाकरत्वाज्जल एव तथा वृतोऽन्ये तु परि-
त्यक्ता इत्यर्थः । 'विबर्णः पामरो नीचः' इत्यमरः । वेदेतीदानीमपि तथैव प्रतीतेः सत्त्वा-
द्वर्तमानता, विभक्तिप्रतिरूपको निपातो वा । तथा चाज्ञासीदित्यर्थः ॥

इति श्रुत्वा स रोषान्धः परमद्वारमं युगम् ।

जगन्नाशनिशारुद्रमुद्रस्तानुक्तवानदः ॥ १२१ ॥

इतीति ॥ चरममन्त्रं युयं स कलिः इतीन्द्रादिवचनं श्रुत्वा परमोऽश्रुत्कृष्टो रोषान्धो
रोषाजितरां निर्विचारतया पुरःस्वमपि बलत्वजानन्, अत एव—जगन्नाशसंबन्धिनी निशा ।
यस्यां निशि जगन्नाशो भवतीति यावत् । तत्संबन्धी प्रलयकाले सकलभूतप्रासलालसासंपन्नो
रुद्रस्तद्वन्मुद्रा आकारो यस्य । कोधवशाजितरां विकृताकार इति यावत् । एवंभूतः संख्यान्मु-
रानदो वक्ष्यमाणमुक्तवान् ॥

'पुनर्वैदवसि मा भवम्' इत्यादेकस्मिन्माह—

कथापि क्रीडतु ब्रह्मा दिव्याः स्त्रीर्दीव्यत स्वयम् ।

कलिस्तु चरतु ब्रह्म प्रेतु वातिप्रियाय चः ॥ १२२ ॥

कथेति ॥ हे देवाः, ब्रह्मा कथाप्यसिमुन्दर्या गायत्र्यादिपदवाच्यया । वशातनामजाति-
गोत्रया वा । अथ च—जगन्त्याघस्या नामकधनेऽप्यस्माकं लब्धा भवति तथा सुतया ।
सह मुनेन क्रीडतु । तथा—यूयं स्वयमात्मना दिव्याः स्त्रीः स्वर्गमवा रम्भायीः । अदृष्टा-
मुखा वा । रमणीर्दीव्यत स्नेच्छया ताभिः सह सुरतक्रीडां कुरुत । 'प्रजापतिः सां दुहितर-
मभ्यधावत्' इति श्रुत्वा ब्रह्मणः स्नाच्छन्वाद्भवतां सुतरां स्नाच्छन्पमिति स्वयमित्यनेनोक्तम् ।
कलिस्तु पुनर्ब्रह्मवर्थास्वयं व्रतं यावज्जीवं चरतु । वा अथवा जीवन्कलिरस्मानुपहृतिष्यतीत्यनेन
न जीवितव्यमिति वो युष्माकमतिप्रियाय नितरां तुल्यै प्रेतु प्रियताम् । स्वयं सर्वैः स्नेच्छा-
चारः कियते, मया तु स्नेच्छाचारो न कर्तव्यः, मर्त्यमेवेति कीदृशीयं भवतां परप्रोदपरीति-
रिति त्येकरीत्योपहासः । अथ च यूयं ब्रह्मादयः सर्वेऽपि स्नेच्छाचारिणः स्नाच्छन्वं कुरुत
नाम कलिस्तु न तादृगिति ब्रह्मैव चरतु, युष्माकमप्यतिप्रियाय भैमीलक्षणाव वस्तुने भिन्न-
ताम् । भवद्भस्नेच्छाचारं न करोमि किं तु भैमीप्रातये प्रवृत्तस्य मम मरणं चेत्स्यात्, तद-
प्यस्तिवति भावः । अत्राप्युपहास एव तात्पर्यम् । कीदृशंस्त्वेति(पि) 'दिवः कर्म च' इति
करणस्यापि कर्मत्वात्सौभिरित्यर्थे द्वितीया ॥

१ 'परमम्' इति तु युक्तः पाठः । तत्र परमं रोषान्ध इति योज्यम् । इति सुखाद्यभोधा ।

उपहासमेव प्रष्टवति—

चर्येव कतमेयं वः परस्मै धर्मदेशिनाम् ।

स्वयं तत्कुर्वतां सर्वं श्रोतुं यद्विमितः श्रुती ॥ १२३ ॥

चर्येति ॥ हे देवाः, परस्मां अन्यस्मै जनाय 'स्वमुतादिगमनं न कार्यम्' इति धर्मदेशिनां धर्ममुपदिशतां स्वयं तद्ग्राह्यास्वमुतादिगमनं सर्वं निषिद्धं कर्म कुर्वतां वो युष्माकमियं कतमेव कैव चर्या आचारीतिः अपि तु न कापीत्याक्षेपः । अचेतने अपि श्रुती कर्तुं यद्भवरी-यमहत्यादिगमनं कर्म श्रोतुं विमितः तस्मै तः स्नेच्छाचारिणां भवतां परपीडावामेव तात्पर्यमिति भावः । चर्या, भावे 'गदमद-' इति यत् ॥

तत्र स्वयंवरेऽलम्भि भुवः श्रीर्नैषधेन सा ।

जगतो ह्रीस्तु युष्माभिर्लाभस्तुह्याम एव वः ॥ १२४ ॥

तत्रेति ॥ तत्र स्वयंवरे नैषधेन भुवः श्रीः सौन्दर्यातिशयाद्भूतस्त्रीः सा भैमी जलम्भि प्राप्ता । युष्माभिस्तु पुनर्जगतो ह्रीर्लोकये यावती वर्तते सा लज्जा, जगतः सकाशाद्वा भैम्यनादतत्त्वाया लज्जा सा लज्जा । इति वो नलस्य युष्माकं च लामोऽपूर्ववस्तुप्राप्तिस्तुल्य एवामासते तुल्यम एव । शकारहकारमात्रवैल्यमितरस्तुस्यमेवेति । भवद्विर्लज्जैव लज्जा, नतु भैमीति रूपदर्शो वृथैवेति भावः । अयं च सूर्यं च सूर्यं तेषां वः । एकशेषः ॥

दुराजः प्रेक्ष्य यौष्माकी युक्तेयं वक्रवक्रणा ।

लज्जयैवासमर्थानां मुखमास्माकमीक्षितुम् ॥ १२५ ॥

दुरादिति ॥ आगच्छतो गोऽस्मान्दुरादुरत एव प्रेक्ष्य यौष्माकीयं वक्रवक्रणा मुखकौटिल्यकरणं युक्तेयं । किमूतानां युष्माकम्—[गुणीभूतस्य विग्रहान्तर्गतस्य युष्मच्छब्दस्य विशेषणम्] यतो भैम्यवृत्तत्वात्संजातया लज्जयैव हेतुना आस्माकं मुखमीक्षितुमसमर्थानाम् । लज्जाशीलो ज्ञान्यं दुरादेव इदं लज्जया मुखं न दर्शयति तस्मात्तलज्जा भवन्त इति । युक्तमेवैतदिति भावः । अयमप्युपहासः । 'लज्जयैव' इति पाठे उत्प्रेक्षा । प्रेक्ष्येति वक्रणापेक्षया समानकर्तृत्वम् । यौष्माकीति 'तस्मिन्नपि च-' इति युष्माकादेशः । 'युष्माकम्' इति पाठः साधुः । एवमेवास्माकमिवैवपि द्रष्टव्यम् । वक्रणेति नामघातोर्ध्वम् ॥

स्थितं भवद्भिः पश्यद्भिः कथं भोस्तदसांप्रतम् ।

निर्वग्धा दुर्विदग्धा किं सा दृशा न ज्वलत्कुधा ॥ १२६ ॥

स्थितमिति ॥ हे देवाः, तत्रलवरणं पश्यद्भिर्भवद्भिः कथं स्थितम् । औशरीन्नेनेति शेषः । असांप्रतम् । अनुचितमेतदित्यर्थः । दुर्विदग्धा भवदवज्ञानादननुराचारा सा भैमी ज्वलन्ती दीर्घ्यमाना कुत्कोषो यस्यां तथा दृशा कृत्वा किमर्थं न निर्वग्धा सुतरां न भस्मात्कृता । अपि तु तादृक्सामर्थ्यसद्भावे तस्माच्च सापराधत्वे दग्धमुचितम्, तदपि न कृतमित्येतदप्यनुचितमेवेत्यर्थः । 'युक्ते हे सांप्रतं स्थाने' इत्यमरः । भोरिति प्रत्येकं संबुद्धिः ॥

१ 'जलम्भि लज्जा । लमेर्ण्यन्तारकर्तृणि तुकि 'विभाषा विष्णुसुलोः' इति विकल्पाद्युमागमः' इति मल्लिनाथस्तु ज्ञातः ।

महावंशाननादित्य महान्तमभिलाषुका ।

स्वीचकार कथंकारमहो सा तरलं नलम् ॥ १२७ ॥

महेति ॥ कुलशीलादिना महान्तमत्युत्कृष्टं नलं (वरं) अभिलाषुका सा भैमी कश्यपसुन-
त्वान्महावंशान्दिव्यवस्त्रादिभूषितानुष्मान्परिलम्ब्य तरलं चलत्स्वभावात्मनिश्चितबुद्धि नलं कथं-
कारं कथमिव स्वीचकार अहो आश्चर्यम् । महान्तं कामवमानया देवपरित्यागेन मनुष्यवर-
णान्महच्चित्रमित्यर्थः । अथ च—या महापरिमाणं वाञ्छति साति विशालान्दण्डान्नेष्टुन्परिलम्ब्य
तरलरूपशमात्रेणापि चञ्चलं हलं नलकर्यं तृणमङ्गो करोतीति चिन्तयेत् । अत एव सा किं न
भवेद्भिर्दर्शयति मानः । अभिलाषुका, 'लक्षपत-' इत्युक्त्वा । महान्तमिति, 'न लोका-' इति
पद्योनिषेधाद्वितीया । कथंकारं पूर्ववत् ॥

इदानीं नलः कथं सोढ इत्याह—

भवादृशैर्दिशामीशैर्मृग्यमाणां मृगेक्षणाम् ।

स्वीकुर्वाणः कथं सोढः कृतरीडस्तृणं नलः ॥ १२८ ॥

भवादृशैरिति ॥ भो देवाः, दिशामीशैर्महासमृद्धिभिर्भवादृशैर्मृग्यमाणां वाञ्छमानां
मृगेक्षणां भैमी स्वीकुर्वाणः समुद्रहन्, अत एव भवस्तु कृतरीडः कृतावहः, तृणतुल्योऽस्तिभिः-
सारः, अथ च—नलश्चन्द्रवाच्यत्वात्तृणभूतः, स नलो भवद्भिः कथं केन प्रकारेण सोढः
क्षान्तः । सा भवद्भिर्भिलाषिता तथा भवन्तोऽनादृता इत्युपहासः । मृगेक्षणां, 'न लोका-'
इति षष्ठीनिषेधः । सोढः, 'तीक्ष्णह-' इतीडिकल्पाद् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठया नेद ॥

दारुणः कूटमाश्रित्य शिखी साक्षीभवन्नपि ।

नावहर्त्तिकं तदुद्धाहे कूटसाक्षिक्रियामयम् ॥ १२९ ॥

दारुण इति ॥ अयं शिखी वृद्धिदारुणः कूटं काष्ठराशिनाश्रित्यागिशाक्षिके विवाहे साक्षी-
भवन्नपि तत्र प्रकाशमानोऽपि तयोर्भैमीनलयोः तस्य, तस्मात्वा, उद्धाहे विवाहे विधौ कूटसा-
क्षिणोऽलीकसाक्षिणः कियं सत्यावलापलक्षणां किं नावहत् । अपितु—एतदप्यनुचितं कृतम् ।
कूटसाक्षी तु परकीयं वस्तुन्यस्मै दापयति । तदनेन प्रायश्चित्तं न स्थितमित्यगिशाक्षिको
विवाह एव न भवतीति । भैमी नष्टेन नोषेति भैमी नलादप्यस्मै भवत्सेव मध्ये कस्मैचित्कि-
मिति न दापितेत्यर्थः । अथ च—दारुणः पापकारित्वादतिकूरः पुरुषः कपटनाश्रित्य स्ववहारे
साक्षीभवन्नपि तस्य चित्ते एतस्य कार्यस्योद्धाहे निर्वाहे कूटसाक्षित्वं धत्ते । अत्र तु नेत्याश्चर्यम् ॥

अहो महःसहायानां संभूता भवतामपि ।

क्षमैवास्मै कलङ्काय देवस्येवामृतघुतेः ॥ १३० ॥

अहो इति ॥ भो देवाः, महःसहायानां तेजस्विनां दिव्यमूर्तिनां भवतामपि क्षमैवास्मै
कलङ्काय इन्द्रादिषु सत्त्वपि भैमी नलं वृत्तवतीत्यवज्ञासे । अथ च—नलकृतानादररूपाय ।
अथ च—लज्जावशादन्यवदनवीक्षणशक्तिमुखमास्त्रिन्यरूपाय कलङ्काय संभूता । अहो महदा-
श्चर्यम् । गुणभूता क्षमा दोषाय आवेत्यर्थः । महःसहायस्य तेजस्विनोऽमृतघुतेर्देवस्य शीघ्रमा-
नस्य चन्द्रस्येव । यथा चन्द्रस्य क्षमा भूमिः कलङ्काय जाता । भवतामपीत्यपि शब्देन यत्र
कलङ्कसहापि नास्तीति सूचितम् । 'भूचन्द्रकलङ्कः' इति ज्योतिर्विदः । महःसहायानामपीति

वा । चन्द्रस्य यथा तथा भवतानपीति समुच्चयार्थो वा । क्षमो परिलज्ज्य भवद्विरन्यतरस्य चेद्दण्डोऽकरिष्यत तर्ह्ययसो नामविष्परिति भावः ॥

सा वने यं तमुत्सृज्य मह्यमीर्ष्याञ्जुषः स्व किम् ।

भूतागःसघ्नस्तस्माच्छघ्ननाद्याच्छिनधि ताम् ॥ १३१ ॥

सेति ॥ हे देवाः, सा भैमी यं वने तं नलमुत्सृज्य यूयं मह्यं कलये किमितीर्ष्याञ्जुषोऽ-
क्षान्तिपराः स्व भवथ । अपराविनस्तस्यापकर्तुमशक्ताः सन्तोऽनपराधाय मह्यं किमितीर्ष्या-
ञ्जुषाः स्वेत्सुपहासः, तस्माद्यूयं भूत कथयत—अहं तस्माच्चलात्सकाशाच्छघ्नना कपटेन कथं-
मपि वक्ष्यित्वा तामाच्छिनधि आहरामि । नतः—आगतो भवदनादररूपापराधस्य सदाभव-
भूतः, तस्मादविलम्बेनैव तामाहरामि । गच्छेति मामनुमन्यध्वमिलयैः । अन्येनापराधे कृते-
ऽन्यस्मै दृढत इति युक्तमिति लोकरीत्योपहासः । भूत नो गुप्ताकमस्माकं चागःसघ्नानादर-
पादपराधिनीं तां नलादानयामीति वा । मह्यं, 'कुधदुह-' इति चतुर्थी । आच्छिनधि,
वर्तमानसामीप्ये लट् ॥

यतश्चं सहकर्तुं मां पाञ्चाली पाण्डवैरिव ।

सापि पञ्चभिरस्माभिः संविभज्यैव भुज्यताम् ॥ १३२ ॥

यतश्चमिति ॥ यूयं मां सहकर्तुं सहकारिणं कर्तुं यतश्चं यज्ञं कुर्वत । भैमीमानेतुमहं
गच्छामि, यूयं मम सहाकार्यमागच्छतेत्यर्थः । तव साहाय्यकेऽस्माकं हि फलमित्यत
आह—अस्माभिरिन्द्राग्रियमवरुणैर्मया सह पञ्चभिः सा भैमपि संविभज्य संभोगकालं
समानभागमेव कृत्वैकोपभुज्यताम् । तथाच भवतामपि फलमस्त्विति भावः । कैः कैश्च
पञ्चभिः पाण्डवैः पाञ्चाली द्रौपदी च । पाञ्चालीदृष्टान्तेनैकस्याः पतिवताया बहुभिरपभोगो
न दृष्टचर इत्यलौकिकत्वं परिहृतम् । पाण्डवानामप्रभाषित्वात्तदानीं दृष्टान्तत्वेन कलेर्बो-
गिकत्वाद्बुविष्यदर्थज्ञानसामर्थ्याद्वचनं युक्तम् । जगत्प्रवाहानादितया पाण्डवपाञ्चालीदृष्टान्ता-
नामतीतत्वात्तदुदाहरणीकृत्यैतदुक्तमिति वा । पाञ्चाली । जनपदवाचिनः क्षत्रियामिधाकिनः
पञ्चालशब्दात् 'जनपदशब्दात्-' इत्यप्लेऽञ् ॥

अथापरिवृद्धा सोढुं मूर्खतां मुक्षरस्य ताम् ।

चके गिरा शराघातं भारती सारतीप्रया ॥ १३३ ॥

अथेति ॥ अथ पूर्वोक्तकलिवचनाकर्णेनानन्तरं तामुक्ताकारां मुक्षरस्यानुचितभाषणशी-
लस्य कलेर्मूर्खतां सोढुं क्षन्तुमपरिवृद्धाऽसमर्था भारती सरस्वती अर्थगाम्भीर्यात्सारया श्रेष्ठया,
परुषत्वाच्च तीव्रया दुःसहया गिरा कलेः शराघातं बाणव्यधमिव चके । बाणवत्पीडाकरं परुषं
वचनमूच इत्यर्थः । 'भारतीप्रया' इति पाठे—अर्थगाम्भीर्येण दुःसहया ॥

कीर्तिं भैमीं वरं चासौ दातुमेवागमन्नमी ।

न लीढे धीरवैदर्घ्यां धीरगम्भीरगाहिनी ॥ १३४ ॥

१ 'शेषेण पदेषु सार्धेषु व्यधिकेषु च भूतले । कलेर्गतेषु बर्षेषु प्रामवत् कुत्वाण्डवाः ॥' इति राजव-
रक्षिणीतः पाण्डवानां कथयन्तर्गतत्वेनेति बोध्यम् । २ 'नालीढ'इत्यपि पाठः—' इति सुखावबोधो वा ।
३ 'गाहिनीन्' इति पाठे 'विरुद्धलक्षणया धीरे संबोध्य गम्भीरापेक्षया गाहिनी धीरवैदर्घ्या न लीढे इति
व्याख्येयम्' इति सुखावबोधो वा ।

कीर्तिमिति ॥ हे कळे, अमी देवा असे नलाय भैमी दातुमेव, तथा—भैमी कामय-
मानोऽपीन्नाद्यर्थं भैम्या एव पूर्णं कृतवान्, एवंविधोऽतिधीरः कोऽपि नास्तीति कीर्ति यथाः,
तथा—भैमी च प्रत्यक्षलभ्याम्, तथा—उक्तप्रकारान्वरांश्च असे नलाय दातुमेवागमन्स्वयंवरं
गतवन्तः । ननु भैमी वरीतुमिति त्वं नो वेत्सीति शेषः । देवा हि केनापि प्रकारेण परीक्ष्य
परितुष्टाः सन्तो वरं ददते । कुतोऽहं न वेत्सीत्यत आह—यस्मादगम्भीरस्रोतानस्यापस्व
गाहिनी स्पर्शनी गम्भीरार्थप्राहिणी न भवतीत्यर्थः । एवंभूता मूढानां बुद्धिधाराणां महापा-
यानां वैदग्धी चातुरी न लीडे न वेत्तीत्यर्थः । त्वं तु मूर्खत्वादेवेत्यामभिप्रायमज्ञातोपहसितका-
मिति भावः । अधीरेत्यकारप्रत्ययेण सेवोच्य, अगम्भीरगाहिनी ते धीः वैदग्धीम् । अर्थादे-
तेषां न लीड इति वा । हे अयीकुंभिरहित मन्दबुद्धे कळे, अगम्भीरगाहिनी ते धीरवैदग्धी-
मचातुर्यं नास्यादयति अपि तु प्राप्नोत्येवेति काका वा व्याख्येयम् । लीडे, लिहेः स्वरिते-
त्वात्तद् । कचित् 'लेडि' इति पाठः ॥

वाग्मिनीं जडजिह्वस्तां प्रतिबद्धमशक्तिमान् ।

लीलावहेलितां कृत्वा देवानेवावदत्कलिः ॥ १३५ ॥

वाग्मिनीमिति ॥ कलिर्वाग्मिनीं वाचोयुक्तिपरम्पराचतुरां तां देवीं प्रतिबद्धं प्रत्युत्तरं
दातुमशक्तिमानसमर्थो यतः—प्रत्युत्तरात्स्फुरणाजडजिह्वः कुण्ठितवदनशक्तिः, अत एव तां
लीलया विज्ञातव्याजेनावहेलितामवशातां कृत्वा कियं त्वां प्रतिबद्धमशक्तमिष्येवंप्रकारं परिहस्य
देवानेवावदत् ॥

प्रौञ्छि वाञ्छितमस्याभिरपि तां प्रति संप्रति ।

तस्मिन्मले न लेशोऽपि कारुण्यस्यास्ति नः पुनः ॥ १३६ ॥

प्रौञ्छीति ॥ हे देवाः, संप्रत्यस्माभिरपि तां भैमीं प्रति वाञ्छितमभिलाषः प्रौञ्छि परि-
मार्जितः । स्वकमिल्लयः । नोऽस्याकं पुनः कारुण्यस्य लेशोऽपि तस्मिन्मले नास्ति । नल्लभ्य-
कर्तुं प्रवर्तमान इत्यर्थः । प्रौञ्छि, उच्छेद्वर्जनार्थात्कर्मणि चिप् ॥

वृत्ते कर्मणि कुर्मः किं तदा नाभूम तत्र यत् ।

कालोचितमिदानीं नः शृणुतालोचितं पुनः ॥ १३७ ॥

वृत्त इति ॥ हे देवाः, स्वयंवरलक्षणे कर्मणि वृत्ते जाते सति किं कार्यं कुर्मः, अपि तु
किंचिदिदानीं कर्तुं न शक्यम् । पश्चात्तापमात्रं भवति, न तु तल्लभः परदारत्वात्, गतशोको
न कर्तव्य इति च । तस्मात्तां प्रति वाञ्छितं स्वकमिल्लयः । यतो यस्मात्तदा स्वयंवरसमये
यस्य तत्र नाभूम स्थिताः । तस्मात् चेत्तत्राभविष्याम, तर्हि तत्रैवाकरिष्याम, तत्राभूदित्यर्थः ।
हे देवाः, शृणुमिदानीं पुनर्भैम्बा मले वृत्ते सत्यपि कालोचितं, नोऽस्याकमालोचितं विचारं
शृणुताकर्णयत । मले कृपालेशोऽपि नास्तीति मयोक्तम्, तत्प्रकारमकर्णयतेत्यर्थः । नः,
'अस्मदो द्वयोश्च' इति बहुत्वम् । आलोचितं, मावे कः ॥

तदेवाह—

प्रतिज्ञेयं नले विद्याः कलेर्विहायतां मम ।

तेन भैमीं च भूमिं च त्याजयामि जयामि तम् ॥ १३८ ॥

प्रतिशेति ॥ हे विज्ञाः, कलेर्ममेयं प्रतिज्ञा विज्ञायताम् । भवन्निरिति शेषः । इयमिति किम्—अहं तेन नलेन प्रयोज्येन भूमौ च भूमिं च लाजयामि शीघ्रं मोचयामि । अत एव तं जगामीति प्रतिज्ञा मम चेतस्येवं वर्तते इति भवन्निर्यायत एव तथापि स्पष्टं मया कथ्यते तदाकर्मतामित्यर्थः । कलेर्ममेलाहंकारः सूचितः । तेन, अनुक्ते कर्तारि तृतीया, लाजयामि, जगामीति वर्तमानसामीप्ये भविष्यति छट् ॥

नैपथेन विरोधं मे चण्डतामण्डितौजसः ।

जगन्ति हन्त गायन्तु रवेः कैरवकैरवत् ॥ १३९ ॥

नैपथेनेति ॥ चण्डतया भूनेगीपरिखाजनद्वारातिपीडाकारित्वाभिर्देवत्वेन मण्डितौजसोऽलंकृततेजसो मे मम नैपथेन सह विरोधं जगन्ति त्रयोऽपि लोका गायन्तु कीर्तयन्तु । कस्य किमिव—चण्डतामण्डितौजसो रवेः सूर्यस्य कैरवैः कुमुदैः सह वैरवद्विरोधमिव । हन्त खेदे । अगोच्येन हीनतेजसा नलेन सह विरोधारम्भाद्भूलोक्ये यद्यप्यवशो भविष्यति, तथापि किं कुर्मं इति खेदः । अवशः समुदयेऽपि सूर्येण कैरववैरवन्मयापि नलवैरं करिष्यत एवेति भावः । एतेन दर्पः सूचितः ॥

द्वापरः साधुकारेण तद्विकारमदीदिपत् ।

प्रणीय श्रवणे पाणिमवोचन्नमुचे रिपुः ॥ १४० ॥

द्वापर इति ॥ द्वापरस्तृतीययुगवृत्तः सहचरस्त्रास्य कलेर्विकारं नलेन सह विरोधरूपं साधुकारेण साधितिशब्दोच्चारणेनादीदिपत्साधु, उचितमेतत्त्वया विचारितमित्युदीपयामास । तस्य प्रोत्साहनं चकारेत्यर्थः । अथ नमुचेर्देवस्य रिपुरिन्द्रो युष्माभिः साहाय्यं कर्तव्यमिति कलिनोक्तस्य वचनं उत्तरत्वेनैतन्नापारमव्येऽस्माभिर्न स्वीयत इति लौकिकाभिनयव्यञ्जनवशाच्छ्रवणे पाणिं प्रणीय यत्त्वया विचारितं तदस्माभिः श्रोतुमप्यनर्हमिति वा पाणिभ्यां कर्णौ पिधाय कलिमवोचत् । अदीदिपत्, दीपेर्धन्ताच्चलि 'आजभासभाषरीप—' इत्यादिनोपधा-ह्रस्वविकल्पः ॥

विसेयमतिरस्माद्यु साधु वैलक्ष्यमीक्षसे ।

यद्वत्तेऽल्पमनल्पाय तद्वत्ते ह्रियमात्मनः ॥ १४१ ॥

विसेयेति ॥ हे कले, त्वं विसेयावयगद्देतुर्मतिर्वैलक्ष्यं विषोऽपि । यस्मात्त्वमस्माद्यु वर्तमानं वैलक्ष्यं सलज्जात्वं साधु सम्यक्प्रकारेणैक्षसे ज्ञामासि । पराशयवेदित्वा तव तीक्ष्णबुद्धिवाद्द्वयं विस्मिताः स्मेत्युपहासः । साधुचितं महैलक्ष्यं तद्यस्मादीक्षस इति वा । कथं भवत्यु वैलक्ष्य-स्मौचित्यमित्याशङ्क्य समर्थयते—यः पुरुषोऽनल्पाय महते पुरुषावाल्पमतिरुच्छं वस्तु दत्त इति यत्, स पुरुषस्तदल्पवस्तुदानं कर्मात्मने स्वसौ ह्रियमेव दत्ते । महते यदल्पं दीयते तदल्प-दानमेव कर्तुं दात्रे पुरुषाय लज्जामेव दत्ते । तेन तस्य लज्जैव भवतीत्यर्थः इति वा । तथा च महते लज्जायास्माभिरल्पमेव दत्तमिति लज्जा युक्तैवेति भावः । अतितरां नलमाहात्म्यं सूचि-तम् । एतेन 'द्वाराजः प्रेक्ष्य—' इत्यस्योत्तरम् । यद्यदि, तत्तर्हीति वा योज्यम् । यद्वा—अन-

१ 'हन्त इषे । आत्मनः सकाशादधिकेन नैपथेन विरोधाद्भोके मम वशो भावीति इषे' इति सुखावबोधः ।

रूपाय न विद्यतेऽल्पो यस्माद् । अतिहीनायेत्यर्थः । यदस्मदादिरूपं 'कस्त्रोऽयं धर्ममर्माणि
कृन्तति' इत्याद्युपालम्बवचनं दत्ते कपोतीति तत्त्वस्य हियमेव दत्ते । अधमस्य महोपालम्भ-
योगस्य तत्वात् एवोपालम्भः कृत इति विषादादस्माकं वैलक्ष्यं युक्तमेवेति व्याख्येयम् ।
अधमायालम्भमधुपालम्भादि यद्वत् तत्त्वस्यै हियं दत्ते । अधमेन सह संभाषणनिषेधात्तत्त्वो-
पालम्भोऽपि न कार्यः । स त्वस्माभिः कृतः । तथा च पापरूपेण भवता सह संभाषणमस्मा-
भिरनुचितं कृतमिति विषादादस्मानु वैलक्ष्यं युक्तमेवेति वा । इयमपि वक्रोक्तिः ॥

दानात्प्रत्ननलमहत्त्वप्रकटनपूर्वं वैलक्ष्यस्यैवित्तीं समर्थवते—

फलसीमां चतुर्वर्गं यच्छतांशोऽपि यच्छति ।

नलस्यास्मदुपपन्ना सा भक्तिर्भूतावकेशिनी ॥ १४२ ॥

फलेति ॥ यस्या नलमक्तेः शतांशोऽपि शततमो भागः फलस्य सीमां मर्षादाभूतं निर-
तिशयफलरूपं चतुर्वर्गं धर्मार्थकाममोक्षरूपं यच्छति नलाय दातुं शक्नोति, सास्मदुपपन्नाऽस्मा-
दाश्रयाऽस्मद्विषया नलस्य भक्तिरवकेशिनी निष्फला भूता जाता । यस्याः शततमंशेन
वशीकृतैरस्माभिः संतुष्ट फलरूपत्वेन चतुर्वर्गोऽपि नलाय दातुं शक्यते, तस्या निरतिश-
यायाः परिपूर्णायाश्चतुर्वर्गादधिकृतमस्य फलस्याभावादस्माकं दातुमसामर्थ्यात् निष्फलैव
जातेत्यर्थः । निरतिशयमर्केयुक्तत्वान्महते नलाय चतुर्वर्गोऽप्यल्पतरफलकावादातुमुक्तः ।
साहस्यं भैमोलक्षणात्पतनफलदाने कृतेऽस्माकं लब्धा युक्तैवेति भावः । यच्छततमंशवशी-
कृतैरस्माभिर्दत्तसामर्थ्यां नलोऽप्यन्यस्मै जनाय फलावधि चतुर्वर्गं दातुं शक्नोतीति शक्यत्, सा
भक्तिरपूर्णा निष्फला जातेति वा व्याख्येयम् । 'सोऽपि' इति पाठे चतुर्वर्गं दत्तामस्माकं स
नलोऽपि क्रियमाणकर्मफलमर्षादां ब्रह्मार्पणरूपेण ददाति तस्याः पुनः प्रत्यर्पणात्तस्यास्माकं च
साम्भवेव । किंतु नलस्यास्मद्विषया सा निरतिशया कर्ममात्रस्यापि ब्रह्मन्वेवार्पणात्फलाभिसं-
धानरहिता भक्तिर्वन्ध्या जाता, तारमभक्तिफलादानेऽस्माकमसामर्थ्याद् । तथा च वैलक्ष्यं
युक्तमेवेति व्याख्येयम् । यच्छताम्, संवन्ने पृष्ठी । शतं चासावशयेति विपुला लक्ष्यया
शततमोऽंश इति, 'उपपन्न आश्रये' इति साधुः ॥

नलो वैराहो न भवतीत्याह—

भव्यो न व्यवसायस्ते नले साधुमतौ कले ।

लोकपालविशालोऽयं निषधानां सुधाकरः ॥ १४३ ॥

भव्य इति ॥ हे कले, रागद्वेषादिराहित्येन साध्वी निर्मला मतिर्यस्य तस्मिन् नले
विषये ते व्यवसायो वैरकरणोद्यमो भव्यः शुभोदको न । किं च निषधदेशानामाहादकरा-
त्सुधाकरचन्द्रोऽयं नलो लोकपाला दिक्पालस्तद्विज्ञेयेण शास्त्रे सोमते स्वाभाषिणेन
सौम्यादिना । तदंशत्वाद्वा लोकपालवन्नहाशयः । अतस्तेन सह वैरं तव शुभोदकं न भवतीति
न तत्कार्यमित्यर्थः । 'मते' इति पाठे असाध्वी मतिर्यस्यति कलिविशेषणम् । 'मतः कले'
इति पाठे—असाधोर्होपरादेरनुमत इति व्यवसायविशेषणम् ॥

एतदेव स्फुटयति—

न पश्यामः कलेस्तस्मिन्नवकाशं क्षमाभृति ।

निश्चिताखिलधर्मे च द्वापरस्योदयं वयम् ॥ १४४ ॥

नेति ॥ वयं तस्मिन्क्षमाभृति रात्रि नडे कलेस्तुर्वयुगस्य तवावकाशं प्रवेशानन्तरं न पश्यामः संभाव्यामः । तथा—भवन्मित्रस्य द्वापरस्य चोदयं नलपराभवसमर्प्य न संभाव्यामः । यतः—नितरां चिता अर्जिता अखिला धर्मा येन । भीतस्मार्तधर्मानुष्ठातरीत्युभयत्र हेतुः । तस्य धर्मेनयत्वात्, युवयोः पापरूपत्वात्तत्रावकाशालेशोऽपि न संभाव्यत इत्यर्थः । यद्यपि देवा नलपराभवस्य भविष्यत्तां जानन्ति, तथाप्युत्साहमज्ञद्वारा कलिनिषेध एव तात्पर्याद्वकाशं न पश्याम इत्युच्यते । यद्वा—पश्याम इति वर्तमानसामीप्ये भविष्यति स्फुटप्रयोगात्प्रस्तुतमवकाशो नास्ति, विलम्बेन भविष्यतीति सूचितमिति ज्ञेयम् । अथ च—यथासंख्येन तितिक्षाशीले कलहावकाशो न, निश्चितसकलधर्मरहस्ये च संदेहस्योदयो न भवतीति युक्तम् ॥

भैम्यपि न बाधयेत्याह—

सा विनीततमा भैमी व्यर्थानर्थग्रहैरहो ।

कथं भवद्विधैर्वाच्या प्रमितिर्विभ्रमैरिव ॥ १४५ ॥

सेति ॥ पातिगत्यादिधर्मनिष्ठत्वाद्भिनीततमा सा भैमी व्यर्थो निर्हेतुको वैरावरणलक्ष-
णोऽनर्थस्तत्र ग्रहोऽभिलिखेशो येषां तैर्महाविधैः कथमिव बाध्या पीडनीया । अपितु अनुचि-
तमेतत् । अहो कष्टं, संबुद्धिर्वा, आश्चर्यं वा । कैः केव—विशिष्टैर्धर्मैर्विपर्ययज्ञानैर्विनीतं
सुतरामपाकुर्वं तमोऽज्ञानं सर्ववर्भूता भ्रान्तिज्ञानविरोधिनी प्रमितिः सम्मगनुभूतिस्तात्त्विकी
रजतादिधीरिव कथं बाधयेत्यर्थः । किंभूतैर्विभ्रमैः—व्यर्थो निष्फलोऽनर्थस्य शुक्तिरजतादे-
र्ग्रहो ज्ञानं येषां तैः । ‘अविनीततम आः’ इति पदच्छेदः । आः कोपे । नितरामविनीत
अधम कले इति वा ॥

उक्तिविशेषेण पङ्क्तिः श्लोकैः पुनरपि तां न बाध्यावित्याह—

तं नासत्ययुगं तां वा जेता स्पर्धितुमर्हति ।

एकप्रकाशधर्माणं न कलिद्वापरी युवाम् ॥ १४६ ॥

तमिति ॥ न असत्यं नासत्यं किंतु सत्यमेव युगं सत्ययुगम् । कृतयुगमिति यावत् । तं
नलं तां भैमीं वा स्पर्धितुं तुल्ययितुमर्हति । तथा—जेतायुगमपि स्पर्धितुमर्हति न तु जेतु-
मिच्छत्यर्थः । यथासंख्येन वा बोध्यम् । वस्त्रादेको मुख्यः स चासौ प्रकाशधर्मा च तम् तां
वा, प्रकाशः प्रसिद्धो धर्मो यस्य यस्याञ्च । पञ्चादेकशब्देन कर्मधारयः । लोकत्रयस्त्रीपुंसमध्ये
तावेव धर्मप्रधानौ । यतः, तस्मात्सत्ययुगस्यापि चतुस्वरणधर्मत्वादेकप्रकाशधर्मत्वात्सत्ययुगं
स्पर्धितुमर्हति । जेतावास्तु त्रिवरणधर्मत्वेऽपि कलिद्वापरापेक्षया धर्मबाहुल्यात्कृतयुगसाध-
र्म्यादेकप्रकाशधर्मत्वसंभवात्तापि स्पर्धितुमर्हतीत्यर्थः । कलिद्वापरी युगे युवां पुनस्त्री
स्पर्धितुं नाहंय इति विभक्तिविपरिणामः कार्यः । तयोर्धर्मैकप्रधानत्वात्, युवयोश्चाधर्मबाहु-

क्यायुतां तौ तुल्यितुमप्यसमर्था, किं पुनर्जंतुमित्यर्थः । आ सामस्त्वेन सत्यं यत्र तदास-
त्यम् । तच्च तद्युगं न, चतुष्टयधर्मयुगे कृतयुगं, तथा—त्रेतायुगं, तौ स्पर्धितुं नार्हतः
अपित्वर्हत एवेति काकुः । उक्तादेन हेतोर्यासत्ययुगं, कृतयुगं तौ स्पर्धितुमर्हति तत्रैव तयोः
सत्त्वाद्धर्मप्रधानत्वात् । त्रेतायुगं न नार्हति; त्रयाणामप्यधर्मसंस्पर्शात्; तत्र तयोरसत्त्वावेति
वा । कलिद्व्यापरयोः पुरुषत्वाज्जलेन सह, त्रेतायाच्च क्रीत्वाद्भैरव्या सह, स्पर्धासंभावनायां
भार्यकत्वेन नियेषो युक्त इति वा । कृतयुगं तं स्पर्धितुं नार्हति । युवामपि नार्हतः । सत्ययु-
गेऽधर्मलेशसंस्पर्शसंभावनापि संभवेत्, नतु नले तथा—त्रेतायामपि, नतु भैरव्याम् । तथा
चायं युगद्वयं ताभ्यां स्पर्धितुमपि न शक्नुमः, युवां पुनर्न शक्नोमिति किं वाच्यमित्यर्थः इति
वा । अथ न—दशयोर्युगं नलं स्पर्धितुमर्हति । नार्हत्पत्त्याहवनीयदक्षिणामित्रमरुता न भैमी
स्पर्धितुमर्हति । यतः—एकः केवलः प्रकाश उज्ज्वलः प्रसिद्धो वा धर्मः स्वभावः सौन्दर्या-
दिगुणो वा ययोर्भैमीनलयोः प्रकाशः शोभालक्षणो धर्मो ययोरिति वा । अमित्रमपक्षेऽप्येकः
केवलः प्रकाशस्तत्रैव एव धर्मः स्वभावो यस्या इति सौन्दर्यादीसत्त्वत्प्राविश्याच्च दशयुगममि-
त्रं न ताभ्यां तुल्यं भवितुमर्हतीत्यर्थः । कलिद्व्यापरौ युवां पुनर्न, अमुन्दरत्वात्पापप्रधान-
त्वात्वेत्यर्थः । अथ न—एको विरुद्धधर्मरहितः प्रकाशो मिथितत्वात् धर्मो यत्र तं न तां न
कलहसंदेहौ स्पर्धितुं नार्हतः । विरुद्धधर्मत्वे हि कलहसंभवो विशेषधर्माप्रकाशे च संदेहसं-
भवः । अत्र त्वेकधर्मत्वात्प्रकाशमानधर्मत्वाच्च कलहसंदेहौ न संभवत इति युक्तमिति भावः ।
'त्रेताऽमित्रितये युगे', 'प्रकाशश्च प्रसिद्धे स्यात्', 'संदेहद्व्यापरौ चाय' इत्यमरः । प्रकाशधर्म-
शब्दयोः पूर्वं बहुव्रीहौ 'धर्मादनिच्-' इति समासान्तः । पश्चात्पूर्वेण समासः ॥

करिष्येऽवश्यमित्युक्तिः करिष्यन्नपि दुष्यसि ।

दृष्टादृष्टा हि नायत्ताः कार्योया हेतवस्तत्त्व ॥ १५७ ॥

करिष्य इति ॥ हे कले, अयत्नं निमित्तं करिष्ये । अर्थाश्लक्षरामवमित्युक्तिः प्रतिज्ञा-
नचो यस्यैवंभूतस्य करिष्यन्नपि कर्तुंकामोऽपि दुष्यति दुष्टो भवसि । अपकारस्य भविष्य-
रवादिदानीं साक्षात्कायव्यापाराभावेऽपि मनस्यपकारकरणवासनायां पुनरवाद्भवनेन चानुवादा-
द्विविधपातकसद्भावान् । ब्रह्माहत्याया अकरणेऽपि ब्रह्माहत्यां करिष्यामीत्यादाविष्यत्यर्थः ।
कुर्वाणो दुष्टो भविष्यसीति किं वाच्यमित्यपिशब्दार्थः । अथ न—अकर्ता दुष्यत्येव प्रतिज्ञा-
भङ्गादिति किं वाच्यम् । किंतु यद्यपि नलस्य परामर्शं करिष्यसि, तथापि दुष्यसि, प्रतिज्ञा-
तार्थसंपादनेऽप्येवंप्रतिज्ञाकरणस्यानुकत्वात् । हि यस्मात्कार्यायाः कार्यसाधनसमर्था इष्टावक-
चीवरादयः, अदृष्टा देशकालेश्वरेच्छादयो हेतवः कारणानि तवापसात्स्वद्वीना (न)
भवन्ति । कार्यसाधिका दृष्टादृष्टसामग्री तावत्तया संपादयितुमशक्या । किंतु सा तस्य तस्य
तत्तत्कर्मवशात्स्वयमेव संपद्यत इत्यर्थान्तरन्यासः । तथाचैवं त्वया चित्ते धृतेऽनुदिते च
द्विविधं पातकमेव भवति । न तु तं परामर्शितुं शक्नोषीति । यद्यपि तं परामर्शितुं शक्यते,
तथापि नलीयदृष्टादृष्टसामग्र्येव तत्र प्रयोजिका, न तु त्वमिति । मयैवं करिष्यते, मयैवं कृत-
मित्यादिरूपां प्रतिज्ञां प्रति स्वमात्रस्य करणत्वाभावाददृष्टादृष्टकारणवैगुण्येन प्रतिज्ञाभङ्गापि
शङ्कितत्वादिन्द्रोऽपि कर्तुमशक्यः, त्वं तु को नाम मरुक्त इति च भावः । यद्वा दृष्टादृष्टरूपा

हेतवः, (तत्र) दृष्टसामग्री यथाकर्तव्यविशेषाणि संपादयितुं शक्यते तथाप्यदृष्टसामग्री त्वया न वाक्यते । तथा च नलेन यदि परमो धर्मः कृतः, तर्हि स त्वया परामर्शितुमशक्यः । अथाऽधर्मः कृतः तर्हिधर्मवशादेव तादृशी दशा भविष्यति त्वया किं कियत इत्युभयथापि दोषात् 'मयैवं करिष्यते, कृतम्' इत्यादि वक्तव्या न कार्येति भावः । 'इत्युक्त्वा' इति पाठे अवश्यं वक्ष्यं वा करिष्ये इत्युक्त्वाऽकारप्रत्ययेणाकरिष्यन्नपि दुष्यसि वाज्यात्रेणापि पापसिद्धेः । किं पुनः करिष्यसि । अन्यत्पूर्ववत् । कार्यायाः, 'तस्मैदम्' इत्यर्थे 'इदं च' । हितायै 'तस्मै हितम्' इति वा ॥

द्रोहं मोहेन यस्तस्मिन्नावरेदचिरेण सः ।

तत्पापसंभवं तापमामुयादनयात्ततः ॥ १४८ ॥

द्रोहमिति ॥ यः पुरुषो मोहेनाज्ञानेनापि तस्मिन्पुण्यलोकेऽन्यकारिणि द्रोहमपकारमाचरेत्, स पुरुषः तत्तत्सामादनयादन्यायादेतोरचिरेण तस्मात्तादृशापकारेण जातात्पापात्संभवं यस्य तं पापं दुःखमामुयात् । बुद्धिपूर्वकारी लभत इति किं वाच्यमित्यर्थः । नलद्रोहस्तस्माच्च वा सर्वथा स्वात्म इति भावः । अनेन शापोऽपि दत्त इति ज्ञेयम् । मोहेनेत्यत्रार्थादपिशब्दो योज्यः । हे मोहसेन स्वामिब्रह्मनाथव मुखं तमेति वा संबोधनम् ॥

युगशेष तव द्वेपस्तस्मिन्नेव न सांप्रतम् ।

भविता न हितायैतद्वैरं ते वैरसेनिना ॥ १४९ ॥

युगेति ॥ हे युगानां सखादीनां शेष कळे, तस्मिन्कले तवैव द्वेपो न सांप्रतमयुक्तः । नसाद्वैरसेनिना नलेन सह एतत्प्रारब्धं वैरं ते तुभ्यं हिताय न भविता दुर्मोदकं न भविष्यति । युगेषु शेष इति निर्धारणसप्तमीसमासः । सांप्रतमव्ययम् । 'हितयोगे च' इति चतुर्थी ॥

तत्र यामीत्यसज्ज्ञानं राजसं सदिहास्यताम् ।

इति तत्र गतो मा गा राजसंसदि हास्यताम् ॥ १५० ॥

तत्रेति ॥ हे कळे, तत्र नलसमीपे परामर्शार्थं यामि गच्छामीत्येवंरूपं राजसं रजोगुणजनितं विचाराग्रहम् । अत एवासदृशोभनं सद्गतेमानमिहास्मिन्कले देशे वाऽस्यतां त्यज्यतामिति । सद्गदमिति वा । इति विचार्येति यावत् । इति किम्—तत्र राजसंसदि तस्यां नलसभायां गतः सन् हास्यतां परिहास्यतां त्वं मा गाः । एवं विचार्य तत्र गतः सन्मैरूपहास्य एव भविष्यति नतु नलं परामर्शितुं शक्यसीत्येवंविधो विचारः परित्याज्य एवेत्यर्थः । अस्तस्यदिति च विरोधाभासः । तत्र यागीति ज्ञानमसदयुक्तम्—यतो राजसम् । तर्हि किं कर्तव्यं तत्राह—इहास्मिन्नेव देशे आस्यतां स्वीयताम् । इत एव परावर्तनीयमित्यर्थः । इत्यस्मदीयं ज्ञानं सद्गदमितीतिशब्दमावर्त्य व्याख्येयम् । निपक्षे बाधकमाहोत्तरार्थेन—तत्र स्वयंवरे गतो राजसभायां स्वयंवरे कृते किमर्थमागत इति हास्यतामेव गमिष्यति ॥

१ 'सांप्रतः' इति पाठे—संप्रतिशब्दात् 'तस्मैदम्' इत्यपि सांप्रतो नाबुक्त इत्यर्थः—इति सुभाषकोपा ।

गत्वान्तरा नलं भैमीं नाकसात्वं प्रवेक्ष्यति ।

षण्णां चक्रमसंयुक्तं पठ्यमानं डकारवत् ॥ १५१ ॥

गतवेति ॥ हे कळे, निषधदेशान्गत्वा प्राप्य नलं भैमीमन्तरा नलभैम्योर्मध्येऽकसाच्छीघ्रं
दुरितलक्षणकारणमन्तरेण वा त्वं न प्रवेक्ष्यति । नलस्य पुण्यश्लोकत्वात्, भैम्याथ पातिमत्सा-
दिधर्मयुक्तत्वात्, तौ पराभवितुं न शक्नोषीत्यर्थः । क इव—असंयुक्तं पूर्वं विसेषितया पृथ-
क्प्रकृतिप्रत्ययविभागं पश्चात्पठ्यमानं संहितया प्रयोगार्हम् । उच्चार्यमाणमिति यावत् । एवंभूतं
षण्णां चक्रं षण्णामिति शब्दरूपस्थवर्णचन्द्रमन्तरा मध्ये डकारवत् । डकारो वर्णो यथाऽकसा-
द्विधिमन्तरेण न प्रविशतीति साधर्म्योपमा । पदशब्दात्पञ्चवहुवचने 'पदवतुर्न्यथ' इति लुटि
तत्सहित आभि 'स्वादिष्वसर्वेनामस्थाने' इति पूर्वपदस्य पदत्वात् 'सत्त्वं जघोऽन्ते' इति जत्वेन
णकारस्य डकारे 'न पदान्तात्—' इति निषेधस्य 'अनाग्रवति—' इति निषेधात् 'हुना ध्रुः'
इति ध्रुवेन नाग्नकारस्य णकारादेशे 'वरोऽनुनासिके—' इति डकारस्याप्यनुनासिकस्य व्यवस्थि-
तविकल्पत्वादनुनासिकस्यात्र नित्यत्वेन णकारे जाते सर्वथापि न स्तेन रूपेण 'षण्णाम्' इति
पदमध्ये डकारो यथा प्रवेशं लभते, तथा तयोर्मध्ये त्वमपीत्याशयः । अन्यथा विकल्पत्वात्पक्षे
षण्णामिति स्यात् तन्मा भूदित्यत्र व्यवस्थितविभाषाऽङ्गीकरणीया । षण्णां चेति चकारो भैमीं
चेति शोध्यः । तथा च—क्रमेण परिभाष्या संयुक्तं षण्णामिति कर्मभूतं शब्दरूपमन्तरा डकारो
यथा न प्रविशति । असंयुक्तावस्थायां यद्यपि स्तेन रूपेणावस्थानं वर्तते, तथापि संयुक्ताव-
स्थायां नास्तीत्यर्थ इति वा । षण्णामित्यत्र प्रकृतिप्रत्ययदशाग्रामकस्मादागन्तुकादेशरूपतया
डकारो यथा प्रविशति, तथा त्वं न प्रविशतीति वैधर्म्योपमया वा व्याख्येयम् । 'टकारवत्'
इति पाठे—'वावसाने' इत्यवसान इव भवेन्निकल्पात्, खरवामावात् पठ, पदस्त्रिधादिवत् ।
षण्णामित्यत्र खरवसानयोरभावाडकारो यथा न प्रविशतीति साधर्म्योपमेव । क्षेपकोऽयम् ।
नलं भैमीं, 'अन्तरान्तरेण—' इति द्वितीया ॥

अपरेऽपि दिशामीशा वाचमेतां शचीपतेः ।

अन्वमन्यन्त किंत्वेनां नादत्त युगयोर्युगम् ॥ १५२ ॥

अपरे इति ॥ अपरे दिशामीशा बहुपादयः शचीपतेरेनां पूर्वोक्तां वाचमन्वमन्यन्त ।
'इन्द्रो युक्तमाज्ञापयति' इत्येवमभ्यनन्दन् । किन्तु पुनर्मूर्खं युगयोः कलिद्व्यपरयोर्युगमेनामिन्द्र-
गिरं नादत्त नाङ्गीचके । दिगीशानामपि संमतायां वाचि तयोरसंमतेः किन्तु शब्देन मूर्खतर-
त्वमाग्रहित्वं चोक्तम् । एनाम्, अन्वादेशे एनादेशः । आदत्त, अनास्यविहरणत्वात् ॥

कलिं प्रति कलिं देवा देवान्प्रत्येकशः कलिः ।

सोपहासं समैर्वर्णैरित्थं व्यररचन्मिथः ॥ १५३ ॥

कलिमिति ॥ देवाः कलिं युगं प्रति लक्ष्मीकृत्य, कलिर्देवान्प्रत्येकश एकैकमुद्दिश्य मिथो-
ऽन्योन्यं समैर्वर्णैस्तुल्यैरक्षरैः कलिः शब्दैः सोपहासमुपहासवाक्यसहितं कलिं कलहं वागमुद-

१ 'प्रत्यये भाषायां नित्यवचनम्' इति वार्तिकेन नित्यत्वेन सिद्धेऽस्य प्रवासस्य गतिश्चिन्त्या ।
छन्दोविषयार्थं वा कल्पम् ।

मित्यं वक्ष्यमाणप्रकारेण व्यररचन्, व्यररचन् कृतवन्तः कृतवांश्चेत्यर्थः । व्यररचत्, रचय-
तेयोरुदिकस्वादन्तत्वाद्गोपित्वाच्च सन्वद्भावः । व्यरचयदित्यपि पाठः ॥

इन्द्रः कलिं प्रत्याह—

तवाऽगमनमेवाहं वैरसेनौ तथा वृते ।

उद्वेगेन विमानेन किमनेनापि धावता ॥ १५४ ॥

तवेति ॥ हे कळे, तया वैरसेनौ नळे वृते सति तवागमनं गमनाभावोऽहं युक्तम् । उद्वेगे-
नोत्कृष्टजवेन, अत एव—धावता क्षीघ्रगामिनाऽनेन प्रत्यक्षदृश्येन विमानेनाकाशगामिना रथेन
किम्, अपि तु—न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । अन्यस्य दृढत्वादित्यर्थः । वैरसेनानुत्तरेण वा संव-
न्धनीयम् । अनया नळेऽवृते एव तव स्वपुराङ्गमनं युक्तम् । नलवरणानन्तरमिदानीं सर्वथा गमनं
न कार्यमित्यर्थ इति वा । एतावत्पर्यन्तं किं कृतम्, इदानीं किमर्थं गन्धत इत्युपहासः ॥

एतदेव वाक्यं कलिरिन्द्रं प्रत्याह—हे शक्र, मैम्या नळे वृते सति तव यथागतमागमनमे-
वाकृतकार्यत्वादितदानीं स्वर्गं प्रत्यगमनमेव युक्तम् । निर्लज्जत्वमज्ञीकृत्येन्द्राण्यादीनामग्रे कथं
मुखं दर्शयिष्यसि । अपि तु—अनुचितमेतत् । सर्वथा स्वर्गं प्रति न गन्तव्यमेव युक्तमित्यर्थ
इति वा । विमानेनाहंकाररहितेनापि वा सिरोधानं तथुक्तेन नितरां गोपितेनानेन मुखदर्शना-
वृत्तितेनोद्वेगेन निर्वेदेन किम्, अपि तु—तद्गोपनं व्यर्थम् । वैरमवलम्ब्य निर्वेदो यद्यपि त्वया
गोप्यते, तथापि मया ज्ञात एव । अथ च—मैमीनलान्मां वरदानार्थमेव मया गतमित्यादि-
व्याजेन निर्वेदगोपनं कियते, तथापि स निर्वेदो ज्ञात एव । अभिमानाद्व्यवस्थायां किञ्चिदनेन
निर्वेदेन साधयितुं शक्यते, तस्मात्सर्वथा दुःखं मा कार्षीरित्युपदृशितवानित्यर्थः । विमानेना-
न्ववरणादपमानेन हेतुना य उद्वेगस्तेन प्रकटेन किम्, अपि तु—तं गोपायेति वा । विगत-
मानानामिनं स्वामिजितराममिमानश्च इन्द्र, गोपितेन चानेन निर्वेदेन किमिति वा । उद्वेगेन
किम्, अनेन धावता विमानेनापि किमिति वा । अपि वा, 'आतद्योपसर्गे' इत्यङ् प्रत्ययः ॥

वहिः कलिमाह—

पुरा यासि वरीतुं यामग्र एव तथा वृते ।

अन्यस्मिन्भवतो हास्यं वृत्तमेतन्नपाकरम् ॥ १५५ ॥

पुरेति ॥ हे कळे, त्वं यां वरीतुमितोऽपि पुरा यासि गमिष्यसि तथाऽग्रे एव त्वदागम-
नात्पूर्वमेवान्यस्मिन्वृत्त एतदिदानीं गमनं भवत्तन्नपाकरं हास्यं हास्यकरणं वृत्तं जातम् । कति-
ष्यमाणमपि वृत्तप्रायत्वाद्वृत्तमित्युक्तम् । सर्वोऽपि लोकेस्त्वानुपदृश्यतीत्यर्थः । एतत्तव इत्तं
गमनाचरणं हास्यहेतुभूतं त्रपाकारि च भविष्यतीति शेष इति वा । एतल्लोकैः कियमार्थं
हास्यं तव त्रपयाऽङ्कं दुःखं राति एवंविधं वृत्तं जातप्रायमेवेति वा । अत्राप्युपहासः ॥

इदानीं कलिरिमाह—हे शक्र, त्वं यां वरीतुं पुरा वास्ययासीः, तथा तव समक्षमेव
त्वामनाद्व्याऽन्यस्मिन्नळे वृते तवैतत्प्रत्यक्षदृश्यं इत्तं वर्तुलमास्यं मुखं त्रपामा सामस्येन करोषि
नितरां लज्जावहं जातमिति शेषः । हा कष्टम् । त्रपयाऽङ्कं दुःखं रात्यादत्ते लज्जास्पदं इत्तं

१ 'अवाप्नोः—इत्यङोपे नभूतमासे अपिधावता प्रकटेन' इति सुखावबोधः । २ 'अत्र दयोरुत्त-
मयोः प्रकृतत्वात्केनङ्प्रकृतकेपः' इति जीवानुः ।

जातमिति वा । हे नले, पुराऽस्माद्गमनात्पूर्वं यां वरीतुमयाहि त्वया प्रयज्ञोऽकारि स्वयंवरं प्रति गतम्, नलरूपं वृत्तमिति यावत् । यद्वा—स्वस्य गमनार्थं वृत्तीहस्तेनोपदाप्रदानादि-द्वारा यां वरीतुं प्रयज्ञोऽकारि, तथा तव समक्षमेव नले वृत्ते एतस्मै प्रत्यागमनलक्षण-माचरणं तव जपे न करोतीति त्रपाऽकरं लब्धं नापहति । एवं वृत्तेऽपि निर्लज्जः सन् स्वगृहं गच्छन् स्त्र्यां वनितां सुखं कथं दर्शयिताव इति भाव इति । तथा भिन्नतरस्त्र्यगमना-चरणं लब्ध्वावहं सदहास्यं हासयोग्यं न, अपितु—मर्षहोसमेवेति काकुर्ता । सुखं लब्धाकरम्, वृत्तमाचरणमपि लज्जाकरमिति वा । (पुरा) यासीति 'वाचतुषः' इति भविष्यति लट् । पक्षे 'पुरि लुह् चा-' इति भूते लट् । पक्षे 'यसु प्रयज्ञे' भावे निष् ।

यमः कलिमाह—

पत्यौ तथा वृत्तेऽन्यस्मिन्यदर्थं गतवानसि ।

भवतः कोपरोधस्तादक्षमस्य वृथाकथः ॥ १५६ ॥

पत्याविति ॥ हे कले, त्वं यदर्थं यस्या निमित्तेन गतवान्गमनमुच्छोऽसि यां वरीतुमेव गच्छसि तथा पूर्वमेवान्यस्मिन्पत्यौ वृत्ते स्वमर्तृत्वेनाज्ञोक्त्ये सति भवतः कोपस्य रोधो निषा-रणं स्नाद्भवतु । यतोऽक्षमस्मासमर्थस्य अत एव—वृथा कट् कोपो यस्य । तस्मादिदानीं कोपो रोद्धव्यः, न कार्य इत्यर्थः । नलद्वये कारणाभावाद्वा निष्कारणरोधस्य । यस्मादसह्यनस्मासम-र्थस्य वा रथो वृथा कोपो निष्फलः, तस्मात्कोपो निवार्य इति वा ॥

कलिरेतदेव यममाह—हे यम, यां वरीतुं गतवानसि तथा नले पत्यौ वृत्ते भवतः सका-शादन्योऽपस्मादधरो हीनः कः, अपि तु त्वमेव । त्वत्सकाशादन्योऽधो हीनः कः स्थात्, अपि तु—त्वमेव हीन इति वा । अपरोऽर्थात्त्वदन्यो भवमुत्पत्ति तस्यलुपक्षं प्रापयतीति भवतो निरर्थकजन्मा, अत एव—अधो हीनः कः स्थात्, अपि तु—त्वमेव हीन इति वा । संकुल्यन्तं वा निरर्थकजन्ममित्यर्थः । अक्षमस्य भूतर्षारहितस्य देवस्य रथो वृथा । अस्माद-ज्ञानामेव रोधाः सफलाः, न तु भवाद्ज्ञानामित्यर्थ इति वा । अक्षमासहनासमर्थं यम वृथा निष्कारणमस्मान्प्रति रुधः कोपान् स मा कुर्वित्यर्थ इति वा । यस्ये यदर्थं 'चतुर्थो तदर्थो-' इति समासः । गतवान्मतुषु । पक्षे भूते क्वतुः । भवतः यष्टी पञ्चमी च दिग्योगे । पक्षे प्रथमा 'अधातोः' इति प्रतिषेधात् 'अत्वसन्तस्य-' इति न वीर्यः । अधस्तादिति दिक्शब्द-त्वादधरशब्दादस्तातिः, 'अस्ताति च' इत्यधरस्याभाषेयः । अध इति । तस्मादेव 'पूर्वाधर-' इत्यधिरधरस्यावेद्यत्वं । सेति 'भोऽन्तकर्मणि' ॥

वदणः कलिमाह—

यासि स्मरजयन्कान्त्या योजनौघं महावैता ।

समूहस्तं वृत्तेऽन्यस्मिन्निक न ह्रीस्तेऽज पामर ॥ १५७ ॥

यासीति ॥ हे कले, कायकान्त्या स्मरं जयन्विरुद्धलक्षणयाऽतिक्रुपस्त्वं महान्तोऽर्व-न्तोऽश्वा यस्यस्मरये तेन रथेन कृत्वा योजनौघं चतुःकोशरूपयोजनसमूहमिति दूरमिदानीमपि यासि स त्वं मूढो मूर्खः । यस्मात्—हे पामर नीच, मैत्र्याऽन्यस्मिन्नले वृत्ते सति अत्रास्मि-

अथे वर्तमानस्य ते तव हीः किं न, अपि तु भविष्यत्येव । भाविनी वर्तमाना वा लज्जामव-
गणय्यापि गच्छति, तस्मान्मूर्ख एवेत्यर्थः । सेनापुरःसरमतिगौरं क्षमं कज्जलमुत्पन्ना स्वकाय-
कान्त्या पराभावुकः । तथा—जनौषं स्वसेनासमूहमपि पराभावुकः । प्रसरन्त्या दयामकाय-
कान्त्या सर्वसेनामग्रेसरं स्मरं च श्यामीकुर्वन्नतिकुरूपः एवंभूतो रथेन समूहः सम्प्रभूतो
यस्त्वं तयाऽन्यस्मिन्नुते सत्यपि याति । अर्थात्स्वयंवरम् । तस्य तेऽत्रार्थं स्वयंवरे वा हीः किं
न भवेत् । अपि तु—भवेदेवेति वा ॥

एतदेव कलिवैरुगमाह—हे अमर देव वरुण, कान्त्या दिव्यदेहवीर्या भोजनीयं हरे देशं
रज्जयन्वीप्रं कुर्वन् । जनौषं स्वयंवरस्थलोकसमूहं वा रजगजलाश्वर्यदिव्यरूपदर्शनाललाकार-
धारणाद्वात्मनि सानुरागं कुर्वन्नतिजवनद्वययुतेन विमानेन महता दयावकर्णादिनाऽवैता हयेन
वा समूहस्तमाहूयो यस्त्वं याति स्य स्वयंवरमयासीः, तस्य तवान्यस्मिन्तया त्वरतमसं इते
हीः किमिति न भवति । अत्रप निर्लज्जेति धिक्कारः । अहं तु तदा नासं त्वं तु गतोऽपि न
वृत् इत्यपमानालज्जया भवितुं युक्तम् । परं सा न जायत इति चित्रम् । अत एव चात्रपत्व-
मित्यर्थः । अत्रपः (सन्) न भ्रिगसे इत्यमरः । अन्योऽप्येवमनादरे कृते लज्जया भ्रियते,
त्वं तु निर्लज्जो न भ्रियस इति चित्रमित्यर्थं इति वा । अत्रपया लज्जामावेनामरेत्येकं पदं
वा । अत्रपयां सत्यामप्यमरेति वा । अत्रपया लज्जामावेनामं रोगं पीडामस्मादशां राति ददा-
सीत्यत्रपामर । तव निर्लज्जत्वेन वयमतिदुःखिनो भवाम इत्यर्थं इति वा । एते चत्वारोऽपि
श्लोका यथाक्रममिन्द्रादिदेववचनत्वेन ज्ञेयाः । कलिकल्हस्तु सर्वत्रायुस्तूतः । तत्रापि पूर्वं देव-
वचः, पश्चात्कलिवचः । महावैता, 'अवेणस्यौ—' इति व्रन्तादेशः, 'आन्महतः—' इत्याकारः ।
नाति सेति पदे 'लट् से' इति भूते लट् ॥

नलं प्रत्यनपेतार्तिं तार्तीयिकतुरीययोः ।

युगयोर्युगलं बुद्धा दिवि देवा धियं दधुः ॥ १५८ ॥

नलमिति ॥ देवा इन्द्रादयस्तार्तीयिकतुरीययोस्तुतीयचतुर्थयोर्बुधयोर्द्वारपरस्य कलेष्व
युगलं द्वयं नलं प्रत्युद्दिश्यानपेतात्स्न्यनवगतद्वयं 'सर्वथा नलः पीडनीयः' इति नलेऽनिवृत्ताप-
कारवाञ्छं बुद्धा दिवि धियं दधुः । 'युगद्वयमस्मद्वचनं न शृणोति इतःपरं यत्किञ्चिद्भवतु,
किमस्माकम्' इति विचार्य स्वर्गं गन्तुमीषुरित्यर्थः । तार्तीयिकः पूर्ववत् । तुरीयः, 'चतुर-
श्लयतावाचक्षरलोपञ' इति छब्ब लोपथेति ॥

द्वापरैकपरीवारः कलिर्मत्सरमूर्च्छितः ।

नलनिग्राहिणीं यात्रां जग्राह ग्रहिलः किल ॥ १५९ ॥

द्वापरैकेति ॥ कामादिसैन्यं परावर्ष्य द्वापर एषैकः सहायो यस्य । तथा—मत्सरेण
नलशुभद्वेषेण मूर्च्छितो विनष्ट इव, अतिमत्सरेण प्रवृद्धो वा । तथा—ग्रहिलो निवारणस्या-
नाकर्णनादाग्रहवान्कलिरवश्यं नलं निग्राहीष्यामीत्येवंरूपां नलनिग्राहिणीं यात्रां जग्राह, निषया-
न्प्रतस्य इत्यर्थः । किल यस्मात्—ग्रहिलः, तस्मात्प्रतस्ये । उपहासे वा । एकः परिवारो
स्येति विष्णुर् द्वापरैकैकपरीवार इति समासः । परीवारः, 'उपसर्गस्य पञि—' इति शीर्ष-
त्वम् । निग्राहिणीम्, आवश्यकं गितिः ॥

नलेष्टापूर्तसंपूर्तेदूरं दुर्गानमुं प्रति ।

निषेधत्रिषधान्तुं विघ्नः संजघटे घनः ॥ १६० ॥

नलेति ॥ नलस्य इष्टापूर्तानां यागतडागादिधर्माणां संपूर्तेः संपूर्णत्वादेतोर्मितरां धर्मेषा-
हृत्वात्पापरूपं प्रक्षितममुं प्रत्यनु दूरं दुर्गान्दुर्गमानमेन प्रवेष्टुमशक्यश्चित्रधान्यन्तुं गमना-
यामुं निषेधन्वारयन्घनो महाभिरन्तरश्च विघ्नो वक्ष्यमाणप्रकारेण संजघटे संजघे । धर्मेषाहुत्वं
इष्टा सदृशा तान्प्रवेष्टुं शङ्कित इत्यर्थः । अथ च—घनो मेघो जलपूर्तेदुर्गमं देशं गन्तुं विघ्न-
रूपो भवनिषेधति । इष्टं च पूर्तं चेति द्वन्द्वे 'अन्वेषामपि दृश्यते शीघ्रः' ॥

मण्डलं निषेधेन्द्रस्य चन्द्रस्यैवामलं कलिः ।

प्राप म्लापयितुं पापः स्वर्भानुरिव संग्रहेहात् ॥ १६१ ॥

मण्डलमिति ॥ पापः कलिः, पापग्रहमध्ये गणितत्वात्पापः स्वर्भानुरिवामलं निष्पापं
निषेधेन्द्रस्य मण्डलं राष्ट्रम्, अमलं परिपूर्णप्रकाशं चन्द्रस्य मण्डलं बिम्बसिध सम्मग्नहाद्व-
यकृद्गणयोगवशाच्च म्लापयितुं विनाशयितुं प्रलितुं च प्राप ॥

क्रियतापि च कालेन कालः कलिरुपेयिवान् ।

भैमीभर्तुर्हमानी राजधानीं महीभुजः ॥ १६२ ॥

क्रियतेति ॥ कालो गुणलक्षणः समयरूपः । अथ च—पापरूपत्वाच्छपासवर्णः । अथ
च—दाहणत्वात्कृतान्ततुल्यः । तथा—अहमानी नलपीडनेऽहंकारवान्कलिः क्रियतापि भूय-
सा कालेन भैमीभर्तुर्महीभुजो नलस्य राजधानीं सोपेयिवान्प्राप्तवान् । पूर्व देशं प्राविशत्,
इदानीं तु राजधानीमिति वार्था । भूमीभैमीत्याजने कलेरभितिवेशाभिप्रायो विशेषगद्वयेन
सूच्यते । क्रियताऽऽपीयसेति वा । अहमिति मनवमहमानः, सोऽस्यास्तीति, सर्वकार्येष्वह-
मेवेति मन्यते तच्छील इति वा ॥

इदानीं पुरप्रवेशविमानाह—

वेदानुद्धरतां तत्र मुखादाकर्णयन्पदम् ।

न प्रसारयितुं कालः कलिः पदमपारयत् ॥ १६३ ॥

वेदानिति ॥ तत्र पुरे वेदावगारीनुद्धरतां गुणनिकां कुर्वतां धोत्रियाणां मुखात्पदं
पदकारकलितं संहिताविभागरूपं पदसंज्ञमाकर्णयन्नृष्यन्कालः समयरूपः, अथ च—पाप-
रूपः कलिः पदमेकमपि चरणन्यासं प्रसारयितुं नापारयत् । पापरूपत्वादित्यर्थः । एतेन
नलपुरस्य धर्मपूर्णत्वमुक्तम् । वेदान्, शतृयोगे 'न लोकाः' इति पद्योनिषेधः ॥

श्रुतिपाठकवक्त्रेभ्यस्तत्राकर्णयतः क्रमम् ।

क्रमः संकुचितस्तस्य पुरे दूरमवर्तत ॥ १६४ ॥

श्रुतीति ॥ तत्र पुरे श्रुतिपाठका वेदाभ्यापयितारस्तेषां वक्त्रेभ्यः सक्ताशास्त्रकर्म पूर्वपदप-
रित्वागनोत्तरपदग्रहणादिकं क्रमसंज्ञं ग्रन्थमाकर्णयतः शृण्वतोऽस्य कलेः क्रमवर्तमानो गतिर्वा

१ 'स म्हात्' इति पठित्वा 'स प्रथितः कलिग्रंहाद् दृढाद्वदणवशाच्च' इति मुखावबोधायान्
व्याख्यातम् । जीवातौ तु वचत एव नैव लोकाः ।

दुरं नितरां संकुचितोऽवर्तत । कमाकर्णनाद्भयेन पापः पदमपि पुरश्चलितुमशक्नोतीति देशान्तं न्वहृतदित्यर्थः ॥

तावद्गतिर्धृताटोपा पादयोस्तेन संहिता ।

न वेदपाठिकण्ठेभ्यो यावदश्रावि संहिता ॥ १६५ ॥

तावदिति ॥ तेन कलिना वेदपाठिनां कण्ठेभ्यो मुखेभ्यो यावत्संहिता पदकमरूपा-
वस्थाद्वयविलक्षणा ऋगादिरूपा नाश्रावि नाकर्षिता तावत्कालं तावद्देशपर्यन्तं च प्रतिबन्धरा-
हित्याहुताटोपा धृतसंरम्भा सत्वरं पादयोर्गतिः संहिता संयोजिता । यावत्कालं नाश्रावि च
देशे संहिता नाकर्षिता, तावत्कालं तावद्देशपर्यन्तं च प्रतिबन्धराहित्याच्छीघ्रगतिरभूत् ।
यदा यस्मिन् देशे सा धृता तदैव तस्य गतिमज्ञोऽभूदित्यर्थः । यावत्संहिताऽश्रावि, तावत्प-
दयोः सत्वरं गतिर्न योजिता, अपि तु तावदेव योजिता । संहिताश्रवणपर्यन्तमेव सत्वरगतिः
नोऽभूत्, नानन्तरमित्यर्थ इति वा ॥

तस्य होमाज्यगन्धेन नासा नाशमिवागमत् ।

तथातत्र दृशौ नासौ क्रतुधूमकदर्शितः ॥ १६६ ॥

तस्येति ॥ तस्य नासा अग्निहोत्रादिहोमाज्यं होमसंबन्धि पृतं तस्य गन्धेन परिमलेन
हेतुना नाशमिव मरणवेदनामिवागमदन्वभूदित्युत्प्रेक्षा । इवशब्द एवकारार्थो वा । तथा
तेनैव प्रकारेणासौ कलिः क्रतुधूमेन कदर्शिते पीडिते दृशौ नेत्रे अपि नास्त न प्रसारितवान्,
किञ्चिद् दर्शयित्वा । आज्यगन्धक्रतुधूमसंबन्धमात्रेण विषयश्च इत्यर्थः । अतस्तेति तनोते-
र्लुङि सिचि 'तनादिभ्यस्तथासोः' इति पाक्षिके सिजलोपे तकारस्य ललादिङित्वाद् 'अनुश-
तोपदेशवमतिः' इत्यनुनासिकलोपः ॥

अतिथीनां पदाम्भोमिरिमं प्रत्यतिपिच्छले ।

अङ्गणे गृहिणां तत्र खलेनानेन चस्खले ॥ १६७ ॥

अतिथीनामिति ॥ तत्र पुरेऽनेन खलेन कलिना गृहिणामङ्गणे चस्खले । यस्माद-
तिथीनां पदाम्भोमिश्वरणक्षालनोदकैरिमं पापरूपं कलिं प्रत्युद्दिश्यातिपिच्छलेऽतितरां कर्म-
युक्ते । एवंविधमतिपवित्रमङ्गणं प्रवेष्टुं नाशकदित्यर्थः । अन्योऽपि पिच्छले देशे पतति ॥

पुटपाकमसौ प्राप क्रतुशुष्ममहोष्ममिः ।

तत्प्रत्यङ्गमिवाकर्ति पूर्तोर्मिव्यजनानिलैः ॥ १६८ ॥

पुटेति ॥ असौ कलिः क्रतुशुष्मा यागसंबन्धी वह्नितस्य महोष्ममिः प्रकृततापैः कृत्वा
पुटाभ्यां पुटयोर्वा पाकमुभयपार्श्वयोः पात्रादिसान्तरमभिसंयोगमिव प्रापत् । प्रतिगृहं याग-
बाहुल्याद्गामदक्षिणपार्श्वयोर्वह्नितापैर्नितरां पीडामन्वभूदित्यर्थः । तथा-पूर्तानां धार्मिकनिर्मि-
तवापीकूपतडागादीनामूर्ध्वयस्तरज्ञास्तशूपाणि व्यजनानि तेषामनिलैर्बायुनिलस्य प्रत्यङ्गं सर्वा-
ङ्गमकर्तव्यं छिन्मिवामूदित्युत्प्रेक्षा । प्रत्यवयवकर्तृनेन च पीडातिशयाद्वाष्पादितरज्ञवायुस्पर्-
शमात्रेण नितरां न्यवितोऽभूदित्यर्थः । 'वर्हिः शुष्मा कुण्वत्मा' इत्यमरः ॥

पितृणां तर्पणे वर्षः कीर्णाद्धेऽमनि वैऽमनि ।

कालादिव तिलात्कालाद्दूरमत्रसद्व सः ॥ १६९ ॥

पितृणामिति ॥ अत्र पुरे वेश्मनि प्रतिगृहं जाद्वणादिचतुर्वर्णैः पिपूणां तर्पणे जलत-
मर्पणे विषये कीर्णाद्विज्ञातितृप्रियात्कात्कात्कृष्णवर्णात्तिवात्सकावात्स कलिः कात्कात्कृतान्त-
दिव इरं नितरामत्रसङ्ख्यमाप । 'तर्पणैः' इति पाठे—तर्पयन्तीति तर्पणैरिति वर्णविशेष-
णम् । तिलादिति जातावेकवचनम् ॥

आतृणां तिलकैर्मने स्वमन्तर्दोषमेव सः ।

कृपाणीभूय हृदयं प्रविष्टैरिव तत्र तैः ॥ १७० ॥

आतृणामिति ॥ स कलिः आतृणां ज्ञानं कुर्वता वैदिकानां तैत्त्यादौर्गोपीचन्दनादि-
रन्तितैललाटादिस्थानस्यैर्द्वादशमितिलकैः कृपाणीभूय सङ्कतामत्रीकृतस्य कलेर्हृदयं विदार्य
प्रविष्टैरिव तत्र स्वकीयमन्तः शरीरमध्वं शीर्षमेव शंकलीभूतमेव मेने । कृपाणैर्हि विदारणं
भवतीति युक्तम् । सङ्गाकारांस्तिलकान्दद्या विव्यथ इत्यर्थः ॥

पुमांसं मुमुदे तत्र विदन्मिथ्यावदावदम् ।

स्त्रियं प्रति तथा वीक्ष्य तमथ म्लानवानयम् ॥ १७१ ॥

पुमांसमिति ॥ तत्र पुरेऽयं पुमांसं मिथ्यावदावदं सृषामाषिणं विदजानन्स्त्रमित्रला-
भान्मुमुदे । अथ पश्चात् नरं स्वस्त्रियं प्रत्युद्दिश्य तथाऽलीकमाषिणं वीक्ष्य ज्ञात्वा मित्रनाशा-
दिव दुःखवशान्म्लानवान्म्लानतां गतः । पत्नीं प्रति कीडायामघस्यदोषामावाधयितोऽभूदि-
त्यर्थः । 'न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति स्त्रीपुंसयोः—' इति भारतादौ । विदन्, 'विदेः शतुर्वसुः'
इत्यत्र विकल्पाशुभतेर्वसोरभावः । एवं 'चतुर्दशतर्वा विद्यां विदद्भिः—' इत्यत्रापि द्वेयम् ।
वदावदं, 'नरिचलि—' इत्यादिना द्वित्वमभ्यासस्यावच । म्लानवान्, क्वतोत्सकारस्य 'संयो-
गादेरातः—' इति नः ॥

यज्ञयूपधनां जज्ञौ स पुरं शङ्कुसंकुलाम् ।

जनैर्धर्मधनैः कीर्णां व्यालक्रोडीकृतां च ताम् ॥ १७२ ॥

यज्ञेति ॥ स यज्ञयूपैः सादिरोदुम्बरपशुवन्वस्तम्भेर्धनां नितरां व्याप्तां तां पुरं शङ्कुमि-
स्त्रीक्ष्णाप्रकीलेः संकुलां व्याप्तामिव जज्ञौ मेने । तथा—धर्मधनैर्जनैः कीर्णां तां पुरं व्यालैः
सर्वैर्दुष्टधापदैर्वा दुष्टजैर्वा क्रोडीकृतां सर्वत्र पूर्णा व्यालाः क्रोडे मध्ये वस्त्रास्तामेतादृशीं
कृतामिव मेने । कीलसर्पादिभिर्व्याप्तं स्थानं यथा प्रवेष्टुमशक्यम्, तथा सां पुरीं तस्य प्रवेष्टु-
मशक्या जातेत्यर्थः । 'व्यालो भुजंगमे कूरे धापदे बुष्टदन्तिनि' इति विश्वः । रेफान्तः
पूःशब्दः स्त्रीलिङ्गः । चः समुच्चयार्थं इवायां वा ॥

स पार्श्वमशकद्रन्तुं न वराकः पराकिणाम् ।

मासोपवासिनां छायालङ्घने धनमस्त्रलत् ॥ १७३ ॥

स इति ॥ वराकः कचिदपि स्थानात्तामाहीनः स कलिः पराकिणां द्वादशरात्रोपवास-
रूपपराकाख्यकृच्छ्रविशेषमतचारिणां पार्श्वं गन्तुं नाशकत् । तथा—मासोपवासिनां कायप्रति-
च्छायाया अपि लङ्घनेऽतिक्रमणे तस्या अपि समीपे गन्तुं धनं नितरामस्त्रलङ्घनमपदोऽभूत् ।
तच्छायामपि द्रष्टुं नाशकदित्यर्थः । वराकः, 'जलमिश्र—' इति पाकत् ॥

१ 'विन्दन्' इत्यपि पाठः सुखावबोधायाम् । २ 'व्याल' इत्यपि पाठः सुखावबोधायाम् ।

आवाहितां द्विजैस्तत्र गायत्रीमर्कमण्डलात् ।

स संनिदधती पश्यन् दृष्टनष्टोऽभवद्विया ॥ १७४ ॥

आवाहितामिति ॥ तत्र पुरे स द्विजैर्वर्णिकैः 'आगच्छ नरदे-' इत्यादिमन्त्रैरावा-
हितां अनन्तरमर्कमण्डलाद्गतयति सप्तसप्तमध्यात्सूर्यनिम्बाभिर्गन्धर्व दिव्यरूपेण संनिदधती
तत्समीपमागच्छन्तीं प्रातःसंध्याधिदेवतां गायत्री पश्यन्माययाः सकाशाद्भवेन गायत्र्यैवादी-
दृष्टः पश्चात्तदानीमेव नष्टोऽदृश्योऽभवत् । संध्यावन्दनं कुर्वतो द्विजान्दृष्ट्वा गायत्री मां विना-
शमिष्यतीति ततः स्नानात्पलाय्य गत इत्यर्थः । 'गायत्री सूर्यनिम्बस्था-' इति ध्यानम् ।
अर्कमण्डलादावाहितामिति वा । दृष्टनष्टः, 'पूर्वकाल-' इति समासः ॥

स गृहे गृहिभिः पूर्णे बने बैखानसैर्धने ।

यस्याधारेऽमरागारे कापि न स्थानमानशे ॥ १७५ ॥

स इति ॥ स गृहिभिर्गृहस्थैः पूर्णं गृहे, तथा—बैखानसैर्धानप्रस्थैर्धने व्याप्ते बने
तथा—सतीनां परमहंसानां संन्यासिनामाधार आश्रयभूतैर्धनैःसमरागारे । कापि कस्मिन्-
पीति सर्वत्र योज्यम् । देवालये स्थानं न आनशे आश्रयं न प्राप । गृहिभिर्गृहे पूर्णं सतीति
सति सती वा सर्वत्र ॥

कापि नापश्यदन्विष्यन् हिंसा मात्मप्रियामसौ ।

स्वमित्रं तत्र न प्राप्नोदपि मूर्खमुखे कलिम् ॥ १७६ ॥

कापीति ॥ असौ कलिलत्र पुर आत्मनः प्रियामिष्टां निषिद्धां हिंसाम् । अथ च—
स्त्रियम् । अन्विष्यन्नपि कापि कस्मिन्नपि देशे नापश्यत् । तथा—कलहप्रियत्वात्तामसात्म्यात्
स्वस्य मित्रं कलिं कल्हं मूर्खाणामपि मुखे संभाषिते स्वले नाप्नोत् । मूर्खा अपि तत्र न
कलहाद्यन्ते हिंसाकलहयोरभावात्तत्र स्थिति न लेभ इत्यर्थः । अन्वोऽपि यत्र स्वकोमित्राद्य-
भावस्तत्र क्षणमपि न तिष्ठतीत्युक्तिः ॥

हिंसागर्वा मखे वीक्ष्य रिरंसुर्धावति सः सः ।

सा तु सौम्यवृषासक्ता खरं दूराक्षिरास तम् ॥ १७७ ॥

हिंसेति ॥ मखे गोनेधारूपे यज्ञे हिंसागर्वा हिंसासंबन्धिनी गर्वा वीक्ष्य रिरंसुर्ध्वजितः
सः 'निषिद्धगोहिंसा मत्प्रिया' इति धावति सः । सा तु इत्यमाना गौः पुनः सौम्ये सोमदेव-
ताकद्रव्यसाध्ये रूपे धर्मे आसक्ता तत्संबन्धिनी तत्साधिका सती । अभिचारादिदुष्टकर्मराहि-
त्यात्सौम्यो रमणीयः पारलौकिको धर्मस्तसाधिका वा । खरं पापरूपत्वाद्दुःसहम् । रत्नयोर-
भेदात्खलं वा । पापरूपं दूरादेव निरास निराचकार । अधर्मसाधनं गोहिंसादि दृष्ट्वा प्रवृत्तः
पश्चाद्धर्मसाधनमग्नीषोमीयवैदिकपशुहिंसादि दृष्ट्वा मत्प्रिया-हिंसा न भवतीति दूरात्परावृत्त
इत्यन्वयः । 'मुखे' इति पाठे—हिंसाप्रतिपादिकां गो वाणीं यज्वन्तां मुखे वीक्ष्य । श्रुत्वेति
यावत् । रिरंसुरधावत् । सा तु वाणी सौम्यप्रतिपादिका सती तमखरम् 'अग्नीषोमियं पशुम्-'
इत्यादिवाक्यार्कणनमात्रेण दुःखवशाद्विज्ञेयकं दूराक्षिरासेति वा । अथ च—कामादुरः
सुरतेच्छुः खरो गर्वभो गो वीक्ष्य यद्यपि धावति, तथापि सा रमणीयवृषभानुरागा
सती विजातीयत्वाद्गर्दभं दूराक्षिराचकारेति । मुखे यज्ञभारम्भ इति वा । अथ च—गौर्वा

चीन्यं वृषभमनुसरन्ती कूरं वृषभं त्यजति । 'सुकृते वृषभे वृषः' इत्यनरः । हिंसायतीति 'गोरतश्चित्' इति टच् ॥

मौनेन व्रतनिष्ठानां स्वाक्रोशं मन्यते स्म सः ।

बन्धवन्दारभिर्जडौ स्वशिरश्च पदाहतम् ॥ १७८ ॥

मौनेनेति ॥ स कलिर्व्रतनिष्ठानां बान्धवभक्तितानां संध्यादिजपमौनितो वा मौनेन वाङ्मय-
मेन ह्वात्वा स्वस्यात्मन आक्रोशं गाडीप्रदानमेव मन्यते स्म । तथा—उन्वेषु नमस्कारार्हेषु
गुर्वादिषु बन्दारभिर्नमस्कृत्यैर्नरैः स्वशिरश्च पदाहतं चरणताडितमिव जज्ञावज्ञासीत् । च
इवार्थो वा । बन्दारः, 'शृङ्खलारारः' इत्यारः । 'बन्धान्' इति पाठे—तद्योगे 'न लोका-'
इति षष्ठानिषेधाजित्तीया ॥

ऋषीणां स वृषीः पाणौ पश्यन्नाचामतामपः ।

मेने धनैरमी हन्तुं शतं मामङ्गिरुद्यताः ॥ १७९ ॥

ऋषीणामिति ॥ स कलिः ऋषीणां पाणौ हस्ते वृषीः कुशासनानि पश्यन् 'अमी
ऋषयो धनैर्लौहमुद्रैर्मौ हन्तुमुद्यताः' इति मेने । तथा—आचामतां तेषामेव हस्ते आचम-
नार्थं दृष्टीता अपः पश्यन् अमी मामङ्गिर 'त्वं भस्मसाद्भव' इति शत्रुमुद्यता इति मेने ।
ततोऽप्यतिभयेनापासरदिस्वर्थः । केषांचिदस्ते वृषीः, केषांचिदस्तेऽपः पश्यन्ति वा ।
हन्तुमिव, शत्रुमिवेति प्रतीयमानोद्येक्षा । 'स कुशान्' इति पाठे—कुशानपश्च पश्यन्ति-
त्यर्थः । अत्र दैर्घ्यात्कुशा एव धनतुल्याः । आचामतां, छिन्नकृमु- इति वीर्षः ॥

मौञ्जीधृतो धृतापादानाशशङ्के स वर्णिनः ।

रज्यामी बन्धुमायान्ति हन्तुं दण्डेन मां ततः ॥ १८० ॥

मौञ्जीति ॥ स कलिर्मौञ्जीधृतो मुञ्जवृणमेखलाधारिणः । तथा—धृत आषाढः पालाश-
दण्डो मैलान्गर्जिनो ब्रह्मचारिणः एवंभूतानासशङ्के मेने । अमी पुराणा रज्यां मां बन्धुं ततो
बन्धानन्तरं च दण्डेन मां हन्तुमायान्तीति । मौञ्जीधृतो धृतापादा एते ब्रह्मचारिणो न
भवन्ति, किंतु मां रज्या बन्धुम्, दण्डेन हन्तुंमायान्तीत्याशयः इति वा । 'धृतापादापा-'
इति पाठे—एवंभूता ब्रह्मचारिण इति नाशशङ्के, कित्त्वित्युत्तरार्धम् । 'पालाशो दण्ड आषाढः',
'वर्णिनो ब्रह्मचारिणः' इत्यनरः । मौञ्जो विकारेऽम् । वर्णोस्त्वेषाम्, 'वर्णो ब्रह्मचारिणि'
इतीति ॥

दृष्ट्वा पुरः पुरोडाशमासीदुन्नासदुर्मनाः ।

मन्वानः फणिनीस्तत्र स मुमोचाशु च नृचः ॥ १८१ ॥

दृष्ट्वेति ॥ स तत्र पुरी पुरोऽग्रेऽधश्चक्रमात्रं पुरोडाशमष्टादशकराणादिसंस्कृतं पञ्चशरीरा-
वयवं दृष्ट्वा उन्नासेनोत्कृष्टभयेन दुर्मना दुःखित आसीत् । तथा—नृचः सर्पफणाकारपुरो-
भागा वैकड्वातीकुण्डः फणिनीः सर्पिणीमन्वानोऽसु मुमोच । दर्शनमिवा क्रोदेत्यर्थः । पुरो-
डाशोऽक्षरान्तः । 'पुरोडाशमुन्नामिष्टम्' इति माये ॥

मुमुदे मदिरादानं विदग्धेन द्विजन्मनः ।

दृष्ट्वा सौत्रामणीमिष्टि तं कुर्वन्तमद्वयत ॥ १८२ ॥

मुमुद इति ॥ एष द्विजन्मनो ब्राह्मणस्य मदिरादानं मदिरास्तीकारं विद्वज्ज्ञाननन्दयन्
 'अयं महापातकी' इति बुद्ध्या मुमुदे । अनन्तरं च सौत्रामणीमिष्टिभिन्द्रदेवताकं यामं
 कुर्वन्तं तं द्विजं दृष्ट्वाऽब्रुवत् । 'सौत्रामणी सोमप्रधानसुराप्रदांश्च गृह्णन्ति' इति श्रुतेर्मदिरादा-
 नस्य वैषत्वाद्दण्ड्याश्रयविनाशादिषु विव्यथ इत्यर्थः । सौत्रामणी, देवतार्थं संबन्धमात्रे वाण,
 'अन्' इति प्रकृतिभावः ॥

अपश्यद्यावतो वेदविदां ब्रह्माञ्जलीनसौ ।

उदङ्गीयन्त तावन्तस्तस्यास्त्राञ्जलयो हृदः ॥ १८३ ॥

अपश्यदिति ॥ अस्ौ वेदविदां यावतो यावत्संस्कारकान्बहुन्ब्रह्माञ्जलीन्ब्रह्मवत्समये
 क्रियमाणान्, हस्तस्वरकल्पनार्थं संयोजितान्करपुटान्वा, सूर्योपस्थाविनां नावत्रीमन्त्रजपाञ-
 लीन् 'वतारम्भेऽवसाने च पादौ प्राञ्ची गुरोः सदा । संदृष्ट्वा हस्तावन्त्येव स हि ब्रह्माञ्जलिः
 हन्तः' इति मन्त्रकलक्षणान्करसंपुटानपश्यत् । तावन्तस्तस्य कलेर्हृदः सकाशादस्त्राञ्जलयो
 रकपूर्णा अञ्जलय उदङ्गीयन्त उररतिता निर्गताः । तदर्धममात्रेण नितरां विरीर्णहृदयोऽभू-
 दित्यर्थः । 'तदस्त्र-' इति पाठ उपेक्ष्यः ॥

स्नातकं घातकं जज्ञे जज्ञौ दान्तं कृतान्तवत् ।

वाचंयमस्य दृष्ट्वेव यमस्येव विभाय सः ॥ १८४ ॥

स्नातकमिति ॥ स विद्यास्नातकम्, व्रतस्नातकम्, उभयस्नातकं च स्वस्य घातकं
 निधास्यति न जज्ञे मेने । तथा—दान्तं तपःक्लेशसहं जितेन्द्रियं नरं कृतान्तवत्सममिव
 भगवहेतुं जज्ञौ ज्ञातवान् । तथा—वानंयमस्य मौनिनो दृष्ट्वेव दर्शनमात्रेण मौनिकर्तृकस्व-
 कर्मक—स्वकर्तृकमौनिकर्मकदर्शनेनेव वा विभायाजसत् । कस्येव—यमस्येव । यमकर्तृक-
 स्वकर्मक—स्वकर्तृकयमकर्मकदर्शनेनेव । यमेन दृष्टे, यमे वा दृष्टे, यथा भयं, तथा मौनिव
 इत्यर्थः । 'स्नातकस्त्राणुतो व्रती', 'तपःक्लेशसहो दान्तः' इत्यमरः । 'गुरवे तु वरं दत्त्वा
 ज्ञायान् तदनुज्ञया । वेदप्रतानि वा पारं नीत्वा शुभयमेव वा' इति याज्ञवल्क्यः । स्नातीति
 स्नातकः याज्ञकादित्यास्त्राणुर्बुलन्तः । घातकं, हन्तेर्बुलि 'हनन्तः' । जज्ञौ जज्ञ इति जानातेः
 कर्जमिप्रायक्रियाफलविचक्षा 'क्षेपास्कर्तरे-' इति परस्मैपदम् । तद्विवक्षया तु 'अनुपस-
 र्गाज्ज्ञः' इति तद् । दृष्ट्वेति भगवहेतुत्वाविवक्षयानपादानत्वम् ॥

स पाखण्डजनान्वेषी प्रामुख्येन वेदपण्डितान् ।

जलार्थीवानलं प्राप्य पापस्तापादपासरत् ॥ १८५ ॥

स इति ॥ स पाखण्डजनान्वेषी स्वपक्षीयान्वेदरूपकान्विचारचन्सन् वेदेषु पण्डिता-
 ञ्छ्रीतस्मार्तकर्मठान्प्रामुख्येन दर्शयामास इति दुःखादेतोरपासरत्पलायितः । यतः—पापरूपः । क
 इव—अनलं प्राप्य जलार्थीव । तृपितो जलं विचिन्वन्नप्तिं प्राप्नोष्यादूरं पलायते ॥

तत्र ब्रह्महर्षं पश्यन्नतिसंतोषमानशे ।

निर्वर्ण्य सर्वमेधस्य यज्वानं ज्वरति सः ॥ १८६ ॥

तत्रेति ॥ स तत्र ब्रह्महर्षं नरं पश्यन्महापातकित्वादात्माश्रयादतितरां संतोषमानये प्राप । अनन्तरं सर्वमेधास्यस्य बहस्य यज्वानं तं प्रोक्षणावदानादिसंस्कारादिकर्मणा निर्वर्ण्य निर्धर्मं ज्वरति स्य नितरां संतप्तोऽभूत् । सर्वमेधे हि तत्तज्जातीयैकैकप्राणिर्हि साधिकात् ब्राह्मणो 'ब्राह्मणमालमेत' इति ब्रह्मवधस्य वैधत्वाच्चिराभवत्वात्संतप्त इत्यर्थः । ब्रह्महणम्, 'ब्रह्महृण-' इति क्प् । ज्वरतिभ्यादिः ॥

यतिहस्तस्थितैस्तस्य राम्भैरारम्भितर्जना ।

दुर्जनस्याजनिं क्लिष्टिर्गृहिणां वेदयष्टिभिः ॥ १८७ ॥

यतीति ॥ यतीनां संन्यासिनां हस्तस्थितै राम्भैर्वेणुदण्डैस्तस्य कलेस्तर्जना भर्तृणा आरम्भकारि । तथा—गृहिणां गृहस्थानां वेदैरेव यष्टिनिर्दण्डैर्वेदानां कमजटाकृपाभिर्वा नष्टिभित्तस्य दुर्जनस्य क्लिष्टिः क्लेशोऽजनि । राम्भयष्टीर्दण्डा भीत इत्यर्थः । 'राम्भस्तु वेणवः' इत्यमरः । राम्भो वेणुः, 'तस्येदम्' इत्यण् । क्लिष्टिः, 'तितुन्न-' इतीप्शिवेधः ॥

मण्डलत्यागमेवैच्छद्दीक्ष्य स्थण्डिलशायिनः ।

पवित्रालोकनादेष पवित्रासमबिन्दत ॥ १८८ ॥

मण्डलेति ॥ एष स्थण्डिलशायिनो वेदिकाशसनव्रतचारिणो नरान्वीक्ष्य मण्डलस्य तद्वा प्रुस्य त्यागमेवैच्छत् । तथा—पवित्राणां यज्ञाद्युपकरणायीनामालोकनात्पवेर्मेष्णाद्यज्ञासत्यसमबिन्दत प्राप । ततोऽपि महद्भयमापेत्यर्थः । 'जगर्भौ क्षामौ दभौ पवित्रम्' इति कात्यायनः । स्थण्डिल एव शेते व्रतवशात्स स्थण्डिलशायी । 'व्रते' इतीनिः ॥

अपश्यजिनमन्विप्यन्नजिनं ब्रह्मचारिणा ।

क्षपणार्थी सदीक्षस्य स चाक्षरणमैक्षत ॥ १८९ ॥

अपश्यदिति ॥ स जिनं षोडशिशेषं स्वमित्रमन्विप्यन्नजिनं ब्रह्मचारिणामजिनं कृष्णसूत्रचर्मोत्तरासङ्गमपश्यत् । क्षपणेन दिग्गम्भरेण वेदवाद्येनार्थी(तु) प्रयोजनार्थी तमपि गवेषयन्मन्त्रवीक्षासहितस्य यज्वनोऽक्षपणं वीक्षाक्षमपरित्यागाभावमेक्षत । यद्वा—अक्षाभ्यां पाशकाभ्यां पणं कीडां पाशकसंबन्धितयपराजयदेवं राक्षीकृतं घनं ददर्श । 'राजसूवे यजमानोऽक्षेदी-व्यति' इति ध्रुतेर्विहितत्वात्पूतं युक्तम् । वैधं सर्वं दुःखदं स्वस्वामित्रमेव ज्ञातवान्, ननु मित्रमित्यर्थः । पणं, 'नित्यं पणः-' इत्यप् ॥

जपतामक्षमालासु वीजाकर्षणदर्शनात् ।

स जीवाकृष्टिकष्टानि विपरीतदृगन्वभूत् ॥ १९० ॥

जपतामिति ॥ स जपतां नराणामक्षमालासु पद्माक्षरुद्राद्यादिमणिनिर्मितजपमालिकामु चर्तमानानां पद्माक्षादिषीजानां जपननार्थमाकर्षणं तस्य दर्शनादेतोर्जीवानां प्राणानामाकृष्टि-राकर्षणं तथा ज्ञातानि कष्टानि दुःखान्वन्वभूत् । यस्माद्विपरीतदृक् विरुद्धदर्शो सर्वहितं धर्म-महितत्वेन ज्ञानानस्तादृशमर्षदर्शनमात्रेण महद्दुःखमन्वभूदित्यर्थः । वष च—विपरीतदर्शन-शीलत्वाद्दीजेत्यत्र व्यञ्जनमात्रमप्यलयेन, वषयोः सावर्ष्येन च जीवेति भवतीति जीवाकृष्टि-कष्टानुत्पन्नं युक्तम् ॥

त्रिसंध्यं तत्र विप्राणां स पश्यन्नघमर्षणम् ।

वरमैच्छद्दृशोरेव निजयोरपकर्षणम् ॥ १९१ ॥

त्रिसंध्यमिति ॥ स तत्र त्रिसंध्यं प्रातर्मध्याह्नसायाह्नरूपं संध्यात्रयमभिधाय विप्रा-
णामघमर्षणम् 'कृतं च-' इति कर्मिर्नासास्पर्शाभिमुखितं तुलुकोदकं तत्प्रक्षेपोदकं वा
पश्यतिजयोर्दशोरपकर्षणमुन्मूलनमेव वरं श्रेष्ठमित्येच्छत् । मदीयनेत्रे यदि कोऽप्युदमूलवि-
ध्यत् तर्ह्येतद्दुःखमूलं नादृश्यत् । तस्मात्तेजोऽन्मूलनमेव वरमिति मेन इत्यर्थः । तदपि दृष्ट्वा
दुःखितोऽभूदिति भावः । अघमर्षणदर्शनमप्यथा नेत्रापकर्षणव्यवधानात् । त्रिसंध्यं, अत्यन्त-
संयोगे द्वितीया ॥

अद्राक्षीत्तत्र किञ्चित् कलिः परिचितं क्वचित् ।

भैमीनलव्यलीकाणुप्रध्नकामः परिभ्रमन् ॥ १९२ ॥

अद्राक्षीदिति ॥ भैमीनलयोर्व्यलीकस्यादृतस्याणु दोषलेशमपि प्रध्नकामः प्रष्टुं वाञ्छन् ।
अत एव तत्र पुरे कथं कसमिन्नमवेपणार्थं परिभ्रमन्परितो विचरन्स कलिः क्वचिदपि स्वाने
क्वचिदपि स्वस्य परिचितं जिनरूपणादिमित्रं नाद्राक्षीत् । नलेन भैम्या वा तत्रत्येन जनेन
वा कृतेषु क्वचिदपि केषुचिदपि महापातकोपपातकादिषु मध्ये क्वचिदपि परिचितपातकं
नाद्राक्षीत् । 'त्वया भैमी नलोऽप्रललोको वा स्पृष्टः किम्' इति कलिर्यत्पृच्छति, तदेकमपि
पापं नास्त्येवेति भाव इति वा ॥

तपःस्वाध्याययज्ञानात्मकाण्डद्विहतापसः ।

स्वविद्विषां श्रियं तस्मिन्पश्यन्नुपतताप सः ॥ १९३ ॥

तप इति ॥ पञ्चांगिताधनादि तपः, वेदपाठरूपः स्वाध्यायः, देवतोद्देशेन द्रव्यस्वागो-
चज्ञो यागः, एषां स्वस्य पापरूपत्वाद्विद्विषां वैरिणां तस्मिन्पुरे श्रियं समृद्धिं बाहुल्यं पश्यन्-
काण्डं निष्कारणमेव द्विष्टास्वापसा येन स कलिरुपततापातिदाहमाप । अतिदुःखितोऽभू-
दित्यर्थः । अन्योऽपि स्ववैरिलक्ष्मीं पश्यन्नुपतप्यते । यज्ञपेक्षया स्वाध्यायस्याभ्यर्हितत्वा-
त्पूर्वनिपातः ॥

कर्म तत्रोपनम्राया विश्वस्या वीक्ष्य तुष्टवान् ।

स मम्लौ तं विभाव्याथ वामदेव्याभ्युपासकम् ॥ १९४ ॥

कर्ममिति ॥ स तत्र पुरे उपनम्राया उपासकस्त सनीपमानस्य स्थितायाः स्वजाती-
याया विजातीयाया गम्याया अगम्याया वा विधुस्याः सर्वस्याः क्रियाः कर्म कामुकं तां संभु-
ज्ज्ञानं कंचन नरं वीक्ष्य अयं महापातकी ममाधयो भविष्यतीति बुज्या तुष्टवान् । अथ पञ्चा-
द्विचारण्यायां किबमाणायां तं कर्म वामदेवेन मुनिना दृष्टं ब्रह्मताम 'कवानविभ्र-' इत्यादि
वामदेव्यं नाम साम तस्य ब्रह्मविद्याया अभ्युपासकं विभाव्य मत्वा मम्लौ दुःखितोऽभूत् ।
'वामदेव्योपासने सर्वाः क्रिया उपसीदन्ति' इति श्रुतिः । 'दृष्टं साम' इत्यर्थे 'वामदेवाद्-
व्यव्यो' इति व्यः ॥

वैरिणी शुचिता तस्मै न प्रवेशं ददौ भुवि ।

न वेदध्वनिरालम्बमम्वरे विततार वा ॥ १९५ ॥

वैरिणीति ॥ शुचिता लोकाणां बाह्याभ्यन्तरशुचिता मनःशुद्धिर्गोमयाधनुर्लेपमजनिता च शुचिता भुवि प्रवेशं तस्मै न ददौ । यस्मादशुचेत्तस्य वैरिणी । नगरमध्ये सर्वेषां जनानां भूमेश्च शुचित्वात्स्यातुं नाशकदित्यर्थः । तथा—वेदध्वनिरम्बरे शब्दाश्रये नगरसंबन्धुपरितनाकाशदेशे आलम्बमाश्रयं न विततार । अम्बरस्य वेदध्वन्याश्रयत्वात्तत्रापि स्यातुं नाशकदित्यर्थः । वा समुच्चये । अन्योऽपि वैरिणे स्थानं न ददाति ॥

दर्शस्य दर्शनात्कष्टमग्निष्टोमस्य चानशे ।

जुघूर्णे पौर्णमासेक्षी सोमं सोऽमन्यतान्तकम् ॥ १९६ ॥

दर्शस्येति ॥ स दर्शस्याग्निष्टोमस्यामावास्यायागस्य दर्शनात्कष्टं महदुःखमानशे प्राप । तथा—पौर्णमासं यागनीक्षते एवंशीलः सत् जुघूर्णे वज्राम् । तद्दर्शनेन मुग्धत्वेत्यर्थः । सोमयागं त्वन्तकमेवामन्यत । तद्दर्शनाम्बरणमेवान्भूदित्यर्थः । अन्यस्यापि ज्वरादिपीडा, प्रयान्मूर्च्छा, अनन्तरं च मरणं भवति ॥

तेनादृश्यन्त वीरघ्ना न तु वीरहृणो जनाः ।

नापश्यत्सोऽभिनिर्मुक्ताञ्जीवन्मुक्तानवैक्षत ॥ १९७ ॥

तेनेति ॥ तेन कलिना वीराञ्छूरान्प्रन्तीति क्षात्रधर्मजीविनो धार्मिका अदृश्यन्त । वीराञ्छ्रेष्ठानाचारवतो प्रन्तीति वीरहृणो जना न दृष्टाः । शूरा एव वैर्हन्त्यन्ते, न तु सदाचाराः । तादृशा महावीरा एव तत्र तेन दृष्टा इत्यर्थः । यद्वा—वीरयते शूरो भवति वीरोऽस्ति तेजस्वी बहिस्तं प्रत्युपेक्षया नाशयन्तीति वीरहृणो नष्टाप्रयत्ने पुनर्न दृष्टाः । सर्वोऽपि गृहस्थः सामिक एव तत्रेत्यर्थः । तथा—सोऽभिनिर्मुक्तान् येषु सुतेषु सुगोऽस्तमेति तादृशान्पूर्यास्तमयसमये निद्रितानगाचारोत्तत्र नापश्यत् । किंतु—जीवन्तश्च ते मुक्ताश्च तान्विषयपरित्यागिनोऽब्रह्मा-ज्ञागिनोऽवैक्षत । वीरघ्ना वीरहननयोग्या दृष्टा न तु ये वीरान्हतवन्तस्ते दृष्टाः । वीरमारण-मपि तत्र राष्ट्रे न कियत इत्यर्थ इति वा । 'सुते यस्मिन्नस्तमेति सुते यस्मिन्नुदेति च । अंशु-मानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाकमम्' इत्यमरः । वीरघ्नाः, मूलविमुक्तदित्वात्कः ॥

स तुतोपाश्रतो विप्रान्दृष्ट्वा स्पृष्टपरस्परान् ।

होमशेषीभवत्सोमभुजस्तान्वीक्ष्य दूनवान् ॥ १९८ ॥

स इति ॥ स विप्रान्स्पृष्टं परस्परं वैस्तान्बन्धोन्वस्पर्शितोऽश्रतो मुञ्जानान्दृष्ट्वा तुतोप । उच्छिष्टानां मिथः स्पर्शनिषेधात्तदतिक्रमकारिणः स्वाश्रयत्वेन संभाव्य दृष्ट इत्यर्थः । अनन्तरं होमशेषीभवत्सोमभुजः सोमत्वं भुजते सोमलताचूर्णं मुञ्जानांस्तान्वीक्ष्य मिथार्थं दूनवान्बन्धितोऽभूत् । 'न सोमेनोच्छिष्टो भवति' इति श्रुतेः । 'इष्टुदण्डे तिले सोमे नोच्छिष्टं मनुरप्र-यीत्' इति स्मृतेश्च सोमभक्षणेऽनुच्छिष्टत्वादन्वोन्वस्पर्शोऽपि पापमावाहुःचितोऽभूदित्यर्थः ॥

श्रुत्वा जनं रजोजुष्टं तुष्टिं प्रामोक्ष्णदित्यसौ ।

तं पश्यन्पावनस्नानावस्थं दुःस्यस्ततोऽभवत् ॥ १९९ ॥

श्रुत्वेति ॥ अतौ कंचन जनं रजोजुष्टं धूमिमलिनं श्रुत्वा निषिद्धवीरजःस्पर्शजुष्टा चरा-दिनिषिद्धरजःस्पर्शजुष्टा दृष्ट्वा स्वाश्रयाश्रया ङदिति क्षीप्रं तुष्टिं प्रामोत् । ततोऽनन्तरं विचा-रावधरे पवनसंबन्धि पवित्रं च यद्रोरजःस्नानं तत्र तेन वाऽवस्था स्थितिर्भस्य तत्र वाऽवति-

ष्ठे तं पश्यन्नुःस्रो वृत्तोऽभवत् । 'वारुणं तु जलज्ञानमापोहिष्ठेति मान्त्रिकम् । वायव्यं गोरजःस्नानमासेयं भस्मनोदितम् । वस्तु सातपथ्येण दिव्यं तदिति पञ्चधा' इति मनुः । पावनस्नानस्य धर्मत्वाद्वृत्तोऽभूदित्यर्थः । आग्नेत्, लृ । 'प्रातः' इति न पाठः ॥

अधावत्कापि गां वीक्ष्य हन्यमानामयं मुदा ।

अतिथिभ्यस्तथा बुद्ध्वा मन्दोऽमन्दं न्यवर्तत ॥ २०० ॥

अधावदिति ॥ अयं कापि वज्रशाकायां गृहे वा हन्यमानो गां वीक्ष्य स्वाश्रयाशया मुदाऽधावत् । अनन्तरं तु पुनस्तां गामतिथिभ्योऽभ्यागतार्थं हन्यमानो बुद्ध्वा मन्दो मुखोऽसौ दुःखवशान्मन्दं हनैर्न्यवर्तत परावृत्तः । क्षणमपि तत्र स्वातुमशक्तः सज्जमन्दं शीघ्रं परावृत्त इति वा । 'महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्' इति स्मृत्युतः ॥

दृष्टवान्स द्विजं दृष्ट्वा नित्यनैमित्तिककल्यजम् ।

यजमानं निरूप्यैनं दूरं दीनमुखोऽद्वचत् ॥ २०१ ॥

दृष्टवानिति ॥ स द्विजे नित्यानि संध्यास्नानादीनि, नैमित्तिकानि ग्रहणस्नानादीनि त्यजति तमकुर्वाणं दृष्ट्वा दृष्टवान्स्वाश्रयाशया जहर्ष । अनन्तरमेनं यजमानं यागे कृतवीक्षं निरूप्य निधिल्य निराशत्वादीनमुक्तः सन् अद्रवत्तस्मादप्रदेशादूरं पलायान्ते । 'वीक्षितो न ददाति न कृदोति' इत्यादिभ्युत्तेनित्यनैमित्तिककर्मत्यागस्य वैधत्यादोपाभावात्ततोऽपि पलायित इत्यर्थः । नैमित्तिकः, आगतायै भवार्थे वा ठक् ॥

आननन्द निरीक्ष्यायं पुरे तत्रात्मघातिनम् ।

सर्वस्वारस्य यज्वानमेनं दृष्ट्वा विव्यधे ॥ २०२ ॥

आननन्देति ॥ अयं तत्र पुर आत्मघातिनं कंचन निरीक्ष्याननन्द । 'सर्वत एवात्मानं गोपायेत्' इति विध्यतिक्रमात्पापकार्ययं ममाश्रयः स्यादिति बुद्ध्वा जहर्षेत्यर्थः । अथ विचारणायां सत्यामेनमात्मघातिनं नाम्ना सर्वस्वारस्य यज्ञस्य यज्वानं यजमानं दृष्ट्वा ज्ञात्वा विव्यधे । आसक्तमरणो ह्यविचिकित्सरोगादिस्तत्राधिकारी । 'सोऽन्लोष्ठो सर्वस्वारास्ये बहे आत्मानमेव पशुमश्वैः संस्कृतं घातयित्वा यज्ञभागमर्पयति' इति श्रुतिः । वैधत्वादात्मघातदोषाभावाप्ययित इत्यर्थः । आत्मघातिनं, ताच्छील्ये निनिः ॥

क्रतौ महाव्रते पश्यन्ब्रह्मचारीत्वरीरतम् ।

जज्ञे यज्ञक्रियामज्ञः स भण्डाकाण्डताण्डवम् ॥ २०३ ॥

क्रताविति ॥ स महाव्रतास्ये क्रतौ ब्रह्मचारी चेतरी च तयो रतं मैथुनं पश्यन्ब्रह्मक्रियां भण्डानामसत्यभाषणदिव्यापारशीलानामकाण्डताण्डवमसमयोद्धतचतुर्भिर्ब्रह्मे मेने । यतोऽज्ञो मूर्खः । भण्डा यथा बहुजनसमक्षं गुहादि प्रकाशयन्ति, तथा—दिवं बहुजनसमक्षमश्लीलव्यापारकरणायागकर्म भण्डव्यापारखुल्वमिति यज्वानः सर्वेऽप्यसम्भा इति मेन इत्यर्थः । 'महाव्रते ब्रह्मचारिपुंश्चत्न्योः संप्रवादः' इत्युपनिषत् । एति तच्छ्रीकेतरी सैरिणी, 'इण्णश-' इति करणि तुकि च 'टिङ्गणम्-' इति ङीप् ॥

१ 'भण्डा-' इति पाठे—'भण्डानामिदं भाण्डं तच्च तदकाण्डे ताण्डवं वा' इति स्वात्वेणम्—इति मुक्तावबोधाय ।

यज्वभार्याश्वमेधाश्वलिङ्गालिङ्गिवराङ्गताम् ।

दृष्टाच्च स कर्तारं श्रुतेर्भण्डमपण्डितः ॥ २०४ ॥

यज्वेति ॥ स यज्वनो यजमानस्य भार्याया अश्वमेधाख्यस्य यज्ञस्याश्वत्थस्य लिङ्गमालि-
ङ्गलेवंशीलं वराङ्गं शुभं यस्यास्तस्या भावस्तस्या तां दृष्ट्वा श्रुतेर्वेदस्य कर्तारं भण्डमाचष्टाऽकथ-
यत् । द्वापरस्मात् इत्यर्थः । उन्मत्तत्वादात्मानं प्रलेख वा । यतोऽपण्डितः शास्त्रानुसारिबुद्धि-
रहितः । 'पुराणं मानवो धर्मः साज्ञो वेदश्चिकित्सितम् । आद्यासिद्धानि चत्वारि न द्वादश्यानि
हेतुभिः' इति राजाज्ञावर्तिनिनारं वेदार्थोऽनुष्ठेयः । अश्वमेधप्रकरणे 'अश्वस्य शिभं महिष्या
उपस्थे निषत्ते' इत्यादिश्रुतेः । 'कर्ता भण्डः' इति श्रुतिकर्तुर्भण्डत्वमिधानाम्मूर्खः ॥

अथ भीमजया जुष्टं व्यलोकत कलिर्नलम् ।

दुष्टदृग्भिर्दुरालोकं प्रभयेव प्रभाप्रभुम् ॥ २०५ ॥

अथेति ॥ अथैवं पुरपरिभ्रमकमवशात् (सकलनगरे धर्मात्मनामेव दर्शनेन वित्तलेदा)-
दनन्तरं कलिर्भीमजया भैम्या जुष्टं प्रीत्या सेवितं नलं व्यलोकत । कमिव—प्रभया संज्ञा-
देव्या, अथच—असद्यतेजसा जुष्टं प्रभाप्रभुं सूर्यमिव । किंभूतमुभयम्—दुष्टा मत्सरादि-
दोषोपपत्ता इह बुद्धियेषां तैः पापरूपैर्दुरालोकं पुण्यलोकत्वात्पतिव्रतया तथा च युक्तत्वात्क-
लिप्रवृत्तिभिः सुखेन द्रष्टुमशक्यम्, काचकामलादिदोषदृग्भिर्दुर्दर्शं च । प्रकृष्टा भा कायका-
न्तिर्यस्या इति भैमीविक्षेपणं च । प्रकृष्टया काचकान्त्या पापिभिर्दुरालोकं नलमिति वा ।
दुरालोकं खलु, तयोगे च 'न लोका-' इति पद्योनिषेधादुष्टदृग्भिरिति तृतीया ॥

तयोः सौहार्दसान्द्रत्वं पश्यञ्छास्त्रमिवानशे ।

मर्मच्छेदमिवानच्छे स तत्रमोर्मिभिर्मिथः ॥ २०६ ॥

तयोरिति ॥ स तयोर्मैनीनलयोः सौहार्दं सान्द्रत्वमन्योन्यानुगोचर्य पश्यञ्छास्त्रमिव
वृद्धि मारावन्मथमिवानशे आप । तत्तुल्यदुःखोऽभूदित्यर्थः । तथा—मिथोऽन्योन्यं तयोर्नमोर्मिभिः
क्रीडाकल्लोलैः प्रीत्यालिङ्गनचुम्बनादिभिरनुभावैः कृत्वा मर्मच्छेदमिव प्राणहरणशरीरावयवकर्त-
नमिवानच्छे आप । सौहार्दसान्द्रत्वस्य कारणत्वादालिङ्गनादिनर्मणश्च कार्यत्वाच्च पौनरुक्त्या-
शङ्का । सौहार्दम्, युवादित्वाद्भावेऽपि 'हृद्गम-' इत्युभयपदवृद्धिः ॥

अमर्षादात्मनो दोषात्तयोस्तेजस्वितागुणात् ।

स्प्रष्टुं दृशाप्यनीशस्तौ तस्मादप्यचलत्कलिः ॥ २०७ ॥

अमर्षादिति ॥ कठिरमर्षाद्वैमीनलप्रीतिनर्मोद्यमशीलत्वरूपाद्रोधात्, तथा—आत्मनो
महापातकविरूपाद्रोषादार्मिकाधरणाशङ्के, तथा—तयोर्मैनीनलयोस्तेजस्वितागुणात्कायका-
न्तिरूपाद्गुणात्सौन्दर्योत्तिशब्दात्क्षेत्रतेजसश्चाधर्षणीयत्वरूपाद्गुणादिलेखहेतुव्रतयात्तौ भैमीनलो न
परं मनसा किं तु दृष्ट्वापि नयनरश्मिनापि स्प्रष्टुमनीशोऽसमर्थः । किं पुनर्हस्तादिना, एवंभूतो
यतोऽस्तस्माच्चलावासात्प्राधादादपि सकाशात्स कठिरचलश्चिर्गतः । एवंविधौ तौ दृष्ट्वा तत्रापि
प्रवेष्टुमशकस्ततोऽपि प्रस्थित इत्यर्थः । अन्योऽपि मलिनलोजस्विनं दृशा वीक्षितु-
मप्यशकस्ततः पलायते ॥

अगच्छदाश्रयान्वेषी नलद्वेषी स निःश्वसन् ।

अभिरामं गृहारामं तस्य रामसमश्रियः ॥ २०८ ॥

अगच्छदिति ॥ नलद्वेषी नलद्वेषपरः, अतएव तत्पराभवायैमाश्रयान्वेषी निवासं युग-
यसाणः कुत्रचिदपि तद्वत्माहुः स्वात्मर्षेण च निःश्वसन्त कलिः रामेण धीरामेण समा तुल्या
श्रीः शोभासंपदस्य तस्य नलस्याभिरामं वृक्षादिसमृद्धिमत्ताश्मणीयं गृहारामं प्रासादसमीप-
वर्ति कीडावनमगच्छत् । समीपे स्थितौ क्रियमाणार्था नलद्वेषविचारः सुशक्त इति गृहारामं
प्राप्तवानित्यर्थः । श्रीरामसाम्येन नलस्य पापिष्यं सौन्दर्यं संपदाधिक्यं भाविराज्यपरित्याग-
थेति सूचितम् । तदानीं रामस्य भाषित्वे कस्यपेक्षयाभूतत्वात्प्रवाहस्यानादितया वा भूत-
त्वादुपमा युक्तेति हेयम् ॥

रक्षिलक्षवृत्तत्वेन बाधनं न तपोधनैः ।

मेने मानी मनाक्तञ्च स्वानुकूलं कलिः किल ॥ २०९ ॥

रक्षीति ॥ कलिलत्र पुरे रक्षिणां रक्षकाणां लक्षं संघत्वेन यद्वृत्तत्वं परिवेष्टितत्वं तेन
हेतुना प्रवेष्टुमप्यशक्यत्वात्तपोधनैः कृत्वा न बाधनं बाधयतीति बाधनमेवंविधं न भवति
तापसानां तत्र प्रवेशाभावात्तापसनिमित्तस्वबाधारहितम्, अत एव—मनाक् ईषत्स्वानुकूलं
स्वस्य हितम्, एवंविधं मेने । विशेषणबलद्विशेष्याक्षेपात्तमारामं स्वहितं मेन इत्यर्थः ।
यतो—मानी अभिमानवान् । नलपराभवायै तत्रैव निवासवाञ्छा दधारेत्यर्थः । किल
प्रतिष्ठा । रक्षिलक्षवृत्तत्वेनैव बाधकम्, न पुनस्त्वपोधनैर्बाधकम् । अतस्तत्र पुरे तमाराममेव
मनाक् स्वहितं मेन इत्यर्थः । रक्षकबाधने स्वल्पदृश्यतयापि स्वस्य प्रवेष्टुं शक्यत्वाच्च
तपोधनबाधन इति मनागित्युक्तम् । एवं संकटे किमिलवात्सीदित्यत आह—यतो मानी ।
अभिमानसाधनाय संकटमपि मानिनः सहन्त इत्यर्थ इति वा । रक्षकवृत्तत्वेन मुनिकर्तृकं
बाधनं मनागपि तत्रारामे नास्तीति तं स्वानुकूलं मेन इति वा ॥

दलपुष्पफलैर्देवद्विजपूजाभिसंधिना ।

स नलेनार्जितान्प्राप तत्र नाक्रमितुं द्रुमान् ॥ २१० ॥

दलेति ॥ स कलितत्रोद्यानवने दलैः पत्रैः पुष्पैः फलैश्च कृत्वा देवानां द्विजानामति-
थीनां च पूजातद्विषयेणाभिसंधिनासथेन कृत्वा देवद्विजपूजैर्वाभिसंधिरासयो बस्येवंविधेन
वा दलविभिर्देवपूजां कर्तुं कामेन नलेनार्जितानारोपितानास्त्रिद्विमानाक्रमितुमारोद्रुमाश्रयितुं
च न प्राप । तेषां धर्मोपयोगित्वात्, स्वस्य च पापरूपत्वात्तानाश्रयितुं नाशकदित्यर्थः ॥

अथ सर्वोद्भिदासत्तिपूरणाय स रोपितम् ।

विभीतकं ददर्शकं कुटं धर्मोऽप्यकर्मठम् ॥ २११ ॥

अथेति ॥ अथ स कलिर्धर्मे धर्मकार्ये विषयेऽकर्मठमकर्मशूरमपि पत्रादीनां देवाय-
नुपयोगाद्धर्मकार्यानर्हमपि सर्वेषामुद्भिदा वृक्षाणामासतोः सान्निध्यस्य पूरणाय वृक्षलता-
गुल्मादिजातमत्रास्तीति कीर्तिपूर्तिमात्राय तत्रोद्याने नलेनारोपितमेकं सर्ववृक्षासत्तिपूर-
णस्यैकेनैव कृतत्वादेकसंख्यं विभीतकं कुटं पुत्रं ददर्श । 'अनोकहः कुटः शालः'
इत्यमरः । कर्मणि घटत इति, 'कर्मणि घटोऽठच्' । 'कर्मशूरस्तु कर्मठः', 'उद्भिदस्तु-
वृक्षमाद्यः' इत्यमरः ॥

स तं नैषधसौधस्य निकटं निष्कुटष्वजम् ।

बहु मेने निजं तस्मिन्कलिरालम्बनं वने ॥ २१२ ॥

स इति ॥ स तस्मिन्वने नैषधसौधस्य निकटं समीपवर्तिनं निष्कुटस्य गृहारामस्य
ज्वलं लब्धवन्भूतम्, अथच—उद्योयतरत्वाद्भुजमिव तदप्रस्थित्वा नलदर्शनवशात्तदीयदो-
षविचारोपायभूतं तं विभीतकं निजं स्वीयमालम्बनमाधारं बहु मेने । 'गृहारामास्तु निष्कुटाः'
इत्यमरः ॥

निष्पदस्य कलेस्तत्र स्थानदानाद्विभीतकम् ।

कलिद्रुमः परं नासीदासीत्कल्पद्रुमोऽपि सः ॥ २१३ ॥

निष्पदस्येति ॥ तत्र पुरे वने च निष्पदस्याधयरहितस्य कलेः स्थानदानात्स्वनेनैव
तदाधारभूतत्वात्स विभीतकः केवलनिवासभूतत्वात्कलिद्रुमः कलिर्बन्धनी द्रुमः परं केवल-
भासीदिति न । किंतु कलिः प्रत्यभिलापपूर्णात्कल्पद्रुमोऽप्यासीत् । अन्योऽपि निराश्रयस्या-
श्रयदानात्कल्पद्रुमत्वेन व्यपदिश्यते । 'भूतावासः कलिद्रुमः' इत्यमरः ॥

पापिनापि कलिना विभीतकः स्थानं प्राप्तमिल्यत्र हेतुमुपेक्षते—

ददौ पदेन धर्मस्य स्थातुमेकेन यत्कलिः ।

एकः सोऽपि तदा तस्य पदं मन्येऽमिलत्ततः ॥ २१४ ॥

ददाविति ॥ यद्यस्मादेतोः कलिः प्रवाहनादितयाऽतीते कलियुगसमये धर्मस्यैकेन
पदेन चतुर्थांशेन स्थानं ददौ । ततस्तस्मात्तदा नलरात्र्यसमये कृतयुगे स विभीतकोऽप्येक
एव तस्य कलेः पदं चरणः, अथच—स्थानम्, अमिलत्संजात इत्यहं मन्ये । 'कृतं कर्म
कुज्यते' इति न्यायेन कालान्तरे यावद्दत्तं तावदेव तदानीं तेन लब्धमिल्यहं मन्ये इत्युपेक्षा ।
धर्मस्य संबन्धमात्रमिववक्ष्या वृत्तिः ॥

उद्भिद्भिरचितावासः कपोतादिव तत्र सः ।

राज्ञः सामेद्भिर्जादस्मात्संतापं प्राप दीक्षितात् ॥ २१५ ॥

उद्भिदिति ॥ तत्रोपायान् उद्भिदि वृक्षे विभीतके विरचित आवासः स्थितिर्येन सः
कलिः सामेरमिहोत्रगतो द्विजात्क्षत्रियात्, तथा—दीक्षितात्स्वीकृतमिहोत्रदीक्षादस्मादा-
शोऽभिषेकादिगुणयुक्ताजलत्सकाशात्सम्पक् जातं महाशापनिग्रहं प्राप । 'राज्ञो द्विजात्'
इत्येताभ्यां स्वानाधिकं निग्रहे सामर्थ्यं सूचितम् । 'सामेद्भिर्जादस्मात्' इत्येताभ्यां च तपोजनितं
जापे स्वानर्थं सूचितम् । एवंविधोऽयं समीपस्वितं मां निबन्धेन ज्ञास्वति, क्षापं च दास्य-
स्वीत्यन्तर्गद्भयं प्रापेलर्षः । अभिहोत्रिणो नलस्य संबन्धिनः कृतमङ्गरीयस्तिप्रातस्मादति-
द्वाद्दिवाद्वाप्याद्रीतमापुरोधसः सकाशाद्भयं प्राप । नलमिहोत्रपरिचर्यायं तत्र वर्तमाना-
त्स्वयमप्यभिहोत्रादिदीक्षायाश्चात्र गौतमापुरोधसः सकाशाद्भूत इत्यर्थे इति वा । कस्मादिव
—कपोतादिव । यथा—अभिघृष्टादज्ञारभक्षिणः, तथा—ईक्षितात्कपोतनाम्नो द्विजात्सक्षिणः
सकाशाद्भूते विरचितावासः काकादिः पक्षी पुद्गलो वा वृक्षाकूटो वृक्षापःस्थानी वा भयं

१ 'मिःरफन्दस्य' इति पाठे—'पदमाधममि गन्तुमसमर्थस्तेति व्याख्येयम्' इति सुखाचर्योपा ।

२ 'स्थानमिति पाठेऽपि स यथार्थः—' इति सुखाचर्योपा ।

प्राप्तपूर्वं कदाचित्, तथेत्युपमा स यथा प्राप्नोति तथेत्यर्थः । अग्निः कपोतजठरमन्तःप्रवि-
ष्टोऽत एव तद्भक्षिता पाषाणकणिकापि जीर्यत इत्येतिह्यम् । सामेरजारभक्षिणः कपोतविशेषो
जज्ञारान्मक्षति । उद्भिदा तृणकाष्ठादिना निर्मितएहः पुरुषोऽभ्युद्धारिनेत्रात्खोपवेशनमात्रेण
एहदाहानिष्ठसूचकाद्गोपरि विलोकितात्कपोताद्भूकात्प्रक्षिणः सकाशादयथा भयं प्राप्नोति
तथासावपि ।.....कपोतो हि एहं प्रविष्टोऽनिष्ठसूचकः । एवमद्भुतकर्मणोऽतिस्थूलाय
वृक्षादिरोहिणो दृष्टात्कपोतात्तद्दृशयासी पक्षी नरो वा खस्यापि भक्षणशक्त्या क्षान्तापतनशक्त्या
वा यथा विमेति तथेत्यर्थः । एवं गद्यमिति व्याख्यातव्यम् ॥

विभीतकमधिष्ठाय तथाभूतेन तिष्ठता ।

तेन भीमभुवोऽभीकः स राजर्षिरधर्षि न ॥ २१६ ॥

विभीतकमिति ॥ विभीतकमधिष्ठायान्निष्ठ तथाभूतेन तिष्ठता तस्या धर्मोपयोगमा-
वाङ्मपराहित्येन स्थितवता, अथ च—तादृशनलदर्शनात्पूर्वोक्तप्रकारेण विभ्वता यता स्थितेन
कलिना भीमभुवोऽभीकः भैम्याः कामुकः स राजा चासावपि स राजत्वेऽपि धर्मप्रधानत्वान्मु-
नितुल्यो नलः नार्धर्षि न पराभूतः । अपरामये राजर्षित्वमेव हेतुः । अथ च—विभीतक-
मुत्थं तत्तमाभिन्न तिष्ठता, तथा अतिमहता भूतेन भूतत्वं प्राप्तेन केनचित्प्रेतेन पिशाचेन
मीमाया भयानकाया भूमे रणभूमेः, रुद्रभूमेर्वा हेतोरभीको भयरहितो राजर्षिधार्मिको न
पराभूयत इत्युचितम् । भीमां भूमिमनाह्वय निर्भय इत्यनादरे षष्ठी ॥

तमालम्बनमासाद्य वैदर्भीनिषवेशयोः ।

कलुषं कलिरन्विष्यन्वात्सीद्वत्सरान्वहन् ॥ २१७ ॥

तमिति ॥ कलिः तं विभीतकमालम्बनमाश्रयमासाद्य प्राप्य वैदर्भीनिषवेशयोः कलुषं
पापाचरणमन्विष्यन्, गवेषयितुमित्यर्थः । बह्वन्वत्सरानवात्सीत् । दोषसंस्पर्शनेन विना
तयोः परामवेऽक्षफत्वाद्दोषपरीक्षार्थं बहुकालं तत्रैव स्थित इत्यर्थः । अन्विष्यन्, हेतौ
शता । अवात्सीत्, वसेर्लुङि तिप्ति 'वद्वज्र-' इति वृद्धौ 'सः सार्धचातुके' इति तत्त्वम् ।
वत्सरान्, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

यथासीत्कानने तत्र विनिद्रकलिका लता ।

तथा नलच्छलासकिविनिद्रकलिकलता ॥ २१८ ॥

यथेति ॥ तत्र कानने तस्मिन्नुषाने यथा येन प्रकारेण विनिद्रकलिका विकसितकोरका
लता वल्ली आसीत्, तथा तेन प्रकारेण नलस्य छले आसक्तिरभिनिवेशस्तद्वशाद्विगतमिश्रो
जागरूकः सावधानः कलिलक्षणः कालः समयो यत्र तद्भावत्वात्ता सापि वने आसीत् ।
विकसितकोरकवल्लीसंबन्धलास्योद्यानस्य यथाऽभूत्, तथा सदा (जाग्रत्) कलिसंबन्धोऽप्य-
भूदित्येतावन्मात्रेण श्लेषमात्रेण वीपम्यम् । नलच्छलनार्थं, नलद्रोधान्वेषणार्थं च जागरूकः स
कलिस्तत्रावात्सीदित्यर्थः ॥

एवं कलेरवस्थानं निरूप्य द्वापरस्यावस्थानमाह—

दोषं नलस्य जिज्ञासुर्बभ्राम द्वापरः क्षितौ ।

अदोषः कोऽपि लोकस्य मुखेऽस्तीति दुराशया ॥ २१९ ॥

दोषमिति ॥ लोकापवादरूपमभिसत्तिरूपं वा नलस्य दोषं जिज्ञासुर्ज्ञापर इत्यभटमानया दुराशया क्षितौ ब्रह्मण । इति किम्—लोकस्य मुखे जनवार्तायामदोषो दोषरहितः कोऽपि नरो नास्ति, सर्वो जनो यं निर्दोषमाह तादृशः पुरुष एव नास्तीति नलस्यापि कंचिदोषं कोऽपि वदिष्यतीति । ‘न दोषः’ इति पाठे—लोकोक्तावस्योऽपि दोषो नास्ति, अपितु प्रायेण भविष्यतीति दुराशयेति काका संभावनपरत्वेन व्याख्येयम् । दोषं, ‘न लोका-’ इति पठ्योनिषेधः ॥

अमुष्मिन्नारामे सततनिपतद्दोहदतया

प्रसूनैरुच्चिद्रैरनिशममृतांशुप्रतिभटे ।

असौ बद्धालम्बः कलिरञ्जनि कादम्बविहग-

च्छदच्छायाभ्यङ्गोचितरुचितया लाञ्छनमृगः ॥ २२० ॥

अमुष्मिन्निति ॥ असौ कलिः इयामपञ्चहंसजातीयाः कादम्बविहगाः कलहंघ्राख्याः पक्षिविशेषास्तेषां छदाः पक्षास्तेषां छायायाः कान्तेरन्वज्ज उचिता योग्या तैस्माभ्यङ्गेनेव लघंसंस्पर्शमाश्रेण क्षैण्धातिशयकारिणी इयामतरा रुचिः कान्तिर्यस्य तस्य भावस्तत्ता तया कृष्णवर्णतया च चन्द्रलाञ्छनमृगः कलहमृगोऽभूत् । किंभूतः—सततं सदा निपतभिक्षिप्न-
माणो धूपादिर्दोहदो यत्र तस्य भावस्तत्ता तयानिर्वा सदा उच्चिद्रैर्विकसितैः प्रसूनैर्मालादि-
सितपुष्पैः कृत्योज्ज्वलत्वादानन्ददायित्वाच्चामृतांशोबन्द्रस्य प्रतिभटे प्रतिस्पर्धिनि चन्द्रतुल्येऽ-
मुष्मिन्पूर्वोक्त वारामे नलोपाने बद्धः कृत आलम्बो वासो वेन सः । चन्द्रे हि कलहैन
भवितव्यम् । तत्त्वाने कलिरेवाभूदिति । एतेन निर्दोषे नलोपाने कलिरेव रूपकोऽभूदि-
त्युचम् । तत्र न्यवासीदित्यर्थः । पुष्पफलानामाकालिकसमृद्धये वृक्षेषु वृक्षायुर्वेदोक्तो धूपा-
दिर्दोहदः किनते । यथा—चम्पके पिण्याकादिजलक्षेपः, बकुले सुन्दरीगण्डूषजलमदिरासेकः,
रक्षाशोके च तरुणीचरणप्रताडनमिल्लाधिः ॥

स्फारे तादृशि वैरसेनिनगरे पुण्यैः प्रजानां घने

विघ्नं लब्धवतश्चिरादुपनतिस्तस्मिन्निकलाभूत्कलेः ।

एतस्मिन्पुनरन्तरेऽन्तरमितानन्दः स भैमीनला-

वाराक्षु व्यधित स्मरः क्षुतिशिखावन्दारुचूडं धनुः ॥ २२१ ॥

स्फार इति ॥ स्फारे विशालतरे तादृशि उक्तप्रकारेण धर्मचक्रले स्फारत्वेऽपि सर्वत्र धर्मपूर्णं वैरसेनिर्नलस्य नगरे प्रजानां पुण्यैर्हेतुमिषं भूयान्तं विघ्नं लब्धवतः प्राप्तवतो निराध्वस्य कलेस्तस्मिन्नलोपाने चिराद्दुःखकालं नलदोषगयेषणार्थमुपनतिरवस्थितिः किलाभूत् । किलेति पुराणादौ श्रूयत ह्यर्थः । प्रजानां पुण्यैः स्फारे व्याप्त इति वा हेतुगर्भं विशेषणम् । एतस्मिन्नन्तरेऽवसरे पुनरन्वोन्वयोगमेकनादन्तर्मनसमिदानन्दः प्राप्तनिःसीमहृपः स प्रसि-
द्धप्रभावः स्मरो भैमीनलवाराक्षुं सेवितुं सुतरां पीडयितुं वा धनुः क्षुतिशिखा कर्णोर्ध्वरेखायां
वन्दारः स्पर्शनी चूडा अग्रभागे यस्यैवंविधमाकर्णपूर्णं व्यधित चकार । भैमीनलो नगरे
प्राप्ता सुरेषु स्वर्गतेषु कलौ च बन्नालम्बनि सतीतरेतरानुरागातिशयेन विरविरहिणापि
ससृष्टौ स्मराराधनं चकतुरिति भावः । अनेनोत्तरार्धे संभोगारम्भवर्णनरूपा संगतिः
सूचिता । कलिकर्तृकाराभवस्य भविष्यत्वापायकापकर्षावर्णनीयत्वाच्च स नोक्तः ॥

श्रीहर्षे कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामहृदेवी च यम् ।

यातः सप्तदशः स्वसुः सुसदृशि छिन्दप्रशस्तेर्महा-

काव्ये तद्भुवि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोद्धवलः ॥ १७ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ एककर्तृकत्वात्समुर्नगिन्यादिछिन्दस्य राजविशेषस्य प्रशस्तेर्वर्णनाप्रत्यक्षस्य सुसरणि तत्तुल्ये तद्भुवि श्रीहर्षरचिते सप्तदशानां पूरणः स्वभावसुन्दरः सर्गः समाप्तः । छिन्दप्रशस्तिरपि ग्रन्थो मया कृत इति सूचितम् । सोदयोश्च तुल्या भवन्ति । 'छिन्दःप्रशस्तेः' इति पाठे—छन्दोबन्धकमस्वरूपनिरूपणपरस्य ग्रन्थस्येत्यर्थः । सप्तदश इति 'तस्य पूरणे—' इति ङट् । तद्भुवि भाषितपुंस्कम् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणविरचिते
नैषधीयप्रकाशे सप्तदशः सर्गः ॥

अष्टादशः सर्गः ।

सोऽयमित्यमथ भीमनेन्दिनीं दारसारमधिगम्य नैषधः ।

तां तृतीयपुरुषार्थवारिधेः पारलम्भनतरीमरीरमत् ॥ १ ॥

सोऽयमिति ॥ सर्गसंगतिरुक्तेष्व । सोऽयमुक्तसौन्दर्यादिगुणप्रभावो नल इत्यमुक्तप्रकारेण त्रैलोक्यनायकसमशं दारसारं क्षीरलभृतां तामिन्द्रादिभिरप्यभिलष्यमाणां भीमनेन्दिनीमधिगम्य तृतीयपुरुषार्थवारिधेः कामरूपदुरवगाहजलधेः संवन्धिनीं पारलम्भनतरीं परतीरप्रापणनौकारूपां तां शैवीमरीरमद्रमयामास । तादृश्या विना कामपुरुषार्थपारं कामशास्त्रोक्तनानारतपारं न प्राप्यत इत्यनेन सौन्दर्यातिशयः सूचितः । अन्यापि तरी वारिधेः पारं प्रापयति । 'तारणतरीम्' इत्यपि पाठः । अरीरमत्, रमेर्ण्यन्ताद्भुवि चङि सन्वद्भावादित्यैदि ॥

अनुरागातिशयादहोरात्रं तत्संभोगे दोषमाशङ्क्य परिहरति—

आत्मवित्सह तया दिवानिशं भोगभागपि न पापमाप सः ।

आहृता हि विषयैकतानता ज्ञानधौतमनसं न लिम्पति ॥ २ ॥

आत्मविदिति ॥ स नलस्तया सह दिवानिशं भोगभाक् सद्यपि दिवामेधुनिषेधातिक्रमजनितं पापं नाप । यतः—आत्मविज्जीवब्रह्मभेदबुद्धिमान् । उक्तमर्थं युक्तयन्तरेण द्रवयति—हि यस्मादाहृता कुत्रिमा विषयैकतानता सक्चन्दनादिविषयपरता ज्ञानेन परमात्मज्ञानेन धौतं झलितं कामक्रोधादिमलिनं मनो अस्य तं पुरुषं न लिम्पति पापसंस्पर्शिनं न करोति । स्वाभाविकी हि विषयपरता पापासजिनी, परमात्मज्ञानवतश्च सा न भवति किंतु भोगापूर्व-

१ द्विजपुस्तकाधुरोपेनेत्यं लिखितम् । पञ्चपुस्तकेषु तु—

'इति श्रीशेषरामचन्द्रविरचितायां नैषधचरितमात्रयोतनिकायां सर्वानवयवकारिण्यां सप्तदशः सर्गः' इति लिखितं दृश्यते । पुस्तकानि तुमवविधान्यपि प्राचीनानि दृश्यन्ते । २ 'मन्दनाम्' इति पाठो जीवाधुमुत्सावबोधार्थमतः । ३ अस्मिन्सर्गे 'रथोद्धतादृचम्' इति जीवाधुः ।

कर्मक्षयार्थमेव सा (स) विषयपरतामङ्गीकरोति । आहार्या विषयपरता ब्रह्मज्ञानिनं पापिनं न करोतीत्यात्मविच्छेदार्थं नापेति युक्तमेवोक्तमित्यर्थः । विषयपरताया आहार्यत्वे दोषामावादिष्वेतराच्च तया सह विभीक्ष्ण्यर्थः । दिवानिशम्, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

दिवानिशं भोगे राजवरक्षणं कथं जातमित्यत आह—

न्यस्य मन्त्रिषु स राज्यमादरादारराध मदनं प्रियासखः ।

नैकवर्णमणिकोटिकुट्टिमे हेमभूमिभृति सौचभूधरे ॥ ३ ॥

न्यस्येति ॥ स नलो मन्त्रिषु राज्यं न्यस्य नैकवर्णमणिकुट्टिमे नानावर्णैरजसमूहकदम्भमिके, तथा—हेमभूमिभृति सुवर्णभूमिधारिणि सौधभूधरे प्रासादरूपात्युक्ते पर्वते प्रियासखः सन् मदनमादरादास्तथा आरराध सिषेवे । प्रियासख इत्यालम्बनविभावः, कामस्य धर्मविषयत्वं च प्रतीयते । नैकवर्णेत्यादिविशेषणग्रामधर्माद्भूधरो हेमादिः सौधभुवं धरति । नलप्रासादाकारेण परिणतेऽनेकवर्णमणिकुट्टिमे हेमः सुवर्णस्य भूमिभृति पर्वते हेमादौ प्रासादसौन्दर्यमुक्तत्वं च सूचितम् । इत आरभ्य 'तत्र सौध—' इति यावन्महाकुलकम् ॥

वीरसेनसुतकण्ठभूषणीभूतदिव्यमणिपङ्क्तिशक्तिभिः ।

कामनोपनमदर्थतागुणाद्यस्तृणीकृतसुपर्वपर्वतः ॥ ४ ॥

वीरसेनेति ॥ यः सौधभूधरो वीरसेनसुतस्य नलस्य कण्ठभूषणीभूता दिव्या मणयस्तेषां पङ्क्तिर्द्यौतकलन्धोत्तमचिन्तामणिमात्रा तस्याः शक्तिभिरलौकिकसामर्थ्यैः कृत्वा कामनयाऽभिलाषमात्रेणोपनमन्तः संनिहितीमवन्तो नलेगान्वेन वा लभ्यमाना इष्टा अर्थाः पदार्था यत्र तद्भावस्तथा सैव गुणस्तस्यादेतोस्तृणीकृतः सुपर्वणो देवानां पर्वतो मेरुर्देव सः । सर्वार्थदायिचिन्तामणिरजस्य मेरावन्न च विद्यमानत्वाद्यो मेरुत्वं इत्युपमा । यत्र बहूनां चिन्तामणानां चद्रावास्ततोऽप्याधिक्यं वा ॥

धूपितं यदुदरान्तरं चिरं मेचकैरगरुसारखाकभिः ।

जालजालधृतचन्द्रचन्दनक्षोदमेदुरसमीरशीलतम् ॥ ५ ॥

धूपितमिति ॥ मेचकैः इवामलैरगरुसंज्ञकैः सरैः श्रेष्ठैर्दाकभिः काष्ठैश्चिरं यदुदरान्तरं यदीयौ गर्भभागः धूपितं वासितम् । यदुदरान्तरधूपार्यं दह्यमानैस्तैरपितपरिमलमित्यर्थः । तथा—धूपजसंतापप्लाजनाय जालप्रकारेण जालजालेषु सर्वेषु गवाक्षेषु जालानां वा जालेषु गवाक्षसङ्घेषु दृतः स्थापितः चन्द्रचन्दनक्षोदः कपूरचन्दनचूर्णं तेन मेदुरः पुष्टलः स्पर्शवशाच्छिखिरतरः परिमलबहुलश्च यः सगीरो वायुत्वेन शीतलं शीततरम् । तत्रोऽप्येत उरोपनविभावाः, जालजालेति प्रकारे द्विशक्तिः, षष्ठीसमासो वा ॥

कापि कामशरवृत्तवर्तयो यं महासुरमितैलदीपिकाः ।

तेनिरे चितिमिरं स्वरस्फुरदोऽप्रतापनिकराहुरधियः ॥ ६ ॥

१ यद्यपि बहुषु प्राचीनपुस्तकेषु 'दिवाराधन' इति पाठ उपलब्धते परं च 'अचतुर' (५/१०७७) इति पाणिनिबुद्धेयं रात्रिदिवेति निपातत्वाद् 'रात्रिदिवन्' इति टीकाकर्तृभिः प्रयोजकम् । २ 'सामान्येन विशेषसमर्पणरूपोऽर्थान्तरत्वात्' इति जीवातुः । ३ 'यदुदरान्तरम्' इति जीवातुमुच्चार्यवचोपासमतः पाठः ।

केति ॥ महासुरभि चम्पकादिद्रव्यसुगन्धि तैलं यासु एवंविधा वीपिकाः वं सौवर्गधरे
 जापि भैमीनलालंकृते देशे विविमिरे विगतान्धकारं तेनिरे प्रकाशमानगर्भं चक्षुः । किंभूताः
 —कामशरवृत्ताः कामबाणवर्तुलाः कामशरेण कर्पूरेण धूपमिशेषेण वा वृत्ता निर्हता धूपकर्पू-
 रगर्भा बतैवस्तन्तुसङ्गरचिता वीपाधारभूता दक्षा यासां ताः । तथा—स्मरस्य भैमीनलम्ब-
 धार्थं स्फुरन्दोः प्रतापनिकरस्तस्याङ्कुराणां प्रयमोद्भेदानामिव श्रीः शोभा यासां ताः । एताद-
 र्णवीपिकादर्शनमात्रेण कामोत्पत्तेस्तुल्यरूपत्वाच्च वीपिकाः कामप्रतापाङ्कुरा इवेत्युपमोत्प्रेक्षा ।
 राजनिकटस्था वीपाः कर्पूरादिभूतवर्तयः क्लियन्ते । ‘पुरसर्जामवालाज्ञानच्चाच्चादिजटागदैः ।
 समैः समधुनिर्धूपो मतः कामशरानिधः’ इति । कामशरो धूपः ॥

कुङ्कुमैणमदपङ्कलेपिताः शालिताश्च हिमवालुकाम्बुभिः ।

रेजुरध्वततशैलजत्रजो यस्य मुग्धमणिकुट्टिमा भुवः ॥ ७ ॥

कुङ्कुमैणेति ॥ यस्य मुग्धानि रमणीयानि मणिकुट्टिमानि यासु ता भुवो रेजुः । किंभू-
 ताः—कुङ्कुमं चैषमदः कस्तूरी च तयोः पद्मेन कर्दमेन लेपिताः । तथा—जलमध्ये निक्षेपा-
 इवीभूतहिमवालुकाम्बुभिः कर्पूरवासितोदकैः शालिताश्च । तथा—अध्वनि नलागमनमार्गे
 तता विस्तारिताः शैलजा हिमवत्समुद्भूतमालस्यादिमाला यासु । अतिश्लेष्मसौमन्ध्यार्थं पूर्वं
 कुङ्कुमकस्तूरीलेपः कृतः, अनन्तरं च तत्पङ्कजस्यार्थमिषा कर्पूरजलैः शालनं कृतम्, तेन पद्मे
 गतोऽधिकं च सौगन्ध्यं जातम्, अनन्तरं च भैमीनलचरणयोर्मृदुतरत्वान्मणिवद्धभूकाटिन्य-
 परिहारार्थं मृदुतरशैलजप्रक्षेप इति पाठकमादर्शकमो बलीयानिति पूर्वं कर्पूरोदकैः शालिताः
 पश्चाद्भोगयस्यानीपङ्कुङ्कुमकस्तूरीपद्मेन कृताशोद्वर्तनाः, अनन्तरं च पृथग्लेपमाणा वृत्तसुन्दर-
 मणिकवितममणिभूषणाः सस्यः शुशुमिर इति वा । ‘यत्र’ इत्यपि पाठः । ‘वालुकांशुभिः’ इति
 पाठे—शुभ्रकर्पूरचूर्णैः शालिताश्चुरिताः कृतरजमालिका इत्यर्थः । अत्र शान्दोऽपि कमो
 धटते । लेपिताः, ण्यन्ताभिष्टां ॥

नैषधार्कपरिमर्दमेदुरामोदमार्दवमनोज्ञवर्णया ।

यद्भुवः कचन सूनशय्ययामाजि भालतिलकप्रगल्भता ॥ ८ ॥

नैषधेति ॥ कचन नलनिद्रास्थानदेशे सूनशय्यया पुष्परचितास्मरणेन वस्य सौवर्गधर-
 रस्य संबन्धिन्या भुवो भूमेर्भालस्य ललाटस्य तिलकस्तस्य प्रगल्भता रमणीयताऽभाजि वृत्ता ।
 पुष्पशय्या यद्भुमेर्ललाटतिलक इव रेज इत्यर्थः । कीदृश्या—नलाज्ञस्य परिमर्देन संस्पर्शेन
 वरुणस्य वरदानसामर्थ्यान्मोदुरो नितरामधिहीभूत आमोदः सौरभं मार्दवं मनोज्ञः सदैवाम्बा-
 नत्वात्सुन्दरो वर्णश्च यस्यात्तया । तिलकोऽपि कस्तूर्यादिमिर्मितत्वात्सुगन्धिः सुवर्णश्च भवति ।
 अथच—यद्भुसंबन्धिनि कचनदेशे नलाज्ञसंबन्धेनामोदादियुक्तया पुष्पशय्यातुल्ययाऽति-
 मृद्वया भैम्या भालतिलकेन या प्रगल्भता प्रकाशमानता सा अभाजि भजिता । संभोगवशा-
 तिलकस्य मृष्टत्वादित्यर्थं इति वा । अभाजि, पक्षे ‘भजेद्य चिजि’ इति नैलोपः ॥

१ ‘समुद्दिमदस्तुवर्णनादुराप्तालंकारः’ इति जीवानुः । २ ‘यान्ति भालतिलकप्रगल्भताय’ इति
 पाठे—‘यस्य भूगवः सूनशय्यया कृत्वा भालतिलकप्रगल्भतां यान्तीत्यर्थः’ इति सुखावधोधा ।
 ३ ‘निदर्शनालंकारः’ इति जीवानुः ।

कापि यन्निकटनिष्कुटस्कुटकोरकप्रकरसौरभोर्मिभिः ।

सान्द्रमाद्रियत भीमनन्दनानासिकापुटकुटीकुटुम्बिता ॥ ९ ॥

कापीति ॥ कापि कश्चित्प्रदेशे यस्य सौधस्य निकटे निष्कुटे गृहारागे स्कुटन्तो विक-
सन्तः कोरकप्रकरा मलिकादिकलिकासगृहास्तेषां सौरभोर्मिभिः सौगन्ध्यपरम्परामिर्भीमनन्द-
नाया नासिकापुटकुटी नासिकापुटरन्महामल्पशृङ्गं तत्र कुटुम्बिता पुत्रकल्पादिसहायस्थाशिता
सान्द्रं नितरमाद्रियताग्रीकृता । अल्पशृङ्गे बहुकुटुम्बो यथा संमर्देन वसति तथा भैरवीनासि-
कायां तैरुपितमित्यर्थः । वनोपान्तेषु दत्तदृष्टिर्भैरवी सकलपुष्पपरिमलं यत्र प्रसाहमन्त्रभूदिति
भावः । अथच—भैरवीनासापुटकुट्या कुटुम्बितासादृश्यं धृतम् । कुटुम्बिनो हि सजातीया
भवन्ति । भैरवीनासाश्चासौरभतुल्यता यन्निकटवर्तिवनपुष्पसौरभैर्भूतेत्यर्थः ॥

ऋद्धसर्वैर्ऋतुबुद्धवाटिकाकीरकृत्तसहकारशीकरैः ।

यञ्जुषः स कुलमुख्यमाशुगः प्राणवातमुपदाभिरञ्चति ॥ १० ॥

ऋद्धेति ॥ आशुगो वायुः ऋद्धाः फलपङ्कजादिसमृद्धिमन्ताः सर्वैर्ऋतुबुद्धा वसन्तादिसक-
लतुल्यबन्धिन आत्मादयो बुद्धा यस्यां सा, ऋद्धाः सर्वे ऋतवः सर्वे बुद्धाश्च यस्यां वा तस्यां
वाटिकायां कीरैः शुक्लैश्चपुटैः कृत्वा कृतानि कण्ठितानि यानि सहकाराणामाद्यवृक्षाणां
पुष्पाणि फलानि वा तेषां शीकरैर्मकरन्दविन्दुभिर्मिर्यासविन्दुभिर्वोषदाभिस्तद्रूपैरुपहारैः कृत्वा
यञ्जुषो यत्सौधसेविनो नलस्य भैरव्या वा यस्य कस्यापि वा प्राणवातं नासाश्वासरूपं प्राणाख्यं
वायुं, यञ्जुषो यत्संबन्धी वा वायुरर्थाद्भीमोनलयोरन्यतरस्य वायति स्माऽपुपुज्व । उपहा-
रैरुपतिष्ठते चेति वा । यस्मात्—कुलमुख्यं पञ्चवायुमध्ये प्राणस्यादिभूतत्वात्कुलबृद्धम् ।
कुलबृद्धश्च तदीयैः पूज्यते । आसशीकरानानयन्वायुर्ग्लेभिर्जनं सुखयति स्तेत्यर्थः । सह-
कारशीकरैरेत्यनेन वायोः शैल्यसौगन्ध्यं, वायव्योद्यनेन मान्यं च सूचितानि । सर्वैकत्वित्यत्र
'कृतकः' इति प्रकृतिभावः । सहकारेणैव पुन्ये फले वा प्रत्ययस्य 'पुष्पगुलेषु-' इति लप् ।
'फले लुक्' इति वा लुक् । यञ्जुष इति क्विबन्तात्पठो, पञ्जे इत्युपधात्कः ॥

कुत्रचित्कनकनिर्मिताखिलः कापि यो विमलरत्नजः किल ।

कुत्रचिद्रचितचित्रशालिकः कापि चास्थिरविधैन्द्रजालिकः ॥ ११ ॥

कुत्रेति ॥ यः सौधः कुत्रचित्कनकप्रदेशे कनकेन निर्मितमखिलं मूर्धाधोभागादि यस्यै-
वंविधः । कापि विमलै रत्नैर्जातो रचितः । तथा—कुत्रचिद्रचिताचित्रशाल उपरितनोत्तमशृङ्ग-
विशेषाः पुत्रिका वा यत्र । रचितेन चित्रेण शालते तच्छालो वा । कापि नास्थिराभिरन्यव-
स्थिताभिर्विधाभिः प्रकाशान्धकारादिरूपैः प्रकारैः कृत्वा ऐन्द्रजालिकोऽनेकचमत्कारकारी ।
शालिकेति शालशब्दात्स्वायं संज्ञायर्थे वा कनि 'प्रलवस्मात्काद-' इतीत्यम् । पञ्जे—
ताच्छीन्मणिबन्धन्तात्स्वायं कन् । ऐन्द्रजालिकः, 'शिल्पम्' इति उक्त्वा । 'विधा विधौ प्रकारे
च' इत्यमरः ॥

चित्रतत्तदनुकार्यविभ्रमाधाय्यनेकविधरूपरूपकम् ।

वीक्ष्य यं बहु भुवश्शरो जरावातकी विधिरकल्पि शिल्पिराट् ॥ १२ ॥

चित्रेति ॥ यं सौधं वीक्ष्यान्नर्गातिसमाद्बहु वारंवारं शिरः पुष्पकम्पयच्छिलिपिनामति-
चमत्कारिनामस्तुनिर्माणनिपुणानां राक्ष राजा भेष्टो विचित्रं विभक्त्या वा, जरया पद-
त्वेन वातकी वातरोम्यकलिपि तर्कितो देवादिभिरिति शेषः । किभूतम्—चित्र आलेख्ये
चित्राण्याश्चर्यरूपाणि वा तेषां तेषामनुकार्योणामभिनेयानां देवर्षिमानुष्यादीनां विभ्रमं किलासं
विशिष्टां तत्तद्भान्ति वाचायान्युत्पादयन्त्येवंभूतानि शुक्लीलपीतादिवर्णवशात्काष्ठपाषाणरूप-
स्वर्णादिघटितत्वाद्वानेकविधरूपाणि नानाप्रकारस्वरूपाणि रूपकानि प्रतिमा यत्र । चित्रमाश्चर्यं
तन्वन्ति विस्मयन्ति निश्चयन्ति तादृशानीति पूर्ववत् । अचेतनास्त्रीकास्तपि प्रतिमासु
चेतनत्वादिभ्रमोत्पादिनिर्माणनैपुण्याद्भूतभरकम्पितशिराः शिल्पिराद्यपि ब्रह्मा विभक्त्या किमनं
जरया निमित्तोद्भूतवाताधिप्रचलितमोव इत्युत्प्रेक्षित इत्यर्थः । रमणीयतमोऽयमिति भावः ।
'वातकी वातरोमी स्यात्' इत्यमरः । वातकी, मत्वर्थे 'वातासीसारान्यां कुक्क' इतीनिः कुक्क ॥

भित्तिगर्भगृहगोपितैर्जनैर्यः कृताद्भूतकथादिकौतुकः ।

सूत्रयन्त्रजविशिष्टचेष्टयाश्चर्यसज्जिवहुशालभञ्जिकः ॥ १३ ॥

भित्तीति ॥ यः सौधो भित्तिगर्भे ये गृहा भित्तिभिराच्छादितान्यदृश्यमानविवराणि
गर्भगाराणि तेषु तैर्वा गोपितैरदृश्यत्वेन स्थापितैर्जनैः कृत्वा कृतमद्भूतकथादिकौतुकमाश्चर्य-
जनकरमणीयगोष्ठीगीतवृत्तवादित्रादिसंबन्धिकौतुहलं येन सः । गर्भगृहस्थानामदृश्यमानत्वा-
द्विज्ञेय एव गोष्ठादि कुर्वन्ति चित्रमेतदिति बहिर्यतमानानां जनानां कौतुहलं यः करोती-
त्यर्थः । तथा—सूत्राणां तत्तत्प्रतिमादिसंचारिततन्तूनां यन्त्राजियमनादनुपलक्षितस्थानरचना-
विशेषास्तुथरूपाद्वा यन्त्राज्जातया विशिष्टयाऽद्भुतया चेष्टयाऽन्योन्यनुस्मृत्वालिङ्गनतालवन्तवा-
लन्त्यजनादिबालनकिञ्चिद्वत्साश्चर्यसज्जिन्योऽतिचमत्कारकारिण्यो बहुपः शालभञ्जिकाः सुवर्ण-
यजदन्तादिनिर्मिताः पुद्गिका यत्र सः । गोपितैः, प्यन्ताक्षिष्ट ॥

तामसीष्वपि तमीषु भित्तिगै रत्नरश्मिभिरमन्दचन्द्रिकः ।

यस्तपेऽपि जलयन्त्रपातुकासारदूरधुततापतन्द्रिकः ॥ १४ ॥

तामसीष्विति ॥ यः सौभल्यमसीष्वपि तमीषु तमोबहुलकृष्णपद्मरात्रिषु भित्तिगै
रत्नरश्मिभिः कुञ्जसज्जितरत्नकिरणैः सुवर्णादिषु प्रतिफलितैर्मणिबद्धमूर्तिकिरणैर्वाऽमन्द-
भूयसी चन्द्रिका ज्योत्स्ना यत्र । तमोलेशस्याप्यभावात् । तथा—तपेऽप्युष्णबहुले प्रीणमर्ता-
वपि जलपारासंचारिमण्डपस्तम्भादिरचितजलयन्त्रेभ्यः पातुर्कैर्निर्गमनशीलैरासारैर्धारासंपातै-
र्दूरं नितरां ध्रुवा निराकृता तापजनिता तन्द्रिका मूर्च्छा निःसंज्ञता येन सः । शीतत्वास्तुष-
कर इत्यर्थः । तामसी, मत्वर्थीयप्रकरणे 'ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानाम्' इत्यण् । तन्द्रिका,
तन्त्रीशब्दात्कार्ये कनि 'केऽणः' इति इत्थः ॥

यत्र पुष्पशरशास्त्रकारिकासारिकाधुपितनागदन्तिका ।

भीमजानिपथसार्वभौमयोः प्रत्यवैक्षत रते कृताकृते ॥ १५ ॥

यत्रेति ॥ यत्र सौधेऽधुपितोऽधिष्ठितो नागदन्तः शयनस्थाने गृहावयवभूतगजदन्त-
निर्मितः पद्मरो यथा सा । तथा—पुष्पशरस्य कामस्य वात्स्यायनादिप्रणीतं शास्त्रं तस्य कारि-

काऽभ्यासबाहुल्यात्कामशास्त्रनिर्माणसमर्थश्च कर्तुं एवंभूता चारिका पक्षिणी भीमना-
निषधसाध्वैर्भीमयोर्भीमीनलयो रते विषये चुम्बनालिङ्गनादीनां कृताकृते विहिताविहिते कर्म-
भूते प्रत्यवैशतानुकारेणानुसंदधे । आलिङ्गनादीनां यहवो मेदाः कामशास्त्रे निरूपिताः ।
तत्र किंचिदालिङ्गनं कृतम्, किञ्चिन्न कृतमित्याद्यपदवदित्यर्थः । अनुवदति स च । अनुव-
कार चेत्यर्थः । शास्त्रे श्लोकरूपाः चारिका भवन्ति । यज्ञादौ ऋष्यापि कृताकृतावैशको भवति ।
नागदन्तिका, 'शेषाष्टिभाषा' इति कपि 'प्रलयस्यात्-' इतीत्यम् ॥

यत्र मत्तकलविह्वलीलिताश्लीलकेलिपुनरुक्तवत्तयोः ।

कापि दृष्टिभिरवापि वापिकोत्तंसहंसमिथुनस्मरोत्सवः ॥ १६ ॥

यत्रेति ॥ यत्र सौधे मत्तः कलविह्वलहचटिकैः शीलितानां सुहृः क्रियमाणानां चुम्बना-
दिराहित्याजनसमर्थं करणाबाह्याङ्गानां ग्राम्याणां केलीनां सुरतकीडानां पुनरुक्ते वर्तते यत्र,
तैर्वा कृत्वा पुनरुक्तियुक्तं यथा तथा कापि कस्मिंश्चित्प्रदेशे वापिक्वया उत्तंसभूतानि भूषणी-
भूतानि तत्र वर्तमानानि हंसमिथुनानि तेषां स्मरोत्सवः सुरतकीडा तयोर्भैमीनलयोर्दक्षि-
स्तथापारैर्वा अवाप्यलम्भि । अदर्शात्यर्थः । आदौ कलविह्वलैर्दृष्टा, अनन्तरे च हंसके-
लिरिति पुनः पुनः सुरतदर्शनात्पुनरुक्तिः । 'रतान्ते श्रुत्वाभूतगात्राणां कामिनां तिर्यगादिसं-
भोगदर्शनं पुनः कामोदीपकं भवति' इति कामशास्त्रातिर्यक्संभोगं पश्यतः स्मेति भावः ॥

यत्र वैणरववैणवस्वरैर्दुक्कृतैरुपवनीपिकालिनाम् ।

कङ्कणालिकलद्वैश्च नृत्यतां कुञ्जितं सुरतकूजितं तयोः ॥ १७ ॥

यत्रेति ॥ यत्र सौधे संभोगं कुर्वतोत्तयोः भैमीनलयोः सुरतकूजितं कण्ठमात्रस्याव्यक्त-
मधुरस्वरूपं वैणरवैर्विणाशब्दैः, तथा—वैणवस्वरैरेणुसंवन्धिभिर्गातैः, तथा—उपवनीपि-
कालिनामारामवर्तिनां कोकिल्यद्वयदानां हुङ्कृतैः कूजितैः संभुजानाम्नां ताभ्यां नृत्यन्तो यत्र
इत्यन्ते तैश्च तौ न इत्येते तादृशे देशे नृत्यतां श्रीपुरुषाणां कङ्कणादीनां केवूरनूपुरादिभूष-
णगणानां कलहैरन्योन्योपमर्दोदितशिथितैश्च कुञ्जितं मन्द्रीकृतम् । आच्छादितमित्यर्थः ।
नृत्यन्त्यथ नृत्यन्त्यथ 'पुमान्निषा' इत्येकशेषः । कुञ्जितं, 'तत्करोति-' इति ष्यन्ताजिह्वा ॥

सीत्कृतान्यशृणुतां विशङ्कयोर्यत्प्रतिष्ठितरतिस्रार्चयोः ।

जालकैरपवरातन्तरेऽपि तौ त्याजितैः कपटकुब्जतां निशि ॥ १८ ॥

सीत्कृतानीति ॥ अपवरान्तरे गर्भगृहमध्ये रतिस्रप्रतिमागृहपेक्षयाऽन्यस्मिन्वा गृहे
स्थितावपि तौ भैमीनली दिवा गवाक्षेष्वपि मित्तिभ्रमादच्छिद्रगृहनिवासवशादन्मानाकर्जन-
कुप्या विशङ्कयोः शङ्कारहितयोः सचञ्चलं कूजनादि कुर्वतोर्हस्मिन्सौधे प्रतिष्ठितयोः पुरोधस्ता
मन्त्रसामर्थ्याच्चैतन्यमवलम्ब्य प्रतिमायां कृताचिष्टानयोः रतिस्रयोर्येन अनेन सुवर्णादिरन्तित-
प्रतिमे तयोः सीत्कृतानि नखदन्तजपीडासुभावसूचकानि सीच्छब्दाभिनेयाणि शब्दितानि
निशि रात्रौ कपटकुब्जतामलीकमित्तिभ्रमं त्याजितैर्जालकैर्गवाक्षैः कृत्वा अशृणुताम् । दिने
रजतादिनिर्तानां मणीनां वा भासा छादितानि जालानि मित्तितुल्यानि भवन्ति, रात्रौ तु

१ 'पुनरुक्तिमात्रं पुनरुक्तिमुक्तम् । पुनरुक्तिवदिति पाठे—उपमानार्थे वत्प्रत्ययः' इति मुद्राय-
बोधा । २ अनेन कोको जीवातुसुखावबोधोर्नास्ति ।

रजतादिमितीनां तादृशप्रकाशाभावात्तामिरेव कपटकुण्डलं त्याजितानि जालरूपेणैव प्रतीयन्ते । ततश्च प्रतिष्ठासामर्थ्यात्सचेतनौ सुरतलोहरी रतिसरावपि गवाक्षेषु दिवा जातमित्रमाहुभावपि कुण्डलश्रेण्याविधायैव विशङ्कौ यत्र सुरतं चक्रतुः, जालमार्गेण शब्दसंचाराच्च तत्कृतितानि तौ शुश्रुवतुरिति भावः । पुरोधसो मन्त्रप्रभावश्च सूचितः । तण्डुलचूर्णादिमण्डलिसं चित्रमयं वर्त्त कपटकुण्डलम् । दिवोष्मप्रवेशमित्या गवाक्षेषु चित्रपटा त्रियन्ते, रात्रौ च पवनागमनार्थमपनीयन्ते, तथा च दिनवद्रात्रावपि कुण्डलपुण्या विशङ्कं मणितानि चक्रतुरिति वा । अपवृणोत्याच्छादयतीत्यपवरो गृहगर्भः, पचाद्यच् । 'प्रतिष्ठतिरर्त्ता पुंसि—' इत्याद्यमरः ॥

कृष्णसारसृगशृङ्गमङ्गुरा स्वादुरुज्ज्वलरसैकसारिणी ।

नानिशं व्रुटति यन्मुखे पुरा किञ्चरीविकटगीतिशंकृतिः ॥ १९ ॥

कृष्णेति ॥ कृष्णो वर्णः सारः श्रेष्ठो बन्धु तस्य शृङ्गस्य शृङ्गचङ्गुराऽतिविका बहुभञ्जि-
युक्ता, तथा—स्वादुः श्रुतिमधुरा, अत एव उज्ज्वलाः प्रकाशमानाः शृङ्गारादयो रत्नाल्लेपासु-
ज्ज्वलस्य शृङ्गाररूपस्यैव वा रसस्य एकाऽद्वितीया मुख्या वा सारिणी कृत्रिमगवी शृङ्गाररस-
परिपूर्णत्वर्थः । एवंभूता गाननिपुणानां किञ्चरीणां विकटा पञ्चादिसास्त्रराणानारोहावरोहरीत्या
विषमा गीतिर्गाने तस्या शंकृतिर्वनिविशेषः यस्य सौधस्य मुखे पुरोदेशेऽनिसं सर्वदा न
व्रुटति कदाचिदपि विच्छिन्ना नाभूत्, भैम्याः सकाशाद्गानकलक्षिणाहेतोश्चक्रतरस्य तस्य
सुन्दरे हारि आगल्य गन्धर्वकन्या अपि यत्र सर्वदा जगुरिति भावः । वके च ज्ञा (गा)-
नशब्दावायः सर्वदा गायतीत्युपप्रेक्षा च (मुक्तशब्देन) सूच्यते । अथ च—सृगशृङ्गवद्-
कगामिनी, तथा—स्वादुका, तथा—किञ्चर्य इव किञ्चर्यो भ्रमर्यः कमलबाहुल्यात्तासां
श्रेष्ठा गुञ्जनहुंकृतिर्यस्या एवंविधा विकसत्कमलभ्रमरीमधुगुञ्जनयुता निर्मलजला एका कुल्या
यस्य सौधस्य पुरोभागे कदाचिद्गोपमार्गावपि नाव्रुटत् । बहुजलैव स्थितेत्यर्थः । एकविंशे
सर्गे (१४४ श्लो०) 'वृजप्रासादवासात्' इत्यनेन कुल्याया अपि वर्णयिष्यमाणत्वात्प्रकृते सौध-
वर्णनोपयोगित्वादयमर्थः कविना विवक्षित इति प्रतीयते । 'विकटः सुन्दरे प्रोक्तो विशाल-
विकरालयोः' इति विश्वः । व्रुटति, भूते 'पुरि कुह् चास्मे' इति ङेद् ॥

भित्तिचित्रलिखिताखिलक्रमा यत्र तस्थुरितिहाससंकथाः ।

पद्मनन्दनसुतारिरसुतामन्दसाहसहसन्मनोमुचः ॥ २० ॥

भित्तीति ॥ यत्र सौधे पद्मनन्दनस्य व्रक्षणाः सुतायां सरस्वत्यां रिरसुता संभोगाभिला-
षत्तद्रूपममन्दं महत्साहसं अविचार्यकारित्वं तेन हसन्स्वतामर्धवर्षेण सोळासो मनोभूर्वास्तु-
ताः, व्रक्षणाः सुतारिरसुतायां भोगोत्पादने विषये तद्रूपे वा महत्साहसं कामस्यैव, तेन पौर-
वर्षेण सोळासस्य कामस्य संबन्धिन्वो वा इतिहाससंकथाः पुराणतास्यायिकाः भित्तिपु-
त्रचित्ररूपेण चित्रकारलिखितोऽखिलः क्रमः परिपाटी यासामेवंभूताः सत्यः तस्थुः । व्रक्ष-
परामवादिकामप्रभावाच्चित्ररूपेण यद्विहितपु लिखिता वर्तन्ते सेत्यर्थः । व्रक्षणाः सुतारिरसु-
तादिकं मत्स्यपुराणादवगन्तव्यम् ॥

पुष्पकाण्डजयहिण्डिमायितं यत्र गौतमकलत्रकामिनः ।

पारदारिकविलाससाहसं देवभर्तुर्वददङ्कि भित्तिषु ॥ २१ ॥

पुष्पेति ॥ अत्र सौधे गौतमकलत्रमहत्यां कामयते स कामो तस्य संभुजानस्य देवभर्तु-
रिन्द्रस्य पुष्पकाण्डस्य कामस्य लोकत्रयजये हिण्डिमायितं वाद्यविशेषवदाचरितं पारदारि-
कस्य परकीयामिनो विलाससाहसं सुवर्णादिभित्तिषु रचितासु उददङ्कि उद्देरकीर्यं लिखितम् ।
येनेन्द्रोऽपि परभूतः तारुशस्य महाप्रभावस्य स्मरस्य सेवा युवाभ्यामपि नियतं कार्येति सुव-
र्णैश्चकणितभित्तिषु कामोदीपनार्थमिन्द्रपारदारिकविलासा यत्र उद्देरलिखिता इत्यर्थः । हिण्डि-
मायितम्, उपमानात्कर्तुः कथयन्तांशिका । परशारान्गाच्छति पारदारिकः, 'गच्छतौ परदारा-
दिभ्यस्तृप्तकष्यः' इति ठक् । उददङ्कि, 'उक्तिं यन्त्रे' इत्यस्मात्कर्मणि तिप् ॥

उच्चलत्कलरवालिकैतवाद्भैजयन्तविजयार्जिता जगत् ।

यस्य कीर्तिरवदायति स्म सा कार्तिकीतिथिनिशीथिनीस्वसा ॥ २२ ॥

उच्चलदिति ॥ उच्चात्सौन्दर्यादिना वैजयन्ताख्यस्येन्द्रप्रासादस्य विजयेन साऽर्जिता
लम्बा सा कार्तिकी कृतिकानक्षत्रयुक्ता तिथिः पूर्णिमा तस्या निशीथिनी रात्रिस्वसाः स्वसा
तद्वदत्युज्ज्वला यस्य प्रासादस्य कीर्तिः कान्तिरुच्चलतामुद्दीयमानानां कलरवाणां पारवतानां-
मालिः पङ्क्तिस्तस्याः कैतवाद्याजजगदवदायति स्म शोधयति स्म । उच्चलं चकारेत्यर्थः । एते
कलरवा न भवन्ति, किंतु वारचन्द्रचन्द्रिकातुल्या कीर्तिरेवैतस्येत्यर्थः । 'पारावतः कलरवः',
'स्वराप्रासादो वैजयन्तः' इत्यमरः । दावति, 'दैर् शोधने' इति श्वादिरनपूर्वः सकर्मकः,
'लद स्मे' इति लट् । कार्तिकी, 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यणि ङोप् । अत्र कृतिकायुक्तो दिवसः
कार्तिक इति भाषितपुंस्त्वसंभवेऽपि 'तिथयो द्वयोः' इत्यभिधानात्पुंलिङ्गेन तिथिशब्देन
समासो स्त्रीलिङ्गस्य समानाधिकरणस्योत्तरपदस्याभावात् 'पुंवकर्मधारय-' इति सूत्रेण न
पुंवत् । ततश्च कार्तिकी चासौ तिथिश्चेति समासः ॥

गौरभानुगुरुगेहिनीसरोदुत्तभावमिति वृत्तमाश्रिताः ।

रेजिरे यदजिरेऽभिनीतिभिर्नाटिका भरतभारतीमुधा ॥ २३ ॥

गौरेति ॥ गौरभानोश्चन्द्रस्य गुरुगेहिन्यां बृहस्पतिभार्यायां तारायां विषये स्मरजनिता य
उदुत्तभावो गुरुतत्त्वगामित्वादाचारत्वागित्वं, चन्द्रतारयोर्विषये स्मरस्योदुत्तभावः कामजनि-
तसामर्थ्यातिशयस्तत्त्वज्ञानं वा, इतिवृत्तं पुरावृत्तमाश्रिताः प्रतिपादयन्त्यः, तथा—भरतेन मुनिना
प्रणीता भारती भरताख्यो नाट्यवेदसासिन्मुधा अनुतरुणः । भरतौकनाज्यरीलाऽभिनीय-
मानाः सखाः, सुधाप्रागा इति यावत् । एवंभूता नाटिका दशरूपकान्तर्गतचतुराङ्गबन्धविशेषा
यस्य सौधस्याजिरेऽङ्गणेऽभिनीतिभिः सार्विकाज्ञिकवाचिकाहार्थमेदमिजैश्चतुर्विधैर्नाट्याभिनी-
यमानैरभिनेतैः कृत्वा रेजिरे । तयोः सरोदुत्तभावस्य मितिः सम्यक्परिच्छितिः सैव वृत्तं
व्यापारोऽतीतं वा प्रमेयं यत्रैवंविधनाटकादिप्रबन्धमाश्रिता इति वा ॥

शंभुदाख्यनसंभुजिक्रियामाधवप्रजवधूविलासयोः ।

गुम्फितैरुशनसा सुभाषितैर्यस्य हाटकविटकूमङ्कितम् ॥ २४ ॥

शंभ्विति ॥ यस्य सौधस्य द्वादशविटङ्गं सुवर्णघटितकपोतपालिका शंभोर्दासवने मन्दर-
कन्दरायां देवदासवने सौर्या सह दिव्यतल्लवणैर्पर्यन्तं या मुरतकीडा, माधवस्य श्रीकृष्णस्य
वज्रवधूमिर्गोपिकाभिः सह विलासो रसकीडादिः, तयोर्विषय उशनसा शुकाचार्येण सुम्पितैः
श्लोकरूपेण प्रथितैः सुभाषितैरतिचमत्कारकारिणवीनार्यशब्दविशेषैः करणैः कर्तुर्निर्वाडितं
विहितम् । हरकृष्णकामविलासवर्णककाव्यरचितकाव्यश्लोकाः कामोद्दीपनार्थं यदीयद्वादशवि-
टङ्गे दृष्टव्य इति विटङ्गं पश्चिदिश्रमायं कुञ्जाद्वहिर्निर्गतं शरम् ॥

अङ्घ्रि भानुभुवि दाशदारिकां यच्चरः परिचरन्तमुज्जगौ ।

कालदेशविषयासहात्सरावुत्सुकं शुक्रपितामहं शुक्रः ॥ २५ ॥

अङ्घ्रितीति ॥ यस्मिन्सौधे चरतीति यच्चरः शुक्रः पक्षी शुक्रपितामहं पराशरमुज्जगौ तार-
स्वरं गायति स । किंभूतम्—अङ्घ्रि दिने भानुभुवि सूर्यपुण्यां समुद्रायां विषये दाशदारिकां
कैवर्तकुमारीं योजनगन्वां परिचरन्तं संभुज्जानम् । अतएव—संयाक्रमं कालस्य रात्र्यादेरनि-
पिद्धस्य, देशस्य तीर्थदेवस्थानादिव्यतिरिक्तस्थानिपिद्धस्य निजशयनागारादेः, विषयस्य परदा-
रादिव्यतिरिक्तस्य स्वभार्यालक्षणस्य, असहात्कालाधीनसहमानादधैर्यजनकारस्वरादेतोरुत्सुकं
कामातिरेकं सोढुमतमर्थमित्यर्थः । पौराणिककथ्यमानभारतादिकथाश्रवणमात्रेण प्राज्ञः शिक्षा-
तिशयादतिमुनारो यद्विहारी कीरस्तादृशी भारतापुत्रां कथामुच्चैरनुदितवानिति भावः । अङ्घ्रि-
त्यादिना कामातुरस्य कालाद्यसहनत्वं समर्थितम् । अन्योऽपि साधुरेवंभूतं स्वपितामहमपि
निन्दति । 'कैवर्तं राशधीवरी' इत्यमरः । यच्चरः, अधिकरणे चरेष्टः ॥

नीतमेव करलभ्यपारतामप्रतीर्य मुनयस्तपोर्षवम् ।

अप्सरःकुचघटावलम्बनात्स्थायिनः कचन यत्र चित्रगाः ॥ २६ ॥

नीतमिति ॥ मुनयः परमात्मज्ञानचतुरा ऋषयो यत्र सौधे कचन कस्मिन्नपि मिति-
भागे चित्रगाधिप्रे लिखिता वर्तन्ते । किंभूताः—करलम्बं पारं परतीरं यस्य तद्भावस्वतां
नीतमेव लक्षणया संनिहितभाविफलस्वात्समाप्तिं प्रापितप्रायमेव । अथ च—संनिहितपरतीर-
मपि तपोरूपं दुस्तरमणवं समुद्रमप्रतीर्योपरिसमाप्यानुत्तीर्य च तपोविप्रायैर्मिन्द्रेण प्रेषिताना-
मप्यारसां रम्भातीनामसुखकठिनकुचलक्षणानां पटानामवलम्बनाद्वरणादाधारादेतोः स्थायि-
नः स्वातुं शक्ताः । कुन्तमर्दगादिसंनोगकारिण इत्यर्थः । योऽपि प्रतीर्यमाणे समुद्रं नचापि वा
तीरे संनिहितेऽपि, ध्रान्तिवशादुत्तरीनुमशक्तः स जलमभ्य एव घटादिकमवलम्बनमाणाद्य
चित्रलिखित इव निबलस्तिष्ठति । कुटेति पाठे—'कुटः कोटे घटे गेहे' इति विश्वः ॥

स्वामिना च बहुता च तं मया स स्मरः सुरतवर्जनाजितः ।

योऽयमीदृगिति नृत्यते स यत्केकिना मुरजनिस्वनैर्धनैः ॥ २७ ॥

स्वामिनेति ॥ यस्य सौधस्य संवन्धिना केकिना कीडामयूरेणेति हेतोर्धनैर्मिषिदैर्मुरज-
निस्वनैर्सुदृग्वनिभिः, अथ च—तैरेव मेधैर्नृत्यते स । इति किम्—योऽयमीदृग्व्यादिवशी-
कारकारी स महाप्रभावः स्मरः स्वामिना कार्तिकेयेन प्रभुणा च तदीययानावैव तं बहुता पृष्ठेन

धारयता मया मयूरेण च सुरतवर्जनाञ्जित इति । चावन्धोन्यसमुपये । कुमारस्य नैष्ठिकव-
ह्यचारित्वान्मयूराणां च वर्षर्तुकामभाजां नेत्रोपान्तरन्ध्रमार्गेण निर्गच्छतामधुमवशुकविन्दुनां
मयूरीमुखमहणमात्रेण गर्भसंभूतेर्लिङ्गसंस्पर्शरूपरतपरित्यागो जयहेतुः । मयूराश्च मेघशब्द-
धान्त्वा सृदत्तशब्दैर्दृश्यन्ति ॥

यत्र वीक्ष्य नलभीमसंभवे मुह्यतो रतिरतीशयोरपि ।

स्पर्धयेव जयतोर्जयाय ते कामकामरमणीवभूवतुः ॥ २८ ॥

यत्रेति ॥ यत्र सौधे संभोगपरे नलभीमसंभवे नलभैर्यौ वीक्ष्य मुह्यतोः सुरताभिरुपिणोः,
अथ च—ध्रान्तिं प्राप्नुवतोः, तथा—जयतोः सर्वोत्कर्षेण वर्तमानयोः, अथ च—नलभैर्यौ
स्वयमेव कुर्वतोः, रतिरतीशयो रतिकामयोः स्पर्धयेव ईर्ष्ययेव जयाय तौ पराभवितुं ते नल-
भैर्यौ कामकामरमणीवभूवतुः स्मररती अभूताम् । संभोगयुक्तौ क्रीपुंक्षौ दृष्ट्वाऽन्यापि क्रीपुं-
क्षावुद्गीमस्सरो भवत इति तादृशौ भैरवीनलौ दृष्ट्वा प्रतिष्ठवशात्तत्र कृतावासौ चेतनौ रतिकामौ
संजातसुरवेच्छौ जातौ, तथा—सौन्दर्यातिशयाद्वेत्तेर्नले काम इति, कामस्य च भैर्यां रतिरिति
संजातभ्रमौ च जातौ । एवंभूतावतिशयितान्वोन्यरागजननाद्वशीकृतभैरवीनलौ वत्र मूर्तौ
रतिकामावेवाभूतामिति रतिकामयोर्द्वन्द्वद्वयं जातमित्यर्थः । असमेव च तयोर्जयः । अथ च—
स्वसंभोगदर्शनात्तयोरपि संभोगावाञ्छोत्पादनाज्जयः तज्जयार्थं बुद्धिपूर्वक्यापाशभावात्स्पर्धयेव-
त्युपदेशः । स्पर्धाकारणं तुल्यम् । अथ च—रतिकामसंनिधाने यथा क्रीपुंक्षयोः संभोगवाञ्छा-
समुदयः, तथाऽनयोरपि रतिकामसंनिधानमेव प्रेमरसातिशयादन्योन्यसंनिधानमात्रेणैव काम-
संमोहः प्रादुरासीदिति भावः । नलभैर्यौ दृष्ट्वा मोहं भजतोः अतएव नलभैर्यौभ्वाभावां
जितावित्यपि ते जेतव्ये इति स्पर्धयेव जयतीरिति यथाश्रुत एव वा संबन्धः । अथ सर्वत्रा-
त्यन्तरत्वाच्चायमसौऽपि पूर्वनिपातो रतेर्नले कामभ्रमोदयाच्चलरतिकामपदानां प्राक्प्रयोगस्य,
रतीशस्य भैर्यां रतिभ्रमोदनाद्वीमसंभवारतीशकामरमणीपदानां पश्चात्प्रयोगस्य, औचित्यं
सूचयतीति हेयम् । रतिरतीशयोर्विषये स्पर्धयेति केचित् । ते प्रथमाद्विवचनान्तम् । काम-
कामरमणीवभूवतुरिति चिः । कुलकम् ॥

तत्र सौधसुरभूधरे ययोराविरासुरथ कामकेलयः ।

ये महाकविमिरण्यवीक्षिताः पांसुलाभिरपि ये न शिक्षिताः ॥ २९ ॥

तत्रेति ॥ अथ तत्रोक्तगुणे सौधरूपे सुरभूधरे मेरौ ययोले कामकेलय आविरासुः स्पष्टं
दिदीपिरे । ते के कामकेलयः—महाकविभिर्व्याप्तकालिदासादिभिर्निगूढभावदर्शिभिरप्यवी-
क्षिता न बुद्धिगोचरीकृताः । तेषामपि न स्फुरिता इति बाधत् । तथा—अनेकतरसंभोगच-
तुराभिः पांसुलाभिः स्नेहिणीभिरपि ये न शिक्षिता अभ्यस्ता नागावतरश्चिक्षोपदेष्टादपि न
ज्ञाताः । एतेनालौकिकाः कामविलासा वणविध्वन्त इति सूचितम् । 'श्वकेलिपरीहृताः' इति
केलेशब्दः पुंलिङ्गोऽपि ॥

पौरुषं दधति योषिता नले स्वामिनि श्रिततदीयभावया ।

यूनि शैशवमतीर्णया कियत्प्रापि भीमसुतया न साध्वसम् ॥ ३० ॥

पौरुषमिति ॥ एवंभूतया भीमसुतया एवंभूते नले विषये कियत्किपरिमार्थं साध्वसं
भयं न प्रापि, अपि तु बहुभवं प्राप्तम् । अथाहं प्रापेक्ष्यर्षः । किंभूते नले—पौरुषं दधति

बलिनि । किंभूतया—स्वयं तु—योषिताऽबलया । तथा—स्वामिनि आत्मनः प्रभौ राजनि च । स्वयं तु—धितोऽज्ञोक्तस्वदीयभावसूचीयत्वं यया नलदासीभूतया । तथा—यूनि तरुणे । स्वयं तु—शैशवं बाल्यमतीर्णयाऽनतिक्रान्तया वयःसंधौ वर्तमानया । बलिनः स्वामिनो राजस्वरूपाभावलया दासीभूतया बालया भयं प्राप्यत इति युक्तमिति । अत्र च प्रथमसंभोगे किं वा भावीति ईदृशे नले ईदृश्या तया महद्भयं प्रापीति भावः । सर्वाण्यपि विशेषणानि हेतुगर्भाणि । अथ च—धितो नलविषयो भावो रमणामित्ययो ययैतादृश्यापि स्वामिनि भर्तरि नले महद्भयं प्रापि । यतः—पूर्वोक्तगुणविशिष्टे पूर्वोक्तगुणविशिष्टया चेति । एवंभूतेऽपि नले एवंभूतया तया सात्वसे कियदल्पमेव प्राप्तम् । बहु सात्वसे वर्तत एव, तथापि किंचित्सात्वसे परित्यक्तम् । यस्मात्—धितो नलविषयो रमणामित्ययो ययेति वा । अथ च—धितः परिशीलितो ज्ञातो नलशयो यया बाल(ला)या मन कण्ठोपभोगं न करिष्यतीति निश्चितनलमिप्राया भयं न प्रापेति भाव इति वा । धितोऽनुष्ठितो नलशयो यया नलभावा-
नुकूलवर्तिन्या प्रथमसंभोगे पौरुषमवलम्ब्य क्रीडाकौतुककारी भवति, कान्ता चानुत्तीर्णश-
या किमत्र भावीति सभया किंचिदप्यजानानाऽल्पभयं विहाय प्रियभावानुकूलमाश्रय-
तीति । एतदनुभवसाक्षिकमिति भावः ॥

इदानीं लज्जानुभावपूर्व कामशास्त्रानुरोधेन प्रथमसंभोगक्रममाह—

इत्यसंगतिगतं यदात्मनः प्रागशिथ्वदियं प्रियं गिरः ।

तं विचिन्त्य विनयव्ययं ह्रिया न सा वेद करवाणि कीदृशम् ॥३१॥

इत्येति ॥ इयं प्राक् विनाहारपूर्व इत्येन देवदूतव्यापारेण संगतिं गतं संबन्धं प्राप्तं साक्षाद्दृष्टं नलं प्रियमात्मनो विरहप्रकाशिनीर्नकमत्तगोप्ता गिरो वाणीरशिथ्वदाश्रावयामासेति यत्, तं प्रियस्य स्वचचनधावणलक्षणं विनयस्य व्ययं नाशं धातुं विचिन्त्य विशेषेण स्मृत्या ह्रिया कृत्वा कीदृशं करवाणीति न वेद सा नाशासीत् । तदानीं यया यदुक्तं तन्महदनुचितं कृतं, तात्प्रतिक्रिया कीदृशी, प्रकृते चार्थे किं कार्यमिति विनयव्ययस्मरणाज्जातया ह्रिया किं कृतं व्ययतामूढाभुविलयः । उत्तमत्वं सूचितम् । उत्तमा हि पूर्वोक्तस्मरणाज्जातये । अतो-
त्स्मरणेनापि सलज्जाऽभूत्, प्रारब्धसंभोगानुभवदशायां तु सलज्जत्वं किं वाच्यमिति भावः ।
अभिधत्तु, शृणोतेषां चलि द्विचंचने उपधाहसत्वे 'सन्वाहयुनि-' इति सन्वाह्याये 'स्व-
तिशृणोति-' इत्यभ्यासस्य वचस्वम् । प्रियं, शृणोतेः शब्दकर्मताण्यौ कर्मत्वम् ॥

यत्तया सदसि नैषधः स्वयं प्राग्वृतः सपदि वीतलज्जया ।

तच्चिजं मनसिकृत्य चापलं सा शशाक न विलोकितुं नलम् ॥३२॥

यदिति ॥ तया सदसि मिलितलोकजयसमक्षं वीतलज्जया निर्लज्जया सत्या सपदि स्वयं परप्रवर्तनायभावेऽप्यात्मनैव वरणमालया कृत्वा प्राक् नैषधो वृत इति यत्, सा तत्तया नल-
वरणलक्षणं निजं चापलं धातुं मनसिकृत्य विचार्य तदानीं लज्जां त्यक्त्वा यया महत्ता-
क्षममवलम्बितमेतदनुचितमिति स्मृत्या लज्जातिशयवशात्तदानीं नलं विलोकितुमपि न
शशाक । अत्राप्युत्तमत्वं सूचितम् । तच्चापलं मनसिकृत्य विशेषेणेता प्राप्ता चासी लज्जा च
तया कृत्वा नलं वीक्षितुं नाशकमिति वा । मनसिकृत्य पूर्ववत् ॥

आसने मणिमरीचिमांसले यां दिशं स परिरभ्य तस्थिवान् ।

तामसूयितवतीव मानिनी न व्यलोकयदियं मनागपि ॥ ३३ ॥

आसन इति ॥ अनुरागातिशयादेकासने वर्तमानबोक्षयोर्मध्ये स नलो मणिमरीचिभिः खचितोत्तमरजप्रसारिकिरणैर्मोसले व्याप्त आसने सिंहासने (स नलः) यां दिशं परिरभ्य यं सिंहासनप्रदेशमाश्रित्य तस्थिवान्, इयं मैत्री तां दिशं मनागपि न व्यलोकयत् । उत्प्रेक्षते—असूयितवतीव ईर्ष्यावतीव । दिशः स्त्रीत्वादिषु मद्गर्भाल्लिखितेति सपत्नीबुद्ध्याऽसूयां कृतवतीव तां नापश्यदित्यर्थः । यतो मानिनी । लज्जामवाभ्यां नापश्यत्, तत्रैवमुत्प्रेक्षा । असूयितवती, कण्ठादियगन्तात् कवतुः, उगित्वान्शीपू ॥

हीसरन्निजनिमज्जनोक्षितं मौलिदूरतमनं दधानया ।

द्वारि चित्रयुवतिभिर्या तथा भर्तृहृतिशतमश्रुतीकृतम् ॥ ३४ ॥

हीति ॥ निरन्तरप्रवाहरूपत्वाद्भीरुपायां सरिति निजस्यात्मनो निमज्जनं तस्योचितं गोमं मौलेः शिरसो दूरं नितरां नमनमानामेर्नर्त्तनीभावं दधानया, तथा—द्वारि गृहद्वारदेशे चित्रलिखितयुवतिवत् श्रीः शोभा यस्यास्या लज्जामयाम्यामन्तःप्रवेष्टुमशक्ततयाऽतिनिश्चलया तत्रैव स्थितया मैत्र्यापि मैत्र्यागच्छेति भर्तुर्नैलस्य हृत्तीनामाह्वानानां शतमश्रुतीकृतं श्रुतमश्रुतं कृतम् । श्रुतं लज्जामयाम्यामनुत्तरदानादगमनाचाश्रुतमिव कृतमित्यर्थः । नवोदाजातिरियम् ॥

वेदम पत्युरविशन्न साध्वसाद्वेशितापि शयनं न साऽभजत् ।

भाजितापि सविधं न सास्वपत्स्वापितापि न च संमुखाभवत् ३५

वेदमेति ॥ सा किमग्रे भविष्यतीति साण्वसाद्रयात्पत्युर्वेदम न स्वयमविशत् । अनन्तरं सख्या नलेन वा वेद्वितापि गृहमर्थं प्रापितापि शयनं नाभजत् । ततोऽपि सख्या नलेन वा शयनं भाजितापि सा सविधं नलसंगोपं तथा तथा नास्वपत्, किंतु दूरत एव निद्राति स्म । ततोऽपि सख्या नलेनैव वाङ्मालादिना सविधं स्वापितापि न च संमुखाऽभवत्, किंतु शय्यापार्श्वपटिकावलम्बिनी पराङ्मुखैवामूदित्यर्थः । प्रथमसंभोगे सुखाया जातिरियम् । साण्वसादिति सर्वत्र । अस्वपत्, 'अज्ञार्ग्य-' इति लङ्यद् । संमुखा, 'खाज्ञाचोपसर्जनात्-' इति विकल्पाच्च शीपू ॥

केवलं न खलु भीमनन्दिनी दूरमत्रपत नैपथं प्रति ।

भीमजाद्वि जितः स्त्रिया द्विया मन्मथोऽपि नियतं स लज्जितः ३६

केवलेति ॥ भीमनन्दिनी केवलं नैपथं प्रत्युद्दिश्य दूरं नितरामत्रपत लज्जां प्रापेति न, किंतु भीमजाद्वि वर्तमानया द्विया लज्जारूपया स्त्रिया जितः खलु जित एव सोऽतिप्रसिद्ध-परकमः इत्येव वर्तमानो मन्मथोऽपि नियतं बहुकालं लज्जितः । अपन—मनो ममस्ति पीडयतीति मन्मथः प्रयोदरादिः । एवंविधोऽपि जितो लज्जितः संकुचितचेति चित्रम् । द्विवशाच्चलविषयोऽतिपीडाकरोऽपि कामो बहुकालं तामभिभवति स्मेति भावः । अन्योऽपि द्विया जितो लज्जते ॥

आत्मनापि हरदारसुन्दरी यत्किमप्यभिललाप चेष्टितुम् ।
स्वामिना यदि तदर्धमर्थिता मुद्रितस्तदनया तदुद्यमः ॥ ३७ ॥

आत्मनेति ॥ हरदारवद्गोवत्सुन्दरी सा आत्मनापि स्वयमेव यत्किमपि यत्किमपि चे-
ष्टितुं तदवसरोचितं कदाश्चर्वाश्रयताम्बूलदानतालवृन्तचालनाद्यभिललाप कर्तुमैच्छत् । तदर्ध-
तर्धमे प्रयोजनाय तद्वस्तुदानाय इजितशेन स्वामिना नलेन ताम्बूलं देहीति यदि अर्पिता
वाचिता तर्ह्यनया भैरव्या तस्या नलस्योद्यमो याचनप्रयत्नो मुद्रितः ताम्बूलवीर्यनामदानाद्यर्थो-
क्तः । तेन वाचिता सती न ददादिति भावः । अपिरेवायं । स्वामिनेत्यनेनावश्यकर्तव्यतायां
सत्त्वामपीति सूचितम् । गौर्यपि प्रथमसंभोगे हरेणार्पिता सत्येवमेवाकरोदिति ध्वनिः ॥

हीभराद्विमुखया तया म्रियं सञ्जितामननुरागशङ्किनि ।
स स्वचेतसि लुलोप संसारन्दूत्यकालकलितं तदाशयम् ॥ ३८ ॥

हीभरादिति ॥ दूत्यकाले कलितं परीक्षितं तदाशयं भैरवमिप्रायं सम्बन्धवत्संस्कारतया
स्मरणपादाह्वं संसारनिवचारायन्या नलो हीभराद्विमुखया तया विमुखत्वादेवाननुरागशङ्किनि
किमस्या मय्यनुरागो नास्तीति शङ्काशीले स्वचेतसि सञ्जितां अनितामनुरागाभावसंभावनां
भीति लुलोप निरस्यति सः । दूत्यावसरे मय्यनुरागातिशयादिन्द्रवीर्यनि परित्यज्य मदलाभे
कृतमरणनिश्चयेयमिदानीमनुरागं न लक्ष्यतीति निश्चित्य ज्ञातां शङ्कां तत्त्वात् । सुगन्धा
लज्जामरादेव विमुखीय नलननुरागादिति निश्चिकायेत्यर्थः । तदाशयं, शेषत्वाविवक्षयां
पश्यभावः ॥

पार्श्वमागमि निजं सहालिभिस्तेन पूर्वमथ सा तयैकया ।
कापि तामपि नियुज्य मायिना स्वात्ममात्रसच्चिवावशेषिता ॥ ३९ ॥

पार्श्वमिति ॥ तेन नलेन भववशादेकाकिनी नलस्य सविधमनागच्छन्ती सा आलि-
निर्गूयसीभिः सह निजं पार्श्वमागमि प्रापिता । भवतीभिरपि किञ्चित्कालमनया पार्श्वमाग-
न्तव्यमित्यादिशमित्तामित्तां स्वसेनिधि प्रापितवानित्यर्थः । अधानन्तरं क्रियतापि कालेन
किञ्चिद्विधासप्राप्त्यनन्तरमेकैकाकिन्येव तया सञ्जया सह सकृदन्तरपरिहारेण संनिधिं
प्रापिता । अधानन्तरं किञ्चतापि कालेन तामपि सखीं कापि गन्धमात्यताम्बूलाद्याहरणे
द्विर्येऽलीकं नियुज्य गन्धाधानयेति व्याजात्प्रेष्य यतो मादिना कामशास्त्रोक्तकन्याविक्षम्भ-
णकपटपटुना चतुरेण तेन स्वात्ममात्रो नल एव सखिः सखा यस्याः स्वसहायैवैकाकिनी
अवशेषिता स्वसमीपे स्थापिता । विजनोचितं स्वायमिजितमदर्शयत्, तदीयं चापश्यदिति
भावः । कन्याविक्षम्भप्रकारोऽयम् । 'आगमि,' पञ्चन्तात्कर्मणि णिङ् '(विभाषा) निष्णुलोः-'
इति दीर्घविकल्पात्पक्षे हस्तः ॥

संनिधावपि निजे निवेशितामालिभिः कुसुमशस्त्रशास्त्रवित् ।
आनयद्व्यधिमानीव प्रियामङ्गपालिवलयेन संनिधिम् ॥ ४० ॥

१ 'बहुश्रोतस्त्वयानममि विभाषापदमत्र प्रक्षिप्तम् । 'विभाषा निष्णुलोः' इति सूत्रस्य सुनिधा-
यकत्वेन दीर्घविधायकत्वाभावात् । तस्मात् 'निष्णुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रं नोध्यम् ।

संनिधाविति ॥ स नल आलिभिः स्वयमेव निजे संनिधौ निधेयतां तेनैव प्रयो-
जकेन स्वसमीपे प्रयोज्याभिः सखीभिः स्थापितामपि प्रियामङ्गपालेर्मनीष्टुभभागस्पर्शिनः
स्वयैकमुञ्जालिजनविशेषस्य बलयाकारेण वेष्टनेन कृत्वा संनिधिमानयत् । यतः—कुसुम-
शब्दः कामसास्य तात्स्यायनादिप्रणीतं शास्त्रं वेष्टोति धित् । उत्प्रेक्षते—व्यवधिमामिव पूर-
ण्यो यथा प्रियां संनिधिमानयति । कामशास्त्रे—‘आदौ रतं बाह्यमिह प्रयोऽयं तत्रापि
ञ्जालिजनमेव पूर्वम्’ इति । ‘तथा सामीप्यतां नीरं नवोऽयं संनिधापयेत् । विधाद्यच्छदाना
गाञ्जालिजनाभ्याजयेद्भगम्’ इत्यादि । संनिधिस्थापनव्याजनेन गाढसालिद्रव्य भगं व्याजित-
वानिति भावः ॥

प्रागचुम्बदलिके द्वियानतां तां कमाद्भरतां कपोलयोः ।

तेन विश्वसितमानसां हृदित्यानने स परिचुम्ब्य सिम्भिये ॥ ४१ ॥

प्रागिति ॥ स हिवा आनतामतिनम्रां तां प्रागलिके ललट एवाचुम्बत् । अतिनम्रता-
त्तदानीं कपोलदिचुम्बनस्याशक्यत्वादित्यर्थः । ततः—किञ्चिद्वचुम्बनमभवात्पूर्वपेक्षया
दरमीपजतां किञ्चिदुजतमुन्नीं क्रमात्परिपाठ्या तदानीमेवान्वदा वा कियता द्वयोरपि कपो-
लयोश्चुम्ब । तेन कपोलचुम्बनेन ततोऽपि विश्रुतं मानसं नम्रतां ततोऽप्युजतमुन्नीमा-
नने तदिति मुखकण्ठाभयाच्छीघ्रं परिचुम्ब्य दुर्लभाधरचुम्बनलभजनितामन्दवक्ष्वात्सिम्भिय
द्रव्यदम्बकामहरत् । स्फुटहासे पुनर्लज्जा स्यादिति भयादीपजहासेत्यर्थः । अथ च यदेतान-
त्पर्यन्तं त्वया वक्षितं तदपीदानीं मया लब्धमिति हासः । ललाटादीनि कामशास्त्रोक्तानि
चुम्बनस्थानानि । इयमपि विलम्भणरीतिः ॥

लज्जया प्रथममेव हुंकृतः साध्वसेन बलिनाथ तर्जितः ।

किञ्चिदुच्छसित एव तज्जुदि न्यग्बभूव पुनरर्भकः सरः ॥ ४२ ॥

लज्जयेति ॥ ललाटादिचुम्बनकमानुभवात्तमुच्यतेविशेषोऽस्ति तत्कामोदकायास्तस्या इति
मानसे किञ्चिदुच्छसित एव विकसित एवार्भको मुग्धावादप्रौढः सरः प्रथमं चुम्बनजनितया
लज्जया एवागम्य हुंकृतः हुंकारेण निषिद्धः । अथ पश्चाद्बलिना प्रबलेन चुम्बनजन्येन
साध्वसेन सात्त्विकभयेन तर्जितो भर्त्सितोऽस्मदीयं मैत्रीहृदयलक्षणं स्थानं तया प्रविष्टं तिष्ठे-
त्याक्षेपपूर्वं लज्जाभयाभ्यां भर्त्सित इत्यर्थः । एवकारो विलम्बद्योतनायः । अर्भकोऽपि किञ्चि-
येष्टितुमुद्युज्ये माना पूर्वमागम्य हुंकृत्य पश्चात्प्रभुणापि वाचा तर्जितः सन्संकुचितो भवति ।
हुंकृत इव तर्जित इवेति च प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ॥

बह्वभस्य भुजयोः सरोत्सवे दिस्सतोः प्रसभमङ्गपालिकाम् ।

एककधिरमरोधि बालया तल्पयन्त्रणनिरन्तरालया ॥ ४३ ॥

बह्वभस्येति ॥ सरोत्सवे सरोत्सवारम्भेऽङ्गपालिकां कृतपृष्ठवेष्टनबाहुबलयालिङ्गनं
प्रथमं दृष्टाद्विस्सतोः कर्तुमिच्छतोर्वहभस्य नलस्य भुजयोर्मध्ये एकको भुजः बालया सरोत्सा-
प्रौढया तथा चिरमरोधि प्रतिबद्धः । कीदृया—तल्पस्य शयनाया वज्रणेन स्पृष्टपृष्ठपीडनेन
निरन्तरालया निरवकाशया । आलिङ्गनार्थं पृष्ठदेशे नलभुजप्रवेशो यथा न भवति तथा इदं
शय्यासंजीवनयन्त्रणेन निरवकाशत्वाद्भुजरोपनाञ्जालिजनपिञ्जं समाचरदित्यर्थः । अबलत्वादेक-

देव द्वयोर्भुजयोः प्रतिरोद्धमशक्यत्वाद्वाभ्यामपि निजभुजाभ्यामेकैकस्य नलभुजस्य पर्यायेण रोधनादेकक इत्युक्तेऽपि द्वावपि भुजौ निरुद्धाविति हेयम् । एकक इति पर्यायाद्येनोक्तम् । द्वाभ्यामेकस्यैव निरोधेऽपि द्वितीयेन स्पर्शमात्रं कर्तुं शक्यते, न तु द्विभुजस्याभ्यामङ्गुपात्वालिङ्गनमित्येकक इत्युक्तमिति वा अन्योन्याभिमुख्येन सुप्तगोलबोरधस्तनबाहु शय्यासंलग्नत्वाच्छयस्यैव नियन्त्रितम् । आलिङ्गनोद्युक्तः शय्यासंलग्नो नलबाहुस्तत्पश्चात्प्रणनिरवकाशत्वात्पृष्ठदेशे प्रवेष्टुमशक्यत्वादवच्छेदः । उपरितनस्तुपरितनेन भैमीबाहुना चिरं प्रतिकृद् इत्याशयः ॥

हारचारिमविलोकने मृपाकौतुकं किमपि नाटयन्नयम् ।

कण्ठमूलमदसीयमस्पृशत्पाणिनोपकुचधाविना धवः ॥ ४४ ॥

हारेति ॥ हारस्य एकान्तत्वादिमुक्ताहारस्य चारिमा सौंदर्यं तस्य विलोकने विषयेऽति-
पुस्तमूलमुक्तायुक्तोऽत्यद्भुतोऽयं त्वदीयो हारो दर्शय दर्शयनमित्यादि किमपि लोकोत्तरं मृपा-
कौतुकं नाटयन्नमिनयन्नयं धवो भर्ता नलः स्पर्शलोभवशादुपकुचं स्तनसमीपं धावत्येवंशीलेन
पाणिनाऽदसीयं भैम्याः संबन्धि कण्ठमूलं कण्ठयोभागमस्पृशत् । सार्वभौमस्य तस्यापूर्वस्य
वस्तुजातस्य दृष्टत्वात्कुचस्पर्श एव तात्पर्योच तात्त्विककौतुकाभावेऽपि साक्षात्करस्पर्शमसह-
मान्नायाससा हारसौन्दर्यदर्शने मृपाकौतुकनाटनेन कण्ठमूलस्पर्शव्याजेन कुचावैव स्पृशति ।
मुग्धाविस्मयभणजातिः ॥

पुनः स्तनस्पर्श उपायान्तरमाह—

यत्त्वयासि सदसि अजाञ्चितस्लन्मयापि भवदर्हणार्हति ।

इत्युदीर्य निजहारमर्पयन्नस्पृशत्स तनुरोजकोरकौ ॥ ४५ ॥

यदिति ॥ स इत्युदीर्योक्त्वा भैमीकण्ठे निजमुक्ताहारमर्पयन् सन् हारार्पणमिवेण तस्या
वरोजावेव काठिन्यादिगुणत्वेन कोरकौ पस्पर्श । इति किम्—हे भैमि, सदसि सभामध्ये
त्वयाऽहं सजा मधुकमालया कृत्वा वयस्मादभितः सर्वेषां समक्षं पुञ्जितोऽस्मि । तत्तत्सान्ध-
्यापि मत्कर्तृका भवेत्या अर्हणा पूजा अर्हति । उपकारस्य प्रत्युपकर्तव्यमिति न्याययुक्तम् ।
अर्हणा कृतेत्यपि पाठः ॥

नीविसीस्त्रि निहितं स निद्रया सुध्रुवो निशि निषिद्धसंविद् ।

कम्पितं शयमपास यन्नयं दोलनैर्जनितबोधयाऽनया ॥ ४६ ॥

नीवीति ॥ जाग्रदवस्थानां करं निराकरिष्यतीति बुद्ध्या निशि निद्रया निषिद्धा वारिता
संविज्ञानं यस्यासत्त्वाः सुध्रुवो भैम्या नीविसीस्त्रि रसनाकल्पमोचनार्थं वसनपटिकापरिवारे
निहिते स्थापित एव नीविस्पर्शमात्रेण कम्पितं सार्वककम्पयुक्तं शयं हस्तं स नलो दोलनः
समुद्भूतसगतसार्वककम्पविमिश्रहस्तचालनैर्जनितबोधया ह्यञ्जितनिद्रयाऽनया भैम्या करण-
भूतयापास निराकृतवान् । कीदृशः—अयं शुभावहविधिम् । सेनोगानन्दमिति वाच्यम् । तं
यन् प्राप्नुवन् । 'अपासयजिजम्' इति पाठे—भैम्या प्रयोजयया स प्रयोजको नलो निजं कर-
मपासयदमोचयदित्यर्थः । कम्पमानकरसंस्पर्शमात्रेण जातबोधया तदीयः करो निराकृत
इत्यर्थः । अनवेति करणे तृतीया । पादान्तरे तु प्रयोज्यकर्तृति ॥

स प्रियोरुयुगकञ्जुकांशुके न्यस्य दृष्टिमथ सिम्भिये नृपः ।

आवचार तदधाम्बराञ्जलैः सा निरावृत्तिरिव त्रपावृता ॥ ४७ ॥

स इति ॥ स नृपः प्रियाया ऊरुयुगलं कञ्जुकांशुके आवरणभूते वस्त्रे दृष्टिं न्यस्य अवा-
गन्तरमेव सिम्भिये द्वैपदहसत् । सूक्ष्मवस्त्रावृतत्पात्तत्वं मया द्रष्टुं शक्यत एवेत्याशयेनेत्यर्थः ।
न्युपा पूर्वेकालत्वेऽभिहिते स्मितस्यानन्तर्येऽप्यव्यवहितेतरत्वद्योतनार्थमवसम्भ्रम् । नीविस्त्रापि-
तकरापासनानन्तरमिति वा । अथ नलस्मितानन्तरं निरावृत्तिरिव वस्त्ररहितेव त्रपावृता सती
सा तदूरुयुगलं वस्त्रस्य तस्मैवावलैरप्रभागेराववाराच्छादयामास । वस्त्रस्यातिसूक्ष्मत्वाद्गुणास्-
भावितमिजगोप्याद्दर्शना सती घनावयवत्वसंसादनार्थं तद्वस्त्रं तदवलैरेव प्रावृणोदिति भावः ।
कामिनोरियं जातिः । अवलैरिति बहुलं पुनःपुनरावरणकियामेदात् ॥

बुद्धिमान्व्यधित तां क्रमादयं किञ्चिदित्थमपनीतसाध्यसाम् ।

किञ्च तन्मनसि चित्तजन्मना हीरनामि धनुषा समं मनाक् ॥ ४८ ॥

बुद्धिमानिति ॥ बुद्धिमान् कामशास्त्रोक्तकन्याविकल्मषप्रकारचतुरोऽयमित्थं पूर्वाक-
रीत्या क्रमात्परिपाज्या तामपनीतसाध्यसां व्याजिताकस्मिन्संभोगमयां व्यधिताकृत । किञ्चे-
त्यधिकोक्तौ । न परमेतावदेव, कित्वन्यथा—तस्या मनसि वर्तमाना हीत्यत्रैव स्थितेन चित्त-
जन्मना स्वधनुषा समं सह मनाक् अनामि निषिञ्जिता । कामेन धनुषि किञ्चिदारोप्यमाने
लज्जाप्यत्वा जातेत्यर्थः । पूर्वं कामो भयलज्जाभ्यां व्याजितः । इदानीं तु भैमीनये नलेन
निराकृतम्, एका स्त्रीव हीरवशिष्टा, सा कामेन सुखेनालितेति भयलज्जयोः किञ्चिदपा-
सनेन पूर्वं मन्वीभूतोऽपि कामः स्तोत्रं पुनरुल्लासेति भावः । अनामि, 'ज्वलद्बल-' इति
वार्तिकान्मित्रस्य पाक्षिकस्यान्मित्रत्वाभावे हस्ताभावाः । मित्रेऽपि वा 'चिण्णमुलोः-' इति
पाक्षिको दीर्घः ॥

सिम्भिये हसति न स तेन सा प्रीणितापि परिहासभाषणैः ।

स्वे हि दर्शयति ते परेण कानर्थ्यदन्तकुरुविन्दमालिके ॥ ४९ ॥

सिम्भिय इति ॥ तेन परिहासभाषणैः परिहासप्रधानैः सप्रेमवचनैः प्रीणिता जनितप्री-
तिरपि सा तस्मिन्हसत्यपि विकसत्कपोलनयनमलक्षितदन्तं सिम्भिये स्मितं चकार । दर्शित-
दन्तं प्रसरदास्यं तु न चकार । अन्या तु परिहासप्रीणिता हसति, इयं तु नेति चित्रमि-
त्यपिशब्दार्थः । हि यस्मात्ते प्रसिद्धे अनर्था निर्मूल्याः सुलक्षणा दन्तास्त एव ताम्बूलरागता-
न्तकुरुविन्दानि नाभिक्यानि तेषां मालिके अन्ये हस्ते वा माळे । स्त्रे आत्मीये सर्वस्वरूपे का
कुलोना स्त्री परेणान्येन हास्येन येन केनचित्पुरुषेण च दर्शयति दर्शनवत्करोति । अपि
तु हास्यं स्त्रीणां दोषानेत्युक्तमस्त्रीत्वात्प्रकटितदर्शनं हास्यं न चकारेति युक्तम् । नह्यनर्थव-
स्त्वन्वसौ प्रदर्श्यते । तेन च हसति स्मेति वा । स्मितहसितविहसितोपहासादहासप्रकारैर्हास-
रसो भरतेन पञ्चधा निरूपित इति स्मितहसितयोर्भेदः । 'अणौ वा कर्ता' इति कर्तृसंज्ञानु-

१ 'आवृतमप्यनावृतमितीवाक्येनेति यथातिशयोक्तिः' इति जीवातुः । २ 'अथ हि नमनपनु-
नमनयोः कार्यकारणयोः वीर्षोपपेयं सहोचमककारः' इति जीवातुः ।

भादेन कर्मत्वविधानात्संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्परिणेत्यत्र दृष्टोर्बुद्धयर्थत्वाद् 'मतिबुद्धिः' इति प्राक्तकर्मत्वाभावः ॥

वीक्ष्य भीमतनयास्तनद्वयं मग्नहारमणिमुद्रयाङ्कितम् ।

सोढकान्तपरिरम्भगाढता सान्धमायि सुमुखी सखीजनैः ॥ ५० ॥

वीक्ष्येति ॥ सखीजनैः सा सुमुखी सोढा कान्तस्य परिरम्भाणामालिङ्गनानां ग्राहता दृढपीडनं यथा एवंभूताऽन्वमाध्यनुमिता । किं कृत्वा—भीमतनयायाः स्तनद्वयं स्तनद्वये मग्नानां हारमणीनां मुद्रया किंचिद्गम्भीररक्तीभूतस्थानत्रियाऽङ्कितं चिह्नितं वीक्ष्य । स्तनयो-
र्गम्यहारमणिवर्षानादन्यथायुपपत्त्या गाढालिङ्गनमनया सोढमिति सखीभिर्ज्ञातमित्यर्थः । सुमु-
खीत्यनेनालिङ्गनसंज्ञातद्वयोऽपि सूचितः ॥

याचते स परिधापिकाः सखीः सा स्वनीविनिविडकियां यदा ।

अन्वमिन्वत तदा विद्वस्य ता वृत्तमत्र पतिपाणिचापलम् ॥ ५१ ॥

याचत इति ॥ सा यदा नमिन्समये परिधापयन्तीति परिधापिकाः सखीः स्वनीव्या
वात्सीयवस्त्रोच्छवासवन्मस्य निविडकियां गाढवन्धनं याचते स प्राथितवती तदा ताः सख्यो-
ऽन्वोन्यविलोकनपूर्वं विद्वस्य ता नीविबन्धशुष्णीकरणार्थं कृतं जातं पायुः पाणिचापलं बलादु-
न्मोचनव्यापारमन्वमिन्वत अनुमिति विषयान्वाधानुपपत्त्यैवं प्रापनं बुध्यत इति पूर्वकृतं निवि-
तपल इत्यर्थः । नाचिह्निकमां । अन्वमिन्वत, म्रियेति, स चानुपूर्वो ज्ञानार्थः ॥

कुर्वती निचुलितं ह्रिया कियत्सौहृदाद्विबृतसौरभं कियत् ।

कुडालोन्मिषितसूनसेविनीं पद्मिनीं जयति सा स पद्मिनी ॥ ५२ ॥

कुर्वतीति ॥ कामशास्त्रोक्तलक्षणा पद्मिनी सा मैत्री पद्मिनी कमलिनीं जयति सा ।
किंभूता—कियत्किंचित्शुन्बनादि संभोगकर्म ह्रिया निचुलितं स्थितमप्रकटं कुर्वती (तथा—)
किमदालिङ्गनादिकं साहाय्यचित्तसौहृदाद्विबृतं प्रकटितं सौरभं कामशास्त्रोक्तकौशलं वज्र एवंभूतं
कुर्वाणा । किंभूता पद्मिनीम्—कुडालोन्मिषितानि मुकुलान्येव प्रफुल्लानि सूनानि पुष्पाणि
सेवते भजलेपंशीलम् । अर्धविकसितपुष्पवतीम् । निचुलितं कलिकास्थानीयम्, विवृतसौरभं
विकसितपुष्पस्थानीयम् । कियत्कलिकारुणा कियद्विकसितकमला कमलिनीव साऽभूदित्यर्थः ।
विवृतं सौरभं मनोज्ञत्वं सौगन्ध्यं वा वक्ष्येति वा ॥

नाविलोक्य नलमासितुं स्मरौ ह्रीर्न वीक्षितुमदत्त सुसुखः ।

तदृशः पतिदिशाचलज्जय व्रीडिताः समकुचन्मुहुः पथः ॥ ५३ ॥

नेति ॥ स्मरः सुसुखो भैरवा नलमविलोक्याऽऽसितुं स्थातुं नादत्त । होय तनीक्षितुं
नादत्त । यस्मात्, तस्मात्तस्या दशः कटाक्षविक्षेपा नेत्रव्यापाराः क्रमेण पतिदिशा नलाधिष्ठि-
तपेशमुद्दिश्य चलितग्रीवं वारंवारमचलन् । अथ पश्चादभिमुखं नलनेत्रसमीकने सखनन्तरं
व्रीडिताः सखौ नलमप्राप्य पथो मार्गदेव मुहुः पुनः समकुचन्परावृत्ताः कामप्रेरितत्वादीक्षि-

१ 'स्थितस्य मलन्येषमिदम् । वस्तुतस्तु—'स्वे शरशंयव' इति पाठसत्त्वेन 'अनिवादिदृष्टो-
रात्मनेपदे वा' इति विकल्पेन कर्तव्यत्वाभावः । किंच संज्ञाया अनूपमानतावामिब 'संज्ञापूर्वको विधिर-
निश्चः' इत्यङ्गीकारे 'ओर्गुणः' इति धर्मिधातुकमानविरोधः । २ 'वीक्षितुमदत्तमुगीदृष्टः' इति
जीवास्तुसंगतः पाठः ।

सुमारेमे, लज्जया निमिद्धत्वाच्च तदीक्षणाच्चिदुतेति भावः । लज्जाकामयोः सम्बलताङ्गान-
संधिः । दशः व्यापारपेक्षया बहुत्वम् ॥

नाऽनया पतिरन्यायि नेत्रयोर्लक्ष्यतामपि परोक्षतामपि ।

वीक्ष्यते स खलु यद्विलोकेने तत्र तत्र नयने दद्यानया ॥ ५४ ॥

नेति ॥ अनया पतिः प्रियो नेत्रयोर्लक्ष्यतां गोचरत्वमपि नानामि, परोक्षतामगोचरत्व-
मपि न प्रापि । नन्वेकस्य वस्तुनः परोक्षता वा भवेदपरोक्षता वा भवेत्, न त्वमया,
विरोधादित्याशङ्क्योपपादयति—खलु यस्मादेतौर्ध्वस्य हारमुत्तररत्नसम्भावेर्ध्वलोके सति स
नलो वीक्ष्यते तत्र तत्र हारादिवस्तुनि विषये नयने दद्यानया प्रेरयन्त्या । मुकुटादेर्ध्वलोके
तत्र तत्र प्रतिनिमित्ततो नलोऽनुपलक्षितदर्शनेन दृष्टो मामिधं पश्यतीति तेनाज्ञातत्वात्,
उद्देश्यतया चिन्मयस्तु न दृष्ट इति विषयान्तरमिलोकनस्याजेन प्रसङ्गासंज्ञातदर्शनस्य
नलस्योभयरूपताकारेण वैविध्यादिकस्यापि विरुद्धोभयरूपसंभवे संस्कारेन्द्रियार्थ्यां सहोत्पा-
दनाच्छास्त्रे प्रसङ्गिज्ञातत्वात्, लोके च चरतुरगोनयोद्भूतत्वाद्देसरथच दुर्लभत्वैः । लज्जावशा-
त्साक्षाद्यपि नापश्यत्, तथापि कामप्रेरितत्वाद्दर्पणादिद्वाराऽपश्यदिति भावः । वीक्ष्यते भेति
पाठः सुगोच्यः । यद्यस्माद्विलोकननिमित्तं तत्र तत्र वस्तुनि नेत्रे ददत्या स वीक्ष्यते सौव,
तस्मादक्ष्यतां परोक्षतां च नानावीति वा ॥

वासरे विरहनिःसहा निशां कान्तसङ्गसमयं समैहत ।

सा हिया निशि पुनर्दिनोदयं वाञ्छति स्म पतिकेलिलज्जिता ॥ ५५ ॥

वासर इति ॥ सा यस्माद्वासरे दिने विरहनिःसहा संभोगविच्छेदं सोढुमशक्ता, तस्मा-
त्कान्तस्य सङ्गसमयं संभोगसमयरूपां निशां समैहत रात्रिः कदा वा समेभ्यतीति । निशि
प्राप्तायां पत्युः केलिभिर्नवनवकाममौडानिर्लेजिता, अत एव—हिया कृत्वा पुनर्दिनोदयं
वाञ्छति स्म, प्रभातं कदा वा समेभ्यतीति हेतुहेतुमद्वापन्न पौनरुक्त्यम् । सहजया हिया
सुप्ता ततोऽपि पतिकेलिनिर्विशेषेण लज्जितेति वाऽपौनरुक्त्यम् ॥

तत्करोमि परमभ्युपैषि यन्मा ह्रियं व्रज भियं परित्यज ।

आलिखर्ग इव तेऽहमित्यमूं शश्वदाश्वसनमूक्षिवाचलः ॥ ५६ ॥

तदिति ॥ नलोऽयं भैमी शयनिरन्तरमिलाध्वजनं विधासहेतुं वच ऊचिवाग् । इति
किम्—हे भैमि, बहुविधेष्वालिङ्गनचुम्बनाविषु मध्ये चत्त्वमभ्युपैषि मन्वसे तत्परं केवलं
करोमि, नान्यत् । तस्माद्विषयं सा व्रज पुमवसरेण किं वा भावीति चित्ते पृतो निर्धं परित्यज ।
यतोऽहं त आलिखर्ग इव सखीसमूहतुल्यः । तस्मात्तलिन्यथा विश्वतिथि तया मय्यपि विश्व-
सिद्धि । भयं मा गासीमिति । इह त इति पाठे—इह चुम्बनादौ विषयेऽहं तयालिखर्ग इव ।
सखीकृत्यं चुम्बनादौ यया कापि न नीतिसंभावापीकार्यः ॥

येन तन्मदनचङ्किना स्थितं ह्रीमहौपधिनिरुद्धशक्तिना ।

सिद्धिमद्भिरुदतेजि तैः पुनः स प्रियप्रियवचोभिमन्त्रणैः ॥ ५७ ॥

येनेति ॥ येन तस्या मदनरूपेण चङ्किना ह्रीरेव महौपधिर्द्व्यौपधिस्रया निरुद्धा शक्तिः
यान्मर्ष्यं मया तेन लज्जया निलीनेन स्थिते स कामाभिः पुनः सिद्धिमद्भिः प्रकृतार्थसाधनस-

मर्षंलैरुक्कपैः प्रियस्य प्रियवचांसि तद्रूपाण्यनुमन्त्रणानि रहस्यमन्त्रत्रपादौरुदतेजि अवीपि,
प्रकाशीकृतयामर्थ्योऽकारीत्यर्थः । पूर्वोक्तप्रासनवचनैः पुनरुदीतकामा जातेति भावः ।
अन्योऽपि बहिरौषधप्रतिक्रियाक्तिः दृष्टिद्वैरभिप्रकाशकैर्मन्त्रैः पुनरुदतेजि उद्दीप्यते स्म ।
'तिज निज्ञाने' निज्ञानमुदीतकरणम् । अत्र समार्थाभावात् सन् ॥

यद्विधूय दयितार्पितं करं दोह्येन पिदधे कुचौ दडम् ।

पार्श्वगं प्रियमपास्य सा ह्रिया तं हृदिस्थितमिवालिलिङ्ग तत् ॥५८॥

यदिति ॥ सा दयितेन मर्दनार्थं कुचयोरुपर्यर्पितं करं कराम्नां विधूय निराकृत्य लैदो-
ह्येन कररूपेण दडं कुचौ यत्पिदधे तत्तेन कुचपिधानप्रकारेण पार्श्वगं पुरः समीपे स्थितं
प्रियं ह्रियाऽपास्य हृदि स्थितं तमेवालिलिङ्गेवेत्युत्प्रेक्षा । बीणां याचने यन्निवारणं तदेव कामस्य
परमावुषम् । आलिङ्गनेन यथा कामः प्रवीतो भवति, तथा कुचमर्दननिषेधपरेण कुचपिपा-
नेनापि नलः प्रवीतकामो जात इति भावः । मुग्धाजातिरियम् ॥

अन्यदस्मि भवतीं न याचिता धारमेकमधरं धयामि ते ।

इत्यसिखदुपांशुकाकुवाक्सोपमर्वहठवृत्तिरेव तम् ॥ ५९ ॥

अन्यदिति ॥ इति एवंप्रकार उपोऽनुमन्दा मीला प्रार्थनादन्यवशात्, काकुब्धनिवि-
कारयुक्तं वाक् यस्य स नलो रीनप्रार्थनवशात्किंचिदनुमतौ सत्तामुपमर्दे दन्तदशनौष्ठपीडन-
गाढालिङ्गनादौ यो हठत्वेन सहिता वृत्तिरधरपानादिव्यापारो यस्य, सोपमर्दो करधूननादिना
सविप्राऽधरपानहठवृत्तिर्भस्य वा एवंभूत एव सन् तमधरमसिखददधात् । एवमालिङ्गनाद्यपि ।
इति किम्—हे भैमि, अहं भवतीं त्वामन्यदपरं किमपि कुचमर्दनादि न याचितास्मि
याचिष्ये, किं तर्हि—अहमेकवारं तेऽधरं धयामि पिबामीति । आशया रीनवचनम्, पाने
तु बलात्कारः । एकवारधरपानानुमतेरुपमर्देन भजेन सहिता हठवृत्तिरनुमतद्वितीयाधरपान-
नव्यापारो यस्येति वा एकवारधरपानमात्रानुमतौ लब्धानामालिङ्गनाद्यपि द्वितीयाधरपान-
मप्यकरोत्, अपराधमार्जनं त्वनन्तरं करिष्यामीति बुध्येति भावः । पूर्वमोष्ठपानमात्रमकरोत्
अनन्तरं नखशताद्यपीति केचित् । अन्यदेति पाठे—क्षणान्तरे पुनरधरपानमपि न याचिष्य
इत्यर्थः । सोऽयमर्थेति पाठे—सोऽयमर्थः किञ्चिन्मात्रो हठो यत्रैवंविधो व्यापारो यस्य ।
पूर्वपाठे स इति ज्ञेयम् । याचिता, वृत्त् । वारं, काले द्वितीया ॥

पीतैतावकमुखासवोऽधुना मृत्य एष निजकृत्यमर्हति ।

तत्करोमि भवदूरुमित्यसौ तत्र संन्यधित पाणिपल्लवम् ॥ ६० ॥

पीतेति ॥ असौ नल इत्युक्तिव्याजेन तयोरो पाणिपल्लवं मृदुसुखस्पर्शतया पल्लवतुल्यं
पाणिं संन्यधित स्पर्ष्टुं संनिवेशितवान् । इति किम्—हे भैमि, एष मृत्यो महाक्षणो दासः ।
पीतस्त्वावकमुलमेवासवो मयं येन, अथ च—पीतस्त्वयीयमुखस्य सुरामण्डपो येन एवंभूतः
सजधुना निजकृत्यं चरणसंवाहनादिरूपं मृत्यसंचन्धिकार्यं कर्तुमर्हत्युक्तो भवति । तत्तस्मा-
द्दृष्टारामपुष्पावचयादिना स्निग्धं भवदूरं त्वयीयगुरुं करोमि संवाहयामि । अथ च—तामन्वा-

१ 'सति(क)स्वरूपेण करद्वयेन' इति कलिकातामुद्रितपाठः । २ 'अपाने' इति कलिकातामुद्रित-
पाठः । ३ अर्धं कोको बीपातौ न व्याख्यातः ।

दूर्घं करोमीति । अनेकार्थत्वात्करोतिः संवाहनार्थः । अन्योऽपि नृलो भुक्तमुखोच्छिद्यर-
णसंवाहनं करोति ॥

चुम्बनादिषु बभूव नाम किं तद्वृथा भियमिहापि मा कथाः ।

इत्युदीर्य रसनावलिष्ययं निर्ममे मृगदृशोऽयमादिमम् ॥ ६१ ॥

चुम्बनेति ॥ इत्युदीर्य अयं मृगदृशस्तदानीमस्मितमां चमलदृशो भैम्या आदिनं कदा-
चिदप्यकृतपूर्वत्वात्प्रथमं रसनावलिष्ययं मेखलाकलापमोचनं निर्ममे वके । ऊरुस्पर्शादी
वाम्यं भयं च भजन्त्या भैम्या एवं विस्मयप्रपूर्वकं वसनमाचकषेति भावः । इति किम्—
हे भैमि, नामेल्यनुभूतविषयप्रभाभिन्ने । हे भैमि, चुम्बनादिज्ञानादिषु किं नाम विरहं
बभूव, अपि तु न किञ्चित् । तत्समादिहाप्यसिन्धुयमाणे सुरतारम्भेऽपि ऊरुपीडने वा,
मेखलामोचने वा वृथा अकारणं भियं मा कथाः ॥

अस्तिवाम्यभरमस्तिकौतुकं सास्तिधर्मजलमस्तिवेषयु ।

अस्तिभीति रतमस्तिवान्छितं प्रापदस्तिमुखमस्तिपीडनम् ॥ ६२ ॥

अस्तीति ॥ सा एवभूतं रतं प्रापत् । किंभूतम्—आरम्भसमयेऽस्ति वर्तमानो वाम्य-
भरो रतिप्राप्तिकूलानरणबाहुल्यं यत्र, आरम्भानन्तरं चास्ति कौतुकमननुभूतचरत्वादस्ता-
वर्त्य यत्र । ततोऽपि—सास्तिकोत्पत्तेः धान्तेखास्ति धर्मजलं यत्र । तथा—अस्ति वेषयु-
र्यत्र । ततः—संभोगे प्रारब्धे भये निवृत्तेऽपि किमन्ते भावील्लस्ति भीतिर्यत्र । तथा—
मुखहेतुत्वादस्ति वाञ्छितमभिलाषो यत्र । तथा—लिङ्गकमसंमर्दादस्ति मुखं यत्र । समरस-
सुरतावसानसंजातमुखमिति यावत् । ततोऽप्यस्ति पीडनं संभोगावसाने सर्वाङ्गाढालिङ्गनं
यत्र । एवंभूतं प्रथमसंभोगमन्वभूदिति भावः । अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । 'अस्ति-
धीरुदयध' इति समासः ॥

ह्रीस्तवेयमुचितैव यन्नवस्तावके मनसि मत्समागमः ।

तनु निरूपमजस्रसंगमाद्रीडमावहति मामकं मनः ॥ ६३ ॥

इत्युपालभत संभुजिक्रियारम्भविघ्नघनलज्जितैर्जिताम् ।

तां तथा स चतुरोऽथ सा यथा त्रमुमेव तमनु त्रपामयात् ॥ ६४ ॥

ह्रीति ॥ इतीति ॥ युग्मम् । चतुरः कामकलाकुशलः स नलः संभुजिक्रियायाः सुरत-
सारम्भे विघ्नमूर्तैर्धनैर्निषिद्धैर्लज्जितैर्लज्जानिर्मितैरज्ञसंकोचादिभिर्जितामतिलज्जितां तामिति
पूर्वाक्षप्रकारेणोपालभत सोकुण्ठमूचे । सा भैमी यथा येन प्रकारेणाषोपालम्भगानन्तरं तमनु-
लक्षीकृत्य त्रमुमेव लज्जितमेव त्रपामयाङ्गजां प्राप । लज्जाशुतिविषयेऽपि लज्जा यथा जायते
तथेयमुपालब्धेत्यर्थः । मम लज्जावशादन्ववासा चेतपि स्फुरितमिति मिवा लज्जां विहाय
विस्मयेण तेन सह चिकीर्षेति भावः । इति किम्—हे भैमि, तवेयं वर्तमाना हीरुष्य
उचितैव । यद्यस्मान्मत्समागमस्तावके मनसि नवो नूतनो जातः । नवसंभोगे हि स्त्रिया लज्जा
मुक्तैवेत्यर्थः । तत्प्रसिद्धं विवाहात्पूर्वमप्यजस्रसंगमात्सदासाप्रसंजातसंभोगवशाद्विघ्नं निर्ल-
ज्जमपि मामकं मनस्तु पुनः प्रीडं लज्जामावहति धारयति यत्, सेवमनौचित्यं सामर्थ्या-

लम्बोऽर्थः । निर्लेखस्य लज्जाविरोधादयुक्ता । बहुवासरसंज्ञातसंगस्याप्यतिपरिवयाज्जान युक्तेत्यर्थः । यथा—लज्जाया औचित्ये कारणान्तरमाह—दुरन्धर्यर्थः । अजस्रसंगमाशिक्षणं मामकमपि मनो लज्जितो त्वं दृष्ट्वा तस्माज्जते किमु वक्तव्यं प्रथमसंभोगे ते मनो लज्जत इति व्याख्या ॥

वाहुयक्रजघनस्तनाङ्घ्रितद्वन्द्वगन्धरतरसंगतानतीः ।

इच्छुरससुकजने दिनेऽस्मिते वीक्षितेतिसमकेति तेन सा ॥ ६५ ॥

याद्विति ॥ तेन वीक्षिता सा भैमी इति पूर्वोक्तप्रकारेण समकेति संकेतिता । इति किम्—हे भैमि, उस्तुकाः स्वस्वकार्यसाधनोत्साहवन्तो जना यत्र रात्रिदृत्ताकर्षणमात्रमुत्सुकः सखीजनो यत्रैवंविधे वा दिने दिवसेऽपि ते संवन्धिनीः बाहू च वक्त्रं च जघनं च स्तनौ चाङ्गौ च तस्य बाह्यादेः कामशास्त्रप्रतिष्ठा ये वन्धा नागपाशादीनि करणानि तेषां गन्धो श्लेष्मो विद्यते यत्र तादृशं रतं तेन संगता मिलिताश्च ता आनतयश्च नितरां नम्रत्वानि कौशलातिशयनिर्मितानवयवनसर्गाभावान् । संगता इति पृथग्भावा । नतीरिच्छुरभिलाषुकोऽस्मीति । स्मित इति भैमीसंबोधनं वा । रात्रिदृत्तबन्धरतरप्रत्यभिज्ञानं यथा भवति वीक्षणमात्रेणैव कृत्वाऽनुरागातिशयादिनेऽपि स्त्रीषां तादृशतामिलापं तां प्रति ज्ञापितवानिति भावः । यथा—बाह्यादेस्ताः प्रतिष्ठाः क्रमेण बन्धश्च, गन्धश्च, रतं च, संगतं च, आनतयश्च, ताः । बाह्योर्नागपाशादिवन्धः, वक्त्रस्य गन्धः पद्मिनीत्वासौरभम्, जघनस्य रतम्, स्तनयोः संगतं श्लेष्म, वरणयोः पतनमानतिशेत्त्यर्थः । त्वत्संबन्धिनीत्याः स्वस्वव्यापारकरणमात्रनिरता बुधित्ता जना यत्रैवंभूते दिनेऽपि इच्छुरस्मीति वीक्षिता साऽनेन स्वात्मनं ज्ञापितेति भावः । यथा—त्वां पश्यामि तदैव भैमैवं चाण्डोदिति, त्वदर्शनमेव संगोगसमय इति च ज्ञापितेति भावः । उस्तुकसखीजनेऽस्मिते वीक्षितेति पाठे—रात्रिदृत्तप्रक्षयाच्छागोपनार्थं तस्माज्जना ना भूदित्यस्मिते स्मितरहित एवंविधे ज्ञातुमेवोस्तुके सखीजने सखीजनसंनिधौ पूर्वोक्तप्रकारेण सा तेन समकेति संकेतिता शब्दिता । यद्वात्रावाचरितं बाहुबन्धादि तदिदानीमिच्छुरस्मीति रात्रिदृत्तज्ञापनार्थं सखीसंनिपायेवमुक्ताचेत्यर्थः । अत एव सा वीक्षिता । उस्तुके सखीजने स्मिते प्रारब्धहास्ये सति वीक्षितेति वा । हे भैमि, ते बाह्यादिवन्धादीन् दिने वीक्षिता द्रष्टा एवंभूतोऽभिलाषुकोऽस्मि । रात्रौ यद्यपि कृताः, तथापि न दृष्टाः तस्मादिने तद्दर्शनेच्छुरस्मीत्येवं सा तेन शब्दिता । न परमहमेव, किंतु त्वत्सखीजनोऽपीत्युक्तपदेन सूचितमिति वा । व्याख्यानान्तरं प्रणयगौरवमयाशोकात् । नतीरित्यत्र इच्छुर्वीक्षितेत्येताभ्यां योगे 'न लोका-' इति षष्ठीनिषेधः ॥

प्रातरात्मशयनाद्विनिर्वर्ती संनिदध्य यदसाध्यमन्यदा ।

तन्मुखार्पणमुखं सुखं भुवो जम्भजिद्विश्रितिशचीमचीकरत् ॥ ६६ ॥

प्रातरिति ॥ भुवो जम्भजिद्विनीन्द्रो नलः प्रातरात्मशयनादुत्थाय विनिर्वर्ती शीघ्रं वहिर्निर्गन्तुकामां संनिदध्य चेलाञ्जलादौ सम्पृष्ट्वा क्षितिशचीं भूमीन्द्राणीं सुन्दरीं सौभाग्यवतीं चान्दशान्वसिन्काके रात्रौ प्रागेव हीमयवशाद्यदसाध्यमप्राप्यं तत्तस्या मुखार्पणं सुखमादिर्वत्स तत्सुखं सुरतमचीकरत् । रात्रिप्रान्तसमये त्वं मङ्कुं चेत्करिष्यति तर्हि दुष्करमप्राप्यं

सुभ्यं दास्यामि नान्यथेति तां संख्यालिङ्गनादि कारितवान् । सा गन्तुकामापि चेदेतदुक्तं न करिष्यामि तर्ह्यं गन्तुं न दास्यति, सखीनां चायमत्रागमनसमय इति विचारं सुम्बनादि दृष्ट्वा क्षीप्रं निर्गतेति भावः । सुखमनावासेनाचीकरदिति क्रियाविशेषणं वा । 'प्रभातप्रहरे पथिनी रन्तव्या' इति कामशास्त्रम् । शिथिलचीमिति, 'हृकोः-' इति कर्मत्वम् ॥

नायकस्य शयनादहर्मुखे निर्गता मुदमुदीक्ष्य सुसुवाम् ।

आत्मना निजनवसरोत्सवस्सारिणीयमहणीयत खयम् ॥ ६३ ॥

नायकस्येति ॥ अहर्मुखे प्रातर्नायकस्य शयनाभिर्गता इयं भैमी सुसुवां ग्रीवायां सुन्दरीणां तस्यावीणां खलप्राणेशसुरतवर्णितां मुदमानन्दमुपैक्ष्यात्मनैव निजः स्वीयः नवः सरोत्सवः संभोगलास्य सारिणी सरणशीला सती खयमेवाहणीयत लज्जिता । अनतिप्री-
डोत्तमस्त्रोतातिः शयनाभिर्गता शखीनामोष्ठपावककोलपत्रवतीनार्जनादि दृष्ट्वा स्वसंभोगवि-
हेन खलकपेण कृत्वा निजनवसरोत्सवं सखीः सरणलेखशीला सती खयं ललये । निजच-
वेलपि पाठः । हणीद् कण्ठादिः ॥

तां मिथोऽभिदधतीं सखीं प्रियस्यात्मनश्च स निशाविचेष्टितम् ।

पार्श्वगः सुरधरात्पिथो दधद्दृश्यतां श्रुतकथो हसन्नातः ॥ ६४ ॥

तामिति ॥ स नलस्तां भैमी हसन् सन् दृश्यतां मतः स्वेच्छयैव नयनगोचरत्वं प्रातः ।
किंभूताम्—प्रियया नलस्यात्मनः स्वस्य च सख्यतीं प्रति मिथो रहसि निशाविचेष्टितं संभो-
गादिरात्रिदृष्टान्तमभिदधतीं कथयन्तीम् । किंभूतः—सुराणां वरात्पिथामदृश्यत्वं दधत् ।
अत एव—पार्श्वगो निकटस्थः । अत एव—श्रुता भैम्याऽभिधीयमाना रात्रिरुत्तान्तकथा
सेन । अहदयेन मयाऽत्रैव स्थित्वा सर्वं श्रुतमिति प्रलक्षो भूत्वा हसन्, न चाकथनदिलर्पः ।
हसद्गत इति पाठे—श्रुतकथो दृश्यतां नलस्यामहसदिलर्पः । पिपेति, 'शातव्योपसर्गे' इत्यम् ॥

चक्रदारविरहेक्षणक्षणे विभ्यती धवहसाय साभवत् ।

कापि वस्तुनि बदल्यानागतं चित्तमुधदनिमित्तवैकृतम् ॥ ६५ ॥

चक्रेति ॥ सा भैमी चक्राणां चक्रवाकाणां दारैश्चक्रवाकीभिः सह विरहस्त्येक्षणक्षणे
दर्शनकाले संख्यायां मगपि प्रियेण ग्रहेतद्विगो गो मा भूदिति क्षणमात्रमपि विद्योगाद्विभ्यती
धवसा नलस्य हसाय ह्यास्यार्थमभवत् । संख्यावन्दनमात्रजन्येन विद्योगेन चक्रविद्योगदर्शन-
मात्रेण च किमिति विनेषीत्येवं सा प्रियेण हस्तितेत्यर्थः । तावतैव विद्योगेन तद्विद्योगदर्शन-
मात्रेण च किमिति नीतेत्याशङ्क्याह—कापि कस्मिंश्चिद्वस्तुनि विषय उपदुत्पद्यमानमनिमि-
त्तमकारणं वैकृतं हर्षशोकभयादि सकलैवभूतं चित्तं कर्तुं अनागतं भाविनमर्थं दृग्भगदृग्भं वा
वदति । तस्माद्भाविविद्योगसूचिका साधारणी तस्या नीतिमुक्तैत्यर्थः । भावो विरहः सूचितः ।
इयं ज्ञातास्वादा मप्यसुरक्षा चेति संतोषवशात्सा तेन हस्तितेति भावः । विभ्यती स परि-
रभ्य नामुचदिति पाठे—भयमोचनायै गाढमालिङ्ग्यैव तस्यापिलर्पः । विकृतिरेव वैकृतं,
प्रकाशित्वादम् ॥

चुम्बितं न मुखमाचक्ये यत्पत्युरन्तरसृतं ववर्षे तत् ।

सा नुनोद न भुजं तदर्पितं तेन तस्य किमभूच्च तर्पितम् ॥ ७० ॥

चुम्बितमिति ॥ सा क्रमेण गतभीरगतलब्धा च ततो चुम्बितं त्रिमेण चुम्बितुमारब्धे मुखं यथाचक्ये वकीचके, तच्चुम्ब्यमानमुत्तानाचक्येण कर्तुं पत्युरन्तर्धेतस्मृतं ववर्षे । तवीर्य मनः सुधावृष्टेन परितुष्टं चक इत्यर्थः । तथा—तेन खनादावर्पितं भुजं यच्च नुनोद निराचकार, तेन भुजस्वीकारेण प्रयोजकेन तस्य किमत्र तर्पितं नाभूदपि तु सर्वाङ्गं तेन प्रीणितमभूत् ॥

नीतयोः स्तनपिधानतां तथा दातुमाप भुजयोः करं परम् ।

वीतबाहुनि ततो हृदंशुके केवलेऽप्यथ स तत्कुचद्वये ॥ ७१ ॥

नीतयोरिति ॥ य नलखया भर्तृकृतपाणिपीडननिषा स्तनपिधानतां कुचाच्छादनतां नीतयोः प्रापितगोस्तीक्ष्णभुजयोः परं केवलं करं दातुं स्थापयितुं पूर्वमाप । यत्कोऽभूदि-
त्यर्थः । ततोऽनन्तरं वीतबाहुन्यपनीतभीमकरे हृदंशुके हृदयावरणवन्ने करं दातुमाप । अथ ततोऽपि पश्चात्केवले निरंशुके तत्कुचद्वये करं दातुमाप । मुग्धाजातिः । लज्जापचयकामोप-
चयौ कर्मेशोचौ ॥

याचनाञ्च ददती नखक्षतं तां विधाय कथयाऽन्यचेतसम् ।

वक्षसि न्यसितुमात्ततत्करः स्वं विमिश्र मुमुदे स तन्नखैः ॥ ७२ ॥

याचनादिति ॥ त्वमपि नखोल्लेखं कुर्विति प्रेममरेण याचनादपि नखक्षतं न ददती कयापि कथयाऽन्यस्मिन्गोष्ठोरथ एव चेतो यस्मात्तां विवितां विधाय गोष्ठीसंवाद्यनुत्थाभिन्-
यव्याजेन खवक्षसि न्यसितुं स्थापयितुमात्तः स्वहस्तेन दृढीतस्तस्याः करो येनैवंभूतः सन् तस्माः स्वहस्तभूतहस्तनखैः स्वं खक्षरीरं विमिश्रोद्विष्य मुमुदे ॥

स प्रसह्य हृदयापचारकं हर्तुमक्षमत सुभ्रुवो बहिः ।

हीमयं तु न तदीयमान्तरं तद्विनेतुमभवत्प्रभुः प्रभुः ॥ ७३ ॥

स इति ॥ स प्रभुः स्वामी सुभ्रुवो भैम्या बहिर्हृदयापचारकं यक्षःस्वलादिवसनं प्रसह्य हृदहर्तुमक्षमत । तु पुनर्हीमयमान्तरमन्तःस्वं भैमीसंबन्धितत्कामकीर्तानिवारकं कुलस्त्रीहृद-
यभूषणीभूतमपचारकमपनेतुं प्रभुः समर्थो नाभवत् । एवं विसम्भरणक्रमेण यद्यपि लज्जां साजिता तथापि हृदयाच्छादिवस्त्रापाकरणपूर्वकुचस्पर्शादिना पुनरपि लज्जितैवेति भावः ॥

सा सरेण बलिनाऽप्यहापिता हीक्षमे भृशमशोभताथला ।

भाति चापि वसनं विना नतु व्रीडधैर्यपरिवर्जनैर्जनः ॥ ७४ ॥

सेति ॥ बलिना प्रमावता, अथच—उद्दीप्तेनापि सरेण हीक्षमे लज्जाधैर्यं अहापिताऽसा-
जिता साऽथला स्त्री, अथच—श्रीत्वाहुर्वला सशमशोभत । युक्तोऽयमर्थः—यतो जनो वसनं विनापि भाति च शोभत एव । तु पुनर्व्रीडधैर्ययोः परिवर्जने परित्यागे नैव शोभते । तस्माद्युक्तमर्थान्तरन्यासः । उद्दीप्तेति कामे लज्जाधैर्यापरित्यागाजितरां नलस्य स्पृहणीयत्वा-
च्छुभ इति भावः ॥

१ 'नवैकस्य करस्य क्रमादनेकेषु मुग्गाशुक्लचेतु इति कथनात् 'कमेणैकमनेकस्मिन्' इत्याद्युक्तल-
क्षणः पर्यायाङ्कारभेदः' इति जीवातुः ।

आत्थ नेति रतयाचिने न यन्मामतोऽनुमतवत्यसि स्फुटम् ।

इत्यमुं तदभिलापनोत्सुकं धूनितेन शिरसा निरास सा ॥ ७५ ॥

आत्थेति ॥ सा इत्येवं भङ्गा स्वनिषेधार्थमपि तस्या अभिलापने मञ्जुलवाणीश्रवण उत्सुकं कौतुकिनममुं धूनितेन कम्पितेन शिरसा कृत्वा निरास निषिधेयः । इति किम्—हे मैमि, त्वं मया सुरतं देहि प्रसीदेति सुरतयाचिने मां यद्यस्यामेति न आत्थ अतो हेतोः 'अप्रतिषिद्धमनुमतं भवति' इति न्यायेन सुरतं कुर्विति मामनुमतवत्यसि अनुज्ञातवती त्वमसीति । इयं सुरतं नानुमन्वते परं मया सह न वदत्यपीत्येवं परिहासमाप्ते किमपि निषेधार्थमपि किञ्चिद्विध्यतीत्याशया नलेन तद्वाचनार्थमेवं यत्र कृतेऽपि कुशल्य लज्जाधैर्यवशाच्छिरोधूननेनैव तं न्यपेक्षतु, ननु साक्षादस्तरमप्युवाचेति भावः ॥

या शिरोविधुतिराह नेति ते सा मया न किमियं समाकलि ।

तन्निषेधसमसंख्यता विधिं व्यक्तमेव तव वक्ति वाञ्छितम् ॥ ७६ ॥

येति ॥ हे मैमि, ते या शिरोविधुतिः शिरःकम्पः नैत्याह निषेधार्थं ब्रूते, मया सेवं किं न समाकलि न सम्यग्ज्ञाता, अपि तु सम्यग्ज्ञातैव । कथमित्याह—तयोः शिरोविधुतिरुपगुणपयोर्निषेधयोर्मां समसंख्यता तुल्यता सा तव वाञ्छितं सुरतरूपं विधिं व्यक्तमेव वक्ति वदति । सुरतं तत्रैष्टमित्याहेत्यर्थः । इत्योरेव निषेधयोः सुन्दोपसुन्दन्यायेनान्योन्यापातात् 'द्वौ नवौ प्रकृतमर्थं गमयतः' इति न्यायेन च सुरतं त्वया विधेयमेवेति मां प्रति विधावेव तात्पर्यमिति मया त्वदाशयो ज्ञात इति भावः । इति पुनरपि मैमीवादनार्थं वक्तोक्तिः । विधिरिति पाठे—तस्य मत्प्रार्थितस्य शिरोधूनति (न) इत्यरूपौ निषेधौ तयोः समसंख्यतैव विधिले तवामिलापं स्पष्टमेव वक्षीति व्याख्येयम् ॥

नात्थ नात्थ शृण्वानि ते न किं तेन वाचमिति तां निगद्य सः ।

सा स इत्यगतमाह तं यथा तज्जगाद मृदुभिस्तदुक्तिभिः ॥ ७७ ॥

नेति ॥ स नलः तामिति पूर्वोक्तं निगद्योक्त्वा सा इत्थं गतं इत्येन हेतुना वा मैमीस-विधे गतं तं नलं 'तदयं विश्रम्भ वृणे—' इति यथा आह सा ब्रूते सा तदैव मृदुभिरिति मधु-लाभिस्तस्या मैम्या वक्तिभिल्लाषणानुकारिणीभिः जगाद । तादृगेवानुरितवानित्यर्थः । इति किम्—हे मैमि, अहं ते वाचं न शृण्वानि, तेन मदश्रवणेन हेतुना मया नाकर्णनीयमिति बुद्ध्या त्वं नात्थ नात्थ न ब्रूषे न ब्रूषे किम् । त्वद्वाक्यानि मया पूर्वमेवाकर्णितानि, इदानीं तव भाषणं मया न श्रोतव्यमिति दृष्टेर्वैवं मुखमुद्वेगेति त्वया वक्तव्यमित्यवददिति भावः । त्वं नात्थेति स्तरभङ्गा मा वादीरित्यर्थः । किमित्याक्षेपे वा युग्मम् ॥

नीविस्तीप्ति निविडं पुराऽरुणत्पाणिनाऽथ शिथिलेन तत्करम् ।

सा क्रमेण नननेति वादिनी विघ्नमाचरदमुष्य केवलम् ॥ ७८ ॥

नीवीति ॥ सा पुरा प्रथमसंभोगारम्भे नीविस्तीप्ति वर्तमानं तस्य करं स्वपाणिना निविडमतिगाढं यथा तथाऽरुणत् । अथानन्तरं क्रमेण भयभङ्गानन्तरं दिगान्तरे नितम्बज-घनस्पर्शकारिणं नलकरं शिथिलेन पाणिना हरोच । ततोऽपि लज्जाविजयानन्तरं न न नेति वादिनी सती अनुष्ण नलकरस्य नलस्यैव वा केवलं विघ्नमाचरत् । नननेत्युक्ते यदि न निव-

तैत, तर्हि मा निवृत्त, वदामि तावदेवमिति वचोमात्रेण विप्रमाचरत्, न तु कर्मणेति भावः । मुरघाजातिः । भयलज्जाह्वागः सूचितः ॥

रूपवेषवसनाङ्गवासनाभूषणादिषु पृथग्विदग्धताम् ।

सान्यदिव्ययुवतिध्रमक्षमां नित्यमेत्य तमगात्रवा नवा ॥ ७९ ॥

रूपेति ॥ सा रूपेषु देववरदानात्कायधारणानिमित्तेषु सौन्दर्यविशेषेषु, वेषेषु महाराष्ट्र-
काटगुर्जरादिस्त्रीभूतबालंकारादिश्चरभङ्गांशु, वसनेषु नीलपीतदुःकूलदिवस्त्रेषु, अङ्गवासे-
नाद् चन्दनकस्तूरीकर्पूराद्यङ्गरामैरगुरुचन्दनादिभूषण कृतेषु देहामोदेषु, भूषणेषु सौवर्णेषु
मुक्तामणिक्वण्टारिकादिस्त्रितेष्वलंकारेषु, तदादिषु च भाषान्तरेषु विषये पृथक् प्रत्येकं प्रति-
दिनमन्यस्या दिव्ययुवते रम्भादिस्त्रिगुणिया ग्रमे क्षमां समर्था रम्भादिस्त्रिगुणेवेति ध्वान्तिका-
रिणीं विदग्धतां चातुरीमेत्य आप्यात एव नवा नवा नूतना नूतना सती नित्यं तमगात्र ।
संबुभुज इत्यर्थः । अन्यद्वन्मन्यैवेयमिति तस्य चेत्तत्ति स्फुरितेत्यर्थः । वा इवार्थः । नित्यं नवेष
नागात्, अपि तु नवीनेष जगामेति काकुर्वा । अन्यद्वं नूतनत्वाद्यनुरागातिशयादन्वापरोधा-
ज्जगामसंभोगविमुखो नखे जात इति भावः । क्षमेति पाठे—मैत्रीविशेषणम् ॥

इक्षितेन निजरागनीराधि संविभाव्य चटुभिर्गुणवताम् ।

भक्ततां च परिचर्ययाऽनिशं साधिकाधिकवशं व्यधत्त तम् ॥ ८० ॥

इक्षितेनेति ॥ सा अधिका सर्वगुणैरलक्ष्य चतुरा च तमधिकमतितरां वक्षतात्मन्यनु-
रागिणं व्यधत्त चकार । किञ्चिद्रीकान्मुदित्यर्थः । किं कृत्वा—इक्षितेन 'सकृदादिषु भर्तृगु-
णवर्णनपूर्वं भाषणम्, तद्दोषापलापः, पश्चादाभिमुख्येन शकनम्, पूर्वमुत्थानम्, आगमने
तुष्टिः, प्रवासे वैमनस्यम्, सदा सममुखतुःखता' इत्याद्यनुरागयोक्तकेन चेष्टितेन निजम्
अगाधत्वादनुरागमेव नीराधि नलं संविभाव्य सम्यग्ज्ञापयित्वा, तथा—चटुभिः 'भवाद्दोऽ-
तिसुन्दरोऽतितेजस्वी नदान्यः सर्वकलाकुशलः कः, अपितु—न कोपि' इत्यादि प्रियभाषणैर्गु-
णवृत्तां च स्त्रीगुणप्रादित्वं वैदग्ध्यं च ज्ञापयित्वा, तथा—अनिशं सर्वदा परिचर्यया चर-
णादिसंवाहनाललङ्घनचालनादिस्त्रया सेवया निजां भक्ततां भक्तियुक्तां च ज्ञापयित्वा ।
अनिशं निशामभिधाय मर्मादीकृत्य । अहोरात्रमिलयति इति वा ॥

स्वाङ्गमर्पयितुमेत्य वामतां रोषितं प्रियमथासुनीय सा ।

आतदीयदृष्टसंबुभुक्तां नान्वमन्यत पुनस्तमर्थिनम् ॥ ८१ ॥

स्वाङ्गमिति ॥ सा संभोगार्थिने नलाय स्वाङ्गं स्तनादिकं निजमङ्गमर्पयितुं दातुं किञ्चि-
द्दामतां प्रातिकूल्यमेत्य किञ्चिदङ्गमदत्त्वा, अधानन्तरं तेनैव व्यापारेण रोषितमुत्पादितरोष-
मौदासीन्यं प्राप्तं प्रियं नलं चुम्बनालिङ्गनचरणपतनादिनाऽसुनीय प्रसादानन्तरमियं मां

१ 'अनैकपित्रीविदेशे कगादनेकव्यापारसंभवोक्तः पद्मादालंकारभेदः' इति जीवातुः ।

२ इतः प्राक्

'चक्रियां प्रति मदस्रजस्तथा (?) स्वस्वरस्य लघुतां प्रधानया ।

पथुरबन्धवमर्ह्यपत स्फुटं तत्किञ्चाद्वियत तस्य मानसम् ॥'

इत्यधिकः शोकः कापि दृश्यते ॥

प्रसादयति चेत्तर्हि मरीचिभूतं करिष्यतीति बुद्ध्या पुनरर्थिनं तद्वत् वाचमानं तं तपीयां नलीकां
हठहृत्कारेण संयुयुक्तां संभोगेच्छुताम् आ मर्यादीकृत्य सान्धमन्यत तावन्नुमेने ।
पूर्वं गान्धापूर्वं संभोगे प्रवृत्तः, अनन्तरं तप्यवामत्वद्रोषवशादौदासीन्यं गतः कथन्तरं प्रति
गमिष्यतीति बुद्ध्या तथाऽनन्तरमनुनीतः सन् पुनरर्थयमानोऽपि बाधहृत्कारसंगोचं करोति
तावन्नुमतः, अनन्तरं लघुमत इत्यर्थः । याज्ञानन्तरमेवानुमतने तादृशोऽनुरागो न वर्धते ।
तप्यवमनुरागमात्मनि परां कोटिं प्रापयितुं हठसंभोगमेवैच्छदिति भावः । अनुनयानन्तरं
संभोगे कृतेऽप्यनुरागतिशयात्पुनः सुरतामिषाधिर्षं नानुमेने इति पुनःशब्दार्थो वा । रोषितं,
ष्यन्तामिषा । आतपीयेति, मर्यादायामन्वयीभावो ननुसकत्वाद्व्यस्तम् ॥

आद्यसंगमसमादराण्यधाद्वल्लभाय ददती कथंचन ।

अङ्गकानि धनमानवामतावीडलम्भितदुरापतानि सा ॥ ८२ ॥

आद्येति ॥ सा अङ्गकानि दुःखानि सौकुमार्यातिशयादनुकम्प्यानि विज्ञान्यज्ञान्याद्यसंग-
मेन प्रथमसंभोगेन समस्तुल्य आदरः प्राप्नुयानाद्यधिक्येषु प्रथमसंभोगे भयज्जालायापूर्वं
विद्याधारे वावान् प्रतारणाद्युपायः कृतः, तावानेव पाषाक्षेष्वापि संभोगेषु वरप्राप्तये नले-
नोपायः कृतः, तादृशीं नीतिं यावद्वधाह्वारः । यतः—वहभाषातिशेष्टे नलाय कथंचन
भूयसा प्रयासेन तान्मेव ददती । तत्रापि हेतुः—यतः—यनैर्दंडैर्मानयामतावीडैः मानः प्रीति-
कलहबोदासीनता, वामता स्वाज्ञसनर्पणप्राप्तिकल्पम्, बौद्धो लज्जा, तैः पक्षे घनेन मानेन या
वामता तथा लज्जया च, लम्भिता प्रापिता दुरापता दुर्लभता येषां तानि । आदौ विवाहा-
त्पूर्वं यः संगमस्तत्कालीनेनादरेण तुल्यादराणीति वा । मानादिना तदज्ञानां दुष्प्रापत्वादिर-
च्छाविषदेर्नलीकोऽनुरागः प्रसिद्धं परां कोटिमप्यारोहदिति भावः । अङ्गकानि, 'हले'
'अनुकम्पायाम्' इति वा कन् । वामताद्युक्तो वीड इति समासः ॥

पत्युरागिरिशमातरु क्रमात्स्वस्य चागिरिजमालतं वपुः ।

तस्य चार्द्धमखिलं पतिव्रता कीडति स तपसा विधाय सा ॥ ८३ ॥

पत्युरिति ॥ सा पतिव्रता प्रथमं कामे कारणोपचारात्तपसा तपःफलमेन्द्रादिवरदानेन
वा पत्युर्नलस्य वपुरागिरितं हरभारभ्य आतरु पृष्ठपर्यन्तं, तरुभारभ्य गिरिशपर्यन्तं वा तं,
तथा—स्वस्य चात्मनः शरीरमागिरितं गिरिजां पार्वतीभारभ्य आलतं लतापर्यन्तम्, लता-
भारभ्य पार्वतीपर्यन्तं वारोद्धारोद्दकमेण प्रथमं शिखरं, पश्चादात्मन इत्येवंरूपेण, गिरि-
शरूपे गिरिशरूपं, तरुरूपे लतारूपमित्येवं वा क्रमेण विधाय तत्तद्रूपं विरचय्य तस्मात्कम्भि-
तशरीरान्तरस्य संबन्धमखिलं वज्रापादि कीडादि चार्द्धं शोभ्यं तदपि विधाय कीडति स ।
यतः—पतिव्रता । गहि पतिव्रतानां किञ्चिदवाप्तमस्ति । बोऽवधारणे । अखिलं भाषाये-
वादि तल्लैवार्द्धं यथा तथा रेने इति वा ॥

न स्थली न जलधिर्न काननं नाद्रिभूर्न विषयो न विष्टपम् ।

कीडिता न सह यत्र तेन सा सा विधैव न यया यया न वा ॥ ८४ ॥

नेति ॥ सा तेन सह यत्र न कीडिता संगोचं नाकृत सा स्थली अकृत्रिमा भूरेव नास्ति ।
तथा—जलधिः कूपभारभ्य समुद्रपर्यन्तं स जलधयो नास्ति । तथा—काननं तद्दुर्गमे ननं

नास्ति । साऽद्रिभूर्नास्ति । स विषयः कर्णाटादिरूपो देशविशेष एव मुख्यहेतुः स्ववन्दना-
दिर्वा नास्ति । तद्विषयं भूर्भुवःस्वरथेव नास्ति । यस्यां मस्मिन्वा तेन सह चिकीडेति प्रत्येकं
योज्यम् । वा समुच्चये । तथा—सा विधेयः पुरुषाशितादिरूपः कामशास्त्रोक्तः प्रकार एव
नास्ति । यथा यथा येन येन प्रकारेण सा न कीडिता । ज्ञानान्तःसंभोगनिषेधे पूर्वोक्तो
नानारूपधारणोक्तैर्मत्स्यादिरूपत्वादिषेधो न, मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति हेयम् । कीडिता,
'गल्लर्थाकर्मक—' इति कर्तरि निष्ठा ॥

नम्रयांशुकविकर्षिणि प्रिये वक्रघातहतदीप्तदीपया ।

भर्तृमौलिमणिदीपितास्तया विस्रयेन ककुभो निभालिताः ॥ ८५ ॥

नम्रयेति ॥ श्रियेऽशुकविकर्षिणि सति लज्जानशाहुतावयवानवलोकनार्थं नम्रया, अत
एव वक्रघातेन हतो निर्वापितो वीरः प्रकाशमानो वीरो यथा तथा भर्तृमौली मणयो मुकु-
टरत्नानि तैर्दापिताः प्रकाशिताः ककुभो दिशः विस्रयेन निर्वापितेऽपि वीरे कथमयं प्रकाश
इत्याश्चर्येण निभालिता विलोकिताः । रत्नप्रकाशाज्ञानादिस्रयः, रत्नप्रभातिशयाद्वा ॥

कान्तमूर्ध्नि दधती पिपित्सया तन्मणेः श्रवणपूरमुत्पलम् ।

रन्तुमर्चनमिवाचरत्पुरः सा स्ववह्मभतनोर्मनोभुवः ॥ ८६ ॥

कान्तेति ॥ तस्य पूर्वोक्तस्य दिक्षु वीरस्य मुकुटमणेः पिपित्सया आच्छादितुमिच्छया
श्रवणपुरं कर्णभूषणीकृतं नीलोत्पलं कान्तमूर्ध्नि दधती स्थापयन्ती सा रन्तुं स्ववह्मभसेव
समुः शरीरं यस्य नलदेहव्याजं धारयन्ती मनोभुवः पुर जादौ सुरतारम्भेऽर्चनमिवाचरत्पुरा-
मिव चकार । पुष्पपूजा शिरसि कर्तुमुचिता । रतारम्भे च स्मरः समुचिता देवतेति तत्पूजा
युक्ता । प्रकाशमात्रार्थं कर्णोत्पलेन मुकुटमणिं पिदधाविति भावः ॥

तं पिधाय मुदिताथ पार्श्वयोर्वोक्ष्य दीपमुभयत्र सा स्वयोः ।

चित्तमाप कुतुकाद्भुतत्रपातङ्कसंकटनिवेशितस्मरम् ॥ ८७ ॥

तमिति ॥ सा तं नलीयं मुकुटमणिं पिधाय कर्णोत्पलेनाच्छाद्य मुदिता सती अथ
पश्चात्स्वयोर्निजयोर्दमयत्र द्वयोर्बामदक्षिणयोः पार्श्वयोर्दोषं वीर्यार्थादौ वीरौ दृष्ट्वा स्वचित्त-
मषटमानषटनात्कुतुं तद्दर्शनजातमाः किमेतदिति चमत्करणमद्भुतमाश्चर्यं, लज्जा श्रया,
आकस्मिकदौर्दृशनादात्तद्वो भवं सोप्यान्वयपि मदीयाज्ञानि श्रियेण दृष्टानीति शङ्कातिशये
जातद्वः, तेषां संकटे संमर्दे मण्ये निवेशितः स्मरो यत्र तदेवंभूतमाप । विशेषणविधौ तात्प-
र्यम् । वीरौ दृष्ट्वा कौतुकादिसहिताभूदिति भावः ॥

एककस्य शमने परं पुनर्जाग्रतं शमितमप्यवेक्ष्य तम् ।

जातचह्विरसंस्मृतिः शिरः सा विधूय निमिमील केवलम् ॥ ८८ ॥

एककस्येति ॥ द्वयोर्दोषयोर्मेध एकाकस्य वीरस्य मुखवेलाद्यथदिना शमने निर्वाणे
क्रियमाणे सति पूर्वशमितमपि तं द्वितीयं वीरं नलेच्छामात्रेण पुनरपि जाग्रतं प्ररीतमवेक्ष्य
जाता वह्विरसंस्मृतिर्यस्याः सा स्मरणाभिनयवशाद्वा शिरो विधूय केवलं निमिमील निमी-
लितवती । लज्जानिनयः कौतुकवशात्तरीयगोप्यावयवविश्लोकनार्थं तस्या निरुपायत्वार्थं पुनः
पुनः शमितानपि वीर्यानिच्छामात्रेणाजिज्वलदिति भावः । एकेस्य शमने कृतेऽपरवीर्यं
जाग्रतं दृष्ट्वा शमितमपि पुनर्जाग्रतं दृष्ट्वेति व्याख्येयम् । एककः पूर्ववत् ॥

पश्य भीरु न मयापि दृश्यसे यन्निमीलितवती दशावसि ।

इत्यनेन परिहस्य सा तमः संविधाय समभोजि लज्जिता ॥ ८९ ॥

पश्येति ॥ अनेनेति परिहस्य सोपहातमुक्त्वा तथैवलज्जापाकरणार्थं दीपाभावेच्छामा-
त्रेण तमः संविधायान्वहारे निर्माय सा समभोजि संभुजा । ततो लज्जिता । इति किम्—
हे भीरु लज्जामयकातरे, यद्यस्मात्त्वं दृशी निमीलितवत्यसि तस्मात्त्वं मयापि न दृश्यसे पश्य
नेत्रनिमीलनात्त्वया यथा स्वीयमङ्गं न निरीक्ष्यते, तथा मयापि त्वदङ्गमित्यर्थः । अथ च—
त्वया नेत्रे निमीलिते, मया तु त्वं न दृश्यसे चित्रमेतत् । यस्मान्मया न दृष्टव्यमिति हेतो-
रुक्त्या नेत्रे निमीलिते, तावत्तैव मया न दृश्यसे, अपि तु दृश्यस एव । अन्या हि गोप्यमङ्गं
वस्त्रादिनाच्छादयति, त्वया तु नेत्रे एव निमीलिते । तथा च मया त्वदीयगोप्यमङ्गं कामं
दृष्टमेवेति किं नेत्रनिमीलनेन पश्येति । 'अमुना नलेन लज्जिता सा तमः सम्भविष्यायानन्तरं
नैवं परिहासपूर्वमुक्ता । भीरु, ऊचन्तत्वाज्जदीत्वाद्भूयः । तस्मान्मयात्र युगः ॥

सुम्भ्यसेऽयमयमङ्गवसे नखैः स्निग्ध्यसेऽयमयमर्प्यसे हृदि ।

नो पुनर्न करवाणि ते गिरं हुं त्यज त्यज द्यासि किंकरा ॥ ९० ॥

इत्यलीकरतकातरा प्रियं विप्रलम्भ्य सुरते द्वियं च सा ।

सुम्भनादि विततार मायिनी किं विदग्धमनसामगोचरः ॥ ९१ ॥ युग्मम्

सुम्भ्यसे इति ॥ इतीति ॥ युग्मम् । हे प्रिय, मयाऽयं त्वं सुम्भ्यसे, अयं त्वं नखैर-
ङ्गवसे चिह्नपसे, अयं त्वं स्निग्ध्यसे आलिङ्गवसे, अयं त्वं हृदि अर्प्यसे हृदयोपरि धार्यसे । ते
तव पुनरहं गिरं नो करवाणीति न, अपि तु करोम्येव । यत्त्वया सुम्भनादि याचितं तत्सर्वं
करोम्येव । यत इत्यर्थः । हुमिति सुरतसंमर्दाद्यहत्वेन पूर्वतामित्यर्थः । त्यज त्यज इति पीडा-
मटने । सुख सुख मामित्यर्थः । अहं तव किंकरास्मीति दैन्यमटने । इत्येवंप्रकारेणालीकरते
निष्पन्नं सुरते कातरा भीरुः । सुरते विषये वस्त्रात्कारभीता सती आह्वानं यथाकर्षं निम्नोच-
क्षितुमेवेवं वदति, न तु हेत्येति । तथा—अद्यापीयमप्रौढेति प्रियं विप्रलम्भ्य प्रतार्य एता-
दृशी वृथाबुद्धिं तस्योत्पाद्य तथा द्वियमपि प्रतार्य मामियमपि न मुञ्चति । वस्त्रात्कारनवाहु-
म्भनादि करोति, न तु स्नेच्छयेति लज्जात्यागमप्यप्रकटीकृत्य सुम्भनादि पूर्वोक्तं सकलमपि
सुरतसंभारं प्रौढतयैव विततार प्रियाय ददां । यतो मायिनी मायावती । दक्षप्रकारेण कप-
टेनाच्छादितनिजकामोन्मादप्रौढिरिति यावत् । यस्मात्—विदग्धं व्यवहारचतुरं मनो येषां
मानवानां किं वस्तु अगोचरो विषयो न भवति, अपि तु—सर्वमपि साध्यमेव । चतुरा हि
अद्याप्यमपि साधयन्ति । अलीकतरकातरेति पाठे—अलीकतरं कातरेति समाद्यः । लज्ज
त्यज, दीप्तायां द्विवक्तिः । किंकरेति, 'किंकिरिमा—' इति दक्षप्रज्ञावपि 'कियत्तद्दुष्ट
कृणोऽजिधानम्' इत्यच् । ततश्चाप् ॥

स्नेप्सितोद्गमितमात्रलुप्तया दीपिकाचपलया तमोघने ।

निर्विशङ्करतज्जम्मतनुखाकृतदर्शनसुखान्यभुङ्क्त सः ॥ ९२ ॥

स्नेति ॥ स तमसा घुने तस्मिन्सौधे, अथ च, तमस्तुल्ये घने देधे तमोरूपे मेघे
स्नेप्सितेन स्नेच्छामात्रेणोद्गमितमात्रा प्रकाशिता चासीत् तदानीमेव लुप्ता क्षमिता च, तथा—
नै० च० ६१

दीपिकैव चपलया विद्युता दृष्टमष्टया निर्विशङ्कं यद्रतं तस्माज्जन्म येषां तानि च तानि तस्या मुखाकृष्टानि वदनेज्जितानि तेषां दर्शनानि तज्जन्यानि मुखान्यमुहान्वभूत् । अन्धकारवशा-
न्नेत्री स्वेच्छाविरचितमुखाकृतदर्शनमुखानुभवार्थं बहिरवदानवशात्तदानीमेव दीपिकां प्रका-
शितवान्, तदानीमेव च लज्जावती स्यादिति भिया पुनस्तां शमितवानिति भावः । विद्युद-
प्येवंभूता भवति । लुप्तैत्यन्तर्गावितण्णयं हेयः ॥

यन्नुचौ कुटिलिते तया रते मन्मथेन तदनामि कामुकम् ।

यत्तु हुंहुमिति सा तदा व्यधात्तत्सारस्य शरमुक्तिहुंकृतम् ॥ ९३ ॥

यदिति ॥ तया रते भुवौ कुटिलिते वकिते इति यत्, तन्मन्मथेन कामुक्तेवानामि ।
यत्तु पुनः सा तदा सुरतसमये सुरतसंमर्दनिःसहतावारणव्याजेन हुंहुमिति रतिरूपशब्द-
व्याभात्, तत्सारस्य शरमुक्तिहुंकृतं बाणमोचनकालीनं हुंकारमेवाकृतं हुंकार एवाभूत् । तस्मा
हुंकारणं कामस्य चापनमनमित्यर्थः । कामस्य वामत्वाद्वक्त्रादिनां कामः पुनरुन्मिमत
एवामूदिति भावः ॥

ईक्षितोपदिशतीव नर्तितुं तत्क्षणोदितमुदं मनोभुवम् ।

कान्तदन्तपरिपीडिताधरा पाणिधूननमियं वितन्वती ॥ ९४ ॥

ईक्षितेति ॥ चुम्बनरसात्कान्तदन्तैः परिपीडिताधरा दृष्टाधरा, अत एव—पाणिधूननं
वितन्वती इयं तत्क्षणे सुरतसमये उदितमुदं संजातहर्षं मनोभुवं नर्तितुमुपदिशतीव त्वयं
पिक्षयन्तीव प्रियेणक्षिता । यापि रुद्धं शिक्षयति सापि हस्तकामिनयवशात्करकम्पनं
करोति । उपदिशती, 'आच्छांतयोः' इति पाक्षिकत्वाच्चुमभावः ॥

सा शशाक परिस्मदायिनी गाहितुं बृहदुरः प्रियस्य न ।

चक्षमे च स न भङ्गुरभुवस्तुङ्गपीनकुचदूरतां गतम् ॥ ९५ ॥

सेति ॥ परिस्मदायिनी सा प्रियस्य बृहदुरो गाहितुं कामस्त्रेण स्प्रष्टुं न शशाक ।
गतो बृहदुरेतिशालम् । सा च कृशाङ्गीलर्यः । स च नलोऽपि भङ्गुरे भुवौ यस्यास्तस्या वक्षः
सर्वमपि स्प्रष्टुं न चक्षमे । यतः—तुङ्गाभ्यां पीनाभ्यां कुचाभ्यां दूरतां व्यवहिततां गतं
प्राप्तम् । कुचमात्रमेवालिङ्गितम्, नतु सर्वं वक्ष इत्यर्थः । उभावपि संपूर्णालिङ्गनाप्राप्तेर्नितरां
सस्पृष्टत्वादुन्मिमतकामौ जाताविति भावः ॥

बाहुवह्निपरिरम्भमण्डली या परस्परमपीडयत्तयोः ।

आस्त हेमनलिनीमृणालजः पाश एव हृदयेशयस्य सः ॥ ९६ ॥

बाह्विति ॥ तयोर्बाह्व एव दैर्घ्यकादर्याभ्यां वज्रयो लतातुल्यास्तासां परिरम्भ आलिङ्गन-
विषये या मण्डली हस्ताकाराङ्गपाती परस्परमपीडयद्वाडनालिङ्गात् । स हृदयेशयस्य कामस्य
हेमनलिनीमृणालजस्तस्त्रेण निर्मितः पाश एव आस्त बभूव । अतिगौरवान्मार्दवत्वाच्च
बाहुनां सौवर्णमृणालतुल्यत्वम् । पाशबद्धो यथा वशो भवति, तथाऽङ्गुलीपाशेन रटं बद्धौ
कामवशं जाताविति भावः ॥

बल्लमेन परिरम्भपीडितौ प्रेयसीहृदि कुचाववापतुः ।

केलतीमदनयोरुपाश्रये तत्र वृत्तमिलितोपधानताम् ॥ ९७ ॥

बलमेनेति ॥ प्रेयसीदृदि बलमेन परिरम्भापीडितौ गाढालिङ्गनेन वामनीभूतौ कुचौ
कैलतीमदनयो रतिक्रमयोरुपाश्रये विभ्रान्तिस्थाने तत्र वक्षसि वृत्तमिलितोपधानतां वर्तुल-
संगतोच्छीर्षकभाषमवापद्युः । प्रमोहिं विभ्रान्तिस्थाने शय्यादौ गण्डोपधानं वृत्तमुच्छीर्षकं
भषाते, रतिकामौ न प्रभू तत्र वर्तते, अतस्तत्रैव वर्तमानौ वृत्तौ वामनीभूतौ कुचौ द्वयोश्च-
च्छीर्षके इव बभूवतुरित्यर्थः । इत्युत्प्रेक्षा । कैलती रतिपर्यायः ॥

भीमजोरुयुगलं नलापितैः पाणिजस्य मृदुभिः पदैर्बभौ ।

तत्प्रशस्ति रतिकामयोजयस्तन्मयुग्ममिव शातकुम्भजम् ॥ ९८ ॥

भीमजेति ॥ भीमजोरुयुगलं नलापितैर्मृदुभिः पाणिजस्य नखस्य पदैः श्लोकद्वयान्नो-
ल्लिखिभिर्नखशतैः कृत्वा रतिकामयोः शातकुम्भजं सौवर्णं तयोर्वशःप्रशस्तिर्लिपिकृत्वा यत्र,
सैव नखस्वरूपैव यशःप्रशस्तिर्वैषम्यभूतं वा, निजजयप्रकाशकं स्तम्भयुग्ममिव बभौ । रति-
कामयोरियमेव यशःप्रशस्तिर्वैषम्यशक्त्यादिकरणं नाम । सुवर्णतुल्यस्वावर्ण्यः सुवर्णस्तम्भत्वम् ।
अन्वस्यापि प्रमोर्वशःप्रशस्तिर्वैषम्यस्तम्भे लिख्यते ॥

बह्वमानि विधिनापि तावकं नाभिमूरुयुगमन्तराङ्गकम् ।

स व्यधादधिकवर्णकैरिदं काञ्चनैर्यदिति तां पुराह सः ॥ ९९ ॥

बह्विति ॥ स तां पुराह्यहं अबोधत् । इति किम्—हे भैमि, नाभिमूरुयुगमन्तरा नाभ्यु-
रुहयमप्येऽङ्गकं कोमलतातिशयान्मर्दनासहतयास्यं हस्तं वा मदनसद्वदस्वयं तावकमङ्गं न
केवलं मया, किंतु वीतरागेण विधिना व्रजणापि बहु नितरामभाम्बावहतम् । यद्यस्मात्कार-
णात्स व्रज्याधिको वर्णो येषां तैरतिगौरवैरावुत्तमैः काञ्चनैरिदं कामगृहं व्यधादङ्कत । निरन्त-
रावृत्तत्वादुष्णशीतवातादिसंयन्मभावाद्दलोमत्वाच्चाज्ञान्तरापेक्षयाऽधिकवर्णं वराङ्गं दृष्ट्वा प्रदीप्त-
कामः सन्नेत्रमुवाचेत्यर्थः । अङ्गीकृतमप्येतन्मैषुनादन्वत्र निषेधाद्वराङ्गदर्शनं युक्तमिति हेयम् ।
नाभिमिल्यादौ, 'अन्तरान्तरेण-' इति द्वितीया । अङ्गकम्, 'अङ्गे' 'हस्ते' इति वा क्य ।
पुराहेति, भूते 'पुरे लुक् चास्ते' इति सट् ॥

पीडनाय मृदुनी विगाह्य तौ कान्तपाणिनलिने स्पृहावती ।

तत्कुचौ कलशपीननिष्ठुरौ हारहासविहते वितेनतुः ॥ १०० ॥

पीडेति ॥ कलशवत्पीनौ पीवरौ निष्ठुरौ कठिनौ च तावतिप्रसिद्धगुणौ तस्याः कुचौ कर्तु-
भूतौ कान्तस्य पाणिनलिने करकमले कर्मभूते हारस्य हासः प्रकाशस्तेन विहते आच्छादिते
वितेनतुश्चक्रतुः । स्पृशन्तापि नलकरी हाररीत्या पिहित्वाविलस्यः । अथवा हार एव हास-
स्तेन पराभूते वृत्तोपहासे चक्रतुः । यतो—विगाह्य तावैवाभितः स्पृष्ट्वा पीडनाय मर्दनान
स्पृहावती सामिल्लापे धृतेच्छे । यतो—मृदुनी मर्दयितुमसमर्था । स्वयं मृदुर्हं महतः कठि-
नस्य च पीडनाय न प्रभवतीति मृदुभ्यां युवाभ्यां विशाली कठिनौ चाणां मर्दयितुमशक्या-
वित्तीयं वाञ्छा वृथा धार्यते स्वरतरातम्यं न ज्ञायते भवज्जामिति तल्लुकाभ्यां नलकरी हार-
हासेन विहम्बिताविलस्यः । सर्वतः स्पृष्टावेव न तु पीडितामिति भावः । 'अकर्मकठिनौ
हस्तौ-' इति लक्षणात्काठिन्यमेव राजकरस्य गुणः, तथापि नलिनक्षयणात्कठिनत्वेऽपि कुचा-
पेक्षया नार्दवान्मृदुनी इत्युक्तम् । पीडनाय स्पृहावती ते मृदुनी विशेषेण काल्पा हासविहते
चक्रतुरिति वा । अन्योऽपि निष्ठुरो मृदुमुपहसति ॥

यौ कुरङ्गमदकुङ्कुमाञ्जितौ नीललोहितरुचौ बधूकुचौ ।

स प्रियोरसि तयोः स्वयंभुवोराचचार नखकिंशुकार्चनम् ॥ १०१ ॥

याविति ॥ यौ बधूकुचौ कुरङ्गमदेन कस्तूरी कुङ्कुमेन चाञ्जितौ पूजितौ कृतमिलेयनापत एव क्रमेण नीला लोहिता रक्तास्तिर्ययोः, अथ च—नीललोहितो हरस्तत्कान्तौ एवभूतौ स नलस्तयोर्बोवनारम्भे प्रियोरसि रङ्गीवक्षसि स्वयमेव भवतोः प्रादुर्भवतो रक्ततीक्ष्णाम्बावक्षस्यैव किंशुकैः पलाशपुष्पैरर्चनं पूजामाचचार । कृताञ्जराग्रयोः कुचयोर्नखपदानि रनितवानिलयैः । अल्पनखोल्लेखस्य व्यवहारहितेन शोभामात्रहेतुत्वापादनमिदेषु प्रेक्षा । कस्तूरी अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः ॥

अम्बुधेः कियदनुत्थितं विधुं स्वानुविम्बमिलितं व्यडम्बयत् ।

चुम्बदम्बुजमुखीमुखं तदा नैषधस्य वदनेन्दुमण्डलम् ॥ १०२ ॥

अम्बुधेरिति ॥ सुरतावसरेऽम्बुजमुखा भैम्भा मुखं चुम्बद्वयभैषधस्य वदनेन्दुमण्डलं कर्तुं प्रतिदिनमुदयसमयेऽम्बुधेः समुद्रातिक्रान्तोऽकमनुत्थितम्, तथा—समुद्रजले जातेन स्वानुविम्बेनार्तीयप्रतिविम्बेन मिलितं निरन्तरसंघट्टं विधुं चन्द्रं व्यडम्बयदनुचकार । भैमीमुखं कर्तुं नलमुखं कर्माभूतं चुम्बदिति वा । अनेन विपरीतरतं सूचितम् । विम्बप्रतिविम्बभावनिरूपणेनाह्वयन्तं तन्मुखयोः सादृश्यं सूचितम् । कानमुद्रचन्द्रोदयनिरूपणाक कामोज्ज्वलनं व्यज्यते ॥

पूगभागवद्वृताकपायितैर्वासितैरुदयभास्करेण तौ ।

चक्रतुर्निधुवनेऽधरासृतैस्तत्र साधु मधुपानविभ्रमम् ॥ १०३ ॥

पूगेति ॥ पूगफलफालिकानां भागोऽश्वत्थस्य बहुतया कषायितस्तुवररसं प्रापितैः, 'कषायः सुरभावपि—' इत्यभिधानात्तुरनितैर्वा । तथा पक्षेनोदयभास्कराख्येन ताम्बूलमण्ये गृहीतेन कर्पूरेण वासितैः, सुरभितैरन्योन्याधरासृतैर्वा, अधररसेरेवासृतैः कृत्वा तौ दमयन्तीनलौ तत्र निधुवने सुरते मधुपानस्य विभ्रमं मधुपानरूपं विलासं साधु सम्भरयथा तथा अथ च—मधुपानजन्यं विभ्रमं चक्रतुः । मधुपानस्थानेऽन्योन्याधरपानमेव चक्रतुस्तेनैव च नितरां सोन्मादौ जाताविति भावः । अन्योऽपि कषायरसं कर्पूरवासितं शीतलं मधु पिबति । साधुनिषिद्धं मञ्जिति वा । सुरते मधुपानविभ्रममधरासृतैः साधु यथा तथा चक्रतुः । उपदंशस्थानेऽधरासृतानि जातानीकषयैः । भोगेति पाठे—अनुभवः । रागेति पाठे—बहुताम्बूलचर्वणकमविवर्षमानरक्मिषाहुल्येनेत्यर्थः । कषायितैः, 'तत्करोति—' इति ष्यन्ताजिह्वा ॥

आह नाथवदनस्य चुम्बतः सा स शीतकरतामनक्षरम् ।

सीत्कृतानि सुदती वितन्वती सत्त्वदत्तपृथुवेपथुस्तदा ॥ १०४ ॥

आहेति ॥ तदा सुरतचुम्बनावसरे सीत्कृतानि वितन्वती कुर्वती, तथा कामावस्थाधिकारविशेषेण सत्त्वेन दत्तः पृथुवेपथुः कम्पो यस्याह्लादशी सती चुम्बने(तो) नाथवदनसामक्षरं वर्णविना तत्कार्यकारित्येन शीतकरतां चन्द्रतामाह स । चन्द्ररूपसाधया मुखं भवति,

तथा नलमुक्तस्पर्शात्तस्या अभूदित्यर्थः । शीतेऽपि सौत्कारः कम्पश्च भवति, मुखादक्षरं च न निर्गच्छति । शीतं कर्तुं शीलमस्य शीतकरः, 'कुत्रो हेतुताच्छीला' इति टः ॥

चुम्बनाय कलितप्रियाकुचं वीरसेनसुतवक्त्रमण्डलम् ।

प्राप भर्तुममृतैः सुधांशुना सक्तहाटकघटेन मित्रताम् ॥ १०५ ॥

चुम्बनायेति ॥ चुम्बनाय कलितः सृष्टः प्रियाकुचो येन तद्दीरसेनसुतस्य वक्त्रमण्डलं सुधांशुना चन्द्रेण मित्रतां साम्यं प्राप । किंभूतेन चन्द्रेण—सैरेवासुतेरात्मानं भर्तुं पुर-
वितुं सक्तः संगतो हाटकघटः सुवर्णकलशो येन । मुचं चन्द्रसमममृतभरणार्थं चन्द्रसंघट-
स्पर्णघटसमो भैमीकुचः । मुखेन्दुना स्वीयममृतं कुचकलशे निक्षिप्तम्, नतु तत्रत्यं गृहीत-
मिति अनौचित्यं नाशङ्कनीया । सुधचुम्बनादमृतांशुयोगादिव भैमीकुचः शान्ततापो जातसु-
खश्चाभूदिति भावः । 'मुखनेत्रस्तनवाहुमूलकपोलौष्ठद्वयवराहान्यष्टौ चुम्बनस्थानानि, रागतः
सर्वाण्यपि च' इति शास्त्रावनः । नयनमण्डकपोलदन्तवायोमुखान्तस्तनसुगलकण्ठं वा चुम्बन-
स्थानम् । तन्ने चूचुकं परिहृयेति विशेषः । मित्रसम्बन्धस्य तुल्यार्थत्वात्सुधांशुनेति 'तुल्यार्थः—'
इति तृतीयो ॥

वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि सा मुदा पर्यरम्भि परिरम्भ्य चासक्तु ।

चुम्बिता पुनरचुम्बि चादरात्तृप्तिरापि न कथंचनापि च ॥ १०६ ॥

वीक्ष्येति ॥ अमुना सा वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि । तथा—असक्तुद्वारंवारं परिरम्भ्य च
पुनः पर्यरम्भि पुनराक्षि । तथा—आदराद्वारंवारं चुम्बितापि पुनरचुम्बि च । तथापि
कथंचनापि केनापि प्रकारेणानेन तृप्तिकारणसद्भावेऽपि तृप्तिर्नापि न प्राप्ता ॥

छिन्नमप्यतनु हारमण्डलं मुग्धया सुरतलास्यकेलिभिः ।

न व्यतिक्रिं सुदृशा चिरादपि स्वेदविन्दुकिंतवक्षसा हृदि ॥ १०७ ॥

छिन्नमिति ॥ सुदृशा निरीक्षणे मितरां चतुरवापि मुग्धया मुग्धया, अथ च—
बालया मैत्र्या सुरतलास्यकेलिभिः सुरतसंचन्धिभिर्गुणविलासैः करपूजनाद्यविवेकपविलास-
विशेषैः कृत्वा हृदि छिन्नं वृद्धितगुणमप्यतनु आनाभिलम्बित्वाद्विषालं हारमण्डलं मुक्ताहार-
दाम चिरादपि भूयसापि कालेन न व्यतिक्रिं । यतः—स्वेदविन्दुकिंतं संजातस्वेदविन्दुकं
वक्षो वक्षसात्तया । सुरतायाससंजातस्वेदविन्दुमण्डलस्य हारसाददयान्मौग्ध्याच्च वृद्धितोऽपि
हारो नाबोधीत्यर्थः । स्थायिककप्रत्ययान्तास्वेदविन्दुकसंज्ञातारकादित्वादित्यै च ॥

यत्तदीयहृदि हारमौक्तिकैरासि तत्र गुण एव कारणम् ।

अन्यथा कथममुत्र वर्तितुं तैरशाकि न तदा गुणच्युतैः ॥ १०८ ॥

यदिति ॥ हारमौक्तिकैरासि हृदि वक्षसि, अथ च—चित्ते, नदासि स्थितं समम्,
तत्र गुणो दोरकस्तारत्वादिरेव कारणं हेतुः । अन्यथा नचेदेवं तर्हि तदा सुरतसमये गुण-
च्युतैः सूत्रप्रत्यक्षमौक्तिकैरमुत्र तदीये हृदि वर्तितुं स्थातुं कथं कस्माद्याशाकि समर्थं जातम् ।
अथ च—तारत्वादिगुणहीनैर्मौक्तिकैरासीवहृदये न स्वीयते किंतुतमैरेव । तस्मादुभयविधे-

१ 'अमुतांशुरित्येतत्सुधांशुकरत्वं न्यवदत्त इत्यलंकारेण वस्तुव्यभिचारेण' इति जीवातुः ।
२ 'आन्तिमदलंकारः' इति जीवातुः ।

ऽपि भौमीहृदये स्थातुं भौक्तिकानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्विविधोऽपि गुणो हेतुरित्यनुमानम् ।
सुरतसंभर्तान्मुक्ताहारकुटित इति मत्तवन्तरेणोक्तम् । अन्यस्यापि विदग्धहृदयगामित्वे गुण
एव हेतुः, गुणहीनेन तु चित्ते स्थातुं न शक्यते इति भङ्गा सूचितम् । गुणच्युतैः, 'पद्मनी'
इति योगविभागात्समासः ॥

एकवृत्तिरपि मौक्तिकावलिच्छिन्नहारविततौ तदा तयोः ।

छाययाऽन्यहृदये विभूषणं ध्रान्तिचारिभरभावितेऽभवत् ॥ १०९ ॥

एकेति ॥ तदा संभोगसमये तयोर्द्वयोर्मध्य एकस्मिन्नल एव वृत्तिर्भूता एवभूतापि
मौक्तिकावलिरेवमस्या भङ्गा हृदये छायाया विभूषणमभवत् । किंभूतेऽन्यहृदये—छिन्ना
हारस्य विततिर्वित्तारो यस्य । यतः—ध्रान्तिचारीणि स्वेदविन्दवस्त्रेषां भरः पूरस्त्रेन भाविते
न्यासे । द्वयोः समीपे संमुखस्थितयोर्मध्ये भङ्गा हारे वृद्धितेऽपि स्वेदजलपूरिते हृदये
प्रतिबिम्बितो नलस्य हार एवाभरणं बभूवेत्यर्थः । अन्यहृदय इति सर्वनामत्वात्पुंवद्भाषः ॥

वामपादतललुप्तमन्मथधीमदेन मुखवीक्षिणानिशम् ।

भुज्यमाननयवीवनामुना पारसीमनि चचार सा मुदाम् ॥ ११० ॥

यामेति ॥ वामपादतलेन लुप्तो मन्मथधीमदः कामसौन्दर्यगर्भे वेनातिसुन्दरेणाप्यनिर्ध
भौमीमुखवीक्षिणा केवलभैम्यधीनेनामुना नलेन भुज्यमानं नयं नूतनं यौवनं तारुण्यं यस्याः
सा भौमी मुदा संतोषाणां पारसीमनि परतीरमर्वादायां परमोत्कर्षे चचाराचर्तत । भावापसान-
नसमयं प्रापेत्त्यर्थः । वामपादतल—, मुखवीक्षि—, इति पदद्वयं लौकिकोक्तिः । पूर्वभूतेन
च भुज्यमानत्वान्मुदां परमोत्कर्षं प्रापेति युक्तम् । मुखवीक्षणं दिने रात्रावपि वरदानप्रका-
शितवीपवशाज्ज्ञेयम् ॥

आन्तरानपि तदङ्गसंगमैस्तर्पितानवयवानमन्यत ।

नेत्रयोरमृतसारपारणां तद्विलोकनमचिन्तयन्नलः ॥ १११ ॥

आन्तरानिति ॥ नलः स्त्रीवानान्तराशरीरमध्यवर्तिनः स्पृश्यमानानप्यवयवान् तद-
ङ्गसंगमैः मुकुमारभैम्यवयवस्पर्शैरतिदेषकतया तर्पितान्सुखितानमन्यत । तथा—तद्विलोकनं
च स्त्रीयनेत्रयोरमृतस्य सारेण श्रेष्ठभागेन पारणां तद्वयं तृणीकरणमचिन्तयद्बुधे । पुनःपुन-
र्भौमीगाढालिङ्गनदर्शनादन्तर्बहिः प्रीणितोऽभूदेत्यर्थः । अन्तरशब्दाद्वा भवार्थेऽण् । तर्पि-
तान्, प्यन्तात्कमेणि क्तः ॥

भूपणैरनुपदाश्रितैः प्रियां प्रागथ व्यपददेष भावयन् ।

तैरभावि कियदङ्गदर्शने यत्पिधानमयविप्लकारिभिः ॥ ११२ ॥

भूपणैरिति ॥ एव नलः प्रियामाश्रितैः स्वशरीरं मण्डयद्विस्तारद्विदिभिर्भूषणैर्द्वैः प्राग-
नुपपन्नं संतोषमगात् । अथ तोषानन्तरं भावयन्विचारयन्व्यपदद्विषण्णोऽभूत् । यद्यस्मा-
त्तैर्भूपणैरस्याः कियतोऽलंकृतस्याल्पस्याङ्गस्य दर्शने विषये पिधानमयानामाच्छादनरूपाणां दर्श-
नान्तरावाणां कारिभिरलङ्घ्येन भूतैरभावि जातम् । अनलंकृतं चेत्तर्हि सर्वं दर्शनगोचरोऽभविष्यत्,

१ 'अथैकस्त्रैव हारस्थोभयत्र भूषणवेनासंभन्धेऽपि संभन्धोकेल्लङ्घ्यातिशयोक्तिरलङ्कारः' इति
जीवायुः ।

नस्वेवम्, तस्मात्पददित्यर्थः । भैमीशान्दस्य तस्यां नलानुरागातिशयश्च सूचितः । रतसमये भूषणमोचनस्यैव युक्तत्वाद्भूषणसद्भाववर्णनं यद्यप्यनुचितम्, तथापि नाप्यभूषणानि मोचयति, तावदपि विलम्बासहिष्णुतया दृढसुरतसूचनाद्भूषणवर्णनोपचितं न दोषायेति, तदाप्यव्यन्ता-परिहार्यभूषणानिप्रायेण वेति ज्ञेयम् । 'बहुमन्यत इहा न चेतसां भूषणानि स विदर्भस्तुभुवः' इति वा पाठः सुगमः । अनुपत्, पुषादित्वादह् ॥

योजनानि परिरम्भणेऽन्तरं रोमहर्षजमपि स बोधतः ।

तौ निमेषमपि वीक्षणे मिथो वत्सरव्यवधिमध्यगच्छताम् ॥ ११३ ॥

योजनानीति ॥ तौ रोमहर्षजं सात्विकभावोत्थरोमांजाजातमलम्पमप्यन्तरं परिर-म्भण आलिङ्गने विषये बहूनि योजनानि बोधतः स अज्ञान(नी)ताम् । तथापि मिथो वीक्षणे प्रारब्धेऽन्योन्यविलोकनेऽलप्यं निमेषमक्षिप्यमसंकोचसमयमपि वत्सारेण बर्षेण च्यवधि व्यवधानं बहुवर्षदर्शनविच्छेदकालमध्यगच्छतामज्ञातिष्ठाम् । अन्वीयसाऽपि देश-कालव्यवधानेन प्रेमभरादन्योन्यविच्छेदस्याभ्यासमानीत्यर्थः । बोधतः, 'पुष अवयमने' भौवादिकः । समयो वेद ॥

वीक्ष्य भावमधिगन्तुमुत्सुकां पूर्वमच्छमणिकुट्टिमे मृदुम् ।

कोऽयमित्युदितसंभ्रमीकृतां खानुविम्बमदर्शयताम् ॥ ११४ ॥

वीक्ष्येति ॥ एष नलो मृदु बालत्वासुरतनरासहो लघुद्रवो पचिनीम्, अत एव—स्वस्मात्पूर्वमेव विन्दुपतनरयकं भावमधिगन्तुं प्राप्तुं नेत्रनिमीलनगाढालिङ्गनादिचिद्वेनोत्सुकां सत्त्वां वीक्ष्य ज्ञात्वा तद्विन्दुस्त्वमनार्थं कोऽयमपूर्वः पुरुष इति प्रेक्षेन पूर्वमसंज्ञातमयमपि नलरूपधारिणान्वेनाहं भुकेति बुद्ध्या सुरतसमयसमागतजनान्तरदर्शनाद्वा उदितसंभ्रमीकृतां ससुतादितभनो विमनस्कतया प्रतिबद्भाबोदयाम्, अनन्तरं का कुत्र तिष्ठतीति कुतप्रधां तां भैमीमच्छमणिकुट्टिमे निमेषे मथिबद्धमितिभागे खानुविम्बं स्वप्रतिविम्बमदर्शयतां दर्श-यामास । नायमपूर्वः कश्चित्, किंतु मरीचमेवेदं प्रतिविम्बम् तत्र ममान्य इति आन्तिर्जातेति स्वप्रतिविम्बं तामदर्शयदित्यर्थः । अन्यतरस्य पूर्वं विन्दुपतने विषमरतत्वाद्द्वैतस्य स्यादिति विन्दुलम्भार्थम् 'अन्यचित्ततया संभ्रमजननेन च भावबन्धं कुर्यात्' इति कामशास्त्रात्तस्या विन्दुपातप्रतिबन्धमकरोदिति नायः । अदर्शय, 'गिन्थ' इति लट् । ('कंदर्योऽपि गुणः') । ताम्, बुद्धार्थत्वात्कर्मत्वम् ॥

एवं भैम्या भावलाभवेगमज्ञोपायमुक्त्वा नलस्य भावलाभवेगमज्ञमज्ञोपाह—

तत्क्षणावहितभावभावितद्वादशात्मसितदीधितिस्थितिः ।

त्वां प्रियाममिमतक्षणोदयां भावलामलघुतां जुनोद सः ॥ ११५ ॥

तत्क्षणेति ॥ स प्रियाया अमिमते क्षणे स्नेहजनये भैमीभावलाभौत्सुक्यात्पूर्वमेवोदय-उलसतिः सनयो यस्यास्तां भावलान्मे स्वां निजां विन्दुच्युती लघुतां क्षीघ्रतां जुनोद । अन्व-

१ लेखकप्रमादपतितोऽयं पाठः । निमित्तसकगुणेन सकलेष्टलिङ्गे । अत्रोऽभावेनोक्तप्राप्तवृत्तेः । अक्षयवोरमेदाक्षीकरणे तु अक्षयवदित्येवमः, अक्षयवदित्यत्र पुनोऽप्यापत्तेः । २ 'दृष्टेय' इति शार्तिकेनेति ह्यवचम् । सूत्रे ज्ञानविशेषार्थानामग्रहणात् ।

चित्तोकरणेन व्यलम्बयदित्यर्थः । तदेवाह—किंभूतः—तस्मिन्नेव क्षणे निजभावोत्पन्नसमयेऽ-
वहितभावेनैतस्या इव नमोपि भावलाभश्चेत्स्यात्, तर्हि विषमरतत्वादैरस्यमेव स्यात्, अत-
स्तुल्यकालमेवोभयोर्भावलाभं करवाणीति सावधानतयोक्तप्रकारेणैव सावधाने वा भावे चित्ते
आदिता ध्यानवासनादिभिर्विनिश्चिता द्वादशात्मनः सूर्यस्य, सितरीषिते चन्द्रस्य, स्थितिर्मर्षादा
मगनमगनादिप्रकारो येन छः । तज्ज्ञानेन निजजीवस्तम्भनार्थं स्वस्वैव संपादितवैचित्त्यः
सञ्चिति यावत् । अथ च—सावधानतया कृता सूर्यचन्द्रापर्यायेणापि जलकूपदक्षिणवामनादी-
स्थयोर्मरुतोः स्थितिः स्थैर्यं येन । कुम्भितपवन इत्यर्थः । अन्यचित्तासंपादनेन नासावायु-
स्तम्भनेन चोपायेनैकसमयोभयभावप्राप्तिपर्यन्तं स्वीयं भावं स्थिरीचकारेति भावः । एतेन
भज्या नलस्य योगाम्नासोऽपि सूचितः, अन्येन तथा कर्तुमशक्यत्वात् । 'दक्षिणनासासुदण्डे
पुरुषस्य, वामनासिकासुदण्डे गोपितो बिन्दुस्तम्भो भवति' इति कामशास्त्रास्वीयं तदीयं च
भावं स्थिरीचकारेति वा । विश्वरेणालम् ॥

इदानीं समरतमाह—

स्नेन भावजनने स तु प्रियां बाहुमूलकुचनानिचुम्बनैः ।

निर्ममे रतरहःसमापनाशर्मसारसमसंविभागिनीम् ॥ ११६ ॥

स्नेनेति ॥ स तु मलः पुनः स्नेन स्वयमेव भावजनन उभयोर्भावप्राप्तिसमये स्नेन सह
वा स्नेनात्मनैव कर्त्रा यद्भावजननं तस्मिन्सति वा । स्वस्य भावजनकसमय इति यावत् । तत्र
बाहुमूले कर्षौ, कुक्षौ, नाभिषु एतेषां चुम्बनैः कुर्या रतस्य रहसि समापना तज्जमितं परम-
काष्ठापन्नं शर्म सुखं, समापनाङ्गो वा शर्मसारस्वस्य समस्तुल्यो वाः संविभागोऽस्तत्त्वज्ञानी
समरतप्रापणेन सुखिनीं निर्ममे चकार । स्नेनेत्यस्य प्रथमद्वितीयव्याख्ययोः कक्षादिचुम्बनं
जातिः । तृतीयायां तु—कक्षादेर्निरन्तरं कामाविष्ठानत्वाच्चुम्बनैरुपायैः स्वस्य भावप्राप्तिसमये
तामपि भावमलम्भवदिति भावः । 'भावभजनेन तु—' इति पाठे—स्वीयेन भावभजनेन
निमित्तेन बाह्यादिचुम्बनैरिति व्याख्या ॥

पुनरपि भग्नवन्तरेण तदेवाह—

विनृष्टैरवयवैर्निमीलया लोमभिर्द्रुतमितैर्विनिवृत्ताम् ।

सूचितं ध्वसितसीत्कृतैश्च तौ भावमक्रमकमध्यगच्छताम् ॥ ११७ ॥

विनृष्टैरिति ॥ तौ भाषलाभमवशात्स्वोद्गृह्णेऽपि विनृष्टैः क्षिपिलीभूतरवयवैरजैः,
तथा—निद्राभावेऽपि निमीलया श्रमजमितनयनसंकोचत(न)या, तथा—तस्मिन्क्षणे हृतं
क्षीघ्रं विनिवृत्तामुक्तासमितैर्गतेर्लोमनी रोमाशैः, तथा—ध्वसितैः श्रमजमुखनासिकाश्वासेः
सीत्कृतैश्च तैः सर्वैः सूचितमक्रमकं युगपत्संजातं विन्दुच्युतिजन्यमुखरूपं भावमध्यगच्छ-
ताम् । समरतं प्राप्तावित्यर्थः । भोगिनोः संभोगान्ते स्थायवयवत्वादि जातिः । कमकं,
'कमादिभ्यो जुन्' इति जुन् ॥

आस्त भावमधिगच्छतोस्तयोः संमदेषु करजक्षतार्पणा ।

फाणितेषु मरिचावचूर्णेना सा स्फुटं कटुरपि स्पृहावहा ॥ ११८ ॥

आस्तेति ॥ एवं भावमधिगच्छतोः सुरतान्तमुत्थमनुभवतोस्तयोः करजक्षतानां नलक्ष-
तानामर्पणा दानं संमदेषु परमानन्देषु मध्ये आस्ताभूत् । आनन्ददायिकैवाभूदित्यर्थः । ननु

क्षतस्य मुखदायित्वं कथमित्यत आह—स्फुटं यस्मात्फाणितेषु दुग्धमिकाररूपेषु खण्डविकारेषु वा पानकेषु मध्ये सा सूपशालप्रसिद्धा मरिचावचूर्णना कटुरसापि स्पृहावहा मधुररसजन्याकृषिपरिहारेण दृढामिच्छामावदति, तथा—कटुः पीडाजनिकापि नखक्षतार्पणा मुखकारिष्येयामृदित्वर्थः । संमदेषु नानाप्रकारेषु सुरतेषु भावं प्राप्नुवतोस्तनोस्तस्मिन्नेव समये सा कामशालप्रसिद्धा कटुः पीडाजनिकापि नखक्षतार्पणा स्पृहावहाऽभूत् । स्फुटशब्द इत्यर्थः । केषु केव—फाणितेषु कटुरसा मरिचावचूर्णनेव । सुरतान्वे कृताऽपि पुनः सुरतेच्छामेवोदसीपदिति भाव इति वा । भावमधिगच्छतोस्तनोः कटुरपि सुरतेषु स्पृहानहा वा नखक्षतार्पणा सा स्फुटं निश्चितेषु फाणितेषु मरिचावचूर्णनाऽभूत् तद्वपैव तद्वपेव वाऽभूदित्यर्थः इति वा । 'मत्स्यण्डी फाणितं खण्डविकारः शर्करा चित्ता' इत्यमरः । चूर्णना, 'सत्यापपाश—' इति निजन्ताधुच् ॥

अर्धमीलितविलोलतारके सा दृशौ निधुवनकृमालसा ।

यन्मुहूर्तमयदन्न तत्पुनस्तुतिरास्त दयितस्य पश्यतः ॥ ११९ ॥

अर्धेति ॥ निधुवनकृमेन सुरतधमेणालया । सुरतायासनिःसहार्त्रालयैः । सा दृशौ मुहूर्तं क्षणमात्रमर्धनिमीलिते ईषत्संकुचिते विलोके तारके ययोस्तादृशे(शौ) नवद्वन्द्वद्वारतत्तादृग्मेनैनेत्रावस्थानं पश्यतो दयितस्य पुनस्तुतिर्नास्ति नाभूत् । पुनः पुनः पश्यत इति वा (भावः) । पानःपुन्यदर्शनामिलापस्यानिवृत्तत्वात्पश्यन्नेव स्थित इत्यर्थः । तादृशी तस्य सुतरां सुखायामृदिति भावः ॥

तत्कृमस्तमदिदीक्षत क्षणं तालवृन्तचलनाय नायकम् ।

तद्विधा हि भवदैवतं प्रिया वेधसोऽपि विदधाति चापलम् ॥ १२० ॥

तदिति ॥ इदानींतनस्तस्याः कृमः सुरतजः धमः नायकं सैन्यस्वामिनं राजानमपि तं क्षणमात्रं तालवृन्तचलनायादिदीक्षतोपदिदेश । सुरतधान्तां तां दृष्ट्वा न्यजनवीजनेन अमास-नधनं चकारेत्यर्थः । हि यतो—भवस्य संसारस्य काममुखसर्वस्वस्य दैवतमिष्टदेवता तद्विधा मेनोसदृशी अतिमुन्दरी प्रियसौभाग्यवती प्रिया वेधतो ब्रह्मणोऽपि स्वविषये चापलमनुरागतरलतां विदधाति करोति, किं पुनर्मेनुष्यस्य नलस्येत्यर्थः । पुनरपि सानुरागो जात इति भावः । 'न्यजनं तालवृन्तकम्' इत्यमरः । अदिदीक्षत, नियमार्थाद्दीक्षेद्वैतुमण्यिच् चद् ॥

स्वेदबिन्दुकितनासिकाशिखं तन्मुखं मुखवति स नैपद्यम् ।

प्रोपिताधरशयालुयावकं सामिलुप्तपुलकं कपोलयोः ॥ १२१ ॥

स्वेदेति ॥ तस्या मुखं नैपद्यं मुखवति स । किंभूतम्—स्वेदबिन्दुकाः संजाता यस्यास्तादृशी नासिकाशिखा नासाग्रं यस्य । तथा—प्रोपितो गतोऽधरशयालुरोष्ठस्थितो नायको यस्य । तथा—परिनुम्बनवज्जातकपोलयोः साम्यर्थं जुष्टाः पुलका रोमाश्च यस्य पूर्वभूतं दृष्ट्वा सं मुखी जातः, संजातकामश्च जात इत्यर्थः । अत्र पूर्वोत्तरार्धे व्यत्यस्ये पठनीये, अन्यथा समासपुनरास्तदोपापातः । मुखवति, मनुचन्तात् 'तत्करोति—' इति निधि 'नामिष्ठवच्—' इति मनुच्लोपः ॥

हीणमेव पृथु सस्मरं कियत्कान्तमेव बहुनिर्वृतं मनाक् ।

कान्तचेतसि लदीयमाननं तत्तदालभत लक्षमादरात् ॥ १२२ ॥

हीणमिति ॥ तदतिमुन्दरं लदीयमाननं तदा सुरतान्तसमये कान्तचेतसि विषय आद-
रातिशयाल्लक्षं लक्ष्यं रूपं द्रव्यमलभत । मूलरहितेऽयुक्तुष्टे वस्तुनि 'एतल्लक्षं लभते' इति
लोकोक्त्या परमोत्कर्षस्यानिव्यञ्जनपरमत्युत्कर्षं प्रापेत्पर्यः । किंभूतम्—सुरतसुखानुभववेग-
सेजातलीयस्मरचापलस्मरणात्पुरुषावितस्मरणाद्वा बहुतरं हीनं लज्जितमेव । तथा—पुनः
सुरताभिन्नाधारणात्किञ्चिदत्तस्मरमुदीप्तकामम् । तथा—सौकुमार्यातिशयायासबाहुल्याद्बहु-
मुतरं ज्ञान्तं म्लानमेव । तथा—प्रलयाख्याया कामावस्थया साध्यसाधनभेदाधनमराहिल्यादे-
कीभावात्परजन्मानन्दानुभवादिब म्हासुखानुभवविषयसुखापलपान्मनाद्भिर्हितमरूपं सुखितम् ।
विस्मृतानुभूतसुखमिति यावत् । 'रतान्तसमये योषिन्मुखमत्वादरकारि भवति' इति कामधा-
नम् । तदा तादृकदाननं दद्या पुनः समदगोऽभूदिति भावः । अथ च—लक्षं विषयताम-
लभतेत्यर्थः ॥

स्वेदवारिपरिपूरितं प्रियारोमकूपनिवहं यथायथा ।

नैषधस्य दगपात्तथातथा चित्रमापदपत्पूतां न सा ॥ १२३ ॥

स्वेदेति ॥ नैषधस्य दृक्स्वेदवारिणा सुरतध्रमजलेन परिपूर्णं प्रियारोमकूपनिवहं यथा-
यथा यावदपारसादरे व्यलोकयत्, सा नलदहत् तथातथा तावतावदपत्पूतां तृप्तिं नापदिति
चित्रम् । पुनःपुनरवलोकने हि तृप्तिर्भवति अत्र तु न जातेलाभ्यर्थमिलयः । अथ च—पिपा-
सोरलज्जितलेनापि पिपासा शाम्भ्यति, अस्मात्स्वाकष्टवारिपूरितकूपसदृश पुनः पुनः पानेऽपि
पिपासा न शान्तेति चित्रमिलयः । एवंभूतमैभीरोमकूपदर्शनमात्रेण पुनः सकामोऽभू-
दिति भावः ॥

वीतमाख्यकचहस्तसंयमव्यस्तहस्तयुगया स्फुटीकृतम् ।

बाहुमूलमनया तदुज्ज्वलं वीक्ष्य सौख्यजलधौ ममज्ज सः ॥ १२४ ॥

वीतेति ॥ स सुरतसेमदीदृशितमाख्याभ्युतकुसुमाः कचहस्तालेषां संयमाय प्रन्विबन्ध-
नाय व्यस्तगूर्ध्वं व्यापारितं हस्तयुगं यथा तथा भैम्बा स्फुटीकृतं तदतिरमणीयं कामवसतिस्था-
नमुज्ज्वलमतिगौरं बाहुमूलं वीक्ष्य सौख्यजलधौ ममज्ज । निरवधि सुखमन्यभूदित्यर्थः । वान्तेति
वा पाठः । कचहस्त इति हस्ताब्जः प्रशंसावाची । सुखमेव सौख्यं, चतुर्वर्णादिस्वात्पथम् ॥

वीक्ष्य पत्युरधरं कुशोदरी बन्धुजीवमिव भृङ्गसंगतम् ।

मञ्जुलं नयनकज्जलेर्निजैः संवरीतुमशकत्सितं न सा ॥ १२५ ॥

वीक्ष्येति ॥ सा कुशोदरी नेत्रपुम्बनवशात्सलमैर्निजैर्नयनकज्जलेर्मिन्नवर्णतया मञ्जुले
कोममानं पत्युरधरं भृङ्गेण भ्रमरेण संगतं मिलितं पीयमानमकरन्दं बन्धुजीवपुष्पमिव वीक्ष्य
समुत्पन्नानं सितनीपझार्यं संवरीतुं गोपायितुमुत्पन्नमानमेव निरोद्धुं वा नाशकत्तमर्थो
नाभूत् । उत्तमक्रीत्वात्सल्यत्वात्प्राणेशस्य सविधे स्मितं कर्तुमयुक्तं यद्यपि, तथापि स्वीयसं-
भोगसौभाग्यवशादुत्पन्नस्य स्मितस्य संवरीतुमशकत्वात्सपत्नीदर्शने च सलज्जत्वेऽपि प्राण-
लभ्याममनशङ्कया तिष्ठिय इति ॥

तां विलोक्य विमुखश्रितसितां पृच्छतो हसितहेतुमीशितुः ।

हीमती व्यतरवुत्तरं बधूः पाणिपङ्कजहि दर्पणार्पणाम् ॥ १२६ ॥

तामिति ॥ बधूर्मंगी विमुखं तिर्यङ्मुखं यथा तथा पराङ्मुखीभूय श्रितसिता कृतेष्व-
द्यास्या विमुखो चासौ श्रितसिता च तादृशी बाला विलोक्य हसितहेतुं पृच्छत ईक्षितुर्नलस्य
पाणिरेव पङ्कज कमलं तस्मिन्करकमले दर्पणस्यार्पणमेवोत्तरं व्यतरददौ स्मितहेतुमाचष्ट ।
यतो—हीमती । खनेत्रचुम्बनवशात्तबोद्धे नेत्रकजले लग्नमिति लज्जावशात्तालादुत्तरं दातु-
मशक्यं कजलाङ्कितं स्थापरे पश्येति भावेन दर्पणार्पणमेवोत्तरं ददाविक्षयः ॥

लाक्षयात्मचरणस्य चुम्बनाच्चारुभालमवलोक्य तन्मुखम् ।

सा हिया नतनताननाऽस्सरच्छेषरागमुदितं पतिं निशः ॥ १२७ ॥

लाक्षयेति ॥ उपितभैमीप्रसादनार्थं चरणे पतनाद्भ्रम्याः पद्मिनीत्वात्पङ्कजासनबन्धनेन
सुरतारम्भनशास्त्रात्मचरणस्य लाक्षया चुम्बनात्संबन्धादेतोश्चायं भालं ललाटं यस्यैवभूतं तस्य
नलस्य मुखमवलोक्य निजसुरतपार्श्वस्मरणजातया हिया हेतुना नतनतं नतप्रकारमाननं
यस्याः सैवभूता सती उदितं प्राप्नोदयम्, उदयानन्तरं च कालकमापचीयमानः शेषः किय-
दवशिष्टो रागो लौहित्यं यस्य तं निशो राग्याः पतिं चन्द्रमस्सरत् । तन्मुखं तादृगभूदित्यर्थः ।
ईषदवशिष्टरक्षिमचन्द्रदर्शने यथा प्रीतिर्भवति, तथा तादृशुवादर्शनेऽपि तस्याः प्रीतिर्जातेति
भावः । नतनतेति प्रकारे द्विरुक्तिः । पतिं, कर्मत्वविवक्षया पञ्चभावः ॥

स्वेदभाजि हृदयेऽनुविम्बितं वीक्ष्य मूर्तमिव हृद्गतं प्रियम् ।

निर्ममे धुतरतथ्रमं निजैर्हीनतातिस्मृदुनासिकानिलैः ॥ १२८ ॥

स्वेदेति ॥ ललाटलाभादर्शनसंजातनिजसुरतपार्श्वस्मरणवशाद्द्विया नता सा स्वेदभाजि
धमजलपुते स्वहृदयेऽनुविम्बितं प्रियं नलं मूर्तं साकारं हृद्गतं चित्तस्वमिव वीक्ष्य निजैरति-
सुबुभिविश्रान्तिक्लममन्वीभूतैर्वासिकानिलैः कृत्वा धृतोऽपनीतो रतधनो यस्यैतदर्थं निर्ममे
चकार । सज्जनसत्वाकासाश्चाद्यानां हृदयप्रतिविम्बितप्रियसंबन्धाच्छ्रमापनोदनं युक्तम् ।
निर्ममे ह्वोऽपेक्षा वा, तादृशी तां दृष्ट्वा स गतध्रमः सद्रूपः संजातः, सापि तं तादृशं दृष्ट्वा
हर्षवशान्मन्दतरासाधाधानुमोचेति भावः ॥

सूननायकनिवेशधिभ्रमैरप्रतीतचरवेदनोदयम् ।

दन्तदंशनधरेऽधिगामुका सासृशान्स्टु चेमचकार च ॥ १२९ ॥

सूनेति ॥ सूननायकस्य कामस्य निदेशा वाक्ता तस्य विभ्रमैर्विलासैर्हेतुमिरप्रतीतचरः
पूर्वं संभोगवेलायामज्ञातो वेदनोदयः पीडोद्भवो यस्मात्तं दन्तदंशनधरेऽधिगामुकापुना पीडा-
कारिणं ज्ञातवती सा स्यान्निष्टराहुलिस्यर्थे यथा तथा दन्तदंशनधरेभेकास्पृशत् । अनन्तरं च
स्पर्शोऽपीडानुभवाद्यमचकार सतीकारमङ्गकम्पमपि चकार । वाक्लिकतयैव किमेतत्कदा
ज्ञातमिति साश्चर्या चाभूत् । दन्तदंशं, 'न लोका-' इति पञ्चीनिषेधः ॥

वीक्ष्य वीक्ष्य करजस्य विभ्रमं प्रेयसाजितमुरोजयोरियम् ।

कान्तमैश्वर्यं हसस्पृशं कियत्कोपकुञ्चितविलोचनाञ्चला ॥ १३० ॥

वीक्ष्येति ॥ इयं प्रेयसा नयेन दरोजगोदपरी बुद्धिपूर्वमजितं कृतं करजस्य नखस्य विभ्रमं कोपसंभववशाद्दीक्ष्य वीक्ष्य वारं वारं विलोक्य, अनन्तरमेव कियत्किञ्चित्कोपेन कुञ्चिताङ्गुलीत्य मुकुलितौ पर्यायेण विलोचनाञ्चलौ नेत्रपाङ्क्तौ यथा एवंभूता सती स्वयंकृत-त्वात्संभोगसमये तथा ज्ञातत्वाच्च हसस्पृशं श्रितस्मितं कान्तमैश्वर्यं । कोपेन वक्रनपदपदि-त्यर्थः । कोपस्याल्पम्येनोत्तमानं धीरत्वं च भैरव्या व्यज्यते । वीक्ष्य वीक्ष्य, संभ्रमे द्विरुक्तिः । हसस्पृशं, 'स्पृशोऽनुदके-' इति कित् ॥

रोपहंपितमुखीमिव प्रियां वीक्ष्य भीतिदरकम्पिताक्षराम् ।

तां जगाद स न वेदि तन्वि तं कक्षकार तव कोपरोपणाम् ॥ १३१ ॥

रोपेति ॥ स रोपहंपितं कोपयुक्तं मुखं यस्यास्यामिव दन्तदंशादेः मुखकारित्वेन सत्त्वतः कोपरहितत्वेऽपि कृत्रिमकोपेन ध्रुक्कृतमुखीं प्रियां वीक्ष्य भीत्या दरगीपत्कम्पि-तानि सगद्गदान्यक्षराणि यस्यां क्रियायां तद्यथा तामिति जगाद । इति किम्—हे तन्वि, अहं तं न वेदि, कक्षक कोपरोपणां यकार । 'ब्रूहि शास्ति तव कोपरोपिणम्' इति पाठे—कोपस्य रोपिणनावायकम् । 'न वेदि' इत्यात्मनः कोपरोपित्वं गोपायति ॥

रोपकुङ्कुमविलेपनान्मनाङ्गन्धवाचि कशतन्ववाचि ते ।

भृदयुक्तसमयैव रजनामानने विधुविधेयमानने ॥ १३२ ॥

रोपेति ॥ पुनरपि, इति किम्—ननु क्लृप्तानु अवाचि कोपवशादभाष्यभाषणे, तथा अवाचि नन्वीभूते, तथा—विधुनापि विधेया गुणाधिक्यवशात्कार्या मानना पूजा यसौवभूते चन्द्राधिके तवानने रोपरूपेण कुङ्कुमेन विलेपनादेतोर्मनापत्नीयसी इयं रजना रक्तिमसंपा-दना मा भूत् न कार्या । यस्मादयुक्तसमयैवाप्रस्तावसमुद्भूतैव । किमपि मया नापरादमिति निर्हेतुकेयमनुचिता कोपरजना लज्यतामित्यर्थः । अथ च—अयं संभोगसमयो रात्रिरियं, ननु कोपरजनासमयः, तस्मादन्यदा कोपः कार्यः, अधुना तु लज्यतामित्यर्थः । अथ च—चन्द्रा-धिकं तव मुक्कम्, इदानीं रोपरूपितं सञ्चलं भविष्यतीत्ययुक्तसमया रजना न कार्या कोप-स्त्वलज्यतामित्यर्थः । अथ च—कोपकुङ्कुमविलेपनरजनाऽयुक्तसमया । यतः, तस्मादेव कार्या । शीतकाले ह्युष्णवीर्यतया बदनप्रसाधनं कुङ्कुमविलेपनं युक्तम्, इदानीं वसन्तजेन भ्रमजेनो-ष्मणा श्रीखण्डपाण्डिमैवाननप्रसाधनायालम्, न कुङ्कुमरजनेत्यर्थः ॥

क्षिप्रमस्य तु रुजा नखादिजास्तावकीरमृतसीकरं किरत् ।

एतदर्थमिदमर्थितं मया कण्ठचुम्बि मणिदाम कामदम् ॥ १३३ ॥

क्षिप्रमिति ॥ हे भैमि, कण्ठचुम्बि मम कण्ठे स्थितं, तथा—कामदमिच्छादायि, अत एव एतदर्थं त्वदीयकरजरदनक्षतजपीडापाकरणार्थं भैमीकरजादिस्रतपीडापनोदनं कुर्विति मयाऽर्थितं प्रार्थितं सदिदं किन्तामणिरजानां दाम मालास्रतशीकरं मुखाभिन्दुं किरत्स्वत्सात् तावकीस्त्वदीया नखादिजा नखक्षतादिसमुद्भवा रुजाः पीडाः क्षिप्रमस्यतु । समयत्वित्यर्थः ।

१ 'कोपसंभुवित्रलोचनाञ्चलाय' इति जीवातुसंमतः पाठः । २ 'भूयित' इति जीवातुसंमतः पाठः ।

तस्मात्कोपं मा कार्षीरिति भावः । अर्पितमिति पाठे—पीडाशान्स्वयं मया त्वदीयकण्ठे क्षिप्तं सारवदीयकण्ठचुम्बीति व्याख्येयम् । रुजा, मित्वादित्वादह् ॥

स्वापराधमलुपत्पयोधरे मत्करः सुरधनुष्करस्तव ।

सेवया व्यजनचालनाभुवा भूय एव चरणौ करोतु वा ॥ १३४ ॥

स्वापराधमिति ॥ हे भैमि, मत्करस्तव पयोधरे त्वने सुरधनुष्कर इन्द्रचापाख्यनख-
क्षतविशेषकारी सन् नखक्षतपीडाकरणजं स्वापराधं व्यजनस्य चालना तस्याः स्रक्काशाद्भव-
तीति भूखया व्यजनवीजनममुद्रुतया सेवयाऽल्लुपत् । साऽथवा एतावत्स्यापि सेवया यदि न
तुष्यसि तर्हि भूय एव पुनरप्ययं करस्तव चरणौ करोतु संवाहयतु । चरणसंवाहने अपराध-
मार्जनं भवति, तस्मात्तदयं करोत्वित्यर्थः । अथ च—चरणौ संनोगार्थमूर्ध्वाकरोत्वित्यर्थोऽव-
सेवः । अथ न—वानावर्णमुद्रिकायुक्तत्वात्पटकुचे सुरधनुष्करः । तथा चापराधो नास्त्येव ।
अथ च—मेघे सुरधनुर्द्युक्तामेवेति पयोधरे तत्कारिणां न कोऽप्यपराधः । यद्यपि भवेत्,
तथापि व्यजनसेवयाऽवलोपितः । चरणसंवाहनमपि करोत्वित्यर्थः । 'भूय एव' इति पाठे—
एव मत्करः । अल्लुपत्, लुदित्वादह् । धनुष्करः, 'दिवाविभा-' इति टः, 'इमुतोः सामर्थ्ये'
इति पक्षे विसर्जनीयस्य सः । करोतीति करः पचायन् । सुरधनुषः कर इति षष्ठीसमासः ।
चालना, ण्यन्ताद्युच् । मित्वस्य पाक्षिकत्वादुक्तिः ॥

आननस्य मम चेदनौचिती निर्दयं दशनदंशदायिनः ।

शोध्यते सुदति वैरमस्य तर्कि त्वया वद विददथ नाधरम् ॥ १३५ ॥

आननस्येति ॥ हे सुदति, ममाननस्य चेद्यथनौचिती । यतो-निर्दयं यथा तथा दश-
नदंशदायिनो दन्तक्षतदानशीलस्य । तस्मात्तस्य यथपराधिता तत्तर्हि अपराधकारिणोऽस्य
मन्मुखस्याधरं विददथातिरारो स्रग्दमित्वा त्वया किमिति तद्वन्तदशनरूपं वैरं न शोध्यते त्वं
वद कथय, अपि त्वपराधिनोऽस्वावयवमोहं दन्तैः स्रग्दमित्वा वैरनिर्वातनं कुरु । तथा च
समः समाधिरित्यर्थः ॥

दीपलोपमफलं व्यधत्त यस्त्वत्पटाहतिषु मच्छिखामणिः ।

नो तदागलि परं समर्थना सोऽयमस्तु पदपातुकस्तव ॥ १३६ ॥

दीपेति ॥ हे भैमि, यो मच्छिखामणिस्त्वत्पटाहतिषु त्वदीयवसनकर्मणेषु सतीषु लज्जा-
वशान्मुखवाग्वादिना त्वया कृतं दीपलोपं खकिरणैरेव तिमिरनिराकरणादफलं व्यर्थं व्यधत्त ।
तस्य मणेरामस्यपराधे परं केवलं करादिवत्समर्थना परिहारो नो अस्ति, तस्मादुपायान्तरा-
भावात्सोऽयं मौलिमणिरात्र पदयोः पातुको बन्दाहरस्तु । उपायान्तराभावे हि नमस्कारेण-
प्यपराधमार्जनं क्रियते, तस्मादयमपि नमस्कारं करोत्वित्यर्थः ॥

इत्थमुक्तिमुपहृत्य कोमलां तत्पञ्चुम्बिचिकुरब्धकार सः ।

आत्ममौलिमणिकान्तिभङ्गिनीं तत्पदारुणसरोजसङ्गिनीम् ॥ १३७ ॥

इत्थमिति ॥ स इत्थमुक्तप्रकारेण कोमलां सामपुक्तामुक्तिं वाचमुपहृत्योपहारीकृत्य
प्रणामकरणवशात्तत्पञ्चुम्बिनः शम्भास्पर्शनिबिकुराः केशा बन्ध स आत्ममौलिमणिकान्ति-
निजशिखामणितुल्यद्रुपा भङ्गिनी नदी तां तत्पदे भैमीचरणौ तद्रूपे अरुणसरोजे तत्सङ्गिनीं
वै० च० ६२

संघदां चकार । प्रणतामेत्यर्थः । नद्याश्च रफोत्पलसंबन्धो युक्त एव । तत्पुन्यनीलनेत्र
शय्यागामेव प्रणामः सूचितः । भग्नालरहाः सन्त्यस्तां सेति विग्रहः ॥

तत्पदाखिलनखानुविम्बनैः सैः समेत्य समतामियाय सः ।

रुद्रभूमविजिगीषया रतिस्वामिनोपदशमूर्तितामृता ॥ १३८ ॥

तदिति ॥ कृतप्रणामः स नलः स्वैर्निजैस्तस्याः पदयोरन्विषेपु दशस्यपि नखेषु जाते-
रनुविम्बनैः प्रतिविम्बैः समेत्य मिलित्वा रुद्रस्य भूमा बहुत्वमेकादशत्वं तस्यापि स्वर्चावशा-
द्विजिगीषया जेतुमिच्छयोपदशमूर्तितां धारयता रतिस्वामिना कामेन समतां साम्यमिमांशं
मरीचः शत्रुर्यथेकादशत्वं धारयति तर्हि मयापि तावत्संख्याकेन भवितुं युक्तमिति । एका-
दशत्वं यदि कामो धारयेत्, तर्हि भैमीदशनसंज्ञातस्य प्रतिविम्बसंबन्धादेकादशमूर्तिधारो
नलस्येनोपनीयेतेत्यभूतोपमा । रुद्रभीतीति पाठे—एकादशभ्यो रुद्रेभ्यो भीतेर्विजिगीषया
तदपाकरणाद्देतोर्वथेकादशमूर्तितां मदनो धारयेत्तर्हि सप्रतिविम्बयोगादेकादशमूर्तिस्तेनोप-
नीयेतेत्यर्थः । प्रणामवशात्तद्वेषु प्रतिविम्बित इति भावः । दशानां समीपे उपदशाः,
'संख्ययाऽन्यथा—' इति समासः । 'बहुव्रीहौ संख्येये' इति ङच् । उपदशा मूर्तयो यस्येति
समासः ॥

आख्यतेऽप कुरु कोपलोपनं पश्य नश्यति रुद्रा मधोर्निशा ।

एतमेव तु निशान्तरे चरं रोपशेषमनुरोत्ससि क्षणम् ॥ १३९ ॥

आख्यतेति ॥ एष तामिच्छाख्यताबोचत् । इति किम्—हे भैमी, त्वं कोपलोपनं
कुरु । मधोर्वैतन्तस्य रुद्रा दिनापेक्षया क्षमायत एवालपरिमाणा, अथ च—प्रतिक्षणमप-
चीयमाना, निशा नश्यतीति पश्य । कोपापरित्यागे एवं प्रकारेणावशिष्टा रात्रिर्गमिष्यति,
तस्मात्कोपं मुञ्च । तु पुनस्त्वमेतमेव रोपशेषं निशान्तर आगामिराग्यन्तरे दिनापेक्षयाऽ-
धिकपरिमाणायां शिशिरर्तुरात्रां क्षणमात्रमनुरोत्ससि कामशिष्यसे वरमेतन्मनातिष्ठम् ।
शिष्टं कोपं तदा कुरु, इदानीं संभोगार्थं प्रसन्ना भव । सर्वं कोपमिदानीमेव चेतकरिष्यसि, तर्हि
तदा किं करिष्यसि, तस्मादल्पं रोपं निशान्तरार्थं स्थापयेति लौकिकरीत्याऽधुना तावत्कोपं
खजेति भैमी प्रार्थयति स्मेत्यर्थः । आख्यत्, 'वक्षिणः ख्यात्' 'अस्यतिवकि—' इत्यङ्,
चित्पात्तह ॥

साथ नाथमनयत्कृतार्थतां पाणिगोपितनिजाङ्घ्रिपङ्कजा ।

तत्प्रणामधुतमानमाननं सैरमेव सुदती वितन्वती ॥ १४० ॥

सेति ॥ अथ प्रणाममापनानन्तरं प्रणामं मा कारीरित्यादिवचनपूर्वं पाणिभ्यां गोपिते
निजाङ्घ्रिपङ्कजे यया तथा तस्य प्रणामेन धुतो निरस्तो मानः कोपजमोदासीन् यस्त्वैवंभूत-
माननं प्रसादात्सैरे सस्मितमेव वितन्वती कुर्वाणा सती सा सुदती नाथं कृतार्थतां कृतकृत्य-
तामनयत्प्रापयामास । तावन्मात्रेण प्रसन्नाऽभूदिति भावः ॥

तौ मिथो रतिरसायनात्पुनः संबुभुक्षुमनसौ बभूवतुः ।

वक्षसे ननु तयोर्मनोरथं दुर्जनी रजनिरल्पजीवना ॥ १४१ ॥

ताविति ॥ तौ मिथोऽन्योन्यं रतिरससायनात्पुनः परस्परानुरागविशदेहेतोः, अथ च—

रतिरेव रसायनं प्रशान्तसुरतेच्छायाः पुनरुज्जीवनौषधं तस्मादेतोः, पुनः संवृमुक्षुमनसौ
सुरतामित्राविचितौ न बभूवतुः । द्वितीयसुरतेच्छा जातावित्यर्थः । तु पुनः रजनित्तयोर्मै-
नोरयं द्वितीयसुरतवाच्छां न चक्षमे न विपेहे । यतः—दुष्टा जनिर्जन्म यस्याः । तथा—अल्पं
जीवितं सत्त्वं यस्मात्तादृशी संज्ञातप्रभातसमया । अथ च—अल्पायुषो जन्म दुष्टमेवेति ।
वदन्—प्रभातस्यासत्त्वाद्द्विरद्वयसंभावनावशाद्वा दुष्टा व्याकुला जन्मो नवोवा यस्यां सा
दुर्जेनी । संभोगेच्छा तु न निवृत्ता, परं प्रभातसमयस्य जातत्वासंभोगं न चक्रुरिति भावः ।
अन्योऽपि सुरतविषये यदसायनं वीर्यवज्जर्धमौषधं सेवमानः पुनः पुनः सुरतेच्छुर्भवति ।
अल्पचित्ताऽन्यापि दुष्टा नधुः सपत्न्यादिक्रीपुरुषयोः संभोगं न क्षमते । जननं जनिः, 'जनि-
प्रतिभ्यामिन् (ण), 'जनिवच्योश्च' इति वृद्धिर्न । 'दूलोपे-' इति दीर्घः । पक्षे—समासा-
न्तविधेरनित्यत्वात्कबभावः ॥

स्वसुमाप्तशयनीययोस्तयोः स्वैरमाख्यत वचः प्रियां प्रियः ।

उत्सवैरधरदानपानजैः सान्तरायपद्मन्तरान्तरा ॥ १४२ ॥

स्वसुमिति ॥ स्वसुमाप्तं शयनीयं शय्या याभ्यां तयोर्मध्ये प्रियः प्रियां प्रति स्वैरं रदसि
स्थितत्वास्वच्छन्दं यथा वचः तथा आरुणतावोचत् । किंनूतं वचः—परस्परमधरस्य दानं
खण्डनं पानं च ताभ्यां जातैरुत्सवैः परमानन्दकारणैर्निमित्तैरन्तरान्तरा मध्ये मध्ये सान्त-
रायाणि सविज्ञानि कियन्तं कालमनुधारितानि सुतिष्ठन्तानि पदानि वच तत् ॥

किमुवाचेत्याह—

देवदूत्यमुपगम्य निर्दयं धर्ममीतिकृततादृशागसः ।

अस्तु सेवमपराधमार्जना जीवितावधि नलस्य वक्ष्यता ॥ १४३ ॥

देवदूत्यमिति ॥ देवदूत्यमुपगम्याज्ञौक्य निर्दयं यथा तथा धर्माद्रीत्या चित्तशुद्ध्या
दुत्पाकरणे प्रतिश्रुतापरिपालनादगो लुप्येतेति लुप्यमानादमोक्षीत्या धर्मस्यैव वा भीतिर्लोप-
लक्षणा तथा हेतुभूतया कृतं तादृशमनिर्वाच्यं भवत्पीडनरूपमुक्तप्रकारमागोऽपराधो येन
तस्यापराधिनो नलस्य मम जीवितावधि वावर्जीवं वा वक्ष्यता भवदधीनता सेवमपराधस्य
मार्जना शोधयिष्यस्तु । अद्यप्रवृत्ति यावदहं जीवामि तावत्तव वक्ष्यः किंकर एवेति प्रतिज्ञां
तथां मत्वा तमपराधं क्षमस्वेत्यवोचदिति भावः । मार्जना, ष्यन्ताद्वावे युक् ॥

स क्षणः सुमुखि यत्त्वदीक्षणं तच्च राज्यमुह येन रज्यसि ।

तन्नलस्य सुधयामिपेचनं यत्त्वदङ्गपरिरम्भविभ्रमः ॥ १४४ ॥

स इति ॥ हे सुमुखि, यत्त्वदीक्षणं स एव नलस्य क्षणो महामुत्सवः, शोभनवदनत्वा-
देवेत्यर्थः । अथ च यत्र महत्यपि काले भवदीक्षणं स महानपि कालः सुखरूपत्वात्क्षण-
मुख्यः । सुखेनातिवाहितुं शक्य इत्यर्थः । तथा—येन त्वद्विषये मदीयेन मद्विषये त्वदीयेन
व्यापारेण त्वं रज्यसि प्रीता भवसि तच्च तदेव मम सद्य महद्वाज्यं त्वदनुरागहेतुव्यापार एक-
स्मादाज्यम्, ननु सकलभूमण्डलाधिपत्यमित्यर्थः । तथा—यत्त्वदङ्गस्य परिरम्भविभ्रम-
आलिङ्गनविलासस्त्वच्छरीरेण मदङ्गे कृतो वा परिरम्भविभ्रमस्तदेव नलस्य मम सुधयाऽशु-
क्तेनामिपेचनमभितः ज्ञानम् । सुधयामिपेकादपि भवदङ्गपरिरम्भः मुक्तकर इत्यर्थः । सर्वथा
त्वमेव मम सकलपुरुषार्थसर्वस्वभूताशील्यर्थः ॥

शर्म किं हृदि हरेः प्रियार्पणं किं शिवार्धघटनं शिवस्य वा ।

कामये तत्र महेषु तन्वि तं नन्वयं सरिदुदन्वदन्वयम् ॥ १४५ ॥

शर्मैति ॥ हरेः श्रीविष्णोर्हृदि प्रियार्पणं लक्ष्म्याः स्थापनं किं नाम शर्म सुखम् । तथा
—वाऽथवा शिवस्य शिवायाः पार्वत्या अर्धेन घटनं किं शर्म, तदप्यल्पीयः । तर्हि किं नाम
परमं सुखमिल्याशङ्काह—ननु तन्वि भैमि, महेषु सुरतोत्सवेषु तत्र तमतिप्रसिद्धं सरिदुद-
न्वतोर्नवीसमुद्रयोरिवान्वयमभिजजलोपलम्भेन तादात्म्यलक्षणमयमहमयं शुभावहविकिर्य
वा संवन्धं कामये वाञ्छामि । इष्टदेवताभ्य इति शेषः । महेषूत्सवेषु मन्त्रे तत्र सरिदुदन्व-
दन्वयमेकं कामये नत्वन्यमिति वा । हरेर्हृदि प्रियार्पणे, शिवस्य च शिवार्धघटन आलिङ्गना-
दीनां पृथक्स्थितमिच्छेद्देहसाध्यात्वादालिङ्गनादिजन्यं सुखं तावचास्त्येव कित्तेकदेशस्पर्शमात्र-
जन्यमेवास्ति, तस्मादावयोर्द्ये पृथक्त्वम्, तर्हि तदा सुरतसमये क्षीरवदेक्षीमावोऽस्तु ।
यद्यप्युक्तमिष्टम्, तर्हि नवीसमुद्रजलवत्तादात्म्यमेव भवतु, ननु हरिलक्ष्म्यादिवद्रेदोलेख
इति भावः । नन्वहमिल्लपि पाठः । 'तत्र मयेह—' इति पाठे—अयमहमिह भूलोके मया
सह तत्र तं तादृशं सरिदुदन्वदन्वयं कामय इत्यर्थः ॥

धीयतां मयि दृढा ममेति धीर्वर्तुमेवमवकाश एव कः ।

यद्विधूय तृणवहिवस्पतिं क्रीतवत्यसि दयापणेन माम् ॥ १४६ ॥

धीयतामिति ॥ हे भैमि, मयि त्वं दृढा ममेति धीर्निश्चिता बुद्धिधीयतां न्यस्यताम् ।
मयि स्वत्वबुद्धिरासंधारं स्वया कियतामिति वक्तुमेवाभिधानुमप्यवकाशोऽवसर एव कः, अपि
तु—तात्त्विकेऽप्ये एवं वक्तुमवकाशलेखोऽपि नास्ति, यद्यस्मादेतोर्दिवस्पतिमिन्द्रं तृणवर्तुणेन
बुद्ध्यां वर्तते तृणवदेव यथा तथा तृणमिव परिलज्जय दयाकृपेण पणेन मूल्येन मां क्रीतव-
त्यसि । उदासीने हि ममत्वबुद्धिः कार्येणारोपः प्राप्यते । विक्रीय मूल्येन रक्षीते वस्तुनि तु
स्वत्वं न्याय्यमस्त्येवेति तदारोपो न प्राप्यत इत्यर्थः । यदि मयि स्वत्वं नामविश्वस्तर्हि इन्द्रं
परिलज्जय मां नावरिष्यः । दृतवत्यसि तावत्, तस्मादेवमपि मया याचितुममुकमेवेति तत्र
किंकरोऽसीति भावः । दिवस्पति, दयापणेनेत्येतान्यामिन्द्रापेक्षया त्वदपेक्षया चाहमसितरं
शुण्वानिति वृत इति न, किंतु मद्भरणे तत्र कृपेन हेतुः, सा यावज्जीवं कार्येत्यर्थः ॥

शृण्वता निभृतमालिभिर्भवद्वाग्बिलासमसकृन्मया किल ।

मोघराघवविवर्ज्यजानकीध्राविणी भयचलासि वीक्षिता ॥ १४७ ॥

शृण्वतेति ॥ किल कदाचित्समये आलिभिः सह असकृद्भवत्वा वाग्बिलासे कथासंबाधं
निभृतं पश्चादागम्याज्ञातं यथातथा वरदानादहश्चत्वेन वा गुप्तं यथातथा शृण्वता, निभृतं
रहसि स्थितत्वान्मच्छ्रावणशङ्काभावात्स्पष्टं स्वच्छन्दं सखीभिः सह भवत्संबाधं किल शनैः
पश्चादागमनादहश्चिकरणादिना कपटेन शृण्वता सता वा, मया त्वं वीक्षिता एवंभूता दृष्टा-
ऽसि । किंभूता—मोघं वक्ष्ये परीक्ष्याप्यकारणं श्रीराघवेण विवर्ज्यां त्वया स्वसिन्धेयानुरागा-
मपि जानकीं शृणोतीति तच्छील, सीतेव भयेन स्वस्वामिशङ्काभीला चला म्वाकुला । (तेसा-
निकरभूते मप्यन्यथा धीर्न कार्येति भावः ।) वद्वा यस्माद्भीता दृष्टासि, तस्मादवश्यं मयि

सुखानुरागोऽस्तीति निमित्तं 'भीयतां मयि—' इति बहुमयुक्तमिति भावः । राघवः सोडा-
पत्ये विदादेराकृतिगणत्वादम् । बहुत्वे तु 'यजजोष' इत्यञो लुक् । तेन 'रघूनामन्वयं
वक्ष्ये' इति शब्दः ॥

शुभपत्रविनिमीलितात्क्षुपात्कच्छपस्य धृतचापलात्पलात् ।

त्वत्सखीषु सरटाच्छिरोधुतः स्वं मियोऽभिदधतीषु वैभवम् ॥१४८॥

त्वं मदीयविरहान्मया निजां भीतिभीरितवती रहःश्रुता ।

नोज्झितास्मि भवतीं तदित्ययं व्याहरद्वरमसत्यकातरः ॥ १४९ ॥

शुभेति ॥ त्वमिति ॥ शुभम् । अयं नलस्तां प्रतीतिं वरमभीष्टं व्याहरतुवाच । अभ-
यदानं प्रादात् । इति किम्—हे भैमि, कदाचिरसखीसमुद्भूतं यद् गोत्रं प्रसूतायां प्रसजात्का
कस्माद्विभेति, वा कस्मादिति तत्त्वं कथ्यतामिलान्योन्यं भयहेतुप्रक्षेपे कृते क्षुप्तानि स्पृष्टानि
पत्राणि यस्यैवंभूतोऽङ्गुल्यादिना स्पृष्टमात्रः सन्निवेशेण निमीलितः संकुचितः तस्मात्क्षुपात्-
ज्वालसंज्ञकादोषविशेषात्सकाशादहं सुतरां विभेतीति कयाचिदुक्तम्, पूर्वं चापलं येन
स्वभावत एव चलतः कच्छपस्य पलान्मांसादहमित्यन्यथा कथितम्, अमिश्रं शिरोधुतो
मूर्धानं कन्ययतः प्रतिक्षणमन्यवर्णात्सरटात्कृकलासात्सकाशादहमित्यपरया, इत्येवं त्वत्सखीषु
स्वं निजं मियो भयस्य वैभवं हेतुमभिदधतीषु भावमाणासु सतीषु कयाचिदस्मानिनिजभय-
हेतुरुक्तस्यवापि कथ्यतामिति त्वां प्रत्युक्ते सति नलवियोगादेतोरहं विभेमि क्षणमात्रमपि
तेन न भाव्यमिति तस्मादेव विभेमि नल्वन्यस्तादिति मदीयविरहान्निजां भीतिं रहसि ईरितवती
त्वं मया श्रुतासि यस्मात् तस्मान्मा भैयीरहं भवती कदाचिदपि नोज्झितास्मीति । वतः—
वसत्ये नादीप्रलोभनवचनविषये कातरो भीतः । भाविनस्त्वामस्य दैवाधीनत्वाच्चासत्यवादित्व-
मिति भावः । यद्वा—वसतीष्वकातरः, सतीषु निषये भीरुरेव । तद्व्यवहारकरणाद्यैवमवद-
दित्यर्थः । शुभेति, 'शुभं स्वर्गं' इति तौदादिकादनिष्टो निष्ठा । शिरोधुत इति किञ्चन्तम् ॥

संगमय्य विरहेऽस्मि जीविका यैव वामथ रताय तत्क्षणम् ।

हन्त दत्थ इति कथ्यावयोर्निद्रयाऽथ किमु नोपसद्यते ॥ १५० ॥

संगेति ॥ हे भैमि, इत्यञो हेतो कथवा कुपितयेव निद्रयाऽथास्मां राजावाक्येनोपसद्यते
आसन्नया न भूयते । किमिति वितर्कः । इति किम्—हे भैमीनलौ, यैवाहं निद्राविरहे विषा-
हात्पूर्वविशेषमयमे वां युवां स्मरदर्शनादिवशात्संगमय्य संयोगं प्राप्य सुखयोगीविकासि
प्राणधारणहेतुरभूवमित्यर्थः । तत्क्षणं तस्मा मम संबन्धिनं क्षणं रात्रिलक्षणं समयमवसरं वा
अथ विवाहानन्तरं स्वकार्थं रताय युवां दत्तः । रात्रिलक्षणे मदीयसमग एव मुरतस्य
क्रियमाणत्वात् । हन्त कष्टमनुचितम् । कृतमुपकारं न स्मर्य इत्यर्थः । आपदि कृतोपकारा हि
तदीयेऽवसरेऽन्वस्ये दत्ते सति कोपात्स्वामिसमीपं नागच्छन्तीत्यापदि कृतोपकारावा मम रात्रि-
रूपोऽवसरः मुरताय दत्तो युवाभ्याम्, मार्गं तु मदीयावसरस्य लेशोऽपि न दत्तः, प्रमात-
पर्यन्तं मुरतस्यैव कारणादिति कोपवशादिवापयोर्निद्रा नापातीति नलह्यामयौचदित्यर्थः । आप्र-
मार्तं ताभ्यां कामकेलयः कृता इति भावः । न क्षणमिति पाठे—यैव जीविका तस्मा मम

रताय प्रीतये क्षणमल्पमपि समयं न दत्त इति कथ्येति व्याख्येयम् । संगमस्य, 'न्यपि लघु-
पूर्वात्' इति णेरयादेशः । जीविका, कतरि ण्युल् । वां, षष्ठीद्वितीयाद्विचरने वामादेशः ॥

ईदृशं निगदति प्रिये दृशं संमदात्क्रियदियं न्यमीलयत् ।

प्रातरालपति कोकिले कलं जागरादिव निशः कुमुद्वती ॥ १५१ ॥

ईदृशमिति ॥ इयं प्रिये ईदृशमेवंप्रकारमन्यदपि निगदति सत्येव संमदादपूर्वात् । सुर-
तानन्दजन्मादिति यावत् । तस्मादेतौ ईदृशं नेत्रे क्रियत्किञ्चिन्न्यमीलयन्निमीलितवती । अमसं-
जातया निद्रया प्रयोजिकनेति शेषः । निद्रादित्यर्थः । आन्तो हि निद्राति । संमदादेवं गदति
सतीति वा । दृशं न्यमीलयत् । संमदादिव प्रियप्रियोक्तिश्रवणसंजातहृदयवशादिवेल्लेखः ।
आनन्दातिशयसुखमनुभवन् हि निमीलितदम्भवतीति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा वा । किञ्चिदित्यनेन
इशोऽर्धनिमीलनस्य सूचितत्वादन्वयतमत्वमस्याः सूचितम् । केन—प्रातः कोकिले कलं
मधुरास्फुटध्वनिं श्रोत्रसुखमालपति सति कुमुद्वतीव । कुमुदिनी यथा निमीलितोत्पला भवति
तथेवमपि । कस्मादिव—निशो रात्रिसंवन्धिनो जागरादिव । रात्रावनिद्रो हि प्रातर्दृशं
धूर्णनेन निमीलयति । कुमुदिन्यपि राजावनिद्रावशादिव प्रातर्निमीलयति, तस्मादियमपि ।
प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । न्यमीलदिति पाठे—गी चलि 'आजभास-' इति पाक्षिक उपभाष्यः ।
जागराद्वावे धनि 'आम्रोऽभिचिण्णस्विरसु' इति वृज्यपवादो गुणः ॥

मिश्रितोरु मिलिताधरं मिथः स्वप्नवीक्षितपरस्परक्रियम् ।

तौ ततोऽनु परिरम्भसंपुटे पीडनां विदधतौ निद्रद्रतुः ॥ १५२ ॥

मिश्रितेति ॥ ततोऽनु तादृक्प्रियभाषणमन्य एव भैमीसंभोगरसानन्तरं परिरम्भरूपे
संपुटे । संछेपपेटिकायामिति यावत् । तत्र पुनरपि पीडनां गाढालिङ्गनां विदधतौ कुर्वाणौ
तौ मिश्रिते परस्परान्तरालघटिते ऊह यस्यां क्रियायां तद्यथातथा, मिथः पानवशादन्योन्य-
मिलितावधरौ यस्यां क्रियायां तद्यथातथा, स्वप्ने वीक्षिता परस्परक्रियाऽन्योन्यसुखनादिव्या-
पारो यस्यां क्रियायां तद्यथातथा निद्रद्रतुः । क्षीरनीरालिङ्गनं कृत्वा निद्रितादित्यर्थः । पीडनां,
प्यन्तत्वाद्युच् ॥

तद्यातायातरंदृच्छलकलितरतश्रान्तिनिश्वासधारा-

जलज्यामिश्रभावस्फुटकथितमिथःप्राणभेदव्युदासम् ।

बालावक्षोजपत्राङ्कुरकरिमकरीमुद्रितोर्वान्द्रवक्ष-

श्चिह्नाख्यातैकभावोभयहृदयमयाद्बन्धमानन्दनिद्राम् ॥ १५३ ॥

तदिति ॥ तद्वन्द्ं क्षीपुंसमिधुनमानन्देन संभोगसुखमरेण निद्रामयात्प्राप । किंभूतम्—
निद्रासंवन्धिश्चासानां यातायातयोर्निर्गमप्रवेशयोः संवन्धिनो रूढतो वेगस्य छलेन व्याजेन
कलिताऽङ्गीकृता वा रतश्रान्तिनिश्वासधाराः सुरतधमसंजातनिश्वासपरम्परास्वासान्योन्यम-
जलजमनवरतं सुतरां यो ज्यामिश्रभावः निद्रावक्षभैमीनासानिर्गतश्वासपरम्परासु निद्रावक्षनल-
नासानिर्गतनिश्वासपरम्पराः प्रविष्टाः, एवं वैपरीत्येनापि ज्ञातव्यम् । भैमीनिश्वासधारा निर्गम-
नलनिश्वासधाराया सह मिलित्वा नलनासिकां प्रविशति, अप्रापि वैपरीत्यं ज्ञातव्यम् । इति
निधीनावाचमिव यातायाते । तथा च—त्रले जलप्रवेशद्वन्द्वोन्यस्य निश्वासपरम्पराणामति-

तराममेदोपलम्भ इति यावत् । तेन कर्तृभूतेन स्फुटं स्पष्टं कथितः सिधोऽन्योन्यस्य प्राणानां भेदव्युदासो भेदनाशः प्राणैक्यं यस्य । तथा—बालाया बहोज्ञौ स्तनीं तत्र पद्माङ्कुराः पद्मबाहो-भूताः, तत्पद्मबाह्वीषु वर्तमानाः करिमर्क्यः कस्तूर्यादिरचिता इक्षिमर्क्यस्याभिर्मुद्रितं निहितं निद्रासमयकृतमावालिङ्गनवशात्संलग्नप्रतिरूपकं कृतमुर्वान्द्रवक्षस्तद्रूपं चिह्नं तेनाख्यातोऽस्ति तरां स्पष्टं कथित एकभाव एकत्वममेदो यस्यैवंभूतमुभयोर्भेदीनलयोर्द्वयं वक्षस्वल्गम्, अथ च चित्तं यत्र । यातेत्यादि, बालेत्यादि च द्वयं क्रियाविशेषणत्वेन वा योज्यम् । आत्मैक्यं वारीरै-क्यं च क्रमेण वर्णितमिति हेयम् । उभयोरपि मिमित्तत्वात्सत्तादेकप्राणशब्दत्वेधादुत्प्रेक्षितम् ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

यातोऽस्मिन्निश्वशक्तिसिद्धिभगिनीसौभ्रात्रभव्ये महा-

काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सगौऽयमष्टादशः ॥ १८ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ शिवस्य शकेष्व सिद्धिर्वेत्र (शिवशक्तिसाधनं वेत्र कृतं) स शिवशक्ति-सिद्धिनामा ग्रन्थः । शिवभक्तौतिपाठे—शिवस्य भक्तेः सिद्धिर्वेत्र शिवभक्तिप्रतिपादको ग्रन्थ-विशेषः । तस्य (सैव) भगिनी एककर्तृकत्वात्, तस्यां सौभ्रात्रेण सोभनभ्रातृभावेन भव्ये प्रशस्ते तत्तुल्यसरसशब्दार्थन्यासे नलीयचरितेऽष्टादशानां पूरणः सर्गः समाप्तः । शिवशक्तिसिद्धिरपि मया कृतेति सूचितम् । सौभ्रात्रमिति भावे युवादिवाच्यम् । अष्टादशः, 'तस्य पूरणे षट्' ॥

इति श्रीवैद्यकरोपनामकश्रीनरसिंहपण्डितात्मजनारादनविरचिते

नैषधीयप्रकाशेऽष्टादशः सर्गः समाप्तः ॥

एकोनविंशः सर्गः ।

निशि दशमितामालिङ्गन्त्यां विबोधविधित्सुभि-

र्निपधवसुधामीनाङ्गस्य प्रियाङ्गमुपेयुषः ।

श्रुतिमधुपदस्त्रग्वैदग्धीविभावितभातिक-

स्फुटरसभृशशब्दका वैतालिकैर्जगिरे गिरः ॥ १ ॥

निशीति ॥ सर्गसंगतिः स्पष्टा । वैतालिकैर्बन्दिभिर्गिरेरे जगिरे । किन्तुतैः—निशि रात्रौ । 'वात्स्यं इदिवैपुःपुष्टिः प्रशोत्साहौ बलं महः । दशकेन निवर्तन्ते मनः पक्षेन्द्रियाणि च' इति वचनादशदशकस्य वतायुषः पुरुषस्यावसानोपलक्षकोऽवस्थाविक्षेपो दशमः स विद्यते येषां दशमिनो वृद्धास्तेषां भावो दशमिता तामालिङ्गन्त्यामवतानं प्राप्तवानां संजातप्राक्प्रमादानां खर्त्वा प्रियाङ्गं भैमीसमीपमुपेयुषः प्राप्तवत्तत्तया सह निद्रितस्य निषपदेशवसुधायां गीमाङ्गस्य कामस्य नलस्य विबोधं जागरौ विधित्सुभिः कर्तुमिच्छुभिः । कीदृशो गिरः—धोतृणां श्रुत्वोः प्रवणयोर्मेतु अमृतस्याऽस्तिमधुरा पदसङ्गं श्रुतिवन्तपदमात्रा तस्या वैदग्ध्या वकोलयादिरच-

नाचातुर्येण विभाविता च्चनिवृत्त्या व्यञ्जनाव्यापारेण प्रकाशिता भाविका रत्यादिस्थाविब्यसि-
चारिसङ्घचारिकूपैर्भावैर्युक्ता । ज्ञापिता इति भावत् । तादृशाः स्फुटाः प्रसन्नतरत्वेन बालिशैरपि
प्रतीता ये रसाः शृङ्गारादयस्त्वैर्गुणैर्नितरामभ्युक्ताः सर्वतः सिकाः । एकमपि पदं नीरघे बासु
शास्वतिरसिकाः । नलप्रबोधार्थं मागधैर्मेचुरं प्रातर्दर्शनेनमारब्धमिलार्थः । रत्यादयः स्थासि-
भावाः, निर्देशादयस्त्वयस्त्रिंशद्भावाः । 'वैतालिका बोधकराः' इत्यमरः । दशमोऽवस्थामिशेषो
विद्यते यस्यासी दशमी वृद्धः । अत इति । योगकूटोऽयं शब्दः । दशमिन्ना वृद्धाया भावो
दशमितेति वा । विशिष्टस्थालो वितालः स क्षिप्तं येषां वैतालिकाः 'क्षिप्तम्' इति ठक् ।
सौख्यशामिका इत्यर्थः । तदुक्तम्—'वैतालिकासु कम्पन्ते कविभिः सौख्यशामिकाः । राज्ञः
प्रबोधसमये घण्टाशिलास्तु पाण्डिकाः ।' जनिरे 'गै शब्दे', कर्मणि तच् । अस्मिन्तमे 'ब्रूमः—'
(१९-१६) इति याचद्वरिणीछन्दः ॥

जय जय महाराज प्राभातिकीं सुपमामिमां
सफलयतमां दानादक्ष्णोर्दरालसपक्षमणोः ।

प्रथमशकुनं शय्योत्थायं तवास्तु विदर्भजा
प्रियजनमुक्ताम्भोजाचुक्लं यदङ्ग न मङ्गलम् ॥ २ ॥

जयेति ॥ नो महाराज, त्वं जय जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । त्वमिमां प्रत्यक्षदृष्ट्या प्राभा-
तिकीं प्रातःकालसंस्थादिजनितां सुपमां परमां शोभां दशमीपदलये तरकालमेव निवृत्त्यागादीष-
दूर्णनयुते अर्धोन्मिषिते पक्षमणी यक्षोरक्षणेर्नैत्रयोर्दानादिपरीकरणादेतोः सफलयतमानतितरां
सफलं कुरु । त्वत्कृतदर्शनेनेवं भग्न्या भविष्यति तस्माच्छीघ्रमुद्रुष्यसेति भावः । विदर्भजा
शय्योत्थायं शय्यायाः सकाशादुत्थाय तव प्रथमं पूर्वं प्रातःकालभवं च शकुनं शुभसूचकं
वदस्वस्तु । तत्स्थाने भैरव्येव भूयादुत्थितः सन् प्रथमोत्थितभैरीमुखमेव प्रथमं पश्येत्यर्थः ।
यद्यस्मात्—हे अङ्ग स्वामिन्, प्रियजनस्य मुक्ताम्भोजादन्वचुङ्गमुत्कृष्टं मङ्गलं शुभावहं वस्तु
नास्ति । प्रातरुत्थाय प्रथमं प्रियजनमुखं द्रष्टव्यमिति लौकिकी स्थितिः । त्वत्तः पूर्वं भैरव्युत्ति-
ष्ठत्विति भावः । दरालसपक्षमत्वं तत्कालमुद्रुदस्य जातिः । 'पश्चाच्छवनं पूर्वमुत्थानम्' इति
स्मृतिः, उत्तमकुलज्जातिश्च । जय जयेति वीप्तायां द्विरुक्तिः । प्रभाते भवेति 'कालाद्वप्' ।
सफलयतमाम् 'तत्करोति—' इति ण्यन्ताहोष्टि तमपि 'किमेतिह—' इत्यामुः । शय्योत्थायम्,
'अपादाने परीप्तायाम्' इति णमुल् । परीप्ता खरा । 'वृत्तीयाप्रभृतीनि—' इति संभाराः ॥

वरुणगृहिणीमाशामासादयन्तममुं रुची-

निचयसिचयांशांशभ्रंशक्रमेण निरंशुकम् ।

तुहिनमहसं पश्यन्तीव प्रसादमिषादसौ

निजमुखमितः स्मेरं धत्ते हरेर्महिषी हरित् ॥ ३ ॥

वरुणेति ॥ हे राजन्, हरेरिन्द्रस्य महिषी राज्ञी अतौ प्राची हरिर्हि इतः प्राग्भागेऽहः
प्रारम्भभाग एव निजमुखं तिमिररत्यागे प्रसादमिषाज्जैर्मन्यव्याजात्स्मेरं सहायं धत्ते विभक्तिं ।
उत्प्रेक्षते—कथंभूतेव—वरुणस्य गृहिणीं भार्यां प्रतीचीमाशामासादयन्तमभिगच्छन्तम् । अत

एव—इतिनिचयस्य कान्तिसमूहरूपस्य सिचयस्य वक्षस्यांशा भागालोचनार्थं लेखेन अंश-
स्तस्य क्रमेणैकभागापगमकमेण निर्गता अंशवो यस्य तं निरेशुकम्, अथ च—विषयमनु-
नुहिनमहसं पश्यन्तीव । मय्यनुरक्तस्तन्मुदयभागभूत, इदानीमन्यस्यामनुरक्त इमां दशमा-
पन्नोऽयमितीव हस्ततीत्यर्थः । अन्यापि नायैनुरागातिविह्वलं गलदुखं परस्त्री सेवमानं विटं दृष्ट्वा
मुक्तं स्मरे करोति । प्राच्यामरुणोदयोऽभूत्, प्रतीच्यां त्वणकिरणप्रसरणवशाच्चन्द्रो निप्रभो-
ऽस्तं जिगमिपुरस्ति, तस्माच्छीघ्रं बुध्यतेति । अंशेन अंशः, 'तृतीया-' इति योगविभागा-
त्वमाद्यः, ततः पूर्वेण पृथीसमाद्यः । इतः सप्तम्यर्थे तकिः । एवंभूतं चन्द्रं पश्यन्ती इतोऽस्या-
देतोर्वेति । इतो दृश्यमानादस्मात्प्रसादमिषादिति वा संबन्धे पश्यन्त्येव ॥

अमहत्तितरास्तादृक्कारा न लोचनगोरा-

स्तरणिकिरणा धामञ्चन्ति कमादपरस्तराः ।

कथयति परिभ्रान्ति रात्रीतमस्सहयुध्वना-

मयमपि दरिद्राणप्राणस्तमीदधितस्तिष्ठयाम् ॥ ४ ॥

अमहतीति ॥ भो राजन्, अमहत्तितराः स्वरूपेण सूक्ष्मतरा ध्रुवास्त्वत्पादयस्ता-
इदानीं तादृक् पूर्वलोचनगोचरा न भवन्ति । स्वरूपेण सूक्ष्मत्वात्पूर्वमपि बहुध्वनतामपि
महता गणेन वा दृश्यन्ते ता इदानीं सर्वथा न दृश्यन्त एवेत्यर्थः । तादृशो बहुसंख्याः पूर्व
प्रकाशमानाश्च वात्सारकाः स्वात्सार्द्रादस्ताः संप्रति सुतरामस्ताः सूक्ष्माश्च सख्यो नेत्रगोचरा
न भवन्तीति वा । यस्मात्तरणेः सूर्यस्य किरणा अपरस्तरा बहुमहमिकया सततमविच्छेदेन
प्रवृत्ताः सन्तः कमात्प्रां गगनमभ्यन्ति गाहन्ते । सूर्यकरस्पर्शाभिप्रमत्वात्तारा न दृश्यन्त
इत्यर्थः । तथा—दरिद्राणाः क्षीणाः प्राणा असवो यस्यैवंभूतोऽस्तं जिगमिपुरस्य तमीदधितो
निशानायचन्द्रोऽपि रात्रीतमसां सहयुध्वनां संग्रामं कुर्वतीनां निजलिषां परिभ्रान्ति सम-
स्त्येन म्रानि रणपातं च कथयति । न केवलं त्विष एव दरिद्राणप्राणाः किंतु चन्द्रोऽपीत्यपि स-
न्दायः । अतिशयेन महतो महत्तितराः 'ध्रुव-' इति हस्तः, ततो नक्षत्रमाद्यः । गोचरः
पुमान् । अपरे च परे च 'अपरस्तराः किंवासातलो' इति सुद । यो सततमविच्छेदेनाभ-
न्तीत्यर्थः । सहयुध्वनां, 'सह्ये च' इति युधेः कृमिपि 'वनो र च' इति प्राप्तां क्षीणो 'वनो न
हृशः' इति निषेधाच्च भवतः । दरिद्राणेति, 'दरिद्रातेरार्धपातुके-' इत्यादिना प्रातोऽप्या-
लोपो 'न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते' इत्यादिनिषेधाच्च भवति ॥

स्फुरति तिमिरस्तोमः पङ्कप्रपञ्च इवोच्चकैः

पुनस्तितगरुञ्जञ्चञ्चपुटस्फुटनुम्वितः ।

अपि मधुकरी कालिमन्या विराजति धूमल-

च्छविरिव रवेलांशालक्ष्मीं करैरतिपातुकैः ॥ ५ ॥

स्फुरतीति ॥ हे राजन्, तिमिरस्तोमः समूहः लाङ्गालक्ष्मीमतिपातुकरैरतिकामद्वि-
स्तोऽप्यधिकं रक्ततरै रवेः करैः कृत्वा पुरुषां बहूनां सितगदतां इवेतपक्षाणां चञ्चद्विचपलैः,

१ 'अत्र मिश्रस्थेन प्रकाशरूपापद्धयेन पराङ्गनासंगतपुच्छदर्शमवन्दनितत्वोलेख्यत्वात्तापद्वयोर्वेदा'
इति जीवातुः । २ 'समुच्चयोऽङ्गकारः' इति जीवातुः ।

वदन्निन्ना निलसद्भिर्वा चक्षुपुटेः स्फुटं यथा तथा चुम्बितः स्फुटः पङ्क्त्य प्रपन्नः समूह इवो-
न्नैरतितरां स्फुरति शोभते । तिमिरस्रोमोऽन्तराप्रविष्टसूर्यकिरणस्पर्शाद्विशखनार्थं पङ्क्त्यप्रवि-
ष्टहंसारणचपलचक्षुपुटशबलपङ्क्त्यच्छोभनेतरामित्यर्थः । तथा—आत्मानं कालीं मन्यते कालि-
मन्या अतिकृष्णा अमर्याप्यरणतरेः सूर्यकिरणैर्धूमलच्छविरिव च कृष्णारणकान्तिरिव शोभ-
तेतराम् । सूर्यकराः प्रसृताः, तिमिरं चाल्पीभूतमिति भावः । 'धूमलौ कृष्णलोहितौ' इत्यमरः ।
उज्ज्वलः, अव्ययत्वादकच् । मधुकरी, जातिवाचित्वाज्जीप् । कालिमन्या, 'आत्ममाने खंश'
इति खंश, दिवादिवाच्छयन्, 'खिलमव्ययस्य' इति ह्रस्वः 'असर्द्धिपद्-' इति मुम् । लला-
लङ्मी, 'न लोका-' इति षष्ठीनिषेधः ॥

रजनिवमधुमालेयाम्भःकणकमसंभृतैः

कुशकिसलयस्याच्छैरप्रेशयैरुदविन्दुभिः ।

सुपिरकुशलेनायःसूचीशिखाङ्कुरसंकरं

किमपि गमितान्यन्तर्मुक्ताफलान्यवमेनिरे ॥ ६ ॥

रजनीति ॥ रजन्याः वमधुवत्करिणीवदननिर्गतजलवत्प्रालेयाम्भसो हिमजलस्य कणा
लेशालोपां गलनकमेण संभृतैः संचितैः कुशकिसलयस्याप्रेशयैरप्रस्थितैः सूचीतीक्ष्णाप्रभागे
स्थितैरच्छैर्निर्मलतरैरुदविन्दुभिर्हिमजलकणैः कर्तुमिर्मुक्ताफलान्यवमेनिरेऽवगणितानि । मौक्तिक-
कतुल्यैर्चातमित्यर्थः । किमूतानि मुक्ताफलानि—सुपिरे विवरकरणे कुशलेन मणिकारेण
मण्ये किमपि लोकोत्तरं, लोकोत्तं वा, अयःसूच्या लोहसूच्या वैधनशलाकायाः शिखैव सूक्ष्म-
लादङ्कुरस्तेन संकरं संयोगं गमितानि प्रापितान्यर्थमिदानीं । 'वमधुः करिणीकरः' इत्यमरः ।
'द्वितीऽपुष्ट' । अप्रेशयैः, 'अधिकरणे शोभते' इत्यजन्ते शयशब्दे 'शयवास-' इति
वाङ्मया अलुक् । सूची, 'कृदिकारात्-' जीप् । संकरं, 'कृदोरैप्' ॥

रविरुच्चिक्रचामोकारेषु स्फुटामलविन्दुतां

गमयितुममूर्च्छीयन्ते विहायसि तारकाः ।

स्वरविरचनायासामुच्चैरुदात्ततया हृताः

शिशिरमहसो विम्बादसादसंशयमंशवः ॥ ७ ॥

रवीति ॥ रवेः पूर्वोक्तिक्रचो रचय एव ऋचस्तासां [प्रातःकाले रविकिरणानामुप-
लब्धत्वात् । 'ऋचिभः पूर्वोक्ते दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मण्ये अहः' इत्यादिश्रुतेः] ऋचेद-
वाक्यानामोकारेषु प्रारम्भप्रणवेषु, अथ च—लक्षणया प्रारम्भोपद्वयसमयेषु स्फुटां प्रकटाम-
मलां स्वरोच्चारणादिदोषरहितां विन्दुतामनुस्वाररूपां गमयितुममूर्च्छीयन्ते विहायसि स्थितास्तारकाः
केनाप्युच्चीयन्तेऽवचयेन संगृह्यन्ते एव । इत्तामलत्वाद्योन्यत्वाच्च ऋचप्रणवविन्दुनिर्माणार्थ-
मेतां गृह्यन्ते इव ततो न दृश्यन्ते इत्यर्थः । प्रत्युचमोकारसद्भावात्तद्वाहुल्यात्तारविन्दुतामपि
बहुलम् । अथ च—उद् ऊर्ध्वं चीयन्ते, नीयन्ते इति यावत् । सूर्यप्रभोदय एव तारका
नश्यन्तीति भावः । तथा—अन्तमयोन्मुक्तादस्माच्छिशिरमहसधन्द्रस्य विम्बात्सकाशादस-

१ 'नव कास्वा मृज्ज्वा रविकरैर्लौहिलालीकारात्तद्वतेन बहुत्याप्तिता धूमललोत्प्रेक्षति संकरा' इति
जीवायुः । २ 'अथ दर्भाप्रविन्दुतां सूक्ष्मजलसमुक्ताफलैरुपमा, प्रालेयाम्भःकणेषु वमधुवत्प्रणवप्रणव-
कारिणीवत्प्रणवकद्विरेभेदावर्षका इत्यनयोऽज्ञातिभावात्संज्ञि' इति जीवायुः ।

योऽप्यसाधनानामुच्यते नित्यमूर्ध्वमात्ततया दृष्टीततया, अथ च—लक्षणवशाद्विशाकृत्योपरि-
स्थिततया वा, अथ च—‘उच्चैरुदात्तः’ इत्युदात्तलक्षणयोगादुच्चैरुदात्तत्वेन योग्यत्वादुदात्तस्व-
रस्य विरचनाय निर्माणाय अर्धसंख्यं निश्चितं केनापि कृता इव । उदात्तस्य विरस्त्युपलभ्यमा-
नत्वव्यञ्जिकोर्णा रेखा लिख्यते । यजुर्वेदे चरकशास्त्रायामुपनिषदि ‘उच्चैरुदात्तः’, ‘नीचैर-
नुदात्तः’, ‘समाहारः स्वरितः’ इति लक्षणं द्रष्टव्यम् । चन्द्रकिरणानामप्यस्तमये उपरिगामि-
त्वात्सुदृग्भोपरितनरेकानुल्यत्वादेवमुप्रेक्षितम् । सूर्यप्रभोद्गमकर्मण चन्द्रकिरणा अपि कृष्णी-
भूता इति भावः । कृता इति पाठे—स्वीकृताः । अर्धसंख्यसमुच्चयत्रापि योज्यम् । कृत्विक्तवाम्,
‘वृत्त्यकः’ इति प्रकृतिभावः ॥

व्रजति कुमुदे दृष्ट्वा मोहं दृशोरपिधायके

भवति च नले दूरं तारापतौ च हतौजसि ।

लघु रघुपतेर्जायां मायामयीमिव रावणि-

स्तिमिरचिकुरग्राहं रात्रिं दिनस्ति गमस्तिराद् ॥ ८ ॥

व्रजतीति ॥ गमस्तिराद् सूर्यः तिमिरमेव चिकुरास्तिमिरतुल्याः केशास्त्रेषु दृष्टत्वेति
ग्राहं रात्रिं दिनस्ति लघु शीघ्रे विनाशयति । कः कामिव—रावणिर्चन्द्रजिन्मायामयीं माया-
निर्मितां रघुपतेर्जायां सीतामिव । कस्मिन्सति—वाक्यार्थस्य कर्मत्वात्तदीयं रात्रिर्दिवसनख्यं
कर्म दृष्ट्वा कुमुदे कैरवे मोहं संकोचं व्रजति सति । अथ च—सीतार्हिसनख्यं कर्म दृष्ट्वा
कुमुदाख्ये वानरे मूर्च्छां गच्छति । तथा—नले च भवति त्वयि दृष्ट्वा सूर्योदयसमये ज्ञात्वा
दृशोरपिधायके उन्मीलितनेत्रे सति । यद्वा—नले त्वयि नेत्रयोराच्छादके भवति सति ।
अथ च—नले वानरसेनापतौ दारुणं तदीयं कर्म दृष्ट्वा किमपि कर्तुमशक्यत्वाद्दुःखवशाद्वा
तारापतौ च सुधीवे दृशोरपिधायके हतौजसि च निस्तेजस्के म्लानवदने च सति । रात्रिर्गता,
रविर्दितः, कुमुदं च निमीलितम्, कमलं चोन्मीलितम्, चन्द्रश्च निष्प्रभो जात इत्यर्थः ।
मायामयाः सीताया वध इन्द्रजिता कृत इति रामायणे । मायामयीं, प्राचुर्ये भवति जीव ।
रावणिः, अपत्यायै बाह्वादिवादिषु । चिकुरग्राहं, सप्तम्यन्त उपपदे ‘समासत्तौ’ इति ग्रहेण-
मुक् । गमस्तिनी राजते गमस्तिराद्, ‘सत्सुद्विष-’ इति क्तिप् ॥

त्रिदशमिधुनक्रीडातल्पे विहायसि गाहते

निधुवनधुतस्रग्भागश्रीभरं ग्रहसंग्रहः ।

मृदुतरकराकारैस्तूलोत्करैरुदरंभरिः

परिहरति नाखण्डो गण्डोपधानविधां विधुः ॥ ९ ॥

त्रिदशेति ॥ ग्रहसंग्रहः बुधदिस्फूलतारासमूहः त्रिदशा देवाल्लेषां मिथुनं तस्य क्रीडा-
संबन्धनि तल्पे मत्सरूपे विहायसि गगने निधुवनं मुरतसंमर्दनेन धृता विकीर्णाः स्रजः
पुष्पमालास्त्रायां भाग एकदेशस्तस्य श्रीभरं शोभातिशयं गाहते । तथा—विधुरखण्डः पूर्णो
वृत्तश्चन्द्रो गण्डोपधानविधां कपोलतलापः स्थाप्यमानवृत्तं बुधतरौच्छोपेकप्रकारं न परिहरति
न खजति, अजीकरोलेव, तद्दृच्छेभत इत्यर्थः । किंभूतो विधुः—मृदुतरकराकारैरविमृदुर-
दिमरूपैस्तूलोत्करैः कार्पासप्रमूहैरुदरंभरिः परिपूरितमण्यः । गण्डोपधानं मृदुतरकार्पासपूरित-

मयं इतं धुवं न भवति । स्थूलतरासारास्त्रपविकीर्यमाणकुसुममुल्या इत्युक्तो दृश्यन्ते । चन्द्रोऽपि सौरप्रकाशस्यासन्नत्वेन संकुचिताभिः स्वकान्तिभिर्मध्यमेव पर्यन्मर्दितगण्डोपधान-
वन्निःक्षोभोऽस्त्वमथोन्मुखो जात इति भावः । संप्रहः, 'अहहृदनिश्चिगमय' इत्यप् । उत्तरः,
'क्षुदोरप्' । उदरं गरिः, 'कलेप्रहिरासंमरिश्च' इति चकारस्यानुकसमुच्चयार्थकत्वादिन्
नुभागमर्थे ॥

दशशतचतुर्वेदीशास्त्राविवर्तनमूर्तयः

सविधमधुनाऽलंकुर्वन्ति ध्रुवं रविरश्मयः ।

वदनकुहरेष्वधेतृणामयं तदुदञ्चति

श्रुतिपदमयस्तेषामेव प्रतिध्वनिरध्वनि ॥ १० ॥

दशेति ॥ दश शतानि वाचां ता एकसहस्रसंख्यायतुर्णां सृष्टेर्वादिवेदानां समाहारश्चतु-
र्वेदी तस्याः शास्त्रानामाध्यापनतैत्तिरीयकादिसंज्ञानां तत्तद्देवभागानां विवर्तनरूपा अतारिका
अन्वयभावरूपाः शास्त्रारूपतां प्राप्ता मूर्तयः स्वरूपाणि येषां तादृशा रविरश्मयो ध्रुवं यस्या-
दधुना प्रातःसमये सविधमस्मदादिस्त्रीपदेनां भूषयन्ति सर्वेऽपि समीपदेशमागच्छन्ति ।
तत्तत्तादवमधेतृणां वेदं पठतां वदनलक्षणेण कुहरेण दरीषु विषय आकर्ष्यमानवर्णानुरूप-
लोषां वेदशास्त्रीभयान्मूर्तानां सूर्यकराणामेव श्रुतिपदमयो वेदपदरूपः प्रतिध्वनिः प्रतिशब्दोऽ-
ध्वनि गगन उदङ्गत्यूर्ध्वं प्रसरति । दरीषु प्रतिशब्दो युक्तः । अध्वनि मध्यतारध्वनिरहितं
यथा तथेति । अध्वेतारो हि प्रातर्मन्त्रध्वनिना वेदानधीयते । ध्रुवमुपेक्षार्थं वा । सूर्योदयो
जातः, अध्वेतारश्च वेदानधीयत इत्यर्थः । दशशतेति मूर्तिविशेषणम् । चतुर्वेदी, समाहारे
विगोर्णप् । पदमयाः, ताद्रूप्ये मन्द ॥

नयति भगवानम्भोजस्यानिबन्धनबान्धवः

किमपि मधवप्रासादस्य प्रधानमुपपन्नताम् ।

अपसरदरिध्वान्तप्रत्यग्वियत्पथमण्डली-

लगनफलद्वान्तस्वर्णाचलभ्रमविभ्रमः ॥ ११ ॥

नयतीति ॥ अम्भोजस्य कमलकुलस्यानिबन्धनबान्धवोऽकारणमिदं तदानन्दकारी भग-
वान् पशुपैश्वर्यसंपन्नः श्रीसूर्यो मधवत इन्द्रस्य वैजवन्ताख्यस्य प्रासादस्य प्रधानमलिन्दं
किमपि स्तोकं यथातथोपपन्नतामाश्रयतां नयति प्रापयत्याश्रयति । तावत्पर्यन्तमूर्ध्वमागत
इत्यर्थः । अथ च—तं क्षिप्यति । पराशुचक्रशत्रोः हारस्य परस्परच्छेदो युक्तः । किंभूतः—
अपसरत्युरः पलायमानमरिक्कं भ्रान्तं तस्य प्रतीचः पश्चिमाशायाः संबन्धिनि वियत्पथे
गगनमार्गे मण्डलका संधिभावेन यज्ञगर्भं संश्लेषः प्रत्यग्दिगन्तगामित्वम्, लगनमिति पाठे—
संधिभावेन यत्तिरोधानं सामस्तेनादर्शनं तेन फलन्तफलो भवजघान्तो निरन्तरः स्वर्णा-
चलस्य मेरोः प्रदक्षिणलक्ष्णो भ्रमः स एव विभ्रमो विलासो यस्य । सहस्रपुरिपालनाय राज्ञौ
भ्रमतो यामिकस्य चौरपलायनेन यथा सापत्न्यं भवति तथा स्वर्णाचलरक्षणाय सूर्यस्य भ्रमण-

१ 'अथ 'त्रियमिव त्रियम्', 'विधामिव विधाम्' इति सादृश्यात्तेषां भवज निदर्शनोत्थानात्समाधी-
नसंसृष्टिः' इति जीवातुः ।

विलससाफल्यं सुकमिलार्णवः । अत एव स्वर्गाचलपदं प्राप्नोति । अत्रापि पूर्वोत्तरार्धविपर्ययो
ज्ञातव्यः । 'प्रघाणप्रघणालिन्दाः' इत्यमरः । वान्धवः, प्रज्ञादित्वात्सार्धेऽण् । मैषवप्रसादस्य
प्रातिपदिकान्तत्वाङ्गलोपः । 'अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणय' (इति) 'उपग्न आधने' इति च
प्रघाणोपग्नशब्दौ साधु । प्रलब्ध, 'दिक्शब्देभ्यः-' इत्युक्तातेः 'अधेऽङ्' इति लङ् । 'तसि-
ल्लालिस्तदितः' (?) इत्यप्ययत्वम् ॥

नभसि महसां ध्वान्तध्वाङ्गप्रमापणपत्रिणा-

मिह विहरणैः इयैर्नपातां रवेरवधारयन् ।

शशविशसनत्रासादाशमयाच्चरमां शशी

तदधिगमनात्तारापारावतैरुदडीयत ॥ १२ ॥

नभसीति ॥ शशी निजाङ्गवर्तिशशाख्यपञ्चविधेषस्य विशसनं मारणं तस्माच्चक्षुःसो भयं
तस्माच्चरमासां पश्चिमां दिशमयापयौ । तथा—तारा नक्षत्राणि तद्रूपैः पारावतैस्तस्य चन्द्र-
पल्लवनवृत्तान्तस्य सूर्यस्य मृगशिरम्भवृत्तान्तस्य चाधिगमनात्परिज्ञानादुदडीयत पलायितम् ।
किञ्चित् शशी—नभसि गगने ध्वान्तमन्वकारसाङ्गपाणां ध्वाङ्गाणां काकानां प्रमापणे मारणे
विषये पत्रिणां इयेनाख्यपक्षिरूपाणां महसां सूर्यतेजसाभिह प्रामाण्ये विहरणैः कीदृशैः रवैः
ध्रीसूर्यस्य इयैर्नपातां मृगयामवधारयधिर्धारयन् । अन्यस्मिन्नपि राशि मृगयाइयेनपातेन
काकादीन् हंसति सति शशयुक्तः पुरुषो मदीयं शशमपि मांसार्थमेतरीयाः इयेना हनिष्य-
न्तीति मिया पलाय्य गच्छति । पारावता अप्युड्डीय यान्ति । सूर्यकिरणा गगने खेलन्ति,
चन्द्रः प्रतीचीं गतः, ताराश्च न दृश्यन्त इति भावः । इह नभसीति वा । कशेन विलयुक्तः
शशी । त्रासादिव, तदधिगमनादिवेति च प्रतीयमानोपेक्षा । 'अथ दाशादन्तः । पञ्च
इयेनः', 'इयैर्नपाता च मृगया', 'पारावतः कलरवः' इत्यमरः । पतनं पातः । नावे धन्,
इयेनानां पातः इयेनपातः सोऽस्यां क्रियायां वर्तते इयेनपाता मृगवेति 'पञ्चः सास्यां क्रियायां-'
इति च, 'इयेनतिलस-' इति मुम् ॥

भृशमविमरुस्तारा हाराव्युता इव मौक्तिकाः

सुरसुरतजकीडालूनाह्युसद्वियदङ्गणम् ।

यहुकरकृतात्प्रातःसंमार्जनाद्भुना पुन-

निरुपधिनिरावस्त्रालक्ष्मीविलक्षणमीक्ष्यते ॥ १३ ॥

भृशमिति ॥ सुरसुरतं देवमिधुनरतं तस्माच्चाता कीडा मिलाससंमर्दः, अथ च—
सुरसुरतारजाधिरतकीडसंमर्दः, तेन तस्माच्चुडिताहाराव्युता मुक्ता इव वृत्तराज्यास पुस-
द्वियदङ्गणं सुराणामधिरभूतं यद्गगने सुखं नितरामविमरुत्पुनरन् । तद्गगनमभुना पुनः बहवः
सहस्रं करा यस्य स सूर्यलोचन, अथ च—रजःशोधकेन खलुषा कृतात्प्रातःसंमार्जनात्त्रा-
मासिकात्संमार्जनात्तिमिरनिराकरणद्वारा शोधनात्, अथ च—शोधना शोधनयनेन
शोधनाभिरुपधिरुपाधिरहिता स्वाभाविकी निजावस्था सहजदशा तस्या लक्ष्म्या धिया कृत्वा
तमीक्ष्यन्निशोभात्यागात्, अथ च रजः पुष्पमात्मनुकासुपाचिस्त्राजनात्, सहजधिया

१ 'भयवत्सादादौ' इति पाठो बहुपुस्तकस्य । २ 'रूपकारंकारः' इति जीवायुः ।

विलक्षणमन्यादवामीक्यते विलोक्यते । सूर्यकरैर्गगनं भूषितम्, ताराश्च सन्नेधा न दृश्यन्त
इत्यर्थः । इयदिति पाठे—इत्याभिनयादतिमहदित्यर्थः । 'खलपूः स्वाद्गुहुरः' इत्यमरः ।
अविमरः, 'विजम्बस-' इति शैवेयम् । दिवि सौन्दर्येति सुमरः, 'सत्सुद्विष-' इति किप्
'इष्टुभ्यां केषुसंस्थानम्' इत्यल्लभप्रसावपि 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति बाहुलकान्वेर्लुक्,
'दिव उत', 'सात्पदायोः' इति पत्वनिषेधः । बहुकरः, खलपूषो 'दिवाविभा-' इति टः ।
उपधिः, 'उपसर्गे योः किः' ॥

प्रथममुपहृत्यार्धे तारैरखण्डिततण्डुलै-

स्तिमिरपरिपद्वापर्वीवलीशवलीकृतैः ।

अथ रविरुचां प्रासातिभ्यं नभः स्वविहारिभिः

सृजति शिशिरक्षोदश्रेणीमयैरुदसक्तुभिः ॥ १४ ॥

प्रथममिति ॥ नभः कर्तुं रविरुचां तिमिरपरिपतमः समूहस्तद्रूपा दूर्वापर्वीवत्यो वृक्षा-
ग्रन्थिपरंपरास्ताभिः शबलैकृतैः कर्तुरीकृतैर्मिश्रितैस्तारैर्नक्षत्ररूपैरुज्ज्वलैश्चाखण्डिततण्डुलैरभ-
ग्ननिस्तुपशाखिषीकैः कृत्वाऽप्यै पूर्णं प्रथममुपहृत्य दत्त्वा, अथानन्तरमेव स्वविहारिभिः
स्वस्मिन्वर्तमानैः स्वसत्ताकैश्च शिशिरस्य हिमस्य क्षोदधूर्णविन्दवस्तेषां श्रेणीमयैः परम्परा-
रूपैरुदसक्तुभिर्जलमिश्रयचूर्णैर्प्रासातिभ्यं भोज्यान्नदानलक्षणमतिविपूजनं सृजति करोति ।
अन्योऽपि तण्डुलदूर्वादलमुतेन जलेन पूर्वमर्थं दत्त्वा मक्त्वादिना खण्डप्रसादातिथये भोज्यं
ददाति । सूर्यवीर्यः पूर्वं तारास्तिमिरं च हिमजलकणान्धपनयन्ति स्मेति भावः । 'मृत्यो
पूजाविधायकः', 'सुक्ताशुद्धौ च तारः स्वात्' इत्यमरः । अत्र तारशब्दः पुंलिङ्गः । तारवति
सांवायिकानिति प्यन्तात्तरस्तेः पञ्चाक्षन् । रविरुचां, संबन्धसामान्यविवक्षया षष्ठी । उदक-
सुष्माः सक्ताः सन्ध्यमपदलोपी, उदकानि च सक्तव्येति वा समाप्तः । 'मन्यौदन-'
इत्युदादेशः ॥

असुरहितमप्यादित्योत्थां विपत्तिमुपागतं

दितिमुतगुरुः प्राणैर्योक्तुं न किं कचवत्तमः ।

पठति लुठतीं कण्ठे विद्यामयं मृतजीवनीं

यदि न बहते संध्यामौनव्रतव्ययभीरुताम् ॥ १५ ॥

अस्मिति ॥ दितिमुता दैतास्तेषां गुरुः शुक्र आदित्येभ्यो देवेभ्यो हेतुभ्य उत्थां
जाताम्, अथ च—सूर्यात्संजातां विपत्तिं मरणं नाशं च कचवद्गृहस्पतिपुत्रवदुपागतं प्राप्तम-
सुरेभ्यो हितमाप तेषां रात्रिचरत्वाद्गुरुलमपि तमः प्राणैर्योक्तुं संयोजयितुं कण्ठे लुठतीं
आग्रहपूषा मृतानां जीवनीमिलनुगतार्थां विद्यां किं न पठति, अपि तु स्पष्टं पठेदेव । परं
चेदयं शुक्राचार्यः प्रातःकालीनसंध्यायां मौनव्रतं मौनलक्षणो नियमस्तस्य व्ययो भङ्गस्तस्या-
ङ्गीकृतां भयशीलत्वं यदि न बहते न धारयेत्, तर्हीति संबन्धः । पठति बहते, कालसा-
मान्ये लट् । लुठतीम्, वैकल्पिकत्वाभ्रमभावः ॥

उद्यशिशिरप्रस्थान्यद्वा रणेऽत्र निशः क्षणे

वधति विहरत्पूपाण्युष्मद्भुताश्मज्जतुल्लवान् ।

उदयदरुणप्रह्वीभावादरादरुणानुजे

मिलति किमु तत्सङ्गाच्छङ्कया नवेष्टकवेष्टना ॥ १६ ॥

उदयेति ॥ अह्ना दिनेन सह निशो रात्रे रणे सङ्ग्रामरूपेऽत्रास्मिन्क्षणे । प्रातःकाल इत्यर्थः । तत्रोदयमिष्वरी उदयाचलस्तस्य प्रस्थानि शिखराणि कर्तृभूयम्भिः प्रातःकाकीनात-
पसंतापैः इतानामस्मज्जतूनां शिलाजतूनां स्वान्प्रवाहान्दर्शयति । नह्य—अथ उत्सवतुल्ये
रात्रिविनाशकारित्वात्सङ्ग्राम इव सङ्ग्रामे विहरंस्वयोर्मुदकौतुकदर्शनेन परिकीर्तमानः पूर्वा
सुनो प्रहराजो यत्रैवंभूतान्युदयाचलघानूनि बालतपसंतापविलीनशिलाजतुल्यवत्प्रवाहानेव
किन्तु कालविलम्बधूमलीभूतदधिरप्रवाहान्धारयन्ति । रणभूमिषु हि कालविलम्बेन धूमला
दधिरप्रवाहा भवन्ति । अत एव—उदयमुदयं प्राप्नुवन्नरुणोऽमजस्रात्संचन्धिनि प्रह्वीभावे
नमस्कारे विषये च आदरो भक्त्यतिशयस्तस्मादेतोररुणानुजे मिलति संगमं प्राप्नुवति सति
तयोररुणगरुडयोः सज्जान्मेकनादेतोः रक्षप्रवीत्या नवास्तत्कालमापाकादाकृष्टा इष्टका यत्र
तादृशी नूतनेष्टकानिर्मिता वेष्टना, नवा इष्टका यत्र शिल्पे तत्रवेष्टकं तेन वा वेष्टना
प्राकारः किमु न शङ्क्या न तर्क्या, अपि तु सैव तर्क्यैवार्थः । परिवारभूते दिनप्रकाशे पुष्य-
माणे तद्दर्शिनो लीलाविहारिणो प्रहराजस्य सामिनो महाराजोचितगैरिकमुवर्णभूषितनवेष्टका-
निर्मितप्राकारोर्ध्वस्थितिरुचिता संभाव्यते । अथ च दिनरात्र्योः सेनानीभूतयोः सङ्ग्राम उदया-
चलघानूनि तद्गुह्यतुल्यानि दधिरं धारयन्ति । भटाः प्रहारवशाद्वक्षस्त्रि भावन्ति । तत्र च
दिगपक्षीयप्रस्थानां जयित्वात्सुवर्णमयगरुडसंपर्कादेष्टकस्य वेष्टना मुवर्णपट्टिकाया धारणा न
तर्क्या किमु, अपि तु जयिनां तथा भवितव्यमेवेति । गरुडस्तेषां मुवर्णमयवीर(विरुड)-
पट्टिकास्थाने जात इत्युचितमित्यर्थः । नवेष्टकवेष्टनेति, 'क्रियाः पुंवत्-' इति पुंवत् ।
वेष्टकः, कर्तरि ण्वुल् ॥

रविरयहयानश्वस्यन्ति ध्रुवं वडवा बल-

प्रतिबलबलावस्थायिन्यः समीक्ष्य समीपगान् ।

निजपरिवृढं गाढप्रेमा रथाङ्गविहंगमी

स्मरशरपराधीनस्वान्ता वृषस्यति संप्रति ॥ १७ ॥

रथीति ॥ भो राजन्, संप्रति प्रातःकाळे बलस्य दैत्यस्य प्रतिबलः शत्रुः प्राचीपतीन्द्र-
स्तस्य अलं सैन्यं तत्रावस्थायिन्यो मन्थवर्तिन्यो वडवाल्लुराज्यो गाढप्रेमाः सूर्याशेषेण दृढानु-
रागाः दल्यो रविरयहयान्समीपगान्पराधीनं मैथुनार्थमात्मनोऽप्यनिच्छन्ति, ध्रुवमुपप्रेषयाम्,
निश्चितं वा इच्छन्तीत्येवार्थः । यतः—स्मरशरपराधीनं स्वान्तं चित्तं वासाम् । तथा—रथा-
ङ्गविहंगमी चक्रवाक्यपि निजं स्त्रीं परिवृढं चक्रवाकमिदानीं प्रातः, समीपमागतं दृष्ट्वा
कान्बाणवशचित्ता, अत एव—रात्रिवियोगेन दृढानुरागा सती मैथुनवाञ्छया वृषस्यति । वृष-
बहलवन्तं तं मैथुनार्थं कामयत इत्यर्थः । सूर्याशः पूर्वस्यामागताः, चक्रवाकयोश्च संगमो
जात इति भावः । अश्वस्यति वृषस्यति आत्मनोऽप्यनिच्छति वृषमिच्छति च, क्वचि 'जम्बू-
द्वीपमैथुनेच्छायाम्' इति मैथुनेच्छायामनुगागमः । श्रुत्यातिमात्रं चैतत् । कञ्चा तु मैथुनार्थ-
मिच्छन्तीत्येवार्थः । तथाच—'वृषस्यन्ती तु कामुकी' इत्यमरः । 'इति रामो वृषस्यन्तीम्'

इति च कालिदासः । 'प्रभौ परिवृढः' इति निपातः । गालप्रेमेति, 'डाबुभाम्बाम्-' इति पक्षद्वयेऽपि डाप् । डापो वैकल्पिकत्वादेकत्र नान्ततापि । विहंगमी, जातित्वान्गीप् । रषाजं चासीं विहंगमी चेति समासः ॥

निशि निरशनाः क्षीरस्यन्तः क्षुधाऽश्वक्षिशोरका

मधुरमधुरं हेपन्ते ते विलोलितबालधि ।

तुरगसमजः स्थानोत्थायं कणन्मणिमन्ध्रभू-

धरभवशिलालेहायेद्वाचणो लवणस्यति ॥ १८ ॥

निशीति ॥ भो राजन्, निशि रात्रौ निरशना निराहाराः, अत एव—क्षुधा क्षीरस्यन्त आत्मनोत्तर्यं क्षीरं दुरभमिच्छन्तः ते अश्वक्षिशोरका अतिप्रसिद्धा अश्वबालकाः मधुरमधुरं यथातथाऽतिकलशब्दं, तथा—विलोलिताः पुनःपुनश्चालिता बालधयः पुच्छानि यस्यां क्रियायां तथया तथा हेपन्ते हेपारवं कुर्वन्ति । तथा—तव मन्दुरायां स्थितस्तुरगाणां समजः समूहः स्थानोत्थायं शय्यास्थानाच्छीघ्रमुत्थाय कणन् हेवमाणः मणिमन्ध्रनामके भूधरे भवानां जातानां विलानां सैन्धवशिलानां लेहायास्वादनाय ईदृशा इच्छया पुनःपुनर्मुखादिबालन-
चेष्टया वा चणः क्वातः सन् लवणस्यलात्मनो लोलुपत्वेन लवणमिच्छति । अश्वक्षिशोरकाः प्रातः क्षीरपानार्थं हेपन्ते, अन्धास्तु प्रातः सैन्धवास्वादनाय हेवन्त इति जातिः । सूर्योदयो जात इत्यर्थः । क्षीरस्यन्तो, लवणस्यन्तीत्यत्र चात्प्रेच्छायां क्वचि 'अश्वक्षीर-' इत्यादिना 'क्षीरलवणयोर्लालसायाम्' इति वचनाद्बलव्याप्तममुक्तं । क्षिशोरकाः, 'अल्पे' इति कन् । मधुरमधुरं, प्रकारे द्विः । 'हेपद् खने' । समजः पशुविषयत्वात् 'समुदोरजः पशु' इत्यप् । स्थानोत्थानम्, 'अपादाने परीप्सायाम्' इति णमुल् । लेहः, भावे घञ् ॥

उडुपरिपदः किं नार्हत्वं निशः किमु नौचिती

पतिरिह न यदुष्टस्ताभ्यां गणेशरुचीगणः ।

स्फुटमुडुपतेराशमं वक्षः स्फुरन्मलिनाश्मन-

इच्छवि यदनयोर्विच्छेदेऽपि द्रुतं वत न द्रुतम् ॥ १९ ॥

उड्विति ॥ हे राजन्, उडुपरिपदो नक्षत्रपरम्परया अर्हत्वं किं न, अपि त्वौचित्यमे-
वैतत् । तथा—निशो रात्रेरौचिती न किमु, अपि त्वौचित्यमेव । यद्यस्मात्ताभ्यां तारापङ्क्ति-
विभावरीभ्यां गणेशोऽल्पो रुचीगणो रीतिसमूहो यस्य सः क्षीणतेजाः पतिः प्राणेशश्चन्द्र-
इहास्मिन्समये न दृष्टः । तस्मात्तयोरौचित्यमेवेत्यर्थः । 'धन्यास्तात न पश्यन्ति पतिभक्तं
कुलक्षयम्' इति वचनात्पतिविपदमदृष्ट्वैव द्वयोरपि श्वस्वत्वादौचित्येव जातेत्यर्थः । स्फुरन्तीं
प्रकाशमाना कलहव्याजेन मलिना कृष्णा आश्मनी पाषाणसंभन्धिनी छविः कान्तिर्यस्यैव-
भूतमुडुपतेर्वैको मन्थम्, अथ च—हृदयम्, स्फुटं निश्चितमाश्रमं पाषाणविकाररूपं । पाषाण-
घटितमिवातिकठिनं मलिनं चेत्यर्थः । यद्यस्मादनयोस्ताराभ्यामोर्विच्छेदे विगोमे, अथ च—
विनाशे सत्यपि द्रुतं क्षीप्रं न द्रुतं स्फुटितम् । पाषाणनिर्मितमेवेत्यर्थः । वत खेदे । यत् ।
वक्षोविशेषणं वा । खस्यापि विलये निकटे सत्यपि तत्पतिना चन्द्रेण स्वप्रेमस्योः प्रेम न दर्शित-
मिति तस्मान्नौचितीत्यर्थः । तारापरम्पर रात्रिश्च विनष्टा । चन्द्रोऽपि क्षीणतेजा आसन्ननाशो

जात इत्यर्थः । आर्हन्तीति पादे—‘अर्हः प्रवृत्तायाम्’ इति शतरि, अर्हतो भाव इति ब्राह्म-
णादित्वात्पयमि पितृत्वान्नोपि ‘अर्हतो नुम् च’ इति नुम् । आर्हम्, विकारेऽपि ‘अर्हमनो
विकारे टिलोपः’ इति टिलोपः । आर्हमनेति संबन्धेऽपि विकाराभावाटिलोपानावे आर्हमनी
चासौ छविशेति समासे ‘पुंस्त्वर्थधारय-’ इति पुंस्त्वर्थः ॥

अरुणकिरणे बहौ लाजानुद्गमि जुहोति या
परिणयति तां संध्यामेतामवैमि मणिर्दिवः ।

इयमिव स एवाग्निभ्रान्तिं करोति पुरा यतः

करमपि न कस्तस्यैवोक्तः सकौतुकमीक्षितुम् ॥ २० ॥

अरुणेति ॥ भो राजन्, या संध्या अरुणस्य किरणरूपे बहौ उद्गमि नक्षत्राण्येव लाजा-
जुहोति, दिवो मणिस्तामेतां प्रातःसंध्यां परितो नयति प्रापयति विवाहयतीत्यहमवैमि मन्ये ।
यत इयमिव संध्या यथा रक्तवर्णत्वादग्निभ्रान्तिं बह्विपर्ययज्ञानं पुरा करोत्यकरोत् । बह्वा-
यवैवं करोति, तथा स एव सूर्योऽपि रक्ततरत्वादुष्णकरत्वाच्च बह्विबुद्धिं पुरा करोत्युदितमात्र
एव करिष्यति । अथ चेयं संध्या पुरा प्रथमे बहिःप्रदक्षिणपरिभ्रमणं यथा करोति, तथैवास्या
अनन्तरमेव सूर्योऽपि बहिःप्रदक्षिणपरिभ्रमणमिदानीमेव करिष्यति । एवकारोऽप्यर्थः । यतश्च
सकौतुकं यथा तथा तस्य सूर्यस्यैव करं किरणमपीक्षितुं कः पुरुषो नोक्तः नोद्विग्नजलः,
अपितु मन्देहराक्षसनिराकरणद्वाराऽस्य किरणमीक्षितुं सर्वोऽप्यर्थादानं करोतीत्यर्थः । अथच
—सकौतुकं भागलिकसूत्रकङ्कणेन सह तस्य धिवोदः सूर्यस्यैव हस्तमपि वीक्षितुं कः पुरुषो
नोन्मनाः, अपि तु—सकङ्कणं वरकरं सर्वोऽपि द्रष्टुमुत्कण्ठित एव । या च वधूः परिणीयते,
सा प्रवीते बहौ लाजाजुहोति । सा च बहिः पूर्वं प्रदक्षिणीकरोति; वरोऽपि तथा सह पथा-
त्प्रदक्षिणीकरोतीति संध्यासूर्ययोर्वधूवरजसुफल् । अरुणोदयो जातः तत्प्रभया च तारा न
दृश्यन्ते, संध्यासमयश्च जातः, अमुना रविर्देतीति भावः । ‘कौतुकं क्रतुके कथातं हस्त-
सूत्रेऽपि कथ्यते’ इति विश्वः । किरण इति पक्षे जातावेकवचनम् । परिणयति, गोपदेष्ट-
त्वाण्णत्वम् । इयमिव पुरा करोतीति पक्षे ‘पुरि लङ् चासे’ इति लङ् । पश्चान्तरे तु ‘याव-
त्पुराणिपातयोर्लङ्’ इति भविष्यति लङ् ॥

रतिरतिपतिद्वैतथीकौ धुरं विभुमस्तारं

प्रियवचसि यज्ञज्ञाचार्या वदामतमां ततः ।

अपि विरचितो विद्मः पुण्यद्रुहः खलु नर्मणः

परुषमरुपे नैकस्य वामुदेति मुदेऽपि तत् ॥ २१ ॥

रतीति ॥ रतिरतिपत्नौ रतिकामयोर्द्वैतैव द्वैतम् । रतिद्वैतं कामद्वैतं चेति यावत् ।
तस्यैव शीर्षयोस्तत्संबोधनं हे भैनीतलौ, यज्ञाणां पदिदनामाचार्या वैताल्निका वयं प्रियेऽनु-
कूले वचसि यथस्तादुरं भारं विन्यस्तारं चाद्रुवचनेषु कथमेव प्रथमतरास्तत्सत्समाद्रुदाम-
तमामतितमां ब्रुवाम । सूर्योदयो जातः, तस्मात्कीर्णं व्यक्त्वा शीघ्रं शय्याया उतिष्ठतमिति
वचनेऽस्माकं प्रातः काल इति धार्ष्ट्येन ब्रूम इत्यर्थः । यद्युर्यं प्रियवचनचतुरास्तर्षेवं परसं

किमिति वदथेत्याशङ्क्याह—तदसदुक्तं परमं वच एव पुण्यद्वयः प्रातःकालीनस्नानसंख्यादि-
धर्मविरोधिनः नर्मणः प्रातःकालीनास्त्रिगुणसुम्नगादिलिङ्गसस्य पुनः प्रबोधपूर्वमुत्थापनादिर-
क्षितः परस्परुणो विघ्नोऽपि वा युवमोरकस्य अरुणे केवलाय कोषाभावाय उदेत्विति न, किंतु
खलु निश्चितं मुदेऽपि हर्षोपाप्युदेतु । यथप्येतत्परममुक्तम्, तथापि रोषो न कार्यः परस्पर-
स्यापि पुण्यहेतुःवादयोऽपि यस्माद्भविष्यति । तथा च हितवादित्व एव तात्पर्यातिप्रयवचन-
चातुर्यमव्याहतमेवेत्यर्थः । कीषां विहाय प्रीतिमुत्तिष्ठतमिति भावः । रतीत्यादिविशेषणेन
द्रव्योरोचिती सूचिता । वां युवमोर्मध्येऽरुणे रोपहीनायै एकस्यै भैम्यै मुदे नोदेतु । भैम्याः
संभोगप्रियत्वात्तन्मित्रे यद्यपि संतोषो न भवेत्, तथापि तत्र प्रियपुष्पत्वादेवास्माभिरुच्यत
इत्यर्थ इति वा । भैम्यै कोषाभावायापि नोदेतु मुदेऽपि नोदेतु । भैम्या रोषो वास्तु हर्षोऽपि
वा मामूत्, तथापि समयोचितमुच्यत एवेति वा । तत्तस्मादवसरोचितमापित्वापुण्यद्वयो
नर्मणः परमं यथा तथा विरक्षितो विघ्नोऽपि निश्चितमकोपाय केवलमुदेत्विति न, किंतु मुदे-
ऽप्युदेतु । सदा खोपजीविनामिहितेऽपि परुणे रोषो न भवति, किंतु हर्ष एव भवतीत्यर्थ
इति वा । किंच प्रियवचःप्रवीणा अपि वयं यतो नम्राचार्या जितलज्जाः, अतः स्वच्छन्दं
वदाम इति भावः । 'नमो वन्दिदक्षपणयोर्विषक्षे च' इति विश्वः । द्वैतं पूर्ववत् । 'क्षेपादि-
भाषा' इति कप् । वदामतमां, 'प्रेषातिसर्ग-' इति प्रातःकाले लोट् । 'तिष्ठ' इत्यतिशये
तमप् । पुण्यद्वयः, 'सत्सद्विष-' इति क्तिप् । उदेतीति पाठे—'वर्तमानतानीप्ये-' इति लट् ।
एकस्यै, तादर्थ्यमात्रविवक्षया चतुर्थी ॥

भव लघु युताकान्तः संध्यामुपास्त्व तपोमल

त्वरयति कथं संध्येयं त्वां न नाम निशानुजा ।

युतिपतिरथावश्यंकारी दिनोदयमासिता

हरिपतिहरितपूर्णभूणाधिता कियतः क्षणान् ॥ २२ ॥

भवेति ॥ हे राजन्, त्वं तस्माद्गुण शीघ्रं युता पृथग्भूता कान्ता वस्मादेवंभूतो भव ।
इदानीं भैम्या सह कीडां खन, ततः संध्यां नित्यकृत्स्नोपाधनामुपास्त्व कुरु । हे तपसा नित्य-
कर्मायनुष्ठानरूपेणामलोज्ज्वल निर्दोष, निशानुजा रात्र्यनन्तरजाता प्रामातृकीयं संध्या त्वां
कथं नाम न त्वरयति, अपि तु त्वरयत्येव । अथ मुहूर्तानन्तररूपे युतिपतिः सर्वो दिनो-
दयं दिवसप्रारम्भमवश्यंकारी अवश्यं करिष्यति । उदेष्यतीत्यर्थः । यतः—हरिरिन्द्रः पतिर्न-
स्त्राक्षस्या हरितो दिशः प्राच्याः पूर्णभूणो दशमासगर्भ इवाचरितो रक्षतरः कियतश्चिचतुरा-
नेव क्षणानासिता स्याता । प्रातःसंध्यायाः सूर्योदयात्प्रागेव विधानाच्छीघ्रमुत्थाय प्रातःसंध्या-
मुपास्त्वैत्यर्थः । युतेति, 'यु मिथुणामिथुणयोः' कः । त्यक्तादिपदव्यागेनामलप्रतीतिपरिहारार्थं
युतेति ऋष्टपदं प्रायोजि । संध्यापदेन कर्मानुष्ठानपर्यन्तमेव कान्तारहितो भव, तदनन्तरं
पुनरपि युता संयुक्ता कान्ता येनेति मिथुणमपि विवक्षितम्, एतदर्थमेतत्प्रायोजि वा ।
कान्ताशब्दस्य प्रिणादित्वाद्युत्तेलस्य न पुंवत् । त्वरयति । हेतुमणिव् । कारीति भविष्य-
त्वावश्यके णिनिः । तथोगे च 'अकेनोः-' इति निषेधादिनोदयमिति षष्ठ्यभावः । आसिता,
लट् । भूणाधितः, आचारव्यवहन्तात् कः । क्षणान्, कालवाचित्वाद्वितीया ॥

मुषितमनसश्चित्रं भैमि त्वयाच कलाशृङ्गे-

निषधवसुधानाथस्यापि स्तब्धस्तथता विधौ ।

अजगणदयं संभ्यां वन्ध्यां विधाय न दृपणं

नमसितुमना यन्नाम स्यान्न संप्रति पूषणम् ॥ २३ ॥

मुषितेति ॥ हे भैमि, चतुःषष्टिकलानां शृङ्गेर्निवासभूतस्य मुषितं चोरितं मनो यस्य

तस्यापहतचित्तस्य स्थाजितस्वभावस्य वा निषधवसुधानाथस्य नञ्स्यापि विधौ क्षुत्तिविहितसं-
ध्यादिनित्यकर्मणि विषये श्लथकृषता श्लथप्रकारता आलस्यातिशयोऽनादरातिशयो वा वर्तते
इति चित्रम् । परमधार्मिकोऽप्यनेककलाभिज्ञतात्प्राया स्ववशीकारेण धर्मेविमुखः कृत इत्या-
शयम् । अनुत्तितमेतदित्यर्थः । अथ च—कलानिधिमूतया तया मुषितमनस्करात्कल-
निधौ विधावप्यनादर इति चित्रम् । यथं शैथिल्यमित्यत आह—यद्यस्मात्परमधार्मिकोऽप्ययं
संभ्यां संभ्यांपलक्षितं प्रातःकालं वन्ध्यां नित्यज्ञानादिप्रातःकालरहितं विधाय कृत्वा भिक्षिता-
करणजन्यं दूषणं नाजगणत् । यच्च संप्रति पूषणं सूर्यं नमसितुमना नमस्कर्तुकामोऽपि न
स्याद्भवति । नामाप्यर्थः । परित्यक्तनित्यकर्मां सूर्यस्य नमस्कारमपि न करोतीत्युपालम्भः ।
अन्योऽपि कानी कस्यांविदासक्तो निजधर्मपत्नीमसंभुजानो वन्ध्यां विधत्ते, दोषं न गण-
यति, संभोगविभ्रभूतत्वाद्गिरकरमपि नादित्ये तच्चात्रमपि । संभ्यादिनित्यकर्मानुष्ठानार्थं क्षण-
मिमं मुञ्चेति भावः । शृङ्गस्य पुंस्त्वादुहुवचनान्तत्वेऽपि त्वयेल्लेनेन सामानाधिकरण्यं युक्तम् ।
स्यात्, संभावने लिङ् ॥

न विदुषितरा कापि त्वत्तस्ततो नियतक्रिया-

पतनदुरिते हेतुर्भर्तुर्मनस्विनि मा स भूः ।

अनिशमवदत्यागावेनं जनः खलु कामुकी-

सुभगमभिधास्यत्युद्दामा पराङ्मुखदावदः ॥ २४ ॥

नेति ॥ भो मनस्विन्यतिषैर्युक्ते सावधाने वा, त्वत्तत्काशाद्विदुषितरास्तितरां पण्डिता

सर्वलोकशास्त्ररहस्यविदुषी काव्यन्या यद्यस्माच्छास्त्रि ततस्तस्याद्भर्तुर्मनस्य निश्चलक्रियापतना-
शित्यसंभ्यादिकर्मलोपायदुरितं तत्र त्वं हेतुर्मा स भूः । संभ्यासमुष्ठानार्थं शीघ्रमेनं मुचेत्यर्थः ।
किञ्च—खलु यस्मादुद्दामा निरङ्कुशोऽत एव पराङ्मुखदावदोऽन्यरीयकलङ्गनाथनशीलो जनोऽ-
निशं भवत्या अत्यागात्, भवत्या कर्तुभूतया वा मोचनादेतरेण नलं कामुक्यामवितरं
मैधुनेच्छावत्यां सुभगं तत्परवशं कामुकी पूर्वोक्ता सुभगा सौभाग्यवती भवादृशी श्रीं वल
एवंभूतं वा अभिधास्यति वदिष्यति । श्रीपरवशत्वाय नित्यकर्माणि त्यजतीति निन्दां करि-
ष्यति तस्माद्विहिताकरणप्रत्यवायलोकगर्हादिपरिहारार्थमेनं मुञ्चेति भावः । विदुषितरा, उनि-
त्त्वान्नीपि तरपि 'उगितथ' इति पक्षे हस्तः । भवदस्यागारसर्वनामत्वात्तुंनत् । पूर्वेण सह
मथुर्य्यसकादित्वात्समासः । सुभगाशब्दस्य त्रिधादित्वात्पूर्वस्य न पुंनत् । वदतीति वदावदः
पचायच् 'चरिचलि-' इत्यादिना द्वित्वमन्त्यासस्यागममर्थः ॥

रह सहचरीमेतां राज्ञापि स्मितमां क्षणं

तरणिकिरणैः स्तोकांमुक्तैः समालभते नमः ।

उदधिनिरयद्गास्वत्स्वर्णोदकुम्भदिदध्रुतां

दधति नलिनं प्रस्थायिन्यः श्रियः कुमुदान्मुदा ॥ २५ ॥

रहेति ॥ हे राजन्, त्वं सहचरीं सदा सहचरणशीलाम्, तथा—क्षितमां स्त्रीषु श्रेष्ठा-
मेवंमूलाभ्येतां क्षणमात्रं रह मुञ्च । यतः—नभः स्त्रोकांस्फुरन्निर्गतेर्बालैस्तरणेः सूर्यस्य
किरणैः समालभत आत्मनः कुङ्कुमानुलेपनं करोति । तथा—संकुचतः कुमुदास्तकाशादि-
काशोन्मुखं नलिनं कमलवनं प्रति मुदा प्रस्थायिन्यः प्रस्थास्यन्ते तच्छ्रीलाः श्रिय उदधेः
सकाशान्निरयन्निर्गच्छन्मात्मान्स एव स्वर्णस्योदकुम्भो जलपूर्णः कलशस्तं दिदध्रुतां दर्शने-
च्छ्रुतां दधति धारयन्ति । कुमुदाभिर्गताः शयः कमलवनं प्रति गन्तुं सूर्योदयं प्रतीक्षन्त
इत्यर्थः । जिगमिषवो हि जलपूर्णं कुम्भं दिदधन्ते । प्रभातं जातमित्यर्थः । तस्मान्निलकर्मा-
नुष्ठानार्थममोचनीयामप्येतां क्षणमात्रं मुञ्चेति भावः । रहेति 'रह त्यागे' । क्षितमां पूर्ववत् ।
स्त्रोकांस्फुरन्तिः 'स्त्रोकांतिक-' इति पञ्चमीसमासः । अत एव पञ्चमी । 'पञ्चम्याः स्त्रोका-
दिभ्यः' इत्यल्लुक् । निरयत्, 'इ गतौ' इत्याच्छता । उदकुम्भाः, 'एकद्व्यौ प्रमित्ये-'
इत्युदकस्योदादेशः । दिदध्रुरित्युपलक्षान्तत्वात् 'न लोका-' इति षष्ठीनिषेधाद्वितीया,
'द्वितीया' इति योगविभागात्समासः ॥

प्रथमककुम्भः पान्थत्वेन स्फुटेक्षितवृत्रहा-

ण्यनुपदमिह द्रक्ष्यन्ति त्वां महंति महस्पतेः ।

पटिमवहनादृहापोहक्षमाणि वितन्वता-

महह युवयोस्तावत्क्षमीविवेचनचातुरीम् ॥ २६ ॥

प्रथमेति ॥ हे राजन्, महस्पतेः सूर्यस्य महंति तेजसि प्रथमककुम्भः प्राच्याः पान्थ-
त्वेन पथिकतया तेनैव मार्गेण गमनवशात्स्फुटं सविशेषमीक्षितो वृत्रहा यैस्तादृशानि सन्त्य-
नुपदमनन्तरं सविषमागन्त्य इह प्रासादे वर्तमानं त्वां द्रक्ष्यन्ति विलोकयिष्यन्ति । अनन्तरं
पटिशोऽतितैश्चर्यस्य, अथ च—प्रज्ञातिशयस्य वहनाद्वारणादसतः प्रकाशादेः प्रकटीकरण-
मूहा, सतश्च तिमिरादेरपोहो निराकरणं, तयोः क्षमाणि समर्थानि सामान्यविशेषभावादिनि-
र्णयनिपुणानि तानि रवितेजसि युवयोरिन्द्रनलयोस्तावतीनामनेकप्रकाराणां शोभासंपद्रूपाणां
लक्ष्मीणां विवेचनचातुरीं तारतम्यविचारकौशलं वितन्वतां विस्तारयतु । अहह चित्रम् ।
अन्यत्रैवविषस्य चातुर्येणादर्शनादाश्चर्यम् । इन्द्रोऽतिशयशोभासंपत्तिमाश्रितो वेति संशये
प्रथममिन्द्रदर्शनादिन्द्रे शोभासंपत्तिमत्त्वसामान्यबुद्धिः, अनन्तरं च नलदर्शनाक्षले शोभासं-
पत्तिमत्त्वविशेषबुद्धिरिति सामान्यापेक्षया विशेषस्य बलवत्तरत्वादुभयदर्शिभिः सूर्यकिरणैरि-
न्द्रापेक्षया शोभासंपत्तिभ्यां नल एवाधिक इति निर्णयतामिति भावः । अन्योऽपि प्राज्ञ ऊहा-
पोहक्षमः सामान्यविशेषभावादिचातुरीं जनोति । 'अन्वगन्वक्षमनुगोऽनुपदं ज्ञौबमन्वायम्'
इत्यमरः । पटिमा, पृष्ठादिः । ऊहा, श्रोत्वविवक्षायां 'गुरोश्च इलः' इत्यप्रत्ययः ॥

अनतिशिथिले पुंभावेन प्रगल्भबलाः सन्तु

प्रसभमलयः पाथोजात्ये निविद्य निरित्वराः ।

किमपि मुखतःकृत्यानीतं वितीर्य सरोजिनी-

मधुरसमुपयोगे जायां नवाद्यमचीकरन् ॥ २७ ॥

अनतीति ॥ हे राजन्, खलु यस्मात्पुंभावेन पौरुषेण प्रगल्भबला उत्कटशक्तयोऽति-
पृष्टाः, अत एव—अनतिशयिले विकासोन्मुखेऽत्यन्तकलिकाबन्धकाठिन्वेऽपि पाषोकास्य
कमलमुखे मकरन्दग्रहणार्थं प्रसभं हृद्यञ्चिदियं प्रविश्य निरित्वरा निर्वमगशील एवंभूता
अक्यो अमराः किमपि कियदर्थं मुखतो मुखे कृत्वाऽऽनीतं किमप्यपूर्वरसं स्वादुतरं
सरोजिनीमधुरसं कमलिनीमकरन्दरूपं रसमास्वाद्यं बलु उपयोगे प्रभातकाले वितीर्य दत्त्वा
नवाद्यं नूतनमपूर्वम्, अथ च—प्रेमभरात्स्वगममुक्तमनुच्छिद्यम्, अथ जायां मधुकया अची-
करन्कारयामासुः । अविकसिते कठिने कमलेऽवलम्बवात्प्रवेष्टुमशक्य एता इति कृत्वा पौरुषेण
स्वयं तत्र प्रविश्य मकरन्दं मुखे कृत्वा समानीय मधुकरीभ्यो दत्त्वा तामिह्यद्भोजयामासुरि-
त्यर्थः । किञ्चिदासन्नचौरप्रकाशत्वात्कमलानि विकासोन्मुक्तानि जातानीति भावः । अन्येनापि
प्रतः शुभयोगे वाद्यप्राशनं कार्यते । उपायोगेति पाठे—‘विभाषी नक्षुपा च शर्वरी-’
इति इच्छामुषः । उपाया आर्थाद्दिनेन संयोगे । प्रतरित्वर्थः । निरित्वराः, ‘इष्णव-’ इति
करपि तुक् । मुखतःकृत्येति ‘स्नाह्ने तस्प्रत्यये’ इति कृञः क्त्वा । जायाम्, ‘ह्रकोः-’ इति
कर्मत्वम् । जाया इत्यपि पाठः ॥

मिहिरकिरणामोगं भोक्तुं प्रवृत्ततया पुरः

कलितचुलुकापोशानस्य ग्रहार्थमियं किमु ।

इति विकसितेनैकेन प्राग्दलेन सरोजिनी

जनयति मतिं साक्षात्कर्तुर्जनस्य दिनोदये ॥ २८ ॥

मिहिरेति ॥ सरोजिनी कमलिनी दिनोदये प्रतःकाले प्रागन्वदलापेक्षया पूर्वविकसिते-
नैकेन दलेन पञ्चोपलक्षिता साक्षात्कर्तुं रात्मानं पश्यतो जनसोति मतिं जनयति । इति किम्—
इयं मिहिरस्य सूर्यस्य किरणानामामोगं परिपूर्णतां भोक्तुमनुमवितुम्, अथ च—मक्षयितुं
प्रवृत्ततया कृतप्रारम्भतया हेतुभूतया पुरः भोजनादावभा(ल)प्राग्वत्करणार्थस्यापोशानसाधु-
तोपस्तरणमन्वोदकस्य ग्रहार्थं कलितो बद्धचुलुकः प्रसूतिविशेषो यया एवंभूता किमु । ‘भोजने
प्रवृत्तेनापोशानकिमापूर्वमादावन्ते च भोक्तव्यम्’ इति स्मृतेः । अपोशानप्रदीता करकमले
एकां कनिष्ठामङ्गुलिं प्रसारयति, अन्याथ संकोचयतीति संप्रदायः । कमलविकाससमयो
जातः, तस्मादुद्बुध्यसेति भावः ॥

तटतरुखगश्रेणीसाराविणैरिव सांप्रतं

सरसि विगलन्निद्रामुद्राजनिष्ट सरोजिनी ।

अधरसुधया मध्ये मध्ये बधूमुखलब्धया

धयति मधुपः स्वादुंकारं मधूनि सरोरुहाम् ॥ २९ ॥

तटेति ॥ सांप्रतं सरसि सरोजिनी सरसखटे तरुषु वर्तमानानां खगश्रेणीनां साराविणै-
र्मिलितैः कलकलशब्दैरिव विगलन्ती अरवन्ती निद्रैव मुद्रां कोरकबन्धो यस्याः, यद्वा—विग-
लन्ती निद्रायाः संकोचस्य मुद्रा भवति यस्याः सा लक्षनिद्रा, उन्मीलितकमललोचनेनाजनिष्ट
जाता । कलकलेन च निद्रितस्य निद्रापयति । तथा—मधुपो अमरः सरोरुहां मधूनि कमल-

मकरन्दान् वृत्वा भ्रमर्याः सुखाद्व्यवधारमुभया ओष्ठगतपीयूषेण मध्ये मध्ये स्वादुंकारं
स्वादुनि माधुर्यातिशययुक्तानि कृत्वा ध्वयति पिबति । कमलानि विकसितानि, भ्रमराश्च
तन्मधुनि भ्रमरभरं च पिबन्तीत्यर्थः । मधुप इति सामिप्रायम् । मधुपा अन्येतादृशा
भवन्ति । समन्ताद्वावाः साराणिनि, 'अनिविधो भाव इगुण' इतीगुणन्तास्त्वर्थे 'अणितुणः'
इत्यण् । स्वादुंकारं, 'स्वादुमि णमुल्ल' मान्तत्वं च पूर्वस्य 'स्वादुमि' इति निर्देशात् ॥

गतचरदिनस्यायुर्भ्रंशे दयोदयसंकुच-

त्कमलमुकुलकोडाजीडप्रवेशमुपेयुषाम् ।

इह मधुलिहां भिन्नेष्वम्भोरुहेषु समायतां

सह सहचरैरालोक्यन्तेऽधुना मधुपारणाः ॥ ३० ॥

गतेति ॥ गतचरदिनस्वातीतानन्तरदिनस्यायुर्भ्रंशेऽऽवसानकाले सायंसमये दयावा उद-
यादिव संकुचतां म्लानानां कमलानां मुकुलानि कलिकास्तेषां कोडान्मध्यादेतोर्नडेषु प्रवेश-
मुपेयुषां प्राप्तानाम् । मकरन्दास्वादुलाम्पव्यात्सायंसंघ्यासमयेऽपि कमलेषु स्थितानाम्,
अनन्तरं च तेषु संकुचितेषु बहिर्निर्गन्तुमशक्तत्वात्संकुचत्कमलगर्भकेषु नीडेषु स्थिताना-
मिति यावत् । 'कोडम्' इति पाठे विशिष्टकमलकोडमेव नीडप्रवेशं गतानाम्, अनन्तरं च
रात्रावतीतायामिह प्रातःसंघ्यासमये भिन्नेषु ईषद्विकसितेष्वम्भोरुहेषु समायतां स्थितानाम् ।
यद्वा—इह पूर्वदिनान्तसंकुचितेष्वीषद्विगुणितेषु सप्त सुखेन निर्गन्तुं शक्तत्वात्तन्मयः सकाशा-
दर्थावतीनकमलानि उद्दिश्य समागच्छताम् । मधुलिहामधुना सहचरैः पूर्वदिनान्ते कमलसंको-
चात्पूर्वमेव कमलकोडाभिर्गतेः सहचरैः सहचरीभिश्च मित्रकलत्रादिभिः सह मधुना मकरन्देन
कृत्वा पारणा उपोषितसंयन्धीनि भोजनान्वालोक्यन्ते । लोकैरिति शेषः । ये रात्रौ कमल-
वदाले तत्र मकरन्दाभावाभिर्यन्धवशाच्च कुतोपवासाः, अनिवार्यः सहचरास्तु रात्रौ निद्रा-
वशात्तद्विद्योगाद्वा कुतोपवासाः, अतः सर्वेऽपि प्रातर्मिलित्वा विकसितकमलमधुना पारणां
कुर्वन्तीत्यर्थः । पूर्वदिनान्ते संकुचितानि कमलानि प्रातः पुनः किञ्चिद्विकसितानीति प्रति-
दम् । भ्रमराश्च मधु पिबन्ति, भूयान्समयो जातः, तस्मादुद्वृष्यन्तेत्यर्थः । अन्येऽपि कस्मि-
न्धिन्महीनति मृते बन्धादौ वा निबद्धे रूपसा संकुचितद्वयां भवन्ति । केचिच्च महागुरुनिपत
उपकासे कुर्वाणा गृहमर्थं प्रविश्य दिनान्तरे ज्ञातिभिः सह भुञ्जते । 'ज्ञातिभिः सह भोक्त-
व्यमेतत्प्रेतेषु दुर्लभम्' इति शास्त्रार्थः सहचरपदेन सूचितः । निगडयज्ञोऽपि कारगृहेषु
भिन्नेष्वम्भोचितः समागच्छन्सन्तुल्य बन्धनवशाच्चिराहारैर्ज्ञातिभिः सह मधुरैरसैः पारणां
करोति । कोडादिति यथायथं हेतौ ल्यब्ज्योपे च पथमी । समायताम्, इणः शता । सहचरैः,
'पुमान्निवा' इत्येकशेषः ॥

तिमिरविरहात्पाण्डूयन्ते दिशः कुशतारकाः

कमलहसितैः श्वेनीयोघ्नीयते सरसी न का ।

शरणमिलितध्वान्तध्वंसिप्रभादरधारणा-

द्रगनशिसरं नीललोकं निजैरयशोभरैः ॥ ३१ ॥

तिमिरेति ॥ प्राच्यादयो दिशस्तिमिरस्य विरहात्पाण्डूयन्ते शुभ्रा इवाचरन्ति ।

अत एव—कृत्वा अप्रकाशाः किञ्चिदुभयात्सारकाः कतिपयनशास्त्राणि यामु । अन्थापि प्रिय-
वियोगात्पाण्डुरा निमग्नानि कुशनेत्रकनीनिका च भवति । तथा—का सरसी कमलानां हृदि-
तैर्निकातैः कृत्वा स्वेनीव श्वेतवर्णेन नोद्योयते न तत्कर्षते, अपितु—सर्वा अपि सरस्वतैः
शुभ्रायन्ते । अन्थापि प्रियप्राप्तेः कमलतुल्यमुत्तहसितैः श्वेता भवति । एकं गगनशिखरं गग-
नमप्यभागः शरणार्थं स्वपरिश्रान्तं गगनं प्रति मिलितस्य प्रज्ञागतस्य भ्रान्तस्य च्छेदो
विनाशिनी वा सूर्यप्रभा तस्या आदरभारणादेतोर्निर्जैरवशोभरैः स्त्रीरैरक्षैर्तिसमूहैर्नालति
इयाम इवाचरति, अन्तोऽपि शरणागतं परिलज्ज्य तद्वैरिणमादरेणाग्नीकुर्वन्तुर्वचसां इयामो
भवति । दिशः सरांसि च प्रसेदुः, गगनं च नक्षत्राहार्यशोभापगमाभिर्ज नीलिमानं प्रातमिति
भावः । पाण्डूयन्ते, उपमानादाचार्यैः 'कर्तुः कवच्' इति कवच् 'अकृष्णावेषातुकवोः—'
इति दीर्घः । स्वेनी, श्वेतवस्त्राद्वर्णवातिनो 'वर्णादनुदात्तात्—' इति ऋप् तस्य नथ ।
नीलति, 'नील वर्णे' इति धातुः । आचारक्रियन्ताभौलशब्दात्तिष्ठा ॥

सरसिजवनान्युपत्यक्षार्यमाणि हसन्तु न
क्षतरुचिसुहृच्चन्द्रं तन्द्रामुपैतु न कैरवम् ।

हिमगिरिद्विषदायादधि प्रतीतमदः स्मितं

कुमुदविपिनस्याथो पाथोरुहैर्निजनिद्रया ॥ ३२ ॥

सरसिजेति ॥ सरसिजवनानि न हसन्तु, अपि तु—विकसन्त्येव । यवस्यादुद्यनुदि-
त्वरः पक्षः सहायभूतः अर्धमा सूर्यो वेधाम् । विकस्यराणीत्यर्थः । अथ च—यदि मित्रलो-
द्वो भवति, तदा सर्वोपि हर्षवशाद्विहसत्येव । तथा कैरवं कुमुदं तन्द्रां संकोचं नोपैतु,
अपि तु—प्राप्तोवेव । सतः—क्षतरुचिर्गतलक्ष्मीकः सुहृच्चन्द्रो यस्य तादृशम् । चन्द्रोदयवि-
काशिनः कुमुदस्य चन्द्रशये संकोचोयुक्त एवेत्यर्थः । अन्तोऽपि सुहृत्स्वने मूर्च्छावशाक्षिणी-
लति । अथो अथवा पाथोऽहौर्विकसितकमलैः राजिसंभन्विन्या निद्रया कृत्वा कुमुदवनस्यादः
प्रत्यक्षदश्यं स्मितं विकसितं प्रतीतं विनिमयेन गृहीतम् । किंभूतं स्मितम्—हिमगिरौहिमाच-
लस्य दपदां शिलानां दायादांशमानिनी सदृशी भोः शोभा यस्य । क्षुन्नतरमित्यर्थः । कम-
लानां रात्रौ निद्राभूत्, कुमुदानां विकासः । प्रातश्चु कमलानां विकासः, कुमुदानां च
संकोचो दृश्यते, ततः स्त्रीणां निद्रां कुमुदेभ्यो दत्वा कमलैरादिकाशः परिवर्त्य गृहीत इति
संभान्यत इत्यर्थः । सूर्यं वदितः, कमलानि विकसितानि, कुमुदानि च संकुचितानीति भावः ।
प्रतीतम्, प्रतिपूर्वादिभ्यो निष्ठा । 'प्रतीतम्' इति च पाठः । अर्थः पूर्वोक्त एव ॥

धयतु नलिने माध्वीकं वा न वाभिनवागतः

कुमुदमकरन्दैर्धैः कुक्षिभरिर्धमरोत्करः ।

इह तु लिहते रात्रीतर्पे रथाङ्गविहंगमा

मधु निजवधूवकाम्भोजेऽधुनाधरनामकम् ॥ ३३ ॥

धयत्यिति ॥ अभिनवो नूतनः प्रभात आगतो जमरोत्करो नलिने वर्तमानं माध्वीकं
मकरन्दं धयतु पिबतु वा न वा । सतः—एवम् कुमुदमकरन्दैर्धैः कुक्षिभरिः परिपूर्णंदर
आकण्डूतः । रात्रौ कुमुदमकरन्दद्वन्द्वैः पूरितोदरत्वात्प्रातर्नधु पिबतु वा ना पिबतु वा । न

तत्रास्माकमाग्रह इत्यर्थः । अन्योऽप्याकण्टवृत्तोऽस्तिषिर्भुङ्गे न वा, न तत्रादरः । रथाङ्गविहंग-
मास्तु रात्रीतपं चकलां रात्रिं तर्पित्वा विबुधत्वात्कुमुदमकरन्दं परिलज्ज्य पिपासयैव स्थित्वा
इह प्रत्यक्षरूपे निजवभूवकलक्षणेऽन्मोजे वर्तमानमधरनामकमोष्टसंघं मधु अधुना प्रातः-
रामये लिहत् आत्मादयन्ति । एतद्युक्तम्, तावदेव चाम्भोजस्यापि कृतार्थत्वं जातमित्यर्थः ।
अन्यत्रापि तृप्तापेक्षयोपोषितभोजनं युक्ततरं भवति । अमरा मकरन्दमास्तादयन्ति, चकवा-
काश्च प्रातर्वियोगापगमात्कमलमकरन्दमनादस्य निद्रासहचरी क्षुब्धन्तीति भावः । 'फलेमहिरा-
त्ममरिख' इति चाल्कक्षिभरिः । रात्रौतपम्, 'अस्मत्तितृपोः-' इति णमुल्, 'तृतीयाप्रच-
त्तीनि-' इति समासः ॥

जगति मिथुने चकावेव सरागमपारगौ

नवमिव मिथः संभुजाते वियुज्य वियुज्य यौ ।

सततममृतादेवाहाराद्यदापदरोचकं

तदमृतमुजां भर्ता शंभुर्विषं बुभुजे विभुः ॥ ३४ ॥

जगतीति ॥ जगति त्रैलोक्यमध्ये चकावेव मिथुने क्रीपुंसौ सरागमपारगौ कामशास्त्र-
पारगमिनौ तद्रहस्यवेदिनौ नान्यौ । यद्वा—सरागमपारगौ चकवाकावेव जगति मिथुने ।
नान्ये एतादृशे चतुरे मिथुने स्त इत्यर्थः । कुत एतज्ज्ञातमित्यत आह—यौ चकवाकक्रीपुंसौ
वियुज्य वियुज्य पुनः पुनरन्योन्येन सह रात्रौ वियोगं प्राप्य मिथोऽन्योन्यं नवमिवातिपरि-
चयजन्यावशाशन्यं सातिस्पृहमिव संभुजाते मुरतमुचमनुभवतः । अकलकामभेष्यनादिरागो
भवेदिति वियुज्य संभोगः प्रत्यक्षसंभोगवदसातिशयवचनत्कारकारी भवति, कामशास्त्ररहस्यं
ज्ञातैव तावेवं कुरुत इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः—यद्यस्मादमृतमुजां केवलपीयूषाहाराणां सुराणां
भर्ता स्वामी । सुलमतममृत इति यावत् । विभुर्न्यापकः समर्थः । विषभक्षणेऽप्यसंभावितो-
पद्रव इति यावत् । स शंभुर्नारोयकरणद्वारा सर्वपामारोग्यसुखकार्यसंभावितरोमोऽपीश्वरः
सततममृतलक्षणादेवाहाराद्व्यादरोचकममृतात्यन्तानमिलाषकूपं रोगमापत्प्राप । तत्तस्मा-
त्तपरिहारार्थं विषं बुभुजे । सततमधुरतरास्वादजन्माहविपरिहारार्थमेव स कालकूटं भक्षि-
तवान् अनन्तरं च पुनरमृतमक्षणे प्रलम्बैव रुचिस्त(र्ष)या जायते तथा वियोगपूर्वः संभोगो
नितरां रुचिमुत्पादयतीति बुद्ध्वा चकवाकान्त्रां किञ्चत इति तावेव कामशास्त्ररहस्याविति
भावः । पारगौ, 'अन्तात्तन्त्रा-' इति डः । 'संभुजाते', 'मुजोऽनवने' इति तप् । अनेन
संभोगस्य वियोगादेव नूतनत्वं भवतीति सूच्यते ॥

विशति युवतिल्यागे रात्रीमुचं मिहिकारुचं

दिनमणिमणिं तापे चित्ताग्निजाय यियासति ।

विरहतरलज्जिह्वा यद्वाहयन्त्यतिविह्वला-

मिह सहचरीं नामग्राहं रथाङ्गविहंगमाः ॥ ३५ ॥

विशतीति ॥ युवतिल्यागे चकवाकनिष्ठे क्रीवियोगे मिहिकारुचं शीतांशुं विशति यति,
यतो—रात्रीमुचं रात्रीलक्षणाप्रियात्वाग्निताम्, तथा—वियोगजन्ये तापे परितापे धौण्ये च
मिजगिषित्ताचकवाकहृदनास्तकाशादिनमणिमणिं सूर्यकान्तं यियासति जिगमिषति यति विरहेष

तरलन्ती तरलेवाचरन्ती विह्वलीभवन्ती रसलन्ती जिह्वा येषां ते रधाहविह्वयमाः विरहेणाति-
विह्वलां सहचरीं नाक्ताकीं नामग्राहं स्वसंकेतेन नाम गृहीत्वेह प्रभाते क्रीडासरसि वा बहु
वारंवारं आह्वयन्त्याकारयन्ति । अन्योऽप्यतिविह्वलो वारंवारमाकारयते । भविति न चेति
संदेहात् । प्रातश्चकाकानां संयोगः परितापस्यागः परस्परहानम्, चन्द्रे भूतरत्नम्, सूर्य-
क्रान्ते तापय । 'प्रात्येयं मिहिका' इत्यमरः । रात्रीमुचम्, 'किप्च' इति क्तिप् । रुगिति
संपदादिवात् । मिहिका दग्मस्येति समासः । तरलजिह्वा, तरलेवाचरतीत्याचारक्रियन्ता-
च्छतरि (क्रीप्यपि) पुंवत् । आह्वयन्ति, स्पर्धाभावात्तत्त्वात् ॥

समुकुलमयैर्नैरन्ध्रं भविष्णुतया जनः

किमु कुमुदिनीं दुर्ध्याचष्टे रवेरनवेक्षिकाम् ।

लिखितपठिता राज्ञो दाराः कविप्रतिभासु ये

शृणुत शृणुतासूर्यपश्या न सा किल भाविनी ॥ ३६ ॥

स्वेति ॥ जनो लोकः समुकुलमयैरान्ध्रैरन्ध्रैः कलान्ध्रं भविष्णुतया अन-
न्धाया अप्यन्धत्वाङ्गीकाराद्देतोः रवेरनवेक्षिकामनवलोकिकां कुमुदिनीं किमु किमर्थं दुर्ध्या-
चष्टे दुष्टां कथयति । अवश्यदर्शनीयपवित्रसूर्यादर्शननियमादियं मिशोदयं न गृह्यत इति लोकः
किमिति निन्दति, अपित्वबुक्तेयं निन्देत्याक्षेपः । नु अहो किं निन्दतीति वा । अन्धं भवि-
ष्णुतयाऽविचारतया रहस्यमजानमेव किमिति निन्दतीति जनविशेषणं वा । कथमबुक्कि-
त्यत आह—हे श्रोतारः, यूयं शृणुत तस्याः सूर्यादर्शने हेतुमाकर्णयत । ये राज्ञो गुपस्य
दाराः कवीनां पाणिन्यादीनां प्रतिभासमुत्पन्नेषु व्याकरणादिग्रन्थेषु विषये लिखितास्तच्छिष्यैः
पठिताश्च, अतोऽवश्यदर्शनीयं सूर्यमपि न पश्यन्तीत्यसूर्यपश्या राजदारा इत्येव लिखिताः,
तच्छिष्यैश्च तथैव पठिताः । ननु प्रकृते किमित्याशङ्काह—सा कुमुदिनी किल प्रसिद्धं न
भाविनी भविष्यति, अर्थाशङ्को दाराः, अपि तु राजबन्धस्य, अथ च—दुपस्य दारा भव-
त्येव । राजमहिष्यो ह्यतिमुद्रितत्वाद्सूर्यपश्याः, इयमपि तथा । तस्मादेतस्या अप्यसूर्यप-
श्यातां बुकेति रहस्यानभिज्ञो जनो इयमेतां निन्दतीत्यर्थः । किलञ्चन्द्रः किमर्थो वा । अत्र य
इति कुमुदिनीपरामर्शोऽपि दारैः सामानाधिकरण्याद्बहुवचनम् । वेति पाठः समीचीनः ।
पठिता, एकवचनं बहुवचनं वा । सूर्यादयवशात्कुमुदिनी संकुचितेति भावः । अन्धं भवि-
ष्णुतया, 'कतंति भुवः खिणुन्' इति चम्यर्षेऽन्धशब्द उपपदे भुवः खिणुन् खित्वान्मुम् ।
अवेक्षिका, ण्वुलि 'प्रलयस्थात्' इति क्तापूर्वस्येत्तरम् । लिखितपठिताः, कर्मधारयो द्वन्द्वो
वा । असूर्यपश्याः, 'असूर्यललाटयोः' इति खड्ग, खित्वान्मुम् । अत एव ज्ञापकारिकमा-
नोगिनोऽपि ननः समासः ॥

सुलुकिततमः सिन्धोर्भृङ्गैः करादिव शुभ्यते

नमसि विसिनीबन्धो रन्ध्रच्युतैरुदविन्दुभिः ।

शतदलमधुस्रोतः कच्छद्वयीपरिरम्भणा-

दनुपदमदः पङ्काशङ्काममी मम तन्वते ॥ ३७ ॥

सुलुकितेति ॥ गगने गच्छद्भिर्द्वीरुदविन्दुभिरिव नमसि शुभ्यते शीप्यते । किंभूतेरुद-

विन्दुभिः—जुलुकः कृतजुलुके पृथा पीतस्तमःसिन्धुलिमिरसमुदो येन तस्य विविनीबन्धोः
पाथनीमिन्नस्य सूर्यस्य करात्किरणादेव हस्तादग्रेभ्योऽङ्गुल्यन्तरालविवरेभ्यश्च्युतैर्गलितैः ।
जुलुकेन पीततमःसिन्धोरुपरिवर्तमानस्य रवेः कराङ्गुलीविवरेभ्योऽधो गलिताः कृत्वा जल-
विन्दव इव भृङ्गा गगने शोभन्त इत्यर्थः । जुलुकितेति करविशेषणं वा । अनुपदं गगनात्स-
काशात्कमलानि प्रति पातानन्तरं द्यतद्वलाख्यान्वतिस्फूलानि कमलानि तेषां मधुस्रोतसो
मकरन्दप्रवाहस्य कच्छद्वयी मकरन्दार्द्रभागद्वयं वत्तद्वयं तस्याः परिरम्भणात्संश्लेषादुभयत-
स्तत्र लगनादेतोरमी भृङ्गा भदः—पद्माशङ्काममुख्य पीतस्य तमःसिन्धोरधःस्थितावशिष्टक-
र्दमसंभावनां मम वैतालिकस्य तन्वते विस्तारयन्ति । सुकलेऽपि तमोजले पीतेऽवशिष्ट-
तवीरपद्म इव भृङ्गाः शोभन्त इत्यर्थः । अमुष्या मकरन्दप्रवाहकच्छद्वय्याः पद्म इति वा ।
प्रवाहवत्तद्वये पद्मो युक्तः । भृङ्गाश्च मकरन्दस्योपरि नोपविशन्ति; किन्तु अभित इति तेषां
जातिः । प्रातःकालो जातः, अन्धकारः साकल्येन विनष्टः, भ्रमरास्तद्वीरेभ्यो निर्गल्य गग-
नमुद्गीर्य मधुपानार्थं कमलान्युद्दिश्यामन्तीति भावः । जुलुकित इति, 'तत्करोति-' इति
व्यन्तारकः । शुभ्यते, 'शुभद् वीप्ता' भावे यक् ॥

घुसृणसुमनःश्रेणीध्रीणामनादरिभिः सरः-

परिसरचरैर्भासां भर्तुः कुमारतरैः करैः ।

अजनि जलजामोदानन्दोत्पत्तिष्णुमधुवता-

चलिशयलनाहुञ्जापुञ्जश्रियं गृहयालुभिः ॥ ३८ ॥

घुसृणेति ॥ घुसृणसुमनसः कृङ्कमकुसुमानि तासां श्रेणिलस्याः श्रेणां कान्तीनामनाद-
रिभिरनादरणशीलैस्त्राभ्योऽपि रक्ततरैः सरसःपरिसरचरैस्तोरसंचरणशीलैः कुमारतरैरतिवा-
लैर्भासां भर्तुः करैः सूर्यकिरणैर्जलजामोदो गगनावगाहिकमलपरिमलस्तद्विषय आनन्दस्तेनो-
त्पत्तिष्णुरुत्पन्नशीला मधुवताचलिस्तया शयलनाम्निभ्रणादेतोर्गुञ्जापुञ्जश्रियमर्चरक्षार्थकृष्ण-
गुञ्जारशिशोभां गृहयालुभिर्महणशीलैरजनि । तत्सदृशैर्जातमित्यर्थः । बाला अपि सुमनसां
धीराणामप्यनादरिणो भवन्ति, बाला अपि रक्तकरा भवन्तीति केचित् । अजनि, भावे
चिप् । उत्पत्तिष्णुः, 'अलंकृप्-' इतीष्णुच् । शयलनं, 'तत्करोति-' इति व्यताजपुंसके
भावे लुट् ॥

रचयति रुचिः शोणीमेतां कुमारितरा रवे-

यंदलिपटली नीलीकर्तुं व्यवस्यति पातुका ।

अजनि सरसी कल्माषी तद्भुवं धवलस्फुट-

त्कमलकलिकापण्डैः पाण्डूकृतोदरमण्डला ॥ ३९ ॥

रचयतीति ॥ यद्यस्माद्रेवः कुमारितरातिबाला रुचिरेतां सरसीं शोणीं रक्तवर्णां रच-
यति । यस्याश्च कमलमकरन्दास्त्रादार्थं पातुका अलिपटली भृङ्गाश्रेणी स्वसंबन्धादेतां नीली-
कर्तुं व्यवस्यति । यतश्चेयं धवलानां स्फुटन्तीनां विकसन्तीनां कमलकलिकानां पण्डैः समूहैः
पाण्डूकृतमुदरमण्डलं मध्यदेशो यस्याः शैतादशी । तस्माद्भुवं निश्चितमियं सरसी कल्माषी

कुर्वरेवाजनि जाता । रक्कृष्णश्चेतवर्णमिश्रणात्कर्तुर्वोपेक्ष । ध्रुवमुपेक्षावाम् । बाला-
तपो जातः, भ्रमराः परितो भ्रमन्ति, कमलानि विकसितानीति भावः । 'विषं किमीरक-
त्माप-' इत्यमरः । शोणी, 'शोणात्प्राचाम्' इति ङीप् । कुमारितरा, 'परुष-' इति ह्रस्वः ।
पटलकल्पायौ गौरादी ॥

कमलकुशलाधाने भानोरहो पुरुषव्रतं
यदुपकुरुते नेत्राणि श्रीगृहत्वविवक्षुभिः ।

कविभिरुपमानादप्यम्भोजतां गमितान्यसा-

वपि यदतथाभावान्मुञ्चत्युलूकविलोचने ॥ ४० ॥

कमलेति ॥ कमलमात्रस्य कुशलाधाने आनुकृत्याचरणे भानोरहो अलार्थरूपं पुरुष-
संबन्धि व्रतं नियमः । अङ्गीकृतपरिपालनशीलत्वमिति गायत् । नं दृष्ट्वा बहो आश्चर्यरूपः
पुरुष इति सर्वे वदन्ति । कुतो शतमत आह—यद्यस्मात्तात्त्विकानि कमलानि विकसय-
तीति किं वाच्यम् । किंतु धियोः कान्तिलम्ब्योर्गृहत्वं स्थानतां विवक्षुभिर्वैकुमिच्छुभिर्ब्या-
सवाल्मीकिकालिदासादिभिः कविभिरुपमानात्किञ्चिच्छ्रीगृहत्वादिगुणसादृश्यादप्यम्भोजतां कम-
लत्वं गमितानि प्रापितान्यारोपितकमलत्वान्यपि नेत्रकमलानीति निर्दिष्टानि लोकनेत्राण्यसौ
रविरुपकुरुते उन्मीलयति । उदित्वरे हि सूर्ये लोकनेत्राण्युन्मीलन्ति । अथ च—पटाद्यर्थप्र-
हणसमर्थानि करोति । यत आलोकसदृशकृतमेव चक्षुः पदार्थग्रहणसमर्थम् । यदप्यतथाभावा-
च्छ्रीगृहत्वाभावात्कविभिः कमलत्वेनानुकृत्यादुलूकविलोचने नोन्मीलयति, न च पदार्थान्प्रा-
हयति । नञ्श्लोकस्य दृष्टित्वात्कालमीरिति लोकप्रतिदेसज्ञेययोः श्रीगृहत्वं दूरं निरस्तम् ।
सूर्येण कमलानि कमलतुल्यानि लोकनेत्राणि विकस्योन्मीलनेत्राणि कमलगुणयोगाभावादवि-
कासान्वयव्यतिरेकाभ्यां सप्रतिज्ञा सत्त्वा कृता । एवंविधः सत्यप्रतिज्ञः कोऽपि नास्तीत्यर्थः ।
कमलानि विकसितानि, सर्वोऽपि लोकः प्रबुद्धः, कौशिकनेत्रे च निमीलिते । शतःकालो जात
इति भावः । श्रीगृहत्वविवक्षुभिः, 'द्वितीया' इति योगविभागात्समासः । उपमिति श्रवणम् ।
नपुंसके भावे ल्युट् । उपमीयतेऽनेनेत्युपमानं सादृश्यमिति वा ॥

यदतिमहती भक्तिर्भानौ तदेनमुदित्वरं

त्वरितमुपतिष्ठसाध्वन्य त्वमध्वरपद्भतेः ।

इह हि समये मन्देहेषु व्रजन्त्युदयप्रता-

ममि रविमुपस्थानोत्क्षिप्ता जलाञ्जलयः किल ॥ ४१ ॥

यदिति ॥ यद्यदि त्वं भानावतिमहती भक्तिर्यस्यैवंभूतो वर्तसे तर्हि हे अध्वरपद्भतेर्व्रज-
मार्गसाध्वन्य महापाशिक नल, उदित्वरमुदयसीलमेवं सूर्यं त्वरितमुपतिष्ठस्व पूजय । श्रीव्र-
मुपस्थाने हेतुमाह—हि यस्मादिह समये प्रभाते किल प्रसिद्धं रविमभिलक्षीकृत्योपस्थानम-
न्वेषोर्षं क्षिप्ता जलाञ्जलयो मन्देहाक्ष्येषु राक्षसेषुद्वज्रतां जलरुद्राशनिभावं व्रजन्ति वञ्जीभूय
तान्मस्मीकृवंन्तीति श्रुतायुक्तमित्यर्थः । 'तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च मन्देहा नाम राक्षसाः'
इति पुराणं च । तस्मादुदयात्पूर्वं श्रीव्रमुपतिष्ठत्येत्यर्थः । 'अध्वन्यम्' इति पाठे—अध्वरप-

द्वेतरस्यानमलंगामिनम् । भक्तिशब्दस्य प्रियादित्वात्पुंवद्वावाभावः । अथन्यम्, अलंगाम्यर्थे 'अथनो गत्वौ' इति यत् । उद्वज्जेति, 'मन्यौदन-' इत्युदकस्योदादेशः । 'अभिरभागे' इत्यभेः कर्मप्रवचनीयत्वाद्वितीया ॥

उदयशिक्षरिप्रस्थावस्थापिनी खनिरक्षया
शिशुतरमहोमाणिक्यानामहर्मेणिमण्डली ।

रजनिद्वपदं ध्वान्तश्यामां विधूय पिघायिकां
न खलु कतमेनेयं जाने जनेन विमुद्रिता ॥ ४२ ॥

उदयेति ॥ इयमहर्मेणिः सूर्यस्तस्य मण्डली उदयशिक्षरिण उदयाचलस्य प्रस्थे सानुन्य-
वस्थापिनी वर्तमानाऽक्षया भूयसी शिशुतराणि भवन्ति तेजसि तान्येव माणिक्यानि तेषां
खनिरक्षतिभूमिष्वान्तेन तिमिरेण ध्वान्तवच श्यामां पिघायिकामाकरद्वाराच्छादिकां रज-
निकृपां द्वपदं शिलां विधूयापनीय कतमेन केन जनेन विमुद्रितोद्घाटितेति न खलु नैव जाने ।
रात्रिबिम्बे गतो दृश्यत इत्यर्थः । वाक्यार्थः कर्म । न जाने । अर्थात् जनमित्यर्थे इति वा ।
अन्यापि माणिक्यादिखनिः पर्वतप्रस्थावस्थापिनी कृष्णतरशिलापिहिता केनापि भाग्यवतो-
द्घाट्यते । अतिशयितः कः कतमो ब्रह्मा तेन विमुद्रितेत्यहं न जाने, अपित्वेवमेव जानामि ।
कालपरिवर्तकारिणा ब्रह्मणोद्घाटितेत्यर्थे इति काकुर्वा । खनिः खलु खनिरेवेत्युत्प्रेषा वा ।
कतमः, उतमच्, अतिशये स्तार्थे वा तेनन्वा ॥

सुरपरिवृढः कर्णात्प्रत्यग्रहीत्किल कुण्डल-

द्वयमथ खलु प्राच्यै प्रादान्मुदा स हि तत्पतिः ।

विधुरुदयभागेकं तत्र व्यलोकि विलोक्यते

नवतरकरस्वर्णस्रावि द्वितीयमहर्मेणिः ॥ ४३ ॥

सुरेति ॥ सुरपरिवृढः शक्रः कर्णात्कुण्डलद्वयं कर्णभूषणयुगं ब्राह्मणवेषं धृत्वा प्रतिग्रह-
रूपेणाग्रहीत् । किलेति पुराणादौ । अथ प्रतिग्रहानन्तरं मुदा तत्कुण्डलद्वयं खलु निश्चितं
प्राच्यै दिशे प्रादात् । हि यस्मात्त शक्रस्तस्याः प्राच्याः पतिर्धनो रक्षिता च । प्रेमान्प्रियायै
प्रीत्या निजकर्णादिभूषणं प्रयच्छति । तस्यै दत्तमिति कुतो ज्ञातमत आह—तत्र प्राच्यां
तयोर्द्वयोर्मध्ये वा सावमुदयभागद्विरार रक्तकिरणरूपमेकं कुण्डलं व्यलोकि दृष्टम् । आत-
रहर्मेणिर्नवतरास्तत्कालनिर्गताः करा रक्ततरकिरणास्तद्रूपस्वर्णस्रावि सुवर्णस्रवणशीलं तादृश-
मेव द्वितीयं कुण्डलं विलोक्यते । तस्मात्तस्यै तद्वयं तेन प्रप्तमित्यहं शङ्क इत्यर्थः । सूर्यस्य
कुण्डलसमर्थत्वमवश्यं वक्तव्यम्, प्रसन्नाचन्द्रस्य कुण्डलत्वमुक्तम् । बालतरकिरणः सूर्य उत-
मसुवर्णस्राविकर्णकुण्डलमिव शोभत इति भावः । कर्णेनेन्द्राव कुण्डलद्वयं दत्तमित्यारण्यके
पर्वणि कथा ॥

दहनमविशद्दीप्तिर्यास्तं गते गतचासर-

प्रशमसमयप्राप्ते पत्न्यौ विवस्वति रागिणि ।

अधरभुवनात्सोद्भूत्यैषा दृष्टात्तरणेः कृता-

मरपतिपुरप्राप्तिर्धत्ते सतीव्रतमूर्तिताम् ॥ ४४ ॥

बृहन्मिति ॥ या शीर्षा राशिष्वारका सती विषसति सूर्यलक्षणे पत्न्यौ गतवासरप्रशमं पूर्वदिनावसाने सार्यकाले प्रशमयमयमस्तमयकालं प्राप्ते, अत एव—अस्त्वं विनाशमस्माचलं वा गते प्राप्ते सति । 'अग्निज्योतिः—' इत्याद्यग्निहोत्रमन्त्रादिप्रामाण्याद्बृहन्मविशत् । शेषा शीतिरधरभुवनात्पातालात्सकाशाद्वह्मकारकारेणार्थात्तरणिमेवोद्भूत्योदयं प्राप्य तरणेरग्रे कृतामरपतिपुरस्त स्वर्गस्य प्राच्या वा प्रातिर्व्या एवंभूता तीव्रतया तीक्ष्णतया सह वर्तमाना मूर्तिर्यस्यास्तां धत्ते । सूर्यं ऊर्ध्वदेष्टं प्राप्ते शीतिः खरतरा जातेति भावः । वा नारी भर्तारं विनाशप्रमयं प्राप्ते विनष्टे सति तस्मिन्नुरागिणी सती जन्मान्तरेऽपि तत्प्राप्त्यर्थमग्निप्रवेशं कुरुते सा दुष्टतैः पातालप्राप्तमपि निरवपतितं 'ब्यालप्राही यथा ब्यालम्—' इत्यादिबचनप्रा-
माण्याभिरवाहकादुद्भूत तस्या कृतस्वर्गप्राप्तिः सती सतीनां पतिमत्तानां व्रतमेव मूर्तिः शरीरे यस्याः, सती गौरी तस्या व्रतपुत्रा मूर्तिर्यस्यास्तां धत्ते । गौरीवदियमपीत्यर्थः । समयप्राप्ते, 'प्राप्तापत्ते च द्वितीयया' इति समासः ॥

बुधजनकथा तथ्यैवेयं तनौ तनुजन्मनः

पितृशितिहरिद्वर्णाद्याहारजः किल कालिमा ।

शमनयमुनाक्रोडैः कालैरितस्तमसां पिबा-

दपि यदमलच्छायात्कायादभूयत भास्वतः ॥ ४५ ॥

बुधेति ॥ तनुजन्मनोऽपत्यस्य तनौ वर्तमानः कालिमा इयामत्वं किल प्रतिदं निश्चितं वा पितुः पित्रोर्वा शितिहरिद्वर्णादीनां कृष्णनीलवर्णपञ्चशाकादीनां च आहारो भक्षणम् । शिति हरिद्वर्णं यदायमदनीयं पञ्चशाकादि वा । तस्माच्चतः 'स इयामो मित्रातनयत्वात्' इत्यादि बुधानामुदयनाचार्यादीनामियं कथा गोष्ठी तथ्यैव सत्यैव । यद्यस्माद्धेतोर्भास्वत इतः प्रलसद्-
इयादमलच्छायादुज्ज्वलकान्तेः शुद्धभास्वरूपदपि तमसां पिबातमित्येकाहारात्त्वयाच्छमनयमु-
नाक्रोडैर्यमयमुनाशनैर्बरैः कालैः इयामैरभूयतोत्पन्नम् । सूर्यकायस्योज्ज्वलत्वेऽपि इयामतम-
तर्भातमिसाहारपरिणतिवशाद्यमादिभिरपत्यैः इयामैर्यतो जातम् । तस्मादियं पण्डितकथां सत्यैवेत्यर्थः । सर्वमपि तमः सूर्येण नाशितमिति भावः । आयम्, अदेः 'कृद्भूत्योर्धत्' । कालो च कालौ चेति 'पुमान्निबा' इत्येकशेषः । तमसां, कर्मणि षष्ठी । अभूयत, भावे तद् । 'क्रोडः कालोऽसितः पङ्कमन्दच्छायायुतः शनिः' इत्यमरशेषः ॥

अमजत चिराम्यासं देवः प्रतिक्षणदात्यये

दिनमयमयं कालं भूयः प्रसूय तथा रविः ।

न खलु शकिता शीलं कालप्रसूतिरसौ पुरा

यमयमुनयोर्जन्माधानेऽप्यनेन यथोच्छित्तुम् ॥ ४६ ॥

- १ इदं तु चिन्तयन्, आमशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेः । तस्मात् 'द्वितीया शकिता' इति समासः ।
- २ 'अत्र प्रसूतपौतिविशेषणसाम्यादप्रसूत(सती)प्रसीधेः समासोक्तिरन्वकारः' इति जीवातुः ।
- ३ 'अत्र शचनादिकादिभ्रष्टावितृष्टिभिरभार(राहारा)परिणतिपूर्वकत्वोत्प्रेक्षा' इति जीवातुः ।

अभजतेति ॥ अयं रविर्देवः क्षणदा रात्रिस्तस्या अल्पये प्रत्यूर्ध्वं प्रति । रात्र्यवसान इत्यर्थः । दिनस्य कालं त्रुत्वादिलक्षणसमयम्, अथ च—तद्रूपं श्यामं वस्तु भूयो बहुतरं यथा तथा पौनःपुन्येन वा प्रसूतोत्पाद्य चिरं बहुकालमभ्यासं तथा तेन प्रकारेणाभजताश्चि-
त्रियन् । यथा येन प्रकारेण पुरा पूर्वं कालः प्रसूतिर्यस्य, अथ च—काली श्यामा प्रसूतिर्य-
स्त्वेवंभूतोऽसौ सूर्यः । यमयमुनयोरपि प्रसविष्यतोर्जन्मायाने जन्मार्थं श्रीजक्षेपसमयेऽप्यनेन चिराभ्यासेन हेतुना शीलं कालोत्पादनस्वभावमुज्जितुं खलु निश्चितं न शकितं न समर्थं
भविता । कालप्रसूतिस्वभावः सूर्यः स्वभावस्य दुरतिक्रमत्वात्तावपि कालानुदपादयदित्यर्थः ।
उदयमानेन सूर्येण दिवसः कृत इति भावः । प्रातःकाले क्रियमाणोऽभ्यासः पटुतरो भवति ।
चिरान्वासम्, मयूरव्यंसकादित्वात्समाश्रयः । यद्वा—अकारान्तस्य चिराच्छब्दस्य 'अत्यन्तसं-
योगे च' इति समासः । प्रतिक्षणशालये, वीप्सायामव्ययीभावे 'नाव्ययीभावाच्च' इति सुपो
न लृष् । 'अल्पयम्' इति पाठे पक्षे 'तृतीयासप्तम्योः' इत्यम् । कालप्रसूतिः पुनैव ॥

रुचिरचरणः सूतोदधीस्वनाथरथः शनिं

शमनमपि स ज्ञातुं लोकानसूत सुताविति ।

रथपदकृपासिन्धुर्वन्धुर्दशामपि दुर्जनै-

र्यदुपहसितो भास्वाभ्रास्मान्हसिष्यति कः खलः ॥ ४७ ॥

रुचिरेति ॥ सुजनैरेवंभूतो यो भास्वानिति संस्तुतः दुर्जनैर्यशसादेवमुपहसितः, तस्माद-
सितुच्छान्तरपणेनोपजीविनः को नाम खलो नोपहसति, अपि तु—सर्वोऽप्युपहसत्येव ।
यथा वक्षिते सूर्ये सङ्ग्रहः सूर्यस्वार्हणा क्रियते, तथा खलेन । एवं तुच्छा एते सोदरभर-
णार्थं यत्किञ्चिद्दन्तीत्यस्माकं खलैर्निन्दायां कृतायां भवाद्दशौ राजशिरोमणिभिरसाकमर्हणा
क्रियत एवेत्यर्थः । एवं कथं स्तुतः कथमुपहसित इत्यत आह—स सूर्यः रुचिराचरणो
लक्षितलक्षणया किरणा यस्य, तथा—सूतस्वारुणस्योर्ध्वा महत्या श्रिया सूता सूर्येणैव प्रसूता
उर्वा धीस्तया सनाथोऽलंकृतो रथो यस्य सः । तथा—शनिं शमनमपि शनैश्चरदण्डचरौ
सुती लोकान्सातुमसूत । शनिर्हि शुद्धादिसिद्ध्या ग्रहेषु लोकपालतया लोकानक्षति, यमोऽपि
दुष्टादुष्टयोर्निग्रहानुग्रहौ कुर्वन् धर्माधर्माचरणप्रवृत्तिनिवृत्तिजननद्वारा रक्षति । एतादृशौ परो-
पकारपरो पुत्रौ प्रासूत । तथा—रथपदानामनाथानां चक्रवाकानां कृपासिन्धुर्दयासमुद्रः,
रथस्य पदेन व्यवसायेन गत्या जगतो दयासमुद्रो वा । तथा—सकलपदार्थग्रहणसहकार्यलो-
कसंपादनद्वारा दशां सर्वजननेत्राणां बन्धुर्मित्रम् । एवंभूतः सुन्दरः परोपकारकरणैकस्वभा-
वोऽपीति स्तुतिपक्षः ॥

रुचिस्तेजोरूपः ॥ तापकर इति यावत् । तथा—अचरणधरणरहितः, यद्वा—विप-
रीतलक्षणया रुचिरो चरणौ यस्य, पुराणादौ चरणाश्रुत्यादिध्याने कुश्यादिदुष्टफलध्वनात् ।
ध्यानेऽप्यचरण एव सूर्यः, विश्वकर्मणा कुन्द आरोपितस्य सूर्यस्य तेजसां दुःखदृष्ट्याचरणा-

१ 'अथ कालशब्दे बाष्पप्रतीकमानयोरभेदाध्यवसायेन भगवतो भानोः प्रसूतं कालप्रयुज्यन्वासा-
दपलैश्चमिं शमनवमुनादिषु काष्ठप्रसविष्यत्वमुल्लेख्यते, तत्र कालयोः कृष्णानेहसोरभेदाध्यवसाय इति
तपोरेकत्वेनाथ संकरः' इति जीबानुः ।

कारो न निर्मित इति वा । अन्धं प्रति मुनेजत्वचनवदचरणस्यापि रुचिरचरणत्वोत्तमोप-
हासः । तथा—सूतस्यानूरोः सारथेकशोभया सनाथो रथो यस्य स ह्यपि विरुद्धलक्षणा ।
तथा—शनेः क्रूरप्रहृत्वाभिरकालभोग्यदुःखदत्तात्, यमस्यापि जगत्प्राणहरणशीलत्वात्,
परपीडाहरणैकस्वभावौ शनिश्चमनौ पुत्रौ लोकांश्चातुमसूतेत्यपि विरुद्धलक्षणा । तथा—
विषम्योमिषक्षिविशेषचक्रकाकाणामेव दयासिन्धुः नान्येषां तापहरत्वात् । तथा—हृत्तामेव
बन्धुः, नान्येषाम् । यद्वा—तेजोभरेण दृष्टिं प्रति घातकारित्वादप्यनुरपि दशां बन्धुरि-
त्यपि विरुद्धलक्षणेस्तुपहासपक्षः । एवंभूतः सूर्यः समुदेतीति भावः ॥

शिशिरजरुजां घर्मं शमोदयाय तनूभृता-

मथ खरकरक्ष्यानास्यानां प्रयच्छति यः पयः ।

जलभयजुषां तापं तापस्पृशां हिममित्ययं

परहितमिलत्कृत्यावृत्तिः स भानुरुदञ्चति ॥ ४८ ॥

शिशिरेति ॥ सोऽयं भानुरुदञ्चतुदेति । यः कः—यः शिशिरतौ शिशिरं हिमं तस्मा-
ज्जाता रुक् पीडा येषां तेषां तनूभृतां जनानां शर्मणः मुखस्रोदयाय प्राप्तये वसन्तनिदाघसं-
बन्धिनं घर्ममुष्णं कमेण प्रयच्छति, अथानन्तरं च वसन्तनिदाघसंबन्धिनः शरास्तीक्ष्णतराः
कराः सूर्यकिरणैः श्यानं शुष्कं म्लानमास्यं मुचं येषां तेषां देहिनां मुखाय पयो वर्षासंब-
न्धुदकं दत्ते, ततो जलभयजुषां वर्षासंबन्धजलगीतानां तापं दत्ते, ततः—तापस्पृशां शार-
दतापवतां देहिनां हेमन्ते हिमं दत्ते, एवंप्रकारेण परेभ्यो यद्विदं तस्मिन्निवषये मिलन्ती
पीनः पुन्येन पटमाना कृतेः शीततापहिमदानकरपुरुषव्यापारस्यादितिरावर्तनं यस्य । यद्वा—
कृत्यानां शीतादिदानरूपाणां कार्माणामादितिर्यस्यैवंभूतः । परोपकारपरः सूर्य उदेतीत्यर्थः ।
इयमेति द्रवमूर्तिस्पर्शवाचित्वाभावात्संप्रसारणाभावः । 'इको रूपं' इति निष्ठानत्वम् । परहि-
तेति, 'चतुर्थी तदर्थाय' इति समासः । 'कृन्ः श च' इति योगविभागात् किति कृतिः,
चकारात्क्यपि तुकि च कृत्या । पक्षे—अर्हायै 'विभाषा कृत्पोः' इति क्यपि तुक् ॥

इह न कैतमश्चित्रं धत्ते तमिन्नततीर्दिशा-

मपि चतसृणामुत्सङ्केषु श्रिता ध्यतां क्षणात् ।

तरुशरणतामेत्य छायायामयं निवसत्तमः

शमयितुमभूदानैश्वर्यं यदर्यमरोचिषाम् ॥ ४९ ॥

इहेति ॥ पूर्वापीनां चतसृणामपि दिशामुत्सङ्केषु प्रान्तदेशेषु । श्रिता वर्तमानास्त्वमिन्नतती-
स्तिमिरपरम्पराः क्षणाद्भवतां विनाशवतामप्यर्यम्णः सूर्यस्य रोचिषां तेजसां तरवः शरणं यस्य
तद्भावं वृषतलवाचित्वमेव प्राप्य निवसद्दत्तमानं छायायामयं छायाकूपं तमः शमयितुं विनाश-
यितुमानैश्वर्यमसामर्थ्यमभूदिति यत्, इहाज्ञाधामर्थ्यविषये कृतमः को नाम जनश्चित्रं विस्मयं
न धत्ते । अपि तु सर्वोऽप्याखर्यं प्राप्नोलेव । दिगन्तगताया अपि तिमिरपरम्परायाः संहारे

१ 'कैमुलेनार्थान्तरापादनादर्थोदतिरलंकारः' इति जीवानुः । २ 'किषासमुच्चयोऽलंकारः' इति
जीवानुः । ३ 'कतरति पाठोऽपि सार्धवानु' इति सुखावबोधः । ४ 'श्रिता' इति पाठः सुखा-
वबोधार्थमतः ।

येषां शक्तित्वेषां रवितेजसां तत्तत्कलावस्थितं छायाकूपं समीपवर्त्येति तमः शब्दोऽपि
शक्तिर्नाभूदित्याशयमिति शब्दः । 'तनुः' इति पाठे—तनुस्तदः शरीरं वा शरणं तद्वत्
प्राप्य निवसत् । महदाश्रयेण स्थितमपि यो विनाशविदुं शक्नोति सोऽल्पाश्रयेण वर्तमानं
शमयितुमपि न शक्नोतीत्याशयमेव । तदृच्छायाभयं देहच्छायाभयं वा तमो विहाय
मपि तमः सूर्येण विनाशितमिति भावः । आनन्दमयं, अनीश्वरस्य भाव इत्यर्थे
'नव्यपूर्वात्-' इति भावप्रत्ययनिषेधेऽपि ब्राह्मणादिष्वनीश्वरशब्दस्य पाठात्प्यपि 'नवः
कुचीश्वर-' इति पक्षे उभयपदवृद्धिः ॥

जगति तिमिरं मूर्च्छामञ्जत्रजेऽपि चिकित्सतः

पितुरिव निजाहस्त्रावस्मादधीत्य भिषज्यतः ।

अपिच शमनस्यासौ तातस्ततः किमु नौचिती

यदयमदयः कल्लाराणामुदेत्यपमृत्यवे ॥ ५० ॥

जगतीति ॥ दशौ नासलौ निजास्त्रीयादस्मात्पितुः सूर्यादधीत्येवायुर्वेदं पठित्वेव भिष-
ज्यतः स्वर्गोऽपि चिकित्सां कुरुतः । किंभूतापितुः—जगति वर्तमानं तिमिरम्, अथ च—
वस्तुदर्शनासामर्थ्यजनकं नेत्ररोगविशेषं चिकित्सतो नाशयतः । आयुर्वेदोक्तप्रतीकारेण शम-
यतः । तथा—अञ्जत्रजे कमलक्ष(प)ण्डे वर्तमानो मूर्च्छां संकोचमपि नाशयतः, अथ
च—'अप एव सप्तर्जादौ-' इति वचनादेषां मूलभूतत्वादञ्जत्रजे लोकसमूहे वर्तमानां मूर्च्छां
वैचित्र्यव्यवस्थैतन्यभावरूपं मोहमपाकुर्वतः । उपचारचतुर्गात्कल्याणपाणेर्वैद्यादधीत्येव हि
राजवैद्यो भवति, तस्माद्द्वैपात्सपितुरेव वैद्यकमधीत्य ताभ्यामिन्द्रवैद्यत्वं प्राप्तमित्यर्थः । अपि
च किंच सर्वभूतानि शमयति नाशयतीति शमनो यमस्तस्यासौ सूर्यो यस्मात्तातः पिताऽत-
स्तस्मात्कल्लाराणां कुमुदानामपमृत्यवे संकोचाम्, अथ च—अकालमरणाद्येति । यतोऽयं
सूर्योऽदयो निष्कृपः, साऽस्य सूर्यस्य नौचिती किमु, अपित्वेपाऽस्मैचितेव । कारणगुणप्रक-
मेणैव फलैर्गुणारम्भाददयताऽपमृत्युदायिता च यमेनाप्यस्मात्सपितुरेव सकाशात्पठिते-
त्यर्थः । उदयता सूर्येण तमो नाशितम्, कमलान्बुन्मीलितानि, कुमुदानि मुकुलितानीति
भावः । पितुः, 'आकृष्यतोपयोगे' इत्युपपादानत्वम् । भिषज्यतः कण्ठादिः । 'तपति' इति
वा पाठः ॥

उडपरिवृढः पत्या मुक्तामयं यदपीडय-

द्यदपि विसिनीं भानोर्जायां जहास कुमुद्वती ।

तदुभयमतः शङ्के सङ्कोचितं निजशङ्कया

प्रसरति नवाकं कर्कन्धूफलारुणरोचिपि ॥ ५१ ॥

उड्विति ॥ अवमिदानीमस्त्वं जिगमिषुकुडपरिवृढचन्द्रः सायमुदितः सन् अस्त्वं मतेन
पत्या सूर्येण मुक्तां विद्योगिनीं भानोर्भायां विसिनीं पद्मिनीं यद्यस्माद्रतरात्रावपीडयत्संकोचि-
तवान् । अथ च—कैरुपहितवान् । यदपि यस्माच्चन्द्रे पद्मिनीं पीडयति सति कुमुद्वती कुमु-
दविकासव्याजेन रात्रौ जहास । अत एव हेतोस्तदुभयं चन्द्रकुमुदिनीरूपं द्वयमिदानीं कर्क-

न्धूपलवत्पलकबदरतकोपादिवाक्यरोचिषि रक्तकान्तौ नवार्के तरुणादिले प्रसरति प्रक्षर्वेणाग-
च्छत्युदयति सति निप्रशङ्कया खकुतानाचारनिमित्तभयेनेव प्रयोजकेन संकोचितं संकोचं
प्रापितम् । निप्रभीकृतमित्यर्थः । इत्यहं शङ्के मन्ये । सूर्य उदितः, पद्मिनी च विकसिता,
चन्द्रो निप्रभोऽस्तमेति, कुमुदिनी संकुचितेति भावः । अन्यत्राप्युक्तं प्रमेयं बोद्धव्यम् ।
संकोचितमिति प्यन्तात्क्रमेण निष्ठा । अन्वया व्याख्याने संकुचितमित्येव स्यात् । तदुभयं
निप्रशङ्कया करणभूतया स्वयमेव संकुचितं कृतारम्भमिति वा व्याख्येयम् । केर्कन्धुङ्गेति
पाठश्चिन्त्यः । प्रत्यवित्तरभयात्साधनिकादि नोक्तम् । सुषुप्तिनिर्विचिन्त्य बोद्धव्यम् ॥

श्रुतिमयतनोर्भानोर्जानेऽवनेरधराध्वना

विहरणकृतः शाखा साक्षाच्छतानि दश त्विषाम् ।

निशि निशि सहस्राभ्यां दग्भिः शृणोति सहस्रराः

पृथगहिपतिः पश्यत्यस्याक्रमेण च भास्वराः ॥ ५२ ॥

श्रुतीति ॥ अहिपतिः शेषो ज्योतिःशाखासुतारेणावनेर्भूमेरधराध्वनाध्वनेन मार्गेण
पातालमार्गेण रात्रौ विहरणकृतः परिभ्रमतः, तथा—श्रुतिमयी वेदरूपा तनुर्देहो यस्य
तस्यास्य भानोस्त्विषां दश शतानि एकसहस्रमेव दश शतानि कठकणादिशाखाः निषि रात्रौ
सहस्रकणत्वात्प्रतिफलं च नेत्रद्वयसङ्गावाद्भाभ्यां सहस्राभ्यां दग्भिः सहस्रद्वयपरिमिताभिर्दृष्टि-
भिरक्रमेण युगपत्पृथक्पृथक् श्रवस्त्वात्साक्षाच्छृणोति पश्यति चेत्सहं जाने । कियद्द्वये क्रमेण
हेतुद्वयम्—यतः सहस्रराः स्वरूपेणोदात्ततयोदात्तादिस्रैः सह वर्तमानाः । स्रराणां शब्द-
पत्वाच्छृणोति । तथा—भास्वराः शुक्लभास्वरूपाः । ततः साक्षात्पश्यति च रात्रौ पातालगा-
मित्वात्तत्र च शेषस्य वर्तमानत्वाद्देवमयशरीरस्य किरणसहस्ररूपं साक्षात्सहस्रं शेषो नेत्रसहस्र-
द्वयस्य सत्त्वाद्युगपत्पृथगेकेन नेत्रसहस्रेण शृणोति, द्वितीयेन च पश्यतीति युगपत्पृथक् अव-
गदर्शनाभ्यामेव शेषनेत्रसहस्रद्वयस्य सार्वक्यमभूदित्यर्थः । 'श्रुतिमयतरोः' इति पाठे—
वेदवृक्षरूपस्य, वृक्षस्य शाखा युष्माः । अध्वनां बलिसधनेति पाठे—'बलिसध रसातलम्'
इत्यभिधानात् एवार्थः । दशशतानीति काकाक्षिचतुर्भनत्रापि संवध्यते । सहस्रराः, 'नोव-
सर्जनस्य' इति पाक्षिकत्वात्समावाभावात् ॥

बहुनशरता येषामग्रे खलु प्रतिभासते

कमलसुहृदस्तेऽमी भानोः प्रवालरुचः कराः ।

उच्चितमुचितं जालेष्वन्तःप्रवेशिभिरायतैः

किंप्रद्वयवैरेषामालिङ्गिताङ्गुलिलङ्गिमा ॥ ५३ ॥

वदिति ॥ येषां कराणां शरता सीक्ष्णताग्रे पूर्व पूर्वाङ्गसमये वदिततरां न प्रतिभासते

१ 'कर्कन्धुः पलकदरीकलमित्यर्थः । तत्कणावदकनरोचिषि' इति जीवानुः । २ 'जाने' इत्युत्प्रेक्षा ।
रूपकसंकीर्णं चैवमुत्प्रेक्षेति स्वकमेव । एकेन इत्यहस्रेण शृणोति, अपरेण इत्यहस्रेण पश्यतीति
विशेषशरमहारकम्पाख्यातं चिन्त्यम् । इहां प्रत्येकमुभयवक्ष्यकिमुक्तानां शक्यविभागयोगात् । तस्मा-
द्वाहकस्योभयवक्ष्यमित्येव, आह्वय च तेषां शब्दोभयवक्ष्यवत्सर्वभिरिव दग्भिः सर्वांश्च शाखा
युगपत्पश्यति शृणोति चेति रमणीयम्' इति जीवानुः ।

स्फुरति । सर्वथा नोपलक्ष्यत इत्यर्थः । यद्वा—नसमासेन नखरताऽतीक्ष्णता । पूर्वाह्ने येषां मतितरां तीक्ष्णत्वाभाव उपलभ्यते । खलु निश्चितम् । अथ च—येषामुपरिभागे बहवो नखरा नखा येषां ततोपलभ्यते । तेऽमी प्रत्यक्षदृश्या विकासहेतुत्वात्कमलानां सुहृदो बन्धोर्भानोः, कमलबन्धवो वा कराः किरणा एव पाणयः प्रवालरुचो विद्रुमवद्रक्तकान्तयः, अथ च—प्रकृष्टबालकान्तयोऽतिबालाः, अथ च—बालपल्लववद्रक्तकान्तयः । दृश्यन्त इति शेषः । तथा—जालेष्वन्तःप्रवेक्षिभिर्गन्धवाह्यादिविवरमध्यप्रविष्टैः, अतएव—आयतैस्तद्गन्धादेव दण्डवद्दीर्घाभूतैरेषामेव किमदवयवैः कतिपयैरवयवैः करणैरेषां किरणानां पाणिनां च य आलिङ्गितः संबद्धासावङ्गुलिलङ्गिमा च, अङ्गुलिवद्गङ्गिमा मङ्गिमा, अथ च—अङ्गुलिभिर्लङ्गिमा आलिङ्गिताङ्गुलिलङ्गिमा तदुचितमुचितम् । इयमतिशयेनोचिती । गवाक्षविवरप्रविष्टैः किरणवयवैः किरणानामङ्गुलितुल्यत्वादाश्रिताङ्गुलिबन्धारुता युक्तैव । पाणीनामपि दीर्घैः कतिपयैरङ्गुलिकृता चारुता भवतीत्यपि युक्तमेवेत्यर्थः । जालेष्वन्तःप्रवेक्षिभिरायतैरेषां किमदवयवैः कर्तुमिरङ्गुलिलङ्गिता आलिङ्गिता गवाक्षविवरप्रवेशानन्तरं समालिङ्गिष्यत इत्युचितम् । 'अङ्गुलिचारुता' इति पाठः सङ्घार्यः । 'नखोऽस्मी नखरः' इत्यमरः । उचितमुचितम्, नीप्यायां द्विरुक्तिः । प्रवेक्षिभिस्ताच्छीनस्य आवश्यकं वा णिनिः । आलिङ्गिता, लिङ्गिष्यतोः पक्षे कर्मणि लुट् पक्षे निष्ठा । लङ्गति रमणीयतया चित्तं प्राप्नोतीति गत्यर्थाङ्गुलिष्यतोः पचाशचि पृथ्वादेः राकृतिगणत्वादिमनिच् समर्थनीयः ॥

नय नयनयोर्द्राक्पेयत्वं प्रविष्टवतीरम्-

भवनवलमीजालाञ्जला इवार्ककराङ्गुलीः ।

भ्रमदण्डगणक्रान्ता भान्ति भ्रमन्त्य इवाशु याः

पुनरपि धृता कुन्दे किंवा न वर्धकिना दिवः ॥ ५४ ॥

नयेति ॥ भो राजन्, त्वं भवनस्याधो गृहस्योपरि वर्तमानानां वलमीनां गृहविशेषाणां जालादूवाक्षविवराद्देतोर्वलमीमेवाधोऽप्यविष्टवतीरमूर्कं कररूपा अङ्गुलीर्जालप्रवेशादङ्गुलितुल्यान्सुर्गकरान्, अथ च—करेष्वङ्गुलीनां युक्तत्वादर्ककराणामङ्गुलीनांला इव कमलदण्डसदृशीर्नयनयोः पेयत्वं गोचरत्वं (द्राक् सीद्रम्) नय प्रापय सादरं पश्य । त्वन्नेत्रयोः कमलत्वाज्जलमार्गप्रविष्टास्तस्या विलोक्यमाना दृतास्तन्नेत्रकमलमाला इव जनेर्द्राक्ष्यन्त इत्यर्थः । जालानां वा कमलतुल्यत्वात्तज्जाला इव त्वं पश्येति वा । अम्ः काः—या भ्रमतां जालप्रविष्टकिरणमग्रे परिभ्रमतामणूनां त्रसरेणादिरूपरजःकणानां गणेन समूहेनाक्रान्ता व्याप्ताः, अत एव—दिवो वर्धकिना खलोकृतक्ष्णा क्षुरेण विश्वकर्मणा पुनरपि कुन्दे शाणचके धृता आरोपिताः सदा आशु भ्रमन्त्या इव किंवा न भान्ति अपि तु—तथैव शोभन्ते । यद्वा—भ्रमन्तः शाणचर्पणवशात्परितः पतन्तो येऽणयः शास्तिरवेजसः कणास्तेषां गणैराक्रान्तत्वं युक्तम् । विश्वकर्मणा सूर्यः शाणमारोपित इति पुराणम् । 'नयनयोरापेयत्वम्' इति पाठे—शुणैर्न यशेनेत्यर्थः । जालात्, जातायेकवचनम् ॥

१ अङ्गुलिचक्षुतेतिपाठो जीवामुसंगतः । २ 'विशेषणस्तंकीर्णो निदर्शनानेदः' इति जीवातुः । ३ 'अर्कस्य करा इव करा इत्या इति द्विरुक्तिः । भ्रमन्त्य इव भान्तीत्युज्जेश' इति जीवातुः ।

दिनमिव दिवाकीर्तिस्तीक्ष्णैः क्षुरैः सवितुः करैः
स्तिमिरकवरीलूनां कृत्वा निशां निरक्षीधरत् ।
स्फुरति परितः केशस्तोमैस्ततः पतयालुभि-

ध्रुवमधवलं तत्तच्छायच्छलादवनीतलम् ॥ ५५ ॥

दिनमिति ॥ दिवाकीर्तिरिव नापित इव दिनं दिक्सत्तोक्ष्णैः सवितुः करैरेव क्षुरैर्निशां
स्तिमिरकवरीलूनां तमोरूपां वेणीं छिन्नमूलां कृत्वा निरक्षीधरमिधारितवान् । मुण्डयित्वा
कापि कथित्केशोऽवशिष्टः स्यादिति गयेषितवानित्यर्थः । अथ न-वर्दिनिष्कासयामास ।
नापितोऽपि व्यभिचारदिदुर्घां स्त्रीणां परकीयां वा श्रियं क्षुरैर्मुण्डयित्वा देवादृष्टिर्निष्कास-
यति । ततोऽनन्तरं, तस्मान्मुण्डनाद्वा परितस्त्र तत्र पतयालुभिरथःपतनशीलैः केशस्तोमैः
कृत्वावनीतलं तेषां तेषां वृक्षादिपदार्थानां छाया प्रतिबिम्बं तस्य छलाव्याजेन ध्रुवं निधित-
मधवलं इवाम् स्फुरति शोभते । वृक्षाद्यधोभागे कृष्णत्वं मुण्डितकवरीपतयालुकेशसंबन्ध-
कृतम्, ननु प्रतिबिम्बकृतमित्यर्थः । छायाव्यतिरिक्तं सर्वमपि तमो दिवसेन सूर्यकरेनाशित-
मिति भावः । 'दिवाकीर्तिस्तु नापितः' इत्यमरः । कवरी, 'जानपद-' इति ङीप् । लूनाम्,
त्वादित्वाभिष्टानत्वम् । निरक्षीधरत्, धारेथहि 'णो वधि-' इत्युपधाहस्तत्वेऽभ्यासस्य
सन्वद्भावादित्वम्, 'दीर्घो लपोः' इति दीर्घः । तत्तच्छायेति, 'विभाषा सेना-' इति
वा नपुंसकत्वम् ॥

इदानीं साङ्गिकानां शङ्खशब्दं श्रुत्वा तद्व्याजेन नलवशोवर्णनं कुर्वन्ति—

ब्रूमः शङ्खं तव नल यशः श्रेयसे सृष्टशब्दं
यत्सोदर्यं स दिवि लिखितः स्पष्टमस्ति द्विजेन्द्रः ।
बद्धा श्रद्धाकरभिह्व करच्छेदमप्यस्य पश्य
म्लानिस्थानं तदपि नितरां हारिणो यः कलङ्कः ॥ ५६ ॥

ब्रूम इति ॥ हे नल, ययं श्रेयसे भगवान् सृष्टः कृतः शब्दो यस्य तं शङ्खं तव यश
एव ब्रूमः त्वत्कीर्तिमेव शङ्खरूपतया वर्णयामः । साङ्गिकैर्यः शङ्खो वाद्यते तत्त्वयस एव ।
तद्वद्वज्रवत्तरं तव यश इत्यर्थः । शङ्खस्वनो हि भग्नलदायकः । त्वयशोऽपि लोकानां शुभाय
तव पुण्यश्लोकत्वाद्भवति । यस्य शङ्खस्य यशसश्च समुद्रप्रभवत्वाच्चतुप्रतरावाश्च सोदर्यः सम-
नोदर्यो भ्राता स प्रसिद्धो द्विजेन्द्रश्चन्द्रो दिवि स्वर्गं लिखितोऽस्ति । निष्प्रमत्ताच्चित्रलिखित
इव निर्व्यापारः स्फुटो दृश्यत इत्यर्थः । त्वमिह गगने प्रत्युपलभ्ये वास्य चन्द्रस्मादा निश्चितं
श्रद्धाकरं शङ्खसहोदरत्वात्स्विक्यमुद्विज्यमकं करच्छेदं किरणविनाशमपि पश्य । शङ्खेऽपि
किरणा न सन्ति, अस्त्रापीदानीं न सन्ति । किञ्च—अस्य हारिणसंबन्धी हारिणो यः कलङ्क-

१ 'दीर्घनालधुरात्सवितुः कराव' इति जीवातुसंमतः पाठः । २ 'निशां शर्वरीं तिमिरकवरीं
ध्वान्तकवरीं वेणीं लूनां कृत्वा छिन्नमूलां विधाप' । 'तिमिरकवरीलूनाम्' इति पाठस्तु छन्दशब्दस्य
चान्दनेन पूर्वनिपातमात्ररूपेणः इति सुखावयोधा । 'वातिकावृद्धादिभ्यः परचमम्' इति ध्नेति
निष्ठायाः (नलस्य) परनिपातः । 'बहुमोहेश्वान्तोदात्तात्' इति ङीप् इति जीवातुः । एवं च 'लूनीम्'
इति शब्दो जीवातुसंमतः प्रतिभाति ।

स्तद्वृत्तं नितरामतिशयितं म्लानेः श्यामतायाः स्थानमपि पश्य । शङ्खस्याप्युदरभागे नितरां श्यामतासि सा चन्द्रेऽपि । तस्यादपि चन्द्रस्य शङ्खसोदर्यत्वं निश्चितं, तथा चन्द्रमपि तव यशो ज्ञूम इत्यर्थः । उक्तप्रकारेण शङ्खसोदर्यत्वं चन्द्रस्य यथोपपत्तिः (तदपि) तथापि हरिणसंबन्धी यः कलहस्तदस्य सुतरां म्लानिस्थानं पश्य । चन्द्रस्य भेदेयशङ्खभ्रातृत्वेऽपि निष्कलङ्कं शङ्खमेव तव यशो ज्ञूमो, नतु सकलङ्कं चन्द्रमिति भाव इति वा । अथ च—हे राजन्, तव यशःश्रेयसे यशोविबुद्धये सृष्टशब्दं विरचितस्मृतिवाक्यं शङ्खनामानं मुनिं ज्ञूमः । शङ्खस्तव यशोविबुद्धये स्मृति चकारेत्यर्थः । यस्य शङ्खमुनेः सोदरां भ्राता स लिखितनामा द्विलेनो ब्राह्मणश्रेष्ठो दिवि स्पष्टमस्ति । इह लिखिते धदाकरं सत्यविश्वासकारकमद्या खाद्यानिभित्तं वा करयोः पाण्योश्छेदं कर्तनमपि पश्य । अथ च—श्रेयसे लोकानां कल्याणाय सृष्टः पुण्य- (श्लोको) बल इति शब्दो यस्मिन्नेवंभूतं तव यशः शङ्खनामानमर्थे ज्ञूमः समानधर्मत्वात्, नतु तद्भातरं कलङ्कित्वात् । सोऽपि धर्मार्थस्मृतिवाक्यानि सृष्टवान् । यस्य भ्रातेति पूर्ववत् । लिखितस्य चौर्यं हस्तच्छेदश्च भारते ज्ञातव्यः । शाङ्गिकास्तत्रप्रबोधार्थं शङ्खं वादयन्ति तस्माच्छीघ्रमुत्तिष्ठेति भावः । लिखितमुनिरेव दिवि ताराशङ्खो जात इति केचित् । समानोदरे शयित इत्यर्थे 'सोदराण्यत' इति वत् । अस्मादेव निर्देशाद्यतप्रलयविवक्षायामेव 'विभाषोदरे' इति पाक्षिकः समानस्य सः । हारिणः, संबन्धेऽण्, पक्षे आवश्यके निनिः ॥

ताराशङ्खविलोपकस्य जलजं तीक्ष्णत्विवपो भिन्दतः

सारम्भं चलता करेण निविडं निष्पीडनां लम्बितः ।

छेदायौपहतान्मुकुम्बुजरजोजम्बालपाण्डूभव-

च्छङ्खच्छिन्तकरपञ्चतामिह बहुशस्तंगतार्थो विधुः ॥ ५७ ॥

तारेति ॥ विशालानक्षत्ररूपस्य मातृमण्डलसंज्ञस्य शङ्खाकारत्वाच्छङ्खस्य विलोपकः स्वप्रभया विनाशकस्तस्य, तथा—जलजं कमलानि भिन्दतो विक्रासयतः । अथ च—यतस्ताराशङ्खविलोपकस्य, अतएव जलजं शङ्खं खण्डयतः । तीक्ष्णत्विवः सूर्यस्यैव शाङ्गिकशिल्पिना सारम्भं सोद्योगं चलता प्रसरता । अथ च—धर्षणवशात्सातोर्षं गमनागमने कुर्वता । करेण रश्मिना पाणिना च निविडं निष्पीडनां बाधां हर्षं यश्चर्णां च लम्बितः प्रापितः । अस्तंगतमर्थं यस्य स विधुश्चन्द्रः शङ्खच्छेदसौकर्यार्थमुपहतमानीतं नदम्बु जलं तस्य कम्बु-जरजोजम्बालदिक्ष्यमानशङ्खसंजातरजश्चयकर्मभः । उदकसंघनपादजः कर्मभीभवति । तेन पाण्डूभवश्लोहमयत्वादधवलमपि धवलपङ्कजशादवलं भवश्च्छङ्खच्छेदकारि करपत्रं तद्भावनमिह प्रातःसमये वहति । शाङ्गिकशिल्पिनो हि छेदसौकर्यार्थं छिद्यमानशङ्खादिदेशे जलं क्षिपन्ति । दृढतरप्रन्थिच्छेदादौ च करपत्रं करेण निविडं पीडयन्ति । शङ्खादिच्छेदकरपत्रं चार्धचन्द्राकारं संजातरजःपङ्कपाण्डुरं च भवति । अस्मितायं चन्द्रस्तादृकरपत्रतुल्यो दृश्यत इत्यर्थः । सूर्योदयो जातः, तारा लुप्ताः, कमलानि विकसितानि, चन्द्रवार्धेनास्त्रमित इति भावः । जलजं, करेणेति च पक्षे जालेकवचनम् । पाण्डूभवदिति च्चिः ॥

जलजमिदुरीभावं प्रेप्सुः करेण निपीडय-

त्यशिशिरकरस्ताराशङ्खप्रपञ्चविलोपकत् ।

रजनिरमणस्यास्तक्षोणीधरार्धपिधावशा-

द्वधतमधुना विम्यं कम्बुच्छिदः करपत्रताम् ॥ ५८ ॥

जलजेति ॥ जलजं कमलं शङ्खश्च । करेणांशुना पाणिना च । अयं श्लोकः पूर्वेण समा-
नार्पत्वाक्षेपकः ।

यत्पाथोजविमुद्रणप्रकरणे निर्निद्रयत्यंशुमा-

न्ददृष्टीः पूर्णयति स यज्जलरुहामक्षणा सहस्रं हरिः ।

साजात्यं सरसीरुहामपि दशामप्यस्ति तद्वास्तवं

यन्मूलाद्रिपतेतरां कविनुभिः पद्मोपमा चक्षुषः ॥ ५९ ॥

यदिति ॥ अंशुमान्पाथोजानां कमलानां विमुद्रणप्रकरणे उन्मीलनप्रस्ताव एव यद्यस्मा-
दुष्टीलोकनेत्राणि निर्निद्रयति विगतनिद्राणि करोत्युन्मीलयति । यस्माच्च हरिः श्रीविष्णुः शिव-
पूजासमये एककमलमन्यूनं जलरुहं कमलानां सहस्रं स्वीयेनाक्षणा पूर्णयति स तत्तस्मात्सर-
सीरुहां दशामपि वास्तवमयाधितं साजात्यं तुल्यजातीयत्वमस्ति । यत्साजात्यं मूलमारोपकारणं
नस्मात्सादृशी यन्निबन्धना चक्षुषः पद्मेन सह उपमा सादृश्यं कविनुभिः कालिदासादिभिः
कविभिराद्रिपतेतरामत्यादरेणोपनिबध्यते । यदि नेत्राणि कमलसजातीयानि नाभविष्यन्,
तर्हि रविः कमलोन्मीलनप्रस्तावे तानि नोदमीलविष्यत् । श्रीविष्णुश्च कमलसहस्रं नेत्रेण
नापूरयिष्यत् । न ह्यन्यप्रस्तावेऽन्यस्य योग्यताऽस्ति । तस्माद्दृष्ट्वा कमलानां च साजात्यं
वास्तवमस्त्येवेत्यर्थः । उदितः सूर्यः, कमलानि विकसितानि, सर्वोऽपि जनः प्रबुद्धः, तस्मा-
त्त्वमपि प्रबुध्यस्वेति भावः । विष्णुः स्वचक्षुषा कमलसहस्रं पूरितवानिति लिङ्गपुराणादौ
ब्रष्टव्यम् । विमुद्रणेति, विगतमुद्रं करोतीति प्यन्ताद्भावे त्युद । निर्निद्रयति, 'तत्करोति-'
इति लिच् । पूर्णयतीत्यत्रापि समाना जातिः साजात्यमिति विग्रहे चातुर्वर्ण्यादित्वात्कार्ये
प्यच् (नतु) 'समानस्य' इति योगविभागात्समानस्य सः । वास्तवम्, आगतायै संबन्धे
वाण् । तत्त्वपर्यावाच्यवस्तुशब्दात्प्रज्ञादित्वात्कार्ये वा । पद्मोपमा, पद्मोपमाधः ॥

अवैमि कमलाकरे निखिलयामिनीयामिक-

श्रियं श्रयति यत्पुरा विततपद्मनेत्रोदरम् ।

तदेव कुमुदं पुनर्दिनमवाप्य गर्भभ्रम-

द्विरेफरवधोरणाघनमुपैति निद्रामुदम् ॥ ६० ॥

अवैमीति ॥ यत्कुमुदं कमलनामाकरे ख(ष)ण्डे सरस्ति वा । अथ च—कमलवाः
संपद्रूपाया लक्ष्म्या आकरे षण्डे कोशागारे, विततं विस्तारितं पद्मरूपनेत्राणामुदरं येन, वित-
तानि पञ्चाण्येव नेत्रमध्यानि येन, तद्विकस्तरम् । अथ च—प्रसारितपद्मनेत्रोदरम् उन्मी-
लितनेत्रम् । सत् (सा) निखिलयामिन्याः सकलरात्रिसंवत्सरो यामिकस्य रात्रिचतुःप्रहर-
ग्राहिकस्य सकलरात्रिजागरुकस्य श्रियं शोभां पुरा श्रयत्यधिश्रियत् । सायमारभ्य सूर्योद-
नावधि यद्विकसितमभूत् । अथ च—सकलां रात्रिं जजागार, तदेव कैरवं पुनरिदानीं दिन-
मवाप्य गर्भे भ्रमन्तः सूर्यकिरणसंबन्धसंजातश्रीप्रसङ्गोचकवशाभिर्गन्तुमशक्तेरन्तःसंस्मरिणो
द्विरेफालेषां निर्बन्धसंजातो रचत्तद्रूपा या चोरणा प्रमुत्तर्पणरवावम्बरलासा घनं निविडं
नै० च० ६५

यथा तथा निद्रासुदं निद्रासंनधिमुत्तमुपैति । अन्तर्गतभ्रमरः सन् संकुचसील्यर्थः । अथ च—यः कोशागारे सकलं रात्रिं जागर्ति स दिवसे घोरणापन्नं यथा तथा निद्रासीत्यर्थः । इत्यहमवैमि । पुरा श्रयतीति, 'पुरि छष्ट् चासे' इति भूते छट् । नीमशब्दार्थादुरेर्णिजन्तात् 'व्यासधन्य-' इति वुच् ॥

इह किमुपसि पृच्छाशंसिकिशब्दरूप-

प्रतिनियमितवाचा वायसेनैष पृष्टः ।

भण फणिभवशास्त्रे तातङः स्थानिनौ का-

चिति विहिततुहीवागुत्तरः कोकिलोऽभूत् ॥ ६१ ॥

इहेति ॥ इह प्रभाते पृच्छाशंसिनः प्रश्नवाचिनः किशब्दस्य प्रथमान्तं रूपं तेनैव प्रति-
नियमिता प्रतिक्रिया शब्दान्तरभाषणाद्यावर्तिता वाग्येन कौ कौ इति नियतभाषिणा वायसेन
काकेन फणिनः शेषाद्भवमुत्पन्नं महाभाष्यलक्षणशास्त्रम् । पाणिनीयमिति यावत् । तत्र तात-
ङ्लक्षणदेशस्य स्थानिनौ आदेशिनौ कौ भण कथयेति पृष्टः कृतप्रश्न एव कोकिलो विहिता
कृता वा तुहीतिवाङ् येषोत्तरं यस्यैवंभूतोऽभूत् किम् । काकः प्रातः स्वभावतः 'कौ कौ' इति
पदति । कोकिलश्च 'तुही तुही' इति । काकः स्वभावात् 'कौ कौ' इति प्रथमादिवचनान्तं
प्रश्नशब्दं ब्रूते, कोकिलश्च 'तुही तुही' इति । तत्रोत्प्रेक्षा । तुष हिश्च तुही, 'तुषोस्तातङ्काशि-
ध्वान्यतरस्याम्' इति पाणिनिस्प्रस्मरणशीलः सन् तुहिस्मान् तातङो विधानात्तुहीति तातङः
स्थानिनाविस्तृत्तरं कोकिलो दत्तवान् किम् । प्रभातं जातं, काकादयः शब्दावन्ते इति
भावः । सूत्रवार्तिकयोर्महामाष्येणैवायसंपादनात्फणिभवेत्युक्तम् । स्थानं प्रसङ्गः सोऽस्त्यनयो-
रिति स्थानिनौ, अत इति ॥

दाक्षीपुत्रस्य तन्त्रे ध्रुवमयमभवत्कोऽप्यधीती कपोतः

कण्ठे शब्दौघसिद्धिशतबहुकठिनीशेषभूपानुयातः ।

सर्वं विस्मृत्य देवात्स्मृतिमुपसि गतां घोषयन्त्यो घुसंज्ञां

प्राक्स्तंस्कारेण संप्रत्यपि ध्रुवति शिरः पट्टिकापाठजेन ॥ ६२ ॥

दाक्षीति ॥ अयमाकर्ण्यमानशब्दः कोऽपि कथितकपोतो घृत्लक्षणः पक्षी दाक्षीपुत्रस्य
दक्षगोत्रसंज्ञातमातृकस्य पाणिनेस्तन्त्रे पाणिनीयव्याकरणेऽधीतं पठनमस्मात्सीति पठितपाणिनी-
यव्याकरणोऽभवत् । अनेकेषु पाणिनिशिष्येषु मध्ये कोऽपि कपोतरूपः शिष्योऽभूत् । ध्रुवमित्य-
हमुत्प्रेक्षे । किभूतः—तदध्ययनवशादेव कण्ठे देवादिशब्दौघानां सिद्धये उदाहरणसाधनाव-
क्षता पृष्टा बह्वी कठिनी खटिका तस्याः शेषोऽङ्गुलीलमोऽवशिष्टभागस्तद्रूपया भूषयामुयातः
संबद्धः । खटिकाशेषरेखया कण्ठेऽलंकृत इत्यर्थः । बाला हि पट्टिकादौ खटिकया लिखितं
पठित्वा सरस्वतीबुद्ध्या सायं लिपिप्रोञ्जनाद्वल्लिखितखटिकादिरजसा कण्ठे रचयन्तीति ।
कपोतस्य घूसरे कण्ठे स्वभावैरेव ध्वला रेखा भवति । यः कपोतः सर्वमपि शार्ङ्गं विस्मृत्य
देवात्स्मृतिं गतामुपसि प्रातः स्मृतां 'दा वा ध्वदाप्' इति पाणिनिकृतां घुसंज्ञां पुनर्विस्मरण-

१ 'अवैनीत्युत्प्रेक्षायात् । एकस्मिन्कुमुदेऽनेकयोर्निद्राभागयोः क्रमेण प्रत्यभिधायात् 'एकस्मिन्प्रथवा
नेकम्' इत्युक्तलङ्घनपूर्वाधानकारेण पूर्वोक्तनिदर्शनासंकीर्णो' इति औवातुः ।

भिया घोषयन्पुनः पुनः पठन्त्यस् भूयसि कालेऽतीतेऽपि संप्रत्यपि प्राज्ञं काष्ठपटितपट्टिकादि-
 लिखितसूत्रपाठादिपाठजेन संस्कारेण पठुतराभ्यासाहितवासनया शिरो ध्रुवति । विस्मृतस्य
 प्रातः स्मृतिर्भवति । कपोताश्च प्रातर्धुशब्दं कुर्वन्ति, शिरश्च कम्पयन्ति, तस्मादियमुत्प्रेक्षा ।
 बालाश्च श्यामासु काष्ठपटितपट्टिकासु खटिकादिलिखितं भवत्यक्षरं सूत्रपाठापाठेशेन घोष-
 यन्तः शिरः कम्पयन्ति । योऽपि विस्मृतं पुनः स्मरति सोऽपि शिरः कम्पयति । दक्षस्यापत्यम्,
 'अत इव' इतीति 'इतो मनुष्यजातेः' इति वीप् । तन्त्रे 'कल्लेन्विषयस्य कर्मणि' इति
 कर्मणि तात्तमी । अधीतमनेनेत्यपीती इष्टदेराकृतिगणत्वादिति । घोषयन्, चौरादिकाङ्गुषे-
 शता । ध्रुवति, दीर्घात्तौदादिकात् 'ध्रु कम्पे' इत्यस्याच्छस्य क्तिवाङ्गुणनिषेधे उवङ् ॥

पौरस्त्यायां घुसृणमसृणधीजुषो वैजयन्त्याः

स्तोमैश्चित्तं हरति हरिति क्षीरकण्ठैर्मयूखैः ।

भानुर्जाम्बूनदतनुरसौ शकसौधस्य कुम्भः

स्थाने पानं तिमिरजलधेर्भामिरेतद्भवामिः ॥ ६३ ॥

पौरस्त्यायामिति ॥ जाम्बूनदतनुरुत्तमस्वर्णतुल्यस्वरूपोऽत एव शकसौधस्य वैजयन्त्या-
 स्वरूपोपरिवर्ती घुसृणकलशरूपोऽसौ भानुः पौरस्त्यायां हरिति प्राच्यां दिशि घुसृणेन कुङ्कुमेन
 कुङ्कुमवद्वा मसृणा क्षिप्ररक्ता या धीः शोभा तां जुषो भजन्त्या वैजयन्त्याः पताकायाः स्तोमैः
 संपरुषैः क्षीरयुक्तकण्ठैर्लक्षणायातिबालैर्मयूखैः कृत्वा चित्तं हरति । इन्द्रशौधस्योपरिवर्तमाना
 बालतराः सूर्यकिरणास्तदीयरक्तपताकासमूहा इव, सूर्यश्च स्वर्णकलश इव शोभत इत्यर्थः ।
 राजादिप्रासादेषु हि रक्ता भूयसः पताकाः घुसृणकलशाश्च वर्तन्ते । यतोऽयमिन्द्रशौधस्य
 स्वर्णकुम्भरूपः, अत एव-एतस्माद्भवामिरुत्पन्नमिर्भामिः कर्त्राभिः तिमिररूपोऽतिदयामो
 जलधितस्तस्य पानं श्राप्तेन तिरोवापनं तत्स्थाने नितरामुचितम् । कुम्भोद्भवो व्यगस्त्यः पूर्व-
 समुद्रमपात् । नत एतासामपि भानुरूपकुम्भोद्भवत्वात्समुद्रपानं युक्तमित्यर्थः । सूर्यं ऊर्वेमा-
 गतः, तिमिरं च सर्वं निरस्तमिति भावः । 'घुसृणमुमनः-' इति पाठे—कुङ्कुमकेसरभीजुष
 इत्यर्थः । 'तोकैः' इति पाठे—तोकमपत्यम्, पताकाया अपत्यरूपं स्यात्तदशौरित्यर्थः । पुरोदेशे
 भवा, 'दक्षिणापथायुरसस्त्वाह' 'क्रिति च' इति वृद्धिः । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्तरि
 आप्तापि षष्ठी 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति नियमेन व्यावर्तितत्वात्तिमिरजलधेरित्यत्रैव भवति,
 भामिरित्यत्र तु कर्तरि तृतीयैव ॥

द्वित्रैरेव तमस्तमालगहनप्रासे दधीभाजुकै-

रुखैरस्य सहस्रपञ्चसदसि व्यध्राणि घ्नोत्सवः ।

धर्माणां रयञ्जुम्भितं वितनुते तत्पिष्टपिष्टीकृत-

क्षमादिग्व्योमतमोघमोघमधुना मोघं निदाघयुतिः ॥ ६४ ॥

द्वित्रैरिति ॥ तमस्तमालानां तिमिररूपातिदयामस्तारूपां गहनस्य गाम्भीर्यस्वैव धनस्य
 वा प्राप्ते विनाशे दधीभाजुकैर्वैवधितां व्रजद्वित्रैरत्यसंख्यैरेवास्य सूर्यस्योष्ठैः किरणैः
 सहस्रपञ्चाणां सदस्याकरे घ्नोत्सवो दिनसंबन्धी हृषीं विवासो नस्माद्यथापि वितर्तणः ।
 तत्सत्साधारणाभिदाघयुतिः सूर्यः धर्माणामुज्ज्वलां किरणानामोषं समूहमधुना द्वित्रैरेव करैस्त-

मोविनाशे पराविकासे च जाते रयचुम्बितं वेगवत्तरं मोघं निष्फलं वितनुते विस्तारयति । किंभूतम्—अत एव—पिष्टस्य पिष्टं पिष्टपिष्टमतत्तत्कृतं पिष्टपिष्टीकृतमत्यन्तचूर्णीकृतं इमादि-
रव्योघ्रां भुविगगनानां तम एवाधं मालिन्ध्यात्पातकं येन । तिमिरविनाशस्य कमलविकासस्य
च द्वित्रैरेव किरणैः कृतत्वादन्यकिरणैस्तत्करणे पिष्टपेयणात्तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । 'दवदावो वना-
रण्यवही', 'किरणोत्तमयूख-' इत्यादि, 'पक्षो दिनाहनी-' इत्याद्यमरः । ह्री वा त्रयो वा
द्वित्राः, 'संख्ययाऽन्यथा-' इति बहुव्रीहौ 'बहुव्रीहौ संख्येये-' इति डच् । दवीभायुके,
भुवो 'लघुपतपद-' इति ताच्छील्ययायायुकवि अदवा दवा भायुका इत्यर्थे च्विः । व्यधाणि,
दानार्थाच्छृणतेः चौरादिकाच्छृणयतेर्वा कर्मणि चिण् । चुम्बितम्, पिष्टीकृतमिति च
कर्मणि भावे न निष्ठा ॥

दूरारूढस्तिमिरजलधेर्वाडवश्चित्रभानु-

भानुस्ताम्यदनरुहवनीकेलिवैहासिकोऽयम् ।

न स्वात्मीयं किमिति दधते भास्वरश्वेतिमानं

धामद्यापि धुमणिकिरणश्रेणयः शोणयन्ति ॥ ६५ ॥

दूरेति ॥ अयं भानुस्तिमिरजलधेस्तमः समुद्रस्य शोषकत्वाद्वाडवो वडवानलः चित्रभानु-
र्विभावसुः । तथा—ताम्यन्त्याः खिदन्त्या वनरुहवन्त्याः कमलवन्त्या एव कान्तायाः
केत्या कीडया वैहासिकः परिहासकः कीडानमैकारी हेलमत्रेण विकासकश्च । तथा—दूरं
गगनमार्गमारूढ ऊर्ध्वमागतः, एवंभूतः सन् स्वात्मीयं स्वीयं तेजोरूपत्वात्तद्वत्वं भास्वरश्वे-
तिमानं स्वपरप्रकाशशुद्धभास्वररूपत्वमद्यापि दूरारूढत्वेऽपि किमिति कुतो न दधते धारयति ।
तथा—धुमणेः सूर्यस्य किरणश्रेणवद्यापि वा गगनं किमिति शोणयन्ति रक्तीकुर्वन्तीति
प्रश्नद्वयम् । यद्वा—स्वीयं रूपं रविर्न धत्त इति कुतो ज्ञातमित्याशङ्क्य प्रत्यक्षं प्रमाणयति—
यद्यस्मादद्यापि सूर्यकिरणपङ्क्तयो वा शोणयन्ति, तस्माद्भास्वरश्वेतिमा सूर्येण न पूत इति
ज्ञायत इत्यर्थः । एवंविशिष्टः सूर्यो दूरारूढः संजातः, तस्मादद्यापि सूर्यकिरणाः स्वीयं शुद्ध-
भास्वरत्वं किमिति न दधते न धारयन्ति । ऊर्ध्वमागतः सूर्यः, कमलानि च विकसितानि,
तस्माच्छीघ्रमुत्तिष्ठति भावः । 'चित्रभानुर्विभावसुः' इत्यमरः । दूरारूढः, गम्यादिदर्शनात्स-
मायः । विहासे नियुक्तः स प्रयोजनम्, खिलं कालेति 'तत्र नियुक्तः' इति, 'खिलम्' इति
वा ठक् । 'प्रयोजनम्' इति वा ठक् । स्वात्मीयं, 'वृद्धाच्छः', दधते 'दध धारणे' एतल्लघ-
वचनान्तम्, धाजश्च बहुवचनान्तम् । भेतिमा, पृथ्वादिः । शोणी कुर्वन्तीति, 'तत्करोति'
इति ष्यन्तात् 'णाविष्टवत्' इति पुंवद्भाषष्टिलोपो वा ॥

प्रातर्बर्णेनयानया निजवपुर्भूषाप्रसादानदा-

हेवी वः परितोपितेति निहितामान्तःपुरीभिः पुरः ।

सूता मण्डनमण्डलीं परिदधुर्माणिक्परोचिर्मय-

कोधावेगसरागलोचनरुचा दारिद्र्यविद्राविणीम् ॥ ६६ ॥

प्रातरिति ॥ सूता मागधा मण्डनमण्डलीं भूषणश्रेणीं परिदधुः तत्तद्वत्कर्णाचवग-
वेषु धारयामासुः । किंभूतम्—आन्तःपुरीमिरपरोधसंचारिणीभिः सखीभिरित्युक्तम्

पुरो मागधानामप्रेनिहितां स्थापिताम् । इति किम्—हे मागधाः, अनया प्रातर्वर्ण-
नया प्रयोजिकया परितोषिता नितरां संतोषं प्रापिता देवी कृतान्निषेका राक्षी भैमी निजव-
पुर्मुखाः स्वीयशरीरालंकारभूता अनेकविधसुवर्णमणिप्रसूतीनि भूषणान्येव प्रसादान्पारितोषि-
कानि वो युष्मभ्यमदादिति । पुनः किंभूताम्—माणिक्यरोचिमैथ्या पद्मरागप्रभाकरपवा
कोपस्यावेग आडम्बरस्तेन सरागलोचनरुचारुणनेत्ररुचा कृत्वा दारिद्र्यस्य विद्राविणीं पल्लव-
नकारिणीम् । मयि स्थितायामप्यत्र दारिद्र्यं, त्वं कथं नाम स्यात्तुमिच्छसीति कुक्ष्या यथा
माणिक्यप्रभाकरपनेत्रारुणकान्त्या कृत्वा दारिद्र्यं पुरादपसारितम् । एवं प्रभातवर्णने क्रियमाणे
मैथ्या निजशरीरभूषणैस्ते संमानिता इत्यर्थः । अन्योपि रोषारुणलोचनरुचा किंचिद्विद्रावयति ।
आन्तःपुरीमिरिति बहुत्वेन माणिक्येत्यादिना च भूषणानां बहुत्वमगूल्यात्वं च सूचितम् ।
देवीं प्रादादित्यनेन च नलः क्षामार्थं गतः प्रासादे नास्तीति सूचितम् । प्रातर्लक्षपद्यीकमव्ययम् ।
परितोषिता, भ्यन्ताचिष्टा । आन्तःपुरीभिः, संबन्धेऽण् 'आन्तःपुरिकसा' इति पाठे—अन्तः-
पुराब्दात् 'अन्तःपूर्वपदाड्डम्' इति भवार्थे ङम् । रोचिमैयेति, 'क्रियाः पुंवत्-' इति पुंवत् ॥

आगच्छन्भणतामुपः क्षणमथातिथ्यं दशोरानशे
स्वर्गहाम्बुनि वन्दिनां कृतदिनारम्भाहुतिर्भूपतिः ।
आनन्दादतिपुष्पकं रथमधिष्ठाय प्रियायौतके
प्राप्तं तैरवरागतैरविदितप्रासादतो निर्गमः ॥ ६७ ॥

आगच्छन्निति ॥ अथ भूपतिर्नलो वन्दिनां दशोरातिथ्यं प्रेक्षणविशेषोत्तितप्रेममहि-
माहुत्यनेत्रगोचरत्वमानशे लेभे । किंभूतानाम्—क्षणमात्रमुपः प्रभातसमयं भणतां वर्णय-
ताम् । किंभूतः—स्वर्गहाम्बुनि मन्दाकिनीजले कृतदिनारम्भाहुतिः कृतप्रातःक्षणः । तथा
—अवरागतैर्नलवह्निर्गमनानन्तरमागतैस्तैर्मार्गधैरविदितोऽज्ञातः प्रासादतो निर्गमो राजगृहा-
दुद्दिर्निर्गमो नलः । तथा-प्रियायौतके भैमीपाणिमहणसमये कन्यादानप्रतिष्ठाहृतया वीर्य-
माने वस्तुनि मध्ये प्राप्तमतिपुष्पकमतिस्वान्तपुष्पकाख्यकुबेरविमानमतिरमणीयवैभवत्तरं सर्व-
आप्रतिहतगमनं च रथमधिष्ठायारुणानन्दास्तम्बवातिशयसंजातहर्षादागच्छन् । मागधागमना-
त्पूर्वम्, नतु वर्णनानन्तरं प्रवृद्धः प्रासादाभिर्गच्छन्नित्यर्थः । अत एव भैम्यैव ते संमानिता
इति पूर्वश्लोक उक्तम् । तस्य परमधार्मिकत्वं सूचितम् । कृतदिनारम्भाहुतिरागच्छन्नित्यनेन
वदयमाणभैमीप्रत्युद्गमनम्, उत्तरसर्गसंप्रतिष च सूचिता । नलस्य पुष्पश्लोकत्वात्सर्वत्राप्रतिहतग-
तित्वात्तस्य च रथस्य पूर्वमेव 'सुलङ्घादिसमुद्रकापधम्' इत्यादिना सर्वत्राप्रतिहतगतित्वोक्ते-
र्यातिपुष्पकत्वोक्तेः स्वर्गगमनोक्तिरुक्तेः । आनशे, 'अश्रोतेष' इति नुद । अतिपुष्पकम्,
'अत्यादयः क्षान्तायार्थे-' इति समासः । रथम्, 'अधिष्ठीद्-' इत्याधारस्य कर्मत्वम् ।
'यौतकप्राप्तम्' इति पाठे—'कर्तृकरणे-' इति समासः । अवरागतैः, 'कालः' इति द्वितीया-
समासः । प्रासादतो निर्गमः, 'पवनी' इति योगविभागात्समासः, पद्माद्रुद्रवीहिः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिसुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामहृदेवी च यम् ।

एकामत्यजतो नवार्धघटनामेकादशविंशो महा-

काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गोऽयमस्मिन्नगात् ॥ १९ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ मुक्यां नवार्धघटनापूर्वार्धनिर्मितमत्यजतोऽमुद्यतो नूतनमेव प्रमेयं सर्वत्र वदतः श्रीहर्षस्य । एकादशविंशः विंशतेः पूरण इत्यर्थे षट् 'ति विंशतेर्विंशति' इति तिलोपे च विंशः । तत एकेन न विंश इति 'तृतीया' इति योगविभागात्समासे 'एकादशैकस्य चाहुक्' इति नवः प्रकृतिभावः, एकशब्दस्याहुगागमः ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायण-
कृते नैषधीयप्रकाश एकोनविंशः सर्गः ॥

विंशः सर्गः ।

सौधाद्रिकुट्टिमानेकधातुकाचित्यकातटम् ।

स प्राप रथपाथोभृद्वातजातजवो दिवः ॥ १ ॥

सौधेति ॥ सर्गसंगतिरुक्तैव । स रथ एव पाथोभृन्मेघः दिवः स्वर्गाद्गगनाच्च सौधो राजसदनमेवादित्यस्य कुट्टिमो नानावर्णानेकमणिषड्भूमिः सैवानेकधातुका सानाविधगैरिका-
दिधातुयुक्ता अचिखकोर्ध्वभूमिस्तस्मात्पाठं पर्यन्तप्रदेशं प्राप । किंभूतः—वातात्सकाशाद्
(अर्धादधिको) जातो जवो वेगो यस्य । यद्वा—जातो जवो यस्य स जातजवः, यातो जातजवो
यस्मादेतोः, तेनापि यस्मात्प्रधातसकाशाद्देगः सिद्धितः । अथवा—(वा) तेन जातः । मेघो-
प्युक्तविशेषणविशिष्टः पर्वतोर्ध्वदेशं गगनात्पतति । धातुकेति, 'सौधाद्रिभाषा' इति कप् ॥

ततः प्रत्युदगाद्भैमी कान्तमायान्तमन्तिकम् ।

प्रतीचीसिन्धुवीचीव दिनोंकारे सुधाकरम् ॥ २ ॥

तत इति ॥ ततः सौधोपरिभूमिप्राप्त्यनन्तरं दिनोंकारे दिनप्रारम्भे प्रभातेऽन्तिकमायान्तं
सुधाकरं चन्द्रं प्रतीचीसिन्धुवीचीव पश्चिमदिक्समुद्रलहरीव भैमी रथाद्वतीर्यान्तिकं गृहपति-
नरप्रदेशमागच्छन्तं वान्तं नलं प्रति लक्ष्मीकृत्योदगात्प्रत्युत्थगम । एतेन भैम्या नल आद-
रातिशयः सूचितः । 'अन्तिके' इत्यपि पाठः । 'अधिकरणे च' इति चारसप्तमी । वीची,
'कूटिकारात्—' इति जीप् । इति दिनोंकारे, 'ओमाणोख' इति परस्मृ ॥

स दूरमादरं तस्या वदने मदनेकदृक् ।

दृष्टमन्दाकिनीहेमारविन्दधीरविन्दत ॥ ३ ॥

स इति ॥ दृष्ट मन्दाकिन्या हेमारविन्दधीर्येन स नलस्तस्या वदने दूरं स्वर्णकमल्यदपि
नितरामादरमविन्दत लेभे । अत एव मदने एका केवल्य मुक्या वा हस्यस्य सः । स्वर्णकम-
ल्यदप्यधिकं तद्गृह्णा संभोगवासनयापश्यदित्यर्थः । एका हस्यस्येति एकदृक्, मदने एकदृक् ।
'धमनी' इति योगविभागात्समासः । माद्यति सहर्षा भवतीति मदना, मन्द्यादित्वाभ्युः, ततः
समानाधिकरणो वा बहुमीहिः ॥

तेन स्वदेशसंदेशमर्पितं सा करोदरे ।

बभ्राजे विभ्रती पद्मं पद्मेवोच्छिद्रपद्मदृक् ॥ ४ ॥

तेनेति ॥ सा पद्मेव धीरिव बभ्राजे । किंभूता—स्वदेशस्य स्वर्गदेशस्य गमनसमये मन्दाकिनीस्वर्णकमलं मम कीडार्थमानेयमिति संदेशरूपं तेन नलेनार्पितं दत्तं (पद्मं) करोदरे विभ्रती । तथा—हर्षादुच्छिद्रपद्महनिवकसितकमलतुल्यनेत्रा । लक्ष्मीरपि करे पद्मं धारयति, प्रसादाद्विकसितपद्मरुग्भवति । संदेशः, कर्मणि घञ् ॥

प्रियेणाल्पमपि प्रत्तं बहु मेनेतरामसौ ।

एकलक्षतया द्यूयौ दत्तमेकवराटकम् ॥ ५ ॥

प्रियेणेति ॥ असौ भैमी प्रियेण प्रेम्णा प्रत्तं दत्तमेककमलरूपत्वादल्पमपि बहु मेनेतरां नितरां बह्वनन्यत । यथास्मादेतरेको मुख्यः श्रेष्ठो वराटको बीजकोशो यस्य तं पद्ममेकमेव लक्षं नवनविषयो यस्य यस्या वा तद्भावेनान्यवस्तुविलोकनपरित्यागेन तदैकपरतयासादरेण दृष्ट्वावन्तिन्त्यत् । शोभां पुनः पुनरपदयदित्यर्थः । अथ च—यद्यल्पमपि दत्तं बहुतरं न मन्ये तदैकवासौ वराटकश्च तमेकं कपर्दकमपि एकलक्षसंख्यापरिमितद्रव्यत्वेन न ध्यायेदिति श्लेषप्रतिभोत्थार्थापत्तिः । तेन प्रेम्णा स्वर्णकमलदानात् 'वसन्ति हि प्रेम्णि शुणा न वस्तुनि' इति न्यायेन तत्स्वर्णकमलं लक्षकोटिपरार्धद्वयादपि नितरामधिकं मेन इति भावः । प्रियपदेन प्रेमभरः सूचितः । पदस्य पुल्लिङ्गात्तमिति पुंनिर्देशः ॥

प्रेयसावादि सा तन्वि त्वदालिङ्गनविभ्रकृत् ।

समाप्यतां विधिः शेषः क्लेशश्चेतसि चेन्न ते ॥ ६ ॥

प्रेयसेति ॥ प्रेयसा नन्वेन सा भैमी इत्यवापुष्का । इति किम्—हे तन्वि कुशाग्रि, त्वाल्लिङ्गनविभ्रं करोतीति कृत् शेषः ज्ञानसंभ्रानन्तरकरणीयत्वेनावशिष्टः क्षुतिस्फुल्लकोऽनतिकमणीयो नित्याभिहोत्रादिरूपो विधिमया समाप्यतां परिपूर्णकिंवदं वदेति सामग्र्यः । परं यदि ते चेत्स्यात्क्षेपविलम्बवशात्क्षेपः स्वदेशेन भवेत् । समागतेनाक्षेपलोलुपेन मया भवदाक्षेपः कर्तव्यः, परमन्तरायन्तपःशेषो विधिरस्ति स पुनः प्रसन्नचित्तत्वेन मय्यनुजानासि तर्हि त्वं समाप्तिं नेष्यते नान्यथेत्यर्थः । भैमीकर्मकालिङ्गनविषयमेतत् । भैमीकर्तृकालिङ्गनविषये अनालिङ्गनविधां तां प्रत्येवं तेन प्रार्थना कृतेति भावः । 'विधेः शेषः' इत्यपि पाठः ॥

कैतावांश्चर्ममर्माविद्धिद्यते विधिरद्य ते ।

इति तं मनसा रोषाद्वोचद्वचसा न सा ॥ ७ ॥

केति ॥ सा भैमी इति रोषाच्छर्मसा तं मनसैवापोचन्मनस्त्वैवमन्विन्त्यत्, न वचसा साक्षाच्च वाचा । इति किम्—हे प्रिय, नर्ममर्माविद्धालिङ्गनादिकेलिरहस्यमेवै एतावानतिचक्षुरपि ते तव विधिः क्व कृतः, कियति वा काले विधते, अपि तु नास्त्येव, सर्वोऽपि विशिस्त्यसा कृत एव केवलं ममालिङ्गनार्थम् । ज्ञातुत्तरमेतत् । यद्वा—अथैतावान्क विधते, अपि तु नास्त्येव । पूर्वं कदाप्येतावतो विधेरदर्शनात् । इदमपि ज्ञातुत्तरमेवेत्यर्थः । रोष-

वशाद्भावसाहा साक्षात्त वभाष इत्यर्थः । प्रतारणमेव भ्रम करोषीति दृष्टभूतिरिति भावः ।
नमैममं विध्यतीति व्याप्तेः किपि संप्रसारणे च 'नहिष्ठति--' इति पूर्वपदस्य शीर्षः ॥

क्षणविच्छेदकादेव विधेर्मुग्धे विरज्यसि ।

विच्छेत्ता न चिरं त्वेति हवाह स तदा कलिः ॥ ८ ॥

क्षणेति ॥ तदा भैमीचिन्तावसरे दृष्टागमस्त्वमिमीतकनिवासी कलिः हवा मनसा
इत्याह स्वावोचत् । इति किम्—हे मुग्धे गृहे भैमि, क्षणविच्छेदकाक्षणमात्रमेव वियोगका-
रिणी विधेर्नित्यकर्मण एव हेतोस्त्वं विरज्यस्युद्विग्ना भवसीति काकुप्रश्नः । एतावतैवोद्देशो न
कार्य इत्यर्थः । यतोऽहं कलिस्त्वां चिरं न विच्छेत्ता विच्छेदनशीलो भवामि, अपि तु वियो-
जयिष्याम्येवेति । एवमहं करिष्यामि न जानासीति सप्रतिभं मनोरथमकरोदित्यर्थः । भावी
वियोगः सूचितः । विच्छेत्ता, ताच्छील्ये तृन् । त्वेति, 'त्वामी' इति त्वादेशः ॥

सावज्ञेवाथ सा राज्ञः सखीं पद्ममुखीमगात् ।

लक्ष्मीः कुमुदकेदारादारादम्भोजिनीमिव ॥ ९ ॥

सावज्ञेति ॥ अथैवं नलवाक्यश्रवणोद्देशानन्तरं सा भैमी नलेनानालिङ्गनात्स्वयमारब्धा-
लिङ्गनानङ्गीकाराद्वा सावज्ञेव सापमानेव सती पद्ममुखी नलस्तकाशाद्वैभ्यागमनसंजातहर्ष-
त्वाद्विकसितकमलतुल्यवदनां सखीमगात्प्रतिजगाम । का कस्मात्कामिव—लक्ष्मीः कुमुदानां
केदारात्क्षेत्रादाराजिकटे पद्मरूपवदनामम्भोजिनीं कमलिनीमिवेत्युपमा । लक्ष्मीनिर्गमे च
कुमुदक्षेत्रस्य यथा म्लानत्वं, तथा भैमीनिर्गमे नलस्य, अम्भोजिन्याश्च लक्ष्म्यागमनानन्तरं
यथा हर्षः, तथा भैम्यागमनानन्तरं सख्याः, इति सूचितमुपमया ॥

ममासावपि मा संभूत्कलिद्वारवत्परः ।

इतीव नित्यसत्रे तां स त्रेतां पर्यतुपत् ॥ १० ॥

ममेति ॥ स नल इतीव हेतोर्नित्यसत्रे निर्यामिहोत्रे विषये तामाहवनीवगार्हपत्यदक्षि-
णामिरूपेण प्रतिष्ठां त्रेताम् । अथ च—त्रेदारूपं द्वितीयं युगम् । आज्यादिना पर्यतुपत्परि-
तोषितवान्पूजितवांश्च । इति किम्—असौ त्रेतापि कलिद्वारवन्मम परः शत्रुर्मा संभू-
दिति । अमित्रयमन्यपूजनेऽद्वितकारित्वाच्छत्रुरेव भवति । एतेन चाकरणे प्रत्यवायनियैव
निर्यामिहोत्रमकरोत्, तत्त्वतस्तु भैमीपर(वश) एवाभूदिति भावः । 'त्रेता त्वमित्रत्वे युगे'
इत्यमरः । अतुपत्, 'जौ चचि--' इत्युपधाहस्तः ॥

क्रियां प्राक्तेतनीं कृत्वा निषेधन्याणिना सखीम् ।

कराभ्यां पृष्ठगस्तस्या न्यमिमिलदसौ दशौ ॥ ११ ॥

दमयन्त्या वयस्याभिः सहास्याभिः समीक्षितः ।

प्रसृतिभ्यामिवायामं मापयन्प्रेयसीदशोः ॥ १२ ॥

क्रियामिति ॥ दमयन्त्या इति ॥ युगम् । असौ नलः पृष्ठगः सन् कराभ्यां तस्या
दशौ न्यनोमिलित्यदशौ । किं कृत्वा, प्राक्तेतनीं प्राभातिकीमग्निहोत्रादिक्रियां कृत्वा । किं कुर्वन्
—यामिनाहमागत इति तस्या अग्रे न कथनीयमिति करसंज्ञायै सखीं निषेधन् । तथा—अत

एव सहासामिर्निलस्य संमुखीभिर्दमयन्त्या वयस्यामिः समीक्षितः । तथा किं कुर्वन्निव—
प्रसूतिभ्यां करद्वयचुलुकाभ्यां प्रियसीहसोरियत्परिमाणमेतयोर्द्वैर्ध्यामायामं मापयन्निव । कीडा-
कारिणामिदं ज्ञातिः । प्रसूतिप्रमाणे दशाविति सूचितम् । प्राहेतर्ना, 'सायंक्षिरम्-' इति
व्युत्सुद च, टित्वान्धीप । भीलेरकर्मत्वात् 'गतिबुद्धि-' इत्यादिनाऽणौ कर्तुणौ कर्मत्वाद्-
शाविति द्वितीया । मापयन्, 'मा माने' अस्मादेतुमणिषि शता ॥

तर्कितालि त्वमित्यर्धचाणीका पाणिमोचनात् ।

ज्ञातस्पर्शान्तरा मौनमानशे मानसेविनी ॥ १३ ॥

तर्कितेति ॥ हे आलि सखि, मया नेत्रपिपासिनी त्वं तर्किता ज्ञातासीत्येवंस्याऽर्थां
मां मुखेत्याद्यवचनादपरिपूर्णपदा वाणी यस्याः सा, तथा—स्वकराभ्यां नलपाश्वोर्मोचना-
देतोः ज्ञातं स्पर्शान्तरं स्वीनस्पर्शाद्विलक्षणे नलस्पर्श इति यया, ज्ञातस्पर्शमान्तरं चेतो
यस्या इति वा । सा मौनमानशे प्राप, यतो मानसेविनी मानिनी । स्पर्शेन नलं ज्ञात्वा माम-
वज्ञाय त्रेतायामनुरागोऽधुना द्वयैव किमित्यागत इत्यभिमानात्किमपि नावददित्यर्थः । वाणी-
केति, नयन्तत्वात्कप् ॥

सावादि सुतनुस्तेन कोपस्ते नायमौचिती ।

त्वां प्रापं यत्प्रसादेन प्रिये तच्चाद्रिये तपः ॥ १४ ॥

सेति ॥ तेन नलेन सुतनुः शुभाङ्गी सा इत्यवाद्युक्ता । (इति किम्—) अपि प्रिये
भैमि, ते तवायं मयि कोपो नौचिती । औचितीशब्दसाविष्टलज्जत्वादुचितोयं नेत्यर्थः । अहं
यस्य तपसः प्रसादेन त्वां प्रापं प्राप्तवानस्मि, तत्तपोऽग्निहोत्रादि नाद्रिय आदरेण न कुर्व्या-
मित्याक्षेपकाकुप्रभः । एवंविधमहाफलस्य तपसोऽस्यादरो युक्त एवेत्यर्थः । त्वत्प्रापकत्वादेवा-
सादरः कियते, न त्वन्यथा, तस्मात्कोपं मा कार्षीरेति भावः ॥

निशि दास्यं गतोऽपि त्वां ज्ञात्वा यच्चाभ्यवीचदम् ।

तं प्रवृत्तासि मन्तुं चेन्मन्तुं तद्वद वन्द्यसे ॥ १५ ॥

निशीति ॥ हे भैमि, अहं निशि तव दास्यमालिङ्गनकुम्बनादि चरणपर्यन्तसेवाकारित्वं
गतोऽपि सन् प्रातः ज्ञात्वा त्वां नाभ्यवीचदं न नमस्कृतवानिति यत्, तं मन्तुमपराधं मन्तु-
मज्ञोक्तुं त्वं प्रवृत्तासि चेत्, तत्तर्हि वद तदपराधमार्जनायेदानीमेव वन्द्यसे नमस्कृत्यसे ।
रात्रौ दास्यं प्राप्त इत्यनेन सखीषु भैमीरात्रिभूतमपि सूचितम् । अभ्यवीचदम्, अभिपूर्वाञ्ज-
नस्कारार्थाच्चौरादिकाद्वदेः सादंणिषि चकि च 'नो चकि-' इत्युपधाद्वल् ॥

इत्येतस्याः पदासस्यै पत्यैष प्रेरितौ करौ ।

रुद्धा सकोपं सातङ्गं तं कटाक्षैरमूमुहत् ॥ १६ ॥

इतीति ॥ एष इत्येवमुक्तप्रकारेणैतस्या भैम्याः पदासस्यै चरणनिकटीभावात् प्रणा-
मार्थं पत्या प्रेरितौ करौ नमस्कारारम्भानौचित्याद्वात्रिभूतस्य प्रकटनेन वा सरोपं पतित्वा-

१ 'इतः परं लिखितपुस्तकेषु 'सुम्भन्' इति कलिकातामुद्रितपुस्तके 'सुम्भयणिनि'रप्रसूतिरित्यमरः
इत्यल्लि । २ 'अवाचि' इति जीवानुसृतमतः पाठः । ३ प्रापेति पाठे 'परोक्षोत्तमैकवचनम्' इति
सुखावबोधः । ४ 'प्रेषितौ' इति पाठः सुखावबोधार्थमतः ।

रत्नीयचरणयोः पतिकरस्पर्शस्यानौचित्याद्वा आतङ्गो भग्नं तेन च सह यथा तथा चरणस्पर्श-
शोत्पूर्वमेव स्वकराभ्यां रुद्धा निर्वायं तं कटाक्षैरमुमुहत्कामावीनं चकार । एवं तया विलो-
कित एव कामवशो जात इति भावः । पदासक्त्यै, तादर्थ्यमात्रे चतुर्थी । सुहृदकर्मकत्वात्
'गतिबुद्धि-' इत्यादिनाऽणौ कर्तुणीं कर्मत्वात्तमिति द्वितीया । अमुमुहत्, हेतुनाग्निनि-
चक्षुषपाहुस्वादि ॥

अवोचत ततस्तन्वीं निषधानामधीश्वरः ।

तदपाङ्गचलत्तारश्चलत्कारवशीकृतः ॥ १७ ॥

अवोचतेति ॥ ततस्तस्यास्तादृशकटाक्षविलोकनानन्तरं निषधानामधीश्वरस्तन्वीं वक्ष्य-
माणमवोचत । किंभूतः—तारशब्दस्य कनीनिकावाचिरपे नमुसकलिज्ञत्वात्तस्या अपाङ्गे
चलत्तारस्य कनीनिकायाः फिरणोल्लासलक्षणदर्शनचमत्काररूपो शलत्कारत्वेन वशीकृतः ।
यद्वा—चलन्ती तरल्य तारा यत्र तादृशश्चासौ शलत्कारश्च ततः पूर्वेण पट्टीसमासः ।
शलत्कार इति देवपदम् ॥

कटाक्षकपटारब्धदूरलङ्घनरंहसा ।

दृशा भीत्या निवृत्तं ते कर्णकूपं निरूप्य किम् ॥ १८ ॥

कटाक्षेति ॥ हे प्रिये, कटाक्षकपटेन नेत्रप्रान्तवक्त्रविलोकनव्याजेनारब्धं कर्तुं व्यवसितं
दूरलङ्घनेऽतिदूरदेशातिक्रमणे रंहो वेगो यथा एतादृश्या ते दृशा कर्णकूपं कूपममे निरूप्य
विलोक्य भीत्या पुनर्निवृत्तं परार्हतं किमित्युल्लेखः । दूरे गन्तुमुपक्रान्ता हि महान्तं कूपं पुरो
दृष्ट्वा भवेन शीघ्रं परावर्तन्त एष । इत्येवमेव ब्रूयते । त्रिगा हि गीतिर्युक्ता ॥

सरोपापि सरोजाक्षि त्वमुदेषि मुदे मम ।

ततापि शतपत्रस्य सौरभायैव सौरभा ॥ १९ ॥

सरोवेति ॥ हे सरोजाक्षि, सरोपापि त्वं मम मुदे हर्षवैभवेति भवति । अज्ञानामा-
लिङ्गनाथं दुरापत्वेन स्पृहणीयतरत्वात्सौन्दर्यातिशयाच्चेत्यर्थः । यस्मात्तस्याप्युष्णस्पर्शापि
सुरः सूर्यस्तत्संयन्धिनी सौरी भा वीतिः शतपत्रस्य कमलस्य विकासपूर्वं सौरभायैव भवति
न तु श्लङ्घ्यै । सौरमेत्यत्र 'पुंवत्कर्मधारय-' इति पुंवत् ॥

छेत्तुमिन्दौ भवद्वक्त्रविम्बविभ्रमविभ्रमम् ।

शङ्के शशाङ्कमानङ्के भिन्नभिन्नविधिर्विधिः ॥ २० ॥

छेत्तुमिति ॥ हे भूमि, विधिर्वैवा पूर्वं निष्कलङ्केऽपीन्दौ विषयेऽतिसादृश्याप्रतिक्षणं भव-
तुल्यप्राप्तो भवत्या वा वक्त्रविम्बस्य विभ्रमो विशिष्टा भ्रान्तिस्तस्य विभ्रनं विलसं छेत्तुं शशा-
ङ्कमानङ्के शशरूपेण कलङ्गेन चिह्नितवानित्यहं शङ्के । यतो भिन्नभिन्नो भिन्नप्रकारः किंचिद्वै-
दुक्तो विधिर्षट्पदादिविधानं यस्य तादृशः । तस्माद्भवन्मुखमृगाङ्गयोरुत्पद्यमानसादृश्यभ्रा-
न्तिनिरासाय चन्द्रं कलङ्गेन चिह्नितवानित्यर्थः । इत्यहं मन्ये । निष्कलङ्कं भवन्मुखं चन्द्राद-
प्यधिकमिति भावः । आनङ्के, चौरादिकालक्षणायां देहलिङ्गं, भिन्नभिन्नेति प्रकारे द्विराक्षः ॥

१ 'दृशान्वेतेति पाठे—लोचकूपमन्वेत्य प्रत्यागता भूयो व्यावृष्टिर्न किमित्यर्थः । अस्मिन्वादे कर्ण-
इत्यमित्यनेन नर्कं व्यङ्ग्यम्' इति मुक्तावबोधः । २ 'दृष्टान्तालङ्कारः' इति जीवावुः ।

ताम्रपर्णीतटोत्पन्नैर्मौक्तिकैरिन्दुकुक्षिजैः ।

बद्धस्पर्धतरा वर्णाः प्रसन्नाः स्वाद्वस्तव ॥ २१ ॥

ताम्रपर्णीति ॥ तत्र वर्णास्त्वद्भवननिर्गता वर्णाः प्रसन्नाः स्पष्टतरा निर्दोषत्वादुज्ज्वलाश्च, तथा—स्वाद्वो मधुराः सुधाभ्याः क्रमेण मलयनिर्गतदक्षिणतमुद्रगामिताम्रपर्णास्त्वदनपास्तटे उत्पन्नाः, तथा—अमृतमयस्येन्दोः कुक्षौ जातेर्मौक्तिकैः सह बद्धा कृता स्पर्धा सादृश्यदर्पो वैस्तेऽतिशयेन बद्धस्पर्धा बद्धस्पर्धतराः । 'इन्दुकुक्षिजैः' इति पाठे—इन्दुकुक्षेर्जातेर्मौक्तिकैः । ताम्रपर्णीजातस्य मौक्तिकस्य सौन्दर्यम्, न माधुर्यम् । इन्दुकुक्षौ यदि मौक्तिकानि जायेरन्, तदा माधुर्यातिशयात् सह बद्धस्पर्धतरा इत्यभूतोपमा । इन्दुर्यशविशेषः, तत्रोत्पन्नस्य मौक्तिकस्य वैद्यकनिघण्टौ शैलं माधुर्यं पित्तोपशमकत्वं चोक्तम् । वंशान्मौक्तिकोत्पत्तिः प्रसिद्धा पूर्वमुक्ता च ॥

त्वद्भिरः क्षीरपायोधेः सुधयैव सहोत्थिताः ।

अधयावदहो धावद्गन्धलेपलवसिताः ॥ २२ ॥

त्वदिति ॥ तत्र गिरः क्षीरपायोधेः क्षीरसमुद्रात्तत्काशात्सुधयैव सहोत्थिता उत्पन्नाः । यस्माद्—अधयावदद्यतनमवधीकृत्याप्यहो चित्रं धावत्प्रसरद्गन्धलेपलवरूपं स्मितं हास्यं बाधु तादृशः । अगृतेन सह निर्गतत्वादसृतबन्धपुरा, क्षीरसमुद्राच्च निर्गतत्वारिस्मत्-व्यालेन तद्गन्धलेपलेष एवाद्याप्यनुवर्तते । तद्भवलवसितायेति भावः । धावत्, 'धाधु गतिशुब्धोः' इत्यस्माच्छ्रुता ॥

पूर्वपर्वतमाश्लिष्टचन्द्रिकध्वन्द्रमा इव ।

अलंचके स पर्यङ्कमङ्कसंकमिताप्रियः ॥ २३ ॥

पूर्वेति ॥ स नलः पर्यङ्गलंचके । किंभूतः—अङ्गे संकमिता समारोपिता प्रिया येन सः । कः कमिव—आश्लिष्टा चन्द्रिका कौमुदी येन स चन्द्रमाः पूर्वपर्वतमिव ॥

प्रावृडारम्भणाम्भोदः क्षिग्धां यामिव स प्रियाम् ।

परिरम्य चिरायास विश्लेषायासमुक्तये ॥ २४ ॥

प्रावृडिति ॥ स प्रियां विश्लेषः प्रातःज्ञानादिनिश्चकर्माणुष्ठानवशेन तावन्मात्रमिज्जदे-चावस्थायितया वा वियोगस्तज्जनितो न आयासः खेदस्तस्योभयोर्वा मुक्तये निवृत्तये परिरम्य चिरायास तस्यौ शुश्रूणे वा । कः कामिव—प्रावृडारम्भणे वर्णारम्भेऽम्भोदो मेधो यामिव । (किंभूतो मेधः—) क्षिग्धः सजलत्वादरुक्षः श्यामः । मेधो यथा बीजां खेपो योगः शर-दायौ सदा गगने क्रीडद्भिः पक्षिमिर्यः खेपः संबन्धस्तज्जनितदुःखपरिहाराय जलमिव पक्षिणां नीडनिवेशत्वात्तद्योगे क्लेशमुक्तये दिवमाश्लिङ्ग्य चिरं तिष्ठति । किंभूतः । सः—क्षिग्धोऽतिप्रीतिमान् । आस, 'असगतिरीत्यादानेषु' ॥

चुचुम्बास्यमसौ तस्या रसमग्नः श्रितसितम् ।

नभोमणिरिवाम्भोजं मधुमध्यानुबिम्बितः ॥ २५ ॥

चुचुम्बेति ॥ असौ रसमग्नः श्रेयमपरवक्त्राः सन् तस्या गतरोषत्वादालिङ्गनमुक्ताच्च

१ 'संकमिताप्रिय इत्यत्र प्रिशादित्वात्पूर्वपदस्य न पुंश्रुतावः' इति जीवातुमुक्तावबोधे ।

धितस्मितमासं जुजुम्ब । कः विमिव—मधुमध्वोऽनुविम्बितः प्रतिफलितः, अत एव
रत्नमग्नौ नभोमणिः सूर्योऽभोजमिव । तदपि धितविक्रमम् । सूर्यपद्मयोर्दूरदेशत्वाकथं
जुम्बनमिति प्रथे मधुमध्वानुविम्बित इत्युत्तरम् ॥

अथाहूय कलां नाम पाणिना स प्रियासखीम् ।

पुरस्ताद्वेशितामूचे कर्तुं नर्मणि साक्षिणीम् ॥ २६ ॥

अथेति ॥ अथ जुम्बनानन्तरं स पाणिना हस्तसंज्ञका कलां नाम प्रियायाः सखीमाहूय
ऊचे । किंभूताम्—नर्मण्यन्योन्यरहःकीडाहासे साक्षिणीं कर्तुं पुरस्तादभे वेशितां स्थापिताम् ।
वेशिताम्, व्यन्ताभिष्टा ॥

कस्मादस्माकमक्तास्य वयस्या दयते न ते ।

आसक्ता भवतीष्वन्यं मन्ये न यद्दु मन्यते ॥ २७ ॥

कस्मादिति ॥ हे कले, अञ्जास्या पद्ममुखी ते वयस्या मैत्री कस्मात्कारणादस्माकं न
दयते कृपां न करोति, कथय पृच्छ वेति शेषः । स्वयमेव कारणमाशङ्कते—भवतीषु भवा-
दृशीषु सखीषु मध्य आसक्ता सामरत्येनानुरक्ता सती हितकारिणमप्यन्यं मादृशं बहु यथा तथा
नितारी न मन्यत इत्येवं मन्ये । तेन मयि कृपां न करोतीत्यर्थः । राजावात्मानं नम हस्तेन
स्पर्ष्टुमपि नादादिति तां प्रति सूच्यते । भवदासकेरस्माकमियं दशाऽनया कृतेति कलां प्रत्यपि
सोऽबुध्यते । अथ च—नवपरिचयेऽप्यस्माकं दयते, विरपरिचयेऽपि ते तुभ्यं न दयते ।
कृतः—भवतीषु नाशक्त्य सती अन्यं महत्तुल्यं बहु मन्यते यत इत्युत्तरानुरोधेन व्याख्येयम् ।
अस्माकम्, 'अधीगर्ध-' इति यष्टी, 'असदो द्वयोश्च' इत्येकत्वेऽपि बहुवचनम् ॥

अन्वग्राहि मया प्रेयान्निशि स्वोपनयादिति ।

न विप्रलभते तावदालीरियमलीकवाक् ॥ २८ ॥

अन्विति ॥ अलीकाऽसत्या वाग्यस्याः सेयं इत्युक्तत्वातिविश्वासस्यानभूता भवादृशीरालीः
सखीस्तावच्च विप्रलभते प्रतारयति । इति किम्—मया निशि आलिङ्गनजुम्बनादिना सस्या-
त्मपरीरस्योपनयादानादानुकूल्येन रमणान्मया प्रेयान्नलोऽन्वकम्पीति (विप्रलभते प्रतार-
यति) । मादृशानपि वञ्चयति, तथापि भवादृशीः कथं वञ्चयेदिति तावच्छब्दार्थः । अलीक-
वाङ् प्रतारयतीति विपरीतलक्षणया सोऽबुध्यतावणाद्विप्रलभत एवेत्यर्थः । आलीस्तावच्च विप्र-
लभते, अपि तु ता अपि वञ्चयत्येव, अस्मादृष्टां तु का कथेति काकुर्वा । तस्मादियमस्माकं
न दयत इत्येव तथ्यं जानीत, सर्वथा वास्या वचसि भवतीभिर्न विश्वसनीयमिति भावः ।
एतेन भेदोपायप्रयोगः कृत इति सूचितम् ॥

पुनरप्यलीकतामेवाह—

आह सौया नलादन्यं न जुषे मनसेति यत् ।

यौवनानुमितेनास्यास्तन्मृषाभून्मनोभुवा ॥ २९ ॥

आहेति ॥ एषा भवादृशीनां पुर इति यदाह स्य । इति किम्—अहं नलादन्यं मन-
सापि न जुषे भञ्ज इति । तदेतस्याः प्रतिज्ञावाक्यं यौवने प्रस्तुते सत्यनुमितेन प्रकटीभू-

तेन मन एव भूः स्थानं यस्य तेन कामेन कृत्वा सृष्टा सिध्दाभूत् । मदनस्य कामस्य मनसि
धारणादसत्यप्रतिज्ञेयमिति निन्दा । वस्तुतस्तु तावत्प्रपन्नस्य मय्येवानुरक्तैति स्तुतिरेवासा-
कृता । व्याजस्तुतिः ॥

आस्यसौन्दर्यमेतस्याः शृणुमो यदि भापसे ।

तद्धि लज्जानमन्मौलेः परोक्षमधुनापि नः ॥ ३० ॥

आस्येति ॥ हे कले, त्वमेतस्या आस्यसौन्दर्यं विरपरिशीलनज्ञाताशेषविशेषवाच्यदि
भापसे तर्हि वयं शृणुमः । आदर्शं हस्तकङ्कणदर्शनवदसंगतमेतदित्याशङ्का हेतुमाह—हि
यस्मात्तदेतदास्यसौन्दर्यमधुनापि दिवाहमारम्भाद्यतनक्षणपर्यन्तं गोऽस्माकं परोक्षमप्रत्यक्षम् ।
नेत्रविषयो न जातमित्यर्थः । वतः—लज्जया नमन्मौलेर्नमस्तत्कायाः । नमन्मौलित्वादेतन्मुखं
कदापि मया न दृष्टम् । तस्मादेतदास्यसौन्दर्यं त्वं कथयेत्यर्थः । एतस्या मुखमपि न दृष्टं
संभोगकथा तु पुरावाक्या । तस्मादेतदीयवचने सर्वथा न विश्वसनीयमिति भावः । अधुने-
त्यस्य वर्तमानार्थत्वात्परोक्षस्य भूतार्थत्वाद्दूर्तमानस्य भूतत्वविरोधात्परोक्षाधुनाशब्दयोरर्थान्तर-
परिग्रहाद्विरोधाभासोऽपि ॥

पूर्णैव द्विलोचन्या सैषालीरवलोकते ।

द्राग्दृगन्ताणुना मां तु मन्तुमन्तमिवेक्षते ॥ ३१ ॥

पूर्णयेति ॥ सैषा आलीर्मवाहशीः पूर्णैव द्विलोचन्या नेत्रद्वयेनावलोकते, मां तु पुनः
मन्तुमन्तमिव सापराधमिव एकस्या अपि दृशोऽन्तः प्रान्तदेशस्तस्याप्यणुलेशस्तेनापि द्राक्
जटिति क्षणमात्रमेवेक्षते । पूर्णद्विलोचन्या चिरकालविलोकनस्य का कथयेत्यर्थः । सापरा-
धोऽपि सरोषया दृशा विलोक्यते । प्रियया च प्रेमान्द्राग्दृगन्तेनैव विलोक्यते । सख्यादिबान्ध-
वज्जनास्तु सरलैः सकलैर्मित्रैः । द्विलोचन्या, समाहारद्विगो 'द्विगो' इति षोड् ॥

नै लोकेते यथेदानीं मामियं तेन कल्पये ।

योऽहं दूत्येऽनया दृष्टः सोऽपि व्यसारिणीदृशा ॥ ३२ ॥

नैति ॥ हे सन्नि, यथा येन प्रकारेण । यत इति बावत् । यस्मादिदानीमियं मां न
लोकेते तेन हेतुना योऽहं दूत्यावसरेऽनया दृष्टोऽप्यहमीदृशा सर्वैवानवलोकित्याऽनयैव
व्यसारिणि विस्मृत इति कल्पये संभावयामि । संप्रति जिज्ञासिताशेषविशेषं मां द्रष्टवतीति तु
कथा दूरे । किंतु सर्वथा नावलोक्यत्वपीत्यर्थः । स एवानमिति प्रत्यभिज्ञानं यद्यमविष्कृत्,
तर्हि तादृशेव व्यलोकादिष्वपि, नत्वेवं तस्माद्विस्मृत एवाहमनयेति कल्पना युक्तेति शोनु-
ष्ठम् । पूर्ववद्वक्तोक्तिः । कल्पये, चिन्तार्याचीरादिकात्कृपे 'मित्रश्च' इति तद् । व्यसारिणि,
स्मरतेः कर्मणि लङ्गुतमैकवचन इति 'स्यतिच्चीयुद-' इत्यादिना चित्र इवागमे तस्य चिन्त-
द्वावे 'अचोऽङ्गिति' इति वृद्धिः ॥

रामं दर्शयते सैषा वयस्याः स्मृतामृतैः ।

मम त्वमिति वक्तुं मां मौनिनी मानिनी पुनः ॥ ३३ ॥

रागमिति ॥ हे कले, सैषा वयस्या भवाद्दक्षीः सूत्रतानि प्रियघस्यानि वचनानि तद्-
पैरमृतैः कृत्वा रागं निजं प्रीतिं दर्शयते बोधयते । भवतीष्वतितमां मम प्रीतिरिति ज्ञाप-
यतीत्यर्थः । मां पुनः त्वं मनेत्येतावन्मात्रमपि तत्तु मौलिनी । तूष्णीं भवतीत्यर्थः । यतो
हृदयं मानिनी धृताभिमाना । नहि मया किमप्यपरादमित्यर्थः । त्वं मरीच इत्येतावतैव वच-
नेनाहं सनाथः, परं तावदपि न वदति, ममस्याः कृपा नास्त्वैवेति सोऽबुध्यते । लज्जावशाज्ज
वदतीति व्याजेन स्तुतिर्वा । दर्शयते, 'विचक्ष' इति तद् । वयस्याः, दर्शयुंध्यर्थत्वात् 'गति-
बुद्धिः' इति अणौ कर्तुणो कर्मत्वम् ॥

कां नामञ्चयते नाम नामप्राहमियं सखीम् ।

कले नलेति नास्माकीं स्पृशत्याह्वां न जिह्वया ॥ ३४ ॥

कामिति ॥ हे कले, इयं कां नाम सखीं नामप्राहं नाम स्वीत्वा नामञ्चयते संबोध-
नपूर्वं नाह्वयति । अपितु सर्वामपि । नाम शिरश्चालने । आस्माकीमस्मत्संबन्धिनीं तु पुनर्न-
लेति संयुज्यन्तामाह्वां संज्ञां जिह्वया न स्पृशति नोच्चारयत्यपि । रहस्यभाषणं तु दूरापास्त-
मित्यर्थः । स्त्रीणां भर्तृनामग्रहणस्य निषिद्धत्वादनौचित्यारोपेणोपाकम्पभाषाजस्तुतिः । आह्वान-
माह्वा, 'आतद्योपसर्गे' इत्यच् ॥

अस्याः पीनस्तनव्याप्ते हृदयेऽस्मासु निर्दये ।

अवकाशलवोऽप्यस्ति नात्र कुत्र विमर्तु नः ॥ ३५ ॥

अस्या इति ॥ अस्याः परिदृश्यमानेऽत्र हृदये अवकाशलवः स्थापनलेशोऽपि नास्ति ।
तस्माद्योऽस्मान्कुत्र कस्मिन्स्थाने विमर्तुं शारयतु । अवकाशलेशमात्रे हेतुमाह—यस्मात्पी-
नाभ्यामाबाहुमूलप्रसृताभ्यां स्तनाभ्यां व्याप्ते समन्तादावृतेऽतिसंकटे । संकटेऽपि दयया
समावेशो भवतीत्याशङ्क्य सापि नास्तोत्याह—अस्मासु निर्दयेऽस्मद्विषये कृपारहिते । एतेन
नास्याः कश्चिदपराध इति सोऽबुध्यते । उच्यते—अस्मादस्मदभ्युपगमं प्रिये, नतु मम हृदयराशेः
कदापि दीयत इत्यौचित्येऽप्यनौचित्यारोपाद्वक्तृत्वोक्तिर्योजस्तुतिर्वा ॥

अधिगत्येहगेतस्या हृदयं मृदुतामुचोः ।

प्रतीम एव वैमुख्यं कुचयोर्युक्तवृत्तयोः ॥ ३६ ॥

अधिगत्येति ॥ हे कले, वयनीहगेवं पूर्वोक्तप्रकारेण कठिनमेतस्या हृदयमधिगत्य
प्राप्य ज्ञात्वा वा मृदुतामुचोः कठिनाश्रयवशात्काठिन्यं भजतोः । कदाप्यनालिङ्गनान्मवि-
शिष्ये निर्दयशोरिति यावत् । तथा—युक्तमुचितं व्रतमाचरणं ययोः । कदाचिदप्यालिङ्गना-
करणाद्विरुद्धलक्षणयाऽनाचारशील्योरिति यावत् । एवंभूतयोरस्याः स्तनयोः कदाचिदप्या-
लिङ्गनादानादौमुख्यं पराश्रुत्यत्वमेव प्रतीमो जानीमः । आलिङ्गने कुचौ संमुखौ भवतः, निर्द-
यहृदयत्वादेतस्याः पराश्रुत्यत्वादेवंभूतावेतत्कुचावपि सदा मम पराश्रुत्यावेन जातावित्यर्थः ।
अथ च—स्त्रीणां हृदयस्यातिमृदुत्वादेतस्या हृदयमीहगतिमृदु ज्ञात्वापि सर्वस्य तस्यावरणा-
त्तिर्दयत्वं भजतोः । अत एव विपरीतलक्षणया युक्तव्रतयोरनाचारशील्योः । मृदुं प्रति मृदु-
नैव भवितव्यम्, विशेषतस्तु स्त्रीं प्रति । तथा च विपरीताचरणादनाचारयोः । अत एव

वैमुख्यं पराशुखत्वम् । अथ च विरुद्धमुखत्वं जानीम एव । अनाचारशीलो हि कस्मैचिदपि स्वमुखं न दर्शयति मलिनमुखश्च भवति । एतयोरप्युक्तप्रकारेण पराशुखत्वं चतुर्मुखोऽश्वामत्वात्मलिनमुखत्वं जानीम इति सोल्लुण्ठम् । अथ च—एतस्या हृदयं कठिनं ज्ञात्वा 'आर्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः' इति न्यायेन निष्ठुरत्वमज्ञातुर्वतोः । यस्मादुचितं इत्तं स्थितिर्यथोः । अथ च—युक्ताचारयोः पराशुखत्वं प्रतीम एव । हृदयस्योपर्युष्येमुखेन वर्तमानत्वादुदयं प्रति कुचौ सदा पराशुखावेवेत्यर्थः । युक्ताचारो हि कठिनहृदयं प्रति निर्दयो भूत्वा तस्मात्पराशुख एव भवति, तं न पश्यति । अथ च—ईदृक्कुन्दरतरे कपन्तर-परित्यागेनास्या हृदयं प्राप्य कठिनतरत्वं गुणं भजतोः, तथा—पीपरत्वादन्योन्यसंश्लिष्टयो-र्वैतुल्योश्च विगतमुखत्वं निमग्नचतुर्मुखत्वं गौरत्वविरुद्धश्वाममुखत्वं च जानीम एव । अथ च—ईदृगतिक्लेशमेतदीयं हृदयं ज्ञात्वा प्राप्य वा मूढतामनुभवतोऽल्लुण्ठनादिना मयि निषये सक्तपयोः, अत एव युक्ताचारयोर्विशिष्टमनुभवतं मुखमग्रं ययोस्तादृक्त्वं प्रसक्तमुखं च जानीम एवेति । इत्यादि ज्ञातव्यम् ॥

इति मुद्रितकण्ठेऽस्मिन्सोल्लुण्ठमभिधाय ताम् ।

दमयन्तीमुखाधीतसितयाऽसौ तथा जगे ॥ ३७ ॥

इतीति ॥ अस्मिन्नले इत्युक्तप्रकारेण सोल्लुण्ठं बभ्रुस्तयादिषड्वितं यथा तथा तां भैमी कलां वाऽभिधायोक्त्वा मुद्रितकण्ठे मौनिनि सति दमयन्तीमुखाधीतं स्मितं यथा नल्लवको-किमाकर्ण्य हसद्भैमीमुखं दृष्ट्वा संजातहासया, भैमीमुखेनाधीतं स्मितं यस्याः सकाशात् । नलीयद्योरप्रासवचनात्स्वयं हसन्ती भैमीमपि हासयति स्मेल्यर्थः । तादृश्या वा तया कलया असौ नल्लो जगेऽभाणि । 'सोल्लुण्ठनं तु स्रोतप्रासम्' इत्यमरः । उल्लुण्ठनमुल्लुण्ठः, भावे घञ् । तेन सह यथा स्यादिति क्रियाविशेषणम् । मुखाधीतेति, 'पद्ममी' इति बोधविभागात्समासः । '(सितया)ऽसौ तथा' इति पाठे—'किञ्चया यमनिर्प्रेति—' इति संभ्रदानत्वम् ॥

'कस्मादसाकम्—' (२०।२७) इत्यस्योत्तरमाह—

भावितेयं त्वया साधु नवरागा खलु त्वयि ।

चिरंतनानुरागाहं वर्तते नः सखीः प्रति ॥ ३८ ॥

भावितेति ॥ हे राजन्, त्वयेयं साधु सम्मग्नभाविता तर्किता । या त्वयि विषये खलु निश्चितं नवरागा नवप्रीतिर्वर्तते । नवोक्तत्वादप्याह्येन सलज्जा वर्तत इत्यर्थः । त्वयि नवप्राग्य सती नः सखीः प्रति चिरंतनो योऽनुरागस्तस्याहं योस्यं यथा तथा वर्तते । बहुकालीनमेतद-न्वाशिःसाहं वर्तत इत्यर्थः । त्वयि नवरागा सती नः प्रति चिरंतनानुरागाहंमतिदृढप्रीति (यथा तथा) वर्तते, नतु त्वयीत्येकवाक्यता वा । तस्मादज्ञातत्वादप्याह्येनान्मप्युदासीना, भवतीषु तु प्रीतिमतीति तव बुद्धिस्तप्येत्यर्थः । अथ च—त्वयेयं साधु तर्किता । साधयति काका विपरीतलक्षणया वा साध्वेव विपरीतमेव तर्कितेत्यर्थः । यद्वाऽकारप्रत्ययेणासाधु तर्किता । खलु यस्मात्त्वयीयं नूतनानुरागाऽतिदृढप्रीतिर्वर्तते, अस्मासु तु जीर्णानुरागयोस्यं यथा तथाऽ-तिविधिलप्रीतिर्वर्तते, नतु त्वयि । 'अतिपरिचयादवज्ञा' इति न्यायादित्यर्थः । यतो मर्त्यं

दयते तुभ्यं न दयते इति वदता त्वया सत्यमुक्तमित्यर्थः । यद्वा—सम्यग्भाविता भावं प्रापिता । श्रवितेत्यर्थः । यस्मात्त्वमि नवरामत्वादुद्धृतीतिः सती अस्मान्प्रति पुराणप्रीति-सदृशमतिशिथिलप्रीति (यथा तथा) वर्तते, नतु त्वमि । तथा सम्यग्भाविता यथा त्वय्येव हृद्यप्रीतिः सत्यस्मान्प्राप्यता न गणयत्यपीत्यर्थः । तस्मादस्मान्दृष्टैवोपहसतीति भावः । इति सोऽङ्गुष्ठम् ॥

‘अन्वग्राहि—’ (२०।२८) इत्यादेशरत्नमाह—

सरशास्त्रविदा सेयं नवोढा नस्त्वया सखी ।

कथं संभुज्यते बाला कथमस्मासु भाषताम् ॥ ३९ ॥

स्मरेति ॥ ‘बालां बलाञ्ज भुञ्जीत विरागोत्पत्तिशङ्कया । भुञ्जीत चेन्नपामीतित्याजनकम-संगताम् ॥’ इत्यादिसरशास्त्रविदा कामशास्त्ररहस्यज्ञेन त्वया नवोढा नवपरिणीता सेयं बाला नोऽस्माकं सखी कथं संभुज्यते । अपि तु विरागोत्पत्तिमिया बलादुपमर्षं न कथंचिद-म्यते, अत एव त्वया संभुक्तत्वादेवास्मासु कथं केन प्रकारेण भाषतां कथयतु, अपि तु—त्वत्कृतरतत्वादेव किंचिदपि न कथयतीति स्पष्टोऽर्थः । अथ चेवं वक्तुमिच्छति । काम-शास्त्रज्ञेन त्वयेयं नवोढा बाला कथं किंवा संभुज्यते, अपितु कामस्येन भोगो न कियत एव, किंतु सरशास्त्रवित्त्वात्सत्यमेव भुक्त्वा मुच्यत इत्यर्थः । अत एवास्मासु किं भाषताम्, अपितु—अतिपीडनाभावाच्च किंचिदप्यस्मासु भाषते । या हि बाला मुरते नितरां पीज्यते, सैव सखीषु ममातिपीडा भवति मया सोऽङ्गु न शक्यते इत्यादि वदति, नतु सामि भुक्तमुक्तेत्यर्थः । अथ च—कामशास्त्रज्ञेन त्वया बालापीयमेतन्मनोनुकूलमेव भुञ्ज, अतः कथमस्मासु भाषताम्, अपितु न कथंचिद्विनायते । बाला हि कामशास्त्रकौशल-वशाद्ययानुरागं भुञ्ज यद्यपि भोगं सहते, तथाप्यतीव लज्जालुत्वात्संभोगरहस्यं कस्याप्यग्रे न कथयतीत्यर्थः । तस्मादुभावपि वक्त्रकौ युवामस्मान्वचयथ इति भावः । अथ च—ग्राम-व्याख्यासखविदा कामशास्त्रज्ञेन त्वया नवोदेयं बाला केन प्रकारेण संभुज्यते स्मर चिन्तय । तं प्रकारमित्यर्थात् । राज्ञौ कृतमेव संभोगमकृतमेव कथयति संभोगः प्रायेण विस्मृतः, अतः स्मरेति काकुक्तिः । कथं चेयमस्मासु भाषताम्, अपितु नास्मासु कथयतीत्यर्थः । अथ च विपरीतलक्षणया त्वयेयं भुञ्ज, जनया रहस्यमस्मासु कथितम्, किमिति नः प्रतारयसी-त्यर्थः । अथ च—त्वयेयं बाला परिणीता कथं समन्ताद्भुज्यते, अपि त्वनुचितमेतत् विदु-षापि त्वया कियते अस्मासु कथं नाभाषत एवेत्यादि ज्ञातव्यम् ॥

‘आलीखितमलीकवाङ्—’ (२०।२८) इत्यंशस्य ‘आह स—’ (२०।२९) इत्यत्र ‘तन्म-कामूत्—’ (२०।२९) इत्यंशस्य चोत्तरमाह—

नासत्यवदनं देव त्वां गायन्ति जगन्ति यम् ।

प्रिया तस्य सरूपा स्यादन्यथालपना न ते ॥ ४० ॥

नासत्येति ॥ हे देव राजन्, जगन्ति त्रयोऽपि लोका यं त्वामसत्यं वदनं भाषणं यस्य तावत् न गायन्ति, किंतु सत्यवादिनमेव वदन्ति । यद्वा—न असत्यं नासत्यं सत्यमेव भाषणं

यस्य तम् । तस्य तादृशस्य सत्यभाषिणस्ते तव प्रिया अन्यथा विपरीतार्थमतीकमात्मनः
भाषणं यस्मात्तादृशसत्यवादिनी सरूपा तुल्यस्वभावा योग्या न स्यात् । किंतु सत्यवादिन्येव
प्रिया तव योग्या स्यादित्यर्थः । तस्मादस्मात्तु वदन्वा कथितं तत्सत्यमेवेति भावः । अथ
च—वक्रोक्तिः । त्रयो लोका वं त्वामसत्यं भाषणं यस्य तं सदावृत्तवादिनं त्वां वदन्ति
तस्माद्वृत्तवादिनस्तत्त्वान्यथात्मनाऽसत्यवादिनी सदृशी योग्या न स्यात् किंतु सत्यवादिन्येवो-
चिता । कृतमपि संभोगमहं न कृतवानिति वदसि, तथैवमपि राज्ञौ कृतमपि संभोगं नेति
वदति । 'योग्यं योग्येन संबध्यते' इति न्यायो युक्तः । इति द्वावपि प्रति घोषणम् । भो
राजन्, त्रयोऽपि लोका नासत्यवदधिनीकुमारवन्मुखं यस्य तमति सुन्दरमुखं वदन्ति तस्य
तव प्रियाऽन्यथा कुरूपं लपनं मुखं यस्मात्तादृशी तुल्यरूपा न स्यात्, किंतु सुन्दरतरवदनैव
योग्या स्यात् । तथा च लम्बमुखवदेवैतस्या अपि मुखं सुन्दरमिति जानीहीति भावः ॥

‘आह स—’ (२०।२९) इत्यादिः श्लोकत्रयेणोत्तरमाह—

मनोभूरस्ति चित्तेऽस्याः किंतु देव त्वमेव सः ।

त्वदवस्थितिर्भूर्यस्यान्मनः सख्या दिवानिशम् ॥ ४१ ॥

मनोभूरिति ॥ अस्याधिते मनोभूः कामोऽस्ति सत्यम् । हे देव, किंतु त्वमेव स
मनोभूः । नतु त्वदन्यः कथिदित्यर्थः । कुतः—यस्मात्कारणात् सख्या भैम्या मनो दिवानिशं
तथावस्थितेर्भूः स्थानम् । कामपरत्वे मनसि भवति, नलपरत्वे मनो भूः स्थानं यस्य अस्याधि-
तसि सुन्दरतरो मनोभूस्त्वमेव वर्तसे नान्य इति ॥

यद्यहमेव कामस्त्वर्हि भद्रिद्वयेऽस्याः कामो नास्तीति नलीयाकान्तरच्छलाशङ्कानिराकरणव्या-
जेन प्रकारान्तरेण तस्मैवोत्तरमाह—

सतस्तेऽथ सखीचित्ते प्रतिच्छाया स मन्मथः ।

त्वयास्य समरूपत्वमतनोरन्यथा कथम् ॥ ४२ ॥

सत इति ॥ अथाथवा स मन्मथो(यः)सख्या भैम्याधिते सतो वर्तमानस्य तव प्रति-
च्छाया प्रतिबिम्ब एव, नतु सतको विम्बरूपः । प्रतिबिम्बश्च स्वच्छ एव सुकुटादौ भव-
तीति सैर्नामसः स्वच्छतरत्वं चोक्तितम् । कुत एतदित्याशङ्क्यान्वयानुपपत्ति प्रमाणयति—
अन्यथा यदि प्रतिच्छाया ना भवेत्, तर्गतनोरशरीरस्यास्य कामस्य त्वया सह समरूपत्वं कथं
स्यात्, अपितु न कथंषित् । एतेनासखादीनां शरीरत्वात्त्वया सह सारूप्यं (न) युज्यते ।
अयं त्वतनुः तस्मादस्य प्रतिबिम्बत्व एव त्वत्साक्यं युज्यते प्रतिबिम्बमेव शरीरमपि
तुल्यरूपं भवति तस्मात्प्रतिबिम्बस्य विम्बं विना स्थातुमशक्तत्वान्मनसि तव धारणासारू-
प्यम् । त्वत्प्रतिबिम्बभूतं त्वदेकविषयं कामं नान्तरीयकतया धारयतीत्यर्थः । विम्बत्वेऽज्ञा-
त्वेन सारूप्यानुपपत्तेः प्रतिबिम्ब एवावमित्यनुमानम् ॥

कः सरः कस्त्वमनेति संदेहे शोभयोभयोः ।

त्वय्येवार्थितया सेयं घत्ते चित्तेऽथवा युवाम् ॥ ४३ ॥

क इति ॥ अथयोभयोर्द्वयोर्मत्वतोस्तुल्यया शोभया कृत्वात्र द्वयोर्मध्ये सरः कः, त्वं
नलश्च कः, इति सादृश्यात्संदेहे सति अत्रास्मिन्संदेहे सति वा त्वय्येव विषयेऽर्थितया सामि-

लाभतया तेभ्यं भेरी युवां द्वावपि स्मरन्लौ चित्ते भते । सर्वो ह्यतिप्रदशयोः काचमभ्यादिपदा-
र्चयोः संदेहे एकतरपरित्यागे मणिरेव परित्यक्तः स्यात्, तन्मा भूदिति मण्यर्थित्वेनैव यावच्चि-
र्णमं काचमपि न मुञ्चति, तथा दुल्यशोभत्वेन निधेतुमशक्यत्वात्स्मरपरित्यागे भवानेव परि-
त्यक्तः स्यात् तन्मा भूदिति त्वय्येव सामिलापतया द्वावपि न मुञ्चतीत्यर्थः । तदर्थमेव कामं
धारयति, न तु कामार्थं त्वामिति भावः । त्वयेति पाठे—त्वया हेतुना यार्थिता त्वेत्यर्थः ॥

‘पूर्णया—’ (२०।३१) इत्यादेरुत्तरमाह—

त्वयि न्यस्तस्य चित्तस्य दुराकर्षत्वदर्शनात् ।

शङ्कया पङ्कजाक्षी त्वां दग्धेन स्पृशत्यसौ ॥ ४४ ॥

त्वयीति ॥ पङ्कजाक्षी असौ त्वयि न्यस्तचित्तस्य दुराकर्षत्वस्याप्रत्यावर्तमानत्वस्य दर्श-
नाद्वैतोः शङ्कया चित्तवत् पुनरप्रत्यावृत्तिमिया त्वां दग्धेन नेत्रप्रान्तेन स्पृशति पश्यति,
नतु पूर्णया द्रिलोचन्या । त्वयि न्यस्तस्येति अनुरागातिशयः, पङ्कजाक्षीति च दशोरतिसौन्दर्यं
सूचितम् । सुन्दरस्य वस्तुनः पुनरप्रत्यावृत्तौ महद्भवमिति च सूचितम् । शङ्कयेवेति प्रतीत्य-
मानोत्प्रेक्षा ॥

‘नालोक्यते—’ (२०।३२) इत्यादेरुत्तरमाह—

विलोकनात्प्रभृत्यस्या लग्न एवासि चञ्चुषोः ।

स्वेनालोक्य शङ्का चेत्प्रत्ययः परवाचि कः ॥ ४५ ॥

विलोकनादिति ॥ विलोकनात्प्रभृति अनया त्वं वदा दृष्टोऽसि तदारभ्य त्वमस्याच-
ञ्चुषोः संलग्न एवासि । त्वामेवेयं सदा पश्यति नान्यत्किंचिदपीत्यस्यास्तवपि महती नेत्रप्रीति-
रित्यर्थः । एवं सति मद्बचने इयं मिथ्या वदतीति शङ्काऽविश्वासश्चेत्, तर्हि एतदीयचञ्चुषोर्मे-
त्येऽहं वतं नवेति निधेतुं स्वेनात्मनैवालोक्य । एतदीयचञ्चुषी पश्य, अहमत्र वर्त इत्यनुभ-
वेनैव निर्धारमिष्यतीत्यर्थः । स्वेनालोक्ये हेतुमाह—परवाचि को नाम प्रत्ययो विश्वासः,
अपि त्वनुभवयोग्येऽप्ये परवचनमप्रमाणमेवेत्यर्थः । दृश्यकर्तृनिकायां संमुखं दृष्टवर्यं प्रति-
विम्बो भवत्येवेति छलोक्तिः अथ च—नेत्रलग्नत्वादेव नेत्रकज्जलवरीक्षितुमसामर्थ्याच्चालोक्य
इति त्वया तत्त्वमेवोक्तमित्यर्थः । अथ चेत् शङ्का तर्हि स्वेनेत्रगतमेव गोलकादि स्वयमालोक्य
तदा ज्ञास्यसि परवाचि कः प्रत्ययः । विलोकनात्, ‘आरम्भाययोग्येऽपि’ इति पशनी ॥

‘रानं दर्शयते—’ (२०।३३) इत्यादेरुत्तरमाह—

परीरम्भेऽनयारभ्य कुचकङ्कुमसंकमम् ।

त्वयि मे हृदयस्यैवं राग इत्युदितैव वाक् ॥ ४६ ॥

परीति ॥ अनया परीरम्भे गाढालिङ्गने किममाणे तव हृदये कुचकङ्कुमसं संकममा-
भ्योपकम्प्य तथाजेन मे हृदयस्य मनसः । अथ च—वक्षसः । त्वय्येवमनेन प्रकारेण रागः ।
अथ च—रकिमा । एतादृशी वायुदितैव । साकाशमपि नोक्तं तथाप्युक्तप्रायमेवेत्यर्थः ।
गाढालिङ्गनं व्यनुपगं विना न पट्यत इति गाढालिङ्गने कुचकङ्कुमाङ्गरागलेपनभ्याजेन मम

स्वप्येवमनुरागो वर्तत इत्यन्तर्गतोऽनुरागमर एव प्रकटीकृत इति भावः । 'हृदयस्यैव' इति पाठे स्वप्येवेति शोक्ता । त्वयि मे हृदयस्यैव रागो ननु वाचिकः, सख्यादौ तु वाचाश्रयेण रागो ननु हृदयस्येति वा । 'उदितेव' इति पाठे—उत्प्रेक्षा । जनया गाढालिङ्गनेन तत्र हृदये सम्प्रमिदं परिदृश्यमानं कुचकुङ्कुमादिकमेव सर्वमपि रात्रिदृष्टान्तमस्मान्बोधयतीति त्वयैव बभूवसीति सूचितम् ॥

‘कौ नामञ्जयते—’ (२०।३४) इत्यादेरुत्तरमाह—

मनसायं भवन्नामकामसूक्तजपप्रती ।

अक्षसूत्रं सखीकण्ठक्षुम्बत्येकावलिच्छलात् ॥ ४७ ॥

मनसेति ॥ अयं सख्या भैम्याः कण्ठः मनसैव भवतो नलेति नाम तदेव कामसूक्तं स्मररहस्यप्रकाशको मन्त्रस्यैव जपः य एव प्रतनस्मासीति तादृशः सन् एकावलिच्छलादेक-
यष्टिकमुखाहारविशेषव्याजादक्षसूत्रं पद्माक्षादिरचितां जपमालां जुम्बति । भर्तृनामप्रद्वननिषे-
धात् 'साहस्यो मनसो जपः' इति मानसजपे फलविशेषध्वन्याय मुखाहारजपमालिकया त्वन्नामैव मनसा जपतीति भावः । नलेति स्मरणमात्रेणैव कामोद्रेकाज्ज्ञातः कामसूक्तत्वम् ॥

‘अस्याः पीमस्तन—’ (२०।३५) इत्यादेरुत्तरमाह—

अध्यासिते वयस्याया भवता महता हृदि ।

स्तनावन्तरसंमान्तौ निष्क्रान्तौ ब्रूमहे बहिः ॥ ४८ ॥

अध्यासित इति ॥ महता नितरां गौरवयुक्तेन । अथ च—महापरिमाणेन भवता त्वया वयस्याया भैम्या हृदि अध्यासिते समावृते सति अन्तर्हृदयमध्येऽसंमान्तौ स्थातुम-
शक्नौ स्तनौ हृदयाहृदिर्दंसे निष्क्रान्तौ इति वयं ब्रूमहे संभावयामः । यदाप्रवृत्तिं त्वं चित्ते लग्नः, तदाप्रवृत्तेर्बहिर्दंश्येते, तस्मात्पूर्वमन्तरेव स्थितत्वाहृदिर्न दंश्येते । त्वदधिष्ठाना-
मन्तरं तु बहिर्निर्गता इति तवैवावकाशोऽभूत् ननु कुचयोः, तस्मादस्मानेव प्रसारयसीति भावः । अन्योऽपि महताधिष्ठिते स्थाने स्थातुमशक्नो बहिर्निर्गच्छत्येव । बहिरपि यदादि त्वया हृदयं स्पृष्टं तदादि साटोपं निर्गतावित्यर्थः । अध्यासिते हृदयन्तरसंमान्ताविति वान्वयः ॥

‘अभिगल—’ (२०।३६) इत्यादेरुत्तरमाह—

कुचौ दोषोज्झितावस्याः पीडितौ त्रणितौ त्वया ।

कथं दर्शयतामास्यं बृहन्तावावृता हिया ॥ ४९ ॥

कुचाविति ॥ दोषेणोज्झितौ निदोषौ, अथ च—दोषायां रात्र्यां (अर्णात्) कूर्पासकेन लब्धौ, तथा—बृहन्तावतिपीनरी, अत एव—त्वया पाणिभ्यां पीडितौ मर्दितौ त्रणितौ नचैव शतकुण्डौ कृतौ अस्याः कुचौ दिने हिया हेतुना आवृतौ नखेणाच्छादितौ आस्यं चतु-
कामं कथं दर्शयताम्, अपि तु न कथंचित् । रात्रौ हि संभोगसमये निर्विघ्नं स्तनदर्शने

१ 'यदि वा दोषा बाधुना उक्तत्वात्पीनरादुज्झितौ' इत्येव मुक्तावबोधायाम्, ॥

भवेत्, दिवा तु नखलतादिसंभोगविह्वलदर्शनमिया वस्त्रावृतत्वात्कथं नाम वृत्तुकाप्रत्यापि दर्शनं स्यात्, न कथंचिदित्यर्थः । दोषया रात्र्या स्वप्नौ रात्रेर्गतत्वादिनप्रकाशसंबन्धौ, अत एव द्विया वस्त्रावृतत्वादिवा वैमुख्यमेव तयोर्बुक्तमित्यर्थ इति वा । बहिःस्थितं स्वं प्रति वैमुक्त्यासंभवाद्दृश्यस्थितस्य तत्र स्वमुखं कथं दर्शयतामिति द्विया भैम्याः पराङ्मुखत्वाद्वा कुत्रौ स्वमुखं नलस्य न दर्शयतः । स्वाध्वगभूतस्य भैमीहृदयस्य वा कुत्रौ स्वमुखं न दर्शयतः । नहि कुत्रौ हृदयस्य संमुखौ भवतः । अन्योऽपि दोषोऽपिस्ततो निरपराधो लब्धप्रतिष्ठो घनादिप्रवृत्तेन पीडितो नासादिकर्तनेन कृतप्रणो लज्जितः कस्याप्यप्रे मुखं न दर्शयति । प्रणितौ, तारकादित्वादितच् ॥

इत्यसौ कलया सूक्तैः सिक्तः पीयूषवर्षिभिः ।

ईदगेवेति पप्रच्छ प्रियामुखमिताननाम् ॥ ५० ॥

इतीति ॥ कलया पीयूषवर्षिभिरभूतं क्षरद्भिरतिमधुरः सूक्तैः क्षोभनवकोत्पदादिरूपैर्वाक्यैः सिक्तः संगतगाढप्रेमभरोऽसौ नलः उद्यमितं पाणिना चिबुकं पृत्वोर्ध्वोऽकृतमाननं वस्यत्सौ प्रियां भैमीम्, हे भैमि, इदं कलावचनमीदगेवमेवेति सत्यमिति पप्रच्छ । उद्यमितेति 'ज्वल-इल-' इति मित्त्वपक्षे इत्यः ॥

वभौ च प्रेयसीवक्त्रं पत्युरुन्नमयन्करः ।

चिरेण लब्धसंधानमरविन्दमिवेन्दुना ॥ ५१ ॥

वभाविति ॥ पत्युः करोऽरविन्दमिव वभौ च । किभूतः—प्रेयसीवक्त्रमुन्नमयन् । किभूतमरविन्दम्—चिरेण कालेन वैरं विसृज्य निवृत्तवैरतया इन्दुना सह लब्धं संधानं येन । अभूतोयमा । चन्द्रकमलयोः सदा वैरम् ॥

हीणा च स्मयमाना च नमयन्ती पुनर्मुखम् ।

दमयन्ती मुदे पत्युरुच्चैरप्यभवत्तदा ॥ ५२ ॥

हीणेति ॥ नलोकेः कलोकवक्त्रोक्तिप्रत्युक्तिपरिहासेन हीणा च स्मयमाना च, अत एव लज्जापशेन स्मितं च नलेन द्रष्टव्यमिति पुञ्जाऽप्युच्चैर्नितरामुद्यमितमपि मुखं पुनर्नमयन्ती दमयन्ती सदा तस्मिन्मुखोज्ज्वलनसमये पत्युर्मुदेऽभवत् । अत्युच्चैर्मुदेऽभूदिति वा तादृशी तां दृष्ट्वा हृष्टोऽभूदिति भावः

भूयोऽपि भूपतिसत्त्वाः सखीमाह स सस्मितम् ।

परिहासविलासाय स्पृहयालुः सहप्रियः ॥ ५३ ॥

भूय इति ॥ सह प्रियया वर्तमानो भूयोऽपि पुनरपि वक्त्रोत्पदादिपरिहासविलासाय स्पृह-यालुरभिलाषको भूपतिसत्त्वाः सखीं कलं सस्मितं यथा तथा आह स । विलासाय, 'स्पृहे-रीश्वितः' इति संप्रदानत्वम् । सहप्रियः, 'वोपसर्जनस्य' इति पाक्षिकत्वात्सादेशाभावात् ॥

क्षन्तुं मन्तुं दिनस्यास्य वयस्येयं व्यवस्यतात् ।

निशीव निशिधात्वर्थं यदाचरति नात्र नः ॥ ५४ ॥

क्षन्तुमिति ॥ हे कले, इयं तव वयस्याऽस्य वर्तमानस्य दिनस्य मन्तुमपराधं क्षन्तुं सोढुं व्यवस्यतात्प्रथयतात् । कोऽपराधो दिनसेलत आह—वयसादियं भैमी निशीव रात्रा-

नित्यं नोऽस्माकं 'निशि' चुम्बने' इति पठितस्य धातोरर्थमत्र दिने नाचरति । रात्रौ यथा निःशाङ्गं मां चुम्बति तथा भवतीत्यत्र लज्जया दिने नेति दिनस्यैवापराधः, तस्मात्तस्यापराधे क्षमस्तेति प्रार्थ्यत इत्यर्थः । 'व्यवस्यताम्' इति पाठे आत्मनेपदं विन्यजम् ॥

दिनेनास्या मुखस्येन्दुः सखा यदि तिरस्कृतः ।

तत्कृता शतपत्राणां तन्मित्राणामपि श्रियः ॥ ५५ ॥

दिनेनेति ॥ दिनेनास्या मुखस्य सखा इन्दुर्यदि तिरस्कृतः निष्प्रभीकृत्य पराभूतः । एनमपराधं चेन्मन्येत तर्हि तस्य मैत्रीमुखस्य सादृश्यान्मित्रभूतानां बहूनां शतपत्राणां कमलानां श्रियो विकासलक्ष्म्यः, अथच—संपदोऽपि, कृताः । अनेकापकारकारिण्येकस्मिन्वराभूते यदि बहूनां क्षेमं भवति तदा महानुपकार एवेति । त्वन्मुखमित्रभूतानां कमलानां प्रकाशकरत्वादिनेनोपकार एव कृतः, नापकारः । तस्मादेतस्यापराधो नास्तीति मन्मुखचुम्बनं दिनेऽपि कुर्वति भावः । 'एकस्मिन्भविता पापे बहूनामपकारिणि । बहूनां भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥' इत्याद्युक्तेः । 'कृता' इति पाठे—दिनस्य मित्रभूतानां तत्संबन्धात्सलक्ष्मीकाणां कमलानाम्, अथच—शतसंख्याकानि बहूनि पत्राणि वादनानि येषां मित्राणां श्रियोऽपि तेन चन्द्रेण कृताश्छिन्नाः रात्रौ संकोचकरणात् । दिनेन तु त्वन्मुखमित्रं चन्द्रो धर्षितः, चन्द्रेण तु दिनमित्राणि बहूनि कमलानि धर्षितानीति चन्द्रेण स्वयं वैरनिर्घातनं कृतमेवेति दिनस्यापराधोऽनया न गणनीय इत्यर्थः । त्वन्मुखमित्राणां कमलानां श्रियोऽपि छिन्नाः, अपि तु—न । किंत्वमिदृदिमेव प्रापिताः । तस्मात्पूर्ववदेवापराधो नास्तीति काकुर्वा । त्वन्मुखमित्रं चन्द्रो यदि तिरस्कृतः, तर्हि दिनमित्राणां कमलानामपि भिन्नस्तेन त्वन्मुखेन छिन्नाः स्वकाम्या तेषां निष्प्र(द्यो)भीकरणात् । वैरं निर्घातितमेवेति दिनस्यापराधो न गणनीय इति भाव इति वा ॥

लज्जितानि जितान्येव मयि क्रीडितयाऽनया ।

प्रत्यावृत्तानि तत्तानि पृच्छ संप्रति कं प्रति ॥ ५६ ॥

लज्जितानीति ॥ हे कले, अनया मयि विषये तावत्लज्जितानि लज्जाविशेषानि जितान्येव निरत्नान्येव । यतो रात्रौ क्रीडितया कृतसुरतकीडया मयि प्रदर्शितबहुविधसुरतचातुर्येणा तत् तस्मात्संप्रति तानि लज्जितानि यत्पुनः प्रत्यावृत्तानि तत्कं प्रत्युद्दिश्येति त्वमेनां पृच्छ । मवास्याः सुरतचातुर्येषां बहू बहूवारं दृष्टमेव त्वामेव प्रतीयं लज्जत इति जानीहीति भावः ॥

इदानीं लोकचतुष्टयेन स्वापराधमाक्षेप्य परिहरति—

निशि दशधरायापि सैषा मह्यं न रप्यतु ।

क फलं दशते बिम्बीलता कीराय कुप्यति ॥ ५७ ॥

१ 'आभरणकारस्तु तालव्यान्तोऽयमिति वज्राम' इति सिद्धान्तकौमुदी । अतएव भाष्ये 'निसेः (पवनस्य) प्रतिषेधो वाच्यः । निसे निस्त्व' इत्युक्तम् । 'तालव्यान्तरसाप्यहोकारे न वाचकमित्यभ्ये' इति शब्दरत्नम् । प्राचीनलिखितप्रकाशटीकापुस्तकयोस्तु 'निशि—' इत्येव पाठो दृश्यते । २—'इदं वयस्यस्य दिनस्य मनुं क्षन्तुं त्वया स्ववस्त्रां स्ववस्त्रां प्राञ्जितमिति कर्मण्यात्मनेपदमिति केचित् । तदपीत्यप्राज्ञी व्यवसीयतामिति प्रातेरुपेक्षम्' इति सुखाचरबोधः ।

निशीति ॥ सैषा निशि दधोऽधरो येन तस्मा अपि मणं न रुष्यतु कुप्यतु । यस्मात् विम्बीकता फलं पाकं विम्बीफलं दधते आसारितवते कीराय क कुप्यति, अपि तु न कुतोऽपि । किंतु स्वसंयमो न शोभाहेतवे तस्मै शिष्टत्येवेत्यर्थः । दन्तक्षते कुतोऽपि व्रणसंयन्ववशाच्चितरामचरशोभाकारित्वेन मणं प्रसाद एव युक्तः, नतु कोप इति भावः । 'रुष्यति' इति पाठे—सिद्धवत्कारेणोक्तिः । मणं कीराय च, 'कुचद्वद्' इति (संप्रदानत्वे) चतुर्थी ॥

सृणीपदसुचिह्ना श्रीश्चोरिता कुम्भिकुम्भयोः ।

पश्येतस्याः कुचाभ्यां तद्वृपस्तौ पीडयानि न ॥ ५८ ॥

सृणीति ॥ एतस्याः सृणीपदमङ्गुलाघातक्षतमेव शोभनं चिह्नं यस्याः, अथच—अङ्गुलाकारनखपदविशेष एव शोभनं चिह्नं यस्याः सा कुम्भिनः करिणः कुम्भयोः श्रीः शोभा संपन्न यस्माच्चोरिता । पश्य एतत्कुचयोरङ्गुलाकारं नखं नास्ति तर्हि तमेव विलोक्य । तत्सन्ताप्यो दण्डदण्डकरणाधिकारी अहं तौ स्नेयकारिणावेतत्कुचौ न पीडयानि, अपि तु—पीडयाम्येव । तयोः पीडनं दण्डरूपं नखक्षतादिरूपं चोचितमित्यर्थः । राज्ञा हि चोरस्य दण्डः क्रियते, ममापराधो नास्तीति भावः । 'अङ्गुशोऽस्त्री सृणिर्द्वयोः' इत्यमरः । सृणी, 'हृदिकाराव' इति ङीप् ॥

अधराभृतपानेन ममास्यमपराध्यतु ।

मूर्ध्ना किमपराद्धं यः पादौ नाप्नोति चुम्बितुम् ॥ ५९ ॥

अधरेति ॥ ममास्यं मुच्यमेतस्या अधराभृतस्य पानेन कृत्वाऽपराध्यतु । अयं मुखस्यापराधोऽप्रीकृत इत्यर्थः । मम मूर्ध्ना पुनः किमपराद्धम्, यो मत्सकः प्रणामहेतुनास्याः पादौ चुम्बितुं स्वष्टुमपि नाप्नोति नमस्कर्तुमपि न ददाति । कोऽपराधोऽनेन कृतः पृच्छेत्यर्थः ॥

अपराद्धं भवद्वाणीश्राविणा पृच्छ किं मया ।

वीणाह पर्यं यन्मां कलकण्ठी च निष्ठुरम् ॥ ६० ॥

अपराद्धमिति ॥ भवद्वाणीश्राविणा त्वहचनाकर्णेनशीलेन मया वीणायाः कोकिलावाद्यं तव च किमपराद्धम् को वापराधः कृत इति कळे, त्वं मैत्रीमनेन किमपराद्धमिति पृच्छ । ययसाद्रीणा सांप्रतं परममाह, कलकण्ठी कोकिला च मां प्रति निष्ठुरं ब्रूते । तस्मादपराधः संभाव्यते । येन हि यस्याः कश्चिदपराधः क्रियते तं प्रति सा तवीचो वा तत्सदृशः कश्चित्पर्यं भाषते । अथच—वीणाकोकिलयोः स्वरे यस्यान्माधुर्यं नास्ति तस्मात्पश्चादागतं निष्ठुरं मयाऽसमक्षभाषमाणया भवत्या भारती श्रुता, नतन्मयेन केनाप्याद्यनेनेति सोऽप्यपराधो न भवतीत्यर्थः । वीणाकोकिलात्प्रापेक्षया मैत्रीवाणी मधुरतरा, रात्रौ एतद्वाणीमाधुर्यं मया बहनुभूतम् । इदानीं तु त्वां दृष्ट्वा मां प्रति तूष्णीमास्ते इति । पर्यं निष्ठुरं च, क्रियाविशेषणम् । पर्यं निःश्रेष्ठम्, निष्ठुरं सतिरस्कारम् । कलकण्ठी, 'अत्रगात्र' इति ङीप् ॥

सेयमालिङ्गने स्वस्य त्वयि विश्वस्य भाषताम् ।

ममताऽनुमताऽस्मात् पुनः प्रसार्यते कुतः ॥ ६१ ॥

१ 'वृष्टान्तार्ककारः' इति ङीवासुः । २—वीडयामीति बहुव पाठः । ३ क्रियामित्येव वाच्यं सत्येऽपि इत्येतत्पर्यकत्वं तथा मुकुटो विस्तरः ।

सेति ॥ हे कवे, सर्वे सस्मालिजने त्वमि विषये विश्वस्य (विश्वासमधिगम्य) भाषतां कथयतु । अस्मासु विषयेऽनुमताङ्गीकृता मनता स्वीयतामतिः पुनः कृतः प्रसार्यते विसर्दते इति त्वं पृच्छ, एवं च त्वमि विश्वस्य कथयत्वित्यर्थः । रात्रौ रतानुकूल्यमाचरितमनया, इदानीं तु तव समर्थं प्रातिकूल्यं किमिव्याचरतीति भावः । इत्युपात्तमननङ्गिः । प्रसन्दस्य गताप्यतया विसरणाप्यता ॥

अथोपबदने भैम्याः स्वकर्णोपनयच्छलात् ।

संनिधाप्य श्रुतौ तस्या निजास्यं सा जगाद ताम् ॥ ६२ ॥

अथेति ॥ अयैवं नलोत्पन्नमन्तरं सा कला भैम्या उपबदने वदनसमीपे स्वकर्णस्य उपनयच्छलात्समीपनयनव्याजात् तस्या भैम्याः श्रुतौ कर्णे निजास्यं संनिधाप्य संनिहितं कृत्वा तां जगाद । अवदन्त्या अपि भैम्या वचनं शृण्वतीव स्वकर्णं भैमीमुखसमीपे कृत्वाऽनन्तरं च तद्वचःप्रतिवचनमेकान्ते वितरन्तीव भैमीकर्णसमीपे निजमुखं कृत्वा भैमी जगादेत्यर्थः । कथकानुकथकजातिः । उपबदने, अव्ययीभावे सप्तम्या अम्मावाभावः । संनिधाप्य, हेतुमण्यन्ताध्यप् ॥

अहो मयि रहोवृत्तं धूर्तं किमपि नाभ्यधाः ।

आस्व सभ्यमिमं तत्ते भूपमेवाभिधापये ॥ ६३ ॥

अहो इति ॥ हे धूर्तं वचनचतुरे, त्वं मयि विषये रहोवृत्तमेकान्ते निष्पन्नमालिङ्गनादि किमप्येकमप्यल्पमपि च नाभ्यधाः । अहो आश्चर्यम् । एतादृशी धूर्ता कापि न दृष्टेयव्यः । त्वम् आस्व तिष्ठ तिष्ठ । यद्यपि त्वं नाचकथः, तथापि ते तव तद्रहोवृत्तं सभ्यं मण्यस्यं तत्त्ववादिनमिमं भूपं नलमेवाभिधापये वादयामि । अहमपि त्वया यतो वसिता तथा किंचिद्वचमिष्यामि यथा नल एव स्वयं लघीयसुरतप्रागल्भ्यं प्रकटयति मां वचयित्वा कथंकारं स्वास्यति क वास्यति क्षणमात्रं स्थिरा भवेति सरोषोक्तिः । 'सखाम्' इति पाठे-अभिधापये सत्वं जानीहीत्यर्थः । 'आश्चर्यम्' इति पाठे-इमं भूपमेव तत्वेदमसभ्यम् सभावो जनसमर्थं वक्तुमर्हं तद्रहोवृत्तमाश्रितानीमेवाभिधापये तिष्ठ तिष्ठेत्यर्थः । भूपम्, 'अकथितं च' इति कर्मत्वं ब्रू इत्यर्थप्रदणात् । अभिधापये, अभिपूर्वाङ्गापणाबाधधातेर्हेतुमण्यिचि, 'मिचय' इति तद् ॥

सरशास्त्रमधीयाना शिक्षितासि मयैव यम् ।

अगोऽपि सोऽपि कृत्वा किं दाम्पत्यव्यत्ययस्त्वया ॥ ६४ ॥

सरेति ॥ सरशास्त्रं वात्स्यायनादिप्रणीतमर्चीयाना पठती (ठन्ती) त्वं तत्र प्रतिपादितं न दाम्पत्यव्यत्ययं विपरीतसंभोगं मयैव शिक्षितासि च दाम्पत्यव्यत्ययस्त्वया कृत्वापि निष्पाद्यापि मम पुरस्तात्किं किमर्थमगोपितः कथयेति प्रश्नः । नितरां धार्ढ्यमवलम्ब्य मया शिक्षितं विपरीतसुरतं कृत्वापि ममैव पुरस्तादकृतमेव कथयसीति नितरां वचनचतुराचीति भावः । सरशास्त्रं, 'न लोका-' इति पठ्योनिषेधः । दम्पत्योर्भावः संभोग इति यावत् । 'नलस्तपुरोहितादिभ्यो यङ्' इति यङ् ॥

मौनिन्यामेव सा तस्यां तदुक्तीरिव शृण्वती ।

वादं वादं मुहुश्चक्रे हुंहुमित्यन्तरान्तरा ॥ ६५ ॥

मौनिन्यामिति ॥ सा कला तस्यां भैम्या मौनिन्यामवदन्त्यामेव सस्यां तदुक्तीर्भैमीव-
चनानि शृण्वतीव भैम्यामवदन्त्यामपि भैमी मां प्रति किमपि वदति अहं शृणोमीति नलं
प्रति प्रकटयन्ती वादं वादं भैमीवचनप्रतिवचनव्याजेन स्वयमेव किञ्चिदुक्त्योक्त्वा अन्तरा-
न्तरा मध्येमध्ये हुंहुमिति शब्दं चक्रे । 'वदत्यनिहि—' (२०१६८) इत्यादेर्वैश्यमाणस्य
सत्यत्वमुद्धिजननार्थं पूर्वैरज्ञमलीकमेव श्रवणोत्तरदानरीतिप्रकटनमकरोदिति भावः । वादं
वादम्, आभीक्ष्येणमुक्ति, आभीक्ष्य एव द्विवचनम् ॥

अथासावमिसृत्यास्या रतिप्रागल्भ्यशंसिनी ।

तस्या लीलाम्बुजाघातमनुभूयालपक्षपम् ॥ ६६ ॥

अथेति ॥ अथ श्रवणप्रकारप्रकटनानन्तरमसौ कला नृपममिसृत्य भैम्याः सकाशात्सर्वं
प्रति गत्वा वक्ष्यमाणमबोचत् । किंभूता—अस्या भैम्या रतिप्रागल्भ्यं शंसति वर्णयति
तच्छीला । विपरीतसुरतमपि करोषि सांप्रतं नितरां पृष्टा जातासीति भैमीकणं प्रेमभाषणं
कुर्वाणा । अत एव—किं कृत्वा—सख्या भैम्या लीलाम्बुजेनापातमनुभूय प्राप्य । रतिप्राग-
ल्भ्यं नलेन शंसति तच्छीलेति वा शंसिनी । केवलादेतुमण्यन्ताद्वा शंसेत्ताच्छील्ये गिनिः ॥

दृष्टं दृष्टं महाराज त्वदर्थाभ्यर्थनक्रुधा ।

यत्ताडयति मामेवं यद्वा तर्जयति सुवा ॥ ६७ ॥

दृष्टमिति ॥ हे महाराज सार्वभौम, इयं नलाय संभोगं वितरेति त्वदर्थं त्वत्संभोगसं-
बन्धि मया कियमाणमभ्यर्थनं तस्माज्जातया कुपा कोपेन हेतुना मामेवं लीलाकमलाघात-
प्रकारेण यत्ताडयति, यद्वा यच्च सुवा कटाक्षेण तर्जयति भीषयते तत्त्वया दृष्टं दृष्टं त्वं पश्य
पश्येत्यर्थः । त्वयि परपुरुषमुद्धि कृत्वा तत्र मां कथं प्रवर्तयसीति मां ताडयति, भूक्षेपेण
चेतः परं मा वाहीरिति तर्जयति च, तत्त्वं पश्येति भावः । दृष्टं दृष्टं, संज्ञमे द्विरुक्तिः ॥

वदत्यचिह्नि चिह्नेन त्वया केनैव नैषधः ।

शङ्के शकः स्वयं कृत्वा मायामायातवानियम् ॥ ६८ ॥

वदतीति ॥ हे राजन्, इयमिति वदतीति । इति किं—हे कले, वदर्थमर्थना त्वं करोषि
एव नैषधः त्वया केन चिह्नेनाचिह्नि निर्धारितः । तर्हि कः—अयं शकः स्वयं वरणकाज
इव मायां नलरूपां कृत्वा स्वयमाघातवानित्यहं शङ्के । त्वदर्थमर्थना कुर्वन्त्या मम कर्णे इति
वदति । चिह्नवान्कृत इति, गिन्वि मनुच्छिह् ॥

भैमी त्वदिन्द्रत्व इदं प्रमाणमाह—

स्वर्णदीस्वर्णपद्मिन्याः पद्मदानं निदानताम् ।

नयतीयं त्वदिन्द्रत्वे दिवश्चागमनं च ते ॥ ६९ ॥

स्वर्णदीति ॥ इयं स्वर्णद्यां मन्दाकिन्या स्वर्णपद्मिन्याः पद्मस्यात्मने दानं, दिवः स्वर्गात्
भूमिं प्रति आगमनं च, त्वेन्द्रत्वे निदानतां प्रथमकारणतां नयति प्रापयति । नहि मनुष्यस्य

स्वर्गरीस्वर्गपथिनीसुवर्गकमलानयने स्वर्गादामने च सामर्थ्यं दृष्टम् । तस्मात्तत्कल्पं हत्वा पूर्ववदिन्द्र एवायमागत इति एतदर्थं प्रत्यर्थना त्वया कर्तुमयुक्तेतीयं मत्करणे कथयतीति भावः । स्वर्गरीति, 'पूर्वपदार्थज्ञायामगः' इति शब्दम् ॥

भाषते नैषधच्छायामायामायि मया हरेः ।

आह चाहमहल्यायां तस्याकर्णितदुर्नया ॥ ७० ॥

भाषते इति ॥ हरेरिन्द्रस्य नैषधस्य छायायाः कान्तेर्माया कापल्यं मया स्वयंवरकालेऽ-
मायि ज्ञातेतीयं मां भाषते । स्वयंवरकाले तव परस्त्रीत्वाभावाच्चलकल्पं एतम्, इदानीं तु
परस्त्रीत्वमिवैवं न करिष्यतीति मया प्रमुखा सतीत्यं भैमी अहल्यायां गौतमपत्न्या तस्मिन्-
स्याकर्णितो व्यभिचारलक्षणो दुष्टो नवो यया, एवंविधाइमिति च ज्ञूते । परस्त्रीत्वमीतिरपि
तस्य नास्ति, तस्मादिन्द्र एवायमिति त्वयाऽभ्यर्थेना न कार्येति मां प्रति भाषत इति भावः ।
नैषधस्येव छाया यस्यामिति मायाविशेषणत्वेन पृथग्भा ॥

संभावयति वैदर्भी दर्भाग्राभमतिस्तव ।

जम्मारित्वं कराम्भोजाद्भोऽलिपरिरम्भिणः ॥ ७१ ॥

समिति ॥ कुशाग्रभा मतिर्यस्याः सा वैदर्भी दम्भोऽलिः सार्वभौमत्वसूचकं वज्रं तत्परि-
रम्भिणस्तत्तुकात्कराम्भोजादेतोलव जम्मारित्वमिन्द्रत्वं संभावयति तर्कयति । नह्यनिन्दो
वज्रहस्तः । रेखाकृपादपि वज्रादेवमनुमानात्कुशाग्रपुद्गित्वमस्याः ॥

अनन्यसाक्षिकाः साक्षात्तदाख्याय रहःक्रियाः ।

शङ्कातङ्कं तुदैतस्या यदि त्वं तत्त्वनैषधः ॥ ७२ ॥

अनन्येति ॥ तस्माद्भो राजन्, त्वं यदि तत्त्वेन नैषधो भवसि, नतु छयना तत्तर्हि न
विद्यतेऽन्यो भैमीभवत्यतिरिक्तः साक्षी बाधु । कुशाग्रभावेव वा ज्ञानन्त इत्यर्थः । तादृशी
रहःक्रिया एकान्तकीडाः साक्षात् स्वयमेव, अथ च—व्यञ्जयशक्तिं विना आख्याय प्रकटं कथ-
यित्वा एतस्याः शङ्कातङ्कमिन्द्रमानासंशमानयं त्वं तुद निराकृत्य । एतत्प्रत्यक्षिकां श्रीवासन-
यचेष्टामुक्त्वाऽस्माकमेतस्याथ संदेहनपदुदैत्यर्थः । 'सत्यनैषधः' इति च पाठः ॥

इति तत्सुप्रयुक्त्यनिहुतीकृतकैतवाम् ।

वाचमाकर्ण्य तद्भावे संशयालुः शशंस सः ॥ ७३ ॥

इतीति ॥ इत्युक्तप्रकारेण तथा कल्या सुप्रयुक्तत्वेन कैतवयोतकहासादिविकारव्यतिरे-
केण सुवर्गकमलशान्तीन्द्रत्वनिधायकोपपत्तिमत्तया च सम्बन्धप्रयुक्तत्वेन निहुतीकृतमाच्छङ्कं
कैतवं छद्य यस्यास्तां कलां वाचमाकर्ण्य तद्भावे भैमीन्द्रान्त्वैवैवं सुन्वनादि न करोति
किमिति भैम्माशये संशयालुः संदिहानः स बलो भैमीग्राप्तिनिरासार्थं शशंस । रहो-
वृत्तमित्यर्थः ॥

सरसि छद्यनिद्रालुर्मया नामौ शयार्पणात् ।

यदानन्दोल्लसद्भोमा पद्मनाभीमविष्यसि ॥ ७४ ॥

सरसीति ॥ हे भैमि, छद्यना निद्रालुर्कीकनेवाङ्गीकृतनिश त्वं मया नामौ शयस्य
करकमलसार्पणाद्वेतोपनन्देन सात्त्विकभावैर्नोन्नतन्ति लोमानि यस्यास्तादृशी मत्करनाभि-
नै० च० ६७

स्पर्शेन जातरोमाया सती पद्मसुका नाभिर्गङ्गास्तादृशी भविष्यति संजातासीत्तस्मिन् । पाणिरोमायसंबन्धात्सकण्ठककमलसंबन्धसंभावनाया पद्मनाभीत्वं तत्र यज्जातं तत्सरेत्यर्थः । नलपाणिः पद्मस्थानीयः, रोमाञ्चश्च तत्सकण्ठकस्थानीयः । अथ च—विकसितकमलदलतुल्या-रोमाबोद्धमापद्ममिव नाभिर्गङ्गास्तादृशी जाताति तस्मिन् । शयार्पणं रोमाबोद्धमे हेतुः । अथ च—नाभौ शयार्पणादपद्मनाभः पद्मनाभः श्रीविष्णुर्भविष्यति पद्मनाभीभविष्यतीति चिन्तितः । तत्समरसि, नाभौ करकमलधारणाच्छ्रीविष्णुरूपा जाताति । नहि विष्णुं विनाऽन्यस्य नाभौ कमलमतीत्यर्थः । निद्रितासीति बुद्ध्या वसुनर्हंसनाथं नाभिसमीपे मया करेऽर्पिते तत्संस्पर्शाज्जातसात्त्विकरोमाया जाताति तत्समेति भावः । आनन्दोद्भासितोमेति निद्राया अलोकत्वं धोतितम् । नहि निद्रायाः सत्यत्वे करस्पर्शाद्रोमाबोद्धमो भवति । भेगीपक्षे पद्मनाभीति चिन्तितः । स्मरतिभोगे त्व(नयतन)भूतेऽपि 'अभिसावचने लुट्' इति लुट् । 'तदानन्द-' इति पाठः सम्मः ॥

जानासि ह्रीभयव्यग्रा यन्नवे मन्मथोत्सवे ।

सामिभुकैव मुक्तासि मृद्धि खेदभयान्मया ॥ ७५ ॥

जानासीति ॥ हे भैमि, मुक्तासि मृद्धि खेदभयान्मया ॥ ७५ ॥ ह्रीभयाभ्यां व्यग्रा व्याकुलचित्ता त्वं अतिमृदुत्वात्संपूर्णसंभोगोपमदर्शसहतया तव खेदो भविष्यतीति मयात्समि अर्धभुकैवाप्राप्तसुखतावसानेनैव यन्मुक्तासि तज्जानासि स्मरसि । सामिभुका, 'सामि' इति समाप्तः ॥

स्मर जित्वाजिमेतस्त्वां करे मत्पदधाविनि ।

अङ्गुलीयुगयोगेन यदालिङ्गं जने घने ॥ ७६ ॥

स्मरेति ॥ हे भैमि, आजि सङ्ग्रामं जित्वा त्वामा सांमुख्येनेतः प्राप्तोऽहं नमस्कारार्थं क्षालनार्थं वा मत्पदधाविनि मन्वरणस्पर्शनि तव करेऽङ्गुलीयुगयोगेन मदीयचरणाङ्गुलीद्वय-संबन्धेन दर्शनार्थं समागते घने भूयसि जने मध्ये यदालिङ्गमालिङ्गितवान् तस्मिन् । जन-समक्षं साक्षादालिङ्गनस्मान्निष्ठात्प्रवासोत्कण्ठाभरतरलतया चरणाङ्गुलिद्वयेन त्वत्पान्तिपीड-नवशात्त्वदालिङ्गनमाप्तां त्वां प्रति धोतितवांस्तस्मिन्त्यर्थः । आलिङ्गं, 'स्त्रिय आलिङ्गने' इति लुटुत्समेकवचने षष्ठेः क्तः । 'विभाषा साकाङ्क्षे' इति वैकल्पिकत्वाङ्गुल्यभावः ॥

वेत्थ मानेऽपि मस्यानदूनां त्वं मां च यन्मिथः ।

महृष्टालिख्य पश्यन्ती व्यवाधा रेखयाऽन्तरा ॥ ७७ ॥

वेत्थेति ॥ हे भैमि, माने ग्रीतिकलहे सत्यपि रोषात्तया कृतेन मत्कर्मकल्याणेन इत्ता खित्ता क्षणमात्रमपि मद्द्विरहं सोढुमशका सती मिथ एकान्ते स्त्रीरूपं त्वं, पुंरूपं मां चालेख्ये आलिख्य पश्यन्ती संयुक्तपरस्परदर्शनसुखमनुभवन्ती त्वं मया दृष्टा सती यन्मित्रलिखितयोग-

१ वदानन्देति पाठे वधोगतत्वेन 'न यदि' इति निषेधेन लटोऽप्राप्तिमभिप्रेत्येदम् । तथा पाठेऽपि वदिति स्थाने वदेति पदच्छेदं कृत्वा व्याख्यानं वच्छन्दयोगेऽपि व्यावशयनेन कृत्वा पद्मनाभीभ-वमस्य लक्ष्यत्वात्तत्त्वकक्षणसंबन्धे 'विभाषा साकाङ्क्षे' इति परत्वाङ्गुले विधानेन च स 'दीपा' इति मुक्तावबोधानगतोऽप्यैः ।

रावयोरन्तरा मध्ये तुलिकादिस्त्रितया रेखया व्यवधाः व्यवधानं कृतवत्यसि वेत्य जानासि ।
तत्सरेत्यर्थः । व्यवधाः, व्यवपूर्वाद्वागो लुब्धश्चमः ॥

प्रस्मृतं न त्वया तावद्यन्मोहनविमोहितः ।

अतुप्तोऽधरपानेषु रसनामपिबं तव ॥ ७८ ॥

प्रस्मृतमिति ॥ हे भैमि, मोहनेन सुरतेन विशेषेण मोहितः सुरतपरवशः, अब
च—मोहनकारिणा कामवाणेन मोहितो निरस्तपिवेकोऽहं तवाधरपानेषु अतुप्तः संसाव
रसनां जिह्वामपि यदपिबं तत्तावत्साकत्येन त्वया न प्रस्मृतम् । जिह्वाप्रवेदनमपि कामचा-
कोमम् । प्रशब्दः प्रगतार्थः । 'अधरपानानाम्' इति पाठे वृत्त्यर्थानां करणे षष्ठी वा ॥

त्वत्कुचार्द्रनखाङ्कस्य मुद्रामालिङ्गनोत्थिताम् ।

सरेः खट्वदि यत्सोरसखीः शिल्पं तवाव्रवम् ॥ ७९ ॥

त्वदिति ॥ अहं खट्वदये तवालिङ्गनोत्थितां तव कुचे तात्कालिकत्वादाईसाक्षुष्करधिरस
मया कृतस्य नखाङ्कस्य मुद्रां नखक्षतदर्शनादेव सोरसखीः हासपरास्त्रव सखीः प्रति तव शिल्पं
भवत्सख्या भैम्येदं नखक्षतं कृतं पश्यतेति त्वन्निर्माणं यदव्रवं तत्सरेधिन्तयेः । 'सोरः' इति
पाठे—सोरः सखदमित्यर्थः । सखीः, मुख्यं कर्म । शिल्पमिति, 'अकथितं च' इति कर्मत्वम् ॥

त्वयान्याः क्रीडयन्मध्येमधुगोष्ठि रुपेक्षितः ।

वेत्सि तासां पुरो मूर्ध्ना त्वत्पादे यत्किलास्त्रलम् ॥ ८० ॥

त्वयेति ॥ मधुगोष्ठा मद्यशालाया मध्ये मद्यसहपानावसरे अन्याः सपत्नीः क्रीडयन्
त्वया रया रोषरूपितया दशा ईक्षितोऽहं तासां सपत्नीनां पुरः शमलमेव किल मद्यमत्तात्वा-
त्स्वलनव्याजेन त्वत्पादे मूर्ध्ना वदस्त्रलं स्त्रलित्वा वदपतं तदेत्सि जानासि । स्त्रलनव्याजेन
प्रणामेन त्वां प्रसादितवानसि तत्सरेति भावः । मध्येमधुगोष्ठि, 'पारे मध्ये पठ्या वा'
इति समासः ॥

वेत्थ मय्यागते प्रोष्य यत्त्वां पश्यति हार्दिनि ।

अचुम्बीरालिमालिङ्ग्य तस्यां केलिमुदा किल ॥ ८१ ॥

वेत्थेति ॥ मयि प्रोष्य विजयवात्रां कृत्वा आगते, अत एव हार्दिनि प्रेमभरतरले त्वां
पश्यति सति आलि स्वसखीमालिङ्ग्य अन्याः प्रति तस्यां केलिमुदा क्रीडाहर्षेण किल विलास-
प्रकटनव्याजेन यत्तामचुम्बीः तदेत्य स्मरसि । कामशास्त्रान्यासकौशलवशात्सख्यालिङ्गनचु-
म्बनव्याजेन मां प्रखालिङ्गनचुम्बनद्वारा स्वप्रेमभरं यत्सुचितवत्यसि तत्सरेति भावः । हे
हार्दिनीति भैमांसंबुद्धिर्वा । प्रोष्य, प्रपूर्वाहसः क्तो ल्यपि यज्जादित्वात्संघारणम् । हार्दिनि,
(युवादित्वादणि) 'हृदयस्य हृदय' इति हृदये च 'अत इतिः' ॥

जागर्ति तत्र संस्कारः स्वमुखाद्भवदानने ।

विक्षिप्यायाचिपं यत्ता न्यायात्ताम्बूलफालिकाः ॥ ८२ ॥

जागर्तीति ॥ अहं ताम्बूलस्य चर्वितपूगफलगागवल्लीदलस्य फालिकाः शकलानि स्वमु-
खात्सकाशाद्भवत्या आनने निक्षिप्य निधाय 'यदीयो निक्षेपः स तस्मै दातव्योऽन्यथा

दृश्यः' इति न्यायान्तालोचयुक्त्युक्त्याम्बूलफालिकाः (यदहमयाचिषं) पुनर्मह्यं देहीति याचितवान्, तत्र विषये स्मरणभूतो भावनास्वः संस्कारो जागर्ति स्फुरद्रूपो वर्तते तस्मात्सि किमित्यर्थ इति प्रश्नः ॥

चित्ते तदस्ति कश्चित्ते नखजं यत्कुधा क्षतम् ।

प्राग्भावाधिगमागस्थे त्वया शम्बाकृतं क्षतम् ॥ ८३ ॥

चित्त इति ॥ मयि प्राग् त्वय्यप्राप्तसुरतान्तमुखायामेव सखां यो भावाधिगमः सुरतान्त-
मुखप्राप्तिलक्षणे आगमपराधे तिष्ठति एवंभूते सति मयि विषये वा समस्तस्यैव सुखहेतुत्वा-
द्विषमरतस्यासुखहेतुत्वात्कुधा मय्य एव सुखजन्याद्रोषाद्वेगोर्नखजं क्षतं त्वया शम्बाकृतं प्रथमं
फालकृष्टे क्षेत्रे पुनरपि सा(धी)रावदारणवत्प्रथमकृतनखक्षतमभ्य एव पुनरपि गाढतरं नख-
क्षतं यदारोपितं तस्मै चित्तेऽस्ति कश्चित् । तस्मैत्यर्थः । 'शम्बाकृतं द्वितीयं स्यात्' इति
निषेधः । शम्बाकृतं, 'कृणो द्वितीय-' इति ङाच् । लक्षण्या प्रयोगः ॥

स्वदिग्विनिमयेनैव निशि पार्श्वविवर्तिनोः ।

स्वप्रेष्यस्तवैमुख्ये सख्ये सौख्यं सरावयोः ॥ ८४ ॥

स्वेति ॥ स्त्रीयस्त्रीयविधौ विनिमयेनैव परिवर्तनेनैव निशि पार्श्वविवर्तिनोर्बामदक्षिणकृदि-
परिवर्तनशीलयोः ननु यथावस्थितयोः संमुखयोरेवैवंभूतयोरावयोस्तव मम च स्वप्रेष्यपि
निद्रास्वपि मध्ये अस्मिं लयं वैमुख्यं पराश्रुत्यत्वं यत्र तादृशे सख्ये मैत्रे यत्सौख्यं सुखं
सुखित्वं वा तस्मात् संमुखयोर्द्वि यथावस्थितयोरेव पार्श्वपरिवर्तने द्वयोरपि पृष्ठभागघटनात्-
राश्रुत्वमेव स्मारिति स्वस्वदिग्विनिमयपूर्वकमेकदैव पार्श्वपरिवर्तने वैमुख्याभावाभिद्रास-
मवेऽपि सांमुख्येन सदावयोर्मैत्रीसौख्यं तस्मैत्यर्थः । स्वस्वदिग्विनिमयेन पार्श्वपरिवर्तने
चान्योन्यं सांमुख्यमेव भवतीति सर्वसाक्षिकम् । सौख्यम्, स्वाधे भावे वा ध्वम् ॥

क्षणं प्राप्य सदस्येव नृणां विमनितेक्षणम् ।

दर्शिताधरमहंशा ध्याय यन्मामतर्जयः ॥ ८५ ॥

क्षणमिति ॥ सदस्येव सभायामेव वर्तमानापि त्वं सभास्थानां नृणां विमनितानि कार्या-
न्तरदर्शनपराणि कृतानीक्षणानि यत्र येन वा तादृशं क्षणमवसरं नृणां तत्तत्तत्त्वं वा प्राप्य माप्रम-
कृत्यादिना दर्शितोऽधरे वर्तमानो महंशो मत्कृतो दन्तप्रणो यद्वैवंभूता सती तर्जन्वादिना मां
नदतर्जयः, तज्याय स्मर । विमनितेति, 'तत्करोति-' इति णिचि 'णाविष्टवत्' इति टिलोपः ॥

तथावलोक्य लीलाक्षनालभ्रमणविभ्रमात् ।

करो योजयताध्ये(धी)हि यन्मयासि प्रसादिता ॥ ८६ ॥

तथेति ॥ तथा अधरदन्तक्षतदर्शनपूर्वं तर्जनीतर्जनाप्रकारमवलोक्य लीलाञ्जनालस-
कराभ्यां भ्रमणरूपादिभ्रमात्प्राजात्प्रणामप्रसादाजलिबन्धनरूपेण करो योजयता संयुक्तौ कुर्वता
मया कोपस्त्राजनपूर्वं यत्प्रसादितासि तदध्ये(धी)हि । स्मैत्यर्थः । 'इह स्मरणे' ॥

ताम्बूलदानमन्यस्तकरजं करपङ्कजे ।

मम न स्मरसि प्रायस्तत्र नैव स्मरामि तत् ॥ ८७ ॥

ताम्बूलेति ॥ त्वं त्वदीयकरपङ्कजे मम ताम्बूलदानमन्यस्तकरजमक्षितनखक्षतं प्रायो

बाहुल्येन न स्मरति । अहमपि मयीयमाणिपद्ये त्वत्कृतं तृषाच्छेदकं यथा ताम्बूलदानमस्मिन्-
मन्त्रधत्तं बाहुल्येन नैव स्मरामि । किंतु—अन्योन्यवीटिकादानक्षणे प्रेमभरात्पाणिपद्मगर्भो-
पितनबद्धतमेव सदा ताम्बूलदानमावयोः, तत्स्मरेति भावः ॥

तदध्वे(धी)हि मृपोद्यं मां हित्वा यत्त्वं गता सखीः ।

तत्रापि मे गतस्याग्रे लीलयैवाच्छिनस्तृणम् ॥ ८८ ॥

तदिति ॥ कमप्यपरार्थं कृत्वाप्यहमेतज्जाकार्षेमित्यादिमृपोद्यमलीकभाषिणं मां कोपेन
हित्वा सखीः प्रति गता त्वं तत्रापि सखीसमीपे भवयीयपृष्ठदेशानुवर्तित्वेन गतस्य मेऽग्रे
लीलयैव स्वभावेनैव यत्तृणमच्छिनश्चिच्छेद(दिय), तदध्वे(वी)हि इति पूर्ववत् । अथप्रभृ-
त्सलीकभाषिणस्तबाहं न कापि, त्वं मम न कोऽपीति मैत्रीविच्छेदसूचकं तृणच्छेदं यथा
बालकाः कुर्वन्ति, तद्वत्त्वयापि कृतमिति स्मरेत्यर्थः । मृपोद्यम्, 'राजसूय-' इति निपातः ॥

स्मरसि प्रेयसि प्रायो यद्वितीयरतासदा ।

शुचिरात्रीत्युपालब्धा त्वं मयापिकनादिनी ॥ ८९ ॥

स्मरसीति ॥ हे प्रेयसि, बालत्वात्सौकुमार्यविशेषाच्च द्वितीयरतानिलापिणो मम द्विती-
यस्य रतस्यासदा, तथा—पिकवचदति तच्छीला कोकिलतुल्यकूजना त्वं मया शुचिरात्री
मीम्भतुसंबन्धिनी रात्रीत्युपालब्धा सोपालम्भमामन्त्रितासि तत्प्रायः स्मरसि कथयेत्यर्थः ।
शुचिरात्रिरपि स्वल्पप्रमाणत्वादेकवारसुरतनिर्माणेनैव जातप्रभातत्वाद्वितीयसुरतनिर्माणासदा
वसन्तनैकव्याच्च पिकनादोऽस्यां वर्तत इति तत्रापि प्रभाते कोकिलालापो भवतीत्यर्थः ।
नदी—वसन्तस्मादीतत्वात्कोकिलानामभावात्पिकव्यतिरिक्ताः पक्षिणोऽपिकाः, तच्चाद्युक्ता ॥

भुञ्जानस्य नवं निम्बं परिवेषिषती मधौ ।

सपत्नीष्वपि मे रागं संभाव्य स्वरुपः स्मरेः ॥ ९० ॥

भुञ्जानस्येति ॥ मधौ वसन्ते नवं नूतनसमागतपत्रपुष्पादिकं निम्बं भुञ्जानस्य मे
सपत्नीष्वपि रागं प्रीति संभाव्यानुमाय कोपवशात् पुनःपुनः निम्बमेव मम भोजनार्थं परि-
वेषिषती पात्रे परितः क्षिपन्ती त्वं स्वरुपः स्वीयान्कोपान् स्वकोपस्य वा स्मरेः । मधुरतर-
शर्करादिपरित्यागेनातिकटुरसेऽपि चेदस्यैवं रुचिरार्हि मयीवापेक्षयाऽतिहीनासु मत्सपत्नीष्व-
प्यस्य रुचिः सादिति संभाव्य बहुतरं निम्बमेव भुङ्क्ष्वेति वारं वारमतिकटुनिम्बातिदानेन
यत्कोपान्मां प्रति व्यञ्जितवत्यसि तत्स्मरेति भावः । वसन्ते च जना निम्बं भुञ्जते । परिवेषि-
षती, परिवेषणार्थात्परिपूर्वाद्धिषेः सता 'शौ' इति द्विवचनम् । स्वरुपः, 'अधीनर्ग-' इति
पठौ, कर्मलविवक्षया द्वितीया वा ॥

स्मर शार्करमास्वाद्य त्वया राजमिति स्तुवन् ।

स्वनिन्दारोपरक्तासु यद्भैषं तवाधरात् ॥ ९१ ॥

स्मरेति ॥ शार्करं शर्कराधिकारभूतं शर्करासंस्कृतं वा किमपि भक्ष्यमास्वाद्य एतत्सर्वो-

विशाविरसममृतस्त्राविहृतया त्वया साधितं किमिति स्वादातिशयावतिष्ठुवन् वारं वारं तदैव
वर्णनमहं सर्वातिशाविरसमेतच्छार्करमिति स्तुतौ अक्षरस्यापि सर्वमधुरवर्णान्तःपातितया
निन्दार्थवशान्मदपेक्षयाप्येतदधिकरसमित्ययं वर्णयति । ननु, तर्हि अद्यप्रभृति अयमेत-
देव रसयुतं मम तु कथाप्यनेन न कथंति स्तमिन्दया रोषत्वेन रक्तात्तवाधरात्पुनर्यदभेदं
भीतवानस्मि तत्स्मर । कोपेन लौहित्यं युक्तम् । त्वदक्षरकल्पशार्करवर्णनेनया कुपितया त्वया-
धरस्फुरणादिना व्यञ्जितात्कोपाद्यदभेदं तत्स्मरेति भावः । शार्करम्, विकारे संस्कृतायै
वाप् । अधरात्, 'सीमा-' इत्यपादानत्वम् ॥

मुखादारभ्य नाभ्यन्तं चुम्बं चुम्बमवृत्तवान् ।

न प्रापं चुम्बितुं यत्ने धन्या तच्चुम्बतु स्मृतिः ॥ ९२ ॥

मुखादिति ॥ मुखादारभ्य नाभ्यन्तं नामिपर्यन्तं त्वदङ्गं चुम्बं चुम्बं चुम्बित्वा
चुम्बित्वा अवृत्तवान् असमाप्तचुम्बनेच्छुः (च्छः) सन्नहं स्मरमन्दिरं यत्त्वदङ्गं पाण्यादिना
प्रतिबन्धाद्भजातिशयाद्वा गोपितत्वाच्चुम्बितुं न प्रापं तत्स्मरमन्दिरं भन्या स्मृतिश्चुम्बतु ।
तत्स्मरमन्दिरं स्मृतिविषयीभवतु । अतिरागात्स्मरमन्दिरमपि चुम्बितुं प्रयत्नस्य मम तत्र
दत्तवती तत्स्मरेति भावः । चक्षुर्वर्तिनापि मया यच्चुम्बितुं न प्राप्तं तत्स्मृत्या प्राप्तम्, अत
एव सा धन्येति भावः । मुखादिकक्षाकुचनाभिमूलकरात्रभागाश्चुम्बनस्थानानि ॥

कमपि स्मरकेलिं तं स्मर यत्र भवन्निति ।

मया विहितसंबुद्धिर्वाङ्मिता स्मितवत्यसि ॥ ९३ ॥

कमिति ॥ त्वं कमपि तमनिर्वचनीयं लोकोत्तरपुरुषादितारुण्यं स्मरकेलिं स्मर ।
(तं कम्-) यत्र कामकेलौ पुंस्त्वारोपेण भवप्रित्येवं पुंलिङ्गोचितसंबुद्ध्या मया विहिता
संबुद्धिर्यस्याः सा त्वं त्रीहिता स्मितवत्यसि । कामशास्त्राभ्यासकौशलशक्तिपरीतमुरतमकाशीः,
तत्स्मरेत्यर्थः । कठेः पुंस्त्वं पूर्वं दर्शितम् ॥

नीलदाक्षिण्यं यत्र मद्वाकेन श्रमाम्बुना ।

स्मर हारमणौ दृष्टं स्वमास्यं तत्क्षणोचितम् ॥ ९४ ॥

नीलदिति ॥ तत्रोक्तस्य पुरुषादिते ललाटकपोललिखितपञ्चवल्लीसंबन्धिन्या मदेन
कस्तूर्याकेन मिथितेन कलुषितेन पञ्चता श्रमाम्बुना आक्षिप्तं हनुमागमनिष्ठाया
नीलनीलवर्णं भवदुपरिस्थितत्वादधोविलोक्यतो मुखस्य कस्तूर्यमिलितेन गलता श्रमजलेन
चिबुकसंबन्धस्योच्चिस्त्राजालं भवत् एवंभूतम्, अधोभागे वर्तमानस्य मम हृदि धर्तमाने
मुक्ताहारमध्यमणौ तत्क्षणे विपरीतरताचरणधमये तल्लक्षण उत्सवे बोधितमुफरीत्वा कोमलम्,
अथ च—पुरुषादितक्षणे तादृशस्य श्रमजलस्य कूर्चकान्तिदायित्वेनोचितम्, इदं स्वमास्यं
स्मर । 'मदो रेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षमदानयोः' इत्यभिधानान्मदशब्द एकदेशलक्षणया
सृगमदवाची । नीलदु, आचारक्षिब्धताच्छब्दा । 'नील वर्णे' घातुरिति केचित् ॥

स्मर तन्नखमत्रोरौ कस्तेधा(दा)दिति ते मृषा ।

हीदैवतमलुम्पं यद्गतं रतपरोक्षणम् ॥ ९५ ॥

स्मरेति ॥ अहं अत्रास्मिन्ने तवोरो को नखमपा[दा]दत्तवानिति मृषा असत्यभाषी
तन् हीरेष दैवतं नस्य तत्, अत एव रतस्य परोक्षेण परोक्षकरणं नद्याचर्यरूपं मुरतप्रतिष-
न्धकं अतं निबन्धं नदहृष्टं निवर्तितवान् तरस्मर । परपुरुषसंबन्धराहोत्पादनायै मृषाभाषणेन
रसान्तरमुत्पाद्य लज्जाकृतं मुरतप्रतिबन्धकमनुष्योऽगं गच्छिवर्तितवांस्तस्मरेत्यर्थः । अतं सदैवतं
भवतीति होदैवतमित्युक्तम् ॥

वनकेलौ स्मराश्वत्थदलं भूपतितं प्रति ।

देहि महामुदस्येति मदिरा व्रीडितासि यत् ॥ ९६ ॥

वनेति ॥ त्वम् इति मदिरा व्रीडितासि तस्मर । इति किम्—हे भैमी, त्वं वनकेलौ
आरामनिहारसमये भुवि पतितमश्वत्थदलं प्रति उद्दिश्य इदम् उदस्यै पाणिनोत्क्षिप्य मायं
देहीति । ‘अश्वत्थपत्रसदृशं विपुलं च गुह्यम्’ इति कामशास्त्रवचनाद्भूपतिताश्वत्थदलयाचनेन
नराज्ञयाचनस्य सूचितत्वावव्रीडितासि तस्मरेति भावः ॥

इति तस्या रहस्यानि प्रिये शंसति सान्तरा ।

पाणिभ्यां पिदधे सख्याः धवसी ह्रीवशीकृता ॥ ९७ ॥

इतीति ॥ सा भैमी प्रिये इति पूर्वोक्तप्रकारेण तस्या भैम्या रहस्यानि एकान्तरतद्वृत्तानि
शंसति सति ह्रीवशीकृता लज्जिता सती अन्तरा मध्य एवाचमात एव वचने पाणिभ्यां
सख्याः कलायाः धवसी कर्णौ पिदधे आच्छादितवती । इतः परमध्य(ति)संयुतमपि रहस्य-
मस्यै कथयिष्यति तदनवा नाकर्णनीयमिति बुद्ध्या तस्याः कर्णौ प्यधत्तेत्यर्थः ॥

कर्णपिधान एवोत्प्रेक्षते—

कर्णौ पीडयती सख्या वीक्ष्य नेत्रासितोत्पले ।

अप्यपीडयतां भैमीकरकोकनदे तु (तु) तौ ॥ ९८ ॥

कर्णाविति ॥ भैमीकरादेव कोकनदे रक्षोत्पले अपि कर्तारौ (१) सख्याः कलाया नेत्रे
एवासितोत्पले तस्या एव कर्णौ पीडयती यन्मयन्ती वीक्ष्य तौ कलाकर्णौ कर्णेभूतौ अपीड-
यतां तु कलानेत्रनीलोत्पलयोराकर्णपूर्णतया कर्णाक्रमणात्पीडाकरणमिव भैमी-कररक्षोत्पले
अपि साक्षात्नेत्रनीलोत्पलसाहायकाचरणबुद्धेयैव स्वर्धयेव वा (भैमीकरकोकनदे अपि)
तरकर्णौ पीडयामासतुः । किमिति भावः । स्वर्णयोगः साहायकं स्वर्धा च युक्ता । पीडयती,
‘वा नपुंसकस्य’ इति शुभभावः ॥

पुनरप्यन्यथोत्प्रेक्षते—

तत्प्रविष्टं सखीकर्णौ पत्युरालपितं द्विया ।

पिदधाविच वैदर्भी स्वरहस्याभिसंधिना ॥ ९९ ॥

तदिति ॥ वैदर्भी सखीकर्णौ प्रविष्टं तत्पूर्वोक्तं रहस्यरूपं पत्युरालपितं स्वरहस्यमेत-

१ ‘वनकेलौ आरामनिहारसमये’ इति ‘व्रीडिता’ इत्यतः प्राग्गोचरं सापेक्षम् । २ ‘अथ च—उद्दि-
ष्य (उच्छेद्य) देहीति याचितेन भगोवत्स्य तलोष्णीमावेन पुरुषावित्तुरतस्यापि सूचितत्वावव्रीडिता-
सीति’ इति सुखावबोधायामधिकम् ।

रत्नार्णवां सकाशाद्दहिर्मा गादिलनिसंभिनामिप्रायेणैव हिया पिदधौ आच्छादितवती ।
अन्वदपि गोप्यं वस्तु भाण्डे निक्षिप्याम्यो मा स्म ज्ञासीदिति तज्जरं पिथीयते ॥

तमालोक्य प्रियाकेलिं नले सोत्प्रासहासिनि ।

आरात्तत्त्वमवुष्मापि सख्यः सिम्भियिरेऽपराः ॥ १०० ॥

तमिति ॥ आराहूरे स्थिता अप्यपराः सख्यस्तात्त्वं नलहासकारणमवुष्मापि सिम्भियिरे
जहसुः । कस्मिन्सति—नले तं पूर्वां कं प्रियायाः केलिमालोक्य सोत्प्रासहासिनि उत्प्रासेनोच्चै-
स्त्वेन सह यथा तथा हसति सति । नलाह्लासध्वनमात्रेण सिम्भियिर इत्यर्थः ॥

दम्पत्योरुपरि प्रीत्या ता धराप्सरसस्तयोः ।

ववृषुः सितपुष्पाणि सुरभीणि मुखानिलैः ॥ १०१ ॥

दम्पत्योरिति ॥ ताः सख्य एव धरात्यामुर्वदयाचप्सरसस्तयोर्दम्पत्योरुपरि प्रीत्या प्रेमा-
तिशयेन सुरभीणि सितान्येव पुष्पाणि ववृषुः । सर्वा अपि सख्यस्तावुभी कीदृशशाजहसु-
रित्यर्थः । मुखानिलसुरभित्वेन तासां पद्मिनीत्वं सूचितम् । तयोः, 'पञ्चतम्यं' इति पठ्यते ॥

तदास्यहसिताज्जातं सितमासामभासत ।

आलोकादिव शीतांशोः कुमुदध्रेणिजृम्भणम् ॥ १०२ ॥

तदिति ॥ तस्य नलस्यास्यहसिताज्जातमासां सखीनां स्मितं शीतांशोरालोकात्प्रकाशा-
जातं कुमुदध्रेण्या जृम्भणं विकासननिवाभासत । 'तदस्य' इति कचित्पाठः ॥

प्रत्यभिज्ञाय विज्ञाय स्वरं हासविकस्वरम् ।

सख्यास्तासु स्वपक्षयोः कला जातबलाऽजनि ॥ १०३ ॥

प्रतीति ॥ अथ सखीसमूहहासानन्तरं विज्ञाऽतिचतुरा कला तासु सखीषु मध्ये स्वप-
क्षायां निजमित्रभूतायाः कस्याश्चित्सख्याः स्वरं हासेन विकस्वरं मुख्यकम्, अत एव—
सोऽयं मत्सख्या एव स्वर इति प्रत्यभिज्ञाय परोक्षप्रत्यक्षोभयांशात्मकज्ञानविषयं कृत्वा जातं
बलं यस्यास्तादृशी भैमीप्रतारणार्थं सप्तहायोत्साहशक्तिलुका बाऽजनि । मत्पक्षीयाऽत्र विद्य-
तेऽतोऽस्याः सकाशान्मां मोचयिष्यति, शिष्टं नाकर्णयिष्यतीति साक्षात्सामुदिति भावः ।
अन्योऽपि केनचित्प्रतिबद्धः स्वपक्षीयं दृष्ट्वा जातबलो भवति । सखीस्वरध्वनं तु कर्णपिधाना-
त्पूर्वमेव ज्ञातव्यम् । अन्वया स्वरध्वन्यानुपपत्तेः । भैमीकरयोः कोमलतरतया कर्णनिमिड-
पीठने सामर्थ्याभावेन वा ध्वनोपपत्तिः ॥

साहूयोच्चैरथोचे तामेहि स्वर्गेण वञ्चिते ।

पिब वाणीः सुधावेणीर्नृपचन्द्रस्य सुन्दरि ॥ १०४ ॥

सेति ॥ अथ स्वपक्षीयस्वरप्रत्यभिज्ञानानन्तरं सा कला तां स्वसखीमुखैस्वरस्वरं यथात-
थाहूय इति ऊचे । इति किम्—दूरस्थत्वात् हे स्वर्गमुखेन वञ्चिते सुन्दरि, एहि सखीपमा-
गच्छ, आगत्य त्वं नृप एवाह्लादकलाचन्द्रस्य सुधावेणीरमृतप्रवाहक्या वाणीः पिब सादर-

१ 'स्वपक्षाया इति दिग्गदित्वाद्यः । स्वपक्षाया इति पाठे-पञ्चशब्दस्य निलपुंलिङ्गत्वात्तत्पुरुषार्थम-
नादहृतीतिः कार्यः' इति सुलावकोपा । २ 'नृपायैतार' इति मूलपुस्तकपाठः ।

माकर्णयेति स्वर्गेऽपि चन्द्रामृतपानमेव विक्षिप्तं नलपरिहासाकर्णनमुखं स्वर्गमुखमेव तदनु-
भवेत्यर्थः ॥

साशृणोत्तस्य वाग्भागमनत्यासत्तिमत्यपि ।

कल्पग्रामाल्पनिर्घोषं बदरीव कुशोदरी ॥ १०५ ॥

सेति ॥ कल्या आहूता अनत्यासत्तिमत्यपि अत्यन्तनैकव्यरहितापि यत्र स्थितौ किञ्चि-
च्छ्रूयते किञ्चिन्नेति तत्र स्थिता कुशोदरी सा कलासखी तस्य वाचो भागं क्षिप्तमंशमशृणोत् ।
कलाकर्णयोर्मैम्या पिहितत्वादाहूता सखी नलकथ्यमानरहस्यकथाशेषमशृणोदित्यर्थः । का
कमिव—कुशोदरी कुरामण्या । अत्यजनेति यावत् । एवंभूता बदरी कल्पग्रामनामो ग्राम-
स्याल्पनिर्घोषं लोककलकले तत्र पठतां वेदध्वनिं वा तमिव । बदरिकाश्रमस्यो लोकः मुनिज-
नस्थानभूतकल्पग्रामनिवासिनो जनस्य कोलाहले शृणोतीति ती(तै)र्थिकप्रसिद्धिः ॥

अथ स्वपृष्ठनिष्ठायाः शृण्वत्या नैपधाभिधाः ।

नलमौलिमणौ तस्या भावमाकलयत्कला ॥ १०६ ॥

अथेति ॥ अथ कलासख्या नलवाक्यशेषप्रवणानन्तरं कला स्वपृष्ठे निष्ठा स्थितिर्यस्याः
कर्णपिधानपरतया कलापथाद्भागे स्थितायाः, तथा—कलासखी प्रति रहस्यं ब्रुवतो नैपध-
स्याभिधा वचनानि शृण्वत्यास्तस्या भैम्या भावं रहस्यकथनाद्वासकोपायमिव्यजकमुखचेष्टावि-
शेषं नलस्य मौलिमणौ शिरोरत्ने प्रतिबिम्बवशादाकलयदशासीत् । ददर्शेत्यर्थः । नलेन कला-
सखी प्रति रहस्ये उक्ते भैम्या हास्यकोपादिचेष्टा नलमौलिरत्ने प्रतिबिम्बितं सा कला ददर्श
नत्वशृणोदित्यर्थः ॥

प्रतिबिम्बेक्षितैः सख्या मुखाकृतैः कृतानुमा ।

तद्ग्रीवाद्यनुकुर्वाणा शृण्वतीवान्वभायि सा ॥ १०७ ॥

प्रतिबिम्बेति ॥ प्रतिबिम्बे ईक्षितैः सख्याः पृष्ठस्थिताया भैम्याः स्वपक्षसख्या मुखा-
कृतैर्मांवाहासादिसूचकमुखसंकोचविकासादिचेष्टितैः कृता कृतानुमितिर्यया तादृशसवि-
कारदर्शनात्प्रायेण नलेनैवमुक्तं स्यादित्येवंकृता नलवाक्यार्थसंभावना यया सा, तथा—तस्या
भैम्याः स्वपक्षसख्या वा नलवाक्यानुसृतं त्रीवाद्यनुकुर्वती प्रतिबिम्बदर्शनादेवाङ्गसंकोचाद्य-
भिनवेनानुकुर्वाणा दर्शयन्ती सा कला भैमीपाणिपिहितकर्णाऽपि तद्ग्रीवाद्यनुकरणादेव भैमी-
वत्, सखीवद्वा नलवचनं शृण्वतीवान्वभानि(यि) भैमीनलभ्यां संभाविता । तद्ग्रीवादि, 'न
ल्लोका-' इति निषेधाद्वितीया । अनुकुर्वाणा, 'अनुपराभ्यां कृचः' इति परस्मैपदविधानाच्छा-
नजभावे 'ताच्छीत्यवशोवचनशक्तिषु चानश्' इति ताच्छील्ये सप्तौ वा चानश् ॥

कारं कारं तथाकारमूचे साऽशृण्वंतमाम् ।

मिथ्या वेत्थ गिरश्चेतद्वार्थाः स्युर्मम देवताः ॥ १०८ ॥

कारमिति ॥ सा कला तथा पूर्वोक्तं भैम्याः स्वपक्षसख्या वा नलमौलिमणिरदृष्टं मुखप्रो-
ढाहर्षाकारं कारं कारं कृत्वा कृत्वा अनया सर्वं क्षुतमिति यथा प्रतीतिर्भवति तथाभिनयं
कृत्वा इति उक्ते । इति किम्—अहं भवदीयं सर्वं वृत्तान्तमशृण्वंतमां नितरामाकर्णितव-

स्वस्मि । हे मैमि, त्वं भवद्वचनश्रवणसुनिष्ठा मम गिरो मिथ्या चेद्वेत्थ जानीषे । अनाकर्णितमप्याकर्णितमियं वदतीति मन्यसे चेत्तत्तर्हि अनीष्टमिष्यत्यर्थं प्रत्यहं पूज्यमाना मम गौर्यादी-
श्वदेवता निष्कलाः स्फुरिष्टाभिन्न्यो मा भूवन्निति मया शपथः कियत् इति नलं प्रत्यबोचद्वा ।
अश्रवणवन्तमाम्, 'तिष्ठथ' इति तमप् ॥

मत्कर्णभूषणानां तु राजभिषिडपीडनात् ।

व्यधिष्यमाणपाणिस्ते निषेद्धमुचिता प्रिया ॥ १०९ ॥

इति सा मोचयांचक्रे कर्णौ सख्याः करग्रहात् ।

पत्युराश्रवतां यान्त्या मुधायासनिषेधिनः ॥ ११० ॥

मदिति ॥ इतीति । युग्मम् । सा कला इति पूर्वोक्तं नलं प्रत्युक्त्वा सख्या मैम्याः कर-
ग्रहात् पाणिभ्यां पीडनात्सकाशात्कर्णौ मोचयांचक्रे । अर्थाद्वैम्यैव प्रयोज्यया । तृतीयान्त-
(पाठ)स्तु साधार्यः । किंभूतायाः—कर्णपिधानरूपान्मुधायासादृशाप्रयासाभिषेधिनो निवार-
यितुः पत्युराश्रवतां वचनकारित्वं यान्त्या गच्छन्त्याः । तद्वचनकारिभ्या इत्यर्थः । शपथरूपं
कलावचनमाकर्ण्य कर्णपिधानप्रयासो व्यर्थ इति निषिडपीडनात्तत्र पाणिपीडेव भविष्यतीति
तत्कर्णौ मुषेति गलवचनाद्वैम्यी तत्कर्णावमुबदित्यर्थः । इति किम् । हे राजन्, मत्कर्णपि-
धानवसान्मत्कर्णभूषणानां निषिडपीडनादेतोस्तु पुनः सौकुमार्यातिशयादितः परमपि व्यधि-
ष्यमाणौ पांढां प्राप्स्यन्तौ पाणी बस्यास्तादृशी ते तत्र प्रिया निषेद्धमुचितेति । कर्णपिधान-
फलं नास्ति पिधानप्रयासो व्यर्थः प्रत्युतासाः पाणिपीडा भविष्यतीतीत्यं त्वया निषेधेत्यर्थः ॥

श्रुतिसंरोधजघ्वानसंततिच्छेदतालताम् ।

जगाम झटिति त्यागस्वनस्तत्कर्णयोस्ततः ॥ १११ ॥

श्रुतीति ॥ ततः कर्णमोचनानन्तरं ततो विस्तृतो वा तस्याः कलायाः कर्णयोः झटिति
शीघ्रं त्यागस्तस्याच्छेदग्रहस्तमोचनाज्वातो यथादिखनः स श्रुत्योः संरोधाभिषिडपीडनाज्वातो
यो घ्वानः शब्दस्तस्य संततिरविच्छिन्नता निरन्तरसमुत्पन्नो गुमुगुमारव इति यावत्, तस्य
च्छेदे विरतो तालतां हस्ततालद्वयवाद्यपरिच्छेद्यगीतारिक्रियामानभूतकालतां जगाम । झटि-
तिमुद्रितकर्णमोचनादनुभूयमानघ्रादिशब्दः, कर्णपिधानसमयेऽनुभूयमानगुमुगुमारवविरामश-
पकोऽभूदित्यर्थः । एतच्च स्वप्रत्यक्षसिद्धम् ॥

सापसृत्य कियद्दूरं मुमुदे सिम्भिषे ततः ।

इदं च तां सखीमेत्य ययाचे काकुभिः कला ॥ ११२ ॥

सेति ॥ सा कला ततोऽनन्तरं तस्माद्वैम्युरवेशनस्थानाद्वा सकाशात्किञ्चित्किञ्चिद्दूरमप-
सृत्य गत्वा मुमुदे सिम्भिषे । प्रतारणकौशलवशाज्ज्ञायां च । तां सखीं श्रुतनलवचनानि-
शेदं वक्ष्यमाणं काकुभिरप्यविशेषव्यञ्जकैरुपगनीचैर्व्वनिविकारैः कृपणभाषणैर्ययाचे च । अत्रो-
चदिति यावत् ॥

अभिधास्ये रहस्यं ते यदश्रावि मयानयोः ।

घर्णयाकर्णितं मह्यमेह्यालि विनिमीयताम् ॥ ११३ ॥

१ 'द्वेति' इति पाठे—'संज्ञमे द्रिस्तिक' इति सुखावबोधः ।

अभिधास्य इति ॥ हे सखि, मयाऽनयोर्द्वयसमभाषि, अहं तद्रहस्यं तुभ्यमभिधास्ये, मत्कर्णपिधानान्तरगतयो रहस्यं त्वया आकर्णितं तावत् मया वर्णय कथय एहि शीघ्रमागच्छ विनिगीयतां परितृप्तिः कियताम् । मध्यम्, 'कियसा यममिप्रेति-' इति संप्रदानत्वम् । भिजवाक्यत्वाद्वादेशाभावात् मयादेशः ॥

वयस्याभ्यर्थनेनास्याः प्राकूटश्रुतिनाटने ।

विसितौ क्रुद्धतः सैतौ दम्पती कम्पितं शिरः ॥ ११४ ॥

वयस्येति ॥ अश्रुतरहस्यश्रवणार्थमाहुताया वयस्याया अभ्यर्थनेन स्नाश्रुतश्रवणप्रार्थनेन हेतुनास्याः कलायाः 'अश्रुण्वन्तमाम्' इत्यादि प्राकूटश्रुतिः पूर्वं कृतं मिथ्याशिरःकम्पादिपूर्वं श्रवणं तस्या नाटनेऽभिनये विसितौ अनया कथमायां प्रतारितौ स्तः दृष्टं दृष्टमिति मिथोवचन-पूर्वं साक्षर्यौ तौ दम्पती शिरः कम्पितं क्रुद्धतः स्तः । नाटने, चौरादिकाच्चाटेर्नपुंसके भावे स्तुदु ॥

तथालिमालपन्तीं तामभ्यधात्रिपधाधिपः ।

आस्त्र तद्वञ्चितौ स्वश्चेन्मिध्याशपथसाहसात् ॥ ११५ ॥

तथेति ॥ निपधाधिपः तया रहस्यविनिमयकथनप्रार्थनरूपेण स्वपक्षभूतामालि प्रत्याल-पन्तीं तां कलामभ्यधादवोचत् । हे कले, मिध्याशपथरूपास्तादृशाद्विचारितकारित्वादेतोषे-ययावां कर्णमोचनार्थमेव तयालीकवचनोक्तया वञ्चितौ प्रतारितौ स्तौ भवानत्तर्हि आस्त्र तिष्ठ । तत्तर्हि आस्त्रेति भिन्नं वा । प्रतारणनिमित्तां तर्जनोक्तिमुचे इत्यर्थः ॥

प्रत्यालापीत्कलापीमं कलङ्कः शङ्कितः कुतः ।

प्रियापरिजनोक्तस्य त्वयैवाद्य मृषोद्यता ॥ ११६ ॥

प्रतीति ॥ कलापीमं नलं प्रति वडिइपालापीदवोचत् । हे राजन्, त्वया प्रियाया भैम्याः परिजनस्य सेवकभूताया ममोक्तस्य वचनस्यैतावत्तु दिनेषु मध्येऽयैव मृषोद्यता मिथ्या-भाषणतारूपः कलङ्को दोषः कुतः कलामदेतोः शङ्कितः संभावितः, तत्कारणं कथयेति । सत्यवादिन्या भैम्याः परिचारिकाया ममालीकभाषित्वं संभावयितुमप्यशक्यमित्यर्थः । भैमी रात्रिवृत्तमपि सुरतमस्यद्वेषेऽवृत्तमिति कथयति । परिजनश्च प्रमुसदृशो युक्तः । तयालीकभा-षणं मम गुण इव नतु कलङ्क इत्यपि । 'परिजनस्योक्तौ' इति च पाठः ॥

सत्यचनस्य सत्यतां प्रतिपादयति—

सत्यं खलु तदाधौषं परं गुमुगुमारवम् ।

शृणोमीत्येव चाधोचं नतु त्वद्वाचमित्यपि ॥ ११७ ॥

सत्यमिति ॥ अहं तदा श्रवणपिधानकाले खलु निश्चितमधौषमिति सत्यम्, परं केवलं गुमुगुमारवं नतु त्वद्वाचनम् । तथाच—श्रवणमात्रं सत्यमेवेत्यर्थः । शपथकरणसमये भातोः सफर्मकत्वेऽपि कर्माविबलयाहं शृणोमीत्येव चाधोचम्, नतु त्वद्वाचमिति विशेषणमप्यधोचम् । शपथोऽपि साधारणश्रवणमात्रविषयत्वात्सत्य एवेति न कथंचिदपि ममालीकभाषित्वं त्वया

शङ्कनीयमित्यर्थः । अशृण्वन्तमामिति तत्रोक्तत्वाच्च शृणोमीति श्रवणमात्रोपलक्षणपरं ननु भूतवर्तमानपरमिति ज्ञातव्यम् ॥

‘व्यर्थाः स्युर्मम देवताः’ (२०।१०८) इत्यत्र देवतावाच्यत्वाभ्यामर्थत्वेन ‘शपथो मया न कृत एव’ इति समर्थयते—

आमन्त्र्य तेन देव त्वां तद्वैयर्थ्यं समर्थये ।

शपथः कर्कशोदकः सत्यं सत्योऽपि दैवतः ॥ ११८ ॥

आमन्त्र्येति ॥ हे राजन्, अहं तेन ‘व्यर्थाः स्युः’ (२०।१०८) इत्यादिवाक्येन देवेति त्वामामन्त्र्य संबोध्य ताः श्रवणप्रतिपादका अशृण्वन्तमामित्यादयो मम गिरो व्यर्था ध्वनीकाः स्युः यथा त्वं मिथ्याभूता वेत्थ तादृश एव धामं स्युरिति अशृण्वन्तमामित्यादीनां स्वद्वचनप्रतिपादिकानामपि गिरां वैयर्थ्यमेव समर्थये सिद्धान्तत्वेन प्रतिपादयामि । अथ च— या गुप्तगुप्तावरूपा अधौषम्, याश्च त्वं मिथ्या वेत्थ तासां गिरामनुकरणशब्दत्वादर्थशून्यत्वाग्निरर्थकत्वाद्वैयर्थ्यं समर्थये । पूर्वं कृतस्य शपथस्यान्यमर्थं कृत्वा कथमपलपसीकृत आह— ‘सत्त्वेनापि शपेयस्तु देवाभिगुरुसंनिधौ । तस्य वैष्वक्तो राजा वर्गस्सार्धं तिष्ठन्तति ॥’ इत्यादिमन्वादिद्वचनप्रामाण्यादेवतासंबन्धी सत्योऽपि शपथः सत्यं निश्चितं यस्मात्कर्कशोदकः दारुणपरिणामः, किं पुनरसत्यः तस्मादिति ज्ञात्वा मया शपथो न कृत एव परं देवस्यैव शपथभ्रान्तिर्जातेत्यर्थः । अत एव त्वां देवेत्यामन्त्रितमती । दैवतः सत्योऽपि शपथः कर्कशोदक इति यन्मन्वादिभिरुक्तम्, तस्मात्संयसाच्छपथभ्रान्त्या संप्रत्येव त्वया मयि कलङ्क आरोपित इत्यर्थं इति वा ॥

इदानीम् ‘आर्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः’ इति न्यायादलीकमापणेऽप्यदोषत्वमाह—

असंभोगकथारम्भैर्वञ्चयेथे कथं नु माम् ।

हन्त सेयमनर्हन्ती यक्ष विप्रलम्भे युवाम् ॥ ११९ ॥

असंभोगेति ॥ हे भैमीनलौ, युवां ‘भैमी महां स्प्रष्टुमपि न ददाति, न लेनाहं कदाचिदपि न स्पृष्टापि’ इत्यसंभोगकथारम्भैरन्वोन्वसंभोगाभाविषयवृत्तान्तारम्भैर्मियोनुभूतसुरतभरनिर्हवैः कृत्वा मां कथं नु कथमिव वञ्चयेथे प्रतारयथः । यत् तु पुनः अहं कर्माभूतो युवां विप्रलम्भे प्रतारयामि सेयमनर्हन्ती अबोग्या अनुचितकारिणी हन्त कष्टं चित्रं वेति काङ्क्षः । भवज्जामहं वञ्चनीया मया तु भवन्ती न वञ्चनीया का वा रीतिरियम्, वञ्चनकरणसाम्यात्समदोषगुणौ, ‘युवामहं’ चेति भाषः । अर्हन्तीति ‘अर्हः प्रशंसायाम्’ इति शतरि उभित्वान्धोपि नुम् । युवां कर्तृत्वेन (कर्मत्वेन) चादृष्ट्या योज्यम् ॥

कर्णे कर्णे ततः सख्यौ श्रुतमाचक्ष्यतुर्मिथः ।

मुहुर्विसयमाने च सयमाने च ते बहू ॥ १२० ॥

कर्णे इति ॥ ततः स्ववचनत्वदोषपरिहारानन्तरं भैमीसुरतप्रागल्भ्ये मुहुर्विसयमाने

१ ‘अर्जवन्तीति पाठे’—यत्पुनर्जुषामहं विप्रलम्भे सेयमनर्हन्ती अबोग्यता । अर्जवन्मेत्यर्थः इति मुञ्चावधोधा ।

आद्यस्य कुर्वाणे च बहु नितरां स्वयमाने ह्यन्त्यौ च ते कलाकलासखीलक्षणे सख्यौ मिथो भैम्या वा सहचरौ मिथोऽन्वोन्यस्य कर्णे कर्णे स्वस्वश्रुतं स्वरहस्यमाचरुणतुः । चावन्योन्य-
चसुचये । अन्वोन्यकर्णापेक्षया नीप्पद्यां द्विवचनम् ।

अथाख्यायि कलासख्या कुप्य मे दमयन्ति मा ।

कर्णाद्वितीयतोऽप्यस्याः संगोप्यैव यदब्रवम् ॥ १२१ ॥

अथेति ॥ अथान्योन्यकर्णे तद्रहस्यकपनानन्तरं कलायाः सख्या कल्प्यैव सख्या ना भैमी आख्यायि इति उक्ता । हे दमयन्ति, त्वं मे मर्षां मा कुप्य । अहं यदब्रवं तदस्याः द्वितीयतोऽपि कर्णासंगोप्यैवाब्रवम् । अस्या एकेन कर्णेन श्रुतं नतु द्वितीयेनेति लौकिकादा-
भाणकारपरिहासोऽपि । 'एवम्' इति पाठे—एवंप्रकारेण संगोप्येति । कुप्य मे, 'कुपतुह—'
इति संप्रदानत्वम् । मा निरनुबन्धकः । अब्रवम्, लङ् ॥

प्रियः प्रियामथाचष्ट दष्टं कपटपाटवम् ।

वयस्ययोरिदं तेऽस्मान्मा सखीष्वेव विश्वसीः ॥ १२२ ॥

प्रिय इति ॥ अथ सख्युत्पन्नानन्तरं प्रियः प्रियामाचष्ट इत्युच्ये । इति किम्—हे भैमि,
त्वं वयस्ययोः कपटपाटवमिदं वचनचातुर्यं दष्टमनुभूतं यतः, तस्मात्सखीष्वेव मा विश्वसीः
किं तु ममि कदाचिद्विश्वसिहि । सखीषु मैव विश्वसीः, किंतु मय्येवेति वा । यद्वा—मा
विश्वसीरेव ॥

आलापि कलयापीयं पतिर्नालपति कचिन् ।

रहस्येऽसौ रहस्यं तत्सभ्ये विस्रभ्यमीदृशि ॥ १२३ ॥

आलापीति ॥ कलयापीयं भैमी मधुरकाकृतया आलापि इत्युक्ता । इति किम्—हे
वयस्ये, असौ तव पतिः कचिदपि देसे जने वा तद्रहस्यं नात्तपति, किंतु गोपायत्वेन ।
तत्तस्मादीदृशि एतत्सहोऽन्वस्मिन्नपि सभ्ये साधौ विस्रभ्यं विश्वसनीयं त्वया किं पुनरेतस्मि-
न्निति विरुद्धलक्षणया—अयं सर्वस्यामे तद्रहस्यं प्रकटयत्वेन, अस्मभ्यश्चायमित्यस्मिन्नेतत्तुल्येऽ-
न्वस्मिन्नपि मैव विश्वसीरेति । नालपति, अपि त्वात्तपति । विस्रभ्यमपि तु नेति काकुर्वा ।
'अलापि' इत्यपि कचित्पाठः ॥

इति व्युत्तिष्ठमानायां तस्यामूचे नलः प्रियाम् ।

भण भैमि वहिः कुर्वे दुर्विनीते गृहादम् ॥ १२४ ॥

इतीति ॥ नलः तस्यां कलायां इत्युक्तप्रकारेण प्रतिबन्ध्या व्युत्तिष्ठमानायां प्रतिरोधका-
रिण्यां सत्यां प्रियां प्रतीत्युच्ये । इति किम्—हे भैमि, अहं दुर्विनीते दुष्टे नितरां मिथ्यास-
घातिन्यौ अन् सख्यौ गृहाद्वहिः कुर्वे निष्कासयामि भणशापन । एतेन नलस्य संभोगे-
च्छ्रुता व्यज्यते । तदर्थमेव कुर्वे इति लट् । 'व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च'
इत्यभिधानादुर्वैकर्मत्वाभावात्, 'उदोऽन्वैकर्मणि' इति तत् । व्युत्तिष्ठमानायां विरोधाचरणे
कृतोद्यमाया वा ॥

शिरःकम्पानुमत्याथ सुदत्या प्रीणितः प्रियः ।

चुलुकं तुच्छमुत्सर्प्य सख्योः सलिलमक्षिपत् ॥ १२५ ॥

नै० च० ६८

शिर इति ॥ अयोक्तविषयप्रधानान्तरं मुदस्या भैम्या शिरःकम्पेन या सखीनिष्कासन-
स्यानुमतिरनुज्ञा तया कृत्वा प्रीणितो जनितानन्दः प्रियः सख्योर्विषये तुच्छं रिक्तं चुलुकमुख-
प्यौघम्य वरुणवरेण प्राप्तं सखिलं तन्निष्कासनार्थमक्षिपत् । सख्योर्दुष्टत्वाच्चिरःकम्पेन भैम्या
तद्वह्निःकरणमङ्गीकृतम् । नलस्तु स्वाशयानुसारेण भैम्यपि संभोगेच्छयैवैता बहिः कर्तुमिच्छति
मत्संभोगोऽनुमतोऽस्या इति संतुष्टः, अत एव तन्निर्गमनार्थं जलं निक्षिप्तवानिति भावः ।
शिरःकम्प एवानुमतिर्यस्यास्वया सुरत्येति वा ॥

तच्चित्रदत्तचित्ताभ्यामुच्चैः सिचयसेचनम् ।

ताभ्यामलम्बि दूरेऽपि नलेच्छापूरिभिर्जलैः ॥ १२६ ॥

तदिति ॥ तुच्छचुलुकमोचनमात्रेण जलसेचनात् तेन नलेन चित्रे आश्रयं दत्तं स्थापितं
चित्तं ययोस्ताभ्यां सखीभ्यां तुच्छं चुलुकं नलेच्छामात्रेण पूरयन्ति सर्वमाश्रावयन्ति तच्छीलैः
परिपूर्णतरैर्जलैः कृत्वा उच्चैर्नितरां सिचयस्य वरुणस्य सेचनमादौभावः अलम्बि प्रापि ॥

वरेण वरुणस्यायं सुलभैरम्भसां भरैः ।

एतयोः स्तिमितीचके हृदयं विस्मयैरपि ॥ १२७ ॥

वरेणेति ॥ अयं नलः वरुणस्य वरेण सुलभैरनायासुलभैरम्भसां भरैः पूरैः, तथाक-
स्मिकतद्दर्शनप्रभवं विलस्यैराश्रयैरपि कृत्वा एतयोः सख्योः कमेण हृदयसुराः स्वलभान्तरं च
स्तिमितीचके पूर्वमनार्द्रमप्यार्द्रं चके, तथा—अनिश्चलमपि निखलीचके । नीरपूरसेकेनाति-
तरां साक्षर्यं जाते इत्यर्थः । 'तिमं शिम आदौभावे' ॥

तेनापि नापसर्पन्त्यौ दमयन्तीमयं ततः ।

हृषेणादर्शयत्पश्य नन्विमे तन्वि मे पुरः ॥ १२८ ॥

क्लिषीकृत्याम्भसा बल्यं जैनप्रव्रजितीकृते ।

सख्यौ सक्षौमभावेऽपि निर्विघ्नस्तनदर्शने ॥ १२९ ॥

तेनेति ॥ क्लिषीकृत्येति । पुगम् । ततो जलसेकानन्तरमयं नलस्तेन तावता जलसेके-
नापि शृङ्गाद्वहिर्नापसर्पन्त्यौ निर्विघ्नस्तनौ ते सख्यौ कुचदर्शनाच्चातेन हृषेण दमयन्तीमदर्श-
यत् । ननु तन्वि, त्वं मे पुरः इने सख्यौ पश्य । किंभूते सख्यौ—अम्भसा कर्तृभूतेन,
करणभूतेन कर्तृभूतेन मया वा वसनं क्लिषीकृत्याद्रीकृत्य जैनप्रव्रजितीकृते दिगम्बरपरिणाजि-
कात्वं प्रापिते । यतः—सक्षौमभावे दुकूलसाहिले सख्यपि निर्विघ्नमन्तरायरहितं स्तनदर्शनं
ययोस्ते । सक्षमतरे वक्षे जलचित्ते निरन्तरमङ्गदर्शनं भवति । नमप्राये एते सख्यौ ममाग्ने
विलोकयेति तयोर्लज्जालाजनद्वारा बहिर्निर्गमनार्थं कुचदर्शनोपलक्षकपाणिचेष्टाभिनयेनादर्शय-
दित्यर्थः । इदोर्दुःखपंथाद्दमयन्तीमित्युक्तौ कर्तुर्णौ कर्मत्वम् । जैनानां दिगम्बराणां प्रव्रजिता
प्रजाजिका । अतादृश्यौ तादृश्यौ कृते इति चिः ॥

अम्बुनः शम्बरत्वेन मायैवाविरभूदियम् ।

यत्पटावृतमप्यङ्गमनयोः कथयत्यदः ॥ १३० ॥

अम्बुन इति ॥ अरो जलं कर्तुं अनयोः सख्योः पटावृतमप्यत्रं स्नानजघनादि कर्म यत्कथयति प्रकटयति सेवं अम्बुनः 'नीरक्षीराम्बुलम्बरम्' इत्यभिधानाच्छम्बरसंज्ञात्वेन, अथ च शम्बरस्यद्वैलभावेन मायैवातिरभूत् प्रकटा अजनि । शाम्बरी हि मायाऽविद्यमानमपि नस्तु प्रकाशयति । अत्रापि निर्जले जलदर्शनादनन्ते नम्रीकरणाद्येवं शाम्बरी मायैव प्रकटाभू-
दिति मूलवचः । कविवचो ना । एवमुत्तरश्लोकेऽपि हेयम् ॥

अत्रैव पशान्तरमाह—

वाससो वाम्बरत्वेन दृश्यतेयमुपागमत् ।

चारुहारमणिश्रेणितारवीक्षणलक्षणा ॥ १३१ ॥

वासस इति ॥ वाऽथवा सनाथज्ञानामियं दृश्यता प्रत्यक्षगोचरता वाससोऽम्बरत्वेना-
तिसूक्ष्मवस्त्रविशेषत्वेन, अथ चाम्बरशब्दवाच्यत्वसादृश्यादाकाशत्वेनोपागमत्वमागता जाता ।
निरावरणमम्बरे स्थितं वस्तु यथा प्रकटं दृश्यते तथैव वस्त्रावृतमपि चेद्दृश्यते तर्हि तत्राम्बर-
त्वमेव हेतुरित्यर्थः । किंभूता—चारवः स्थूलतरनिर्मलमनोहरा हारमणयः मौक्तिकानि तेषां
श्रेणयः पद्मय एव तारा नक्षत्राणि तेषां वीक्षणमेव लक्षणं स्वरूपं चिह्नं वा यस्याः सा ।
अम्बरे हि नक्षत्रदर्शनं भवति । तदेव चास्य लक्षणं तद्दर्शनापि वस्त्रावृतत्वेऽपि जलसेकद्वारा
मुष्णाफलाणि स्फुटानि दृश्यन्ते । तस्मादम्बरत्वमेव हेतुर्युक्त इत्यर्थः । तारशब्दस्य नक्षत्रवा-
चित्वं बहुधा दर्शितम् ॥

ते निरीक्ष्य निजावस्थां ह्रीणे निर्ययतुस्ततः ।

तयोर्वाक्षारसात्सख्यः सर्वा निश्चक्रमुः क्रमात् ॥ १३२ ॥

ते इति ॥ ते सख्यौ नितरां जलसेकाद्रोप्याङ्गदर्शनरूपां निजावस्थां निरीक्ष्य ह्रीणे
लज्जिते सख्यौ ततस्त्वस्मादप्रतिगृह्याभिर्ययतुर्बहिर्निर्जमत्तुः । अन्वा अपि सर्वाः सख्यस्तयोर्जला-
ग्रीकृतयक्षयोः सख्योर्वाक्षारसादर्शनकौतुकातिशयात्तयोः पश्चात्कमात्रिक्षकमुः ॥

ता बहिर्भूय वैदर्भीमृचुर्नीतावधीतिनि ।

उपेक्ष्ये ते पुनः सख्यौ मर्मज्ञे नाधुनाप्यमू ॥ १३३ ॥

ता इति ॥ ताः सख्यौ बहिर्भूय गृहाद्वहिः स्थित्वा वैदर्भीमृचुः । हे नीती नीतिशास्त्रे
अधीतिनि सुतरां कृताभ्यासे भैमि, ते त्वया मर्मज्ञे त्वद्ब्रह्मवेदिन्यावम् सख्यौ अधुनापि
पूर्वं यत्कृतं तत्कृतमेव, इतः परमपि यावद्दूरं न गमिष्यतः, तावत्पुनर्नोपेक्ष्ये । 'विरोधयेन्न
सर्वज्ञं नोपेक्षेत विरोधिनाम् । प्रसादयेदशक्यं तु-' इत्याधुनाः स्मरणान्मर्मज्ञगोदेतयोस्तृप्या
नीतिशास्त्रप्रवीणवोपेक्षा नैव कार्या कित्वेते पुनः प्रसादनीये आकारणीये चेत्त्यर्थः । 'मर्मज्ञो
ह्युपेक्षितो विकरोति' इति नीतिशा त्वम् । तस्मादेते आकारय प्रसादय चेत्त्यर्थः । नीती,
'सख्येन्निबधनस-' इति कर्मणि सप्तमी । ते, 'कृतानाम्-' इति षष्ठी ॥

उच्चैरूचेऽथ ता राजा सखीयमिदमाह वः ।

श्रुतं मर्म ममेताभ्यां दृष्टं तच्च मयानयोः ॥ १३४ ॥

उच्चैरिति ॥ अथ राजा ताः सखीकनैर्परादाकर्णनयोभ्यं तारस्वरं वक्ष्यमाणप्रकारेणोच्ये हे सख्यः, को युष्माकमियं सखी युष्मानियं वक्ष्यमाणमाह । एताभ्यां मम ममं रहस्यं श्रुतमित्येतावत्, मया तु पुनरुच्योः सख्योस्तन्ममं गुह्यमज्ञं दृष्टम् । 'श्रुतादुच्यं बलवत्' इति न्यासादेताभ्यामहमेव बलवतीति न कापि मे भीतिरिति वक्ष्यमाणभेमीवचनामुवाद्रूपेण नलोऽबोधद्विलम्बः । 'राज्ञा' इति पाठे—ताःप्रति राज्ञा ऊच्ये इत्यर्थः । व इत्याहृत्या पठोद्वितीयान्तम् ॥

मद्विरोधितयोर्वाचि न श्रद्धातव्यमेतयोः ।

अभ्यपिञ्चदिमे मायामिथ्यासिंहासने विधिः ॥ १३५ ॥

मदिति ॥ हे सख्यः, बहिर्निष्कासनाद्यनुमतिद्वारा मया विरोधितयोः कृतवैरयोरेतयोः सख्योर्वाचि न श्रद्धातव्यं सत्यत्वबुद्धिर्न कार्या । विरोधिना हि प्रायेणासत्यमेव वदन्तीत्यर्थः । किञ्च निधिर्माया इमे सख्यौ मायानां कपटानां मिथ्या असत्यानां च सिंहासने कपटासज्जः सर्वाधिपत्येऽभ्यपिबत् । सोऽनयोर्जलसेको दृश्यते स प्रह्नकृतो मायामिथ्यासिंहासनाभिषेक एवेति भेमी मन्वत इत्यर्थः । तस्माद्भवतीभिरेतयोर्वैचरि न विध्वसनीयमिति भावः । श्रद्धातव्यम्, अपितु न कथंचिदिति वार्थः ॥

शत्रुवचसि न विध्वसनीयमित्येतदेवार्थान्तरन्वायेन समर्थयते—

धौतेऽपि कीर्तिधाराभिश्चरिते चारुणि द्विपः ।

मृषामपीलवैर्लक्ष्म लेखितुं के न शिल्पिनः ॥ १३६ ॥

धौतेऽपीति ॥ कीर्तिधाराभिः कीर्तिपूर्वधौते अत एव चारुणि मनोहे धवले एवंविधेऽपि द्विपचरिते मृषामपीलवैरसत्यलक्षणमपीलेषैः कृत्वा लक्ष्म कलङ्कं लेखितुं के जनाः शिल्पिनश्चतुरा न भवन्ति । अपितु सर्वेऽप्यलीकदोषारोपं कुर्वन्त्येवेति मद्विरोधितयोरेतयोर्वैचरि न विश्वसनीयमित्यर्थः । अन्येऽपि शिल्पिनो जलधाराक्षालिते रमणीये कुज्यादौ मध्यादिवर्णैश्चित्रं लिखन्ति । के द्विपः शिल्पिनो नेति वा ॥

ते सख्यावाचचक्षते न किञ्चिद् ब्रूवहे बहु ।

वक्ष्यावस्तत्परं यस्यै सर्वा निर्वासिता वयम् ॥ १३७ ॥

ते इति ॥ ततस्ते सख्यौ इति आचक्षते ऊचतुः । इति किम्—आषामन्यत्किञ्चिद्बहिर्न न ब्रूवहे । किंतु यस्मै प्रयोजनाय सर्वा वयं युवाभ्यां शृष्टाद्वहिर्निष्कासितास्तदेव परं केवलमात्रं वक्ष्यामो यदिभ्यावः सर्वेषामग्रे 'मुरतार्थं वयं निष्कासिताः' इति कथयिष्यामो न त्वन्यत्किञ्चिदिति ॥

स्यापत्यैर्न स वित्तस्ते वर्षायस्त्वचलत्करैः ।

कृतामपि तथावाचि करकम्पेन चारणाम् ॥ १३८ ॥

स्यापत्यैरिति ॥ ते सख्यौ तथावाचि मुरतार्थं वयं निष्कासिता इति वचने विषये स्यापत्यैः सौविदलैर्नपुंसकैः करकम्पेन कृतामपि नारणां निषेधं न विनाः स न जानीतः स

१ 'विरोधितयोरेति पाठेऽपि स एवार्थः । विपूर्वो राभिर्विरोधार्थ' इति । २ 'मद्विरोधितयोरेति पाठस्तदनुसृत्य एव' इति च सुखाचबोधः ।

यस्माद्वर्षाग्रस्येनातिनार्थकेन चलन्तः करा येषां तैः । वर्षाकृतिशयजनितवातदोषवशेन
स्वाभाविककरकम्पनघ्नान्त्वा कृतमपि निषेधं न धितः सोऽख्यः । 'सौमिदक्षाः कञ्जुकिनः
स्थापय्याः सौमिदाश्च ते' इत्यमरः । अतिशयेन वृद्धो वर्षीयान् । इवमुनि 'प्रियस्तिर—'
इति वर्षादेशः ॥

अपघातमितो धृष्टे धिग्वामशीलशीलताम् ।

इत्युक्ते चोक्तवन्तश्च व्यतिद्राते स्म ते भिया ॥ १३९ ॥

अपेति ॥ हे धृष्टे अतिनिर्लेजे, सख्यौ युक्तमितो रुहादपघातं निर्गच्छतम् । यस्माद्धां
युवगोरशीलशीलतां ग्राम्यभाषणस्वभावत्वं धिक् नित्यमिति तैः स्थापलैरुक्ते गदिते ते
सख्यौ तेभ्यो मारणभिया व्यतिद्राते स्म पलायांचकतुः एवमुक्तवन्तस्ते कञ्जुकिनश्च व्यति-
द्राते स्म पलायांचकतुः । तयोः पलायमानयोः पक्षाहगति स्म । तयोः संभोगेच्छुतां ज्ञात्वा
सखीसर्वनव्याजेन तेऽपि निर्गता इति भावः । ते इति, व्यतिद्राते इति च द्विवचनबहुवच-
नशेषः । इत्युक्ते सतीति वा । व्यतिद्राते वचनत्रयेऽपि तुल्यं रूपम् । द्रातेः परस्मैपदित्वा-
दाननेपदं निन्त्याम् । व्यतिद्रान्ति स्मेति पठनीयम् । इत्युक्ते ते ते उक्तवन्तश्च सर्वे व्यति-
द्रान्ति सेख्यर्थः ॥

आह सा तद्विरा हीणां प्रियां नतमुखीं नलः ।

ईदम्भण्डसखी कापि निरुपा न मनागपि ॥ १४० ॥

आहेति ॥ नलः सुरतार्थं सर्वे वयं निर्वाप्तिता इति सख्योर्गिरा हीणां लज्जिताम्, अत
एव—नतमुखीं प्रियामित्याह सा । इति किम्—ईदम्भोऽशीलभाषणशीला भण्डा निर्लेजाः
सख्यो यस्यास्तादृशी कापि (इयपि का) मनागपि निरुपा निर्लेजा न, अपितु सखीयुक्ता
त्वमेव । 'समानशीलव्यसनेषु सख्यम्' इति न्यासादनुस्मरणोर्ह्यै सख्यं युक्तमिति त्वमपि
लजां मुषेति सकामस्य नलस्य वचः । भण्डसखी कापि ईदम्भ कलासदृशी न । त्वं तु मना-
गपि निरुपा नासीति वा भण्डस्य निर्लेजत्वं भवत्येव । सखीका, नयन्तत्वात्कप् । मनाग-
सीति पाठः तदाहृत्वाऽपिशब्दो योज्यः ॥

अहो नापत्रपाकं ते जातरूपमिदं मुखम् ।

नातितापार्जनेऽपि स्यादितो दुर्वर्णनिर्गमः ॥ १४१ ॥

अहो इति ॥ अहो भैमि, ते इदं मुखं जातं रूपं सौन्दर्यं यस्यैवंविधं सदपत्रपाकं गत-
लज्जं न भवति किंतु सलज्जमेव । और्णां तु लज्जैव महद्रूपमिलत्यर्थः । नापत्रपाकमिति नस-
मासेनैकपर्यं वा । अथ च—पत्राणां नागशब्दोदकानां पाकः फलभूतः पूगादिवोगसंजातो
रागः स नास्ति यस्य तदपत्रपाकं तादृशं न भवति ताम्बूलरागसहितमिति नापत्र । अत एव
—नितरां जातलज्जवणम् । अथ च—सुन्दरमपि नापत्रपाकं सलज्जम् । अहो चित्रम् ।
असुन्दरं हि सलज्जं भवति कं न दर्शयति, इदं तु सुन्दरमपि त्वं न दर्शयतीत्याशङ्क्यम् ।

१ 'द्रा कुत्सायां गतौ' इति प्रायेर्लटि 'करोति कर्मव्यतिहारे' इत्यात्मनेपदम्' इति जीवातुः । 'न
गतिद्विसार्धेन्यः' इत्यात्मनेपदनिषेधाच्चित्यमेव । 'वद्विर्भावमात्रविषयायां गत्यपेत्वाभावादाननेपद-
मिति यथाकर्षणितसमर्थनीयम् । प्रकरानन्दरं वा मनेपनीयम्' इति सुक्तावबोधः ।

अथ च—त्रयैवाकं दुःखम्, अपगतं त्रपाकं यस्मात्तदपत्रपाकं तादृग् न भवति लज्जाकृ-
दुःखसहितम् । अत एव न जातं रूपं यस्य । सुरतार्थं सर्वनिर्वासने ताभ्यामुक्तं लज्जातिश-
याम्मुखं नितरां मलिनं जातं चित्रमेतदित्यर्थः । अथ च—पत्रवोर्मृत्युदयोर्मध्ये यः पाकः स
नास्ति यस्य तादृशमपि न भवति यत्तत्रापत्रपाकम् । कृतपुटपाकमिति यावत् । एवंमूर्तं
सुवर्णमेव तत्र सुखमहो चित्रम् । सुखस्य सुवर्णलमाध्वर्यकारीत्यर्थः । यतः सलज्जम्, अत
एवातितरां तापस्य कोधामेरर्जने संपादने सखपि समक्षमञ्जीलभाषणादिना सखीभिः कोपे
त्तमुत्पादिते सखपीतो मुखासकाशादुर्वर्णानां परुषाक्षराणां निर्गमो न स्यात् । कोपे सखपि
लज्जाबाहुल्यात्तखीः प्रत्यक्षरमपि परुषं न भाषसे एतदपि चित्रमित्यर्थः । अथ च—कृत-
पुटपाकसुवर्णमुरूपं यतोऽत एव पुटरहितम् । नितरामभिदाहे सख्यस्यस्मात्सुवर्णादुर्वर्णस्य
रजतस्य निर्गमो न स्यात् । पुटपाकादेव मिश्रितरजतनिर्गमे सति निर्दुष्टस्य शुद्धतरस्य सुव-
र्णस्य पश्चात्सुरामभिदाहे कृतेऽपि दुष्टाशयस्य पूर्वमेव गतत्वात्तस्माद्रजतनिर्गमो न भवत्येव ।
तथातितापार्जनेऽपि ते मुखादुर्वर्णनिर्गमो नास्त्येवेत्याध्वर्यमित्यर्थः । अत्युत्तमपौरुषार्णक-
सुवर्णवर्णाऽपरुषभाषिणी चासीति भावः । अपत्रपाकम्, पक्षे 'न कपि' इति हस्तनिवेधः ॥

तामथैष हृदि न्यस्य ददौ तल्पतले तनुम् ।

निमिष्य च तदीयाङ्गसौकुमार्यमसिन्धवत् ॥ १४२ ॥

तामिति ॥ अथैष नलः तां हृदि न्यस्य तल्पतले शय्यायां तनुं शरीरं ददौ । पृष्ठेन
शय्यां पस्पतय्यर्थः । तदालिङ्गनसुखवशादेव निमिष्य नेत्रे निगील्य तदीयाङ्गसौकुमार्यमसि-
न्धवदनुभव च ॥

न्यस्य तस्याः कुचद्वन्द्वे मध्येनीवि निवेद्य च ।

स पाणेः सफलं चक्रे तत्करग्रहणध्रमम् ॥ १४३ ॥

न्यस्येति ॥ स तस्याः कुचद्वन्द्वे स्वरं न्यस्य निक्षिप्य, तथा नीवीनां मध्ये च
नाभिमूले निवेद्य स्थापयित्वा पाणेः स्वरस्य तस्याः करग्रहणे (पाणि) विवाहने विषये
जातं धर्मं सफलं चक्रे । स्तनजघनादित्सर्शमुक्तानुभवादित्यर्थः । एतदेव विवाहफलम् ।
यस्त्वनादिस्पर्शमुक्तानुभवनम् । अथ च—तत्प्रसिद्धं करस्य राजोपदायाः ग्रहणं तज्जनितं
स्रपाणेः धर्मं सफलं चक्रे । स्तनादिमर्दनं राजदण्ड इत्यर्थः । अथ च—स्रपाणेर्भैरवाः करेण
यद्ग्रहणं निरोधनं तज्जनितं धर्मं सफलं चक्रे । कुचनीविस्पर्शमात्रेण निवृत्तो, न त्वज्ञान्तरे
करं निवेशितवान् न च संवृज्जे । एतच्चोत्तरत्र संभोगनिषेधात्प्रकृत्यते ॥

स्थापितामुपरि स्वस्य तां हृदा स मुदा बहन् ।

तदुद्वहन्कर्तृत्वमाचष्ट स्पष्टमात्मनः ॥ १४४ ॥

स्थापितामिति ॥ स मुदा कामाभिलाषेण स्वस्योपरि स्थापितां वक्षसि निवेशितां तां
बहन् मुखातिशयाज्जह्वरे स्पष्टमुपेक्षे । आत्मनस्तस्या भैरवा उद्वहन् विवाहं प्रति, अथ च—
कर्णधारणं प्रति कर्तृत्वमाचष्टे चेति शब्दच्छलेनोत्प्रेक्षा ॥

स्विद्यत्कराङ्गुलीलुप्तकस्तूरीलेपमुद्रया ।

पूत्कार्यपीडनौ चक्रे स सखीषु प्रियास्तनौ ॥ १४५ ॥

स्त्रियदिति ॥ स प्रियाखनीं स्त्रियस्त्रीभिः संजातसात्विकस्त्रेभिः कराहुजीनिर्जुमया
कस्तूरीलेपसंघनिधन्या मुद्रया पञ्चवह्नीरचनाविशेषेण कृत्या खलीषु विषये पूजार्थं महाकलक-
लकयनीयं पीडनं मर्दनं ययोर्वाभ्यां वा तौ तथा चक्रे । भैमीकुचयुगले स्वरचिता कस्तूरीप-
ञ्चवह्नीरचनां श्रोष्ठिहतां दृष्ट्वा प्रियेण गाढमेतौ पीडिताविति अन्धोन्यमुखैः कलकलं सङ्गो
यथा कुर्वन्ति एतं कुचमर्दनं स्वयमेव जानन्ति तथा तत्कुचौ ममदंति भावः । स्त्रेकेऽपि
स्वकर्ता मुद्रां कृतां दृष्ट्वा न्यथाभावशङ्कयोच्चैः पूजकारं कुर्वन्तीति ॥

तत्कुचे नखमारोप्य चमत्कुर्वन्त्येक्षितः ।

सोऽवादीत्तां हृदिस्थं ते किं मामभिनदेष न ॥ १४६ ॥

तदिति ॥ तस्याः कुचे नखमारोप्य निखाय स्वयमेव चमत्कुर्वन्त्येक्षितोवाभिनयार्थं
सङ्गमानः नखक्षतपीडाविशेषादेव तथा किंचित्कोपेनेक्षितः स तामवादीत्—हे भैमि, एष
नखस्ते हृदिस्थं मां किं नाभिनद, अपितु—मामपि व्यहारयदेव अन्यथा कथं त्वरीये हृदि
नखे क्षिते मनाज्ञानमत्कार इति ॥

अहो अनौचित्यं ते हृदि शुद्धेऽप्यशुद्धवत् ।

अङ्गः खलैरिवाकल्पि नखैस्तीक्ष्णमुखैर्मम ॥ १४७ ॥

अहो इति ॥ हे भैमि, तीक्ष्णमुखैर्नापितकल्पितक्षितप्रैर्मम नखैः शुद्धे निष्कपटे हृदि
अशुद्धं रुषिर् वर्तते (कल्पते) यत्र तद्यथा तथाऽहो मयूरपदादिनिहसकल्पि अक्षरीति-
यत्, सेयं महती अनौचित्यी अहो चित्रम् । कैरिव—दोषारोपकृपकृपापणवसातीक्ष्णमु-
खैर्दुःसहवदनैः खलैरिव । यथा—खलैः शुद्धेऽपि पुनरे अशुद्धवत्सदोषपुरुष इवाहो दोषा-
रोपः कल्प्यते, सा यथानौचित्यी । नखक्षतेन रुश्याः स्त्रेवैव नखानामनौचित्यप्रकटनव्या-
जेन प्रसादनामकरोदित्यर्थः । अशुद्धवदिति पक्षे सप्तमीसमर्पादितिः ॥

यद्युभयति नितम्बोरु यदालिङ्गति च स्तनी ।

मुक्ते गुणमयं तत्ते वासः शुभदशोचितम् ॥ १४८ ॥

यदिति ॥ हे भैमि, गुणमयं सूक्ष्मचक्षुष्यतरतन्तुकं ते वासः नितम्बोऽवपनमूरु च
चयलाद्युभयति स्पर्शति, तथा यस्मात् ते स्तनौ आलिङ्गति तत्तस्मात्कारणाच्छुभानां रमणीयानां
दशानां प्रान्ततन्तूनां बधोदयमुचितं तद्भक्ते तादृशं भोगमनुभवतीत्यर्थः । यत्तदौ वाचोविशे-
षणे वा । अथ च—यो गुणमयः शौर्यौदार्यादिगुणपूर्णः निर्दोषश्च शुभावा दशायाः पूर्वा-
चरितपुण्यपाक्षेपनतशुभप्रदयोगानुकूलसमवशिविशेषस्योचितं भोगं लभते स एव सुन्दरतर-
रमणीनितम्बोऽद्युभयं तत्कुचालिङ्गनं च लभते नान्य इति । त्वञ्जितम्बादिभुम्बवकारिभो-
मतोऽपि वसनमेव धन्यमिति । नितम्बोऽह, प्राणपत्रत्वादेकवद्भावः ॥

लीनचीर्नाशुकं खेदि दृढालोक्यं विलोकयन् ।

तच्चितम्बं स निश्चस्य निनिन्द दिनदीर्घताम् ॥ १४९ ॥

लीनेति ॥ सात्विकस्त्रेदवशादतिस्वस्मत्त्वात्समच्छवीभूय लीनं संलग्नं चीर्नं नेत्राख्यम-
शुकं यत्र, तथा—खेदि सात्विकस्त्रेदशुकम्, अतएव—दृढालोक्यमीषदृश्यं तस्या नितम्बं
विलोकयन् स कामोन्मत्तो भूत्वा निश्चस्य दिने सुरतनिषेधाभिराश्रयतया निश्वासमोचनेन दुःख-

ममिव्यज्य दिनस्य वीर्यतां कथं वा दिनं वीर्यं नमिष्यतीति निजिन्द । सुरतार्थं दिनावसान-
मभिललापैल्यर्थः । कामपरवशत्वात्संभोगेच्छुरभूत्, दिवा तन्निषेधाच्च सुरते सहसा न प्रवृत्ते
इति भावः ॥

देशमेव ददंशासौ प्रियादन्तच्छदान्तिकम् ।

चकाराधरपानस्य तत्रैवालीकचापलम् ॥ १५० ॥

देशमिति ॥ असौ प्रियाया दन्तच्छदोऽधरस्तस्मान्तिकं समीपवर्तिनं देशं कपोलवि-
जुकादिभागमेव पूर्वं दशनैर्ददंश । अनन्तरं तत्रैवाधरसमीपदेश एव अधरोपान्तस्थापितमुख
एवाधरपानस्यालीकमेव चापलं (पुनः) पुनरोष्ठचालनचुंकारादितरां चकार । चापलस्या-
लीकत्वं च तादृगभिनयमात्रकरणात्तात्त्विकचापलकरणेऽप्यधरसंबन्धाभावाज्ज्ञेयम् । संयुधु-
क्षातिशयाद्यावता क्षणेनाधरश्चुम्बितुं प्राप्यते तावन्तमपि विलम्बं सोढुमशक्तः सन्नयमधर
एवेति भ्रान्त्या वाऽधरोपान्तदेश एव दंशादि चकारेति भावः । अतिरिरेरिषोरियं जातिः ॥

न क्षमे चपलापाङ्गि सोढुं सरशरव्यधाम् ।

तत्प्रसीद प्रसीदेति स तां प्रीतामकोपयत् ॥ १५१ ॥

नेति ॥ स परिहाद्यादिवशादालिङ्गनादिवशाच्च पूर्वं प्रीतां प्रसन्नामपि तामित्युक्त्वाऽको-
पयत् । इति किम्—हे चपलापाङ्गि, अहं सरशरव्यथां सोढुं न क्षमे न शक्नोऽस्मि यतः,
तत्तस्मात्त्वं मम प्रसीद प्रसीद मयां सुरतं देहि देहि । दिने रन्तुमनुचितत्वात्कोपव्याजेनापि
दिनं गमयितुं तामकोपयदित्यर्थः । प्रसादनमपि कोपं विना न संभवतीति कोपसंपादनम् ।
शरन्ततामिति च पाठः । चपलापाङ्गि, 'अङ्गगात्र-' इति वीप् ॥

नेत्रे निपथनाथस्य प्रियाया वदनाम्बुजम् ।

ततः स्तनतटौ ताभ्यां जघनं घनमीयतुः ॥ १५२ ॥

नेत्रे इति ॥ निपथनाथस्य नेत्रे पूर्वं प्रियाया वदनाम्बुजम्, ततोऽनन्तरं स्तनतटौ,
स्ततोऽनन्तरं च ताभ्यां स्तनतटाभ्यां सकाशात् घनं पीवरं जघनमीयतुः प्रापतुः । सुरतौष्ठ-
क्यात्सादरं वदनादिकमेणा लोकयदिति भावः । अम्बुजतटघनपदैः सादरावलोकनार्हत्वं सूचि-
तम् । घनपदं सादरावलोकनद्योतनार्थं क्रियाविशेषणत्वेन सर्वत्र वा योज्यम् ॥

इत्यधीरतया तस्य हठवृत्तिविशङ्किनी ।

सदित्युत्थाय सौत्कण्ठमसायन्वसरत्सखीः ॥ १५३ ॥

इतीति ॥ इत्येवं वदनादिविलोकनपूर्वं जघने चिरकालं सादरदृष्टिस्थापनद्वाराऽधीतया
रतौष्ठुकतया हठवृत्ती बलात्सुरतारम्भे विशङ्किनी विशेषतः शङ्कमाना संभावयन्ती असौ
सदिति मत्तादुत्थाय चिरनिर्गतसखीगवेषणाय सौत्कण्ठं यथातथा कलापाः सखीरन्वसरत् ।
सख्यनुसरणोत्कण्ठव्याजेन प्रियसुरतारम्भं पर्यहर्षयदिति भावः । अतितरां रसपरवशता
द्योषाव, रसत्यागश्च नायकस्य नीरसतामेवापादयतीति तदुभयपरिजिहीर्षया रसान्तरद्वारेण
संभोगशृङ्गारं परां काष्ठं प्रापयितुं श्रीहर्षेण मैत्रीमलयोर्मिन्नदेशावस्थाधित्वकथनोपक्रमः कृतः ॥

१ इदं च व्याख्यानं 'आत्मवित्सह तथा दिवानिशं भोगमागमि न पापमाप सः । आहता हि विषयै-
कान्नता शान्तीयतनमस्तं न छिम्बति' (१८ सूत्रे ९) इति प्रागुक्ताविरोधाभिव्यक्तम् । तस्मादस्य वीप्सु-
परतया व्याख्यानं कल्पयित्वा यथाकथंविद्योचना कार्या ।

न्यवारीव यथाशक्ति स्पन्दं मन्दं वितन्वता ।

भैमीकुचनितम्बेन नलसंभोगलोभिना ॥ १५४ ॥

न्यवारीति ॥ नलसंभोगलोभिना भैमीकुचनितम्बेन मन्दं शनैः स्पन्दं गमनं वितन्वता स्त्रीयपीवरतातिशयेन स्त्रीषां गन्तुमददता सता भैमी, शक्तिमनतिक्रम्य शीघ्रगमनप्रतिबन्धकत्वरूपनिजशक्त्यनुसारेणेतो रतिगृहाद्बहिस्त्वया न निर्गन्तव्यमिति न्यवारीव न्यपेधीव । निर्गतापि स्तननितम्बभराक्कान्तत्वाच्छीघ्रं गन्तुं न शक्नोति भावः । कुचनितम्बेन, प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भाषः । लोभिना, अत इति ॥

अपि श्रोणिभरस्त्रैरां धर्तुं तामशक्य सः ।

तदङ्गसङ्गजस्तम्भो गजस्तम्भोरुदोरपि ॥ १५५ ॥

अपीति ॥ स श्रोणिभरेण नितम्बभराक्कान्तत्वेन स्त्रैरां मन्दगामिनीमपि सनीपे गच्छन्तीमपि तां स्वयं गजबन्धनस्तम्भवदूक दीर्घां पीवरौ च दोषौ बाहु नस्त्वैवंभूतोऽपि सङ्गङ्गात्वा धर्तुं नाशकत् । यतः—तस्या अङ्गसङ्गाज्जघनाद्यङ्गसर्शाज्जातो निष्क्रियत्वरूपस्राष्टिकभावः स्तम्भो यस्य सः । स्राष्टिकस्तम्भवशात्तां धर्तुं नाशकदित्यर्थः । भरस्त्रैरामिति पाठे—श्रोणिभरनिमित्तमस्त्रैरा स्वाधीना न भवति तदधीनैव तादृशीमित्यर्थः ॥

आलिङ्ग्यालिङ्ग्या तन्वङ्गि मामित्यर्धगिरं प्रियम् ।

स्मित्वा निवृत्त्य पश्यन्ती द्वारपारमगादसौ ॥ १५६ ॥

आलिङ्ग्येति ॥ असौ भैमी इति पूर्वोक्तप्रकारेणार्धगिरं वाक्यशेषं वक्तुमसमर्थं प्रियं नलं स्मित्वाऽधीरतरत्वेन हसित्वा निवृत्त्य परावृत्त्य बलितप्रोवं पश्यन्ती सती द्वारस्य पारं देहलीबहिःप्रदेशमगात् । इति किम्—हे तन्वङ्गि, प्रियं मामालिङ्ग्यालिङ्ग्या (त्वत्त्वर्थाऽ)-परिपूर्णा वाणी यस्य तमित्यर्थः । कामोन्मादबाहुल्येन गदगमिसत्वरतया आलिङ्ग्यालिङ्ग्य नां सुखं पश्चाद्गच्छेति वाक्यशेषः । स्मितादयः संभोगश्चद्वारपारमगातीभूतयाऽलंकारः ॥

प्रियस्याप्रियमारभ्य तमन्तर्दूनयाऽनया ।

शेके शालीनयालिभ्यो न गन्तुं न निवर्तितुम् ॥ १५७ ॥

प्रियस्येति ॥ प्रियस्य तत्संभोगप्रातिकूलक्षणमप्रियमारभ्य कृत्वा तदृशदेवान्तर्दूये दूनयोपतप्तया । प्राप्तपश्चात्तापयेति यावत् । द्वारबहिर्देशं प्राप्तयाऽप्यनया प्रियस्नानभीप्सितान्तरणानन्तरं तस्य प्रसादमकल्पय सखीः प्रति गन्तुमसुक्तमिति विचार्यालीभ्यः सखीः प्रति गन्तुं न शेके न सनयोभूतम् । तत्रैव तस्यावित्यर्थः । सखीभ्यः सकाशाद्विर्तितुं नलं प्रति परावर्तितुमपि न शेके । यतः—शालीनयाऽऽह्वयाऽतिसलजया अस्मदुद्देशेनागतापि मुरतार्थं प्रियं प्रति पुनर्गतेति सख्यो वदिष्यन्ति, तथा च लज्जा स्यादिति भिद्या पुनर्न निवृत्तेत्यर्थः । नलविषयैव वा लज्जा क्षणमात्रं मार्गमध्ये चिन्ताकषात्पूर्णां स्थितेति भावः । आलिभ्यः, 'गल्पार्थकमेति' इति चतुर्थी, निवृत्तिं प्रत्यपादानत्वात्सखी च ॥

अचकथयथ वन्दिसुन्दरी द्वाःसविधमुपेत्य नलाय मध्यमहः ।

जय नृप दिनयौवनोष्मतप्ताप्लवनजलानि पिपासति क्षितिस्ते १५८

अन्नकथदिति ॥ अथ परिहासपूर्वं भैमीवहिर्निर्गमनानन्तरं पुरुषस्यान्तः प्रवेष्टुमशक्तत्वाद्वसरत्तापकवचनसावदयं धावणीयत्वाद्द्वन्द्वमुन्दरी विदग्धमागधवनिता द्वाःसन्निधं द्वारदेशसमीपमुपेत्य इति बहो मय्यं मय्याहमन्नकथत् । व्यङ्गापवदित्यर्थः । इति किम्—हे नृप, अयं सयोरुदयैव वर्तते । दिनस्य यौवनं मय्याहस्तासंबन्धिनोभ्रमणा तस्मा आतपसंतापेन कृत्वा संतापवती इति श्लो आह्वनजलानि माध्याह्निकजलानि पिपासति पातुमिच्छति । अन्नकथत्, प्यन्ताच्चष्ट् । अकथयदिति पाठे—सह । नलाय, 'क्रियया यममिप्रैति—' इति संप्रदानत्वम् ॥

उपहृतमधिगङ्गमम्बु कम्बुच्छवि तव वाञ्छति केशभङ्गिसङ्गात् ।

अनुभवितुमनन्तरं तरङ्गासमशमनस्त्वस्मिभ्रभावशोभाम् ॥ १५९ ॥

उपेति ॥ अधिगङ्गां गङ्गामधिकृत्य वर्तमानमुपहृतं भागीरथ्याः सकाशादासीत् कम्बुच्छवि शङ्खवलयमम्बु तव कृष्णतरकुटिलकेशपाशास्य भङ्गिभिः कुटिलभावेः सह यत्रात्सेवन्धादनन्तरं संबन्धे जाते तरङ्गैः कृत्वाऽसमा अनुल्यरूपा विपमा वाऽतिकृष्णा शमनस्वरस्यममग्निनी यमुना तथा सह मिश्रभावेन मिलितत्वेन संगमे वा शोभा तां गङ्गायमुनासंभूतप्रवागकामनीयकमनुभवितुं प्राप्तुं वाञ्छति । शुभ्रतरजलस्य कृष्णतरकेशपाशास्यो सति प्रयागजलशोभा भविष्यतीति गङ्गाजलेच्छां पूरय । माध्याह्निकज्ञानं कुर्विति भावः । अधिगङ्गाम्, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥

तपति जगत एव मूर्ध्नि भूत्वा रत्निरधुना त्वमिवाद्भुतप्रतापः ।

पुरमथनमुपास्य पश्य पुण्यैरधरितमेनमनन्तरं त्वदीयैः ॥ १६० ॥

तपतीति ॥ हे राजन्, अद्भुतोऽस्यः प्रकृष्टत्वापः करौण्यं यस्य स रत्निरधुना मय्याहसमयै जगत एव विश्वस्यापि मूर्ध्नि भूत्वा तपति । क इव—त्वमिव । यथाद्भुतः प्रतापः क्षार्भं तेजो यस्य स त्वं विश्वस्य मूर्ध्नि चरणमारोप्य तपति राजलक्ष्म्या पीप्यसे तथेत्यर्थः । मय्याहसमयो निधितो वर्तते इत्यर्थः । अत एव पुरमथनं हरगुणासाराप्योपाजितैरिति शेषः । एवंभूतैस्त्वदीयैः पुण्यैर्देवपूजानन्तरं त्वमेनं सूर्यमधरितं मस्तकोपरिभागाश्चावितं तिर्यग्गगनभागे वर्तमानमेनं सूर्यं पश्य । देवपूजानन्तरं हि सूर्यो नमस्कृत्य इत्याचारात्समव्यपराके सूर्यं नमस्कृतिरिति भावः । अधुना तु तत्तद्वशः हरपूजाजनितपुण्यैस्त्वया जितोऽधोगतो भविष्यतीत्यर्थः ॥

आनन्दं ददमाहरन्निव हरध्यानार्चनादीक्षण-

स्यासत्तावपि भूपतिः प्रियतमाविच्छेदखेदालसः ।

पक्षद्वारदिशं प्रति प्रति मुहुर्द्राङ्गिर्गतप्रेयसी-

प्रत्यासत्तिधिया दिशन्तशमसौ निर्गन्तुमुत्तस्थिवान् ॥ १६१ ॥

आनन्दमिति ॥ असी भूपतिः क्षान्ताद्यर्थं बहिर्निर्गन्तुं शय्यायाः सकाशादुत्तस्थिवान् । किंभूतः—द्राक् इति । बहिर्निर्गन्तायाः प्रेयस्या भैम्याः प्रत्यासत्तिधिया पराङ्मुखागमनस्य शुद्धा पुनरप्यागमिष्यति किमिति संभावनया तद्विलोकनार्थं पक्षद्वारदिशं पार्श्वद्वारप्रदेशं प्रति

लक्ष्मीकृत्य प्रति मुहुर्मुहुर्मुहुर्देवं दितान् दद्यान्, तथा—प्रियतमाया विच्छेदो विभोगस्तज्जन्मेन
छेदेन दुःखेनालसोऽपि । तथा—हरपथानाचैनादेः क्षणस्य मध्याह्नसप्तसप्ततिनैकमे सप्तान-
मपि इठं यथा स्वादेवं बलात्कारेण गतमप्यानन्दमाहरन्निव परापतयन्निव । अर्चनादिरेव
क्षण उत्सवस्तदासत्तावपीति वा । विरहछेदागाधे सत्यपि गिलाहिककाललोपमिवा शिव-
मतवा च खानन्दं बलाद्बहिर्निर्गत इत्यर्थः । ओक्चतुष्टयेनोत्तरसर्गसंगतिः सूचितेति ज्ञेयम् ।
प्रतिमुहुर, मुहुरित्यर्थे प्रत्येमुहुःशब्देन 'सह सुपा' इति समासः । मुहुर्मुहुरित्यर्थः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

अन्याधुण्णरसप्रमेयभणितौ विंशस्तदीये महा-

काव्येऽयं व्यगलजलस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ २० ॥

श्रीहर्षमिति ॥ अन्यैः श्रीहर्षव्यतिरिक्तैः कविनिरुद्धा रसस्य शृङ्गारादेः प्रमेयस्य
समासोक्तुत्प्रेक्षादेव भणितिर्गुम्फना यत्र तादृशोऽपूर्वसत्तादिमति महाकाव्ये विंशः सर्गो
विश्रुतेः पूरणः व्यगलस्तमातिमितः । भणितौ, भाषितपुंस्कम् । पूरणे षटि 'ति विश्रुतेः—'
इति तिलोपः ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारामणकृते

नैषधीयप्रकाशे विंशः सर्गः ॥

एकविंशः सर्गः ।

इदानीं पूर्वसर्गान्तप्रस्तावितमध्याह्नानन्देवपूजादिवर्णनार्थमेकविंशं सर्वमारभते—

तं विदर्भरमणीमणिसौधाबुज्जिह्वानमनुदर्शितसेवैः ।

अर्पणाभिजकरस्य नरेन्द्रैरात्मनः करदत्ता पुनरुच्ये ॥ १ ॥

तमिति ॥ विदर्भरमण्या भैम्या मणिसौधान्मणिबद्धमुधाधवलितप्रासादाबुज्जिह्वानं बहि-
र्निर्गच्छन्तं नलमनु लक्ष्मीकृत्य दर्शिता अन्तःपुरद्वारि प्रणामादिना स्थापिता सेवा वैरवसरपर्यन्तं
बहिःस्थितैरन्तरात्रैर्नरेन्द्रनलहस्तावलम्बनार्थं निजकरस्यापणादेतोरावधनः स्वस्य करदत्ता पुन-
रुच्ये पुनरुच्य चक्रे इत्यर्थः । पूर्वं सर्वेऽपि राजानो बलिहृत्करसमर्पणात्करदा अभूवन्,
इदानीं तु शोभानमार्गेणावरोहतो नलस्य हस्तावलम्बनार्थं निजपाणिमर्पणात्करदा जाता इति
च्छलेनोत्प्रेक्षा । एतेन नलस्य चक्रवर्तित्वं द्योत्यते ॥

तस्य चीनसिचयैरपि बद्धा पङ्कतिः पदयुगात्कठिनेति ।

तां प्यधस्त शिरसां सल्लु भाव्यैराजराजिरभितः प्रणमन्ती ॥ २ ॥

तस्येति ॥ खल्वितीव हेतोरभितः पार्श्वद्वयेऽपि प्रणमन्ती राजराजिर्नृपपरम्परा तां
चिचयेर्वेदामपि पद्धतिं शिरसां माल्यैः शिरसि धृताभिः पुष्पमालाभिः पञ्चत आच्छादयति
स्म । इति किम्—चीनविचयेर्देशविशेषोद्भवैः सूक्ष्मसूदुभिर्वैश्वदेवा सजिता छादितापि सती
पद्धतिसास्य नलस्य पदयुगासकाद्यात्कठिनेति । मृदुतरयोर्हि चरणयोर्मृदुतरपुष्पबद्धायां भुवि
गमनं युक्तम् । शिरोधृतपुष्पसंगतनं चावद्वयति तावत्पर्यन्तं मध्येमार्गं तस्य सादरं दण्डवत्प्र-
णामं सर्वेऽपि चकुरित्यर्थः ॥

द्रागुपाह्वयत तस्य नृपैतदृष्टिदानबहुमानकृतार्थैः ।

स्वस्य दिश्यमथ रत्नमपूर्वं यत्नकल्पितगुणाधिकचित्रम् ॥ ३ ॥

द्रागिति ॥ अथ प्रणामानन्तरं तेन कृतं दृष्टिदानं नेत्रनिरीक्षणं तावदप्येन बहुमानेन
कृतार्थैः सफलधर्मैरुपैदिक्षि भवं दिश्यं स्वस्य दिश्यं स्वीयदेशमभं तत्रान्यत्र वा पूर्वं दुर्लभम-
र्युतमम्, तथा—बलेन बुद्धिपूर्वं शिक्षावशेन कल्पितैरापितैर्दृष्टत्वोज्वलत्वातिरसणीय-
गत्वा(कत्वा)दिगुणविशेषैरधिकं नितरां चित्रमाख्यैरुपं सहजैराहितैश्च गुणैरतितरामाख्यैका-
रिमणिमुष्काफरितुरगादिरत्नं वस्तु तस्य द्राक् सीधं प्रणामानन्तरमव्यवहितमेवोपाह्वयतोपवी-
कृतम् । तत्रोपवीकृते रत्नजाते दृष्टिदानमेव बहुमान इति वा । केनेदमानीतमिलादरप्रश-
पूर्वं तेषु राजस्वपि दृष्टिदानमेवेति वा । स्वस्वेतिपाठे—स्वं स्वं च तदिश्यं चेत्त्यर्थः । यजेति
पाठे—यत्कल्पितगुणाधिकचित्रं न भवति, किंतु स्वाभाविकगुणाधिकचित्रमेव, तद्रत्नमिति
संबन्धः । दिश्यम्, भवार्थे दिगादिस्वाद्यत् । दिश्यमिति पाठेऽपि । रत्नं जातावेकवचनम् ।
एवमुत्तरलोकेऽपि ॥

अङ्गुलीचलनलोचनभङ्गिभूतरङ्गविनिवेदितदानम् ।

रत्नमन्यनृपदौकितमन्ये तरप्रसादमलभन्त नृपास्तत् ॥ ४ ॥

अङ्गुलीति ॥ अन्ये चिरकालसेविनस्त्रदानीमेवागता वा नृपा अन्यनृपैर्दौकितमुपवी-
कृतं तत्पूर्वोक्तं मणिमुष्कादिरत्नजातमेव तस्य नलस्य प्रसादं पारितोषिकं दानमलभन्त ।
किंभूतम्—अङ्गुलीचलनेन लोचनभङ्गाया प्रसादसूचकनेत्रवीक्षणविशेषेण भूतराज्ञेन च एतस्मै
एतत्, एतस्मै एतद्देहीति सेवकान् प्रति एतत्त्वं गृहाण, एतद्वं गृहाणेति राज्ञः प्रत्येव वा
विशेषेण निवेदितं दानं नल्य । अन्यैरानीतमन्येभ्यो दत्तवान्, न तु कोशागारे निवेशि-
तवानिलनेनौदार्यातिशयव्यातुर्वं च सूच्यते । चतुरो हि तरीयमेव तस्मै न ददाति । अङ्गु-
ल्यादिचालनेन दाननिवेदनमीदृजजातिः ॥

तानसौ कुशलसूत्रतसेकैस्तर्पितानथ पितेव विमुञ्च्य ।

अस्त्रशस्त्रखुरलीषु विनिन्ये शैष्यकोपनमितानमितौजाः ॥ ५ ॥

तानिति ॥ अथ नूतनागतराजकृतोपदानानन्तरं चिरागतराजभ्यो वितरणानन्तर-
मसौ अमितौजा अतुल्यपराक्रमो नलो नूतनागतान् राज्ञः कुशलसूत्रतसेकैः कुशलप्रशंसवन्धि-
सत्प्रियवचनामृतसेवनेः 'भवतां राष्ट्रे देहे च कुशलं, भवतां कार्यं करिष्यामि' इत्येवंप्रैः
कृत्वा तर्पितान् प्रीणितान् सबहुमानं स्वशिबिरं प्रति विमुञ्च्य शैष्यकेण शिष्यभावेन प्रनो-
केनोपनमितान्समीपमागतान्वादिशिक्षार्थं समीपमागतान्वाह्वान्वाह्व्यासेयादीनि, शस्त्राणि

वाणादीनि तेषां सुरलीषु इत्यावरणादिसंस्थानचातुरीविशेषेषु विनिये । तद्विषयकौशलमशि-
क्षयदित्यर्थः । क इव—पितेव । शैष्यकेति भावे योपधाहुः । शिष्यतेति च पाठः ॥

मर्त्यदुःप्रचरमस्त्रविचारं चारुशिष्यजनतामनुशिष्य ।

स्वेदबिन्दुकितगोधिरधीरं स श्वसन्नभयदाह्रवनेच्छुः ॥ ६ ॥

मर्त्येति ॥ स नल आह्रवनेच्छुः जलावगाहनाय सामित्यपोऽभवत् । किंभूतः—मर्त्येषु
दुःप्रचरमविद्यमानप्रचरं मर्त्यैर्दुःप्रचरं नलन्वतिरिक्तैर्मर्त्यमात्रैरज्ञाताशेषविशेषमात्रे-
णाश्रयस्त्राणां विचारं मोक्षोपसंहारोपायप्रकारविशेषं चारुः प्रौढप्रतिभः शिष्यजनसत्समूहं, चारु
सम्यग्यानुशिष्य शिष्ययित्वा स्थितः, अनन्तरं भ्रमवशात्ज्ञाता ये स्वेदबिन्दुकाक्षो संज्ञाता
यस्य तादृशो गोबिर्लज्जटं यस्य, अत एव—धीरं वीर्यं न धीरमधीरमत्यं असन् । बिन्दुके-
खल्पापे कन् । तारकादित्वादितच् । 'लज्जटमलिकं गोधिः' इत्यमरः ॥

यक्षकर्ममसृदृन्मृदिताङ्गं प्राकुरङ्गमदमीलितमौलिम् ।

मन्धवार्भिर्ननुबन्धितभृङ्गैरङ्गना सिपिचुरुच्चकुचास्तम् ॥ ७ ॥

यक्षेति ॥ उच्चकुचा अङ्गनासां बहलपरिमलेन अनुबन्धिता मिलन्तो यज्ञा येषु तैर्ग-
न्धवारिभिः कर्पूरवासितजलैः सिपिचुः । अभ्यङ्गस्नानमकारयमित्यर्थः । किंभूतम्—प्राक्
पूर्वं कर्पूराङ्गकस्तूरीचन्दनककोलचूर्णरूपेण यक्षकर्ममेन सुमन्धिद्वन्द्वेण कृत्वा मृदु यथा तथा
यनैर्मृदितमङ्गं यस्य पश्चात्कुरङ्गमदेन कस्तूरिकया मीलितः संबन्धं प्रापितो मौलिर्मयः ।
कस्तूरिकानिर्वासिततैलशिरसमिति यावत् । 'तथा कर्पूरमगुरुः कस्तूरी चन्दनं तथा । ककोलं
च भवेदेभिः पञ्चभिर्वैद्यकर्ममः ॥' इति गरुडपुराणम् ॥

भृभृतं पृथुतपोधनमाप्तस्तं शुचिः क्षपयति स पुरोधाः ।

सन्धजालधरस्त्रलदोषस्तीर्थवारिलहरीरुपरिष्ठात् ॥ ८ ॥

भृभृतसिति ॥ अभ्यङ्गस्नानानन्तरं शुचिः साधारः आप्तो हितः परम्परयातः पुरोधाः
जलधराजलपूर्णास्त्रार्णकलहास्त्रस्तनः पतन् ओषः संततधारापरम्परा यासां ताः प्रयागादि-
तीर्थवारीणां लहरीस्तरङ्गानुपरिष्ठात्सन्धजः प्रक्षिपन्तन् पृथुना तपसा चान्द्रायणादिजन्येन
पुण्येन पतन् पूर्णं तं भृभृतं नलं क्षपयति स । पूर्वेमुष्णोदकस्नानेन शरीरशुद्धिं कारयित्वा
संक्षेपपूर्वं शीतलोदकेन वैदोक्तमभ्यङ्गस्नानमकारयदिति भावः । शुचिराषाढः पृथुना तपसा
माधमासेनापतन् माधमारभ्य वृक्षाणां गलितपत्रत्वादगहनम्, एवंभूतं पर्वतमभिषिञ्चतीति
वा । 'तप माघे(Sv)' इत्यमरः । 'शुचिस्त्रयम् । आषाढे' इति च ॥

ज्ञानकमगाह—

प्रेयसीकुचवियोगहविर्भुग्जन्मधूमविततीरिव बिभ्रत् ।

स्नायिनः करसरोरुहयुग्मं तस्य गर्भधृतदर्भमराजत् ॥ ९ ॥

प्रेयसीति ॥ स्नायिनी मन्त्रवतीर्षजलावगाहनस्नानविधिना स्नानं कुर्वाणस्त तस्य करस-
रोरुहयुग्मं गर्भयोस्तर्जनीकनिष्ठान्तरालयोर्भूतौ दर्भौ येनैवंभूतमराजत् शुशुभे । किंभूतमिव—
उप्रेक्षते—प्रेयसाः कुचवियोग एव हविर्भुक् तस्माज्जन्म यासां ता भूमविततीर्षिवदिव ।
दर्भाणां श्यामत्वादुमत्तत्वं युक्तम् ॥

कल्प्यमानममुनाचमनार्थं गाङ्गमम्बु तुलुकोदरचुम्बि ।

निर्मलत्वमिलितप्रतिबिम्बधामयच्छदुपनीय करे नु ॥ १० ॥

कल्प्येति ॥ अमुना आचमनमर्थः प्रयोजनं यस्य आचमनं कर्तुं वा कल्प्यमानं स्त्रीकि-
यमाणं तुलुकोदरचुम्बि तुलुकमण्यवर्ति गाङ्गमम्बु कर्तुं निर्मलत्वेन मिलितः स्वस्मिन्नातः प्रति-
बिम्बो यस्यास्तां यां स्वर्गमुपनीय सनीपां कृत्वा हस्तप्राप्त्यां कृत्वा करेऽयच्छत् । 'दाण्
दाने' । नु उपेक्षायाम् । ज्ञानप्रारम्भाचमनं चकारेत्यर्थः । अन्यदपि दुर्लभं वस्तु हस्ते
आनीय रीचते ॥

मुक्तमाप्य दमनस्य भगिन्या भूमिरात्मदयितं धृतरागा ।

अङ्गमङ्गमनुकं परिरेमे तं मृदो जलमृदृदृहयालुम् ॥ ११ ॥

मुक्तमिति ॥ भूमिरात्मनो भूपतित्वाद्ययितं प्रियं भर्तारं नलं ज्ञानकाले दमनस्य भगिन्या
भैम्या मुक्तं विरहितमाप्य लब्ध्वा पतौ रागे लौहित्यं वया, वयं च—सानुरागा सती उष-
रादिमृत्तिकानिषेधात्परिहाराय जलस्पर्शमात्रेण मृदुः शिथिलावयवाः मृदुतरस्पर्शाः ज्ञाना-
र्थमानीता मृदो गाङ्गादिमृत्तिका दृढयालुं दृढन्तमनुकमात्मनः कामुकं तमज्जगत् परिरेमे
आलिङ्गित्वा । औतमार्येण लब्ध्वादायज्ञेषु रक्षामृत्तिकालगनव्याजेमान्बदा दुष्टापां स्वयङ्गमे भूमि-
रालिङ्गित्वा भावः । प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अन्यापि सपञ्जामुकं बह्वं विराट्प्राप्य सानुरागा
सती प्रत्यङ्गमालिङ्गति । कं मुखं (अनु) लक्ष्मीकृत्य मुखोद्देशेनालिङ्गितेति वा । 'शुक्ला विप्रस्य,
रक्षा क्षत्रियस्य, मिथा विशाः, कृष्णा ब्राह्मण' इति स्मृतिः । अनुकम्, 'अनुकामिसतीकः
कमिता' इति साधुः । 'अनु किम्' इति पाठे—सर्वाण्यज्ञानि लक्ष्मीकृत्य परिरेमे किमित्यर्थः ॥

मूलमध्यशिखरस्थितवेधःशौरिशंभुकरकाङ्गिशिरःस्थैः ।

तस्य मूर्ध्नि चक्रे शुचि दर्भैर्वारि घान्तमिव गाङ्गतरङ्गैः ॥ १२ ॥

मूलेति ॥ साग्रमूलमिरगमैर्दर्भैस्तस्य मूर्ध्नि शुचि निर्मलं कुत्राप्यसंबन्धात्पवित्रतरं न
मार्जनमप्यं तत्संबन्धि वारि चक्रे विक्षिप्तम् । 'कृ विक्षेपे' । किमूर्तैः (किमूर्तमिव)—
'कुशमूले स्थितो ब्रह्मा कुशमध्ये जनादेनः । कुशाम्रे संकरं विद्याजगो देवाः कुशस्थिताः ॥'
इति वचनान्मले मध्ये शिखरेऽप्येव स्थितानां वेधःशौरिशंभूनां प्रक्षालिष्यगृहणां कमेन
करके कमण्डली, अङ्गो पादाङ्गुले, शिरसि च गङ्गा सर्वदेति पुराणग्रामाण्यातिस्थितैरेवंप्रका-
रेण दर्भेषु संभवद्विर्गङ्गासंबन्धिभिस्तरङ्गैर्बान्तमिवोद्गीर्णमिव । कुशमूलस्थितमङ्गादिदेवत्रय-
करकादिनिष्ठगङ्गातरङ्गत्रैरिव पवित्रैर्दर्भाग्रजलैः ज्ञानाङ्गभूतमार्जनमकरोदित्यर्थः । 'कमण्डली
न करकः' इत्यमरः । घान्तम्, उदित्वात् कृत्वायां वेद इति 'यस्य विमाषा' इति निष्ठाया
इषिवेधः ॥

प्राणमायतवतो जलमध्ये मज्जिमानमभजन्मुखमस्य ।

आपगापरिवृढोदरपूरे पूर्वकालमुपितस्य सितांशोः ॥ १३ ॥

प्राणमिति ॥ सुवर्णपदितमहापात्रस्यतीर्थत्वोपकल्पितसमञ्जकरकृतावगाहनजलमव्ये

‘गायत्री शिरसा सार्धं जपेष्वाहुतिपूर्विकम् । प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरत्नं प्राणसंयमः’ इति ब्राह्मणवल्ग्वोक्तलक्षणलक्षितं प्राणं प्राणाशाममायतवतः कृतवतः । जलमध्ये सुखं नम्रीकृत्य कनिष्ठाङ्गुष्ठनासामुखश्वासनिरोधपूर्वमवर्पणं कृतवत इति यावत् । एवंभूतस्य नलस्य जल्यन्तर्वर्तिमुक्तप्राणानां परिवृत्तस्य स्वामिनः समुद्रस्योदरपूरे गर्भप्रवाहमध्ये गन्धनापूर्वकालमुपितस्य कृतवातस्य सितार्शोश्चन्द्रस्य मज्जिमानं सौन्दर्यममजत् । सागरोदरस्थचन्द्रसदृशमभूदित्यर्थः । ‘पुंसि भूष्यसवः प्राणाः’ इत्यमरोक्तेः । प्राणशब्दस्य बहुवचनान्तत्वनियमादेरुपचयनं चिन्तयम् । आयतवतः, यमेः कृतवतुः । पूर्वकालम्, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

मर्त्यलोकमदनः सदशत्वं विश्वदध्रविशदद्युतितारम् ।

अम्बरं परिदधे विधुमौलेः स्पर्धयेव दशदिग्वसनस्य ॥ १४ ॥

मर्त्येति ॥ मर्त्यलोके मदनो नलः दश दिश एव वसानं यस्य दिगम्बरस्य विधुमौलेश्चन्द्रशेखरस्य स्पर्धयेवाम्बरं वक्षम्, अथ च—गगनं परिदधे । अत्र कृतदशदिग्भूपविभागं गगनमुच्यते, तेन गगनवसनस्येत्यर्थः । किंभूतम्—सदशत्वं दशानिर्दीर्घप्रान्ततन्तुभिः सह वर्तते तद्भावम्, अथ च—दशभिः सह वर्तमानं तद्भावं दशत्वसंख्यायोगिदिग्विभागोपाधिभिरेव दशत्वसंख्यायोगित्वं विभ्रत् । सदशत्वमुदितभागतत्वं विभ्रदिति नलविशेषणं वा । तथा—अन्नपदोचित्याच्छरन्मेषस्येव, अन्नकापरपर्यायस्य शुभ्रतरद्रव्यविशेषस्येव वा विशदा शुभ्रतरा द्युतिर्यस्य । अत एव—तारं सूक्ष्मतरम् । धवलद्युति च तत्तारं चेत्येकपथं वा । अन्नवद्विशदा द्युतिर्यस्य तद्भावत्वात्ता तामारास्यादत्ते तद्वलतरं वा । शरन्मेषवदन्नकद्रव्यवद्वा निर्मला द्युतिर्वासां तादृश्यस्तारका यत्र तद्वा । अन्नाणि मेषान्विशन्ति, अत एव मेषाच्छादितत्वाद् अद्युतयः कान्तिरहितास्तारका यनेति वा । अन्तिलम् धौतं वस्त्रं परिदधे इत्यर्थः । ईश्वरोऽपि विशिष्टमाकाशमेव नले । शिवकामयोर्विरोधात्तत्पर्या युक्त । अन्नाणि विशन्तीति पक्षे ‘द्वितीया’ इति योगविभागात्समासः । आरातीत्यादन्तत्वात्कः ॥

भीमजामनु चलत्प्रतिबेलं संशिर्यसुरिव राजकपीन्द्रः ।

आवधार इदं न समन्तादुत्तरीयपरिवेपमिवेण ॥ १५ ॥

भीमजामिति ॥ राजर्षीणां सदानारनृपानां मध्ये इन्द्रो नल उत्तरीयस्योपरितनवत्तस्य परिवेषमिवेण वेष्टनव्याजेन इदं मनः, अथ च—वक्षःस्थलं, समन्तात् नावधार न वषन्ध पिदधे वा, अपितु वषन्ध पिदधे वा । किंभूतम्—यतः प्रतिबेलं बारवारं भीमजामनु लक्ष्मीकृष्णानुरागातिशयाच्चलदमिमुखं भावत्, अत एव—किंभूत इव—तद्वदयं संशिर्यसुरिव सम्यक् नितरां नियन्तुमिच्छति । क्षणमात्रं त्वया न गन्तव्यमिति गार्हं संयतं कर्तुमिच्छति । स्मृत्यादावेकवाससः कर्मानधिकारोक्तोत्तरीयवत्प्रधारणमुक्तम् । अन्योऽप्यन्यत्र गमनोत्सुको बन्धजवादिना बद्धा स्थाप्यते । स समन्तादिति च पाठः । राजकपिः, ‘कल्यक’ इति प्रकृतिभावः ॥

ज्ञानधारिघटराजदुरोजा गौरसूत्तिलकविन्दुमुखेन्दुः ।

केशशेपजलमौक्तिकदन्ता तं यभाज सुभगाग्लवनध्रीः ॥ १६ ॥

१. ‘इति प्राणो पुष्टिज्ञानः’ इत्यादिषु कृत्रिदेशमेकत्वमपि दृश्यते इति वचनादेकत्वमपि न दोषाय इति सुखायबोधा ।

ज्ञानेति ॥ सुभगा मनोहरा, अथ च—सौभाग्यवती, आह्वयनयोः ज्ञानलक्ष्मीत्वं वभाजं विधेये । ज्ञानेन गितरां श्रुशुभे इत्यर्थः । किंभूता—ज्ञानार्थं धारि तद्युक्तः सुवर्णपद्मश्च एव राजन्तातुरोजौ कुनौ यस्याः सा । तथा—‘ऊर्ध्ववृत्ततिर्यग्ध्वचन्द्राकारा वर्णानां कयासि-
ल्लकाः, इति दक्षवचनाद्वल्लभे ह्यतो गौरसुतिल्लकविन्दुर्गङ्गातीरगोपीचन्दनादिरचितो वर्तुल-
सिल्लकः स एव गौरवृत्तत्वान्मुलेन्दुर्बेस्याः सा । तथा—‘हस्तवर्जने मार्जयेत्’ इति व्यासव-
चनेन वैषन्नानानन्तरं वस्त्रादिना केशपरिमार्जनस्य निषेधात्केशेषु शेषं जलं केशप्रान्तेभ्यो
गल्लज्जलं जलविन्दवश्च एव मौक्तिकाणि दन्ताश्च यस्याः सा । यद्वा—जलमौक्तिकाणि मुक्ताव-
स्त्थूलजलविन्दवश्च एव दन्ता यस्याः सा । एवंभूता रमणीयदर्शना सिल्लकं दधारति भावः ।
अन्याप्येवंविधा तरुणी कंचिद्भवति इति ॥

श्वेत्यशैत्यजलदैवतमन्त्रस्त्राडुताप्रमुदितां चतुरशीम् ।

वीक्ष्य मोघधृतसौरभलोभं घ्राणमस्य सलिलघ्नमिवासीत् ॥ १७ ॥

श्वेत्येति ॥ शैत्येन शैत्येन च जलं दैवतं येषां तैराप्यैः, जलदैवतं वरुणस्तत्संबन्धि-
मिवा वारुणैः मन्त्रैः शब्दात्मकैः स्त्राडुतया मधुररसतया च जलगतविशिष्टरूपस्पर्शाद्भरस-
लक्षणसौख्यस्वीयविषयबलमेव प्रमुदितामतितरां संतुष्टां चतुरशीं क्रमेण चक्षुस्त्वक्श्रोत्ररसन-
समाहाररूपां नेत्रादिचतुष्टयीं वीक्ष्य अस्य घ्राणेन्द्रियं सहजगन्धस्य पृथिव्यसाधारणगुणत्वा-
ज्जले तदसंभवात्कर्पूरादिवासितस्य च जलस्य देवकृपनादिधर्मकर्मसु प्रतिषेधादौषाधिकस्ता-
प्यसंभवान्मोघो निष्फल एव धृतः सौरभे शोभनगन्धे लोभो येन, लोभसजातीयस्पर्धाभिग-
लितविवेकं सत् ‘कृतं च—’ इत्यादिस्पृह्यापमर्षेणचक्षुःकोदकस्पर्शमिषेण सलिलं जिघ्रतीति
सलिलघ्नं जलघ्राणं कुर्वेद्विवासीत् । लोभस्पर्शाभ्यां विगलितविवेको ह्यविषयेऽपि प्रवर्तते ।
स्पृह्यापमर्षेण चकारेति भावः । शैत्यं, वर्णवाचित्वात्पञ्च । चतुरशीं, समाहारद्विगौ ‘द्विगोः’
इति वीष् । सलिलघ्नम्, आदन्तत्वात्कः ॥

राशि भानुमदुपस्थितयेऽस्मिन्नासमम्बु किरति स्वकरेण ।

भ्रान्तयः स्फुरति तेजसि चक्षुस्त्वपृतर्कुचलदर्कवितर्कम् ॥ १८ ॥

राशीति ॥ अस्मिन् राशि भानुमतः सूर्यस्योपस्थितये उपस्थानार्थमाप्तं गृहीतमभ्यर्च्यदान-
संबन्धि अर्घ्यदानानन्तरं वा । ‘असावादिलः—’ इत्यादिमन्त्रपूर्वं जलं शिरःपरितः स्नाया-
मिना स्फुरति प्रकाशमाने तेजसि सौरप्रभाप्रसरे मध्ये गलद्विन्दुकमेव किरति सति भ्रान्तयः
क्षितोदकस्यैव प्रादक्षिण्यपरिभ्रमणानि लोकस्य त्वद्विचित्रकर्मणः तर्कुः शाणवकं तत्र घर्षणव-
शाच्चलतो भ्राम्यतो विष्वक्पतनशीलतेजःकणस्यार्कस्य वितर्कं तद्विषयं विशिष्टमूढं चक्षुः ।
प्रकाशमानसौरप्रभाप्रदक्षिणप्रक्षिप्तगलद्विन्दुजलभ्रमणदर्शनेन विष्वक्कर्मा सूर्यः पुनरपि ज्ञान-
चक्रे धृतः किन्, अत एवैतेऽणवः कणाः पतन्तीति लोकस्य तदानीं बुद्धिरमूर्खित्यर्थः ।
भानुमदुपस्थितये गृहीतमम्बु स्वकरेण विक्षिपत्यस्मिन्नाशि विषये लोकस्य भ्रान्तयो नलाङ्ग-
प्रभाप्रसरे प्रकाशमाने सति निशाणचक्रपरिभ्रमत्सूर्यसंभाषणां लोकस्य चक्षुरिति वा । एतां
यदम्बु गृहीतं तस्मिन्निक्षिप्ते जले स्फुरति प्रतिफलति रवितेजसि जायमाना भ्रान्तयो भ्रम-
णानि त्वद्वृत्तर्कुचलदर्कवितर्कं चक्षुः । उरिहता आपो विपति भ्रमन्त्यः पतन्ति, तत्प्रतिवि-

निवृत्ते तेजस्यपि भ्रमणानि जायन्ते, तत्रोपेक्षेति वा । अर्घ्यदानं सूर्योपस्थानं च कृतवानिति भावः । स्फुरिततेजवीति पाठे नलविशेषणम् ॥

सम्यग्गस्य जपतः श्रुतिमन्त्राः संनिधानमभजन्त कराञ्जे ।

शुद्धबीजविशदस्फुटवर्णाः स्फाटिकाक्षवल्यच्छलभाजः ॥ १९ ॥

सम्यगिति ॥ श्रुतिमन्त्राः सम्यग्जपतः सावित्र्यादिमन्त्रमाहृत्योपांशुधारयतोऽस्य कराञ्जे संनिधानमभजन्त । किंभूताः—शुद्धैरायमोक्षक्रमोच्चारणनिमित्तैर्वेद्विचारुणादिबीजैः कृत्वा विशदाः स्फुटा मात्रादिराकल्पोच्चारणेनासंदिग्धा वर्णा अक्षराणि येषु, अप च—शुद्धेषु प्रासादिदोषरहितेषु बीजेषु स्फटिकशुटिकासु विशदो धवलः प्रकटो वर्णः क्षान्तिर्बेषाम् । यद्वा—निर्दोषस्फटिकबीजान्येव भवन्तः प्रकटा वर्णा अक्षराणि येषु । तथा—स्फटिकाक्षाणां वलयस्य मालासाक्षलं भजन्ति ते, तदाकारेण परिणताः । भक्त्यतिशयान्मूर्तीभूय तत्पाणिपद्मे व्रजन्ति स्नेहार्थः । उपस्थानानन्तरं सावित्रीजपं च कृतवानिति भावः ॥

पाणिपर्वणि यवः पुनराख्यदेवतर्पणयच्चार्षणमस्य ।

न्युप्यमानजलयोगितिलौघैः स द्विरुक्तकरकालंतिलोऽभूत् ॥ २० ॥

पाणीति ॥ अस्य पाणिपर्वणि हस्ताङ्गुलीर्मां ग्रन्थी काण्डे वर्तमानो यवाकारः सामुद्रिकलक्षणभूतशुभरेखातिन्यायरूपो यवो देवतर्पणजले यवार्पणं कर्माभूतं पुनरुक्तमाख्यत् । अकरोदित्यर्थः । देवतर्पणं हि यवैः कियते, ते चाङ्गुलीपर्वसु पूर्वमेव वर्तन्ते, एतावतैव पौनरुक्त्यम् । तथा न्युप्यमानेन पितृभ्यो दीयमानेन जलेन योगिभिः सह क्षिप्यमाणैः कृष्णतिलौघैः कृत्वा स नलो द्विरुक्तः पुनरुक्तः, करकालतिलः करकमलमध्यवर्ती सामुद्रिकलक्षणभूतः सूक्ष्मकालतिलकाग्रेऽङ्गो यस्य तादृशोऽभूत् । पितृतर्पणं हि तिलैः कियते । स च तिलो हस्तमध्ये वर्तते एवेति पौनरुक्त्यम् । ब्रह्मब्रह्मोऽपि तेनाकाराति भावः । आद्यन्तयोर्देवपितृतर्पणोक्तोर्म्ये वर्तमानमुपितर्पणं कृतमिति ज्ञेयम् । न्युप्यमानं, यवादिखासं प्रसारणम् ॥

पूतपाणिचरणः शुचिनोच्चैरध्वनानितरपादहतेन ।

ब्रह्मचारिपरिचारि सुरार्चो वेदम राजऋषिरेव विवेश ॥ २१ ॥

पूतेति ॥ एष राजा चासौ ऋषिर्मुनिधर्माचरणशीलो नलो देवपूजागृहप्रवेशोचितत्वाय पूतं जलशालितं पाणिचरणं येनैवंभूतः सन् शुचिना गोमयोपलिप्तेन पवित्रेण, तथा—न(इ)तरस्य नलातिरिक्तस्य पादेन हतेन, अन्यचरणस्पर्शादुपितेनेत्यर्थः । उच्चैरध्वमध्वना सोपानवद्वनागैर्न, यद्वा—अनितरपादहतेन, अतएवोच्चैर्नितरां शुचिना, ब्रह्मचारिण उपनीता द्विजाः परिचारिणो देवसेवाकारिणो यत्रैवंभूतं सुरार्चोवेदम सुवर्णादिनिर्मितमश्वसंस्कृतप्रतिमागृहं देवपूजासंबन्धि वा गृहं विवेश ॥

कापि यन्नमसि धूपजधूमैर्मैत्रकागुरुभवैर्भ्रमराणाम् ।

भूयते स सुमनःसुमनःस्रग्दामधामपटले पटलेन ॥ २२ ॥

केति ॥ यस्य देवपूजागृहस्य नमसि अन्तरावकाशे कापि कस्मिन्नपि प्रदेशे सुमनसां

देवानां पूजार्थमानीताः सुमनसः पुष्पाणि तासां लब्धानि माल्यपरम्पराः, यद्वा—कण्ठ-
माल्यः, दामानि क्षिरोमाल्यानि, तेषां धामानि स्थानानि मध्यस्थापितपुष्पवैशुवर्णादिपा-
त्राणि तेषां पटलेषु समूहे विषये तेषामुपरिष्ठान्मेचकागुरुभवेः कृष्णागुरुसमुद्भवैर्धूपजैः सौग-
न्ध्याद्यै रचितैर्धूपोल्लैर्धूमरेव चमराणां पटलेन गणेन भूयते स्म जातम् । पुष्पाणामुपरि
भ्रमरैर्भाष्यम्, तथाच—धूपजधूमा एव तत्स्थाने जाता इत्यर्थः । सुमनसो माल्याः पुष्पाणां
माल्य परम्पराः, तासां स्थानं । तद्वर्तितमिति यावत् । एवं(भूतं) पटलं वितानं यत्र तादृशं
वा । देवानामुपरि पुष्पवितानमपि यत्रेत्यर्थः । देवपूजार्थमुपहृतपुष्पमाल्यपरम्पराणां स्थान-
भूतं पटलं गृहप्रान्तच्छदिर्यत्र तादृशं । यदन्तरप्रदेशे । देवतागारे हि छदिः प्रान्ते सौर-
भरामणीयकार्थं पुष्पमाल्यं बध्यन्ते, तातामुपरि धूमा एव यज्ञा जाता इत्यर्थं इति वा । बहु-
तरा धूमाः पुष्पमाल्यश्च यत्र सन्तीति भावः । 'सुमना मालती जातिः' इत्यमरः । 'पटलं
छदिः—' (इति च) । 'नैकवर्ण—' इति यावदादिकुलकम् ॥

साङ्करेव रुचिपीततमा यैर्यैः पुरास्ति रजनी रजनीव ।

ते धृता वितरितुं त्रिदशेभ्यो यत्र हेमतिलका इव दीपाः ॥ २३ ॥

साङ्करेति ॥ यत्र एहे ते दीपा हेमतिलका इव त्रिदशेभ्यो वितरितुं समर्पयितुं कृताः
स्थापिताः सन्ति । ते के—यैदीपै रक्ष्या दीप्ता पीतं प्रसृतं तमो यस्यास्तादृशी सती सा
भूता भविष्यन्ती वा रजनी रात्रिः साङ्करेकोद्भिन्नप्रत्ययप्रतेजोद्भूतसहितेव पुरास्ति अभूत्
भविष्यति वा । तथा—यैः कृत्वा कान्त्या पीततमा अतितरां पीतवर्णाऽत्यन्तगौरी रात्रि-
द्विजप्रत्ययसाङ्करा रजनीव हरिद्रेवामूद्विष्यति वा । रात्रिः पीतीभूततया हरिद्रेव, प्रदीपक-
लिकाश्च तदङ्कुरा इवेत्युपेक्षोपमा वा । 'निशाख्या कावनी पीता' इत्यमरः । पीततमा पक्षे
सान्तम्, पक्षे तमचन्तम् । पुरास्तीति 'पुरि छद् वासे' इति (भूते) 'यावत्पुरा—' इति
भविष्यति वा लट् ॥

यत्र मौक्तिकमणैर्विरहेण प्रीतिकामधृतबहिपदेन ।

कुङ्कुमेन परिपूरितमन्तः शुक्लः शुशुभिरेऽनुभवन्त्यः ॥ २४ ॥

यत्रेति ॥ यत्र देवागारे मौक्तिकमणैः विरहेण कर्त्रा कुङ्कुमस्य खोदीपनहे-
तुतया प्रीतिलया कामं दत्तं कामेन कर्त्रा वा दत्तं वक्षेः पदं दाहकत्वादिरूपोऽधिकारस्तत्पूर्वं
निर्हं वा यस्य तेन कुङ्कुमकेसरेण परिपूरितमन्तर्मध्यभागमनुभवन्त्यो विभ्राणाः शुक्लः शुशु-
भिरे । विभोगिन्यो हि विरहामिततं हृदयमनुभवन्ति । कुङ्कुमपूर्णाः शुक्ल्यो विभोगिनीरुप-
केण वर्ण्यन्ते । यद्वा—मौक्तिकमणिविरहेणोपलक्षिताः शुक्लः कुङ्कुमस्य कामोदीपनहेतुतया
वा प्रीतिलया युक्तेन कामेन । अन्वत्पूर्ववत् । प्रीतो हि किञ्चित्पदं ददाति शुक्ल्यो विभि-
ष्टेन कुङ्कुमेनोपलक्षिताः सत्यो मौक्तिकमणिविरहेण पूर्णं मध्यममनुभवन्त्य इव शुशुभिर इति
प्रतीवमानोत्प्रेक्षा वा । प्रीतेति पाठे—खोदीपकत्वेन प्रीतात्कामाभूतं वरेण लब्धं बहिपदं
केनेत्यर्थः । मुक्ताम्लोत्पत्तिहेतुभूताः शुक्लः पुत्रविरहेण मातरो यथा हृदयान्तर्दहन्ति,
तथा कुङ्कुमरूपमन्तर्दाहं वहन्त्यः शुशुभिर इति वा ॥

अङ्गुलिधनचन्दनपङ्कं यत्र गारुडशिलाजममत्रम् ।

प्राप केलिकवलीभवदिन्दोः सिंहिकासुतमुखस्य सुखानि ॥ २५ ॥

अङ्केति ॥ यत्र देवागारे अङ्गुली गन्धवती धनचन्दनपङ्को यस्य तस्य गारुडशिल्पज-
मतिनीलरङ्गलङ्घनीद्वारमणिचटितममत्रं पात्रं केल्या लीलाभात्रेण कवलीभवन् प्राप्तीभवन्
मुखनभश्चर्लर्चभाम इन्द्रियस्य सिंहिकासुतमुखस्य राहुवदनस्य श्रीताम्रभोजनसुखानि प्राप ।
तत्सममभूदित्यर्थः । गारुडमणिपात्राणि यत्र चन्दनघृतानि सन्तीति भावः । अमत्रमिति
जालोकवचनम् । भवदिन्दोः भाषितपुंस्कम् ॥

गर्भमैणमदकर्मसान्द्रं भाजनानि रजतस्य भजन्ति ।

यत्र साम्यमगममृतांशोरङ्कुरङ्कुलुपीकृतकुक्षेः ॥ २६ ॥

गर्भमिति ॥ यत्र देवागारे एणमदः कस्तूरी तस्य कर्ममत्तेन सान्द्रं पूर्णं गर्भं मर्ष्य
भजन्ति विद्याणानि रजतघटितानि भाजनानि अङ्कुरः कलङ्कुरगलेन कलुपीकृतो मलिनी-
कृतः कुक्षिर्यस्य तस्यामृतांशोश्चन्द्रस्य साम्यमगमत् । देवपूजार्थं रजतपात्राणि कस्तूरीपूर्णानि
यत्र सन्तीति भावः ॥

उज्जिहानसुकृताङ्कुरशङ्का यत्र धर्मगहने खलु तेने ।

भूरिशर्करकरम्भचलीनामालिमिः सुगतसौधसखानाम् ॥ २७ ॥

उज्जिहानेति ॥ धर्मेण गहने निषिडे, अथ च—पुष्पकाननरूपे यत्रोषधतुलधवलत-
रणां सुगतसौधानां बौद्धदेवालयानां सत्तायः सदृशास्तेषां भूरिः शर्करा तेषु तेषां करम्भच-
लीनां दधिसकूपहाराणां दम्बोदनोपहाराणां वा आलिमिः पङ्क्तिभिर्द्विजिहान उद्गच्छन् सुकृ-
ताङ्कुरस्य शङ्का संभावना खलु निश्चितं तेने स्वरत्नि आम्नादिवने आम्नायङ्कुर एवोद्गच्छन्ति,
तथा धर्मकानने धर्माङ्कुरा एवेति । यत्र शर्करामिधदम्बोदनचलिध्रेणव उपकल्पिताः सन्तीति
भावः । सत्तानां, 'राजाहः—' इति ऽच् ॥

खर्वमाख्यदमरौघनिवासं पर्वतं कचन चम्पकसंपत् ।

मल्लिकाकुसुमराशिरकार्पायत्र च स्फटिकसानुमनुच्चम् ॥ २८ ॥

खर्वमिति ॥ यत्र कचन प्रदेशे विकसितचम्पककुसुमानां संपुङ्गुतरपुञ्जोऽनरौघानां
निवासभूतपर्वतं मेघं खर्वं ह्रस्वमाख्यत् । सुवर्णमेरुवर्णचम्पकराशिमेरोरपुङ्गुतरो यत्राली-
त्यर्थः । तथा—मल्लिकाकुसुमराशिः स्फटिका एव शिखराणि यस्य तं कैलासपर्वतमनुवं खर्वम-
कार्षीत् । पुङ्गुतरस्फटिकवर्णमल्लिकापुष्परशिः कैलासादपुङ्गुतरो यत्रालीत्यर्थः । दृक्गन्धवा-
त्सर्वानुचपदद्वये निधमिति हैयम् ॥

स्वात्मनः प्रियमपि प्रति गुप्तिं कुर्वती कुलवधूमवजङ्गी ।

हृद्यदैवतनिवेशनिवेशाद्यत्र भूमिरवकाशदरिद्रा ॥ २९ ॥

स्वात्मन इति ॥ यत्र हृद्यानां वर्णरसादिना मनोहारिणां देवतासंबन्धिनो निवेशानां
पद्मपाशुपदहाराणां निवेशादवस्थापनाद्देतोक्तिरामात्रावकाशेनापि दरिद्रा रहिता भूमिः
स्वात्मनः प्रियं प्रत्यपि लक्ष्यकृत्य गुप्तिं सर्वोद्धारणरूपं गोपनं कुर्वती शोभनस्य स्वस्य वा

देहस्य गोपनं कुर्वती वा तिलमात्रमपि प्रदेशं द्रष्टुमददाना सती कुलवधून्ववज्जो अवमेने ।
कुलस्त्रीतुल्यभावादित्यर्थः ॥

यत्र कान्तकरपीडितनीलप्रावरदिमचिचुरासु विरेजुः ।

गातूर्मूर्धविधुतेरनुविम्बात्कुट्टिमक्षितिषु कुट्टिमितानि ॥ ३० ॥

यत्रेति ॥ यत्र वर्तमानासु कुट्टिमक्षितिषु चन्द्रकान्तादिमणिवद्भूमिषु देवपूजापसरे
गातूणां गायकानां गानवसान्मूर्धविधुतेः शिरःकम्पस्यानुविम्बारप्रतिविम्बादेतोस्तद्व्याजेन कुट्टि-
मितानि दृष्टक्रियमाणचुम्बनादिपरिहारार्थं कामिनीशिरःकम्पविलसितानीव विरेजुः । किंभू-
तासु—नीमो भीमसेनवत् कान्ता सूर्यकान्ताचन्द्रकान्ता वा तेषां करैः किरणैः पीडिताः
पुरस्ताद्वन्तुं प्रतिबद्धाः । तत्रैव धनीभूता इति यावत् । नीलप्रावरदमयो नीलमणिकिरणा एव
चिचुराः सुनीलः केशा गानां तामु । कामिन्यो दृष्टपरिसुन्दरमानाः श्रियपाणिगृहीता नीलमणि-
रदिमवस्थाः सुनीलाः केशा गानां कृतकवप्रहाः सत्यचुम्बनादिपरिहाराय शिरःकम्पनरूपान्
विलासान् कुर्वन्ति । नानामणिवद्धा भूमयो देवसेवका गायकाश्च यत्र सन्तीति भावः ॥

नैकवर्णमणिभूषणपूर्णं स क्षितीन्दुरनवद्यनिवेद्ये ।

अध्यतिष्ठदमलं मणिपीठं तत्र चित्रसिचयोच्चयचारौ ॥ ३१ ॥

मेति ॥ स क्षितीन्दुर्भूचन्द्रो नलस्तत्रोक्तरूपे देवपूजापट्टे अमलं मणिभौ रत्नैः सञ्चितं
पीठमभ्यतिष्ठत् । किंभूते—नैकवर्णा मणयो येषु देवार्थं कल्पितैर्नानावर्णैर्भूषणैः पूर्णं । तथा—
अनवधानि मोदकादिनिवेद्यानि यस्मिन् । तथा—चित्राणां नानावर्णानामाश्चर्यकारिणां वा
देवार्थमानोतानां सिचयानां वस्त्राणामुच्चयेन राक्षिना चारौ रमणीये पूर्णं । मणिपीठम्,
'अभिषेदी' इति कर्मत्वम् । चार्षिति पाठे—पीठविशेषणम् ॥

पञ्चायतनपूजायां प्राथम्येन सूर्यपूजाया विहितत्वात्प्रथमं सूर्यपूजामाह—

सम्यगर्चति नलेऽर्कमूर्ध्नि भक्तिगन्धिरमुनाकलि कर्णः ।

अर्धधानहृदयप्रति चातः साम्बमम्बरमणिर्निरचैषीत् ॥ ३२ ॥

सम्यगिति ॥ नले सूर्यकान्तमणिर्हर्षं सुवर्णादिषट्पटितप्रतिमाहर्षं वाऽर्कं सम्यक् धीत-
न्नातर्तामर्गेण अर्च्यं त्वररहितं साधवान्तया चिरकालमर्चति सति अमुना सूर्येण कर्णो
रुपेयो भक्तिगन्धिः अल्पा भक्तिर्यस्य तादृशोऽकलि व्यङ्गायि । सूर्यभक्तोऽपि कर्णो नल्य-
पेक्षयाऽस्तिहीन एवेति सूर्येणान्तर्निश्चित इत्यर्थः । तथा—नलेऽर्कं शनैरर्चति सति अम्बर-
मणिः सूर्यः श्रीकृष्णपुत्रं साम्बमन्तःकरणे अर्धधानहृदयप्रति अर्धधानहृदयमात्रं निरचैषीन्नि-
श्चितवान् । साम्बोऽपि भक्ततया प्रसिद्धोऽप्यल्पधनवान्, नतु नलवदत्यन्तं भक्त इति
निश्चिकार्यत्वार्थः । उभाभ्यामपि सकाशात्तस्य सूर्ये महती भक्तिरभूदिति भावः । अर्चयती-
त्यचौरादिकादचर्तेः शता । भक्तिगन्धिः, अल्पाख्यायां गन्धस्वेत् । हृदयप्रतीति, 'सुप् प्रतिना
मात्रार्थे' इत्यव्ययीभावः ॥

१. 'अर्धधानहृदयं प्रतीति पाठे—अर्धवद्दृढवगमुं नलं प्रति कञ्चीकृत्य नानुगान् साम्बं निरचैषीत्
साम्बं यत्नात्तापिति चातवानित्यर्थः' । पूर्वं एव पाठः पठितवान् इति सुखाचवोवा ।

तत्तद्व्यमरहस्यजपेषु स्रज्जयः शयममुष्य वभाज ।

रक्तिमानमिव शिक्षितुमुच्चै रक्तचन्दनजबीजसमाजः ॥ ३३ ॥

तदिति ॥ तेषां तेषामर्थमर्थवन्निधानं सूर्यसंवन्निधानं रत्नस्यानां औत्सर्थात्मन्त्राणां जपेषु उपाध्यायित्वेषु विषये स्रज्जयो जपमालिकाकारुपः रक्तचन्दनकाष्ठजातां बीजानां कृतच्छिद्रमणीनां फलमभ्यवर्तिबीजानां वा समाजः समूहो जपतोऽमुष्य सर्वं हस्तं वभाज तिथेते । उत्प्रेक्ष्यते—तत्करे वर्तमानमुच्चैरतिशयितं रक्तिमानं रक्तात्वं रक्षितुमिव । अन्योऽपि शिष्य उपाध्यायं सेवत एव । रक्तचन्दनबीजजपमालिकाजपेन सौरमन्त्राणां शीघ्रफलदत्वात्सौरमन्त्रान् रक्तचन्दनमालिकया जजापेत्स्वर्थः । स्रज्जयः, एकाक्षयान्मयद ॥

इदानीं श्लोकाष्टकेन हरपूजामाह—

हेमनामकतरुप्रसवेन त्र्यम्बकस्तदुपकल्पितपूजः ।

आत्तया युधि विजित्य रतीशं राजितः कुसुमकाहलयेव ॥ ३४ ॥

हेमेति ॥ हेमनामकस्य धतूरस्य तरोः प्रसवेन विकसितकुसुमेन कृत्वा तेन नलेनोपकल्पिता पूजा यस्य स त्र्यम्बको राजितः कुसुमे । उत्प्रेक्ष्यते—रतीशं युधि विजित्य बलदातृया गृहीतया कुसुमकाहलया धतूरपुष्पाकारवाणविशेषेणैव । कुसुमकाहलयोपलक्षित इवेति वा । शराणां कौसुमत्वाद्वादित्राणामपि कौसुमतया युष्मत्पात्कामकाहलयाः कौसुमत्वमुचितमेव । पराभूतात्कामाहल्यगृहीतया कौसुमकाहलयेव धतूरपुष्पेण रक्षित इत्यर्थः । अन्योऽपि शत्रुं जित्वा बलगृहीतेन तच्छस्त्रादित्रादिना शोभते । सौन्दर्येण स्वस्पर्धितया स्वस्य शिवभक्तत्वात्कामस्य च शिवविरोधित्वात्स्वविरोधिनां स्वस्त्रामिविरोधिनां च स्मरं रणे जित्वा तस्माद्वलमलेनैव गृहीतया कुसुमकाहलयेव धतूरपुष्पेण कृत्वा नलेन कृतोपदः, अयञ्च—कृतपूजः कुसुमे । सेवको हि स्वविरोधिनां स्वस्त्रामिविरोधिनां वा रणे जित्वा तच्छस्त्रादि बलगृहीत्वा स्वामिन उपदकरोति । तेन च स्वामी शोभते इति वा । प्रियतरेण धतूरपुष्पेण स नलः शिवमप्युजयित्वाति भावः । 'धतूरः कनकाह्वयः' इत्यमरः । 'वाद्यमाण्डविशेषे तु काहल्य' इति विश्वः ॥

अर्चयन्हरकरं स्मितभाजा नागकेसरतरोः प्रसवेन ।

सोऽयमापयदतिर्यग्वाग्निदक्पालपाण्डुरकपालविभूषाम् ॥ ३५ ॥

अर्चयन्निति ॥ स्मितं विकारं भजते स्मितभाजः तेन विकल्पितेन नागकेसररूपस्य तरोः प्रसवेन पुष्पेण कृत्वा हरकरं सुवर्णादिषट्ठितदक्षिणामूर्त्त्यादिशिवप्रतिमापाणिमन्त्रवन् पूजार्थं स्पृष्टतरं शुभ्रतरं केसरतच्छुभ्रं तत्पाणौ स्थापयन् सोऽयं नलस्तिरङ्गा दिशः प्राच्यादिदिगष्टकाद् अवाच्या अवो दिशः सकाशादन्वाऽतिर्यग्वाग्निदक् ऊर्वा दिक् तस्याः पालो रक्षको ब्रह्मा तस्य चिरकालवर्षणाद्गतकृतिः पाण्डुरं भदलतरं कपालं शिरस्तेन ब्रह्मकपालेन कृत्वा विभूषामलंकृति कपालरूपां विभूषामापदलम्भयत् । हरेण ब्रह्मणः पद्मं शिरशिञ्जं प्रायवित्तं कुर्वतो हरस्य मित्यर्थं करे तिष्ठति । ततश्च तत्प्रतिमायामपि तेन भवितुं युक्तमिति केसरपुष्परूपेण ब्रह्मकपालेन तत्करमलं चकारेत्यर्थः । 'नाम्पेनः केसरो नागकेसरः कावना-

हयः' इत्यमरः । हरकरम्, अर्चनापेशया कर्मत्वम् । पक्षे आगोत्रेर्गलार्थत्वाद्गौ कर्तुर्गौ कर्मत्वम् । तिर्यग्वागिति वाऽप्ययम्, अतिर्यग्वाक् चासौ दिक् चेति समासः ॥

नीलनीरुहमास्वमयीं स न्यस्य तस्य गलतालविभूषाम् ।

स्फाटिकीमपि तनुं निरमासीन्नीलकण्ठपदसान्त्वयतायै ॥ ३६ ॥

नीलेति ॥ स नलस्तस्य हरस्य स्फाटिकनिर्मितामपि तनुं हरप्रतिमां नीलनीरुहणां माल्यं माला तन्मयीं गलतालः कण्ठस्तस्य विभूषा विभूषणं न्यस्य आबध्य नीलकण्ठवाकं पदं तस्य सान्त्वयतायै अन्वयसाहिल्याय नीलः कण्ठोऽस्येति संबन्धसाधकत्वात् निरमासी-
न्निर्मितवान् । नीलोत्पलमालां कण्ठे बद्ध्वा स्फाटिकीमपि शिवप्रतिमां नीलकण्ठपदसहिता-
मकरोदित्वायै । कण्ठ एव नीलोत्पलपूर्वां चकार, अन्यत्र तु चन्दनश्वेतपुष्पादिभिः
पूजितवानिति भावः ॥

प्रीतिमेप्स्यति कृतेन ममेदकर्मणा पुररिपुर्मदनारिः ।

तत्पुरः पुरमतोयमधाक्षीद्धूपरूपमथ कामशरं च ॥ ३७ ॥

प्रीतिमिति ॥ पुराणां दैत्यविशेषाणां रिपुः, तथा—मदनस्यारिः शिवो मम कृतेन
ईदृशा कर्मणा पुरकामशरदाहरूपव्यापारेण प्रीतिमेप्स्यति प्रसन्नो भविष्यति । अतो हेतोरिव
इति दुल्लेखायं नलस्तस्य पुररिपोः कामारोः पुरो धूपरूपं धूपस्वरूपम्, अथ च—धूपवेव-
धारिणं पुरं गुग्गुलुमधाक्षीत् ददाह । अथ तदाहानन्तरं धूपविशेषरूपं कामशरं कामबाणं
च ददाह । यस्मारिर्यदिपुशरथ यदग्रे येन दद्यते स तस्मिन् प्रीत एव । शिवमयेन विद्यान्त-
रधारिणं पुरं दैत्यं कामबाणं च मोहनाय च ददाहेत्यर्थः । धूपसमर्पणान्तां शिवपूजामकरो-
दिति भावः । ईदृशा पुष्पपूजान्तेन भक्तिकुफेनापि कर्मणा पुररिपुः कामारिः शिवो मम
कृते मदर्थं मयि विषये प्रीतिं न वास्यति एतावतापि संतुष्टो न भविष्यति, अतः कारणादिव
तदग्रे पुरं कामपारं च ददाह । एवं कृते पांकरस्तुष्टो भविष्यतीति भाव इति वा । पुररिपुर्म-
दनारिरिति च योगसौवाज्य प्राधान्यात् पौनरुक्त्यम् । 'गुग्गुलौ कथितः पुरः' इति विश्वः ।
तत्पुरः शेषपक्षोसमासः । अन्यथा—अव्ययेन सह पक्षोसमासनिषेधः स्यात् । तदिति छत्र-
पक्षकं विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं पृथक्पदं वा ॥

तन्मुहूर्तमपि भीमतनूजाविप्रयोगमसहिष्णुरिवायम् ।

शूलिमौलिशशिभीततथाऽभूद्ध्यानमूर्च्छननिमीलितनेत्रः ॥ ३८ ॥

तदिति ॥ स चासौ मुहूर्तश्च तमपि तस्मिन्देवपूजाश्लेषोऽर्थात्त्वः । भीमतनूजाविप्रयोगं
विप्रयोगमसहिष्णुरयं नलः शूलिमौलौ वर्तमानाच्छशिनी मीततयेव नेत्रव्यानेन यन्मूर्च्छनमे-
कामप्रताडकः प्रलयस्येन हेतुना निमीलिते संकोचितपद्मीकृते नेत्रे येनैवंभूतोऽभूत् ।
विरहित्वाहरशिरश्चन्द्रदर्शनस्य नितरां सेतापकारित्वमिवा ध्यानमूर्च्छनव्याजेन नेत्रे निमी-
लितवानित्यर्थः । पूजानन्तरं शिवस्य ध्यानं चकारेति भावः । शूलधारिणापि वाः विरहि-
कृतः, तस्मादधिकं भयं युक्तमिति सूचयितुं शूलपदं प्रायोजि । तन्मुहूर्तम्, अत्यन्तसंयोगं
द्वितीया । विप्रयोगं, 'न लोका—' इति पक्षोनिषेधाद्वितीया ॥

दण्डबद्धवि लुठन्त ननाम व्यम्बकं शरणभागिव कामः ।

आत्मशस्त्रविशिखासनवाणाभ्यस्य तत्पदयुगे कुसुमानि ॥ ३९ ॥

दण्डबद्धिति ॥ स नलो दण्डेन तुल्यं साष्टाङ्गपातेन भुवि लुठन् सन् व्यम्बकं ननाम । किं कृत्वा—तस्य हरस्य पदयुगे पुष्पाञ्जलिदानार्पणञ्जलिदानाय पुष्पानि कुसुमानि न्यस्य समर्प्य । तत्रोत्प्रेक्षते—तान्येव कुसुमानि आत्मनः खड्गादि शस्त्रं विशिखासनं धनुः, बाणाश्च खड्गभूतानि पुष्पाणि हरपदयुगे समर्प्य 'अद्यप्रवृत्तिं शस्त्रं न धारयामि दासोऽस्मि मां रक्ष' इत्यादि वदन् शरणं रक्षितारं शिवमेव भजमानो रूपसाम्यात्काम इव ध्यानानन्तरं पुष्पाञ्जलिदानपूर्वकं शस्यतिशयेन दण्डबद्धप्रणाममप्यकरोदित्यर्थः । निशिखासनं तूणीरं वा । अन्योऽपि शरणागते एवमेव करोति ॥

व्यम्बकस्य पदयोः कुसुमानि न्यस्य सैष निजशस्त्रनिभानि ।

दण्डबद्धवि लुठन्किमु कामस्तं शरण्यमुपगम्य ननाम ॥ ४० ॥

व्यम्बकस्येति ॥ (क्षेपकः ।) सैष इत्यत्र 'शोभि लोपे चेत्—' इति सुलोपः । पूर्वश्लोकोक्त एवार्थः ॥

व्यापृतस्य शतरुद्रियजतौ पाणिमस्य नवपल्लवलीलम् ।

भृङ्गभङ्गिरिव रुद्रपराक्षश्रेणिरश्रयत रुद्रपरस्य ॥ ४१ ॥

व्यापृतस्येति ॥ रुद्रशब्दात्परेषां पश्चादुच्चार्यमाणानामंशार्णां । रुद्राज्ञाणामित्यर्थः । रुद्रः परः परं देवतं येषां वा रुद्रपराः शिवभक्तस्तत्संयन्त्रिणाम् । तैर्धर्ममाणानामिति यावत् । तादृशानां वा मणीनां श्रेणिमाला भृङ्गभङ्गिर्भ्रमरपक्षिरिवास्तु नलस्य नवपल्लवलीला यस्य तत्सदृशमित्यर्थः । एवंविधं पाणिं करमश्रयत क्षिपेवे । किंभूतस्य—रुद्रपरस्य शिवभक्तस्य, अत एव शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रसंयन्त्रिणः शतरुद्रियसंज्ञकस्य 'नमस्ते—' इत्यादि शिपसूक्तस्य जतौ जपे विषये व्यापृतस्य सव्यापारस्य रुद्राज्ञाणां रुद्रपरत्वात् 'नमस्ते—' इत्यादिपदद्वयजपं रुद्राक्षरपमालया नकारैरत्यर्थः । भृङ्गमात्रेण नवपल्लवं सेवते । 'शतरुद्राद्वध' इति वक्तव्याद् । जतौ, 'तिनुज—' इतीप्तिषेधः । 'पराक्षेयैव रुद्राक्षैः—' इत्यादि हारीतोक्तो हरोक्तश्च जपमालाविधिर्दृष्टव्यः । अणिमादितिरुद्धे पादो रौद्राक्षश्चेति ज्ञातव्यः ॥

उत्तमं स महति स महीभृत्पूरुषं पुरुषसूक्तविधानैः ।

द्वादशापि च स केशवमूर्तीद्वादशाक्षरमुदीर्य ववन्दे ॥ ४२ ॥

उत्तममिति ॥ स महीभृत्त उत्तमं परमं पूरुषं पुरुषोत्तमं पुरुषसूक्तस्य 'सहस्रलीषां पुरुषः—' इत्यादिषोडशर्चस्य सूक्तस्य विधानैरनुष्ठानप्रकारविशेषैः । 'द्यात्पुरुषसूक्तेन वः पुष्पाण्यप एव वा । अर्चितं स्यान्नमदिदं तेन सर्वं चरचरम् । आयुष्टमस्य सूक्तस्य त्रिष्टुप्-न्तस्य देवता । पुरुषो वो जगद्बीजमृषिनां रायणः स्मृतः ॥' तथा—'अकारपूर्वकैश्चैव षोडशर्चैः पृथक्पृथक् । आवाहनात्तनं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् । ज्ञानं यन्त्रोपवीतं च गन्धमा-ल्यानि च कृमात् । धूपं क्षीपं च नैवेद्यं नमस्कारं प्रदक्षिणम् । षोडशोपासनं कुर्यादेव नारायणो निधिः ॥' इति स्मृतिवाक्यविहितं प्रवृत्तकर्मनिर्दिष्टैः षोडशोपचारैर्महति स्मापू-जयत् । स नलः 'ववादेमुवा तेवगम मोन ओम्' इति श्रुत्कमोक्तद्वादशाक्षरं वासुदेवमन्त्रं

वैष्णवागमोक्तक्रमेणोदीर्य सम्प्रयुक्तार्थं द्वादशापि केशवसंबन्धिनीर्मूर्तावैष्णवीद्वादशाशालग्राम-
शिलामूर्तावैवन्दे, तुष्टाव प्रणयान वा । ता अप्यगूजवदिति भावः । 'शिला द्वादश भो वैश्व
शालग्रामसमुद्भवाः । विधित्वपूजिता येन तस्य पुण्यं वदामि - ते ॥ कोटिद्वादशल्लिङ्गैस्तु
पूजितैः स्वर्णपद्मैः । वत्स्याद्वादशकल्पेषु दिनेनैकेन तद्भवेत् ॥' इति पद्मपुराणमिति भावः ।
पूर्वोक्तद्वादशाक्षरमुक्तार्थं द्वादशसंशल्याका अपि केशवसंबन्धिनीर्मूर्ताः सामर्थ्यादेतन्मन्त्राक्षर-
सूचिताः 'ॐ केशवाय धाम्ने नमः' इति प्रकारेण 'द्वादशाक्षरसंहिता मूर्ताद्वादश विन्यसेत् ।
केशवाद्याः क्रमाद्देहे वक्ष्यमाणविधानतः ॥ लल्लटे केशवं धात्रा कुक्षौ नारायणं पुनः ।
शर्वभ्यां हृदि मित्रेण माधवः कण्ठदेशतः ॥ वरुणेन च भोविन्दं पुनर्दक्षिणपार्श्वके । अंशुना
विष्णुर्मंसस्थं भगेन मधुसूदनम् ॥ गले विवस्वता युक्तं त्रिविक्रममनन्तरम् । कामपार्श्वस्थमि-
न्द्रेण कामनाख्यमथांसके ॥ पूष्णा धीधरनामानं गले पर्जन्यसंयुतम् । हवीर्केशाङ्गं पृष्ठे
पद्मनाभं ततः परम् ॥ त्वष्ट्रा दामोदरं पश्चाद्विष्णुना ककुदि न्यसेत् । द्वादशार्थं महामन्त्रं
ततो मूर्ध्नि प्रविन्यसेत् ॥' इति द्वादशाक्षरमर्गितमिति ज्ञातव्यम् । प्रक्षारान्तरमागमोक्तं
दृष्टव्यम् । महीयानिति पाठे—नितरमागमशास्त्रकोविदः परमभक्तखेत्तव्यः । 'पुरुषाः
पुरुषा नरः' इत्यमरः ॥

कथमपूपुजयित्वाह—

मल्लिकाकुसुमदुण्डुभकेन स भ्रमीवलयितेन कृते तम् ।

आसने निहितमैश्वर साक्षात्कुण्डलीन्द्रतनुकुण्डलभाजम् ॥ ४३ ॥

मल्लिकेति ॥ स गलः भ्रमीभिर्भ्रमणैर्वैद्यैर्बलयितेन बलयाक्षरीभूतेन मल्लिकाकुसुमसंब-
न्धिना दुण्डुभकेन निर्दिष्टविप्रणस्सूलराजिल्लुत्पेन घनस्फूर्तरदाप्ता कृत्वा नलेनैव कृते चित्ते
आसने निहितं स्थापितं तं पुरुषोत्तमं साक्षात्तत्त्वतः कुण्डलिनां चक्षुःश्रवणमिन्द्रः शेषेभ्यस्तस्य
तनुः चारीरं तस्य कुण्डलं पुच्छवेष्टितबलयाकारशरीरभागं तद्भजते इति कुण्डलाकारशेषचारीरे
वर्तमानमिव ऐश्वर्यं । दुण्डुभस्य विकण्ठतया साम्यात्स्फूर्लघनतरे पुष्पदाप्तिं दुण्डुभपदं लाङ्ग-
विकम् । दुण्डुभप्रतिकृतिर्दुण्डुभकः 'इवे प्रतिकृतौ' इति कर् । 'दुडि निमज्जने' दुण्डतीति
दुण्डुभ इत्योणादिकः पृथोदरादिर्वा ॥

मेचकोत्पलमयी बलिवन्दुस्तद्वलिबगुरसि स्फुरति स ।

कौस्तुभाख्यमणिकुट्टिमंवास्तुश्रीकटाक्षविकटायितकोटिः ॥ ४४ ॥

मेचकेति ॥ मेचकोत्पलमि नीलोत्पलमि तन्मयी तद्वलिस्रक् तेन नलेन समार्पिता
वलिबग् पूजामात्रं बलिवन्दुर्बलैर्बन्धनकारिणः श्रीविष्णोहरसि स्फुरति स्वाशोभत । उत्प्रे-
क्षते—कौस्तुभाख्यमणेः संबन्धि कुट्टिमं कौस्तुभमणिबद्धा भूर्वेशोलक्षणा तद्वास्तु वसतिस्थानं
यस्यास्तस्याः त्रिषुः कटाक्षणां विकटायितानि विस्तारशीलतरनेत्रगोलकवक्त्रविस्तुरितकिरणा-
स्तेषां कोटिः परम्परेव । नीलोत्पलमालया वक्ष्येव वर्तमानत्वात्तत्रैव च लक्ष्म्या अपि वर्तमा-
नत्वात्साम्यात्कटाक्षविकटायितं कोटिरिवाशोभतेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । बलिवन्दुः, तृनि
पूर्वेण 'द्वितीया' इति योगविभागात्समासः । विकटायितम्, आचारव्यवन्ताद्भावे निष्ठा ॥

स्वर्णकेतकशतानि स हेमः पुण्डरीकघटनां रजतस्य ।

मालयारुणमणेः करवीरं तस्य मूर्ध्नि पुनरुक्तमकार्षीत् ॥ ४५ ॥

स्वर्णेति ॥ स नलस्य पुरोत्तमस्य मूर्ध्नि हेमः सुवर्णघटितपुष्पाणां मालया कृत्वा स्वर्णकेतकीपुष्पाणां शतानि, तथा—रजतस्य रूपघटितपुष्पाणां मालया कृत्वा पुण्डरीकाणां सिताम्भोजानां घटनां समर्पणां तथा—अरुणमणेः समर्पितमाणिक्यपद्मरागादिरत्नवर्णमणीनां मालया च कृत्वा करवीरपुष्पाणि, एतत्सर्वं पुनरुक्तमकार्षीत् । स्वर्णेनान्वेनेव पूजानाः सिद्धत्वात्स्वर्णकेतकादि निरर्थकं चकारेत्यर्थः । स्वर्णकेतकादिभिः सुवर्णघटितपुष्पादिभिश्च श्रीपुरोत्तममपुत्रादिति भावः । विष्णुपूजार्थं कमलकरवीरजपाबाणपुष्पज्यतिरिक्तानां रक्तपुष्पाणां निषेधः, गृहारोपितकरवीरकुसुमपूजानिषेधः, ह्यविरोधः । पुनरुक्तं, 'नपुंसकमनपुंसकेन—' इत्येकशेषैकवद्भावी ॥

नालपभक्तवलिरञ्जनिवैद्यैस्तस्य हारिणमदेन स कृष्णः ।

शङ्खचक्रजलजातघटचर्मैः शङ्खचक्रजलपूजनयाभूत् ॥ ४६ ॥

नालेपेति ॥ स पुरोत्तमस्य नलस्याञ्जनिवैद्यैस्तान् समर्पितैर्नानाविधोदनानामुपहारैः कृत्वा नालोऽस्तिमहान् भक्तवलिरुदोनोपहारो यस्य, अथ च—अतिमहान् भक्तः शङ्कापरो बलिर्वैरोचनिर्यस्य, एवंभूतोऽभूत् । तथा—नलसमर्पितेन हारिणमदेन कस्तूर्या कृष्णवर्णः अथ च—कृष्णनामा अभूत् । तथा—हेमरूप्यादिबद्धदक्षिणावर्तादिशङ्खानां चक्रं समूहस्य स्थितेन जलेन कृत्वा वा पूजा अभिषेकार्घदानादिरूपा तथा कृत्वा शङ्खचक्रजलेन जातवती संपन्नार्चा पूजा यस्य, अथ च—शङ्खः पादजन्यः, चक्रं सुदर्शनः, जलाज्जातं पद्मं, तानि विद्यन्ते यस्यास्तादृशी शङ्खचक्रपद्मयुक्ता अर्चा प्रतिमा यस्यैवंविधोऽभूत् । पुरोत्तमसंबन्धिनानेतेषां शङ्खानामन्वयत्वमेव तत्कृतान्नैवेष्टादिस्वमर्पणेनेदानीमभूदित्यर्थः । एतन्निबन्धना एवास्यैताः संज्ञा इति वा । अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । 'प्रतिकृतिर्यं पुंस्ति—' इत्यमरः । नालेपि नकारसमासः । हारिणेति संबन्धेऽण् ॥

राक्षि कृष्णलघुधूपनधूमाः पूजयत्यहिरिपुष्वजमस्मिन् ।

निर्ययुर्भवधृता भुजगा भीदुर्यशोमलिनिता इव जालैः ॥ ४७ ॥

राक्षीति ॥ कृष्णलघुः कृष्णागुरुलघुस्य धूपनधूमा धूपकरणसंबन्धिनो धूमा अस्मिन् राक्षि नले अहिरिपुरं गच्छेत्तं गच्छेत्तं पुरोत्तमं धूपोपचारेण पूजयति यति जालैर्गदाक्षैर्बहिर्निर्ययुः । उल्लेखते—भीरेव दुर्यशो गरुडासतिभयजन्येनायशसा स्वतो धवलतरा अपि मलिनिताः श्यामीकृताः देवतागारस्थितेन भवेन हरेण लब्धेद्दे भूषणात्वेन पूता वास्तुकिप्रमुखा भुजगा इव । अयमसाविपुकेतुं पूजयति, अतो रिपुनिकटे स्थातुमशक्यमिति हराश्रिताः शयजा अपि सर्पा भीदुर्यशोमलिनिता इव दण्डायमानकृष्णधूमव्याजेन जालैर्निर्ययुरित्यर्थः । अन्योऽपि भीतिमलिनो जालादिद्वारेण बहिर्निर्गच्छति । 'धूपज—' इत्यपि पाठः । अगुरुपयो यो लघुसब्दः । तेन कृष्णागुरुलघुः ॥

अर्धनिःस्वमणिमाल्यविमिश्रैः स्मेरजातिमयदामसहस्रैः ।

तं पिधाय विदधे बहुरत्नक्षीरनीरनिधिमग्नमिवैवः ॥ ४८ ॥

नै० च० ७०

अवेति ॥ एष नलः अर्घेण मूल्येन निःस्वा दारेद्रात्रोपानयुतमाना मणीनां माल्यमालाभिर्विमिश्रैः स्वरजातिमयदामसहस्रैर्विकसितमालतीकुसुममालासहस्रैश्च पुरुषोत्तमं पिपायाच्छायेव बहुनि रत्नानि यस्मिन्नेवंभूतो यः क्षीरनीरनिधिर्दुग्धसमुद्रस्तत्र ममसिव विदधे चकार । मध्ये मध्ये मणिमालाभिर्मध्ये मध्ये पुष्पमालाभिः संवेश्य बहुरत्नक्षीरसमुद्रशायिनसिव चकारेत्यर्थः । रत्नस्थाने रत्नान्येव क्षीरस्थाने च तानि दामानि, तैराश्लिखं पर्वपुपुज-दिति भावः । समुद्रातिशयो मत्तयतिशयश्च सूचितः । बहुनि रत्नानि क्षीराणि च यस्मिन्, स चासी नीरनिधिश्चेति वा ॥

अक्षसूत्रगतपुष्करवीजश्रेणिरस्य करसंकरमेत्य ।

शौरिसूक्तजपितुः पुनरापत्पद्मसन्नचिरवासविलासम् ॥ ४९ ॥

अक्षेति ॥ अक्षसूत्रं जपमालां गतानि प्राप्तानि तत्र वर्तमानानि पुष्करवीजानि कमल-वीजानि तेषां श्रेणिः पद्माक्षरविता जपमालिका शौरिसूक्तजपितुः 'विष्णोर्नु कम्-' इत्यादि-विष्णुसूक्तजपशीलस्यास्य नलस्य करसंकरं पाणिपद्मसंबन्धमेव प्राप्य पुनरपि पद्मस्ये सद्गतिं स्वगृहे चिरं वासः स्थितित्वेन कृत्वा नो विलासः शोभा तमापत्प्राप । विष्णुमन्त्रा हि पद्माक्ष-मालया जप्यन्ते, नलकरश्च पद्मसदृशः, तत्संबन्धात्पद्माक्षमाला पुनरपि पद्माक्षमनिवार्य प्राप्ता वेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । 'पुष्कराम्भोरुहाणि च' इत्यमरः । जपितुः, ताच्छील्ये तुनि 'द्वितीया' इति योगविभागात्पूर्वेण समासः ॥

कैटभारिपदयोर्नतमूर्ध्ना सञ्जिता विचकिलस्त्रगनेन ।

जहृजेव भुवनप्रभुणाऽभास्सेविता नुनयतापतमाना ॥ ५० ॥

कैटमेति ॥ अनुनयतां अर्थान्नामेवं चरणसमीपं प्रापयता भुवनप्रभुणा लोकनाथेन नतमूर्ध्ना नमश्चिरसा प्रणामलक्षणं षोडशमुपचारं कुर्वताऽनेन नलेन कैटभारेः श्रीविष्णोः पदयोः सञ्जिता पुष्पाजलित्वेन समर्पिता आयतमानाऽतिदीर्घा विचकिलस्तक् मञ्जिकामाला जहृजा गजेवभात् । चरणसंबन्धादतिदीर्घाऽवलतरत्वाच्च गजेन शुश्रुभ इत्यर्थः । साऽप्येवं-विधा । (अथच—) अन्वापि मानिनी नायिका एवंविधा प्रियेणैवमनुनीयते, अथच—मूलोकं प्रति गमनार्थं यतमाना सप्रयत्ना, अतएव—अनु पश्चाजयता परावर्त्य पुनरपि ब्रह्मलोकं प्रापयता पुनरप्रागन्तव्यमिति प्रार्थयमानेन नतमूर्ध्ना लोकनाथेन ब्रह्मणा सेविता जाह्नवीव । भुवनप्रभुणा श्रेणे वा । उक्तविशेषणविधिरेन जलप्रभुणा वरुणेन समुद्रेण वा सेवितेति वा । प्रणामान्तां षोडशोपचारपूजां समापयदिति भावः । 'स्मृतो विचकिलो मञ्जीप्रमेदे मदनेऽपि च' इति विश्वः ॥

स्वानुरागमनघः कमलायां सूचयन्नपि हृदि न्यसनेन ।

गौरवं व्यञ्जित वागधिदेव्याः श्रीगृहोर्ध्वनिजकण्ठनिवेशात् ॥ ५१ ॥

इत्यवेत्य वसुता बहुनापि प्रामुवन्न मुदमर्चनया सः ।

सूक्तिमौक्तिकमयैरथ हारैर्मक्तिमैहत हरेरुपहारैः ॥ ५२ ॥

स्वेति ॥ इतीति ॥ शुभम् ॥ स नल इति पूर्वोक्तं श्रीविष्णोरभिप्रायमवेत्य ज्ञात्वा

१ 'प्राप्तानामित्यपि पाठे—नलविशेषणम्' इति सुखावबोधः । २ यत्केली पाठः सुखावबोधोपासमतः ।

बहुनापि वसुना स्वर्णमणिवचनादिना लक्ष्मीस्थानीयेन समर्पितेन कृत्याऽर्चनया मुदं न प्राप्नुवन् इदमलभमानः सन्, अथ पश्चात्सूक्तैः सरस्वतीभजनपदवन्धास्तद्रूपाणि सौक्तिकानि तन्मयैर्हारेकावल्यादिहारैरेवोपहारैः पूजनैः कृत्वा हरेर्भक्तिमैहताकृतेत्यर्थः । सम्पन्ने वैदिकं पूजनं कृत्वा धीपुरुषोत्तमदक्षावतारादिस्तुति प्रारंभ इति भावः । इति किम्—न विशते अयं दुःखं पापं दारिद्र्यं च यस्मादेतौः सोऽनघः पुण्यलोकः श्रीविष्णुः इदि न्यसनेन स्थापनेन कृत्वा कमलायां लक्ष्म्यां विषये स्वस्मानुरागं प्रेमभरं तां प्रति लोकं प्रति वा सूचयन्नपि श्रीवृद्धाभिजिह्वदयादूर्ध्वं उपरिगागे वर्तमानो निजकण्ठस्तत्र निवेशात्स्थापनादेतोर्वागधिदेव्याः सरस्वत्या गौरवं व्यधित बहु संमानमकृत । अन्योऽपि राजादिरैकां प्रियामघोभागे स्थापयन्नालिनादिना संभावयन्न्यां लक्ष्म्यं प्रियतमां तदीयपृष्ठसोर्ध्वदेशे स्थापयन् कण्ठाश्लेषं च कुर्वन्तस्या गौरवं करोति । तथा विष्णोर्वेदसि लक्ष्मींस्निहति, तदुपरिभागे कण्ठे सरस्वतीति विष्णोः सरस्वत्यां गौरवमधिकमिति ज्ञात्वा सरस्वत्या कृत्वा स्तुति चक्र इत्यर्थः । सौक्तिकरूपेण सूक्तैर्नैर्मल्यं सूच्यते स्तुत्या नलस्य भक्त्यतिशयश्च ॥

कमौदलं परिहरन्स्तुतिमाह—

दूरतः स्तुतिरवाग्विषयस्ते रूपमसदभिधौ तव निन्दा ।

तत्क्षमस्व यदहं प्रलपामीत्युक्तिपूर्वमयमेतदवोचत् ॥ ५३ ॥

दूरत इति ॥ अयं नल इति उक्तिपूर्वं यथा तथा पूर्वमेवमुक्त्वा एतद्वद्वयमाणमवोचत् । इति किम्—हे स्वामिन्, ते तव स्तुतिदूरतो नितरामवाग्विषयो वाचामगोचरः । यतस्त्वं रूपं 'यतो वाचो निवर्तन्ते—' इत्यादिभ्युतेः । अर्थाद्गोचरो नेति स्वदीया स्तुतिः कथंकारं कर्तुं शक्या । स्वरूपकथनेऽप्यशक्यत्वात्तत्र स्तुतिरप्यशक्यकरणेवेत्यर्थः । अतएव अस्माभिः कृता अभिधा भवदुष्प्रवर्णनविषया वाणी तव निन्दैव । अत्यन्ताल्पकक्षापकक्षात् अवामगोचरस्यापि वाग्गोचरकरणाश्लेष्यः । एवंस्तपि भूलोतवा नदहं प्रलपामि स्वरूपाज्ञानाभिर्षेकं नदामि तत् क्षमस्वेति । प्रलपामीत्यनेन नितरामनौदलं सूचितम् ॥

स्वप्रकाश जड एव जनस्ते वर्णनं यदभिलष्यति कर्तुम् ।

नन्वहर्पतिमहः प्रति स स्यान्न प्रकाशनरसस्तमसः किम् ॥ ५४ ॥

स्वेति ॥ हे स्वप्रकाश सूर्यादिवत्प्रकाशान्तरनिरपेक्ष परमात्मन्, एष मल्लक्षणो जडोऽविषाच्छादितचैतन्यो जनस्ते वर्णनं कर्तुं यदभिलष्यति सोऽहर्पतेः सूर्यस्य महत्तेजः प्रति लक्ष्मीकृत्य सूर्यतेजोऽहं प्रकाशयिष्यामीति तमसोऽन्धकारस्य प्रकाशने रसोऽनुरागः किं न स्यात्, अपि तु स्वप्रकाशस्य तव वर्णने जडस्य समाभिलाषः सूर्यतेजःप्रकाशने तमसोऽभिलाष इवात्यन्तमनुचित एवेत्यर्थः । आत्मा स्वप्रकाश इति वेदान्तसिद्धान्तः ॥

ननु यदि त्वं जडो मदीयस्वरूपं न जानासि, तर्हि तदीये वाङ्मनसे कथं मत्परायणे इत्याद्याहं परिहरन् स्तुत्यवतरं दातुमाह—

मैव वाङ्मानसयोर्विषयो भूस्त्वां पुनर्न कथमुद्दिशतां ते ।

उत्कचातकयुगस्य घनः स्यात्तृप्तये घनमनामुवतोऽपि ॥ ५५ ॥

मेवेति ॥ हे भगवन्, त्वं 'यतो वाचो निवर्तन्ते अत्राप्य मनसा सह' इत्यादिश्रुतिप्रा-
माण्याद्वाङ्मनसयोर्विषयो गोचरो मेव भूः ताभ्यां प्रहीतुं न शक्यः स एव यद्यपि, तथापि
ते वाङ्मनसे पुनरत्वां कथं नोदिशताम्, अपितु अविषयमपि त्वामुद्दिश्य प्रवर्ततामित्यर्थः ।
इष्टान्तमाह—अतिदूरवर्तित्वात् पत्नं मेघमनामुबतोऽलममानस्याप्युरकस्योत्कण्ठितस्य चातक-
क्रीपुंसयुगस्य पत्नो मेघो जलदानेन तृप्तये स्यादेवेति इष्टान्तेनाविषयोऽपि भवान् स्तुतो
प्यातश्च मोक्षदेतुः । स्वयमेवानुग्रहीष्यतीति तव स्तुतिः कर्तुं युक्तैवेति भावः । वाङ्मनस्योः,
'अचतुर-' इत्यादिना साधुः ॥

इदानीं प्रथमं मत्स्यावतारं स्तोतुमाह—

छन्नमत्स्यवपुपस्तव पुच्छास्फालनाज्जलमिवोद्धतमध्येः ।

श्वेत्यमेत्य गगनाङ्गणसङ्गादाविरस्ति विबुधालयगङ्गा ॥ ५६ ॥

छमेति ॥ हे हरे, सङ्गासुराणामुत्तवेदोद्धरणरूपच्छन्नना मत्स्य एव वपुर्गस्य तस्य तव
पुच्छेनास्फालनादाघातादूर्ध्वमुद्धतं क्षितमुच्छलितं सागरजलमिव गगनाङ्गणस्य सङ्गातसंबन्धा-
च्छ्वेत्यं भवत्तामेव प्राप्य विबुधालयस्य स्वर्गस्य गङ्गा मन्दाकिनी आधिरस्ति प्रकटीभवति ।
तदेव जलं मन्दाकिनीभूय गगने स्फुरतीत्यर्थः । वेदसंरक्षणद्वारा लोकानुग्रहार्थमेव त्वया
तत्तच्छरीरं धार्यते इति भावः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । श्वेत्यमेत्येवेति वान्वयः । 'यदा
यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत' इत्यादि श्रीकृष्णवचनमेव छन्नपदेन सूचितम् । साग-
रोदकस्याभयौपाधिकतया प्रतिभासमानस्यापि गगने क्षिततया निरुपाधिकं शुक्लमेवापां रूपं
प्रकटितमित्यनेनातिस्फूर्लतरशरीरवत्त्वं सूचितम् । नदी चाथापि तथैव तिष्ठति, नत्वथः पत-
तीति सामर्थ्यातिशयः सूच्यते । यद्यपि नलः शैव इति प्रथा तथापि शिवस्य विष्णुभक्तत्वा-
द्विष्णुस्तुल्यं शिवस्य प्रीतिसंभवादौकरूप्याच्च नलस्य विष्णुस्तुतिकरणम् । श्रीहयैस्य च परम-
वैष्णवत्वात्पुरुषोत्तमस्तुतिनिबन्धनं युक्तमेवेति न काचिदनुपपत्तिः । अतएवोपसंहारेऽपि
'हरिहरं परिपूज्य' इत्युक्तम् ॥

कुर्मं वर्णयति—

भूरिस्पृष्टिभूतभूवलयाणां पृष्ठसीमनि किणैरिव चक्रैः ।

चुम्बितावतु जगत्सितिरक्षाकर्मठस्य कमठस्तव मूर्तिः ॥ ५७ ॥

भूरिति ॥ हे भगवन्, तव कमठसंज्ञा मूर्तिर्जगद् अवतु । किंभूतां—भूरिषु स्पृष्टिषु
प्रतिसर्गं भूतानां भूवलयाणां किणैरतिधर्षणनिष्ठुरीभूतसंज्ञातवैषम्यस्त्वग्नैरिव चक्रैश्चक्राकारै-
स्त्राविन्यासविशेषैः पृष्ठस्य सीमनि स्थले चुम्बिता स्पृष्टा । किंभूतस्य—क्षितौ क्षये प्रलये
रक्षायां च कर्मठस्य कर्मशूरस्य पृष्ठे धारणेन क्षितिरक्षणक्षमस्य । पृष्ठवीधारणद्वारा लोकानु-
ग्रहार्थमेव कमठरूपं त्वया धृतमिति भावः । सप्तपातालान्तेऽधस्तात्फणामण्डलेन कोषो भुव-
विभर्ति, ततोऽप्यधो ब्रह्माण्डाधः कटाहस्य भारं पृष्ठे वहन् ब्रह्माण्डावरण(जलावरण)रूपे
जले कुर्मंराजो वर्तत इति पुराणम् । एतेन प्रतिसर्गमनन्तभूमण्डलधारणेनानिर्वाच्यमहिमत्वं
सूचितम् । कमठपृष्ठे च स्वभावतश्चक्राणि भवन्ति ॥

श्लोकद्वयेन वराहं वर्णयति—

दिक्षु यत्तुरोचतुष्टयमुद्रामभ्यवैमि चतुरोऽपि समुद्रान् ।

तस्य पोत्रिवपुषस्तव दंष्ट्रा तुष्टयेऽस्तु मम वाऽस्तु जगत्याः ॥५८॥

दिक्ष्विति ॥ अहं चतस्रु प्राच्यादिदिक्षु चतुरोऽपि समुद्रान् यस्य वराहस्य वराणां चतुष्टयस्य मुद्रां विन्यासं स्थापितचरणातिभारसंजातभूगतर्मेवाभ्यवैमि जाने, तस्य पोत्रिवपुषो महावराहदेहस्य तव दंष्ट्रा मम तुष्टये कामपूर्व्यानन्दायास्तु । किंभूता दंष्ट्रा—जगत्याः पातालानुदरणाद्भूमेर्वास्तु वसतिगृहम् । पृतभूमिरित्यर्थः । 'कोलः पोत्री किरिः किटिः' इत्यमरः । पितृव्याप्तस्य जीपोऽनिलत्वाद्दंष्ट्रा ॥

उद्धृतिस्खलदिलापरिरम्भाहोमभिर्वहिरितैर्बहुदृष्टैः ।

ब्राह्ममण्डमभयद्वलिनीपं केलिकोल तव तत्र न मातः ॥ ५९ ॥

उद्धृतीति ॥ हे केल्या क्रीडामात्रेण कोल पृतवराहरूप मगबन्, हिरण्याक्षं देवं इत्या पातालसकशाद्याद्धृतावुदरणसमये स्खलन्त्याः पतन्त्या इत्याया भुवः परिरम्भात्समारम्भेण घारणादालिङ्गनाच्च हेतोर्बहु नितरां दृष्टैरुद्धृतीभूतैः, अतएव—ब्रह्माण्डं निर्भिद्य बहिरितैर्निर्ग-
तैर्लोमभिः कृत्वा ब्राह्ममण्डं तव बलेः पूजायाः संबन्धि नीपं तत्कालविकसितकदम्बकुसुम-
मिषामवत् । किंभूतस्य—तत्र ब्रह्माण्डे स्थूलतरदेहत्वाच्च मातः संमातुमशक्यम् । एवंविध-
कुसुमपूजायोग्यस्त्वमेव भवसीत्यर्थः । अन्योऽपि बोधिकालिङ्गनादुदितरोमाच्चो भवति ।
'ब्राह्मोजातौ' इति साधुः । मातः, 'मा माने' इत्यस्माच्छ्रुता ॥

श्लोकद्वयेन श्रीगुप्तिदं वर्णयति—

दानवाद्यमहानप्रभवस्त्वं सिंह मामद्य रत्नैर्धनघोरैः ।

वैरिदारिदिषित्सुकृतास्त्रप्रामसंभयभवन्मनुजार्धः ॥ ६० ॥

दानवेति ॥ हे सिंह, दानवानामाद्यस्य प्रथमस्य हिरण्यकशिपोर्गहने मरणस्य संकटं
सदर्थं प्रभव उत्पत्तिः प्राकट्यं यस्य तन्मारणार्थं कृतावतारः, अथच—दानवो हिरण्यकशि-
पुस्यद्वयमाद्यं पुरातनं यद्गहनं कर्तुं तत्र प्रभवो यस्य । पुरातने हि वने सिंहसंभवो युक्तः,
अथच—दानवानामाद्यः श्रीहरिभक्तवान्मुख्यः प्रह्लादस्यस्य गहने पितृकारितताडनादिदुःख-
निमित्ते हिरण्यकशिपुविदारणद्वारा भक्तप्रह्लादसंरक्षणार्थं धृतोत्पत्तिर्न तदशस्त्वं घनवन्मे-
घबद्धोरगंभीरेर्निषिद्धैर्भाषणैश्च वा रवैः सिंहनादैर्मानव । किंभूतः—वैरिणः शत्रून्दारयन्ति
तच्छीत्तानि दिषिषद्गुं मुनीनां देवानां च सुकृतानि अस्त्राणि च तेषां मामः समूहस्तस्मात्
संभव उत्पत्तिर्यस्य तादृशो भवन् संपद्यमानो मनुजो मनुष्य एवार्थ एकदेशो यस्य । 'दान-
चाय' इति पाठे—दानवानां पापानि तेषां गहनं लक्षणया बाहुस्य तेन प्रभवो यस्य ।
दानवदुरितोद्देकातिर्घ्नयोगिसिंहरूपत्वं, दिषित्सुब्बोद्देकाच्चोत्तमयोगिमनुष्यरूपत्वमित्यर्थः ।
दानवानामाद्यस्य हिरण्यकशिपोर्गहने सन्नामहोधाने प्रभवः प्रकटनं यस्य वा । एतेन स्वर्गवा-
सिनां पुण्डरीकैश्च कृतमनुष्यार्थदेहः स्वर्गजोनिर्मितसिंहार्धश्च नरहरिहिरण्यकशिपोर्महासभो-

पद्मे एवावततारैति सकलपुराणसंवादः प्रकटितः । स्तम्भादिति तु प्रवादमात्रमिति भागव-
तविरोधादुपेक्ष्यम् ॥

दैत्यमर्तुद्वरान्धुनिविष्टां शक्रसंपदमिषोद्वरतस्ते ।

पातु पाणिश्रणिपञ्चकमस्माच्छिन्नरज्जुनिभलमतदन्धम् ॥ ६१ ॥

दैत्येति ॥ हे भोवृत्तिह, ते पाणिमंडन्धिनं शृणोतां तीक्ष्णतरनखरूपानामङ्गुष्ठानां
पञ्चकमस्मान्पातु । किंभूतस्येव तव—दैत्यमर्तुर्हिरेण्यकशिपोरुदरलक्षणेऽन्धो कूपे निविष्टां
पतितां शक्रसंपदमुद्वरत इव तस्माद्दहिर्निर्ममयत इव । किंभूतं पञ्चकम्—छिन्नरज्जुविमानि
मण्ड्यवृद्धितपूर्वपतितदोरकतुल्यानि लग्नानि तस्य दैत्यरिपोरुदरस्य चाङ्गानि यत्र यस्य वा यथा
कूपपतितं वस्तु समुद्वर्तुं लोहनिर्मिताङ्गुष्ठपञ्चकं कूपमध्ये निक्षिप्य चालयित्वा पूर्वनिमग्न-
रज्जुसंश्लेषसहितं तदादाय निर्गच्छति तथा तव रज्जुस्थानीयभुजदण्डकपाणित्रश्रणिपञ्चकं
दैत्यराजोद्वरकूपपतितामिन्द्रसंपदमुद्वरच्छिन्नरज्जुनिभलमतदन्धं सन्मामवतित्वार्यः । शृणाति
हिनस्ति, शृणिरीणादिकः । 'अस्मदो ह्योक्ष' इति बहुत्वम् ॥

श्लोकचतुष्टयेन वामनं वर्णयति—

स्वेन पूर्यत इयं सकलाशा भो बले न मम किं भवतेति ।

त्वं बटुः कपटवाचि पटीयान्देहि वामन मनःप्रमदं नः ॥ ६२ ॥

स्वेनेति ॥ हे वामन, इति पूर्वाशौंका कपटवाक् तस्यां विषये पटीयानतिनिपुणो बटु-
र्ब्रह्मचारिवेषधारी चपलस्त्वं नोऽस्मदासीनां मम वा मनसः प्रमदं हर्षं वेहि सर्वोभिलाषपूर्णं
कुर्विषयैः । बटवश्च कपटवाचो भवन्ति । इति किम्—पादत्रयमात्रस्थलवाचिनि वामने
'किमेतदल्पीयस्य वाचिर्न सकलमेतद्भुवनं गृहाण, अहं ददामि' इति दानशरत्वादलित-
कवर्तिनि भाषमाणे शेषवक्तोक्तिच्छलेन वामनस्य प्रत्युत्तरमेतत्—भो बले चकवर्तिनू, भवता
स्वेनात्मना हेमरजादिना इत्येव वा इयं महीया सकलाशा सर्वोऽप्यभिलाषो न पूर्यते, अपितु
परिपूर्णा करिष्यत एव परं मम (यतस्य) भिक्षोः निःस्पृहस्य वा किं प्रयोजनमिति शेषः ।
त्वं समर्थ एव परं तावता मम प्रयोजनं नास्ति । कुटीनिर्माणार्थं पदत्रयमितं स्वल्पमेव देही-
त्यर्थः । स्वेनात्मीयेन घलेन च सैन्येन च निजशक्त्या वा सकला दिक् भवता पूर्यते त्रिपत
एव, तथापि मम किं तेन, यो यद्याचते तस्मै तद्ददासीति प्रलक्षददर्शनादस्याभिनवदर्शनी-
येन सकलानां जनानां तृष्णा भो बले, त्वया परिपूर्णा कियते यतः, अतो मम कल्पया
लेशेन सहिता । अल्पीयसीति यावत् । एवंभूता पदत्रयमिता तृष्णा किं न पूर्यते, अपि तु
पूरयिष्यत एव । अथ च—भो बले, इयं सकलापि दिशा मम स्वेनात्मना न पूर्यते, अपि-
त्वावरिष्यत एव । भवता किं कर्तुं शक्यते, अपि तु न किंचिदित्यर्थ इति वा । मया सक-
लाप्याशा सकला दिगारमना पूर्यते, भवता बलेन मम किं कर्तुं शक्यत इति वा । अथ च
—भो बले, पादत्रयवाचनविषया मम सकला तृष्णा भवता स्वेनात्मस्वरूपेण स्वदेहेन किं न
पूर्यते, अपि तु पूरयिष्यत एव । महीयःशरीरधारणेन लोकद्वये पदद्वयेन मया व्याप्ते प्रतिश्रुतं
तृतीयां पादमदातुर्निर्गमो भविष्यतीति भिया छिष्टपदस्थापनार्थं स्वशरीरमेव त्वया दास्यते
इत्यर्थः । त्वां पाताले पातयिष्यामीति भावः । भूस्वर्गरूपं लोकद्वयमेव बलेः स्वम् । नरक-

पतनभिया लघारीरमेव तृतीयपदत्वेन दत्तमिति श्रीभागवते 'प्रदं तृतीयं कुप शीर्ष्ण मे निजम्' इति वचनात् । इत्यादिरूपटपामहेया । 'प्रमदसेमदौ हर्षे' इति साधुः ॥

एवं वामनेनोक्ते बलिहतरमाह—

दानवारिरसिकायविभूतेवैदिम तेऽस्मि सुतरां प्रतिपत्तिम् ।

इत्युदग्रपुलकं बलिनोक्ते त्वां नमामि कृतवामनमायम् ॥ ६३ ॥

दानेति ॥ अहं कृता वामनस्य हस्तपुरुषस्य भाषा येन तथाहमनेन कृत इति ज्ञात्वा जाताश्चर्यवशादुदग्रपुलकं संजातरोमाचं बलिना इति पूर्वोक्तप्रकारेण बलिनचक्रवर्तिनोक्तं भाषितं त्वां नमामि । इति किम्—हे मन्मथ, अस्मि अहं दानकारिणि रसिकाय कृताभिलषाय ते तुभ्यं विभूतेः स्वीयसंपदः सुतरां प्रतिपत्तिं संकल्पेन दानं वदिम इच्छामि सर्वा संपदं तुभ्यं दातुमिच्छामि । अथ च—त्वं दानवानामपिः शत्रुरसि ते तव कावलिभूतेः शरीरवैभवस्य प्रतिपत्तिं ज्ञानं नितरामहमिच्छामि । कीदृशं महच्छरीरं धारयिष्यसि तद्गृह्णिच्छामीत्यर्थः । यद्वा तव कायवैभवस्य प्रतिपत्तिं क्लान्तरप्राप्तिं वदिम । क्लान्तरं धारयिष्यामीति त्वया सूचितम् । तत्कुलेन धारणीयमित्यहं कामय इत्यर्थः । अस्मीत्यहमर्थेऽव्ययम् ॥

एवं बलिनोक्ते वामनः प्राह—

भोगिभिः क्षितितले दिवि वासं बन्धमेप्यसि चिरं ध्रियमाणः ।

पाणिरेप भुवनं वितरेति छगवाग्भिरव वामन विश्वम् ॥ ६४ ॥

भोगिमिरिति ॥ हे वामन, इति एवंरूपाभिरुद्धावामिः रूपटवचनैरुपलक्षितस्त्वं विश्वमव रज्ज । इति किम्—बले, चिरं विरायुषेण बहुकालं क्षितितले भूलोके दिवि वा ध्रियमाणोऽवस्थितिप्रमाणस्त्वं भोगिमिर्मिद्वज्रात्रातिथिभिः सह संयोगं प्राप्स्यसि यदि । यदि भूलोकेऽवस्थितिमिच्छसि तर्हि तत्र, यदि दिवि तर्हि तत्र वा, मित्रादिभिः सह सुखेन विरकालमवस्थितिं प्राप्स्यसीत्यर्थः । इत्यासीः । एव प्रतिमहार्थं प्रत्यर्थमाणः प्रलब्धदृष्टो मम करोऽस्ति तस्मादत्र पाणौ पदत्रयदानसंबन्धिं भुवनं जलं वितरं देहीति । अथ च—क्षित्यास्तले पाताललक्षणे दिवि रमणीयत्वास्तमे भोगिभिः सर्पार्थ्रियमाणो बन्धमानः सन् विरकालं वासं दुःखबहुलत्वाद्वसतिरूपं बन्धं बन्धनं प्राप्स्यसि । यद्वा—चिरं जीवन् पाताले सर्पः सह वासं बन्धनं वैष्यति । यद्वा—सर्पः क्रियमाणं बन्धनं ध्रियमाणो धारयन्सन् पाताले वासमेप्यसि वा । इवाधो वा दिवि वेत्यर्थः । यथा सुखिभिः सह स्वर्गे तिष्ठन् संबन्धं प्राप्नोषि तथेदानीमेव पाताले सर्पः सह संबन्धमेप्यसि । यद्वा—अदिवि स्वर्गव्यतिरिक्ते पाताले तृतीयपादार्थं स्वर्गात्सकाशात्कणमस्वरूपे पाताले पातयिष्यामीत्यर्थः । एव चक्रविज्ञेयतत्परो मम करोऽस्ति, इन्द्राद्गृहीतं भुवनं त्रैलोक्यं देहि पुनस्तस्मै समर्पयेति । भुवनं वितरेत्यवतारप्रयोजनं सूच्यते । 'जीवनं भुवनं वनम्' 'विष्टं भुवनम्' इत्यमरः ॥

एवं वामनेनोक्ते बलिः पुनराह—

आशयस्य विवृतिः कियते किं दित्सुरसि हि भयधरणेभ्यः ।

विश्वमित्यभिहितो बलिनासान्वामन प्रणतपावन पायाः ॥ ६५ ॥

आशयस्येति ॥ हे वामन, प्रणतपावन, बलिना इति पूर्वोक्तप्रकारेणाभिहित उक्त-

क्षत्रमस्मान् पाया रक्ष । इति किम्—भो वामन, त्वया शयस्य पाणेर्विकृतिः प्रसारणं किं कियते, अपितु तन्न कर्तव्यम् । आशब्दोऽयोम्यतया शिरःकम्पपूर्वकारणाभिनये । अनुचितमेतन्न कर्तव्यमित्यर्थः । आ सामस्त्वेन नितरां शयस्य विवरणं किं कियते, अपितु तन्न कर्तव्यमिति वा । बाष्पपूरेण वा । हि यस्माद्भववरणेभ्यः पूज्येभ्यो भवद्भ्यो विश्वं सकलं हेम-रत्नादि वा दित्सुर्दातुमिच्छुरसि । वरणशब्दः पूज्यार्थः । अहं सर्वमिदानीमेव दशमि किमिति पाणिप्रसारणेनैतदर्थं प्रकटीकृत इत्यर्थः । अथ च—सहस्रपात्वाद्बहुभ्यो भव-दीयपादेभ्यः सर्वं दित्सुरसि सर्वस्वदानेन भववरणान् पूजयिष्यामि । तस्मात्करप्रसारणं किं कियते ॥

श्लोकत्रयेण परशुरामं स्तौति—

क्षत्रजातिरुदियाय भुजाभ्यां या तवैव भुवनं सृजतः प्राक् ।

जामदग्न्यवपुषस्तव तस्यास्तौ लयार्थमुचितौ विजयेताम् ॥ ६६ ॥

दशमेति ॥ हे भगवन्, तव तौ भुजौ विजयेतां सर्वोत्कर्षेण वर्तेताम् । तौ कौ-प्राक् सृष्ट्वादौ भुवनं सृजतो ब्रह्मरूपिणस्तवैव 'बाहु राजन्यः कृतः' इति श्रुतिप्राप्ताभ्यामुज्ज्वलाभ्यां प्रकाशाया क्षत्रजातिः क्षत्रियमात्रमुदिनायोत्पन्नम् । तस्माः क्षत्रजातेर्लयाय क्षयार्थं जामद-ग्न्यवपुषस्तव तौ (यौ) भुजौ ठचितौ । कारणे कार्यलयस्यौचित्यात् । 'अज्योऽप्रिब्रह्मतः क्षत्र-मश्मनो लोहमुत्पितम् । एषां सर्वव्रगं तेजः स्नासु योनिषु शाम्यति ॥' इति भारतवच-नाच्च । अवतारप्रयोजनमुक्तम् । जातेर्निवृत्त्यादुत्पत्तिविनाशावयुक्ताविति ये आक्षिपन्ति, ते आविर्भावतिरोभावयोर्विवक्षितत्वेनोत्तरणीयाः । वेदान्तसिद्धान्ते जातेर्निवृत्त्याभावाद् इत्यपि । जामदग्न्येति गर्गादिषु पाठेषामध्यायमिति ज्ञेयम् । विजयेतां, 'विपरान्तां जेः' इति तद् ॥

पांसुला बहुपत्तिर्नियतं या वेचस्तारचि रुषा नवखण्डा ।

तां भुवं कृतचतो द्विजभुक्तां युक्तकारितरता तव जीयात् ॥ ६७ ॥

पांसुलेति ॥ नियतं सर्वदा पांसुला धूलिबहुला बहवो मन्वाद्यः पतयो यस्याः सा मन्वादिभिः पालिता च या भूवैचला रूपेव नवखण्डा भरतादिनवसरूपाविभागा अरचि निर्मिता, तां नवखण्डामपि सकलां भुवं द्विजभुक्तां काकादिपक्षिभिः कृतोपभोगां व्याप्ताम् । अथ च—ब्राह्मणैर्गृहीतफलां कृतवतस्त्रिःशतकृत्यः क्षत्रियमात्रं हत्वा निष्कण्टकीकृत्य प्रतिवारं ब्राह्मणेभ्यो ददतस्तव युक्तकारितरता नितरामुचितकरणशीलता जीयात् सर्वोत्कर्षेण वर्ते-ताम् । एवंविधमतिशूरं दानशूरं च त्वां प्रति प्रणतोऽस्मीत्यर्थः । नियतमित्युत्प्रेक्षायां वा । रुषा नियतं हरेवेत्यर्थ इति वा । अथ च—या खैरिणी अत एव बहुभिर्जौरैर्भुक्ता मती तद्भर्ता कोपेन करचरणादिसंधिषु पृथक्छेदेन तत्कालं नवानि प्रत्यग्राणि खण्डितानि यस्या-स्तादृशी कृतानां खण्डानामभिसंस्कारनिवारणादेतोः काकादिभिः पक्षिभिर्भक्षितां कुर्वतो भर्तुर्युक्तकारिता सर्वैः कीर्त्यते । 'खैरिणी पांसुला समा' इत्यमरः ॥

कार्तवीर्यभिदुरेण दशास्ये रैणुकेय भवता सुखनाश्ये ।

कालभेदविरहादसमाधिं नौमि रामपुनरुक्तिमहं ते ॥ ६८ ॥

कार्तवीर्येति ॥ हे रैणुकेय रेणुकापुत्र, कार्तवीर्यमिदुरेण यथीयकारागारे निषद्धो रावणोऽपि बहूनि वर्षाण्यतिष्ठत्, तं कार्तवीर्यं सहस्रार्जुनं इतवता भवता दशस्ये सुखेन क्लेशरहितमनावासेन नादये हन्तुं शक्ये सति कालभेदस्य विरहादुभयोरवतारयोरैककालावस्थानत्वादसमाधिं परिहाररहितां मनुष्यावतारेण क्षत्रियेण त्वयैव रावणे हन्तुं शक्ये सति मनुष्यावतारेण क्षत्रियेण दाशरविना रामेण विवेचान्तराभावादहं तस्मिन्नेव काले किमर्थमवतीर्णमिति बहुमशक्यत्वात्प्रयोजनाभावादहं ते रामपुनरुक्तिं दाशरधिकृतां वा जामदग्न्यकृतां वा नैमि स्तौमि । अन्यत्र तु पुनरुक्तेः कार्यभेदात्कालभेदाद्वा परिहारः कर्तुं शक्यते । वीष्नायामप्येककालप्रयुक्तस्यापि शब्दस्य भवादरसंभ्रमादिना परिहारोऽस्त्वैव । अत्र तु पूर्वैर्णवोत्तरावतारकार्यस्यापि कर्तुं शक्यत्वात्कार्यभेदाभावात् परिहारो नास्तीत्यर्थः । स्वतन्त्रस्य तव केनाप्यनुपयोगः कर्तुं न शक्यते इति भावः । जामदग्न्यस्य मानुषत्वेऽपि देवज्ञान- (भाव)स्य तथैव तद्भावात्, देवाच्चावप्यत्वस्य रावणेन इतत्वात्, तस्य तेन हन्तुमशक्यत्वात्, रावणवधपर्यन्तं च श्रीरामस्य देवज्ञानाभावान्मानुषत्वेन तेनैव हन्तुं शक्यत्वात्कार्यभेदादेकस्मिन्नपि कालेऽवतारान्तरस्य युक्तत्वात्सूक्ष्मः परिहारोऽस्त्वैव तथापि स्पष्टदृष्ट्या परिहाराभाव उक्त इति श्रेयम् । नमैश्यां जलकीर्णां कुर्वता सहस्रार्जुनेन रावणः कारागारे निक्षिप्त इतीतिहासः । रैणुकेयेति क्षत्रियत्वमूचनम् । अपसार्थं 'शौभ्यो वक्' ॥

अथ दैवमिः श्लोकैर्दाशरविं रामं स्तौति—

हस्तलेखमस्तुजत्सलु जन्मस्थानरेणुकमसौ भवदर्थम् ।

राम राममधरीकृततत्तल्लेखकः प्रथममेव विधाता ॥ ६९ ॥

हस्तेति ॥ ओ राम दाशरये, असौ विधाता भवदर्थं त्वादयोत्तमशिल्पनिर्माणार्थं जन्मस्थानं रेणुका एकवीरा यस्य तादृशं रामं प्रथमं त्वत्प्रेक्षया आर्यं जामदग्न्यं सलु निक्षिप्तं हस्तलेखमेवास्तुजत् चक्रे । त्वनिर्माणार्थं जामदग्न्यं हस्तशराभ्यासमेवाकरोविस्मयः । सत्स्वि-वायो वा । हस्तलेखमिव चक्रे । किंभूतः—अधरीकृता एतादृशनिर्माणसमर्थत्वाभिहीनाः कृतास्ते ते प्रतिष्ठा लेखा देवा इन्द्रादयो दक्षप्रभृतयोऽष्टौ प्रजापतयो वा येन तादृशः । अथवा—अनधराः स्वर्गस्था अप्यधराः कृता भूमाववतारितास्ते ते हनुमत्सुग्रीवादिरूपा इन्द्रादयो देवा येन सः । प्रथमस्यैव हस्तलेखरूपेण निहीनत्वं नतु द्वितीयस्येत्यत्रोक्तम् । प्रथममेवायमेव रामं न तु द्वितीयं त्वामिति वा । उत्तमशिल्पनिर्माणार्थं हि हस्तलेखः पूर्वं क्रियते । निहीनाः कृतास्ते तेऽतिप्रसिद्धा लेखका लिपिकरा येन स इति वा । अक्षराभ्यासेऽप्येवं क्रियते । जन्मस्थाने रेणुपृष्ठेऽष्टकादिचूर्णरूपः पांशुर्यस्यैतादृशं हस्तलेखम् । (अधरीकृततत्तल्लेखकः) 'शेषाद्भिभाषा' इति कर् ॥

उद्भवाजतनुर्जादज कामं विश्वभूषण न वृषणमत्र ।

वृषणप्रशमनाय समर्थ येन देव तव वैभवमेव ॥ ७० ॥

१ सुखावबोधायो तु पूर्वलोकाभ्याख्यायात् 'अथैकादशमिः श्लोकैर्दाशरविं स्तौति' इत्यभिहितम् । २ 'अनकामन्' इति पाठमहोक्तं 'शौ नयी प्रकृतमर्थं गमयतः' इति न्यायेन यथेच्छमिति यमाख्यातम्, तत्पाठापरिज्ञानविकसितत्वादुपेक्ष्यम्' इति सुखावबोधः ।

उद्भवति ॥ हे अज जन्मरहित श्रीरामचन्द्र, अजस्य रघुपुत्रस्य तनुजादृशरचात्सफा-
 शात् कामं स्नेच्छया उद्भवोत्पद्यस्व । सो विश्वभूषण जगदलंकारभूत, अत्र दशरथादपि
 जन्मविषये, अजस्यापि जन्मविषये दूषणं दोषलेशोऽपि नास्ति । यस्य पितामहोऽप्यनो
 नोत्पन्नः, तत्पुत्रः स्वपिता कुतस्करामुत्पन्नः तत्पुत्रपुत्रः स्वयं कुतस्तमामुत्पत्स्यते, तथा
 स्वयमाप्यजः कथं जायते इत्याशङ्क्या स्नेच्छामात्रविलसितमिलासद्वापरिहारः । 'ममैव हि
 स्वाविषया संसरति, मुच्यते च' इति न्यायात् । विश्वभूषणस्य तत्र दूषणरूपत्वाभावादपि
 दूषणलेशोऽपि तत्र नास्तीत्यर्थः । अथच—अजतनुजादजस्योत्पत्तिर्विज्ञेय । अजो हि छगल-
 स्तस्य पुत्रोऽप्यज एव जातिनामलादजज्ञान्दस्येत्यपि दूषणाभावः । दूषणाभावे हेत्वन्तरम-
 प्याह—येन कारणेन हे देव श्रीराम, तव वैभवमेव प्रभात एव दोषाणां प्रकर्षेण क्षमनाय
 नाशाय समर्थ । सरस्वराणिवैभववादान्येषामपि भक्षणो दोषा नश्यन्ति, तत्स्वरूपे दोषले-
 शासंस्पर्शोऽपि कथंकारं स्यात्, अपितु न कथंनिमित्तार्थः । अथच—दूषणाख्यराक्षसमिना-
 शान तवैव सामर्थ्यं यतः, तस्मादत्र तवैवोत्पत्तौ सखा दूषणाभावो युक्त एवेति छलम् ।
 अथच—परशुरामे सख्यपि तस्मिन्नेव काले त्वं दशरथात्सुखेनोत्पद्यस्व, अत्र तवोत्पत्तौ
 विषये दूषणं पुनरुक्तदोषो नास्ति यतो दूषणादिरावणान्तराक्षसमिनाशाय तवैव सामर्थ्यं, ननु
 परशुरामस्येवत्र दूषणशब्द उपलक्षणपरः । तस्मादेककालीनत्वेऽपि कार्यभेदाच्च पुनरुक्तिदोष
 इत्यर्थः । एतेनावतारप्रयोजनमुक्तम् । 'अनुकामम्' इति पाठे—कामं लक्ष्मीकृत्य नये-
 च्छमित्यर्थः ॥

नो ददासि यदि तत्त्वधियं मे यच्छ मोहमपि तं रघुवीर ।

येन रावणचमर्युधि मूढा त्वन्मयं जगदपश्यदशेषम् ॥ ७१ ॥

नो ददासीति ॥ हे रघुवंश्यानां मध्ये वीर ईश्वरतम श्रीरघुनाथ, त्वं तत्त्वधियं
 मोक्षोपयोगिनमात्मतत्त्वज्ञाश्चाकारं यदि मे मया नो ददासि तर्हि तं मोहमपि तं विविद्रां
 भ्रान्तिमेव यच्छ देहि । तं कम्—येन मोहेन भयेन संजातभ्रान्तिविलासेन बुद्धिमूढा
 रावणचमर्युशेषं सकलं जगत् सन्मयं श्रीरामचन्द्ररूपमपश्यत् । रावणसेनया च मोहेन
 जगद्भ्रामारमयं दृष्टमिति सर्वपुराणेषु ॥

आज्ञया च पितुरक्षमिया च श्रीरक्षीयत महीप्रभया द्विः ।

लङ्घितश्च भवता किमु नद्विर्वारिराशिखकाङ्गलङ्कः ॥ ७२ ॥

आज्ञयेति ॥ हे श्रीरामचन्द्र, भवता महीप्रभया कृप्यापुण्यैर्मूलोकोत्पन्ना श्री राज्यल-
 क्ष्मीः, अथच—भूमेरुपजा लक्ष्म्यवताररूपा जानकी, कमेण पितुराज्ञया च अहेभ्यो मित्रा
 च मूलजनापवादभवेन च द्विर्वारिरामहीयत लङ्का । वनवासाङ्गीकाराद्राज्यलक्ष्मीः, जनापवा-
 दभयाच्च वही विबुद्धाऽपि सीता लक्ष्मेरेव द्विप्रकारं लक्ष्मेत्यर्थः । एवं पितुराज्ञाकारी लोका-
 पवादभीक्ष्ण कोऽपि नास्तीति भावः । चापन्नोन्वयसमुच्चये । तथा—वारिराशिः, अरिराशिर्वा
 द्विर्वारिरे द्विषा च न लङ्घितः किमु, सेतुं बद्धा समुद्रोऽपि लङ्घित एव, तथा—रावणादिः
 शत्रुसमूहोऽपि पराभूत एव । वा चार्थं द्वापौ वा, अरिराशिर्वारिराशिरेव वा । सन्वना-

धात्रास्ते किपि वातीति वाः, स आसावरिराशिष्य सकलो वैरिसंघ इत्यर्थः । किमुतः—
उदकाद्वा जलमध्यगा लब्धा यस्य । यदीयजलमध्ये लब्धास्तीत्यर्थः । अरिराशिरपि—समुद्र-
जलमध्यवर्तिनी लब्धा यस्य । समुद्रपक्षे यत्सर्वस्योदकेन संयन्तः, अरिपक्षे तु लब्धायाः
एतावान्विशेषः । उत्कृष्टमकं दुःखं यस्यास्तादृशी बाहुगा लब्धा यस्मैति वा । सागरस्यापि
बन्धनाद्राज्यस्यापि बन्धनैतादृशो महाप्रभावः शूरतरस्य स्वदन्तः कोऽपि नास्तीति भावः ॥

कामदेवविशिष्यैः खलु नेशं मार्पयज्जनकजामिति रक्षः ।

देवतादमरणे वरवाक्यं तथ्ययत्स्वमपुनाद्भवदस्यैः ॥ ७३ ॥

कामेति ॥ रक्षो रावण इतीव हेतोर्देवतादमरणे मरणाभावविषये देवादितोर्न मरिष्य-
सीति ब्रह्मणो वरवाक्यं तथ्ययत् सर्वं कुर्वन् सनातमानं भवदस्यपुनाद् भुतकल्मषं वञ्छार ।
इति किम्—जनकजां सीतां रामारण्यदददं रक्षः कामदेवस्य मोहनशोषणादिसिर्षिकिष्यैः
खलु निश्चितं मा नेशं तद्विरहसंतापवशान्मृतो मा भूवमिति । सीताप्रत्यर्पणे कामस्य देवत्वा-
त्तद्वापैर्मरणे वरवाक्यमसत्यं स्यादित्येव तामददद्वरवाक्यसत्यत्वात् मानुषावतारकामरूपमव-
द्वापैरात्मानं भाषितवानित्यर्थः । कामबाणाच्छरीरविनाशमात्रं तद्वाणात्तु मरणे संसारहेतु नि-
शेषकल्मषस्य इति महान्विशेषः 'अपुनात्' इत्यनेन सूच्यते । नेशम्, माण्योगादव भावः ।
तथ्ययत्, तत्करोति— इति ष्यन्ताच्छ्रन्ता ॥

तद्यशो हसति कम्बुकदम्बं शम्बुकस्य न किमम्बुधिचुम्बि ।

नामशेषितससैन्यदशास्यादस्तामाप यदसौ तव हस्तात् ॥ ७४ ॥

तदिति ॥ हे रघुनाथ, नामशेषितः कथाशेषीकृतो हतः तेनया सहितो दशास्यो येन
तस्मात्तव हस्तात् असौ शम्बुको यदस्य विनाशमाप, तच्छम्बुकनाशः शूद्रस्य शम्बुधिचुम्बि
समुद्रमध्यवर्ति यशः कम्बुकदम्बं शङ्खद्वन्दं धवलतया किं न हसति, अपितु—इत्यत्रैव,
तत्तुल्यं भवतीत्यर्थः । येन तत्करोणातिशूरो रावणो हतस्तेनैवान्तर्यणोऽधमो दुर्बलः शम्बु-
कोऽपि हत इति महत्तस्य भाग्यमित्यर्थः । यो शृङ्खलं बलिमं हन्ति, तेनैव हीने दुर्बले हते
दुर्बलस्य महत्तशो भवति । बालब्राह्मणपुत्रमरणनिमित्तं शूद्राणामविहितं भूषणमं कुर्वन्तं
शम्बुकद्वन्दं धीररघुनाथो हतवानिति विहासः । अपच—शम्बुकस्य जलशुक्तेः शैत्यरूपं यशः
समुद्रमध्यस्थं शङ्खद्वन्दं हसति तत्तुल्यं भवतीति युक्तमेव । नामशेषितेति, 'तत्करोति—'
इति ष्यन्ताभिष्टा ॥

सृत्युभीतिकरपुण्यजनेन्द्रासदानवमुपार्ज्य यशस्तत् ।

हीणवानसि कथं न विहाय शूद्रदुर्जेनभिया निजदारान् ॥ ७५ ॥

सृत्युभीतीति ॥ यस्मान्मूलोर्बमादन्येषां भीतिः, मूलोर्भीतिकरः पुण्यजनेन्द्रो राक्ष-
सेन्द्रो रावणस्यापि मरणपर्यन्तं व्रासदानाद्भयोत्पादनादेतोर्जातं तदतिप्रसिद्धं लोकत्रये
गीतमानं यश उपार्ज्य शूद्रोऽसत्यको दुर्जेनस्तस्याद्रिया मयेन पामरलोकादभिया निज-
दारानात्मनः प्रियां सीतां विहाय परित्यज्य कथं न हीणवान् लज्जितवानसि । लज्जितव्यं

१ 'मार्पयमिति पाठे जनकजामित्यर्थं मार्पयं नो ददाति । इतीति किम् कामदेवविशिष्यैर्मां नेशमिति ।
सदृश(मध्य)वातिनो नाह उभयसंयन्नेन व्याख्येयम्' इति सुब्राह्मणोपा ।

तावत्तमेत्यर्थः । यो रावणाय भयं दत्तवान्स्व दुर्जनमीत्या निर्दुष्टजनप्रियापरित्यागे हि लज्जैव युष्मा । अस्तिमानिजक्रीडतां रावणो नाशितो लोकापवादभयाच्च सापि परित्यजेति । एतादृशः शूरोऽभिमानो लोकापवादभीरुश्च कोऽपि नास्तीति भावः । 'मातृधानः पुण्यवनः—' इत्यमरः । मीतिं करोतीति ताच्छील्ये टः ॥

इष्टदारविरहौर्ध्वपयोधिस्त्वं शरण्य शरणं स ममैधि ।

लक्ष्मणक्षयवियोगकृशानौ यः स्वजीविततृणानुति यज्वा ॥ ७६ ॥

इष्टेति ॥ हे शरण्य शरणागतभक्तक्षण रघुनाथ, स त्वं मम शरणं रक्षकः एधि भय । स कः—यस्त्वम् इष्टदाराणां सीतायाः विरह एव दुःसहत्वादीर्घो बह्वानलस्तस्य पयोधिराश्रयः एवंविधः सन् लक्ष्मणस्य क्षणमात्रमपि वियोगः स एव दुःसहतरत्नाकृशानुत्तर स्वजीवितानामात्मप्राणानामेव तृणानामानुतेस्तद्रूपहोमद्रव्यस्य यज्वा होता, यो हि लक्ष्मणवियोगं क्षणमात्रं सोढुमशक्तस्तृणवद्वेलाभात्रेण स्वप्राणांस्तत्वाज, स यावज्जीवं सीताविरहानलं कथं सोढवानिति क्रिययोर्विरोधादाश्चर्यम् । यज्वना चाहुतिरग्नौ दृश्यते । सीताविरहसहनेन जितेन्द्रियधुर्बलमुक्तम् । इन्द्रजिता शक्त्या मूर्च्छिते लक्ष्मणे स्वमयपि मुमूर्च्छे, तथा मुनिरूपकाकृतसमयभङ्गप्रप्रतिज्ञे लक्ष्मणे रघुनाथाहया सरयूजलप्रवेशेन कृतदेहत्यागे सति तद्वियोगमसहमानस्तत्क्षणमेव रघुनाथोऽपि गोप्रतारतीर्थे जलप्रवेशेन स्वयमपि स्वस्थानं प्रापेति युद्धकाण्डोत्तरकाण्डरामायणकथा । एतेन श्रीवियोगदुःखादपि भ्रातृवियोगदुःखं दुःसहमिति सूचितम् । परमकादणिकस्त्वं शरणागतं मामपि रक्षेति सूचितम् ॥

कौञ्चदुःखमपि वीक्ष्य शुचा यः श्लोकमेकममृजत्कविराद्यः ।

स त्वदुत्थकरणः खलु काव्यं श्लोकसिन्धुमुचितं प्रवचन्ध ॥ ७७ ॥

कौञ्चेति ॥ दैवी वाक् येन भुवं प्रति प्रथममानीता स आद्यः प्रथमः कविवर्णको यो वाल्मीकिः कौशयोः पक्षिविशेषयोर्मध्ये रिरसावेकस्मिन् व्याघ्रेण हतेऽन्यस्य दुःखं वीक्ष्य तिर्यग्योनेरपि तस्य दुःखं दृष्ट्वा उत्पन्नया शुचा शोकेन हेतुना 'मा निषाद प्रतिष्ठां त्वम्—' इत्यादिकं श्लोकममृजत् । स कविस्त्वयि उत्पन्नः करुणारसो यस्य सीताविरहविह्वलमहानुनाथभवदर्शनोत्पन्नशोक इव श्लोकानां सिन्धुं सागरभूतं ननुविज्ञातिसहस्रमितं रामायणाख्यं काव्यमुचितं योग्यं प्रवचन्ध । तिर्यग्योनिविषये शोकेन येन श्लोकः कृतः, तस्य उत्तमपुरुषविषये महाकाव्यनिर्माणमुचितमेव । अथ च—त्वया सिन्धुर्बद्धः, अयमपि त्वदेकचित्ताः सिन्धुं बधन्नेत्युचितम् । परित्यक्तसर्वसङ्गो मुनिरपि त्वद्वर्णनां कृतवानेतादृशः परमपुरुषोऽसीति खल्वित्यर्थः ॥

विश्रवःपितृकथानुमनर्हं सश्रवस्त्वमनयेत्युचितद्वः ।

किं चकर्तिथ न शूर्पणखाया लक्ष्मणेन वपुषा श्रवसी वा ॥ ७८ ॥

विश्रव इति ॥ हे रघुनाथ, इति हेतोर्दृष्टिं जानाति स उचितकारी त्वं चतुर्धावर्ती-र्णत्वाद्भक्त्यलक्षणेन स्वीयेनैव वपुषा शूर्पणखायाः श्रवसी कर्णी किं वा न चकर्तिथ कर्तितवान्, अपितु कर्तितवानेव । इति किम्—विश्रवा मुनिः पिता यस्याः, अथ च—कर्ण-रहितः पिता वस्यास्तस्याः शूर्पणखायाः सश्रवस्त्वे सकर्णत्वमाणुमनर्हमयोग्यमिति । श्रीवध-

स्मानौचित्यात्कर्णच्छेद एवोचितो गतः, अकर्णपितृकाया अकर्णत्वस्यौचित्यात्कर्णौ लक्ष्मणेन कर्तव्यमाप्तिशैलेव विविधः समुचितकारी महाप्रभावोऽसीति भावः । वा इवाथो वा । इतीव हेतोरिति योजना । विश्रवःपितृकया, 'नवृतथ' इति कप् । शर्पणखा, 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्-' इति णत्वम् । नखस्य साङ्गत्वेऽपि 'नखमुखात्संज्ञायाम्' इति लीयभावः । अन्वर्था चेयं संज्ञा ॥

नवभिः श्लोकैः श्रीकृष्णं वर्णयति—

ते हरन्तु दुरितव्रतति मे यैः स कल्पविटपी तव दोर्मिः ।

छद्मयादयतनोदपाटि स्पर्धमान इव दानमदेन ॥ ७९ ॥

त इति ॥ कंसादिततर्ह्यस्वामारण्यरूपछद्मना वाद्वयंश तनुयंस्व, अथ च—छद्म याति छद्मयोः एवभूतधातौ दवतनुश्च मायावाच् कंसादिवंशजवह्निरुपशरीरश्च, श्रीकृष्णरूपस्य तव यैर्दोर्मिभुक्तिमुक्तिप्रदंस्तुमिहक्षीः सोऽतिप्रसिद्धः कल्पविटपी कल्पितफलदानसमर्थः पारिजातवृक्ष उदपाटि उन्मूलितः । किं कुर्वन्निव—सादृशः कल्पितदानसमर्थः कोऽपि नास्त्येवेति दानस्य भवेन दपेण तैर्भुजैः सह स्पर्धमान इव ते बाहवो मे दुरितानां व्रतति कृतां दैन्यसंतति हरन्तु उन्मूलयन्तु । ये पारिजातलक्षणमहावृक्षोन्मूलने समर्थास्तेषां लतोन्मूलने सुरतां सामर्थ्यम् । कपटदावानलदेहस्य च भुजानां वृक्षलतायुन्मूलने सामर्थ्यं युक्तमेवेत्यर्थः । दानवस्रो महाप्रभावश्च सादृशः कोऽपि नास्तीति भावः । सत्यमामया वाचितः पारिजात इन्द्रं जित्वोन्मूल्य सत्यमामाज्ञये श्रीकृष्णेन स्थापित इति हरिवंशोक्तिः । निर्वृत्तिप्रतिमिति पाठे—'सादृश्यमीस्तु निर्वृत्तिः' इत्यमरः ॥

यालकेलिषु तदा यदलावीः कर्परीमिरभिहृत्य तरङ्गान् ।

भाविबाणभुजमेदनलीलासूत्रपात्र इव पातु तदस्त्रान् ॥ ८० ॥

यालेति ॥ हे कृष्ण, त्वं तदा कृष्णावतारसमये भूयवीषु बालकेलिषु मध्ये कर्परीनिःस्फुटितधटशकलैः कृत्वा वसुनाजलतरङ्गान् अभिहृत्य तेषामभिघातं कृत्वा तानेकप्रयत्नेनालावीरच्छैत्सीरिति यत्, तत्कर्परीमिस्तरङ्गलवनं कर्तुं उपाहरणावसरे भावि करिष्यमाणं बाणासुरभुजमेदनं तलक्षणा लीला विलासस्तत्संबन्धी सूत्रपात इव प्रथममार्जवच्छेदनाभ्यासरूपमिवास्त्रात्रस्तु । अक्षरपङ्केर्द्धजुलार्थं प्रथमं छटिकादिभक्षितसूत्रपातनं क्रियते । तक्षादिमिरपि काष्ठस्यार्जवच्छेदनार्थं गैरिकादिभक्षितसूत्रपातनं क्रियते । तद्व्याणासुरभुजाभेदच्छेदनाथं कर्परीमिरभिहृत्य तरङ्गलवनं यदकारि तत्तत्र बालकीडनमस्मानवसित्वर्थः । कर्परीपातेन तरङ्गच्छेदनं बालजातिः । अवतारप्रयोजनं चोक्तम् ॥

कर्णशक्तिमफलां सलु कर्तुं सजिताजुंनरथाय नमस्ते ।

केतनेन कपिनोरसि शक्तिं लक्ष्मणं कृतवता हतशल्यम् ॥ ८१ ॥

कर्णेति ॥ हे श्रीकृष्ण, ते नमोस्तु । किंभूताय ते—उरसि लम्बा इन्द्रजिन्युक्ता शक्तिर्यस्य तं लक्ष्मणं द्रोणपर्वतानीतविशाल्यौषधिप्रक्षेपेण हृतं निष्काशितं शक्तिलक्षणं शल्यं यस्य तादृशं कृतवता केतनेन पञ्चास्त्रमभ्युपगताकारेण कपिना हन्यता कृत्वा कर्णस्य शक्तिमात्रिकं बले, अथच—इन्द्रदत्तां शक्तिम्, अफलां कर्तुमिव सञ्जीकृतो योजितोऽजुंनरथो येन तस्मै । नरनाशयणरूपाय । यो हि यत्र कर्मणि दृष्टशक्तिः स एव तत्र नियोज्यमुचितः । हनुमांश्च

शक्तिविफलीकरणे दृष्टप्रभावस्तस्मात्कर्णशक्तिविफलीकरणार्थमिवाञ्जुनरथे तं स्थापितवानसीति भक्तवत्सल्यस्य सुभ्यं नम इत्यर्थः । यो गर्भभूतामुरःस्थां शक्तिं विफलीकरोति स भवणस्थां मुरतां विफलीकरोत्येवेति च्छेदोक्तिः । खलु इत्यर्थः । उरति शक्तिः 'अमूर्धमस्ताकात्-' इत्यलङ् ॥

नापगोयमनयः सशरीरं थां वरेण नितरामपि भक्तम् ।

मां स भृतसुरवधूसुरैतज्ञो दिव्यपि व्रतविलोपमियेति ॥ ८२ ॥

नेति ॥ हे कृष्ण, त्वं नितरां भक्तमपि आपगोयं भीष्मं सशरीरं वरेण प्रसादेन कृत्वा इति विचारं कारणाद्वा थां स्वर्गं नानयः न प्रापितवानसि । इति हिम्—स भीष्मः अनेन शरीरेण सुरतं न करिष्यामि, अद्यप्रवृत्तिं मम ब्रह्मचर्यमेवेति व्रतविलोपाद् भिन्ना हेतुना दिव्यपि स्वर्गेऽपि सुरवधूनां रम्भादीनां सुरतज्ञो मां भूत् इति । भक्तमस्य वरदानेन नवपि तेनैव शरीरेण स्वर्गप्रयाणमुचितम्, तथापि तस्य शरीरस्य स्वर्गप्रयाणेऽपि न कोऽप्युपयोगः, तेन तच्छरीरस्थातितुच्छत्वात्तच्छरीरं विनाश्य तं स्वर्गमनयत् नतु तच्छरीरसहितस्य प्राप्ते तथैव किमिति भावः । यद्वा मुक्त्यपेक्षया स्वर्गभुक्तेरप्यतितुच्छत्वात्तच्छरीरं विनाश्य तं सुक्तिमेव प्रापितवानिति हेतुः । आपगोयम्, अपह्यायं 'श्रीभ्यो ङक्' ॥

घातितार्कसुतकर्णदयालुर्जैत्रितेन्दुकुलपार्थकृतार्थः ।

अर्धदुःखसुखमभ्यनयस्त्वं सानुभानुविहसद्विधुनेत्रः ॥ ८३ ॥

घातितेति ॥ अञ्जुनेन प्रयोज्येन समरे घातितोऽर्कसुतः कर्णलासन्निधये दयालुः चक्रवर्णः । तथा—स्वशान्ध्यै न जैत्रितो जेता कृतो दत्तत्रय इन्दुकुलं सोमवंशभूतः पार्थोऽञ्जुनस्येन कृत्वा कृतार्थः संपादितावतारप्रयोजनः कृतकृत्यत्वात्सहयः । अत एव क्रमेण पुत्रसो-
कवशात्सानुः सवाधो ददन् नः भानुः सूर्यः, पुत्रविजयाद्य विशेषेण हसन् हर्षानुगवं कुर्वन् विपुलचन्द्रस्यावेव दक्षिणदिशे नेत्रे यस्यैतादृशस्त्वं यथाक्रमम् अर्धदुःखं अर्धसुखं च अभ्यनयः अभिनयेन दुःखपहर्षितवानसि । परसार्धतोऽविद्यमानमप्यविद्याविलासाद्बहिर्नादितवान-
सीत्यर्थः । सूर्यचन्द्रयोर्विष्णुनेत्रत्वात्कर्णस्य च सूर्यपुत्रत्वात्तन्नाशे शोकात्सूर्यस्य सानुत्वाद् अञ्जुनस्य च सोमवंशत्वाद्दिग्गजे चन्द्रस्य हर्षेण विहसितत्वात्, तान्भ्यामर्धदुःखसुखा-
भिनयादद्भुतरूपोऽसीति भावः । घातितेति हेतुमण्यन्ताभिष्टा । जैत्रितेति, 'तत्करोति-' इति ण्यन्ताभिष्टा । पार्थेति कुरुत्वात्, 'कृष्ण्यङ्क-' इत्यल् । अर्धं च तदुःखसुखं चेति द्वन्द्वगर्भः कर्मभारयः ॥

प्राणवत्प्रणयिराद्य न राधापुत्रशत्रुसखिता सदृशी ते ।

श्रीप्रियस्य सदगेव तव श्रीवत्समात्महृदि धर्तुमजसम् ॥ ८४ ॥

प्राणेति ॥ प्राणवत् प्राण इव प्रणयिनी निरुपाधिपरप्रेमास्पदं राधात्वा गोपिका वल्लभं भूत श्रीकृष्ण, ते तव राधापुत्रः कर्णस्य शत्रुरञ्जुनस्य सखिता मैत्री सदृशी योग्या न ।

१ 'मां स' इति पाठो जीवातुसुखाद्यवोधासंगतः । २ 'सुरताज्ञः' इति पाठमाजित 'सुरतं संयोग-
साक्षाद्विज्ञानमिदं मां स भूदिति व्याख्याय 'सुरतदक्ष' इति पाठस्तु 'दुर्बोक्तत्वादुपेक्षः' इति सुखाद्यवोधाधामुक्तम् ।

राधावद्भक्त्य हि राधापुत्रशत्रुमैत्री कर्णकारमुचिता, अपित्वयुक्तैव विरोधादित्यर्थः । एकत्र राधा गोपिका, अन्यत्र तु कर्णपालनकारिणी कैवर्तवधूरिति परिहारः । श्रियः प्रियस्य श्रीवद्भक्ता यस्य तस्य तव श्रीकर्त्तुं ब्राह्मणपदव्याप्तरूपं लाञ्छनम्, अथच श्रियो वत्सं पुत्रम्; अजयमात्मद्विधं धर्तुं सद्योगे उचितमेव । यस्य हि श्रीवद्भक्ता, स तत्पुत्रं स्ववसतिं तदा विभर्तीति युक्तमेवेत्यर्थः । एतादृशः स्वपक्षपातदोषो लोकशिक्षार्थं ब्राह्मणभक्तिपरव्य कोऽपि नास्तीति भावः । प्रणमिरापेक्षेति 'श्रियाः पुं वत्' ॥

तावकापरतनोः सितकेशस्त्वं हली किल स एव च शेषः ।

साध्वसाववतरस्तव धत्ते तंज्जरश्चिकुरनालविलासः ॥ ८५ ॥

तावकेति ॥ हे कृष्ण, हली लाङ्गलधरो बलभद्रः स एव च शेषोऽनन्तस्त्वमेव । शेषावताररूपोऽपि बलभद्रो भवानेव, ननु स त्वत्तो भिन्न इत्यर्थः । त्वं बलभद्रः स एव शेषः । त्वत्तो हली न भिद्यते, हलिमद्य शेषो न भिद्यते इति वा । वतः—कायस्य संबन्धाज्जरा सितकेशो धवलितकेशः किलेत्यामने । विष्णुपुराणादौ च यदुक्तम्—'उज्ज्वलरात्मनः केशौ सितकृष्णौ ततः प्रभुः' इति । न विद्यते परोत्कृष्टान्ता यस्याः सा तावकी अपरा तनुस्तारसंबन्धिनी सर्वोत्कृष्टा सत्त्वमूर्तित्वस्याः सितकेशः शैतलकेशरूपो हली तवावतारोऽशावताररूपोऽसौ हली त्वं किल । त्वदनयवभूतकेशरूपत्वात्तस्य । स च हस्तेव शेष इति वा । शेषरूपबलदेवलक्षणोऽसाववतरो मूर्तिः । अत एव तस्मा भवदीयापरतनोर्जरतो जरसा धवलीकृतस्य चिकुरनालस्य केशदण्डस्य विलासं वर्णसारूप्यं साधु यथा तथा धत्ते । अतिगौरो बलः देवस्त्वदीयापरतनुर्धवलकेश इव भावीत्यर्थः । शेषस्यापि धीर्पत्वधवलत्वाभ्यां जराधवलदीर्घकेशसारूप्यधारणं युक्तमेव । 'कारणयुगा हि कार्ये गुणानारमन्ते' इति न्यायाच्च युक्तमेव । 'अंशावतारो बलभद्रः' इति चोक्तम् । अत्र शैतलकेशः सहज एव, ननु जरारोगात् । इति वा । गतो हरिर्नित्यतरुण इति पुराणादिप्रसिद्धिः । वस्तुतस्तु—कस्य प्रज्ञासुखस्यैव सुखरूपाविलस्यैः । प्रकाशकत्वेन सत्त्वस्य सितशब्दव्याप्यत्वात्, मोहकत्वेन च तमसः कृष्णशब्दव्याप्यत्वात्सितकृष्णौ सत्त्वतमोगुणद्वयमात्मकावेतावतारौ भूभारोत्तारणार्थं प्रभुरादिनारायणः स्वस्मात्प्रकटीभूयतेति विष्णुपुराणस्थसितकृष्णपदसार्थः । 'कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्' इति भागवतवचनेन कृष्णस्तु लीलाविप्रह्वारी परमहौव । 'समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः' इति भगवद्ब्रह्मनात् । बलभद्रस्त्ववतारः 'रामो रामश्च रामश्च' इति वचनात् । अन्यथा बलभद्रस्य सत्त्वमूर्तित्वम्, कृष्णस्य तमोगुणमूर्तित्वमापद्येत, नच तथास्तीति बलभद्रस्य तमोप्रधानत्वदर्शनादित्याशयः । 'शितिकेशः' इति पाठे—'शितौ धवलमेवच' इत्यभिधानात्स्वदीयपुराणतनोः संबन्धी शितिकेशः इयामकेशरूपस्त्वं, हली च धवलकेशरूपः, स एव च हली शेषः बलभद्रः शेषावतारः, इति पुराणादौ । स स्वदीयधवलकेशविलासं धत्ते तत्साधु । कृष्णस्य कृष्णवर्णत्वाद्बलिनश्चातिगौरत्वाच्चोक्तम् इयामसितकेशत्वमौत्प्रेक्षिकत्वेनैव व्याकृतमेव-

१. नयं शोको जीवार्ता नास्ति । २. 'तावकापरतनोः' इति पाठः पुं वत्तावकापरतनोः स एव च शेषः । ३. 'शितिकेशः' इति पाठः—'शितौ धवलमेवच' इत्यभिधानात्स्वदीयपुराणतनोः संबन्धी शितिकेशः इयामकेशरूपस्त्वं, हली च धवलकेशरूपः, स एव च हली शेषः बलभद्रः शेषावतारः, इति पुराणादौ । ४. 'स एव च शेषः' इति पाठः—'पुराणपुराणतनोः संबन्धी शितिकेशः इयामकेशरूपस्त्वं, हली च धवलकेशरूपः, स एव च हली शेषः बलभद्रः शेषावतारः, इति पुराणादौ । ५. 'स स्वदीयधवलकेशविलासं धत्ते तत्साधु । कृष्णस्य कृष्णवर्णत्वाद्बलिनश्चातिगौरत्वाच्चोक्तम् इयामसितकेशत्वमौत्प्रेक्षिकत्वेनैव व्याकृतमेव-

मिल्यलमतिविक्षरेण । 'तावकापर-' इति पाठः साधीयान् । यतः 'युष्मदस्मदोः' इत्यपि तवकादेशे पृथ्वी च 'वृद्धिनिमित्तस्य-' इत्यादिना पुंवद्भावप्रतिषेधे प्रसक्तेऽपि कर्मधारयत्वात् 'पुंवत्कर्मधारय-' इति प्रतिप्रसवात्पुंवद्भावः । अवतरः पूर्ववत् ॥

हृद्यगन्धवहभोगवतीशः शेषरूपमपि विभ्रदशेषः ।

भोगभूतिमदिरारुचिरश्रीरुह्यस्तकुमुदबन्धुरुचिस्त्वम् ॥ ८६ ॥

इत्येति ॥ हे हृद्यो हृद्यगन्धनन्दकारी गन्धवन्दनादिधौरमं तं वहसि कारयस्येवंविधा सौर-
भधारिन् श्रीकृष्ण, त्वं शेषरूपं बलमद्रूपम्, अथ च—नागाधीशरूपं विभ्रद्वारयन्शेष-
उभयविधोऽप्यशेषः शेषो न भवसीति विरोधः । अथ च—न विद्यते शेषः शिष्टं भिन्नं यस्मा-
दभावशेषः सकलजगदात्मकस्त्वमिति परिहारः । अथ च—बलमद्रोऽप्यतिरुहास्तिवाद्युद्यगन्ध-
वहः । अत एव भोगवतीनां सुखिनीनां गोपिकादीनानीशः प्राणप्रियः, अथ च—भोगबला-
वतितरां सुखिन्मा देवत्या ईशः पतिः । श्रीकृष्णोऽपि हृद्यं गन्धं शारीरं स्नाभाविकं चन्दनादि-
जन्यं च गन्धं वहन्तीनां सुखिनीनां भोगवतीनां गोपिकादीनानीशः शेषोऽपि जलकोडाक्ष-
स्तिचन्दनकर्पूरराश्ररागसंवेन्धिहृद्यसौरभधारिण्या भोगबलाः पातालनद्याः पतिः । कर्पूरादि-
बहुलसौरभयुक्ताया नागनगर्या वा । तृप्तिहेतुत्वाद्दुयो गन्धवहो वायुर्यस्य स चासौ नागपुर्वा-
नद्या वा पतिः । तथा कृष्णरूपस्त्वं भोगस्य सुखस्य भूतेर्द्वेतोर्मदिरारुचिर्बुध्तिं सुखं राति जन-
नति तादृशी श्रीः कायकान्तिर्यस्य सः भोगः शेषकणः, तत्कायो वा स एव भूः स्थानं तस्मा-
ज्जतिरवनं स्वाधिष्ठानेन रक्षणं तेन मायति हृष्यतीति भोगभूतिमत् । तथा—इरावा भूमे-
रिव रुचिरा रमणीया चान्तिर्यस्मादिति वा । तथोरुनयोः सपत्न्योरपि प्रीति ददाना सम-
तिनी श्रीर्हृदिस्था लक्ष्मीर्यस्येति वा । भोगानां कार्तीयकणानां भूतिरर्ध्वजनितो दर्पस्त्वं मयाति
तादृशो वा । पृथग्वा पदम् । गोपिकादिसंभोगसुखसत्पृदिभोगभूतिस्तदाश्वासालुक्तीत्या इराक-
चिरभीधेति वा । अथ च बलभद्ररूपस्त्वं भोगस्य सुखस्य भूतिकल्पसिद्धेतुत्वाद्दृशी मदिरा तया
कृत्वा रमणीया सरागा कान्तिः शोभा यस्य । बलदेवो हि सर्वदा मदिरागताः । अथ च—
शेषरूपस्त्वं भोगस्य स्वकायस्य कणानां वा भूतिः सन्निहितान्तिधीर्षमहाकायः सहस्रकणो वा
तेन मायति वा । स चासौ स्वशिरःसु धारणाद्भूमे रुचि ददाना कायकान्तिर्यस्य सः ।
तथा—कृष्णरूपस्त्वम् उल्लसन्ती कुमुदबन्धोबन्धस्य संवेन्धिनी रुचिः प्रीतिर्यस्मिन् सर्वाङ्गाद-
कारित्वाचन्द्र इव सर्वप्रेमासदभूतमित्यर्थः । कुमुद् श्वेतं कैरवं तस्मा कञ्जुलाहिरोषिनी कृष्णा
रुचिः श्रीर्यस्य जलदश्याम इत्यर्थे इति वा । उल्लसन्ती कुमुदारूपे वानरूपे मुहुरि प्रीतिर्यस्य
रामावतारे इति वा । उल्लसन्ती पृष्ठे दंष्ट्रायां वा कुः पृष्ठी यस्मिन्, मोदत इति मुदः, स
चासौ स च । तथा—बन्धुषु बन्धो बलमद्रे वा प्रीतिर्यस्येति वा । उल्लसन्ती कुमुदतुलो
व्रतियौरे बन्धौ बले प्रीतिर्यस्य वा । उल्लसन्ति कुमुदानि येन स चन्द्र एवोक्षेपकत्वाद्बन्धु-
र्यस्य, अथ च—प्रयुज्जावतारः कामक्तात्र प्रीतिर्यस्मिन्पुत्रत्वादिति वा । अथ च—बलमद्रु-
पस्त्वम् उल्लसन्ती कुमुदस्य बन्धुः कैरवसदृशी गौरतरा, कुमुदबन्धोबन्धस्येव वा गौरतरा
कान्तिर्यस्य । उल्लसन्ती कुः पृष्ठी यस्मात्तस्मिन् मुदे सहर्षे बन्धावपुजे श्रीकृष्णे प्रीतिर्यस्य
वा । उल्लसत्कुमुदबन्धावपुष्पप्रकारेण प्रयुजे प्रीतिर्यस्य वा । अथ च शेषरूपस्त्वम् उल्लसन्ती

कुमुदनान्नि सप्रे सुहृदि प्रीतिर्यस्य । उल्लसन्ती चन्द्रसेव धवला कान्तिर्यस्य वा । उल्लसन्ती
कुमुदस्य चन्द्रस्य बन्धुः सहस्री कान्तिर्यस्य वा । उल्लसन्पृथ्वीकः सहस्रैः सुहृत्सु प्रीतिर्यस्य
वा । 'कुमुदेऽपि कुमुत्प्रोक्तम्' इति विश्वः । 'गोत्रा कुः पृथिवी' इत्यमरः । 'भोगः सुखे
वर्णे चाहेः शरीरफणयोर्मतः' इति विश्वः । 'इरा वारिसुराभूमिभारतीषु' इति च । ऊर्तिः,
ऊर्ध्वतोः किति 'ज्वरत्वर-' इति वस्योपधयाञ्चोद । मदिति माधतेर्मभातेव क्तिप् । पसे
मत्तप् । मुदः, इमुपधातकः ॥

रेवतीशमुपमा किल नीलस्याम्बरस्य रुचिरा तनुभासा ।

कामपाल भवतः कुमुदाविर्भावभावितरुचेरुचितैव ॥ ८७ ॥

रेवेति ॥ हे रेवतीनाम्ब्याः प्रियाया ईश, तथा हे कामपाल (कामपूरक, कुः पृथ्वी
तस्या मुदो हर्षस्याविर्भावेन प्रादुर्भावेन भाविता संचारिता रुचिः प्रीतिरिच्छा वा यस्य
तस्य भवतः श्रीकृष्णस्य तनुभासा कामकान्त्या कृत्वा नीलस्याम्बरस्य । तत्तुल्यस्यैवधैः ।
तव रुचिरा शोभना, लोकानां रुचिं प्रीतिं ददामा वा । रेवतीशमुपमा चन्द्रसंबन्धिनीं परमां
शोभां उचितैव किल । आकाशस्य चन्द्रशोभोचितैव । अथच—बलभद्रस्वरूपत्वाद्देवतीशमुपमा
बलभद्रस्य परमा शोभोचितैव । किंभूतस्य—कुः पृथ्वी तस्या मुदो हर्षस्याविर्भावेन प्रकट-
नेन भाविनी(ता) त्रिलोकानां रुचिः प्रीतिर्येन । कुमुदस्य चन्द्रस्याविर्भावेन वा । अथच—रेव-
तीनाम्नी प्रियासदृशी । तथा—हे कामपाल) बलभद्र, कुः पृथ्वी तस्या मुदो हर्षस्याविर्भा-
वेन प्रादुर्भावेन भाविता संचारिता रुचिः प्रीतिरिच्छा वा यस्य तस्य भवतस्तव तनुभासा
कामकान्त्या नीलस्याम्बरस्य वस्त्रस्य रुचिं रीतिं रातिं ददाति एवंविधा उपमा उत्कृष्टा शोभो-
चिता योग्यैव किल । धवावस्तुसंपर्काञ्जलमतिशयेन शोभते । अथच—हे कामपाल कंदर्प-
पोषक रेवतीश चन्द्र, कैरवविकासकुटितकान्तेस्तव विम्बतेजसा नीलस्य नभसः परमा
शोभा युक्तैवेति ध्वनिः ॥

चतुर्भिः लोकेर्बुद्धं वर्णयति—

यैकचित्तततिरद्वयवादिभ्रजयीपरिचितोऽथ बुधस्त्वम् ।

पाहि मां विधुतकोटिचतुष्कः पञ्चवाणविजयी षडभिः ॥ ८८ ॥

एकेति ॥ हे अद्वयवादिन् द्वैतवाङ्मण्डपटादिमेवानामसत्यताप्रतिपादनेनेकस्या ज्ञानाकार-
ताया एव सत्यताज्ञीकारादद्वैतवादिन्, त्वं मां पाहि । किंभूतः—एकैव चित्ततत्तिज्ञानसंतति-
र्यस्य दीपकल्लिकान्यायेन क्षणिकज्ञानप्रवाह एवैको यस्य मते, ननु तदतिरिक्तं किंचिदप्यस्ति,
तादृशः, अत एव—अद्वयवादिन् इति बोधना । तथा—त्रय्या परिचितो ज्ञातस्तदृशो न
भवसीत्यत्रयीपरिचितः । नसमासो वा । नेति पृथग्वा । वेदत्रयीगम्योऽपि न भवसीत्यर्थः ।
अथच—वेदत्रय्यां परिणितः कृतपरिचयः वेदत्रयी परिचिताभ्यस्या येन तादृशो वा
न भवति । सर्वस्य क्षणिकताज्ञीकाराद्वर्माधर्मभोगव्यवस्थाया निरासादनज्ञीकृतवेदत्रयमाप्य
इत्यर्थः । अत एव बुधः पण्डितः । नहि पण्डितं विना वेदादिसर्ववैद्वज्यसमर्थाऽन्यस्य बुद्धिः

१ कोष्ठकान्तगतः पाठो लिखितपुस्तकद्वये नोपलब्धः । २ इतः प्रकृति 'मां विधिकम्' इत्यन्ता दत्ता
कोष्ठा जीवाद्यौ बुद्धिता उपलब्धाः ।

संभवति । अथच—अत्रयीपरिचितोऽपि बुध इति विरोधामासः । नहि वेदत्रयमजानान-
स्यापि पण्डितत्वं संभवति । अथच—यः पण्डितः 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति मन्वमागो
वेदान्तीयं स वेदत्रयी न मन्वत इति विरोधः । वेदान्तिना हि वेदप्रामाण्यस्य स्वीकृतत्वात्,
अथच—अद्वयवादाद्वित्यसंख्यामपि नाङ्गीकरोति । स त्रित्वसंख्यां न मन्वत इति बुधमेवे-
त्यर्थः । तथा—माध्यमिकानामपि कियन्मात्रमतमेवेन बौद्धसिद्धान्तान्तःपातित्वात् । 'न
सञ्जासन्न सदसन्न चाप्यनुभयात्मकम् । चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः ॥'
इति अनिर्वचनीयप्रपञ्चवादित्वाद्विधुतं निराकृतं सदसत्सदसद्वैलक्षण्यलक्षणं कोटिचतुष्कं प्रका-
रचतुष्टयं वेन, अथच—त्रित्वनिषेधाधिरस्तचतुष्टयः । तथा—विरक्तत्वादिगन्धरत्वात्पञ्चषाणः
कामस्तद्विजयी मारजित् । अथच—'यण शब्दे' इत्यस्माद्विजयः शब्दस्त्वं पञ्चसंख्यावा-
चिनं पञ्चशब्दं न सहत इत्यर्थः । यो हि चतुष्टयं न सहते स पञ्चापि न सहते इति शुक्रमे-
वेत्यर्थः । तथा—देशादिव्यवहितवस्तुदर्शनम्, देशादिव्यवहितशब्दअवयवम्, अतीतजन्मस्थि-
तिस्मरणम्, परचित्तज्ञानम्, अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाद्व्यपञ्चल्लेशशयः, अणिमारिस्ति-
द्विवेति षडभिज्ञानप्रकारा वस्य । वेदानुसारिमिदं पराभूता देशावयवेषु शरणं गताः,
ब्रह्मणा प्रसादितो नारायणो बुद्धरूपेणावतीर्य ईश्वरबुद्धिं वेदाद्यैर्भ्यक्षयान्नित्वा बौद्धमतमुपदि-
देश, अतस्ते देवानां अद्याः संपन्ना इति । अतएव चैतरीयमतपरिभावयैव स्तुतिरश्नारि ।
'परिचिताय बुधस्तवम्-' इति पाठे—नेति पदं भित्त्वा त्वया वेदत्रयी न परिचिता न
स्वीकृतप्रामाण्या । अथ विरोधे । तथापि बुधस्तवमित्यर्थः । 'परिचितायबुधः-' इति पाठे—
त्रयीपरिचितानां वेदिकानां मार्गे पण्डितो न भवति । अवैदिकमार्गमेव जानान इत्यर्थः ॥

तत्र मारजयिनि त्वयि साक्षात्कुर्वेति क्षणिकतात्मनिषेधौ ।

पुण्यवृष्टिरपतत्सुरहस्तात्पुण्यशस्त्रशरसंततिरेव ॥ ८९ ॥

तत्रेति ॥ तत्र तस्मिन् बुद्धावताररूपे सौन्दर्याजितेन्द्रियत्वाच्च मारजयिनि कामस्य
जैत्रे त्वयि क्षणिकता सर्वं क्षणिकं सत्त्वात्, तथा—आत्मनिषेधश्च 'समनस्केन्द्रियजन्मबील-
पीतायाकारसकिकल्पकनिर्विकल्पकवासनोपबृंहितचित्तसंततिरेवात्मा, भूतान्येव चेतयन्ते,
मनसा संयोगे ज्ञानमुरपश्यते, तस्माद्देह एवात्मा, ननु नित्योऽन्यः कश्चित्' इत्यादिप्रकारेण
सर्वभावानां क्षणमात्रावस्थयिता गैरात्म्यं न स्वदर्शनोक्तं समाधिना साक्षात्कुर्वेति सति पुण्य-
शस्त्रस्य कामस्य शरसंततिर्षाणपरम्पराकृपा सुरहस्तात्पुण्यवृष्टिरेवापतत् । अतिपले हि शत्रो
करादावुधानि पतन्ति । कामोऽपि त्वतो भीतः पुण्यशरश्च । तथाच तस्य करात्त्वद्भवेन पतितो
पुण्यरूपषाणपरम्परा क्षणिकतात्मनिषेधां साक्षात्कुर्वेति त्वयि विषये मुरमुखा पुण्यवृष्टिरेवाप-
तदित्युपेक्षा । कामोऽपि देवत्वमेव पुण्यवृष्टिमोचने हेतुः । यो हि लोकोत्तरं वस्तु प्रलङ्घनो-
चरं करोति, यद्य कंचन विजयते, तयोरुपरि देवैः पुण्यवृष्टिः कियते इत्यादि ज्ञातव्यम् ॥

तावके हृदि निपात्य कृतेयं मन्मथेन हृदधैर्यतनुत्रे ।

कुण्ठनादतितमां कुसुमानां छत्रमिन्नमुखतैव शराणाम् ॥ ९० ॥

तावक इति ॥ मन्मथेन हृदममेधं धैर्यमेव तनुत्रं कवचं यस्य तस्मिन्नावके हृदि
मनसि, अथच—वसति अर्थाच्छराभिप्राय नितरां दृढापातपूर्वं यथातथा पातयित्वा दृढत-

नुजरावेवातितामां कुण्ठनात्तैष्णलागादेतोः कुसुमरूपाणां स्त्रीयशराणां छत्रं मिथं येषां तानि, छत्रस्य वा मिश्राणि, मुखाणि येषां तेषां भावस्वत्ता सूचीमुच्यतापरित्याजनेन छत्रतुल्य-
वृत्तमुत्तेनेयं प्रत्यक्षदृशा कृता । दृढतनुत्रे हि पातितो बाणः कुण्ठितत्वाद्भुत्तमुखो भवति ।
स्मरशराः शरत्त्वात्पूर्वं सूचीमुखा आसन्, इदानीं तु धैर्यककुके त्वरीये इति निपत्य नितरां
कुण्ठनादिव तेषां पुष्परूपाणां छत्राकारमुखता जातेत्युत्प्रेक्षोपमे । विकसितानि पुष्पाणि
छत्रतुल्यानि भवन्ति । अथ च—छत्रं छायाकारित्वात्सुखदमेव यथा ननु दुःखदम्, तथा
कामशरा अपि त्वद्दुःखस्यानिर्वापका एव जाताः ननु त्वां जेतुमशकमित्यर्थः । एतादृशो
जितेन्द्रियः कोऽपि नास्तीति भावः । निपात्य, प्यन्तात्त्वत्वात् क्यप् ॥

यत्तव स्तवविधौ विधिरास्ये चातुरीं चरति तच्चतुरास्यः ।

त्वय्यशेषविदि जाप्रति शर्वैः सर्वविद्वुवतया शितिकण्ठः ॥ ९१ ॥

यदिति ॥ विमिश्रितव स्तुतिविधौ बहुभिर्मुखैश्चातुरी वैदग्ध्यं यद्यदि चरति प्राप्नोति
नानाप्रकारैर्यदि त्वद्वर्णनं करोति तत्तर्हेन चतुराणि वर्णननिपुणान्यास्यानि यस्येतादृशो भवेत्
नान्यथा । अथ च—त्वद्वर्णनविधौ यस्माच्चातुरी प्राप्नोति तस्मादेव हेतोश्चतुराण्यास्यानि
यस्येति चतुरास्यो, ननु चत्वार्यास्यानि यस्येति विमिश्रेण चतुरास्यः । आस्यानां चतुर्हे
स्यपि तत्रार्थे गौरवाभावात् अत्र तु गौरवसद्भावात्तत्पैवोच्यत इत्यर्थः । त्वदीयस्तुतिपरत्वा-
द्ब्रह्मणो लोकत्रयेऽप्येवं कीर्तिरजनीति भावः । तथा—शर्वो हरस्त्वयि बुद्ध एवाशेषविदि
सर्वज्ञे जाप्रति सति सर्वविदं सर्वज्ञमात्मानं ज्ञूते स सर्वविद्वुवस्तत्तमेव परगुणस्यात्मन्यारो-
पणेन हेतुना कलङ्गेन शितिकण्ठो नीलकण्ठः, ननु कालकूटभक्षणेन नीलकण्ठः त्वत्सर्धि-
तना लोकत्रयेऽपि महेशस्यैवमयशो जातमित्यर्थः । ब्रह्ममहेशाभ्यामपि सकाशात् त्वमेव
परमपुरुषः सर्वज्ञ इति भावः । अन्यस्याभ्यात्मस्तुत्या सर्वसंनिधौ लज्जया मालिन्यं भवति ।
सर्वविद्वुवेति विदुषिब्रुवेतिवत् ॥

श्लोकद्वयेन कल्किनं स्तौति—

धूमवत्कलयता युधि कालं म्लेच्छकल्पशिखिना करवालम् ।

कल्किना दशतयं मम कल्कं त्वं व्युदस्य दशमावतरेण ॥ ९२ ॥

धूमवदिति ॥ त्वं धूमपद् कालं करवालं खड्गं युधि म्लेच्छैः सह युद्धे कलयता धार-
यता, सत्युत्सवं खड्गं धूममिव धारयता वा, अत एव—म्लेच्छानां कल्पशिखिना प्रलयकाल-
नैलरूपेण, म्लेच्छा इव म्लेच्छाः पापिदशेषां वा, म्लेच्छप्राणानां वा, एवंभूतेन कल्किर्लङ्गेन
दशमावतारेण कृत्वा मम दशतयं दशावयवं कल्कं पापं व्युदस्य निराकुरु । समूलमुन्मूलये-
त्यर्थः । अथ च—यः स्वयं कल्की, सोऽन्वकल्कं विनाशयतीति विरोधः । कल्किश्चन्दस्य
विष्णुनामत्वात्परिहारः । म्लेच्छकल्पशिखिनेत्यवतारप्रयोजनमुक्तम् । अदत्तस्य वस्तुनः स्वयं
ग्रहणम्, वागीधातिरिक्ता हिंसा, परस्त्रीगमनं च, त्रिविधं पापिकम् । पाशपम्, अनुत्तम्,
वैजुन्यं असंबद्धप्रलापश्चेति चतुर्विधं पापिकम् । परप्रव्यग्रहणेच्छा, परानिष्टचिन्ता, इत्येव
परेषु दोषाभिधानं, चेति त्रिविधं मानसम् । इति दशविधं पापम् । चक्षुस्तद्विधोत्रप्राणजि-

ह्यापानिपादपावूपस्यमनोजन्यं वा । दशसु मासेषु भवत्काद्र्मवासलक्षणं दुःखमिति वा ।
'कलकः पापाशये पापे' इति विधेः ॥

देहिनेव यशसा भ्रमतोर्व्यां पाण्डुरेण रणरेणुमिरुचैः ।

विष्णुना जनयितुर्भवताभूत्राम विष्णुयशसश्च सदर्थम् ॥ ९३ ॥

देहेनेति ॥ विष्णुयशसस्तत्रामकस्य जनयितुः पितुः विष्णुरिति नाम भवता च त्वयैव
कृत्वा सदर्थं सान्वयमभूत् । किंभूतेन भवता—रणरेणुमिरुचैः पाण्डुरेण धवलतरेण,
तथा—दुष्टगवेषणार्थमुर्व्यां भ्रमता विष्णुना व्यापकेन विष्णुयज्ञकेन च पाण्डुरत्वाद्यापित्वा
देहिना शरीरधारिणा यशसेव वक्षोरूपेण विष्णु व्यापकं यशो यस्य त्वया पुत्रेणेति यावत् ।
तस्य तव पितुर्नाम सान्वयमभूत्, जातप्रादमेवेति भाविन्यपि भूतवदुपनारः । अतीतकलि-
युगान्तावतारापेक्षयाऽभूदिति निर्देशो वा । पूर्वं तु डिथ्यादिवक्तव्यामभूत्, त्वय्युत्पत्ते तु
तत्सार्थकमभूदित्यर्थः ॥

दत्तात्रेयं स्तौति—

सन्तमद्द्वयमयेऽध्वनि दत्तात्रेयमर्जुनयशोर्जनवीजम् ।

नौमि योगजयितानघसंज्ञं त्वामलर्कभवमोहतमोर्कम् ॥ ९४ ॥

सन्तमिति ॥ अहं दत्तात्रेयनामानं त्वां नौमि । किंभूतम्—अद्वयमयेऽध्वनि अद्वैत-
मार्गे ऐकान्त्यवादे सन्तं वर्तमानं, तथा—अर्जुनस्य कार्त्तवीर्यार्जुनस्य यशसो यद्वर्जनं तस्य
बीजं मूलम् । कार्त्तवीर्येणाराधितो दत्तात्रेयस्तव यशो लोकत्रयापि भविष्यतीति वरं दत्तवान् ।
'अर्जुनः' इति पाठे—अर्जुनवश एवार्जुनो वृक्षः, तस्य बीजम् । वृक्षस्योत्पत्तिर्बीजादेव
बुधा । अपच—अर्जुनं धवलं यशो यस्यैवंविधोऽर्जुनः कार्त्तवीर्यस्तस्य बीजम् । तथा—अद्या-
ज्योगेन जनितोत्पादिता पापादिराहित्यादनघ इत्यपरा संज्ञा यस्य । तदा हि देवैर्योगबाहु-
त्वादनघेति संज्ञा कृता । तथा अलर्कनाम्नः क्षुब्धजमदालसापुत्रस्य राक्षो भवमोहो ममतादि-
रूपः संसारमोहः स एव तमोऽन्धकारः तस्य विनाशहेतुलादर्कत्वम् । योगमार्गोपदेशेन
तस्य मोहं चिच्छेदेति पुराणकथा ॥

एवं दशावताराभिर्वर्ण्य मलयतिशयेन पुनरपि किमतत्त्वानेवावतारास्त्रिविक्रमं हरिहरौ
बालमुकुन्दं च संक्षेपेण चतुर्विंशत्या ओकैर्वर्णयति—

भानुसुनुमनुगृह्य जय त्वं राममूर्तिहतवृत्रहपुत्रः ।

इन्द्रनन्दनसपक्षमपि त्वां नौमि कृष्ण निहतार्कतनूजम् ॥ ९५ ॥

भानुसुनुमिति ॥ हे विष्णो, भानुसुनुं सूर्यपुत्रं सुग्रीवमनुगृह्य वालिहतां तद्वधूं तारां
तस्यैव दत्त्वा राज्याभिषेकद्वारा कृतार्थाकृत्य राममूर्त्यां रामावतारेण इतो मारितो वृत्रहणः (सः)
इन्द्रस्य पुत्रो वालो येन स त्वं रामो जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्य । नमस्योऽसीत्यर्थः । तथा—
भोः कृष्णास्तार, अहं इन्द्रनन्दनस्यार्जुनस्य सपक्षं मित्रभूतम्, अत एव—निहतो मारितो-
ऽर्कतनूजो वेनेन वा । यो भानुसुनुमनुगृह्णाति स निहतार्कतनूजः कथम् । तथा—यो इन्द्र-
पुत्रः स इन्द्रपुत्रमित्रं कथमिति विरोधार्थोऽपिशब्दः । निग्राह्यानुग्राह्योत्पत्त्युत्तमो रामकृष्णा-
वतारयोश्च भेदास्तु विरोधपरिहारः । एतादृशिवद्वचरितत्वाद्बुद्धिहेयः परमपुरुषोऽसीति भावः ॥

वामनादणुतमाधनुजीयास्त्वं त्रिविक्रमतनूभृतदिकः ।

वीतहिंसनकथादथ बुद्धात्कल्किना हृतसमस्त नमस्ते ॥ ९६ ॥

वामनादिति ॥ हे विष्णो, अणुतमाद् हस्ततमशरीराद्दामनावतारादणु पञ्चात्रिविक्रमा-
वतारस्य तन्वा शरीरेण त्रिविक्रमावताररूपया वा तन्वा भूता व्याप्ता दिशो येन स त्वं जीयाः
सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । तथा—वीता निवृत्ता हिंसनकथा प्रणिवक्तव्यतापि यस्मात् एवंभूताहुदा-
वतारात्, अथ पश्चात् कल्किना दशमावतारेण कृत्वा हतं मारितं कलिमलदूषितं समस्तं
प्राणिजातं येन तादृश विष्णो, ते तुभ्यं नमः । यो ह्यणुतमः स एव तनूभृतदिको व्यापकवेदः
कथम् । तथा—यद्य वी+हिंसनकथः स एव हृतसमस्त इति विरोधः, अवतारमेवेन परि-
हारः । तुर्विहैयचरितोऽसीति भावः । वामनत्रिविक्रमौ वर्णितौ ॥

मां त्रिविक्रम पुनीहि पदे ते किं लग्नजनि राहुरूपानत् ।

किं प्रदक्षिणनकुङ्कुमिपाशं जाम्बवानदित ते बलिवन्धे ॥ ९७ ॥

मामिति ॥ हे त्रिविक्रम, त्वं मां पुनीहि । तथा—गगनव्यापिन्मूर्ध्नीकृते ते पदे
विष्णुपदे लग्नं नक्षत्रमाख्यमध्यवर्ती श्यामरूपो राहुरूपानद् बज्रजनि किं पादरक्षिकैव जाता
किम् । एतावदतिमदच्छरीरं धृतम्, यस्य चरणस्थाने गगनस्थो राहुरूपानदिव जात इत्यर्थः ।
द्यापि हि श्यामा, चरणे च लगति । तथा—प्रदक्षिणनं प्रदक्षिणाख्यं पञ्चदशमुपचारं कुर्वन्
जाम्बवान् कक्षराजो ब्रह्मा वताशो बलिनिबन्धननिमित्तं ते तुभ्यं भ्रमिपाशं परिभ्रमणरूपं बल-
याकारवेष्टनमेव पाशं बन्धरज्ज्वमेवादित दत्तवान् किम् । यो हि कञ्चिद्बन्धुमुपकमते तस्मै
केनचित्पाशो दीयते । यद्यपि देवेन बलिर्वारबन्धमेव प्रापितः, नतु रज्ज्वादिबन्धम् । तथापि
लोके बद्ध इति प्रतिदिव्यपाहाहन्धबद्धच्छलेन कविः पाशशब्दं प्रायुह्य । जाम्बवान् किल तदा
त्रिविक्रमस्य षोडशोपचारपूजामकृतेति प्रवादः । अत्रापि त्रिविक्रमो वर्णितः । 'बन्धे' इति
पाठे तृष्णन्ताहन्धेबन्धुर्वा 'ते' इत्यस्य विशेषणम् । 'बन्धः' इति तस्मादेव संशुद्धिः ॥

अर्धचक्रवपुषार्जुनबाहुन्योऽलुनात्परशुनाथ सहस्रम् ।

तेन किं सकलचक्रविलूने बाणबाहुनिचयेऽञ्जति चित्रम् ॥ ९८ ॥

अर्धेति ॥ यो जामदग्न्यो भवान् चक्रस्यार्धं समो भागस्तस्यैव वपुः स्वरूपं यस्य तदा-
कारेण परशुना कृत्वा सहस्रम् अर्जुनबाहुन् शीघ्रमेवालुनात् निच्छेद । तेनैव भवता सकलेन
सुदर्शनचक्रेण विलूने बाणासुरस्य बाहुनिचये विषये लोकविज्रामर्भ्यमवति किम्, अपितु न
प्राप्नोति, किंतु पृथक् तत् । येन पूर्वमेकस्य बाहुसहस्रं छिन्नं तेनैवान्यस्य बाहुसहस्रे छिन्ने
न किञ्चिच्चित्रम्, तत्र ह्युपगच्छित्वाविलम्बः । येन चाधेन चक्रेण बाहुसहस्रं छिन्नम्, तेनैव
सममेव चक्रेण बाहुसहस्रं छिन्ने सुतरां न चित्रमित्यर्थः । परशुरामकृष्णो वर्णितौ ॥

पाञ्चजन्यमधिगम्य करेणापाञ्चजन्यमसुरानिति यक्षि ।

चेतनाः स्वं किल पश्यत किं नाचेतनोऽपि मयि मुक्तविरोधः ॥ ९९ ॥

पाञ्चजन्यमिति ॥ हे विष्णो, त्वं वामकरेण पाञ्चजन्यनामानं शङ्खमधिगम्य धृत्वा,
तथा—जपां (जलानां) च जन्यमुत्पार्थं कमलं च दक्षिणकरेण पूजाऽस्तुगान्देत्यामिति वशीव
प्रतिवदवीव । इति किम्—हे देवाः, अचेतनोऽप्ययं शङ्खो मयि मुक्तविरोधः किं न,

अपितु लक्षविरोध एव । किञ्च वस्मात्पाञ्चजन्यत्वे सत्यपि अपाञ्चजन्यत्वमङ्गीकरोति । यूर्यं पश्यत, यतः सचेतनाः स्थ चैतन्ययुक्ता वर्तन्ते, कस्मान्मयि विषये विरोधं कुरुयेति अचेतना अपि मयि विरोधं नाचरन्ति किमुत मरणभीताः सर्वज्ञाः । तस्मान्मयि विरोधं मा स्म कटुम् । शब्दत एव विरोधः । अयं ह्येन तत्परिहारः । अथवा—अचेतन एव मयि सुखविरोधः शङ्कवत् । यूर्यं तु सचेतनाः स्थ, तस्मान्मयि विरोधमाचरयेति शङ्कवद्गततोऽपि यावदचेतनाञ्च कुर्वे, तावद्विरोधो न लज्यत इति, अथवा—अचेतनोऽपि शङ्को मयाद्यापि न मोक्ष्यते, सचेतनास्तु शङ्कादयो भवन्तः कथं वा मया मोक्ष्येरन् । अपितु मारविध्याम्येवेति वक्ष्यीलर्यः । अधिगल्य च अधिगल्यैवेति वा पक्षे संबन्धः । अचेतनोऽपि मयि सुखविरोधः किं न पश्यतेति वा । अपामिति कर्तरि 'कृत्वानाम्' इति पष्ठो ॥

तावकोरसि लसद्भनमाले श्रीफलद्विफलशाखिकयेव ।

स्थीयते कमलया त्वदजस्रस्पर्शकण्टकितयोत्कुचया च ॥ १०० ॥

तावकेति ॥ कमलया लक्ष्म्या लसन्ती पत्रपुष्पफलमयी वनमाला यस्मिन्तस्मिन्सावकोरसि श्रीफलस्य विल्ववृक्षस्य द्विफलशाखिकयेव फलद्वययुक्तया हृस्वकोमलशाखयेव स्थीयते । किंभूतया भिया—तवाजस्रमनचरते स्पर्श आक्षेपस्तेन कण्टकितया संजातसाहिवकरोमावया, तथा—उत्कुचया चोन्नतपीवरत्ननया च । यत्र हि वनानां माला पङ्क्तिर्विलसति तत्र सकण्टकया फलसहितया च विल्वशाखया स्थीयते, तथात्रापि लसद्भनमालाद्विशिष्टया लक्ष्म्या विशिष्टविल्वशाखयेव स्थीयते इत्युपमोत्प्रेक्षा वा । शाखिक, अल्पये हुञ्जत्वे वा कर्त्तु ॥

त्यज्यते न जलजेन करस्ते शिक्षितुं सुभगभूपमिवोद्यैः ।

आननं च नयनापितबिम्बः सेवते कुमुदहासकरांशुः ॥ १०१ ॥

त्यज्यत इति ॥ जलजेन शङ्केन, अथच—पद्मेन, ते करः कदाचिदपि न त्यज्यते सशङ्खचक्रगदापद्मत्वात्तवेत्यर्थः । तत्रोद्वेक्षते—उच्चैरखन्तं सुभगभूयं त्वत्करमलरकिमामिती-भाग्यं शिक्षितुमिव । गुरुशुभूपा हि विद्याप्राप्तिहेतुः । तथा—कुमुदहासकराः कैरवविकासकारिणोऽशयो वस्य स चन्द्रः नयनायितं नेत्रमिवाचरितं बिम्बं यस्य तथाभूतः सन् त्वदीयवामनवनीभवंक्षुद्रः परमं निष्कलङ्कत्वादि त्वन्मुखसौभाग्यं शिक्षितुमिव त्वदाननं गुणं च सेवते । त्यज्यते सेवते इति लडा—अनयोः सौभाग्यं पश्यवन्द्रयोरपि नागतमिति सूच्यते । 'पाञ्चजन्य'—इत्यादिश्लोकत्रयेण मूलप्रकृतिरेव वर्णिता । नयनायितेति आचारध्वज(क)जन्ता-जिह्वा । 'हासकर' इति ताच्छील्ये टः ॥

ये हिरण्यकशिपुं रिपुमुद्यै रावणं च कुरुवीरचयं च ।

हन्त हन्तुमभवन्तस्य योगास्ते नरस्य च हरेश्च जयन्ति ॥ १०२ ॥

य इति ॥ हे विष्णो, ये तव क्रमेण नरस्य मनुष्यस्य च हरेः सिंहस्य च । तथा—नरस्य श्रीरामचन्द्रस्य, हरेः सुप्रसन्नस्य । तथा—नरस्य अर्जुनस्य, हरेः क्षीकृष्णस्य च । संयोगा उच्चैरधिकं रिपुं हिरण्यकशिपुं हन्तुम्, तथा रावणं च हन्तुम्, तथा कुरुवीराणां शोभा-वीनां चयं च हन्तुमभवन् । ते तव नरस्य हरेश्च योगा जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । हन्ता-अर्थम् अवतारत्रयमपि नरहरियोगावलम्बनान् । योगः संश्लेषो मैत्री च ॥

केयमर्धभवता भवतोहे मायिना ननु भवः सकलस्त्वम् ।

शेषतामपि भजन्तमशेषं वेद वेदनयनो हि जनस्त्वाम् ॥ १०३ ॥

केति ॥ हे विष्णो, तव इमं पुराणादिषु दृग्गमाना अर्धं भवो महेशो यस्य तादृशोऽर्ध-
भवस्तथा हरिहरमूर्तिता काव्यपूर्वाध्वर्यकारिणी मायिना भवता ऊहे (ऊहा) मुखात्प्रसृति
चरणपर्यन्तं इयमत्वादितत्तद्भाषारणविह उक्तार्धस्य अर्धस्य च चकलत्वाद्यसाधारणविह
उक्तता, एतादृशी लोकोत्तरा तव मायाध्वर्यकारिणीत्यर्थः । अथ च केयम्, अपित्वनुवित्तम् ।
ननु अहो नस्मात्त्वं सकलः समग्रो भवो महेशः, अथ च—चन्द्रकलासद्विधो यो महेशः
स्तत्तन्मूर्तिः स त्वमेव । तथा च सकलभवरूपस्यार्धभवरूपतां विरोधादनुका । आध्वर्य-
कारित्वेऽप्ययमेव हेतुः । हरिहरसत्मात्ता सावतारान्तरमित्यवतारभेदेन तु विरोधपरिहारः ।
भवतोयमर्धभवता का ऊहे ऊहेत्यर्थ इति वा । अथ च—तवैयमर्धसंसारता का, अपि
तु—विरुद्धा चित्ररुपा वा । अतः—समग्रः कलामिरवर्धैः सह वर्तमानश्च संसार उत्पत्ति-
धर्मा त्वमेवेति वा । हि यस्मादेवा एव नयनानि यस्य सकलवेदार्धनिधयदृढप्रख्यो जनो
लोकस्त्वां शेषतामेकदेशभूततां पृथग्भूततां भजन्तमपि अशेषं चराचरजगद्रूपं च वेद
जानाति । 'सर्वं विष्णुमयं जगत्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्ध्य चराचररूपत्वप्रतिपादनात्प्रति
सकलभवत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । किपुनर्हरिहरादिविचित्ररूपधारणम् । अथच शेषोऽपि विष्णो-
रेव मूर्तिरनन्ततां भजति, स एव कथमशेषोऽनन्तो न भवतीति च विरोधः । व्याख्या-
न्तरेण तापरिहारः ॥

प्राग्भवैरुद्गुद्गभवगुम्फान्मुक्तियुक्तिविहताविह तावत् ।

नापरः स्फुरति कस्यचनापि त्वत्समाधिमवधूय समाधिः ॥ १०४ ॥

प्राग्भवेति ॥ प्राग्भवैः प्राक्तनैः पूर्वजनोपाजितैः कर्मभिर्हेतुभिरुद्गुद्गभवस्योत्तरो-
त्तरस्य संसारस्य जननो वा गुम्फाद्वयनादितोः 'आलम्बिकी दुःखनिवृत्तिः, अभियास्यमयो
(वा) मोक्षः' इत्येवंलक्षणाया मुक्त्युक्तिर्नैगः । प्रातिरिति यावत् । तस्या विहतामेकज-
न्मसु तत्तत्सुकृततुक्तरूपकर्माज्जनान्मूलसद्भावात्संसारानिवृत्ता कथं नाम मुक्तिः संभवती-
त्यादिभिर्मुक्तिभिरनुपपद्यमानायां तावन्निश्चयेन सत्यामिदं पूर्वपक्षे विषये कस्यचनापि
वादिनस्त्वपि समाधिचित्तकाव्यं ध्यानं संततानुचिन्तनमवधूय परिहृत्वापरोऽन्याः समाधिः
परिहारः सिद्धान्तरूपो न स्फुरति प्रकाशते । उज्जरीला यद्यपि मुक्तिविहितस्यापि तव
ध्यानादिद्वारा प्राप्तपरमात्मरूपसाक्षात्कारेणैव प्राचीनतत्तज्जनमार्जितकर्मणां समुन्मूलनाविदानी-
मन्यकर्मरन्मे प्रारम्भकर्मणां मोमादेव क्षणावैकर्म्यं संपन्नं मुक्त्युज्जत एवेति सर्वेषामपि
वादिनां त्वत्समाधिरेव सिद्धान्त इत्यर्थः । मुक्तिहेतुस्त्वमेवेति भावः । न तावत्स्फुरतीति वा ॥

ऊर्ध्वदिक्दलनां द्विरकार्याः किं तनुं हरिहरीभवनाय ।

किं च तिर्यगभिन्नो नृहरित्वे कः सतन्मनु नन्वनुयोगः ॥ १०५ ॥

ऊर्ध्वेति ॥ हे विष्णो, त्वं हरिहरीभवनाय हरेर्हरस्यापि भवनाय हरिहरमूर्तीभवि-
मूर्त्वा दिग्भसिन्दलने तदूर्ध्वदिक्कमेवंभूतं दलनं विभागो यस्यास्तादृशी तनुं द्विःप्रकारं
किमकार्याः । हरिहरमूर्ती चरणविक्रमूर्ध्वपर्यन्तं तत्तद्विजदशवर्णादिधारणाद्यधोभागमारभ्यो-

ध्वभागपर्यन्तं किमकार्षीः । रुदरित्व इव तिर्यग्विभागमेव किमिति नाकार्षीदित्यर्थः । चरणा-
देवारम्भं देवतावर्णनस्य कर्तुं युक्तत्वात्पूर्वदिक्केत्युक्तम् । यदि च हरिहरत्वे तनुमूर्ध्वदिक्कि-
भागमकार्षीत्तर्हि रुदरित्वे नरहरीभक्तितुं तनुं तिर्यग्व्यातया किमिति अभिनः विभक्तत्वा-
नसि । कण्ठादगोभागे नरत्वेन, ऊर्ध्वभागे सिंहत्वेनैव तिर्यग्दिक्किभागं किमित्यकार्षीः ।
हरिहरत्वं इगोर्ध्वदिक्किभागमेव किमिति नाकार्षीदित्यर्थः । एवमाक्षेपद्वयं स्वयमेव परिह-
रति—ननु विष्णो, स्वतन्त्रं स्वामनु प्रति अनुचोमः प्रश्नः कः, अपितु—न युक्तोऽयं प्रश्न-
द्वारक आक्षेपः । समर्थो हि स्वेच्छया यत्किञ्चित्करोति, परं किमर्थमेवं करोषीत्याक्षेपाहः स
न भवतीत्यर्थः । 'न खलु परतन्त्राः प्रभुभिर्यः' इति न्यायेन स्वेच्छामात्रेण तद्यथाया रूपं
करोषीति भावः । अत्र हरिहर-नरहरिवर्णनम् । ऊर्ध्वदिक्कते बहुव्रीहौ कर् ॥

आप्तकाम सृजसि त्रिजगत्किं भिनत्ति यदि निर्मितमेव ।

पाप्ति चेदमवतीर्थं मुहुः किं स्वात्मनापि यद्वदयविनाश्यम् ॥ १०६ ॥

आप्तेति ॥ हे आप्तकाम अवाप्तसकलामिलाप विष्णो, त्वं त्रिजगत् किं सृजसि । यदीदं
निर्मितमेव, तर्हि निश्चयोजनमेव किं भिनत्ति । यदि चेदं स्वयमात्मनापि निश्चयेन संहरणी-
यमेव तर्हि मुहुर्वारंवारं तेन तेन प्रकारेणावतीर्थं जन्मादिक्षेपमनुभूयेदं जगत् किमर्थं पाप्ति
च । यद्वदयं विनाश्यम्, तत्कोऽपि नहि स्वात्मना स्वयमेव पालयति । प्रयोजनाभावात् सृष्टि-
पालनसंहारान्किमर्थं करोषीत्यर्थः । अत्रापि 'कः स्वतन्त्रम्—' इत्यादिः पूर्वं एव परिहारः ।
ब्रह्मादिरूपस्त्वमेवेति भावः । इष्टप्राप्तिरनिष्टनिवृत्तिरिति द्वयं प्रयोजनं सर्वस्य । ततश्च—इष्ट-
प्राप्तावनिष्टनिवृत्तेरन्तर्भावं मन्यमानः श्रीहर्षः 'आप्तकाम' इत्येव संयुक्तिमकरोति हेनम् ॥

जाह्नवीजलजकौस्तुभचन्द्रान्पादपाणिद्वयेक्षणवृत्तीन् ।

उत्थिताम्बुसल्लिलात्त्वस्थि लोला किं स्थिता परिचितान्परिचिन्त्य १०७

जाह्नवीति ॥ अम्बुघल्लिलात् उत्थिता निर्गता लोला स्वभावतश्चलपि कक्ष्मीः जपा-
कमं जाह्नवी च जलजं पादजम्बुध्र कौस्तुभश्च चन्द्रश्च तान् पादे पाणौ द्वये ईक्षणे वामनेत्रे
च हृत्तिरवस्थानं येषामेवंभूतान्परिचितान्मुद्रैकाग्रयतया सङ्घाससंजगत्केहान् सुहृदस्त्वयि
विष्णो परिचिन्त्य विचार्य हृष्टैव त्वयि स्थिता किम् । वामत्वं परित्यज्य त्वयि नित्यानस्थि-
तिरभूत् किम् । जाह्नवाद्यो कक्ष्मीश्च तत्र सेवां कुर्वन्ति, एतादृशः परमपुरुषोऽसीति भावः ॥

वस्तु वास्तु घटते न मिदाना यौक्तनैकविधवाधविरोधैः ।

तत्त्वदीहितविजृम्भिततत्तद्भेदमेतदिति तत्त्वनिवृत्तिः ॥ १०८ ॥

वस्त्विति ॥ हे विष्णो, घटपटादिवस्तुजातं यौक्त्युक्तिसंबन्धिभिर्युक्तैस्तैर्वायौत्थनै-
कविधैर्बहुप्रकारैर्बोधैः साधारणदूषणैः, तथा—विरोधैर्ब्रह्माद्वैतप्रतिपादकसर्वोपनिषद्वाक्यवैष-
यीत्यस्वैरसाधारणदूषणैः, यद्वा—नैकविधान् भिन्नान् घटपटादीन् वाधन्ते इति नैकविधा-
घाताभाभूतैर्विरोधैर्हेतुभिरिदमस्माद्विजृम्भित्वेन विशेषणत्वेन प्रतीयमानानां मिदाना वास्तु
आधारो (वस्तु पदार्थो) न घटते न प्रयुज्यते । किंत्वमिदं ब्रह्माद्वैतमेव घटत इत्यर्थः ।
तर्हि मेदप्रतीतेः को गतिरित्यत आह—तदिति । तस्मादुपलब्धेनुनिर्गम्यद्विभिष्टं वस्तु वा न
घटते तस्मादनिर्वाच्यानाद्यवधारणरूपेण त्वरीहितेन, अनिर्वचनीयत्वादिनातिप्रतिहेन त्वरीहि-

तेन वा करणेन कर्तृणा वा विवृण्मिमतः प्रकटीभूतः कुतो वाऽविद्यमानोऽप्यारोम्यत्वेन प्रत्या-
शितः स स घटादिरूपो भेदो यस्य तादृशमेतद्वस्तुवातमित्येवं तत्त्वस्य प्रामाणिकस्यार्थस्य
निरुक्तिर्निर्वचनं निश्चितोक्तिः । अत्रेदददर्शनोक्त्युक्तिशतबाधातत्तत्पटुतिविरोधाच्च तत्त्वतो
वस्तुभेदाभावे प्रतिभासमानस्य च भेदस्य द्विजन्तुद्विवदप्रामाणिकत्वे सकलमिदं जगदधि-
शमिति अवगमननादिकमेण संजातभवत्साक्षात्कारस्य सन्निधानन्दधनस्त्वमेकः, नतु त्वद-
तिरिक्तं किंचिदिति बोधः समुदेतीति तत्त्वनिर्णय इति भावः । एतेन 'तत्त्वमसि' इत्याद्यु-
पनिषदर्थोऽपि संगृहीत इति ज्ञेयम् । योकेति संबन्धेऽनृ । युक्त्यन्तरं ग्रन्थान्तरात्पुत्रिया
चोद्भयम् । विस्तरभयादत्र न लिखितम् ॥

वस्तु विश्वमुदरे तव दृष्ट्वा बाह्यावकिल सूक्ष्णदुतनूजः ।

सं विमिश्रमुभयं न विविञ्चन्निर्ययौ स कतमस्त्वमवैपि ॥ १०९ ॥

वस्त्विति ॥ किलेश्वरगमे । हे विष्णो, सूक्ष्णदुतनूजो मार्कण्डेयः बाह्यवत् बाह्ये विज-
गति यथा वर्तते तथैव तवोदरे वर्तमानं विश्वं त्रैलोक्यसंबन्धि जटपटादि सर्वं वस्तु दृष्ट्वा
विशेषेण मिश्रमेकत्रैवोदरे द्वयोरपि स्थितत्वादविमिश्रमुभयं पूर्वं बहिरन्तश्च वर्तमानत्वादि-
विश्वं खगतामानं न विविजन् अनिश्चिन्तन् 'बहिश्चरो योऽहमुदरे प्रविष्टः स कः, यश्च पूर्व-
मेवोदरे वर्तते स कः' इति भवन्मायोपबृंहितत्वाद्विशेषेणाज्ञानं स कतमो द्वयोरन्तर्बहिश्च-
रयोर्मध्ये क इति विवेकुमशक्नुवन् निर्ययौ । मायाबालको भवन्निष्ठातेन सरोदरं प्रवेश्य
तत्र च लोकत्रयं प्रदर्श्य मार्कण्डेयस्तस्य वकाच्छनैर्विनिर्ग(मि)तः स कतम इति त्वमेवावैपि
जानीषे नान्य इत्यर्थः । अयमितिहासो हरिवंशादवसेय इत्यलम् । बालमुकुन्दरूपोऽपि त्वमे-
वासीति भावः । यद्वा यस्य तवोदरे बाह्यां सर्वं वस्तु दृष्ट्वा मार्कण्डेयो जठरस्तेन सेनैव विमि-
श्रमुभयं खगजानन्धनिर्ययौ स कतमोऽनेकेष्ववतारेषु मध्ये स को वा विमिश्रत्वावतार इति
त्वमेव जानीषे, नान्यः कश्चित्वां जानाति स्वप्रकाशत्वादित्यर्थ इति श्वारूपेणम् । अत्र
बहुजातिपरिप्रथमिषयत्वावतारम् ॥

ब्रह्मणोऽस्तु तव शक्तिलतायां मूर्ध्नि विश्वमथ पत्युरहीनाम् ।

बालतां कलयतो जठरे वा सर्वथासि जगतामवलम्बः ॥ ११० ॥

ब्रह्मण इति ॥ भो विष्णो, स्थावरजगतात्मकं विश्वं ब्रह्मणः परमात्मस्वरूपस्य तव
शक्तिरूपायां सामर्थ्यरूपायां लतायां सृष्टेः प्राक् अस्तु वर्तताम् । 'सृष्टेः प्रागमूर्ते ब्रह्मणि
विश्वं लीयते' इति पुराणोक्तिः । तथाच त्वन्माबालतायां विश्वं वर्तते अथ सूक्ष्मनन्तरं सृष्टं
विश्वं त्वदंशस्य अहीनां पत्युः शेषस्य मूर्ध्नि वर्तताम् । प्रलये च संहारार्थं बालतां मायाधि-
शुल्वं कलयतोऽङ्गीकुर्वेत्तत्त्वैव जठरे चास्तु समस्तमास्तामित्येव सर्वथा सर्वप्रकारेण त्वं जग-
तामवलम्बोऽसि । वा समुच्चयार्थः । एतेन सृष्टिस्थितिलयकर्ता त्वमेवेति सूचितम् ।
'अस्ति-' इत्यपि कचित्पाठः ॥

धर्मबीजसलिला सरिदङ्गावयममूलमुरति स्फुरति ध्रीः ।

कामदैवतमपि प्रसवस्ते ब्रह्म मुक्तिदमसि स्वयमेव ॥ १११ ॥

धर्मेति ॥ हे विष्णो, धर्मस्य प्रथमपुरुषार्थस्य बीजं प्ररोहकारणं सलिलं यस्याः सा
नै० च० ७२

सरिद्रज्ञा तत्वाद्गौ चरणे स्फुरति शोभते । तथा—अथैव द्वितीयपुरुषार्थस्य मूलमाधिकारणे श्रीस्तबोरति स्फुरति । तथा—कामरूपं दैवतं कामरूपस्तुतीयपुरुषार्थोऽपि ते प्रसवः कृष्ण-
रूपस्य तव प्रयुजस्वतया पुत्र एव सोऽपि पुत्रत्वादवीन एवेत्यर्थः । तथा—मुक्तिदं चतुर्थ-
पुरुषार्थभूतमोद्दहनसमर्थं ब्रह्मा परमात्मरूपं स्वयमेव स्वरूपेणैव त्वं नाति । चतुर्विधपुरुषार्थ-
हेतुतया धर्माधिकारमोक्षार्थिनां त्वदुपासनैकोनिदेति भावः ॥

इदानीं कतिपिद्विः श्लोकेभ्यश्चामसंकीर्तनमाह्वारम् वर्णयति—

लीलयापि तव नाम जना ये गृह्यते नरकनाशकरस्य ।

तेभ्य एव नरकैरुचिता भीस्ते तु विभ्यतु कथं नरकैभ्यः ॥ ११२ ॥

लीलयेति ॥ हे विष्णो, ये जना नरकस्य भौमागुरस्य नाशकरस्तस्य, अथच—पुण्यश्लो-
कत्वाभिरयनाशकारिणस्तव नाम राम, विष्णो, इत्यादि संज्ञा सहेतुपरिहासादिप्रसन्नान्तररू-
पया लीलया विलासमात्रेणापि गृह्यते उच्चारयन्ति तेभ्य एव त्वन्नामप्राहिभ्यो नरेभ्य एव
संकाशात् पातकियातनास्थानभूतैर्महारीखादिनरकैर्नास्तत्कर्तृका तदधिकरणिका वा भीतिरु-
चिता योग्या । तेभ्य एव तैर्मयं प्राप्तुमुचितमित्यर्थः । ते तु नरकनाशकारिभ्यश्चामप्राहिभ्यः
श्लोकापा नराः पुनः कथं नाम विभ्यतु भयं प्राप्तुवन्तु, अपितु न कथंचित् । तदुक्तं
श्रीभागवते—‘घाहिलां पारिदासं वा स्त्रीं हेलनमेव वा । वैकुण्ठनामप्रहणमशेषापरं
विदुः ॥’ इति । लीलयापीत्यपिशब्देन ये तु बुद्धिपूर्वं भवभ्रामजपमेव कुर्वन्ति तेभ्यो
नरका विभ्यतीति किमु वक्तव्यमिति सूचितम् । नरकैर्भारिति ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इति षष्ठी-
प्राप्तावपि संपदादिष्वधिक्यः कथधिकारविहितत्वात्स्त्रीप्रत्ययत्वे ‘शेषे स्त्रीप्रत्यये वा’ इति वार्ति-
काल्लोके ‘कर्तृकर्मणोः—’ इति सूचीया ॥

मृत्युहेतुषु न वज्रनिपाताद्भीतिमर्हति जनस्त्वयि भक्तः ।

यत्तदोच्चरति वैष्णवकण्ठाक्षिप्रयत्नमपि नाम तव द्राक् ॥ ११३ ॥

मृत्युहेतुष्विति ॥ हे विष्णो, त्वमि विषये भक्तो जनः अनेकेषु मृत्युहेतुषु मत्वे
वज्रनिपातस्त्वान्मृत्युकारणात्संकाशाद्भीतिं नार्हति भयं प्राप्तुं योग्यो न भवति । यद्यस्मात्का-
रणात्तदा वज्रपातसमये तस्य वैष्णवस्य कण्ठाक्षिप्रयत्नं निरन्तरहरिस्मरणाभ्यासबलेन तस्मि-
न्काळे विशिष्टमुद्यमं विनापि तव भीरुमकृष्णादिनाम द्राक् शीघ्रमुच्चरति निर्गच्छति । वज्र-
निपातान्तरणे संजातेऽपि तस्मिन्समये उच्यते त्वां नामोच्चारणघट्टावात्तावन्मात्रेण मोक्षप्राप्तेः
पुनर्जन्माभावान्मृत्योर्भयं वैष्णवस्य नास्तीति भावः । मृत्युहेतुषु मत्वेऽन्धापेक्षया दाहगान्मु-
त्युहेतोर्वज्रनिपातादपि संकाशाद्भैष्णवो भयं नार्हति, अन्येभ्यो नार्हतीति किं वाच्यमित्यर्थः ।
तस्मान्मृत्युसमये वैष्णवकण्ठाक्षिप्रयत्नमपि तव नाम द्राक् निर्गच्छति । यदाप्राचनेकमृत्युहेतुषु
हरिस्मरणादेव मृत्युभयं नास्तीति शतव्यम् । उच्चरति, सकर्मकत्वाभावात् ‘उदधरः
सकर्मकात्’ इति न तच् ॥

१ भावप्रयोगोचनया तु ‘जनवद्भाति’ इत्येतद्विधीयमाननियमस्यैव वैकल्पिकत्वमनेन शिवदे इति
प्रतीकते । ‘नरकं गच्छता भीः’ इति पाठे कर्तव्यधिकरणत्वविवक्षायां तत्पत्नी कल्पनीया । नरकैर्निहता
भीः इति वा पाठः कल्पनीयः । यथाश्रुतेऽपि पाठे कर्तारि करणावविवक्षायां वा एतीया ।

अथ सरणमाहात्म्यमाह—

सर्वथापि शुचिनि क्रियमाणे मन्दिरोदर इवावकरा ये ।

उद्भवन्ति भविनां हृदि तेषां शोधनी भवदनुस्मृतिधारा ॥ ११४ ॥

सर्वथेति ॥ हे विष्णो, सर्वथा मनोवाङ्मायनियमनाद्यनेकप्रकारैर्निर्धूतपापतया शुचिनि शुद्धे, ब्रह्मार्पितफलत्वेन बन्धककर्मरहिते वा क्रियमाणेऽपि भविनां संसारिणां हृदि मनसि येऽज्ञानप्रमादकृता अवकरा रागादिदोषा उद्भवन्ति तेषां दोषाणां भवतोऽनुस्मृतिधारां तस्या धारा परम्परा शोधनी प्रक्षालनहेतुः, नान्यः कश्चित् । कस्मिंश्चित्—मन्दिरोदरे गृह-मध्य इव । यथा पुनःपुनर्मार्जनेन विरजस्त्वे क्रियमाणे गृहमध्ये ये गृणरजःपुष्पा नवा नवा उद्भवन्ति तेषां शोधनी संमार्जनी भवति तथैवार्थः । भवदनुस्मृतिरेव चित्तशुद्धिसंपादनद्वारा नैष्कर्म्यसंपादनेन मोक्षहेतुरिति भावः । 'भुवि' इति पाठे—चेतस्त्वेव भुवि स्थाने इत्यर्थः । 'संमार्जनी' शोधनी स्नातृसंकरोऽवकरस्तथा । क्षिते' इत्यमरः ॥

पुनरपि नामान्तरापेक्षया रामनाम्नो माहात्म्यमाह—

अस्मदाद्यविषयेऽपि विशेषे रामनाम तव धाम गुणानाम् ।

अन्यबन्धि भवतैव तु कस्मादन्यथा ननु जनुस्मितयेऽपि ॥ ११५ ॥

अस्मादिति ॥ अत्रैते गुणाः सन्तीति विशेषाकारेण विशेषेऽस्मादादीनामज्ञानामविषये बुद्ध्यगोचरे सत्यपि तव सहस्रनामसु मध्ये रामेतिनाम गुणानां धाम स्थानम् । यद्वा—हे राम, तव नाम गुणानां स्थानम् । अज्ञातेऽपि विशेषे कुत एतन्निर्णीतमित्याशङ्क्यार्थापत्तिं प्रमाणयति—अन्यथा तु पुनर्यथेवं न स्यात्तर्हि ननु जनुस्मितयेऽपि जगदस्य-दाशरथि-वल्लभ-रूपजन्मप्रयेऽपि भवतैव कस्मादेतोरामप्रेक्षेण पौनःपुन्येन वा रामेलेव नाम अन्यबन्धि अङ्गीकृतम् । अनेकजन्मस्तेतस्य त्वयैव स्त्रीकारात्तवाप्येतत्प्रियतममिति ज्ञायते तस्माद्गणनाम गुण-गणस्थानमित्यर्थापत्तिः । तथान् शिवेनापि 'राम रामेति रामेति—' इत्यादि पार्वती प्रत्युक्त्वा ॥

भक्तिभाजमनुगृह्य दशा मां भास्करेण कुरु वीततमस्कम् ।

अपितेन मम नाथ न तापं लोचनेन विधुना विधुनासि ॥ ११६ ॥

भक्तीति ॥ हे नाथ, त्वं भास्करेण सूर्यरूपया दक्षिणदशा त्वमि भक्तिभाजं मामनुगृह्य ममि प्रसाददृष्टिपातं कृत्वा वीततमस्कं मत्तान्नं कुरु । प्रसाददृष्टिपातान्मम सकलामप्यविद्यां विनाशयेत्यर्थः । सूर्येण च तिमिरं निरस्यते तथा ममि अपितेन प्रसादनिहितेन विधुना चन्द्रस्येव नामलोचनेन कृत्वा मम त्रिविधमपि तापं न विधुनासि न दूरीकरोषि, अपितु निराकुर्विति काकुः । चन्द्रेण च वीतत्वात्तापशान्तिः क्रियते । एवं स्तुवन्तं मां प्रसाददृष्ट्या विलोक्य कृतार्थकुर्विति भावः ॥

लङ्घयन्नहरहर्भवदाशामस्मि हा विधिनिषेधमयीं यः ।

दुर्लभं स तपसापि गिरैव त्वत्प्रसादमहमिच्छुरलज्जः ॥ ११७ ॥

लङ्घयन्निति ॥ हे श्वामिन्, योऽहं 'संन्यासवन्दनादि कुर्यात्' इति विधिः, 'ब्रह्महत्यादि न कुर्यात्' इति निषेधः, तन्मयीं तद्रूपां भवदाज्ञां 'शुद्धिस्मृती ममैवाज्ञे' इति वचना-

च्युतिस्मृतिरूपामहरहः प्रतिदिनं लङ्घयन्नतिक्रामन् यत् कर्तव्यतया त्वयोपदिष्टं तच्च करोमि, यच्च न कर्तव्यमित्युपदिष्टं तत्करोम्येवेति त्वदाज्ञां लङ्घयन्सन् अस्मि वर्ते । हा कष्टमनुचित-
कारी । सोऽहं महीयसापि तपसा दुर्लभं त्वत्प्रसादमिच्छुः 'प्रसीद' इति गिरैव प्रार्थयमानः
सचलज्जो निर्लज्जोऽस्मि । यो हि एकदापि प्रभोराज्ञां करोति सोऽपि कथंचित्तास्त्रिमिच्छादं
लभते । यस्तु कदापि स्वाम्याज्ञां न करोति स दण्ड्योऽपि वाष्पात्रेण प्रसादमिच्छन्निर्लज्ज
एव । प्रसीदति भावः । त्वत्प्रसादमिति, 'न लोका-' इति षष्ठीनिषेधः ॥

विश्वरूप कृतविश्व कियत्ते वैभवाद्भुतमणौ इदि कुर्वे ।

हेम नहति कियजिजचीरे काञ्चनाद्रिमधिगल्य दरिद्रः ॥ ११८ ॥

विश्वेति ॥ हे विश्वरूप स्वावरजज्ञमात्मक, तथा—कृतविश्व स्वावरजज्ञमकारिन् विष्णो,
अहं ते तव वैभवाद्भुतं सामर्थ्यातिशयजन्यं तद्रूपं वाच्यममौ परमाणुरूपे इदि मनसि कियत्
किपरिमाणं कुर्वे । अपितु—आधारस्वाल्पीयत्वात्, आधेयस्य च महीयस्त्वात्सर्वं वैभवाद्भुत-
मणौ इदि धारयितुं न शक्नोमीत्यर्थः । यद्यपि ते सामर्थ्यं महत्, तथापि कियदल्पमेव धार-
यामीति वा । युक्तमेतत् । यस्माद्दुरोऽकिञ्चनो जनः काञ्चनाद्रिमुमेकमधिगल्य प्राप्य स्फुर-
दुरुसुवर्णप्रदण्डाभिलाषोऽपि सन् सतथा सकलीभूतेऽल्यन्तर्जीर्णे निजचीरे स्त्रीये वस्त्रे कियत्कि-
परिमाणं हेम नहति बभ्राति, अमित्वल्पमेव ग्रन्थौ बभ्रात्यसामर्थ्यात्, तथा सकलगुणवर्णना-
भिलाषे सख्यपि सामर्थ्याभावात्किञ्चनाद्रिगुणवर्णना कृतेति भावः । इति स्तुत्युपसंहारः ॥

इत्युदीर्य स हरिं प्रति संप्रज्ञातवासिततमः समपादि ।

भावनाबलविलोकितविष्णौ प्रीतिभक्तिसदृशानि चरिण्युः ॥ ११९ ॥

इतीति ॥ स नलः हरिं प्रति इत्युक्तप्रकारेणोदीर्य प्रसादं संप्रार्थ्य द्विविधसमाधिमध्ये
संप्रज्ञाताख्येन समाधिना तत्र वासिततमः अतितरां संभावितमनास्तदेकतानः समपादि
जातः । अतएव भावनाबलेन संप्रज्ञातध्यानबलेन विलोकिते साक्षात्कृते विष्णौ विषये प्राप्तेः
सहजप्रेम्णाः भक्तेश्च सदृशानि योग्यानि कर्माणि आनन्दवाष्पगीतनृत्नादीनि चरितुं कर्तुं क्षील-
मस्य सः । तदुक्तं श्रीभागवते—'शृण्वन्सुभद्राणि रथाङ्गपाणेर्जन्मानि कर्माणि च यानि लोके ।
गीतानि नामानि तदर्शकानि गायन्विलज्जो मिचरेदसज्जः ॥' इति । एवं संप्रार्थ्य प्रतिमादि-
साकारध्यामेन विष्णुं साक्षादकृतेति भावः । 'विष्णुः' इति पाठे—भावनाबलेन विलोकितो
विष्णुर्वैत सः । अतएव—प्रीतिभक्तिसदृशानि चरिण्युः । एकपदे—विष्णुप्रीत्यर्थं भक्तियो-
गान्युपहारादीनि । ध्यानसमाधिर्विधिविधः—संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्च । तत्र ध्येयध्यातृभावयुक्त-
साकारध्यानसमाधिः संप्रज्ञातः, सेवित्सेवैवविलोपेन निराकारस्वप्रकाशपरमानन्दलक्षणात्सा-
क्षाज्यध्यानसमाधिरसंप्रज्ञात इति योगशास्त्रम् ॥

विप्रपाणिषु भृशं वसुवर्षां पात्रसात्कृतपितृकतुकव्यः ।

श्रेयसा हरिहरं परिपूज्य प्रहृ एव शरणं प्रविवेश ॥ १२० ॥

विप्रेति ॥ एष नलः प्रहृः सन् शरणं भोजनगृहं प्रविवेश । नम्रत्वं गृहप्रवेशिनो जातिः ।
किमूतः—विप्रपाणिषु भृशं निलदानसंबन्धि वसु गोभृदिभ्यादि वर्षलेखंशीलः । तथा पात्रसा-

कृतं विघातपोस्तदुक्तपात्रभूतमाद्याधीनं देयं कृतं पितृकृतकर्म नित्यश्राद्धपितृवत्तत्संबन्धि
कर्म येन । तथा—अथवा स्नानदेवपूजायिनित्यदाननित्यश्राद्धान्तर्कमानुष्ठानजन्येन पुण्येन
पुण्यादिना च हरिहरमभेदबुद्ध्या विष्णुशिवकर्म नारायणं परिपूज्य तस्मिन्कृतदर्शनेन तं परि-
तोष्य भक्तिमत्तः सत्तमस्कारं कृत्वा नित्यश्राद्धान्तं ब्रह्मार्पणं कृत्वा भोजनार्थं गृहं प्राविशदिति
भावः । 'हृष्यकल्यो देवपित्रो' इत्यमरः । पात्रसात्, 'देवे वा च' इति सातिः ॥

माध्यंदिनादनु विधेर्वैमुधासुधांशुरास्वादितामृतमयौदनमोदमानः ।

प्राञ्चं स चित्रमविदूरितवैजयन्तं वैश्वाचलं निजरुचीभिरलं चकार ॥१२१॥

माध्यंदिनादिति ॥ स वसुधासुधांश्चर्चन् चन्द्रो नलो माध्यंदिनाम्माद्यदिने विधेयाद्विधे-
रनु पश्चात्पश्चमहायज्ञनिर्वपणानन्तरमास्वादितोऽमृतमयः द्राक्सुषुपादिभ्यजनादिनामृतमय
ओदनः, तेन शालितण्डुलप्रभवेणौदनेन कृत्वा मोदमानः आस्वादितोऽमृतमय ओदनो येन
अतएव मोदमानो हृष्यतमः । एवंभूतः सन् प्राञ्चं यत्र भैम्या सह परिहासविलासं कृतवान्
पूर्वम् । अथच—वास्तुशास्त्रे 'शयनस्थानं प्राच्यां कर्तव्यम्' इत्युक्तवान्मुसुवरजप्रासादात्पूर्वदि-
क्स्थम्, चित्रं चित्रलेख्ययुक्तमङ्कुरितम् वा । तथा असुखावाच्छोभासाम्नायादिविदूरीकृतो
निकटीकृतो महेन्द्रप्रासादो येन वैजयन्ततुल्यं वैश्वाचलं प्रासादरूपं पर्वतं निजरुचीभिः
स्त्रीकायकान्तिभिरलं चकार । भोजनं कृत्वा तं प्रासादमास्वादयानित्यर्थः । चन्द्रोऽपि उदयधा-
स्वादितामृतरूपेणौदनेन मोदमानः सुधापूर्णोऽङ्कुरितरूपं प्राच्यां वर्तमानत्वादुचत्वाच्च संगहित-
वैजयन्तं प्राच्यां वर्तमानमुदयाचलं निजकिरणैरलंकरोति । अथच—चित्रमिति विरोधाद्वा-
ख्यम् । चन्द्रो हि माध्यंदिने वर्तमानं मध्यंदिनसमयानन्तरमस्ताचलमेव रुचिभिरलंकरोति,
नतु प्राच्यमचलम् । अयं तु चन्द्रोऽपि मध्याह्नानन्तरमपि प्राचमचलमलं चकारेत्वाख्यमि-
त्यर्थः । 'विप्रखान्-' इति पाठे—पूर्वचन्द्रवत् । आस्वादितं सर्वेभ्यो गृहीतं यदमृतं अलं
तद्रूपेणौदनेन मोदमानः । सूर्योऽप्येवंभूतमुदयाचलं निजवीतिभिरलंकरोति । अथच—सूर्यो-
ऽपि मध्याह्नानन्तरमस्ताचलमेवालंकरोति, नतु प्राचमचलम् । अयं तु सूर्यः प्राचमचलमलं-
कृतवानिति चित्रमित्यर्थः । प्राचम्, 'कृत्विग्-' इत्यादिना किञि 'उनिदचाम्-' इति
सुमि धुलम् ॥

भीमात्मजापि कृतदैवतभक्तिपूजा पत्न्यौ च भुक्वति भुक्वती ततोऽनु ।

तस्याङ्गमङ्कुरिततत्परिरिप्समध्यमध्यास्त भूषणभरातिभरालसाङ्गी ॥ १२२ ॥

भीमेति ॥ ततोऽनु नक्षत्रप्रासादारोहणानन्तरं भीमात्मजापि तस्याङ्गमभ्यास । कीदृशी-
कृता गौर्यादिदैवतानां भक्त्या शोडशोपचारपूजा यथा । तथा—पत्न्यौ च भुक्वति सति स्व-
मपि भुक्वती । अनन्तरं च भूषणभरेण अलंकारबाहुल्येन योऽतिभरो गौरवं तेनालसमर्ज-
यस्ताः साः । भूषणबाहुल्येनातिभरे यथा तथा वा भूषणभरमपि बोद्धुमसमर्थाऽतिसूद्री
सहशान्मन्दगतिर्वा । कीदृशमङ्गम्—अङ्कुरिता समुदिता तत्परिरिप्सा भैम्यालिङ्गनवाञ्छा यस्य
तारशो मध्यदेशो यस्य । उक्तविशेषणविविष्टा सती नलाज्ञया तदङ्गे समुपाविशदिति भावः ।

१ इदं वसुधाराहण्यां श्रुत्वसासितव्यविसरणमूलकम् । २—'वैदिकमध्याह्नने श्रादणामिव
श्रीणामध्यनधिकारः' इति बहन्तरत्वार्यमूलग्रन्थानभिधा ८८ ।

अपि नैलक्ष्मणपूजापेक्षया समुच्चयार्थः । पक्षी भुजवतीति पतिव्रताजातिः । 'परिरिप्सुमध्यम्' इति पाठे भैमीस्पृशसंज्ञातसारिषकरोमाद्यं तदालिङ्गनेच्छु नर्प्यं यस्य । 'भरातिभरा' इत्येव पाठः साधीयाञ्च । पौनन्तरं चिन्त्वम् । अङ्गम्, 'अधिशीहस्यासाम्' इति कर्मत्वम् ॥

तामन्वगादक्षितविम्बविपाकचञ्चोः स्पष्टं शलाटुरपरिणत्युचितच्छदस्य । कीरस्य कापि करवारिरुहे वहन्ती सौन्दर्यपुञ्जमिव पञ्जरमेकमाली ॥१२३॥

तामिति ॥ काप्यनिर्दिष्टनामातिमुन्दरी माली सखी तां भैमीमनु लक्ष्मीकृत्य पश्चाद्गता चनाम । कीरक्षी-कीरस्य शुक्लसंकेतं पञ्जरं करवारिरुहे पाणिपद्मे वहन्ती । उद्वेगधृते-शुक्लस्य-जनो वा सुवर्णादिषट्तितात्पञ्जरस्यैव वा मूर्ते सौन्दर्यपुञ्जमिव पृथक्करे पञ्जररूपेण वहन्तीति संबन्धः । किंभूतस्य कीरस्य-अक्षितस्य भक्षितस्य पक्षस्य विम्बस्य विम्बीफलस्य विपाकः परिणामस्तद्रूपा चतुर्यस्य । अतिप्रियमुक्तपक्षविम्बफलमेव यदीयचञ्चकाकारेण परिणतमिति यावत् । तादृशस्यातिरक्तचञ्चोः । तथा स्पष्टं सर्वथापि शलाटुरपक्षं यत्किंचित्फलं भुक्ते विम्बी-फलमेव वा, तस्य परिणतिरिति नीलता तस्या उचिततात्प्रयोग्या अतिनीलादृष्टाः पक्षा यस्य । अपक्षानि द्यामानि भक्षितानि फलान्तराणि विम्बीफलान्येव वा यदीयच्छदाकारेण परिण-तानीति यावत् । तादृशस्यातिदूरितपक्षस्य कीरस्य रक्तचञ्चुत्वं नीलपक्षत्वं जातिः । पाठितच्छ-कादिपञ्चरादिधारिण्याः सख्या अपि नाधिकानुगमनं जातिः । भोजनानन्तरं पाठितशुक्ला-रिकादिशब्दानां गीतस्य च श्रवणेन नृतादिवीक्षणेन च क्रीडनं राज्ञामपि जातिः । 'आमे फले शलाटुः स्यात्' इत्यमरः ॥

कूजायुजा बहुलपक्षशितिसि सीमा स्पष्टं कुहूपदपदार्थमिथोऽन्वयेन । तिर्यग्धृतस्फटिकदण्डकवर्तिनैका तामन्ववर्तत पिकेन मदाधिकेन ॥ १२४ ॥

कूजेति ॥ एका सखी पिकेन कोकिलेन सहोपलक्षिता वा तां भैमीमन्ववर्तत लक्ष्मीकृत्य जगाम । किंभूतेन पिकेन-कूजया मधुराव्यक्तेन शब्देन सहोत्तमानं युनक्ति युक्तं, तेन । कुहू-शब्दं कुर्वता । तथा-बहुलो भूषान्वः पक्षाणां शितिमा कृष्णत्वं तस्मिन्सीमाऽवधिभूतेन । अतएव विशेषणक्रमेण (विशेषेण) 'कुहूः' इति पदस्य, शब्दस्य तथा पदार्थस्य तत्त्वदाच्य-स्यामावासरूपस्य च मिथोऽन्वयोऽन्वयसंबन्धो यत्र तादृशेन च स्पष्टमुल्लेखकम् । कुहू-पदवोचित्वात्कृष्णतमत्वाच्चाभावात् (वाचि) विशेषेण कुहूपदपदार्थयोस्तदादात्म्यरूपेणेति यावत् । अमावास्यापि कृष्णपक्षसंबन्धिनी मर्यादा भवति, अतएव कुहूशब्दवाच्या च । तथा-तिर्यक्-तिरधीनं (यथा तथा) करे धृतः स्फटिकदण्डकस्तत्र वर्तिना स्थितेन । तथा-मदाधिकेन मदोन्मत्तेन । दण्डकेति, 'हस्ते' इति कर्त्तु । हस्ते दण्डे इत्यर्थः ॥

शिष्याः कलाविधिषु भीमभुवो वयस्या वीणामृतुकणनकर्मणि याः प्रवीणाः । आसीनमेनमुपवीणयितुं ययुस्ता गन्धर्वराजतनुजा मनुजाधिराजम् ॥१२५॥

शिष्या इति ॥ वा भीमभुवो भैम्या वयस्याः सख्यः कलाविधिषु चतुःपञ्चिकलाकर्मसु विषये भैम्या एव शिष्याः । तथा-वीणायाः मृतुकणनकर्मणि मधुरशब्दरूपे व्यापारे प्रवी-

शास्त्राः गन्धर्वराजो विश्वात्मकुलस्य तनुजाः कन्यास्तनुल्का वा प्रासादे भावीनं मनुजा-
धिराजनेनमुपवीणयितुं वीणवीणगातुं ननुः प्रापुः । उपवीणयितुं पूर्ववत् ॥

तासामभासत कुरङ्गदशां विपश्ची किञ्चित्पुरः कलितनिष्कलकाकलीका ।

भैमी तथामधुरकण्ठलतोपकण्ठे शब्दायितुं प्रथममप्रतिभासतीव ॥ १२६ ॥

तासामिति ॥ तासां कुरङ्गदशां विश्वात्मकुल्यतां विपश्ची वीणा अभासत शुद्धमे ।

किंभूता—किञ्चित् पुरः ईषत्पूर्वं प्रारम्भसमये कलिताङ्गोद्धृता निष्कला गम्भीरमन्दस्वाधुति-
वर्णविशेषाभिव्यक्तिरहिता काकली सूक्ष्ममधुराव्यकरागविशेषो यया । अतएव—उत्प्रेक्षते—

भैम्यास्वाधनिर्वचनीयमधुरस्वरबुद्ध्याः कण्ठलताया उपकण्ठे निकटे शब्दायितुं तस्याः पुर-
स्ताच्छन्दनमपि कर्तुं प्रथमं प्रारम्भेऽप्रतिभासतीव प्रतिभासितेवाप्युक्तेव । अन्योऽप्यधिकविद्यस्य
पुरस्ताद्वायितुं गातुं वाऽप्युक्तेः सन् प्रथमं मन्दमेव भाषते गायति चेति संगीतविद्याविदामिव
जातिः । प्रथमं गायनाः गानप्रारम्भे काकलीनारचयन्ति । काकल्यादि संगीतशास्त्रादवगन्त-
व्यम् । काकलीकेति, 'नष्टतवा' इति कप् । शब्दायितुं, 'शब्दवैर-' इति कण्ठः ॥

सा यद्वृताखिलकलागुणभूमभूमीभैमीतुलाधिगतये स्वरसंगतासीत् ।

तं प्रागसाधविनयं परिवादमेस्य लोकेऽधुनापि विदिता परिवादिनीति १२७

सेति ॥ सा विपश्ची धृतानामखिलानां गीतवृत्तादिचतुःषष्टिकलानां सौन्दर्यादिगुणानां च

भूतो बाहुल्यस्य भूमी स्थानभूता भैमी तस्यास्तुलाधिगतये साम्यप्राप्तये स्वयमपि पूर्वोक्त-
प्रकारेण तादृशी सती भैमीस्वरतुल्यत्वप्राप्तये यत् स्वरैः षड्जादिभिः संगता संपदा

भावीत् । अथच—भैम्या सार्धं साम्यप्राप्तये स्वरसं स्वाच्छन्द्याभिलाषं गताभूत् । असौ

विपश्ची तं भैमीसाम्यस्वाच्छन्द्याभिलाषलक्षणमभिनयमायुक्तमावमाननामेव परिवादं स्फुटं

दोषं प्राक् पूर्वमेव प्राप्य, अथच परिवादं वीणावादनसाधनं तद्रूपमभिनयं प्राप्य अधुनापि

अयथावदपि लोके परिवादिनीति विदिता क्वाता । परिवादयोगात्परिवादिनीत्ययापि गीयत

इत्यर्थः । अथ च—वीणावादनसाधनयुक्ता । वद्धा—सततञ्जीयुक्ता वीणा परिवादिनी ।

'भीतो भयानि पश्यति' इति न्यायेन पूर्वमपि लोके दुष्टतां प्राप्ता पुनरपि चोत्तमस्य पुरस्ता-

त्प्रागल्भ्ये दोषान्तरं शङ्कमानेवाप्रतिभासतीति प्राचीनलोकावहेतुतया योज्यम् । 'परिवादः

कलहे स्याद्वीणावादनमस्तुनि' इति विधेः ॥

नादं निपादमधुरं ततमुज्जगार साभ्यासभागवनिभृत्कुलकुञ्जरस्य ।

स्तम्बेरमीव कृतसध्रुतिमूर्धकम्पा वीणा विचित्रकरचापलमाभजन्ती ॥ १२८ ॥

नादमिति ॥ अथनिरृतां कुलं वंशस्तत्र कुञ्जरः श्रेष्ठस्त्वस्य नलस्याभ्यासमाह समीप-
तिनी सा तन्त्री मिणावायरूपा निपादस्वरेण मधुरं शब्दं ततमस्तुचं नादमुज्जगारोद्गीर्णवती ।

किंभूता—कृतः सध्रुतीनां द्वाविंशतिश्रुतियुतानां षड्जादीनां मूर्धनि नादप्रान्ते कम्पः कम्पि-

तस्वरो यया कृतः सह श्रुतिर्मिथ्यातथा मूर्धनि वीणाया एवोपरितनमाने कम्पितस्वरो यया,

वीणोर्ध्वं समग्राह्यजीसंयोगादि निपादस्वरो जायते तादृशी वा । कृतः सध्रुतीनां द्वाविंशति-

विधिसंगीतशास्त्रपिदा मूर्धकम्पो यया वा । तथा—विचित्रं करचापलं नानारूपमारोहाव-

रोदादिक्रमेणाह्वयिप्रान्तस्पर्शवशेन वादकपाणिचाकृत्यं तत्क्षणमेवानेकस्थानावस्थानलक्षणमा-

शामस्त्रेण भजन्ती निषादप्रधानं ललितादिमङ्गलगीतं प्रकटीचकारेत्पर्यः । केव—सम्बेरगी
हस्तिनीव । सापि अवनिभूतः पर्वतः कुलं वंशः उत्पत्तिस्थानं यस्य तादृशस्य पर्वतभवस्य
हस्तिश्रेष्ठस्य राजसंवन्धिनी वा हस्तिनः समीपवर्तिनी सकामा । तथा—जातिस्वभावात्कृतस-
कर्णेशिरःकम्पा हृतसशब्दशिरःकम्पा वा । तथा नानाप्रकारं गुण्डादण्डताण्डवं भजमाना
सती तत्तमयुक्तं 'निषादं च गजो ब्रूते' इति शास्त्रप्रामाण्याधिपादस्वरेण मङ्गलं नादमुद्दि-
रती । 'वापलमाग्भवन्ती' इत्यपि पाठः । सम्बेरगी, 'सम्बकर्णयो रमिजपोः' इत्यपि
'हृलदन्तात्' इत्यत्रुकि आतिवाप्तित्वान्गीप् ॥

आकृष्य सारमखिलं किमु बल्लकीनां तस्या मृदुस्वरमसर्जिं न कण्ठनालम् ।
तेनान्तरं तरलभावमवाप्य वीणा हीणा न कोणममुचत्किमु बालयेषु १२९

आकृष्येति ॥ ज्ञाप्या बल्लकीनां वीणानामखिलमान्तरं सारं श्रेष्ठं भागमाकृष्य तस्या
मैम्याः कण्ठनालं ग्रीवादण्डः किमु नासर्जिं सृष्टम् । अपितु तमेव सारमाहृत्य तदीयं कण्ठ-
नालं सृष्टम् । यतो मृदुस्वरसकलवीणासारनिर्मितत्वादेव भैमीकण्ठस्य मधुरतमत्वं जातमि-
त्यर्थः । यस्मादेवं तेनैव हेतुना हृतसारतयैवान्तरं वीणादण्डमप्यगतं तरलभावं लक्षणया
मन्दसशब्दत्वमवाप्य हीणा किमु लज्जितेव वीणालयेषु स्वरविश्रान्तिरूपासु मूर्च्छनासु विपत्ते
कोणं वा लीलाधनुःसदृशाकारं वीणावादनसाधनं नामुचत् । गृहीतसारोऽन्योपि निःसारतयै-
वागम्मीरान्तःकरणतां प्राप्य हीणः सप्रालयेषु गृहेषु कोणं कुण्डलभागद्वयसंयोगस्थानं न मुचति ।
पुष्कलच्छिद्रस्य वीणादण्डस्य स्वरोऽतिगम्भीरः प्रसक्ततरो भवति । मधुरतरं वीणा कणति
स्मेति भावः । वीणास्वरपेक्षया भैमीस्वरस्याधिक्यमेतेन सूचितम् । वीणादण्डस्य सच्छि-
द्रत्वेन निःसारवोदश्रेया । 'वीणादिवादने कोणोऽप्येकदेशो गृहस्य च' इति विश्वः ॥

तदुम्पतिश्रुतिमधून्यथ चाटुगाथा वीणास्तथा जगुरतिस्फुटवर्णबन्धम् ।
इत्थं यथा वसुमतीरतिगृह्यकस्ताः कीरः किरन्मुदमुदीरयति स विश्वाः १३०

तदिति ॥ अथ काकस्तुद्विरणामन्तरं गन्धर्वराजकन्यानां वीणाः तयोर्दम्पत्योः शुतीनां
कर्णानां मधुनि अमृततुल्या भैमीनलप्रियस्तुतिकारिणी चाटुगाथाः श्लोकान् तथा तेन प्रकारे-
णातिस्फुटो वर्णबन्धस्तन्नीनिबद्धाक्षरविन्यासो यस्मित्तयवातथा जगुः । यथा येन प्रकारेण
वसुमत्यां भूमौ रतिरूपाया भैम्या गृह्यकः पञ्जरेऽवबद्धः शुक्रः सुदं किरन् श्रोतॄणां हर्षमुत्पा-
दयन् विश्वाः सर्वोल्लसद्गङ्गामात्रादिसहितास्तास्ता गाथा इत्थं वस्यमाणरीत्या वशीरयति स,
तिर्यग्गोनिः शुक्रोऽपि यथा श्रवणमात्रेण सर्वा अपि गाथा अनुवदितुं शक्नोति तथा तन्नीषु
स्फुटतराक्षरबन्धान्भैमीनलस्तावकश्लोकान् वीणाः स्फुटं गायन्ति स्मेति भावः । एतेन गन्ध-
र्वराजकन्यानां वीणाप्रावीण्यम्, शुक्रस्यापि प्रज्ञातिशयश्च सूचितम् । 'गृहासक्ताः पक्षिभृगा-
श्श्लेकास्ते गृह्यकाश्च ते' इत्यमरः ॥

'इत्थम्' इति यदुक्तं तदेवाह—

अस्माकमुक्तिमिरवैष्यथ एव बुद्धेर्गांधं युचामतिमती स्तुमहे तथापि ।
ज्ञानं हि वागवसरावचनाद्भवद्भ्यामेतावदप्यनवधारितमेव न स्यात् ॥१३१॥

१ 'वाक्यानां' इति पाठोऽपि सुखावबोधोपासमतः ।

अस्माकमिति ॥ यद्यपि अतिशयिता मतिर्यमोस्तौ युवामस्माकमुक्तिभिर्गायारूपाभिरे-
वासवाप्रचनाभिरस्माकं बुद्धेर्गोपमुत्तानार्थैवमवैष्यथ एव शास्यथ एव, तथापि यथं युवां
सुमहं सुम एव । हि यस्माद्भवज्ञां यागवसरे स्तावकादिवचनावसरे सत्यपि अवचनादना-
मनादेतोरेतावदत्युत्तानार्थमत्यल्पमप्यस्यैवं ज्ञानमनवधारितमेव न स्यात्, अज्ञातमेव न
स्यात् तन्मास्तु इत्यर्थः । तस्मात्सुमह एव । वर्णनायां कियमाणागामयमत्पज्ञानो बहुज्ञान
इति वा ज्ञातुरमे प्रतिदो भवति । तस्माद्गणयाम इति भावः । इत्येवं वीणादिवद्वगन्धर्वपुत्री-
वचनं शुकोऽन्ववददित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । एतेन गन्धर्वपुत्रीभिः समोद्धृतं
परिहृतम् ॥

भूभृद्भवाङ्गभुवि राजशिखामणेः सा त्वं चास्य भोगसुभगस्य समः कमोऽयम् ।
यश्चाकपालकलनाकलितस्य भर्तुरत्रापि जन्मनि सती भवती स भेदः ॥१३२॥

भूभृदिति ॥ सा भूभृद्वत् हिमाचलधृता पार्वती भोगैर्वाङ्गुल्यादिसर्पशरीरैः सुभगस्य
भूषितस्य राजा चन्द्रः शिखामणिर्यस्य चन्द्रमौलिरङ्गभुवि उत्पन्नदेशे । वर्तत इति शेषः ।
प्रियतमत्वात् । त्वं च त्वमपि भीमपुत्री चन्दनादिभोगैर्मनोहरस्य राज्ञां सुकुटुम्बमणेः श्रेष्ठतम-
स्यास्य नलस्रोतस्रदेशे वर्तस इत्यर्थः क्रमः समः परिपाटी उचिता । पार्वत्या महेशस्य
च, तव नलस्य च, राजकन्याया राजश्रेष्ठस्यान्योन्यसंबन्धः समुचित एवेत्यर्थः । अथ
च—समस्तुल्यः । यथा तयोः संबन्धस्तथा सुवयोरपीत्यर्थः । अथच—अयं शब्दश्लेषरूपः
संबन्धस्तुल्यः । एवं यद्यपि क्रमः समः, तथापि स पुनर्भेदो विसदृशत्वम्, यत् नाकपाल-
श्लेन्द्रस्य कलनांऽशत्वैर्नकीभवनं तथा कलितस्य व्याख्यातस्य राजत्वादिन्द्रोशात्वेन प्रतिद्वस्य
भर्तुर्नलस्य संबन्धिनी अत्राप्राप्सिन्नपि जन्मनि भवती सती पतिव्रता । अपिशब्दाच्च केव-
लमत्रैव किंतु जन्मान्तरेऽपि त्वं सखेव अन्यथाऽत्रापि सतीत्वादुपपत्तेः, पार्वती तु प्रदाकपा-
लस्य कलनया करेण धारणया कलितो विदितो न भवति अकपालकलनाकलितः तादृशोऽपि
न भवति कपालित्वेन ह्यातस्य भर्तुर्महेशस्य संबन्धिनी, पूर्वजन्मनि दक्षापत्यत्वं एव सती
नतु हिमवदपत्यत्वेऽपीति महद्वैषम्यम् । हरस्य नलस्य चोक्तसकलश्लेषत्वात्मेऽपि पार्वत्यास्तव
च किञ्चिदेव शब्दश्लेषसाम्यं नतु सर्वमुक्तरीत्या तत्राधिकत्वादित्यर्थः । हिमवदपत्यत्वे
पार्वत्या अवतीत्वोक्ते निन्दा नाशङ्कनीया, मैत्रीस्तुतिपरस्य सतीशब्दस्य पार्वत्या नामपरत्वं
मात्रव्यावर्तकत्वेनोक्तेर्निन्दापर्यवधानाभावात् ॥

एषा रतिः स्फुरति चेतसि कस्य यस्याः सूते रतिं द्युतिरथ त्वयि वा तनोति ।
त्रैयज्ञवीक्षणखिलीकृतनिर्जरत्वसिद्धायुरध्वमकरध्वजसंशयं कः ॥ १३३ ॥

एवेति ॥ एषा मैत्री कस्य वा चेतसि रतिः कामप्रियेति स्फुरति, अपितु—न
कस्यापि । यतः—यस्या एतस्या द्युतिः कायकान्तिः रतिं कामप्रियां सूते । अथच—अनु-
रागं प्रसूते, अर्थात्त्वयि । अज्ञज्ञत्वात्कान्तिः पुत्री, रतिश्च तत्पुत्री, सा यस्या नप्री, सेर्यं
स्वयं रतिरिति कस्य वा चेतसि मतिः स्यात्, न कस्यापीत्यर्थः । अथवा—त्वय्यपि विषये
त्रैयज्ञेण हरसंबन्धिना वीक्षणेन तृतीयनेत्रेण खिलीकृतो न्यूनीकृतो निर्जरत्वेन देवत्वेन सिद्धो-
ऽमरत्वरूप आनुषोऽन्वा मार्गो यस्य तादृशस्य मकरध्वजस्य कामस्य संशयं कपसादृश्यादि-

मयं काम इति संशेहं को वा तनोति, अपितु न कोपि करोति । कामस्य हरेण दम्बत्वासंदे-
हनिवृत्तेरित्यर्थः । आ इत्याश्रयः । यस्य तथाज्ञाया कान्तिर्गतो रतिं सूते ततो रतिस्तथापि
नप्ती सा कामस्य स्त्री । तस्मात् त्वयि कामसंशयं कोऽपि न करोतीत्यर्थः । इति नलं प्रति
तद्वचनं श्लेष्मन्त्वया इति वा । रतिकामाभ्यामपि युवामतितमां सुन्दराविति भावः ।
त्रैयङ्गेति संबन्धेऽपि 'न ध्याभ्याम्-' इति इङिनिषेधे पूर्वमेवागमः ॥

एतां धरामिव सरिच्छविहारिहारामुल्लासितस्त्वमिदमाननचन्द्रभासा ।
विभ्रद्विभासि पयसामिव राशिरन्तर्बेदिधियं जनमनःप्रियमभ्यदेशाम् ॥ ३४

एतामिति ॥ हे नल, त्वं विभासि । किभूतः—एतां भैमी विभ्रत् अङ्गे धारयन् ।
किभूताम्—सरितो नदीनां छविं कान्तिं हरन्ति तच्छीला उज्ज्वलतरा मौक्तिकहारा यस्या-
स्ताम् । तथा—येषामन्तर्बेदि वेदिकामध्यं तद्वदतिकृषा श्रीः शोभा यस्याः । अन्तर्बेद्ये
वेदिवदतिकृषा श्रीर्यसा वा । तथा—जनमनसां प्रिय आनन्ददायी मध्यदेशः शरीरमध्य-
भागो यस्यास्ताम् । किभूतः—अस्या भैम्या आननमिदमाननं तल्लक्षणचन्द्रास्य भासा
कान्त्या उल्लासितो हर्षं प्रापितः । क इव—चन्द्रभासा वृद्धिं प्रापितः पयसां राशिः समुद्र इव ।
कामिव—धरा भूमिव । यथा धृवीमङ्गे धारयन् समुद्रः शोभते । किभूतां धराम्—
सरितो नद्य एव छव्या कान्त्या हारिणो मनोहरा हारा यस्यास्ताम् । तथा अन्तर्बेद्याकृषया
गज्यायुनामध्यभुवा श्रीर्यस्यास्ताम् । तथा—जनमनसां प्रियो मध्यदेशो विन्ध्यहिमाचल-
न्तरभूमागरूप आर्यावर्तापरपर्यायः पुण्यभूतो मध्यदेशो यस्यास्ताम् । 'हिमवद्विन्ध्ययोगैर्ध्वं
वेत्प्राक्नखलादपि । प्रसवेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥' इति मनुः । इदमाननम्,
पटीतमासः ॥

दत्ते जयं जनितपत्रनिवेशनेयं साक्षीकृतेन्दुचदना मदनाय तन्वी ।
मध्यस्थदुर्बलतमत्वफलं किमेतद्भुक्तिर्यदत्र तव भर्त्सितमरसकेतोः ॥ ३५ ॥

दत्त इति ॥ जनितानि सखीभिः कर्तव्यादिविरचितानि पत्रनिवेशनानि मकराद्याकार-
पत्रवल्लीछेदनानि यस्याः सा, पत्रवल्लीभूषिता । तथा—अक्षिभ्यां सह वर्तमानः साक्षः
असाक्षः साक्षः कृतः सनेत्रतां प्रापितः साक्षीकृतः स चासाविन्दुश्च स एव वदनं यस्याः
सा, चन्द्राधिकचदना । तन्वी कृषाज्ञी भैमी मदनाय जयं दत्ते । एवंविधभैमीदर्शनेन कामो
नितरासुखसतीत्यर्थः । अथच—कामाज्जयं दत्ते । एवंविधभैमीदर्शनवशीकृतसर्वं कामेन
जीवस इत्यर्थः । यथा कायकान्त्या भर्त्सितो जितो मरसकेतुः कामो येन तस्य तवात्र भैम्या
विषये भुक्तिरेव तच्छरीरोपभोग एतन्मध्य उदरभागे स्थितस्य वर्तमानस्य दुर्बलतमत्वस्यास्ति-
कार्यस्य फलं परिपाकः किमिति प्रभ्रः, संभावना वा । अतिसुन्दरस्य तवैवैतच्छरीरभोगेऽ-
तिकृषौतदुदररामणीयकमेव प्रयोजकमित्यर्थः । अथच—मध्यदेशवर्तिनोऽतिकार्यस्य फल(त्व)-
मेतदेव, यदतिसुन्दरस्य तवात्र भुक्तिर्नामेत्यर्थः । कामेन तव विजये एतन्मुखचन्द्रस्य च
साक्षाद्भृत्वात् साक्षित्वं युक्तम् । अथच—कामेन जितमिति कामस्य जयदाने साक्षीकृता
इन्दुचदनाः स्मरस्थो यया । ता अपि हि कामेन नलो भैमीवशः कृत इति जानन्ति । एवं-

सुखपि कूरोत्तयादिना तर्जितः कामो येन तस्य तथान्यस्मिन्मैत्रीविषये वा विवादविषये यो भोगः । लब्धजयं कामं कूरोत्तया संतर्ज्यं तदीयमपि विषयं बलादन्यायेनैव शुद्ध इत्यर्थः । अथ च-मध्यस्थानां सम्भानां दुर्बलतमत्वस्य ज्ञानदौर्बल्यस्य नियन्तुमसामर्थ्यस्य स्वस्तजय-निर्वहणावाक्यस्य वा फलं परिपाकः किमयमिति संभावना । अन्यत्रापि विवादपदे साक्षि-वादनं कृत्वा जयपञ्चदानपुरःसरमेकस्मै जयपत्रं दीयते, तत्र निर्णये कृते मध्यस्थावेदुर्बला भवन्ति तर्हि पराजितोऽप्येको लब्धजयमपि द्वितीयं विरस्कृत्य तदीयं विवादपदं क्षेत्रादिकं बलाद्बुद्धेः । कथमन्यथा ससाक्षिकजयपत्रहस्तं निर्मल्लान्योन्यदीयभुक्तिं करोतीत्यर्थापत्तिः । साक्षिकृतेति 'येन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ सङ्ख्यङ्गोः-' इति पञ्चि च्विः । पक्षे 'साक्षादृष्टिः-' इतीती च्विः ॥

चेतोभवस्य भवती कुचपञ्चराजधानीयकेतुमकरा ननु राजधानी ।
अस्यां महोदयमहस्पृशि मीनकेतोः के तोरणं तरुणि न द्रुवते भुवौ ते ॥१३६॥

चेत इति ॥ ननु मैत्रि, भवती चेतोभवस्य राजधानी नमरी । कीदृशी-कुचपञ्चेतु राजानः श्रेष्ठाः पञ्चदाय इत्यर्थः । तेषु धानीयः स्थापनीयः । यद्वा-कुचपञ्चमेव राजधा-नीयो राजधानीसंघन्वी केतुर्ध्वजविहभूतो मकरो मत्स्यो यस्यां सा । राज्ञो मुखवाक्स्थानन-गर्या राजधान्यां साभिज्ञानविह्वलः पताकादिष्वजो भवति । तथा च केतुमूलस्य मकरस्य रवस्तुभयोर्वर्तमानत्वारवं कामराजस्य राजधानी । साक्षान्नमदनस्त्वप्येव वर्तत इत्यर्थः । अत एव हे तरुणि आकृष्टबोधने मैत्रि, के जना मीनकेतोर्मकरध्वजस्य संवन्निवर्त महो-दयरूपं महमुत्तमं महान्भुदयो यस्मिंस्तादृशं वोत्सवं सृष्टवन्त्यां स्वस्वामिकामोदयोत्सववला-मस्यां भवद्भूषायां राजधान्यां ते तव भुवौ तोरणं न द्रुवते । अपितु-सर्वेपि जनास्त्वद्भूयुर्गं कामाभ्युदयोत्थितवक्तिसिंघं वंशद्वयनिबद्धमान्नादिमाज्जलिङ्गमुनीलालवर्णं तोरणमेव वदन्ति । कामस्त्वदेकाग्रयः सन्तर्बोत्कर्षेण वर्तत इति भावः । 'पञ्चराजी-' इत्यपि पाठः स्पष्टार्थः । राजेति पाठो मुद्ध्यः । 'राजा-' इत्यादिना समासान्तः ॥

अस्या भवन्तमनिशं भवतस्तथैनां कामः श्रमं न कथमृच्छति नाम गच्छन् ।
छायैव वामथ गतागतमाचरिष्णोस्तस्याध्वजश्रमहरा मकरध्वजस्य ॥१३७॥

अस्या इति ॥ हे नल, अस्या भैम्याः सकाशाद्भवन्तं गच्छन् । तथा-भवतः सकाशा-देनां भैमी गच्छन् प्रामुवन्तः कामः कथं नाम श्रमं न कच्छतु गच्छतु, अपितु सदा वाता-वाते कुर्वन् श्रमं गच्छत्वेव । अथवा यस्याङ्गां भुवयोदयाया कायकान्तिरेयोक्षरीया गतागत-माचरिष्णोस्तस्य मकरध्वजस्याप्यपि जातं श्रमं हरति एवंभूता भवतीति शेषः । दृश्यमानम-वच्छोभालोभादेव वातावातश्रमं न वेत्तीत्यर्थः । अथच-वृक्षच्छत्रादिनिर्मिता छाया मार्गे गतागते कुर्वतः पुरुषस्य श्रमं हरत्वेव । भैम्यास्त्वप्येव कामः तव च भैम्यामेव नान्यत्रेत्वेन परस्परानुरागः कुत्रापि नास्तीति भावः ॥

स्वेदाप्लवप्रणयिनी नवरोमराजी रत्ये यदाचरति जागरितवतानि ।
आभासितेन नरनाथ मधूत्यसान्द्रमन्नासमेपुशरकेशरदन्तुराङ्गः ॥ १३८ ॥

स्वेदेति ॥ हे नरनाथ, श्वेदो धर्मजलं तस्मिन्नेन वा आह्वयः स्नानं तत्र प्रणयिनी

प्रीतिमती चातिवकसेजातस्वेदपूरव्याप्ता तत्र रोमराजी रत्नैः सुरतार्थं जागरितस्योद्बुद्धस्य व्रतानि
उद्धृतरोमाद्यनियमाभ्युदाचरति । उन्निद्रा भवतीति यावत् । तेन कारणेन रोमाद्येन वा त्वं
मधुनः पुष्परसस्रोतशानेनोदयेन सान्द्राः पुष्परसपूरेण निरन्तरव्याप्ता मग्नाः त्वच्छरीरान्तः-
प्रविष्टा अस्मत्पयोः कामस्य पुष्परूपाः सुरालोषां केसरैः पिच्छप्रायेर्दन्तुरमुखाच्चोद्धृतमार्ग-
यस्य, स्वेदरोमाद्यो(भय)युक्तत्वात्प्रलङ्घनान्तर्गमनमधुकामबाणसंबन्धिरवस्थितपतप्रपन्न-
रागव्याप्ता इवाभासि । मैत्रीयोगात्सस्वेदरोमाद्यो रिरंशुः कामशास्त्र(योजितः) सुरतो शोभस्य
इत्यर्थः । अथ च—रोमराजिर्द्वितीयाानीया, तथा च—तत्र द्वितीय रोमराजिः कृततीर्थक्षणा
रत्नैः कामप्रियां त्वदधीनां कर्तुं यस्याज्जागरणादिनियमान् करोति तेन कारणेन विशिष्टनिम-
ग्नकामबाणा पिच्छसंभृताङ्गवच्छोभसे । अन्यापि तदणी कृतज्ञाना रत्नार्थं कान्तेन सह
सहस्वेदा सकलां रात्रिं जागर्ति ॥

प्राप्ता तत्रापि नृप जीवितदेवतेयं घर्मांश्चुशीकरकरस्वयनमम्बुजाक्षी ।
ते ते यथा रतिपतेः कुसुमानि बाणाः स्वेदस्तथैव किमु तस्य शरक्षतालम् १३९

प्राप्तेति ॥ हे नृप, अम्बुजाक्षी तव जीवितदेवता प्राणेश्वरी इयं मैत्र्यपि घर्मांश्चुशीकर-
करस्वयनं स्वेदजलविन्दुमिश्रणं प्राप्ता । इयमपि त्वदीयस्पर्शवशात्सातिवकस्वेदयुष्मभूदि-
त्यर्थः । न केवलं त्वमेव स्निग्धः, अपि त्वियमपीत्यपेक्षः । अथ च—देवतायाः स्वेदो
नास्ति, इयंतु देवतापि तस्वेदेति विनिवृत्तमित्यपि शब्दार्थः । अतश्च कुसुमान्येव यथा येन
प्रकारेण ते ते मैत्रीकरचरणदिरूपेण प्रतिद्वपराकमा मोहनघोषादिकामबाणस्तथैव तेनैव
प्रकारेणार्थं स्वेदस्तस्य कामस्य संबन्ध कामेन रचितं शरक्षतालं स्त्रीबाणप्रणरुधिरं किमु ।
एतस्याः कामबाणविद्वत्वात्स्वेदस्तज्जन्मप्रणरुधिरत्वेनैव संभावयितुं युक्तः । 'यादृशो यश्च स्वा-
दृशो बलिः' इति न्यायेन पुष्पबाणानां धवलत्वात्तज्जन्मं रुधिरमपि तादृशेव युक्तम् । स्वेदज-
लस्य रुधिरत्वं युक्तमित्यर्थः । कुङ्कुमाज्जरागलगनाद्वा रक्तत्वात्स्वेदजलस्य रुधिरत्वं युक्तम् ।
इयमपि कामविद्या रिरंशुरस्तीति भावः ॥

रागं प्रतीत्य युवयोस्तमिमं प्रतीची भानुध्व किं ह्यमजायत रक्तमेतत् ।
तद्वीक्ष्य वां किमिह केलिसरित्सरोजैः कामेषु तोचितमुख्यत्वमधीयमानम् ॥

रागमिति ॥ प्रतीची दिक् भानुवैतद्वयं युवयोस्तं आरिबकस्वेदरोमाद्यसूचितमिमं प्रल-
ङ्घयन्मिवानुरागं प्रतीत्य किं ज्ञात्वेव रक्तमजायत लोहितवर्णमभूत् । मैत्रीमलविदानीं रिरंशु
अपि दिवा मैथुननिषेधमिया साक्षाद्वां वर्तेते । तस्माद्रात्रिं करिष्यामीति सूर्यमस्तं प्रापयितु-
मिव प्रतीची रक्तवर्णाभूत् । इदानीं मयाप्यस्तं गन्तुं योग्यमिति व सूर्योऽपि रक्तवर्णोऽभूदि-
त्यर्थः । अथ च—युवयोरेव केलिसरितः सरोजैः कमलैस्तद्गानुप्रतीचीरूपं रक्तं मिथुनं वीक्ष्य
वां मैत्रीमलौ च रक्तौ वीक्ष्य किं दृष्टेवेह संव्यासमये कामस्य इषुतोचितं शरवयोर्वं युक्त-
मत्रं येषां तद्भावस्तीक्ष्णाप्रत्यमधीयमानमभ्यस्यमानं 'विषते' इति शेषः । तद्वां च सादुरागौ
रक्षा कमलैर्मुकुलीभवनभ्याजेन पुष्पबाणतीक्ष्णाप्रत्यमनुभूयते किम् । कामो हि रिरंशु स्त्री-
पुंनौ रक्षा तीक्ष्णमुखः शरैर्विष्यतीत्यर्थः । अथ च—एतौ मैत्रीमलौ प्रतीचीभास्करौ च यदि
सुरागौ जातौ तर्हीदानीं रात्रिः संनिहिताऽस्त्रीत्वस्मान्निर्मुकुलीभावः प्राप्तुमुचित इति तैरपि

मुकुलीभूतम् । पद्मानां संकुचितमुखत्वं कामशरयोर्मदतीक्ष्णमुष्णीभावेनोत्प्रेक्षितम् । संध्या-
कालो जातः, कमलानि मुकुलितानीति भावः ॥

अन्योन्यरागवशयोर्युवयोर्विलासस्वच्छन्दताच्छिदपयातु तदालिचर्गः ।
अत्याजयन्तिचयमाजिमकारवन्वा दन्तैर्नखैश्च मदनो मदनः कथं स्यात् १४१

अन्योन्येति ॥ आलिचर्गः अन्योन्यरागेण परस्परामुरागेण रमणाभिलाषेण वशयोर्व-
श्ययो रिरंसयाऽन्योन्याधीनयोर्युवयोर्विलासस्य कामविजासस्य स्वच्छन्दतां निःसङ्गप्रवृत्तिं
छिनति कामक्रीडाविप्रकारी यस्माद्, तस्मादपयातु गृहाद्दहिर्निर्गच्छतु । यस्मान्मदनः कामः
सिचयं वसनमलाजयनपरिहारयन्त्रात्कीपुंसौ तथा—दन्तैर्नखैश्च करणभूतैराणि संयामम्,
एतैरवलक्षितां वा नागाबन्धसुरतमङ्गमुदं च स्त्रीपुंसावकारयन् सन् मादयतीति मदनः
मदकारी कथं वा स्यात्, अपित्वैवमेव कारयन्मदनो हर्षकारी भवेदेव । तस्मात्सखीवर्गो
गृहाद्दहिर्गच्छतिवत्यर्थः । मदनः, वन्द्यादिवाङ्मयः ॥

इति पठति शुके सृषा ययुस्ता बहु नृपकृत्यमवेत्य सांघिवेलम् ।
कुपितनिजसखीदृशार्थदृष्टाः कमलतयेव तदा निकोचवत्या ॥ १४२ ॥

इतीति ॥ ता गन्धर्वपुत्र्यः सख्यश्च शुके इति पठति व्यक्तं मापमाने सति गन्धर्वपुत्री-
वीणा निबद्धा गाथाः स्पष्टमनुवदति सति सांघिवेलं दिनरात्रिसंघिवेलाभवं बहुनृपकृत्यं
संध्यावन्दनसार्यहोमादिकं नलस्य नित्यं कर्मावेत्य ज्ञात्वा सृषालीकमेवत्रेदानीं भवतीभिर्न
स्थातव्यमिति शुकोऽस्मान्निष्काशयति तर्हि वयं याम इति मिषमात्रेण ययुः गृहाद्दहिर्नि-
र्जग्मुः । रिरंसुरपि नलः संध्यासमये नित्यकर्मातिक्रम्य संभोगं न करोति, रिरंसुर्मैम्यपि स्वयं
ग्रहं न करोतीति यद्यपि ता जानन्ति तथापि भैमीपरिहासार्थं तादृशं शुक्वचनमेव व्याप्तीकृत्य
बहिर्निर्गता इत्यर्थः । किंभूतास्ताः—कमलतयेव कमलरूपत्वेनेव तदा संध्यासमये निकोचवत्या
संकुचन्त्या । कमलानि संध्यायां संकुचन्ति तादृश्या वृषागमनारम्भेण व्रीडाभिलासजनना-
त्कुपिताया निजसख्या मैम्या हया अर्धेनैकदेशेन दृष्टा विलोकिताः सकोपस्तात्रेज्रतृतीय-
भागतिर्बन्ध्यापारेणेवदृष्टाः । कुपिता हि मानिनी दृग्गन्धेन पश्यति । निकोचः, भावे यन् ॥

अकृत परभृतः स्तुहिस्तुहीति श्रुतवचनलग्नूक्तिचुञ्चुचञ्चुः ।
पठितनलनुतिं प्रतीव कीरं तमिव नृपं प्रति जातनेत्ररागः ॥ १४३ ॥

अकृतेति ॥ सख्या पूर्वमानीतः परभृतः कोकिलोऽप्युन्नस्तत्वास्वनावाध जातो नेत्रयो
रागो लोहितं नलैर्विधः सन् स्तुहि स्तुहि श्लोचंरूपं शब्दमकृत । पिकः स्वगाथादेव स्तुहि
स्तुहीत्येवंरूपं शब्दं चुञ्चुजेत्यर्थः । तत्रोत्प्रेक्षते—पठिता समाप्तिं प्रापिता नलस्य नुतिः
स्तुतिर्वैत तं स्तुतिं कृत्वा तूर्णीभूतं तं कीरं शुक्रं प्रतीपोदित्येव स्तुहि स्तुहीत्यकृत । रे कीर,
किमिति तूर्णीभूतोऽसीतः परमपि नलस्य स्तुतिं कुर्वति नलस्तुतौ बुद्धिप्रकारं प्राप्तवदिवे-
त्यर्थः । एवंवचने पिकस्य कथं सामर्थ्यमिलासक्याह—श्रुता वीणानिबद्धशुकानुदितवचनसङ्क-
तस्या अनूक्तिः सर्वानुवादः तया चुचुर्विता प्रवीणा चञ्चूर्यस्य । तादृशं शुकानुदितं सर्व-
मप्यनूयतेः परमपि स्तुहि स्तुहीत्याहेत्यर्थः । नेत्ररागेऽप्युत्प्रेक्षते—तं नृपं प्रतीव लक्ष्यीकृत्येव

जातनेत्रप्रीतिः शुन्दरतरनयनानन्दकारिणं नलं दृष्ट्वा जातनेत्रप्रीतिः स्तुहीत्यकृतेत्यर्थः इति रागशब्देनोत्प्रेक्षा । अनूक्तिचुचुरिति 'तेन वित्तः-' इति चुचुर् ॥

तुङ्गप्रासादावासादथ भृशकृशतामायतीं केलिकुल्या-
मद्राक्षीदकं विम्बप्रतिकृतिमणिना भीमजा राजमानाम् ।
वक्त्रं वक्त्रं व्रजन्तीं फणियुवतिमिति ब्रह्मभिर्यक्तमुक्ता-
न्योन्यं विदुल्य तीरे रथपदमिथुनैः सूचितामर्तिरुत्या ॥ १४४ ॥

तुङ्गेति ॥ अथैव श्रीणाष्टाणामुवादिशुकाख्यापानन्तरं भीमजा केलिकुल्यां कीडाहृन्निग-
नमद्राक्षीत् । किंभूताम्—भैरवास्तुङ्गे उच्चतरे प्रासादे वासातिस्थे हेतोर्भृशकृशतामायतीं शानु-
वतीम्, अपोदेषे स्थिता स्वयं महीवस्युच्चतरदेशे स्थितां भैमीं प्रखणीयस्त्वेन प्रतिभासमाना
ताम् । तथा—अस्त्रगामिनोऽर्कस्य विम्बप्रतिकृत्या प्रतिविम्बरूपेण महाप्रकाशेन मणिना
राजमानां प्रतिविम्बितास्तगामिसूर्यनिम्बाम् । तथा—वक्त्रं वक्त्रं स्वभावकुटिलं व्रजन्तीं गच्छ-
न्तीम् । अतएव—फणियुवतिः कृष्णसर्पिणीयमिति ब्रह्मभिराशङ्कितै रथपदमिथुनैश्चकवाकम्भी-
पुंसयुगलैर्व्यक्तं स्पष्टं मुक्तं लज्जमन्योन्यं परस्परं वधातया तीरे विपये विदुल्य पलाय्य कर्मभूते
वा द्वे तीरे प्रति गत्वा अर्तिरुत्या विरहपीडासंघन्धिना रुतेन कृत्वा सूचितां प्रकटीकृताम् ।
सांध्यतमसादृतत्वाच्च स्पष्टतरमदर्यमानामपि नदीयमिति चकवाकशब्देन स्नापितां फणियुव-
तिरिति सूचितामिति वा । कृष्णसर्पिण्यपि कृशा भवति सूर्यविम्बतुल्येन शिरःस्थेन मणिना
शोभते । वक्त्रं वक्त्रं च व्रजति । तां च दृष्ट्वा जनाः पक्षिणो वा पलाय्य दीनस्वरोपलक्षिताः
परस्परं सहवासं मुचन्ति । सूर्यमत्तं जिगमिषुं दृष्ट्वा चकवाकमिथुनानि सांध्यविरहपीडया
रुतं कृतान्मोन्यं मुक्त्वा पलाय्य केलिकुल्यापारावारं तीरे तिष्ठन्तीति भैमी ददर्शेत्यर्थः ।
उष्पतेऽस्मिन्निति वासः । तुङ्गप्रासादावासमारुहाद्राक्षीदिति त्यज्जलोपे वा ॥

अथ रथचरणौ विलोक्य रक्तावतिविरहासहताहताविवाहैः ।

अपि तमकृत पद्मसुतिकालं श्वसनविकीर्णसरोजसौरभं सा ॥ १४५ ॥

अथेति ॥ अथ केलिकुल्यादर्शनानन्तरं सा भैमी रक्तौ परस्पराचरुतौ स्वभावेन रक्तवर्णौ
च अतिविरहासहताया नितरां वियोगादङ्घ्रिणुतया इतौ कामसरविदौ सरसराधाते सति अत्रै
रुधिरैरित् रक्तौ रथचरणौ चकवाकौ विलोक्य तं पद्यानां सुतिकालं संकोचसमयं सायंसंस्था-
समयमपि विरहपीडितकोकदर्शनाद्दुःखसंज्ञातः श्वसनो निःश्वासभरस्त्रजिगमनेन कृत्वा विकीर्ण
सरोजसौरभं रासिस्तादशमकुत । संस्थासमये पद्मसंकोचासौरभासंभवेऽपि निश्वाससंकोचेन
पश्चिनीत्वात्पद्मसौगन्ध्यं तदानीमपि विस्तारयति स्तेत्यर्थः । कोकौ तादृशौ दृष्ट्वा रुचं निश्वा-
साद्येत्यर्थः । अन्योप्यस्त्रकृतं रक्तव्यासं दृष्ट्वा रुचं निश्वासिति । 'विरहासहनौ हताविवाहैः'
इति पाठः सुगोजनः । अत्रैः कामस्य रथचरणौ, 'पुमान्निश्वा' इत्येकशेषः ॥

अभिलपति पतिं प्रति स्य भैमी सद्य विलोक्य कोकयोरवस्थाम् ।

मम हृदयसिमौ च भिन्दतीं हा क इव विलोक्य नरो न रोदितीमाम् ॥ १४६ ॥

अभीति ॥ मैत्री पतिं प्रति इति अभिलषति स्र अवोचत् । इति किम्—हे सद्यः
सकलम्, त्वं कोकगोरवस्थां विरहविह्वलत्वं विलोक्य । हा कष्टमिमौ कोकौ भिन्दतीं पृथ-
ग्देवावस्थितौ कुर्वतीम्, अतएव—सम मैत्र्या अपि हृदयं च एतच्छोकेन विदारयन्तीमिमां
कोकगोरवस्थां विरहविह्वलत्वं विलोक्य क इव तरः सचेता मनुष्यो न रोदिति, अपितु
सर्पाऽपि परिदेवं करोत्येव । सद्यस्तात्तव दुःखं भविष्यतीति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥

कुमुदमुदमुदेष्यतीमसोढा रविरविलम्बितुकामतामतानीत् ।

प्रतितरु विरुवन्ति किं शकुन्ताः स्वहृदि निवेशितकोककाकुन्ताः ॥ १४७ ॥

कुमुदेति ॥ हे प्रिय, रविदेव्यतीमुत्सामानां कुमुदानां मुपं विकासस्य हर्मसोदे-
वाशङ्कषभिवाविलम्बितुं सत्वरं गन्तुं कामो यस्य तद्भावस्तत्तामतानीत् विलारितवान् । आस-
न्नात्मनो वर्तते इत्यर्थः । तथा—शकुन्ताः पक्षिणः प्रतितरु विरुवन्ति विशेषेण रुतं
कुर्वन्ति । आसन्नमेतन्निर्माणा वासार्थिनो विरुवन्तः सन्तः स्वस्वनिवासवृक्षं प्रति गच्छन्ती-
त्यर्थः । तत्रोत्प्रेक्षते—स्वहृदि निवेशिताः कोकानां काकवः शोकमिहृता विरावा एवातिपीडा-
कारित्वाकुन्ता भग्ना यैस्तादृशाः किम् । चक्रवाकशोकपीडिता इव पक्षिणः कन्दन्तीस्तु-
त्येक्षा । अन्योऽपि वैरिणामुदेष्यतीमभिपृष्टिमसहमानः सत्वरं कुञ्चिद्रुच्छति । तथा—
अपरः सकृपः कथिदुःखितं कंचिदृष्ट्वा कन्दति । सोढा, तूर । मुदम्, 'न लोका-' इति
पश्यामिषेयः । उदेष्यतीम्, 'आच्छीनयोः-' इति वैकल्पिकत्वात्तुमभावः ॥

अपि विरहमनिष्टमाचरन्तावधिगमपूर्वकपूर्वसर्वेच्छेष्टौ ।

इदमहह निदर्शनं विहंगौ विधिवशचेतनचेष्टनानुमाने ॥ १४८ ॥

अपीति ॥ हे प्रिय, स्वस्मानिष्टमपि विरहमाचरन्तीं स्वयमेव कुर्वामौ । तर्हि सदा
स्वानिष्टाचरणस्वभावमेव भविष्यत इत्यत आह—अधिगमो ज्ञानं तत्पूर्विकाः पूर्वा विरहाचरणा-
त्याचीनाः सर्वावेष्टाः कर्तव्यता सयोक्त्यै वा । अधिगमो लाभो हितमिति भावत् । तत्पूर्वि-
कास्तदुद्देश्याः पूर्वाः सर्वावेष्टा ययोस्तादृशौ वा । बुद्धिपूर्वकारी हि स्वाहिते न प्रवर्तते ।
कोकनोब दिने भोजनादयः सकलावेष्टा ज्ञानपूर्विकाः स्वहिताः । एवंसत्यमेतैस्वभावप्येतौ
संख्यायामकस्मादेवान्योन्यविरहं स्वयमेव यस्मादाचरन्तास्माद् विधिवशं देवाधीनं चेतनानां
प्राणिनां चेष्टितं पूर्वकर्माधीनं प्राणिनामाचरणमित्येवंरूपेऽनुमाने कार्यात्कारणविशेषज्ञाने विषये
नावेतौ विशिष्टौ विहंगौ कोकौ इत्येव निदर्शनमयमेव दृष्टान्तः । अहह अद्भुते जेदे वा ।
तस्मात्प्राचीनकर्मानुसारेणैव प्राणी कदाचिदितं कदाचिच्चाहितमाचरतीति भावः । 'प्राणिनो
देवाधीनचेष्टिताः प्रतिकूलतया ज्ञातेऽपि प्रवर्तमानत्वाच्चक्रवाकवत्' इत्यनुमानम् ॥

अङ्घ्रिस्वारुणिमेष्टकाविसरणैः शोणे कृपाणः स्फुटं

कालोऽयं विधिना रथाङ्गमिधुनं विच्छेत्तुमन्विच्छता ।

रश्मिप्राहिगरुतमदग्रजसमारब्धाविरामभ्रमौ

दण्डभ्राजिनि भानुशाणवलये संसज्य किं निज्यते ॥ १४९ ॥

अङ्गीति ॥ स्फुटमुत्प्रेक्षते—हे प्रिय, रथाङ्गमिधुनं विच्छेत्तुं वियोकुम्, अथ च—
विशेषेण विदारयितुमन्विच्छता विधिता प्राङ्गणा देवेन वाऽयं कालः सायंसंस्थासमय एव

स्फुटं खड्गगुणयोगात्कालः कृष्णः लोहमयः कृपाणः मानुषाणवलये सूर्यरूपे शाणचके संसृज्य संयोज्य निज्यते किम्, तीक्ष्णीक्रियते किमित्यर्थः । किंभूते बलये—अस्त्रमयकालसंनि-
ध्वाद्द्विजिह्वः किरणस्रोऽवहिमा स एव इष्टकाभिसरणानि इष्टकाचूर्णप्रसारणानि तैः शोणे
रक्तवर्णैः । तथा—रदिमप्राहिणा गह्वरतोऽप्रजेनास्त्रेण समारब्धाऽविरामा निरन्तरा भ्रमि-
भ्रमणं यस्य तस्मिन्, सदाऽरुणेन कृतभ्रमणे । अथ च—आकर्षणरज्जुप्राहिभिररुणसमैस्त्र-
द्वत्तेजस्त्रिभिर्बलिभिः पुरुषैरारब्धनिरन्तरभ्रमणे । तथा—दण्डसंज्ञकेन पारिपार्थकेन प्राजिनि
शोभमानशीले, अथ च—शाणचकाचारभूतेनाकर्षणरज्जुसंयुक्तेन दास्यमेव दण्डेन शोभ-
माने । सेनिहितास्त्रमयसूर्यधार्वसंभ्यासमयसांनिध्याकल्पाकयुगं तीक्ष्णतरङ्गविदारितमिष
विधिवशाद्विषुक्तं सप्रयत इति भावः । अनन्योऽपि किञ्चिच्छेतुं खड्गमुक्तविशेषणविशिष्टे शाण-
चके तीक्ष्णं करोति । 'किरणप्रग्रहौ रस्मी', 'माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्थिकाः'
इत्यमरः । भ्रमाविति भाषितपुंस्कम् । निज्यते, 'गिजिर् शोचे' इत्यस्मात्कर्मणि बह्व् ।
नकारे तकारान्तत्वेन तिज्यत इति पठन्ति तदसत् ॥

इति स विधुमुखीमुखेन मुग्धालपितमुधासवमर्पितं निपीय ।
सितशबलबलन्मुखोऽवदत्तां स्फुटमिदमीदृशमीदृशं यथात्थ ॥ १५० ॥

इतीति ॥ स नलोऽपि तां भैमीमिति अवदत् । इति किम्—हे प्रिये, त्वं यथात्थ,
तदिदं स्फुटं निधितमीदृशमीदृशं सत्यमेवेत्यर्थः । किंभूतः—इति पूर्वोक्तरीत्या विधुमुख्या
भैम्या मुखेनार्पितं दत्तं मुग्धं मनोहारि बालपितं मधुभाषितमेव मुधासवं रसबाहुस्यादभूतं
उन्मादकत्वात्प्रमथं निपीयात्वात् सादरमाकर्ष्य च स्मितेन शबलं मिश्रितम् बलत् भैमीसंमुखं
मुखं यस्य सः । कामिनो हि कामिनीमुखापितमयं सानुरागं पिबन्ति, अनन्तरं बलितमुखाः
सहासं किञ्चिद्वदन्ति च ॥

स्त्रीपुंसौ प्रविभज्य जेतुमखिलावालोचितौचित्ययो-
नंघ्रां वेष्टि रतिप्रसन्नशरयोश्चापद्वयीं त्वद्भुवौ ।
त्वन्नासाच्छलनिहुतां द्विनलिकीं नालीकमुक्त्यपिणो-
स्त्वन्निश्वासरते मधुश्वसनजं वायव्यमखं तयोः ॥ १५१ ॥

स्त्रीति ॥ अयि प्रिये, अहं वक्तरे त्वद्भुवौ रतिश्च प्रसन्नशरः कामश्च तयोः नम्रो स्त्रीक-
वाय रत्ना पुंजवाय च कामेनाकर्षणमाकृष्य वक्त्रितां चापद्वयीं वेष्टि, त्वद्भुवावेव द्वयोर्भुवौ
इत्यर्थः । किंभूतयोः—अखिलौ त्रिजगति वर्तमानौ तत्तज्जातीयौ स्त्रीपुंसौ प्रविभज्य विभक्त्यं
कृत्वा पृथक्पृथक् जेतुमालोचितं विचारितमौचित्यं साभ्यां तयोः । त्रियाः रूपेव जेतुं योग्या
पुंसश्च पुमानेवेत्यालोचितौचित्ययोरित्यर्थः । तथा—नालीकानां विल्लिमात्रनालीकास्त्वशर-
विशेषाणां मुक्तिं मोक्षणमिच्छतः एवंप्रीत्यो रतिकामयोः संबन्धिनौ द्विनलिकीं नालीकमो-
चनोपायभूतसरन्ध्रवत्सर्पद्वयं त्वन्नासाच्छलेन त्वदीयवामदक्षिणनासापुटद्वयव्याजेन निहुतां
गोपितां जानामि । त्वन्नासापुटद्वयमेतन्न भवति, किंतु नालीकद्वयमुत्तुपायभूता द्विनलिकी-

खेवाहं शङ्क इत्यर्थः । तथा—त्वन्निष्ठासलते तव वामदक्षिणानामिष्ठातभाराहयं तयो रति-
कामयोः प्रत्येकं मधुधसनजं तसन्तकाकीनमलयानिलप्रमत्तं वायव्यं वायुदेवताकमलमेव
वेधि । सुन्दरत्वाङ्गनासाद्यववदर्शनमात्रेण कामवशत्वं भवतीति भावः । द्विलिखी, सना-
हारद्विगौ क्षीप् । वायव्यम्, 'वास्य देवता' इत्यर्थे 'वायुतुपिब्रुषो यत्' इति यत् ॥

पीतो वर्णगुणः स चातिमधुरः कायेऽपि तेऽयं यथा

यं विभ्रत्कनकं सुवर्णमिति कैरादृत्य नोत्कीर्त्यते ।

का वर्णान्तरवर्णना धवललिमा राजैव रूपेषु य-

स्तद्योगादपि यावदेति रजतं दुर्वर्णतादुर्यशः ॥ १५२ ॥

पीत इति ॥ हे भैमि, वर्णेषु शुक्लादिरूपेषु मध्ये गुणो वैशेषिकादिभिर्गुणपदार्थत्वेन
निर्दिष्टः पीतो हरिद्राभो वर्णः स च स एवातिमधुरो रमणीयतरो, नतु वर्णान्तरं मधुरमि-
त्यर्थः । यथा येन कारणेनायं पीतो वर्णस्तोऽपि काये देहे वर्तते । अत्युत्तमया त्वयापि
शरीरे धार्यते तस्मादयमत्युत्तम इत्यर्थः । अथ च—रूपान्तरापेक्षया शुक्लरूपस्यैव प्रधानत्वा-
दन्वेषां चाप्रधानत्वाद्गुणेषु मध्ये गुणोऽप्रधानभूतोऽपि यो हरिद्राभो वर्णः स एवातिमधुरः ।
प्रधानभूत इत्यर्थः । यस्मादयं ते काये वर्तते । अप्रधानस्यापि केनचिदत्युत्तमेनाङ्गीकृतत्वादि
प्राधान्यं भवति, तथा त्वयाङ्गीकृतत्वादप्रधानस्याप्यस्य प्राधान्यं युक्तमेवेत्यर्थः । अथ च—
गुणः पीत एव, नान्ये गुणाः, पीतवर्ण एव गुणरूपोऽन्ये तु दोषरूपा इत्यर्थः । स एव चाति-
मधुरः । उभयत्रापि हेतुः—यतोऽयं तव काये वर्तते तस्माद्गुणोऽतिमधुरश्चेत्यर्थः । अथ च—
ते तव काये वर्तमानोऽयं प्रत्यक्षगम्योऽतिमधुरो रसो यथा मया पीतस्तत्तत्पुष्पवनस्थानचुम्ब-
नवशेनास्वादितः, तथा तव काये सोऽतिप्रसिद्धो वर्णगुणो गौरिमापि पीतः सादरं निरी-
क्षितः । अथ च—हरिद्राभ इत्यर्थः । चः अपिधान्योन्वयसमुच्चये । सोऽतिमधुरो रसो यथा
मया पीतः, तथायं वर्णगुणोऽपि पीत एवेति वा संबन्धः । अथ च तवातिमधुरो वर्णगुणो
वर्णात्मकशब्दलक्षणो गुणो यथा पीत आस्वादितः, अतिमधुरा तव वाणी यथा पीतत्वादि
ज्ञातव्यम् । एवं छलेनोक्त्वा प्रकृतपीतरूपवर्ण एव युक्तिमाह—त्वच्छरीराश्रयं पीतवर्णं
विभ्रत् कनकं चम्पकं शोभनो वर्णोऽस्य तत्सुवर्णमिति कैर्जनैरादृत्यादरेण नोत्कीर्त्यते नोद्बोध्यते,
अपितु—त्वदङ्गवृत्तवर्णतुल्यवर्णधारणादेव चम्पकं सुवर्णमित्युचैः कीर्त्यते । अथ च त्वच्छरी-
राश्रयं पीतवर्णं धारयचागीकरं शोभनो वर्णोऽस्येतिव्युत्पत्त्या सुवर्णमिति कैर्जनैरादरेण नोद्बो-
ध्यते, अपितु—त्वच्छरीराश्रितपीतवर्णतुल्यवर्णधारणादेव सुवर्णमिति कीर्ति केने इत्यर्थः ।
अथ च—शोभनो वर्णः स्तुतिर्यस्य । त्वदङ्गवर्णं विभ्रदतितरां सुखं, नतु स्वत इति । मुख्यया
वृत्त्या सुवर्णमिति त्वदीयमज्ञम्, कनकं तु त्वद्वृत्तिवर्णसाम्यधारणाद्गोप्या वृत्त्या लोकेन कथ्यत
इत्यर्थः । अतएव पीतवर्णस्य पुरस्तादप्रधानानां वर्णान्तराणां नीलरक्षादीनां वर्णानां वर्णना
का, अपितु—सा नैव कुप्राप्नुपयुज्यते तत्कथा न कार्यैव । यावत् यतःकारणाद् यो धव-
लिमा शुक्लगुणः पञ्चिषेषु रूपेषु मध्ये राजैव श्रेष्ठतम एव । निर्मलत्वाद्भवद्विहृतत्वाद्भूवि-
नामवेलायां वैशेषिकैः प्रथमोच्चारितत्वाच्च प्रधानभूत एव । तस्य प्रधानभूतस्यापि योगात्सर्व-
म्वाद्वर्तं ब्रुवोऽसनीचीनो वर्णो यस्य तस्य भावस्तथा दुर्वर्णशब्दवाच्यता तद्वत् दुर्वर्णोऽस्ती-

तिमेति । नीलादिवर्णान्तरयुक्तं तु दुर्वर्णतां प्राप्नोतीति किं वाच्यमित्यर्थः । यावत्सुकलं रजतमिति वा । अप्रधानस्यापि पीतरूपस्य भैमीशरीरेणाज्ञौकृतवादेवोत्तमत्वम् । तथोगा-
त्प्राधान्ये सुवर्णमिति कीर्तिः । भैमीशरीरेणानज्ञौकृतवादेव चोत्तमस्यापि भवत्यिशोऽनुत्तमता ।
यद्यदिमा, वर्णवाचित्वाद्गुणवचनत्वाद्भेदमिति च ॥

इदानीं नवभिः श्लोकैर्भैमीवाणीं वर्णयति—

खण्डक्षोदमृदि स्थले मधुपयःकादम्बिनीतर्पणा-
त्कृष्टे रोहति दोहदेन पयसां पिण्डेन चेतुषुण्डकः ।
स द्राक्षाद्रवसेचनैर्यदि फलं धत्ते तदा त्वद्विरा-
मुदेशाय ततोऽप्युदेति मधुराधारस्तमप्रत्ययः ॥ १५३ ॥

खण्डेति ॥ हे भैमि, पुण्डकः स्थूलेषु विशेषः पयसां पिण्डेन दुग्धानामलान्ताभिपाक-
धनीभूतेन गोलकेनैव दोहदेन एवंभूते स्थले क्षेत्रे चेदोहति साङ्गुरो भवति । किंभूते स्थले
—खण्डः शर्कराचूर्णेनैव मृन्मृत्तिका यस्मिन् । तथा—मधु अमृतं माक्षिकमेव वा पयो
नस्याद्याया कादम्बिन्या मेघमालया तर्पणात्, पूर्णजलवत्करणादेतौर्द्विगुणाकृष्टे । मेघमाला-
पृष्ठजलं हि क्षेत्रं पुनः कृष्यते, तादृशे समीकृते तप्तं हि बीजमङ्गुरार्थं पुनः पयोऽप्येक्षते ।
तस्मान्मेऽत्र दुग्धगोलकः । दोहदेनेत्यनेन निरातङ्गमभिवृद्धिः सूचिता । अनन्तरं च प्रह-
टाङ्गुरः सन् पुण्डकः फलोत्पत्तिप्रमथपर्यन्तं द्राक्षाणां द्रवः पक्वफलनिष्पीडितरसस्तस्य तेचनैः
कृत्वा इक्षुदण्डादपि परिणतमाधुर्यातिशयफलं यदि धत्ते तदा तर्हि ततोऽपि विशिष्टेषु फल-
दपि ताकाशात्त्वद्विरां तत्र वाणीनामुदेशाय निर्देशार्थं मधुरशब्द आधारो मूलप्रकृतिर्वस्य
तादृशस्तमप्रत्यय उदेति उत्पद्यते । कीदृग्भैम्या वाणीति पृष्टे उक्तविशेषणविशिष्टादिषु फल-
दपि मधुरतमेति तदा निर्देष्टुं शक्यते इत्यतिशायने तमप्य तदैव संगच्छत इत्यर्थः । एवं-
विशिष्टं फलं यदि भवेत्, तर्हि तदेव तावदतिमधुरं तस्मादप्यतिमधुरं वस्तु विशते किमिति
पृष्टे निःसीममधुरतमस्यान्यस्याभावात्तमप्रत्ययान्तमधुरशब्देन भवद्वाण्येवोत्तरत्वेन दातुं
योग्या ननु विशिष्टमपीक्षुफलं, निःसीममाधुर्याभावात्तमप्रत्ययानुपपत्तेः, किमुत मधुराणि
द्वयान्तराणीति भवद्वाणीवन्मधुरतमं वस्तु किञ्चिदपि न दृष्टमिति भावः । एवंविधे क्षेत्रे
यदि पुष्पको रोहति, स च पयसां पिण्डेन दोहदेन, द्राक्षाद्रवसेचनैश्च दोहदेन, यदि फलं
धत्त इति वा । 'कादम्बिनी मेघमाला' इत्यमरः । 'पुण्ड्रो दैत्यविशेषपेक्षुभेदयोः—' इति
विश्वः । ततः स्तार्थं कन् ॥

उन्मीलहुडपाकतन्तुलतया रज्ज्वा भ्रमीरर्जय-

न्दानान्तःश्रुतशर्कराचलमथः सेनामृतान्धाः सरः ।

नय्यामिधुरसोदधेर्यदि सुधामुत्थापयेत्सा भव-

ज्जिह्वायाः कृतिमाह्वयेत परमां मत्कर्णयोः पारणाम् ॥ १५४ ॥

उन्मीलदिति ॥ अमृतमेवान्नोऽन्नं यस्य देवत्वात्, तादृशो भवन्सरो यदि इङ्गुरस
एवोदधिसंसारस्यकाशाद्यन्यां नूतनां देवामुरोत्थापितपूर्वमुपाया अन्यादशी सुधामात्मनैवो-
त्थापयेत्किञ्चनयेत्, तर्हि सा मधुरतमा सुधा मत्कर्णयोः परमां पारणामद्वितीयवृत्तिहेतुं भवता

विद्यायाः कृतिं लक्ष्यनातिर्मितां वाणीमाह्वयेत् सर्वापूर्वमाकारयेत् । किंभूतः स्मरः—उन्मी-
लमतिप्रकाशमानोऽतिशयितो मुहुरेभुरसविकारस्य पाकज्ञान्या ये तन्तव इव तन्तव
ऊर्ध्वोर्ध्वप्रधारितमुदनिर्गतदोरकास्त एव दैर्घ्यालता तथैव रज्ज्वा मन्थभ्रमणदोरकेण कृत्वा
दानान्तस्तुलापुरुषदानादिमध्ये आयुरारोग्यादिफलकः भुतः शर्कराचलः स एव मन्था मन्दर-
स्यस्य शमीश्रीमणानि अर्जयन् कुर्वन् । तथा रज्ज्वा शर्कराचलरूपं मन्थानं चालयन् । अति-
मधुरसामग्रीसंपादितं हि मधुरतमं भवतीत्येवंविधमधुरसामग्रीकत्वान्माधुरतमापि मुधा भव-
द्वाणीतुल्या भवेन्नवा, अन्यथा तु नैवेद्यार्थः । 'अथातः संप्रवक्ष्यामि शर्कराचलमुत्तमम् । यस्य
प्रदानादिष्वर्कदरास्तुभ्यन्ति सर्वदा ॥' इति दानस्तण्डे । आह्वयेत्, 'सर्वायामाणः' इति तद् ॥

आस्ये या तव भारती वसति तल्लीलारविन्दोलस-
द्भासे तत्कलवैणनिकणमिलद्वाणीविलासामृते ।

तत्केलिभ्रमणार्हगैरिकसुधानिर्माणहर्म्याधरे

तन्मुकामणिहार एव किमयं दन्तच्छाजी राजतः ॥ १५५ ॥

आस्येति ॥ अयि भिवे, तवास्ये वा भारती सरस्वती वसति । किंभूये आस्ये—तस्या
भारत्या एव हस्तस्थितस्य लीलारविन्दसंबोद्धसन् प्रसरन् वासो यन्मो यस्मिन् । पश्चिमी-
त्वात्पद्मत्पुष्पपरिमले तथा—तस्या एव कलो वैणो निकणः मधुरास्फुटो वीणासंवन्यी
नादस्तद्रूपं मिलसंबन्धमानं वाणीविलासरूपं वकोत्तयादिनानाविधवाग्विलासरूपममृतं यस्मि-
न् । तथा—तस्या एव केलिभ्रमणार्ह लीलागमनयोग्यं गैरिकेण रक्तधातुविशेषेण रजितया
सुधया धवलनसाधनचूर्णद्वयेण च चित्रादिनिर्माणं यत्र तादृशं यदर्थं एहं तद्रूपस्तत्तुल्योऽ-
धरोष्ठो यस्मिन् तादृशे आस्ये पुरो दृश्यमाने ये दन्तच्छाजी हे दन्तमाले राजतः शोभेते तद्-
पोऽयं पुरोदृश्यमानः तस्या भारत्या मुक्तामणिरचितो हार एव किम्, तद्वते रेजाते इत्यर्थः ।
सरस्वतीवीणाकणिततुल्या तव वाणीसुधैः । अत्र प्राधान्येन वाणीवर्णनम्, अन्यत्प्रासङ्गि-
कम् । पद्मगन्धादिभिर्मुक्ते भारतीवासोऽनुमीयते । ईश्वराणां एहं गैरिकादिविविधं भवति ।
गैरिकमुक्ता मुपेति वा ॥

वाणी मन्मथतीर्थमुज्ज्वलरसस्रोतस्वती कापि ते

खण्डः खण्ड इतीवमीर्येपुलिनस्थालप्यते बालुका ।

पतत्तीरमृदैव किं विरचिताः पूताः सिताश्चक्रिकाः

किं पीयूषमिदं पयांसि किमिदं तीरे तवैवाधरी ॥ १५६ ॥

वाणीति ॥ हे भैमि, ते वाणी कापि वर्णवितुमशक्यतालोकोत्तरा, अथ च—अनि-
र्दिष्टनामा, उज्ज्वलरसस्रोतस्वती शृङ्गाररससंबन्धिनी नदी, अथ च निर्मलजला निर्मलजल-

१ इतः प्रथमं सप्त श्लोका जीवात्ती गोपलत्वाः । २ 'रन्धा' इति मूलपुस्तकपाठः । ३ 'लोव-
स्किनी' इति सुखावबोधार्थाः पाठः । ४ 'खण्डखण्डस्य पुंल्लिङ्गितया 'खण्डं खण्डम्' इत्येति पाठः'
इति सुखावबोधः । ५ 'इदमुत्पुलिनम्' इति पाठोऽपि सुखावबोधार्थमतः ।

संबन्धिनी ना नदी । अत एव—मन्मथस्य तीर्थं कामोद्दीपिका । तथा—इदमीयस्य अस्या
नद्याः संबन्धिनः पुत्तिनस्य संबन्धिनी बालकैव इष्टुविकाररूपः खण्डं खण्डमित्थालाप्यते
गीयते । तथा—पूता निर्मलाः सिताः शुभ्राश्चक्रिकाः शर्कराकृतचक्राणि एतस्मात्सीरस्य सूदैव
धवलमुत्तिष्ठन्त्येव विरचिताः किम् । तथा—पीयूषममृतमस्याः संबन्धीनि प्रयांसि इदं प्रयांसि
किम् । अस्या जलान्येनासुतरत्वेनालप्यन्ते किमित्यर्थः । तथा—तवाधरावेव इदंतीरे अस्या
नद्यान्तीरे उभौ तटौ किम् । शृङ्गाररसप्रधाना कामोद्दीपिका भवद्वाणी मधुरतमेति भावः ॥

परमृतयुवतीनां सम्यगायाति गातुं

न तव तरुणि वाणी यं सुधासिन्धुवेणी ।

कति न रसिककण्ठे कर्तुमभ्यस्यतेऽसौ

भवदुपविपिनाम्ने तामिराम्नेदितेन ॥ १५७ ॥

परेति ॥ हे तरुणि प्रादुर्भूतगीवने, सुधासिन्धुवेणी सुधावतीप्रवाहरूपा तवेवं वाणी
परमृतयुवतीनां सम्यग्भाषाभ्यामेव गातुं भाषितुं नायाति, यस्मादेतौत्ताभिः कोकिलाभिरसौ
त्वद्वाणी भवत्या उपविपिने स्थितो य आनन्दकस्तसिन्धिराव रसालाङ्गुरास्वादेन रसिकेऽति-
मधुरे, अथवा—ममाध्येवंवाणी भवत्वेवंवाभिलाषे, कण्ठे कर्तुं कण्ठस्यां कर्तुमभिहितेन पुनः
पुनर्प्रेषणेन कति वाराचान्मस्यते, अपितु बहुवारमभ्यस्यत एव । तस्मादद्यापि तासां भव-
द्वाणी सम्यगायातीति ज्ञायत इत्यर्थः । कोकिलालापदपि त्वद्वाणी मधुरतमेति भावः ।
मिक्षाटनेन विशाभ्यासः सुकर इति सूचनार्थं परमृतपदम् । पुमपेक्षया स्त्रीणां विशेषतस्त-
रुणीनामिति सूचनार्थं युवतिपदम् ॥

ऊर्ध्वंस्ते रदनच्छदः स्मरधनुर्बन्धूकमालामयं

मौर्वी तत्र तवाधराधरतटाधःसीमलेखालता ।

एषा वागपि तावकी ननु धनुर्वेदः प्रिये मान्मथः

सोऽयं कोणधनुष्मतीभिरुचितं वीणाभिरभ्यस्यते ॥ १५८ ॥

ऊर्ध्वं इति ॥ हे प्रिये, ते ऊर्ध्वो रदनच्छद ओष्ठ एव बन्धूकमालामयं स्मरधनुः ।
तवाधराधरतटस्याधस्तनौष्ठभागस्याधःसीमायां पर्यन्तमर्जोदायां वर्तमाना लेखा सैव दैर्घ्यालता
तत्र कामचापे मौर्वी । एषा तावकी वागपि मान्मथः कामसंबन्धी कामाद्वैतप्रतिपादको
धनुर्वेद एव । सोऽयं विशिष्टस्त्वद्वाणीरूपो मान्मथो धनुर्वेद उचितं शोरयं नया तथा
कोणधनुष्मतीभिर्वीणावादनधनुर्वृत्ताभिर्वीणाभिरभ्यस्यते परमयापि नावातीत्यर्थः । त्वद्वाणी
वीणाकृणितादपि मधुरतमेति भावः । धनुर्वेदश्च धनुर्वैरेवाभ्यस्यते इत्योचितम् । अभ्य-
स्यते, एतदुचितमिति वा । यस्त्वस्य नायाति तदागमनार्थमभ्यासो ध्रुवित एवेत्यर्थः ॥

स ग्राम्यः स विदग्धसंसदि सदा गच्छत्यपाङ्ग्यतां

तं च स्पष्टमपि स्मरस्य विशिखा मुग्धे विगानोन्मुखाः ।

यः किं मध्विति नाधरं तव कथं हेमेति न त्वद्वपुः

कीदृङ्नाम सुवेति पृच्छति न ते दत्ते गिरं चोत्तरम् ॥ १५९ ॥

स इति ॥ हे मुग्धे सुन्दरि, यः पुरुषः मधु किनामेति पृच्छति प्रश्नं कुर्वाणे जने विषये तवाधरमेवोत्तरं न दत्ते, स ग्राम्यः पामरोऽचतुरः, ननु नगरनिवासयोग्य इत्यर्थः । तथा— हेम किप्रकारकमिति प्रश्नं कुर्वाणे यस्त्वहपुरेवोत्तरं न दत्ते, स विदग्धानां चतुराणां संघदि सभायां सदाऽपाङ्गितया पङ्क्तिवहिर्भूतत्वं पातित्वं गच्छति । तेषां पङ्क्तौ नोपवेद्यते सोऽप्यचतुर- इत्यर्थः । तथा—मुधा नाम कीदृक् इति च प्रश्नं कुर्वाणे ते गिरं चोत्तरं न दत्ते, स्मरस्य विशिष्टात्वं च पुरुषं स्पष्टमपि विगानोन्मुखा जुगुप्सायै कृतोद्यमाः, 'नोरसोऽयम्' इति जुगुप्सया तं न स्पृशन्ति न भिन्दन्तीति किं वाच्यम्, सोऽप्यचतुर इत्यर्थः । त्वद्वाणी मुधाया अपि मधुरतमेति भावः । अधरादिवर्णनं तु प्रासङ्गिकम् । ग्राम्यः, 'ग्रामायजनी' इति भवायं यः । पाङ्क्तवः, गन्धादित्वाद्भुक् ॥

मध्ये वद्वाणिमा यत्सगरिममहिमधोणिवक्षोजयुग्मा

जाग्रचेतोवक्षित्वा सितधृतलघिमा मां प्रतीक्षित्वमेपि ।

सूक्तौ प्राकाम्यरम्या दिशि विदिशि यशोलब्धकामावसाया

भृतीरष्टावपीशस्तददित मुदितः स्वस्य शिल्पाय तुभ्यम् ॥१६०॥

मध्ये इति ॥ हे प्रिये, त्वं यस्मादेतोर्मध्ये उदरभागे बद्धो धृतः अणिमा सौक्ष्मातिशयो यया सा कृशोदरी, तथा—गरिममहिमयां गुरुत्वमहत्त्वान्यां सह वर्तमानं धोणिर्निर्मलः, वक्षोजयुग्मं च यस्याः सा गुरुस्थूलनितम्बा महोष्णकुचा च । तथा—जाग्रत् स्फुरद्भवं चेतसि वक्षित्वं जितेन्द्रियता यस्याः सा पतिव्रता । तथा—सिते ईषदासेऽपि धृतो लपिमास्पत्वं यया सा, अल्पहासा । तथा—मां प्रत्युद्दिश्य ईक्षित्वं स्वामितामेपि मम प्राणेश्वरा । तथा सूक्तौ वचनचतुर्यै विषये प्राकाम्येन प्रकारबाहुल्येन रम्या वक्षोत्तयादिनानाप्रकारां वाणीं वक्तुं यो यथा वाञ्छति तं प्रति तथा वक्तुं त्वमेव जानासि नान्या । तथा दिशि प्राच्यादी विदिशि आग्नेयादी न यशसः सौन्दर्यादिविषये कीर्तः कीर्त्ता वा कृत्वा लब्धः कामेन लेच्छयाऽप्रतिहृतप्रसरोऽनसायो गतिर्यया सा त्रैलोक्यप्रसरकीर्तिरेवविधा यस्मात्, तत्तत्सा- त्कारणान्मुदितो हृष्ट ईश ईश्वरस्त्वां निर्माय सौन्दर्यादिना परितुष्टः सन् अणिमादीरष्टावपि भृतीर्नृदाविडीस्तुभ्यं स्वस्य शिल्पाय त्वद्रूपाय निजनिर्माणाय अथित प्रायच्छत् । संतुष्टो हि पित्रादिरपत्यादेः स्वयंभूतमलंकारादि ददाति । तवेवरेण संतुष्य स्वयं धृतम् 'अणिमा, महिमा, गरिमा, लघिमा, ईक्षित्वम्, वक्षित्वम्, प्राकाम्यम्, कामावसायिता च' इत्येवमष्ट- विषयैश्चर्यं तुभ्यं दत्तम् । अन्यथैतत्त्वमि कथं स्यादित्यर्थः । एवं सूक्तिः कस्याधिदपि नास्तीति भावः । शब्दश्लेषशक्तिच्छलेनैतत्सर्वमुक्तमिति ज्ञेयम् । वाणीवर्णन एव तात्पर्यम् । मन्त्रादि- वर्णनं प्रासङ्गिकम् । अणिमादी, गुणवचनत्वादिमनिचू । यथा इन्द्रियाणां स्वाधीनत्वम्, तदस्या- स्तीति वशी, तद्वाणी वक्षित्वं जितेन्द्रियत्वम् । ईशानमीश ऐश्वर्यं तदस्यास्तीति ईशी तद्भावः ॥

त्वद्वाचः स्तुतये वयं न पटवः पीयूषमेव स्तुम-

स्तस्यायै गृहडामरेन्द्रसमरः स्थाने स जानेऽजनि ।

द्राक्षापानकमानमर्दनसृजा क्षीरे दृढावलया

यस्मिन्नाम भृतोऽनया निजपद्प्रक्षालनानुग्रहः ॥ १६१ ॥

त्वदिति ॥ हे प्रिये, वयं त्वद्वाचः स्तुतये न पटवः, तस्मात्पीयूषममृतमेव क्षुमः । तस्मात्तस्मात्साधेऽमृतनिमित्तं स पुराणादिप्रतिदो गदहस्मामरेन्दस्य च समरः अजनि स्थाने कुक्कं तद्विषयं जाने मन्ये । नाम यस्मादेतोरनया तव वाण्या नस्मिन्नमृते निजपदभोः प्रक्षालनैवानुप्रदो भूतः कृतः । किंभूतया—द्राक्षापानकस्य पक्वद्राक्षासंघन्धिनः संस्कृतस- विशेषस्य भानोऽईकारः तस्य मर्दनं खण्डनं सृजति तथा । तथा—क्षीरे दुरभे विषये दृष्टा अन्येन स्वाजयितुमशक्यावशा यस्मात्तया । अथ च—यस्मिन्पीयूषे भवद्वाक्त्वभूतया वाण्या स्वीयक्षुप्तिचन्तरूपाणां पदानां प्रक्षालनायानु यथाद्रव्यं प्रहः कृतोऽस्त्येव । अनृतक्षालिततमैव निर्दोषं मधुरं च त्वं वदसीत्यर्थः । द्राक्षाक्षीरे तिष्ठतां, पीयूषादपि त्वद्वाणी मधुरतमेति भावः । प्रगौर्यस्मिन्ननुप्रहातिशयः स एव चरणक्षालनादि करोति ॥

शोकश्चेत्कोकयोस्त्वां सुदति तुवति तद्वाहराज्ञाकरस्ते

गत्वा कुल्यामनस्तं व्रजितुमनुनये भानुमेतज्जलस्थम् ।

वन्दे मय्यज्जलावप्यनुनययिमुखः स्यान्ममैकग्रहोऽयं

दत्तैवाभ्यां तदम्भोजलिमिह भवतीं पदय मामेप्यमाणम् ॥ १६२ ॥

शोक इति ॥ हे सुदति, कोकयोर्विरहवर्जितः शोकः सदसत्त्वात्त्वा चेत्सुदति तत्तर्हि व्याहर आज्ञापय । ते आज्ञाकरोऽहं कृत्वा गत्वा एतस्याः कुल्याया जलस्थमुदकप्रतिबिम्बितं भानुं सूर्यमनस्तमस्ताभावं व्रजितुं प्राप्तुम् अलमननुत्तुम्, यद्वा—अनस्तमत्तावलप्रतियोगिभू- तमुदयाचलं गन्तुमनुनये प्रार्थये । इदानीं ज्ञानात्तो न प्राप्तव्यः पुनरुदयाचलो वा गन्तव्य इत्येषं सूर्यं करसंपुटयोजनपूर्वं संप्रार्थ्य पुनः प्राचीं नेष्यामीति यावत् । यदि मयाजलो वदेऽप्यनं सूर्यो ममानुनये प्रार्थनानां विमुखः स्यात्, वतः—एकः केवलो ग्रहोऽभिनिवेशो यस्य, अथच—मुख्यो ग्रहो ग्रहराजः, तत्तर्हि सूर्याभ्युदयसंघन्धिनमम्भोजलिमाभ्यां कोका- भ्यामेव दत्त्वा इह प्रासादे भवतीं प्रति पुनरेष्यमाणमागमिष्यन्तं मां पश्य । एवं कोकयो- कापनोदनव्याजेन 'बहिः संप्यामुपासीत' इति वचनात्सायंसंध्योपासनानिमित्तं बहिर्निर्ग- मनार्थमनुज्ञां वाचितवानिति भावः । सुदतीक्षनेनोत्पन्नन्तरंगीपद्मनकिरणप्रकाशेन मम महानानन्दो जनिष्यते तदर्थं व्याहरेति प्रार्थ्यस इति सूच्यते । दत्तैवेति पाठे—उपेक्षा । एष्यमाणम्, गल्लार्थाधीनो लुटः शानच् ॥

तदानन्दाय त्वत्परिहसितकन्दाय भवती

निजालीनां लीनां स्थितिमिह मुहूर्तं मृगयताम् ।

इति व्याजात्कृत्वालिषु चलितचिन्तां सहचरीं

स्वयं सोयं सायंतनविधिविधित्सुर्बहिरभूत् ॥ १६३ ॥

तदिति ॥ सोऽयं नलः स्वयं सायंतनं विधिं संध्याग्रिहोत्रादिकं कर्म विधित्सुः कर्तुकामः सन् प्रासादाद्बहिरभूत्, निरगादित्यर्थः । किं कृत्वा—इतिव्याजादेवंप्रकारेण सूर्यानुगमसची- गयेष्यनिषेधेन सहचरीं मैत्रीमालिषु सखीषु चलितं मयेष्यतोत्सुकं चित्तं यस्याद्यादशी कृत्वा । इति किम्—हे प्रिये, अहं सूर्यानुगमार्थं नदीं प्रति गमिष्यामि, भवती न निजालीनां निजसखीनामिहाश्रयं कश्चिद्विप्रदेक्षे त्वया न द्रष्टव्यमिति लीनां गुप्तां स्थितिं त्वत्कर्तुं

त्वरकर्मकं वा परिहसितं परिहासक्रीडेव कन्दो मूलमुत्पत्तिहेतुमेव तादृशं वराजनिताय तासां
सखीनामानन्दाय मुहूर्तं मृगवतां मवेष्टमस्ति । एवं तद्वचनाम्रेमी कविहीनाः सखीर्गवेष्ट-
यितुं निर्गता, नलोऽपि सायंसंध्यां कर्तुं बहिर्निर्गादित्यर्थः । सायंतनेत्यादिनोत्तरसर्मसंगतिः
सूचिता । विधिविधिरुः, 'द्वितीया' इति योगविभागात्समाप्तः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
तस्यागाद्यमेकविंशगणनः काव्येऽतिनव्ये कृतौ
मैमीभर्तृचरित्रवर्णनमये सर्गो निसर्गोऽबलः ॥ २१ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ तस्य कृतौ श्रीहर्षकृते अतिशयेन नव्येऽपूर्वतरप्रमेयपरिपूर्णे मैमीभर्तृ-
चरित्रवर्णने प्राचुर्येण प्रकृतं यत्र तादृशे काव्ये एकविंशतेः पूर्णं एकविंशं गणनं संख्यां
यस्य, यद्वा—एकविंशतेः पूर्णी एकविंशी गणना संख्या यस्य स सर्गोऽगात् समाप्तः ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनायक-
कृते नैषधीयप्रकाश एकविंशः सर्गः ॥

द्वाविंशः सर्गः ।

इदानीं पूर्वसर्गान्तप्रस्तावितं सायंकालं वर्णयिष्यन्कविर्द्वाविंशं सर्गमुपक्रमते—

उपास्य सांध्यं विचिमन्तिमादारागेण कान्ताधरचुम्बिचेताः ।

अवाप्तवान्सप्तमभूमिभागे मैमीधरं सौधमसौ धरेन्द्रः ॥ १ ॥

उपास्येति ॥ असौ धरेन्द्रो नलः सायंसंध्याप्रान्तमनैनान्तिमाज्ञायाः प्रतीक्षा आशाया
दिशो रागेण रक्तवर्णेन हेतुना कान्ताया अधरचुम्बि अधरोष्ठस्मारि चेतो यस्य तादृशः
संध्यारागसहस्रमैम्यधरस्मारि सन् तद्विरहासहिष्णुतया बहिरवस्थानुमशक्तो यत्र सा विद्यते
तं सप्तमे भूमिभागे कक्षायां स्थितं मैम्याः धरे पर्यैतरूपं सौधं हर्म्यं प्रासादस्य सप्तमीमुप-
कारिकामवाप्तवान् । किं कृत्वा—सांध्यं संध्यासंबन्धिनं संध्याजपादिविधिमुपास्य कृत्वा ॥

प्रत्युद्भजन्त्या प्रियया विमुक्तं पर्यङ्कमङ्गस्त्रितसज्जशय्यम् ।

अध्यास्य तामप्यधिवास्य सोऽयं संध्यामुपलोकयति स सायम् ॥ २ ॥

प्रतीति ॥ सोऽयं नलः सायंकालसंबन्धिनो संध्यां रात्रिदिनसंबन्धिनं मुहूर्तं मैम्याः पुर
उपलोकयति स स्त्रीकैः स्तौति स । किं कृत्वा—प्रत्युद्भजन्त्या संध्यामागच्छन्त्या प्रियया
विमुक्तम् अङ्गे मध्ये स्थिता राज्ञा आस्तृता शय्या तुलिका यत्र तं पर्यङ्कमध्यास्य स्वयम-
धिष्ठाय तां मैमीमप्यधिवास्य तत्रोपवेश्य । पर्यङ्कम्, 'अधिष्ठीह्' इति कर्मत्वम् । अधिवास्य,
अन्ताद्वसतेर्लप् । तस्य भावन्तरत्नात् 'उपान्वध्यास्वत्' इति कर्मत्वाप्राप्तस्त्रामधिवासोऽयम्
सामर्थ्यात्तत्रैवेति ज्ञेयम् । उपलोकयति, 'सत्यापपाश-' इति णिच् । सयोगे भूते ऋद् ॥

विलोकनेनानुगृहाण तावदिशं जलानामधिपस्य दारान् ।

अकालि लाक्षापयसेव येयमपूरि पङ्क्तिरिव कुङ्कुमस्य ॥ ३ ॥

विलोकनेनेति ॥ हे प्रिये, त्वं जलानामधिपस्य वक्ष्यस्य दारान् भार्या पश्चिमां दिशं विलोकनेनानुगृहाण कृतार्थीकुरु, तावदादौ विलोकनेनानुगृहाण, वर्णनया तु पञ्चादित्यर्थः । यावच्चन्द्रोदयादिना प्राच्यां रामणीयकं भवति तावत्संभारारेण कृतरामणीयकां पश्चिमां दिशं विलोकनेति वा तावच्छब्दार्थः । जटाधिपस्य च भार्या दुःखिता विलोकनादिनानुगृहीतुमर्हा भवतीत्युक्तिः । येयं पश्चिमा दिक् लाक्षापयसालक्षकरसेन कृत्वा केनाप्यक्षातीव क्षालितेव । तथा—कुङ्कुमस्य पङ्क्तिः कृत्वा केनाप्यपूरीव पूरितेव । एवंविधा रक्षा रक्षते, यतस्तस्माद्रामणीयामेतां विलोकयेत्यर्थः ॥

उच्चैस्तरादम्बरशैलमौलेः प्रयुतो रविर्गैरिकगण्डशैलः ।

तस्यैव पातेन विचूर्णितस्य संध्यारजोराजिरिहोज्जिहीते ॥ ४ ॥

उच्चैरिति ॥ हे प्रिये, रविरेव गैरिकाख्यघातुविशेषसंबन्धी गण्डशैलः उच्चतरादत्युच्चता-
दम्बरशैलस्य गगनगिरेर्मौलेः शिखरात्सकाक्षाव्युतः पतितः स्फूर्कपापाण एवाधः पतितः,
अध्वच—संनिहितः, पातेनोच्चतरगिरिशिखरादधःपतनेन हेतुना विचूर्णितस्य विशेषेण सूक्ष्म-
चूर्णीकृतस्य तस्यैव गैरिकगण्डशैलस्य संबन्धिनी संध्यैव रजोराजिः । संध्यासंबन्धी राग
इत्यर्थः । इह सायंकाले पश्चिमदिशि वा उज्जिहीते उपरिष्ठात्प्रसरति । अत्यग्रमये सूर्यस्य
रक्तत्वाद्गगनगिरिशिखराव्युतत्वाच्च गैरिकगण्डशैलत्वम् । उच्चतरात्प्रदेशात्पतितो गण्डशैलश्च-
र्णोभवति चूर्णीभूतस्य च रजोराजिरुच्चं प्रसरति तद्रजोराजिरेव संध्यारागः प्रायेणोच्च
प्रसरतीत्यर्थः ॥

अस्ताद्रिचूडालयपक्वणालिच्छेकस्य किं कुकुटपेटकस्य ।

यामान्तकुजोल्लसितैः शिखौघैर्दिग्धारणी द्रागदणीकृतेयम् ॥ ५ ॥

अस्तेति ॥ हे प्रिये, कुकुटानां पेटकस्य समूहस्य यामान्ते प्रहरान्ते वा कृत्वा वाच्यं
तद्वशादुल्लसितैः प्रकाशमानैः किञ्चिदुष्णीभूतैरुत्कृष्टवपाकुसुमतुल्यैः शिखानां शिरसि रक्तचर्मम-
पकेसराणामोषैर्हृन्दैः किमिव वाहणी दिक् द्राक् अकसादणीकृता रच्यकृता । उत्प्रेक्षा । किंभू-
तस्य—अस्ताद्रेचूडा शिखरं सैवालमः स्थानं यस्य स पक्वणः शबरगृहं तस्यालिः समूहस्य
च्छेकस्यासक्तस्य शबरैर्गृहेषु संगृहीतस्य । कुकुटानां कुजनेनोन्नमितशिवत्वं जातिः । ते च
यामान्ते कुजन्ति सायंसमये कुजनादुत्फुल्लशिखावृन्दसंबन्धादणीमवनसंभवाच्च यामान्ते-
ल्लाघुकम् । 'पक्वणः शबरालयः', 'गृहासक्तः पक्षिभृगाश्छेकास्ते गृहाकाश्च ते' इत्यमरः ।
'पेटकं पुस्तकादीनां मञ्जूषाणां कदम्बके' इति विश्वः ॥

पश्य द्रुतास्तंगतसूर्यनिर्यत्करावलीहैङ्गलवेद्ययात्र ।

निविध्यमानाहनि संध्ययापि रात्रिप्रतीहारपदेऽधिकारम् ॥ ६ ॥

पश्येति ॥ संध्याया अत्र सायं समये चन्द्रस्य नायिकाया रात्रेः संबन्धिनः प्रतीहारस्य
दौवारिकस्य पदे अधिकारमास्तदपि पश्य विलोकय । किंभूतया—हुतं श्रीग्रमस्य गतस्य

सूर्यस्य निर्व्यती बहिर्निर्गच्छन्ती कराकली किरणपरम्परैव हेतुलं हिहृत्वाक्येन रजकरकाद्रव्य-
विशेषेण रजं वेद्यं दण्डविशेषो यस्मात्तथा । किंभूते पदे—निषिध्यमानं निवार्यमाणप्रवेश-
महो दिनं यस्मिन् । किंवा हि दौवारिकी क्येन युकेति संध्यैव रात्रेर्दौवारिकी जातेत्यर्थः ।
सूर्योऽस्मादिति, दिनं गतम्, रात्रिरागतेति सायंसंध्यया ज्ञाप्यत इति भावः । दौवारिक्यपि
हेतुलवेत्तप्राणिः सती प्रविशन्तं कमपि प्रतिषेधयति । 'तिर्यङ्करा-' इति (पाठे-)तिर्यङ्गस्तिर-
प्रसारिणश्च ते करावेति । अहनीत्यत्र तात्पुरुषत्वाभावाद्भजभाषः ॥

इदानीं संध्यानक्षत्रसंयोगं वर्णयति—

महानटः किं नु सभानुरागे संध्याय संध्यां कुनदीमपीशाम् ।

तनोति तन्वा वियतापि तारध्रेणिस्त्रजा सांप्रतमङ्ग हारम् ॥ ७ ॥

महानट इति ॥ अत्र हे भैमि, महान् संध्योपासनादिविषयेऽतिप्रशस्तः, तथा—अटति
गच्छतीत्येवंभूतः कालः स प्रकृतः सायंतनः, यद्वा—महान्परमेष्ठरो नटो नर्तको यस्मिन् ।
संध्याकाले ईश्वरो नृत्यति । स प्रकृतः सायंसंध्यासमयः भानोः सूर्यस्य रागे लोहितिमपि
सति अन्तमगानन्तरं सूर्यस्य रागमात्रेऽवशिष्टे सति संध्यां संध्याकान्तिं किंचित्पीतरक्तवर्ण-
त्वात्कुनदी 'नेपाली कुनदी मोल' इत्याद्यभिधानात् मनःशिल्लरूपाम्, तथा—ईशमपि
स्वकालस्वामिनीं च, अथ च—पितृप्रभूरुपत्वाद्भक्ततनुत्वादेवतारूपाम्, अथ च—समुद्दि-
नतीं संध्याय सम्भग्नचिन्त्य सांप्रतमिदानीं तन्वा किंचिदुद्रतया संध्यारागतिरोहितक-
न्तितया वा कृशया किंचिदुद्वेग्या । तथा—वियतापि गगनरूपया स्मृणया यावद्गगनं
विलीर्णया, यद्वा—आ सामस्थेन व्याप्तं वियथया गगनव्यापिन्या च, तारध्रेण्या नक्षत्रपर-
म्परारूपया स्त्रजा पुष्पादिमालया हारं तनोति विरचयति किं नु । यद्वा—तारण्यं शुद्धमौक्ति-
कानां धेनिर्यत्र तादृश्या ग्रथितमौक्तिकया मालया हारविरचनं युक्तमिति संध्याकालः संध्या-
मैवंविधां संचिन्त्य नक्षत्रपरम्परयेव हारं विरचयति किमित्यर्थः । संध्यारागः किमानवशि-
ष्टोऽस्ति, मुक्तातुल्यानि नक्षत्राणि च किंचिदुद्वेग्यानि जातानीति भावः । तन्वा तारध्रेणिस्त्रजो-
पलक्षितेन तदुक्तेन वियता गगनेनैव हारं तनोतीति वा । संध्यामैवंविधां विज्ञाय तूर्णीभूत
इति न, कित्वांचित्वाद्रिशिष्टया तारध्रेणिस्त्रजा हारमपि विरचयतीत्यर्थ इति वापिशब्दाद्यर्थः ।
अथ च—स प्रसिद्धो महानटस्ताण्डवनृत्तकर्ता शिवो भानोः सूर्यस्य रागे सति । अन्तमिताथै
सूर्ये सतीति यावत् । तत्र संध्यासमये मनःशिल्लतुल्यवर्णांमग्निरस्यालुत्वात्कुत्सितगर्वकीरुपां
वा ईशां देवीं संध्यां सम्भग्न्यत्वा सायंसंध्यावन्दनं कृत्वाश्रुतु तूर्तं मध्ये तारापरम्परैव
माला बद्धां तथा गगनरूपयापि अमूर्तयापि मूर्त्वा कृत्वा इदानीं संध्यावन्दनानन्तरमङ्गहारं
मुखकरपाशार्धघण्टानां समताकमानं विशेषं करोति किन्विति वितर्कः । अमूर्तस्याङ्गहारकरणं
विश्रमिति विरोधार्थोऽपिशब्दः । न केवलं चन्द्रसर्पभोगादिभूषितयैव तन्वाङ्गहारं करोति
किंतु वियतापि तन्वेति समुच्चयार्थो वा । ईश्वरो हि सायंसमये नृत्यति । भानुरागे मनःशि-
ल्लतुल्यवर्णां संध्यामपीशां स्वराहचरीं पार्वतीं विचिन्त्य विशिष्टया विषद्भूषयापि तन्वाङ्गहारं
तनोति पार्वतीसमीपेऽपीश्वरो नृत्यति ॥ ॥ अथ च—महानतिप्रवीणो नटः कुत्सिता
नटी वृत्तेऽनतिचतुरामपि संध्यां वयःसंधौ वर्तमानां तदणीं रसभावसंधौ वर्तमानां वा रस-

भावज्ञाम्, अत एव—सभाया अनुरागे ईशां सभ्यानुरागजनने समर्था संचिन्त्वा विद्युत्-
 लयातिविशालया शुद्धमौक्तिकपरम्परारूपया मालयोपलक्षितया तन्वाह्वारे तनोति तदसां-
 प्रतं किम्, अपितु—रसभावादि जनबन्ध्या तथा सभ्यानुरागे समुत्पादितेऽपि नृत्तकर्मका-
 शलेनापि सभ्यानुरागार्थं स्वयमह्वारं तनोतीति युक्तमेवेत्यर्थः ॥ ॥ अथ च—महा-
 जतको वयःसंधौ रसादिसंधौ वा वर्तमानां तथा समृद्धिमतीमपि स्त्रियं कुत्सितां नदीं नृत्ता-
 नमिज्ञां ज्ञात्वा सभ्यानुरागे निमित्ते विधिष्ठया तन्वा स्वयमह्वारं तनोति तदसांप्रतं किं नृ-
 त्तमिति युक्तमेवेत्यर्थः ॥ ॥ अथ च—अन्योऽपि महानतिसमृद्धोऽटति सर्वत्र गच्छति
 तादृकोऽतिचञ्चलोऽतिप्रसिद्धो विटः कुनदीमपि नृत्तविशायामचतुरामपि भगा कायकान्त्या
 कृत्वा योऽनुरागस्तद्विषये ईशां सौन्दर्योत्तिष्ठयेनेव रागमुत्पादयन्तीम्, तथा—वैश्वतार-
 ण्ययोः संधौ वर्तमानां आहुर्भूतयोर्वनां रसभावसंचिन्धत्वाद्रसभावज्ञां वा संचिन्त्वा कायका-
 न्त्यानुरागे सति कुनदीमपि तरुणीं रसभावज्ञां वा तयेषां संपत्तां च विचिन्त्वा तयीवस-
 रीरस्मातिविस्तृततया शुद्धमौक्तिकमालया हारं विरचयति । तत्रानुरक्तः संस्तस्य मुक्ताहारं
 वितरतीत्यर्थः । एवमन्या अपि योजनाः सुधियोहनीयाः । 'सभ्यानुरागैः संभाव' इति पाठे
 बहुषु पुस्तकेष्वदृष्टत्वादुपेक्ष्यः । अटः, पथावच् । सभ्याम्, दिगादित्वाद्यत् । तारशब्दस्य
 नक्षत्रकनीलिकाभिभावित्वं दशमसर्ग एवोक्तम् ॥

भूपास्थिदाम्नुदितस्य नाट्यात्पश्योडुकोटीकपटं वहद्भिः ।

दिग्मण्डलं मण्डयतीह खण्डैः सायंनटस्तारकराट्किरीटः ॥ ८ ॥

भूवेति ॥ हे भूमि, तारकराट् चन्द्रः किरीटो वस्य स शंभुः सायं नटतीति सायंनटो
 नतक उदतात्तात्मावृत्तादेतोडुदितस्य भूपास्यां दात्रो मालया उच्छलितैः खण्डैः शकलै-
 रेव उडुकोटीकपटं कोटिसंख्यनक्षत्रव्याजं वहद्भिर्धारयद्भिः सद्भिरेव सायंघमये दिग्मण्डलं
 मण्डयति पश्य । एतानि नक्षत्राणि न, किंतु ताण्डवनुदितास्थिमालोच्छलच्छलकलान्येव दिङ्म-
 त्तोभन्त इत्यर्थः । अन्योऽपि चन्द्रतुल्यकिरीटो तूलंनुदितहारखण्डैः स्त्रीवृन्दं मण्डयति ।
 'मण्डयतीव' इति पाठे—उत्प्रेक्षा ॥

कालः किरातः स्फुटपद्मकस्य वधे व्यधाद्यस्य दिनद्विपस्य ।

तस्यैव संध्या रुचिरासंधारा ताराश्च कुम्भस्थलमौक्तिकानि ॥ ९ ॥

काल इति ॥ हे प्रिये, कालः संध्यासमय एव किरातः, अथ च—कृष्णवर्णो हिंसकता-
 न्मययुक्तो वा कालो गिरिमहारण्यसंचारी शबरः स्फुटानि विकसितानि पद्मानि यस्मिन् ।
 नद्या—विकसितकमलं सं जलं यस्मिन्, अथ च—प्रकटीभूतं शुण्डादण्डाग्रे प्रकाशमानं
 पद्मकं रक्तविन्दुवृन्दं यस्मिन्तादृशस्य दिनरूपस्य द्विपस्य वधे व्यधादकरोत् । तस्यैव इत्यस्य

१ 'अथ च—महानतोऽपि संध्या वयःसंधौ वर्तमानां कौ भुवि नदीं शितावदितीव्रनाटककवीम् ।
 अत एव सभ्यानुरागे ईशां संभाव ज्ञात्वापि विद्युत्तातिविशालया तारमेघिनोपलक्षितया तन्वा स्वकी-
 यवपुत्रा वदह्वारं तनोति तांतिं संप्रतिम्, 'अपितु नदीनृत्तावसरे तस्य तूलं वषाविधरसाजनकलेना'
 नुचितमेवेत्यर्थः' इति सुभाषचोपा ।

करिणो रुचिरा रम्या संध्यासंधारा रुचिरधारा । ताराश्च नक्षत्राणि विदारिततरीयकुम्भास्य-
लमौचित्कानि । संध्यारागो रक्तधारा ताराश्च स्थूलमुष्ण इव शोभन्त इत्यर्थः । स्फुटपत्रक-
स्येति बहुमीदृी कर् ।

संध्यासरागः ककुभो विभागः शिवाविवाहे विभुनायमेव ।

दिग्वाससा पूर्वमवैमि पुष्पसिन्दूरिकापर्वणि पर्यधायि ॥ १० ॥

संध्येति ॥ विभुना प्रमुष्णा हरेण पूर्वं शिवायाः पार्वत्या विवाहावसरे संध्या सरागो
रक्तवर्णोऽयमेव ककुभः पश्चिमाशया विभागः प्रदेशः पुष्पवर्णयुक्ता सिन्दूरिका रक्तवर्णं
तत्संबन्धिनि तथोगात् पुष्पसिन्दूरिकास्यै पर्वण्युत्तवे पर्यधायि परिहितः । यतो दिग्बल-
मेव वागो यस्य तेन रक्तवस्त्रपरिधानावसरेऽपि दिग्वासस औमित्याद्रकदिग्भाग एव परिहित
इत्यवैमि शङ्के । विवाहस्य चतुर्थे दिने प्रथमदिनपरिहितानि वस्त्राणि प्रहालनार्थं परित्यज्य
पुष्पसिन्दूरिकास्यपर्वणि कौमुद्यादिरक्तवस्त्राणि बहुवरेण परिधीयन्त इति वृद्धाचारः । तत्रै-
शस्य दिग्बलतत्त्वाद्रक्तपश्चिमभाग एवनेन परिहित इत्यर्थः । वर्णकभूतपुष्पस्थाने ताराः,
सिन्दूरिकास्थाने संध्यासरागः पश्चिमदिग्भाग इति भाषः ॥

प्रातःसायंसंध्ययोः प्राचीप्रतीच्योर्द्विगोरपि तुल्यवर्णत्वात्सायंसंध्यारक्तपश्चिमदिश एव
पुष्पसिन्दूरिकात्वं कथं वर्ण्यत इत्याक्षेपे तत्परिहारार्थं प्राच्या अपि तद्वाचमाह—

सतीमुमामुद्वहता च पुष्पसिन्दूरिकार्थं वसने सुनेत्रे ।

दिशौ द्विसंधीमभि रागशोभे दिग्वाससोमे किमलम्भिपाताम् ॥ ११ ॥

सतीमिति ॥ हे सुनेत्रे, सतीं पृथ्वायणीमुमां पार्वतीं चोद्वहता परिणयता दिग्वाससा
हरेण पूर्वोक्तपुष्पसिन्दूरिकार्थं द्विसंधीं अभि हे अपि प्रातःसायंसंध्ये लक्ष्मीकृत्य द्वे प्राचीप्र-
तीच्यौ दिशावेव रागेण रक्तवर्णेन शोभा यथोक्तो, रक्तवर्णेन शोभेते इति वा, तादृशे रक्ते
वस्त्रे द्वे वसने अलम्भिपातां प्राप्ते किम् । विवाहस्यै संध्यावस्त्ररक्तदिग्बलमेव दिग्बलतत्त्वाद्र-
क्तवस्त्रद्वयं शिवेन लम्भिमिलहं मन्य इत्यर्थः । शिवेन द्वे दिशावेव वस्त्रे द्वे संध्ये लक्ष्मीकृत्य
रागेण रक्तवस्त्रेण कृत्वा ये शोभे कर्मभूते ते प्रापिते किम् । विवाहे वस्त्रं रत्ननाय कस्य-
चित्करे समर्प्यते, तस्माच्छिवेन दिग्बलयरूपे मम द्वे वस्त्रे भवतीभ्यां रक्तशोभे प्रापणीये
इति संध्याहयमाह्वानं सहिन्द्रयं रक्तशोभं चकारेत्यर्थं इति वा । सुनेत्रीति पाठे—‘असंयोगो-
पभात्’ इति निषेधान्तीषू चिन्त्यः । द्विसंधीम्, समाहारद्विगोरेकत्वे ‘आबन्तो वा’ इति
स्त्रीत्वे च ‘द्विगोः’ इति ङीप् संध्याशब्दस्य तद्धितयदन्तत्वात् ‘हलन्तद्धितस्य’ इति यलोपः ।
‘अभिरभागे’ इत्यभेः कर्मप्रवचनीयत्वात्तथोगे द्वितीया । गत्यर्थत्वादपौ कर्तुर्गो कर्मत्वं पक्षे ॥

आदाय दण्डं सकलासु दिक्षु योऽयं परिभ्राम्यति भानुभिधुः ।

अथौ निमज्जन्निव तापसोऽयं संध्याभ्रकापायमधत्त सायम् ॥ १२ ॥

आदायेति ॥ योऽयं भानुरेव मिधुः परित्राद् दण्डं पारिपार्थिकमेव वैजयन्तिमादाय
सकलासु दिक्षु परिभ्राम्यति, सोऽयं तापसः परित्राद् सायंकाले अथौ निमज्जन् पातालं
प्रविशन्, अथ च—बहुजले जलशये स्नानं कुर्वन् संध्यायामग्रं गगनं तदेव कषायरक्तं

वस्त्रमधत्तेव उपरि स्वस्रोर्ध्वभागे, अथ च—उच्चतटस्योपरि दण्डस्योपरि वा निजमत्ताकोपरि वा धृतवानिव । एवं यतिरपि बहुकालवस्थानस्य निषिद्धत्वादुक्तलक्षणः सन् परित्रमणे काषायं वस्त्रं धारयति । काषायमिव संध्या शोभत इत्यर्थः । 'माठरः पिङ्गलो दण्डः (वण्डांशोः पारिपाशिकाः)' 'मिष्ठुः परिगाद कर्मन्त्री' इत्यमरः । काषायम्, 'तेन रक्तम्' इत्यञ् ।

अस्ताचलेऽसिन्निकपोपलामे संध्याकपोल्लेखपरीक्षितो यः ।

विक्रीय तं हेलिहिरण्यपिण्डं ताराचराटानियमादित द्यौः ॥ १३ ॥

अस्तेति ॥ यः सूर्यः अस्मिन्प्रीतीच्या वर्तमाने निकपोपलामे सुवर्णपरीक्षापाषाणतुल्ये-
ऽस्ताचले संध्याराम एव कपोल्लेखः ध्वंशोलेखत्वेन परीक्षितः । इयं द्यौस्तं हेलि सूर्यमेव
हिरण्यपिण्डं विक्रीय विनिमयेन कसैचिदत्वा तारारूपान्वराटान् कपर्दकानादित जग्राह ।
उत्तमं सुवर्णं रक्षणीतं भवति । तथाच रक्षणीतसुवर्णगोलकस्य निकपपरीक्षितसुवर्णरेखेन
संध्या दृश्यते, ताराश्च वराटा इव दृश्यन्त इत्यर्थः । द्यौरिति लोकव्यवहारानभिज्ञत्वद्योत-
नार्थं कौलिङ्गनिर्देशः । स्त्री हि सुवर्णं दत्त्वा मूर्खतया वराटकान्गृह्णाति, धूर्तेन वक्ष्यते च ।
वराटकव्यवहारे देशे सुवर्णमपि दत्त्वा वराटका एव गृह्यन्ते ॥

पचेलिमं दाडिममर्कविन्वमुत्तार्य संध्या त्वगिवोज्झितास्य ।

तारामयं बीजमुजादसीयं कालेन निष्ठपूतमिवास्थियूथम् ॥ १४ ॥

पचेलिममिति ॥ दाडिमबीजमुजा कालेन रक्तमर्कविन्वमेव पचेलिमं तारोरुपर्येव
स्वयं पक्वं दाडिमं फलमुत्तार्य गमनतरोखोटमिव बीजग्रहणार्थं मित्वा वा संध्याकनिस्त्व-
गिव अस्य दाडिमस्य पक्त्वाद्रक्तकृत्तिरिवोज्झिता परित्यज्या । तद्बीजमक्षणार्थमुपरितनबीज-
कोशवत्संध्या पृथक्कृता । तथा—बीजमक्षणानन्तरं तारामयं तारारूपमदसीयममुष्य दाडिमस्य
अमीषां बीजानां वा, संवन्धि अस्यां बीजमध्यस्थधेतुकणानां मूषं वृन्दं निष्ठपूतमिवोद्गीर्णमिव
बीजानि भक्षयित्वा गृहीतरसं तदन्तर्गतधेतुकणवृन्दं पुनरुत्प्रेक्ष्यतमिव । नहि कालदन्तः
सूर्यदाडिमं भक्षितुं समर्थः । अन्योऽपि दाडिममुत्तार्य तत्त्वनं परित्यज्य बीजान्वाक्ताद्य
गृहीतरसान्बीजकणात्पूकल लज्जति ॥

ताराततिर्बीजमिवादमादमियं निरष्ठेयि यदस्थियूथम् ।

तन्निष्कुलाकृत्य रविं त्वगेपा संध्योज्झिता पाकिमदाडिमं वा ॥ १५ ॥

तारेति ॥ सामर्थ्यात्कालेन कर्त्रा रविमेव तत् पाकिमं दाडिमं निष्कुलाकृत्य निर्गतबीज-
कुलं कृत्वा बीजरूपं तारे गृहीत्वा तरीया त्वगेवैषा संध्या उज्झिता । वाशब्दः संभावना-
याम् । उज्झिता किमिवाद्यङ्गाह—बीजानि आदमादं भक्षयित्वा भक्षयित्वा यस्य सूर्यरू-
पस्य पक्वदाडिमस्य संवन्धि अस्थियूथमिवैषं ताराततिर्निरष्ठेयि निष्ठपूता । जग्वा जग्वा
इत्यादमादम्, अदेरामीदृष्ये गमुल् द्विवचनं च । निरष्ठेयि, कर्मणि चिण् । निष्कुलाकृत्य,
'निष्कुलमिच्छोपणे' इति डाच् । क्षेपकोऽयं श्लोकः ॥

१ 'तम्' इति मुद्रादयोधासंमतः पाठः । २ पूर्वेषु 'गतार्थत्वादित्यधिकं' इति मुक्तावबोधायाम् ।

संध्यावशेषे धृतताण्डवस्य चण्डीपतेः पतपतनाभिघातात् ।

कैलासशैलस्फटिकाश्मखण्डैरमण्डि पश्योत्पतयालुभिर्घोः ॥ १६ ॥

संध्येति ॥ हे प्रिये, संध्यावशेषे संध्यावन्दनान्ते धृतं ताण्डवतृलं येन तस्य चण्डीपतेः पदोच्चरणयोर्दंडं वत्पतनं तेनाभिघातद्वेतोत्पतयालुभिरुत्पतनशीलैश्छलितैः कैलासशैलसंबन्धिसफटिकाश्मनां खण्डैः शकलैर्धौरमण्डि अलंकृता पश्य । कैलासस्फटिक-
खण्डा एव गगने तारारूपेण शोभन्ते । उत्पतयालुभिः, 'सृष्टिहिहि' इत्यालुन् ॥

इत्थं हिया वर्णनजन्मनेव संध्यामपकान्तवर्ती प्रतीत्य ।

तारातमोदन्तुरमन्तैरिक्षं निरीक्षमाणः स पुनर्वभावे ॥ १७ ॥

इत्थमिति ॥ स नलः पुनर्मौं वभावे । किमुतः—इत्थमुपकारेण वर्णनजन्मना स्तुतिजातया हिवेवापकान्तवर्ती निर्गतां संस्थां प्रतीत्य निधिस्यान्तरिक्षं गगनं तारातमोभ्यां दन्तुरितं मिथितं निरीक्षमाणः । अन्योऽप्युत्तमो निजवर्णनजातलब्ध्यापकमिति ॥

रामेपुमर्मव्रणनार्तिवेगाद्रक्षाकरः प्रागयमुत्पपात ।

प्राहौचकिर्मरितमीनकश्चु नभो न भोः कामशरासनध्रु ॥ १८ ॥

रामेति ॥ हे कामशरासनमेव ध्रुवो यस्माः, धूर्ध्वनमात्रेण कामोदयकारिणि भैमि, रामस्य जामदग्न्यस्य वा इष्टुणा मर्मणो व्रणनाद्वेदनाद्वेतोरुत्पन्ना आर्तिः पीडा तस्या वेगादा-
धिक्याद्वेतोर्निजस्थाने स्थातुमशक्तः सन् भीत्वा रक्षाकर एवायं प्राक् तस्मिन्वस्तरे उत्पपा-
तोर्ध्वमगात् । नेदं नभः । यः पूर्वमुत्पतितः स इयामजलः स्फुटरजगमौ रक्षाकर एवायं न
त्वेतजग इत्यर्थः । कीदृशः—प्राहाणां जलचारिणां जन्तूनां बौधत्येन किर्मरिता मिथिता
मीनाः कन्ववः शङ्काश्च यस्मिन् । नभस्तु ग्रहसंबन्धी ओषः शुक्रबृहस्पत्यारुवता रामदसमुद्रः
ध्रुवमण्डलग्रहसंबन्धी सन्तुहो वा तेन मिथितो मीनाख्यो राशिः कम्बुः शङ्काकरविशालान-
शत्रं च यस्मिन् । रघुनाथेन किं सेतुबन्धनमये शरेण ससुदो मेत्तुमारुज्व इति तावन्मा-
त्रेण पीडातिघवाहुत्पतित इत्युच्यते । परशुरामेणापि निजवसत्यर्थं समुद्रो बाणेन परात्तः
सञ्चुत्पतितः । समुद्रजलसैवायं कालिमा, न तु गगनस्य । उत्पतितस्य समुद्रस्याभोद्वेगे
स्थितानि रक्षाप्राहाणीनि अधःस्थितेन जनेन सुखेन इष्टुं शक्नुवन्ते । भ्रूकरकर्कदादयः साक्षा-
न्मीनादय एव ननु राद्यादिभूताः, शिष्टश्च ताराः सामुद्रिकमौक्तिकान्येव, ननु तारा इत्यादि
ज्ञातव्यम् । शरासनध्रुरिति उच्यस्थानत्वाद्यधीत्वाभावाद्भ्रूस्वत्वाभावः । इत्यपाठस्तु 'सहैकवंश-
प्रभवध्रु' इतिपक्षमर्थनीयः । यद्वा शिष्टकविप्रयोगदर्शनाज्ज्ञातव्यः ॥

मोहाय देवान्परसां विमुक्तास्ताराः शराः पुण्यशरेण शङ्के ।

पञ्चास्यवत्पञ्चशरस्य नास्ति प्रपञ्चवाची खलु पञ्चशब्दः ॥ १९ ॥

मोहायेति ॥ हे भैमि, पुण्यशरेण कामेन देवानाम्परसां च मोहायान्मोन्दमनुराग-
संजननार्थं देवाधीनामुपरि वर्तमानत्वाद्विमुक्ता ऊर्जं क्षिताः क्षुद्रपुण्यरूपाः शरा एव तारा
इत्यर्थं शङ्के । ननु कामस्य पुण्यशरत्वेऽपि पञ्चबाणत्वात्ताराणां बहुतरत्वाल्लभं कामबाणत्व-
मिलाशङ्का समर्पयते—खलु यस्मात् पञ्चशरस्य नास्ति पूर्वपदत्वेन वर्तमानः पञ्चशब्दः

१ 'अन्तरीक्षमिक्षपि' पाठः 'अन्तरीक्षान्तरिक्षे च स्फटिकस्फटिकापि' इति खरभेदकोशभाषाया-
दुभित एव इति सुखावबोधः ।

प्रपञ्चवाची प्रकृष्टः पञ्चो विस्तारस्तद्वाचकः, ननु संख्यावाचकः 'पञ्चि विस्तारवचने' इति स्वार्थनिजन्ताद्वाच्योः पञ्चाद्यञ्चि पञ्चयन्ति विस्तृता भवन्ति पञ्चाः शरा यस्येति विग्रहः, ननु पञ्चसंख्याकाः शरा यस्येति । तस्मात्पुष्पबाणत्वं ताराणां युक्तमेवेत्यर्थः । कस्येव—पञ्चास्य-
वत् 'सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यः' इति सिद्धान्तिवायिनि पञ्चास्यशब्दे सिंहस्य पञ्चसंख्यमुक्तत्वा-
भावात् पञ्चयति विस्तृतं भवति पञ्चं विस्तृतमास्यं ग्रस्यासौ पञ्चास्य इति व्युत्पत्त्या पञ्चस्यन्दो
यथा विस्तारवाची तथेति । 'व्यासः प्रपञ्चो विस्तारः' इति हल्ययुधः ॥

नमोनदीकूलकुलायचक्रीकुलस्य नक्तं विरहकुलस्य ।

दशोरपां सन्ति पृथन्ति ताराः पतन्ति तत्संकमणानि धाराः ॥ २० ॥

नम इति ॥ नक्तं विरहेणाकुलस्य पीडितस्य नमोनद्या मन्दकिन्त्याः कूलमेव कुलवा-
स्यानं यस्य तस्य चक्रीकुलस्य चक्रवाकीसमूहस्य दशोर्नेत्रयोरपान्धुजलानां पृथन्ति ये
विन्दवः सन्ति त एव तारका अधःस्थितैर्जनेर्दृश्यन्ते । तथा—तासां ताराणां संकमणानि
पुष्पसंख्यवाङ्मूर्ति प्रत्यागमनानि गलद्वाष्पजलानां धारा एव पतन्ति । दशोः सन्ति विर-
स्थितिमन्ति यानि बाष्पपृथन्ति तानि तारा इति वा । तत्संकमणानि स्थितताराप्रतिबिम्ब-
भूतानि तत्तुल्यानि पतन्ति अधःपातीनि यानि पृथन्ति तानि धारा अधुप्रवाहाः । तासां
ताराणां संकमणानि वीथयो मेघादिसंकान्तयो वा धारा अत्रूणां प्रवाहा इति वा । त्रिवो हि
विरहमसहमाना ददन्ति । सन्ति, पतन्तीति च तिङन्तम्, पृथद्विशेषणं वा ॥

अमूनि मन्येऽमरनिर्क्षरिण्या यादांसि गोधा मकरः कुलीरः ।

तत्पूरस्त्रोत्सुरभीतिदूरो मग्नान्यधः स्पष्टमितः प्रतीमः ॥ २१ ॥

अमूनीति ॥ हे प्रिये, गोधास्त्रास्तारा गोधा, मकराक्षिर्बन्धिन्यस्तारा मकरः,
कुलीरः कर्कराक्षिस्तत्संबन्धिन्यस्ताराः कुलीरः, अमूनि प्रलक्षदृशान्यमरनिर्क्षरिण्या मन्द-
किन्त्या यादांसि जलजन्तव एव इत्यहं मन्ये । गोधा मत्स्याः कर्कटका अपि जले वर्तन्ते
उपरि च दृश्यन्ते । तस्मादेवमया यादांसिर्बेतानीत्यर्थः । तत्रोपरि वर्तमानेन द्रष्टुं योग्याः,
नलधःस्थितेनेत्यत आह—तासां नाकनद्याः पूरे खेलन्तः कीदन्तः सुरास्तेभ्यः सक्रशा-
द्भ्राता दूरं तलपर्यन्तं मग्नानि अतएव जलतलमामित्वादधोभागे इतो भूदेष्टादपि स्पष्टं
सुखेन जानीमः । भूभागे स्थिता अपि जलतलमामित्वाद्गोधादियादांसि व्याकं पश्याम इत्यर्थः ।
गोधाकारं ध्रुवमण्डलं, गोधा उपेष्टा वा ॥

स्मरस्य कम्बुः किमयं चकास्ति दिवि त्रिलोकीजयवादनीयः ।

कस्यापरस्योद्गमयैः प्रसूनैर्वादित्रशक्तिर्घटते भटस्य ॥ २२ ॥

स्मरस्येति ॥ त्रिलोकीजये वादनीयो वादनाहः स्मरस्य संबन्धी अयं प्रलक्षदृश्यो विद्या-
ज्ञानक्षरूपः कम्बुः शङ्खः दिवि चकास्ति किम् । उच्चतरप्रदेशे वादितं वाद्यं सर्वत्राकर्षकं
इति गगने स्थापितो लोकत्रयविजयवादनाहः कामस्यैव कम्बुः किमित्यर्थः । यस्मादपरस्य
कस्य भटस्योद्गमयैस्त्वारूपैः प्रसूनैः कृत्वा वादित्रशक्तिर्वादिनीर्माणं घटतेऽपि । स्मरस्यैव
अनुवाणानां पुष्परूपत्वदर्शनात्तदीयस्यैव वाद्यस्य पुष्परूपत्वसंभावनाया युक्तत्वात् ताराकुलस्य-
रूपः कामशङ्ख एवायं गगने क्षोभते, न त्वन्यदीय इत्यर्थः ॥

किं योगिनीयं रजनी रतीशं याजीजिवत्पद्मममृमुहच ।

योगिर्मस्या महतीमलममिदं वदत्यम्बरचुम्बि कम्बु ॥ २३ ॥

किमिति ॥ येयं रजनी योगिनी स्त्रीपुंसयोगवती, अथ च—शाकनम्बसिद्धा मारणोक्ता-
दृष्टादिभिरा स्त्री किम् । या रतीशं दिवा निर्जीवमिव निजसंनिधेः अजीजिवत् सजीवं चोक्तं ।
पद्मममृमुहत् पद्मानि च समकोचयत् । राज्ञी हि स्त्रीपुंसयोगे काम उद्दीप्तो भवति, पद्मानि
च संकुचयति । अलमं निराधारमम्बरचुम्बि आकाशवर्ति तारानात्रात्मकत्वादलममराशिभूतं
वा इदं प्रत्यक्षदृश्यं कम्बु तारारूपः शङ्कोऽस्या रात्रियोगिन्या महती योगिदि योगसमृद्धि
वदति । दिवादर्शनानावादिदानां दृश्यमानः शङ्को रात्रिर्जातेति वक्ष्यति । योगशक्तिं विना
निराधारं वस्तु कथं स्थापयेत् । योगिन्यपि हि मृतमपि कंचिज्जीवयति । कंचिष मोहयति
नृच्छां प्रापयति भ्रान्तं करोति वा तस्माद्योगिनी किमित्युत्प्रेक्षा । कम्बुशब्दस्य वपुंसकत्वम-
प्यस्तीति पूर्वमेवोक्तं स्मर्तव्यम् । अजीजिवत्, अमृमुहदिति, 'यौ चङि-' इत्युपधादुक्तः ॥

प्रबोधकालेऽहनि बाधितानि ताराः स्रपुष्पाणि निदर्शयन्ती ।

निशाह शून्याध्वनि योगिनीयं मृषा जगदृष्टमपि स्फुटामम् ॥ २४ ॥

प्रबोधेति ॥ हे प्रिये, प्रबोधकाले जागरणसमये, अथ च—सम्पन्नानोत्पत्तिसमये,
अहनि दिने बाधितानि सूर्यदीप्तिष्वलकान्तीनि, अथ च—भ्रान्तिकारणनाशाधिरूपपत्तानि,
तारा नक्षत्ररूपाणि स्रपुष्पाणि गगनसंचन्वीनि कुसुमानि नितरां दर्शयन्ती, अथ च—दृष्टा-
न्तीकुर्वती, शून्याध्वनि बौद्धादिशून्यवादिदर्शने विषये योगिनी तद्दर्शनरहस्यं जानती काचि-
त्प्रजितैवेयं निशा स्फुटमाभाति तादृशं दृष्टमपि प्रत्यक्षेण प्रतीयमानमपि स्थावरजगमात्मकं
सकलं जगन्मृषाऽसत्यमाह वृते । बौद्धादिदर्शने हि ज्ञानस्यैव बहिर्षट्पाकारत्वाज्ज्ञानातिरिक्तं
सर्वं मिथ्येति तज्ज्ञा योगिन्वपि प्रपद्ये मिथ्येति दर्शयति, तथेयमपि रात्रिरहन्यदृशान्यपि
पुष्पतुल्यानि नक्षत्राणि निजयोगाद्गगने दर्शयतीति भावः । निदर्शनं करोतीवेति प्रतीयमा-
नोपप्रेक्षा ॥

एणः स्मरेणाङ्गमयः सपञ्चाकृतो भवद्भूयुगधन्वना यः ।

मुखे तवेन्दौ लसता स तारा पुष्पालिबाणानुगतो गतोऽयम् ॥ २५ ॥

एण इति ॥ हे भैमि, तव मुख एवेन्द्रावाह्यदकत्वादिगुणयोगाबन्धे लसता प्रकाशमा-
नेन, तथा—भवद्भूयुगमेव धनुर्मेख तेन स्मरेण तव मुखेन्दौ 'विमतो मृगवांश्चन्द्रत्वात्संप्रति-
पक्षवत्' इत्यनुमानप्रसिद्धो योऽङ्गमयः कलहरूप एणो मृगः सपञ्चाकृतः । मुखे तच्चापदर्श-
नाक्षटराक्षितपञ्चस्यैव बाणस्यारपरपार्श्वे निर्गमनं यथा भवति तथा व्यथितः स एव मृगस्ता-
रापुष्पालिर्नक्षत्ररूपपुष्पपक्षितलक्षणो बाणस्तेनानुगतः सन् सहित एव पलाय्य गतोऽयं
गगने दृश्यते किम् । चन्द्रे मृगेण भाव्यम्, स चात्र नास्ति, सत्त्वापः कामश्च मुखे लसति,
गगने मृगशिरो नक्षत्रं मृगाकर्ष्य बाणाकारपुष्पतुल्यतारानुगतं दृश्यते । तर्हि कामेन विद्धोऽ-
न्तर्गतपञ्चपार्श्वबहिर्निर्गतबाणसहितो व्यथितः पलाय्य गतः स एवायं मृगो दृश्यते किमिति
प्रतीयमानोपप्रेक्षा । 'सपञ्चनिष्पञ्चादतिव्यथने' इति वाच्यं ॥

लोकाश्रयो मण्डपमादिसृष्टिब्रह्माण्डमाभात्यनुकाष्ठमस्य ।

स्यकान्तिरेणूत्करवान्तिमन्ति युगमणद्वारनिभानि भानि ॥ २६ ॥

लोकेति ॥ हे भैमि, ब्रह्माण्डमादौ सर्वस्मादपि पूर्वं सृष्टिर्निर्माणं यस्य, अथच—निरुद्ध-
लनिमित्तं पुराणम्, मण्डपमिति आभाति तदिव शोभत इत्यर्थः । यतो—लोकानां प्रमाणाभ्य-
वाश्रयः ब्रह्माण्डाचारत्वाज्जगताम् । मण्डपोऽपि लोकानामाश्रयः, तच्छायाभवासित्वालोका-
नाम् । आश्रयनामत्वात् । अत एव—अस्य ब्रह्माण्डमण्डपस्य अनुकाष्ठं दिशि दिशि एतत्सं-
बन्धिनीषु सर्वासु दिक्षु, अथच—एतत्संबन्धीनि काष्ठानि दारुणि लक्ष्मीकृत्य तेषु भाति
नक्षत्राणि स्वकान्तिरूपसोत्पातरेणूत्करस्य संबन्धिनीं बान्तिरुद्गारस्तद्वदन्ति पुष्पाख्यक्षीदनि-
मित्तो प्रणदिछद्रं तस्य द्वारं मुखं तथिभाति तत्तुल्यानि पुष्पोत्कीर्णंदारुजोयुष्मानि दारुच्छिद्र-
मुखानीव ददन्त इत्यर्थः । जनाश्रयनामा मण्डपोऽप्यतिजीर्णो यद्वा भवति तदा तथीयकाष्ठेषु
पुष्पाः पतन्ति पुष्पोत्कीर्णगलदजोयुष्मानि पुष्पकृतच्छिद्रमुत्तानि दत्तानि क्षेतानि च ददन्ते,
तानीव भाति भान्तीति भावः । 'मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः' इत्यमरः । अनुकाष्ठम्, वीप्ताया-
मध्ययीभावः, पश्चान्तरे विमतवर्थे ॥

इदानीं सर्वदिग्भ्यापितमोवर्णनं प्राच्यादिकमेणोपक्रमते—

शचीसपत्न्यां दिशि पश्य भैमी शकेभदानद्रचनिर्झरस्य ।

पोद्भूयते वासरसेतुनाशादुच्छृङ्खलः पूर इवान्धकारः ॥ २७ ॥

शचीति ॥ हे भैमि, अन्धकारः सपत्नीं दिक् प्राचीं तस्या वासररूपस्य सेतोः
सूर्यप्रभामर्यादाया नाशात् उच्छृङ्खलो निरर्गलः शकेभस्य दानद्रवो दानोदकं तस्य निर्झरः
प्रवाहस्तस्य इवामः पूर इव पोद्भूयते सूर्यं प्रसरति । प्राच्यां व्याप्नोतीत्यर्थः । त्वं पश्य । प्राच्या-
मेव चैरावतदानत्रयप्रवाहपूरसंभवः । जलपूरेऽपि बन्धापगमादप्रतिहतप्रसरः सक्तितरां
प्रसरति, 'हृद् सर्पणे' इत्यस्याहुशार्थे गृह् द्विर्वचनम् ॥

दक्षिणदिग्भ्यापि तमो वर्णयति—

रामालिरोमावलिदिग्विगाहि ध्वान्तायते वाहनमन्तकस्य ।

यद्रीक्ष्य दूरादिव विभ्यतः स्वान्ध्वान्गृहीत्वापस्ततो विवस्वान् ॥ २८ ॥

रामेति ॥ श्रीरामस्यालिः सेतुः सेतुबन्ध एव इवान्ध्वान्द्रोमावलिर्वस्वान्तस्या दक्षिणस्या
दिशो विगाहि मितरां व्यापकम् अन्तकस्य दिक्पतित्वाहक्षिणदिवस्थं तद्वाहनं महिष एव
ध्वान्तायते कबलनीलोऽन्धकार इवाचरति । विवस्वान् सूर्यः नद्यमवाहनं दूराद्रीक्ष्य सह-
जाभ्रमहिषवैरस्मरणाद्विभ्यतः समभ्यान् स्वान्ध्वान् गृहीत्वापस्ततः पल्लवित इव दक्षिणदिशि
विमिरं यममहिषवच्छोभते इत्यर्थः । अन्तकपदेन तद्वाहनस्य दारुणत्वं सूचितम्, अत एव
ततोऽन्धकारां भयं युक्तम् । ध्वान्तायते, 'उपमानादाचारे' 'कर्तुः कथम्' इति कथञ्चन्ता-
त्तत् । 'सेतुराली खियां पुमान्' इत्यमरः ॥

प्रतीचीव्यापितमो वर्णयति—

पङ्कं महाकालफलं किलासीत्प्रत्यगिरेः सानुनि भानुविम्बम् ।

भिन्नस्य तस्यैव दृग्निपाताद्वीजानि जानामितमां तमांसि ॥ २९ ॥

पङ्कमिति ॥ भानुविम्बं प्रत्यगिरेः प्रतीच्यां यतमानस्यास्त्राचलस्य सानुनि कालवशा-
त्पङ्कं महाकालस्यैन्द्रवाक्पङ्कः फलमासीत् कित्वाहं मन्त्र इत्यर्थः । तथा—अहमतिपङ्कत्वादु-

न्तःस्थत्वाहुवतरप्रदेशादभस्ताद् इषदि शिल्पिणां निपातात्तदभिधातादेतोमिन्नस्य विधीर्णस्य तस्य भागुविम्बरूपस्य महाकालफलस्य कृष्णतमानि बीजान्येव तमांसीति ज्ञानामितमां नितरां मन्ये । पर्वतादिकठिनभूसमुद्भवं जम्बीरवर्तुलं पक्वं सदतिरिक्तं कृष्णबीजं महाकालकलं ग्रहोपसर्गनिवारणार्थं पृष्ठद्वारे वृद्धैर्बध्यते । अन्तमयसमपसंबन्धात्परिणतकालं रक्तं महतः कालस्य फलभूतं च भागुविम्बं महाकालफलमिव, तमांसि च विधीर्णस्य तस्य कृष्णतमानि बीजानीव प्रसरन्तीत्यर्थः । अन्यदिगपेक्षया प्रतीच्यां सार्वसमये सूर्यसंस्थासंबन्धितः प्रकाशस्यासत्तत्त्वादर्शान्बन्धकारसूचनार्थं तमसां बीजत्वेन निरूपणम् ॥

उदीचीन्यापि तमो वर्णयति—

पत्युर्गिरीणामयशः सुमेरुप्रदक्षिणाद्भास्वदनाहतस्य ।

दिशस्तमश्चैत्ररथान्यनामपत्रच्छटाया मृगनाभिः ॥ ३० ॥

पत्युरिति ॥ चैत्ररथं कुबेरवनं तदेवान्यनाम यस्मात्सादृशी पत्रच्छटा पत्रवती यस्याश्चैत्रराक्ष्यवनरूपपत्रवत्किंवा उत्तरस्या दिशो मृगनाभिः पत्रवतीरचनासाधनभूता कस्तुरी तद्वच्छोभते एवंशीलं कृष्णतमं तमो गिरीणां पत्युर्हिमाचलस्यायश एव । यतः—सुमेरोः प्रदक्षिणीकरणाद्भास्वता सूर्येणानाहतस्यावशातस्य । हिमाद्रिर्यथापि गिरीणां पतिः, तथापि सूर्यानाहतत्वादीन एव, मेरुरेव महान् । 'अस्योद्यानं चैत्ररथम्' इत्यमरः ॥

ऊर्ध्वदिग्ग्यापि तमो वर्णयति—

ऊर्ध्वं धृतं व्योम सहस्ररश्मेर्दिवा सहस्रेण करैरिवासीत् ।

पतत्तदेवांशुमता विनेदं नेदिष्ठतामेति कुतस्तमिन्नम् ॥ ३१ ॥

ऊर्ध्वमिति ॥ तमालश्यामलं यद्योम दिवा सहस्ररश्मेः सहस्रसंख्यैः करैः किरणैः, अथ च—हस्तैः ऊर्ध्वं दूरीचप्रदेशे पतमिवासीत् तन्नम एवेदं तमालश्यामलमंशुमता विना सार्वसमये सूर्यविनाशाद् धारकेण तेन विनापःपतत्तन् नेदिष्ठतामतितमां नैकव्यमेति । तमिन्नं कुतः कसादागतम्, अपितु तिमिरं नाम किमपि नास्ति, किंतु निकटीभवद्गगनमेव तमिन्नमित्यर्थः । 'पतद्भ्योमेव तमिन्नं कुतो भूमौ निकटतामेति ननु तदतिरिक्तं तमोऽस्तीति वा, अन्यदपि प(त)त्कस्यचित्कराभ्यामूर्ध्वं पार्यते, तदभावेऽथः पतत्येव । नेदिष्ठताम्, अतिज्ञायने इष्टमि 'अन्तिकबाहयोः' इति नेदादेशः । कुतः पक्षे सावैविभक्तिकस्यतिः ॥

अधोदिग्ग्यापि तमो वर्णयति—

ऊर्ध्वार्पितन्युजकटाहकल्पे यद्योन्नि दीपेन दिनाधिपेन ।

न्यधायि तद्भूमिमिलहृत्त्वं भूमौ तमः कज्जलमस्त्रलत्किम् ॥ ३२ ॥

ऊर्ध्वेति ॥ सामर्थ्याद्विधिना ऊर्ध्वं सूर्यदीपस्त्वोपरि भागे अर्पितो न्युजः कज्जलधारणार्थमधोमुखो महान् कटाहः कर्परं तत्कल्पे तत्तुल्ये कृष्णतमे व्योन्नि अधिकरणे प्रकाशकारिणा कज्जलधारणार्थेन दिनाधिपेनैव दीपेन करणेन यत्कज्जलं न्यधायि न्यस्यम्, तत्कज्जलमेव तमो भूया क्रमसंज्ञातबाहुल्येन कृत्वा मिलद्भुक्तं पतनाक्ष्यकर्मकारणं गुरुत्वं यस्य तादृशं

१ 'प्रदक्षिणं करोतीति पण्ताद्भावे वन्' इति सुप्तावबोधः । २ 'बहुष्परश्मे' इति सुप्तावबोधाद्यर्थवत् पाठः ।

सङ्गमानस्खलत् किम् । अतिभारेण पतितं किम्, गुरुत्वादि पतनं दुष्कम् तत्कञ्जलमेव भूमौ पतितं किम्, अपितु तमो नाम न किञ्चिदित्यर्थ इति वा । कञ्जलमपि कर्परे पतितं क्रमेण बहु भवतुस्त्वादयः पतति । 'कटाहः कर्परे तथा' इति निषण्डः । ईषदसनासौ कक्षपू ॥

ध्वान्तेणनाभ्या क्षितिनाम्बरेण दिशः शरैः सूनशरस्य तारैः ।

मन्दाक्षलक्ष्या निशि मामनिन्दौ सेष्या भवायान्त्यभिसारिकाभाः ३३

ध्वान्तेति ॥ ध्वान्तेनैवैणनाभ्या कस्तूया । तथा क्षितिना नीडेनाम्बरेण गगनेन, अथ च—दक्षेण, यद्वा—ध्वान्तेणनाभ्या कृत्वा नीलेन गगनेनोपलक्षिताः । तथा—निक्षितत्वात्पुष्पतुल्यरूपत्वाच्चोच्चलैः तारैर्नक्षत्रैरेव सूनशरस्य कामस्य शरैरुपलक्षिताः, अथ च—तारैरुच्चलैः पुष्पैरुपलक्षिताः । तथा प्रकाशाभावात्मन्दाक्षैर्मन्दनयनैर्नैर्लक्ष्या लक्षणीनाः, अथ च—मन्दाक्षस्य लक्ष्याया विषयभूताः सलजाः । अत एवाभिसारिकाभाः स्वैरिणीतुल्या विशोऽनिन्दौ चन्द्ररहितायामनुदितचन्द्रत्वाच्छयामायां निशि मामायान्ति प्रत्यागच्छन्ति । तस्मात्सपत्नीभ्रात्या त्वं सेष्या भव । अभिसारिका अपि शुभ्रायां रात्रौ शुभ्रवस्त्रायाभरणाः, कृष्णामां च रात्रौ कृष्णवस्त्रायाभरणाः समायान्ति, ता अपि कस्तूरीकृताग्ररगा नीलवसनाः प्रचलन्पुष्पतुल्याः कामबाणपीडिताः सलजाः सलजः कामुकं प्रति समायान्ति, तदीयनायिका च सेष्या भवति तथा दिशोऽपीत्यर्थः । सर्वा अपि दिश एकत्र मिलिता इति प्रतीतिः । तिर्न-ज्यापि तमो वर्णितमनेन । 'कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं चाभिसारिका' इति । 'मन्दाक्षमन्दाः' इति पाठे मन्दनयनानामल्पदृश्यात्मोबाहुल्यात् । अथ च—तमोबाहुल्यान्मन्दाक्षयः, अतएव मन्दगमना इत्यर्थः । तारक्षब्धः पूर्ववत् । मन्दाक्षेति पुंवेद्यावः ॥

भास्वन्मयीं मीलयतो दृशं द्राक्षिष्योमिलद्वाञ्छलमादिपुंसः ।

आचक्ष्महे तन्वि तमांसि पक्ष्म श्यामत्वलक्ष्मीविजितेन्दुलक्ष्म ॥ ३४ ॥

भास्वदिति ॥ हे तन्वि कृशाङ्गि, भास्वन्मयीं रविरूपां दक्षिणां दृशमस्वमयव्याजेन द्राक्ष्वीध्रं मीलयतः संकोचयतः आदिपुंसः श्रीविष्णोर्मिथोऽन्योन्यं मिलन्तीं द्वावप्यलक्ष्म्योर्ध्वाधःपुटे यस्य निर्मालनवशादन्योन्यसंलग्नपुटत्वाच्चिद्विदरोमकम्, अत एव श्यामत्वलक्ष्म्या विजितं नितरां पराभूतमिन्दुलक्ष्म येन तादृशं पक्ष्म नेत्रसंबन्धोर्ध्वाधःपुटपक्षीभूतरोमाण्येव तमांसि वयमाचक्ष्महे ज्ञेयः, ननु ततोऽन्यानि तमांसीत्यर्थः । तिमिरव्याप्तत्वात्किमपि न दृश्यत इति भावः । पक्ष्मेति जात्येकवचनम् ॥

विवस्वतानायिपतेव मिथ्राः स्वगोसहस्रेण समं जनानाम् ।

गावोऽपि नेत्रापरनामधेयास्तेनेदमान्ध्वं खलु नान्धकारैः ॥ ३५ ॥

विवस्वतेति ॥ विवस्वता नेत्रमिलपरे नामधेयं गासां तावद्विरूपा जनानां गावोऽपि स्वस्य गवां किरणानां सहस्रेण समं सह मिथ्रा दिने मिलिताः सस्योऽनायिपतेव नीता इव । यस्मात्तेन खलु तेनेवेदमान्ध्वं प्रकाशाभावाज्नेत्रापगमाच्च कृपाग्रहणं, नत्वन्धकारैः कृत्वेदमान्ध्वम् । तमोवधात्किमपि न दृश्यत इति भावः । अन्येनापि गोपाकेन स्वगोसहस्रेण मिथ्रिताः परेषामपि गावो नीयन्त इति ॥

ध्वान्तस्य वामोरु विचारणायां वैशेषिकं चारु मतं मतं मे ।

औलूकमाहुः खलु दर्शनं तत्क्षमं तमस्तत्त्वनिरूपणाय ॥ ३६ ॥

ध्वान्तस्तेति ॥ हे वामोर, अतिसुन्दरो, ध्वान्तस्य विचारणायां तमःस्वरूपनिरूपण-
विषये वैशेषिकं मतं षट्पदार्थसाधर्म्यवैधर्म्यनिरूपणात्मकं कणादं दर्शने चारु सवुत्पत्तिकं,
नलन्यदिति मे मतं संमतम् । खलु वस्मात्कारणात् संप्रदायविदस्तद्दर्शनं वैशेषिकं शास्त्रं
औल्लङ्घमाहुर्वदन्ति । अतएव तमस्तत्त्वनिरूपणायामारोपितस्वरूपनिरूपणाय क्षमं समर्थम् ।
उल्लङ्घ्य धूकस्य संबन्धि दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं नेत्रं हि तमस्यपि षट्पदादिस्वरूपाणां याथा-
त्म्यदर्शने समर्थं भवति । वैशेषिकमाप्युल्लङ्घपरनाम्ना कणादमुनिना प्रोक्तमिऔल्लङ्घकं दर्शनम् ।
तत्तथैतदपि तमस्तत्त्वनिरूपणाय समर्थमिति युक्तमित्थं इति शब्दच्छलम् । वैशेषिकदर्शने
च किमिदं तमो भावरूपम् अभावरूपं वेति संदेहे 'भासामभाव एव तमः' इति सूत्राविरो-
धेन व्योमशिवाचार्यादयः षट्पदार्थवैधर्म्येणाभावरूपमेव तमो न्यरूपयन् । धीधराचार्या-
स्तवारोपितं भूरूपमेव तम इति निर्वैर्यं भासामभावे सत्येन तमःप्रतीतेर्भावात् एव तम
इत्युक्तमिति सूत्रविरोधं पर्यह्यतुः । एतदसहमानाः श्रीमदुदयनाचार्यादयः पुनर्भासामभावमेव
तमस्त्वेन निरणैषुः । वस्मात्तदौल्लङ्घं दर्शनं वैशेषिकादिशास्त्रं तमस्तत्त्वनिरूपणायां क्षमं सम-
र्थमाहुरिति बान्धवः । महलन्धकारे सत्यपि षटादिपदार्थजातं को वा पश्यतीति ध्वान्तनि-
रूपणायां क्रियमाणायां धूकनेत्रमेव चारु सर्वेभ्योऽप्यधिकमिति नम मतं मतं पुनः पुनः संम-
तमित्यर्थः । उल्लङ्घनेत्रमेव महलन्धकारे षटादि विलोकयितुं समर्थम् । अन्वयीयनेत्राणां
त्वान्वयमेव जातमिति भावः । यतो वैशेषिकं षटादीन्विज्ञेयान्वेति तादृशम् । महलन्धकारे
धूकनेत्रमेव षटादीन्मेदेन जानाति, नलन्यवीर्यं नेत्रम्, तस्मात्तदेव चार्षिति । तत्र पृष्ठसंम-
त्यर्थमुत्तरार्थम् । उल्लङ्घकृत्या कणानतीति कणादः, तस्य कणादस्यैवौल्लङ्घ इति नाम तेन
प्रोक्तत्वादौल्लङ्घम् । 'वामं सन्ने प्रतीपे च इविणे चातिसुन्दरे' इति विधुः । वामोर, 'संहित-
राफ-' इत्यादिनोवि नवीत्वाद्भ्रस्त्रः । औल्लङ्घम्, 'तेन प्रोक्तम्' इत्यण् । पक्षे 'तस्येदम्' इति ॥

म्लानिस्पृशः स्पर्शनिषेधभूमेः सेयं त्रिशङ्कोरिव संपदस्य ।

न किञ्चिदन्यत्प्रति कौशिकीये दृशौ चिदाय प्रियमातनोति ॥ ३७ ॥

म्लानीति ॥ म्लानिस्पृशः कालिमस्पर्शिनः श्यामस्य अथच—चण्डालत्वान्मलिन्ययुक्तस्य
निःशोकस्य । तथा—अभावरूपत्वात्स्पर्शगुणनिषेधस्य भूमेः स्थानस्य, अथ च—चण्डालत्वा-
देवास्पृश्यस्यास्य तमसः राज्ञस्त्रिशङ्कोरिव सेयं प्रतिष्ठा प्रत्यक्षेण एवमाणा च संपद् बाहुल्येन
स्वरूपलभः, अथच—राज्यसमृद्धिः कौशिकीये औल्लङ्घे, अथच—वैभामित्रे इषी नेत्रे विहा-
यान्वकिञ्चित्प्रति अपरं किमपि वस्तु लक्ष्यकृत्य प्रियं हितं नातनोति करोति किंतु तदीये एव
नेत्रे लक्ष्यकृत्य हितं करोति । अन्यत्प्रति किञ्चिदल्पमपि प्रियं नातनोतीति वा, अन्वकारे
हुल्लङ्घनेत्रे एव पदार्थान्पश्यत इति तत्संपत्तयोः प्रिया । त्रिशङ्कोरिव संपद्विश्यामित्रस्यैव
नेत्रयोः प्रिया, नान्यस्य । एतदुपाख्यानं रामायणादौ प्रतिष्ठम् । कौशिकीये, 'तुल्यच्छः' ॥

मूर्धाभिषिक्तः खलु यो ग्रहाणां तद्भासमास्कन्दत क्रशशोभम् ।

दिवान्धकारं स्फुटलन्धरूपमालोकतालोकमुल्लङ्घकलोकः ॥ ३८ ॥

१ 'क्रशलक्ष्मि' इत्यत्र (वाङ्मे) दिवाविशेषणत्वपक्षे 'कियान्वयविशेषणानां द्वीवत्वेन कवचनान्तत्वं च
वाच्यम्' इति 'द्वीवत्वे हस्यः' इति मुक्तावबोधः ।

सूचंति ॥ यो रविः नवानां ग्रहाणां मध्ये खलु निश्चितं मूर्धाभिषिक्तो राजा । तत्त्वज्ञानं लोकः सत्त्वस्य रवेर्भया धीश्या समास्कन्दिता नितरां पराभूता नक्षत्रकान्तिर्व्यमित्यत् । तथा—स्फुटमुपलब्धानि अन्येन जनेन दृष्टानि घटादिरूपानि शस्मिन्सादृशमपि दिवा कर्माभूतं दिनमन्धकारमेवालोकेत । दिने तस्य दर्शनासौर्धेदिनमन्धकाररूपत्वेनैव भेने इत्यर्थः । तथा—व्यक्तं लब्धानि घटादिरूपाणि यत्र तादृशमन्धकारमेवालोकेमपश्यत्सहकारिप्रकाशरूपत्वेनैव भेने । अर्धाशत्रावित्यर्थः । अन्धकारं स्फुटलब्धरूपमिच्छादृष्टा योज्यम् । तेन तमसा विपरीतदृश एव भवन्तीति व्यज्यते । एवंविधमन्धकारं च स्फुटमतिप्रसिद्धं शुक्लभास्वरालोकं लब्धं स्यं येन तादृशमालोकेमेवापश्यत् । कृष्णरूपमपि तमः शुक्लभास्वरालोकेरवेनापश्यदिति विरुद्धमित्यर्थः । अथ च—यो ग्रहराजः सूर्यः, आक्रान्तनक्षत्रलक्ष्मीको तद्भासं सूर्यधीतिमेवावमुल्लङ्घ्यो दिवा दिनेऽन्धकारमपश्यत् । रात्रौ चान्धकारमालोकमपश्यत् । दिने सूर्यालोके एव तमः, रात्रौ च तम एव सूर्यालोके इति ददर्शेत्यर्थः । कीदृशी तद्भासम्—कीदृशमन्धकारम्—स्फुटमुपलब्धानि घटादिरूपाणि यस्यामन्यजनेन तादृशीम्, स्फुटं संजातलक्षण्यभां चैलान्धकारस्य नपुंसकत्वात्पुंसकैकदेशैकवद्भावेन वा व्याख्येयम् । सूर्यधीत्याऽऽत्मास्कन्दिताऽपराभूता नक्षत्रलक्ष्नीर्यत्र तमन्धकारविशेषणं वा । रात्रौ सूर्यधीतरभावादतिरस्कृतनक्षत्रसोममित्यर्थः । सूर्यधीतरेव समास्कन्दनसामर्थ्यात्तमसैव रात्रौ यस्तिरस्करणं तेन नक्षत्रसोमा शस्मिन्निति वा इत्यादिव्याख्यानानि ज्ञातव्यानि । 'लक्ष्मीम्' इति पाठे—नरीत्वेऽपि समाप्तान्तविधेरनित्यत्वात्कवभावः । 'मूर्धाभिषिक्तो राजन्वः', 'अन्धकारोऽन्निगाम्' इत्यमरः ॥

दिने मम द्वेपिणि कीदृगेपां प्रचार इत्याकलनाय चारीः ।

छाया विधाय प्रतिवस्तुलगाः प्रावेशयत्प्रष्टुमिवान्धकारः ॥ ३९ ॥

दिन इति ॥ अन्धकार इत्याकलनाय सामर्थ्येन ज्ञानार्थं प्रतिवस्तुलगाः पदार्थमात्रसंबन्धाः प्रतिच्छाया एव चारीर्गुणार्थवेदिकाधारनारीः विधाय चारपदं तान्त्रो दत्ता दिनं प्रति संश्लेष्य समागततात्त्रात्प्रत्यक्षान्तं प्रष्टुमिव पुनः प्रावेशयत् । निजनैकव्यमित्यर्थात् । इति किम्—मन्धकारस्य द्वेपिणि मामसहमाने दिने विषये एषां वस्तुनां कीदृक् प्रचारो विहरणम् श्रेहादिव्यवहारश्चेति । दिवा प्रतिपदार्थसंबन्धाच्छाया एव रात्रौ समागता मिलिता निवन्धामिनमन्धकारं प्राविशत् । रात्रौ हि प्रकाशाभावे छाया अन्धकारेण ग्रहैकीभवतीति तत्संबन्धादेव महान्धकारः प्रतीयत इति भावः । एतेन प्रतिच्छायापि तम एवेति वर्णितम् । अन्योऽपि रात्रौ लोकस्थितिं शत्रुक्षमः स्त्रीणां सर्वत्र प्रवेष्टुं शक्यत्वाधारनारीः संश्लेष्य तत्प्रत्यक्षान्तं विचार्य समागतान्त्राः प्रष्टुमात्मसविधं प्रवेशयति । छाया एव चारीः प्रतिवस्तुलगा विधायेति वा । चारपदं दत्त्वा यद्दिनं प्रत्येव प्रेषयामास । अत एव ता दिने प्रतिवस्तुलगा इत्यन्त इति वा । चारीः, पुंयोगान्धीप् ॥

इदानीं चन्द्रोदयं वर्णयितुमुपक्रमते—

ध्वान्तस्य तेन क्रियमाणयेत्थं द्विषः शशी वर्णनयाऽथ रुष्टः ।

उद्यलुपास्त्रोकि अपारुणधीर्नराधिपेनानुनयेच्छयेव ॥ ४० ॥

१ 'वर्णनयेव' इत्यपि पाठः—इति मुखावबोधा ।

ध्वान्तस्येति ॥ तेन नराधिपेन नलेन इत्थं कियमाणया द्विषः शत्रुभूतस्य ध्वान्तस्य वर्णनया दृष्टः क्रुद्ध इव अपाकुमुमवदरुणा धीर्यस्य च उद्युक्तदयं प्राप्नुवन् कृषी तेनैव राज्ञा-
धानन्तरमनुनयेच्छयेव प्रसादनवाञ्छयेवोपाश्लोकि श्लोकैः स्तोतुमारम्भ । अन्योऽपि वैरिवर्ण-
नया दृष्टः सत्तद्वर्णो भवति तत्परिहारार्थमुदितः सन् वर्णकेन प्रसादनार्थं स्तुयते । प्रतीयमा-
नोत्प्रेक्षा । इवशब्दस्योभयत्र योजना वा । उपाश्लोकि, 'सत्त्वा-' इति जिज्ञन्तात्कर्मणि विष्णु ॥

पद्मयावृतोऽप्येष निमेषमद्रेरधित्यकामूमितिरस्करिण्या ।

प्रवर्षति प्रियसि चन्द्रिकाभिश्चकोरचञ्चुलुकप्रमिन्दुः ॥ ४१ ॥

पश्येति ॥ हे प्रियसि प्राणप्रिये, एष इन्द्रचन्द्रिकाभिश्चकोरणां चन्द्रिकाशब्दश्रुतवा-
यिनां पक्षिणां चक्षु एव चुलुकात्मान्तरमिता प्रकपेण वर्षति सुषामित्यर्थः । चावता चको-
रचक्षुपूरणं भवति तावत्प्रमाणं वर्षतीत्यर्थः । त्वं पश्य । किमुतः—अद्रेरदयाचलस्याधित्य-
कामूम्योर्ध्वशिखरेणैव तिरस्करिण्या अवनिकया निमेषलक्षणमत्यल्पकालमावृतोऽपि सन् ।
संपूर्णानुदितोऽपि प्रथमचन्द्रिकाभिरेव चकोराणामानन्दं करोति, किं पुनरुदितः सन्निवि-
भावः । अन्योऽप्युपकारी दूरस्थोऽप्युदयोन्मुखोऽन्येषामुपकरोति । चुलुकप्रम्, 'वर्षप्रमाणे-'
इत्यादिना पूरेणमुल् उकारलोपश्च ॥

ध्वान्ते द्रुमान्तानभिसारिकास्त्वं शङ्कस्व संकेतनिकेतमाप्ताः ।

छायाच्छलादुज्जितनीलचेला ज्योत्स्नानुकूलैश्चरिता दुकूलैः ॥ ४२ ॥

ध्वान्त इति ॥ हे प्रिये, त्वं चन्द्रोदयात्पूर्वं ध्वान्ते सति द्रुमान्तात् तद्वनिकदृष्टानेव
वृक्षाधोभागानेव संभोगार्थं कामुकदत्तं संकेतनिकेतमाप्ताः प्राप्ता अभितारिकाः सौरिणीः
शङ्कस्व संभाव्य । तथा इदानीं चन्द्रोदये सति वृक्षाधोभागवर्तिच्छायाच्छलादुज्जितं पूर्वं
भूतं तमोनुकूलं नीलं चेलां वक्षं याभिस्तादृशीः सतीः स्वर्णत्वाज्योत्स्नानुकूलैश्चन्द्रिकानुगुणै-
व लतैर्दुकूलैश्चलक्षिताः सतीचलिताः संभोगं कृत्वा स्वगृहं प्रति पुनः पराहतास्त्वं संभाव्य ।
तमसि सत्येव केनापि न ज्ञातव्यमिति बुद्ध्या नीलं वक्षं परिभाष्य संकेतस्थानमागताः, चन्द्रो-
दये पुनर्नीलवस्त्रपरिभागे पूर्ववद्नील्या तत्तत्रैव विहाय भेतं दुकूलं स्वर्णत्वात्परिषाच पराहताः
केनापि न ज्ञाताः । 'नीलचोलाः-' इति पाठे चोलः कूर्पासः ॥

त्वदास्यलक्ष्मीमुकुरं चकोरैः स्वकौमुदीमादयमानमिन्दुम् ।

दृशा निशेन्दीवरचारुभासा पिबोदं रम्मातरुपीवरोदं ॥ ४३ ॥

तदिति ॥ हे रम्मातरुदतिपीवरादूक यस्यास्तसंबुद्धिः, त्वं निशायामिन्दीवरं नीलोत्पलं
तद्वचावी भा यस्यास्तया दृशा चक्षु सादरमिन्दुविम्बं पिलोक्य । किमुतम्—तवास्यलक्ष्म्या
मुक्तसोभाया अवलोकनार्थं मुकुरं दर्पणमिव । तथा—चकोरैः प्रयोज्यैः कौमुदीमादयमानं
निजकौमुदी चकोरान् पाययमानम् । उदिते चन्द्रे चकोरः सानन्दा जाताः, नीलोत्पलानि च
विकसितानीति भावः । एतेनेन्दोः परोपकारित्वं सूचितम् । विकसितेन्दीवरतुल्यया दृशा
पिबेत्तनेन चन्द्रोदये हीन्दीवरं विकसति, त्वं चैवभूतया दृशा वदा चन्द्रमवलोकयिष्यसि,

१ 'उकः पुपुतरो यो रम्मातरुः' इति मुक्तावबोधः । २ 'पीवरोदः' इति कान्तिकः पाठ
इति मुक्तावबोधः ।

तदा जनस्त्वहं चन्द्रायलोकनविकसितमिन्दीवरमेवैतदिति ज्ञास्यतीति सूचितम् । दिवा संकोचादसादृश्यमिन्दीवरस्य विकसितत्वद्योतनार्थं निशापदम् । चक्रोरैः, 'गतिबुद्धिः' इति कर्मत्वप्राप्तावपि 'आदिस्त्रायोनं' इति प्रतिषेधात्कर्तरि नृतीया । आदयमानं, निगरणार्थ-
स्वात्परसौपदशास्यपि 'अदेः' प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति निषेधात् 'निचय' इति तत् ॥

असंशयं सागरभागुदस्थात्पृथ्वीधरादेव मथः पुरायम् ।

अमुष्य यस्मादधुनापि सिन्धौ स्थितस्य शैलादुदयं प्रतीमः ॥ ४४ ॥

असंशयमिति ॥ पुरा पूर्वं सागरभाक् समुद्रगर्भस्रोऽयं चन्द्रः मयो दण्डभूतात्पृथ्वीध-
रात्पर्वतान्मन्दराद्रेरिव हेतोरुदस्थादुत्पन्न इति असंशयं निश्चितम् । पुराणादौ यदेवं भूवते
तत्तत्प्रमिल्यर्थः । पुरा उदस्थात्प्रथमसंभवावसरे तस्मादेव समुत्पन्न इति वा । तत्र हेतु-
माह—यस्माद्धेतोरधुनापि संभवान्तरावसरेऽपि सिन्धौ स्थितस्य सागरगर्भस्थस्याप्यमुष्य
चन्द्रस्य शैलादुदयाचलदेवोदयमुत्पत्तिं प्रतीमो जानीमः । प्रत्यहं सागरस्थस्याप्यस्मान्मले-
त्पत्तिशीलत्वरूपलिङ्गदर्शनात्समुद्रमथने प्रथमसंभवावसरेऽप्ययमचलदेवोत्पन्न इति निश्चिनुम
इत्यर्थः । उदयाचलशिखरं चन्द्रोऽतिक्रामतीति भावः ॥

निजानुजेनातिथितामुपेतः प्राचीपतेर्वाहनधारणेन ।

सिन्दूरसान्द्रे किमकारि मूर्ध्नि तेनारुणध्रीर्यमुज्जिहीते ॥ ४५ ॥

निजेति ॥ निजानुजेन एकस्मात्सिन्धोरुत्पन्नतवास्माच्चन्द्रात्पञ्चाब्जातेन क्वीयसा भ्रात्रा
प्राचीपतेरिन्द्रस्य वाहनधारणेन प्राच्यां स्थितेनैरावतेनातिथितामुपेतः प्राप्तः । प्राच्यामुत्ति-
त्वात्तत्सर्विधं प्राप्तः सत्यं चन्द्रोऽप्रजानास्तिन्दुरेण सान्द्रे मूर्ध्नि अकारि कृतः किम् ।
गौरवाग्रमङ्कारपूर्वं शिरस्यारोपितः किमित्यर्थः । तेन सान्द्रसिन्दूरशिरःस्थापनेन हेतुना कल-
सिन्दूरवशादयमरुणध्रीरारक्तशोभः उज्जिहीते उदेति । उज्जिहीते किमिति वा । उदितचन्द्रः
सिन्दूररक्तो दृश्यत इत्यर्थः ॥

यत्प्रीतिमद्भिर्वदनैः स्वसाम्यादनुम्बि नाकाधिपनाधिकानाम् ।

ततस्तदीयाधरयावयोगादुदेति बिम्बारुणबिम्ब एषः ॥ ४६ ॥

यदिति ॥ वृत्तवादिगुणयोगेन स्वसाम्यात्प्रीतिमद्भिर्नाकाधिपत्येन्द्रस्य नायिकानां वदनै-
र्येषस्यास्त्वधविधमागत एष चन्द्रोऽनुम्बि अनुम्बितः, तस्मादेतोलस्यानुम्बनाद्वा तदीयानां
देवेन्द्रनायिकानामधरेषु न्यस्यो नावोऽलक्षकालस्य योगात्संयन्पादेतोर्विम्बवत्पकविम्बीफलक-
दृष्टं बिम्बं मण्डलं यस्य तादृश उदेति । अन्योऽपि समानः सत्त्वा सविधमागतः सन् सत्त्वा
प्रीत्या अनुम्बते, मुचैरिति बहुवचनेन तत्र प्रदेशे युगपदेव अनुम्बनाद्बहुलयावकयोगात्सकल-
स्यापि चन्द्रबिम्बस्य रक्तत्वं युक्तमिति सूचितम् ॥

विलोमिताङ्गोत्किरणादुरुहहगादिना दृश्यविलोचनादि ।

विधिर्विधत्ते विधुना वधूनां किमाननं काञ्चनसञ्चकेन ॥ ४७ ॥

विलोमितेति ॥ विधिर्विधत्ता विधुना चन्द्रेणैव काञ्चनस्य सञ्चकेन बिम्बकेन कृत्वा
वधूनामतिरमणीयमाननं विधत्ते किम् । यतः—किंभूतेन । विलोमितः पराबुद्धः कृतः स्वप्र-
मया जितः अङ्गः कलङ्को येन तादृशादुत्कृष्टादतिरिक्तजिनः किरणादेतोर्दुरुहो बुद्धकर्मो दगा-

दिनेत्राद्यवयो यस्य, अथच विपरीतीकृतानामङ्गानां नेत्रादिनिर्माणार्थं निजोक्ततांशचिह्नस्थानानामुत्तिकर्णं संघटनं तस्मादेतौ साक्षादलक्ष्यनेत्रकर्णनासिकाद्यवयवेन । आननं तु साक्षाद्दृष्ट्या विलोचनादयो नासाकर्णाद्यवयवा यस्य तादृशम् । तस्माद्वाह्यं स्त्रीमुखं चन्द्ररूपेण महाराष्ट्रभाषया ठसाख्येन खर्णस्य सद्यकेन निर्मणे । सद्यके हि निष्पाद्यस्य वस्तुनो निजोक्तभागा विपरीता एवोत्कीर्यन्ते । तत्र च नेत्राद्यवयवा दुर्ज्ञेया भवन्ति तन्निर्मिते मुखारी च दृष्ट्या भवन्ति, तस्मादेवं तर्क्यत इत्यर्थः । उदितमात्रचन्द्रोऽनुत्तमसुवर्णसज्जकचक्रो दृश्यत इति भावः । उत्तमं सुवर्णं रक्तवर्णं भवति । आननमिति जालोकनचनम् ॥

अनेन वेद्या विपरीतरूपविनिर्मिताहोत्तिकरणाङ्गकेन ।

त्वदाननं दृश्यदृगाद्यलक्ष्यदृगादिनैवाकृत सञ्चकेन ॥ ४८ ॥

अनेनेति ॥ वेद्याः विपरीतरूपं यथा तथा विनिर्मितमुक्तविषयहोत्तिकर्णं यत्र तादृशमात्रं यस्य तेन । तथा—अलक्ष्यदृगादिनानेन चन्द्रेणैव सद्यकेन दृश्यं सुन्दरतरम्, अथच—प्रसङ्गदर्शनयोग्यं दृगादि यस्य तादृशं त्वदाननमकृत त्वदाननमेवाकृत न त्वन्याननमिति वा । अयमेवात्र श्लोके विशेषः । अयं श्लोकः श्लेषकः ॥

अस्याः सुराधीशदिशः पुरासीद्यदम्बरं पीतमिवं रज्जन्या ।

चन्द्रांश्चूर्णयतिचुम्बितेन तेनाधुना नूनमलोहितायि ॥ ४९ ॥

अस्या इति ॥ हे मैमि, अस्याः सुराधीशस्येन्द्रस्य दिशः यदिदमम्बरं गगनं वस्त्रं च पुरा चन्द्रोदयात् पूर्वं रज्जन्या राज्या हर्मिद्या च पीतं तमोव्याप्तत्वाददृश्यं पीतवर्णं चासीत्, तेनाम्बरेण गगनेन वस्त्रेण चाधुना चन्द्रोदये चन्द्रांश्चूर्णयति चूर्णैः अङ्गसङ्घमतेजोलेशैः कर्तुमिर्ष्यतिचुम्बितेनासितरां स्पृष्टेन सता चन्द्रांश्चच्छुभ्रतरेण चूर्णेन ताम्बूलसाधनचूर्णद्रव्येण स्पृष्टेन सता नूनमलोहितायि आरक्षीभूतम् । यतमसा पूर्वं नीलमभूत्तरेवेदानीमुषचन्द्रलोहितकरसंस्पर्शाद्रकं जातमित्यर्थः । इतिदृया पीतवर्णं वस्त्रं चूर्णेन युक्तं सद्रकं भवति । देवेन्द्रश्रियाश्च वस्त्राणि नानावर्णानि युक्तानि । चन्द्रांश्च एव चूर्णमिति वा । अलोहितायि, लोहितादिकपयन्ताद्भावे चिप् ॥

तानीच्च गत्वा पितृलोकमेतमरक्षयन्त्यानि स जामदग्न्यः ।

छित्त्वा शिरोस्त्राणि सहस्रबाहोर्विस्त्राणि विभ्राणितवान्पितृभ्यः ॥ ५० ॥

तानीति ॥ सोऽतिवीरो जामदग्न्यः सहस्रबाहोः शिरश्छित्त्वा विस्त्राण्यामगन्धीनि यान्वस्त्राणि रक्षानि पितृभ्यो जमदग्न्यादिभ्यो विभ्राणितवान्दत्तवान् यै रक्षैः अतिज्ञातं पितृतर्पणं कृतवान् । तान्येव रक्षानि भक्षयत्पितृलोकं गत्वा प्राप्य पितृलोकाधीशमेवं चन्द्रमरक्षयन् रक्तं चक्रुरिव । 'चन्द्रो वै पितृलोकः' इति श्रुतेः चन्द्रो रक्तवर्णो दृश्यत इति भावः । परशुरामः सहस्राङ्गुलं इत्या तथैव रक्तं पितृतर्पणं कृतवानित्तीतिहासः । 'विस्त्रं स्यादामगन्धियत्' इत्यमरः ॥

अकर्णनासस्त्रपते मुखं ते पश्यन्न सीतास्यमिवाभिरामम् ।

रक्तोस्त्रवर्षा यत् लक्ष्मणाभिभूतः शशी शूर्पणखामुखाभः ॥ ५१ ॥

अकर्णेति ॥ हे प्रिये, शशी सितास्यमिवाभिरामं कर्णादिहृतशोभे ते मुखं पश्य-

नसक त्रपते न लज्जते वत चित्रम् । किंभूतः—न विद्यते कर्णनासं स्वभावादेव यस्य सः । तथा रक्ता आरक्ता उक्ताः किरणास्तद्वर्णशीलः, शोणश्चासौ किरणवर्णं च तादृशो वा । तथा—लक्ष्मणा कलहेनाभिभूत आक्रान्तमध्या, अतएव क्षर्णस्त्राणा रावणभगिण्या मुखव-
दाभा यस्य स तद्वदनतुल्यः । एषु लज्जाकारणेषु सत्स्वप्ने न लज्जते तच्चित्रमित्यर्थः । तन्मुखं पश्यन्पुण्यदयलेव, स्वं प्रकाशयति च, तस्मादेव न लज्जते इति ज्ञायते । अन्यो ह्यकर्णनासो लज्जते, अयं तु तादृशोऽपि न लज्जत इत्यपि चित्रमेव । क्षर्णस्त्रामुखमपि लक्ष्मणेन पराभूतं लिखकर्णनासत्वादुच्चिरवर्षं सद्राममभिलक्ष्यीकृत्य वर्तमानम्, अत एवाभि-
भवरहितं च, सीतामुखं पश्यदपि न लज्जते, तदनन्तरमपि प्रौढिनादप्रकटभात् अभिशब्द-
स्यावृत्तिः कार्या । लक्ष्मणशब्दो नान्तः, पक्षे लक्ष्मणोऽकारान्तः ॥

आदत्त दीपं मणिमम्बरस्य दत्त्वा यदसौ खलु सायधूर्तः ।

रज्यतुपारयुतिकूटहेम तत्पाण्डु जातं रजतं क्षणेन ॥ ५२ ॥

आदत्तेति ॥ हे मणि, सायंकालरूपो धूर्तो यद् रज्यमुदयकाळे, रत्नीभवंस्तुपारयुति-
शब्द एव लेपवशादज्यत् कूटहेम कृत्रिमं सुवर्णमसौ गगनाय मूल्यरूपेण दत्त्वा दीपं प्रकाश-
मानमम्बरस्य मणि सूर्यमादत्त जगद्दह । तद्वर्णकं हेम क्षणमात्रेण पाण्डु धूर्तं रजतं खलु
हृष्यमिव जातम् । धूर्तो हि रूप्यं लेपादिभिरुपलितं सुवर्णीकृत्य ददाति, वृत्तान्तरस्यमपि
प्रसरद्दीप्तिकं रत्नं च शृङ्गति उदयानन्तरमतिक्रान्तकियाकालत्वादिक्रिमानं परित्यज्य चन्द्रो
रूप्यवद्वल्लो जात इति भावः । अचन्तोऽत्र सायकशब्दः सायकशब्दसमानार्थः ॥

बालेन नक्तंसमयेन मुक्तं रौप्यं लसद्विम्बमिवेन्दुविम्बम् ।

भ्रमिकमादुज्जितपट्टसूत्रनेत्रावृत्तिं मुञ्चति शोणिमानम् ॥ ५३ ॥

बालेनेति ॥ हे प्रिये, रौप्यं राजतं रजतमयं लसद्विलसमानं विम्बं बालकीडासाधनं भ्रमर-
कमिवेन्दुविम्बं कर्तुं भ्रमिकमाद्भ्रमणपरिपाट्या, अथ च—ऊर्ध्वदेशगमनक्रमेणोज्जिता त्वया वा
पट्टसूत्रस्य नेत्रं दोरकस्तकृता आवृत्तिर्वैष्टनं तद्रूपम्, अथ च—पट्टसूत्रजालिकावत् चन्द्राव-
रणं येन तं शोणिमानं रक्तिमानं मुञ्चति । किंभूतमुभयम्—नक्तंसमयरूपेण बालेन, अथ च—
बालेन प्रदोषरूपेण, रात्रिसमयेन मुक्तं भ्रमणार्थं करात् कृतमोचनम्, अथ च—दूरीकृतं
जनितोदयम् । किशुकीडासाधनं हि भ्रमरकं काष्ठमयं भवति । ईश्वराणां च विम्बं समृद्धति-
शयज्जावतं पट्टसूत्रकलितदोरकसंस्पर्शनात्तत्संबन्धजातं रक्तिमानं मुञ्चति । तथेदं चन्द्रविम्बमपी-
त्यर्थः । इदानीं चन्द्रो धवल्लो जात इति भावः । 'नेत्रावृत्तेः' इति पाठे—भ्रमिकमादेजो-
ज्जिता वा पट्टसूत्रनेत्रावृत्तित्वस्या हेतोः शोणिमानं मुञ्चति । उज्जिता विम्बेनैव पट्टसूत्रनेत्रा-
वृत्तिर्यत्र तादृशाद्भ्रमिकमादेतोरिति वा विम्बं ललद्विम्बमिति वा गौडदेशमाधारां भ्रमरकस्य
संज्ञा । महाराष्ट्रभाषायां कान्यकुब्जभाषायां च 'भकरा' इति संज्ञा । रौप्यं, संबन्धे विचारं
वाञ्छ । 'नेत्रं मन्थगुणे नक्षे' इत्यभिधानाच्चेत्रशब्दो यद्यपि मन्थवेष्टनगुणे मुख्यः तथाप्यत्र
गुणनात्रपर इति ज्ञेयम् ॥

ताराक्षरैर्यामसिते कठिन्या निशालिखद्योत्ति तमःप्रशस्तिम् ।

बिलुप्य तामलायतोऽरुणेऽपि जातः करे पाण्डुरिमा हिमांशोः ॥ ५४ ॥

तारेति ॥ निशाऽसिते श्यामे व्योम्नि गगन एव कज्जलादिलितश्यामरूपदृक्कार्या
कठिन्नाः शुभ्रभातुविशेषस्य संबन्धिभित्ताराक्षरैः शुभ्रैरक्षरैरिव नक्षत्ररूपैरक्षरैः कृत्वा यां
तमःप्रशस्ति तमोवर्णनश्रीकादिलिपिमलिसत् । ताराक्षररूपलक्षितां यां तमःप्रशस्ति रात्रिः
कठिन्वालिखदिति वा । तां लिपिं विक्षुप्य प्रोच्छ्रयात्ययतः परिमेयतापक्षरां कुर्वतो हिमां-
शोररुणेऽपि करे किरणे, अथ च—पाणौ, पाण्डुरिमा जातः । प्रहृष्टकिरणे हि चन्द्रे नक्षत्रा-
धामत्पता भवतीति खटिकालिखिताक्षराणि मार्जयतश्चारकोऽपि करः खटिकासज्जादवस्थो
भवतीति तमसि नक्षत्राणि बहून्नुज्ज्वलतराणि च दृष्टानि, चन्द्रे तृदितेऽल्पानि निश्चभाणि च
जातानि, चन्द्रश्च धवलो जात इति भावः ॥

सितो यदात्रैष तदान्यदेशे चकास्ति रज्यच्छविरुज्जिहानः ।

तदित्थमेतस्य निधेः कलानां को वेद वा रागधिरागतत्त्वम् ॥ ५५ ॥

सित इति ॥ एष चन्द्रे यदा वसिष्ठाकाले अत्र देशे सितो धवलश्चकास्ति, तदा तस्मिन्-
क्षेत्रे काले अन्यदेशे रज्यच्छवी रक्तकान्तिर्ज्जिह्वान् उदयन् शोभते । एवमत्रोदयजक्तः,
अन्यत्र च खेत इत्यपि सामर्थ्याल्लभ्यम्, एतद्देशस्य प्रतीदानीं सितो दृश्यते, द्वीपान्तरस्थं
प्रति तदयमिदानीमेव दृश्यते यस्मात्, तस्मात्कलानां निधेः पूर्णस्य चन्द्रस्य रागधिरागवर्जो-
हितत्वालोहितत्वयोस्तत्त्वं साध्यात्ममित्यममुना प्रकारेण को वा वेद, अपितु—कोऽपि
निधेतुं न शक्नोतीत्यर्थः । उदयास्तमययोरतत्त्विकत्वाव्यवहितस्य यत्र यदा प्रथमदर्शनं तदा
तत्रोदय इति दूरस्थस्य प्रथमं रक्तत्वप्रत्ययः, कमतामीष्यान्तु पावत्यप्रत्यय इति तत्त्वम् ।
अन्यस्यापि चतुःषष्टिकलाभिज्ञस्यानुरागाननुरागयोर्गोधात्म्यं कुत्रानुरक्तः कुत्र वा नेति कोऽपि
न जानाति ॥

कश्मीरजै रदिमभिरौपसंध्यैर्मृष्टं धृतध्वान्तकुरङ्गनाभि ।

चन्द्रांशुना चन्दनचारुणाङ्गं कमात्समालम्भि दिग्गङ्गनाभिः ॥ ५६ ॥

कश्मीरजैरिति ॥ दिग्भिरैवाङ्गनाभिः संध्यायाः समीपमुपसंध्यं तत्र जातैररुणे रदिम-
भिरेव कश्मीरजैः कुङ्कुमैः कृत्वा मृष्टं पूर्वं कृतोद्धतं ततः संध्यायामपगतयां धृता ध्वान्तरुपा
सुगनाभिः कस्तूरी येन तादृशमङ्गं कमात्कस्तूरीलेपानन्तरं चन्द्रांशुनैव चन्दनेषु मध्ये चारु-
णोत्तमेन चन्दनेन कृत्वा समालम्भि अलेपि । अन्या अपि ह्यङ्गनाः कुङ्कुमादिभिः कमेणाङ्ग-
मनुलिम्पन्ति । चन्दनधवलैश्चन्द्रकरैः सर्वा अपि दिशो वितमस्काः कृता इति भावः ।
औपसंध्यैः सामीप्येऽव्ययीभावाद्भवार्थेऽण् ॥

विधिस्तुषारतुंदिनानि कर्तकर्तं विनिर्माति तदन्तमिच्छैः ।

ज्योत्स्नीर्नचेत्तत्प्रतिमा इमा वा कथं कथं तानि च वामनानि ॥ ५७ ॥

विधिरिति ॥ विधिस्तुषारतोंः शिथिरतोंर्दिनानि कर्तकर्तं छित्वा छित्वा तेषां दिनाना-
मन्तमित्तमैष्यसंबन्धिभिः सारभूतैः शकलैः शुभ्रैः खण्डैः कृत्वा ज्योत्स्नीर्निदा विनिर्माति ।
नचेदेवं यदि नाङ्गीक्रियते, तदेमा रात्रयश्चन्द्रिकायुक्तास्तत्प्रतिमास्तर्दिनैस्तुल्याः शीतलत्वप्रका-
शवत्त्वान्यां तत्तदृश्यः कथम् । तानि च दिनानि वामनानि न्यूनपरिमाणानि न्यूनशीतत्वादिशु-
ष्यानि कथं वा । अपितु—दिनवामनता रात्रिरीर्षतान्ययादुपपत्ताः शिथिरतुंदिनापेक्षया च

ज्योत्स्नीनामसितमां शीतलप्रकाशवत्पानुपपत्तैश्च शिशिरतुंदिनानि शिखिश्चिखिश्चैव तस्मात्भू-
तैश्च सकलैश्चन्द्रिकान्विता रात्रयो ब्रह्मणा वर्धिता इत्यर्थः । चन्द्रचन्द्रिकाया रात्रिः शीतला
भवत्तरा न कृतेति भावः । कर्तृकर्तृम् 'कृती छेदने' इत्यस्मादाभीक्ष्ण्येण सुप् द्विवचनं
च । ज्योत्स्नीः, ज्योतिरस्यामस्तीत्यर्थे 'ज्योत्स्नातमिसा-' इति साधुकृतज्योत्स्नाशब्दाद्
'अप्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्' इत्यख्यर्थेऽपि लीप् ॥

इत्युक्तिशेषे स वधूं वभापे सक्तिधुतासक्तिनिबद्धमौनाम् ।

मुखाभ्यसूयानुशयादिवेन्दौ केयं तव प्रेयसि मूकमुद्रा ॥ ५८ ॥

इतीति ॥ स नलः इत्युक्तिशेषे एवं चन्द्रवर्णनावसाने सुखीनां प्रसादादिगुणयुक्तानां
शोभनवदनानां श्रुते श्रवणे विषये आसक्त्या रसातिशयात्तदेकतानतया बद्धं स्वीकृतं मौनं
यथा तां तूर्णीभाषमास्थितां वधूं भैमीं प्रतीदं वभापे । इति किम्—हे प्रेयसि, इन्दौ विषये
तवैवं मूकत्वेव मुद्रा वामिरोधरीतिः का किकारणिका । त्वमपि किमिति न चन्द्रं वर्णयसी-
त्यर्थः । मौने स्वयमेव हेतुमुत्प्रेक्षते—मुखस्य चन्द्रकृतवदनसाम्यस्याभ्यसूया स्वर्धा तज्जन्या-
न्मद्वतोऽनुशयान्मनोद्वेषादिव । स्वस्पर्शाकारिणो हि वर्णनेऽन्येन कियमाणेऽन्योऽपि कोपा-
तूर्णीं तिष्ठति, नानुमोदते, स्वयं च न तं वर्णयति । तथा—त्वन्मुखस्पर्शाकरणसंज्ञातको-
पादिवेन्दुं न वर्णयसि नानुमोदसे च किमिति प्रश्नः । नलसक्तिश्रवणादरक्तं मौनं कोपादि-
नैयुत्येक्षितम् ॥

शृङ्गारभृङ्गारसुधाकरेण वर्णन्नजानूपय कर्णकूपौ ।

त्वच्चारुवाणीरसवेणितीरतृणानुकारः खलु कोषकारः ॥ ५९ ॥

शृङ्गारेति ॥ हे प्रिये, त्वं शृङ्गाररससंबन्धी शृङ्गारः स्वर्णकलशस्तद्रूपेण सुधाकरेण
चन्द्रेण हेतुना वर्णसजा कृत्वा मम कर्णकूपौ अनूपय जलपूर्णां कुरु । वर्णसजाः सरस्वता-
स्कर्णकूपयोर्जलपूर्णलकरणं युक्तम् । अथच—शृङ्गाररससंबन्धितस्वर्णकलशस्य भवन्मुखस्य
संबन्धि सतीत्यर्थं तस्याकरणे सनिमृतया सरसया वर्णसजा कर्णकूपावनूपय । खलु यस्मात्
कोषकार इक्षुविशेषस्तत्र चारुवाण्या वक्तव्यादिरूपाया वाचः संबन्धिनः शृङ्गारादयो रसा-
स्त्रेण वेणिः प्रवाहलस्यास्तीरे समुद्यत्तृणं तस्यानुकारस्तत्सदृशः । अतिसादुःखोऽपीक्षु-
विशेषो वरीयसरसवाणीतीरतृणमनुकरोति, मनु समो जातः । तां वाणीं श्रावय, चन्द्रं
वर्णयेति भावः । 'कोषकाराणां इक्षुविशेषाः' इति क्षीरस्वामी । अनूपय, अनूपशब्दात्,
'तत्करोति-' इति निचि लोट् ॥

अत्रैव वाणीमधुना तवापि श्रोतुं समीहे मधुनः सनाभिम् ।

इति प्रियप्रेरितया तथाथ प्रस्तोतुमारम्भि शशिप्रशस्तिः ॥ ६० ॥

अत्रैवेति ॥ इति प्रियेण प्रेरितया तथा भैम्याधानन्तरं शशिनः प्रशस्तिर्माहारम्भं प्रस्तो-
तुमारम्भि प्रारब्धा । इति किम्—हे भैमि, अहमत्रैव चन्द्रवर्णेन एव विषये मधुनोऽमृतस्य
सनाभिं तुल्यां तवापि वाणीमधुना श्रोतुं समीहे इच्छामीति ॥

पूरं विधुर्वधयितुं पयोधेः शङ्केऽयमेणाङ्गमणिं कियन्ति ।

पयांसि दोग्धि प्रियविप्रयोगसशोककोकीनयने कियन्ति ॥ ६१ ॥

पूरमिति ॥ हे प्रिय, अयं विधुः पयोधेः पूरमागन्तुकजलप्रवाहं वर्धयितुमेणाङ्गमणिं

चन्द्रकान्तं कियन्ति पर्याप्ति रोमिष तस्माद्द्रुहाति । तथा—प्रियस्य चक्रवाकस्य विप्रयोगेन सशोकायाः कोक्ता नयने अपि कियन्ति जलानि रोमिष, ताभ्यामपि स्रक्ताज्जलं किय-
द्रुहातीत्यहं शङ्के मन्ये । इति भैमी प्रियमवदत् । उदिते चन्द्रे सागरपूरे वृद्धि प्राप्ते,
चन्द्रकान्ताः स्रवन्ति, चक्रवाकी वृषं रोदितीति भावः । दुर्हिर्हिर्कर्मा ॥

ज्योत्स्नामयं रात्रिकलिन्दकन्यापूरानुकारेऽपसृतेऽन्धकारे ।

परिस्फुरन्निर्मलदीप्तिदीपं व्यक्तायते सैकतमन्तरीपम् ॥ ६२ ॥

ज्योत्स्नेति ॥ हे प्राणेश, तमोवसरेऽतिशया रात्रिरेव कलिन्दकन्या यमुना तस्माः
पूर आगन्तुकातिनीलजलप्रवाहसद्वनुकारे तत्सदृशे तद्गदतिकृष्णेऽन्धकारेऽपसृते गते सति
परिस्फुरन्ती निर्मला दीप्तिर्यस्य । प्रकाशमानायासौ धवलद्युतिश्च तादृशो वा यश्चन्द्रः स एव
दीपो यत्र तादृशं चन्द्रिकारूपं सैकतं धवलतरवाल्मेकामयं रात्रियमुनाया एव जलमध्यस्थित-
मन्तरीपं दीपं व्यक्तायते स्फुटमिष भवति प्रकटं दृश्यते । पूरावसरेऽस्तुतमपीदानीं स्फुटी-
भवतीति शङ्के । चन्द्रचन्द्रिकाया सकलं धवलोकृतमिति भावः । व्यक्तायते व्यक्तमिष भवति,
'कर्तुः कथं' इति कथं । अव्यक्तं व्यक्तं भवतीत्यर्थः । सैकतम्, 'सिकताशर्कराभ्यां च'
इत्यस्त्यर्थेऽण् ॥

हासतिष्वैवाखिलकैरवाणां विश्वं विशङ्केऽजनि दुग्धमुग्धम् ।

यतो दिवाचन्द्रमुखेषु तेषु स्थितेऽपि चन्द्रे न तथा चकास्ति ॥ ६३ ॥

हासेति ॥ अखिलकैरवाणां सकलकुमुदानां हासतिष्वैव विकासवीथैव विश्वं सकलं
जगत् दुग्धवत् सुग्धं धवलं शीतलं चाजनि जातम्, नतु चन्द्रेणैव हि विशङ्के विशेषेण मन्ये ।
यतो हेतोर्दिवा तेषु सकलकैरवेषु चन्द्रमुखेषु संकुचितेष्वविकसरेषु च सत्सु चन्द्रे स्थिते
वियमानेऽपि सकलकुमुदविकासभावात्सकलं जगत्तथा राज्ञाविव शीतलधवलतया न
चकास्ति । तस्मादिदं जगत्कुमुदहासतिष्वैव शीतलं धवलं च कृतम्, नतु चन्द्रेणैवत्यर्थः ।
कुमुदवदुग्धवत् शीतला धवला चन्द्रचन्द्रिकास्तीति भावः ॥

मृत्युंजयस्यैव वसज्जटायां न क्षीयते तद्भयदूरमृत्युः ।

न वर्धते च स्वसुधासजीवस्रग्मुण्डराहृद्भवभीरतीव ॥ ६४ ॥

मृत्युमिति ॥ मृत्युंजयस्य मृत्युं जितवतः शिवस्य जटायां वसत्येव चन्द्रः षोडशांश-
भूतो न क्षीयते नाल्पपरिमाणो भवति कलाभाजस्वरूपेणैव तत्र सदा वर्धतातोऽपि न्यूनपरि-
माणो न भवतीत्यर्थः । अथच—न क्षीयते न क्षियते यस्मात्, तस्मान्मृत्युंजयात्सकाशा-
ज्येन दूरे मृत्युर्मरणहेतुर्वैषता यस्य सः मृत्युंजयजटावृट्निवासान्मृत्युना स्पृष्टमपि न
वाप्यते तस्माच्च क्षीयतेऽयमित्यर्थः । तर्हि तत्र वसन्वर्धते किमिति नेत्याशङ्क्याह—वर्धते
च न । उपचितोऽपि न भवतीत्यर्थः । यतः—स्वस्य सुधया आसी जीवधैतन्वं यैस्तानि सजो
मुण्डानि शिरोमालायाः शिरःकपालानि तान्येव राहवस्तेभ्य उद्भवा समुत्पन्ना नीर्यस्य ।
कथम्—अतीव । नितरां भीत इत्यर्थः । सजीवमुण्डेषु बहयो राहव एवैते इति धिया
निया न वर्धते । भीतो हि सौम्याभावात्कृशतर एव भवति । अथच—पूर्णस्य राहोः सका-

साङ्गयम् । अतः कारणद्वयाच्च क्षीयते, न च वर्धते इत्येककञ एव शिवशिरश्चन्द्र इत्यर्थः । एतेन चन्द्रस्य षोडशी कला वर्णिता । शिवशिरसि वर्तमानत्वादस्य माहात्म्यमपि वर्णितम् । मृत्युञ्जयेति, 'संज्ञायाम् मृत्युञ्जि-' इति खड्ग, 'अर्द्धपद-' इति मुम् ॥

रिवर्षं चकोराय सुधां सुराय कलामपि स्वावयवं हराय ।

ददज्जयत्येष समस्तमस्य कल्पद्रुमभ्रातुरधालमेतत् ॥ ६५ ॥

त्विवमिति ॥ एष चन्द्रो जयति सर्वोत्कर्षेण प्रकाशते । यतः किमूतः—चकोराय स्वावयवं त्विषं निर्जाशभूतां चन्द्रिकां ददत् । तथा—सुराय अस्मादिदेवभ्यो निर्जाशभूतां सुधां ददत् । तथा—हराय निर्जाशभूतां कलां ददत् । अद्यापि अस्य चन्द्रस्यैतत्समस्तं परोपकारकरणमलमेव । अतिचमत्कारकारि न भवतीत्यर्थः । यतः—समुद्रोत्पन्नत्वात्कल्पद्रुमस्य भ्रातुः । कल्पद्रुमस्तु कल्पितं सर्वं सर्वेभ्यो ददाति, अयं तु न तथेत्यल्पमेवेत्यर्थः । एवंविधः परोपकारी कोऽपि नास्तीति भावः । चकोरायेति सुरायेति च जालेकवचनम् ॥

अङ्गैरनामेर्विपकृष्णकण्ठः सुधातशुद्धः कटभस्मपाण्डुः ।

अर्हत्सपीन्दोर्निजमौलिधानान्मृडः कलामर्हति षोडशीं न ॥ ६६ ॥

अङ्गैरिति ॥ मृडः शिवो निजमौली धानात्स्नापनाद्देतोर्निन्दोः षोडशीं कलामर्हन्प्रशुभ्वत्, अथच—पूजयन् अपि षोडशीं कलां नार्हति न प्राप्नोति न पूजयति च । निजशिरसि धारणादेव तस्याः प्राप्तिः पूजा च संभविनी । यो वातितरो पूज्यते स शिरसि धार्यते । तथा चैतस्य षोडशीं कलां मृडः प्राप्नुवन्पूजयन्नपि च तां प्राप्नोतीति विरोधपरिहारः । यतः—किमूतस्येन्दोः किमूतश्च मृडः—अङ्गभूतो न एषो हरिणस्तयुक्ता नाभिमन्यभागो यस्य अथच—अङ्गहृणा कलहरूपा एणनाभिः कस्तूरी यत्र । मृडस्तु—विषेण कृष्णकण्ठः । तथा—सुधयामृतोनात्ता शुद्धिर्भावस्य येन, मृडस्तु—कटमसना चितामसना पाण्डुः । तस्माच्चन्द्रस्याल्पमपि साम्यं शिवो न प्राप्नोति । किंच चन्द्रादधिकः शिवेधेदमविध्यत् तर्हि तटी-यकलां मौली नाधारविध्यत्, सा मौली भूता, तेन तस्माच्चन्द्र एव तदधिक इत्यर्थः । शुभ-स्याशुभस्य च महदन्तरमिति भावः । षोडशीमपि कलां नार्हतीत्यनेन पूर्णचन्द्रं नार्हतीति किं वाच्यमित्यपि सूचितम् । हरस्यापकर्षे विषं, चितामस्य च हेतुः, चन्द्रोत्कर्षे मृगमदोऽमृतं च ॥

पुण्यायुधस्यास्त्रिभिरधैर्यैः सितासितध्रीरघटि द्विजेन्द्रः ।

सरारिणा मूर्धनि यद्भृतोऽपि तनोति तत्तौष्टिकपौष्टिकानि ॥ ६७ ॥

पुण्येति ॥ ब्रह्मणा द्विजेन्द्रचन्द्रः पुण्यायुधस्य कामस्यार्धदग्धैरस्त्रिभिः कुलाऽघटि निर्मितः । अतएव सितासितध्रीरुपान्तधवलमध्यश्यामलकान्तिः । सरास्त्रिभिरैव निर्मित इत्यत्र हेतुमाह—सरारिणा मूर्धनि भृतोऽपि, अथच—भृतसमानोऽपि तस्य सरस्यैव तौष्टिकानि इषंकारिणि, पौष्टिकानि अभिवृद्धिकारिणि च यथस्मात्तनोति । कामारिणा पूजयमानोऽपि कामहितमेव दत्तात्करोति, तस्मात्तदस्त्रिभिरैव घटित इत्यर्थः । एतादृशमोदीपकं किमपि नास्तीति भावः । अस्त्रिभिरिवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अन्याभितोऽपि तटीयशुद्धितं सः करोति स तदस्त्रिभिरघटित इति लौकिकयुक्तिः । तौष्टिकपौष्टिकानि, 'प्रयोजनम्' इति ङङ् ॥

मृगस्य लोभात्खलु सिंहिकायाः सुनुर्मृगाहं कवलीकरोति ।

सस्यापि दानादमुमङ्कसुप्तं नोज्ञन्मुदा तेन च मुच्यतेऽयम् ॥ ६८ ॥

मृगस्येति ॥ सिंहिकायाः सुतो राहुर्मृगाहं चन्द्रं यत्कवलीकरोति तदङ्गमृगस्य लोभात् खलु प्राप्ताभिलाषादिव । सिंहिकामृतः सिंहो मृगैरङ्कितं स्वतं मृगप्राप्ताभिलाषादेव स्थायीनं करोति । तर्हि किमर्थं मुच्यतीत्यत आह—अङ्कमुप्तं मध्यवर्तिनम्, अथच—उत्सङ्गे विधासात्सुखेन निद्रितम्, अमुं मृगं सस्यापि दानाद्ग्राहुदन्तकृतखण्डनादपि नोज्ञन् स्वजन्, अथच—स्वशरीरस्यापि वितरणादस्यजन्, अथं चन्द्रस्तेन राहुणा तेन पुण्येन च हेतुना मुदा शरणागतक्षणनिमित्तहर्षेण कृत्वा मुच्यते त्यज्यते । अन्योऽपि शरणागतं मृगं विधासोः सिंहादक्षिणुमात्मानमपि ददानो हि तेन पुण्येन सिंहान्मुच्यत एव । 'नोज्ञन्' इति पाठे—सस्यापि दानाद्भुतममुं यतो नामुच्यतेन हेतुनाऽयं विमुच्यते, अर्थाद्ग्राहुणेत्यर्थः ॥

सुधामुजो यत्परिपीय तुच्छमेतं वितन्वन्ति तदर्हमेव ।

पुरा निपीयास्य पितापि सिन्धुरकारि तुच्छः कलशोद्भवेन ॥ ६९ ॥

सुधेति ॥ सुधामुजो देवा एनं चन्द्रं परिपीय साकत्वेन पीत्वा तुच्छं रिक्तं वदितन्वन्ति कुर्वन्ति तदर्हमुच्यतेमेव, यतोऽस्य पिता सिन्धुरपि कलशोद्भवेनागस्त्येन पुरा निपीय तुच्छो रिक्तः अकारि, तस्मात्कुलकमागतं तुच्छत्वमित्यर्थः । एतस्य पूर्वंऽपि परोपकारनिरताः, तस्मादयमपि तर्धवेति भावः । कलशादुत्पन्नेनापि सागरस्य पानमित्याश्रयम् ॥

चतुर्विगन्तीं परिपूरयन्ती ज्योत्स्नैव कृत्वा सुरसिन्धुबन्धुः ।

क्षीरोदपूरोदरवासहाद्वैरस्यमेतस्य निरस्यतीयम् ॥ ७० ॥

चतुरिति ॥ चतुर्णां दिग्गन्ताणां समाहारस्याम् । चतुर्विक्प्रान्तानित्यर्थः । (तां) परिपूरयन्ती सामस्त्येन व्यामुषती, तथा—धैर्यात्सुरसिन्धोर्मन्दाकिन्या बन्धुः सहस्री । तथा कृत्वा पूर्णो इयं ज्योत्स्नैवैका क्षीरोदपूरोदरे वासः स्थितित्यस्य दानाद्ग्राहकपरित्यागाद्देशतोदे-तस्य चन्द्रस्य वैरस्यं क्षीरसागरविरहजितं दुःखं निरस्यति नाशयति । असौ चन्द्रिकायामेव क्षीरसागरबुद्ध्या पितृविशेषदुःखं परित्यजतीत्यर्थः । सकलदियन्तव्यापि धवलचन्द्रिका-मध्यवर्ती चन्द्रः क्षीरसागरमध्यस्थ इव शोभत इति भावः । गङ्गावहुगन्धर्वैर्यं कौमुदीति । चतुर्विगन्तीम्, समाहारे द्विगोर्लृप् ॥

पुत्री विधोस्ताण्डविकास्तु सिन्धोरदया चकोरस्य दशोर्वयस्या ।

तथापि सेयं कुमुदस्य कापि ब्रवीति नामैव हि कौमुदीति ॥ ७१ ॥

पुत्रीति ॥ इयं चन्द्रिका मक्षपि चन्द्राग्रमुत्ताद्विधोः पुत्री अस्तु । सिन्धोः समुद्रस्य ताण्डविका यत्तोपदेशिका नाटयित्री अस्तु । चन्द्रिका हि सिन्धुरुहास्यते; सा च तस्य मक्षी भवति । गङ्गा—इयं विधोः पुत्री सिन्धोस्ताण्डविका भवतु । तथा चकोरस्य अस्या पेया भवतु । तथा—सकललोकस्य दशोः प्रेमपात्रतया वयस्या सखी भवतु । तथापि सेयं चन्द्रिका कुमुदस्य कापि अनिवेचनीया संवन्धिनी भवतु । पूर्वनिर्दिष्टवर्षापेक्षया कुमुदस्यैव निरतिशयानन्दकारित्वात्केनाप्यनिवेचनीयेन संवन्धिनी भवत्वित्यर्थः । हि यस्मात्कौमुदीति

नामैव कर्तुं शक्नोति । सर्वेषां तत्तात्त्विकसम्बन्धसंभवेऽपि कुमुदानामिदं कौमुदीति, 'तस्येदम्' इति संबन्धेऽपि । कुमुदानामेव प्रीतिविवेकदेन संबन्धं वदतीत्यर्थः । कौमुदीति नामैव हि स्पष्टं श्रवीतीति वा । चन्द्रिकया सर्वेषामप्यनन्दः कृतः । कुमुदानां तु विशेषत इति भावः । कार्येण कारणानुमानम् । ताण्डिका, अर्शकाद्यजन्तान्मनुबन्ताद्वा ताण्डवशब्दान् 'तत्करोति-' इति ष्यन्ताण्युल् । अशनमणिः, 'इक्ष्वादिभ्यः' इतीकि अशिमर्हतीति दण्डादित्वात् । 'आस्या' इति च पाठः ॥

ज्योत्स्नापयःश्मातटवास्तुवस्तुच्छायाछलच्छिद्रधरा धरायाम् ।

शुभ्रांशुशुभ्रांशकराः कलङ्कनीलप्रभामिश्रविभा विभान्ति ॥ ७२ ॥

ज्योत्स्नेति ॥ शुभ्रांशोश्चन्द्रस्य शुभ्रांशा धवलभागाश्च ते कराश्च किरणास्त्ये धरायां भूम्यां कलङ्कस्य नीलीभिः प्रभामिर्मिथा विभा कान्तियेषां ते कलङ्कनीलकान्तिचक्षुरिता इव विभान्ति । वतः कीदृशाः—ज्योत्स्नैव पयो जलं दुग्धं वा यस्मिन्सादृशं श्मातटं दुरधधवल-चन्द्रिकाधवलकृतं भूतलं तदेव वास्तु वसतिगृहं येषां तानि वस्तूनि पृष्ठादिपदार्थास्तेषां छाया छलं येषां तादृशानि छिद्राणि प्रकाशेन रिक्तत्वाद्विलानि पदार्थप्रतिच्छायाकृपाणि तानि धरन्तीति तादृशाः । चन्द्रिकाधवलताः पदार्थाश्चन्द्ररश्मय एव, पृष्ठादिप्रतिच्छायाश्चन्द्रकलङ्कनील-रश्मय एवेति धरायामपि निपतिताश्चन्द्रकिरणा नीलधवला एव शोभन्त इत्यर्थः । अन्यस्य करा इत्याः कलङ्कधनीलस्य नीलमणेः प्रभया मिश्रकान्तयो नीलमण्युक्ताङ्गुलीयकप्रभामिथा विभान्ति । 'शुभ्रांशुशुभ्रांशु-' इति पाठेऽपि 'अंशुलेशे रवे रसौ' इत्यभिधानादंशुशब्दस्य लेशवाचित्वात्स एवार्थः । ज्योत्स्नैव पयो जलं तस्य श्मा भूमिस्तादृशतं तदेव वास्तु निवास-स्थानं येषां तेषां वस्तूनां छायाया व्याजेन छिद्राणि धरन्तीति वा ॥

कियान्यथानेन वियद्विभागस्तमोनिरासाद्विशदीकृतोऽयम् ।

अङ्गिस्तथा लावणसैन्धवीभिरुल्लासिताभिः क्षितिरप्यकारि ॥ ७३ ॥

कियानिति ॥ उदितमात्रेणानेन चन्द्रेण तमोनिरासादेतोः कियान् किन्विन्मात्रोऽयं विय-द्विभागः पूर्वाकाशदेशो यथा विशदीकृतः तथा चन्द्रकिरणैरुल्लासिताभिर्गुद्वि प्रापिताभिर्लावण-सैन्धवीभिरङ्गिः कियानयं वियद्विभागः क्षितिः श्यामोऽप्यकारि । अप्रौढप्रमे चन्द्रे पूर्वाकाश-देशस्तिमिरनिरासाद्वज्रलो भवति, ततो निरतस्य च तमसः प्रतीक्षां घनीभूतत्वात्पश्चिमाका-शदेशः श्यामलो भवतीति तत्रेयमुत्प्रेक्षा । समुद्रजलं च नीलं, पूर्वाकाशदेश एव नीलैः समुद्रजलैः पुनर्नीलोऽप्यकारीति वा । लावणसैन्धवीभिः लवणस्तिन्धोरिमाः 'तस्येदम्' इत्यपि 'हृद्गगनिष्पन्वते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदद्वयिः ॥

गुणौ पयोधेर्निजकारणस्य न हानिवृद्धी कथमेतु चन्द्रः ।

चिरेण सोऽयं भजते तु यत्ते न नित्यमम्भोधिरेवात्र चित्रम् ॥ ७४ ॥

गुणाविति ॥ चन्द्रो निजकारणस्य पयोधेर्हानिवृद्धिरूपौ गुणौ कथं नैतु प्राप्नोतु, अपि तु कार्यगुणानां कारणगुणपूर्वकत्वनियमादवश्यमपचयोपचयो चन्द्रं प्राप्नुत इति तुल्यमेवेलन्न न किञ्चिच्चित्रमित्यर्थः । तर्हि कुत्र चित्रमित्याशङ्काह—सोऽयं चन्द्रले हानिवृद्धी चिरेण पश्चात्तपरिमितेन बहुना कालेन भजते, नतु अम्भोधिरेव नित्यं प्रलहं भजते, अत्र विषये चित्रमित्याशङ्कम् । समुद्रो यथा प्रलहं हानिवृद्धी भजते, तथा पुत्रोऽपि चन्द्रो नेत्याशङ्कमित्यर्थः ॥

आदर्शदृश्यत्वमपि धितोऽयमादर्शदृश्यां न विभर्ति मूर्तिम् ।

त्रिनेत्रभूरप्ययमत्रिनेत्रादुत्पादमासादयति स चित्रम् ॥ ७५ ॥

आदर्शेति ॥ अयं चन्द्र आदर्शवदृश्यत्ववृत्तत्वादिना रमणीयत्वं धितो भवमानोऽप्यादर्शवदृश्यां रमणीयां मूर्तिं न विभर्ति चित्रम् । यो आदर्शवदृश्यो भवति स एवादर्शवदृश्यां मूर्तिं न विभर्ति तद्वदृश्यो न भवतीति विरोधाभ्यर्थमिल्लर्थः । अथ च—दर्पणवदृश्यत्वं धितोऽप्यादर्शं दर्शयमभिव्याप्य दृश्यामवासायां दर्शनयोग्यां मूर्तिं न विभर्ति । इदानीं पूर्णत्वेन दृश्यमानोऽपि दर्शं लेशेनापि न दृश्यते इत्यर्थे इति विरोधपरिहारः । दर्पणवदृश्यत्वं धितोऽपि आदर्शं दर्शं मर्यादीकृत्य कृष्णचतुर्दशीमभिव्याप्य दृश्यां मूर्तिं न विभर्ति, अपितु तावत्पर्यन्तं दृश्यो भवत्येवेति वा । तथा—अयं चन्द्रत्रिनेत्राद्भवति तादृशत्रिनेत्रादुत्पन्नोऽपि न त्रिनेत्रोऽत्रिनेत्रः । तस्मात्रिनेत्रव्यतिरिक्तास्तकाशादुत्पादमुत्पत्तिमासादयति स प्रापेत्येतदपि चित्रम् । त्रिनेत्रादुत्पन्नोऽपि त्रिनेत्रादुत्पन्नो न भवतीत्याभ्यर्थमिल्लर्थः । अथ च—त्रिनेत्रादुत्पन्नोऽप्यत्रिनेत्रादुत्पत्तिमापेत्येतदपि विरुद्धम् । अथ च—त्रिनेत्रो भूयसतिस्थानं यस्य तादृशः, तथा—अत्रेमुनेनेत्राधिजमाभ्यर्थरूपमुत्पादं प्रापेति विरोधपरिहारः । सहजगौन्दर्यमाधयमाहात्म्यं कुलस्य माहात्म्यं चानेन चन्द्रस्य वर्णितम् । चन्द्रस्यात्रिनेत्रसमुद्भूतत्वं पुराणप्रतिदम् ॥

इज्येव देवव्रजभोज्यकृद्भिः शुद्धा सुधादीधितिमण्डलीयम् ।

हिंसां यथा सैव तथाङ्गमेपा कलङ्कमेकं मलिनं विभर्ति ॥ ७६ ॥

इज्येति ॥ देवानां व्रजैः समूहैर्भोज्या पेया कृद्भिः समृद्धिर्यस्याः सा शुद्धा षड्बला इयं सुधादीधितेरमृतकरस्य चन्द्रस्य मण्डली इज्येव याग इव शोभत इति शेषः । इज्यापि देवव्रजभोज्यपुरोडासादिसमृद्धिः शुद्धा पवित्रा च भवति । तथैवा चन्द्रमण्डली कलङ्करूपमेकं मध्यवर्तिनमङ्गमवयवं मलिनाकारं तथा विभर्ति, यथा सैव इज्यैव पूर्वोक्तगुणविशिष्टा सत्यप्येकं पशुहिंसात्मकमङ्गं कर्मसाधनं मलिनं पापहेतुं विभर्ति । परोपकारशीलायाः सर्वोत्तमा शुद्धाया अपि चन्द्रमण्डल्या देवादेकमङ्गं मलिनं जातमित्यर्थः । यागे हि हिंसाभात्रमेव मालिन्यम् । 'सुधाङ्गम्—' इति पाठे—कलङ्करूपमेकमङ्गं मलिनं इत्येव विभर्ति । शुद्धाया मालिन्ययोग्यस्यानौचित्यादित्यर्थः । शुद्धस्यापि औतथर्मस्य सारूप्येदोषारोपणान्मालिन्यं भूयैवेत्यर्थः । इज्या, 'प्रजयजोः—' इति क्यप् ॥

एकः पिपासुः प्रवहानिलस्य च्युतो रथाद्वाहनरङ्गुरेपः ।

अस्त्यम्बरेऽनम्बुनि लेलिहास्यः पिवन्नमुप्यामृतविन्दुवृन्दम् ॥ ७७ ॥

एक इति ॥ एष मृगादे दृश्यमानः प्रसिद्धः एकः पिपासुस्तृष्णाकान्तः सप्तबाहुस्कन्धमध्यवर्तिनः प्रवहाकृत्यनिलस्य मृगवाहनस्य गगनचारिणो रथाच्युतो वाहनभूतो रङ्गुर्यगोऽनम्बुनि निर्जलेऽम्बरे लेलिहास्यो नितरां पीनः पुन्येन वाक्सादनकारि मुनं यस्य तादृशो भवन्नमुप्य चन्द्रस्यामृतविन्दुवृन्दं पिवन्नाकासि । तृष्णाकान्तो रथं परिलज्जय पतितो निर्जलेऽपि गगने चन्द्रामृतविन्दुवृन्दमास्वादयन्वासुवाहनमृग एवावाम्, नतु कश्चित्कलङ्कमृगो नावेत्यर्थः । अस्तीति वर्तमानप्रत्ययेनामृतास्वादानेन चन्द्रं परिलज्जय गन्तुमशक्नोऽद्यापि वर्तत इति सूचितम् । एवमन्योऽपि तृष्णाकान्तो निर्जले देशे प्रसन्नवशादेः पतज्जलविन्दुवृन्दं पिवन्न-

नुपशान्तपिपासो लेलिहासः संस्तत्रैव चिरं तिष्ठति । सप्तबायुस्कन्धाः पुराणप्रसिद्धाः ।
लेलिहेति, नितरां पुनःपुनर्वा लेडील्यर्थं यत्किं पचायन्ति 'यत्नेऽपि न' इति यत्ने लुक् ॥

अस्मिञ्चिदाशौ न स्थित एव रङ्गयूनि प्रियाभिर्विहितोपदायम् ।

आरण्यसंदेश इवौषधीभिरङ्के स शङ्के विधुना न्यधायि ॥ ७८ ॥

अस्मिन्निति ॥ शिवां बाले एककलारमकेऽस्मिन्चन्द्रे रङ्गयूगे न स्थितो नासीदेव तस्यां
दशायामदर्शनात् । किंतु प्रियाभिरोपधीभिर्यूनि तर्हणे पूर्णवयवेऽस्मिन्चन्द्रेऽयं रङ्गपदेव
विहिता प्रेषिता । कीदृशी—अरण्ये भयः संदिश्यते प्रस्थाप्यते संदेशस्वरूपा । अरण्यभवानां
संदेशरूपा वा । वयं भवत्प्रिया निर्जने बने यूगं सद् वसामः, त्वं तु स्वर्गे विजयी मुखेन
वर्तते इति गूढार्थोप(पा)लम्भमुचिकेति यावत् । अनन्तरं विधुना प्रेयसीसंदेशरूपः स रङ्गपदे
मान्ये, अथवा—उत्तमो, प्रियाप्रेमभरेण न्यधायि स्थापित इत्यहं शङ्के । अन्नापि प्रिया तर्हणे
प्रियं प्रति कंचित्संदेशमुपधारूपेण प्रेषयति स च तं हृदयादी धारयति । ओषधौ हि वनवा-
सिन्वत्तदतुरूपमेव संदेशं यूगं स्वप्रिये चन्द्रे प्रेषितवत्यः । आरण्यसंदेश इवायमुपदा प्रहि-
तेति वा । 'यदा-' इति पाठे—यदाप्रवृत्ति प्रेषितः, तदाप्रवृत्ति तारुण्यदशायां चन्द्रेणायमहे
न्यधायि, ननु पूर्वमित्यर्थः । आरण्यः, भगवन् ॥

अस्यैव सेवार्थमुपागतानामास्वादयन्पल्लवमोषधीनाम् ।

धयन्नमुष्यैव सुधाजलानि मुखं वसत्येष कलङ्करङ्कः ॥ ७९ ॥

अस्येति ॥ एष कलङ्करङ्गविरहपीडितत्वादस्यैव चन्द्रस्य सेवार्थमुपागतानामोषधीनां पल्लव-
नास्वादवत् । तथा—अमुष्यैव सुधाकृपाणि जलानि वहन् पिबन् सुखमनमातलब्धावृत्तिरिव
वसति । आहारलोभादत्रैव वसतीत्यर्थः । अन्योऽपि यूगे जलकिसलययुते देशे मुखेन
वसति कदाचिदपि न त्यजति । पल्लवम्, जालेकवचनम् ॥

रुद्रेषुविद्रावितमार्तमारुत्तारामृगं व्योमनि वीक्ष्य बिभ्यत् ।

मन्येऽयमन्यः शरणं विवेश मत्वेशचूडामणिमिन्दुमेणः ॥ ८० ॥

रुद्रेति ॥ दशयज्ञे वीरभगवतारस्य रुद्रेषुपुणा विद्रावितम् । अत एव—आर्तं ताराकृतं
यूगं व्योमनि आरास्तमीपे दूरे वा वीक्ष्य बिभ्यत् त्रसन् अयमन्योऽपर एष इन्दुमीशस्य
चूडामणि ज्ञात्वा शरणं विवेश । शिवेन शिरसि स्थापितत्वादयं मान्य इत्येतदाश्रयेण ददा-
न्मामयं रक्षिष्यत्येवेत्याशयेनाम्यो मृगचन्द्रं शरणं प्रविष्ट इत्यर्थः । इत्यहं मन्ये । अन्योऽपि
सजातीयं कस्माच्चिद्वीतं हृष्टा स्वयमपि भीतः सन्कमपि शरणं याति । 'गता' इत्यपि पाठः ।
तारामृगस्य रुद्रेषुविद्रावणं काशीखण्डादौ ज्ञातव्यम् ॥

पृष्ठेऽपि किं तिष्ठति नाथ नाथ रङ्गविधोरङ्क इवेति शङ्का ।

तत्त्वाय तिष्ठस्व मुखे स्व एवं यद्भैरवे पृष्ठमपदयदस्य ॥ ८१ ॥

पृष्ठ इति ॥ हे नाथ, विधोरङ्क इव यथा चन्द्रस्रोतस्रे कलङ्कयूगे वर्तते, तथा रङ्कः पृष्ठे-
ऽपि पञ्चाङ्गमे किं तिष्ठति अथ न तिष्ठति, इति तत्राशङ्का चेद्वर्तते इति शेषः । तर्हि त्वं तत्त्वाय
वापात्म्यज्ञानार्थं से निजे मुखे एव विषये तिष्ठस्व । निजमुखमेव निर्णयं पृच्छेत्यर्थः । यदव-
न्मुखं भैरवे समानशोभाभिलाषाद्विरथसंबन्धिनि इन्द्रमुदेऽस्य तन्मुखाङ्गम्यमानरत्नापल-

वर्मानस्य चन्द्रस्य पृष्ठं पश्चाद्भागमपश्यत् । तस्मात्तत्त्वमुखमेव निर्णेतुं चैव पृच्छेन्नर्यः । तन्मुखं चन्द्रादधिकमिति भ्रमना मलमुखवर्णनं मे कृतम् । तत्त्वाय तत्त्वं ज्ञातुं, 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति चतुर्थी, तादर्थ्यमात्रे वा । तिष्ठस्य, स्वेयाख्यायां तद् । ले, वैकल्पिकत्वात्सिद्धमात्रः ॥

उत्तानमेवास्य बलक्षकुक्षिं देवस्य युक्तिः शशमङ्गमाह ।

तेनाधिकं देवगवेष्वपि स्यां धञ्जालुरुत्तानगतौ श्रुतायाम् ॥ ८२ ॥

उत्तानमिति ॥ युक्तिर्षोपत्तिरुत्तानं वास्य देवस्य चन्द्रस्य मध्यवर्तिनमहं कलङ्कस्य शशमुत्तानं स्वर्गसंमुखमस्मादधिदृश्यमानपृष्ठभागमाह ब्रूते । नतो बलक्षकुक्षिं धवलकोदरम् । यद्यं शशकोऽस्तत्संमुखोदरोऽनुत्तानोऽभविष्यत्, तर्हि मध्यवर्तिशशकोदरस्य धवलत्वाच्चन्द्र-मध्यभागोऽपि धवलोऽभविष्यत्, नन तथा दृश्यते, किंतु मलिनः । तस्मादुत्तान एव शश-कथन्देऽस्तीति युक्तिराहेत्यर्थः । तेन चन्द्रशशकनिधितोत्तानत्वेनैव हेतुनाहं देवगवेष्वपि सुरभीप्रवृत्तिषु विषये वेदे श्रुतायाऽनुत्तानगतौ सुरलोकासंमुखचरणतया गमने विषये पूर्वापे-क्षयाधिकमतितरां धञ्जालुरास्त्रिकययुक्ता स्माम् । 'उत्ताना वै देवगवाधरन्ति' इति श्रुतिर्व्या-घोपपञ्चार्यतया सत्यैवेत्यहमिदानीमधिकं मन्य इत्यर्थः । देवगवेषु 'गौरतद्वितल्लक्षि' इति दृष्ट्वा । 'देवगवीषु' इति पाठे टित्त्वान्धीप् ॥

रुक्मिणीलोत्तानगतौ तिष्ठायामपि शशकस्य रक्षपृष्ठत्वात्कालत्वेन प्रतीतिः कथमिल्लत आह—

दूरस्थितैर्वस्तुनि रक्तनीले विलोक्यते केवलनीलिमा यत् ।

शशस्य तिष्ठन्नपि पृष्ठलोम्नां तन्नः परोक्षः खलु रागभागः ॥ ८३ ॥

दूरेति ॥ दूरस्थितैर्दृष्ट्वा रक्तनीले निधितोमगवर्णे वस्तुनि केवलस्य करारागभागो नीलि-मैव यद्यस्माद्विलोक्यते तत्तस्मात्कारणाच्छशस्य पृष्ठवर्तिरोम्नां तिष्ठन्नपि रागभागो रक्तमांशः नोऽस्माकमतिदूरस्थितानां खलु निधितं परोक्षो दृग्गोचरो न भवति, किंतु नीलिमैव दृश्यत इत्यर्थः । तिष्ठन्वर्तमानोऽपि परोक्ष इति विरोधाभासः । दूरस्थत्वाच्च दृश्यत इति तत्परि-हारः । खलुप्रेक्षायां वा ॥

भङ्गुं प्रभुर्व्याकरणस्य दर्पं पदप्रयोगाच्च नि लोक एषः ।

शशो यदस्यास्ति शशी ततोऽयमेवं सृगोऽस्यास्ति सृगीति नोक्तः ॥ ८४ ॥

भङ्गुमिति ॥ एष कविलोकः पदानां ध्रुतिवन्तानां प्रयोगाच्च नि विषये व्याकरणस्य प्रकृ-तिप्रत्ययविभागपूर्वं सच्चद्व्युत्पादनकारिणः शास्त्रस्य मदधीन एव सकलशब्दप्रयोग इति दर्पं गर्वं, यद्वा—लक्षणया व्याकरणस्य व्याकरणाधीन एव सकलशब्दप्रयोग इति गर्वं भङ्गुं व्याजयितुं प्रभुः समर्थः । यद्यस्मादेतोरयं चन्द्रः शशोऽस्यास्ति ततो हेतोः शशी वधोक्तो लोकेनेति शेषः । एवममुनैव प्रकारेण सृगोऽस्यास्ति सृगीति नोक्तः । शशोऽस्यास्तीति मतुवर्णे 'अत इनिङ्गौ' इतीनौ यथायं शशीत्युच्यते, तथा तेनैव सूत्रेण सृगोऽस्यास्तीत्यत्रेनेः प्राप्तां सत्यामपि सृगीति नोक्तः । तस्मादतिव्याख्यादिदोषायाकरणमूल एव लोकप्रयोग इति नियमो न युक्तः किंतु कृतद्वितसमासानामभिधानं निशामकम् । लक्ष्यमुद्दिश्य लक्षणप्रवृत्तिः, ननु नै० च० ७६

लक्षणमुद्दिश्य लक्ष्यप्रवृत्तिरिति । तस्मात्प्रयोगमूलं व्याकरणमिति व्याकरणांशोक्त एव प्रयोगे
बलीयानिति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसा ॥

यावन्तमिन्दुं प्रतिपद्यस्ते प्राप्तावि तावान्यमधिनापि ।

तत्कालमीशेन धृतस्य मूर्ध्नि विधोरणीयस्त्वमिहास्ति लिङ्गम् ॥ ८५ ॥

यावन्तमिति ॥ शुकप्रतिपद्यावन्तं यत्प्रमाणमेककलमिन्दुं प्रस्तुते, अधिनापि तावान्त-
त्प्रमाण एककल एवायं प्राप्तावि, नतु पूर्ण इत्यर्थः । एतत्कथं ज्ञातमित्यत आह—तत्कालं
तस्मिन्काले समुद्रादुत्पतेरवसर एव ईशेन मूर्ध्नि धृतस्य विधोरणीयस्त्वं नितरां कार्श्यनेत्रेहै-
ककलत्वे लिङ्गं ज्ञापकमनुनापको हेतुरस्ति । यदि समुद्रेण संपूर्णोऽयमजनिष्यत, तर्हि शिवे-
नापि तदानीमेव शिरसि तावानेवाधास्यत, नतु तथा, तस्मात्प्रतिपदैककलः प्रस्तुतः, तावा-
न्तमुद्रेणापीति प्रतिपद्युत्पन्नोऽयममेककलत्वादेव न दृश्यत इति भावः ॥

आरोप्यते चेदिह केतकत्वमिन्दौ दलाकारकलाकलापे ।

तत्संवदत्यङ्गमृगस्य नाभिकस्तूरिका सौरभवासनाभिः ॥ ८६ ॥

आरोप्यत इति ॥ केतकत्वमिन्दौ चेद्यदि आरोप्यते यतो दलाकारः केतकीपत्रस-
दृशः यवलः कलानां कलापः समूहो यस्य तस्मिन् । तत्तस्मात्केतकदलवच्चतुर्भुजकलाकलापत्वा-
चन्द्रः केतकमेवेति रूप्यत इत्यर्थः । तत्तर्हि अङ्गमृगस्य मृगत्वेन नाभिकस्तूरिका कर्त्री
आरोपितं तत्केतकत्वं कर्माभूतं सौरभवासनाभिः कृत्वा संवदति । चन्द्रे केतकत्वं युक्तमित्य-
नुमन्यत इत्यर्थः । 'नाभिः' इति पाठे—अङ्गमृगस्य नाभिः कर्त्री कस्तूरिकासंभन्निषौरभ-
वासनाभिः कृत्वा संवदतीति वा । केतकया कस्तूरीपरिमलो वर्तते, चन्द्रे कलङ्गमृगनाभि-
रूपा कस्तूरी वर्तते । तस्माच्चन्द्रे केतकत्वमारोपयितुं युक्तमित्यर्थः । तत्केतकत्वमङ्गमृगस्य
नाभिकस्तूरिकायाः परिमलस्य वासनाभिः संक्रमणैः कृत्वा संवदति युक्त्या संवादं प्राप्नोत्ये-
वेति वा । 'ताभिः' इति पाठे—अतिप्रसिद्धाभिर्वासनाभिः ॥

आसीद्यथाज्यौतिषमेव गोलः शशी समक्षं चिपिटस्ततोऽभूत् ।

स्वर्मानुदंष्ट्रायुगयन्त्रकृष्णीयूपपिण्याकदशावशेषः ॥ ८७ ॥

आसीदिति ॥ एष शशी यथाज्यौतिषं गर्गादिमुनिप्रणीतग्रहगणितशास्त्रानतिक्रमेण
गोलः कपित्थफलवद्गुणोपरितन्नाम एव पूर्वमासीत् । तर्ह्यदानीं कथमन्यथा दृश्यत इत्या-
शङ्काह—ततोऽनन्तरं कालक्रमेण स्वर्मानो राहोरुर्ध्वोभागास्थितदंष्ट्रायुगमेव यन्त्रं निर्धा-
उनचक्रं तेन कृष्टं निष्कृत्य दृष्टितं पीयूषममृतं यस्य, यस्माद्वा, स चासीत् पिण्याकश्च तस्य
दशा दृष्टीतरसनीरसतिलादिपिण्डीभात्ररूपतावशेष उद्धृतो भागो यस्यैवंभूतः सन् चिपिटः
पर्यटप्राचोऽभूदिति समक्षमिदानीं प्रत्यक्षेणानुमन्यत एवेत्यर्थः । ज्योतिरधिकृत्य कृतो ग्रन्थो
ज्यौतिषम्, 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' इत्यण् । ततो यथाधेऽप्यधीभावः । ज्योतिःशास्त्रादौ
अन्योदशाहुलचन्द्रः षोडशाहुलस्य सूर्यस्याधोभागस्यो जलपूर्णकाचकूपिकाप्राचो यथोदितः,
तथैव पूर्वमासीदित्युक्तम् ॥

असावसाम्याहितनोः सखा नो कर्पूरमिन्दुः खलु तस्य मित्रम् ।

दग्धौ हि तौ द्वावपि पूर्वरूपाद्यद्दीर्यवत्तामधिकौ दधाते ॥ ८८ ॥

असाधिति ॥ अतो चन्द्रो वितनोरनन्तस्य सखा गो भवति । कुतः—असाम्यादद्या-
दस्यात् । 'निवाहमैत्रीवैराणि भवन्ति समशीलयोः' इति शास्त्रादनयोः साज्ञानतयोः साद-
स्याभावात्मैत्री न संगच्छत इत्यर्थः । तर्ह्यनयोर्लोकप्रसिद्धा मैत्री कथमेवम् आह—कलु-
निधितं कर्पूरापरनर्मैवेन्दुस्तस्थानतस्य मित्रम्, तावत्तैव लोकप्रसिद्धिरिति विरोधमात्र
इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—यद्यस्मात्तो द्वावपि कामकर्पूरो दग्धौ सन्तौ पूर्वकृपाददग्धदद्यायाः
सखावादयिका वीर्यवतां हि स्पष्टं दधाते । पक्षो हि कर्पूरो वीर्यवतरो भवति, कामोऽपि
दाहानन्तरमधिकं वीर्यवाननुभूयते । तदुक्तम्—'कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्नो जने
जने । नमोस्तववर्षावीर्याय तस्मै कुञ्जमध्वने ॥' इति । तस्मात्कामकर्पूरयोर्मैत्री युक्ता ।
'अथ कर्पूरमक्रियाम् । घनसारचन्द्रसंज्ञः' इत्यमरः । अक्रियामिलमरवचनार्ककर्पूरशब्दो
नपुंसकोऽपि ॥

स्थाने विधोर्वा मदनस्य सख्यं च शंभुनेत्रे ज्वलति प्रलीनः ।

अयं लयं गच्छति दर्शभाजि भास्वन्मये चक्षुषि चादिपुंसः ॥ ८९ ॥

स्थान इति ॥ बाधवा विधोर्मदनस्य सख्यं स्थाने । युष्मदेवेत्यर्थः । तत्र हेतुः—त
कामः ज्वलति देशीयमाने शंभुनेत्रे प्रलीनः प्रकण्ठेण लीन एकतां प्रलयं गतः । विनष्ट
इत्यर्थः । अयं चन्द्रश्च दर्शभाजि दर्शनं दर्शस्वभावापारवुक्ते, अथच—अमावास्यां गते, भास्व-
न्मये सूर्यरूपे आदिपुंसो विष्णोश्चक्षुषि लयमेकतां गच्छति । दशै हि चन्द्रः सूर्यं गच्छति,
अतएव दर्शस्य सूर्येन्दुसंगम इति नाम । सूर्यो विष्णोर्दक्षिणं चक्षुः । तथाच तुल्यबोर्हरिहर-
योर्मैत्रीवोर्द्वयोरपि चन्द्रकामयोः प्रलीनत्वाद्दर्शं चन्द्रस्याप्यनन्ततया च समशीलत्वादुचितैव
मैत्रीत्यर्थः । तथाच कामश्च चन्द्रसखिताप्रसिद्धिर्मुक्त्यैव युजेति भावः ॥

नेत्रारविन्दत्वमगान्मृगाङ्कः पुरा पुराणस्य यदेव पुंसः ।

अस्याङ्क एवायमगात्तदानीं कनीनिकेन्द्रिन्दिरसुन्दरत्वम् ॥ ९० ॥

नेत्रेति ॥ पुरा पूर्वं गदा यस्मिन्काळे एव मृगाङ्कः पुराणस्य पुंसः श्रीविष्णोर्नेत्रारविन्दत्वं
नवनकमलत्वमगात् । तदा तस्मिन्काळे अस्य विष्णुनेत्रारविन्दभूतस्यास्य चन्द्रस्यायमङ्कः
कलङ्क एव कनीनिकावा इन्द्रिन्दिरस्य भ्रमरस्य सुन्दरत्वमगात्प्रापत् । 'अवाट' इति पाठे—
अयं श्रीविष्णुरस्य चन्द्रस्याङ्के विषये कनीनिकेन्द्रिन्दिरसुन्दरत्वमदात् । नेत्रे हि कनीनिकया
माष्यम्, अरविन्दे च भ्रमरेण । तथाचास्य नेत्रारविन्दरूपत्वादङ्कमेवोभयं श्रीविष्णुः कुत-
वानित्यर्थः । अङ्क एव कनीनिका कर्त्री भ्रमरेण सुन्दरत्वमस्यादिति वा । 'इन्द्रिन्दिरादि-
षट्चरणचबरीकालिनो द्विरेफाः स्तुः' इति हल्युपधः ॥

देवेन तेनैव च काश्यपिश्च साम्यं समीक्ष्योभयपक्षभाजौ ।

द्विजाधिराजौ हरिणाश्रितौ च युक्तं नियुक्तौ नयनक्रियायाम् ॥ ९१ ॥

देवेनेति ॥ तेन देवेन श्रीविष्णुना एव चन्द्रः काश्यपिर्गुरुवैतौ द्वावपि साम्यं समान-
धर्मेतां समीक्ष्य तुल्यायो नयनक्रियायां क्रमेण नेत्रन्यापारे वाहनन्यापारे च यच्चित्तुर्धौ,

तद्युक्तमुचितमिलयः । चावन्योन्यसमुच्चये । साम्यमेवाह—उभयपक्षौ शुक्लपक्षकृष्णपक्षौ भजति चन्द्रः, गरुडस्तु द्वौ छन्दौ भजति, तादृशौ द्वावपि । तथा—द्विजानां ब्राह्मणानां राजा चन्द्रः । गरुडस्तु पक्षिणां राजा तादृशौ । तथा—हरिणेन कलङ्कसुगेणाधितश्चन्द्रः, गरुडस्तु हरिणा विष्णुना बाहुनायेंनाधितः, तादृशौ । एवमुभयोः साम्यात्सम एव व्यापारे वञ्चितुर्लोकौ तदुचितं कृतमिति भावः । कादयपिः, बाह्वादित्रादिभ्यम् ॥

यैरन्वमायि ज्वलनस्तुपारे सरोजिनीदाहविकारहेतोः ।

तदीयधूमौघतया हिमांशौ शङ्के कलङ्कोऽपि समर्थितस्तैः ॥ ९२ ॥

यैरिति ॥ यैः पण्डितैः सरोजिन्याः दाहरूपाद्विकाराहेतोस्तुपारे ज्वलनोऽग्निरन्वमायि । तुषारः सामिभूद्वितुमर्हति संबन्धे सति दाहकारित्वात्, सामिभूदेशवत्, ततोदकवद्धेति हिमे विषये बहिरनुमित इत्यर्थः । तैः पण्डितैर्हिमांशौ तुषारमये चन्द्रे वर्तमानः कलङ्कोऽपि तदीय-धूमौघतया हिमामिसंबन्धिधूमसमूहरूपत्वेन समर्थित इत्यर्थं शङ्के । वहाँ हि धूमेन भाव्यम्, चन्द्रश्च तुषारमयत्वादुच्छरीला बहिमान्, तथा च कलङ्को धूमसमूह एवेति तैः समर्थित-मिलार्हं संभावयानीत्यर्थः ॥

खेदस्य धाराभिरिवापगाभिव्याप्ता जगद्भारपरिश्रमार्ता ।

छायापदेशादसुधा निमज्ज्य सुधाम्बुधाबुज्जति खेदमत्र ॥ ९३ ॥

खेदस्येति ॥ वसुधा छायापदेशात्स्वात्स्वप्रतिबिम्बव्याजेन सुधाम्बुधावत्र चन्द्रे निम-ज्जान्तः प्रविश्य खेदं जगद्भारपरिश्रमपीडामुज्जतीव । किंभूता—जगद्भारवहननिमित्तः परि-श्रमस्येनार्ता नितरां पीडिता । अत एव—खेदस्य धाराभिरिवापगाभिव्याप्ता समन्तात्पूरिता । अमृतसमुद्रनिमज्जने हि खेदो गच्छत्येव यस्याश्च तत्तत्तरीरुपः खेदः, तस्याः श्रमहरणे सुधा-समुद्र एवोचितः । एतेन कलङ्कस्य सुगन्धशमूच्छायाप्रवृत्ति मत्तमेदा वर्णिताः ॥

ममानुमैवं बहुकालनीलीनिपातनीलः खलु हेमशैलः ।

इन्दोर्जगच्छायमये प्रतीके पीतोऽपि भागः प्रतिबिम्बितः स्यात् ॥ ९४ ॥

ममेति ॥ हेमशैलो मेरुः खलु निधितं सर्गभारभ्याद्यथावदतिक्रान्तेन बहुना कालेन कृत्वा नीलीनिपातः इयामिकालगने तेन कृत्वा वा नीलः बहुकालीनत्वात्नीलमलसंबन्धाधीक-रणैः संजातोऽस्तीति, एवंप्रकारं ममानुमानमानम्, एवमर्हं संभावयानीत्यर्थः । अन्यथा यदि स्वर्णाचलः कालमयस्त्वेन न नीलीभूतः किंतु हेममयत्वात्पीत एव स्यात्, तर्हि इन्दोर्जग-च्छायमये जगत्प्रतिबिम्बभूते कलङ्करूपे प्रतीकेऽवगमे मेरोः पीतोऽपि भागः प्रतिबिम्बितः स्यात्पीतोऽश्वोऽपि इत्येत, तस्मात्स्वर्णाचलो नील एव जातः । तथाच सकलाया अपि भूमे-नीलवर्णत्वात्तत्प्रतिबिम्बरूपः कलङ्कोऽपि नील एव युक्त इत्यर्थः । जगच्छब्दे, 'विनाश-सेना—' इति षण्डत्वम् ॥

मावापदुन्निद्रसरोजपूजा श्रियं शशी पद्मनिमीलितेजाः ।

अक्षिद्वयेनैव निजाङ्कुरङ्गोरलंकृतस्तामयमेति मन्ये ॥ ९५ ॥

मेति ॥ शशी उन्निद्रैर्विकसितैः सरोजैः कृत्वा या पूजा तज्जनितां श्रियं मा अवापद-मालं लभत । यतः—पद्मनिमीलि कमलसंकोचकं तेजो यस्य सः । विकसितानामपि कम-

लानां पूजार्थं चन्द्रसन्निधे कियमाणानां चन्द्रतेजसां संकोचसौव संभवादुच्छिद्रसरोजपूजाधिष्यं कथं प्राप्नोति । प्रकारान्तरेण प्राप्नोतीत्याह—मिनाहभूतस्य रङ्गोर्यगस्याक्षिद्रयेनैवालंकृतोऽयं चन्द्रस्यामुच्छिद्रसरोजपूजाधिष्यमेति प्राप्नोति तन्नयनयोश्चन्द्रकमलरूपत्वादित्यर्थ इत्यहं मन्ये । बहूनृगनेप्राभ्यां कृतार्थं चन्द्रो विकसितकमलाभ्यां पूजामिव शोभां प्राप्नोतीति भावः । एलेवेति वा ॥

य एष जागर्ति शशः शशाङ्गे बुधो विधत्ते क इवात्र चित्रम् ।

अन्तः किलैतत्पितुरम्बुराशेरासीत्तुरङ्गोऽपि मतङ्गजोऽपि ॥ ९६ ॥

य इति ॥ य एष प्रत्यक्षरश्चः शशः शशाङ्गे जागर्ति स्फुरति अत्र विषये क इव बुध-
चित्रमाधर्यं विधत्ते, अपितु न कोऽपि । किल यस्मादेतत्पितुरम्बुराशेरन्तर्गते दृष्टैःश्व-
संशक्तस्तुरङ्गोऽप्यासीत् । ऐरावतास्थो मतङ्गजोऽप्यासीत् । यदीमपितुर्मध्येऽध्वजजादिकं
भवति, तदीयं (पुत्र)मध्ये शशमात्रसंभवे किमाश्चर्यमिच्छर्यः ॥

गौरि प्रिये भातितमां तमिस्रा ज्यौत्स्नी च नीले दयिता यदस्मिन् ।

शोभातिलोभादुभयोस्तयोर्वा सितासितां मूर्तिमयं विभर्ति ॥ ९७ ॥

गौर इति ॥ तमिस्रा तमोवहुलास्य दयिता रात्रिगौरि प्रिये चन्द्रे विषये भातितमाम् ।
तथा—ज्यौत्स्नी च चन्द्रिकायुक्ता धवलस्य दयिता रात्रिनीले प्राणेशेऽस्मिन्चन्द्रे नितरां
शोभते । मिश्रवर्णे हि शोभेते इत्यर्थः । तस्मादेतौस्तयोस्तमिस्राज्यौत्स्नयोर्कमशोरपि विषये
स्वस्य शोभाप्राप्तेर्लोभादभिलाषात्तयोरेव वा पश्योर्वा शोभाप्राप्तिस्तदभिलाषादवलङ्ग्यामलङ्-
त्संबन्धात्तमिस्राज्यौत्स्नयोः शोभया भवितव्यमिति । अयं चन्द्रः सितासितां धवलं श्यामलां
च मूर्तिं विभर्ति । वा इवार्थः । शोभातिलोभादिवैस्त्वन्वयः । नीलमाने ज्यौत्स्नी प्रियां
पारयितुं धवले च तामसीमिति यथासंक्षपम् ॥

वर्षातपानावरणं चिराय काष्ठौघमालम्ब्य समुत्थितेषु ।

बालेषु ताराकवकेष्विहैकं विकस्वरीभूतमवैमि चन्द्रम् ॥ ९८ ॥

वर्षेति ॥ अहं बालेषु तनुषु सूक्ष्मरूपेष्वविकसितेषु चेह प्रत्यक्षरश्चेषु ताराषु नक्षत्रेष्वेव
कवकेषु छत्रकेषु मध्ये चिरकालोत्पन्नत्वाद्विकस्वरीभूतं विकसितमेकं छत्राकमेव चन्द्रमवैमि
मन्ये । किंभूतेषु ताराकवकेषु—चिराय बहुकालं वर्षासूतौ आतपे प्रोष्मती च वर्षेषु जल-
वृष्टिषु आतपेपूष्णेषु च सत्सु अनावरणमनाच्छादितं काष्ठौघं दिक्समूहमेव दाक्षसमूहमालम्ब्य
समुत्थितेषूपत्येषु । वर्षाकाले छानावृतेषु जलस्त्रिमितेषु पश्चादुष्णतपेषु च काष्ठेषु सूक्ष्म-
स्थूलानि च्छात्राकानि भवन्ति । तथाच तारा अल्पकवकानि, चन्द्रस्तु स्थूलकवकमिवे-
त्युत्प्रेक्षा ॥

दिनावसाने तरणेरकसाक्षिमज्जनाद्विश्वविलोचनानि ।

अस्य प्रसादादुडुपस्य नक्तं तमोविषद्वीपवतीं तरन्ति ॥ ९९ ॥

दिनेति ॥ विश्वस्य जगतो विलोचनानि दिनावसाने तरणेः सूर्यसाकसादसंभावितहेतो-
र्निर्मज्जनात्प्रतीचीसागरनीरप्रवेशादेतोर्नक्तं रात्रौ तमोनिमित्तां स्थलमादिरूपां विषदमेव द्वीप-

वर्ती महानदीमस्रोदुपस्य चन्द्रस्य प्रकाशकृतात्प्रसादात्तरन्ति । चन्द्रेण तमो निरस्य सर्वं प्रकाशितमिति भावः । अन्येऽपि रात्रौ तरणेनीकाया अकस्मान्मज्जनदितोर्मुदनरूपामापन्नौ-
मुदुपस्याकस्मादागतसाल्पयानपात्रस्य प्रसादात्तरन्ति ॥

किं नाक्षिण नोऽपि क्षणिकोऽणुकोऽयं भानस्ति तेजोमयविन्दुरिन्दुः ।

अत्रेस्तु नेत्रे घटते यदासीन्मासेन नाशी महतो महीयान् ॥ १०० ॥

किमिति ॥ नोऽस्माकममहतां पामराणामपि अक्षिण नेत्रविषये तेजोमयस्तेजोरूपो विन्दुरेवावमिन्दुरकृत्वा नयनप्रान्तचिपिटीकरणे धवलकर्तुंलाकारेण भान् शोभमानः किं नास्ति, अपित्वस्मादिनेत्रेऽधीन्दुर्वर्तत एव, परम्—अणुकोऽस्सीयान्, तथा—क्षणिकः क्षणमात्रावस्थायी । नावधिपिटीकरणमेव दृश्यत इत्यर्थः । तर्ह्यस्माच्चन्द्रात्तस्य वैलक्षण्यं कथमत आह—अत्रेर्मुनेनेत्रे तु पुनस्तेजोमयविन्दुरवमिन्दुर्महीयानितरापेक्षया नितरां महापरिमाण आसीत् । तथा मासेन कृत्वा नाशी प्राप्तविनाशश्चाभूदिति यत्, तद्वदते । एतद्युज्यत इत्यर्थः । यतः—कीदृशस्यात्रेः—महतो महानुभावस्य । ‘सर्वं हि महतां महत्’ इति न्यायेन मह-
तोऽत्रेस्तेजोमयविन्दुरप्यवमिन्दुर्महापरिमाणध्वरकालस्थायी चेत्यस्यैववर्तितेजोमयविन्दो-
रिन्दोर्वैलक्षण्यं युक्तमेवेति भावः । अणुकः, ‘अल्पे’ इति कन् । नाशीति अस्त्यर्थे इनिः ॥

ज्रातुं पति नौषधयः स्वशक्त्या मन्त्रेण विप्राः क्षयिणं न शेकुः ।

एनं पयोधिर्मणिभिर्न पुत्रं सुधा प्रभावैर्न निजाध्वयं वा ॥ १०१ ॥

ज्रातुमिति ॥ नृत्संजीविन्यादय ओषधयः स्वशक्त्या स्वसामर्थ्येन निजरसवीर्यविपा-
काभ्यां कृत्वा ओषधीशक्त्यात्मसिमेन चन्द्रं क्षयिणं प्रतिविनं कलाकवबन्तम्, अथन—जन-
रोनिणं घन्तं ज्रातुं न शेकुः । तथा—विप्रा द्विजराजत्वाभिजस्रामिनां क्षयिणं मन्त्रेण बुद्धि-
सामर्थ्येन कृत्वा रक्षितुं न शेकुः । तथा—पयोधिरपि पुत्रं क्षयिणमेनं मणिभिरनेकप्रकारैर-
न्तःस्थैः रत्नैः कृत्वा रक्षितुं न शक्नोति वचनविपरिणामः । तथा—सुधापि स्वाचारभूतं
क्षयिणमेनमजरामरत्वजनकैः प्रभावैः कृत्वा ज्रातुं न शक्नोति । वा समुच्चये । ओषध्यादयः
स्वशक्त्यादिरक्षणवाधने सत्यपि पतित्वात्पुत्रत्वादिजाध्वयत्वाच्च कयाद्रक्षितुं समर्थो न वमृजु-
रिति विशेषोक्त्वा पूर्वकर्मजो रोगो महानुभावैरप्यपनेतुं न शक्यत इति व्यज्यते । ‘अचिन्त्यो
हि मणिमन्त्राधवीनां प्रभाव’ इत्योषध्यादीनां सामर्थ्यं प्रसिद्धम् ॥

मुषा निशानाधमहः सुधा वा हरेदसौ वा न जराविनाशौ ।

पीत्वा कथं नापरथा चकोरा विधोर्मरीचीनजरामराः स्युः ॥ १०२ ॥

मुपेति ॥ निशानाधस्य चन्द्रस्य महस्तेजः मुषा वा पीयूषमेवेति लोकवादो मुषा अवल-
एव वा भवेत् । वा अधवा । यदि चन्द्रतेजः मुपेवेति लौकिकप्रवादः सत्य एव, तर्ह्यसौ
चन्द्रतेजोरूपा मुषा जराविनाशौ जरामरणे न हरेद्विनाशयेदित्यस्वीकार्यम् । चन्द्रतेजः मुषा
नैवेति वाणीकार्यम् । अथ चैतद्रूपा मुषापि जरामरणे न नाशयतीत्यस्वीकार्यमित्यर्थः । अप-
रयान्वया यदि चन्द्रतेजः मुपेति प्रवादः सत्य, तद्रूपा मुषा जरामरणे विनाशयेत्, तर्हि
चकोराख्याः पक्षिणो विधोर्मरीचीनीत्यापि कथं किमिति न अजरामराः स्युर्जरामरणरहिता
भवेयुः । चन्द्रतेजसः मुषात्वे, एतस्याच्च मुषावा जरामरणविनाशो सामर्थ्यवद्भावे, तत्त्वाने

नकोरैरप्यजराभरैर्मौढ्यम्, नन ते तथा, तस्मात्तत्तेजसः सुधात्वं वा गूढा भवेत्, सुधाभूत-
स्सापि वा जरामरणपहारे सामर्थ्यं नास्तीत्यन्वतरद्वाकार्यम् । तथा—‘सुधाप्रभावेन निजा-
श्रयं वा’ इति पूर्वखेकांशसमाधानमिलनाशयः । ‘अजरामरो स्युः—’ इति पाठे—चिबः ॥

वाणीभिराभिः परिपक्विमाभिर्नरेन्द्रमानन्दजडं चकार ।

मुहूर्तमाश्रयंरसेन भैमी हैमीव वृष्टिः स्तिमितं च तं सा ॥ १०३ ॥

वाणीभिरिति ॥ सा भैमी आभिः पूर्वोक्ताभिः परिपक्वेन निर्हृताभिः परिणतकमित्त-
शक्तितया प्रसादादिगुणयुताभिर्वाणीभिः कृत्वा तं नरेन्द्रमानन्दजडं हर्षपरवशं चकार ।
तथा—मुहूर्तमद्रुतापरनाम्नाश्रयेण रसेन, अथच—तद्रूपेण जलेन, हैमी तुषारसंबन्धिनी
वृष्टिरिव भैमी स्तिमितमतिहेहात्प्राप्तस्लम्भं च, अथच—आई चकार । हिमवृष्टिर्येषान्वं
जडमार्द्रं च करोति, तथेवमप्यमानन्दजडं सातिहेहं च चकारेत्यर्थः । परिपक्विमाभिः, हित्वा-
निर्हृतेषु किं केमैषू ॥

इतो मुखाद्वागियमाविरासीत्पीयूषधारामधुरेति जल्पन् ।

अचुम्बदस्याः स मुखेन्दुबिम्बं संवावदूकश्रियमम्बुजानाम् ॥ १०४ ॥

इत इति ॥ इत्येवं जल्पन् वदन् स नलोऽम्बुजानां संवावदूका गितरां संवादिनी श्रीः
शोभा यस्य तादृशं कमलतुल्यद्योभमस्या मुखेन्दुबिम्बमचुम्बत् । चन्द्रकमलतुल्यं भैमीमुखं
श्रीलक्ष्मिश्चमादनुम्बदित्यर्थः । इति किम्—हे भैमि, इयमुक्तप्रकारा पीयूषधारान्मधुरा वाक्
इतः प्रत्यक्षदृश्याङ्गवन्मुखापाविरासीत् निःसृतेति । इत इत्यनेन सानीप्याभिनयकारिणा
करणेन भैमीमुखं चिबुके पृथमिति ध्वन्यते । मुखेन्दुबिम्बत्वेन च पीयूषधारसंबन्धोपनिती
सूच्यते । तथा च पीयूषधारया मधुरेत्यपि व्याख्येयम् । संवावदूकेत्यादिना च भैम्याः
पथिनीत्वं प्रतिज्ञम् । चन्द्रबिम्बस्य कमलैः सह निःसंवादे विरोधित्वात्, एतन्मुखचन्द्रवि-
म्बस्य तु कमलैः सह संवादः कमलस्योभयनात्कादिति प्रतिज्ञचन्द्रबिम्बादेतन्मुखबिम्बम-
धिकमिति सूच्यते । अल्यर्थं संवदति संवावदूका, संपूर्वोऽयं वदतिर्मैम्यां वदते ॥

प्रियेण साय प्रियमेवमुक्ता विदर्भभूमीपतिवंशमुक्ता ।

सितांशुजालं विततार तारा दिवः स्फुरन्तीव कृतावतारा ॥ १०५ ॥

प्रियेणेति ॥ प्रियेण एवम् ‘इतो मुखात्—’ इत्यादिरूपं प्रियं वचनमुक्ता भाविता विद-
र्भभूमीपतेर्वचनेन कुलेन मुक्ता जनिता । तथा—स्फुरन्ती दीप्यमानकान्तिः सोढाया सा भैमी
अथ गल्यचनानन्तरं सितांशुजालं विततार । तदेव नलय प्रीतिदानमिव ददावित्यर्थः ।
केव—दिवः सक्तात्वात् क्षीणपुष्पतया स्नेहया वा कृतावतारा मूलोक्तमागता रोहिणी तारेव
स्फुरन्ती किरणजालं विततारेवेति उत्प्रेक्षोपमा वा । वंशः कुलमेव वंशो येषुत्तत्र जाता देव-
भार्या मुक्ता मौक्तिकस्या । कृतावतारेत्यत्र तरणं तरः ‘शूदोर’ तदन्तात्प्रकारित्वात्सायैऽपि
पञ्चादवशन्नेन सह ‘सह मुषा’ इति समासः ॥

स्ववर्णना न स्वयमईतीति नियुज्य मां त्वन्मुखसिन्दुरूपम् ।

स्थानेऽत्युदात्ते शशिनः प्रशस्ती धरातुरासाहमिति स साह ॥ १०६ ॥

१ ‘विततान’ इत्यपि कान्तिकः पाठः’ इति मुखावबोधा ।

स्वेति ॥ सा धरातुरासाहं भूमीन्द्रमित्याह सः । इति किम्—हे प्रिय, इन्द्ररूपं त्वन्मुखमिति हेतोश्चन्द्ररूपात्मस्तुतौ मां नियुज्याद्वाप्य शशिनः प्रशस्तौ वर्णनविषयेत्युदात्तेऽतितरासुदासीनं भवति । एतत्स्थाने युक्तम् । हेतुमेवाह—इति किम्—‘सतामेतदकर्तव्यं परमिन्द्रात्मनः स्तुतिः’ इत्यादिवचनात्स्वनात्मानैव स्वस्य वर्णनां स्तुतिर्नाहंति न युक्तेति । इत्यर्थेनन्तं मया चन्द्रो वर्णितः, इदानीं त्वया वर्णनीयः, तूष्णीमावो वा युक्त इत्याशयेन भैमी चन्द्रस्तुतौ तं सौम्यासं प्रावर्तयदिति भावः । तुरासाहमित्यत्र तृतीयसर्गे ‘धरातुरासाहि’ इत्येतच्छ्लोकस्या साक्षा ज्ञातव्या, तत्रोत्तरम्—इन्द्ररूपं त्वन्मुखं, चन्द्ररूपात्मस्तुतौ मां नियुज्य शशिनः प्रशस्तौ अस्तुदास्ते साहं धराषदतुराऽनुत्तालाऽवेगा वा । पृथ्वीवद्भूमीरेत्यर्थः । अर्थात्तमाह स्वेति ज्ञातव्यम् ॥

तथेरितः प्राणसमः सुमुख्या गिरं परीद्वासरसोत्किरां सः ।

भूलोकसारः स्मितवाक् तुपारभातुं भणिष्यन्सुभगां बभाण ॥ १०७ ॥

तथेति ॥ स भूलोके सारः श्रेष्ठतमो नलः स्मितवाक् तुपारभातुं चन्द्रं भणिष्यन् वर्णविषयं सन् सुभगां सौभाग्यवतीं भैमीं बभाण । किंभूतः—तया सुमुख्या भैम्या परीद्वासरसस्योत्किरामुद्गावयित्रीं गिरमीरित उक्तः । तथा—प्राणसमोऽतिश्रैयान् । तथा चन्द्रवर्णने इरितः श्रेतः सन्परिद्वासरसोत्किरां गिरं सुभगां यथा तथा बभाणेत्येति वा । उत्किराम्, ‘इगुपध-’ इति कः । पूर्वैण षष्ठीसमासः । भणिष्यन्, हेतौ लटः कृता ॥

तवानने जातचरीं निपीय गीर्तिं तदाकर्णनलोलुपोऽयम् ।

हातुं न जातु स्पृहयत्यवैमि विधुं मृगस्त्वद्वदनभ्रमेण ॥ १०८ ॥

तथेति ॥ हे प्रिये, अयं मृगः तवानने जातचरीं भूतपूर्वां गीर्तिं स्वरमाधुरीं निपीय सादरमाकर्ण्येदानीमपि तस्या भवद्भोतेराकर्णनलोलुपोऽतितरां लुब्धोऽतिसाहदवात्स्वद्वदनभ्रमेण विधुं हातुं जातु कदाचिदपि न स्पृहयतीत्यहमवैमि । मृगा हि गानधिया भवन्तीति चन्द्रं त्वन्मुखमन्त्या स्वतुं नैच्छतीत्यहं शङ्क इत्यर्थः । जातचरीं, ‘भूतपूर्वं चरद्’ । लोलुपः, यजन्तात्पचापचि ‘यणेऽपि च’ इति यणे लृङ् ॥

इन्दोर्भ्रमेणोपगमाय योग्ये जिह्वा तवास्ये विधुवास्तुमन्तम् ।

गीत्या मृगं कर्षेतु भन्त्यता किं पाशीवभूवे भ्रवणद्वयेन ॥ १०९ ॥

इन्दोरिति ॥ अतिसाहस्यादिन्दुरेवेदमितीवेन्दोर्भ्रमेण मृगस्योपगमाय योग्ये प्राप्नुमहे तवास्ये वर्तमाना जिह्वा कर्त्री गीत्या वर्णस्वरमाधुर्यां कृत्वा विधुरूपं वास्तु वसतिगृहं तद्विशये वस्य तं विधुवास्तुमन्तं चन्द्रमध्यस्थाशिनमपि मृगं कर्षेतु । गीतेर्मेघुरतमत्वान्मृगस्य च प्रियगानत्वात्स्वसमीपमानयत्वित्यर्थः । तदाकर्षणसाधनमुपेक्षते—भन्त्यता आगमिष्यतो मृगस्यात्रैव निवासार्थं बन्धनं करिष्यता भ्रवणद्वयेन पाशीवभूवे किम् । तद्रूपया बन्धनरज्जां समाकर्षयित्वित्यर्थः । अनयापि शबरी गीत्या मृगमाकृष्य पाशेन वप्राति । भवन्मुखं निष्कलङ्कममृताधिकगीर्तियुक्तं च, चन्द्रस्तु सकल इति भावः । चन्द्रवर्णनावसरेऽपि मध्ये मध्ये भैमीमुखवर्णनादुरागातिशयसूचनार्था । अयं श्लोकः श्लेषक इति केचित् ॥

गगनस्योऽपि मृगो मैत्रीमुखगीतिं कथमशृणोदित्याशङ्क्याह—

आप्यायनाद्वा रुचिभिः सुधांशोः शैत्यात्तमःकाननजन्मनो वा ।

यावन्निशायामथ घर्मदुःस्थस्तावद्भ्रजत्यह्नि न शब्दपान्थः ॥ ११० ॥

आप्यायनादिति ॥ शब्दरूपः पान्थो नित्यपथिको निशायां यावद्भ्रजति तावदथ पथात्साकल्येन वा अह्नि न गच्छति, यस्मादिने घर्मेणातपेन दुःस्थः संतप्तः, तस्मादिनेऽल्प-
मेव गच्छतीत्यर्थः । रात्रौ दूरागमने हेतुमाह—सुधांशोरमृतस्यामी रुचिभिराप्यायनादुज्जी-
वितवल्कवाद्वा तम एव काननं वने तस्माज्जन्म यस्य यादन्धकारजाताच्छैल्याद्वा तेजसोऽभावे
तमसः संभवादौष्ण्याभावाच्छैलम् । अतएव रात्रौ बहु गच्छति, दिने बोधेन आन्त इव
बहु न गच्छति । शब्दो हि रात्रौ स्वभावादतिदूरेऽपि श्रूयते । दिवा तु न तथा । पथि-
कोऽपि रात्रौ शैत्यादूरं गच्छति, दिने बाल्पम् । दूरभ्रवणप्रतिपादकोऽयं श्लोकः ॥

दूरेऽपि तत्तावकगानपानाल्लब्धावधिः स्वादुरसोपमोने ।

अवश्यैव क्षिपति क्षपायाः पतिः खलु स्वान्यमृतानि भासः ॥ १११ ॥

दूरेऽपीति ॥ हे प्रिये, खलु निश्चितं क्षपायाः पतिश्चन्द्रो भासयन्द्रिका एव स्वान्यमृतानि
क्षिपति अथो मुषति । किंभूतः—दूरेऽप्यतितरां देशव्यवधानेऽपि तत्प्रसिद्धं माधुरतरं तावकं
गानं तस्य पानात्सादृश्रवणादेतोः स्वादुरसोपमोने माधुर्यातिशयानुभवे धियये लब्धावधिः
प्राप्तमयादः । उत्प्रेक्षते—अवश्यैव अनुभूतमवद्वोतमाधुर्यापेक्षयाल्पमाधुर्यं तयावमाननवेवे-
त्यर्थः । अयं श्लोको भिन्न एव, ननु युग्मम् ॥

अस्मिन्न विसापयतेऽयमस्मांश्चक्षुर्बभूवैष यदादिपुंसः ।

तद्विनेत्रादुदितस्य तन्वि कुलानुरूपं किल रूपमस्य ॥ ११२ ॥

अस्मिन्निति ॥ हे तन्वि, एष चन्द्रः आदिपुंसः श्रीक्षिणोर्वामं चक्षुर्बभूवेति नत् ।
अस्मिन्नेत्रमवनपिपयेऽयं नेत्रभूतचन्द्रोऽस्माच्च विसापयते आचर्य न प्रापयति । अत्रार्थेऽस्मा-
कमाक्षर्यं न भवतीत्यर्थः । किल यस्मादेतोरत्रिनेत्रादुदितस्योत्पन्नस्यास्य तच्चक्षुर्भवनं कुला-
नुरूपं कुलोचितं स्वरूपम् । नेत्ररूपात्कारणाच्चातस्य नेत्रीभवनमुचितमेव । तस्मादस्य पुराण-
पुरुषनेत्रमवने न किमिदस्माकं विश्रमित्यर्थः । विसापयते, 'मित्यं स्मयतेः' इत्यात्वम्,
'भीस्त्वोहेतुमये' इति तद् । अस्मान्, जनान्तरापेक्षया बहुलम् ॥

आभिमृगेन्द्रोदरि कौमुदीभिः क्षीरस्य धाराभिरिव क्षणेन ।

अक्षालि नीली रुचिरम्बरस्था तमोमयीयं रजनीरज्जक्या ॥ ११३ ॥

आभिरिति ॥ हे मृगेन्द्रोदरकाकृशमुदरं यस्यास्तादृशि, रजन्वैव रजकी तथा क्षीरस्य
दुग्धस्य धाराभिरिव दृश्यमानाभिर्धवलतराभिराभिः कौमुदीभिः कृत्वाऽम्बरस्था गगनस्था
तमोमयीयं नीली कज्जलवत्काली रुचिः क्षणमात्रेणाक्षालि निरस्ता । यथा रजक्या वसनस्था
काली कान्तिर्दुग्धधाराभिः क्षणेन क्षाल्यते । तदुक्तं कलाकोषे—'तैलं घृतेन तद्योष्यज्जलै-
र्दुग्धेन कज्जलम् । नाशयेदम्बरस्थं तु मलं क्षारेण योष्मणा ॥' इति । चन्द्रिकाभिर्गगनं निर्म-
लीकृतमिति भावः । मृगेन्द्रोदरि, 'नासिकोदर' इति षोड् । ओषधिप्राप्तिकावित्वाभावाधी-
वीव नीलीति षोड् समर्पणीयः । रजकी, प्लुनः पित्तान्जीप् ॥

पयोमुचां मेवकिमानमुच्चैरुच्चाटयामास ऋतुः शरद्या ।

अपारि वामोर तथापि किञ्चिन्न प्रोज्झितुं लाञ्छनकालिमास्य ॥११४॥

पय इति ॥ हे वामोर, या शरद्वतुः पयोमुचां मेधानां वर्षाकालीनमुच्चकैरतिशयितमपि मेवकिमानं कालिमानमुच्चाटयामास । तथा कालिमायनयने दृष्टसामर्थ्या शरदाप्यस्य चन्द्रस्य लाञ्छनरूपः कालिमा किञ्चिदल्पमपि प्रोज्झितुं स्फोटयितुं नापारि । शरदच्छे चन्द्रे मलिनः कलङ्कोऽसितरां शोभत इति भावः । मेवकिमानं, वर्षावाचित्वादिमनिच् ॥

एकादशैकादशरुद्रमौलीनस्तं यतो यान्ति कलाः किमस्य ।

प्रविश्य शेषास्तु भवन्ति पञ्चपञ्चेपुतूणीमिवोऽर्धचन्द्राः ॥ ११५ ॥

एकेति ॥ अस्मिं यतो गच्छतोऽस्य चन्द्रस्यैकादश कला एकादशानां स्थाणां मौलीन् प्रति यान्ति किल गच्छन्तीव । शेषाः पञ्चकलास्तु पुनः पञ्चयोः कामस्य तूणीमल्पमिषुधिं प्रविश्यार्धचन्द्राकारत्वादर्थचन्द्रास्या इवो भवन्ति । विनाशसमयेऽन्यत्र परापकारनिरत इति ध्वन्यते । तूणीम्, अल्पत्वविवक्षया स्त्रीत्वे गौरादितान्त्रीप्, अर्धचन्द्रशब्दो रुडः ॥

निरन्तरत्वेन निधाय तन्नि तारासहस्राणि यदि क्रियेत ।

सुधांशुरन्यः स कलङ्कमुक्तस्तदा त्वदास्यधियमाधयेत् ॥ ११६ ॥

निरन्तरेति ॥ हे तन्नि, ताराणां नक्षत्राणां सहस्राणि निरन्तरत्वेनान्योन्यसंबन्धितया विधायैकीकृत्य यदि अन्यः सुधांशुः क्रियेत निमथितस्तदा तर्हि स चन्द्रश्चाराणामफलकृत्वा तन्मयत्वाकलङ्गेन मुक्तः संस्त्वदास्यस्य ध्रुवं शोभामाभवेत् । किवातिपत्तेरपि शक्तिता-
लुभावः ॥

यत्पद्ममादित्सु तवाननीयां कुरङ्गलक्ष्मा च मृगाक्षि लक्ष्मीम् ।

एकार्धलिप्साकृत पय शङ्के शशाङ्कपङ्केरुहयोर्विरोधः ॥ ११७ ॥

यदिति ॥ हे मृगाक्षि, यत्पद्मं तवाननीयां मुखसंबन्धिनीं लक्ष्मीमादित्सु गृहीतुकामम्, कुरङ्गलक्ष्मा चन्द्रश्च तव मुखशोभां गृहीतुकामः, तयोः शशाङ्कपङ्केरुहयोरेव विरोधस्तन्मुखशो-
भाकलण एकोऽर्धस्तस्य लिप्साकृतः प्राप्तिवाञ्छानिमित्त एवेत्यहं शङ्के । एकद्व्याभिरापित्वेन विरोधः सुप्रतिदः । चन्द्रपद्मयोरपि विरोधः प्रसिद्ध एव । चन्द्रपद्मभ्यां सकाशात्ते मुखमधि-
कमिति भावः । आदित्सु, चन्द्रपङ्के लिङ्गविपरिणामः । लक्ष्मी, 'न लोका-' इति पठ्यतिषेकः ॥

लब्धं न लेखप्रमुणापि पातुं पीत्वा मुखेन्दोरधरामृतं ते ।

निपीय देवैर्विधसीकृतायां घृणां विधोरस्य दधे सुधायाम् ॥ ११८ ॥

लब्धमिति ॥ हे प्रिये, अहं सर्वैरपि देवैर्विधसीकृतायां निःशेषं पीत्वा मुखेपीकृत-
याम्, अस्य विधोः सुधायां घृणां जुगुप्सां दधे धारयामि । किं कृत्वा—देवानां देवाणां प्रमुणेभ्येणापि पातुं न लब्धं कृतप्रयत्नस्यापि तस्यावरणात्तेन दुष्प्रापं केनाप्यनुच्छिद्यं ते मुखे-
न्दोरधररूपममृतं निपीय पीत्वा । चन्द्रसुधायाः सकाशात्त्वदधरामृतं स्वादुतरमिति भावः ।
अन्योऽप्युच्छिद्यभोजने जुगुप्सां धारयति ॥

एनं स विभ्रद्विधुमुत्तमाङ्गे गिरिन्द्रपुत्रीपतिरोषधीशम् ।

अस्नाति घोरं विषमञ्चित्रजन्म धत्ते भुजङ्गं च विमुक्तशङ्कः ॥ ११९ ॥

एनमिति ॥ स गिरिन्द्रपुत्रीपतिः शंभुरेनमोषधीशं विधुमुतमात्रे विरमि चित्रदारयन्
समन्विषजन्स समुद्रोत्पन्नं धीरं दादणमपि विषमश्राति, विमुक्तशङ्को भुजङ्गं सर्पराजं बासुकिं
न यत्ते । शंभोरप्युपकारकत्वेन पूज्यः श्रेष्ठोऽयमिति भावः । ओषधिस्त्रासिनोऽस्य शिरसि धारणा-
दिव निःशङ्कं विषं मलयति सर्पाश्च धारयतीत्युत्प्रेक्षा । भुजङ्गम्, जालमिप्रायेणैकवचनं वा ॥

नास्य द्विजेन्द्रस्य बभूव पश्य दारान्गुरोर्यातवतोऽपि पातः ।

प्रवृत्तयोऽप्यात्ममयप्रकाशावहान्ति न ह्यन्तिमदेहमाप्तान् ॥ १२० ॥

नेति ॥ हे प्रिये, द्विजेन्द्रस्य अस्य चन्द्रस्यास्य गुरोर्बुद्धस्त्वदेर्दाणन् भावां यातवतो गच्छ-
तोऽपि गुरुतल्पगामिनोऽपि पातः स्वर्गाङ्गः, अथव—पातित्वम्, न बभूव पश्य । चित्रमेत-
द्विलोक्येत्यर्थः । अथवा युक्तमेतत् । प्रवृत्तयो धर्माधर्महेतुकमोरम्भा अपि आत्ममय आत्म-
स्वरूपमेव प्रकाशो येषां तान्प्रकाशान्तरनिरपेक्षान्प्रकाशकरान्, अथव—परमात्मैव प्रकाशो
येषां तान् परमात्मस्वरूपातिरिक्तप्रकाशानभिज्ञान्प्रकाशात्मबाहिनो ब्रह्मगामिनोऽन्तिमदेहं
तेजोरूपशरीरं पूर्णतां वा प्राप्तान्, अथव—अनन्तरभाविमोक्षत्वात्प्राचीनशरीरप्रवाहापेक्षया
शेषं शरीरं प्राप्तान् जीवन्मुक्तान्पुरुषानिह यस्मान्न गच्छन्ति, शुभाशुभफलबन्धेन न संबन्ध-
न्तीत्यर्थः । 'तेषां तेजोविशेषेण प्रलयवायो न विद्यते' इति प्रामाणिकवचनात्तेजोकास्यास्य
चन्द्रस्य पातो नाभूदिति युक्तमेव, नात्र चित्रमिति भावः । चन्द्रोऽप्यात्ममयप्रकाशः अन्ति-
मदेहं संपूर्णतां प्रातय ॥

स्वधाकृतं यत्तनयैः पितृभ्यः धृद्धापवित्रं तिलचित्रमम्भः ।

चन्द्रं पितृस्थानतयोपतस्थे तदङ्कुरोचिःखचिता सुधैव ॥ १२१ ॥

त्वधेति ॥ तनयैः पुत्रैः अथवा परलोकान्तिस्त्वदुज्जा मितीर्णत्वात्पवित्रं कृष्णतिलैर्धैव
मिश्रितं पितृभ्यः स्वधाकृतं यदम्भः पितृस्थानतया 'चन्द्रो वै पितृलोकः' इति ध्रुवेः पितृलो-
कतया चन्द्रमुपतस्थे चन्द्रेण संगतमभूत् । तत्कृष्णतिलमिश्रं जलमेवाहुः कलहस्य यदोचिः
कान्तिक्रिया खचिता मिश्रिता सुधा पीयूषम् । कृष्णतिल एव कलहः, तत्संलग्नं जलमेव
पीयूषम्, नत्वन्यः कलहो न चान्यत्पीयूषमिलयैः । अदेति, पितृलोकप्राप्तौ हेतुगर्भम् ।
उपतस्थे, संगतकरणे तत् ॥

पश्योच्चसौधस्थितिसौख्यलक्ष्ये त्वत्केलिकुल्याम्बुनि विम्वनिन्दोः ।

चिरं निमज्जयेह सतः प्रियस्य भ्रमेण यधुन्वति राजहंसी ॥ १२२ ॥

पश्येति ॥ हे प्रिये, त्वमुष्णसौधे स्थित्वा कृत्वा सौख्येन निरन्तरमुषं लक्ष्ये दृश्ये स्वत्के-
लिकुल्याम्बा अम्बुनि तदिन्दोर्बिम्बं पश्य । तत्किम्—राजहंसी इह कृत्याजले निमज्ज्य चिरं
सतोऽन्तर्बर्तमानस्य प्रियस्य राजहंसस्य भ्रमेण यधुन्वति सुखम्, सौधं सुखिनो
भाव इति भावे वा 'यधु' । 'सौधम्'—इतिपाठे—सूक्ष्मत्वेन लक्ष्ये । उच्यतेप्रदेशस्थितं
प्रति शपोदेशस्थितं वस्तु सूक्ष्मं प्रविभाति ॥

सौवर्गवर्गैरमृतं निपीय कृतोऽहि तुच्छः शशलाञ्छनोऽयम् ।

पूर्वोऽमृतानां निशि तेऽत्र नद्यां मग्नः पुनः स्यात्प्रतिमाञ्छलेन ॥ १२३ ॥

सौवर्गेति ॥ स्वर्गे भवाः सौवर्गा देवास्तेषां वर्गेर्गन्दैरमृतं निपीयाहि तुच्छो रिक्तः
कृतोऽयं शशलाब्धो निशि ते तवाग्र कीडानया प्रतिमाच्छलेन प्रतिबिम्बव्याजेन मग्नः
सन्पुनरमृतानां जलैः, अथच—पीयूषैः पूर्णः स्याद्देवैरिह संभावयामीत्यर्थः । एतेन नदी-
जलस्यामृतत्वं सूचितम् । अहि तुच्छः कृतोऽपि पुनः कमेणामृतैः पूर्णः सन्नाश्रौ तव कीडा-
नयां प्रतिमाव्याजेन मग्नः स्यात् पुनः पानभयादिव पलाय्य निलीनः स्यादिरिह शङ्के इत्यर्थः
इति वा । पूर्णोऽमृतानाम् । तुह्यर्थत्वात्करणे षष्ठी ॥

समं समेते शशिनः करेण प्रसूनपाणाविह कैरविण्याः ।

विवाहलीलामनयोरिवाह मधुच्छलत्यागजलाभिषेकः ॥ १२४ ॥

सममिति ॥ इह तत्र कीडानयां कैरविण्याः कुमुदिन्याः प्रसूनरूपे पाणी शशिनः करेण
रश्मिना, अथच—पाणिना, समं सह समेते संगते सति मधु पुष्परस एव च्छलं यस्य स
तथाजस्त्यागजलस्य कन्यादानसंकल्पोदकस्याभिषेकः कर्ता अनयोश्चन्द्रकुमुदिन्योर्विवाहली-
लामाहेश सूचयतीव । चन्द्रकरस्पर्शमात्रेण कुमुदानि विकसितानि, मकरन्दपूर्णानि च जाता-
नीति भावः । विवाहे उभयोः पाणिमेलनं, पाणी दानजलाभिषेकोऽपि भवति ॥

विकासिनीलायतपुष्पनेत्रा मृगीयमिन्दीवरिणी वनस्था ।

विलोकते कान्तमिहोपरिष्ठान्मृगं तवैपाननचन्द्रभाजम् ॥ १२५ ॥

विकासीति ॥ हे प्रिये, इह तव केलिनयां वनस्था जलनिवासिनी, अथच—कान-
मस्था, तथा—विकासिनीलमायतं विस्तृतं च पुष्पमेव नेत्रे यस्यास्तुल्यनेत्रा चेयं प्रलङ्घयिष्या
इन्दीवरिणी, यस्यान्मृगी वनस्थत्वादिकासिनीलायतपुष्पनेत्रत्वाच्च यतो हरिणी, तत्तत्सादि-
न्दीवरिणीरूपा मृगी, आननमिव यश्चन्द्रः सामर्थ्यात्त्वदाननतुल्यो यश्चन्द्रस्तद्भाजं तत्स्यं
कान्तं सुन्दरम्, अथच—तुल्यजातीयं सप्रियं, मृगमुपरिष्ठादिलोकते । विकसितकुसुमनेत्राणि
ऊर्ध्वं प्रसारितानि दृश्यन्ते तर्हि प्रायेण चन्द्रस्यमुपरिवर्तमानं निजभर्तारं मृगं मृगी पश्यती-
त्यर्थः । लदाननमेव यश्चन्द्रस्तत्रस्थं चन्द्रत्वादनुमेयं मृगमुपरिष्ठात्पश्यति । त्वं प्रासादोपरि
वर्तसे, इयं चाधोदेशे वर्तते । 'न न' इति पदच्छेदं कृत्वा चन्द्रभाजं निजप्राणेशं मृगमुपरिष्ठाच्च
पश्यतीति न, किंतु पश्यत्येवेति वा व्याख्येयम् । वनस्था मृगी हि प्रसारितनीलायतनेत्रा
सती स्वकान्तं मृगमितस्ततो विलोकयति । 'शशम्' इत्यपठः । मृगपर एव वा व्याख्येयः ॥

तपस्यतामम्बुनि कैरवाणां समाधिभङ्गे विबुधाङ्गनायाः ।

अयैमि राजेरमृताधरोष्ठं मुखं मयूखस्मितचारुचन्द्रम् ॥ १२६ ॥

तपस्यतामिति ॥ हे प्रिये, अम्बुनि सदा निवासात्तत्र तपस्यतां कैरवाणां कुमुदानां
समाधेर्दिवा संकोचस्यैव ध्यानस्य भोगं लाजने विषये निमित्ते वा विबुधाङ्गनाया अप्सरोरु-
पाया राजेश्चन्द्रं मुखमेवाहमयैमि मन्ये । किंभूतं मुखम्—अमृतमेवाधरोऽन्तर्ध्वं ओष्ठो यस्य,
अथच—अमृततुल्योऽधरोष्ठो यस्य, गङ्गा—अमृतमधरं यस्मात्पीयूषादधिकरस ओष्ठो
यस्य । तथा—मयूखाः किरणा एव स्मितम्, अथच—तत्समाधिभङ्गादेव चन्द्रकरवदुज्ज्वलं
यस्मितं, तेन चारु । चन्द्रविशेषणे लिङ्गविपरिणामः । देवाङ्गनानामप्येवंनिधं मुखं राज्ञी जडे

तपस्यतां दुधरं तपधरतामपि मुनीनां समाधिभङ्गं करोति । तपस्यतामिति तपधरतीत्यर्थे
'कर्मणो रोमन्वतपोन्वां वर्तिचरोः' इति क्यप्, 'तपसः परस्मैपदं च' इति शता ॥

अल्पाङ्गपङ्का विधुमण्डलीयं पीयूषनीरा सरसी स्मरस्य ।

पानात्सुधानामजलेऽप्यमृत्युं चिह्नं विभर्त्यत्रभवं स मीनम् ॥ १२७ ॥

अल्पेति ॥ अलोऽह एव पङ्को यस्यां, तथा—पीयूषमेव नीरं यस्यां सेयं विधुमण्डली
स्मरस्य सरसी विशालं सर एव । अत एव—स स्मरः अत्र भवभर्या चन्द्रसरस्यां समुत्पन्नं
सुधानामेतदीयासुतानां पानादजले जलरहितेऽपि स्थले जलभावेऽपि वाऽमृत्युं सरणरहितं
मीनं निहम्, अथच—सुधासरोजतत्त्वानुमापकं लिङ्गं विभर्ति । मीना हि जलरहितता
भिनन्ता एव, अयं तु न भिनत्ते, तस्माच्चन्द्रसुतसरसीभवत्वात्सुधासुतपानाजलभावेऽपि
मृत्युरहित इति सर्वं बुक्कमित्यर्थः ॥

तारास्थिभूषा शशिजडुजाभृच्चन्द्रांशुपांशुच्युरितद्युतिर्योः ।

छायापथच्छाप्रफणीन्द्रहारा स्वं मूर्तिमाह स्फुटमष्टमूर्तेः ॥ १२८ ॥

तारेति ॥ द्यौः समात्मानमष्टमूर्तेर्हरस्य मूर्तिं शरीरं स्फुटं व्यक्तमाह त्वनीति । यतः—
किंभूता—तारा एवास्थीनि भूषा यस्याः । तथा—शशिनमेव जडुजां, चन्द्रं गङ्गां च,
विभर्ताति सत् । तथा—चन्द्रांशव एव पांसवो भस्मानि तैश्चुरिता कृतातरागा द्युतिर्यस्याः ।
तथा—छायापथो गगने दण्डाकारा दक्षिणोत्तरस्था भवत्य रेखा छद्म यस्य छायापथच्छाप्ररूपः
फणीन्द्रो वायुकिः स एव मुकाहरो यस्याः सा । हरमूर्तेरभ्युक्तविशेषणविशिष्टा । द्यौरप्ये-
तादृशीति मूर्त्त्यन्तरापेक्षया व्यक्तमेव महेशस्य मूर्तिं गगनं कथयतीत्यर्थः ॥

एकैव तारा मुनिलोचनस्य जाता किलैतज्जनकस्य तस्य ।

ताताधिका संपदभूदियं तु सप्तान्विता विंशतिरस्य यत्ताः ॥ १२९ ॥

एकेति ॥ एतस्य चन्द्रस्य जनकस्य तस्य प्रतिद्वस्त्यभिमुनिलोचनस्य तारा कनीनिका
किलैकैव जाताभूत् किल पुराणादी । अस्य तस्युग्रस्य तु पुनरियं दृश्यमाना संपत् ताताधि-
वपितुरग्निनेत्रात्सकाशादधिका । यद्यस्मादस्य चन्द्रस्य ताताः कनीनिकाः, अथच—नक्ष-
त्राणि, सप्तान्विता विंशतिरभूदिति च्छलम् । पितुः सकाशादधिकसंपत्तित्वात्समाग्योऽव-
मिति भावः । 'सप्तविंशतिमिन्दवे' इति, दत्तः सप्तविंशतिकन्याः अश्विन्यादिकाश्चन्द्राय
ददाविति पुराणम् ॥

मृगाक्षि यन्मण्डलमेतदिन्द्रोः स्मरस्य तत्पाण्डुरमातपत्रम् ।

यः पूर्णिमानन्तरमस्य भङ्गः स च्छब्रभङ्गः खलु मन्मथस्य ॥ १३० ॥

मृगाक्षीति ॥ हे मृगाक्षि इरिणीनेत्रे, यदेतत्प्रलक्षदश्यमिन्द्रोमेण्डले तस्मिन् पाण्डुरं
श्वेतं साम्राज्यसूचकमातपत्रमेव । श्वेतच्छब्ददर्शने यति सम्भावो वदया भवन्ति । पूर्णपक्ष-
चन्द्रमण्डलस्य जोहीपकत्वात्तद्दर्शने सर्वेऽपि कामस्य वदया भवन्ति । तस्मादेतत्कामस्य श्वेता-
तपत्रमेवेति भावः । यद्य पूर्णिमानन्तरमस्य च्छब्रभूतस्येन्दुमण्डलस्य भङ्गो मोटनं कल्पस्तद्वद्य
स मन्मथस्य च्छब्रभङ्गः खलु । छत्रस्य मोटनं राजस्य सूचयति । छत्रपक्षे जोहीपक-
नै० च० ७७

मित्रचन्द्रक्षये कामः क्षीण एव भवति, तस्मात्कृष्णपक्षे चोऽस्य भङ्गः स कामस्य छत्रभङ्ग एव स एव वेति भाषः । खल्लोपज्ञायां निश्चये वा ॥

दशाननेनापि जगन्ति जित्वा योऽयं पुरापाणि न जातु जेतुम् ।

म्लानिर्विधोर्मानिनि संगतेयं तस्य त्वदेकानननिर्जितस्य ॥ १३१ ॥

वशेति ॥ द्विविजयोद्यतेन दशाननेनापि जगन्ति जित्वापि योऽयं चन्द्रः पुरा एवं जातु कदाचिदपि जेतुं नापाणि । हे मानिनि स्वमुखस्पर्धिनं चन्द्रमसहमाने भैमि, तस्य विधोरियं प्रलक्षदस्या कलङ्करूपा म्लानिर्लज्जा संगता लम्बा, अथच कुपैव । यतस्तवैकेनाननेन निवरां जितस्य । को हि दशाननेन दशभिर्गुणैर्जेतुं नाशक्ति, तस्य क्षिमास्तर्पकेन मुनेन निजितत्वेन लज्जया मालिन्यमुच्चितमेवैत्यर्थः । त्वन्मुखमेतस्मादधिकमिति भाषः । प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । लज्जयापि म्लानिर्भवति । रावणचन्द्रं जेतुं प्रवृत्तस्तुपुरापाणिना दह्यमानः कम्पमानतनुसमखिलैव परावृत्त इत्युत्तरकाण्डे कथा ॥

दृष्टो निजां तावदियन्त्यहानि जयघ्नयं पूर्वदशां शशाङ्कः ।

पूर्णस्त्वदास्येन तुलां गतश्चेदनन्तरं द्रक्ष्यसि भङ्गमस्य ॥ १३२ ॥

दृष्ट इति ॥ अयं शशाङ्क इत्यन्त्येतावन्ति अहानि शुक्रपक्षदिनानि तावदवधीकृत्य निजां पूर्वदशां पूर्वपूर्वदिनावस्थां जयन् निकाममुत्तरोत्तरदिनेषु कलावृद्धाधिकीभवंस्त्वया दृष्टः । इत्यन्ति दिनानि जयंस्त्वावत् जयजेव दृष्ट इत्यवधारणाधो वा तावच्छब्दः । अनर्थेन परिपाठ्या पूर्णविम्बोऽयं त्वदास्येन सह तुल्यं साम्यम्, अथच—तोलकाद्यं, प्राप्त आरुढंवेत्, तत्रानन्तरं निकटं त्वमेव अःप्रसूलेवास्य भङ्गं पराजयं कलाक्षयं च द्रक्ष्यसि । लज्जमेन सह स्पर्धमानो हि भङ्गं श्रोतोष्वेव । तुलादिष्वे हि हीनस्य पराजयः सर्वैर्दृश्यते । अहानि, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । त्वदास्येन, 'अतुलोपमान्याम्-' इति निषेधेऽपि सहयोगे वृत्तीया । तथाच कालिदासः—'तुल्यं यदारोहति दन्तवाससा' इत्यादि ॥

क्षत्राणि रामः परिभूय रामात्क्षत्राद्यथाभज्यत स द्विजेन्द्रः ।

तथैव पद्मानभिभूय सर्वोस्त्वद्वक्रपद्मात्परिभूतिमेति ॥ १३३ ॥

क्षत्राणीति ॥ द्विजेन्द्रो जमदग्न्यपत्न्यात्सोऽतिप्रसिद्धपराक्रमो रामः परशुरामः सर्वाणि क्षत्राणि परिभूयापि क्षत्रादेव रामाद्वाशरणैः सक्ताशयथाभज्यत परामर्शं प्राप, तथा तेनैव प्रकारेणयमपि द्विजराजः सर्वान्पद्मानभिभूय संकोचकरणात्परभूयापि त्वद्वक्रपद्मात्सक्ताशोत्परिभूतिं परामर्शमेति । सकलक्षत्रियाधिक्यं यथा श्रीरामस्य तथा सर्वपद्माधिक्यं त्वन्मुखपक्षमेति भाषः । 'ना पुंलि पद्यम्' इत्यमरः ॥

अन्तः सलक्ष्मीक्रियते सुधांशो रूपेण पश्ये हरिणेन पश्य ।

इत्येष भैमीमददर्शदस्य कदाचिदन्तं स कदाचिदन्तः ॥ १३४ ॥

अन्तरिति ॥ हे पश्ये चन्द्रदर्शनप्रवृत्ते भैमि, हरिणेन पाण्डुरेण रूपेण वर्णेन कर्त्रा सुधांशोरन्तः प्रान्तभागः पूर्वमधीकोऽपीदानीं सलक्ष्मीक्रियते सधोः क्रियते त्वं पश्य । अथच—चन्द्रस्य मध्यं हरिणेन रूपेण कर्त्रा रूपेण स्वीयनीलवर्णेन कृत्वा अरसलक्ष्म सलक्ष्म क्रियते सलक्ष्मीक्रियते । सकलार्हं क्रियत इत्यर्थः । पश्य । एष स नल इत्यमुना प्रकारेणास्य

चन्द्रस्यान्तं पर्यन्ताभायं कदाचित्क्षणमात्रं भेदीमददर्शत् दर्शयामास, कदाचिन्नान्तर्मध्यभायं दर्शयामास । अङ्गुल्यादिना चन्द्रश्चेतनीलप्रान्तमध्यभागप्रदर्शनपूर्वं छिष्टपदं स्तथा सह कीदां चकारेति भाव इति मध्ये कपेर्लङ् । 'हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः' इत्यमरः । अन्त इत्यकारान्तमेकत्र, अन्तरिक्षाध्ययमपरत्र मध्यवाचि । लक्ष्मीशब्दस्य समासान्तविभेरनित्यत्वात्कर्मभावे सलक्ष्मीशब्दाच्चिः । पक्षे सलक्ष्मशब्दाच्चिः । पश्ये, 'पाप्मा' (इला)दिना कर्तव्यं वाः । ईशेषुष्यमन्तात् 'गतिबुद्धि-' इत्यणौ कर्तुणी कर्मेत्याद्वैनीमिषि द्वितीया ॥

सागरान्मुनिविलोचनोदराद्यद्वायादजनि तेन किं द्विजः ।

एवमेव च भवन्नयं द्विजः पर्यवस्यति विधुः किमत्रिजः ॥ १३५ ॥

सागरादिति ॥ अयं चन्द्रः सागरात् मुनिविलोचनोदराच्चैतद्वायात्काशाद्यस्मादजनि उत्पन्नः, तेन कारणेन द्वाभ्यां जातत्वाद्विजः किम् । एवमेव चानयैव रीत्या द्वाभ्यां जातत्वादेव द्विजो भवन्नयं विधुरत्रैर्मुनेर्जातः किं कथं पर्यवस्यति । द्वाभ्यां जातत्वे सत्यपि अत्रिमुनेरेव जात इति तात्पर्यवृत्त्या कथमुच्यते इत्यर्थः । अथच—एवमेव यथानेन प्रकारेण द्विजत्वं, तथैवात्रिमुनिजो भवन्नयं द्विजः पर्यवस्यति किम् । द्वाभ्यां जातत्वाद्यथा द्विज उच्यते, तथा द्विजादत्रिमुनेर्जातत्वादपि द्विज उच्यते किम् । द्विजोत्पन्नो हि द्विज एव भवतीत्यर्थः । अथच द्वाभ्यां जातत्वाद्विजो भवन्नेव न त्रिभ्यां जायत इत्यत्रिज इत्येवं तात्पर्यवृत्त्या कथ्यते किम् । यो हि द्वाभ्यां जायते स त्रिजो न भवति, एवमेवायमत्रिजः कथ्यते किमित्यर्थः । अन्योऽपि द्विजस्त्रिजो न भवत्येव ॥

ताराविहारभुवि चन्द्रमयीं चकार यन्मण्डलीं हिमभुवं मृगनामिवासम् ।

तेनैव तन्वि सुकृतेन मते जिनस्य स्वर्लोकलोकतिलकत्वमवाप धाता ॥ १३६ ॥

तारेति ॥ हे तन्वि कृशाक्षि, धाता ताराणां मन्त्राणां विहारभुवि गगने चन्द्रमयीं मण्डलीं विम्बं जिनस्य पुराणपुराणस्य श्रीविष्णोर्मतेऽनुमतौ सत्यां तथादिष्टः सन् यच्चकार निर्ममे तेनैव सुकृतेन शोभनेन लोकोत्तरव्यापारेण कृत्वा स्वर्लोकः स्वर्गभुवनं तत्सर्वगन्धिनां लोकानां सुराणां मध्ये तिलकत्वं धेष्टमवाप । किमूर्ता मण्डलीम्—हिमस्य उपारस्य भुवं स्थानभूतामतिशीतलाम् । तथा—मृगस्य नाभौ मध्ये वासो यस्यास्तां, यस्यां मध्ये मृगोऽस्तीति यावत्, तादृशीम् । अन्येषां सुराणामेतादृग्व्यापारकरणे सामर्थ्याभावाद्वायैव श्रेष्ठोऽभूदित्यर्थः । अथच—ताराया बुद्धदेवस्य विहारस्थाने पूजास्थाने हिमभुवं शीतलं, बुधत्वादिमाचलरूपां वा, तथा—मृगनाभौ कस्तूर्या वासः परिमलोऽवस्थानं वा यस्यां तां कस्तूरीमिश्रितां चन्द्रमयीं कर्पूरमयीं मण्डलीं राशि यच्चकार तेनैव पुण्येन जिनस्य मते बौद्धदर्शने ब्रह्म सुरक्षेष्टत्वमभूत् । बौद्धा हि बुद्धदेवप्रासादे यस्तत्पूजार्थं कर्पूरकस्तूरीराशिं करोति स सर्वलोकमध्ये श्रेष्ठो भवतीति स्वदर्शने प्रत्यपादयन् । ब्रह्मा चैवमकृत तस्मादेव सर्वेश्रेष्ठो जात इत्यर्थः । 'तेनैव' इति पाठे—उत्प्रेक्षा । 'बुद्धदेव्यां मता तारा' ॥

१ 'इशेष' इति वार्तिकस्योपलक्षणमिदम् । यत्ने बुद्धिशब्दस्य ज्ञानविशेषवाचित्वाभावेन यथायथा संगठेः ।

इन्द्रं मुखाद्बहुतृणं तव यद्वृणन्ति नैनं मृगस्त्यजति तन्मृगतृणयेव ।
अत्येति मोहमहिमा न हिमांशुबिम्बलक्ष्मीविडम्बिमुखि विचित्रिपु पाशवीपु ॥

इन्दुमिति ॥ हे हिमांशुबिम्बस्य लक्ष्म्याः शोभाया विडम्बि स्वस्माच्चूनत्वात्परिहासकारे
ततोऽन्यधिकशोभं मुखं यस्मात्तादृशि भैमि, पण्डिता इन्द्रं तव मुखात्काशात्चन्मुगमपेक्ष
या बहुतृणमीषदसमाप्तं तृणं, तृणत्वमपि यस्य पूर्णं न संपन्नं, तृणादपि निःसारमिति यावत्,
अथवा—बहुधिकं तृणं यस्मात् तृणादपि निःसारं यच्चस्माद्बृणन्ति, तत्तस्मादेतोर्युग एवं चन्द्रं
मृगसंघन्धिन्वा तृणया कोमलतृणकवलनान्मिलयन्नेव, अथवा चन्द्रे प्रवृत्तस्य बहुतृणशब्दस्य
बहु च तत्तृणं च, बहुनि तृणानि यस्मिन्तादृशमिति शैलेर्वरूपायैप्रहणरूपया आनर्त्येव न त्य-
जति । मृगोहि बहु वत्तृणं बहुतृणं देशं वा न मुमति । तन्वत्तृणमेव सत्त्व्यासंसारं कथं अन्तिरित्या-
शङ्कार्थान्तरन्यासमाह—पाशवीपु पञ्चसंघन्धिनीपु विलिपु ज्ञानेषु विषये मोहमहिमा आन्ति-
बाहुल्यं नात्येति बहुकालतिक्रमेऽपि नापयाति । पशवो हि सर्वदा मृगा एवेत्यद्यापि मृगस्य
आन्तिर्नापयाति, तस्मादेनं न त्यजतीति युक्तमित्यर्थः । 'वृत्तिपु' इति पाठे—आपारेषु ।
मुखात्, त्यज्योपे पशवी । बहुतृणं, पक्षे ईषदसमाप्तौ 'विभाषा सुपो बहुच्-' इति बहुच् ॥
स्वर्भाजुना प्रसभपानविभीषिकाभिर्दुःखाकृतैतनमवधूय सुधासुधांशुम् ।

सं निहुते शितिमच्चिह्नममुष्य रागैस्ताम्बूलताम्रमवलम्ब्य तवाधरोष्ठम् १३८

स्वर्भानुनेति ॥ हे प्रिये, सुधां एनं सुधांशुमवधूय स्वत्वा तवाधरोष्ठमवलम्बन्नामुष्य
रक्तस्योष्ठस्य रागै रक्तवर्णैः कृत्वा शितस्य भावः शितिमा भावत्वमेव निहं यस्य तादृशं भव-
लरूपमपि स्वमात्मानं निहुते पुनः पुनः स्वर्भानुपानमिया हितो दधाति । यतः—स्वर्भाजुना
वारंवारं प्रसभपानेन विभीषिकाभिर्नियोत्पादनेः कृत्वा दुःखाकृता प्रातिलोभ्याचरणेनोत्पादित-
दुःखा । किंमृतमधरोष्ठम्—प्रसिद्धस्य ताम्बूलस्वेव ताम्रो वर्णो यस्य, ताम्बूलेनैव वा ताम्रं
रक्तवर्णम् । पुनः राहुपानमिया त्वदधरमेव स्थानान्तरमाश्रित्य रूपान्तरेणात्मानं गोपायती-
त्यर्थः । अन्योऽपि सभयं स्थानं हित्वा स्थानान्तरमाश्रित्य तत्रापि रूपान्तरं कृत्वा सं निहुते ।
सुधया चन्द्रस्य परित्यागात्त्वन्मुखाभ्रयणात्त्वन्मुखं चन्द्रादधिकमिति भावः । ताम्बूलताम्रमि-
त्युक्तरीलोपमोत्प्रेक्षा वा । दुःखाकृता, 'दुःखात्प्रातिलोभ्ये' इति डाच् ॥

हर्यक्षीभवतः कुरङ्गमुदरे प्रक्षिप्य यद्वा दशं

जातस्फीततनोरमुष्य हरिता सूतस्य पक्ष्या हरेः ।

भङ्गस्त्वद्ददनाम्बुजादजनि यत्पद्मात्तदेकाकिनः

स्यादेकः पुनरस्य स प्रतिभटो यः सिंहिकायाः सुतः ॥ १३९ ॥

हर्यक्षीति ॥ हे प्रिये, मतभेदेन कलङ्करूपं कुरङ्गं, यद्वा—यद्यमुदरे मन्वे प्रक्षिप्य जाता
स्फीता पूर्णा तनुर्वस्य, हरेरिन्द्रस्य पक्ष्या हरिता प्राच्या दिशा सूतस्य तत्रोदितस्य पूर्णस्य, अत-
एव हरेः श्रीविष्णोर्वामाक्षीभवतः, यद्वा—संजातपूर्णशरीरस्य मृगं, यद्वा—यशं, कलङ्कं मन्वे
निक्षिप्य मन्वस्थितकलङ्कस्य कर्नामिकातुल्यत्वाच्चद्वीविष्णोर्वामनेत्रांभवतोऽमुष्य चन्द्रस्य त्वद्-
दनाम्बुजात्तकाशापद्मजः पराजयोऽजनि तदेकाकिनः सर्वदाऽसहायादेकस्मात्पद्मात्, मत्त्वन्व-

स्नातकमन्त्रात्, नक्षत्रैः पराजीयते यत्पुनरयमेव पद्मान्परमवर्तीत्यर्थः । अथवा—
अम्बुजतुल्यत्वाद्दनादेव पद्माद्, अथच—पद्मसंख्याकात्स्नहदनरुपादम्बुजाद्यदस्य भग्नो
जातः, तदेकाकिनोऽसहानस्य स्वाङ्गवेत् । बहुभिरेकः पराजीयत इति युक्तमेवेत्यर्थः । यः
सिंहिकायाः सुतो राहुः स पुनरेकोऽन्धोऽस्य प्रतिभटः प्रतिमहः पराभाबुको राहुरेव नत्वन्य
इति । 'संप्रति' इति पाठे—अथ पुनरस्यैकः प्रतिभटः, यः सिंहिकायाः सुतः स्यात् । एका-
किनोऽस्य त्वन्मुखपद्मः प्रतिहन्द्वा न भवति, अतुल्यत्वात् किं त्वेकाकी राहुरेवास्य प्रतिभटो
युक्त इत्यर्थः । किञ्च स्वशत्रुभूताद्वाहोरप्यस्यान्यः पराजय इति महदस्य कष्टं प्राप्तमित्यर्थः ।
अथच—हरिद्वर्णया हरेः सिंहस्य पद्मा सिंहिकाया प्रसूतस्य, तथा—भृगं शशं वा यं कंचन
पशुं जटारे निक्षिप्य भक्षयित्वा स्थितस्य, अत एव संजातपुष्टशरीरस्य, अत एव हर्यक्षी-
भक्तः सिंहतां प्राप्नुवतोऽस्य त्वन्मुखाद्यः पराजयोऽजनि स एकाकिनः केवल्यत्पद्माद्वादेव
पराजयः सिंहस्य गजाङ्गो यथा तद्देतन्महचित्रमित्यर्थः । अथच—पद्मसंख्याकादेकस्य
पराजयः । सिंहोऽप्येको बहुसंख्यैः पराजीयत एवेत्यर्थः । अथच—पद्माच्छरभादश्रपदादेव
भग्नः सिंहस्य केवलमश्रपदादेव भग्नः । पद्मचन्द्रान्यां सक्ताशरत्पुस्तमधिकमिति भावः ।
'हर्यक्षः केतरी हरिः' इत्यमरः । 'गजाङ्गशरभाः पद्माः' इत्यनेकार्थे भोजः । प्रथमपक्षे
हर्यक्षिवाब्दाच्चिः, द्वितीयपक्षे हर्यक्षशब्दादेव ॥

यत्पूजां नयनहयोत्पलमयीं वेधा व्यधात्पद्मम्-

वाक्पारीणरुचिः स चेन्मुखमयं पद्मः प्रिये तावकम् ।

कः शीतांशुरसौ तदा मखमृगव्याधोत्तमाङ्गस्थल-

स्थान्मुखस्तदिनीतटावनिवनीवानीरवासी वकः ॥ १४० ॥

यदिति ॥ हे प्रिये, वेधा नयनहयमेवोत्पलं तन्मयीं तद्रूपां तद्वर्तितां यस्य पद्मस्य पूजां
व्यधात्परचयत् । यतः श्रीविष्णोर्नामौ वर्तमानात्पद्माङ्गवतीति पद्मम् । स्वजनकस्य यस्य
पद्मस्य पितृगत्तया नेत्रद्वयेनैव नीलोत्पल्युगेन महतीं पूजामकृत । वाक्पारीणा वाचः परतीरे
मया बाबा वर्णयितुमशक्या रुचिर्यस्य सोऽयं पद्मवेत्तावकं मुखं स एव भवन्मुखरूपो जातः,
अनन्तरं ब्रह्मणा स्वपितृबुद्ध्या नेत्रनीलोत्पल्यभ्यां कृतपूजत्वादनत्र तव मुखे नेत्रनीलोत्पले
दृश्येते इत्यर्थे इति चेत् । तदा तर्हि असौ शीतांशुः को नाम, अपितु न कश्चित् । त्वन्मुखस्य
पुरस्तादयं कः । स्मरणार्होऽपि नैत्यर्थः । तर्ह्यसौ क इति चेत्तत्राह—अयं वकः । किभूतः—
दक्षमख एव मृगस्थस्य व्याधो हरस्तत्सोत्तमाङ्गं शिरस्तद्व्याधौ स्थले स्थातुः स्थितिशील्य खल-
दिनी गङ्गा तस्यास्तटावन्त्यां तीरभूम्यां या वनी महदल्पं वा-यत्काननं तत्र ये वानीरा वित-
तास्तान्मण्यवासी । चन्द्रश्च हरजटावृद्धवासीति प्रसिद्धम् । वाक्पारीणरुचिरिति ब्रह्मविशेषणं
वा । अत्र यदपत्यस्य ब्रह्मणोऽपि सौन्दर्यं वाचमोचरः, तत्पितुः पद्मस्य सौन्दर्यं जनसोऽपि
मोचरो न भवतीत्यर्थः । त्वन्मुखस्य चन्द्रस्य च महदन्तरम्, साम्बसंभावनापि नास्तीति
भावः । एतेन चन्द्रादिसुन्दरकृन्दं ब्रह्मणा सृष्टम्, भववीजमुत्पद्यं तु ब्रह्मणोऽपि स्रष्टृत्वात्स-
र्वाधिकमिति सूचितम् । मखश्लेखादिना चन्द्रस्यातिदैन्यं सूचितम्, त्वन्मुखस्यान्यथात्ययं
तपश्चरणं च सूचितम् । अग्न्योऽपि विशिष्टवस्तुप्राप्तये शिवस्थानयुक्तजटौतीरवानीरवासी तप-

स्यति । नदीतीरवानीरवास्तित्रं वक्रजातिः । वाक्परीणा, भवार्थे 'राष्ट्रवारपाराद्वली' इत्यत्र
'अवारपाराद्विपरीतादपि विगृहीतादपि' इति वचनात्काः ॥

जातं शातकतव्यां हरिति विहरतः काकतालीयमस्या-

मस्यामत्वैकमत्यस्थितसकलकलानिमित्तेर्निर्मलस्य ।

इन्दोरिन्दीवरामं बलविजयिगजप्रामणीगण्डपिण्ड-

द्वन्द्वापादानदानद्रवलवलगनादङ्गमङ्गे विशङ्के ॥ १४१ ॥

जातमिति ॥ अहमिन्दोरेङ्गे बलविजयिन इन्द्रस्य गजप्रामणीईस्तिषु मध्ये प्रधानं
प्राच्यामेव वर्तमानो य एरावतस्त्वस्य गण्डयोः कपोलयोः पिण्डयोः क्षिरःस्थितकुम्भस्थलयोश्च
ये द्वन्द्वे गण्डद्वन्द्वं पिण्डद्वन्द्वं च ते एवापादानं निर्गमनस्थानं येषां ते च ते दानद्रवल्वा
मदजललेशास्तेषां लमात्सर्पकात्काकतालीयमाकस्मिकं दैवारितद्वमिन्दीवरामं नीलोत्पलतुल्यं
जातमङ्गं कलङ्गं विशङ्के मन्ये । किंभूतस्येन्द्रोः—अस्यामङ्गलीनिर्दिष्टयां पुरोदस्यायां शतकतो-
रियं शातकतवी तस्यां हरिति दिशि विहरत उद्विच्छतः । तथा—अस्यामत्ये विषये ऐकमत्यं
सर्वसंवादस्तेन तत्र वा स्थितानिर्वर्तमानाभिः सकलभिः पञ्चदशमिरपि कलाभिः कृता
निर्मितिर्यस्य । अस्यामत्वैकमत्येन स्थिता सकलकलानिमित्तिर्यस्य तादृशस्य वा । अतएव—
निर्मलस्य प्रत्येकं कलानां धावत्यस्य दृष्टत्वाद्वलसकलकलानिमित्तत्वात्कारणधावल्वाद्वलस्य,
अस्यामत्वैकमत्ये स्थिता याः सकलः कलस्यामिषां निर्मितित्वस्या वा हेतोर्धवलस्य । पूर्वं
कारणधावत्वात्सकलोऽप्यस्य धवल एवामृतं, यथास्तु पूर्वदिग्भ्रमणवशात्तत्रैव भ्रमत एरावतस्य
कपोलकुम्भस्थलगन्मदजलं दैववशात्तत्रैव तेनार्धं मध्ये कालः प्रतिभातीत्यर्थः । तालतहाले
यदैव धाकस्योपवेशनम्, तदैव दैवात्धाकस्योपरि तालफलपात इति काकतालीयविव, 'समासाच्च
तद्विषयात्' इति छः । निर्मितेः, पक्षे हेतौ पञ्चमी ॥

अंशं षोडशमामनन्ति रजनीभर्तुः कलां वृत्तय-

न्येनं पञ्चदशैव ताः प्रतिपदाधाराकवर्धिष्णवः ।

या शेषा पुनरुद्धता तिथिसृते सा किं हरालंकृति-

स्तस्याः स्थानविलं कलङ्कमिह किं पश्यामि सश्यामिकम् १४२

अंशमिति ॥ हे प्रिये, लोकाः रजनीभर्तुः षोडशमंशां कलामामनन्ति सत्यं कथयन्ति,
तच्च षोडशांशरूपाः प्रतिपदारिरेभिस्मिन्कर्मणि राकां पूर्वमामभिष्याप्य वर्धिष्णवः प्रसितिभि
एकैककलामिदृश्या वर्धमानाः पञ्चदशसंख्याका एव कल एनं चन्द्रं वृत्तयन्ति वर्तुलं कुर्वन्ति ।
तिथिसंह्यासाम्यात्पूर्णमण्डलं कुर्वन्तीत्यर्थः । या पुनः कल षोडशी तिथिसृते उद्धता प्रयो-
जनानायाचन्द्रादृहिः कृता सा षोडशी कला शेषा पञ्चदशकलभ्योऽवशिष्टा सती, यदा षो-
डशी तिथि विना प्रयोजनाभावायावशिष्टा सा निष्प्रयोजनत्वादुद्धता चन्द्रादृहिर्मिष्कायिता ततो
हरालंकृतिः शिवशिरोभूषणं जाता किम् । चन्द्रे प्रयोजनाभावाद्दरालंकृतिरिवाभूत्किमिदं ।
अहं तस्याव्योद्धतायाः षोडश्याः कलयाः सश्यामिकं नभो नीलिष्ठा सह वर्तमानं सानन्त्य
पूर्वावस्थितेः संयन्धि विलं विवरं ताकलावस्थितया कृत्वा शून्यं नीलं नभोभागमेवैव चन्द्र-
मण्डलभागे कलङ्कं पश्यामि किम् । मध्यवर्तिनीले तत्स्थानं विलमेवाहं कलङ्कत्वेन शङ्के इत्यर्थः ।

शेषशब्दस्याभिधेयलिङ्गत्वं पूर्वमेव दर्शितम् । 'एणं राक्ष निशाकरे' इत्यमरः । इत्ययन्ति, 'तत्करोति-' इति णिच् । वर्धिष्णवः, 'अलंकृन्-' इतीप्पुच् । तिथिभूते, 'कृते नत्वाशाम्' इतिषत् । इयामिका, मनोज्ञादेराकृतिगणत्वाच्चावे-भुञ् ॥

ज्योत्स्नामादयते चकोरक्षिशुना द्राघीयसी लोचने
लिप्सुर्मूलमिवोपजीवितुमितः संतर्पणात्मीकृतात् ।

अदे रकुमये करोति च परिस्पष्टं तदेवाहत-

स्त्वहं नयनधियाप्यनधिकं मुग्धे विधित्सुर्विधुः ॥ १४३ ॥

ज्योत्स्नामिति ॥ हे मुग्धे सुन्दरि, त्वहं इत्यकारिण्युणैः समानमपि नयनधियापि कृत्वानधिकं समानमेव विधित्सुः, अत एव—स्वस्य द्राघीयसी अतिदीर्घं लोचने लिप्सुर्लक्ष्य-
मिच्छुर्विधुश्चकोरक्षिशुना प्रयोज्येन स्त्रीयां ज्योत्स्नामादयते भक्षयति । तत्रोपेक्षते—चन्द्रि-
काभूतपायमंकृतसम्बन्धपरिणेतारमीकृतात्सवशीकृतादितथकोप्यालकात्सकाशान्मूलं स्वचन्द्रिका-
पायमहेतुभूतमेतदीयातिदीर्घनेत्रद्वयमुपजीवितुमादातुमिव । बहु—यदकिञ्चित्सस्य चन्द्रिकां
पावयित्वा ततो नेत्रद्वयलक्ष्मीप्राप्त्या मूलं चन्द्रिकारूपमनं वर्धयितुमिव । अन्योऽप्युत्तमर्णोऽ-
धमर्णस्य किञ्चित्त्वा तं वशीकृत्योत्तममिष्टं वस्तु ततो वृद्धाति । तथा—अयं चन्द्र आहत
आदरबुधः सद्ये मध्ये, अपथ—उत्सहे, च रहुं च करोति । उत्सन्नधारणेन ज्वलन्ती-
त्यर्थः । किमर्थमिच्छासङ्गाह—तन्मूलभूतमतिविशालं तदीयनयनयुगलं परिस्पष्टमिव स्वलभं
कर्तुमिव । त्वन्मुक्तसाम्यनिमित्तरमणीयनेत्रद्वयसंपादनायार्थं चन्द्रककोरहरिणीं वयसतीत्यर्थः ।
चन्द्रादुत्सृष्टं त्वन्मुक्तमिति भावः । 'परिस्पष्टम्' इति पाठे एतच्चैव रामणीयकमास्तुपायं प्रष्टुमि-
वेत्यर्थः । शिशुः सुप्रतारं इति सूचयितुं शिशुपदम् । आदयते, अदेर्निगणार्थत्वेऽपि 'अदेः
प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वक्तव्यात् 'निगण-' आदि (सूत्रेण) परस्मैपदान्भावे, 'विचथ' इति
तत् । शिशुना, 'आदिच्छार्थोऽयं' इत्यणो कर्तृणो कर्मत्वाभावः । द्राघीयसी, अतिराम्येन ईयमुनि-
'प्रियस्थिर-' इति शपादेष्टः । लिप्सुः, विधित्सुरिति च, 'न लोका-' इति वहीनिषेधः ॥

लावण्येन तवास्यमेव बहुना तत्पात्रमात्रस्पृशा

चन्द्रः प्रोज्झनलब्धतार्धमलिनेनारम्भि शेषेण तु ।

निर्माय द्वयमेतदप्सु विधिना पाणी खलु क्षालितौ

तल्लेशैरधुनापि नीरनिलयैरम्भोजमारभ्यते ॥ १४४ ॥

लावण्येनेति ॥ हे प्रिये, बहुना कचित्पात्रे संचितेनारम्भिनेन लावण्येन कृत्वा तवास्य-
मेवारम्भि निर्मितम् । चन्द्रस्तु पुनस्तस्य लावण्यस्याधारपात्रं स्पृशतीति स्पृक्ष् तेन लावण्य-
स्थापनपात्रमात्रलोभेन, अत एव प्रोज्झनेन पात्रनिर्धारेण कृत्वा या लब्धतौपार्जितत्वं तेनार्थं
क्रियत्वलब्धं मलिनं यस्य तेन किञ्चिन्मलिनेन शेषेण मयन्मुक्तनिर्माणपावशिष्टेनांशेन कृत्वारम्भि
निर्मितः । अत एव शबलमण्डलोऽयं क्षोभत इत्यर्थः । शेषेण तु निर्मित इति वा । विधिना
एतत्त्वन्मुक्तमृगावुल्लक्षणं द्वयं निर्माणं स्पृष्ट्वा पाणी क्षालितौ खलु लावण्यलेपकृतवल्गुशाल-
नाविव । तस्मात्तस्य क्षालनरजोमलितलावण्यलेपस्य लेशैरुत्प्रेरकैरेव कर्तृभिरधुनापि नीरमि-
ल्यैर्जलस्थायिभिः सञ्चिरम्भोजमारभ्यते निर्मायते । कमलनिर्माणे ब्रह्मणः कोऽपि प्रयासो

नेत्रार्थः । कमलान्द्रोऽधिकः, तस्मादपि त्वन्मुखं लावण्यसाफल्येन निर्मितत्वादधिकमिति भावः । अम्मोजम्, जालेकत्वम् ॥

लावण्येन तद्याखिलेन वदनं तत्पात्रमात्रस्पृशा

चन्द्रः प्रोञ्छनलब्धतार्धमल्लिनेनारम्भि शेषेण यः ।

तल्लेखापि शिखामणिः सुपमयाहंकृत्य शंभोरभू-

द्वत् तस्य पदं यदस्पृशदतः पद्मं च सद्यः श्रियः ॥ १४५ ॥

लावण्येनेति ॥ अखिलेन लावण्येन तत्र वदनमारम्भि । ततो भवद्वदनकामनीयक-
वर्णनातिचिन्तापि दूरे तिष्ठतु, अशक्नोत्करणत्वादित्यर्थः । उपरीत्या तत्पात्रमात्रस्पृशा प्रोञ्छ-
नलब्धतार्धमल्लिनेन शेषेण तु यच्चन्द्रो विभिना निरमामि तस्य लेखापि लावण्यपात्रमात्र-
स्थलावण्यनिर्मितस्य चन्द्रस्य योव्यांशरूपा कलापि कल्यमात्रत्वादेव निष्कलङ्कत्वात् सुपमया
परमया शोभया कृत्वा अहंकृत्य अस्यापेक्षावाहमेव स्मणीयेति दर्पमवलम्ब्य शंभोः शिखा-
मणिः क्षिरोभूषणमभूच्छिरोऽध्वरोहत् । अन्यदपि सदर्पमुत्तमक्षिरोऽधिरोहति । अञ्जं
कुमुदं कर्तुं यद्यस्मात्तस्य चन्द्रस्य पदं प्रतिबिम्बस्थानं जलमस्पृशत् । अतः श्रियः सद्याभूत् ।
चन्द्रकरस्पर्शादेव हि कुमुदं सध्रीकं भवति । पद्मं च श्रियः सद्याभूत् । जलस्य चन्द्रकिरण-
संस्पर्शात् पद्मस्य च तत्रोत्पन्नत्वाद्वर्तमानत्वात्कुमुदसाहचर्याच्च पद्ममपि लक्ष्म्याः स्थानमभूत् ।
यद्वा—पद्मं चातः कुमुदादेतोः श्रियः सद्याभूत् । अञ्जत्वजातियोगात्कुमुदाधारजलयोगाच्च
कुमुदादेव परम्परया पद्मानां लक्ष्मीपृष्ठत्वमभूदित्यर्थः । यद्वा—या सौहेया शंभोः शिखाम-
णिरभूत्, तस्य शिखामणेश्चन्द्रस्य पदं स्थानं शिवमस्तकं पूजासमये यस्मात्कुमुदं पद्मं चास्पृ-
शत्, अतस्तदुभयं श्रियः सद्याभूत् । चन्द्रसंस्पर्शक्षिरोऽवन्वाहुभवं धीपृष्ठमभूदित्यर्थः ।
यद्वा—तस्य शंभोः पदं चरणं पूजावशाद्यस्मात्कुमुदं पद्मं चास्पृशत् तस्मादुभयं श्रौतस्याभूत्,
तस्य लावण्यस्य स्थानं विविहस्तलेपशालनजलं यस्मात्कुमुदं पद्मं चास्पृशत् । यद्वा पद्ममेवा-
स्पृशत् । यतोऽञ्जं तस्मात्कुमुदम्, पद्मं च पद्ममेव वा श्रौतस्याभूदिति वा । त्वन्मुखलाव-
ण्यलेखपरम्परासंस्पर्शप्राप्तशोभानि चन्द्रापीनीति त्वन्मुखलावण्यं वाङ्मनसगोचरो न भवतीति
भावः । अर्थान्तरस्य स्पष्टत्वात्, पूर्वार्थस्य त्वर्थान्तरप्रतिपादनार्थमनुवादरूपत्वाच्चान्यं श्लोकः
पुनरुक्तः । अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं, तस्य चान्तेन 'सह मुपा' इति समासे
कस्यो रूपम् ॥

सपीतेः संप्रीतेरजनि रजनीशः परिषदा

परीतस्ताराणां दिनमणिमणिप्रावमणिकः ।

प्रिये पश्योत्प्रेक्षाकविमिरमिधानाय सुशकः

सुधामभ्युद्धर्तुं घृतशशकनीलाश्मचपकः ॥ १४६ ॥

सपीतेरिति ॥ हे प्रिये, संप्रीतेस्ताराणामेकान्योन्यं सम्पश्यन्त्या प्रीतिः सौहार्दं तल्लेख-
तोर्वां सपीतिः सह पानं, सुहृदो हि सह पानं कुर्वन्ति तस्मादेतोः, यद्वा सहपानादितोर्वां
सम्बद्धं प्रीती रुच्यमिच्छति, तस्मादेतोस्ताराणां परिषदा सत्त्वेन परीतः समन्ताद्वासीत्यर्थं
रजनीशो दिनमणिमणिः सूर्यकान्तमलितस्य प्रावा शिख तवा घटितोऽतिचमलः स्थूलः पेय-

द्रव्याधारभूतो मणिकोऽस्मिन्न एवाजनि संभूतः विभिना तारापरिपदा वा व्यरचोति पदम् ।
 कीदृशः—सादृश्येन वस्त्वन्तरसंभावनारूपायामुपेक्षायां विषये कविमिवेशितसंभावनाचतुरः
 श्रीहर्षादिमिहोपाकविमित्तरारापरिपदेव सुधामभ्युद्धतं प्लुतो गो मध्यास्थितः शशकः कलहः स
 एव नीलपद्मा नीलमणिलोने घटितं चपकं पानपात्रं यस्मिन्नेवंभूत इवायमिति अभिधानाव
 वर्णनाय वर्णयितुं मुशकः मुखेन शक्यः । चन्द्रो धावत्याहुतत्वाच्च पीयूषपूर्णः सूर्यकान्तम-
 णिक इव कलहश्च नीलमणिघटितं चपकमिव दृश्यते पश्येत्तर्ह्यः । यथा मणिकस्योदकापुद्-
 रणाय मणिकमुखे चपकः स्वाप्यते, तथा तारमणिः परस्परं मिलित्वा सुधापानं कर्तुं परिवेष्टि-
 तस्य सुधापूरितस्यास्यापि चन्द्रमणिकस्य मुखे सुधोदरणाव शशनामा नीलमणिचपको
 निक्षिप्त इत्युपेक्षितुं शक्यत इत्यर्थः । 'चपकोऽस्त्री पानपात्रम्' इत्यमरः । सपीते, 'वोप-
 सर्जनस्य' इति वा 'सहस्य सः संज्ञायाम्' इत्यत्र 'सहस्य सः' इति योगविभागाद्वा सहस्य सः ।
 कविभिः, कलहयोगाच्च पट्टी, मुशक इति खल ॥

आस्यं शीतमयूखमण्डलगुणानाकृष्य ते निर्मितं
 शङ्के सुन्दरि शर्वरीपरिवृढस्तेनैव दोषाकरः ।

आदायेन्दुसृगादपीह निहिते पद्यामि सारं दृशो

त्वद्वक्त्रे सति वा विधौ धृतिमयं दध्यादनन्धः कुतः ॥ १४७ ॥

आस्यमिति ॥ हे सुन्दरि, विभिना शीतमयूखस्य मण्डलं विम्बं तस्य इतत्वाद्वादक-
 त्वादिगुणानाकृष्य गृहीत्वा ते आस्यं यतो निर्मितं तेन गुणगणोत्कर्षेण हेतुना शर्वर्याः परि-
 वृढः प्रभुचन्द्रो दोषाणामाकर उत्पत्तिस्थानं, न तु दोषा रात्रिस्तत्कारित्वादोषाकर इत्यर्थ
 इत्यहं शङ्के । तथा—इन्दोर्गुणास्तकाशात्सारं दृशावादाय अतिशेधे नेत्रे गृहीत्वा इह भवन्मुखे
 निहिते इत्यहं जाने । कुतो ज्ञातमिलत आह—सुन्दरतरे त्वद्वक्त्रे जागरुके सति अनन्धश्चक्षु-
 ष्यानुभवतारतम्यविचारचतुरोऽयं सृगो विधौ चन्द्रे धृतिं स्थितिम्, अथवा—समीचीनाधा-
 रपरितोषं, कुतो वा दध्यादायेत्, अपितु न कथंचित्, तस्माच्चेन्द्रोदरणादन्यत्वेनैव त्वन्मु-
 खरामर्णावकादशनादन्यत्र गन्तुमशक्यत्वं त्वन्मुखं त्यक्त्वात्रैवायं स्थित इत्यर्थः । त्वन्मुखं
 चन्द्रादधिकम्, नेत्रे च सृग्नेत्राभ्यामधिके इति भावः । 'सारे' इति कचित्पाठः ॥

शुचिरुचिमुहुगणमगणनममुमतिकलयसि कृशतनु न गगनतटमनु ।

प्रतिनिशशशितलविगलदमृतमृतरविरघहयचयसुरविलकुलमिव ॥ १४८ ॥

शुचीति ॥ हे कृशतनु, त्वं गगनतटं नमःस्वल्पमनु लक्ष्मीकृत्वा शुचिरुचि श्वेतकान्ति,
 तथा—बहुत्वादगणनं संख्यागुनशक्यममुमहुत्वा निर्देष्टव्यं प्रत्यक्षगम्यमुहुगणं प्रतिनिशं
 रात्रौ रात्रौ शशितलचन्द्राधोभागादिगलता खलतामृतेन मृतं पूर्णं रविरास्य हयचयस्य
 सुराणां यानि विजयानि न्यासस्थानविवरणि तेषां कुलं इन्दमेव नातिशयेन कलत्राणि, अपितु
 तदिवातितरं जानीहीत्यर्थः । प्रतिनिशं चन्द्राद्वलता भवलेनामृतेन पूर्णाः सूर्याश्चतुरगता
 इव तारकाः शोभन्त इति भावः । गगनतटम्, कर्मप्रवचनीययोगाद्वितीया । प्रतिनिशम्,
 वीप्सायामभ्यसीभावः । सर्वलघुः ॥

उपनतमुडुपुष्पजातमास्ते भवतु जनः परिचारकस्तवायम् ।

तिलतिलकितपर्पटाभमिन्दुं वितर निवेद्यमुपास्त्व पञ्चबाणम् ॥१४२॥

उपनतमिति ॥ हे प्रिये, 'रजो भौमः क्षनिः कुणो गुरुः पीतः तितः कविः' इत्यादिज्योतिःशास्त्रादिग्रामाभ्याजानावर्षाकृतीन्मुहुरि नक्षत्राण्येव पुष्पजातमुपनतमुपसंपन्नमास्ते अयं महाक्षणी जनः प्रारब्धकामदेवपूजावासाय परिचारकबन्धनाद्युपचारोपनायकः, अपच—संभोगकारी भवतु । त्वं तिलैः संजाततिलकः, तिलैरेव तिलकवान्कृतो वा यः पर्पटः शालितण्डुलपिष्टरन्ध्रतथिपिटस्तिलसंकुलीसंज्ञ उपदेशविशेषस्तादृशमा यस्य तत्तुल्यं सकलद्वन्द्वत्वादिषिष्टपर्पटसदृशमिन्दुमेव निवेद्य कामाय वितर एवं पञ्चबाणं कामदेवमुपास्त्व पूजय । अन्योऽपि देवपूजकः पुष्पादिसामग्या देवं पूजयति, कवित्परिचारकोऽपि तस्य भवति । एवमत्रापि । सर्वाणि नक्षत्राण्युदितानि, कामोद्दीपकबन्धोऽप्युदितः, सुरतान्तरायकारी निषिद्धः संख्यासमयोऽतिक्रान्तः, तस्मात्काममुपास्त्व, सुरतेच्छुरस्मीति भावः । पञ्चबाणमित्यनेन कामस्वातिपीडाकारित्वं सूच्यते । 'जातिर्जातं च सामान्यम्' इत्यभिधानाच्चातशब्दः सामान्याची पुष्पमात्रे पर्यवस्यति । तिलकितेति तारकादिः, मनुबन्तात् 'तत्करोति-' इति ण्यन्ताभिष्टा वा ॥

इदानीं काव्यसमाप्तिं चिकीर्षुः श्रीहर्षो नायकमुखेनाशिष्यमाशाले—

स्वर्भानुप्रतिवारपारणमिलहन्तौप्रयत्नोद्भव-
श्वभ्रालीपतयालुदीधितिसुधासारस्तुपारयुतिः ।

पुण्येष्वासनतत्रियापरिणयानन्दाभिषेकोत्सवे

देवः प्रातसहस्रधारकलशधोरस्तु नस्तुष्टये ॥ १५० ॥

स्वर्भानुरिति ॥ हे प्रिये, देवः प्रकाशमानस्तुपारयुतिर्हिमकरः, अथच हिमकर एव देवः, वर्णनां पूजां च कुर्वता नोऽस्मदासीनाम्, आवयोर्वा तृष्टये परमानन्दायास्तु । किंभूतः । स्वर्भानो राहोः प्रतिवारं पौनःपुन्येन यत्पारणं चन्द्रस्यैव मिलनं तेन तत्र वा मिलन् संलग्नो यो दन्तौपलद्रूपं यत्नं छिद्रकरणस्रापनं तस्मादुद्भवो यस्याः सा श्वभ्राली दन्तदशनकृतविवरपरम्परं तथा तस्याः सकाशत्वा पतबाहुः पतनशील्य दीधितिसुधा किरणामूर्तं तद्रूपः, दीधितिसुधाया वा सारः श्रेष्ठभागो यस्य, दीधितिसुधाया आचारो पारासंपातो दीधितिसुधारूपो वा आसारो यस्य सः । अत एव—पुण्येष्वासनं धनुर्यस्य तस्य कामस्य तत्रियाया रत्याशानयोर्धः परिणयो विवाहो लक्षणया परस्परसंमेलनं तद्रूपो य आनन्दः संतोषस्तत्संबन्धिनि 'समुद्रज्येष्ठ-' इत्यादि श्रौतेऽभिषेकार्थ उल्लेखे महाभिषेकार्थं सहस्रसंख्या पारा लोहशस्त्रादिर्मितजलप्रवाहमार्गा यस्य स तादृशी यः कलशस्तस्य श्रीः प्राक्तं सहस्रच्छिद्रगलजलधारकलशस्यैव श्रीः शोभा येन सः । महोत्सवे हि सहस्रधारेण सुषर्णकलशेन महाभिषेकः क्रियते । तथाच राहुदन्तकृतच्छिद्रपरम्परामलद्रुतपारबन्धो गलजलधारसहस्रच्छिद्रमुषर्णकलश इव शोभमानः पूर्वोक्तवर्णमयोक्तविधात्कृतपूजया च सुरतप्रवृत्तयोरायचोद्दीपकतया परमानन्दं कुर्वदिति भावः । एतेन तत्समयोचितरतिक्रामविवाहोत्सवामिधानेन 'चन्द्रोऽस्तु नस्तुष्टये' इत्यनेन च विलयिना नलेन स्तनिर्वर्त्यतृतीयपुरुषार्थेपयो-

विपीयूषरसास्वादललासामिष्यज्यते । 'सुधाधारः' इत्यपि पाठे—रीषितिसुधाया धारा यस्य सुधाया आधार इति वा । आनन्दपदेन 'तृष्टवेऽस्तु' इत्यादिषा च ग्रन्थसमाप्तिं द्योतयति । महाभारतादौ वर्णितस्याप्युत्तरतलचरित्रस्य नीरसत्वाभावाकामुवर्णनेन रसमहसङ्गावाप्तकाव्यस्य च सहृदयाह्लादनफलत्वाभावोत्तरचरित्रं श्रीहर्षेण न वर्णितमित्यादि ज्ञातव्यम् । न इति पक्षे 'अस्मदो द्वयोश्च' इति द्वित्वेऽपि बहुवचनम् ॥

श्रीहर्षे कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामहृदेवी च यम् ।

द्वाविंशो नवसाहस्राङ्कचरिते चम्पूकृतोऽयं महा-

काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गो निसर्गोद्भवः ॥ २२ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ द्वाविंशतेः पूरणः सर्गो गतः समाप्तिं प्राप । किंभूतस्य श्रीहर्षस्य—नवो यः साहस्राङ्को नाम राजा तस्य चरिते विषये चम्पू गद्यपद्यमयीं कथां करोतीति कृतं तस्य निर्मितवतः । सोऽपि ग्रन्थो येन कृत इति सूच्यते । 'वृषसाहस्राङ्कः' इति पाठे—वृष-धातौ साहस्राङ्कश्च तस्य गौडेन्द्रस्य चरिते विषये चम्पूकृतः भोजराजस्य विक्रमार्कस्य चेति केचित् । द्वाविंश इति पूरणे इति 'ति विशतेर्द्विंशे' इति तिलोपः ॥

यथा यूनस्तद्वत्परमरमणीयापि रमणी

कुमाराणामन्तःकरणहरणं नैव कुरुते ।

मदुक्तिध्वेदन्तमन्दयति सुधीभूय सुचियः

किमस्या नाम स्यादरसपुरुषानादरभरैः ॥ १ ॥

यथेति ॥ यथा परमरमणीयापि रमणी यूनस्तद्वत्परमरमणीयस्य कामिनोऽन्तःकरणहरणं कुरुते, तद्वत्तथा कुमाराणां बालिकानां क्षीरब्रजभाषेण परमपुरुषार्थप्राप्तिमभिमान्यमानानामननुभूतकामसुखानां चित्तं स्ववशं कैव कुरुते, अपितु—न कापि । तथैव काल्पचक्रनाम्ना परमरमणीया मदुक्तिरपि ध्वजमननादिवशात्सुधीभूयान्तर्लप्य प्राप्य सुचियः सकलदर्शनरहस्यवैदिनोऽतिसरसस्य पण्डितस्य चेतोवैद्यदि मन्दयति आनन्दयति, तार्किकाः सुविद्याऽस्याहताया मदुक्तेरसानां नीरसानां सर्ववैवासेत्पृष्टरसशब्दार्थानामपि बलपुलकावागमत्पुष्पादापुच्छपशूनामनादरभरैस्तत्कृतावज्ञासमूहैः किं नाम स्नातं, अपितु न किञ्चिदप्यस्यान्तरपकर्तुं शक्यते । सुधीमिरादते इति नीरसेरकृते कृते आप्यादरे न किञ्चिदित्यर्थः । सुधीमिरादतत्वात्सकलमुष्णपूर्णातिसरसेयं मदुक्तिरिति भावः । मदुक्तेः सुधारुपत्वाभावात्कोदानन्तरं च सरसत्वप्रतीतेः सुधात्वात्सुधीभूयेति चिन्तः । सुचिय इति ज्ञानमिप्रायेण । एकेनापि सुविद्यादरे कृते महत्तोरवम्, बहुमिरस्यादरेनादरेषु कृतेष्वपि न किञ्चिन्नाप्यस्मिलमिप्रायेण वा । यून इति प्रतिगोपिन एकवचनान्तत्वाच्चैकवचनम् । कवेः लघुग्रन्थमुद्दिश्येयमुक्तिः ॥

कविरयान्तोक्त्या स्तोत्रासुक्ते वर्णयति—

दिशि दिशि गिरिप्राधाणः स्वां वमन्तु सरस्वतीं

तुलयतु मिथस्तामापातस्फुरद्गुडिडम्बराम् ।

स परमपरः क्षीरोदन्त्वान्पदीयमुदीयते

मधितुरमृतं खेदच्छेदि प्रमोदनमोदनम् ॥ २ ॥

दिशीति ॥ गिरिप्राकाशोऽरिपापाणा दिशि दिशि स्वां निजां सरस्वतीं नदीमन्तर्गतजल-
प्रसवणं वमन्तु मुचन्तु । आपातः सामस्त्वेन पतनं स्फुरन्प्रकाशमानो ध्वनिदम्बरः शब्दाद-
म्बरो यस्यां तां च नदीं मिथस्तुल्यतु मिथोऽन्यनया समीकरोतु । अविसर्गान्तपाठे—आपा-
तेन समन्तादूर्ध्वदिशादधःपतनेन प्रकाशमानः शब्दादम्बरो यस्यां तामन्यनया समं समी-
करोतु । जन इत्यर्थः । अथच—आपाते प्रथमारम्भ एव स्फुरत्प्रपातपोषां तां जनो मिथ-
स्तुल्यतु । उभयव्याख्यानेऽपि परिणामे तु न नदी न च तस्याः शब्दादम्बरश्चित्तन इत्यर्थः ।
स क्षीरोदन्वान् परं केवलं, अपरः न विद्यते पर उत्कृष्टो, यस्मादुत्कृष्टः । अथच—जन्य
एव । यतो यस्य क्षीरोदस्येदं यदीयममृतमेतादृशमुदीयते उत्पद्यते । कीदृशम्—मथितुर्व-
वादेः श्वेदच्छेदि मथनजनितकृशापहम् । तथा—प्रमोदनं नितरामानन्दवाचि । तथा—ओदनं
नक्षमास्त्राचं तिष्ठान्नरूपम् । अथच—एवंभूतं परमुत्कृष्टममृतं यदीयमुदीयते स क्षीरोदन्वान-
परः परोऽन्यो नास्ति कित्तेक एव । अथच—प्रतिदिशं सर्वदिशेषु गिरि वाण्यां विषये पापा-
यातुल्या जडा अन्ये कवयः स्त्रीयां वाणीमुद्रिरन्तु । आपातेन प्रतिभामात्रेण स्फुरन्बन्यास्त्व-
काव्यविशेषस्यादम्बरो यस्यां, प्रथमारम्भ एव स्फुरन् शब्दादम्बरोऽनुप्राप्तो यत्र तां क,
वाणीमन्योन्यं जनः समीकरोतु यस्य कवैरुत्तरस्त्वेव, अस्य च तस्यैव इत्येवं तुल्यतु ।
'आपातः' इति विसर्जनीयान्तपाठे—आपातः प्रतिभासस्तां तुल्यत्वित्यर्थः । एवंविधं परं
काव्यामृतं यदीयमुत्पद्यते स क्षीरसमुद्रतुल्यः श्रीहर्षकविरपरो(न्यो) नास्ति, किं त्वेक एव ।
अन्ये कवयः पवैतप्राक्तुल्याः अहं श्रीहर्षस्तु क्षीरसमुद्रतुल्य इत्यर्थः । यथा क्षीरसागरो
भीरार्थिनोऽपि तीरमात्रस्थान्धारणेन तर्पयति । त्वन्मोक्षस्तुभासृतादिभिः परमानन्दवाचिभिः
कृतार्थयति, (तथा) मयीयकाव्यविचारकस्यैव श्वेदच्छेदि प्रमोदनं वननामृतमुत्पद्यते, नान्य-
काव्यविचारकस्येति, अन्ये प्राक्तुल्याः क्षीरोदतुल्यं वाहमिति भावः ॥

इदानीं प्रसादरूपमुक्त्वगुणाभावादतिदुर्बोपत्वादकाव्यमिति ये वदन्ति, तच्छब्दामपनुदन्
बलदर्पदलनार्थं गुरुसंप्रदायेन विना दुर्बोधमित्यतिगाम्भीर्यप्रतिपादनार्थं च बुद्धिपूर्वमेव नयेदं
काव्यं तत्र तत्र दुर्बोधं व्यरचीत्याह—

ग्रन्थग्रन्थिरिह कचित्कचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया

प्राहंमन्यमना हटेन पठिती मास्मिन्बलः खेलतु ।

अद्वाराजगुरुस्त्वयीरुतहृदग्रन्थिः समासाद्य-

त्वेतत्काव्यरसोर्मिमजनमुखव्यासज्जनं सज्जनः ॥ ३ ॥

ग्रन्थेति ॥ आत्मानं प्राहं मन्यन्ते प्राहंमन्यं मनो यस्यैवंविधोऽस्मिन्काव्ये हटेन स्वीय-
प्रज्ञाचलेन पठितमस्यास्तीति पठिती इदंकाव्यस्य पाठकः खलो मा खेलतु 'किनचास्ति, अंधु-
तमेव व्याकर्तुं शक्यते' इत्यनज्ञपूर्वा दर्पमित्यक्ति मा काव्यदिलेखमर्षमिह काव्ये कचित्क-
चिदपि तत्र तत्र स्थले मया प्रयत्नादुद्दिपूर्वं ग्रन्थग्रन्थिर्ग्रन्थमानशब्दाचं कुटिलिका न्यासि वि-
न्यनशा खलमुल्लभार्थं बुद्धिपूर्वमेवेदं काव्यं मया दुर्बोधं व्यरचि मनु प्रसन्नकाव्यकरणज-
तयेत्यर्थः । कचित्कचिदपीक्षणेन तत्र तत्र प्रसजताप्यस्येति न काव्यत्वहानिमिति सूच्यते ।
सज्जनस्य तु ग्रन्थविवेचनोपायमाह—अद्वेति । अद्वया गुरौ देवतैकबुद्ध्या आरादेन पूजितेन

गुरुणा पूर्वमश्रुत्वा अपि श्रुत्वाः कृता ध्यास्वयया मुबोधाः कृता दृढा स्वरूपतो दुर्बोधा मन्ययो
यस्यै स गुरुसंप्रदानावगतार्थः, अत एव दर्पराहित्यात्सज्जनः साधुरेतत्काव्यस्य रसोर्मिरमृत-
लहरी तस्या मञ्जनमवस्थानं समासादयतु प्राप्नोतु । गुरुपरम्परया विनैकस्यापि पद्यस्यापि
बोद्धुं न शक्यते, तस्माद्गुरुपरम्परया एवाध्येयमिदं काव्यमित्यर्थः । यथेदं गुरुपरम्परया
अधीते स सततं सुखी भवत्विति महाकविस्तस्मा आशिषं ददाति । अस्मिन्पठिती, 'कस्ये-
न्विषयस्य~' इति कर्मेणि सप्तमी । आरादेति राधेरमुदात्तत्वाद्विडभावः ॥

इदानीं पण्डितानन्दजननद्वारा स्मृतेरभ्युदयमाशङ्के—

ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरा-

द्याः साक्षात्कुरुते समाधिषु परं ब्रह्म प्रमोदार्णवम् ।

यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः

श्रीश्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदीयादियम् ॥ ४ ॥

ताम्बूलेति ॥ यः कान्यकुब्जेश्वरात्सकाशात्सकलपण्डिताधिपयभ्यजनं ताम्बूलद्वयं
विद्वयोग्यमासनं च लभते । न केवलं राजपूज्य एव, किंतु—यः समाधिषु अष्टाङ्गयोगेषु
ध्यानेषु वा विषये प्रमोदार्णवं परमानन्दस्वरूपं परं वागाज्ञगोचरं ब्रह्म साक्षात्कुरुते । न परं
पूर्वोक्तगुणविशिष्टो ब्रह्मविदेव, किंतु—यदीयं काव्यं मधुवर्षि अतिसरस्तत्त्वादमृतवर्षि । न परं
पूर्वविशेषणविशिष्टोऽतिसरसो महाकविरेव, किंतु—तर्कशास्त्रेष्वपि यस्योक्तयः धर्षिताः परा-
भूताः परे प्रतिवादिनो याभिस्तादृशः । तस्य विद्वच्चक्रवर्त्मनेः श्रीहर्षकवेरियं काव्यरचनारूपा
कृतिः कृतिनां सुधियां मुदे आनन्दायाभ्युदीयात्, कृतिनामानन्दं कुर्वती सत्याकल्पमतिवृद्धि
प्राप्नुयादित्याशीः । सर्वत्र यच्चन्द्रनिर्वाहो गुण एव । अभ्युदीयादिति, 'दि गतौ' इत्यस्य रूपम् ॥

सन्तः सन्तु परमसोजनकृतः कल्पद्रुमन्तः सदा

स्वस्तिशेषेव पयि प्रवर्तनपराः सत्कीर्तयन्वापरे ।

अन्ये निस्तृहणाः अितश्रुतिपथा वीभ्यन्तु भव्याशया

काकन्तः कलहप्रियाः कलजना जायन्तु जीवन्तु वा ॥

वासनामस्य रामस्य किंकरस्य जगत्पते ।

नो चेत्पूरय, कल्पेशकल्पस्य तव किंकरः ॥

इति श्रीवेदरूपनामकश्रीमजरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते

नैपथीयप्रकाशे द्वाविंशः सर्गः समाप्तः ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

शुभम्





नैपथीयचरितस्थश्लोकानां मातृकावर्णक्रमेणानुक्रमणी ।



श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
अ		अतितामां समपादि	१४५	ममावदत्तमुखः	५५६
अंशं पोटशमाम	११८	अतिधीनां पदा	६८०	ममावदद्भ्रामश्लो	४८६
अकस्मादव यन	१७४	अतिवृत्तः स	६९४	ममावत्तम्य	५१
अकण्ठधाराशुभ	४७२	अतिशूरम्वयता	१५६	मयासावभिसुला	७१२
अकण्ठनासश्चपते	८८१	अत्यर्थहेतिपट्ट	४९५	मयाहूय कला	७८०
अकाण्डमेवात्ममुवा	१२६	अत्याजि लम्प	५०३	मथैतदुर्वोपति	४७८
अकारि तेन अव	२५	अवैव वाणीमधु	८९४	मथोन्नमन्ती	३५२
अकारि गीहार	६११	अथ कानकपतत्र	९४	मथोपकायां निव	५५४
अकृत परधृतः	८६५	अथ कले कल्य	१७७	मथोपकायां मम	२२४
अकीर्णं शिक्षय	६५१	अथ नगरपुत्रे	६२२	मथोपचारोदुर	६०२
अक्षसुश्रुतपुष्कर	८३०	अथ नलस्य गुणं	१५४	मथोपवरने गोम्या	७९१
अक्षानि सिन्धुः	४५१	अथ पवि पवि	६२१	अदःसमिर्त्तसुख	४५९
अखिलं विदुषा	७८	अथ प्रकारं नि	३३०	अदस्तदाकणि	१८
अगच्छताश्रया	६६०	अथ प्रियासादन	२५५	अदाहि यस्तोन	३१५
अगम्यार्थं तुगमा०	६२८	अथ भीमवधा	६८९	अदृश्यमाना	३२२
अभिहोत्रं यधीतत्रं	६३५	अथ भीमभुजेन	८३	अदोऽप्यमालम्प	६२७
अभ्यादिता नित्य	३१२	अथ भीमभुवैव	३७५	अदो निगवैव	३६२
अद्भुतमिषनचन्दन	८२३	अथ भीममुताव	८०	अदोपात्तामेव	५५५
अद्भे विदमैन्द्रपुर	३८४	अथ मुहुर्बहु	१५७	अथ वाचदधि येन	२१८
अङ्गिणामेर्विष	८९६	अथ रथचरणी	८६६	अद्राक्षीष्टव किञ्चिज	६८६
अङ्गुलीचलनलोचन	८१६	अथवा भवतः	७९	अद्राक्षुराजिह्वानं	६२७
अङ्गुलमूर्ध्नि विनि	४०५	अथ भिक्षा	२९	अथरं किल विग्न	६७
अङ्गेन केनापि	२८५	अथ सार्धोद्भिरा	६९०	अथरावृत्तपानेन	७९०
अङ्गिलावणिमेष्ट	८६७	अथ रत्न राशामय	३०७	अथारि पञ्चमु	१५
अनकथयथ	८१३	अथ स्वपृष्ठानि	८०१	अथारि यः प्राञ्जलि	५९०
अचिरादुपकृतं	६३	अथ स्वमादाय	४६	अथावत्कणि गां	६८८
अचीकरथाव	३५	अथावत्कणि कला	८०५	अथिमल्य जगल	५९
अनुन्वि या चन्दन	५७५	अथावृत्तेनास्त	२९१	अथिमल्लेष्टमेतस्यां	७८२
अनलभूमीतट	३०	अथाभियन्तुं	५१९	अथित कापि	१७७
अनलमभ्यास	१४	अथान्तरेणा	३०	अधीतपञ्चाशुभ	३६२
अनलमारोहति	१२३	अथान्त्वमुदिश्य	४६५	अधीतिदोषाचरण	४
अनातविच्छेदलवैः	३४२	अथापरिवृडां	३६४	अधुनीत खगः स	५९
अजानन्ती कापि	५७६	अथाभिलिल्येव	५३४	अधृत यदिरसीम्य	१४६
अजानन्ती वेदमधोच	५२९	अथावत्तुथाय	५८७	अधोविधानात्कमल	१४
अजीयतावांशुर्न	२७८	अथावत्तनमैक्षन्त	६२७	अध्यासिते वपस्या	७८७
अतनुना नयमम्पु	१५६	अथारम्य कृथा	६२५		

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
अध्वाहारः सरः	४६७	अन्योन्यरागवश	८६५	अनन्यदाकण्ठमती	३०६
अध्यायनामत्रि	२५२	अन्योन्यसंगमवशा	१३८	अनन्यतासौ	४०
अनहनिर्द्धं स	२९	अन्यग्राहि भया	७८०	अनर्पादात्मनो	६८९
अनहतापप्रहमाय	३११	अन्यतुष्टिबधः	१९६	अनर्हितराखा	७४१
अनहलीलाभि	५६४	अपः प्रति स्वाभि	३५०	अमिंतं मधु	७८
अननीक्षिपिले	७५२	अपनातमितो धृष्टे	८०९	अमीं ततस्तस्य	२९
अनन्तरं तामवध	४५९	अपराद्धं भवदाणी	७९०	अमीं तमीदृग्वगु	३८८
अनन्यसाक्षिकाः	७९३	अपरेऽपि दिशा	६७५	अमीभिराकण्ठ	३१३
अनया तव रूप	७४	अपदयजिनमन्विष्य	६८५	अमीं लसद्वाण	३०६
अनया सुरका	७५	अपदयचानतो वेद	६८४	अनीपु तत्त्वानृत	६१८
अनयैरतीषमयै	५७१	अपहृतः स्वेदमरः	५९७	अमीं समीद्वै	३६७
अनलमाभमिर्धं	१५१	अपहृवानल	२७	अमुष्मिभारामे	६९३
अगलेः परिषेव	८८	अपां विहारे तव	४५१	अमुष्य दोम्पा	१६
अनल्पदग्धा	१०	अपाङ्गमन्वाप	२९२	अमुष्य धीरस	२५
अनाचरसम्प	५६५	अपाङ्गमालिङ्ग	५५३	अमुष्य विद्या	५
अनादिधातिसाप	२५०	अपार्ययन्माजक	३४९	अमुष्योर्बोर्भुतः	४७६
अनादिसर्गस्रजि	२२५	अपास्तशमेव	३१६	अमुनि मच्छन्ति	३५४
अनापि देशः	२९९	अपास्तपाथोरुहि	३५८	अमुनि मनो	८८२
अनार्यमन्वाचरितं	११४	अपि तदपुषि	७०	अमृतदीपितिरेष	१७९
अनाशवा वः	२४६	अपि द्रवीयः शृणु	३६४	असूतवृत्तिलक्ष्म	९२
अनुयायः केवल	३३२	अपि द्विजिह्वा	३१	अमेलवद्रोमनृपः	३९२
अनुयायादेव दिवी	३३६	अपि ध्वजित	१६९	अमोघनायेन	५७०
अनुभक्ति शुचीत्वं	९४	अपि लोकनुयं	६५	अम्बां प्रणखोपनता	२३५
अनु ममार न	१६९	अपि विधिः कुसुमा	१७१	अम्बुचेः क्रियन्तु	७२४
अनुरूपमिमं	७४	अपि विरहमनिष्ट	८६७	अम्बुनः शंवर	८०६
अनेकसंयोजनधा	६१०	अपि ओलिमर	८१३	अन्मोजगमंरुचि	४१४
अनेन भैमी	२५	अपि स्वमलप्र	३३३	अन्धानिरामो	५४५
अनेन राधाभिपु	४६६	अवलस्तकुलाक्षिनो	३२	अयं क इत्यन्य	२२५
अनेन वेधा त्रिप	८९१	अवोषि तत्त्वं	३४१	अयं किलायात	४५६
अनेन शर्पाधि	४७५	अवोषि नो ह्री	६०७	अयं शुण्ठीपेनुरज्य	४७४
अनेन सार्धं तव	३०९	अगवीत्तमनलः	२१६	अयं दरिद्रो नवितेति	२३
अनेपवादैव	१२२	अगवीदय यम	२१६	अयमवोनिवधू	१५५
अन्तःपुरान्तः स वि	२२५	अगमत चिरा	७६१	अयमेकतमेन	५९
अन्तःपुरे विस्तृत	२२७	अभिधारणे रह	८०२	अयमेव तथाम	६०
अन्तःस्तोषवाप्यैः	४६१	अभिनवदमयन्ती	६२२	अयि प्रिये कस्य	३५७
अन्तः सलक्ष्मी	९१४	अनिलपति पति	८६६	अयि ममैष	१६२
अन्यदस्मि भवतीं	७१२	अन्यधर्मीयः स	१२७	अयि विभुं परि	१५८
अन्येन पत्न्या	११२	अन्यागतैः कुण्डिन	३८४	अयि शपे हृदयाव	१७५
अन्योन्यभाषानव	३८५	अन्यागमन्मल	४१६	अयि स्वयुष्मैरुज्जि	५६
अन्योन्यमन्यव	२३५	अन्यपुष्पमयि	२१७	अये क्रिययाव	९५

को०	पृ०	को०	पृ०	को०	पृ०
अये मनोदासित	२२५	अवाप्यते वा	११६	अरिमय विद्याप	१०९
अये मन्वात्मा किम	२६३	अवाप्तमानार्थे	५४६	अरिमन्मावे मनु	४८५
अयोगजामन्त्रार्थ	२६५	अवारितद्वारतया	१०९	अरने करे अविस्तरन्तु	४४६
अयोगमात्रो	४४	अविन्दतासी	३९९	अस्य क्षोधिपतेः	४८६
अयोधि तद्वैषे	३०७	अवेमि कमला	७६९	अस्यां मुनीनामपि	२८६
अर्याधि यन्नीन	६११	अवेमि वादिप्रक्षेपा	३९६	अस्यां ह्युन्मृहवि०	२५८
अरुणकिरणे	७४९	अवेमि हंसाफलको	३०१	अस्याः कचानां शि	२६३
अरुणधीकामपुरं	२८७	अवोचत तत्तस्यान्वी	७७८	अस्याः करधर्पणम	२७९
अर्काय पले खलु	२७४	अशोकमर्मा	४४	अस्याः खलु अग्नि	२८४
अर्थेनिःस्वमणि	८२९	अशान्तधुतिपाठ	९२	अस्याः पत्नी चाकृत	२८७
अर्चनाभिरुचि	१८१	अशौधमिन्द्रादि	२४८	अस्याः वीमस्तान्मया	७८२
अर्चयन् हरकरे	८२५	अष्टौ तदाद्यासु	३९०	अस्याः स चास्मैधु	४११
अर्पेना मधि	२१३	अष्टभोगकया	८०४	अस्याः सपक्षैकवि	२६२
अर्षितां त्वमि	२१८	अष्टमये मति	१६१	अस्याः सुराधीश	८९१
अर्षिताः प्रथमतो	२१३	अष्टशर्षे सागर	८९०	अस्यापिशय्य पुर	४३६
अर्षिनामहृषिता	२०३	अष्टशर्षे सा गुण	३९६	अस्या भवन्तमनिशं	८६३
अर्षिने न वृणव	२०५	अष्टशर्षे स त्वमि	३७०	अस्या मुजाम्पा वि०	४०९
अर्षिनो वधममी	२०२	असाम यज्ञम	३८९	अस्या मुक्षार्थपति	२७६
अर्षिर्नशयह	४७०	असावसाम्याहित	९०२	अस्या मुक्षसाधु	२७३
अर्षी सर्वतुषर्षणां	५७९	असि भवान्माः क्षत	५८९	अस्या मुखेनैव	२७५
अर्षी विदेवार्थे	५४६	असितमेकसुरा	१६२	अस्या मुनेन्द्रावपराः	२६८
अर्षेचक्रवपुषा	८४९	असितदत्तमधु	५८८	अस्या यदष्टादश	२७६
अर्षेनीलितविलोक	७२९	असुरहितमन्वादि	७४६	अस्या यदायेन	२६२
अर्लङ्कताङ्गकृत	४०४	असेवि यस्त्यक्तदि	३४२	अस्याविषकरः	४८३
अर्लङ्कतास्र	३१६	असेविषातां सुप	५३४	अस्यासिर्मुजगः	४८२
अर्ले मले रोह	२८	असी महीमृज्जुषा	६२१	असौव सर्गाव	२७९
अर्ले विकल्प	१२४	असी मुद्रांत	५६०	असौव सेवार्थे	९००
अर्ले विलम्ब	१२७	अस्तापलेऽसि	८८०	अशोक्तगिष्ठकण्ठ	५७९
अर्ले सज्जन्म	१०६	अस्ताद्रिचूडाकप	८७६	अशोर्चौरमण	४७०
अस्तिलाजा कुञ्जल	४१	अस्तित्वं कार्यसिद्धेः	१८२	अहमिशा पैलि रता	६०९
अलीकभीमी	२२६	अस्ति दिचन्द्रम	५१४	अहह शह मधोजा	५५२
आपादपङ्का विधु	९१३	अस्ति वास्यभर	७१३	अहो अनीन्विती	८११
अपच्छटा कापि	६०५	अस्तु त्वया साधित	५४३	अहो अहोमि	२४
अवधुल दिवो	७३	अस्तुवाचविषये	८५५	अहो तपःकल्पतम	१२७
अवनिपतिपथा	३२३	अस्तिकल भोज	१०४	अहो नापचराकं	८०९
अवलम्ब्य दिवुवा	८१	अस्माकमभ्यासित	३१८	अहो मनरत्नामनु	३३५
अवदधमन्वेणनव	५०	अस्माकमुक्तिभि	८६०	अहो मवि रवो	७९१
अवादि भैसी	५६६	अस्मिज्वन्ति	४१६	अहो महःसहायानां	६१७
अवाप सापच	२८	अस्मिनिश्चरी	१००	अहो महेन्द्रव कर्ष	६३१
अवापितायाः	५६१	अस्मिन्दिग्भिवयो	४५८	अक्षि मातुमुवि	७०३

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
आ		जानिमृगेन्द्रोदरे	१०९	इतस्तसिद्धुत	४५७
आः स्वभाषमधुरैः	१८७	आभ्यां कुचान्यां	२८१	इति कियद्भक्तैः	२७८
आकण्ठं पुण्यमन्त्रि	४९४	आमज्य तेन	८०४	इति तस्मिन्पुत्रकथ	७९३
आनन्दपविच्छेद	३९८	आरोप्यते चेदिह	१०२	इति तं स विस्मय	८०
आकर्मिकः पक्ष	९३	आरोप्याव तत्र	४२९	इति तस्मिन्मदत्तेव	३६२
आकीर्तमाकैटभ	२५२	आर्वे विचार्याक	२४६	इति तस्मा रक्षस्मानि	७९९
आकुञ्जिताभ्यां	९३	आकापि कलया	८०५	इति त्रिलोकीशिकके	३१५
आकुम्भ सारम	८६०	आलिख्य सख्याः	३४०	इति दिकुलः शु	६१८
आलम्बको दण्ड	३७९	आलिखितः कमल	४३८	इति भूतसुरसाध	३३२
आलस्यतेषु कुरु कोप	७३४	आलिङ्गालिङ्ग	८१३	इति पठति शुके	८३५
आलस्यामुनिशिवं	४१३	आलिङ्गानामुभयत	१९६	इति परिणयमित्यं	३२३
आगः शतं विदु	४३७	आलोकयतीकृत	३००	इति प्रतीत्यैव	३२३
आगच्छदुर्विद्र	३७८	आलोकमाना	३९१	इति प्रियाकाकुभि	३५६
आगच्छन् भगवा	७७३	आलोक्य मावि	४४२	इति मनसि विक	५१८
आधुर्गतिं पदम	२३५	आवाहिता द्विजै	३९२	इति मुद्रितकण्ठे	७८३
आचूडाममभय	४९१	आशयस्य विवृतिः	८३५	इति विधोविधिविधो	१६७
आशया च पिष्ट	८३८	आशीविषेण रदन	४१९	इति स्फुटिष्ठमानां	८०५
आशां तदीयामनु	२४७	आशयैर्मनस	४३८	इति सुतिस्सादित	४५३
आत्य नेति रथवा	७१७	आशेषलक्षणिरिवा	४१८	इति सुतेऽस्या	५३३
आत्मनापि हरदार	७०३	आसते शतमभि	२०९	इति सुत्वा स रो	३६५
आत्मन्यस्य ससु	४७६	आसने मणिमरां	७०५	इति स चिकुरादा	२९०
आत्मभित्सदृशया	३९४	आसीदधर्मां विषली	३९५	इति स विधुमुषी	८६८
आत्यैव तावत्स	२७७	आसीदसी तत्र न	४०५	इति सा मोचयाचक्षे	८०२
आदत्त दीप्तं	८९२	आसीदासीन	४५४	इति स्तुवन् दुकृति	३९२
आदधीनि फिल	२१३	आसीदधा ज्योतिष	९०२	इति स्तुवानः स	४१३
आदर्शतां स्वच्छ	३१४	आसुवाममपासना	५८३	इति स्फुटं तद्वचस	३४३
आदर्शदृश्यत्व	८९९	आस्त भावमभि	७२८	इति सरः शीम	३१९
आदाय दण्डं	८७९	आस्तां तदप्रस्तुत	११३	इति स्वयं मोहमहो	३६४
आदेशितामप्यव	५३१	आस्तामनशीकरण	३०३	इतीदृशैस्त विरचय्य	५५
आदेशदार्ढ्यं कुशमा	३०४	आशे दामोदरोषा	४८१	इतीन्द्रद्व्याः प्रति	२५०
आर्थं विधोर्जन्म	३८७	आशं शीतमयूख	९२१	इतीयमक्षिभुव	३२३
आभर्तंगनसमाद	७१९	आस्तसीन्द्यं	७८१	इतीयमातेरुवगते	३७४
आननन्द निरीक्ष्या	६८८	आसे वा तत्र नार	८७१	इतीरमिता विरतां	३२४
आननस्य म	७३३	आह माध वनस्य	७२४	इतीरमिता विरराम	३२३
आनन्दं हठमाह	८१४	आह स तद्विरा	८०९	इतीरेनावृच्छन्	३६५
आनन्दवाहनिभु	५८	आह स्मैवा नला	७८०	इतीरिता वचरणा	३९५
आनन्दयेन्द्रमभ	३२९	इ		इतीरिता पत्ररयेन	३१८
आनन्दरानपि तद्व	७२६	इतिनेन निजराग	७१८	इतीरिते विध	५३२
आनन्दम सुवसि	८५९	इत्येव देव नव	८९९	इतीरितैर्नैषध	३६८
आनन्दानन्दा बनि	९०९	इतरनलकुलानां	५१८	इतीष्टगन्था	४५

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
इतोऽपि किं वीर	४५७	इमा गिरस्तस्य	३५०	उत्सृज्य साक्षात्	५३८
इतो भिधा भूप	४५४	इमं किञ्चिद्वा	३५२	उदयति सा	१४९
इतो मुखाद्याभिय	९०७	इयं न ते नैषध	३५५	उदयतिस्तरिप्रसा	७६०
इत्थं पुनर्वागव	२५३	इयश्चिरस्यावद	३२९	उदयश्चिरिप्रसा	७४६
इत्थं प्रतीपोचितमिति	२५३	इवस्तुतं केन मही	३०५	उदरं नतमध्य	७३
इत्थं मधुत्वं रस	३०६	इवमनन्तराव	३५४	उदरं परिमाति	७३
इत्थं धर्मो मद्	५१७	इयमिदमपिरध्यं	४२३	उदर एव धृतः	३६२
इत्थं वितीर्य वर	५५१	इयमयेनैव जगत्	२६४	उदसा कुम्भीरथ	५५९
इत्थममुं विलपन्त	५७	इष्टदारविरहोर्वपयो	८४०	उदासितेनैव	३६७
इत्थमाकर्णं दुर्वर्ण	६५२	इष्टं नः प्रति ते प्रति	२२०	उदेशपर्वण्यपि	३९७
इत्थमुक्तिमुपाय	७३३	इष्टेन पूर्वेन नलस्य	१०३	उद्धृतिरखलद्विजा	८३३
इत्थं हिवा वर्णेन	८८१	इष्टं मिमुपसि	७७०	उद्धृताजतनुजायच	८३७
इत्थवीरतया तस्य	८३३	इष्टं न कतमधिभं	७६३	उद्धृतिरचित्तावासः	६९१
इत्थमी वस्तुमती	१९०	इष्टाविशेषेन यथा	२७६	उद्धृतामि विरहा	२३३
इत्थलीकरतका	७३३	इ		उद्धृत्यन्या हृदये	२२९
इत्थपैल मनसात्म	९०३	इक्षितोपदिशतीव	७३३	उन्मत्तमासाप	१२९
इत्थपैल वधुना	८०३	इष्टं निगदति प्रिये	७३८	उन्मीलकृष्णपाक	८७०
इत्थती कलया	७८८	इष्टयानि गदितानि	२१४	उन्मीलकृष्णलीलो	२८४
इत्थालकर्म क्षितीश	२२१	इष्टयानि मुनये	१९२	उन्मूलितात्मान	२८३
इत्थालपलव	१४०	इष्टवी गिरमुदीर्य	२०२	उपचचार चिरं	१७७
इत्थालेपुरनुमती	५८४	इष्ट्या रक्षितो	६३६	उपनतमुद्रुप्य	९२१
इत्युक्तवला निक्षिप्त	२४५	इष्टाः कुशेश्वर	४२९	उपनमयया	६२
इत्युक्तवला मद्	२२९	इष्टाणिमैश्वर्यं	३१७	उपहरन्ति न कस्य	१७१
इत्युक्तिजोषे स	८९४	इष्टा दिशां नल	५१६	उपहरतमभिगन्त	८१४
इत्युदीर्य मयवा	१८६	इष्टरस्य जगत्कृतं	६२८	उपासनामेत्य	३०
इत्युदीर्य स ययौ	१९३	इष्टरस्यतक्षालित	२४६	उपासमानातिव	५६७
इत्युदीर्य स हरि	८५६	उ		उपास्य सार्धं	८७५
इत्युपाकृतत संमु	७३३	उचलकलरया	७०१	उभवी प्रकृतिः	६४७
इत्येतस्याः पदा	७७७	उच्यतेनीयः कर	९८	उरोमुवा कुम्भ	३६
इदं निगद्य क्षिति	३२९	उच्यतेरादन्तर	८७९	उर्वशी युगवशी	१९५
इदं गुप्यार्थिनि	४७९	उच्यतेरुप्य ता राजा	८७७	उज्जलतां स्पृष्ट	३३१
इदं महच्छेदिनि	३५०	उज्ज्वलानमृकता	८३३	उज्जाल भाद्र	४१०
इदं यदि क्षमापति	१३०	उद्धृतिरिष्टः धला	७६४	उज्ज्वल इतेन	२३२
इदं यथासि द्विष	४७८	उद्धृतिरिष्टः किं	७४८	उवाच वैदर्भेनृ	६१९
इदमुदीर्य तदैव	१७३	उद्धृतिरिष्टः किल	४८८	उवाच यः शान्द्र	५९०
इदं मुखाद्दुर्वर्ण	५१६	उद्धृतिरिष्टः नृप	५११	उ	
इदोर्जमेवोपगमा	९०८	उद्धृतिरिष्टः स महति	८२७	कविवागुक्ति	२१८
इन्द्राग्निदक्षिण	५१०	उद्धृतिरिष्टः स	९०१	कनै पुनर्मगधती	४२३
इयं परित्यज्य	४६६	उद्धृतिरिष्टः स	४२५	करुप्रकाण्ड	२८६
इमां न मुदीन	४१०	उद्धृतिरिष्टः न किल	४३३	कर्षं धृतं श्लोम	८८५

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
कर्णदिक्कदना	८२२	पतङ्गनारणि	४४०	कण्ठः किमस्याः	२३७
कर्णसौ रदनच्छदः	८७२	पतङ्गशः शीर	४५१	कण्ठे वसन्ती	२७३
कर्णापितम्बुज	८८५	पतङ्गशो नवननं	४२८	कतिपयदिबते	३७२
क		पतङ्गशो गिरिले	४३३	कर्णं कर्णनिग्रिप	५२९
कालुष्यमौनश्रुति	४६२	पतङ्गशो गिरिमल	४३८	कर्णं नु तेषां	३३०
कालुष्यः कथयति	१६४	पतङ्गं स्वामिति	४०३	कर्णं विषातमं नि	५६
कर्णकृता किं हन्ति	२६५	पतङ्गमदीयमति	५२५	कषाप्रसङ्गेषु	२१
कर्णसर्वकतुष्ट	६२७	पतङ्गमुखा विबुध	४९५	कषावशेषं तप	३५७
कर्णयोः स हवीः	६८३	पतङ्गं सावनि	४४२	कषात् क्षिप्ये	३७२
क		पतां कुमारनिपु	४३९	कथितमपि नरेन्द्रः	१४३
एकः संदिग्धयोस्ताव	६४१	पतां परामिब	८६२	कस्यते न कतमः	३८८
एकः पिपासुः प्रप	८९९	पताहृष्टीमथ	४९७	कन्यान्तःपुर	१७८
एकः प्रभावमय	४१९	पताहृष्टोभ्युद्भिः	४०८	कपोलपद्मान्मकर	२७५
एकः सुधांशुने	१३७	एतेन ते विरह	४२६	कपोलपालीजनि	५७३
एककल श्रमने	७२०	एतेन ते स्नान	४३०	कमपि सारकेति	७९८
एककिञ्चित्तिरद्वय	८४५	एतेन संमुखमि	४३८	कमलकुशलाधाने	७५९
एकदिकरणे हेतु	६३३	एतेनोत्कृष्टकण्ठ	४८४	कमे तनोपनम्राद्या	६८६
एकहृत्तिरपि	७२६	एनस्तानेन तिर्ष	६४८	कयाचिदालोक्य	२५३
एकल विषपापेन	६४१	एनं स विभ्रद्विपु	९१०	कयापि क्रीडतु	६३५
एककिमानेन	३९२	एवं यश्चता	२८१	कयापि वीथानि	५७७
एकादशैकादश	९१०	एवमादिस	२०५	करग्रहे वान्मय	५९५
एकेन वर्षक्षिप	३९०	एवमुक्तवति देव	१९१	करपदाननलोचन	१४९
एकेनमहत्तुणं	४२८	एवमुक्तवति वीत	२०९	करस्थतामूल	५०७
एकेकमेते परि	३१६	एष नैष स	२०२	करः क्षता सज्जतर	५२९
एकेकमेक्षत	५१३	एष प्रतापनिधि	४९४	कराग्रजामच्छत	२८१
एकेकवृत्तेः मति	५२३	एषां गिरेः सकल	४१६	करिष्यसे यथा	३३९
एकेन तारा मुनि	९१३	एषां त्वदीक्षण	४१६	करिष्येऽवश्यमि	६७३
एकौ नलः किमय	५१४	एषामकृत्वा	५३३	करेण भीर्न विज	४६
एषः भारेणाद्	८८३	एषा रतिः स्फुरति	८६३	करेण बाण्डेव	११६
एषं मर्त्यं तं दम	५३८	एषमिति वाच्यम	२८९	करे विधुष्येऽथराप	५३०
एतकीर्तिविवर्त	४८६	औ		करोति नेमं फलिने	३२८
एतकुनरपितया	२८०	मैत्रिश्च प्रियश्चै	२३१	कणेशक्तिमफला	८४३
एतस्यस्तारणि	४३५	मैत्रस्य संविद	४३९	कणोश्चिदन्तच्छद	२८५
एतपुरम्पदप	४२३	क		कर्णे कर्णे ततः	८०४
एतदन्धमजस	४७७	कर्णं एवेदम	३०१	कर्णोत्पलेनापि	२६५
एतद्वनमवग	४३२	कः कुलेऽजनि	२१५	कर्णो वीथवति	७९९
एतद्वानिपात	४७३	कः श्रमः कियतां	६४६	कर्तुं शशाकानि	३७९
एतद्विनिवर्तैः	४५५	कः स्मरः कस्तयम	७८५	कलकलः स तदा	१७७
एतद्वैः क्षणिक	४४६	कटाक्षकपटारम्भ	७७८	कलसे निवर्हेतु	७०
एतद्वैतादिनारी	४५७	कटाक्षपाज्जन्य	५९९	कलिं प्रति कलि	६७५

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
कल्पद्रुमान् परिमल	४९०	किमसुमिगंधपिते	१३०	केदारभाजा	२६७
कल्पमानसमुता	८१८	किमस लोछा	१५	केनापि बोधिस	६३४
कल्पाणि कल्पाणि	३०८	किमालिबुमा	५६९	केममर्धमवता भव	८५१
कलोकलाच	४२५	किमु तदन्तरनी	१४६	केवलं न सद्य भीम	७०५
कवित्वगानधिय	२७७	किमु भवन्त	१७१	केद्वान्यकारादय	२६३
कस्मीरजै रश्मि	८९३	किरधिरं देवत	२९१	केद्वारिपवचोनंत	८३०
कस्त्वं कुतो वेति	२९३	किपतापि च काहेन	६७९	को हि वेदारस्त्वमुषि	६४४
कसादस्माक	७८०	किपस्वजप्रोदन	६०९	कौमारगन्धीनि	२३२
करिष्यमि मते सत्ये	६५९	किषदपि कमकन्	६२२	कौमारमारभ्य	३०९
कां नामप्रयते नाम	७८२	किषद्रुद्र स्पजन	६१५	कतौः कृतो जायति	३४९
कांतीकृतालीप्	१६८	किचान्यधानेन	८९८	कतो महाप्रते पश्य.	६८८
कातुगे मन मिजे	१९१	कीर्ति मेनी वर	६६८	कमास्वीयसां तेषां	६२६
कान्तमृगि दधती	७२०	कुकुर्मणमदपद्ध	६९६	कमाधिकामुत्तरं	५३८
कान्तिमन्ति विमा.	६२५	कुची दोषोच्छिवा	७८७	कनेकं निन्दति	२५१
कापि कामपि	३९२	कुम्बिनेन्द्रसुतया	२१४	कनेण कुरं स्पृशतो	३०९
कापि प्रमोदास्फुट	५३५	कुतः कृतैवं वर	४६९	कमोद्रता पीवर	२८७
काभिर्न तत्राभिभव	११०	कुवन्तिरुनक	६५७	किपां प्राहेतनी	७७६
कामः कौमुद्यचाप	१३९	कुमुदमुदमुदेष्यती	८६७	किनेत नेत्साधु	१०३
कामदेवमिक्षिपेः	८३९	कुव करे गुरुमेक	१६२	कीर्णेषु मञ्जीमि	१२५
कामनीयकमपः	१९९	कुवन् कामदेवाणां	६४२	कौबहुःसमपि नी.	८४०
कामानुष्टासनश्ले	४४५	कुस्तैर्न श्रेणेव	६३३	कुचीकुजान्मसा	८०६
कामिनीवर्गसंसर्गः	६३३	कुर्वती निमुलितं हि.	७१०	कन्विचदालेपन	५५७
कारं कारं हया	८०१	कुर्वद्विरात्मभव	४१४	क प्रपासति	२०३
कारिष्यते परिभवः	५०५	कुलं च शीलं च बलं	६९४	क प्राप्यते स	५१३
कार्तवीर्यमिदुरेष	८३३	कुसुमचापकताप	१४९	कापि कामशूरवृत्	६१५
काळः किरातः	८७८	कुसुमगन्धपि	१७१	कापि नापश्य	६८२
काक्षिजिर्मांष चक्षुः	५७८	कुसुमानि यदि	७९	कापि वज्रमसि	८२१
किं वनसं जल	१९८	कुवायुजा बहुल	८५८	कापि वज्रिकट	६९७
किंच प्रभावन	४६८	कृत्वायमपहाय	५५०	कापि सर्वैरैमला	६५९
किंचित्तरक्षीन	११३	कृच्छं गतत्वापि	५४४	कैतावज्रमैमगी	७७५
किं चित्तं दत्त मुष्टे	६५१	कृतं वदन्यत्करणौ	६०३	क्षणं प्राप्य सद	७९६
किं ते तथा मति	५०५	कृतान् देवी वचना	४६८	क्षणांतरवशा	८४
किं ते दन्तद्वया	६४२	कृतपराधः सुतनो.	५१७	क्षानिच्छेदका	७७६
किं न हुमा जगति	४४६	कृतापरोक्ष	५१	क्षणादवैष क्षणश	३२
किं नमोदाया मम	२७९	कृतापनश्चाद्रुभि	६११	क्षत्रजातिरिदंवाप	८३६
किं नाक्षिण नोऽपि	९०६	कृतापवप्रथिजना	५७४	क्षत्राणि रामः	९१४
किं योनिनीयं	८८३	कृतिः सारस्व	४११	क्षन्तुं मन्तुं दिन	७८८
किं वा तनोति	५१४	कृत्वा दृशौ ते	३०२	क्षितिर्गर्भशरा	८५
किं विषेयमनुनेति	२०१	कृषा शृणानामुपरि	४६३	क्षिप्रमस्तु रुजा	७१२
किमन्यदप्यापि	३६	कृष्यसारशृण	७००	क्षीणेन माण्डेति	२८३

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
श्रीराजैवस्तव	२२४	च		छ	
श्रीरोदनदयाः	४७३	चकारित किन्दु	२५७	छदे सदैव छविमल	५९४
शोणीभूतामनु	४९२	चकोरनेत्रेण	२६६	छममल्लययुष	८३२
ख		चक्रवारविरहे	७२५	छमैव तच्छम्बरजं	४०७
खण्डः किमु त्वदिर	३१९	चक्रेण विषं बुधि	२८४	छायामवः प्रैक्षि	२३०
खण्डबोधसूदि सले	८७०	चक्रे शक्रादिने	६२९	छिन्नमन्त्रतनु हार	७२५
खण्डितेन्द्रभवना	१८१	चण्डाललो विषम	३७४	सुखप्रविनिमोक्षि	७३७
खर्वमाख्यदमर	८२३	चतुस्तुद्रीपरीखे	३८३	छेदमिन्दो भवद्वज	७७८
ग		चतुर्विगती परि	८९७	ज	
गच्छाया पवि	१८१	चतुर्भये तं विनि	६२९	जगज्जवं तेन	१४
गतचरदिनस्यायु	७५४	चन्द्राधिकैतन्मुख	२७०	जगति तिगिरं मूर्च्छा	७९४
गवा यदुत्सन्न	४३	चन्द्राममात्रं तिलकं	२३८	जगति मिथुने चक्रा	७५६
गत्वान्तरा नलं प्रै.	६७५	चमूचरास्तस्य	३४	जगत्प्रसीपण्डित	३९४
गमैषममदकर्म	८२३	चरधिरं शैशव	३०८	जगद्वसूचं	२८९
गलत्परामं	४१	चने चने किल	२१८	जगन्ध सेयं	५२४
गिरः भुवा एव	३२४	चयैव कतमेवं वः	६९६	जघनस्तनभार	१३
गिरानुकम्पस्य	३६२	चक्रवदस्ताप	४४९	जन्वाक ज्वलनः	६५६
गोद्रेषागीतपक्षः	३९०	चलमलंकृत	३२	जनुरधत्त सती	१५८
गुच्छालयस्वच्छ	२८०	चलाचलप्रोभ	३१	जनेन जानतारमीति	६४३
गुणानामासानी	५४९	चलीकृता यम	४८	जनैर्विदग्धैर्मनै	२९४
गुणा हरन्तोऽपि	२५३	चिकुरप्रकरा	६५	जन्वासतः कण	४१८
गुणेन केनापि	३८८	क्षिपे तद्वरित	७५६	नपतामहमालाद्यु	६८५
गुणो यवोर्धेनिज	८९८	क्षिपं तदा कुण्डिन	२३४	जन्मालनाका	२५९
गुम्फो गिरां शम	४९९	क्षिप्रतत्तदनुकार्य	६९७	जय जय महाराज	७८०
गुप्तत्वगती पाप	६३७	क्षिप्रमय विपुषे	१९७	जले ददलाः कलि	६०६
गुह्यीडाप्रलीद	६२२	क्षिरं युवाहृतसतः	६१९	जलजभिदुरीमार्य	७६८
गुरोरीमां भय हो	४११	क्षिरादनध्याप	३४३	जलजे रक्षिते	७३
गोत्रानुगुण्य	५३८	क्षिप्रिताः कविचिपु	६६३	जलाधिपसवाम	३२९
गोवर्णनाचल	४४०	क्षिप्रैर्मीर्गिनल	५२७	जलधननपरीक्षादी	३५४
गौरभानुपुष्पेहि	७०१	जुमुम्भ मोक्षैवलयो	६१५	जले जलद्वजाकानां	६२६
गौरव पला	२८३	जुमुम्भास्यमशौ	७७९	जवाचातेन वातेन	६२५
गौरे शिने भाति	९०५	जुम्भनादिभु यभूव	७१३	जवाधवारीकृत	५९२
गन्धमन्थिरिह	९२४	जुम्भनाय कलित	७२५	जगर्गति तत्र सुस्कार	२३१
गोबोन्मज्जमवयव	६३४	जुम्भितं न मुख	७१६	जगर्गति तत्र सुस्कार	७९५
गोवाङ्गीवपङ्क	२७७	जुम्भ्यसेयमव	७२१	जगर्गति मल्लेषु	४०५
घ		जुम्भिततनः सिपो	५५७	जगत्तामपि निद्रा	६३३
घने समस्थाप	५७५	जुम्भानुम्भि	४२७	जगत् शातकृत्यां	९१८
घनैरभीषां परि	६१५	जोतो जगन्मरुत	१४१	जाली न विधेन	२७९
घातिताकंसुत	८४२	जोतोभवत्त नवति	८६३	जाला च दृष्टेन	२९६
घुसुणसुपनःभेणी	७५८	जोहा मनेक्षति	५२६	जानाति श्रीभव	७९४
घृतकुले मोहन	६१६				

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
ज्ञानेतिरागादिद	२३९	तत्कृमस्तमदधी	७२९	तदनु स तनु	१७९
ज्ञान्मूनर्द अगति	४३५	तत्कृणावदितबाध	७२७	तदन्तरन्तः	३१३
ज्ञाह्वीमलज	८५२	तत्कृणनकुतावैशा	६६१	तदधैमपधाय	४५
जितंजितं तत्खडु	३३८	तत्कृणैमरहस्य	८२५	तदपितानकुत	३२३
जितस्तदास्येन	५६८	तत्कृदिगैमपात्रा	४८१	तदहं विद्यते	७५
जितस्तदास्येन	३७०	तत्कृदिरागमुदितं	४१७	तदा तदज्ञस्य	५६३
जीवितावधि कि	२०८	तत्कृदालिकनखानु	७३४	तदासमात्मान	५२
जीवितावधि वनी	२०३	तत्प्रविष्टं सखी	७२९	तदानन्दाय त्वत्परि	८७४
जीवितेन कृत	१९५	तत्प्रवीदत विषय	२१४	तदा मिसम्मान	५५८
ज्ञानाविधासि	४४४	तत्प्रप्ते वत्सरान्ते	३१८	तदास्वदसिता	८००
ज्योत्स्नापयःक्षमा	८९८	तत्प्र मदादयं पश्यन्	३८४	तदिदं विशदं	७६
ज्योत्स्नामयं	८९५	तत्प्र मारजयिनि	८४६	तदिद्वानवधी	७९
ज्योत्स्नामादयते	९१९	तत्प्र नामीत्यज्ञा	६७४	तदेकतानस्य	६२१
ज्योत्स्ना मन्मथ	१५४	तत्प्र सीधमुरभू	७०३	तदेकदातीत्य	१२२
त		तत्प्र स्वयंवरेऽलम्भि	६९६	तदेककुन्धे इदि	१२२
तं कथानुकथन	१८४	तत्प्रगमद्वासुकि	३८३	तदेव कि नु कियते	४९९
तं दक्षमानैरपि	३१३	तत्प्रदिरस्ति	४२७	तद्योजसत्तपशसः	१२
तं नासत्ययुगं	६७२	तत्प्रानुवीरयन	४३६	तद्गौरसाररिमय	४०४
तं पिपाय मुदिता	७२०	तत्प्रानि त्वभयती	४९९	तद्वन्प्रतिश्रुति	८६०
तं विदमरमणी	८१५	तत्प्रानगीन्द्रचय	४१५	तद्विशिभिः स्वयणे	४२०
तच्चिन्दतन्निचा	८०६	तत्प्रान मया वद	२९४	तद्दीपलक्ष्मण्यु	४३२
तच्चिन्तनान्तर	३९५	तत्प्रानोद्गो इवाणी	६३४	तद्गु नादतिविधीर्णे	१८४
तच्छायसौन्दर्य	२३०	तत्प्रान किमानन्म	६१९	तत्प्रानो इत्यसि फन्नु	८३९
तत्प्रः भगाम्नु	४४१	तत्प्रानि कुपां	४७८	तत्प्रानागतरेऽच्छ	७३८
तत्प्रस्तखगोणी	७५३	तत्प्रान तापाय	३७४	तत्प्रानासमय	४४७
तत्प्रान्तसि भान्त	४७	तत्प्रान पमि त्यागमयं	५५४	तत्प्रान्नुय भम	१८६
तत्प्रः प्रवीच्छ	६३	तत्प्रानि निर्भ्रति	३२६	तत्प्रान्कुरकण	४१९
तत्प्रः प्रत्युदगाङ्गैमी	७७४	तत्प्रानि भात्री	१३०	तत्प्रानिवाय यस्य	५५६
तत्प्रः प्रयुने	३६	तत्प्रालिमाळपन्ती	८०३	तत्प्रानुवीचिनि	८२
तत्प्रः स मैम्या	४४९	तत्प्रानलोचय लीला	७९६	तत्प्रानुलकीर्ति	४०७
तत्प्रस्तदप्रयुत	४५६	तत्प्रानाशनाया मिरसे	५९९	तत्प्रानि माने	३५९
तत्प्रस्तदुर्बान्द्रयुगा	४५८	तत्प्राने तत्कालमया	५७०	तत्प्रानादीकनके	४८९
तत्प्रान विपुता	६२६	तत्प्रानेरितं भीमवनः	५५७	तत्प्रानैलायकव	४१४
तत्प्रान्नु देव्या	४५६	तत्प्रानैरैः सलित	४८७	तत्प्रानेपानूतया	१११
तत्प्रान्नुवाणीय	५७५	तत्प्रानि तत्काल	५६४	तत्प्रानसमात्य	५३९
तत्प्रान्नुमि परम	७१२	तत्प्रानिलमिद	३७५	तत्प्रान्नुहर्तमपि भीम	८२३
तत्प्रान्नी मारती	६२७	तत्प्रान्नुमोगावलि	४०४	तत्प्रान्नुमुखं द्रामविग	२२९
तत्प्रालमानन्दमयी	२९५	तत्प्रान्नुमिदय	४१	तत्प्रान्नुकरवेन	२४७
तत्प्रालायेमैः शकुन	४००	तत्प्रान विमम्भ	३४४	तत्प्रान्नुखाध्यायवशा	६८६
तत्प्रालये नख	८११	तत्प्रान्ने(पी)दि नृपो	७९७	तत्प्रानि जगत्	८१४

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
तपस्तताममुनि	५१२	तस्य तापमभिधा	१८२	ताम्रविधृतयोषा	६८०
तपोनले जुहति	३३७	तस्य भीमसिन्धवे	८१५	तासामनासत	८५९
तमचिन्तु मधुरा	३४४	तस्य धोमन्यगन्धेन	६८०	तिमिरविरहा	७५४
तमाळम्बनमासाय	६९२	तस्याः प्रियं चित्त	५२९	तिरोक्लृप्तस्तरो	६०३
तमाक्षिरूपेऽथ	६४४	तस्या मनोबन्ध	५४०	तिष्ठ मोक्षिष्ठ	६५७
तमाश्लोत्रय त्रिधा	८००	तस्या इष्टो नृपति	१४१	तीर्थाः किमर्णौ	२९९
तमेव कथावसरे	२४	तस्या हृदि ग्रीवमनो	५२८	तुङ्गमासारवासा	८९६
तमोमयीकृत्स्न	३१०	तस्यैव वा चास्वसि	१११	तुल्याचयोर्भूति	१३०
तथा प्रतीक्षावृत्ति	५९२	तां कुण्डिनाख्यापद	२२३	तुषारनिःशेषित	२८९
तथैरितः प्राणसमः	९०८	तां देवतामिव	४१४	तूलेन तस्यास्तु	६३६
तयोः सीढार्दसान्द्रत्वं	६८९	तां पूर्वया इयामल	५३४	तृणानीव घृणा वा	६४२
तरङ्गिणी भूमिभृतः	२५८	तां भारती पुन	४३२	ते तत्र भेन्पाक्षरि	३८५
तरङ्गिणीरङ्गलुषः	४८	तां मत्सलाञ्छन	४३८	ते तां ततोऽपि	४३४
तरुणतारणि	१४६	तां मिषोऽभिदधती	७१५	तेन आधदधृति	२९०
तरुसूक्तुगेन	७२	तां विलोक्य विमुञ्च	७३१	तेन तेन वचतेव	२१०
तर्कितालिखितमिषं	७७७	तादृग्दीर्घविरधि	४५२	तेन स्वर्देवसिदेश	७७५
तर्कापविष्टयामाभ्या	६५०	तानसौ कुशल	८१६	तेनादृश्यन्त वीरगा	६८७
तर्का रदा वददनस	३९७	तानीव गत्वा	८९१	तेनापि नापस	८०६
तलं यथेयुर्न तिला	३७७	ता बहिर्भूय वैद	८०७	ते निम्निरे नृपति	४२८
तत्र प्रवेष्टे मुकृता	२९९	तामिदृश्यत यत्र	५८१	ते निरीक्ष्य निवा	८०७
तत्र रूपमिदं	७४	ताभ्यामभूद्यम	१७८	तेभ्यः पराजः	३८९
तत्र-कर्मैनि वर्ततां	८०	तामथैव हृदि	८१०	तेऽवज्ञाय तम	६६३
तत्र संमतिमेव	७५	तामसीष्यपि तनीपु	६९८	तेषां तदा लब्धु	३८१
तवाममनमेवाहं	६७६	तामन्वगतक्षित	८५८	तेषामिदानी	३०८
तवाधराय स्पृह	६६१	तामिद्विदैरप्यनु	९७	तेषु तद्विषयवृ	२००
तवानने आवचरी	९०७	तामेव सा यत्र	२४१	ते सख्या वाच	८०८
तवापि हाहा विरहाय	५७	ताम्बुलदानमन्त्र	७९६	ते हरन्तु दुरैत	८४१
तवारिन् मां यातु	३७२	ताम्बुलद्वयमासनं	९२५	ती मिषो रतिरसाय	७३४
तवेत योगसार	७६६	ताम्रपर्णातिदोत्वर्ग	७७९	स्वल्पते न जलजेन	८४३
तवोपचारागति	५४२	ताराक्षर्यांसि	८९२	स्वार्गं महेन्द्रादि	५३५
तस्मादृष्ट्वाद्यदि	२३१	ताराततिर्वातमिवा	८८०	कातं पति नोपधदः	९०६
तस्मादिमां नरपते	४२०	तारा रदानां वदन	४०४	पपास्य न स्वात्	५५४
तस्मादिषं क्षिति	४४२	ताराविहारानुवि	९२५	विद्वद्विमुन	७४७
तस्मिन् गुणैरपि	४२८	तारायज्ञविलोप	७६८	विनेत्रमात्रेण कथा	३०९
तस्मिन्नलोऽष्टावि	२९३	तारासिन्धूपा	९१३	विस्मये तत्र विद्यानां	६८६
तस्मिन्निचं सेति	२४१	तास्त्वयपुण्या	२३३	व्यम्बकस्य पदयोः	८२७
तस्मिन्नेतेन दूना	४८५	तालं प्रनु स्वादनु	२८०	स्वं मदीयविरहा	७३७
तस्मिन्मिष्टानुच	४२७	तावकापरतनोः	८४३	स्वं वार्धिनी स्तिल	५०६
तस्मिन्मिष्टद्वयेन	४२८	तावके हृदि नपात्	८४६	स्वं हृदता मैमि	१२१
तस्मिन्निषयम्पार्थ	२३३	तावकोरसि लस	८५०	स्वयः समुत्पार्थ	२६६

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
त्वद्येतत्तः स्वयं	१११	ददौ पदेन धनैश्च	६९१	दिवीकसं कामयते	३३५
त्वाकान्तिमकामि	३१७	दधदन्नुदनील	८६	दिति दिति मिति	१२३
त्वत्कुचार्दनया	७२५	दग्नादग्ना	६४	दीनेषु सत्सवि	४१७
त्वत्तः क्षुतं नेति	५३०	दग्मन्त्या वय	७७६	दीपलोपमकर्म	७३३
त्वत्पापकायस्यति	१३४	दग्मस्तसः सेव	३१३	दुर्गं कामाशुभेनापि	६९९
त्वद्मन्त्रावा	३७	दग्मस्तसुः पाणि	५९८	दुर्लभं दिग्भिः	२०३
त्वदधिनः सन्तु	३४७	दग्मस्तमुक्षिप्त	४६५	दुर्गे नलभीमृति	२९६
त्वदात्मनिर्वन्मद	३४४	दग्मन्मोक्षवि	८००	दुर्लसंगतिगतं	७०४
त्वदात्मकयमी	८८९	दग्मस्व कि पात	३१७	दुर्लभ देवादिपतेः	२२२
त्वदितरोऽपि	१५३	दग्मितं प्रति वय	८३	दूरं गौरगुणैरव	४७७
त्वद्गिरिस्त्रीरपाभोः	७७९	दयोदयश्वेतमि	३१८	दूरतः स्तुतिरवा	८३२
त्वद्गच्छावलिमौक्तिक	१३९	दशम्य दर्शनाय	६८७	दूरस्मितैर्वस्तुनि	९०२
त्वद्रोचरस्तं क्षुतं	३१२	दलपुष्पफलैर्देव	६९०	दूरात्तः प्रेक्ष्य	६३६
त्वद्बहुदेवैर्हि	१३४	दलीदरे काञ्चन	२३८	दूरात्कृदस्तिमिर	७७२
त्वद्गर्भसंयम	४२५	दशशतचतुर्वेदी	७४४	दूरेऽपि तत्तावक	९०९
त्वद्वाचः स्तुतये	८७३	दशाननेनापि	९१४	दूरांशनामय	५३४
त्वमभिषेधि	१५९	दशति कण्ठमयं	१६५	दुग्धद्वल्यपमृत्यु	१७०
त्वमिव शोऽपि	१७३	दहनवा न पृथु	१५८	दुग्धोचरोऽभूदय	५४०
त्वमुत्थितं नयना	१७४	दहनमविशदीप्ति	७६०	दृशा नलम	४८८
त्वया जगत्पुमि	३०३	दाक्षीपुत्रस्य तप	७७७	दृशापि साक्षिजित	३९४
त्वया निवेगा न	१२८	दानपातमधमणी	२०७	दृशास्य निर्दिश्य	४७१
त्वयान्वाः पीडयन्	७९५	दानवायगहनधम	८३३	दृशोरपि न्यस्त	५३७
त्वयापि कि शक्ति	१२०	दानवारिरसि कात	८३५	दृशोरमहत्त्व	३५८
त्वया विषातयं	६१३	दारा इतिहरावीना	६२३	दृशोर्देवी ते	३४९
त्वनि न्यस्तस्य	७८६	दारिद्र्यदारिद्र	१०४	दृशोर्भाकाम	२९७
न्यदि वीरविरा	७४	दारुणः कुरमाभिल	६६७	दृशो निमन्ता	२६७
त्वनि सरायेः	१३९	दासीषु नातीरजरीषु	४००	दृशो युवा पातकि	३९३
त्वयैकसत्या	३४१	दिक्षु यत्सुरचतुष्टय	८३३	दृष्टं दृष्टं महाराज	७९२
त्वरस्व पथेषु	३५२	दिनन्तरेभ्यः	४००	दृष्टो निभा	९१४
त्वयं चकोराय	८९६	दिगीशकुन्दाश	७	दृष्टा पुरः पुरोडाश	३८६
द		दिगीशराये न	३४६	देवः पतिविदुषि	५०७
दण्डं विमर्षये	४९७	दिदुष्टुल्या मिमि	५७७	देवः स्वयं वसति	४२३
दण्डताण्डवनेः	६५७	दिनमिव दिवा	७६७	देवदुल्लभगम्भ	७३५
दण्डबद्धि तुष्टम्	८२७	दिनावसाने तरणे	९०५	देवक्षेदक्षि सर्वज्ञः	६५०
द्वे कर्म जमित	८६२	दिने दिने त्वं	४१	देवानिधं निषधराज	५१३
दक्षतामजीवं त्वमि	१२९	दिनेनास्मा मुख	७८९	देवी कथंनित्यतु	५३२
दक्षम कि ते	३२०	दिने मम देवि	८८८	देवी य ते य जगद्	५५०
दक्षानि मे तप्त	६१३	दिग्दशप्रेरदर	५९३	देवी पवित्रित	४३१
दक्षे न जनेन	८२	दिवारलम्बी	२७४	देवेन तेनैव च	९०३
दक्षेऽपि तुम्हं	३६६	दिनो वयस्ता	३४८	देवेभिः कृत	३४६

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
देव्याः करे वरण	५१७	धर्मो धर्मो मनुर्जल्पन्	६४४	न तुवातुद्वारे	४६४
देव्याः मुता नेति	५२९	धनेन साधयि	५९७	न तेन वाहेषु	५९५
देव्यापि दिव्याऽनु	५४१	चातुर्नियोगादिह	१०१	नत्वा शिरोरत्न	२९७
देव्याम्यवापि	४२०	चार्यः कर्मकार	१००	न दोषं विदेषा	५५१
देशमेव दर्शयसी	८१२	धनवापले वसि	११३	नन्वत्र हव्य इति	४२४
देशिनेव यशसा	८४८	धिकं तं निषेः धानि	१०६	न वधभागः कले	६७२
देलमर्तुंरुदरान्धु	८३४	धिगस्तु तुष्णातरलं	५२	न पाण्डवभृगुपुत्र	४५३
दैव्यस्तन्वमया	६३१	धिनोति नाम्नाम्	३१८	न पाहि धाहीति	४६१
दैव्यस्त्रायुधम	६५२	धियात्मनस्त्राव	३६१	न योगतां नाम	४५०
दोग्धा दोग्धा च	६५२	धीयतां मयि दृष्टा	७३६	नक्षत्रः कलशे	८१
दोर्नूलनालोक्ष	२२७	धुतापतपुष	३५१	नमति महसां	७४५
दोषं नलस्य विद्या	६९२	धूमिर्तं गदुरान्तं	६९५	नभोनदीकुल	८८२
धामन्तरा वसुमती	४१४	धूममलकवया	८४७	न ज्ञातुः स्थित देव्यां	६४५
द्रक्षुषाक्षितत तस्य	८१६	धूमावलिस्मृत	५४३	नमः करेभ्योऽस्तु	४१०
द्रक्षुष्यः क्षोणि	३८६	धूलीमिदिवमन्य	४८३	न मन्मथस्त्वं	३००
दुतविगमित	१७८	धूर्तं वतंसोरपल	५६५	नक्षत्रपथि	४६६
द्रोमः स तथ	४३१	धृतलाञ्छनगो	६८	नक्षत्रांशुकविकर्षिणि	७२०
द्रोहं मोहेन वस्त	६७४	धृताङ्गराये कलित	३८६	न यक्षकक्षीः	३९१
द्रोहिणं दुहिणो	६६४	धृताधृतेष्वस्य	३११	नयति भगवान्	७४४
द्राक्षरः साधुकारेण	६७०	धृतास्त्वकीया	९८	नय नयनबोद्धो	७६६
द्राक्षरैकपरीवारः	६७८	धृतिवता द्वाटक	५६३	न यावदधिष्ठम	५७३
द्रिक्कुण्डलीवृक्ष	३९९	धृत्वेकया रमन्वा	४१९	नरसुरास्त्रमुवा	१५७
द्रिक्पथिप्रसता	१६६	धीतेऽपि कीर्ति	८०८	न राजिकाराद्य	६७७
द्रिक्त्रैरेण तमसमा	७०१	धुवं विनीतः स्मित	६०६	नले तदावेत्य	३३८
द्रिपस्य क्षात्मक	४३१	धुवनधीतवती	१४४	नले प्रलनपेताति	६७८
द्रिषद्भिरैवास्व	३४	धुवानलोकाय	५९६	नले स तत्पक्ष	३६४
द्रोषं द्रिपाधिपति	४३२	ध्वान्तस्य तेन	८८८	नलप्रणालीमि	२२२
द्रोषका परव	४२६	ध्वान्तस्य नामोक	८८६	नलभीममुनोः	६२७
द्रोषान्तरैभ्यः पुट	३८१	ध्वान्ते इमान्ता	८८९	नलभनेगापि	३८०
देव्या कीर्तिकलिन्द	४५२	ध्वान्तननान्या	८८६	नलधिमस्तकित	१६५
ध		न		नलस्य मासीरसुतां	५८५
धनिदानामनुवृष्टेः	६३१	न काकुवाफैरिति	३५३	नलस्य पदवस्त्रिण	३८२
धनुर्नधुनित	३७	न का निशि स्वप्न	१९	नलस्य पूष्टा	२२
धनुषी रतिपथा	६८	न केवलं प्राणिपथो	५४	नलस्य भाले मणि	५७३
धन्यासि वैदमि	१३६	न क्षमे चपला	८१२	नलास्त्वैवैश्वर्य	५७७
धन्यु नक्षिने माध्वीकं	७५५	न खलु मोहबधेन	१५५	नलानसलानवद	३८८
धरातुरासाहि	१२८	नखेन कृत्वाधरसं	६१०	नलान्वयीक्षा	४८७
धराधिराजं	४६९	न जातरूपच्छ	५३	नलाय नाकन्यजनं	३७३
धनेयीनसलिला	८५३	नतसुषः सच्छमका	६०३	नलाभयेण विदिवो	११७
धनेराजसलिले	२००	न तुलाविषये	७६	नक्षिने मलिन	३६

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
नलेन ताम्बूल	५१६	नात्तोरसीमनि	५००	निशि दार्चं गतो	७७७
नलेन माषाः	१३६	नास्ति जग्यजनक	२०५	निशि निरशनाः	७४८
नले निधातुं	५२८	नारपक्षि इक्षवि	२६१	निशि शक्तिं भज	१६०
नलेष्टापूर्वैर्षुपै	६७९	नालाकनसा	३२०	निशिल्य वेपं तमसो	५२४
न लोकेते यथेष्टानी	७८१	नाश हिजेन्द्रश्च	९११	निषधनुपसुखेन्दु	६२३
न बने पथि	८२	निशङ्कमङ्कुरित	४३६	निषिद्धमन्वाचरणी	३३४
न वरुंसे मग्गव	३६२	निशङ्कसंकोचित	२८१	निषेधेपो विधि	३३९
नवा कता मग्ग	३९	निबल इक्षान्त	३४९	निष्यदस्य कलेष्टव	६९१
न वासयोगदा	५३	निजाशुनिर्दग्ध	३७१	निक्षिप्तजुयितारि	४७०
न विपुषितरा नापि	७५१	निजाधिलक्ष्मीहसितै	४६२	नीतमेव करलम्प	७०२
नवी युवानौ निजभा	६०८	निबादनुमन्य स	६२०	नीतयोः स्तनपिपा	७१६
न न्यहन्वत कदापि	२१६	निमानुजेनातिवि	८९९	नीतानां वमदूतेन	६५५
न अद्वाप्ति यदि	४४४	निजा मयूखा	३१	नीलदाक्षिचुर्क	७९८
न श्वेततां चरतु	४२२	निजानुतोषध्रव	४११	नीलनीरुहमक्ष	८२६
न पञ्चिषः पिङ्ग	६१८	निजे सजास्मासु	३१७	नीविधीभि निक्षिप्तं	७१७
न संनिषात्री	३४९	नित्यं निगत्वा	२५१	नीविधीभि निक्षिप्तं	७०८
न सुवर्णमयी	७७	निपततापि न	२४९	नृपः करान्वासुद	४७५
न सारी न जलधि	७१९	निपीतदूतालपित	५५७	नृपः पुरःसैः प्रति	३७७
न स्वेदिनश्चामर	३८४	निपीय पीयूषरसौ	३४७	नृपनीलमणी	८३
नाकलोकभिपजोः	१९४	निपीय बल	१	नृपमानसमिष्ट	६१
नाकेऽपि दीव्य	३९१	निमीलनभंशजुषा	१८	नृपस्य तत्राधिकृता	५७१
नाक्षराणि पठता	२१५	निमीलनरपट	२२८	नृपानुपकम्प	४८९
नागेषु सानुरागेषु	६६४	निमीलितारक्षि	२३	नृपाय तस्यै	४४
नाज विजयनु	१८१	निरन्तररवेन	९१०	नृपेण पालि	११९
नाथ मात्य	७१७	निरस्य दूतः स	३३४	नृपेऽनुकूपे	२०
नादं निषाद	८५९	निरीक्षितं चाह	२९५	नृपां करमित्त	४२९
नामया पतिरना	७११	निरीक्ष्य रग्नाः	६१७	नेत्राणि वैदर्भमुता	९६
नापनेयमनयः	८४२	निरीय नृपेन	५५६	नेत्रारविन्दत्व	९०३
नापराधीपराधीनो	६६१	निदिश्य बन्धूनिति	५८७	नेत्रे निषधनाथ	८१२
नापुत्र बाळा	५२६	निदिश्य निविरति	४४३	नेकवर्णमणिभूष	८२४
नाभूदभूमिः सर	३७६	निरीयते हीविपुरः	१०७	नेनं त्वज क्षीरवि	२४३
नान्यथापि नृपते	२१४	निवारिताक्षेन	११	नेत्र नः शिष्यतो	२००
नामपेयसमता	१८३	निविशते यदि	१४७	नेत्रास्पन्नेपक्षि	४९६
नामभ्रमापयं नीता	६६१	निषेधस्ये वषनले	३३८	नेत्रपेन विरोधं मे	६७०
नायकस्य शयना	७१५	निषेधतां हन्त	२९८	नेत्रपे वत नृपे	२०१
नायकनक्तनलि	८२९	निषेक्षिकं नायक	५६६	नो ददाति यदि	८३९
नाया सरः कि	२३९	निशा शशाङ्क	१११	न्यग्रोधनादिव	४२२
नाविलोक्य मलमा	७१०	निशि दशमितामा	७३९	न्यपित तदुदि	१५६
नासत्यबदनं देव	७८४	निशि दक्षपराधापि	७८९	न्यवारीय यथा	८१३
नाशावरीया	२६७				

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
न्यवीविशुत्तानां	३९२	परवृत्तपुवतीनां	८७२	विपासुरसीति	६१७
न्यवेशि रत्नवितये	३४७	परवृत्ति दमवृत्ति	१४२	पौडनाथ वृद्धनी	७२३
न्यथां वतस्तेन	३१५	परवरपरसंरत्तो	२३६	पौततावकमुखा	७१२
न्यस्य तस्याः	८१०	परवररापूतव	६०८	पितावदाताखण	४०२
न्यस्य मन्त्रिषु	६९५	परस्य दारान् ब्रह्म	५२६	पौतो वर्णयुगः	८६५
य		परस्य न स्वहृमिमो	६१९	पौत्वा तथापर	४२३
पादं महाकालकलं	८८४	पराध्वेपेपामरगेः	५८५	पौष्यपारानव	१०९
पङ्कस्तंकरविपहितं	२०५	परिखावलनच्छलेन	५०	पुंसानलम्बनि	६३२
पञ्चलिमं दाहिम	८८०	परिभृश्या मुना	७६	पुंति स्वमर्तुव्यति	२३४
पञ्चपुत्रिजयाशक्ती	६२०	परिष्वक्तानव	३९१	पुटपाकमयी प्राप	६८७
पञ्चिहः पाण्डवानां	६४५	परीरग्मेडनवारन्व	७८६	पुण्ये वनः कस	२५६
पतनविरकाक	६१	परेतगतुर्मेनसेव	२५३	पुत्री विधोत्ताण्ड	८९७
पतगेन मया	६२	पर्यवृत्तावन्नतर	११८	पुत्री वृद्धयेन	३१३
पतत्येतत्तेजो	४६३	पर्यभूतिनगि	१८२	पुषेहिस्वेनकारीरी	६५६
पतत्रिणा द्राहिम	५७१	पर्यवेण परिपीय	१९३	पुनः पुनः काचन	५६२
पतत्रिणा तद्विरेण	५२	पलाशदानेति	५६९	पुनः पुनर्मैकन्वीषु	६२६
पतिवराचाः	३५०	पवनरक्तमगारुह	६२७	पुनर्वैष्णवि मामैव	६६६
पल्लुरागिनिशमा	७१९	पवित्रमवातनुते	४	पुनर्लं मुमुदे तव	६८१
पल्लुगिरीगामय	८८५	पदवद् तास्तंभत	८७३	पुमानिचारपांशे	२२५
पल्लो तथा वृतेड्ना	६७७	पदवन् स तस्मिन्	२२७	पुरं सूर्या	३३१
पल्लो वृते भीमजपा	५२९	पदव भीरु न मयापि	७२१	पुरस्त्रलाहल	६०१
पल्लमनीयन्त	५५८	पदवाः पुरीषीः	२३३	पुरःस्त्रितस्य	२३३
पल्लां वप्तामय	६३२	पदवाकृतोऽप्येव	८८९	पुरभिदा गनिव	१२७
पदे शतेनाप	२४४	पदवोचसौव	९३१	पुराकृति क्षेत्र	२९०
पदद्वयेऽस्या नव	५६७	पांसुला वृद्धपति	८३६	पुरा पौरिल्य	२९८
पदातिवैपाहिनि	३७०	पाण्यजन्ममधि	८४०	पुरा प्रनिकाम्नु	५६०
पदेपदे नाविनि	९९	पापये वृद्धिपो	१९३	पुरावासि वरीर्तु	६७३
पदेपदे सन्ति मय	५४	पाणिपर्वणि वयः	८२२	पुरा वृद्धाक्षिप्त	४३
पदे निपातुवैदि	२५७	पाणिपिडनमई	२०९	पुतीमिरीकान्य	६२२
पदेवागुनिः सु	८	पाणी फली भवति	४१८	पुरे पवि व्रजपदा	३८४
पदोपहारोऽनुप	२९८	पातुईशतेक	१३१	पुरे तस्मिन् समदे	५९१
पद्मां नृपः संचर	२३७	पासोहिमापस्त	४२९	पुष्पकाण्डजव	७०१
पद्मान्निहने प्रावृषि	४०८	पाषात्तावा मुदः	६३७	पुष्पाणि बाणाः	२८४
पद्मावृत्तमानमवे	२७२	पाथिवं हि निज	१८५	पुष्पावृत्तस्यसि	८९६
पद्मी न कोऽपि क्षम	६०५	पाथ्यमागमि तिनं	७०६	पुष्पेषुणा हव	४७१
पदासिता मण्ड	६१७	पिकरुतिधुति	१५४	पुष्पेषुधुक्तेपु ते	१४०
पयोपिलक्ष्मीमुनि	४९	पिकरु वाव्याव	३२०	पुष्पैरन्नम्यं गन्वा	५४८
पयोमिलीनाज	४७	पिकादने शृण्वति	४०	पुनमागवृद्धा	७२४
पयोमुचां मेवहि	९१०	पितात्मनः पुण्य	६६०	पूजाविपी मख	४४१
परश्वरनिवृत्तिर्वा	६३६	पितृभिर्गोनेन	१२०	पूतपाणिचरपाः	८३१
		पितृणां तपने वीर्यैः	६८०		

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
पूरं विभुर्वेचितं	८९४	प्रवस्यतां तद्भविषु	३८२	मियां विकल्पोपहृतां	२२७
पूषयेव हिलोचन्या	७८१	प्रवातुमस्माक	३३	मिषाङ्गपान्या	२५६
पूषेन्दुविम्बाननु	३९२	प्रकाशमपि वेदस्य	६४०	मिषानलीभूत	२८९
पूषेन्दुनास्यं विदधुः	३८१	प्रलेहजलोदधृता	६११	मिषाननोभूतर	३१६
पूर्व मया भिरहनिः	५०५	प्रवसतो भरताञ्जन	२२९	मिषामुत्तीमृष	२७३
पूर्वपर्वतमाकिह	७७९	प्रवेक्ष्यतः सुन्दर	३९३	मिषावियोगकमिता	३८२
पूर्वपुष्पविभव	२८५	प्रशंसितुं संसु	४७८	मियांशुकप्रन्धिनि	५९६
पृथक् प्रकाशेक्षित	६१७	प्रसादमासाय	५२२	मिषास्तु बालास्तु	४३
पृथुवर्तुलकमि	७२	प्रसारितापः शुचि	५४५	मिषाहिषाकम्प्य	४४८
पृथ्वीया एव	४४५	प्रसीद तस्मै	३४१	मिषेन साध मिष	२७७
पृथेऽपि किं ति	९००	प्रसीद यच्छ	३७१	मिषेनाल्पमपि	७७५
पौरस्त्यकौलं जन	३०६	प्रसूतवपानलकु	५९१	मिषे इनीष्वागर	३२०
पौरस्त्यायां युष्मन्	७७१	प्रसूतता तत्कर	५९७	मीतिमेच्यती कृते	८२६
पौराण्यदक्षति योषिः	७०३	प्रसूतवाणा	२७२	प्रेमसावादि सा	७७५
पौराणं यनुः किं	२६३	प्रसूनमित्येव	३४९	प्रेमसीकुचवियोग	८१७
प्रकाशमादित्य	४९	प्रसृजसायापिगता	२३५	प्रेमसीवित्तुषां	२१८
प्रकृतिरेतु युगः	१५१	प्रसृष्टं न त्वया	७९५	प्रेमिताः पृथग्यो	१९७
प्रक्षीय एवायुमि	२५०	प्रागुष्पन्नपर्विवरः	३०२	प्रेमरूपकविशेष	२००
प्रक्षिपेवं नले विहाः	६६९	प्रागनुन्नदलिके	८०७	प्रीच्छि बान्धितम	६६९
प्रक्षिप्रवीकं	२५५	प्रागिव प्रसुवते	१८४	प्रक्षे महीयति	४३२
प्रक्षिपिन्वेक्षितः	८०१	प्रागेतदपुरा	४८०	प्रक्षः स्वेवाप	३२१
प्रक्षिमासमती	७९	प्राग्मवेकदयुद	८५१	फ	
प्रक्षिद्विपथे	८७	प्राग्भूय कर्मादिक	३७८	फलमलम्पत	१६९
प्रक्षिप्रभूपैरिव	१२	प्राचीं प्रवाते विरहा	३०९	फलसीमां चतुर्वर्ग	६७१
प्रत्यक्षकृपानव	५४२	प्रागभाषतयतो	८१८	फलानि पुष्पानि	३६
प्रत्यक्षनृपाच्छ	४०३	प्रागवरप्रममि	८५२	फलेन मूलेन च	५४
प्रत्यक्षनस्या	२६१	प्रातरातमश्वयना	७१४	ब	
प्रत्यक्षिषिपदितां	२०८	प्रातर्वर्णनयानवा	७७२	बठ ददाति	१६९
प्रत्यक्षिषाधिव	४३९	प्रातिनेन चतुष्काकु	२०४	बन्धाज्जनानारत	१३८
प्रत्यक्षिषीवत	४३९	प्राप्ता तवापि नृप	८६४	बन्धाप दिव्ये न	१०२
प्रत्यक्षिषाव विहा	८००	प्राप्तैव तावत्तथ	३०६	बन्धुपुत्रभूष	२६८
प्रत्यक्षापीरकला	८०३	प्राक्कारम्भया	७७५	बभान बरुणः	६६०
प्रत्यक्षप्रमत्ता मिष	८७५	प्राक्षसि संसुद्रु	३९१	बभार श्रीं शिव	५९५
प्रथमं पवि लो	८१	प्रियं न शलुं न	३५३	बभूव न स्तम्भ	५९८
प्रथमककुम्भः धान्य	७५२	प्रिये दिवां च	२२	बभूव मेम्बाः कुरु	५७२
प्रथममुपहृत्यार्प	७४६	प्रियः मिषामवाच	८०५	बभो च प्रेयसी	७८८
प्रदक्षिणे देवत	३९१	प्रियः प्रियैकाचरण	६२०	बल्लभ कृतेव	५६३
प्रदक्षिणप्रमत्त	५१५	प्रियकरप्रममेव	१५३	बल्लभकृत पापानि	६३३
प्रयोषकलेऽहनि	८८३	प्रियससीनिव	१७४	बल्लिष्ठम दिवं	८६
प्रयुक्तभूधा	३५९	प्रियस्याप्रिय	८१३	बहुकम्पुमणि	८८

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
बहुनखरता वेपां	७६५	भवदुस्तोतुर्न	५५०	भूयोऽपि भूपमपरे	४४२
बहुरूपकशाल	८६	भवन्नदयः प्रति	२१४	भूयोऽप्येनेन	२५३
बहूनि भीमस्य	५९८	भवन्नुपपन्नः श्री	५७९	भूरिदृष्टिभूतम्	८३२
बहोदुरास्य	५८९	भवत्तुमुत्ताकान्तः	७५०	भूलोकमर्तुमुख	२९५
बह्वामि विधिना	७२३	भवावृष्टेर्दिशामोक्षैः	६३७	भूशकस्य दशांति	४७९
बालकेलिषु तदा	८४१	भवानपि तदपि	५४२	भूशनेरुपदामितै	७२६
बालातपैः कृत	४२५	भविता न विचार	६३	भूषाभिरुचैरपि	३८६
बालां विजोष्य	५१३	भवितां भावयन्	६५०	भूषाभिदास्यच्छुटि	८७८
बालेऽपराधरि	४३५	भन्वानि हानीर	२६०	भृशं विमोहा	३५२
बालेन नर्कं सम	८९२	भन्वो न न्यवस्ता०	३७१	भृशतापश्रुता	७७
बाहुवक्रनयन	७१४	भानुसमुन्मुगृह्य	८४८	भृशमविमरुत्तारा	७४५
बाहुनक्षिपरिरम्भ	७२२	भाषितेयं त्वया सा०	७८३	भैमीं च दुलं च	२४६
बाहु प्रियाया जयतां	२७८	भावी करः कर	४४०	भैमीं निरोक्ष्यामिमुक्ती	५२०
बिनति बंशः कथमाः	३२४	भाषते नैपथ	७२३	भैमीं पले भुवस्ता	६२५
बिभर्ति लोकत्रि	६२८	भास्यदंशकरिस्तां	४५१	भैमीक्षितानि	४३७
बिभीतकमधिप्राप	६९३	भास्यभवी मील	८८६	भैमीनिरखं	३८०
बिभेति रुद्राणि	१३४	भिक्षिता शतमन्त्री	३८६	भैमीनिराधे इदि	२२६
बिभेति चिन्तामपि	३३२	भिचि गर्भगृह	३९८	भैमीपदरपशै	२२३
भिन्नलुपरिधानाप	६४७	भित्तिविमलिभि	७००	भैमीमवापयत	४३७
बुद्धिमान्व्यपित	७०९	भीमना च इदि मे	२०४	भैमीमुपावीणय	३३९
बुधजनकया	७६३	भीमनामनु चक्र	८१९	भैमीविनोदाप	२४२
ब्रवीति ते किं	३०५	भीमजोक्तुगर्क	७२३	भैमीविवाधं तद्वते	३७९
ब्रवीति दातीह	४६५	भीमस्तथागपत	३९९	भैमीसमीपे स	२४१
नक्षत्रारिवन	२३३	भीमात्मजापि	८५७	भैम्या समे नामगण	२२२
नक्षत्रोऽस्तु तव	८५३	भुवनेऽसासनदेशार्	६६५	भैम्या सजःसज०	५३३
नक्षत्राद्वनस्थान्व	२५५	भुजेऽपसर्पैत्यपि	४६९	भोगिभिः क्षितितले	८३५
नक्षत्रैकमांधै	३९७	भुजानस्य नवं	७९७	अमनरयविकीर्णं	९५
नक्षत्रमादिप्रति	६५३	भुवनव्रगसुभवा	६४	अमनमुभ्यासु	२३२
इमाः किमस्य नल	४३४	भुवनमोहनजेन	१६९	अमामि ते भैमि	३४०
इमाः किमस्य वर	४९१	भुवि अमिता	४५३	भुवाह्वयन्ती	५८३
इमः खड्गं तव नल	७६७	भृपं ज्वलोकत	४३७	भुवी दत्ताभ्यां	३९८
न		भृणु तेषु न	४३४	भन्वां प्रियाया	२६३
भक्तिभावमनुगृह्य	८५५	भूमर्तुरस्य रति	४४४	भद्रक्षिबेडित	४२३
भक्त्या तवैव	५२१	भूर्यं प्रयुतपो	८१७	भूमिक्लेया	२८५
भक्तं प्रमुखांकरण०	९०१	भूभद्रबाह्मुनि	८६१	न	
भक्ताकीर्तिमयी	४५५	भूदृष्टिर्भविताली	५५१	नया सुखायां	२५६
भङ्गुरं न विभवं	२१५	भूमीभूतः समिति	४९३	भनीसनामी	५६८
भजते जल	७०	भूपस्ततो निक्षिप्त	४२६	मण्डलं निषेनेन्द्रस्य	६७९
भवत्पराहृष्टमपि	३०२	भूयोऽपि बाळा	३००	मण्डलस्यागनेवैच्छ	६८५
भवद्विगोपाच्छिदुर	१३५	भूयोऽपि भूपति	७८८	मतः किमैरापत	३४०

को०	पृ०	को०	पृ०	को०	पृ०
मत्तर्णभूषण	८०२	मयाङ्ग पृष्टः कुल	२२३	मीलत्र श्रेके	२२८
मत्तपः क मु वतु	२०८	मयावि देवं प्रति	२२७	मुक्तमाप्य मदनस्य	८१८
मत्तरीतिमाभित्स	११५	मयि सितितेजः	४५५	मुक्तने यः शिवा	६४९
मदनतापभरोष	१४७	मयेन भीमं भगवन्	५९४	मुक्तं यदस्माभि	६०४
महेन्द्रदानं प्रति	१२१	मयैव संशोध्य	३६९	मुक्तपाणिपदाक्षिण	९०
महर्षेयदेशसूचक	५६	मरुतकल्पवृक्ष	४२	मुखरय मयसो	१६०
महाभूमद्वये भवता	५९४	मर्त्यदुष्प्रचर	८१७	मुखादारम्य	७९८
मनुभूतापव्यय	३५५	मर्त्यलोकमदनः	८१९	मुक्तानि मुक्तामणि	५६८
मदेकपुत्रा जननी	५५	मल्लिकाकुसुमदुष्पुम	८२८	मुक्ताम्बुमावर्त	५३१
महिप्रलम्बं पुन	१२१	मत्सारमाकाबलि	६२१	मुनेन तपोपविश	६००
महिरोषितयो	८०८	महाननाचार	३२६	मुले निपाद्य कमुकं	६१८
मध्वं तनुकुल	२८२	महानटः किं मु	८७७	मुनः स मोहाक्ष	२०६
मध्वे नृकाणिमा	८७३	महापराक्रियः	६५३	मुग्धा दयामि	५१५
मध्वे क्षुतीनां	११७	महारथस्याश्व	३१	मुधापितं मूषं	३९२
मध्वेसुभं सावततार	३९५	महानंशाननादुल	६६७	मुद्रितान्वज	१८४
मध्वोपकण्ठावध	२६९	मही कृतायी	३०५	मुनिर्वधामान	३६३
मनसायं भवताम	७८७	महीभुतलक्ष च	१७	मुनिदुमः को	४२
मनसि सन्तमिष	१४७	महीमयोनां	५६२	मुमुदे मरिदादानं	६८३
मनस्तु यं नोज्जति	११५	महीमहेन्द्रः लज्ज	११९	मुषितमनसश्चितं	७५१
मनोनुवसो भविनां	६६८	महीमहेन्द्रक्षाम	५०	मुहूर्तमात्रं भव	५५
मनोभूरपिह चित्तं	७८५	महीतसः पञ्चन	४८	मूर्धाभिषिक्तः खलु	८०७
मनोरवेन स्व	२२	महेन्द्रदुलादि	३५७	मूलमध्यलिखर	८१८
मध्वः पुरं भीमपरो	३७९	महेन्द्रमुषैः कवसा	५९२	सृगथा न विगीयते	६१
मन्या मगः स	४२९	महेन्द्रहेतोरपि	३७२	सृगसा जेष्ठदित्यं	३०३
मन्दाकिनीनन्दन	२४५	नां त्रिविक्रम	८४९	सृगसा लोभात्कल	८९७
मन्दाक्षनिरपन्द	५६४	भां वरिष्वाति	२०१	सृगसि यन्मण्डल	९१३
मन्दाक्षमन्दाक्षर	११६	मा जानीत पिदमे	५८०	सृगः सारति जन्मा	६४४
मन्मथाय वदभा	१८९	मा खनानि कृपणः	२०६	सृगुजयस्त्रिष	८९५
मन्वेष्टुना कर्ण	२७७	मार्गदिमादनु	८५७	सृगुहेतुपु न वज	८५४
मम त्वदच्छाङ्गि	३५८	मानवाशक्यनिर्माण	६६०	सृग मिशानाथ	९०६
मम श्रमश्वेतनया	३६४	मातृपीमनुसरत्न	१९५	सृगविषादा	२७
ममादरीदं विद	३५६	मामभीदिह	२०६	मेघकोत्पलमयी	८२८
ममानुमैव	९०४	मावानकलं	५३८	मेनका मनसि	१९५
ममापि किं नो	३५६	मावानलोदाहर	३८७	मैव बाधनसयो	८३१
ममाशुभः स्वप्न	३३३	मावापदुभिद	१०४	मोक्षाय देवाप्तर	८८१
ममासुनार्थे भव	६६०	मिश्रितसोपजनने	४५८	मोक्षीभूतो धृता	६८३
ममासावधि मा	७७६	मिश्रितोत्पलितवर्	७३८	मीनिन्वामेव	७९२
ममैव पाणीकरणे	३५५	मिहिरकिरपाभोगं	७५३	मीदेन प्रवतिष्ठानां	६८३
ममैव बाह्वादिन	३५५	मीवतां कथममी	२०४	मदीयसा कान	५६१
ममैव शोकेन	५७			म्यानिसृगः स्व	८८७

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
यं प्राच्यत सहस्र	२२१	यथाकृतिः काचन	२९९	यस्मिन्नसीति	६४०
यं वभार इहनः	२९९	यथाहवा नाम गिरः	३३२	यस्या विमोरक्षित	४१८
यः पृष्ठं युधि दश	४८२	यथाभिषे जग्मुर्ना	६०९	यस्येश्वरेण	५१६
यः प्रेम्माणोऽपि	९४२	यथाकर्मैव स्वदु	३२९	यं मनोरथमयी	२२३
यः सर्वेन्द्रियतथापि	६३१	यथा वृत्तसद	९२३	याचतः सगणामाई	६५५
यः स्वर्धया येन	३८९	यथावदसौ पुरुषो	५८८	याचते न परिधा	७१०
यः सारथीषु	५१७	यथासीत्कानने	६२२	याचनाम हृदयी	७१६
य यप जागति	९०५	यथोद्यमानः	२०	याचमानजलमान	२०५
यक्षकर्मसुदृन्	८१७	यदकम् विक्रम	२९२	याचितक्षिरवति	३१७
यक्षश्चिमारण	५०५	यदगारपटा	८८	याचै मल किममरा	५१६
यक्षुन्वति नित	८२१	यदहभूमी नमस्तुः	५९१	या दाहपाकी	५४३
यक्षयुवनं यदौ	६८१	यदलमुत्तरभाक्	१४४	यानेन उग्या	२८८
यन्मन्त्रार्थमेधा	६८९	यदलमुत्तरमिदं	१७२	यानेन देवाद्य	२४५
यत्तत्त्वं लक्षकृत् नां	६६८	यदतिमहती भक्ति	७५९	यान्तरं प्रति परेऽप	२२९
यतिवस्त्यस्ति	६८६	यदतिविमलनील	९३	यापट्टशिरपि	२१५
यथोऽजनि भीर्बल	५७३	यदप्यपीता वस्तुधा	६०६	या यास्मिन्वाद्य	५२३
यत्कलामपि भानु	४७५	यदम्बुपूरप्रति	४९	यामिकागनुप	२१०
यत्तद्विपन्नमुक्त	६२९	यदवादिष	६२	यामि यामिह	२१३
यत्तदीयहृदि हार	७२५	यदस्य भूजोक्तमुजो	४७२	यावत्पौलस्त्य	४६३
यथात्रिजे सा हृदि	५२०	यदस्य याधामु	९	यावदागमयतेऽप	१८०
यथासा सदसि नैषधः	७०४	यदादिहेतुः	६०६	यान्तमिन्दुं	९०१
यथाय स्वाधिषी	८४७	यदापवावापि	३६९	या शिरोविपुलि	७१७
यत्तयामि सदसि	७०८	यदि जिहोकी	१०९	या सर्ववैमुखतया	५००
यत्पथावधिरसुः	१८९	यदि प्रसादीकुसुमे	२७०	यासि स रक्षयन्	३७७
यत्प्रायोऽपिमुद्रा	७६९	यदि श्वनायान्मम	३२५	या सोमसिद्धान्त	३९९
यत्पथमादित्यु	९१०	यदि स्वमुद्रपु	३३८	युगवैष तव द्वेष	६७४
यत्पूनां नवन	९१७	यद्गर्तः कुक्ते	४८०	युद्धा चामिमुले	४६४
याम्युतु तन्मुद्रु	३१५	यद्गुनी कुटिलिते	७२२	युववैपौनित	४२
याम्येवमुपनीष	२०५	यदिष्व दयितापि	७१२	युवानमाणोवद	६०३
याम्येतिमद्भिः	८९९	यन्मती विमल	२११	युवास्तरं सा वन	४५३
यम कान्तकर	८२४	यन्नीलिरजमुदि	४६५	युवाभिमे मे	६००
यम पुनरुपरा	६९८	यमुपासय हन्ताद्य	६२९	युवा समादिस्तु	६१०
यम मयकल	६९९	यमेन जिहामदि	५९०	युष्मान् कृणीते न	५३३
यम मौक्तिकमणे	८२३	ययौ विरुदपोष्वं	३८०	येन तन्मदनवह्निना	७११
यम वीक्ष्य नलमीम	७०३	यतः पदाहुष	२९८	येनामुना बहुविधा	५०४
यम वैतरवैज	६९९	यथो वदस्याजति	१०८	येषु येषु सरसा	१८९
यथाभिलाषस्तव	५४५	यस्तानि भर्ता	३१५	ये क्षिरवक्षसिषु	८५०
यथावदयामति	९४०	यस्ते नदः पल्लवितः	१३७	येरन्वमापि च्चकन	९०४
यथैकवादीकन	२३८	यस्मिन्नेदीविदां वन्दः	६३८	योऽप्येवजिह्वरुपवां	६७७
		यस्मिन्नजगदष्ट	२१२	योऽनानि परि	७२७

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
यो मयोमि विव	१९४	रामनीनकतुण्ड	१९९	लाङ्गण्येन तवास्व	११९
वी कुरजमवकुङ्कु	७१४	रामासिरोमानलि	८८४	लिपि दृशा भित्ति	१३१
र		रामेपुनर्मज्ज	८८१	लिपिने देवी सुपठा	२४२
रक्षन्त्यरक्षगमपेक्ष	४१७	रिपुतरा भवना	१५१	लिखिते स्वरूपा	९२
रक्षिष्वावृत्तत्वेन	६९०	रिपुनवाग्यापि	४६३	लीनर्षीनाशुक्तं	८११
रक्षय कारुमते	१७७	रुचरोऽस्तामितस्व	८९	लील्यापि तव नाम	८५४
रक्षयति रुचिः शोणी	७५८	रुचिरचरणः	७६२	लेखा निताम्बिनि	४९१
रक्षःसर्वं वट्टवद	४०८	रुद्रपुत्रिद्वारिष्ठ	९००	लोक एव परलोक	१०६
रक्षनिवमशुभाले	७४३	रुपा निभिद्वालि	९९	लोकगवीं वनीदेवा	६५१
रक्षप्रसस्ता	२७८	रुपाकला सर्वगुणै	२८८	लोकप्रति वीदिति	२४४
रक्षयस्व राक्षसे	२४५	रुपं प्रसिच्छाविक	२३४	लोकाभवो मण्डप	८८६
रतिपविमहिता	१५६	रुपं यदाकर्णं	४०६	लोकेऽक्षेऽनक्षिता	४९०
रतिपतेविजयास्व	१५५	रुपमस्य विनिरु	१९८	लोकेऽक्षेऽनक्षिता	३७७
रतिरतिपतिदैव	७४९	रुपयैवसमाह	७१८	य	
रतिविपुक्तममारम	१६८	रेखाभित्तास्वे	१०७	वक्त्रेन्दुसंनिधि	४२७
रथाङ्गनावा	४८	रेवतीऽस्तुपमा	८४५	वक्षस्वकुम्भ	४४५
रथारती सारथिना	२२१	रोमाङ्गुरेर्दन्तु	५३५	वर्ततनीलाम्बुरुहेण	५७८
रथेराष्ट्रः कुलजा	१७६	रोमाङ्गिताहीमनु	२२८	वदन्निहि चित्तेन	७९२
रम्भादिजोभात्कृत	४०५	रोमाणि सनापवति	५१५	वदन्मग्नयां	१६४
रम्भापि भिक्षित	२८५	रोमानलीदग्ध	२८५	वद विपुलुद	१६५
रन्ध्रेषु हर्म्येषु	३८३	रोमावलीभू	२८४	वन्दकेली मरा	७९९
रराज होमैष्टन	५७४	रोमावलीरञ्ज	२८३	वनान्तपर्वन्त	३५
रसिकान्धमयैव	९०	रोमेपुनर्मज्ज	८८१	वने कलादा स्व	३१९
रसिरथ हयानथ	७४७	रोषकुङ्कुमविलेपना	७३२	वन्धनी सिद्धता	६९
रसिरुचिक्तवा	७४२	रोषरूपिवपुली	७३२	वयस्यग्राहृतविधा	४६८
रसैर्गुणास्फालमयैः	३११	रोहणः किनपि यः	२१७	वयस्याम्बुर्धने	८०३
रसस्य शब्दाद	४०६	ल		वयोमिश्रलोक	६०६
रसालसाधः	४०	लक्ष्मीविद्यासुवत्	४२६	वरणः कनकस	८७
रसैः कथा वस	३	लक्ष्मीकृताक्षम	४२६	वरस्य पानिः परवा	५८८
रसस्यचरिमेतां	७५१	लक्ष्म्ये धृतं कुण्डलिके	४०७	वरटिरोपक्रियया	१८५
रार्धं दधेपते सैषा	७८१	लघी लघावैव	३७३	वरपुत्रिणीमाश्रा	७४०
रार्धं प्रवीत्य युव	८६४	लघुदधप्रहरद्वन्द्व	८५४	वरस्य वरुणसार्व	८०६
राजा द्विजानामनु	३०९	लक्ष्म्या प्रयनमेव	७०७	वर्णाङ्गमाचार	५३३
राजा स यच्चा	१०४	सज्जिनानि विता०	७८९	वर्णाङ्गकीर्णतायां	६५३
राज्ये द्विजानामिह	२७१	लघुवत्तालास	४६	वर्णाङ्गनावरणं	९०५
राज्ञां पवि स्वान	३७८	लक्ष्म्ये न लेख	९१०	वर्णेषु वज्रास	२४९
राक्षामस्य शते	४६८	लक्षाटिकासीमनि	५९३	वल्गमन्य भुवयो	७०७
राक्षि कुण्डलपु	८२९	लक्षप्रजादश	५७६	वल्गमन परिरम्भ	७२२
राक्षि भानुमदुप	८२०	लाङ्गण्यमचरणस्य	७३१	वस्तु मास्तु वरते	८५२
राक्षसांराभिमुख	४२३	लाङ्गण्येन तवास्व	९२०	वस्तु विधनुदरे	८५३

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
बहो बहुशैव	६०	विधि बभूवुषि	११२	विरोधिबर्णभर	४०१
वागिमनी जहमि	६६९	विधिरनंशम	१७१	विलम्बसे जीवि	३५२
वाग्म्यपैकस्य	३०१	विधितुभारतुं	८९३	विरास जलाशयो	८५
वाग्देवतापि स्मृत	५४५	विपुकरपरिणमा	९४	विरासवापीतट	४५
वाचं तदीनां	११५	विपुदीपितिजेन	९०	विरासवैदग्ध्य	३८४
वाजीमिराभिः	९०७	वितुरनानितया	१५०	विलेखितुं भीममुचो	२३९
वाणीं मन्मथयौधे	८७१	विपुविरोधितिने	१७३	विलेपनामोदमुखा	४०१
वातोर्निदोलन	४२९	विषेः कादाचिद्धम	१०२	विलोकके नाय	५४१
वामनादणुतमा	८४९	विषोर्विधिविन्म	२७५	विलोकनात्यन्त	७८६
वामपादतल्लुप्त	७२६	विनमद्विरपःस्थिते	८२	विशोकनेनामु	८७३
वाराणसी निधि	४४१	विना पतत्रं विनता	१०८	विलोकयन्तीभि	१९
वार्तापि नासत्यपि	११०	विनापि भूवाम	५६१	विलोकितासा	२७२
वाल्मीकिरक्षायत	३९१	विनिद्रपशालि	३६	विलोकिते राणि	६१६
वासः परे नैव	२५७	विनिहितं परि	१५३	विलोक्य तच्छाय	२३४
वागरे विरहनिःसृष्टा	७११	विनेतुमर्हस्य	५८७	विलोभय तावात	५४१
वासरो वाग्भरत्ये	८०७	विषजिराच्छादि	५५९	विलोक्य यूना व्यज	६०४
विकसिनीलासत	९१२	विमपाणिपु नृशं	८५६	विलोचनाम्बा	५६४
विचित्रवादेव	५५९	विप्रै भद्रतुदधि	४३१	विलोकनेन्दीवर	४६६
विचिन्वताः धान्य	३९	विमव्य मेरुमै	१३	विलोकिताङ्गो	८९०
विचिन्त्य नाना	३९४	विभिन्दता दुष्कृति	३४१	विस्वतानाविषते	८८६
विचिन्त्य वाक्का	११९	विभूषणसंसन	५७८	विवेश गत्वा स	३५
विक्रिय दास्या	५६०	विभूषणसु प्रवि	५८५	विशति युचित्यागे	७५६
विक्षतिमन्तः	२४२	विभूषणेभ्योऽवर	४०२	विशेषतीर्थैरेव	५६९
विद्वेन विद्याम्	१२८	विभूषणैः कञ्चु	५५८	विश्रवःपितृकथा	८४०
विततं वणिजापणे	८९	विम्वय सत्कार	२५७	विश्वैरवयवे	७२८
वित्तं वित्तमग्नि	३११	विमुक्तान्द्रुमप्येनं	३६२	विश्वशून्यवना	२१०
विदम्बनालेहित	६१६	विद्योगवाप्यावित	२७६	विश्वरूपकलना	१९१
विदम्बनावाः कर	५८९	विद्योगमाजा	३७	विश्वरूपकृतविश्व	८५६
विदम्बनाशक्तिवि	५७६	विद्योगिदाहाय	६०८	विममो मल	७८
विदम्बपुत्रीभक्त्या	५६५	विद्योगिनीमिक्षण	३८	विहर तदकुशा	१८२
विदम्बराजः क्षिति	५८६	विरम्यतां भूतव	३०७	विश्वरूपतः परि	४३५
विदम्बराजप्रमथा	३६९	विरहवत्तत्तद्व	१५४	विस्मेयमतिरसासु	६७०
विदम्बराजोऽपि	५५५	विरहतापिनि	१५२	विद्वस्य इतोऽथ	५३०
विदम्बसुभ्रूलम	७८	विरहपाणिहम	१४८	विहाय हा सर्वे	३३७
विद्या विदमन्द्र	२६९	विरहपाण्डुकपोल	१५२	वीक्षितस्त्वमसि	१९२
विद्याये रणकाव	४५८	विरहिणो विमुक्त	१७३	वीक्ष्य तस्य विनये	१८६
विषाव ताम्बूल	४७४	विरहिभिर्वेदु	१६३	वीक्ष्य तस्य वचना	१९८
विषाव कम्पूकवधो	५६२	विरहिनयेव	१६३	वीक्ष्य भादमपि	७२७
विषाव मूर्ति	५२	विराज्य दुर्कांस	५९४	वीक्ष्य भीमवतया	७१०
विषाव मूर्धान	२८६	विरेजिरे तधि	५९०	वीक्ष्य फस्तुरधरे	७३०

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
वीक्ष्य वीक्ष्य कर	७३२	व्यापृतस्य शतकदि	८२७	शृण्वता निवृत	७३६
वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	७२५	व्यासस्यैव गिरा	६४५	शृण्वन् सवार	१०५
वीतमाव्यकचहस्त	७३०	मवति कुमुदे वृद्धा	७४३	शेषं नरं प्रत्यमरेण	५२२
वीरसेनसुतकण्ड	६९५	मवते दिवि यदहा	८५	शैशवमवदिना	१९०
वृणीष्व मर्मेन	४४९	मव धृति लव	१७५	शोकधौतकोक	८७४
वृणे दिगीशानिति	३४६	ममन्तु ते तेऽपि	३७३	शोभं पदप्रणविनं	५०१
वृत्तं प्रतले स	५८५	वा		शोमावशोभिर्जित	३०१
वृत्ते कर्मणि कुनेः	६६९	शंभुदास्ववर्ग	७०१	श्यामीकृता दृग	४४०
वृषा कषेयं मयि	६२५	शक्रः किमेव	४५४	मङ्गामवीम्व	५२०
वृषा परीहास	३३०	शकुलताततिम	५०१	मङ्कालसंकल्पित	३५४
वृषार्पवन्तीमपये	१००	शचीसपत्न्या	८८४	मङ्गप्रविष्टा दृव	१२०
वृद्धो वापिरत्नौ	४८५	शतकतुरुणायास्मा	६६०	मवणपुटचुनेन	२५४
वैद्य मन्मानवे	७२५	शतशः क्षुदिमात	७७	मवणपूरतमाल	१३१
वैद्य मानेऽपि	७९४	शरैः मयनैस्तुदयः	३१०	भित्तपुण्यसरः	७३
वेद दधमि	१९०	शरैरजलं कुक्ष	३१३	भित्तास कण्ठं	५७३
वेदानुकरता	६७९	समै किं हृदि हरेः	७३६	जियं भवन्ती	५२७
वेदेवैवोमिरक्षिते	४३०	शरंस दासीहित	४५५	जियमेव परं	६४
वेदैस्तुष्टेभिभिः	६५८	शशकलदुर्भयं	१६१	जियस्तदाक्षिह्नन	१०६
वेद्यातिगक्षेण	११२	शशाक निक्षेपु	२८	जियास्य योग्या	१५
वेद्यमतिदम्ब	१५६	शशिमयं दहनाल	१५५	जिह्वी भरेन्द्रस्य	१०७
वेद्यमपस्तुविशत	७०५	शस्या न हंसामि	९८	जीमरानतिभि	१८७
वेदमाय सा धैवं	२३७	शाकः शुक्रच्छद	४२४	जीह्वं कमिराज	५८, ९५
वेदमदूतानुनयो	३८६	शारी चरन्ती लुखि	२४१	१४३, १८०, २२१, २५४,	
वेदमि दत्तस्य	५४१	शिखेय साक्षाय	३९५	२९१, ३२२, ३७६, ४१३,	
वेदमि दसैदल	४२७	शिखी विभाव	३४८	४४८, ४९०, ५१८, ५५३,	
वेदमोकेलिशैले	९२	शिरःकम्पानुम	८०५	५८४, ६२४, ६९४, ७३९,	
वेदमोवदुलम्ब	५८०	शिरीषकोपादपि	२७१	७७३, ८१५, ८७५, ९२३,	
वेदमीमिपुलासु	५८३	शिरीषसूरी	३४२	कुतः स दृष्टव्य	१५३
वेदार्थं यः करो	६३०	शिरिरजकभां	७६३	कुति अक्षय विधि	६४३
पैरिणी शुचिता	६८६	शिथ्याः कला	८५८	कुतिः सुराणां	३७१
वैरिमियं प्रति	४४१	शिश्रकहितपथे	१९७	कुतिपाठकतकेन्यः	३७९
वैवस्वतोऽपि	५४३	शुभिरस्मिमुद्ध	९२१	कुतिमपतनोर्मानो	७६५
वैद्यवद्वैद्येदि	५२०	शुद्धवंशनितो	२१०	कुतिस्रोतवज्जान	८०२
स्वतरदभ	१७९	शुद्धान्तसंगोन	१२७	कुतिस्मृतभेनोपेपु	६३९
व्यपद्य भावा	२७३	शुद्धिर्विशदशीमुद्धी	६३५	कुत्वा जने रजोमुष्टं	६८७
व्यपद्य सोभेरति	४०९	शुभाहवर्गस्त्वद	३५२	कवेर्दलेः सत्यमुन	५८७
व्यपुस्तभां ते	६०८	शुभांशुहारण	४९१	किम्पन्ति वाचो	५३५
व्यधीकृतं पञ्च	९७	शुभनिताहे	२४९	कोवादिग मयम	५०६
व्यधीनवद्वान	२९७	शुद्धेऽपि दूरिपरि	४२२	कन्धः प्राणप्रधाने	६३२
व्यलोकि लोकेन	५७५	शुद्धारव्यहार	८९४	अस्तस्याः प्रियमातु	३७५
				वैलक्षित्यनलद्वैत	८२०

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
पशुसवः कृपया	१७३	सर्वं खडु तदा	८०३	सर्वतः कुशक	२०३
स		सर्वेव पतिवोगादौ	६५५	सर्वेव संवाच	२१८
संख्यमिधतनु	१८८	सर्वेव साम्ने	२५९	सर्वेवापि शुचिनि	८५५
संगमन्य विरहे	७३७	सर्वस्वतस्वेदमभूत्	१३८	सर्वसां चेतसस्तां	४८९
संभ्रामन्मूर्तीषु	२०८	सदण्डमालक	५३९	सर्वाङ्गीपरसा	५४८
संगृह्यन्त्याख्य	२३१	सदा सदाकामधि	३४८	सर्वाणि शस्त्राणि	५४४
संघीयतामाशु	१२३	सदूरमादरे तस्मा	७७४	सलीलमास्त्रि	२४६
संज्ञाप्य नः स्वप्नव	२०७	सहशी तव	६९	स व्यतीज्य विज	१८३
संददशोभमहीवः	६६२	स धर्मराजः खडु	३४३	सन्धापसन्धलज	१३५
संदेहेऽप्यन्वदेहा	६३८	सनालमात्मानव	५१	ससंभ्रमोत्पातित	५२
संस्थावशेषे पूत	८८१	सन्तमद्वयमये	८४८	स सिन्धुनं रीत	३१
संस्थासरागः कुकु	८७९	सपहमं स्वासपय	३९८	सखन्दनैः प्रवृष्टैः	५०३
संमिषावधि मित्रे	७०६	सपासण्डजनान्वेषी	६८४	सहचरोऽसि रवे	१६७
संपदसाध गिरा	१८७	स पार्थमश्वद्वन्द्व	३८१	सह तथा सर	१७२
संमति प्रथिसुहृते	७८८	सपीतेः संधीतेः	५२०	सहद्वितीयक्षिप	५४०
संभाषयति वेदनी	७९३	स प्रसन्न हृदयाप	७१६	सहस्रभारसन	२०१
संभाषनं मनपती	४१५	स त्रियोरुग	७०९	सहासिलक्षीषु	३३५
संमुन्यमानात	२६५	समाजनं तव	५२०	साक्षात्कृतासिल	४९०
संरम्भेभंगमवैश्रादे	३६१	समा नलभी	३८२	साक्षात्पुष्पांशुर्मु	४०३
संसारसिन्धवाधु	३०५	स निव्रममोपि	३४७	सागरान्मुनि	९१५
स बंमिपूरे रजय	५९९	स भूगुदशावधि	१२६	साकुरेव कवि	८२२
सकलथा कलवा	१६६	समं ययोरिहित	६१४	साध नाथननय	७३४
स कामरूपाविध	४७१	समं सपत्नीभव	३१५	साधारणी गिर	४९६
स कौतुकागार	५९८	समं समेते	५१२	साधुशमुकता	६४६
स क्षणः समुद्रि	७१५	समधानात्त्वभूयि	६५८	साधु त्वपातकिं	१२१
सखा बदरी शिख	५८९	समभोगमदैर्घदा	८९	साधु नः पतन	१९५
सखि त्रा परिपूज्य	१६५	समापन प्रावृष	३६०	साधोरपि सः	२४९
सखी नलं दलैव	५७६	समासिलिष्येव	६१४	सानन्तानाप्तयेऽः	४४७
सखी प्रति साह	६१४	समिति पतिनिवाता	४७४	सानन्दं वतुन	५५३
सखीजलानां सरसं	२३७	समुन्मुषीकृत्य	४७४	सा सिर्नेले तस्य	५३५
स गरदनदुर्ग	३०	सम्पन्नचरति नले	८२४	सापसत्य किम	८०२
स गृहे गृहिभिः	६८२	सम्पन्नस्य अपतः	८२१	सापीथरे शृण्वति	१०५
स गान्धः स विद	८७२	स ययौ भुतपक्षतिः	८१	साधु प्रयच्छति	५१०
स जयलरि	६३	सरसिजवनान्नुष	७५५	सा भहिरसाः	५२४
स वं नैपथीधस	६९१	सरसि नृपमथ	१४२	साभिधापनिष	१८५
स ताकुपत्यष्ट	६०४	सरसीः परिसी	७३	सा भुवः किमपि	१८८
सततोऽथ सखी	७८५	सरोजकोशाभि	६१२	सामोदपुष्पाशुष	४००
सतीमुमामुद्रता	८७५	सरोजिनीमानस	१२१	सा यदृतासिल	८५९
स दुतोपाश्रयो	३८७	सरोर्बई तस्य	१७	साधुन्यनृच्छरी	४४३
		सरोपापि सरो	७७८	सारोत्थधारव	३१५

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
साक्षीकृते मरनो	२९७	सूक्ष्मे घने नैषध	२९५	स्कारे तादृशि	३९३
साधकैवाथ सा	७७३	सूत्रविधमर	२९८	सुष्टं साधणि	३९३
साधनैवाधमव	५२१	सुननायकनिदेश	७२१	सुष्टीति वारानापी	२७६
सा नैव नं तमुत्सृज्य	६६८	सुरं न सौर इव	५२३	सुष्ठुजयः किं	३६४
साधनवाधानि	६८५	सुखगुण राणिग्रह	५५६	सुष्ठुतेपलाभा	३५१
साधदि सुवतु	७७७	सुखामि किं विज्ञ	५७१	सुष्ठुति विमिरसो	७४१
सा विनोततमा मेरी	६७२	सुवीपदसुखिज्ञा	७९०	सुष्ठुतनुनिखन	९
सा विज्ञमे स्वप्न	३८५	सुखातिविधा	२९०	सुरं प्रयुजनेन	४०३
सा शरस कुक्ष	१८९	सेवं न पचे नृप	३०५	सुरकृतां हृदय	१४९
सा साक्षात् परि	७२३	सेवं मनेतदि	२७०	सुर विवादिने	७९४
साश्रुणोत्सव	८०१	सेवं श्रुतः कौसुम	२९४	सुर तथत्व	७९८
सा सारेण बलि	७९६	सेवमास्त्रिजने स्वस	७९०	सुर नृपसंततम	१७०
साहचोचैरयो	८००	सेवमुचरता	२१०	सुरमुखं हरनेष	१६६
सितविषयश्च	३१	सोमाद्य कुप्यक्षिप	३१२	सुररिपोरिष	१७०
सितदोषमनि	८४	सोम्यमित्यमथ	६९४	सुरशरावति	१४६
सितांशुवर्ण	११	सीमाद्रिकृष्टिमानेक	७७४	सुरशाकंर	७९७
सिताम्बुजानां	७७	सीमार्गवैररुतं	९११	सुरशाकयपीवाना	७९१
सितो यदापैष	८९३	सुनदये तन्नि	१३६	सुरशाकविदा	७८४
सिद्धूरुसिमुग्ध	५५५	सामायेत चन्दन	२८२	सुरशाकौ कृत्विभिः	१६४
सिन्धोर्बैश्रमयं	५६०	साम्भवाथाल	५२७	सुर स मरुति	१७२
सिन्धिये इत्यति न	७०५	सुतौ मघोन	२४७	सुरसि कृष्णनिज्ञा	७९३
सीकृतान्यन्शुतां	६९९	सुव्या मया वाग्मिषु	३२४	सुरसि प्रेमसि	७९७
सुक्रये वः कर्ण	६३८	स्त्रीपुंसकृत्तिप्रभवे	५८१	सुरस्य कम्पुः	८८१
सुगत एव विप्रिल	१६८	स्त्रीपुंसौ प्रविभक्त्य	८६८	सुरस्य कीर्तये	३२४
सुताः कमाहूय	५७	स्वनि विपोषां	९०३	सुरकुताशन	१५३
सुरतीजनमञ्जना	८४	स्वादितामुपरि	८१०	सुरावरसो	२१
सुर्वाशुरेव प्रथमो	३८७	स्वापलेने स	८११	सुरार्थचन्द्रेषु	३५
सुर्वाशुर्वशामरणं	३२७	सितं नवद्विः पश्य	६६६	सुराशुगीमूत	२४०
सुर्वासुनो यत्परि	८५७	सितस्य राक्षसपि	१३३	सुरेण निरादय	१३३
सुर्वासरदेग	३६०	सितिशालितमस्त	९१	सुरेन्वने वक्षति	३१३
सुर्वासन्तु त्वद	३१५	सितैरिवद्रियुं	३९३	सुरेपुषां वृक्षे	३५९
सुरपरिहृष्टः कर्णो	७६०	सितेष कण्ठे परि	३९६	सुरेपुषां वृक्षे	२७
सुरापरपल्लव	३७३	सिरा त्वमश्नेव	५९६	सुरे वरं योर	१३४
सुरेण नापश्यद	५२३	स्वातर्कं वातकं	६८५	सुरे धनुर्पदियु	२६४
सुरेण पश्यन्निज	३३५	स्वाद्यां तिलके	६८१	सितामिया सुकृणि	५६२
सुरेण माला मम	५२७	स्वानवारियदराज	८१५	सितामिया सुकृणि	६५५
सुरेण संदेशयतीं	३२८	स्विपत्वमावावत	४००	सितामिया सुकृणि	५७४
सुवर्णेशोकादवदीर्य	१०३	स्वर्णं तमसाधिय	२३६	सितामिया सुकृणि	४०३
सुवर्माविषये	६८	स्वर्णातिहर्षां	२३३	सितामिया सुकृणि	४१२
सुवर्दमभिमुदय	१४८	स्वर्णेन तत्र किञ्च	५२४	सितामिया सुकृणि	२३५

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
सखा समाश्लिङ्ग	५२८	स्ववर्जना न	५०७	हरेर्षदक्रान्ति	२३
सं न मदा न	५६५	स्वबालभारस्य	२७	हर्षक्षीमवतः	११६
सं नैषधदेश	५१२	स्वच्छि वास्तोष्पते	६६३	हसह भेनी दिवि	५३१
स्वकन्यामन्यसाध	६५८	स्वस्वामिर्लुपति	५५२	हस्तकेषामश्रुतस्य	८३७
स्वकान्तिकीर्ति	२४	स्वगमार्थेऽपि	६३५	हस्तौ विस्तारयन्	६३०
स्वकामसंमोह	५३५	स्वाहमर्पयितुमेव	७१८	हारनारिमधिलोकने	७०८
स्वकेलिलेशस्वित	१६	स्वाप्यन्धमान	२९४	हास्तदिवैशालिक	८९५
स्ववीर्यमन्यार्थमुदे	६२४	स्वात्मनः प्रिय	८२३	हिसागरी मये वी	६८२
स्वदिग्बिमिसये	७९६	स्वात्मापि सीलेन	२८३	हितगिरे न	१७१
स्वदुःखोर्वनगमित	६५	स्वादुदत्ते जलनिधौ	४२०	हित्वा दैत्यरियोतरः	४६०
स्वभाहृतं यत्	९११	स्वानुरागमनयः	८३०	हितैकमस्वापपनं	२९४
स्वनामयज्ञाम	३६३	स्वापराधमनुयय	७३३	हितैव वत्सैक	२२१
स्वमेन प्रापितावाः	३२१	स्वामिना च बहतां	७०२	हुताशकोनाश	२४२
स्वमुनातशय	७३५	स्वासातलमवा	१९२	हृतसारमिवेन्दु	६७
स्वप्रकाशवज्र	८३१	स्विप्रकराकुलि	८१०	हृतस्य यन्मज्जते	१३२
स्वप्रानेधरनमै	९३	स्विप्रवमोदाह	२२३	हृतघ्नघ्नान्वपि	५२१
स्वमुकुलमर्धैर्नै	७५७	स्वेदः स्वेदस्य	५२६	हृदय एव तथास्ति	१७६
स्वर्गं कथामिषं	६०२	स्वेदविनुक्ति	७२९	हृदयदक्करोमहपा	१५०
स्वर्गं तदद्वेषु गतेषु	५६७	स्वेदमापि हृदये	७३१	हृदयमानयसे	१६७
स्वर्गं नरं भोमनरेन्द्र	३८०	स्वेदकारिपरिपतितं	७३०	हृदामिन्मय	३२७
स्वर्गं नरगदं भेनी	६३३	स्वेदस्य वारामि	९०४	हृदि दमस्वत्	१४८
स्वर्गं नरसाविर	४०५	स्वेदस्य प्रपणविनी	८६३	हृदि कुठन्ति कला	१५८
स्वर्गं नरोद्गाहमहं	४५६	स्वेन पूर्णत इयं	८९४	हृदि विदमं मुनः प्र०	१४९
स्वरिपुत्रीक्ष्ण	१६४	स्वेन नावकनने स	७२८	हृदि विदमेमुषोऽहं०	१५२
स्वरुपावयथा	९१	स्वेतिष्ठोऽग्रमित	७२१	हृदयगन्धर्वभोग	८४४
स्वरेण वीणेन	५६६	ह		हृदयान् स विजं	६८८
स्वर्गापमाहिम	२०१	हंसं तनीं सञ्चितं	९६	हेमनामकतर	८२५
स्वर्गे सतां शनै	२४९	हंसोऽप्यसौ हंसगते	९९	हेलां दधौ रक्षि	२२४
स्वर्गेकतकशतानि	८२९	हताः कपावित्पमि	२३१	हीणमेव प्रुधु	७३०
स्वर्गेदीप्तयेष्वपि०	७९२	हताधेदिनि योन्वमि	६४८	हीणा न सप	७८८
स्वर्गं विनीतैः कर	६१५	हरि परिलक्ष्य	३३६	हीमरादिमुच	७०६
स्वर्गो नुना प्रसन्नं	९१६	हरितपतीनां सदसः	३०७	हींसकुचलकन	४२०
स्वर्गो नुपयितार	९२२	हरिदिग्दीपिमि	५८६	हींसरिचिजनि	७०५
स्वर्गो नमस्मानि	१०५	हरिन्मर्गोऽन	६०५	हींसवेवमुचितैव	७२३

इति नैषधीयचरितस्थश्लोकवर्णानुक्रमणी संपूर्णा ।









2

Kāvya
Sanskrit Lit — Kāvya
— Poetry

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.
